

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

Journal of the Turkish Studies Association and the Turkish Studies Society

TARİH

İSMAIL YILDIRIM ARMAĞANI

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Mehmet KÖÇER

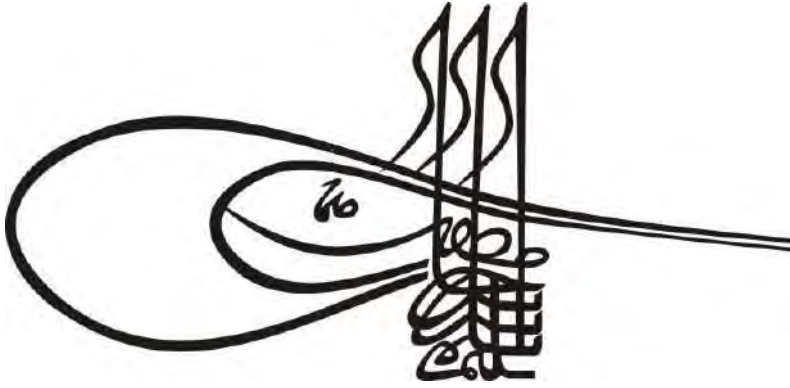
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR

Turkish Studies

International Periodical For The Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

İSMAİL YILDIRIM ARMAĞANI
TARİH SAYISI

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Dergide yer alan yazıların dijital baskı, grafik tasarım, DOI numaralarının alınması ve uluslararası indekslere tanıtılması gibi işlemler Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketi tarafından ücret karşılığında yapılmaktadır. Dergide basım kararı alınan yazıların sahipleri yazılarının tasarım, yayın ve indeks masraflarını Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketine öderler.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 9/4 Spring 2014

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Yayinevi / Publishing House

ALKO DİJİTAL BASKI MERKEZİ – GRAFİK TASARIM

Editor

Sibel ÜST

Misafir Editorler

Mehmet KÖÇER

Yavuz HAYKIR

Editor Yardımcıları/Assistant Editors

Özgür AY-Ramazan BÖLÜK

Hanife ALKAN-Mehmet Burak ÇAKIN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Fatma S. KUTLAR OĞUZ - Orhan K. TAVUKÇU

Ali AKAR-Dursun Ali TÖKEL

M. Vefâ NALBANT-Caner KERİMOĞLU

Ülkü ELİUZ-Mitat DURMUŞ

Yavuz BAYRAM-İsrafil BABACAN

Mehmet Dursun ERDEM – Tuncay BÜLBÜL

Cemalettin KÖMÜRCÜ

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN

Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN-Ramazan KORKMAZ

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz BAYRAM

Kaynakça Sorumluları/Persons for Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN

Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA

Kadri H. YILMAZ

Yabancı Dil Uzmanları

Muhammet Raşit MEMİŞ - Yusuf AYDIN

Baskı Sorumluları/Persons for Print Process

Özgür AY - Önder SEZER

Turkish Studies

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDEMOEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDÛ
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV-Osman KÖSE
Azerbaijan	Vusale MUSALİ
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN	Oslo University
Prof. Dr. Robert DANKOFF	Univercity Of Chicago
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞGIN	Konya Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Ü.
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Manchester University
Prof. Dr. Filiz KILIÇ	Nevşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Funda TOPRAK	Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Harun DUMAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice AYNUR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi

Turkish Studies

Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. İlhan GENÇ
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Prof. Dr. Mehmet AYDIN
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL
Prof. Dr. Menderes COŞKUN
Prof. Dr. Metin AKKUŞ
Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ
Prof. Dr. Mukim SAĞIR
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Prof. Dr. O. Kemal TAVUKÇU
Prof. Dr. Osman YILDIZ
Prof. Dr. Öcal OĞUZ
Prof. Dr. Pervin ÇAPAN
Prof. Dr. Ramazan GÜLENDAM
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Songül TAŞ
Prof. Dr. Şener DEMİREL
Prof. Dr. Yakup ÇELİK
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR
Prof. Dr. Zeki KARAKAYA
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI

Doç. Dr. Abdullah İLGAZİ
Doç. Dr. Abdülhalim AYDIN
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT
Doç. Dr. Alaattin KARACA
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN
Doç. Dr. Bahir SELÇUK
Doç. Dr. Bayram Ali KAYA
Doç. Dr. Bekir ÇINAR
Doç. Dr. Bülent BAYRAM
Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU
Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Celal DEMİR
Doç. Dr. Ercan ALKAYA
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN
Doç. Dr. Erdoğan ERBAY
Doç. Dr. Erhan AYDIN
Doç. Dr. Fatma AÇIK
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR
Doç. Dr. Gül TUNÇEL

Gazi Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Dokuz Eylül Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Atatürk Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Kırıkkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Girne Amerikan Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Gazi Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ankara Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Goethe University
Ege Üniversitesi
Okayama University

Dumlupınar Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Hacette Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Doç. Dr. Güray KIRPIK
Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER
Doç. Dr. Hikmet KORAS
Doç. Dr. Hüseyin GÜFTA
Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK
Doç. Dr. İsmail TAŞ
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Doç. Dr. Mehmet ÇOG
Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM
Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ
Doç. Dr. Mehmet KIRBIYIK
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ
Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN
Doç. Dr. Metin ARIKAN
Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN
Doç. Dr. Muammer Mete TAŞLIOVA
Doç. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ
Doç. Dr. Musa ÇİFÇİ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Mustafa ÖZSARI
Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK
Doç. Dr. Nergis BİRAY
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ
Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Doç. Dr. Sami KILIÇ
Doç. Dr. Şaban DOĞAN
Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK
Doç. Dr. Tarık ÖZCAN
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Doç. Dr. Turgut TOK
Doç. Dr. Turhan ÇETİN
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ
Doç. Dr. Ülkü GÜRSOY
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER
Doç. Dr. Yavuz BAYRAM
Doç. Dr. Yunus BALCI
Doç. Dr. Yusuf CETİNDAG
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Doç. Dr. Mustafa GENCER
Doç. Dr. Nadir İLHAN
Doç. Dr. Osman KÖSE
Doç. Dr. Serkan ŞEN

Yrd. Doç. Dr. Abdullah KÖK
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Adem İŞCAN
Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN
Yrd. Doç. Dr. Ali Emre ÖZYILDIRIM

Gazi Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Mustafa Kemal Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Çankırı Karatekin Ü.
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Nevşehir Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Uşak Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Fırat Üniversitesi
Nevşehir Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Gazi Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Pamukkale Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Fırat Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.

Niğde Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Ü.
Nevşehir Üniversitesi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alpaslan OKUR
Yrd. Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alptekin YAVAŞ
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN
Yrd. Doç. Dr. Ayfer YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Bayram ÇETİNKAYA
Yrd. Doç. Dr. Cafer GARİPER
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL
Yrd. Doç. Dr. Ebru Burcu YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Esen DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Fatih AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Fatih USLUER
Yrd. Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Funda KARA
Yrd. Doç. Dr. Galip GÜNER
Yrd. Doç. Dr. Gökhan ARI
Yrd. Doç. Dr. Halil ERDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Halit KARATAY
Yrd. Doç. Dr. Hasan BAKTIR
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA
Yrd. Doç. Dr. Huriye ALTUNER
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kahraman MUTLU
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KOPAR
Yrd. Doç. Dr. İlyas YAZAR
Yrd. Doç. Dr. İsmet ŞANLI
Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜLER
Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KANTER
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Murat KACIROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL
Yrd. Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ERTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜSTÜNOVA
Yrd. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI
Yrd. Doç. Dr. Mücahit COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Nafi YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Nedim BAKIRCI
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN
Yrd. Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Önder SEZER

İstanbul Arel Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ordu Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Muğla Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
İnönü Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Doğu Akdeniz Ü.
Fırat Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
TOBB Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Erciyes Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Niğde Üniversitesi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Dumlupınar Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Ardahan Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziantep Üniversitesi
Ç. Onsekiz Mart Ü.
Kafkas Üniversitesi
Bozok Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Ege Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Melikşah Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Muş Alparslan Üniversitesi
Trakya Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Uşak Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Yrd. Doç. Dr. Özgür AY
Yrd. Doç. Dr. Özlem NEMUTLU
Yrd. Doç. Dr. Refika ALTIKULAÇ DEMİRDAĞ
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan CANIM
Yrd. Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Sedat MADEN
Yrd. Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Yrd. Doç. Dr. Selma BAŞ
Yrd. Doç. Dr. Sema ÇETİN BAYCANLAR
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZHER KOÇ
Yrd. Doç. Dr. Sedar Uğurlu
Yrd. Doç. Dr. Seval ŞAHİN GÜMÜŞ
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Soner AKPINAR
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN
Yrd. Doç. Dr. Şeyma BÜYÜKKAVAS KURAN
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Tuba Işınsu İSEN-DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Tuğça Poyraz TACOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK
Yrd. Doç. Dr. Yasemin MUMCU AY
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Dr. İlyas KARABIYIK
Dr. Nezir TEMUR

Uşak Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Çukurova Üniversitesi
Osmaniye Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Mimar Sinan -GS Ü.
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Ü.
Eskişehir Osmangazi Ü.
Fırat Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
TOBB Ekonomi ve Tek. Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Adnan Menderes Ü.
Cumhuriyet Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Erzincan Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM
Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
Prof. Dr. Sami KILIÇ

Fırat Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi

Doç. Dr. Adem ÖLMEZ
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT
Doç. Dr. Ali MEYDAN
Doç. Dr. Ali Murat AKTEMUR
Doç. Dr. Davut KILIÇ
Doç. Dr. Gül TUNÇEL
Doç. Dr. H. Ahmet ARSLANTÜRK
Doç. Dr. H. Sibel ÜNALAN
Doç. Dr. Güray KIRPIK
Doç. Dr. Hüseyin MUSMAL
Doç. Dr. İlhan EKİNCİ
Doç. Dr. İlyas GÖKHAN
Doç. Dr. İsmail ARSLAN
Doç. Dr. Kasım KARAMAN
Doç. Dr. Mehmet KÖÇER
Doç. Dr. Mehmet ÇOG
Doç. Dr. Murat YILDIZ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Recep DÜNDAR
Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK
Doç. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Adnan Menderes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Namık Kemal Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Abdulmecit MUTAF
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Serdar AYTAÇ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YURTSEVEN
Yrd. Doç. Dr. Aydın BEDEN
Yrd. Doç. Dr. Barış ÇİFTÇİ
Yrd. Doç. Dr. Ebru GÜHER
Yrd. Doç. Dr. Emre ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Eyup ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Faruk DOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Fevzi RENÇBER
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Halide ASLAN
Yrd. Doç. Dr. Halil ÇETİN
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KAYHAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK
Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Ali KÖROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL
Yrd. Doç. Dr. Nevzat TOPAL

Balıkesir Üniversitesi
Harran Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Namık Kemal Üniversitesi
Muş Alparslan Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Şırnak Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Niğde Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA
Yrd. Doç. Dr. Osman MUTLUEL
Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Yrd. Doç. Dr. Özlem BAŞARIR
Yrd. Doç. Dr. Serdar GENÇ
Yrd. Doç. Dr. Savaş SERTEL
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Yrd. Doç. Dr. Şakir TURAN
Yrd. Doç. Dr. Tarık Tolga GÜMÜŞ
Yrd. Doç. Dr. Türkan POLATCI
Yrd. Doç. Dr. Uğur KURTARAN
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Dr. Bülent DURGUN
Dr. Ali ÖZKAN

Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Tunceli Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Mersin Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Ulş. Okl. K.lığı
İzmir Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Editörden...

Turkish Studies dergisinin bu sayısını rahmetli hocamız Yrd. Doç. Dr. İsmail YILDIRIM Armağanı olarak yayımlamanın heyecanı ve mutluluğu içerisindeyiz. Hocamız, 1959 yılında Eskişehir'in Çifteler İlçesinde dünyaya geldi. 1986 yılında Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamladıktan sonra, 1993 yılında, "Cumhuriyet Döneminde Demiryollarımızda Gelişmeler (1923 - 1950)" konulu doktora tezini hazırlayarak "doktor" unvanını aldı. Hocamız, Dr. İsmail Yıldırım, 1985 - 1993 yılları arasında Fırat Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi okutmanı olarak görev yaptıktan sonra, 20 Ekim 1993 tarihinde Fırat Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atanmıştır.

Bilimsel çalışmalarıyla Türk tarihine büyük hizmetleri bulunan Hocamız, Dr. İsmail Yıldırım'ın yayımlanmış iki kitabı ile çok sayıda makale ve tebliği vardır. Bunlardan 1998 yılında yayımlanan; Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (Eskişehir, 1998) adlı kitabı, Milli Mücadele'nin başlangıç aşamasında Eskişehir ve çevresinde gelişen olayları ortaya koyması bakımında oldukça önemlidir. Doktora tezi olan; Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 - 1950) (Ankara - 2001), çalışması ise Atatürk Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca çeşitli kongre ve sempozyumlarda sunmuş olduğu "Chester Projesi"(Elazığ, 1993), "Demiryollarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Ulaşması Hakkında Bir Değerlendirme" (Van, 1996) ve "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış" (Eskişehir, 1999) isimli tebliğleri ile "Atatürk Dönemi Demiryollarına Bir Bakış" (Ankara, 1996), "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisine Bir Bakış" (Elazığ, 1998), "Osmanlı Demiryolu Politikası ve Sonuçları" (İstanbul 1999), "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk Borçlanmalar" (Ankara, 1999) ve "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Deneme" (Elazığ 2002) gibi makaleleri Türk bilim hayatına ışık tutacak önemli çalışmalar arasındadır.

Adına armağan hazırlanmış bilim adamları genellikle artık meslek hayatının sonuna gelmiş, emekliliği yaklaştırmış, emekli olmuş kişilerdir. Hocamız ise maalesef genç yaşta aramızdan ayrıldıktan sonra bir armağan sahibi olabilmıştır. Türk tarihine emek vermiş, eser vermiş, öğrenci kazandırmış her bilim adamının değerli olduğu ve bir armağanı hak ettiği düşüncesindeyiz. Biz de bu armağan sayıyı oluştururken bu düşüncelerden hareket ettik ve Hocamıza olan vefa borcumuzu ödeme fırsatını bulduk. Hocamızın armağanına yazı gönderen kendi hocalarına, arkadaşlarına, öğrencilerine ve diğer yazı sahiplerine minnettarlığımızı belirtmek isteriz. Aslında biz bu sayıyı sadece tarih alanı ile sınırlamak istedik. Ancak rahmetli hocamızın farklı alanlarda akademik çalışmalarda görev yapan sevenlerinden gelen yoğun talep üzerine Turkish Studies dergisi yöneticilerinin tevecçülüğü ile **İsmail Yıldırım Sayısı**; Tarih, Edebiyat ve Sosyal bilimler olmak üzere üç ciltten oluşmuştur. Hocamızın armağanına gönderilen makale sayısı, çok daha fazla olmasına rağmen Turkish Studies dergisinin hakemli, indeksli ve uluslararası bir niteliğe sahip oluşu dolayısıyla her yazı editör incelemesinden ve hakem sürecinden geçmektedir. Bu süreci tamamlayamayan birçok yazı sayıda yer almamıştır. Bu konuda ilgili araştırmacıların anlayışına sığınıyoruz.

Sonuç olarak yoğun çalışma koşullarına rağmen karşılıksız destek veren hakem hocalarımıza, yazılarıyla bizi destekleyen yazarlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz. Ayrıca, hocamıza karşı vefa duygusu gösterebilmek için bana ve arkadaşşıma misafir editörlük yapma fırsatı tanıyan Turkish Studies yöneticileri Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve Yrd. Doç. Dr. Sibel Üst'e teşekkürü borç biliriz. Saygılarımızla

Konuk Editörler
Haziran 2014, SAMSUN
Doç. Dr. Mehmet KÖÇER
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

İSMAİL YILDIRIM'IN ÖZGEÇMİŞİ
Mehmet KÖÇER
I-VIII

İNGİLİZ YÖNETİMİNİN İLK DÖNEMİNDE BÜROKRATİK GRUP OLARAK
KIBRISLI MÜSLÜMAN LİDERLİĞİN OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE
OLAN İLİŞKİLERİ (1878- 1914)
*RELATIONS OF CYPRIOT MUSLIM LEADERSHIP AS A BUREAUCRATIC
GROUP WITH THE OTTOMAN EMPIRE IN THE FIRST PERIOD OF BRITISH
RULE (1878-1914)*
Sibel AKGÜN
1-13

ERCİYES GAZETESİNE GÖRE KAYSERİ'DEKİ 1912 MECLİS-İ
MEBUSAN SEÇİMLERİ
*ACCORDING THE ERCİYES NEWSPAPER, THE ELECTIONS OF THE
OTTOMAN PARLIMENT IN KAYSERİ, 1912.*
Bülent AKKAYA
15-23

18. YÜZYILDA SİBİRYA'DA İSLAMA KARŞI SALDIRI VE TATARLARIN
ZORLA HRİSTİYANLAŞTIRILMASI
*THE ATTACK AGAINST ISLAM IN SIBERIA IN 18TH CENTURY AND
FORCEFULL EVANGELISATION OF TATARS*
Fevziye BEYREMOVA
Ercan ALKAYA
25-30

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

ATATÜRK DÖNEMİNDE ROMANYA'DAN TÜRK GÖÇLERİ VE
GÖÇMENLERİN TÜRKİYE'DE İSKANLARI
*MIGRATION OF TURKS FROM ROMANIA AND THE SETTLEMENT OF
IMMIGRANTS IN ATATURK ERA*

Aslı ARSLAN

31-50

GAZİ HÜSREV BEY VAKFI'NIN HİCRİ 1034, 1035, 1036, 1037, 1038/
MİLÂDİ 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28, 1628/29 YILLARINA
AİT MUHASEBE BİLANÇOLARI

ACCOUNTING BALANCE SHEETS OF GAZI HUSREV BEY
FOUNDATION IN HIJRI: 1034, 1035, 1036, 1037, 1038 / GREGORIAN:
1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28, 1628/29

Kadir ARSLANBOĞA

51-75

ATATÜRK'ÜN AMASYA GEZİLERİ
ATATURK'S JOURNEYS TO AMASYA

Mehmet Korkud AYDIN

77-96

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ BELGELERİ IŞIĞINDA MÜDAFAA-İ
HUKUK GRUBU'NUN KURULUŞU VE ÜLKE GENELİNDE GRUBA AİT
HEYET-İ MERKEZİYE LİSTELERİNİN OLUŞTURULMASI
*THE FOUNDING OF THE MUDAFAA-I HUKUK (DEFENDERS OF LAW)
PARTY AND THE MAKING OF THE COUNTRYWIDE HEYET-I MERKEZİYE
(CENTRAL COMMISSION) LISTS IN THE LIGHT OF THE PRESIDENCY
ARCHIEVES*

Mesut AYDIN

97-137

TİMUR, RODOS ŞÖVALYELERİ VE BATI ANADOLU SEFERİ
TIMUR, KNIGHTS OF RHODES AND WESTERN ANATOLIA EXPEDITION

Yahya BAŞKAN

139-148

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLATLIKLAR VE HUKUKÎ DURUMLARI
*FOSTER CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THEIR LEGAL
STATUS*

Abdullah BAY

149-163

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014*

SELÇUKLU TÜRKMENLERİNİN KAFKASYA VE KAFKAS ELLERİYLE
MÜNASEBETLERİ
*RELATION OF SELJUK TURKMENS WITH CAUCASIA AND CAUCASIAN
REALM*
Yaşar BEDİRHAN
165-185

XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN UDE NAHİYESİ
*THE UDE REGION OF AHISKA SANCAK OF CHILDIR PROVINCE IN THE
XVI CENTURY*
Shota BEKADZE
187-205

FRANSIZ MİSYONERLER TARAFINDAN İSTANBUL VE LEVANT
MİSYONUNUN OLUŞTURULMASI
(PAPAZ J. BAPTİST PİOLET'NİN MEKTUBU)
*CREATION THE MISSION ISTANBUL AND LEVANT BY FRENCH
MISSIONARIES*
(*LETTRE FROM PASTOR J. BAPTIST PIOLET*)
Haktan BİRSEL
207-223

İNSAN ATATÜRK
ATATURK AS A HUMAN
Salim CÖHCE
225-234

BULGARİSTAN'DAN SEYHAN'A TÜRK GÖÇÜ (1950-1951)
TURKISH MIGRATION FROM BULGARIA TO SEYHAN (1950-1951)
Erdem ÇANAK
235-253

XIX. YÜZYIL OSMANLI SAĞLIK TEŞKİLATLANMASI'NA DAİR
BİBLİYOGRAFİK BİR DENEME
*A BIBLIOGRAPHIC ESSAY ON XIX. CENTURY OTTOMAN HEALTH
ORGANIZATION*
Necati ÇAVDAR
Erol KARCI
255-286

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

EĞİTİM ALANINDA YAPILAN İNKILÂPLARIN SOSYAL VE KÜLTÜREL
DEĞİŞİME ETKİSİ
THE EFFECTS OF EDUCATIONAL REFORMS TO SOCIAL AND CULTURAL CHANGES
Ahmet ÇELİK
287-301

PARTİ DEVLETİ ANLAYIŞLI YÖNETİM ÖRNEĞİ; RECEP PEKER VE CHP
GENEL SEKRETERLİĞİ
*AN INSTANCE OF PARTY STATE REGIME; RECEP PEKER AND THE
OFFICE OF SECRETARY GENERAL OF REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY*
Mehmet ÇEVİK
303-313

İZMİR'İN KURTULUŞUNUN ANADOLU BASININDAKİ YANSIMALARI
*THE REPERCUSSIONS OF THE LIBERATION OF IZMIR IN THE
ANATOLIAN PRESS*
Rahmi ÇİÇEK
315-328

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA BAŞ MİMARLIĞA KADAR YÜKSELEN
TEBRİZLİ MİMAR ALİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ
*LIFE AND WORKS OF TEBRİZLİ ALİ HONORED AS THE CHIEF
ARCHITECT AT OTTOMAN EMPIRE*
Bilal DEDEYEV
Tofiq NAJAFLI
Ramazan USLU
329-340

MARY CAROLİNE HOLMES'UN "URFA'DA ERMENİ YETİMhanesi"
ADLI ESERİNDE URFA'DAKİ İŞGAL YILLARI VE ERMENİ YETİM
ÇOCUKLARI
*INVASION YEARS IN URFA AND ARMENIAN ORPHANS IN THE BOOK OF
MARY CAROLINE HOLMES'S NAMELY "ARMENIAN ORPHANAGE IN
URFA"*
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ
341-370

MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRK-
AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1918-1927)
*TÜRK AND AMERICAN RELATIONS AT THE FIRST YEARS OF NATIONAL
STRUGGLE AND REPUBLIC (1918-1927)*
Rahmi DOĞANAY
371-388

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE- HİNDİSTAN İLİŞKİLERİ
TURKEY-INDIA RELATIONS IN ATATURK ERA
Selçuk DUMAN
389-399

MOĞOLLARIN İTİL VE ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ
MONGOLS' ACTIVITIES ITIL AND AROUND
Neslihan DURAK
401-411

MEMLUKLAR ZAMANINDA HALEP NAİPLİĞİ'NE BAĞLI BİR ŞEHİR:
"BİRECİK"
*A CITY CONNECTED TO REGENCY OF ALEPPO DURING MAMELUKES
PERIOD: "BİRECİK"*
Efe DURMUŞ
413-427

ÇANAKKALE CEPHESİ'NDEN MİLLÎ MÜCADELE'YE BİR ZABİT (HASAN
REMZİ FERTAN VE HATİRÂTI)
*AN OFFICER FROM THE BATTLE OF GALLIPOLI TO THE TURKISH WAR
OF INDEPENDENCE*
(HASAN REMZİ FERTAN AND HIS MEMOIRS)
Lokman ERDEMİR
429-444

TEKÂLİF-İ MİLLÎYE EMİRLERİ VE TATBİKATI
ORDERS OF NATIONAL TASK AND THEIR PRACTISE
Feyzullah EZER
445-456

MAÂRİF SALNÂMELERİ'NE GÖRE CEBEL-İ BEREKET SANCAĞI'NDA
EĞİTİM-ÖĞRETİM (H.1316-1321/M. 1898-1903)
*EDUCATION AND INSTRUCTION IN CEBEL-I BEREKET SANJAK
ACCORDING TO EDUCATION YEARBOOK (H.1316-1321/M.1898-1903)*
Ebru GÜHER
457-467

MODERNLEŞME SÜRECİNDE AFRİKA'NIN İKİ BÜYÜK KRİZİ: RUANDA
VE DARFUR MESELELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
*TWO MAJOR CRISIS IN AFRICA IN THE PROCESS OF MODERNIZATION:
A STUDY ON RWANDA AND DARFUR ISSUES*
Hasan GÜRKAN
469-491

ELAZIĞ DERGİ YAYINCILIĞINA BİR ÖRNEK: YENİ FIRAT DERGİSİ
*AN EXAMPLE TO ELAZIĞ MAGAZINE PUBLISHING: NEW FIRAT
MAGAZINE*
Handan HAYKIR
Mehmet ÇEVİK
493-527

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ DOLAYISIYLA ELAZIĞ'DA YAPILAN MATEM
TÖRENİ
*THE MOURNING CEREMONY THAT WAS CARRIED OUT FOR ATATÜRK
IN ELAZIG*
Yavuz HAYKIR
529-562

1950-1960 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞEN GENEL SEÇİMLERİN
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ
*THE EVALUTATION OF GENERAL ELECTIONS BETWEEN YEARS 1950-
1960 BY THE PERSPECTIVE OF EAST AND NORTH EAST PART OF
TURKEY*
Ahmet İLYAS
563-575

ŞARK MESELESİNİN SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE GAYR-İ
MÜSLİM OSMANLI TEBAASI ÜZERİNDEKİ İDARİ AÇIDAN SONUÇLARI
*THE ADMINISTRATIVE RESULTS OF EASTERN QUESTION ON NON-
MUSLIM CITIZENS AT THE AGE OF SULTAN ABDULHAMID*
Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU
Önder DENİZ
577-595

AYANDON KAZASININ 1841 YILI NÜFUS YAPISI
THE POPULATION STRUCTURE OF AYANDON TOWN IN 1841
Mucize ÜNLÜ
Pelin İSKENDER KILIÇ
597-617

RUS KOLONİZASYONUNA KARŞI KAZAK MUKAVEMETİ
KAZAK RESISTANCE TO RUSSIAN COLONIZATION
Fusun KARA
Yavuz HAYKIR
619-629

URARTU DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISINA GENEL BAKIŞ
A GENERAL VIEW TO ECONOMIC STRUCTURE OF URARTIAN STATE
Murat KATAR
631-643

HATIRATLARA GÖRE HALK ADAMI ATATÜRK
ACCORDING TO THE MEMOIRS THE PUBLIC MAN ATATÜRK
Yusuf KAYA
645-657

19. YÜZYILA KADAR SULTANÖNÜ (ESKİŞEHİR) SANCAĞI'NIN
YÖNETİCİLERİ
*THE ADMINISTRATORS OF SULTANONU (ESKISEHIR) SANJAK UNTIL
19th CENTURY*
Orhan KILIÇ
659-673

TUNA VİLÂYETİ'NDE NÜFUS VE DEMOGRAFİ (1864-1877)
POPULATION AND DEMOGRAPHICS IN THE DANUBE PROVINCE (1864-1877)

Aşkın KOYUNCU
675-737

AFGANİSTAN BAŞBAKANI SERDAR MUHAMMED DAVUD HAN'IN
TÜRKİYE ZİYARETİNDE BAŞBAKAN ADNAN MENDERES İLE
GÖRÜŞMESİ (18-21 NİSAN 1957)
*AFGHAN PRIME MINISTER SERDAR MOHAMMED DAVUD HAN'S
MEETING WITH TURKISH PRIME MINISTER ADNAN MENDERES DURING
TURKEY VISIT*

Mehmet KÖÇER
739-747

ÂŞIK VEYSEL'DE VAHDET-İ VÜCUT ANLAYIŞI
ÂŞIK VEYSEL'S UNDERSTANDING OF UNITY OF EXISTENCE

Şahin KÖKTÜRK
749-758

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHZADELİK KURUMUNA YENİ BİR BAKIŞ:
ŞEHZADELERİN DOĞUMU, YETİŞTİRİLMESİ VE TAHTA ÇIKIŞ
SÜREÇLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME
*A NEW APPROACH TO THE PRINCESHIP INSTITUTION IN OTTOMAN
STATE: AN EVALUATION ABOUT BIRTH, EDUCATION AND ASCENDING
PROCESS OF SULTAN'S SONS*

Uğur KURTARAN
759-778

YEREL VE YABANCI BASINDA ERMENİ MESELESİ VE GENERAL
HARBOURD'UN GÖZÜYLE ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK
GÖRÜNÜMÜ
*THE ARMENIAN QUESTION IN BOTH LOCAL AND FOREIGN PRESS AND
GENARAL HARBOURD'S IMPRESSIONS OF ANATOLIA*

Meral KUZGUN
779-796

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014*

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 31 MART BAKÜ SOYKIRIMI
31 MARCH GENOCIDE IN BAKU ACCORDING TO ARCHIVE
DOCUMENTATION
Beşir MUSTAFAYEV
797-815

KIRAAT KİTAPLARINDA CUMHURİYET VATANDAŞI VE YENİ TÜRKİYE
(1923-1938)
REPUBLIC CITIZEN AND NEW TURKEY IN THE READING BOOKS (1923-1938)
Mustafa MÜJDECİ
Cem KARAKILIÇ
817-838

UYGARLIKLARIN GRAMERİNE KARŞILAŞTIRMALI İKTİSADİ
PERSPEKTİFTEN BAKIŞ
*OVERLOOK TO "GRAMMAIRE DES CIVILISATIONS "THROUGHT THE
COMPARATIVE ECONOMIC ANALYSIS*
Aslıhan NAKİBOĞLU
839-875

BOLU HALKEVİ VE FAALİYETLERİ
BOLU PEOPLE HOUSE AND ITS ACTIVITIES
Fatih ÖZÇELİK
Sabit DOKUYAN
877-900

FÂRÂBÎ VE İBN SÎNÂ'DA FELSEFE TARİHİ KURGUSU VE İSLÂM'DA
FELSEFENİN KONUMU
*THE CONCEPTION OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN AL-FÂRÂBÎ
AND AVICENNA AND THE POSITION OF THE PHILOSOPHY IN ISLAM*
Muhammet ÖZDEMİR
901-926

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MISIR'DA KARMA MAHKEMELER
KURULMASI MESELESİ
*IN THE PROCESS OF MODERNIZATION IS A MATTER OF ESTABLISHING
MIXED COURTS OF EGYPT*
Sevda ÖZKAYA
927-942

ASYA HUN DEVLETİ'NDE ATIN YERİ VE ÖNEMİ
STATUS AND IMPORTANCE OF HORSE IN ASIA HUN (HSIUNG-NU)
STATE
Murat ÖZTÜRK
943-950

1861-1865 DÖNEMİ HALEP VAKIFLARININ MUHASEBESİ
ACCOUNTACY OF ALEPPO FOUNDATIONS IN 1861-1865 PERIOD
Mustafa ÖZTÜRK
951-966

BİR YÜZELLİLİĞİN HALEP GEZİ NOTLARINDAN GÜNCELER: TARIK
MÜMTAZ YAZGANALP (GÖZTEPE)
*THE TRIP NOT UPDATED HALEP OF LIST YÜZELLİK: TARIK MÜMTAZ
YAZGANALP*
Volkan PAYASLI
Olca ÖZKAYA DUMAN
967-983

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA TARIM VE
HAYVANCILIK
*IN PERIOD OF GREAT SALJUQIDS AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN
KHURASAN*
İsmail PIRLANTA
985-1004

SAVAŞ ESİRLERİNİN DİN DEĞİŞTİRMESİ (NEMÇELİ ESİRLER
ÖRNEĞİ)
*APOSTASY OF PRISONERS OF WAR [EXAMPLE OF AUSTRIAN (NEMÇE)
CAPTIVES]*
Hava SELÇUK
1005-1013

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

1927 GENEL NÜFUS SAYIMI SONUÇLARINA GÖRE BİTLİS'İN NÜFUS
FONKSİYONLARI
1927 GENERAL POPULATION CENSUS RESULTS BY BITLİS
Savaş SERTEL
1015-1034

ULUSLARARASI KURULUŞLARIN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA
BAKIŞ AÇILARI VE ETKİLERİ
LOOK AND INFLUENCES TO NAGORNY KARABAKH PROBLEM OF THE
INTERNATIONAL ORGANIZATIONS
Sevinç SEYİDOVA
1035-1048

XIX. YÜZYILDA BUHARA MEDRESELERİ
IN THE 19TH CENTURY BUKHARA MADRASSAH
İnci Yelda ŞAFAKCI
1049-1059

1824-1828 (H.1240-1244) TARİHLİ TARSUS ŞER'İYYE SİCİLİNİN
TANITIMI VE FİHRİSTİ
*1824 - 1828 (H. 1240-1244) DATED TARSUS SHARI'AH REGISTER'S
DESCRIPTION AND INDEX*
Arzu ŞAHİN
1061-1084

DAĞISTAN-DERBENT ŞEHİRİ VE TEREKEME KÖYLERİNİN TARİHİ VE
SOSYAL YAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
*AN ASSESSMENT ON HISTORY AND SOCIAL STRUCTURE OF DERBENT
CITY IN DAGESTAN AND TEREKEME'S VILLAGES' HISTORY*
Gülreyhan ŞUTANRIKULU
1085-1094

TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ BURSA ŞUBESİ
HISTORIC OTTOMAN COMMITTEE BURSA BRANCH

Seyit TAŞER

1095-1105

SAMSUN'A TÜRK YERLEŞİMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ
HISTORICAL PERIOD OF TURKISH SETTLEMENT IN SAMSUN

İbrahim TELLİOĞLU

1107-1117

KAYSERİ HACI KILIÇ CAMİİ'NE TAHSİS EDİLEN HÜSEYİN BEY
VAKFI'NIN H. 1080-1090 (M. 1670-1680) YILLARINA AİT MUHASEBESİ
*ACCOUNTING OF HÜSEYİN BEY FOUNDATION THAT HAS BEEN
ALLOCATED TO KAYSERİ HACI KILIÇ MOSQUE FOR THE HEGIRA
YEARS 1080-1090 (AD 1670-1680)*

Özen TOK

1119-1132

OSMANLI'DA HANEDAN İÇİ KATL
THE KILLING INTO THE DYNASTY IN OTTOMAN

Muhammet Nuri TUNÇ

1133-1167

15-16. YÜZYILLARDA TUNA HAVZASINDA TUZLALAR VE TUZ
HUKUKU
*SALTS AND SALT LAW IN THE DANUBE BASIN WITH IN THE PERIOD OF
15-16TH CENTURIES*

Filiz YILDIRIM

1169-1183

ERKEN ORTAÇAĞLARDA ÜBÜLLE LİMAN KENTİNİN İRAN KÖRFEZİ
AÇISINDAN ÖNEMİ
*THE IMPORTANCE OF UBULLA PORT CITY IN TERMS OF THE PERSIAN
GULFIN EARLY MEDIEVAL AGES*

Taner YILDIRIM

Ahmet ALTUNGÖK

1185-1197

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014*

İNÖNÜ DÖNEMİ'NİN “RESMİ OLMAYAN” TARİHİ MUHAFAZAKÂRLARIN
DÜN ALGISI
“NON OFFICIAL” HISTORY OF THE İNÖNÜ ERA INTELLECTUALS’
PERCEPTION OF THE PAST
Erinç Erdal YILDIRIM
1199-1216

98/3 NUMARALI ŞER’İYE SİCİLİNE GÖRE GAZİANTEP’İN SOSYAL,
HUKUKİ DURUMU VE BU DÖNEM GAZİANTEP’TEKİ YER ADLARI
ACCORDING TO 98/3 NUMBERED GAZİANTEP SER’İYE SICILI,
GAZİANTEP’S SOCIAL AND LEGAL SITUATION AND THE PLACE NAMES
IN GAZİANTEP AT THIS PERIOD
Zemzem YÜCETÜRK
1217-1239

KIBRIS MESELESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ULUSLARARASI HALE
GELME SEBEPLERİ
HISTORICAL DEVELOPMENT OF CYPRUS PROBLEM ON BECOMING AN
INTERNATIONAL ISSUE
Erdal AÇIKSES
Ayhan CANKUT
1241-1259

HAFİZ MUSTAFA PAŞA VAKFİYESİ
WAQFIYA OF HAFİZ MUSTAFA PASHA
Kürşat ÇELİK
1261-1272

TANITMA / ELEŞTİRİ

YILDIRIM, İsmail; Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919-20 Mart 1920), Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Yayını, Uğur Ofset AŞ., Eskişehir, 1998, VIII+94 Sayfa, ISBN:975-94323-0-7

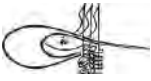
Handan HAYKIR
1273-1275

YILDIRIM, İsmail; Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, XII+220 Sayfa, ISBN:975-16-1477-5

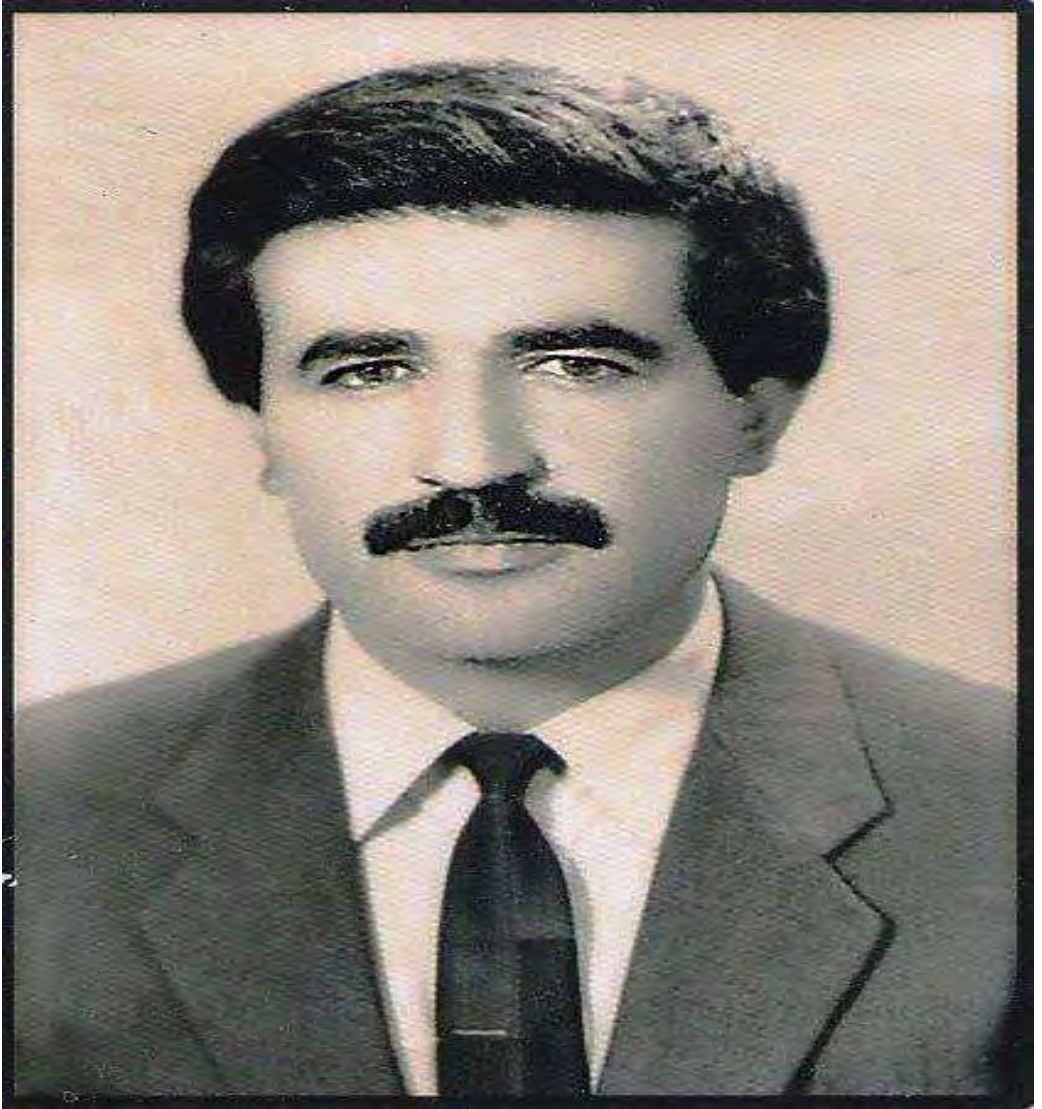
Yavuz HAYKIR
1277-1278

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

İsmail YILDIRIM
ÖZGEÇMİŞ

Dr. İSMAİL YILDIRIM (1959 - 2003)

1959 yılında Eskişehir'in Çifteler İlçesinde dünyaya geldi. İlkokulu 1971 yılında Eskişehir Hamidiye İlkokulu'nda, ortaokulu ise Eskişehir Yunus Emre Öğretmen Okulu'nda tamamladıktan sonra, 1977 yılında Isparta-Gönen Öğretmen Lisesi'nden mezun oldu.

Yüksek tahsiline, 1978 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Bölümü'nde başlayan İsmail Yıldırım, adı geçen okuldan 1983 yılında mezun oldu. 1986 yılında Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamladıktan sonra, 1993 yılında, "Cumhuriyet Döneminde Demiryollarımızda Gelişmeler (1923 - 1950)" konulu doktora tezini hazırlayarak "doktor" unvanını aldı.

Dr. İsmail Yıldırım, 1985 - 1993 yılları arasında Fırat Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi okutmanı olarak görev yaptıktan sonra, 20 Ekim 1993 tarihinde Fırat Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atanmıştır.

Bilimsel çalışmalarıyla Türk tarihine büyük hizmetleri bulunan Dr. İsmail Yıldırım'ın yayımlanmış iki kitabı ile çok sayıda makale ve tebliği vardır. Bunlardan 1998 yılında yayımlanan; Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (Eskişehir, 1998) adlı kitabı, Eskişehir ve çevresinde gelişen olayları ortaya koyması bakımında oldukça önemlidir. Doktora tezi olan; Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 - 1950) (Ankara - 2001), çalışması ise Atatürk Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca çeşitli kongre ve sempozyumlarda sunmuş olduğu "Chester Projesi"(Elazığ, 1993), "Demiryollarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Ulaşması Hakkında Bir Değerlendirme" (Van, 1996) ve "Osmanlı Demiryollu Politikasına Bir Bakış" (Eskişehir, 1999) isimli tebliğleri ile "Atatürk Dönemi Demiryollarına Bir Bakış" (Ankara, 1996), "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisine Bir Bakış" (Elazığ, 1998), "Osmanlı Demiryolu Politikası ve Sonuçları" (İstanbul 1999), "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk Borçlanmalar" (Ankara, 1999) ve "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Deneme" (Elazığ 2002) gibi makaleleri Türk bilim hayatına ışık tutacak önemli çalışmalar arasındadır.

Bilimsel çalışmalarının yanı sıra Türk dünyası ve kültürü için yaptığı faaliyetlerle de ön plana çıkmış birisidir. Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (TİSAV) Elazığ şubesinin yönetiminde görev aldığı dönemde Kıbrıs Türklerinin ebedi lideri merhum Rauf Denktaş'ın, Batı Trakya Türk Lideri merhum Ahmed Sadık'ın eşinin ve diğer Türk unsurları temsilcilerinin Elazığ'a getirilmesi ve kamuoyuna takdimi ve onurlandırılması hususlarında önemli katkıları olmuştur. Yine aynı görevi esnasında Türk dünyasının meselelerine dair uzman kişilerin Elazığ'a getirilmesi ve bu meselelerin kamuoyuna duyurulması ve çözüm önerilerinin irdelenmesi faaliyetlerine öncülük etmiştir.

Aktif ve girişken kişiliği, tarafsız ve objektif bakış açıları ile kendi çevresi ve üniversite camiasında sevilen ve takdir edilen birisi olan İsmail Yıldırım, önemli bazı meselelerde hakemlik görevi üslenen ve görüşüne itibar edilen birisi olmuştur.

Onun diğer bir özelliği ise geleneksel baba mesleği olan çiftçiliği devam ettirmesidir. Kardeşleri vasıtasıyla yürüttüğü bu faaliyet, onun bu çok yönlü kişiliğine uygunluk göstermektedir. Ülkemizin önemli sorunlarından biri olan tarımda kalite ve üretimin artırılması noktasında hem bir teorisyen hem de bir uygulayıcı olmuştur. Özellikle toprak kalitesi, uygun tohum ve sulama tekniklerindeki bilgisi, geleneksel tecrübelerin modern tarım metotları ile harmanlanması olarak karşımıza çıkmaktaydı.

Evli ve iki çocuk babası olan Dr. İsmail Yıldırım, yakalandığı elim hastalıktan kurtulamayarak 20 Temmuz 2003 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Ruh şad, mekânı cennet olsun...

DR. İSMAİL YILDIRIM'IN HAYATINDAN BAZI KESİTLER

Dr. İsmail Yıldırım- Elazığ- 2000

Dr. İsmail Yıldırım, Prof. Dr. Rahmi Doğanay (Samsun)

Hukuk Bürosu (Ankara-1983)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Prof. Dr. Rahmi Doğanay, Dr. İsmail Yıldırım, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Hatipoğlu

Dr. İsmail Yıldırım, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Hatipoğlu, Prof. Dr. Rahmi Doğanay

---

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Fırat Üniversitesi Öğretim Üyelerinin Katıldığı Bir Gece

Prof. Dr. Erdal Açıkse, Prof. Dr. Rahmi Doğanay, Doç. Dr. Mehmet Çevik, Dr. İsmail Yıldırım, Doç. Dr. Zafer Çakmak, Doç. Dr. Mehmet Köçer, Yrd. Doç. Dr. Feyzullah Ezer
(Elazığ- 2002)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

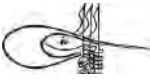

Prof. Dr. Osman Doğru, Doç. Dr. Ramazan Hurç, Prof. Dr. Ahmet Kalkan, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Gedikpınar, Dr. İsmail Yıldırım, Prof. Dr. Halis Öcal, Rauf Denктаş, Prof. Dr. Kadri Çetin, Prof. Dr. Cemalettin Çopuroğlu, Prof. Dr. Erdal Açıkşes, Prof. Dr. Ahmet Buran, Prof. Dr. A. Fevzi Bingöl- (Rauf Denктаş'ın Elazığ Ziyareti- TİSAV- Elazığ-1997)

Doç. Dr. Ramazan Hurç, Prof. Dr. Halis Öcal, Dr. İsmail Yıldırım, Prof. Dr. Nazir Dumanlı, Prof. Dr. A. Fevzi Bingöl, Prof. Dr. Hüseyin Deveci, Prof. Dr. Ramazan Korkmaz, Yrd. Doç. Dr. Ergünöz Akçora (TİSAV Etkinliği-Harput- 1997)

İNGİLİZ YÖNETİMİNİN İLK DÖNEMİNDE BÜROKRATİK GRUP OLARAK KIBRISLI MÜSLÜMAN LİDERLİĞİN OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE OLAN İLİŞKİLERİ (1878- 1914) *

Sibel AKGÜN**

ÖZET

Kıbrıs adasının 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Büyük Britanya'ya kiralanması sonrası o döneme kadar yöneten millet konumunda olan Kıbrıslı Müslüman halk yepyeni bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle adanın yasal egemenliğinin Osmanlı da olmasına karşın ilk dönemde İngiliz yönetiminin gerçekleştirdiği siyasi ve idari değişikliklerde Kıbrıslı Ortodoks halkı ile birlikte nüfus oranına göre getirilen yeni düzenlemeler, gerçekleştirilmek istenen değişiklikler, Kıbrıslı Müslüman halkında ilk başlarda tepki yaratmıştır. Yaşanan durum sonrası gerekli düzenlemeler için İngiliz yönetimi nezdinde girişimde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu'na başvuran Kıbrıslı Müslüman halk liderliği, gerekli gördüğü ve ihtiyaç duyduğu birçok dönemde de bu yola başvurmaktan kaçınmamıştır.

Kıbrıslı Müslüman halk liderliğinin adadaki İngiliz yönetimini geçici görmesi, ilk dönemde artan Enosis korkusu ve baskısı ile daha da artmış ve Osmanlı kimliğine bağlılık temelinde Şe I. Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesi ve adanın 5 Kasım 1914 tarihinde İngilizler tarafından ilhak edilmesi ile birlikte Kıbrıslı Müslüman halk liderliği mevcut durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır.

Adanın İngiltere tarafından ilhak edildiği 1914 sonrası başlayan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü durum nedeni ile Osmanlı kimliğine olan bağlılık sarsılmış olsa da, yine de I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar bu durum açık bir biçimde dışa yansıtılmamıştır.

Ayrıca adada Müslüman halk içinde de çok canlı ve Osmanlı coğrafyasında gerçekleşen değişimleri izlemeye devam eden ve bunu Kıbrıs'ta da uygulamaya çalışan grupların varlığı söz konusudur. Ancak bu durum ayrı çalışmaları gerektirecek boyutta bir öneme sahiptir. Bu makalede İngiliz yönetimin ilk döneminde Kıbrıslı Müslüman halk liderliğinin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri ve bu ilişkinin nasıl biçimlendiği, değerlendirilerek analiz edilecektir.

Makalede Kıbrıslı Müslüman liderliğin o dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri, bu ilişkinin temelinde yatan faktörler ve bu faktörlerin oluşumuna neden olan genel ve durumları da göz önüne alınarak, değerlendirilmeye çalışılacaktır. Değerlendirme yapılırken,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, El-mek: sgulcan@sakarya.edu.tr

çalışmanın konusu olarak sadece formel kimliğe sahip (Müftü- Kavanin Meclisi üyesi – Evkaf Murahhası gibi) Müslüman Kıbrıslı aydınların Osmanlı yönetimi ile ilişki biçimleri ele alınacaktır. Çalışmada süreç ve aktör analizi kullanılacak ve betimsel- analitik tarih yöntemi ile yorum yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Müslüman Kıbrıslı aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu, Grup teorisi, Sosyal kimlik

RELATIONS OF CYPRIOT MUSLIM LEADERSHIP AS A BUREAUCRATIC GROUP WITH THE OTTOMAN EMPIRE IN THE FIRST PERIOD OF BRITISH RULE (1878-1914)

ABSTRACT

Ottoman state, new regulations on the population proportions along with the Orthodox Cypriots and Muslim Cypriot community in Cyprus, who were living as *millet*, has found them in an unusual position when the Ottoman Empire decided to lease the island of Cyprus to Great Britain in 1878. Even though the legal sovereignty of the island was under the control of the British, the political/ administrative alterations conducted by the British authority have caused reactions in the Muslim Cypriot community. Cypriot Muslim community leadership has applied to the British governance and to the Ottoman Empire for necessary regulations after this, and they never refrained to do the same in many periods and occasions when needed.

As the Cypriot Muslim community leadership has considered the British authority temporary, they continued to remain committed and loyal to the Ottoman identity until First World War, as the increasing pressure and fear from Enosis also accelerated the tension. When the Ottoman Empire entered into First World War and when the island was annexed by the British on November 5, 1914; Cypriot Muslim community leadership had to accept the current situation.

Even after the annexation by Great Britain in 1914, the commitment and loyalty to the Ottoman identity was shattered due to the negative situation Ottoman Empire was in, this did not reflect openly to the external world until the end of First World War. Besides, there was the existence of active groups in the Muslim community who followed the changes occurred within the Ottoman geography and wanted to apply those in Cyprus. But, this has an importance which is to be subject to other studies. This article will evaluate and analyze the relation of the Cypriot Muslim community leadership with the Ottoman Empire and the formation of those relations during the first period of the British authority.

Article will try to evaluate and emphasize the relations between Muslim Cypriot leadership with the Ottoman Empire, factors that caused these relations, and the general and special situations which caused the existence of these factors. During the evaluation, only the relation types of Muslim Cypriot intellectuals with a formal identity (Mufti- Kavanin Assembly member-Pious Member etc.) will be

considered. Process and actor analysis will be used and the comments will be conducted by descriptive-analytical history method.

Key Words: Cyprus, Muslim Cypriot intellectuals, Ottoman Empire, Group theory, Social identity

Giriş

Bürokratik kurumlar ve bu kurumlar çevresinde oluşan gruplar, sadece süreçlerin analiz edilmesi ve gruplar arası/ grup dışı ilişkilerin ele alınmasında biçimsel bir kavram olarak değil, psikolojik bir kavram olarak ele alınabilecek önemdedir.

Bürokratik/ formel gruplar, sosyal bir çevre ve kimlik olarak sahip oldukları eğilim ve siyasi otorite ile geliştirdikleri etkileşim ile sistem içinde roller oynamaktadır. Hatta bürokrasi içinde baskı grubu niteliği taşımaktadır. Bu gruplar yasal veya kurumsal yapının sunmadığı boyutların analiz edilmesinde ve sosyal kimlik inşasında önemli rollere sahiptir. Bu grupların siyasi otorite dışında ki grup/gruplarla kurdukları ilişki ve etkileşim de, kimlik oluşumunda ve şekillenmesinde etkilidir.

Grup teorisi, Arthur Betnley gibi kuramcılar tarafından ortak çıkar ve gruba üye olan bireylerin ortak çıkar konusunda çaba harcadıkları öncülüne dayanır. “*Çıkarı olmayan bir grubun varlığı düşünülemez*”. Bu gruplar, birbiri ile etkileşim içinde bulundukları sosyal ve siyasi ortamda hayat bulurlar ve siyasi sürece katılmada etkili olup, rakip gruplarla mücadele içinde bulunurlar. Baskı grupları şeklinde de ele alınabilecek bu durum, siyasi işlev bakımından ortak düşüncenin ve siyasi merkezin kararlarını etkilemeye çalışırlar. Böylece aslında hükümet etme sürecini de bu Bürokratik gruplar belirler¹.

Kamu/ veya Bürokratik grupların karar alma süreçlerindeki rolleri konusunda Gabriel Almond ve Bingham Powell de katkıda bulunmuşlardır. Kamu/ veya Bürokratik gruplar karar alma süreçlerinde de rol oynayan dinamik unsurlardır ve zaman zaman diğer birçok grup gibi bağlı bulundukları aidiyet ile siyasi otoritelerle çeşitli boyutlarda etkileşime girebilmektedir. Bir örgüt olarak Bürokratik gruplar, kendi faaliyet alanlarında geliştirmiş oldukları ortak yaklaşım, program, siyasa ve anlayışları hükümetlere empoze etmeye yönelebilirler. Bu bakış açısı konuya sosyal süreçler açısından bakmayı mümkün kılmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından oldukça işlevsel bir çerçeve sunabilmektedir².

Mancur Olson grup teorisinin bireylerin grubun içinde, grubun ortak çıkarları doğrultusunda hareket edecekleri öncülünü sorgulamakta ve karşı çıkar ile bireylerin kişisel refahlarının da dikkate alınması gereken bir faktör olduğunu belirtmektedir. Böylece grupların da karar alma süreçlerinde grubun merkeze alınmasını bireysel çıkar perspektifinden sorgulamaktadır. Ortak hareket etmenin temelinde bireylerin ortak ve bireysel çıkarları da yatmaktadır. Eğer bu mümkün olmazsa, bireyler grubun dışında bunu özel çıkarlarını gerçekleştirmeye öncelik verirler. Olson, grup davranışının dinamiğini devletin ve yönetsel kurumların bir zorlama veya teşvik sisteminin bulunması ile açıklar. Yani devlet ve diğer kamu kurumları, grup davranışını zorlama veya teşvik yoluyla belirler ve yönlendirir³.

¹Knutilla, Murray, *State Theories, from Liberalism to the Challenge Feminism*, Fernwood, Sec. Ed. Halifax, 1992, s.66.

²Gabriele A. Almond and J. G. Bingham, Powell, *Comparative Politics Today A Word View*, Harper Collins Publ., New York, 1992, s. 63- 64.

³Mancur Olson, “The Logic of Collective Action”, Pressure Groups, ED: Jeremy J. Richardson, Oxford Univ Press, New York, 1993,ss. 23- 24.

Böylece Olson, Bentley- Almond ve Powell'in teorilerinde Bürokratik/ Formel gruplar, kurumların karar alma ve verme süreçlerindeki edilgen rollerini, karşılıklı olarak belirlenen dinamik bir etkileşim içinde analiz eder.

Kıbrıs özelinde Bürokratik/Formel grupların, Ada tarihinde ele alınabilecek çok boyutlu bir tarihi vardır. Bu nedenle öncelikli olarak bu grupların oluşum tarihine ve dinamiklerine bakmak gerekmektedir. Daha sonra olaylar karşısında gösterdikleri tutumlar ile grup özellikleri analiz edilmelidir.

I- Tarihçe

Kıbrıs, 1571'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesinin ardından, Anadolu'dan aktarılan Müslüman nüfusu sonucu Hristiyan ve Müslümanların birlikte yaşadığı Osmanlı Eyaletleri'nden (Beylerbeyliği) biri olmuştur. Adanın 1878'de İngiliz Yönetimine kiralandığı zamana kadar yönetimde hâkim millet konumunda bulunan Müslümanlar, Osmanlı – Müslüman kimliğine bağlı bir halk olarak yaşamıştır. Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçişini ise Osmanlı tebaası olarak haklarının korunacağı ve Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalacağı güveni içinde kabul etmek durumunda kalmışlardır⁴.

O dönemde Kıbrıs Müslüman halk aydınları,* genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir politika takip etme yönünde tavır almışlardır. Bu tavrın altında yatan en önemli faktör ise Adanın de jure egemenliğinin 4 Haziran 1878'de İngiltere ile yapılan Savunma Konvansiyonunda Osmanlı'ya ait olmasıdır. Dolayısı ile Müslüman Kıbrıslı aydınlar tabiyetleri ve hukuksal zemin açısından Osmanlı ile olan bağlarını korumak ve devam ettirmek biçiminde bir tutum içinde bulunmaktadır⁵.

Bu durumun arkasında sadece Adanın hukuksal pozisyonu dışında sosyolojik olarak da kimliklerin ve aidiyetlerini belirleyen temel unsurun Osmanlı kimliği olduğu göz ardı edilmemelidir. Toplumu millet yapan en temel özelliklerden biri dayanışmadır. Bir milleti oluşturan bireylerin dayanışma içinde olması ve milli çıkarlarını ön planda tutarak çalışması o ulusun geleceği için oldukça önemlidir. Kıbrıs Müslümanları da çıkarlarını Osmanlılıkta bulmuştur⁶. Adada yaşayan ve birbiri ile çelişen iki toplumsal tarihi kimliğin bulunması birbiri ile karşıtlık içindedir⁷.

Adadaki Bürokratik/ formel grupların grup kimliği oluşturan ve devam ettiren Osmanlılık ve Osmanlı vatandaşlığı, İngiliz yönetiminin ilk döneminde sürekli vurgulanan bir durumdur. Bunda hukuksal durumu dışında, Ada'da yaşayan ve nüfus çoğunluğunu oluşturan Ortodoks Rum halkının Yunanistan'a bağlanma isteği (Enosis) ve bu isteği sürekli olarak İngiliz yönetimine

⁴Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçiş ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, TKAE Yay., Ankara, 1975, s. 35.

*Müslüman Kıbrıs Türk halkı için bu çalışmada aydın tanımı iki şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, 1930lara kadar toplum hakkında alınan kararların oluşum sürecine katılan ve politik faaliyette bulunan yerel eşrafi ifade etmektedir. Yani, adaya Osmanlı İmparatorluğu tarafından atanan Müftü, 1882'de oluşturulan Yasama (Kavanin) Konseyi'ne seçilen Müslüman Türk üyeler ve Evkaf İdaresi Müdürlüğü (Murahhassashlığı) görevini yapan kişilerdir. İkinci ise, İngiltere'nin ada yönetimi devraldığı 1878'den itibaren çoğunlukla tüccar, avukat, doktor, öğretmen, gazeteci gibi meslekleri olan ve içinde bulunduğu toplumun ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel durumu ile yakından ilgilenen okuryazar kişilerdir.

⁵ Tekin Y. Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Büyükelçiliği (1877- 1880)*, AÜ DTCF Yay. Ankara., 1968, s. 88- 96.

⁶ Mustafa Yeniasır, “ Süleyman Uluçamgil'in Kıbrıs Türk Şiirindeki Yeri”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN:1308- 2140, (Prof. Dr. Hamza Zülfi Kar Armağanı), Volume 4 / 3, Spring, www.turkishstudies.net, DOI Number : 10.7827/TurkishStudies.781, s. 2286.

⁷Soyalp Tamçelik “ Kıbrıs Türk Eğitim Sisteminde Tarih Bilinci ve Ahlaki Değerlerin Kazandırılması”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic , ISSN: 1308- 2140, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), Volume: 4 / 8, Fall 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: 10.7827/TurkishStudies.1041,s. 2192.

iletmeleri de önemli rol oynamıştır. Ada'nın İngiltere tarafından yönetiminin devralındığı 12 Temmuz 1878 tarihinde Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Sophronios başkanlığındaki heyetin, ilk Yüksek Komiser Sir Garnet Wolseley'e Larnaka'da yapılan ilk karşılamada Yunanistan ile birleşme arzusundan bahsetmesi, Müslüman halk tarafından kaygıyla karşılanmıştır⁸.

Yani bu grupların Osmanlı kimliğini ön plana çıkarmasının altında yatan diğer bir önemli faktör, Adadaki Ortodoks halkın dinamik bir biçimde gerçekleştirmeyi arzu ettiği Enosis düşüncesidir. Özellikle İngilizlerin ilk döneminde artan bu düşünce, Adadaki Müslüman halkın içinde ve grupları arasında tepki doğurmuş ve bu tepki İngiliz yönetimi ile olan ilişkileri ve Osmanlıya bağlılığın vurgulanmasını arttırmıştır. Yani ortak çıkarlar- statü kaygısı ve gelecek endişesi, bu Bürokratik/ formel grupların siyasi karar verme mekanizmasına karşı Osmanlı kimliğini ön plana çıkarmasına neden olmuştur.

Orr'a göre, Ada nüfusunun dörtte birini oluşturan ve burada asırlardır yerleşmiş, toprağın büyük kısmına sahip ve ekip biçen Müslümanlar, 1878'de başlayan işgal ile birlikte İngiliz rejimine sadık kalmıştır. Yunan egemenliğine girme fikrine büyük düşmanlık besleyen Türkler, "kendilerinin mahvolmasına yol açacağını" ilan ettikleri bu durum karşısında, Yasama Meclisinde ve başka yerlerde Yunan egemenliğine geçişi en uzak ve en dolaylı yollarda bile olsa kapı aralayacağını düşündükleri her türlü önleme direnmişlerdir⁹.

Kıbrıslı yazar Nazım Beratlı'nın tespiti, bu konuya ışık tutacak niteliktedir. Beratlı, Kıbrıslı Müslüman liderliğin, önceleri Osmanlı'nın adaya geri geleceği ümidi ile sonraları "Devlet-i Aliye-i Osmani"nin gücü ve himmetine duyulan güvenle hareket ettiklerini belirtmektedir. Bu hareketleri de ekonomik maddi koşulların yarattığı bir gereksinimden çok, karşıt milliyetçilikten korunma iç güdüsünün bir sonucu olarak ortada durmaktadır¹⁰. Hatta Osmanlı Türk toplumunda Osmanlı modernleşmesinin milli kimlik oluşumuna getirdiği yeni açılımlar ve çıkmazlardan etkilenmişlerdir. Ancak bu farklı bir çalışmayı gerektirecek boyutta ayrı bir inceleme konusudur¹¹.

Beratlı'ya göre, o dönemde "Kıbrıs Türk Üst Sınıfı" denilen şey sosyolojik anlamda bir miktar aydın ile onların etkileyebildikleri eski Lefkoşa eşrafının torunları, esnaf ve zanaatkardan ibaretti. Sayıca önemli bir toplam oluşturmadıkları gibi, ekonomi olarak da önemli bir güç değillerdi. Egemenliğin belirlenmesi de farklı kimliklerin, düşünsel çatışması zeminine oturmuş bir sorundu¹².

Kıbrıslı Müslüman yöneticilerin diğer bir önemli sorunu o zamana kadar sürdürdükleri statülerinin aşağıda ele alınacağı gibi İngiltere'nin yönetimi sırasında düşecek olması ve siyasi karar alma mekanizmalarında daha az etkili olabilecek azınlık konumuna indirgenecek olma endişesidir. Bu iki faktöre bağlı olarak gösterdikleri tutumlar, İngiltere'nin adaya ilk gelişinden gösterilmeye başlanmıştır.

II. 1878'in İlk Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkiler

Adanın Müslüman Türk aydınlarının İngiltere'nin ilk hakimiyet yıllarında yaşadıkları bazı olaylar kısa süre içinde tepki göstermelerine ve Osmanlı İmparatorluğu ile irtibat kurma çalışmalarını içine girmelerine neden olmuştur.

⁸ C. W. J. Orr , *Cyprus Under British Rule*, Zeno Publishers, London,1972, s. 160.

⁹C.W. J. Orr, *İngiliz Egemenliği Altında Kıbrıs*, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 2013, s. 169.

¹⁰Nazım Beratlı, *Kıbrıs Türkleri'nin Tarihi*, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 1999, s. 68.

¹¹Türkan Gözütok, "Yeni Turanda Milli Kimlik Sorunu", *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308- 2140, (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), Volume 5/ 2, Spring 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number : 10.7827/TurkishStudies.1153, s 412.

¹² Beratlı, 1999, s. 114.

Yukarıda ele alındığı gibi Adanın ilk Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley Larnaka limanına geldiğinde, Rum Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu başkanlığında karşılayan Rum heyetinin şu sözleri ile karşılanmıştır: “ *Biz, bu yönetim değişikliğini hoş karşılıyoruz, çünkü İngiltere’nin daha önce Yunan adalarını verdiği gibi Kıbrıs’ı da Yunanistan’a, Anavatanımıza bırakacağından eminiz*”. Bundan sonra adanın Rum çoğunluğunun isteklerini dile getirdiklerini bildiren Kilise adamları, İngiliz yönetimi boyunca Enosis isteklerini sürekli olarak tekrarlayacaklardır¹³.

Kıbrıs Rum halkının liderliği tarafından sürekli olarak bu isteklerin gündeme getirilmesi, Kıbrıs Müslüman liderliğini rahatsız eden en önemli unsur olmuştur. Bu nedenle Osmanlı hükümeti ile temasa geçerek, rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir.

Müslüman Kıbrıslı Türk aydınları dönem dönem İstanbul’a gönderdikleri telgraflarda, Osmanlı Hükümeti tarafından desteklenmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu aydınlardan Kıbrıs Müftüsü Hacı Ali Rıfki Fuad, 1881’de İngiliz hükümetinin Kıbrıs’ı Yunanistan’a terk edeceği haberlerinin yayılması üzerine, 12 Nisan 1881’de Babı- ı Ali’ye Adadaki Müslüman halkın endişesini dile getirerek, can ve şereflerinin korunmasını isteyen bir yazı göndermiştir. Bu yazı üzerine II. Abdülhamit adına Müşir (Mareşal) Gazi Osman Paşa, Hacı Ali Rıfki Fuad’a, Kıbrıs’ın Yunanistan’a verileceği söylentilerinin asılsız olduğunu ve Müslüman Türk halkına bu yönde güvence verdiğini belirten bir telgraf göndermiştir. Böylece Müslüman aydınları, Osmanlı İmparatorluğu’na olan bağlılıklarını dile getirerek, kendi geleceklerini ilgilendiren konularda Osmanlı’nın bilgi sahibi olmasını ve desteğini istemişlerdir. Aydınların bu tutumu dönem dönem devam etmiş ve bu tutum, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra daha belirgin hale gelmiştir¹⁴.

Burada Müftü önderliğinde Müslüman liderliğin, siyasi ve toplumsal olarak içinde bulundukları halkın istek ve düşüncelerini Osmanlı İmparatorluğu’na bildirmeleri ve destek istemeleri, bir grup olarak halkın ortak çıkarlarını belirleme ve yönlendirmede de ne kadar etkili olduklarını göstermektedir. Çünkü bu liderlik sadece ortak çıkar ve gelecek kaygısı oluşturma güçlerinin dışında bizzat bu kaygı/ çıkarların desteklenmesi konusunda da büyük bir gayret içindedirler.

Bürokratik/formel grupların diğer önemli özelliklerinden olan statü ve kişisel faktörlerde bu tutumlarının gerisinde yatmaktadır ve bunu en net şekilde İngiliz yönetimin oluşturma istediği Kavanin / Yasama Meclisi çalışmalarında görmek mümkündür.

Kıbrıs’ın İngiltere’ye kiralınması sonrası 14 Eylül 1878’de çıkarılan Kraliyet Konseyi Emirnamesi ile kurulan Yasama Meclisinde oluşturulan yapı içinde yarı üyenin üst düzey kamu görevlilerinden, yarısının da sivil halktan Yüksek Komiser’in atayacağı kişilerden oluşması öngörülmekteydi. 1879 Nisanında oluşturulan ilk Yasama Meclisinde 6 üye vardır ve bunların 3’ü kamu görevlisi, üçü de Müslüman Türk- Hristiyan Rum ve İtalyan Latin asıllı idi (Mustafa Fuat*- Yorgo Klikis- Richard Mattei). Bu Meclis’in ilk aşamada Yüksek Komiser’e tavsiyede bulunmaktan öte bir yetkisi yoktu¹⁵.

The Times gazetesi, bu üç üyeyi isimleriyle birlikte şöyle tanıtan bir haber yapmıştır:

¹³ Orr, 1972, s. 160.

¹⁴ CO-İngiltere Sömürgeler Bakanlığı- 2930 105, 13 Nisan 1881, *Accounts and Papers*- 1885.

*Kıbrıs Müslüman halkı adına seçilen Mustafa Fuat, Tüccarbaşı Hacı Mehmet Efendi’nin oğlu olup, Osmanlı döneminin zengin ve nüfuzlu kişilerinden idi. Lefkoşa’nın Köşklüçiftlik, Yenişehir, Kumsal ve Göçmeköy’de geniş toprakları, Kumarcılar hanı- Tüccarbaşı Hanı’nın sahibi idi. Osmanlının son döneminde İdare Meclisi üyesi olan Mustafa Fuat, 1896 seçimleri sonucunda meclise giren ardı ardına iki dönem vekillik yapan Tüccarbaşızade Ahmet Derviş Paşa’nın da kardeşi idi (Muzaffer H. Gürkan, *Bir Zamanlar Kıbrıs’ta*, Galerî Kültür Yay., Lefkoşa, 1996, s.84- 85).

¹⁵Anne Cavendish, *Cyprus 1878, The Journal of Sir Garnet Wolseley*, Cyprus Popolar Bak Cultural Center, Lefkoşa,1991, s. 3.

“Ekselansları yerlilerden seçilecek üçünü tayin etti bile. Türk üye, Mustafa Fuat Efendi, eski bir Kıbrıslı aileden geliyor ve buradaki Müslümanlar arasında büyük nüfuza sahip olduğu sanılıyor. Rum üye, Bay Glykys imtiyazlı tüccardır. Bay Mattei Kıbrıs'ta büyük bir malvarlığına sahip, bunu miras olarak deralmış ve uzun zamandır Kıbrıs'ta oturan İtalyan asıllı biridir”¹⁶.

Bu Meclis dışında 14 Eylül 1878'de Kraliyet Konseyi Emirnamesi ile yine tamamen tavsiye nitelikli yetkilere sahip İcra Meclisi kurulmuştur. Rum halkı bu meclis kompozisyonlarının adadaki nüfus oranına* göre temsili yansıtmadığı düşüncesi ile Başpiskopos Sophronios önderliğinde kaza- nahiye ve köy temsilcilerinin imzaladıkları bir muhtırayı Yüksek Komiser Sir Robert Bidduph'a sunmuştur. Hatta bu yönde yönetim üzerinde daha etkili olabilmek için Aralık başı 1881'de İcraat Meclisi üyeleri görevlerinden istifa etmiştir¹⁷.

6 Aralık 1881'de Yüksek Komiseri ziyaret eden Başpiskopos Sofronios ve Piskoposların istifa nedenleri, özellikle Yasama Meclisindeki nüfus oranına göre temsil sorunu olarak açıklanmıştır. Nihayetinde Müslüman Kıbrıslı liderlerin Müftü başkanlığında 8 Aralık'taki karşı ziyaretlerinde eşit temsil ilkesinin devamını istemiştir. Ancak aydınların bu çabası sonuç vermemiş ve 1882 Mart'ında Yasama Meclisinde yapılan değişiklik ile meclis kompozisyonu 12 seçilmiş- 9 atanmış olmak üzere 18'e çıkarılmış ve 9 Ortodoks ve 3 Müslüman seçilmiş olarak değiştirilmiştir¹⁸.

Bu durum karşısında 25 Mart 1882'de Müftü Esseyid Ahmet Asım Efendi önderliğinde ileri gelen Müslüman aydınlar Sömürgeler Bakanlığına gönderdikleri (Lord Kimberley'e) telgrafta durumdan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Kıbrıslı Müslüman liderliği olan Müftü dışında Mustafa Fuat, Esseyid Mehmet Raif, Mustafa Saffet, Vehid, Osman Enveri, Hacı Ali Barutçuzade, Hüsetin Niyazi ve İbrahim Zaim de yazıyı imzalamışlardır. Müslüman grup, bu yeni uygulamanın Müslümanlar açısından giderilmesi gereken bir haksızlık olduğunu, bunun için gerekli her yere başvuracakları ve “Eşit temsiliyete dayanan ilk idari sisteme dönülmemesi halinde Müslümanların adadan göç etmesine izin verilmesini talep etmişler ve Yasama Meclisine katılmayı düşünmediklerini” belirtmişlerdir. Telgrafta ayrıca “eski ve mevcut ayrıcalıklarının ayaklar altına alınacağı” ve mevcut koşullarda Kimberley'in sözü edilen meclise temsil yetkisi verilmemesini, haklarının korunması için ne gerekiyorsa yapmaktan çekinmemesi rica edilmiştir¹⁹.

İngiliz Times gazetesinde rahatsızlığın İstanbul'a da iletildiği belirtilmektedir. Bu durumla ilgili İngiliz arşivlerinde yer alan belge Osmanlı hükümetinin İngiliz Sömürgeler Bakanının İstanbul'a iletmesi ile durumdan haberdar olduğu ve Londra'daki Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi Musurus Paşa**ya 6 Nisan 1882'de Fransızca olarak gönderilmiş telgraf ile Kıbrıs'ta Müslüman halkın aleyhine yaratılan bu durumun protesto edildiği bildirilmektedir. Telgrafta Musurus Paşa'dan “İngiliz Dışişleri Bakanı nezdinde uygun bulunan bir dille hiçbir pratik avantajı

¹⁶ The Times, 23 Ekim 1878.

*Adada 1881 yılında yapılan nüfus sayım sonuçları şöyle idi :

TOPLAM NÜFUS: 186.173

RUM: 137.631 (% 73.9)

MÜSLÜMAN: 45.458 (% 24.4)

DİĞER: 3084 (% 1.7) (CO 883/2 No: 4 1881 – CO 883 No: , 1881).

¹⁷CO 3384, 2 Aralık 1881 .

¹⁸ George Hill, A History of Cyprus, Cilt: IV, Cabridge University Press, Cambridge., 1952, s. 418.

¹⁹Orr, 1972, s. 97- 99.

*Kostaki Musurus, 18. Yüzyılda İstanbul'a göç etmiş Giritli bir tüccar Pavlavi Muzurus'un oğludur. Muzuruslar, zamanla İstanbul'un önde gelen varlıklı Fenerli Rum ailelerinden biri olmuştur. Kostaki Musurus, Babıalı Tercime Odası'nda çalışmış Atina ve Viyana Elçiliklerinde görev yapmıştır. 1851 yılında Osmanlının Londra Büyükelçiliğine atanan Musurus Paşa, emekli olduğu 1885 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en tecrübeli diplomatlarından olan Musurus Paşa, 1891 yılında hayatını kaybetmiştir (Faik Yavuz, “Kostaki Musurus Paşa”, <http://www.os-ar.com/modules.php?name=News&file=article&sid=24206>, E.T. : 03.06.2014).

olmadan Müslüman ahalinin onurunu kırma etkisi yapan bu uygulamanın eşitlik ilkesini zedeleyeceğinin belirtilmesi” istenmiştir. Bu yazışmalar ne yazık ki Osmanlı arşivlerinde yer almamaktadır²⁰.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Granville’nin 28 Mayıs 1882’de Musurus Paşa’ya verdiği bilgi de,

1.- Oluşturulan yeni meclis kompozisyonunun nüfus oranının temsilde tarafsızlık için yapıldığı,

2- 6 resmi olmayan üye ve başkanın ayırdedici oyunun yasalara saygılı Müslümanlara yapılacak herhangi bir uygunsuz davranışı güvence altına aldığı

3- 1 Temmuz 1878 konvansiyon ekinin adanın nasıl yönetileceğine ilişkin herhangi bir koşul içermediği belirtilmiştir. Yani Osmanlı hükümetinin adada İngilizlerin yapacağı yönetimle ilgili düzenlemeye hakkı yoktu²¹.

Granville’nin Musurus Paşa’ya bu cevabı, 19 Temmuz 1882’de Vezir-i Azam Mehmed Sait Paşa tarafından tatmin edici bulunmamış ve Musurus Paşa vasıtası ile bu konudaki görüşlerini tekrar İngiltere’ye iletmıştır. Sait Paşa bir Osmanlı ülkesi olmaya devam eden “*Kıbrıs’ta yapılan anayasa değişikliğinin imparatorluk içinde diğer yerlerdeki durumlar üzerinde olumsuz etki yapacağı hususunun*” belirtilmesini istemiştir²². Böylece Osmanlı İmparatorluğu, üzerinde hukuksal bağını da dikkate alarak davranmış ancak verilen cevap farklı olmamıştır.

Böylece Adada Müftü başta olmak üzere Kıbrıslı Müslüman liderlik, yasal konumlarının ve statülerinin azalacağı endişesi ile hareket ederek, durumundan Osmanlı İmparatorluğu’nu haberdar etmiş ve bu sıkıntılarının düzeltilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bu formel grubun istekleri hem siyasi olarak Rum halkı ile her türlü temsil organında eşit olduklarını göstermek hem de kişisel olarak statülerinin yönetim nezdinde düşmesini engellemektir.

Adanın yasama organı olan Kavanin Meclisi’nde nüfus oranına göre temsiliyet dışında Müslüman üyeler Osmanlı İmparatorluğuna verilmesi gereken Haracın kaldırılması konusunda da Osmanlı kimlik ve aidiyetleri çerçevesinde bir tutum aldıkları görülmektedir. Kıbrıs’ta bilinen adı ile Haraç, 1 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu eki Antlaşması’na göre, masraflar düşüldükten sonra Ada’nın “Gelir fazlası”nın her yıl Osmanlı İmparatorluğu’na ödenecek olan kısmıdır. Bu gelir fazlası, Osmanlı İmparatorluğu’nun son beş yılda Ada’dan elde etmiş olduğu gelirin ortalamasının hesaplanması ile belirlenecek ve bundan devlete ve padişaha ait taşınmaz malların satılması ve iltizama verilmesi için toplanacak olan para hariç tutulacak, Ada gelirlerine dahil sayılacaktır²³.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu açısından Kıbrıs’ın İngiltere’ye devredilmesi, gelir kaybına neden olmayacak, Ada’daki devlete ve padişaha ait mallar da Osmanlı tasarrufunda kalmaya devam edecekti. İngiltere, Ada’da yapacağı masraflar için Osmanlı’dan tazminat istemeyecek, Kıbrıs üzerindeki Osmanlı mali çıkarları ile Müslüman halkın hukuk düzeni korunacaktır²⁴.

²⁰ CO 883- 4, 6 Nisan 1882.

²¹ CO 883- 2, 28 Mayıs 1882.

²² Ahmet C. Gazioglu, *Enosis Çemberinde Türkler I*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 2000, s. 51, G. S. Georgiallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918- 1926, With A Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus resarch Center, Nicosia, s. 44.

²³ Handbook of Cyprus, 1904: 7- 8

²⁴ Meltem Onurkan Samani, *Kıbrıs’ta Bir Sömürge Kurumu: Kavanin Meclisi 1882- 1931*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 26.

1889 yılında Kıbrıslı halklardan oluşacak ortak bir heyetin Londra'ya giderek özellikle bu dönemde yaşanan kuraklık ve kıtlığın da etkisi ile

- a- Vergilerin ağırlığı,
- b- Bazı hükümet dairelerinin kaldırılması,
- c- Yüksek rütbeli İngiliz memurların maaşlarının düşürülmesi,
- d- Meclisin yetkilerinin arttırılması gibi konularda söz konusu talepleri içeren bir muhtırayı götürmesi Haraç konusunda yaşanan ayrılık nedeni ile Müslüman delegeler çekilmiştir²⁵.

Aralarında Kavanin Meclisine 1890 Eylülünde yapılan ara seçimlerde Lefkoşa- Girne mebusu olarak seçilen Barutçuzade Ahmet Vasıf Efendi Heyet'in haraç konusunda Babıalinin fikrini almasını önermişti. Müslüman Türk aydınlar, Osmanlı İmparatorluğunun Ada üzerindeki çıkarlarını ve haklarını koruma noktasında hassas davranırken ve Rum üyeler ile birlikte tavır almazken, haracın kaldırılması değil ama İngiltere merkez hazinesi tarafından ödenmesi konusunda Rum üyelerle birlikte hareket edebilmektedir²⁶.

Bu konuda Müslüman bürokratik grubun Osmanlı İmparatorluğu'nun Ada üzerindeki çıkarlarını gözetmeye çalışması dikkat çekicidir. Bunun sebebi ise her şeyden önce Osmanlı kimliğinin ön planda tutulması ve bu kimlik üzerinden çıkar ve/veya tutumların belirlenmesidir.

III. 1914'e Kadar Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkiler

Adadaki Müslüman liderliğin I. Dünya Savaşına kadar olan süreçte Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan tutumları aynen devam etmektedir. 1. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngiltere'ye sipariş edilen iki savaş gemisine el konulması olayı bu konuda önemli ipuçları vermektedir.

Söz konusu iki savaş gemisi 1911 ve 1912'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngiltere'ye sipariş edilen Reşadiye ve Sultan Osman gemileridir. Halktan toplanan ve hazine tarafından sağlanan paralarla*, bedelleri peşin olarak ödenen bu iki gemi, 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile 3 Ağustos 1914'te teslim edilmemiştir²⁷.

Ağustos 1914'te İngiliz hükümeti tarafından el konulan Osmanlı savaş gemileri, bu gemiler için bağış yapan İslam toplumları arasında olduğu gibi Kıbrıslı Müslümanları içinde de tepkilere neden olmuştur. Tepkiler karşısında Yüksek Komiser Hamilton Goold Adams, Evkaf Murahhası ve Yasama Meclisi üyesi Musa İfan Bey'e gönderdiği mektup ile halkın tepkisini yatıştırmaya çalışmıştır.

27 Ağustos'da İrfan Bey'e gönderilen mektupta Kıbrıs Müslüman ahalisinde meydana gelen tepkiden dolayı üzüntü duydukları ve uzun zamandan beri Müslüman ahali ile İngiliz yönetimi arasında varolan dostça duyguların, bu olaydan dolayı zedelenmesinin esef verici olduğu belirtilmiştir. Adams, mektubunda ayrıca şu noktalara da yer vermiştir:

“Dünyanın her ülkesi, kendi insanları tarafından başka ülkeler için savaş gemisi inşa edildiğinde, gerekli gördüğü takdirde bu gemilere el koyma hakkına sahiptir.

²⁵Georghallides, 2004, s. 69- 72.

²⁶Samani, 2007, s. 204.

²⁷Kadir Sarıöz, “Goeben'den Yavuz'a”, http://160.75.46.2/staff/kadir/Yavuz/8_3%20Ağustos%201914.pdf, s. 58, E.T: 07.06.2014.

-Büyük Britanya, kendisini birden bire bir savaş içinde bulduğu için güvenliğinin dayanağı olan denizlerdeki gücünü korumak amacıyla bu gemilere el koymak zorunda kaldı.

-Bu olayın Osmanlı hükümetine karşı düşmanca bir hareket olmadığı Kıbrıs Müslüman toplumu tarafından bilinmelidir. Halihazırda Türkiye'nin gereksinim duymadığı bu iki geminin böyle zor günlerde İngiliz savunmasına büyük yardımı olacağını bilerek Kıbrıs Türkleri'nin bunu bizden esirgemelerini hak etmediğimize eminim”²⁸.

Yüksek Komiser, mektubun altına bir not düşerek, İrfan Bey'in yazılan bilgileri istediği şekilde kullanabileceği belirtilmiştir. Bundan amacı da, İrfan Bey'in halk arasındaki tanınan ve etkisi olan bir politikacı olması nedeni ile yerel gazetelerde içeriğin yayınlanması ve oluşan tepkilerin yatıştırılmasına yardımcı olabileceği düşüncesidir²⁹.

Musa İrfan Bey, 31 Ağustos'ta Yüksek Komiserin mektubuna verdiği cevapta;

“-Müslüman ahalinin bu olaya tepkisinin İngiliz düşmanlığı veya yönetiminden dolayı değil İslam dünyasının arzuladığı biçimde Osmanlı'ya yardım etmemesinden kaynaklandığını,

-İngiltere'nin geleneksel dostu olan Osmanlı'ya yardımcı olabileceği inancını koruduklarını

-Savaş gemilerine el konulması karşısında Osmanlı'ya tazminat ödeyeceği günleri görme arzusu içinde olduklarını,

-Ancak bu olayın Kıbrıslı Müslüman ahalinin İngiliz yönetimi ile dostça duygulara ve anlayışa engel olmasına izin vermeyeceklerini belirtmiştir”³⁰.

Yüksek Komiser, İrfan Bey'in 31 Ağustos tarihli mektubuna verdiği yanıtta, Osmanlı donanması için İngiltere'de inşa edilmekte olan iki savaş gemisinin, Müslüman dünyasının yardımları ile yapılmakta olduğunun İngiliz hükümetince bilinmediği belirtilmiştir³¹.

4 Eylül 1914'te Yüksek Komiser Adams, Sömürgeler Bakanı Lewis Harcourt'a gönderdiği yazıda, Kıbrıs'ta yerli basının yazdıklarını ve iddialarını yanıtlayacak bir yayın organından yoksun olduklarını belirtmiştir. Adams, savaşın başladığı günden beri, bazı Müslüman gazetelerinin İstanbul'daki gazeteleri örnek alarak okuyucularını Büyük Britanya aleyhinde kışkırtıp, coşturmakta olduklarını yazmaktadır. Adams'a göre nitekim el konulan iki Osmanlı gemisi ile ilgili olarak, bu gemilere el koymakla İngiltere'nin Türkiye'yi Yunanistan'a karşı zayıf düşürmek amacı güdüldüğünün yazılmaktadır³².

İngiltere karşısında 1. Dünya Savaşı'na girmesi ve İngiltere'nin 5 Kasım 1914'te Adayı ilhak etmesi karşısında cılız bir tepki vermesi, Kıbrıslı Müslüman Türk halkının büyük bir sessizlik içine girmesine neden olmuştur. Bunda Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünün ortada olması etkili olmuştur.

Kasım 1914'te İngiltere'nin adayı tek yanlı ilhakı sonucu, 20 Kasım'da Yasama Konseyi üyesi Musa İrfan Bey, Müftü Mehmet Ziyaeddin ve Kadı Ali Rifat Bey gibi toplumun önde gelen liderleri İngiliz Yüksek Komiseri Sir Hamilton Adams'a başvurarak ilhakı benimsediklerini ve Osmanlı Hükümetinin izlediği politikaya sempati duymadıklarını, belirtmişlerdir. Ancak Kıbrıs Müslüman halkın ileri gelenlerinin Yüksek Komiser'den istedikleri tek güvence, “Kıbrıs'ın hiçbir

²⁸ CO 67/ 173- 3751, 27 Ağustos 1914.

²⁹ a.g.k., 27 Ağustos 1914.

³⁰ a.g.k., 31 Ağustos 1914.

³¹ a.g.k., 31 Ağustos 1914. C.W. J. Orr, *İngiliz Egemenliği Altında Kıbrıs*, Galerî Kültür Yay., Lefkoşa, 2013, s

³² a.g.k., 4 Eylül 1914.

zaman Yunanistan'a verilmemesi ve ebediyen Büyük Britanya İmparatorluğu'nun mülkü olarak kalması" olmuştur³³.

Sonuç

Kıbrıs adası, yüzyıllardan beri farklı yönetim ve kimliklerle tarihi şekillenmiş bir coğrafyadır. Ada'nın tarihsel geçmişi ve bu geçmişin üzerinden yapılan okumalarda, grup bilinci, bu bilincin oluşumu, gelişimi ve dönüşümü önemli rol oynamıştır. Kronolojik verilerin yorumlanmasında ve analiz edilmesinde grup veya gruplar, kimliğin oluşmasında ve şekillenmesinde bürokratik yönetimleri etkilemektedir.

Formel gruplar, inşa ettikleri kimlikleri çerçevesinde siyasal, sosyal, kültürel veya bireysel çıkarları ve gelecekleri için mücadele vermektedir. Bu mücadele Kıbrıs gibi birden fazla varlığın yaşadığı alanlarda karşıtlığa dönüşmüş ve bu karşıtlık günümüze kadar devam etmiştir.

Ada'daki Müslüman bürokratik grup, 1878'de yönetim devrini Osmanlı uyrukları olarak hak ve ayrıcalıklarını koruyacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz parçası olarak devam edecek bir devir olarak görmüştür. Devir anlaşmasında yer alan güvenceler çerçevesinde değişikliği coşkuyla olmasa bile doğuya özgü sessizlik ile kabul etmiş ve boyun eğmiştir. Ayrıca yönetici grup olarak üç yüz yıldır ellerinde tuttıkları yetkilerin azalacağı endişesi taşımıştır. Kişisel olarak da konumlarındaki gerileme durumunu kabul etmek istememiştir.

Daha da ayrıntılı olarak bakmak gerekirse, formel kimliğe sahip olan Müslüman Bürokratik gruplar, adada İngiltere'nin ilk döneminde kendi statüleri- Ortodoks Rum halkının statüsü- Adadaki de jure durum ve Enosis kaygısı ve endişesi nedenleri ile Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerini devam ettirmiş ve aynı zamanda bu ilişkiyi kullanarak, İngiliz yönetimi üzerinde etkili bir baskı gurubu olmaya çalışmıştır. Aralarındaki kişisel ve bireysel ilişki biçimi ne olursa olsun, ortak çıkarlar söz konusu olduğu zaman, istikrarlı bir biçimde ortak tavır alma konusunda gösterdikleri tavır 1914 yılına kadar devam etmiştir.

1914 yılı ise bu ilişki biçiminin değişmeye başladığı bir dönüm noktasıdır. Çünkü I. Dünya Savaşı öncesi ve savaşın başlangıcı, artık bu ilişki bağının kullanılmasını mümkün kılmayacak şartlar taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ile karşı saflarda yer almaktadır ve Kıbrıslı Müslüman Bürokratik grup, İngiliz yönetimini sessiz bir kabulleniş ile benimsemek durumundadır. Osmanlı'nın siyasi- askeri- ekonomik ve diplomatik olarak içinde bulunduğu durumda belirsizdir. Bu belirsizlik içinde yine de Musa İrfan beyin yaptığı gibi Osmanlı'nın ve doğrudan Müslüman dünyasının rencide edilmemesi istenmektedir. Ancak siyasi ve bürokratik olarak bekle- gör politikası takip edilmektedir.

Dolayısı ile İngiltere'nin Kıbrıs'taki ilk dönemi Müslüman Bürokratik grup açısından ilk ve son yılları biraz farklı olsa da önemli bir dönemdir ve ayrıntılı bir çalışmayı hak etmektedir. Bu formel grubun kişisel ve ortak çıkarlarıyla birlikte düşünüldüğünde siyasi karar alma mekanizmasında önemleri ve etkileri söz konusudur. Çalışmada ele alındığı gibi bürokratik gruplar halkların bugün ve geleceğinde etki kapasitesi yüksek en gruplardan biri olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

ALMOND GABRIË A. And POWELL, J. G. BİNGHAM , *Comparative Politics Today A Word View*, Harper Collins Publ., New York, 1992.

BERATLI, Nazım, *Kıbrıs Türkleri'nin Tarihi*, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 1999.

³³ CO 67/ 179- 4973- 20 Kasım 1914.

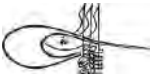
- CAVENDİSH, Anne , *Cyprus 1878, The Journal of Sir Garnet Wolseley*, Cyprus Popular Bak Cultural Center, Lefkoşa, 1991.
- GAZİOĞLU, Ahmet C., *Enosis Çemberinde Türkler I*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 2000.
- GEORGHALLİDES, G. S. , *A Political and Administrative History of Cyprus 1918- 1926, With A Survey of the Foundations of British Rule*, Cyprus resarch Center, Nicosia, 2004.
- GÖZÜTOK Türkan, “Yeni Turanda Milli Kimlik Sorunu”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic , ISSN: 1308-2140 , (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), Volume 5/ 2, Spring 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number : 10.7827/TurkishStudies.1153, ss. 410 - 448.
- GÜRKAN, H. Muzaffer, *Bir Zamanlar Kıbrıs 'ta*, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 1996.
- HİLL, George, *A History of Cyprus*, Cilt: IV, Cabridge University Press, Cambridge, 1952.
- KNUTİLLA, Murray , *State Theories, from Liberalism to the Challenge Feminism*, Fernwood, Sec. Ed. Halifax, 1992.
- KURAT, Tekin Y., *Henry Layard'ın İstanbul Büyükelçiliği (1877- 1880)*, AÜ DTCF Yay. Ankara, 1968.
- OLSON, Mancur, “The Logic of Collective Action”, Pressure Groups, ED: Jeremy J. Richardson, Oxford Univ Press, New York, 1993, ss. 23- 37.
- ORR, C.W. J. , *Cyprus Under British Rule*, Zeno Publishers, London, 1972.
- ORR, C.W. J., *İngiliz Egemenliği Altında Kıbrıs*, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 2013.
- SAMANİ, Onurkan Samani, *Kıbrıs'ta Bir Sömürge Kurumu: Kavanin Meclisi 1882- 1931*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- SARIÖZ, Kadir, “Goeben'den Yavuz'a”, http://160.75.46.2/staff/kadir/yavuz/8_3%20agustos%201914.pdf, E.T: 07.06.2014.
- TAMÇELİK “ Kıbrıs Türk Eğitim Sisteminde Tarih Bilinci ve Ahlaki Değerlerin Kazandırılması”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308- 2140, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), Volume: 4 / 8, Fall 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: 10.7827/TurkishStudies.1041,s. 2192.
- YAVUZ, Faik, “Kostaki Musurus Paşa”, <http://www.os-ar.com/modules.php?name=News&file=article&sid=24206>, E.T. : 03.06.2014.
- YENİASIR Mustafa, “ Süleyman Uluçamgil'in Kıbrıs Türk Şiirindeki Yeri”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN:1308- 2140, (Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı), Volume 4 / 3, Spring, www.turkishstudies.net, DOI Number : 10.7827/TurkishStudies.781, ss. 2286- 2299.
- ZİA, Nasim , *Kıbrıs 'ın İngiltere 'ye Geçiş ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, TKAE Yay., Ankara, 1975.

United Kingdom: Records of the Colonial Office, Commonwealth an Foreign and Commonwealth Offices (**CO**)

Series: CO- 883 (Print: Mediterranean 1570- 1990).

- **CO 2930 105**
- **CO 883/2 No: 4**
- **CO 883 No: 39**
- **CO 3384**
- **CO 883- 4** (Despatch No: 544)
- **CO 883- 2**
- Series: CO- 67** (Original Correspondence, , 1878- 1951).
- **CO 67/ 179- 4973**
- **CO/ 67/ 173- 3751.**
- Accounts and Papers- 1885.
- Handbook of Cyprus, 1904.
- *The Times.*

ERCİYES GAZETESİNE GÖRE KAYSERİ'DEKİ 1912 MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİ*

Bülent AKKAYA**

ÖZET

Osmanlı Devleti, 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilân edilmesi ile birlikte anayasal bir yönetime geçmiştir. İlk Osmanlı Parlamentosu da 19 Mart 1877'de toplanmıştır. Meclis-i Mebusan 20 Mart 1876'tan 28 Haziran 1877'e kadar birinci dönem Meclis-i Mebusan olarak faaliyetini sürdürmüştür. Osmanlı Rus Savaşı da bahane edilerek, 13 Şubat 1878'de II. Abdülhamit tarafından Meclis-i Mebusan kapatılmıştır. Osmanlı aydınının demokratik hak ve istekleri sayesinde 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit, anayasayı tekrar uygulayamaya koymuş, Meclis-i Mebusan açılmış ve yeniden meşrutiyet ilân edilerek anayasal döneme geçilmiştir.

Meclis-i Mebusanın ikinci dönemi Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin durdurulmaya çalışıldığı, milli devlete giden yolda tartışmaların yaşandığı ve demokrasi kültürümüzün oluşmaya başladığı bir dönem olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1912 yılında yapılan mebus seçimleri tarihimizdeki ilk erken genel seçim olmuştur. Trablusgarp Savaşı devam ederken iç ve dış sarsıntılar içerisinde esnasında yapılan bu seçim, "sopalı ve dayaklı seçim" adıyla geçmiştir.

Erciyes Gazetesi Kayseri'de 16 Ağustos 1910 yılında haftalık olarak yayın hayatına başlamıştır. Erciyes Gazetesinin 14-18'inci sayılarında, Kayseri'deki 1912 seçimleri hakkında yazılar yayınlanmıştır. Kayserililer Meclis-i Mebusan seçimlere büyük ilgi göstermişlerdir. Adaylar hakkında bilgi verilmiş, delegelerin oy verirken kendilerine emanet edilmiş olan oyları verme konusunda çok dikkatli olmaları istemiştir. Bu makalede Osmanlı Devleti'nin özelde Kayseri halkının seçimlere bakışı ve halkın beklentilerinin Erciyes Gazetesinde nasıl yansıdığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erciyes Gazetesi, Kayseri, Meclis-i Mebusan, Seçimler, Kanun-i Esasi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. Nevşehir İl Emniyet Müdürlüğü, El-mek: bulentakkaya98@yahoo.com

ACCORDING THE ERCİYES NEWSPAPER, THE ELECTIONS OF THE OTTOMAN PARLIMENT IN KAYSERİ, 1912.

ABSTRACT

Ottoman State, December 23, 1876 with the proclamation of the Constitution has passed a constitutional governance. The first Constitutional Monarchy, which started with the proclamation of the Constitution of 1876. The first term of member of the parliament was continued from March 20, 1876 to June 28, 1877. II. Abdülhamit closed the parliament on the pretext of Ottoman-Russian War. II. Abdülhamit reprinted the constitution in July 23, 1908, through democratic rights and aspirations of the Ottoman intellectuals and so Parliament was reopened and was declared constitutional period started.

The member of parliament of the second period of disintegration of the Ottoman Empire tried to stop the national state of the debate on the path to democracy and our culture begins to occur where there has been a period. The elections of the Ottoman Parliament in 1912, the first elections were in our history as an early general election. These elections were made during Tripoli war, with internal and external effects. This election was named "sticks and choice of beating" in history.

The elections of the Fifth Ottoman Parliament had done in Kayseri in 1912. About the elections of the parliaments of Kayseri written at the Erciyes newspaper which is started to be published weekly on 16 August, 1910, especially its from 14th to 18th volumes. Kayserians showed great interest in the elections. Candidates were informed to the delegates. While the delegates vote that has been entrusted to them were asked to be very careful about giving out votes. In this article, it is stated the largely Ottoman State, specially Kayserians in particular in view of the election Kayserians expectations reflected in how it was demonstrated in Erciyes newspaper.

Key Words: Erciyes Newspaper, Kayseri, Parliament, Elections, Constitution.

1. Giriş

Osmanlı Devleti başlangıcından I. Meşrutiyetin ilânına kadar mutlakiyet ile idare edilmiştir. 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilân edilmesi ile birlikte anayasal bir yönetime geçmiştir¹. İlk Osmanlı Parlamentosu da 19 Mart 1877'de toplanmıştır². Vilâyetlerden gelen, çeşitli din ve dilden grupları temsil eden Parlamento üyeleri geldikleri yerlerin problemlerini ortaya koymuşlar, idarî bozukluklardan bahsetmişler³, ülkenin sorunlarını kavrayıp, maliyeyi, yönetimi ve hatta dış politikayı yönlendirme girişimlerini başlatmışlardır⁴. Meclis-i Mebusan 20 Mart 1876'tan

¹ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 1, 2006, s. 261.

² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, AFA Yayınları, İstanbul 1996, s. 36.

³ Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 30, Ankara 2012, s. 37; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayını, Ankara 1984, s.167.

⁴ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s. 62.

28 Haziran 1877'e kadar birinci dönem meclis-i Mebusan olarak faaliyetini sürdürmüştür. Meclis-i Mebusanın ikinci dönemi seçimleri ise 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın en zor günlerinde yapılmıştır. Yapılan seçimlerde 130 mebus seçilmesi gerekirken 56'sı Müslüman, 40'ı gayri Müslim olmak üzere 96 mebus seçilmiştir. Meclisin açılması için gereken üçte iki çoğunluk İstanbul'a gelememiştir. Meclisin ikinci dönemi 13 Aralık 1877'de başladı. Meclis-i Mebusan'ın padişahın yetkilerini tehdit etmesi, halkın meşruti yönetime hazır olmaması, vekillerin Müslüman gayri müslim şeklinde gruplaşması gibi sebeplerle Osmanlı Rus Savaşı da bahane edilerek, Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyi kullanarak 13 Şubat 1878'de II. Abdülhamit tarafından meclis süresiz tatil edildi⁵. Ancak Ayan Meclisini dağıtmamıştır. Böylece tabandan gelen bir hareket olmayan ve siyasal örgütlere dayanmayan I. Meşrutiyet dönemi sona erdi.

Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Anayasanın uygulamadan kaldırılmasından sonra Padişah yetkilerini daha da artırmış, sansür kurumuyla Osmanlı aydınının demokratik hak ve isteğini engellemiş, özgürlükleri kısıtlamıştır. Bu ortam içinde önce imparatorluk sınırları içinde, sonraları diğer ülkelerde gizli cemiyetler kurulmuştur. Bunların en önemlilerini ise İttihat-ı Osmanî oluşturmaktadır. Bu gizli cemiyet, Paris'te bulunan ve pozitivist düşüncüyü benimsemiş olan Ahmet Rıza ile bağlantı kurarak adını İttihat ve Terakki olarak değiştirmiştir. Jön Türkler adıyla anılan bu örgütün başlıca amacı; içlerinde zaman zaman ayrılıklar olsa da Abdülhamit'in baskısına son vermek, Kanun-i Esasiyi tekrar yürürlüğe koymaktır. Bu amaçla 27 Aralık 1907'de Paris'te bir araya gelerek Osmanlı Devletindeki yönetimi yıkmak üzere birleşmişlerdir. 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit, anayasayı tekrar uygulayacağını, Meclis-i Mebusanı yeniden açacağını ve bütün hürriyetleri yeniden yürürlüğe koyacağını duyurması ile yeniden anayasalı döneme geçmiştir⁶.

Meclis-i Mebusan, 1909'da temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan, padişaha keyfi sürgün yetkisi veren 113 üncü maddesi kaldırılmıştır. Toplam 21 maddede ise (3., 6., 7., 10., 12., 27., 28., 30., 35., 36., 43., 44., 53., 54., 76., 77., 80., 118. Maddeler) değişiklikler yapılarak Meclis-i Mebusan'ın gücünü artırmışlardır⁷. Meclis-i Mebusanın ikinci dönemi Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin durdurulmaya çalışıldığı, milli devlete giden yolda tartışmaların yaşandığı ve demokrasi kültürümüzün oluşmaya başladığı bir dönem olmuştur⁸.

2. Osmanlı Devleti'nde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri

Osmanlı Devleti'nde seçimler Kanun-i Esasi'nin ilgili hükümlerine göre yapılmıştır. Kanun-i Esasi'nin 65. maddesinde, her 50.000 erkek nüfusa bir mebus seçileceğini, 66. maddesinde seçimlerin gizli olacağı, 67. Maddesinde Mebuslukla memuriyet bir arada bulunamayacağı, 68. maddesinde kimlerin mebus seçilemeyeceği, 69. Maddesinde seçimlerin dört yılda bir yapılacağı, mebusluk süresinin 4 yıl olacağı, tekrar seçilebileceklerini, 69. Madde ile her mebus sadece seçildiği bölgenin, dairenin değil, tüm Osmanlıların vekili hükmünde olduğu, 71. Madde ile seçmenler seçecekleri mebusları mensup oldukları vilâyetin ahalisinden seçmek zorunda oldukları hükme bağlanmıştır.

Meşrutiyetin ilânından sonra seçimlerin nasıl yapılacağı konusunda bir kanun hazırlanmadığı için Mithat Paşa tarafından hazırlanan, 28 Ekim 1976'da padişahın onayladığı Meclis-i Mebusanın Suret-i İntihabı ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate'ye göre yapılmıştır. Buna göre Osmanlı tebaasından, Türkçe bilen ve iyi ahlâk sahibi kimseler aday olabiliyorlardı⁹.

⁵ Karpat, a.g.e., s.36.; Lewis, a.g.e., s. 168

⁶ Karpat, a.g.e., s. 19.

⁷ Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", 100. Yılında Jön Türk Devrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 91- 100.

⁸ Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I ve II. Meşrutiyet, I. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayını, Ankara 1997, s. 672.

⁹ Kızıltan, a.g.m., s. 263.

1912 yılında yapılan Meclis-i Mebusan seçimleri 2 Ağustos 1908'de İntihab-i Mebusan Kanunu'na göre yapılmıştır. Seçimlere İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf partisi katılmıştır¹⁰.

1912 mebus seçimleri, tarihimizdeki ilk erken genel seçim olmuştur. Trablusgarp Savaşı devam ederken iç ve dış sarsıntılar içerisinde esnasında yapılan bu seçim, "sopalı ve dayaklı seçim" adıyla geçmiştir. Bu isimle anılmasının sebebi, 31 Mart olayından sonra iki aylığına ilan edilip bu tarihe kadar uzayan ve ittihatçıların istibdadını kurup koruyan sıkıyönetim altında yapılmasıdır. 275 üyesi olan Meclis'e, muhalefet ancak 6 (altı) milletvekili sokabilmiştir. İttihat ve Terakki, "eski Meclis'i feshetmek ve hayâsız derecede dürüstlükten uzak bir seçimle bir yenisini kendi adaylarıyla doldurmak suretiyle, Meclis içi muhalefeti ezmişti"¹¹.

Osmanlı Devleti'nde 1908, 1912, 1914 ve 1919 da dört kez genel seçimler yapılmıştır. İstanbul'da yapılan ara seçimleri Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kazanması üzerine İttihat ve Terakki iktidarı 18 Ocak 1912'de Meclis-i Mebusanı feshetmiş ve Şubat-Mayıs 1912 ayları arasında seçimlerin yapılması için 21 Ocak 1912'de "muamelât-i intihabiyenin kanun-u mahsusu dairesinde temin-i icrası..." için vilayetlere duyurulmuştur. Seçimler 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanununa göre yapılmıştır. Seçimler sancaklarda iki dereceli olarak yapılmıştır. Her elli bin nüfusa bir mebus seçmek için her beşyüz seçmen müntehib-i evvel (birinci seçmen), bir müntehib-i sanî'yi (ikinci seçmen) seçmiş. müntehib-i sanîlerde mebusları seçmiştir¹². Mebuslar, güvenilir, resmi dili bilen, 25 yaşını geçmiş, medeni haklarını kullanabilen, az çok emlak sahibi olan her Osmanlı vatandaşları arasından seçilebilecekti. Mebus yalnız seçildiği vilayetin değil, bütün Osmanlı halkının mebusu sayılacaktı.

3. Erciyes Gazetesi'ne Yansıyan Bilgilere Göre Kayseri'deki Meclis-i Mebusan Seçimleri

Osmanlı Devleti'nde 1864 yılında halkın yönetime katılmasının ve merkezi yönetimin yükünü hafifletmek için eyalet sisteminden vazgeçilerek vilayet sistemine geçilmiştir¹³.

Kayseri, Osmanlı idaresinde bazen Maraş vilayetine bezen de Ankara Vilayetine bağlı bir sancak iken İkinci Meşrutiyetin ilânı ile de bağımsız sancak merkezi olmuştur¹⁴. Develi kazasının Gösteri isimli bir nahiyesi ve altmış iki tane de köyü, İncesu kazasının da Karahisar Nahiyesi ve on sekiz köyü vardı¹⁵.

1908 yılında Kanun-i Esasî'nin ilân edilmesiyle Kayseri'de özgürlükçü bir ortam oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nde keyfi idarenin son bulduğu haberleri ve gösteriler ülkenin her tarafında olduğu gibi Kayseri'ye de olmuştur. Kayseri Hükümet binasına baskın yapan halk, hizmet ve davranışları sebebiyle memnun olunmayan memurlar, hükümet binalarından kovulmuşlardı¹⁶.

¹⁰ Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü dergisi, S. 3, 2003, s. 131.

¹¹ Lewis, a.g.e., s. 221-222.

¹² Fevzi Demir, "İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", Çağdaş Türkiye araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 1, 1991, s. 156-157.; Muzaffer Tepekaya, 1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi C. 13, S. 27, 2013, s. 37.

¹³ Abdulaziz Kardaş, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915/The Press At Van In The Last Period Of The Ottoman Empire (1908-1915) Ss, 1189-1204" **TURKISH STUDIES**– International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5828, s. 1191.

¹⁴ Besim Darkot, **İslâm Ansiklopedisi**, Kayseri Maddesi, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 484.

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, **Salnamelerde Kayseri, Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminin Eski Harfli Yıllıklarında Kayseri**, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 1998, s. 132-133.

¹⁶ Muhsin İlyas Subaşı, **Bu Şehrin Hikâyesi**, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 2003, s. 218.

1912 yılında Osmanlı Meclisini oluşturan mebusların seçiminde Delege sistemine benzer bir şekilde, her mahalle ve karyede müntehib-i sani denilen kişiler oy kullanmışlardır. 28 Ekim 1976'da padişahın onayladığı Meclis-i Mebusanın Suret-i İntihabı ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate'ye göre Müntehib-i saniler şu şekilde oluşturuluyordu. Müntehib-i evveller 300-500 kişilik gruplar halinde belirlenen yer ve tarihte oy kullanarak müntehib-i sanileri oluşturmuşlar. Müntehib-i saniler de kaza merkezlerinde mebusları seçmek için oy kullanacaklardı¹⁷. Kayseri'de yapılan Mebus Seçimlerinde Müntehib-i sani olarak oy kullanacak şahısların isimlerinin yazılı olduğu defterler bir müddet asılı kalmış sonra da seçimde görevli memur ve kâtipler tayin edilmiştir¹⁸. Seçim günü sadece bu delegeler oy kullanıyordu.

İkinci Meşrutiyetin ilânı ile basın yayın faaliyetlerinde büyük bir artış olmuş, gazeteler sansüre tabi tutulmadan yayınlanmaya başlamıştır. Meşrutiyetin ilk yıllarında her gün yeni bir gazete ve dergi basın hayatına başlamıştır¹⁹. İstanbul'dan Anadolu'nun her vilayetine matbaalar taşınmış, gazete çıkmayan vilayet neredeyse kalmamıştı. Basın yayın faaliyetlerindeki bu artışın altında toplumun hürriyet özlemi ve eski yönetime tepkisi önemli bir rol oynamıştır²⁰.

Osmanlı Devleti'ndeki basın ve yayın faaliyetlerinin Kayseri'deki ilk örneği ise Erciyes gazetesi olmuştur. İlk sayısı 16 Ağustos 1910'da haftalık olarak yayınlanan Erciyes Gazetesi'nin yayınına bir süre sonra ara vermiştir. Yayınlanan nüshalarında hem yeni hem de eski numaralar birlikte verilmiştir. Erciyes Gazetesi'nin'nin asılları, Kayseri'de Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 27320 ve 27321 numaralı koleksiyonlarda bulunmaktadır. Erciyes Gazetesi'nin'nin 1, 2, 6, 8, 9, 10, 40'ıncı sayıları Raşid Efendi Kütüphanesi'nde mevcut değildir. 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42'nci sayıları sekizer sayfa, diğer sayıları ise on altışar sayfa olarak yayınlanmıştır. Erciyes gazetesi 1910-1911 yıllarında 69 sayı yayınlanmıştır. 1912 yılında yapılan mebus seçimi ile ilgili pek çok yazı Kayseri'de yayınlanan Erciyes Gazetesinin²¹ sütunlarında yer bulmuştur.

Osmanlı meclisini oluşturan mebusların seçiminde adaylar şu şekilde oluşmaktaydı. Birincisinde kişiler kendiliklerinden aday oldukları gibi halk tarafından da aday gösterilebiliyorlardı. İkincisinde siyasi partiler ya kendi adayını ya da kişiler ben şu partiden adayım diyerek adaylıklarını açıklamaktaydılar. Bu durumda kişilerin şu partidenim diyerek adaylıklarını açıklamaları fikir yönüyle pek inandırıcı bulunmamaktaydı. Erciyes gazetesinde yayınlanan yazılara göre ise hiçbir iktidar ve meziyeti olmayanların ve kendiliklerinden aday olanların oyların dağılmasına sebebiyet vereceği düşüncesinden dolayı doğru bir davranış olarak görülmemiştir²².

1912 yılında yapılan ve Osmanlı Devleti'nin beşinci meclisini oluşturan Kayseri Mebus seçimlerinde adaylar ve adaylıkları şu şekilde olmuştur. Sabah Gazetesi yazarlarından Diran Kelekyan Efendi, üç yüz imzalı bir dilekçe ile Kayseri mebusluğuna adaylığını koymuştur. Dava Vekili Arsin Kalgayan, Ermeni Rüştüye Mektebi Müdürü ve Hınçakyan Cemiyeti Kayseri Şubesi Başkanı Minas Minasyan ve Murahhas Kâtiibi Agop Çamuryan Efendiler kendiliklerinden adaylıklarını açıklamışlardır. Erciyes Gazatesi Arsin Efendi'nin şehrin en güçlü dava vekili

¹⁷ Demir, a.g.m., s. 164.

¹⁸ Erciyes, 01 Nisan 1912, S. 15, s. 14.

¹⁹ Taner Aslan, "Pertev Tevfik ve Muahade /Gazatesi Pertev Tevfik And Muahede (Treaty) Newspaper", **TURKISH STUDIES**– International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2290>, s.525.

²⁰ Kardaş, a.g.m., s. 1193.

²¹ Erciyes Gazetesi'nin 14-21'inci sayıları Bülent Akkaya, 22-29'uncu sayıları Ercan Güngör ve 30-42'inci sayıları Esra Ayan tarafından Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

²² Erciyes, 01 Nisan 1912, S. 15, s.5.

olduğunu, Minas Minasyan Efendi'nin bilgili güzel söz söyleyen bir şahıs olduğunu fakat Agop Efendi hakkında bir bilgilerin olmadığını bildirerek adaylara başarıya dilemişlerdir²³.

Adı geçen adaylardan başka Akçakayalızade Rifat Bey, Ali Galip Bey²⁴, Dava Vekili Arminik Efendi, İmamzade Ömer Efendi²⁵, Mesut Efendizade Hasan Efendi, Mülâzım Şaban Efendi, Güpgüzade Rifat Bey, Develi'den Kuyumcuyan Efendi ve Melekyan Efendi mebus seçimlerinin diğer adayları olmuşlardır.

Halk tarafından aday olarak gösterilen İstanbul Mektupçusu Sabur Bey, hemşerilerine telgraf teşekkür etmiş, Memuriyet görevine devam etmekle daha iyi hizmet edeceğini bildiren bir telgraf göndermiştir²⁶.

Müntehib-i sanilerin yaptıkları görevin önemi hakkında Erciyes gazetesinde epeyce bir açıklama yapılmıştır. Müntehib-i sanilerin verecekleri oyda hatıra, gönüle bakmadan her türlü maddi ve manevi etkiden uzak bir şekilde oy kullanmaları gerektiği, verecekleri oyların kendilerine emanet edilmiş olduğu konusuna dikkat çekilmiştir²⁷.

Kayseri Mebus seçimlerinde Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Kayseri'de de seçimler sebebiyle birçok tartışma ve dedikodular olmasına ve Heyet-i Teftişiyenin müsamahalı davranması sebebiyle nahiyelerde bazı oyunlar oynanmasına rağmen müntehib-i sâniler güvenilir ve sağlam şahıslardan olduğundan herhangi bir sorun yaşanmadığı anlaşılmaktadır²⁸.

Kayseri halkı seçimlere büyük bir ilgi göstermiştir. Halk, Ali Galip Bey ve Refet Bey'in mebus seçilmesi için büyük gayret sarf etmiştir. Hristiyan vatandaşlar da bu iki isim üzerinde birleşmişlerdir. Ayrıca mebusluğa layık görmedikleri mebus adaylarına oy verilmemesi için tanıdıklarına yeminler verdirdiyorlardı²⁹.

Müntehib-i sâniler saat üçte oy kabulüne başladılar, saat sekizde de sandık çaldı. Seçim sonucuna göre Ali Galip Bey ve Rifat Bey mebus seçilmişlerdi. Seçim sonuçlarıyla ilgili bilgiler Erciyes Gazetesi'nin 17'inci sayıda verilmiş, oy sayılarındaki değişiklikten dolayı 18'inci sayısında son hali verilmiştir. Seçim sonuçları şu şekildeydi.

Ali Galip Bey 78 oy (1 oy Develi'den),

Ali Galip Bey 3 oy,

Akçakayalızade Rifat Bey 50 oy, (11 İncesu, 13 Develi'den)

Büyük Rifat Bey 7 oy,

Dava Vekili Arminik Efendi 45 oy, (10 oy Develi'den)

İmamzade Ömer Efendi 40 oy, (10 İncesu, 17 Develi'den)

Mesut Efendizade Hasan Efendi 5 oy,

²³ Erciyes, 01 Nisan 1912, S. 15, s. 13-14.

²⁴ Kayseri mebusluğu yapan Ali Galip Bey, Nutuk'ta "Ali Galip Olayı" adlı bölümde geçen şahıstır. 1919'ta Harput valisi iken Sivas Kongresini dağıtmakla görevlendirilmesine rağmen bu görevi yerine getiremeyip Halep'e kaçmıştır. Lozan'dan sonra yargılanıp beraat etse de 150'likler listesine girmekten kurtulmamıştır. 1932 yılında sürgünde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Satoğlu, Kayseri Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 14.

²⁵ 19 Aralık 1919'da Kayseri'ye uğradığında Atatürk'ün kaldığı konağın sahibidir. Bugün Atatürk Evi olarak bir kültür merkezi olarak kullanılmaktadır. . Geniş bilgi için bkz. Satoğlu, a.g.e., s. 182.

²⁶ Erciyes, 25 Mart 1912, S. 14, s. 12.

²⁷ Erciyes, 08 Nisan 1912, S. 16, s. 4.

²⁸ Erciyes, 15 Nisan 1912, S. 17, s. 3.

²⁹ Erciyes, 15 Nisan 1912, S. 17, s. 3-4.

Mülâzım Şaban Efendi 1 oy,
 Güpgüpzade Rifat Bey 3 oy,
 Develi'den Kuyumcuyan Efendi 3 oy,
 Develi'den Melekyan Efendi 2 oy almıştır.

Oyların sayımı esnasında Ali Galip Bey olarak kastedilenin Feyzizade Ali Galip Bey olduğu Büyük Rifat Bey olarak zikredilenin ise Akçakayalı Rifat Bey olduğu Kayseri halkınca bilinmesine rağmen Heyet-i Teftişyece, bilinmeyen başka kimselermiş gibi başka isimler olduğu kabul edilmiştir. Ali Galip Bey ve Büyük Rifat Bey isimlerine verilen oylar adı geçen adayların oylarına dâhil edilmemiş ve hoşnutsuzluk oluşturmuştur. Bundan başka ortaya çıkan bir durum olmadığı için seçim sonuçları sancak idare meclisince onaylanmış ve vekillere mazbataları verilmiştir³⁰.

Seçim sonunda Ali Galip Bey kendisine gönderilen tebrik telgrafına kayıtsız kalmamış cevaben gönderdiği telgrafta Kayserilileri şu şekilde seslenmişti. "Hâkimiyet-i millieye Osmanlığa numune gösteren her Kayseri müntehiplerine, vatandaşlarıma ve size müteşekkirim"³¹.

Seçimler esnasında Ali Galip Bey'in zihinleri karıştırdığı ve halkta galeyana sebebiyet verdiği gerekçesiyle yapılan müracaat üzerine konuyu tetkik etmek üzere Mülkiye Müfettişi Timolson Efendi Kayseri'ye gelmiş ve yaptığı araştırma sonucunda Ali Galip Bey'le ilgili herhangi bir şüphe bulamamıştır³².

1912 seçimleri sonucunda seçimleri kazanan İttihat ve Terakki meclis dışı güçlerin etkisiyle iktidar olmuş fakat muktedir olamamışlardı. Meclis dışı muhalefetin ortadan kaldırılması sebebiyle Meclis dışında askeri bir güç olarak ortaya çıkan Halaskar Zabitan Grubu ortaya çıkmıştır. Halaskar Zabitan Grubu'nun baskısıyla İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırılmış ve İttihatçıların hâkim olduğu meclis zamanından önce 5 Ağustos 1912'de feshedilmiştir³³.

4. Sonuç

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit döneminde 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilân edilmesi ile anayasal bir yönetime geçmiştir. Osmanlı Rus Savaşı da bahane 1878'de II. Abdulhamit tarafından Meclis-i Mebusan kapatılmış, Osmanlı aydınının demokratik hak ve istekleri sayesinde 1908'de anayasa tekrar uygulanmaya konulmuş, Meclis-i Mebusan açılmış ve yeniden meşrutiyet ilân edilerek anayasal döneme geçilmiştir.

1912 yılında yapılan ve Osmanlı Devleti'nin beşinci meclisini oluşturan Kayseri Mebus seçimleriyle ilgili pek çok yazı Kayseri'de yayınlanan ilk Türkçe gazete olan Erciyes Gazetesinde yer bulmuştur.

Erciyes Gazetesinde yansıyan bilgilere göre Kayserililer Meclis-i Mebusan seçimlere büyük ilgi göstermişlerdir. Erciyes Gazetesinde adaylar hakkında bilgi verilmiş, delegelerin oy verirken kendilerine emanet edilmiş olan oyları verme konusunda çok dikkatli olmaları istenmiştir. Oy verme görevini yerine getiren Kayserililerin hatıra, gönüle bakmadan maddî, manevî etkilerden uzak bir şekilde bu görevi yerine getirmeleri gerektiği hususunun altı çizilmiştir. Yapılan seçimler sonucunda Kayseri Sancağından Ali Galip Bey ve Rifat Bey mebus seçilmişlerdir.

³⁰ Erciyes, 22 Nisan 1912, S. 18, s. 9.

³¹ Erciyes, 15 Nisan 1912, S. 17, s. 3-4.

³² Erciyes, 22 Nisan 1912, S. 18, s. 10.

³³ Lewis, a.g.e., s. 222-223.

Dördüncü meclisin ömrü çok kısa olmuştur. 4 Mayıs 1912’de ilk toplantısını yapmış ve 5 Ağustos 1912 tarihli irade-i seniye ile feshedilmiştir.

KAYNAKÇA

A. TETKİK ESERLER (Kitaplar, Makaleler)

- ASLAN, Taner; “Pertev Tevfik ve Muahade/ Gazatesi Pertev Tevfik And Muahade (Treaty Newspaper)”, **TURKISH STUDIES**– International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2290>, p. 523-565.
- DARKOT, Besim; **İslâm Ansiklopedisi**, Kayseri Maddesi, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 484-491.
- DEMİR, Fevzi; “İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 1, 1991, s. 155-182.
- EROĞUL, Cem; “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Editörler), s. 85-139.
- GÜNEŞ, İhsan; **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünsel Yapısı** (1920-1923), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 1985.
- KARACAKAYA, Recep; “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 2003, s. 127-142.
- KARDAŞ, Abdulaziz; “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Van’da Basın (1908-1915/The Press At Van In The Last Period Of The Ottoman Empire (1908-1915) Ss, 1189-1204” **TURKISH STUDIES**– International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5828>, p. 1189-1204.
- KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, AFA Yayınları, İstanbul 1996.
- KILIÇ, Selda; 1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları, A. Ü. **Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı:30, Ankara 2012, s. 27-40.
- KIZILTAN, Yılmaz; “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, S. 1, 2006, 251-272.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, ULUĞTEKİN Murat; **Salnamelerde Kayseri, Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminin Eski Harfli Yıllıklarında Kayseri**, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 1998.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK Yayını, Ankara 1984.
- ORTAYLI, İlber; **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.
- SATOĞLU, Abdullah; **Kayseri Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- SUBAŞI, Muhsin İlyas; **Bu Şehrin Hikâyesi**, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 2003.

TEPEKAYA, Muzaffer; 1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** C. 13, S. 27, 2013, s. 127-142.

Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I ve II. Meşrutiyet, I. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayını, Ankara 1997.

B. GAZETELER

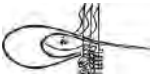
Erciyes, 25 Mart 1912, S. 14.

Erciyes, 01 Nisan 1912, S. 15.

Erciyes, 08 Nisan 1912, S. 16.

Erciyes, 15 Nisan 1912, S. 17.

Erciyes, 22 Nisan 1912, S. 18.

18. YÜZYILDA SİBİRYA'DA İSLAMA KARŞI SALDIRI VE TATARLARIN ZORLA HRİSTİYANLAŞTIRILMASI*

Fevziye BEYREMOVA

Akt. Ercan ALKAYA**

ÖZET

Tatar Türkleri 10. yüzyılın başlarında İslam dinine girmeye başlamışlardır. 922 yılında İdil Bulgar Devletinin hanı Almas Silke Han resmen İslamiyet'i kabul etmiş ve Bağdat'tan gelen halife Cafer el-Muktedir'in 922'de gönderdiği heyet bu coğrafyada İslamiyetin esaslarını halka ulaştırmıştır. İslamiyet; Sibir, Astrahan, Nogay gibi diğer Tatar hanlıklarında da resmî din olarak kabul edilmiştir. Sibirya'da İslamlaşma biraz daha geç tarihlerde 14. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asyalı Nakşibendi tarikatına mensup din adamları vasıtasıyla girmiştir. Sibirya'da İslamiyet'in yayılmasında Kazan Tatarlarının da önemli rolü vardır. 1563'ten sonra Sibirya Hanlığında bulunan Şeybani Küçüm Han, Kazan Hanlığından din adamları davet ederek İslamiyet'in yayılmasını sağlamıştır.

En az 14. yüzyıldan beri Müslüman olan ve 300.000'e yaklaşan nüfuslarıyla Sibirya Tatar Türklerinin yaşadığı Batı Sibirya, Türk dünyasında eskiden beri İslamiyetin en canlı yaşandığı, İslami geleneklerin en fazla benimsendiği ve yaşatıldığı yerlerden biri olmuştur. Ancak, Kazan Hanlığının 1552'de işgalinden sonra Müslüman Tatarlara karşı Hristiyanlaştırma politikası uygulanmış ardından 1556'da Astrahan Hanlığı, 1582'de Sibirya Hanlığının ortadan kalkmasıyla devam eden Rus yayılcılığı, müthiş bir dinî baskıyı da beraberinde getirmiştir. Hristiyanlaşan Tatarlara vaftiz olma anlamına gelen "Kreşin" Tatarı denilmiştir. Bu makalede, Rusların bilhassa Sibirya'da Müslüman Tatar Türklerini Hristiyanlaştırmak için verdiği mücadele, Tatarlara karşı uyguladıkları sınır tanımayan Hristiyanlaştırma politikası ele alınmış ve bu amaç doğrultusunda uygulanan vahşet tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, İslam, Tatar, Hristiyanlaştırma, Sibirya Tatarları, Kazan Hanlığı

* Bu yazı, tarihçi Dr. Fevziye Beyremova'nın çeşitli bilimsel ve popüler yazılarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan "**Turan İl**", Ayaz Neşriyatı, Kazan 1989, 336s." adlı eserinde yer alan "XVIII Gasyda S⁹b⁹rde İslamga Karşı Höcüm hem Tatarlarnı Köçlep Çukındırular" (s. 227-232) başlıklı makalenin Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmış şeklidir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr., Fırat Ü. İnsani ve Sos. Bil. Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. El-mek: ealkaya16@gmail.com

THE ATTACK AGAINST ISLAM IN SIBERIA IN 18TH CENTURY AND FORCEFULL EVANGELISATION OF TATARS

ABSTRACT

Tatat Turks started to converting to Islam in the beginning of 10th century. In 922, Almas Silke Han, the khan of Idil-Bulgarian State, officially converted to Islam and the committee sent by Cafer el-Muktedir, the khalif came from Baghdad, conveyed the rules of Islam to the public. Islam was accepted as official religion in other khanates such as Noghai, Sibir and Astrahan. In Siberia, the process of converting into Islam was later in the second half of the 14th century with the help of the members of Asian Naqshibandi tariqa. Kazan Tatars played a significant role in the spread of Islam in Siberia. In 1563, Şeybani Küçüm Han from Siberia Khanate invited religious functionaries from Kazan Khanate and enabled the spread of Islam.

Western Siberia with a population of around 300.000 Muslim Siberian tatar Turks since 14th century has become one of the leading places where Islam has been practiced in the best way and where Islamic traditions has been adapted in a most appropriate way. But after the invasion of Kazan Khanates in 1552, evangelisation policy was adopted toward Muslim Tatars, following this in 1556, Russian diffusion a harsh religious pressure reigned after the collapse of Siberia Khanate. Evangelised Tatars was named 'Kreşin Tatars' with the meaning of 'christened'. In this article, the Russian efforts to evangelisation of the Muslim Tatar Turks, especially in Siberia has been studied and within this framework, the brutality practiced with this aim has been demonstrated.

Key Words: Siberia, Islam, Tatars, Evangelisation, Siberia Tatars, Kazan Khanate.

Rusya İmparatorluğu, 15. yüzyılda bütünüyle Tatarları zorla Hristiyanlaştırma faaliyetlerinden ibarettir. 1552 yılında Kazan işgal edildikten sonra Korkunç İvan'la başlayan bu kötülük, sonradan bütün Rus çarları tarafından da devam ettirilir, Tatarlar zorla Hristiyanlaştırılır, camileri yıkılır, yeni cami yapmalarına izin verilmez. Rus çarı Fedor İvanoviç'in 18 Temmuz 1593 tarihli fermanı ile Kazan'da kiliseler yapılması ve oraya yeni Hristiyanlaştırılmış Tatarların getirilmesi emri verilir. Çar, böylece Tatarların bütün camilerinin yıkılmasını ve bundan sonra yenilerinin yapılmamasını buyurur, Hristiyan olmayan Tatarları, Hristiyanlaştırılan Tatarlarla birlikte yaşamaktan men eder. Aynı buyrukları 1713 yılında I. Petro da çıkarır, Hristiyanlaşmayan Tatar mirzalarının bütün servetinin, mal mülklerinin, topraklarının ellerinden alınmasını söyler. I. Petro, böylece 19 Ocak 1722'de 10-12 yaş aralığındaki erkek Tatar çocuklarının rekruta* alınması hakkındaki karara imza koyar, böylece Müslüman çocukları Rus askerlerinin ve subaylarının hizmetine verilir, Hristiyanlaştırılır, köle yapılır. 19 Kasım 1742 tarihli yazıda: "Kazan eyaletinde cami yapımına izin verilmemesi, İslami hükümlere başvuran valiler ve askerlerin idareden men edilmesi" hakkında buyruk çıkarılır. Bu buyrukta: "Kazan eyaletinde çıkarılan emirler uyarınca inşa edilen bütün yeni camiler yıkılmalı ve bunların ileride yeniden yapılmasına izin verilmemelidir. Ayrıca bu emirlere Kiliseler Birliği tarafından belirlenip Kazan eyaleti ofisine

* rekrut: Çarlık Rusya devrinde, vergi veremeyen fakir ailelerin çocuklarının, 25 yaşına askere alınması.

gönderilen emir doğrultusunda, özellikle de Grek inançlarının kabul edilerek yaşandığı yerlerde ve Kazan, Sibirya, Astrahan, Voronej eyaletlerinde de sıkı şekilde uyulmalıdır” denmektedir. Bu buyruğa dayanılarak İdil-Ural arasında, Sibirya’da, Astrahan’da, Orenburg taraflarında Tatarların binlerce camisi yıkılır, ateşe verilir. Arşiv bilgilerinden görüldüğü kadarıyla Kazan eyaletinde 536 caminin 418’i yok edilir, Sibirya’da 133 caminin 98’i yakılır, Astrahan eyaletinde 40 caminin 25’i yıkılır, 270.000 Tatar zorla Hristiyanlaştırılır.

Sibirya ne kadar uzak görünse de, bu zulüm ve cezalar burada yaşayan Tatarlara da gelip ulaşır. Bunlar hakkında tarih bilgini Aydar Nogmanov “Samoderjaviye i Tatari/Mutlakiyet ve Tatarlar” adlı eserinde: “Bu yasakların en ağır Sibirya Tatarları arasında görülüyor, diye yazmaktadır. Mesela, 18. yüzyılın kırkinci yıllarının başında, Tobol ilçesinde 5843 Müslümanın yaşadığı yerde 66 cami yıkılmış, 23’ü bırakılmıştır. Tümen’de ve merkez ilçede 19 cami yıkılmış, 13’ü bırakılmıştır. Neticede, bölge halkı yalnızca bırakılan camilerde ibadet etmek zorunda kalmıştır. Ancak hem bu camilerin sayısının az olması hem de 70 km’ye kadar kimi yerleşim yerlerine uzakta bulunması, bu inanç sahiplerine büyük zorluklar doğurmuştur.”¹

Ural’da ve Ural’ın öte taraflarında Müslüman Tatarlara karşı uygulanan cezalar korkunç bir hâl alır. Mesela, 25 Ağustos 1740’ta General Urusov’un emrindeki cellatlar, Orenburg dolaylarındaki vadiye 6000 Tatarı kovalayıp getirirler, bunların arasında Hristiyanlaşmak istemeyen hayli Sibirya Tatarı da bulunmaktadır. Burada 85 Tatar’ı asarlar, 21 Tatar’ın başı kesilir, 11 Tatar kaburgalarından asılarak öldürülür, 5 Tatar sivri kazığa oturtulur. Kalanların diri olarak derileri yüzülür, dilleri, kulakları, burunları kesilir... Aynı gün Sakmar Kalesinde 170 Tatar aynı şekilde cezalandırılarak öldürülür, 301 Tatar’ın dili, burnu, kulakları kesilip alınır, 4000 Tatar erkeği öldürülür, 3000 Tatar kadını, kızı ve çocuğu Ruslara köle olarak dağıtılır, 802 Tatar ebedi sürgüne gönderilir². Tatarlar, bu cezaların hepsine de Hristiyanlaşmak istemedikleri için veya zorla Hristiyanlaştırılınca tekrar İslam dinine döndükleri için, özgürlükleri uğruna mücadele ettikleri için duçar olurlar.

18. yüzyılda Rusya İmparatorluğunda Tatarlara karşı vahşette engizisyon hükümleri de uygulanır. Mesela, 28 Şubat 1737’de, Rus askeri Vasiliy Tatişçev’in emri ile Sibirya Tatarlarından Bekşura Nazarov ve Saban Sabirkolov, tekrar İslam dinine döndükleri için diri diri parçalanarak öldürülür. Orta Çağ’da yalnızca Avrupa engizisyoncularının kullandığı bu cezalandırma yöntemi, dünyadaki en acımasız yöntemlerden biri olarak kabul edilir ve bu devirde sadece Rusya’da kalır. Cezaya çarptırılan Tatarların önce diri diri kemikleri ezilip kırılır, sonra ayakları başlarına değecek şekilde, özel bir tekerleğe bağlanıp döndürülürler, bu şekilde büyük azaplar çekerek can verirler. Bu cezalandırma yöntemi “dörde ayırma” veya “tekerlek” yapma, diye adlandırılıp arşiv belgelerinde yer almaktadır. Hristiyanlaşmak istemeyen pek çok Sibirya ve Ural Tatar’ı bu yüzden din uğruna şehit düşerler. Mekânları cennet olsun...

Bu devirde Rusya’da Hristiyanlaşmak istemeyen Müslüman Tatarları diri diri yakarak öldürme de yürürlükteki kanun hükmündedir. 1649 yılında kabul edilen yasayla Hristiyanlık dininin resmî devlet dini olduğu kanunlaştırılır, Müslüman Tatarlara karşı ise en vahşi cezalandırma yöntemleri uygulanır. “Hristiyan olmayan bir Rus kişisi çeşitli yollarla, zorla veya kandırılarak Hristiyanlık dışında başka bir dini kabul etmeye mecbur bırakılırsa ve yine sünnet edilirse, bu konu etraflıca soruşturulacak ve bu işin faili hüküm olunarak, merhamet edilmeksizin ateşte yakılacaktır”³. Yani, bir Rus kişisi Tatar etkisiyle İslam dinine girerse, bu Tatar’ı yakarak öldürmeye mecbur olmuşlardır. Ve yakmışlardır da, bu konuda da çeşitli bilgiler arşiv belgelerinde

¹ Aydar Nogmanov, **Samoderjaviye i Tatari**, Kazan 2005, s. 112.

² Ravil Emirhan, Vahit İmamov, **Tatarların Vatan Sığıışı**, Yar Çallı 1993, s. 61.

³ **Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii. 1830.**, T. 1-No. 1, S. 156.

bulunmaktadır. Tatar kişisi, zorla Hristiyanlaştırıldıktan sonra tekrar İslam dinine dönerse, onu bu şekilde diri diri yakarak öldürmüşlerdir. Bu konuda da tarihî bilgiler bulunmaktadır.

20 Haziran 1738’de Sibiryâ Tatarı Toygildi Cülekov, zorla Hristiyanlaştırıldıktan sonra yeniden İslam dinine döndüğü için Ekaterinburg şehrinde diri diri yakılarak öldürülür. Bu vahşi ceza, bütün şartlarıyla yerine getirilerek padişah fermanı doğrultusunda uygulanır. Rus generali Vasilii Tatişçev gizli mektubunda şöyle haber etmektedir: “Tatar milletinden olan Toygildi’nin Hristiyanlaşıp, tekrar İslam dinine döndüğü için, başkalarını caydırmak ve korkutmak amacıyla, tüm Hristiyanlaştırılan Tatarların huzurunda yakılması; Toygildi’nin karısı ve çocuklarının toplanarak paylaştırılması için Rus şehirlerine gönderilmesi, çocuklarından ikisinin bana verilmek üzere Samaraya gönderilmesi”. Tatar’ın ölümünü çariçe emirle resmîleştirir. Güzel bir yaz gününde, Ekaterinburg şehrinin ortasında, İset suyu boyunda büyük bir ocak hazırlanır, orada Sibiryâ Tatarı Toygildi’yi çarınla gererek bağlarlar. Bu kanlı temaşayı görmeleri için Hristiyanlaştırılan Tatarları sürüp getirirler ve onların huzurunda çarın fermanı yüksek sesle okunur. İşte, o vahşi ferman:

“Birleşik Rusya İmparatoru yetkisinde ve onun belirlediği emir doğrultusunda, General Vasilii Nikitiç Tatişev’in uygulamasıyla Tatar Toygildi’nin Hristiyanlaştıktan sonra tekrar İslam dinine dönmesi, sadece dinî bir suç değildir. Toygildi, itin kustuğu yere dönmesi gibi, kendi yeminini bozmuş, Tanrı’ya ve onun gerçek emirlerine karşı gelmiş ve kâfir olmuştur. Bunun gibi diğer İslam dininden ayrılp Hristiyanlığa girenlerin ve tüm Hristiyan olmuş Tatarların huzurunda ölüm cezasına çarptırılması ve yakılması kararlaştırılmıştır”.

Rus askerlerinin borazan, davul sesleri, papazların duaları, Tatarların tekbir sesleri altında, Toygildi diri diri yanarak ölür... Bu konuda devlet arşivlerinde bilgi vardır, yine tarihçi N. K. Çupin’in “Sojjeniye Na Kostre v Yekaterinburge v 1738 Godu/1738 Yılında Ekaterinburg’da Ateşte Yakma (Russkaya Starina, 1878, C. 23, s. 309-311)” adlı eserinden, yazar Mamin-Sibiryak’ın 1888 yılında yazılan “Gorod Yekaterinburg/Ekaterinburg Şehri” adlı kitabından, âlim Y. B. Anisimov’un “Dıba i Knut. Politiceskiy Sisk i Russkoye Obşçestvo v XVIII veke/Dıba ve Kamçı. Siyasi Araştırmalar ve 18. Yüzyılda Rus Toplumu (Moskova 1999, s. 541-542)” adlı kitabından, günümüz Tatar ve Başkurt tarihçilerinin eserlerinden okuyup bilgi edinmek mümkündür.

Evet, dinlerinden dönmemek için Tatarlar ateşte yanar, suda boğulur, sürgüne gönderilir. İdil-Ural’ı artık hallettik diye düşünen Rus misyonerleri, haçlarını tutarak Sibiryâ’ya doğru yol alırlar. 1749 yılında İdil-Ural’da bütün camileri yıktıran ve Tatarları zorla Hristiyanlaştıran piskopos Silvestr Glovatskiy, Tobol Piskoposluğuna atanır. “Bu atamanın, Rus kilisesinin Sibiryâ’da, özellikle Müslüman Sibiryâ Tatarları arasında misyonerlik faaliyetlerini güçlendirmek amacıyla olduğunu söylemek mümkündür” diye yazmaktadır Tatar tarihçisi Feyzilhak İslayev. “Dcixad Tatarskogo Naroda/Tatar Halkının Cihadı” adlı kitapta “Bu meseleyi Silvestr Glovatskiy İdil boyunda adet edindiği üzere, tamamen zor kullanarak halletmiştir... Sibiryâ Tatarlarının Metropolit Silvestr Glovatskiy tarafından zorla Hristiyanlaştırıldıkları hakkındaki şikâyetleri Tobol Piskoposluğunun ilan edilmesine kadar devam eder. Sibiryâ Tatarları her zaman da “Hristiyanlaşmanın kendi istekleriyle olmadığı”na dair şikâyetle bulunurlar⁴.

Senat* arşivi bilgilerinden görüldüğü kadarıyla, Silvestr Glovatskiy’in ihbarı üzerine 1750 yılının güzünde Tobol’un Tüben Tatar semtinden 6 Tatar’ı tutuklarlar. Onların hepsi de Hristiyanlaşan Tatarlara hakaret etmek, onları Hristiyanlığa karşı kışkırtmaktan dolayı suçlanır, kendilerinde İslam diniyle ilgili kitaplar bulunur. Sibiryâ Tatarı Sundulla Seitov’u iki gün boyunca

⁴ Feyzilhak İslayev, **Dcixad Tatarskogo Naroda**, Kazan 1998, s. 117-119.

* Senat: 1711-1917 yılları arasında Rusya’da kanun yapma işlerinden sorumlu kurum ve devlet idaresi yüksek organı.

şiddetle döverler, neticede aklını kaybeder. Kaygısından deliren Tatar’ı Rus papazı Silvestr çabucak vaftiz eder, 19 Kasım günü ona Stefan ismini verirler, Tara ve İrtiş şehirlerinde ticaret yapmasına izin verirler. Kilise, diğer Tatarların da zindandan çıkarılmasını buyurur, sözde. “... başka din mensupları bu merhameti görüp Hristiyanlaşmaya karşı şüpheleri olmaz.”⁵

Rus papazları ne kadar çabalasalar da, Sibirya Tatarları, zorla Hristiyanlaştıktan sonra da uygun ortam oluşukça yeniden İslam dinine dönerler veya bulundukları yerden kaçarak dinî baskı olmayan yerlere giderler. “Kilise mensuplarının, Tatarların yaşadığı yerleri ziyaret etmelerinin neticeleri, Sibirya Tatarlarının şekli olarak Hristiyanlaştırıldıklarını kabul ettiklerini gösterir”, diye yazmaktadır Tatar tarihçisi Feyzilhak İslayev. “Ruhani Stefan Nikitin, Tara’daki Ayeveskiy köyünde yeni Hristiyanlaştırılanlar için haç olmadığına rast geliyor. Onlar, “Eski alışkanlıkları üzere kafalarını tıraş ederler ve takke giyerler, başpiskoposa çeşitli sözlerle karşılık verirler ve haç yerine “cinsel organlarını” gösterirler. Tara’ya inceleme yapmak üzere, Tobol’dan Binbaşı Beznalov gönderilir. Tatarlar, köyde papazı görmediklerini söylerler. Yeni Hristiyanlaştırılan ve “cinsel organ”ını gösteren Fedor Lukyanov tutuklanarak Tobol’a getirilir ve “İnancını ispatlamak için Başpiskoposun karşısına çıkarılır”⁶.

Zorla Hristiyanlaştırmaya tahammül edemeyen Sibirya Tatarları, hemşehrileri Elim Şihov ile Bünyamin Buharetdinov’u Sank-Petersburg’a şikâyetçi olarak gönderirler. Onlar, metropolit Silvestr Glovatskiy’in kendilerine çok zulmettiğini Sinod’a** haber ederler, çocuklarının ve eşlerinin esir edilerek, Rus papazları tarafından alıkonulduklarını söylerler. Rus tarihçisi S. M. Solovev’in dediğine göre, “... Başpiskopos onları sebepsiz yere öfkeliendirmiştir. Tatarların ve Buharalıların, kadınların ve çocukların, saray eşrafının tutuklanıp metropolit sarayına götürülmüşlerdir. Burada, onları zincirleyip açlıktan inletip çoğunu Hristiyanlaşmaya mecbur ederler, bunlarla birlikte küçük çocukları da “kendi isteğimizle Hristiyanlaşıyoruz” fikrine getirene kadar işkence ederler. Başpiskopos, onların evlerine kilise mensuplarını hâl soruşmaları ve Hristiyanlığı kabul etmeleri için gönderir; fakat bu kilise mensupları onların atlarına binerler, sarhoşurlar ve onlardan hediye talep ederler. Vermediklerinde de dönünce, mahsus, Tatarların ve Buharalıların Hristiyanlığa ve kendilerine karşı olumsuz sözler sarf ettiklerini söyleyerek iftirada bulunurlar. Özellikle de onlar arasında yaşayan yeni Hristiyanlaşmış olanlar, yalandan, onların Hristiyanlığa sövdükleri hakkında başpiskoposa bilgi verirler ve hiç araştırmadan öldüresiye döverler ve Hristiyanlaşmak istedikleri hakkında yazı yazmaya zorlanırlar. Ve iftiracıları ödüllendirerek gönderirler. Bu yüzden Tatarlar ve Buharalıları fakirleşmeye başlarlar, ticaretle ve hayvancılıkla uğraşamazlar. Çünkü başpiskoposun kendileri dışında eşlerini ve çocuklarını Hristiyanlaşmaya mecbur etmemesi için evlerinden ayrılmazlar⁷.

Metropolit Silvestr de boş durmaz, Sibirya Tatarları hakkında Sinod’a yalan ihbar üzerine ihbarda bulunur, onları Rusya İmparatorluğunun kanunlarını bozmakla itham eder. Silvestr Glovatskiy, 14 Ocak 1754’de Tobol’da yaşayan Tatarlar hakkında Sinod’a aşağıdaki şikâyet dilekçesini yazar, onları kiliseden uzak olmayan bir cami yapmakla suçlar. “Tatarlar, günde birkaç kez camilere toplanırlar, Hz. Muhammed’i anıp yüksek sesle överler, bu duaları yüksek sesle tekrarlayarak Hristiyanları tahrik ederler, diye yazar. Burada Müslüman Sibirya Tatarları çevre yerlerden küçük yaştaki oğullarını sünnet etmek için alıp getiriyorlar, kilisenin etrafında eğleniyorlar, kurban kesiyorlar”.

⁵ Senatskiy Arxiv, T. 8, s. 328-329.

⁶ Fayzilhak İslayev, *İslam i Pravoslaviye v Povolje XVIII Stoletiya ot Konfrontatsii k Terpmosti*, Kazan 2001, s. 102.

** Sinod: Rusya Ortodoks Kilisesi Yüksek İdare Merkezi

⁷ S. M. Solovev, *Soç. v 18 T., Kn. 12*, T. 23-24, S. 114.

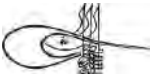
Metropolit Silvestr Glovatskiy'in Sibirya Tatarlarını aşağılamasına diğer Rus papazları da katılır. Yosif Nagibin adlı kilise mensubu onları Tatar düğünü yaptıkları için, at yarışları düzenledikleri için, hatta Tatarca şarkı söyledikleri için de suçlar. "Tobol'un şehir dışındaki aşağı bölümünde yaşayan Tatarlar, Hristiyanların Ulu Oruç vaktinde kendi yeni yıl bayramlarını kutluyorlar, sokaklarda gezip, evden eve girip bayram yaptıklarında, Ortodoks halk kiliseye gider" diye Sinod'a ihbar eder.

Rus papazları ne kadar uğraşsalar da, korkutsalar da bütünüyle Sibirya Tatarlarını istedikleri gibi yaşatamazlar, Hristiyanlaştıramazlar. 25 Temmuz 1754'te Sibirya Tatarları meselesi Sinod'da da ele alınır ama Petersburg'daki yöneticiler de, "... Tobol, Tara ve Tümen Tatarlarının Hz. İsa'ya karşı saygısızlıkta bulundukları ve Ortodoksluk inancını hafife aldıkları ve daha başka olumsuzları oldukları dolayısıyla" Tatarları suçlarlar".

O sırada 1755 yılının Mayıs ayında Batırşah Molla, Sibirya Tatarlarını, bütün Müslümanları zorla Hristiyanlaştırmaya, Rus işgallerine karşı cihat için toplanma çağrısında bulunur. Artık bıçağın kemiğe dayandığı Tatarlar silaha sarılır, Ural-Sibirya arasında halk isyanları başlar. Bu durumdan korkuya kapılan çar hükümeti Müslüman-Tatarlara bazı haklar vermeye mecbur olur; zorla Hristiyanlaştırma kısmen durdurulur, camiler yıkılmamaya başlar ve yine halkın canını yakan metropolit Silvestr Glovatskiy de Tobol Başpiskoposluğundan azledilir. Ural-Sibirya Tatarları pek çok kurban vermiş olsalar da kendi dinlerini ve hukuklarını korumayı başarırlar, tarihî topraklarında Müslüman-Tatar olarak hayatlarını devam ettirirler... Ama, imparatorluk zindanının istendiği zaman Tatarlarla doldurulmasının mümkün olduğunu, mücadele etmeseler de etmeseler de dilsiz, dinsiz kalacaklarını onlar iyi bilmektedirler. Tarihin acı dersleri Tatar'ı uyanık olmaya, birlik olmaya çağırmakta, kendi bağımsız devletin olduğunda kendi kanunların ile yaşamanın ancak mümkün olduğunu hatırlatmaktadır.

KAYNAKÇA

- ANISIMOV Y. B., **Dıba i Knut. Politiçeskiy Sısk i Russkoye Obşçestvo v XVIII veke**, Moskova 1999.
- ÇUPIN N. K., "Sojjeniye Na Kostre v Yekaterinburge v 1738 Godu", **Russkaya Starina**, 1878, C. 23, s. 309-311.
- EMİRHAN Ravil-İMAMOV Vahit, **Tatarların Vatan Sığıışı**, Yar Çallı 1993.
- İSLAYEV Fayzulhak, **İslam i Pravoslaviye v Povolje XVIII Stoletiya ot Konfrontatsii k Terpimosti**, Kazan 2001.
- İSLAYEV Feyzilhak, **Dcixad Tatarskogo Naroda**, Kazan 1998.
- MAMİN-SİBİRYAK D. N., **Gorod Yekaterinburg**, Yekaterinburg 1889.
- NOGMANOV Aydar, **Samoderjaviye i Tatari**, Kazan 2005.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii. 1830., T. 1-No. 1, S. 156.
- Senatskiy Arxiv**, T. 8, S. 328-329.
- SOLOVYEV S. M., **Soç. v 18 T., Kn. 12**, T. 23-24, S. 114.

ATATÜRK DÖNEMİNDE ROMANYA'DAN TÜRK GÖÇLERİ VE GÖÇMENLERİN TÜRKİYE'DE İSKANLARI*

Aslı ARSLAN**

ÖZET

İstiklal Savaşı'nın önderi Mustafa Kemal'e başlayan Cumhuriyet dönemi, birçok değişiklik ve zorlukları kucaklamıştır. Erken Cumhuriyet dönemi olarak da adlandırılan bu dönem, siyasi, iktisadi ve sosyal birçok alanda çözülmesi gereken büyük sorunları içermektedir. Bu dönemde yaşanan en büyük sosyal sorunlardan biri, çeşitli nedenlerden dolayı yapılan göç ve sair sebeplerden dolayı yapılan iskân faaliyetleri olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti'nin, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra kaybettiği topraklardan Anadolu'ya doğru yola çıkanlar; gerek siyasi ve sosyal nedenlerle Yunanistan'la Türkiye arasında yapılan sözleşmelere dayalı olarak gerekse Yunanistan'dan Anadolu'ya gelenlerle; Anadolu toprakları içinde asayiş ve diğer nedenlerle büyük kitleler halinde göç olayları yoğun olarak yaşanmıştır. Bu göç olaylarının biri de Romanya'dan yola çıkan Müslüman Türk nüfusun Türkiye'ye gelmesi olmuştur.

Bilindiği üzere, Romanya'da Türk varlığı önceki yüzyıllara dayanmaktadır. Romanya'da Türk nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yer ise Dobruca bölgesidir. Tarım arazilerinin verimli olması dolayısıyla cazibesi olan bu bölgeye, önceden beri Türk kavimlerin gelip yerleşmesiyle bölge, adeta bir Türk yurdu haline gelmiştir. Bağımsızlığından sonra Osmanlı Devleti'nden bu toprakları alarak sınırlarına katan Romanya, ulusal kimliğini korumak ve güçlendirmek, ekonomisini canlandırmak gibi çeşitli politikalar gütmüştür. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler, Romanya'da diğer Balkan ülkelerine nazaran daha iyi ilişkilerle ve anayasal haklarla yaşamışlar, Romanya'nın azınlığı durumunda olan Türkler, ülkenin birliğine ve bütünlüğüne zarar vermeden yaşamına devam etmiş, fakat yine de değişen sınırlar ve şartlarla Türkler, bu bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır.

Bu makalede, Atatürk döneminde Romanya sınırlarındaki Türklerin, Türkiye'ye göçleri ve Türkiye'ye gelen bu göçmenlerin yerleştirilmesi konu edilecektir. Göç, başlı başına ele alınması gereken, önem arz eden bir konu olmasına karşın, göçten sonra göçmenlerin yerleştirilmesi de bir o kadar önemli olmaktadır. Nitekim Türkiye bu konuda önemli bir sınav vermiştir. Onbinlerce insanın bünyesine alarak hem nüfusu artırmak hem de ekonomisini canlandırmak adına bir göçmen ve iskan politikası izlemiştir. Ulus-devlet modelinin

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, El-mek: a.arslan2378@gmail.com

uygulanmaya çalışıldığı bu dönemde, bu yönde iskân politikaları geliştirilerek ve her zaman bir öncekinden daha planlı hale getirilerek uygulamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göçmen, Romanya, Türkiye, İskân, İskân Uygulamaları

MIGRATION OF TURKS FROM ROMANIA AND THE SETTLEMENT OF IMMIGRANTS IN ATATURK ERA

ABSTRACT

The Republic period, beginning with leader of the Independence war Mustafa Kemal has embraced many changes and challenges. This period is also known as early republican period. Major problems in many areas contained and political economic and social requirements to be solved. During this period, experienced one of the biggest social problem, because of various reasons was migration and other settlement activities had been made.

The Ottoman Empire, especially the Balkan wars lost in the land of Anatolia to set out for both political and social reasons between Greece and Turkey based contracts on Greece, Anatolia from the Anatolian territory on the peace and on the unnecessary for other reasons for example great masse migration events intensive live as war.

Turkish presence in Romania is based on the previous century. In Romania, where most of the Turkish population density is the Dobrogea region. Be efficient so that the charm of agricultural land in this region, since before the Turkish tribes settled, the region has become almost a Turkish homeland. After its independence, Romania that taking this land from the Ottoman Empire adding its borders, to protect and strengthen national identity, as well as various policies to revive the economy, pursued. The Turks in Romania lived with good relations and constitutional rights than the other Balkan countries after Balkan Wars and the First World War, the Turks who are Romania's minority, continued their life without harming the country's unity and integrity, but still changing boundaries and with conditions, Turks were forced to migrate from this region.

In this article, Turks who is in Romania's borders, immigrated to Turkey and the placement of these immigrants that coming to Turkey will be subject in Atatürk era. Migration itself, need to be addressed, it is a matter of importance, but can also be placed after the migration of immigrants is just as important. Indeed, Turkey has provided an important test in this regard. Tens of thousands of people taking to the site to increase its population as well as to revive the economy and housing policy was an immigrant behalf.

Key Words: Migration, Immigrants, Romania, Turkey, Placement.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın ilk başlarında savaşta tarafsız kalan Romanya, 1916 yılı başlarında Almanya'ya karşı savaşa girmiş ve bu savaştan, topraklarını en fazla genişleten devletlerden biri olarak çıkmıştır. Savaş sonrası dönemde, Türkiye ile Romanya arasındaki ilişkiler durgun bir seyir takip etmiştir. İki ülke arasında bazı küçük anlaşmazlıklar dışında büyük bir sorun mevcut olmamıştır. Romanya, Türkiye'nin bağımsızlık savaşını uzaktan izlemiş, Türkiye'nin dış politikasını dikkatle takip etmiş ve Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmıştır. İki devlet arasındaki ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden hemen önce başlamış, Romanya'nın, Lozan Konferansı'na katılmış olması ve konferans sırasında kapitülasyonların kaldırılması konusunda Türkiye'nin yanında yer almış olması ilişkileri sağlamlaştırmıştır¹.

Lozan Antlaşması sonrasında da Türk-Romen ilişkilerinde herhangi bir sorunun yaşanmamış olması, Balkanlar'daki istikrar açısından da olumlu olmuştur. İki ülke arasında 1929'da *Oturma, Ticaret ve Deniz Ulaşımı Sözleşmesi* ve 1930'da *Mezarlıkların Korunmasına İlişkin Antlaşma* imzalanmış olması, iki ülke arasında diplomatik yollarla iyi ilişkilerde bulunduklarını göstermiştir ki, 1936 yılında Romanya'dan Türkiye'ye göç konusundaki anlaşma da buna bir örnek teşkil etmiştir².

Savaşta elde ettiği sınırları korumayı amaçlayan Romanya, anti-revizyonist devletler arasında yer almıştır. Feodal yapının hüküm sürdüğü bir tarım ülkesi olan Romanya, savaştan dolayı bozulan ekonomisini canlandırmak için, çeşitli uygulamalara girişmiştir. Bu uygulamalardan biri toprakların istimlâkı meselesidir. Türkler, bu istimlâk uygulamasından çok zarara uğramış, topraklarının çoğu istimlâk edilmiştir. Ayrıca, Romanya Hükümeti çoğu defa ziraata elverişli verimli kısımları istimlâk ederken, kumlu ve taşlık kısımları da Türklerle bırakmıştır. Romanya Hükümeti, el koyduğu bu toprakları, devlet politikası olarak Makedonya ve Banat'tan getirdiği Ulahlara verme kararı almış ve böylece Dobruca'nın Romenleştirilmesi için önemli bir adım atılmıştır. Hükümetin öngördüğü yerleştirme plânına göre, Makedonya ve Banat'tan getirilen Ulahlar ilk etapta, evleri inşa edilinceye kadar, Türklerle aynı yerlerde yaşayacaklardır. Nitekim bu kararın uygulanmasıyla birlikte iki unsur arasında kaçınılmaz bir son olarak anlaşmazlıklar çıkmaya başlamış, ilerleyen dönemlerde Ulahlar Türkleri bölgeden kaçırmak için bazı eylemlerde bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları “*camilere hakaret etmek*”, “*avlulara domuz bırakmak*”, “*çeşmelere pislik sürmek*” gibi eylemler olmuştur. Bütün bunlardan başka sınır boylarındaki Türk köylülerinin angaryaya tabi tutulmaları, yılın her dönemi sınırdaki askerlere her türlü lojistik desteği sağlamaları, fakat buna karşılık hiçbir ücret alamamaları ve bazı bölgelerde can ve mal emniyetlerinin tümüyle yok olmaya başlaması gibi sebepler, Romanya'daki Türklerin göç etmelerine neden olmuştur³. Özetle, Romanya'nın politika gereği, Yeni Dobruca denilen kısma, Kutsulah (Ulah) ismi verilen Makedonyalı Romenlerin fazla miktarda iskânına başlaması, maddî ve iktisadî krizin şiddetlenmesi, genelde milliyetçiliğin, özelde ise, Türkiye'deki Türk milliyetçiliğinin kuvvetlenmesi ve bunun cereyan ve cazibesine kapılan Türklerin, bir an önce ana kitleye ve yurda kavuşmaya can atmaları, Türkiye'ye doğru göçün sebepleri arasındadır. Ayrıca, Türkiye'nin, ana vatana dönmek isteyen Türklerle kolaylık ve yardım etmesi gibi durumlar da göçü artırmıştır⁴. Aynı

¹ Selman YAŞAR; “Türkiye-Romanya İlişkileri (1930-1938)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, p. 3201, Ankara, Turkey.

² Mustafa ŞAHİN, “Türkiye-Balkan Ülkeleri Eğitim İlişkileri (Atatürk Dönemi)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 527, Ankara-Turkey.

³ Önder Duman, “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri”, *Bilig*, S.45, Bahar 2008, s.27.

⁴ Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, Emel Basımevi, Köstence, 1940, s. 241.

dönemde, Romanya'da siyasi istikrarsızlık ve bu boşlukta komünizmin ülke içine girmesi gibi olayların da cereyan etmiş olması toplu göçün sebeplerinden biri olmuştur⁵.

Dobruca'nın Romanya'ya verilmesinden sonra, 1928 yılında Romanya'nın resmi istatistiğine göre, Dobruca'nın Türk nüfusu 171.298'dir. 1932 senesinde yapılan bir istatistiğe göre ise, Dobruca'nın 4 sancağındaki Türk nüfusu, Durostor'da 78.700, Kalyakra'da 43.913, Köstence'de 28.070 ve Tulça'da 5.853 olmak üzere toplam 156.536'dır. Rakamlardan anlaşıldığı üzere 1929, 1930 ve 1931 senesinde Dobruca'dan 14.762 Türk eksilmiştir. Nüfusun artış hızı göz önüne alındığında ise bu rakam yaklaşık 24.000'lere ulaşmaktadır. Dobruca Türkleri, özellikle 1932 yılından sonra göç etmeye başlamışlardır⁶. Dolayısıyla 1932 yılında Türkiye'ye göç eden nüfus 5000, 1933 yılında 10.000'e çıkmıştır. Hatta 1933 yılında, 90.000 Romanyalı Türk, Bükreş Büyükelçiliği'ne müracaat ederek, Türkiye'ye nakledilmelerini istemiştir. Bükreş elçisi Hamdullah Suphi, Romanya Ziraat Nazırı Domloviko Mikesko ile görüşmüş, Dobruca Türklerinin, iki üç sene zarfında, peyderpey Türkiye'ye nakilleri kararlaştırılmıştır. Romen Ziraat Nezareti, Dobruca'daki Türklerin topraklarını almak için, 8 milyon leylik bütçe ayırmıştır. Bu durumda Romanya, böylece boş kalacak Türk ev ve topraklarına, Romen muhacirleri yerleştirebilecektir. Türkiye'ye gelecek olan Romanya Türklerinin ise, iskân yerleri düşünülmüş, Sakarya sahillerinde ve tren güzergâhında iskân edilebilecekleri bildirilmiştir⁷. Bu görüşme ve Romanya Nezareti'nin planlarına rağmen, henüz bir ay geçmeden, Romanya hükümeti, kararından vazgeçmiş, sakin ve her durumda sadakatini ispat eden halkın Dobruca'dan hicret etmesine kesinlikle razı olmayacağını bildirmiştir. Türkleri, yerlerinde alıkoymak için, kendilerine her türlü yardımda bulunulacağı söylenmiş ve bu konuda göç sebeplerini araştırmak ve tahkik etmek için mahalli komisyonlar yapmaya ve halkı göç etmemeye teşvik etmeye çalışmışlardır⁸.

Bütün bunlara rağmen, 1934 yılında gelindiğinde ise 15.321⁹, yani toplam 30.321 nüfus göç etmiştir. Bu seneler içinde her aile, ayrı pasaportla gitmiş, vilâyet üzerine liste yapılmamıştır. Türkiye ile Romanya arasında bir göç anlaşması yapılmamış olduğundan, göçmenler vilâyet merkezlerinden pasaport çıkartmakta güçlük çekmiş, hattâ simsarlar tarafından soyulmuşlardır. Toprak ve binaların alım-satımları birçok kayıt ve şartlara bağlı ve alıcılar özellikle Romenler olduğundan, Türklerin tarla ve evleri çok ucuz fiyata satılmıştır. Evleriyle beraber bir hektar tarlayı 1500, 2000 ve en çok 3000 leye satarak, bunun birkaç mislini bir pasaporta verenler olmuştur. Bu durum, hem göç eden, hem kabul eden Türkler için zararlı ve acı olmuştur. Buna bir çare bulmak, bu zararı büsbütün ortadan kaldırmak mümkün değilse bile, azaltmak ve göç işini teşkilatlandırmak gerekmiştir. Bunu hemen gören ve takdir eden Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi ve Dobruca Türklerinin manevi hamisi olarak anılan Hamdullah Suphi Tanrıöver¹⁰, Romanya Hükümeti'yle bu konuda müzakereye girişmiş, Türklerin göçü ile ilgili isteklerde bulunmuştur. Buna göre¹¹;

⁵ Bu dönemi yaşayan H.Suphi, raporlar göndererek, bu faaliyetlerden sürekli olarak, Türkiye'yi haberdar etmiştir. Yonca Anzerlioğlu, "Hamdullah Suphi'nin Kaleminden 1933 yılında Romanya'da Komünist Hareket", *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., S.37-38, Mayıs-Kasım 2006.

⁶ Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, s.240 vd.

⁷ *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1933.

⁸ *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1933.

⁹ Farklı bir kaynaktan bu rakam 16.072 olarak verilmiştir. Bkz. Hikmet Öksüz, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923–1938)", <http://e-dergi.atauni.edu.tr>.

¹⁰ Hamdullah Suphi, 1931'den 1944'e kadar on üç yıl geniş tarih bilgisi, kültürü ve hitabet yeteneği ile Türkiye'yi Romanya'da en iyi şekilde temsil etmiştir. Hamdullah Suphi'nin de katkılarıyla 17 Ekim 1933'te Türkiye-Romanya Dostluk, saldırmazlık, hakemlik ve uzlaştırma antlaşması imzalanmıştır. Hayal ettiği en büyük şey Gökoğuz adını verdiği Gagauzları Türkiye'ye götürmek olmuş, fakat II. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. Adil Dağıstan, "Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVIII, S.54, Kasım 2002, çeşitli sayfalar.

¹¹ *Ayin Tarihi*, Haziran 1935, s. 23. *Cumhuriyet*, 7 Mart 1935. *Cumhuriyet*, 13 Mart 1935.

1. Müslüman Türklerin göçü üç, nihayet dört yıl içinde bitecektir.

2. Müslüman Türklerin oturduğu topraklar 4 bölgeye ayrılacak. Türk ve Romen üyelerden kurulacak komisyonlar, bu toprakları değerleyecektir. Türk ve Romen murahhaslarından oluşan heyet, Dobruca'dan göç etmek isteyen Türk köylülerinin arazi ve mülklerini yerinde görmek ve kıymet takdir etmek üzere bölgeye gidecektir. Böylece toprağını ve mülkünü satmak müşkülâtından kurtulan göçmenlere, Romen hükümeti kolektif pasaport verecek ve Türkiye'ye götürüp yerleştirilmeleri temin edilecek ve bu suretle yıllardır devam eden pasaport soygunculuğu da son bulacaktır.

3. Türk hükümeti, Romanya'dan gelecek bu Türklere, Romanya'daki malları karşılığında bono verecek, hükümet bu bonolar karşılığında göçmenlere ev ve arazi dağıtacaktır. Yani, Romanya'dan gelecek göçmenlere, bıraktıkları arazi kıymetine muadil arazi ve ev verecektir. Romanya hükümetinin satın alacağı taşısız malların -menkul olmayan malların- tutarının bir kısmı para, bir kısmı petrol ve tahta gibi mallarla ödenecektir. Bunlar, 5 yıl içinde Türk hükümetine ödenecektir.

4. Evkaf cemiyetlerin taşısız malları için Romanya hükümeti tarafından ayrı bir para verilecektir.

5. Romanya hükümet hizmetinde bulunan Türklerin tekaüdiye olarak devlet kasalarına bırakmış oldukları paralar, hareketlerinden evvel kendilerine ödenecektir.

6. Askerde bulunan Türk delikanlıları özgür bırakılacaktır.

7. Türklerin hazineye olan borçları aranmayacaktır.

8. Türk ahalinin beraber götürecekleri taşısız –menkul- her nevi para, eşya ve mal özgürce çıkacaktır.

9. Limanlarda göçmenlerin eşyası vapurla yüklenirken, gümrük hamalları karışmayacak ve bunun için hiçbir vergi alınmayacaktır.

Bükreş elçisi Hamdullah Suphi, Romanya ile yapılan, göç işleri için hazırlanmış olan mukavelenin, büyük bir dostluk fikriyle akdedilmiş ve her iki memleketin menfaatlerine uygun olduğunu ifade etmiştir. Hamdullah Suphi'nin bu konudaki beyanına göre "Türkiye hükümeti gelen göçmene toprak verdiği, ev yaptırdığı, iskân ve istihsalin gerektirdiği her şeyi temin ettiği için mukavele hükümlerine göre, Romanya'daki Müslüman Türkler, oradaki topraklarını Türkiye hükümetine terk etmiş oluyordur. Türkiye de, kararlaştırılmış bir fiyat üzerine, Romanya hükümetine terk ediyor. Bu suretle, Türk hükümetinin eline geçecek paranın, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak iskânla ilgili malzemenin Romanya piyasasından satın alınması için harcanacağı ve bu malzemenin Türkiye'de ihtiyaca göre kullanılacağını ifade etmiştir. Göçen bölgenin halkının ise, Türk ırkının en güzel örneklerinden sağlam bünyeli, çalışkan ve güzel insanlar olduklarını söylemiştir¹². Türk tarafı, böylelikle göçü teşvik etmiş ve iskân için hazırlıklara başlamıştır. Bir ara mevsim dolayısıyla, göçmenlerin Türkiye'ye gelmeleri için, özel ve toplu pasaport verilmemesi emredilmesine rağmen, şahsi pasaportlarla göçmenler gelmiştir. Hükümet, göçmenler için tahsisat istemiş, ancak tahsisat verilirse, göçmenlerin gelmelerine izin verileceği ve nakil vasıtalarının gönderileceğini bildirmiştir. Gelen göçmenlerin ise, Trakya'nın çeşitli kasabalarında ve özellikle hat boyunca yapılacak küçük köylerde iskân edilecekleri önceden bildirilmiştir¹³. Romanya göçmenlerinin, Köstence'den vapurlarla nakli için, Ekonomi Bakanlığı

¹² *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1936.

¹³ Romanya'dan gelecek göçmenler için, her ne kadar Trakya bölgesine yerleşecekleri bildirilmişse de, göçmenlerin Mersin ve Antalya gibi yerlerde iskân edildikleri de tespit edilmiştir. *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1935, 28 Nisan 1935.

gerekli düzenlemeleri yapmış, Dâhiliye Bakanlığı da hükümetin, göçmenler için kabul ettiği nizamname gereğince, göçmenlerin iskân bölgelerindeki tanzimi, muhacir mahalleleri inşası ve göçmenlerin derhal müstahsil hale getirilmeleri işleri üzerinde, tedbirler almakla meşgul olmuştur. Köstence konsolosluğunda göçmenlere ait muamelelerin süratle bitirilmeleri için de, ayrı bir teşkilat oluşturulmuştur¹⁴. Gerekli hazırlıklar yapılarak, 1935 yılı için, Romanya'dan Türkiye'ye 100.000 göçmenin nakline karar verilmiş, fakat zamanın gecikmesinden dolayı sadece yarısının getirileceği ifade edilmiştir¹⁵.

Çok sayıda göçmenin yola çıkmasına ve Köstence'de toplanmasına rağmen, pasaport konusu uzun zaman çözülememiş, göçmenler, ayrı ayrı pasaport almaya çalışmışlardır. Kendilerine büyük masraflara mal olan ve yolsuzluklara sebep olan bu usulün ortadan kaldırılması için köy köy ortak pasaport verilmesi konusundaki Türk teklifini, Romanya hükümeti kabul etmiş, varlarını yoklarını satarak, göç hazırlıkları bitenlere göç önceliği verilmiştir. Zaten, göçmenlerden bir kısmı ekinlerini topladıktan sonra göç etmeyi beklemiştir¹⁶.

Göçmenler, yanlarında eşyalarını da getirebilmişler, fakat bu konuda zaman zaman sorunlar yaşamışlardır. Göçmenlerin beraberlerinde getirecekleri eşya hakkında, gümrük idaresiyle ilgili daireler arasında sorun olmuş, bundan dolayı zarar gören göçmenler bu işin çözümü için, ilgili makamlara müracaat etmişlerdir. Göçmenler, beraberlerinde 12.000 liraya kadar değeri olan eşyalarını birlikte getirebileceklerdir. Aynı zamanda, göçmenlerden, dükkân ve müessese sahibi olanlarının da, beraberlerinde kendi alet ve edevatını getirmeye izin verilmiştir. Buna rağmen, gümrük, bunların stok mallarını getirmelerine müsaade etmemiş, ilgili yerlere müracaat eden göçmenler, bu malların kendilerine ait olduğu, konsolosluk tarafından tasdik edildiği takdirde, serbestçe getirmelerine müsaade istemişlerdir¹⁷.

Türkiye'de iskân bölgelerinde gerekli hazırlıkların yapılması, Romanya'daki Türklerin ise, Türkiye'ye bir an önce gelmek için Köstence'de yığılmasıyla 10 Temmuz 1935 tarihinden itibaren, her hafta 1000–1500 göçmenin nakledilerek, Trakya'ya yerleştirilmesi söz konusu olmuştur¹⁸.

Bu arada, Türklerin, Dobruca'yı bırakıp, Türkiye'ye gelişleri, Romanya'da tehlike arz etmiştir. Türklerin bıraktıkları çiftlik arsa ve evlere, başka yerlerden gelen Romen köylüleri yerleştirilmeye çalışılmıştır. Çünkü Türklerin buradan gitmeleri, Dobruca'da, Romen ve Türk uluslarının birlikte Bulgarlara karşı oluşturdukları çokluğun kaybolması tehlikesini doğurmuştur. Günün birinde Bulgarların Dobruca'da çoğunluk iddia ederek gürültü çıkarmamaları için, Romanya hükümeti göçmen Türklerin mallarını satın almış ve bunları uygun şartlarla öz Romen ulusuna dağıtmak yolunu izlemiştir¹⁹.

Göçlerin hızla artması ve daha önce istenen şartların kabul edilmesiyle, “Türklerin muhaceret işlerini dostane bir surette tanzim etmek maksadıyla”²⁰, 4 Eylül 1936 yılında Bükreş'te Romanya Hükümeti namına Maliye Nazırı Mircea Cancicov ile bir mukavelename imzalamışlardır²¹. Bu mukavelenameden istifade edecek olanlar, Durostor (Durkofdorf), Kalyakra (Caliyacira), Köstence ve Tulça (Tuleca) vilâyetlerinde oturan Müslüman Türk ekalliyeti olmuştur.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1935.

¹⁵ *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1935.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1935.

¹⁷ *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1935.

¹⁸ *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1935.

¹⁹ *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1935.

²⁰ Ayrıca bu anlaşma, “Dobruca müslüman Türk halkının bazı anasırı tarafından yarım asırdan fazladır muhacerete gösterilen temayülü müşahade ederek ve Romanya'da mazhar olageldiği hürriyetperver ve müşfik rejimi esasen takdir etmekten hali kalmamış olan mezkûr halkın Krallık münhasıran tabii etnik köküne tekrar bağlanmak gibi meşru olan bir arzu ile terke karar verdiğini görerek imza edilmiştir”. Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, s. 242

²¹ Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, s.242.

Mukavelenamenin ikinci maddesi gereğince, Türklerin 5 senelik bir zaman zarfında Dobruca'yı terk etmelerine müsaade olunacaktır. Bu mukavelenamenin üçüncü yılı içinde Avrupa savaşı başladığı için ve 5 yıllık zamanın, savaşın devamı süresince, kesintiye uğrayabileceği ihtimaline karşılık, imzalanan göç anlaşması sonucunda, göçün aşama aşama yapılmasına karar verilmiş, böylece öncelikle 15 Nisan 1936'dan itibaren, mallarını satıp göçe hazırlanmış olanlardan 15.000 kişi, ikinci yılda, Romen-Bulgar sınırı boyunca 8 km. dâhilinde bulunan Bilgeler'deki Türkler, üçüncü yılda, Pazarcık şehriyle İzibey ve Kurtpınar kazalarında yaşayanlar, dördüncü yıl içinde Akkadınlar ve Turtukaya kazalarında oturanlar, beşinci sene olan 1940 yılında ise Silistre şehri ve sancağı dâhilindeki ve Dobruca'nın kalan kısımlarındaki Türkler, göçe tabi tutulmuştur²².

Anlaşma gereğince, Türk mülkleri 3 kısma ayrılmış, buna göre, köylerdeki mülkler ve toprakların hektarını Romanya hükümeti, 6000 leye satın alacak, bütün mülklerin kıymetinden, yüzde 10'u vergiler için indirecek, dolayısıyla her hektarın fiyatı 5400 leyden ödenecektir. Romanya hükümeti, bütün vergileri, borçları tahsil ettikten sonra kalan parayı Türkiye Cumhuriyeti hükümetine yedi yılda ödeyecektir. Şehir içindeki mülklerin sahipleri, istedikleri gibi satış yapmakta serbest olmuşlardır. Türklere ait vakıflar için ise, iki hükümet arasında özel bir mukavelename yapılacağı ifade edilmiş, oradaki camilerden birinin hatıra olarak Türk eski eserlerini muhafaza edecek bir müze olarak bırakılacağı bildirilmiştir²³.

Bunun dışındaki göç esasları ise, her göçmen, çıkarken yanına en fazla 1000 ley Rumen ve 2000 leylik ecnebi parası alabilecek, fazla parasına karşılık yüzde 25 kereste, yüzde 25 hayvan, yüzde 10 petrol ve kalan yüzde 40'ına tuğla, kiremit, cam ve çivi alabilecektir. Bir aile 5 büyük ve 15 küçük hayvandan fazla çıkaramayacak, mücevherlerini, çiftlik ve sanat aletlerini kullanılmış olmak şartıyla götürebilecektir. Göç etmek isteyenler, bir hâkimin reisliği altında Dâhiliye, Maliye ve Ziraat Vekâletlerinin birer temsilcisi ile göç sırası gelen Türklerin bir temsilcisinden oluşan beş kişilik bir komisyona dilekçe verecek ve sahip olduğu toprağın kaç hektar ve parçadan ibaret olduğunu, ambar ve ahır gibi bütün binalarını ve evlerini göstereceklerdir. 1935- 1939 yılları arasında göç eden nüfus şöyledir²⁴:

Sancaklar	1935	1936	1937	1938	1939	Toplam
Durostor	10756	11921	5542	10500	3326	42.045
Kalyakra	5537	2348	2604	9	-	10.498
Köstence	6876	832	1810	14	74	9.606
Tulça	201	801	1416	3	-	2.421
Toplam	23.370	15.902	11.372	10.256	3400	64.570

Göçmenlerin Taşınması

Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan göçe hazırlanan diğer göçmenler gibi, vapurlarla ya da trenle Türkiye'ye gelmişlerdir. Bu dönemde nakliye işini yapan vapurlardan en çok adı geçen, Köstence'den göçmen getiren Adana, Nilüfer, Nazım, Adnan vapurlarıdır. Bunlar, limanlarda yığılan göçmenlerin durumu görüp faaliyete geçen, özel vapur sahiplerine ait vapurlardır²⁵. Yunan vapurlarının da isimleri geçmektedir. Vapurcular, kendi aralarında rekabete

²² 1935 yılında da en çok nüfusun geldiği yerler, Pazarcık, Silistre ve Köstence olmuştur. Çünkü Türklerin en yoğun yaşadıkları yerler buralardır. *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1935, 4 İkinci Teşrin 1936.

²³ *Cumhuriyet*, 11 Birinci Kanun 1936.

²⁴ Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, s.245.

²⁵ *Akşam*, 7 Teşrin-i Sani 1934.

girişerek köylere kadar giderek göçmen toplamışlar ve bu göçmenleri, Köstence'ye indirmişlerdir. Fakat muameleleri tamamlanmamış olduğu için hemen taşınamayan bu göçmenler, rıhtım üzerinde günlerce açıkta kalarak perişan olmuşlardır²⁶. Devlet, göçmenlerin vapur paralarını karşılamış, kendi paralarını ödeyenler ise özel vapurlarla, öncelikli olarak Türkiye'ye taşınmışlardır. Vapurlarda zaman zaman teknik sorunlar yaşanmış, sorunlu olanlar ise seferden men edilmişlerdir²⁷. Köstence yoluyla yapılan göçmen nakliyatı, havaların kötülüğü nedeniyle kimi zaman durdurulmuş, göçmenlerin güvenliği için, ancak hükümet tarafından izin verildiği zaman, bu nakliyatın yapılabileceği liman idaresine bildirilmiştir²⁸.

Deniz Ticaret Müdürlüğü, göçmenleri Köstence'den nakledecek Türk vapurlarının isim ve özelliklerini tespit ederek Trakya Umum Müfettişliğine bildirmiştir. Göçmenlerin, her sene bir önceki seneden daha ucuz bir tarife ile nakil olunacağı bildirilmiştir. Daha önce vapurcular tarafından yapılan göçmen toplama düzensizliklerinin önüne geçilmesi ve Köstence'de bulundurulacak bir memur tarafından göçmenlerin vize ve nakil muamelelerinin hızlı bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır²⁹. Nazım, Hisar, Adana, Adnan ve Bursa vapurları, İkinci Umumi Müfettişlik emrinde seferler yaparak hiç bekletmeden göçmenlerin, köy köy sıra ile Köstence'ye indirilerek, bekletmeden, düzenli bir şekilde nakillerini temin etmiştir³⁰.

Köstence'den göçmen getirme işi, bir ara engellere takılmıştır. Çünkü, göçmen nakliyatını yapan vapurcular, daha önce, yaptıkları işlere ait ücretin, Romanya bankasından çıkarılamadığını ileri sürerek, bu suretle toplanan 10 milyon leyn, Türk parasına çevrilmesi, Kasım ayının sonuna kadar temin edilemediği takdirde, seferleri tatil edeceklerini, Türk hükümetine bildirmişlerdir. Ayrıca, nakliyat mukavelesinin imzalandığı zamana göre, ley fiyatının düşmesinden de zarara uğradıklarını, nüfus başına 290 ley ile bu işin yürümeyeceğini iddia etmişler ve nakil ücretlerine yüzde 44 zam yapılmasını istemişlerdir³¹. Vapurcular için böyle olsa da, devlet, vapurcularla yapılan mukavelede, ley fiyatının değişmesi ve dövizlerin Türk parası olarak ilgililere teslimi hakkında bir kayıt olmadığı için, vapurcuların hareketlerini mukaveleye aykırı görmüştür. Vapurcular, buna rağmen seferlere devam etmezlerse, hükümet, mukaveleye dayanarak, bedellerini ilgili vapurculardan tahsil etmek üzere, gemi kiralayacağını ve göçmen nakliyatının durdurulmasına meydan verilmeyeceğini bildirmiştir. Bu durumda da nakliyat işinde çalışan, sadece Nazım ve Bursa vapurları kalmıştır. Vapurcuların, bu zor durumdan kurtarılması, döviz işlerinin bir an önce halledilmesi için çeşitli teşebbüslere girişilmiştir³².

1935 yılında göçmen işlerinin bir kısmının, Sıhhat Vekâleti'ne geçmesinden sonra, nakliye işleri, bu Vekâlet aracılığıyla yapılmış ve Vekâlet, Deniz Ticaret Müdürlüğü'ne nakliye işi için, vapurcularla bir anlaşma yapmasını bildirmiştir³³. 1935 yılındaki, döviz sorunu göz önünde tutularak, girişilen teşebbüsler sonucu, armatörlere, ancak 1936 yılında, paralarının, İstanbul'da Türk parası olarak verilmesi kararlaştırılmıştır³⁴. Yapılan anlaşmada, çocuklar hariç olmak üzere, Romanya göçmenlerinden 4, göçmenlerin araba ve hayvanlarından 5'er lira vapur ücreti alınmıştır. Vapurcuların her taşıdıkları göçmen kafesi için, Romanya konsolosluğundan alacakları bir beyannameyi, İstanbul'da defterdarlığa ibraz ederek paralarını kolayca alabilmeleri sağlanmıştır³⁵. Romanya'dan gelecek göçmenleri nakletmek üzere, armatörlerle yapılan mukavele, İskân Umum

²⁶ *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1935.

²⁷ *Akşam*, 7 Teşrin-i Sani 1934.

²⁸ *Akşam*, 23 Kanun-i Evvel 1934.

²⁹ *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1935.

³⁰ *Cumhuriyet*, 29 Mayıs, 3 Temmuz 1935.

³¹ *Akşam*, 21 Teşrin-i Sani 1935.

³² *Akşam*, 27 Teşrin-i Sani 1935.

³³ *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1936.

³⁴ *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1936.

³⁵ *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1936.

Müdürlüğü tarafından tasdik edilmediği zaman, Köstence'ye vapur gönderilememiştir. Romanya'dan 1936 yılının ilk partisi olarak gelecek 6000 kişinin, Romanya'daki işlerini tasfiye ederek, Köstence'ye gelmeye başlamaları ve hemen nakillerinin yapılmaması durumunda, bu göçmenlerin açıkta ve sokak ortasında günlerce kalmaları sonucunu doğuracağı için, nakliyatın süratle yapılması istenmiştir. İlk parti olan bu 6000 kişinin aynı yılın Mayıs ayı sonuna kadar belirlenen iskân mahalleri olan Tuzla ve İzmit'e nakledilmiş olacağına karar verilmiş, fakat mukavelenin henüz imzalanmamış olması nakliyatın ertelenmesine sebep olmuştur³⁶. Zaman zaman da çok sayıda göçmenin gelmesi dolayısıyla, iskân işleri aksamış, bunun için nakliyata ara verildiği de görülmüştür³⁷.

Romanya ve aynı zamanda Bulgaristan'dan da gelecek göçmenler, Varna, Burgaz ve Köstence limanlarına yollanan ve iskân idaresince kiralanan vapurlarla getirilmiştir. Sadece sevkiyat işleriyle meşgul olmak üzere, Romanya ve Bulgaristan'a gönderilen iskân memurları ve mahalli konsolosları aracılığıyla, göçmenler, sevk muamelesine tabi tutulmuş ve gönderilen vapurlara büyük bir özen ile bütün eşyaları, hayvanları ve ziraat aletleriyle yükletilmiş³⁸ ve sevk istikametlerine göre Kavak, Tuzla ve Marmara Ereğlisi iskelelerine çıkarılmış ve buralardaki tahaffuzhanelerde, sağlık işlemleri yapıldıktan sonra, trenlerle iskân yerlerine sevk edilmişlerdir³⁹. 1934 yılında gelen göçmenler, Büyükdere karantinasında kalmış, 1935 yılında da Tuzla'da yapılan karantinada kalmışlardır⁴⁰. Tuzla'da, göçmenlerin kabul ve sevklerine ait bütün muamelelerin temin edilmesi amacıyla, gümrük, zabıta, sıhhiye, baytarlık, iskân, Kızılay teşkilatları, tam teşekkül ile görev yapmışlardır⁴¹. Muhacirlerin hangi mıntıkalara yerleştirileceği, İskân müdüriyeti tarafından tespit olunarak, göçmenler mıntıklarına sevk edilmişlerdir⁴².

Göçmenlerin indirildikleri yerlerin hepsinde birer "tahaffuzhane" bulunması zorunluluğu olmuştur. Bu tahaffuzhanelerde, Kızılay tarafından göçmenlerin temizlikleri, aşıları ve gerekli sağlık muayeneleri yapılmış, ayrıca göçmenlerin ellerindeki parayı Türk lirasına çevirebilmeleri için banka memurları görevlendirilmiştir. Burada tamamlanan işlemlerden sonra, göçmenler misafirhanelere sevk edilmiş, kayıt ve tescil işlemleri yapılan göçmenlerin iâşelerini Kızılay karşılamıştır⁴³. İstanbul'a gelen bazı göçmen kabileleri, iskân edilinceye kadar Tophane'deki medreselere yerleştirilmiştir⁴⁴. Dâhiliye Bakanlığı, göçmenlerin çok çabuk ve zorluğa uğramadan yerlerine gönderilmeleri için, Trakya Umum Müfettişliği'nden başka, göçmenlerin İstanbul'daki durumlarını düzenlemek için, Mülkiye müfettişlerinden Feyzi Güral'ı memur etmiş, İstanbul'daki iskân sevkıyat yerinin temizlenmesi ve ıslah edilmesi ve yeni bir sevkıyat yeri yapılmasını kararlaştırmıştır. Hem toplu halde, hem de dağınık gelen göçmenlerin buralardan iskân yerlerine gönderileceği bildirilmiştir⁴⁵. Bunun için, Sarayburnu'nda önce askeri sevkıyat binası olarak kullanılmakta olan milli emlake ait binanın tamiri ile sevkıyat binası olarak kullanılmasına karar verilmiştir⁴⁶. Romanya'dan ve diğer bölgelerden gelecek göçmenlerin, öncelikle, bu göçmen evine getirileceği, aşılanacağı, ilk temizliğinin yapılacağı, istirahat ettirileceği ve sonra yarısının deniz, yarısının ise, kara yoluyla Trakya'ya gönderileceği planlanmıştır⁴⁷. Bu planlamayla, 1936 yılında

³⁶ *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1936.

³⁷ *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1936.

³⁸ *Ulus*, 29 İlk Teşrin 1936.

³⁹ *BCA*, 030.10 81.531. 16.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1935.

⁴¹ *Ulus*, 29 İlk Teşrin 1936.

⁴² *Akşam*, 21 Teşrin-i Evvel 1934.

⁴³ Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskan Çalışmaları", s. 478.

⁴⁴ *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1934.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1935.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1935.

⁴⁷ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1935.

gelen göçmenlerin, hangi memleketten gelirse gelsin ve nereye gidecek olursa olsun Sarayburnu'nda hazırlanan göçmen misafirhanesine inmeleri kararlaştırılmıştır. Misafirhanede binlerce göçmenin oturacağı yer, büyük bir aşhane ve Kızılay tarafından revir hazırlanmıştır. Göçmenlerin yerleşecekleri yerler buradan tayin edilmiştir. Hem vapurların, hem de göçmen nakleden trenlerin Sarayburnu'na gelmeleri kararlaştırılmıştır⁴⁸. Ayrıca, göçmen sayısı arttıkça, sevk yeri olarak yeni yerler düşünülmüş, İskân Müdürlüğü ile Şark Şimendifer Kumpanyası arasında, depo kiralama işi görüşülmüş ve İskân Müdürlüğü, Sirkeci'deki depolardan bir kaçını bir ay süreyle kiralamıştır. Trakya 'ya sevk edilmek üzere İstanbul'a gelen göçmenler, sevk günlerine kadar, bu depolarda yatacağı ve işlerinin Kızılay tarafından karşılanacağı bildirilmiştir⁴⁹. Kızılay'ın düzenli olarak yemek vermesi için, Sirkeci depolarında, bu işe devamlı memurlar tayin edilmiştir. 1700 göçmenin birden gelmesi üzerine, İstanbul'da bir göçmen misafirhanesi ihtiyacı daha hissedilmiş, göçmenlerin geceyi geçirmeleri için ayrılan 2 büyük depo yeterli gelmediği için, göçmenlerden bir kısmı Şark demiryollarına ait 18 vagona yerleştirilmişlerdir⁵⁰.

Ayrıca, Romanya'nın Köstence, Silistre, Totrakan şehir ve köylerinden gelen göçmenler, Karaağaç konukevinde kalmış, bu göçmenlere giyecek, sıcak çorba ve yemek verilmiştir. Sağlık durumlarıyla ilgilenilmiş, hepsinin banyoları yaptırılmıştır. Edirne'ye gelen bu göçmenler için önceden hazırlıklar tamamlanmış bir iki gün içinde ayrılan evlere taksim edilmişlerdir⁵¹. İzmir'e inen göçmenler ise, sağlık taramaları için, Urla tahaffuzhanesine çıkarılmıştır⁵².

Göçmenlerin İaşe ve Barınmaları

Mübadeleden sonra yaklaşık on yıl çok fazla göç almayan Türkiye, 1934 yılından sonra Romanya ve Bulgaristan'dan başlayan göçlerle, tekrar harekete geçmiştir. İskân işi, belli başlı üç safhadan oluşmaktaydı. Bunlardan ikisi, göçmeni barındırıp ev sahibi etmek, kendisinin ve aile fertlerinin maiyetlerini yalnız başına temin edecek duruma gelinceye kadar beslemek olmuştur. Üçüncüsü ise, toprak ve çift hayvanlarıyla ziraat aletlerini verip, müstahsil bir hale getirmektir olmuştur. 1934 yılına kadar gelen göçmenler, serbest göçmen oldukları için, bu safhalar sistemli olarak yapılmamıştır. Fakat 1934 yılından sonra, daha sistemli bir iskân politikası uygulanmıştır.

Romanya'nın gösterdiği kolaylıklar sayesinde göçler iyi şartlarda yapılmasına karşın eş zamanlı olarak Bulgaristan'dan gelen göçmenler aç ve perişan bir halde gelmişlerdir. Gelen göçmenlerin iaşesi, ilk geldikleri anda Kızılay tarafından karşılanmış, hükümet, göçmenleri sevk ettiklere yerlere giderken iaşe parası da vermiştir. İhtiyaç durumunda, Kızılay bazı yerlerde göçmenler için aşhane açmıştır. Bunlardan biri, Romanya'dan gelen 3000 göçmen için, Denizli'de açılan bir aşhane olup, göçmenlerin, iskân yerlerine sevk edilecekleri zamana kadar, burada işlerinin sağlanmasına çalışılmıştır⁵³.

Göçmenlerin işlerini uzun vadede temin etmek için ise, tohumluk dağıtılmasına başlanmıştır. Göçmenlerin iaşesi, Heyet-i Vekile'nin kararıyla, Ziraat Bankası'nın mubayaa ettiği buğdaylardan temin edilmiş ve Trakya bölgesinin dört vilayetinde iskân edilen göçmenlere 1934 yılında, 1.680.927 kg. buğday dağıtılmıştır. 1935 yılındaki işleri için de, Ziraat Bankası tarafından tahsis edilip, Trakya ambarlarında mevcut buğdaylar dağıtılmıştır. Ancak Ziraat Bankası'nın, Trakya dâhilindeki mubayaa merkezlerinde, göçmenlere verilecek stok mal çok az olduğu için, İzmir'den buğday gönderilmesi sağlanmıştır. Buğdaylar, İzmir'den gelinceye kadar, göçmenlerin iaşesi, iskân tahsisatından temin edilmiş ve aç kalmalarına meydan verilmemiştir.

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1936.

⁴⁹ *Akşam*, 11 Kanun-i Evvel 1935.

⁵⁰ *Akşam*, 29 Teşrin-i Sani 1935.

⁵¹ *Akşam*, 18 Kanun-i Evvel 1935.

⁵² *Ulus*, 21 İlk Teşrin 1936.

⁵³ *Ayın Tarihi*, 3 Kanun-ı Evvel 1935.

Gelen göçmenlere öncelikle işleri sağlandıktan sonra, bir an önce barınacak bir yer bulunması gerekmektedir. Çok sayıda göçmen için barınacak yer bulma konusunda, iskân tahsisatı da çok fazla olmadığından, evleri yapılcaya kadar, halkın fiili yardımlarına müracaat edilerek, göçmenlerin köylü evlerinde barındırılmasına karar verilmiştir. En fazla göçmenin iskân edileceği Trakya'da, köylüler, göçmenleri, evlerine kabul ettiği gibi, hüküm süren kuraklığın doğurduğu darlık ve zarurete rağmen, göçmenleri uzun süre beslemiş, tarlasını sürmüş, hatta tohum bile vermiştir. Yeniden yapılmaya başlanan göçmen evlerinin inşa malzemesinin tedarik ve nakline de yardım etmişlerdir. Trakya umum müfettişliğinden yazılan, bölgenin iskân durumu hakkında bir raporda belirtildiği üzere, göçmenler, Türkiye'ye gelmeye başladıkları zaman, kendilerine daha önceden yapılmış ev olmadığı için, İskân Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanarak, yerli halkın evlerine muvakkaten yerleştirilmiş ve kış mevsiminden önce gelenlere yine kendileri ve yerli halk çalıştırılmak suretiyle bir miktar ev yapılmış, önemli bir kısmı ise, kışı yerli evlerinde geçirmişlerdir. Gelibolu ve Çorlu kazalarında tesis edilen iki üç müstakil köyden başka, gelen göçmenlerin hemen hemen tamamı, arazisi müsait olan yerli köylerinde yerleştirilmiştir. Göçmenlerin, yerli evlerinde barındırılmaları için meskûn köylerde iskânları zorunlu olmuştur. Bu sayede hem eski köylerin büyütülmesi, hem de göçmen evlerinin, imece usulüyle yapılmasında, tarlalarının sürülmesinde yerli halkın yardımından istifade edilmesi düşünülmüştür⁵⁴. Trakya bölgesinin haricindeki yerlere gönderilen göçmenlerin işleri ve barınma yerleri ise valilikler tarafından sağlanmıştır.

Göçmenlerin İskan Yerlerinin Tespiti ve Yerleştirilmeleri

Balkanlar'dan gelen göçmenler, öncelikle ve çoğunlukla Trakya bölgesine yerleştirilmiştir. Bunun sebebi, Balkan harbinden önce Trakya kasabalarıyla köylerinde, oldukça önemli bir nüfusa sahip olan Rum ve Bulgarların mevcut olmasıdır. Kasabada oturanlar san'at ve ticaretle, köylerdeki ise ziraatla geçimlerini sağlamışlardır. Bulgarlar, Balkan harbinden sonra Bulgaristan'a, Rumlar da Lozan antlaşmasının ardından, Yunanistan'a gittikleri için, Trakya'da önemli bir nüfus boşluğu olmuştur. Balkan harbinden sonra, Rumeli'nin çeşitli yerlerinden gelen göçmenlerle, Yunanistan'dan mübadil sıfatıyla gelen Türkler köylerde meydana gelen boşluğu mümkün olduğu kadar doldurmuşlarsa da kasabalardaki boşluk doldurulamamıştır. Yunanistan'dan ve daha sonra Bulgaristan ve Romanya'dan gelmeğe başlayan göçmenlerin yüzde doksan beşi çiftçi olup içlerinde san'at ve ticaret erbabı pek az olduğu ve kasabalı halkın, birçoğu parasız geldiği için, Trakya kasabalarında görülen boşluğun doldurulmasına imkân görülebilmiştir⁵⁵. Bu yüzden iskân için en iyi bölge, göçmenlerin geldikleri yerlere, iklime ve sosyal hayata uygunluğu dolayısıyla Trakya bölgesi olmuştur. Bundan dolayı, 19 Şubat 1934 tarihinde Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale'yi kapsayan Trakya bölgesinde, göçlerin artmasıyla beraber, bayındırlık ve iskân işlerinin daha esaslı bir şekilde tanzim ve idaresi için, Trakya Umûmî Müfettişliği adı ile İkinci Umum Müfettişlik kurulması onaylanmış, müfettişlik merkezi ise Edirne olmuştur⁵⁶.

Trakya'daki boş toprakları şenlendirecek nüfusun temin edilmesi, hem bölge, hem de Türkiye açısından büyük önem arz etmektedir. Trakya'nın nüfusunun artırılması için, Nüfus Umum Müdürlüğü, 5 sene içerisinde tatbik edilmek üzere bir program hazırlamış, buna göre; civar komşuların topraklarındaki nüfus kesafetini bulmak veya buna oranla yakın bir kesafet elde etmek ve bundan dolayı mevcut olan 614.381 nüfus adedini, 1.250.000 e ulaştırmak için daha yaklaşık 640.000 göçmenin bu bölgede yerleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu 640.000 göçmenin de eklenmesinden sonra, Trakya'nın nüfus kesafeti 55,8 i bulacaktır. Yüksek sayıda göçmen

⁵⁴ BCA, 030.10 72.475.2.

⁵⁵ BCA, 030.10 72.475.2

⁵⁶ Eski Birinci Umum Müfettişi İbrahim Tali Öngören, bu defa Trakya/İkinci Umûmî Müfettişliği'ne atanmış, kısa bir süre sonra da Kazım Dirik bu göreve getirilmiştir. Cemil Koçak, *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 127 vd.

getirilmesi, tahsisat ve zaman işi olduğu için bunun yarısını getirip yerleştirmek üzere, 5 senelik bir planla çalışma programı hazırlanmıştır. Bu programa göre; 5 sene zarfında alınacak göçmen adedi 263.000 nüfustan ibaret olacaktır. Bu adetten 90.000'inin, 1935 mali senesi içinde alınması ve kalan 173.000 adedinin de diğer 4 sene içinde alınması kararlaştırılmıştır. 1935 yılı içerisinde 100.000 göçmenin Türkiye'ye getirilmesi planlanmış ve bu sayının 10.000'inin doğu vilayetlerine, geriye kalan 90.000'inin de Trakya bölgesine gönderilerek, boş topraklarla meralardan ayrılacak yerlerde toprak dağıtılması planlanmıştır⁵⁷. Trakya için alınması düşünülen 18.000 evde 90.000 nüfustan; 6000 evde 30.000 nüfus Kırklareli, 6000 evde 30.000 nüfus Çanakkale, 3000 evde 15.000 nüfus Tekirdağ'a ve 3000 evde 15.000 nüfus da Edirne vilayetine yerleştirilecek ve diğer 4 yılda da alınması düşünülen 173.000 nüfustan 40.000 nüfusu Tekirdağ'a, 44.000 nüfusu Çanakkale'ye, 44.000 nüfusu Kırklareli'ne ve 45.000 nüfus ta Edirne vilayetine yerleştirilecektir. Bunların yerleştirilmesi için, İskân Kanunu'nun 21. Maddesinde yazılı, bütün milli topraklardan, şehirlerin, kasabaların, köylerin sınırları içinde bulunan mera, bataklık, fundalık gibi orta malı olup hükümet tarafından ihtiyaçtan fazla görünen topraklardan şehirlerin kasabaların ve köylerin dışında kalan boş yerlerden görülecek lüzum üzerine bazı ormanların boş bulunan kısımlarından, Meriç ve Ergene sularından başka Trakya'da bulunan büyük ve küçük bataklıkların kurutulması suretiyle elde edilecek topraklarla bir kısım çiftliklerin 1505 sayılı kanuna dayanarak istimlakinden elde edilecek topraklardan da istifade edilecektir. Program dâhilinde, Trakya'da şahıslara ait 53'ü, Çanakkale'de, 66'sı Tekirdağ'da, 39'u Edirne'de, 20'si de Kırklareli'nde olup, alanı 2.273.174 dekarı bulan, 178 çiftlik tespit edilmiştir. Bu çiftliklerin önemli bir kısmı, bakımsızlıktan ve üretim araçlarından yoksunluğundan ve özellikle sermayesizlikten Ziraat Bankasına veya şahsa ve özellikle Türk kültürüne bağlı bulunmayan bir zümreye aittir. Bataklıkların kurutulması ve gereken toprakları hazırlamak, Bayındırlık Bakanlığı'nı ilgilendirdiği için, bu konuda bu bakanlıkla haberleşildiği ve bütün bunların yapılmasıyla, 5 seneden sonra geleceklere de yer hazırlanabileceği için, ikinci bir 5 senelik planla, Trakya'ya 640.000 nüfus yerleştirmenin mümkün olacağı ifade edilmiştir⁵⁸. Nitekim İkinci Umûmî Müfettişliği, kendi bölgesinde, göçmenlere toprak sağlayabilmek açısından, özellikle istimlak konusuyla ilgili, 25 Nisan 1935 tarih ve 2/2405 sayılı bir kararnameye göre, "Trakya Umûmî Müfettişliği mıntıkasını teşkil eden Edirne, Çanakkale, Kırklareli ve Tekirdağ vilâyetlerine, beş senelik iskân programına tevfiikan yerleştirilecek muhacirlerin mühim bir kısmını, çiftçiler teşkil etmekte olduğundan, bu mıntıkada, eşhasa aid ve bakımsız bir halde olduğu ve 350.000 muhaciri kolaylıkla istiap edebileceği anlaşılan 178 çiftliğin, ihtiyaç nisbetinde istimlak edilebilmesi için, 1505 sayılı kânun hükmünün yukarıda adı geçen yerlerde de tatbikine" karar verilmiştir⁵⁹.

Dâhiliye Bakanlığı da, Trakya'daki iskân işleriyle yakından ilgilenmiş, Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali, her vekâletten ilgili birer kişinin katılmasıyla bir komisyon toplayarak, Trakya hakkında gerekenlerin yapılması için toplantılar yapmıştır. Trakya'da iskân için devletin 1.000.000 lira tahsisat ayırması istenmiş, kerestesi Belgrat ormanlarından ve diğer malzemesi de milli müesseselerden temin edilecek olan göçmen evlerinin kısa bir zamanda bitirilmesi planlanmıştır⁶⁰. Trakya'da göçmenlerin getirilmesi ve inşa edilecek evlere ait malzeme ve diğer ihtiyaçların tedarik edilmesi işleriyle meşgul olmak üzere İstanbul'da bir komisyon oluşturulmuş, bu komisyonda İstanbul Vali yardımcısı, Trakya Umum Müfettişliği'nin bir temsilcisi ile belediye ve maliyeden birer temsilci bulunmuştur⁶¹. Bu komisyon, ilk aşamada, Müfettişlik memurlarına teslim edilmek üzere, 90.000 liralık kereste, cam, çivi vs. satın alınmıştır⁶².

⁵⁷ BCA, 030.10 72.474.6

⁵⁸ *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1935. BCA, 030.10 72.474.6.

⁵⁹ Koçak, *Umumî Müfettişlikler*, s. 134.

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 13 Mart 1935.

⁶¹ *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1935.

⁶² *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1935.

Merkez İskân Komisyonu, daha önce de Trakya'nın iskân durumunu görüşüp, gerekli olan kararları vermişlerdir. Umum Müfettiş İbrahim Tali, merkez iskân komisyon azaları ve Trakya valilerinin katıldığı toplantıda, valiler, göçmenler için bütün imkânların kullanıldığını, göçmenlerin durumunda endişe edilecek bir eksik olmadığını beyan etmiştir. Toprak konusunda, tam olarak bilgi sahibi olunmadığı, bu konuda daha doğru bilgiler alınması için Ziraat uzmanlarının da katılacağı bir kadastro işinin olması gerektiği ileri sürülmüş, buna karşı Maliye Vekâleti temsilcisi, milli emlâkın tespit ve tayini için, vilayetlerin gerek duyacağı kadro ve tahsisatı hemen verebileceğini vaat etmiş, işlenmesi gereken yerler üzerinde bir eleme ve tarama yapılması, devlete ait toprakların, gerçek mevcudunun öğrenilebileceği ve vilayetlerin köy ve meraları üzerinde yaptıracakları bir araştırmayla, Trakya'nın ne kadar nüfus besleyebileceğine dair, daha yakın bir görüş alınabilmesi kararlaştırılmıştır. Çanakkale Valisi, Kırkgözler suyunun yaptığı bataklığın kurutulmasını ve kurutulan yere, yerleşim için bir an önce imkân verilmesini teklif etmiştir. Sıhhat Vekâleti'nin bölgede görevlendirdiği bulaşıcı hastalıklarla mücadele doktoru Nuri Bey, Romanya'dan gelen göçmenlerin getirdikleri uyuz dolayısıyla tifo vakalarının olduğunu, kaza merkezlerinde bir hamam ve etüv bulunmasının gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Göçmenlerin yanlarında getirdikleri paraların, Trakya'daki banka şubelerinden birisi tarafından hemen satın alınması istenmiş, merkez, bu iş için, bir devlet bankasıyla görüşüldüğünü ifade edilmiştir. Ayrıca iskân bölgelerindeki, kaymakam ve memurların, göçmenlerin işlerini yakından takip edip, düzenlemeleri için, yol masrafı verilmesi ve kadronun tek başına bir şekilde çalışabilecek bir duruma yükseltilmesi de istenmiştir⁶³.

1936 yılında da, hem göçmenlerin, hem de yerli halktan olup, topraksız bulunanların topraklandırılmaları önemle takip edilmiş ve Türkiye'ye gelen her göçmene kanunun çizdiği çerçevede toprak dağıtıldığı ve göçmenler namına temlik edildiği gibi, özellikle doğuda topraksız olan yerli halkın topraklandırılmasına da çalışılmıştır. Bazı yerlerde toprağın dar olması dolayısıyla, daha önce de planlandığı gibi, şahıslara ait çiftlikler, İstimlâk kanununa göre alınarak bunlar da göçmenlere ve topraksız halka dağıtılmıştır. 29 Ekim 1936 tarihine kadar, 100.426 lira karşılığında, Trakya'da 164.102 dekar arazi ve Kocaeli vilayetinde de vakfa ait 2 büyük çiftlik istimlâk edilerek, göçmenlere dağıtılmış ve Antalya vilayetinin Manavgat kazasında, bir çiftlik istimlâk edilerek yerli topraksız halka dağıtılmıştır. Aksaray kazasında kurutulmuş olan Karasaz bataklığı üzerinde 400 hanelik yeniden modern plan dâhilinde köy kurulması kararlaştırılmış, Konya vilayetinin Akşehir ve Çumra kazalarında ve Kocaeli'nin Derince tütün çiftliği Altunizade, Sünbüle, Mahmudiye çiftlikleri üzerinde ve Tekirdağ'ın Paşaağılı mevkilerinde de yeniden köyler kurulmuştur⁶⁴.

1932 yılında başlayan ve sonraki yıllarda devam eden göçlerle Türkiye'ye gelen göçmenler, ikinci bir iskan bölgesi olarak planlanan Anadolu'nun doğusunda, daha çok Elazığ ve Diyarbakır'a yerleştirilmişlerdir. 1933 yılında, Romanya'dan gelen 222 hanede 820 nüfus, Elazığ'da, 23 hanede 83 nüfus ise Diyarbakır'da iskân edilmiştir⁶⁵. 1934 ve 1935 senelerinde çoğu Trakya'ya olmak üzere, yaklaşık 14 bin göçmen, çoğunlukla Doğu Anadolu'ya yerleştirilmiştir. Doğuya gönderilen göçmenler, Dördüncü Umumi Müfettişlik tarafından hazırlanan programa göre dört mıntıkaya iskân edilmişlerdir. Önem derecesine göre 1-4 şeklinde kademelendirilen bu iskân mıntıklarından ilki Elazığ, ikincisi Çapakçur ovası, üçüncüsü Elazığ-Muş demiryolunun ve şosesinin onar kilometrelik sağ ve sol tarafları ve dördüncüsü de Diyarbakır-Erzurum ve Palu-Erzincan yolu üzeriydi. Bu planlama doğrultusunda yapılan iskân çalışmaları sonrasında göçmenlerin çoğunlukla Elazığ'a yerleştirildiği tespit edilmektedir⁶⁶. Elazığ, 1933 yılında,

⁶³ BCA, 030.10 72.472.8.

⁶⁴ *Ulus*, 29 İlk Teşrin 1936.

⁶⁵ BCA, 030.10 81.531.8

⁶⁶ Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskan Çalışmaları", s.480.

Romanya'dan çok sayıda göçmenin bölgeye gelmesiyle bir iskân bölgesi halini almıştır⁶⁷. Bulgaristan'dan 1285⁶⁸, Romanya'dan ise bir ay içerisinde 443 hane, 2453 göçmenin Elazığ'a gönderilmesiyle, vilayette iskan işleri başlamış, göçmenlere ilk geldikleri andan itibaren sıcak yemek verilmiş ve istirahatları temin edilmiştir. Şehirde kurulan misafirhanelerde kaldıktan sonra, düzenli bir plan çerçevesinde otomobillerle gidecekleri yerlere gönderilmişlerdir. Göçmenlerin sağlık durumları sürekli takip edilmiş, valilik, göçmenlerin yerleşmesiyle bizzat ilgilenmiştir⁶⁹. Ayrıca, 1934 yılında Romanya'dan gelen 300 hanelik göçmen kafilesinin, yine Elazığ'a gönderilmesi planlanmış, bu göçmenlere, devlet tarafından mahalli tarzda kerpiçten evler yaptırılmış, göçmenler buralara yerleştirilmişlerdir⁷⁰. Bunlar için 230 adedi ikişer ve diğerleri birer katlı olmak üzere 687 ev yapılmıştır. 4 müstakil köyde, 342 ve merkeze bağlı 32 köyde de 345 bina yapılmıştır⁷¹. Ayrıca Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler, Çakırkaş (Hoşmat) köyüne de yerleştirilmiştir⁷². 1935 yılında, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden 10.000 kişinin doğu vilayetlerine gönderilmesi kararına binaen, göçmenler, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerine gönderilmiştir. Diyarbakır'da, Kırtebil köyünde göçmenlere yeni evler yapılmıştır. Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, iskân ve göçmen işleriyle bizzat ilgilenmiş ve her türlü ihtiyaçlarının teminine çalışmıştır. Birinci Umumi Müfettişlik bölgesine gelen göçmenler için, zamanında evler tedarik edilmiş, boş yerlerde yeni güzel köyler kurulmuştur. Bu mıntikalardaki vilayetlerden Elazığ merkez kazasında iki katlı 403, birer katlı 64 göçmen evi yapılmıştır. 40 ev daha iki katlı yapılmıştır. Elazığ'a bağlı Palu kazasında da 460 göçmen evi yapılmıştır. Bütün göçmenler müstahsil hale geçmiş çiftçi ve sanatkârlardan her birine gereken yardımlar yapılmıştır. Kış günlerinde gelen göçmenler geçici olarak uygun binalara yerleştirilmiş evlerinin yapılması için bahar ayları beklenmiştir⁷³. Göçmenler, Iğdır, Muş ve Van gibi illere de iskân edilmişlerdir. Doğuya yönelik tüm bu iskân faaliyetlerine karşılık göçmenlerin bir kısmının bölgede kalmadığı, iskân hakkından vazgeçmek uğruna batıya döndükleri görülmüştür⁷⁴.

Hükümet, iskan için doğu bölgesinin uygun olmadığını görünce, 1936 yılında gelmesi kararlaştırılan 25.000 göçmenin de Ankara, Yozgat, Kayseri, Niğde, Konya ve Adana'ya yerleştirilmesine karar vermiştir⁷⁵. Bu karar verilmiş olsa da, gerek Romanya, gerekse Bulgaristan'dan gelecek 25.000 göçmenin sadece adı geçen vilayetlerde iskânlarının mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla bunlardan sadece 11.000 nüfusun Konya, Yozgat, Niğde ve Kayseri vilayetlerinde iskânlarının mümkün olduğu, geriye kalan 14.000 kişiden, Çorum, Tokat, Bolu ve Bilecik vilayetlerinde, sadece 3500 göçmen için toprak bulunabileceği, dolayısıyla bu göçmenlerin, Tokat, Çorum, Bilecik, İçel, Aydın, Muğla, Isparta, Burdur, Manisa, Denizli, Antalya, Balıkesir, İzmir, Elazığ, Van, Muş, Diyarbakır, Ağrı, Kars ve Sivas vilayetlerine de iskânları zorunlu görülmüştür. Bu vilayetlere iskânı yapılan göçmenlere, geçici olarak hazineye ait araziden tahsis edileceği, müstahsil bir hale gelmelerinin sağlanmaya çalışılacağı ve evleri yapılıncaya kadar, çift hayvanı ve malzeme dağıtılacağı ifade edilmiştir. Aslında bu bölgede iskân oldukça güç olacaktır. Ermeni ve Rum emval-i metrukesinden olan binalar hariç olmak üzere, sadece toprakların 2510 sayılı kanunun 21.maddesi gereğince, göçmenlere tahsisi için bir karar alınması gerekmiştir. Çünkü mübadil Rumlardan kalan topraklar, mübadil Türklerin haklarına

⁶⁷ Bu rakam daha önce 222 hanede 820 olarak verilmiştir. BCA, 030.10 81.531.8. Fakat dönemin başında bu rakam, 282 hanede 1123 nüfus olarak verilmiştir. *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1936.

⁶⁸ *Akşam*, 5 Kanun-ı Evvel 1934.

⁶⁹ *Ayin Tarihi*, 14 Birinci Kanun 1934.

⁷⁰ *Kovancılar Yıllığı*, 1998, Ankara, 1998, s. 35

⁷¹ *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1936.

⁷² *Kovancılar Yıllığı*, s.129-130.

⁷³ *Akşam*, 23 Kanun-ı Evvel 1935.

⁷⁴ Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları", s.480.

⁷⁵ BCA, 30.18.1.2 61.8.9.

karşılık verilmiş olan tasfiye vesikalarının sonlandırılmasına yeterli olmamaktadır ve 1936 yılında hala verilmemiş 4.000.000 liralık istihkak tutarı vardır. İkinci ve üçüncü umum müfettişlik bölgesinde bulunan dokuz vilayetteki Rum toprakları da, şayet bu göçmenlere dağıtılsa, diğer vilayetlerdeki Rum malları, istihkak tutarını hiçbir şekilde karşılayamayacaktır. Ayrıca borçlanma yolu ile göçmenlere dağıtılacak toprak bedelinin çok uzun vadelerle tahsil olunabileceği ve böylece tasfiye işlerinin de uzayacağı, sonuç olarak istihkak sahiplerinin sıkışmasına neden olacağı ifade edilmiştir. Durum bu şekilde olsa da, iskân işlerinin önemi dolayısıyla bu adı geçen vilayetlerde iskân yapılmasının zorunlu olduğu yönünde karar çıkarılmıştır⁷⁶.

İskân bölgeleri arasında, genelde Trakya bölgesinde yapılan iskânın, 1936 yılında yer değiştirmesinin sebebi, 1934–1935 senelerinde Trakya'ya gelen ve sayıları 60.000'i geçen Romanya ve Bulgaristan göçmenlerinin evleri ve 2510 numaralı kanun gereğince iskân yardımları henüz tamamlanmamış olduğu için, bu eksikler tamamlanana kadar Trakya'ya göçmen yerleştirilmeyeceğinin Sıhhat Vekili tarafından açıklanması olmuştur. Bu mecburiyet dolayısıyla, daha önce de Romanya'dan getirilen 3852 göçmen de Kocaeli de iskân edilmiştir. 1936 yılında gelecek göçmenlerin, Konya, Niğde, Kayseri, Çorum, Yozgat, Bolu, Bilecik'te kendileri için hazırlanan yerlere ve köylere tespit edilen sınırlar dâhilinde gönderilmesi, yerlerine varan göçmenlere hemen toprak verilmesi, yemeklik ve tohumluk buğdaylarının iskân yerlerine en yakın olan Ziraat Bankası depolarına dağıtılması ve yemeklik buğdaylarını alıncaya kadar, iaşeleri ve diğer ihtiyaçları için bu bölgelere yeterli tahsisat gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Sıhhat vekili Refik Saydam, Orta Anadolu'da hazırlanmış olan iskân yerleri ve toprakların, ancak kararlaştırılmış olan, 25.000 göçmen için olduğunu belirtmiş, bunun haricinde dış ülkelere Türkiye'ye gelecek göçmen olursa, bunların, ne Trakya'da, ne de Orta Anadolu'da yerleştirilemeyip, başka yerlere gönderileceğini bildirmiştir⁷⁷.

Dâhiliye Vekâleti'nin idare ettiği iskân işleri konusunda çizilen ana hatlarda, belli başlı hedefler olmuş, dönemin iskân politikası böyle belirlenmiştir. Buna göre, hedeflerden biri, hariçten gelecek tecavüzlere karşı yurdun müdafaa kudretini artırmak, diğeri ise, yurdun muhtelif mıntıkalarındaki Kürt, Çerkes, Arap, Ulâh...gibi Türk harici toplulukların kesafetini kırarak şekilde, aralarına Türk unsuru yerleştirmek ve bu suretle kültür birliğini ve iç güvenliği sağlamaktır. Bu amaçla Genelkurmay Başkanlığı ile de anlaşarak, bir plan hazırlanmış ve bir sureti de Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne sunulmuştur. Hazırlanan planda, Balkanlardan gelecek göçmenlerin Trakya mıntıkasına Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerine, tercihe bağlı olarak da İstanbul vilayetinin Rumeli ve Anadolu kısımlarına yerleştirilmesine karar verilmiştir. Fakat 1938 yılında getirilen göçmenlerden 8000 nüfusun Orta Anadolu vilayetlerine iskân edilmesi, Dâhiliye Vekâleti'nin belirlediği hedeflerden vazgeçildiğini göstermiştir. Bütün bunlara dayalı olarak Dâhiliye Vekâleti, ikinci iskân mıntikasını Ankara'nın 100 km. çapındaki muhit olarak belirlemiştir. Çubuk ve Hatıpcayı kenarlarına ve Murtad ovasına, Sakarya ve Porsuk vadilerine çok nüfus yerleştirilirse, Ankara'nın çöl ortasında kurulmuş bir çadır olmaktan kurtulabileceği ifade edilmiştir. Üstelik görüşe göre, eğer burada iskân yapılırsa, göçmenlerin Ankara gibi kuvvetli tüketim merkezleri olacaktır. Bundan başka Fevzipaşa-Malatya demiryollarının iki tarafı, Muğla, Antalya, İçel ve Adana vilayetleri de iskân mıntıkları olabilecek yerlerdir. Doğudaki iskân mıntıkları da daha önce tespit edilmiştir. Belirtilen yerler, toprağın bol, havanın müsait, sıhhi ve iktisadî şartların uygun olduğu yerlerdir. İskân mıntıklarını bu şekilde belirleyen Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin kararını beğenmemiş, Türkiye'de iskâna en az müsait olan ve hayırlı bir sonuç veremeyecek olan mıntıkanın Ankara muhiti hariç olmak üzere, Orta Anadolu havalisi olduğunu belirtmiştir. Buraya yerleştirilecek göçmenlerin, arazinin bereketsizliğine, iklimin sertliğine ve kuraklığına alışamayarak, çok sayıda kayıp vereceklerini ve

⁷⁶ BCA, 030.18.01.02 65.50.14.

⁷⁷ Cumhuriyet, 17 Nisan 1936.

hayatta kalabilenlerin de dağılacağını, dolayısıyla nüfusun ve yapılacak masrafın boşa gideceğini, bunların yanında, iskân konusunda devlet arazisinin çok tâli bir rol oynadığını, yani boş arazi veya sahibi olan arazilerin bile iki maddelik bir istimlâk kanunuyla, malî olarak külfeti olan istimlâkin de külfetinin ortadan kaldırılacağını ifade etmiştir⁷⁸.

Gelen göçmenler için, ya yeni köyler yapılmış ya da nüfusu az olan köylere iskân edilmişlerdir. Yeni köyler için, yeni planlar hazırlanmıştır. Bazı köylerin, nüfus açısından kalabalıklaştırılarak, kasaba haline getirilmesi düşünülmüştür. Ayrıca, göçmen evleri için de yeni projeler hazırlanmıştır. Göçmenler gelir gelmez, evleri hemen yapılamadığı için, bir süre yerli halkın evlerinde barınmışlardır. Göçmenler için ev inşası konusunda şüphesiz en büyük sorun yeterli tahsisatın olmamasıdır. Bunun yanında, kereste ve inşaatçı çalışacak usta bulunamaması gibi sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunları ortadan kaldırmak için, mümkün olduğu kadar tasarruf yoluna gidilmiş, kereste için devlet ormanlarından faydalanma yoluna gidilirken, daha sonraları Romanya'dan kereste getirilerek bu sorun ortadan kaldırılmış, göçmenlerin ve yerli halkın, inşaatçı çalışmaları sağlanarak, bu sorun da ortadan kaldırılmıştır.

Göçmenlere, mümkün olabildiği kadar kısa süre içerisinde birer ev yaptırılması için çalışılmış, hatta bazı göçmenlerin evleri, daha Türkiye'ye girmeden hazırlanmıştır. Fakat 1934 ve 1935 senelerinde, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen ve Trakya vilayetlerine yerleştirilen göçmenlerden, bir kısmının evlerinin, Türkiye'ye geldikleri andan itibaren bir-iki yıl süreyle yapılamadığı görülmüştür. 14887 evde 64827 nüfustan henüz evleri yapılmamasından dolayı köylerde misafir kalan 11414 ailenin ev ihtiyacını karşılamak üzere Edirne vilayetinde 550, Kırklareli vilayetinde 1200, Tekirdağ vilayetinde 1800 ve Çanakkale vilayetinde 504 olmak üzere toplam 4054 ve Trakya ve Kocaeli vilayetlerinde 4854 evin, büyük bir kısmı bitirilerek göçmenlere teslim edilmiştir⁷⁹.

1937 yılının ilkbaharında yapılmasına başlanacak olan yeni göçmen köy ve evleri için, Sıhhat vekâleti, planlar, proje ve şartnameler oluşturmuş, vilayetlere ise bunların, derhal hazırlanması emri verilmiştir. Bu planda; yeni köyler, 100 evden aşağı olmayacak, mümkün olduğu kadar şimendifer, ana şoseler ve sahile yakın güzel manzaralı yerlerde kurulmasına özen gösterilecektir. Köy yerlerinde zirai ve sıhhi şartlar da dikkatle aranacaktır. İzmir'de yapılacak yeni köyler özellikle Foça, Torbalı, Çeşme, Kuşadası ve Alaçatı'nın Ildır mıntıkasında kurulacaktır. Mevcut köylerde yapılacak ek inşaat da, yoğunluk esası göz önüne alınacaktır. Bu gibi evlerin dağıtık olmaması tavsiye edilmiştir. Köy ilaveleri, özellikle Bergama ve Kemalpaşa kazalarında yapılacak, valinin başkanlığında bir komisyon, bu işle meşgul olacaktır. Her ev bir, çift ev de, iki dekar toprak üzerinde inşa edilecek, arsalar, ona göre ayrılacaktır. Bu evlerin tek ve çift oluşlarına göre oda, ahır ve inşaat tarzları ayrı ayrı olacaktır⁸⁰. İzmit'e gelip, Kandıra, Adapazarı, Karamürsel ve Gebze kazalarına yerleşen göçmenler için oluşturulan yeni köylerde, 1002 tane ev yaptırılmıştır. Buradaki evler, iki oda, bir sofa, helâ ve ahırdan ibaret olmuştur. Muntazam bir plan üzerine yapılmış olduğu için modern köyler meydana gelmiştir⁸¹. Elazığ vilayetinde evleri yapılmayan ya da tamamlanamayan evlerin bitirilmesine çalışılmış ve Van vilayetinde de modern 50 ev inşa ettirilmiştir. Yapılan evler, köyler için tek ve çift olmak üzere, iskeletli, 3 odalı ahır ve helâdan ibaret olup, döşeme ve tavanlı yapılmıştır⁸². Göçmen evlerinin inşası için, maliyeti en aza indirmek için zaman zaman mühendisler tarafından çeşitli projeler üretilmiştir. Bunlardan birinde, yapılarda esas olan taş temel üzerine, betonarmede olduğu gibi tahta kalıplara dökülecek bir nevi kil ile inşaat başlanacağı, kerpiç ve tuğlada olan işçilik ve harç masrafının katiyen olmayacağı, sıva

⁷⁸ BCA, 030.10 81.531.16.

⁷⁹ *Ulus*, 29 İlk Teşrin 1936.

⁸⁰ *Cumhuriyet*, 2 Birinci Kanun 1936.

⁸¹ *Ulus*, 9 İlk Kanun 1936.

⁸² *Ulus*, 29 İlk Teşrin 1936.

işinin de, adi ve çok ince bir şeritlemeden ibaret olup dökülmeyeceği ifade edilmiştir. Özellikle, badana boya işinin, hem köylünün kendi imkânlarıyla böyle bir bina yapabilmesini sağlayacağı, boyama işinde, köylünün tarlasından temin edebileceği, bir çeşit otla, bu işi başarabileceği ve bu bitkisel boya ile boyanan evlerde tahtakurusu ve pire gibi haşerat barınamayacağı ve bu evlerin çok ucuza mal olacağı söylenmiştir⁸³.

Dâhiliye Vekâleti, İzmir vilayetine vermiş olduğu bir emirde, vilayet dâhilinde, muhtelif köylerin numune köyü haline getirmelerini istemiştir. İzmir vilayetince muhtelif kazalarda numune köyü haline getirilebilecek köylerin tespiti yapılmıştır. Özellikle hastalıklı ve pis köylerin numune köyü olmasına çalışılmıştır. Bu köylere, numune köyü planları da gönderilmiştir⁸⁴.

İskan Edilen Göçmenleri Müstahsil Hale Getirme Çabaları

Göçmenlerin, Türkiye'ye geldikleri andan itibaren, hükümetin yardımına muhtaç oldukları ve bunun da ekonomik olarak devleti zorladığı aşikârdır. Devletin, üzerinden bu yükü bırakması için göçmen evlerinin bir an önce yapılarak, arazilerinin de dağıtılmasıyla müstahsil bir hale gelmeleri gerekmektedir. Bu sayede, hem işlenmemiş toprakları işleyerek, hem de devletten aldıkları yardımları artık almayarak, devleti ekonomik olarak rahatlatmış olacaktır. Bunun için, göçmenlere toprak ve tohum dağıtımı yapılmıştır.

Trakya'da, Rum ve Bulgarlardan metruk arazi daha önce gelen mübadillere dağıtılmış olduğu için, son gelen göçmenlere verilen toprakların yüzde yetmiş beşi mera, fundalık gibi ham arazi, sadece yüzde yirmi beşi işlenmiş tarla, bağ ve bahçe olmuştur. Ham toprakların mahsul verebilecek bir hale gelmesi için bunların traktörler tarafından iyice sürülmesine ihtiyaç duyulmuşsa da, mevcut pulluklarla toprağın derinine inilememiştir. Uzun süre işlenmemiş bu gibi topraklarda yapılan ziraat iyi sonuç vermemiş, birçok yerlerde atılan tohum bile alınamamıştır. Göçmen yerleştirilen köylere, traktör verilmesi iskân tahsisatının azlığı dolayısıyla mümkün olamamış, göçmenlerin bir an önce müstahsil hale gelebilmeleri için kendilerine verilecek toprakların yüzde yirmi beşinin, mahsul verebilecek işlenmiş topraklardan olmasına ihtiyaç duyulmuş, bunu temin etmek için de, sahipli çiftliklerin istimlâki söz konusu olmuştur. Her ne kadar 1935 yılının sonuna kadar, Tekirdağ vilayetindeki göçmenlere 86.622, Çanakkale vilayetinde 24.380, Kırklareli vilayetinde 4.265, Edirne vilayetinde 2.210 dekar toprak dağıtılmışsa da, mera ve fundalık gibi ham toprak alan göçmenler, uzun zaman müstahsil hale gelemeyecekleri, yine hükümetin yardımına muhtaç olacakları ve yeni gelen göçmenlere de işlenebilecek toprak bulunması amacıyla, çiftlik satın alınması şart olmuştur. Trakya umum müfettişliğinin bu konudaki önerileri, çiftliklerin tamamının alınması pahalı olacağı için, başlangıçta en gerekli olanları alınmakla beraber, kurutulması mümkün olan bataklıkların kurutulmasına da başlanması ve bölgenin arazi durumunu olduğu gibi tespit için, Maliye Vekâleti tarafından, araziye yazacak tahrir komisyonları oluşturulması ve bu komisyonların, faaliyete sevk edilmesidir. Müfettişlik, şayet, bu işler yapılamadığı takdirde, bundan sonra bölgeye gelecek göçmenleri yerleştirmenin çok zor olacağını ve belki de hiç mümkün olamayacağını ifade etmiştir⁸⁵.

Trakya için, 10.000 pulluk ve 2000 araba hazırlanmıştır. Trakya'nın kalkınması için oluşturulan köy büroları faaliyet geçmiş 5 yıllık köy kalkınma planı yapılmıştır. Köy bütçeleri bastırılmıştır. Hemen her köyde iktisat, kültür, ziraat, bayındırlık işleri için bürolar yapılmıştır. Uzunköprü'de kozacılık kursları başlatılarak mihnok denilen makine ve fırınlar böcek yetiştirilen bölgelerde kurulmuştur. Meyveciliğe ve fidancılığa önem verilmiş, bütün göçmen evlerine meyveli meyvesiz ağaç diktirilmiştir⁸⁶.

⁸³ *Cumhuriyet*, 31 Birinci Teşrin 1936.

⁸⁴ *Akşam*, 23 Eylül 1934.

⁸⁵ *BCA*, 030.10 72.475.2.

⁸⁶ *Cumhuriyet*, 9 Mart 1936.

Göçmenlere tohumluk dağıtmak işiyle de Ziraat Bankası ilgilenmiş, İstanbul Ziraat Odası reisi ve Ziraat Mektebi Çiftçilik Müdürü, Ziraat Vekâleti tarafından, Trakya'daki göçmenlere tohumluk dağıtılmasına memur edilmiştir⁸⁷.

1934 yılının sonuna kadar gelen göçmenlerin, birçoğunun evleri yapılmış, tarlaları sürülmüş, tohumları atılmıştır. Devam eden göçlerle gelenlerin, bir an önce üretime geçmeleri için dağıtılan tohumlar ekilmiş, Tekirdağ ve Malkara'daki göçmenlere dağıtılmak üzere, 400 ton Saray'a, 200 ton Çorlu'ya, 500 ton da Hayrebolu'ya yemeklik buğday dağıtılmıştır⁸⁸. Saray kazasında yerleştirilen göçmenlere hükümet tarafından verilen tohumluklar ekilmişse de, geç kalıp ta kış mevsimi içinde yapılması gereken ziraata yetişemeyenlerin tohumlukları, yaz ziraatına mahsus tohumluklarla mahallerinde değiştirilerek ekilmiştir. Birçok köyde göçmenler için kendileri tarafından bahçe halinde işlenecek yerlerle, bostan ziraatını yapacakları topraklar bulunmaya çalışılmıştır⁸⁹.

Trakya'ya iskân edilecek göçmenler için 5000 araba, 10.000 öküz ve Ziraat Bankası tarafından 3000 arı kovanı dağıtılması kararlaştırılmıştır. Balıkçı olan göçmenlerin ise kıyılara iskân edileceği ve bunlara da kayık ve balık tutmak için gereken araç gerecin verileceği bildirilmiştir⁹⁰.

Trakya'da yerleşen göçmenlere verilmesi kararlaştırılan 1000 araba ile 4–5 bin öküzün satın alınması emri valiliklere verilmiştir. Göçmenler için pulluk alınması da müteahhitlere ihale olunmuştur⁹¹. Trakya'da kısa bir süre sonra, hazırlanan köy kalkınma planları uygulanmaya başlanmış, ekimler yapılmıştır. Göçmenlerin sürdüğü tarlalarda iyi ve temiz mahsul alınmış, pulluk ve binlerce öküz arabası satın alınarak dağıtılmıştır. Hükümetin planladığı evler küçük müteahhitler tarafından vekâletin verdiği tipler gibi yapılmıştır. Köylülerin satış piyasalarında aldanmamaları için Umumi Müfettişliği Ekonomi Dairesi birçok yere fiyat bültenleri göndermiş, bu bölgede 90 köy örnek köy olarak ayrılmıştır. Ayrıca bölgede fenni arı kovanları dağıtılmıştır⁹².

Trakya'nın her yerinde göçmen evleri için İnşaat, Fen memurları ve müfettişlerin kontrolü altında çalışmalar yapılmış, göçmenlere 13000 yeni pulluk verilmiş olduğu için nadas ve ekim faaliyetlerinin artması planlanmıştır. Trakya için büyük bir önem arz eden yolların kısa sürede bitirilmesine ve şark şimendiferlerinin devlete intikal edince Trakya'nın iktisadi hayatında büyük bir gelişme beklenmiştir⁹³. Trakya'daki göçmenlerin sağlık durumuyla ilgilenilmiş Sıtma Mücadele Teşkilatı Edirne'de ve Trakya'nın diğer vilayetlerinde tam kadro ile çalışmıştır. Bu kadronun büyütülmesi ve mücadelenin devam edeceği bildirilmiştir. Birçok yerde bataklıklar kurutulmuş, köy yolları ve köprüleri ıslah edilmiştir. Bölgede arıcılık yapıldığı için bal verimi çoğalmış ve fenni kovan adedinin artırılması gerekliliği düşünülmüştür⁹⁴.

1937 yılında da göçmenlerle ilgili çalışmalar devam etmiş, göçmenlere tohumluk buğday dağıtmak üzere bütün kazalardan tohumluk satın alınmıştır. Göçmen evleri için de çalışmalar devam etmiştir⁹⁵. Trakya Umum Müfettişi Kazım Dirik, bölgesinde sık sık teftişler yapmış, köylünün çalışması, göçmenlerin işleri ve sağlık durumları hakkında raporlar yazarak, ilgili bakanlıklara göndermiştir. Bu raporda, çok sayıda göçmenin mevcut olduğu Trakya'nın şehir,

⁸⁷ *Cumhuriyet*, 24 Birinci Kanun 1934.

⁸⁸ *Ayın Tarihi*, 14 Şubat 1935.

⁸⁹ *Cumhuriyet*, 23 Mart 1935.

⁹⁰ *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1936.

⁹¹ *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1936.

⁹² *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1936.

⁹³ *Ulus*, 10 İlk Teşrin 1936.

⁹⁴ *Ulus*, 12 İlk Teşrin 1936.

⁹⁵ *Ayın Tarihi*, 6 Son Kanun 1937.

kasaba ve köylerinde yapılan kalkınma hareketlerinin düzenli ve programlı gittiğini, 1937 yılının bir önceki yıla göre daha verimli olacağını ifade etmiştir⁹⁶.

Aynı yıl sadece Trakya'da değil, her türlü hazırlıkları tamamlanarak, farklı bölgelere de göçmen yerleştirilmesine devam edilmiştir.. Bu yerlerdeki, her türlü verim kabiliyetine sahip olan topraklar, göçmenlerin kanunen hisselerine düşen toprak tamamen ayrılmış ve isimlerine tahsis ve temlik olunmuştur. Dağıtılan arazinin geneli 44.000 dekar olup, göçmenlere tapu senetleri de verilmiştir. Göçmenlere nakliye aracı olarak 40 araba dağıtılmış, Vekâlet tarafından, göçmenlere dağıtılmak üzere, çift hayvanı satın alınmıştır⁹⁷.

İpek kozası yetiştirecek olan bütün Trakya köylerine, bedava böcek tohumu dağıtılacağı bildirilmiş, Edirne ve Uzunköprü'de açılan kozacılık kurslarına hazırlıklar yapılmış, dut fidanlarına büyük önem verilmiştir⁹⁸.

Sonuç olarak, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkan topraklarından mübadeleyle başlayan göç hareketi, zaman geçtikçe ivme kazanmıştır. Özellikle döneme damgasını vuran milliyetçilik hareketiyle, Balkanlar'da mevcut olan Türk nüfus, Anadolu topraklarına doğru göçe zorlanmıştır. Diğer göçlerden farklı olarak Romanya ile yapılan anlaşma ile yapılan göçler, gerek göç hareketi, gerekse iskân işinde daha sistemli bir yol izlenmesini sağlamıştır. Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşması sonrasında devam eden göçler ve toplu göçten dolayı ülkede yaşanan olumsuzluklar sonucu, iskân politikası dâhilinde 1934 yılında bir "İskân Kanunu" çıkarılmış, Romanya'dan gelenler için yeni düzenlemeler bu kanunla yapılmıştır. Dışarıdan alınan göçler ve devletin iskân politikasının bu düzenlemeleri genelde kır nüfusunu etkilemiştir. Bunda, tabidir ki gelenlerin büyük çoğunluğunun ziraatle uğraşmaları etkindir. Kent nüfusuna karşılık, kır nüfusu artmıştır. Zaten kente yerleşen göçmenler, sefalet içinde büyük kayıplar vermişlerdir.

Bir ülkenin ekonomik kalkınmasında nüfusun önemi büyüktür. Cumhuriyetin kurulduğu tarihten itibaren, ülke ekonomisini canlandırmak için çeşitli çalışmalar yapılmış, fakat bu çalışmaların ana teması "nüfus" olmuştur. Fazla nüfus, sadece ekonomik olarak değil, savunma amaçlı da düşünülerek önemsenmiştir. Zaten 1934 yılından sonraki göçlerde, göçmenlerin genelinin Trakya bölgesinde yerleştirilmesi bu amaçla da ilgilidir. Bunun yanı sıra, salt bir nüfus artışı, ülkeye fayda yerine zarar getirebilmektedir. Nüfus, ülkenin askeri, ekonomik ve sosyal anlamda gelişmesine katkı sağlayacaksa, bu nüfusun üretici ve uygar ve sağlıklı olması gerekmektedir. Bu dönemde uygulanan iskân politikası, böyle bir nüfusu arzu etmiş, Balkanlar'dan gelen nüfusa sahip çıkarak, bir an önce üretici olmalarını sağlamak gibi çalışmalarla, bu amaca hizmet etmiştir. Bu amaca yönelik olarak da sağlık, ekonomi, tarım ve bayındırlık politikaları uygulanmıştır. Nitekim, Romanya'dan gelen göçmenler uygarlık düzeyi gelişmiş, çalışkan bir nüfustur. Bunun da Türkiye'ye oldukça getirisi olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin, göçmenleri iskân politikası, ulusallaşmayı hedef olarak belirlemiş ve bu yönde nüfusun homojen bir hale gelmesi için uygulanmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi: Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu

Akşam Gazetesi

Ayın Tarihi Dergisi

⁹⁶ BCA, 030.10 73.477.9.

⁹⁷ *Cumhuriyet*, 17 Birinci Teşrin 1937.

⁹⁸ *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1937.

Cumhuriyet Gazetesi

Ulus Gazetesi

Müstecib H. Fazıl, *Dobruca ve Türkler*, Emel Basımevi, Köstence, 1940

KOÇAK, Cemil; *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Kovancılar Yıllığı, 1998, Ankara, 1998.

ANZERLİOĞLU, Yonca; “Hamdullah Suphi’nin Kaleminden 1933 yılında Romanya’da Komünist Hareket”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, S.37-38, Mayıs-Kasım 2006, s.1-14.

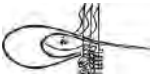
DAĞISTAN, Adil; Hamdullah Suphi’nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVIII, S.54, Kasım 2002

DUMAN, Önder; “Atatürk Döneminde Romanya’dan Türk Göçleri”, *Bilig*, S. 45, Bahar 2008, s. 23-44.

ÖKSÜZ, Hikmet; “İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye’ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr>.

ŞAHİN, Mustafa “Türkiye-Balkan Ülkeleri Eğitim İlişkileri (Atatürk Dönemi)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 521-536, Ankara-Turkey.

YAŞAR, Selman; “Türkiye-Romanya İlişkileri (1930-1938)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, p. 3199-3213, Ankara, Turkey.

**GAZİ HÜSREV BEY VAKFI'NIN HİCRÎ 1034, 1035, 1036,
1037, 1038/ MİLÂDÎ 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28,
1628/29 YILLARINA AİT MUHASEBE BİLANÇOLARI***

Kadir ARSLANBOĞA**

ÖZET

Gazi Hüsrev Bey, 16.yy'da on yedi yıl Bosna Sancakbeyliği görevinde bulunmuş ve Balkanlardaki Osmanlı fetihlerinde önemli başarılarla imza atmış bir kumandandır. Siyasî ve askerî başarıları yanında 1531 yılında Bosna'da kendi adına bir cami inşa ettirmiştir. Sonrasında ise gerek vakfiyeler ile gerekse de vakıf yöneticilerinin marifetiyle imaret, medrese, hankah, zaviye, türbe, mekteb, kervansaray, çifte hamam, bedesten, hanlar, kütüphane, hastane ve muvakkithane vd. müesseseler inşa ettirerek bir külliye vücuda gelmiştir. Bu müesseselere ek olarak Bosna'nın en hacimli para vakfını da kurmuştur. Gazi Hüsrev Bey kurduğu vakıf marifetiyle Bosna'ya kazandırdığı müesseselerle, Bosna'nın ikinci kurucusu ünvanını almıştır. Çalışmada Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi katalogunda 1576 no'lu defterde kayıtlı Hicrî 1034, 1035, 1036, 1037, 1038/ Milâdî 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28, 1628/29 yıllarına ait 5 yılı kapsayan muhasebe bilançoları konu edinilmiştir. Bilançolar yardımıyla vakfın gelir ve giderleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Defterde 1628/1629 bilançosu sonu itibariyle vakfın borç ve bakaya durumu da ortaya konulmuştur. Daha öncesinden tahrir defterlerinde ve diğer çalışmalarda vakfa ait gelir ve giderler ile bilançolardaki gelir ve giderler karşılaştırılmıştır. Bilançolara ek olarak Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi katalogunda 6974 no'lu defterde bulunan vakfiyeden yararlanılarak vakfın gelir kaynakları ve personelinin listesi ile bilançoların transkriptleri de çalışmanın eklerinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gazi Hüsrev Bey, Bosna, Vakıf.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Tarihi El-mek: kadirarslanboga@hotmail.com

**ACCOUNTING BALANCE SHEETS OF GAZI HUSREV BEY
FOUNDATION IN HIJRI: 1034, 1035, 1036, 1037, 1038 /
GREGORIAN: 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28,
1628/29**

ABSTRACT

Gazi Husrev Bey served as the governor of the sanjak in Bosnia for seventeen years in the 16th century and was a commander achieving great success in the conquests of Ottoman in Balkans. Apart from his political and military successes, he constructed a self-titled mosque in Bosnia in 1531. Then, the constructed hospice, madrasa, hankah lodges, zawiyah, school, caravansary, double bath, bazaar, inn, library, hospital and timing room through both endowments and foundation managers; and it became a social complex. In addition to these establishments, he founded the most voluminous financial foundation of Bosnia. Gazi Husrev Bey was titled as the second founder of Bosnia with the establishments he redounded to Bosnia through the foundation he founded. In this study, the accounting balance sheets covering 5 years that are 1034, 1035, 1036, 1037, 1038 of the Hijri / Gregorian: 1624/25, 1625/26, 1626/27, 1627/28, 1628/29 recorded in the blotter of Gazi Husrev Bey Foundation numbered 1576 in the catalogue of Topkapi Palace Museum Archives in Prime Ministry Ottoman Archives were discussed. Through balance sheets, income and expenses of the foundation were examined in detail. The debt and remnant statuses of the foundation were revealed in the blotter by 1628/1629 balance sheet. Heretofore, in cadastral record books and in other studies, the income and expenses of the foundation were compared to the income and expenses in the balance sheets. In addition to balance sheets, income resources of the foundation, personnel list and transcript of the balance sheets were enclosed to the study by benefiting from the foundation certificate-charter in the blotter of Gazi Husrev Bey Foundation numbered 6974 in the catalogue of Topkapi Palace Museum Archives in Prime Ministry Ottoman Archives.

Key Words: Ottoman Empire, Gazi Husrev Bey, Bosnia, Foundation.

Giriş

Gazi Hüsrev Bey, II. Beyazıt'ın kızı Selçuk Sultan ile Serez Sancakbeyi olan Ferhad Bey'in evladı olarak 1480 yılında Serez'de dünyaya gelmiştir. Kefe Sancakbeyliği'ne atanan dayısı Şehzade Mehmed ile 1503'te Kefe'ye giden Hüsrev Bey, daha sonra Semendire Sancağı'na atanmış ve Belgrad'ın fethinde mühim hizmetler görmüştür. Fetih sonrasında 1521 yılında Bosna Sancakbeyliği'ne atanan Hüsrev Bey, bu görevinde 1525 yılına kadar kalmıştır. Yayça Kalesi'nin zaptında muvaffak olamaması nedeniyle görevinden alınan Hüsrev Bey, az bir süre sonra ikinci defa Bosna Sancakbeyliği'ne tayin edilmiştir. Hüsrev Bey'in Bosna'daki bu ikinci dönemi 1533 yılının sonlarında Semendire Sancakbeyliği görevine atanmasıyla son bulmuştur. 1536 yılında

üçüncü defa Bosna Sancakbeyliği'ne atanan Hüsrev Bey, 1541 tarihindeki vefatına kadar bu görevinde kalmıştır.¹

Bosna Sancakbeyliği görevini toplamda on yedi yıl sürdüren Hüsrev Bey; Knin, Skradin, Ostravica, Yayça, Banyaluka, Klis gibi bölgenin önemli kaleleri ile Pojega çevresini almış ve Mohaç Meydan Muharebesi'nde üstün gayretler göstermiştir.² Serhad boylarında ve savaş meydanlarında sergilemiş olduğu yiğitlik ve kazandığı başarılar nedeniyle kendisine “Gazi” ünvanı verilmiştir.³

Gazi Hüsrev Bey de sadece askeri alanda göstermiş olduğu başarılar ile devlet sınırlarının genişlemesine katkıda bulunmamış, aynı zamanda kurduğu vakıfla hem bölgede Türk-İslam kültürünün yerleşmesine hem de Bosna'nın gelişmesine çok ciddi katkılar yapmıştır.⁴ Gazi Hüsrev Bey Vakfı sayesinde kasaba düzeyindeki Saraybosna gelişerek şehir haline dönüşmüştür.⁵ Bu nedenle Hüsrev Bey, Bosna'nın ikinci ve asıl kurucusu olarak nitelendirilmektedir.⁶ Bu gelişmeyi Bosna'ya ziyaretinde Evliya Çelebi'de şöyle belirtmiştir; “*Bosnasarây'ı hâlâ cümleden ma'mûr u müzeyyen ve âbâdân bir şehri sengistândır*”.⁷

1. Gazi Hüsrev Bey Vakfı

Gazi Hüsrev Bey, Bosna'da bir külliye inşa ettirmiştir. Bu külliyenin ilk binası H. 937/ M. 1530/31 yılında tamamlanan ve kendi adına yaptırmış olduğu, bugün ise Begova Cami olarak bilinen yapıdır.⁸ 1531 tarihli vakfiye camiyle birlikte külliyenin içerisinde bulunan imaret, hankah, zaviye (misafirhane), türbe, mekteb ve şadırvana aittir.⁹ 1537 tarihli ikinci vakfiye medreseye ait olup, vakfedilen 700.000 dirhem, 400.000 dirhemlik kısmı ile 15 odadan oluşan 50 akçelik bir medrese¹⁰ yapılması belirtilmiştir. Medrese inşasına tahsis edilen 400.000 dirhemden baki kalan meblağ ile de muteber kitaplar alınması ve bunların medresede kullanılması vakfiyede yazılmıştır.¹¹ Kitap alımı için tahsis edilen para Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nin çekirdeğini oluşturmuştur.¹² Külliyenin tamamlanmasıyla birlikte kütüphane Kurşunlu Medresesi'nde faaliyete geçmiştir.¹³

¹ M. Tayyib Okıç, “Husrav Beg, Gâzi”, **İA**, C. V/I, İstanbul: 1977, s. 602-3; M. Tayyib Okıç, “Gazi Hüsrev Bey”, **DİA**, C. 13, Ankara: 1996, s. 453-4; Hatice Oruç, “Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları”, **Belleten**, Sayı 268, s. 645-646.

² Okıç, “**Husrav Beg, Gâzi**”, s. 602-3; aynı yazar, “**Gazi Hüsrev Bey**”, s. 453-4.

³ Oruç, **agm**, s. 647.

⁴ Osmanlı Devleti'nde vakıflar bulundukları bölgeyi ekonomik olarak bir merkez konumuna yükselttikleri gibi, kurmuş oldukları cami, medrese, tekke, zaviye ve imaretler gibi müesseselerle birlikte bölgenin İslamlaşmasına ciddi katkılar sağlamışlardır. Volkan Ertürk, “Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin Ve Ümera Vakıfları (1530-1613)” **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net, s. 282.

⁵ Behija Zlatar, “XV. Ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları”, **Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Uluslararası Sempozyumu**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2012, s. 59.

⁶ M. Tayyib Okıç, “Gazi Hüsrev Beğ Ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika”, **Necati Lugal Armağanı**, Ankara: TTK, 1968, s. 464.

⁷ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (Haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, C. V, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 224.

⁸ Zlatar, **agm**, s. 59; Oruç, **agm**, s. 648.

⁹ Okıç, **agm**, s. 481.

¹⁰ Medreselerin dereceleri, müderrislerin kademeleriyle alakalı idi. En yüksek medrese derecesi müderrisinin 60 akçe aldığı medreselerdi. Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait olan medresede en yüksek derecenin bir alt kademi olarak 50 akçelik medreseydi ve Sahn-ı seman medreseleriyle derecesi aynı idi. Mehmet İpşirli, “Medrese”, **DİA**, C. 28, Ankara:2003, s. 330.

¹¹ VGM, 633, s. 139-142.

¹² Oruç, **agm**, s. 655.

¹³ Fikret Karççı, “Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi”, **DİA**, C. 13, Ankara: 1996, s. 458.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait müesseselerden buraya kadar bahsedilenler haricinde, H. 1034/M. 1624/25 yılına kadar vakfiyelerde yazılı olmayıp daha sonra inşa ettirilen ve vakfa dahil olanlar vardır. Bunlardan ilkinin Taşlıhan isimli han oluşturmaktadır.¹⁴ İkincisini, içerisinde 48 bölmesi dışarısında ise 27 dükkânı olan arasta şeklindeki bedesten inşası;¹⁵ üçüncüsünü çifte hamam inşası teşkil etmektedir. Dördüncüsü ise 17. yüzyılda vakıf mütevellileri tarafından yaptırılan bir saat kulesidir.¹⁶

Çalışmada incelenen son bilanço tarihi olan H. 1038/M. 1628/29 yılından sonraki muhtelif tarihlerde de vakfa; Moriça Han, Han-ı Cedid, İmaret Han, Kolluk Han, hazine,¹⁷ hastane ve muvakkithane¹⁸ müesseseleri eklenmiştir.

1530/31 yılında cami inşaatıyla başlayan Gazi Hüsrev Bey Vakfı Külliyesi'ne ait kütüphane, imaret, tabhane ve mekteb binalarından bugün hiçbirisi ayakta kalmamıştır.¹⁹ Yalnız koleksiyonları yıllar itibariyle zenginleştirilen ve faaliyetini birkaç değişik binada sürdüren Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nin koleksiyonları 1991 yılındaki savaşta üstün gayretler neticesinde korunarak, 1996 yılında eski Kız İmam-Hatip Lisesi'nde tekrardan hizmete sunulmuştur.²⁰

Gazi Hüsrev Bey kurmuş olduğu vakfın idamesi için gerekli olan gelir kaynaklarını vakfetmiştir. Öncelikle Gazi Hüsrev Bey babasından kendisine miras kalan Serez'deki çiftliği vakfetmiştir. Bununla birlikte 1533 yılında Kanuni Sultan Süleyman temlikname yoluyla Gazi Hüsrev Bey'e geniş araziler vermiştir.²¹ Bunlara ek olarak Gazi Hüsrev Bey kendi mal varlığından gayrimenkul ve menkul malları da vakfetmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 6974 tarihli defterde (BOA, TSMA D. 6974) kayıtlı olan Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait vakfiyeye göre vakfedilen gelir kaynakları Ek 1'de gösterilmiştir.²² Vakfiyeye göre

¹⁴Semavi Eyice Taşlıhan'ı Taşhan olarak isimlendirmektedir. Taşhan'ın inşa tarihiyle ilgili kesin bir tarih vermemektedir, fakat diğer hanlara göre esas vakıf olduğunu belirtmiştir. Taşhan'ın iki kısımdan oluştuğunu, bunlardan ilkinin bir kare iç avlu çevresinde iki katlı sıralanan odalardan müteşekkil olduğunu belirtmiştir. İkinci kısmının ise kervansaray olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Semavi Eyice, "Gazi Hüsrev Bey Külliyesi", **DİA**, C. 13, Ankara: 1996, s. 457; Ekrem H. Ayverdi ise Taşlı Han'ın tek katlı, büyük kargir bir bina olduğunu ve müştemilatında ahır ve misafir odaları bulunduğunu, buranın ve bedestenin medrese inşasından sonra 1540'lara doğru inşa edildiğinin tahmin olduğunu belirtmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Abideleri Ve Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, C. III, Ankara: 1956 s. 205; Oruç ise Taşlıhan'ın kervansaray olduğunu ve kervansaray gelirlerine ise ilk defa 1563/65 tarihli tahrirde rastlanıldığını belirtmektedir.¹⁴ Oruç, **agm**, s. 666.

¹⁵ Ayverdi, **agm**, s. 204.

¹⁶ Eyice, **agm**, s. 457.

¹⁷ **Ae**, s. 457.

¹⁸ Ramize Derya Güler, "Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Bey ve Külliyesi", **Sakarya Üniversitesi SBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 70-73.

¹⁹ Mehmet İbrahim, "Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna-Hersek'teki Son Durum", **X. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1992, s. 181; Osmanlı Devleti'nin Balkanları terk etmeye başlamasıyla birlikte Avusturya-Macaristan Devleti başta olmak üzere, bölgede hakimiyetini artıran devletler, Osmanlı döneminde vakıflar eliyle yapılan yapıları yıkmışlardır. Mehmet Ekiz, "İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Eski Eser Ve Vakıf Eserleri: Vatan Gazetesi Örneği", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 7/1 Winter 2012, www.turkishstudies.net, s. 1006.

²⁰ Karççı, **agm**, s. 458.

²¹ Okiç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 453-454.

²² Vakfiyede, yazıldığı tarihe ait herhangi bir kayıt düşülmemiştir. Vakfın 1537 tarihine kadar üç vakfiyesi bulunmaktadır. İkinci vakfiye medrese inşasıyla alakalıdır. Üçüncü vakfiye ise birinci vakfiyeye ek olarak düzenlenmiştir. VGM, 633, s. 139-142; Okiç, "Gazi Hüsrev Beğ Ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika", s. 483-4; Ek 1 ve 2'de bir kısım bilgileri verilen vakfiyede ise medrese inşası değil, medresede görevli personel ile bunların maaşları zikredilmektedir. Ayrıca çifte hamam ve kervansaray hakkında 1537 tarihine kadar olan vakfiyelerde de bir malumat bulunmamaktadır. Ek 1 ve 2'de bir kısım bilgileri verilen vakfiyede ise her iki müessesenin bulunduğu dair kayıt bulunmaktadır. Oruç, bu iki müesseseye ait gelirlerin 1540/42 tahririnde zikredilmediği, ancak 1563/65 tarihli tahrir kayıtlarında rastlanıldığından yola çıkarak, bu iki müessesenin bahsedilen iki tahrir arasında inşa edildiğini veyahut inşalarının tamamlandığını belirtmektedir. Oruç, **agm**, s. 665; Bu

gayrimenkul olarak Gazi Hüsrev Bey'in vakfettiği mallar; çiftlikler, evler, mülkler, karyeler (köyler), kervansaray, çok sayıda dükkan, değirmenler, mezzalar, tarla, çayır ve ekinlikler²³, çiftliklerde yaşayan kullar ve cariyelerle birlikte onların evlatları, yüz elli adet kovanla birlikte yüz baş kısarak ile yine yüz baş inek ve bunların yavrularından oluşmaktadır.²⁴

Menkul olarak ise sultânîye ve efrenciye²⁵ altın paralar, altın avadanlık, gümüş, la'1, inci, elmas ve yakutlar, cevherler, kılıçlar ve nakit para vakfedilmiştir. Vakfedilen nakdin yekûnu ise 3.667.000 akçedir.²⁶

Medreseye tahsis edilen paradan baki kalan 300.000 dirhemle ise, 10 dirhemi 11 dirhem oranında işletilmek üzere para vakfı kurulmuştur.²⁷ Vakfedilen 300.000 dirhem ise 1.200.000 akçeye tekabül etmektedir.²⁸

2. Vakıf Muhasebe Bilançoları

Vakfiyeler, kurulan vakfın nasıl idare edileceği, gelirlerinin neler olduğu ve bu gelirlerinden hangi personele ne kadar harcanacağı ve vakıftan kimlerin yararlanacağı gibi konuların yer aldığı belgelerdir.²⁹ Muhasebe bilançoları/ıcmalleri görünüşte bir vakfın senelik gelir ve giderlerini göstermektedir. Esasında ise vakfın şartları için tahsis edilen gelirlerin, söz konusu şartlar dâhilinde sarf edilme durumunu denetleyerek, kuruluşundan o ana değin vakfın iktisadî ve malî faaliyet raporu hüviyetini haiz belgelerdir.

Çalışmada Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait beş yıllık muhasebe icmal suretleri incelenmiştir. Söz konusu icmaller, vakfın bir senelik gelir ve giderlerini göstermesi nedeniyle, çalışmada muhasebe bilançoları olarak nitelendirilmiştir. Bu bilançolar hicrî tarih olarak 1034, 1035, 1036, 1037 ve 1038 yıllarına aittir.³⁰ Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait muhasebe bilançoları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi katalogunda 1576 numaralı defterde (TSMA. D. 1576) kayıtlıdır. Defter her bir poz bir varak olmak üzere, toplam 7 pozdan müteşekkildir ve defter ebatları hakkında künyede herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Defterin ilk pozu kapak, sonraki 5 poz, her pozun bir yıllık muhasebe bilançosu olmak üzere vakıf muhasebe bilançolarına, son iki poz ise vakfın borç alacak durumunu ortaya koyan bilgilere aittir.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın bilançolarının hepsi, Muharrem ayının başından başlayarak Zilhicce ayının son gününe kadarki süreyi kapsayarak tam bir hicrî yıldır. Milâdî takvim olarak ise; H. 1034 yılı 14 Ekim 1624-2 Ekim 1625, H. 1035 yılı 3 Ekim 1625-21 Eylül 1626, H. 1036 yılı 22

açıklamalardan yola çıkarak Ek 1 ve 2'de bir kısım bilgileri verilen vakfiyenin, 1540 yılı sonrasında 1537 tarihli vakfiyeye zeyl/ek olarak düzenlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

²³ Tahrir defterlerinde mezra ve ekinlik sözcükleri dönemsel yerleşim yerlerini veya artık meskun olmayan köyleri ifade etmekteydi. Halil İnalıcık ve Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev. Halil Berktaş), Cilt 1, 2. Bs., İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 209.

²⁴ TSMA, D. 6974, s. 3-8.

²⁵ Sultânî paraları, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra orada basılan altın paralara denilmektedir. Bu isimle birlikte aynı paralara eşrefî de denilmektedir. Osmanlı'da yabancı altın paralar genellikle hangi ülkeye aitse oranın ismiyle adlandırılırken, genel olarak yabancı altın paralarda efrenciye ismi de kullanılmaktadır. İsmail Galib, **Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye**, Kostantiniye: Mihran Matbaası, 1307, s. 70-80; Sultanîye ve efrenciye altın paraların rayiçlerinin her birinin 55 osmânî akçeye tekabül ettiği vakfiyede belirtilmiştir. TSMA, D. 6974, s. 7b.

²⁶ TSMA, D. 6974, s. 8a-8b.

²⁷ VGM, 633, s. 139-142.

²⁸ Vakfa dahil edilen menkul değerler içerisinde 30.000 dirhem gümüşün, bir dirheminin 4 akçeye rayiç olduğu ve toplamda 120.000 akçeye tekabül ettiği belirtilmiştir. TSMA, D. 6974, s. 8a.

²⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", **DİA**, C. 42, Ankara:2012, s. 466.

³⁰ Okıç, vakfa ait en eski bilançonun Hicrî 1174/ Milâdî 1760/1761 tarihli olduğunu belirtmiştir. Okıç, "**Gazi Hüsrev Beğ Ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika**", s. 481; Makaledeki bilançolar ise bu tarihten çok öncesine aittir. Muhtemelen bu durumun nedeni, daha önce arşivde tasnif edilmemiş/açık olmayan katalogların araştırmacıların hizmetine sunulmasıdır.

Eylül 1626-11 Eylül 1627, H. 1037 yılı 12 Eylül 1627-30 Ağustos 1628, H. 1038 yılı 31 Ağustos 1628-20 Ağustos 1629 tarihlerine tekabül etmektedir. Hicrî yılların her biri milâdî olarak iki yıla nispet etmektedir. Bu durum ise makalede rakam fazlalığına sebebiyet vereceğinden, bilançolar tarihlenirken hicrî yıla ait ayların hangi milâdî yılda daha fazla aya isabet ediyorsa o milâdî yıl, çalışmada muhasebe bilançosunun yılı olarak yazılmıştır. Böylece muhasebe bilançolarının tarihleri 1625, 1626, 1627, 1628 ve 1629 yılları olarak çalışmanın ilerleyen aşamalarında kullanılmıştır.

Muhasebe bilançolarında kayıtlar üç başlık altında tutulmaktadır; gelirler kısmı olan *asl-ı mâl*, giderleri gösteren *vuzi'a min zâlik* ve bakiyeleri veren *el-bakî* fasıllarından oluşmaktadır. Muhasebe icmallerindeki kayıtları ise; malî kayıtların genelinde bulunan belgenin mahiyetini belirten başlık³¹ haricinde vakfın gelirlerini gösteren *el-mahsûlât* ve giderlerini gösteren *masârifât* adıyla iki başlıktan oluşmaktadır. Buradan da anlaşılabileceği gibi icmallerde, bilançolardaki *el-baki* kısmı bulunmamaktadır. Mahsûlât ve masârifât başlıkları altında gelir ve gider kayıtları rika hattıyla öbekler halinde tutulmuştur. Kayıtlarda gelir ve gider kısımlarının her birinin sonunda bakayalar, gelir fazlalıkları ve borç olarak kalan meblağlar işlenmiştir. Bu kayıt şekli, günümüz muhasebe anlayışından uzak olması sebebiyle bilançoları anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı bilançolara ait gelir ve giderlerin çoğunun aynı kalemlerden oluşması nedeniyle gelirlerin ve giderlerin alt alta yazılarak, yıllar itibarıyla gerçekleşen durumları Ek 3 ve Ek 4'te verilmiştir. Yine metin içerisinde bugün lisanımızda çok fazla kullanılmayan kelimelerin, günümüzdeki anlamları da parantez içlerinde belirtilmiştir.

3. Vakfın Gelirleri

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait gelirler aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere dört kısımda işlenmiştir. İlk olarak geçmiş dönem veyahut yıl içinde tahsil edilemeyip bilanço kayıtlarında *gayr-i makbûz* olarak geçen bakayalar, devamında önceki yıllara ait bilanço fazlalıkları olan ziyadeler ile akabinde gelirlerden yapılan tahsilat ve son olarak da bu üçünün toplamı gösterilmiştir.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın 1625 yılına ait gelirleri 637.252 akçedir. Vakfın 1626 yılına ait gelirleri toplamda 631.728 akçedir, bu meblağ içerisinde 43.385 akçe bakaya olarak kalırken, tahsil edilen meblağ 588.343 akçedir. 1627 bilançosunda vakıf gelirleri toplamda 646.137 akçedir. Bu meblağdan 31.815 akçe bakaya kalmış ve tahsil edilen tutar 614.322 akçedir. Vakfın 1628 yılına ait bilançosunda toplam gelirleri 639.845 akçe iken, bakaya olarak 31.627 akçe kalmış ve tahsil edilen meblağ ise 608.218 akçedir.

Tablo 1: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Gelirleri

Bilanço Yılları	Bakaya	Ziyade	Tahsilat	Toplam Gelir
H. 1034/ M. 14 Ekim 1624 - 2 Ekim 1625 (1625)	-	-	637.252	637.252
H. 1035/ M. 3 Ekim 1625 - 21 Eylül 1626 (1626)	43.385	-	588.343	631.728
H. 1036/ M. 22 Eylül 1626 - 11 Eylül 1627 (1627)	31.815	-	614.322	646.137
H. 1037/ M. 12 Eylül 1627 - 30 Ağustos 1628 (1628)	31.627	-	608.218	639.845
H. 1038/ M. 31 Ağustos 1628 - 20 Ağustos 1629 (1629)	612.998	45.199	33.742	691.939

Kaynak: TSMA, D. 1576.

1629 bilançosunda o yıla ait vakıf gelirleri 646.740³² akçedir. Bu meblağa bir önceki seneden gelir fazlalığı olan 45.199 akçe tutarındaki ziyade de eklenince toplamda gelir tutarı 691.939 akçe yapmaktadır, fakat bu kaydın yanına vakfın gelirlerinin bu meblağ olmadığı notu düşülmüştür. Buna ilaveten bu bilançoda diğer yıllardan farklı olarak hem o seneye ait bakaya hem

³¹ “İcmâl-i sûret-i muhâsebe-i evkâf-ı merhûm Gâzî Hüsrev Beğ der-şehr-i Saraybosna an-mahsûl-i çiftlikhâ ve kârbânsarây ve dekâkin ve mukâta'ât-ı ... der-Saray ma'a mahsûl-i hammâm ve dekâkin der-kasaba-i Pojega an evkâf-i mezbûre ve ihrâcât-ı câmi'-i şerîf ve 'imâret-i merhûm el-mezbûr der-Saray ...” TSMA, D. 1576, s. 1.

³² Bilançoda gelir toplamı 636.740 akçe verilmiştir. Bizim toplamımız ise defterde belirtilen meblağdan 10.000 akçe fazla çıkarak 646.740 akçe yapmaktadır.

de daha önceki senelere ait bakaya toplamları verilmiştir. Bakayalardan 1629 yılına ait olanı 466.161 akçe, önceki senelere ait olanların toplamı ise 146.837 akçedir. Bu iki bakaya meblağının toplamı 612.998 akçe yapmaktadır. Bilançonun mahsulat faslının sonunda bu iki bakaya meblağı toplam gelirden düşürülerek, o yılda tahsil edilen gelirin 78.941³³ akçe olduğuna dair kayıt düşülmüştür. Tahsil edilen meblağ da tablomuzdaki 1629 yılına ait olan satırdaki ziyade ile tahsilât meblağlarının toplamıdır.

Vakıf gelirlerinin içerisinde en önemli kalemi çiftlik gelirleri oluşturmaktadır. Vakfın kendi mülkü olan çiftliklerindeki tüm gelirler vakfa aitken; Kanuni Sultan Süleyman tarafından temlikname ile verilen çiftliklerde ise yaşayan reayanın rüsumatı devletin, sair mahsulat ile hububat öşrü de vakfın gelirini oluşturmaktadır.³⁴ Vakfın çiftliklerden elde ettiği gelirler; 1625 yılında 375.000 akçe, 1626 yılında 407.385 akçe, 1627 yılında 409.300 akçe, 1628 yılında 411.700 akçe ve 1629 yılında ise 427.700 akçedir. Çiftliklerden elde edilen gelirler yıllar itibariyle artış göstermektedir. Vakfın toplam gelirlerinin 1625 yılında %58.85'ini, 1626 yılında %64.49'unu, 1627 yılında %63.35'ini, 1628 yılında %64.34'ünü ve 1629 yılında da %66.13'ünü çiftlik gelirleri oluşturmaktadır.

Tablo 2: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Çiftlik Gelirleri

Çiftlik Gelirleri	1625	1626	1627	1628	1629
Çiftlik-i Kuzmalaranya? ma'a Zağor	220.000	220.000	220.000	220.000	220.000
Çiftlik-i İdnoluka	70.000	68.000	70.000	75.000	75.000
Çiftlik-i Kojulova	85.000	86.000	96.600	94.000	110.000
Çiftlik-i Krovişte	-	33.385	22.700	22.700	22.700
Toplam	375.000	407.385	409.300	411.700	427.700
Toplam gelir içerisinde oranları %*	58,85	64,49	63,35	64,34	66,13

Kaynak: TSMA. D. 1576

* Yüzdelere hesaplanırken ziyadeler ve bakayalar tablolarında dikkate alınmamıştır. Sadece mahsulat kısmının sonunda o yıla ait olarak vakfa ne kadar gelir gelmesi gerekiyorsa, o meblağ dikkate alınmıştır.

Çiftlik gelirleri içerisinde Teşne Nahiyesi'ndeki Kuzmalaranya? ve Zağor çiftliklerinden vakfın elde ettiği gelir miktarı muhasebe bilançoları itibariyle her yıl 220.000 akçedir. Fakat, 1629 yılına ait olan 220.000 akçelik gelir bakaya olarak kalmıştır. BOA TT³⁵ tasnifi içerisindeki 462 numaralı H.975/M.1567-68 tarihli defterde Kuzmalaranya çiftliğinin on iki köyden oluştuğu ve gelirinin 57.453 akçe olduğu kaydedilmiştir.³⁶ Aynı şekilde 1604 yılındaki tahrirde de çiftlikten elde edilen gelir 57.453 akçedir.³⁷ Çalışmada incelenen bilançolardaki gelir ise bu meblağın çok üstündedir. Bu durumda tahrirlerdeki meblağın sadece Kuzmalaranya çiftliği gelirlerine ait olması lazım gelmektedir. Bilançolarda ise söz konusu çiftlik gelirlerine muhtemelen Zagorye Nahiyesi'nde bulunması sebebiyle Zağor adıyla isimlendirilen çiftlik gelirlerinin de eklenmesiyle gelirdeki artış gerçekleşmiş olmalıdır.

1567/68 yılındaki tahrirde göre Yayça Nahiyesi'nde bulunan İdnoluka çiftliği on sekiz köyden oluşmaktadır ve bu tarihteki geliri 25.338 akçedir.³⁸ İncelenen bilançolarda ise söz konusu çiftlikten tahsil edilen gelir 1625 yılında 70.000 akçe iken, bir sonraki yıl olan 1626 yılında 68.000 akçeye düşmüştür. 1627 yılında ise tekrardan 70.000 akçe gelir elde edilen çiftlikten, 1628 ile 1629

³³ Bilançoda bu meblağ gelirlerin 10.000 akçe eksik toplanması neticesinde 68.731 akçe olarak kaydedilmiştir.

³⁴ Oruç, **agm**, s. 659; Bu durum ise Kanuni tarafından vakfa tahsis edilen çiftliklerde divânî-malikâne sistemi olan ikili toprak sahipliği uygulamasının varlığını göstermektedir. Buna göre toprak sahibinin öşürdeki payı malikâne, devletin payı ise divânî olmaktadır. Geniş bilgi için bkz. İnalıcı ve Quataert, **age**, ss. 170-4.

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (BOA_TT_d).

³⁶ İsmet Binark, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan 164 (Hicrî 935-937/Milâdî 1528-1531) Ve 462 (Hicrî 975/Milâdî 1567-1568) Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bosna Vakıfları", **X. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1992, s. 218.

³⁷ Oruç, **agm**, s. 663.

³⁸ Binark, **age**, s. 218.

yıllarında 75.000 akçe gelir tahsil edilmiştir. Görüldüğü üzere 60 sene sonrasında çiftlik gelirlerinde ciddi bir artış meydana gelmiştir.

Vakfın diğer bir çiftliği ise Kojulova çiftliğidir. Bu çiftlikten vakfın elde ettiği gelir; 1625 yılında 85.000 akçe, 1626 yılında 86.000 akçe, 1627 yılında 96.600 akçe, 1628 yılında 94.000 akçe ve 1629 yılında ise 110.000 akçedir. Vakfın gelirlerini gösteren beş yıllık süre sonunda Kojulova çiftliğinden elde edilen gelir %28 oranında artış göstermiştir. Ancak, Kojulova çiftlik gelirlerinden 1627 ve 1628 yıllarında her iki yıl toplamında 68.100 akçe, 1629 yılında ise 110.000 akçe bakaya olarak kalmıştır.

Vakfa ait bilançolarda belirtilen son çiftlik geliri ise Krovişte'de bulunan çiftliğe aittir. 1625 yılında çiftlikten herhangi bir gelir gelmemiştir. 1626 yılında 33.385 akçe vakıf kasasına girmiştir. Yalnız, bilançonun gelir yekûnu hesaplanırken bakaya olarak 31.844 akçenin kaldığı belirtilerek, bu meblağ toplam gelirden çıkartılmıştır. Benzer şekilde 1627, 1628 ve 1629 yıllarında çiftlik geliri olarak her yıl vakıf hazinesine 22.700 akçe girdiği görülmektedir. Diğer çiftlik gelirlerinde bakayalar görüldüğü gibi, Krovişte çiftliğinden de vakfa gelmesi gereken 1627, 1628 ve 1629 yıllarına ait gelirler bakaya olarak kalmıştır.

Vakfın gelirlerini oluşturan bir diğer fasıl ise karbansaraydan (kervansaray), Saray ve Pojega'daki hamam ve dükkanlardan, mahkeme binasından ve Yahudilerin kaldığı evlerden elde ettiği kira gelirleridir. Vakıf bu gelirlerden 1625 yılında 169.982 akçe, 1626 yılında 171.320 akçe, 1627 yılında 173.360 akçe, 1628 yılında 174.080 akçe, 1629 yılında ise 168.080 akçe gelir elde etmiştir. Vakfın toplam gelirleri içerisinde icare gelirlerinin oranı çiftlik gelirlerinden sonra gelmektedir. İcare gelirleri vakıf gelirlerinin 1625 yılında %26.67'sini, 1626 yılında %27.12'sini, 1627 yılında %26.83'ünü, 1628 yılında %27.21'ini ve 1629 yılında da %25.99'unu oluşturmaktadır.

Tablo 3: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın İcâre Gelirleri

İcâre Gelirleri	1625	1626	1627	1628	1629
İcâre-i dekâkin (1628 ma'a beytü'l-yehûd)	86.182	86.550	86.550	87.270	94.350
İcâre-i kârbânsarây	57.000	58.000	60.000	60.000	54.000
İcâre-i hamâm der-nefs-i Sarây	15.200	15.200	15.200	15.200	15.200
İcâre-i beytü'l-yehûd der-Saray	7.070	7.080	7.080	7.080	-
İcâre-i mahkeme-i der-kurb-ı hânegân der-Saray	2.880	2.880	2.880	2.880	2.880
[İcâre] Hamâm ve dekâkin der-nefs-i kasaba-i Pojega	1.650	1.610	1.650	1.650	1.650
Toplam	169.982	171.320	173.360	174.080	168.080
Toplam gelir içerisinde oranları %	26,67	27,12	26,83	27,21	25,99

Kaynak: TSMA. D. 1576

Arşivden temin edilen tarihsiz vakfiyede vakfa ait dükkanların sayısı 60 olarak verilmiştir. 1540/2 yılında vakfa ait dükkan sayısı ise 48'dir. 1565 yılında 61 olan dükkan sayısı, 1604 tarihinde 92 dükkana ulaşmıştır.³⁹ Büyük ihtimalle zikrolunan bu dükkanlar bedestene aittir. Söz konusu dükkanlardan vakfın elde ettiği gelirler 1625 yılında 86.182 akçe, 1626 ve 1627 yıllarında 86.550 akçe, 1628 ve 1629 yıllarında da 87.270 akçedir. 1629 yılındaki dükkan gelirleri Yahudi halkına kiralanın ve bilançolarda *beytü'l-yehûd* olarak isimlendirilen evlerin kiralardan gelen gelirlerle birlikte toplamda 94.350 akçe olarak vakıf kasasına girmiştir. Dükkan kiralardan 1625 yılında 4.109 akçe, 1626 yılında 8.044 akçe, 1627 yılında 9.115 akçe, 1628 yılında 8.927 akçe ve 1629 yılında 21.512 akçe bakaya olarak kalmıştır.

³⁹ Oruç, *agm*, s. 666-7.

Vakfın icare gelirleri içerisinde yekûn tutan bir diğerini karbansaray⁴⁰ (kervansaray) geliri oluşturmaktadır. Kervansaray gelirine ilk defa 1563/65 tarihli tahrirde rastlanılmıştır.⁴¹ Kervansaray'dan vakfa 1565 yılında 30.000 akçe⁴², 1567/68 yılında ise 47.000 akçe⁴³ vakıf kasasına girmiştir. Kervansaray'dan bilançolara göre 1625 yılında 57.000 akçe, 1626 yılında 58.000 akçe, 1627 ve 1628 yıllarında 60.000 akçe, 1629 yılında ise önceki bilançolara göre bir düşüş gerçekleşerek 54.000 akçe vakfa gelir gelmiştir. Görüldüğü üzere kervansaray gelirlerinde tahrir kayıtlarıyla karşılaştırıldığında incelenen bilanço yıllarında artış gerçekleşmiştir.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı, Saraybosna'daki çifte hamamdan bilanço yıllarının tümünde senelik 15.200 akçe gelir elde etmiştir. Yine Saraybosna'da vakfın mülkü olan evlerde kalan ve bilançolarda beytül-yehûd olarak belirtilen gelirlerinden 1625 yılında 7.070 akçe, 1626, 1627, 1628 ve 1629 yıllarında 10 akçe artarak 7.080 akçe gelir elde etmiştir. 1629 yılındaki gelir ise dükkan icareleriyle birlikte birlikte vakıf kasasına girmiştir.

Vakıf, Saraybosna'da mülk bir evini mahkeme binası olarak kullanılması için kiraya vermiştir. Kiraya verilen bu evden vakfa gelen gelir senelik 2.880 akçedir ve incelenen her yılda aynı meblağ vakıf kasasına girmiştir.

Vakfa, Pojega'daki hamam ve dükkanlardan 1625, 1627, 1628 ve 1629 yıllarında 1.650 akçe, 1626 yılında ise 1.610 akçe gelir gelmiştir.

Vakfın gelirleri içerisinde zemin, kazizhane (ipek atölyesi) ile bostan mukataaları da bulunmaktadır. Mülkiyeti vakfa ait olup, üzerindeki bina ile dikilen ağaçların mutasarrıfın mülkü olduğu ve arsa için tayin edilmiş olan yıllık kira değerine mukataa, icare-i zemin veya icare-i seneviye denilmektedir.⁴⁴

Vakıf, mukataa gelirlerinden; 1625 yılında 2.315 akçe, 1626 yılında 2.210 akçe, 1627 yılında 1.910 akçe, 1628 yılında 2.174 akçe ve 1629 yılında ise 2.155 akçe gelir elde etmiştir. Mukataa gelirleri içerisinde dört gelir kalemi dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki senelik geliri 670 akçe olan Mostaniçe Nehri yakınlarındaki zemin mukataasıdır. İkincisi Mılaçka Nehri yakınlarındaki zemin mukataasıdır. Bu mukataadan vakfa her yıl 620 akçe gelmektedir. Üçüncüsü ise vakıf kurulduktan sonra vakıf gelirlerine dahil olan Siyavuş Paşa'nın kazizhânesinden (ipek atölyesi) elde edilen 400 akçelik gelirdir. Bu gelir 1627 yılında vakıf kasasına girmemiştir. Muhtemelen bakaya olarak ileriki tarihlerde vakıf kasasına dâhil olmuştur. Sonuncusu ise Saraybosna'daki hamama ait olan mukataa-i zemin geliridir. Bu gelir kaleminden vakfa incelenen bilanço yıllarının her birinde 240 akçe gelir gelmiştir.

Tablo 4: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Mukataa Gelirleri

Mukataa Gelirleri	1625	1626	1627	1628	1629
Mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı Mostaniçe	670	670	670	670	670
Mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı nehr-i Mılaçka	620	620	620	620	620
Mukâta'a-i kazizhâne-i merhûm Siyavuş Paşa	400	400	-	400	400
Mukâta'a-i zemîn an-zevâyid-i hamâm der-Saray	240	240	240	240	240

⁴⁰ Kervansaraylar, işlek caddelerde, konaklama noktalarında, ticaretin yoğun olduğu şehirlerde yolcuları barındırmak, malların yerlerine teslim edilinceye kadar muhafazası için inşa edilen binalara verilen isimdir. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 247.

⁴¹ Oruç bu bilgiye ilaveten 1540/42 tahrir kayıtlarında kervansarayla alakalı olarak bir kaydın bulunmadığını belirterek, kervansarayın 1540/42 ile 1563/65 yılları arasında inşa edildiğini zikretmektedir. Oruç, **agm**, s. 665; Okiç, 1557 tarihinde bedesten ve Taşlıhan'ın (kervansaray) mevcudiyetine dair kayıtların olduğunu belirtmiştir. Okiç, **"Gazi Hüsrev Beğ Ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika"**, s. 477.

⁴² Oruç, **agm**, s. 660.

⁴³ Binark, **agm**, s. 240.

⁴⁴ Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 256.

Mukāta'a-i zemîn der-kurb-ı câmi'-i İskender	160	-	160	-	-
Mukāta'a-i zemîn zevâyid-i hâne-i sa'âti	120	160	130	120	120
Mukāta'a-i zemîn zevâyid-i dekâkîn serrâçhâne	50	50	50	50	50
Mukāta'a-i zemîn der-kurb-ı medrese	40	40	40	45	45
Mukāta'a-i bostân der-kurb-ı câmi'-i şerîf	10	20	-	10	10
Mukāta'a-i zemîn der-kurb-ı Varoş	5	10	-	-	-
Mukāta'a-i zemîn der-kurb-ı câmi'-i Çıkırıkcı	-	-	-	5	-
Mukāta'a-i zemîn an-zevâyid-i dekâkîn	-	-	-	10	-
Mukāta'a-i zemîn der-kurb-ı kârbânsaray	-	-	-	4	-
Toplam	2.315	2.210	1.910	2.174	2.155

Kaynak: TSMA. D. 1576.

Mukataa geliri olarak İskender Cami yakınındaki zemin mukataasından 1625 ve 1627 yıllarında 160'ar akçe, saathane zemin mukataasından 1625 yılında 120 akçe, 1626 yılında 160 akçe, 1627 yılında 130 akçe, 1628 ve 1629 yıllarında ise 120'şer akçe vakıf kasasına girmiştir. Saraçhane dükkanının zemin mukataasından her yıl 50'şer akçe, medrese yakınlarındaki zemin mukataasından 1625, 1626, 1627 yıllarında 40'ar akçe, 1628 ve 1629 yıllarında ise 45'er akçe vakfa gelir girmiştir. Hüsrev Bey Cami'nin yakınındaki bostanın zemin mukataasından vakfa 1625, 1628 ve 1629 yıllarında 10'ar akçe, 1626 yılında 20 akçe gelir gelirken, 1627 yılında ise vakıf kasasına mukataadan herhangi bir meblağ gelmemiştir. Belki bir önceki sene vakıf hazinesine giren 20 akçe, iki senelik hasılat olabilir.

Vakfa gelir getiren diğer zemin mukataa gelirlerini ise; Varoş yakınlarındaki zemin mukataasından 1625 yılında 5 akçe, 1626 yılında ise 10 akçe; 1629 yılında Çıkırıkcı Cami'nin yanındaki zemin mukataasından 5 akçe, yine aynı yılda dükkanların zemin mukataasından 10 akçe ve kervansaray yakınındaki zemin mukataasından gelen 4 akçe oluşturmaktadır.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait gelirlerin daha düzenli bir hale getirilmesi amacıyla yapılan tasnif içerisindeki çeşitli gelirler kısmında önemli gelir kalemleri yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi Hüsrev Bey tarafından kurulmuş olan para vakfidir. Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın H. 944/M. 1537 tarihli vakfiyesinde 300 bin dirhem paranın senede on dirhemi on bir dirhem getirmek üzere istirbah olunması belirtilmiştir.⁴⁵ Vakfiyede istirbah olunması istenen meblağın kimlere verilip-verilmeyeceği belirtilerek; güvenilir tüccara, zanaatkar ve rençperlere verilmesi; ümeraya, valilere, müderrislere, kadırlara, askerlere, tımar erbabına, fasıklara ve tacirlere, borçlulara, sultan memlukları ile yalan ve hırsıla suçlananlara ise borç verilmemesi şart koşulmuştur.⁴⁶

1540/42 yılında 900.000 akçe tutarındaki istirbaha verilen meblağdan vakfa 90.000 akçe ribh geliri gelmiştir.⁴⁷ 1568/67 yılına ait tahrir defterinde ise istirbah olunan nakdiyenin 944.794 akçe olduğu ve vakfın ribh geliri olarak 94.479 akçe gelir elde ettiği kayıtlıdır.⁴⁸ Vakfın H. 1030/M. 1621 tarihli muhasebe icmalinde ise 27.000 akçe arsa bahası, 625.360 akçe mal-ı merbuh ve 611.552 akçe gayr-ı merbuh olmak üzere toplamda mal-ı mevkufun 1.236.912 akçe olduğu belirtilmiştir. O senede mal-ı merbuh geliri olarak 625.360 akçenin onda birini teşkil eden 62.536

⁴⁵ VGM, 633, s. 139-142; Para vakıflarının sermayelerinin hangi oranda işletileceği değişmektedir. Örneğin 19 yy'da Kıbrıs Şer'iyye Sicilleri'ne göre vakıf paraları on bir dirhemi on bir buçuk dirhem, yani %15'lik bir oranda işletilmiştir. Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)" *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/8 Fall 2009, www.turkishstudies.net, s. 1029.

⁴⁶ VGM, 633, s. 139-142.

⁴⁷ Oruç, 300.000 dirhemi 1.200.000 akçe olarak hesaplamasına karşın, tahrir defterlerinde istirbaha verilen meblağın 900.000 akçe olduğunu belirtmiştir. Oruç, *agm*, s. 658-661; 1621 tarihli muhasebe icmalinde açıkça belirtildiği ve incelenen bilançolarında bunu desteklediği üzere, vakfın nakdine olan talebin nükûdun hepsine şamil olmadığı görülmektedir.

⁴⁸ Binmark, *agm*, s. 240.

akçe vakıf kasasına girmiştir.⁴⁹ Bu kayıt göstermektedir ki, Hüsrev Bey'in kurmuş olduğu para vakfındaki nukûdun hepsinin, talebe bağlı olarak istirbah olunmadığı görülmektedir. Çalışmada incelenen bilanço yıllarına bakıldığında 1625 yılında ribhden elde edilen gelirin 43.166 akçe, istirbaha verilen meblağın ise 431.660 akçe, 1626 yılında ribh gelirinin 40.351 akçe, istirbaha verilen meblağın 403.510 akçe, 1627 yılında ribh gelirinin 44.097 akçe, istirbaha verilen meblağın 440.970 akçe, 1628 yılında ribh gelirinin 43.000 akçe, istirbaha verilen meblağın 430.000 akçe ve son bilanço olan 1629 yılında ribh gelirinin 42.000 akçe olduğuna göre istirbaha verilen meblağın ise 420.000 akçe olması lazım gelmektedir.

Tablo 5: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Çeşitli Gelirleri

Çeşitli Gelirler	1625	1626	1627	1628	1629
Mahsûl-i mâl-ı merbûh	43.166	40.351	44.097	43.000	42.000
İcâre-i mu'accele-i Yehûdî İlyâ ve Mazlî / dekakin muaccesesi 1628	25.000	-	-	2.000	-
Asiyâb der-nefs-i Saray	6.600	6.200	5.200	4.500	4.500
Kesmek? gendüm berây-ı nân imâret	1.200	1.200	1.200	1.200	1.200
Mahsûl-i kepek nân imâret	600	600	600	600	600
Nokta-i eczâhanân der-câmî'-i şerîf ve türbe	488	432	470	591	505
Kurşûn hurdası	38	2.030	10.000	-	-
Bakiyye-i icâre-i dekâkin sene H. 1032/ M. 1623	12.863	-	-	-	-
Toplam	89.955	50.813	61.567	51.891	48.805

Kaynak: TSMA, D. 1576

Vakfın başka bir gelir kalemini muaccele gelirleri oluşturmaktadır. İcare-i muaccele, çifte-kiralı (icareteyn) olarak kiralanan vakıf akarlarından dükkan, oda vb. gayrimenkulleri tasarruf edenlerin vefatları veyahut gayrimenkulü terkleri neticesinde, gayrimenkulün tekrardan kiralınması esnasında “hava parası” mahiyetinde yeni kiralayan kişiden alınan meblağdır. Kiracı bundan sonra da aylık olarak cüzi meblağlarda icare-i müeccele ödemektedir.⁵⁰ Muaccele geliri olarak 1625 yılında Yahudi İlyâ ve Mazlî'dan alınan 25.000 akçe ile 1628 yılında dükkan muaccesesinden 2.000 akçe vakıf kasasına girmiştir.

Saraybosna'daki değirmenden vakfa gelen gelir bilanço yılları itibariyle azalarak girmiştir. Değirmen geliri olarak 1625 yılında 6.600 akçe, 1626 yılında 6.200 akçe, 1627 yılında 5.200 akçe, 1628 ve 1629 yıllarında 4.500 akçe vakıf kasasına dahil olmuştur.

Vakıf kurumlarından imaret için gerekli olan nan (ekmek) imalinde kullanılan gendüm (buğday) satışlarından vakfa bilanço yıllarının hepsinde 1.200 akçe, yine tahıl tanelerinin eleğin üzerinde kalan kabuk kırıntıları olan kepekle⁵¹ yapılmış nan (ekmek) satışlarından da bilanço yıllarının tamamında 600 akçe gelir gelmiştir.

Noktacı, cami ve türbelerde Kur'an'dan hergün cüz okuyan eczahanlar ile Cuma günleri Cuma namazından önce Kur'an'dan cüz okuyanları ve ne kadar okuduklarını kontrol eden kişilere denilmektedir.⁵² Noktacının kontrolünü yaparken kestirdiği cezalardan vakıf kasasına giren gelir tutarı 1625 yılında 488 akçe, 1626 yılında 432 akçe, 1627 yılında 470 akçe, 1628 yılında 591 akçe ve 1629 yılında 505 akçedir.

Vakıf gelirleri içerisinde karşılaştığımız başka bir gelir ise kurşun hurdasından elde edilenlerdir. Muhtemelen vakfa ait müesseselerin tamir işleri neticesinde hurdaya ayrılan kurşunun

⁴⁹ TSMA, D. 03620.0006, s. 1b.

⁵⁰ Barkan, Süleymaniye Camii ve İmaretine ait makalesinde icare-i muaccele, dükkanın iki senelik aylık gelirlerinin toplamına yakın olduğunu belirtmektedir. Ömer Lütfi Barkan, “Süleymaniye Camii ve İmaret-i Tesislerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 2006, s. 115-116.

⁵¹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 2, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006, s. 1648.

⁵² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XVII, 1983, s. 57-59.

satılması sonucu vakfa gelir getirmesini ifade etmektedir. Kurşun hurdasının satılması sonucu 1625 yılında 38 akçe, 1626 yılında 2.030 akçe ve 1627 yılında ise 10.000 akçe vakıf gelir elde etmiştir.

Çeşitli gelirler altında topladığımız vakıf gelirleri içerisinde 1623 ve 1624 yıllarına ait olan ve bakaya kalan 12.863 akçe tutarındaki dükkan kiralari, 1625 yılında vakıf kasasına girmiştir.

4. Vakfın Giderleri

Vakıf giderleri, vakıfların vakfiyelerdeki şartlarını yerine getirmek üzere yaptıkları faaliyet masraflarından oluşmaktadır. Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın bilanço yılları itibariyle giderleri; 1625 yılında 633.673 akçe, 1626 yılında 579.163 akçe, 1627 yılında 542.027 akçe, 1628 yılında 655.063 akçe ve son bilanço yılı olan 1629 yılında da 537.162 akçedir. 1629 yılına ait bilançoda masraf toplamının bulunduğu sayfa sonunda 30.654 akçe tutarında ödenmeyen bir borcun olduğuna dair not düşülmüştür. Bu iki meblağın toplamı ise 567.816 akçe yapmaktadır. Fakat, defterde yazılan yekûn bizim toplamımızdan 8.800 akçe fazla olarak 576.616 akçe yazılmıştır. Bu meblağdan da 1629 yılında tahsil edilen 68.931 akçe düşülerek, giderin gelir üzerine 507.585⁵³ akçe olduğu belirtilmiştir.

Vakfın giderlerine bakıldığında bir istikrarsızlık göze çarpmaktadır. Bilançolar arasındaki farklar 150 bin akçelik bir aralıkta değişmektedir. Bu farklar ihracat ile ihracat-ı müteferrika masraflarından kaynaklanmaktadır.

Tablo 6: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Giderleri

Bilanço Yılları	Deyn	Gider	Toplam Gider
1625	-	633.673	633.673
1626	-	579.163	579.163
1627	-	542.027	542.027
1628	-	655.063	655.063
1629	30.654	537.162	567.816

Kaynak: TSMA. D. 1576.

Vakıf bilançolarındaki giderleri daha iyi anlamak ve analiz etmek amacıyla giderler; el-vezaif adı altında personele yapılan maaş ödemeleri, ihracat harcamaları, yapılan çeşitli masrafların oluşturduğu ihracat-ı müteferrika harcamaları, vakfın mukataa olarak kiraladığı mülklere ödenen mukataa-i zemin masrafları ile borç ödemeleri şeklinde beş kısımda tasnif edilmiştir.

Tablo 7: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na Ait Giderlerin Tasnifi

Masarif	1625	%	1626	%	1627	%	1628	%	1629	%
Mevacibat-ı cami, imaret, medrese, hankah ve sair	160.060	25,26	160.060	27,64	160.060	29,53	160.060	24,43	156.460	29,13
İhracat	413.007	65,18	329.563	56,90	280.605	51,77	303.879	46,39	308.035	57,34
İhracat-ı müteferrika	59.886	9,45	42.820	7,39	100.642	18,57	152.981	23,35	60.947	11,35
Mukataa-i zemin	720	0,11	720	0,13	720	0,13	-	-	720	0,13
Eda-i deyn	-	-	46.000	7,94	-	-	38.143	5,83	11.000	2,05
Toplam	633.673	100	579.163	100	542.027	100	655.063	100	537.162	100

Kaynak: TSMA. D. 1576

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait bilançolarda vakfın müesseselerinde çalışan personele ödenen maaşlar yekûn olarak gösterilmiştir. Vakfın bünyesinde çalışanlar ile bunlara ne kadar ücret verileceği vakfiyeden derlenerek Ek 1'de verilmiştir. Vakfiyeye göre vakıf bünyesinde ortalama 140 kişi çalışmakta olup, bunlardan 40'nın birkaç görevi bir arada yürütmesi nedeniyle çalışanların

⁵³ Kendi hesaplamalarımıza göre 567.816 akçe olan toplam giderden, tahsil edilen 78.941 akçe çıkarıldığında aradaki fark gider lehine 488.875 akçe olmaktadır.

sayısı 100 kişi civarındadır.⁵⁴ Zaman içerisinde personel sayısında artış veya azalışlar gerçekleşmiş olabilir.

Vakıf kasasından personele maaş olarak 1625, 1626, 1627 ve 1628 yıllarında 160.060 akçe ödeme yapılırken, 1629 yılında ise maaş ödemeleri 156.460 akçe olarak gerçekleşerek önceki bilançolara göre bir düşüş olmuştur. Personele verilecek olan maaşlar, vakfiyede belirtilen vakıf şartnamelerinde açıkça yazılmış olması hasebiyle, personele belirtilen meblağdan daha fazla bir ödeme yapılamazdı.⁵⁵ Bundan dolayı son yıldaki düşüklük muhtemelen kadro eksilmesinden kaynaklanmaktadır.

Personele yapılan maaş ödemelerinin vakıf giderlerinin içerisindeki oranları 1625 yılında %25.26, 1626 yılında %27.64, 1627 yılında %29.53, 1628 yılında %24.43 ve 1629 yılında %29.13'tür. Oranlara bakıldığında vakıf giderleri içerisinde maaş ödemelerinin payı %25-30 arasında değiştiği görülmektedir.

Bilançolarda vakıf masrafları içerisinde en önemli payı teşkil eden ise ihracat harcamalarıdır. İhracat harcamalarının genel dökümü Ek 4'te verilen bilançoların masarifat kısmında izlenebilmektedir. İhracat harcamalarını; imaret için alınan gendüm (buğday), pirinç, asel (bal), revgan-ı sade (sade yağ), revgan-ı zeyt (zeytin yağı), nemek (mercimek), hime (odun), nohut, revgan-ı çerağ (kandil yağı), şem'-i asel (bal mumu) harcamaları; vakfiyede geçtiği üzere her sene mevlid-i şerif okunması, devamında dinleyicilere yapılan ikram masrafları, Muharrem Ayı'nda pişirilen ve dağıtılan aşure masrafları ile Saraybosna'nın kadısı ve mir-i miranı için verilen ziyafet masrafları oluşturmaktadır.

Söz konusu bu masrafların bilanço yıllarındaki dağılımlarına ve yekûn masraf içerisindeki oranlarına bakıldığında 1625 yılında 413.007 akçe ile %65.18'lik bir orana, 1626 yılında 329.563 akçe ile %56.90'lık bir orana, 1627 yılında 280.605 akçe ile %51.77'lik bir orana, 1628 yılında 303.879 akçe ile %46.39'luk bir orana ve son bilanço yılı olan 1629 yılında 308.035 akçe ile %57.34'lük bir orana sahiptir.

Bilançolarda ihracat harcamalarındaki farkları gendüm (buğday) ile pirinç masraflarının yıllara göre değişimleri oluşturmaktadır. Ek 4'te verilen bilançoların gider kısmında görüleceği üzere 1625 yılında pirinç ve buğday alımı 314.042 akçe iken, 1626 yılında 236.101 akçe, 1627 yılında 182.033 akçe, 1628 yılında 205.087 akçe ve son bilanço yılı olan 1629'da ise 247.845 akçedir.

Vakıf masrafları içerisinde ihracat-ı müteferrikayı oluşturan giderler ise; fakirlere elbise dağıtımı, kandil, süpürge ve su yolunda (râh-ı ab) kullanılmak üzere alınan penbe (pamuk [ipliği]), camiye cam alımı, hamamda kullanılmak üzere keçe alımı, kürek, süpürge, kireç, elek, kiremit, kereste, mismar (çivi), çuval, hasır, kalbur, kalay, değirmen için seng (taş) ve mutfak için evani (kapkaçak) alımları, kalaycının ücreti, neccar (marangoz) ve ırgad (amele) ücretleriyle birlikte muhasebe masrafları⁵⁶, mahkeme masrafları, vakfın sair masrafları, bilançolarda geçtiği üzere yapı

⁵⁴ Okiç, medrese ile alakalı ikinci vakfiyede çalışanların 93 kişi, 1932 yılında ise mevcudun 74 kişi olduğunu belirtmiştir. Okiç, "Saraybosna'daki Husrev Bey Ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika", s. 484.

⁵⁵ Murat Yıldız, *Osmanlı Vakıf Medeniyetinde Bir Veziriazam Hayratı Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2011, s. 357.

⁵⁶ Vakfiyede vakıf muhasebesinin her üç yılda bir mezbur beldede hâkim olan zata arz edileceği, bu zatın ise vakfın malî durumunu inceleyeceği belirtilmiştir. VGM, 633, s. 139-142; Bilançolarda muhasebe masrafı 1629 yılı bilançosunda görülmektedir ve 1629 yılı sonu itibarıyla vakfın malî durumu ortaya konulmuştur. Ancak vakfiyede şart koşulduğu gibi üç yılda bir denilmesine mukabil, 1629 öncesinde vakıf muhasebelerinin arz tarihi olması gereken 1626 bilançosunda muhasebe masrafı görülmemektedir.

alımları ve onların masrafları, Kojulova çiftliğindeki fırının sair masrafı, çavuşların eski ücretleri ve francala (bir ekmek çeşidi) masrafları oluşturmaktadır.

Bahsi geçen müteferrik ihracat harcamaları için vakıf tarafından 1625 yılında 59.886 akçe, 1626 yılında 42.820 akçe, 1627 yılında 100.642 akçe, 1628 yılında 152.981 akçe ve 1629 yılında da 60.947 akçe sarfedilmiştir. Rakamlara bakıldığında 1627 ve 1628 bilançolarında müteferrik harcamalardaki yüksek masraflar dikkat çekmektedir. 1627 yılındaki masrafların fazlalığını yapı alınması ve alınan bu yapıda çalışan neccar ve ırgadların masrafları oluşturmaktadır. 1628 yılında ise öncelikle bir evin alınması ile birlikte neccar ve ırgad masrafları öne çıkmaktadır. Bunlara ilaveten Kojulova çiftliğindeki fırın masrafları da o yıldaki müteferrik harcamaları artıran bir başka etkidir.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı, 1628 yılı haricindeki diğer yıllarda, her yıl toplamda 720 akçe tutarında mukataa olarak kiraladıklarına ödeme yapmıştır. Bunlar; kahvehane, karbansaray, bezzazistan ve Ayas Paşa Vakfı'na ait olanlar ile diğer zemin mukataalarıdır.

Tablodaki son gider kalemini ise vakfın borç ödemeleri oluşturmaktadır. Francala harcından dolayı 1626 yılında 4.000 akçe, 1628 yılında da 38.143 akçe borç ödemesi yapılmıştır. Yine 1626 yılında Kanunzade Mahmud Efendi'ye 42.000 akçe, 1629 yılında da Derviş Efendi'ye olan borç için 11.000 akçe ödeme yapılmıştır.

5. Bilançoların Değerlendirilmesi

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na kuruluşundan sonra gerek muhtelif tarihlerde hazırlanan vakfiyelerle birlikte gerekse de mütevelliler tarafından bazı müesseseler kazandırılmıştır. Bu müesseseler yanında yeni gelir kaynakları da vakfa dahil edilmiştir. Böylelikle geçen süre içerisinde vakfın gelir ve giderlerinde artışlar meydana gelmiştir.

Vakfın kuruluşundan on bir yıl sonrasına rast gelen 1542 yılında vakıf gelirleri 113.681 akçedir. 1565 yılına gelindiğinde ise vakfın gelirleri %135 artış göstererek 267.116 akçeye ulaşmıştır. 1604 yılında vakfın gelirleri 1542 yılına göre %206 artmış ve 347.755 akçe olmuştur.⁵⁷ 1621 yılında ise vakfın gelirleri 1542 yılına göre %319 oranında bir artış göstererek 476.172 akçeye çıkmıştır.⁵⁸ Çalışmada incelenen Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait 1625, 1626, 1627, 1628 ve 1629 bilançolarındaki nominal artışlar ise 1542 yılındaki gelirlere göre %450-469 oranları arasında artış göstererek 600-650 bin akçelerde seyretmiştir.

Tablo 8: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Gelirleri ve Giderleri*

Bilanço Yılları	Ziyade	Baz Gelir %	Gelir	Baz Gider %	Gider	Fark +/-
1542		0	113.681	-	-	
1565		135	267.116	100	278.878	
1604		206	347.755	100	278.878	
1621		319	476.172	173	481.695	
1625	-	461	637.252	227	633.673	3.579
1626	-	456	588.343	208	579.163	9.180
1627	-	468	614.322	194	542.027	72.295
1628	-	463	608.218	235	655.063	-46.845
1629	45.199	469	646.740	193	537.162	

Kaynak: TSMA. D. 1576; TSMA. D. 3620; Oruç, **agm**, s. 661-664.

*Tabloda bilanço yıllarında tahsil edilmesi gereken gelirler ile giderler karşılaştırılmıştır. Bakayalar ile ziyade dikkate alınmamıştır.

⁵⁷ Oruç, **agm**, s. 664.

⁵⁸ TSMA,D. 3620.0006, s. 2a.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Tablo 8'de gösterilen giderlerine bakıldığında 1565 ve 1604 yıllarında vakfın giderleri; 140.220 akçe tutarındaki personel masrafları ile 138.658 akçe tutarındaki ihracat giderlerinin toplamı olarak 278.878 akçedir.⁵⁹ 1621 tarihinde vakfın masrafları 1604 yılına göre %173 artış göstererek 481.695 akçeye ulaşmıştır. Bu meblağın 153.720 akçesi personel giderlerine, 327.975 akçesi de ihracat giderlerine sarfedilmiştir. 1625-1629 yılları arasındaki bilançolarında giderler %192-235 oranında artışlar göstermiştir. Bu yıllarda 1625-1628 yılları arasında personel giderleri 160.060 akçeye yükselirken, 1629 yılında ise 156.460 akçeye düşmüştür. İhracat harcamaları ise yıllara göre değişiklik göstermekle birlikte 382.000-459.000 akçe arasında gerçekleşmiştir.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın ait gelir ve giderlerinde geçen süre zarfında artışların olduğu görülmektedir. Bu artışların iki nedeni bulunabilir. İlki, yeni gelir kaynaklarının ve yeni müesseselerin vakfa kazandırılması neticesinde gelir ve giderlerde artışın vuku bulmasından; diğeri ise yıllar itibariyle paranın içeriğinde meydana gelen değişimler neticesinde nominal artışlardan kaynaklanmış olabilir. Bu noktada 1565 ile 1604 yılları arasında geçen 40 senelik bir sürede gelirlerin artmasına rağmen, giderlerin aynı miktarda gerçekleşmesi beraberinde bazı soruları getirmektedir. Vakfiyelerde personel maaşlarının belirlenmesi neticesinde, personele ödenen meblağlarda geçen süre içerisinde değişikliğin vuku bulmadığını ve personel mevcudunda artma veya eksilme olmadığını kabul etsek bile, art arda iki yılın personel maaşları haricindeki ihracat masraflarının birbirine denk olması zor bir ihtimaldir. Buna ilaveten 1585'li yıllarda gerçekleşen taşışın, fiyatlar üzerinde enflasyonist baskısı neticesinde vakfın ihracat harcamalarında artış olmaması da düşünülemez.

Tablo 8'e bakıldığında görüleceği üzere 1565, 1621 ve 1628 yılları haricinde vakfın gelirleri, giderlerine oranla ziyadedir. Bu durum ise bize vakfın malî açısından iyi bir vaziyette olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca söz konusu izlenimin bir diğer göstergesi ise bilançolara bir önceki yıldan devir olarak ziyadelerin yansımalarıdır. Vakıf bilançolarında gelir fazlalığı olarak sadece 1629 yılında ziyade görülmektedir. Bu bilanço yılında gelirlere bir önceki yıldan 45.199 akçe eklenmiştir. Halbuki, 1625, 1626, 1627 ve 1628 yıllarına göre toplam ziyade 38.209 akçe olması gerekirken, 1629 yılına ait bilançoda ziyade 45.199 akçe olarak yazılmıştır. Aradaki fark, daha önceki yıllara ait bilançolardan kaynaklanmış olabilir.

Bilançoların kaydedildiği defterin 6. ve 7. pozlarında vakfın borçlarına ve alacaklarına ilişkin genel bir değerlendirme yapılarak, vakfın malî durumu ortaya konulmuştur. Burada verilen bilgilere göre 1629 yılı sonuna gelindiğinde Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın giderlerinin gelirlerinden 410.044 akçe fazla olduğu belirtilerek, vakfın borç toplamı verilmiştir. Bu meblağ içerisinde 1624 yılına ait 67.030 akçe tutarındaki gider fazlası, söz konusu bilanço incelenen defter dâhilinde olmadığından dolayı borçtan düşülmüştür.

Tablo 9: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın Borç Durumu

Masraflar	Meblağ
1629 yılı sonu itibariyle gider fazlalığı	410.044
1624 masrafı bilanço defterde olmadığından çıkartılıyor	-67.030
1628 yılında bakayadan tahsil edilen	-4.620
1625, 1626, 1627 yıllarında bakayadan tahsil edilen	-1.260
1629 yılında bakayadan tahsil edilen	-18.430
Ara toplam*	318.704
1030/1621 tarihine kadarki alacaklardan tahsil olunanlar	-213.878
Bakayadan tahsil	-104.642
Yuvarlama +/-	-184
Toplam	0

⁵⁹ Oruç, **agm**, s. 661-664.

Kaynak: TSMA. D. 1576.

* Defter kayıtlarında ara toplam 318.570 akçe olarak kaydedilmiştir. Tabloda ise toplamımız yazılmıştır.

Vakıf gelirleri içerisinde 1624-1629 yılları arasında bakaya kalanlardan tahsil edilen 24.310 akçe borç ödemesinde kullanılarak, borç 318.704 akçeye düşmüştür. Sonrasında 1621 yılına kadar cabiler marifetiyle zimem ve müstecirlerin elinde olan 213.878 akçe ile diğer bakayalardan 104.642 akçe tahsil olunup vakfın borcu ödenmiştir.

Bilançolardaki bakayalar, vakfın tahsil edilemeyen gelirleri olan alacaklarını göstermektedir. Vakfın 1629 yılı sonu itibarıyla borç ve alacakların gösterildiği kısımda bakaya toplamı 654.907 akçedir. 1629 bilançosunda ise vakfın bakaya toplamı olarak 616.997 akçe olduğu belirtilmiştir. Bilançodaki kayıtlara nazaran, defterin sonundaki bilgilerin daha etraflı olması nedeniyle değerlendirmeler o bölümde verilen meblağ doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Aşağıda Tablo 10'da görüleceği üzere vakfın bakayaları çoğunlukla çiftlik gelirlerinden oluşmaktadır. Kojulova çiftliğinden 1627 ve 1628 yılları toplamında 68.100 akçe, 1629 yılında 110.000 akçe, Siroz'daki çiftlikten 1627 ve 1628 yılları toplamında 45.400 akçe, Kuzmalaranya ve Zağor'daki çiftliğinin 1629 yılında 220.000 akçe, İdnoluka çiftliğinin 1629 yılına ait 75.000 akçe ve Krovişte çiftliğine ait 22.700 akçe bakaya olarak kalmıştır.

Tablo 10: Gazi Hüsrev Bey Vakfının 1629 Yılı Sonunda Bakaya Durumu

Bakayalar	Meblağ
Çiftlik-i Kojulova 1627 ve 1628	68.100
Çiftlik-i Siroz 1627 ve 1628	45.400
Çiftlik-i Kuzmalaranya? ma'a Zağor 1629	220.000
Çiftlik-i İdnoluka 1629	75.000
Çiftlik-i Kojulova 1629	110.000
Çiftlik-i Krovişte 1629	22.700
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn 1625	4.109
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn 1626	8.044
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn 1627	9.115
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn 1628	8.927
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn 1629	21.512
Bakiyye-i mâl-ı franca ve mukâta'ât ve asiyâb seneteyn-i muhtelif	32.000
Hasan Paşa anbarı gendüm zayı şüd	30.000
Ara toplam	654.907
Bakayadan tahsil	-104.642
Derviş Çelebi'den kahvehane alımı	-150.000
Bakayadan tahsil	-60.000
Bakaya kalan	54.700
Toplam	394.965

Kaynak: TSMA. D. 1576.

Dükkanların icarelerinden bakaya olarak 1625-1629 yılları arasında 51.707 akçe kalmıştır. Franca, mukataa ve asiyab (değirmen) gelirlerinden bakaya kalan meblağ ise 32.000 akçedir. Son bakaya kaydı ise Hasan Paşa anbarında zayı olan 30.000 akçe tutarındaki gendüme (buğday) aittir.

Söz konusu bakayadan ilk önce 104.642 akçe tahsil edilmiştir ve bu meblağ yukarıda da bahsedildiği üzere doğruca borç ödemesinde kullanılmıştır. Devamında Mütevellî Derviş Efendi'nin bakayaları tahsil etmesi lazım gelmesi gereğince, mütevellînin tasarrufunda bulunan kahvehane Vezir Mehmed Paşa marifetiyle 150.000 akçe karşılığında vakfa ilhak edilmiş ve bu meblağ bakaya hesabından düşülmüştür. Akabinde bakayadan 110.000 akçe daha tahsil olunmuştur. Tahsil olunan bu paranın, 50.000 akçelik kısmı vakfın Kanunzade Mahmud Efendi'ye olan borcunun ödenmesi için Derviş Efendi'ye verilmiştir. Geriye kalan 60.000 akçe de vakıf kasasına girmiştir. Son bakaya işlemi ise H. 1030/M. 1621 tarihine kadar olan bakayadan kalan

54.700 akçe toplam bakaya hesabına eklenmiştir. Böylelikle vakfın zimem ve müstecirlerde kalan bakayas 394.965 akçedir.

Vakfın borç alacak durumlarına, 1629 yılsonunda gerçekleştirilen tahsiller ve ödemeler öncesinden bakarsak, borç ödemesine tahsis edilen 238.372 akçe tutarındaki meblağ ile bakaya yekûnu olan 654.907 akçe toplandığında vakfın ödemeler öncesi toplam bakayas 893.279 akçe yapmaktadır. Bu meblağın vakfın son bilanço yılındaki gelirlerine oranı ise %138'dir. Bir başka ifadeyle, vakfın bir yıllık gelirinin 1.4 katının tahsil edilemediğini göstermektedir. 1629 yılına kadar ortaya çıkan 410.044 akçelik gider fazlalığının nedenini de, gelirlerin tahsil edilememesinin oluşturduğu aşıkardır. Bakayalardan %70 oranında tahsil edilme neticesinde hem gider lehine açıklar ödenmiş hem de bakaya meblağı vakfın 1629 yılı gelirinin %61'ine gerilemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devlet maliyesinde, kamu harcamaları yapılırken vakıflar harcamacı kurumlar hüviyetindeydiler. Çalışmada ele alınan Gazi Hüsrev Bey Vakfı örneğinde de olduğu üzere, devlet hazineye ait vergi gelirlerinin bir kısmını vakıflara tahsis etmekte ve böylelikle günümüzün çoğu ekonomisinde merkezden devlet eliyle gerçekleştirilen kamu hizmetleri, Osmanlı Devleti'nde yaygın bir biçimde vakıflar aracılığıyla icra edilmekteydi.

Vakıflar, kurucularının şahsi mal varlığı ve devlet tarafından tahsis edilen gelirleriyle, kuruldukları bölgelerde ekonomik faaliyetleri yürütmekte ve yerel ekonomik düzeyde gelir var edici çarpan etkisini ortaya çıkarmaktadırlar. Bu etki sonucunda bulundukları bölgenin toplam geliri arttığından, bölgenin ekonomik ve sosyal refahı da yükselmektedir.

Gazi Hüsrev Bey de kurmuş olduğu vakfın müesseseleri vasıtasıyla, bölgenin dinî, sosyal, ekonomik ve ilmî seviyesini artırmıştır. Müesseselerinde çalışan personele düzenli olarak maaş vermesi, müesseselerin ihtiyaçlarını karşılaması ve yeni müesseselerin inşaları neticesinde piyasadaki toplam talebin yükselmesine, aynı şekilde çiftlikler, değirmenler ve besledikleri hayvanlar vd. yoluyla hâkim ekonomik faktörün tarım olduğu bir ekonomide toplam arzın artmasına da katkı sağlamıştır. Ayrıca, vakıf hizmetleriyle beraber piyasa hacminin genişlediği bu bölgede, yeni dükkanların, kervansarayların, bedestenlerin ve dışarıdan gelen nüfusun ihtiyacı olan evlerin inşasıyla da iktisadi faaliyetlerin canlılığını artırmıştır. Bununla birlikte bir yıllık vakıf gelirlerinin neredeyse iki katına denk gelen bir para vakfı kurulmak suretiyle iktisadi faaliyetlerin devamlılığını güvence altına alan tasarruf fonu oluşturulmuştur. Söz konusu fon sayesinde hem piyasanın ödünç verilebilir fon ihtiyacı karşılanmış hem de yatırımların devamlılığı sağlanarak bölgenin ekonomik gelişmesinin sürekliliği devam ettirilmiştir.

Bosna ve çevresi için bu denli önem arz eden Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın malî durumuna muhasebe bilançoları dikkate alınarak bakıldığında, vakıf gelirlerinin %65'ini oluşturan çiftlik gelirlerinin zamanında tahsili durumunda vakıf bilançolarında açık sorunu olmadığı ve gelirlerin giderlerine oranla ziyade olacağı görülmektedir. Bakaya meblağının son mal bilanço yılındaki gelire oranın % 61 olması ise, ileriki yıllarda özellikle de çiftlik gelirlerinin tahsilinde bir gecikme olması halinde, sıfırlanan borçların tekrardan artarak kısa dönemli bir malî kriz yaşanabileceği ihtimalini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (TSMA)

BOA. TSMA. D. 1576; 6974; 3620.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) 633.

Kitap ve Makaleler

- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, “Yugoslavya’da Türk Abideleri Ve Vakıfları”. Vakıflar Dergisi. C. III, Ankara: 1956. ss.150-223.
- AYVERDİ, İlhan Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Cilt 2. 2. Baskı. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat. 2006.
- BARKAN, Ömer Lütfi “Süleymaniye Camii ve İmareti Tesîslerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, Vakıflar Dergisi, Sayı IX, 2006. ss. 109-124.
- BİNARK, İsmet, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Bulunan 164 (Hicrî 935-937/Milâdî 1528-1531) Ve 462 (Hicrî 975/Milâdî 1567-1568) Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bosna Vakıfları”. X. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü. 1992. ss. 207-254.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, “Kıbrıs Şer’iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-I Nükûd)” Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009, www.turkishstudies.net, s. 1015-1043.
- EKİZ, Mehmet “İşgal Sonrası Bosna-Hersek’te Eski Eser Ve Vakıf Eserleri: Vatan Gazetesi Örneği”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter 2012, www.turkishstudies.net, ss.1005-1011.
- ERTÜRK, Volkan, “Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin Ve Ümera Vakıfları (1530-1613)” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net, ss. 279-300.
- Evliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (haz) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Cilt V. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2001.
- EYİCE, Semavi, “Gazi Hüsrev Bey Külliyesi”. DİA. C. 13. Ankara: 1996. ss. 454-8.
- GALİB, İsmail Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye, Kostantiniye: Mihran Matbaası, 1307.
- GÜLER, Ramize Derya “Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Bey ve Külliyesi”, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- İBRAHİM, Mehmet, “Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna-Hersek’teki Son Durum”, X. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1992. ss. 181-206.
- İNALCIK Halil ve DONALD Quataert Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Çev. Halil Berktaş), C. 1, 2. bs, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İPŞİRLİ, Mehmet “Medrese”. DİA. C. 28, Ankara: 2003. ss. 327-333.
- KARÇIÇ, Fikret “Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi”. DİA, C. 13. Ankara:1996. ss. 458-9.
- OKİÇ, M. Tayyib. “Gazi Hüsrev Bey”. DİA. C. 13. Ankara: 1996. ss. 453-4.
- OKİÇ, M. Tayyib. “Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna’daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika”, Necati Lugal Armağanı, Ankara: TTK, 1968. ss 463-499.

- OKİÇ, M. Tayyib. “Husrav Beg, Gâzî”, İA, C. V/I. İstanbul: 1977, ss. 601-5.
- ORUÇ, Hatice “Gazi Hüsrev Bey’in Saraybosna’daki Vakıfları”. Belleten, Sayı 268. ss. 645-670.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi “Vakfiye”, DİA, C. 42, Ankara: 2012, ss. 465-7.
- ÖZTÜRK, Nazif Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, Vakıflar Dergisi, Sayı XVII, 1983. ss. 55-60.
- YILDIZ, Murat Osmanlı Vakıf Medeniyetinde Bir Veziriazam Hayratı Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı. İstanbul: Bayrak Yayıncılık. 2011.
- ZLATAR, Behija “XV. Ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları”, Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Uluslararası Sempozyumu. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü. 2012. ss. 57-61.

Ek 1: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na Ait Vakfiyedeki Vakıf müesseseleri ve Vakfın Gelirleri

Vakıf Müesseseleri	
Câmi'-i şerîf	Saray'da Orta Mahalle'de
Medrese	12 bâb, Kadîrî danışmendlerin kalacağı
Hânkâh	15 bâb halvethâne
Mekteb	
Türbe	
İmâret	
	Ahır
	Matbah
	Hamur edecek evi
	Fırın
	Mahzen
	Anbarı
Akarat	
Dükkân	Çarşı içinde 60 bâb dükkân
Dükkân	1 bab mevtan
Dükkân	Fevkânî 40, tahtânî 40 dükkân, şadırvan ve ahır
Hamam	Çifte hamam
Mülk	İki ev ve ahır Çarıkçı Mahallesinde Turna Dede mülkü
Arsa	Üstüne medrese yapılan Kemal Voyvoda denilen yer
Mülk	1 değirmen, iki ekmek fırını, iki kasap dükkânından müştemil bir mülk
Mülk	Çalış Hoca Mahmud oğlu Mahmud mülkü denilen ev, bostan ve 9 dükkândan oluşan mülk
Ev	Zikrolan dükkânlar yanında 4 ev, bunlardan ikisini vakıf yeninden yapmıştır
Mülk	Çavkoş kızı Duya'dan satın alınan mülk, üstünde iki ev var, birinin üzerinde çardağı bulunmakta
Çiftlik	Yablanova Karyesi Dursun Çeribaşı Çiftliği
Çiftlik	Yablanova Karyesi Kazgancı Ali'den aldığı
Ekinler	Duryaşa'dan? satın aldığı
Çayır	Butila denilen çayır ve Dübek denilen ekinlikler
Çiftlikler	Dubrovenik Nahiyesi Çernerika Karyesi'nde Radovine ve Radvan? çiftlikleri
Ekinlik	Çernerika Karyesi'nde Yazgun? ve Yaderişte? denilen ekinlikler

Çayır	Kâtib Ali'den alınan
Ekinlik	Dubrovenik Nahiyesi'nde Limle? Karyesi'nde İsa oğlu Ali Yahşi'den alınan Radovine ve Radvan tarlaları denilen ekinlikler
Çiftlik	Dubrovenik Nahiyesi'nde Dranik? nam karyede
Çayır	Dubrovenik Nahiyesi'nde Beğler Konağı denilen çayırlar
Çiftlik	Brod Kazası'nda Kal'a-i Teşne Nahiyesi'nde Ahmed Oğlu Mehmed Çiftliği
Mezraa	Omaniskal?
Mezraa	Teşne Nahiyesi'nde Ahmed Voyvoda'dan alınan altı mezraa
Mezraa	Kal'a-i Yayça yanında Aydınlu Nahiyesi'nde sekiz mezraa
Değirmen	Zirmanya Suyu üzerinde Karloğlu değirmeni
Mezraa	Kal'a-i Kluç ve Kal'a-i Ostroviçe'de yedi büyük mezraalar
Kovan	Kaza-i Kubaşık? Dobor Kal'ası'nda 150 aded kovan
Mezraa	Nemradiška Nahiyesi'nde vilâyet kâtibi Bayezid Çelebi'den 1500 akçe tapu verip, her yılda 300 akçe mukataa alınan
Mezraa	Altı adet mezraa ve Manastırağı demekle bilinen mezraa
Mezraa	Sava Suyu'nun öte yakasında 500 akçe tapu verilip, senelik 100 akçe mukataa olan mezra
Değirmen	Kaza-i İskradin Klis Kal'ası yanında Solin Suyu üzerinde 500 akçe tapu verilip alınan harap değirmen ve ocaklardır
Değirmen	Broča Nahiyesi'nde 100 akçe tapu ile alınan Bilişa değirmenleri
Değirmen	Varna Kal'ası varoşunda 250 akçe tapu ile alınan dört göz değirmen ocakları
Değirmen	Kırka Suyu üzerinde 150 akçe tapu ile alınan İroş? değirmenleri
Karye	Zihne'de üç pare Kromişte, Tirepotya ve Kusorinoz? denilen karyeler
Değirmen	İspatça Suyu'nun üzerinde döner on göz değirmenler
Çiftlik	Drama'da Nesi ve Davriçe? ve Zigosi? isimli karyelerde babası Ferhad Bey'den dokuz hisse miras kalıp, bir hissesi annesi Selçuk Sultan'ın olup, geriye kalan sekiz hisse
Çiftlik	Satın alınan bir çiftlik
Çeltik	Çeltikçi nam karyede pirinç ekenler
Çayır	Siroz'a yakın yerde üç pare çayır
Kısarak	Zikrolan otluklarda otlayan 100 re's yund(kısarak)lar, kolanlarıyla?
İnek	Zikrolan otluklarda otlayan 100 re's inekler, buzağılarıyla
Kullar	Çiftliklerde yaşayanlar kullar ve cariyeler, oğulları ve kızlarıyla vakıftır
Nukûd	
825.000	15.000 Sultânîye ve efrenkiye. Her biri 1= 55 Osmânî akçe
132.000	2.200 miskal halis altın avadanlığı bahası, 132.000 Osmânî akçe eder.
120.000	30.000 dirhem ağır gümüş, 1 dirhem = 4 akçe = 120.000 akçe
80.000	13 aded bedahşânî la'İlerden ve altmış iki aded değirmi incilerden dizilmiş meftûlün bahası
50.000	70 aded değirmi incilerden her biri 714 akçedir.
20.000	100 aded değirmi incilerden tespîh her biri 200 akçe
198.000	Cevherlere bezenmiş kılıçlar, gümüşler, bıçaklar, cevherlerle yaldızlanmış hançerler ve elmas ve yakut ve la'l ve .... ve zümrüd taşlı? altın yüzükler bahası
1.575.000	1.575.000 Süleymânî akçedir.
150.000	Türbe için konulan akçe cümleye karıştı
517.000	Medrese için konulan 700.000 akçeden bina için harç olunandan bakisi cümleye karıştı
3.667.000	Cümle akçe

Kaynak: TSMA, D. 6974.

Ek 2: Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na Ait Vakfiyede Belirtilen Personel ve Diğer Masrafların Listesi

Vezaif/Personel	Nefer	Yevmî			Şehrî	Senevî
		Akçe	Vukiyye	Kile	Akçe	Akçe
Mütevellî	1	30				
Nâzır	1	10				
Kâtîb	1	7				
Câbî	3	5				
Câbî	1	4				
Kâtîb	1	2				
Çoban (buğday)	1			2		
Hizmetli (Yund ve sığırlara bakan)	1	3				
Hizmetli (Taylara ve buzağılara bakan)	1	2				
Sancakbeyine cihet-i nezaret		1				
Kâdiya cihet-i nezaret		1				
Meremmat için her günde	1	20				
Câmi'-i Şerîf Görevlileri						
Hatîb	1	8				
Îmâm	1	6				
Mü'ezzin	2	4				
Mü'ezzinlere Cuma günü yardım eden	1	1				
Ser-mahfil	1	5				
Devirhân/Hafızân	5	3				
Eğer hafızlardan ve mü'ezzinlerden misafir gelene mücavir olanın her birini		2				
Muarrif	1	2				
Kayyım	2	3				
Cüzhân	30	40				
Nafîle namaz kılanlar	2	5				
Mevlidhân ve şerbet harcı	1					300
Tespihci	5	1				
Noktacı	1	1				
Çerâğî	1	3				
Aşirhân	1	2				
Şadırvancı	1	2				
Medrese						
Müderris	1	50				
Mu'id	1	4				
Bevvâb	1	2				
Danışmendlere hücre başına		2				
Türbe						
Türbedâr	1	5				
Devirhân	4	2				
Câmi'deki cüzhânlara her Cuma	30	2				
Bevvâb	1	2				
Hânkâh (Tekke)						
Şeyh	1	20				
Sofilere her ayda					10	
Mektebhâne-i Sıbyân						
Muallim	1	5				
Halife	1	2				
Îmâret						
Şeyh	1	8				
Nakîb	2	2				

Ferrâş	2	2				
Vekil-i harc	1	4				
Kilerci	1	4				
Anbarcı	1	3				
Kalburcu	1	1				
Uncu	1	2				
Ahırcı	1					
İstifçi?	2					
Etmekçi	2	3				
Şâkird	2	1				
Ferrâş-ı kenîf	1	1				
Çanak yıkayıcı	1					
Et getirici	1					
Kapıcı	1					
Aşçı	2	3				
Şâkird	2	1				
Hasır, çerâğ, kadil yağı için		4				
Merammatçı		3				
Krovişte Mescidi						
İmâm ve muallim	1	5				
Mü'ezzin	1	2				
Mescidin hasır yağı ve meremmatına ve mektebine		0,5				
Bayramda yetimler ve (...) verilecek libaslar için		3				
Günlük diğer masraflar						
Pirinç çorba her sabah				1		
Buğday çorba her akşam				0,5		
Et		50				
Un ekmek için her gün			96			
Tuz soğan nohud (...)		6				
Odun						
matbah		15				
fırın		15				
Misafirler için her gün taam masrafı		30				
Kış günlerinde misafirlere odun		4				
Cuma ve bayram gecelerinde						
Dane (Pilav)						
pirinç				3		
yağ			9			
Zerde						
pirinç				1		
yağ			3			
bal			10			
Ramazan gecelerinde						
pirinç dane için				3		
zerde						
pirinç				1		
bal			3			
buğday çorbası						
Mevlid ayında mevlid dinleyenler için (dane, zerde ve yahni için)						1.000

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Câmi, imâret, türbe hizmetkârlarından her birisine her gün mütevelliden gayri sabah bir kepçe, akşam bir kepçe ve dörder fodula verile, medresedeki danışmendlere sabah bir kepçe, akşam bir kepçe taamlı bir mikdar et ve dörder fodula verile, Cuma gecelerinde sair medreselerinde danışmendlere riayet olunana riayet oluna						

Kaynak: TSMA, D. 6974.

Ek: 3 Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na Ait Muhasebe Bilançolarının Mahsûlât Kısımları

Mahsûlât	Hicrî	1034	1035	1036	1037	1038
	Milâdî	1625	1626	1627	1628	1629
An-mahsûl-i çiftlik-i Kozmalaranya? ma'a Zağor		220.000	220.000	220.000	220.000	220.000
An-mahsûl-i çiftlik-i İdnoluka		70.000	68.000	70.000	75.000	75.000
An-mahsûl-i çiftlik-i Kojulova		85.000	86.000	96.600	94.000	110.000
An-mahsûl-i çiftlik-i Krovişte der-kurb-ı Siroz		-	33.385	22.700	22.700	22.700
An-mahsûl-i icâre-i dekâkîn (H. 1038 ma'a beytül'-yehûd)		86.182	86.550	86.550	87.270	94.350
An-mahsûl-i icâre-i kârbânsarây		57.000	58.000	60.000	60.000	54.000
An-mahsûl-i icâre-i hamâm der-nefs-i Saray		15.200	15.200	15.200	15.200	15.200
An-mahsûl-i icâre-i beytül'-yehûd der-Saray		7.070	7.080	7.080	7.080	-
An-mahsûl-i icâre-i mahkeme-i şerîf der-şehr-i Saray		2.880	2.880	2.880	2.880	2.880
An-mahsûl-i hamâm ma'a dekâkîn der-nefs-i kasaba-i Pojega		1.650	1.610	1.650	1.650	1.650
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı nehr-i Mostaniçe		670	670	670	670	670
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı Varoş		5	10	-	-	-
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı medrese		40	40	40	45	45
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn an-zevâyid-i hamâm der-Sarây		240	240	240	240	240
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn zevâyid-i dekâkîn serrâçhâne		50	50	50	50	50
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn-i der-kurb-ı Câmi'-i Çıkrıkcı		-	-	-	5	-
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn-i an-zevâyid-i dekâkîn		-	-	-	10	-
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn-i der-kurb-ı kârbânsarây		-	-	-	4	-
An-mahsûl-i mukâta'a-i bostân der-kurb-ı câmi'-i şerîf		10	20	-	10	10
An-mahsûl-i mukâta'a-i kazîzhâne-i merhum Siyavuş Paşa		400	400	-	400	400
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı nehr-i Mılaçka		620	620	620	620	620
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn zevâyid-i hâne-i sa'âtî		120	160	130	120	120
An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn der-kurb-ı zemîn câmi'-i İskender		160	-	160	-	-
An-mahsûl-i kesmek? gendüm berây-ı nân 'imâret		1.200	1.200	1.200	1.200	1.200
An-mahsûl-i kepek nân 'imâret		600	600	600	600	600
An-mahsûl-i hurda kurşûn		38	2.030	10.000	-	-
An-mahsûl-i icâre-i mu'accele-i Yehûdî İlyâ ve Mazlı/ H. 1037 dekâkîn mu'accele-i		25.000	-	-	2.000	-
An-mahsûl-i mâl-ı merbûh		43.166	40.351	44.097	43.000	42.000
An-mahsûl-i asiyâb der-nefs-i Saray		6.600	6.200	5.200	4.500	4.500
An-mahsûl-i nokta-i eczâhanân der-câmi'-i şerîf ve türbe		488	432	470	591	505
An-mahsûl-i bakiyye-i icâre-i dekâkîn sene H. 1032		12.863	-	-	-	-
Ara Toplam		637.252	631.728	646.137	639.845	646.740
Ziyâde		-	-	-	-	45.199

Ara Toplam	637.252	631.728	646.137	639.845	691.939
Bakiyye-i hamâm der-uhde-i Osmân bin İsa	-	751	-	-	-
Bakiyye-i icâre-i beytül'-yehûd	-	1.540	-	-	-
Bakiyye-i icâre-i dekâkîn	-	8.970	9.115	8.927	-
Bakiyye-i kirâya-i zemîn Mostaniçe	-	120	-	-	-
Bakiyye-i kirâya-i Milačka	-	160	-	-	-
Bakiyye-i mahsûl-i Krovışte	-	31.844	22.700	22.700	-
Gayr-ı makbûz bâkî yazılan sene-i mezbûre	-	-	-	-	466.161
Gayr-ı makbûz seneteyn	-	-	-	-	146.837
Toplam	637.252	588.343	614.322	608.218	78.941

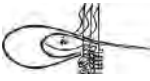
Kaynak: TSMA, D. 1576.

Ek: 4 Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na Ait Muhasebe Bilançolarının Masârifât Kısımları

Masârifât	Hicrî	1034	1035	1036	1037	1038
	Milâdî	1625	1626	1627	1628	1629
Berây-ı mevâcibât-ı câmi, imâret, medrese, hângâh ve sair hademe-i vakf		160.060	160.060	160.060	160.060	156.460
Berây-ı iştirâ-i gendüm berây-ı 'imâret		220.095	142.927	142.732	175.385	208.335
Berây-ı iştirâ-i pirinç berây-ı 'imâret		93.947	93.174	39.301	29.702	39.510
Berây-ı iştirâ-i asel berây-ı 'imâret		13.328	16.152	21.998	15.683	20.560
Berây-ı hurîde revgân-ı sâde berây-ı 'imâret		47.215	36.518	23.232	43.532	15.966
Berây-ı hurîde nemek berây-ı 'imâret		5.450	5.644	10.978	-	4.079
Berây-ı hurîde revgân-ı zeyt berây-ı kanâdîl-i câmi		25.792	7.240	9.188	10.206	2.076
Berây-ı iştirâ-i hîme-i 'imâret-i âmire		-	20.269	28.811	23.832	-
Berây-ı hurîde revgân-ı çerâg Berây-ı mühimmât-ı vakf		343	790	554	525	525
Berây-ı hurîde hurda mum berây-ı câmi'-i şerîf ve 'imâret		990	549	595	427	520
Berây-ı iştirâ-i şem'-i asel berây-ı câmi'-i şerîf ve 'imâret		2.400	1.770	-	1.397	-
Berây-ı ziyâfet-i mîr-i mîrân-ı Bosna		272	695	766	389	869
Berây-ı ihrâcât-ı libâs-ı fukarâ		1.656	1.608	1.726	1.726	1.765
Berây-ı ihrâcât-ı mevlid-i şerîf		2.158	1.929	1.582	1.707	1.567
Berây-ı ihrâcât-ı aşûrâ şehri-i Muharrem		961	647	650	619	271
Berây-ı hurîde penbe berây-ı râh-ı abhâ, kanâdîl, süpürge		287	240	115	-	92
Berây-ı hurîde camhâ berây-ı câmi		317	520	115	608	24
Berây-ı hurîde keçe-i hamâm		330	275	356	278	240
Berây-ı hurîde kürek		149	-	-	234	144
Berây-ı hurîde nohud		56	208	14	14	14
Berây-ı hurîde künkhâ berây-ı abhâ		1.020	-	-	840	228
Berây-ı hurîde süpürge		68	-	-	-	-
Berây-ı hurîde kireç		661	634	-	946	184
Berây-ı ihrâcât-ı mahkeme-i şerîf		5.398	-	-	-	368
Berây-ı harc-ı müteferrik berây-ı mühimmât-ı vakf		50.000	36.805	-	13.445	7.372
Berây-ı ihrâcât-ı mukâta'a-i zemîn		400	400	200	-	-
Berây-ı mukâta'a-i bezzâzistân-ı cedîd		200	200	400	-	200
Berây-ı mukâta'a-i zemîn-i vakf-ı Ayas Paşa		120	120	-	-	-
Berây-ı franca-i deyn-i el-Hâc Osmân sahtiyân		-	4.000	8.340	-	8.400
Berây-ı edâ-yı deyn-i Mahmûd Efendi Kanûnzâde		-	42.000	-	-	-
Berây-ı harc-ı ziyâfet-i Kâdî Efendi der-Saray		-	530	-	-	-
Berây-ı ihrâcât-ı ziyâfet-i Kâdî Efendi		-	521	-	-	-
Berây-ı ihrâcât-ı evânîye-i matbah f't-târîh		-	1.663	-	-	-
Berây-ı harc-ı elek ve kalbur		-	307	-	39	35
Berây-ı harc-ı mîsmâr-ı mütenevvi' mühimmât-ı vakf		-	768	-	-	-
Berây-ı ziyâfet-i Müftî Efendi		-	-	204	-	-

Berây-ı iştirâ-i revgân-ı zeyt yerine revgân-ı sâde	-	-	990	-	-
Berây-ı ihrâcât-ı mukâta'a-i zemîn-i kahvehâne	-	-	120	-	120
Berây-ı ihrâcât-ı kalay-ı evâniye ve puşad?/ (H. 1037 ücret-i kalaycı)	-	-	714	1.172	865
Berây-ı harc-ı ücret-i kadîm çavuşân	-	-	9.545	-	-
Berây-ı ihrâcât-ı yapu ve neccâriyye ve ırgâdiyye	-	-	78.741	-	9.806
Berây-ı ziyâfet-i Müftî Efendi kâdî an-Saray	-	-	-	461	549
Berây-ı iştirâ-i hâne-i Mehmed Çelebi	-	-	-	29.000	-
Berây-ı harc-ı müteferrik neccârân ve ırgâdân	-	-	-	18.719	8.720
Berây-ı harc-ı müteferrik berây-ı hamâm-ı vakf-ı mezbûr	-	-	-	3.076	-
Berây-ı iştirâ-i kerâste hâlâ der-mahzen mevcûd	-	-	-	15.859	-
Berây-ı harc-ı hasır câmi'-i şerîf	-	-	-	52	2.250
Berây-ı franca-ı duyûn	-	-	-	38.143	-
Berây-ı harc-ı firunhâ-i cizyehâ-i re'âyâ-i çiftlik Kojulova	-	-	-	66.987	-
Berây-ı harc-ı kiremid	-	-	-	-	2.000
Berây-ı ihrâcât-ı camehâ ve harc-ı sâire ve resm-i mîr-i mîrân	-	-	-	-	7.372
Berây-ı iştirâ-i mismâr	-	-	-	-	1.245
Berây-ı harc-ı çuvalhâ	-	-	-	-	449
Berây-ı seng-i asiyâb	-	-	-	-	2.296
Berây-ı harc-ı deyn-i Dervîş Efendi	-	-	-	-	11.000
Berây-ı harc-ı ... çavuşân fî't-târîhi'l-mezbûr	-	-	-	-	1.292
Berây-ı harc-ı muhâsebe-i Mustafâ Efendi	-	-	-	-	5.800
Berây-ı mukâta'a-i kârbânsarây	-	-	-	-	400
Berây-ı pirinç el-Hâc İbrâhim ve asel	-	-	-	-	13.194
Ara Toplam	633.673	579.163	542.027	655.063	537.162
Masrafda eda olunmayan meblağ	-	-	-	-	30.654
TOPLAM	633.673	579.163	542.027	655.063	567.816

Kaynak: TSMA, D. 1576.

ATATÜRK'ÜN AMASYA GEZİLERİ*

Mehmet Korkud AYDIN**

ÖZET

Atatürk, Ankara'nın başkent ilân edilmesiyle başlayan siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda gerçekleştirilen yeni düzen çalışmalarının sonuçlarını bizzat yerinde görmek ve halkın düşüncesini öğrenmek amacıyla çeşitli tarihlerde yurt gezilerine çıkmıştı.

O'nun, binlerce kilometre mesafe kat ederek gerçekleştirdiği yurt gezileri; "inceleme" veya "açılış" gezileri değildir. Atatürk'ün 17 Ekim 1922'de başlayan gezileri, 20-24 Mayıs 1938 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Mersin, Adana* gezisiyle noktalanmıştır.

Yurt gezileri, planlı, programlı ve kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Gezilere, bakan, müsteşar ve uzmanlardan oluşan kalabalık heyetler katılmıştır. Uzmanlar, halkın beklentilerini, şikâyetlerini içeren raporlar hazırlamışlardır. Ankara'ya dönüşte, hazırlanan raporlar değerlendirilerek sorunlar giderilmeye çalışılmıştır.

Atatürk'ün Amasya gezileri de bu kapsamda değerlendirilmelidir. İlk olarak Milli Mücadele döneminde gelmiştir. Türk İnkılâbının ihtilâl beyannamesi olan Amasya Tamimi'ni 20-21 Haziran 1919'da burada hazırlayıp yayınlamıştı. Yine, İstanbul Hükümetinin temsilcisi Salih Paşa'yı Amasya'da karşılamış ve 20-22 Ekim 1919'da Amasya Protokollerinin hazırlanmasını sağlamıştı.

Gezi kapsamında üçüncü gelişi ise 1924'te olmuştur. Erzurum ve çevresinde yaşanan deprem felaketi üzerine Trabzon'da bulunan Atatürk, Karadeniz yoluyla Samsun-Amasya-Tokat-Sivas ve Erzincan üzerinden Erzurum'a gitmeye karar vermişti. Bu amaçla Samsun üzerinden 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya'ya gelmişti.

Dördüncü gezi, 18 Eylül 1928'de gerçekleşmiştir. Harf inkılabı ve yeni harflerin tanıtılması amacıyla Samsun üzerinden Amasya'ya gelmiş ve Amasyalılarla bir arada olmuştur. Atatürk'ün Amasya'ya beşinci kez gelişi ise 22 Kasım 1930 tarihinde demiryolu hattının açılışı dolayısıyla gerçekleşmiştir.

Anahtar kelimeler: Yurt gezileri, Amasya Tamimi, Latin alfabesi, Erzurum depremi,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Kırıkkale Üniversitesi Rektörlüğü A.İ.İ.T. Bölümü, El-mek: korkudaydin@hotmail.com

ATATURK'S JOURNEYS TO AMASYA

ABSTRACT

After the declaration of Ankara as new capital city, Ataturk has started his journeys to different cities in order to observe the results of new reforms which have been done in political, social, economical and cultural areas.

His long journeys were not only regarding to investigation and opening of new structures. His journeys were started in 17th of October in 1922, and ended in 20-24 May in 1938 with the Journey to Adana and Mersin.

These country journeys were comprehensive, well planned and organised. Ministers, bureaucrats and high rank officials were also attending to the trips. They were prepared reports about the problems and expectations of the public. After returned to Ankara, it was tried to solve the problems that had been observed.

Ataturk's Amasya trips can also be evaluated in this context. First time, during the National struggle he came to Amasya. "Amasya Declaration" which was the roadmap of Turkish revolution has been prepared and written in Amasya in 20-21 June, 1919. He also saw the representative of Istanbul Government Salih Pasha in Amasya in 20-22 October, 1919, and then they signed Amasya Protocol.

His first trip to Amasya in the Country journey context was in 1924. Because of the earthquake happened in Erzurum when he was in Trabzon, he decided to travel to there using the route Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Erzincan and Erzurum. For this purpose, he came to Amasya via Samsun in 24 September, 1924.

Fourth trip has happened in 18 September, 1928. After the announcement of alphabet reform, he came to Amasya in order to promote and introduce the new alphabet.

The fifth visit to Amasya was in 22 November 1930, in order to open the new railway line which reached to Amasya.

Key Words: Country Journeys, Amasya Declaration, Latin Alphabet, Erzurum Earthquake.

GİRİŞ

M. Kemal Atatürk, harikulade seziş kabiliyeti ve üstün meziyetleriyle Türk Milletinin neleri isteyip istemediğini, çok iyi bilen ve tespit edebilen bir liderdi.

Ankara'nın başkent ilân edilmesiyle başlayan siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda gerçekleştirilen yeni düzen çalışmalarının sonuçlarını bizzat yerinde görmek, halkın düşüncesini öğrenmek amacıyla çeşitli tarihlerde yurt gezilerine çıkmıştı.¹ Geziler, ya demiryolu güzergâhı takip edilerek Beyaz Trenle(1935'ten sonra) ya da deniz yolu ile *Ertuğrul Yatı*, *Savarona* ve *Ege*

¹Ertuğrul Zekai Ökte, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938) I**, İstanbul 2000; Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara 1975; Palazoğlu, A. Bekir, **Başöğretmen Atatürk (1919-1928) I** Ankara 1991

Vapuru'yla gerçekleştirmişti. Zaman zaman *Hamidiye* ve *Peyk-i Şevket Krovözörü* gibi ağır silahlı gemiler de gezilere iştirak etmişlerdi.²

17 Ekim 1922'de başlayan yurt gezilerini dönemlere göre gruplandırarak olursak; ilk kapsamlı gezi, 14 Ocak-21 Şubat 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Batı Anadolu Gezisi* olmuştur.³ Hemen akabinde, eşi *Latife Hanım*'la birlikte 13 Mart 1923'te *Eskişehir*, *Konya*, *Karaman* ve *Adana*'yı içine alan Güney gezisine çıkmıştı.

1924'te *Sonbahar Gezilerine* çıkmış, *Şehit Asker Anıtı* 'nın açılışına katılmış, *Afyon*, *Eskişehir*, *Bursa*, *İzmit*, *Trabzon*, *Rize*, *Giresun*, *Ordu*, *Samsun*, *Amasya*, *Tokat*, *Sivas*, *Kayseri*, *Yozgat*, *Erzincan*, *Erzurum* ve *Kars'a* kadar elli bir gün süren uzun bir gezi gerçekleştirmişti.⁴ 3 Ocak-2 Şubat 1925 tarihleri arasında Konya, Adana ve Mersin'e gitmiş, 23 Ağustos-1 Eylül 1925 tarihleri arasında ise Şapka inkılâbı dolayısıyla *Çankırı*, *Kastamonu* ve *İnebolu* gezisini gerçekleştirmişti.⁵ Atatürk, 1 Temmuz 1927'de de işgalden beri gidemediği *İstanbul*'u ziyaret etmiş ve *Dolmabahçe Sarayı*'nda kalmıştı.

5 Haziran-14 Eylül 1928'de de yeni Türk Alfabesinin kabul edilmesi münasebetiyle *İstanbul*, *Tekirdağ*, *Çanakkale*, *Sinop*, *Samsun*, *Amasya*, *Tokat*, *Sivas* ve *Kayseri*'yi kapsayan uzun bir gezi yapmış, halka yeni harfleri tanıtmıştır.

11 Haziran 1930-2 Mart 1931 tarihleri arasında ise Batı, Güney ve Doğu Anadolu'yu kapsayan uzun bir geziye çıkmış; Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini fesh etmesinden sonraki durumu değerlendirmek, *Kubilây*'ın şehit edilmesi olayının izlerini silmek ve yeni bir demiryolu hattını ulaşımına açmak amacıyla binlerce kilometre yol kat etmiştir.⁶

Atatürk, *İran Şahı Rıza Pehlevî* ile 20 Haziran 1934'te Anadolu gezisine çıkmış ve *Ankara*, *Eskişehir* üzerinden *İzmir*, *Balıkesir* ve *Çanakkale*'ye oradan da *İstanbul'a* kadar Şah'a refakat etmişti.⁷ 1937 sonbaharında da Sivas-Malatya hattının açılışına ve Diyarbakır-Iran-Irak demiryolu hattının temel atma törenlerine katılmak üzere bölgeye gitmişti. Hatay politikasıyla ilişkili olan son kapsamlı gezisi ise 20-24 Mayıs 1938 tarihleri arasında *Mersin*, *Adana* gezisi olmuştu. Ciddi rahatsızlıkları olan Atatürk, bu gezisine doktorlarının gözetiminde çıkmıştı.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleştirdiği yurt gezilerinin, özel bir anlam ve önemi vardı. O'nun, binlerce kilometre mesafe kat ederek gerçekleştirdiği yurt gezileri, sadece "inceleme " veya "açılış " gezileri değildi. Atatürk'ün gerçekleştirdiği yurt gezilerinin en önemli özelliği, Türk inkılâbının doğrudan halka anlatılması ve yeni düzenlemelerle ilgili örnek oluşturacak davranışların sergilenmesine imkân sağlamasıydı. O'nun şapka inkılâbıyla ilgili *Kastamonu gezisi*, bu konudaki örneklerden birini oluşturmaktadır.

Yurt gezileri, planlı, programlı ve kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Atatürk, gezilerine, bakan, müsteşar ve uzmanlardan oluşan kalabalık heyetlerle çıkmış, halkın beklentilerini, şikâyetlerini ve yerinde görülen eksiklikleri içeren raporlar hazırlatmıştı. Ankara'ya dönüşte, hazırlanan raporların sonuçlarını paylaşarak sorunların giderilmesine özen göstermişti. Atatürk'ün, halkın arasında, halkla iç-içe bir lider profili oluşturması, yüz-yüze halkın dertlerini

²Afif Büyüktuğrul, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, Ankara 1969, s.98 vd.

³Bu gezi hakkında geniş bilgi için bkz., Matbuat Genel Müdürlüğü, *Gâzi Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında*, Ankara 1923

⁴Bu gezi hakkında geniş bilgi için bkz., Basın Yayın İstihbarat Umum Müdüriyeti, *Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Sonbahar Seyâhatleri*, Ankara 1341

⁵Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925*, Ankara 1959, s.10 vd. Mustafa Eski, *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi*, Ankara 2002, s. 18 vd.

⁶Mesut Aydın, *Atatürk ve Malatya*, Malatya 2006, s. 11 vd.

⁷Ömer Erden, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye'yi Ziyaret Eden Devlet Başkanları*, Ankara 2006, s. 235 vd

dinlemesi, vatandaşın devlet hizmetlerindeki aksamalarla ilgili şikâyetlerini içeren dilekçelerini ilgili kurumlara iletmesi, sorunların ivedilikle halledilmesinde katkı sağlaması, O'nun "halkçı" kimliğini ön plana çıkarttığı gibi devlet-birey ilişkilerinin de canlı tutulmasını sağlamıştı.⁸

Mustafa Kemal Atatürk'ün, yurt gezleri kapsamında gezdiği, gittiği şehir ve kasabalar arasında Amasya'da yer almaktadır. Atatürk, Millî Mücadele'nin başlangıcından beri Türk siyasi hayatında önemli bir yer tutan Amasya'ya beş ayrı ziyaret gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilk ikisi; Türk İnkılâbının da başlangıç evresini oluşturan Millî Mücadele döneminde gerçekleştirmiştir. Ziyaretlerin ilki, Amasya Tamîmi, ikincisi ise Amasya Protokolleri diye bilinen iki önemli belgenin hazırlanma sürecini kapsamaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Amasya'ya üçüncü gelişleri de Sonbahar gezisi olarak bilinen gezi kapsamında olmuştur. Erzurum, Kars ve çevresinde meydana gelen deprem felâketinin acı izlerini silmek ve devletin elini deprem bölgesine ulaştırabilmek amacıyla gerçekleştirilen gezinin güzergâhında yer almaktaydı. Bu amaçla Samsun üzerinden 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya'ya gelmişti.

Dördüncü gezi ve amacı diğerlerinden apayrı bir önem taşımaktaydı. Atatürk'ün İstanbul, Tekirdağ, Bursa Çanakkale ve Karadeniz üzerinden Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri'yi içine alan 1928 yılı sonbaharında yaptığı gezi; yeni Türk Alfabesinin tanıtımı ve halkın kısa süre içinde uyum sağlayacağına dair inancını yine bizzat halkla paylaşmak amacını taşımaktaydı.

Atatürk'ün Amasya'ya son gelişi de ulaşım politikasıyla yakından ilgilidir. Cumhuriyetin ekonomik ve sanayii alanındaki yatırımlarını ve bunların sonuçlarını yerinde görmek amacıyla düzenlenen gezi kapsamında gelmiş, Millî Mücadele yıllarının hatırasını da tekrar yaşama fırsatı bulmuştur. Gezilerin kapsamı ve gerçekleştirilen etkinlikler, aşağıda bölümler halinde verilmiştir.

1. ATATÜRK'ÜN AMASYA'YA İLK GELİŞLERİ

M. Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul hükümetlerinde yer alma konusundaki girişimleri boşa çıkınca, uygun bir görev ve sıfatla Anadolu'ya geçip işgâle ve işgâlcilere karşı mücadeleye girişmekten başka bir çareleri kalmamıştı. Şansı yaver gitmiş, kendisi için uygun bir görev kendiliğinden ortaya çıkmıştı.

İstanbul'daki İşgâl Kuvvetleri komutanlığı, Orta ve Batı Karadeniz bölgesinde özellikle Samsun ve çevresinde yaşanan olayların önüne geçilmesini, geçilmediği takdirde bölgenin Mondros Mütârekesinin 7. maddesine dayanılarak işgâl edileceği tehdidinde bulunuyorlardı. Karadeniz Bölgesi'nde yaşananlardan telaşlanan Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'le durum değerlendirmesi yaparak bölgeye Ordu müfettişi yetkisiyle bir komutanın gönderilmesini ve duruma müdahale edilmesini düşünmüştü. Bu görev için düşünülen isim de M. Kemal Paşa idi.⁹

Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı daha yakından tanımak amacıyla onunla Cercle d'Orient(Serkıl Doryan)'de akşam yemeğinde bir araya gelmişti. Yemekte, dönemin Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa da hazır bulunmuştu. Damat Ferit Paşa, yemekte Mustafa Kemal Paşa'yı tanımaya, düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştı. Mustafa Kemal ise durumu idare etmiş, sadrazamın sorularını, O'nu şüphelendirmeyecek şekilde hatta güven verici sözlerle cevaplandırmıştı. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa da kendisini desteklemişlerdi. Yemekten sonra Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal ismi üzerinde ikna olmuş olmalı ki; "...sizin

⁸Gülbüz Tüfekçi, *Atatürk, Seyahat Notları (1930-1931)*, İstanbul, 1998, s. 11 vd.

⁹Hülya Özkan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920)*, Ankara 1994, s. 34 vd.

gibi seçkin, genç ve kıymetli komutanlara çok ihtiyacımız olacak” diyerek memnuniyetini belirtmişti.¹⁰

Damad Ferit Paşa, M. Kemal Paşa ile ilgili olarak İngilizlere de güvence vermişti. Bu sayede, kendisinden şüphe edilen Mustafa Kemal'in bu göreve atanmasına İngilizlerin de tepki göstermemesi sağlanmıştı. Sıra, konunun, Mustafa Kemal Paşa'ya tebliğ edilmesine gelmişti.

Harbiye Nazırı Şakir Paşa, 30 Nisan 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı Harbiye Nezaretine davet etmiş, Samsun ve civarında yaşanan huzursuzluğu anlattıktan sonra Dokuzuncu Ordu Kıttaat Müfettişliği'ne tayin edildiği bilgisini vermiş ve M. Kemal Paşa da görevi kabul etmişti.¹¹

Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıttaat Müfettişliği, 6 Mayıs 1919'da Padişah Vahdettin tarafından onanmış ve 7 Mayıs 1919'da *“Dokuzuncu Ordu Kıttaat Müfettişliği'ne Verilecek Talimat Suretidir”* başlığını taşıyan bir talimatname hazırlanmıştı. Talimatta, ordu müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa'nın sahip olduğu görev ve sorumluluğun alanı ile beraberinde Samsun'a gidecek olanların isimleri belirtilmişti. Bu konuda işgâl kuvvetleri komutanlığından gerekli izin de alınmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilmesine Padişah Vahdettin de itiraz etmemişti. Bilâkis, Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve atanmasına sıcak bakmıştı. Vahdettin, askerlik geçmiş son derece başarılı olan Mustafa Kemal Paşa'nın bu işin de üstesinden geleceğini iyi biliyordu. Zira; Vahdettin, kısa süre önce gerçekleştirdiği Almanya seyahati sırasında yaverlik görevinde bulunan Mustafa Kemal'i yakından tanımıştı. Diğer taraftan, Mustafa Kemal'in, İttihat ve Terakki Partisi ile ciddi anlaşmazlıklar yaşamış olması ve yapılan atamanın İngilizlerin onayından geçmiş olması Padişah'ı rahatlatan önemli nedenlerdi.

Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini belirleyen talimatnamenin hazırlanmasında Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı'nda bulunan yakın dostlarının katkısı büyüktü. 15 Haziran 1919'dan itibaren III. Ordu Müfettişliği olarak değiştirilecek olan IX. Ordu Kıttaat Müfettişliğinin yetkilerini içeren talimatnamenin hazırlanmasında en büyük pay, Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım (İNANÇ) Paşa'ya aitti.

Kâzım Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın isteklerini dikkate alarak hazırlattığı talimatnameyi, hiç çekinmeden Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya sunmuştu. Maddeler birer birer okunmuş ve Harbiye Nazırı Şakir Paşa, talimatnameyi imzalamaktan kaçınmış, sadece mühür basmakla yetinmişti. Zira, Samsun ve çevresindeki huzursuzluğun önüne geçmek ve huzuru sağlamak amacıyla kaleme alınan bir talimatname değil, bütün Anadolu'yu emri altına alacak geniş çaplı yetkileri içeren bir belge özelliği taşıyordu. Şakir Paşa'nın mühürlediği talimatnameyi cebine koyan Mustafa Kemal Paşa'nın nasıl rahat bir nefes aldığı ve sevince kapıldığı, Falih Rıfkı (ATAY) tarafından kaleme alınan hatıralarında şu şekilde ifade edilmişti:¹² *“Ne âlâ şey... Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçuşa hazırlanan bir kuş gibi idim.”*

Kâzım (İNANÇ) Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten sonra yapacaklarını sezinlemiş olacak ki; *“bir şey mi yapacaksın?”* diye üstü kapalı bir soru sormuş, O da *“Evet. Bir şey yapacağım...”* demek suretiyle gerçekleştirilecek mücadelenin ilk sinyallerini vermişti.¹³

¹⁰Ali Fuat Cebesoy, *Milî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s.80 vd; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım I*, İstanbul 1993, s. 230 vd.

¹¹F. Rıfkı Atay, *Atatürk'ten Hatıraları (1914-1919)*, Ankara 1965, s. 106 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eserleri I: Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*, Ankara 1990, s. 293

¹²F. Rıfkı Atay, *19 Mayıs*, Ankara 1944, s. 22

¹³İsmet Gökçü, *Atatürk'ün Anıları*, Ankara 1997, s. 215; F. Rıfkı Atay, *19 Mayıs*, s. 20

Mustafa Kemal Paşa, kararnamesi çıktıktan sonra 15 Mayıs 1919'da Bâb-ı Âli'ye gitmiş ve Hükümet üyeleriyle görüşmüştü. Ardından, vedâlaşmak için Genelkurmay Başkanlığına gitmiş, orada eski ve yeni Genelkurmay başkanları Fevzi (ÇAKMAK) ve Cevat (ÇOBANLI) Paşalarla görüşmüştü.

M. Kemal Paşa daha sonra Vahdettin'le görüşmek ve vedâ ziyâretinde bulunmak üzere Yıldız Sarayı'na gitmişti. Bu ziyaret esnasında Vahdettin, elini bir tarih kitabının üzerine koyarak; “*Paşa, Paşa! Şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir... Tarihe geçmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir... Paşa, devleti kurtarabilirsin!*” diyerek Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki yeni görevinde belirleyici olmak istemiştir.¹⁴ Bu konuşma, kimilerince Mustafa Kemal'in Padişah tarafından Millî Mücadeleyi başlatmak amacıyla Anadolu'ya gönderildiği şeklinde yorumlanmıştır. Halbuki, yapılan görevlendirmeye üstesinden gelmesi beklenen sorun ortadadır. Kendisinden yapılması istenen iş, Samsun ve çevresindeki huzursuzluğun önüne geçmektir. Durumu M. Kemal Paşa da böyle değerlendirmiş olmalı ki; İstanbul'dan ayrılmadan önce Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan yakın arkadaşı Fethi Bey'i ziyâretinde şöyle bir tespitte bulunmuştu:¹⁵ “*Bâb-ı Âli ve Saray benim hakkımda derin bir gaflet içerisinde bulunuyorlar, meseleden İngilizlerin henüz haberi yoktur.*” Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve çevresindeki olayları yatıştırmanın ötesinde daha büyük düşünceleri vardı.

Mustafa Kemal Paşa, annesi ve kız kardeşiyle vedâlaştıktan sonra 16 Mayıs 1919'da saat 16:00'da 55 kişilik maiyetiyle birlikte Osmanlı Denizcilik İşletmesi'nin küçük bir gemisi olan Bandırma Vapuru'na binerek büyük bir maceraya atılmak üzere Samsun'a doğru yol almaya başlamıştı. Bu arada İstanbul İşgâl Kuvvetleri karargâhında büyük bir hararetililik yaşanmıştı. İşgâl Kuvvetlerinin Karadeniz Orduları Komutanı General Milne, Anadolu'da istedikleri an bir ihtilâl çıkarabilecek özelliklere sahip olan M. Kemal Paşa ve maiyetindekilerin isim listesini içeren görevlendirme yazısını görünce şaşkına dönmüştü. Yapılan görevlendirme, İşgâl kuvvetleri Komutanlığına bildirildiğinde, irtibatı sağlayan baş tercüman Ryan, olağan bir atama olarak değerlendirdiği bu dosyanın içeriğini General Milne'ye zamanında bildirmemişti. General Milne, Mustafa Kemal ve maiyetinin derhal geri çevrilmesini istemiş; hatta Bandırma Vapuru'nun ardından bir torpido göndererek onu tutuklatıp geri getirtmek istemişti. İstanbul'da bu tedbirler alınırken Mustafa Kemal ve arkadaşları, Sinop'a ve oradan da 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmişlerdi.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'un İngiliz işgâli altında olması, şehirde Rum çetelerinin adeta cirit atarcasına serbestçe dolaşmaları, çok sayıda yabancı kontrol subayı ve ajanlarının bulunması nedeniyle burada kalmayı sakıncalı görmüştü. O, bir an önce halkla temasa geçmek, onları yaşanan tehlikelere karşı uyarmak ve silahlı bir direnişe davet etmek için hemen iç bölgelere geçmeyi uygun görmüş ve Havza'ya gelmişti. Fakat, üstlendiği görevin hiç de kolay olmayacağı, yol boyunca karşılaştığı manzaralardan anlaşılyordu.

Mustafa Kemal Paşa, “*içinde sır gibi sakladığı*” bu büyük mücadeleye başlarken çok zor gibi görünen bir şeyi de başarmıştı. Öldü denilen, yerlerde sürüklenen, hor görülen, bitip tükenmekte olan Türk insanını ayağa kaldırmış, ümitsizliğin ve yılgınlığın üstesinden gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs 1919'da Havza'ya gelmişti. Gelişinin ertesi günü, kendisini ziyarete gelen Havza'nın ileri gelenlerine; “*Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız.*” diyerek onlara ümit ve cesâret vermişti.¹⁶

¹⁴F. Rifkî Atay, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 122

¹⁵Mesut Aydın, *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, s. 15

¹⁶Gothard Jaeschke, “*Havza'da Mustafa Kemal Paşa*”, *Belleten*, XLVI/182, (Nisan 1982), Ankara 1982, s. 348

Mustafa Kemal Paşa, Havza'da kaldığı süre içinde bütün yurtta millî bir teşkilâtın kurulması gereğini dile getirmiş ve bunu bir genelge ile bütün komutanlara ve sivil idare âmirlerine bildirmişti. Bu, milletin harekete geçirilmesi için gerekli idi. Çünkü, İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgâl edilmesi, bölge halkına yapılan saldırı ve zulümler hakkında milletin aydınlatılamaması, millî varlığa vurulan bu korkunç darbeye karşı açıktan açığa herhangi bir tepki ve şikâyetin gösterilememesi, millî bir teşkilâtın kurulmasını zorunlu kılıyordu. Bu maksatla 28 Mayıs 1919 tarihinde valilere ve bağımsız mutasarrıflıklara, Kolordu Komutanlıklarına ve Konya'daki II. Ordu Müfettişliğine bizzat bir genelge göndererek karşı karşıya kalınan tehlikeyi anlatmış; *“büyük ve heyecanlı mitingler yapılarak millî gösterilerde bulunulması, bunun bütün kasaba ve köylere kadar yaygınlaştırılması, bütün büyük devletlerin temsilcileriyle Bâbîâlî'ye etkileyici telgraflar çekilmesi,”* ve her yörede millî teşkilat kurulmasını istemişti.¹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın, 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'yle verdiği talimat üzerine İstanbul ve Anadolu'nun değişik yörelerinde işgâle ve işgâlcilere karşı gösteri ve toplantılar yapılmaya başlamıştı.

Havza Genelgesi etkisini göstermiş olacak ki; İşgâl güçleri telaşlanmış ve müfettişlik bölgesindeki hristiyanlara yönelik son günlerde oldukça kaygı verici haberler aldıklarını ve gereken bütün tedbirlerin alması gerektiğini belirtmişlerdir. Gereken önlemler alınmazsa bu durumdan Mustafa Kemal Paşa'nın sorumlu tutulacağı tehdidini de savurmuşlardı. Harbiye Nezareti de 31 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya durumu bildiren bir telgrafi göndermişti.

M. Kemal Paşa ise 3 Haziran 1919'da verdiği cevapta: *“Sivas ve çevresinde eskiden beri bulunan Ermenileri ve sonradan gelen mültecileri yıldınlığa düşürecek hiçbir olay geçmemiştir. Ne Sivas'ta ne de çevresinde kaygı verici herhangi bir durum yoktur. Herkes sükûnet içinde iş ve güçleriyle meşguldür... İzmir ve Manisa'nın işgâli ile ilgili acı haberler üzerine Müslüman halk tarafından yapılan ve Hristiyan azınlıklar hakkında hiçbir düşmanlık duygusu gütmeyen toplantılardan belki de bazılarının ürkmüş olması hatıra gelebilir.*

İtilâf devletleri milletimizin haklarına ve bağımsızlığına saygılı kaldıkça, millet de vatanın saldırıya uğrayıp parçalanmayacağından emin oldukça, Hristiyan azınlıkların korkuya kapılmalarına hiç bir sebep yoktur...” diye tavrını oldukça açık bir surette ortaya koymuştu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Havza'daki faaliyetleri gerek İstanbul hükümeti ve gerekse İşgâl Kuvvetlerinin düşüncelerinin değişmesine ve ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştı. Çok geçmeden de İşgâl güçlerinin İstanbul hükümetine baskıları artarak devam etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılmasını istemişlerdi.¹⁸

Konu, Osmanlı Bakanlar Kurulu'nda görüşülmüş ve Harbiye Nezareti, 8 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı geri çağırmıştı.¹⁹

Geri çağırılma yazısını alan Mustafa Kemal Paşa, 11 Haziran 1919'da kömür ve benzin yokluğundan dolayı dönüşünün gecikeceğini bildirmiş ve aynı yazıda *“çağırılma sebebinin lütfen açıklanmasını”* istemişti.²⁰ Kendisine verilen ilk cevapta, hükümetin aldığı karar gereğince geri çağırılmasının söz konusu olduğu bildirilmişti. Ancak aldığı bu cevaptan tatmin olmayan Mustafa Kemal Paşa, görevden alınışının gerçek nedenini öğrenmek için durumu yakın dostu olan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'ya sormuştu. Cevat Paşa, verdiği cevapta; *“sizin gibi değerli bir*

¹⁷M. K. Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara 2005, s. 15 vd.

¹⁸Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 17

¹⁹Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 19; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, Ankara 1991, s. 3

²⁰Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 20

komutanın faaliyetlerinin kamuoyu üzerinde iyi bir etki bırakmadığını ileri süren İngilizler, İstanbul'a çağrılmanızı istediler” demişti.²¹

Mustafa Kemal Paşa, bu durumda, yol ayrımına gelmişti. Ya, İstanbul'a geri dönecek ya da vatanın düşman işgalinden kurtarılması için faaliyetlerine devam edecekti. Tabii, ikinci yolu seçti. 14 Haziran 1919'da Amasya'dan Padişah'a yolladığı bir yazı ile İstanbul'a gelmeyeceğini, buna zorlandığı takdirde istifa edeceğini, milletin istiklâline kavuşması, saltanatın ve hilafetin yok olmaktan kurtulması için Anadolu'da kalacağını bildirmişti.²²

1.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan Amasya'ya Gelişi

Mustafa Kemal Paşa, 12 Haziran 1919'da iç bölgelerdeki durumu yerinde görmek ve bir değerlendirme yapabilmek amacıyla Havza'dan ayrılmış ve Amasya'ya gelmişti. M. Kemal Paşa ve beraberindekiler, Cülûstepe denilen yerde Amasya'nın askerî ve sivil erkânının da katıldığı kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanmışlardı. Oldukça kalabalık olan Karşılama heyetinde şu isimler yer almaktaydı:²³ Hacı Hafız Tevfik Efendi (Müftü), Mutasarrıf Vekili Mustafa Bey, Topcuzaade Mustafa Bey (Belediye Reisi), Kadialı Himmet Efendi, Cemil Cahit Bey (5. Kafkas Fırkası Ku.), Abdurrahman Kamil Efendi (Vaiz), Hoca Bahaeddin Efendi, Mevlevi Şeyh Cemaleddin Efendi, Veysibeyzaade Nafiz Bey, Kurtoğlu Hasan Bey, Ulemadan İbadizade Mehmet, Şirvani H. Mahmut Efendizade Mehmet, Şirvanizade Mehmet Efendi, Mecdizade Sabri Efendi, (Muallim), Mecdizade Ahmet, Eytam Müdürü Ali Efendi, Hacı Mahmutzaade Mehmet Efendi, Miralayzaade Hamdi Bey, Kofzaade Hafız Mustafa Efendi, Şirinzade Mahmut Efendi, Melekzaade Süleyman Efendi, Kahvecizade Mehmet Efendi, Veysibeyzaade Sıtkı Bey, Seyfizade Ragıp Efendi, Arpacızade Hürrem Bey, Topcuzaade Hilmi Bey, Mehmet Ragıp Bey, Yumukzaade Hamdi Efendi, Mumcuzaade İsmail Hakkı Paşa, Yörgüçzaade Rasim Efendi, Lütü Bey (Türker), Komiser İsmail Bey, Komiser Muavini Osman Bey, Harputizade Hasan Efendi, Gazeteci Mehmet Sırrı Bey, Polis Cemalettin Efendi, Mehmet Ali Bey (Posta Telgraf Müdürü), Abdurrahman Rahmi (Telgrafçı), Jandarma Zabiti Ziya Bey, Harputizade Hasan, Eşraftan Topcuzaade Münir, Hacı Alizade Ahmet, Payaslızaade Yahya, Tüccardan Bicanzaade Süleyman, Yumukosmanzaade Hüsnü, Eşraftan Ilıcakların Halil, Şurutuzade Tevfik, Tiryakizade Tahsin, Hacı Osmanzaade Halil, Çavuşluzade Ahmet, Temiz Alizade Mehmet, Kûsuz Taşanzaade Ahmet, Bosnalızaade Halim, Yumukzaade Ahmet Efendi.

Müftü Hacı Hafız Tevfik Efendi; karşılama esnasında; *“Amasya halkı müdafaa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücâhede edenleri bağrına basmakla müftehir olacaktır.”* diyerek Amasya halkının Mustafa Kemal Paşa'yı bağrına basmasına ve adeta ona bağlılık yemini etmelerine vesile olmuştu.

Cülûstepe; Çelebi Mehmet'in, Fetret devri sırasında padişahlığını ilân ettiği ve cülûs töreninin yapıldığı yerd. Mustafa Kemal'in burada karşılanması ve halk tarafından bu denli kabul görmesi, oldukça manidârdı. Burada, Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tevfik Efendi, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben Amasya halkının duygu ve düşüncelerini aktardıktan sonra *“Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir. Gazânız mübârek olsun”* diyerek hükümet konağına kadar O'na eşlik etmişti. Cülûstepe'de yaşanan bu tarihî an, Amasya ve Amasyalılar adına bambaşka bir anlam ifade etmekteydi. Bu andan itibaren Amasya halkı, Millî Mücadeleyi kabul eden, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını bağrına basan ilk şehir halkı olma özelliğini kazanmıştır.

²¹ Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille)*, (Bugünkü Dille Yayına Haz. Ali Sevim vd.), Ankara 2006, s. 35

²² Genelkurmay Başkanlığı, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 77, Belge:1685; Osman Özsoy, *Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, İstanbul 1999, s. 172 vd

²³ Hüseyin Menç, Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Olaylar-Belgeler-Portreler*, Amasya 2007, s.72

1.1.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Hükümet Konağında Yaptığı Konuşma

Amasyalılar büyük bir kalabalık halinde şehrin girişinden itibaren Mustafa Kemal ve IX. Ordu Müfettişlik erkânıyla beraber Hükümet Konağı'na kadar yürümüşlerdi. Ramazan ayı içinde bulunuluyor olması ve sıcak hava halkın coşkusunu hiç de olumsuz yönde etkilememişti.

Geldiği günün akşamında iftar yemeğinden sonra idare lambalarıyla aydınlatılan Hükümet Konağı'nda Amasyalılara hitaben bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, kendisine gösterilen yakın ilgiye teşekkür etmiş ve şunları söylemişti:²⁴

“Aziz Amasyalılar!

Padişah ve hükümet itilaf devletlerinin elinde esir bir vaziyettedir. Memleket elden gitmek üzere dedir bu kötü vaziyete çare bulmak için sizlerle iş birliği yapmaya geldim. Hep beraber aziz vatanımızı ve istiklalimizi kurtarmak için gayretlerimizle çalışmalıyız.

Efendiler!

İzmir'in daha sonra Manisa ve Aydın'ın işgali gelecekteki tehlikeyi daha açık göstermektedir. İşgâl ve ilhâk gibi hadiseleri, asil milletimizin tamamen muhafazası için mitingler yaparak milli heyecanı çok canlı bir şekilde göstermek lazımdır. Tahammülü imkansız bu acıklı vaziyetin karşısında derhal bir teşkilat kurmak ve büyük devletlerin mümessillerine tesirli telgraflar çekmek lazımdır.

Amasyalılar!

Burası Havza'dan ötesi Pontus oluyor. Sivas'tan doğusu Ermenistan'a katılıyor. Memleket, İngiliz Mandası altına giriyor. Tarihi büyük Türk milleti böyle bir esareti kabul edemez, milletimizin tarihi şerefi vardır.

Muhterem Amasyalılar!

Memleketin her tarafında ateşli çalışmalar başladı. Türk vatanseverlerin gayreti ile garp memleketlerimiz de milli cephele kuruldu. Cenupta Fransızlarla el birliği yapan Ermenilere karşı saldırmaya başladılar. Erzurum'da Ermenilere karşı mücadele başlamıştır. Amasyalılar; ... Ne duruyorsunuz, burada da mutlaka her türlü haklarımızı korumak için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmalıyız.

Amasyalılar!

Düşmanların Samsun'dan yapacağı her hangi bir huruç (çıkartma) hareketine karşı ayaklarımıza çarıklarımızı çekerek vatanın en son kayasına kadar müdafaa edeceğiz. Allah milletimize mağlubiyeti gösterirse bütün evlerimizi, mallarımızı ateşe vererek ve vatani bir harebaza çevirerek boş bir çöl halinde düşmana bırakacağız. Amasyalılar, buna hep beraber yemin edelim.”

Günün ilerleyen saatlerinde Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilerin ikamet edecekleri Saraydüzü kışlasına çıkılmış ve bütün heyecanı ile karşılama töreni bitmiş, herkes dağılmıştı. Paşa, Komiser Muavini Osman Çağan vasıtasıyla Amasya eski müftisi, Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kamil (YETKİN) Efendi'ye Cuma va'zında söylemesini isteği hususları içeren bir not göndermiş ve va'zda o konulara temas etmesini ricâ etmişti.

²⁴Ahmet, Demiray, Resimli Amasya Tarihi, 1954, s. 136

Sultan Bayezid Camii Vaizi Abdurrahman Kamil Efendi, Cuma günü va'zında Mustafa Kemal Paşa'nın ricâsını yerine getirmiş ve bütün Amasyalıları mücâdeleye davet eden şu konuşmayı yapmıştı:

“Ey Ahalî!..

Milletin şeref ve haysiyeti, istiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu felâketten kurtulmak icâb ederse, vatanın son bir ferdine kadar ölmeği göze almak lâzımdır. Artık, Padişah olsun, Halife olsun, ismi, ünvanı ne olursa olsun, hiçbir şahsın ve makamın hikmet ve mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çâre-i halâs, halkın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır. Hep beraber Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanarak vatani kurtaracağız.” diyerek daha o tarihlerde, ileride gerçekleştirilecek olan mücâdelenin adını da koymuştu.²⁵

Sultan Bayezid Camii'nde va'zı dinleyen Mustafa Kemal Paşa, cami çıkışında etkili konuşmasından dolayı Abdurrahman Kamil Efendi'ye teşekkür etmiş, namazdan sonra da memleketin buhrandan kurtulması için dualar edilmiştir.

1.1.2. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kurulması

Amasya'da kaldığı günler içinde Mustafa Kemal Paşa, Havza'da yayınlanan genelge doğrultusunda her yerde olduğu gibi Amasya'da da Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını istemişti.²⁶ Bunu bir emir kabul eden Amasyalılar; 14 Haziran 1919'da Amasya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş ve Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tevfik Efendi'yi de cemiyet başkanlığına getirmişlerdi. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyeleri ise Amasya'nın seçkin simâlarından oluşmaktaydı. Bunlar; Miralay-zâde Hamdi Bey (Ankara'da Amasya Meb'usu) Veysi Bey-zâde Nâfiz Bey, Mumcu-zâde İsmail Hakkı Bey (Kitabet vazifesi uhdesindedir), Şirvânî Hacı Mahmud Efendi-zâde Mehmed Efendi, Mehmed Bey-zâde Lütfi Bey (Elyevm Amasya muhasebecisidir.) Topcu-zâde Hilmi Bey.²⁷

1.1.3. Amasya Tamîmi'nin Hazırlanması

Mustafa Kemal Paşa'nın bu günler zarfında icrâettiği en önemli iş, Nutuk'ta da ifade ettiği gibi yurt genelinde başlayan millî mücâdele hareketini millete mâletmek, millî birlik ve beraberliği sağlayacak bir kurulun oluşmasını sağlamak amacıyla yakın çevresini oluşturan arkadaşlarını Amasya'da toplayıp bir genelge hazırlamak olmuştur. Bunun için Ali Fuat (CEBESÖY) Paşa, Rauf (ORBAY) Bey ve Refet (BELE) Bey'i Amasya'ya çağırılmıştı. Konya'da bulunan II. Ordu müfettişi Cemal Paşa ile XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e de haber verilmişti. 18 Haziran 1919'da Edirne'de bulunan I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'ya bir telgraf çekilerek Anadolu ve Rumeli'deki millî kuruluşların birleştirilmesi gerektiği, bunun için Sivas'ta millî bir kongrenin toplanacağı ve temsilci olarak da Sivas'a iki kişinin yollanması istenmişti.

Ali Fuat Paşa, Rauf Orbay ve Refet Bele 19 Haziran 1919'da Amasya'ya gelmiş, ertesi gün M. Kemal Paşa ile birlikte Millî Mücâdelenin programını belirleyecek hummalı bir çalışma başlatılmıştı. Cafer Tayyar Paşa'ya gönderilen metin esas alınarak 20-22 Haziran 1919 tarihleri arasında devam eden çalışmalar sonunda alınan kararlar, bir beyanname ile Türk Milletine duyurulmuştu. Amasya'da Saraydüzü Kışlası olarak bilinen ve V. Kafkas Fırkası'nın hizmet binası olarak kullanılan yerde, 22 Haziran'a kadar devam eden çalışmalara; 20 nci Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey ve III. Kolordu Komutanı Albay Refet Bele, Albay Arif

²⁵Ahmet, Demiray, age., s.136 vd.; Hüseyin Menç, age., s. 96 vd

²⁶Mehmet Evsile, “Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIV/40, (Mart 1998), Ankara 1998, s. 75 vd.

²⁷Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kutu:2-4, Dosya:14/2, Fihrist:112/Defter

(Ayıcı) Bey, Albay Selahaddin Bey, Samsun Mutasarrıfı Hamit Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Albay Kâzım Dirik katılmıştı.

Çalışmalar sonrasında kaleme alınan ve katılanlarca da imza altına alınan tarihî metin, Amasya Tamîmi adıyla 21-22 Haziran gecesi yurt genelindeki mülkî ve askerî makamlara bildirildi.²⁸

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, Erzurum'da toplanacak kongre için 26 Haziran 1919'da Amasya'dan ayrılarak Tokat'a doğru hareket etmişlerdi.

2. ATATÜRK'ÜN AMASYA'YA İKİNCİ GELİŞLERİ

Atatürk'ün Amasya'ya ikinci gelişi, Amasya Mülâkatı ve Amasya Protokollerinin imzalanmasıyla yakından ilgilidir.

Bilindiği gibi Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar, bu kararların ülke genelinde yarattığı akisler, İstanbul'u karıştırmıştı. Yaşanan gelişmeler karşısında Damat Ferit Paşa hükümeti de itibarını büyük ölçüde yitirmiş ve daha fazla direnemeyerek Sivas Kongresi'nden sonraki günler içinde 2 Ekim 1919'da istifa etmişti.

Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa yerine Tevfik Paşa'yı sadrazamlığı getirmek istediye de O'nun bu görevi kabul etmemesi nedeniyle kısa süreli bir hükümet buhranı yaşanmıştı. Sonuçta, sadaret görevi Ali Rıza Paşa'ya verilmiş ve bu şekilde yeni hükümet kurulabilmişti. Yeni hükümet; Mustafa Kemal Paşa ile Hey'et-i Temsiliye'ye karşı daha ılımlı ve İstanbul-Anadolu ilişkilerini güçlendirecek isimlerden oluşturulmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, 3 Ekim 1919'da Sadrazam Ali Rıza Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta; Erzurum ve Sivas Kongrelerinde oluşan millî teşkilâta saygılı olması şartıyla kendilerine yardımda bulunabileceklerini bildirmişti. Tabii ki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Hey'et-i Temsiliye adına hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın yeni hükümetten yerine getirilmesini talep ettiği bazı şartlar vardı. O dönem için hayati önem taşıyan şartlar şunlardı:

1-Yeni Hükümet, Millî Meclisin açılışına kadar milletin kaderini belirleyecek herhangi bir yükümlülük altına girmemelidir.

2-Barış konferansına gitmesi için seçilecek temsilciler, millî dâvâyı gerçekten kavramış ve milletin güvenini kazanmış bilgili ve yetenekli kimselerden seçilmelidir.

Yukarıda sıralanan taleplere cevap olacak şekilde 5 Ekim 1919'da imzasız; fakat Sadrazam tarafından gönderildiği söylenen bir telgraf alan Mustafa Kemal Paşa, aynı gün İstanbul Hükümeti ile Anadolu arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi için atılacak adımların neler olduğunu şu şekilde sıralanmıştı:

1-Millî Mücâdele'ye tavrı alan asker ve sivil yöneticilerin görevden alınıp cezalandırılmaları,

2-Seçimlerin yapılması, Meclis-i Mebusân'ın açılması,

3-Barış konferansına gidecek kişilerin belirlenmesi,

4-Millî Mücâdele'ye katılmış veya desteklemiş olanlar aleyhine başlatılmış olan kovuşturma ve baskılara son verilmesi.

Söz konusu telgrafın İstanbul'a ulaşmasından sonra Harbiye Nazırı Cemal Paşa ve gazeteci Yunus Nadi Bey; İstanbul Hükümeti ile Hey'et-i Temsiliye arasında uzlaşma sağlayabilmek

²⁸M. K. Atatürk, *age.*, s. 21 vd.

amacıyla bir dizi girişimde bulunmuşlardı. İstanbul’da bu gelişmeler yaşanırken Hey’et-i Temsiliye de İstanbul-Anadolu arasındaki resmî haberleşmelere koyulmuş olan yasağı kaldırmış ve önemli bir adım atmıştı. Taraflar, yapılan müzakereler sonrasında yüz yüze görüşüp anlaşmanın yollarını aramışlardı.

Cemal Paşa, görüşmeler için Bahriye Nazırı Salih Paşa’yı görevlendirdiklerini ve görüşme yeri olarak da Paşa’nın deniz yoluyla ulaşabileceği bir yer olması gerektiğini dile getirmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları da 10 Ekim 1919 tarihli Hey’et-i Temsiliye toplantısında buluşma yeri olarak Amasya’yı belirlemişlerdi. Amasya, bu tarihi görüşmelere ev sahipliği yapacaktı.²⁹

2.1. Salih Paşa-Mustafa Kemal Paşa Buluşması

1919 Ekim’i başında yaşanan bu gelişmelerin ardından Bahriye Nazırı Salih Paşa, 15 Ekim 1919’da İstanbul’dan hareket etmiş ve Heyet-i Temsiliye’nin direktifleri doğrultusunda güzergâh boyunca uğradığı bütün iskelelerde parlak törenlerle karşılanmıştı. Amasya cihetinde de 5. Fırka Kumandanı Mehmet Arif Bey, Salih Paşa’yı Kavak’a giderek orada karşılamış ve Amasya’ya kadar kendilerine refakat etmişti.³⁰

M. Kemal Paşa da Hüseyin Rauf Orbay ve Bekir Sami (KUNDUH) ile birlikte 16 Ekim 1919’da Sivas’tan hareket etmiş, Amasya’ya gelmişti.³¹ Amasya Halkı, 19 Ekim 1919’da Tokat Caddesi’nde Mustafa Kemal Paşa’yı karşılamıştı. Helvacı Mevkiinde “*münci-i millet*” Mustafa Kemal Paşa’yı kalabalık bir halk kitlesi karşılamıştı. Şevkat-i İslâmiye Yurdu’nda yetişen 12 yaşında Yusuf isimli yetim bir çocuk, orada bulunanlar adına yaptığı bir konuşma ile herkesi heyecanlandırmıştı. Yusuf, Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilere şöyle seslenmişti:³²

“Paşam! Hoş geldiniz..

İşte, hükümetin bâni-i sânisî Sultan Mehmed’in kuvvet aldığı yer!...

İşte, Fatih’in torunu, Bayezid’in oğlu Yavuz Sultan Selim’in doğduğu yer!...

İşte, sizi karşılayan ve sizinle beraber olan yer, Amasya...

Paşam!...İstanbul Hükümetinin vermiş olduğu üniformaları, yaldızlı kordonları attınız!...Fakat, onların yerine mazlum milletin müsmin olan iffet ve namusunu taktınız!...

Binler yaşa, binler yaşa!

Milletini düşünen Paşa!...”

2.2. Amasya Mülâkatı ve Protokollerin Hazırlanması

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, Cemil Cahit(TOYDEMİR)Bey’in evinde misafir olmuşlar ve ertesi gün yani 20 Ekim 1919 Çarşamba günü taraflar arasında başlayan görüşmeler, 22 Ekim 1919’da sona ermişti. Üç gün süren görüşmeler sonucunda ikişer nüsha olmak üzere üçü açık ve imzalı, ikisi de imzasız ve gizli olmak üzere beş protokol düzenlenmişti. İlk üç protokol, taraflarca imza altına alınmış; fakat son iki protokol gizli sayılarak imzalanmamıştı.³³ Amasya Görüşmelerinde alınan kararlar ilgili askerî ve sivil makamlara da duyurulmuştu.

²⁹Rauf Orbay, age. I, s.280 vd.; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da*, Ankara 1959, s. 56

³⁰Mehmed Arif, *Mücâhedât-ı Milliye Hatıratı(Anadolu İnkılâbı) (1335 (1919) - 1339 (1923)*, İstanbul 1340; Hüseyin Menç, age.,s.223

³¹Hüseyin Rauf Orbay da hatıralarında; “Bu karar gereğince Salih Paşa, maiyetindekilerle beraber İstanbul’dan yola çıkınca, Mustafa kemal paşa ile ben de Sivas’tan hareketle Ekim’in 19. Günü akşamı, Amasya’da Tümen Kumandanı Cemil Cahit Beyin evinde buluştuk. Ertesi günü de müzakerelere başladık...” diye bahsetmektedir. Bkz., H. R. Orbay, age., s. 283

³²*Emel Gazetesi*, 14 Eylül 1338’den aktaran Hüseyin Menç, age.,s.223 vd.

³³M. K. Atatürk, age., s. 167

İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa'nın Hey'et-i Temsiliye delegesi Kara Vasıf Bey ile birlikte İstanbul'a dönmesi üzerine Mustafa Kemal ve beraberindekiler de Millî Mücadele'nin karargâhı Sivas'a geri dönmüşlerdi.

Amasya, bir kez daha tarihi bir olaya şahitlik etmişti.

3. ATATÜRK'ÜN AMASYA'YA ÜÇÜNCÜ GELİŞLERİ

Milli Mücadele yıllarının en zor, en hareketli günlerinde Amasya'ya gelen ve Milli Mücadele Tarihine Amasya adını damgalayan Atatürk'ün, Cumhuriyetin ilanından sonra yolu Amasya'ya düşmüş, Amasyalılarla kucaklaşmıştır.

3.1. Atatürk'ün Şehre Girişi

Atatürk'ün üçüncü defa Amasya'ya gelişi 1924 Eylül'ünde “*Sonbahar Gezisi*” diye bilinen uzun yurt gezileri kapsamında gerçekleşmiştir.

Sonbahar Gezileri, farklı amaçlarla gerçekleştirilmesi arzu edilen bir yurt gezisiydi. Gezinin bir bölümünün tamamlanmasından sonra Erzurum-Kars ve çevresini ciddi bir şekilde sarsan deprem haberi ulaşmış ve gezinin bundan sonraki seyri değişmiştir. Deprem haberini Trabzon'da alan ve depremin yarattığı hasar hakkında gerekli bilgileri edinen Mustafa Kemal Paşa en kısa süre içinde deprem-zedelerle birlikte olmak isteğini Erzurum ve Kars'taki yetkililere bildirmiş, yolculuk hazırlıklarına başlamıştı. Fakat, Trabzon-Erzurum yolu kapalı olduğundan güzergâhı değiştirmek zorunda kalmıştı. Trabzon'dan Karadeniz sahil yolunu takip ederek Giresun, Ordu ve Samsun'a kadar Hamidiye Krovözörü ile gitmek, daha sonra ise kara yolunu takip ederek deprem bölgesine ulaşmak düşünülmüştü.

Nitekim, 24 Eylül 1924 Çarşamba günü saat 10:00'da Samsun'dan otomobillerle Havza'ya oradan da eşi Latife Hanım ve erkânıyla birlikte akşam saat 19:30 civarında, beş yıl aradan sonra tekrar Amasya'ya gelmiştir. Deprem nedeniyle, güzergâh boyunca yer alan şehir ve kasabalara gönderilen emir ve tamimlerde karşılama törenleri ve eğlenceler düzenlenmemesi belirtilmesine karşın coşku ve büyük bir sevgi seli ile karşılamalar yapılmıştı.

Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Sonbahar Seyâhatleri adlı eserde konumuz ile ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Eserde; “*Reis-i Cumhur Hazretleri, Latife Gazi Mustafa Kemal Hanımefendi ve maiyetleri erkânı ile bu sabah saat onda otomobillerle Samsun'dan mufarekât buyurdular. Samsun'da bulunan berri ve bahri kıtaat-ı askeriye Gazi Hazretlerini selamladı. Samsun ahalisi heyecan ve tehalikle sokaklara döküldü şehrin mahrecinde toplanarak büyük misafiri hararetle tezahürat ile teşyii etti. Samsun belediye heyeti ve valisi Amasya'ya kadar Reis-i Cumhur Hazretlerine refakat eylediler.*

Yol boyunca gösterilen tezahürat-ı ihtiramkârane gayr-ı kabili ifadedir. Kavak'ta, Havza'da ve bütün güzergâhta şehirli ve köylüler istikbale çıkmışlardı. Gazi Hazretleri nerede tevakkuf etse kurbanlar kesiliyor, izharı sürur olunuyordu. Her tarafta bayraklar asılmış, Merzifon, Vezirköprü gibi yakın kazalar ve köylerden halk heyetleri arz-ı tazimat için güzergâha şitap etmişlerdi.

Havza'ya gelmeden Reis-i Cumhur Hazretleri, Samsun-Sivas hattı inşaatını görmüşler Havza'da bilhassa muhacirinin ahvaliyle alakadar olarak iskân ve iâşelerinin tanzim ve ıslahı için bazı emirler vermişlerdir. Akşam karanlığında Amasya görüldü. Şehrin minarelerinde kandiller yıkılmış, bütün sokaklar, caddeler tenvir edilmişti. Ta uzaktan Amasya valisi, kolordu kumandanı ve Amasya halkını temsil eden heyetler Gazi Hazretlerini hürmet ve muhabbetle karşıladılar. Amasya medhalinde ahali tarafından heyecanlı tezahürat yapıldı, toplar atıldı. Bütün gece muhteşem fener alaylarıyla halk ve mektep talebeleri nümayişlerde bulundular.

Milli mücadele tarihinin ilk sahifelerine ismini kaydettiren Amasya, beş sene evvel gördüğü ve tanıştığı halaskarın teşrifine emsalsiz bir sürur ile tes'id etti." denilerek Samsun-Amasya arasındaki kasaba ve köy ahalisinin Mustafa Kemal Paşayı nasıl bir telaş ve sevinç içinde karşıladığı açık bir şekilde ifade edilmiştir.³⁴ Amasya ahalisinin sevinç ve coşkusu da yukarıda anlatılan kasaba ve köy ahalilerinden farklı değildir. Amasya ahalisi, unutamayacağı bir güne hazırlanmıştı. 24 Eylül 1924 Çarşamba günü akşam, şehrin minarelerine kandiller asılmış, bütün cadde ve sokaklar aydınlatılmış, Gâzi Paşa'yı beklenmeye başlamıştı.

Amasya Valiliği bir karşılama heyeti oluşturarak Cülûs Tepe mevkiinde hazırlıklara başlamış, girişte büyük bir zafer takı kurulmuş ve bölgede radyum lambalarıyla aydınlatma yapılmıştır. Şehirdeki câmilerin minareleri ışıklandırılmış ve bu arada Sultan Bayezid Câmii minareleri arasına iri harflerle "*Hoş Geldiniz Gâzi Halâskârımız*" yazılı bir mahya asılmıştı.³⁵

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, Cülûs Tepe'ye geldiklerinde Vali Ahmet Hilmi Bey ve Belediye Reisi Veysibey-zâde Sıtkı Bey birlikte "*Hoş Geldin Paşam!*" diyerek tazimde bulunmuşlardı. Kuşköprü başında da Amasyalı hanımlar tarafından Lâtife Hanım'a "*hoş geldiniz*" denilerek çiçekler verilmişti.³⁶

3.2. Atatürk'ün Şerefine Belediye'de Verilen Akşam Yemeği

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, ahalinin coşkun sevgi seli arasında Belediye Binası'na gelmişlerdi.³⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'yı teşrifleri münasebetiyle Kaleden toplar atılmış ve hazır bulunanlarla birlikte Belediye'de bir akşam yemeği verilmiştir. Ziyâfete, Amasya Musiki Cemiyeti saz grubu da eşlik etmiş, Girift-zen Asım Bey idaresinde müzik icra edilmişti.

Ziyafetten sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa uzunca bir teşekkür konuşması yapmış ve hatırladığı bazı hatıralarını nakletmiştir.³⁸ Konuşmasında;

"Muhterem Efendiler;

Benim için, memleket için, inkılap için çok mühim günler geçirdiğim bir şehirde bulunuyorum. Bu şehrin muhterem ahalisi gecenin zulmetine rağmen beni uzaklardan çok parlak, pek hararetli samimi tezahüratla karşıladılar. Bu dakikada halkın kıymetli mümessilleriyle, mensuplarıyla bir sofrada bulunuyorum. Bütün bunlara ait hissiyâtım, efkârım o kadar çok, o kadar heyecan halindedir ki, bunları ifade ve izah için beşeri lisani gayri kâfi görüyorum. Biliyorsunuz ki, kalbden kalbe yol vardır. Benim bu dakikada bütün tahassüslerimi en vazih bir surette kendi kalplerinizde, kendi vicdanlarınızda okuyabilirsiniz. Yalnız Amasya'da geçirdiğim iki hatırayı ihyâ etmeden geçemeyeceğim. Biri el-yevm müftünüz bulunan Kamil Efendi Hazretlerine aittir.

Efendiler, bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bu şehir halkı da bütün millet gibi vaziyet-i hakikiyeyi anlamamışlardı. Fikirlerde teşevvüş vardı. Dimağlar adeta durgun bir halde idi. Ben burada birçok zevatla beraber Kamil Efendi Hazretleriyle de görüştim. Efendi Hazretleri bana itimad ettiler ve derhal teşebbü aldılar. Aldıkları teşebbüs, bir Cuma günü, şimdi ismini hatırlayamayacağım bir cami-i şerifte, hakikati halka izah etmiş olmasıdır. Efendi hazretleri halka dediler ki: "Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti, istiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür. Bu

³⁴Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Sonbahar Seyâhatleri, s.111 vd.

³⁵Mehmet Önder, age., s.43.

³⁶Ahmet Demiray, age., s.149 vd.; *Açıksöz Gazetesi*, 25 Eylül (1340) 1924

³⁷Ertuğrul Zekâi Ökte, age., s.291; Hüseyin Menç, age., s.516 vd.

³⁸*Hakimiyet-i Millîye Gazetesi*, 26 Eylül 1924; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara, 1997, s. 208 vd.; Ahmet Demiray, age., s.150 vd

felaketten kurtulmak, icab ederse vatanın son bir ferdine kadar ölmeği göze almak lazımdır. Bu noktada büyük milletin azim ile iman ile beraber çalışması lâzımdır ve ilâve ettiler ki, artık Padişah olsun, halife olsun isim ve unvanı her ne olursa olsun hiçbir şahsın ve makamın hikmeti mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne care-i halâs halkın doğrudan doğruya hakimiyeti eline alması ve irâdesini kullanmasıdır.” İşte Efendi Hazretlerinin bu mürşidâne vuku bulan va'z ve nasihatından sonra herkes çalışmaya başladı. Bunun içindir ki, Müftü Kamil Efendi Hazretlerini takdirle yadediyorum. Genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder...

İkinci hatıram şudur:

Bilirsiniz ki, yeni Türk Devleti, Türkiye Cumhuriyeti teessüs etmezden evvel birçok kimseler büyük ecdadımızın sırtlarına yüklenerek muhtelif devletler, muhtelif hükümetler teşkil ettiler. Bunlar hiçbir vakit milletin mevcudiyetini tanımamışlar ve ona hürmet etmemişlerdir. Milletin maddi ve manevi bütün mevcudiyeti, her şeyi, kendi şahsî makam ve menfaatlerinden ibaretti. Kendi mevkileri için milleti, memleketi fedâ etmekte asla tereddüt etmezlerdi. Çok vesileler, bilhassa en son hadiseler bunu ispat etmiştir.

Efendiler, milletin mevcudiyetini zül adledenler, kendilerinin Allah'ın gölgesi olduğunu iddia gafletinde, cüretinde, sahtekarlığında bulunanlar, en nihayet bu mukaddes varlığa ilk defa bu şehirde hürmete mecbur olmuşlardır. Bu noktayı izah etmek için bir iki kelime ilave edeyim. Cümleliz hatırlarsınız ki, Sivas Kongresi'nde milletin iradesini temsil etmek üzere bir hey'et teşekkül etmiş idi. Ben o heyetin rivasetinde idim. Demin izah ettiğim makam sahiplerinin bir murahhası(Bahriye Nazırı Salih Paşa), millet mümessilleriyle karşı karşıya gelmeği kabul ederek İstanbul'dan Amasya'ya gelmişlerdi. Ben milletin mevcudiyetine hürmet, iradesine riayet şartını esas olarak ihtiva eden bir itilafnâme'yi o murahhasa burada imza ettirmiştim. İşte bu itibarla Amasya İnkılap ve Cumhuriyet tarihinde ehemmiyetini daima muhafaza edecek bir mevkii ihrâz eylemiştir.

Efendiler beş sene sonra Amasya'da geçirmekte olduğum bu dakikaların bence çok kıymetli olduğunu beyan etmekle iktifa ediyorum.”

Gece yarısına kadar Türk Ocağı önünde sazlı-sözlü eğlenceler tertip edilmiş, Şefkat-i İslâmiye talebeleri fener alayı ekibi tarafından da gösteriler yapılmıştır.

Ertesi gün yani 25 Eylül 1924 sabahı saat 10:00'da M.Kemal Paşa ve eşi belediye binası önünde bekleyen kabileyle birlikte halkın coşkun tezahüratı arasında Tokat'a hareket etmişlerdir.

4.ATATÜRK'ÜN AMASYA'YA DÖRDÜNCÜ GELİŞLERİ

M.Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilanından sonra Amasya'yı ikinci kez 18 Eylül 1928 tarihinde ziyaret etmişti. Başta da belirtildiği gibi diğerlerinden apayrı bir önem taşımaktaydı. Atatürk'ün İstanbul, Tekirdağ, Bursa, Çanakkale ve Karadeniz üzerinden Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri'yi içine alan ve 1928 yılı sonbaharında yaptığı bu gezinin, Türk Alfabesinin tanıtımı ve yeni harflerin halkla paylaşılmasından başka bir amacı yoktu. Tek isteği, kısa süre içinde halkın yeni alfabeyi benimsemesi ve kavrayarak okuyup yazmasını öğrenmesi idi.Gazi paşa'nın bu gezisi yaklaşık üçbuçuk ay sürmüş ve “Yazı dersi Gezisi” olarak değerlendirilmiştir.³⁹

4.1.M.Kemal Paşa'nın Samsun'dan Amasya'ya Gelişleri

18 Eylül 1928 Salı günü sabah saat 09:00'da Samsun'dan ayrılıp demiryolu güzergâhıyla Ladik, Havza ve Hacı Bayram üzerinden Amasya'ya doğru yola çıkmışlardı. Hakimiyet-i Millîye Gazetesi, haberi; “Büyük Re'is-i Cumhurumuz ve Başvekilimiz dün Samsun'dan Hareketle

³⁹Ertuğrul Zekâi Ökte, age., s.470 vd.

Vatandaşlarının Coşkun ve Candan Tezâhürâtı Arasında Amasya'ya Geldiler, Amasya'da Kısaca Tevakküfden Sonra Turhal İstikâmetinde Seyâhatlerine Devam Buyurdular", "Gâzi Hazretleri Dün Amasya'da birkaç Saat Kaldılar ve Halkı Yeni Harflerden İmtihân Etdikten Sonra Tokat'a Hareket Ettiler" manşetleriye duyururken, Amasya'daki kısa temas ve incelemeleriyle ilgili bilgiler de vermişti. Samsun-Amasya arasında yer alan ara istasyonlarda toplaşan yöre ahalisiyle de görüşerek onların dertlerini dinleyen Gâzi Paşa, öğle yemeğini Havza'da yemiş, Hacı Bayram İstasyonu'nda kendilerini karşılamaya gelen Amasya Valisi başkanlığındaki heyetle beraber Amasya'ya hareket etmişlerdi. Kafiye saat 16:00'da Amasya'ya ulaşmıştı. Amasya'da büyük bir karşılama proramı hazırlanmıştı. Amasya ahalisi, öğrenciler, askeri birlikler istasyondaki yerlerini almışlardı. Amasya Yatı Mektebi izcileri, Spor kulübü, kız ve erkek okul öğrencileri üniformalarıyla karşılama programındaki yerlerini almışlardı.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, beraberinde Başbakan İsmet (İNÖNÜ) ve İçişleri Bakanı Şükrü (KAYA) olduğu halde trenden inip karşılayanları selamlamış ve daha sonra kendileri için tahsis edilen binaya geçmişlerdir. Kısa bir dinlenti sonrası Halkevi'nde başta Amasya Valisi Mehmet Faik (ÜSTÜN) Bey ve Belediye Reisi Arpacı-zâde Hürrem Bey olmak üzere askerî ve mülkî erkân, memur ve öğrenciler ile halktan birçok kişi kara tahta karşısına geçip, yeni harflerle okuyup yazabilme yeteneklerini sergilemişler ve Atatürk'ün huzurunda imtihana tabi tutulmuşlardır.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, birkaç saat kaldıktan sonra trenle Turhal'a doğru yola çıkarak Amasya'dan ayrılmışlardır.⁴²

5. ATATÜRK'ÜN AMASYA'YA BEŞİNCİ GELİŞLERİ

Bilindiği gibi 1929 yılı Türkiye ve diğer ülkeler için oldukça sıkıntılı geçen bir yıldır. Amerika'da başlayan ekonomik krizin etkisi, dünyanın hemen her bölgesinde çok kısa bir zamanda kendisini hissettirmişti. Tabii, bu durumdan Avrupa ve genç Cumhuriyetimizin etkilenmemesi imkânsızdı. Atatürk, ekonomik krizin ülkede yarattığı olumsuz koşulları yerinde gözlemlemek amacıyla 1930 yılı içinde farklı yöreleri içine alacak şekilde geniş çaplı yurt gezilerine çıkma kararı aldı. Fakat, Amasya'yı da kapsayan bu gezinin en önemli nedeni, ekonomik krizin etkilerini gözlemlemek ve halkın ekonomik sıkıntılarına çareler aramak gibi önemli mülâhazalar yanında ülkede yaşanan siyasal çalkantıların da izlerini yerinde gözlemlemektir. Zirâ, bu tarihlerde ülkedeki muhalefetin çok partili hayata geçişin en önemli temsilcisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkasına olan ilgisi⁴³ ve Partinin 17 Kasım 1930'da kendisini feshetmek zorunda kalması sonucunda ortaya çıkan toplumsal sıkıntıları yerinde görmektir.

Gâzi Paşa, ülkenin içinde bulunduğu durumu yakından görmek, halkla bütünleşmek amacıyla 26 Şubat-13 Mart 1930 tarihleri arasında İzmir ve Antalya Gezisi, 9 Haziran-20 Eylül tarihleri arasında İstanbul ve 17 Kasım 1930-6 Ocak 1931 tarihleri arasında ise birçok şehir ve kasabayı içine alan Tetkik gezilerine çıkmıştır. Bu gezi programı kapsamında Tokat ve Turhal üzerinden 22 Kasım 1930'da Amasya'ya gelmiştir.

5.1. Atatürk'ün Turhal Üzerinden Amasya'ya Girişi

Gâzi Paşa, Amasya'yı son olarak 22 Kasım 1930'da ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, Amasya halkı için de çok önemlidir. Zirâ, büyük kurtarıcıları son kez görmüş olacaktı.

⁴⁰Hakimiyeti Millîye Gazetesi, 19 Eylül 1928; Akşam Gazetesi, 18 Eylül 1928; Milliyet Gazetesi, 19 Eylül 1928; Cumhuriyet Gazetesi, 18-19 Eylül 1928

⁴¹Hüseyin Menç, age., s.522 vd.

⁴²Mehmet Önder, age., s.43; Ertuğrul Zekâi Ökte, age., 523

⁴³Ahmet Hamdi Başer, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, Ankara, 1981, s. 21

22 Kasım sabahı Gâzi Paşa ve beraberindekiler, saat 10:30'da özel otomobillerle Tokat'tan Turhal'a gelmişlerdi. Halkın tezahüratı arasında Turhal İstasyonu'nda karşılandılar. Amasya Karşılama heyeti de Turhal'a gitmiş ve Gâzi Paşa'yı Turhal'da karşılamışlardı. Karşılama heyetinde, Amasya Valisi Kadri (ÜÇÖK) Bey, Amasya Milletvekilleri; Nafiz Bey, İsmail Hakkı Bey ve Ahmet Esat Bey, Amasya Belediye Reisi Hürrem Bey, Kolordu Kumandanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi vardı. Gâzi Paşa ve beraberindekiler ile Amasya'dan gelen karşılama heyeti içinde yer alan zevat, Amasya'dan getirilen özel tren ile Amasya'ya hareket etmiş ve saat 12:30'da Amasya'ya ulaşmışlardı. Dönemin ulusal basını da bu geziyi yakından takip etmişti. Anadolu Ajansının yurt genelinde servis ettiği haberde; *"Re'is-i cumhur Hazretleri saat on buçukta Turhal'a gelmişler ve hususi trenle Amasya'ya hareket buyurmuşlardır. Amasya'dan gelen Vali, Meb'uslar ve belediye reisi ve kolordu kumandanı Turhal'da Re'is-i cumhur Hazretlerini selamlamışlardır. Tren saat 12.30'da Amasya'ya muvassalat etmiş ve istasyonda biriken binlerce halk Re'is-i cumhur Hazretlerini alkışlamışlardır."* diyerek; Gâzi Paşa'nın Amasya yolculuğu hakkında bilgi vermiştir.⁴⁴

Gâzi Paşa, bu kısa yolculukta Turhal-Amasya arasındaki demiryolu hattını tecrübe etme imkânını da bulmuştu. Amasya'daki karşılama programı doğrultusunda Halk, istasyona hınca hınç doldurmuştu. Samsun'dan gelen misafirler de vardı. Samsun Valisi Kazım Paşa, Gâzi Paşa'yı Samsun'a kadar refakat edecek heyetle birlikte Amasya'ya gelmişti.

Özel trenle Amasya istasyonuna gelen Cumhurbaşkanı M.Kemal Paşa ve beraberindekiler, Samsun Valisi ve Amasya halkı tarafından çok sıcak ve samimi bir şekilde karşılanmışlardı.⁴⁵ Cumhurbaşkanı Gâzi M.Kemal Paşa'nın beraberinde; Ser-yâver Rusuhî Bey, Özel Kalem Müdürü (Kalem-i Mahsus Müdürü) Hasan Rıza(SOYAK), Cumhurbaşkanlığı Yaverleri, İçişleri(Dâhiliye Vekili) Bakanı Şükrü (KAYA), Dahiliye Vekâleti Kalem-i Mahsus Müdürü Ekrem Bey, Sıhhiye Vekâleti Müsteşarı Hüsameddin Bey bulunuyordu. Uzman ve müşavirler heyeti dışında Kılıç Ali, Salih (Bozok), Recep (PEKER), Cevat Abbas(GÜRER), Falih Rıfkı(ATAY), Recep Zühtü(SOYAK), Reşit Galip, Ruşen Eşref(ÜNAYDIN) ve Mehmet Şevket Bey'den oluşan seçkin bir heyet de yer almıştı.

M.Kemal Paşa ve beraberindeki misafirler, kendileri için hazırlanan otomobillerle Amasya Belediye binasına gitmişler, burada çeşitli heyetleri kabul ederek görüşmüşlerdir. Kendileri onuruna verilen öğle yemeğinin ardından, Saraydüzü mevkiinde bulunan Amasya Orta Mektebi'ni ziyarete gitmişlerdir. Pir İlyas Türbesinin arkasında bulunan Orta Mektep binasına girerken okul kapısının sağındaki bayrak direğine Cumhurbaşkanlığı forsu çekilmişti. Atatürk, öğretmen ve öğrenci topluluğunun alkışları arasında okul bahçesine girdiler.⁴⁶

5.2. Atatürk'ün Amasya Orta Mektebinde Yaptığı İncelemeler

Belediye binasında onuruna verilen yemeğin ardından Gâzi'nin programında; Amasya Orta Mektebini ziyaret vardı. Orta Mektep Binasına girerken okul kapısının yanında bulunan bayrak direğine Cumhurbaşkanlığı Forsu çekilmişti. Öğretmen ve öğrenci topluluğunun alkışları arasında okulun bahçesine girdiler. M.Kemal Paşa, okulu gezmiş ve okul müdürlüğü tarafından oluşturulan okul müzesini gezmiş, müzede yer alan ve Amasya'daki mezarlıklardan toplanan

⁴⁴Vakit Gazetesi, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930

⁴⁵Hakimiyeti Millîye Gazetesi, 24Teşri-i sâni(Kasım) 1930; Son Posta Gazetesi, 24 Teşrin-i sani(Kasım) 1930; Sivas Gazetesi, 24 İkinci Teşrin(Kasım) 1930

⁴⁶Ahmet Demiray, age., s.151 vd.; Hüseyin Menç, age., s.531 Mehmet Önder, age., s.43 vd.; Ertuğrul Zekâi Ökte, age., s.669 vd.

kafataslarını inceleyip bilgiler almıştı.⁴⁷ Sınıflarda yaptığı incelemeler sırasında öğrencilere çeşitli sorular sormuş, aldığı cevaplardan memnun kalmıştı.

Gâzi Paşa'nın Amasya'daki okul teftişi veya ziyareti ulusal basında da yer almış, Hakimiyet-i Milliye, Vakıf ve Cumhuriyet Gazetelerinde; *"Gâzi Hazretleri, birinci sınıf öğrencilerinden kaldırdığı bir çocuğa sorduğu sorularla öğrencinin verdiği cevapları düzelterek verdiği bilgi, bilhassa Türk Tarihi ile Anadolu'ya, El-cezire ve Mısır'a gelen ilk Türklerin eski çağlar ve medeniyetleri ve kökleri hakkında çok canlı bir ders oldu. Re'is- i cumhur Hazretleri okulun müzesinde Amasya mezarlıklarından getirilmiş eski ve yeni insan kafası ile ilgilenerek bunlar hakkında okul müdüründen bilgi aldı."* denilerek teferruatıyla bilgiler verilmiştir.⁴⁸

Gâzi Paşa, Ortaokul ziyaretinden sonra Cumhuriyet Halk Fırkasını ziyaret etmiş, burada Fırka mensuplarını ve Amasya halkından talebi olanları kabul ederek, memleket işleri hakkında uzun müddet sohbet etmişler ve muhataplarını bilgilendirmişlerdir.

Halkın ekonomik sıkıntılarını da dinleyen Cumhurbaşkanı, Amasya'da o dönemde meydana gelen fare istilası ve traktör alımı konularıyla ilgili olarak Başvekalet'e bir telgraf göndermiştir. İlgili telgrafta; *"Amasya'da, Tokat'ın Kazan Ovası'nda, Havza'da fare istilâsı yüzünden ekin pek fena olmuştur. Bütün fare muntıklarında esaslı mücadele lüzumu anlaşıyor. Bazı yerlere arsenik yollanmış; fakat bazılarında gönderilmemiştir. Mesela, Amasya; Vekâletten ilaç istediği halde buraya gönderilmemiştir. Amasya ve Havza'da traktör muamelesinin tacili...."* denilmek suretiyle ilgililerin sorunlarıyla ilgilenilmesini ve çözümlenmesini istemiştir.⁴⁹

5.3. Atatürk'ün Amasya'dan Ayrılışı

18 Kasım 1930'da Kayseri'den başlattığı gezi ile 22 Kasım 1930 Cumartesi günü Amasya'ya gelen Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa, şehirde yaptığı önemli incelemelerin ardından saat 17.00'da demiryolu güzerhanı kullanarak, Amasya İstasyonu'ndan Samsun'a hareket etmişlerdi. Atatürk'e Samsun seyahatinde refakat etmek üzere beraberinde bulunan zevâtlarla birlikte Samsun Valisi Kazım Paşa ve heyeti de katılmıştır.

Atatürk'ün Amasya'dan Samsun'a gidişi ile ilgili haber, Anadolu Ajansından alınan bilgilerle bir sonraki günün yerel ve ulusal gazetelerine de yansımış, manşetten verilmiştir. Vakıf Gazetesi; *"... Bu akşam Samsun'a hareket buyuracaklar ve orada en az iki gün kalacaklardır. Samsun'da kendi evlerinde ikamet buyuracaklardır. Samsun Valisi Kazım Paşa Gazi Hazretlerini Amasya'da karşılamışlardır."*, *"Gazi Hz.Dün akşam Amasya'dan Samsun'a hareket buyurdular"* şeklinde verirken Cumhuriyet Gazetesi de *"Gazi Hz.Dün Gece Coşkun Tezahürat Arasında Samsun'a Muvasalat Ettiler"*, *"Re'is-i cumhur Hazretlerinin Seyahatleri, Reisicumhur Hz. Dün Tokat'dan Amasya'ya Gelmişler ve Akşam Buradan Hareket Ederek Havza Tarikile saat 21'de Samsun'a Teşrif Buyurmuşlardır."* diye haber yapmıştır.⁵⁰

⁴⁷H. Menç, age., s. 531 vd; Orhan Topçuoğlu, *Atatürk Günlüğü I*, Ankara1984, s.24 vd.; Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk ve Eğitim*, Ankara, 1988, s.812.

⁴⁸*Vakıf Gazetesi*, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930; *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 24Teşri-i sâni(Kasım) 1930; *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930

⁴⁹Gülbüz Tüfekçi, age., s.55-56.

⁵⁰*Vakıf Gazetesi*, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930; *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 24Teşri-i sâni(Kasım) 1930; *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930

KAYNAKÇA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kutu:2-4, Dosya:14/2, Fihrist:112/Defter

2.TETKİK ESERLER ve MAKALELER

Atatürk Araştırma Merkezi, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille)**, (Bugünkü Dille Yayına Haz. Ali Sevim vd.), Ankara 2006

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk (1919-1927)**, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara 2005

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara, 1997

ATAY, F. Rıfki, **19 Mayıs**, Ankara 1944

ATAY, F. Rıfki, Fali Rıfki Atay, **Atatürk'ten Hatıraları (1914-1919)**, Ankara 1965

AYDIN, Mesut, **Atatürk ve Malatya**, Malatya 2006

AYDIN, Mesut, **Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri**, İstanbul 1992

Basın Yayın İstihbarat Umum Müdüriyeti, **Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Sonbahar Seyâhatleri**, Ankara 1341

BAŞER,Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Ankara, 1981

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Atatürk Hayatı ve Eserleri I: Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara 1990

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da**, Ankara 1959

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, **Büyük Atamız ve Türk Denizciliği**, Ankara 1969

CEBESoy, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 2000

DEMİRAY, Ahmet, Resimli Amasya Tarihi, 1954

ERDEN, Ömer, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye'yi Ziyaret Eden Devlet Başkanları**, Ankara 2006

ESKİ, Mustafa, **Atatürk'ün Kastamonu Gezisi**, Ankara 2002

EVSİLE, Mehmet, **“Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri”**, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV/40, (Mart 1998), Ankara 1998

Genelkurmay Başkanlığı, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı: 77, Belge:1685

Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 17

Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 19

Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1, Belge: 20

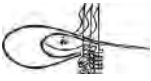
GÖRGÜLÜ, İsmet, **Atatürk'ün Anıları**, Ankara 1997

İMECE, Selim Mustafa, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925**, Ankara 1959

- JAESCHKE, Gothard, “*Havza’da Mustafa Kemal Paşa*”, **Belleten**, XLVI/182, (Nisan 1982), Ankara 1982
- Matbuat Genel Müdürlüğü, **Gâzi Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında**, Ankara 1923
- Mehmed Arif, **Mücâhedât-ı Milliye Hatıratı**(Anadolu İnkılâbı) (1335 (1919) - 1339 (1923), İstanbul 1340
- MENÇ, Hüseyin, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya, Olaylar-Belgeler-Portreler**, Amasya 2007
- ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım I**, İstanbul 1993.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938) I**, İstanbul 2000
- ÖNDER, Mehmet, **Atatürk’ün Yurt Gezileri**, Ankara, 1975
- ÖZKAN, Hülya, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920)**, Ankara 1994
- ÖZSOY, Osman, **Saltanat’tan Cumhuriyet’e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı’nın Perde Arkası**, İstanbul 1999
- PALAZOĞLU, A. Bekir, **Başöğretmen Atatürk (1919-1928) I** Ankara 1991
- PALAZOĞLU, Ahmet Bekir, **Atatürk ve Eğitim**, Ankara, 1988
- TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar I**, Ankara 1991
- TOPÇUOĞLU, Orhan, **Atatürk Günlüğü I**, Ankara 1984
- TÜFEKÇİ, Gürbüz, **Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)**, Kaynak yayınları, İstanbul, 1998

3.SÜRELİ YAYINLAR

- Açıksöz Gazetesi**, 25 Eylül (1340) 1924
- Akşam Gazetesi**, 18 Eylül 1928
- Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Eylül 1928
- Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930
- Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930
- Emel Gazetesi**, 14 Eylül 1338
- Hakimiyeti Millîye Gazetesi**, 19 Eylül 1928
- Hakimiyeti Millîye Gazetesi**, 24Teşri-i sâni(Kasım) 1930
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi**, 26 Eylül 1924
- Milliyet Gazetesi**, 19 Eylül 1928
- Sivas Gazetesi**, 24 İkinci Teşrin(Kasım) 1930
- Son Posta Gazetesi**, 24 Teşrin-i sani(Kasım) 1930
- Vakit Gazetesi**, 23 Teşri-i sâni(Kasım) 1930

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ BELGELERİ IŞIĞINDA MÜDAFAA-İ HUKUK GRUBU'NUN KURULUŞU VE ÜLKE GENELİNDE GRUBA AİT HEYET-İ MERKEZİYE LİSTELERİNİN OLUŞTURULMASI*

Mesut AYDIN**

ÖZET

Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulduğu dönemde, Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında siyasi parti veya partiler mevcut değildi. Onun yerine, Sivas Kongresi'nde oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etkili olmuştu. Başlangıç itibarıyla milletvekilleri arasında düşünce bakımından tam bir mutabakat vardı. Fakat zaman geçtikçe, Meclis'te ortaklaşa bir çalışmanın sağlanıp düzenlenmesinde güçlükler belirmeye başladı. En basit konularda bile oylar dağılmaya başlamıştı. Olağanüstü şartların yaşandığı bir ortamda Meclis'te iş görülemiyordu. Bu duruma bir çare olmak üzere 1920 yılının ortalarında birtakım gruplar oluşturulmaya çalışıldı. Bu gruplar, Mustafa Kemal'in 13 Eylül 1920'de Halkçılık programını açıklamasından sonra ortaya çıkmaya başlamışlardı.

Söz konusu gruplar ise şunlardır: Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu vb. Bunlardan başka, isimsiz olarak özel maksatlarla kurulan bazı küçük gruplar da vardı.

Mevcut grupları birleştirmek veyahut mevcut gruplardan birini destekleyerek iş görmenin mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal, meclis içinde birlik ve beraberliği sağlayacak bir grup oluşturulması için bir çalışma başlatmıştı. Mustafa Kemal, "inkılâpçı zihniyete" sahip milletvekilleriyle gruplar halinde vilayet konağında görüştüktan sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla büyük bir grup kurmaya karar vermişti. Bu aşamada, ülke genelindeki Müdafaa-i Hukuk teşkilatları da önemli görevler üstlenmiş ve oluşturdukları "heyet-i merkeziye" listelerini Ankara'ya ulaştırmışlardı.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu; 10 Mayıs 1921'de kurulmuştu. Birinci Grup da denilen Müdafaa-i Hukuk Grubu; ilk toplantısını 133 milletvekilinin katılımıyla Erkek Öğretmen Okulu'nun Konferans Salonu'nda yapmıştır. Başkanlığına Mustafa Kemal seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müdafaa-i Hukuk, Büyük Millet Meclisi, Gruplar

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, El-mek: mesutaydin05@gmail.com

THE FOUNDING OF THE MUDAFAA-I HUKUK (DEFENDERS OF LAW) PARTY AND THE MAKING OF THE COUNTRYWIDE HEYET-I MERKEZIYE (CENTRAL COMMISSION) LISTS IN THE LIGHT OF THE PRESIDENCY ARCHIEVES

ABSTRACT

There were no political parties during the time of the foundation of the Turkish Parliament (Grand National Assembly of Turkey). Instead, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (The Union for the Defence of Law in Anatolia and Rumelia) was efficient. At the beginning, there was total agreement among the representatives. But in time, difficulties arose in procuring and organising cooperative work. Votes were scattered even in simplest matters. The Parliament, thus, turned inactive in a time of great burdens. To solve the problem, in the mid-1920s, some political groups were founded. These groups began to surface after Mustafa Kemal publicised his agenda of Populism on 13th September 1920.

These groups were Tesanüt (Solidarity) Group, İstiklâl (Freedom) Group, Müdafaa-i Hukuk (Defenders of Law) Society, Halk (People's) Society, Islahat (Reformation) Group etc. Apart from them, there were also some nameless minor groups founded for special purposes.

Recognising the impossibility of moving on by uniting or suppoorting the groups at hand, Mustafa Kemal started to work on the foundation of a new group to establish unity and solidarity within the Parliament. After negotiating with the reformist members of the Parliament in groups in the presidency residence, Mustafa Kemal decided to form a statelly political group with the name of Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Group (The Defence of Law in Anatolia and Rumelia Group).

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Group (The Defence of Law in Anatolia and Rumelia Group) was established on 10th May 1921. Also known as the First Group, the Defence of Law Group held its firts meeting at the Conference Hall of the Teachers' School (Erkek Öğretmen Okulu) in the presence of its 133 members. Mustafa Kemal was elected the president of the group.

Key Words: Müdafaa-i Hukuk (Defence of Law), Büyük Millet Meclisi (Grand National Assembly), Groups

1.GİRİŞ

M. Kemal ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçerek Milli Mücadeleyi başlatmaları; ülke genelinde Müdafaa-i Hukuk ruhunun oluşmasında ve kabûl görmesinde etkili olan en önemli girişimlerden biridir.

Paşa, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a dönmüş ve mevcut durumu değerlendirerek İzzet Paşa Hükümeti'nde görev almak istemişti. Bu konudaki girişimleri boşa çıkınca, uygun bir görev ve sıfatla Anadolu'ya geçip işgâle ve işgâlcilere karşı mücâdeleye girişmeye karar vermişti.

19 Mayıs 1919'da Dokuzuncu Ordu Kıtaat Müfettişi yetkisiyle Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, Samsun'a geldiğinde hem kendisinin hem de ülkenin kaderini belirleyecek bir program dahilinde çalışmalarına hız vermişti. Daha Havza'da iken yayınladığı beyanname ile bütün yurttaki millî bir teşkilâtın kurulması gereğini dile getirmiş ve ülke genelinde büyük bir heyecan yaratmıştı.¹

Bu, milletin harekete geçirilmesi için gerekli idi. Çünkü, İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgâl edilmesi, bölge halkına yapılan saldırı ve zulümler hakkında milletin aydınlatılamaması, millî varlığa vurulan bu korkunç darbeye karşı açıktan açığa herhangi bir tepki ve şikâyetin gösterilememesi, millî bir teşkilâtın kurulmasını zorunlu kılıyordu.²

Mustafa Kemal Paşa'nın, 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'yle verdiği talimat üzerine İstanbul ve Anadolu'nun değişik yörelerinde işgâl ve işgâlcilere karşı gösteri ve toplantılar yapılmaya başlamıştı. Bu, müdafaa-i Hukuk rûhunun doğuşu idi.

Havza Genelgesi'nin bir başka etkisi de İşgâl güçlerini telaşlandırması ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu görevden azledilmesini, geri çağrılmasını istemeleriydi.

Mustafa Kemal Paşa, bu durumda, yol ayrımına gelmişti. Ya, İstanbul'a geri dönecek ya da vatanın düşman işgâlinde kurtarılması için faaliyetlerine devam edecekti. Tabii, ikinci yolu seçti. 14 Haziran 1919'da Amasya'dan Padişah'a yolladığı bir yazı ile İstanbul'a gelmeyeceğini, buna zorlandığı takdirde istifa edeceğini, milletin istiklâline kavuşması, saltanatın ve hilafetin yok olmaktan kurtulması için Anadolu'da kalacağını bildirmişti.³

2. Mustafa Kemal Paşa ve Amasya Tamîmi

Mustafa Kemal Paşa, iç bölgelerdeki durumu yerinde görmek ve bir değerlendirme yapabilmek amacıyla Havza'dan ayrılmış ve Amasya'ya gelmişti. M. Kemal Paşa ve beraberindekiler, Cülûstepe denilen yerde Amasya'nın askerî ve sivil erkânının da katıldığı kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanmışlardı. Müftü Hacı Hafız Tevfik Efendi; "*Amasya halkı müdafaa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücâhede edenleri bağrına basmakla müftechir olacaktır.*" diyerek Amasya halkının Mustafa Kemal Paşa'yı bağrına basmasına ve adeta ona bağlılık yemini etmelerine vesile olmuştu.

Cülûstepe; Çelebi Mehmet'in, Fetret devri sırasında padişahlığını ilân ettiği ve cülûs töreninin yapıldığı yerd. Mustafa Kemal'in burada karşılanması ve halk tarafından bu denli kabul görmesi, oldukça manidârdı. Burada, Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tevfik Efendi, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben Amasya halkının duygu ve düşüncelerini aktardıktan sonra "*Paşam! Bütün Amasya emrinizdedir. Gazânız mübârek olsun*" diyerek hükümet konağına kadar O'na eşlik etmişti. Cülûstepe'de yaşanan bu tarihî an, Amasya ve Amasyalılar adına bambaşka bir anlam ifade etmekteydi. Bu andan itibaren Amasya halkı, Millî Mücâdeleyi kabul eden, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını bağrına basan ilk şehir halkı olma özelliğini kazanmıştır.

Amasya'ya geldiği günün akşamında Hükümet Konağı'nda Amasyalılara hitaben bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, kendisine gösterilen yakın ilgiye teşekkür etmiş ve her yerde olduğu gibi Amasya'da da Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını istemişti. Bunu bir emir kabul eden Amasyalılar; 14 Haziran 1919'da Amasya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş ve

¹Gothard Jaeschke, "*Havza'da Mustafa Kemal Paşa*", **Belleten**, XLVI/182, (Nisan 1982), Ankara 1982, s. 348

²M. K. Atatürk, M. K. Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, (Bugünkü dille yayına hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara 1999, s. 15 vd.

³Genelkurmay Başkanlığı, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı: 77, Belge:1685; Osman Özsoy, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**, İstanbul 1999, s. 172 vd

Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tevfik Efendi'yi de cemiyet başkanlığına getirmişlerdi.⁴ Aynı gün, Amasya'nın en büyük câmii olan Sultan Bayezid Câmii'nde Vâiz Abdurrahman Kamil (YETKİN) Efendi, hutbede halka yaptığı konuşmada; “*Yegâne kurtuluş çaresi, halkımızın doğrudan doğruya hakimiyetini eline alması ve irâdesini kullanmasıdır*” diyerek daha o tarihlerde, ileride gerçekleştirilecek olan mücâdelenin adını da koymuştu.⁵

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta da ifade ettiği gibi yurt genelinde başlayan müdâfaa-i hukuk hareketini millete mâletmek, millî birlik ve beraberliği sağlayacak bir kurulun oluşmasını sağlamak amacıyla yakın çevresini oluşturan arkadaşlarını Amasya'da toplayıp bir çalışma başlatmak istemişti. Bunun için Ali Fuat (CEBESoy) Paşa, Rauf (ORBAY) Bey ve Refet (BELE) Bey'i Amasya'ya çağırmişti. Konya'da bulunan II. Ordu müfettişi Cemal Paşa ile XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e de haber verilmişti.⁶ 18 Haziran 1919'da Edirne'de bulunan I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'ya bir telgraf çekilerek Anadolu ve Rumeli'deki millî kuruluşların birleştirilmesi gerektiği, bunun için de Sivas'ta millî bir kongrenin toplanacağını ve temsilci olarak Sivas'a iki kişinin yollanması istendi.

Ali Fuat Paşa, Rauf Orbay ve Refet Bele 19 Haziran 1919'da Amasya'ya gelmiş ve ertesi gün M. Kemal Paşa ile birlikte Millî Mücâdelenin programını belirleyecek hummalı bir çalışma başlatılmıştı.⁷ Cafer Tayyar Paşa'ya gönderilen metin esas alınarak 20-22 Haziran 1919 tarihleri arasında devam eden çalışmalar sonunda alınan kararlar bir beyanname ile Türk Milletine duyurulmuştur.

Amasya Tamîmi'nin yayınlanması ve millî bir hareketin hazırlanması, İngilizleri olduğu kadar İstanbul hükümetini de tedirgin etmişti. Zirâ, Amasya Tamimi, siyasî ve hukukî yönden büyük bir önem taşımaktadır. Bu tarihî belgeyle Millî Mücâdele fikri, kuvveden fiile intikal etmiş; yani bir fikir olmaktan çıkmış, eyleme dönüşmüştür. Bu tamîm ile Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da başlayan Millî Mücâdelenin hedefini, stratejisini ve yöntemini belirlemiştir. Bu tamîmle Anadolu'nun değişik yörelerinde çoban ateşi şeklindeki parıltılar, istiklâl meşalesine dönüşmüştür.

Amasya Tamîmi, Millî hakimiyet fikrine dayanan yeni bir Türk Devleti'nin kurulması yolunda kaleme alınan bir ihtilâl beyannamesidir. Bu tamîm ile millî irâde dile getirilmiş, “*milletin istiklâlîni yine millet azim ve kararı kurtaracaktır*” sözüyle millet gerçeğine vurgu yapılmış, millî hakimiyetin önünde yer alan saltanat ve hilafet gibi engellerin ortadan kaldırılmasını gerekli kılan yollar birer birer açılmıştır.

Amasya Tamîmi gibi tarihî bir belgeyi hayata geçiren Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran 1919'da Erzurum'a gitmek üzere Amasya'dan ayrılmıştı. Tokat'ta bir gece kaldıktan sonra 27 Haziran 1919'da Sivas'a gelmiş, Sivas'ta, başta Vali Reşid Bey olmak üzere halk ve asker tarafından büyük bir sevinç gösterileriyle karşılanmıştı.

3. Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum Kongresi

Sivas'ta fazlaca kalmayan M. Kemal Paşa ve beraberindekiler, Suşehri ve Erzincan üzerinden 3 Temmuz 1919'da halkın ve askerlerin içten gelen samimi gösterileri arasında, Erzurum'a girdi. Başta, XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir olmak üzere Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valisi Mazhar Müfit (KANSU) ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye

⁴Mehmet Evsile, “*Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri*”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/40, (Mart 1998), Ankara 1998, s. 75 vd.

⁵Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Olaylar-Belgeler-Portreler*, Amasya 2007, s. 115 vd.

⁶Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 52 vd

⁷Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s.70; Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz III, Sayı: 27, İstanbul 1962-1963, s.18,

Cemiyeti'ne mensup bir heyet, Mustafa Kemal Paşa'yı Ilıca'da karşılamışlardı. İstanbul Kapısı'ndan şehre girişte de askerî tören düzenlenmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini kendi varlığı için tehlikeli bulan İstanbul Hükümeti, 8 Haziran 1919'dan itibaren O'nu İstanbul'a geri getirebilmek için birçok teşebbüste bulunmuştu. Son olarak da yeni Harbiye Nazırı Ferit Paşa, 5 Temmuz 1919'da padişah adına İstanbul'a geri gelmesini istemişti.

Harbiye Nazırı bizzat makine başında Mustafa Kemal Paşa'yla konuşup, İstanbul'a dönmesi ricâsında bulunmuştu. Şeref ve haysiyetinin hayat ve istikbalinin güvence altında olduğunu vurguladı. Padişah ve İtilâf devletleri temsilcilerinin de kendisinin İstanbul'a dönmelerini beklediğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa, ısrarla geri dön çağrısı yapan Harbiye Nazırına; *"Vatan ve milletin selâmeti için hizmet etmekten başka bir amacı olmadığını"* söyleyerek İstanbul'a dönmeyeceğini bildirdi.

İstanbul ile gerçekleşen son haberleşmenin üzerinden çok geçmeden, 8 Temmuz 1919'da padişah adına Başkâtip Ali Fuat (TÜRKGELDİ) imzasıyla yeni bir telgraf gönderildi.⁸ Padişah, telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmesini, şayet isterse Anadolu'nun bir yerinde olayların yatışmasına kadar izin alabileceğini, eğer İstanbul'a dönmek isterse de İngilizler tarafından kendisine yönelik hiçbir olumsuz davranışta bulunmayacaklarına dair teminat verdiklerini belirtmişti.

Mustafa Kemal Paşa, daha bu telgrafta cevap vermeden III. Ordu müfettişliği görevinden alınmıştı. Vahdettin'in onayladığı yazıda kısaca; *"Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verilmiştir..."* emri yazılıydı.⁹ Bunu bildirmek için de Saray Başkâtibi Ali Fuat Bey, 8/9 Temmuz gecesi saat 22:30'da Mustafa Kemal'i makine başına çağırarak, *"durumun gereği olarak"* görevine son verildiğini belirtmişti.¹⁰

Mustafa Kemal Paşa, görevden alındığının kendisine bildirilmesi üzerine arkadaşlarıyla bir durum değerlendirmesi yapmıştı. Toplantıya, İstanbul Hükümetince görevden alınan Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey'in yanı sıra XV.inci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, Rauf (ORBAY), İzmit eski mutasarrıfı Süreyya Bey, III. Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Kâzım (DİRİK), Hüsrev (GEREDE) ve Dr. Refik (SAYDAM) katılmışlardı.

Toplantıda, olağanüstü şartlardan kaynaklanan tehlikeleri hatırlatan Mustafa Kemal Paşa; *"millete önder olacakların, son nefeslerini verinceye kadar millî amaçlar uğrunda fedakârlığa devam edeceklerine dair daha işin başında karar vermeleri"* gerektiğini dile getirmişti.

Kalplerinde bu gücü duymayanların teşebbüse geçmemelerini, zirâ hem kendilerini hem de milleti aldatmış olacaklarını ifade eden Mustafa Kemal, üstlendikleri görevin, resmî makam ve üniformaya sığınarak el altından yürütülebilecek türden bir görev olmadığını, aksine yapılacak işin; *"Açıkça ortaya çıkmak ve milletin hakları adına gür sesle bağırmak ve bütün milleti bu sese ortak etmek"* olduğunu anlatmıştır.

Millî teşkilatın başına geçecek kişinin belirlenmesi gerektiğine de değinen Mustafa Kemal Paşa, bu iş için kendisi ya da bir başkasının seçilmesinde sakınca görmediğini hatırlatarak; *"Yeter ki, o arkadaş, bugünkü durumun kendisinden beklediği şekilde harekete evet diyebilsin!"* demişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma ve açıklamalardan sonra karar verebilmek ve bir süre düşünüp özel görüşmeler yapabilmek için toplantıya ara verilmişti. Tekrar toplanıldığında ise

⁸Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921) Tarihleri Arasına Ait 106 Belge, Ankara 1982, Belge No: 51

⁹Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921) Tarihleri Arasına Ait 106 Belge, Ankara 1982, Belge No: 53

¹⁰Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi I: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine, Ankara 1998, s. 201

orada bulunanlar; Mustafa Kemal Paşa'nın işin başında devam etmesini, kendilerinin de O'na yardımcı ve destek olacaklarını dile getirmişlerdi. Bu karar, Havza'dan beri kangren haline dönüşen *"İstanbul'a gel" çağrılarında da bir cevap mahiyetinde idi. Nitekim; Mustafa Kemal Paşa, resmî görev ve askerlikten ayrıldıktan sonra da "üst komutan" imiş gibi emirlerinin yerine getirilmesinin başarı için temel şart olduğunu belirtmiş ve O'nun bu düşüncesi benimsenip kabul gördükten sonra toplantıya son verilmişti.*¹¹

Yapılan toplantıdan sonra Mustafa Kemal Paşa, 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 23:45'de Padişah Vahdettin'e bir dilekçe göndererek askerlik mesleğinden ve sahip olduğu bütün san ve ünvanlardan istifa ettiğini şu cümlelerle açıklamıştı: *"Mübârek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine baş eğmemek için millî mücâhede uğrunda milletle beraber serbest suretle çalışmağa resmî ve askerî sıfatım artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmağa mukaddesatım namına söz vermiş olduğumdan dolayı pek çok sevdiğim askerlik görevime mesleğime bugün vedâ ve istifa ettim. Bundan sonra mukaddes millî gayemiz için her türlü fedâkârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferd-i mücâhid suretiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilân eylerim. Mustafa Kemal"*

İstifa olayından sonra Mustafa Kemal Paşa'yı üzen ilk şey, İstanbul'dan beraberinde getirdiği, müfettişlik kurmay başkanı ve kader arkadaşı olan Kazım Dirik'le yollarının ayrılmasıydı. Kazım Bey, koltuğu altındaki dosya ile içeri girerek, *"Paşam askerlikten istifa ettiğinize göre bundan sonra benim vazîfede devam etmeme imkân kalmadı. Evrâkı kime teslim etmemi emir buyurursunuz"* demek suretiyle Mustafa Kemal'i terk etmişti.

Sevindirici olan böyle bir olayın bir daha yaşanmamasıydı. Tam tersine, Mustafa Kemal'e bağlılığını ifade eden, kaldıkları yerden yola devam edeceklerini belirtenler çoğunlukta idi. XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy, daha İstanbul'dan itibaren kolordusuyla beraber emrinde olduğunu ifade etmiş ve gerekirse askerlikten de istifa edebileceğini bildirmişti.¹² Ama en anlamlısı, XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın gösterdiği tutumdur.

Kâzım Karabekir Paşa, askerlikten ayrıldığı gün Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve *"bundan sonra kolordum ve ben emirlerinizi eskisi gibi yerine getirmeyi bir şeref bileceğiz"* demişti. Refet Bele de O'nun yanında yer almış, kolordu komutanlığından ayrılınca yanına gitmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'yı istifa olayından sonra yalnız bırakmayan bir başka arkadaşı da Rauf Orbay olmuştu. Rauf Bey, *"Vatan ve milletin halâs ve istiklâli temin olununcaya kadar Mustafa Kemal Paşa ile çalışacağımıza mukaddesatımız namına ahd ü peyman eylediğimizi arz ve ilan eylerim"* demek suretiyle O'nu yüreklendirmişti.¹³

Vilâyet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi de 10 Temmuz 1919'da, aldıkları bir kararla, Mustafa Kemal Paşa'nın Cemiyetin başına geçmesini, yönetim kurulu başkanlığını kabul etmesini istemişlerdi.¹⁴

Erzurum Kongresi, Vilâyat-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin ortaklaşa düzenledikleri bir kongre idi. Kongre düzenleme nedeni, Paris Barış Konferansı'nda Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin geleceği ile ilgili olarak farklı düşüncelerin dillendirilmiş olmasıydı. Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinden bahsediliyor; Trabzon ve havalisinde Pontus Rum İmparatorluğu'nu yeniden diriltecek

¹¹M. K. Atatürk, age., s. 30 vd.; Hüseyin Gerede, *Hüseyin Gerede'nin Anıları (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938)*, İstanbul 2002, s. 50 vd.; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, Ankara 1986, s. 38

¹²Ali Fuat Cebesoy, age., s. 123 vd.

¹³A. F. Cebesoy, age., s. 124 vd.

¹⁴M. K. Atatürk, age., s. 44

bir Rum devletinin kurulması düşünülüyordu. Ayrıca; Güneydoğu Anadolu Bölgesinde özerk bir Kürdistan kurulması da öngörülüyordu.

Bu gelişmeler, bölge halkını birbirine yakınlaştırmış, ortak bir cephe oluşturmak için birlikte hareket etme kararı almışlardı. Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'ne başvurarak, ortak bir kongre düzenlenmesi isteğini iletmisti.¹⁵ Böylece, bölge halkının sesi, dünya kamuoyuna duyurulmuş olacaktı.

Cemiyetler arasında yapılan görüşmeler sonucunda, İkinci Meşrutiyetin ilân edildiği gün olan 10 Temmuz 1908'in yıl dönümüne denk gelecek şekilde Erzurum'da bir kongre düzenleme kararı almışlardı. Kongrenin toplanma tarihi de milâdî takvime göre 23 Temmuz'a karşılık gelmekte idi.

Kongrenin toplanmasıyla ilgili fikri aşamada herhangi bir etkinliği olmayan Mustafa Kemal Paşa, 10 Temmuz 1919'da cemiyetin Erzurum şubesinin teklifiyle beş kişilik "*Heyet-i Faale'nin*" başkanlığına getirilmiş ve böylece resmî bir hüviyet kazanmıştı.¹⁶

Erzurum Kongresi, Atatürk'ün ifadesiyle; "pek gösterişsiz bir okul salonunda" 23 Temmuz 1919 tarihinde çalışmalarına başlamıştı. Kongreye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan Vilâyat-ı sitteden, Trabzon vilayetinden ve Nahçıvan'dan temsilci gelmesi beklenirken, türlü nedenlerden dolayı birçok yöreye mensup temsilci gelememişti.

Aynı gün, kongre başkanlığı için aday olan Mustafa Kemal Paşa, kongreye katılan temsilcilerin 38'inin oyunu alarak kongre başkanlığına seçilmişti.¹⁷

Başkan seçildikten sonra kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa, uzun bir konuşmadan sonra milletin mukadderatına talip olacak millî irâdenin ancak Anadolu'dan doğabileceğini ifâde etmiş, millî irâdeye dayanan bir Millet Meclisi'nin açılmasını, kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak göstermiştir.¹⁸

14 gün boyunca çalışmalarını sürdüren kongre, 7 Ağustos 1919'da çalışmalarını sona erdirmiştir.

Kongre çalışmaları sonunda alınan kararlar, on maddelik bir beyanname ile kamuoyuna duyurmuştur.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa, 7 Ağustos 1919'da yaptığı kapanış konuşmasında; "*esaslı kararlar alındığını ve cihana milletimizin varlığının ve birliğinin gösterildiğini*" söyleyerek Erzurum Kongresi'nin önemini ortaya koymuş ve "*Tarih, bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir*" diyerek, kongre kararlarının çok kritik günlerde alındığını da vurgulamıştır.²⁰

Erzurum Kongresi, bölgesel bir kongre olmasına karşın, aldığı kararlar bakımından millî bir nitelik kazanmıştır. Erzurum Kongresi kararları, Millî Mücadele'nin önemli yapı taşlarından birini oluşturmuş, kendisinden sonra gelişen olayların öncüsü olmuştur. Erzurum Kongresi kararlarıyla birlikte Millî Mücadele hareketi, bölgesel de olsa sivil bir tabana oturtulmuştur.

¹⁵K. Karabekir, *age.*, s. 36

¹⁶Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara 2000, s. 103

¹⁷*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 35, Belge: 14

¹⁸M. K. Atatürk, *age.*, s. 45

¹⁹"*Atatürk*", *İslâm Ansiklopedisi I*, İstanbul 1993, s. 738 vd.; Zekai Güner, O. Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara 1990, s. 82 vd

²⁰M. K. Atatürk, *age.*, s.46

Erzurum Kongresi'nde alınan bu kararların yanı sıra Vilayât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin ismi değiştirilmiş ve Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almıştır. Bundan böyle Doğu Anadolu'daki bütün cemiyetler bu çatı altında bir araya getirilmişti.

Kısacası, Erzurum Kongresi kararları, vatanın bütünlüğü, bağımsızlığın kazanılması ve Misâk-ı Millî'nin oluşturulmasında esas alınmıştır.

Erzurum Kongresi'nde alınan bir başka önemli karar da Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa, yapılan bir oylama ile Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına seçilirken Rauf Bey de başkan yardımcılığına getirilmişti. Kâzım Karabekir de kongrenin temsilcisi olmamasına karşın tüzüğün sekizinci maddesi doğrultusunda Heyet-i Temsiliye'ce belirlenen özel üyesi olmuştu.

Heyet-i Temsiliye'nin bir yıl süreyle yönetim ya da yürütme kurulu görevini yerine getirmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca; Doğu Anadolu vilâyetlerinin, yabancı bir devletin hakimiyetine terk edilmesi durumunda bölgede geçici bir yönetimin oluşturulması için Heyet-i Temsiliye'ye yetki verilmişti.²¹

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi çalışmaları tamamladıktan sonra bir süre daha Erzurum'da kalmış ve 29 Ağustos 1919'da Sivas'ta toplanacak olan millî kongrenin hazırlık çalışmalarını yapmak amacıyla beraberindekilerle birlikte Erzurum'dan ayrılarak 2 Eylül 1919'da Sivas'a gelmiştir.²²

4. Mustafa Kemal Paşa ve Sivas Kongresi

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da Sivas Mekteb-i Sultanisi olarak bilinen okulda, saat 14:00'da Mustafa Kemal Paşa'nın açış konuşmasıyla başlamıştı. Sivas Kongresi'ne katılım, beklentilerin aksine daha az sayıda gerçekleşmişti. Zira, yurdun dört bir yanından, çok sayıda temsilcinin Sivas'a gelmesi beklenirken, kongreye ancak 38 kişi katılmıştı.

Açış konuşmasından sonra sıra Kongre başkanlığı seçimine gelmişti. Gizli oylama ile başkanlık seçimine geçilmiş ve M. Kemal Paşa üç olumsuz oya karşı kongrede hazır bulunanların oylarıyla başkan seçilmişti. Başkan yardımcılıklarına Bekir Sami ve Rauf Orbay, sekreterlik görevlerine de İsmail Hami (DANİŞMEND) ve Afyon temsilcisi M. Şükrü Efendi seçilmişlerdi. Fakat, Bekir Sami Bey'in bu görevi kabul etmeyip çekilmesiyle yerine en fazla oyu alan İsmail Fazıl Paşa başkan yardımcılığına getirilmişti.²³

Kongrenin ilk günlerinde üzerinde çalışılan bir başka konu da Padişaha bağlılık telgrafının hazırlanması idi. Üzerinde uzlaşılan telgraf metninde; ülkenin ve milletin hukukunun ayaklar altına alındığı, Meclis-i Mebusân'ın hâlâ toplanmadığı hatırlatılmış ve ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtarılabilmesi için Sivas'ta genel bir kongrenin toplandığı belirtilmiş ve halifeye olan bağlılığa vurgu yapılmıştı.²⁴

Sivas Kongresi'nde 7 Eylül 1919'da başlayan ve 10 Eylül 1919'a kadar devam eden tüzük değişikliğiyle ilgili olarak alınan kararlardan birisi Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adının değiştirilmesi idi. Cemiyetin adı, Sivas'ta toplanan millî bir kongrenin amacına ve yurt

²¹Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi- I Erzurum Kongresi**, İstanbul 2008, s. 111 vd.; Zeki Çevik, **Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)**, Ankara 2002, s. 232 vd.

²²M. M. Kansu, **age. I**, s. 204

²³M. M. Kansu, **age. I**, s. 218 vd.

²⁴Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1999, s. 22 vd.; Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara 1969, s. 78 vd.

genelinde gerçekleştirilecek mücâdelenin ruhuyla örtüşecek şekilde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirilmişti.

Sivas Kongesi'nde tüzük değişikliğiyle ilgili olarak alınan kararlardan biri de Heyet-i Temsiliye üyelerinin sayısının on beş kişiye çıkartılmasıydı. Heyet-i Temsiliye'ye, Erzurum Kongresi'nde belirlenen dokuz kişiden başka batı bölgelerini temsilen altı kişinin daha isimleri ilave edilmişti.

Sivas Kongresi'nde gündemi meşgul eden önemli konulardan biri de kongreye katılan temsilcilerin yapacağı yemin töreniyle ilgiliydi. O tarihlerde, Millî Mücâdele hareketini başlatanların, İttihatçılıkla suçlanmaları, Millî Mücâdele hareketinin geleceği açısından hiç de olumlu sonuçlar doğurmayacağından, bu konuda farklı bir yol izlenmişti.

Hazırlık Komisyonu tarafından, ittihatçılık suçlamasının önüne geçmek amacıyla kongreye katılanlarca okumaları teklif edilen bir yemin metni hazırlanmıştı. Bu metnin hazırlanması için tam iki gün çalışılmıştı. Kongrede yapılacak yeminin metni: *"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyâsına çalışmayacağıma namusum ve bi'l-cümle mukaddesatım namına vallah, billah"* şeklinde sürüyordu.²⁵

İşin garip tarafı, kongreye katılanların hemen hepsi İttihatçı idi. Bu durumda İttihatçı olmadıklarına ve onlarla ilişkide bulunmayacaklarına dair nasıl yemin edebilirlerdi? Mazhar Müfit Bey, yemin etmemekte ısrar etmiş, hatta etmemişti.²⁶

Yemin metni, yayınlanmak üzere gazetelere verilmiş, böyle bir uygulamanın *"milleti ikna"* için yapıldığı, kongre zabıtlarına da geçirilmişti.

Sivas Kongresi'nde ele alınan konuların belki de en çetini, ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan nasıl kurtulacağı ile ilgili hararetli tartışmalardı. Bu tartışmalarda ele alınan konulardan biri bölgesel kurtuluş çareleri olurken, öne çıkan diğer bir düşünce de manda ve himâye sorunu idi.

Manda ve himaye sorunu da özellikle *"ehven-i şer"* olarak görülen Amerikan mandası üzerinde yoğunlaşmıştı. Osmanlı aydınları ve devlet adamlarının büyük bir kısmı, ülkenin ancak Amerikan mandası altında kurtulabileceğini düşünüyordu. İstanbul'da Karakol Cemiyeti'nin kurucularından Albay Kara Vasıf Bey, Genç Osmanlıların önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza Bey, Ahmet İzzet Paşa, Cevat Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, Osmanlı Meclis-i Meb'usânının önemli simâlarından Reşat Hikmet, Câmî ve Reşit Sadı Beylerle birlikte Halide Edip Adivar ve Millî Kongre'nin başında bulunan Göz hekimi Esat Paşa, Amerikan mandasında ısrar etmişler ve ülkenin kurtuluşunun ancak bu yolla mümkün olabileceğini savunmuşlardı. Bunların dışında Ankara hükümetinin ilk dışişleri bakanı olan Bekir Sami Bey, Ali Fuat Cebesoy, Ali Fuat Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa, Ref'et Bele, İsmail Hami Danişmend gibi önemli isimler de Amerikan mandasını savunmuşlardı.

Erzurum Kongresi'nden itibaren tartışmaya açılan ve Sivas Kongresi'ni de meşgul eden önemli konulardan biri olan Amerikan mandası fikri, kongreye katılanlara tek kurtuluş çaresi olarak sunulmuştu.

Sivas Kongresinde hazır bulunan temsilcilerden bir kısmı da manda ve himâye fikrine şiddetle karşı çıkmışlardı. Bunlar; Erzurum temsilcisi Raif Efendi, Bursa adına Kongrede bulunan Ahmet Nuri Bey, Hüsrev Sami Bey ve M. Kemal Paşa idi.²⁷

²⁵ Uluğ İğdemir, *age.*, s. 18 vd.

²⁶ M. M. Kansu, *age.*, I, s. 219

²⁷ Kadir Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s. 141

Mustafa Kemal Paşa, eğer bir devletin koruması altına girilecek olursa millet irâdesinden bahsetmenin mümkün olmayacağını belirterek manda ve himâye fikrine şiddetle karşı koymuştu. Mustafa Kemal Paşa, kongrede yanında bulunan arkadaşlarından Rauf ve Mazhar Müfit Beylere hitâben; *“Oh ne âlâ, savaşım yerine mandayı kabul edeceğimiz ve rahata kavuşacağız! Bu ne gaflet, ne körlük ve hatta ne budalalık? İstanbul’un önde gelen adamları da bu düşüncede. İçlerinden biri çıkıp da “Ya istiklâl ya ölüm!” diyemediklerini ifade ederek bir başka devletin mandası altına girerek varlığını sürdürmenin masum bir düşünce olarak gösterilmesini sindirememiştir.*²⁸

Sivas Kongresi, ülkenin dört bir tarafından gelebilen temsilciler tarafından gerçekleştirildiği için alınan kararlar bakımından millî bir karakter taşımaktadır. Bu anlamda Erzurum Kongresi’nde alınan bölgesel nitelikteki kararlara, millî bir kimlik ve meşruiyet kazandırılmıştır.

Sivas Kongresi, ülkenin kaderini belirleyen genel bir kongre olması münasebetiyle kendisinden sonra gelişen olayları büyük ölçüde etkilemiştir. Zira; Misâk-ı Millî’nin içeriğinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılışında ve Millî Mücadele’nin bütün aşamalarında, Sivas Kongresi’nin derin izleri görülmüştür.

Sivas Kongresi, İstanbul Hükümeti’nin bütün engellemelerine rağmen toplanmış, millî irâdenin tecellî etmesi ve millî bir meclisin açılması yolunda atılan en önemli adımlardan biri olmuştur. Bir yerde Amasya Tamîmi’nde işaret edilen *“millî bir kurul”*a burada işlev kazandırılmış olması münasebetiyle ihtilâlcî bir karakter taşıdığı da söylenebilir. Hey’et-i Temsiliye, Büyük Millet Meclisi’nin açılışına kadar varlığını devam ettirmiş ve Millî Mücadeleyi yönlendirmiştir.

Erzurum Kongresi’nde Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını alan ve bölgesel bir karakter taşıyan cemiyetin adı millî bir kongrenin amacına ve yurt genelinde gerçekleştirilecek mücadelenin ruhuyla örtüşecek şekilde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirilmişti. Sivas Kongresi’nde 7-10 Eylül tarihleri arasında yapılan toplantılarda gerçekleştirilen tüzük değişikliğinden sonra Mustafa Kemal Paşa, yaptığı yazışmalarda *“Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey’et-i Temsiliye Reisi”* ünvanını kullanmaya başlamıştı.

Sivas Kongresi’nden sonra gerçekleştirilen en önemli yapılanmalardan biri de işgâle ve işgâlcilere karşı bir hareketin ilk işareti olarak Batı Anadolu Umum Kuvâ-yı Millîye Kumandanlığı oluşturulmuş ve Ali Fuat Cebesoy da bu komutanlığa atanmıştı.

5. Mustafa Kemal Paşa-Ali Rıza Paşa Yakınlaşması ve Amasya Mülâkatı

Sivas Kongresi’nde alınan kararlardan sonra İstanbul Anadolu’ya tabi olmuştur. İstanbul Hükümeti’nin Sivas Kongresi’ni dağıtmak ve M. Kemal Paşa ile Rauf Bey’i yakalayıp tutuklatmak için Elazığ Valisi Ali Galip Bey’i görevlendirmesiyle başlayan olaylar, İstanbul ile Anadolu arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmişti. Anadolu’da kutsal bir mücadeleye başlayan M. Kemal Paşa ve arkadaşları, Damat Ferid Paşa’nın verdiği emirlerle yapmak istediği kötülükleri, padişaha şikâyet etmiş; fakat çekilen telgraflar, Damat Ferit Paşa tarafından padişaha gösterilmemişti.²⁹ Çekilen telgraflarda Damat Ferid yerine meşrutiyete ve milletin düşüncelerine saygı gösteren yeni bir hükümetin kurulması istenmişti.³⁰

Bunun üzerine, 12 Eylül 1919’da Anadolu’daki bütün telgrafhaneler, İstanbul ile haberleşmelerini kestiler. Bu hareket, Anadolu’daki milliyetçileri güçlendirdiği gibi İstanbul’daki hükümetin sonunu getirmiş, Damat Ferid Paşa istifa etmiş ve yerine 2 Ekim 1919’da Ali Rıza Paşa

²⁸M. M. Kansu, *age. I*, s. 179

²⁹Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)*, (Bugünkü Dille Yayınlayanlar: Ali Sevim vd.), Ankara 2006, s. 64 vd.

³⁰Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara 2004, s. 157

hükümeti kurulmuştu. Bu gelişme, millî hakimiyetin elde edilmesi yolunda Anadolu'nun İstanbul karşısında kazandığı ilk önemli zafer olmuştur.

Ali Rıza Paşa hükümeti, Mustafa Kemal ile Hey'et-i Temsiliye'ye karşı daha ılımlı ve İstanbul-Anadolu ilişkilerini güçlendirecek isimlerden oluşturulmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, 3 Ekim 1919'da Sadrazam Ali Rıza Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta; Erzurum ve Sivas Kongrelerinde oluşan millî teşkilâta saygılı olması şartıyla kendilerine yardımda bulunabileceklerini bildirmişti. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Hey'et-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'nın yeni hükümetten yerine getirilmesini talep ettiği diğer şartlar şunlardı:

1-Yeni Hükümet, Millî Meclisin açılışına kadar milletin kaderini belirleyecek herhangi bir yükümlülük altına girmemelidir.

2-Barış konferansına gitmesi için seçilecek temsilciler, millî dâvâyı gerçekten kavramış ve milletin güvenini kazanmış bilgili ve yetenekli kimselerden seçilmelidir.

Yukarıda sıralanan taleplere cevap olacak şekilde 5 Ekim 1919'da imzasız fakat Sadrazam tarafından gönderildiği söylenen bir telgraf alan Mustafa Kemal Paşa, aynı gün İstanbul Hükümeti ile Anadolu arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi için atılacak adımların neler olduğunu şu şekilde sıralanmıştı. Bunlar;

1-Millî Mücadele'ye tavrı alan asker ve sivil yöneticilerin görevden alınıp cezalandırılmaları,

2-Seçimlerin yapılması, Meclis-i Mebusân'ın açılması,

3-Barış konferansına gidecek kişilerin belirlenmesi,

4-Millî Mücadeleye katılmış veya desteklemiş olanlar aleyhine başlatılmış olan kovuşturma ve baskılara son verilmesi,

Söz konusu telgrafın İstanbul'a ulaşmasından sonra Harbiye Nazırı Cemal Paşa ve gazeteci Yunus Nadi; İstanbul Hükümeti ile Hey'et-i Temsiliye arasında uzlaşma sağlayabilmek amacıyla bir dizi girişimde bulunmuşlardı. İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken Hey'et-i Temsiliye de İstanbul-Anadolu arasındaki resmî haberleşmelere koyulmuş olan yasağı kaldırmış ve önemli bir adım atmıştı. Yapılan görüşmeler sonrasında yüz yüze görüşüp anlaşmanın gereğine inanılarak, 20-22 Ekim 1919'da Amasya Görüşmeleri(Mülâkatı) gerçekleştirilmişti.³¹

Üç gün süren görüşmeler sonucunda ikişer nüsha olmak üzere üçü açık ve imzalı, ikisi de imzasız ve gizli olmak üzere beş protokol düzenlenmişti. İlk üç protokol, taraflarca imza altına alınmış; fakat son iki protokol gizli sayılarak imzalanmamıştı.³² Amasya Görüşmelerinde alınan kararlar ilgili askerî ve sivil makamlara da duyurulmuştu.

Amasya Görüşmelerinde alınan kararların beklide en önemlisi, meclisin toplanacağı yer ile ilgili idi. İstanbul'un düşman işgâli altında bulunması dolayısıyla, milletvekillerinin yasama görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine imkan sağlamak amacıyla 1870-1871 savaşında Fransızların Bordeaux (Bordo)'da ve daha sonra Almanların Weimar (Vaymar)'da yaptıkları gibi barış anlaşması yapılıncaya kadar, geçici olarak, Meclis-i Millî'nin Anadolu'da saltanat hükümetinin kabul edeceği güvenilir başka bir yerde toplanması kararlaştırılmıştı.

³¹Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara 1959, s. 56

³²M. K. Atatürk, *age.*, s. 167

Millî Mücadele'nin şekillenmesi açısından önemli dönüm noktalarından birini oluşturan Amasya Görüşmeleri; her şeyden önce, ülke sorunlarının üstesinden gelebilmek için seçimlerin yapılması, millî meclisin açılmasının zorunlu olduğu düşüncesini ön plana çıkartmıştır.

“Amasya Görüşmeleri” veya “Amasya Mülakatı” olarak bilinen bu toplantı ve sonunda kaleme alınan protokoller, Millî Mücadele hareketini başlatan ve yurt genelinde meşruiyet kazanmaya çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Hey'et-i Temsiliye'nin İstanbul Hükümeti tarafından hukuken ve siyâseten tanınması anlamına da geliyordu.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, Hey'et-i Temsiliye ile uzlaşmak için masaya oturmuş ve bir bakanını Hey'et-i Temsiliye'nin nezdine Amasya'ya göndermişti. Salih Paşa'nın Amasya'ya gelmesi ve daha düne kadar âsi kabul edilen Millî Mücadele kurmaylarıyla bir dizi belgeye imza atması; hemen hemen her şeyi değiştirmiş; “İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, bağlı olmak mecburiyetindedir” düşüncesini de hayata geçirmiştir.

6.Sivas Komutanlar Toplantısı

Amasya Görüşmelerinden sonra yapılan seçimler yeni bir sorunu gündeme taşımıştı. Bu da Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağıyla ilgili idi. Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa'ya Meclis-i Mebusân'ın İstanbul dışında güvenli bir yerde toplanması fikrini kabul ettirmişti. Fakat, Salih Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra verdiği sözü unutmaması ve 27-28 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın; “meclisin İstanbul'un dışında toplanmasını tehlikeli gördüğünü” belirterek İstanbul'da toplanmasının uygun olacağını ifade etmesi, yeni tartışmalara yol açtı.

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın telgrafından sonra 29 Ekim 1919 günü Heyet-i Temsiliye üyeleriyle bir toplantı yapmıştı. Toplantı sonunda; Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağı konusu başta olmak üzere Heyet-i Temsiliye'nin durumu, Paris Barış Konferansının alacağı karara karşı takip edilecek politikanın belirlenmesi gibi konuları görüşmek üzere Sivas'ta bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştı.³³

Toplantıya, XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy, III. Kolordu Komutanı Albay Selahattin Bey ve XII. Kolordu Komutanı Sivas'a davet etmişti. Bunlardan XII. Kolordu Komutanı gelememiş, yerine vekâleten Şemsettin Bey katılmıştı.

Toplantıya, görev yaptıkları yerlerin uzak olması ve özel durumları nedeniyle bazı komutanlar çağırılmamıştı. Fakat, alınan kararların kendilerine iletileceği bildirilmişti.³⁴

16 Kasım 1919 tarihinde Sivas'taki Mekteb-i Sultânî binasında bir araya gelen Heyet-i Temsiliye üyeleri ile kolordu ve tümen komutanları, 28 Kasım 1919'a kadar yoğun ve tartışmalarla geçen bir toplantı gerçekleştirmişlerdi.

Yakın tarihe “Komutanlar Toplantısı” olarak geçen bu toplantının en önemli gündem maddesi, Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağı ile ilgili idi. M. Kemal Paşa düşman topraklarının tehdidi altında toplanacak bir meclisin hür iradesi ile karar alamayacağını belirterek Eskişehir veya Ankara gibi Anadolu'nun güvenli bir yerinde toplanmasını istemişti. Katılanlardan; Bekir Sami, Mazhar Müfit, Hakkı Behiç, Ömer Mümtaz ve Süreyya Bey, Meclisin İstanbul dışında toplanması konusunda M. Kemal Paşa'nın fikrine katılmışlardı; fakat Ali Fuat Cebesoy'un dışındaki bütün komutanlar, meclisin İstanbul'da açılması fikrinde ısrar etmişlerdi. Bu fikri savunanlardan Kâzım Karabekir; meclisin İstanbul dışında toplanması halinde İstanbul'dan vazgeçildiği şeklinde propagandalar yapılabileceğini dile getirmişti. Bu nedenle meclisin İstanbul'da toplanmasını

³³Hey'et-i Temsiliye Kararları, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1989, s. 35 vd.;

³⁴Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber II*, Ankara 1986, s. 442 vd.

istiyordu.³⁵ Rauf Orbay da meclisin İstanbul'da toplanmasını ve sonuna kadar direnilmesini teklif etmişti.

Meclis'in, İstanbul'da toplanmasının bütün sakıncaları ortada iken İstanbul dışında toplanması fikrinde ısrar edilmemiş, meclisin İstanbul'da toplanması kabul edilmişti. Ortaya çıkabilecek sorunları önlemek amacıyla seçilen milletvekillerinin İstanbul'a gitmeden önce Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir, Bursa, Bandırma ve Edirne gibi yerlerde toplanarak tek tek aydınlatılması kararlaştırılmıştı.

Komutanlar Toplantısı'nda tartışılan konulardan biri de meclisin açılması halinde Heyet-i Temsiliye'nin alacağı durumu ile ilgiliydi. Meclis, kendi hür iradesiyle tam bir güvenlik ve serbestlik içinde yasama görevini yerine getirdiğini açıkladığı güne kadar Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul dışında kalarak millî görevine devam etmesi kabul edilmişti. Heyet-i Temsiliye, buna kanaat getirirse Genel Kongre'yi toplayarak ileride alacağı durumu belirleyecekti.

Bir başka sorun da Paris Barış Konferansı'nın alacağı kararla ilgili idi. Paris Barış Konferansı, barış görüşmeleri sonunda olumsuz bir karar alır ve Meclis'te bunu onaylarsa, millî iradeye başvurulacak, tüzükte açıklanmış olan esasların gerçekleştirilmesine çalışılacaktı.³⁶

Sivas Komutanlar Toplantısından sonra Heyet-i Temsiliye de Ankara'ya taşınmıştı.

M. Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyeleri, 18 Aralık 1919'da Sivas'tan çıkıp Kayseri'ye, oradan da 21 Aralık'ta Hacı Bektaş üzerinden Mucur'a geçmişler, 24 Aralık'ta da Kırşehir'e gelmişlerdi. M. Kemal Paşa, Kırşehir Gençler Cemiyeti'nde Kırşehir gençleriyle sohbet etmiş ve konuşma sırasında Anadolu insanının bağımsızlığa kavuşabilmesi için Millî Mücadele saflarında yer almaları gerektiğini vurgulamıştır.³⁷

M. Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyeleri, Kırşehir'den hareket edip Kaman üzerinden 27 Aralık 1919'da Cumartesi günü saat 15:00'da Ankara'ya gelmişlerdir. Dikmen sırtlarında XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Vali vekili Yahya Galip Bey ile Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı ve aynı zamanda Ankara Müftisi olan Rıfat (BÖREKÇİ) Efendi tarafından karşılanan M. Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye üyeleri, önce hükümet konağına daha sonra da Ziraat Mektebi'ne gidip yerleşmişlerdi.³⁸ Bu suretle Ankara, Millî Mücadele'nin kalbi ve merkezi olmuş, Heyet-i Temsiliye adına akşam saatlerinde yayınlanan bir bildiride: "... Şimdilik Heyet-i Temsiliye'nin merkezi Ankara'dır" denilmişti.³⁹

7. 1919 Seçimleri ve Son Osmanlı Meb'usân Meclisinin Açılması

Son Osmanlı seçimleri diye bildiğimiz Kasım 1919 seçimleri, Amasya Görüşmeleri'nde alınan kararlar doğrultusunda gerçekleştirilmişti. Yurt genelinde yapılan duyurularda, yapılacak seçimler için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine bağlı örgütlerin etkin bir şekilde çalışmaları, milletvekillerinin de "*Müdafaa-i Hukukçu*"lar arasından seçilmesi istenmişti.

Seçimlerde, M. Kemal Paşa Erzurum'dan, Rauf Orbay ve Kara Vasıf Bey Sivas'tan, Bekir Sami (KUNDUH) Bey Amasya'dan, Refet Bele İzmir'den Mazhar Müfit Kansu da Hakkâri'den aday gösterilmişlerdi. M. Kemal Paşa, Ahalî Fırkası listesinden Sivas'tan da aday gösterilmiş; fakat O, Erzurum'dan milletvekili seçilmişti.

³⁵K. Karabekir, *age.*, s. 352 vd.

³⁶**Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, (Haz.Uluğ İğdemir), Ankara 1989, s. 94

³⁷M. M. Kansu, *age II.*, s. 492 vd.

³⁸Cemil Özgül, **Heyet-i Temsiliyenin Ankara'daki Çalışmaları**, Ankara 1989, s. 44 vd.; Faik Reşit Unat, "*Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi*", **Tarih Vesikaları Dergisi**, II/10, Ankara 1942, s. 81 vd.

³⁹Atatürk Araştırma Merkezi, **Millî Mücadele Tarihi I**, Ankara 2005, s. 233

Seçimlerde hayal kırıklığı yaşayacağını anlayan Hürriyet ve İtilâf Fırkası seçimleri boykot kararı almış ve katılmamıştı. Seçimlere, yeni kurulan Millî Türk Partisi katılmış ve Yusuf (AKÇURA), Mehmet Emin (YURDAKUL), A. Refik (ALTINAY), Adnan (ADIVAR) ve Ahmet Mithat gibi çoğu Türkçü bir kimliğe sahip önemli simâları aday göstermişti. Ayrıca; Millî Ahrar, Sulh ve Selâmet, Ahali-i İktisat gibi parti, cemiyet ve meslek gruplarını bünyesinde barındıran Millî Kongre de seçimlere katılmış ve aralarında Prens Sabahattin'in de yer aldığı birçok önemli kişiyi İstanbul'dan aday göstermişti.⁴⁰

1919 genel seçimlerini, ezici bir üstünlükle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adayları kazanmıştı. M. Kemal Paşa, Hey'et-i Temsiliye adına Müdafaa-i Hukuk merkezlerine gönderdiği bir talimatnamede, 5 Ocak 1920'den itibaren milletvekillerinin Ankara'ya gelmelerini bildirmişti.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelen milletvekilleriyle görüşmüş ve onlardan Meclis'te Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir grup kurmalarını istemişti. Grup, Sivas Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda milletin kutsal amaçlarını savunmak amacıyla Millî Mücadele'ye sadık ve inanmış kişilerce kurulması düşünülmüştü. Atatürk, Nutuk'ta bu konuda şunları söylemektedir:⁴¹ *“Vatanın kurtuluşu, istiklâlin kazanılması hedefine yönelmiş bulunan millî birliğimizin, köklü ve düzenli bir teşkilatın varlığına ve bu teşkilâtı iyi yürütüp yönetebilecek yetenekli kâfaların ve enerjilerin, bir tek beyin ve bir tek enerji halinde birleşmiş ve kaynaşmış olmasına bağlı bulunduğunu söyledik. Bu münasebetle İstanbul'da açılacak Meclis-i Mebusan'da güçlü ve dayanışmalı bir grubun kurulması zarureti ortaya koyduk.”*

Ankara'ya gelen milletvekilleri, Meclis başkanlığı konusunda da bilgilendirilmişti. Erzurum'dan milletvekili seçilen M. Kemal Paşa, Ankara'da kalmak şartıyla Meclis başkanı olmak istediğini belirtmiş, birçok milletvekili de bu düşüncüyü benimsemişti.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 12 Ocak 1920 tarihinde saat 14.00'de toplanmıştı. Tarihî toplantı, Fındıklı Sarayı'nda gerçekleştirilmişti. Padişah Vahdettin, rahatsızlığını bahane ederek meclisin açılış törenine katılmamıştı. Onun adına, açılış konuşmasını Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa okumuştur.⁴²

Meclis çalışmaları başladığında, Hey'et-i Temsiliye ile milletvekilleri arasındaki görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Ankara'da iken Mustafa Kemal Paşa ile görüş birliği içinde bulunan milletvekilleri, İstanbul'a geldiklerinde verdikleri sözü unutmuş görünüyordardı. Özellikle; Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis başkanlığına getirilmesi düşüncesinin önü kesilmeye çalışılmıştı. Zaten, meclisin açılmasından bir süre sonra 3 Şubat 1920'de yapılan seçimlerle Meclis başkanlığına Reşat Hikmet Bey seçilmişti. Hüseyin Kâzım Bey ve Hoca Abdülaziz Mecdi Efendi de başkan vekilliklerine getirilmişti.⁴³ Reşat Hikmet Bey'in yaklaşık bir ay sonra vefat etmesiyle 4 Mart 1920 tarihinde bu göreve Celâleddin Arif Bey seçilmiştir.⁴⁴

Önemli sorunlardan biri de Meclis çalışmalarının başlamasıyla birlikte kurulması vaat edilen Müdafaa-i Hukuk Grubu'yla ilgili hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Fakat, Mustafa Kemal Paşa'ya nispet yaparcasına bir kısım Müdafaa-i Hukukçu milletvekili, Rauf Bey'in başkanlığında 6 Şubat 1920'de Felâh-ı Vatan Grubu adıyla yeni bir grup kurmuşlardı.

⁴⁰Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921), Ankara 1982, Belge No: 70.

⁴¹M. K. Atatürk, *age.*, s. 246

⁴²Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci:I. ve II. Meşrutiyet I*, Ankara 1997, s. 667 vd.

⁴³Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923) I*, Ankara 1994, s. 24

⁴⁴Osman Özsoy, *age.*, s. 267

M. Kemal Atatürk, milletvekillerinin İstanbul'a gittikten sonraki tutumlarını yıllar sonra Nutuk'ta iğneleyici ve bir o kadar da suçlayıcı bir şekilde şöyle dile getirmişti:⁴⁵

"Efendiler, görüştüğümüz bütün şahıslar, bizimle düşünce ve görüş birliği yaparak ayrılmışlardı. Fakat, İstanbul Meclisi'nde, 'Müdafaa-i Hukuk Grubu' diye bir grubun kurulduğunu işitmedik. Niçin?! Evet, niçin? Buna bugün cevap isterim!

Çünkü, Efendiler, bu grubu kurmayı vicdan borcu, millet borcu bilmek durum ve kabiliyetinde bulunan efendiler inançsız idiler... korkak idiler... cahil idiler...İnançsız idiler; çünkü, millî dâvânın ciddiliğine ve kesinliğine ve bu dâvânın dayanağı olan millî teşkilâtın sağlamlığına inanmıyorlardı.

Korkak idiler; çünkü, millî teşkilâtın olmayı tehlikeli görüyorlardı.

Câhil idiler; çünkü, tek kurtuluş dayanağının millet olduğunu ve olacağını takdir edemiyorlardı. Padişah'a dalkavukluk ederek, yabancılara hoş görünerek, yumuşak ve nazik davranarak büyük gayelerin gerçekleştirilebileceği gafletini gösteriyorlardı.

Bundan başka, Efendiler, nankör ve bencil idiler... Millî ülkü ve millî teşkilâtın kısa bir zamanda sağladığı şeref ve varlığı küçümsüyorlardı. Ortaya çıkmış olan durum ve varlığın kolayca elde edilmiş olduğu zan ve vehmine kapılmakla çirkin gururlarını tatmin sevdasına düşüyorlardı...

Erzurum'da, Sivas'ta söylenmiş ve tespit edilmiş bir adı, olduğu gibi kabul etmek küçüklük olmaz mıydı?! O addan daha anlamlı bir ad mı yoktu?!

Evet, işittik Efendiler; varmış: 'Fellâh-ı Vatan Grubu'."

Atatürk, grubun değersizliğini vurgulamak için "*Felâh*" kelimesini özellikle şeddeli olarak "*fellâh*" diye okumuş ve "*Vatanın Köle Çiftçileri Grubu*" anlamına gelen "*Fellâh-ı Vatan Grubu*" şeklinde telaffuz ederek muhataplarına mesaj vermek istemiştir. Aslı, *Fellâh-ı Vatan Grubu* (Vatanın Kurtuluşu Grubu)'dur.

Millî Mücadele dönemi ve yeni kurulan Türk devletinin amentüsü diyebileceğimiz Misâk-ı Millî; Meclis-i Mebusân'ın 28 Ocak 1920 günü gizli toplantısında Hüseyin Bey tarafından okunmuş ve kabul edilmiştir.⁴⁶ 17 Şubat 1920 tarihinde batılı devletlerin parlamentolarına gönderilmiş ve dünya kamuoyuna ilân edilmişti.⁴⁷

8. İstanbul'un İşgâli (16 Mart 1920)

Misâk-ı Millî'nin hazırlanıp ilân edilmesi, Hey'et-i Temsiliye'nin İstanbul'da etkili bir konuma gelmesi, İstanbul hükümetlerini oluşturan isimlerin Kuvâ-yı Millîye ile iyi ilişkiler içinde bulunmaları İşgâl kuvvetlerini harekete geçirmiş, İstanbul'un fiilî işgâlini meşru kılacak gerekçeler aramaya başlamışlardı. Nitekim, Birinci Londra Konferansı'nda bu niyetlerini iyiden iyiye açığa vurmuşlar ve İstanbul'un işgâli için son hazırlıklarını tamamlamışlardı. Gerekçeleri ise Maraş'ta sözde Ermeni kırımı idi.

İşgâl güçleri ilk önce Türk Ocağı'nı işgâl etmişlerdi. 15/16 Mart 1920 gecesi de Beyoğlu ve Üsküdar'ı kontrolleri altına alan işgâlciler, daha sonra Şehzadebaşı Karakolu'nu basmışlar ve beş Türk askerini şehit edip dokuzunu da yaralamışlardı.⁴⁸

⁴⁵M. Kemal Atatürk, *age.*, s. 248

⁴⁶Nejat Kaymaz, "*Misâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında*", **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler III**, Ankara 1983, s. 1940 vd

⁴⁷Mesut Aydın, "*Misâk-ı Millî*", **Türkler 16**, Ankara 2002, s. 57 vd. ; Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi I Millî Mücadele ...**, s. 30 vd.

⁴⁸T. Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Millî Mücadele I**, Ankara 1987, s. 16; Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi** S:19, Belge No:495; S:22, Belge No:562, 573

16 Mart 1920'de İstanbul'daki bütün resmî daireler işgâl edilmiş, Harbiye Nezâreti, Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti ile Harp Okulu başta olmak üzere önemli stratejik yerler işgâl edilmişti. Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın odasına girilmiş, eski Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanlarından Cevat Paşa'ya da kelepçe vurulak götürülmüştü. Yine, eski Harbiye nazırlarından Cemal Paşa'nın giyinmesine izin verilmeden gece elbisesiyle tutuklanmıştı.⁴⁹

İşgâl güçleri, aynı gün, Fındıklı Sarayı'ndaki Meclis-i Mebusan binasını işgâl etmişler, padişahla görüşmeden dönen Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'i parlamentoda tutuklamışlardı.⁵⁰ Tutuklanan milletvekilleri, yine İstanbul'un işgâliyle birlikte tutuklanmış olan yaklaşık yüz elli Türk aydınıyla birlikte Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdi.

İstanbul'un işgâli, İstanbul telgrafçılarından Manastırlı Hamdi Efendi tarafından Ankara'ya haber verilmişti. Hamdi Efendi, saat 10:00'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta; *"Bu sabah, Şehzadebaşı'ndaki Mızıka Karakolu'nu İngilizler basıp oradaki askerlerle çarpışarak, sonunda şimdi İstanbul'u işgâl altına alıyorlar..."* diyerek bu acı haberi ulaştırmıştı.⁵¹

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Komutanlar Toplantısı'nda parlamentonun nerede açılması gerektiği konusunda düşüncelerini ifade ederken; işgâl altında bulunan bir şehirde açılacak Meclis-i Mebusan'ın serbestçe çalışamayacağına işaret etmişti. Arkadaşları da O'nun bu düşüncelerine karşı çıkmışlardı. Şimdi, O'nun bu konudaki düşünceleri doğrulanmış oluyordu. Artık, Hey'et-i Temsiliye'nin duruma tekrar el koyması gerekiyordu.

9. Yeni Seçimler ve Büyük Millet Meclisinin Açılması

Heyet-i Temsiliye başkanı sıfatıyla M. Kemal Paşa, ertesi gün, yayınladığı bir genelgeyle Ankara'da kurucu bir Meclis'in toplanacağını bildirmişti. 17 Mart 1920 tarihli genelgede; Ankara'da bir Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisan)in toplanacağını, üye seçileceklerin nitelikleri ve seçimin nasıl yapılacağı ifade ediliyor, üye seçileceklerin ise beş gün içerisinde Ankara'ya gönderilmesinin uygun görüldüğü bildiriliyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Mart tarihli genelgesi komutanlar arasında eleştirilmiş ve genelgede bazı değişikliklerin yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Eleştiri, *"Kurucu Meclis"* kullanımına yönelikti. Kurucu Meclis, *"halkın, alışkın olmadığı"* bir deyim olduğu gerekçesiyle Erzurum ve Sivas'taki komutanlar tarafından uyarılan Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde yayınladığı yeni bir genelgeyle *"olağanüstü yetkiye sahip bir meclis"* deyimini kullanmak zorunda kalmıştı. Yayımlanan genelgede ayrıca şu noktalara değinilmişti: Her livadan beşer kişinin seçilmesi, seçimlerde her parti, zümre ve cemiyetin aday gösterebileceği gibi, bireysel olarak da adaylığın konulabileceği, seçimlerin gizli ve mutlak çoğunluk esasına göre yapılacağını belirtilerek seçimlerin onbeş gün içinde yapılması istemişti. Ayrıca, Meclis-i Mebusan üyesi iken, meclisin basılması üzerine Ankara'ya kaçıp gelebilen milletvekillerin de Ankara'da açılacak olan meclisin tabii üyesi sayılacağı ifade edilmişti.⁵²

19 Mart 1920 tarihli genelge doğrultusunda Anadolu'nun değişik yörelerinde seçimler yapılmış, seçilen milletvekillerinin Ankara'ya gitmesiyle 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü, Ankara'da bulunan 115 milletvekilinin katılımıyla saat 13.45'te büyük bir törenle açılmıştı. Açılış konuşması Meclis'te bulunan

⁴⁹Genelkurmay Başkanlığı, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* S:22, Belge No:575

⁵⁰R. Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım I*, İstanbul, s. 36 vd.

⁵¹M. K. Atatürk, *age.*, s. 281

⁵²M. K. Atatürk, *age.*, s. 287 vd.

milletvekillerinin yaşça en büyüğü olan 1845 doğumlu Sinop Milletvekili Şerif Bey tarafından yapılmıştı.⁵³

Büyük Millet Meclisi'nin siyasî yapısı, meclis çatısı altında bir araya gelen milletvekillerinin siyasî kanaatleri ve tercihleriyle açıklanmalıdır. Gerçi, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarıyla şekillenen Misâk-ı Millî etrafında kenetlenen ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk düşüncesine sahip ikinci seçmenler tarafından seçilen milletvekilleri olsalar da II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamının sağladığı ciddi bir bilgi birikimine ve etkin bir dünya görüşüne sahip idiler. Zirâ, Osmanlı Devletinin son zamanlarındaki siyasî havayı teneffüs etmiş, çeşitli siyasî oluşumlarda yer almış veya bu oluşumların iktidara geldiği dönemlerde siyasî tercihlerini değerlendirme fırsatı bulmuş olan bu insanlar, 19 Mart 1920 tarihli genelge doğrultusunda seçimlere girerek milletvekili seçilmişler ve yeni meclisin siyasî yapısını oluşturmuşlardır. Bu siyasî yapı içerisinde yeni bir devlet ve hükümet kurma düşüncesi içinde olan Türkçüler(Kalpakkılar), şariat hükümlerinin devlet idaresine hâkim olmasını isteyen İslâmcılar(Sarıklılar) ve Osmanlı hukukunun korunması düşüncesi içinde olan Osmanlıcılar(Fesliler)la birlikte liberal, demokrat, sosyalist ve komünistler de yerini almışlardı. Dolayısıyla, I. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde, II. Meşrutiyetle birlikte ortaya çıkan bütün siyasî partilerin ve cereyanların temsilcilerini görmek mümkündür.⁵⁴

10.Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Gruplaşmalar ve Müdafaa-i Hukuk Grubunun Oluşturulması

Kurulduğu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında siyasi parti veya partiler mevcut değildi. Onun yerine, Sivas Kongresi'nde oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etkili olmuştur. Hatta, başlangıç itibarıyla Büyük Millet Meclisi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasî bir grubu niteliğinde idi. Düşünce bakımından milletvekilleri arasında tam bir mutabakat vardı. Fakat zaman geçtikçe, Meclis'te ortaklaşa bir çalışmanın sağlanıp düzenlenmesinde güçlükler belirmeye başladı. En basit konularda bile oylar dağılmaya başlamıştı. Olağanüstü şartların yaşandığı bir ortamda Meclis'te iş görülemiyordu. Bazı kimseler, bu duruma bir çare olmak üzere 1920 yılının ortalarında birtakım gruplar oluşturmaya çalıştılar. Bütün bu teşebbüsler, Meclis görüşmelerinin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacını güdüyordu. Bu gruplar, Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Eylül 1920'de Halkçılık programını sunmasından sonra ortaya çıkmaya başlamıştı. Atatürk, bu durumu Nutuk'ta: "...*Arz ettiğim gruplar, benim bu programımdan ilham alarak, birtakım ünvanlar takınmaya ve programlar tespit etmeye başladılar...*" şeklinde açıklamaktadır.⁵⁵

13 Eylül 1920 tarihinden sonra mecliste beliren gruplar ise şunlardır: Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu vb. Bu gruplardan başka, isimsiz olarak özel maksatlı bazı küçük gruplar da mevcuttu.

Meclisteki gruplardan her biri, Meclis görüşmelerinde disiplini sağlamak ve oyları birleştirmek maksadıyla kurulmuş olmalarına karşın, bir süre sonra tam tersine bir tablo oluşmuştu. Gerçekten de sayıları çok fakat üyeleri sınırlı olan bu gruplar, birbirleriyle yarışmaya kalkışmışlardı.

Mevcut grupları birleştirmek veyahut mevcut gruplardan birini destekleyerek iş görmenin mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, meclis içinde birlik ve beraberliği sağlayacak bir grup oluşturulması için bir çalışma başlatmıştı. Mustafa Kemal Paşa da "*inkılâpçı zihniyete*" sahip

⁵³İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Ankara 1997, s. 70; **Türk Parlamento Tarihi I**, s. 41

⁵⁴İ. Güneş, **age.**, s. 148 vd.

⁵⁵M. K. Atatürk, **age.**, s. 403; İ. Güneş, **age.**, s. 151 vd.

milletvekilleriyle gruplar halinde vilayet konağında görüştüktan ve görüşmeler sonucunda “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu” adıyla büyük bir grup kurmaya karar vermişti.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu; **10 Mayıs 1921**’de kurulmuş, ilk toplantısını 133 milletvekilinin katılımıyla Erkek Öğretmen Okulu’nun Konferans Salonu’nda yapmıştır. Yapılan seçimler sonunda Mustafa Kemal Paşa, grup başkanlığına seçilmiştir. Başlangıçta 133 olan grup mevcudu, daha sonraları 261’e kadar çıkmıştır. Gruba, Birinci Grup da denilmiştir.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Misak-ı Millî ilkeleri çerçevesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin istiklâlini sağlamak üzere kurulmuştu. Barış ve güvenliğin elde edilmesi için milletin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini gereken hedeflere yöneltecek, memleketin resmî ve özel bütün kuruluşlarının bu gayeye hizmet etmelerine yardımcı olacaktı.⁵⁶

Grubun yönetim kurulunda Şeref (Aykut), Şevket (Sinop), Mahmut Esat (Bozkurt), Mustafa Necati, Ali (Kılıç), Zekai(Adana), Vehbi(Karasi), Muhittin Baha (Bursa) yer almaktaydılar.⁵⁷

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun kurulmasından sonra meclis içinde kargaşa ortamının sona erdiği söylenemez. Hatta; Mustafa Kemal Paşa’ya olan muhalefet daha da sertleşmiş, dağınık bir şekilde bulunan muhalefet unsurları seslerini duyurabilmek için birleşip ve bir grup oluşturmuşlardır. Değişik muhalefet unsurlarını bünyesinde toplayan grup, İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu veya İkinci Grup diye anılmıştır.⁵⁸

Çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturan ve ekte sunulan belgeler; Cumhurbaşkanlığı Arşivi’nden temin edilmiş olup, günümüz Türk Alfabetiyle okuyucuya sunulmuştur. Söz konusu belgeler, 10 Mayıs 1921 tarihinde alınan karar doğrultusunda oluşturulan Müdâfaa-i Hukuk Grubu’nun örgütlenmesine ışık tutacak birincil kaynak konumundadır. Belgeler incelendiğinde, Müdâfaa-i Hukuk Grubu’nun ülke genelinde nasıl örgütlendiği konusunda bir fikir verebileceği gibi bu kadroyu oluşturan örgüt kaynaklarının da Sivas’ta bir araya getirilen Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri olduğu görülecektir.

SONUÇ

Müdâfaa-i Hukuk Grubu, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türk Siyasî hayatına yön veren en önemli kurumlardan biri olmuştur. TBMM.’nin açılmasıyla birlikte önemli bir eksikliği gidermiş, daha sonra kurulan birçok siyasi parti ve cemiyetlere de mensup kazandırması bakımından tükenmeyen bir kaynak (menba) olmuştur.

Homojen bir yapı olarak değerlendirilse de Müdafaa-i Hukuk Grubu; II. Meşrutiyetle birlikte görmeye alıştığımız değişik siyasî tercihlerin Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki tezahürü olmuş, farklı anlayışları şahsında barındırmayı başarmıştır. Onları, TBMM. çatısı altında bir araya getiren en önemli umde ise inkılâpçı bir zihniyetle yeni Türkiye’yi inşa etmek olmuştur.

İlerleyen süreçte, TBMM. çatısı altında siyasi partiler oluşmaya başladığında, bünyesinden Cumhuriyet Halk Fırkası gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin kaderini belirleyen bir parti yaratmış, muhalefet partisi olarak ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına bile kaynak teşkil etmiş, ilhâm kaynağı olmuştur.

⁵⁶İ. Güneş, *age.*, s. 171 vd.

⁵⁷**Türk Parlamento Tarihi I**, s. 297 vd

⁵⁸M. K. Atatürk, *age.*, s. 429 vd.; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet, İkinci Grup**, İstanbul 1994, s. 379 vd.

EKLER**ÜLKE GENELİNDE MÜDAFAA-İ HUKUK GRUBU'NA AİT HEYET-İ MERKEZİYE LİSTELERİ****ANADOLU ve RUMELİ MÜDÂFAÂ-İ HUKUK GRUBU⁵⁹****Madde-i Esâsiyye**

Türkiye Büyük Millet Meclisinde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdâfaâ-i Hukuk Grubunun 'umde-i esâsiyyesi mücâdele-i hâzırının bidâyetinden beri Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tesbât ve son İstanbul Meclis-i Meb'usânı ile Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul ve te'yîd olub âmâl-i milletin zübdesi bulunan Mîsâk-ı Millî esâsâtı dâ'iresinde memleketin temâmîyetini ve milletin istiklâlîni te'mîn edecek sulh ve selâmeti istihsâl için milleti bi'l-umûm kuvve-i maddiye ve ma'neviyesini icâb eden hedeflere tevcih ve isti'mâl edecek, memleketin resmî ve husûsî bi'l-umûm teşkilât ve te'sisâtını bu maksâd-ı esâsiyyeye hâdîm kılmağa çalışacaktır.

Grub bu gaye-i milliyenin istihsâline çalışmakla beraber devlet ve milletin teşkilâtını, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu dâ'iresinde şimdiden pey-der-pey tesbât ve izhâra sa'y edecektir.⁶⁰

NİZÂM-NÂME-İ DAHİLÎ

MADDE 1- Grub,fa'âliyetini âtideki maddelere tevfiân tanzîm eder.

MADDE 2- Grubun bir re'isi, iki re'is vekili ve oniki a'zâdan mü-rekkeb bir hey'et idâresi olub hey'et-i umûmiyesince rey'-i hafî ile intihâb olunur.

MADDE 3- Hey'et- i idâre, grubun müzâkere edeceği mesâ'ilin rûz-nâmesini tanzîm, grub a'zâsı tarafından vâki' olacak tekliflerin bi't-tertib rûz-nâmeye idhâl ve grubu, ictimâa' da'vet ve müzâkerâtı idâre ve zabıt-nâmeyi tanzîm vesâ'ir mu'âmelât-ı idâriyyeyi ifâ ile mükellefdir. Grubun kitâbet, sandık amirliği ve idâre me'murluğu gibi hidemât ve vezâ'ifi hey'et-i idârece içlerinden ta'yin olunacak zevâta tevdi' olunur.

MADDE 4- Hey'et-i idâre Anadolu ve Rumeli Müdâfa'a-i Hukuk Cemiyeti teşkilâtının da - umûmî kongrenin in'ikâdına kadar - idâre-i merkeziyyesidir.

MADDE 5-Grubun mesârif-i zarurîyesine karşılık olmak üzere grub a'zâsının her birinden şehir-i iki lira istifâ olunur.

MADDE 6- Grub nâmına icrâ olunacak mesârif hey'et-i idâre kararı ile yapılır.

MADDE 7-Grubun a'zâ-yı mukayyedesinin nısfından bir ziyâdesi mev-cûd bulunmadıkça müzâkereye ibtidâr ve ittihâz-ı karar olunamaz. Salisân ekseriyyetle mukayyed olmayan mesâ'ilde mevcûdun ekseriyyet-i mutlakası ile karar verilir.

MADDE 8-Meclis re'isleri intihâbı ve grub nizâm-nâme-i dahilîsinin ta'dili ve işbu nizâm-nâmeye mevâd-ı cedîde ilâvesi sâlisân ekseriyyet-i ârâ ile karargâr olur.

⁵⁹ İşbu madde-i esâsiyye ve nizâm-nâme-i dâhilî, grub hey'et-i 'umûmiyyesinin 10 Mayıs 337 günü vuku bulan birinci içtimâ'ında kabul olunmuştur.

⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi(CMHB. Arş.), Kutu: 2-4, Dosya: 14/2, Fihrist: 69/5

MADDE 9-Grubda bi'l-müzâkere ekseriyyet-i lâzime ile karargîr olan mesâ'ilde ekalliyet ekseriyyetin kararına etba' mecburiyetindedir.

MADDE 10- Bir maddenin ta'yini esâmî ile rey'e vaz' onbeş zât tarafından talep olunmadıkça veyahûd bu yolda vâki' olan münferid teklif hey'et-i 'umûmîyece taht-ı karara alınmadıkça rey-i işârî ile ittihâz-ı karar olunur.

MADDE 11-Gruba dâhil olmak isteyen a'zânın müracaatı hey'et-i umûmiyeye sevk ve istihsâl olunacak karara muamele ifâ olunur.

MADDE 12-Su'i- ahvâlinden şikâyet olunan a'zâ hakkında hey'et-i umûmîyece ittihâz-ı karar olunur.

MADDE 13-Grub mukarrerâtı hilâfına hareketleri sabit olan a'zâ Hey'et-i 'umûmîye kararıyla derhâl grubdan ihrâc olunur.

MADDE 14-Grub hey'et-i 'umûmîyesinin lâ'akâl onbeş günde bir defa içtimâ'ı zarurîdir. Bundan başka hey'et-i idârece görülen lüzum üzerine de grub içtimâ'a dâ'vet olunur.

MADDE 15-Hey'et-i idarede müzâkere, a'zânın nısfından bir ziyâdesiyle icrâ ve ekseriyyet-i mutlaka ile ittihâz-ı mukârrerât olunur. Tesâvi-i ârâ vuku'unda müzâkerâtı idare eden re'isin bulunduğu taraf tercih olunur.

MADDE 16-Hey'et-i idare intihâbı altı ayda tecdîd olunur. 'Aynı zevâtın tekrar intihâbı câ'izdir.

Edirne Vilayeti (Trakya Heyet-i Merkeziyi)⁶¹

Tekfurdağı Meb'usu Faik Bey
 Çatalca Meb'usu Hayreddin Bey
 Gelibolu Meb'usu Şakir Bey
 Tüccârdan Yolâgeldili-zâde'den Kasım Efendi
 Edirne eşrâfından Tahsin Bey-zâde Ahmed Bey
 Edirne eşrâfından Kürd Mustafa Bey
 Halidi Ekrem Bey
 Saraylı Ali Naki Bey
 Lüleburgazlı Şevket Bey
 Kırkkiliseli Şevket Bey
 Babaeskili Hamdi Bey
 Gelibolulu Bahaeddin Bey
 Malkaralı Nazmi Bey
 Silivirili Halil Sadi Bey
 Çekmeceli Hasan Şevki Bey

⁶¹CMHB. Arş., Kutu: 2-4, Dos. 14/2, Fih. 112(Defter

Ankara Vilayeti

Re'is :

Müfti Rıfat Efendi

Azâlar:

Yahya Galib Bey

Kınacı-zâde Şakir Efendi

Bulgurlu-zâde Mehmed Efendi

Kütükcü-zâde Ali Bey

Attar-zâde Rasim Efendi

Hanif-zâde Mehmed Efendi

Âdem-zâde Ahmed Efendi

Binbaşılıktan Mütেকâ'id Fuad Bey

Hatib Hâcî Ahmed Efendi

Erzurum Vilayeti

Re'is :

Râif Efendi

Azâlar :

Müfti Sadık Efendi

Hâcî İsmail Efendi-zâde Tevfik Efendi

Korukcu-zâde Rıza Efendi

Meb'us Durak Efendi

Meb'us-ı Sabık Seyfullah Efendi

Ulemâdan Leyli-zâde İbrahim Efendi

Derviş Ağa Hatibi Ahmet Efendi

Çit-zâde Ragıb Efendi

Gümrükcü-zâde Münir Efendi

Abdurrahman Efendi

Sâbık Belediye Re'isi Ömer **Bey-zâde** Ömer Efendi

Mütেকâ'id Yüzbaşı Mustafa Efendi

Şeyh Eşref Efendi

Yâsin-zâde Fevzi Efendi

Esnaflar Şeyhi Ârif Efendi

Evkafçı-zâde Tevfik Efendi

Adana Vilayeti “Pozantı”

Re'is :

Mahmud Saib Bey

Azâlar:

Belediye Re'isi Ceylan-zâde Mehmed Fuad Efendi

Nalband-zâde Ahmet Efendi

Mersin'den Hâce-zâde Asim Efendi

Ömer Ağa-zâde Hilmi Efendi

Tarsus'tan Burhan-zâde Mahmud Efendi

Şeyhliden Süleyman Efendi
Menemenli-zâde Âdil Bey
Menemenli-zâde Süleyman Bey

Adana Hey'et-i Merkeziyesi

Re'is :

Adanalı Kethüda-zâde İbrahim Bey

Azâlar :

Adanalı Veli Bey
Adanalı Ahmet Remzi Bey
Adanalı İsmail Bey
Adanalı Dr. Bahri Bey
Adanalı Da'va vekili Abdurrahman Bey

Bitlis Vilayeti

Re'is :

Müfti-zâde Mahmud Nedim Efendi

Azâlar :

Dertsunduk Şeyhi-zâde Şeyh Abdülgani Efendi
Nalband-zâde Hakkı Efendi
Receb Ağa-zâde Zeyneddin Efendi
Hâcî Babu-zâde Mehmed Nuri Efendi
Kaleli-zâde Şevket Efendi
Hersanlı Hamdi Bey
Zülfikar Ağa-zâde Abdülmecid Ağa
Bilâl Ağa-zâde Sadullah Ağa
Fâris Ağa-zâde Osman Ağa

Bitlis Hey'et-i Merkeziyesi

Re'is :

Güfrevî-zâde Abdülbâki Efendi

Azâlar :

Meclis-i İdâre-i Vilâyet azâsından Abdülmecid Efendi
Eşrâf-ı Mahalliyeden Osman Sadullah Efendi
Eşrâf-ı Mahalliyeden Şevket Efendi
Eşrâf-ı Mahalliyeden Zeyneddin Efendi
Eşrâf-ı Mahalliyeden Hamdi Efendi
Eşrâf-ı Mahalliyeden Hurşid Efendi
Tüccârdan Yaşar Efendi
Tüccârdan Mahmud Efendi

Diyarbakir Vilayeti

Re'is :

Cemil Paşa-zâde Mustafa Bey

Azâlar :

Bekir Sıtkı Bey

Bayram Paşa-zâde Arif Bey

Abdülkadir Paşa-zâde Abdülgani Bey

Zaza-zâde Mustafa Efendi

Ulemadan Hamdi Efendi

Hayâli-zâde Kâmil Efendi

Kılınç-zâde Hayri Efendi

Tâhir Ağa-zâde Naim Efendi

Hafız Ömer Efendi-zâde Kemal Efendi

Yasin Efendi-zâde Şevki Efendi

Attar-zâde Hakkı Efendi

Sivas Vilayeti

Re'is :

Müfti Abdürrauf Efendi

Azâlar :

Bacanak-zâde Hamdi Bey

Kâhya Emin-zâde Hâlis Bey

Ahî Paşa-zâde Hâlid Bey

Şeker-zâde İsmail Efendi

Dârendeli Osman Efendi

Sığırcı-zâde Hayri Bey

Hasan Efendi

Baytar-zâde Hakkı Bey

Ârif Efendi-zâde Hacı Osman Efendi

Trabzon Vilayeti

Re'is :

Barutcu-zâde Hacı Ahmed Efendi

Azâlar :

Hacı Ziya Efendi-zâde Molla Bey

Hacı Ali Hâfız-zâde Mehmed Salih Efendi

Eyüb-zâde Daniş Efendi

Hatib-zâde Mustafa Fazıl Efendi

Şükrü Kaptan-zâde Ömer Lütfi Efendi

Hacı İzzet-zâde Hasib Efendi

Hacı Ahmed Efendi-zâde Hafız Mahmud Efendi

Kastamonu Vilayeti

Re'is :

Şeyh Şemsi-zâde Ziyaeddin Efendi

Azâlar :

Müderresinden Kazaz-zâde Mehmed Efendi
Tüccârdan Akdoğanlı-zâde Mehmed Ali Efendi
Ekmekçi Ahmed-zâde Abdullah Efendi
Ağa-zâde Hafız Mehmed Efendi
Tüccârdan Konyalı-zâde Abdullah Efendi
“Açıksöz” sahib ve Müdürü Hamdi Efendi
Mekteb-i Sultânî Riyâzi Muallimi Şevket Efendi
Baytar Müfettişi Süleyman Bey

Konya Vilayeti

Re'is :

Vâli Galib Paşa Hazretleri

Azâlar :

Hâcî Tahir Efendi
Mektubcu Kâzım Bey -zâde Rıfat Efendi
Tüccârdan Ahi Baba-zâde Yusuf Efendi
Hâcî Süleyman Efendi
Jandarma Alay Kumandanlığından Mütakâ'id Kaim-makam İsmail Bey
Da'va vekili Mustafa Şevki Bey
Tahir Paşa-zâde Cevdet Bey
Mecid Bey-zâde Afif Efendi
Ereğli eşrâfindan Fuad Bey

Mâmûretü'l-aziz Vilâyeti

Re'is :

Vâli vekili Abdülkadir Bey

Azâlar :

Binbaşı Cemil Hüdâi Bey
Polutlu Halil Efendi
İzolili Kadı-zâde Hâcî Kaya Efendi
Kayışoğlu Hasan
Cünyeli-zâde Halid
Kerim-zâde Süleyman
Şireli-zâde Fehmi
Pertekli Hüsnü
Cünyeli-zâde Reşid

Van Vilayeti

Re'is :

Sâdât-ı Arvasiden Müfti Şeyh Masum Efendi

Azâlar :

Belediye Re'isi Receb Efendi

Belediye azasından Kaplan-zâde Hasbi Derviş Efendi

Hakkâri eşrâfindan ve Sâdâttan Şeyh Hamid Paşa-zâde Şeyh Abdullah Bey

Van eşrâfindan Hakkı Efendi-zâde Mustafa Efendi

Rıdvan-zâde Sadık Efendi

Şehbender-zâde Fahri Efendi

Hâcî Nûman-zâde Mehmed Efendi

Ordu Mutasarrıflığı

Re'is :

Fortun-zâde Yusuf Efendi

Azâlar :

Felek-zâde Tevfik Efendi

Kadı-zâde Sıdkı Efendi

Katırcı-zâde İbrahim Efendi

Fortun-zâde Hâcî Harun Mahdumu Hamdi Efendi

Fortun-zâde Hâcî Mikdad Mahdumu Hamdi Efendi

Aksaray Mutasarrıflığı

Re'is :

Hâcî Osman Efendi-zâde Hâcî Ahmet Efendi

Azâlar :

Müfti Kadı-zâde İbrahim Efendi

Ali Balçık-zâde Vehbi Efendi

Müderresinden Hâcî Şerif Efendi-zâde Hüseyin Efendi

Berk-zâde Mustafa Efendi

Sandıkçı-zâde Musa Efendi

Ateş-zâde Tâhir Efendi

Muhiddin Efendi-zâde Halid Efendi

Şadi-zâde Rıza Efendi

Osman Bey-zâde Tahir Efendi

Meserret-zâde Hâcî İskender Efendi

Erzincan Mutasarrıflığı

Re'is :

Sami Bey

Azâlar :

Şeyh Safvet Efendi

Eşrâfdan Münir Bey

Eşrâfdan Rasim Bey
 Eşrâfdan Ziya Bey
 Keçi-zâde Avni Efendi
 Tüccârdan Kadı-zâde Tevfik Efendi
 Şeyh Hâcî Fevzi Efendi (Meb'us olduğundan Ankara'dan)
 Müfti Osman Nuri Efendi (Meb'us olduğundan Ankara'da)

Ertuğrul Mutasarrıflığı

Azâlar :
 Müfti-zâde Hafız Ârif Efendi
 Hâcî Safvet Efendi
 Kadı-zâde Hâcî Ahmed Efendi
 Fabrikatör Ali Efendi
 Ârif Bey-zâde Hâcî Halid Efendi
 Dede-zâde Ali Efendi
 Hamamcı-zâde Hayrî Efendi
 Macar Oğullarından Ömer Efendi

Ardahan Mutasarrıflığı⁶²

Eskişehir Mutasarrıflığı

Re'is :

Bayrakdar-zâde Ali Ulvi Bey

Azâlar :

Kenan-zâde Süleyman Efendi
 Dedelik-zâde Arif Bey
 Hâcî Veli Efendi-zâde Hüseyin Efendi
 Köprülülü Halil Ağa
 Çiftçi Bankası Müdürü Dülger-zâde Kâzım Efendi
 Şahabeddin Efendi
 Semiz-zâde Abdurrahman Efendi

Amasya Mutasarrıflığı

Re'is :

Müfti Hâcî Tevfik Efendi

Azâlar :

Miralay-zâde Hamdi Bey (Ankara'da Amasya Meb'usu)
 Veysi Bey-zâde Nâfiz Bey

⁶² Herhangi bir isim listesi yazılmamıştır

Mumcu-zâde İsmail Hakkı Bey (Kitabet vazifesi uhdesindedir)
Şîrvânî Hâcî Mahmud Efendi-zâde Mehmed Efendi
Mehmed Bey-zâde Lûtfî Bey (El-yevm Amasya muhasebecisidir.)
Topcu-zâde Hilmi Bey

Urfa Mutasarrıflığı

Re'is :

Hâcî Kâmil-zâde Hâcî Mustafa Efendi bin Osman Ağa

Azâlar :

Hâcî Kâmil-zâde Hâcî Mustafa Efendi bin Hâcî Ahmed Efendi

Hâcî Kâmil-zâde Hâcî Mustafa Ağa bin Hâcî Reşid Efendi

Sofu-zâde Hâcî Mustafa bin Sofu Hâcî İshak Efendi-zâde Hâcî Esad Efendi bin Hâcî Esad Efendi

Hâcî Ali Efendi-zâde Ali Fuad Efendi

Barutçu-zâde Hâcî İmam Efendi bin Hâcî İbrahim Efendi

Molla-zâde Hâcî Mahmud Efendi bin Süleyman Efendi

Gömlü-zâde Osman Efendi bin Hâcî İbrahim Efendi

Hâcî Ağa-zâde Ali Ağa

İçel Mutasarrıflığı

Re'is :

Mehmed Emin Efendi (İçel Meb'us-ı sabıkı)

Azâlar :

Hace-zâde Emin Efendi

Hâcî Hulusi Efendi-zâde Sami Efendi

Doktor Hasan Ali Bey

Eczacı Vecihi Bey

Hakkak Rahmi Efendi

Mehmed Efendi-zâde Nuri Efendi

Da'va vekili Bahşî-zâde Emin Efendi

Hâcî Paşa-zâde Halil Efendi

Adanalı Abdurrahman Ali Bey

Aydın Mutasarrıflığı

Re'is:

Veli Mollaoğlu Nihad Efendi

Azâları:

Sökeli Hâcî Kâzım-zâde Emin

Aydınlı-zâde Behçet

Aydınlı Kâtib-zâde Edhem

Midilli Koca Kavukoğlu Talat

Nazilli Hezergradlı İbrahim
Çineli Mustafa Asım
Germencikli Hafız Ahmed

İzmid Mutasarrıflığı

Re'is :

Bekir Sıddık Efendi

Azâlar:

Hızır Efendi
Rasim Efendi
Hafız Fuad Efendi
Rıza Efendi
Burhâneddin Efendi

Bayezid Mutasarrıflığı

Re'is:

Belediye Re'isi Mahmud Şevket Efendi

Azâlar :

Meclis-i İdare azâsından Abdülvehab Efendi
İsmail Efendi
Hâcî Mahmud Efendi
Şeyh İbrahim Efendi
Belediye azasından Furuncu-zâde Mustafa Efendi
Nalband-zâde Mustafa Efendi
Hâcî Yusuf Efendi
Ömer Efendi
Dursun Ağa-zâde Abdülaziz Efendi
Aşâir Rüesâsından Şeyh Abdülkadir Efendi
Ali İbrahim Efendi
Ali Derviş Efendi

Burdur Mutasarrıflığı

Re'is :

Mutasarrıf Safa Bey

Azâlar :

Eşrâfdan Hâcî Hüsnü Bey-zâde Mahmud Bey
Hâcî Hamid Bey-zâde Hâcî Süleyman Bey
Hüseyin Çil-zâde Fahreddin Bey
Vükelâ-yı Deâvîden Hâcî Hamza-zâde Fuad Bey
Mısırlı-zâde Hâcî Rıfat Efendi

Müderresinden Hatib-zâde Hâcî Mehmed Efendi
Tüccârdan Tayyar-zâde Osman Efendi
Kazancı-zâde Ziya Efendi
Nâib-zâde Şevki Efendi
Hamamcı-zâde Hüsnü Efendi
Bedir-zâde Necib Efendi
Nâfia ketebesinden Hâcî Veli-zâde Edhem Efendi

Bolu Mutasarrıflığı

Re'is :

Müderresinden Kürt-zâde Mehmed Sıdkı Efendi

Azâlar :

İlyas-zâde Hafız Hakkı Efendi
Maarif Müdürü Zülküfil Bey
Ser-mühendis Sami Bey
Muhasebe-i Husûsiye Müdürü Halil Bey
Dârü'l-hilâfe Medresesi Müderreslerinden İrfan Efendi
Sabık Meclis-ı İdare azâsından Sa'atçı-zâde İzzet Efendi
Kondugöz Şükrü Efendi
Belediye azâsından Zaim-zâde Saib Efendi
Belediye azâsından Leblebici-zâde Ahmed Efendi
Ulemâdan Eyüb Sabri Efendi

“Antalya” Teke Mutasarrıflığı

Re'is:

Da'va vekili Kandil-zâde Hasan Efendi

Azâlar :

Müftî-ı Sabık Yusuf Talât Efendi

Azâlar :

Belediye Re'isi Tosun-zâde Hakkı Efendi
Meclis-i İdare azâsından Abdi Efendi-zâde Hüseyin Bey
Encümen-i Livâ azâsından (Civelek-zâde İzzet Efendi)
Tüccârdan Hâcî Hatib Osman Efendi
Belediye azâsından Keskinzi-zâde Mehmed Efendi
Tüccârdan Giridli Mehmed Remzi Efendi
Tüccâr Belîdi-zâde Mehmed Musa Efendi
Da'va vekili İzmirli Ahmed Tevfik Bey

Tokad Mutasarrıflığı

Re'is :

Müteveli-zâde Nuri Efendi

Azâlar :

Emir Bey-zâde Abdülvehab Efendi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Habib Efendi-zâde Hacı Fehmi Efendi
 Müfti Kâtibi-zâde Hacı Mustafa Efendi
 Yoğurtcu-zâde Hacı İbrahim Efendi
 Bekçi-zâde Salih Efendi
 Komiserlikden Müttekâ'id Hafız Mehmed Efendi
 Muhasebeci-zâde Vehbi Efendi

Canik Mutasarrıflığı

Re'is :

Hacı Hayrullah-zâde Ömer Efendi

Azâlar :

Esbak Mutasarrıf Nâfız Bey
 Maarif Müdürü Sadık Bey
 Samsun Bidayet Hâkimliği İkinci Muavini Asım Bey
 Mekteb-i Sultanî Riyaziye Muallimi Âdil Efendi
 Anadolu Kütübhanesi Sâhibi Osman Efendi
 Tüccârdan Namlı-zâde Şerefeddin Bey
 Hacı Ömer-zâde Hacı Hasan Efendi
 Yelkenci-zâde Lâtif Bey
 Edhem Bey Veysi Bey

Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı “Hâruniyede”

Re'is :

Bağçe Ka'im-makamı Osman Nureddin Bey (Heyet-i Merkeziye Bağçe kazasındadır.)

Azâlar :

Mehmed Ağa-zâde Ali Efendi Berber-zâde Ali Efendi
 Yusuf Bey-zâde Hasan Bey
 Fettah-zâde Hacı Halil Bey
 Tahrirat Kâtibi Zekeriya Efendi
 Kadı Zülfükar Efendi
 Yeşil-zâde Mehmed Ağa
 Kapak-zâde Nuri Efendi
 Sandık Emmini Hüseyin Efendi

Çorum Mutasarrıflığı

Re'is :

Tütüncü-zâde Şükrü Efendi

Azâlar :

Velüyiddin Paşa-zâde Şevket Bey
 Merkez Tabibi Saim Bey
 Ser-tabib Âkif Tevfik Bey
 Kavukçu-zâde Abdullah Ağa
 Tütüncü-zâde Mehmed Efendi
 Ölçek-zâde Hasan Lütfi Efendi
 Şücâeddin-zâde Saim Efendi
 İstanbullu-zâde Sadık Efendi
 Köstekçi-zâde Süleyman Efendi

Hakkâri Mutasarrıflığı

Re'is :

Livay Aşîreti Re'isi Arvasi-zâde Hakkâri Müftisi Ziyaeddin Efendi

Azâlar :

Arnoş Aşîret Re'isi Magdi Efendi

Merziki Aşîreti Re'isi Derviş Efendi

Hâcî Ömer Ağa-zâde Mustafa Efendi

Abdülkerim Ağa-zâde Tahir Efendi

Hamidâbâd (Isparta) Mutasarrıflığı

Re'is:

Mevlevî Şeyhi Ali Efendi

Azâlar :

Posta ve Telgraf Müdürü Mehmed Efendi

Jandarma Bölük Kumandanı Mustafa Bey

Müderris Şerif Efendi

Afşar-zâde Rüşdi Çavuş

Emir Ali-zâde Hâcî Arif Efendi

Tâhir Paşa-zâde Hüsnü Bey

Bezîrgân-zâde Hâcî Hafız İbrahim Efendi

Budak-zâde Hâcî Hasan Efendi

Denizli Mutasarrıflığı

Re'is :

Ali Rıza Efendi

Azâlar :

Müfti Ahmed Hulusi Efendi

Da'va vekili Kara Hâcî-zâde Salih Hamdi Efendi

Doktor Binbaşılıktan Müttekâ'id Kerîmi Efendi

Hükümet Tabibi Kâzım Efendi

Nâfia Ser-mühendisi Tevfik Efendi

Belediye Eczâcısı Hüsnü Efendi

Müfti-zâde Kâzım Efendi

Salih Ağa-zâde Rıfat Efendi

Nazilli Telgraf Müdür-i sabıkı Rüşdi Efendi

Küçükağa-zâde Necib Ali Bey

Dersim Mutasarrıflığı

Re'is :

Ferhaduşağı Aşîret Rüesâsından Aliş Ağa-zâde Cemşid Ağa

Azâlar :

Şer'îye Baş-kâtibi Ahmed Efendi

Tahsil Memuru Halil Efendi

Hanzo-zâde Mehmed Ali Ağa

Jandarma Kumandan Vekili Hapishane Müdürü Mehmed Efendi

Suzan Ümerâsından Cemil Ağa
Eşrâfdan Tüccâr-zâde Mehmed Efendi
Mutasarrıf Başkâtibi Hızır Efendi
Yukarı Ayas Uşağı Aşireti Re'isi Seyyid Rıza Ağa

Siird Mutasarrıflığı

Re'is :

Abdül Fettah Efendi-zâde Belediye Re'isi Hâmi Efendi

Azâlar :

Abdülaziz Efendi-zâde Müfti Hacı Ömer Efendi
Sâdâtan Seyyid Mehmed Efendi-zâde Nakibü'l-Eşrâf Seyyid Abdülkerim Efendi
Ulemâdan Hâcî Mehmed Efendi-zâde Hâcî Cemil Efendi
Eşrâfdan Hâcî Abdülkerim Efendi-zâde Hâcî Hamza Efendi
Hâcî Abdullah Ağa-zâde Mehmed Fehmi Efendi
Eşrâfdan Hâcî Mûsa-zâde Mehmed Said Efendi
Eşrâfdan Hâcî Yusuf Efendi-zâde Hâcî Şebab Efendi

Süleymaniye Mutasarrıflığı⁶³

Sinob Mutasarrıflığı

Re'is :

Cemal Re'is

Azâlar :

Mıntaka Kumandanı Binbaşı Cemal Bey
Müfti Salih Hulusi Efendi
Mavi-zâde Rasim Bey
Tüccârdan Hâcî Hasan-zâde Şükrü Bey
Çerkesi Hâcî Ömer Bey
Parmaksız-zâde İsmail Efendi
Meclis-i İdare Baş-kâtibi Hüseyin Hilmi Efendi

Gâziyıntâb Mutasarrıflığı

Re'is:

Dayı Ahmed Hürşid Ağa

Azâlar :

Ferid Efendi (Ayıntâb'da esir kalmıştır.)
Mehmed Ali Efendi (Ayıntâb'da esir kalmış, bilâhare çıkmıştır.)
Abdürrezzak Efendi (Ayıntâb'da esir kalmıştır.)
İshak Ref'et Efendi
Mustafa Efendi

⁶³Herhangi bir isim listesi yazılmamıştır

Hasan Efendi
Eczâcı Nuri Efendi
Memik Ağa

Kars Mutasarrıflığı⁶⁴

Karahisar-ı Şarkî Mutasarrıflığı

Re'is :

Selim-zâde Hacı Şerif Efendi

Azâlar :

Piyaz-zâde Hüsnü Efendi
Menzilci-zâde Asım Efendi
Hâce-zâde Ahmed Efendi
Köçek-zâde Tevfik Efendi
Köçek-zâde Edhem Efendi
Şişman-zâde Mustafa Efendi
Yakub-zâde Hafız Rasim Efendi
Sabuncu-zâde Mustafa Efendi

Karahisar-ı Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı

Re'is :

Mehmed Said Efendi

Azâlar :

Nakibü'l-esrâf Ömer Efendi
Gevik-zâde Hacı Hafız Efendi
Çarkcı-zâde Niyazi Efendi
Terzi Hacı Yusuf-zâde Kâmil Efendi
Gümüş-zâde Bekir Efendi
Nebi-zâde Mehmed Efendi

Kozan Mutasarrıflığı

Re'is :

Ali Şadi Efendi

Azâlar :

Yarım-zâde Ahmed Efendi
Hasan Kâhya-zâde Hacı Mahmud Efendi
Yeğen-zâde Mehmed Efendi
Hacı Cemal Efendi-zâde Mustafa Efendi
Halil Ağa-zâde Hacı Ağa

⁶⁴Herhangi bir isim listesi yazılmamıştır

Akçalı-zâde Aziz Efendi
 Çakaldereli Hasan Ağa
 Hacı Ali Kâhya-zâde Hacı Ağa
 Muallim Lütfullah Efendi

Kırşehir Mutasarrıflığı

Re'is :

Müfti Halil Hilmi Efendi

Azâlar :

Müfti Şükrü Efendi
 Kadir Bey-zâde Ali Bey
 Osman Efendi-zâde Mehmed Efendi
 Hacı Hasan Efendi-zâde Hilmi Efendi
 Veli Bey-zâde Pertev Bey
 Müfti-zâde Mehmed Efendi

Kayseri Mutasarrıflığı

Re'is :

Niyazi-zâde Faik Bey

Azâlar :

Mehdi-zâde Muzaffer Bey
 İmam-zâde Reşid Bey
 Kâtib-zâde Nuh Naci Bey
 Taşcı-zâde Mehmet Bey
 Hacı Ali Ağa-zâde İbrahim Safa Bey
 Hacılarlı-zâde Mustafa Bey
 Feyzi-zâde Osman Bey
 Hallac-zâde Mahmud Bey

Gümüşhane Mutasarrıflığı

Re'is :

Kadirbey-zâde Osman Bey

Azâlar :

Müftü Şükrü Efendi
 Kadirbey-zâde Ali Bey
 Osmanefendi-zâde Mehmed Efendi
 Hacı Hasan Efendi-zâde Hilmi Efendi
 Velibey-zâde Pertev Bey
 Müftü-zâde Mehmed Efendi

Genç Mutasarrıflığı

Re'is :

Genç Sancağı Müdafa'a-i Hukuk-ı Milliye Cem'iyeti Re'isi

Azâlar :

Pıçar eşrâfından Tahir Bey-zâde Salih Bey

Pıçar eşrâfından Alibey-zâde Mahmud Bey

Çapakçur eşrâfından Mütevellî-zâde Genç Nüfus Müdürü Bitlisli Hasan Efendi Veznedâr Genç

Defter-i Hâkânî Başkâtibi Bitlisli Selim Sırrı Efendi

(Genç Meb'usu Hasan Bey'den alınmıştır. Meclisden de ta'kib edelim.)

Genç Mutasarrıflığı

Re'is :

Salih Bey

Azâlar :

Pıçarlı Mustafa Bey

Pıçarlı Mahmud Bey

Eyüb Bey

Derahinli Yusuf Efendi

Taslalı Ömer Efendi

Taslalı İsmail Efendi

Taslalı Mehmed Ağa

Kengiri Mutasarrıflığı

Re'is :

Balcı-zâde Müftî Âtâ Efendi

Azâlar :

Ercümen-i Livâ azâsından Şeyh-zâde Hilmi Efendi

Meclis-i İdare azâsından Pılâncı-zâde Hâcî Şükrü Efendi

Meclis-i İdare azâsından Dumlu-zâde İsmail Efendi

Meclis-i İdare azâsından Fevzi-zâde Abdullah Efendi

Belediye Re'isi Dolmacı-zâde Cemal Efendi

Kâtib ve Veznedâr Muhasebe-i Husûsiye Müdürü Saraç-zâde Hasan Efendi

Kütahya Mutasarrıflığı

Re'is :

İlyas-zâde Asım Efendi

Azâlar :

Dülger-zâde Süleyman Efendi

Eyüp Ağa-zâde Halil Efendi

Mazlum-zâde Hafız Hasan Efendi

Ispartalı-zâde Nuri Efendi

Kadı-zâde Sâdık Efendi

Kantarcı-zâde Hâcî Salih Efendi

Hâcî Musa-zâde Hafız Mehmed Efendi
 Kolağalığından Müttekâ'id Yakub Efendi
 Karaağa-zâde Mehmed Efendi
 Hacı-zâde Ümran Efendi
 Tâlib Paşa-zâde Sâdık Bey

Lâzistan Mutasarrıflığı

Re'is :

Mataracı-zâde Mehmed Şükrü Efendi

Azâlar :

Lâz-zâde Mustafa Zühüdü Efendi
 Mataracı-zâde Hakkı Efendi
 Ali Re'is-zâde Şeyh İlyas Efendi
 Ak Mehmed-zâde Mehmed Cevdet Efendi
 Mataracı-zâde Mehmed Cevdet Efendi
 Mataracı-zâde Salih Efendi
 Durmuş-zâde İsmail Efendi
 Tuzcu-zâde Halid Efendi
 Tavit-zâde Mustafa Efendi
 Bakırcı-zâde Mustafa Efendi

Mardin Mutasarrıflığı

Müfti Hüseyin Efendi

Azâlar :

Köz-zâde Hâcî Abdülkadir Paşa
 Gerço-zâde Hâcî Faris Çelebi
 Kolağası-zâde Abdülmecid Efendi
 Gömlü-zâde Hızır Efendi
 Ensârî-zâde Şeyh Efendi
 Kasım Efendi-zâde Abdülkadir Bey
 Hulusi Efendi-zâde İshak Efendi

Maraş Mutasarrıflığı

Re'is :

Arslan Bey

Azâlar :

Nakibü'l-eşrâf Kapâni-zâde Hâcî Mehmed Efendi
 Karaköçek-zâde Eczacı Lütî Efendi
 Tüccârdan Nazif-zâde Ahmed Efendi
 Kocabaş-zâde Ömer Efendi
 Liva Defter-i Hakanî Memuru Faik Bey
 Meclis-i İdare Baş-kâtibi Dulkadir-zâde Süleyman Bey

Malatya Mutasarrıflığı**Re'isi:**

Belediye Re'isi Keşşaf Efendi

Azâlar :

Mevkî Kumandanı Binbaşı Halis Efendi

Jandarma Kumandanı Binbaşı Ziya Efendi

Tahrirât Müdürü Talat Efendi

Ma'ârif Müdürü Halil Efendi

Ulemâdan Meclis-i İdare azâsı Tortumlu-zâde Hâcî Hafız Efendi

Ticâret Odası Re'isi Atmalı-zâde Hâcî Mahmud Efendi

Telgraf Muhabere Memuru Tevfik Efendi

Tüccârdan Abdülkadir-zâde Yahya

Sa'id-zâde Mahmud Bey

Menteşe Mutasarrıflığı⁶⁵**Muş Mutasarrıflığı****Re'is :**

Mutasarrıf Mehmed Ali Bey

Azâlar :

Müfti Hasan Kâmil Efendi

Meclis-i İdare azâsından Hâcî Derviş Efendi

Meclis-i İdare azâsından Cafer Efendi

Meclis-i İdare azâsından Hâcî Abdülhalim Efendi

Defter-i Hâkânî Memuru Emin

Bedri Aşireti Re'isi Hasan Ağa

Eşrâfdan Hâlit

Eşrâfdan Mahmud

Niğde Mutasarrıflığı**Re'is :**

Niğde Belediye Re'isi Hâcî Mustafa-zâde Rasih Efendi

Azâlar :

Müfti Süleyman Efendi

Battal Ağa-zâde Âbidin Efendi

Lütfî Efendi-zâde Sadık Efendi

İzzet Efendi-zâde Muhiddin Efendi

Tahsin Efendi-zâde Ali Efendi

⁶⁵Herhangi bir isim listesi yazılmamıştır

Hace-zâde Hilmi (Meb'us olduğundan Ankara'da)
 Ratib Efendi-zâde Mustafa (Ordunya iltihak etmiştir.)
 Onbirinci Fırka Zâbitânından Fehmi Efendi

Yozgad Mutasarrıflığı

Re'is :

Salim Efendi-zâde Âkif Bey

Azâlar :

Hâcî Lâtif Bey-zâde Sâbit Bey

Mehmed Bey-zâde Sadık Bey

Haznedâr Yamağı-zâde Ali Bey

Nazif Ağa-zâde Behçet Efendi

Hâcî Âbidin-zâde Tevfik Efendi

Hâcî Hüseyin-zâde Bekir Efendi

Erzurumlu-zâde Hasan Efendi

Arab-zâde Abdurrahman Efendi

Nizam-zâde Ali Efendi

Zonguldak Mutasarrıflığı

Re'is :

Müfti İbrahim Efendi

Azâlar :

Ahmed Ali-zâde Ali Efendi

Hâcî Bekir-zâde Fevzi Efendi

Belediye Re'isi İbrahim Efendi

İktisâd Müfettişi Bedri Efendi

Jandarma Yüzbaşılığından Müttekâ'id Edhem Efendi

Orman Muâmelât Memuru İhsan

Giresun Mutasarrıflığı

Re'is :

Feridun Ağa-zâde Osman Ağa

Azâlar :

Ali-zâde İmam Hasan Efendi

Hâcî Emin-zâde Hâcî Emin Efendi

Lâçin-zâde Hakkı Bey

Ka'im-makam-zâde Mehmed Bey

Hâcî Hasan-zâde Hüseyin Efendi

Sütlac-zâde Mustafa Efendi

Müfti Lâz-zâde Ali Fikri Efendi

Oltu Mutasarrıflığı**Re'is :**

Hâşim Bey-zâde Yusuf Ziya Bey

Azâlar :

Muharririn-i Osmâniyeden Maarif Müdürü Bahaeddin Tevfik Bey

Ulemâdan Müfti Mehmed Sadık Efendi

Müderresinden Emin Efendi Müderresinden Yakub Efendi

Belediye Re'isi Sefer-zâde Ahmed Bey

Eşrâfdan Salim Bey

Ergani Mutasarrıflığı**Re'is :**

Belediye Re'isi Yusuf Efendi

Azâlar :

Hasan Fahri-zâde Kadri Efendi

Kesiği-zâde Muharrem Efendi

Yusuf Efendi-zâde Kâzım Efendi

Mahmud Efendi-zâde Hâcî Şefik Efendi

Molla-zâde Ahmed Efendi

Kavasbaşı-zâde Mustafa Rıfkı Efendi

Da'va vekili Nuri Efendi

Hâcî Yusuf-zâde Kaya Efendi

Siverek Mutasarrıflığı**Re'is :**

Hâcî Ali Efendi-zâde Cevrî Paşa

Azâlar :

Odabaşı-zâde Mahmud Efendi

Fettahlı-zâde Refet Bey

Hâcî Ali Efendi-zâde Mehmed Ağa

Belediye Re'isi Odabaşı-zâde Mahmud Efendi mahdûmu Mehmet Emin Efendi

Meclis-i İdâre-i Livâ azâsından Ömer Ağa

Karahanlı Şeyh Musa Efendi

Zağıroğlu İbrahim Ağa

Molla Cafer-zâde Sadık Efendi

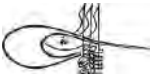
Gergeli-zâde Ramazan Bey (Diyarbakir'de Encümen azâsı)

Gevranlı-zâde Bekir Efendi (Vefat etmiştir.)

KAYNAKÇA**1.Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kutu: 2-4, Dosya: 14/2, Fihrist: 69/5****Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kutu: 2-4, Dosya: 14/2(Defter)****2.Tetkik Eserler ve Makaleler***“Atatürk ” , İslâm Ansiklopedisi I, İstanbul 1993*Atatürk Araştırma Merkezi, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü dille)**, (Bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Ali Sevim vd.), Ankara 2006

- Atatürk Araştırma Merkezi, **Millî Mücadele Tarihi I**, Ankara 2005
- Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921), Tarihleri Arasına Ait 106 Belge**, Ankara 1982, Belge No: 70.
- ATATÜRK**, Mustafa Kemal, **Nutuk (1919-1927)**, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara 2005
- Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921) Tarihleri Arasına Ait 106 Belge**, Ankara 1982,
- AYDIN, Mesut, "Misâk-ı Millî" Türkler 16**, Ankara 2002
- AYDIN, Mesut, M. Korkud Aydın, Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 2011
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 35, Belge: 14**
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, İstanbul 2000
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Trakya'da Millî Mücadele I**, Ankara 1987
- CEBESÖY, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 2000
- ÇEVİK, Zeki, Milli Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)**, Ankara 2002
- DEMİREL, Ahmet, Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup**, İstanbul 1994
- EVSİLE, Mehmet, "Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XIV/40, (Mart 1998)**, Ankara 1998
- Genelkurmay Başkanlığı, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 77, Belge:1685**
- Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi S:19, Belge No:495**
- Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi S:22, No: 495, 562, 573, 575**
- GEREDE, Hüsrev, Hüsrev Gerede'nin Anıları(19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938)**, İstanbul 2002
- GOLOĞLU, Mahmut, Milli Mücadele Tarihi- I Erzurum Kongresi**, İstanbul 2008
- GOLOĞLU, Mahmut, Sivas Kongresi**, Ankara 1969
- GÜNER, Zekai, O. Kabataş, Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara 1990
- GÜNEŞ, İhsan, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Ankara 1997, s. 70
- Hey'et-i Temsiliye Kararları**, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1974
- Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, (Haz. Uluğ İğdemir), Ankara 1989
- İĞDEMİR, Uluğ, Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1999
- KANSU, Mazhar Müfit, Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber I**, Ankara 1986
- KANSU, Mazhar Müfit, Erzurumdan Ömümüne Kadar Atatürk ile Beraber II**, Ankara 1986
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1988
- KARACA, Taha Niyazi, Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara 2004
- KASALAK, Kadir, Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi**, Ankara 1993
- KAYMAZ, Nejat, "Misâk-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında" VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler III**, Ankara 1983

- MENÇ**, Hüseyin, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya Olaylar-Belgeler-Portreler**, Amasya 2007
- ÖZGÜL**, Cemil, **Heyet-i Temsiliyenin Ankara'daki Çalışmaları**, Ankara 1989
- ÖZSOY**, Osman, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**, İstanbul 1999
- Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz III, Sayı: 27, İstanbul 1962-1963 **SELVİ**, Haluk, **Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)**, Ankara 2000
- TURAN**, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi I: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Ankara 1991
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi (Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutitiet) I**, Ankara 1997
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923) I**, Ankara 1994
- UNAT**, Faik Reşit, **"Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi"**, **Tarih Vesikaları Dergisi II/10**, Ankara 1942

TİMUR, RODOS ŞÖVALYELERİ VE BATI ANADOLU SEFERİ*

Yahya BAŞKAN**

ÖZET

Timur, 1402'de Ankara Çubuk Ovası'nda Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bâyezid'i mağlup etmiş arkasından da Osmanlılara ait olan arazileri kendisine bağlamıştır. Osmanlıların hakimiyetlerine son vermiş olduğu, Anadolu Beylikleri diye bilinen Karamanoğlu, Germiyanoglu, Aydınoğlu gibi Türkmen beyliklerine topraklarını iade etmiş onları kendisine bağlı olarak beyliklerini ihya etmelerini sağlamıştır. Bu ihya Timur'un Anadolu'yu ve Osmanlıları kontrol altına alma düşüncesinin bir neticesi olarak görülmelidir. Timur'un bu tavrı Köseadağ Savaşı sonrası Moğolların Anadolu'da yapmış oldukları uygulamalara çok benzemektedir.

Timur özellikle fatih ve gazi sıfatlarıyla anılan Osmanlı hükümdarı Bâyezid'i yenmesi, topraklarını perişan etmesi sebebiyle üzerinde oluşan olumsuz tepkiyi dağıtmak için bir sefer düzenlemiştir. Burası Rodos şövalyelerince elde tutulan ve Anadolu'da gayri müslim idaresinde kalmış tek toprak parçası olarak tanımlanan İzmir'dir. İzmir Timurlu kaynaklarının iddiasına göre aynı zamanda Yıldırım Bâyezid tarafından kuşatılıp alınamayan bir yerdir. Timur, İzmir üzerine sefer düzenlemiş burayı fethedip şövalyeleri de sürmüştür (Aralık 1402-Ocak 1403). Hristiyan şövalyelerden şehri alan Timur, hem gazi sıfatını almış, hem de Müslüman gazi bir devletle savaşmasından dolayı üzerinde temerküz eden olumsuz imajı düzeltmeye çalışmıştır. Bu liman ve ticaret merkezlerinin Timur tarafından alınmasıyla birlikte hem Anadolu seferinin hem de yapılması düşünülen seferlerin maddi kaynak sorunu da bir miktar halledilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Timur, Osmanlı, Bâyezid I, İzmir, Foça, Tire Ayasolug, Efes, Aydınoğlu, Menteşe.

* Bu makale, 11-12, Haziran 2013 Tarihinde Güney Kore – Sangju'da Tertip Edilen "The 11th Central Asia International Scientific Conference Cultural and Economic Dimensions of The Silk Road Past, Present and Future SangJu" Konferansında Sunulmuş Olan "Timur ve Rodos Şövalyeleri" Başlıklı Tebliğin Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Halidir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Yahya Başkan, İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: ybaskan@hotmail.com.

TIMUR, KNIGHTS OF RHODES AND WESTERN ANATOLIA EXPEDITION

ABSTRACT

Tamerlane defeated Ottoman Sultan Yıldırım Beyazıt in 1402 in the savanna of Çubuk, Ankara. And after put all the territories of Ottoman Empire under his domination. He gave back their territories to Turkmen Beyliks like Karamanoglu, Germiyanoglu and Aydınoglu which were terminated by Ottomans and helped them to recreate their beyliks.

Tamerlane made an expedition to dispense negative reactions as he had defeated Ottoman Sultan Beyazıt who was known as Conqueror and Veteran and put the ottoman in a difficult position. This place was İzmir which was the only territory under the control of non-Muslims in Anatolia and was controlled by Rhodes knights. In the same time İzmir was only city surrounded and wasn't conquered by Beyazıt. Tamerlane conquered the city and banished the knights (December 1402- January 1403). Tamerlane who took over the city from the Christian knights tried to retribute his negative image as he made a war against a state who is veteran and also a Muslim.

Key Words: Timur, Ottoman, Bajezid I, İzmir, Foça, Tire, Ayasolug, Efes, Aydınoglu, Menteşe.

Osmanlı Tarihinde etkileri itibariyle önemli hadiselerden birisi hiç şüphesiz Ankara Savaşı'dır. Timur, 1402 Temmuz'unda Ankara'nın Çubuk Ovası'nda Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bâyezid ile karşılaşp Osmanlı ordularını mağlup etmiş ve bu galibiyetin bütün bölgeyi ilgilendiren ciddi neticeleri olmuştur.¹ Osmanlıların çevreye kaygı salan yayılması bir anda durmuş, bu yayılmadan yakinen etkilenen Anadolu Beylikleri, Timur safında yer alarak büyük kazanç sağlamışlardır. Osmanlıların Kostantinopolis kuşatması sona ermiş, rahat bir nefes alan Bizanslılar bu durumu Tanrı'nın bir lûtfu olarak görmüşlerdir.² Anadolu Beyliklerine ait olan mülkleri, eski sahipleri arasında pay eden Timur, galibiyetten sonra bölgede yaklaşık bir yıldan fazla kalmış, bu gün batı Anadolu olarak tabir ettiğimiz coğrafyaya idari olarak çeki düzen verip buraları kendisine bağlamıştır. Bu bağlanmanın muhteva ve mahiyeti çalışılmamış olmakla birlikte mevcut durum Moğol idari geleneğinin bir neticesi olarak görülmelidir.

Timur, Yıldırım Bâyezid'e karşı elde etmiş olduğu zaferden sonra Kütahya'da kışlamıştır. Onun Anadolu'daki faaliyetleri içerisinde hiç şüphesiz en önemlisi İzmir ve çevresine tertip etmiş olduğu seferdir. Timurlu kaynaklarından Nizâmüddin Şâmî ve Ali Yezdî'nin Zafernâmeleri, Dukas'ın eseri, İbn Arabşah'ın Acâîbü'l Makdûr'u bu sefer hakkında geniş bilgiler nakletmişlerdir. Timur hakkında olumsuz bir tavır takınan Osmanlı kronikleri bu sefer hakkında hiçbir malumat vermemişlerdir. Timur'un İzmir ve çevresine yapmış olduğu sefer modern araştırmalara da konu olmuştur. Marie-Mathilde Alexandrescu'nun Ankara Savaşı'nı konu alan kitabı, W. Heyd'in Ticaret Tarihi, P. Wittek'in Menteşe Beyliği, N. Jorga'nın Osmanlı Tarihi, Halil Çetin'in Ankara Savaşı bunların belli başlılarıdır.

¹ Halil Çetin, *Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 103-199.

² Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (nşr. B. Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 340.

Timur, Kütahya ve Aydın'da ordugâhını kurup etraftan gelen beyleri kabul etmiş, onlara Osmanlılar tarafından ele geçirilen topraklarını iade ederek hil'at giydirmiştir. 1402 Aralık ayı başlarında buradan hareket eden Timur, İzmir Kalesi, Foça, Efes ve Ayasolug üzerine sefer tertip etmiştir. İzmir'de, o dönemde Hristiyan bir tarikat olan St. Jean Şövalyeleri bulunmaktaydı. Bu tarikata ait üyelerin büyük çoğunluğu Rodos adasını üs olarak tercih edip yoğunlaşmalarından dolayı kendilerine Rodos Şövalyeleri diye de hitap edilmiştir.³

Ali Yezdî'ye göre Timur Ayazlık'dan (Ayasolug) Tire'ye geçmiş orada ordusunu toplayıp, denizle çevrili sağlam bir kale olan İzmir'le meşgul olmuştur. Kaleyi kuşatan Timur, kaledekileri İslâma davet etmiş ancak o zamana kadar eşkıyalıkla meşgul olan İzmir'deki Efrenkler (Sasun, Galata, Ruman, Dövir vb guruplar) bu teklifi reddetmişlerdir. Bunun üzerine harekete geçen Timur kaleyi ele geçirmiştir. Bu bahsi bir gazâ olarak nakleden müellif İzmir'in fethi başlığını "...ğazv-ı İzmir..." şeklinde kaydetmiştir. Seferin Peygamberin sünneti üzere yapıldığını özellikle vurgulayan Ali Yezdî, İzmir'i birçok bahadırın kuşattığını hatta Osmanlıların yedi kez burayı almaya teşebbüs ettiğini ancak ele geçiremediklerini ifade ettikten sonra, özellikle Bâyezid'in İzmir'in alındığı haberini duyduktan sonra ağzının şaşkınlıktan açık kaldığını vurgulamıştır. Timur burayı aldıktan sonra Tonguzlu'ya (Denizli) doğru hareket etmiştir. Ali Yezdî bu hadise için Aralık 1402 tarihini vermektedir.⁴

Timur'un Tire'ye gelmesiyle alakalı olarak Ali Yezdî'nin dışında döneme ait diğer kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur. Ancak bunu teyid eden bir kaydın kitabe olarak Tire'de bulunduğu sonradan kaleme alınan eserlerde zikredilmektedir. Farsça olarak yazılan kitabe maalesef bugün mevcut değildir. Ancak bazı yazma kayıtlarında varlığına dair işaretler vardır. Kitabenin 1932 yılında ayakta olup sonradan tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Kitabe halk arasında *Karataş* olarak da adlandırılmaktadır. Munis Armağan'ın vermiş olduğu bilgilere göre Farsça olarak yazılan kitabe metni Türkçeye çevrildiğinde şunlar kayıtlıdır; *"Bismillâhirrahmânirrahîm, bağışlayan ve esirgeyen Allâh'ın adıyla. Varlığı vâcib olup, hayır ve cömertliğin feyiz kaynağı olan Allâh'a hamdolsun. Onun Rasûlü Hz. Muhamed'e ve pâk olan âline ve eshâbına da salât olsun. Bundan sonra cihan Pâdişâhı İran ve Turan ikliminin sahibi Uluğbey Timur'a (Allah mülkünü ve saltanatını dâim eylesin) İran ve Turan'ın fethinden sonra Semerkant ve Hindistan kıtasından ta Mısır havalisine kadar 26 zilhicce 804 (1402) yılında Allah'ın yardımıyla boyun eğdirildi. Ve Rum Eli (Anadolu) hakimi Yıldırım savaşa kolaylıkla yenildi ve bütün ordusu yerle bir oldu. Bundan sonra sahillere ulaşmak amacıyla Manisa, Balat, Antalya ve Alâiye yoluyla Aydın Vilayeti'nde çadır saltanatı sürerek yetiştirdi. Ve orada insanoğlu bu olaydan ders alsın, keyfiyete muttali olsun diye şu iki-üç satır yazı taşa nakşolundu. Allah dilediğini doğu yola iletir. Ve hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a olsun"*.⁵ Mükrimin Halil Yinanç İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanan Bâyezid I maddesinde Timur'un kitabeyi Farsça olarak kazıdığını nakledip, kitabe suretlerinin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde mevcut olan Takvîmü't Tevârih nüshasının içinde kayıtlı olduğunu, ayrıca Cavit Baysun'nun hususi kütüphanesindeki bir mecmuada da ilgili kitabenin bulunduğunu

³ Nicolas Vatn, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar*, (nşr. T. Altınova), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 13-26; Batı Anadolu Beyliklerinin Timur'a itaatleri için bkz. Cevdet Yakupoğlu, *"Germiyanogulları Muhitinde Ahiler ve Zaviyeleri / Akhis And Zaviyes (Small Dervish Lodge) In Germiyanogulları District"*, Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1902884710_yakubo%C4%9Flucevdet1352. p. 2268; Hüseyin Kayhan, *"Aydinoğlu Hızır Bey/ Aydın's Son Hızır Bey"*, Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 4/8, Fall 2009, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/52272257_84-kayhanh%C3%BCseyin1222. p. 1683.

⁴ Ali Yezdî, *Zafernâme II*, (nşr. M. Abbas), Tehran 1336, s. 336-341.

⁵ Armağan: <http://www.tireportal.com/index.php/TireTarihi/Tarihce/Tire-Tarihinden-Kisa-Basliklar-3.html>. (07.10.2013).

belirtmektedir⁶ Böyle bir kitabenin varlığına aynı ansiklopediye Timur maddesini yazan Mustafa Kafalı da işaret etmektedir. Kafalı'nın vermiş olduğu bilgiye göre Timur Deşt-i Kıpçak seferinde Uluğdağ'da da bir kitabe kazıttırıştır. Bu bilgilerden hareketle Timur'un seferlerinde kitabe yazdırma geleneğinin bulunduğunu söyleyebiliriz.⁷

İzmir'in Timur tarafından alınması ile alakalı ikinci önemli kaynağımız Nizâmüddin Şâmî'nin *Zafernâmesidir*. Timur'a etrafındakiler İzmir namında bir kale bulunduğunu, buranın Efenclerin ileri gelenlerinin merkezleri olduğunu, çanlarının kimse tarafından kırılmadığını, kimseye şimdiye kadar cizye vermediklerini, aynı zamanda Müslümanlara eziyet verdiklerini malumat olarak iletmışlerdir. Bunu duyan Timur'un dini gayreti galeyana gelmiş ve kaleye hücum etmeleri için komutanlarına emir vermiştir. İzmir deniz tarafından sed yapılarak kuşatılıp, kale savaşarak ele geçirilmiştir. Daha sonra üzerine gidilen Foça şehri teslim olmuş, Sakız hakimisi de kendisine tabi olmuştur.⁸

Timur'a olan düşmanlığı ile de tanınan devir müelliflerinden İbn Arabşah'ta da İzmir'in fethi hakkında bilgi ve hadisenin tarih kaydı bulunmaktadır. İzmir Kalesi'nin alınmasının zorluğunu anlatmakla başlayan Arabşah, Timur'un burayı farklı kuşatma usulleri kullanarak başarıyla aldığını, büyük bir katliam ve yağma yaparak şehri boşalttığından bahseder. Tarih olarak da Ocak 1403'ü vermektedir.⁹

Timur'un İzmir seferi hakkında en doyurucu bilgileri verenler arasında Osmanlı dönemi Bizans müelliflerinden Dukas bulunmaktadır. Dukas, Timur'un Bergama'ya geldiğini, orada bir müddet kaldığını söyledikten sonra onun bütün bu seferlerini altın ve gümüş toplamak maksadıyla yaptığını vurgulamaktadır. Bergama'dan İzmir önüne gelen Timur, Omur (Umur Bey) zamanında Rodos Şövalyeleri tarafından inşa olunan kalenin teslimini istemiştir. Ancak kaledekiler buranın hiç kimse tarafından fethedilemeyeceğini düşündükleri için teslim etmekten kaçınmışlardır. Zira Bâyezid şehrin zabtı için her sene muharebe etmiş ancak ele geçirememiştir. Timur, kaleyi elinde bulunan zengin silahlar ile kuşatıp almış, halkını da kılıçtan geçirmiştir. Foça şehri ise kendiliğinden teslim olmuştur. Midilli prensi Foça'ya gelmiş ve Timur'un torununa (Muhammed) tabi olmuştur. Buradan Efes'e geçen Timur, ordusuyla otuz gün kalmış, etrafa adamlarını gönderip şehirleri, kaleleri almış ve vergi toplamıştır.¹⁰

Bütün ana kaynaklarda Timur'un İzmir kuşatması öncesi ordusunu toplayıp ordugâhını kurduğu malumatı verilmektedir. Yukarıda nakletmiş olduğumuz kaynaklarda ordugâh kurulan mahal olarak farklı yerlerin isimleri zikredilmektedir. Ancak en ilginç bilgi Timur hakkında bir eser kaleme alan Roy Stier tarafından verilmektedir. Ona göre; "Timur'un ordusu kirlenmiş bir kaynaktan su içtikleri için zehirlenmişler ve askerleri dinlendirmek amacıyla da kamp kurulmuştur". Ancak Stier bu malumatın kaynağı olarak herhangi bir kaynak ismi vermemektedir.¹¹

Timur'un bu yörelerdeki faaliyetlerinden yaklaşık bir sene sonra deniz yoluyla bölgeden geçen ve Timur'un yanına giden İspanyol seyyah Clavijo, Timur'un Balat (Palatia-Palacia)

⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Bayezid I", *İ.A. II.*, İstanbul 1979, s. 388.

⁷ Mustafa Kafalı, "Timur", *İ.A. XII/1*, İstanbul 1979, s. 345.

⁸ Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987, s. 318-321.

⁹ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, (nşr. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 321, 322; Arapça neşri için bkz. İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr fi Nevâib-i Timur*, (nşr. Ahmed Fayiz), Beyrut 1986, s. 346-347.

¹⁰ Dukas, *Bizans Tarihi*, (nşr. VI. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 43-46; Timur'un torunu Muhammed için bkz. Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe Levirat ve Timurlularda Uygulanışı / Levirate in Turkish Culture and Its Implementation Among the Timurids", *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 4/8, Summer 2010, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/74088443_92y%C3%BCKsel_musa_%C5%9Famil.p.2047.

¹¹ Roy E. Stier, *Muhteşem Savaşçı Timurlenk*, (nşr. E. Aşuroğlu), Elips Yayınları, Ankara 2008, s. 186,187.

civarında karargâh kurup, Rodos Şövalyelerine ait olan yerleri vurduğunu ve halkı esir aldığı bilgisini vermektedir.¹²

Döneme ait bir Bizans Kroniğinde de Timur'un bölgeye yapmış olduğu seferler ile alakalı malumat mevcuttur. Burada verilen kayıtlar İbn Arabşah ve Dukas'la örtüşmektedir. Kroniğe göre Ağustosta başlayan harekât Aralık ayıyla tamamlanmıştır. Öldürülenlerin sayısının 4000 kişi olduğu belirtilmektedir. Kronikteki bilgi şu şekildedir; “(Kronik-12) 1402/ Aralık; Magnesia (Manisa), Thyateira (Tire), Phokaia (Foça) ve Smyrne'ye (İzmir) kadar ulaştığında, Smyrne'de şiddetli bir savaş oldu ve birçok rahip, keşiş ve sivil 4000 kişi kılıçtan geçirilip, öldürüldü. O onların başlarını bir yere toplatarak, [onlardan] iki kule inşa etti; o bunu görenlerde son derece güçlü bir korku uyandırdı. Ağustos-Eylül yaklaşık 1402; O bütün Ephesos'u (Efes) yağma etti bildiğimiz Ephesos yani Megas Theologos'u (Ayasolug)”.¹³

Timurlu menbâları hariç devre ait kaynakların hepsi Timur'un İzmir'de yapmış olduğu zulümlerden bahsetmektedirler. Ancak devrin kaynaklarını dikkatli bir biçimde kullanan N. Jorga aksi görüştedir. Ona göre; “Hristiyanların dostu olarak bilinen Timur kaledeki birliğin canına kıymamış ve onlara saygı göstermiştir. Fakat bu durum tarihçileri Timur'un kafatasları ile zaferini kutladığını anlatmaktan alıkoymamıştır”.¹⁴

Timur'un İzmir seferi hakkında Osmanlı kaynakları sükût etmektedirler. Sadece Timur'un Aydın veya Kütahya'da kışlayıp, sonrada zulümler yaparak Anadolu'dan ayrıldığını kaydetmektedirler; “Cün Timur Han kışı kışlayup girü yaz olduğu vakt kendü vilayetine gitdi”.¹⁵ “Andan sonra Timur-i gaddar, Rum'da çok dürlü zulümler idüb ol kışı Aydın İli'nde kışladı. Ve çerisi Rum vilayetini yağma idüb, yakub yıkub...”.¹⁶ “Temür Aydın İli'nde kışlarken...”.¹⁷ Bunun altında yatan sebep herhalde İzmir gibi mühim bir kalenin Hristiyanlardan alınmasının Timur'a mâledilmek istenmemesi gibi psikolojik bir tavır ve perdeleme olmalıdır. Burada hatırlatmak gerekir ki dönemindeki ve sonraki dönem Osmanlı kronikleri ve kaynakları Timur'u lânetlemeye varıncaya kadar sert bir uslûb kullanmaktadırlar.¹⁸ Durum böyle olunca İzmir'in alınması gibi mühim bir tarihi olayı zikretmemelerini anlamak kolaylaşmaktadır.

İzmir ve havalisine Timur'un yapmış olduğu seferle alakalı devrin kayıtlarından nakledilen bilgilerden sonra bu harekâtın ana kaynak ve modern araştırmalardan hareketle bir değerlendirmesini yapmamız gerekmektedir.

Timurlu kaynakları İzmir ve çevresine yapılan seferi bir gazâ ve Osmanlılara nisbet olarak takdim etmektedirler. Ali Yezdî ve Nizâmüddin Şâmî'nin uslûbları bunu göstermektedir. Özellikle Ali Yezdî, yukarıda da aktarıldığı gibi “Osmanlıların alamadıkları İzmir'i Timur iki haftada aldı, bunu duyan Bâyezid'in şaşkınlıktan ağzı kulaklarına vardı” demektedir. Modern araştırmalarda da bu uslûb kabul edilmekte ve ilmî bir tavır halini almaktadır. Menteseoğulları sahasındaki araştırmasıyla öne çıkan Paul Wittek'e göre, “Timur bu seferiyle Anadolu'da yapmış olduğu zulümleri örtmek ve Osmanlılar gibi gâzi bir devleti yıkmamanın İslâm dünyasındaki olumsuz imajını

¹² *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand A.D. 1403-1406*, Cambridge University Press, Newyork 2009, s. 20; Clavijo Seyahatnamesi'nin Türkçe neşrinde Timur'un Balat'da kalması ile alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (nşr. Ö. R. Doğrul), Kesit Yayınları, İstanbul 2007.

¹³ Şahin Kılıç, *Kısa Kronikler (Brachea Chronika)'e Göre Erken Osmanlı Tarihi (1402-1451): Çeviri ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2011, s. 265.

¹⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (nşr. N. Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 291.

¹⁵ *Oruç Beğ Tarihi*, (nşr. N. Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s.42.

¹⁶ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannüma I*, (nşr. F. R. Unat-M.A. Köymen), TTK. Basımevi, Ankara 1995, s. 357.

¹⁷ Hayrullah Cengiz-Yaşar Yücel, “Ruhi Tarihi”, *TTK Belgeler XIV/18*, (1989-1992), s. 409.

¹⁸ Feridun Emecen, “İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmaji”, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 161-173.

dağıtmak için Rodos şövalyelerinin elinde bulunan, I. Murad ve Bâyezid tarafından da defalarca kuşatılan ancak bir türlü alınamayan İzmir'i ele geçirerek kendisi de gâzî sıfatını almak istemiştir".¹⁹

Ankara Savaşı ile alakalı bir kitap kaleme alan M. M. Alexandrescu muhtemelen Ali Yezdî'den menkûlen I. Murad ve I. Bâyezid tarafından kuşatılıp düşürülemeyen İzmir Kalesi'ni Timur'un aldığını yazmaktadır.²⁰ Zafernâme müelliflerinin Timur'un seferini meşrûlaştırmak maksadıyla gazâ mefhumunu vurguladıkları gayet açıktır. Burada atlanılmaması ve ele alınması gereken; a-İzmir ve havalisinin iktisadi kıymeti, b- bu bölgede Timur öncesi Türkmen (Müslüman) varlığı, buna dayalı olarak İzmir meselesi, c- Osmanlıların özellikle de I. Murad'ın ve I. Bâyezid'in İzmir'i defalarca kuşatmaları neticesinde alamamaları hususlarıdır.

İzmir, Efes, Foça, Balat, Ayasolug ve Tire bölgeleri iktisadi bakımdan önemli olan muhitlerdir. Özellikle Türkmen varlığının Batı Anadolu'da artmasıyla birlikte buralar Hristiyan unsurlarla, Türkmenler arasında mücadele sahası haline gelmiştir. Hususiyle Aydınoğulları ve Menteşeoğulları, sahil kesimindeki ismi zikredilen şehirlerin büyük bir kısmını ele geçirerek hem nüfuslarını bu bölgelere taşımışlar hem de ticaret merkezlerinde aktif hale gelmişlerdir.²¹ Aydınoğlu Mehmed Bey ilk önce Müslüman İzmir'i ardından da 1326 senesinde sahil (gavur) İzmir'i almış ve Birgi'yi kendisine merkez yapmış, İzmir ve Ayasoluğ'da (Selçuk) bir donanma vücuda getirerek denizde faaliyete başlamıştır. Babalarının talimatıyla İzmir'de Umur Bey ve Ayasoluğ'da da Hızır Bey donanmalarıyla müşterek seferlere katılmışlardır.²² Nitekim meşhur seyyah İbn Batûta 1333'de bu bölgeye gelerek Umur Bey'le görüşmüş İzmir ve çevresi hakkında şu bilgileri kaydetmiştir; **"İzmir deniz kıyısında büyük bir kent ise de halen çok yeri haraptır. Yüksek yerinde bir kalesi vardır. Orada Ahmediye tarikatinden Şeyh Yakub'un zaviyesine indik, kent dışında Şeyh İzzeddin İbn Ahmed Rufâî ile konuştuk. Onun yanında şeyhlerden Ahlatizâde ile baktığı yüz yoksul vardı. Kentin beyi bunlar için çadırlar diktirdiği gibi Şeyh Yakub da ziyafet verdi. Ziyafette bulunarak onlarla görüştim. Buranın beyi Ömer (Umur) Bey İbni Sultan Mehmed bin Aydın'dır ki kalesinde oturur".**²³

İbn Batûta'nın dışında hemen hemen aynı dönemde eserini kaleme alan El Ömerî de bu bölgeyle, özellikle de Foça ile alakalı malumat nakletmektedir.²⁴ Hem Batûta hem de Ömerî'den bölgedeki Türkmen varlığı hakkında bilgi edinmek ve bir kanaate varmak mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda bu bölgelerdeki Türkmen nüfus ve İslamlaşma ile alakalı olarak P. Wittek'in yukarıda zikredilen Menteşe Beyliği kitabında doyurucu malumat bulunmaktadır.²⁵ Burada İzmir'i ilginç kılan, Papalığın tertiplemiş olduğu askeri harekâttan sonra Umur Bey, sahil (gavur) İzmir'i kaybetmiş (Aralık 1344) ve dağlık (Müslüman) İzmir'e çekilmiştir. Umur Bey kaybetmiş olduğu yeri almak için uğraşmış ancak çarpışma esnasında hayatını kaybetmiştir. Papalık İzmir'in geri kalan kısmını almak istediye de buna muvaffak olamamıştır. İbn Batûta da Umur Bey'in yapmış olduğu mücadele ve hayatını kaybetmesiyle alakalı bilgiler bulunmaktadır.²⁶ Burada belirtilmesi gerekli olan husus İbn Batûta'nın Umur Bey'i ziyaret etmiş olduğu tarihle -1333- İzmir'in Latinlerin eline geçtiğini naklettiği tarih arasında yaklaşık on senelik bir zaman fasılasının -1344-

¹⁹ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (nşr. O. Ş. Gökyay), TTK. Basımevi, Ankara 1986, s. 90.

²⁰ Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucureşti 1942, s. 87.

²¹ Bölgedeki Türkmen (Müslüman) ve Hristiyan nüfus oranları hakkında bir çalışma için bkz. Jacques Lefort, "13. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 106-128.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 104, 105; Himmət Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 30-34.

²³ *İbn Batûta Seyâhatnâmesi I*, (nşr. A. S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 425, 426.

²⁴ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK. Basımevi, Ankara 1991, s. 202.

²⁵ P. Wittek, a.g.e., s. 1-5.

²⁶ İbn Batûta I, s. 426.

bulunmasıdır. Umur Bey'in vefatını da haber veren -1348- İbn Batûta, on, onbeş sene burada kalmamıştır. Bu bilgileri bizzat müşâhede etmemiş, almış olduğu haberleri bize nakletmiş olmalıdır.

Konumuz açısından göz önünde bulundurulması gereken nokta Timur'un sefer yapmış olduğu bölge tamamıyla Hristiyanlardan oluşan bir muhit değildir. Yani Timur İzmir'in sahil kısmına sefer yapmıştır. İkincisi de Hristiyanlarla diplomatik münasebetleri iyi olan Timur ilginç bir şekilde İzmir üzerinden Papalıkla karşı karşıya gelmiştir. Buna rağmen sahil İzmir'in Timur tarafından alınmasıyla Hristiyan Krallar kendisine tebrik mesajları göndermişlerdir.²⁷

İzmir ve muhitinin iktisadi bakımdan mühim bir yer teşkil ettiğini yukarıda vurgulamıştık. W. Heyd, İzmir, Ayasolug, Efes ve Balat'ı ekonomik değer bakımından karşılaştırarak Türkmenlerin buralardaki ticari faaliyetleri hakkında malumat vermektedir. W. Heyd'e göre İzmir, Ayasolug, Efes ve Balat liman şehirleri olup bunların içinde İzmir ve Efes'den ziyade Ayasolug ve Balat limanları oldukça önemlidir. Özellikle Ayasolug Türkler (Türkmenler) tarafından savunmayı kolaylaştırmak üzere kurulmuş bir şehirdir. İzmir önem bakımından Ayasolug ve Balat'dan sonra gelmektedir. Bu iki liman Venedik, Ceneviz ve Mısır arasında milletlerarası bir liman hüviyetindedir. Buralar gıda, kumaş, iplik ticaretinin yapıldığı yerler olmakla beraber aynı zamanda köle alım satımının da icra olunduğu limanlardır.²⁸ Timur'un ordularıyla özellikle bu iki yerde yani Ayasolug ve Balat'da ikamet etmiş olduğunu Ali Yezdî ve Clavijo'dan yukarıda nakletmiştik. W. Heyd'in vermiş olduğu bilgilerden hareketle Timur'un bu bölgelere sefer yaparken ekonomik yapıyı gözden uzak tutmadığını söylemek mümkün gözükmektedir. Burada şu husus da muhakkak değerlendirmeye alınmalıdır. Timur uzun bir yol kat ederek Anadolu'ya gelmiş, güçlü bir rakiple karşılaşarak onu mağlup etmiştir. Ayrıca yaklaşan kış şartları, farklı bir coğrafyada bulunuyor olmak Timur'u gayet tabii olarak maddi şartları düşünmeye sevk etmiş olmalıdır. Yani ganimet toplamak ve ordusunun ihtiyaçlarını karşılama düşüncesi Timur'un bu seferini tertip etmesinde rol oynayan amiller arasında yer almıştır diyebiliriz. Bunu teyiden Dukas, İzmir üzerine yapılan seferi anlatırken Timur için, *"tek gayesi vardı o da ganimet toplamaktı"* demektedir.²⁹ Şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir ki İslam hukukunun savaşla ilgili hükümleri de Timur'un bu noktada destekçisi durumundadır.

Ali Yezdî'den nakilde bulunarak Osmanlıların yedi yıl uğraşarak alamadıkları kaleyi Timur'un iki haftada aldığını, bunu duyan Bâyezid'in de hayret ve şaşkınlıktan ağzının kulaklarına vardığını ifade etmiştik. Ankara Savaşı ile alakalı bir kitap kaleme alan M. M. Alexandrescu ve P. Witte de benzer görüşleri ifade etmektedirler. Ali Yezdî, Timur'u yüceltmek maksadıyla rakipleri Osmanlılarla kıyaslama yoluna gitmiştir. Bu yorum modern araştırmacıları etkilemiş gözükmektedir. Fakat devrin kaynaklarına göz attığımız zaman Osmanlıların özellikle de Bâyezid'in İzmir'i kuşatmadığı anlaşılmaktadır. 1390'da Anadolu Beylerini ilhaka başlayan Yıldırım Bâyezid, Rumlara ait olan Alaşehir'i almış ve oradan Aydınoğlu memleketine gelmiştir. O sırada Aydınoğlu Bey'i olan İsa Bey, Yıldırım Bâyezid'e mukavemet etmemiş, bunun üzerine kendisine Tire verilerek geri kalan Aydınoğlu toprakları Osmanlılara ilhak olunmuştur. Bu suretle Aydınoğulları Beyliği Ankara muharebesinin sonuna kadar yaklaşık on iki sene Osmanlılarda kalmıştır.³⁰ Bu seferi ve sonraki dönemi nakleden devrin Osmanlı kaynaklarında Bâyezid'in İzmir'i kuşatmasıyla alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yıldırım Bâyezid özellikle Ayasolug ve

²⁷ Musa Şamil Yüksel, "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı 1390-1405", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18, (Güz 2005), s. 238, 239; Roy E. Stier, a.g.e., s. 187; Harold Lamb, *Emir Timur*, (A. G. Bozkurt), İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 307.

²⁸ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (nşr. E. Z. Karal), TTK. Basımevi, Ankara 2000, s. 602-608.

²⁹ Dukas, s. 44; Dimitris J. Kastiris, *Bayezid'in Oğulları*, (nşr. A. Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 57.

³⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 70.

Balat şehirlerini ele geçirmiş ve buralarda kendi adına hutbe okutup para darb ettirmiştir.³¹ Bu iki şehrin özellikle hakimiyet altına alınmış olması W. Heyd'in iktisadi görüşlerini de teyid etmektedir.

Sonuç olarak; Timur'un Ankara Savaşı'nın akabinde yürütmüş olduğu askeri hareket neticesinde İzmir, Ayasolug, Balat, Efes gibi yerleri ele geçirdikten sonra yaklaşık 1390'lı yıllarda Osmanlıların hakimiyetine giren bu bölge Aydınogulları ve Menteşeoğulları başta olmak üzere eski sahiplerine iade edilmiştir. Böylelikle Timur sayesinde Batı Anadolu'da on iki senelik bir fasiladan sonra parçalı bir siyasi yapıya geri dönmüştür. Timur'un bu seferiyle İzmir ve çevresinde Papalık nüfuzu son bulmuş ve bu muhitin Türkmenlerin kontrolüne girmesi neticesini doğurmuştur. Aydınogulları Beyliği tekrar bu bölgede hakim duruma gelmiştir.³² İzmir merkez olmak üzere ticari faaliyetlerini yürüten şövalyeler bir müddet sonra Çelebi Mehmed tarafından İzmir'den çıkartılıp kaleleri yıkılacak, kendilerine de Bodrum da yer verilecektir. Onlar da orada bir kale inşa edip faaliyetlerini orada yürüteceklerdir.³³

KAYNAKÇA

- AKIN, Himmet, *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- Ali Yezdî, *Zafernâme II*, (nşr. M. Abbas), Tehran 1336.
- ARMAĞAN : <http://www.tiremportal.com/index.php/Tire-Tarihi/Tarihce/Tire-Tarihinden-Kisa-Basliklar-3.html>. (07.10.2013).
- CENGİZ, Hayrullah – YÜCEL, Yaşar, “Ruhi Tarihi”, *TTK Belgeler XIV/18*, (1989-1992).
- ÇETİN, Halil, *Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, (nşr. VI. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- EMECEN, Feridun, “İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmajı”, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- HEYD, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (nşr. E. Z. Karal), TTK. Basımevi, Ankara 2000.
- İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr fî Nevâib-i Timur*, (nşr. Ahmed Fayiz), Beyrut 1986.
- İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, (nşr. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Batûta Seyâhatnâmesi I*, (nşr. A. S. Akyut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (nşr. N. Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- KAFALI, Mustafa, “Timur”, *İ.A. XII/1*, İstanbul 1979.
- KASTRİTSİS, Dimitris J., *Bayezid'in Oğulları*, (nşr. A. Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- KAYHAN, Hüseyin, “*Aydınoglu Hızır Bey/ Aydın's Son Hızır Bey*”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 4/8, Fall 2009, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/52272257_84-kayhanh%C3%BCseyin1222.

³¹ H. Akın, a.g.e., s. 59-63.

³² H. Akın, a.g.e., s. 64-67; D. J. Kastritsis, a.g.e., s. 62.

³³ İ. H. Uzunçarşılı, “Mehmed I”, *İ. A. VII*, İstanbul.1979, s. 501.

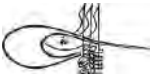

- KILIÇ, Şahin, *Kısa Kronikler (Brachea Chronika)’e Göre Erken Osmanlı Tarihi (1402–1451): Çeviri ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2011.
- LAMB, Harold, *Emir Timur*, (A. G. Bozkurt), İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- LEFORT, Jacques, “13. Yüzyılda Bitinya”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- MATHİLDE, Marie Alexandrescu Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucureşti 1942.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannüma I*, (nşr. F. R. Unat-M.A. Köymen), TTK. Basımevi, Ankara 1995.
- Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand A.D. 1403-1406*, Cambridge University Press, Newyork 2009.
- NICOL, Donald M., *Bizans’ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (nşr. B. Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987.
- Oruç Beğ Tarihi*, (nşr. N. Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat*, (nşr. Ö. R. Doğrul), Kesit Yayınları, İstanbul 2007.
- STIER, Roy E., *Muhteşem Savaşçı Timurlenk*, (nşr. E. Aşuroğlu), Elips Yayınları, Ankara 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Mehmed I”, *İ. A. VII*, İstanbul.1979.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, TTK. Basımevi, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK. Basımevi, Ankara 1988.
- VATIN, Nicolas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar*, (nşr. T. Altınova), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği*, (nşr. O. Ş. Gökyay), TTK. Basımevi, Ankara 1986.
- YAKUPOĞLU, Cevdet, “*Germiyanogulları Muhitinde Ahiler ve Zaviyeleri / Akhis And Zaviyes (Small Dervish Lodge) In Germiyanogulları District*”, Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009,
http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1902884710_yakubo%C4%9Flucevdet1352.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Bayezid I”, *İ.A. II.*, İstanbul 1979.
- YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK. Basımevi, Ankara 1991.
- YÜKSEL, Musa Şamil, “Timur’un Yükselişi ve Batı’nın Diplomatik Cevabı 1390-1405”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18, (Güz 2005).
- YÜKSEL, Musa Şamil, “*Türk Kültüründe Levirat ve Timurlularda Uygulanışı / Levirate in Turkish Culture and Its Implementation Among the Timurids*”, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 4/8, Summer 2010,

---

http://www.turkishstudies.net/Makaleler/74088443_92y%C3%BCksel_musa_%C5%9Famil.

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLATLIKLAR VE HUKUKÎ DURUMLARI*

Abdullah BAY**

ÖZET

Osmanlı Devleti, klasik dönemde korunmaya muhtaç çocuklara vakıflar ve sosyal uygulamalar olmak üzere iki şekilde sahip çıkmış; ancak ağırlıklı olarak aile yanına yerleştirmeyi esas alan bir sosyal politika uygulamıştır. Bu temel sosyal uygulama genel olarak evlatlık olarak tanımlanabilir. Osmanlı Devleti'nde korunmaya muhtaç çocuklara yönelik uygulanan evlatlık kurumu modern evlatlık kurumundan en temel biçimi ile soy bağına ret etmesi, miras bırakılamaması ve geçici bir yerleştirme şekli olması yönleriyle ayrılır. Bu sebepler ile modern anlamda evlatlık kurumundan ziyade koruyucu aile uygulaması özelliği gösterir. Osmanlı Devleti'nde evlatlıkların hukukî statüleri İslam hukuku hükümlerine göre düzenlenmiş ve Tanzimat devrine kadar toplumda önemli işlevler yüklenen tek alternatif uygulama olarak yer edinmiştir. Tanzimat devri ile başlayan kurumsallaşma esasına dayalı sistem yine bu esaslar temel alınarak belirlenmiştir. Tanzimat devrine kadar kadıların izin ve denetiminde uygulanan koruyucu aile uygulaması kurum bakımına alternatif bir model olarak Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir. Medeni Kanun'un kabulü ile beraber evlilik engeli, soy bağı ve mirasa dayalı yeni bir evlatlık usulü uygulanmaya başlanmıştır. Avrupa hukukuna dayalı yeni sistemin çeşitli sebeplerin etkisiyle toplumda sınırlı ölçüde kabul görmesi üzerine, devlet kurum bakımına ağırlık vermiştir. Bu çalışmada Osmanlı toplumunda korunmaya muhtaç çocuklara yönelik evlatlık uygulamasının hukukî durumu değerlendirilerek, tarihi süreç içinde aldığı şekiller ile toplum hayatındaki yeri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Koruyucu Aile, Evlatlık, Oğulluk, Aile, Besleme, Çocuk.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Ün. Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, El-mek: abduhbay1973@gmail.com

FOSTER CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THEIR LEGAL STATUS

ABSTRACT

In the classical period of Ottoman state, children in need of protection, was protected by waqfs and social practices. But this protection mainly based on family, placing a social policy has been applied. That foster children application was defined as the basic social institutions. In the Ottoman State, the foster child application implemented for children in need of protection is seperated from modern applications by the aspects of being a temporary placement, not having inheritance rights and paternity. Because of all these reasons, that application was different from modern foster children application, it is a foster family application. In Ottoman State, the legal status of foster children was regulated by Shariah and the leading application had progressed the only alternative application until Tanzimat Era. Starting with the Tanzimat period of institutionalization are still determined on the basis of these principles. The application of foster family was implemented with the Qadis' permission and supervision until the Civil Code. In this study, the application of foster child policies will be examined with the instances. With the acceptance of the Civil Code, a new marriage ban, paternity and foster children application was implemented. The new system is based on European law by the impact of various reasons for its limited acceptance in society, the state attached importance to institutional application. For the foster children in need of protection in the Ottoman society, the legal status of the institution evaluated with history as it is in the process will be examined in the life of society. In this study; the legal status of Foster children application in Ottoman society will be evaluated and the importance of the process in history and society will be examined.

Key Words: Foster Family, Foster Child, Adopted Son, Family, Handmaiden, Child

Giriş

Tarih boyunca kuraklık, kıtlık, yoksulluk, hastalık, afet, fakirlik ve göç gibi olumsuz şartlar karşısında toplumun en ziyade etkilenen kesimini çocuklar oluşturmuştur. Çocukların olumsuz şartlardan etkilenmelerini önlemek ve kişiliklerinin sağlıklı gelişimini sağlamak amacıyla devletler ve toplumlar çocukları korumaya yönelik çeşitli yöntemler geliştirmişler ve önlemler almışlardır. Zengin bir vakıf ve hayır geleneğine sahip Osmanlı Devleti de muhtaç çocukların sorunlarına duyarsız kalmamış, İslam hukukunu esas alarak uyguladığı politikalar ile çocukları korumaya yönelik çözümler geliştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde korunmaya muhtaç çocuklara yönelik koruyucu politikaları Tanzimat öncesi ve artan savaşlar ve sosyal şartların baskısı sonucu kurumsallaşma ile Avrupa tarzı kanunlaştırma hareketlerinin başladığı Tanzimat sonrası veya diğer bir ifade ile modernleşme öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür¹. Tanzimat devrine kadar devlet

¹ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları", *Tanzimat*, (Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul 2012, s.577-599.

denetiminde olan ancak kısmen bağımsız sivil toplum kurumu işleyişine sahip vakıf ve imaretler her türlü kamu hizmeti yanında sosyal hizmet görevlerini de yerine getirmişlerdir. Bu dönemde geçerli devlet anlayışının bir yansıması olarak vakıflar genellikle çocukların dolaylı korunması olarak görülebilecek yoksullara iş ve aş sağlanması ve bazı özel usullerle muhtaç çocuklara maddî destek sağlanması görevlerini üstlenmişlerdir².

Tanzimat öncesi dönemde korunmaya muhtaç çocuklara sahip çıkmakta asıl sorumluluğu ise aile yanına yerleştirme esasına dayalı koruyucu aile uygulaması olan besleme, oğulluk veya genel ifade şekliyle evlatlık kurumu üstlenmiştir. Çocuğun gelişimine en uygun yer aile çevresi görüldüğünden herhangi bir sebeple öz ailesinden ayrılmak zorunda kalan çocuğa en başta akraba çevresinde, bunun mümkün olmadığı durumlarda akraba dışında uygun bir ortam sağlamak Osmanlı kadısının temel görevi sayılmıştır³. Kadı çocuğu aile yanına yerleştirirken fetvalar yoluyla şekillenen dağınık haldeki koruyucu aile hukukunu esas alır ve korunmaya muhtaç çocukları aileler yanına yerleştirdi⁴.

Toplum da dinî ve kültürel sebeplerle korunmaya muhtaç çocukların bakımı, eğitimi ve en son amaç olarak toplumsal hayata kazandırılmaları çalışmaları ile ilgilenmiş ve bunu bir kültür haline getirmiştir. Kırım Savaşı sırasında İstanbul’u ziyaret eden Fransız *Durand de Fontmagne* toplumdaki evlatlık kültürü hakkında izlenimlerini bu doğrultuda aktarır. “Çok çocuk sahibi olmak erkekleri de gururlandırır. Bazıları otuz çocuk babası olmakla öğünür. Aslında Türkler, çocukları çok seviyorlar. Çocuğu olmayanlar evlat edinmekte mahzur görmüyorlar. Kadıya giderek şahitler önünde ilgililer bir anlaşma yapıyorlar, bu aynı zamanda ölümden sonra malın devlete kalmasına engel olmanın da bir yolu. Evlat edinilen çocuklar, yeni aileleri tarafından hakikaten ve candan sevilirler”⁵.

Tanzimat öncesinde kurumsallaşmadan ziyade aile yanına yerleştirmenin tercih edilmesinin ekonomik, psikolojik, sağlık ve pratik yararları bulunmaktaydı. En başta gelen avantajı ekonomik sebeplerle ilgiliydi. Aile yanına yerleştirilen çocuk için ayrıca masrafa gerek kalmamakta, aynı zamanda ailenin sosyal ve fizikî şartlarından yararlanma imkânı bulmaktaydı. Diğer bir etkili sebep ise çocuklar üzerinde yıkıcı etkileri sık görülen bulaşıcı hastalıklara karşı çocukları daha etkin korumaya imkân vermesiydi. Sosyal ve ekonomik şartlarla bağlantılı bu sebepler yanında Osmanlı hukuku çocuğun aile ortamında yetişmesini sağlıklı gelişmesinin temel şartı olarak gördüğünden korunmaya muhtaç çocuğun aile ortamında bakımını teşvik etmiş ve çocuğa uygun aile ortamı sağlamayı en temel amaç kabul etmiştir⁶.

² Ziya Kazıcı, *İslami ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s.123; Vehbi Ünal, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.36, S.2/ Aralık 2012, s.2-27; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938, s.260-328; Kemal Edip Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962, s.152-153.

³ İbrahim-i Halebî, *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, II, (Çev. Mustafa Uysal), 1968, s.166-171; Aziz b. Erdeşir-i Esterabadî’nin *Bezm u Rezm* adlı eserinde çocuğun aile ortamında yetiştirilmesi tavsiye edilmiştir. *Bezm u Rezm*’de “Çocuk baba ocağında ve kucağında gelişip büyür. Ailenin ve çevrenin insan ruhunda iyi veya kötü yönlerde çok büyük etkileri ve kesin tesirleri vardır. O halde babanın ilgisi ve ihtimamıyla yetişmiş oğul, daha terbiyeli ve daha bilgili olarak yetişir.” ifadeleri dikkati çekiyor. Aziz b. Erdeşir-i Esterabadî, *Bezm u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.61.

⁴ Ahmet Şamil Güner, Abdullah Bay, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, Ankara 2013, s.51-65; Nesimi Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII, S.1/2007, s.1-46.

⁵ La Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), İstanbul 1977, s.242-243.

⁶ Halebî, a.g.e., s.166-171; *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837)*, I, (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru), Ankara 1998, s. 97a, 97b, 98a, 98b, 99a, 99b, 100a, 100b.

Osmanlı Toplumunda Çocuk ve Temel Sorunlar

XX. Yüzyıldan önce çocuğun yüzleşmek zorunda kaldığı öncelikli sorunlar ile sonrasında karşılaştıkları arasında farklılıklar vardır. Temel olarak Osmanlı toplumunda çocuğu birinci derecede etkileyen savaş, salgın hastalık, fakirlik, kuraklık, kıtlık ve göç gibi sorunlara XX. Yüzyıldan itibaren aile ilişkilerinin zayıflaması, aile içi sorunlar, boşanmaların artması, her türlü bağımlılık ve kazalarda artış gibi sosyal ve ekonomik sorunlar eklenmiş, hatta bu sebepler öncelik sırasının en üst sıralarına yerleşmiştir. Fakat çocukların geçmişte karşılaştığı sorunlar daha yıkıcı ve kalıcı olmakta ve geniş kitleleri etkilemekteydi⁷.

Tarih boyunca diğer toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da çocukları fiziksel ve psikolojik olarak en fazla etkileyen sebep anne-babanın ölümü idi. Bunu tetikleyen en önde gelen sebepler kuraklık, kıtlık ile bunların sonucunda ortaya çıkan yoksulluk ve insan hayatının görece daha kısa olmasıdır⁸. Devletlerin baş etmekte zorlandıkları ve geniş kitleleri etkileyen kıtlık ve kuraklık Osmanlı Devletinin de üstesinden gelmekte zorlandığı temel sorunlardandı. Osmanlı resmî belgelerinde kıtlık ve kuraklık yıkıcılığı göstermesi bakımından sıklıkla “*afet*” olarak nitelendirilmiştir⁹. Özellikle, üst üste tekrar eden kıtlık olaylarının kırsal kesimdeki haneyi ne derecede olumsuz etkilediğini 1909 yılında Trabzon ve Gümüşhane çevresinde yaşanan kıtlıktan anlamak mümkündür. Kıtlık yaşanması üzerine bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirilen memurların “*komşularınızdan olsun bunun idâresini temîn edecek kimse yok muydu ki açlıktan vefâta sebeb olundu*” sorusuna muhtar “*komşular daha ziyâde muhtaç idi*” diye cevap vermiştir. Yine, tahkikat sonucu hazırlanan raporda, on bir yaşındaki Ali’nin “*aç oldum, ekmek isterim*” feryatları içerisinde vefat ettiği kaydedilmiştir¹⁰.

Kıtlık ve kuraklık kadar olmasa da XX. Yüzyıldan önce etkisi yaygın olarak görülen tifo, humma ve kolera gibi salgın hastalıklar da ciddi sosyal etkiler doğurmaktaydı. Aniden ortaya çıkan bu hastalıklar sağlık hizmetlerinin yetersizliği karşısında yıkıcı sonuçlar bırakmıştır. Erken ölümler ile ölüm oranlarının yüksekliğini de bu sebeplere eklemek gerekir¹¹.

Göçlerin daha olumsuz ve geniş etkileri dış göçlerde yaşanmıştır. Savaş sebebiyle Anadolu’ya göç daha erken dönemlerde başlamış olmakla beraber, XIX. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında Rumeli, Ortadoğu ve Kafkaslarda yaşanan savaşlar ve ardı ardına toprak kayıpları korunmaya muhtaç çocukların sayısını artırmıştır¹². Balkan ve ardından yaşanan I. Dünya Savaşı’ndan sonra göçmenlerin sayısı daha da artmış, mal ve mülklerini terk ederek İstanbul’a gelen ailelerin çocuklarının “*sergerdân olarak ve bunlardan yetim olanlarının dahi câlib-i dikkat ve muhtâc-ı himâye oldukları*” tespit edilmiştir¹³.

⁷ Doğan Çağlar, “Türkiye’de Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimlerine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, C.6, S.1/ 1973, s.60-64.

⁸ Bülent Davran, “Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Hukukî Durumu”, *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Yıl.1, S.2/Ekim 1948, s.49-57.

⁹ Yavuz Mehmet Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, XIII, Ankara 2002, s.762-771.

¹⁰ BOA, *DH.MUİ.(Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı)*, 1-6/55. Gümüşhane Sancağı’nda Açlık ve Kıtlık Yaşandığından Yardım Yapılması. 23 Zi’l-hicce 1327/5 Ocak 1910; Erzurum ve çevresinde de benzer ölüm olayları yaşanmıştır. Geniş bilgi için bkz. BOA, *DH.MKT.(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî)*, 2701/6. Erzurum Vilayetinde Soğuk ve Açlıktan Ölenler Olduğundan Yardım Gönderilmesi. 14 Zi’l-hicce 1326/ 7 Ocak 1909.

¹¹ Bu durumu tespit etmek üzere Nüfus Defterlerinden yararlanılabilir. Aynı zamanda *Kastamonu Jurnal Defteri*’nde de çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bölgedeki köylerin çoğunda salgın hastalık sebebiyle toplu ölümler yaşanmıştır. Geniş bilgi için bkz. *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837)*, I, s. 97a, 97b, 98a, 98b, 99a, 99b, 100a, 100b.

¹² BOA, *Y.A.HUS.(Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)*, 169/30. Sokaklarda Avare Kimsesiz Göçmen Çocuklarının Sanayi Mektebine Teslim Edildiği. 3 Safer 1299/ 25 Aralık 1881; Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1997, s.15-22.

¹³ BOA, *DH.UMVM.(Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü Evrakı)*, 78/14. Balkan Savaşı’ndan Dolayı İstanbul’a Gelen Göçmen Çocukların Sanayi Mekteplerine Yerleştirilmesi. 16 Zi’l-kâde 1333/ 26 Eylül 1915.

Ortaya çıkan olumsuz şartlar özellikle çocukların bakımı, yetiştirilmesi ve eğitimi gibi devlet ve toplumun çeşitli oranlarda ilgilenmek zorunda kaldığı sorunlar ortaya çıkarmaktaydı. Bu sorunlar kurumsallaşma yanında özellikle evlatlık olarak tanımlanan koruyucu aile uygulamasıyla çözülmeye çalışılmıştır.

Evlatlıkların Hukukî Durumları

Osmanlı uygulamasında bugünkü modern hukukta uygulandığı şekliyle soy bağına dayalı bir evlatlık uygulaması yoktu. Buna karşılık belgelerde özel olarak ifade edilen biçimiyle “*liecli't-terbiye ve't-tebenni*” olarak tanımlanan bir İslam hukuku uygulaması mevcut idi¹⁴. Ayet ve hadislere dayalı olarak şekillenen bu uygulama evlat edinen aile yanında bakım, koruma, yetiştirme ve meslek eğitimi gibi bugün koruyucu aile olarak tanımlanan esaslar üzerine bina edilmişti.

İslam hukukunda muhtaç çocukların haklarını korumaya yönelik uygulamalar hukukî yönden 0-7 yaş ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Çocuklar bu ayırım esas alınarak aileler yanına yerleştiriliyordu. Mümeyyiz yaşına¹⁵ kadar aileler yanına yerleştirilen çocukların masraflarını talep edilirse devlet veya vakıf, talep edilmezse alan aile veya çocuğun ailesi karşılıyordu¹⁶. Eğer çocuğu alan kimse nafakasını karşılamaya söz verirse yaptığı harcamalar karşılıksız hayır kabilinden hukuk dilindeki tanımı ile *teberru* sayılıyordu. Çocuğun yalnızca hayır yapmak üzere bakımının üstlenilmesi durumunda yapılan harcamalar karşılığında öz anne-babasından ücret talep edilebiliyordu¹⁷. Mümeyyiz yaşından sonra ise çocuğun emeği nafaka karşılığı kiraya verilerek masrafları karşılanıyor, artan önemli bir miktar ücret ise çocuğa verilmek üzere aile tarafından saklanıyordu¹⁸.

Mümeyyiz döneminden sonra korunmaya muhtaç çocuklar ile yapılan nafaka sözleşmeleri sistemin ikinci aşamasını oluşturuyordu. Bu sözleşmeler sosyal bilimeiler tarafından yaygın tanımlandığı biçimiyle çocukların satılması, daha yumuşak bir değerlendirme ile boğazı tokluğuna bir hizmet sözleşmesi veya çocukların emeklerinin sömürülmesi olarak değerlendirilmiştir¹⁹. İslam hukuku ise sözleşmeyi nafaka elde etmek üzere emeğin kiralınması sayıyordu. Aslında dünyada geçerli sosyal yardım düşüncesi çalışma esasına dayalı çocuğa sorumluluk yükleyen uygulamalara dayanıyordu. Aynı zamanda İslam hukuku mümeyyiz çağından sonra çocuğun ücretsiz çalıştırılmasını muhtaç ve yetim çocukların emeklerinin sömürülmesi olarak görüyordu. Durumu “*yetimleri evlenme çağına ulaşıncaya kadar deneyin; onlarda olgunlaşma görürseniz mallarını kendilerine verin; büyüyip ellerine alacaklar diye onları israf ile tez elden yemeyin; ihtiyacı olmayan tenezzül etmesin, muhtaç olan da orta yolu aşmayacak şekilde yesin*” ayeti ile beraber değerlendiren İslam hukukçularının mümeyyiz yaşına ulaşan çocuklara çalışması karşılığında ücret

¹⁴ BKS (Bursa Kadı Sicili), 3072, s.44, h.3. Fakir Bir Çocuğun Evlat Edinilmesi için Hazırlanan Hüccet. 18 Muharrem 1170/13 Ekim 1756.

¹⁵ İslam Hukuku'nda çocukların iyi ve kötüyü ayırt edebildikleri bir dönemi ifade eden mümeyyiz yaşı 7 olarak kabul edilmiştir. Ancak, çocuğun biyolojik gelişimine bağlı olarak değişebilir. Halebi, a.g.e., II, s.170.

¹⁶ “*Lakitin nafakası ve işlediği suçun diyeti beyt'ül-maldan verilir. Terkedilmiş çocuğu alıp koruyan kimsenin o'na harcadıkları teberru sayılır. O'na borç vermiş olmaz*”. Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, III, (Müt. Arif Erkan), İstanbul 1980, s.169; BOA, *DH.MKT.*, 2480/113, Beyrut Ahalisinden İbrahim'in Kabul Eylediği Lâkita Çocuğun nafakası için Beyrut Belediye Sandığı'ndan Para Tahsisi. 17 Muharrem 1319/6 Mayıs 1901; Diğer örnekler için bkz. Abdurrahman Kurt, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.557-558.

¹⁷ Kurt, a.g.m., s.549-567.

¹⁸ TKS(Trabzon Kadı Sicili), 2095, s.251. İcâr- ı Sağır Hücceti. 17 Safer 1307/12 Ekim 1899; “*İcâra vermek câizdir. Çünkü icâra vermek, çocuğun terbiyesine aittir*”. Molla Hüsrev, a.g.e., s.170.

¹⁹ Nesrin Koşar, “Türkiye’de Koruyucu Aile ve Evlat Edinme Sistemlerinin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Koruyucu Aile, Evlat Edinme Hizmetleri ve Ruh Sağlığı (Prof. Dr. Mualla Öztürk Anısına XX. Sempozyum Sunumları 15-16 Şubat 2007)*, (Yay. Yön. Neşe Erol), Ankara 2008, s.7-15; Ülker Gürkan, “Evlat Edinme ve Beslemelerin Hukukî Durumu”, *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*, (Ed. Adnan Güriz, Peter Benedict), Ankara 1974, s.202; Ferhunde Özbay, *Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?*, İstanbul 1999, s.17-29.

ödenmemesini emek istismarı olarak yorumlamaları dikkat çekicidir²⁰. Özellikle Hanefi hukukçular ergenliğe erişmemiş muhtaç çocuğun şahsına ve malına ait işlerde kendisini eğitecek kimse yanına yerleştirmenin ya da bir zanaatı ve ticareti öğrenmek üzere işe vermenin çocuğun iyi yetişmesi ve işinin yoluna koyulması sayılacağından uygun olacağını ifade etmişler ve aynı zamanda çocuğun hakkı olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda çocuğun hayata hazırlanması amacına hizmet ettiğinden velinin çalışmaya izin vermemesi halinde bile eğer çocuk isterse kadı çalışma izni verebiliyordu²¹.

Korunmaya yönelik görevlerinin ön planda tutulduğunu anlamak için çocukların çalışması ile ilgili klasik dönemin kritik değerdeki bir fetvasını incelemek gerekir. Molla Hüsrev'in özellikle erkek çocuklar ile ilgili fetvası şu şekildedir. "*Lâkiti, sanat erbâbına vermek de câizdir. Çünkü bu onu eğitmek ve malını koruyup gözetmek bâbındandır*"²². Bu fetvanın dikkat çektiği esas nokta çocuğun çalıştırılmasında esas amacın meslekî bilgi kazandırılması ve yeteneklerinin geliştirilmesi böylece onların hayata hazırlanmasını şart koşmasıdır.

Diğeri ise uygulamanın sosyal boyutu değerlendirilirken kölelik kurumunun kaldırılması sürecinde geçirdiği dönüşüm sonucu bazı durumlarda kölelik benzeri uygulamalara dönüşmesi veya suiistimaller sonucu bazı çocukların istismar edilerek satılma süreçlerinin göz önünde bulundurulmasıdır. XIX. yüzyılda meydana gelen bu değişiklik uygulamanın geçmiş tarihlerdeki fonksiyonları ile ilişkilendirilmiştir. Bu suiistimaller resmî kurumların da dikkatini çekmiş olmalı ki XX. Yüzyılın başlarında nezaretlerce çeşitli önlemler alınmaya başlanmıştır. Alınan bu önlemler uygulamanın kanunlaştırma ve kurumsallaşma sürecini hızlandırmıştır.

Bu düzenlemeler sonucu klasik şekliyle mahkemeler eliyle yapılan evlatlık yerleştirme işlemleri XX. Yüzyılın başlarında *Eytâmhâne* ve *Irzahâne* eliyle de yapılmaya başlanmıştır. Kurumsallaşmayla birlikte getirilen kanunî zorunluluklarla aileler yanına yerleştirilen evlatlıkların kayıtlarının tutulması ve zabıtaca sağlık durumlarının anlaşılması için 6 ayda bir kontrol edilmesi gibi resmî işlemlerin yapılmaya başlanması dikkat çekicidir²³. Böyle bir örnekte *Dâr'ül-aceze Müdüriyeti*, *Eytâmhâne*'de bulunan kız çocuklarından 8 yaşındaki Emine'nin manevî evlat olarak nizamnameye uygun şekilde senet alınarak yerleştirilmesini şart koşmuştur²⁴. 1327/1909 tarihinde *Dâhiliye Nezâreti* evlatlıklara yönelik suiistimleri engellemek amacıyla etkin bir dizi önlem daha

²⁰ Kur'ân-ı Kerim, Nisa 4/6.

²¹ Saffet Köse, "İslam Hukukunda Çocuğun Çalışması, Gelirinin Korunması ve İstismarını Önleyici Tedbirler", *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu* (30 Eylül-2 Ekim 2005, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Rize), İstanbul 2010, s.122-125; Mecelle'nin ilgili hükümleri de Hanefi hukuku esas alınarak hazırlanmıştır. "*Bey'in in'ikâdında rüknü, ehinden yani akıl ve mümeyyizden sudür etmek ve hükmü kâbil olan mahalle muzâf olmak şarttır*". (Mecelle md.361); "*İcâre'nin in'ikâdında akıdeynin ehliyeti yani akıl mümeyyiz olmaları şarttır*" (Mecelle md.44); I. Dünya Savaşı sırasında Dâr'ül-eytamlarda da çocukların çalıştırılması esasına dayalı bir sistem uygulanıyordu. Bu sistem mecliste uzun tartışmalara sebep olmuştur. Geniş bilgi için bkz., Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Devletinde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler", *Savaş Çocukları-Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), İstanbul 2003, s.49-58.

²² Molla Hüsrev, a.g.e, s.170; Verilen çocuğun her zaman geri alınabileceği ile ilgili Ebusuud Efendi'nin fetvası şu şekildedir: "*Hind, kızı Zeyneb-i sağıreyi Haticeye iyallığe verib, Hatice Zeynebi besledikten sonra, Hind Zeynebi cebr ile Haticeden almağa kâdire olur mu?-Olur, amma Hatice'nin hatırın riâyet etmek gerektir*". M.Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1983, s.35.

²³ BOA, ZB.(Zabtiye Nezareti Evrakı), 329/106. Zabtiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine Tezkire. 1 Kanun-ı Sani 1324/17 Aralık 1906.

²⁴ BOA,DH.MKT., 1061/5, 26 Muharrem 1324/22 Mart 1906; Diğer bir belgede gerekçeler "*hem bunları ataletten kurtararak işe alıştırmak ve hizmet ettikleri yerlerden ücret almalarını temin etmek hem müessesenin bunlar için beyhûde masraf ihtiyarına mahal bırakmamak ve gelecek daha müstehâk biçaregân için dâima yer bulundurmak gibi menâfi müstelmiz olacağından müracaât edecek zevâdan alacakları kadın ve çocuğun infâk ve iksâsını derûhde ve bir ücret ita ve sebeben min'el esbâb başka bir yere vermeyub yine müesseseye iade edeceği hakkında birer ilmuhabêr alınarak bunların teslimleri*" şeklinde açıklanmıştır. BOA.DH.MKT., 2704/97.Dâr'ül-aceze Müdüriyetinden Dâhiliye Nezaretine. 19 Zi'l-kâde 1326/13 Aralık 1908. Yine Dâhiliye Nezaretinden Zabtiye Nezaretine.19 Zi'l-hicce 1326/12 Ocak 1906.

uygulamaya koymuştur. “*İrzahânedede bulunan çocukların evlâdlık verilmesi münâsib görülmüş ise de bunları alanların bilhassa çocuklara ne sûretle bakdıkları ve ahvâl-i sıhhiyeleri anlaşılmalık üzere bunların senede iki def’a zabıtaya irâesi yolunda bazı kuyûd vaz’ı ve sûret-i tatbiki...mütalaâ olunarak bu kere alınan tezkire-i cevâbiyyede hizmetçi ve evlâdlık olarak verilecek kadın ve kız çocukları için müdürîyetçe kuyûd-ı lâzime tutulacağı derkâr bulduğundan alacak zevât bunları altı ayda bir kere dâr’ül-acezeye irâe etmeleri ve miâdında irâe olunmayanların verilecek malumât üzerine zabıtaca taharri olunarak dâr’ül-acezeeye irsâlleri hususu*” Zaptiye Nezaretinin de görüşü alınarak usul haline getirilmiştir²⁵.

Dâr’ül-aceze Talimatnamesi’nde de evlatlık işlemlerinin kurumsal anlamda eski sisteme uygun şekilde düzene sokulduğu tespit edilmektedir. Kabul şartlarının açıklandığı 64. maddeye göre “*akraba ve velisi ve kendisine şer’ân bakacak kimsesi olmayan veyahûd vâcib’ül infâk kimsesi bulunduğu halde onunda infâka kudreti olmadığı tebeyyün eden ebeveynden mahrum olan etfâl-i eytâm*” kuruma kabul edilecektir. 65. maddede ise “*etfâl-i yetime ile yetişmiş kızlar usul-ı müttehize vecihle evlâd-ı manevî olarak tâliblerine verilip yedlerinden sened alınır...etfâle aid bi’l-cümle eşya, emlâk, nakd, maâş irâd gibi şeyler dârü’l-aceze idaresince ahz ve hıfz ve tenmiye edilerek terhislerinde kendilerine*” verileceği belirtilmektedir²⁶. Çocuk Misafirhnesi Talimatnamesi’nde şartların biraz daha ayrıntılı ele alındığı görülür. Talimatname’nin 62. maddesinde “*aileler nezdine evlâdlığa veya müessesâta alınacak etfâl için misafirhane müdürîyetine müracaât olunur....Müracaât edenlerin hal ve şartları alınacak çocuğu iksâ ve iâşe ve idareye müsâid olduğu anlaşıldığı takdirde misafirhânedede mevcûd çocukların cümlesi irâe*” olunacağı belirtilmiştir. 63.madde suiistimalleri önlemeye yönelik hükümler içermektedir. Evlatlık verilen kimse “*matbu’ taâhhüd varakası mukabilinde tevdi’ olunub sicil defterine şerh verilir*”. Aynı zamanda “*çocuğun ismini ve numarasını ve tevdi’ edilen zat ve müessesenin isim ve şöhet ve idaresini ve şerâit-i tevdiini havi matbu’ varaka bi’l-imla çocuk alana imza etdirilerek çocuğun dosyasıyla beraber idare-i merkeziyeye*” gönderileceği ve bu kayıtların saklanacağı açıklanmıştır. Çocuklar verildikten sonra kendi hallerine de bırakılmamış, kurum tarafından teftiş zorunluluğu getirilmiştir. 66. ve bunu tamamlayan 68. maddede aileler yanına yerleştirilen çocukların merkezî idare tarafından teftiş edileceği ve gönderilen müfettişlere çocukları göstermek ve konuşturmak zorunluluğunun bulunduğu açıklanmıştır. Son olarak 67. maddede evlatlık alan ailelerin görev ve sorumlulukları açıklanmıştır. Buna göre alan aileler çocukları “*dermeyân edilmiş olan şerâit dairesinde iâşe ve ilbâs ve idare etmeleri şartdır*”. Dövmek, işkence etmek ve çıplak gezdirmeye müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir. Dövuken ve koruyucu aile yanından kaçan çocuklar aile yanından kuruma geri alınacak ve bu aileye tekrar evlatlık çocuk verilmeyecekti²⁷. *Himaye-i Etfâl Cemiyeti Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi, Dâr’ül-aceze Nizamnâmesi’nde* yer alan “*dâr’ül-acezeeye kabul olunan çocuklar ancak evlâdlık ittihaz edilmek üzere talimatnâmede gösterilen evsâfî hâiz kimselere bâmukavelenâme verilir*” maddesine dayanılarak hazırlanmıştı²⁸. 1340/1921 yılında evlatlık isteyenlerden senet alınması, haklarında araştırma yapılması, maddî durumlarının elverişli olması ve kefalet aranılması gibi şartlar getirilerek çocuklar aileler yanına yerleştirilirken daha itinalı davranılmaya başlanmış ve evlatlık edinme şartları zorlaştırılmıştır²⁹.

²⁵ BOA, DH.MKT., 2718/13.Dahiliye Nezaretinden Dâr’ül-aceze Müdürîyetine Tezkire. 12 Kanun-ı Sani 1327/25 Kasım 1909. Zaptiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine. 1 Kanun-ı Sani 1327/14 Kasım 1909; BOA, DH.MKT., 2704/97. 19 Zi’l-hicce 1326/12 Ocak 1909.

²⁶ *Dâr’ül-aceze Talimatnâmesidir*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaâdet 1329, s.44-47.

²⁷ *Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1334, s.15-19.

²⁸ “Dâr’ül-aceze Nizamnâmesi”, *Takvim-i Vekayi*, 15 Nisan 1332, sayı 2511.

²⁹ BOA, DH.UMVM.,114/36. 20 Muharrem 1340/23 Eylül 1921; BOA, DH.UMVM., 119/19. 18 Ramazan 1340/16 Mayıs 1922; Cemiyet evlatlık alınmasını teşvik etmek için zaman zaman gazetelere ilanlar da vermiştir. Bu ilanlarda “*himayekâr aileler çocukları evladlık olarak almaya*” davet edilir. Cemiyet 1 Kanun-ı Sâni 1334’ten 1 Nisan 1334’e kadar çeşitli yerlerden toplanan 148 çocuktan 99’unu evlatlık veya okullara öğrenci olarak vermiş; bunlardan 38’i geri iade edilmiştir. Cüneyd Okay, *Belgelerle Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917-1923*, İstanbul 1999, s.17-21; Kurumda

Osmanlı toplumunda evlatlık uygulamasının hukukî boyutu ise İslam hukukuna uygun olarak tespit edilmiştir. XX. yüzyılın başında verilen fetva, imparatorlukta yüzyıllar boyu yaygın olarak uygulanan evlatlık uygulamasının hukukî boyutunu özetlemektedir. “Bir kimse mahal-i tevellüdde ebeveyni mâ'lûm olan bir çocuğu veled-i manevî ittihaz idüb benim oğlumdur deyü ikrar itmesiyle o çocuk nazar-ı şer’de veled-i sulb-ü hakiki hükmünü iktisâb etmez. Fakat bir şahs-ı âher için oğlum veya kızımdır deyü ikrar eylediği ve evvel şahs-ı âher dahi kendüsüne hitâben bir söz söyledikde cevâb-ı sahih virmeğe muktedir olduğu takdirde evvel şahsın makar olan kimsenin evlâdı olabilmesine salahiyeti olması şartdır. Sâniyen kendisi hakkında ikrar olunan kimsenin ikrâr-ı mezkûru kabul etmesidir. Ancak makar-ı leh olan çocuk gayr-ı mümeyyiz olup takdir-i nefse muktedir değil ise üçüncü şartın hükmü şayan-ı iktisâb olmayub vech-i muharrer üzere vâki’ olan ikrar-ı şurût-ı mezkûreye iktiran eylediği sûretde makar-ı leh olan şahsın nesebi ikrar iden kimseden sâbit olup makarra vâris olacağı ve tâbiyet hususu dahi tafsîlât-ı muharrereye tevfiğ edileceği fetvahânenen ifade kılınmıştır”³⁰. İmparatorlukta uygulanan evlatlık kurumu şeyhülislamlik tarafından verilen bu fetva etrafında şekillendirilmiş ve uygulanmıştır. Fetva modern anlamda soy bağına ve miras intikaline dayalı evlatlık kurumunun uygulanmasına izin vermiyordu. Fetvaya göre, soyu bilinen bir çocuk başka birine soy bağına dayalı şekilde evlatlık verilemez; ancak bir kişiye evladımıdır denirse ve o kişinin cevap vermeye salahiyeti olur ve soy bağını onaylarsa evlatlık ilişkisi kabul edilir. Çocuk mümeyyiz yaşına ulaşmamış ise çocuğu alan kimsenin kabul etmesi yeterlidir ve bununla mirasçılık ilişkisi doğar, nafaka şartları geçerli olur ve aynı zamanda soy bağı da oluşur. Özetle, İslam hukukunda evlat edinme her zaman tek taraflı bir sözleşme sayılmış ve özel hukukun diğer sözleşmelerinin kabul şartlarına bağlı kalmıştır.

Bu hukukî çerçeve içinde toplumda evlatlık olarak aileler yanına yerleştirilen birçok korunmaya muhtaç çocuk örneklerine rastlanmaktadır. Oğulluk ve beslemeler hakkında vereceğimiz örnekler uygulamanın işleyişi yanında imparatorlukta aldığı genel durumu gözler önüne serecek, aynı zamanda toplumdaki korunmaya muhtaç çocukların yaşamı, aile üyeleri ile ilişkileri ve toplumsal statüleri daha iyi anlaşılacaktır.

İlk örnek Konya’da hayırsever bir aile yanına yerleştirilen kimsesiz çocuk hakkındadır. Konya’da oturan Askeri Hastane memuru Ali Efendi’nin Hanımı Hayriye bir süredir yanına alıp baktığı İbrahim’i evlat edinmek üzere mahkemeye başvurmuştu. Mahkeme bu talebi olumlu karşılamış ve görevlendirilen kadı haneye gelerek “müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer’î âli” ederek ailenin durumunu hazır bulunan mahalle sakinlerinden soruşturmuştur. Belirlenen duruma göre 3 aylık bebek İbrahim’in annesi vefat etmiş, babası ise çocuğu terk etmişti. Çocuğun “bir gûna velisi ve münfekk-i şer’îsi ve ism-i mal utlâk olunur nesnesi” olmadığından Hayriye “velâyet-i âmme” yetkisi bulunan kadıya “aded-i şuhûr ve sinin beyân olunmaksızın ecr-i misle kesbi istihkâk edinceye değin” yanına yerleştirilmesi isteğinde bulunmuştu. Durumu soruşturan kadı “mal utlâk olunur nesnesi dahi olmayub nafaka ve kisveye eşedd ihtiyâc ile muhtâc” olduğundan çocuğun Hayriye hanım’ın yanında kalmasına izin vermiş, mümeyyiz yaşına ulaştığında ise Hayriye Hanım’ın mahkemede hazır mahalle sakinlerinin beyanlarıyla tespit edilen “yüz kuruş ecr-i misl” ücreti ödemesi kararlaştırılmıştı. Aynı ailede kalacak olan çocuğa ücretin 90 kuruşu her ay “nafaka ve kisvêbâha ve sâir levâzım-ı zaruriyesi” için harcanacak, 10 kuruşu ise “bi’l ibkâ hin-i bûluğunda” İbrahim’e teslim edilecekti. Çocuk bu şartlarla Hayriye Hanım yanına yerleştirilmişti³¹.

barındırılan 10 yaş üstü ve 55 yaş altı kimseler de hazırlanan talimatnameye uygun olarak çalıştırılıyordu. BOA, DH.UMVM., 117/95. Dâr’ül-aceze Mesâi Talimatnâmesi. 19 Rebiü’l-âhir 1340/ 19 Aralık 1921.

³⁰BOA, HR,HMS,İŞO(Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), 74/68. Evlatlık Hakkında Meşihât Fetvası. 21 Teşrin-i Evvel 1326/17 Ekim 1908.

³¹ KKS (Konya Kadı Sicili), 1916-1921, (Haz. Halil Erdoğan, Yusuf Küçükdağ), Konya 2011, s.68. 15 Safer 1339/27 Ekim 1920.

İkincisi daha erken devirlere ait bir örnektir. Bursa’da oturan Kebapçı kalfası Osman üç yaşındaki çocuğunu da alarak mahkemeye gelmiş ve “*fakir ve mû’sir*” olduğunu “*infâk ve iksâya kudreti*” olmadığını açıklayarak çocuğu belli ki daha önce anlaştıkları Bahçivan Süleyman yanına yerleştirmek istediğini belirtmişti. Süleyman’ın “*kendi malından teberrüân infâk ve iksâ üzere liecli’t-terbiye ve’t-tebenni*” etmeyi kabul etmesi üzerine çocuk velayeti ile birlikte “*iânenen müstağni oluncaya değin*” yanına yerleştirilmişti³².

Üçüncüsü İmparatorluğun son dönemine ait bir örnektir. Karahisar-ı Şarkî kazası Öksüz Yurdunda bir Ermeni yetimi, yine aynı kazada Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişi Ahmet Sıtkı Efendi tarafından “*ebeveyn ve akrabasından kimsesi bulunma*”dığı gerekçesiyle “*li’ecli’t-terbiye evlâdlığa*” kabul edilmiştir. Ahmet Sıtkı Efendi’nin mahkemeden hüccet istemesi üzerine, durum mahkeme tarafından araştırılarak “*hâl-i mumâileyhe bast eylediği minval üzere olduğu ve müzekkere-i mezkûre münderecâtından anlaşılmış olmağla olvecihle sağır-i mezbûr li’ecli’t-terbiye evlâd olunmak üzere*” hüccet verilmiştir³³.

Evlatlık verilen kız çocukları ile ilgili ilk örnek ise İstanbul’dandır. Ayvansaray Mustafa Paşa Mahallesi’nde oturan Hanife binti Halil mahkemeye başvurarak beş yaşında Rabia için “*li’ecli’t-tebenni hacr ü terbiyemde olub münfik-i şer’îsi olmamağla...kadr-i kifâye nafaka ve kisvebâha*” isteğinde bulunmuştur. Kadı durumu mahkemede hazır bulunan şahitlere sormuş durumun bildirildiği gibi olması üzerine çocuğun nafaka ve giyimine harcamak üzere “*tarih-i hüccetden beher yevm üçer para*” tahsis etmiştir. Ayrıca, “*inde’z-zafer*” olarak ifade edilen ergenlikte parayı çocuğa teslim etmek şartıyla nema ile işletebilmesine de izin vermiştir³⁴.

Mümeyyiz yaşından büyük diğer bir örnekte ise korunmaya muhtaç kız çocuğu aile yanına icar (kiralama) yoluyla yerleştirilmiştir. Perşembe kazası Kozagzı köyünden Ayşe torunu Fatma’yı “*sağirenin velisi benden başka veliyyesi olmayub...bikudret*” olduğundan aile yanına yerleştirmek isteğinde bulunmuştur. Ayşe Hanım’ın damadı göçmen Hasan bin Abdurrahman ile kızının vefat etmesi ve kızın anneannesi olan kendisinin de yaşının ilerlemesi sebebiyle böyle bir istekte bulunmuştur. Kadı bu isteği uygun görerek yıllık 150 kuruş ücret karşılığı Trabzon Vilayet Defterdarı Mehmet Kudsi Efendi’nin hanımı Hüsna’nın yanına “*istihdâma izn ve ruhsât*” vererek yerleştirmiştir. Hüsna Hanım 150 kuruşun 100 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcayacak geri kalan 50 kuruşunu ise “*yedinde hıfz edub kendisine sin-i iktizâda teslim*” edecektir³⁵.

Üçüncü örnek ise Bursa şehrinde verilen bir evlatlık çocuk hakkındadır. Yiğit Cedit Mahallesinde Fatıma “*li’ecli’t-terbiye hacr ve terbiye(m)de*” bulunan iki yaşında Havva’yı mahkemeye başvurmadan on gün önce mahalle camii civarında terkedilmiş olarak bulmuş, “*münfik-i şer’îsi ve tesâhüb ideni zuhur itmemekle*” nafaka ve istidane talebinde bulunmuştur. Kadı nafakasına harcamak üzere 15 kuruş aylık belirlemiş ve istidaneye de izin vermiştir. Ergenlik çağına ulaştığında elde edilen gelir çocuğa iade edilecektir³⁶.

Alınan evlatlıkların mümeyyiz yaşından sonra çalıştırılmaları esastı ve örneklerde buna uyulduğu görülmektedir. Kız çocukların çalışma alanları mahremiyete dikkat etme isteğinden dolayı ev içi hizmetlerle sınırlandırılmıştı. Erkek çocukların ise sanat öğretmek şartıyla esnaf yanlarına yerleştirilerek ücretsiz çalıştırılmalarına izin veriliyordu. Genellikle çıraklık eğitimi çocuğun ileriki yaşlarda geçinebileceği bir meslek edinebilmesi üzerine kurgulanmıştı. Çocukları amaca uygun biçimde hayata hazırlayacak ve onların bir meslek öğrenmesini sağlayacak

³² BKS, 3072,s.44,h.3. Fakir Bir Çocuğun Evlat Edinilmesi için Hazırlanan Hüccet. 18 Muharrem 1170/13 Ekim 1756.

³³ KŞKS (Karahisar-ı Şarkî Kadı Sicili), 393,s.4,h.17. Gurre Zi’l-kâde 1333/11 Eylül 1915.

³⁴ Çavuşzâde Mehmed Aziz Efendi, *Dürri’s-Sükûk*, Dâr’üt-Tabaât’ül Âmire, İstanbul 1288, s.80.

³⁵ TKS, 2095, s.251. İcâr- ı Sağır Hücceti. 17 Safer 1307/12 Ekim 1899.

³⁶ BKS, 3097, s.16. Cami Avlusunda Bulunan Çocuğun Evlat Edinilmesi için Verilen Hüccet. 5 Zi’l-hicce 1161/26 Kasım 1748.

kurumların yalnızca loncalar vasıtasıyla yapıldığı bir devirde çıraklık eğitiminin tek meslek eğitimi görülebilecek yer olduğunu hatırlamak gerekir. Sistemin incelikleri ile çocuk-esnaf ve aile ilişkileri Piri Baba örneğinde tespit edilebilmektedir. Bu örnek korunmaya muhtaç çocukların esnaf ile ilişkilerini de yansıtmaktadır. Merzifon Narince köyünden olan Piri Baba 7 yaşında annesi tarafından başmakçı esnafı yanına şakirtliğe verilmiştir. Çıraklık eğitimi sırasında aile yanında kalan çocuk “*usta yanında işine meşgûl ahşam olıncak gelüb üstâdı hânesinde sâkin olur*” idi. Çocuk ayrıca evin şahsî işlerini de yapabiliyordu. Usta çırak ilişkisi zamanın hakim anlayışına göre saygı ve sevgiye dayalı baba-oğul ilişkisi gibi telakki ediliyordu³⁷.

Ampirik Kayıtlar: Hayırsever Aileler ve Evlatlıkları

Osmanlı toplumunda evlatlık alan ve alınan kişiler hakkındaki örneklerin ayrıntılı incelemesi uygulamanın işleyişini aydınlatmaktadır. Osmanlı Devleti’nde evlatlık uygulamasının yaygın şekilde uygulandığı, hatta yetiştirilen evlatlıkların sadrazamlık gibi devletin önemli kademelerine kadar yükseldikleri görülmektedir. Bunların önemli bazılarına değinmek konunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Bir dönemin ünlü vezirlerinden Köprülü Mehmet Paşa silah arkadaşlarından Bağdat kuşatmasında şehit düşen Oruç Bey’in oğlu Mustafa’yı küçük yaşta evlatlık almış, öz oğlu Fazıl Ahmet Paşa ile birlikte medrese eğitimi aldirarak yetiştirmiş; sonra onu kızı ile evlendirerek, silahtarlığında ve telhisçiliğinde bulundurup bürokrasi kademelerinde yükselmesini sağlamıştır. Bu çocuk Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’dır ve daha sonra sadrazam olmuştur³⁸.

Çorlulu Ali Paşa da benzer süreçlerden geçen bir devlet adamıdır. Çorlulu bir çiftçi veya berberin oğlu olan Ali, II. Ahmet devri devlet adamlarından Kara Bayram Ağa tarafından evlatlık alınmış ve Galatasaray’a eğitim almak üzere yerleştirilmiştir. Burada yükselerek Silahtar olmuş, ardından çeşitli yüksek dereceli görevlerde bulunduktan sonra Baltacı Mehmet Paşa yerine sadrazam tayin edilmiştir³⁹.

Gazi Hasan Paşa ise esir evlatlıklardandır. Küçük yaşta İran sınırında esir edilen Hasan, Tekirdağlı tüccar Hacı Osman tarafından satın alınarak evlatlık edinilmiş ve kendi çocukları ile büyütülmüş; gençliğinde orduya kaydolmuş, geri dönünce efendisinin kızı ile evlenmiştir. Döneminin önde gelen devlet adamlarından olan paşa Kaptan-ı Derya olarak da görev yapmıştır⁴⁰.

Bir dönemin nüfuzlu devlet adamlarından Alemdar Mustafa Ağa ise bir süre Yeniçeri Ocağı’na katılmış, daha sonra memleketine dönerek Ruscuk Ayanı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa’nın hizmetine girerek kendini ispatlamıştır. Devlet kademelerinde çeşitli hizmetlerde bulunarak hızla yükselen paşa II. Mahmut devrinde sadrazam olmuştur⁴¹. Hayırsever bir kişiliğe sahip olan Alemdar Mustafa Paşa, sekiz-on yaşında Mehmet Bekâr’ı oğulluk olarak yanına almış, kendisi

³⁷ “*Andan sonra bir nice eyyâm üstâdı ile sanata meşgûl oldu. Sen bu oğlanı alasin amma ahşam oldukça benim hanımda olsun inşallah gelmek müyesser olursa yine oğlan şakirdimdir.....Ya oğlan üstâdın dükkanda değil ki sen bu helvayı iletisin*”. Bu kayıtlar çocuk yaşta esnaf yanına yerleştirilen çocuk ile usta ve ailesi arasındaki ilişkilerin mahiyetine ışık tutmaktadır. *Piri Baba Velâyetnamesi*, (Muzaffer Doğanbaş), Samsun 20012, s.71-74.

³⁸ M.Münir Aktepe, “Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara”, *İA, (İslam Ansiklopedisi)(MEB)*, VIII, , İstanbul 1971, s.736-738; “Mustafa Paşa (Kara)”, *Sicil-i Osmanî*, IV, (Yay. Haz. Nuri Akbayan), İstanbul 1996, s.1198.

³⁹ Reşad Ekrem Koçu, “Ali Paşa, Çorlulu”, *İA (MEB)*, I, İstanbul 1965, s.326-327; Münir Aktepe, “Çorlulu Ali Paşa”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.370-371.

⁴⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, “Hasan Paşa, Cezayirli, Gazi”, *İA (MEB)*, V/1.Kısım, İstanbul 1964, s.319-323; “Hasan Paşa (Gazi) Palabıyık”, Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, II, (Yay. Haz. Nuri Akbayan), İstanbul 1996, s.638.

⁴¹ İ.H.Uzunçarşılı, “Mustafa Paşa, Bayrakdar”, *İA(MEB)*, VIII, İstanbul 1971, s.720-727.

öldürüldüğünde oğulluğu da memleketine gönderilmişti⁴². Alemdar Mustafa Paşa'nın oğulluğu Bekâr Bey daha sonra Tarik-i Rufaî Şeyhi olmuştur⁴³.

Diğer bir devlet adamı Mısır Valisi İbrahim Paşa'dır. Mehmet Ali Paşa, üvey oğlu İbrahim'i oğulluk edinerek kendi çocukları ile birlikte yetiştirmiştir. Mısır ordusu başkumandanlığında bulunan İbrahim Paşa kısa süreliğine Mısır Valiliği de yapmıştır⁴⁴.

Devlet adamları dışında Hattat Ahmet Karahisarî gibi evlatlık alan kimselere de rastlanmaktadır. Afyon'da doğan Ahmet Karahisarî II. Bayezit devrinin ilk yıllarında eğitim için İstanbul'a gelmiş ve vefatına kadar burada yaşamıştır. Burada iken kendi adıyla anılan bir hat ekolü geliştirmiş, vefatından sonra ekolünü sağlığında evlatlık olarak yetiştirdiği Hasan Çelebi devam ettirmiştir⁴⁵.

Yine haklarında kaynaklarda ayrıntılı bilgilere rastlanmayan bazı ünlü devlet adamlarının da evlatlık aldığı tespit edilmektedir. Örneğin Barbaros Hayrettin Paşa, Kara Hasan Ağa'yı evlatlık almış ve bir denizci olarak yetiştirmişti. İstanbul'a geldiği sırada Cezayir'in idaresini kendisine bırakmıştı⁴⁶. Yine, Berat Hanedanından Tufeyl Paşa, Abdulhamit Bey'i evlatlık olarak almıştır⁴⁷. Birecik Voyvodası Himmet Ağa da evlatlık almış, vefatından sonra hanımı Fatma'ya oğulluğu Mehmet, yine Rüsumat Emîni Sabri Paşa'nın ölümünden sonra kimsesiz ve ihtiyar hanımına evlatlığı Binbaşı İbrahim Ethem Efendi sahip çıkmıştır⁴⁸.

Korunmaya muhtaç kız çocuklarını evlatlık veya besleme olarak aileler yanına yerleştirme örneklerine daha yaygın olarak rastlanmaktadır. Buna en güzel örnek Ahmet Mithat Efendi'nin eşidir. Ahmet Mithat Efendi'nin ilk hanımı fakirlik sebebiyle ailesi tarafından şehirdeki bir emekli zabite evlatlık verilmiştir. Küçük yaşta besleme olarak verilen ilk hanımı ile yetiştirdiği ailesi arasındaki ilişkiler evlendikten sonra da devam etmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin ilişkileri tasviri koruyucu aile kurumunun üstlendiği fonksiyonu özetlemektedir. “*Analığı olan kadın gayet hayırhâh, edib, idâre-i beytiyede mücerreb bir hanım idi. Çocuk valide olarak onu tanımış ve binaenâleyh kendisiyle izdivâcımızdan sonra kayınvâlidemiz olmak sıfatını da o hanım ihrâz eylemiş idi. Aradan nice seneler geçtikten sonra Rumeli muhâcereti vukuâ gelmekle bizim arkadaşın asıl kendi validesi bir hayli evlâd ve akâribiyle beraber çıkageldi. Hani ya kan çeker imiş, gönül akar imiş! Hayır Hayır, bunların hiçbirisi görülmedi. Kadıncağız öyle bir felâket zamanında en hayırlı evlâdın vâlidesi hakkında ifâ edeceği vâzife-i duhterâne-yi ifâyâ hazır ve amâde ama ne anası kızına müterâkib ne kızı anasına! Birbirinin yabancısı vesselâm... Böyle bir arzu bizim arkadaşın analığı tarafından mümkün değil kabul olunamaz idi. Kadıncağızın bize sûret-i maddîyede hiç de ihtiyacı yok iken evlâdlık ile analık arasındaki gönül ihtiyacı o kadar mübrem imiş ki ölünceye kadar kadıncağız ailemiz içinde kaldı ve ahiretlik kızının kolları arasında son nefesini bi't-teneffüs ahirete gitti*”⁴⁹.

⁴²BOA, HAT(Hatt-ı Hümayun),734/34850. Mustafa Paşa'nın Oğulluğunun Annesinin Yanına Gönderilmesi Hakkında Sadarete Tahrirat. 29 Zi'l-hicce 1224/4 Şubat 1810.

⁴³ BOA, C.ML.(Cevdet Maliye), 249/10339. 6 Muharrem 1251/ 4 Mayıs 1835.

⁴⁴ Kendi oğlu olduğuna dair zayıf bilgiler de vardır. Şinasi Altundağ, “İbrahim Paşa”, *İA(MEB)*, V, İstanbul 1967, s.900-908; Muhammet Hanefi Kutluoğlu, “İbrahim Paşa, Kavalalı”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.330-333.

⁴⁵ Muhittin Serin, “Karahisarî, Ahmed Şemseddin”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.421-424.

⁴⁶ Aldo Gallotta, “Hasan Paşa”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.334-335; Şerafettin Turan, “Barbaros Hayreddin Paşa”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s.65-67.

⁴⁷BOA, HAT(Hatt-ı Hümayun),734/34850. Mustafa Paşa'nın Oğulluğunun Annesinin Yanına Gönderilmesi Hakkında Sadarete Tahrirat. 29 Zi'l-hicce 1224/4 Şubat 1810.

⁴⁸BOA,A.MKT.(Bab-ı Asaî Mektubi Kalemi),131/50. 26 Cemaziyü'l-âhir 1264/30 Mayıs 1848; BOA, Y.A.HUS(Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 359/60. Rüsumat Emîni Sabri Paşa'nın Hanımının Evlatlığı Binbaşı Ethem Efendi'nin İstanbul'da İstihdamına Dair Arzuhalı.10 Rebîü'l-âhir 1314/18 Eylül 1896.

⁴⁹Ahmed Midhat, *Peder Olmak Sanatı*, İstanbul 1317, s.177-179.

Türk Edebiyatı yazarlarından Aziz Nesin'in annesi de liman reisi Salim Bey'e evlatlık verilmiştir. 13 yaşında babası ile evlendirilen annesinin evlendikten sonra da kendisini yetiştiren Salim Bey ve çocukları ile irtibatları devam etmiş ve ailenin desteği sürmüştür⁵⁰.

Osmanlı toplumunda köle ve cariyeleri azat edip evlatlık olarak yetiştirmek de özellikle hanedan üyesi hanım sultan ve yüksek dereceli devlet adamlarının hanımları arasında yaygın bir uygulamaydı. Örneğin, IV. Murat'ın kızı Rukiye Sultan'ın Zeynep Kadın⁵¹ ve Esmâ Sultan'ın Absîb Hanım adında beslemeleri vardı⁵². Bezmi Âlem Sultan bu şekilde Mısır Valisi Mehmet Ali'nin gelini Mısırlı Hanım tarafından evlat edinilmiş bir köle idi⁵³.

Bütün bu örnekler toplumun farklı katmanlarında uygulamanın yaygın olarak kabul gördüğüne ve her kesimden insanların bu faaliyetlerin içinde yer aldığına işaret eder.

Sonuç

Osmanlı Devleti, kimsesiz ve sahipsiz çocukları korumak ve kişiliklerinin sağlıklı gelişimini sağlamak amacıyla çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Tanzimat devrine kadar bu amaca yönelik temel görev üstlenen kurum ağırlıklı olarak vakıflardır. Vakıf ve imaretler her türlü kamu hizmeti yanında çocuklara yönelik sosyal hizmet görevlerini de yerine getirmişlerdir. Çocuklara sahip çıkmakta asıl sorumluluğu ise evlatlık sistemi üstlenmiştir. Devlet, bu uygulamayla bağlantılı olarak aile yanına yerleştirmeyi esas alan bir sosyal politika uygulamıştır. İslam hukukunun özellikle kimsesiz ve sahipsiz çocukların bakımını devletin temel görevlerinden sayması bu politikanın oluşmasında etkili olmuştur. Bu politika temel olarak kendine has özellikleriyle evlatlık uygulaması etrafında şekillendirilmiştir.

Devrin sosyal yardım anlayışına uygun bu uygulamanın kendine has bazı özellikleri vardır. İslam hukukuna uygun olarak şekillendirilen uygulamanın en temel özelliği, akrabalık ilişkisine ve doğrudan miras intikaline izin vermemesiydi. Evlatlık alan kimsenin de çocuğun gözetimi, terbiyesi ve dinî eğitimi, özellikle de meslek eğitimi gibi sorumlulukları yerine getirmesi gerekiyordu.

Bakıma muhtaç çocukların ihtiyaçlarını ergenlik dönemine kadar karşılama İslam'da büyük bir hayır telakki edildiğinden sahipsiz çocukların evlatlık adı altında hayırsever aileler tarafından büyütülmesi örneklerine kadı sicillerinde sıkça rastlanmaktadır. Osmanlı tarihinde önemli şahsiyetlerin biyografileri incelendiğinde çok sayıda devlet adamının da bu uygulamalar yoluyla yetiştirildiği görülür.

Evlatlık uygulaması Tanzimat devrine kadar klasik yapısını korumuştur. Tanzimat devrinden itibaren Mithat Paşa'nın gayretiyle kimsesiz ve sahipsiz çocuklara yönelik Avrupa örneğine uygun kurumların açılmaya başlanmasıyla alternatif bir teşkilat ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yaygınlaştırılan İslahaneler ve II. Meşrutiyet döneminden itibaren bunlara eklenen yeni

⁵⁰ Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez-Yol*, I, İstanbul 1982, s.54-56.

⁵¹ BOA, TS, MA.d.(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri), 10395. Rukiye Sultan ve Beslemesi Zeynep Kadın'ın Ziyaretleri ve Gümüş Takımlarına Dair Defter; Kölenin evlatlık alınması örneği için bkz. Lucy M. Garnett, *The Women of Turkey and Their Folklore*, II, London 1891, s.409-411.

⁵² BOA, A.MKT.NZD.(Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı), 317/56. 20 Zi'l-hicce 1276/ 10 Temmuz 1860.

⁵³ Garnett, a.g.e., II, s.409-411; Mirliva Ahmed Paşa'nın hanımı iki zenci kızı besleme almıştır. BOA, HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), 272/76. 7 Cemaziyü'l-âhîr 1275/ 12 Ocak 1859; BOA, HR.MKT., 279/52. 3 Şaban 1275/8 Mart 1859; BOA, MVL.(Meclis-i Vala Evrakı), 859/54.4 Zi'l-kâde 1280/ 11 Nisan 1864; BOA, A.MTZ(04).(Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı), 18/87. 21 Cemaziyü'l-âhîr 1298/ 20 Mayıs 1881; Edebî eserlerde de konuya değinilmiştir. Bir esirci tarafından getirilip Müşir Hüsnü Paşa'nın yalısına satılan ve Paşa'nın karısı tarafından "manevî evlad" edinilip yetiştirilen Çerkez kızı Neyyire, Sermet ile evlenir. Geniş bilgi için bkz. İzzet Melih (Devrim), *Sermed*, İstanbul 1918.

kurumlar yanında evlatlık uygulaması da varlığını devam ettirmiştir. I.Dünya Savaşı sırasında yeni kurumları düzenlemeye yönelik kanunlaştırma faaliyetleri sırasında evlatlık uygulamasına yönelik bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Medeni Kanun'un kabulü ile birlikte tamamen Batı örneğine uygun yeni bir evlatlık uygulaması kabul edilmiş; eski uygulamalar ise gelenekselleşerek toplumda varlığını devam ettirmiştir.

Osmanlı toplumunda uygulandığı şekliyle evlatlık kurumu muhtaç çocukların korunmasına yönelik önemli bir sosyal işlev yerine getirmiştir. Günümüzde koruyucu aile uygulamasının alternatif bir mahiyet kazanmaya başlaması üzerinde önemle durulması gereken bir gelişmedir. Bu noktada geçmişteki uygulamalar tecrübe ve kültür oluşturma açısından önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

A.MKT. (Bab-ı Asaî Mektubi Kalemi), 131/50.

A.MKT. NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı), 317/56.

A.MTZ (04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı), 18/87.

BKS (Bursa Kadı Sicili), 3072, s.44, h.3; 3097, s.16.

C.ML. (Cevdet Maliye), 249/10339.

DH.MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi), 2701/6; 1061/5; 2480/113; 2704/97; 2718/13.

DH.MUİ. (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı), 1-6/55.

DH.UMVM. (Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü Evrakı), 78/14; 117/95; 119/19; 114/36.

HAT (Hatt-ı Hümayun), 734/34850.

HR,HMŞ,İŞO. (Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), 74/68.

HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), 272/76; 279/52.

Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/1836-1837), I, (Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru), Ankara 1998.

KKS (Konya Kadı Sicili), 1916-1921, (Haz. Halil Erdoğan, Yusuf Küçükdağ), Konya 2011.

KŞKS. (Karahisar-ı Şarkî Kadı Sicili), 393, s.4, h.17.

MVL. (Meclis-i Vala Evrakı), 859/54.

Takvim-i Vekayi, “Dâr’ül-aceze Nizamnamesi”, 15 Nisan 1332, sayı 2511.

TKS (Trabzon Kadı Sicili), 2095, s.251.

TS,MA.d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri), 10395.

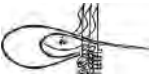
Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 169/30; 359/60.

ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı), 329/106.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abdurrahman El-Ceziri, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, V, (Ter. Hasan Ege), İstanbul 1981.
- Ahmed Midhat, *Peder Olmak Sanatı*, İstanbul 1317.
- AKTAN, Hamza, “İslam Aile Hukuku”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.396-433.
- AKTEPE, M.Münir, “Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara”, *İA, (İslam Ansiklopedisi)(MEB)*, VIII, İstanbul 1971, s.736-738.
- , “Çorlulu Ali Paşa”, *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, VIII, İstanbul 1993, s.370-371.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, “İbrahim Paşa”, *İA (MEB)*, V, İstanbul 1967, s.900-908.
- Ansiklopedik İslam Fıkhı, Fetavây-ı Hindiye*, IX, (Ter. Mustafa Efe), İstanbul 2005.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990.
- BARDAKOĞLU, Ali, “İcare”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.379-388.
- ÇAĞLAR, Doğan, “Türkiye’de Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimlerine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, C.6, S.1/ 1973, s.60-64.
- Çavuşzâde Mehmed Aziz Efendi, *Dürri’s-Sükuk*, Dâr’üt-Tabaât’ül Âmire, İstanbul 1288.
- Çocuk Misafirhanesi Talimatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1334.
- Dâr’ül-aceze Talimatnamesidir*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaâdet 1329.
- DAVRAN, Bülent, “Bir Sosyal Davamız: Beslemelerin Hukukî Durumu”, *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Yıl.1, S.2/Ekim 1948, s.49-57.
- DOĞANBAŞ, Muzaffer, *Piri Baba Velâyetnamesi*, Samsun 20012.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1983.
- ERLER, Yavuz Mehmet, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, XIII, Ankara 2002, s.762-771.
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938.
- GALLOTTA, Aldo, “Hasan Paşa”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.334-335.
- GARNETT, M., *The Women of Turkey and Their Folklore*, II, London 1891.
- GÜRER, Ahmet Şamil, Bay, Abdullah, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, Ankara 2013.
- GÜRKAN, Ülker, “Evlat Edinme ve Beslemelerin Hukukî Durumu”, *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*, (Ed. Adnan Güriz, Peter Benedict), Ankara 1974, s.163-205.
- İbrahim-i Halebî, *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, II, (Çev. Mustafa Uysal), 1968.
- İzzet Melih (Devrim), *Sermed*, İstanbul 1918.
- KAZICI, Ziya, *İslami ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985.
- KOÇU, Reşad Ekrem, “Ali Paşa, Çorlulu”, *İA (MEB)*, I, İstanbul 1965, s.326-327.
- KOŞAR, Nesrin, “Türkiye’de Koruyucu Aile ve Evlat Edinme Sistemlerinin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Koruyucu Aile, Evlat Edinme Hizmetleri ve Ruh Sağlığı (Prof. Dr. Mualla Öztürk*

- Anısına XX. Sempozyum Sunumları 15-16 Şubat 2007), (Yay. Yön. Neşe Erol), Ankara 2008, s.7-15.
- KÖSE, Saffet, “İslam Hukukunda Çocuğun Çalışması, Gelirinin Korunması ve İstismarını Önleyici Tedbirler”, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu (30 Eylül-2 Ekim 2005, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Rize)*, İstanbul 2010, s.117-159.
- KURT, Abdurrahman, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s.557-558.
- KUŞGÖZOĞLU, Tülin, “İhmal ve İstismara Uğrayan Çocuklar Açısından Koruyucu Aile”, *Koruyucu Aile, Evlat Edinme Hizmetleri ve Ruh Sağlığı (Prof. Dr. Mualla Öztürk, Anısına XX. Sempozyum Sunumları-15-16 Şubat 2008)*, Ankara 2008, s.239-249.
- KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi, “İbrahim Paşa, Kavalalı”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.330-333.
- KÜRKÇÜOĞLU, Kemal Edip, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.
- La Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), İstanbul 1977.
- Mehmed Süreyya, “Hasan Paşa (Gazi) Palabıyık”, *Sicil-i Osmanî*, II, (Yay. Haz. Nuri Akbayan), İstanbul 1996, s.638.
- , “Mustafa Paşa (Kara)”, *Sicil-i Osmanî*, IV, (Yay. Haz. Nuri Akbayan), İstanbul 1996, s.1198.
- Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, III, (Müt. Arif Erkan), İstanbul 1980.
- NESİN, Aziz, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez-Yol*, I, İstanbul 1982.
- OKAY, Cüneyd, *Belgelerle Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917-1923*, İstanbul 1999.
- ÖZBAY, Ferhunde, *Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi, Evlat mı?*, İstanbul 1999.
- , “1911-1922 Yıllarında Anadolu’nun Kimsesiz Kız Çocukları”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2003, s.105-118.
- ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Sosyal Yardım’ Uygulamaları”, *Tanzimat*, (Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul 2012, s.577-599.
- SERİN, Muhittin “Karahisarî, Ahmed Şemseddin”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.421-424.
- SOFUOĞLU, Ebubekir, “Osmanlı Devletinde Yetimler için Alınan Bazı Sosyal Tedbirler”, *Savaş Çocukları-Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), İstanbul 2003, s.49-58.
- TURAN, Şerafettin, “Barbaros Hayreddin Paşa”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s.65-67.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., “Mustafa Paşa, Bayrakdar”, *İA(MEB)*, VIII, İstanbul 1971, s.720-727.
- , “Hasan Paşa, Cezayirli, Gazi”, *İA (MEB)*, V/1.Kısım, İstanbul 1964, s.319-323.
- ÜNAL, Vehbi, “Osmanlının Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları”, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.36, S.2/ Aralık 2012, s.2-27.
- YAZICI, Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII, S.1/2007, s.1-46.
- YILDIRIM, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1997.

SELÇUKLU TÜRKMENLERİNİN KAFKASYA VE KAFKAS ELLERİYLE MÜNASEBETLERİ*

Yaşar BEDİRHAN**

ÖZET

Daha İskitlerden itibaren Türklerin iskânına açılan bölgenin Selçuklu Türkleri için büyük bir önemi vardı. Selçuklu Türklerinin bölgeyi fethinden önce ve sonra, Türk olsun – olmasın bölgeye yönelik politikalar geliştiren devletlerin hiç biri Selçuklu sultanları kadar bilinçli ve planlı bir şekilde hareket etme kabiliyetine sahip olmamışlardır. Çünkü söz konusu devletlerin bir kısmı ya buraları kendileri için bir ticari saha olarak görmüşler ve bölgenin ticari aktivitesinden yararlanmak için çalışmışlar,- Müslüman Araplar gibi- ya da bölgeyi dış tehditlere karşı bir kalkan, bir tampon bölge olarak kullanmışlardır – İran ve Bizans gibi.- Ancak Kafkasya bölgesi, Selçuklular için çok farklı olmuştur. Bundan dolayı da Selçuklu Devleti ve Selçuklu Sultanları'nın Kafkasya politikası diğerlerinden tamamen farklıdır.

Dandanakan savaşıyla birlikte Selçuklu Devleti siyasî arenada kendini kabul ettirip, Ön – Asya'nın siyasî mukadderatında hâkimiyet sağlamaya başladıktan, daha başka bir ifade ile Ön – Asya'ya birer kurtarıcılar ordusu olarak geldikten hemen sonra, artık düzensiz yürüyüşlerden vazgeçilip, daha fazla teşkilatlı bir şekilde batıya yönelme imkanı verdi. Devletin kurulmasından hemen sonra toplanan kurultayda, yeni devletin temel siyaseti icabı batıya yönelik faaliyetlerini teşkilatlandırmak işini Tuğrul Bey kendi uhdesine almıştı.

Selçuklu Devletini kuran Tuğrul ve Çağrı Beylerin başlıca hedefleri batı idi. Gerek Ön – Asya ve gerekse Kafkaslar'da siyasî hâkimiyeti sağlayabilmeleri için karşılarında duran iki büyük engeli bertaraf etmeleri gerekiyordu. Bunlardan biri Sünni akidenin baş düşmanı Şii Fatimiler, diğeri de İslam dininin yegane düşmanı Bizans İmparatorluğu idi. Bizans ile olan mücadelede Kafkasya kilit nokta durumundaydı. Selçuklu Sultanları Kafkasya'ya hâkim olabildiği sürece Bizans'ı baskı altında tutabileceklerini çok iyi biliyorlardı. Kafkasya'nın fethine gönderilen Selçuklu şehzadeleri ve devlet ileri gelenleri Bizans'ın ileri karakolu durumunda olan ve bir nevi Anadolu'nun giriş kapısı olan Kafkasya'nın öncelikle ele geçirilmesi gerektiğini biliyorlardı.

Selçuklu Devletinin Kafkaslara yönelik politikasının mimarı olan Tuğrul Bey'in kendinden sonra gelecek olan Sultanlara da işaret ettiği temel politikası, bölgede varlığını devam ettiren Müslüman yerli hükümdarları desteklemektir. Böylece halife tarafından siyasî varlığı tescil edilen Selçuklu Sultanlığı bölgenin yerel beyliklerini hâkimiyeti

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, El-mek: caturalp@hotmail.com

altına alarak Ön – Asya'daki dini ve siyasî varlığını güçlendirmiş olacaktı.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Kafkaslar, Anadolu, Bizans, Türkmen

RELATION OF SELJUK TURKMENS WITH CAUCASIA AND CAUCASIAN REALM

ABSTRACT

The region which was open to settlement of Turks since Scythians was quite important for Seljuk Turks. Before and after conquest of Seljuk Turk, none of the states which develop policies for the region whether Turk-or not- have been as conscious and planned as Seljuk Sultans. Because part of these states regarded these lands wither as a commercial zone and strived for making use of commercial activity of the region-like Muslim Arabs-or used the region as a shield, a buffer zone against external threats-like Iran and Byzantine. However Caucasian region has been quite different for Seljuks. Therefore, Caucasian policy of Seljuk State and Seljuk Sultans are totally different. Together with Dandanakan War, after Seljuk State made itself accepted in political arena, and started to assume dominance in political destiny of Asia Minor, in other words right after they arrived Asia Minor as a savior army, they quit irregular marches and given opportunity to direct towards West in more organized way. In the congress which was organized right after foundation of government, Tugrul Bey took the responsibility of organizing activities about the West as a matter of basic policy of new state.

The main destination of Tugrul and Cagri Bey who founded Seljuk State was the West. They had to obviate two great obstacles in order to enable political dominance in both Asia Minor and Caucasias. One of them is Şii Fatimids who are the greatest enemy of Sunni belief, the other is Byzantine Empire, the only enemy of Islam. Caucasias was the key point in the struggle against Byzantine. Seljuk Sultans knew well that as long as they had dominance in Caucasias, they would put Byzantine under pressure. Seljuk princes and notables of the state who are sent for the conquest of Caucasias knew that Caucasias which is the outpost of Byzantine an in a way the entrance of Anatolia should be invaded. Basic policy of Tugrul Bey who is the architecture of policy of Seljuk State for Caucasians and pointed out to subsequent Sultans was to support Muslim local rulers who sustain their existence in the region. Thereby Seljuk Sultanate whose political entity was registered by caliph would take local beylik of region under dominance and strengthen religious and political existence in Asia Minor.

We can say that, in XI. and XII. centuries when Seljuk domination is effective, the region became open to influence of outer world like Islamic world in political, social, economic and cultural sense. Important changes occurred in political, social, religious and cultural aspects.

Political negations which existed before the region fell under Turk Islam dominations were removed, political stability was provided by enabling unity and integrity of region. After enabling political and religious unity and stability, social welfare of society increased, in this way important developments were enabled in scientific and cultural aspects. Establishment of madrassahs, bringing up great scholars and sufi made it easy for Caucasians and Anatolia to become Turk and Islamic.

Key Words: Seljuk, the Caucasus, Anatolia, the Byzantine, the Turkmen

GİRİŞ:

Selçukluların Kafkasya seferleri ve bölgenin Türkler tarafından fethi, Türklerin batıya doğru yürüyüşlerinin en büyük hareket noktasını teşkil etmesi itibarıyla oldukça mühimdir.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre daha XI. Asra girmeden çok önceleri göçebe Türkmenlerin büyük kitleler halinde Horasan ve Azerbaycan bölgesinde kontrolü ellerinde tuttukları, bölgeye gelen bu Türkmenlerin büyük bir kısmının İslam dünyası içerisinde geldikleri bilinmektedir. Fetih ve gaza niyetiyle Bizans'a karşı Aşağı Türkistan bölgesinden kitleler halinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine gelen bu Türkmenlerin hemen hepsinin Müslüman oldukları bilinmektedir. Hatta Doğu Anadolu bölgesinde Bizans ve Ermenilere karşı büyük bir mücadele veren ve gaza yapan Rüknu'd-Devle'nin askerleri arasında sayıları 20.000 civarında olan Türkmen unsur da bulunmaktaydı.¹

Selçuklu Türklerinin Kafkaslara yöneldiği sıralarda Orta İdil ve Aşağı idil boyu ile Karadeniz'in kuzeyi, Kuzey Kafkaslar ve Aşağı Tuna boyları tamamıyla Türklerin elinde idi. Bunlardan bir devlet olarak en mühimi şüphesiz: "*İdil Bulgarları*" dediğimiz, İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği sahada, daha VII. Yüzyıl sonlarında kurulan bir devlettir.² Bulgar adıyla kurulan şehir, Doğu Avrupa'nın en büyük ticaret merkezi haline gelmişti. Türkistan'la sıkı münasebeti yüzünden Bulgarlar IX. Yüzyıl sonlarında Müslüman olmuşlardı.³ Bu "*İdil Bulgarları*" ziraat, demircilik ve mimari sahada büyük gelişmeler yapmışlar ve Batı Sibirden mütemadiyen gelen Türk – Kıpçak unsurları ile birleşerek bugünkü "*Kazan Türkleri*" adıyla bilinen bir kavmi meydana getirmişlerdir.⁴

Selçuklular'ın Kafkasları fethi sırasında Bulgarlar devleti, tarihinin en parlak devrini geçirmekte idi.⁵ Dolayısıyla bu devletin sınırları Yayık nehrine kadar uzandığından, Türkistan'daki birçok Türk kavmi ile yakın bir temas halinde idi. Ticaret dolayısıyla İran ve Bağdat ile iş gören Bulgar tüccarlarının, Selçuklu Türklerinin faaliyetleri hakkında hemen bilgi edindiklerini tahmin edebiliyoruz.

¹ Frye, R. N., *The Golden Age of Persia*, London, 1977, p. 215.

² Saadettin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, Bulgarlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şehabeddin Mercâni, *Müstefâdü'l-Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, C. I – II, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 155, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997 (Tıpkıbasım), Kurat, A. N., *Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

³ Geniş bilgi için bkz. *İbni Fazlan Seyahatnamesi*, (Yay. Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.

⁴ Kazan Türkleri ile ilgili bilgiler için bkz. Mercâni, a. g. e. Togan, Z. V., *Türk İli Türkistan Tarihi*, İstanbul 1981, s. 371 – 476. Ercan Alkaya, "Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008.

⁵ Kurat, A. N., a. g. e. s. 311.

Karadeniz'in kuzeyi ve Kuzey Kafkasya bölgesi bu sıralarda Kuman veya Kıpçak adı verilen büyük Türk kavmi tarafından işgal edilmiştir. Batı Sibir'den başlayarak Kafkasların kuzeyi ve Don boyları 1030 yıllarında Kuman – Kıpçakların eline geçmiş, 1060'lardan sonra da bu kavim batı istikametinde yayılarak Kırım ve Özi boylarını işgal etmişler ve 1071'li yıllarda Aşağı Tuna'ya kadar yayılmışlardır. Kumaların bir kısmı, Kafkaslara sokulmak suretiyle adeta Selçuklular ile bir bağ kurmak üzere idiler. Müslüman Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya bölgesinde giriştikleri fetih hareketleri sayesinde ki, Kuzeyden Kafkasları aşarak Selçuklularla karşı karşıya gelen Kıpçaklar ve Hazarlar kendi ırkdaşları olan Türkmenlerden İslam dinini öğrenme imkanı bulmuşlar, böylece bir dini etkileşimin söz konusu olduğunu da söyleyebiliriz. Zira ileriki dönemlerde Kıpçakların Müslüman bir devlet kurduklarını göreceğiz. Hatta Selçuklu Türkleri Kafkasları alarak bir manada bölgeye sokulmaya çalışan bu gayr-i Müslim Türklerin önünü kesmiş ve İslam dünyasını bu Türk istilalarından da korumuşlardır. Hatta daha ileriki yıllarda Kıpçakların büyük bir kısmı Kafkasları aşarak Selçuklu Türklerinin karşısında Gürcülerle birlikte savaşacaklardır.

Daha ileriki yıllarda Deşt-i Kıpçak'ın Moğol – Tatar istilasını müteakip “*Altın Orda*” adıyla⁶ bir devlet kurulmasından sonradır ki, buradaki Kıpçaklar, bilhassa Kırım vasıtasıyla Anadolu'daki “*ırkdaş – dindaşları*” ile daha yakın münasebetlere girişeceklerdir.⁷ Bunun temellerinin daha Selçukluların ilk Kafkasya seferleri sırasında atıldığını yukarıda gördük.

Selçuklu Devleti kurulup, fetih politikası gereği bölgeye gelmeden önce kuzeyden gelen gayr-i müslim Türklerin çıkardıkları huzursuzluk ve anarşi ortamının yanında ayrıca, bölgede hâkimiyetlerini sürdüren yerel feodal beyliklerin de kendi aralarındaki mücadeleleri sonucunda bölgenin huzur ve asayişini bozmuşlardır.

Selçukluların İlk Kafkasya Temasları (1015 – 1021)

Selçuklu Türkleri'nin Kafkasya'ya girişi, bölgede oynadıkları önemli rol, dünya tarihinde, Müslüman Türkler için olduğu kadar Hristiyan dünyası için de çok önemli bir yer tutar. Ancak derinliğine bir inceleme yapılmamış olan bu konu üzerinde çalışmalar oldukça yetersiz kalmış, hatta yok denecek kadar azdır. Bunun da nedeni, Türklerin Kafkas'lara yerleşmelerinin sosyal yönden ele alınıp incelenebilecek yeterlilikte vesikaların son derece kısır olmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki, her halükârda olaylar sadece siyasî - askeri hikayelerden ibaret kalmaktadır.

Kafkasların Türklerle iskanına dair bazı mühim kayıtlar Dağıstan ve Şirvan'ın eski tarihi demek olan “*Derbent Nâme*” de bulunduğu bilinmektedir. Bu eserin Azeri Türkçe'sine tercümesi A. Kâzım Bek (1851) tarafından Azerbaycan'da neşredilmiştir. Eserin; “*Tarihü'l - Bab ve'l-Ebvab*” ismini taşıyan bölümü Müneccimbaşı tarafından *Camii'd-Düvel'*ine alındığı bilinmektedir.

XI. yüzyılın başlarında Kafkaslara gelen Selçuklu Türkmenleri bölgede hiç de ciddi bir mukavemete uğramamışlardır. Selçukluların buralara suhuletle yerleşebilmeleri ancak kendilerinden evvel gelip de buralara yerleşmiş bulunan Türk boylarının mevcudiyeti ile izah edilebilir.⁸ Bu aşiretler daha devlet kurulmadan çok önce kendilerinden evvel gelip de buralara yerleşmiş bulunan diğer Türkmenlerle birleşerek, kısmen Kafkasya'nın doğusu ile Azerbaycan'da kalmışlar ve ekseriyetle buradan geçerek Anadolu'ya yerleşmişlerdir.⁹

⁶ Altın Orda Devleti hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Kültür bakanlığı Yayınları, 226. (Çev. H. Eren), Ankara 1976.

⁷ Kurat, A. N., “Malazgirt Zaferi Sırasında İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri”, *Türk Kültürü*, Sy. 106, Yıl, IX, Ağustos, 1971. Togan, Z. V. Giriş, s. 168 vd. Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, s. 179 vd.

⁸ Nizâmü'l - Mülk; *Siyaset Nâme*, (Haz. N. Bayburtluğil), İstanbul, 1987, s. 149.

⁹ El-Muntazam, VIII, s. 128. Sümer, F.; “Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? *Belleten*, C. 24, Sy. 96.s. 575. Resulzade, M. E; a. g. e. s. 6. Togan, Z. V; Giriş, s.173.

Selçuklu Türklerinin Kafkasya bölgesine bilinen ilk ciddi akını bir keşif mahiyetinde olmak üzere Çağrı Bey tarafından yapıldı.¹⁰ Aslında daha önceleri “**Horasan Gönüllüleri**” denilen Türkmenler 5.000 ve 20.000 kişilik birlikler halinde Kafkaslardan Anadolu’nun içlerine kadar uzanan Uçlarda (Avasım - Sugur) Bizans’a karşı cihat yapıyorlardı. Adudu’d-Devle zamanında (949- 983) ve 1006 yılında bile Yabgulu Oğuzları’nın bu gazalara katıldıkları bildirilmektedir.¹¹ İşte Çağrı Bey’in de bu ananeye uyarak Kafkasya ve Rum diyarına sefere çıktığı bildirilmektedir.¹² Ancak bunun bir ananeye uymak için mi, yoksa bir zarureten mi kaynaklandığı meselesi üzerinde durulması gereken bir konudur.

Tuğrul ve Çağrı Beylere mensup olan Selçuklu Türkmenleri, X. Yüzyılda Aşağı Türkistan (Müslüman Arap coğrafyacılarına göre Maveräu’n-Nehirdeki mücadele dolu ilk yıllarında Karahanlılar’dan Ali Tekin’in hücumları karşısında çok zor kalmışlardı. İşte bu buhranlı devirde Selçukluların başında bulunan Tuğrul ve Çağrı Beylerin verdikleri bir karara göre, Tuğrul Bey geçilmesi güç çöllere çekilirken, Çağrı Bey de 3000 kişilik bir süvari kuvveti ile uzak Rum ülkesinde bir keşif seferine çıkacaktı. Selçuk’un bu kudretli ve cefakâr torunları, muazzam bir mesafede bulunan Rum beldelerine gazaya teşebbüs ederlerken gerçekten de oldukça ümitsiz bir durumda bulunuyorlardı.

Çağrı Bey vaktiyle Emir Ahmed b. İsmail zamanında Horoson’ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenlerden de aldığı yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvetle birlikte¹³ 1015 yılında Irak-ı Acem, Azerbaycan üzerinden batıya doğru ilerleyerek, “**rüzgar gibi uçan atları üzerinde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı**” Türkmenler ile, o zaman Ermenilerin işgali altında bulunan Van gölü etrafındaki Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında görüldü. Cl. Cahen, Urfalı Mateos’un 1018 tarihli olarak vermiş olduğu bu olayı “**imkansız**” olarak değerlendirmektedir. “Vaspuragan’a yapılmış olan Türkmen taarruzunu, hatta Çağrı Bey’in Ermeniyeye ve Kafkaslar bölgesine yapmış olduğu hareketini 1029’a çıkarılması gerektiğini”¹⁴ ileri sürmektedir.

TUĞRUL BEY DÖNEMİ KAFKASYA FAALİYETLERİ (1043 – 1063)

Tuğrul Bey Gazneli Devletini mağlubiyete uğrattıktan ve Abbasi halifesi Kaim Biemrillah’a meşruiyetlerinin tasdikini arzu eden ve bunun gerekçelerini sıraladığı bir mektup gönderdikten sonra,¹⁵ sıra bu geniş ülkenin hanedan üyeleri arasında taksimine gelmişti. Devletin kuruluşunu müteakip, saltanat merasiminin yapılmasından hemen sonra, toplanan bir kurultayda, Selçuklu Devleti adem - i merkezietçi eski Türk hâkimiyet telakkisine göre hanedan üyeleri arasında taksim edildi.¹⁶ Tuğrul Bey Selçukluların Sultanı sıfatı ile Nişaburu ve batıda fethedilecek beldeleri alıyordu. Tuğrul Bey kendi yanına İbrahim Yınal, Yakuti ve Kutalmış da almıştı. Kendi yanına almış olduğu kardeşi İbrahim Yınal, yeğenleri Kutalmış, Yakuti, Hasan ve Ertaş Alpliklerini ispatlamış beylerdi. Kaynakların ittifakla bildirdiğine göre, Tuğrul Bey daha Irak’da iken Şehabü’d - Devle Kutalmış İbni İsrail’i Kafkasya’nın fethiyle görevlendirmişti.¹⁷ Arap tarihçilerinden H. İ.

¹⁰ Yinanç, M. H; **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu’nun Fethi**, s. 36.

¹¹ Siyasetnâme, s. 70. Turan, O; **Selçuklular Tarihi ve...** s. 90, 91.

¹² Urfalı Mateos, s. 41, Turan, O; **a. g. e.** s. 90.

¹³ Yinanç, s. 35.

¹⁴ Cahen, Cl; “Türklerin Anadolu’ya İlk Akınları”, s. 1378.

¹⁵ Ravendi; **Rahatü’s- sudur**, s.103, **Beyhaki Tarihi**, s. 714.

¹⁶ Ravendi; **a. g. e.** s. 103, **Azimi Tarihi**; s. 71, Hasan, İ. H; **İslam Tarihi**, , s. 18. Ahmed b. Mahmud; **Selçukname**, I. s. 36, Mevdudi; **Selçuklular Tarihi**, I. s. 146, Köymen, M. A; **Tuğrul Bey ve Zamanı** , s. 16, 17, 18. Divitçioğlu, S; **Oğuzdan Selçuklu**, s. 83, Turan, O; **Selçuklu Tarihi ve ...** s. 67.

¹⁷ El- Hüseyini; **Ahbar**, s. 12, Ahmed b. Mahmud; **Selçukname**, s. 36. Selçuknamede Kutalmış b. İsrail’in Azerbaycan seferi h. 430 verilmesine rağmen bunun h. 437 (1045) yılında olduğu bilinmektedir. Bkz. Turan, O; **Selçuklular Tarihi**. s. 75, 76.

Hasan, “*İslam Tarihi*” adlı eserinde, ülkenin hanedan ailesi arasındaki ilk taksimatta, “*Çağrı Beyin oğlu Yakuti’ye Azerbaycan, Ebher ve Zencan gibi Güney Kafkasya valiliği verildi*”¹⁸ demektedir.

Bundan sonra düzenli Selçuklu orduları tarafından Kafkasya’nın fethi zamanı gelmişti. Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasından hemen sonra kararlaştırılan fetih politikası gereği, batı yönündeki fetihleri yürütmeye görevini bizzat üstlenen Sultan Tuğrul, devletin başkentini Nişaburdan “*Bağdat ve Kafkasya yollarının kesiştiği noktada bulunan Rey şehrine*”¹⁹ nakletti (1043). Böylece Selçukluların Kafkaslara yönelik düzenli seferleri ve dolayısıyla fetihleri başlayacaktır.²⁰

Kafkasya ve batı memleketlerinin fethi görevini bizzat yeni başkent Rey’den yürütmeye başlayan Sultan Tuğrul Bey, kendi yanına aldığı genç ve dinamik Selçuklu şehzadelerini görevlendirerek kafasında oluşturduğu fetih politikalarını bir bir gerçekleştirme yoluna gitmiştir.

1043 yılında Rey şehrine gelerek karargâhını buraya kuran Tuğrul Bey, kendi yanına aldığı Selçuklu Prenslerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken, amcası Musa Yabgu’nun oğlu Hasan ile kendi kardeşi ve Horasan Hükümdarı Davud Çağrı Beyin oğlu Yakuti’yi de Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Ebher ve Zencan gibi bölgelerin fethi için görevlendirmişti.

Kaynakların ifadelerine göre daha 1045 yılında Tuğrul Bey tarafından Kafkasların fethi için görevlendirilen Kutalmış, Geylan ve Tarım kıtalarını itaat altına almış ve daha sonra da Aras Nehri’ni geçerek Bizans ve Ermeni müverrihlerinin Albania ve İberya dedikleri Arran, Gürcistan ve Ermenistan ülkelerine girmiş bulunuyordu. Azerbaycan bölgesinin fethine memur edilen diğer Selçuklu prensleri de Urmiye Gölü kenarlarına kadar geldiler.²¹ Emrine verilen güçlü Selçuklu kuvvetleriyle birlikte Musul bölgesinden itibaren Şirvan’a yönelen İbrahim Yınal’ın geldiğini duyan yerli hükümdarlardan Şirvanşah Yezid’in Türkmen saldırılarından korkup 1044 / 45 yılında Yezidiye (Şamahı) şehri etrafını surlarla çevirerek kapılarını demirden yaptırdığı kaydedilmektedir.²² Bu sıralarda, Doğu Anadolu ve Azerbaycan’da, yönetimleri Bizans’a bağlanan Ermeni ve Gürcü halkları ile Müslüman Şirvanşahlar (Derbent ve Hazar Denizi kıyılarında), Şeddadoğulları (Nahçıvan, Dübeyl ve Gence illerinde) ve Caferoğulları (Tiflis’te) beylikleri bulunuyordu.²³

Kutalmış, Bizans ve onların tabiiyetleri altında olan Ermeni Prenslerinin tecavüzüne karşı Şeddadiler hanedanlığını himaye altına alıp Diyarbakır ve Musul taraflarını istilâ eden ve babasına mensup olan Oğuzları (Yabguluları) da yanına alarak 1045 güzünde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordularını şiddetli mağlubiyetlere uğratıp geri çekilmeye mecbur etti.²⁴ Gence surları önünde cereyan eden muharebede Bizanslılar çok kayıp verdiler. Öyle ki, Ermeni kuvvetleri kumandanı Vahram da ölenler arasında idi.²⁵ Bu zafer üzerine Kutalmış Aras Nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey’e gönderdiği haberde; “*Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini*” bildirmiştir.²⁶

1054’de Tuğrul Bey, büyük bir orduyla Azerbaycan (Kafkasya) üzerine yürüyerek Tebriz’e girdi. Tebriz’e ordusuyla giren Sultan Tuğrul Bey, burada Gence ve Tebriz Emiri Ravvadlı Ebu Mansur Vahsudan ile, Arran Emiri Şeddadlı Ebu’l-Asvar Şâvur’un yıllık vergilerini ödemeleri şartı

¹⁸ Hasan, İ. H; a. g. e. C. V. s. 18.

¹⁹ Cahen, Cl. “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”, s. 1382. Divitçioğlu, Sencer, a. g. e. s. 100 vd.

²⁰ Sevim, A; *Anadolunun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1993, s. 49 vd.

²¹ Yinanç, M. H; a. g. e. s. 45.

²² Hüseyinov, R.A; “Malazgirt ve Kafkaslar”, T. A. D. s. 63.

²³ Sevim, A; a. g. e.s. 49, 50. Buniyatov, Z; Yusufov, Y. B; *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994, s. 273, 286, 289, 294.

²⁴ Sevim, A; a. g. e. s. 50, 51.

²⁵ Vardan; *Türk Fütuhât Tarihi*, s. 17.

²⁶ Turan, O; *Selçuklular Tarihi ve..* s. 120.

ile itaatlerini kabul etti²⁷ ve kendi adına hutbe okuttu.²⁸ Tuğrul Bey bu iltihakları sağladıktan sonra, Ermeniy'e girdi.²⁹ Urfalı Mateos meşhur Vakayı – Nâmesinde, Tuğrul Beyin Ermenistan üzerine düzenlendiği bu seferini şöyle anlatmaktadır: **“503 (8 Mart 1054 - 7 Mart 1055) tarihinde Ermenistan üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgâr esti. İran Sultanı Tuğrul, payitahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan'a yürüdü.”**³⁰

1057 yılında Tuğrul Bey, o esnada birçok Türkmen boy ve oymaklarını maiyetine alarak Bizans'a ve Hristiyanlara karşı kaza etmek niyetiyle gelmiş olan kardeşinin oğlu Yakuti'yi Azerbaycan hududuna tayin ederek gazaya memur etti.³¹

Tuğrul Bey 1062 yılında Curcan da çıkan bir hadise bastırıldıktan sonra Azerbaycan'a geldi ve bölgenin yerli hükümdarlarını ve Arran ümerasından Halil oğlunu itaat etmek şartıyla yerinde bıraktıktan sonra hepsine emaret hil'atleri ve menşurları dağıttı. Daha sonra Nahçıvan, Hoy ve Rumiye şehirlerine uğrayan Tuğrul Bey Kafkasya'nın fethini tamamlaması için Yakuti'yi yeniden görevlendirdi ve Irak'a gitmek üzere, bu bölgeden ayrıldı.³²

1063 senesi Eylülünde Tuğrul bey öldüğü zaman, Kutalmış hâlâ Kafkasya bölgesinde Girdigûh kalesinde muhasara ile meşgul idi. Irak, İran ve diğer bölgelerde karışıklıklar devam ederken, Kafkasya bölgesinde Sultan Tuğrul Bey'in emri ile fetihlere görevlendirilmiş olan Yakuti'nin nezaretinde bulunan Türkmen beyleri Kafkasya ve Bizans ülkesine taarruzlarda bulunuyorlardı.

ALP ARSLAN DÖNEMİ KAFKASYA FAALİYETLERİ (1063 – 1072)

Kafkaslara yönelik asıl mücadele Sultan Alp Arslan zamanında başlayacaktır. Arran ve Azerbaycan bölgesindeki Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Aphaz krallıklarının ezilmesinden sonra, Tiflis, Anı, Kars gibi önemli stratejik mevkiiler ele geçirilecektir. Öyleki, Bizans çağında **“Anadolu'nun Doğu Kilidi”**³³ sayılan ve ana göçlerle istilalar yolu üzerinde bir kapı olan bölgenin fethiyle Kafkasya tamamen Türk hâkimiyeti altına alınmakla kalmayacak, ileride Anadolu'ya yapılacak olan akınlara da yol açılmış olunacaktır. Nihayet, böylesine sistemli ve planlı, programlı olarak başlatılan ve fakat aralıksız, yıllarca devam eden akınlara tek gayesi Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk Yurdu haline getirerek asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktır.³⁴

Alp Arslan 22 Şubat 1064 yılında Payitahtı Rey'den hareket ederek Urmiye'nin kuzeyindeki Merend'e geldi. Kaynakların ittifakla verdikleri habere göre, **“Sultan Alp Arslan Kafkasya bölgesine hemen harekete geçmemiştir. Çünkü bu sıralar Hoy ve Salmas ahalisi Selçuklulara karşı ayaklanmışlar ve kargaşa çıkarmışlardır. O, daha önce planlandığı bu seferini tehir ederek isyancıları şiddetle cezalandırdı.”**³⁵

²⁷ Kırzioğlu, M. F.; Anı Şehri Tarihi, s. 25.

²⁸ Azimi, s. 177, İbnü'l-Esir, IX, s. 207, el-Muntazam, VIII, s. 160, Turan, O; a. g. e. s. 131.

²⁹ Müverrih Vardan ; a. g. e. s. 175. Urfalı Mateos vakayı - Namesi, s. 100.

³⁰ Urfalı Mateos vakayı - Namesi, s. 100. Honigman, E; a. g. e. s. 171.

³¹ M. A. Köymen, İvanenin yardımına gelen bu Türk kuvvetlerinin kimin kumandası altında olduğunu bilemiyoruz demektir. Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 252. Halbuki, M.H. Yinanç, bu ordunun Yakuti ile Türk ümerasından Sebuk'un komutası altında olduğunu belirtmektedir. a. g. e. s. 51.

³² Yinanç, M.H., a. g. e. s. 51.

³³ Anna Komnena Alexiad, Malazgirt'in Sonrası, (çev. B. Umar), İstanbul, 1996, s. 118.

³⁴ Mevdudi ; s. 227, Turan, O; a. g. e. s. 154, Yinanç, M.H; a. g. e. s. 57. Grousset, R; a. g. e.s. 603, 610. Ahmed b. Mahmud; Selçukname, I. s. 59.

³⁵ İbnü'l-Esir; C. X, s. 49, Selçuk - Nâme, C. I, s. 60. Tuğ Tekin, ileride Selçuklu Devletinin Dimeşk Emiri olarak görevlendirilecektir. Selçuklu Devletinin yayıfladığı ve iç gâilelerin baş gösterdiği dönemlerde aktif rol oynayacaktır. Geniş bilgi için bkz. Sevim, A; Biyografilerle Selçuklu Tarihi, s. XXI, 17, 89, 99, 101, 140.

Sultan Alp Arslan isyanı bastırdıktan hemen sonra büyük bir kuvvetle Ermeniye üzerine yürüdü. Aras nehrini geçen Alp Arslan, burasını üs yaparak ordusunun toplanmasını bekledi.³⁶ Ordu burada mutat olduğu üzere iki kısma ayrıldı: Nahçıvan'da ordusunun bir kısmını, veliaht tayin edilmeye hak kazanmak ve cenge girip kendisini askerlere sevdirmesi için 13 yaşlarındaki oğlu Melikşah'a verip, yakındaki kalelerin fethedilmesini buyuran Sultan Alp Arslan, Kendisi "**Hazar Ülkeleri**" üzerine yürüdü.³⁷ Urfalı Mateos'un; "**Korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu**"³⁸ diye bahsettiği Alp Arslan'ın bu muhteşem ordusu, Ermenistan'a girmiş ve kısa sürede bölgenin fethini gerçekleştirmişti. Alp Arslan'ın öncelikle Gürcistan üzerine yürümesinin en önemli nedeni bizce, "**devletin yanını ve arkasını emniyete almaktır**". Gürcü ve Ermeni kroniklerinin bütün ayrıntılarıyla aktardıkları Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın bu seferi ile ilgili olarak çağdaş İslam kaynakları pek bilgi vermemektedirler.³⁹

Alp Arslan Melikşah'ın emri altında bulunan askerleri de kendi emri altındaki orduya katarak, (22- 23 Temmuz, 1064) senesinde Anı yakınlarına geldiğinde, "**alınamaz**" diye bilinen müstahkem Anı şehrinde, biri vali, bir kumandan iki Bizans nâibi bulunuyordu: Anı Theması valisi Sembat oğlu Bakarar ve yardımcısı Kumandan "**Tayk**" ile Erzurum valisi Dukas unvanlı Vaçe - Bakuryanos'un oğlu Grigoryos idi.⁴⁰ Urfalı Mateos'a göre bunlar; "**İmparator tarafından Armenia'ya muhafız tayin edilmiş olan menfur Roma Prensleri, yani Sımbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Bagura'nın oğlu Grigor**" idi. Anı'yı yerli askerlerden çok; ücretli askerlerden kurulan Bizanslı bir garnizon korumakta idi.⁴¹

Çok çetin ve kanlı muharebelerden sonra teslim olmayı ve vergi vermeyi kabul eden Anı halkı önce barış yaptılarsa da daha sonra bundan vazgeçerek yeniden savaşa başladılar. Nihayet surların yıkılmasıyla birlikte Türk askerleri kaleye girdiler; içindekileri kılıçtan geçirdiler. Bizans imparatorluğunun doğudaki bu en müstahkem şehri ve kalesi olan Anı şimdiye kadar zapt olunamaz sanılıyordu. Buranın Alp Arslan tarafından fethedilmesi Hristiyanlar ve özellikle Bizans için ağır bir kayba mal olmakla beraber, İslam dünyası için büyük bir kazanç ve sevinç yaratmıştır.⁴²

Sultan Anı'yı fethettikten sonra, tanzim, teşkil ve tamir faaliyetine girişti: Şehre maiyetindeki askerlerle birlikte bir Emiri muhafız olarak tayin etti ve şehirde bir cami yaptırdıktan sonra pek çok esir ve ganimet ile Reye döndü.⁴³ Alp Arslan, bu zaferleri fetihnamelerle komşu hükümdarlara ve halifeye bildirildi. Halife Kaim Biemrillah Sultanı tebrik için elçi ve mektup göndererek kendisine "**Ebu'l - feth**" yani fetihler babası unvanını verdi.⁴⁴

Uzluk, F. N; **Anadolu Selçuklu Tarihi**, s. 7. Kafesoğlu, İ; "Kavurd" Md. **İ. A. Müneccimbaşı**; a. g. e. s. 14, **Urfalı Mateos vakayı - Namesi**; s. 118, **Selçukname**, I. s. 76 vd. Mevdudi; a. g. e. s. 277 vd.

³⁶ Urfalı Mateos, s. 111-114, Süryani Mihael, III, s. 165. Müneccimbaşı; a. g. e. s. 14, 15. **İbnü'l - Esir**, C. X. s. 48, 49. **İbnü'l - Adim**; **Buğye**, s. 20. **İbn Kesir**; C. XII, s. 89, **Selçukname**, I. s. 54 - 57. Yinanç, M. H; a. g. e. s. 57, a. g. mlf. "Alp Arslan" md. **İ. A. Köymen**, M.A; a. g. e. s. 62, 64. Turan, O; **Selçuklular Tarihi**.. s. 149. Merçil, E; **Müslüman Türk Devletleri** , s. 53, 54.

³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, **Miratü'z-Zemân Fi Tarihü'l-A'yan**, (Nşr. A. Sevim, Ankara 1968, s. 117.

³⁸ Urfalı Mateos, s.118, **Müverrih Vardan'a göre 100 bin kişilik bir kuvvetle**, a. g. e. s.178.

³⁹ Urfalı Mateos; a. g. e. s. 118. Barhebraeus; s. 316. Müverrih Vardan, **Türklerin Anadolu'yu İstilas Tarihi**, s. 18, 19.

⁴⁰ Urfalı Mateos; **Vakâ-yi - Nâme**, s. 118.

⁴¹ Urfalı Mateos; a. g. e. s. 120.

⁴² **Ahbar**, s. 36-40, **el-Muntazam**, VIII, s. 236-242, **Anonim Selçuknâme**, s. 31, Urfalı Mateos, s. 121, Süryani Mihael, III, s. 327-328, Vardan, s. 177-178, Abu'l-Faraç, s. 216, Yinanç, s. 58, 59, Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 331-341. Honigman, E; a. g. e. s. 186. **İbnü'l - Adim**; **Buğye**, s. 11. Mevdudi; s. 230.

⁴³ M. A. Köymen; Alp Arslan'ın İsfahana döndüğünü kaydetmektedir. **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 19.

⁴⁴ Barhebraeus; s. 317, Karatamu, S; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. II. Ankara, 1970, s.39.

Alp Arslan, Kafkaslarda Bizans'ın müttefiki durumundan bulunan Hristiyan beyliklerine boyun eğdiremediği ve arkasında güçlü bir Hristiyan birliği bıraktığı sürece, Bizans'ın tecavüzlerinin önünü alamayacağını çok iyi biliyordu. Hatta tarihçilerin dediği gibi; **“Alp Arslan Azerbaycan'da dahil, Kafkaslardan öncelikle Hristiyan güçlerin bertaraf edilmesi gerektiğinin farkındaydı ve bunun için de, 1071'e kadar Kafkasya'ya birçok seferlerde bulundu.”**⁴⁵

Sultan Alp Arslan'ın asıl amacı Kafkasya bölgesinde kendine bağlı bulunan vasal Müslüman beyliklerin güçlerini artırmakla birlikte, Bizans'ın doğudaki ileri karakolu durumunda bulunan Gürcü ve Ermeni beyliklerini de bertaraf etmektir. Bu arada Selçuklu birlikleri Karadeniz sahillerine kadar olan yerlere akınlarda bulunmuşlar, bölgede Türk atlılarının ayak basmadığı hemen hemen hiçbir yer kalmamıştı.

Aslında Alp Arslan için Kafkasya'nın fethi birinci derecede önem kazanıyordu. Esas amaç Bizans ile karşılaşma ve kesin sonuç alınacak bir savaş olunca, bir zamanlar Bizans'ın hâkimiyetinde olan bu bölge şimdi Selçuklular için askeri ve stratejik yönden önemli bir üs haline gelmiş olacaktı. Şimdi Selçuklular Bizans topraklarına rahatça akınlara yapıyorlar, sonra da Bizans İmparatorluğuna büyük darbeyi yine bu bölgeden vuruyorlardı. Esas amaç; bütün Gürcü ve Aphaz memleketlerini fethiyle Selçuklu hâkimiyeti altına almak ve böylece Kafkasya'nın fethini gerçekleştirmekti. Sultan Alp Arslan, bundan sonra Horasan'a döndü. 1070'te Azerbaycan'a gelen Sultan, Van gölünün kuzeyinden geçip Malazgirt önüne vararak vaktiyle Tuğrul Bey'in alamadığı bu yerleri bir bir ele geçirdi.⁴⁶

SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ KAFKASYA FAALİYETLERİ (1072 – 1092)

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın talihsiz bir şekilde genç yaşta şehit edilmesi, devletin Kafkaslara yönelik faaliyetlerini bir süre aksatmıştır. Çünkü daha önce de olduğu gibi Selçuklu şehzadeleri arasında taht mücadelesi baş göstermiş ve iç gâilelerin bertaraf edilmesine kadar Selçuklu Devleti yönünü batıdan iç meselelere yöneltmişti.

Sultan Alp Arslan zamanında, 1064 ve 1071 yıllarında Kafkaslarda Aphazya ve Gürcü memleketlerinde birçok yerlerin fethedildiğini, Gürcü kralı Bagrat'ın vergi karşılığında barış istediğini, Nihayet Anı'nın düştüğünü biliyoruz. Alp Arslan Anı'yı Dubeyl (Davin) Emiri, Şeddadilerden, Ebu'l - Fazl II. Minuçehr'e, Gürcistan'da zapt edilen yerlerin bir kısmını yine Şeddadilerden Gence Emiri Fazlun'a, diğer bir parçasını da Tiflis Emirine vermiş, bölgenin siyasî valiliğini de büyük kumandanlarından Sav-Tekin'e bırakarak İran'a dönmüştü.⁴⁷

Selçuklu Devletinin siyasî hâkimiyetini önceleri kabul edip, daha sonra Melikşah'ın ilk yıllarında yeniden Bizans'ın tabiiyetini arz eden Gürcü krallığına haddinin bildirilmesi gerekli idi. Bu Gürcü kralı Giorgi II. babası öldükten hemen sonra Horasan'a Melikşah'ın yanına gitmiş, Melikşah tarafından taltif olunarak memleketine geri dönmüştü. Fakat Sultan Melikşah'a tabiiyetinden vazgeçen Gürcü'ler⁴⁸ Saldırganlıklarından vazgeçmeyerek Kars'ı işgal etmişlerdi; ancak Ahmed isimli bir Türk, Kars'ı geri aldı⁴⁹. Bu Türk komutanı ile ilgili olarak kaynakların **“Buharalı Danişmend”** ailesinden geldiğini ve daha sonra Anadolu'da Tokat ve civarında kurulmuş olan Danişmendliler devletinin kurucusu Ahmed Gazi ile aynı kişi olduğunu rivayet etmektedirler.⁵⁰

⁴⁵ Alsheikh , el - Amin Muhammed ; The Role of Seljuks on The Abbasid's Caliphate” , **XI. T. T. Kongresi Bildiriler**, C. II. s. 690, 691.

⁴⁶ El - Hüseyini; **Ahbar**, s. 30, 32. İbnü'l-Esir, X, s. 21 vd. Köymen, **Arslan ve Zamanı**, s. 14 vd.

⁴⁷ Hüseyinov , R; **“Malazgirt ve Kafkaslar”** , s. 68, 69.

⁴⁸ Müverrih Vardan; **a. g. e.** s. 180, 182. Kırzioğlu, M. F. Kars Tarihi I, s. 355 vd. Yinanç, **a. g. e.** s.111, **Ahbar**, s. 43.

⁴⁹ Togan, Z. V; **Giriş**, s. 197, 198. Kafesoğlu, s. 108, Sümer, F; **“Saltuklular”** , **s. A. D.** II, s. 396.

⁵⁰ Togan, Z. V; **a. g. e.** s. 197. Kafesoğlu, ibid.

Sultan Melikşah'ın 1076 yılında Kafkasya bölgesine yapmış olduğu bu sefer sırasında Türkmenler Arran'ın yalnız ovalarını, yayla ve kışlaklarını değil, şehirlerini de işgal ettiklerini ve yerleştiklerini teyit eden kaynaklar, bu konuda Derbent Nâmenin bu kaydını tasdik etmişlerdir. İbn Azrak'ın *Tarih-i Meyyafarikin* adlı eserinde 1175 çevresinde Atabey İldeniz'in askerleri meyanında *“Gence Türkmenleri”* zikredilmiştir.⁵¹ Bu Türkmenlerin Sultan Tuğrul Bey'den itibaren sistemli bir şekilde batıya gönderilen ve öncelikle bu bölgelerin vatan yapılması için teşvik edilen Türkmenler olduğunu biliyoruz.

Melikşah Devrinde Aphaz krallığının, önce yukarı Kür ve Çoruk boylarından, son olarak ve büsbütün uzaklaştırılması, Gürcü kaynaklarına göre, (Danışmendli) Büyük Emir Ahmed' in Posof' ta ki, 24 Haziran 1080 Kol zaferi ile olmuş ve bunu müteakip de, akın akın gelen Türkmen göçleri, hemen hemen her tarafı ıssız kalan bu bölgelere toptan yerleşmişlerdir.⁵²

1078-1079' da Melikşah Aras yoluyla Gürcistan'a girdi, Şamşolde'yi kuşatarak aldı; Liparit'in oğlu Yuane'yi esir ettikten sonra Sav Tekin'e yeni kuvvetler bırakarak geri döndü.⁵³ Sav tekin Sultanın kendine bıraktığı güçleri de alarak kendi güçleri ile, Giorgi II. üzerine yeniden yürüdü. İkinci defa yapılan savaşta Gürcüler galip gelmiş ve Türkler bozulup kaçmışlardı. Melikşah artık müzmin bir hâl alan bu duruma bir son vermek maksadıyla, Gürcü kaynaklarının *“güçlü ve korkunç savaşçı”* dedikleri (*Danışmandlı Gazi Taylu*) Emir Ahmed idaresinde mühim bir kuvveti Arran'a gönderdi.⁵⁴ Gürcü Kralını Kouel'de ağır bozguna uğrattıktan sonra Kars'ı kuşattı ve kesin olarak geri aldı. Erzur'u , Oltu'yu ve Grigor Bakuryan'a tâbi diğer kasaba ve şehirleri işgal ederek bu bölgelerde Hristiyan hâkimiyetine son verdi. Kaynakların haberine göre; *“Türklerin kudreti karşısında Rumlar, Doğu'da tasarruflarındaki arazileri, kaleleri ve şehirleri bırakarak gidiyorlar, bütün buraları Türklere terk edip, onların yerleşmelerine imkân veriyorlardı. Topraklarımıza giren Türkler, korku salarak, yıkarak ve yağmalayarak, Hristiyanları kırıp tutsak alarak, her yere yayılıyorlardı.”*⁵⁵

Gürcü kralı Giorgi Emir Ahmed'in şiddetli saldırılarına dayanamamış ve sonuçta çareyi kaçmakta bulmuştu. Bu sırada (1080 Haziran sonlarında) Selçuklu güçleri geri dönerken yolda Bizans sınırlarına doğru sefere çıkmış olan Türkmen beylerinden Ebu Yakub ile Emir İsa Böri ve diğer Türkmen beylerine rastlamış ve bunları zengin Gürcistan topraklarını fethetme teşvik etmiştir.⁵⁶

Sultan Melikşah Kafkasya ve Arran'ın idaresini Yakuti'nin oğlu ve Azerbaycan umum valisi olan Kutbiddin İsmail'e verdi ve onu bu beldenin meliki ilan etti.⁵⁷ Böylece Azerbaycan Melikliği teşekkül etmiştir. Diğer taraftan Kafkasya hareketi Melikşah zamanında diğerlerinde olduğu kadar daha fazla önem kazanmıştır. Kafkasya hareketi, devletin kuzey yanını emniyet altına alma siyaseti sayılabileceği için, Kafkas hareketi, imparatorluğun batı siyaseti içerisinde ele alınmış ve Sultanlar Kafkasya'yı hep devletin batı siyaseti içerisine dahil etmişlerdir. Mamafih amcası Yakuti'nin oğlu İsmail'in Azerbaycan valiliğine veya melikliğine tayin edilmesi suretiyle imparatorluğun hayatı merkezlerine çok daha yakın olan kuzey hududu böylece devletin umumi emniyet planı içerisine dahil edilmiş oluyordu. Böylece Melikşah devrinde doğuda olduğu gibi, devletin batı siyaseti de bir esasa bağlanmış, artık devlet kendi güvenliğini sağlama ve sınırlarını genişletme işini Selçuklu hanedan soyundan gelen veya Türkmen irsi beylerinin ellerine bıraktığını görüyoruz.

⁵¹ Togan, Z. V; a. g. e. s. 199.

⁵² Kırzioğlu, M. F; *Kıpçaklar* , Ankara, 1992, s. 75 - 77.

⁵³ Kırzioğlu, M. F; a. g. e. s. 77.

⁵⁴ Brosset, M; a. g. e. s. 345, 349.

⁵⁵ Honigman, E; a. g. e. s. 147, 184. Kırzioğlu, M. F; a. g. e. s. 78.

⁵⁶ Brosset, M, I. s. 346.

⁵⁷ Brosset, I, s. 346 -349, Müneccimbaşı, s. 41, Mathieu, s. 204, Kesrevi Tebrizi, a. g. e. III. s. 51-56.

Sultan Melikşah 1086 başlarında yeniden Kafkaslarda göründü. Bu seferinde bölgede ortaya çıkan küçük de olsa bir kısım direnme ve muhalefetin ortadan kaldırılması amaçlanıyordu. O bütün bu muhalefet ve direnmelerin üzerinden bir silindir gibi geçti. Tarihçi Mateos'un dediği gibi; **“O, böylelikle hiç muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere sahip oldu. Sultan bu yıl içinde baştan başa bütün Ermeniyeye sahip oldu ve onun kanunları kaim oldu.”**⁵⁸ Anı emiri olup Sultanın huzuruna gelip tabiiyetini yeniden arz eden Ebu'l - Fazl II. Yüksek meblağlar karşılığında eski emaretinde bırakıldı. Şirvan meliki Şirvanşah Faribuz itaate girdi ve 70 bin dinar yıllık vergi taahhüdünde bulundu. Araya giren şefaathçılarının minnet ve ricaları sonucunda bu vergi 40 bin dinar olarak belirlenmiştir.⁵⁹ **Ahbarü'd-Devle**'de belirtildiğine göre, Sultan daha Ermeniyeden ayrılmadan çok önce **“Rum elçisi cizye olarak birçok mal getirdi ve Sultana takdim etti.”**⁶⁰

SULTAN SANCAR DEVRİNDE KAFKASLAR (1117 – 1157)

Sultan Sancar hükümdar olduktan sonra İmparatorluğun batı ülkelerindeki siyasi nizam ve birliği de fırsat bulduğu nispette korumuş; Selçuklu haşmetini iade eylemiş ve İslam dünyasına emniyet getirmiştir.

Sultan Sancar İslam dünyasının kaderini tayin edecek gayr-i müslim şark kavimlerine karşı Aşağı Türkistan'dan Kafkas dağlarına kadar geniş bir alanda üsler ve müdafaa hatları oluşturmuş ve onlarla yaptığı mücadelelerde büyük başarılar kazanmıştır. Nitekim bu babdan olmak üzere, doğudan büyük kitleler halinde gelen Kıpçaklar Kafkaslarda Müslüman ırkdaşlarına karşı Gürcülerle birlikte akınlar yapıyor ve Kafkaslarda Türklerin hâkim olduğu bölgeleri işgâl ederek Türkmenleri yurtlarından ediyorlardı. Kafkas dağlarını büyük bir süratle aşan Kıpçaklar Gürcü kuvvetleriyle birlikte 1122 ve 1124 tarihlerinde, Tiflis'i Azerbaycan ve Güney Azerbaycan'ın bir çok bölgelerini istila etmişti.⁶¹

Sultan Sancar, **"En Büyük Sultan"** olarak devletin içerisinde bulunduğu parçalanmışlığı ve taht kavgalarını önlemek, devletin birlik ve beraberliğini sağlamak için uğraşırken, Kafkaslarda Türk yurtlarına karşı başlayan hareketlerin önüne geçebilmek için bizzat kendisi değil de, kendine bağlı bulunan kuvvetlerle savuşturmaya çalışıyordu. Sultan, Kıpçaklara ve Gürcülere karşı Irak Selçukluları Devletinin güçlerini takviye ederek Kafkasya bölgesine gönderiyordu. Ancak Kafkasya'da üst üste başarısız olan Selçuklu kuvvetleri 1123 sonlarında Aphaz - Kartel Kralının ordularını bozguna uğrattılar. Ertesi ay Haziranda David, Şirvan ülkesine girerek, merkezi Gülistan kalesini ve diğer beldelerini ele geçirdi. Bundan sonra da Selçuklu kuvvetleri Kral David'e karşı zaman zaman başarılı oldularsa da Selçuklular'ın içinde bulunduğu dahili karışıklıklar ve Arran - Azerbaycan Atabeylikleri'nin güçlenerek devreye girmesi, Büyük Selçuklu Devletini bölgeden el çekmeye zorlamıştır. Bundan sonraki yıllarda bölgede Irak Selçuklu Sultanlığı ile Azerbaycan Atabeylerinin mücadeleleri görülecek ve Irak Selçuklu Devletinin inkırazına kadar Kafkaslar bu devletin hâkimiyeti altında kalacaktır.

SELÇUKLU SULTANLARININ KAFKASYA POLİTİKALARI

Siyasi Politikaları

XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türk dünyasının en kuvvetli teşekkülü Büyük Selçuklu İmparatorluğu olmuştur. Bu büyük İmparatorluğun Kafkasya'ya yönelik politikasının temelleri de oldukça geriye, Selçuklu Devletinin kuruluşundan daha öncelere dayanmaktadır.

⁵⁸ Urfalı Mateos; **Vaka-yi Name**, s-171.

⁵⁹ **Ahbar**, s. 50

⁶⁰ **Ahbar**, s. 44.

⁶¹ Urfalı Mateos; **Vakâyi - Nâme**, s. 304, 305, Turan, O; **a. g. e.** s. 238, 239, Kırzioğlu, M. F; **Kıpçaklar**, s. 117.

Daha Selçuklu Devleti kurulmadan çok önceleri, Aşağı Türkistan bölgesinde yaşama ve siyasî varlık mücadelesi veren Türkmenlerin, Selçuklu şeflerinin ileride kurmayı planladıkları devletin izleyecekleri politika açısından bir çelişkiye ve anlaşmazlığa düştüklerini görüyoruz. O zamanlar Selçuklu Türkmenlerinin fiilen şefi durumunda olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcası Arslan (İsrail) Yabgu'nun izlediği politika ile, diğer şeflerden Tuğrul ve Çağrı beylerin izledikleri politika birbirlerinden çok farklı idi. Arslan Yabgu daha başlangıçtan itibaren kendisine hedef olarak Turanı seçmiş ve Selçuklu Türkmenleri için istikbalin Turan'da yani Orta Asya'da olacağına inanıyordu. Bütün faaliyetlerini; savaş, barış, ittifak ve anlaşmalarını ve kuracağı devletin siyasetini de bu temeller üzerine inşa etmeye çalışıyordu. O, daha ilk zamanlarda devletlerarası arenada birtakım denge politikaları izlerken, muhtemel bir Selçuklu Devleti'nin temellerin Turan'da yani Karahanlı veya Sâmânî devletinin enkâzı üzerine oturtmak istiyordu. Ancak onun Gazneli Sultanı Mahmud tarafından tevkif edilmesi, bu emelini gerçekleştirme fırsatı vermemiştir.

Buna karşılık Selçuklu Türkmenlerinin diğer şefleri Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu beylerin siyasî düşünceleri ve amaçları ise, daha farklı idi. Bu yeni siyaset, Selçuklunun geleceğini doğu yerine batıda aranmasını öngörüyordu, yani, Turan yerine İran dolayısıyla ön Asya. Bu tasarının başını Tuğrul ve Çağrı beylerin çektiği ortadadır.

Devletin kuruluşu ve Tuğrul Bey'in Nişaburda tahta oturmasından hemen sonra, ilk iş olarak batı fetihlerini teşkilatlandırması ve bu fetihleri de kendi uhdesine almış olması devletin yönünün batıya döndüğünü açıkça gösteriyordu. Vaka, Tuğrul Bey'in çok kısa bir süre sonra devletin payitahtını Doğu - İran'daki Nişabur'dan Batı - İran'a nakletmesi ve Rey şehrini payitaht yapması (1044) Tuğrul Bey'in batıya yönelik siyasetinin bir sonucu olsa gerektir.

Kafkasların Türkler tarafından fethi Türk, İslam ve Dünya tarihi açısından çok önemli olmakla beraber, bugüne kadar Kafkaslar ile ilgili yapılan araştırmalarda bunun gerçek amilleri üzerinde durulmamıştır. Bilindiği üzere, fetih politikalarında bütün milletler için geçerli olan umumi sebepler (toprak elde etme, sınırları genişletme, hâkimiyet kazanma, veya bir inanç, felsefi düşünce vb.) vardır. Fakat bunun yanında birtakım hususi şartlar da yer alır. Kafkasların Selçuklular tarafından fethinin hususi şartları olarak, Selçuklu İmparatorluğunda büyük bir sorun teşkil eden Türkmenlere yurt bulma meselesi ile, Bizans topraklarının fethi (bilhassa Anadolu kıtasının Türkmenlerin yerleşimine açılması), küçük siyasî teşekküllere bölünmüş olan İslam dünyasının birleştirilmesi ekonomik şartların Selçuklular lehine çevrilmesi ve cihan hâkimiyeti ülküsü yer almaktadır.

Kafkasya bölgesi Selçuklular için büyük önem taşımaktaydı. Daha Selçuklu Devletinin resmen kurulmasını ve tanınmasını sağlayan Dandanakan savaşından önce Sultan Mesud'a karşı muharebe vermeksizin, Horasan'dan Cüzcana ve oradan da Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a geçip bu bölgelerde teşkilatlanılması düşünülmüş ise de, daha çok erken olduğu için Çağrı Bey'in buna karşı çıktığı bu yüzden böyle bir oluşumdan vazgeçildiği bilinmektedir.⁶²

Türk muhaceretleri ve akınları o kadar şumullü ve devamlı olmuştu ki, yarım asırdan fazla sürdüğü halde Bizans'ın devamlı mukabeleleri ve göçebeler için zaptı güç olan kalelerin çokluğu dolayısıyla boy beylerinin idaresinde bulunan Türkmenler Bizans'a ait Anadolu topraklarında emniyet bulamamış ve yerleşememişler; bunun için de öncelikle Kafkasların fethi şart olmuştu. Çünkü Kafkasya bir bakıma Bizans için doğu sınırlarının korunmasında özel bir öneme sahipti. Kafkasya'nın tabii ve siyasî şartları dolayısıyla Bizans'a ileri karakol görevi yapıyordu. Türkmenlerin Kafkasya'yı alarak burayı Anadolu'nun fethinde üs olarak kullanmaları gerekiyordu. İleride Türkler Anadolu'ya girdikleri vakit, Bizans'ın sıkıştırılmalarında ve tehlike zamanlarında

⁶² Yinanç, M. H.; "Çağrı Bey", Md. **İ. A. C. III.** s. 325 - 326. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, s. 511, Mevdudi, **a. g. e.** s. 173, Kafesoğlu, İ, **Selçuklu Tarihi**, s. 33, Kitapçı, Z, **a. g. e.** s. 54. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 172 vd.

süratle geri dönerek Kafkaslara sığınacaklar ve böylece yeniden güçlenerek Bizans üzerine akınlarına devam edeceklerdir.

Selçuklu Türklerinin Kafkasya'yı fethi politikasını bir nüfus hareketi olarak değerlendiren Cl. Cahen ise şöyle demektedir; *“Kafkaslara ve Batı Asya'ya XI. yüzyıldaki Türk nüfuzu, Hazar Denizinin güney ve kuzeyinden henüz çok az iskan edilmiş, bozkırlara yönelik geniş bir göç hareketinin sonuçlarından biridir. Bizzat bu hareket, daha öncekilerde olduğu gibi, Orta Asya'daki diğer nüfus hareketleriyle ilgilidir.*

Türkmenlerin büyük bir bölümü Hemedan ile Azerbaycan arasında toplu olarak bulunuyordu. Yakuti'nin de dediği gibi yeni topluluklar belli amaç için doğudan gelmeye devam ediyorlardı. Hepsinin gayesi, Ermenistan'dan ganimet toplamaktı. Zaten Ermenistan'daki iç karışıklıklar, çok daha önceden Türklerin yolunu açmış ve Türklerin bölgeye gelip yerleşmesinde önemli rol oynamıştı. (1059 - 1061).⁶³

Konu ile ilgili olarak çok kıymetli bilgiler veren Azerbaycan'ın değerli tarihçilerinden R. A. Hüseyinov şöyle demektedir: “XI. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirmek iddiasında bulunan Bizans İmparatorluğu Kafkaslara karşı daha saldırgan davranıyordu. Batıya Selçuklu hareketleri başlamasaydı, İmparatorluğun bu bölgede kendi saldırganlık planlarını tamamiyle gerçekleştireceği de mümkündü. Fakat bir süre sonra Selçuklular, Bizans İmparatorluğu için daha gerçek bir tehlike teşkil ettiler, onların faaliyetlerinin sonuçları Bizans İmparatorluğunun sızmasından daha ciddi oldu.

Kafkaslar Selçuklu Türkmenleri için sadece istila ve muhaceret için seçilmiş bir bölge değil, aynı zamanda İslam'ın Hristiyanlarla karşı karşıya geldiği bir bölge idi. Sultanlara ve atabeylere hemen hemen aralıksız olarak devam eden sınır çatışmaları, ülke fetihleri ve akınlar için özel güçlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü onlar fetih bölgelerinde ve uçlarda Bizans İmparatorluğunun, Haçlı devletlerinin, Gürcü ve Ermeni feodal beyliklerinin askeri güçleriyle karşı karşıya geliyorlardı.

Selçuklu Devletinin uç bölgelerinde ve özellikle de Kafkaslarda siyasî manada bir fetih ve askeri feodalite oluşturma yanında, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına da hizmet ettiğini ve politikalarını bu yönde geliştirdiklerini biliyoruz. Selçuklular döneminde Türkmenler Ön - Asya'ya nispeten büyük kitleler halinde geldiler. Bu bölgelerde onlar en çok Güney Kafkasya ile Derbent ve civarında toplanmışlardı. Çünkü buralarda uçlarda görev yapan gönüllü Türkmen birlikleri asayişini temin etmekteydi. Bunun sonucu olarak da Selçuklu Devletinin sınırları içinde kalan Kafkaslarda XI. ve XII. yüzyılda Türkleşme ve İslamlaşma hız kazandı.

Selçuklu Devletinin Kafkaslarda takip etmiş olduğu bir başka politikası ise, bölgede Müslüman olan yerli hükümdarları Hristiyan Bizans ve Gürcü Bagratilerine karşı desteklemektir. Bu arada 1050 senesinde Bağdat halifesi el - Kâim Biemrillah'ın Tuğrul Bey'i *“Büyük Sultan”* olarak tanınması Selçuklular'ın, halifenin hak ve yetkilerini üstlenmesine meşru bir şekil verdiği gibi onların, Müslüman dünyası tarafından da tanınmasının önünü açıyordu. Özellikle 1054 yılında Selçukluların Kafkaslara yönelmesi ile Erceş halkının kalelerini teslim ederek bütün Ermenilerin Selçuklu hâkimiyetine gireceğini söylemelerinden Ermenilerin Selçuklu idaresini Bizans'a tercih ettikleri neticesi çıkarılabilir. Bu sefer sonucunda 1055'te halife Tuğrul Beyi Bağdat'a davet etmiş, bu da Selçuklular'ın Ön - Asya ve Kafkasya'da hâkimiyetini güçlendirmiştir.⁶⁴

⁶³ Cahen, Cl; **Anadoluda Türkler**, s. 80.

⁶⁴ Ercilasun, K; **a. g. m.** s. 430. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, IX, s. 511, Mevdudi, **a. g. e.** s. 173, Kafesoğlu, İ, **Selçuklu Tarihi**, s. 33, Kitapçı, Z, **a. g. e.** s. 54. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 172 vd.

Selçuklular tarafından Türkmenlerin yerleşimine açılan Kafkaslara yalnız çobanlık yapan, sürüleriyle meşgul olan göçebe Türkmenlerden başka ziraatle de uğraşan yarı - göçebe Türkler ile Aşağı Türkistan'ın şehirli ve köylü Türklerinden ve aynı zamanda Horasanın, Irak-ı Acemin ve Harezmin yerli ahalilerinden de bir hayli kitleler gelmiş ve buralara yerleşmiştir. Kaynakların haberine göre, “*zanaata mahsus istilahların çoğu yabancı dillerden alındığı halde çobanlığa ve çiftçiliğe ait istilahların ekseriyetinin Türkçe oluşu bunu göstermektedir.*”⁶⁵

Ekonomik Politikaları

Selçukluların bölge hâkimiyeti, siyasî istikrarı sağlamakla birlikte ticari faaliyetlerin canlanmasını da beraberinde getirdi. Devletin kurulmasından itibaren, hem askeri ve hem de diplomatik gelişmelerin bir arada sistemli bir şekilde yürütülmüş olması, Selçuklu Sultanlarının çok önceden belirlenmiş amaçları olduğu konusunda kuşkuyla mahal bırakmıyor. Fetihlerle birlikte Horasan bölgesi ve Kafkaslar ele geçirildiği gibi, İran üzerinden geçen ve bir yandan Hac yeri olan Mekke'ye, bir yandan da oldukça büyük önem taşıyan Kafkaslara; Ermenistan, Gürcistan ve oradan da İskandinavya ve Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yolları hâkimiyet altına alınıyordu.⁶⁶

Selçuklu Devletinin sağladığı huzur ortamında Kafkasya, milletler – arası yolların kavşağı haline gelmişti.⁶⁷ Filhakika Sultan Melikşah zamanında doğu – batı, güney – kuzey istikametinde Avrupa ile Asya ve İslam dünyası ile İskandinav Ülkeleri arasında işleyen başlıca yollar Kafkasya'dan geçiyordu.⁶⁸ Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan “*Kuzey İpek Yolu*”⁶⁹ sayesinde Çin'in ipeği Avrupa pazarlarına ulaşıyor, Rus bozkırlarından getirilen ve özellikle Kafkas pazarlarında satılan Slav köle ve cariyeleri de İslam dünyasında büyük rağbet görüyordu.⁷⁰

Kafkasya'da milletlerarası ticaretin yoğunlaşmasıyla meydana çıkan uluslararası yıllık pazarlar da ticari ve iktisadi faaliyetin birer canlı merkezleri idi. Çin'den Avrupa'ya ve İslam dünyasına her millettten Müslüman ya da Hristiyan, her memleketten gelen tacirler, buralarda toplanıp ticari faaliyette bulunuyorlardı. Bu pazarlar, genellikle Tebriz, Ahlat, Nahçıvan, Bakû, Şirvan, Tiflis gibi büyük şehirlerin yakınlarında, yani büyük kervan yollarının üzerinde kuruluyorlardı. Bu pazarlara dünyanın her tarafından tüccarlar geliyor; beraberlerinde getirdikleri köle, cariyeye, cins at ve katırları, her memlekete ait kumaş işlemeleri, Çin ipeklilerini, bal mumu, kıymetli taşları ve çeşitli kürkleri ya satıyorlar veya satın alıyorlardı.

Selçuklular, hâkimiyetleri altında bulunan topraklardan geçen ticaret yollarının güvenliğini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu yollar üzerinde “*Darü'z – zayafe*”⁷¹ adı ile bilinen misafirhaneler veya kervansaraylar da yapmışlardır.

Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar uzanan İmparatorluğun hâkim olduğu bu muazzam bölgenin gelişmesinde doruk noktasına ulaşan Müslüman Doğu halklarının sosyo-ekonomik hayatındaki bu tarihi fenomenin nedenleri hakkında bir hayli fikirler ileri sürülmüş ama, günümüze kadar bunun gerçek sebepleri tam olarak ortaya konulmamıştır. Bu olayın gerçek sebeplerini

⁶⁵ Kwanten, L; **İmperial Nomads, A History of Central Asia , 500 - 1500**, Leicester Un. Press , U. S. A. 1979, ., 64, 65.

⁶⁶ Hulufu, Veli, **Selçuklu Devletinin Dahili Kuruluşuna Dair**, s. 36.

⁶⁷ Buniyatov, Z, “12.- 13. Yüzyılda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasındaki Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi”, **X. T.T. K. Bildiriler**, C. III. Ankara 1991, s. 1001 – 1012.

⁶⁸ Kafesoğlu, İ, **Sultan Melikşah**, s. 155 vd. Turan, O., **Selçuklular Tarihi**, s. 342 vd.

⁶⁹ Kuzey İpek Yolu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Haussig, H. Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (Çev. M. Kayayerli), Kayseri 1997.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzi, IX. s. 70. İbnü'l-Esir, XI, s. 73, Ravendi, s. 131, Barthold, **Türkistan**, s. 235. Turan, O., **a. g. e.** s. 344.

⁷¹ İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 164. Onullahi, S. M., **a. g. e.** s. 45, Hocaniyazov, R. A., “**Büyük Selçuklu Devletinde Para Tedavülü**”, (Çev. T. Özkaya), Belleten, XLIV, 1980, s. 583.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun inkişaf devrinde büyük ölçüde sikkelerin (gümüş dirhemlerin) kıt olduğu bir yere, yoğun bir biçimde Kuzeye (genellikle Aşağı Türkistan'dan Deşt-i Kıpçak ve Kafkasötesi – Derbent aracılığı ile) aktarmasında aramak gerekirse de fakat bunun yanında 11.ve 13. Yüzyıllarda Doğu Rönesansı için karakteristik olan şehirlerin, piyasaya mal sürümünün hızlı artışı, meta-para ilişkilerinin genişlemesiyle ilgili olarak iç piyasada tedavül araçlarına ihtiyacın artmasında aramak gerek.⁷²

Büyük Selçuklular'ın parlak askeri zaferlerinden daha fazla bunların dahiyane veziri Nizâmü'l - Mülk'ün becerikli ve basiretli ekonomik politikası sayesinde meydana gelen yeni muazzam İslam piyasasının iç kanunları para basımının seyrini, sikke darbedilmesinin özelliklerini, şu veya bu şekilde “**İslam Ortak Pazarı**”⁷³ ile bağlı bulunan komşu devletlerin ve hâkimiyet sahası içerisinde kalan bölgelerdeki yerel beyliklerin Selçuklu İmparatorluğu ile para tedavülünün niteliğini tespit etti.

Ticaretin ve dolayısıyla zenginliğin bu derece arttığı Selçuklu hâkimiyet sahaları içerisinde – hususiyile Kafkaslarda – İslam dünyasının büyük şehirleri vücuda gelmiştir. Özellikle Selçuklular devrinde şehirler birkaç misli büyüyerek gelişmelerini devam ettirmişlerdir. Mesela, XII. Yüzyılda Ahlat, Derbent, Nahçıvan, Tebriz gibi şehirler, surları dışında birkaç misli genişlemiş, çarşı ve pazarları büyümüş, hayratları bol, eğlence yerleri meşhur ve bahçeler içerisinde yer almışlardır ki, bu haliyle bir Ahlat şehrinin Şam şehri büyüklüğünde olduğu bildirilmektedir.⁷⁴

İslam Birliğini Sağlama Politikaları

Türklerin İslam dünyası içerisine girmeleri, İslam dünyasının mukadderatına hâkim olmaları ve geniş manada İslam Medeniyetine tesir etmeleri Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulmasından sonra başlar. Selçuklu Devletini kuran büyük sultanların sevk ve idaresi altında XI. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkmenlerinin başlatmış olduğu büyük değişimler sonuç itibariyle, yalnızca Türk ve İslam tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli safhalarından birini teşkil eder. Hulefa - i Râşidin devrinden itibaren X. yüzyıla kadar sürekli inkişaf eden IX ve X. yüzyıllarda en parlak devrini idrak eden İslam dünyası, X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren birçok siyasî ve felsefî mezhep mensuplarının bir birleriyle mücadelelerine sahne olmuştur. Abbasi hilâfetinin kuruluşu sırasında özellikle İran ve Horasan bölgelerinde ortaya çıkan ve zaman zaman Halifelik imparatorluğunu zor durumda bırakan Hurremiye, Bâbekiye, Karamita, İsmailiye gibi terörist ve yıkıcı hareketler ile birlikte siyasî hâkimiyetin zayıflaması ve imparatorluk birliğinin parçalanması dolayısıyla, İslam dünyası ve İslam medeniyeti korkunç sona doğru sürüklenmekte idi. İçeride böylesine bir kargaşa ve anarşi hüküm sürerken, dışarıda da İslam dünyasının yegane düşmanı olan Hristiyan Bizans İmparatorluğu, kuvvetli hükümdarlar elinde güçlenerek, İslam dünyasının doğu kısımları daha yeni yeni İslamı kabul etmiş olan Müslüman Türk devlet ve hânedanlarının elinde bulunduğu için kısmen de olsa bir sükunet içerisinde idi. Ancak, umumi anarşi ve kargaşalık artarak devam etmekteydi.

Selçuklular, İslam dünyası içerisine adım attıkları zaman, İslam aleminin inanılmaz derecede korkunç bir kargaşa ve buhran içerisinde çırpındığına şahit oldular. İslam dünyasının hâmilliğini ve koruyuculuğunu üstlenen Selçuklu Türkleri, özellikle bizim konumuz açısından çok önemli olan iki asıl politikayı kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. Temelleri bizzat Tuğrul Bey tarafından atılan ve bizzat onun tarafından uygulanan söz konusu politikalar;

⁷² Daha geniş bilgi için bkz. Buniyatov, Z., a. g. m. s. 1007. Onullahi, s. M., a. g. e. s. 75, 77, 89, 91-95.

⁷³ Buniyatov, ibid.

⁷⁴ Turan, O., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 118. Yaşa, Recep, **Bitliste Türk İşkânı (XI. XII. Yüzyılda)**, s. 16, 17. Sümer, F., a. g. e. s. 52 vd.

Birincisi; Sünni doktrini bir devlet politikası haline getirmek, böylece hilâfeti korumak, yıkıcı mezhep ayrılıkları, özellikle Şii Büveyhilerin tahakkümüne bir son vererek, ümmetin mümkün olduğu kadar Sünni İslam prensipleri çerçevesinde, Türk'ün yed - i kudretinde siyasî ve dini birliğini sağlamaktı.⁷⁵

İkincisi ise; İslam dünyasının siyasî birliğinin temini idi. Abbasi Hilafetinin çok kısa sayılabilecek bir zaman zarfında siyaseten parçalanmaya yüz tutması, haricen de İslam düşmanlarına fırsat vermişti. İslam dünyasının siyasî ve fikri kargaşalığından da faydalanarak, Makedonyalı sülalelere mensup kuvvetli hükümdarlar idaresinde, artık müdafaa siyasetini bırakıp taarruza geçmiş bulunan; kuzeyden Hristiyan Gürcüler vasıtası ile, Anadolu'dan da bizzat kendi orduları ile halifelik merkezine doğru ilerleyen İslam'ın kâdim düşmanı Bizans, İslam dünyasına zor günler yaşatmaktaydı. İşte Selçuklu sultanları İslam dünyasının siyasî birliğinin korunmasında Bizans'ın bu saldırılarının karşısında granit kayalar gibi dimdik bir set çekmişler ve Bizans'ın bu saldırılarını durdurmakla kalmayıp, Anadolu ve Kafkasya topraklarından da atmışlardır. O. Turan'ın bildirdiğine göre; *“yalnız Müslümanlığın karşısında duran bu büyük imparatorluk değildi. İbnü'n - Nedim ve Mesudi'nin ifadelerine göre, Uygurlar da Maniheistleri himaye maksadı ile Sâ mânileri tehdit eder bir vaziyet almışlardı.”*⁷⁶

Büyük Selçukluların tarih sahnesine, İslam dünyasının yeni önderleri ve kurtarıcıları olarak girdikleri dönemde, İslam'ın birlik ve bütünlüğünü tehdit eden en büyük tehlike Batınlık - Şiilik idi ve bunun siyasal destekçisi de Mısır'daki Fatimî iktidarıydı. Bağdat'ta bulunan Sünni hilâfet merkezine karşı, gerçek hilâfetin kendilerine ait olduğunu ve dayanak olarak da Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın neslinden geldiklerini iddia ediyorlardı.⁷⁷ Bunun için de, Şii mezhebini güçlendirip yaymak en büyük amaçları arasındaydı.⁷⁸ Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Mısır'da kurmuş oldukları **Daru'l - Hikme** veya **el - Ezher** gibi medreselerde propagandacılar yetiştiriyorlar, bu propagandacılar vasıtasıyla Abbasi hilâfetini sarsmaya başlamışlardı. Bu dini propaganda ve faaliyetlerin yanında siyasî olarak da, Bağdat Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah üzerinde baskı oluşturmak için Türk asıllı Arslan Besasiri'yi Bağdat üzerine göndermişler ve ona siyasî, askeri ve mâli yönden desteklemişlerdir.⁷⁹ O kadar ki, el - Besasiri, Fatimî halifesi için Bağdat'ta hutbe okutmuş ve Abbasi Halifesi şehri terk etmek mecburiyetinde kalmıştı.⁸⁰ Halka karşı da gün geçtikçe artan baskılar sonucunda, İslam dünyası fiilen Fâtimilerin siyasal, Batınilerin ise dini egemenliğine girmişti.⁸¹

Müfrit Şiilerle Sünniler arasında olduğu gibi Sünni mezhepler arasında da bazı gerginlikler devam etmiştir. Tuğrul Bey zamanında vezir Amidü'l - Mülk, sultanın mezhepler arasındaki felsefî esaslara yabancı bulunmasından faydalanarak, Eşarilere karşı, daha ziyade siyasî rakiplerini bertaraf etmek gayesiyle giriştiği mücadele, onun azli ve Nizâmü'l - Mülk'ün yerine gelişi ile nihayet buldu. Fakat bir müddet sonra gerginlik Eşariler ve Hambeliler arasında olanca şiddetiyle devam etti.⁸²

İşte İslam alemi böyle bir durumda iken Hz. Peygamber'in **“Risalet Misyonu”** ve onun emanetine sahip çıkacak olan Selçuklu Türkleri bir kurtarıcılar ordusu olarak İslam dünyası

⁷⁵ Kitapçı, Z; **Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları**, s. 7.

⁷⁶ Turan, O ; **Selçuklular ve İslamiyet**, s.

⁷⁷ Graefe, E ; “Fatimiler”, **İ. A. C. IV.** s. 521 – 522.

⁷⁸ Barthold, W ; Köprülü, M. F ; **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 207.

⁷⁹ Kafesoğlu, İ ; **Sultan Melikşah**, s. 131.

⁸⁰ İbnü'l- Âdim, **Buğye**, s. 5. Baysun, M. C ; “Bağdat”, Md. **İ. A. C. II**, s. 199, Kitapçı, Z; **H. Peygamberin Hadislerinde Türkler**, C. II, 3. Baskı, , s. 20.

⁸¹ Çelik, M; “Selçukluların Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet – Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri”, Elazığ, 1995, s.

⁸² Turan, O; **Selçuklular Tarihi**, s. 316.

içerisine girmiş ve “İslam’ın gücünü yenileyerek Müslümanların siyasî birliğini yeniden oluşturma şerefine nâil olmuşlardır.”⁸³ Selçuklular, Pamir’den Mısır’a, Kafkaslar’dan Akdeniz sahillerine kadar siyasî ve dini birliği sağlamak suretiyle İslam’a büyük hizmet etmişlerdi.⁸⁴ Özellikle Tuğrul ve Alp Arslan gibi ilk büyük Selçuklu sultanları Bizanslılar’dan önce “*Mısır ve Suriye şaşkınlıklarına karşı*”⁸⁵ seferlere çıkmışlar; böylece İslam dünyasının içine düştüğü terör ve asayişsizliği ortadan kaldırmayı ve İslam birliğini korumayı birinci vazife saymışlardır.

Selçuklular, Büveyhiler gibi Abbasi halifeleri üzerinde direk bir hâkimiyet tesis etmemişlerdi. Tarih, Selçuklu sultanının Bağdat’ı başkent edindiğini veya orada sürekli oturduğunu kaydetmemektedir. Abbasi Halifesi daima Bağdat’ın yegane hâkimi olarak kabul edilmiş, Selçuklu sultanı ise, Bağdat’ta Irak’ın işlerini yürütmek üzere sadece bir naibini bırakmıştı. Arnold, “*Selçuklular’ın, Abbasi halifelerine, güçlerinden dolayı değil, bilakis onların dini rollerinden ve Peygamber’in halefi olmalarından dolayı saygı gösterdiklerini kaydetmektedir.*”⁸⁶

“Selçuklular döneminde Abbasi hilâfetine gösterilen bu saygı ve tanınan geniş hürriyet; el – Mustarşid (1118) ve el – Muktafi gibi bazı Abbasi halifelerinin Selçuklulardan kurtulup eski statülerine dönmeyi deneyecek kadar genişti. Adı geçen halifeler Selçuklulara karşı askeri ve siyasî faaliyette bulunmalarına”⁸⁷ rağmen, Selçuklular onları Peygamber’in varisleri ve Sünni Müslümanların lideri olarak görmeye devam etmişler ve eski saygılarını – Tuğrul Bey zamanındaki gibi – sürdürmüşlerdir. Bilindiği gibi, Tuğrul Bey Abbasi Halifesine bir elçi gönderip “*eksiksiz itaat arz ederek*”, Selçukluların, “*Emirü’l- Müminin’in devlet ve halkı savunmasında emirlerinde olduklarını*”⁸⁸ ifade etmişti.

Selçuklular’ın Abbasi hilâfeti üzerindeki hâkimiyetleri konusunda ne söylenirse söylensin, hilâfetin Şii Büveyhi tasallutundan kurtulup, Sünni Selçuklu tesirine girmiş olması, Müslümanların çoğunluğu tarafından hoş karşılanmış ve bunun içteki huzursuzluklarını giderip İslam birliğini sağladığı kabul edilir.

“İç politika açısından Selçuklu rejimi, İslam toplumunun Sünni inanca göre yenilenmesine çaba harcamıştır. Ancak bu politikayı doğru bir ışık altında gözden geçirmek ve yeni hükümdarları hemen dar görüşlülükle, despotlukla suçlamamak gerekir. Gerçi buyurmaya alışmış büyük sultanlar, Türk tarihinde kendilerinden sonra gelmiş geçmiş birçok başka seçkin devlet adamı gibi, kargaşaya yol açar diye muhalefetin hiçbir şekline katlanmak istememişlerdir, üstelik ne Tuğrul, ne de Melikşah din bilginiydi. Kendileri Sünni inançtaydı, ama hiçbir yerde inanç nedeniyle asla kovuşturma yaptırmamışlar, nerede egemen olmuşlarsa, orada daima genel bir barış, bilginlere (ulemaya) ve onların kararlarına saygı görülmüştür.”⁸⁹

Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında oluşturduğu siyasî ve dini hâkimiyet, İslamiyet için daima yıkıcı vasfını muhafaza eden fikir ve hareketlerin ezilmesine ve İslam aleminde Sünniliğin muzaffer olmasına sebep oldu. Merhum Prof. Dr. O. Turan’ın da dediği gibi; “*Selçuklu sultanları, devletlerinin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünniliği İslam dünyasına hâkim kıldılar. Bu münasebetle, halifeliğin Moğollar tarafından kaldırılmasına kadar, maddi sultanlarını korumak şartıyla, bazı halifelerin menfi hareketlerine rağmen, onların manevî nüfuzlarına saygı gösterdiler ve bütün Müslümanları İslam ideolojisine bağlanmayı ihmal etmediler.*”⁹⁰

⁸³ Günaltay , M, Ş; “İslam Dünyasının İnhitat Sebebi Selçuk İstilasımıdır?”, s. 82, 89.

⁸⁴ El – Mesudi ; **Müruc**, s. 73.

⁸⁵ Turan, O; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. XIV.

⁸⁶ Rasyoniyi, L ; **Tarihte Türklük** , s. 164.

⁸⁷ Hasan, İ. H; **İslam Tarihi**, C, V. s. 11.

⁸⁸ El – İsfahani; **a. g. e.** s. 9.

⁸⁹ Cahen , Cl; **a. g. e.** s. 238.

⁹⁰ Turan, O; **Selçuklular ve İslamiyet**, s. 17, 18.

Kültür Politikaları

Selçuklu Türkleri fethettikleri bölgelerdeki yerli medeniyetlerin tesirinde kalmakla beraber, tarihte “**Selçuk Medeniyeti**” adı verilen orijinal ve eski Türk an’anesine dayanan yep yeni bir Medeniyet kurdular.

Kısa sürede fethettikleri yerlerde kervansaraylar, darü’ş-şifalar, medreseler, kümbetler, câmiler, saraylar, köprüler, çarşılar, bedestenler, çeşmeler inşa ettiler. Bu eserlerin sanat değeri pek büyüktür. Her birinin güzelliği, sağlamlığı, sosyal hizmetleri, dentala gibi motifleri cihanda eşsizdir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ve onlardan sonra zuhur eden diğer Türk – İslam devletlerinin sadece Türk siyaseti tarihi açısından değil, medeniyet tarihi açısından da çok önemli hizmetleri olmuştur. Şüphesiz ki, Selçuklu Türkleri Tuğrul Bey’den itibaren devletin hâkimiyet sahasını camii, medrese, kütüphane, tıp mektebi, hastane, imâret, zâviye ve kervansaraylarla doldurmuşlar, ayrıca bu müesseselerin sağlıklı bir şekilde hizmet verebilmeleri için de bu kurumlara ayrıca büyük vakıflar tahsis etmişlerdir. Özellikle devrin en büyük eğitim kurumlarından ve bir nevi üniversite olan medreselerin devlet eliyle teşkilatlanması, eğitim ve öğretimin vakıflar aracılığı ile parasız yürütülmesi, böylece eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması açısından bakıldığında bu medreselerin büyük bir işlevi yerine getirdiği görülmekte ve bu da Selçukluların en büyük başarıları arasında yer almaktadır.

İslam dünyasında en büyük ve en yüksek eğitim kurumu olarak ilk medrese Bağdat’ta, Alp Arslan’ın veziri Nizamülmülk tarafından (1067) kurulduğu için O, medreselerin ilk kurucusu olarak meşhur olmuştur.⁹¹ Nizamülmülk Bağdat’tan sonra, İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Merv, Rey, Basra, Musul gibi büyük merkezlerde ve hatta kasaba ve köylerde, kendi ismine nisbetle “**Nizâmiye Medreseleri**” diye bilinen pek çok medrese kurmuştur.⁹² C. Zeydan İslam dünyasında Selçuklu Türklerinin eğitim ve öğretim kurumlarına verdikleri bu büyük önemi hayret ve şaşkınlıkla takdir etmektedir.⁹³

er-Ravendi Selçuklu sultanlarının ilme ve alimlere verdikleri önemi, alimleri koruyup teşvik etmeleri ve İslamiyeti yaymaya çalışmaları konularında şunları söylüyor: “**Selçuklu padişahlarının alimleri himaye ve ilmi teşvik etmeleri yüzünden başta Irakeyn, Horasan (ve Kafkasya) bölgeleri olmak üzere bütün ülkede çok sayıda alim yetişti. Bunlar fıkıh kitapları yazıp hadis ve haberleri topladılar. Kuran ilimleri tefsir ve hadis konularında öyle eser verdiler ki, İslamiyet kalplere yerleşti ve sapıkların iştahları kursaklarında kaldı.....**”⁹⁴

Sultan Melikşah devrinde İslam dünyasının her yerinde olduğu gibi, Kafkaslarda da medreseler kurulmuştur. Tuğrul Bey zamanından beri tanınmış, itibarlı ve zengin kimselerden olan Hâcib Kamac’ın nâibi Ebu Nasr el – Kâşi Kâşan; Ebher, Zencan ve Gence’de medrese, hânegah, zâviye ve darü’ş-şifalar inşa ettirmiştir.⁹⁵

Bundan başka, devlete yıllarca hizmet etmiş gulam asıllı, Kafkasya fatihi olarak da bilinen Emir Sav Tekin’in Kafkasya’nın çeşitli şehirlerinde kurmuş olduğu hayır müesseseleri ve bunlara kendi mülkünden tahsis ettiği zengin vakıflar, devrin tarihçileri tarafından sitayişle bahsedilmekte ve Sav Tekin’in mal varlığı ile ilgili ilginç rivayetler nakletmektedirler.⁹⁶

⁹¹ Kassai, N; **Medâris – i Nizâmiyye**, s. 73, 74.

⁹² Kassai, N; **a. g. e.** s. 76, 77. Zeydan, C; **a. g. e.** C. III, s. 432.

⁹³ Zeydan, C; **a. g. e.** C. III, s. 408.

⁹⁴ Er-Ravendi, s. 29 vd.

⁹⁵ Kafesoğlu, İ. **Sultan Melikşah**, s. 161.

⁹⁶ İbnü’l-Esir, X, s. 99-100, Sıbt, 70 b, el-İsfahani, 77-78. Turan, s. 202.

Eğitim ve öğretimde önemli bir unsur olma özelliğini her zaman koruyan kütüphanelere de özel bir önem verilmiştir. Ahlat, Gence, Erzurum vb. büyük şehirlerde çok büyük kütüphaneler olup, bunlar binlerce cilt yazma eserleri muhtevi zengin ve kıymetli kütüphanelerdi.⁹⁷ Gürcülerin 1209 yılında Erciş ve Ahlat'a baskınlar düzenleyip her tarafı yakıp yıkmaları sırasında, Ahlat'taki büyük bir kütüphanenin de yakıldığı, hatta o tarihlerde Ahlat'da bulunan Türkmen şeyhlerinden Evhadü'd- Din Kirmani'nin bazı eserleri kütüphane yangınından kurtardığı ve bu eserleri Nahcıvan'a götürdüğü rivayet edilmektedir.⁹⁸

SONUÇ

Daha İskitlerden itibaren Türklerin iskânına açılan bölgenin Selçuklu Türkleri için büyük bir önemi vardı. Selçuklu Türklerinin bölgeyi fethinden önce ve sonra, Türk olsun – olmasın bölgeye yönelik politikalar geliştiren devletlerin hiç biri Selçuklu sultanları kadar bilinçli ve planlı bir şekilde hareket etme kabiliyetine sahip olmamışlardır. Çünkü söz konusu devletlerin bir kısmı ya buraları kendileri için bir ticari saha olarak görmüşler ve bölgenin ticari aktivitesinden yararlanmak için çalışmışlar,- Müslüman Araplar gibi- ya da bölgeyi dış tehditlere karşı bir kalkan, bir tampon bölge olarak kullanmışlardır – İran ve Bizans gibi.- Ancak Kafkasya bölgesi, Selçuklular için çok farklı olmuştur. Bundan dolayı da Selçuklu Devleti ve Selçuklu Sultanları'nın Kafkasya politikası diğerlerinden tamamen farklıdır.

Dandanakan savaşıyla birlikte Selçuklu Devleti siyasî arenada kendini kabul ettirip, Ön – Asya'nın siyasî mukadderatında hâkimiyet sağlamaya başladıktan, daha başka bir ifade ile Ön – Asya'ya birer kurtarıcılar ordusu olarak geldikten hemen sonra, artık düzensiz yürüyüşlerden vazgeçilip, daha fazla teşkilatlı bir şekilde batıya yönelme imkanı verdi. Devletin kurulmasından hemen sonra toplanan kurultayda, yeni devletin temel siyaseti icabı batıya yönelik faaliyetlerini teşkilatlandırmak işini Tuğrul Bey kendi uhdesine almıştı.

Selçuklu Devletini kuran Tuğrul ve Çağrı Beylerin başlıca hedefleri batı idi. Gerek Ön – Asya ve gerekse Kafkaslar'da siyasî hâkimiyeti sağlayabilmeleri için karşılarında duran iki büyük engeli bertaraf etmeleri gerekiyordu. Bunlardan biri Sünni akidenin baş düşmanı Şii Fatimiler, diğeri de İslam dininin yegane düşmanı Bizans İmparatorluğu idi. Bizans ile olan mücadelede Kafkasya kilit nokta durumundaydı. Selçuklu Sultanları Kafkasya'ya hâkim olabildiği sürece Bizans'ı baskı altında tutabileceklerini çok iyi biliyorlardı. Kafkasya'nın fethine gönderilen Selçuklu şehzadeleri ve devlet ileri gelenleri Bizans'ın ileri karakolu durumunda olan ve bir nevi Anadolu'nun giriş kapısı olan Kafkasya'nın öncelikle ele geçirilmesi gerektiğini biliyorlardı.

Selçuklu Devletinin Kafkaslara yönelik politikasının mimarı olan Tuğrul Bey'in kendinden sonra gelecek olan Sultanlara da işaret ettiği temel politikası, bölgede varlığını devam ettiren Müslüman yerli hükümdarları desteklemektir. Böylece halife tarafından siyasî varlığı tescil edilen Selçuklu Sultanlığı bölgenin yerel beyliklerini hâkimiyeti altına alarak Ön – Asya'daki dini ve siyasî varlığını güçlendirmiş olacaktı.

Diyebiliriz ki, Selçuklu hâkimiyetinin etkili olduğu XI. Ve XII. yüzyıllarda bölge siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan İslam dünyası gibi dış dünyanın tesirlerine daha açık hale geldi. Siyasi, sosyal, dini ve kültürel yönlerden önemli değişiklikler oldu. Bölgenin Türk İslam hâkimiyetine girmeden önce var olan siyasî olumsuzlukları ortadan kaldırıldı, bölgenin birlik ve bütünlüğü sağlanarak siyasî istikrar temin edildi. Siyasi ve dini birlik ve istikrarın temininden sonra halkın sosyal refahı yükselmiş, böylece ilmi ve kültürel yönden önemli gelişmeler sağlanmıştır.

⁹⁷ Topaloğlu, N; **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, 1988, s. 34.

⁹⁸ Bayram, M; **Şeyh Evhadüddin Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı**, Konya, 1993, s. 29.

Medreselerin kurulması, büyük alim ve mutasavvıfların yetişmesi Kafkasların yanında Anadolu'nun da Türkleşmesi ve İslamlaşmasını kolaylaştırdı.

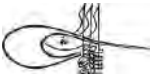
Mülkiyet, ticaret, ekonomi, para tedavülü ve çeşitli alanlarda yapılan değişiklikler sonucunda şehirler hızla büyüdü ve göçebe Türkmen ailenin büyük çoğunluğu Kafkasların büyük şehirlerine yerleşerek yerleşik hayata geçtiler. Bu devir Türk boylarının Kafkaslara toplu göçü ve bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması devridir. Kafkasların Türkleşmesi ve İslamlaşması Selçuklular zamanında en yüksek düzeyine ulaşmış, böylece Anadolu'nun ebedi Türk vatani olarak fethine zemin hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- A. YU. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Kültür bakanlığı Yayınları, 226. (Çev. H. Eren), Ankara 1976.
- ALKAYA, E., “Sibiryta Tatar Türkleri ve Dilleri”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008**.
- ALSHEIKH, el - Amin Muhammed; The Role of Seljuks on The Abbasid's Caliphate” , **XI. T. T. Kongresi Bildiriler**, C. II.
- Anna Komnena Alexiad, **Malazgirt'in Sonrası**, (çev. B. Umar), İstanbul, 1996.
- BAYRAM, M; **Şeyh Evhadüddin Kirmâni ve Evhadiyye Tarikatı**, Konya, 1993.
- BUNİYATOV, Z, “12.- 13. Yüzyılda Azerbaycan'la Küçük Asya Arasındaki Karşılıklı İlişkilerin Öğrenilmesinde Kafkasya'da Bulunan Anadolu Selçuklu Sikkelerinin Bir Kaynak Olarak Önemi”, **X. T.T. K. Bildiriler**, C. III. Ankara 1991.
- BUNİYATOV, Z., YUSUFOV, Y. B; **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1994.
- ÇELİK, M; “Selçukluların Ayrılcıkçı Cereyanlara Karşı Devlet – Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri” , Elazığ, 1995.
- FRYE, R. N., **The Golden Age of Persia**, London, 1977.
- GÖMEÇ, S., “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring 2009**,
- GRAEFE, E ; “Fatimiler” , **İ. A. C. IV**.
- HAUSSIG, H. Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (Çev. M. Kayayerli), Kayseri 1997.
- HOCANİYAZOV, R. A., “**Büyük Selçuklu Devletinde Para Tedavülü**”, (Çev. T. Özkaya), Belleten, XLIV, 1980.
- İbni Fazlan Seyahatnamesi**, (Yay. Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.
- KAFESOĞLU, İ, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1984.
- KARATAMU, S; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. II. Ankara, 1970.
- KIRZIOĞLU, M. F; **Kıpçaklar** , Ankara, 1992.
- KURAT, A. N, “Malazgirt Zaferi Sırasında İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri” , **Türk Kültürü**, Sy. 106, Yıl, IX, Ağustos, 1971.

- KWANTEN, L; **İmperial Nomads, A History of Central Asia, 500 - 1500**, Leicester Un. Press , U. S. A. 1979.
- Nizâmü'l - Mülk; **Siyaset Nâme**, (Haz. N. Bayburtlugil) , İstanbul, 1987.
- SEVİM, A; **Anadolunun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara, 1993.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Miratü'z-Zemân Fi Tarihü'l-A'yan**, (Nşr. A. Sevim, Ankara 1968.
- SÜMER, F; "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? **Bellekten**, C. 24, Sy. 96.
- Şehabeddin Mercâni, **Müstefâdü'l-Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar**, C. I – II, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 155, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997 (Tıpkıbasım), Kurat, A. N, **Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992.
- TOGAN, Z. V, **Türk İli Türkistan Tarihi**, İstanbul 1981.
- TOGAN, Z. V, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.
- TOPALOĞLU, N; **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, 1988.

XVI. YÜZYILDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN UDE NAHİYESİ*

Shota BEKADZE**

ÖZET

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Birleşmiş Milletler kapsamında sürgün olunmuş halkların tarihi, etnografyası, dili ve kültürlerinin öğrenilmesine önem verilmiştir. II. Dünya Savaşı sonlarında, 14 Kasım 1944 tarihinde amansız ve gaddar Sovyet rejimi tarafından Gürcistan'ın Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nden Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün olunan Ahıska veya Meskheti Türkleri olarak bilinen Müslüman halk da Birleşmiş Milletler kapsamında önem verilenler içerisinde yer almaktadır.

Sovyetler dağılana kadar isimleri bile anılmayan Ahıskalılar hakkında çok sayıda makaleler yazılsa da Osmanlı tahrir defterlerine dayanan hiçbir yazıya rastlanmamaktadır. Bu makalede, Osmanlı'nın düzenlediği 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ndeki kayıtlardan yararlanarak Ahıska Sancağı Ude Nahiyesi'nin sosyal-ekonomik yapısının ve nahiye onomastiğinin tahlili yapılmış ve değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda 1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri kayıtlarına dayanarak Ahıska Sancağı'nın İdari Taksimatı verildikten sonra Ude Şehri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Tahrir Defteri'ndeki Ude Nahiyesi ile ilgili kısmı günümüz Türkçesine çevrilmiş ve nahiye onomastiği, sosyal ve ekonomik durumunun tahlil ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Nahiye merkezi Ude'nin tarihi milat öncesine dayanmakta olup ilk adı “Udiveli” olmuştur. Ude, Ahıska Sancağı'nda Ahıska'dan sonra en önemli kültür merkezlerinden idi. Ude 41° 34' 26" Kuzey 43° 15' 22" Doğu meridiyenleri arasında yer almaktadır. Ude ve çevresi, 1828-1829 Rus-Türk Savaşı sonucu Edirne Antlaşması'na göre Ruslara tazminat olarak verilen bölgelerden olup, günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nin Adigün Belediyesi'ne bağlı bulunmaktadır.

Osmanlılar tarafından düzenlenen 1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri onomastik için değerli bir hazinedir. Ude Nahiyesi'ndeki antroponimlerin Türk, Gürcü, Fars, Arap, İbrani, Rum-Yunan menşeli olduğu tespit edilmiştir. 1595 senesinde Ude Nahiyesi'nin toplam nüfusu 5786 kişi olmuştur.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Y.Lisans Öğrencisi, El-mek: ahiskali86@hotmail.com

Ude Nahiyesi'nde ekonomi, tarım ve hayvancılık ağırlıklı idi. Bölgede meyvecilik, bostancılık olduğu gibi küçük işletmeler de vardı.

Ude Nahiyesi'nde 1595 yılında bir Kale Rabat, 55 köy, beş mezra, dört çayır, yedi mahalle, bir çiftlik ve bir yayla vardı. Tahrir defterinde Tlil Yaylası ve Hasiye Çayırı coğrafi birim olarak ayrıca vergilendirilmiş ve kaydedilmiştir.

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin taşrasını oluşturan yerleşim birimlerinden biri olan Ahıska Sancağı Ude Nahiyesi gibi araştırılmalar Osmanlı taşra idaresini çeşitli yönleri ile aydınlatacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Çıldır Eyaleti, Ahıska Sancağı, Ude Nahiyesi, Gürcistan Cumhuriyeti.

THE UDE REGION OF AHISKA SANCAK¹ OF CHILDIR PROVINCE IN THE XVI CENTURY

ABSTRACT

After the collapse of the Soviet Union, a great attention was given to the study of the history, ethnography, language and culture of the deported nations within the scope of United Nations. After the end of the World War II on November 14, 1944, the deported Muslim nations known as Ahıska or Meskhetian Turks were exiled to the central Asia and Kazakhstan by the brutal Soviet Union regime from the Samtskhe-Javakheti region of Georgia and they got attention within the scope of United Nations.

The name of Ahıska nation was not even mentioned until the collapse of the Soviet Union and there are so many articles written about them, but there isn't any article based on Ottoman's State Recordings. In this article we analysed and evaluated the socio-economic structure and onomastics of Ahıska Sanjak of Ude region according the Ottoman State Recordings dated 1595 that was named "Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan".

After giving information about the administration division of Ahıska Sanjak based on the State Recordings "Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan" dated 1595, we gave short information about the city of Ude. We translated the part of the State Recordings concerning the region of Ude into modern Turkish and the onomastics, socio-economic situation of the region was analyzed and evaluated.

The history of Ude that was the centre of the region goes back to B.C. and its first name was "Udivel". After Ahıska, Ude was the second most important cultural centre in Ahıska Sanjak. Ude is located between 41° 34' 26 north and 43° 15' 22 east meridian. Ude and its surroundings was one of the region given to Russia as reparations according to the Edirne Treaty after Russian-Turkish war result in 1828-1829 and today it is situated inside the Adigeni municipality of Samtskhe-Javakheti region of the republic of Georgia.

¹Sanjaks were an administration divisions of Ottoman Empire

The State Recordings “Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan” dated 1595 written by Ottomans is a valuable treasure from the point of onomastics. The anthroponymies of Ude region comes from Turkish, Georgian, Persian, Jewish, Roman-Greece words. The total population in Ude region in 1595 was 5.786.

The economy of Ude province was based on agriculture and livestock. Besides truck farming and orcharding, there were also small businesses.

In 1595 there were: One Castle, 55 villages, 5 hamlets, 4 meadows, 7 districts, 1 farmstead and a plateau in the region of Ude. Furthermore, in the State Recordings, the Till plateau and Hasiye meadow was recorded and taxed additionally as a separate geographical unite.

The research of Ahıska Sanjak of Ude region that was included in Ottoman State settlement will clarify the several aspects of the administration of its other provinces.

Key Words: The Ottoman Empire, Childir Province, Ahıska Sanjak, Ude Region, The Republic Of Georgia.

Giriş

1595 Tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri’ne göre Ahıska Sancağı’nda 9 nahiye vardı. Merkezi Ahıska olup paşa sancağı sayılan Ahıska Sancağı’nın nahiyeleri şunlardır: 1. Güney, 2. Kuzay, 3. Ude, 4. Kvabliyan, 5. Azğur, 6. Altunkale, 7. Otshe, 8. Aspinza, 9. Çeçerek (Cikia, 1947: 6-11; 19-171; Abuladze, 1979: 79).

Çalışmamızın konusu Ahıska Sancağı’nın üçüncü nahiyesi olan Ude Nahiyesi’dir. Nahiye merkezi olan Ude Kvabliyan Nehri’nin sağ kıyısında (Cikia, 1958: 84) denizden 1220 m. yükseklikte, Ahıska Deresi’nin güneyinde yer almaktadır.

Tarihi Milat Öncesine dayanan ve eski adı “Udiveli” olan Ude’nin ilk yerleşim yeri günümüzdeki Ude’nin güneydoğusunda idi. Burası Türkiye sınırının karşısı idi. Halkın şu anki yere göç etmesinin sebebi sudan ve ekonomik durumdan dolayı idi. Ude’de XIV-XVI. yüzyıllara ait kilise ve 1904-1912 yıllarında yapılan kilise, Orta çağdan kalma “Şuşankalis”, “Tsise”, “Hvanis” eski kilise kalıntıları mevcuttur. Ude’de Buzmaret’in iki kilisesi ve Orta Çağ’ın Kule ve Katolik kilisesi vardır. Gürcistan Devlet Güzel Sanatlar ve Samtskhe-Javakheti müzelerinde Ude ile ilgili XII-XIII. yüzyıllara ait tarihi hazine bulunmaktadır (Gürcü Ansiklopedisi, 1986: 102).

Samtskhe’nin en eski ve tarihi yerleşim birimi olan Ude, Aleksandr Proneli’nin (Kipşidze) dediğine göre bölgede Akhaltsikhe’den (Ahıska’dan) sonra en önemli kültür merkezlerinden olmuştur (Kruaşvili, www.axaliganatleba.ge, 2012).

Ude 41° 34' 26" Kuzey 43° 15' 22" Doğu meridyenleri arasında yer almaktadır.

Ude ve çevresi tarihi süreçte Pers, Roma, Bizans, Sasani, Emevi, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Timur, Akkoyunlu, Samtskhe Atabeyleri ve Osmanlı medeniyetlerinin yerleşim alanı olmuştur. 9 Ağustos 1578 Çıldır Meydan Savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Eskiden “Büyük Meydan” olarak bilinmekte olan Ude (Cikia, 1958: 84) 1595 yılında şehir statüsünde olup 135 hanelik nüfusa sahip idi. Yıllık vergi miktarı 30.000 akçe idi. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi Ude hakkında bilgi vermektedir (Cikia, 1958: 84). Günümüzde Ude, Zazalo ve Ude köylerinden oluşan nahiye merkezi (Gürcistan İdari Bölgesel Birimleri).

312 yıl Samtskhe-Saatabago ve 250 yıl (1579-1829) Osmanlı Devleti'nin Çıldır Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Ude ve çevresi, 1828-1829 Rus-Türk Savaşı sonucu Edirne Antlaşması'na göre Ruslara tazminat olarak verilen bölgelerden olup, günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nin Adigün Belediyesi'ne bağlı bulunmaktadır.

Ude, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra nahiye olarak Ahıska Sancağı'na bağlı idare edilmiştir. Bu çalışmada, Osmanlının düzenlediği 1595 tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ndeki bilgilere dayanarak Ude Nahiyesi'nin sosyo-ekonomik durumu incelenmiştir.

Çalışmamızın önemi de Osmanlı coğrafyası sınırları içerisinde olan Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı Ude Nahiyesi'nin sosyal-ekonomik durumunu 1595 tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri ışığında vermektir. Bu bilgiler daha sonraki yıllarda adı geçen bölgenin ekonomik bakımdan nasıl değiştiğini belirlemekte önemi olacaktır. Buna göre konumuza başlamadan önce Ude Nahiyesi'nin tüm vergi kalemlerini ve miktarlarını tablo 1'de vermeyi uygun bulduk.

Tablo 1: Ude Nahiyesi Vergi Kalemleri, Miktarı ve Tahrir Kıymetleri (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

Sıra No	Ude Nahiyesi'ndeki Vergi Kalemleri	Vergi miktarı, kile	Tahrir Kıymeti, akçe
1	Şa'ir (Arpa)	12.440	124.400
2	Hınta (Buğday)	10.550	126.600
3	Çavdar	1.963	19.630
4	Erzen (Mısır)	1.552	15.520
5	Adet-i Ağnam		12.655
6	Resm-i Hinzır		8.328
7	Resm-i Küvvare		8.245
8	Yonca ve Giyah		10.615
9	Yaylak		5.558
10	Yatak		55
11	Nohut	105	3.150
12	Mercimek	126	2.520
13	Bakla	138	2.070
14	Resm-i meyve		1.315
15	Ceviz		5.869
16	Resm-i Bostan		5.869
17	Şıra	470 men	3.760
18	İспенçe	703 nefer	17.575
19	Bad-i Heva ve Resm-i Arus		9.988
20	Resm-i Tapu ve Deştbanı		11.203
21	Resm-i Murahhasiye		1.176
22	Zeğrek	305	3.050
23	Asiyâb		435
24	Bezirhane		60

1. XVI. Yüzyıl Sonlarında Ude Nahiyesi

1.1. Ude Nahiyesi Onomastiğı

XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılın başları için mufassal tahrir defterleri, onomastik için birer hazine değerinde kaynaklardır (İnalcık, 1956: 226). Bu bağlamda Osmanlılar tarafından düzenlenen 1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'nin düzenlenmesinde asıl amaç eyalette toplanan vergilerin çeşitleri, miktarları, eyaletin sosyal hayatı ve benzerleri hakkında bilgi vermek olsa da onomastik için değerli bir hazinedir.

Onomastik başlıca olarak antroponim (insan adları), toponim (yer adları) ve hidronim diye üç kısma ayrılır.

1.1.1. Antroponim

Antroponimika onomastiğın en geniş alanı olup lengüistik'te “İnsan Adları Hakkında Bilim” anlamına gelmektedir. Antroponimika insan adlarının türemesini, onların gelişmesini ve çağdaş durumunu öğrenmektedir. İnsanları çağırmak, onları birbirinden farklı kılmak için isimler ve değişik adlar meydana gelmiştir (Zelinskiy, 1889: 165; Ahundov, 1961: 576). Çağdaş antroponimik sistem şöyledir: İsim, soyadı ve baba adı. XVI. yüzyıl defterlerini incelediğimiz zaman bu sistemin ad ve baba adından ibare olduğunu görmekteyiz.

1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri kayıtlarında Ude Nahiyesi'nde vergi mükellefi olan 703 hane reisi var idi. Bu isimleri onomastik bakımından incelediğimiz zaman şu hususları görmekteyiz;

1. Günümüze kadar gelip ve şu anda da kullanılan isimler: Zurab, Bedirhan, Davit, Dimitri, Revaz, Amiran, Simon, Bidzina, Şirin, Yakup, Nurali, Giorgi, Mamuka, Nikoloz, Davit, Ali, İvane, Abesalam, Selman, Ramaz, Şeker (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

2. Unutulmuş ve günümüzde kullanılmayan isimler: Rosap, Batata, Yona, Amovan, Matata, Kuzan, Masur, Varzel, Hahuta, Asvatur, Yosap, Kanduya, Manase, Terakop, Yordan, Kaymaroz, Ğvinia, Gondora, Kirakos, Tsamala, Ağdgomel, Laşkara, Ağabeyson, Zosiya, Kaziya, Shadia (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

3. İki kelimenin birleşmesinden türeyen isimler: Devletyar, Pirali, Miraslan, Nuraziz, Şahveli, Piraziz, Mirveli, Elyazar, Gülsedep (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

4. “Gül” ve “şah” sözcükleri ile düzelenler: Gülsedep, Şahkubat, Varazgül (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

5. Defterde şahıs isimleri ile yanı sıra baba adları da verilmiştir. Örnek: Rosap Ömerşad oğlu, Pirali Usar oğlu, Varzel Gubad oğlu, Miraslan Gramton oğlu, Kuzan Asita oğlu, Barata Murad oğlu, Narinbeg Ağlam oğlu (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

6. Defterde bazen baba adları kullanılmayıp “onun kardeşi”, “onun oğlu”, “torunu” şeklindeki ifadeler kullanılmıştır: Papuna onun oğlu, Azara onun oğlu, Zakara onun oğlu, Devletyar onun kardeşi, Davit onun kardeşi, Matata'nın torunu, Demetre'nin torunu, Tevdore'nin torunu (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

7. Defterde yalnız ismi ile kaydedilen hane reisleri de vardır. Örnek: Gogita isimli, Elia isimli, Grigol isimli, İkinci Grigola isimli, Varzel isimli (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

8. XVI. yüzyılda soyadları kullanılmamaktaydı. Genelde baba adı “oğlu” sözcüğü ile birlikte kullanılıyordu. Ahıskalılarda daha sonralar İsme “-gil” eklemekle sülale bildiriliyordu. Ude köyündeki Mezingil, Baratgil, Bolacur köyündeki Medetgil, Pepinagil, Kayagil, Dersel köyündeki Heyrogil, Hacigil, Ecereligil vb.

Ude Nahiyesi'ndeki antroponimlerin Türk, Gürcü, Fars, Arap, İbrani, Rum-Yunan menşeli olduğu tespit edilmiştir (Bekadze, 2013A: 853-855).

1.1.2. Toponimler

Onomastik biliminin ikinci kolu olan toponimler onomastiğin en eski alanlarından olup yer isimlerinden bahseden bilim dalıdır. Ude Nahiyesi'nde 55 köy toponiminin olduğu bilinmektedir (Bekadze: 2013A: 856). Ude Nahiyesi ile ilgili defter kayıtlarındaki toponimleri fiziki coğrafi özelliklerine göre şöyle gruplaştırabiliriz;

1.1.2.1. Oykonomimler

Oykonim yunanca “oykos” (mesken), “onuma” (ad) olup toponimin bir çeşididir. Oykonim “şehir”, “kasaba”, “köy” tipli yerleşim birimlerini içine almaktadır (Podolskaya, 1988: 192). İlk ve orta çağlarda halkın yaşam tarzının bir parçası olan mezra, yayla, çiftlikleri de oykonim olarak değerlendirmek mümkündür.

1.1.2.1.1. Rabat Kale Oykonimleri

1.1.2.1.1.2. Ude Rabat Kalesi

Ude'nin fiziki özelliğini oluşturan en önemli yapısı onun kalesidir. Ude Kalesi, Ahıska ve Vale kaleleri gibi Anadolu'yu Kafkaslara birleştiren yol güzergahında yerleşmektedir. Bu kale 1578 yılında Osmanlı-Safevi Savaşı sonucu Osmanlı topraklarına katılmış ve Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi'nin merkezi haline gelmiştir. 1595 tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'ne göre Ude bağ ve bahçesi ile zengin olan bir yaşayış yeri olmuştur.

Ude'nin bağlı, bahçeli, gülistan bir yer olduğu 1944 sürgünü öncesi Ahıskalıların dilinden şöyle söylenmekte idi:

Oğrama Meydan'a, kokmuştur yeri,

Ondan da selemet geçesin, turna,

Ude Gülistan'dır, konasın, turna! (Cikia, 1958: 85).

Ahıska Sancağı'nda nahiye merkezi olan Ude çok eski bir yerleşim birimi olmakla 135 haneden ibarettir. 1595 tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'nde Ude “Karye-i Rabat Kale”, yani “Kale Rabat Köyü” köy tanımlanmaktadır. Bilindiği gibi, şehrin muhtelif tanımları vardır. Onlardan biri de yerleşim yerinin bir kalesinin bulunmasıdır (Weber, 2003: 105). Burada da kale olduğundan nüfusu az da olsa şehir gibi değerlendirebiliriz. İспенçe ve resm-i hınzır vergilerinden belli oluyor ki, nüfus genellikle gayrimüslimden ibarettir.

Ude'de 1870 nüfus sayımında 377 erkek ve 427 kadından ibaret 88 hane yaşıyordu. Ude'nin bir kale, bir cami, iki yıkık ortadoks kilise, bir okul ve bir değirmeni var idi (Zisserman, 1870: 19). 1886 nüfus sayımında ise hane sayısı 229 ve toplam nüfus 1498 kişi idi. Bunlardan 822 erkek ve 676 kadın idi (Svod Statisticheskikh Dannikh o naseleniye Zakavkazskogo Kraya, 1893).

1.1.2.1.2. Karye (Köy) Tipli Oykonimler

Nahiyeleri teşkil eden ve tahrir defterlerinde “karye” olarak bilinen köyler tüm çalışmaları tarım ve hayvancılık olan ve sınırları belli edilmiş yerleşim birimlerdir (İnalçık, 1987: XXVIII). Karye kasaba anlamında da kullanılmakta olup büyüklük bildiren sıfatla yan yana kullanılmadığı takdirde büyük bir şehir manasını bildirmezdi (Haig, 1967: 372).

Ude Nahiyesi'ndeki köy oykonimleri şunlardır: Meydan, Orçoşan-i Ulya ve Sufla, İrka, Bolacur, Tsise, Marel-i Sufla, Marel-i Ulya, Zanav-i Ulya, Zanav-i Veset, nam-i diğer tsin Zanav, Gomarod, Lelovan, Pareha-i Ulya, Aral, Gørze, Koraşen, Kaharet, Çorçan, Karatuban, Samkure,

Valison, Hona, Dunes, Dersel, Sairmiya, Çorçış, Sumuhtuban, Huro, Çopaşen, Avher, Mohe-i Ulya, Kehovan, Amha, Çançapur, Mlaşe, Zazalo, Zinze, Tsarabastuban, Kortahet, Zarta, Osidze, Tskulet, Avazana, Kvabicuvar, Hertvis, Satlel, Erema, Gorgamläşe, Mlaşe-i Kuçek, Arzne, Ğulebi, Gorgul, Kilise-i Zanav, Tazar, Kezavel, Smarza (Cikia, 1947: 50-81) köyleridir.

1.1.2.1.3. Mezra Tipli Oykonimler

Mezra Arapça kelime olup şu anlamları taşımaktadır: 1. Ekime elverişli tarla veya yer; 2. En küçük yerleşim birimi (Türkçe Sözlük, 1998: 1556). Ude Nahiyesi'nde ismi geçen mezralar şunlardır: Meşunet, Dahurila, Zaranzvel, Ahalşen ve Kord.

1.1.2.2. Ktematonimler

Ktematonim yunanca “ktematos” (eşya) ve “onuma” (ad) kelimelerinden oluşmuştur. Buraya cami, mescit, vakıflar, dükkan, değirmen, bezirhane vb dahildir (Bekadze, 2013: 860). Ude Nahiyesi'nde değirmen tipli ktematonim kayıt altına alınmıştır. Bu ktematonimlerin özel adı olmasa da onların sahibinin ve bulunduğu köylerin adı ile adlandırmak olur. Değirmen Tipli Ktematonimler şunlardır: Ude Rabat-ı Değirmeni, Meydan Köyü Değirmeni, Orçoşan Köyü Değirmeni, Pareha Köyü Değirmeni, Goraşen Köyü Değirmeni, Hona Köyü Değirmeni, Sairmiye Köyü Değirmeni, Çorçış Köyü Değirmeni, Huro Köyü Değirmeni, Mohe Köyü Değirmeni, Zanav Kilise Köyü Değirmeni, Aznaur Guraspa'nın Değirmeni.

Bezirhane Tipli Ktematonim: Bolacur Köyünde Gogiça'ya ait bezirhane.

1.1.2.3. Oronimler

Oronim yunanca “oros” (dağ) anlamında olup sıradağları, vadileri, tepeleri, çayırıları, tarlaları, bağları, bahçeleri vb içerir (Bekadze, 2013A: 860).

Çayır Oronimleri: Sabudaur, Zemo Çala Çayırıları (Ude'de), Elnur Uban Çayırı (Dunes'te), Kuhared (Kortohet'te), Masva (Kilise-i Zanav'da), Hasiye; **Tarla Oronimleri:** Hodabur Tarlası (Ude'de), Zaal Aznaur'un Tarlası (Meydan Köyünde), Gogata Tarlası, Bidzina'nın Zemin Tarlası, Hüseyin Zaim'in Tasarrufundaki Zemin, Aznaur Gabriel Givia'nın Zemini; **Bağ Oronimleri:** Ahalşen Bağ, Kakaur Bağ, Dedobar Bağ, Kodaraul, Dabları bağları (Ude'de); **Bahçe Oronimleri:** Meydan Köyü'ndeki Hahane isimli bahçe; **Çiftlik Oronimleri:** Ude Nahiyesi'nde Reraul isimli ve Hüseyin Zaim'in tasarrufundaki çiftlik kayıtları bulunmaktadır; **Yayla Oronimleri:** Tlil Yaylası defterde ayrı coğrafi birim olarak 6.000 akçe vergisi ile kayıt altına alınmıştır (Cikia, 1947: 79).

1.1.2.4. Urbanonimler

Urbanonim yunanca “urbanus” (şehir) ve “onuma” (ad) kelimelerinden oluşmuş mahalleleri, sokakları, meydanları vb içermektedir (Bekadze, 2013A: 862).

Ude Nahiyesi'nin İrka Köyü'nde Kukeb, Amha Köyü'nde Ğobiyet, Zinze Köyü'nde Utkusuban, Natenatuban ve Elkas, Avazana Köyü'nde Çerit, Zanav Kilise'si Köyü'nde Siskaskari mahallelerinin isimleri geçmektedir (Cikia, 1947: 50-81).

1.1.2.5. Fitonimler

Fitonimler onomastik birimlerden olup her türlü ağaç ve bitki adlarını içermektedir 1595 Tarihli Tahrir Defteri'ndeki hinta (buğday), şa'ır (arpa), çavdar, erzen (mısır) nohut, mercimek ve bakla birer fitonimlerdir (Bekadze, 2013A: 862).

1.1.3. Hidronimler

Hidronim doğada mevcut olan ve insanlar tarafından düzenlenen okyanus, nehir, göl, deniz, körfez, boğaz, kana, baraj, çağlayan gibi su kaynaklarını bildirir (Yatsenko, 1999). Hidronimlerle ilgili Ude Nahiyesi'nin Orçoşan Köyü'nden geçen nehrin kaydına rastlamaktayız. Nehrin ismi ise belli değildir.

2. Ude Nahiyesi'nin Sosyal Durumu

Osmanlı toplumunda en önemli kesim o zamanki adıyla “reaya” teşkil etmektedir. Reaya ekonomik hayatın tarım ve ziraata dayalı olan Osmanlı toplumunda üretimi elinde tutan, çeşitli vergileri vermekte yükümlü olarak devletin tüm hizmetlerini, savaş giderlerini, yöneticilerin masraflarını karşılayan bir sınıf idi.

1595 yılı tahrir defteri çok titizlikle hazırlansa da tam nüfus hakkında her hangi bir kayıta rastlamıyoruz. Ama vergi ödeyecek yaşa gelen şehirli, köylü, evli, bekâr, dul, göçebe her aile reisi adı ve babasının adı ile yazılmış ve “hane” olarak kabul edilmektedir. Hane deyimi Osmanlılarda nüfus ve vergi birimidir. Vergi için düzenlenen bu hane deyiminin kaç kişilik aile olduğu tartışılma konusudur (Göyünç, 1997: 552). Nüfus hesaplanmasında araştırmacılar genel olarak Ömer Lütfü Barkan'ın kabul ettiği “5 kat sayısı” ile çarparak toplam nüfusu bulmaktalar (Dalgacı, 2008: 27). Bazı araştırmacılar da hane karşılığı F. Braudel: 4, F. Sumer: 7 katsayısını, Bruce Mc. Gowan: 3,5-6 arasında katsayısını gösterebileceğini, Nejat Göyünç: 7 (Göyünç, 1979: 332), Andre Raymond ise Halep nüfusu ilgili araştırmasında hanede 8 kişinin olduğunu kabul etmiştir (Gül, 2009: 1036). Biz de Andre Raymond'un XVI-XVII. yüzyıl Halep nüfusu ile ilgili 8 katsayısını Ahıska Sancağı için uygun buluyoruz. Çünkü Ahıska Eyaleti sakinlerinin aile büyüklüğü 5-8 çocuk arasındadır. Bunu Osmanlı hâkimiyeti sonrası yapılan resmi 1870 (Zisserman, 1870: 1-34) ve 1886 (Svod Statisticheskikh Dannikh o naseleniye Zakavkazskogo Kraya, 1893) nüfus sayımlarında da görmektediriz. Resmi olan sayımlardaki nüfus ortalaması her hane için 8 kişi olan rakamı nüfus sayı hesaplamalarında kullanılmasını doğru bulmaktayız. Bu durumda: Nüfusu = hane x 8 şeklinde olur.

2.1. Ude Nahiyesi Nüfusu

Tapu defterlerinde gayrimüslimler “*an taife-i gebrân, taife-i gebranı ermeniyân, an taife-i narsan*” (Gül, 2009: 1044) kaydolanmasına rağmen Ahıska Sancağı'nda tahrir yapılırken aynen Müslümanlar gibi *veledi* tabiri kullanılmıştır. 1595 yılında Ude Nahiyesi halkı gayrimüslim idi.

2.1.1. Ude Rabat Kale Nüfusu

Nahiye merkezi olan Ude'de 135 hane olduğu görülmektedir. Resm-i ispenç ve resm-i hınzır vergi ödemelerinden şu görülüyor ki, nüfus genellikle gayrimüslimdir. Ayrıca burada piskopos yararına 2 akçelik ödenek bulunmaktadır. 135 haneyi 8 katsayı ile çarptığımızda yaklaşık nüfusun 1.080 kişi olduğunu görmektediriz. Bu rakam bile kent nüfus hesaplanmasında eksik sayılmaktadır. Çünkü tahrir defterlerinde kadı, asker, idari yöneticiler kayıta alınmamaktadır. Bu yüzden şehir nüfusu genelde tahrir defterlerindeki kadar fazladır. Kesin sayısı bilinmeyen yukarıdaki zümreler için nüfusun % 15'i kadar bir sayı eklenmektedir (Emecen, 1989: 57). Sayısı bilinmeyen zümreleri % 15 (162 kişi) eklediğimiz zaman Ude'nin kent olarak nüfusu 1242 kişiden ibarettir.

2.1.2. Kırsal Nüfus

Kırsal nüfus köy, mezra ve mahalledeki hane reislerinin sayını 8 katsayı ile çarparak bulabiliriz. Tahrir defterinde Ude Nahiyesi'nde Rabat Kale'nin hane sayısını nahiyenin toplam hane sayısından düşersek köylerdeki toplam hane sayısı 703-135= 568 haneden oluşmaktadır. Bunu da 8 katsayı ile çarptığımızda kırsal nüfusu bulmuş oluyoruz. Yani 568 x 8 =4544 kişi.

Ude Nahiyesi nüfusu nahiyede bulunan coğrafi birimlerin tümünden ibarettir. Şöyle ki;

Nahiye merkezi Ude Rabat Kale'nin nüfusu	: 1242 kişi,
Kırsal Nüfus	: 4544 kişi
Ude Nahiyesi'nin toplam nüfusu	: 5786 kişi.

2.2. Yerleştirme

Ude Nahiyesi Ahıska Sancağı'na bağlı olup nüfusu hakkında tam bilgi verilmemekte ve yalnız hane reislerinin isimleri ve baba adları yazılmaktadır. 17500 akçe ödeyen reayasız 5 köyün nüfusunun neden olmadığı hakkında elimizde tam bilgi bulunmamaktadır. Diğer bir Rabat Kale ve 55 köyde ise 568 hane bulunmakta idi. Ude Nahiyesi'nin tahririne Ude Rabat Kalesi ile başlanmış olup Zarta Köyü yakınlığında yerleşen Smazra köyü ile bitmiştir. Ude Nahiyesi tahririni incelediğimizde görüyoruz ki, burada hane reislerinin isim ve baba adları, onların ödedikleri ispençe, murahhasiya, bad-i heva, tarım ürünlerinin miktarları ve onların tahrir kıymetleri, hayvancılık, bostancılık, ve diğer ticari faaliyetlerden alınan vergilerin haricinde her hangi bir nüfus kaydı bulunmamaktadır.

2.3. Ude Nahiyesi'nde Vakıf Çalışmaları

Vakıf, kişinin malının bir kısmını hayır işleri için bağışlanmasıdır. Vakıf arazi gelirleri Osmanlı Devleti döneminde eğitim, sağlık, kültür ve bayındırlık gibi hizmetlere için kullanılırdı. Vakıflar devlet tarafından desteklenir ve daime devletin gözetiminde olurdu. Ude Nahiyesi merkezi Ude Rabat-ı Kale'de Mescid-i Şerif'te "Kur'an-ı Kerim-i Okuma Vakfı" faaliyet göstermekte idi (Cikia, 1947: 53). Kethüda Derviş Ağa'nın bağı, bahçesi, zemin tarlası, çayırı, Ude Kale'deki evler, Guraspa Aznaurun değirmeni şer'i mahkeme gereğince sahibine öşrü verildikten sonra geri kalan kısmı Ude Mescit i Şerif'te Kur'an okutanlara masraf olunması kararlaştırılmıştı. Ünlü gezgin Evliya Çelebi Ahıska'yı ziyaretinde Kethüda Derviş Ağa ile görüşmüş ve onun kerem sahibi er kişi olduğunu şöyle dile getirmiştir: "Kethüda.. Derviş Ağa ... Gürcü asıllı, kerem sahibi er kişi idi" (Dağlı&Karaman, 2008: 377).

Ude Rabat Kale'de Çıldır Mir-mirani Hızır Paşa'nın Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakf-ı için ayrılmış elli kilelik bir hisse çiftlik, otuz kilelik bir hisse çiftlik, 10 kilelik kenarları çeperli çayırı toprak sahiplerine öşrü ödendikten sonra geri kalan kısmı Ahıska'daki Cam-i Şerif'in masrafları için harcanması defter kayıtlarında bulunmaktadır (Cikia, 1947: 53).

3. XVI. Yüzyılda Ude Nahiyesi'nin Ekonomik Durumu

Yollar tarih boyunca şehirlerin ticari fonksiyonu ve önemini aksettiren önemli husus idi. Bu bakımdan XVI. yüzyılda Ude'den geçen yolları belirtmek çok önemlidir. Şöyle ki:

1. Ude'den sağ tarafa Ahıska ve Tarihi Cavahet yolu.
2. Ude'den sol tarafa giden yol Batum ve Karadeniz'e çıkış yolu.
3. Ude'den sağ tarafa Ahıska'nın kuzey istikametinde ise İpek Yolu'nun en önemli şehirleri olan Tiflis, Gence, Bakü, Kaşgar, Buhara, Samerkand yolu.

Görüldüğü gibi Ude Ahıska gibi stratejik önemle kalmayıp, aynı zamanda ticari bir yolun üzerinde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin her yerinde olduğu gibi Ude Nahiyesi'nde de tarım ve hayvancılık ekonominin temelini teşkil ediyordu. Ekincilik, bağcılık ve hayvancılık hem halkın başlıca meşguliyeti, hem de geçim kaynağı idi.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısına dikkat ettiğimizde çok gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Aynı durum Ude Nahiyesi'nde de söz konusudur. Bu dönemin ekonomik

yapısını daha iyi incelemek için gereken en önemli kaynak tapu-tahrir defterleridir. Biz de 1595 Tarihli “Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri ışığında Ude Nahiyesi’nin ekonomik yapısını incelediğimiz zaman şunu görüyoruz ki, nahiye XVI. yüzyılda tarım, hayvancılık ve bağcılığın yoğun yapıldığı bir yerdir.

3.1. Ude Nahiyesi’nde Toprağın Tasarruf Şekli ve Taksimatı

Osmanlı Devleti’nde toprak, miri, mülk ve vakıf olmak üzere üç ana bölümden oluşmakta idi. Miri arazinin rakabesi (kuru mülkiyeti) ve tasarruf hakkı doğrudan doğruya devlete ait idi (Cin ve Akgündüz, 1980: 255). Devlet bu toprakları kamu yararına işletebilir ve belli bir görev karşılığı şahıslara has, zeamet ve tımar olarak tevcih ederdi (Barkan, 1980: 253). Mülk ve Vakıf arazilerinin kuru mülkiyet hakkı ise vakıf ve mülk sahiplerine aitti. Bu durum Çıldır Eyaleti’nde de geçerli idi. 1595 Tarihli Tahrir Defteri kayıtlarında Ude Nahiyesi’nde toprağın taksimatı şöyledir;

Ude Rabat-ı Kale Köyü: 1. Çıldır Mir-Mirani Hızır Paşa’nın Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı için ayrılmış elli kilelik bir hisse çiftliği, otuz kilelik bir hisse çiftliği, on kilelik bir hisse etrafı çeperli çayırı. Vakıf tutanağı gereğince bu çiftliklerden toprağın sahibine öşrü ödendikten sonra geri kalan kısmı Ahıska Çami-i Şerif’in masrafları için harcanması uygun görülmüştü. 2. Ude Kalesi Mescit-i Şerif’te Kur’an-ı Kerim’in Okuma Vakfı bağ, bahçesi, zemin tarla ve çayırının toprak sahibine öşrü verildikten sonra, geri kalan kısmı adı geçen Mescit-i Şerif’te Kur’an okutanlara harcanması defterde kayıt olunmuştur. 3. Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki üç hisse Ahalşeni, bir hisse Kakaur, bir hisse Dedobar, bir hisse Kodaraul, bir hisse Dablari bağları, Ude Kalesi yanındaki iki hisse üzümlük, Hodabun isimli tarla iki hisse, Sadudaur isimli bir hisse çayır, Zemo Çala isimli meşhur çayırın bir hissesi (Cikia, 1947: 53);

Meydan Köyü: Zaal Aznaur’un otuz kilelik dört hisse zemin tarlası, bağlarının öşrü ödendikten sonra geri kalan kısmı Ahıska Cami-i Şerif giderleri için harcanması kayıt altına alınmıştır (Cikia, 1947: 54);

Orçoşan Köyü: Dergah-i Aliye Çavuşu Ali’nin tasarrufundaki Aznaur’nun bağı ve bahçesi (Cikia, 1947: 55);

İrka Köyü: a) Hüseyin’in tasarrufundaki Ahalşen isimli meşhur bağın iki hissesi ve bir hisse zemin tarla (Cikia, 1947: 55); b) Himmet Çavuş’un tasarrufundaki Aznaur Gogota’nın zemin tarlası (Cikia, 1947: 55);

Bolacur Köyü: Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki bir hisse çiftlik (Cikia, 1947: 56);

Aral Köyü: Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki bir hisse çiftlik (Cikia, 1947: 62);

Goraşen Köyü: Süleyman’ın tasarrufundaki Bidzina’nın zemini (Cikia, 1947: 62), Zaim Hüseyin Abdullah oğlu’nun tasarrufundaki iki hisse zemin tarla (Cikia, 1947: 63);

Kaharet Köyü Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki iki hisse zemin tarla (Cikia, 1947: 63);

Hona Köyü: Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki bir hisse çiftlik (Cikia, 1947: 66);

Huro Köyü: Hüseyin Zaim’in tasarrufundaki Rerarul isimli bir hisse çiftlik (Cikia, 1947: 70);

Gorgul Köyü: Hamza Sipahi’nin tasarrufundaki Aznaur Gabriel Givia oğlunun zemini ve çayırı (Cikia, 1947: 80).

Yukarıdaki taksimattan da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Ude Nahiyesi’nde Malikane-Divani Toprak Sistemi uygulamıştı. Bu sisteme göre toprağı tasarruf eden Şer’i mahkeme hükümleri gereğince belirlenmiş bir ödenek yapmakta idiler. Geri kalan kısmından ise diğer vergiler ödenmekte idi.

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gücü tarım ve hayvancılığa dayanmakta idi. Bu, Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi'nde de aynen görülmektedir. Ude Nahiyesi'nde çeşitli tarım ürünlerinden buğday, arpa, çavdar ve erzen (mısır), nohut ve mercimek de yetiştirilmekteydi. Nahiye de bağ, bahçe ve bostan tarımı da mevcut idi. Ude Nahiyesi'nden vergi olarak toplanan 432924 akçenin 339346 akçesi tarım ürünlerinden ve hayvancılıktan alınan vergiler teşkil etmekte idi. Bu da Ude Nahiyesi'nden alınan tüm verginin yaklaşık % 78'ini bulmaktadır.

3.2. Ude Nahiyesi'nde Yetiştirilen Hububat Çeşitleri

3.3.1. Şa'ir (Arpa)

Ude Nahiyesi'nde arpa tarım ürünlerinden ilk sırada bulunmakta olup daha çok hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Defterde arpa “şair” olarak adlandırılmaktadır. Arpa vergisinin miktarı 12440 kile, tahrir kıymeti ise 124400 akçedir. Kilenin Gürcistan Kanunnâmesi'nde miktarı gösterilmediğinden biz İstanbul kilesini baz almayı uygun buluyoruz. Zira o zamanlar İstanbul başkent idi ve çok yerde İstanbul kilesi ölçü olarak baz alınmakta idi. 1 kile 25,656 kg denk gelmekte idi (İnalcık, 2000: 444). Tahrir defteri bilgilerine göre arpanın bir kilesinin kıymeti 10 akçedir. Gürcistan Kanunnamesi'ne gereğince 1/5 vergi alındığına göre Ude Nahiyesi'ndeki üretim 62200 kile olmaktadır. Kişi başına arpa üretimi yaklaşık 11 kiledir. Kilesi 10 akçe olan arpanın bir kg fiyatı 0,39 akçedir.

3.3.2. Hınta (Buğday)

Ude Nahiyesi'nde buğday arpadan sonra ikinci sırada idi. Buğday geçim ekonomisinin temel gıda maddesi olup stratejik bir öneme sahipti (Ertürk, 2011: 524). Bu yüzden Ude Nahiyesi'nde bu ürünün üretimine çok önem verilmekte olup nahiyenin tüm köylerinde ve Rabat Kale topraklarında yetiştirilmekteydi. Defterde bu verginin ismi “hınta” olarak geçmektedir. Ude Nahiyesi'nden toplam 10550 kile buğday vergisi alınıyorduk (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84), bunun da tahrir değeri 126600 akçe idi (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Gürcistan Kanunnâmesi gereğince halktan 1/5 vergi alındığına göre toplam üretimin 52750 kile olduğunu görmekteyiz. Genel olarak kişi başına 9 kile buğday düşmektedir. Tahrir defterinden belli olduğuna göre 1 kile buğdayın fiyatı 12 akçedir. Bu durumda 1 kg buğdayın fiyatı 0.47 akçeye denk gelmektedir.

3.3.3. Çavdar

Buğday ve arpadan sonra üretim olarak üçüncü sırayı çavdar almaktadır. Çavdar serin yayla iklimini sever. Hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Çavdardan alınan vergi miktarı 1963 kile olup onun da tahrir kıymeti 19630 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Ude Nahiyesi'nde çavdarın üretimi 9815 kiledir. Kişi Başına üretim 1.7 kiledir. Çavdarın bir kilesinin fiyatı 10 akçedir.

3.3.4. Erzen

Ude Nahiyesi'nde üretimi yapılan bir diğer ürün de erzen başlığı altında vergi tahsil edilen mısırdır.

Buğdaygillerden olan mısır insan gıdası olarak kullanıldığı gibi hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı. Ahıskalılar mısıra “Lazut” derlerdi. Mısırın “lazut” olarak tanımlanması 1486 tarihli kayıtlarda Trabzon Sancağı'nda da rastlanmaktadır (Bostan, 2002: 490). Mısır anlamına gelen darı kelimesi günümüzde Azerbaycan resmi dilinde hala da kullanılmaktadır. Ude Nahiyesi'nde erzen vergisi 1552 kile olup bunun da tahrir kıymeti 15520 akçedir. Tahrir

kıymetinden de görüldüğü gibi erzen'in 1 kilesinin fiyatı 10 akçedir. Yani 1 kg erzen 0,39 akçeyi bulmaktadır. Erzenin üretim miktarı 2140 kiledir. Kişi başına üretim 0,7 kiledir.

Böylelikle, Ude Nahiyesi'nde kişi başına düşen üretim miktarı arpa 11 kile, buğday 9 kile, çavdar 1.7 kile, erzen 0,7 kile olmuştur.

4. Ude Nahiyesi'nde Hayvancılık ve Bunlarla İlgili Vergiler

4.1. Adet-ağnam

XVI. yüzyıl sonlarında zirai ürünlerden sonra en büyük gelir kaynağı hayvancılık idi. Ude Nahiyesi köylerinde meskun bulunan halk koyun, keçi beslemekte idi. Ahalisi gayrimüslim olan nahiyede domuzculuk da gelişmişti. Mufassal Defterde adet-i ağnam adı ile kaydolunan koyunculuk hayvancılıkta ilk sırada yer almakta idi. Ondandır alınan vergiye de adet-i ağnam denirdi. Bu vergi koyun ve keçiden Nisan-Mayıs aylarında alınırdı. Adet-i Ağnam vergisi merkez hazineye ait idi (Taşkın, 2013: 642). Gürcistan Kanunnamesi gereğince iki koyuna bir akçe (Akgündüz, 1994: 580) alınması kanunlaştırılmıştı. Ude Nahiyesi'nden toplam 12655 akçe ağnam (Cikia, 1947: 129-147) vergisi alınmaktaydı. Kanun gereğince iki koyuna ve iki koyunlu kuzuya bir akçe alındığından bu nahiyede toplam 25310 küçükbaş hayvan vardı. Nahiyede her hane ortalama 36 koyun yetiştirilmekte idi. Sancakta küçükbaş hayvancılıkla hem orda mukim ahali, hem de göçebeler uğraşırdı. Ude Nahiyesi'nin Valison Köyü 600 akçelik "adet-i ağnam" vergisiyle 1. sırada iken (Cikia, 1947: 66), Meydan Köyü 60 akçelik vergisiyle sonuncu yerdedir (Cikia, 1947: 54). Ude Rabat ve Gveli köylerinde ise koyunculuk yetiştirilmemektedir (Cikia, 1947: 52, 80).

4.2. Resm-i Hınzır

XVI. yüzyıl sonlarında Ude Nahiyesi'nde yaşayan hristiyanlar hınzır (domuz) beslemekteydi. Nahiyeden "resm-i hınzır" adı ile toplanan domuz vergisinin miktarı 8328 akçe idi (Cikia, 1947: 19-171). Kanunname'ye göre her domuzdan bir akçe alındığından nahiyedeki domuz sayısı 8328 baş olduğu kayıtlardan belli olmaktadır.

4.3. Arıcılık

Arıcılığın tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Arıların ürettiği bal, içinde olan vitaminlerle insanlar için tarih boyunca şifa niteliğinde olmuştur. Arıcılık kutsal sayılan bir meslek olmuş, arı ve arı ürünlerine bütün dinlerde itibar edilmiştir. Kur'an'da bu konuya dikkat çekilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in 16. suresi olan Nahl suresinin 68,69. ayetlerinde şöyle buyrulmaktadır: "Rabbin bal arısına vahyetti: "Dağlarda, ağaçlarda ve onların kurdukları çardaklarda kendine evler edin. Sonra meyvelerin tümünden ye, böylece Rabb'inin sana kolaylaştırdığı yollarda yürü-uçuver. Onların karınlarından türlü renklerde şerbetler çıkar, onda insanlar için bir şifa vardır. Şüphesiz düşünen bir topluluk için gerçekten bunda bir ayet vardır."

Gürcistan Vilâyeti Kanunnâmesi'ne göre "resm-i küvare öşr'i aselden bedel olarak her kovandan ikişer akçe alınır" şeklinde bal öşrünün kovan başına akçe olarak tahsil edildiği yazılmaktadır (Akgündüz, 1994: 580). Defterde Resm-i Küvare olarak vergi çeşidinin bulunması bu bölgede arıcılığın olması ve balcılık yapıldığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Çıldır, nam-i diğer Ahıska olan eyalette de arıcılığa önem verilmişti. Zaten Ahıska Sancağı'nın coğrafi konumu arıcılık için son derece uygun koşullara sahip idi. Ude Nahiyesi'nde Resm-i Küvare adı altında alınan verginin miktarı 8245 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

4.4. Resm-i Yonca ve Giyah, Resm-i Yaylak, Resm-i Yatak

Ude Nahiyesi'nde hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamak için çayırliklar ve yoncalıklar bulunuyordu. Hayvancılıkla ilgili vergilerden olan yonca ve giyah, yaylak ve yatak vergileri Ude

Nahiyesi'nden alınmakta idi. Bu nahiyeden alınan yonca ve giyah vergisi olarak 10615 akçe, yaylak vergisi olarak 5558 akçe, yatak vergisi olarak 55 akçe alınmakta idi.

Yaylak, köy halkının yaz mevsimini geçirmek için olan yerleridir. Resm-i yaylak dışarıdan gelen halkın hayvanlarının, özellikle koyunlarının kışlamasından alınan vergidir. Defterde bazen resm-i yaylak ve resm-i yatak olarak, bazen de ikisi bir arada vergilendirilmiştir. Ude Nahiyesi'nin Ude Rabat Kalesi ve Meydan köylerinde de bu vergi resm-i yaylak ve resm-i yatak adları altında ayrı ayrı olarak kaydedildiği halde, nahiyenin diğer köylerinde bu iki vergi çeşidi birlikte vergilendirilmiştir. Yaylak vergisi sürülerini başka bir tımar da ve miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ve konar-göçer raiyetten yılda bir defaya mahsus alınan vergidir. Gürcistan Kanunnâmesi'ne göre kışlayan her sürüden bir koyun alınması uygun görülmüştür (Akgündüz, 1994: 580). Sürü az olduğu zaman on koyuna bir akçe alınması kanun gereği olmuştur.

5. Ude Nahiyesi'nde Yetiştirilen Bakliyat

Araştırma kaynağımız olan tahrir defterine göre bakliyat türleri şunlardır: nohut, mercimek ve bakla. Bunların üretim miktarının az olmasına rağmen Ude Nahiyesi'nde yetiştirilmekte idi.

5.1. Nohut

Ude Nahiyesi'nde nohudun vergi miktarı 105 kile olup (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84), onun da tahrir değeri 3.150 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Bu da bir kile nohudun otuz akçe olduğunu göstermektedir. Nohut, Ude Nahiyesi'nin tahrir dökümü verilmiş Gorgul ve Kezaul köyleri hariç tümünde yetiştirilmekteydi.

6.2. Mercimek

Mercimeğin üretimi buğday ve arpaya göre çok azdır. Ude Nahiyesi'nde mercimeğin vergi miktarı 126 kile, onun tahrir kıymeti ise 2520 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Ude Nahiyesi'nde bir kile mercimeğin fiyatı yirmi akçe olarak belirlenmişti. Mercimek Ude Nahiyesi'nin tahrir dökümü verilmiş Gorgul ve Kezaul köyleri hariç tümünde yetiştirilmekteydi.

5.3. Bakla

Ude Nahiyesi'nde yetiştirilen 3. bakliyat türü bakladır. Bu nahiyeden bakladan alınan vergi miktarı 138 kile olup onun da tahrir kıymeti 2070 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). 1 kile baklanın fiyatı 15 akçedir. Bakla nahiyenin 34 köyünde yetiştirilmekte idi. Büyük Mlaşe, Zazalo, Zinze, Tsarabastuban, Kortahet, Zarta, Osize, Zakulet, Avazana, Kvabicubar, Gorgamlale, Küçük Mlaşe Arzne, Gveli, Gorgul, Zarzma Kilisesi ve Kezaul köylerinde bakla yetiştirilmeyordu.

6. Ude Nahiyesi'nde Bağcılık, Bosyancılık ve Şıra

1595 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Ude Nahiyesi'nde hububat ve bakliyat üretiminin yanında bağcılık ve meyveciliğin de önemli yeri vardı. Bağcılık ve meyvecilikle ilgili vergi çeşitleri resm-i meyve, ceviz, resm-i bostan ve şıra adı altında kayıt olunmuştur.

6.1. Meyve

Meyve, elma, armut ve diğer ürünlerin ortak adı şeklinde kullanılmış ve şu anda da kullanılmaktadır. Ude Nahiyesi'nden resm-i meyve adı altında 1.315 akçe vergi alınıyordu (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Nahiyede olan meyvelerin çeşit ve miktarları hakkında bilgi edinemiyoruz. Çünkü meyve öşrü kayıt olunurken yalnız verginin bedeli akçe olarak yazılmıştı.

6.2. Ceviz

Ude Nahiyesi'nden "ceviz" adı altında 5869 akçe vergi alınmakta idi. Cevizin bir kilesinin fiyatı yirmi akçe idi (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84).

6.3. Bostan

Defterde resm-i bostan adı altında hangi ürünlerin olduğu ayrıntılı yazılmamıştır. Bostanın aynı zamanda kavun-karpuzun ortak adı olduğunu bildiğimizden Ude Nahiyesi'nde bostan vergisi adı altında kavun, karpuz gibi ürünlerin olduğu muhakkaktır. Tahrir dökümünden de görüldüğü gibi Ude Nahiyesi'nden resm-i bostan adı altında 5869 akçe vergi alınıyordu.

6.4. Şıra

Budin ve Ahıska gibi ortodoks eyaletlerde şıra şarap anlamında kullanılmakta idi. Şıra üretimi Ahıska bölgesinde çok eskiden yapılmakta idi. Şarapçılığın tarihi 8000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bunun da Gürcistan'da olduğu bilinmektedir (Bekadze, 2013B: 93).

Şıra üzümünden alınır. Üzüm yetiştirme Ahıska Sancağı'nda en önemli ekin alanlarından biridir. Ahıska Sancağı yalnız Osmanlı Devleti'nde değil bütün dünyada yüksek alanda ve dağlık yerlerde üzüm yetiştirilen tek bir bölgedir. Ahıska Eyaleti'nde en kaliteli üzüm çeşitleri yetiştirilmekteydi.

Genelde üzüm bağları Kür, Posof ve Kvabliyan nehirlerinin Güney, Güney-Doğu ve Güney-Batı kısımlarında daha iyi yetişmekte idi. Buranın üzümlerinden alınan şıra Ahıska'nın Güney Nahiyesi'nde teraslar üzerinde yetiştirilen üzüm şirasından daha kaliteli idi.

Ude Nahiyesi'nden şıradan alınan vergi miktarı ağırlık olarak 470 men ve onun da tahrir değeri 3760 akçe idi (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Gürcistan coğrafyasında "menn" ağırlık ölçüsü olarak şıra ölçümlerinde kullanılmıştır (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Halil İnalıcık'a göre menn 12 okka, yani 15,388 kg olmak üzere ağır ve 6 okka, yani 7,694 kg olmak üzere hafif olarak ikiye ayrılır (İnalıcık, 2003: 248). Ayrıca bölgeye yakın olan Erzincan'da 1 men'in değeri 6,157 kg., Harput'ta 5.773 kg. ve Diyarbakır'da ise 5.067 kg. denk gelmekteydi (Walter, H. (1990: 26). "Defter-i Mufasssal Vilâyet-i Gürcistan" Tahrir Defteri vergi değerlerinden anlaşıldığı gibi 1 menn 8 akçedir (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Şarapçılık Gürcistan'da en eski tarihten mevcuttur. M.Ö. öncesi III. yüzyılda Gürcistan'da üzüm bağları mevcut idi (Evsstigneev, 1972: 87).

7. Ude Nahiyesi'nde Reayadan Alınan Şahsa Ait Vergiler

7.1. İспенçe Vergisi

1595 yılında Tahrir kayıtları yapılırken Ude Nahiyesi halkı gayrimüslim idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim nüfus 16. yüzyılın ortalarına kadar çift resmi vergilerini ödemekte idiler. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu statü değiştirilerek, çift resminin gayrimüslimler için karşılığı olarak ispençeyi ödemek kanunlaştırılmıştır (Acun, 2006: 75). Bu vergi Fatih zamanında fethedilen Sırbistan'da görülmüş olup Trakya ve Batı Anadolu'da çok az rastlanmıştır. Anadolu ve Arabistan'da ise görülmemekteydi. Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın fethinden sonra bu bölgelerde de ispençe vergisi alınmaktaydı (Taşkın, 2007: 637). Nüfusu gayrimüslim olan Ude Nahiyesi'nde de ispençe uygulanmaktaydı. İспенçe topraklı, topraksız, evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın, buluş çağına erişmiş, köylü göçebe, şehir ve kasabada oturan her gayrimüslim erkekten alınan örfi bir baş vergisidir (Barkan, 1988: 393).

Osmanlı fethettiği yerlerde ziraatı artırmak için reayaya maksimum kolaylık sağlanırdı. Ahıska Eyaleti taşlık ve verimsiz olduğundan tarımla uğraşan Hristiyan halktan ancak ispençe olarak 25 akçe alınırdı (Akgündüz, 1994: 578). Onlardan Gürcistan Kanunnamesi gereğince çift vergisi, dönüm vergisi ve yarım vergi alınmazdı. Ude Nahiyesi'nde tarım ve hayvancılıkla uğraşan 703 nefer hane reisinden toplam 17575 akçe ispençe vergisi alınmakta idi (Cikia, 1947: 50-81;

Cikia, 1941: 55-84). Bu vergi Macaristan'da "resm-i kapu" adlandırılmakta olup miktarı 50 akçe idi (Çoban, 2005: 61-84).

7.2. Bad-i Heva ve Resm-i Arus

1595 tarihli tahrir defterinde Bad-i Heva ve Resm-i Arus birlikte kaydolunmuştur. Ude Nahiyesi'nde Arızı vergilerden olan bad-i hava ve resm-i arus hep birlikte belirtilmişti. Şahsa ait vergi çeşitlerinden olan bad-i hava, giderlerinin bir kısmını sancakbeyi, diğer kısmını da tımar sahibi sipahi aldığı için bazen nısf-ı bad-i hava olarak kaydedilmiştir (Cikia, 1947: 69, 71, 76, 80).

Resm-i arus bad-i heva grubuna dahil vergilerdendir. Gürcistan Kanunnâmesi gereğince arusiye (gelin) vergisi beylerbeyi, sancakbeyi ve tımar sahipleri arazilerinde evlenen bakire kızlardan altmışar akçe, dul kadınlardan otuz akçe alınması uygun görülmüştü (Akgündüz, 1994: 580). Bakire kızın gelin vergisi babası kimin vergi mükellefi ise ona verilirdi. Dul hanımlar kimin toprağında yaşıyorsa vergisini ona veriyordu. Ama büyük tımar sahipleri, avcı kızları, kale muhafızları ve bekarların gelir vergisi padişaha kaydolunuyordu. Defterde bad-i heva ve resm-i arus adı altında Ude Nahiyesi'nden toplanan verginin miktarı 9988 akçedir (Cikia, 1947: 50-81).

7.3. Resm-i Tapu ve Deştbanı

Ude Nahiyesi'nde bu vergi çeşidi "Resm-i Tapu ve Deştbanı" olarak kayıt altına alınmış olup sancak beyi hassına aittir.

Resm-i Tapu şehir, köy ve mezarlarda yapılan evler için üzerinde olan toprağın öşrünü karşılamak amacıyla alınmakta idi. Bu da toprağın değerine göre tapu vergisi alınmakta idi. Genelde ürün vermeyen veya az ürün veren topraklarda evler yapıldı. Bu yüzden verginin az ödenmesini sağlıyordu. Ayrıca o bölge halkı verimli toprakları ancak ekin için kullanmaya özen gösteriyorlardı.

Deştbanı koruma, kır bekçisi anlamına gelmektedir. Deştbanının görevi ekinleri, bağ ve bahçeleri korumak idi.

Ude Nahiyesi'nde "Tapu ve Deştbanı" vergisi olarak 11203 akçe alınmakta idi. Bu vergi çeşidi sancak beyi hassına ait idi. Deştbanı vergisi önceleri zuhurata bağlı vergi olup daha sonralar düzenli vergilerden olmuştur (Yediyıldız, 1985: s. 122).

7.4. Resm-i Murahhasiye

Defter'de resm-i murahhasiye adı altında kayıt olan bu vergi çeşidi Ahıska Sancağı'nda kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerde, piskoposun yararına ödenen vergi idi. Halkın yükünü azaltmak amacı ile Defter-i Cedid-Hakani'de kaydolunduğu gibi bu verginin miktarı hane başına ikişer akçe (Akgündüz, 1994: 581) idi. Fazla alınması uygun görülüyordu. Ude Nahiyesi'nde murahhasiye vergisi olarak toplam 1176 akçe alınmakta idi.

8. Ude Nahiyesi'nde Zeğrek Üretimi

XVI. yüzyılda Ahıska Sancağı'nda sanayi bitkisi olarak kendir önemli yer tutmaktaydı. Kendir mutedil iklimde yetişmekte idi. Bu bitki Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında Samsun ve Ordu'da, Ege'de, Güneydoğu'da ve Doğu'da Artvin'de yetiştirildiği gibi (Gürçay, 1969: 11) Çıldır Eyaleti'nde de yetiştirilmekte idi. Onun tohumları % 40-45 yağ içermektedir. Bu yağ "Bezir yağı" olarak bilinmektedir. Ketenden yemeklik yağ alındığı gibi boyacılıkta kullanılan keten tohumu yağı da alınmakta idi (Güneş, 1994: 160). Yağı alındıktan sonra tohumların geri kalan atığı hayvan yemi olarak kullanılmakta idi. Tahrir defterinde bu verginin adı "zeğrek" olarak geçmektedir. Ude Nahiyesi'nde üretilen zeğrekten 305 kile vergi alınmakta idi ki, bunun da o zamanki tahrir değeri 3050 akçe idi (Cikia, 1947: 50-81; Cikia, 1941: 55-84). Zeğrekle ilgili tahrir dökümüne baktığımızda bir kile zeğreğin fiyatı on akçeye denk gelmektedir.

9. Ude Nahiyesi'nde Değirmencilik ve Bezirhane

XVI. yüzyıl sonlarında Ahıska Eyaleti'nde bulunan işletmelerin başında değirmenler geliyordu. Değirmenlerden alınan vergi Mufassal defterde “Resm-i Âsiyâb” olarak kaydedilmiş reayadan alınan vergiler içerisindeydi. Değirmenler çalışma süresine göre vergilendiriliyordu. Değirmen vergisi olarak her çalıştırılan değirmen için ayda 5 akçe alınır. Yani yıl boyu çalıştırılrsa 60 akçe, 6 ay çalıştırılrsa 30 akçe alınması uygun görülmüştü. Gürcistan Kanunnâmesi'nde değirmen vergisi için defterde kaydolunduğu kadar alınsın diye yazılmıştı. Yeni yapılan değirmenler de eski değirmenler kadar vergiye tabi idi. Ude Nahiyesi'nde 14 adet değirmen olduğu kayıtlardan belli olmaktadır. Bu değirmenlerden 3 adedi yıl boyu, 3 adedi 9 ay ve 8 adedi ise 6 ay çalışmakta idi. Nahiyede 1 adet harap değirmen vardı. Ude Nahiyesi'nden Âsiyâb vergisi olarak toplam 435 akçe vergi alınmakta idi.

Bezirhane iki kelimeden türetilmiştir: Bezir, yani keten tohumu (Sami, 2011: 224) ve Hane – ev veya yer demektir. Bezirhane Bezir yağı üretilen yer (Parlatır, 2011: 191) anlamına gelmektedir. Ude Nahiyesi'nde 1 adet bezirhane vardı. O da Bolacur köyünde Gogiça'nın mülkiyetinde idi (Cikia, 1947: 60). Eyalette Bezirhane vergisi olarak yıllık bir babdan 60 akçe alınmakta idi (Cikia, 1947: 60).

Sonuç

“XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi” konulu çalışmamızdan şu sonuçlara varıyoruz:

Ude Nahiyesi, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın önemli nahiyelerinden olup Osmanlı İdari Teşkilatı'na göre kurulmuş ve yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nde çok ilerlemiş hukuk düzeni vardı. Bu da Ahıska bölgesinden düzenli vergi toplanmasını sağlıyordu. Amerika'nın Princeton Üniversitesi Osmanlı Tarihi Hocası Prof. Heath Lowry'nin dediği gibi “Osmanlılar'ı 600 yıl ayakta tutan vergi sistemi ve adalet” olmuştur.

Osmanlı malîyesi sistemli bir yapıya sahipti. Bu sistem Ude Nahiyesi'nde uygulanmıştı. Nahiye ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Tarımı yapılan hububat hem gıda maddesi, hem de stratejik değere sahipti. Ayrıca nahiyede arıcılık, bağcılık, meyvecilik, hayvancılık, bostancılık da yapılmaktaydı.

1595 tarihli tahrir defterinde asıl amaç vergi çeşitleri, eyaletin sosyal hayatı hakkında bilgi vermek olsa da bu tahrir defteri onomastik bakımından zengin bilgilerle dolu olup dil, tarih ve coğrafya bilim adamları için değerli bir kaynaktır.

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin taşrasını oluşturan yerleşim birimlerinden bir olan Ahıska Sancağı Ude Nahiyesi gibi araştırılmalar Osmanlı taşra idaresini çeşitli yönleri ile aydınlatmaktadır.

Ude Nahiyesi hakkında “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri verilerine bakılarak yapılan bu incelemede hem Ahıska'nın, hem de Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl sonlarında diğer bölgelerinin sosyal ve ekonomik durumu hakkında fikir sahibi olunmaktadır.

KAYNAKÇA**Kitaplar**

- ABULADZE Sisana (1979). **Çıldır Vilayeti Caba Davtari 1694-1732 Yıllar**, Türkçe Metin Gürcüce Tercümesiyle, Tbilisi: "Metsniereba".
- ACUN Fatma (2006). **Karahisar-i Şarki ve Köylühisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)**. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- AHUNDO M. F. (1961). **Esärləri**. 3 cildde, II c, Bakı, Az.. SSR EA Basımevi.
- AKGÜNDÜZ Ahmet (1994). **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 7/I. Kitap, Kanuni Devri Kanunnameleri (IV); 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnameleri, VI. Bölüm: Gürcistan Eyaleti Kanunnameleri**.
- BARKAN Ömer Lütfü (1980). **"Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller; İmparatorluk Devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyeti**. Toplu Eserler I. İstanbul.
- BOSTAN Hanefi M. (2002). **"XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat"**, TTK Basımevi, Ankara.
- ÇIKİA Sergey (1947). **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**. I. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- ÇIKİA Sergey (1941). **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**. II. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- ÇIKİA Sergey (1958). **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**. III. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- CİN Halil ve AKGÜNDÜZ Ahmet (1980). **"Türk-İslam Hukuk tarihi"**, İstanbul.
- DAĞLI Yücel. & KARAMAN Seyit Ali (2008). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**. Hazırlayanlar: Yücel DAĞLI-Seyit Ali KARAMAN. 2. Cilt- 2. Kitap. YKY- İstanbul.
- EMECEN M. Feridun (1989). **XVI. Asırda Manisa Kazası**. Ankara, TTK Yayınları
- EVSTİGNEEV Genadi Mihayloviç, Livşits Yuri Aleksandroviç ve Singaevskiy Oleg Nikolaeviç (1972). **Taynı produktov pitaniya, "Pişevaya Promışlennost"** Yayınları, Moskova.
- HINZ Walter (1990). **İslamda Ölçü Sistemleri** (trc. Acar Sevim), İstanbul.
- İNALCIK Halil (1956). **"V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi"**, V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi (Salamanca, 12-15 Nisan). Ankara: TTK, s. 226.
- İNALCIK Halil (1987). **"Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid"**. TTK, Ankara.
- İNALCIK Halil (2000). **"Ağırlıklar ve Ölçüler"**. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt I: 1300-1600, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İNALCIK Halil (2003). **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600**, Çeviren Ruşen Sezer, İstanbul.
- KURAN-I KERİM**, Nahl Suresi, 68-69. Ayetler.
- MAX Weber (2003). **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, (Çeviren Musa Ceylan). İstanbul.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin (1985). **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, T.C. Kültür Yayınları, Ankara.

Sözlükler ve Ansiklopediler

- BARKAN Ömer Lütfü (1988). “Çiftlik”, İ. A., M. E. B. Basımevi, İstanbul.
- GÖYÜNÇ Nejat (1997). “Hane”. İslam Ansiklopedisi, C. XVI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- GÜRCÜ ANSİKLOPEDİSİ (Kartuli Sabçota Ensiklopedia) (1986), C. 10, s. 102.
- PARLATIR İsmail (2011). **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK. Yargı Yayınları, 4. Baskı.
- PODOLSKAYA Natalia Vladimirovna (1988). **Slovar Russkoy Onomasticheskoy Terminalogii**. Moskva: Akademi Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya. İzdatelstvo “Nauka”. ss. 552-553.
- SAKARTVELOS ADMINİSTRASİUL-TERRİTORİULİ ERTEULEBA** (Gürcistan İdari Bölgesel Birimleri).
- SAMİ Şemseddin (2011). **Kamus-i Türki (Latin Harfleriyle)**. İstanbul: İdeal Kültür Yayımcılık.
- SSDONZK** (1893), Svod Statisticheskikh Dannıkh o Naseleniya Zakavkazskogo Kraya, izvleçennıkh iz posemeynıkh spiskov 1886 g. Tipografii İ. Martirosyantsa- Tiflis, s. 66-68.
- TDK (**Türkçe Sözlük**), (1998). I-II. 9. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- YATSENKO Nikolay Yemlyanoviç (1999). **Tolkoviı Slovar Obçesevovedçeskikh Terminov**. Sankt Petersburg. "Llan" Basımevi.
- ZELİNSKİY Stepan Pavloviç (1889). **Obyasnitelny Slovar Tatarskikh, Gruzinskikh i Armyanskikh Slov**. Tiflis.
- ZİSSERMAN Karl Lvoviç (1870). **Sbornik Materialov dlya Opisanıya Tiflisskoy Gubernii**. Tiflis.

Dergiler

- BEKADZE Shota (2013A). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Kaynaklarında Ahıska Çevresi ile Bağlı Antroponim ve Toponimlerin Lengüstik Özellikleri”, **İnternational Symposium on Language and Communication: Exploring Novelties**, June 17-19, 2013. İzmir, Turkey, s. 851-864.
- BEKADZE Shota (2013B). "1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi / The Otskhe Region Of Ahıska Sanjak Of Childir Province İn 1595". **TURKISH STUDIES - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- ISSN 1308-2140**. Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.5595>. p. 81-98.
- ERTÜRK Volkan (2011). "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Ziaraî Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği / An Evaluation of Agricultural Structure and Peasants Subsistence in the XVI. Century Anatolia: Akşehir Case", **TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- ISSN 1308-2140**. Volume 6/4 Fall 2011, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2650>. p. 523-537.
- GÜL Abdülkadir (2009). "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı / The Demographic Structure of Antioch Town in XVI. Century", **TURKISH STUDIES - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or**

Turkic- ISSN 1308-2140 (Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı). Volume 4/3 Spring 2009. www.turkishstudies.net, DOI Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.715>. p. 1024-1066.

ÇOBAN Emir (2005). **Koğan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerinr.** OTAM. Sayı 17. s. 61-84.

GÜRÇAY Hikmet (1969). **“Urgan ve Urgancılık”**, TED. Sayı: XI, 1968. TTK Basımevi, Ankara, s. 11-21.

HAİĞ T. W., (1967). **“Karye”**, İA, C. IX. s. 372. İstanbul. MEB Yayınları.

TAŞKIN Ünal (2007). "1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili / Comparative OF Agricultural Incomes In Musul, Amed And Erzurum Sanjaks According To Kanunnames In The 1540 (H.947)", **TURKISH STUDIES -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- ISSN 1308-2140.** Volume 2/2 Fall 2013. [Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.97](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.97). p. 632-653.

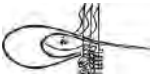
Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

DALGALI Fatih (2008). **45 NumaralıTapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi.** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

GÜNEŞ Ahmet (1994). **“XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Elektronik Kaynaklar

KRUAŞVİLİ Nato (2012). **“Sopel Udis Skola-ganatileba udzvelesi kera Samtskheşi”**. http://www.axaliganatileba.ge/index.php?module=multi&page=detals&multi_id=2&id=152adresinden 20 Aralık 2012 tarihinde alınmıştır.

FRANSIZ MİSYONERLER TARAFINDAN İSTANBUL VE LEVANT MİSYONUNUN OLUŞTURULMASI (PAPAZ J. BAPTİST PİOLET'NİN MEKTUBU) *

Haktan BİRSEL**

ÖZET

Misyonerlik, Hristiyan Katolik dünyası için her dönem önemli olmuştur. Bu nedenle illegal şekilde en zor şartlarda dahi yürütülmeye çalışılmıştır. 16. Yüzyıla girildiğinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya Osmanlı topraklarındaki Katolik toplulukların koruyuculuğu imtiyazı verilmiştir. Bu imtiyaz ile misyonerlik kurumsal bir yapı kazanmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren misyoner yayılma politikaları, İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı topraklarında Levant misyon görevleri ile yürütülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlık politikası Millet Sistemi farklı din ve kültür gruplarına kendi kültürlerini devam ettirme yönünde hoşgörü sağlamıştır. Bu sayede misyonerler rahat hareket edebilmişlerdir. Ayrıca gittikleri her yerde dayanışma oluşturabilecekleri Katolik topluluklar bulabilmişlerdir. 16. Yüzyıldan itibaren zaman içinde tecrübe kazanan misyonerler, kendilerini Osmanlı Levant topraklarında etkili kılacak alanlarda yetiştirmişlerdir. Örneğin onlar ilk misyon görevlerinden edindikleri tecrübelerle yerel dilleri öğrenmişler ve bu coğrafyada az bulunan mesleklerden olan doktorluk, ilaç imali gibi konularda eğitilmişler ve bu sıfatlar ile görev yerlerine gitmişlerdir.

Bu açıdan geniş Levant coğrafyasında yürütülen misyonerlik faaliyetleri, gelecek dönemlerde Batı emperyalizminin temel esaslarını oluşturması bakımından çok kritik bir öneme sahiptir. Bu bakımdan da misyonerlerin İstanbul'a gelmeleri ve burada teşkilatlanmaları çok önemlidir. Bu kapsamda Misyonerlerin İstanbul'a gelişleri, burada yerleşmeleri ve Levant misyonunu başlatmaları konusunda değerli bilgiler, bir Cizvit papaz-yazar olan Peder Piolet tarafından yazıya dökülmüş ve dönemsel olarak meydana gelen her türlü gelişmeler kaydedilmiştir. Özellikle Levant coğrafyasını temel olan misyon görevlerinin doğuşu, İstanbul'da yapılanması ve görevlerinin ortaya konulması ile Osmanlı toplumu ile başlangıç diyalogları mektupta işlenen ana konulardır.

Anahtar Kelimeler: Levant, Cizvit, Kapusin, Misyoner, İstanbul, Fransa.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Dış Politika Merkezi, El-mek: haktanbirsels@gmail.com

CREATION THE MISSION ISTANBUL AND LEVANT BY FRENCH MISSIONARIES

(LETTRE FROM PASTOR J. BAPTIST PIOLET)

ABSTRACT

The missionary, for Christian Catholic world has been significant for each period. Therefore, even in the most difficult conditions in the illegal way, the tried to execute is entered in the 16th century the territory of the Ottoman Empire Suleiman the magnificent to the Catholic communities in France by the patron has been given exclusivity. This has started to gain a concession with the missionary enterprise structure. From this period, including the missionary expansion policies, the territory of the Ottoman Empire in İstanbul's central Levant mission with tasks to be executed

The minority policy of the Ottoman Empire, people of different religions and cultural groups and their culture system of continuing in the direction of tolerance. In this way, the missionaries go forward to move. In addition, the Catholic communities everywhere tofrom the 16th century, the Ottoman Levant over time experience winning will make effective areas on the territory of the missionaries, Rised up themselves. For example, they first learned the local languages and with the acquired experience in the tasks of the Mission in this region are rare, they've been trained on issues such as medical, pharmaceutical production professions and adjectives with the stations. build solidarity founded.

In this respect, the wide missionary activities carried out in the Levant, the basic principles of Western imperialism to future periods is a very critical in terms of importance. In this regard, In this regard, it is very important to them to İstanbul and the missionaries here organizational. In this context, the missionaries came to İstanbul, where settlements and a Jesuit priest, valuable information about the initializations, Levantmisyonunu-author father Piolet by the written and recorded all kinds of developments that have occurred periodically. The birth of the Mission's tasks, especially in the Levant geography base in İstanbul the Ottoman society with the structure of tasks, starting with the dialogues will be processed in the main subjects.

Key Words: Levant, Jesuit, Missionary, Kapusin, Istanbul, France.

FRANSIZ MİSYONERLER TARAFINDAN İSTANBUL VE LEVANT MİSYONUNUN OLUŞTURULMASI

(PAPAZ J. BAPTİST PİOLET'NİN MEKTUBU)

GİRİŞ

Le Bon, *La Civilisation Des Arabes* (Arapların Medeniyeti) isimli eserinde nihai hedefi kutsal Kudüs'ün ele geçirilmesi olarak ortaya konulan Haçlı Seferleri'nin, insan, ekonomi ve siyasi açılardan Avrupa'ya çok zararlar verdiğini, buna mukabil bu seferlerden hiçbir kazanç elde edilemediğini belirtmektedir.¹ Bu doğru ve önemli bir değerlendirmedir. Fakat diğer yandan ortada başka bir kazancın olduğu da su götürmez bir gerçektir. Bu kazanç, Hristiyan dünyasının kolayca adım atmadığı Doğu dünyasının toprakları hakkında toplanan bilgiler ve bu süreç zarfında elde edilen tecrübelerdir.

Bu bilgiler sayesinde Papalık tarafından Katolik dünyası, doğu topraklarına el atabilmek için yeni bir politika geliştirmiştir. "Misyoner Yayılma Stratejisi" olarak isimlendirilebilecek bu politika, gerçek anlamda İstanbul'un fethinden sonra kurumsal bir yapı kazanarak yayılan, İmparatorluğa ve Doğu dünyasının en önemli gücüne dönüşen Osmanlı İmparatorluğu topraklarında çok etkili olmuştur.² Batı Katolik dünyası, misyonerlik stratejisini genel olarak Fransa üzerinden şekillendirmiştir. Bunun en önemli sebebi de, Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa Kralları arasındaki dostluğun onlara kazandırdığı, Osmanlı topraklarında yaşayan önce Katoliklerin daha sonra da bütün Hristiyanların koruyuculuğu ile ilgili imtiyazlardır. Bu sayede Katolik Fransız misyonerler bir kısım zorluklarla karşılaşsalar da hem Osmanlı topraklarında, hem de Osmanlı sınırlarının dışında çok önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.³

Buna mukabil, Fransız misyonerlerin nasıl Osmanlı topraklarına geldikleri, bu topraklarda nasıl bir kalıcı sistem yerleştirebildikleri konusu çok önemlidir ve özenle incelenme ihtiyacına haizdir. Bu kapsamda Fransız misyonerlerinin öncelikle İstanbul'da merkezileşmeleri ve buradan Osmanlı topraklarına yayılarak faaliyette bulunmalarının Osmanlı toplumuna olumlu ve olumsuz katkıları olup olmadığı konusu bu makalede incelenmesi düşünülmüştür. Makale üç bölüm halinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde Misyonerliğin Yayılması, üzerine bir inceleme yapılmış, İkinci bölümde Osmanlı Millet Sistemi'nin esasları, Üçüncü bölümde ise İstanbul misyonunun kurucusu olan Peder J. Baptist'in anılarının tercümesi ortaya konulmuş ve çalışmadan elde edilen sonuçlar sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Misyonerlik Yayılma Stratejisi

16. yüzyıla ait Fransız arşiv belgeleri incelendiğinde misyonerlik stratejisinin Papalık ve Fransa tarafından altı ayrı coğrafyaya göre şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Bu alanlar; Levant, Amerika, Hindistan, Uzak Doğu, Çin ve Okyanusya'dır. Bu görev alanları içinde gelecek dönemlerdeki emperyalizm ve sömürgecilik mücadelesinde en kritik rolü oynayacak olan görev alanı da Levant'tır.⁴ Çünkü Fransa tarafından alınan imtiyazlar ile misyonerler İstanbul'a gelmişler ve ilerleyen dönemlerde de Boğazlar üzerinden Ege ve Akdeniz'e seyahatler yapabilmişler ve deniz yolu üzerinden iletişimi başarı ile yürütebilmişlerdir. Ayrıca İstanbul'dan güneye doğru Haçlı

¹ Gustave le Bon, *La Civilisation Des Arabes*, Editions de la Fontaine au Roy, Paris, 1996, s. 100.

² Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel (2009), s. 171.

³ Yahya Bağcı, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Vol. 3/4 Yaz 2008, s. 183.

⁴ M. L. Aimé-Martin, *Lettres edifiantes et Curieuses: Conservant L'Asie, L'Amerique, L'Afrique*, (Toma-I), *Auguste Desres Imprimeur-Editeur*, Paris, 1837, s. IX, XII, 1-4.

seferleri güzergâhı takip edilerek Levant coğrafyasında Kudüs'e, Nil nehrine ve Mısır'a ulaşma imkânı kolay olmuştur. Levant misyonunun görev alanı bu nedenle oldukça geniş ve mücadele doğası değişkendir ve çok önemli gelişmelere ev sahibi yapmıştır. Levant misyon görev alanı aşağıdaki çizelgede sunulmuştur.

Tablo-1: Levant Görev Alanları⁵

1	Yunan misyon alanı	1.Mora Yarımadası, Yunanistan, Türkiye'nin Avrupa toprakları, Güney Ege Adaları, Güney Rusya, Anadolu'nun Rus sınır bölgeleri. 2.Yunanistan, Ege adaları ve Kıbrıs hattı.
2	Marunit misyon alanı	Suriye, Lübnan, Lübnan doğusundan Antakya limanına kadar olan bölge.
3	Suriye misyon alanı	Suriye, Irak ve Irak güneyinde Arap toprakları.
4	Keldan misyon alanı	Mezopotamya, Irak, Doğu Anadolu (Kürdistan olarak isimlendirilmiştir), Batı İran, Basra, Diyarbakır, Mardin.
5	Kopt misyon alanı	Nil Nehri boyunca uzanan Mısır ve Mısır'da yaşayan bütün gayrimüslimler.
6	Ermeni misyon alanı	Ermenistan, Gürcistan, Güneydoğu Anadolu.

Aşağıda sunulan tabloda ve haritada görüleceği gibi, misyonerlerin çalışma alanlarındaki faaliyetleri, Papalık tarafından alınan bir dizi tedbirler çerçevesinde yürütülmüştür. Papalık, Levant misyon alanında 12 Patrik görevlendirmiştir. İletişim bakımından bu patrikler, Papalığa karşı misyoner çalışmalarından direk sorumlu olan İstanbul Patrikhanesine bağlanmıştır. Papalık bu şekilde bir tür hiyerarşik sistem oluşturmuştur.

Tablo-2: Patrikler ve görev alanları

1	İstanbul Patriği	İstanbul'dan Trabzon'a kadar uzanan bölge ile Balkanlar'dan direk sorumlu.
2	İzmir Patriği	Anadolu'nun Ege kıyıları ile Güneyi ve Güney ege adaları.
3	Lübnan, Antura Patriği	Arabistan, Suriye ve Nil Nehrine kadar uzanan bölge.
4	Filiba Patriği	Orta ve Doğu Balkanlar ile Bulgaristan.
5	Atina Patriği	Yunanistan, Napoli, Navarin.
6	Naxie (Ege Adası) Patriği	Ege ve Batı Akdeniz'deki adalar.
7	Bağdat Patriği	Irak, Suriye, Güneydoğu Anadolu.
8	Venedik, Lizbon, Madrid Patriklikleri	Kendi şehirlerinde
12	Görev alanı verilmeyen fakat İspanya'da bulunan iki patrik.	Madrid'te

Yukarıdaki çizelge ve haritada görüldüğü şekilde misyonerler Levant yayılma bölgesinde görev yapmaya başlamışlardır. Onların ilk durağı sürekli olarak İstanbul olmuş, Pera ve Galata'da

⁵ Aimé-Martin, *a.g.e.*, s. 2-3.

konuslanmış olan Fransız elçiliğinde ve Katolik patrikhanesinde görevli olan kişiler tarafından karşılanmış ve görev yerlerine yönlendirilmişlerdir. 16. Yüzyılın ortasına denk gelen dönemde Fransız Katolik Jesuit (Cizvit) ve Kapouçine (Kapusen) misyonerler ile misyonerlik görevleri başlamıştır.⁶ İlerleyen dönemlerde Papalık, misyonerlik kolunu biraz daha genişleterek Avusturya kökenli bir Katolik inanç grubu olan Lazaristleri kullanmaya başlamıştır. Lazaristler Saint Vincent de Paule organizasyonuna bağlıdır ve İstanbul, Selanik, İzmir, Şam, Halep, Lübnan, gibi Levant coğrafyasında 14 ayrı bölgede çalışmalar yapmışlardır. Onlar ayrıca dönemsel olarak İstanbul Patrikhanesine de önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Bu kapsamda bu grubun iki merkezi vardır. Bunlardan ilki İstanbul'da Galata'dır, diğeri ise Tripoli Lazarist patrikliğidir.⁷

Misyonerler görev alanlarında çalışmaları ve gözlemleri ile ilgili sürekli olarak not tutmuşlar ve bunları mektuplara dönüştürerek bir tür rapor şeklinde Papalığa ve Fransa Dışişleri bakanlığına kadar göndermişlerdir. Böylece Batı dünyası, adım atmakta zorlandıkları yerler hakkında önemli bilgiler elde etmişler ve misyonerlerin görevleri ile ilgili önerilerine göre gerekli tedbirleri almışlardır.⁸ Örneğin misyonerler Müslüman toplumun içinde kendilerine saygın bir yer edinmeleri ve kendi dini öğretilerini kısıtlama ile karşılaşmadan yayabilmeleri için, doğu topraklarında az bulunan eczacılık, doktorluk, mühendislik gibi mesleklere haiz kılınarak gönderilmeleri, bütün imkânları zorlayarak okul, hastane ve bakım haneler açmaları⁹, görev alanlarına gitmeden önce yerel dilleri öğrenmeleri gibi kritik hususlar, misyonerlerin tecrübelerini ve karşılaştıkları zorlukları anlattıkları mektuplar sayesinde öğrenilmiştir.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Politikası (Osmanlı Millet Politikası)

Misyonerlerin bu şekilde rahatça hareket edebilmelerinin en önemli sebebi, Osmanlı yönetiminin kurumsal olarak uyguladığı azınlık politikası olan “*Osmanlı Millet Sistemi*” dir. Bu çerçevede misyoner çalışmalarını daha iyi anlayabilmek için Osmanlı Millet Sistemi'nin bazı özelliklerini ortaya koymak gerekmektedir. Bu politika öncelikle Hazreti Muhammed'in Medine'ye geldiğinde, bu şehirde yaşayan gayrimüslimler ile yaptığı antlaşma olan “*Medine Vesikası*”nı kendine temel almaktadır.¹¹ Vesika özellikle Müslümanların yayılmasına ve yayıldıkça farklı kültür ve din gruplarına hoşgörü göstererek onların din değiştirmelerine ve topraklarını terk etmeyerek Müslümanlar ile bir arada barış içinde yaşamalarına imkân vermesi bakımından çok önemlidir. Le Bon bu konuda; “*onlar o kadar hoşgörüye sahiplerdi ki, Müslüman olmayan bir kadını köle olarak aldıklarında diğerlerinden ayırmıyorlar, bu kadınlardan olan çocukları dahi, Müslüman kadından sahip oldukları çocuklar ile aynı haklara sahip olabiliyordu. Bu nedenle Doğu dünyasının çok yerinde siyasi ve askeri alanlarda üst seviyelere çıkmış köle evlatlarını görebilmek mümkündü*” demektedir.¹² Osmanlı da aynı yolu takip etmiştir. İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet, 15. Yüzyılda dünyanın en büyük şehrinin ıssızlaşmaması için gayrimüslimlerin dini liderlerine kültürel

⁶ Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katoliklerdir. Fransız olan bu misyonerler İstanbul'daki yabancı ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelirler ve dini kurumlarının yanında okullarını da kurarlar. Cizvitlerle başlayan bu faaliyetler Katolikliğin diğer tarikatları olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de gelmesiyle devam eder. Sezer, a.g.e., s. 174., Anadolu topraklarında 1583 yılından itibaren faaliyet yürütmeye başlayan Cizvitler, tarikatlarının 1773 yılında Papa XIV. Clement tarafından lağvedilmesine kadar, Rumlar ve Ermeniler arasından 190 yıl süreyle çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Mustafa Yiğitoğlu, “Geçmişten Günümüze Anadolu'da Müslüman Hristiyan Münasebetleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* II, 2012, s. 106.

⁷ Aimé-Martin, a.g.e., s. XII.

⁸ Jean Daniélou, “Kilise de Misyoner Düşüncesi”, Çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, Sayı. 1, s. 103.

⁹ Bayram Küçüköğlu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, IQ Yayınları, 2005, İstanbul, s. 362.

¹⁰ M. Metin Hülagu, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Journal of Islamic Research*, Vol. 20/4, 2007, s. 429-450.

¹¹ Belkıs Konan, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1, 2008, s. 149.

¹² Le Bon, a.g.e., s. 460.

yönetim fermanları vermiştir. Bu karar oldukça başarılı olmuş ve Osmanlı devlet ekonomisine büyük faydalar sağlamıştır. İlerleyen dönemlerde de bunu uygulamaya devam etmiş ve örneğin Bosna-Hersek'i fethettiğinde bir ferman yayınlayarak, Balkanlarda yaşayan gayrimüslimlerin kültürel ve dini haklarını kendi güvencesi altına almıştır. Ardından gelen diğer padişahlar da aynı politikayı yürütmüşlerdir.¹³

Bir diğer özellik de, Osmanlı yönetimin gayrimüslimlere bakış açısı ile ilgilidir. Gayrimüslimler tersane işleri gibi aktif olmayan askeri alanlar haricinde çalıştırılmamıştır. Genişleme döneminde savaşan grup sadece Osmanlı Müslümanlarıdır. Gayrimüslimler ise genellikle ticaret, tıp, ilaç imali vb. işlerle uğraştırılmıştır. Bu dağılım, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme döneminde etkili olmuştur. Çünkü savaşa giden Osmanlılar her seferinde zenginleşerek dönmüşlerdir. Fakat duraklama döneminden itibaren seferler azalmış, yapılan seferler de başarısızlıkla sonuçlanmaya başlamıştır. Bu durum, ekonomik düzeni Müslüman toplumun aleyhine olacak şekilde değiştirmiştir. Osmanlı Müslüman tebaası fakirleşirken, sürekli olarak ticaret yapan Osmanlı Gayrimüslim tebaa zenginleşmiştir. Buna karşın sadece basit bir korunma vergisi olan Cizye ödemişlerdir.¹⁴

Çok kültürlü bir yaşam Osmanlı hoşgörüsü altında başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Fakat bu politika sayesinde gayrimüslimler, hem Osmanlı koruması altında olmanın kendilerine sağladığı güvence, hem de, kendi kültürlerini yaşatabilmeleri adına çok önemli kazançlar sağlamışlardır. Öncelikle zenginleşmişler ve sayıca mevcudiyetlerini koruyabilmişlerdir.¹⁵ Karpat'a göre, 19. Yüzyılın sonlarına doğru iptidai usullerle ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayıma göre İmparatorluk genel nüfusu 18.000.000 civarındayken, Yahudi toplumu hariç olmak üzere Gayrimüslimlerin (Hristiyan Ortodoks ve Katolikler) bu toplam nüfus içindeki oranları %22'ye kadar ulaşmıştır.¹⁶ Dolayısı ile bazı şekilsel kısıtlamalar olsa da bu politika Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların kültürel varlıklarını korumalarına büyük bir imkân sağlamıştır. Bu sayede misyoner faaliyetleri de etkili olarak yürütülmüştür ve misyonerler Osmanlı topraklarının her bölgesinde direk olarak irtibat kurabilecekleri bir topluluk bulabilmiş ve çalışmalarına bahane oluşturabilecek bir kiliseye rastlamışlardır.

Bu kapsamda Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcını teşkil eden İstanbul'a geliş ve burada kalıcı bir varlığın teşkil edilmesi konusu çok önemlidir. Bu konuya ilişkin olarak ayrıntılar ve İstanbul'da teşkil edilen misyoner patrikliğinin Levant misyonunu organize edilişi ile ilgili değerli bilgiler yine Fransız arşiv belgelerinde yer alan mektuplarda ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Bu maksatla İstanbul misyonunu başlatan Cizvit misyonerler tarafından kaleme alınan İstanbul'daki misyoner faaliyetlerini açıklayan mektup tercüme edilerek aşağıda sunulmuştur. Bu çalışma ile hedeflenen husus, Osmanlı topraklarındaki misyonerlerin faaliyetlerinin başlama döneminin aydınlatılmasıdır.

PAPAZ JEAN BAPDİST PİOLET'NİN İSTANBUL MİSYONUNU AÇIKLAYAN MEKTUBUNUN TERCÜMESİ¹⁷

Fransız kralı birinci François, Sultan'dan yabancı elçilik hakkı alan Kralların içinde ilkidir. 1539 yılında Jean de La Forest tarafından ilk imtiyaz teslim alınmış ve bu imtiyaz

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY Yayınları, 2009, İstanbul, s. 149.

¹⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı. 24, 2001, s. 324.

¹⁵ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Yayınları, 2007, İstanbul, s. 177.

¹⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, Ankara, s. 168.

¹⁷ J. Baptist Piolet, *Les Missions (Catholique Française): La France En Dehors (Au XIX Siècle), (Tome-I, Mission d'Orient)*, Armond Colin Librairie, 1900, Paris, s. 59-81.

antlaşması 1569'da Claud de la Bourg tarafından yenilenmiştir.¹⁸ Bu tarihten itibaren de Fransızların Sultan'ın topraklarındaki dini faaliyetleri, elçilik ve Sultan'ın koruması altında başlatılmıştır. Bu görevin en önemli özelliği, Sultan'ın topraklarında yaşayan yerli Hristiyanların anlaşmalara uygun olarak dini örgütlenmelerinin sağlanmasıydı. Bu misyon dini emri yerine getirmeye çalışan iki grup tarafından canlandırıldı. Bunlardan ilki "jesuites (Cizvit), diğeri de Capucins (Kapusin) inanç gruplarıydı. Cizvit misyonerliği alınan imtiyazlar sayesinde J  suites (Cizvit) tarikatının kurucusu olan "Saint Ignace de Loyala"   nderliğinde kuruldu. Bundan 35 yıl sonra bu görevi devralan Saint François Navier ile doğunun en ucuna kadar çok hızlı ve gurur verici bir büyüme gerçekleştirdi ve Orta Doğu'da yaşayan Hristiyanları ve onların yaşam alanlarını da görev alanı ile ilişkilendirerek silinemez bir etki yaratmayı başardı.

Diğer grup olan Kapusinler de 1535 de İsa'nın gerçek temsilcisi olduklarına inanan genç ve inançlı Fransızların bir kolu olarak teşkilatlandı. Kapusinlerin faaliyetleri gayretli Hristiyanlar arasında Protestanlığın güçlenmesine kadar önemli bir gelişim gösterdi. Fakat bu inanç yapılaşması değişik yolları takip eden çok sayıda kiliselerin kurulmasına ve zıtlaşmalarına yol açtı ve bu yüzden sayıları binleri bulan Hristiyanlar birbirlerine düşman olacak şekilde karşı karşıya kaldılar. Bu gelişmeler çok önemliydi ve bu nedenle de Hristiyanlığın gerçek temsilcisi olan Papalığın müdahale etmesi gerekti. Bunun yanında Fransa'da Cizvitler, inançlarını yaymak ve taraftar toplamak için okullar a tılar, Kapusinler ise daha çok insanlarla diyaloga girmeyi ve onlara gitmeyi seçerek daha sosyal bir çaba sergilemeye yöneldiler. Onlar bu anlamda iki yol oluşturdular. İlki Hristiyan okulların ilk sınıflarındaki gençlere vaazlar vererek onları etkilemekti, diğeri ise Hristiyanların kiliseye bağlılıklarının artmasının sağlanması için köşk gruplar halinde dolaşmak ve onlara vaazlar vermektir. Kapusinler iyi ve   alışkan işçilerdi. Bu nedenle İstanbul'daki Fransız konsolosu bunları insanlarımızın daha fazla vatansever ve inançlı olmaları için kendi bünyesinde memur olarak kullandı. Bu da Kapusinlere kısıtlı da olsa siyasi avantaj sağladı.

Fransız Misyonerlerin İstanbul'a Gelmeleri

Fransız Cizvit misyonerlerin görevleri 1583 yılının kasım ayında 5 cizvit papaz ve 2   ğrencinin İstanbul'a çıkması ile başladı. Fransız, İtalyan ve Yunan uyruklu Cizvit misyonerlerini Fransız konsolosu karşıladı, iki gün kendi evinde misafir ettikten sonra da onları Galata'daki eski Saint- Benoit manastırına yerleştirdi. Bu manastır iki yüzyıl önce Cenevizliler tarafından inşa edilmişti. Burası İstanbul'un fethinden üç yıl sonra gerçek sahipleri tarafından terk edilmişti. Boş olan bina Fransa'nın isteği   zerine Sultan Süleyman tarafından verilmişti. Gelen misyonerler manastıra yerleşmelerinin ardından burası Cizvitlerin merkezi olarak düzenlenmeye başlandı. Misyonerler kısa sürede manastırı çarpıcı bir hale getirdiler, kendilerini çevredekilere karşı övmeye başladılar, burasını bir okula dönüştürdüler ve gerçek dinden sapmış olan ailelere ve onların çocuklarına eğitim vermeye başladılar. Bu manastırda Cizvit   ğreticiler görevlerini iki başlığa ayırdılar. İlk gruptakiler İstanbul'daki Hristiyanların eğitilmesine ve yakın çevrede etkili olmaya, ikinci gruptakiler de eski doğu Roma topraklarında kalan Hristiyanlara ulaşmaya yöneldiler. Bu kapsamda ikinci görev daha   ne çıktı ve kısa sürede bir aç oluşturuldu ve doğudaki Hristiyanların şefleri manastırda düzenlenen toplantılara ve görüşmelere katılmaya başladılar. Bu görüşmelerde Osmanlı topraklarındaki diğer yerler ve Hristiyan merkezleri tartışıldı ve tespitlerde bulundu. Bu anlamda eski dini merkez olan Efes ve civarı ile Hatay (Antioche) ve İşkenderun (Alexandrette) Patriklikleri   ne   ıktı. Ayrıca Papa XIII. Gregoire'a mektup yazılarak bu topraklarda gerçek Hristiyanlığı yaymak için çalışıldığının kanıtını göstermek maksadıyla, İstanbul'daki Cizvit inanç adamları, Ermeni, Hırvat, ve Arnavutluk Kiliselerinin mensupları ile Roma'ya gelmek istediklerini belirttiler. Bu arada çalışmalar güçlenmeye devam etti. 1586 yılı

¹⁸ Jean-Louis Bacqu  -Grammont, "Kanuni Sultan Süleyman'ın I. François'ya İki Mektubu",   ev. Refet Yinanç, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 8, Sayı. 14, 1963, s. 98.

içinde Hristiyan topluma yeni üyelerin katılmasına yönelik faaliyetler uygulamaya konulması esnasında İstanbul'da baş gösteren veba salgını neticesinde Misyonerler ve takipçileri çok önemli zayıflatlar verdi ve bütün çalışmalar çöktü.

Bu olayın ardından Papa VI. Quin, dikkatini Kapusin misyonerlerin üzerine yöneltti. Böylece Papanın seçimi sayesinde Saint François'yı takip eden Kapusin inanç insanları ve takipçileri olan aileler koruma altına girdi. Kapusinler için bu destek önemli bir gelişme olarak görüldü ve doğuya yayılma hedefi uygulamaya konuldu, fakat bu görevin icrası konusunda Fransız kralından gerekli destek sağlanamadı. Bunun üzerine İstanbul'u kendilerine merkez edinen Kapusin rahipler Mısır'a yöneldiler ve burada yeni bir merkez edinmeye çalıştılar, fakat bu misyon başarısız oldu ve kısa bir süre içinde bu büyük amaçları hedefleyen ekip, görevin başarısını göremeden öldü.

Bu arada Kapusinlere cesaret veren önemli bir kişi olan Peder Joseph de Léonisse'den bahsetmek gerekmektedir. Peder, görevine başladıktan sonra Sultan ile görüşmek ve onu dinen değiştirmek istedi ve Sultan ile görüşmek için Saraya davet edildi. Amacını açıkladığında büyük tepki çekti ve üç günden fazla kendi sabrını test edecek şekilde işkenceye maruz bırakıldı. Bununla kalınmadı ve onun Müslüman olması için çeşitli acı dolu bir süreç yaşadı. Fakat Peder bütün bu acılara dayandı. Serbest bırakıldıktan sonra peder 15 yıl daha görevine devam etti ve 1746 yılında Papa 14. Benoi tarafından aziz ilan edildi. Misyonerlik çalışmaları, başlangıçtan 20 yıl sonra Fransa'da yaşanan iç sorunlar ve rejim değişiklikleri nedeniyle önemi bir kesintiye uğradı ve tekrar başlaması için IV. Henri'nin başa geçmesi gerekti. Yeni Fransa Kralı iç siyasi sorunları hallettikten sonra dini görevlerin yeniden yapılanması çalışmalarını başlattı ve ilk önceliği İstanbul'a yeni bir elçi atamaya verdi. Bu kapsamda önemli bir devlet adamı ve kralın yandaşı olan Savari de Brève görevlendirildi. Savari, İstanbul'a geldi ve yeni bir misyon tanımlaması ile işe başladı. Bu arada Peder Camillac, beş Cizvit inanç adamı ile beraber İstanbul'a hareket etti. Cizvitler burada Savari ile görüşemese de onları bir başka Fransız görevli karşıladı.

Yeni dönemde Papalığın desteğini almanın bir yolu çıkmıştı. Bu dönemde Avrupa'da Papalık ile Venedik Cumhuriyetinin papazları arasında dini tabanlı bir çatışma devam ediyordu. Bir dönem önce Cizvitler Venedik'ten sürüldükleri için Papanın yanında oldular ve İstanbul'dan çeşitli destek ve iyi niyetlerini gösteren mektuplar göndererek her türlü yardımı yapacaklarını ve İstanbul'da önemli bir güç oluşturdıklarını belirttiler. Bu gelişmeler üzerine İstanbul'daki Venedik konsolosluğu hareketlendi ve böylece İstanbul'da Hristiyan dünyası arasında Venedikliler ile Fransız Cizvitleri arasında bir mücadele başladı. Venedik Konsolosu bu mücadeleyi, Fransız Cizvitleri Türklere şikâyet etmeye kadar götürdü ve onları dünyanın en iğrenç ve tehlikeli oluşumları olarak lanse etti. Kısa bir süre sonra bu mücadele daha da büyüdü. Venedik konsolosu etrafa Fransız Cizvitlerin esas görevlerinin İspanya Kralı'na ve Papa'ya İstanbul'daki gelişmeleri bildiren casuslar olduklarını yaymaya başladılar. Bu dedikodulara Türkler tarafında Pera bölgesi kaymakamı da müdahil oldu ve bir süre sonra Cizvit papazların sorumlusu olan peder tutuklandı ve ağır cezalara mahkûm edildi. Üç aylık bir süre sonra Papaza, Venedik konsolosunun şikâyetini geri aldığı bildirildi ve serbest bırakıldı.

Cizvitlerin ve Fransız Hristiyanların hayatları İstanbul'da hiç de kolay geçmedi. Dönem dönem din merkezli saldırılara maruz kaldılar, İstanbul'un önemli bir ticaret merkezi olması nedeniyle buraya her türlü hastalığın taşınması sonucunda veba gibi bulaşıcı hastalıklardan etkilendiler ve önemli papazlarını kaybettiler. 1612'de İstanbul Pera bölgesinde çok büyük bir yangın baş gösterdi ve Cizvit misyonerlerin merkezi olan Saint Benoit Manastırı yandı. Bu ilk yangını takip eden yüzyıl içinde manastır dört defa daha yandı ve her seferinde yeniden inşa edilmesi maksadıyla gerekli Sultan Fermanını almak için büyük bedeller ödenmesini gerektirdi. En son yangınlardan birisi olan 1697 yangını sonrasında manastırın kubbesi ve çatıları kurşundan

yapıldı ve özel izin alınarak ortasındaki sahanlığa bir anıt dikildi ve etrafına İstanbul'da görevini icra ederken ölen Fransız konsoloslarının ve din adamlarının mezarları yerleştirildi.

Bununla beraber İstanbul'da misyonerlerin faaliyetleri yoğun değildi. Bunun en önemli sebebi bir okul açabilecek ve işletebilecek öğrenci sayısına ulaşamamasıydı. Genel olarak zengin aileler, çocukları için özel öğretmen tutuyorlardı. Bunun dışında çok az sayıda Yunanlı aile Cizvit misyonerlerden çocukları için Fransızca öğretilmelerini istiyorlardı. Bir kısım misyoner de limanda ilaç imal eden ve hastane işleten doktorların yanında çalışıyordu. Bunların haricinde Hristiyan Yunan, Fransız, İtalyan aileler kadın, erkek ve çocuklar ile sadece Pazar günleri manastırda ayın yapmak için toplanabiliyorlardı. Bu grupların haricinde önemli sayılara ulaşmış olan Ermeniler yaşıyordu ve bu gruplar Cizvit misyonerlerin hedef kitesiydi. Genel olarak Ermeniler öğrenme ve eğitilme konusunda istekliydiler ve aynı zamanda uysaldılar. Fakat önemli bir eksiklikleri vardı. Konu inanç ve din olduğunda dikkatlerini toplayamıyorlar ve en fazla bir saat inanç konusunda öğüt dinliyorlardı. Çalışmalar, 17. yüzyıl boyunca Fransız kilisesi öncülüğünde basit bir ilerleme kaydederek yürütüldü. Bu dönemde inancımız değişik ülkelerin Hristiyanları arasında çok önemli bir gelişim göstermedi. Ama öncülük hep Fransa'da oldu. 18. yüzyıla gelindiğinde ise durum değişti. Yunanlılar öne çıkmaya başladılar. Özellikle bu yüzyılın başından itibaren Yunanlılar önemli bir atak yaparak Türkleri etkilemeyi başardılar ve böylece güçlendiler. Bunun yanı sıra bu dönemden itibaren Sultan ile Fransa Kralı 14. Luis'in arası açılmaya başladı ve sonuçta Fransız misyonunun görevi tehlikeye düştü ve Yunanlıların kötü propaganda ve şikâyetleri sonucunda Cizvit misyonerler kuşku duyulan insanlara dönüşmeye başladılar. Ayrıca bu dönemde Yunanlıların baskılarına karşı durabilmek için Ermenilerin tutumu çok önem kazandı. Çünkü Ermeniler ikiye ayrılmıştı. Bir kısım ermeni Katolik idi ve Cizvitlerin yanında yer alıyordu. Diğer kısım ise Yunanlılar ile Gregoryan kilisesi mensubu olarak birlik oluşturdu. Bu ayrılık Hristiyanlar arasında önemli seviyelerde bir düşmanlığın yayılmasına neden oldu. Gregoryan patriği Fransızların Ermeniler arasında ikilik yaratması konusunu Sultana taşıdı ve bu durumu şikâyet etti, bunun üzerine Katolik Ermeniler ve Fransız misyonu üzerine yüklenilmeye ve şiddet dolu davranışlar görülmeye başlandı. Bu süreç 1760'lı yıllara kadar sürdü ve içinde Katolik Ermenilerin de bulunduğu Katolik toplum sürekli olarak ezildi. Bu daha başlangıçtı. Cizvitlere ve onların takipçileri olan Katoliklere uzun bir dönem ağır hapis muamelesi yapıldı. Bunların önemli bir kısmı, yüksek duvarlarla çevrilmiş hapisanelerde çürümeye mahkûm edildi. Diğerleri de sürekli olarak kontrol altında tutulan zindanı andıran ibadethanelerde kalmaya zorlandı. Bu yapılar yüksek duvarlarla çevrildiği için içeride kalanlar tamamen tecrit edilmiş haldeydiler. Yine de kendi Hristiyan inançlarının gereklerinin yerine getirilmesine müsaade ediliyordu. Fakat bir süre sonra buralarda kilise çanı çalınması yasaklandı. Nedeni sorulduğunda ise Türkler; "geceleri buraların yakınlarındaki camilerin minarelerine melekler gelir ve huzur içinde uyurlar, sizin çanlarınız onları ürkütüyor" şeklinde cevap verdiler. Hastalık konusunda da hiçbir zaman müsamaha edilmiyordu. Hasta olan bir misyonerin dışarı çıkarılması söz konusu değildi. Bu hastalar zindanlarda ya iyileşiyorlardı ya da ölüyorlardı. Ölen kişiler için ise Hristiyan mezarlığına götürülmeden önce zindanların her kapısında defalarca birçok kişi tarafından kontroller yapılıyor ve o kişinin gerçekten ölüp ölmediği kontrol ediliyordu. Zindanda mahkûm edilerek ölüm döşeğinde yatanlara en önemli hizmet, onların Tanrı inancı ile yatıştırılması, Tanrıya sadık bir kul olarak ölmelerinin sağlanmasıydı. Bunun haricinde mahkûmlara Hristiyan bayramlarında ve Pazar ayinlerinde dua hizmeti sunulmasına müsaade ediliyordu. Tabii ki çeşitli kısıtlamalar ile. Her zindan için olmasa bile hepsinin ruhani ihtiyaçlarını karşılayacak papazlar vardı. Her akşam mahkûmlar yemekten ve biraz dinlenmeden sonra papazların dini eğitimlerine tabi tutuluyorlardı. Bu eğitimde genel olarak öncelik ruhun arındırılmasına ve pişmanlığa veriliyordu. Sonrasında ise birkaç saat günah çıkarılıyor ve ilahiler söylenerek eğitim tamamlanıyordu. Burada kalan mahkûmlar için şartlar çok ağırdı. Kışları sabah dörtte, yazları da saat üçte kalkılıyor ve hepsi kontrolden geçirilerek ayakları zincirli olarak çalışmaya

Turkish Studies

götürülüyordu. Hristiyan Katoliklerin ezildiği bu süreçte bu topluluğa hükmeden papazlar yeni bir düzenlemeye gittiler ve Katolik Ermenilerin daha güçlü bir inanca sahip olması için onları, kendileri gibi koyu bir ermeni katoliği olan peder Mekitar'ın sorumluluğuna verildi. Ortaya çıkan bu grup çok güçlü bir beraberlik teşkil etti ve bunların inançlarına Mekitarizm denildi. Bu arada 18. yüzyılın en büyük veba felaketi yaşandı. İstanbul limanına bir gemide yavru köpek ile taşındığı tahmin edilen veba, zindanlardaki Katolik mahkûmların ve halkın önemli bir kısmını etkiledi ve pek çoğunu da öldürdü.

Kapusin Misyonerliğinin Gösterdiği Gelişim

Kapusin misyonerler de Cizvitleri izlediler. 1626 yılında Fransa'nın başında 13. Luis, etkili bakanı Richelieu ve kardinal Peder Josepf du Tremblay vardı. Bunlar, bütün güçlerini Katolik misyonunun doğuda yayılmasına yönelttiler. Özellikle Papa 8. Urban'ın üzerlerinde güçlü bir otoritesinin olduğu Kapusinler, bu dönemde Fransız yönetiminin de ilgi alanına girdi. Böylece kapuçinler ön plana çıktı ve doğu misyonunun geliştirilmesinde önemli seviyelerde destek elde ettiler. Özellikle kapusin misyonuna yön veren Peder Joseph'in enerji dolu çalışmaları sayesinde Kapusinler bütün Levant coğrafyasında etkili olmaya başladılar. Sonuçta kısa sürelerde önemli adımlar atılarak Damas, Saida, Beyrut, Cezayir, Kahire, Kıbrıs, Diyarbakır, İzmir, Atina merkezleri oluşturuldu. Bu merkezlerin teşkili ile Katolik Levant misyonu, Kahire'den Kıbrıs'a, Halep'ten Diyarbakır'a, İzmir'den Atina'ya ve İstanbul'a kadar geniş bir sathıta birbirine bağlantılı hale getirildi. Bunun üzerine kapusinler içinde önemli bir isim yapmış olan din adamı Peder Archange 1626'da Fransa'dan hareket etti ve İstanbul'daki harap edilmiş olan konsolosluğu ve kiliseyi yeniden canlandırmak ve sahip olmak amacıyla hareket etti. Yılın sonuna doğru İstanbul'a gelerek virane görünümdeki Galata'daki Saint-Georges Manastırına ulaştı. Burada manastırın tekrar işlevsel hale getirilmesi için önemli çalışmalar yapıldı. 1660 büyük yangınında Saint Georges ile beraber yedi kilise yandı ve yıkıldı. Kapusinler bu binaların yeniden ayağa kaldırılması için Sultan'dan ferman alma konusunda yoğun çabalar gösterdiler fakat başarılı olamadılar. Türkler sadece büyük manastırın bir salonunun onarımına izin verdiler. Daha da kötüsü Türkler bir tür hileye başvurdu ve Saint Georges bağlısı kilise ve binaları yerden kazıyarak hiçbir iz bırakmadı. 1676 yılı içinde yeni bir çalışma başlatıldı. İstanbul'un dışında kırsal alanda kapusinler tarafından bir Müslimandan ve bir Yahudiden manastır yapmak için toprak satın alındı. Türklerden bina inşası izni alınması için çok büyük uğraş verildi. Ancak bir yıl kadar süren çabalar meyvesini verdi ve 1677'de yeni kilisede dua edilebildi. İstanbul'un merkezinde yer alan Saint Georges manastırının kaderi hiç değişmedi.

Bu yıllarda önemli bir karar daha alındı. Kapusin misyonerlerden beşi Levant'a gönderilerek, onların Levant dillerini ve kültürlerini öğrenmeleri sağlandı. Daha sonra bu misyonerler Fransa'ya gelerek buradaki "Louis de Grand" kolejlinde Cizvit rahiplerin gözetiminde Levant'ta kurulan/kurulacak olan konsolosluklarda bölgedeki insanlar ile kendi dillerinde anlaşabilecek seviyede gençlerin yetiştirilmesi sağlandı. Bu çalışma Fransa'nın yaşayan doğu dillerinin eğitiminin temelini teşkil etti. Bu önemli projenin uygulamaya geçirilmesi ile Fransa'nın ve Katolikliğin Levant topraklarında sevilmesi ve yayılması kapsamında çok önemli görevler yürütüldü ve başarılar elde edildi.

1696 yangınından sonra 1731 ve 1783'te çıkan yangınlarda çok sayıda manastır ve kilise yandı ve ardından da Kapusinler Saint George Manastırını sattılar. Manastır çeşitli gruplar arasında pek çok kere el değiştirdikten sonra Lazaristlerin elinde bir tür yönetim binası olarak kaldı. Kapusinler yüzyıl yaşadıkları Saint Georges Manastırını sattıktan sonra kendilerini Pera'daki Saint Luis Manastırına taşıdılar. Galata'da bir Hristiyan topluluğu oluşturdular ve yayıldılar. Bir süre sonra bu mahalle Haliç'in Galata'nın bulunduğu kıyı hattını kaplayacak kadar büyüdü. Burası Türkler tarafından "Pera'nın Şarapları" şeklinde isimlendirildi. Bir süre sonra bu

yerleşkeler, Fransız elçisinin Perşembe Pazarındaki binasını boşaltması ve Pera'ya yerleşmesi ile desteklendi. Ardından da toplu göçler geldi. Bunların içinde önemli bankerler de vardı. Bu gelişme çok önemliydi. Çünkü yoğunluğun artması sayesinde sayı yetersizliği nedeniyle açılmayan okulların kurulması imkânı ortaya çıktı. Böylece ilk kapusin okulu Pera'da Büyükelçilik binasının yanında açıldı ve yoğun talep gördü. Bu okul başlangıçta iki sınıflıydı ve Pazar günleri Hristiyan topluluğun inançların yerine getirmelerine de hizmet veriyordu.

Kapusinler de Cizvitler gibi kürek mahkûmlarının ziyaret edilmesi, hastalar ile ilgilenilmesi, veba ile mücadele edilmesi, vaazlar verilmesi gibi işlerle uğraştılar. Ayrıca uğraşlarını Fransız gemicilerine yönelterek onların kalplerinin ve ruhlarının inançla dolması için çaba sarf ettiler. Böylece liman bölgesinde 70 kapusin evi gibi yüksek bir rakama ulaşıldı. Bunun karşılığı da Fransa tarafından Saint Georges manastırına bağlı bir hastane yapılması ödülü ile geldi. Kapusinler de Cizvit rahipler gibi misyoner olarak gelmişlerdi ve bir ruhban bölgesinden yoksun olarak ve hukuki destekleri olmadan göreve başlamışlardı. Fransız büyükelçilikleri onları bu dönemde küçük kasaba rahipleri olarak görmüşlerdi. Fakat uzun bir mücadele döneminin ardından Kapusinler, kendi ruhban takipçileri ve bölgeleri olan bir yayılma gerçekleştirdiler ve Müslüman dünyasında önemli bir başarı elde ettiler. Bunun yanı sıra Hristiyanlar arasında sağlanan Kapusin rahip güvencesi sonucunda açılan okullarda eğitim verilmesi sadece İstanbul'da yaşayanlar ile sınırlı kalmadı. Eğitim yelpazesi genişletilerek Levant'tan da buraya öğrenciler getirildi ve bu gençlere dini eğitimin yanında Fransızca ve Latince de öğretildi ve bir kısmına ilaç imal etme becerileri kazandırıldı.

Fransa'da Kapusin misyonerlere bakış açısı 1792'den itibaren değişmeye başladı. Bu değişime bağlı olarak da kısa bir süre içinde kapusinler ortadan kaldırıldı ve onu temsil eden Saint Louis Kilisesi Fransa'ya hizmet edecek şekilde yeniden biçimlendirildi. Buna rağmen kilisenin taşıdığı misyon 1880'lere kadar devam etti. Bu gelişmelerin ardından Fransız misyonerliği yayılmacılığa önem vermeye başladı. İstanbul'da yapılan planlama çerçevesinde birçok yüksek papaz doğudaki misyonerleri ve faaliyetlerini kontrol etmeye ve amaca hizmet eden yapıların oluşturulması için tavsiyeler vermeye gönderildi. Bu çalışmaların temeline de doğuda kültür yayılmacılığına hizmet edecek okulların açılması ve yerli halkın desteğinin ve sevgisinin kazanılmasıydı. 1882 yılına gelindiğinde yapılan bunca çalışmanın İstanbul'da çok önemli bir yer tuttuğu ortaya çıktı. Herkes tarafından sevilen bir papazın ve inanç insanının ölmesi üzerine Pera'da yapılan törene çok büyük kalabalıklar katıldı. Bu durum Kapusin misyonerlerin önemli bir başarısı olarak kabul gördü.

Kapusin rahipler halen etkili olmak istiyorlardı. Bu kapsamda çalışmaların en önemli aşaması Türklerin topraklarında en uzak köşede kurulacak okulların merkezi sistem ile yönetilmesinin sağlanmasıydı. Fakat bu en zor olanıydı. Çünkü buna Sultanın destek vermesi ve yardımcı olması söz konusu bile değildi. Sonuçta bu düşüncenin zamana bırakılmasına karar verilerek İstanbul'da her kesime ulaşma yolları arandı. Bunun için en uygun yol hastaların ziyaret edilmesi ve onlara sağlık içerikli yardımların yapılmasıydı. Bunun için Fransız rahibeler getirildi ve Pera'da zengin fakir demeden hasta olanların ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışıldı ve önemli başarılar elde edildi. Bu dönemde kapusinler kendilerini yeni bir gayretli çalışmanın içinde daha buldular. İstanbul'un Anadolu yakasında Kadıköy'de küçük ve harap bir şekilde çalışan Hristiyan okulunun yöneticileri Kapusinlerden yardım istedi ve burasını misyonerlerin doğu görevlerine çıkmadan son hazırlık okulu haline gelmesi talebinde bulundular. Bu önemli talebe Kapusin rahipler coşku ile karşılık verdiler ve 1892 yılında burasını önemli bir doğu çıkış merkezi haline getirdiler.

Cizvit Misyonerlerin Durumu

Cizvitler önemli güç kaybına daha 18. yüzyılın başında uğramışlardı. Başarısız çalışmaları nedeniyle Papa tarafından Saint Benoît Kilisesi ortadan kaldırılmış ve misyonerlik faaliyetleri askıya alınmıştı. Bu durum 1773'e gelindiğinde önemli bir değişime uğradı. Bu dönemde Fransız Konsolosu olan M. Bullin bir Saint Benoît mezunuydu ve hem Papalık ve hem de Kral ile yaptığı görüşmeler sonucunda Cizvit misyonerlere bakış açılarının değişime uğramasına ve kaybolan Cizvitliğin yeniden canlanmasına imkân verecek bir uyum ortamının oluşmasını sağladı. Ardından Lazaristliğin kurucusu olan Saint Vincent de Paule kilisesinin son temsilcisi olan papaz M. Vigneur İstanbul'a geldi. Lazarist papazın görünürde iki amacı vardı. Bunlardan birincisi dini konferans vermek ve ikincisi de yürüttükleri doğu Katolik misyonunun faaliyetlerini anlatmaktı. Anlaşılan oydu ki Lazarist misyonu doğuda ve Afrika'da önemli çalışmalar yürütüyor ve öldürülerek yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalıyorlardı. Bu misyonerler, Tunus ve Cezayir'de papalık temsilciliğine sahiptiler ve amaçları buranın yerli halklarını dönüştürmektir. Fakat önemli bir başarı elde edememişler ölüm tehlikesi altında kalmışlardı. Afrika'nın batısında Madagaskar'da da durum aynıydı. Ayrıca birkaç rahip inançlarını yaymak üzere Çin'e gönderilmiş fakat uzun bir dönem çalışılmasına rağmen güçlü bir topluluk oluşturulamamıştı.

Bu dönemde Lazarist temsilcileri ile 14. Louis arasında önemli görüşmeler yapıldı ve Kral onlara, Çin ve doğu misyonunun canlanması için Cizvit misyonerlerin kullanılmasını teklif etti. Bunun üzerine 1775 yılından itibaren planlamalar, 1780'den itibaren de uygulamaya yönelen çalışmalar gerçekleştirildi ve 1783'de sonuçlandı. Fakat görüldü ki bu görevleri başarabilecek olan grubun sayısı çok azdı ve hata yapılmıştı, yeniden aynı çalışmaları yapmak için de gerekli çaba mevcut değildi. 1792'ye gelindiğinde görevinden ayrılan kralın büyükelçisi M. Vigneur, kurulu resmi misyonu bozacak tarzda hiçbir antlaşma yapmaksızın sivil dini bir misyon başlattı ve bu çalışma Fransa tarafından hiç hoş karşılanmadığı gibi mevcut misyonu da bozacak şekilde sarstı. Bu yeni süreci bekleyenler vardı. İngiliz ve Avusturyalılar. Durumu ajanları vasıtası ile öğrendiler ve Fransa'yı böylesine dine ve yönetime el atmasını sağlayan imkândan yoksun bırakmak için kollarını sıvadılar. Fakat 1797'ye gelindiğinde düşmanların planlarını bozan ve hedeflerine ulaşmalarını engelleyen önemli bir olay gerçekleşmeye başladı. Bu olay bir süre sonra Napolyon'un Mısır'ı fethetmesi ve Sultan'ın Fransa'ya savaş açmasıydı. Ardından da tutuklamalar ve sürgünler geldi. Bu gelişmeler İngiliz ve Avusturyalı misyonerleri de olumsuz etkiledi. Fransızlar birer savaş suçlusu gibi Türkler tarafından yeniden cezalandırılmaya başlandılar. Bunun üzerine Levant bölgesindeki Fransız misyonu Almanlara kaydırıldı.

Misyonerlerin Okul ve Hastaneler Vasıtası İle Yayılma Çabaları

Genel misyonerlik çalışmalarından elde edilen tecrübelerle göre yabancı Müslüman toplumların içinde bir okul açmak, işletmek ve bu okula yeterli sayıda öğrenci bulmak oldukça zordu. Bu konuda karşılaşılan engellerle ilgili olarak İzmir'deki yüksek Hristiyan kolejinin yöneticisi olan M. Fongeray'ın tespitleri çok önemliydi. Ona göre yabancı topraklarda aileleri ile bir Avrupa kolonisi kurmak çok çetrefilli bir uğraştı. İçinde birçok zorlukları barındırmaktadır. Bir diğeri Osmanlı yönetiminin hassasiyeti ile ilgilidir. Özellikle resmi yönetim, misyonerlerin okullarında serbestçe eğitim vermesine izin vermemektedir. Çünkü Türkler bu okullara ve eğitimlerine kuşku dolu bir gözle bakmaktaydılar. Hristiyanlar Büyükelçilik desteğine rağmen gösterişsiz kalmalarına zorlanmakta ve müdahale edilmekteydiler. Ayrıca Hristiyan eğitiminin devamı konusunda tek dayanak gücü yettiği oranda büyükelçiliklerdi ki onlarda sürekli yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle eğitim veren okullar gösterişsiz ve renksiz kalmak şartı ile yarım yamalak yürütülmekteydi. Genel yaşantıya gelince, sık sık çıkan veba gibi salgınlar nedeniyle bir mahalleden diğerine gidişler sürekli olarak engellenmekteydi. Dolayısı ile çocukların sokağa çıkarılması tehlikeliydi. Bunun yanında dini gerekler nedeniyle kadınlar ve genç kızlar da benzer

şekilde kolay kolay kendilerini dışarıda gösterememekteydi. 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde İstanbul'daki yabancı mevcudunda önemli bir artış gözlenmeye başlandı. Bunun en önemli sebebi Sultan Mahmut tarafından 1838 yılında bir ferman ile açıklanan reformlardı. Bu reformların en çarpıcı olanı yanı bundan sonra misyonerlerin haklarının iyileştirileceği, Yunan ve Ermenilerin haklarının Müslümanlar kadar genişletileceğiydi. Fakat aynı dönemde yeniden başlayan veba salgını o kadar güçlüydü ki ortaya konulan reformları bir anda yok etti.

Saint Benoît Manastırı misyonerlerin tarihinde önemli bir yer tuttu. Osmanlı reformları dönemine kadar inişli çıkışlı bir yol kat etti. 1803 yılında 60 yatılı öğrencisi vardı. 1812 yılında istemeyerek kapatıldı. Fransa'daki ihtilaller süresince 1832 yılına kadar kapalı kaldı. 1832 yılında Fransa'nın desteği ile misyonerlerin hayatı yeniden canlandı. Fakat yer değiştirmek gerekti. Bu safer yeni bir yer arandı ve San Stefano manastırında karar kılındı. San Stefano, İstanbul'un güneyinde Marmara kıyısındaydı. Havası güzel yazları çok sıcak bir yerdi ama buraya taşınmak çok zordu. Saint Benoît'dan eğitim ve öğrenciler için gerekli bütün malzemelerin getirilmesi gerekti. Bu önemli bir aksaklıktı. San Stefano çok uzaktı. Neredeyse bütün İstanbul'u geçmek gerekiyordu. Bu nedenle sürekli olarak yeni çözüm yolları ve fırsatları arandı. Sonunda 1836'de fırsat çıktı ve Lazaristler, Bebek'te boğazın kıyısında toprak satın aldılar ve burada kendileri için gerekli yapıları inşa edebildiler. Pera'da dışarıdan gelen öğrencilere ders veren kolejlin öğretmenleri ile beraber yoğun çaba Bebek'te açılan okulda da başladı. Fakat çok önemli bir gelişim ve büyüme gösteremedi. Misyonun başarısı için yeni çözüm yolları arandı ve 1840 yılında bu okullara Fransa'dan daha bilgili yeni öğretmenler getirildi. Fakat bunların da çabaları yetersiz kaldı. Bunun üzerine misyonerler değişik bir yol deneyerek kendilerine işbirlikçi bulmaya yöneldiler.

Bu arayışların başladığı dönemde misyonerlerin karşısına Eugéné Boré çıktı. Boré, Fransa'da ve Levant'ta eğitim görmüş, Arapça, Türkçe, Farsça, Ermenice konuşabilen ve Suriye lehçelerini bilen, Lazaristler ile bütün Küçük Asya'yı dolaşmış ve İsfahan'a kadar uzanan gezilere katılmış, iyi bir misyoner kariyerine sahip ve genç misyonerlere güçlü bir model olabilecek bir kişiliğe sahipti. Bu alanda en önemli amacı iyi bir Tanrı takipçisi olmak ve bu yönde gençler yetiştirmektir. İran'ın İsfahan şehrinde Hristiyan okulları kurmuş ve işletmiş, bu yönde de önemli tecrübeler edinmişti. Bu çalışmaları Fransa'da duyulmasından sonra Fransa Kralı tarafından "Legion D'Honneur" madalyası ile ödüllendirilmişti. Uzun süreli bir Mezopotamya gezisinden sonra Fransa'ya döndüğünde Boré, Kudüs konsülü olmak istediğini belirtti, fakat bu talebi geri çevrildi. Bunun üzerine Lazaristler ile görüştü ve İstanbul'a gelerek Bebek'teki Katolik yerleşkesinde bir din sınıfı kurdu ve eğitime başladı. Bu süreçte Suriye ve Kudüs'e yapmış olduğu zorunlu geziler nedeniyle eğitimciliği bir yıl kadar aksadı. Fransa misyonerliğine yön veren Saint Lieux yönetimi tarafından Fransa'nın Levant'taki nüfuzunun durumunu öğrenmesi ile görevlendirildi. Boré, Levant'ta araştırma yaptı ve önemli bilgiler topladı. Bunların içinde Kudüs'te bir Rus Ortodoks hâkimiyeti tehlikesinin başladığı, bundan beş yıl kadar önce bir plan dâhilinde Sivastopol'a gönderilmiş olan Katolik Fransız misyonerlerin kovularak buraya gönderildikleri, Kudüs ve çevresinde Katoliklerin ve Fransızların ölüm tehlikesi içinde kaldıkları dikkat çekici haberlerdi. Boré, döndükten sonra önemli faaliyetlere imza attı ve kısa bir süre sonra Levat'a üst kademe dini yöneticisi ve Katoliklerin en yücesi sıfatları ile gönderildi. Burada 1878 yılına kadar yirmi yılı aşkın bir süre çalıştı. Boré, Bebek'teki yerleşkeden ayrıldıktan sonra onun tarafından şekillendirilen okul sisteminin çalışma hızı yavaşladı. Bir süre sonra da Galata tekrar önem kazanmaya başladı. İstanbul'da dönem değişmişti. Osmanlı reformları, Katoliklere daha rahat hareket etme imkânı sağlamıştı ve baskılar da azalmıştı. Bunun bir sonucu olarak da Galata'da daha güçlü ve kapsamlı bir eğitim sistemi oluşturuldu. 1879 yılına gelindiğinde burası artık 15 misyonerli, 6 öğretmenli, 9 rahibeli ve çok sayıda öğrenci ile sınıfların doldurulduğu fizik ve sağlık gibi temel eğitimlerin verildiği Katolik bilim merkezine dönüşmüştü. Bu eğitim sistemi üç

kuşak öğrenci yetiştirme başarısına sahip oldu, Katolik kilisesi tarafından saygı ile anıldı. Elde edilen başarının kısa bir değerlendirilmesi şöyledir. İstanbul'a ilk gelen misyonerler çok büyük eziyetlere maruz bırakılmıştı. 1700'lerin başında Saint Benoit'da 60'dan az, Saint Steveno'da ancak 80 kadar ve toplamda 140'dan az öğrenci vardı. 1896'ya gelindiğinde ise öğrenci sayısı 300'ün üzerine çıkmış ve İstanbul'daki Katolik okulları Fransa'nın ve Kilisenin saygın okulları arasında yerini almıştı, öyle ki, burada eğitim görüp diploma alan öğrencilere Fransa üniversiteleri kapılarını açıyorlardı. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Lazaristlerin başarısı kat be kat arttı. Öyle ki toplamı 20 sınıflı bulan 5 kolejde 900'e yakın öğrenci Katolik olarak yetiştiriliyor ve Fransızca eğitim alıyordu. Ayrıca Kadıköy'deki yerleşke de 400'den biraz fazla öğrenci eğitiliyordu. Bunların yanında doğuda birçok okul İstanbul'daki merkez tarafından cesaretlendiriliyordu. Bu çalışmaların en büyük faydası Fransızca dilinin gelişmesine oldu. Özellikle Katolik okulları sayesinde Fransızca çok dilli İmparatorluğun içinde önemli bir yere geldi. Bu durum sadece İstanbul ile kısıtlı kalmadı, Doğuda ve Levant'da da aynı gelişim gerçekleşti. Özellikle bütün Levant'ın çok dilli bir yapıya sahip olması nedeniyle bu coğrafyanın burjuva ailelerinin yedi yaşından büyük bütün çocukları için İstanbul'da olduğu gibi Fransızca konuşabilmek bir gereksinim olmuştu. Fakat yine de Fransız ve Dominiken misyonerler dışarıda açık bir şekilde Fransızca konuşmaya çekiniyorlardı. Onlar dışarıda Yunanca konuşmayı seçiyorlardı. Osmanlı topraklarında misyonerler erkek çocukları kadar kız çocuklarına da aynı eğitimi veriyordu. Fakat genel olarak kadınların hapis hayatı yaşadığı ve bir kadının eğitim görmesinin kabul edilemediği bu ülkede kız çocuklarına nasıl eğitim verilebilirdi ki. Bu nedenle kızlara eğitim verebilmek için Fransa'dan rahibeler getirildi ve kadınlara yönelik bakış açısının değiştirilmesi için çabalar harcandı. Bu çabaların şekillendirilmesinde misyonerler düşünceleri bakımından ikiye ayrılmışlardı. Birinci grup tecrübeleri ile konuşan kıdemli ve yaşlı olanlardı. Diğerleri de bu konuda hiçbir tecrübesi olmayan gençlerdi. Gençler, Fransa'da bir girişim başlattılar. Bu girişimin başını iki genç Lazarist rahip çekti. Onlar, Fransa'nın en önemli rahibeler okulunda çeşitli görüşmeler yaparak rahibeleri İstanbul'a gelmeleri ve burada bir kızlar okulu kurmaları konusunda ikna edebildiler. Kısa bir süre sonra İstanbul'a önce iki, sonra da üç rahibe gelerek diğer misyonerler ile çalışmaya başladılar. Bu çalışmalar meyvesini Osmanlı reformlarının hemen ardından verdi ve kısa süre içinde okulda 200'e yakın kız öğrenci toplandı. Bu girişime karşı çıkan yaşlılar grubu durumu gördüklerinde ve bu kız öğrencilerin neredeyse hatasız Fransızca konuştuklarını fark ettiklerinde hatalarını anladı. Bu çalışmalar Doğuya ve Levant'a kadar yayıldı ve sayıları 500'leri bulan bir kız öğrenciler zinciri kurulabildi. Tabii ki bu seviyelere gelme konusunda önemli zorluklar çekildi ve eşikler aşıldı ve özellikle Müslümanların bu durumu kabullenmeleri için büyük çabalar sarf edildi. Bu başarıya ulaşılmasında rahibelerin hastalıkla mücadele bilgileri önemli bir yer tuttu. Rahibeler ilk geldiklerinde sokağa çıkamıyor ve hiçbir hastaya gidemiyorlardı. Rahibelerden sorumlu olan rahip Etienne'in diğer rahiplere ısrarları ve bir rahibenin cesaretlendirilmesi sonucunda ilk rahibe diğer rahiplerin eşliğinde İstanbul'da sokağa çıkmaya ve hastalara ulaşmaya başladı. Hastalıkla mücadele ve ilaç verme konusunda başarı edilmesi ile bu sefer ihtiyaç duyan Müslümanlar ve diğer milletlerin kadın ve çocukları da din ve ırk farkına ve inançların getirdiği yasaklara bakmaksızın onlara gelmeye başladılar ve böylece önemli bir gelişme sağlanmış oldu. Bu çalışmaların karşılığında Osmanlı topraklarında uzun bir döneme yayılarak 12 rahibeler manastırı/okulu kuruldu ve işletildi.

Bunlardan ilki 1839 yılından Saint Benoit'nın bir uzantısı olarak kurulan ilaç imal eden ve içinde dispanser barındıran bir manastırdı. 1865'teki büyük yangında burası da yandı fakat daha küçük bir şekilde yeniden inşa edildi. Kız ve erkek karışık olmak üzere 500 öğrencisi vardı ve yoğun bir sağlık hizmeti görüliyordu ki bu sayı yıl başına 20.000'i buluyordu. Diğerleri şu şekildeydi. 1719'da Fransız elçiliğinin içinde Fransız Hastanesi teşkil edildi. Burada önemli sayıda rahibeler hizmet vermekteydi. Burası da ücretsiz olarak sağlık hizmeti verdi ve zaman içinde 75 yataklı bir hastaneye dönüştü. 1853'te Bebek'teki Katolik yerleşkesinde çalıştırılan koleje kızlar

sınıfı ilave edildi. Bir süre sonra kızların sayıları 80'e ulaştı. 1857 tarihli Notre Dame de la Paix bir hastaneydi. Daha çok yetimlere ve akıl hastalarına hizmet veriyordu. Burada 150'si kız olmak üzere 250 civarında öğrencisi vardı. Çukur bostan Yetimhanesi önemli bir yetim kız öğrenci eğitim merkezi olarak açılmıştı. 1865 yangını sonrasında 250 öğrencisiyle Saint Benoit'ya taşındı. 1838 tarihli Yaşlılar evi, bir Avusturyalı iyiliksever tarafından kurulmuştu. Daha çok kadın ve erkek ayrımı olmaksızın yaşlılara hizmet verdi. İçinde 150 öğrencili bir sınıf ve dispanser de mevcuttu. İstanbul'un kenar mahallelerinde 1873 yılında Almanlar tarafından kurulan Saint George, yardım evi olarak hasta ve yaşlılara hizmet verdi 150 civarında kız ve erkek çocuğu yetiştirdi. La Maison de Brousse, 1875'te açıldı ve 1898'e kadar sağlık hizmetini fakirlere ücretsiz olarak verdi. Sadece 1898 yılında 6000 evsize hizmet verdi. Geremia Hastanesi, 1881'de açıldı. Uluslar arası ilk yardım komitesi tarafından desteklendi. Durağan hastalıklar dışında 20.000 kişiye tıbbi yardımda bulundu. Bunların 2000'den fazlası göz hastalarıydı. 1895'te çalıştırılmaya başlanılan Pera Okulları, temelde Fransız hastanesi görevi yaptı. Son dönemlerinde 50'si kız olmak üzere 500 öğrencisi vardı. Kızlar okullarının kurulması için önemli miktarlarda paralar harcandı. Damas de Sion Okulu da önemle bahsedilmesi gereken organizasyonlardandı. 500'den fazla kız öğrenciyi 40 yılı aşkın bir sürede eğitti. Aynı zamanda evsizlere ve geçici olarak gelen misyonerlerin konaklama ihtiyacını gördü. Suriye'den öğrenci getirerek onları da eğitti. Kadıköy dışında kendisine ait bir şube açtı. Ayrıca Levant'ta okulların açılması ve işletilesi konusunda da harcamalar devamlı surette yapıldı. Örneğin sadece Suriye'de bu alanda 20.000 fakir aileye bakıldı ve başta sağlık olmak üzere çeşitli hizmetler götürüldü ve bunların karşılığında iki milyon Fransız kuruşu harcandı.

Bu noktada İstanbul'daki Fransız Katolik toplumunun çabalarından da saygı ile söz etmek gerekmekte. İlk Misyonerlerin gelişlerinden bu yana 50 yıl geçti ve bu topluluk çeşitli zorluklar ve acılar ile karşılaştı ve fakat yılmadı. Akıllarında tek bir düşünce vardı. Bu toplumun bir parçasına dönüşerek onlara yardım etmek ve Hristiyanlığı yaymaktı. Aynı amacı taşıyan Alman ve İtalyan meslektaşları ile de mücadele ettiler. Yoğun bir çaba harcadıktan sonra yerleşik ve kalıcı özelliğe sahip çok önemli işler başardılar. Fakat yine de yapılan bütün bu işler ikincil önceliğe sahipti. Misyonerlik organizasyonunun birincil görevi, Katolik dünyasının dışında yaşayan Hristiyanların dini öğretilerini güçlendirilmesi, vaftiz edilmesi ve Katolik inancının yabancı topraklara yayılmasıydı.

SONUÇ

Batıda Katoliklerin papalık vasıtası ile doğu topraklarında misyoner çalışmaları yapmalarının tarihi oldukça eskidir. Fakat gerçek anlamda etkili olma safhası 16. Yüzyılın ortasından itibaren misyonerlik yayılma stratejisinin oluşturulması ve kurumsal bir yapıya kavuşmasının ardından başlamıştır. Bu kapsamda Peder Piolet'in çalışmasından misyonerler, misyonerliğin Batı dünyasına kazandırdıkları ve Osmanlı Millet Sistemi açılarından üç ayrı sonuç çıkarabilmek mümkündür.

Misyonerler açısından bakıldığında onlar sürekli olarak Batı dünyasının bilgi kaynağı oldukları görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtaya yayılmış olan topraklarında ve bu toprakların dışında sürekli olarak faaliyette bulunmuşlar ve Batı ülkelerinin sömürgecilik ve emperyalizm düşüncelerinin arka planını oluşturmuşlardır. Bu kapsamda mektuplar, raporlar, haritalar, farklı kültürlerle kurulan yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler, Osmanlı yönetim kademelerinin her seviyesinde teşkil edilen bağlar, çok kültürlü bir yaşam süren ve genellikle Müslüman olan toplum ile ayrılmaz bir yapı oluşturulmuştur. Bu güçlü yapının oluşturulmasının ilk safhasında misyonerlerin haiz oldukları sağlık, mühendislik ve öğretmenlik gibi doğuda az bulunan özel meslekler oldukça etkili olmuştur. Bu etki onların Müslüman toplum içinde istenmese de kıymetli bir yer edinmelerine imkan vermiş, onlar da bu sayede okullar açabilmiş, bu okullara

öğrenciler bulabilmiş ve hem Müslümanlar hem de yerel Hristiyanlar ile dayanışma içinde olmuşlardır. Misyonerlerin Osmanlı topraklarında bilgi toplamak ve Katolik cemaate hizmet etmek haricinde üçüncü bir görevi daha vardır. Bu da Ermenilerin dönüştürülmesidir ki, bu konuda oldukça başarı elde edilmiştir. Ortodoks Ermenilerin belirgin olarak güçlenmelerine kadar olan sürede Fransız Katolik misyonerler önemli bir sayıda Ermeniye Katolik yapabilmiştir. Bu çaba Osmanlı toplumuna önemli bir zarar vermiştir. Osmanlı padişahları, daima II. Mahmut'un söylediği gibi ister Müslüman, ister hristiyan ve isterse de Yahudi olsun bütün grupları Osmanlı tebaası olarak görmüştür. Fakat Katolik misyonerler önemli bir kırılma yaratarak Osmanlı topraklarında zaman zaman Osmanlı yönetim kademelerinin de karıştığı, Katolik Ortodoks ve Katolik ermeni ile Ortodoks ermeni mücadelesini başlatmıştır. Bu oldukça önemlidir. Çünkü, 19. Yüzyıldan itibaren Fransızların Katolik koruma imtiyazını örnek alan Çarlık Rusya'sı, Sultanlardan Ortodoksların hamiliğini elde etme gayreti içine girmiştir. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandıran en önemli mücadelelerden birisini teşkil etmiştir.

Misyonerliğin Batı dünyasına kazandırdıkları açısından bakıldığında, 16. Yüzyıldan itibaren bilgi toplumuna dönmeye başlayan Batılılar için Osmanlı topraklarındaki gelişmelerden, toplumsal dokudan ve bu toprakların zenginliklerinden haberdar olmak çok değerlidir. Oluşturulan strateji gereği Katolik dünyası, Osmanlı topraklarının tamamını içine alan Levant bölgesinde güçlü bir kurumsal yapı oluşturmuştur. Bu yapı sayesinde ilerleyen dönemlerde hristiyan toplum, Batıda meydana gelen her türlü gelişmeden haberdar olmuş ve 20. Yüzyılın başından itibaren de bu toprakları paylaşmak isteyen Batılı devletlerin hizmetinde çalışmışlardır. Aynı zamanda Fransız misyoner çalışmaları İngiltere ve Amerika içinde önemli bir örnek teşkil etmiştir. Fransız misyonerleri 19. Yüzyılın son çeyreğinde görevlerini tamamlamış ve kurumsal bir yapıda yabancı misyoner okullarına geçmişlerdir. Bu dönemde İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlik çalışmaları başlamış ve Fransız misyonerlerin izlemiş olduğu aynı yolları takip etmişlerdir. Sonuçta Osmanlı toplumu dehşet bir karmaşanın içine yuvarlanmıştır.

Osmanlı Millet Sistemi açısından bakıldığında ise en göze çarpıcı husus, Osmanlı yönetiminin bu gelişmelere müsaade etmesi konusundadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde verilen imtiyazlar, bu dönemde aslında Osmanlı'nın küresel güç mücadelesinde Batı dünyasının birlik oluşturamaması maksadını taşımaktadır. Bu dönemde imtiyazlar, Fransız Katolik misyonerlerin Osmanlı topraklarına gelmeleri ve çalışmaları kapsamında devlete olumsuz bir getirisi olmamıştır. Zaten Osmanlı Milletler sistemi gereği, Osmanlı padişahları, bu grupların dini liderlerine yetki fermanları vermiş ve kurumsal kısıtlamalar ve kurallar haricinde işlerine fazla karışmamıştır. Bu konuda Küçük şöyle demektedir. *“Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaat, kendi dini liderlerinin talimatları ile hareket ederdi. Onlardan ölenler olurdu, öldürülenler olurdu, kendi kanunlarını kendileri uygularlardı ve onların faaliyetleri ile derinlemesine ilgilenilmezdi.”*¹⁹ Fakat yine de bu alanda önemli bir tedbir alınmıştı. Bu tedbir gereği, Osmanlı İmparatorluğu genelinde gayrimüslimler kendi içlerinde bütünlük teşkil edememiştir. Yani İstanbul'daki patrik direk olarak diğer bölgelerdeki aynı din ve mezhebe mensup olan toplulukları kendi bünyesi içine alamamıştır. Bu da Osmanlı toplumunun yaklaşık olarak %20'sini teşkil eden bu grupların her zaman için dağınık ve birbirlerinden habersiz kalmalarına neden olmuştur. Buna bağlı olarak misyonerler de bu konuda birleştirici bir görev yapamamışlardır. Katolik misyonerlerin etkileri genel olarak bilgilerin toplanması ve aktarılması ile Osmanlı topraklarında inanç yerleri ve okullar açmakla sınırlı kalmıştır. Bu alandaki esas gelişme 19. Yüzyılda başlatılan Osmanlı yenileşme hareketleri esnasında ortaya çıkmıştır. Önce Tanzimat fermanı ile Osmanlı toplumunda eşitlik ilkesi gelmiş ve gayrimüslimlere önemli avantajlar getirmiştir. Fakat ardından gelen Islahat fermanı ise onların kendi aralarında kurumsal bir yapıda toplanmalarına, genel bir lider ortaya

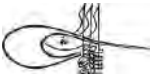
¹⁹ Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı. 38, 2001, Ankara, s. 692.

çıkarmalarına ve ana merkezlerine bağlı bölgesel meclisler teşkil etmelerine imkân sağlamıştır. Ardından da Meşrutiyet dönemleri ile gayrimüslimler Osmanlı yönetiminde etkili söz sahibi olma fırsatına kavuşmuş ve bu da Osmanlı Devletinin yıkılmasına sebep olan önemli nedenlerden birisini teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- AİMÉ-MARTİN M. Luis, *Lettres edifiantes et Curieuses: Consenant L'Asie, L'Amerique, L'Afrique*, (Toma-I), *Auguste Desres Imprimeur-Editeur*, Paris, 1837.
- BAĞÇECİ, Yahya (2008). “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri/Educationalactivities Of American Missioners For Armanians İn ttoman Empire”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/4, Yaz 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.363> , p. 169-192. 183.
- BERKES, Niyazi; *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY Yayınları, 2009, İstanbul.
- Bon Le Gustave, *La Civilisaation Des Arabes*, Edition de la Fontaine au Roy, Paris, 1996.
- DANIÉLOU Jean, “Kilise de Misyoner Düşüncesi”, Çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, Sayı. 1, s. 100-109.
- GRAMMONT; Jean-Louis Bacqué; “Kanuni Sultan Süleyman’ın I. François’ya İki Mektubu”, Çev. Refet Yinanç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 8, Sayı. 14, 1963, s. 90-100.
- HÜLAGU, M. Metin; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Journal of İslamic Research*, Vol. 20/4, 2007, s. 429-450.
- İNALCIK, Halil; “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı. 24, 2001, s. 310-321.
- KARPAT, H. Kemal; *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, Ankara.
- KONAN, Belkıs; “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1, 2008, s. 140-155.
- KÜÇÜK, Cevdet; “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı. 38, 2001, Ankara, s. 688-702.
- KÜÇÜKOĞLU, Bayram; *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, IQ Yayınları, 2005, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber; *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Yayınları, 2007, İstanbul.
- PIOLÉT J. Baptist, *Les Missions (Catholique Française): La France En Dehors (Au XIX Siècle)*, (Tome-I, Mission d'Orient), Armond Colin Librairie, 1900, Paris.
- SEZER, Ayten; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel (2009), s. 171.
- YİĞİTOĞLU, Mustafa; “Geçmişten Günümüze Anadolu’da Müslüman Hristiyan Münasebetleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II*, 2012, s. 101-116.

İNSAN ATATÜRK*

Salim CÖHCE*

ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk tarihin gördüğü istisna şahsiyetlerden birisidir. O pek çok yönüyle tarihe geçmiştir. Asker yönü, mücadele adamlığı, reformcu kişiliği, uzak görüşlülüğü, devlet adamlığı bunların ilk akla gelenleridir. Ancak onun bütün bu vasıfları dışında sıradan bir insan olarak yaşantısında önem verdiği hususlar Atatürk'ün neden eşsiz insan olduğu yönündeki ipuçlarını verir. Milletinin büyük sevgisine mazhar olan Atatürk'ün övündüğü şeylerin başında Türk doğması gelmekteydi. Onun aldığı soyadı ile Türk olmanın gururunu bir ömür boyunca yaşamıştır. İnsan olarak mütevazı bir hayat sürmeye çalışan Atatürk, herkesin kabiliyeti ölçüsünde devlet kademelerinde yükselebilmesinin önünü açmıştır. Açık kalplidir, sohbeti dinlenir, kimseye yüksekte bakmayan bir karaktere sahiptir. Misafirlerini ağırlarken kim olduklarına önem vermeksizin oldukça titiz davranır ve her misafirini aynı ciddiyetle ağırlardı. Türküleri özellikle de Rumeli türkülerini dinlemeyi çok seven Atatürk boş vakitlerinde at binmeyi ve arkadaşlarıyla oyun oynamayı tercih ederdi. Ahde vefa en belirgin meziyetlerindendi. Eski arkadaşlarına büyük yakınlık gösterir özellikle sıkıntılı zamanlarında onlarla ilgilenmekten büyük mutluluk duyardı. Bunun dışında kendisinden kim yardım istese elinden gelenin en fazlasını yaparak karşısındakine destek olmaya çalışırdı. Yakın çevresi onun gerçekçi, iyimser, hesapçı, atılgan, ama ölçülü, vatansever ve milliyetçi, ama aynı zamanda insancıl, yüksek nitelikte asker olduğu kadar aynı derecede sivil olmasını da bilen, hayatı yaşamayı, neşeyi seven, heyecanla çalışan bir insan olduğu konusunda hemfikirdir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk, devlet adamı, asker, insan, millet.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: salimcohce@hotmail.com

ATATURK AS A HUMAN

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk is one of the most extraordinary persons that the history has ever witnessed. The first things that come to mind about him are his military skill, the man of reformations, his far-sightedness, and his being a statesman. However, along with these features given above, the things that he give importance to in his life as an ordinary person give some clues about why he is an extraordinary person. For Atatürk, who deserved the great love of his own people, the first thing that he boasted about is the fact that he was born as a Turk. He experienced the pride of being a Turk taking it as his surname throughout his life. Atatürk, who tried to lead an ordinary life as a human, opened the way for people in the bureaucracy so that they could be promoted in accordance with the skill he/she has got. He is open-hearted, the sort of person whose conversation is derived pleasure from, and he is not the person who looks down on people. When he hosted his guests, he would pay attention to every detail and host each of them very seriously. Atatürk, who enjoyed listening to Turkish folk songs, especially the "Rumeli folk songs" would prefer to ride a horse and spend time with his own friends.. The dominant characteristics of Atatürk was his credibility. He used to derive pleasure from showing great interest in his old friends and dealing with their problems when they had difficulties. In addition to these, he would do his best and support any person who asked for help from him. His close friends agree on the fact that he is a realist, cautious, bold but careful, a patriot and nationalist, but at the same time humanitarian, an excellent soldier but a person who knows how to be a civil, full of life and the person who worked very hard with great excitement.

Key Words: Atatürk, Turk, Statesman, Soldier, Human, Nation.

Mustafa Kemal Atatürk, Türk tarihinde eşsiz bir yer kazanmakla kalmamış, eserleri, davranışları, düşünceleri ile Türk milleti için liderliğini hayattan çekildikten sonra da sürdürmüştür. O sebeple Atatürk'ün kişiliğinin belirli yerlerini ortaya koyan özellikleri nelerdir diye bir soru sorsak, hemen hemen hepimiz;

"O, çok yönlü bir insandı.

Vatan kurtarıcı, teşkilatçı insan, büyük komutandı. Devlet kuran, yaşatan insandı. Usta politikacı, örnek inkılapçı idi. Hem düşünce, hem hareket adamıydı.

Milletine yeni ufuklar açan insandı. Akıla, bilime dayanan; istiklal ve hürriyete gönül veren, yaratıcı, yüksek zekâlı, özverili, sağlam karakterli, görev ve sorumluluk duygusu kuvvetli, iyi kalpli, açık yürekli, vefalı, güzel konuşan, güzel yazan, inandırıcı, disiplinli, birleştirici, toplayıcı insandı ve daha başka sevdiğimiz bir insana yakışabilecek ne kadar olumlu sıfat varsa sayabiliriz. Mesela;

Hayalci değil, gerçekçi; karamsar değil, iyimser; maceracı değil, hesapçı; atılgan, ama ölçülü; vatansever ve milliyetçi, ama aynı zamanda insancıl; öngörüşü kuvvetli, bütünü kavrayan

geniş görüşlü ama ayrıntıları da dikkate alan; yüksek nitelikte asker olduğu kadar aynı derecede sivil olmasını da bilen, hayatı yaşamayı, neşeyi seven, heyecanla çalışan, yılmaz insandı.

Sarsılmaz ve yenilmez iradeli, ilke adamı, idealist insandı” deriz.

Bu niteliklerin hepsi Mustafa Kemal Atatürk’te toplanıyordu... Hepsisi de doğrudur. Hatta O, her yönü ile başarıya, başarılarla ulaşan insandı. Dahi idi. Kimsenin yapamadığını yapmıştı. Eşsizdi ve hepsi bir yana O, BİR TÜRK ÇOCUĞU idi. Dolayısıyla Türk milletinin portresini sadakatle çizen, aynı zamanda Atatürk’ün portresini de çizmiş olur. Öyle ki, daha önce hiçbir Türk devlet başkanının yapmadığı bir şekilde Türk olmaktan duyduğu gururu açıklayan bir soyadı aldı: ATATÜRK.

Mustafa Kemal Atatürk’ün, günümüzde daha çok komutanlığı ile devlet adamlığı ön plana çıkarılmaktadır. Halbu ki, Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde “Mustafa Kemal en büyük varlıktır; Türkiye’nin yaratıcısıdır; peygamberdir” vs. şeklinde pek çok afiş hazırlanmışken, O, hepsini silmiş “MUSTAFA KEMAL BİZLERDEN BİRİDİR” demiştir. Gerçek Atatürk’ü anlatabilmek için her şeyden önce O’nu, “Bizlerden biri; bir insan” olarak ele almak, öyle incelemek şarttır. Esasen Atatürk’ün sözleri, insanı hem kendi kişiliği, hem de milletin kişiliği üzerinde düşünmeye sevk ediyor. Sonuçta büyük adamların varlığı bir tesadüfün eseri değildir. Büyük adamları, ancak büyük milletler yetiştirebiliyor.

Bir insanın kişiliğinin oluşumu ve gelişmesinde elbette mesleği, gözlemleri, tecrübeleri, çevresindekiler vs. büyük etkiler yapar. Bu tabiidir. Yalnız bir kişiliğin çoğu zaman “kendisi” olmadığı da bir gerçektir. Bu noktada Mustafa Kemal Atatürk’e baktığımızda, kişilik olarak O, “kendisi” idi. Daha Harp Okulu’nda iken tatil günlerinde kitap okumasına takılan arkadaşları, dersleri ile kendisini bu kadar harcamasının sebebini sorduklarında “büyük biri olmak istiyorum” demişti. Takıldılar ona... “İnşallah padişah olmayı düşünmüyorsundur?” diye.

“Hayır” dedi. Bakışlarını ufka çevirerek;

“BEN KENDİM OLMAK İSTERİM”. O büyük adam “kendisi” oldu.

Bu diyalogu daha iyi anlayabilmek için Voltaire’nin, Lenin’in hayatına bakmak yeterlidir. Bunların oynadıkları rolleri ile kişilikleri arasında o kadar büyük farklılıklar var ki, yüz çizgileri bile sahiplerinden çok farklıdır.

Mustafa Kemal’in vücut yapısının, bazen pek dinlenmeden yaptığı, çetin çok yorucu çalışmalara, ağır sorumluluklara, büyük heyecanlara oldukça uzun süre dayanacak kadar sağlam olduğu anlaşıyor. Büyük nutkunu yazarken münavebeli olarak çalışan görevlilerin bitkin düştükleri anda bile kısa bir aradan sonra tekrar çalışmaya başlaması herkesin dikkatini çekmiştir. Aslında uykudan pek de hoşlandığı söylenemez. Onun bu konuda “hayat pek kısa, çocukluk ve mektep hayatı bir kısmını alıp götürüyor, geriye kalanını da uyku yarıya indiriyor. Uykusuzluğu giderecek ve vücuda gerekli dinlenme gıdasını verecek komplemeler icat edilse ne iyi olurdu” dediği bilinmektedir. Asker olmasına rağmen koşmak, atlamak gibi davranışlardan ve bu tür fillere dayalı oyunlardan hoşlanmazken, hızlı yürümeyi tercih eder, etrafına bakınarak dolaşmazdı.

O’nun dış özelliklerinden ziyade iç özelliklerinden bahsetmek gerekir. Zira, Mustafa Kemal’in gözle görülen tarafları kadar büyük inkılapçı, büyük devlet kurucusu, büyük vatan ve millet kurtarıcısı vasıflarını da ancak bu suretle daha iyi anlamış oluruz. Bu iş, yani Atatürk’ün iç âlemine nüfuz; ancak, O’nun yanında bulunmak ve ruhî tepkilerini yakından izlemek fırsatını bulanlardan öğrenilebilir. Esasen Mustafa Kemal gizli kapaklı bir adam değildi. Frenklerin “franchise” sözüyle ifade ettikleri açık kalplilik O’nun başta gelen niteliklerinden biriydi ve bunun ışığında birtakım tahlil metotlarına, birtakım ruh incelemelerine girişmeksizin O, hiçbir karanlık

noktası kalmadan apaydın görülebilir. Nasıl ve ne özellikte görülmektedir denilirse? Her şeyden önce, kelimenin bütün manasıyla bir büyük insan olarak.

Mustafa Kemal Atatürk'ün çocukluğundan beri bütün davranışlarında en çok göze çarpan özelliği gururu, benliğidir. Karakterinin özü bunlardır dersek yanılmış olmayız. Zira bu özelliklerini O'nun her davranışında bulmak mümkün olduğu gibi, hiç taviz vermediğini görmek de mümkündür. Öyle ki, öğrenciyken, yaz tatillerinde Selanik'e gitmesine rağmen, kırıgınlığı olduğu annesine uğramaması onun bu konuda ne kadar titiz olduğunu ortaya koyar.

Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarında Manastır'da beraber bulunduğu arkadaşlarından biri O'nu, şu sözleriyle tanımlamaya çalışır. "Genellikle bizden ayrı kalırdı, kendi içine kapanır, kimseyle fazla samimi olmazdı. Bununla beraber sıkıcı değildi. Tam aksine karakteri neşeli ve tavırları sevimliydi. Şu gariptir ki, kendisini bize kabul ettirmeye çalışmadığı halde, biz farkında olmadan kendiliğimizden onun emrine girmiş gibiydik." Demek ki, O'nun tatlı sohbeti, cömertliği, düzgün tavır ve hareketleri arkadaşlarını kendisine bağlamaya yetmiş. Esasen pek çok kişide görülen bir kusur olan kendisini beğenmişlik onda yoktu. Ama yalnızlığı daha sonra da devam etmiş ve hizmetlisi C. Granada yazdığı hatıralarında O'nun için "koca köşkte yapayalnızdı" demek zorunda kalmıştır.

O, Falih Rıfkı Atay'a hatıralarını anlatırken "Çocukluğumdan beri bir tabiatım vardır. Oturduğum evde ne anne, ne kız kardeş, ne de ahabla beraber bulunmaktan hoşlanmazdım. Yalnız, müstakil bulunmayı çocukluktan çıktığım zamandan itibaren daima tercih etmiş ve sürekli olarak öyle yaşamışımdır. Tuhaf bir halim daha var. Ne anne, ne kardeş, ne de en yakın akrabamı kendi zihniyet ve telakkilerine göre bana şu veya bu tavsiyede ve nasihatlerde bulunmasına tahammülüm yoktu." demektedir. Burada ilk akla gelecek soru herhalde "Acaba Mustafa Kemal Latife Hanım'dan bu yüzden mi boşandı?" olacaktır. Bu soruya "kesinlikle hayır, o boşanmanın çok daha derin sebepleri bulunmaktadır" şeklinde cevap verilebilir. Bu doğrudur. Esasen O, boşanmalara karşı birisiydi.

Mustafa Kemal, tanıdıklarından biri evlendiği zaman çoğu kez haber vermeden onun evine gider, her odayı dikkatli bir gözle denetler, eşyanın düzenini eleştirir, perdeleri düzeltir, özellikle de yatak odasının döşenişine ve banyoya çok dikkat ederdi. Fatih Rıfkı Atay'ın verdiği bilgilere göre Mustafa Kemal'in kadın anlayışında pek de batılı olduğu söylenemez. Onların açık kıyafetler giymesini hoş karşılamaz, hatta dudaklarını boyamalarını bile istemezdi. Son derece kıskançtı. Denilebilir ki, harem eğilimindeydi. Bu O'nu hissi, mizacı ve alışkanlığıdır. Değilse, Onun düşüncesinde kadın da hür ve erkekle eşit olmalıydı. Hatta batı medeniyeti dünyasının kadınıyla beraber Türk kadını da bütün aşağılık duygularından kurtarılmalıydı. Buna rağmen, medeni kanunla kadınına batı kadınının bütün haklarını veren Mustafa Kemal, kendi münasebetlerinde bırakınız ecnebi erkekle evlenen Türk kadını, ecnebi kadınla evlenen Türk erkeğine bile tahammül edemezdi. Zaman zaman kendi koyduğu kanunun sonuçlarıyla karşılaşmak lazım gelince "bize göre değil ha çocuklar..." dediği olmuştur. Ama her şeye rağmen cemiyetin yükselip, yücelmesinde kadının rolü ve önemini çok iyi bilmekteydi.

Kadın haklarının korunması için yapılan çalışmalar süresinde, "Kadınların en büyük görevi analıktır, ilk eğitim verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse, bu görevin önemi yeterince anlaşılır. Milletimiz güçlü bir millet olmaya azmetmiştir. Bugünkü gerçeklerden biri de kadınlarımızın her bakımdan yükselmesini sağlamaktır. Bundan dolayı kadınlarımız da bilgin, fen bilgini de olacaklar ve erkeklerin geçtiği bütün öğrenim derecelerinden geçeceklerdir. Sonuna kadar toplum hayatında erkeklerle beraber yürüyecekler, birbirlerinin yardımcısı ve desteği olacaklardır" diyordu. Buna rağmen, Mustafa Kemal büyük bir realisttir. Köy kadını zorlamamıştır. İnkılaplarında zamana bıraktığı tek şey belki de budur. Köyde çok evliliğe dahi göz yummuştur. Köy kadınının kurtuluşunu iktisat ve terbiye şartlarının tamamlanmasıyla ilgili

görmüştür. Tarlada çalışan kadın nihayet hür olur, sonuçta bütün haklarını alabilir. Kadın davasında tehlike O'na göre harem dişiliğidir.

Atatürk, yabancı ülkelerden kendisini ve memleketimizi ziyaret maksadıyla gelen misafirlere çok büyük yakınlık gösterdiği gibi kendi arkadaşlarının O'na yaptıkları ziyaretlerden de hoşlanırdı. Bu ziyaretler ise, genellikle samimi bir hava içerisinde geçerdi. Sofrasına davet edilenler arasında misafirler, hangi görevde olurlarsa olsunlar daima benzer itibarı görürlerdi. İlk bakışta, konuksever bir ev sahibi nezaketi, kibar tavırları ve sivil kostümü içinde bile göze çarpan zarafetiyle hayranlık uyandırmasını bilirdi. Bu hususta bir yazar şöyle diyor: “Konuşmaya başlayınca ince zekâlı bir fikir adamının bilgeliği görülürdü. Buradan, başının, yüzünün ve ellerinin aynı derecede hayran olduğum asil ve müstesna güzelliğinden ayrıca bahse lüzum görmüyorum”. Zira O'nu yakından tanıyan birçok yabancı yazar, fikir ve siyaset adamı, ezcümle Profesör Pittard'la tanınmış bir edebiyatçı olan eşi, Mustafa Kemal'in bu fizikî özellikleri üzerinde uzun uzun durmuşlardır.

Mustafa Kemal kimsenin yapmadığı, yapmaya kalkışamayacağı işleri yapan yürekli bir kişi idi. Ama hepsinden önemlisi başarıya giden yolda üstün zekâsı ile engin gönlünü özünde birleştirebilmesidir. Zaten, dehâ denilen yaratıcı kudret de bu iki insanlık unsurunun bir araya gelişinden doğmaz mı? Zekânın tek başına aldandığı ve aldattığı olur. Fakat gönül, sevginin ve şefkatin kaynağı olan gönül, asla aldanmaz ve aldatmaz. Tanrı'ya giden yol bile gönülden geçer. Atatürk de milletini, memleketini kurtarma ve millî gerçeklere ulaşma yoluna buradan geçerek atılmıştır. Bu yolda her çileye, her zorluğa katlanmak ve bütün imkânsızlıkları yenmek kudretini millet ve memleket aşkında bulmuştur. Yoksa Büyük Nutkunun başında kendisinin de söylediği gibi “bütün kaleleri zapt edilmiş, silâhları alınmış, Padişahı, devlet ve hükûmeti düşmana teslim olmuş” bir millet ve memleketi yalnız zekânın ve mantığın ışığında kurtarmağa kalkışmak belki mümkün olamazdı. Nitekim Millî Mücadelenin başlangıcında vatan severlikleriyle tanınmış birçok kimse bile Mustafa Kemal'in sonu gelmeyecek ve bizi yeni yeni felâketlere sürükleyebilecek bir maceraya atıldığı fikrinde idiler ve fikirlerini O'na bildirmekten çekinmemişlerdi.

Atatürk'ün bu sevmeye ve sahip olduğu merhamet hasleti, bir gün gelecek bütün insanlığı kapsayan bir genişliğe ulaşacaktır. Hemen harpten sonra elini dükkü düşmanlarına ne büyük bir alicenaplıkla uzattığını biliyoruz. Ama bilmediğiniz bir şey var ki, o da Dumlupınar zaferinin birinci yıldönümünde, o kanlı cengin cereyan ettiği yerde yapılan törende Mustafa Kemal'in “Geçen yıl burada bir inhidam olmuştu” derken sesinin derin bir hüznle buğulanışdır. İşte, Mustafa Kemal bu gönül zenginliği, bu şefkat ve merhamet hisleriyle ki, perişan bir milleti kendi etrafında toplamış, kendine ısındırmış ve hakkıyla, Türk'ün, daima sevilen, daima anılan ve yokluğu gittikçe daha ziyade hissedilen Büyük Önder'i olmuştur.

Atatürk'ün iç âlemi ile ilgili görüşlerimi birkaç örnekle bağlamak mümkündür: Büyük insanlar için en önemli şiarlardan birisi hiç şüphesiz vefadır. Mustafa Kemal'in üç çocukluk ve gençlik arkadaşı bilinmektedir. Bunlardan biri Fethi Okyar, öbürleri de Nuri Conker'le Salih Bozok'tu. Hayatın türlü tecellilerine rağmen münasebetleri ve bunlara karşı muameleleri Selânik'te, Manastır'da ne idiyse daima öyle kalmıştır. Yani aynı mahalle ve okul akranlığı samimiyetini muhafaza etmiştir. Kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılan hususi meclislerinde onlarla öyle bir senli-benli, içli-dışlı konuşmaları, yarenlik edişleri vardır ki, bu husus Atatürk namına yalnız tevazu kelimesiyle ifade edilemez. Onlarla beraberken, hikâyeler anlatır, yeni hikâyeleri dinlemekten hoşlanırdı. Esprili konuşmayı sever ve arkadaşlarından da espriler beklerdi. Yine sevdiği kişilerin kaybindan duyduğu teessür zaman zaman (eski Maarif Vekili Necati'nin ölüm haberini aldığı akşam olduğu gibi) O'nu derin bir yeisle adeta bir çocuk gibi saatlerce hıçkırığa ağlatırdı.

Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla sohbetlerinde çok ender de olsa, bazen hoş olmayan konuşmalara da rastlanılmaktadır. Örnek vermek gerekirse: Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ün mektepten sınıf arkadaşı idi. Toplantılarda Atatürk'le, başkalarıyla mukayese edildiği takdirde, daha rahat ve daha samimi konuşurdu. Batı Cephesi Kumandanlığından ayrılarak Moskova Büyükelçiliğine gönderilmesi, daha sonra Terakkiperver Fırka olayları, Ali Fuat Paşa'da biraz kırgınlık meydana getirmişti. Çok resmi olmayan, değişik arkadaşların bulunduğu bir toplantıda, bir çıkış yapma ihtiyacı hisseden Ali Fuat Paşa, Atatürk'e "Senin aportların kimlerdir?" diye sorar. Aslı Fransızca olan "Apporter" kelimesi getir anlamında olmakla beraber, Ali Fuat Paşa'nın bu kelimeyi "Senin uşakların kimlerdir" anlamında sormak istediği anlaşılmaktadır. Beklemediği bu soruya oldukça sinirlenen Atatürk, "Benim aportlarım yoktur. Milletin aportları vardır. Her kim ki bu millete gönülden hizmet etmek isterse, o milletin aportudur" diye cevaplandırır. Toplantıda soğuk bir hava esmiş ve samimi hava bozulmuştu, biraz sonra da toplantı dağıldı.

Bir başka örnek ise, Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Hanımla ilgilidir. O fiziki olarak ağabeyine çok benzerdi. Atatürk'ün diğer kardeşleri erken yaşta ölmüşlerdi. Yalnız kendisinden 4 yaş küçük olan Makbule Hanım hayattaydı. Atatürk kardeşini tartışmalara pek sokmak istemez, ancak zaman zaman yanında bulundururdu. O yüzden resmi işlerin konuşulmayacağı Çankaya sofralarında Makbule Hanım'ı sık görmek mümkündü.

Makbule Hanım bir ara, Fethi Bey'in kurduğu Serbest Fırka'ya üye olarak siyasete atılmıştı. Bir gece sofrada devlet konuları üzerinde yapılan konuşmalara sık sık karışmaya, konu ile ilgisi olmayan şeyler söylemeye başlamış ve konu ne olursa olsun "Biz Kemal'le öz kardeşiz" diye sözlerini bitirmeyi tercih etmişti. Atatürk bu konuşmalara sinirlenmesine rağmen başta ses çıkarmadı. Ancak bir müddet sonra dayanamayarak, "Söyle söyle, söylemekte haklısın, çünkü bir bana bir de sana bakan, bunlar nasıl olur da öz kardeş olurlar diye hakikaten düşünür" demek zorunda kalacaktır. Arkasından da, "Yorgunsan gidip istirahat edebilirsin" diyerek onu sofradan uzaklaştırmıştır.

Eski arkadaşlarına gösterdiği yakınlık bazen onların sağlık sorunlarıyla, bazen de mali problemleri ile ilgilenmek şeklinde de kendisini gösterirdi. Öyle ki, maaşından gerektiğinde arkadaşlarına yardım yapardı. Bunlardan K. Özalp'e zaman zaman "Paşam ben bekârım çocuklarım yok ama param var istediğinde sana mali yardım yapabilirim" dediği, kendisinden hiçbir maddi yardım istenmediği halde, birkaç kere o zaman için önemli bir meblağ olan 10.000 lira gibi bir yardımda bulunduğu bilinmektedir. Selanik Rüştüyesinden ve Manastır İdadisinden tanıdığı ve sevdiği matematik hocası Faik Bey'le, tarih hocası Tefik Bey'i buldurmuş ve kendilerinin muvafakatlerini aldıktan sonra mebus yaptırmıştı. Onlara her zaman saygı gösterirdi. Arkadaşlarının kızlarının düğün masraflarını üstlenir, onlara çok değerli hediyeler verirdi. Hatta bazı arkadaşlarının kızlarının Dolmabahçe Sarayı'nda düğünlerini yapmalarına müsaade etmişti. Eski arkadaşlarına daima yakınlık gösterirdi. Onların yalnız ağılık sorunlarıyla değil mali problemleri ile de ilgilenirdi. Kendi parasından gerektiğinde arkadaşlarına yardım yapardı. Bana zaman zaman "Paşam ben bekârım çocuklarım yok ama param var istediğinde sana mali yardım yapabilirim" derdi. Kendisinden hiçbir maddi yardım istemediğim halde bana, birkaç kere kendi parasından, o zamanlarda önemli değeri olan 10.000 lira gibi yardımda bulundu. Selanik Rüştüyesinden ve Manastır İdadisinden tanıdığı ve sevdiği matematik hocası Faik Bey'le, tarih hocası Tefik Bey'i buldurmuş ve kendilerinin muvafakatlerini aldıktan sonra mebus yaptırmıştı. Onlara her zaman saygı gösterirdi. Arkadaşlarının kızlarının düğün masraflarını üstlenir, onlara çok değerli hediyeler verirdi. Bazı arkadaşlarının kızlarının düğünlerini Dolmabahçe Sarayı'nda düzenletmişti.

Mustafa Kemal'in insanlık -eski deyimle- insaniyet tarafı o kadar büyük ve üstün olmasaydı acaba millet kurtarıcılığı, devlet kuruculuğu ve inkılapçılık alanında şimdi başımızı

döndürmekte bulunan yüksek zirvelere erişebilir miydi? Bu soruya verilecek cevap hiç şüphesiz hayırdır.

Atatürk, söz söylemede de büyük bir ustaydı. Başarısında bu yönünün payı da büyüktür. Yalnız yabancı dillerde mesela çok iyi bildiği Fransızca ile konuşurken çok dikkatli davranırdı. Yakın arkadaşlarından K. Özalp'e "Lisan bilgisi yeterli değilse konuştuğunuz kimse karşısında esas konuda zayıf kalırsınız" dediği bilinmektedir. sebeple resmî görüşmelerde daima lisanı iyi bilen bir tercüman kullanmaktan kaçınmamıştır.

Atatürk yabancı misafirlere gösterdiği ilgi ve saygının benzerinin, yabancı ülkeleri ziyarete giden Türk devlet adamlarına da gösterilmesini isterdi. Özellikle devletimizin itibarının küçümsenmemesine büyük önem verirdi. Mareşal Fevzi Çakmak'ın Balkan ülkeleri arasında en kıdemli ve en üst rütbeli Genelkurmay başkanı olması nedeniyle, Balkan ülkeleri, askeri toplantılarında protokolde hangi Balkan ülkesinde olursa olsun, en önde yer almasını isterdi. İsmet Paşa Başbakan olarak Türk donanması ile İtalya'ya Musolini'yi ziyarete gittiğinde, yarı yolda gelen bir telgraftan, Musolini'nin meşguliyeti nedeniyle, Türk heyetine protokole göre gösterilmesi gereken misafirperverliğin tam yapılıp yapılamayacağı konusunda kuşklar doğmuş ve telgraf teatisi neticesinde Türk heyetinin protokole uygun olarak ağırlandacağı garantisi alındıktan sonra donanmanın yoluna devam etmesine müsaade ederek itibarımızın korunmasını sağlamıştı.

Mustafa Kemal Atatürk önemli bir göreve getirmeyi düşündüğü kimseyi, eğer önceden değişik yerlerde görüp, tanımamış ve onun hakkında bir fikir edinmemiş ise, mutlaka birkaç kere görüşerek, bilgisini, zekâsını ve tutumunu incelerdi. İlk görüşmelerden sonra, imkân olursa yaptığı gezilere de götürür, kesin bir kanaate varmaya çalışırdı. Onun gözüne girebilmek için bilgili olabilmenin yanında, cesur, inkılâpçı, batı görüşlü ve özellikle de **vatanperver** olmak önemliydi.

Atatürk Osmanlı Devleti döneminde hafiyelerden çok zarar gördüğünden, koğuculuktan nefret eder, bu tür insanlara hiç yüz vermezdi. Bir arkadaşı, diğer bir arkadaşı aleyhine kendisine bazı söyler söylemişse, bunun hakikat olup olmadığını araştırmak için her ikisini de sofrasına çağırarak yüzleştirirdi. Böylece gerçeği ortaya çıkarır, kanaatini açıkça söylerdi. Bu nedenle çok kimse, sofrada hesap vermek korkusuyla, bu gibi dedikoduları yapmaktan vazgeçerdi. Buna rağmen, özellikle son senelerde Atatürk'ün etrafında bulunan birkaç kişi, devamlı olarak onun eski arkadaşları aleyhinde konuştular. Atatürk gerçekleri bildiği için bu tip konuşmaların çoğuna aldırmadı. Ancak ne de olsa bir insan, söylenenlere inanmasa bile, son yıllarında hiçbir tesir altında kalmadığını söylemek kesinlikle mümkün değildir.

Memleketimizde yıllardan beri çok sayıda azınlık bulunmuş ve bunlar, bazı dönemler dışında Türklerle genellikle uyum içerisinde yaşamışlardı. Osmanlı Devleti zamanında çoğu İstanbul'da olmak üzere, Ermeni, Rum ve Musevi tüccarlar ticarî hayatımızı büyük ölçüde yönlendirmişlerdi. Öyle ki, Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllarda İstanbul nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan iki yüz elli bin civarındaki azınlık nüfus ülke ticaretinin hemen hemen yüzde doksanını elinde bulunduruyordu. Yeni Türk devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, milliyetçi bir karaktere sahip olmasına rağmen Türk tarihinden süzülüp gelen bir düşünüşle hangi kökten ve hangi dinden olursa olsun ülkenin yararına çalışan bütün vatandaşlara bir bütünün parçası olarak yaklaşmış ve muhabbet göstermiştir. O yüzden azınlık toplulukların hukuku en iyi şekilde düzenlenmiş ve Cumhuriyet döneminde azınlıklarla herhangi bir mesele yaşanmamasına özen gösterilmiştir. Yine azınlıklara mensup vatandaşlarımızdan en çok milletvekili Mustafa Kemal Atatürk döneminde T.B.M.M.'ne girebilmiştir. Ayrıca Almanya'dan kaçmak zorunda kalan yabancı bilim adamlarına üniversitelerimizin kapılarını açan Yüce Önder hem büyük bir insanlık örneği göstermiş, hem de bunlar sayesinde ülkemizin ilim alanında önemli merhaleler kazanmasını sağlamıştır. Atatürk'ün Türk milliyetçiliğini zedelemekten yürüttüğü, dünyaya açık ve insan sevgisini üstün tutan bu politikaları, yabancı ülkelerde daima takdir edilecektir.

Mustafa Kemal, askerî okullarda yetişmiş, yabancı yayınları takip etmesine rağmen, buralarda öğrendiği görgü kurallarının üstünde bir eğitim görmemiştir. Sadece Batı'ya yaptığı birkaç gezi ve Sofya'daki Ataşemiliterlik görevi süresince sosyalitesini mümkün olduğu kadar artırmaya çalışacaktır. Onun için Cumhuriyet'in ilânından sonra, Türkiye'nin yabancı ülkelere ve özellikle de batıya açılma zamanı geldiğinde, bir eksikliğin giderilmesi gerektiğinden hareketle bir yandan yabancı misafirlere ve büyükelçilere karşı sosyal hayatta görgülü bir batılı intibai vermeye özen gösterirken, öte yandan Fransa'dan getirttiği bir özel adab-ı muaşeret hocası vasıtasıyla sosyal konularda, yemek yeme usullerinden giyinme usullerine, geçerli oyun ve danslara, batı müziği bilgisine kadar pek çok şeyi usulüne göre öğrenmeğe çalıştı. Bir çeşit kurs eğitimi şeklinde yapılan bu çalışmalara, devlet adamı arkadaşlarının katılmalarına da fırsat verdi. O, "Mademki gelişmek, Batılılaşmak istiyoruz, batılı devlet adamlarının sosyal hayatta bilmeleri gereken şeyleri biz de öğrenmeliyiz" diyordu.

Kendisinin Türkiye'de özel terzileri vardı. Ancak Paris'te tanınmış bir terzide vücut modeli bulunuyor, özellikle merasimlerde giyeceği kıyafetler, orada dikilip getiriliyordu. Giyimine çok meraklıydı. Bulunduğu cemiyet veya yere göre uygun kıyafet giymeye özen gösterirdi.

Eğlenceli toplantıları sever, bunlara halkın da katılmasından hoşlanırdı. Bununla beraber Cumhuriyet balolarında veya yabancıların bulunduğu diğer müzikli toplantılarda havanın bozulmamasına dikkat ederdi. O yüzden sürekli etrafı izler, alkol tesiri ile ciddi olmayan hareketler yapmaya başlayanları gördüğünde, münasip şekilde ikaz ettirir veya etrafa belli etmeden toplantıdan çıkarttırırdı. Öğrenciliği süresinde dans etmeyi öğrenmiş, sonradan Sofya'da Ataşemiliter iken değişik davetlerde dans etmişti. Sonra değişik dansları da öğrendi. Balolarda yabancı sefirelerle ve bazı düğünlerde gelinlerle, az da olsa dans ettiği görülmüştür. Türk folklorundan zeybeği sever, çok keyiflendiği bazı toplantılarda bizzat kendisi de oynardı. O'na göre neşeli olmayan insanlardan iki türlü şüphe etmek gerekir; ya hastadır, ya da başkalarının bilmesini istemediği bir kuruntusu vardır.

Türk müziğinden hoşlanan Mustafa Kemal Atatürk, eğlenceli toplantılarda Rumeli türkülerini dinlemeyi severdi. Hatta çocukluğunda bellediği bazı Rumeli türkülerinin çeyrek sesli gamlarını kendisi de rahatlıkla söylerdi. Değerli ses sanatkârlarını zaman zaman sofrasına çağırır, onları dinler, bazen şarkılara kendisi de katılırdı. Ancak gençlere batı müziği kültürünün verilmesini istiyordu. Radyo müzik programlarında, klasik batı müziğine ayrılan saatlerin, Türk müziğine ayrılan saatlerden daha fazla olmasını ister, zaman zaman kontrol ederdi. "Bizler alaturka müziğe alışmışız, ancak yeni nesil için bu böyle olmamalıdır" dediği söylenir. Şairlere de büyük saygı duyduğu bilinmekte ve sofrasında bazı akşamların şiire ayrıldığı görülmektedir.

Atatürk askerî okullardan alıştığı kuru fasulyeyi bütün ömrünce diğer yemeklere tercih etti. Bir bekâr yemeği olan yağda kızartılmış yumurta ise, onun ikinci büyük tercihi idi. Meze olarak, beyaz peynir, kavun ve leblebi daima sofrada bulunurdu. Rakıdan başka içkiler üzerinde durmazdı. Alkole çok dayanıklı bir bünyeye sahip olduğu görülmektedir.

Çankaya gecelerinin kendisine göre bir göreneği vardı ki, bu, kim gelirse gelsin değişmezdi. Her şeyde titiz olan Mustafa Kemal, sofranın iyi kurulmuş olmasını ister ve çok defa oturmadan örtüyü, tabakaları kendi eliyle düzeltirdi. Misafirler istedikleri yere oturlardı. Sadece çok önemli kişilerin belirli yerleri vardı. Sofrada önce içki, genellikle de rakı gelirdi. Yanında sindiriminde yardımcı olsun diye sakız leblebisi, ayrıca meze olarak barbunya pilakisi, zeytin ve beyaz peynir bulunurdu. Ziyafet resmî değilse içki faslı genellikle uzar, yemek çok sonraları gelirdi. Atatürk'ün sofrasında önemli bir günün menüsünü çorba, piliç, kuşkonmaz, yeşil fasulye, börek, ayva kompostosu, kavun veya terbiyeli çorba, but köfte, ıspanak püre, kıymalı patlıcan, peynirli börek, armut kompostosu, kavun, kahvenin teşkil ettiği görülmektedir.

Mustafa Kemal, gündüzleri çok az yedi. Ancak yumurtayı her zaman istemesi dikkat çekicidir. O'nun, dünyada kendisine tek gerekli şeyin “bir dilim ekmek, bir de dostlarla yiyip, içmek” olduğunu söylemesi her halde pek fazla yaşayamadığı bir hayata duyduğu özlemin ifadesi olmalıdır. Zira, Atatürk'ün hayata bakışı bu değildir. O, hayatın sürekli bir savaşma ve çarpışma olduğuna inanmakta, başarıyı da mutlaka verilmesi gereken bir mücadelenin sonucu olarak görmekteydi. Onun için kaybetmeyi sevmez, manen, maddeten kuvvetli olmaya önem verirdi. Hatta denilebilir ki, O'nun gözünde hayat “savaşmaktan/mücadele etmekten” başka bir şey değildi. Dolayısıyla böylesi bir insanın sükûnet içerisinde dostlarla geçecek bir hayatı özlemesinden daha tabii bir şey olamaz.

Mustafa Kemal, oyun oynamaya meraklı değildi. Ancak büyükelçilerle bazen briç, bezik oynadığı olmuştur. Bunun yanında arkadaşları ile tavla veya poker oynamayı severdi. O'na göre “Oyun, işlerden yorulmuş beyni dinlendirmek için faydalı bir eğlencedir, vakit geçirir.” Bunun haricinde Atatürk'ün dinlenmek ve vakit geçirmek için fırsat buldukça at gezintileri yaptığını bilmekteyiz. Demek ki O, ata binmekten bıkmamıştı. At yarışlarını da seyretmekten hoşlanırdı. Yarışmalı sporlardan ise kürek yarışlarını izlemeyi severdi. Ayrıca güreşleri de severek izlerdi. Asker pehlivanları köşke çağırır, güreş tuttururdu. Bazen iri yapılı arkadaşlarını bu pehlivanlarla güreş tutmaya zorladığı da olmuştur. Esasen O'na göre spor, uluslararası düzeyde en etkili propaganda vasıtalarından birisidir. Onun için Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra okullardaki spor eğitimine büyük önem verdi.

Sonuçta, insan olarak Atatürk, geleceği çok iyi görebilme, zamanlamayı çok iyi yapabilme, milletini iyi tanıyıp, ona güvenme, insan sevgisiyle dolu olma, her zaman halkla birlikte hareket etme, vatanperver birisi olmak gibi meziyetleri kendi nefsinde toplamış olmakla da diğer insanlardan ayrılmaktadır. O'nun bu özellikleri sayesinde Türk milleti, yeni bir devlet yarattı, yeni bir tarih yazdı. O olmasaydı, belki de bu tarih yazılamazdı.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

ATAY, F. R., **Çankaya**, İstanbul 1980

ATAY, F. R., **Atatürk'ün Hatıraları (1914-1919)**, Ankara 1965

BALTACIOĞLU, İ.H., **Atatürk; Yetiştmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973

BORAK, S., **Atatürk'ün Özel Mektupları**, İstanbul 1998

BOZOK, S.-BOZOK, C. S., **Hep Atatürk'ün Yanında**, İstanbul 1985

EROĞLU, H., **Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği**, Ankara 1994

GRANDA, C., **Atatürk'ün Uşağı İdim**, (nşr. T. Gürkan), İstanbul 1973

İNALCIK, H., *“Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi”*, **Atatürk Konferansları 1963**, Ankara 1991, s.189-196

İNAN, A. A., **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara 1984

KARAOŞMANOĞLU, Y.K., *“Atatürk'ün İnsanlığı”*, **Atatürk Konferansları 1963**, Ankara 1991, s.15-20

Lord Kinnross, **Atatürk; Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, (nşr. N. Sander), İstanbul 1981

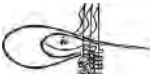
Mehmed Kemal, **Türkiye'nin Kalbi** Ankara, İstanbul 1983

ÖZALP, K.-ÖZALP, T., **Atatürk'ten Anılar**, Ankara 1992

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

-
- ÖZGÜ, M., “Atatürk’ün Edebiyat ve Sanat Anlayışı”, **Atatürk Konferansları 1963**, Ankara 1991, s.21-56
- ÖZTİN, T., **Mustafa Kemal’den Atatürk’e**, İstanbul 1981
- SOYAK, H. R., **Atatürk’ten Hatıralar I-II**, İstanbul 1973
- ÜSTÜN, E. F., **Ülkücü Atatürk**, İzmir 1964
- VILLALTA, J. B., **Atatürk**, (nşr. F. Özsu), Ankara 1982

BULGARİSTAN'DAN SEYHAN'A TÜRK GÖÇÜ (1950-1951) *

Erdem ÇANAK**

ÖZET

Osmanlı Devleti, Balkanlarda gerçekleştirdiği fetihler neticesinde ele geçirdiği yerlere Anadolu'dan getirmiş olduğu Türkmenleri iskân etmiştir. Ancak Osmanlının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlardaki topraklarını kaybetmeye başlamasıyla birlikte süreç tersine dönmüş ve Balkanlardan Anadolu'ya yoğun bir göç başlamıştır. Bu bağlamda Balkan coğrafyasından Anadolu'ya ilk büyük Müslüman/Türk göçü, 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren de zaman zaman azalıp artmakla birlikte yakın döneme kadar devam etmiştir. Göçlerin yoğun olarak gerçekleştiği ülkelerden birisi de Bulgaristan'dır.

II. Dünya Savaşına Almanya'nın yanında girmiş olan Bulgaristan, savaş esnasında Sovyetler Birliği'nin işgaline uğramış ve bu esnada rejim değişikliği yaşamıştır. İdareyi ele geçiren "*Vatan Cephesi*" adındaki komünist yönetimin uygulamış olduğu politikalar ise başta Türkler olmak üzere ülkedeki etnik azınlıkların gelecek kaygısı yaşamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Bulgaristan'da daha fazla kalamayacaklarını anlayan Türkler, Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde 1950-1951 yılları arasında Bulgaristan'dan Anadolu'ya yaklaşık olarak 155.000 kişi göç etmiştir. Ekseriyeti çiftçi olan bu göçmenlerin bir kısmı Seyhan vilâyetine iskân olunmuştur. Hatta Seyhan, tarımsal potansiyelinin yüksekliği ve nüfus yoğunluğunun düşüklüğü gibi nedenlerden dolayı göçmenlerin yoğun olarak iskân edildiği şehirlerden birisi olmuştur.

Bu çalışmada, Osmanlının son döneminden 1960'lı yıllara kadar olan dönemde Bulgaristan'dan Anadolu'ya gerçekleşen göçlerin sebepleri irdelenerek 1950-1951 yılları arasındaki göçle birlikte gelen göçmenlerden Seyhan'a yerleştirilenlerin iskân süreci ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyhan, Adana, Bulgaristan, Göç, Göçmen.

* 20 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı "*Bazı Vilâyetlerin İlga ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun*" ile Adana vilâyetinin ismi, merkezi Adana olmak üzere "*Seyhan*" olarak değiştirilmiştir. "*Bazı Vilâyetlerin İlga ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun*", **Düstûr**, III. Tertip, C.14, s.642-645; **Resmî Gazete**, S.2411 (27 Mayıs 1933); **İdare**, S.62 (Mayıs 1933), s.584-585. Ancak 25 Ocak 1956 tarih ve 6644 sayılı "*Seyhan Vilâyeti Adının (Adana) Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kanun*" ile tekrar Adana olarak değiştirilmiştir. "*Seyhan Vilâyeti Adının (Adana) Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kanun*", **TBMMZC**, X. Devre, 2. İçtima, C.9, s.255; **Resmî Gazete**, S.9223 (2 Şubat 1956), s.13485. Seyhan milletvekilleri tarafından verilen kanun teklifinde değişikliğe gerekçe olarak Seyhan isminin halk arasında yaygınlaşmaması gösterilmiştir. "*Seyhan'ın Adana Olmasını Teklif Ettiler*", **Hür Fikir**, 12 Şubat 1955, s.1; "*Seyhan'ın Adana'ya Çevrilmesi*", **Türk Sözü**, 7 Mayıs 1955.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, El-mek: ecanak@cu.edu.tr

TURKISH MIGRATION FROM BULGARIA TO SEYHAN (1950-1951)

ABSTRACT

The Ottoman State had resettled Turkmens who has been taken from Anatolia, to the places which had been seized as a result of its conquests in Balkans. But from the second half of 19th century, when it had started to lose its own land in Balkans, the process reversed and an intensive migration had started from Balkans to Anatolia. In this context, the first great Muslim/Turkish migration from Balkan geography to Anatolia has been realized by Ottoman-Russian war in 1877-1878 which is also known as 93 War. From this date, although the migration decreased and increased from time to time it has been continued until recently. Bulgaria is one of the countries to which the migration has been made intensively.

Bulgaria who participated the World War II beside Germany has been occupied by Soviet Union and during that time it has experienced a regime change. The politics applied by communist regime called "Motherland Front" which seized administration had caused that the country's ethnic minorities including the Turks having felt anxiety over the future. Then, the Turks who understood that they could not stay in Bulgaria more, began to migrate to Anatolia. Thus, nearly 155.000 people have migrated from Bulgaria to Anatolia between the years 1950-1951. Some of these people, most of them were farmers, have been resettled to Seyhan province. Even, Seyhan Province has been one of the cities to which immigrants has been resettled intensively, because of its high potential of agriculture and low population density.

In this study, the reasons of the migrations from Bulgaria to Anatolia from the last period of Ottoman state until 1960's have been examined and settlement process of the immigrants coming during the migration between the years 1950-1951 and resettled to Seyhan has been considered.

Key Words: Seyhan, Adana, Bulgaria, Migration, İmmigrant.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlardaki topraklarını kaybetmeye başlamasıyla birlikte kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman/Türk nüfus Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Göçleri hızlandıran en önemli gelişme ise Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1877-1878 yılında meydana gelen ve "93 Harbi" olarak da bilinen savaş olmuştur.¹ Savaş neticesinde Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Balkan topraklarından yüz binlerce Müslüman/Türk Anadolu'ya göç etmiştir. Bununla birlikte başta Bulgaristan olmak üzere bölgede önemli bir

¹ Bu tarihten sonra Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçler süreklilik arz etmeye başlamıştır. Filiz Çolak, "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", *Tarih Okulu*, S.XIV (İlkbahar-Yaz 2013), s.115.

Müslüman/Türk nüfusu kalmıştır.² Berlin Antlaşmasıyla kurulan Bulgaristan Prensliği ile Osmanlı Devleti ilişkisinin temel noktasını da bu nüfus oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, Bulgaristan Prensliği ile imzaladığı 19 Nisan 1909 tarihli protokolle Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımış, Bulgaristan da hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin Bulgarlar ile aynı haklara sahip olduğunu kabul etmiştir.³ Ancak 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları esnasında yaşananlar bu güvencenin pratikte bir hükmünün olmadığını ortaya koymuştur. Bu nedenle bölgede yaşayan Türklerin bir kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.⁴ Fakat iki ülke arasında 29 Eylül 1913'de imzalanan İstanbul Barış Antlaşması ile Bulgarlar, Türklerin haklarını teyit ederek tekrar güvence vermişlerdir.⁵ İki ülkenin I. Dünya Savaşında müttefik olmasıyla birlikte ilişkileri de olumlu bir seyir takip etmiştir. Ayrıca, Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'ndan ayrılırken imzaladığı Neuilly Antlaşması (27 Kasım 1919) ile ülkede yaşayan tüm azınlıkların kültürel ve dinî özgürlüklerinin teminat altında olduğunu teyit etmesi de iki ülke arasındaki iyi ilişkilerinin devam etmesini sağlamıştır.⁶

Anadolu'da Milli Mücadelenin devam ettiği sırada Bulgaristan'da Çiftçi Partisi yönetime gelmiştir. Bu dönemde Türkler rahat bir nefes almıştır.⁷ Ancak 1923 yılındaki darbe neticesinde faşist bir idarenin başa geçmesiyle birlikte Türklere yapılan baskı ve zulüm tekrar başlamıştır. Bu baskıda özellikle Kuzey Bulgaristan'daki Rodna Zaştita ile Güney Bulgaristan'daki Trakya Komiteleri adlı silahlı Bulgar örgütleri etkin rol oynamışlardır.⁸ Bu örgütlerin saldırıları karşısında Türkler, kabileler halinde Türkiye'ye göç etmeye başlamışlardır. Bu döneme tekabül eden 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da imzalanan Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve Oturma Sözleşmesi ile de iki ülke arasındaki göç işi ilk defa hukukî bir temele oturtulmuştur.⁹ Buna göre Bulgaristan, Türklerin isteğe bağlı göçlerine engel olmayacağını, taşınabilen malları ve hayvanları ile taşınmaz mallarını serbestçe satarak elde edecekleri parayı yanlarında götürmelerine izin vereceğini kabul etmiştir.¹⁰ Ancak antlaşmayı fırsat bilen Bulgarlar, Türklere yönelik baskılarını artırmışlardır. Bununla birlikte 1920'li yılların sonu ile 1930'lu yılların başında Bulgarların Türklere yaptıkları baskıyı azaltmasının da etkisiyle Türkiye Bulgaristan ilişkileri bir süre olumlu bir seyir takip etmiştir.¹¹ Fakat Bulgarların sistematik baskılarını devam ettirmelerinden dolayı

² Bulgaristan sınırları içerisinde Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerler Eskiçuma, Pravadi, Razgrad, Rusçuk, Silistre ve Şumnu gibi şehirlerdir. Bilal N. Şimşir, *"Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu"*, **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.47-49.

³ Ömer E. Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989**, C.I (1983-1985), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.59. Bulgaristan Prensliği, Berlin Antlaşması ile 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna vilâyetinde kurulmuştur. II. Meşrutiyetin ilanı sonrasına tekabül eden 5 Ekim 1908'de de bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devletinden ayrılmıştır. Beğlan Toğrol, **112 Yıllık Göç (1878-1989)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul 1989, s.18-70.

⁴ Ömer Turan, *"Bulgaristan Türklerinin Bugünkü Durumu"*, **Yeni Türkiye**, S.3 (1995), Ankara, s.295.

⁵ Cengiz Hakov, *"Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Seriveni"*, **Türkler**, C.20, Ankara 2000, s.371.

⁶ Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s.65; Toğrol, **a.g.e.**, s.71.

⁷ Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, s.63. Bunda iki ülkenin I. Dünya Savaşı'ndaki müttefik olması, Neuilly Antlaşmasının azınlıkların haklarını garanti altına alması, Türklerin ekseriyetinin çiftçi olması ve iktidarın çiftçi desteğine muhtaç olması gibi nedenler etkili olmuştur. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.65.

⁸ Bunlardan Rodna Zaştita 1923 yılında kurulmuş faşist bir örgüttür. Güçlü bir Bulgaristan monarşisi yaratmak ve demokratik özgürlükleri kaldırmak için faaliyet göstermiş olan örgütün üyeleri genellikle öğrencilerden oluşmuştur. 1936 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir. Güney Bulgaristan'da özellikle Rodopl bölgesindeki Türklere yönelik saldırılar ise daha çok Trakya Komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Şimşir, *"Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu"*, s.53-54.

⁹ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000, s.261-271; Ömer E. Lütem, *"Tarihsel Süreç İçinde Bulgaristan Türklerinin Hakları"*, **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, (Der. Erhan Türbedar), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.46.

¹⁰ Bilal N. Şimşir, *"Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu"*, s.53.

¹¹ Bu durum 1932 yılının ilkbahar aylarına kadar devam etmiştir. Ahmet Özgiray, *"Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri (1920-1938)"*, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.X (1995), s.60-61.

1923-1939 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye 198.688 Türk göç etmek zorunda kalmıştır.¹²

Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında göç durma noktasına gelmiştir. Bu esnada savaşa Almanya'nın yanında girmiş olan Bulgaristan, 8 Eylül 1944 tarihinde Sovyetler Birliği'nin işgaline marûz kalmıştır. Rusların ilk icraatı ise Alman yanlısı hükümeti görevden uzaklaştırarak "*Vatan Cephesi*" adında komünist bir idare kurmak olmuştur.¹³ 1946 yılında yapılan genel seçimleri büyük bir farkla kazanan yeni idarenin Bulgar Sosyalist Devleti ile bütünleşmiş tek bir ulus yaratma düşüncesi ülkedeki azınlıkların gelecek endişesine kapılmasına neden olmuştur. Bu durum özellikle en büyük etnik azınlık olan Türkleri etkilemiştir. Bu bağlamda Türklere karşı baskılarını artıran komünist rejim, din derslerini kaldırmış, Türkçeyi yasaklamış, Türk adlarını zorla değiştirmeye başlamış, Türklerin ileri gelen ve öğrenim görmüş aydınlarını çeşitli bahanelerle tutuklayarak sürgüne göndermiş, özel okul statüsündeki Türk okullarını devletleştirmiş ve Türk köylülerin topraklarını kooperatifleştirme gerekçesiyle ellerinden almaya başlamıştır.¹⁴

Bulgar komünist rejiminin uygulamış olduğu politikalar nedeniyle Bulgarlaşma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türkler Anadolu'ya göç etmek istemiştir. Ancak Bulgaristan'ın II. Dünya Savaşı yıllarında yurtdışına çıkışları yasaklamış olmasının yanı sıra 1945-1949 yılları arasında Türklere pasaport vermemesi yüzünden bu pek mümkün olmamıştır.¹⁵ Bunun üzerine 1947 yılından itibaren Türk makamlarına başvurmaya başlamışlardır. 31 Mayıs 1947 tarihli toplantıda konuyu görüşen Bakanlar Kurulu, Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik toplu iskânlı göçmen alma işini uygun bir zamana ertelerken serbest göçmen vizesiyle gelenler ile mültecilerin kabul edilmesi yönünde karar almıştır. Kararı müteakiben Bulgaristan'daki Türk konsolosları "*serbest göçmen*" vizesi vermeye başlamışlardır.¹⁶ Bununla birlikte göçe yönelik kısıtlamalar devam etmiştir. Bu bağlamda Türkiye, göç etmek isteyenlerden devlete yük olmayacakları ve geçimlerinin Türkiye'deki yakınlarınca sağlanacağı yönünde taahhüt istemiş, Bulgarlar da pasaport ve vize almak isteyenleri sıkı bir incelemeden geçirmiştir. Bu nedenle yılda ancak 1.500 civarında kişi göç edebilmiştir. Ancak bu durum Bulgaristan Türklerinin hem Bulgar hem de Türk makamlarına yönelik baskılarını artırmalarına neden olmuştur. Bunun sonucunda Bulgar Hükümeti, 1949 Eylül'ünden itibaren göç etmek isteyen Türklere pasaport vermeye başlamıştır. Buna bağlı olarak Bulgaristan'daki Türk konsolosluklarına yoğun bir talep meydana gelmiştir. Fakat personel

¹² Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.229.

¹³ Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, s.73; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.183; Hakov, **a.g.m.**, s.372; Ahmet Şerif Şerefli, **Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002, s.9; Maria Todorova, "*Balkanlarda Osmanlı Mirası*", **Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar**, (Der. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan,), Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s.123.

¹⁴ Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, s.74; Ömer Turan, "*Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri*", **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, (Der. Erhan Türbedar), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.24; Şimşir, "*Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu*", s.57; Sevim Hacıoğlu, **Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2002, s.30-33; Ulvi Özgür, **Bulgaristan Türklerinin 1950-1951 Yıllarında Türkiye'ye Göçleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s.26-43. Göçün başlamasında Demokrat Parti'nin Amerika yanlısı tutumu ile Kore'ye asker göndermesinden ve NATO içerisinde yer alma çalışmalarından rahatsız olan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi ekonomik olarak zor durumda bırakmak için etkili olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Savaş Çağlayan, **Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin İlanından Günümüze)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007, s.10.

¹⁵ Oral Sander'e göre bu durum, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgar Hükümetinin ihtiyaç duyduğu işgücünden kaynaklanmıştır. Oral Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1946)**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1969, s.73.

¹⁶ Serbest göçmen ifadesi, Türk Hükümetinden herhangi bir yardım talep etmeyen göçmenler için kullanılmıştır. Türk Hükümeti, önceden hazırlanmış bir program ve önemli miktarda paraya ihtiyaç olduğundan ilk etapta iskânlı göçmen gelişine sıcak bakmamıştır. Bunun yerine siyasi ve ictimâî açıdan sıkıntı yaratmayacak olan serbest göçmen gelişine onay vermiştir. Zehra Arslan, "*Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)*", **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta 2012, s.336.

açısından takviye edilmemiş olan konsolosluklar, ayda ancak 1.500 aileye vize verebilmişlerdir. Bunun üzerine Sofya Büyükelçiliği, 1950 Ağustos ayı başında, o tarihe kadar vize verilenlerin haricinde 46.000 kişinin daha vize almak için sırada beklediğini belirterek konsoloslukların memur açısından acilen takviye edilmesini istemiştir.¹⁷

Bu esnada Türkiye'nin resmi göçmen politikası da şekillenmiştir. Buna göre göçmenlerin peyderpey Türkiye'ye alınması kararlaştırılmış olup ilk yıl 25-30 bin göçmenin alınması planlanmıştır. Fakat bu şekilde hareket edildiğinde bütün Bulgaristan Türklerinin ancak 1980 yılına kadar Türkiye'ye alınabilecek olması Bulgaristan'ı rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Bulgaristan, 10 Ağustos 1950 tarihinde Türkiye'ye bir nota vererek göç etmek isteyen 250.000 Türkü üç ay içinde kabul etmesini istemiştir. Ayrıca, 1925 tarihli Türk-Bulgar Oturma Sözleşmesi'ne göre de Türkiye'nin isteğe bağlı bu göçlere engel olamayacağını belirtmiştir. Ancak Türkiye, üç ay gibi kesin bir süre sınırı koyan Bulgar notasını kabul etmemiştir. Hatta bu notaya 28 Ağustos 1950 tarihinde sert bir nota ile de karşılık vermiştir.¹⁸ Buna rağmen göç akını devam etmiştir. Bu sırada Bulgarların vizesiz bazı kimselerle birlikte Çingene gönderdiğinin tespit edilmesi ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.¹⁹ Bunun üzerine Türkiye, 2510 sayılı İskân Kanunu uyarınca ancak Türk soyundan olanları göçmen olarak alabileceğini belirterek Bulgaristan'dan Çingeneleri geri almasını istemiştir. Fakat Bulgarlar buna yanaşmamıştır. Bu nedenle Türkiye, 7 Ekim 1950 tarihinde Bulgaristan sınırını kapatmıştır. Ancak iki ay süren diplomatik görüşmeler neticesinde Bulgaristan'ın geri adım atması üzerine 2 Aralık 1950 günü tekrar açmıştır.²⁰

Göçün yeniden başlamasıyla birlikte Türkiye, 16 Nisan 1951 tarihinde aldığı bir kararla 1 Ocak 1950 tarihinden itibaren Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin tümünü “*iskânli göçmen*” statüsüne aldığını duyurmuştur. Bu kararla 1950 yılı başından itibaren Türkiye'ye gelmiş olan bütün göçmenlere devlet eli uzatılmıştır. Ancak bu esnada Bulgaristan'ın yine Çingene gönderdiği ortaya çıkmıştır. İlişkilerin yeniden gerilmesine neden olan bu durum karşısında Türkiye Bulgaristan'a, Haziran-Ekim 1951 tarihleri arasında gelmiş olan istenmeyen kişileri geri alması taleplerini de içeren altı nota vermiştir. Bulgaristan'ın bu taleplere duyarsız kalması üzerine de 8 Kasım 1951 tarihinde sınırını ikinci kez kapatmıştır. Bunun üzerine Bulgaristan, 30 Kasım 1951 günü yayınladığı bir tebliğ ile Türkiye'ye göçü kesin olarak durdurduğunu ilan etmiştir. Bununla da yetinmeyerek ülkede kalan Türklerin pasaportlarını toplamış ve göç konusunun konuşulmasını dahi yasaklamıştır. Bu durum iki ülke arasında 22 Mart 1968 tarihinde Ankara'da imzalanan “*Yakın Akrabaları 1952 Yılına Kadar Türkiye'ye Göç Etmış Olan Türk Asıllı Bulgar Vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyetinden Türkiye Cumhuriyetine Göç Etmeleri Hakkında Anlaşma*”ya kadar devam etmiştir.²¹ Anlaşmayı takip eden 10 yıl içinde ise yaklaşık 130 bin kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir. 1923-1960 arası dönemde Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısı ise 87.373 hânedeki 374.569 kişi olmuştur. Aşağıdaki tablolarda 1923-1949 yılları arasında

¹⁷ Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.237.

¹⁸ Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, s.75-76; Şimşir, “*Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu*”, s.58-59.

¹⁹ Şimşir, “*Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu*”, s.60. 14 Haziran 1934 tarihinde TBMM'nde kabul edilerek 21 Haziran 1934 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğü giren 2510 sayılı İskân Kanunu'na göre Türkiye'ye yerleşmek maksadıyla dışarıdan, münferiden veya müctemian gelmek isteyen Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kimseler, iş bu kanunun hükümlerine göre Dâhiliye Vekilliği'nin emrine kabul olunacağı ve bunlara muhacir denileceği, kimlerin ve hangi memleket halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağına da İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tespit olunacağı belirtilmektedir. Kanunun 4. maddesinde de “*Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler, memleket dışına çıkmış olanlar Türkiye'ye muhacir olarak alınmazlar*” denilmektedir. “İskân Kanunu”, **Resmî Gazete**, S.2733 (21 Haziran 1934).

²⁰ Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri**, s.76; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.244.

²¹ Şimşir, “*Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu*”, s.61; Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, s.348-349; Hakov, **a.g.m.**, s.374.

gelen göçmenlerin yıllara göre dağılımı ile 1923-1960 yılları arasında gelenlerin miktarı ve statüsüne dair veriler yer almıştır:²²

1923-1949 Yılları Arasında Gelen Göçmenlerin Yıllara Göre Dağılımı²³

Yıllar	Göçmen Sayısı	Yıllar	Göçmen Sayısı
1923-1933	101.507	1942	2.672
1934	8.682	1943	1.145
1935	24.968	1944	489
1936	11.730	1945	631
1937	13.490	1946	706
1938	20.542	1947	1.763
1939	17.769	1948	1.514
1940	6.960	1949	1.670
1941	3.803	Toplam	220.041

1923-1960 Yılları Arasında Gelen Göçmenlerin Yıllara ve Statüsüne Göre Dağılımı²⁴

Yıllar	İskânlı		Serbest	
	Hâne	Nüfus	Hâne	Nüfus
1923-1949	19.837	75.877	30.073	144.208
1950	12.233	52.185	-----	-----
1951	25.188	102.206	-----	-----
1952	-----	-----	4	4
1953	1	1	1	1
1954	-----	-----	9	9
1955	-----	-----	3	4
1956	-----	-----	3	32
1957	-----	-----	-----	-----
1958	2	3	2	3
1959	-----	-----	10	25
1960	-----	-----	7	11
Toplam	57.261	230.272	30.112	144.297

²² Birinci tablo ile ikinci tabloda yer alan bilgilerin farklı kaynaklardan alınmasından dolayı 1923-1949 yılları arasında gelen göçmen miktarı birinci tabloda 220.041, ikinci tabloda 220.085 olarak görünmektedir.

²³ Cevat Geray, **Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskâmı (1923-1961)**, Ankara 1962, tablo 2; Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, s.57.

²⁴ Filiz Doğanay, **Türkiye’ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi**, Ankara 1996 (<http://ekutup.dpt.gov.tr/yerlesim/doganayf/gocmen.html>). Erişim tarihi: 06.03.2010).

Seyhan'a Gelen Göçmenlerin İskânı²⁵

Göçmenlerin bir kısmının Seyhan'a yerleştirileceğinin kesinleşmesi üzerine²⁶ iskân işleminin düzenli bir şekilde yapılabilmesi amacıyla TBMM Başkanı Refik Koraltan başkanlığında Ankara'da teşekkül etmiş olan Milli Yardım Komitesi'nin Seyhan şubesi meydana getirilmiştir.²⁷ Bu nedenle dönemin Seyhan Valisi Ahmet Kınık başkanlığında İbrahim Burduloğlu, Ömer Sapancı, Ahmet Sapmaz, Hacı Sami Efendi, Ziya Aksoğan, Abdullah Gülek, İş Bankası Müdürü Celal, Kız Lisesi Müdürü Mürüvvet Göktürk, Öğretmen Birliği Başkanı Ahmet Özbey, Zahit Akdağ, Memduh Çelik, Baro Başkanı Cemal Ergin ve Belediye Başkanı Daniş Arıkoğlu'ndan meydana gelen bir idare heyeti oluşturulmuştur. Heyetin teşekkül etmesini müteakiben yapılan açıklamada, heyetin merkezi Ankara'da olan Göçmenlere Yardım Komitesi tarafından hazırlanan talimâtname doğrultusunda hareket edeceği ve komite üyelerinden Dr. Hadi Kiper'in de Seyhan Şubesiyle ilgileneceği belirtilmiştir.²⁸ Nitekim kısa bir süre sonra açıklama yapan Seyhan Şubesi Başkanı Vali Ahmet Kınık, birliğin nasıl çalışacağı hakkındaki talimâtnamenin Ankara'dan geldiğini ifade etmiştir.²⁹

Şehirde bu çalışmalar yapılırken Türkiye'ye giriş yapan göçmenler de gümrük ve pasaport işlemleri ile sağlık kontrolleri yapıncaya kadar Edirne Karaağaç'ta misafir edilmişlerdir.³⁰ İşlemleri tamamlandıktan sonrada iskân olunacakları yerlere gönderilmişlerdir. Seyhan'a iskân olunacaklar da işlemlerinin bitmesini müteakiben trenle şehre doğru hareket etmişlerdir.³¹ Şehre ilk

²⁵ Bulgaristan göçmenlerinin farklı vilâyetlere iskân edilmesini ele alan çalışmalara örnek olarak bkz. Bayram Akça, "1923-1953 Arası Türk Bulgar İlişkileri ve 1950-1951 Yıllarında Muğla Vilâyetine İskân Edilen Bulgaristan Muhacirleri" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVIII, S.52 (Mart 2002), s.249-266; Ercan Haytaoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Bulgaristan'dan Denizli'ye Yapılan Göçler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2 (Güz 2005), s.73-80; Ferhat Berber, *İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010; Mithat Atabay, "Çingene Sorunu ve 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Çanakkale'ye Göçler" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.13 (Güz 2012), s.59-72.

²⁶ Gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunu çiftçiler oluşturduğundan iskân bölgelerinin tespitinde göçmenlerin geldikleri yerlerin iklim ve toprak şartları gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu esnada 250.000 göçmenin geleceği tahmin edilerek ona göre planlama yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle kesin iskân sahası olarak seçilen 40 vilâyete tamim gönderilerek kabul edebilecekleri göçmen miktarı sorulmuştur. Ancak gelen cevaplardan yerleştirilebilecek göçmen sayısı yaklaşık olarak 41.000 çıkmıştır. Bunun üzerine mesele yeniden ele alınarak 40 vilâyetin arazi durumu, ekonomik imkânları, nüfus yoğunluğu gibi hususlar göz önünde tutularak tekrar bir hesaplama yapılmıştır. Bu hesaplama neticesinde yerleştirilebilecek göçmen sayısı 32.446 hâne olarak tespit edilmiştir. Bu hesaplama göre Seyhan vilâyetine de 1.390 hânenin iskân olunabileceği belirtilmiştir. Ön hazırlıkların tamamlanmasını müteakiben de geçici iskâna tabi tutulmuş olan göçmenler daha ziyade ülkenin batı kısımlarında yer alan vilâyetlere 1951 İlkbahar aylarıyla birlikte yerleştirilmeye başlanmıştır. Ali Tanoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.14 (Ekim 1952-Temmuz 1953), s.128-161.

²⁷ Arslan, *a.g.m.*, s.339; Bu yardım komitesi, Türkiye'ye gelen göçmen ve mültecilere yardımcı olmak amacıyla Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar'ın teşviki ve memleketin ileri gelenlerinin katkısıyla kurulmuştur. Nitekim birliğe ilk başlığı da 2.500 lira ile Celal Bayar yapmıştır. Çolak, *a.g.m.*, s.130.

²⁸ "Göçmenlere Yardım Millî Komitesi Dün Teşekkül Etti", *Türk Sözü*, 3 Ocak 1951. Heyetin Başkanlığına Vali Ahmet Kınık, İkinci Başkanlığa Daniş Arıkoğlu, Sekreterliğe Ahmet Özbey ve Muhasipliğe de Zahit Akdağ seçilmiştir. "Şehrimizde de Teşekkül Eden Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği'nin Faaliyeti", *Yeni Adana*, 5 Ocak 1951.

²⁹ "Göçmenlere Yardım Talimatnamesi Geldi", *Türk Sözü*, 7 Ocak 1951.

³⁰ Buranın yetersiz kalması durumunda ise Sirkeci'de bulunan "Göçmen Evi" ile Tuzla'daki misafirhaneye gönderilmişlerdir. Bir süre sonra buralarında yetersiz gelmeye başlaması üzerine önce Edirne ve İstanbul'daki misafirhaneler genişletilmiş, akabinde de Tekirdağ ve İzmir'de yeni misafirhaneler kurulmuştur. Arslan, *a.g.m.*, s.336.

³¹ Seyhan vilâyetine iskân olunanların ekseriyeti demiryolu ile şehre gelmiş olup bu yolculuk yaklaşık olarak 8-10 gün sürmüştür. Bunun yanı sıra denizyolu ile önce Mersin'e gelip oradan şehre ulaşan az bir kitle de olmuştur. Bu bilgi, 18.04.2014 tarihinde Mecit Sağır, 23 Nisan 2014 tarihinde de Halil Karaatlı ile gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir. Seyhan'a genellikle Rusçuk, Şumnu (Osmanpazarı-Omurtag), Eski Cuma, Filibe, Elena, Aydos, Varna, Razgrad, Mestanlı, ve Silistre bölgelerinden gelen Türkler iskân olunmuştur. BCA, *Adana Merkez, Ceyhan, Kadırlı*,

gelenler öncelikle İş Bulma Kurumu, Kız Sanat Enstitüsü ve Dârülaceze gibi yerlerde misafir edilmişlerdir.³² Bu esnada gerekli işlemleri yapılarak kalıcı olarak iskân olunacakları yerlere sevk edilmişlerdir.

Seyhan'a ilk göçmen grubu 1950 yılının son günlerinde gelmiş ve gün geçtikçe sayıları hızla artmıştır. Nitekim 1951 yılının 9 Şubat günü itibariyle gelenlerin sayısı 1.678'e³³, 2 Mart günü itibariyle 3.000'e, 3 Mart günü itibariyle de 3.331'e ulaşmıştır. Gelenlerden 217 kişi kesin iskânları için misafirhanelerde işlemlerinin bitmesini beklerken 650 kişi Ceyhan'a, 900 kişi Kadirli'ye, 215 kişi Karaisalı'ya, 628 kişi Kozan'a, 15 kişi Bahçe'ye, 681 kişi de Adana'ya yerleştirilmiştir.³⁴

Bununla birlikte Bakanlık tarafından Seyhan'a ilk etapta 5.000 göçmen iskân edilmesi planlanmıştır.³⁵ Ancak bu sayı bir süre sonra önce 5.500'e³⁶, akabinde de 6.000'e yükseltilmiştir.³⁷ Fakat 9 Temmuz itibariyle iskân edilmiş göçmen sayısının 6.400'e ulaşması üzerine 7.000 olarak revize edilmiştir.³⁸ Buna rağmen kesin olmamakla birlikte Seyhan'a yaklaşık olarak 7.500 civarında göçmen yerleştirilmiştir.³⁹ Nitekim dönemin yerel basınına yansıyan rakamlarda bu doğrultudadır. Buna göre Seyhan'a iskân edildiği belirtilen göçmenlerin ilçelere göre dağılımı Adana 1.625, Ceyhan 1.500, Kadirli 1.500, Kozan 1.500, Karaisalı 625, Osmaniye 450, Bahçe 150, Saimbeyli 100 ve Feke 50 şeklinde olmuştur.⁴⁰

Ancak vilâyete yerleştirilen göçmen sayısının hızla artması, daha az sayıda göçmene göre hazırlık yapmış olan yerel idarecileri ciddi manada sıkıntıya sokmuştur. Bu nedenle sayının daha fazla artmasını önlemek için Bakanlığa müracaat ederek sıcaklar dolayısıyla Seyhan'a göçmen

Kozan, Osmaniye, Yumurtalık Muhacir Esas Kayıt Defteri; Mecit Sağır ile 18.04.2014 tarihinde gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir.

³² “Valinin Dünkü Tetkikleri”, **Türk Sözü**, 16 Ocak 1951; “Göçmenlere Yardım İşİ Gün Geçtikçe Geliyor”, **Türk Sözü**, 18 Ocak 1951. Buralarda misafir edilen göçmenlerden Ceyhan'a iskân edilecek olan 29 hâne bir süre sonra Mercimek Harası'ndaki ahırların plakayla ayrılmasıyla meydana getirilen odalara yerleştirilmişlerdir. Burada kaldıkları yaklaşık 5 aylık süre zarfında da haranın işlerine yardımcı olmuşlardır. Burada ailesi ile kalanlardan birisi olan Mecit Sağır, kendilerinden sonra harada kimsenin misafir edilmediğini belirtmiştir. Bu bilgi, 18.04.2014 tarihinde Mecit Sağır ile gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir. Hara hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem Çanak, **Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2013, s.559-560.

³³ “İlimizdeki Göçmen Sayısı 1.678'i Buldu”, **Türk Sözü**, 10 Şubat 1951. Sadece 12 Şubat günü 400 civarında yeni göçmen gelmiştir. “Göçmenlere Yardımlar Hızla Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 13 Şubat 1951.

³⁴ “İlimize Gelen Göçmenler 3.000'i Aştı”, **Türk Sözü**, 3 Mart 1951; “Göçmenlere Yardımlar”, **Türk Sözü**, 4 Mart 1951. Ancak rakamlar toplandığı zaman sonuç 3.306 çıkmaktadır.

³⁵ 5.000 kişinin dağılımı ise 1.800 Adana, 750 Ceyhan, 750 Kozan, 750 Kadirli, 500 Osmaniye, 200 Karaisalı, 200 Saimbeyli ve 50 Bahçe şeklinde düşünülmüştür. “Şehrimizde de Teşekkül Eden Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği'nin Faaliyeti”, **Yeni Adana**, 5 Ocak 1951.

³⁶ “Gelen Göçmenler”, **Yeni Adana**, 17 Nisan 1951.

³⁷ “Yerleştirilecek Olan Göçmenler”, **Vatandaş**, 25 Nisan 1951.

³⁸ “İlimize 6.400 Göçmen Yerleştirildi”, **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1951.

³⁹ Ancak bir kısmı özellikle iklimsel faktörlerden dolayı bir süre sonra başka yere göç etmişlerdir. Bunların kesin miktarı bilinmemekle birlikte döneme ait nüfus istatistikleri bu konuda fikir sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır. Buna göre 1935 genel nüfus sayımında 2.623 olan Seyhan'da yaşayan Bulgaristan doğumluların sayısı 1945 genel nüfus sayımında 2.050'ye düşmüş, 1955 yılında 6.899'a yükselmiştir. 1935 yılında 11.786 olan Balkan ülkeleri doğumluların sayısı 1940 yılında 8.933'e, 1950 yılında 7.929'a düşmüş, 1955 yılında 12.924'a yükselmiş, 1960 yılında ise 12.562'ye düşmüştür. **BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935)**, İstanbul 1937, s.111; **BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara 1950, s.162-163; **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, (bt ve byy), s.203; **BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara 1957, s.91; **BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara 1963, s.39.

⁴⁰ “İlimize Tahsis Edilen Göçmenlerin Taksimi”, **Vatandaş**, 26 Nisan 1951; “İlimize 6.400 Göçmen Yerleştirildi”, **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1951. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan “*Kozan İlçesi 1951 Yılı Bulgaristan Göçmenlerine Ait İskân Esas Defterine*” göre ise 1951 yılında Kozan'a 1.355 kişi iskân olunmuştur. Ancak 1950 yılında iskân olunan olup olmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur. BCA, **Kozan İlçesi 1951 Yılı Bulgaristan Göçmenlerine Ait İskân Esas Defteri**.

sevkinin bir süre durdurulmasını istemişlerdir. Buna gerekçe olarak da şehre gelmiş olan göçmenlerin birdenbire artan sıcaklara alışamadıklarını ve hastalandıklarını göstermişlerdir.⁴¹ Ancak Seyhan'a gelen göçmen sayısı 6.000'lerde iken dile getirilen bu talebin, şehre iskân olunan göçmen miktarı göz önüne alındığında pek dikkate alınmadığı görülmektedir.

Göçmen sayısının kısa sürede ve öngörülenden fazla artması yapılan çalışmaların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu esnada toprak dağıtımının yapılmamış olmasından dolayı üretici duruma da geçemeyen göçmenler, yerleştirildikleri yerlerdeki insanların yardımıyla hayatlarını devam ettirebilmişlerdir. Ancak bir süre sonra inşaat veya bölgenin zirâî imkânları çerçevesinde tarla işlerinde çalışmaya başlamışlardır.⁴² Fakat Seyhan şehrinin sahip olduğu çalışma imkânı başta Maraş, Malatya, Kayseri, Şanlıurfa, İskenderun gibi komşu şehirler ile diğer vilâyetlere iskân olunan göçmenleri de bir süre sonra kendine çekmiştir.⁴³ Bu şekilde Adana'ya yaklaşık olarak 1.000 aile gelmiştir. Bu ise zaten bozuk olan şehrin sosyo-ekonomik yapısının daha da bozulmasına neden olmuştur. Bu nedenle öncelikle göçmenlere toprak dağıtılarak üretici duruma gelmelerine çalışılmıştır.⁴⁴

Bir taraftan toprak dağıtımı yapılmaya çalışılırken bir taraftan da göçmenlerin yaşayacakları meskenlerin inşasına başlanmıştır. Bu bağlamda 2 Ekim günü açıklama yapan Seyhan Valisi, Ceyhan'da 77, Osmaniye'de 44, Karaisalı'da da 17 göçmen ailesinin topraklandırıldığını ve iskân için arazi verildiğini belirtmiştir. Ayrıca, Adalı civarında bulunan geniş sahaya 75-100 kadar göçmen ailesini barındıracak bir göçmen köyü kurma düşüncesinde olduklarını ve bu arazinin göçmenlere verilmesi için de Bakanlığa müracaat ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁵ Bu açıklamasının ertesi günü tetkiklerde bulunmak üzere Adalı'ya giden Vali, 11.000 dönümlük arazi üzerinde iskân edilmesi tasarlanan 100 göçmen ailesini önce Kızıldam tarafına yerleştirmeyi düşündüklerini fakat bu bölgenin sel tehlikesine marûz kalabilecek bir yer olmasından dolayı Adalı tarafını daha münâsip gördüklerini ancak kesin kararı henüz vermediklerini belirtmiştir. Seyhan'a yeni göçmen gelip gelmeyeceği konusunda ise ilk etapta geçici iskân kaydıyla 1.000 göçmen ailesi istediklerini fakat şehre gelenlerin sayısının bunun çok üzerinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Balkanların suyunu ve havasına alışkın olan göçmenlerin bölgede barınamayarak hastalandığını ve bunlara daha müsait yerler bulmak icap ettiğini belirtmiştir.⁴⁶

9 Ekim günü Bayındırlık Müdürü Celal Migal ile tekrar Adalı Köyü'ne giden Vali, bu esnada yaptığı açıklamada göçmen köyünün kurulması için Adalı Köyü'nde karar kılındığını, muhtemel sel tehlikesine karşıda köye 6-7 kilometre mesafede olan Ceyhan nehrinin sağ setinin

⁴¹ "İlimize Gelen Göçmenler", **Türk Sözü**, 10 Temmuz 1951.

⁴² Bu bilgi, 18.04.2014 tarihinde Mecit Sağır, 23 Nisan 2014 tarihinde de Halil Karaatlı ile gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir.

⁴³ Bu bilgi, 23.04.2014 tarihinde Zülküf Pekşen ile gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir. Zülküf Pekşen kendi ailesinin de Sivas'a iskân olunmasına rağmen Kadirli'ye göç ettiğini ifade etmiştir.

⁴⁴ "Komşu İllerden İlimize Göçmenler Akın Ediyor", **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1951; "İlimize Gelen Göçmenler. Göçmenler Perişan", **Yeni Adana**, 19 Temmuz 1951; "Yerleştirilen 7.000 Göçmenin İskânı İş", **Vatandaş**, 9 Ağustos 1951; "Göçmenlere Toprak Dağıtımı Başlıyor", **Vatandaş**, 4 Eylül 1951. Ayrıca göçmen ailelerin çocuklarının eğitiminin aksamaması ve bilhassa memlekete faydalı birer birey olarak yetişmelerini sağlamak üzere sanat ve yapı enstitülerine kaydedilecekleri açıklanmıştır. Bu bağlamda ilk etapta Yapı Enstitüsüne 8-10 göçmen çocuğunun kaydedileceği açıklanmıştır. "Göçmen Çocukları Okullara Yerleştiriliyor", **Yeni Adana**, 8 Ağustos 1951.

⁴⁵ "Adalı Mıntıkasında Bir Göçmen Köyü Kuruluyor", **Vatandaş**, 3 Ekim 1951; "Göçmen İşleri", **Yeni Adana**, 3 Ekim 1951.

⁴⁶ "Kurulacak Göçmen Köyü", **Türk Sözü**, 4 Ekim 1951; "Göçmenler İçin Adalı Bölgesi Uygun Görüldü", **Vatandaş**, 6 Ekim 1951; "Göçmen Köyü Kuruluyor", **Yeni Adana**, 4 Ekim 1951.

uzatılarak sorunun halledileceğini ifade etmiştir.⁴⁷ İnşa edilecek evlerin ise kerpiçten, iki oda ve bir ahırdan meydana geleceğini, bu nedenle göçmenlere iskân edildikleri köylerden 45 m² arazi ile üretici duruma gelmeleri için tohumluk ve kredinin yanı sıra Zirâî Donatım Kurumu'na zirâî alet verileceğini belirtmiştir.⁴⁸

Ayrıca, göçmenler için tahsis edilen 580.000 liranın vilâyet emrine geldiği ve 16 Ekim'den itibaren göçmenlere dağıtılmaya başlanacağı⁴⁹, 35'i merkez ilçede olmak üzere 113 göçmen evinin inşasına başlandığı ve bir hafta içinde de 70 evin daha inşasına başlanacağı belirtilmiştir.⁵⁰ Ancak, vilâyet genelindeki 1.400 göçmen ailesi için tahsis edilmiş olan bu paranın yetmeyeceğinin anlaşılması üzerine ilgili Bakanlığa müracaat edilerek yeni tahsisat istenmiştir.⁵¹ Bu esnada göçmen evlerinin projeye uygun olarak yapılabilmesi için öngörülen 1.000 liranın da yetersiz kalacağı belirtilerek maliyeti düşürmek için Orman İşletme Müdürlüğü'nden 72.000 liralık kereste ile Eskişehir Kiremit ve Tuğla Fabrikasından toplu miktarda tuğla sipariş edilmiş, kapı ve pencere gibi ev müştemilatı ihaleye konulmuştur.⁵² Bu şekilde evlerin hem daha ucuza mâl edilmesi hem de kış gelmeden tamamlanması planlanmıştır. Bu maksatla Toprakkale'de kurulması düşünülen 60 hânelik göçmen köyünün mahallini görmek ve incelemek isteyen bir heyet, tetkiklerde bulunmak üzere Toprakkale'ye gitmiştir.⁵³ Burada incelemeler yapan heyet, kurulacak köyle ilgili kesin kararını vermekle birlikte son defa İskân İşleri Genel Müdürlüğü'ne müracaat lüzumu hissederek gelecek karara göre hareket edeceğini belirtmiştir. Bu esnada İskân İşleri Genel Müdürlüğü de göçmenlerin iskânına dair son rakamları açıklamıştır. Buna göre Seyhan'da 505 göçmen ailesine ev yeri verilerek 273'ünün temeli atılmış, inşaatı tamamlanan 8 göçmen evi ile 319 göçmen ailesine verilen arazilerin 50'sinin tapusu verilmiş, göçmenlerin müstahsil duruma geçebilmeleri içinde 46 ton tohumluk dağıtılmıştır.⁵⁴

Bahçe'ye bir tetkik gezisi yapmış olan Vali Ahmet Kınık, gezi sonrasında yaptığı açıklamada Haruniye'de kurulmakta olan 25 hânelik göçmen mahallesinin inşasının devam ettiğini ve bir tanesinin bittiğini açıklamıştır.⁵⁵ Daha önce Eskişehir'den sipariş edilmiş olan kiremitlerin gelmesiyle birlikte inşaat çalışmaları da hızlanmıştır.⁵⁶ Buna göre Kasım ayı sonunda Karaisalı'da

⁴⁷ “Adalı Göçmen Köyü”, **Yeni Adana**, 9 Ekim 1951; Vali bu ziyareti esnasında göçmen köyünün kurulması için önce Kaldırım Köyü'nün düşünüldüğünü ancak su baskınlarına marûz kalan bir bölge olmasından dolayı vazgeçildiğini ifade etmiştir. “Göçmen Köyü ile İlgili İncelemeler”, **Vatandaş**, 9 Ekim 1951.

⁴⁸ “Göçmen Köyü İçin Yapılan İncelemeler”, **Vatandaş**, 11 Ekim 1951; “Adalı'da Kurulacak Göçmen Köyü. Toprakkale'de de 80 Hanelik Bir Göçmen Köyü Kurulacak”, **Türk Sözü**, 11 Ekim 1951; “Göçmenlerin İskân İşleri”, **Türk Sözü**, 16 Ekim 1951. Bazı göçmenler, geçici olarak iskân edildikleri köylere daimi surette iskân edilmek istenmişlerdir. Ancak arazi sıkıntısından dolayı bazı köylerde göçmen ailelerine ev yaptırmak için ufak bir arsa dahi vermek mümkün olmamıştır. “Göçmenlerin İskânı Etrafında Çalışmalar”, **Türk Sözü**, 17 Ekim 1951; “Seyhan Bölgesinde İki Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 17 Ekim 1951.

⁴⁹ Daha önce tahsis edilmiş olan 80.000 liraya ilaveten 500.000 lira daha ödenek ayrılmıştır. “Göçmen İşleri”, **Yeni Adana**, 3 Ekim 1951; “Göçmenlerin İskân İşleri”, **Türk Sözü**, 16 Ekim 1951; “Göçmenlerin İskânı İçin Ödenek Ayrıldı”, **Vatandaş**, 16 Ekim 1951.

⁵⁰ “113 Göçmen Evinin İnşası Devam Ediyor”, **Vatandaş**, 12 Ekim 1951.

⁵¹ 1.400 Hanelik göçmen ailesinin iskânı için 1.200.000 liraya ihtiyaç olduğu ancak tahsis edilen paranın 580.000 lira olduğu belirtilmiştir. Bu durumda her göçmen evi için harcanacak paranın da 800 lirayı aşmayacağı ifade edilmiştir. “Göçmen İskânının Halline Çalışılıyor”, **Türk Sözü**, 19 Ekim 1951. 1.400 göçmen ailesi için inşa edilecek olan evlerin 350'sinin Kaldırım, İhsanülhamit, Sakarcık, Bahçe ve Toprakkale'de müstakil köyler şeklinde inşa olunacağı belirtilmiş, Mıdık Mahallesi civarında bulunan hazine arazisine de bir göçmen mahallesi kurulması hususunda tetkikler yapılmıştır. “1.400 Göçmen Evi İnşası İçin Büyük Gayret Sarfediliyor”, **Yeni Adana**, 22 Kasım 1951.

⁵² “Göçmenlerin İskânı Etrafında Çalışmalar”, **Türk Sözü**, 17 Ekim 1951; “Seyhan Bölgesinde İki Göçmen Köyü Kuruluyor”, **Vatandaş**, 17 Ekim 1951.

⁵³ “Toprakkale ve Adalı'da Kurulacak Göçmen Köyleri”, **Türk Sözü**, 17 Ekim 1951.

⁵⁴ “İlimizdeki Göçmenlerin İskân İşleri Tamamlanıyor”, **Türk Sözü**, 24 Ekim 1951.

⁵⁵ “Vali İlçelere Gidiyor”, **Yeni Adana**, 13 Kasım 1951; “Vali Kınık Tetkik Gezisinden Döndü”, **Türk Sözü**, 16 Kasım 1951; “Göçmen Köyü İnşaatı Süratle İlerlemektedir”, **Vatandaş**, 16 Kasım 1951.

⁵⁶ “Göçmen Evleri Kuruluyor”, **Türk Sözü**, 22 Kasım 1951.

28, İncirlik'te 8, Osmaniye'de 4, Havraniye'de 6 ev inşa edilmiş, Karaisalı'nın Çatalan Bucağına bağlı Müsait köyünde ise 4 evin temeli atılmıştır.⁵⁷ Bunun yanı sıra Toprakkale, Kaldırım, Sakarcalı, İhsanülhamit ve Bahçe'de kurulması kararlaştırılan göçmen köylerinin ihaleleri yapılmış, Toprakkale'de kurulacak olan köyle ilgilide ihale aşamasına gelinmiştir.⁵⁸ Ancak müteahhitlerin kurulacak göçmen köyleri için yüksek fiyat teklif etmesi üzerine Valilik, Adana Göçmen Evleri İnşaat Bürosu namı altında yeni bir teşekkül vücuda getirmiştir. Vilâyet makamına bağlı ve Bayındırlık Müdürlüğü'nün bir kolu gibi faaliyet gösterecek olan büronun göçmen evlerini inşa edeceği ve ilk etapta İhsanülhamit ve Toprakkale'de kurulması kararlaştırılmış olan 60'şar hânelik göçmen köylerinin inşasını yapacağı açıklanmıştır.⁵⁹ Bir taraftan da inşası tamamlanmış olan evlerin tapuları verilmeye başlanmıştır. Konuyla ilgili açıklama yapan Vali, şimdiye kadar tapuları verilen göçmenlerin haricinde Çukurkamış ve Bebeli köylerinde iskân edilecek olan 144 göçmen için hazırlanmış olan tapuların vilâyete geldiğini, yılbaşına kadar da 450 göçmen ailesine iskân edildikleri arazinin tapularının verileceğini belirtilmiştir. Ayrıca Misis'in Yarımca köyünde kurulacak olan 150 hânelik göçmen köyüne 120 göçmen ailesiyle bir miktar aşiret ile kendilerine arazi verildiği takdirde bu köye taşınacaklarını ifade eden Yerdelen köylülerinin iskân olunacağını belirtmiştir.⁶⁰

İskân İşleri Müdürü tarafından 23 Ocak 1952 tarihinde Seyhan'a gelen göçmenlerle ilgili olarak Vilâyet makamına iletilen raporda 6.156 nüfustan mürekkep 1.411 aileye toprak verildiği, göçmenler için yapılan evlerin sayısının 51, inşaat halinde olanların 596, yapılması gereken ancak henüz başlanılmamış olanların ise 1.387 olduğu ifade edilmiştir.⁶¹ Bu nedenle çalışmalara hız verilerek Yarımca'da kurulması kararlaştırılan göçmen köyünün yerini tespit etmek üzere bir heyet gönderilmiş, Sirkenli'de 3.500 dönümlük bir arazi üzerine 60 hânelik bir göçmen köyü kurmak için çalışmalara başlanmış, Cihadiye (Dedeler) köyünde kurulacak 50 hânelik göçmen köyünün ihalesinin de kısa süre içerisinde sonuçlanacağı açıklanmıştır.⁶²

1952 yılı Nisan ayına gelindiğinde ise 40 hâneli olarak kurulması planlanan Sakarcalı göçmen köyündeki 6 evin inşasına başlanmış⁶³, 50 hâneli Bahçe göçmen köyünün inşaatı sona ermiş, Kozan'ın İhsanülhamit göçmen köyünün iki aya kadar tamamlanacağı, devam eden 150 hâneli Kaldırım Köyü inşaatının birkaç aya kadar bitmiş olacağı, Kiremithâne'de 7 evden 6'sı, İncirlik'te 8 evden 7'si, Misis'te 4 ev, Havraniye'de 6 ve Çotlu'da 5 evin tamamlandığı, Baklalı'da 3, Bebeli'de 6, Tuzlu'da da 30 evin inşaatının devam ettiği, Cihadiye'de 50 hânelik göçmen köyünün müteahhide havale edildiği, Yarımca'da 100 hâneli göçmen köyü için etütlerin tamamlandığı, Osmaniye'de Kaldırım Köyü haricinde 38 evin inşa edildiği veya inşa halinde olduğu, Kozan'ın Ayvalı Köyüne 48, İmamoğlu'na 73, Alaybey'e 95, Sokutaş'a 11, Pekmezci'ye 27, Arslanlı'ya 61, Bucak'a 39, Çokak'a 31, Bulduklu'ya 13, Gaziköy'e 27, Yassıçalı'ya 44, Hamam'a 30, Turunçlu'ya 44, Camili'ye 56 ve Tepecikören'e 150 nüfus göçmenin iskân edildiği, Bahçe'deki 26 evden 22'sinin, Ceyhan'daki 209 evden 28'inin, Kadirli'deki 268 evden 29'unun,

⁵⁷ "Karaisalı'da Göçmen Evlerinin Temeli Atıldı", **Vatandaş**, 27 Kasım 1951.

⁵⁸ "Göçmenlerin İskânı İşleri İlerlemektedir", **Vatandaş**, 22 Kasım 1951; "Göçmen Evleri İnşaatı", **Türk Sözü**, 24 Kasım 1951.

⁵⁹ "Göçmenlerin İskân İşleri", **Türk Sözü**, 18 Aralık 1951. 24 Kasım tarihli Yeni Adana gazetesinde İhsanülhamit'te kurulması düşünülen 60 hanelik köyün inşaatının müteahhit Aptülkerim Kaygır'e verildiği bilgisi yer almaktadır. "Bir Göçmen Köyünün İnşaatı İhale Edildi", **Yeni Adana**, 24 Kasım 1951.

⁶⁰ "Göçmenlere Toprak Tevzi Devam Ediyor", **Vatandaş**, 28 Aralık 1951; "Göçmenler", **Seyhan**, 31 Aralık 1951; "Yerdelen Köyünün Nakli", **Yeni Adana**, 28 Aralık 1951.

⁶¹ "Göçmenlerin İskân İşleri İlerliyor", **Türk Sözü**, 24 Ocak 1952. Yeni Adana gazetesinde 1.411 ailenin 6.256 kişiden oluştuğu, 94 ailenin ise esnaf ve sanatkâr sınıfından olduğu bilgisi yer almaktadır. "İlimize Gelen Göçmenlerin İskânı İşleri", **Yeni Adana**, 24 Ocak 1952.

⁶² "Üç Göçmen Köyü Daha Kurulacak", **Türk Sözü**, 30 Mart 1952.

⁶³ Bu köy, 1952 yılı Ekim ayında tamamlanmıştır. "İki Göçmen Köyü Daha Tamamlandı", **Yeni Adana**, 21 Ekim 1952.

Karaisalı'daki 16 evden 15'inin inşaatının tamamlandığı ve kalanların inşaatının da devam ettiği açıklanmıştır.⁶⁴

Mayıs ayı içerisinde ise Yarımca'daki 100 hâneli göçmen köyü 254.000 liraya müteahhide ihale edilmiştir.⁶⁵ Haziran ayı itibariyle vilâyet geneline 1.529 hânedeki 7.422 göçmen yerleştirilmiştir. Toplu olarak inşa olunan ve 537 evden meydana gelen 7 göçmen köyünden 112 evli iki köyün inşası tamamlanmış, perakende olarak devam eden 73 köydeki 439 göçmen evi bitme aşamasına getirilmiştir.⁶⁶ Ayrıca tamamlanmış olan 50 hâneli Bahçe ve 60 hâneli Toprakkale göçmen köylerinin açılışları için Bakanlıktan izin talep edilmiş, 150 hâne olarak inşa olunan Kaldırım Köyü'nde tamamlanmış olan 57 evden 25'ine göçmenler yerleştirilmiştir.⁶⁷

Ancak inşası devam eden köyler için tahsis olunan 1.200.000 liranın yeterli gelmemesi üzerine vilâyet emrine 900.000 lira yeni tahsisat gönderilmiştir.⁶⁸ İlave tahsisatın gelmesiyle inşaat çalışmaları da hızlanmıştır. Bunun yanı sıra Yeşiloba civarına kurulması planlanan ve sadece sanatkarların yerleştirileceği açıklanan 82 evli göçmen köyü için Bakanlıktan beklenen onayın çıkmasıyla birlikte 12 Eylül günü ihaleye çıkılmış⁶⁹, Ekim ayında da temel atma töreni gerçekleştirilmiştir.⁷⁰ İnşa çalışmaları devam eden Cihadiye Köyündeki 50 ev ile Yarımca'daki 100 ev de tamamlanarak sahiplerine teslim edilmiştir.⁷¹ Böylece vilâyet genelindeki altı köye 981 ev inşa olunmuştur. Yeşiloba'da yapımı devam eden şehir tipi 82 ev ile diğer köylerdeki 291 köy tipi göçmen evinin de kısa sürede tamamlanacağı ifade edilmiştir.⁷² Yeşiloba'ya inşa olunan evlerden tamamlanan ilk 15 tanesi ise 1953 Haziranında sahiplerine teslim edilmiştir.⁷³

Göçmenlere Yapılan Aynî ve Nakdî Yardımlar

Şehre gelen göçmenlerin iskân ve iâşe sorunlarıyla ilgilenmek üzere Ankara'da teşekkül etmiş olan Milli Yardım Komitesi'nin Seyhan şubesi oluşturulmuştur. Dönemin Seyhan Valisi Ahmet Kınık'ın başkanlığında teşekkül eden birlik, şehre gelen göçmenlerin her türlü iskân ve iâşe işleriyle ilgilenmiştir. Bu sürece şehirde bulunan kurum ve kuruluşlarda maddî olarak katkıda bulunmuşlardır. Bu doğrultuda göçmenlerin ihtiyaçları için sarf edilmek üzere ilk olarak Adana

⁶⁴ "Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor", **Türk Sözü**, 17 Nisan 1952.

⁶⁵ Ancak hâne sayısının 120'ye kadar çıkarılabileceği açıklanmıştır. "Yeni Bir Göçmen Köyü İnşa Edilecek", **Türk Sözü**, 17 Mayıs 1952.

⁶⁶ "Göçmenlerin İskân İş'i", **Türk Sözü**, 1 Haziran 1952.

⁶⁷ "Göçmen Köylerinin İnşaatı Devam Ediyor", **Türk Sözü**, 5 Haziran 1952; "Toprakkale Göçmen Köyü de Kuruldu", **Vatandaş**, 2 Temmuz 1952.

⁶⁸ "İnşası Tamamlanan Göçmen Köyleri", **Vatandaş**, 23 Temmuz 1952.

⁶⁹ "Yeşiloba'da Göçmen Mahallesi Kuruluyor", **Vatandaş**, 12 Ağustos 1952; "Göçmenlerin İskân İş'i", **Türk Sözü**, 12 Ağustos 1952; "Yeşiloba'da Yapılacak Göçmen Evleri", **Türk Sözü**, 12 Eylül 1952; "Göçmen Evleri", **Yeni Adana**, 12 Eylül 1952. İhaleyi Biriket şirketinden Mimar Nuri Abaç almıştır. "Göçmen Evlerinin İhalesi Yapıldı", **Vatandaş**, 13 Eylül 1952.

⁷⁰ "Göçmen Köyünün Temel Atma Töreni Dün Yapıldı", **Türk Sözü**, 31 Ekim 1952. **Vatandaş** gazetesinde ise 39 adet olduğu bilgisi yer almıştır. "Yeşiloba Göçmen Köyünün ve Uçak Alanının Temelleri Atıldı", **Vatandaş**, 31 Ekim 1952. Farklı meslek grubundan sanatkarların iskân olunduğu bu evler, şehirdeki insanların ihtiyaçları göz önüne alınarak merkeze yakın yere inşa olunmuştur. Bu bilgi, 18.04.2014 tarihinde Mecit Sağır gerçekleştirilen görüşmeden elde edilmiştir.

⁷¹ "İki Göçmen Köyü Daha Tamamlandı", **Yeni Adana**, 21 Ekim 1952; "Cihadiye Köyündeki Göçmen Evlerinin Bugün Dağıtımı Yapılıyor", **Yeni Adana**, 28 Ekim 1952; "Cihadiye'deki Göçmen Evleri Dün Tevzî Edildi", **Yeni Adana**, 29 Ekim 1952; "Göçmenlere Ev Dağıtımı", **Vatandaş**, 29 Ekim 1952; "Yarımca'da Yüz Göçmen Evinin İnşası Sona Erdi", **Türk Sözü**, 22 Ocak 1953. Yarımca Köyü'nü ziyaret eden Vali Kınık, ziyareti esnasında yaptığı açıklamada dağıtılan 100 eve ilave olarak 30 evin daha yapılacağını ve köyde bulunan göçmen evlerinin derli toplu bir halde bulunmasından ve büyük bir köy manzarası arz etmesinden dolayı "Yarımca"nın adını "Sarı Çam" olarak değiştirmeyi düşündüklerini ifade etmiştir. "Vali Kınık'ın İlçe ve Köylerdeki Tetkikleri", **Türk Sözü**, 1 Şubat 1953.

⁷² "Göçmen Evleri İnşası Tamamlanmak Üzere", **Türk Sözü**, 29 Ocak 1953.

⁷³ "Yeşiloba'daki Göçmen Evleri Tevzî Edildi", **Türk Sözü**, 12 Haziran 1953.

Şehir Kulübü 500 lira nakdî yardımında bulunmuştur.⁷⁴ Ancak göçmenlerin gelmeye başlamasıyla birlikte alınmış olan önlemlerin yetersiz olduğu görülmüştür. Bu nedenle 10 Ocak günü bir toplantı yapmış olan Göçmen ve Mültecilere Yardım Birliği Seyhan Şubesi, yardımın artırılması için çalışmalar yapılmasına ve ilk etapta 200 battaniye alınmasına karar vermiştir. Ayrıca Vali Ahmet Kınık'ın konuyla ilgili olarak Seyhan halkına yakında bir beyânnâme yayımlayacağı ifade edilmiştir.⁷⁵ Kısa bir süre sonra yayınlanan beyânnâmede şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Muhterem ve Âlicenap Seyhan Vatandaşlarıma:

Bulgaristan'dan gelen ve gelecek olan göçmenlere yardım hususunda tek kalp ve vücut halinde bütün vatandaşlarımızın iştiaqla yardıma koşmakta ve hazırlanmakta olduklarını memnuniyet ve iftiharla görmekteyiz.

Ancak pek muhtar bir şekilde anavatana gelmekte olan vatandaşlarımızın yekûnu yüz binlere balığ olacağı için bunların iskânları da ağır bir vazife, büyük bir dava teşkil etmektedir. Bu meyanda şimdilik Adana'ya mürettep 5.000 göçmen vatandaşlarımıza lüzumlu yardımların yapılabilmesi, her sınıf halkımızın azami müzaheretine vabeste olduğundan Seyhan vatandaşlarımızın her zaman olduğu gibi bütün memlekette örnek olacak şekilde bu büyük dava uğrunda da fedakârlıkta bulunacaklarına güvenerek size müracaat ediyor; para, ayniyat ve giyim eşyası gibi yardımların daha verimli ve sürekli bir şekilde devam etmesini vatanseverliğinize güvenerek ehemmiyetle rica ediyorum.

Kızılay merkezinde her zaman vazife başında bulunan teşkilatın bu gibi yardımları almaya amade bulunduklarını da hayırsever Seyhanlı vatandaşlarıma arz ederim.”⁷⁶

Şehre gelen ilk göçmenleri misafir edildikleri İş Bulma Kurumu, Dârülaceze ve Kız Sanat Enstitüsü gibi yerlerde ziyaret eden Vali Ahmet Kınık, toplanan 500 parçaya yakın giyeceği de göçmenlere dağıtmıştır. Buradan iskân olunacakları yerlere gönderilen göçmenler, gittikleri yerlerde de büyük ilgi görmüştür. Örnek olarak ilk gelen göçmenlerden Karataş'ın İskele Köyüne iskân olunan 18 kişiden oluşan 3 aileye köy halkı büyük teveccüh göstererek aralarında topladıkları 516 lirayı vermiştir. Ayrıca Hasan Karataş, Hasan Balıkcı ve Şeref Işık adındaki köylüler göçmen ailelerine oturmaları için birer ev tahsis etmişlerdir.⁷⁷

Vilâyet genelinde yapılan yardımların artırılmasında özellikle Vali Ahmet Kınık'ın önemli katkısı olmuştur.⁷⁸ Bu bağlamda Vali, şehirdeki büyük fabrika ve ticaret sahipleriyle 17 Ocak günü gerçekleştirdiği görüşmeler neticesinde Nebati Yağlar Fabrikasından bir miktar yağ ve sabun, Milli Mensucat Fabrikasından da bir miktar kaput bezi tedarik etmiş, İş ve İşçi Bulma Kurumu da göçmenlerin kaldığı Dârülaceze'ye 30, Kız Sanat Enstitüsü'ne 15 karyola vermiştir.⁷⁹

Valinin gayretleri neticesinde 24 Ocak gününe kadar yapılan yardımların miktarı 115.000 liraya ulaşmış, Nebati Yağ Fabrikası da 25 teneke yağ ile 20 sandık sabun yardımında bulunmuştur.⁸⁰ Göçmen ve Mültecilere Yardım Birliği Seyhan Şubesi de şehirdeki sinema biletlerine 5, loca biletlerine 20 kuruşluk bir göçmen pulu ilave edilmesi için teşebbüste

⁷⁴ “Göçmenlere Bağış. Adana Kulübü 500 Lira Bağışta Bulundu”, **Türk Sözü**, 9 Ocak 1951.

⁷⁵ “Göçmenlere Yardım Komitesi Toplandı”, **Türk Sözü**, 11 Ocak 1951.

⁷⁶ “Vali İlimiz Halkını Yardıma Davet Etti”, **Türk Sözü**, 17 Ocak 1951.

⁷⁷ “Karataşlıların Göçmenlere Yardımı”, **Türk Sözü**, 14 Ocak 1951.

⁷⁸ Hatta Vali, yardıma iştirak etmeleri için şehir merkezindeki memurlara yönelik bir tamim yayımlayarak Şubat maaşlarından % 1 oranında teberruda bulunmalarını istemiştir. “Vali İlimiz Halkını Yardıma Davet Etti”, **Türk Sözü**, 17 Ocak 1951.

⁷⁹ “Göçmenlere Yardım İşî Gün Geçtikçe Gelişiyor”, **Türk Sözü**, 18 Ocak 1951.

⁸⁰ Nakdî yardımın kısa süre içerisinde bu kadar artmasında özellikle Milli Mensucat Fabrikasının 25.000 liralık yardımı etkili olmuştur. “Göçmenlere Yardım”, **Türk Sözü**, 23 Ocak 1951; “Göçmenlere Yardım”, **Türk Sözü**, 25 Ocak 1951; “Göçmenler İçin Yardım Hızlandı”, **Yeni Adana**, 23 Ocak 1951.

bulunmuştur. Ankara'dan istenen pulların gelmesiyle birlikte şehirdeki bütün sinemaların bir hafta süreyle sattıkları sinema biletlerine birer pul yapıştırarakları belirtilerek bu şekilde daha fazla vatandaşın yardımına başvurulacağı ifade edilmiştir.⁸¹

26 Ocak günü şehrin çiftçileri ile görüşen Vali Ahmet Kınık, çiftçilerin yanı sıra vatandaşlarında katkısıyla yaklaşık olarak 9.950 lira toplamıştır. Ayrıca Toroslar Türk Ticaret Anonim Ortaklığı da 10 sandık sabun ile 10 teneke çigit yağı yardımında bulunmuştur.⁸² 30 Ocak itibariyle toplanan nakdî yardım miktarı 165.000 liraya, gelen göçmen sayısı ise 767'ye ulaşmıştır.⁸³ Ayrıca çeşitli kişilerin katkısıyla İsmet İnönü Kız Sanat Enstitüsü'ne 100 tane yatak ile 200 tane battaniye sipariş edilmiştir.⁸⁴ Bunların yanı sıra Adana'nın tanınmış doktorlarından ve aynı zamanda şehrin Musiki Cemiyeti Başkanı Suphi Şenses, 10 Şubat günü Halkevi sinema salonunda göçmenler yararına bir konser vereceğini duyurmuştur.⁸⁵

1 Şubat itibariyle şehre gelen göçmen miktarı 1.000'e⁸⁶, 7 Şubat itibariyle toplanan yardım miktarı ise 190.000 liraya ulaşmıştır.⁸⁷ Gelen göçmenlerden Ceyhan'a iskân edilmiş olanların tamamı üretici duruma getirilmiştir. Bunun yanı sıra Hacıali Köyünden Ali oğlu makinist Mehmet, kendi köylerine gelmiş olan bir göçmen ailesinin kızı ile nişanlanmıştır. Türk Sözü gazetesine göre bu tören, yurdumuza gelmiş olan göçmenler arasında ilk defa meydana geldiği gibi aynı zamanda göçmen vatandaşlarımızın yurdumuzda gördükleri sevgi ve samimiyetinde önemli bir göstergesi olmuştur.⁸⁸

Daha önce kararı alınan sinema biletlerine yardım pulu yapıştırılması uygulamasına ise 8 Şubattan itibaren başlamıştır. Bugün itibariyle şehre gelen göçmen sayısı 1.100'e⁸⁹, 9 Şubat günü itibariyle de 1.687'ye ulaşmıştır. Konuyla ilgili Kızılay Başkanı Zahit Akdağ yaptığı açıklamada;

“Bölgemizin muhtelif yerlerine sevk ettiğimiz bu göçmenlerin vatandaşlar tarafından gördükleri iyi muamele bizi bir kat daha sevindirmektedir. Hakikatte pek kanaatkâr olan bu göçmenlerin birçoklarının gittikleri yerlerde müstahsil duruma gelmekte olduğu haberi ise bu sevinç ve memnuniyeti artırmaktadır.

Geçen gün bölgemize gelen bir göçmen kafilesine yeniden kumanya vermek istediğimizde, bu asil Türk çocukları kendilerine geldikleri yerden yedi günlük kumanya verildiğini, hâlbuki dört gün yolda kaldıklarını şimdi ise üç günlük daha kumanyalarının bulunduğunu söyleyerek verdiklerimizi almadılar.

Diğer taraftan öğrendiğimize göre İncir Gediği köyüne gönderilen iki göçmen ailesine köylüler tarafından iki ev verilmiş ve bu evlerin her türlü ihtiyaçları da köylüler tarafından karşılanmıştır. Bunun yanı sıra her aileye birer merkep ve birer de balta vererek dağda odun kesmek üzere çalışmalarını temin etmişlerdir” demiştir.⁹⁰

13 Şubat günü Vali Başkanlığında gerçekleştirilen Göçmen ve Mültecilere Yardım Birliği toplantısında ise daha ziyade göçmenlere yardım konusu ele alınmıştır. Bu esnada özellikle

⁸¹ “Göçmenler İçin Yardım Hızlandı”, **Yeni Adana**, 23 Ocak 1951; “Göçmenlere Teberrular Devam Etmektedir”, **Türk Sözü**, 24 Ocak 1951; “Göçmenler Yardım İş Çok Hızlandı”, **Yeni Adana**, 25 Ocak 1951.

⁸² “Göçmenlere Yardım”, **Türk Sözü**, 27 Ocak 1951.

⁸³ “Göçmenlere Teberrular Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 30 Ocak 1951.

⁸⁴ “Göçmenlere Yardımlar”, **Türk Sözü**, 31 Ocak 1951.

⁸⁵ “Göçmenlere Teberrular Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 30 Ocak 1951; “Konser. Göçmenlere Yardım”, **Yeni Adana**, 3 Şubat 1951.

⁸⁶ “Dün de Şehrimize 103 Göçmen Geldi”, **Türk Sözü**, 1 Şubat 1951.

⁸⁷ “Göçmenlere Yardım Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 7 Şubat 1951.

⁸⁸ “Sinema Biletlerine Göçmen Yardım Pulu Yapıştırılacak”, **Türk Sözü**, 8 Şubat 1951.

⁸⁹ “Sinema Biletlerine Göçmen Yardım Pulu Yapıştırılacak”, **Türk Sözü**, 8 Şubat 1951.

⁹⁰ “İlimizdeki Göçmen Sayısı 1.678'i Buldu”, **Türk Sözü**, 10 Şubat 1951.

ilçelerin katkısının çok düşük olduğu ifade edilmiştir.⁹¹ Vali de yaptığı açıklamada şimdiye kadar yapılan gıda yardımlarının 48 ton, eşya yardımlarının 1.600 parça, nakdî yardım miktarının ise 208.000 liraya ulaştığını belirtmiştir. Bu esnada yardımın artırılması için önümüzdeki istihşâl devresinde çiftçilerin çekirtmekte oldukları kütlülerden kilo başına birer kuruş para alınması önerisi dile getirilmiştir. Ancak, bu kararın çiftçiler tarafından alınmasının daha uygun olduğu ifade edilmiştir. Müteâkiben Birliğin kadın kolu başkanı Şemsa Rıza İşcen kadın kolunun çalışmaları hakkında izahlarda bulunmuş ve şehirde “Yardım Sevenler Cemiyeti” adı altında çalışan birliğin kadın kolu olarak çalışmasını ve birliğe bağlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁹² Buna rağmen 1951 yılı Şubat ayı itibarıyla Seyhan ilinin bağış bakımından Türkiye’de ikinci sırada olduğu belirtilmiştir.⁹³ Devam eden yardım çalışmaları kapsamında halk türkûleri sanatkârlarından Hacer Buluş’un 2 Mart günü Halkevi’nde göçmenler yararına bir konser vereceği, üç kardeşlerinde Sihirli Def’i göstereceği ifade edilmiştir.⁹⁴

Şehirdeki spor kulüpleri de bütün geliri göçmenlere verilmek üzere “Göçmen Maçları” yapmaya karar vermişlerdir. Bu bağlamda ilk olarak Demirspor-Sümer ile Toros-İdman Yurdu’nun karşı karşıya geleceği, müteakip haftada ilk maçların galiplerinin karşılaşıacağı ve birincinin Lale Tuhafiyi Mağazası sahibi Tekkollu Cemal’in ödül olarak koyduğu kupayı alacağı belirtilmiştir.⁹⁵ 24 Mart günü yapılan ve bilet ücretinin 50 kuruş olduğu ilk maçlar neticesinde Sümer-Demirspor 4-2, Torosspor’da İdmanyurdu’nu 3-1 yenmiştir.⁹⁶

Bütün bu faaliyetler neticesinde toplanan 250.000 liranın yetersiz olduğunu düşünen ve 17 Mart günü Valinin başkanlığında toplanan yardım komitesi, yardım temin edilebilecek yeni kaynaklar tespit etmiştir. Bu bağlamda büyük çiftçilere ve sanayi işletmelerine tekrar müracaat edilmesine, banka muamele makbuzlarına 25 ve 50 kuruşluk yardım pulu yapıştırılmasına, İhracatçılar Birliğinden temin edilecek teberru ve maddî yardımlar ile Kızılay’ın elinde bulunan ve selden dolayı kalan 7.000 kilo benzin, 104 kilo petrol ile 72 kilo yağın satılarak paraya dönüştürülmesine karar verilmiştir.⁹⁷ Ayrıca Adanalılara çağrıda bulunularak ayda bir gün tasarruf yapmaları istenmiştir. Tasarruf yapılan paranın da makbuz karşılığında Emniyet Müdürlüğü’ne mensup bekçilere verilebileceği ifade edilmiştir.⁹⁸

Göçmen ve Mültecilere Yardım Komitesi Kadınlar Kolu da pek çok vilâyette yapıldığı gibi Adana’da da 5 Mayısın göçmenlere yardım günü olarak ilan edilmesi için Valiliğe müracaatta bulunmuştur. Buna göre şehirdeki bütün eğlence yerlerinin o günkü kazançlarını göçmenlere vermesi istenmiştir. Katkının yüksek olması için de Adanalılara güne iştirak etmeleri yönünde

⁹¹ Örnek olarak bu tarih itibarıyla göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildiği yerlerden birisi olan Ceyhan’da toplanan yardım miktarı ancak 16.000 liraya ulaşmıştır. “Göçmenlere Yardım Şubesinin Toplantısı”, **Türk Sözü**, 14 Şubat 1951; “Göçmenlere Yardım”, **Yeni Adana**, 14 Şubat 1951.

⁹² “Göçmenlere Yardım Şubesinin Toplantısı”, **Türk Sözü**, 14 Şubat 1951; “Göçmenlere Yardım”, **Yeni Adana**, 14 Şubat 1951. Kısa sürede faaliyete geçen Kadınlar Birliği, geliri göçmenlere verilmek üzere Şehir Kulübünde bir yemek tertiplemiştir. “Göçmenler İçin Kadınlar Birliği Faaliyete Geçti”, **Yeni Adana**, 22 Şubat 1951. 5 Mart günü de başta valinin eşi olmak üzere merkez ilçeye bağlı köylere iskân edilmiş olan göçmenlerin durumunu yakından görmek üzere bir gezi gerçekleştirmişlerdir. “Göçmenlere Yardım Şubesi Kadınlar Kolu Köyleri Gezdi”, **Türk Sözü**, 6 Mart 1951; “Kadınlar Kolunun Faaliyeti”, **Yeni Adana**, 6 Mart 1951.

⁹³ “Göçmenlere Yardım”, **Seyhan**, 19 Şubat 1951.

⁹⁴ “Göçmenler Çıkarına”, **Türk Sözü**, 2 Mart 1951.

⁹⁵ “Göçmen Maçlarına Yarın Başlanıyor”, **Türk Sözü**, 10 Mart 1951; “Göçmen Maçları”, **Yeni Adana**, 12 Mart 1951. Ancak yağmur dolayısıyla maçlar ileri bir tarihe tehir edilmiştir. “Göçmen Maçları Tahir Edildi”, **Yeni Adana**, 13 Mart 1951.

⁹⁶ “Göçmen Kupası Maçları”, **Türk Sözü**, 24 Mart 1951; “Göçmen Kupası Maçları Dün Başladı”, **Türk Sözü**, 25 Mart 1951; “Göçmen Kupası Maçları Bugün Başlıyor”, **Yeni Adana**, 24 Mart 1951.

⁹⁷ “Göçmenlere Yardım Komitesi Toplandı”, **Türk Sözü**, 18 Mart 1951.

⁹⁸ “Göçmenlere Yardımlar”, **Türk Sözü**, 22 Mart 1951; “Göçmenlere Yardım Hızla Devam Ediyor”, **Vatandaş**, 22 Mart 1951; “Göçmenlere Yapılan Yardımlar”, **Seyhan**, 26 Mart 1951.

çağrıda bulunulmuştur.⁹⁹ Buna rağmen günlük hâsılat 1.000 lira olmuştur. Bu meblağ, Adana'nın bütün eğlence yerlerinin bir günlük geliri kabul edilmemekle beraber memnuniyet verici olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁰ Bununla yetinmeyen Kadınlar Yardım Kolunun müsait bulduğu bir mesire yerinde yemekli bir toplantı ve eğlence tertip ederek toplanacak hâsılatı göçmenlere vereceği ilan olunmuştur.¹⁰¹

Adanalıların yardımlarının yanı sıra hükümette göçmenlere nakdî olarak yardımda bulunmuştur. Bu bağlamda Seyhan'a iskân olunan her aileye 1.000 lirası mesken inşası, kalanı da diğer ihtiyaçları için olmak üzere 2.000 lira tahsisat ayırmıştır.¹⁰² Bu nedenle Seyhan'a yerleştirilen bütün göçmenler için 580.000 lira ödenek ayırmıştır.¹⁰³ Ancak bu meblağın yetersiz kalması üzerine zaman zaman ilave yardımlarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra göçmenlerin müstahsil duruma gelebilmeleri için 300 ton tohumluk tahsis edilmiş, isteyenlere kefaletsiz kredi¹⁰⁴ ile Zirâî Donatım Kurumu tarafından zirâî alet verilmiştir.¹⁰⁵

Bu bağlamda 1951 yılı Ekim ayı itibariyle 505 göçmen ailesine ev yeri verilerek 273'ünün temeli atılmış, inşaatı tamamlanan 8 göçmen evi ile 319 göçmen ailesine verilen arazilerin 50'sinin tapusu verilmiş, verileceği belirtilen tohumlukların da 46 tonu dağıtılmıştır.¹⁰⁶ 24 Ocak 1952 tarihi itibariyle 991 adet ev yeri, 192.534 kilo tohumluk ve banka kredisi, 2 traktör, 29 at, 50 araba, 250 kazma, 250 kürek ve 500 adet tırmık verilmiştir.¹⁰⁷ 1952 yılı Nisan ayı itibariyle Ziraat Bankası kredi ile merkezdeki göçmenlere 4.400, Bahçe, Ceyhan ve Karaisalı'dakilere 73'er bin, Kadirli'dekilere 11.359, Kozan ve Osmaniye'dekilere 21.350'şer kilo tohumluk dağıtmıştır. Ayrıca, Adana'ya 6.927, Bahçe'ye 49.650, Ceyhan'a 16.940, Kadirli'ye 23.795, Karaisalı'ya 28.770, Kozan'a 385.000, Osmaniye'ye 163.200 lira kredi sağlamıştır.¹⁰⁸ 1952 yılı Haziran ayına gelindiğinde ise 801 aileye 18.856 dönüm tapulu arazi verilmiş, Ziraat Bankası tarafından 703 aileye 197.509 kilo tohumluk dağıtılmış, 529 aileye 679.782 lira donatım kredisi sağlanmıştır. Ayrıca krediyle 11 traktör, 271 at, 190 araba, 1 inek, 425 pulluk, 317 kazma, 250 kürek, 508 tırmık ve 2 kültürator temin edilmiştir. Bunların yanı sıra 6.896 metre basma ile 7.445 metre kaput bezi dağıtılmıştır.¹⁰⁹

Sonuç

Bulgaristan topraklarından Osmanlı Devleti'ne ilk yoğun Müslüman/Türk göçü, 93 Harbi sonrasında gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren devam eden göçler, zaman zaman azalıp artmakla birlikte yakın döneme kadar devam etmiştir. Göçlerin yoğunlaştığı dönemlerden birisi de 1950-1951 yılları arası olmuştur. Bu dönemde, II. Dünya Savaşı esnasında Bulgaristan'da kurulan

⁹⁹ "Göçmenlere Yardım İçin Kararlar Alındı", *Türk Sözü*, 8 Nisan 1951; "Göçmenlere Yardımlar", *Türk Sözü*, 1 Mayıs 1951; "Göçmenlere Yardım", *Yeni Adana*, 3 Mayıs 1951; "Göçmenlere Yardım Günü", *Türk Sözü*, 5 Mayıs 1951; "Göçmen Günü", *Yeni Adana*, 5 Mayıs 1951; "Göçmen Günü", *Türk Sözü*, 6 Mayıs 1951.

¹⁰⁰ "Göçmenler Günü'nde 1.000 Lira Toplandı", *Vatandaş*, 10 Mayıs 1951.

¹⁰¹ "Göçmenlere Yardım İçin Kararlar Alındı", *Türk Sözü*, 8 Nisan 1951.

¹⁰² "İlimize Tahsis Edilen Göçmenlerin Taksimi", *Vatandaş*, 26 Nisan 1951; "Göçmenlerin İskânı İş", *Türk Sözü*, 9 Ağustos 1951.

¹⁰³ "Göçmenlerin İskânı İçin Ödenek Ayrıldı", *Vatandaş*, 16 Ekim 1951. İskân için ayrılan para ilk etapta 80.000 lira olmakla birlikte kısa bir süre sonra 580.000 liraya yükseltilmiştir. "Göçmenlerin İskânı İş", *Türk Sözü*, 26 Eylül 1951.

¹⁰⁴ "113 Göçmen Evinin İnşası Devam Ediyor", *Vatandaş*, 12 Ekim 1951.

¹⁰⁵ "Göçmenlerin İskânı Etrafında Çalışmalar", *Türk Sözü*, 17 Ekim 1951; "Seyhan Bölgesinde İki Göçmen Köyü Kuruluyor", *Vatandaş*, 17 Ekim 1951.

¹⁰⁶ "İlimizdeki Göçmenlerin İskân İşleri Tamamlanıyor", *Türk Sözü*, 24 Ekim 1951; "Göçmenlerin İskânı Başarıyla İlerliyor", *Vatandaş*, 24 Ekim 1951.

¹⁰⁷ "Göçmenlerin İskân İşleri İlerliyor", *Türk Sözü*, 24 Ocak 1952; "İlimize Gelen Göçmenlerin İskânı İş", *Yeni Adana*, 24 Ocak 1952.

¹⁰⁸ "Göçmen Evleri İnşasına Hızla Devam Ediliyor", *Türk Sözü*, 17 Nisan 1952.

¹⁰⁹ "Göçmenlerin İskân İş", *Türk Sözü*, 1 Haziran 1952; "Göçmenlere Kaput Bezi ve Basma Tevzi Ediliyor", *Yeni Adana*, 11 Nisan 1952.

komünist idarenin baskısı üzerine ekseriyeti çiftçi olan yaklaşık 155.000 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla nüfus yoğunluğu ve tarımsal potansiyeli gibi etkenlerden dolayı gelenlerden 1.529 hânede 7.422 kişi Seyhan'a yerleştirilmiştir. Bu göçmenlerin bir kısmı vilâyet genelindeki köylere ve bucaklara üçer beşer hâne şeklinde dağıtılırken önemli bir kısmı için de müstakil yeni köyler inşa olunmuştur. Bununla birlikte göçmenler iskân olunurken Adana, Osmaniye, Kozan, Kadirli, Ceyhan gibi hem tarımsal potansiyeli yüksek hem de daha düz araziye sahip olan yerler tercih edilmiştir.

Göçlerin gerçekleştiği yıllardaki Seyhan'a bakıldığında ise, tarımda makine kullanımının yaygınlaşmasına ve işlenebilen arazi miktarının artmasına bağlı olarak tarımsal üretimin ciddi manada arttığı bir şehir olduğu görülmektedir. Türkiye'ye gelen göçmenlerin % 5'inin şehre iskânında da bu hususiyetin önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim toprak tevzî işleminin başlamasıyla birlikte müstahsil duruma geçen göçmenler, kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan yaşamlarını idâme ettirebilmişlerdir. Ancak buna rağmen bölgenin iklimsel özelliklerinden rahatsız olan göçmenlerin bir kısmı bir süre sonra bölgeyi terk ederek başka vilâyetlere göç etmiştir. Buna karşın şehrin sahip olduğu çalışma imkânından dolayı başka şehirlere iskân olunan göçmenlerden şehre göç edenlerde olmuştur.

KAYNAKÇA

RESMÎ ARŞİV VE YAYINLAR

BCA, Adana Merkez, Ceyhan, Kadirli, Kozan, Osmaniye, Yumurtalık Muhacir Esas Kayıt Defteri.

BCA, Kozan İlçesi 1951 Yılı Bulgaristan Göçmenlerine Ait İskân Esas Defteri.

BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935), İstanbul 1937.

BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950.

22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, (bt ve byy).

BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1957.

BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1963.

Düstûr

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

SÜRELİ YAYINLAR

Hür Fikir

İdare

Seyhan

Türk Sözü

Vatandaş

Yeni Adana

KİTAPLAR VE MAKALELER

- AKÇA, Bayram, “1923-1953 Arası Türk Bulgar İlişkileri ve 1950-1951 Yıllarında Muğla Vilâyetine İskân Edilen Bulgaristan Muhacirleri” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XVIII, S.52 (Mart 2002), s.249-266.
- ARSLAN, Zehra, “Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)”, **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta 2012, s.329-344.
- ATABAY, Mithat, “Çingene Sorunu ve 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Çanakkale’ye Göçler” **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, S.13 (Güz 2012), s.59-72.
- BERBER, Ferhat, **İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler (1860-1960)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- ÇAĞLAYAN, Savaş, **Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti’nin İlanından Günümüze)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007.
- ÇANAK, Erdem, **Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2013.
- ÇOLAK, Filiz, “Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göç Hareketi (1950-1951)”, **Tarih Okulu**, S.XIV (İlkbahar-Yaz 2013), s.113-145.
- DOĞANAY, Filiz, **Türkiye’ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi**, Ankara 1996 (<http://ekutup.dpt.gov.tr/yerlesim/doganayf/gocmen.html>. Erişim tarihi: 06.03.2010).
- GERAY, Cevat, **Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)**, Ankara 1962.
- HACIOĞLU, Sevim, **Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
- HAYTAOĞLU, Ercan, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Bulgaristan’dan Denizli’ye Yapılan Göçler”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.2 (Güz 2005), s.73-90.
- HAKOV, Cengiz, “Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni”, **Türkler**, C.20, Ankara 2000, s.371-376.
- LÜTEM, Ömer E., **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989**, C.I (1983-1985), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- LÜTEM, Ömer E., “Tarihsel Süreç İçinde Bulgaristan Türklerinin Hakları”, **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, (Der. Erhan Türbedar), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.44-60.
- ÖZGİRAY, Ahmet, “Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.X (1995), s.55-64.
- ÖZGÜR, Ulvi, **Bulgaristan Türklerinin 1950-1951 Yıllarında Türkiye’ye Göçleri**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

- SANDER, Oral, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1946)**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1969.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.
- ŞEREFLİ, Ahmet Şerif, **Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *"Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu"*, **Bulgaristan'da Türk Varlığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri (1878-2008)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.
- TANOĞLU, Ali, *"Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)"*, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.14 (Ekim 1952-Temmuz 1953), s.129-161.
- TODOROVA, Maria, *"Balkanlarda Osmanlı Mirası"*, **Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar**, (Der. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan,), Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s.117-145.
- TOĞROL, Beğlan, **112 Yıllık Göç (1878-1989)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul 1989.
- TURAN, Ömer, *"Bulgaristan Türklerinin Bugünkü Durumu"*, **Yeni Türkiye**, S.3, Ankara 1995.
- TURAN, Ömer, *"Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri"*, **Balkan Türkleri, Balkanlarda Türk Varlığı**, (Der. Erhan Türbedar), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara 2003, s.18-43.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

1- Adı-Soyadı: Mecit Sağır

Doğum Yeri-Tarihi: Şumnu 1942.

Görüşme Yeri-Tarihi: Ceyhan/18 Nisan 2014.

2- Adı-Soyadı: Halil Karaathlı

Doğum Yeri-Tarihi: Osmanpazarı (Omurtag) 1923.

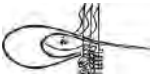
Görüşme Yeri-Tarihi: Kadirli/23 Nisan 2014.

3- Adı-Soyadı: Zülküf Pekşen

Doğum Yeri-Tarihi: Osmanpazarı (Omurtag) 1942.

Görüşme Yeri-Tarihi: Kadirli/23 Nisan 2014.

XIX. YÜZYIL OSMANLI SAĞLIK TEŞKİLATLANMASI'NA DAİR BİBLİYOGRAFİK BİR DENEME*

Necati ÇAVDAR**

Erol KARCI***

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar sağlık kuruluşları, gerek görünüm gerekse uygulama bakımından Selçuklu döneminin bir devamı niteliği arz etmektedir. Genellikle devlet adamlarının ve zengin şahısların vakıf sistemi kapsamında toplum hizmetine sundukları bu kuruluşlar XIX. yüzyıla gelindiğinde ciddi bir değişime uğramıştır. Başta kolera ve veba gibi salgın hastalıkların batı dünyasında yarattığı yıkım nedeniyle batılı devletlerin sağlık konusuna bilinçli bir politika ile yaklaşmaya başlamaları Osmanlı Devleti'nde de eş zamanlı olarak etkisini göstermiş ve XIX. yüzyılda sağlık alanında ilk ciddi devlet düzenlemeleri görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde başlangıçta askeri alanda yapılan yenileşme hareketlerine paralel olarak başlayan sağlık hizmetlerindeki bu yenilikler halk sağlığı alanına da yansımış, hastaneler başta olmak üzere önemli sağlık kuruluşlarının açılmasına ve bu konuda yasal düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı tıbbı konusundaki araştırmaları şu dört ana anlayıştan birine bağlamak gelenek hâline gelmiştir. En yaygın olan yaklaşım; Osmanlı tıp tarihini, tıp ve teknoloji tarihinin bir şubesi olarak görme temayülüdür. İkinci yaklaşım, Osmanlı tıp tarihini düşünceler tarihinin bir parçası olarak telakki ederken, üçüncü yaklaşım tabiplerin eğitim ve öğrenimi üzerinde yoğunlaşmakta ve konuyu Osmanlı müessesesi tarihinin bir dalı şeklinde algılamaktadır. Son yaklaşım ise, Osmanlı tıbbının biyografinin kolu olduğunu öne sürerek meşhur tabiplerin eserlerini incelemek suretiyle onların mesleki yönlerini değerlendirmeyi konu edinen anlayışı temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı ise, bu klasik bakış açılarından farklı olarak; Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda sağlık alanındaki teşkilatlanma faaliyetlerini, bu konuda yapılan yasal düzenlemeleri ve açılan sağlık kuruluşlarını ihtiva eden bir kaynakça denemesi meydana getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sağlık Teşkilatı, Nizamname, Hastane, Salgın Hastalıklar.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: necati.cavdar@gop.edu.tr

*** Arş. Gör. Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: ekarci06@gmail.com

A BIBLIOGRAPHIC ESSAY ON XIX. CENTURY OTTOMAN HEALTH ORGANIZATION

ABSTRACT

Health organizations in the Ottoman State until XIX. century are the continuation of the Seljuk period in terms of both look and function. These organizations, which were generally set up through the foundations of statesmen or rich individuals, underwent considerable changes by the XIX. century. Western states started to approach health issues with sensible politics due to destruction caused by diseases such as cholera and plague. This had an effect on the Ottoman State and the first important regulations in health started to appear in the XIX. century. The modernizations in health area began parallel to modernization movements in the military and were soon applied to public health area. This paved the way for opening of major health facilities, hospitals and for passing of legal regulations on health related issues.

It has become customary to associate research on the Ottoman medicine to one of the following: The most common approach is the tendency to view the Ottoman medicine as a branch of the history of medicine and technology. The second approach views the Ottoman medicine as a part of the history of thought, while the third approach focuses on the teaching and education of physicians and considers the medicine as a branch of the history of Ottoman institutions. The last approach posits that the Ottoman medicine is a branch of biography and represents the view that the professional aspects of famous physicians should be evaluated by studying their works.

The aim of this study is to produce a bibliographic essay on the organization activities, health facilities and legal regulations on health in the Ottoman State in the XIX. century.

Key Words: Ottoman State, health organization, law, hospital, epidemic diseases.

Osmanlı Devleti'nin Sağlık Teşkilatlanmasına Genel Bakış

Osmanlı Devleti'nin sağlık kuruluşları köklü ıslahat teşebbüslerinin başladığı III. Selim dönemine kadar gerek uygulama gerekse de görünüm açısından Selçuklu döneminin bir tekrarı niteliğindedir. Dârüşşifâ, Bimarhâne veya Timarhâne gibi çeşitli isimlere sahip olan bu sağlık kurumları devlet tarafından açılan resmi kurumlar olarak değil genellikle devlet adamları ve şahısların vakıf sistemi içerisinde toplum hizmetine sundukları sosyal yardım kuruluşları şeklindeydi¹.

“İslam ve Selçuklu tıbbının bir devamı olan Osmanlı tıbbı, Tanzimat'tan önce tam anlamıyla doğulu, İslamî ve klasik bir karakter taşır” cümleleri Osmanlı tıbbının genel hatlarını

¹ Yıldırım Yavuz, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. II, Ankara 1988, s. 123.

çizmektedir². Osmanlı tıbbi konusundaki araştırmaları farklı metodolojilere sahip şu dört ana ekolden birine bağlamak gelenek hâline gelmiştir. İlk ve belki de en yaygın olan yaklaşım, Osmanlı tıp tarihini, tıp ve teknoloji tarihinin bir şubesi olarak görme temayülüdür. İkinci yaklaşım, Osmanlı tıp tarihini düşünceler tarihinin bir parçası olarak telakki ederken, üçüncü yaklaşım tabiplerin eğitim ve öğrenimi üzerinde yoğunlaşmakta ve konuyu Osmanlı müessesesi tarihinin bir dalı şeklinde algılamaktadır. Son yaklaşım ise, Osmanlı tıbbının biyografinin kolu olduğunu öne sürerek meşhur tabiplerin eserlerini incelemek suretiyle onların mesleki yönlerini değerlendirmeyi konu edinen ekolü temsil etmektedir³.

Klasik ve Doğulu Osmanlı tıbbının Osmanlıdaki pek çok değişim gibi Tanzimat ile birlikte şekillenmeye başladığı kabul edilmektedir. XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere dünyadaki çoğu devletin planlı ve bilinçli bir sağlık politikası bulunmamaktaydı. XIX. yüzyılda Avrupa'da koruyucu sağlık hizmetlerinin öneminin anlaşılması ile batılı devletler sağlık teşkilatlarını oluşturmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti de batı da yaşanan gelişmelerden etkilenecek bu dönemde sağlık alanında teşkilatlanmaya başlamıştır⁴.

Osmanlı Devleti'nde sağlık alanındaki ilk çalışmalar III. Selim'in padişahlığı döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde sağlık alanında yapılan yenileşme çalışmaları askeri alanda yapılan ıslahat hareketlerine paralel olarak gelişmiştir. Nitekim "Nizam-ı Cedit" adı verilen batı tarzı ordu için Levent Çiftliği'ni inşa ettiren III. Selim yeni ordunun sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bu kıslada 1799 yılında Levent Çiftliği Hastanesi adıyla ilk çağdaş Osmanlı hastanesini açmıştır. Bu hastane ne yazık ki çok uzun ömürlü olmamış ve dönemin baskıcı gücü olan Yeniçeriler tarafından 1808 yılında ortadan kaldırılmıştır. Yine III. Selim döneminde 1800 yılında Üsküdar'da inşa edilen Selimiye Kışlası'nda bir kitaplık ve basımevine ek olarak bir de hastane inşa edilmiştir.

Osmanlı kara ordusundaki bu gelişmeler haricinde deniz kuvvetlerini de geliştirmeyi hedefleyen padişah III. Selim, Haliç Tersanesi'nde 1806'da bir Deniz Tıp Okulu açmıştır. Doktorların yasal bir eğitim almadan gemilerde görev yapmasını önlemek amacıyla açılan bu okulda bir başhekim, bir baş cerrah bir de yardımcı cerrah eğitici olarak görevlendirilmiş, öğrencilere kent içerisindeki Darüşşifalarda haftada bir gün staj yapma imkânı sağlanmış ve öğrencilerin eğitimlerinin üçüncü yılında seferdeki gemilerde savaş şartlarında çalışmaları öngörülmüştür. Eğitimleri parasız olan bu öğrencilere eğitimlerini tamamladıktan sonra donanmada dört yıl çalışarak devlete olan borçlarını ödemeleri şart koşulmuştur. Bundan sonra sivil olarak çalışmak isteyenlere ise eğitim ve servis sürelerini belirleyen diplomalar/icazetnameler verilmiştir.

III. Selim döneminde sağlık alanındaki bu ilk kurumsallaşma faaliyetlerine ek olarak, Avrupa'da yayınlanan önemli tıp kitapları Türkçeye çevrilerek basılmış, yabancı elçiliklerin yardımıyla çeşitli tıp dergileri ve tıbbi araçlar ülkeye getirilmiş, bulaşıcı hastalıkları tedavi etmek amacıyla bir hastane açılmış ve tersane zindanlarında ölen tutukluların cesetleri kadavra derslerinde kullanılmak üzere tıp öğrencilerine verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde devlet tarafından örgütlenen, çağdaş ve düzenli ilk tıp eğitimi XIX. yüzyılın başlarında deniz kuvvetlerinde başlamıştır⁵.

² Talat Dinar, "Tıbb-ı Cedîd Yazmaları Üzerine Bazı Tespitler/Some Determinations About Tıbb-ı Jadid Manuscripts" *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall, 2012, p. 1542.

³ Özen TOK, "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği/Relations Of Patient-Physician In The Ottoman Period", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4, Summer 2008, p. 790.

⁴ Erdem Aydın, "19.Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM*, S. XV, Ankara 2004, s. 186–187.

⁵ Yavuz, a.g.m., s. 124-125.

XIX. yüzyılda devletlerin sağlık alanında teşkilatlanmasına etki eden en önemli unsur şüphesiz salgın hastalıklar olmuştur. Tarihin her döneminde çok sayıda insanın ölümüne yol açan veba ve kolera gibi salgın hastalıklara karşı başlangıçta basit yöntemlerle yapılan mücadelenin XIX. yüzyılda modern bir şekle bürünmesiyle karantina teşkilatının temelleri atılmıştır. Özellikle koleranın yarattığı endişe devletleri bu amansız düşmana karşı işbirliğine sevk etmiş ve sağlık teşkilatlarının kuruluşunu hızlandırmıştır. Nitekim İngiltere’de 1832 yılında görülen kolera salgını yerel sağlık teşkilatının kuruluşunu hızlandırmıştır. 1848 yılında ise yine bu ülkede görülen kolera salgınının başlamasından hemen önce parlamento bir merkezi sağlık teşkilatının kurulmasına izin vermiştir. Benzer şekilde Osmanlı Devleti’nde de sıhhiye teşkilatının temellerinin atılması salgın hastalıkların ortaya çıkarmış olduğu zorunlulukla paralel bir seyir izlemiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında toprakları dışında ortaya çıkan salgın hastalıklara karşı tedbir olarak karantina uygulamış ve karantina meclisini kurmuştur. Karantina’nın Osmanlı Devleti tarafından tedbir amacıyla ilk uygulandığı Rusya’daki kolera salgını nedeniyle olmuş ve bu ülkeden gelen ticaret gemilerine uygulanmıştır. 1831’de İstanbul Boğazı’nda uygulanan karantina ise Osmanlı Devleti’nde uygulanan ilk ciddi karantina uygulaması olmuştur⁶. Galata Nazırı Sârim Bey, İstanbul’daki sefaret tercümanlarıyla yaptığı toplantıda Karadeniz’den gelenler için İstinye ve Liman-ı Kebir’de karantina uygulaması yapılmasını kararlaştırmıştır⁷.

Osmanlı Devleti’nde karantina usulünün icrasının kararlaştırılması ile bu vazifeye müstakil memuriyetle Mustafa Nazif Efendi getirilmiş, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından karantina usulüne uyulmasını konu alan bir risale bastırılarak halka ücretsiz olarak dağıtılmış ve Takvim-i Vekâyi’de karantina konusunda bir yazı neşredilmiştir. İstanbul Boğazı’ndaki bu karantina uygulamasından sonra 1835 yılında salgın tehlikesinin Akdeniz cihetinden gelmesi üzerine Çanakkale’de geçici bir tahaffuzhane yapılmış, Karantina işlerini yürütmek üzere Esad Efendi görevlendirilmiş ve hastalıklı bölgelerden gelen gemilerin karantinaya muhalefet etmemeleri konsoloslara bildirilmiştir. Bütün bu ihtiyat tedbirlerinin yeterli görülmemesi nedeniyle sağlık ve eğitim hususlarında teşkilatlanmaya gidilmiştir.

Önemli ıslahat hareketlerine imza atan padişah II. Mahmut sağlık teşkilatlanması ile ilgili de önemli çalışmalar yapmıştır. Nitekim Tıphane-i Âmire’nin kurulmasında 1827 yılında Yakın-Doğu’daki kolera salgınlarının da etkili olduğu bilinmektedir. 1829 yılında kurulan Cerrahhâne ise 1831’de ıslah edilerek 1838’de Tıphane-i Âmire ile birleştirilmiştir. Aynı yıl karantina hizmetlerini yürütmek için “Karantina Meclisi”, “Sıhhiye Meclisi”, “Meclis-i Tahaffuz”, “Meclis-i Umur-u Sıhhiye”, “Sıhhiye Nezareti” gibi değişik isimlerle de anılan Karantina Nezareti kurulmuştur⁸. Yine bu bağlamda 1837 yılında halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için Edirnekapi’daki Mihrimah Sultan Külliyesi’ne ait medrese “Gureba” ismiyle hastaneye dönüştürülmüş ancak bu hastane sadece sekiz yıl hizmet verebilmiştir⁹.

II. Mahmut’un padişahlık yılları Osmanlı Devleti’nde halk sağlığının da öneminin anlaşıldığı dönem olarak göze çarpmaktadır. Nitekim bu dönemde 1842’de çıkan büyük bir çiçek salgını halk sağlığı konusuna çağdaş bir yaklaşımla eğilme gereğini ortaya koymuştur¹⁰. Osmanlı Devleti’nde resmen hastane adını taşıyan ilk kurum ve ilk vakıf hastanesi İstanbul’da açılan Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi olmuştur. 1845 yılında hasta kabul etmeye başlayan bu hastanenin açılmasından sonra şehrin değişik semtlerinde genel hastanelerin yanı sıra çocuk, kadın ve erkek hastaneleri ile zührevi hastalıklar ve kuduz vakalarına bakan ihtisas

⁶ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865–1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 1-5.

⁷ Nuran Yıldırım, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1994, s. 459.

⁸ Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁹ Yavuz, *a.g.m.*, s. 125.

¹⁰ *a.g.m.*, s. 126.

hastaneleri de açılmıştır¹¹. Bu hastanelere örnek olarak 1862 yılında faaliyete geçen Zeynep Kamil Hastanesi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Darülaceze ve ilk çocuk hastanesi olan Etfal Hastanesi gösterilebilir¹². Bununla birlikte azınlıklar ve yabancı devletler de kendi cemaatleri için çeşitli hastaneler kurmuşlardır. Bunların ilki Balıklı Rum Hastanesi'dir. Ayrıca Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi, Pangaltı'daki St. Jacques Ermeni-Katolik Hastanesi, Jeremya Hastanesi, Surp Agop Hastanesi ile Balat Musevi Hastanesi'dir. Yabancılar tarafından açılan hastanelere örnek olarak ise Alman, İngiliz, Avusturya-Macaristan, İtalyan, Rus ve İran Hastaneleri örnek olarak gösterilebilir.

Avrupa'da bulaşıcı hastalıklara yol açan mikroplarla mücadele konusunda önemli adımların atıldığı bu dönemde Osmanlı Devleti de bu alandaki gelişmeleri yakından takip etmek, kuduz ve difteri aşuları ile tüberkülini öğrenmek için Avrupa'ya hekimler göndermiş ve buna paralel olarak da hastaneler dışında sağlık hizmeti veren kurumları faaliyete geçirmiştir. Bu anlamda Türkiye'de alanında ilk kuruluş olan Sirkeci Demirkapı'daki kuduz hastanesi olan Daülkelp Tedavihanesi 1887 yılında Zoeros Paşa tarafından kurulmuştur. Bu kurumu 1892 yılında çiçek aşısı hazırlamak için açılan Telkikhane-i Şâhâne, 1893 yılında faaliyete başlayan Bakteriyolojihane-i Şâhâne ve Tebhirhaneler izlemiştir. Bu kurumlardan özellikle Bakteriyolojihane-i Şâhâne vilayetlerde ihtiyaç duyulan çeşitli aşı ve serumların üretilmesinde önemli rol oynamıştır¹³.

Askeri ıslahatlar üzerinde ciddiyetle duran II. Mahmut, askerlerin sağlığı konusuna da büyük önem vererek kışlalara yakın yerlerde veya kışlaların içerisinde birçok askeri hastaneyi faaliyete geçirmiştir¹⁴. Bunlara örnek olarak 1840-1842 yılları arasında askeri tıp kuruluşlarının genişletilip Davutpaşa, Rami, Toptaşı kışlaları ile İstinye, Ahırkapı ve Tarabya'da açılan askeri hastaneler gösterilebilir¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul sağlık teşkilatlanması ile ilgili çalışmaların da merkezi durumundaydı. Bugünkü sağlık bakanının yetkilerini taşıyan, devletin ve sarayın sağlık işlerinden sorumlu olan Hekimbaşı, sarayda görev yapacak hekimleri belirlemenin yanı sıra ülkede açılacak muayenehanelere izin verme yetkisine de sahipti. Ayrıca gerektiğinde hekimleri imtihan ve tayin etme hakkına da sahip olan hekimbaşı, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin de nazırlığını yapmaktaydı.

XIX. yüzyılda sağlık hizmetlerinin niteliğinin değişmesiyle hekimbaşı ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmişti. Yeni kurumlara olan ihtiyacın doğması sağlık teşkilatlanmasında da yeni kurumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1837 yılında Harbiye Nezareti'nde bir sıhhiye dairesinin kurulması ve karantina idaresinin göreve başlaması ile hekimbaşının görevlerinden bir kısmı bu kuruma devredilmiştir. 1840 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'nin faaliyete geçmesi ile hekimleri imtihan etme, satılan ilaçları kontrol etme, tıbbi meseleleri araştırma görevleri bu kuruma devredilmiştir. Hekimbaşılık müessesesinin 1850 yılında lağvedilmesinden sonra ise "sertabibi hazreti şehriyari" unvanını taşıyan kişi sadece padişahın hekimi ve saraydaki doktorların başı olmuştur¹⁶.

Tanzimat döneminde merkezi yönetimin hekimleri kontrol etmek için de bazı önemli adımlar attığını görmekteyiz. Vilayetlerde diplomasız çalışan hekimlerin görevden men edilmesi veya imtihana tabi tutulması sağlık teşkilatının denetlenmesi yolunda atılan önemli bir adım

¹¹ Nuran Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1994, s. 401-402.

¹² Nuran Yıldırım, "Hastaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1994, s. 14.

¹³ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 402.

¹⁴ Yıldırım, "Hastaneler", s. 14.

¹⁵ Yavuz, a.g.m., aynı yer.

¹⁶ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 402.

olmuştur. Bu dönemde İzmir Vilayetinde çalışan doktorların diplomalarını incelemek için bir komisyon oluşturulmuş ayrıca Urfa'da yapılan bir inceleme neticesinde görevli on doktordan sadece birisinin çalışabilecek durumda olduğu belirlenmiştir. Sahte hekimlerin tespit edilmesi için yapılan bu çalışmaların diplomasız ve cahil hekimlerin faaliyetlerinin önlenmesine ne kadar katkı sağladığı tam olarak bilinmemektedir. Çünkü devletin o dönemde sağlıkla ilgili en önemli sorunlarından biri de hekim sıkıntısı idi¹⁷. Aynı dönemde Osmanlı hükümeti başkent İstanbul'da eczaneler açmakta ve bunlardan bazılarında tıbbiye öğrencilerini nezaretçi olarak görevlendirmekteydi. İlk yardım mahalleri niteliğini de taşıyan bu eczaneler önceleri sadece Galata ve Beyoğlu'nda görülürken sonraları İstanbul ve Üsküdar'da da açılmıştır. 1857 yılında İstanbul, Eyüp ve Üsküdar'da eczacı, cerrah ve hekimin bulunduğu nöbetçi eczaneler bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde belediyelerin halka sağlık hizmeti sunmaya başlaması 7 Temmuz 1870'de "Tababet-i Belediye'nin İcrasına Dair Nizamname"nin yürürlüğe girmesiyle olmuştur. Bu nizamname ile belediyelerin sağlık personeli tayini ve dışarıda tıp eğitimi alanlara çalışma izni verme usulleri tespit edilmiştir. Yine 1870 yılında yürürlüğe giren "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" de belediye meclislerinde müşavir üye olarak bir hekimin bulunmasını ön görmektedir. Bazı önemli liman şehirleri ve merkezleri hariç tutarsak belediyelerin bu dönemde kendi bütçeleriyle sağlık müesseseleri inşa edemedikleri ne yazık ki bilinen bir gerçektir. Bu konuda başarılı olan bölgelerde ise başarının nedeni hükümetin özel gayretlerinin yanı sıra yabancı misyonların faaliyetleri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ne vilayet idareleri ne de belediyeler düzenli olarak sağlık tedbirleri alabilmişlerdir. Devletin modernleşen merkezlerinden biri olarak görünen Tuna Vilayeti'nde bile sağlık konusunda eksiklikler görünüyordu. Nisan 1876'da Tuna Vilayeti'nden çekilen şifreli bir telgrafta "Yol üzerinde açıkta hayvan leşleri bulunduğu, bunların hafızsıshha bakımından gömülmesi gerektiği" Rusçuk ve Vidin mutasarrıflıklarına bildirilmektedir¹⁸.

Belediyelerin halk sağlığı için önemli görevlerinden biri de temizlik konusuydu. Geleneksel Osmanlı şehrinde temizlik işleri resmi görevlilerin denetimi altında her mahallenin halkı ve bazı esnaf tarafından yapılmaktaydı¹⁹. Osmanlı şehrinde çarşının temizliğinden esnaf kethüdası, mahalle temizliğinden ise imam sorumluydu. Büyük cadde ve meydanlar ise hükümet tarafından temizletilirdi²⁰. II. Mahmut'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından sonra İstanbul'da temizlik işleri el değiştirmiş, "İhtisap Ağalığı" ihdas edilerek çöplerin toplanması işini organize eden "Çöpçü Subaşı"sı bu makama bağlanmıştır. Şehreminliği'nin kurulmasından sonra ise "Çöpçü Subaşı"sı buraya bağlanmıştır²¹. Altıncı Daire-i Belediye ise kurulmasından sonra temizlik işleri konusunda ayrıcalıklı bir duruma sahip olmuştur. Müteahhitlere ihale usulüyle verilen temizlik işleri ne başkentte ne de taşradaki şehirlerde bu şekilde uygulanabilmektedir. 1868 yılında Şehremaneti'nin yeniden düzenlenmesi esnasında ise belediye tarafından temizlik memurları tayin edilip temizlik arabaları alınmış olmasına rağmen durumda bir değişiklik olmamış ve belediye tarafından temizlik işlerini yürütecek bir örgütün kurulması II. Meşrutiyet döneminde Cemil Topuzlu'nun belediye başkanlığında gerçekleşebilmiştir²².

¹⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 215.

¹⁸ a.g.e., s. 215-216.

¹⁹ Yeniçeri zabıtlarından "Çöplük Subaşı"sı veya "Tahir Subaşı" olarak isimlendirilen bir görevli "Arayıcı Esnafı" olarak isimlendirilen esnafa evlerdeki çöpleri toplama hakkını verir ve karşılığında da belirli bir meblağ alırdı. Arayıcı esnafı, evlerden aldığı çöpleri deniz kıyısında ayıklar ve işine yarayan malzemeleri satarak geçimini sağlardı. Bkz; Ortaylı, a.g.e., s. 219.

²⁰ Ortaylı, a.g.e., s. 220.

²¹ Mehmet Mazak-Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi, Tanzifat-ı İstanbul*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-48.

²² Ortaylı, a.g.e., s. 220.

Belediyelerin önemli görevlerinden biri de şüphesiz salgın dönemlerinde hastaların tedavisi ve ilaçlarının teminiydi. 1865 yılında görülen kolera salgınında ilk belediye hastanesi olan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi hizmete girmiştir. 1879 yılında ise yine bu hastaneye bağlı olarak genelevlerde çalışan kadınların sağlık kontrolü için Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi (Beyoğlu Nisa Hastanesi) faaliyete geçmiştir. 1893 yılındaki kolera salgını esnasında belediye hekimleri ve eczacıların sayılarının artırılmasının yanı sıra daha sonra Hıfzısıhha-ı Umumiye adını alan Sıhhiye Komisyonu da kurulmuştur. 1893 Salgınında Birinci ve İkinci Belediye Daireleri Sultan Selim'de, Üçüncü Daire Şehremini'de, Dördüncü Daire Kuruçeşme'de, Beşinci Daire Emirgan'da, Altıncı Daire Beyoğlu'nda, Yedinci Daire Sarıyer'de, Sekizinci Daire Beykoz'da, Onuncu Daire Haydarpaşa'da birer geçici kolera hastanesi açarak hastaları tedavi etmişlerdir.

1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye de sağlık teşkilatlanmasında önemli görevler üstlenen bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Belediyelere hekim ve eczacı gibi sağlık personeli tayin etmenin yanı sıra bunların terfi ve cezalandırılmasına yönelik kararlar vermek, yabancı ülkelerde yetişen sağlık personeline çalışma izni vermek ve sağlıkla ilgili konularda mahkemelerde bilirkişilik yapmak Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin görevleri arasındaydı. 1906 yılında Mekâtib-i Askeriye Nezaret'i'ne bağlı olarak Meclis-i Maarif-i Tıp ismini alan bu cemiyet, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ismini almıştır. Ancak bu meclis idari zafiyetleri nedeniyle lağvedilerek yerine Dâhiliye Nezaret'i'ne bağlı olarak 1913 yılında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur.²³

Yazımızın buradan sonraki kısmını, yukarıda özetlemiş olduğumuz XIX. Yüzyıl Osmanlı sağlık teşkilatlanmasına dair çalışmaların çeşitli başlıklar altında tasnif edilmesi oluşturacaktır.

A. Kitaplar

- Adivar, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982
- Akdeniz, Nil, **Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı**, İstanbul 1977.
- Aksu, Murat, **Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı**, Ankara 2007²⁴.
- Akyay, Necmettin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar**, Hacettepe Üniversitesi Toplum Hekimliği Bölümü Yayını, Ankara 1989.
- Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004²⁵.
- Altıntaş Ayten, **Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları**, İstanbul 2012.
- Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim**, Hazırlayan: Mustafa Çulfaz, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- Atabek, Emine Melek, **1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler**, İstanbul 1974.
- Ataç, Adnan, **Gülhane Askeri Tıp Akademisinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Atasoy, Ali Rıza, **Şam Türk Tıbbiye Mektebi**, İstanbul 1945.

²³ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 403.

²⁴ Eserin 41-47. sayfaları Osmanlı Devleti döneminde sıtma ile mücadele hakkında önemli bilgiler vermektedir.

²⁵ Eserin 72. sayfasında II. Mahmut döneminde Karantina Meclisi'nin kuruluşu hakkında bilgi verilmektedir.

- Ayar, Mesut, **Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892–1895)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Barlas, Uğuroğlu, **Safranbolu Tıp Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2004²⁶.
- Baylav, Nâşid, **Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1968.
- Baytop, Asuman, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985.
- Baytop, Turan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985.
- Besim Ömer (Paşa), **Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Bir Konferans**, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.
- Bolak, Orhan, **Hastanelerimiz, En eski zamanlardan bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü**, İstanbul 1950.
- Bolak, Orhan, **Hastanelerimiz, Eski Zamandan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950.
- Çadircı, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye, Anadolu Kentleri**, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Yayınları, Ankara 2011.
- Çapa, Mesut, **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009.
- Darülaceze 60 Yaşında 1896-1960**, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1960.
- Demirhan Ayşegül, **Kısa Tıp Tarihi**, Bursa 1982.
- Dirican, M. Rahmi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurumlaşmış Tıp Öğretimi Yapan Ya da Yapması Düşünülen Kuruluşlar**, Bursa 2004.
- Dr. Besim Ömer Paşa'nın Hatıra Albümü**, Hazırlayan: Adnan Ataç, Roche Yayınları, İstanbul 2011.
- Dramur, Rengin, **1838-1908 Yıllarında Osmanlılarda Eczacılık ve Deontoloji**, İstanbul 1984.
- Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerinin Tarihi**, Editör: Ekrem Kadri Unat, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Eldem, Edhem-Goffman Daniel-Masters Bruce, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul**, Çeviren: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000²⁷.
- Eren, Nevzat-Gülten Uyer, **Sağlık Meslek Tarihi ve Ahlakı**, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara 1991.
- Ergin, Osman Nuri, **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri**, İstanbul 1940.
- Ergin, Osman Nuri, **İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri**, İstanbul 1940.
- Ergin, Osman, **İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: I-V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Gök, Şemsi-Özen, Cahit, **Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması**, İstanbul 1982.

²⁶ Kitapta yer alan “Safranbolu Frengi Hastanesi ve Cüzamlılar Barınağı Hakkında Bir Araştırma Denemesi” isimli bölümde 1885 yılında yapımına başlanan ve 1886 yılında tamamlanarak faaliyete geçen hastane ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

²⁷ Kitabın 146 ve 147. sayfalarında XIX. Yüzyılda İzmir’i etkileyen veba, kolera salgınları, karantina önlemleri ve 1851 yılında bir devlet hastanesinin açılması gibi konularda bilgiler bulunmaktadır.

- Gülnur-Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı (1840–1948)**, Cilt: I, Kartpostallar ve Zarflar, Dr. Nejat F. Eczacılık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- , **Belgelerle Türk Eczacılığı (1840–1948)**, Cilt: II, Reçeteler, Dr. Nejat F. Eczacılık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- , **Belgelerle Türk Eczacılığı (1840–1948)**, Cilt: III, Faturalar, Başlıklı Kâğıtlar, Dr. Nejat F. Eczacılık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- , **Belgelerle Türk Eczacılığı (1840–1948)**, Cilt: IV, Müstahzar Kutuları ve Şişeleri, Dr. Nejat F. Eczacılık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- , **Belgelerle Türk Eczacılığı (1840–1948)**, Cilt: V, Eczacılar, Ecza Depoları, Dr. Nejat F. Eczacılık Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- Gürkan, Kazım İsmail, **Gureba Hastanesi Tarihçesi**, Kenan Matbaası, İstanbul 1944.
- , **Bezm-i Âlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi**, İstanbul 1967.
- Hatemi, Hüsrev- Ayten Altıntaş, , **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- Hatemi, Hüsrev- Yeşim Işıl, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, İşaret Yayınları, İstanbul 1989²⁸.
- Hatiboğlu, Tahir, **Jön Türklerden Son Türklere Tıbbiyeli**, Otopsi Yayınevi, İstanbul 2002.
- , Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal İlerlemenin ve Türkçe Eğitimin Öncüsü Tıbbiye, **Hatipoğlu Yayınevi, Ankara 2011**.
- Hilal-i Ahmer ve Kızılay Tarafından Kendilerine Madalya Tevcih Edilenler (1868-1968)**, Türkiye Kızılay Derneği Onursal Üyeleri, Ankara 1968.
- Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Hazırlayanlar: Seçil Karal Akgül-Murat Uluğtekin, Türk Kızılayı Derneği Yayınları, Ankara 2000.
- Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a II**, Hazırlayanlar: Seçil Karal Akgül-Murat Uluğtekin, Türk Kızılayı Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- Hulûsi Behçet, **Frengi Tarihi ve Geçirdiği Devirler**, Üniversite Konferansları (1935-1936), Cilt: I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Suriye'de Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Kâhya, Esin- Ayşegül D. Erdemir, **Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Kâhya, Esin, **On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1997.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2002.
- Kazancıgil Aykut, **Türkiye'de Bilim ve Teknoloji (1789–1922)**, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1995²⁹.

²⁸ Tanzimat döneminde tıp dili ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir.

-----, **XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Anatomi**, İstanbul 1991.

-----, **XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Anatomi, Bedizel Zülfikar Şanizade-Hayatı ve Eserleri**, Özel Yayınlar, İstanbul 1991.

Kazancıgil, Aykut- Vural Solok, **Türk Tıp ve Tabii İlimler Tarihi Bibliyografyası**, İstanbul 1973.

Kazancıgil, Aykut, Ratıp-Gökçe, Nilüfer-Bılar, Ender, Edirne’nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008), **Cilt: I-II, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 1996.**

Koçu, Reşat Ekrem, **Darülaceze (1895-1974)**, Darülaceze’ye Yardım Derneği Yayınları, İstanbul 1974.

Kumbaracılar, İzzet, **Eczacılık Tarihi ve İstanbul Eczaneleri**, Yayına Hazırlayan: Ömer Kırkpınar, Çelik Gülersoy Vakfı Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1988.

Kürkçüoğlu, Şerif, **Tarihte Kolera, Parakolera Salgınları ve Karantina Tedbirleri: Bizde ve Dünyada**, Diyarbakır 1978.

Mehmet Sait, **Sinop İlinin Sağlık Coğrafyası, Türkiye’nin Sıhhi İctima-i Coğrafyası 1922, Hazırlayan: İbrahim Başağaoğlu, Sinop 2002³⁰.**

Mustafa Münif Paşa, **Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Tarihi**, Sıhhat Almanacı, İstanbul 1933.

Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devri’nde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000³¹.

Osmanlı Belgelerinde Askeri Tıp ve Balkan Askeri Hastaneleri, Hazırlayanlar: Murat Pabuçoğlu-Orhan Özdi-Sadık Emre Karakuş, Ankara 2013.

Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu, Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987.

Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu vd., İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, Hazırlayanlar: Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Vural, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Osmanlılarda Sağlık I, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.

Özbay, Kemal, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri**, Cilt: I-III, İstanbul 1976-1981.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011³².

²⁹ XIX. Yüzyılda Osmanlı Tıbbının gelişimi, Şanizade Ataullah Efendi, Galatasaray Tıbbiyesi, Tıp cemiyetleri gibi konularda bilgiler mevcuttur.

³⁰ Eserin 40-43. sayfaları arasında Sinop’ta bulunan Hastane, Dispanser, Eczane, Karantinahane ve Tahaffuzhane gibi sağlık tesisleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

³¹ Çalışmanın 213 ve 216. sayfaları arasında Karantina Teşkilatı’nın kurulması, İstanbul’da fenni eczanelerin kurulması ve belediyenin şehir halkına sağlık hizmetinde bulunması gibi konulardan bahsedilmektedir.

³² Eserde Darülaceze, Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi, Darülhayr-ı Âli, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi gibi II. Abdülhamit dönemine ait sağlık ve sosyal yardım kurumları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

- Özdemir, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010³³.
- Özden, Mehmet, **Sağlık Eğitimi**, Ankara 1993.
- Özemre, Ahmet Yüksel, **Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı**, İstanbul 1997.
- Özkan, Ömer, **Sağlık Meslek Tarihi ve Ahlakı**, İstanbul 1991.
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Pinguet, Catherine, **İstanbul'un Köpekleri**, Çeviren: Saadet Özen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu (2 Haziran 2007), Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul 2008.
- Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mektebi Tıbbiye)**, Cilt: I-II, Yayına Hazırlayan: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991.
- Sağlık Ordusu, Hazırlayanlar: Necmettin Özçelik-Mehmet Ali Beyhan-Ahmet Eryüksel -Feyzullah Akben, İstanbul 2008³⁴.
- Sarı, Nil Akdeniz, **Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi**, İstanbul 1977.
- Sarıyıldız, Gülden, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Son Devir Osmanlı Hastaneleri**, Editör: Ömer Faruk Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Süssheim, Karl, **Eski Viyana Tıp Talimi ve Onun Adli Sultan Mahmud Zamanında İstanbul'da Yayılması**, İstanbul 1937.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., **İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, İstanbul 1953.
- , **Cüzam ve Türkçe Tıp Yazmaları, Türkiye'de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1961.
- , **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul 1970.
- Şehsuvaroğlu, Bedi, N.-Demirhan, A. D. Güreşsever, **Türk Tıp Tarihi**, Bursa 1984.
- Şentürk, Selva E., **Hemşirelik Tarihi**, İstanbul 1983.
- Şimşir, Nahide, **Balıkesir Şehri ve Tarihi Araştırmaları**, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013³⁵.
- Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları, **Hazırlayanlar: Ahmet N. Yücekök-İlter Turan-Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.**
- Tarihi Hastaneler (Gureba Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler)**, Hazırlayanlar: Zehra Tonbul-Özgün Forta, İstanbul 2009.

³³ Eser her ne kadar I.Dünya Savaşı yıllarını anlatsa da çeşitli sayfalarında XIX. Yüzyılda veba, kolera gibi salgın hastalıkların etkileri, karantina önlemleri ve hastalıkların etkileri gibi konularda önemli bilgiler vermektedir.

³⁴ Eserin birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin son döneminde sağlık hizmetleri hakkında bilgi vermektedir.

³⁵ Eserin 82-88.sayfaları arasında yer alan "Gureba Hastanesinden Devlet Hastanesine Balıkesir Hastanelerinin Tarihçesi" isimli bölümde Gureba Hastanesi'nin yapılması ile ilgili çalışmalar, Gureba Hastanesinin Hizmete Açılması konularında bilgiler verilmektedir.

Tarihi Hastaneler, Gureba Hastanelerinden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler, Editörler: Zehra Tonbul-Özgün Forta, Novartis Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Tarihi Hastaneler, Novartis Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Taşkıran, N., **Haseki'nin Kitabı,** Haseki Kalkındırma Derneği Yayınları, İstanbul 1972.

Terzi, Cem, **Toplum Sağlığına Bir Katkı Tıp Eğitimi,** İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Terzioğlu, Arslan, **Türk-İslam Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına,** İstanbul 1992.

Terzioğlu, Arslan-Lucius Erwin, **Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

-----, **Türk Tıbbının Batılılaşması,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

Titiz, İrfan, **Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953),** Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Sayı: 93, Ankara 1960.

Topuzlu, Cemil (Operatör Dr.), **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,** Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982³⁶.

Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyum Bildirileri, **18 ve 19 Ekim 1976 İstanbul, Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981.**

Türkiye Kızılay Derneği:73 Yıllık Hayatı (1877-1949), Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 1949.

Uludağ, Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tâbabeti Tarihi,** Sadeleştiren: İlter Uzel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Uludağ, Osman Şevki, **Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Unat, Ekrem Kadri, **Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867–1909,** İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.

Uzluk, Feridun Nafiz, **Şânizade Mehmet Ataullah,** Ankara 1951.

Ünver Süheyl- Bedi Şehsuvaroğlu, **Türkiye Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar,** İstanbul 1961.

Ünver, A. Süheyl, **Türkiye Eczacılık Tarihi,** Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1952.

-----, **1539–1939 400.Yıl Dolayısıyla Haseki Hastanesi,** İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1939.

-----, “1260 (1844)’de İstanbul’da Attar ve İspençiyar Sayısı”, **1945-1946 Eczacılar Yıllığı,** İstanbul 1946.

-----, “Hilal-i Ahmer’in Kuruluşu, İnkişafı ve Hizmetleri Tarihi Üzerine”, **Tıp Tarihi Yıllığı II,** İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.

³⁶ İstanbul'un önemli şehreminlerinden olan Cemil Topuzlu hatıralarında Tıbbiye'deki öğrencilik yıllarından, Haydar Paşa Hastanesindeki faaliyetlerine, Mektebi Tıbbiye'deki hocalığından, II. Meşrutiyet'in ilanı ve dönemin önemli olaylarına kadar pek çok konuda önemli bilgiler vermektedir.

- , **Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında**, İstanbul 1952.
- , “Türk Tıp Tarihi Kronolojisi”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü 1937-38 Ders Yılı Çalışma Hülasası**, İstanbul 1938.
- , **Besim Ömer Paşa ve Doğum Tarihi**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1932.
- , “Menafi’ül Etfal Eseri”, **Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi**, İstanbul 1998.
- Yarman, Arsen, **Osmanlı Sağlık Hizmeti’nde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi**, İstanbul 2001.
- Yıldırım, Nuran, **Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı, Hamidiye Etfal Hastanesi**, İstanbul 2010.
- , İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi, **Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.**
- , İstanbul’un Sağlık Tarihi, **İstanbul 2010.**
- Yücel, Özgür, **Osmanlı Tıp Tarihinden Kesitler**, Sage Yayıncılık, Ankara 2012.
- Zeynep Kamil Hastanesi (1860-1955)**, İstanbul 1955.

B. Eski Harflerle Basılmış Kitaplar

- Ahmet Said, **Baka-ı Sıhhat**, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1312.
- Ahmet Mithat, “Devlet-i Aliye-i Osmaniye’de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi”, **Salname-i Nezareti Umur-ı Hariciye**, Cilt: III, Dersaadet 1318.
- Besim Ömer, **Nevsal-i Afiyet**, Âlem Matbaası, İstanbul 1316.
- , **Nevsal-i Afiyet**, Salname-i Tıbbi, İstanbul 1315.
- , **Tabib-i Etfal Yahut Ebeveyne Yadigâr**, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, Konstantiniye 1314.
- Galip Ata, **Tıp Tarihi**, İstanbul 1925.
- Ceraim-i Sıhhiye Kanunu**, İstanbul, 17 Ramazan 1301.
- Elyas Matar, **Kolera Risalesi**, İstanbul 1300.
- Gelibolulu Mehmet Rifat, **Tatbikat-ı Kanunu Ceraim-i Sıhhiye**, Dersaadet 1311.
- Hamdi b. Aziz, **Kolera**, İstanbul 1310.
- Hamidiye Etfal Hastane-i Âliyesinin İstatistik Mecmua-ı Tabiyesi**, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, Maliye 1319-Hicriye 1321.
- Hamidiye Etfal Hastane-i Âliyesinin İstatistik Mecmua-ı Tabiyesi**, , Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, Maliye 1323,Hicriye 1325.
- Hekimbaşızade Muhyiddin, **Valideye İhtar Yahut Kuş Palazı**, Âlem Matbaası, İstanbul, 1316.
- Fort, J. A., İlm-i Emraz ve Seririyat-ı Cerrahiye, Cilt:I-II,Mütercimi:Mehmet Nuri Birgivi Katipzade, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası,İstanbul 1292.
- Fuad, **Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi:40 Fotoğraf**, Yayınlayan: Emanuel Horn, İstanbul 1903.

Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi'nin İstatistik Mecmua-ı Tıbbiyesi, Annales Medicales Et Bulletin De Statistique De l'Hospital D'Enfants Hamidie, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1323.

Hüseyin Remzi, **Hıfz-ı Sıhhat-i Mütebbilin**, A. Asaduryan Şirketi Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1317.

Hüseyin Remzi, **Kuduz İlleti ve Tedavisi**, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası, 1306.

İzzet Kamil, **Emraz-ı Zühreviyeden Bel Soğukluğu**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1329.

Kabil-i İntikal Hastalıklardan Tevki, Sarı Hastalıklara Karşı Tahaffuz Tedabiri, Hamid Matbaası, İstanbul 1926.

Kasım İzzettin, **Hicaz Sıhhiye İdaresi, Senevî Rapor, Hicazda Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye, 1329 Senesi Haccı Şerifi**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327.

Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye, Meclis-i Umur-u Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye Mukarrerat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, 1326.

Memleket Hastahanelerinin Suret-i İdare ve Vezaifine Dair Talimatname, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328.

Netter, **Veba ve Mikrobu**, Mütercimler: Dr. Mehmet Ref'i-Dr. Ali Hüseyin, Feridiye Matbaası, İstanbul 1318.

Osmanlı Hilal- Ahmer Cemiyeti'nin Harb-i Hazırda Faaliyeti, İstanbul 1328.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, İstanbul Hilal Matbaası 1330.

Şehremaneti Müessesatı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti Nisa, Etfal ve Zekur Hastaları Talimatnamesi, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1328.

C. Yasal Düzenlemeler

Asitane-i Âliyye ve Memalik-i Mahrusa-i Şahanede Ahz Olunacak Karantina Rüsümünün Miktarını Mübeyyin Tarife, 3 Rebiyülahir 1256–17 Mayıs 1840, Düstur, Cilt: II, s. 837.

Asitane-i Âliyye'de tahaffuzhanenin inşasına kadar boğaz-ı bahr-ı sefid'de ittihaz olunan karantina'da sefaî-i Osmaniye ve ecnebiyenin tabi oldukları şeraite dair talimat, 1252, Salname-i Hariciye, Sene 1318, sayfa 439.

Askeri hastanelerine mahsus umur-ı dâhiliye nizamnamesi, 9 Cemaziyelahir 1290-21 Temmuz 1289³⁷.

Aşı nizamnamesi, 25 Ramazan 1302 (Mükerrer)-26 Haziran 1301, Tercüman-ı Hakikat No: 2558, Neşri 26 Rebiyülevvel 1304–11 Kânunuevvel 1302.

Aşı-yı fennî tahsili için eyalât, elviye ve kazalardan Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye'ye şâkird ahz ü celbi hakkında irade-i seniyye-i mutazammın tebliğ-i resmî, 29 Zilhicce 1262, Takvim-i Vekâyi, No:313.

Attar yani ecza tüccarları ve Mısır Çarşısı hakkında talimat, 10 Cümâdelûlâ 1301-26 Mart 1300, Ceride-i Havadis No:5643-5644, 10 Cümâdelâhire 1301, 26 Mart 1300.

³⁷ a.g.e., Cilt: I, s. 536.

- Attarlar ve kökçüler nizamnamesi ve merbût ecza-yı semmiyye defteri**, 22 Recep 1302-25 Nisan 1301, Girit Ceride-i Resmîyesi No:780, 16 Muharrem 1303-13 Teşrinievvel 1301.
- Bâ-irâde-i seniyye tesis edilen Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye Hakkında İlan-ı resmî**, 6 Rebûlahir 1255, Takvim-i Vekâyi, No:180.
- Başlıca sıhhiye idareleri için muhasebe nizamnamesi**, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299, Ceride-i Havadis No: 5702, 22 Şaban 1301-4 Haziran 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s. 59.
- Beledi ispençyarlık sanatının icrasına dair nizâmnâme**, 22 Recep 1277, Düstûr-i âtik, Sene 1279, s.429.
- Bulaşık-ı Sefain ve Yolcuyâna Vaz ve Tayin Olunan Gardiyanlara Dair Talimat**, 4 Ramazan 1257-13 Teşrinievvel 1841, Düstur, Cilt II, s.881.
- Cânib-i evkâftan eczacı dükkânı için müceddeden gedik verilmemesi ve müteferriâtı hakkında irâde-i seniyye**, Gurre-i Cümâdelûlâ 1270, Meclis-i Vâlâ 172.
- Cemiyet-i Tıbbiye Nizamnamesi**, 26 Şevval 1283, Ruzname-i Ceride-i Havadis No:626-627, 28 Zilkade 1283-23 Mart 1283.
- Cemiyet-i tıbbiye hazine-i maliyeden şehriye 1000 kuruş tahsis ve itası hakkında irade-i seniyye**, 26 Şevval 1283, Ruzname-i Ceride-i Havadis No:626, 27 Zilkade 1283-22 Mart 1283.
- Ceraim-i Sıhhiye Kanunu**, 17 Ramazan 1301-27 Haziran 1300, Ceride-i Havadis No:5729, 20 Ramazan 1301-1 Temmuz 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s. 54.
- Cisr-i hümayunun esbâb-ı tahaffuziyesine dair nizâmnâme**, Takvim-i Vekâyi, No: 484.
- Daire-i umûr-ı sıhhiye memurlarının maaşât ve harcırah ve mezuniyetlerinin sûret-i i'tâ ve tesviyesi hakkında talimat**, 16 Cümâdelâhire 1307-5 Şubat (1305) 1889.
- Dersaadet'te eczacı usta ve kalfalıklarının Mekteb-i Tıbbiye şehadetnâmelerine hasrı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî**, Takvim-i Vekâyi, No: 469.
- Dersaadet'te teşekkül edecek cemiyet-i tıbbiye nizâmnâme-i dâhiliyesi**, 5 Ramazan 1272-28 Nisan 10 Mayıs 1272 (1856).
- Devair-i Belediyede muvakkaten istihdam olunacak etibbânın mükellef oldukları vezâife dair talimât**, Ceride-i Havadis No:5402, 29 Ramazan 1300-22 Temmuz 1299.
- Devâir-i Belediyeye muvakkaten tayin olunan etibbâyâ mahsûs talimât**, 28 Ağustos 1306, Ceride-i Şarkiye No:1574.
- Diplomasız cerrâh, eczacı ve baytarlar ile erbâb-ı sanayi ve sâir memurin ve hademe-i askeriye mütekaidini ile eytam ve eramiline tahsis kılınacak maaşlara dair nizamname**, 21 Zilhicce 1289, Ceride-i askeriye matbaasında matbu risale zirinde, 18 Muharrem 1290-5 Mart 1289.
- Düvel-i ecnebiye teb'asından vefat edenlerin kable'l-muayene defnedilmemeleri hakkında Meclis-i Sıhhiyece Kaleme Alınan Nizamname**, 21 Şevval 1264, Takvim-i Vekâyi, No:390.
- Ebeler hakkında "Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye"den tanzim olunan talimat**, 16 Şevval 1308-13 Mayıs 1307, Takvim-i Vekâyi No:30. Sabah, No:641, 30 Şevval 1308-27 Mayıs 1307.

- Ecza tüccarları hakkında nizamname**,22 Recep 1302-25 Nisan 1301,Girit Ceride-i Resmîyesi No:780,16 Muharrem 1303-13 Teşrinievvel 1301³⁸.
- Eczacı dükkânlarından maada yerlerde esrar satanların Ceza Kânûnunun 196. maddesi mücebince tecziyeleri hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmi**,11 Cümâdelahire 1280,Takvim-i Vekâyî, No:723.
- Ecza-ı tıbbiye teftiş memurları vezâifine dair talimat**,2 Şaban 1301-16 Mayıs 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.31,Ceride-i Havadis no:(Boş),14 Şevval 1301-25 Temmuz 1300, İkdâm No:1675, 24 Şevval 1316-23 Şubat 1314, Sabah, No:3337.
- Etfâlin aşılatırılması ve buna riayet etmeyenlerin mesuliyeti hakkında irade-i seniyyeyi mübeyyin ilan-ı resmî**, 2 Recep 1267, Meclis-i Vâlâ 679.
- Etibba ve eczacılar hakkında cemiyet-i tıbbiye-i mülkiye kararnâmesi**,29 Cümadelûlâ 1291-2 Temmuz 1290,Takvim-i Vekâyî, No:1692.
- Etibbanın temettü vergisinden istisnası hakkında irade-i seniyye**,6 Zilhicce 1310-8 Haziran 1309,Dâhiliye 2711.
- Galata ve Beyoğlu ve mülhakâtı umûr-ı zabıtası ve Karantina Nezâretleri'yle Liman Memuriyetinin bi't-tevhîd Tophâne-i Âmire Umûr-i Askeriyesine ilhakı hakkında irade-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî**,14 Muharrem 1260,Takvim-i Vekâyî, no:265.
- Haydarpaşa hastanesinde küşad olunacak askeri eczacı sınıflarına dair nizamnâme**,14 Rebûlâhîr 1293,Düstur, Cilt: III, s.542,Takvim-i Vekâyî, No:1812.
- Hekimbaşılığın lağvıyla Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nin tesisi hakkında irade-i seniyye-i mutazammın tebliğ-i resmi**, 23 Cümâdel-âhire 1266,Takvim-i Vekâyî, No:425.
- Hıfz-ı sıhhat-i umumiye komisyonunun vezaifini hâvî talimât**,13 safer 1303-13 Teşrinisani 1301.
- Hizmet-i tıbbiye-i askeriyede bulunacaklar hakkında**, Evâil-i Şaban 1251 tarihli piyade dâhiliye kânûnunun fasl-ı râbiine müzeyyel mevadd-ı nizâmiye,10 Ramazan 1293.
- İdare-i Sıhhiyenin Mesârif müdîriyetine dair nizâmnâme**, Ceride-i Havadis, No:5705,25 Şaban 1301-7 Haziran 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.58.
- İdare-i sıhhiyenin tekaüt nizâmnâmesi**, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299, Ceride-i Havadis No:5706-5708,28 Şaban 1301-10 Haziran 1300,Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.82.
- İdare-i tıbbiye-i mülkiye nizamnamesi**,27 Şaban 1286,Düstur, Cilt: II, s.803-Takvim-i Vekâyî No: 1173-1174.
- İdare-i umumiye-i tıbbiye nizamnamesi**,3 Cemâziyelevvel 1288-9 Temmuz 1287, Düstur, Cilt: II, s.800,Takvim-i Vekâyî, No: 1390.
- İlk Defa olarak Anadolu canibinde İttihaz Olunan Karantina Kordonuna Dair Fermanı Hümayun**, Evahir-i Safer 1254,Salname-i Hariciye, Sene 1318,s.442.
- İllet-i Veba zuhur eden sefain hakkında icra kılınacak usul-ı sıhhiye**,4 Ramazan 1257-13 Teşrinievvel 1841,Düstur, Cilt: II, s.860.
- İllet-i Vebaya Dair Lâyiha**,4 Safer 1255, Takvim-i Vekâyî, No:178, Neşri:4 Safer 1255.

³⁸ 1302 yılında Mahmut Bey matbaasında risale olarak da basılmıştır bkz; Karakoç Sarkis, *a.g.e.* Cilt: II, s. 716.

- İskat-ı Cenin Madde-i Kerîhesinin Memnûiyeti Hakkında İrade-i Seniyye**, 28 Şaban 1254, Takvim-i Vekâyi, No:173.
- Karantina memurlarının keyfiyet-i memuriyetleriyle haklarında defterdardan ve mal müdür ve memurları taraflarından olunacak muamelata dair talimat**,15 Muharrem 1267.
- Karantina mesâilinin Ticaret Nezareti'nden fekkiyle müstakil nezarete raptı hakkında irade-i seniyyeyi mutazammın tebliği resmî**,17 Zilkade 1255, Takvim-i Vekâyi, No:191.
- Karantina rüsumu tarifesi**, 3 Zilhicce 1272-25 Temmuz 6 Ağustos 1272 (1856), Hariciye 664.
- Kolera İleti bulaşıklığıyla temiz limana gelecek sefâine icra edilecek karantina hakkında nizamname (ve nizamname-i mezkûrun şerh ve izahını hâvî zeyl)**.
- Kolera illeti bulunan mahallerden masun olan mahallere bahren tevârüd edecekler haklarında Meclis-i Sıhhiye'den tanzim olunan tâlimat**, 5 Safer 1282-25 Haziran 1865.
- Kolera istibâhatını izâleten vefeyât ilmühaberlerinde marazın müddet-i devamının derci hakkında irâde-i seniyye-i mübellîğ buyruldu**,15 Rebîulevvel 1263,Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı, Metin No:121.
- Koleraya karşı beynelmilel ittihaz edilecek tahaffuz-i tıbbi ile Tuna Boğazı'nda tesis edilecek usûl-i sıhhi hakkında Drezden'de mûmza mukavelename-i düveli ve merbut iki kıta nizamname**, 28 Ramazan 1310-5 Nisan 1893.
- Koleraya karşı iktizâ eden tedâbir-i ihtiyâtiyyeyi hâvi bâ-irade-i seniyye mevki-i tatbik'e vaz edilen layiha**, 26 Ramazan 1308-23 Nisan 1307,Takvim-i Vekâyi, No:15-18.
- Koleraya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-i İstilaiye Hakkında Talimatname**, Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.
- Meclis-i Sıhhiye-i Tıbbiye'nin Tesisi Hakkında İrade-i Seniyye**, 27 Zilhicce 1255,Dâhiliye.
- Meclis-i Umur-u Tıbbiye'nin Teşkil ve Etibbâ ve Cerrah ve Eczacı ve Dişçi ve Kâbile ve Emsâlinin Suret-i İmtihanı ve Müteferriâtı Hakkında İrade-i Seniyyeyi Mutazammın Tebliğ-i Resmi**, 19 Rebîulahir 1256,Takvim-i Vekâyi, No:200.
- Mekteb-i Tıbbiye'de tesis edilen fenn-i kıbâle ameliyat derslerinden izinnâme ve ruhsatnâme almayan ebe kadınlara itibar olunmaması hakkında irade-i seniyyeyi mübellîğ buyuruldu**, 20 Ramazan 1258,Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı, Metin No:98.
- Mekteb-i tıbbiyece tecarüb-i tahliliye ve keşfiyyatı kimyeviye ve saireden alınacak harçlar hakkında irâde-i seniyye ve tarife**, Düstur, Cilt: II, s.824,Takvim-i Vekâyi, No:1301.
- Mekteb-i Tıbbiyede teşekkül edecek meclis-i tıbbiyenin suret-i teşekkül ve usul-ü müzakeresi hakkında nizâmname**,12 Safer 1266.
- Mekteb-i Tıbbiyeden neş'et eden memnurun-i sıhhiyeye mirlivalıktan binbaşılığa kadar memuriyet emr-i âlisi i'tası hakkında irade-i seniyye**, 2 Recep 1287, Kanunnâme-i Askeri, Cilt: 4, s. 66.
- Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de Meccanen İcra Olunacak Aşı Ameliyesi Hakkında İrade-i Seniyye-i Mübellîğ Buyruldu**,18 Rebîulahir 1256, Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne talebesinden iki sene birbirini müteakiben terfi-i sınıf edemeyenlerin askere alınması hakkında nizamât,17 Rebiülâhîr 1307.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye namıyla bir dersbane küşâd ve teşkili hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî,23 Ramazan 1283-17 Kânun-i sâni 1282,Takvim-i Vekâyi, No:871.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye nizamname-i esasisine müzeyyel mevadd-ı nizâmiye,13 Receb 1287–26 Eylül 1286,Düstur, Cilt II, s. 812.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye nizamnamesi,16 Cümâdel-âhire 1287,Düstur, Cilt: II, s.807.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne şâkirdânına mahsus tâlimat,1 Mart 1317, Maarif Salnamesi Sene: 1317,s.97.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ders cetveli,1 Mart 1317, Maarif Sâlnâmesi, Sene: 1317, s. 103.

Mekteb-i Tıbbiye-i şahânenin idare-i dâhiliyesine dair kanunname (askeri), 9 Cümâdelûlâ 1273,Dâhiliye 1143.

Mektepli ve mektepsiz kâffe-i etfâlin aşılatırılması ve teferruâtı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî,3 Rebûlahir 1263,Takvim-i Vekâyi, No:326.

Memalik-i Mahrûsede İstihdamı Mürettep Olan Etibbâ-yı Sıhhiyeye İktiza Eden Talimat, 28 Muharrem 1256-25 Mart 1840, Düstur, Cilt II, sayfa: 856.

Memalik-i Mahruse-yi Şâhâne'ye mahsus rûsum-ı sıhhiye tarifesi, Gurre-i Cemâziyelevvel 1288-19 Temmuz 1871.

Memâlik-i Osmaniyede Karantina Hizmetine Tayin Olunan Memurîn ve Etibbâya Dair Tenbihname,20 Rebûlevvel 1256-15 Mayıs 184, Düstur, Cilt: II, s. 839 (64 madde).

Memalik-i şahanede tababet-i belediye icrasına dair nizâmnâme, 24 Rebûlevvel 1278, Düstur-ı Âtik sene 1279, s. 518-Düstur, Cilt II, s. 814-Takvim-i Vekayi No:622-623.

Memleket tabip ve eczacıları hakkında nizamname,5 Şaban 1305-4 Nisan 1304, Tercüman-ı Hakikat No:2947-2948,12 Şaban 1305-12 Nisan 1304.

Memurîn-i adliyece tıbben tedkikât-ı fenniye icrâsına lüzum görülen mevad için Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Kararnâmesi tercümesi,6 Eylül 1305.

Memurîn-i sıhhiye mezuniyet nizamnamesi, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299,Ceride-i Havadis No:5704,24 Şaban 1301-6 Haziran 1300,Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s. 80.

Memurîn-i sıhhiye'nin harcırahlarına dair nizâmnâme, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299,Ceride-i Havadis No:5705,25 Şaban 1301-7 Haziran 1300,Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.80.

Mevsim-i hacda zuhur eden koleraya karşı ittihaz olunacak tedabire dair Meclis-i Umur-u Sıhhiye'den kaleme alınan nizamname,10 Teşrîn-i Sâni 1297,Ceride-i Havadis No: 4791.

Nizâmnâme-i Eczacıyân,13 Ramazan 1269-(1853)1268.

Osmanlı seyyar hastaneleri üzerinde salib-i Ahmer yerine Hilal-i Ahmer'in ikâmesi hakkında İsviçre hükûmât-ı müctemiasıyla icra kılınan muhaberat,16 Teşrîn-i Sâni (1876),15 Haziran 1877.

- Paris'te mün'akid beynelmilel sıhhiye konferansı mukavelenamesi ve merbut nizânâme**, 19 Rebûlahir 1268-3Şubat 1852.
- Postahaneler memurları ve Tatarlar ve sürücülerin icra edecekleri karantina usulüne dair cânib-i Meclis-i Tahaffuz'dan it'a olunan memhûr tertibat-ı tahaffuziye**,¹⁴ **Recep 1256- Eylül 1840**, Düstur, Cilt: II, s. 874.
- Rumeli Cânibinde İleti Veba Zuhur Eden Mahallerden Mürur Etmeğe Mecbur Olan Düvel-i Ecnebiye Tatarları Hakkında İcap Eden Tertibat**, 17 Haziran 1840, Düstur, Cilt: II, s. 868.
- Rumeli-i Şarkîye mahsus aşî ameliyatı kanunu**,²⁶ Safer 1301-15 Kânunuevvel 1299, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.124.
- Rüteb-i askeriyyeye nail olmuş olan diplomasız etibba, cerrah ve eczacılar maaşatından dahi askeri tekaüt sandığı için %5 tevkifi hakkında irade-i seniyyeyi mübeyyin ilan-ı resmi**, 22 Safer 1289, Takvim-i Vekâyi, No:1481.
- Sarıhumma illeti vukuunda riayeti lazım gelen kavaid-i tıbbiyyeyi hâvî talimatın tercümesi**,⁷ Rebûlahir 1280-3/15 Eylül 1279 (1863).
- Sıhhiye idaresi kontrol odası nizamnamesi**, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299, Ceride-i Havadis No:5703,²³ Şaban 1301-5 Haziran 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s. 66.
- Sıhhiye memurîn ve müstahdemîn komisyonu nizamnamesi**, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299, Ceride-i Havadis No:5704,²⁴ Şaban 1301- 6 Haziran 1301, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.77.
- Sıhhiye umûr-u hesâbiyyesinin sûret-i tanzimi hakkında talimât-ı umumiye**, 8 Cumâdelûlâ 1301-23 Şubat 1299, Ceride-i Havadis No:5701,²¹ Şaban 1301-3 Haziran 1300, Zeyl-i Düstur, Cilt: IV, s.70.
- Şehremaneti İdaresinde bulunan on aded devair-i belediyyeye tayin olunan etibbâ-yı muvakkatenin vezâifini mübeyyin talimât**, Ceride-i Havadis No: 5776,¹⁰ Zilkade 1301-20 Ağustos 1300.
- Tabîb-i kanuniler hakkında idâre-i umûr-ı tıbbiye-i mülkiyeden kaleme alınan talimat**, Mekteb-i Tıbbiye matbaasında risale şeklinde tab'ı tarihi 1872.
- Tanzîf ve tathîr-i esvak mesârifine mukabil Dersaadet ahalisinden alınmakta olan meblağın afvı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî**,⁶ Rebûlahir 1255, Takvim-i Vekâyi, No:180.
- Tanzîfât Kararnâmesi ve rûsûm-ı tanzîfiyye tarifesi**,¹⁴ **Recep 1306-4 Mart 1305**, Ceride-i Mehakim No:495, 25 Ramazan 1306-12 Mayıs 1305.
- Taşra memleket etibbası hakkında nizamname**, 20 Rebûlevvel 1265, Meclis-i Vâlâ.
- Tüccar ve fabrikatörlerin Dersaadet'e getirecekleri sülfatoların Mekteb-i Tıbbiyece muayenesiyle hâlisiyeti tebeyyün edenlerinin kablâlarına bandrol vaz'ı hakkında irade-i seniyye**,¹¹ Rebûlevvel 1300-9 Kânun-i Sâni 1299, Şûrâ 1666.
- Tüccârânın tahaffuzhâneler anbarlarında bırakılan eşya denklelerinden istîfâ edilecek ardiye resmi hakkında irade-i seniyye**,⁹ Rebûlevvel 1268, Dâhiliye 57.
- Umûr-ı Sıhhiye Nezâreti'nin Tophâne-i Âmire Müşîriyyetinin Fekk-i İrtibâtıyla Hâriciye Nezâretine rabt ve ilhâkı hakkında irade-i seniyye**, Takvim-i Vekâyi No: 2101.

Vakt-i seferde hizmet-i sıhhîye nizâm-nâmesi, 17 Şaban 1319-15 Teşrînîsânî³⁹.

Vebânın hükümferma olduğu mahallerden gelen vapurlar derûnundaki farelerin sûret-i itlâfı hakkında talimât, 21 Ramazan 1319-19 Kânunuevvel 1317, Ceride-i Bahriye Sene:13, No: 235, Sabah, No:4404, 28 Şevval 1319-25 Kânunîsânî 1317, İkdâm, No: 2742, 28 Şevval 1319, 25 Kânunîsânî 1317.

Vefat eden ecânibin karantinaca kabl'el-muayene defn edilmemeleri hakkında 21 Şevval 1264 Tarihli nizâmnâmenin 2.madde-i munzamması, Takvim-i Vekâyî, No:395.

Yedikule Ermeni Hastanesi'ne mahsus nân-ı azîz ta'yinatının yevmiye iki yüz kıyyeye iblağı hakkında irade-i seniyyeyi mübellîğ tezkire-i hariciye, 29 Zilkade 1285-1 Mart 1285, Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı Defter:5,s.40.

Yedikule Ermeni Hastanesi'ne mahsus nân-ı azîz ve lahm ve ta'yinatının birer mislinin daha zamm ve ilavesi hakkında irade-i seniyyeyi mübellîğ tezkire-i hariciye, 7 Cümâdel-âhire 1284-23 Eylûl 1283, Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı Defter: 5, s. 40.

Yedikule Ermeni Hastanesi'ne yevmî on beş kıyye lahm tahsisi hakkında irâde-i Seniyyeyi Mutazammın İlmühaber, 5 Recep 1258, Dersaadet Ermeni Patrikhanesi Hazine-i Evrakı, Defter: 5, s. 39.

Yedikule Ermeni Hastanesi'ne yevmiye yüz adet nân-ı azîz tahsisi hakkında irade-i seniyyeyi mutazammın ilmühaber, 28 Recep 1261, Dersaadet Ermeni Patrikhânesi Hazine-i Evrâkı, Defter: 5, s. 39.

D. Tezler:

Alpman, Hülya, **Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Kuruluşundan Balkan Savaşları'nın Sonuna Kadar**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

Aydın, Zuhâl, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji Ana Bilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 1987.

-----, **Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1990.

Başer, Sevim, **Başlangıcından Bugüne Kadar İstanbul'da Kurulan Lepra Hastaneleri**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1992.

Çapa, Mesut, **Kızılay (Hilal-i Ahmer)Cemiyeti (1914-1925)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Yavuz Ercan, Ankara 1989.

Dinç, Gülten, **Mekteb-i Tıbbiye Matbaasında Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye'nin Yayın Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme**, İstanbul Üniversitesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Kaysılı, Barış, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye'de Sağlık Eğitimi Üzerine Bir Araştırma (1839-1938)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Konya 2006.

³⁹ Risale şeklinde Matbaa-i Askeriye'de tab olunmuştur; bkz: Sarkis Karakoç, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 929.

- Okutan, M. Yahya, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Dergileri'nin Analitik İncelemesi (1921-1928)**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Olgun, Fatma, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih, Coğrafya Fakültesi Lisans Tezi, Ankara 1987.
- Öztuna, Yasemin Şirin, **Osmanlı Salnamelerinde 1908 Tarihine Kadar Tıp Eğitimi**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- Saygılıgil, Feryal Gündüz, **Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Uzmanlık Tezi, Danışman: Ayten Altıntaş, İstanbul 1999.
- Taşpınar, Aslı, **Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011.
- Tetik, Fatih, **Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Ülman, Yeşim Işıl, **Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- Ülman, Yeşim Işıl, **Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Galatasaray Dönemi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994.

E. Makaleler-Bildiriler-Ayrı Basımlar

- "İstanbul'un Efsane Hekimleri", Derleyen: Nuran Yıldırım, İstanbul, Ocak 2004, Sayı: 48, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Afyoncu, Erhan , "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Ağırakça, Ahmet, "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Ak, Bilal, "Osmanlılarda Sağlık ve Hastane Yönetimi", **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000⁴⁰.
- Akşin, Somel Selçuk, "Osmanlı Son Dönemi'nde Iskat-ı Cenin Meselesi", **Kebikeç**, Cilt:13, Ankara 2002.
- Alkan, Mehmet Ö., "İstanbul'da sivil Toplum Kurumları 1856-1945, Toplumsal Örgütlenmenin Gelişimi (Devlet-Toplum İlişkisi Açısından Bir Tarihçe Denemesi)", **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, Hazırlayanlar: Ahmet N. Yücekök-İlter Turan- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

⁴⁰ 139-165 sayfaları arasında XIX. yüzyıl Osmanlı sağlık yönetimi, sağlık personeli, sağlık hukuku, sağlık mevzuatı, denetim, hastane yönetimi gibi konularda önemli bilgiler verilmektedir.

- Altıntaş Selçuk, Betül-Çolak, Cihan, “Türkiye’nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi”, **Lokman Hekim Journal**, 2 (1), 2012.
- Altıntaş, Ayten, “Ahmet Remzi Paşa’nın Türkçe Eğitimi İçin Hazırladığı Müfredat-ı Tıp Kitabı Hakkında”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-21 Eylül 1990**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , “Halkın Tıp Eğitimi Üstlenen Merkez Sağlık Müzesi”, **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA. Global Publishing, İstanbul 2006.
- , “Karl Ambros Bernard’ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , “Osmanlı Devleti’nde Cerrahlık Eğitiminin Tıp Eğitimi İçine Alınması”, *Türkiye Klinikleri Tıp Tarihi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2001.
- , “Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıbhâne-i Âmire Dönemi)”, **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000.
- , “Tıphâne-i Âmire Tıp Mederesesi Miydi?”, **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000.
- , “1853 Yılında İstanbul’da Bir Eczacının Cezalandırılması”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Cilt: IV, İstanbul 1998.
- , “Cerrahpaşa Hastanesi”, **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- , “İstanbul Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi Binasının Bugünkü Durumu”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- , “Tıphane-i Amire ve 14 Mart Tıp Bayramı”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:117, Eylül 1993.
- Altıntaş, Ayten- Hanzade Doğan, “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Altıntaş, Betül Selçuk-Çolak, Cihan, “Türkiye’nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi”, *Lokman Hekim Journal*, Cilt: 2, No:1, Ocak-Nisan 2012.
- Arısan, Kâzım, “Geçen Yüzyılda İstanbul’da Ebeler ve Doğum”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Artvinli, Fatih, “Ali Enver’in Toptaşı Bimarhane’si Gözlemleri”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2010, Sayı:194, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

- Asil, Eriş- Gülbin Özçelikay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eczacılık”, **Osmanlı**, Cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999⁴¹.
- Ataç, Adnan- Muharrem Uçar, “Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti’nin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri”, **VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 16-18 Haziran 2004, Sivas-Divriği**, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, İstanbul 2006.
- Ataseven, Asaf, “Gureba Hastanesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XIV, İstanbul 1997.
- Aydın, Erdem, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, **IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 18-20 Eylül 1996 İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Aydın, Erdem, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **OTAM**, Sayı: XV, Ankara, 2004.
- Aydın, Sabahattin, “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I**, Editörler: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Aykut, Ebru, “Osmanlı’da Zehir Satışı ve Kocasını Zehirleyen Kadınlar”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2010, Sayı: 194, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Ayten Altıntaş, “Mülkî Tıbbiye’nin Kuruluşu”, **Tarih ve Toplum**, Nisan 1999, Cilt: 31, Sayı: 184, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Barlas, Uğuroğlu, “Tanzimat’tan II. Dünya Harbine Kadar Olan Dönemde Gaziantep’te Eczacılık”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-21 Eylül 1990**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Batur, Afife, “Osmanlı Modernleşmesinde Tıp Okulları ve Hastane Binaları”, **Mimar**, Cilt: 6 Sayı: 19, 2006.
- Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Tıp Eğitimi”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık”, **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000⁴².
- Bayram, Sadi, “Sağlık Hizmetlerimiz ve Vakıf Gureba Hastanesi”, **Vakıflar Dergisi**, Cilt: XIV, Ankara 1982.
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Dönemi’nde Beyoğlu Eczaneleri”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁴¹ Çalışmada Osmanlı saray eczaneciliğinin gelişimi, eczacılık öğretimi yaparak eczacı yetiştiren okullar gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca aynı çalışma için bakınız; *Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000, s. 205–213.

⁴² Hekimbaşılık müessesesinin tarihi gelişimini ele alan çalışmanın 173 ve 174. sayfalarında bu kurumun XIX. Yüzyılda geçirdiği değişim ve lağvedilmesi hakkında bilgiler bulunmaktadır.

- , “Sultan II. Mahmut Dönemi’nde İstanbul’da Eczacılık”, **I.Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Bengiserp, Saim Polat, “İstanbul’da İlk Belediye Hastanesi “Beyoğlu Zükur Hastahanesi’nin Dünü ve Bugünü”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Bilgin, Arif, “Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Bostan, İdris, “Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Böke, Pelin, “İzmir Karantina Teşkilatı’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840–1900)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 18–19, İzmir 2009.
- Ceren, Gülser İlkan, “Osmanlı Devleti’nde Sağlık Mesleklerinde Diploma Mecburiyeti”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2010, S:194, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Çapa, Mesut, “Kızılay”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 25, Ankara 2002.
- , “Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti”, **Osmanlı**, Cilt 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Çapan, Leyla, “Mimari Açısından İstanbul’daki Yabancı Misyon Hastaneleri”, **İstanbul**, Ocak 2004, Sayı:48, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Çubukçu, Bayhan, “Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması”, **Osmanlı, Cilt 8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999⁴³.
- Dağlar, Oya, “Kırım Savaşı’nda Orduların Sağlık Durumu ve Bir Belge”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Cilt: XII, İstanbul 2004.
- Değer, Mebrure, “Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesinin Bugünkü Durumu”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, TTK. Yayınları, Ankara 1992.
- Dinç, Gülten, “Fatih Darüşşifası ve Bugünkü Durumu”, **I.Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, TTK. Yayınları, Ankara 1992.
- Doğan, Güner, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:15, Ankara 2011.
- Dölen, Emre, “1870’li Yıllarda Mekteb-i Tıbbiye Laboratuvarında Yapılan Analiz ve İncelemeler”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-21 Eylül 1990**, TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Dramur Rengin, **Osmanlı Devleti Sarayları’nda Tıp ve Eczacılık**, Aya Kitap, İstanbul 2008.
- , “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanede Öğretim Üzerine Bazı Belgeler”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-21 Eylül 1990**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ekinci, Ahmet C., “Eski Reçetelerden Öğrendiklerimiz”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁴³ Aynı makale için bakınız; *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III, Bilim ve Düşünce*, Mayıs-Haziran 2000, Yıl VI, S: XXXIII, Ankara.

- Eren, İsmail, “Yugoslavya’daki Türk Sağlık Kuruluşları”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Ermence, Cem, “Alınan Koruyucu Önlemler ve İstanbul’da Kolera Salgını (1893-1894)”, **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1999, Cilt:32, Sayı:188, İstanbul.
- Ersoy, Nermin, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Dayanarak 18. ve 19.Yüzyılda Kırık Çıkıkçılar”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-21 Eylül 1990**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ersoy, Nermin, “Üsküdar Cüzzamhanesi’nin Bugünkü Durumu”, **I.Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Gencer, Ali İhsan, “İstanbul Tersanesi’nde Açılan İlk Tıp Mektebi”, **Tarih Dergisi**, İstanbul 1977.
- Gökçe, Nilüfer, “1893–1894 Kolera Salgınları Karşısında Edirne’de Alınan Koruyucu Sağlık Önlemlerinin Edirne Gazetesi’ne Yansıması”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Sayı: VII, İstanbul 2001.
- Günergun, Feza, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841–1905)”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 1988**, TTK. Yayınları Ankara 1992.
- Güreşsever, Gönül Çantay, “Osmanlı Türklerinde Tıp Eğitimi Sistemi”, **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000.
- Hatemi, Hüsrev, “Tıp Tarihi Biliminin Gelişmesi”, **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- , “Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) Türk Tıp Cemiyeti (1856-1986), **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- , “Türk Tıp Tarihinin Aşamaları”, **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- , “XX. Yüzyıl Başlarken Hastaneler”, **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- Hatemi, Hüsrev- Aykut Kazancıgil, “Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları”, **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin,- Salim Aydüz, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi”, **Genel Türk Tarihi**, Editörler: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci, Cilt: VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin- Feza Günergun, “Tıp Eğitiminin Türkçeleşmesi Meselesi’nde Bazı Tespitler”, *Acta Turcica Historiae Medicinæ* I, Yay. Haz: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1994.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Suriye’de Son Dönem Osmanlı Sağlık Müesseseleri İle İlgili Bazı Notlar”, **I. Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, TTK. Yayınları Ankara 1992.
- , “Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yay, İstanbul 2006.

- “İstanbul’un Hekim Belediye Başkanları”, Derleyen: Erdem Yücel, **İstanbul**, Ocak 2004, Sayı:48, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Kâhya, Esin, “On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, **Erdem**, Cilt: I, Sayı: III, Eylül 1985.
- , “Şanizade Mehmet Ataullah Efendi”, **Erdem**, Cilt: V, Sayı:15, Eylül 1989.
- , “Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu’da Frengi Hastanesi”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 21-25 Eylül 1981, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Karasu, Nusret, “Cumhuriyetten Evvel ve Sonra Türkiye’de Tıp Eğitiminde Gelişmeler”, **Cumhuriyetin Ellinci Yıl Armağanı, Genel Konular**, Cilt: II, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.
- Karayaman, Mehmet, “İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi**, Cilt:18, Sayı:3, Ankara 2010.
- Koloğlu, Orhan, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktoru’nun Anıları”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Kumbaracılar, Sedat, “İstanbul’da Askeri Hastanelerin Kuruluşu”, **Dirim**, Tom: XXVI, Sayı:5-6, Mayıs-Haziran 1951.
- Moulin, Anna Marie, “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Editörler: Paul Dumont-François Georgeon, Çeviren: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Özaydın, Zuhale, “Haseki Darüşşifası ve Bugünkü Durumu”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Özbek, Nadir, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 92, Bahar 2002.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Özgür, Hüseyin, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, **Osmanlı**, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Röhrich, Heinrich, “Helmuth Carl Bernard Graf Von Moltke’nin Türkiye Seyahati Anılarından Tıbbı Dair Olanlar”, Çeviren: Arslan Terzioğlu, **Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 18-19 Ekim 1976, Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981.
- Sabahattin Aydın, “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Sarı, Nil- İbrahim Başağaoğlu, “Bimarhanelere Dair 1876 Nizamnamesinin Düşündürdükleri”, **VI. Türk Tıp Tarihi V. Türk Eczacılık Kongresi, İzmir 2000**.
- Sarı, Nil, “Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi”, **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1981**, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara 1989.

- , “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987.
- , “Hekimbaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:17, İstanbul 1998.
- , “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”, **Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000.
- , “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I, Health in The Ottomans**, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- , “Toptaşı Nûrbânû Valide Sultan Darüşşifası”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- , “Osmanlılarda Hasta Taşımacılığı”, **II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri**, IRCICA, İstanbul 1989.
- Sarıyıldız, Gülден, “II. Abdülhamit’in Hicaz’da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası”, **Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri, Bildiriler, 27-29 Mayıs 1992**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1994.
- , “Karantina”, **TDVİA**, Cilt:24, İstanbul 2001.
- , “XIX. Yüzyılda Hicazda Kolera ve Zenzem Suyu”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Say, Yağmur, “Türk Tıp Kurumları”, **TÜRKLER**, Cilt: XI, Editörler: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya, “Yahudilerin İlk Defa Osmanlı Tıp Fakültesi’ne Kabulüne Dair Bir Vesika”, **Türk Kültürü**, Sayı:196, Yıl: XVII, Şubat 1979.
- Suphi Artunkal, “Türkiye Tıp Akademisi’nin Tarihçesi (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye), **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.
- Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, **Tanzimat**, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları İstanbul 1999.
- , Tıp Fakültesi’nin Meşrutiyet Yılları Tarihine Dair, **Belleten**, Cilt XXIII, Sayı: 89-92, Ankara 1959.
- Şahap Erkoç, “Osmanlı’dan Günümüze İstanbul’da Psikiyatri Kurumları”, **İstanbul**, Ocak 2004, Sayı:48, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Tıbbiye’de Kimya Öğretimi”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt:36, Sayı: 953, İstanbul 1973.
- , “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt:17, Sayı:2, İstanbul 1954.
- , Kolera ile Mücadele’de Türklerin Rolü, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:3, Aralık 1967, İstanbul.
- , “Dünya’da ve Türkiye’de Sıtma Tarihçesi”, **Historique De La Malaria Dans Le Monde Et En Turquie, Folia Pharmaceutica-Folya Farmasötika**, Vol: IV, Mart 1963, No:12, (Ayrı Baskı), Kader Basımevi, İstanbul 1963.

- , “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi ve 1 Ocak 1306 (1890)’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışan Resmi Sağlık Personeli, **Sağlık Dergisi**, Cilt: XXV, Sayı: I, Ocak 1951, İstanbul.
- , “Türkiye Karantina Tarihi’ne Giriş I”, (**İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, No: 3 Sene 1957’den ayrı basım), İstanbul 1957.
- , “Türkiye Karantina Tarihine Giriş III”, Türkiye Karantina Teşkilatını İdare Edenler”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt:21, Sayı:1, İstanbul 1958.
- , “Zeoros Paşa, Pasteur, Kuduz Aşısı ve Tıp Tarihi”, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası**, Sayı: IV, İstanbul 1974.
- , “Osmanlı Tababetinde Garplılaşma Cereyanları”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt:19, Sayı:2.
- , “Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış (1)”, **Sağlık Dergisi**, Cilt: XXV, Sayı: II, Şubat 1951.
- Tahsin Özcan, “Hukuk ve Tıp: Fetvalara Göre Osmanlı Toplumunda Hasta-Doktor İlişkileri”, **Osmanlılarda Sağlık**, Cilt: I, Health in The Ottomans, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler”, **Osmanlı**, Cilt 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Temel, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele”, **Türkler**, Cilt: 14, Ankara 2002.
- Tepekaya, Muzaffer- Leyla Kaplan, “Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 10, Konya 2003.
- Terzioğlu, Arslan, “Dr. Neuner’in Osmanlı İmparatorluğu’nda Eczacılığı Reform Çabalarına ve Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin 17 Şubat 1839’da Açıldığına Dair Avusturya Arşiv Belgeleri, **ERDEM**, Cilt: VII, Sayı: 19, Ocak 1991.
- , “Joseph Russegger, Henry Latife ve August Brestowsky’e Göre XIX. Yüzyılda Sudan, Mısır ve Beyrut’ta Osmanlı Hastaneleri ve Tıbbiyeleri”, **Tarih ve Toplum**, Mayıs 1991, C: 15, S: 89, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , “Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri”, **Tarih ve Toplum**, Ocak 1991, C:15, S:85, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , “Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitiminin Batılılaşması”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III, Bilim ve Düşünce**, Mayıs-Haziran 2000, Yıl VI, S: XXXIII, Ankara.
- , “Sultan II. Mahmut’un Son Hastalığı ile ilgili Dr. K. A. Bernard’ın Viyana’ya Gönderdiği Raporlar ve Galatasaray’da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin 17 Şubat 1839’da Açıldığına Dair Diğer Belgeler”, **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül Ankara 1990**.
- Turhan Baytop, “Osmanlı Dönemi’nde Eczacılık ve Eczacılar”, **Osmanlı**, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

- , “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987.
- Uludağ, Osman Şevki, “Osmanlı Tıp Tarihinde Reaya Hastaneleri”, **Belleten** Cilt: I, Sayı: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1937.
- , “Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina”, **Belleten**, Cilt: II, Temmuz-I. Teşrin 1938, Sayı 7/8, Ankara 1938.
- , “Tanzimat ve Hekimlik”, **Tanzimat**, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları İstanbul 1999.
- , “Tıp İlmî ve Osmanlı Türkleri”, **II. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler**, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.
- Ulusayar, Akif, “Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler (Sağlık Alanında Riskli Bir Kitap)”, **Toplumsal Tarih**, Mart 2002, Sayı: 99, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Unat, Ekrem Kadri, “Müderriş Dr. Celâleddin Muhtar Özden”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999.
- , “Türk Tıbbiye Mektepleri Muallimlerinin Listesi”, **İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:469, İstanbul 1984.
- , “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Sın Yılı, **Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı: 171, 1984.
- , “Osmanlı Devleti'nde Tıp Cemiyetleri”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987.
- Uzel, İlder, “Osmanlı-Türk Diş Hekimliği”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III, Bilim ve Düşünce**, Mayıs-Haziran 2000, Yıl VI, S: XXXIII, Ankara⁴⁴.
- , “Osmanlı-Türk Tıbbı”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III, Bilim ve Düşünce**, Mayıs-Haziran 2000, Yıl VI, S:XXXIII, Ankara.
- Üçer, Müjgân, “Kuruluşu'nun Yetmişinci Yılında: Sivas Numune Hastanesi'nin Tarihçesi”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**, TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Üçkuyu, Yavuz, “19. Yüzyıldan Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlılarda Sağlık”, **Toplum ve Hekim**, Cilt:18, Sayı:3, İstanbul 2003.
- Ünver, A. Süheyl, “Türk Tıp Tarihinin Esasları”, **İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü 1937-38 Ders Yılı çalışma Hülasası**, İstanbul 1938.
- , “Hekim-Mühendis-Müverrih Şânîzâde Ataullah Efendi ve Türk-Alman Tıbbi İlişkilerindeki Önemli Rolü”, **Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 18-19 Ekim 1976, Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, İstanbul 1981.

⁴⁴ Çalışmanın “19. Yüzyılın Başlarından 1909'a Kadar ki Gelişme” başlığı altında XIX. yüzyıl Osmanlı dışçiliğinin gelişimi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca aynı makale için bakınız; *Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000, s. 177-203.

- Yavuz Yıldırım, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı: 2, Ankara 1988.
- Yeşim Işıl Ülman, “Levanten Bir Hekim Ailesinin Tarihçesi, Baba-Oğul Millingenler”, **İstanbul**, Sayı: 48,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Yıldırım, Nuran, “Bakteriyolojihane-i Şâhâne”, **Dünden Bugüne Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt II, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.
- , “Etfal Hastanesi”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: III, İstanbul 1994.
- , “II. Abdülhamit Dönemi’nde Fahri Eczacıbaşılık”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , “İstanbul Eczaneleri’nde Hasta Muayenesi”,**Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Cilt: II-III, İstanbul 1997.
- , “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt:11, Sayı:1-2, 2009-2010, İstanbul.
- , “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nin(1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993**,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- , “Meclis-i Vükelâ’nın Akıl Hastası Musevi Bir Kadın İçin Aldığı Karar”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Cilt: II-III, İstanbul 1996-1997.
- , “İstanbul’da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Emre Dölen Armağanı, Cilt:6.
- , “Karantina”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı’nın Ortak Yayını, İstanbul 1994.
- , “Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları(1881-1918)”, **IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, Kayseri 2006.
- , “Sağlık Hizmetleri”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak Yayını, İstanbul 1994.
- , “Evvel Zaman İstanbul’unda Sağlık”, **İstanbul**, Ocak 2004, Sayı:48, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- , Hastaneler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı’nın Ortak Yayını, İstanbul 1994.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- , “Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti’nde Eczacılar Nizamnamesi—1852, **IV. Türk Eczacılık Tarihi Bildirileri** (4-5 Haziran 1998 İstanbul), Editör: Emre Dölen, İstanbul 2000.
- Yıldırım, Nuran- Yeşim Işıl Ülman, “Zoeros Paşa ve Deontoloji”,**Tarih ve Toplum**, Temmuz 1994, Cilt: 22, Sayı: 127, İstanbul.
- Yıldız, Özgür, “Kuruluşundan II. Meşrutiyet’e Kadar Hamidiye Etfal Hastanesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Volume 5, Issue 5, October 2012.

Yücel, Ayhan, “İstanbul’un Hekim Şehremini ve Belediye Reisleri’nin Bu Şehre Yaptıkları Sağlık Hizmetleri”, **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, , İstanbul 17-19 Şubat 1988**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

-----, “Doğu Karadeniz’de Çiçek Salgını ve Tirebolu’da Aşı Kampanyası (1863), **Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu**, Ankara 2009.

Zuhal Özaydın-Necdet Yılmaz, “Osmanlı Tıp Tarihi Araştırmaları Seçme Bibliyografyası”, **Osmanlılarda Sağlık, Cilt: I**, Health in The Ottomans, Editör: Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.

KAYNAKÇA

A. KİTAPLAR-MAKALELER

AYDIN, Erdem, “19.Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, OTAM, S. XV, Ankara 2004, s. 186-187.

BULUT, Serdar (2014). YAVUZ, Serdar , “Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul, 2013”, **TURKISH STUDIES- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 9/3, Winter 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6302>. p. 1671-1673.

DİNAR, Talat (2012). “Tıbb-ı Cedîd Yazmaları Üzerine Bazı Tespitler/ Some Determinations About Tıbb-ı Jadid Manuscripts”, **TURKISH STUDIES- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4099>. p. 1541-1546.

KARAKOÇ, Sarkis, Külliyyât-i Kavânin, C. I-II, Fihrist-i Tarihî (1451-1876),Yayına Hazırlayanlar: M. Akif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

MAZAK Mehmet -Fatih Güldal, Osmanlı’dan Günümüze Temizlik Tarihi, Tanzifat-ı İstanbul, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

ORTAYLI, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C. I-XII.

SARIYILDIZ, Gülden, Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.1-5.

TOK, Özen (2008). “Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği/ Relations Of Patient-Physicion In The Ottoman Period”, **TURKISH STUDIES- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 3/4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.391>. p. 788-805.

Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Tarafından Düzenlenen Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu, Yayına Hazırlayanlar: Bilal Ak-Adnan Ataç, Ankara 2000.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.1-44.

Türkler Ansiklopedisi, C.I-XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

YAVUZ, Yıldırım, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. VIII, S. II, Ankara 1988, s. 123.

Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III, Bilim ve Düşünce, Mayıs-Haziran 2000, Yıl VI, S: XXXIII.

YILDIRIM, Nuran, “Hastaneler”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1994, s.14.

-----, “Karantina”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1994, s. 459.

-----, “Sağlık Hizmetleri”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1994, s. 401-402.

B. SÜRELİ YAYINLAR

Ceride-i Bahriye.

Ceride-i Havadis.

Ceride-i Mehâkim.

Ceride-i Şarkıye.

Girit Ceride-i Resmîyesi.

Ruzname-i Ceride-i Havadis.

Takvim-i Vekayi Gazetesi.

Düstur, Tertib-i Evvel.

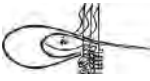
Sabah Gazetesi.

İkdam Gazetesi.

Salname-i Hariciye, Sene 1318.

Salname-i Maarif, Sene: 1317.

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi.

EĞİTİM ALANINDA YAPILAN İNKILÂPLARIN SOSYAL VE KÜLTÜREL DEĞİŞİME ETKİSİ*

Ahmet ÇELİK**

ÖZET

Türk Milleti tarihi süreç içerisinde sürekli olarak sosyal ve kültürel değişim içinde olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ilerlemeler karşısında geri kalması sebebiyle modernleşme çabası içine girmiş, modernize olmayı Batılılaşmada aramıştır. Batı örnek alınarak kurumlarında yenileşmeye gitmiş, sosyal ve kültürel alanda ilerlemenin yollarını aramıştır. Bu amaçla eğitim alanında da yenilikler yapılmış, sosyal ve kültürel gelişmenin temeli olarak görülen eğitime büyük önem verilmiştir.

Eğitimin, çoğu zaman, ideolojilere hizmet edişi, ideolojilerin topluma yerleştirilmesi ve devamlılığının sağlanması için vazgeçilmez bir araç oluşu her dönem onu önemli kılmıştır. Bir milletin eğitim sistemi ve eğitim amacı tarihsel dönemlerde farklılık gösterebilir. Osmanlı eğitim sistemi dini eğitimle halkı yönlendirmeye çalışırken cumhuriyet döneminde laik eğitim sistemi daha geçerli hale gelmiştir. Atatürk, eğitimi, toplumsal ilerlemenin vazgeçilmez bir unsuru olarak görmüştür. Siyasi, sosyal, kültürel ve teknolojik olarak ilerleyebilmemizi iyi bir eğitim sistemi kurmakla mümkün olabileceğini kavrayan Atatürk, eğitime büyük önem vermiştir.

Çalışmamızda; Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal ve kültürel değişimin temelini oluşturan inkılapların topluma yerleştirilmesinde eğitimin bir araç olarak kullanılması üzerinde durulmuş, eğitimin ideolojik yönü ele alındıktan sonra Osmanlı Devletinde eğitim alanında gelişmeler incelenmiştir. Türk İnkılabının önderi olan Atatürk'ün eğitim anlayışı ele alınmış ve eğitim alanında yapılan inkılaplar ve eğitim amaçlı açılan kurumların toplum yapısı üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Çok uluslu Osmanlı toplum yapısından milli bir toplum oluşturma gayelerinin yanı sıra doğulu bir toplumdan batılı bir toplum oluşturma gayretlerinde eğitimin rolü nasıl olmuştur?

Anahtar Kelimeler: Sosyal Yapı, Eğitim, İdeoloji

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Fırat Üniversitesi El-mek: tarihci_firat@hotmail.com, ahmetcelik2@firat.edu.tr, ahmetcelik2@hotmail.com

THE EFFECTS OF EDUCATIONAL REFORMS TO SOCIAL AND CULTURAL CHANGES

ABSTRACT

In historical process, Turkish nation constantly changed the social and cultural aspects. Ottoman Empire wanted modernization because of lagging against Europe and for the empire being western meant to be contemporary. Western countries had been taken an example for the renovation of institutions. For this, the field of education, the basis of social and cultural development, was innovated.

Education, often, is serving for ideology. Education is an indispensable tool for placing the ideology of the society and for ensuring the continuity of ideology. A nation's education system and education goal are changeable, according to historical period. In the period of Ottoman State, Turkish education system was different from republic period. In the period of Ottoman state, education was religious nature and with religious education system, intended to divert society. In the period of republic Turkish education system was laic. Atatürk's view on education was important. According to Atatürk, education was source of progress in politic, culturel, economic and tecnological field.

In this study, we examined the role of the reforms in social and cultural exchanges and analyzed ideological aspect of education in the early years of the republic. Ataturk's approach to education and effect of the social structure of educational institutions is also examined.

What was role of education while passing from Ottoman community structure to national community structure, and from eastern society to western society?

Key Words: Social Structur, Education, İdeology

GİRİŞ

Tolum sosyal bir sistemdir. Sistemin iyi işleyebilmesi sosyal yapının kendini sürekli yenileyebilmesine bağlıdır. Değişim süreci toplumun günümüz şartlarına uyum sağlamasına katkıda bulunur. Kendini sürekli yenileyemeyen sosyal sistemler modernleşme yeteneklerini kaybetmiş olurlar. Bu noktada toplumların inkılâba olan ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Çağdaş toplumların en belirgin özellikleri; sosyal ve kültürel değişimin, o toplumun günlük yaşamının bir parçası haline gelmesidir. Toplumun değişik kesimleri arasında çatışma yaşanmaz, toplumun geneli değişime ayak uydurmuştur.

Sosyal sistemin yapısı ve işleyiş sisteminde veya bu yapıyı oluşturan unsurlarda (inanış, anlayış, örf ve adetler, gelenekler) toplumu sürekli yenileyecek sonuçlar doğuran gelişmeleri, sosyal değişim olarak kabul edebiliriz. Kültürel değişme ise kültür unsurlarının (bilim, teknoloji, sanat, edebiyat) içeriğindeki sürekli değişimlerdir. Bu değişim genellikle etkileşim sonucunda ortaya çıktığı gibi, toplumların taassupları kendiliğinden terk etmesi sonucunda da gerçekleşebilir. Ancak, sosyal ve kültürel değişimler iç içe girebilmektedir. Toplumdaki önemli değişimlerin hem sosyal, hem de kültürel sonuçları vardır. Bu sebeple *sosyo-kültürel* değişim terimi daha kapsamlı olur.

Latince *education* olan eğitim terimi iki sözcükten türemiştir; beslemek ve yetiştirmek anlamına gelen *educare* ve bir şeye doğru yönelmek anlamına gelen *educere*. *Educare* sözcüğünü temel alan yaklaşım eğitimi; kişiyi bilgi ile beslemek olarak tanımlamakta ve eğitimin işlevini de kişiyi bilgi ile beslemek olarak kabul etmektedir. *Educere* sözcüğünü temel alan yaklaşım ise; kişiyi toplumun isteklerine göre yetiştirmek olarak tanımlamakta ve eğitimin işlevini ise kişide var olan yetenekleri ortaya çıkarmak olarak algılamaktadır¹.

Eğitimi, bu tanıma göre sosyo-kültürel değişim açısından ele aldığımızda; bireyin içinde yaşadığı topluma göre sosyalleşmesi, toplumun kültürünü kazanması ve geliştirmesidir. Çağdaş sosyo-kültürel gelişimler eğitim vasıtasıyla topluma aktarılmaktadır.

A) İDEOLOJİ OLARAK EĞİTİM

İdeoloji kelimesi Fransızca; fikir ve düşünce anlamına gelen *ide* kelimesi ile bilim anlamına gelen *ologie* kelimelerinden türemiştir. Basit bir tabir ile düşünce bilimidir. Yaygın anlamda kullanımı siyasal ya da toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir toplumsal sınıfın davranışlarına yön veren politik, hukuksal, bilimsel, felsefi ve dinsel düşünceler bütünüdür.

İdeoloji olarak eğitim ise; bir kişi ve ya grubun fikir ve düşüncelerini yayma, topluma kabul ettirmede eğitimi araç olarak kullanmasıdır.

İdeoloji, genellikle bir grubun inanç sistemi olup, geleceğin politikalarını belirlemede geçmişe dayanır. Grubun inançları temelde kültürel nitelikleri aşan bir metafizik sistemden ziyade tarihsel, sosyal, siyasal ve ekonomik olgulara dayanır. Geçmişin ideolojik yorumu, bu geçmişin bireyin ve grubun şimdiki durumunu nasıl oluşturup, biçimlendirdiğini de içerir. Bir sosyal değişim kuramından kaynaklanan bu yorumda geleceğin sosyal gelişimine ilişkin öngörüler vardır. İdeolojiler hedefledikleri doğrultuda toplumu yönlendirecek programlar ortaya koyarlar. Bir grubu oluşturan ideolojinin kültürel mirası, genellikle ideolojiye yeniden biçim verir. Kurumsal olmaktan çok uygulama merkezli olan ideoloji; siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitimsel politikaları yönlendirmede kullanılır².

Eğitim kurumları, siyasal sistemin haklılaştırılmasında ideolojilerin üretildiği en önemli kurumlardır. İdeoloji, insanın doğası ve yaşamında yer alan bilişsel inanç ve değerlerin kapsamlı bir alanıdır. Toplumsal istek ve gereksinimleri karşılamak amacıyla üretilen ideoloji, doğal olarak bir toplumda yer alan sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel gerçekliğin düşünsel boyutunu oluşturur. Bu nedenle tüm toplumlarda eğitimin içeriği ve amaçları egemen ideoloji tarafından belirlenmektedir. Ulusallaşma ve modern devletin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için ortak bir kültüre sahip bireylere ihtiyacı, okulların devlet tarafından desteklenmesine neden olmuştur³. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki eğitimin amacına bu bağlamda baktığımızda ulusal devlet oluşturma ve modern toplum kurmak isteyen egemen ideolojinin etkisini görmekteyiz.

Devrim gerçekleştiren toplumlarda siyasi otorite toplumu kontrol altında tutmak, yeni bir toplum düzeni oluşturarak sisteminin devamlılığını sağlamak için eğitim kurumlarını ya kendileri oluşturmuşlar ya da var olan eğitim kurumları üzerinde otorite kurmuşlardır.

Her ideoloji, eğitimi kendi çıkarına göre tanımlayıp, farklı misyon yükleyebilir. Örnek verecek olursak; Rusya'da eğitim komünizm ideolojisine hizmet etmişken, İran'da dini nitelikli

¹Hüseyin İzgar ve Musa Gürsel, **Eğitim Bilimlerinin Gelişimi**, Nobel Yayınları, Ankara-2001, s. 5.

² L. Gerald Gutek, **Eğitim Felsefesi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, Çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, Ankara-2001, s. 164.

³ A.g.e., s. 163.

rejimi meşrulaştırmaya hizmet etmiştir. Türkiye’de ise eğitim, Batılılaşma çabaları ve modern tipte birey yetiştirme aracı olarak kullanılmıştır.

Eğitimin devletçe örgütlenmesinin, devletin yönetime gereken insanları yetiştirmek istemesiyle başladığı bilinmektedir. Ardından eğitimin gücünü gören devlet, eğitim yoluyla halkı kendine uyumlu ve bağımlı kılmak için eğitim sistemini kurmuş, böylece ülke kalkınmasına gereken insan gücünü yetiştirme gereksinmesi doğmuştur⁴. Devlet veya siyasi otorite ideolojik amaçlara ulaşmada eğitimi bir araç olarak kullanabilmiş, eğitim ise bu ideolojilere göre yön ve içerik kazanmıştır.

Eğitim amaçlarının oluşturulmasında ve uygulanmasında ideolojiler belirleyici bir özelliğe sahiptirler. Bu bağlamda sosyal değişmeye karşı dirençli bir ideoloji, eğitim sistemini düzenlerken geçmişteki eğitim sisteminin devamını ister. Sosyal değişmeye açık ve hatta değişimi destekleyen ideolojiler kendi eğitim sistemini oluştururlar.

Bugünkü Avrupa’nın temelini oluşturan pozitivist düşünce Jön Türklerden itibaren Osmanlı Aydınlarını etkilemiş ve Türk Devrimine de temel teşkil etmiştir. Bugün modern Türk Devleti’nin kuruluşunda ve belli bir süre genel politikasının yürütülmesinde temel olan fikir ve ilkelerin bütününe Kemalizm denilmektedir. Aslında kökeni Genç Osmanlılar, Jön Türkler, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki çizgisini takip eden pozitivizm süreci Kemalizm adı altında Cumhuriyete devrolmuştur.

Kemalist ideolojini temel prensibi; uzun yıllardan beri uygulanan, çağın gerisinde kalmış eğitim sistemini yeniden yapılandırarak sosyo-kültürel açıdan değişime açık, muasır medeniyetlerin üzerinde bir toplum oluşturmaktır. Eğitim alanında yapılan inkılapların gayesi toplumu kısa sürede geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlamıştır.

B) OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPIYA ETKİSİ

Osmanlı Devleti’nde eğitim faaliyetleri, bir hayır işi, bir dini görev olarak kabul edilmişti⁵. Eğitim sisteminin en önemli kurumları olan medreseler; dini, edebi, felsefi eğitimin verildiği, devlet kademelerine eleman yetiştiren ve vakıflar tarafından finanse edilen kurumlardı. 16. yüzyıldan itibaren sadece dinî eğitim veren kurumlar halini aldı. 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti’nde eğitimin amaçlarını Kur’an’ı okuyabilen bireyler yetiştirmek, İslamiyet’e dayalı yönetimi sürdürebilmek için halkı İslami kurallara dayalı olarak eğitmek ve onları öteki dünyaya hazırlamak şeklinde özetleyebiliriz. Temel olarak Allah’a ve sultana itaat edecek Müslüman bireyler yetiştirmek eğitimin temel hedefi olmuştur⁶.

Osmanlı Devleti’nde devam eden bu eğitim anlayışının topluma sosyo-kültürel olarak yansımaları, düşünmeyi öğrenmemiş ve değişime kapalı bireylerin oluşmasına sebep olmuştur. Devlet daha sonraki yıllarda Batı kaynaklı reformları halka dayattığı zaman kendi yetiştirdiği bireylerden ilk tepkileri görmüştür.

18. yüzyılda, Avrupa’daki ekonomik ve politik değişmelerden olumsuz yönde etkilenen Osmanlı İmparatorluğu, Batı’daki gelişmelere ayak uyduramayarak askeri ve ekonomik gücünü yitirmiş, bu amaçla eğitim alanında reformlar yapılması gerektiği düşünülmüştür. 1776-1839 yılları arasında başlayan eğitimde ilk yenileşme hareketleri sonucunda Batıdan esinlenerek oluşturulan ilk eğitim kurumları, yükseköğretim kurumları olan askeri teknik okullardır. Bu dönemde ilk kez ilköğretim zorunluluğu getirilmiştir. Batı ile ilişkiler artmış ve Avrupa’ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Müspet bilimler, matematik ve doğal bilimler alanlarında kitaplar hazırlanmış,

⁴ İbrahim Ethem Başaran, **Eğitime Giriş**, Umut Yayınları, Ankara-1998, s. 99.

⁵ Nurettin Fidan ve Münire Erdem, **Eğitime Giriş**, Alkım Yayınları, İstanbul-1998, s. 186.

⁶ Feyyat Gökçe, **Değişme Sürecinde Devlet ve Eğitim**, Eylül Yayınevi, Ankara-2000, s. 218.

Avrupa'nın modern matematik ve fiziği kısmen de olsa öğretim alanına girmiştir ve askeri okullarda okutulmuştur. Ayrıca Avrupa'dan esinlenerek modern tıp okulları açılmıştır⁷. Bu gelişmeler Osmanlı eğitim sisteminde, dinsel eğitimden bilimselliğe yönelişin ilk adımları olmuştur. Ancak, sistemin içinde var olan skolastik düşünce değiştirilmeden, sadece taklit edilerek alınan bilimin toplumu sosyo-kültürel açıdan değiştirmeyeceği anlaşılmıştır.

Yaygın düşünce olarak; Tanzimat sonrası dönem Türk tarihi için aydınlanma olarak görülse de, özü itibariyle aydınlanma sayılamaz. Çünkü gelişmelerin aydınlanma sayılabilmesi için toplumun genelinde kabul görmesi ve o toplumu sosyo-kültürel açıdan değiştirmesi ve değişimi sürekli hale getirmesi gerekir. Mevcut eğitim sistemi toplumu gelişmeye kapatmıştı.

Osmanlı dönemi eğitiminde aydınlanma döneminin Jön Türk hareketiyle başladığını söylemek yanlış olmaz. Bu dönemde aydınlar A. Comte'un fikirlerinden etkilenmişler ve skolastik düşüncenin terk edilip pozitivist düşüncenin hâkim olması fikrini savunmuşlardır. Realist ve natüralist düşünce temsilcilerinin eserleri tercüme edilmiş ve edebi akımlar ile okullara konan dersler sayesinde halka indirilmeye çalışılmıştır.

Her ne kadar Cumhuriyet döneminde yapılan inkılâplar Osmanlı eğitim geleneğinin eseri olan kitleler tarafından benimsenmese de, tüm olumsuzluklara rağmen eğitimde çağdaşlaşma alanında ilerleme kaydedilmiştir.

C) ATATÜRK'ÜN EĞİTİM ANLAYIŞI

Genel anlamda Atatürk Devrimine baktığımızda bunun bir aydınlanma devrimi olduğunu görürüz. Türk Milletinin aydınlatılması, kafaca ortaçağdan son çağa geçirilmesi harekâttır. Modeli ve esin kaynağı 18. yüzyılda Avrupa'da başlatılmış olan aydınlanma hareketidir. Aydınlanmanın gerisinde, bilindiği üzere, hümanizm hareketiyle Rönesans vardır. Onun da gerisinde Yunan-Roma uygarlığı.

Atatürk Devriminin bir aydınlanma devrimi olduğunu en iyi ve kapsamlı biçimde açıklayan, *“Türk Hümanizmi”* yapıtıyla Suat Sinanoğlu olmuştur. Sinanoğlu hümanizmi *“zihnin sınırsız özgürlüğü”* diye tanımlamaktadır. Yani zihin hiçbir doğmanın, hiçbir doğaüstü düşüncenin tutsağı olmayacaktır⁸.

Atatürkçü düşünce, dünyadaki çeşitli oluşumların ve ülke içindeki bazı süreçlerin bir bileşkesi olarak özgün bir düşünüş biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin evrensel kültürden etkilenmesi ve belirlenen hedeflerin ülkenin koşullarına göre düşünülmesi bunun açık göstergesidir. Cumhuriyet'in esin kaynağı olan Atatürkçü düşüncenin eğitim anlayışını tanımlayabilmek, öncelikle bu düşüncenin köklerini ve onu oluşturan süreci açıklamayı gerektirmektedir. Daha 4-11 Eylül 1919 Sivas Kongresinde, eğitimle ilgili düşüncesini şöyle belirtmiştir:

“Türk halkı iyi bir eğitim görmeli ve iyi bir eğitime sahip olmalıdır. Eğitim, okul demektir. Türk köylüsünün pek azı okur-yazardır, ama gelişmeye isteklidirler; çocuklarının iyi bir eğitim almasını, Müslümanlığın yüksek değerleriyle kuşanmasını isterler”

Daha sonraları ise, eğitimin önemini, ona olan inanını daha çarpıcı bir dille belirtir:

*“Eğitimidir ki bir ulusu özgür, şanlı ve yüksek bir toplum olarak yaşatır, eğitimin yokluğu ise köleliğe ve yoksulluğa düşürür...”*⁹

⁷ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara-2004, s. 132.

⁸ Sina Akşin, **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, Cem Yayınevi, İstanbul-2008, s. 115.

⁹ M. Rauf İnan, *“Atatürk'ün Eğitimci Kişiliği”*, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yayınları, İstanbul-1983, s. 2.

Batı medeniyetinin bilime dayanması, bilimin ise evrensel oluşu, Atatürk'e göre Türk devrimini dar bir taklitçilikten kurtarıyordu¹⁰. Atatürk'e göre Türk devrimi Batıyı taklitten uzak, akli ve bilimi kendine öncü olarak seçmiş, pozitivist bir devrimdir. Atatürk bunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Devlet bünyesinde yüzyıllar boyu derin idari ihmallerin neden olduğu yaraları iyileştirmede verilecek emeklerin en büyüğü hiç kuşku yok ki, irfan yolunda verilen emektir. Şimdiye kadar takip olunan öğretim yöntemlerinin, milletimizin gerileme tarihinde, önemli etken olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli eğitim programından söz ederken, eski devrin boş inançlarından ve yaradılış niteliklerimizle hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamen uzak, milli karakterimiz ve tarihimize uyumlu kültür kastediyorum. Çünkü milli dehamızın tam olarak gelişmesi, ancak böyle bir kültürle sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip edilen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. Fikri kültür ortamla uyumludur. O ortam milletin karakteridir.”¹¹

Atatürk, yeni bir kuşağa ortak değerler ve politik bilinç kazandırmanın tek yolunu, eğitim örgütleri ve kurumlarının birleştirilmesinde bulmuştur. Bu nedenle dinsel eğitime dayalı geleneksel eğitim kurumlarını kaldırmıştır. Çünkü ona göre toplumsal bütünleşme eğitimde bütünleşme ile olanaklıdır. Eğitimde yenileşmeye, sistemin yeniden düzenlenmesi ile başlamış ve sistemin yenilenmesi sorununun çözümü, yerli ve yabancı eğitim uzmanlarının görüşleriyle yön bulmuştur. Yeni bir eğitim sistemini, modernleşmenin ilk koşulu olarak gören Atatürk, eğitim sistemini laikleştirmekle işe başlamıştır. Eğitim sistemi, yeni kurulan Cumhuriyetin temel ilkeleriyle uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin eğitim politikası da laiklik ve halkçılık ilkelerine dayanmıştır¹².

Atatürk, yeni Cumhuriyetin kurucusu ve yapılan inkılâpların öncüsü olması sebebiyle onun fikir, düşünce ve kültürel birikiminin etkisi hissedilir derecede önemlidir. Atatürk'ün doğup büyüdüğü zaman dilimi, düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına tanıklık etmiş ve bu süreçte devletin her alandaki eksikliklerini görmüştür. Onun uygulamaya çalıştığı sistemin temeli; yıkılan bir devletin eksiklikleri ile ilerleyen bir medeniyetin başarı sırlarını analiz edip karşılaştırmasının ürünüdür.

D) EĞİTİM ALANINDA YAPILAN İNKILÂPLAR VE TOPLUM YAPISINA ETKİSİ

1) Tevhidi Tedrisat Kanunu

Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılın sonlarından itibaren Cumhuriyet'e değin medreselerin yanında, modern eğitim kurumlarının açılması eğitimde iki başlılığı doğurmuş, sonuçları yönünden bu durum, birbirine karşıt zihniyetlerin oluşmasına ve bunların birbiriyle çatışmasıyla sosyal bir yara haline gelmesine neden olmuştur. Tek kültürü ve tek eğitim sistemini hedefleyen Cumhuriyet rejimi, eğitimdeki bu sorunu gidermek amacıyla, 3 Mart 1924 tarihinde Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu çıkarmakla işe başlamış ve böylece uzun yıllar önemli eğitim kurumları olan ve dinî, diğer bir deyişle idealist eğitime yönelik işlev gören medreseler kapatılmıştır. Bu kanun, özü itibarıyla yeni ve önemli bir anlayış temelinde yapıldığı için Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eğitim-öğretimin birleştirilmesi anlamına gelen bu kanunun önemli maddeleri şöyledir:

Madde 1. Ülkedeki tüm bilim ve öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır.

¹⁰Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitapevi, Ankara-1994, s. 94.

¹¹Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, 1952, s. 16.

¹² Ziya Bursalıoğlu, *“Atatürk Döneminde Eğitim Felekesesi ve Yenileşmesi” Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara-1981, s. 11.

Madde 2. Şeriye ve Evkaf Vekâleti ya da özel vakıflarca idare edilen tüm medrese ve mektepler Maarif Vekâletine bağlanmıştır.

Madde 3. Şeriye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekteplere ve medreselere ayrılan para, maarif bütçesine geçirilecektir.

Madde 4. Maarif Vekâleti yüksek din uzmanları yetiştirmek için Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi, imam ve hatip yetiştirmek için de ayrı mektepler açacaktır.

Bu maddelerden de anlaşılacağı gibi, Tevhidi Tedrisat Kanunu ile ya da onun sonuçları olarak eğitimimize birtakım yenilikler ve değişiklikler getirmiştir; tüm eğitim ve öğretim kurumları Eğitim Bakanlığına bağlanmakla, eğitim işlerinin tek elden yürütülmesi mümkün olmuştur¹³.

Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun uygulanmasına baktığımızda; Maarif Vekili Vasıf Bey kanunun uygulanmasıyla görevlendirildi. Tevhidi Tedrisat Kanunu maddelerinde mahalle mektepleri ve medreselerin kapatılmasına ilişkin bir ifade bulunmuyordu ancak Maarif Vekili Vasıf Bey, Mayıs ayında yayınladığı bir genelge ile "Bakanlığı'nın elindeki ilkokulların hiçbirinde meslek dersleri okutulamayacağı, bunun öğretimin birleştirilmesine aykırı olacağı gerekçesiyle" mahalle mektepleri ve medreseleri kapattı.

Yasa çıktığında ülkede 479 medrese ve 18.000 medrese talebesi vardı fakat sadece 6.000'i gerçek öğrenci idi. Geri kalanlar, II. Abdülhamit devrinde çıkan bir kanunla medrese öğrencileri askerlikten muaf tutuldukları için okula kayıt yaptıran ancak öğrenim görmeyen kimselerdi. Medrese başına ortalama bir hoca vardı. İstanbul'daki medrese binalarını inceleyen bir kurulun hazırladığı rapora göre; hiçbir okul olarak kullanılabilecek nitelikte değildi. Adalet Bakanlığı'nın şer-i mahkemeleri kapatması üzerine *Mekteb-i Kuzat* (Kadı Okulu) da kapatıldı.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden bir süre sonra "*Türkiye'de sadece Müslüman vatandaşların olmadığı, Müslüman olmayan Türk vatandaşlarının da dinsel gereksinimleri ve vicdan özgürlüğü olduğu*" düşünülerek; ilkokul programından Kur'an dersleri, ortaokul ve lise programından da din, Arapça ve Farsça dersleri çıkarılmıştır¹⁴.

Başlangıçta isteğe bağlı bir ders haline getirilmiş olan din dersi; ortaokullarda 1930'da, öğretmen okullarında 1931'de, şehir ilkokullarında 1933'de, köy ilkokullarında 1939'da tamamen müfredattan çıkarıldı. Tüm bu gelişmeler sonucu 1939-1948 yılları arasında din derslerinin hiç yer almadığı bir örgün eğitim deneyimi yaşandı¹⁵.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra misyoner ve azınlık okulları Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetimine girmiş; dinsel ve siyasi amaçlı eğitim yasaklanmış; ders programlarına tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, Türkçe dersleri eklenmiştir. Bu dönemde azınlık okullarında okutulan kitaplardan aziz resimleri çıkarıldı; okul binalarındaki haçların indirilmesi istendi. Dinsel sembollerin yalnızca okul kiliselerinde bulundurulmasına izin verildi. Din esaslarına dayalı eğitim ve din propagandası yapma yasaklarına uymayan yabancı okullar kapatıldı. Bunlar arasında Merzifon ve Kayseri'deki Amerikan okulları, İzmir'deki Fransız okulu da bulunur¹⁶.

Tevhidi Tedrisat Kanunu toplumsal değişikliğin temeli olan eğitimde atılmış önemli adımlardan biridir. Bu kanun pozitivist düşüncenin Türk Milletine empoze aşamasıdır. Batılı

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara-2004, s. 299.

¹⁴ Feriha Özkan, *Atatürk'ün Laiklik Anlayışının Eğitim Sistemimizdeki Yansımaları (1919-1938)*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya-2006, s. 101.

¹⁵ Zeynep Nevzatoğlu, *Basında Din Eğitimi-Öğretimi Laiklik Tartışmaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2006, s. 36.

¹⁶ Mehmet Okur, "*Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern Bir Eğitim Oluşturma Çabaları*", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1, Erzurum-2005, s. 92.

anlamda düşüncenin temsili olan laikliğin kabul görmesinin ilk adımıdır.

Batı'da hâkim olan ve Osmanlıları da etkileyen pozitivist düşünce dünyası; toplumların kurtuluşunu, dinsel-metafizik düşüncenin yerini bilimsel-akılcı düşüncenin almasında görüyor, dini kurum ve düşüncenin belirlediği toplumsal hali, toplumların tarihinde bir tür çocukluk devresi olarak görüyordu. Toplumların refaha ulaşması olgunlaşmalarına bağlıydı, olgunlaşmanın koşulu ise, dinsel düşüncenin yerini bilimsel-akılcı düşünceye, buna paralel olarak dinsel kurumların yerini seküler olanlara bırakmasıydı. Ulus devletin temelindeki laiklik ilkesinin gerisindeki modern düşünüş biçimi de bu şekildedir. II. Meşrutiyet Döneminde çekingen bir üslupla dile getirilen bu düşünüş biçimi, Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından, net ve açık olarak ifade edilir¹⁷.

Tevhidi Tedrisat kanunu; eğitimde bilimselliği benimsetme çabasının yanında daha önemli bir sorunun önüne geçmeye çalışmıştır. Eğitim, toplumlarda sosyo-kültürel ilerlemeyi sağladığı gibi bu ilerlemenin olabilmesi için gerekli olan sosyo-kültürel birliği sağlamaya çalışmıştır. Eğitimde çok başlılık demek ileri zamanlarda arasında uçurumlar olan kitleler oluşması demektir. Bu kanun ile eğitim-öğretim birleştirilerek toplumsal birliktelik sağlanmaya çalışıldı.

2) Harf İnkılâbı

Osmanlı Devleti'nde gerek Tanzimat, gerekse Meşrutiyet dönemlerinde okuma ve yazmayı kolaylaştırmak için Arap alfabesinde yeni düzenlemeler yapılmasını teklif edenler çıkmıştır. İlk zamanlarda Arap alfabesinin ıslahı fikri daha fazla taraftara sahiptir. Ancak ıslah amacıyla yapılan iyi niyetli çalışmalar her seferinde başarısızlığa uğramış, beklenen olumlu gelişmeler sağlanamayınca yeni alfabe taraftarlarının çoğaldığı görülür. Bu arada Arap alfabesinin ıslahının mümkün olmayacağını ve tamamen terk edilmesi gerektiğini ısrarla dile getirenler vardır¹⁸.

O gün var olan yazı dilinin, geçmişteki yenileşme eylemlerini zorlaştırdığını dikkate alan Atatürkçü eğitimde yenileşme atılımı olan dilde yenilik ile başlamıştır. Herkesin anlayabileceği bir dilin gerekli olduğu kabul görmüş ve böylece Kemalist felsefenin iletişim aracı olan Latin alfabesi uygun görülmüştür.

Arap alfabesi Arapların dil, edebiyat ve kültürlerini ifade etmek için uygun niteliklere sahip olabilir. Oysa aynı alfabe taşıdığı bazı önemli eksiklikler nedeniyle Türkçeyi tam olarak ifade etmekten uzaktır. Atatürk'e göre Arap alfabesi Türkler için okuyup yazmada önemli güçlükler çıkarmakta ve yetersiz kalmaktadır. Ülkede okur-yazar kitlesinin sürekli artırılması, eğitim ve öğretimin yaygın hale getirilmesi gerekmektedir. Atatürk bu konuda görüşlerini şu cümlelerle açıklamıştır:

*“Lisanın suubeti (dil zorluğu) edebiyatın natamam bulunması ehl-i vatani cahil bırakıyor. Tekâmül hevesini müntefi ediyor. Berrak olarak kolay okunur, kolay yazılır bir dil olur ve onun ilerlemiş ceyadet kesbetmiş bir edebiyatı bulunursa bittabi halk ona rağbet eder. Okur-yazarların sayısı ziyadeleşir ve okumak yazmak için bu günkü gibi yıllar sarf edilmez.”*¹⁹

Yenilikleri uygulamaya başlamada zamanlamaya çok dikkat eden Atatürk, halkın Latin harflerine hazır hale gelmesini beklemiş, uygun zemini bulduğunda harekete geçmiştir. Bu amaçla onun talimatıyla 23 Mayıs 1928 tarihinde Milli eğitim Bakanlığına bağlı olmak üzere Dil Encümeni kurulmuştur. Amaç, yeni Türk harflerine geçebilmek için Latin alfabesi üzerinde ön çalışmalar yapmaktır.

¹⁷ Murat Mert, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul-2001, s. 156.

¹⁸ Mehmet Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, T.D.K. Yayınları, Ankara-1998, s. 37.

¹⁹ **A.g.e.**, s. 48.

Atatürk'ün yeni harflere geçme kararı kamuoyuna duyurulduğunda değişik fikirler ortaya atılır. Bu fikirlerin tek ortak noktası, geçiş süresinin uzun olması gerektiği yönündedir. Ancak yaygın görüşün aksine Atatürk, yeni harflere geçişin çok süratli olmasını istemiştir. Beklenen zamanın geldiğini düşünen Atatürk, 8-9 Ağustos 1928 tarihinde Sarayburnu Parkında toplanmış olan halka bir konuşma yapar. Bu konuşmada yeni harflere geçileceği mesajını verir:

“Bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türk'ün seviyesini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz.”²⁰

Atatürk'ün yaptığı bu konuşmanın ardından 3 ay sonra 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanun Türkiye Büyük Millet Meclisinden geçirilerek yürürlüğe girmiştir. Altı ay gibi kısa bir süre sonra Haziran 1929'da Arap harflerinin kullanımı tamamen yasaklanmıştır.

Atatürk, Latin kökenli yeni Türk harfleri sayesinde genç Cumhuriyetin Batı ile daha kolay uyumlu hale geleceğini öngörüyordu. İlk bakışta basit bir yazı değişikliği gibi görülen Harf İnkılabı, başta toplum yapımızda olmak üzere, dilimiz ve kültürümüzde yapılan yeniliklerin ilk aşamasını oluşturmuştur.

Türk Harf İnkılabı, yalnızca okuyup yazmayı yaygınlaştırmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyo-kültürel alanlarda köklü değişiklikler meydana getirmiş, geleneksel düşünce sisteminden uzaklaşarak pozitivist düşünceye ayak uydurmaya başlamıştır. Harf İnkılabı Cumhuriyet Türkiye'sinin batı medeniyetine yönelme arzusunun sembolüdür.

Ayrıca Türk milleti Harf İnkılabı sayesinde kendi dilinin bilincine varmış ve kendi tarihine özenle yaklaşmaya başlamıştır. Bu inkılâp bir bakıma ulus toplum olmanın ilk adımıdır.

3) Üniversite Reformu

Türkiye'nin milli eğitim politikası, modernleşme projesinin zihniyet taşıyıcısı olarak ayrı bir önem yüklenmiştir. Bu yaklaşım eğitim sisteminin en tepe noktası olan yükseköğretimi de önemli ölçüde etkilemiştir. 1933 Üniversite Reformu yükseköğretim tarihinde kırılma noktası niteliği taşır. Yönetimin esaslı bir şekilde değişmesi, öğrencilerin yabancı dil öğrenmeleri, yeni Türkçe bilimsel yayınlarının yoğunlaştırılması, kütüphanelerin fonksiyonelleştirilmesi, öğretim üyelerinin atanması usullerinin yeniden düzenlenmesi, öğrenci yaşantılarının rehabilite edilmesi konuları reform önerilerinin başlıklarıdır.

Cumhuriyetin ilk yılları itibarıyla üniversitenin özerkliğini savunanların yanında bir de reform fikrini savunanlar vardır. Bu tartışmalar sürerken üniversite içindeki gerginlikler ile öğrenci müderris çatışmaları Mustafa Kemal Atatürk'ü ve yandaşlarını kızdırır. İstanbul Darülfünunu hakkında ileri sürülen eleştiriler iki nokta üzerinde toplanabilir;

1. Üniversite, devrimin hızlanmasına ve yürütülmesine yardımcı olmamıştır. Üniversite Cumhuriyet hükümetlerinin giriştiği bütün reformlara ya Latin harfi meselesinde olduğu gibi açıkça karşı gelmiş ya da bunlara pasif bir direnme göstermiştir.

2. Üniversitede ciddi bir bilimsel çalışma yoktur. Öğretmen atanırken ilmi yetenekler aranmıyor ve üniversite özerkliği yeteneksiz öğretmenleri elde tutmak için bir kalkan ödevi görmekten başka bir işe yaramıyor.

²⁰ Ayvaz Markoç, “Türk Harf İnkılabı ile Millet Mektepleri ve İzmir'deki Uygulamalar” **Birinci Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, Başkent Üniversitesi Yayını, Ankara-2008, s. 6.

1932 yılında toplanan Birinci Tarih Kongresinde Darülfünun'un bazı öğretmenlerinin, Mustafa Kemal'in öz ilgi ve desteği ile yürütülen ve hükümetin kültür politikası halini alan resmi dil ve tarih görüşlerini eleştirmeleri bardağı taşıran son damla olur. Bu durum Ankara'da şiddetli bir tepki yaratır ve devrimi destekleyen dergi ve gazetelerde üniversiteye yönetilen eleştiriler alevlenir. Nihayet 1933 yılında üniversite tartışmalarına son verecek ve aynı zamanda hükümetin üniversiteye müdahalesi anlamına da gelen üniversite reformu gerçekleşir. Bütün kurumların Cumhuriyetin temel ilkelerine uyumu çerçevesinde düşünülerek yapılan üniversite reformunun yapılış gerekçesi, bu konuda izlenen süreç ve sonuçları itibariyle günümüze kadar süregelen devlet-üniversite ilişkileri bazında birtakım önemli sonuçlara neden olur²¹.

İstanbul Üniversitesi reformu, Cumhuriyet eğitim tarihinde en önemli merhalelerinden birini teşkil eder. Bu reform birçok güçlüklerle, karşı koymalara rağmen gerçekleştirilmiştir. Karşı çıkan kesim eski zihniyeti temsil etmesi sebebiyle bu reform, yeninin eskiye üstün geldiğinin bir göstergesi olmuştur diyebiliriz.

Milli Eğitim Bakanlığının yeni üniversiteden beklentileri, üniversite ile devrim arasında sıkı bir ilişki yaratmak ve üniversiteyi ülke meseleleri üzerinde araştırmaya yöneltmek yoluyla toplumla üniversite arasında bağ kurmaktır. Bunlarla birlikte üniversite rektörünün, genel sekreterinin, profesör ve doçentlerin atanma ve işten çıkarılma hakları dahi Eğitim Bakanlığına verilmiştir. Üniversitelerin Cumhuriyet devri boyunca serbest eleştiri ve kontrol ödevini yerine getirmemesinde öğretim üyelerinin öz kusurları ve bilgi düzeyleri ile birlikte bu ağır politik kontrolün de rolü olmuştur. Türkiye, bilim adamı yetiştirmenin uzun zaman, uygun sosyal ve ekonomik koşullar isteyen bir süreç olması nedeniyle, bu reform denemesi ile yönü ve hedefi ne olursa olsun araştırmacı ve yaratıcı bir akademik geleneğin kurulamayacağını görmüş, Almanya'dan bu amaçla getirilen bilim adamları üniversitede ciddi bir araştırma geleneğinin kurulmasına yardım etmişlerdir²².

Üniversiteler, kuruldukları bölgenin sosyal ve kültürel yönden gelişmesinin itici güçleri olmuşturlardır. Ürettikleri kültürel fikirlerle halka yön vermek gayesi içinde olmuşturlardır veya olmaları gerekir. Bu nedenle ülkenin modernleşebilmesi için bu kurumların da modern olması gerekmektedir. 1933 üniversite reformu günümüz çağdaş üniversitelerin kurulmasına öncülük etmesi sebebiyle önemli bir faaliyettir.

Üniversite reformu çağdaşlaşmanın gerektirdiği düşünsel alt yapıya sahip olmayan Türkiye'de modern tarzda atılım gerçekleştirmek isteyen yeni ideolojinin sistemini benimsetmek ve kökleştirmek için otoriter bir tavır sergilemesinin somut göstergesi olmuştur.

1933 üniversite reformunun olumsuz birkaç sonucunu da görmekteyiz; bu dönemde Almanya'dan bilim adamı getirilmesi sonucu yerli bir bilim geleneğinin kurulması gecikmiştir. Yabancı bilim adamlarının ülkenin sosya-kültürel sorunlarını görememesi nedeniyle topluma katkıları kısıtlı olmuştur.

E) EĞİTİM AMAÇLI AÇILAN KURUMLAR VE TOPLUM YAPISINA ETKİSİ

1) Millet Mektepleri

Eğitim Bakanlığı yeni Türk harflerinin planlı bir biçimde öğretilmesine yönelik olarak okullarda gerekli çalışmaları sürdürürken, öğrenim çağı dışında bulunan yetişkinlerin nasıl öğrenecekleri sorunu üzerinde de çalışır ve uygun çözüm olarak Türkiye genelinde bir okuma-yazma seferberliğinin ilan edilmesi, Millet Mektepleri adı verilecek kurslarla yetişkinlere yeni Türk

²¹ İlhan Başöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, Pan yayıncılık, İstanbul-2005, s. 198.

²² *A.g.e.*, s. 205

alfabesinin öğretilmesi olarak düşünülür. 24.11.1928 tarihli bir talimatnameyle Millet Mekteplerinin çalışma esasları düzenlenir. Eğitim Bakanlığı yanında, İsmet İnönü hükümetinin de programına aldığı Millet Mektepleri 01.01.1929 tarihinde ülkenin pek çok yerinde birden açılır. Bu okulların amacı yeni harflerinin kısa zamanda ve kolayca her ferde okuyup yazdırabilmek, büyük halk kitlelerini okur-yazar yapmaktır. Millet Mekteplerinde, devlet memurlarının en küçüğünden en büyüğüne kadar tümünden öğretmen olarak yararlanılmıştır²³.

Sonradan Köy Eğitim Kursları adı verilen Millet Mekteplerinden, 1937 yılı dâhil, okur-yazar olanların sayısı 2.520.779'a ulaşmıştır. Ordudan, 1936'da terhis olanları % 75'i okur-yazar olmuştur. Gezici kadın kursları da çalışmalara katkı sağlamıştır. Eğitimcilerin sürekli köyde kalmaları, köye yaygın eğitim götürmeleri, köyün her türlü sorunu çözecek yeterlilikte ve yetkinlikte olmaları, köy yaşamında esaslı değişikliklere öncülük etmeleri tasarlanmıştır. Gelişmiş köylerde, kasaba ve kentlerde ise okulların yetişkinlere de açık tutulması, okur-yazarlığın yanı sıra hayati ve meslek becerilerinin herkese kazandırılması, öte yandan da ödünsüz Cumhuriyetçi ve İnkılâpçı olmaları önemli ilkeler olarak görülmüştür. Bir çevrede yerleşip çalışabilecek, toplumla bütünleşecek, kuşaklar boyu sürecek bir eğitim sürecinin sorumluluğunu yüklenebilecek "*cemiyet için fert*" anlayışını benimsemiş insanlar tercih edilmiştir²⁴.

Millet Mektepleri; toplumda okur-yazar oranını artırmanın yanında, Cumhuriyeti topluma mal etme, inkılâpları yerleştirme ve halkçılık ilkesini hayata geçirme misyonunu da üstlenmiş kurumlardır. Cumhuriyetçi kadro sadece okullarda değil tüm yurttan yeni sistemi yaymayı amaçlamıştır, çünkü toplumun belirli bir kesimi eğitilmiş ve yeni sistem tanıtılmış olsaydı toplumda arası kapanmayacak derecede sosyo-kültürel farklar oluşabilirdi.

2) Halkevleri

Atatürk devrimlerini benimsetmek, Cumhuriyet'in kültür etkinliklerini, Milli Eğitimin yanında yürütmek; ulusu aynı ülkeye bağlı bir kitle yapmak; kır-kent, köylü-aydın ayrımlarını kaldırmak amacıyla 19 Şubat 1932'de kurulan Halkevleri²⁵, Atatürk'le başlatılan ulusal kültür oluşturma çabalarının, bu kültürü yayma girişimlerinin halka açılan kapılarını; kültürü tüm içeriği ve alanlarıyla geniş kitlelere benimsetme; olguda kadın-erkek, yaşlı genç tüm yurttaşları görevli kılma, çalışmaya itme, kültürel çalışma ve girişimlere katılmalarını sağlama merkezleridir. Kentlerde Halkevleri, köylerde Köy Odaları kurularak sürdürülen bu çalışmalarda tarih, dil, yazım, spor, müzecilik, güzel sanatlar, halkbilim, ve köyle ilgili araştırma, inceleme ve uygulama faaliyetleri sürdürülmüş, Halkevleri dergileri yayımlanmıştır²⁶.

Türkiye'nin 14 yerleşim merkezinde açılarak çalışmalarına başlayan Halkevleri bireylerin sosyal, kültürel, politik, ideolojik olarak donanımının sağlanması ile inkılap ve yenilikler ışığında homojen bir toplumun oluşturulmasını temel amaç edinmiştir. Bu amacı Recep Peker, "Halkevleri'nin gayesi ulusu katılaştırmak, sınıfsız katı bir kitle haline getirmektir." şeklinde ifade etmiştir²⁷.

²³ Erdoğan Başar, **Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri**, MEB Yayınları, İstanbul-2004, s. 212.

²⁴ Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul-1992, s. 48.

²⁵ **A.g.e.**, s. 51.

²⁶ Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul-2005, s. 319.

²⁷ Yavuz Haykır, "Elazığ (Elaziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 171, Kasım-Aralık 2007, s. 122.

Uzak yakın birçok ülkenin halk eğitimi çalışmaları incelenerek hazırlanan Halkevleri yönetmeliği, taklitçi değil, ülkenin içinde bulunduğu koşullara göre kendine özgü bir biçimde hazırlanmıştır. Bu nedenle Halkevleri Sovyetlerin ve faşist İtalya'nın benzer örgütlerinden temel ilkelere ayrılmaktadır. İç çalışmalarında ise demokratik esasları benimseyen Halkevleri, kollarında çalışacak üyeleri serbest seçimle belirlemiş, hiçbir makama, gruba, kişiye ayrıcalık tanımamıştır. Halkevlerinin ulusçuluk anlayışı, halkçılık ile köycülük çerçevesinde kalmış ve Türkiye sınırları içinde yaşayan insanların mutluluğunu amaç edinmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi tarafından örgütlenmiş, idare edilmiş ve gerekli mali olanakları sağlamış olan Halkevlerine devlet bütçesinden de önemli kaynak sağlanmıştır. İktidar partisince sağlanan mali desteğe karşın Halkevlerinin siyaset ocağı haline getirilmemesine özen gösterilmiştir. Cumhuriyet'in laik karakteri başta olmak üzere, rejimin siyasi dayanakları Halkevlerinde titizlikle işlenmiştir. Rejimin kültür ve siyasi mesleklerdeki görüşleri ile çatışan fikirlerin Halkevleri çatısı altında yer almamasına daima dikkat edilmiştir²⁸.

Yeni ideolojiler ve sistemler, görüş, düşünce ve amaçlarını meşrulaştırmaya çalışırlar. Genç Cumhuriyetin amaçlarını halka yayma ve meşru hale getirmede Halkevleri ayrı bir yere sahiptir. Yeni rejimin toplumu sosyo-kültürel açıdan değiştirmesi, Batılılaştırabilmesi, laikleştirmesi, topluma kazandırmak istediği yenilikleri topluma yaymada Halkevleri bir araç olarak kullanılmıştır. Halkın eski yaşam sistemini terk edip yeni yaşam sistemine ayak uydurabilmesi ancak o sistemin halka ulaştırılmasıyla mümkün olabilirdi.

Halkevleri, yeni sistemin önderlerinin toplum için düşündüğü, soyo-kültürel yapıyı eğitilmiş kişiler ve aydınlar aracılığıyla halka götürme projesiydi.

3) Köy Enstitüleri

Cumhuriyetin ilk yıllarına baktığımızda nüfusun yarıdan fazlasının köylerde yaşadığını görmekteyiz. Yeni rejimin öncelikleri hedefleri arasında köyleri kalkındırmak vardı. Bu kalkındırma sadece ekonomik anlamda değildi; sosyo-kültürel açıdan köy halkının da ilerlemesi düşünülmüştü. Geleneksel bir yaşam tarzına sahip olan Anadolu Köylüsünün ulusal değerler ve pozitivist düşünceden haberdar edilmesi gerekiyordu. Ayrıca toplumda kültür birliği oluşturmak, köy ve kent arasında düşünce yapısındaki farkları ortadan kaldırılarak ileride ortaya çıkabilecek toplum içinde farklı yaşam ve düşünce tarzı sorununu önlemek gerekliydi. Bu düşüncelerle kurulmuş olan Köy Enstitüleri, köylere öğretmen yetiştiriyordu.

Kırsal alana öğretmen yetiştirme konusu, esasen II. Meşrutiyet Döneminden beri düşünülmekteydi. Ancak ne imparatorluk döneminde ne de Cumhuriyet yıllarındaki çabalar doyurucu sonuçlara ulaşmıştı. Yapılan denemelerdeki okul modelleri ve öğretim programları klasik örneklerden farklılık göstermiyordu. Ama köy öğretmeni yetiştirme düşüncesi ve deneyimleri vardı. Bunun önemli bir tarafı da nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getiren köylü kitlesinin yeni rejime kazandırılması, modernleşme sürecinde saf tutmasıydı. Ayrıca kırsal alana erişecek bir eğitim örgütlenmesi de yoktu. Köy enstitüleri, yakın tarihin en hararetli tartışılan kültür projelerinden biridir. Birer misyon kurumu ve aynı zamanda kurucuları ile emeği geçenlerin birer misyoner olarak tanımlanabileceği enstitülerin kuruluşunun arkasındaki siyasal güç ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'dür²⁹.

Enstitülerde öğrenci yalnızca yöreden, yani kırsal kesimden seçilen gençlerden meydana geliyordu. Mezunlar, köy öğretmeni olarak mezun olacaktı. Yani yine tanımlanmış bir istihdam modeli vardı. Köyden kaçmayacak, oranın şartları ve geleceği için yetiştirilen, yine orada görev yapacak misyonerler yetiştirmek. Eğitime kurumsal olarak bakılmazdı; aynı ağırlıkta bir iş-beceri

²⁸ Başöz, a.g.e., s. 212.

²⁹Katoğlu, a.g.e., s. 421.

eğitimi de birlikte yürütülecekti. Kitap, kalem, kâğıtla beraber, her türlü tarım aleti, zanaatkârlık, çiftçilik, araç-gereç, kullanma, üretim yetiştirilecek insanların benliğinde kaynaştırılacaktı. Zihin ve beden hayata uyum içinde hazırlanacaktı. Kısacası, kültür dersleri, tarım ve teknik meslek dersleri programda eşit ağırlıkta yer alıyordu. Öğretim sistemi de buna göre ayarlanıyordu. Kız ve erkek öğrenciler bir aradaydı. Öğrenim, ilkokuldan sonra beş yıl olarak programlanmıştı. 1947 yılına kadar, her öğrenim yılında yarı yarıya dengelenen kültür ve tarım derslerinin ağırlıkları o yıl değiştirilmiştir. Yeni program, kurumsal genel kültür derslerini arttırmıştır.

Enstitülerin çevrelerine ve topluma birçok etkisi olmuştur. Bir kere eğitim hayatına bir dinamizm getirmişlerdir. Birçok yetenekli gencin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Çok sayıda ünlü sanatçı, yazar, eğitimci, politikacı Köy enstitülerinin ürünü olarak toplum hayatında sivrildiler. Buradan yetişen öğretmenler enstitüler kapandıktan sonra da uzun süre geldikleri kurumun meşalesini taşıdılar, sosyal hareketlerde yerlerini aldılar³⁰.

Eğitim, sosyo-kültürel değişimin en temel parçasıdır. Bu parça topluma empoze edilirken toplum bir bütün olarak düşünülmesi gerekir. Toplum yapısını büyük bir sistem olarak tanımlamıştık, bu sistem bir bütündür. Sistemin bir bölümü geride kalırsa sistem tam işlemez.

Kırsal kesim Türk toplum yapısının önemli bir ögesidir. Toplumun bu kesimini yeterince modernleştirilemezse toplumun geride kalacağı, devrimin hedefine ulaşamayacağı görülmüştür. Köy enstitülerinin kuruluş gayesi bu olmuş ve iyi netice alınmıştır.

SONUÇ

Eğitim bir milletin ruhudur, geleceğinin garantisidir. Toplumların modern olup olmadıklarının somut göstergesi; eğitim kurumlarındaki kalite ve o toplumun içindeki eğitilmiş insan sayısıdır. Eğitim hem toplumu, hem de toplumun bireylerini yenilikçi, değişime açık, kendini geri bırakan düşünceleri kolayca terk eder hale getirir, getirebilmelidir. Teknolojik olarak kalkınabilmek, demokratikleşebilmek, sanayileşmek, sosyo-kültürel olarak muasır medeniyetlerin üzerine çıkabilmek ancak kaliteli bir eğitim ile mümkün olabilir.

Yeni devletin öncüleri milleti modernleşmenin eğitimle mümkün olabileceğini düşünmüş ve mesailerinin büyük bir kısmını eğitim alanına harcamışlardır. Eğitimde çok başlılığı ortadan kaldırmak ve laik bir eğitim düzeni kurmak için Tevhidi Tedrisat kanunu çıkarılmış, Batı ile entegrasyon sağlayıp, Batı'nın düşünce ve bilimini daha kolay alabilmek için Harf İnkılabı yapılmış, toplum yapısının aynası olarak görülen ve toplumu şekillendirmede en önemli kurum olan üniversitelerde bilimin daha kolay ilerlemesi için Üniversite Reformu gerçekleştirilmiştir. Eğitim alanında yapılan inkılâpların sadece okullarda değil, toplumun her kesimine aynı anda ulaşabilmesi için Millet Mektepleri, Halkevleri ve Köy Enstitüleri kurulmuştur.

Cumhuriyeti kuran kadro eğitimin önemini ve kavramış ve bu alanda büyük atılımlar gerçekleştirmişlerdir. Aşağıdaki tabloyu incelediğimiz zaman eğitim alanında kat edilen yolu daha iyi görebiliriz.

³⁰ A.g.e., s. 428.

Tablo 1: Cumhuriyet Döneminde Eğitimde sağlanan Gelişmeler³¹.

EĞİTİM KADEMESİ	Okul Sayısı			Öğrenci Sayısı			Okullaşma Oranı (1998) (%)	Öğretmen Sayısı		
	1923 1924	1998 1999	Artış (Kat)	1923 1924	1998 1999	Artış (Kat)		1923 1924	1998 1999	Artış (Kat)
OKUL ÖNCESİ	80	7976	99	5880	207319	34	8.9	136	11825	86
İLKÖĞRETİM	5010	44525	8	351835	9512044	26	88.9	11292	316991	27
İLKOKUL	4894	---	---	341941	---	---	---	10238	---	---
ORTAOKUL	116	---	---	9894	---	---	---	1054	---	---
ORTAÖĞRETİM	43	5708	132	3799	2013152	259	54.7	838	139664	166
GENEL LİSE	23	2611	113	1241	1094610	881	30.8	513	70936	137
MESLEKİ VE TEK. LİSE	20	3097	154	2558	918542	358	23.9	325	68728	210
ÖRGÜN EĞİTİM TOP	5133	58209	10	361514	11732515	31	71.8	12226	468488	37
YAYGIN EĞİTİM	---	6280	---	---	2935929	---	---	---	44042	---
GENEL TOPLAM	5133	64489	12	361514	14668444	40	---	12226	512520	41
YÜKSEKÖĞRETİM	9	1135	126	2914	1409627	483	26.7	307	63225	206

Tablodan da anlaşılacağı üzere; Cumhuriyet döneminde, okul öncesi eğitimde okul sayısı 99 kat, öğretmen sayısı 86 kat, ilköğretimde okul sayısı 8 kat, öğretmen sayısı 27 kat, öğrenci sayısı 26 kat artmıştır. Genel lise sayısı 113 kat, meslek lisesi sayısı 154 kat, fakülte ve yüksekokul sayısı 71 kat artmıştır. Okullaşma oranlarına baktığımızda; ilkokul düzeyimde % 88.9, ortaokul düzeyinde % 65.12, liseler düzeyinde %54.7, yüksek öğrenimde ise % 26.7'ye yükselmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında 13 milyon dolayında olan nüfusun % 10'u okur-yazardı. Yani 1 Milyon 300 bin civarında idi. TÜİK verilerine göre Türkiye'de yapılan son nüfus sayımına göre; 72 milyon 500 bin olan nüfusun 56 milyon 793 bini okur-yazar, 15 milyon 707 bin kişi okuma yazma bilmiyor, fakat bu rakamın 6 milyon 83 bini 0-6 yaş grubu. Bu veriye göre okur-yazar olmayan 6 milyon 625 bin kişi. Yani toplam nüfusun % 13.2'si okur-yazar değil. Bu verileri karşılaştırdığımız zaman Cumhuriyetin ilk yıllarında okur-yazar oranı % 10 iken, bugünün Türkiye'sinde okur-yazar olmayan nüfus %13'tür. Geçen zaman içinde Türk toplumu oranı tersine çevirmiştir.

Türkiye'nin eğitim alanında kat ettiği mesafe küçümsenecek boyutta değildir, ancak eğitim alanında alınan bu yol topluma sosyo-kültürel açıdan nasıl yansıdığına bakmamız gerekir. Yukarıda eğitimin toplum üzerindeki faydalarını teknolojik olarak kalkınabilmek, demokratikleşebilmek, sanayileşmek, sosyo-kültürel olarak muasır medeniyetlerin üzerine çıkabilmek olarak sıralamıştık. Tabloda görülen ilerleme eğitime nasıl yansıdı?

Eğitimli olmak ile okur-yazar olmak arasındaki farkı görmek için Jean Jacques Rousseau'nun şu tanımına bakalım;

“Eğitimli olmak reşit olmaktır. Reşit olmak ise kendi aklını başkalarının yardımı olmadan

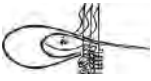
³¹ Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim, Ankara-1999, s. 143.

kullanmayı bilmektir”

Bu tanıma göre; eğitimli olmak sadece okur-yazar olmak değildir, eğitimli olmak aklını kullanabilmek, yorum ve mukayese yeteneğini geliştirmek, yeniliklere açık modern olmaktır. Ancak topluma baktığımızda, modernleşme olgusunu kabullenmemiş, taassubu terk edememiş ve en önemlisi reşit olmayan bireylerin varlığını görmekteyiz. Cumhuriyetin ilk yıllarında başlatılan modernleşme hareketi neden amacına ulaşamadı? Bu duruma sebep olan etkenlerin tespit edilmesi ve giderilmesi daha modern ve daha çağdaş bir toplum için gereklidir.

KAYNAKÇA

- AKŞİN, Sina, **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, Cem Yayınevi, İstanbul-2008.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, 1952
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara-2004.
- BAŞAR, Erdoğan, **Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri**, MEB Yayınları, İstanbul-2004.
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, **Eğitime Giriş**, Umut Yayınları, Ankara-1998.
- BAŞÖZ, İlhan, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Pan yayıncılık, İstanbul-2005.
- BURSALIOĞLU, Ziya, “*Atatürk Döneminde Eğitim Felsefesi ve Yenileşmesi*” **Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara-1981.
- GUTEK, L. Gerald, **Eğitim Felsefesi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, Çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, Ankara-2001.
- HAYKIR, Yavuz; “*Elazığ (Elaziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 171, Kasım-Aralık-2007.
- IZGAR, Hüseyin ve Gürsel Musa, **Eğitim Bilimlerinin Gelişimi**, Nobel Yayınları, Ankara-2001.
- İNAN, M. Rauf, “*Atatürk'ün Eğitimci Kişiliği*”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yayınları, İstanbul-1983.
- KİLİ, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul-2005.
- MARKOÇ, Ayvaz, “*Türk Harf İnkılabı ile Millet Mektepleri ve İzmir'deki Uygulamalar*” **Birinci Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, Başkent Üniversitesi Yayını, Ankara-2008.
- MURAT, Mert, “*Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu*” **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul-2001.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul-1992.
- TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitapevi, Ankara-1994.
- ÜLKÜTAŞIR, Mehmet Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, T.D.K. Yayınları, Ankara-1998.

PARTİ DEVLETİ ANLAYIŞLI YÖNETİM ÖRNEĞİ; RECEP PEKER VE CHP GENEL SEKRETERLİĞİ*

Mehmet ÇEVİK**

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bürokratik ve patriyarkal yapının ortak özelliklerinin dışında adeta bütünleştiği önemli bir siyasal makam ve kişi vardır. O makam; Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği, o kişi ise; Recep Peker'dir.

Recep Peker 1931-1936 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği görevini yürüttü. Bu süre içerisinde aynı zamanda Kütahya Milletvekili'dir. Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde, hiçbir parti genel sekreteri, Peker kadar muktedir olmamıştır. Bunu, tek parti döneminin özelliği olarak izah edemeyiz. Çünkü Recep Peker'den önceki ve sonraki zamanlarda hiç bir genel sekreter O'nun kadar etkin ve yetkin olmamıştır. Bu yüzdendir ki, bu yıllarda Türkiye'nin idaresinde Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'den sonra üçüncü adam olarak Recep Peker gösterilmektedir.

"Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir" düşüncesinde olan Peker, Genel Sekreterlik görevi boyunca çoğu zaman bir bakanlık ve hatta bakanlıklar üstü bir icra makamı anlayışını sürdürmüştür. Zaman içerisinde toplum da, o dönem parti sekreterliğini her derde deva olacak makam şeklinde görmeye başlamıştır. İncelediğimiz yüzlerce vatandaş mektubunda bu anlayışın hâkim olduğunu görmekteyiz. İncelediğimiz dönemde de Genel Sekreterliğe yapılan her başvurunun ve yazılan her mektubun titizlikle incelendiğini, gereği için mutlaka bir işlem yapıldığını ve çoğunlukla kişiye dönüş yapıldığını tespit ettik. Söz konusu yazılarda tayin, terfi, maddi yardım ve iş isteklerinin yanı sıra şikâyet ve hatta idareye iftira ve gammazlamalar da vardır. Fakat bütün bunların titizlikle incelendiğini, başka kaynaklardan da bilgi edinilerek ona göre işlem tesis edildiğini görmekteyiz.

Gözden kaçırılmaması gereken önemli husus, tesir ve talep edilen işlemlerde hukuk ve adalet karinesinin elden bırakılmamasına gayret edilmiş olmasıdır.

Hukuka, adil idareye ve kanuna güvenmek modern çağdaki devlet idaresini güçlendirdiği gibi, bireysel öz güveni de öne çıkarır. Sözünü ettiğimiz dönemde halk, Parti Başkanlığı'nı ve Genel Sekreterliği'ni bir hak arama ve hakkın teslim edileceği merkezler olarak görmektedir. Bütün bu durum, şüphesiz vatandaşın devlete olan güvenini ve bağlılığını arttırmaya yol açmıştır. Ayrıca bu husus henüz kurumsallaşma sürecinde olan o günün Türkiye'si için de önem ve

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: mcevik@firat.edu.tr

anlam taşımaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, parti kurumlarının devlet kurumlarında etkinliği Türk siyasal hayatında olumsuz anlayışların derinleşmesinde ve süreklileşmesinde de etkili olmuştur. Bu durum, Türkiye’de vatandaşların her işini siyaset kurumu yoluyla halledebileceği inancını ve geleneğini de oluşturmıştır. Bir başka yönüyle, sonraki zamanlarda, çok partili dönemde partilerin propagandalarında kişilere, guruplara, mahallelere, köylere yönelik küçük ölçekli vaatler öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, CHF, İktidar, Recep Peker, Tek Parti, Genel Sekreterlik.

AN INSTANCE OF PARTY STATE REGIME; RECEP PEKER AND THE OFFICE OF SECRETARY GENERAL OF REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY

ABSTRACT

In the first years of Republic of Turkey, there was a significant political office and person that bureaucratic and patriarchal structure became integrated. The office was secretary general and the person was Recep Peker.

Recep Peker served as secretary general of Republican Peoples Party between the years 1931-1936. He was the Kütahya parliamentarian at the same time. In the history of Republic of Turkey no one has been competent as a secretary general as Recep Peker. We cannot explain this situation as a characteristic of one-party period. Because no one before and after him has been active and competent. Because of this reason Recep Peker was shown as the third person after Mustafa Kemal and İsmet İnönü in these years.

Peker, who had the thought “Republic of Turkey is a party state, carried out his duty with the understanding that as a ministry and even more superior than ministry. In time society has started to see this office as a cure-all. We can see this situation in the citizen letters. We confirmed that every request and every letter to the secretary general was examined meticulously and mostly it was returned to whom it may concern. In the aforesaid writings there were complaints, slander and delation to the administration besides the requests of assignment, advancement and financial aid. We see that all of these were examined meticulously and they get information from other sources and took action for the case.

The significant point that should not be overlooked is, in the requested matters law and justice was never ignored.

To trust in law, fair administration and justice features individual self-confidence as well as the state administration in the modern period. The public sees the party presidency and secretary general as a place to claim right and give justice in the mentioned period. This situation caused to increase the public’s trust to the government. This condition is also essential for that time Turkey that in the period of

institutionalization. However it is certain that the efficiency of parties on the state departments caused to increase of negative understandings. This condition resulted in the understanding and impression that people can solve all of the problems by political corporations. Also, in the multi-party period, this situation caused to appearance of trivial promises to the people, groups, neighborhoods and villages in the propagandas of the parties.

Key Words: Turkey, CHF, Power, Recep Peker, One Party, General Secretary.

Giriş

Max Weber'e göre bürokratik ve patriyarkal yapılar, birçok bakımdan zıt olmakla birlikte önemli ortak özellikleri de vardır. Günlük rutinin dışına taşan her türlü talebin karşılanması kural olarak tümüyle türdeşlikten uzak, başka bir deyişle karizmatik temele dayanır¹. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bürokratik ve patriyarkal yapının ortak özelliklerinin dışında adeta bütünleştiği önemli bir siyasal makam ve kişi vardır. Bu makam Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği ve kişi ise Recep Peker'dir.

Recep Peker 1931- 1936 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği görevini yürüttü. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, hiçbir parti genel sekreteri Peker kadar muktedir olmamıştır. Bunu tek partili dönemin özelliği diye de izah edemeyiz. Zira Recep Peker'den önceki ve sonraki zamanlarda Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterleri O'nun kadar etkin ve yetkin olamamıştır. Bu yüzdendir ki pek çok tarihçi, Recep Peker'in o dönemde Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'den sonraki üçüncü adam olduğu konusunda hemfikiridir.

Parti Devleti Anlayışlı Yönetim

Siyasi ve bürokratik gücünü şahsi karizmasıyla da birleştiren Recep Peker, Genel Sekreterliği süresince zaman zaman icranın başındaki kişi gibi davranmıştır. Parti kurultayında açıkça *Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir* diyen Peker'in, genel sekreterlik makamını bir icra kurumu olarak idare etmesi pek de yadırganacak bir durum değildir. Hal böyle olunca, hemen her işini tavassutla halletme alışkanlığı olan toplum da, o dönem Parti Genel Sekreterliği'ni her derde çare olan makam olarak görmeye başlamıştır. *Hemen her konuda başvurulacak, yardım ve tavassut talep edilecek yer Parti Genel Sekreterliğidir* fikri döneme hâkim olmuştur. İncelediğimiz yüzlerce vatandaş mektubu bu ifademizi kanıtlamaktadır.

İncelediğimiz dönemde Genel Sekreterliğe yapılan her başvurunun ve yazılan her mektubun değerlendirildiğini, titizlikle incelendiğini, gereği için mutlaka bir adım atıldığını tespit ettik. Söz konusu yazılarda tayin, terfi, maddi yardım ve iş isteklerinin yanı sıra şikâyet ve hatta idareyi yanıltmaya yönelik iftira ve gammazlamalar da vardır. Fakat bütün bunların titizlikle incelenmeden hüküm verilmemesine dikkat edildiğini görmekteyiz.

Mesela; İçişleri Bakanlığı'ndan, Bafra Kaymakamlığı'ndan alınan bilgiye dayanılarak, Genel Sekreterliğe gönderilen 22. 04. 1934 tarihli bir yazıda, halen Bafra Kazası Halk Fırkası Başkanı olan Holay Köyü'nden İmamoğulları'ndan Hüseyin oğlu Mustafa Efendi'nin, hükümet aleyhinde çalışan şüpheli bir şahıs olduğu bilgisi verilir². Bu bilgiyi teyit etmek isteyen Genel Sekreterlik, Antalya Milletvekili Dr. Nazifi Şerif'i görevlendirerek, söz konusu şahıs hakkında bilgi

¹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 217.

² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

toplamasını istemiştir³. Aynı zamanda Partinin Samsun İl Başkanı olan Dr. Nazifi Şerif, yaptığı araştırmayı ve kendi kanaatini 9 Mayıs 1934 tarihli gizli yazısıyla Genel Sekreter'e ulaştırır. Buna göre; adı geçen Kolaylı Mustafa'nın, iki sene önce yapılan kongrede ittifakla ilçe başkanlığına seçilmiş, hükümet aleyhine değil aksine hükümet lehine çalışan, halkevi ve parti işlerinde başarılı, partili arkadaşları arasında ahengi temin eden bir kişi olduğu, hakkındaki olumsuz ifadelerin daha önce Serbest Cumhuriyet Fırkası'na katılmış olduğundan kaynaklandığı tespit edilmiştir⁴. Bunun üzerine, oluşan olumsuz bilgilendirmeyi yok sayması için, Genel Sekreterlik edindiği bu malumatı, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'e yazdığı 20 Mayıs 1934 tarihli yazısıyla paylaşmıştır⁵. Anlaşılan şudur ki mahalli ve şahsi çekememezlik ve ihtiraslarla kişiler gözden düşürülmeye çalışılsa da Genel Sekreterliği'n hassas tavrıyla bu durum önlenmiştir.

Benzer bir olay da Bursa'da yaşanmıştır. Bursa'da Maliye Varidat Tetkik Memuru olarak çalışan Naci Bey, Defterdar ile olan anlaşmazlığı yüzünden başka yere tayin edilmiştir. Halk Partisi Başkanlığı'na başvuran Naci Bey ile ilgili Genel Sekreterliğe şu bilgi ve talep yazısı gönderilmiştir:

“Merkez Maliye Varidat Tetkik Memuru Naci Bey'in ahiren maruz kaldığı tebdili memuriyet dolayısıyla bize vaki müracaatı nazarı dikkate alınmaya şayan görülerek makam-ı alilerine arza zaruret hâsıl olmuştur. Mumaileyh Bursa'da gerek vazifeyi cepheden ve gerekse şahsi karakter bakımından tamamen şayanı itimat ve bütün faaliyetlerini vazife ve Devlet menfaatinin azami surette vikaye ve müdafaasına hasretmiş bir memurdur. Tamamen hakikat ve herhangi bir mübalağa ve himayeden münezze olan arz ettiğim bu zatın, Defterdarlığın herhangi hususi veya resmi bir teşebbüsü ile ve yalnız şahsi iğbirarın hâkim bulunduğu muhakkak bulunan bir anlaşmazlık yüzünden bu teptile tabi tutulması bu gibi memureynin selameti faaliyetini bozacak kadar müessirdir. Aldığı vazifede azami dürüst ve faaliyetinden başka kusuru bulunmadığına kani bulunduğumuz yerine ipkası için icap eden himaye ve teşebbüse layık bulunduğuna itimat buyurmanızı ve bu tahvilin tashihi ile vazifesinde devamının temini, emsalini de takviye edecek çok yerinde bir himaye olduğunu arzeder ve Maliye Vekâleti nezdinde kıymetli müzaheretinizin lütuf buyurulmasını istirham ederek ellerinizden öperim...⁶.

Görüldüğü gibi Genel Sekreterlik'ten taşra teşkilatlarına kadar Türkiye Cumhuriyeti bir Parti Devletidir şiarı üzerine idare anlayışı hâkimdir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken önemli husus, tesis ve talep edilen işlerde hukuk ve adalet karinesi elden bırakılmamaktadır.

Hukuka, adil idareye ve kanuna güvenmek modern çağdaki devlet idarelerini güçlendirdiği gibi bireysel özgüveni de öne çıkarır. Sözü ettiğimiz dönemde vatandaş parti başkanlığı ve Genel Sekreterliği, bir hak arama ve hakkın teslim edileceği merciler olarak görmektedir. Aşağıda bahsedeceğimiz iki olay bu konuda önemli örneklerdendir.

Binbaşı rütbesiyle askerlikten emekli olduktan sonra Niğde Vilayeti Nafia Başmühendisi olarak çalışan Hamit Cezmi Bey, Vali Ali Sakip Bey ile aralarının bozulması sebebiyle işten el çektilir. Hamit Cezmi Bey, bakanlığa yazdığı mektubunda bunu şöyle açıklamaktadır:

Esbak Nafia Vekili Recep Bey zamanında başmühendislerle tamimen tebliğ olunan mahrem bir emirde (şayet valiler yol mükellefiyeti kanununun ruh ve mefadına mugayir hareket ederlerse) bila aftei zaman hemen doğrudan doğruya vekâlete bildirilmesi emir olunmuş idi. Bendeniz de Vali Ali Sakip Bey'in kanun ahkâm-ı sarihasına mugayir verdiği keyfi emirleri hem kanun-i esasimizin 94. maddesine ve hem de Recep Bey zamanında verilen emre istinaden icrada teehhür ederek bu husustaki muameleli evrakı ayrıca bir tahriratla Vekâlet-i Aliyelerine arz ve takdim eyledim.

³ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

⁴ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

⁵ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

⁶ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

Vekâlet-i Aliyeleri herhalde vali mumaileyhi muahaza ve tenkit etmiş olacak ki bir gün vali bendenize “sen beni vekâlete şikâyet etmişsin, vekâlete şikâyetin ne demek olduğunu ben sana gösteririm, şimdiden sonra görüşürüz” dedi. Nafia Vekâleti kendi işlemlerinin yanı sıra durumun Genel Sekreterliğe de ayrıca delaletlerini temin için bildirmiştir⁷.

Benzer bir diğer olay da İzmir’de yaşanmıştır. İzmir Ödemiş Zafer Mektebi Başöğretmeni Sami Bey, dengesiz ve seciyece düşük olduğu iddialarıyla Maarif Vekâletine şikâyet edilmiştir. Aynı zamanda Ödemiş Muallimler Birliği Başkanı da olan Sami Bey, hakkındaki şikâyet Maarif Vekâleti tarafından Genel Sekreterliğe intikal ettirilmiştir. Bunun üzerine Genel Sekreterlik, Maarif Vekâleti’nden vekâlet müfettişleri tarafından bir tahkikat yapılmasını istemiştir. Yapılan tahkikat, Genel Sekreterliğe şu yazıyla bildirilmiştir:

Recep Peker

C.H.P. Kâtibi Umumisi ve Kütahya Mebusu

Ankara

5/ 11/ 1933 tarih ve 49316 sayılı tezkereye zeyildir.

Seciye zeyil olduğu ve bu yüzden halkı incittiği iddia olunan Ödemiş Zafer Mektebi Başmuallimi Sami Bey hakkında vekâletimiz müfettişliğinden alınan tezkerenin bir sureti ekli olarak takdim kılınmıştır. Mütalaasından da anlaşılacağı üzere bu muallim hakkında yazılan şeylerin tahakkuk etmediğini saygılarımla arz eylerim efendim.

Maarif Vekili⁸

Yukarıdakilere ilave edilebilecek benzer iki örnek aşağıda verilmiştir. Bunlardan birincisi Çankırı’da avukatlık yapan Bekir Sıtkı Efendi’nin Çankırı Hazine Avukatlığına atanması söz konusu olunca, söz konusu kişi, parti aleyhinde faaliyet gösteriyor diye şikâyet edilir. Genel Sekreterlik’in tahkikat isteği üzerine bu araştırma yapılır. Sonuç şöyledir: *Avukat Bekir Sıtkı Bey, Fırkaya mensup olmamakla birlikte dürüst bir vatandaştır⁹, şikâyetin asıl sebebi ise şahsi çekememezliktir.*

İkinci örnek de Antalya Akseki’de yaşanmıştır. Akseki’de Cumhuriyet Halk Fırkası Reisliği’ne dilekçeyle başvuran Ali Cemil Efendi’nin Milli Mücadele zamanında Delibaş İsyanı’na katıldığını ve hatta bu isyanın liderlerinden olduğunu, dava vekilliği için Akseki’ye gelip gittiğini ve halk arasında muhalif propagandalar yapabileceği ihtimaline karşılık dava vekilliği ruhsatının iptalini şu sözlerle talep etmektedir:

... Akseki’ye gelmesi ve Akseki’de bulunması müzmer menfa ruhunun halka aşlamak ihtimalattan dava vekâletinin bu zamiriyyeye alet etmek vesileden uzak olamayacağından ahvali sabikasının ve mahkumiyetinin yegane şahidi Antalya İstiklal Mahkemesi ve hapisane kaydıyla müsbet. Bununla beraber şuhudü şahsiyeden mesuk zatlardan Marulyalı Hacı Bektaş ve Mehmet Efendi’den tahkik buyurulması şahadetlerini ketim edemez şu sıtkı ifadem cümlece müselleme bu gibi vatani tehlikeye vardırان bir fiil ile mahkûm olmak gibi sui halile iştihar eden muma ileyhin vekaleti kanuna muhalif olmagla halk fırkası celilesinin selameti mülk millet namına olan prensibine de muhalif olduğundan muma ileyhin yedinde bulunan ruhsatnamesinin geriye alınmak suretiyle vekaletten meninin selameti vatanın ve kanun ahkâmının husnû muhafazasına delaletinizi ihbar ederim¹⁰.

⁷ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

⁸ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

⁹ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

¹⁰ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 530 – Dosya No:2126 – Sıra No:2.

İhbarı bir üst yazıyla Genel Sekreterliğe gönderen Akseki Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi, kendisinin de aynı düşünceleri paylaştığını ilave etmiştir. Buna rağmen genel sekreterlik, Antalya Valiliği ve Antalya Vilayet İdare Heyeti Reisliği'nden bilgi istemiştir. İncelemeler sonucu genel sekreterliğe verilen bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Cumhuriyet Halk Fırkası İdare Hey'eti Riyasetine

3/ 12/ 932 gün ve 221 sayılı tezkerenize karşılıktır. Muhalif eskârını halka telkin etmesi ihtimalinden ve müsaade hilafına olarak Akseki'de dava vekilliği yaptığından bahisle hakkında kaza idare hey'eti riyasetinden umum kâtipliğe yazıldığı bildirilen İbradılı Kadı Ahmet Niyazi oğlu Ali Cemil Efendi; Kökez (Serik) nahiyesi müdürlüğünden infisal ettikten sonra ailesiyle birlikte İbradı'ya giderek Deli baş isyanına iştirakle asilerin reisliğini deruhte etmiş ve Demirci Mehmet Efe'nin vürudiyle asilerin dağılması üzerine muma ileyh firar etmek istemişsede ele geçmiş ve İstiklal Mahkemesi'nce 10 seneye mahkûm edilip cezasının bir kısmını çektikten sonra afdan bil' istifade tahliye edilerek askere sevk edilmiş ve istiklal harbinin hitamını müteakip terhisen Serik Kazası'na gelip dava vekilliği yapmak üzere Adliye Vekaleti'nden istihsal eylediği me' zuniyetle bir müddet Manavgat ve Serik Kazaları'nda icrayı vekalet ettiği ve ahiren Akseki'ye giderek yine icrayı vekalet başlamıştır. Mumaileyh baro olamayan her yerde vekâlet yapmak hakkını haiz bulunduğu Müddei Umumiliğin beyanatından anlaşılmış ve halen Akseki ve evvelce Serik Kazaları'yla ceryan eden muhaberelede bir sui hali meşhut olmadığı bildirilmiştir ef.

Vali N. Fuat¹¹

C. H. Fırkası Umumi Kâtipliği huzuru aliyesine

ANKARA

9/ 11/ 932 tarihli 2/ 375 sayılı emirleri ile gönderilen Akseki İdare hey'eti riyasetinin mektubu üzerine keyfiyeti Vilayet makamından tahkik ettirdik. Aldığımız cevabı tezkerenin musaddak suretini ilişik olarak arz ediyorum. Mumaileyh Cemil Efendi hakkında haricen yaptığımız tahkikatta vilayet iş' arını teyit etmektedir. Cemil efendinin eski bozuk ahvaline rağmen halen menfi sahada faal bir vaziyeti görülmemiştir. İfa muktazası için saygı ve tazimlerimi teyid ederim ef.

Vilayet İdare Hey'eti Reisi¹²

Bu bilgiler üzerine, Ali Cemil Efendi hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır. Görülüyor ki icranın gücünü kullanan ve yerelde partiyi idare üzerinde müessir kılan genel sekreterlik, meselelere mümkün olduğu kadar hakkaniyetle ve hassasiyetle yaklaşmaktadır.

Aşağıda vereceğimiz örneklerle parti idaresinin hemen her konuda devlet idaresiyle doğrudan ilgilendiği konusu daha iyi anlaşılacaktır.

Emet'te yaşayan emekli Müftü Osman Nuri Bey, bazı karışıklıklardan kaynaklanan, dersîamlıktan doğan bir miktar maaş alacağından bahisle, konunun çözümü için Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nden yardım ister. Konuyla ilgili yazışmalar zincirinin bazıları şöyledir:

Türkiye Cumhuriyeti Halk Fırkası Katip Umimisi Recep Bey Efendi Hazretlerine

C. 14/ 2/ 933 tarihli mektube.

Bizim maaş meselesi diyanet işleri reisliğinde olmayup üç seneden beri maliye vekâleti tasfiyei hesabat komisyonunda beklemekte idi. Takip üzerine bu kere tasfiye komisyonunda

¹¹ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹² BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

muntaẓam borçlar müdiriyetine ve oradan da bu hafta berayi tastik divanı muhesabata gönderildiği evrakı takip eden Ankara vilayet jandarma kumandanlığında baş paytar yazıcısı eşrafdan Emetli Ahmet Efendi tarafından bu gün bildiriliyor. Mumaileyh Ahmet Efendi'nin zati alilerine vereceği izahat üzerine üç seneden beri sürüncümede kalan mezkûr muamelenin divanı muhasebattan bir an evvel çıkarılmasına lutuf buyurulmasını diler ve ellerinizden öperiz efendim haziretleri.

Emet'te Sabık Müfti Osman Nuri¹³

Emet kazasında Dersamdan sabık Müftü Osman efendiye

Efendim;

Cumhuriyet Halk Fırkası Katibi Umumisi Recep beyefendiye

Emet sabık Müftisi Osman efendiye havale-namenin 5/ 7/ 931 tarih ve 576-12 Nolu te'diye emri içinde 12/ 11/ 31 tarihinde İstanbul muhasebe müdiriyetine gönderildiği maalihtiran olunur efendim.

Diyanet İşleri Reisi Rifat¹⁴

Rifat Efendi Hazretleri Diyanet İşleri Reisi

Emed Sabık Müftisi Osman efendiden aldığım bir mektupta henüz tediye edilmeyen ve 931 senesinde karşılığı mevcut olan matlubunun bir an evvel gönderilmesi için tavassutumu rica etmektedir. Lutfunuzu ve cevabınızı rica eder arzı hürmet eylerim efendim. Mektubunuzu aldım, Diyanet işleri riyaseti nezdinde bulundum. Havalenamenin 5/ 7/931 676/12 ve tediye emrinin de 12/ 11/ 931 tarihinde İstanbul muhasebe Müdiriyetine gönderildiği anlaşılmıştır.

Arzederim Efendim¹⁵.

Osman Nuri Efendi

Sabık Müfti Emet Kazası

Emet

Maaş havalenamenizin İstanbul'a gönderilmiş olduğunu Diyanet işleri reisliğinden öğrendim. Arzı hürmet ederim efendim.

C.H.F katibumimisi Kütahya Meb'usu¹⁶

Osman Nuri Efendi

Sabık Müftü

Emet

Maaş havaleniz için Diyanet işleri Reisliği'nden size cevap yazılmıştır, efendim.

C.H.F Kâtibi umimisi Kütahya Meb'usu¹⁷

¹³ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹⁴ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹⁵ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹⁶ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

T.C.H. fırkası Kâtip Umimisi Recep Bey Efendi H. Muhterem Efendim

Diyanet işlerinden aradığımız havalenamenin İstanbul muhasebe müdüriyetine gönderildiğini bildiren 9/12/931 tarihli ve 3384 numaralı lütfnamenizi memnuniyetle aldım. Arz teşekkür eylerim Efendim.

Sabık Müftü¹⁸

Devlet kadrolarında iş sahibi olmak konusunda da parti genel sekreterliği doğrudan ilgili olmuş ve etkin rol üstlenmiştir. Fazla uzatmamak için bu konuda iki örnek vermekle yetineceğiz.

Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtipliği Yüksek Huzuruna

25/1/1933 tarihli emri devletlerine C:

Efendim,

Sabık Kastamonu meb'usu Mehmet Bey'in oğlu Ahmet Lütlfi bey hakkındaki emri Devletleri üzerine Kastamonu inhisarlar idaresi takip amirliğine inha ettirildiği ve evrakının 2/11/933 tarih ve 57/ 2354 sicil numarasıyla inhisarlar umum müdürlüğüne gönderildiğini arz ve sonsuz sevgi ve saygılarımın kabul buyurulmasını dilerim efendim. 3/ 11/ 1933

Kastamonu Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet İdare Heyeti Reisi¹⁹

İstanbul Vilayet İdare Heyeti Riyaseti aliyesine

Eyüp nahiyesinde mukayyet faal Fırka arkadaşlarımızdan İstanbul gümrüğü 860 numaralı muhafaza memuru Abdullah Saip Efendinin mezuniyetle memleketine gittiği esnada müstafi addedilerek nihayet verilmişti. Mumailayhin bilahare vaki itirazı üzerine Devlet Şurası hususi heyetince bu husus taktik edilmiş ve müstafi addi keyfiyetinin ref'ine dair 21/1/932 tarih ve 31/1300 ve E.88 numaralı karar sureti kendisine tebliğ edilmekle beraber gümrükler umum müdürlüğüne ve gerekse inhisar vekaletine yine Şurayı Devletçe tebligat yapılmış olduğu halde mumailayhin olan vazifesi iade olunmamıştır. Epey bir müddetten beri açıkta bulunarak başka bir yerden medarı maişeti olmayan bu çalışkan Fırka arkadaşımızın daha ziyade mağduriyetine meydan verilmemesi için Inhisar Vekaleti ve Gümrükler umum müdürlüğü nezdinde Fırkamız cephesinden de teşebbüs ve iltimasta bulunulmasına delaleti Aliyelerine rica eder ve bu vesile ile de teyidi hörmet eylerim efendim.

Fatih kaza İ. H. Reisi Dr. Hikmet²⁰

C. H. F. Katibiumumiliğine

Teşkilatımıza mensup Abdullah Saip Efendi hakkında Fatih kaza reisimizden aldığımız mektup suretini leffen takdim ediyorum. Himayeye layık bir vaziyette bulunan mumailayh hakkında dalalet lutfunu esirgememenizi rica ve hörmetlerimi teyit eylerim efendim.

C.H.F. İst. Vilayet İ. H. Reisi²¹

¹⁷ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹⁸ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

¹⁹ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 42 – Dosya No:175 – Sıra No:2.

²⁰ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

²¹ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

Muhterem Ali Rana Beyefendi Gümrük ve İnhisarlar Vekili

İstanbul gümrüğü muhafaza memurlarından 860'lı Abdullah Saip Efendi mezunen memleketine gittiği zaman müstafa addedildiği cihetle vazifesinden çıkarılmış ise de Şurayı Devletin 21.1.1932 tarihli ve 31/1300 ve 88 esaslı kararile memuriyetine iadesi kararlaştırılmış ve şimdiye kadar vazifesine başlatılmamış olan mumaileyhin uzun zaman perişan bırakılmaması İstanbul vilayetindeki teşkilatımızın Reisi tarafından bildirilmektedir.

Nazarı Devletlerine arzeder, neticesini bildirmek lutfunda bulunmalarını rica ve hürmetlerimi takdim eylerim, Efendim.

C.H.F. Katibiumumisi V. Antalya Meb'usu²²

C. H. F. Katibi Umumiliğine

3/8/1932 tarih ve 2/2734 numaralı tezkereleri cevabıdır.

Abdullah Saip Efendinin "12" lira asli maaşla İstanbul Gümrüklerinde 158/162 numaralı muhafaza memurluğuna tayin edildiğini arz ve bilvesile hürmetlerimi teyit eylerim Efendim.

Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana²³

C.H.F. İdare Heyeti Reisliğine

İSTANBUL

C. 4.5.932 tarihli ve 619 numaralı mektuba:

Abdullah Saip efendinin 12 lira asli maaşlı gümrük muhafaza memurluğuna tayin edildiği gümrük ve inhisarlar vekâletinden bildirilmiştir.

Hürmetler efendim.

C. H. F. Katibiumumisi N. Erzincan Meb'usu²⁴

Milletvekillerinin her türlü faaliyetleri ile beraber görevlendirildikleri veya bulundukları mahalde parti ile ilişkileri de doğal olarak genel sekreterlik tarafından sevk ve idare edilmektedir. Bunun için bir örnek vermek yeterli olacaktır.

C. H. F. Katibi Umumiliği Yüksek Huzuruna

Her mebusun bulunduğu yerdeki Fırkamız teşkilatına kaydedilmesi emir buyrulmuş olduğundan evime civar bulunan (Ankara- Anafartalar- Ahizafer ocağı) nda kaydım vardır. Oraya Fırka aidatını vermekte olduğumu arz eder, ona göre işaret buyrulmasını derin saygılarla dilerim Efendim.

Afyon Karahisar Mebusu İzzet Ulvi²⁵

Senelik iznini kullanacak olan Vali'nin bu konuda parti genel sekreterliğine bilgi vermesi idarede genel sekreterin ne derece muktedir olduğunu göstermesi bakımından ilginç bir örnektir.

²² BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

²³ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

²⁴ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 528 – Dosya No:2115 – Sıra No:1.

²⁵ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 43 – Dosya No:177 – Sıra No:1.

C. H. P Genel Sekreterliğine

Senelik mezuniyetlerime mahsuben iki aylık mezuniyetimi kullanmak üzere bugün vilayet merkezinden ayrılıyorum. Vilayet işlerini vekâleten mektupçu Nihat Torumtay'a bırakıyorum. Mezuniyetimin kısmi azamını Bursa'da geçirmek niyetindeyim.

Derin saygılarımı sunarım.

Bilecik Valisi²⁶

Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker'in sanat, kültür ve eğitim işleri ile de yakından ilgili olduğu ve hatta okullarda İnkılap Tarihi dersleri verdiğini biliyoruz. Cumhuriyet tarihinde, Türkiye'de okutulan ilk inkılap tarihi ders notlarının önemli bir kısmı da Recep Peker'e aittir²⁷.

Halk Fırkası Kâtibi Umumisi Muhteremi Recep Beyefendiye

Mektebimizde okunan yurt bilgisi, tarih ve coğrafya ilimlerinin mezuniyet imtihanları 15 Haziran 933 perşembe günü yapılacaktır.

Yüksek teveccühünüzün her zaman şükranı olan talebemin bu derslerdeki müktesibatını yakından görmek arzusunu geçen sene olduğu gibi esirgemeyeceğinizi bildiğimden o günü sabahleyin mektebimizi teşriflerle şereflendirmenizi rica eder ve hörmetlerimi takdim ederim efendim²⁸.

Görülüyor ki idare ile her alanda olduğu gibi eğitim faaliyetleri ile de yakından ilgilenen Recep Peker bizzat kurumlara giderek uygulamaları yerinde takip etmektedir.

Sonuç

Verdiğimiz örneklerde ele aldığımız konuyla ilgili anlaşılan şudur: Türkiye'de tek partili dönemde, Recep Peker'in görev yaptığı yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği doğrudan icracı bir bakanlık ve hatta bakanlıklar üstü bir kurum durumundadır. Otoritenin ve karizmanın birleşmesiyle bu güçlü kurum Recep Peker'in, dönemin önde gelen devlet adamlarından birisi olmasını sağlamıştır. Diğer yönüyle de Recep Peker'in idareciliği ve kişiliği, Genel Sekreterliği güçlü bir makam haline getirmiştir.

İncelediğimiz belgelerde, açıkça gördüğümüz bir başka husus da vatandaş işlerinde ve taleplerinde mümkün olduğunca doğru kararlar verilebilmesi için azami hassasiyetin gösterilmesidir. Bu durum şüphesiz vatandaşın devlete olan güvenini ve bağlılığını arttıracak önemli bir husustur. Bu husus henüz kurumsallaşma sürecinde olan, o günün Türkiye için de ayrı bir önem ve anlam taşımaktadır.

²⁶ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 43 – Dosya No:177 – Sıra No:11.

²⁷ Mahmut Esat Bozkurt- Recep Peker- Yusuf Kemal Tengirşenk, 1933 Yılında İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları, (Hazırlayan: Oktay Aslanapa), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1977.

²⁸ BCA., Fon No:490 100 – Kutu No: 42 – Dosya No:175 – Sıra No:2.

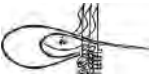
KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Tetkik Eserler

BOZKURT, Mahmut Esat - Recep Peker- Yusuf Kemal Tengirşenk; *1933 Yılında İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları*, (Hazırlayan: Oktay Aslanapa), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1977.

WEBER, Max; *Sosyoloji Yazıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1978.

İZMİR'İN KURTULUŞUNUN ANADOLU BASININDAKİ YANSIMALARI*

Rahmi ÇİÇEK**

ÖZET

9 Eylül 1922 tarihinde Türk ordusunun İzmir'e girişi öncesi ve sonrasında Anadolu basınında İzmir'le ilgili yayınlanan haberler, basınına dayalı olarak incelenmiştir. Bu haberlerin birçoğu Anadolu Ajansı ya da Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi çıkışıdır. İzmir'le ilgili savaş haberlerinin birçoğu yine aynı kaynaklara dayalı olarak resmi tebliğ şeklinde yer almıştır. Savaş sırasında ve sonrasında başlamak üzere Eylül ayı sonrasındaki üç aylık dönemin Anadolu basını gözden geçirildiğinde çok farklı cepheleriyle İzmir'in kurtuluşu ve sonrasında ait haber akışına rastlamak mümkündür.

Bu makalede, esas olarak İzmir'in kurtuluşu, Türk ordusunun İzmir'e girişi, karşılanışı, İzmir yangını, yabancı ve yerli gayri Müslim nüfusun şehri terk edişi, şehirde meydana gelen tahribat ve bunlara ait gazetelere yansıyan bilgilerle düzenlenen mitinglere yer verilmiştir. Bu konularla ilgili olarak Konya, Trabzon ve Ankara gibi Milli Mücadele döneminin önemli kentlerinde yayınlanan gazete ve dergilerde yer alan İzmir'le ilgili haberler, köşe yazıları ve dizi yazılarına dayanılarak, İzmir'in kurtuluşunun Anadolu basınındaki yansımaları Eylül, Ekim, Kasım 1922 tarihlerindeki haber ve yazılara dayalı olarak ele alınmıştır.

Milli Mücadele tarihinin nihayete erişini simgeleyen İzmir'in kurtuluşu, cephe gerisinde yer alan Türk halkının bilgi edinme kaynaklarından biri olan basına dayandırılarak ele alınmıştır. Öylece olayların çağdaşı olan neslin, olayların arka planından ziyade kendisine yansıtılan tarafıyla tarihsel olayı nasıl algıladığını göstermiş olacaktır. Tarihçinin temel yaklaşımlarından biri de kuşkusuz toplumun gözünden olayların algılanma biçimini ortaya koymaktır. Bu açıdan İzmir'in kurtuluşu ve cephe gerisinde algılanma biçimi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Milli Mücadele, Basın

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi, El-mek: rahmicicek65@yahoo.com

THE REPERCUSSIONS OF THE LIBERATION OF İZMİR IN THE ANATOLIAN PRESS

ABSTRACT

In this study, the news that appeared in the Anatolian press before and after the entrance of Turkish army into İzmir on the 9th of September, 1922 were reviewed according the nature of the sources these news appeared on. Most of the news that were subjected to review in this study were originated from *Anadolu Ajansı* (The Anatolian Agent) or *Hakimiyet-i Milliye* (The National Sovereignty). Likewise, most of the war news that took their places in the newspaper columns in the form of official declarations were based on these sources. With the survey of the Anatolian press in the three months period after September 1922, the researchers can see news about the Liberation of İzmir and afterwards from very different and various aspects.

This article mainly deals with events such as the liberation of İzmir, the march of the Turkish army through the gates of the city and its welcome by the locals, the Great Fire of İzmir, the departure of the native and foreign non-Muslim people, the destruction of the city that occurred during these events, based on how they found their reflections in the press. The news that subjected these events as well as the public demonstrations and meetings that were held during the liberation, in the press of important centers of the National Struggle such as Konya, Trabzon and Ankara were analyzed, based on the columns, editorials and serial columns of various newspapers and journals. This study restricted its period of analysis of the news concerning the repercussions of the liberation of İzmir in the press with the news and columns that appeared on September, October and November 1922.

Access to the history of the National Struggle finally symbolizing the liberation of İzmir, the Turkish people behind the facade of the Press Building on one of the information sources are discussed. It was a contemporary generation of events, rather than the event itself reflected in the background of the parties show that the perception of historical events will be. One of the basic approach of historians doubt in the eyes of society is to reveal the clear perception of events. From this point of perception and the liberation of İzmir and is handled behind the facade.

Key Words: İzmir, The National Struggle, The Press

GİRİŞ

15 Mayıs 1919 yılında Yunan güçleri tarafından işgal edilen İzmir, yaklaşık üç yıl esaret altında kalmıştır. İzmir'in işgali Milli Mücadelenin başlamasında önemli bir merhaleyi oluşturur. Bu tarihe kadar işgallere karşı dağınık olan düşünce ve örgütlenme biçimleri, bu tarihten itibaren birlikte mücadele etmenin gereğinde İzmir, sembolik bir rol oynamıştır.

15 Mayıs sabahı, Kordon boyundan yürüyüşe geçen bir Yunan birliğinin üzerine gazeteci Hasan Tahsin Recep'in (Osman Nevres)¹ tabancasıyla ateş etmesi üzerine, Yunan askerleri ve yerli

¹ Fahri Can, "Şehit Gazeteci Osman Nevres", Yakın Tarihimiz, C.I, S: 7, İstanbul 1962, s.139-200. Asıl adı Osman Nevres olan Hasan Tahsin, Rumi 1304 yılında Selanik'te doğmuştur. Babası ticaretle uğraşan Hasan Tahsin Recep,

Rumlar çılgınca taşkınlıklar yapmaya başladılar. İki gün içinde İzmir ve çevresinde 2 binden fazla Türk öldürüldü, birçok Türk evi ve ticaret yeri yağmalandı, türlü zorbalıklar yapıldı². Askerlik şubesi reisi Fethi Bey, Hukuk-u Beşer gazetesi sahibi Hasan Tahsin Recep, tüccardan Bakırcızade Hafız Sabri Beyler, otuzdan fazla yüksek rütbeli subay şehit, gümrükteki mallar ve şehirdeki bazı dükkânlar tamamen yağma edilmişti. Bunlar arasında Süleyman Şevket ve Şürekâsı, Kırzadeler, Zaimzadeler, Şeyhzadeler, Alaiyeli Mahmut Bey ve bini mütecaviz Türk ticarethanesi vardı. Zarar ve ziyan o zaman 3.000.000 lira tahmin ediliyordu. Gümrükteki malların çoğu yabancı tüccarına ait olduğu için Fransız Konsolosu bunların tazminini Yunanlılardan isteyeceğini söylemekte idi³. İzmir'in işgali ve arkasından çevrede başlayan Yunan vahşeti, başta İstanbul olmak üzere Anadolu insanının direniş ve karşı koyuş düşüncesini körükledi. İstanbul'da başlayan işgali protesto mitingleri bir taraftan Damat Ferit hükümetinin düşmesine sebep olurken⁴, diğer yandan Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı sonrasında protestolar neden oldu, onun katkılarıyla Anadolu kent ve kasabalarına bu protestolar yayıldı.

İzmir'in işgaliyle başlayan örgütlenme adım adım Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılırken, yapılan protesto mitingleri işgallere karşı Anadolu insanının mücadele kaynağını ve ruhunu oluşturmuştur. İzmir'in işgaliyle başlayan mitingler her yıl işgalin yıl dönümlerinde, Anadolu'nun çeşitli kent ve kasaba merkezlerinde tekrarlanmıştır. İzmir ve yöresinden kaçarak Anadolu içlerine doğru hareket eden göçmenler için "İzmir Yurdu" adı altında örgütlenmeler oluşturularak, bu insanlara yardımlar toplanmış ve barınmaları sağlanmıştır⁵. 3 sene 3 ay 24 gün süren işgal İzmir'i Anadolu harekâtı için temel sembollerden biri haline getirilmiş ve sürekli gündemde tutulmuştur.

Ankara'da 1920 yılında oluşan TBMM hükümeti için, İzmir, Milli Mücadelenin "Kızıl Elması" idi. Batı Anadolu'da yapılan savaşların hedefinde "Kızıl Elma"yı tekrar ele geçirme düşüncesi İzmir'in ele geçirilişine kadar devam etti. İzmir'in kurtuluşunda önemli merhalelerden biri hiç kuşkusuz Afyon'da kazanılan zaferdir. Büyük Taarruzun başladığı 26 Ağustos ile zaferin elde edildiği 30 Ağustos tarihleri arasındaki mücadeleyi anlatırken Mustafa Kemal, bu dönemi "Rum Sındığı Meydan Savaşı"⁶ olarak adlandırmaktadır. "Ordular ilk hedefimiz Akdeniz" emri ise TBMM hükümetinin "Kızıl Elma" hedefini göstermektedir.

İzmir'in Kurtuluşu

26 Ağustos'ta başlayan Büyük Taarruz harekâtı, 9 Eylül 1922 tarihinde TBMM hükümeti ordularının İzmir'e girişi ile sonuçlandı. Batı cephesinde savaşın başlaması, Anadolu basını açısından baktığımda sıkı askeri sansür uygulamaları nedeniyle sessizlik şeklinde değerlendirilmelidir. Bu sessizliğin bozulduğu tarih ise 26 Ağustos sonrası olacaktır. 30

annesi Ayşe hanımdır. Bir ağabeyi ve iki kız kardeşi vardır. I. Dünya Savaşı sırasında tedavi görmek için İsviçre'ye giderken çıkarmış olduğu pasaportunu babası Hasan Tahsin adına çıkarmak zorunda kaldığı için o tarihten sonra Hasan Tahsin adıyla anılmıştır. İzmir'de yayınlanan Hukuk-u Beşer Gazetesi sahibi olan Hasan Tahsin aynı zamanda Sedayı Millet Gazetesinde de işgal öncesinde yazılar yazmıştır.

² Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 241

³ M. Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisinin Açılışına, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.92-93

⁴ Sina Akşin, a.g.e., s.243-247

⁵ İzmir'in işgalinden sonra şehirden ayrılan aydınlardan bir kısmı Balıkesir cephesinde İzmir ve havalisinin kurtuluşu için yayın faaliyetlerinde bulunmaya başladılar. Bu aydınlar arasın yer alan Vasıf Çınar ve Mustafa Necati "İzmir'e Doğru Gazetesi"ni çıkartarak Yunan işgaline karşı kamuoyu oluşturmuşlardır. Bkz. Erol Kaya, "Milli Mücadelede İzmir'e Doğru", TURKISH STUDIES- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN:1308-2140, Volume 3/1, Winter 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number 10.7827/TurkishStudies273, p. 296-314

⁶ "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Yunan Ordusu Kaçıyor", Yakın Tarihimiz, C:II, S:20, İstanbul 1962, s.222

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Ağustos'tan itibaren ise basın, başta Hâkimiyet-i Milliye gazetesi olmak üzere, batı cephesindeki gelişmeleri “resmi tebliğ” ve “vaziyet-i harbiye” gibi başlıklar altında duyurmaya başlamıştır. Bu haberler, ordunun İzmir'e kadar uzanan güzergâhtaki başarılarını sıralayan, zafer haberleridir. İzmir'e Türk kuvvetlerinin girişinin verilmeye başlandığı 10 Eylül 1922 tarihine kadar Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlan haberlerin sıralanışına göz attığımızda kısaca şu bilgilere ulaşırız:

1 Eylül tarihli nüshada; düşman kuvvetlerinin savunma hatlarının tamamen ele geçirilerek, süvarilerimizin Murat dağlarından itibaren batıya doğru düşman takibine başladığı belirtiliyor⁷. 2 Eylül tarihli nüshada ise Uşak ve Kütahya'nın zapt edildiği ifade edilirken, Yunan ordusundan 150 top ve 100'den fazla otomobilin kuvvetlerimiz tarafından ele geçirildiği bilgisine yer verilmektedir. Bu nüshanın ilk başlığında ise “ Gazi Başkomutanımızın Ordu ve Milletimize Hitaben Beyannamesi” başlığı altında Mustafa Kemal'in 30 Ağustos Zaferinden sonra batı cephesindeki gelişmeler ilişkin açıklamaları yer almaktadır⁸. 3 Eylül tarihli nüshada ise Eskişehir ve Uşak'ın kuruluşu bildirilirken, Ankara'da zafer coşkusu dile gerilmekte ve “Ankara gündüzün zafer şenlikleri, geceleyin fener alayları içinde” başlığı altında ordunun kazandığı zafer kutlamalarına yer verilmektedir. Bu kutlama haberleri sadece Ankara ile sınırlı değildir, Kastamonu, Konya, Adana, Trabzon, Diyarbakır ve Erzurum gibi zafer kutlamaların yapıldığı bilgisi yer almaktadır⁹. 4 Eylül tarihinde ise ordularımızın ilerleyişiyle ilgili olarak; bir hafta içinde ikiz kilometrelik bir alanda, yüz kilometrelik bir derinlikte ordularımızın ilerlediği belirtilerek, “Bu saha-ı zafer her gün daha genişleyecektir.” bilgisine yer verilmiştir¹⁰. 5 Eylül tarihli nüshada İnönü mevkiilerinin ele geçirildiği belirtilmekte ve “vaziyet-i harbiye” başlığı altında Eskişehir, Uşak, Kütahya hattını ele geçirilmesinden sonra harekâtın ikinci aşamasının başladığı belirtilmektedir. İkinci aşamadaki hedef ise bir taraftan Bursa cenahı, diğer taraftan da İzmir cenahı olduğu yazılıdır¹¹. 6 Eylül tarihli nüsha ise İzmir'le ilgili bilgilere yer vermektedir. Şehirde bulunan İngiliz vatandaşlarının şehri terk etmeye başladığı, “Türkler geliyor nidası içinde Yunan zabitlerinin vapurlara tırmanışı”, İzmir Rumlarının korku ve heyecanlarının başladığıyla ilgili haberler verilmektedir. “Vaziyet-i harbiye” başlığı altında ise “Düşman İnkırazının yeni ve esaslı bir muharebe kabul etmesi mümkün mü?” sorusu etrafında Yunan kuvvetlerinin artık savunma yapmasının imkânsızlığı ifade edilmektedir¹². 7 Eylül tarihli gazetede ise Yunanlıların mütareke talebi ve Eskişehir'de Yunan kundakçılığı haberleri yanında İzmir'de Yunan kralı ve ordu komutanlığı aleyhine nümayişler yapıldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca İzmir'de yaşayan Rum ve Ermenilerin Yunan adalarına kaçmaya başladıkları ve Yunan hükümetinin İzmir'in boşaltılması amacıyla ticaret gemileriyle ikinci bir Yunan filosunun buraya sevk edildiği bilgisine bulunmaktadır¹³. 8 Eylül tarihli gazete ise; Türk ordusunun Bursa üzerine yürüyüşü bilgisini vermektedir. Bursa ve İzmir'e “hilali” ilk götürecek olan askere İzmir mebusu Tahsin Bey tarafından beş yüz lira ödül verileceği haberi yer almaktadır. “İzmir Ne Haldedir?” başlığı altında bir yandan İzmir'de bulunan konsolosluk mensuplarının kenti terk etmeye başladığı haberi verilirken, diğer taraftan müttefik donanmaları ile bir Amerikan donanmasının İzmir'de toplandığı bilgisine yer verilmektedir¹⁴. 9 Eylül tarihinde ise; Türk ordusunun İzmir'e 40 kilometre yaklaştığı ve Salihli'nin ele geçirildiği bilgisi verilirken, Müttefiklerin İzmir'i Türklere teslim etmek istemediği bunun için İngiliz, İtalyan ve Yunan gemilerinin, İzmir limanında toplandığı bir Amerikan filosunun da İzmir'e doğru yola çıktığı bilgisi verilmektedir. “Namazgah'ta Cemaat-ı Kübra İle Dua” başlığı altında ise Ankara'da Cuma

⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 1 Eylül 1922

⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 2 Eylül 1922

⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 3 Eylül 1922; Açıksoz, 4 Eylül 1922

¹⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Eylül 1922

¹¹ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Eylül 1922

¹² Hâkimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1922

¹³ Hâkimiyet-i Milliye, 7 Eylül 1922

¹⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1922; Açıksoz, 9 Eylül 1922

namazında bütün halkın şükran duasında bulunduğu belirtilmektedir. “İstanbul’da Zafer Şenlikleri” başlığı altında ise “Kahraman ordumuzun zafer haberleri bugün İstanbul halkını coşturmuştur. O derece ki seyyar esnafının küfelerinde bile bayraklar dalgalanıyor” haberi yer almaktadır¹⁵.

26 Ağustos sonrası Anadolu basını, temel olarak gelişmeleri Anadolu Ajansı tebliğleri ile Ankara’da yayınlanan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinden alırken, Yunan hatlarının gerisiyle ilgili bilgileri İstanbul basını ya da dolaylı olarak İngiliz, Fransız ve İtalyan basını vasıtasıyla vermektedir. 26 Ağustos sonrasının askeri gelişmeleriyle ilgili bilgiler, Ankara merkezlidir. Ancak cephe gerisi bilgilerinin, özellikle de İzmir’le ilgili bilgilerin İstanbul merkezli olduğu dikkati çekmektedir.

İzmir’in kurtuluşu haberleri 10 ve 11 Eylül tarihlerinde Anadolu basınında yer almıştır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, kurtuluş haberini alır-almaz ek nüsha ile 9 Eylül akşamı Ankara halkına duyurmasına karşın, İzmir’in kurtuluşu ile ilgili detaylı bilgiler 10 Eylül tarihli gazetede yer almaktadır¹⁶. Gazetenin ilk sayfasında İzmir’in kurtuluşu haberi “Süvarilerimiz Cumartesi günü öğleden evvel 10.30’da İzmir’e girmişlerdir. İzmirli bu suretle Yunan kâbusundan kurtulmuşlardır” başlığı ile verilmektedir. Bu başlığın hemen altında ise;

“Dün gece İzmir’in tahliyesine dair ilk haberler şehrimize saat dokuz buçukta geldi ve gazetemiz derhal ilave çıkartarak suretle Ankara’daki hemşerilerini ve karinelerini bu büyük müjdeden haberdar eyledi. İzmir’e ilk giren Mürsel Paşa kumandasındaki bulunan süvari kol ordumuzdur. Süvarilerimiz öğleden evvel saat on buçukta şehre dahil olmuşlar ve derhal Mürsel Paşa İzmir limanında Fransız savaş gemisinden kumandan paşa hazretleri namına ordu telsizine şu telgrafi çekmiştir.”

Bilgisi verildikten sonra “Muzaffer Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Baş Kumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine” hitabıyla yazılan telgraf metni bulunmaktadır.

Trabzon’da yayınlanan İstikbal gazetesi ise İzmir’in kurtuluşunu; “Hakkın Zalime Karşı Abd-i Zaferin Pek Şanlı Bir Surette Tarihe Yazan Büyük Türk Milleti Müjdelers Olsun!” başlığı vermektedir. Bu başlığın hemen altında ise; “Güzel İzmir Kalelerine Dün Sabahtan İtibaren Pek Şanlı Bayrağımız Rezk Edilmiş Bulunuyor”, “Müezzinler, Tekbir Aldı. Müminler, Hamd-ü Sena Ederek, Düşman Sernigun Oldu. Güzel İzmir Albayrağa Kavuştu.” Alt başlıklar yer almaktadır. Yine birinci sayfada “resmi tebliğ” başlığı altında;

“ Muzaffer ordumuzun kahraman süvarileri bugün Cumartesi öğleden evvel saat onda halkın sevinçli gösterileri arasında İzmir’e dâhil olmuşlardır.”

Haberi yer almaktadır. Ayrıca Şark Cephesi Kumandanlığına, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi sanisi Adnan Beylere tebrik telgrafi çekildiği belirtilmektedir. Bu haberler dışında Ankara’dan Trabzon mebusu Nebizade Hamdi Bey’den hususi haberler vermektedir. Buna göre; Ertuğrul mebusu Osmanzade Hamdi Bey, İstikbal gazetesini de temsilen İzmir’e hareket ederek, İzmir’le ilgili haberleri ve gördüklerini hem “Yeni Gün”, hem de “İstikbal” gazetelerine yayınlanmak üzere verecektir.

İstikbal gazetesi 9 Eylül tarihli Ankara çıkışlı haberinde ise Mustafa Kemal’in esir edilen Yunan generali Trikupis’in kılıcını Müdafaa- Milliye Vekili Kazım(Özalp) Paşa’ya hediye ettiğini yazmaktadır. Eylül tarihinde Hâkimiyet-i Milliye’de yer alan İstanbul’daki zafer şenlikleriyle ilgili haberi 10 Eylül tarihli nüshasında yayınlamıştır¹⁷.

¹⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Eylül 1922

¹⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 10 Eylül 1922; Açıksoz, 11 Eylül 1922

¹⁷ İstikbal, 10 Eylül 1922

İzmir'in kurtuluşu haberi Konya'da yayınlanan Babalık gazetesin de ise 11 Eylül tarihinde yer almaktadır. Babalık gazetesi kırmızı puntolarla; "Muidi men anidullah olan şanlı ordumuz sevgili İzmir'imizi istirdat etti" başlığı ile İzmir'in kurtuluş müjdesini okuyucularına duymuştur. Bu başlığın altında ise;

"Bu münasebet-i mücele ile (Babalık) Gazetesi bütün vatandaşlarını tebrik ile temadi-muzafferiyet ve muvaffakiyeti dergah-ı el-heyetten kemal-i huzur ile temenni ve dua eder."

İfadeleri yer almaktadır. Kurtuluş haberi, Anakara 9-10 Eylül çıkışlı olarak gösterilmektedir. Kurtuluş haberinin, Hamdizade Abdülkadir Efendi tarafından alındığını ve gazeteye bildirildiği de ifade edilmektedir. Hâkimiyet-i Milliye ve İstikbal gazetelerinde yer aldığı gibi İzmir'in Cumartesi günü ordularımız tarafından kurtarıldığı bilgisi saat verilerek belirtilmiştir. Başyazar Ekrem Reşat ise "Kahraman Ordu-Güzel İzmir" başlıklı yazı ile başarı ve İzmir kurtuluşun önemini okuyucuna anlatmaktadır¹⁸.

Kurtuluş sonrası İzmir'i okuyucuna tanıtan yazılara yer veren İstikbal Gazetesi İzmir'in tarihi ile ilgili olarak şu bilgileri sıralamaktadır¹⁹:

"Milli ordularımızın taarruza kalktıklarının 15'inci günü sabahı istirdadı kahramanlarımıza nasip ve müessir olan güzel İzmir, İlk defa 477(Hicri tarih) senesinde Selçuki Ümerasından biri tarafından işgal olunarak Türklerin eline geçmiş 13 sene sonra tekrar ecnebi ellere düşmüş ise de 733'de yine Selçuki ümerasından (Aydın oğlu) tarafından teshir ve 792'de selahen Sultan Yıldırım Beyazıt'a teslim olmuştu. O zamandan beri Türkiye'nin la-yekun bir cüzü olarak Asya-ı suğranın yegane benderi olmak şerefini muhafaza etmiştir. (Güzel İzmir) iç içe birkaç koydan mürekkep büyük bir körfezin nihayetinde, gayet dil-nişin bir mevkidedir. İzmir dış körfezinin tulu 50 arzı ise en geniş yerinde 20 kilometredir. İç körfezin tulu 20 arzı 5 kilometredir. Şehrin nüfusu 150.000'dan fazladır. 50 kadar cami, bir darülmualimin, bir sultaniye, bir darülmualimat, zukur ve inas birçok iptidai mektepleri, 15 kadar matbaası, sahilde bir büyük kırsası, güzel bir hükümet konağı, hükümetle kışla arasında, ortasında muazzam bir saat kulesi olan bir bahçesi, şehri sahil boyunca bir baştan bir başa kat eden atlı tramvayları, güzel bir liman ve muntazam rıhtımları havidir. Reşadiye(Kokar Yalı), Göztepe, Karşıyaka cidden sefabahş sayfiyeleridir. İzmir'in Kordon Yolu) diye yâd edilen rıhtımı emsali nadir bulunur bir güzelliştir."

Şehirden sayfiyelere muntazam posta yapan küçük vapurlar olduğu gibi Karşıyaka'ya Seyidbükün'e (Buca) ya, (Bornova) ya da trenler işler.

İzmir Aydın vilayetinin merkez idaresidir. Vilayet eski teşkilatına göre Saruhan, Menteşe, Denizli, Aydın nefsi İzmir sancaklarına ayrılmıştır. Vilayetin 38 kazası vardır."

Kentin ticari hayatı ve önemiyle ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır²⁰:

"Güzel İzmir limanında her gün la-akl altı yedi vapur bulunur. Bütün Akdeniz'in en işlek iskelelerindendir. Hem ithalat, hem ihracat ticareti son derece müsaittir. Hele incir, üzüm mevsiminde limanın önündeki geniş rıhtımı dolduran binlerce üzüm, incir sandıklarının arasından geçmek zor bir hal alır. Güzel İzmir iskelesi pek güneşli .. üzüm, incir, pamuk, ipek kozası, zeytin, zeytin yağı, palamut, seccade, halı, kilim ihraç ve vasi bir muntakanın hariçten gelen emtiasını ithal eder."

¹⁸ Babalık, 11Eylül 1922

¹⁹ İstikbal, 11 Eylül 1922

²⁰ İstikbal, 11 Eylül 1922; Şehrin Milli Mücadele öncesi, işgal ve işgal sonrası ticari hayatında meydana gelen değişimle ilgili olarak, fiyat hareketleri üzerinden bir karşılaştırma yapan Filiz Çolak, üç dönem için şehirdeki ticari gelişimi ortaya koymaktadır. Bkz. Filiz Çolak, "İşgal Yıllarında İzmir İktisadi Bölgesinde Fiyat Hareketleri", TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN:1308-2140, Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number 10.7827/TurkishStudies 3938, p. 1269-1280

Güzel İzmir, (İzmir-Bandırma) hattıyla Marmara'ya, (İzmir-Afyonkarahisar) hattıyla Orta Anadolu'ya merbuttur. Anadolu trenleri yayıldıkça güzel İzmir'in iktisadi ehemmiyeti artacaktır. Güzel İzmir Anadolu'nun hakikaten refah ve servete açılan yegane kapısıdır. Bu kapıyı düşman almakla, Türkiye kapamak istemekle Anadolu'yu söndürmek istiyorlardı. Düşman emeli bunun uğrunda 3 seneden fazla bir zaman nelerini feda etmedi?

Fakat bütün bu 3 senelik zülümkar tertibat ve icraat maksadın müdafaa için sıyrılan Türk kılıcının bir hamlesiyle 14 günde yerle bir olmuş, düşman her şeyi ile birlikte helak olup gitmiştir."

İzmir'in kurtuluşu sonrası idari yapının bir süre ordu birliklerinin denetimi altında tutulduğu bilinmesine karşın sivil idari yapılanmaya dair 11 Eylül tarihli gazetelerde atama yapıldığı bildirilmektedir²¹. İstikbal ve Balalık gazetelerinin haberlerine göre İzmir valiliğine Konya valisi Abdülhalik Bey, defterdarlığa maliye müfettişi Remzi Bey, maarif müdürlüğüne Maarif Vekâleti kalem-i mahsus müdürü Vasıf Bey'in atandıkları haberi yer almaktadır. 17 Eylül tarihli gazete haberine göre ise; İzmir valiliğine atanan Mustafa Abdülhalik Bey'in acil olarak İzmir'e hareket ettiği haberi bulunmaktadır²².

13 Eylül tarihinden itibaren ise gazeteler; Türk ordusunun İzmir'e girişi ilgili bilgilere yer vermektedirler. İstikbal gazetesi, "Kahraman Kıtâatımız İzmir'imize Nasıl Girdi?" başlığı altında sunları yazmaktadır;

"Dün kıtaatımız İzmir şehrinde son mukavemeti kırarak düşmanla beraber şehre dâhil olmuş, denizle muvasala ve mukatelesini tamamen kat eylemişlerdir. İzmir'de hesaba gelmeyecek kadar top, tüfek, her nevi malzeme ve erzak elde edilmiştir."

Ahali-i İslamiye ordumuzun İzmir'e muzafferen duhulü münasebetiyle cami ve mescitlerde cenap-ı hakka tahmidatta bulunmuş ve zalim düşmanın pençesinden kendilerini kurtarmış olan Büyük Millet Meclisi hükûmetiyle baş kumandan ve kumandanlarının ve bütün ordumuzun muzafferiyetinden dolayı secde-i şükrananeye kapanmıştır."

Denilmektedir. İlerleyen günlerde ise ordunun İzmir'e girişi ordunun girişi sırasında yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Bornova tarafından şehre giren 2. Tümenin 4. Alayının yaşadığı hadiseye yer verilmektedir. Alayın önünde yer alan Yüzbaşı Şerafettin komutasındaki iki bölüğün sokaklardan geçerken Rum evlerinden açılan ateşle karşılaştığı ve askerlerimizin öldürüldüğü bilgileri yer almaktadır²³;

"Şehir ilk evvel süvari kıtaatı tarafından işgal edilmişti. Bu sırada pencere ve bazı evlerin damlarından bomba ve tüfenkler ile tecavüzkaranede bulunduğu halde askerler büyük bir alicanaplıkla mukabeleye tenezzül etmek istememişlerdir. Hatta ilk şehre giren kıtaatın kumandanı Şerafettin Paşa iki defa üzerine atılan bombalarla muhtelif yerlerinden yaralandığı halde askerlerini cevap vermemeye icbar etmiştir. O esnada Ermeni mahallesinden geçen askerlerin üzerine yaylım ateşini andıracak bir şiddetli silah atılmıştır. Bu vaziyet karşısında ateş ve tecavüze mani olmak için yapılan teşebbüsat öteden beri hazırlandığına şüphe bırakmayan muntazam ve şedit bir mukabeleye maruz kalmış ve taraf taraf yangınlar zuhur etmiştir. Hatta ateşi söndürmek için hazırlanan tulumbarın faaliyetine men için ateş tevcih edilmiştir. Askerlerimizin sevkine kadar kendilerine yapılan bu tecavüzlere mukabelede bulunmayışları İzmir'de bulunan memurin-i ecnebiyenin takdir ve hayretlerini celp etmiştir."

²¹ İstikbal, 11 Eylül 1922; Babalık 12 Eylül 1922

²² İstikbal 17 Eylül 1922

²³ İstikbal 28 Eylül 1922

Kordon boyuna Türk askerlerinin gelişi ve Türk bayrağının asılmasıyla ilgili olarak da şu bilgilere yer verilmektedir: Türk süvarileri atlarının Kordon'daki parke taşlarına çarpan nallarından kıvılcımlar çıkartarak, Konak meydanına doğru ilerleyip, öncü birliğin komutanı Yüzbaşı Şerafettin'in yanında emir subayı ve erleri olduğu halde Pasaport'u geçtikten sonra üzerlerine atılan bir bomba ile hafif yaralanmalarına rağmen, yollarına devam ettikleri ve Konak meydanına ulaştıkları belirtilir. Vilayet konağının kapıları kapalı olduğu için kendisinden önce Sarı Kışlayı ele geçip, buraya Türk bayrağı çeken 14. Alay komutanı Yüzbaşı Zeki Bey'in bulunduğu kışlaya yönelerek buradan alınan bir Türk bayrağının Yüzbaşı Şerafettin Bey tarafından vilayet binasının balkonunda bulunan Yunan bayrağının yerine asıldığı yazılmıştır²⁴.

Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişiyle ilgili haberler ise genellikle 13-14 Eylül tarihlerinden itibaren verilmeye başlanmıştır. Mustafa Kemal'in coşkun bir halk kitlesi tarafından karşılanması, Konak meydanına gelişi ve nutku ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu haberlerde ve Mustafa Kemal'in İzmir'deki temasları sırasındaki haberlerde Hâkimiyet-i Milliye, Babalık ve İstikbal gazeteleri fotoğraflar kullanmıştır. 13 Eylül tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Mustafa Kemal, Fevzi Paşa ve İsmet paşa'nın fotoğrafları ilk sayfada verilmiştir²⁵.

Mustafa Kemal'in İzmir'de Fransız ve İngiliz temsilcileriyle görüşmeler yaptığı ve bir konferansın toplanması gerektiğine dair haberler yanında Roma'dan dönen Fethi Bey'in Mustafa Kemal'e görüşmek üzere İzmir'e hareket ettiği gibi haberler yer alır²⁶. Yine Fransız temsilci Franklin Bouillon'un İzmir'e gelerek temaslarda bulunduğu ve Mustafa Kemal'e görüşeceği haberleri vardır²⁷.

22 tarihli gazetelerde; Ankara'dan Mustafa Kemal'e görüşmek üzere Rauf Bey, Yusuf Kemal Bey ile Ali Fuat Paşa'nın Mustafa Kemal'le müzakere sürecini görüşmek üzere İzmir'e geldikleri bilgisi bulunmaktadır²⁸. Kabine üyelerinin 3-4 gün İzmir'de kaldıktan sonra Ankara'ya dönecekleri yazılıdır. Ayrıca aynı tarihli gazetelerde Mustafa Kemal'in "Gazi Başkumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin İzmir'den Büyük Türk Milletine Hitaben Neşrettikleri Beyanname" başlığı altında İzmir'in kurtuluşundan itibaren meydana gelen gelişmelerle İstanbul ve Trakya konuları üzerinde bilgi verdiği görülür²⁹.

29 Eylül tarihli gazetelerde ise Mustafa Kemal'in İzmir'in fahri hemşerisi ilan edildiği bilgisi yer alırken, Paşa'nın yakında Ankara'ya döneceği de bildirilmektedir³⁰.

İzmir'den Rumların ve Yunanlıların tahliyesiyle ilgili olarak verilen bir haberde İzmir'den on beş gün içerisinde 50 bin kişinin tahliye edildiği belirtilerek 26 Eylül'den 1 Ekim tarihleri arasında 150 bin kişinin tahliye edileceği bilgisi bulunmaktadır³¹.

İzmir Yangını ve Asayiş

İzmir yangını ile ilgili bilgiler basında 14 Eylül tarihinden itibaren yer almıştır. Yangın ve asayişle ilgili bilgiler hakkında detaylı haberler ise Eylül ayının sonlarına doğru basında açıklanmıştır. Yangınla ilgili ilk haber kısa, teferruatı olmayan haberlerdir. Fakat 18 Eylül tarihinden itibaren yangının teferruatı hakkında daha geniş bilgilere yer verilmiştir.

²⁴ İstikbal, 29 Eylül 1922

²⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1922

²⁶ İstikbal 20 Eylül 1922

²⁷ Babalık 24 Eylül 1922; İstikbal, 25 Eylül 1922

²⁸ İstikbal, 22 Eylül 1922

²⁹ Babalık, 22 Eylül 1922; Hâkimiyet-i Milliye, 22 Eylül 1922

³⁰ İstikbal, 29 Eylül 1922; Babalık 30 Eylül 1922

³¹ İstikbal, 15 Teşrinievvel 1922

Kısa haberlerde “İzmir’de Müthiş Yangın” başlığı atında Ankara 15 Eylül çıkışlı haberi yayınlayan Babalık gazetesi şu bilgilere yer veriyor³²:

“İzmir’de dehşetli bir yangın çıkmıştır. Çarşamba günü öğleden sonra zuhur eden yangının Perşembe günü öğle üzeri tahribata devam etmekte oldu. İzmir’den bildiriliyor. Frenk ve Ermeni mahalleleri mahv-ı harap olmuştur. Ecnebi sefain-i harbiyesi mültecilerle doludur.”

İstikbal gazetesi ise “Kahpeler, Güzel İzmir’imizi Yaktılar” başlığı altında yangının çıkışıyla ilgili bilgilere şunları yazmaktadır³³:

“13 Eylül’de Ermeni mahallesinin dört bir yerinden çıkan yangın 24 saat sürmüş, bütün Hristiyan mahallatını yakmıştır. Frenk Mahallesi namı verilen mamur mahallat bu meyandadır. Hasaratın yekûnu 100 bin liradan fazladır. İzmir’i yakanlar, şehirde saklanmış olan Ermeni ve Rum çeteleridir. Yangın esnasında mültecilerden pek çok kişi yanmıştır. Divan-ı Harp kundakçıları idama mahkûm eylemiştir. Dâhilden iltica eden ve 3 sene Müslüman kanı içen Rum mültecileri, bir Amerikalı muhabirin müşahedesine nazaran, ateş ile deniz arasında sıkışmışlar ve feci ölümü gözleriyle görmüşlerdir. Yangın yüzünden bunların işeleri temin edilememiş ve aralarından birçok telafat olmuştur.”

Kurtuluş sonrası, İzmir’den ayrılarak İstanbul’a giden yabancı uyruklu vatandaşlarla, tanığına dayalı olarak şehrin Türk kuvvetlerinin eline geçmesi sonrası durumu anlatan bir yazı yayınlayan Vakıf gazetesinden iktibasla İstikbal Gazetesinde şehrin asayışı ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir³⁴:

“(Avrupa) vapuru İzmir’den İstanbul’a geldiğinde Vakıf refikimiz bir muharriri vapur kaptanı ve ecnebi yolcularla konuşmuştur. Yolcuların sarahaten vaki olan beyanları gazetemize de bildirilmiştir. Bervecchi derc ediyoruz:

Biz İzmir’den buraya gelmek için Pazar günü gemiye binmiştik. Türk kıtaatı şehre dâhil olurken bazı kimseler tarafından vukua getirilen hadisat, kumandanlığın bazı şiddetli tedbiri istihzam etmişti. Bu sırada vukua gelen kargaşalık esnasında bir çok kimseler yaptıklarının cezasından kurtulmak için sahilden denize atlamışlar ve vesait-i bahriyenin yokluğu yüzünden boğulmuşlardır. Bütün bu eczadı toplamaya vakıf müsaade etmediğinden Pazar günü sathı bahirde elan birçok ceset meşud olmakta idi. Her yerde olduğu gibi İzmir’de de vaki hadise mubalaakar bir surette ettiğinden verilebilecek malumat tabii meşhudane müstenit bulunmak icap etmektedir. Elyevm İzmir’de sükûn tamamıyla tesis etmiş, kıtaatın şayan-ı hayret zabıt ve zabıtanı bütün icabın takdirlerini celp etmekte bulunmuştur.

Şehrin Rum, Ermeni ve Frenk mahallesini teşkil eden aksamı kâmilan yanıp kül olmuştur. Yalnız (Karşıyaka) yangından masun kalmıştır.

Elyevm şehirden hiç kimsenin dışarıya çıkmaması için tedbir ittihaz olunmuştur. Bu defa İstanbul’a gelenler, hususi tekfil ve vesaik ile müsaadeye nail olabilen mahdut birkaç kişidir.”

Yangın sonrası durum hakkında okuyucuları bilgilendiren Babalık Gazetesi “İzmir’de Sükûnet ve Asayiş Berdevamdır” başlığı altında³⁵ yer alan Londra kaynaklı haberde İngiliz vatandaşlarına dayalı olarak İzmir’de sükûnetin bulunduğu Türk askeri birliklerinin asayışı

³² Babalık 18 Eylül 1922

³³ İstikbal 24 Eylül 1922

³⁴ İstikbal, 28 Eylül 1922

³⁵ Babalık 19 Eylül 1922

mükemmel olarak sağladıkları ve İngiliz vatandaşlarının tahliyesinin gerçekleştiği bilgisine yer verilmiştir³⁶.

İzmir yangını ile ilgili olarak da şu bilgilere yer verilmiştir³⁷:

“İzmir’de Eylül’ün on üçüncü akşamı Ermeni mahallesinin müteaddit noktalarından yangın çıkmış ve Frenk Mahallesi ile İzmir Rum mahalleleri ve Müslüman mahallesinin bir kısmı muhterik olmuştur. Yangın kutaatımız tarafından etfa edilmiştir. Konsoloshanelerden birçoğunun muhterik olduğu ve evleri yanan ecnebilerin limandaki vapurlara alındığı İstanbul’dan bildirilmektedir. Hasarat-ı maddiye ehemmiyetlidir.”

Gazetelere İzmir’deki asayiş açısından yansıyan haberlerden biri de İzmir Rum Metropolit’i Hrisostomos’un³⁸ ölümüyle ilgili bilgilerdir. Nasıl öldürüldüğü bugün açısından da bazı tartışmalar doğuran Hrisostomos’un ölümüyle ilgili olarak Trabzon’da yayınlanan İstikbal Gazetesindeki haberin veriliş biçimi son derece ilginçtir.

“Hrisosntomos şimdiye kadar anlaşılmayan bir sebepten dolayı daire-i hükümete azimet etmiş, avdetinde üzerine hücum eden halk tarafından öldürülmüştür. Hadise-i katli Rumlara atf edenler olduğu gibi ruhban kıyafeti altında en hunhar bir komitacı ruhu taşıyan bu yüksek rütbeli zabıtlardan aileleri zulme uğrayan Türkler tarafından da linç edildiğini iddia edenler vardır. Fakat doğruyu söylemek lazım gelirse (Hrisostomos)u öldürenler arasında Türkler kadar Anadolu Rumları da vardır.”

Babalık Gazetesi ise Atina gazetelerine dayalı olarak Ankara çıkışlı haberinde Metropolit Hrisostomos ile Kozmos gazetesi müdürü Aleksandiridi’nin divan-ı harp tarafından idam hükmüyle cezalandırıldığını ve derhal kurşuna dizilerek idam edildiklerini yazmaktadır³⁹.

Mitingler ve Kutlamalar

İzmir’in kurtuluşuyla ilgili ilk miting ve kutlama Ankara’da 10 Eylül tarihinde yapılmıştır. “Dünkü Tezahürat Tarihe Geçmiş Bir Vakadır” başlığı ile Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan kutlama haberinde; İzmir’in kurtuluşunun Ankara halkı tarafından kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklar tarafından büyük bir katılımla kutlandı denilmektedir⁴⁰. Kutlamaya katılan devlet erkânı adına konuşan Heyet-i Vekiliye reisi Rauf(Orbay) Bey, hedefin Edirne ve İstanbul olduğunu dile getirerek bu zaferin arkasında Türk kadınının bulunduğunu söyleyerek cephe gerisinde kadının rolünü ön plana çıkarmıştır.

İzmir’in kurtuluş şenleriyle ilgili Ankara’da yapılan miting ve kutlamayı “Ankara’da Güzel İzmir Şenlikleri” başlığı ile 13 Eylül tarihinde veren İstikbal gazetesi, şenlikle ilgili haberinde şu bilgilere yer vermiştir⁴¹:

“Bugün şehrin her tarafı bayraklarla ve halılarla tezyin edilmiş (İzmir Yurdu) tarafından muazzam bir miting tertip olunmuştur. Kadın, erkek her sınıf halkın bütün mekteplerin ve kutaatı askeriyeinin iştirakiyle akd olunan bu muazzam içtimada İzmir’in anavatana avdeti

³⁶ Babalık, 20 Eylül 1922

³⁷ Babalık, 20 Eylül 1922

³⁸ İzmir’in Rum metropoliti Hrisostomos’un işgal öncesi ve işgal döneminde işgal kuvvetleri ve Anadolu Rumları ile ilişkileri hakkında yapılan bir çalışmada Hrisostomos’un İzmir’deki rolü tam olarak ortaya konulmaktadır. Bkz. Ulvi Keser, “Milli Mücadele Döneminde Ayrılcı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış”, TURKISH STUDIES- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN:1308-2140, Volume 5/3, Summer 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number 10.7827/TurkishStudies 1123, p. 1632-1676

³⁹ Babalık, 20 Eylül 1922

⁴⁰ Hakimiyet-i Milliye, 11 Eylül 1922

⁴¹ İstikbal, 13 Eylül 1922

ertesinde İzmir Maarif müdürü Vasıf, Saruhan mebusu Necati Beylerle ahali ve amele mümessilleri tarafından nutuklar irat ve kahraman ordumuza Büyük Millet Meclisine ve Hükümetine şükran ve tebrikat iblağ olunmuştur.”

Ankara'daki bu şenlik konuşmalardan sonra ordunun zaferi için dualar eşliğinde kurbanlar kesildikten sonra resmigeçit yapılmıştır. Şenlik gece de fener alayları ve eğlencelerle devam etmiştir.

Trabzon'da kutlamalar Kazım Karabekir'in de katılımıyla yapılmıştır. 25 Ağustos'ta 50 kişilik bir müfrezeyle Trabzon'a gelen Paşa, 9 Ekim tarihine kadar burada kalmıştır⁴².

İzmir'in kurtuluşundan sonra 13 Eylül'de Trabzon'da büyük bir kutlama ve miting yapılmıştır. Zaganos Meydanından başlayan mitinge halkın yanı sıra mülki ve askeri yetkililer, öğrenciler ve Trabzon'daki muhtelif derneklerin temsilcileri katıldı.

Topluluk, yürekleri dolduran bugünün ve iftihar hisleri arasında Güzelhisar'a vasil' olduktan sonra, buradaki törene Kazım Karabekir Paşa, Vali Hazım(Tepeyran)Bey, Kolordu komutanı Ali Sait Paşa, Tümen Komutanı Galip Bey, askeri ve mülki erkân katıldı. Okunan duaların ardından İstikbal Gazetesi sahibi ve başyazarı Faik Ahmet Bey ve Kazım Karabekir birer konuşma yaptılar. Kazım Karabekir Paşa, bu zaferde ordu kadar bütün halkın ve özellikle “ ordunun malzeme ve cephanesini sırtında taşıyan fedakâr Türk kadınının, köylünün” büyük bir şeref payı olduğunu söyledi. Kurbanların kesilmesi ve 101 pare top atışından sonra halk İnönü Meydanı'nda toplandı.

İnönü Meydanı'nda Avukat Zeki Bey ile Darümuallimin öğretmenlerinden Hıfzırrahman Raşit(Öymen) Bey birer konuşma yaptılar. Kazım Karabekir, Vali ve Rus Konsolosunun da hazır bulunduğu törende öğrenciler muhtelif spor gösterilerinde bulundular. Erzurum'dan gelen şehit çocukları tarafından “Öğüd”ler okundu, ardından meydana şeritlerle bir Türkiye haritası çizilerek bunun üzerinde modern ulaşım araçları temsil edildi. Gündüz yapılan zafer kutlamaları, milli ve mahalli oyunları müteakip geçit resmiyle sona erdi.

13 Eylül günü bütün şehir resim, tak ve yazılarla süslenmiştir. Belediye binasında “yaşasın masum milletin hak uğrunda kan ve can veren kahramanları yaşasın, bizi Güzel İzmir ve Bursa'mıza kavuşturan aslanlar, fedakâr ordumuza binlerce yüz binlerce hürmet” yazısı okunuyordu. Meydan'da Sıra Mağazalar idaresinde, “Güzel İzmir'i kurtarmakla saadet saçan zaferler doğuran sevgili kahraman ordumuza şükran”; bir kitapçı dükkânına, “Kahrolsun Yunan ordusu”; bir berber dükkânına “Yaşa bin yaşa ey muzaffer ordu” yazılı afişler asılmıştı. Kırzadelet Ticarethanesinin önündeki iki büyük takın üstüne Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşaların resimleri yapılmıştı.

Trabzon'daki kutlamalara gece de devam edilmiştir. Gece yapılan kutlamalarla ilgili olarak İstikbal şu bilgileri vermektedir⁴³:

“Gece her taraf bütün şehir, limandaki vapurlar kamilen donanmıştı. Yer yer hava fişekleri atılıyor ve ta yükseklere çıkan bu nur-a nur izlerde mesut zaferimizin düşman yüreklerinde patlayan müthiş intikamı canlandırıyordu.

Ezani saat birden sonra Zağonus Meydanında toplanan mektepler, askerler, ahali kalabalık bir cem-i gafir halinde ellerinde fenerleri Uzun Sokak, Meydan tarikiyle Güzel Hisar'a gitmiş ve orada geç vakte kadar şenliklere, oyunlara devam etmiştir. Üç seneden

⁴² Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s.154-155

⁴³ İstikbal, 14 Eylül 1922

beri bila-fasıla ve nevi mahrumiyet içinde milli müdafaaanın malzemesini taşıyan kahraman bahriyelilerimiz, gemilerden hava fişekleri atmak suretiyle şenliklere iştirak ediyorlar. 3 senedir karanlık duran sahillerimizi nurlandırıyorlar.”

Trabzon’da yayınlanan İstikbal Gazetesi, Trabzon’da yapılan kutlama törenleriyle ilgili haber akışına 18 Eylül tarihli nüshasında da yer vermiştir. Kutlamaların devamı niteliğinde Trabzon’daki spor kuruluşlarıyla okullar arasında “Spor Şenliği” adı altında oyunlar düzenlenerek, yapılan yarışmaları kazananların ödüllendirildiği haberine yer vermektedir⁴⁴.

İstikbal Gazetesi, Trabzon ve çevresinde yapılan kutlamalar dışında Batum’da yapılan kutlamalar hakkında da bilgiler vermektedir. 18 Eylül tarihli nüshasında son iki haftadır Türk ordusunun kazandığı zaferlerin Batum’da ahali tarafından sevinçle karşılandığı, “Müslümanların camii şerifte toplanarak kahraman ordumuz için dualarda bulundukları” ifade edilmektedir. 11 Eylül’de ise İzmir’in kurtuluşu haberini Rus gazeteleri ile Tiflis’ten Batuma’a gelen “Batum Konferansı” heyeti reisi Sait Bey’den teyitten öğrenen halk, büyük bir coşku içerisinde 13 Eylül’de Batum’da büyük bir gösteri düzenlemiştir. Ertesi gün ise Türkiye konsolosluğunda Türk heyeti, Gürcistan yetkilileri ve Rusya temsilcilerinin katıldığı bir resepsiyon verilerek, Türk ordusunun kazandığı zafer kutlanmıştır⁴⁵.

Konya’da yapılan İzmir’in kurtuluşu kutlamalarıyla ilgili olarak, Babalık Gazetesi şu bilgilere yer vermiştir: Konya’da faaliyet gösteren “İzmir Yurdu” İzmir muhacirleriyle yardımlaşma amacıyla kurulmuş olan derneğin “İzmir Yurdu Müsameresi” adıyla iki etkinlik düzenlemiştir. Bu iki müsamerede toplanan yardımlar, yaralı ve düşkün durumda bulunan İzmir muhacirlerine ve gazilere ulaştırılmıştır⁴⁶.

İkinci müsamerayla ilgili olarak Babalık Gazetesi şu bilgileri vermektedir⁴⁷:

“İzmir Yurdu tarafından tertip edilip hasılatı gazilerimize tahsis olunan son müsamere pek parlak olmuştur. Yurt cidden parlak bir musiki ve temaşa âlemi yaşatmış ve hissiyat-ı milliyeyi tehyic etmiştir.

Müsamereye vaazı edilen bir tablo, bilhassa evvelce elli lira ve esna-i müzayedede yine mühimce bir meblağ verilen Milli Mahsulat Şirketi Müdürü İzzet Beyle tüccardan Yunus ve Doktor Mukin? beylerin müstesna himayeleriyle beş yüz lirada Yunus Beyde kalmış mumailiyh tekrar Yurda hediye eylemiştir.

Hat komiseri kaymakam Bekir Lütfi, Merhum Kaymakam Abidin, Menzil levazım reisi Ali Rıza Bey efendilerin kerimeleri hanım kızlarımız katılmıştır.”

18 Eylül tarihli gazete de ise müsamerelerde toplanan paralar ve verildikleri yerlerle ilgili olarak tutanak şeklinde bir yazıya yer verilmiştir⁴⁸. Konya’daki kutlamalarda ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti de damgasını vurmuştur. Yurdun çeşitli bölgelerinde olduğu gibi cemiyet, Konya’da da İzmir için yardım kampanyası düzenleyerek, özellikle kutlamalar sırasında hatırı sayılır miktarda para toplamıştır. Hem “İzmir Yurdu”, hem de “Hilal-i Ahmer Cemiyeti”nin gazetelere yansıyan bilgilere göre; Mersin, Adana, Kastamonu, Trabzon, Erzurum gibi Anadolu’nun çeşitli kentlerinde yaptıkları yardım kampanyaları uzunca bir süre devam etmiştir⁴⁹.

⁴⁴ İstikbal, 20 Eylül 1922

⁴⁵ İstikbal, 18 Eylül 1922

⁴⁶ Babalık, 14 Eylül 1922

⁴⁷ Babalık, 17 Eylül 1922

⁴⁸ Babalık, 18 Eylül 1922

⁴⁹ Babalık, 17 Teşrinisani 1922; İstikbal, 22 Kânunuevvel 1922; Açıksöz, 10 Kânunuevvel 1922

SONUÇ

İzmir'in işgali Türk milletinin uyanışı ve savaşıma karar vermesine sebep olduğu gibi, İzmir'in kurtuluşu da Anadolu kentlerinde Türkiye'nin kurtuluşu ve savaşın sonu olarak algılanmıştır. Bu düşünce ışığında bir araya gelen insanlar, büyük sevinçlerle kutlamalarda bulunmuşlardır. Anadolu insanı elde edilen zaferin yeni bir başlangıç olduğunun bilincinde olarak, birlikteliği coşkusuyla sokaklara taşımıştır.

Basında yer alan bilgilere dayalı olarak oluşturulan bu bildiri, İzmir'in kurtuluşu ve sonrası yaşanan olayların Anadolu topraklarında yansıma ve yansıtılma biçimi ortaya koymağı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Türk ordularının İzmir'e girişi, İzmir yangını, İzmir'in asayişi, İzmir'in kurtuluş sonrası içinde bulunduğu durumu ve kurtuluşun başta Ankara olmak üzere Anadolu kentlerinde algılanma biçimini ortaya koymuştur.

Kuşkusuz Anadolu basınının tamamının taranmasıyla farklı bilgilere ve düşüncelere ulaşmak mümkündür. Ancak sınırlı çerçeveden değerlendirildiğinde Hâkimiyet-i Milliye, Açısöz, İstikbal ve Babalık gazetelerinde yer alan haber ve bilgiler ışığında ortaya çıkan tablo da bize kurtuluş sonrası bir İzmir algısı yaratmaktadır. Bu algı; nasıl İzmir'in işgale karşı Anadolu insanının direnişini ortaya çıkarmışsa, kurtuluş da sevinç ve zafer duygularını ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- AKŞİN, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I Mutlakiyete Dönüş 1918-1918, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- CAN, Fahri; “Şehit Gazeteci Osman Nevres”, Yakın Tarihimiz, C:I, S:7, İstanbul 1962, s.139-200.
- ÇAPA, Mesut-Rahmi Çiçek; Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon, Serander Yayınları, Trabzon 2004.
- ÇOLAK, Filiz; “İşgal Yıllarında İzmir İktisadi Bölgesinde Fiyat Hareketleri”, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume: 7/4 Fall 2012, www.turkishstudies.net DOI Number 10.7827/TurkishStudies 3938, p. 1269-1280.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip; Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisinin Açılışına, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- KAYA, Erol; “Milli Mücadelede İzmir'e Doğru”, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume: 3/1 Winter 2008, www.turkishstudies.net DOI Number 10.7827/TurkishStudies 273, p. 296-314.
- KESER, Ulvi; “Milli Mücadele Döneminde Ayrılkçı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış”, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume: 5/3 Summer 2012, www.turkishstudies.net DOI Number 10.7827/TurkishStudies 1123, p. 1632-1670.

Gazeteler

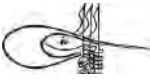
Açıksöz Gazetesi, Kastamonu (Ağustos- Kasım) 1922.

Babalık Gazetesi, Konya (Ağustos-Kasım) 1922.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, Ankara (Ağustos-Kasım) 1922.

İstikbal Gazetesi, Trabzon (Ağustos-Kasım)1922.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA BAŞ MİMARLIĞA KADAR YÜKSELEN TEBRİZLİ MİMAR ALİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ*

Bilal DEDEYEV**

Tofiq NECEFLİ***

Ramazan USLU****

ÖZET

Asıl adı Alâeddin Ali Bey b. Abdülkerim olan Tebrizli Mimar Ali, Osmanlı Devleti'nde daha fazla, Acem Ali, Esir Ali ismiyle tanınmıştır. 1514 Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'e giren Sultan Selim (1512-1520), Amasya dönüşünde üç bin civarı Azerbaycanlı ilim ve sanat erbabını Osmanlı Devleti'ne getirdiği bilinmektedir. Safevi Devleti'nde "ustatların nazırı" olan Acem Ali de, bu kafilenin içinde 12 Nisan 1515 yılında Amasya'dan İstanbul'a gönderilmiş ve Sultan Selim tarafından kendisine 1519. yılda Baş mimarlık görevi verilmiştir.

Acem Ali, Osmanlı mimarisine klâsik Osmanlı mimarisi ile İran üslubunu birleştirerek, Osmanlı Devleti'nde bu zamana kadar iki camiide az kullanılan "*toplu plân*" mimari üsulunu tam olarak uygulamıştır. Aynı yöntem, daha sonra Mimar Sinan (1489-1588) tarafından daha da geliştirilerek kullanılmıştır. Bu sebepten olsa gerek, Acem Ali'nin inşa ettiği Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Camii ile İstanbul Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı gibi Mimar Sinan tarafından tamir ve tâdil edilmesinden sonra, ona mal edilmesine yol açmıştır. Acem Ali, İstanbul *Sultan Selim Camii* ile Şehremini'de kendi parasıyla *Mimar Acem Camii*'ni yapmıştır. Bundan başka, üslup ve mimarî özelliği Acem Ali'ye ait olup, kitâbesi bulunmayan birçok yapıt bilinmektedir. Bu durumda olan başlıca eserler ise, Saray Bosna'da *Gazi Hüsrev Bey Külliyesi*, Sofya'da *Kadı Seyfeddin*, Manisa'da *Sultan*, Trabzon'da *Hatuniye*, Konya'da *Sultan Selim*, Çorlu'da *Süleymaniye*, Tekirdağ'a bağlı Saray'da *Ayas Paşa*, İstanbul Fatih'te *Bali Paşa*, Eyüp'te *Cezeri Kasım*, Sütlüce ve Silivri'de *Pîri Mehmed Paşa* camileri ile Topkapı Sarayı'nda *Bâbü's-Selam*'dır.

Osmanlı Devleti'nde Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaklaşık iyirmi sene başmimarlık görevini yapmış olan Tebrizli Acem Ali, 1539 yılının yazında vefat etmiş ve kendisinden sonra bu göreve Mimar Sinan getirilmiştir.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Qafqaz Üniversitesi, Ümumi Fennler Bölümü, e-mail: bdedeyev@qu.edu.az, Bakü/Azerbaycan

***Doç. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, e-mail: tofig-nacafli@rambler.ru, Bakü/Azerbaycan

**** Yrd.Doç. Dr.Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Qafqaz Üniversitesi, Bakü e-mail: ruslu@hotmail.com

Anahtar kelimeler: Azərbaycan, Tebrizli Acem Ali, Mimar Acem Camii, Mimar Sinan.

LIFE AND WORKS OF TEBRİZLİ ALİ HONORED AS THE CHIEF ARCHITECT AT OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Although his name is Alâeddin Ali Bey b. Abdülkerim, he has known as Acem Ali or Esir Ali in Ottoman Empire. After the victory of Çaldıran war (1514), Sultan Selim brought nearly 3.000 artist to his empire from the Tabriz city that conquered by ottoman forces. Acem Ali ,known as the 'Master of Masters' in the state of Safavid, was one of the artists brought to empire. He has been sent to İstanbul from Amasya in 12 Nisan 1515 by Sultan Selim and was promoted as the chief of architects in 1519.

Acem Ali, by combining classic Ottoman architecture and Persian architecture managed to built works named as "public plan" that was widely used (only used in some parts of two mosques before). Same method has been enhanced and used by Mimar Sinan (1489-1588). For this reason, Mustafa Pasha Mosque in Gebze ,Çoban Ibrahim Pasha Palace in Sultanahmet in Istanbul, supposed to be built by Mimar Sinan despite only repaired and modified. Furthermore, many structures without inscriptions are supposed to belong Acem Ali with their stylistic and architectural properties. Some major works which are known as stated; Gazi Hüsrev Bey Complex in Sarajevo, Seyfeddin Kadi in Sofia, Sultan in Manisa, Hatuniye in Trabzon, Sultan Selim in Konya, Süleymaniye Ayas Paşa in Çorlu, Tekirdağ, Bali Paşa in Fatih, Istanbul, Cezeri Kasımın Eyüp , Piri Mehmed Paşa mosques in Silivri and Sütlüce and Bâbü's-Selam in the Topkapi Palace.

During the period of Sultan Selim I and Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Tebrizli Acem Ali went on to serve as chief of architects and he has passed away in 1539. After his death, Mimar Sinan took over his responsibility

Key Words: Azerbaijan, Tebrizli Acem Ali, Mimar Acem Mosque, Mimar Sinan.

Introduction

Being the capital city of the Elkhani state (1265) during the Elkhani dynasty (1256-1357), which unified Azerbaijan, Iran, the Middle East, and Anatolia under its control, increased the importance of Tabriz as well as Azerbaijan in the region. Attracting thousands scholars and men of art to the capital city from Iran, China, Anatolia, and Syria during this period had a positive impact on the cultural life of Azerbaijan in the subsequent years.¹ The close and mutual relations with the

¹ Karl JAHN (1979-1980). "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 13, Sayı: 24, Ankara, pp. 59-68; Vaqif PİRİYEV (2003). Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, Nurlan, pp. 236-254, 276-309; Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (2008). "Küzey Azerbaycandaki Türk Dönemi Yapılarında Bulunan Usta Kitabeleri Üzerine Bazı Düşünceler/Some Thoughts About

culture of the peoples of the East in the XI-XII centuries influenced the further development of culture of Azerbaijan, which preserved its position in the following centuries as well. Tabriz was the cultural center of Azerbaijan at that time, which was a gathering place of the various crucial and well-known Azerbaijani and Middle Eastern men of science, art, and culture, whose architectural and scientific works gained popularity.

The relations that begin in XI century between the people of Azerbaijan and Anatolia, who possess same language, culture, and faith, has continued through the Middle Ages. The mutual relationship in socio-economic and cultural areas between Azerbaijan and the Ottoman Empire further developed during the reign of the Safavi as in the XIII - XV centuries. Along with the mutual economic relations, the occurring political events had had a positive influence on the development of cultural relations. In 1514 Ottoman Sultan Selim I won the battle in Chaldiran, seized Tabriz, and when retreated, along with a large number of scholars and men of culture moved well-known artisans-skilled bricklayers, architects, calligraphers, engravers, masters on glazing, and stonemasons to Istanbul. This opened a new page in the development of cultural relations between the two countries and created the conditions for further strengthening of socio-cultural relations in the following years. In this respect, a great deal of well-known Azerbaijani people – scholars, poets, and artisans had great contribution in strengthening cultural relations between Azerbaijan and the Ottoman Empire. Memar Ali Tabrizi was among these craftsmen that were moved to Istanbul during that time.

Who is Memar Ali?

Nevertheless, Memar Ali has a great heritage in the architectural historiography of Ottoman Empire, no any independent and extensive work and research has been carried out or any single academic article has been written about him until today. Simple, brief information has been published about Memar Ali in 1933 and afterwards half page encyclopedic information was given.² In the articles and research works that have been written about the architects of the Ottoman Empire it is noted that Memar Ali Tabrizi has been a chief architect of the Ottoman Empire. However, in some research works that has been carried out since 1993 until recently, Memar Ali Tabrizi was confused with another architect that named Ali and lived during the same time with him and worked in the palaces of the Ottoman Empire. The lack of information about Memar Ali in historical sources and nonconformance of them has led to the emergence of some suspicious. In this respect, Alaaddin Ali Bey of Ajam (Tabrizi), who was appointed as the chief architect of the Ottoman Empire during the reign of Yavuz Sultan Selim I (1514-1520), was reported to be the same person with the architect named as Alaaddin Ali bin Abdullah that got experienced in the union of Ajami boys in the Ottoman palace.³ However, according to some researchers, these two architects were different persons and are confused by mistake. In fact, Alaaddin Ali bey of Ajam (Tabrizi) was the chief architect of the Ottoman Empire in the last years of Sultan Selim's reign and during the reign of Sultan Suleiman the Magnificent (1520-1566), but Alaaddin Ali bin Abdullah was simply an architect that was working in that group.⁴ Almost all the sources that used by researchers on the subject are consist of the Ottoman documents. Until recently, none of the

---

Craftsman Inscriptions Present at the Turkish Era Buildings in Northern Azerbaijan", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/7, 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.497>, p. 210-219.

²K. ALTAN (1933). "Esir Ali", *Arkitekt*, Sayı 6, İstanbul, p. 81; Özkan ERTUĞRUL (1988). "Acem Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiplopedisi (TDİA)*, C. I, İstanbul, p. 322.

³"Ali b. Abdullah (Acem, Esir)", *Osmanlı Araştırmaları*, <http://www.osar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501382> (17.04.2014)

⁴İzzet KUMBARACILAR (1937). "Türk Mimarları", *Arkitekt*, Sayı 12, İstanbul, p. 59; Abdulkadir DÜNDAR (2002). "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", *AÜİFD, Cilt XLIII* (2002), Sayı 1, p. 233, 236.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

researches conducted in the Turkish historiography has given open information that Memar Ali came or has been brought directly from Tabriz. Just, the recognition of the mosque⁵, which was built by Memar Ali in Istanbul on his own expense, as the “Mosque of Memar Ali”, identifying his real name in the vaqf documents of the mosque (vaqfiyya) as Alaaddin Ali bey Abdul Kerim oghlu (Alaaddin Ali Bey the of Abdul Kerim) and noting him in some researches as Memar Ali of Ajam or Asir (Captive) Ali⁶ was used as the evidence that he has come from Ajam, i.e. from Azerbaijan. Meanwhile, it is possible to find the name of Memar Ali in the second list of the nearly 120 craftsmen, who were brought from Tabriz to Ottoman Empire by Sultan Selim after the battle of Chaldiran, which is known to historians and translated from the document in Persian language and used together with original version by Turkish historian Hussein Arslan in his book “XVI yüzyılda Osmanlı toplumunda yönetim, nüfus, iskan, göç ve sürgün (The management, population, housing, immigration and exile in the Ottoman society in the XVI century)” that was published in 2001.⁷

Referring above-mentioned information and historical document, it is possible to say that certainly the arrival of Memar Ali to the Ottoman state was realized after the Battle of Chaldiran (23 August 1514). It is known that after the Battle of Chaldiran Sultan Selim, who had an attribute of transforming leadership and twice the borders of Ottoman Empire in a short time,⁸ had stayed in Tabriz for about 8 days. In his way back from Tabriz he has taken large number of scholars and artisans and their families to the Ottoman Empire. Even though the exact number of them is not known, it is assumed that approximately three thousand scholars, poets, artisans, physicians, merchants and other men of science and art were moved from Tabriz to the center of Ottoman Empire.⁹ On the way back to Ottoman Empire from Tabriz, Sultan Selim had spent the winter in Amasia. During that time Azerbaijani artisans had been recorded according to their profession and had sent to various part of Empire, mainly to Istanbul. On pages 648-663 of the list of the representation book that was written in Persian language on 23 March - 12 April 1515 by chief accountant Kalemi, which was numbered as 36806 and being stored in Prime ministry Ottoman Archive, the names of the peoples that exiled from Tabriz were given partly. In this document, which was translated from Persian language by Hussein Arslan and used in his book “XVI yüzyılda Osmanlı toplumunda yönetim, nüfus, iskan, göç ve sürgün (The management, population, housing, immigration and exile in the Ottoman society in the sixteenth century)”, the name of Memar Ali is given as “the Minister of the masters Pir Ali Khoja/Ustadların naziri Xoca Pir Əli.” According to

⁵ M. Baha TANMAN (1994). "Mimar Acem Camii ve Tekkesi", Düünden Bugüne İslam Ansiklopedisi (DBİA), C.V, İstanbul, p. 465.

⁶ Halim Baki KUNTER (1960). "Mimar Ali Beyin bilinmeyen iki vakfiyyesi", V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Nisan-1956, Ankara-1960, p. 438; Can M. HERSEK (1990). "Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnaft", İslami Araştırmalar, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak 1990, p. 43; Orhan ERDENEN, "Osmanlı devri mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", p. 17 <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/325/4636.pdf> (25.04.2014); İbid, ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (2008). p. 212.

⁷ Hüseyin ARSLAN (2001), 16.yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, İstanbul, p. 325-333.

⁸ Ramazan ERTURGUT, Serhat SOYŞEKERCİ (2010). "Yavuz Sultan Selim'in Dönüştürücü Liderlik Davranışları Hakkında Bir İnceleme/The Examination on Transformational Leadership Behaviours About Ottoman Yavuz Sultan Selim", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 5/2 Spring 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1307>, p. 964-985.

⁹ Məhəmmədli TƏRBİYYƏT (1987). Dənışməndani Azərbaycan, tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli, Bakı, p. 415; One of the major issues here is Ottoman Empire in XVI. Century brought only the of scientists and artists although slave trade bring more money. For the slave trade in the Ottoman Empire. See also. Rahmi Deniz ÖZBAY (2009). "Employment of slave labor in the Ottoman Empire and Mukateb Method ", Journal of Social Sciences of Kocaeli University (17) 2009/1, p. 156-157; Mehmet KABACIK (2013). "XVI. yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti/The Prices and Valuation in XVI. Century Aleppo", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5295>, p. 240-243.

this document, the names of those, who were exiled from Tabriz, were recorded in accordance to the dates that they have sent to Istanbul, which were divided into three group and recorded in two main distinctions; those who got “ulufa” (that were paid) and those who did not get “ulufa” (unpaid). The name of Khoja Pir Ali was recorded in the second place of the third group that registered on 12 April 1515, where 71 people were included. He was one of those who got “ulufa”.¹⁰ It should also mention that along with the Khoja Pir Ali there are names of hundreds of other prominent Azerbaijani figures of science and art in the book that complies in Amasia. It is possible to find the names of most of these people in the salary books “Ehl-i hiref” (The craftsmen of the Ottoman palace)¹¹ that dates back to January 1526 and “Cemaat-i mutriban” (The musical staff of the Ottoman court)¹², which dates back to the 1520, but recorded in 1525.

Recording the name of Khoja Pir Ali as “the Minister of the masters” in afore- mentioned book indicates that he had been in high position in Safavi state. Therefore, it is possible to say that the word Khoja Pir before the name of Memar Ali is the honorable name given to him in the Safavi state due to his art, ability, and works that he has done as a well-known architect. It is fact that such kind of names were given to many scholars, men of art and culture during the Middle Ages. The word ‘Khoja’ means “trainer, teacher, and educator”¹³ and the word ‘Pir’ means “master, chief, leader, and a person who is skilled in every profession.” Thus, Khoja Pir Ali, who was sent to Istanbul in April 1515, became one of the featured architects in the Ottoman Palace and began to be known with his new name Memar Ajam Ali (architect Ali from Persia). Memar Ali, who recorded himself in his vaqfiyya dates back to 1525 as the “Great master, the skilful, and famous chief engineering featured architect Alaadin Ali bey Abdul Kerim oghlu”, introduces himself in his second vaqf document that dates back to 1537 as the “Asir (Captive) Ali.”¹⁴ Although the birth date of Memar Ali is not certain, while referring above-mentioned facts it is possible to assume that he was born in Tabriz and got his education in the same city. Apparently, the reason that Memar Ali was called as Memar Ajam, Ajam Ali, Asir Ali, Memar Ali and the Ali of Ajam was the existence of another architect in the Ottoman Palace with the same name during the same time. On the whole, in the XV - XVII centuries the geographic terms, like Ajamistan, Bilad-i Ajam or Vilayat-i Ajam mostly were used in the Ottoman Empire instead of Iran, mainly Khorasan and Turkestan. Therefore, during the middle ages some Ottoman sources had considered Azerbaijan as a land of Ajam and mentioned some Turkish Azerbaijani scholars and men of culture with the name Ajami.¹⁵ In this regard, Memar Ali was called like Memar Ajam, Ajam Ali in the Ottoman Palaces in accordance with the condition of that period, who was one of the famous artisans in Azerbaijan before taken to Istanbul by Sultan Selim.

¹⁰ Ibid, ARSLAN (2001).

¹¹ List of the mentioned craftsmen : Şahkulu (Painting Master), Hoca beg, Kasım, Hacı beg (Painters), Hoca Hüseyin, Duviş Muhammed, Emir Hüseyin, Maksud Ali (Jewellers), Mesud, İsmail, (Golden Thread Choosers), Halil, Şeyh Hasan (Swordsmen), Muhammedcan (Trimmer), Necmeddin (Leather Dealer), and Sultan Ali. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI (1986), "Osmanlı sarayında Ehl-i Hiref (sanatkarlar) Defteri", Belgeler, C. XI, Sayı-15, pp. 26-64.

¹² Mentioned musicians are Kemancha player Şah Kulu and Haydar (his son) . See also. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI (1977). "Osmanlılar zamanında saraylarda musiki hayatı", Belleten, C. XLI, Sayı-161, Ocak-1977, pp. 84-85.

¹³ Ferit DEVELLİOĞLU (2004). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, p. 305; Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006), dörd cildə, Əliheydər Orucovun redaktəsi ilə, II cild, Bakı, p. 469.

¹⁴ Ibid, KUNTER (1960). p. 438, 440.

¹⁵ Adnan KARAİSMAİLOĞLU (1988). "Acem", TDİA, C. I, İstanbul, p. 321; Ali ARSLAN (1999), "Osmanlılarda Coğrafi term olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı-Türkistan bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII Yüzyıllar)", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 8, Ankara 1999, p. 84.

The Activities of Memar Ali in the Ottoman Empire

According to the following sentence that taken from undated document - application, which is archived in the Topkapi Museum Archives and written to Sultan Selim I by Memar Ali with the name Ajam Ali, Memar Ali begins his activities in Amasia in early 1515, before moving to Istanbul. The sentence indicates that "... I have built eight springs in the town of Amasia..." Then the application notifies that ten springs were built in Topkapi Palace; four of them constructed the master named as Hamza and the rest six springs were built by Ajam Ali.¹⁶ Thus, after this, Sultan Selim appointed Memar Ali to the position of the chief architect of the Ottoman Empire in 1519.

Being the first chief architect of Classical Ottoman architecture, Memar Ali combined the Classical Ottoman architecture, which had been seen slightly in Adrianople (Edirne) and Istanbul Bayazit mosques but used in full extend during his time, with the architectural style of Tabriz and laid the foundation of the so-called "combined plan/toplu plan" style in the Ottoman Empire. This peculiar architectural style of Memar Ali had become an integral part of the Turkish - Islamic architectural culture and began to be formed complexes of the Ottoman period architectural monuments, which was completely different from the architectural style of the other countries due to its originality and grandiosity. The originality of this style lies on the fact that, according to the balance and the size of the building through combining a few domes or half domes in larger central dome it was possible to build spacious buildings without the need for a large number of columns or bearing piles. Beginning from that time the construction of the magnificent palaces, mosques with many minarets, and madrasah (Islamic religious schools) complexes had built, which were differing from the classical works of the Ottoman Empire. This architectural style of Memar Ali was used and developed later by the famous Ottoman architect Memar Sinan. However, many researchers mixing this succession and stating that for the first time "combined plan" was used by Memar Sinan. Therefore, so many monuments that were built by Memar Ali were mistakenly attributed to Mimar Sinan. In this regard, *Choban Mustafa Pasha Mosque* in Gebze district and *Ibrahim Pasha Palace* in Sultan Ahmad in Istanbul were recorded as the works of Mimar Sinan. However, these were built by Memar Ali, but Mimar Sinan simply restored these buildings at his time.

Besides these, great deal of architectural works, such as: *Qasi (kadi) Khosrow bey's kulliyeh (complex)* in Saraybosna, *Qasi Seyfaddin* in Sofia, *Sultan* in Manisa, *Khatuniyyeh* in Trabzon, *Sultan Selim* in Konya, *Suleimaniyyeh* in Chorlu, the *Ayaz Pasha* in Saray district attached to Tekirdag, *Bali Pasha* in Fatih district of Istanbul, *Jazari Qasim* in Ayub district of Istanbul, *Piri Mehmed Pasha* mosque in Sutluja and Silivri districts and *Babus –Salamlig* (second door) section in Topkapi Palace, attributed to Memar Ali according to their characteristics and architectural styles, which does not have any inscription.¹⁷ *Sultan Selim* mosque in Istanbul and *Memar Ajam* mosque erected on his own means near Yenigapi Mevlavikhana in Shehremeni area occupy a special place among his architectural monuments.¹⁸

His Charitable and Educational Activities

Besides the architectural activities, Memar Ali also acted as a philanthropist and educator. Two vaqfiyyah documents written in Arabic that dates back to 1525 and 1537, respectively, elucidate that Memar Ali uses a large share of the funds collected from the vaqfs opened at his account for charitable purposes. The vaqf of him that dates back to 1525 was the Memar Ajam mosque, which was built for religious services and rituals of men and women, and apart from the

¹⁶ M. Zarif ORGUN (1937), "Hassa mimarlar", Arkitekt, Sayı 12, İstanbul, p. 334.

¹⁷ Ibid, ERTUĞRUL (1988). p. 322

¹⁸ Ibid, TANMAN (1994). p. 465.

above mentioned a school for the education of poor and orphan children. For financing all these, Memar Ali allocated the income of 36 shops in 18 different parts of Istanbul, which belonged to him, a plot of land, 14 houses, a country estate, 4 bakers, and 2 stables. Furthermore, Architect Ali's devoting 15 thousand in cash in the year 1525 is known from the statue book of association. According to the association document that dates back to 1537 Memar Ali had used the income of many houses, shops and the bakers for alms deeds. Also, building a zawiya opposite the mosque that built by his fund yielded to serve public ¹⁹ All this suggests that Memar Ali was enough wealthy to finance all of these.

It should be mention that, besides high wages of the architects, especially chief architects in the Ottoman Empire, opportunities were created for architects to earn large profits. According to wages book of the Ottoman palace masters (Ahl-i hıraf) of 1525 and 1526, one-day salary of chief architect Alaaddin Ali was 45 akhcha and a month salary 1327 akhcha.²⁰ Besides the "ulufe" wages from the state treasury, chief architects of the Ottoman Empire were paid a certain amount of salary from construction and restoration of state and vaqf buildings, called as "kharj-i memar/expenses of the architect". Meanwhile, from the tax of the Greek, Armenian, and Jewish shops that were operating in Istanbul was earmarked money to the account of the chief architects. Furthermore, from the revenues of the villages subjected to Burgaz and Vize sanjags, which were belonging to the Ottoman dynasty, a special tax "arpalig" was allocated for chief architects.²¹ In this vein, Memar Ali was one of the chief architects that benefitted from the aforementioned incomes.

The Sect that Memar Ali was belonging

While speaking about Memar Ajam Ali mosque and his tomb in front of the sanctuary of the mosque the Ottoman historian Ayvansarayı Hussein Efendi, who gives information about historic monuments, mosques, and buildings of Istanbul, had noted in his book that this area was a Khalvatiyyeh zaviyyeh built by Memar Ali himself.²² One of the realities of the middle ages that characterized for the Muslim East at the period was that besides the religious leaders, almost all the cultural and state figures were belonging to the very common religious sect. It should be also noted that the tasavvuf structures of Azerbaijan such as the Sefevism, Khalvatism and Hurufism had begun to spread in Anatolia as well as in other parts of the Ottoman Empire since the middle of the fifteenth century.²³

At the end of the XV and beginning of the XVII century, Khalvatism was the most famous religious sect that was spread in the whole Ottoman Empire, along with the capital city, Istanbul. The government of Ottoman Empire was using this sect as a main ideology against the Safavids. Therefore, it was interested in the development Khalvatism and the establishment of its tekkeh and zaviyyeh not only in Istanbul and other central cities, but also in the whole territory of the Empire.²⁴ Thus, the religious sect of the state figures was significantly influential in the election process of these figures to the highest governmental posts in Ottoman Empire. In this respect, Piri Mehmed Pasha the son of one of the famous Khalvati sheikhs Chalabi Khalifa, who was appointed as Grand Vizier during the reign of Sultan Selim (1512-1520),²⁵ and Chalabi Khalifa's nephew

¹⁹ Ibid, KUNTER (1960). pp. 438-442

²⁰ Ibid, ORGUN (1937). p. 333; Ibid, Dünder, p. 233.

²¹ Şerafettin TURAN (1963). "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara Üniversitesi, pp. 162-163.

²² Hüseyin Efendi AYVANSARAYI, Ali Satı Efendi (h.1281/m1865). Hadikatü'l Cevami, C. I, İstanbul, p. 206.

²³ Bilal DEDEYEV (2009). "15 -16. Yüzyıllar Osmanlı - Azerbaycan İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti ve Halvetiye Tarikati", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı-1, Ankara, pp. 92-93.

²⁴ M. Baha TANMAN (1994a), "Halvetilik", DBİA, C. III, İstanbul, p. 534; Yusuf KÜÇÜKDAĞ (1999). "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", Osmanlı, C. I, Ankara, p. 278.

²⁵ Yusuf KÜÇÜKDAĞ (1994). Vezir-i Azam Piri Mehmed Paşa, Konya.

Zenbilli Ali Jamali Effendi, who was appointed as Sheikhulislam during the reign of Bayezid II, may be shown as an example.²⁶

Thus, if the *khanegah* (cloister for dervishes) of Koca Mustafa Pasha was the first and the only house of *Khalvatisim* until Sultan Selim I, the number of *Khalvati tekkeh* and *zaviyyehs* had increased to eleven during his reign, which were attached to the *vaqfs* that possessed great resources and occasions. Three of them were established by Piri Mehmed Pasha who was the Grand Vizier under the reign of Sultan Suleiman the Magnificent (1520-1566). The support of Ottoman Empire for the development of *Khalvatis* in the territories of empire also continued during the reign of Sultan Suleiman the Magnificent. Another issue related to *Khalvatisim* that drew the attention is that 10 handwriting of Seyid Yahya Bakuvi, the second Pir of *Khalvatiyyeh* sect, had been copied and distributed during that period. These works that were copied and increased in 1533 most likely were spread to *madrassas*, *dervish cloisters*, and among the large mass of people.²⁷ Therefore, it is assumed that the chief architect of Ottoman Empire also followed the *Khalvatism*, which is supported mainly by the Sultans of empire. However, there is no any document or source that indicates whether Memar Ali was *Khalvati* or not while working as a "Minister of masters" in the Safavi state.

Memar Ali's Family and His Death

According to the information about the family of Memar Ali, he had two sons - Hamza Celebi and Hassan Celebi, and three daughters-Shemi, Sitti and Fatima. His wife's name was Fatima Hilal gizi. Until the end of his life Memar Ali had lived in Oruj Gazi quarter of Istanbul with his family²⁸. However, there is no any information that whether Memar Ali move from Azerbaijan together with his family or not. Thus, despite the existence of the certain information about the family members of those exiled people - who did not got *ulufe* (who did not receive a salary from the state) in *taqsimat* book that prepared in Amasia in 1515, there is no any information about those who got *ulufe*.

Though neither his headstone nor sources generally provide clear information about the exact date of his death. However, it is possible to clarify the date according to some historical events. Thus, in accordance with the *vaqfiyyeh* document dates back to 20 March 1537 of the Memar Ajam mosque that he had built on his own expense it is possible to say that he was still alive at that time. Regarding to his death, it was mentioned that he died shortly after the death of Ayas Pasha, the Grand Vizier of the Ottoman Empire²⁹ who died on July 13, 1539.³⁰ It is also noted by the Turkish historians that after the death of Memar Ali, Memar Sinan was appointed as the new chief architect of the Ottoman Empire after his return from the Bogdan visit in 1539 (1538-1539).³¹ All these give reason to say that Memar Ali had died in the summer of 1539.

²⁶ M. Cavid BAYSUN, "Cemali", İA, C. III, İstanbul, pp. 85-88; Yusuf KÜÇÜKDAĞ (2002). "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şiî Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası", XIII. Türk Tarihi Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Ankara, p. 442; Mustafa AŞKAR, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyyenin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 39, Sayı-1, pp. 546-548.

²⁷ Azadə MUSAYEVA (1987). Şərq əlyazma katalokları əsasında azərbaycanlı müəlliflərin əlyazmalarının toplu kataloqu, (nəşr edilməmişdir), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, C. III, Bakı, pp. 990-991.

²⁸ Ibid, KUNTER (1960). pp. 441-442.

²⁹ Ibid, KUNTER (1960). p. 438, 440.

³⁰ Mehmed Paşa NİŞANCI (1983). Hadisat, (Osmanlı Tarihi ve Zeyli), Hazırlayan: Enver Yaşarbaş, İstanbul, p.192; "Ayas Paşa", Küçük Türk İslam Ansiklopedisi, S. 3, İstanbul 1980, p. 241.

³¹ Oktay ASLANAPA (1980). "Sinan", İA, C. 10, İstanbul, p. 655; Selçuk MÜLAYİM (2009). "Sinan", DİA, C. 37, İstanbul, p. 225; Esin BENİAN (2011). "Mimar Sinan ve Osmanlı Cami Mimarisinin Gelişmesindeki Rolü", Bilim ve Teknik, Ocak 2011, p. 41.

Conclusion

Though, basing on his father's name some contemporary researchers claim that Alaaddin Ali was not from Tabriz, however, many sources confirm that he had been one of the Azerbaijani architects in exile. According to the information about him that taken mainly from Turkish sources, famous architect of the Middle Ages Memar Ali Tabrizi was known mainly as Memar Ajam, Ali of Ajam, Asir Ali and Memar Ali in the Ottoman Empire.

After being captured and taken to Turkey as a prisoner of war by Sultan Selim, Ali Tabrizi who was named as Asir Ali or Ali of Ajam worked as the chief architect in Istanbul and spread Tabriz architectural style in Turkey. He was the founder of a new architectural school in Turkey, and played an important role in its development. The Tabriz architectural school with large-scale impact, as a strong branch of the Azerbaijan architecture played a major role in the mutual enrichment and development of architecture in Middle East countries, including Turkey in the XIII-XVII centuries.

For about 20 years Memar Ali had acted as the chief architect of the Ottoman Empire. He had fulfilled this very important task at the most powerful times of the Ottoman Empire- under the reign of Sultan Selim I and Suleiman the Magnificent. Through, combining the classical Ottoman architecture and the Tabriz architectural style he laid the foundation of a new style-“*combined plan*”. The new style brought by him to the Ottoman architecture afterwards was further developed by the famous Ottoman architect Memar Sinan.

REFERENCES

- "Ali b. Abdullah (Acem, Esir)", Osmanlı Araştırmaları, <http://www.osar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501382> (17.04.2014).
- ALTAN, K.(1933). "Esir Ali", Arkitekt, Sayı 6, İstanbul, p. 81.
- ARSLAN, Ali (1999). "Osmanlılarda Coğrafi term olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı-Türkistan bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII Yüzyıllar)", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 8, Ankara, pp. 83-87.
- ARSLAN, Hüseyin (2001). 16.yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay (1980). "Sinan", İslam Ansiklopedisi (İA), C. 10, İstanbul, pp. 655-661.
- AŞKAR, Mustafa, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyyenin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 39, Sayı-1, pp. 535-563.
- "Ayas Paşa", Küçük Türk İslam Ansiklopedisi, s. 3, İstanbul, 1980, p. 241.
- AYVANSARAYI, Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi (h.1281/m.1865). Hadikatü'l Cevami, C. I, İstanbul.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, dörd cildə, Əliheydər Orucovun redaktəsi ilə, II cild, Bakı: 2006.
- BAYSUN, M. Cavid, "Cemali", İA, C. III, İstanbul, pp. 85-88.
- BENİAN, Esin (2011). "Mimar Sinan ve Osmanlı Cami Mimarisinin Gelişmesindeki Rolü", Bilim ve Teknik, Ocak 2011, pp. 40-47.

- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel (2008). "Küzey Azerbaycandaki Türk Dönemi Yapılarında Bulunan Usta Kitabeleri Üzerine Bazı Düşünceler/Some Thoughts About Craftsman Inscriptions Present at the Turkish Era Buildings in Nothern Azerbaijan", *TURKISH STUDIES - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/7, 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.497>, p. 210-219.
- DEDEYEV, Bilal (2009). "15 -16. Yüzyıllar Osmanlı - Azerbaycan İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti ve Halvetiye Tarikatı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı-1, Ankara, pp. 91-106.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- DÜNDAR, Abdulkadir (2002). "XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları", *AÜİFD*, Cilt XLIII (2002), Sayı 1, pp. 231-262.
- ERDENEN, Orhan, "Osmanlı devri mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları", pp. 15-18. <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/325/4636.pdf>.(25.04.2014).
- ERTUĞRUL, Özkan (1988). "Acem Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDİA)*, C. I, İstanbul, p. 322.
- ERTURGUT, Ramazan, SOYŞEKERCİ, Serhat (2010). "Yavuz Sultan Selim'in Dönüştürücü Liderlik Davranışları Hakkında Bir İnceleme/The Examination on Transformational Leadership Behaviours About Ottoman Yavuz Sultan Selim", *TURKISH STUDIES - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 5/2 Spring 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1307>, p. 964-985.
- HERSEK, Can M. (1990). "Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı", *İslami Araştırmalar*, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak 1990, pp. 42-48.
- JAHN, Karl (1979-1980). "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 13, Sayı: 24, Ankara: pp. 59-68.
- KABACIK, Mehmet (2013). "XVI. yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti/The Prices and Valuation in XVI. Century Aleppo", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5295>, p. 237-268.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (1988). "Acem", *Türkiye Diyanet İşleri Vakfı (DİA)*, C. I, İstanbul, p. 321.
- KUMBARACILAR, İzzet (1937). "Türk Mimarları", *Arkitekt*, Sayı 2, İstanbul, pp. 59-60.
- KUNTER, Halim Baki (1960). "Mimar Ali Beyin bilinmeyen iki vakfiyesi", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-17 Nisan-1956, Ankara, pp. 438-442.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (1999). "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, C. I, Ankara, pp. 269-281.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (2002). "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarihi Kongresi*, 4-8 Eim 1999 Ankara, pp. 435-444.

- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (1994). Vezir-i Azam Piri Mehmed Paşa, Konya.
- MUSAYEVA, Azadə (1987). Şərq əlyazma katalokları əsasında azərbaycanlı müəlliflərin əlyazmalarının toplu kataloqu,(nəşr edilməmişdir), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, C. III, Bakı.
- MÜLAYİM, Selçuk (2009). "Sinan", DİA, C. 37, İstanbul, pp. 224-227.
- NİŞANCI, Mehmed Paşa (1983). Hadisat, (Osmanlı Tarihi ve Zeyli), Hazırlayan: Enver Yaşarbaş, İstanbul.
- ORGUN, M. Zarif (1937). "Hassa mimarlar", Arkitekt, Sayı 12, İstanbul, p. 334.
- ÖZBAY, Rahmi Deniz (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Eməğinin İstihdamı və Mukatebe Yöntemi", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (17) 2009/1, p. 148-163.
- PİRİYEV, Vaqif (2003). Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı: Nurlan.
- TANMAN, M. Baha (1994a). "Halvetilik", Düünden Bugüne İslam Ansiklopedisi (DBİA), C. III, İstanbul, pp. 533–535.
- TANMAN, M. Baha (1994). "Mimar Acem Camii ve Tekkesi", DBİA, C.V, İstanbul, p. 465.
- TƏRBİYYƏT, Məhəmmədəli (1987). Danişməndani Azərbaycan, tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli, Bakı.
- TURAN, Şerafəttin (1963). "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara Üniversitesi, pp. 157-202.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1986). "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (sanatkarlar) Defteri", Belgeler, C. XI, Sayı-15, pp. 23-76.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1977). "Osmanlılar zamanında saraylarda musiki hayatı", Belleten, C. XLI, Sayı-161, Ocak-1977, pp. 79-96.

Pictures of Mentioned Artist's Works

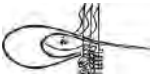

Memar Ajam mosque

Sultan Selim mosque

MARY CAROLINE HOLMES'UN "URFA'DA ERMENİ YETİMhanESİ" ADLI ESERİNDE URFA'DAKİ İŞGAL YILLARI VE ERMENİ YETİM ÇOCUKLARI*

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ**

ÖZET

Bu çalışmada günümüzde Ermeni sorunu olarak bilinen 1915 Olaylarının öncesinde ve sonrasında Ermenilere yönelik eğitim, sağlık, finansal ve toplumsal konularda çalışmaları olan American Boards of Comissioner for Foreign Mission'ın (Amerikan Yakın Doğu Yardım Komisyonu) Urfa'daki çalışmaları üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede kısa adı YDYK olan Amerikan Yakın Doğu Yardım Komisyonu hakkında kısaca bilgi verildikten sonra bu komisyonun Urfa temsilcisi olan Mary Caroline Holmes'un, Urfa'daki görevi sırasında kaydetmiş olduğu anıları ve bu anılarda Holmes'un Türk, Ermeni, Kürt, Fransız, İngiliz, Alman ve diğer gruplarla olan ilişkileri üzerinde durulacaktır. Çalışmada ilk olarak Holmes'un kim olduğu, ne tür faaliyetlerde bulunduğu ve bölgeye dair izlenimlerine yer verildikten sonra, yazarın misyonerlik faaliyetleri kapsamında "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" adlı eseri incelenecektir. Daha sonra Holmes'un hangi görevle bölgede bulunduğu, bölgede bulunduğu sırada çalıştığı misyon hakkında kısaca bilgi verilecektir. Ardından Holmes'un eserinde 1919-1921 yılları arasında Urfa'da yaşanan gelişmeleri Ermeniler ve Türkler açısından nasıl ele aldığı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda konuyla ilgili bir literatür araştırması yapıldıktan sonra yazarın konuya yaklaşımı, eserin söylem analizi ve Urfa'daki Ermeni yetimhanesinde yaşananların bir misyonerin kaleminden nasıl ele alındığı değerlendirilecektir. Çalışmada ayrıca Holmes'un işgal döneminde Türklerle işgal kuvvetleri arasında nasıl bir rol oynadığına da dikkat çekilecektir. Böylelikle gerek Sevk ve İskân öncesi gerekse Sevk ve İskân'ın ardından misyonerlik faaliyetlerinin bölgede nasıl bir politika çerçevesinde gerçekleştirildiği ve söz konusu misyonerlerin bölgedeki asıl toplumsal hedeflerinin ne olduğuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Ermeni, Türk, Ermeni Yetimler

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Ermeni Dili ve Edebiyatı, El-mek: yildizdeveci@gmail.com

INVASION YEARS IN URFA AND ARMENIAN ORPHANS IN THE BOOK OF MARY CAROLINE HOLMES'S NAMELY "ARMENIAN ORPHANAGE IN URFA"

ABSTRACT

In this article, Works of American Boards of Commissioner for Foreign Missions which worked in areas of education, healthcare, finance and social subjects for Armenians before and after 1915 Events as known as Armenian Problem in Urfa, will be emphasized.

In this context, Information about American Boards of Commissioner for Foreign Mission (shortly known as ABCFM) will be given briefly. After that brief information, Mary Caroline Holmes's, who was ABCFM's represent of Urfa, memories and in that memories Holmes's relations with Kurds, French, British, German and other communities will be examined.

Firstly, Holmes's personality, occupation and her memories about Urfa will be given. And then, her book namely "Armenian Orphanage in Urfa" will be studied in context of her missionary activity. After that, events between Armenians and Turks in Urfa between the years of 1919-1921 will be evaluated in the perspective of Holmes's book.

In this scope, after the extended literature survey, approach of Holmes to subject, discourse analysis of Holmes's book and events in Armenian Orphanage by the book of a missionary view will be propound. Besides it will be pointed out the role of Holmes in occupation era between Turks and occupation forces in this article. So it will be tried to clarify how to be carried out missionary activities in pre-relocation and post-relocation years in which the scope of policy in region and social aims of aforementioned missionaries.

Key Words: Missionary, Armenian, Turkish, Armenian Orphans

Giriş:

Günümüzde uluslararası arenada oldukça geniş bir yer tutan Ermeni sorunuyla ilgili olarak, Tehcir öncesi ve sonrası yaşananlarla ilgili olarak yerli ve yabancı kaynaklar tarafından konuyla ilgili birçok eserin kaleme alındığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında özellikle söz konusu dönemde bölgede görev yapmakta olan misyonerlerin raporlarının sürecin şekillenmesinde ciddi bir katkısı olduğu yadsınmaz. Bu nedenle halen günümüzde Tehcir yıllarında bölgede görev yapmış Amerikan, İngiliz, İsviçreli, Alman vb. misyonerlerin rapor, anı ve günlüklerinin yayınlandığı ve geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığı görülmektedir. Bu nedenle söz konusu yazarların kaleme aldığı Tehcir yıllarında yaşanan gelişmeler çoğu zaman gerçeği yansıtmayan ve propaganda amaçlı yazılmış eserler olsa da bu durumun tam tersinin yaşandığı çalışmaları da görmek mümkündür.

Holmes'un bu eserinin tercih edilme nedeni de bu çalışmanın uluslararası arenada geniş yankı bulmasına rağmen eser ve yazarına dair kapsamlı herhangi bir inceleme ve araştırmanın yapılmamış olunmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında eserin yazarı olan Holmes'a dair çok fazla kaynak olmayışı bu sorunun yaşanmasında ilk etken olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle bu çalışmada Holmes'un hayatı ve Tehcir yıllarından ziyade, Holmes'un kaleme aldıklarının ne söylediği ve nasıl bir söylem içinde bulunduğu üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Turkish Studies

I.Dünya Savaşı sırasında alınan, “Sevk ve İskan Kanunu” olarak da bilinen 1915 Tehciri, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde Türklerle Ermeniler arasında bir çok bölgede yaşanan isyanlar, çatışmalar ve ayaklanmalar neticesinde ortaya çıkan karmaşıklıklar dolayısıyla alınmış bir karardır. Bu çerçevede Anadolu’nun birçok noktasında olduğu gibi Urfa’da da I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerle Türkler arasında birtakım çatışmalar yaşanmış ve burada yaşayan Ermeniler de bu nedenlerle Tehcire tabi tutulmuşlardır. Bu kapsamda Tehcir sonrası bölgede görev yapan misyonların faaliyetlerine geçmeden önce kısaca Urfa isyanlarına göz atılmasında yarar vardır.

Urfa’da Ermeni Olayları

Günümüzde gerek Türkiye’de gerekse uluslararası arenada Ermeni sorunu denince akla ilk gelen konu Sevk ve İskân kanunu ve 1915 Tehciri olmuştur. Tehcir kararının alınmasının altında bir çok neden olmakla birlikte bunlar arasında en belirgin olanlarının savaş koşulları, dönemin siyasi ve ekonomik durumu ile 19. Yüzyılda başlayıp 20. Yüzyılda belirgin bir hal almış olan Ermeni isyanları önemli bir yer alır. Kuşkusuz isyanların ortaya çıkmasında milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi ve ekonomik durumu, yapılan reformların yetersiz kalması gibi faktörlerin yanı sıra özellikle 19. Yüzyılla birlikte artan misyonerlik faaliyetlerinin de önemli bir katkısı bulunmaktadır.¹ Misyonerler eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanlarında yürüttüğü faaliyetler neticesinde ciddi oranda Ermeni nüfusunu Protestanlaştırmış ve özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni nüfusunun Osmanlı’ya karşı harekete geçmesinde önemli rol oynamışlardır.² Bu kapsamda Anadolu’nun bir çok yerinde meydana gelen isyanlarla benzer şekilde Urfa’da da Ermeni isyanları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu makalenin temel amacı Tehcirin ardından bölgeye gelmiş olan bir misyonerin Ermeni yetim çocuklarına yönelik yürüttüğü çalışmalar olsa da bu çerçevede Urfa’da yaşanan Ermeni isyanlarına kısaca bakılması, konunun daha net bir biçimde anlaşılması açısından elzemdir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Halep Vilayeti’ne Halep, Maraş ve Urfa Sancakları bağlıydı. Halep vilayetine bağlı olan Urfa Sancağı’nda ise Birecik, Rumkale (Yavuzeli), Suruç ve Harran yer alıyordu.³ Halep vilayeti genelinde, toplam nüfusa oranla Ermeniler vilâyetin yaklaşık 1/5’ini oluşturmaktaydı. Vilayet genelinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfus bir arada yaşamakta ve bütün etnik kökenlerden ahali çoğunlukla Arapça konuşmaktaydı. Arapçadan sonra en çok konuşulan dil Türkçe idi. Özellikle Urfa ve Maraş sancaklarında neredeyse tamamen Türkçe konuşuluyordu. Bölgedeki Ermeniler de çoğunlukla Türkçe konuşmaktaydılar.⁴

I.Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluk sınırları dahilinde bir çok yerde isyan hareketleri başladığında Halep Sancağı’na bağlı Urfa’da da birtakım yansımaları olmuştur. Bölgede Halep isyanı olarak da bilinen 29 Ekim 1895 tarihli ayaklanma bu isyanlar arasında öne çıkanlar arasında ilk sırada yer almıştır.⁵ 1895 yılının Ekim ve Kasım aylarında, ülkenin diğer birçok bölgesinde olduğu gibi Halep vilayetinin de Ermeni isyanları açısından ciddi kargaşalara sahne olduğunu kaydeden Ramazan Erhan Güllü, bu tarihlerde Halep vilayet merkezi ile birlikte Halep’e bağlı sancak ve kazalarda -özellikle Maraş merkez sancağı ve Zeytun kazası ile Urfa sancağı ve Antep kazasında- ciddi olayların meydana geldiğini ifade eder. Meydana gelen olaylarda askerî birliklerin ayaklanmaları güçlülükle bastırabildiğini kaydeden Güllü, olaylardan kısa süre önce ilân edilmiş olan doğu vilayetlerinde yapılacak ıslahatlarla ilgili proje üzerine Ermeni Patrikhanesi tarafından ülke genelindeki Ermeni murahhaslıklarına yollanan tahriratlarda, Ermenilerin taleplerinin artık

¹ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yay., 2003, Ankara.

² Erdal Açıkse, “Amerika’dan Harput’a Harput’tan Amerika’ya Göç”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I* (Elazığ, 24–27 Eylül 1998), Elazığ 1999, s. 45–168.

³ Ramazan Erhan Güllü, “1895-1896 Ermeni İsyânlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri”, *OTAM*, 32/Güz 2012, s.4.

⁴ Ramazan Erhan Güllü, a.g.m., s.4.

⁵ Justin Mccarthy, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, Terazi Yayınları, 2009, Ankara, s.345, Şenol Kantarcı, “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, *Ermeni Sorunu el Kitabı*, Ankara, 2002.

hükümetçe de kabul edildiği ve daha rahat hareket edilmesi gerektiğinin bildirildiğini belirtir. Güllü ayrıca, Patrikhane tarafından Halep Vilayeti'ndeki Ermeni reis-i ruhanilerine gelen aynı tahriratın ardından, Ermeni ahali arasında silahlanmanın arttığı ve çeşitli yerlerde Ermenilerce tahrikkâr hareketlerin gözlenmeye başlandığını belirtir.⁶

The civilian Armenians of Urfa who defended themselves against the Turks and the Kurds in July, 1915.

Urfa'da Sivil Ermeni İsyanıcılar⁷

Urfa'da çıkan isyanların da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan Ermeni isyanları gibi siyasi, stratejik, coğrafi ve toplumsal olmak üzere bir çok nedeni bulunmaktaydı. Bu çerçevede Urfa'nın coğrafi konumu nedeniyle Doğu Anadolu-İskenderun hattı üzerinde yer alması, Rusya için Urfa Ermenilerinin I.Dünya Savaşı sırasında ayrı bir öneme sahip olmasına neden olmuştur. Rusya'nın Urfa'daki Ermenilerin bu stratejik konumlarından yararlanmak için büyük çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. I. Dünya savaşı yıllarında Zeytun, Sason, Bitlis, Antep bölgeleri için bir komutan emrinde kullanılmak üzere Maraş'tan ve Diyarbakır'dan gelen Ermeni komitacılar Urfa'daki yerli Ermeni fedailerin ve asker firarilerden oluşan bir silahlı kuvvetin katıldığını belirten Nurullah Aykaç, bu silahlı kuvvetler ile Urfa Ermenilerinin isyancılara su taşımak, mî öğretmek, ekmek pişirmek, hasta ve yaralıları bakmak, tüfek temizlemek, emir götürmek, mermi yapmak, konuşmalar yapmak için ekipler kurmakla üzere görevlendirildiklerini kaydetmiştir.⁸

Urfa'daki Ermenilerin isyan faaliyetlerine katıldıkları ve olası ayaklanma faaliyetlerinde yer alabileceklerine dair bilgiler Genel Kurmay Başkanlığının yayınlamış olduğu Arşiv Belgelerinde de yer almıştır. Buna göre Halep'ten Genel Karargah'a gelen telgrafta bu bilgiler şöyle yer almıştır;

⁶ Ramazan Erhan Güllü, a.g.m., s.8-9.

⁷ Garegin Pasdermadjian-Aram Torossian, *Why Armenia Should be Free: Armenia's Rôle in the Present War.*, Hairenik Pub. Co., 1918, s.28.

⁸ Nurullah Aykaç, "I. Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanları ve Faaliyetleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, s.187.

"...Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı, Halepten Genel Karagaha gelen şifredir. Numara: 6738. 1.Urfa Amele Taburunun bir bölümündeki Ermeni erlerin kazma ve kürek ile hücum ederek yüzbaşılarını ve bazı Müslüman erleri şehit ederek ve yaralayarak firar ettikleri haber alınmıştır... İntelli ve Ayrı tünellerinde, şirket işlerinde, odun kesiminde, menzil hattı üzerinde çalışan çok sayıdaki Ermeni erlerinin büyük bir kısmı, komiteci ve güçlü kuvvetli erkeklerden olduklarından dolayı, yukarıdaki açıklamalara göre çeşitli yerlerden gelmesi düşünülen Ermeni çetelerinin hareketlerine karşı İslahiye'ye 40 kadar düzenli kuvvetin verilmesi arz olunur..."⁹

Benzer şekilde Justin McCarthy de 1914 sonlarında Osmanlının doğusunda yaşanan toplumlararası anlaşmazlıklarının temelinde Ermeni isyanlarının olduğunu ve bu isyanlar sırasında Ermenilerin Urfa'yı da ele geçirmeye çalıştıklarını şöyle ifade etmiştir;

"...Yaklaşık 8.000'i Kağızman'dan, 6.000'i Iğdır'dan ve diğer yerlerden olan Anadolu Ermenileri Rusya'nın elinde bulunan Güney Kafkasya'ya eğitime gitmişlerdi. Daha sonra yerel isyancılara katılmak üzere geri döndüler ve isyan bütün doğuyu sardı. Osmanlı Devleti sadece Sivas vilayetinde 30.000 isyancı olduğunu tahmin ediyordu, muhtemelen abartılmış olmakla beraber isyanın genişliği açısından önemli bir ölçüdür. Askeri hedefler saldırılması gereken ilk yerlerdi: telgraf telleri kesilmişti. Stratejik dağ yolları tutulmuştu. İsyancılar özellikle doğuda asker toplamakla görevli Osmanlı devlet memurlarını hedef almışlardı. Uzak kesimlerdeki Müslüman köylere ilk saldırılar ve Müslümanlara yönelik katliamlar başladı. İsyancılar Zeytun, Muş, Şebinkarahisar ve Urfa'yı almaya çalıştılar. Sınırlarda bulunması gereken Osmanlı silahlı kuvvetleri, bunun yerine içeride isyanları bastırmak zorunda bırakılıyordu..."¹⁰

I.Dünya Savaşı'nda bir çok bölgede olduğu gibi sevk sırasında Urfa'da ortaya çıkan isyanlar sırasında da görevini kötüye kullanan yetkililerin en ağır cezalara çarptırıldığı görülmektedir. Buna örnek olarak yine Osmanlı Hükümeti Başbakanlık Dairesi'ne gönderilen 829 sayılı telgrafta, Ermenilerin sevkleri esnasında, bulundukları yerlerde kanuna aykırı olarak işlem ve yolsuzluk yaptığı anlaşılanların ve buna cesaret edenlerin askeri mahkemeye verildikleri bilgilerine yer verildiği anlaşılmaktadır.¹¹

Coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir öneme sahip olan Urfa'da, yine Tehcir yıllarında Urfa Mutasarrıflığına Talat Paşa tarafından gönderilen 1917 tarihli bir başka belgede de Urfa'daki Ermeni faaliyetlerine dair bilgiler verilmiştir. Buna göre belgede haydutluk yapan ve Muş Taşnaksütyun Kulübünde görevli İran pasaportu olan Karz isimli bir Ermeninin Tehcirin ardından çeşitli katliamlarda bulunarak birçok kişiyi yaraladığı ve bunun üzerine Urfa'da yakalanarak yargılandığı ve kişinin hüviyeti hakkında bilgi talep edildiği görülmektedir.¹² Benzer şekilde Urfa Olayları sırasında 4. Ordu bölgesindeki Ermeniler arasında ihtilale karıştıkları kesin olarak anlaşılan bir takım Ermenilerin Deyr-i Zor sancağına sürüldükleri de anlaşılmaktadır.¹³

Urfa'da Ermeni olayları, isyan hazırlıklarının tamamlanması ve Zeytun, Sason, Haçin, Diyarbakır bölgelerinden gelen kaçak Ermeni askerlerinin de Urfa'daki komitacılara katılımıyla birlikte belirgin bir hal almıştır. Urfa'ya 7,5 km uzaklıktaki Germiş köyünde ve 19 Ağustos 1915 günü de Urfa merkezde olmak üzere ilk isyanlar başlamıştır.¹⁴

Kısaca yukarıda değinildiği üzere Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Urfa'da da Ermeni isyanlarının yaşandığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda günümüzde uluslararası

⁹ Yay. Haz. Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.231.

¹⁰ Justin Mccarthy, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, Terazi Yayınları, 2009, Ankara, s.50.

¹¹ Ahmet Tetik, Cilt I, a.g.e., s.233.

¹² Yay. Haz. Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.59.

¹³ Ahmet Tetik, a.g.e., Cilt VII, s.159.

¹⁴ Nurullah Aykaç, a.g.m., s.187.

arenada oldukça geniş bir yer tutan Ermeni sorunuyla ilgili olarak, Tehcir öncesi ve sonrası yaşananlarla ilgili olarak yerli ve yabancı kaynaklar tarafından konuyla ilgili birçok eserin kaleme alındığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında özellikle söz konusu dönemde bölgede görev yapmakta olan misyonerlerin raporlarının sürecin şekillenmesinde ciddi bir katkısı olduğu yadsınamaz. Bu nedenle halen günümüzde Tehcir yıllarında bölgede görev yapmış Amerikan, İngiliz, İsviçreli, Alman vb. misyonerlerin rapor, anı ve günlüklerinin yayınlandığı ve geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığı görülmektedir. Bu çerçevede söz konusu yazarların kaleme aldığı Tehcir yıllarında yaşanan gelişmeler çoğu zaman gerçeği yansıtmayan ve propaganda amaçlı yazılmış eserler olsa da bu durumun tam tersinin yaşandığı çalışmaları da görmek mümkündür.

Holmes'un bu eserin tercih edilme nedeni de bu çalışmanın uluslararası arenada geniş yankı bulmasına rağmen eser ve yazarına dair kapsamlı herhangi bir inceleme ve araştırmanın yapılmamış olunmasıdır. Bu yönüyle bakıldığında eserin yazarı olan Holmes'a dair çok fazla kaynak olmayışı bu sorunun yaşanmasında ilk etken olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle bu çalışmada Holmes'un hayatı ve Tehcir yıllarından ziyade, Holmes'un kaleme aldıklarının ne söylediği ve nasıl bir söylem içinde bulunduğu üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Ermeni Yetim Çocuklar Meselesi ve Konuyla İlgili Literatür

I.Dünya Savaşı yıllarında yaşanan 1915 Tehcirinin sadece Ermeniler açısından değil söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde yaşayan diğer uluslar ve kuşkusuz Müslümanlar açısından da bir çok olumsuz etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Tehcir sırasında ve sonrasında yaşanan en önemli problemlerden biri de Tehcir sırasında kaybolan veya yetimhanelere bırakılan Ermeni çocukları meselesi olmuştur. Gerek dönemin koşulları sırasında savaş nedeniyle yaşanan ekonomik problemler, gerekse sağlık sorunları ve tehcir yolculuğunun zorluğu, bazı ailelerin gönüllü bazılarının ise istemeyerek de olsa çocuklarını Ermeni yetimhanelerine veya Türk, Kürt, Müslüman komşularına bırakmalarına neden olmuştur.¹⁵

Bu çerçevede Ermeni yetim çocuklarının söz konusu dönemde yaşadıkları problemler, gerek eğitim, gerekse barınma ve diğer konularda yaşadıkları sıkıntılar özellikle de yabancı misyonerlerin anılarında sıkça yer alan bir konu olmuştur. Bu husus zaman zaman Holmes gibi misyonerler tarafından objektif olmayan bir tutumla kullanılsa da, Holmes'un aksine İsviçreli Jakob Künzler gibi bazı misyonerler tarafından ise tam tersi bir biçimde dile getirilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla Tehcir yılları ve sonrasında özellikle de Ermeni yetim çocuklarının yaşadıkları trajedi ve travmaların söz konusu dönemlerde misyonerlik faaliyetleri için bölgede görev yapan eğitim, sağlık vb. alanlardaki misyonerlerin hazırladıkları raporlarla aracılığıyla günümüze kadar ulaştığını söylemek mümkündür. Bu yönüyle Holmes'un söz konusu eserin son derece önemli bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Holmes'un söz konusu eserin misyonerlerin genel anlamda konuya nasıl oryantalist bir bakış açısı ile baktıklarını da net bir biçimde ortaya koymaktadır. Nitekim Holmes'un gerek orada bulunduğu sırada bölgedeki yerli halkla olan iletişimi, gerekse resmi makamlarla olan bağlantıları ve onlara dair kullandığı ifadeler de bu durumu belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ermeni yetimler ve yetimhaneler konusunda Türkiye'de yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında ilk sırada İbrahim Ethem Atnur'un Türkiye'de *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915- 1923)* başlıklı çalışması yer alır. Bunun yanı sıra Bülent Bakar'ın "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu" adı çalışması ile Yavuz Selim Karakışla'nın "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti himayesinde savaş

¹⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayınları, 2005, s.64-67.

yetimleri ve kimsesiz çocuklar: "Ermeni'mi, "Türk'mü?" konulu çalışmasını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Bunların yanı sıra Fatih Gencer'in *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi* başlıklı çalışmasını da yardım komitelerinin bölgedeki yapılanması ve faaliyetleri açısından dikkate değerdir.

Erdal Açıkse's'in, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*¹⁶ adlı kitabıyla, "Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme"¹⁷ başlıklı makalesi, Rahmi Doğanay'ın "Amerikalıların Antep Misyonunun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Bir Deneme" başlıklı çalışmalarını konuyla ilgili çalışmalar arasında ilk sırada değerlendirmek mümkündür.

Görüldüğü gibi Ermeni yetimler konusunda genel olarak hazırlanan çalışmalarda yardım komisyonlarında faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda Holmes'un da Amerikan yardım komisyonunun çalışmaları çerçevesinde Urfa'da görevlendirilmiş olması ve buradaki genel duruma dair anılarına bakıldığında, Holmes'un taraflı bir bakış açısına sahip olduğunun bir kez daha hatırlatılmasında yarar vardır.

Mary Caroline Holmes Kimdir?

Amerikalıların I. Dünya Savaşı yıllarında Urfa'daki Amerikan yetimhanesi sorumlusu olan Mary Caoline Holmes'la ilgili literatürde çok fazla kayıt olmamakla birlikte dönemin basın yayın organlarında birtakım bilgilere rastlamak mümkündür. Bu yayın organlarından biri olan *The Reading Eagle* adlı 1925 tarihli gazetede "İlk Presbiteryen kilisesi yardım üyesi konuşacak" başlığıyla Holmes'a dair bir habere yer verildiği görülmektedir. Haberde Holmes'un Savaş yıllarında Türkiye'deki deneyimlerini anlatacağına yer verilmiştir. *The Reading Eagle* adlı gazetenin Cumartesi ekinde yer alan bu haber 17 Ekim 1925 tarihli olup, Holmes'un resmine de yer verilmiştir. Haberde, Pazar ayınında insanların "en ilginç Amerikalı kadını görme ve işitme fırsatlarının olacağı" bilgilerine de yer verildiği görülmektedir. Presbiteryen Kilisesinin Pazar ayınında saat 1'de insanların Bayan Mary Caroline Homes'un I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki deneyimlerini dinleyeceği ve New Hampshire'lı olan bayan Holmes'un Türkiye, Yunanistan ve Levant'da¹⁸ diğer Amerikalı bayanlardan daha fazla tanındı bilgilerine de yer verilmiştir.¹⁹ Görüldüğü gibi söz konusu habere yer alan bilgilerden Holmes'un New Hampshire'lı olduğu da anlaşılmaktadır.

¹⁶ Erdal Açıkse's, a.g.e.

¹⁷ Erdal Açıkse's, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler), *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.192-203.

¹⁸ Levant, net olmayan coğrafi bir terim olup, tarihsel süreç içerisinde Toros Dağları'nın güneyindeki Orta Doğu'da geniş bir alanı belirtmektedir. Batı'da Akdeniz, güneyde Arabistan Çölü ve Doğu'da Mezopotamya ile sınırlanmıştır. Levant Kafkasya Dağları'nı, Arap Yarımadası'nın belirli bir parçasını ve Anadolu'yu içermez. Kilikya'yı belki içerebilmiş olmasına rağmen, Sina Yarımadası, Levant ile Mısır arasında bir kara köprüsü oluşturduğundan dışarıda tutulabilir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Levant> (24.02.2014).

¹⁹ *The Reading Eagle*, Relief Worker to Speak in First Presbyterian, Will tell of Experience in Turkey During War, 17 Ekim 1925, s. 2.

Mary Caroline Holmes²⁰

Haberin devamında Holmes'un Yakın Doğu'da 35 yıl yaşadığını ve ilk başlarda misyoner olarak, daha sonra Kızıl Haçı temsil eden yönetici ve daha sonra ise Yakın Doğu Yardım Komisyonunda çalıştığı ifade edilmektedir. Zor şartlar altında çalışarak başarılarını gerçekleştirdiği ve başarılarını zor zamanlarda mücadele ederek gerçekleştirmiş olması nedeniyle “zor zamanların mücadele kaptanı” olarak da Holmes'un adının ön plana çıktığı belirtilmiştir. Haberde ayrıca, genç kadının Küçük Asya'ya nasıl son derece iyi bir biçimde adapta olunabileceğinin kanıtı olduğuna da vurgu yapılmıştır. Haberde “anlaşılması zor topraklar” olarak tanımlanan Küçük Asya'da Holmes'un Müslüman komşularının dostluklarını ve yakınlıklarını sağladığına da dikkat çekilmiştir. *The Reading Eagle* gazetesindeki bir diğer önemli husus da Holmes'un dil konusundaki yetenekleri ve doğuştan bir Arap gibi son derece iyi Arapça bilgisi olduğuna dair verilen bilgilerdir. Halk tarafından Holmes'un “the Yankee woman” olarak adlandırıldığını ve sadece Arapça değil aynı zamanda gazeteleri ve Kuran'ı da anadili gibi okuyabildiği belirtilmiştir. Bu yeteneği sayesinde sadece Avrupalılar tarafından değil Türkler tarafından da sık sık tercüman olarak görevlendirildiği belirtilmiştir. Bayan Holmes'un farklı kesimlerin de yardımına koştuğuna sıkça vurgu yapılan bu haberde, Holmes'un dille ilgili ortaya çıkan problemlerin çözülmesinin yanı sıra akademik çalışmalar yapan bilim insanlarına ve arkeoloji alanındaki çalışmalara da bilgisi dahilinde katkı sunduğuna işaret edilmiştir. I.Dünya Savaşı yıllarında İngiliz ordusunda görevli Lawrence'ın da gençlik yıllarında Holmes'un öğrencisi olduğu ve kendisinden uzunca bir süre Arapça eğitimi aldığı belirtilmiştir. Holmes'un Lawrence'a Arap dilinin yapısı ve gramerinin yanı sıra Arap toplumunun yapısı üzerine de eğittiği kaydedilmiştir. Haberin en ilginç noktalarında biri de Holmes'un Lawrence'a verdiği eğitim sayesinde İngilizlerin Kudüs'e başarılı bir şekilde girebildiği yönündeki iddialar olmuştur. Buna göre söz konusu haberde Holmes'un “Lawrence'a uzun yıllar verdiği Arapça eğitim ve Arap coğrafyası ve toplumuna dair bilgiler sayesinde Lawrence, I. Dünya Savaşı sırasında muhteşem başarılarla imza atmış ve Lawrence'ın bu başarıları neticesinde General Allenby rahatlıkla Kudüs'e girebilmiştir” şeklinde ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.²¹

²⁰ *The Reading Eagle*, a.g.m., s. 2.

²¹ *The Reading Eagle*, a.g.m., s. 2.

General Allenby Kudüs'e Giriyor,²² 1917²³

Holmes ise söz kitabında Albay Lawrence ile olan tanışıklığına şöyle yer vermiştir; “...Savaştan önce arkadaşlarım olan Binbaşı C. Leonard Wooley ve Albay T. E. Lawrence orada çalışıyorlardı. Ben Türkiye’de otururken, oturduğum ev onundu. Bir kış benimle Jebail’de otururken Arap dilinin esaslarını öğrendi...”²⁴

The Reading Eagle gazetesinde Holmes’a dair verilen bilgiler kısmındaki en ilginç ifadelerden biri de Holmes’un “Zalim Türkleri Yönetti” başlığı olmuştur. *Managed The Cruel Turks* başlıklı kısımda Pensilvanya’nın Kuzeydoğusundaki Yakın Doğu Yardım Komisyonu temsilcisi (Near East Relief in Northeastern Pennsylvania) Archibald Webster’in Holmes için şu ifadeleri kullanmıştır:

²² Kitabın orijinalinde söz konusu fotoğrafın altında yer alan bilgi şöyledir: “Kudüs’ün Türk ve Hunlar’dan alınması”.

²³ *Liberty's Victorious Conflict: A Photographic History of The World War Book 1918*, a.g.m., s.18.

²⁴ Mary Caroline Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Çev: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2008, s.21.

“Bayan Holmes şimdiye kadar tanıdığım bir kaç mükemmel kadından biridir. Suriye ve Ermenistan’daki binlerce yetim mülteci çocuğun idaresinde, korkunç koşullarda, cinayet ve anlatılamaz rezaletlerin yaşandığı zamanlarda, hiçbir üstünlüğü yoktu. Bir keresinde 1100 çocuğa yardım ederken yedi aylığına medeniyetten uzak kaldı ancak yine de oğlanları ve kızları güvenlice getirdi. Acil durumlarda güçlülük ve çabukluk konusunda çok az insan vardır ona eşit olarak gösterilebilecek. Yerli halkın büyük oranda karşılaştıkları Amerikalı kadınlardan etkilendiklerini ve Amerikalı kadınlar hakkında bir fikir edindikleri ileri sürülmektedir. Bu nedenle Bayan Holmes’un iyi bir Amerikalı kadın imajı yaratmak adına Amerikalı kardeşleri için her şeyini feda etmiştir.”

Haberin sonunda ise Holmes’un Küçük Asya, Kutsal Topraklar ve Türk Sorunları konusu üzerine kitaplar yazdığı da belirtilmiştir.²⁵

Sonuç olarak Holmes’un dönemin koşulları kapsamında görevlerinin bilincinde ve görevine son derece iyi hazırlanmış donanımlı bir misyoner olduğunu, bölgenin dil, din, siyasi ve coğrafi özelliklerine hakim bir görevli olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmaları ve yeteneği sayesinde sadece Amerikalıların değil Türklerin, İngilizlerin, Almanların da destek aldığı bir yardım komisyonu görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.

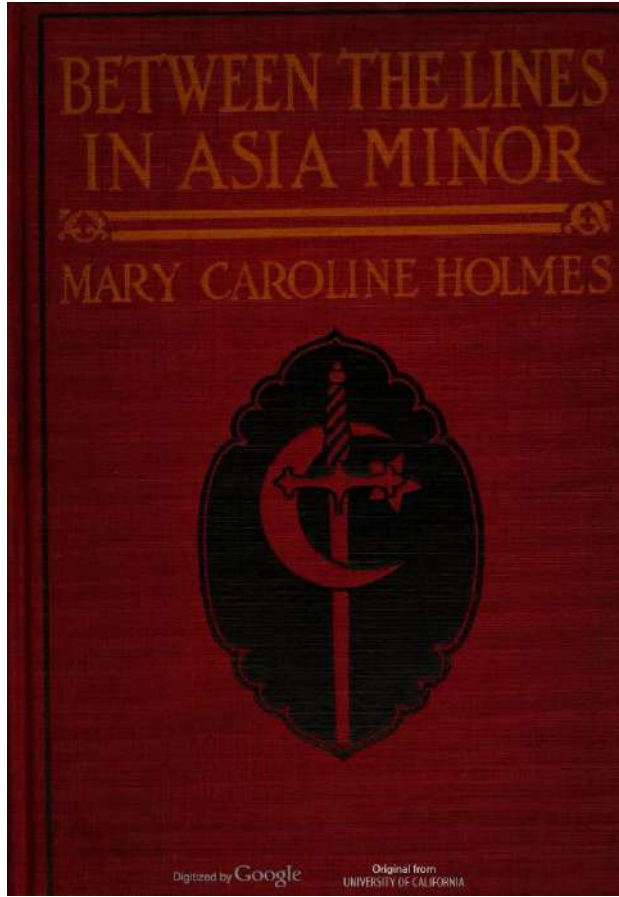
Kitabın Biçimsel Özellikleri

Orijinal adı “Between the lines in Asia Minor” olan kitabın dili İngilizce olup 224 sayfadan oluşmaktadır. İngilizce versiyonu New York, Fleming H. Revell company’den çıkan bu eser Holmes’un bir de “Who follows in their train?” adlı bir eseri ile yukarıda *The Reading Eagle*’da değinilen Küçük Asya, Kutsal Topraklar ve Türk Sorunları konulu çalışmaları bulunmaktadır.

Holmes’un eseri Vedii İlmen tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve Yaba yayınları tarafından ilk baskısı 2005, ikinci baskısı ise 2008’de yayınlanmıştır. Türkçe versiyonu 200 sayfadan oluşan bu eserde özetle 1919-1921 yılları arasında Urfa’daki Ermeni yetimhanesinde çalışan Holmes’un anıları kaleme alınmıştır. Gerçek hikâyelerden yola çıkılarak yazıldığı iddia edilen bu çalışma yazarın az sayıdaki eserleri arasında öne çıkan bir çalışmadır. 1919-1921 yılları arasında Urfa’daki Ermeni yetimhanesinde hemşirelik yapan Holmes’un söz konusu eseri Ermeni meselesi konusunda son dönemlerde sıkça gündeme gelen tartışmalı bir konu olan Ermeni yetim çocukları konusunu yeniden tartışmaya açmaktadır.

Son yıllarda Türkçeye tercüme edilen bu eser XV bölümden oluşmaktadır. İngilizce aslına sadık kalınarak bu başlıkların ilki “Urfa’yı Haritaya Yerleştirmek” başlığıyla tercüme edilmiştir. Türk bayrağının içine saplanmış kılıç resminin yer aldığı kitabın orijinal kapağının resmi şöyledir:

²⁵ *The Reading Eagle*, a.g.m., s. 2.

Genel olarak döneme ve bölgeye dair resim, harita ve fotoğrafların da yer aldığı Holmes'un bu eseri döneme dair Amerikan Yardım misyonları ve diğer misyonerlik kuruluşlarının hangi amaçla ve görevle bölgede bulundukları ve yetki ve sınırlarının neler olduğunun anlaşılması açısından önemli bir çalışma olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle başta Amerikan Yardım Komisyonları olmak üzere savaş yılları ve öncesinde bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine genel olarak bakılmasında yarar vardır.

I.Dünya Savaşı Sırasında Anadolu'daki Yardım Komitelerine Genel Bir Bakış

Misyonerlik faaliyetlerinin tarihinin çok eskilere dayandığını kaydeden Ayten Sezer, ilk misyonerlerin 'havariler' olduğunu ifade eder. Sezer, Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa'nın etrafına topladığı havarilerine, "Gidiniz ve yeryüzündeki her yaratığa İncil'i anlatınız." diyerek onları vaaz etmek üzere görevlendirdiğini ve bu cümleden de genelde Hristiyanlığı yaymak için gayret gösteren kişilere 'misyoner', Hristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata da 'misyon' denildiğini kaydeder.²⁶

Sezer, misyonların ilk etaptaki asıl amaçlarının görünürde dinî olduğunu ve misyonerlerin kendi ifadeleriyle 'dinsiz' dünyayı Hristiyanlaştırarak, yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu oluşturmayı hedeflediklerini kaydeder. Görünen bu dinî gayelerinin yanında, misyonerliğin

²⁶ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Ekim 1999, s.170, Erdal Açıkse, a.g.e.

zamanla siyasi, ekonomik, sosyal ve idari pek çok amacı da bünyesinde taşıdığı görülmektedir.²⁷ Tam da noktada Urfa'daki Ermeni yetim çocuklarına yönelik Amerikan misyonerlerinin çalışmalarını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Nitekim Holmes daha kitabının önsözünde bile ülkesinin emperyalist politikalarına hizmet ettiğini "...Yeni bir rejimin başlamasına yardımcı olmak için ben, duruma göre, yüzüm kızarmadan, Amerikan ve İngiliz yandaşımı, çünkü inanıyorum ki bu iki ülke yönetmeyi diğerlerinden daha iyi bilmektedir..."²⁸ ifadeleriyle net bir biçimde ortaya koymuştur.²⁹

Erdal Açıkses ve Ayten Sezer Arıg, kendilerini kiliseye adayan ve İncil'in hizmetkârı olarak gören misyonerlerin, amaçlarına ulaşabilmek için her yolu ve metodu denemekten kaçınmadıklarını kaydederler. Bu çerçevede misyonerlerden istenen, gidecekleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir. Misyonerler bu nedenlerle bazen bir doktor, bazen bir öğretmen, bazen de bir barış gönüllüsü veya din adamı olarak faaliyetlerini sürdürürler.³⁰ Bu amaçla Osmanlı topraklarına ayak basan misyonerlerin Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgilerinin daha çok Avrupalı göçmenlerden dinledikleri seyyah ve bazı İngilizce kaynaklardan elde ettikleri yüzeysel bilgilerle sınırlı olduğunu kaydeden Rahmi Doğanay, bu bilgilerin çoğunun Osmanlı ile Avrupa arasındaki dini, kültürel ve çıkar çatışmalarından kaynaklanan taraflı bilgiler olduğunu belirtir.³¹

Hristiyan misyonerlerin yoğun faaliyet gösterdiği bölgelerin başında Osmanlı coğrafyasının geldiğini kaydeden Erdal Açıkses'e göre, Latin misyonerler çok eski tarihlerden itibaren faaliyetlerine başlamış olsalar da, Anadolu'da başarılı olan ve isminden söz ettiren Amerikalı misyonerler olmuştur.³² Açıkses gibi Yahya Bağçeci de, Osmanlı Devleti'nde Protestanlığı yayma konusunda en çok ön plana çıkan devletin Amerika Birleşik Devletleri olduğunu kaydetmiştir. ABD'nin en büyük Protestan misyoner örgütünün ise ABCFM olduğunu ifade eden Bağçeci, bu örgütün Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini sürdürdüklerini kaydetmiştir. Bağçeci ayrıca Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nde açtıkları matbaalarda İtalyanca, Yunanca, Bulgarca, Ermenice, Arnavutça gibi pek çok dilde Protestanlık eserleri yayınladıklarını da belirterek, ABCFM'nin Müslümanlar üzerinde yaptığı çalışmalardan istediği sonucu alamayınca bu kez çalışmalarını gayrimüslimler ve özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştırdığına işaret etmiştir.³³

İlk dönemlerde ABD'li misyonerlerin Osmanlı coğrafyasında yaşayan insanların "sapkın" olduklarına inandıkları ve bu sebeple "sapkınları" "doğru yola" ulaştırmak, yani Protestanlığı kabul etmelerini sağlamak misyonerlerin en önemli amacı olmuştur. Ancak Bağçeci'nin de belirttiği üzere kısa süre sonra Müslümanların Protestanlığı kabul etmeyeceğini anladıkları için 1830'lu yıllardan

²⁷ Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yay., 2003, Ankara, Ayten Sezer Arıg, a.g.e., s.106.

²⁸ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.10.

²⁹ Burada Holmes'un Amerikalıların yanı sıra kendini İngilizlerin yandaşı olarak görmesinde söz konusu dönemde Amerikalı misyonerlere en çok yardım eden ülkenin İngiltere olması ilk sırada gelmektedir. Nitekim gerek İngilizlerin de gayrimüslimleri Protestan mezhebine döndürme gerekse İngilizce konuşuyor olmaları nedeniyle bu ifadeyi kullanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yay., 2003, Ankara.

³⁰ Ayten Sezer Arıg, a.g.e., s.106.

³¹ Rahmi Doğanay, "Amerikalıların Antep Misyonunun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *History Studies*, Volume I/I, 2009, s.18.

³² Erdal Açıkses, "Merzifon-Amerikan Misyonunun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *XII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999)*, C. III, Ankara, s. 875.

³³ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008, s.710.

itibaren Hristiyan unsurlara özellikle Gregoryen Ermenilere ve 1850 yılından itibaren ise İmparatorluk bünyesinde bulunan Alevilere yönelmişlerdi. Bu amaçla açtıkları sağlık ve eğitim kurumları ve zamanla Protestanlığı kabul eden bazı Osmanlı Ermenilerini örgütlerine alarak bunlara ekonomik olanaklar sağlamaları, Türkler ile Ermeniler arasında alışılmış düzenin bozulmasına sebep olmuştu.³⁴

Arshag A. Alboyacıyan, Türkiye'deki Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin Ermenilere hem yararlı, hem de zararlı olduğunu, fakat sonuçları bütünüyle göz önüne alındığında, zarardan çok yarar sağladığını belirtir. Alboyacıyan'a göre misyonerlik çalışmalarının ilk zararlı sonucu "dinde bölünmedir". Amerikalılar bir Ermeni Protestan cemaati oluşturmuş ve böylece mevcut olan ayrılıklara bir başka bölünme eklemiştir.³⁵ Bu konuda İdris Yücel, Bord misyonerlerinin Urfa Körler Okulu vasıtasıyla kendileri adına oldukça önemli iki unsur olan dinî propaganda ve politik kabul konusunda nasıl başarı sağladıklarını "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu" makalesinde şöyle anlatır;

"...Urfa Körler Okulu, 1902-1914 yılları arasında gerçekleştirdiği eğitim faaliyetleri sonucu, birçok görme engelli öğrenciye diploma kazandırdı. Okulun faaliyet gösterdiği bu süreç, bir dizi dinî, politik, sosyal, ekonomik ve pratik kazanımla sonuçlandı. Bord misyonerleri adına okulun gerek öğrenciler, gerek öğrenci yakınları ve bölge halkı üzerinde yarattığı dinî etkinin oldukça kayda değer olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki Gregoryen, Katolik ya da İslam inancına sahip öğrenciler, okulda geçirdikleri süre zarfında ciddî bir Protestanlık propagandasına tabi tutulmuş ve bazı öğrencilerin doğrudan Protestanlığı benimsemesi sağlanmıştır..."³⁶

Amerikan misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki bir diğer etkisi de Amerika'ya Ermeni göçlerinin oluşmasındaki rolleridir. Alboyacıyan bu durumu şöyle ifade eder;

"...Misyonerler, baskı altındaki zavallı Ermenileri, onlara cennet gibi görünen Yeni Dünya ile tanıştırdılar. Bu, halen (Haziran 1913) korkunç biçimde sürüp giden Amerika'ya göç akımına yol açtı. Bu, Ermeni ulusunun bütünlüğü bakımından büyük bir tehlikedir, çünkü giden geri gelmeyecek ve birkaç nesil sonra Amerika gerçek milliyetlerini onlara tamamen unutturacaktır. Her yerdeki Ermeni topluluklarına neler olduğunu, büyük milli kayba uğrayan insanlarımızı ellerinden ve ayaklarından ana yurtlarına bağlamaya çalışacak yerde, tersine onların önüne geniş ve kolay yollar açan ve yokluğa itenlere minnettar olamayız..."³⁷

Bu kapsamda Ermeni çocuklarına yönelik eğitim ve öğretim kurumlarında Yakın Doğu Yardım Komitesi (YDYK) çalışanları tarafından verilen eğitimleri de değerlendirmek mümkündür. Aslında bu tür kurumların faaliyetleri savaş yıllarından çok daha önce başlamıştır. Araştırmacılara göre gerek çok dinli ve çok etnik yapılı olan Osmanlı Devletinin misyoner faaliyetleri için uygun bir zemine sahip olması gerekse de azınlıklara tanınan geniş haklar ile yabancılara verilen kapitülasyonların bu tür faaliyetler için uygun bir ortam oluşturduğu öne sürülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İstanbul'a ilk gelen misyonerlerin Katolikler olduğunu kaydeden Sezer, İstanbul'daki yabancılara ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelen Fransız Katoliklerle birlikte misyonerlik faaliyetlerinin temeli atılmıştır. Zira Fransız Katolikler dinî kurumlarla birlikte bu kurumların yanında okullarını da kurmuşlardır.³⁸ Bu okullarda yürütülen

³⁴ Fatih Gencer, a.g.e., s.23.

³⁵ Nil Sarı, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", Selçuk Erez, Mehmet Saray, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yayınları*, 2001, İstanbul, s.287.

³⁶ İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), s.82.

³⁷ Nil Sarı, "a.g.e., s.287-288.

³⁸ Ayten Sezer Arıg, "Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15 (Bahar 2012), s.107.

eğitim ve öğretim faaliyetleri 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar geçen sürede Katoliklerin yanı sıra başta Protestan ve Gregoryen olmak üzere diğer mezheplerin de temsilcileri Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamıştır. Konuyla ilgili olarak Amerikalıların ilk misyonerlik kurumlarının ise 19. yüzyılda Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamıştır.

Arıg, İstanbul'a Protestan misyonerlerin 19.yüzyılın ortalarından itibaren yoğun olarak gelmeye başladığını ve ilk gelen Protestan misyonerlerin de Amerikalılar olduğunu ifade eder. Söz konusu dönemde okullarının büyük kısmının 1810'da Boston'da kurulan ve Türkçe adı Amerikan Bord olarak anılan the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli teşkilat tarafından açıldığını belirtir.³⁹ İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından tehir edilen Ermenilere, yiyecek, giyecek, sağlık hizmetleri gibi insani konularda yardım etmek amacıyla kurulan bir Amerikan örgütü olan YDYK, 1820 yılından itibaren Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan misyoner teşkilatı, American Boards of Comissioner for Foreign Mission (ABCFM)'nın bir organıdır. YDYK 1915-1930 yılları arasında Anadolu, Yunanistan, Kafkasya ve Suriye'yi kapsayan oldukça geniş bir bölgede çalışmalarını sürdürmüştür. Mali gücü, geniş örgütlenmesi ve yardım çalışmalarının etkinliği açısından o tarihe kadar görülmüş olan en büyük yardım organizasyonlarından biridir. YDYK'nın yardım faaliyetleri dışında birtakım siyasi etkinliklerde de bulunmuş ve Türk-Amerikan –Ermeni ilişkilerinin şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda Fatih Gencer *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Ameriakn Yakın Doğu Yardım Komitesi* başlıklı kitabında YDYK'nın özellikle Amerika'daki yardım toplama faaliyetleri sırasında yürüttüğü Türk aleyhtarı, Ermeni yanlısı propaganda çalışmalarının, ABD kamuoyunun ve hükümetlerinin Türk-Ermeni sorununa bakış açısını etkilediğini ve aynı zamanda ABD'nin Türkiye politikalarını da büyük ölçüde yönlendirdiğini kaydeder.⁴⁰

İbrahim Ethem Atanur da savaş yıllarında Türkiye'deki Ermenilerle yakından ilgilenen Amerikan misyonerlerinin savaş öncesi dönemlerde, uzun süre Türk-Amerikan ilişkilerini ticari ve kültürel boyutuyla şekillendirme gücüne sahip olduklarını ifade eder. Atnur, misyonerlerin ilk kez 1784'te Amerikan ticaretini yaygınlaştırmak için Konfederasyon Kongresi'nin Osmanlı ülkesine atadığı 3 kişilik bir komisyonla ticari ilişkilerin başlangıcını oluşturduğuna değinir. Atnur ayrıca Türkiye'deki Protestan Amerikan misyonerlik çalışmalarının 1820'de 2 kişilik elemanlarının İzmir'e göndererek Amerikan Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) temellerinin atıldığını kaydeder. 1870'li yıllara kadar tek başına, o yıldan sonra ise Board of Foreign Missions of Presbyterian Church'le (BFMPC) birlikte çalıştıklarına dikkat çeker. Atnur, ABCFM misyonerlerinin özellikle 1920'li yıllara gelindiğinde Türkiye ile kapsamlı araştırmalar yapmaya başladıklarını, aralarında Urfa'nın da yer aldığı geniş bir teşkilatlanmaya gittiklerini kaydeder.⁴¹ Misyonerlerin halkı cezp ederek kendilerine yöneltecek, her türlü ihtiyaca cevap verecek şekilde faaliyet alanlarını genişlettiklerini kaydeden Açıkses, misyonerlerin her bölgeye göre değişik metodlar geliştirdiklerini kaydetmiştir.⁴² Söz konusu teşkilatlanma kapsamında görevli olan Holmes'un da kitabında benzer ifadelerle yer vererek bölge insanını tanımak, kültürel özelliklerini kavramak ve dillerini ve dinlerini öğrenmek adına sarf ettiği çabaya dair geniş bilgilere rastlamak mümkündür.

Bu konuda yürütülen faaliyetler kapsamında özellikle Urfa'daki Ermeni çocuklarına yönelik verilen eğitimin içerik ve kapsamı hakkında Bülent Çukurova'nın "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi" başlıklı dikkat çekici ipuçlarına

³⁹ Ayten Sezer Arıg, a.g.e., s.107.

⁴⁰ Fatih Gencer, a.g.e., s.9, Erdal Açıkses, a.g.m., s.875.

⁴¹ İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.76-77.

⁴² Erdal Açıkses, a.g.m., s.877.

sahiptir. Çukurova anılan çalışmasında söz konusu eğitim kurumlarında savaş öncesi dönemde verilen eğitimin Ermeni ulusal kimlik bilinci edinmelerindeki payını şöyle ifade eder;

“...Kolejin son sınıf tezlerinde (4.) yerel etnik ve dinsel kültürü araştıran, Ermeni kültürünü içeren tezlerin hazırlanmasının ayrı bir önem taşıdığı gözlenmektedir. Örnek olarak, Urfa'da dinsel kültür, Urfa'da çocuk işçiler, Urfa çeyizleri, Harran ve yerlileri, Antep'te taş inşası ve endüstrisi, Türkiye'de hapishaneler, Türklerin sosyal yaşamı, Çerkezler, Türkiye'de batıl inançlar, Urfa'daki Ermenilerin lehçeleri ve gelenekleri, Ermenilerin entelektüel gelişiminde felsefenin yeri, Ermenice müzik ve ilahi, Akdamar manastırı, Ermeni Protestanlığının tarihi ve geleceği, Ermeni politik dernekleri, Ermenilerin ticari tarihi verilebilir...”⁴³

Benzer şekilde Açıkşes de misyonerlerin açmış olduğu eğitim kurumlarının Ermeni ulusal kimlik bilincini doğrudan etkilediğine değinerek, yerli halka özellikle azınlıkların dilleri ve kültürleri ile ilgili verilen derslerin zamanla azınlıkların Osmanlı Devleti'ne karşı tavırlarının değişmesine sebep olduğuna dikkat çeker.⁴⁴

Çukurova, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun birçok yerinde temelleri atılan misyonerlik okullarının asıl amacının Ermeni çocuklarını Ermeni milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti aleyhine fikirlerle donatıp, Osmanlı Devleti karşıtı faaliyet gösterecek bireyler olarak yetiştirmek olduğunu belirtir;

“...Dünyanın değişik medeniyet ve kültürlerine ev sahipliği yapması, kısaca jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle yüzyıllardan beri pek çok tehditlere maruz kalmıştır. Bu tehditlerden en tehlikelisi eğitim alanında yürütülen misyoner faaliyetlerdir. Bu amaçla, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile azınlıklara verilen haklar çerçevesinde Osmanlı toplumunda yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi gibi azınlıklar, emperyalist Batılı devletlerin de desteğini alarak kendi dini inançları çerçevesinde Katolik, Ortodoks, Protestan okulları açmışlardır. İşte bu okullardan birisi de XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren Antep'te açılan ve merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan ABCFM tarafından finansa edilen okullardır. Okulun en önemli amacı; Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan zeki Ermeni çocuklarını bu okullarda toplayıp, onları Ermeni milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti aleyhine fikirlerle donatıp, Osmanlı Devleti karşıtı faaliyet gösterecek bireyler olarak yetiştirmektir. Açtıkları bu okullarda yürüttükleri çalışmalarla Osmanlı toplumundaki etnik ve dini bakımdan farklılıklar gösteren unsurların bağımsızlık hareketlerine zemin hazırlamışlardır...”⁴⁵

Din değiştirme hususuyla ilgili olarak Holmes'un eserinden farklı olarak İbrahim Ethem Atnur yetimhanelerde sadece Ermeni çocuklarının değil Türk ve Kürt çocuklarının da kaldığını belirtir. Atnur söz konusu eserinde Cemal Paşa'nın bölgeye gelen Halide Edip'e Ermeni yetimhanelerinin durumu ve neden Ermeni çocuklarına Türk veya Müslüman isminin verildiğini anlatırken, Halide Edip'in Ermeni yetim çocuklarıyla ilgili ilk izlenimlerine ise şöyle yer verir;

“...Şimdi içinde dört yüz çocuk bulunan bizim hükümete ait bir yetimhane idi. İki kadın, iki de erkek hocası vardı. Çocuklar zayıf, mahzun ve bakımsız görünüyordular. Bunlar, Türk, Ermeni ve Kürt çocuklarından müteşekkildi. Hepsisi kıtal, hicret ve harbin sokağa, hatta beyabana saldırdığı kimsesiz çocuklar. Babalarının hatalarından şu veya bu sebepten mesul olmayan yavrular. Bu yetimhane üzerinde merhum Cemal Paşa ile aramızda hayli çetin ve uzun münakaşalar oldu. Ben, Ermeni çocuklarının Türk ve Müslüman ismi taşımalarına itiraz ettim. Bunun sebebini Cemal Paşa, şu suretle izah etti. Şam'da Ermeniler tarafından idare edilen yerde, Cemal Paşa idaresinin

⁴³Bülent Çukurova, “Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 40, Kasım 2007, s. 619.

⁴⁴Erdal Açıkşes, a.g.m., s.879.

⁴⁵Bülent Çukurova, a.g.e., s. 621-622.

yardım ettiği birtakım yetimhaneler vardı. Bunlar Ermeni çocuklarını alırlardı. Hiçbirinde yeniden çocuk alacak yer kalmadığı gibi yeni bir yetimhane açmak içinde maddi imkân kalmamıştı. Ayin Tura sadece Müslüman çocuklar için olup, orada henüz yer vardı. Ermeni yetimhanesinin alamadığı kimsesiz, avare Ermeni çocuklarını Ayin Tura'ya alırken onlara Türk veya Müslüman ismi vermek zaruri idi...⁴⁶

Osmanlı Hükümeti'nin mevcut yetimhaneleri tehcir yıllarında kimsesiz kalan çocukları yerleştirmek yetersiz kaldığından, Osmanlı Hükümeti onaylamasa da yeniden Amerikan ve Alman misyonierlerin okullarını yetimhane olarak kullanmak zorunda kalmıştır. İbrahim Ethem Atnur hükümetin dönemin imkânsızlıkları nedeniyle Amerikalı misyonierlerin bu alandaki faaliyetlerine izin verdiğini ve hatta desteklediklerini ifade etmiştir.⁴⁷

Urfa'da Ermeni Yetim Çocuk ve Kadınlarının Genel Durumu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında babaları cephelerde ölen çocuklar için İstanbul'da açılan yetiştirme yurtlarına darüleytam, eytamhane ya da yetimhane denmiştir. Ermeni yetimleri için darüleytamların açılmasında muhacirin müdürü Şükrü Bey'in gayretleri söz konusudur.⁴⁸ Annesiz ve babasız kalmış çocuklara muhacir müdürü Şükrü beyin gayretleriyle yetimhane açılması kararı alınmıştır. Ermeni muhacirlerin yığıldıkları Osmanlı ülkesinin güneyinde, çocuklar sorununu çözmeye şartlar ölçüsünde ciddi bir faaliyet yürütülmüştür. Bu kapsamda Urfa çevresindeki Ermeni muhacirleriyle ilgilenen Şükrü beyin faaliyetleri neticesinde Urfa'da yetim Ermeni çocukları için bir yetimhane açıldığı ve bakıcı ve mürebbiye olarak bazı Ermeni kadınlarının görevlendirildiği kaydedilmiştir.⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında genel sevk kararı alınınca, kimsesiz kadın ve çocukların durumu özel olarak değerlendirilmiştir. 28 Ekim 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin genel bir yazısında aile reisleri olmayan kadın veya yetimlerin kendileri için uygun görülen yerlere gitmek istememeleri halinde, kafielerden ayrılarak istasyonların bulundukları il veya ilçelerdeki köyler arasında dağıtılmaları planlanmıştır. Buna ek olarak savaş döneminde korunmasız ve istismara açık olan kadın ve yetimler için Osmanlı Devleti özel düzenlemeler de yapmıştır. Bu konuda yapılan ilk düzenleme, sevk başlandığı günlerde şimdilik kaydıyla, sahipsiz kadın ve çocukların tehirden muaf tutulmaları olmuştur. Nitekim heyet-i tahkik riyasetince bilgilendirilen Talat Paşa Mamuretülaziz valisi Sabit Bey'e gönderdiği telgrafta, kış döneminde başlarında erkekleri bulunmayan Ermeni kadın ve çocukların uzak mesafelere sevklerinin zor olacağı ve her kafiye güvenilir memurların eşlik etmesine imkân olmadığından dolayı kimsesiz kadınların ve çocukların sevk edilmeyerek uygun köylere dağıtılmasını istemiştir.⁵⁰

Tehcir döneminde Anadolu'nun birçok ulaşım merkezinde olduğu gibi Urfa da Tehcir güzergâhı üzerinde yer aldığı için burada Ermeni ailelerin çocuklarını yetimhanelere bıraktığını veya komşularına emanet ettiklerini söylemek mümkündür. Buna örnek olarak "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu" başlıklı çalışmada Mehtap Dağcı şu ifadeleri kullanmıştır;

"...Ermeni ailelerin giderken yakın Türk komşularına, dönecekleri düşüncesiyle veya çocukların tehcir yolculuğuna dayanamayacağı gerekçesiyle, bıraktıkları emanet çocuklar vardır.

⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.60-61.

⁴⁷ İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.64.

⁴⁸ Nejdet Sakaoğlu, "Darüleytamlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1994, s.558.

⁴⁹ İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.51-54.

⁵⁰ Mehtap Dağcı, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Devlet - Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu", Yay. Haz. Metin Hülâgü, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt III*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, S.116.

Bu çocukların bakımları noktasında devlet için bir sorun yoktur. Çünkü bunların bakımlarıyla, aileleri tarafından gönüllü bırakıldıkları aileler ilgilenmişlerdir..."⁵¹

Urfa'daki Ermeni yetimhanesinde Ermeni çocuklarının yanı sıra Türk çocuklarının da barındığını belirten Dağcı, buradaki bakıcı ve öğretmenlerin ise Ermeni kadınlardan oluştuğunu şöyle ifade etmiştir;

"...Devletin açtığı mevcut yetimhanelerin çok sayıdaki Türk ve Ermeni yetimlerini barındırması mümkün olmadığı durumlarda da yeni yetimhaneler açılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Meselâ, Urfa ve çevresinde Ermeni muhacirleriyle ilgilenen muhacirin müdürü Şükrü Bey'in faaliyetleri sonucu Urfa'da yetim Ermeni çocukları için bir yetimhane açılmış, bakıcı ve öğretmen olarak bazı Ermeni kadınları görevlendirilmiştir..."⁵²

Holmes ve daha bir çok diğer misyoner tarafından savaş yıllarında özellikle de Tehcir döneminde Ermeni yetim çocuklarının zorla Müslümanlaştırıldığı iddialarına, Fatih M. Dervişoğlu "yapılan uygulamanın takdire şayan bir durum olduğu" yönünde bir beyanati olmuştur. Nitekim Dervişoğlu, savaş yıllarının getirdiği olumsuz şartlar neticesinde, Osmanlı coğrafyasında ebeveynini kaybeden binlerce çocuğun, çok zor şartlar altında yaşamak zorunda kaldığını ve bunların bir kısmının Müslüman ailelerce evlat edinildiği belirtilmiştir. Evlat edinilen yetimler arasında gayrimüslim çocukların da bulunduğu, binlerce yetim Müslüman çocuğun sokak ortalarında sahipsiz kaldığı bir dönemde, gayrimüslim çocukların evlatlık edinilmesinin dönemin koşullarıyla açıklanabilecek bir durum olduğu ifade edilmiştir.⁵³

Son dönemlerde Ermeni yetimlerinin Türkleştirildiği iddiaları nedeniyle bu konuların yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Ancak Holmes'un iddialarının aksine Ermeni yetimlerinin Müslüman ailelerinin yanına verilmelerinin devlet eliyle yapıldığı ve bunun asıl nedeninin savaş şartlarında bütün çocukları yetimhanelerde barındırmak mümkün olmadığı için, bazı dönemlerde, devlet denetimi altında olmak kaydıyla, çocukların Müslüman aileler yanına yerleştirildiğidir. Bu yöntemin sıkça başvurulan bir çözüm olduğunu kaydeden Mehtap Dağcı, Urfa'da yaşayan İsviçreli misyoner Jakob Künzler'in "Bugün binlerce çocuk ortaya çıktıysa bunu Müslümanların koruyuculuğuna borçludurlar. Bunlar Müslüman şehirlerinde ve evlerinde kaldılar, şimdi ise ortadalar" ifadeleriyle ortaya koyarak bu tezi destekler mahiyettedir.⁵⁴

Holmes'un Kitapta Değindiği Konulara Genel Bir Bakış: Kitabın Söylem Analizi

I. Dünya Savaşının hemen ardından Urfa'da yaşanan siyasi ve sosyal gelişmelerin bir misyonerin kalemile ele alınan bu esere genel olarak oryantalist bir bakış açısının hakim olduğunu Holmes'un daha ilk sayfalarında görmek mümkündür. Nitekim Holmes daha kitabın önsözünde dahi konuya objektif bakmadığını kendi kaleminden şu ifadelerle net bir biçimde ortaya koymuştur; "...Yeni bir rejimin başlamasına yardımcı olmak için ben, duruma göre, yüzüm kızarmadan, Amerikan ve İngiliz yandaşayım, çünkü inanıyorum ki bu iki ülke yönetmeyi diğerlerinden daha iyi bilmektedir..."⁵⁵ Holmes, eserinde kendisinin görev yaptığı 1919 yılında sadece Ermenilerin değil Kürtlerin de göçe zorlandığını ifade etmiştir;

"...Bir gece, ismini öğrenemediğim bir kentten yavaşça geçerken, yıldızların altında birbirlerine sokulmuş büyük bir göçmen kitlesine rastladım. Bunlar Ermeni değil Kürttü. Onlar da Hristiyanlar gibi göçe zorlanmıştı. Van-Bitlis bölgesinde Rusların ve Ermenilerin ilerlemesiyle

⁵¹ Mehtap Dağcı, a.g.e., s.117.

⁵² Mehtap Dağcı, a.g.e., s.117.

⁵³ Fatih M. Dervişoğlu, "4 Eylül 1919 Şafağında Sivas Şehri ve Bir Ermeni Hâdimi: Miss Graffam", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/6 Winter 2009, s.155.

⁵⁴ Mehtap Dağcı, a.g.e., s.120.

⁵⁵ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.10.

Türkler, onların da ayaklananlara katılıp kendilerine karşı savaşmalarından korkarak, onları zarar veremeyecekleri bir yere göndermişler. Daha sonraları onlardan birçoğunu Urfa'nın içinde ve çevresinde gördüm ve büyük bir grubu Siverek ve Urfa arasında yerlerine dönerken gördüğümü hiç unutmayacağım...”⁵⁶

Kitapta genel olarak Urfa'da geçirdiği süre zarfında yaşanan gelişmeleri kaleme alan Holmes, yolculuğu sırasında gittiği diğer bölgelere dair izlenimlerine de yer vermiştir. Bu kapsamda Adana'da bulunan Holmes'un burada kaldığı süre zarfında buradaki toplumu da yakından incelediği görülmektedir. Holmes Adana'da söz konusu tarihlerde Fransızların bölgeyi işgal ettiklerini ve bu işgalde Ermenilere önemli görevler vererek Türk nüfusu nasıl huzursuz etkilerini şöyle ifade etmiştir;

“...Halep'e düzenli tren seferi olmadığından Adana'da bir hafta kaldık. Derince'den Adana'ya kadar ülkeyi sakin ve İngiliz işgal güçlerinin kontrol ettiği ahaliyi uysal bulmuştuk. Adana ve Kilikya'da işgal kuvvetleri Fransız'dı ve her nedense yaygın bir huzursuzluk ve tatminsizlik her yerde belli oluyordu. Türklerin huylarını yanlış değerlendirdikleri, Ermeni askerlerinin varlığıyla belli oluyordu. Ermeni askerleri doğal olarak ama akıllıca olmayan bir küstahlık ve gösteriş havasındaydılar. Mersin açıkça baş kaldırmış ve orada kan dökülmüştü...”⁵⁷

Holmes'un kitabında Türklerle Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar da kitapta detaylı bir biçimde yer almış ve Ermenilerin söz konusu çatışmalarda neden başarılı olamadıklarına dair bir takım özeleştirilerin de yapıldığı görülmektedir;

“...Karışıklıklar sürdü; özellikle Haçin'de Ermeni askerlerinin kasabayı alma girişimleri sonucunda, yeterli sayıda olmamaları dolayısıyla alamamaları üzerine, yeniden büyük bir trajedi yaşandı. Ermeniler yüzyıllarca baskı altında yaşadıklarından orasını yönetmek ve elde tutmak istediler. Türklerin başarılı karşı saldırısı üzerine, Yardım Kurulu'ndan iki Amerikalı kadın canlarını güç kurtardı. Yeterince olgunlaşmadan yapılan bu boşuna girişimi, yok edici bir kıyım takip etti...”⁵⁸

Holmes'un bu ifadeleri aslında Türklerle-Ermeniler arasında yaşanan sorunların nedenlerini ve bu sorunların yaşandığı sırada Yardım komisyonunda görevli misyonerlerin de rolünü ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Bu bölümde ayrıca Holmes'un, bazı Ermenilerin Fransızların yanı sıra İngilizlerin yanında görev almak için ne kadar istekli olduklarını gösteren ifadelerine de rastlamak mümkündür; “...Halep'ten İngilizlerin askeri olmak için başvuran Ermenileri kesinlikle reddettiklerini gördük, her yer sakindi...”⁵⁹

Holmes söz konusu eserinde Ermenilerin yanı sıra bölgenin coğrafı, demografik yapısı ve konuşulan dillere dair de detaylı bilgilere yer vermektedir. Bu kapsamda Urfa'nın 1919'lu yıllardaki etnik yapısına dair verdiği bilgilere bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıktığı görülmektedir;

“...Urfa bugün çoğunlukla Türk'tür. Yani küçük bir azınlık olan Hristiyanlar da içinde olmak üzere herkes Türkçe konuşur. Aslında Türklerin çoğunluğu Kürt'tür. Onlar Arap değildir. Urfa'nın doğusu, Kuzeyi ve Batısı Kürt'tür. Güneyi tamamen Araptır. Önemli ve büyük Arap aşireti Anazeh, kentin kapılarına kadar ülkeyi kaplamıştır...”⁶⁰

⁵⁶ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.15.

⁵⁷ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.16.

⁵⁸ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.16.

⁵⁹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.16.

⁶⁰ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.18.

Holmes'un kitapta en çok dikkat çeken özelliği ise doğa ve çevre tasviri yaparken aniden Ermeni veya Kürtlere karşı Türkler tarafından yapılan muamelelere geçmesi olmuştur. Nitekim özellikle birinci bölümde bunu net bir biçimde görmek mümkündür. Holmes'un bu bölümde tamda Urfa'ya dair ilk izlenimlerini anlatırken birden Ermenilerin kıyıma uğradığını ifade etmesi ister istemez okuyucuda bir kopukluk duygusunun yaşanmasına neden olmaktadır: "...Bu güzel manzaranın diğer tarafı da vardı. Burada Ermeniler iki kere kıyıma uğradı. İlki 1895'te, ikincisi 1915'te. Yirmi beş bin olan Ermeni nüfustan hayatta kalanların sayısı iki bini geçmez...."⁶¹

İbrahim Ethem Atnur'un *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* başlıklı çalışmasında, Osmanlı yönetiminin Ermeni kadın ve çocuklarını misyonerlerden kurtarma çabalarının Batılılar tarafından "...misyonerlere göre Osmanlı yönetiminin Ermeni yetim çocuklarını Müslümanlaştırma gayelerinin temelinde, geri bir ırkın yoz kitlesinin arasına zeki çocuklar katarak saflarını güçlendirmek" şeklinde değerlendirildiğini ifade eder.⁶²

Kitabın ikinci bölümüne bakıldığında burada ise Holmes'un "Türklerin yanı sıra Arap ve Kürtler tarafından da Ermeni kadınlarının mağdur edildiği" yönünde bir söyleminin ağır bastığı görülmektedir.

"Amerikan yardım heyetinin Urfa'da olduğu derhal duyuldu. Müslüman aileler, yıkık evlerde oturanlar da içinde olmak üzere, gelmeye başladılar. Ve öksüzler!... Türk, Kürt ve Arap haremlelerinden gelen kız ve kadınlar kabul edilip onlarla ilgileniliyordu. Birçoğu çocuklu olup Müslüman babalarıyla bırakılacaklardı. Yetimhanede herhangi bir Müslümana karılık yapmamış on iki yaşının üzerinde kız pek yoktu. Birkaçı da on yaşından itibaren karılık yapmıştı. Bütün hepsi hastaydı ve cinsel hastalıkları en son yöntemlere göre tedavi ettiğimiz halde yine de ölen az olmadı..."⁶³

Kitapta Holmes'un zorla Müslümanlaştırma veya evlat edinme anlatımlarından farklı bazı verilere de rastlamak mümkündür. Savaş yıllarında zorla evlendirilmelerin yanı sıra bazı Ermeni kadınların isteyerek de evlendiğini kaydeden Holmes, bu Ermeni kadınlardan bazılarının kocalarını bırakmak istemediklerini, Müslüman kocalarıyla da mutlu bir hayat sürdüklerine yer vermiştir.⁶⁴

Holmes kitapta ayrıca Ermeni kadınlarından bazılarının Müslüman kocalarıyla ilgili gerçek sevgi öyküleri olanlarının da bulunduğunu, Türklerin de mahkemelerde eşlerinin geri dönmesi için mücadele ettiklerini ifade etmiştir.⁶⁵ Holmes'un genel olarak çizdiği olumsuz tabloya rağmen savaş yıllarında bu tür pozitif gelişmelerin de yaşanmış olduğuna yer vermesi iki toplum arasındaki insani boyutun her ne olursa olsun her koşulda devreye girdiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Bu tür insani durumlara rağmen Holmes'un da eserinden anlaşıldığı üzere Müslümanlarla evlenmiş Ermeni kadınlarının veya evlatlık alınmış Ermeni çocuklarının ailelerinden alınarak yetimhanelerde toplandığı anlaşılmaktadır. Aslında bu çabayı şöyle değerlendirmek de mümkündür, söz konusu kadın ve çocukların Müslümanlaştırılmasından veya Müslüman ailelerle kalmalarından ziyade misyoner kamplarında toplanmalarının daha evla görüldüğü söylenebilir.

"Öksüz ve Yetimler ve Daha Öksüz Yetimler" başlıklı ikinci bölümde Holmes'un birtakım çarpıcı ifadeler kullandığı görülmektedir. Bunlardan biri de "yetimhanede herhangi bir Müslüman'a karılık yapmamış, on iki yaşının üzerinde kız pek yoktu. Bir kaç da on yaşından itibaren karılık yapmıştı. Bütün hepsi hastaydı ve cinsel hastalıkları en son yöntemlere göre tedavi

⁶¹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.22.

⁶² İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.80.

⁶³ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.24.

⁶⁴ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25.

⁶⁵ Bu konu kitabın IV bölümünde de geniş yer aldığı görülmektedir: Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25, 48, 49.

ittiğimiz halde yine de ölen az olmadı” ifadeleri olmuştur.⁶⁶ Benzer çarpıcı ifadelerin kitabın geneline hakim olduğunu söylemek mümkündür. İkinci bölümde de Holmes’un Ermeni çocuklarının içinde bulunduğu psikolojik durumu anlatan ifadelerinin yer aldığı pasajda da son derece çarpıcı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir;

“...Bir yıldan fazla bir zaman sonra hastalığı yendiğimizi ve sağlıklı çocuklarımız olduğuna karar verebildim. Başlangıçta çocukların güldüğü veya ağaldığı duyulmuyordu. Araklarını duvara dayayıp güneşte oturuyorlardı. İleriye doğru bakıyorlar, ne ağlıyorlar ne de gülüyorlardı. Bir gün bir grup çocuğa neden ağlamadıklarını sordum. “Bütün gözyaşlarını döktük hiç kalmadı” dediler...”⁶⁷

Holmes kitabında Tehcir yıllarında Müslümanlarla evli Ermeni kadınlarından bazılarının kendi rızalarıyla Müslüman eşlerinin yanına dönenlerin olduğu ise şöyle ifade edilmiştir;

“...Az sayıda kurtarılmış kadın, geride bıraktıkları çocukları nedeniyle, isteyerek Müslüman kocalarının yanına döndüler. Dürüstçe söylemek gerekirse hepsinin kocaları üzerine nazik davranış ve gerçek sevgi öyküleri vardı. Birçok Türk mahkemelerde ve İngiliz komutanın önünde Ermeni eşlerinin geri dönmesi için mücadele etti. Ermeni eşler onlara mutlu yuvalar sağlıyorlarmış...”⁶⁸

Holmes kitabında bazı Müslümanların eş olarak aldıkları Ermenilere karşı davranışlarının iyi olduğuna da değinerek şu ifadeleri kullanmıştır; “...Ermenilerden karı almış Müslümanların iyiliğini söylemek gerekirse, onlardan kadınların her biri yeteri kadar giyinmiş geliyordu. Hele bazıları pahalı giysiler giyiyor, mücevherat ve altın süsler takıyordu. Eğer adam fakirse varlığına göre giydirdiyordu ama kadının ihtiyacına göre yeterliydi...”⁶⁹ Görev yaptığı süre zarfında yaşadıklarını gün be gün kaleme alan Holmes’un söz konusu dönemde Türkiye genelinde bir trajedi yaşanırken buna karşın Urfa’da Ermeni kadın ve çocuklarının bölge halkı tarafından gördükleri iyi muameleyi anlamakta zorluk çektiği de yine kitapta öne çıkan konular arasındadır;

“...Müslümanların göçmen kadınlarına gösterdikleri ilgi ve koruma üzerine az şey söylendi. Türkiye’nin her yerinde olan trajediler karşısında sevecenlik öykülerine inanmak güçtü. Türk, Kürt, Arap kadın ve erkekleri onlar için az şey yapmadılar. Bu olayları yalnız aralarında çalışan bizler biliyoruz. Birkaç gün önce soyulmuş üç yüz kadının çıplak Urfa’ya gelmesi ile o kentin hiçbir insancıl duygu taşınamaması gerekirdi. Kentte hepsi yardım gördü ve bir kısmı dört yılı Müslümanların evinde geçirdi. Bazıları yasal olarak Müslümanlarla evlendi, ötekiler taciz edilmeden ve korkmadan onların evlerinde hizmetçilik yaptılar...”⁷⁰

Holmes’un eserinde Ermenilere karşı Tehcir yıllarında kötü muamelede bulunmuş kişilere yöneticilik vasfı olan insanların nasıl cezalandırıldığı konularına da yer verilmiştir; “...Şu eylemin nedenini hiçbir vakit bilemedim: Oraya geldiğim vakit yerinde olan Mutasarrıf (Urfa sancağının yöneticisi) bir gün birdenbire tutuklandı ve İstanbul’a gönderildi. Mutasarrıflık ettiği kentte 1915 yılında yaptığı kötülüklerden dolayı yargılandı ve ölümlü cezalandırıldı...”⁷¹ Holmes’un kitabının üçüncü bölümündeki en dikkat çekici kısımlarından biri de üçüncü bölümde yer alan bir Ermeni çocuğun tesadüfen annesine kavuşması ve bunun sonucunda Hükümetin anneye mallarını iade ederek yetimhaneden kurtulmalarını sağlayan bölüm olmuştur;

⁶⁶ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.24-25.

⁶⁷ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25.

⁶⁸ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25.

⁶⁹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25.

⁷⁰ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.25.

⁷¹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.27.

"...Küçük bir kız çocuğunu yıkanması için mutfığa gönderdim. Kız çarşı hamamına gitmek için çok geç gelmişti. Yeni elbiseler giymesi, hatta yatağa girmesi için kesinlikle yıkanması gerekliydi. Mutfığa girince, zorunlu göçten, hatta savaştan önce gelmiş olan aşçı kadın, dikkatle çocuğa baktıktan sonra, "Bebeğim, bu benim küçük bebeğim" diye bağırdı. Bir yıl sonra hükümet kadının mallarını geri verdi. O vakit kadın kendisi ve kızı için iyi bir yuva kurdu. Kadın öteki iki çocuğunu hiçbir vakit bulamadı..."⁷²

Holmes'un kitabında Türklere, Araplara ve Kürtlere yönelik eleştirilerinin yanı sıra bunlardan bir kısmının yetim Ermeni çocuklarına ve kadınlarına karşı tutumlarının insani olduğuna dair bazı pasajlara da rastlamak mümkündür. Bu çerçevede bazı yetim Ermeni çocuklarının aileleriyle karşılaşma anlarına yer verilen kitapta, söz konusu karşılaşma anlarının Türkler tarafından da büyük bir duygu seli ile karşılandığı şöyle ifade edilmiştir;

"...Malatyalı Hripsime, ailesinden geride kalanlarla göçe zorlanmıştı. Ana babası ölmüş, iki kardeşiyle birlikte dağılmışlardı. Bazı Araplar onu almış ve ovaya götürmüşlerdi. Kızların çoğuna olduğu gibi ona kendi mühürlerini vurdular. Alt dudağına mavi boyalı iğne yapmışlar. Bu dövme yaşamının sonuna kadar orada kalacaktır. Bir gün onu Urfa'ya yoğurt satmaya göndermişler. Pazarda yüzü yabancı gelmeyen, kendinden küçük bir Arap çocuğu görmüş. Çocuğa gidip ismini sormuş. Çocuk bir kızın ona soru sormasından hoşlanmamış. Kıza "İsmimin ne olduğu seni ne ilgilendirir" demiş. Hripsime "Beni çok ilgilendirir, çünkü senin kardeşim Agop olduğunu sanıyorum demiş". Ve öyleymiş. O kadar sevinmişler ki onları gören Türkler gözyaşlarını saklamak için başlarını çevirmişler. Daha sonraları öteki kardeş de bulunmuş ve aileden kalanlar bir araya getirilmişti..."⁷³

Kötü niyetli bazı girişimlerle de karşılaşıldığını kaydeden Holmes, bu girişimlerle başa çıkmak için çoğu zaman İngiliz subaylarından destek aldıklarını, bazen de Türklere başvurduklarını ve bu tür kişilerin Türkler tarafından gerekli cezalara çarptırıldıklarına da yer vermiştir;

"...Hiçbir kızın, bir erkekle yakın akrabası dahi olsa, yalnız gitmesine izin yoktu. Adamın sahtekar veya kadın tüccarı olduğuna kanaat getirince kendisini İngilizlere teslim ediyordum. Onlar kötü insanlara ne yapacaklarını bilirlerdi. Gerçek vesikaları istemek, genellikle surat eden adamı göndermeye yetiyordu. Adam niyetinin anlaşıldığını algıliyordu. Adamın biri, iki genç kızı şehirdeki evine kaçmaları için kandırmıştı. Kendisini Türklere teslim ettim. Çektiği ceza onu o kadar korkuttu ki, bizi bir daha rahatsız etmedi. Üzgün ve pişman kızları bir hafta, bir veranda direğine bağladım. Kızlar adamın niyetini anlamayacak kadar küçüktüler..."⁷⁴ Holmes'un eserinde Türklerle evlenen Ermeni kadınlarının büyük bir kısmının eşlerine geri dönmeyi istedikleri ve kendilerinin de buna engel olmadıkları bilgilerine sıkça değinildiği görülmektedir. Bu husus özellikle kitabın IV bölümünde sıkça işlenen bir husus olmuştur.

Sonuç olarak kitabın ilk bölümlerinde genel olarak Holmes'un İngilizlerin de desteğiyle olumlu bir atmosfer içinde görevini yerine getirdiğini ve ciddi bir sıkıntı olmadan Fransızların bölgeye geldiği döneme kadar Ermeni kadın ve yetim çocuklarına yönelik bir takım önemli uygulamalarda bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu tablonun İngilizlerin geri çekilmesi, Fransızların bölgeye gelmesiyle birlikte yeni bir şekil almaya başladığı anlaşılmaktadır.

Holmes'un Kaleminden İşgal Yılları

Holmes kitabında Ermeni yetim çocukları ve kadınlarının yanı sıra İngiliz ve Fransız işgal güçleriyle yaşadığı deneyimlere de yer vermiştir. Bu çerçevede Holmes'un Fransızlara nazaran

⁷² Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.38.

⁷³ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.39.

⁷⁴ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.41.

İngilizlerle çalıştığı süreçte daha iyi bir koordinasyon içinde olduğu yönünde bir kanının kitaba hakim olduğu görülmektedir. Bu kapsamda konuyla ilgili olarak Holmes'un sıklıkla üzerinde durduğu gelişmeler ve Holmes'un kişisel yorumlarına genel olarak bakılmasında yarar vardır.

Holmes'un kitabında genel anlamda yazarın İngilizlere yönelik gerek yönetsel ve askeri anlamda gerekse çalışma yöntemleri açısından da açık bir hayranlık duygusunun hakim olduğu görülmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi Holmes bu hayranlığa ve üstünlüğe daha kitabın ilk sayfalarından itibaren değinmiş olsa da, bu ilginin çalışmanın ilerleyen boyutlarında daha da ileri düzeye ulaştığı görülmektedir. Bu çerçevede Holmes'un görevi sırasında sık sık İngilizleri gözlemlediği ve bu hayranlığının temelindeki temel faktörleri kısaca şöyle özetlediği görülmektedir;

"...Doğuyu yönetirken İngilizleri gözleme olanaklarımız çok oldu. Her vakit onların bilgelik ve tutumlarına hayran kaldık. Öncelikle Hint alaylarında görev yapan İngiliz subaylarının hepsi Hindustani biliyordu. Erlerin İngilizce öğrenmesini özendirmiyorlardı. Subayların çoğu birden fazla Hint dili ve Farsça da biliyordu..."⁷⁵

Holmes'un söz konusu eserindeki en çarpıcı ifadelerden biri de İngiliz askerleri ile yerel yöneticilere dair duygu ve düşüncelerini kaleme aldığı pasaj olmuştur. Buna göre Holmes, İngiliz komutanlarının yerel yönetim üstündeki yetkisinin son derece geniş olduğunu ve gerektiğinde bir yerel yöneticiyi görevden alabildiklerini belirtmiştir. Holmes'a göre İngilizler, Milli Mücadele ekibine de kılavuzluk ediyordu. Holmes, bu sayede İngilizlerin, Erzurum ve Sivas'ta yapılan kongrelerden haberdar olduklarını ve Urfa'daki misyonerleri de bu durumdan haberdar ettiklerini ileri sürmüştür. Holmes'a göre bu durumun tek nedeni İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki "Milliyetçi hareket"e yardım etmeleri ile ilişkilendirilmiştir. Holmes'un bölgede yerli Halk ve yöneticilerle çoğu zaman sorun yaşamadığı ve dostane ilişkiler içinde olduklarını gösteren bir diğer pasaj da Urfa müftüsünün Cuma hutbelerinde kendilerine zarar gelmemesi için dua okutacağı beyanatları olmuştur: "...aralarında zaten dostum olan yaşlı, beyaz saçlı sevgili Müftü vardı. O, Cuma hutbelerinde, "Allah'ın gazabı, Hayır İşleri Kurulu müdiresini veya Amerikalılardan birini tedirgin edenin üzerinde olacaktır" dediyeceğini söyledi..."⁷⁶ Holmes'un Urfa müftüsüyle arasında geçen bu diyalogun devamında yaşanan dostluk öyküsüne dair kullandığı ifadelerle bakıldığında genel olarak Holmes'un Urfa'daki yerel yönetici ve kanaat önderleriyle iyi bir diyalogunun olduğu sonucuna varılmaktadır:

"...Böyle olağanüstü dostluğu hiç duymamıştım. Ona teşekkür ederek, "Birlikte ekmek kırıdığımız için zaten dostuz" dedim. Bizim çay masamızın ünlü olan bisküvilerinden birine uzanarak, "Evet" diye yanıt verdi. "Sizinle ekmek kırdım, dostluk ekmeği." Bundan böyle bisküvilerin adı Urfa'da öyle kaldı. Eğer Türkiye'de ve başka yerde, daha çok dostluk ekmeği kırılıysaydı bu kadar çok bozulan antlaşma ve atılmış anlaşmalar olmazdı ve dünya barışı bugün olduğu gibi tehlikeye düşmezdi..."⁷⁷

Holmes'un kitabındaki en önemli bölümlerden biri V. Bölümdür. Çünkü bu bölüme kadar olan süreçte genel anlamda pozitif bir tablo çizen Holmes'un İngilizlerin bölgeden çıkması ve yerlerine Fransızların gelmesiyle birlikte iyiye giden gidişatın yavaş yavaş bozulmaya başladığını itiraf ettiği görülmektedir. Holmes bu bölümde kendilerine ve işgal güçlerine karşılık halkta meydana gelen düşmanlığın temel nedeninin "Milliyetçi hareket" olarak tanımladığı Kuvay-ı Milliye ekibinin bir biri ardına kazandığı başarılar ve bu harekete verilen desteğin her geçen gün artmasının neden olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Holmes, yinede halkın İngilizlere değil de

⁷⁵ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.50.

⁷⁶ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.50-57.

⁷⁷ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.57.

Fransızlara karşı bu şekilde bir “düşmanlık beslemesinin” nedenini aslında Fransızların her yere Fransız bayraklarını asmalarının neden olduğunu ifade etmiştir. Burada da aslında Holmes İngiliz işgal kuvvetleriyle Fransız işgal kuvvetleri arasında nasıl büyük bir fark olduğunu ve bu farkın nelere mal olduğuna işaret etmiştir. Çünkü Holmes Fransızların benzer uygulamayı Maraş'ta da yaptıkları⁷⁸ ve bu nedenle binlerce insanın “katledilmesine” neden olduklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla Holmes'un bu ifadelerini sadece İngilizlere olan hayranlığı değil aynı zamanda İngilizlerin Fransızlara oranla daha “doğru politikalar uygulamalarıyla” ilişkilendirdiğini söylemek mümkündür.

Holmes, İngiliz-Arap zaferi sonucunda Kudüs'e giren İngilizlerin “Müslümanlar için ikinci kutsal kent olan bu şehirde nezaketle davranıp şehre yürüyerek girmelerinin, yendikleri düşmanları tarafından saygı kazanmalarını” sağladığını belirtirken benzer bir tutumun Fransızlar tarafından “düşmana” saygı gösterilmeyerek her yere bayrak asılmasının Türkleri kızdırdığını ifade etmiştir. Nitekim Holmes'a göre “Doğası gereği asker olan Türk, yenilse bile, güçlü düşmanı sever”.⁷⁹ Bu ifadeler gerçekten de Holmes'un Türkleri ve Müslümanları ne kadar yakından ve derinden tanıdığını gösteren önemli ipuçları olmuştur. Bu nedenle Holmes, “Milliyetçilik akımının güçlendiği dönemde Fransızların yerine İngilizler bölgede olsaydı belki de çoğu şey pozitif yönde değişecekti” öngörüsünde bulunmuştur.

Yukarıda değinildiği üzere Holmes İngilizlerin “Türk milliyetçilerine destek olduğunu” düşündüğü yönündeki beyanatları kitapta sıkça değinilen bir husustur. Bu kapsamda Holmes, “İngilizlerin bu yeni hareketi düşmanca görmediklerinden, ona yakınlık duyduklarından hep kuşkulanmışımdır”⁸⁰ ifadeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Holmes'un kendisinin de aslında “Milliyetçi hareket” olarak tanımladığı Kuvay-i Milliye ekibinin çalışmalarını benimsediği şu sözlerle anlaşılmaktadır:

“...Eski rejimin kötü yönetim biçimine, yaşayan hiçbir İngiliz veya Amerikalı, bir an için bile göz yummaz. Hristiyan azınlıkların kıyımlar ve göçleri Türk tarihinin sayfalarını kanla ıslatmıştır. Benim düşünceme göre, daha yüksek düzeylere çıkmak isteyen herhangi bir ulusun, kendi gelişmesini önleyen yöntemleri bir kenara koymasına ve bu gibi özelemlere karşı çıkılması değil, yardımcı olunması gerekir...”⁸¹

Holmes yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılabacağı üzere kendisi aslında “Milliyetçi hareketin” faaliyetlerini desteklemekte ve İngilizlerin de bu hareketi Osmanlı yönetimine oranla desteklediği yönündedir. Ne varki Holmes, Fransızların, Türklerin bu faaliyetlerinin temel amacını anlayamadıklarını ve bu nedenle İngilizlere oranla işlerinin oldukça zor olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak Holmes, Fransızların bu durumlarının nedenlerine de yer vererek aslında Fransızların savaş yorgunu olduklarını, gerek Fransa'daki büyük mücadelenin etkisiyle gerekse de az tanıdıkları Türkleri yönetmek için yeni bir yöntem geliştirme heveslerinin olmayışı nedeniyle başarısız olduklarını belirtmiştir. Çünkü Holmes, savaş yorgunu olan Fransızların, Türkleri de kendileri gibi savaş yorgunu varsaydıklarını kaydetmiştir.

Kitapta Urfa'da çıkan çatışmalarda Holmes'un ayaklanmalarda nasıl taraf olduğu, Fransız askerlerine nasıl yardım ettiği ve nasıl Fransızların kazanmasını temenni ettiğini net bir biçimde görmek mümkündür⁸². Holmes yerel halkla Fransızlar arasında yaşanan kuşatma sırasında Ermeni Milli Komitesi'nin silahlı bir tarafsızlık politikası yürüttüğüne işaret etmiştir. Ancak bu durumun Holmes tarafından nasıl manipüle edildiği ise şöyle ifade edilmiştir:

⁷⁸ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.59-60.

⁷⁹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.60.

⁸⁰ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.61.

⁸¹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.61.

⁸² Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.66-67.

“...Her seferinde komite başkanı gelip dert yanarak, ne yapması gerektiğini soruyordu. Görebildiği tek şey, direnmekten vazgeçip Fransızlarla savaşa bile, olayları akışına bırakmaktı. Son derece karamsar olduğunda kendisine bir fincan çay veriyordum. Çayını içtikten sonra karamsarlığı azalıyordu. İkinci fincan çayda kendine daha çok geliyordu. O sırada akıllı babamdan hatırladığım bir iki sözü veya Arap atasözü söylüyordum. Tevrat’tan bir iki mısra ekliyordum. Gideceği vakit direnme gücü yerine gelmiş oluyordu. Türklere teslim olmadan beklemeyi göze alıyordu...”⁸³

“Ek Sorumluluk Türklerle Fransızlar Arasında Arabuluculuk” başlıklı VI. Bölümde Holmes’un kitabın genelinde olduğu gibi Fransızları yine eleştirdiği görülmektedir. Holmes burada “Milliyetçiler” olarak adlandırdığı Türklere karşı Fransızların Adana, Mersin ve Maraş’ta aldıkları derslere rağmen neden yeterli düzeyde askeri bir ekipmana sahip olmadıkları konusunda oldukça sinirlenerek şüphe uyandıran bu durum için *“baştan düşmanca davranan Adana, Mersin ve Maraş’ta aldıkları derslerden sonra, neden içerdeki bir kente güçlerini yeterli donanıyla göndermedikleri Paris’teki arşivlerde saklı kalacaktır”* ifadelerini kullanmıştır. Kitabın bu bölümünde Holmes, Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza’nın kendisinden Fransızlarla-Milliyetçiler arasında arabuluculuk yapma teklifinde bulunduğu da yer vermiştir. Ali Rıza’nın Holmes’a yazdığı 12 Şubat 1920 tarihli ikinci mektubunda⁸⁴ özellikle Türk Hükümeti’nin Amerikan halkına, kurumlarına ve Ermenilere karşı daima saygı duyduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Holmes’un Ali Rıza’nın yanı sıra Milliyetçi Güçler Komisyonu başkanı Ali Saip’in de kendisine gönderdiği mektubun tam metnini kitapta yayınladığı görülmektedir. Ali Saip’in mektubunun içeriğinin Ali Rıza’ninkine oranla daha keskin ve net ifadeler içerdiği ve Holmes’tan net bir biçimde tarafını seçmesini, aksi halde sorumluluk kabul edilmeyeceğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da Ali Saip’in Holmes’a atfen sarf etmiş olduğu tarafsızlıktan ziyade Türk tarafının himayesine girmeleri yönündeki çağrılarının olmasıdır;

“...Binalarınızı korumak için Fransız askerlerini getirdiniz. Bu nedenle sizin tarafınıza da kaza kurşunları gelecektir. İnsanlığa hizmet eden Amerikalıları seviyoruz ve gönül borcu duyuyoruz ve kendi yaşamımız kadar sizinkileri de korumak istiyoruz. Sizi koruyan Fransız askerlerini gönderir ve Süryani mahallesinde bizim güvencemiz altına girerseniz, yaşamınız ve taşınmazlarınız bizim kesin güvencemiz altında olacaktır. Eğer bunu kabul etmezseniz, Kızılhaç bayrağı çekmenizi ve Fransızlara bize ateş etmemelerini söylemenizi rica ediyoruz...”⁸⁵

Holmes’un hem Ali Rıza hem de Ali Saip’in tekliflerine sıcak bakmadığı ve bu duruma istinaden her ikisine de olumsuz cevap verdiği, Ali Rıza’nın 14 Şubat 1920 tarihli mektubundan anlaşılmaktadır. Ancak Holmes’un, Ali Rıza’nın 14 Şubat 1920 tarihli mektubunun da Milliyetçiler tarafından yazıldığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi gerek Ali Rıza, gerekse Ali Saip’in Holmes’a yazdıkları mektuplarda arabuluculuk, geri çekilme, saf değiştirme önerilerinin hepsi reddedilmiştir. Buna istinaden Ali Saip, bu kez 14 Şubat 1920 tarihli mektubunda Holmes’u açıkça tehdit ederek, bu duruma daha fazla kayıtsız kalmayacaklarını, öksüz ve dulları güvenli bir yere taşınmalarını istedikleri, bunu da kabul etmemeleri halinde Kurumlarının görecek bir yerine Kızılhaç bayrağı çekmelerini istedikleri anlaşılmaktadır.⁸⁶

Holmes, her ne kadar Türklerin koruması altına girmektense Fransızların himayesinde kalmayı tercih etmiş olmasının asıl nedeninin Amerika ile Fransa’nın tarihe dayanan dostluğu

⁸³ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.70.

⁸⁴ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.75.

⁸⁵ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.79.

⁸⁶ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.80-82.

olduğunu belirtse de, aslında Holmes'un bunun ötesinde nedenlerinin olduğunu kendi kaleminden şöyle açıklamıştır;

"...Bizim öksüz ve yetimleri Süryani mahallesine taşımamız için tekrarlanan isteklerini kesinlikle reddettim. Biliyordum ki benim en güçlü kozum Amerikalıların sahibi oldukları binalarda yaşamamdı. Burada Amerikan toprağındaydım ve bu toprağı terk etmeyi reddediyordum. Türkler eskiden sözlerini pek tutmuyorlardı. Onun için dokuz yüz öksüz ve yetime ek olarak yüzlerce göçmenin güvenliğini bir tek sözle feda edemezdim. Savaştan önce elde edilen Kapitülasyonlara da güveniyordum. Gerekirse bu üstünlüğümü de kullanacaktım..."⁸⁷

Holmes yukarıdaki ifadeleri kendisinin Fransızlar gibi Türklere karşı da bir önyargısı olduğunu ve Türklere güvenmediğinin en belirgin ifadelerinden biridir. Holmes, kendisinin de belirttiği gibi sırf Türklere güvenmediği için Fransızların himayesinde kalmayı tercih etmiştir. Bu durumun gelecekte sebep olacağı daha büyük sorunları kestiremediği için de, aslında bir bakıma Ermeni yetim ve çocuklarının daha fazla zarar görmelerine de neden olduğunu söylemek mümkündür.

Holmes'a göre Fransızların işgal döneminde Türklere yenilmesindeki en büyük etken yiyeceksiz kalmalarıydı. Holmes kuşatma günlerinde hem çocukların hem de Fransız askerlerinin, at, eşek eti, kedi yemek zorunda kaldıklarını belirtirken, kendisinin işgal yıllarında en başından beri tarafsız gibi görünse de aslında işgal kuvvetlerinin yanında nasıl yer aldığı şu ifadelerden net bir biçimde görülmektedir;

"...Yeni binamızda kalan Amerikalılar da sıkıntıdaydı. Fransızlar binanın arkasındaki Yalnızagaç Tepesi'ni kaybedince, yeni binanın büyük bir kısmına el koyarak, ilk savunma hattı yaptılar. Bu yolla koruyucu olacakları yerde, bir tehdit ögesi oldular. Amerikan binasında çok sayıda, tüfekli ve makineli tüfekli Fransız askeri bulunduğunu Türklerin anlaması uzun sürmedi. Yetkililerden, tarafsızlığın bozulması üzerine birçok protesto aldım. Yeni evdeki askerlere Binbaşı Hauger'in komutu, ateş edilmeden ateş etmeyin biçimindeydi. Ama Türkler bunu bilmiyorlardı..."⁸⁸

"Toplu Kıyım ve Sonrası" başlıklı VIII. Bölümde, Holmes'un aslında savaşa katılmak istemeyen Ermenilerin Fransızlar tarafından nasıl zorla bu savaşa dahil edildiklerini anlatan en önemli pasajlardan biri yer almaktadır. Bilindiği gibi kuşatmanın başladığı dönemde Ermeniler ne Fransız ne de Türklerin yanında yer almış tarafsız olduklarını beyan etmişlerdi. Konuyla ilgili olarak Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza bey, Dr. Lambert'e yaptığı yazılı açıklamada Ermenilerin konumunu şöyle özetlemiştir;

"...Düşmanlıkların başlangıcında, işgal güçlerinin komutanı ve siyasi temsilci siperler hazırladılar ve Ermeni mahallesine bakan Tel Fedur tepesinde konuşlandılar. Ermenilerin kendilerine katılmasını ve kendi taraflarında silaha sarılmasını bekliyorlardı. Ermenilere silah dağıttıkları halde, onları Milliyetçilere karşı kıskırtmadılar. (Burada Mutasarrıf yanılıyor. Fransızların yeteri kadar silahı olmadığı için Ermenilere veremediler. Ermenilerin kendileri silahları jandarmalardan fahiş fiyatlarla satın aldılar.) Fransızların Ermeni mahallesinden geçerek kente saldırısını önlemek için Müslüman mahallesiyle Ermeni Mahallesi arasındaki iletişim kesildi..."⁸⁹

Görüldüğü gibi Holmes'un yukarıda parantez içinde kullandığı ifadeler iki açıdan son derece önemlidir. Birincisi başından beri Türk tarafının da günümüzde halen ifade ettiği üzere

⁸⁷ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.88.

⁸⁸ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.91-92.

⁸⁹ Mary Caroline Holmes, a.g.e., s.110-111.

Türklerle işgal kuvvetleri arasında yaşanan savaşta Ermeniler taraf olmuş ve Türklere karşı bu savaşta yer almışlardır. İkincisi ise bu savaşta Ermenilerin taraf olma nedenleri arasında ilk sırada işgal kuvvetlerinin onları dini ve diğer nedenlerle taraf olmaya zorlamış olmalarıdır. Nitekim bu duruma dair açıklamaların kitabın geneline hakim olduğu görülmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Holmes genel anlamda söz konusu eserinde sadece Ermenilerin değil Kürtlerin de göçe zorlandığına işaret etmektedir. Sık sık Türkler tarafından Ermeni kadın ve çocuklarının mağdur edildiğini belirten Holmes, Türklerin yanı sıra Kürt ve Arapların da benzer şekilde Ermeni yetim çocuklarına yönelik tutum ve davranışlarında “zalim” olarak tanımlandığını söylemek mümkündür.

Holmes’a göre “Batılılar doğululara göre daha zeki ve kabiliyetli olduğu için bu toprakların yönetimi [yani Anadolu’nun yönetimi] Batılara bırakılmalıdır. Bunun için de misyonerler ne gerekiyorsa yapmalıdır” yönünde bir kanının kitaba hakim olduğu anlaşılmaktadır.

Holmes ve diğer misyonerlerin genel olarak Ermeni yetim çocuklarını ve kadınlarının “ne olursa olsun Müslüman ailelerden alıkoyma ya da ayırma eğilimlerin ağır bastığını söylemek mümkündür. Nitekim Müslüman eşleriyle veya Müslüman ailelerin yanına kendi rızalarıyla dönenlere yönelik bile uzun soluklu ikna çabaları olduğu anlaşılmaktadır.

Holmes genel olarak kitabında Tehcir sonrasındaki süreçte de Türk, Kürt, Arap herhangi biri tarafından kötü niyetle Ermeni yetim çocuklarına veya kadınlarına yönelik bir girişimde bulunanların Hükümet tarafından en ağır cezalara çarptırıldığını ve bu konuda Hükümetin gereğini yaptığına sık sık vurgu yapmaktadır.

Holmes’un Fransızlarla Türkler arasındaki savaşta taa en başından taraf olduğunu, işgal kuvvetlerinin çekilmesi sırasında Holmes’un bu duruma çok üzülerken işgal kuvvetlerinden Binbaşı Hauger’le birlikte nasıl ağladığı ve yenilginin nasıl dayanılmaz bir duygu olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir.

Bayan Holmes’un kitabında net bir biçimde, dönemin Hükümet yetkilileri ile Milliyetçi hareket olarak adlandırdıkları Kuvay-ı Milliye grubu arasında tutum farklılığı olduğunu, Holmes ve diğer misyonerlerin de bu durumun farkında olduklarını ve çift başlılığı sonuna kadar kullanmak için gerekli tüm adımları attıkları görülmektedir. Nitekim Urfa’daki Amerikalıların işgal yıllarında zarar görüp görmediklerini araştırmak üzere gelen Amerikan heyetinin Ali Rıza beyden yazılı bir açıklama yaparak kendisinin suçsuz olduğunu, tüm yaşananların “Milliyetçilerin” tutumları nedeniyle ortaya çıktığını bildirmesini istemelerini buna örnek olarak göstermek mümkündür. Benzer bir duruma Holmes’un kuşatma öncesi Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza bey ile “Milliyetçi hareketin” temsilcilerinden Ali Saip beye gönderdiği mektuplar sırasında da rastlanmıştır. Dolayısıyla Holmes’un Urfa’daki kuşatma günlerinde Hükümet yetkilileri ile “Milliyetçi hareket” arasında bir fikir ayrılığının mevcudiyetinin farkında olduğunu ve bunu zaman zaman kullanmaya çalıştığını, bu durumun kuşatmanın ardından da sürdüğünü söylemek mümkündür.

Genel olarak söz konusu çalışmanın gerek I. Dünya Savaşı’nın ardından Türklerle Ermeniler arasında yaşanan gelişmeler, gerekse Türklerle işgal güçleri arasındaki gelişmeleri taraflı da olsa ortaya koyan önemli bir eser olarak nitelendirmek mümkündür. Bunun yanı sıra söz konusu eserde işgal yıllarında Fransızların Ermenileri nasıl savaşa taraf olmaları konusunda zorladıklarını da gösteren önemli bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın belki de en önemli noktalarından biri, misyonerlik faaliyetlerinin I. Dünya Savaşı’nın ardından gerek Urfa gerekse çevresindeki bölgelerde nasıl bir yapılanma içinde olduğunu ve bu faaliyetlerin aslında ne oranda hem dönemin

Hükümeti hem de "Milliyetçiler" olarak tanımlanan Kuvay-ı Milliye'nin aleyhine faaliyetler içinde bulunduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

100

Above.—The New House at flag raising time.

Below.—A group of knitters near the tents.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

Rev. Dr. James L. Barton interviewing a new arrival in Urfa.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

⁹⁰Resim 1: Bayrak çekimi sırasında yeni ev,
Resim 2: Örgü ören bir grup, çadırların yakınında,
Resim 3: Papaz Dr. James Barton Urfa'ya yeni gelen bir çocuğu sorguluyor.

⁹⁰ Mary Caroline Holmes, *Between the Lines in Asia Minor*, Fleming H. Revell Com., Chicago, 1923, S.39.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- ATNUR, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, 1915-1923, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005.
- GENCER, Fatih, *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*, Alternatif Yayınları, 2006.
- HOLMES, Mary Caroline, *Between the Lines in Asia Minor*, Fleming H. Revell Com., Chicago, 1923.
- HOLMES, Mary Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Çev: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2008.
- Liberty's Victorious Conflict: A Photographic History of The World War Book 1918*, Magazine Circulation Co., Chicago, 1918.
- PASDERMADJIAN, Garegin, Aram Torossian, *Why Armenia Should be Free: Armenia's Rôle in the Present War.*, Hairenik Pub. Co., Armenia, 1918.
- Yay. Haz. Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- Yay. Haz. Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

MAKALELER

- AÇIKSES, Erdal, "Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I (Elazığ, 24-27 Eylül 1998)*, Elazığ 1999, s. 45-168.
- AÇIKSES, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.192-203.
- ARIG, Ayten Sezer, "Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15 (Bahar 2012).
- AYKAÇ, Nurullah, "I. Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanları ve Faaliyetleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003.
- BAKAR, Bülent. "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 62. Cilt XXI s. 569-589.
- ÇUKUROVA, Bülent, "Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Kasım 2007, s. 40.
- DAĞCI, Mehtap, "Osmanlının Son Dönemlerinde Devlet - Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu", Yay. Haz. Metin Hülagü, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt III*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007.

- DERVİŞOĞLU, Fatih M, "4 Eylül 1919 Şafağında Sivas Şehri ve Bir Ermeni Hâdimi: Miss Graffam", *Journal of International Social Research*, 1.6, 2009.
- DERVİŞOĞLU, Fatih M., "4 Eylül 1919 Şafağında Sivas Şehri ve Bir Ermeni Hâdimi: Miss Graffam", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/6 Winter 2009.
- DOĞANAY, Rahmi, "Amerikalıların Antep Misyonunun Kuruluş ve Faaliyetleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *History Studies*, Volume I/I, 2009.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri", *OTAM*, 32/Güz 2012.
- KANTARCI, Şenol, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, ASAM Yayınları, Ankara, 2002.
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim. "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti himayesinde savaş yetimleri ve kimsesiz çocuklar: Ermeni'mi, Türk'mü?", *Toplumsal Tarih* 12, 1999.
- MCCARTHY, Justin, "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, Terazi Yayınları, Ankara, 2009.
- SARI, Nil, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", *Selçuk Erez, Mehmet Saray, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ekim 1999.

ANSİKLOPEDİLER

- SAKAOĞLU, Nejd, "Darüleytamlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1994.

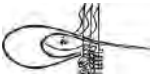
İNTERNET ADRESLERİ

- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Levant> (24.02.2014).

GAZETELER

- The Reading Eagle*, Relief Worker to Speak in First Presbyterian, Will tell of Experience in Turkey During War, 17 Ekim 1925.

MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1918-1927) *

Rahmi DOĞANAY**

ÖZET

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti, Avrupa Devletlerinin kendisine yönelik politikalarına karşı Amerika'yı yeni bir denge unsuru olarak görmüş, Amerika da Osmanlı Devleti ile ticaret yapmak ve Akdeniz ticaretinde yer almak için Osmanlı Devleti ile resmi olmayan ticari ilişkilere girmişti. İlişkiler Navarin olayından sonra resmîyete kavuşmuş, 1830'da Amerikan gemilerine Karadeniz'e çıkış hakkı, 5 Ekim 1831'de de Osmanlı-Amerikan ticaret anlaşması imzalanmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise, Türk-Amerikan ilişkileri çok sönük bir durumdaydı.

Türk-Amerikan ilişkileri de, savaştan sonra ve Wilson Prensipleri çerçevesinde, Türk kamuoyunun Amerika'ya duyduğu ilgi ve savaş sonrası boşluğun doldurulması konusunda, Amerika'nın bölgeye yönelmesi nedeniyle canlanmıştı.

1917'de kesilen Türk-Amerikan ilişkileri, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yeniden kuruldu. Amerika Türkiye'ye temsilci göndermeye karar verdi. Misyonerler ve sermaye çevreleri de Türkiye'ye dönmekte gecikmediler. Bu dönemde Türkiye'de görevlendirilen ilk Amerikan temsilcisi Lewis Heck, Aralık 1918'de göreve başladı. Aralık 1918'de Amerikan Doğu Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Bristol da İstanbul'a gönderildi. Milli Mücadele içinde ticari ve ekonomik alanlarda canlı tutulmaya başlayan Türk-Amerikan İlişkileri, Lozan'da ikili anlaşma imzalanmasıyla belli bir istikrara kavuşmuş ve olumlu bir gelişme eğilimine girmişken, Amerikalı Ermenilerin tepkileri Amerikan Hükümeti'nin çekimser davranmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Türk –Amerikan İlişkileri.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Fırat Üniversitesi El-mek: rdoganay@firat.edu.tr

TÜRK AND AMERICAN RELATIONS AT THE FIRST YEARS OF NATIONAL STRUGGLE AND REPUBLIC (1918-1927)

ABSTRACT

At the first years of 19th century, Ottoman Empire considered America as a new equipoise against the aimed policies of the European States; and America entered informal commercial affairs with Ottoman Empire to trade with Ottoman Empire and play a role on Mediterranean trade. The relations became formal after the Navarin case; in 1830 the right of American ships to sail to Black Sea, and on 5 October 1831 Ottoman-American trade agreement were signed. But in pre-First World War period Turk-American relations were quite poor.

After the war and as a part of Wilson Principals, on the subject of the interest of Turkish public opinion to America and filling the gaps of post-war period, Turk-American relations revived because of America's turn to the region.

Turk-American relations, which were cut in 1917, were started again after the sign of Mondros Ceasefire Agreement. America decided on sending representative to Turkey. Both missionaries and the capital vicinities were not late to turn Turkey. In this period Lewis Heck, the first representative who was sent to Turkey, started the duty on December, 1918. American East Mediterranean Navy Commander Admiral Bristol was sent to İstanbul, on December 1918.

While Turk-American relations, which were began to be kept alive in commercial and economical area in National Struggle, reached the stability and showed a tendency to positive development via signing of a bilateral agreement in Lozan, the reaction of American Armenians caused American government to behave timidly.

Key Words: National Struggle, Turk-American Relations

1. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Türk-Amerikan Münasebetleri

Amerika Akdeniz, Orta ve Yakındoğu'ya 19. yüzyıl başlarında ilgi duymaya başlamasına rağmen, 20. Yüzyıl başlarında henüz sermayesini bölgede yatırımlara dönüştürebilmiş değildi. Avrupalıların muhalefeti karşısında geri atmak zorunda kalmıştı. 1900'lerin başında Chester Projesi'nin başarısızlıkla sonuçlanması, ya da sürüncemede kalması, Türk-Amerikan ilişkilerinde durgunluğa sebep olmuş, Amerika kendi kıtasına çekilmişti.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Fransa ile işbirliği çabalarında bulunan Osmanlı Devleti, girişimlerinden olumlu sonuç alamayınca Almanya ile ittifak imzalamış, İttifak Devletleri yanında savaşa girmişti.

Yaşanan bazı problemlere rağmen, Osmanlı yönetimi savaş sürecinde Amerikalılara ve Amerika'ya karşı uyumlu ve uysal bir tavır takınmıştı. Kapitülasyonlar kaldırılırken, Amerikan çıkarlarına dokunulmayacağına dair teminat verilmiş, Enver Paşa iyi niyet göstergesi olarak, 1 Ekim 1914'te Robert Kolejin açılış törenine katılmıştı (Erol, 1976, 53).

Bu yaklaşıma rağmen Türkiye'deki Amerikalı diplomatlar ve diğer Amerikan imtiyazları bazı olumsuzluklarla karşılaştılar. Bu durum, Amerika'yı Ortadoğu'da daha aktif ve sürekli rol

almaya zorladı (Trask, 1966, 148). Amerikan resmi çevrelerinde Osmanlı ile açık ilişkiler kurulmasa da, Amerikan misyonerleri ve konsolosları alışkanlıklarını ve faaliyetlerini devam ettirmişlerdi. Savaş içinde Türk Hükümeti'ni sabote etmişler, yanlış ve yanlış raporlar düzenlemişler ve Osmanlı yönetimini sürekli Hristiyanlara zulmetmekle suçlamaktan kaçınmamışlardı(Daily, 1999, 23-24). Bu gelişmeler, Amerikan kamuoyunu Türkler aleyhine döndürmüştü.

2. Amerika'nın Savaşa Girmesinden Sonraki Süreçteki Münasebetler

Amerika, 1917 sonbaharında savaşa fiilen girmiş, Osmanlı Devleti ile birbirlerine savaş ilan etmeseler de, Amerika'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi, Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde gerginlik yaratmıştı. Böylece Amerika ile savaş hali olmamasına rağmen, Almanya'nın baskısı sonucunda, Osmanlı-Amerikan ilişkileri kesildi. Yine de Osmanlı topraklarındaki Amerikalılara ve Amerikan girişimlerine anlayışlı davranıldı. Amerikan misyonerleri eğitim, hayır işleri ve ticari ilişkileri sürdürdüler. Amerika'nın Türkiye siyasetinde misyonerlerin görüş ve düşünceleri etkili oldu. Bu dönemde Türkiye'yi terk edenler de oldu (Atkinson, 1976, 29) Amerikan sermayesi de savaş ortamının belirsizlik ve güvensizliği nedeniyle faaliyetlerini dondurdu. Yine de Amerika, Scorpion adındaki bir gemisini birkaç yıl istasyonier olarak İstanbul'da tuttu (Büyüktuğrul, 1973, 89-90).

Amerikan resmi çevrelerinde de, genel yaklaşım ve arzulara uygun olarak, savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkacağı kanaati hâkimdi. Amerika Başkanı Wilson, büyükelçi atamalarının yapıldığı bir ortamda, İstanbul'a atanacak büyükelçi söz konusu olduğunda, savaş sonrasında Türkiye diye bir şeyin olmayacağını söylüyordu. 8 Ocak 1918'de yayınlanan "Wilson İlkeleri" de, bu yaklaşımın ilanıydı.

Türk-Amerikan ilişkilerinin kesildiği 1917 Nisan'ında, Amerika'nın İstanbul Elçiliğini diplomat Mr. Elkus yürütüyordu. Elkus, Türk-Amerikan ilişkilerinin kesilmesini önlemeye yönelik girişimlerde bulunmuşsa da, Osmanlı yönetimi üzerindeki Alman nüfuzunu kıramamıştı. İlişkilerin kopmasına rağmen, hastalığından dolayı Elkus'un İstanbul'da kalmasına müsaade edilmişti. Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Washington Elçisi Abdülhak Hüseyin Bey Atlantikcity'de hastalaktan ölmüş, diğer diplomatlar İstanbul'a dönmüştü.

İlişkilerin kesilmesiyle birlikte Amerikan Hükümeti, Amerika'daki Türk tebaasını düşman olarak algılamış, mallarını haczetmek istemiş, Mr. Elkus'un girişimleriyle bu uygulama durdurulmuştu (Vatan,1923). Amerikan Hükümeti uygulayamasa da, Türkleri askere alma kararı da almıştı (Vatan, 1923).

Bu süreçte Amerika'da Osmanlı'yı İspanya Elçiliği, Türkiye'de Amerika'yı da Hollanda Hükümeti temsil etmişti. Mondros Mütarekesi imzalanıncaya kadar ilişkiler bu düzeyde devam etti.

1917'de kesilen Türk-Amerikan ilişkileri, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yeniden kuruldu. Amerika Türkiye'ye temsilci göndermeye karar verdi. Aslında Amerika'nın niyeti doğrudan Osmanlı Devleti ile ilişki kurmaktan çok, bölgedeki çıkarlarını korumaktı. Misyonerler ve sermaye çevreleri de Türkiye'ye dönmekte gecikmediler. Bu dönemde Türkiye'de görevlendirilen ilk Amerikan temsilcisi Lewis Heck, Aralık 1918'de göreve başladı. Heck, Türkiye'nin iç durumu hakkında raporlar hazırlayarak merkezine, Anadolu'dan alınan bilgilerin yetersiz olduğunu, bölgedeki Amerikan konsoloslarının görevlerinin başına dönmeleri gerektiğini bildirdi. Hiç olmazsa İzmir, Sivas, Adana, Halep gibi yerlerde konsoloslukların yeniden açılmasını tavsiye etti. Aralık 1918'de Amerikan Doğu Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Bristol da İstanbul'a gönderildi(Şimşir, 1977, 278).

3. Milli Mücadele Döneminde Türk-Amerikan Münasebetleri

Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'na son anda girerek İtilaf Devletlerinin kazanmasında önemli bir rol oynamıştı. Savaş sonrası düzenini kuracak konferanslarda ve anlaşmalarda da söz sahibi olmak istiyordu. Herhangi bir bölgede toprak talebinde bulunmayan Amerika, özellikle Orta ve Yakınoğu petrolünden pay almak konusunda kararlı davrandı.

İtilaf Bloğuna verdiği destek ve kendisinin kazanılan zafere katkısı, Amerika'ya bu konuda söz söyleme ve paylaşma ortak olma hakkını sağlamalıydı. Bu çerçevede Amerika, askeri ve siyasi olaylarda Avrupalıların işlerine çok fazla müdahil olmazken, iktisadi ve ticari konularda ısrarlı ve istekli davranarak kendisinin dışlanmasına izin vermedi. İngiltere ve Fransa arasındaki paylaşım anlaşmalarına karşı çıktı. Bir taraftan diplomatik çerçevede Avrupalılarla bu konunun pazarlığını yaparken, diğ er taraftan bölgeye diplomatlarını ve temsilcilerini göndererek ilişkilerini yeniden kurmaya çalıştı. Paris Konferansı sırasında Amerika'nın Ortadoğ u'ya mandater olarak gelmesi gündeme getirilince, Wilson Avrupa'nın kurt politikacılarının Amerika'yı Ortadoğ u'ya çekme manevrasının sonucu olarak(Selek, 1981, 456), 1918 yılı başında yayınladığı ilkeleri unutmayı tercih etti (Soysal,1977, 258; Erol, 1976, 71). Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi söz konusu olunca, Başkan Wilson menfi de olsa, Türkiye meselesine yakın ilgi göstermeye başladı ve Türk-Amerikan ilişkileri canlandı.

Paylaşılan topraklar ve iktisadi unsurlar ve tabi ki petrol bölgeleri, Osmanlı Devleti'nin boşalttığı yerlerdeydi. Osmanlı barışının çerçevesi buraların geleceğini belirleyecekti. Amerika da bu aşamada bölgeyi boş bırakmadı. 1917 yılında ilişkilerini dondurduğu Osmanlı Devleti ile yeniden ilişki kurmaya yöneldi ve 1918 Aralık ayında İstanbul'a Lewis Heck adındaki diplomatını görevlendirdi. Aynı zamanda Amiral Bristol Amerikan Yüksek Komiseri olarak İstanbul'da görevlendirildi.

İstanbul'da resmi yetkililerin dışında, gayri resmi kişilerin girişimlerine de rastlanıyordu. Amerikan iş çevrelerinden Mr Karayin, Profesör King gibi isimlerin başkanlığındaki heyetler, Osmanlı devlet erkânından kimseler de dâhil, bazı görüşmeler yapıyorlar ve Amerikan mandası konusunda lobi faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Mr. Karayin'in görüşü; Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi sınırları esas alınmak üzere, bütün ülkelerin ve Arabistan'ın bir bütün olarak, belirli ve sınırlı bir süre için Amerikan mandasına alınmasıydı(Paşa, 1993, 61). Amerika resmi girişimlerden sakınıyor olsa bile, sermaye çevreleri Osmanlı meselesiyle yakından ilgileniyorlardı.

Daha savaş sırasında, Amerikan sermayesi bölgede mali örgütlenmesini başlatmıştı. Amerikan petrolü Rize ve Batum'a kadar girmişti. 1919-1921 yılları arasında da, Anadolu pazarında tek satıcılık hakkına sahip olarak egemenliğini kurmuştu(Adıgüzel, 1985, 68...). Amerika, bunların çıkarlarının korunması için bölgedeki askeri ve diplomatik görevlilerini arttırdı ve Amerikalı iş adamları ile Amerikan girişimcilerine destek vermeleri konusunda uyardı. Bu noktada rekabet, artık bir petrol savaşına dönüşmüştü ve Mezopotamya rekabetin odak noktasını oluşturuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda neredeyse dünyanın petrol ihtiyacını karşılayan Amerika'da, ülkenin petrol kaynaklarının tükenmesi endişesi oluşmuştu. Bu endişe, Amerika'nın Ortadoğ u petrolleriyle ilgilenmesinin ana nedenini oluşturdu. Amerikan Hükümeti, potansiyel rezervlerin değerlendirilmesine yöneldi ve petrol bölgelerinde bulunan konsoloslarından bu konuyla ilgilenmelerini ve konuyla ilgili raporlar hazırlamalarını istedi(Evans, 1972, 207; abisel, 1948, 31; Denova, 1963, 168).

Bu yaklaşım, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bölge petrolleri ve iktisadi değerleriyle ilgilenen Amerikan şirketleri için yeniden uygun bir ortam oluşturdu(Can, 2000, 201). Savaş

öncesinde gündeme gelen Chester Projesi'nin¹ sahibi ve birçok büyük Amerikan şirketi, Amerikan Dışişlerinin desteğiyle bölgede yatırım yapmak için harekete geçtiler. Chester Şirketi sahibi Amiral Chester da savaş öncesinde elde edemediği proje için tekrar girişimlere başladı(Ulagay, 1974,291). Milli Mücadele döneminde Amerika-Türkiye ilişkilerinin belirleyici unsuru da iktisadi ve ekonomik değerler oldu. Bölgedeki Gayrimüslimlere ve misyonerlere yardım etmek de meselenin insani boyutunu oluşturmuştu(Kurat, 1963, 11).

Mondros Mütarekesi sonrasında Amerikan gemileri Türk limanlarını ve onların getirdikleri mallar da pazarları doldurmuştu. Amerikan Donanma Bakanlığı, gelecekte Amerika ile Doğu Akdeniz, Marmara ve Karadeniz limanları arasındaki ihracat ve ithalat ilişkilerinin akılları durduracak çapta geniş olacağını dillendiriyordu. Bölge halkının yiyecek ve giyeceğe olan ihtiyacından bahsediyor, 1919 yılı başlarından itibaren Amerikan savaş gemileri İstanbul, Karadeniz ve Akdeniz'de görevlendiriliyordu. Amerikan iş çevrelerinde bölgenin iktisadi kaynakları ve geliştirilmesi imkânları inceleniyor, Amerikan Deniz Kuvvetleri bu çevrelere yardım ediyordu. İş adamları askeri gemilerle taşıyor, gemilerin subayları iş çevreleri için iktisadi konularda bilgiler topluyordu(Earle, 1972, 291).

Karadeniz sahillerinde yardım işlerinin yürütülmesinde ve iktisadi teşebbüslerin korunmasında yardımcı olmak üzere, Samsun limanında istasyonier Amerikan gemileri bulunduruluyordu. Ancak, Orta ve Yakındoğu'daki menfaatlerini denizlerde dolaşarak sürekli kılamazdı. Kara ulaşımının temel ve popüler unsuru demiryollarıydı. Dolayısıyla demiryolları yapımı meselesi de, Amerikan sermayesinin ilgi alanı olmaya devam etti.

Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması ve Amerikan mandasına verilmesi teklifi, Amerika'daki Ermeni lobisinin de tahrikiyle, Amerika'nın bölgeye gelmesinde rol oynayan başka bir etkindi. Amerika konuyu bir süre araştırmış, bu yükümlülüğü kabul etmemiştir. Amerika'nın konuyu araştırmak üzere görevlendirdiği Harbord'a verilen emir; *"en yakın zamanda resmi bir gemi ile İstanbul, Batum ve Ermenistan'ın, Rus idaresindeki Kuzey Kafkasların ve Suriye'nin gerekli diğer bölgelerine gitmek için yola çıkınız... Sizden istenen görev, bu bölgedeki Amerikan menfaatlerini ve sorumluluklarını içine alan tarihi, coğrafi, politik, askeri, idari ve iktisadi yönleri inceleyip, bir rapor halinde sunmanızdır"*(Kutay, 1979,121).

Milli Mücadele döneminde Türk-Amerikan ilişkilerinde resmi girişimler olmasa da, Amerikalı iş çevrelerinin Anadolu'ya ve Ankara Hükümeti'ne ilgileri devam etti. Özellikle Samsun, Ankara ile ilişki kurmak isteyen Amerikalıların karargâhı oldu. Amiral Bristol de birkaç kere Samsun'a gelip, mahalli yetkililerle iyi ilişkiler konusunda görüşmeler yapmıştı². Ankara Hükümeti de, gerek yardım heyetlerine ve gerekse Amerikan vatandaşlarına iyi davranmış, Amerika ile ticari münasebetlerin kurulması konusunu gündeme getirmişti. Amiral Bristol Amerikalı yetkililere, Avrupalılar bile Ankara ile irtibat kurmaya yönelmişken, Amerika'nın bu konuda bir şeyler yapması gereğinin zorunlu olduğunu iletmişti(Şimşir, 1977, 285).

¹ Chester Projesi 1908 yılında ABD donanmasından Amiral Chester'in bölgedeki yatırımlara ilgi duyarak Abdülhamit'e getirdiği bir imtiyaz önerisiydi. Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Musul-Kerkük'ten İskenderun'a ve Sivas'tan Samsun'a bağlantıları olan yaklaşık 4500 km'lik bir demiryolu projesi olarak gündeme gelmişti. Bölgenin yatırım için seçilmesinin sebebi petrol paylaşımıyla ilgilendirilmişti. Geniş bilgi için bkz. E. Açıkşes, R. Doğanay; *Yüzyıllık Amerikan Rüyası Chester Projesi*, Elazığ 2010.

² 1921 yılı başında Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden başlaması konusunda Samsun limanındaki Amerikan destroyeri komutanı ile Ankara'nın bir temsilcisi görüşmüş, Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Milli şartlarının tanınması durumunda eskiden var olan dostane ilişkilerin yeniden kurulabileceğini belirtmişti. Amiral Bristol aracılığıyla resmi çevrelere ulaştırılması istenen bu teklifte; Ankara Hükümeti'nin amaçlarından, Kapitülasyonların kaldırılmasından da bahsediliyor, bir bakıma Türk-Amerikan ilişkilerinin dostluk çerçevesinde yeniden kurulabilmesi bu şartlara bağlanıyordu. L. Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, s. 329.

Amerika, kesin bir adım atmadan önce, Ermeni meselesiyle ilgili gelişmeleri görmek isterken, bu mesele ile ilgili olarak yıllardır yanlış yönlendirildiğini de görmeye başlamıştı. Milli Mücadele'nin amaç ve beklentilerini öğrenmek ve kendi siyasetini gerçekçi temellere dayandırmak istiyordu. Bu çerçevede resmi ilişkilerden kaçınmakla birlikte, gazeteciler dâhil olmak üzere bazı görevlilerini Türkiye meseleleri hakkında yerinde incelemeler yapmak üzere görevlendirmiş,(Kurat, 1963, 11) sağlıklı bilgilere ulaşarak duruma göre politikalar üretmek yolunda girişimlerde bulunmuştu.

Savaşın sonraki paylaşımlarda dışlandığını hissederek Amerika, Osmanlı hâkimiyet alanları hangi devletin hâkimiyetine geçerse geçsin, “açık kapı” ilkesinin sürdürülmesini istiyordu. Amerika'nın bu siyaseti sonuna kadar devam etti. Ankara Hükümeti ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışarak, iktisadi ve ticari işbirliğini geliştirmeye çalıştı. Amerikan iş çevreleri aracılığıyla Chester Projesi'ni yeniden gündeme getirerek İngilizlerin direncini kırmaya, çıkarlarını bu yolla korumaya çalıştı. Ankara'nın Musul-Kerkük bölgesinden vazgeçmemekte gösterdiği kararlılık da Amerika'nın siyasetini etkiledi. Ancak Amerikan Hükümeti'nin Ankara yönetimini tanımakta gösterdiği çekingenlik, bir süre daha işin resmi çerçevede ele alınmasını engelledi. 1921 yılı yaz aylarında Ankara ile Amerika arasında dolaylı ve gayri resmi görüşmeler başladı. Haziran 1921'de, Amerikan Yakındoğu Yardım Teşkilatı'ndan McDowell Ankara'yı ziyaret etti. Bir süre sonra da, İstanbul'daki Amerikan Ticaret Bakanlığı temsilcisi Jullian Gillespie, tamamen kişisel ve gayri resmi bir tercih olarak, Washington'un onayı alındıktan sonra Bristol tarafından Ankara'ya gönderildi(Evans, 1972, 332).

Amiral Colby Chester'ın Amerikan Dışişlerine, 1920 yılı başında yaptığı başvuru ile yeniden gündeme gelen Chester Projesi, Amerika için petrol sıkıntısı korkusunu ortadan kaldıracak bir çözüm olarak düşünülüyordu. Bu sefer demiryolu işi yanında petrol işi de dâhil edilen proje,(Denova, 1963, 85; Semiz, 1995, 59) Milli Mücadele döneminin Türk-Amerikan ilişkilerini yönlendirdi.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ankara ile resmi ilişkiden kaçındığı için Chester'ın isteklerine olumlu ve açık bir cevap vermekte kararsızdı.

Chester ise, Dışişleri Bakanlığı'ndan başka, Denizcilik Bakanlığı'ndan da destek istedi. Kendi çıkarlarıyla Amerikan milli çıkarlarının ne kadar örtüştüğünü vurguladı. Projesi'nin Amerikan savunması ve denizciliği için gerekli olan petrolle doğrudan ilgili olduğunu belirtti. Amerikan Devleti'nin yardımının Proje'yi almak için hayati bir önem taşıdığını yazdı(Denova, 1963, 211).

Denizcilik Bakanlığı, belirtilen gerekçelerle Proje'ye sıcak bakmasına rağmen, bölgedeki uluslar arası rekabetten de haberdardı. Konuyla ilgili olarak Dışişlerinden görüş almak ihtiyacı duydu. Dışişleri, Chester Projesi'nin daha önce onaylanmamış olduğu ve yeni Türk Hükümeti'nin konuya yaklaşımının da belirsiz olması dolayısıyla, Proje ile ilgili olarak İngiltere'ye bir baskı yapmayacağını bildirdi. İngiltere'nin bölgedeki paylaşım ve imtiyazlarına itiraz ederken, Amerikalılar lehine aynı durumu savunmanın çelişki olacağı da belirtildi(Denova,1963, 212).

Amerikan resmi çevrelerinin bu yaklaşımı 1922 yılına kadar değişmedi. Chester'ın daha sonraları değişik zamanlarda yaptığı ikna turları da bu yaklaşımı değiştirmede.

Türkiye tarafında da bazı gelişmeler yaşanıyordu. Gerek Amerikan sermayedarları, gerekse Amerikan resmi çevreleri, Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulmasında Ankara Hükümeti'nin bakış açısını önemsemeye başlamışlardı. İstanbul'un devre dışı kalmakta olduğu ve istikbalde Ankara'nın Türkiye'nin yönetimini üstleneceği bu çevrelerde de görülmeye başlanmıştı.

Ancak Amerika Birleşik Devletleri, Ankara Hükümeti'nin tanınması anlamına gelecek hareketlerden de kaçınıyordu. Dolayısıyla, Ankara ile yapılan ve yapılacak olan görüşmeler, dolaylı yollardan ve kişisel teşebbüsler olarak gerçekleşiyordu.

İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol ve Amerikan iş çevreleri, 1919 ve 1920 yıllarında Ankara ile temas kurma çabalarında bulunmuşlardı. Bu girişimler, genellikle Samsun limanındaki Amerikan gemisi yetkilileri ile Samsun'daki mahalli Türk yetkililer arasında gerçekleşmişti(Doğanay, 2001, 241-243). Bu görüşmelerden 6 Aralık 1920'de yapılanına bizzat Amiral Bristol de katılmıştı.

Amiral, Türklerin mücadelesini anlayışla karşıladıklarını ve Ankara'nın da kendilerine İngiltere ve Fransa'ya davrandıkları gibi davranmamasını istiyordu. Anadolu'daki Amerikalıların siyasete karışmayacaklarını ve olay çıkarmayacaklarını, böyle bir şeye karışanların cezalandırılacağını söylüyordu. 19 Aralık 1919'da da Ankara; Amerika ile Türkiye arasında ticari ilişkilerin kurulması, Amerikan ticari temsilcisinin Anadolu'da bulunması ve ikamet yerinin Antalya olabileceği şeklinde görüş bildirmişti(Grabill, 1971, 260). Ankara'nın bu önerilerine bir süre bir cevap verilmemiş olsa da, Bristol gerek İstanbul Hükümeti çevreleri, gerekse Anadolu'daki yönetimle Amerikan çıkarlarının korunması yönünde girişimlerde bulunmuş ve Türk tarafının görüşlerini Washington'a raporlar halinde sunmuştu.

Amerika, Türkiye meselesinin çözümü ile ilgili uluslar arası görüşmelere katılmamakla birlikte, görüşlerini İtilaf Devletlerine bildirmişti. Bristol, Londra Konferansı toplanmadan hemen önce, 18 Ocak tarihli raporunda da; toplanacak Paris Konferansı'na ve Türkiye ile ilgili konulara Amerika'nın müdahil olmasını istemiş, Türkiye'deki Amerikan çıkarlarının korunması için bunun tek yol olduğunda ısrar etmişti. Bristol'a göre; "İstanbul Hükümeti İngilizlerin yumruğu altında olduğundan Amerikan ticaretini kolaylaştırmaktan korkmaktaydı. Hâlbuki Milliyetçiler, (Ankara Hükümeti) bunun tam karşısında olan bir tutum içindeydi(Evans, 1972, 360). Ankara'nın hassasiyetleri dikkate alınarak, İtilaf Devletleri politikalarına müdahale edilmeliydi.

Londra Konferansı'nın bir sonuç alınmadan kapanması ve Anadolu'da Türk-Yunan savaşının yeniden başlamasıyla, Yunanlıların denizlerdeki faaliyetleri Amerikan çıkarlarını doğrudan etkiledi. Bu yüzden Amiral Bristol, 21 Nisan 1921'de Washington'a bir telgraf çekerek, Yunan gemilerinin Amerikan ticaret gemilerini engellemelerini önlemek için, Yunanlıların Anadolu'ya uyguladıkları ablukanın tanınmamasını istedi(Evans, 1972, 350).

Amiral Bristol, İstanbul Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile de görüşmüştü. İzzet Paşa'ya göre, Amerika ile Türkiye'nin ekonomik çıkarları birbirine uygundu ve "açık kapı" politikası Türkiye'de havayı aydınlatacaktı(Evans, 1972, 355; abisel, 1948, 20).

Amerika, görüşmelerin sonucuyla doğrudan ilgileniyor, sadece Türk-Amerikan ilişkileri değil, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasındaki gelişmeleri de dikkatlice takip ediyordu(Evans, 1972, 377). Yakındoğu'da İtilaf Devletleri ve Türklerin Amerikalılara vereceği tepkiler, yeni durumun belirlenmesinde mihenk taşları olacaktı.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü; 1830 Antlaşması esasında, sonradan edinilen hak ve imtiyazların korunmasıydı. Türkiye maliyesinin denetimi konusunda söz sahibi olmak için de, Türkler borç isterlerse verilmesi ve Amerika'nın mali kurula girmesinin sağlanması gerekliydi. Dışişlerine göre; Amerika Türkiye ile savaş hali yaşamamış olduğu için Konferans'ta taraf olamazdı. Fakat Konferans'ta Amerikan çıkarlarıyla ilgili birçok konu görüşülecekti. Amerika'nın hakları 1830 Antlaşmasıyla belirtilmişti.

Amerikan çıkarlarını korumak için yeni bir antlaşma yapılmalıydı. Kapitülasyonlardan doğan imtiyazlar olduğu gibi kalmalıydı. Ancak Türkleri buna ikna etmek mümkün görünmüyordu.

İtilaf Devletleri Kapitülasyonlardan vazgeçerse, Amerika kendi haklarını savunmakta zorlanacaktı. İmtiyazların olduğu gibi korunması mümkün olmadığına göre; misyoner cemiyetlerinin ve Amerikan ticari haklarının korunması, 1914'ten beri verilen zararların tazmini karşılığında, Amerika Kapitülasyonlardan vazgeçebilecekti(Evans, 1972, 397). Bu şartlarda “açık kapı” politikasına da dönülebilecekti.

Washington'un temkinli tavrına karşılık, Amiral Bristol'a göre, Türkiye ve mümkünse Ankara ile bir an önce ilişkiler iyileştirilmeliydi. Ankara da bu yönde girişimlerde bulunmuştu. Yakın Doğu Yardım Kurumu elemanları aracılığıyla Bristol'a, Ankara'nın Amerika tarafından resmen tanınmak istediği, Amerikan sermayesinin Anadolu'da yatırım yapmasını istediklerini iletmişti. (Grabill, 1971, 260)

1921 Ocak ayı başlarında Ankara hükümeti'nin bir temsilcisi, Samsun'da demirlemiş bulunan Amerikan gemisinin komutanıyla gizli bir görüşme yapmıştı. Türk-Amerikan ilişkileri hakkında görüşmek üzere Adana'da bir araya gelmeyi önermiş, Ankara'nın Amerika ile önceki dostane siyasi ve ticari ilişkileri yeniden canlandırma düşüncesinde olduğunun Amiral Bristol'a iletilmesini istemişti.

Bristol'a ulaştırılmak üzere, Gemi Komutanı'na verilen teklifte; Büyük Millet Meclisi'nin amacının Anadolu halkının siyasi ve iktisadi bağımsızlığının sağlanması istenmişti. Türk milletinin bu amacı önlemeye çalışanların dışında düşmanı bulunmadığı, Kapitülasyonların kaldırılması şartıyla Ankara'nın Amerika ile dostane ilişkiler kurmak istediği, Amerika Misak-ı Milli sınırları içinde Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını tanırsa, savaş öncesi ilişkilere dönmenin mümkün olacağı bildirilmişti(Evans, 1972, 329...).

Bu tekliflere Ankara Hükümeti'ne duyduğu kişisel sempatilerini de ekleyen Bristol, mektubu Şubat ayında Washington'a yolladıysa da, Washington bu konuda sessiz kalmayı tercih etti. Ankara Hükümeti, 1921 Haziran'ında Ankara'yı ziyaret eden Yakındoğu Yardım Kurumu temsilcisi McDowell'a bu mektuba cevap beklediklerini bildirdi.

McDowell'ın bu mesajı Bristol'a iletmesinden sonra Bristol, 20 Haziran'da McDowell'ın yazısını da Washington'a gönderdi. Bristol, tüm Avrupa ülkelerinin Ankara ile resmi ilişki kurmak için girişimlerde bulunduğunu belirtti ve Amerika'nın da Ankara Hükümeti ile resmi ilişki kurmasını önerdi. Bunun için, Ankara'da bir yüksek komiserlik kurulmalıydı. Gelecekte Türkiye'yi yönetecek Hükümet Ankara Hükümeti idi.

Dışişleri, Ankara'ya delegasyon gönderme fikrine katılmakla birlikte, bunun gayri resmi olabileceğini belirtip, Bristol'dan isim önermesini istedi. Sakarya öncesindeki Yunan ilerlemesi gelişmeleri bir süre dondurdu(Grabill, 1971, 260).

Sakarya Zaferi'nden sonra Fransa'nın Ankara Antlaşması'nı imzalayarak işgal bölgelerini boşaltmasından sonra, İstanbul'daki Amerikan Ticaret Bakanlığı temsilcisi Jullien E. Gillespie, 26 Aralık 1921'de gayri resmi olarak Ankara'ya gönderildi.

5 Şubat 1922 tarihine kadar Mustafa Kemal Paşa, Adnan Bey (Adivar), Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Rauf Bey (Orbay), Fethi Bey (Okyar), Celal Bey (Bayar) gibi Milli Mücadele'nin önde gelen isimleriyle görüştü ve Kayseri-Ulukışla güzergâhıyla Adana'ya gidip incelemelerde bulundu(Duru, 1978, 156).

Ankara'ya gelen Gillespie, öncelikle kendisinin hiçbir diplomatik yetkisinin bulunmadığını belirtmiş, Türkiye'nin iktisadi ve ticari durumunu öğrenmek, Hükümetin Amerikan iş çevrelerine karşı tutumunu anlamak, Anadolu'daki Amerikan çıkarlarını korumak için alınabilecek garantiler gibi konulara açıklık getirmek istediğini vurgulamıştı.

Bu konularla ilgili 40 soruluk bir anketi yazılı olarak cevaplaması için Nafia Vekili Rauf Bey'e vermiş, Rauf Bey soruların cevapları konusunda bazı kabine üyeleriyle ters düşmüş ve birkaç gün sonra istifa etmişti. Bunun üzerine kabinede görüşülen sorular, Hariciye Vekâleti tarafından doldurulmuştu.

Gillespie, görüşmeleri soncunda edindiği ilk izlenimleri, 10 Ocak 1922 tarihinde Amiral Bristol'a şöylece rapor etmişti: “Yusuf kemal Bey, Rauf Bey, Fethi Bey, Dr. Adnan Bey ve Celal Bey'le tatmin edici birçok görüşmeler yaptım. Bayındırlık Bakanı Rauf Bey, bana açıkça hükümetin şu iki şeyi istediğini belirtti. 1-Savaşı başarıyla bitirmek ve savaştan sonra yapılan barış konferansında, “şu imtiyazlar daha önceden başkalarına verilmiştir” diyebilmek. Amerikan sermayesi ve iş adamları tercih edilmektedir. Çünkü Hükümet, verilen haklar karşılığında bunlardan kredi sağlamanın mümkün olduğu umudundadır. 2- Amerikan Hükümeti'nin, Amerikan şirketlerinin haklarını İngiliz ve Fransızların baskılarına karşı koruyabileceğine inanmaktadır. Amerikan sermayesi tercih edilmektedir. Çünkü sonradan Amerikan Hükümeti'nin bu sermaye yüzünden iç işlerimize karışmayacağına inanılmaktadır(Duru, 1978, 141).”

Gillespie, Ankara Hükümeti yetkililerine, Amerikan Ticaret Bakanlığı'nın temsilcisi olarak “Ülkenin ekonomik ve ticari durumunu öğrenmek, Hükümetin Amerikan iş çevrelerine karşı tutumunu anlamak, için geldiğini bildirmişti. Gelişine siyasal bir önem verilmemesi gerektiğini özellikle vurgulamıştı.

Türk Hükümeti'nden, Musul, Van Gölü çevresi ve Erzurum'daki petrol yatakları herhangi bir Amerikan grubu girişimde bulunursa, olumlu muamele göreceği sözünü almıştı.

Çukurova'daki izlenimleri de olumluydu. Bölgede Amerika ve Amerikan iş çevrelerine olumlu bakıldığını görmüştü. Adana Ovası'nın sulama projesi, Toroslar'daki ırmakların denetim altına alınması, Adana ve Mersin limanını kapsayacak elektriğin bunlardan sağlanabileceği, bölgenin modern tarım araçlarına ihtiyaç duyduğu gibi tespitler de yapmıştı(Duru, 1978, 148...).”

Türk-Amerikan ilişkilerinin kurulması konusunda Ankara'nın önceliği, Amerika tarafından resmen tanınmaktı. Amerika ise, resmi ilişkilerden kaçınmakla birlikte, Türkiye ve Yakındoğu'daki ekonomik ve ticari imkânların tespiti ve değerlendirilmesi yönünde, gayri resmi girişimleri tercih ediyordu.

1921 yılı sonlarında Ankara'yı ziyaret eden Amerikalılar arasına, Amerikan Ticaret Odası İdari Sekreteri Lawrence Shaw Moor da katılmış, Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey ile görüşmüştü. Türk-Amerikan işbirliği konusunda, Moor'un izlenimleri de olumluydu(Can, 2000, 217).

Chester Grubu'nun, Proje'yi canlandırmak için Amerikan resmi çevreleri nezdinde yeni girişimlerde bulunduğu 1922 yılı başından itibaren, Ankara'ya seyahat eden Amerikalıların sayısı da artmıştı. Ankara Hükümeti, Amerikan sermayesinin ülkesinin bağımsızlığını zedelemeyecek şartlarda, Türkiye'nin kalkınmasına yapacağı katkılarının yanında, Amerika tarafından tanınması ve yapılacak imtiyaz anlaşmalarının Avrupalılara karşı elini güçlendireceğini de hesaplıyordu(İlkin, 1981, 746). Amerika'nın mütereddit de olsa, Ankara'ya yakın durmasında bu tavrın da önemli bir katkısı vardı.

1922 Mart ayında Londra görüşmeleri için gönderilen Yusuf Kemal Bey de, İstanbul'da Amiral Bristol ve Allen Dulles ile görüşmeler yapmıştı(Evans, 1972, 337).

Bir süre sonra, Amerikalı Robert İmbre'nin Ankara'ya gönderilmesi teşebbüsü, Ankara tarafından resmi tanınma şartı öne sürülerek reddedildi(Sonyel, 1991, 239). Daha sonra, bir iyi niyet göstergesi olarak, İmbre'nin Ankara'ya gelmesine müsaade edildi.

Haziran 1922’de, Amerika Dışişleri Bakanlığı’nda Dış Hizmetler Subayı olan Robert W. İmbre Ankara’ya görevlendirildi(Evans, 1972, 338). İmbre ile Ankara Hükümeti yetkilileri arasında sıcak ilişkiler yaşanmasına rağmen, ilk birkaç ay Türk-Amerikan ilişkilerinde somut bir gelişme olmadı.

İmbre,11 Temmuz 1922 tarihli raporunda; Türk Hükümeti ve Türk halkı arasında Amerika’nın diğer bütün devletlerden daha güçlü görüldüğünü vurgulamıştı. Türklerin, Amerika’nın Türkiye aleyhine toprak talepleri ve siyasi amaçlarının olmadığına inandıklarını belirten İmbre, Türkiye’nin en büyük ihtiyacı olarak, doğal kaynaklarının işletilmesi ve bunun yabancı sermayenin yardımıyla yapılabileceğini tespit etmiş ve Türklerin de bunu kabul ettiğini bildirmişti.

İmbre, resmi çevrelerin Amerikan sermayesini Türkiye konusunda teşvik etmesini ve desteklemesini istemişti(Duru, 1978, 182). Aksi takdirde bu alan başkalarına kaptırılacaktı.

Amerikalı temsilcilerin Ankara Hükümeti ile ilgili benzer yaklaşımları ve raporları, Amerikan siyasi çevrelerinde de olumlu bir havanın oluşmasına katkıda bulunmuştu. Amiral Chester da, Amerikan yetkili çevrelerinden “Chester Projesi” için destek istemişti.

Foundation Company of New York yöneticilerinden McDowell, Nafia Vekili Fevzi Bey ile görüşmüş, Amerikan sermayesi bölgeye gelecekte, Türkiye’nin daveti barış görüşmeleri sonuçlanmadan değerlendirilmeliydi kanaatini belirtmişti.

Dışişleri eski tavrını sürdürerek, Hükümetin tanınmamış otoriteler tarafından verilen imtiyazlara diplomatik destek veremeyeceğini bildirdi(Denova, 1963, 182). Amerika’nın resmi tavrı, Türkiye’deki Amerikan girişimlerine “en fazla kayırılan ülke” prensibi çerçevesinde yaklaşmaktı.

Amerikan resmi çevrelerinden, Ankara ile resmi ilişki kurmak için ilk adım, 1922 Haziran ayında atıldı. Gillespie’nin Ankara’ya yaptığı ziyaret sonrasında yazdığı raporlar, McDowell’in Ankara ile ilgili olumlu görüşleri, Amiral Bristol’un raporları ve Ankara Hükümeti’nin ısrarlı davetleri, Amerikan Hükümeti’ni Ankara ile yarı resmi de olsa ilişkiler kurmaya zorlamıştı.

Büyük Taarruz sonrasında Chester Şirketi adına Clayton Kennedy ve Arthur Chester Ankara Hükümeti’yle proje ile ilgili doğrudan görüşmeler için Ankara’ya gönderildiler. Durum, Ankara’da bulunan Amerikan temsilcisi İmbre tarafından Dışişlerine rapor edilmiş(Özbudun, 1984, 175), bir anlaşma yapabilecekleri ihtimalinin güçlü olduğu vurgulanmıştı.

Ankara Hükümeti, Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasından sonra, diplomatik çözüm ve kesin anlaşmalar için yapılan görüşmelerde, Amerika’yı Avrupa devletlerine karşı yanında görmek istiyordu. Amerikan sermayesini bölgeye çekerek, diğerlerinin müktesep hak saymak istedikleri ekonomik yaptırımlardan kurtulabilirdi.

Chester ve Kennedy’nin yeni önerileri de vardı. Bunlardan birisi; Ankara şehrinin kurulmasıyla ilgili bir proje, diğeri de Amerika’dan kredili tarım araç gereçleri ithalatı ve bunların bakım ve tamiri için atölyeler kurulmasını kapsayan teklifti(İlkin, 2000,753). İkinci teklif önemli bir yankı uyandırmış, 12 Mart 1923’te, Kennedy ile İktisat Vekâleti arasında yapılan anlaşmayla sonuçlanmıştı.

Amerikan Dışişleri, Chester Projesi’nin bir devlet teşebbüsü olarak görülmesini istemiyordu. Hâlbuki Ankara Hükümeti’nin proje ile ilgili beklentilerinin en başında, Amerikan resmi çevrelerince savunulması vardı. Bu desteğin verilmemesi ve Grubun kendi içindeki anlaşmazlıklar, teminatın geciktirilmesi gibi etkenler, projenin TBMM tarafından onaylanıp imzalanmasını ve resmiyete konulmasını geciktirdi. Proje, TBMM’de, 9 Nisan 1923 tarihinde

onaylandı. 29 Nisan 1923 tarihinde anlaşma resmen imzalandı. TBMM anlaşmayı görüşmesine ve prensip olarak kabul etmesine rağmen, imtiyaza resmi iznin verilmesi, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşti. Ankara Proje'nin uygulanmasını, bir bakıma Lozan'da herkesin mutabık kalacağı bir anlaşmanın sağlanması şartına bağlıyordu (İlkin, 2000, 752; Denova, 1963, 225; Abisel, 1948, 21).

4. Lozan Konferansı Sırasında Türk-Amerikan İlişkileri

Türk-Amerikan ilişkilerinin kesildiği yıllarda, Ermeniler ve Rumlar Osmanlı aleyhinde yaptıkları propagandanın dozunu arttırmışlardı. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine, bu propagandaların abartılı olduğu Amerika tarafından anlaşılmış ve Türkiye ile ilişkiler yeniden kurulmuştu.

20 Kasım 1922'de toplanan Konferans'a; Amerika gözlemci sıfatıyla katılmış ve Amerikan çıkarlarının korunmasıyla ilgileniyordu (Grew, 2001, 16-19). Bu haliyle de olsa, Amerika'nın Konferansta bulunması, Türkiye tarafından olumlu bulunuyordu. Özellikle iktisadi ve mali problemlerin çözümünde, Amerikan çıkarlarının Avrupalıların karşısına çıkarılabilecek olması, bu yaklaşımda etkili olmuştu.

Türkiye'de Amerikan sermayesine duyulan ilginin en önemli sebeplerinden birisi de buydu. Amerika sermayesiyle bölgeye geldiğinde, Türk-Amerikan ortak çıkarlarının savunulmasında, Türkiye tarafında yer alacaktı. Müttefikler arasındaki birlik bozulacak, Amerika müttefiklerinden ayrılacak, sermayedeki kararsızlık Amerikan kredisine dönüştürülecekti (Denova, 1963, 225).

Ankara, Chester Projesini imzalayarak, Amerika'ya daha yakın ve serbest ticaretten yana olduğunu göstermek istemişti. Ankara yönetimi, Osmanlı döneminde Avrupalılara verilmiş olan imtiyazların geçerliliğini tartışmaya açmak, hatta bunların geçersizliğini savunabilmek ve Amerika'nın bu konuda desteğini alabilmek düşüncesini taşıyordu (Soysal, 1983, 353). Bu çerçevede, Chester Projesi ile ilgili Ankara'da yapılan çalışmalar, Lozan Konferansı'ndaki gelişmelere ve hatta Amerikalıların tavırlarına göre şekillenmişti.

Lozan görüşmelerinin ilk bölümünde Türk tarafının beklentilerinin aksine, İngiliz-Amerikan yakınlaşması görüldü. İngiltere delegesi Lord Curzon, Türk-Amerikan birlikteliğini önlemek için Amerika'nın "açık kapı" ilkesine saygı duyduğunu bildirdi. Azınlıklar meselesi gündeme getirilerek, Amerika'nın Ermenilerle ilgili hassasiyetleri tahrik edilmek istendi. Türk delegasyonunun gösterdiği tepki, Türk ve Amerikan basınına yansdı. Bu gelişme, Ankara'nın Chester görüşmelerine ara vermesi sonucunu doğurdu (Denova, 1963, 224; İlkin, 1981, 752; Şimşir, 1999, 159).

Lozan'da 1923 Ocak ayında, iktisadi ve mali meselelerin görüşüldüğü sıralarda da Türk-Amerikan ilişkilerinde olumsuzluklar yaşandı. Türk tarafı petrol imtiyazları konusunda Amerika'nın desteğini kazanmaya çalışırken, Amerikan delegeleri Türk tezine karşı çıkmamakla birlikte, kapitülasyonlar ve azınlık hukuku konusunda, Lord Curzon'u destekliyordu. Curzon, Amerikan delegesi Child'ı da yanına alarak İsmet Paşa'yı tehdit etmiş, konuyla ilgili şartları reddedilirse, Türkiye'nin kalkınması için tek bir Amerikan doları ve tek bir İngiliz şilini verilmeyeceğini söylemişti (Sonyel, 1974, 77).

Lozan'da yaşanan bu gerçeğe rağmen, Amerikan basınında yer alan bir haberden yola çıkılarak, Amerika'nın Chester Projesi'ni almak için kapitülasyonlardan vazgeçtiği haberi yayılmıştı (Hakimiyet-i Milliye, 18 Nisan 1923).

Ankara, Lozan görüşmelerinin ikinci döneminin başlayacağı sıralarda, Dr. Fuat Bey'i Amerika'ya göndermiş ve Türk-Amerikan ilişkilerini güçlendirmeye ve Amerika'nın desteğini kazanmaya yönelik bir adım atmıştı.

1923 Nisan ayında gerçekleşen ziyaret sırasında Dr. Fuat Bey, Türkiye'nin kalkınması için yabancı sermaye ihtiyacını ve emperyalist olmayan Amerikan sermayesi ile işbirliği talebini gündeme getirmiştir. Yakınoğu Amerikan Ticaret Odaları Federasyonu temsilcisi de Türkiye ile ilgili övgülerde bulunmuş, "açık kapı" ilkesine yeniden vurgu yapmıştı.(Earle,1972). Amerika'nın Lozan Konferansı sırasındaki tavrı da genel olarak bu çizgideydi.

Lozan'da Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyen mesele, Musul meselesi oldu. Amerikan-İngiliz işbirliğini de, İngiltere'nin Musul Meselesi ile ilgili istekleri ve beyanları bozdu. Türk ve Amerikan delegeleri arasında belli düzeyde bir yakınlaşma oldu(İlkin, 1981,755).

Lozan'da gündeme gelen diğer konularda taraflar genelde Türkiye ile Müttefikler olarak saf tutarken, Musul Müttefikler arasında da ayrılıkların ve tartışmaların sebebi olmuştu. Amerikan-İngiliz ilişkilerinde petrol çatışması olarak gündeme gelmişti.(Yavuz, 2003, 24)

Ankara Hükümeti, Musul'un Türk topraklarının tabii ve coğrafi parçası olduğunu iddia ediyordu. Türkiye'nin bağımsızlığı ve çıkarlarına ters düşmedikçe, Amerika'nın veya bir başka ülkenin Türkiye'deki petrolü işletmesine de karşı değildi.(Şimşir, 1981, 24)

Türkiye'nin bu tutumu, bulunmaları gerektiği taraf konusunda Amerikan şirketlerini endişeye düşürdü. Turkish Petroleum Company ile olan bağlantılarının Ankara Hükümeti nezdinde geçerliliğini tartışarak, doğrudan Ankara ile mi işbirliği yapılmalı? Sorusunu gündeme getirdi. Amerikan Dışişleri tercih konusunda şirketleri serbest bırakırken, bütün girişimcilere destek çıkararak, Amerika'nın bölge zenginliklerinden mahrum kalmasını önlemeye çalıştı(Denova, 1963, 192). Ancak sonuçta yapılan tercih, İngiliz ve Fransız ortaklı Turkish Petroleum Company ile işbirliği yapmak oldu.

Musul meselesi ve dolayısıyla petrol konusu Lozan'da gündeme geldiğinde, Amerikan-İngiliz ilişkileri rekabete dönüşmüş,(Grew, 2001, 16-19) Amerikalılar bu defa Türk delegasyonu ile yakınlaşmışlardı.

Amerikan delegesi Child, İsmet Paşa'yı Curzon'un anlaşma taslağını kabul etmeye ikna etmeye çalışırken, Amerikalı Amiral Bristol ve diğer Amerikalı temsilciler Gillespie ile Wheeler, İsmet Paşa'ya önerilen şartları kabul etmemesini öğütlüyorlardı(Sonyel, 1974, 88).

Amerika denizaşırı amaçlarını gözden geçirmek zorunda kalsa bile, Child, Grew ve Bristol, Türkiye'nin Lozan'da Avrupalılara önceden verilmiş hakları tanımamasından memnundu(Grabill, 1971, 275).

26 Şubat 1923 tarihinde, "Büyük Amerikan Milletine" başlığı ve Mustafa Kemal imzasıyla, Amerikan kamuoyunun desteğini kazanmak ve aleyhte propagandaların etkisini kırmak için bir bildiri yayınlanmıştı. Bildirinin son cümlesi: "Hürriyet ve istiklal uğruna harp eden ve tıpkı sizler gibi dünyada terakki ve adalet amili olmak için samimi bir surette mücadelede bulunan Türk halkına kalbinizi açık tutunuz(Hakimiyet-i Milliye, 22 Mart 1923)." idi.

Lozan görüşmelerinin ikinci dönemi başladığında, Türk ve Amerikan kamuoyunda, Lozan'daki Amerikan delegasyonunun ana görevlerinden birinin, Chester Projesi ile gerçekleşecek işbirliğinin korunması olduğu dillendiriliyordu. Amerika, projeyi resmen desteklememekle beraber, konferansın ikinci döneminde aktif bir rol oynamaya başlamıştı(Yalman, 1978, 58). Türk tarafının Müttefiklerle Amerika'yı karşı karşıya getirme planı, bir an için de olsa gerçekleşmiş gibiydi.

Grew; Amerika'nın Türklerle savaş halinde olmadığını, Lozan'a bir barış antlaşması imzalamaya gelmediğini, fakat Amerika'yı ilgilendiren konularda söyleyeceklerinin bulunduğunu dile getiriyordu. Kendileri Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti adına konuşmakta tam yetkiliydiler(Grew, 2001, 116). Amerikan delegesi Child da; Amerika'nın Karadeniz'deki ticareti yalnız kıyı devletlerinin tekeline bırakılamayacağını, "açık kapı" ilkelerinin burada da geçerli olmasını istediklerini açıklamıştı. Konu, Türkiye'nin de kabul etmesi gereken bu şartlara göre çözülmeliydi(Grew, 1966, 19).

Fransızlar, bir sonuca ulaşmak için, Amerika ile Avrupa devletlerinin Türkiye'ye karşı ortak bir cephe oluşturmaları üzerine yazılar yazmışlar, Chester projesi'nin Amerika ile Avrupalılar arasında düşmanlık yaratacağını savunmuşlar ve Türklerin de tam olarak bunu istediklerini dile getirmişlerdi(Hakimiyet-i Milliye, 9 Mayıs 1923).

26 Nisan'da İsmet Paşa ile Amerikan delegesi Grew arasında, gerçekleşen görüşmede; İsmet Paşa, Birleşik Devletlerin Türkiye ile bir antlaşma yapmak için görüşmelere ne zaman başlayacağını sormuş, Grew, böyle bir anlaşmanın temel şartı olarak kapitülasyonlar meselesinin çözümünü öne sürmüştü.

1874 Anlaşmasına atıf yapmış, Türkiye'yi anladıklarını, fakat Amerikan kamuoyunun kapitülasyonların muhafazası konusunda hassas olduğunu belirtmişti. Türkiye'deki Amerikan iş adamları, eğitim görevlileri ve diğerleri konusunda hukuki güvence ve garantiler istemişti.

Grew, Amerikan ticari çıkarlarına ve Chester imtiyazına ters düşen imtiyazların kaldırılması konusuna destek veriyor, Amerika ile Türkiye arasında ayrı bir ticaret anlaşmasının yapılacağını söylüyordu.

Lozan'da pazarlıkların kızıştığı bu dönemlerde, Amerikan basınında Türklerin tüm borçlarını ödemelerini ve Avrupa boyunduruğundan kurtulmalarını sağlamak için Amerika'dan yüz milyonlarca Dolarlık mali yardım alacağı yönünde haberler yayınlanmıştı.

Lozan'da Amerikan delegesi Grew'un katılmadığı son oturumlardaki görüşmelerde, Amerikan ve Türk delegelerin isteği doğrultusunda, savaş öncesi yapılmış tüm imtiyaz anlaşmalarının geçersizliği kabul edildi(Meray, 2001, 228-248). 24 Temmuz 1923 tarihinde, Lozan Antlaşması imzalandı.

Amerika için Lozan Antlaşması'nın tek kusuru, kapitülasyonların tamamen kaldırılmış olmasıydı.

Amerika'nın Lozan'daki Türkiye politikası, İtilaf Devletlerinin başarısına endekslenmişti. Amerika'nın tam olarak İtilaf Devletleri yanında yer almaması, Türk diplomasisine avantaj sağlarken, Müttefiklerin elini zayıflatmıştı.

5. Türk-Amerikan Resmi Münasebetinin Yeniden Kurulması

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile ilişkilerini yeniden kurmaya başlayan Amerika Birleşik Devletleri, Ocak 1919'da Lewis Heck'i, Ağustos 1919'da Amiral Bristol'u Türkiye'de yüksek komiserliği görevlendirmişti.

Milli Mücadele yıllarında ise Amerika, Ankara yönetimini resmen tanımaktan kaçınmış, iktisadi ve ticari beklentiler ve Türkiye'deki Amerikan misyonerlerinin hukuku gibi konularla ilgili Amerikalılar aracılığıyla gayri resmi görüşmeler sürdürülmüştü. 1921 Mart'ında başkanlığa gelen Harding, Türkiye ilişkili konularda, Wilson'a göre daha gerçekçi bir siyaseti benimsemişti.(Köprülü, 1987, 942).

Ankara, Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulması için Amerika'ya birçok sefer müracaat etmiş, "ilişkileri Türkiye kesti. Yeniden başlatmak da O'na düşer" cevabını almıştı.

Lozan'da, Türk delegasyonu ile Amerikan delegasyonu arasında ikili bir dostluk ve ticaret antlaşması yapılması konusunda görüşmeler yapılmıştı.

27 Kasım'da Lozan'daki Türk delegelerinden Celalettin Bey, Amerika'nın Türkiye'nin ekonomik gelişmesine katılmasını ve özellikle petrol konusuyla ilgilenmesini istemiş, Amerika'nın Türkiye'deki çıkarlarının korunacağı konusunda garanti vermişti. 29 Kasım'da ise İnönü, Türkiye'nin bir anlaşma yapmak isteğini dile getirmişti (Evans, 1972, 407; Şimşir, 1999, 161).

Lozan'daki Amerikan delegasyonu Washington ile yazıştıktan sonra, 15 Ocak 1923 tarihinde Grew, Türkiye ile Amerika arasında bir dostluk ve ticaret antlaşması görüşmelerine başlanması gereğini, kişisel bir girişim olarak İsmet Paşa'ya açmıştı.

Amerika ile yapılacak bir antlaşmanın, İtilaf Devletleri ile Türkiye'nin yapacağı antlaşmayı kolaylaştıracağı düşünülmüş, 22 Nisan'da görüşme ve temenniler tekrarlanmıştı. Chester imtiyazı, Türk –Amerikan ekonomik ilişkilerine bir başlangıç olarak algılanmıştı. Bu yolla diplomatik ilişkilerin kurulabileceği umulmuştu.

Amerikan kurumları ve okullarının Türk kanunlarına göre korunmasını, ticaret ve adalet bakımından iyi davranış görmelerini garanti edecek ek garantiler de verilebilirdi (Evans, 1972, 408). Kapitülasyonların tümüyle kaldırılmasını isteyen Türk tezi, antlaşma için en büyük engel olmuştu. Amerika, kapitülasyonların tek taraflı kaldırılmasına karşıydı.

Grew, anlaşma için uygun zamanı beklemek niyetindeydi ve 29 Nisan'da görüşmelere başlanması, ancak antlaşma imzalanmasının sonraya bırakılmasını Amerikan Dışişlerine önerdi ve Dışişleri bu teklifi kabul etti. Grew, 1 Mayıs'ta da, Türk-Amerikan görüşmelerini diğer delegasyonlara bildirdi.

İnönü, 5 Mayıs'ta resmi bir nota ile görüşmelerin başlamasını istediye de, Amerikalılar özel görüşmelerin sürdürülmesi görüşünü tekrarladılar.

Amerika, yapılacak bir antlaşma için iki konuda Türkiye'den garanti istiyordu. Bunlardan birisi; İtilaf Devletlerinin imtiyazlarından Amerika'nın aynen yararlanması, ikincisi de; Amerika'nın “en ziyade müsamahaya mazhar ülke” olarak kabul edilmesi (Trask, 1966, 414).

Bu sıralarda, Bolu milletvekili Dr. Fuad Bey de Amerika'ya gönderilmiş, Fuad Bey Amerika'nın çeşitli şehirlerinde konuşmalar yapmış, İstiklal Savaşı şehitlerinin yetimleri için 152 bin lira yardım toplamıştı. Üç ay kadar Amerika'da kalan Fuad Bey, Amerika'da Türkiye ile ilgili olumlu bir havanın oluşmasına zemin hazırlamıştı (Köprülü, 1987, 943).

Milli Mücadele sırasında Türk-Amerikan ticareti artmış, Amerikan malları Türk pazarlarında büyük ölçüde hâkimiyet sağlamıştı. Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji gibi kurumlar, hükümet makamlarınca desteklenmişlerdi. Bu olumlu havanın etkisi ve Ermeni meselesinin o an için ortadan kalkması, Türk-Amerikan ilişkilerinde sıcak bir dönem başlatmıştı.

Lozan Konferansı sırasında delegasyonları arasında oldukça yakın ilişkiler yaşanmış, sürdürülmekte olan gayri resmi görüşmeler, 1 Haziran 1923 tarihinden itibaren resmîyet kazanmıştı. Taraflar arasında yapılan iki aylık bir görüşme sürecinin sonunda, 6 Ağustos 1923 tarihinde, Türk-Amerikan İkili Antlaşması imzalanmıştı (Evans, 1972, 414).

Lozan'daki Türk Baş delegesi İsmet Paşa ile Amerikan Baş delegesi J. Grew arasında imzalanan antlaşma; Ermeni meselesi ve kapitülasyonların kaldırılması hususlarına yer verdiği için, Amerika'da büyük itirazlara sebep olmuştu.

Bu antlaşmaya ve tabiatıyla görüşmelere temel teşkil eden konular; en çok kayırılan ülke meselesi, vatandaşlık meselesi, hukuki danışmanlar meselesi, Amerikan kültürel ve dini kuruluşlarının haklarının garanti edilmesi ve tazminat meselesi gibi konulardı (Açıkses, 1998).

Antlaşmaya imza koyan Grew, Dışişlerine yazdığı raporda antlaşmanın mükemmel olmadığını, hatta Türk tarafının istediği gibi bir antlaşma olduğunu belirtmekte, mevcut şartlar altında bu kadarının yapılabilirdiğini yazmaktaydı.

Grew, vatandaşlık, adliye ve azınlıklar konusunda başarılı olamadıklarını, fedakârlığın Amerika'ya düştüğünü ancak, Amerika'nın en önemli kazancının, “*en ziyade müsamahaya mazhar ülke*” statüsünü elde etmesi olduğunu düşünmekteydi (Evans, 1972, 416).

Lozan'daki Türk ve Amerikan delegasyonu arasında oluşan yakınlaşma, bir antlaşmayla sonuçlanmış olsa da, Türk-Amerikan ilişkilerinin güçlü bir şekilde kurulmasını sağlayamadı. Antlaşma Türk karşıtı Amerikalılar tarafından kösteklendi.

Antlaşmanın bir an önce Senato tarafından onaylanması gerekirken, Senato Başkanı Calvin Coolidge, ancak 3 Mayıs 1924 tarihinde Senato'ya sundu. Senato antlaşmayı görüşmeyi erteledi ve 19 Ocak 1927 tarihinde reddetti (Trask, 1966, 34). Türk-Amerikan ilişkileri kesildi.

Onay için gerekli oy sayısından sadece 6 oy eksikti. TBMM, imzalandıktan birkaç gün sonra antlaşmayı onaylamıştı. Amerikan yönetimi, Ermenicilerin aşırı baskısından etkilenmişti (Grew, 2001, 156-160).

Antlaşmanın senatoda reddedilmesinde üç faktör etkili olmuştu. Bunlar, Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyen güncel faktörler de olması bakımından dikkat çekmektedir. Antlaşma, Wilson planında yer alan bağımsız Ermenistan'ı kuramamıştı.

Antlaşmada Hristiyanlar ve diğer gayrimüslimler için hiçbir garanti yoktu.

Antlaşma eski Türk, yeni Amerikan vatandaşlarının çifte vatandaşlık hakkını Türkiye 'ye kabul ettirememişti.

Antlaşmaya karşı çıkanlar, Demokrat Partililer, Ermeni lobisi ve piskoposlardı. Demokrat Parti, Lozan Antlaşması'nı lanetliyor, “antlaşmanın Amerikan haklarını Chester imtiyazı ile takas etmekle kalmayıp, bir de Ermenistan'a ihanet ettiğini” ifade ediyordu (Şimşir, 1977, 309-310).

Antlaşmanın onaylanmasını isteyenler de; Türkiye ile Amerika'nın eskiden imzaladıkları antlaşmaların artık hiçbir değeri kalmamıştır. Türkiye'ye kapitülasyonlar ancak savaş zoruyla kabul ettirilebilir. Diğer bütün devletler de kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmişlerdir görüşlerini savunmuşlardı.

Amerikan Eğitim, din ve hayır kurumları ile iş çevrelerinin Türkiye'deki temsilcileri, antlaşmanın onaylanmasını istemekteydiler. Onlara göre; antlaşmanın reddedilmesinin Türkiye'deki Rum ve Ermenilere bir faydası olmayacaktı.

Savaş dışında, Türkiye'den Ermeni yurdu için toprak koparmanın bir yolu yoktu. Bunun için Amerika, hukuki ya da ahlaki bir sorumluluk taşımamaktaydı. Türkiye ile Amerika arasında yapılan bu antlaşma ile Türkiye'deki Amerikalılara, Türkiye ile antlaşma imzalamış olan diğer yabancılara verilen haklar kazandırılmıştı. Modern Türkiye'nin şartları, Abdülhamit ve Jöntürk döneminden daha kötü değildi (Grew, 1966, 160-162).

Amerika'daki Türkler de, Amerika'da Türkiye aleyhinde yürütülen kampanyalara cevap niteliğinde etkinlikler düzenlemişlerdi. New York'taki Türk Teavün Cemiyeti, “Özgür İnsanlar Ülkesinin Liderlerine” başlıklı bir bildiri yayınlamıştı (Şimşir, 1977, 311).

Antlaşma ile ilgili olumsuz havanın yumuşaması iki yıl kadar bir zaman aldı. Amerika'daki antlaşma karşıtı lobilerin heyecanına karşılık Türkiye, soğukkanlı ve sabırlı bir yaklaşım izlemişti. Türk basını da kısa süreli ve yumuşak bir tepki göstermişti.

Amerikan Hükümeti'nin antlaşmanın onaylanmasından yana olduğunu bilen Türkiye, Senato'nun davranışını ve kararını, Amerikan iç politika dengelerine bağlamıştı.

Amerika Birleşik Devletleri, Yüksek Komiser Amiral Bristol'u Türkiye ile siyasi ilişkilerin yeniden kurulması için görevlendirdi. 17 Şubat 1927'de, Türkiye Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Aras ile Bristol arasında yazışmalar yapılarak, uluslar arası hukuk çerçevesinde konsolosluk ilişkilerinin kurulması ve en kısa zamanda elçiler gönderilmesine karar verildi.

Lozan'da imzalanan ticari hakları kapsayan geçici bir ticaret antlaşması (Modus Vivendi) imzalanarak, ilişkiler bu çerçevede sürdürülmeye çalışıldı. Bu antlaşma senato'ya sunulmayacaktı. 18 Şubat 1926 tarihinde imzalanan ticaret antlaşması 6 ay süreliydi ve Türk-Amerikan dostluk ve Ticaret Antlaşması onaylanmazsa, Amerika “*en çok gözetilen ülke*” statüsünü kaybedecekti. Bu şartlarda Amerikan ticari çevreleri antlaşmanın onaylanması için girişimlerde bulundular. Bir kısım Amerikan basınının da desteğini aldılar.

Aynı dönemlerde, Dış İlişkiler Komitesi de, Türk-Amerikan Antlaşması'nın yanında olduğunu(Grabill, 1971, 281; Grew, 1966, 56) gizli olarak bildirmişti.

27 Mayıs 1927 tarihinde, Lozan'daki Amerika delegesi Joseph Grew, Türk-Amerikan ilişkilerini en uygun bir şekilde, yeniden düzenlemek için, Amerika Başkanı'nın isteği ve Senato'nun onayıyla, Ankara'ya büyükelçi olarak tayin edildi. Grew, 12 Ekim'de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e itimadını sundu.

Türkiye'nin Washington Büyükelçiliğine de, Kasım 1927'de Ahmet Muhtar Bey tayin edildi. Ahmet Muhtar Bey, 5 Aralık 1927 tarihinde Amerika Başkanı Calvin Coolidge'e güven mektubunu sundu(Köprülü, 1987, 944; Kuran, 1984, 110).

Ahmet Muhtar Bey, Amerika'ya varışında Türkiye aleyhtarı çevrelerin protestolarına maruz kalmış olmasına rağmen, 7 yıllık görevi süresinde Amerika'daki Türkiye aleyhtarı havayı yumuşatabilmiş, Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden kurulması yolunda önemli katkılarda bulunmuştu.

Türkiye ile Amerika arasında, 1 Ekim 1929 tarihinde, 5 maddelik yeni bir Denizcilik ve Ticaret Antlaşması imzalandı. 18 Şubat 1930 tarihinde Senato'da oy birliğiyle onaylandı. 15 Şubat 1932 tarihinde yürürlüğe giren İkinci bir ticaret antlaşması da imzalandı.

Cumhuriyetin Onuncu yılında, Cumhurbaşkanı Atatürk ile Amerika Başkanı D. Roosevelt arasında sıcak mesaj teatisi yapıldı. Bütün bu sıcak gelişmelere ve dostluk çerçevesinde süren ilişkilere rağmen, Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişmesi ve “stratejik ortaklığa!” varan işbirliğinin kurulması, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda gerçekleşebildi.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

ABİSEL, Arslan; Bir Karış Fazla Şimendifer, Ankara 1948.

AÇIKSES, Erdal; Doğanay; Rahmi; Yüzyıllık Amerikan Rüyası Chester Projesi, Elazığ 2010.

ADIGÜZEL, Emre; Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı, Kaynak Yay., 1985. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım II, İstanbul 1993.

AKGÜN,Seçil; General Harbord'un Doğu Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul 1981.

ARALOV, S. I.; Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, İstanbul 1967.

- ASBAREZ Daily, “Special Issue Dedicated to The 84 th Aniversary of The Armenian Genocide”, Report of Leslie A. Davis, New York, Friday-Saturday, April 23–24, 1999, p. 23– 24.
- AVCIOĞLU, Doğan; Milli Kurtuluş Tarihi I, İstanbul 1989.
- CAN, B. Bülent; Demiryolu’ndan Petrole Chester Projesi, İstanbul 2000.
- DENOVO, John A.; American Interest and Policies in The Middle East 1900–1939, Minneapolis 1963.
- DOĞANAY, Rahmi; Milli Mücadele’de Karadeniz(1919–1922), Ankara 2001.
- DURU, Orhan; Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları, İstanbul 1978.
- EARLE, E. Mead; Bağdat Demiryolu Savaşı, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul 1972.
- EROL, Mine; Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika’nın Türkiye’ye Karşı Tutumu, Ankara 1976.
- EVANS, Lawrence; Türkiye’nin Paylaşılması (1914–1924), (Çev. Tefik Alanay), İstanbul 1972.
- GRABİLL, Joseph. L.; Protestant Diplomacy and The Near East (1810–1927), Minneapolis 1971.
- GREW, Joseph C.; Lozan Günlüğü, İstanbul 2001.
- _____. Atatürk ve İnönü,
- KUTAY, Cemal; Türk Milli Mücadelesinde Amerika, İstanbul 1979.
- MERAY, S. L.; Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, II. Tk., C. I, II. Kitap, İstanbul 2001
- SELEK, Sabahattin; Anadolu İhtilali, İstanbul 1981.
- SEMİZ, Yaşar; Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1909–1926, Ankara 1995.
- SONYEL, Salahi R.; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara 1991.
- SOYSAL, İsmail; Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, Ankara 1983.
- ŞİMŞİR, Bilal; Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu, Ankara 1999.
- _____. Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi I
- TBMM ZC., Devre I, C. 29,
- TRASK, R.; The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914–1939.
- ULAGAY, Osman; Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1974, s. 291.
- ULUBELEN, Erol; İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1982.
- YALMAN, A. E.; Gördüklerim ve Geçirdiklerim,

MAKALELER

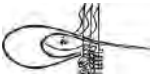
- AÇIKSES, Erdal; “ Lozan’da Türkiye ile Amerika Birleşik devletleri Arasında İmzalanan 6 Ağustos 1923 Tarihli Antlaşma”, Atatürk Yolu, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi)Yıl: 11, C. 6, S. 21, Ankara 1998.
- ATKINSON, Harriet H.; “Mr. Harriet H. Atkinson’s Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot”, *The Armenian Review*, Vol. 29, No: 1–113, Boston 1976.

- BÜYÜKTUĞRUL, Afif; “İstiklal Savaşı’nda Türk Sularında Yabancı Devlet Donanma Hareketi 1918–1922”, *Belleten*, C. XXXIX, S. 153, Yıl: Ankara 1975.
- İLKİN, S.; “Chester Demiryolu Projesi”, Türkiye İş Bankası, Ankara 1981.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat; “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, C. LI, S. 200, Ankara 1987.
- KURAN, Ercüment; “Büyükelçi Joseph Grew’un Faaliyeti (1927–1932)”, *Yeni Forum*, 1 Nisan 1984.
- KURAT; Akdes Nimet; “Sivas Kongresi ve Amerikalı Gazeteci Edgar Louis Browne”, *Son Çağ*, Güz 1963.
- ÖZBUDUN, Ergün; “Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk ile Görüşmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara 1984.
- SONYEL, Salahi R.; “Lozan’da Türk Diplomasisi”, *Belleten*, C. 38, Ankara 1974.
- SOYSAL, İsmail; “Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri”, *Belleten*, C. XLI, S. 162, Ankara 1977.
- ŞİMŞİR, Bilal; “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Başlaması ve Ahmet Muhtar Bey’in Washington Büyükelçiliği (1920–1927)”, *Belleten*, C. XLI, S. 162, Ankara Nisan 1977.
- YAVUZ, B. S.; “Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi”, *Atatürk Yolu*, S:24, Kasım 1999–2003.
- ZEKERİYA, Mehmet; “Şark meselesinde Amerika’nın Vaziyeti”, *Vakit*, 16 Kasım 1922, *Vakit*, 18 Kasım 1922.

GAZETELER

- Hâkimiyet-i Milliye, 22 Mart 1923, 18 Nisan 1923, 26 Nisan 1923, 9 Mayıs 1923.
- Vatan, 4 Ağustos 1923, 6 Ağustos 1923, 8 Ağustos 1923, 9 Ağustos 1923.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE- HİNDİSTAN İLİŞKİLERİ*

Selçuk DUMAN**

ÖZET

M.Ö. II. yüzyılda Saka Türkleri ile başlayan Türk-Hint ilişkileri, Hindistan'da kurulan Türk Devletleri ve Türk asıllı yöneticilerin Hindistan'da göstermiş olduğu faaliyetler dolayısı ile iki toplum arasında çok yönlü olarak devam etmiş, 16. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı Devleti üzerinden Türkiye-Hindistan ilişkilerine dönüşmüştür. Ancak 1850'ler den sonra İngiltere tarafından Hindistan işgal edilmiş ve Türk etkisi önemli oranda kırılmıştır. Buna rağmen Hindistan Müslümanları, Türkiye'yi takip etmeğe devam etmişler ve 19. yüzyılın sonunda yapılan Türk-Yunan savaşı dolayısı ile büyük bir sevinç gösterisi yapmışlardır.

Birinci Dünya savaşı sırasında, Hindistan'dan farklı sesler yükselse de, Birinci Dünya savaşı sonrasında özellikle Türkler aleyhine oluşan İngiliz Yönetimi'nin kanaatini, Hindistan Müslümanları, yaptıkları toplantılar ve İngiltere'ye göndermiş oldukları temsilcileri aracılığıyla değiştirmeye gayret etmişler ve Türkler ile yapılacak anlaşmanın tatmin edici olmaması durumunda, İngiltere Yönetimi'nin, Hindistan Müslümanlarından itaat beklememesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Türk Milli Mücadele'sinin yanında yer alan Hindistan Müslümanları, Türkiye'ye maddi yardımlarda da bulunmuşlardır. Kurtuluş savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile de yapılan anlaşmalar ve ziyaretler şeklinde ilişkiler sürdürülmüştür. Atatürk Döneminde Türkiye-Hindistan ilişkileri, zaman zaman şüpheli olsa da, oldukça samimi ve dostça devam etmiştir. Bizde bu çalışmamızda Atatürk dönemi Türkiye-Hindistan ilişkilerini, Türk arşivlerini esas alarak aktaracağız. Amacımız, bundan sonra yapılacak akademik çalışmalara ışık tutmak ve Türkiye-Hindistan ilişkilerine olumlu katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Hindistan, Saka Türkleri, İlişkiler, Atatürk

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Atatürk İnkılapları ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, El-mek: selcuk.duman58@gmail.com

TURKEY-INDIA RELATIONS IN ATATURK ERA

ABSTRACT

Turco-Indian relations, which began with Saka Turks in B.C. II, has continued till XVI. century via Turkish states founded in India and activities of administrator who were Turkish origined, in multi-way. After the XVI th century these relations had continued in the name of Ottoman Empire as Turkey-India relations. Although Turkish affect was broken after the British occupation, Indian Muslims went on to follow Turkey and support Turks against Greeks by organizing demonstrations in end of XIX. century. During the First World War Indian Muslims attempted to change negative British opinions about Turks, so that they sent presentatives to London for that issue. Indian Muslims stated that if British Government not soften the terms of aggrement against Turks, Britain shouldnt expect any obey from Indian Muslims in their declaration. Also Indian Muslims supported Turkish National Struggle by sending financial aid. Turco-Indian relations went on fairly via making aggrement and billateral visits after the Turkish National Independence War. In Atatürk era these relations took cordial and friendly. In this study we tried to examine Turkey-India relations in Atatürk period by using Turkish archives. Our aim is to enlight and contribute academic researches in this area also Turco-Indian relationships in future.

Key Words: Turkey, India, Saka Turks, Relations, Atatürk

Giriş

M.Ö I. yüzyıldan itibaren Türk-Hint ilişkilerinin başladığı ifade edilse de¹ fiili anlamda, M.Ö III. yüzyılda Navriye hanedanı çökünce Hindistan'da Şak ve batıda İskit adını taşıyan Saka Türkleri, Hindistan topraklarına yerleşmişlerdir.² M.S. 500'lerde ise Akhunların Hindistan'a geçtikleri görülmektedir.³ Hint kitabelerinde de bu durum belirtilmiştir.⁴ 7. yüzyıldan 10. yüzyılın başlarına kadar Hindistan'ı yöneten hükümdarlar, Türk ve Afgan kabilelerine mensup ileri gelenlerden seçilmiştir.⁵ Bu dönemde, Türklerin Hindistan'da derin izler bıraktığı bilinmektedir.⁶ 1001 yılından itibaren Gazneli Türk Devleti, 17 Hindistan seferi gerçekleştirmiştir.⁷ 963-1187 yılları arasında yaşayan Gazneliler, Sebüktegin ve Sultan Mahmut döneminde Hindistan içlerine kadar ilerlemişlerdir.⁸ Gurlu Muhammed'in 1175'te başlattığı Hindistan seferini takiben,⁹ 1192 yılında

¹ Yusuf Halaçoğlu, "Açılış Konuşması" **Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu**, 31 Ekim-1 Kasım 2002, s. VII.

² Bota Bokuleva-Rauşangül Avakova- Janisbek Abaldeyav, "Türk Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, Yaz 2002, s.442.

³ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C.I., Ankara 1987, s.86; Dursun Ali Akbulut, "İlk Çağda Soğdia ve Baktria İle Hindistan İlişkileri", **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 2002 Ankara, s.4.

⁴ Mehmet Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 2002 Ankara, s.19

⁵ Mübarek Galip, **Hindistan'da Türkler**(Yay. Haz. Sadettin Y. Gömeç), Ankara 2013, s.25.

⁶ Sah Haqqj, **Hindistan'daki Türk Tesiri** (Çev:Yuluğ Tekin Kurat), Ankara 1984, s.23.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, s.140.

⁸ Erdoğan Merçil, "Gazneliler ve Hindistan", **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 2002 Ankara, s.58.

⁹Hermann Kulke-Dietmar Rothermand, **Hindistan Tarihi**(Çev: Müfit Güney), İstanbul 2001, s.242-243.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Delhi Kalesi Aybeg tarafından alınmış,¹⁰ 1206 yılında Kutbettin Aybeg isimli Türk Komutan, Kuzey Batı Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığını kurarak, Hindistan'da Türk idaresini başlatmıştır.¹¹

Bu idari yapı, 1526 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir.¹² 1290 yılından sonra ise yine bir Türk boyu olan Halaçlar Hindistan'da iktidara sahip olmuşlar ve Babür Şah'a kadar etkilerini devam ettirmişlerdir.¹³ 1519 yılından itibaren başlayan Babür'ün Hindistan seferi sonrası¹⁴ 1526 yılında, Hindistan'da Babür Hint Türk İmparatorluğu dönemi başlamış olup, Hindistan siyasi tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir.¹⁵

Türkler, kurmuş oldukları bu devletler ile Hindistan'ın sosyal, siyasi ve dinsel hayatına önemli katkıları olmuştur.¹⁶ Hindistan'da İdari yapı ve hükümet sisteminin oluşmasında Türklerin etkisi büyüktür.¹⁷ Türkler, Hindistan'a bir taraftan entelektüel birikimlerini getirirken, diğer yandan Türkçenin Hindistan'a girmesi ile "ordu" adı verilen yeni dil yaratılmıştır.¹⁸ Bu neden ile Hindistan'da Türkçe öğelere bu günde rastlanmaktadır.¹⁹ Ticaret, mimari, denizcilik ve güzel sanatlar alanında da Hindistan'da Türk tesirini görmek mümkündür.²⁰

Osmanlı Devleti ile Hindistan arasındaki ilk ilişkiler, Behmeni Hanedanından III. Muhammed Şah'ın(1463-1482) Fatih Sultan Mehmet'e İstanbul'un fethi dolayısı ile yazdığı tebrik yazısı ile dir.

Siyasi ilişkiler, Cucerat Hanedanı Hükümdarı II. Muzaffer Şah'ın, Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği bir mektupla başlamıştır. 1531 yılında, Türk donanması Hindistan'a karşı yapılan Portekiz baskısına karşılık yardıma gitmiş ancak başarılı olamamıştır.²¹ Osmanlı Devleti, Hindistan'da ilk konsolosluklarını 1849 yılında Kalküta ve Bombay'da açmıştır.²²

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, Türk etkisi; Portekiz, Hollanda ve İngiltere gibi devletlerin Hindistan ile aktif olarak ilgilenmeye başlamaları üzerine kırılmıştır.²³ 1857 yılında Müslümanlar ve Hinduların ülkelerindeki bu faaliyetlere karşı başlattıkları ayaklanma, İngiltere tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve takiben Hindistan İngiltere tarafından işgal edilmiştir.²⁴ Bu duruma rağmen 1897 yılında Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'ı yenmesi üzerine, Bombay'da bütün camiler aydınlatılmış. Büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.²⁵

¹⁰ M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri İle Delhi Türk imparatorluğu*, İstanbul 1975, 145.

¹¹ Hermann Kulke-Dietmar Rothermand, *Hindistan Tarihi*, s.235.

¹² S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, Ankara 2006, s. XIII.

¹³ Mübarek Galip, *Hindistan'da Türkler*, s.81; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Kalaçların Başkentleri: Lakhnauti, Delhi, Dhar ve Mandü", *Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 25-28 Haziran 2007, Ankara 2008, s.145.

¹⁴ Mübarek Galip, *Hindistan'da Türkler*, s.104.

¹⁵ Hermann Kulke-Dietmar Rothermand, *Hindistan Tarihi*, s.285.

¹⁶ Sah Haqqj, *Hindistan'daki Türk Tesiri*, s.24.

¹⁷ N. Akmal Ayyubi, *Hindistan Türklere Neler Borçludur?*(Çev: Nejat Kaymaz), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 23.11.1965 Tarihli Konferans, s.1.

¹⁸ N. Akmal Ayyubi, *Hindistan Türklere Neler Borçludur?*, s.3.

¹⁹ Bota Bokuleva-Rauşangül Avakova- Janisbek Abaldeyav, "Türk Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi", s.445.

²⁰ N. Akmal Ayyubi, *Hindistan Türklere Neler Borçludur?*, s.4.

²¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Osmanlı Hindistan Münasebetleri Maddesi", C.18, İstanbul 1998, s.81-82.

²² Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan'daki Misyonu*(1914-1918), Ankara 1999, s.7.

²³ Hermann Kulke-Dietmar Rothermand, *Hindistan Tarihi*, s.313.

²⁴ Suat Vural, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti'nin Kurulması", *Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 25-28 Haziran 2007, Ankara 2008, s.139.

²⁵ Salim Cöhçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri*, 2002, s.129.

Atatürk Dönemi Türkiye-Hindistan İlişkileri

Atatürk Dönemi Türkiye Hindistan ilişkilerini, Birinci Dünya savaşı sonrasında başlatmak yerinde olacaktır. Çünkü 1918 yılından itibaren Türk siyasi hareketinde etkili olan Atatürk, milli mücadelenin de lideri olarak Hindistan gibi işgal altındaki toplumlar tarafından büyük bir ilgi ve hayranlıkla takip edilmiştir.

Birinci Dünya savaşı döneminde, Osmanlı Hindistan ilişkileri iki zeminde ele alınabilir. Birincisi, İttihad-ı İslam ve Cihad-ı Ekber etrafında şekillenen İslami propaganda. İkincisi, bütün Hint halkına yönelik yapılan antiemperyalist propaganda.²⁶ Birinci Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin cihat fikrine karşı Ağa Han, Türkiye'nin savaşa ne İslamiyet'i korumak için nede bağımsızlığını korumak adına girmediğini, Osmanlı Devleti ve benzeri güçlerin Almanya'nın saldırgan ve emperyalist stratejileri uğruna kullanıldığını, bu nedenle Hindistan Müslümanlarının İngiliz yönetimine itaate devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁷

Birinci Dünya savaşı sonrasında ise Türkiye'ye yapılan haksızlıklar ve Türk topraklarının işgal edilmesi üzerine Hindistan Müslümanları tereddütsüz Türk Milleti'nin yanında olduklarını ulusal ve uluslararası toplantılarda yüksek sesle dile getirmişlerdir.

20 Ocak 1919 tarihinde Times Gazetesi'ne gönderilen mektupta, Hindistan Milli Kongresi'nin Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve ayrıştırılmaması üzerinde durduğu görülmektedir. 22 Mart 1919 tarihinde, Daily Telgraph Gazetesi'nde, İngiltere'de bulunan Hintli Müslüman liderlerin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sundukları muhtıradan, Türkiye'nin taksimine karşı çıkmışlar ve Türkiye'nin itibarının korunması üzerinde durmuşlardır.²⁸

30 Nisan 1919 tarihinde ise, Muhammed Şevkat Ali, Hindistan Genel Valisi'ne 7 maddelik bir öneri sunarak, Osmanlı Devleti'nin daha güçlü kalmasını istemiştir.²⁹ İzmir'in işgali sonrası Hindistan'da ciddi tepki oluşmuş, Gandhi ön safta gelen davaları arasında Türk-Müslüman davasının geldiğini ilan etmiştir. 24 Kasım 1919 tarihinde Delhi'de gerçekleşen Bütün Hindistan Hilafet Konferansı'nda, Türk meselesi memnuluk verecek şekilde çözülmezse, İngiliz Hint işbirliğinden sakınılması ve İngiliz mallarının boykot edilmesi kararı alınmıştır.³⁰ 27 Aralık 1919 tarihli Amritsar Konferansında Gandhi, Türkler ile yapılacak barış antlaşmasının tatminkâr bir yapıda olmaması durumunda hilafet hareketini yöneteceğini duyurmuştur.

31 Aralık 1919 tarihli Konferans da ise, İngiltere ve ABD'ye bir heyet gönderme kararı çıkmış olup, bu konferansa, Gandhi ve Muhammed Cinnah'da katılmıştır.³¹ 7 Ocak 1920 tarihinde Seyyid Emir Ali, Times Gazetesi'nde bir yazı yayımlayarak İstanbul'un Türklerin elinde kalması gerektiği ve bunun Avrupa içinde bir sınav olacağını ifade etmiştir.³² Şubat 1920'de Bombay'da toplanan Konferans'ta ise, Türk barışı sürecinde yapılan muamelenin değişmesini istemek için İngiltere Başbakanı'na bir heyet gönderme kararı alınmış³³ ve 2 Mart 1920 tarihinde Muhammed Ali İngiliz yetkili Fisher ile yaptığı görüşmede, Osmanlı hassasiyetlerini dile getirmiştir.³⁴ 19 Nisan 1920 tarihinde yapılan Delhi Konferansı'nda da Türklere yönelik destek yeniden onaylanmış ve 28

²⁶ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan'daki Misyonu*(1914-1918), s.147.

²⁷ III. Ağahan Sultan Muhammed Şah, *Ekselansları Ağa Han* (Çev: Zeynep Özbek), İstanbul 2005, s. 181.

²⁸ Mustafa Keskin, *Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları*(1919-1923), Kayseri 1991, s.55-57.

²⁹ Salim Cöğçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.161.

³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C.III, s.539.

³¹ Salim Cöğçe "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.164-165.

³² Mustafa Keskin, *Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları*(1919-1923), s.60-61.

³³ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, s.539.

³⁴ Salim Cöğçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.170.

Mayıs 1920 tarihinde Bombay, Sind, Cownpore, eyalet hilafet komitesi başkanları, Türkler ile ilgili desteklerini toplu olarak bir kez daha ilan etmişlerdir.³⁵

Bu açıklama ile Hindistan Müslümanlarının liderlerinin Türklere destek verilmesi konusunda aynı fikirde oldukları görülmüştür. 10 Temmuz 1920 tarihli yazıdan anlaşılabacağı üzere, bu dönemde Hindistan Hilafet Partisi Genel Sekreteri Mirza Bey Ankara'ya gelmiştir.³⁶ 6 Ağustos 1920 tarihinde Roma ve İsviçre'ye giden Talat Paşa ile buluşan Hindistan Müslümanlarının ileri gelenlerinden olan Muhammed Ali, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklenmesi gerektiğini söylemiştir.³⁷ Eylül 1920 tarihinde toplanan konferansta ise, Türk Barışı ve Pencap zulümleri konusunda tatmin edilmedikleri takdirde, İngiltere ile hiçbir şekilde işbirliği yapmama kararı almışlar.³⁸

Bu dönemde İngiliz idaresinden sıkıntı çeken bir kısım Hintliler Osmanlı vatandaşlığına geçmişlerdir. Bunlar; 28 Ekim 1920 tarihinde Hindistan Vatandaşı Ali Muhammed oğlu Abdulkerim³⁹ ve 12 Aralık 1920 tarihinde alınan karar gereğince Hindistan Vatandaşı Mehmet Oğlu Şükrü'nün Osmanlı vatandaşlığına kabul edildiği görülmektedir.⁴⁰

19 Kasım 1920 tarihinde Milletler Cemiyetinde, Ağahan ve Emir Ali'nin içinde bulunduğu 23 kişi Sevr Antlaşması'nın düzeltilmesini istemişlerdir. Şubat 1921 tarihinde Lucknow Hilafet Konferansında, Türkiye'de yapılan milli mücadelenin desteklenmesi kararı alınmış⁴¹ ve 8 Temmuz 1921 tarihinde Karaçi'de toplanan hilafet konferansında, Büyük Millet Meclisi'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadeledeki gösterdiği gayreti hayranlıkla andıklarını dile getirmişlerdir.⁴² 8 Mart 1922 tarihli kararnameden anlaşıldığına göre, İngiliz ordusuna mensup Hindistanlı Müslümanların Elazığ'a geldikleri ve Ankara'ya gelmek istedikleri ancak bunun uygun olmadığı anlaşılmaktadır.⁴³

30 Ağustos 1922 tarihinde Muhammet İkbâl, Başkomutanlık Meydan Muharebesi dolayısı ile yazdığı şiirinde zaferi alkışlamıştır.⁴⁴ Diğer yandan Hindistan Müslümanlarının milli mücadeleye destekleri sadece sözle de değil maddi destek şeklinde de gerçekleşmiştir. Bu dönemde Hindistan Müslümanlarının milli mücadeleye yaklaşık 750 bin lira yardım yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

Bunun dışında zaman zaman Hindistan'a giden Türk yardım kuruluşları oradan Türkiye adına yardım toplamışlardır. 27 Şubat 1923 tarihli kararda görüleceği üzere Türkiye'de yapılan mübadele için Hindistan'dan yardım toplamak için Kemal Ömer ve Lütfi Simavi den oluşan Kızılay heyeti tayin edilmiştir.⁴⁶ Yine 7 Ocak 1924 tarihli kararname ile Hindistan'a gidecek olan Kızılay heyetinden Kemal Ömer ve Bedri'ye pasaport çıkarılması onaylanmıştır.⁴⁷ 17 Aralık 1927 tarihli yazıda, Hindistan'ın Madras şehrinde bulunan Türkiye Dul ve Yetimlerini Muavenet Komitesi reisi Cemal Mehmet Sahib Efendinin Mustafa Kemal Paşa'nın adına göndermiş olduğu

³⁵Salim Cöhçe "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.177-178.

³⁶ BCA, 030.10.00.00.200.365.1

³⁷Salim Cöhçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.179.

³⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C.III, s.540.

³⁹ BCA, 030.18.01.01.1.17.11.

⁴⁰ BCA, 030.18.01.01.2.22.10.

⁴¹Salim Cöhçe "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.185-186.

⁴² Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C.III, s.547.

⁴³ BCA, 030.18.01.01.4.51.14.

⁴⁴ Mustafa Keskin, **Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları**(1919-1923), s.80.

⁴⁵Salim Cöhçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", s.208.

⁴⁶ BCA, 030.10.00.00.123.874.33.

⁴⁷ BCA, 03.18.01.01.8.44.8.

yardım parasının İstiklal Harbi Dul ve Yetimlerine verilmesi ifade edilmiş, bu konu Başbakanlık Müsteşarlığı tarafından listelenmiştir.⁴⁸

Hindistan Müslümanlarının Türkiye'ye yakınlıkları kendilerini dini yönden de Türkiye'ye bağlı hissetmelerinden gelmektedir. Bunun en önemli göstergesi; 11 Ekim 1923 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Bu yazıda, Hint Ulemai İslamiye Cemiyeti'nin yapmış oldukları toplantıda, Hindistan Şeriat Emiri'nin Halife tarafından seçilmesi isteği Dışişleri Bakanı tarafından başbakanlığa bildirilmiştir.⁴⁹

Türkiye Hindistan arasındaki ilişkilerde azda olsa ticari bir takım ilişkilerde söz konusu olmuştur. Örneğin; Hindistan'dan Türkiye'ye pamuk almak için bir heyet 12 Ekim 1924 tarihinde Adana'ya gelmiş ve bu heyette, İngiltere'nin Sömürgeler ve Hindistan eski bakanı da yer almış olup, oldukça memnun ayrılmışlardır.⁵⁰ 5 Nisan 1926 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda ise Hindistan'a ihraç edilen malların gümrük durumu belirtilmiştir.⁵¹ Yine 6 Ocak 1932 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanı tarafından Başbakanlığı gönderilen yazıda, Kocaeli Milletvekili Sırrı Bey'in önerisi sunulmuştur. Bu öneride araşık yağı ve Hindistan cevizi ithaliyle ilgili gümrük uygulanmaması istenmiştir.⁵² 15 Aralık 1937 tarihli kararname ile Karabük Demirçelik Fabrikası Müteahhidi A. A. Brassert and Co.Ltd. tarafından Hindistan'dan getirilmesi istenen 25 bin İngiliz sterlini değerindeki çelik levhalarla ilgili ödenek konusu karara bağlanmıştır.⁵³

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yakından takip eden Hindistanlılar, Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan modern laik devlet fikrinden de etkilenmişlerdir. Bu çerçevede, Mustafa Kemal Atatürk'ün dinamik şahsiyeti, Hint Müslümanlarının fikirlerine ışık tutmuştur.⁵⁴

26 Aralık 1930 tarihinde Bombay Chronicle Gazetesi'nde Mustafa Kemal Atatürk, Rauf Orabay ve Halide Edip'le ilgili bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede, Rauf Bey'in Hindistan ziyareti sırasında bir kişinin Hindistan'ın da Mustafa Kemal Atatürk ayarında bir adam çıkarması temennisinde bulunduğunu ve bu temenniye karşılık Rauf Bey'in sinirlendiği ve Mustafa Kemal Atatürk'ü ancak Türkiye çıkarabilir cevabını verdiği ifade edilmiştir. Makalenin devamında, Mustafa Kemal Atatürk ile alakalı çok önemli açıklamalar yapılmış, Mustafa Kemal Atatürk, Rauf Bey ve Halide Edip'in Türk tipinin birer örnekleri olduğu üzerinde durulmuş, nitelikleri olarak mütevazı, nazik, barışçı, merhametli, hata yapmamak için nefesine hâkim olan, galeyana gelince sert, bükülmez, cesaret mucizeleri yaratmaya muktedir ve akıllara hayret verecek derecede gözü pek olan bir asker şeklinde tanımlamıştır. Halide Edip için de bir Türk kadını tiplemesi çizilmiş, normal hayatında zayıf, çekingen, gösterişsiz ve ev hayatında şefkat ve saygı besleyen, başkalarına yol gösteren, heyecanlı, karşısında durulmaz bir şahsiyet tanımlaması yapılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ü Türk askerlerine örnek olarak Gelibolu'da Türk askerinin önünde kulağının dibinde mermiler vızıldar ve yanı başında obüsler patlarken, sakin bir şekilde sigarasını içtiğini, cesaretli, sükûnetli, kararını verirken sarsılmaz ve metanetli, kendi nazarında kendisini başkalarını sevmek ve onlara hizmet etmek için yaratılmış olduğunu gören, kısaca dünyanın kendisi için yaratıldığını sanan bir kişi olarak tanımlanmıştır.⁵⁵

⁴⁸ BCA 030.10.00.00.198.356.

⁴⁹ BCA, 030.10.00.00.258.736.2.

⁵⁰ BCA, 030.10.00.00.172.193.4.

⁵¹ BCA, 030.10.00.00.258.736.4.

⁵² BCA 030.10.8.48.17.

⁵³ BCA 030.13.01.02.01.102.

⁵⁴ N. Akmal Ayyubi, *Hindistan Türklere Neler Borçludur?*, s.2.

⁵⁵ BCA 030.10.84.554.10.

Türkiye-Hindistan İlişkilerinde Rauf Bey'in Türkiye dışında olduğu dönemde Hindistan'ı ziyareti de önemli yer tutmuştur. Uzun bir dönem ve çok yoğun bir program çerçevesinde Hindistan'da kalan ve orada çok kalabalık ve nitelikli toplantılarda konuşmalar yapan Rauf Orbay, burada yaptığı toplantılarda, Birinci Dünya savaşı sürecinden, Balkanlar, Orta Doğu, Kafkaslar, Anadolu, Milli Mücadele ve Padişahın milli mücadele konusundaki tavrı, hilafet konusu gibi konular üzerinde oldukça tafsilatlı konuşmalar yapmıştır. Rauf Orbay'ın bu konferansları ile ilgili birtakım yanlış anlamalar Türkiye'de oluşsa da yapılan araştırmalar sonunda durumun gerçeği anlaşılmıştır.

4 Nisan 1933 tarihli yazıda, Rauf Bey'in Bombay'a gittiği, Hindistan'daki dostlarını ziyaret edeceği, özellikle Balkan Harbi esnasında Hilal-i Ahmer'e yardım etmiş olan bazı Hintli doktorlarla görüşeceği belirtilmiştir. Rauf Bey'in 9 Mart'ta Doktor Ensari tarafından şerefine verilecek resmî kabulde bulunacağı, 10 Mart'ta "Osmanlı-Türk Zemini ve Değişikliğin Başlangıcı" başlıklı bir konuşma yapacağı, 12 Mart'ta "Nasyonalizm, Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm Arasında Mücadele" konusunda, 14 Mart'ta "Türkiye ve Cihan Harbi" konusunda, 16 Mart'ta Bu günkü "Türkiye ve Müstakbel İmkânlar" konusunda konferans vereceği bildirilmiştir.⁵⁶

29 Mayıs 1933 tarihli yazıda ise, Rauf Bey'in Nedve Darülfununun'da vermiş olduğu konferansta, hilafet meselesi ile alakalı fikirleri hakkında Hindistan'da yayımlanan İnkılâp Gazetesi'nde bir makale yayımlandığı belirtilmiş ve Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Makalede, Rauf Bey'in Delal'de üç, Lahor'da iki konferans verdiği, Türkiye ile alakalı söylemiş olduğu sözlerde Türkiye'nin geleceği ile ilgili endişeleri olduğu, Hindistan'dan Peşaver'e oradan da Afganistan'a geçeceği, Delhi'de vermiş olduğu konferansa Dr Ensari'nin riyaset ettiği, bu konferans sırasında Kudüs Müftüsü'nün de hazır bulunduğu ifade edilmiştir. Büyükelçi'nin vermiş olduğu bu bilgilerden anlaşılabileceği üzere, Rauf Bey Hindistan'da çok önemli görüşmelerde bulunmuş, ciddi bir kabul görmüştür.

Kendisinin yanında bulunanlara örnek verecek olursak; Mevlevi Mehmet Selim, Doktor Ensari, Şifâü'l Mülk Dr Abdülhamid, Mevlana Kudbittin Abdülvali, Halukülzaman, Dava Vekili Mehmet Besim gibi isimler. Konuşmanın girişinde, İslam dinini övücü cümlelerle söze başlamış, hilafet meselesine konuyu getirerek, Türklerin 600 sene bu yükü omuzlarında taşıdığını, fedakârlıklar yaptığını, canlarını feda ettiğini, hala ona karşı hürmetlerinin devam ettiğini ancak mecburiyet karşısında bu yükten kurtulduğunu söylemiştir. Diğer yandan milli mücadele sırasında verilen mücadeleden övgüyle bahsetmiştir. Öğrencilere karşı yaptığı konuşmada, Kuran-ı Kerim'in Türkçe okunmaya başlandığını ifade etmiş, bunun bir zararı olmadığını söylemiştir.

Yine 8 Nisan 1933 tarihinde Rauf Bey, Kalküta Müslümanları tarafından büyük bir törenle karşılanmıştır. Aligar Kız koleji, Müslüm Kız Kolejinde konferanslar vermiş, kızların eğitim hayatında olmasının öneminden bahsetmiş, 25 Mart tarihli Lahor'da yayımlanan İnkılap Gazetesinde, Rauf Beyin Delhi ve Lahor'a geldiği zaman bayraklarla karşılandığını, boynuna çiçekler takıldığını, "Yaşasın Rauf Gazi Rauf Bey" ve "Allahu ekber" sedaları yükseldiğini, büyük bir kalabalığın hazır bulunduğu ifade edilmiştir.

Lahor'da bulunduğu sırada, İslam Kolejinin harbiye salonunda bir konferans verdiği belirtilmiştir. 29 Mart 1933 tarihli İnkılap Gazetesinde çıkan yazıda ise, Rauf Bey'in Peşaver'den Lahor'a geçtiğini, oradan Kalküta'ya geçeceği belirtilmiştir. Burada yapılan görüşmeler sırasında ilginç bir noktaya da dikkat çekmek gerekiyor. Dr Rasmesud'un yaptığı konuşmada, Türkiye ile ilgili yanlış bir propagandanın olduğunu anlıyoruz.

⁵⁶ BCA 030.10.106.692.7.

Çünkü Rasmesud geçen Ramazan ayında Türkiye ile ilgili Türkiye’den aldığı mektuplarda, Türklerin hala Müslüman olarak yaşadıklarını, camileri doldurdıklarını ifade etmiş ve bu konudaki yanlış propagandayı tekzip etmiştir.

Rauf Bey, 17 Mart 1933 tarihinde Delhi’de Camia-i Milliye-i İslamiye binasında bir konferans vermiştir. Bu konferansta, Delhi Darülfünunu önde gelenleri ve öğrencileri bulunmuştur. Rauf Bey buralarda verdiği konferanslarda, Milli Mücadele’yi övmüş, Mustafa Kemal’in burada yaptığı kahramanlık ve cesareti anlatmış, padişahın, itilaf devletleri ve Yunan Devleti elinde oyuncak olduğunu, Şeyhülislam’ın milliyetçi Türklerle savaş edip yaralananların gazi ve ölenlerin şehit olduğu konusunda fetva verdiğini ve bu süreçte padişahın, milli mücadeleye büyük zarar verdiğini ifade etmiştir. Halifelikle alakalı ise, öncelikle saltanat kaldırıldıktan sonra Vahdettin’in firar ettiğini, bu nedenle Abdülmecit Efendi’nin halife seçildiğini, halifeliğin kaldırılması konusunun ise, bütün Müslümanların meselesi olduğunu, uluslararası bir konferansta yapılabileceğini çünkü hilafetin yalnız Türklere ait bir iş olmadığını belirtmiştir.

Diğer yandan Türklerin hala Müslüman olduğunu ancak diğer toplumlarda ortaya çıkan milliyetçilikten dolayı ciddi zarar gördüklerini, Türklerin milliyetçi olduktan sonra mezheplerini terk ettikleri yönündeki fikirlerin yanlış olduğunu, hala Müslüman olarak hayatlarına devam ettiklerini belirtmiştir.

20 Mart 1933 tarihinde Aligar’da bulunan Rauf Bey, burada Darülfünun profesörleri ve binden fazla öğrenci tarafından karşılanmış, büyük bir ilgi görmüş, akşam Union Salonu’nda bir konferans vermiştir. Konferans sırasında salon hınca hınç dolmuştur. Konferansta, Türkiye’nin milli mücadeleye mecbur kaldığını belirterek bu konuda geniş bir bilgi aktarmıştır.

10 Mart 1933 tarihinde Delhi’de Camia-i Milliye-i İslamiye binasında Türkiye hakkında bir konferans vermiş, bu konferansta, Osmanlı Devleti’nin son döneminde gerçekleşen siyasi olaylar ve Osmanlı coğrafyasında yaşananlar başta olmak üzere savaş dönemindeki durum hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁷

Rauf Bey’in bu ziyareti Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin resmi kurumları tarafından da takip edilmiş ve ilgili mercilere raporlar halinde sunulmuştur. 9 Ekim 1933 tarihli Başbakanlığa gönderilen yazıdan bu anlaşılmaktadır. Rauf Bey’in Hindistan’a yaptığı seyahat ve orada Hint İslam Teşkilatıyla yaptığı görüşmeler konu edilmiş, Rauf Bey’in hükümetimiz aleyhinde çalışıp çalışmadığının araştırıldığı ve Rauf Bey’in hükümet aleyhinde çalışmadığının anlaşıldığı belirtilmiştir.⁵⁸

Türkiye Hindistan’daki gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından 29 Aralık 1931 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıda, Gandhi ve eski hanedan mensuplarının Kahire’ye geldiği ve büyük bir tören yapıldığı ifade edilmiştir.⁵⁹ 30 Ocak 1932 tarihinde ise, Hindistan’da ilginç bir propagandanın olduğu belirtilmektedir. Dışişleri Bakanlığı’nın Başbakanlığa gönderdiği bu yazıda, Afgan Kralı Nadir Han için Hindistan’da yapılan Halife propagandası belirtilmiştir. Yazıda Kabil Büyükelçisi’nin Afganların bu konuda çekingen olduğunu, bu konunun bir İngiliz siyasetinin ürünü olduğunu, Hint Müslümanlarına dini bir galeyan vermenin ve Şevket Ali gibi kişilere yeniden itibar kazandırmanın amaçlandığını belirtmiştir.⁶⁰

İçişleri Bakanlığı’ndan 17 Haziran 1930 tarihinde Başbakanlığa gönderilen bir yazıda, Bakü ve Tiflis telsizlerinden Türkçe olarak yapılan yayında, Hindistan’da komünist bayrağı altında

⁵⁷ BCA 030.10.00.00.106.692.10.

⁵⁸ BCA 030.10.258.736.12.

⁵⁹ BCA 030.10.203.385.19.

⁶⁰ BCA 030.10.203.385.20.

büyük bir isyan başladığını, bu şekilde Hindistan'ın bağımsız olabileceğini ifade ettiklerini, Allah'ın birliği konusunun zaten Yahudilerden alındığı gibi propagandalar yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶¹

Dışişleri Bakanlığı 10 Ocak 1935 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği yazıda ise, 28 Kasım 1934 tarihinde Londra Büyükelçiliğinin göndermiş olduğu raporda, Hindistan'daki idari gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. Özellikle Hindistan'da uygulanacak yönetimin Hindistan'ın kabul edeceği bir yönetim olması gerektiği üzerinde durulmuş, aksi takdirde kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.⁶² Dışişleri Bakanlığı'nın 1 Haziran 1932 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği yazısında Kudüs Konsolosluğu'ndan alınan bilgiye göre, Hindistan Haydarabad Maliye Bakanı Zahir Yar Ceng'in Hicaz'dan Türkiye'ye geçeceği, yanında Kâtibi Fahreddin Ahmedhan ile Mahkeme Reisi Ali Han'ın olacağı, Konya Mevlevi Türbesi, İstanbul ve Bursa'nın ziyaret edileceği ve devlet yetkilileri ile görüşüleceği ifade edilmiştir.⁶³

18 Aralık 1934 tarihli Dışişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlığa gönderilen yazıda, Londra Büyükelçiliği'nin Hindistan'da yapılacak yeni yönetim tarzı üzerinde 1919 yılından itibaren bir değerlendirme yapıldığını, İngiltere'nin Hindistan'da uyguladığı yönetim şekilleri üzerinde ayrıntılı bir anlatım düzenlediği görülmektedir. Bütün bu ilişkilere rağmen 1930'lar da Türkiye ile ilgili Hindistan'da yanlış propagandaların olduğu 11 Ekim 1930 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Hindistan'da çıkan "The Muslim Outlook Gazetesi"nde yayınlanan makalede, Türklerin ve Afganların daha iyi Müslüman oldukları, dindar oldukları şapka giyseler de halkın camileri doldurduğu, İsmet Paşa ile diğer bazı liderlerin dine pek önem vermedikleri ifade edilmiştir.⁶⁴

Sonuç

Türk-Hint ilişkileri, iki devlet arasındaki ilişkilerin ötesinde, M.Ö. II. yüzyıldan, 19. yüzyıla kadar birlikte yaşayan iki toplumun ilişkileri çerçevesindedir. Çünkü Türkler yaklaşık yirmi asır, kesintiler olsa da Hindistan coğrafyasında kalmışlar ve orada devletler kurarak Hindistan toplumu ile iç içe yaşamışlardır. Bu nedenle bu iki toplum ilişkileri oldukça dostça ve samimi bir süreç içerisinde gerçekleşmiş olup, İngiltere'nin 1850'den sonra Hindistan'ı işgal etmesine rağmen de devam etmiştir. Birinci Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni, Alman emperyalizminin arkasına takılan ve kandırılan olarak niteleseler de, savaş sonrası Türklere yönelik yapılacak antlaşmanın adil ve Türklerin haklarını koruyan bir anlaşma olması için uluslararası düzeyde destek vermişlerdir. Milli mücadele döneminde, Kuvayı Milliye'yi destekleyen Hintliler, Türk toplumunun dar gününde maddi destekte sağlamışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması ve halifeliğin kaldırılması sırasında, Türkiye aleyhinde Hindistan'da yapılan propagandanın da etkisi ile bir takım yanlış anlamalar olmuşsa da kısa sürede bu yanlış anlamalar giderilerek yeniden sağlıklı ilişkiler tesis edilebilmiştir. Bu ilişkilerin düzelmesinde Rauf Orbay'ın orada vermiş olduğu konferanslarda oldukça önemli olmuştur.

⁶¹ BCA 030.10.219.480.34.

⁶² BCA 030.10.234.580.2.

⁶³ BCA 030.10.258.736.10.

⁶⁴ BCA 030.10.258.736.6.

KAYNAKÇA
1- Arşiv Belgeleri**BCA 030.10.84.554.10.****BCA 030.13.01.02.01.102.****BCA 030.10.106.692.7.****BCA 030.10.203.385.19.****BCA 030.10.203.385.20.****BCA 030.10.219.480.34.****BCA 030.10.234.580.2.****BCA 030.10.258.736.12.****BCA 030.10.258.736.10.****BCA 030.10.258.736.6.****BCA, 030.18.01.01.2.22.10.****BCA, 030.18.01.01.1.17.11.****BCA, 030.18.01.01.4.51.14.****BCA, 03.18.01.01.8.44.8.****BCA 030.10.8.48.17.****BCA, 030.10.00.00.200.365.1****BCA, 030.10.00.00.123.874.33.****BCA 030.10.00.00.198.356.****BCA, 030.10.00.00.258.736.2.****BCA, 030.10.00.00.172.193.4.****BCA, 030.10.00.00.258.736.4.****BCA 030.10.00.00.106.692.10.****2- Tetkik Eserler**

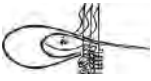
AKBULUT, Dursun Ali, “İlk Çağda Soğdia ve Baktria İle Hindistan İlişkileri”, **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 2002 Ankara.

AYYUBİ, N. Akmal **Hindistan Türklere Neler Borçludur?**(Çev: Nejat Kaymaz), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 23.11.1965 Tarihli Konferans.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi**, C.I, II,III, Ankara 1987.

BOKULEVA-AVAKOVA-ABALDEYAV, Bota-Rauşangül-Janisbek, “Türk Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, Yaz 2002.

- CÖHÇE, Salim, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan”, **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, 2002.
- GALİP, Mübarek, **Hindistan’da Türkler**(Yay. Haz. Sadettin Y. Gömeç), Ankara 2013.
- HALAÇOĞLU, Yusuf “Açılış Konuşması” **Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu**, 31 Ekim-1 Kasım 2002.
- HAQQI, Sah, **Hindistan’daki Türk Tesiri** (Çev:Yuluğ Tekin Kurat), Ankara 1984.
- III. AĞAHAN SULTAN MUHAMMED ŞAH, **Ekselansları Ağa Han** (Çev: Zeynep Özbek), İstanbul 2005.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet **Teşkilatı Mahsusa’nın Hindistan’daki Misyonu**(1914-1918), Ankara 1999.
- KESKİN, Mustafa, **Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele’de Türkiye’ye Yardımları**(1919-1923), Kayseri 1991.
- KONUĞU, Enver “Hindistan’daki Kalaçların Başkentleri: Lakhnauti, Delhi, Dhar ve Mandü”, **Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 25-28 Haziran 2007, Ankara 2008.
- KORTEL, S. Haluk, **Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat**, Ankara 2006.
- KULKE- ROTHERMAND, Hermann-Dietmar, **Hindistan Tarihi**(Çev: Müfit Güney), İstanbul 2001.
- M. AZİZ AHMET, **Siyasi Tarihi ve Müesseseleri İle Delhi Türk İmparatorluğu**, İstanbul 1975.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler ve Hindistan”, **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1Kasım 2002 Ankara.
- TEZCAN, Mehmet, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, **Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1Kasım 2002 Ankara.
- Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi**, Osmanlı Hindistan Münasebetleri Maddesi, C.18, İstanbul 1998.
- VURAL, Suat “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyetinin Kurulması”, **Tarihte Türk Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 25-28 Haziran 2007, Ankara 2008.

MOĞOLLARIN İTİL VE ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ*

Neslihan DURAK**

ÖZET

Moğol İmparatoru Çingiz Han, bozkır coğrafyasının önemli bir kısmını kontrol altına alırmaz cihan hâkimiyeti ideallerini gerçekleştirmek üzere Asya'nın batı ve kuzeybatısına doğru açılmak için hazırlıklarını başlatmıştı. Bununla birlikte ele geçirmeyi planladığı toprakları daha iyi tanımak için Harezmşahlar Devleti ile ticari münasebetler geliştirmek istemişti. Ancak görüşmelerin başlamasından kısa bir süre sonra Otrar'da yaşanan gerginlik büyük bir savaşın başlamasına sebep olmuştu. Böylece Çingizlilerin Harezm topraklarını tarumar ederek başlattıkları batı seferleri ile Harezmşahlar Devleti ortadan kalkarken bu devlete komşu olan pek çok hakimiyet de Moğol tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

Bu seferler sırasında Harezmşahlar hükümdarı Alâaddin Muhammed Şah'ı sağ olarak yakalamakla görevlendirilen Cebe ile Sübidey Noyan'ın bölgede yürüttükleri faaliyetlerle ise birdenbire Asya'nın kuzeybatı kesimleri Moğol tehdidi altına girmiştir. Bölgede son derece sistemli bir şekilde hareket eden Cebe ve Sübidey, İran'ın önemli bir kısmını yağmaladıktan sonra Gürcüleri yenmiş ve Derbend üzerinden Kumanların/Kıpçakların yaşadıkları Kuzey Kafkasya'ya doğru yönelmişlerdi. Neticede bu seferlerle Karadeniz'in siyasi ve ticari hâkimiyetini ellerine geçiren Moğollar, Kiev gibi bazı merkezleri bir daha ayağa kalkmayacak şekilde tahrip ederken diğer taraftan da daha önceden önemsiz birer ticaret limanı olan Moskova, Suğdak gibi daha pek çok şehrin büyük birer ticari şehir haline dönüşmesine imkân sağlamışlardır. Moğolların bölgedeki bu faaliyetleri Rus knezliklerinin milletleşmesini hızlandırırken onların bu topraklardaki uygulamaları Ruslar için adeta bir okul niteliğinde olmuştur. Ayrıca Kama boyundaki Kıpçaklarla birlikte diğer Türk boylarının Orta İtil bölgesine gelmesi ile birlikte bölgedeki Türk unsuru artmıştır. Böylece bölge, bir kez daha Türk nüfusla beslenmiştir. Bununla birlikte bugünkü Kazan Türklerinin kavmi teşekkülleri de işte bu tarihi vakalarla başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Cebe, Sübidey, Ruslar, Kumanlar, İtil

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, El-mek: durakneslihan@gmail.com

MONGOLS' ACTIVITIES ITIL AND AROUND

ABSTRACT

Mongol emperor Genghis Khan, as soon as taking a significant portion of the steppe geography under his control, in order to realize his world domination ideals, had started the preparations to spread towards the west and northwest of Asia. However, he had wanted to develop commercial relationships with Khawarazm Shah State in order to better know the territory he was planning to to seize. However, shortly after the commencement of negotiations, the tension experienced in Otrar had led to the outbreak of a major war. So, with the west compaigns which the Mongols had started by destroying Khwarazm State lands firstly, the Khwarazm Shah State was terminated and also a lot of kingdoms neighbouring this state had faced with the threat of Mongols.

During these campaigns, with the activities conducted in the territory by Cebe and Sübidey Noyan who were assigned to capture Khawarazm Shah Ruler Alâaddin Muhammad Shah alive suddenly the northwestern part of Asia came under the Mongol threat. Cebe and Sübidey who were acting in a extremely systematic way in the region, after plundering a significant portion of Iran, defeated the Georgians and directed over Derbent towards Northern Caucasia where Cumans / Kipchaks were living. As a result, the Mongols capturing the political and commercial dominance of Black Sea with these campaigns, had extremely destroyed some centers such as Kiev, but, on the other hand, had enabled a lot of cities already being insignificant trading ports in the past such as Moscow, Sudak etc, to turn into major commercial cities. While Mongolian activities in the region were accelerating the nationalization of the Russian Dukedoms, their applications in these lands had been in the nature of a virtual school for the Russians. Also with the arrival of other Turk clans as well as Kipchaks from Kama clan, to the middle Itil region, Turkish element in the region has increased. Thus, the region had supported by Turkish population again. However, the formation of the Turkish Kazan nation of today has begun with these historical cases.

Key Words: Cebe, Sübidey, Russians, Cumans, Itil

Harezmşahlar Devleti Hükümdarı Alâaddin Muhammed'in (1200-1220) ölçsüz davranışları, Doğu Türk illerini ve Moğolistan'daki bozkır halklarını birleştiren Çingiz Han'a (1206-1227) batı ve kuzeybatıya açılma fırsatını bahsetmişti. Harezmşahlar ülkesi kısa sürede Moğol askerlerinin istilasıyla sarsılırken bu ülkenin komşuları da aynı tehditle karşı karşıya kalmışlardı. Çingiz Han, Alâaddin Muhammed Şah'ı sağ olarak yakalama görevini Cebe ile ona vekâlet eden Sübidey Noyan'a¹ vermişti.² Onu takiben Harezm topraklarında hızla ilerleyen bu iki

¹ Cebe ve Sübidey, Çingiz Han'ın dört köpeğim şeklinde adlandırdığı en güvendiği adamlarından ikisidir. Bkz., *Manghol-un Niuça Topça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1986, s.75, 141.

² Savaş stratejisi konusunda son derece usta olan Çingiz Han, hazırlıklarını tamamladıktan sonra kendisi bizzat Otrar'a doğru yönelirken ordunun geri kalanını da Harezm topraklarının bir anda tamamını kuşatacak şekilde tanzim etmişti. Bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998, s.158; B. Spuler, *The Mongols*

Noyan, Sultanı sağ olarak ele geçirmeyi başaramamışlarsa da ilerledikleri bölgelerdeki başarı haberleri Çingiz Han'ı gururlandırmıştı.³

Tahmininden daha kısa sürede Harezm topraklarını kontrolü altına alan Çingiz Han, bölgedeki faaliyetlerini yürütürken Cebe ve Sübidey'e de İran ve Kafkasya'ya doğru keşif seferleri yapmalarını emretmişti.⁴ Kısa sürede İran'ın önemli bir kısmını yağmalayan Cebe ve Sübidey, Gürcüleri yendikten sonra Derbend üzerinden Kumanların/Kıpçakların⁵ yaşadıkları Kuzey Kafkasya'ya doğru yönelmişlerdi.⁶ Burada türlü vaatlerde bulunarak Kumanları Alanlarla yaptıkları ittifaktan caydırmaya muvaffak olan Cebe ve Sübidey, önce Alanları yenmiş, daha sonra da anlaşmalarını bozarak Kumanlara hücum etmişlerdir.⁷ Uğradıkları bu bozgun karşısında fazla mukavemet gösteremeyen Kumanlar, çareyi yurtlarını terk etmekte bulmuşlardır.⁸ Yaklaşık on bin Kuman ahali⁹ yaşadıkları toprakları terk ederken bir kısmı Bizans İmparatorluğu'na, Trakya ve Makedonya'ya, Türkiye Selçuklularına sığınırken bir kısmı da Güneydoğu Avrupa'da o dönemde Kiev Prenslğine ait olan İtil ile Özü(Dinyeper) Nehirleri arasında yaşayan Kumanların yanına çekilmişlerdir.¹⁰

Ancak Kiev prensliğine ait olan bu topraklardaki Kumanlar da Moğolların bölgede hızla ilerlemesi karşısında varlıklarının tehlikeye gireceğini fark etmişlerdi. O sebeple Kumanların başbuğu Konçak Han, Güney Rusya Knezliklerine müracaat ederek Moğollara karşı ittifak teklif etti. Neticede Galiç Knezi Mstislav Mstislaviç'in ısrarı üzerine diğer Rus knezleri de Kumanlara yardıma gitme kararı aldılar.¹¹

Moğol kumandanları Özü Nehri kıyılarına geldiklerinde Rus knezlerinin ittifak kararından haberdar olmuşlardı. Bunun üzerine Rus knezlerine elçi gönderip “*Moğolların Rusya'ya karşı*

in History, London 1971, s.13; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990, s.444vd.

³ Cebe ve Sübidey'in esas görevleri Sultan'ı yakalamak olduğu için güzergâhları üzerindeki şehirlerde oyalanmayarak hızlı ilerlemektedirler. Bkz., Reşideddin Fazlullah, *Jam'ut-Tawarikh Compendium of Chronicles II*, Harvard 1999, s.250vd.; J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, London 1971, s.58vd.; J. Curtin, *The Mongols A History*, London 1908, s.114vd.; Moğol atlılarının yaklaştığını haber alan Sultan, büyük bir paniğe kapılarak önce Bağdat'a daha sonra da birden yön değiştirerek Hazar kıyılarına sığınmayı uygun gördü. Sultan, çetin bir yolculuktan sonra Mazenderan'a ulaştığında Moğol öncü birliklerinin saldırısına uğrayarak Hazar Denizi'ndeki Abıskun Adasına sığınacak ve birkaç gün sonra da burada hayata veda edecektir. Bkz., P. Jackson, *The Mongols and the West 1221-1410*, Edinburgh 2005, s.39.

⁴ N.Durak, “Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler III*, Ankara 2014, s.37vd.

⁵ Daha önceden Hazarların yurdu olan topraklarda iki asırdan beri yaşayan Kumanlar, İslam kaynaklarında Kıpçaklar adıyla anılmakta olup Karadeniz'in kuzey kıyılarından Kafkas Dağlarına, Hazar Denizinden Tuna Ağzına kadar geniş topraklarda yaşamaktaydılar. Geniş bilgi için bkz.; F. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s.1vd.; A.N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s.69vd.; A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s.159vd.

⁶ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi XII (El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, (nşr. A. Ağırakça, A. Özaydın), İstanbul 1987, s.339vd.

⁷ Cebe ve Sübidey, bölgeye girdiklerinde Kumanlar ile Alanlar arasındaki ittifakı bozmak için “*Moğollar ile Kumanlar aynı kökten geliriz, biz Türk'üz, siz de Türk'sünüz. Kumanların Alanlar ile ittifak etmesi töremize yakışmaz. Sizinle sulh yapalım, size para ve elbise veririz*” şeklindeki sözlerle Kumanları devre dışı bırakarak önce Alanları mağlup etmişler, ardından Kumanları bozguna uğratmışlardır. Bkz., M. Baron, C.D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (nşr. E. Kalan-Q.Şükürov), İstanbul 2006, s.143; F. Kırzioğlu, s.144.

⁸ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. H. Eren), Ankara 1992, s.24.

⁹ Göç eden Kumanların sayısının kırk bin çadır olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Bkz., R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. R. Uzmen), İstanbul 1980, s.258.

¹⁰ M. Baron, C.D'ohsson, s.144.

¹¹ A.N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993, s.63; J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil, A. Bereket), İstanbul 2001, s.207; Kızını Galiç Knezi Mstislav ile evlendirmiş olan Konçak Han, Moğollarla tek başına mücadele edemeyeceğini bildiği için damadına develer, atlar, sığırlar ve esirler göndererek kendisine yardım etmesini istemişti. Bkz., M. Baron, C.D'ohsson, s.144.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

hiçbir fena niyeti yoktur. Moğolların arası ancak Kumanlarla açıktır” diyerek savaş cephelerini daraltmak istemişlerdir. Moğolların samimi olmadığını anlayan Ruslar, gelen elçileri kestikleri gibi keşif kolu kumandanlarını da nehrin karşı kıyısında yakalayarak Kumanlara teslim etmişlerdi. Rus ve Kuman ittifak birlikleri, Özü Nehri’ni geçer geçmez Moğollar üzerine saldırırken Moğollar, onları memleketlerinden uzağa çekmek maksadıyla ricat ettiler. Böylece Kuman ve Rus birlikleri sekiz gün boyunca Moğolları takibe koyulurken Don Nehri’nin bir kolu olan ve Azak Denizine dökülen Kalka Nehrine kadar ilerlediler.¹²

Nihayet savaşacakları alanı istedikleri noktaya çekmeyi başaran Cebe ve Sübidey, 16 Temmuz 1223’de Kalka Nehri kıyısında vuku bulan meydan muharebesinde Kuman ve Rusları büyük bir hezime uğrattılar. Pek çok Rus ve Kuman askeri nehirde boğulurken büyük bir kısmı da kılıçtan geçirildi. Bu arada Özü Nehri istikametinde kaçmaya çalışanların hemen hepsi Moğollar tarafından imha edilirken Galiç knezi Mstislav halıya sarılmak suretiyle kanı akmayacak biçimde boğularak öldürülmüş, esir alınan diğer knezler ise tahta levhaların altına konarak çiğnenmiştir.¹³ Böylece Cebe ve Sübidey, kısa sürede büyük bir başarı göstererek Güneydoğu Avrupa topraklarına sahip olmuşlardır.¹⁴ Moğolların daha fazla ilerlememeleri için Özü Nehri üzerindeki kayıkların hepsini yakan Ruslar, tedbir almak istemişlerse de Moğollar, onların düşündüklerinin tersine Özü’yü geçmeyerek Novgorod’a doğru yönelmişlerdir.¹⁵

İstilacıların Novgorod’a yöneldiği haberi çoktan ulaşmış olmalıydı ki şehrin ahalisi daha onlar gelmeden boyunlarına haçlar takarak onları beklemeye başlamışlardı. Nihayet Moğollar şehre yaklaştıklarında onları karşılayıp kendilerini bağışlamaları için yalvarmışlarsa da tahmin ettikleri sonu yaşamışlardır. Yaklaşık on bin kişinin kesildiği bu sefer sırasında Moğollar, Güney Rusya’nın önemli bir kısmını tahrip etmişlerdir. Buradan Kırım’a ilerleyen Cebe ve Sübidey, Jen Prensine ait olan ve Kumanlara cizye veren Suğdak’ı yağmalamıştır.¹⁶ Moğolların Suğdak’ı ele geçirmeleri onlara ganimet elde etmekten başka bir fayda sağlamazken buradaki ahalinin de bir kısmı dağlara doğru kaçarak bir kısmı ise Türkiye Selçuklularına sığınmak suretiyle canlarını kurtarmıştır.¹⁷

Suğdak’tan bol miktarda ganimet elde eden Moğol Noyanları, 1223 yılının sonlarına doğru Orta İtil ve Kama Ağızı yönünde ilerleyerek İtil Bulgar Devleti’ni ele geçirmeye karar verdiler. Coğrafyanın en zengin topraklarına sahip olan İtil Bulgarlarının temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Bununla birlikte maden işletmeciliği, kuyumculuk, bronz eşya üretimi, çanak çömlek yapımı, dericilik, kemik işleme, marangozluk ve diğer üretime dayalı meslekler de ileri seviyedeydi. Buna paralel olarak iç ve dış ticaret geliştiği için ülkenin tüm kesimleri birbirleriyle kültürel ve etnik yönden kaynaşmıştı. O sebeple gerek ülkeye gelen yabancı tacirler vasıtasıyla gerekse Harezmle yakın ilişkisinden dolayı Bulgarlar, Moğollar ve istilaları ile ilgili olarak daha önceden bilgi sahibi olmuşlar ve Moğol tehdidini geri püskürtmek için bir kısım hazırlıklara başlamışlardı. O sebeple Moğollar, 1223 yılının sonbaharında Bulgar topraklarına girdiklerinde birkaç yerde pusuya düşürülmüşlerdi.¹⁸ İki taraf karşı karşıya geldiğinde ise Bulgar ordusunu komuta eden ve aynı zamanda Bulgarların lideri olan İlham Han’ın geri püskürtmesi sonucu Moğollar çekilmek zorunda kalmışlardı.¹⁹ Cebe ve Sübidey’in Bulgarlar karşısında uğradığı bu başarısızlık onların çok alışık olmadıkları bir sonuç olmakla birlikte bu durum Güneydoğu

¹² A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.63.

¹³ J.P. Roux, s.208.

¹⁴ R. Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (nşr. F. Doruker), İstanbul 1996, s.31.

¹⁵ A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.64.

¹⁶ Suğdak şehri kuzeyde yerleşen memleketler ile Karadeniz’in güneyindeki memleketler arasında ticaret için önemli bir limandı. Bkz., M. Baron C. D’ohsson, s.145.

¹⁷ İbnü’l Esir XII, s.342.

¹⁸ M.Z. Zekiye, s.452vd.

¹⁹ M.Z. Zekiye, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (nşr. D.A. Batur), İstanbul 2007, s.453.

Avrupa'nın Moğollar tarafından işgalini geciktirmekten başka bir şeye yaramayacaktır. Nitekim yöneledikleri topraklarda ilk kez böyle bir mukavemetle karşılaşan Cebe ve Sübidey, Büyük Kağanın emri gereği burada seferlerini sonlandırarak İtil boyunca ilerlemişler ve Saksın üzerinden Hazar Denizinin kuzey kıyılarındaki bozkırlara inmişlerdir. 1225 yılında ganimetlerle yüklü kervanları ve uzun köle kuyrukları ile Çingiz Han'ın huzuruna çıkmayı başarmışlardır.

Sonuçları itibarıyla adeta coğrafyayı keşfetme mahiyeti arz eden bu sefer sayesinde, Moğollar ileride önemli seferler gerçekleştirecekleri batı ve kuzeybatı ülkelerine dair önemli bilgiler elde etmişlerdir.²⁰ Tabii olarak Onlar, bu seferleri ile Kuzey İran, Kafkasya ve Güneydoğu Avrupa'daki çağdaş milletler üzerinde son derece önemli siyasi etki bırakırlarken özellikle pek çok şehri yakılıp yağmalanan, ahalisinin pek çoğu öldürülen veya esir alınan Ruslar için bu seferler büyük yıkım olmuştur.²¹ Bu arada Moğollar, Deşt-i Kıpçak'a sahip olmakla da yalnız Kumanlara değil aynı zamanda Güneydoğu Avrupa'da yapılan geniş alım satım faaliyetine de geçici olarak büyük bir darbe indirmişlerdir.²² Moğolların bölgedeki bu faaliyetlerine bağlı olarak etraftaki şehirlerin Deşt-i Kıpçak ile bağlantı yolları kesilmiş ve Kumlardan gelen Burtas kürkleri, sincap, kunduz derileri bu dönemden itibaren nakledilememiştir. Ancak Moğolların bu topraklardan ayrılmalarından kısa bir süre sonra yollar yeniden açılarak her türlü emtia tekrar sevk edilmeye başlamıştır.²³

Moğolların İtil bölgesine yönelik seferlerini sonraki yıllarda da birkaç kez tekrarladıkları görülmektedir. 1229 yılında Karakurum'da toplanan kurultayda alınan karara binaen Cuci Han'ın oğlu Batu Han, Bulgar topraklarına bir kez daha sefer düzenlemişse de Bulgarların şiddetli direnişi sebebiyle ganimet elde etmekten öte bir başarıya ulaşamamıştır.²⁴ 1232 yılında bir kez daha tekrar etmişse de bu sefer de öncekiler gibi neticelenmiştir.²⁵

Moğol İmparatorluğunun İtil ve çevresine asıl hükmedecekleri, büyük çaplı ikinci seferleri Ögedey Kağan (1229-1241) döneminde gerçekleşmiştir. 1235 yılında Onun başkanlığında toplanan kurultayda imparatorluğun idari ve siyasi meseleleri konuşulurken sınırları genişletmeye dair alınan kararlar arasında İtil Nehri'nin batısına yönelik seferler de yer almıştır. Yine Kurultayda alınan karar ile bu seferin başkumandanlığına Cuci'nin oğullarından Batu Han, tayin edilirken daha önceden İtil coğrafyasında seferler düzenleyerek coğrafyayı keşfetmiş olan Sübidey de bugünkü genelkurmay başkanına denk gelen bir statüyle Onun hizmetine verilmişti.²⁶ Bununla birlikte genişleyen komutanlık kadrosunda en az on soylu prens yer alırken Batu'nun kardeşleri Orda, Şiban, Berke ile Sinkur, Çağatay'ın oğulları Baydar, Barak ile torunu Böri, Ögedey'in oğulları Giyüke, Kadan ile Tuluy'un oğulları Möngke ile Büçek en önde gelenler arasındaydı.²⁷ Ancak Batu Han'ın mevcut ordusunun bu seferi gerçekleştirmek için yeterli olmadığı aşikârdır.²⁸ Bilindiği gibi

²⁰ R. Marshall, s.32.

²¹ A.N. Kurat, Rusya Tarihi, s.64.

²² A. Yu. Yakubovskiy, s.25.

²³ İbnü'l-Esir XII, s.344; A. Yu. Yakubovskiy, s.26.

²⁴ Çingiz Han, imparatorluk topraklarının idari taksimatını oğulları arasında yaparken en büyük oğlu Cuci Han'a Deşt-i Kıpçak toprakları başta olmak üzere Moğol atının batıda ayak bastığı yerlerin tamamını tahsis etmişti. Cuci Han'ın ölümü üzerine Onun bu görevi oğlu Batu Han'a devrolmuştur. Bkz., Reşideddin II, s.359vd.

²⁵ M.Z. Zekiye, s.453.

²⁶ R. Marshall, s.49.

²⁷ Kurultayda şöyle bir karar alınmıştı: Seferde çıkan bütün prensleri Batu komuta edecektir. Merkezden gönderilen birliklerin başında Güyük bulunacak ve o da Batu'nun emri altında hareket edecektir. Ulusun idaresinde hissedar olan bütün prensler, büyük oğullarını bu sefere göndereceklerdir. Bunun dışında tümen komutanları, binbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılar da bu sefere büyük oğullarını göndereceklerdir. Bkz., Gizli Tarih, s.191vd.; Reşideddin II, s.352; M. Baron C. D'ohsson, s.197.

²⁸ Cuci Han'ın ölümünden sonra onun idare ettiği geniş toprakların batı kısmı olan Ak-orda (Altın-orda)'da Cuci'nin oğlu Batu Han, şimdiki Kazakistan'dan ibaret olan Gök-or'da'ya ise diğer oğlu Orda-icin (1226-1250) hüküm sürdüler. Orda'nın oğulları Batu oğullarına tabi olarak idareyi yürütmüşlerdir. Bkz., A.Z.V. Togan, s.62vd.

Çingiz Han'ın askerlerini oğulları arasında taksimi sırasında Batu'nun babası Cuci Han'ın payına 4.000 asker düşmüştü. Cuci, Deşt-i Kıpçak bölgesine geldiğinde bölgedeki Türklerin onun hizmetine girmesiyle ordusundaki asker sayısı artmışsa da planlanan sefer için yine de yeterli değildi. O sebeple İmparatorluğun diğer uluslarının da bu sefere takviye birlik göndermeleri kurultay kararıyla onaylandı.²⁹

Kurultayda bu sefer ile ilgili hususlar tartışılırken Sübidey, hâkimiyetleri altına aldıkları kavimlerden asker toplayıp eğitmelerinin ve gerekli malzemenin temini için derhal harekete geçmiştir. 1237 yılına kadar süreceğini tahmin ettiğini belirtmesi üzerine seferin tarihi de kararlaştırılmıştır. Nitekim 1236 yılının sonlarına gelindiğinde yeni teşkil olunan Türk birlikleri ve çeşitli yardımcı birliklerle ordunun toplam sayısı yüz yirmi bin civarına ulaşmıştı.³⁰ Bu arada pek çok Çinli ve Harezmi mühendis bölüğü de sefer için görevlendirilmişti.³¹ Ayrıca geniş coğrafyalara yönelik yapılacak olan bu sefer için görevlendirilmiş olan öncü birlikler ve casuslar çok önceden gerekli bilgileri toplamışlardı.³²

Esasında Moğolların klasik seferlerinden her biri kadar dikkatle hazırlanan bu seferle ilgili olarak Kurultayda üzerinde önemle durulan hususlardan biri bölgeye sevk edilecek birlikler arasında iletişimin sağlanmasıydı. Bir diğer husus ise Rusya'da sefer yapan birliklerin arkalarını emniyet altına almaları için önce Bulgarlar ile İtil Nehri boyunca yaşayan kavimler ile Aşağı İtil ve Aşağı Don bölgesinde yaşayan Kumanlar ve diğer toplulukları itaat altına almaktı. O sebeple öncelikle İtil ile Kama nehirlerinin birleştiği noktada yer alan ve Ural Dağlarına kadar uzanan bölgenin ticaret hayatını denetleyen Bulgar şehrinin alınması gerekmekteydi. Bulgarlardan sonra da İtil'in güney kıyılarında yaşayan diğer göçebe kavimlere yönelip onları hâkimiyetleri altına almaları gerekmekteydi. Böylece ordu, iki yandan ve arkadan emniyet altına alınmış olacaktı. Neticede 1236 yılının sonlarına doğru Moğol birlikleri İtil Nehri'nin buz tutmasını da fırsat bilerek bölgede girmişler ve günümüz Kazan şehrinin yaklaşık 110 km uzağında bulunan Bulgar başkentine yönelerek şehri ele geçirdiler.³³ İlham Han'ın yönetimi altındaki Bulgar topraklarında ilerleyen Batu ve Sübidey, ilkbahar gelince tüm Bulgar direnişini kırmış ve iki taraf arasında barış antlaşması yapılmıştı. Böylece ülke, vasal bir devlet haline getirilirken eski emirler vergi ödemek kaydıyla varlıklarını sürdürmelerine müsaade edilmiştir.³⁴ Ancak bu seferin teferruatına dair fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte Bulgar şehrinin tümüyle yıkıldığı ve bir daha eski haline kavuşamadığı bilinmektedir.

Batu ile Sübidey, Bulgar seferiyle meşgul olurken Möngke ile Büçek, Kumanları ele geçirmek üzere güneye, Aşağı İtil bölgesine doğru yöneldiler. Möngke ile Büçek klasik av düzeni ile askerlerini geniş bir yay şeklinde nehrin iki yakasına yaydılar ve ordunun orta bölümünü iki yüz mavna ile nehirde ilerlettirler. Moğol askerleri sürekliliği avı biçiminde ilerlerken nehrin ortasındaki adada şiddetli akıntılar ve dalgalı sulardan dolayı kendilerini güven içinde hisseden kaçak topluluklara ulaştılar. Adaya sığınan bu kaçaklar, nehrin bir yakasından adaya doğru uzanan, atların rahatça üzerinden geçebileceği sığ kumluğu gözden kaçırmışlardı.³⁵ Bu arada Kuman lideri Başman, Moğollara ara ara baskın yaparak İtil kıyısındaki ormana kaçmak suretiyle Moğolların

²⁹ G. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, (nşr. E.B. Özbilen), İstanbul 2007, s.69.

³⁰ Ordunun kumanda zümresi Moğollardan ibaret olmakla birlikte askerlerin çoğunluğu Orhon-Yayık ve İrtiş Nehri civarında yaşayan Türk boyları teşkil ediyordu. Bkz., A.N. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.121; G. Vernadsky, s.69.

³¹ R. Marshall, s.49.

³² G. Vernadsky, s.69.

³³ Kaynaklarda "bu sonbahar Tatar putperestler büyük ve şanlı Bulgar başkentini ele geçirdiler ve kılıçlarıyla yaşlısından gencine ve yeni doğanına kadar katlettiler. Tüm ülke halkını köleleştirdiler." Şeklinde bu sefer sırasında yaşanan hadiseden bahsedilir. Bkz. J.P. Roux, s.279.

³⁴ R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2003, s.36.

³⁵ R. Marshall, s.50.

dikkatini dağıtmaya çalışmaktaydı. Möngke ile Bücek, bir türlü yakalanamayan bu lideri ele geçirmek için adamlarına ormanı yakmalarını emrettiler. Moğol askerleri bu sırada hasta bir karı kocadan Başman ve adamlarının İtil Adalarına çekildiği haberini almışlardı. Bunun üzerine Moğollar İtil'i geçip Başman'ı ansızın basarken adamlarını da kestiler. Başman'ı Möngke'nin huzuruna çıkardıklarında, “*senden bir şey istemem, müsaade et kendi kendimi öldüreyim*” şeklinde ricada bulunmuşsa da Möngke onu dikkate almayarak kardeşi Bücek'e “*şunu belinden kes*” şeklinde verdiği emirle Kuman liderini ortadan kaldırmıştır.³⁶

Bulgar toprakları Moğollar tarafından istila edilirken Ruslar, buradaki hadiselerin zaman alacağını düşünerek durumun ciddiyetini kavrayamamışlardı. Gerçi bu dönemde Rus toprakları pek çok knezliklere bölünmüş olup her knez müstakil birer bey sıfatıyla idareyi ellerinde tutmaktaydılar. Artık Kiyef Rusya'sı merkez olmaktan çıkmış, onun yerine Suzdal Rusyası merkezi Vladimir olmak üzere yükselmişti. Batıda ise Galiç knezleri hüküm sürmekteydi. Bunlar arasında mücadeleler eksik olmadığından Rus yurdu adeta daimi bir anarşi halinde idi. O sebeple aralarındaki bu rekabet, Moğolların başarısını kolaylaştıracak gibi görünüyordu.³⁷ Bu yüzden Batu Han, İtil'i geçerken Rusların kendi aralarında ittifak olup Moğollara karşı koymaları çok zor görünmekteydi.³⁸

Moğol kumandanları, herhangi bir zayıflık vermek için risk teşkil edebilecek bütün ihtimalleri göz önünde bulundurarak gereken tedbirleri almışlardı. Bu sırada Rus prensliklerinin arasında en güçlüleri Suzdal Grandükü Yuri ile Kiev prensi Mihail olup Moğolların planı, bu iki ülke arasına girip Suzdal ile Novgorod'u Çernigov ve Kiev topraklarından ayırmaktı. Moğol birlikleri İtil'i geçince kendilerini gizlemek için sık ormanların içinden kuzeye doğru yöneldiler. Moğollar adetleri gereği bir bölgeyi istila etmeden önce oraya elçiler gönderip teslim olmalarını talep ederlerdi. Moğollar burada da savaşı başlatmadan önce Rus Knezlerine elçiler göndererek teslim olmalarını istemişlerdi. Önlerindeki ilk engel olan Rusya'nın doğu sınırındaki Oka Nehrinin orta boyunda yer alan Ryazan prensliğine iki süvari eşliğinde bir kadın elçi gönderdiler.³⁹ Onların dilini bildiği için gönderilen bu kadın elçinin Ruslar, bir büyücü olduğunu düşünerek büyük bir paniğe kapılmışlardı. Nihayet Ryazan Knezi ve bu çevredeki bazı Rus şehirlerinin büyükleri, Batu Han'ın elçileriyle Voronej Nehri kıyısında karşılaştılar. Moğollar, elçi vasıtasıyla Ryazan ahalisinin onların hâkimiyetini tanımalarını, arazi gelirlerinden 1/10 vergi ödemelerini ve ordu için destek sağlamalarını talep etmişlerdi.⁴⁰ Bu arada Moğol elçileri Vladimir knezine de aynı teklifleri götürmüşlerdi. Rus knezleri, Moğol tehdidini durduracaklarını zannettikleri için Moğolların teklifini reddetmişlerdi. Ryazan Knezi hemen Vladimir büyük knezine adamlar göndererek yardım istedi. Fakat Vladimir Knezi Yuri Vsevolodoviç, Ryazanlılar yenilse bile kendi kuvvetleriyle Moğollara karşı koyabileceğini zannetti ve Ryazan Knezine yardım göndermedi. Bu suretle Ryazan Knezliği, Moğol kumandanlarının da olmasını istedikleri gibi istilacıların şiddeti karşısında tek başına durmak zorunda kaldı.⁴¹

Esasen Batu ve Sübidey, diğer knezleri psikolojik olarak çökertmek istediği için Ryazan'ın bir örnek oluşturmamasını planlamışlardı. Ayrıca Rus yurdunda nehirlerin ve göllerin çokluğu nazarı itibara alınarak istilanın kış mevsiminde başlanması, Moğolların bu seferi büyük bir ustalıklı tertip ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Moğol birlikleri Suru(Sura) ve Hoper Nehirleri arasından ilerleyerek Tuna ve Voronej nehirlerinin baş kısmından Ryazan Knezliği sahasına

³⁶ M. Baron C. D'ohsson, s.198.

³⁷ A.N. Kurat, Türk Kavimleri ve Devletleri, s.121.

³⁸ G. Vernadsky, s.70; R. Marshall, s.54.

³⁹ R. Marshall, s.54; I. Vasary, “The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe”, *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, Cambridge 2009, s.69.

⁴⁰ R. Marshall, s.54

⁴¹ A.N. Kurat, Rusya Tarihi, s.65

girdiler. Ryazan şehrine giden yol üzerindeki Pronsk, Belgorod ve Ozeslaviç şehirleri kolaylıkla zapt edildiği için kısa bir süre sonra Moğollar Ryazan'a ulaşarak şehri her taraftan kuşattılar. Şehri çevreleyen sık ormanları kesen Moğollar, surların gerisine topçuların üzerinden rahatça ateş edebilecekleri tahtadan bir şarmpol inşa ettiler. Çin ve Türkistan seferlerinde büyük kaleleri kolaylıkla almasını bilen Moğol askerleri, pek de kuvvetli olmayan bu kaleyi altı gün boyunca nefis dolu şişeler atarak bombalamış ve 21 Aralık 1237'de şehri ele geçirmişlerdir. Mukavemete devam eden Ruslar, Moğol kılıcıyla kesilirken şehrin Knezi George ve ailesi ya kazığa oturtularak ya da canlı canlı derileri yüzülerek katledildi. Yine bir Moğol savaş taktiği olarak birkaç kişinin kaçmasına müsaade edilerek gördükleri vahşeti diğer şehirlere anlatmaları ve tabii olarak Moğollarla ilgili olarak psikolojik korku yaratması sağlanmıştır.⁴²

Ryazan'dan sonra Kolomna'ya yönelen Moğol ordusuna karşı şehrin Knezi Roman ile diğer birkaç knez karşı koymaya çalışmışlarsa da onların da akıbeti Ryazan Knezine benzemiştir.⁴³ Esasen Moğollar daha Kolomna'ya yönelmeden Vladimir Grandükü, oğlu Vzevlov'u maiyetindeki askeriyle birlikte Kolomna'ya göndermişti. Ancak Vzevlov, Ryazan şehrindeki Rusların akıbetini haber alınca Moğolların karşısına çıkmaya gözü kesmemiş ve Kolomna'dan yön değiştirerek canını zor kurtarıp Vladimir'e kaçmıştır. Böylece Kolomna da Moğolların istediği gibi yalnız direnmek zorunda kalmışsa da Moğollara teslim olmak zorunda kalmıştır.⁴⁴ Ardından Moğol askerleri, Moskova'nın da sınırlarına dâhil olduğu ve Grandük II. Yuri'nin yönetimindeki Suzdal prensliğine yürüdü. Bu dönemde Moskova, henüz büyük bir Rus şehri olmamakla birlikte stratejik konumu sebebiyle Sübidey'in hedefi haline gelmişti. Ateşe verilmek suretiyle bu şehir de ele geçirilirken şehrin knezi de esir alınmıştı. Buradan hareketle Vladimir şehri arkadan kuşatılırken Grandükün gücünün mali temelini teşkil eden zengin büyük Novgorod şehri dahil olmak üzere Rusya'nın kuzeyinin tamamı Moğol tehdidi altına girmişti.⁴⁵

Suzdal Grandükü II. Yuri'nin Yukarı İtil Nehrinin üst kısımlarında direnişi hazırlamak için maiyeti ile birlikte kuzeye doğru çekilmekten başka yapacağı şey yoktu. Başkent Vladimir'in istihkâmlarının kuvvetli oluşuna güvenerek kuzeyde toplamayı planladığı yeni ordu ile kurtarmaya gelecek durumda olana kadar şehrin muhasaraya mukavemet edeceği ümidiyle karısı ile oğullarından ikisini oldukça büyük bir garnizonla orada bıraktı. Yuri, karargâhını Yukarı İtil'e dökülen Mologa'nın bir kolu olan Sit nehrinin sahillinde kurdu. Durum muhasebesi yapan Sübidey, oradaki Rusların hareketlerini gözetlemek üzere öncülerini kuzeye yolladı, kendisi de ordusunu Vladimir'e sevk etti.

Altı gün süren bir muhasaradan sonra Vladimir, 8 Şubat 1238'de, gerçekleşen hücumla alındı.⁴⁶ Grandükün ailesi dâhil olmak üzere hayatta kalan herkes katledildi. Nitekim Vladimir'i de ele geçirdikten sonra ordu birkaç gruba ayrılıp kırsal bölgelerde yer alan tüm küçük kentlere dehşet yağdırdı. Böylece Suzdal grandükünün esas ordusuna saldırmaya hazırlandılar. Yani Grandükün bulunduğu Sit Nehrine doğru yürüdüler. Rusların manevralarını boşa çıkararak, grandükün ordusuna birkaç yönden saldırdılar.⁴⁷ Grandük daha ne olup bittiğini anlayamadan Moğol askerleri çevresini sardılar ve öldürücü ok yağmuru altında orduyu yok ettiler.⁴⁸ Böylece Vladimir başta olmak üzere Rostov, Yaroslav, Gorodets, Yuriyev, Breslav, Dmitriyev, Tver, Kaşien, Volok ve

⁴² R. Marshall, s.54

⁴³ R. Fahreddin, s.36; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (nşr. R. Uzmen), İstanbul 1980, s.258

⁴⁴ M. Baron C. D'ohsson, s.199

⁴⁵ G. Vernadsky, s.71

⁴⁶ G. Vernadsky, s.71

⁴⁷ G. Vernadsky, s.71.

⁴⁸ R. Marshall, s.54.

Kosinatin gibi büyük şehirlerin de bulunduğu on dört şehir Moğolların hâkimiyeti altına girerken Ruslar da Sübidey ve Batu Han'ın karşısına çıkma cesaretlerini yitirmişlerdi.⁴⁹

Sübidey Suzdallıları katlederken Batu da Novgorod'a doğru hareket etmişti. Yol üzerinde bulunan Tver ve birkaç şehri ele geçiren Batu Han, şehre yaklaşık altmış beş mil kalmıştı Ancak bu sırada baharın yaklaşması ile birlikte tüm bölge geçilmesi olanaksız bir bataklık haline dönüşmüştü. Bu sebeple Novgorod seferinden vazgeçilirken Batu ve Sübidey bir araya gelmişti. Moğol askerleri tahrip edip ambarlarını boşalttıkları şehirler üzerinden geri dönmek yerine güneye doğru yönelmişlerdi.⁵⁰ Yolları üstündeki şehir ve köyleri yağmalamalarına rağmen gecikmelerine sebep olacak işlerden kaçınırlarken bir tek Kozelsk şehrinde biraz uğraşmışlardır. Tam yollarının üstünde bulunan Kaluga vilayetindeki Kozelsk kasabası teslim olmayı reddetti. Zaptının fazla zaman almayacağını düşünen Moğol askerleri kasabayı ele geçirmeye karar verdiler.⁵¹ Kozelsk kentinin halkı hazırlıklıydı ve komşuları gibi Moğol bombardımanı altında kalmamak için kent dışına çıkıp karşılaşmaya karar vermişti. Askerleri Moğol öncü kolunu hazırlıksız yakalamayı başardı ve ağır kayıplar verdirdi. Ne yazık ki bu davranış Batu ve Sübidey'in Ukrayna'nın yeşil otlaklarına doğru ilerlemelerini yarıda kesip kent halkını cezalandırmaya yönelmelerine neden oldu. Savunma yedi hafta boyunca devam etti. Sonunda kent düşünce tüm nüfusu kılıçtan geçirilip bir tek canlı bile bırakılmadı. Katliamın boyutları öylesine büyüktü ki Moğollar Kozelsk'e Felaket Kenti adını verdiler.⁵²

Esasen Batu ve ordusunun bu coğrafyadaki seferleri henüz sonlanmamıştı. Ancak bir yandan ordu çok yorgun düşmüş bir yandan da coğrafi şartlar gereği sonbaharın gelmesi beklenmeliydi. Güney doğuya doğru ilerleyip verimli Aşağı Don ve İtil Nehirleri arasındaki havzada kamp kuran Moğollar bir yandan dinlenirken bir yandan da yeni güzergâhlara yapılacak seferlerin sevk ve idaresini belirlemişlerdi. Bu arada takviye birliklere ihtiyaç duyan kumandanlar, Moğolistan'dan yeni atlar getirirken Moğollara tabi olan devletlerden destek kuvvet talep etmişlerdi. Böylece Moğol birlikleri yaklaşık bir yıl boyunca dinlenip güçlerini toparlayacaklardı. Ordu genel olarak istirahat ederken Güney Rusya ve Kuzey Kafkaslarda yaşayan göçer kabileleri itaat altına almak ve öncü birlikler toplamak için küçük ve kısa süreli seferler düzenlemeyi de ihmal etmemişlerdir.⁵³ S.70

Sonuç olarak bu seferlerle Moğollara Orta ve Batı Avrupa'nın kapıları açılırken Rusların da iki buçuk asır Batu ve ahfadının tahakkümü altında kalmalarına yol açmıştır.⁵⁴ Moğol seferlerinin bu ilk aşamasında Rus topraklarının önemli bir kısmı ele geçirilirken Rus Knezlerinin askeri kuvvetlerinin dayanak noktaları da imha edilmiştir. Ayrıca tarihte ilk defa doğudan gelen Türk-Moğol güçleri büyük bir darbeyle Rus topraklarının siyasi ve askeri gücünü yıkmıştır.⁵⁵ Moğol korkusunu iki yüz yıl boyunca ağır bir şekilde hissedenden Ruslar, ilerleyen zamanlarda topraklarına bir Moğol memuru bile gelse büyük bir korkuya kapılırlardı. Öyle ki bir Moğol memuru Rus şehirlerinden birine geldiğinde şehrin grandükü yaya olarak karşılamaya çıkar ve ona bir kadeh kırmızı takdim ettikten sonra ayaklarına kapanmak suretiyle saygı ve tazimde bulunurdu.⁵⁶

⁴⁹ R. Fahreddin, s.36; H.T. Cheshire, "The Great Tartar Invasion of Europe", *The Slavonic Review* V, No13, (Jun.1926), s.91.

⁵⁰ H.T. Cheshire, s.92; M. Baron C. D'ohsson, s.200.

⁵¹ G. Vernadsky, s.72.

⁵² R. Marshall, s.55.

⁵³ G. Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (nşr.D. Mızrak, E.Ç. Mızrak), İstanbul 2009, s.86.

⁵⁴ B. Spuler, *İran Moğolları*, (nşr. C. Köprülü), Ankara 1987, s.44

⁵⁵ A.N. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s.121vd.

⁵⁶ Ayrıca hanın fermanını okuyan bu elçinin ayakları altına kıymetli bir kürk serilerek hürmet edilirdi. Yine grandükün bir dizi yere çökmüş vaziyette okunan fermanı dinlemesi Moğollara karşı hissedilen korkunun bir göstergesiydi. Bkz., M. Baron C. D'ohsson, , s.218.

Bu seferlerle birlikte Karadeniz'in siyasi ve ticari hâkimiyetini ellerine geçiren Moğollar, Kiev gibi bazı merkezleri bir daha ayağa kalkmayacak şekilde tahrip ederken⁵⁷ diğer taraftan da daha önceden önemsiz birer ticaret limanı olan Moskova, Suğdak gibi daha pek çok şehrin büyük birer ticari şehir haline dönüşmesine imkân sağlamışlardır.⁵⁸ Yine Moğolların bölgedeki faaliyetleri Rus knezliklerinin milletleşmesini hızlandırması bakımından da son derece önemlidir.⁵⁹ Moğolların bu topraklardaki uygulamaları Ruslar için adeta bir okul niteliğinde olmuş ve Ruslar, toplumsal hayatın organizasyonunu, uygulanması gereken kanunları onlardan öğrenmişlerdir.⁶⁰

Coğrafyanın asli unsurlarından olan Kumanlardan çok sayıda asker Moğollara esir düşmüş olup bunlardan ihtiyaç fazlası olanlar Mısır Sultanına satmışlardır. Bu durum dolaylı olarak Orta Doğu'daki Türk siyasi gücünü desteklenmiştir. Moğol istilacılarının en önemli hedeflerinden olan İtil Bulgarları, bu dönemde devlet olma özelliklerini kaybetmişlerse de Altın Orda bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Şehirlerin ve ana yolların dışında kalan İtil Bulgarlarının büyük çoğunluğu savaşın bitmesini müteakip saklandıkları ormanlardan çıkarak Batu Han'ın hizmetine girmişlerdir.⁶¹ Yine Kama boyundaki Kıpçaklarla birlikte diğer Türk boylarının Orta İtil bölgesine gelmesi ile birlikte bölgedeki Türk unsuru artmıştır. Böylece bölge, bir kez daha Türk nüfusla beslenmiştir. Öyle ki Kıpçaklar, ileride kurulacak olan Altın-orda Hanlığına Kıpçak Hanlığı adını verecek kadar tesirli olmuşlardır. Bununla birlikte bugünkü Kazan Türklerinin kavmi teşekkülleri de işte bu tarihi vakalarla başlamıştır.⁶²

KAYNAKÇA

- , *Manghol-Un Niuça Topça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A. Temir), Ankara 1986.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1998.
- SPULER, B., *The Mongols in History*, London 1971.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990.
- CHESHIRE, H.T., "The Great Tartar Invasion of Europe", *The Slavonic Review* V, No13, (Jun.1926).
- CURTİN, J., *The Mongols A History*, London 1908.
- DURAK, N., "Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler III*, Ankara 2014, (s.31-47).
- FAHREDDİN, R., *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2003, s.36.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. R. Uzmen), İstanbul 1980.

⁵⁷ Batu Han idaresindeki Moğol birliklerinin ilk istila ettikleri şehirlerden biri olup büyük tahribata maruz kalmıştır. J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, Pennsylvania 2001, s.83.

⁵⁸ 1280'li yıllarda Orta Avrupa'da yaklaşık bin iki yüz köy kurulmuştur. Bkz.; H. Heaton, s.123.

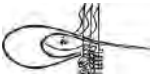
⁵⁹ Moğolların Rus topraklarındaki hâkimiyeti yaklaşık iki yüz yıl sürmüş olup, şehirleri Moğol kumandanları idare ederdi. Rus Grandükleri, belli aralıklarla başkent Saray'a gelip Altın Orda hanına bağlılığını sunardı. Han tarafından gönderilen bir memur bir şehre gittiğinde Rus Grandükü yaya olarak karşılamaya çıkar, memurun ayaklarına kapanır ve bir kadeh kırmız takdim etmek suretiyle onu karşılardı. Bkz.; M. D'ohsson, s.218; G. Vernadsky, Rusya Tarihi, s.90.

⁶⁰ R. Fahreddin, s.40.

⁶¹ M.Z. Zekiye, s.463

⁶² J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr.A.Kazancıgil,A.Bereket), İstanbul 2001, s.206; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. R. Uzmen), İstanbul 1980, s.258; Nitekim Moğolların önünden kaçan Kumanların kısa bir süre sonra tekrar eski yurtlarına dönerek Batu Han'ın hizmetine girdikleri ve Türklüklerini muhafaza ettikleri görülmektedir. Bkz., Johenn de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (nşr. E. Ayan), Ordu 2000, s.114.

- İBNÜ'L-ESÎR, *İslam Tarihi XII (El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, (nşr. A. Ağırakça, A. Özaydın), İstanbul 1987.
- JACKSON, P., *The Mongols and the West 1221-1410*, Edinburgh 2005, s.39.
- JOHENN DE PLANO CARPİNİ, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (nşr. E. Ayan), Ordu 2000.
- KIRZIOĞLU, F., *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- KURAT, A.N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992.
- KURAT, A.N., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993.
- M.BARON, C.D'OHSSON, *Moğol Tarihi*, (nşr. E. Kalan-Q.Şükürov), İstanbul 2006.
- MARSHALL, R., *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (nşr. F. Doruker), İstanbul 1996.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Jamı'ut-Tawarikh Compendium of Chronicles II*, Harvard 1999.
- ROUX, J.P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. A. Kazancıgil, A. Bereket), İstanbul 2001.
- SAUNDERS, J.J., *The History of the Mongol Conquests*, London 1971.
- SAUNDERS, J.J., *The History of the Mongol Conquests*, Pennsylvania 2001.
- SPULER, B., *İran Moğolları*, (nşr. C. Köprülü), Ankara 1987.
- TOGAN, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.
- VASARY, I., "The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe", *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, Cambridge 2009.
- VERNADSKY, G., *Moğollar ve Ruslar*, (nşr. E.B. Özbilen), İstanbul 2007.
- VERNADSKY, G., *Rusya Tarihi*, (nşr. D. Mızrak, E.Ç. Mızrak), İstanbul 2009.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. H. Eren), Ankara 1992.
- ZEKİYEV, M.Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (nşr. D.A. Batur), İstanbul 2007.

MEMLUKLAR ZAMANINDA HALEP NAIPLİĞİ'NE BAĞLI BİR ŞEHİR: "BİRECİK" *

Efe DURMUŞ**

ÖZET

XIII. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar, açık bir şekilde Memlukların karşılaştığı en tehlikeli dış tehdit unsuru olmuştur. 1260, 1281 ve 1299-1303 yıllarındaki üç farklı zaman aralığında Memlukların İlhanlılarla olan savaşları, aynı zamanda Memlukların Güneydoğu Anadolu hakimiyetinin de temellerini atmıştır.

Moğolların Yakınoğlu'yu istilasını sırasında zapt edilmez kalesiyle Birecik, Müslüman topraklarının koruyucusu iddiasıyla mücadele veren Memluklar için çok önemli bir müstahkem mevki teşkil etmiştir. Ayrıca Memluk Devleti'nin başta Birecik olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesindeki şehirlerde hakimiyet kurma teşebbüsünün temelinde Zengi, Eyyubi devletlerinin Anadolu üzerindeki hakimiyetinin mirasçısı olma fikri de yatmaktadır. Bununla beraber Birecik, Memlukların kuzey sınırındaki Halep Naipliği'ne bağlı olarak bu görevi ifa etmiştir.

Memluklar, bölgedeki Türkmen beylikleri olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'ne karşı da Birecik'i korumuşlardır. Timur'un Yakınoğlu istilasını esnasında güneydoğu Anadolu bölgesinde söz sahibi olabilmek için Akkoyunlular Timur'a tabiiyet gösterirken, Karakoyunlu Türkmenlerine karşı üstünlük yarışında idiler. Lakin Timur'un dönüşünden sonra yine bölgede etkin güç Memluklar olmuştur. Memlukların bölge hakimiyetinde en çok uğraştığı diğer güç ise Dulkadirli beyliği olmuştur. Özellikle Antep ve çevresinde etkin olan Dulkadirli batısından Osmanlı, doğusundan Akkoyunlu devleti ile münasebetlerini, güneyden Memluk taarruzuna karşı denge siyaseti güderek yürütmeye çalışıyordu.

Birecik, Memluklar zamanında Halep Naipliğinin bir ilçesi olarak teşkilatlandırılmıştı. Bu çalışmada Memluklar döneminin temel kaynaklarına göre Birecik'in idari konumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birecik, Halep Naipliği, Memluklar

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: efedurmus@harran.edu.tr

A CITY CONNECTED TO REGENCY OF ALEPPO DURING MAMELUKES PERIOD: “BİRECİK”

ABSTRACT

In the second half of 13th century, Ilkhanids were by far the most dangerous external threat Mamelukes came across. Wars between Mamelukes and Ilkhanids in 1260, 1281 and between 1299-1303 were the indicators of Mamelukes domination over Southeastern Anatolia.

Birecik, with its uncontrollable castle was proved to be a really important solid standing for Mamelukes who were struggling as the protector of Muslim lands during the Near East invasion of Mongols. At the heart of the attempts of achieving domination over cities in Southeastern Anatolia, underlied the idea of being the heir to Zangi, Eyyubid states' domination over Anatolia. Birecik also fulfilled this duty under Halep Regency which was located on north border of Mamelukes.

Mamelukes also protected Birecik against Karakoyunlu State and Akkoyunlu State which were Turkmenian beylics. During Timur's Neareast invasion, Akkoyunlus, while obeying Timur in order to have a voice over Southeastern Anatolian region, were striving for superiority over Karakoyunlu Turkmenians. However, upon the return of Timur, active power in the region were Mamelukes. The other power that Mamelukes struggled with to achieve domination in the region was Dulkadirli Beylic. Especially prepotent in and round Antep, Dulkadirli Beylic tried to carry out a balanced politics with Ottomans on the west, Akkoyunlu State on the east and Mamelukes on the south.

During the reign of the Mamelukes, it was organized as one of the centers bounded to borough of Aleppo Regency. In this study, according to the main sources of Mamelukes period, administrative status of Birecik will be discussed.

Key Words: Birecik, Regency of Aleppo, Mamelukes

XIII. yüzyılın başlarında Yakınoğu, siyasî bakımdan parçalanmış bir durumda idi. Merkezi Bağdat olan Abbasi Halifeliği, siyasî hüviyeti yanında aynı zamanda Müslümanların dinî bakımdan bağlı bulunduğu bir teşekküldü. Batı Türkistan ve İran'daki Harezmsahlar devleti ve bu devletin topraklarından, Halifelik sınırına kadar uzanan geniş sahada ise birçok beylik, atabeylik ve küçük devletler vardı. Bunların başlıcaları: Musul, Halep, Sincar ve Şam Atabeglikleri, Diyarbakır ve Harput yöresinde Artukoğulları, Azerbaycan ve Erran taraflarında ise Şeddadoğulları ve İldeniz oğulları, batıda Türkiye Selçukluları, Güney İran'da Salgurlular ve Alamut çevresinde İsmailîler gibi birçok mahalli teşekküller şeklinde sıralanmaktaydı. Mısır'dan Filistin, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar olan bölgelerde ise Eyyubî Melikleri bulunmakta idi¹.

Fakat İran'da Moğol kökenli İlhanlı Devleti'nin kurulması, Yakınoğu'daki siyasî dengeleri tümüyle etkiledi ve değiştirdi. Bölgede Anadolu-İran-Mısır coğrafyalarına dayalı olarak

¹ Abdulkadir Yuvalı, “XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasi Bloklasma”, *Türk Kültürü*, S. 262, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Şubat/Ankara 1985, s.111.; Muammer Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllar'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s.54.

asırlar önce oluşturulmuş olan tarihî ve jeo-stratejik denge ve kültür alanları bozularak değişime zorlanmıştır. Yeni oluşumda güç dengeleri İran-Mısır coğrafyaları ekseninde oluşmuştur².

Türkiye Selçukluları'nı 1243 yılında Köseadağ'da yapılan savaştan sonra tahakküm altına alan Moğollar, gözünü Mısır'ın giriş kapısı sayılan Ortadoğu'ya dikmişti. 1258 yılında Bağdat Abbasi halifeliğini ortadan kaldıran İlhanlılar, ertesi sene sistemli işgal planına devreye sokacaktı. Nitekim 1259 yılında Hülagu, Birecik'i kuşatarak kuzeybatı Suriye'yi zapt etmek için ilerlerken Birecik'te Fırat üzerine köprü yaptırarak nehrin ötesine geçme imkanını bulmuştu. Daha sonra Birecik kalesine, Necm kalesine, Caber kalesine Kalonikos ve Balaş'a karşı ordu yerleştirdi ve buradaki bütün ahaliyi öldürttü. Ardından Halep üzerine yürüdü. Halep'te Eyyubiler'in Şam hakimi Melik Nasır Selahaddin Yusuf'un oğlu Muazzam Turanşah, Halep naibi olarak bulunuyordu. Turanşah direnmeye çalıştıysa da H.9 Safer 658/M.25 Ocak 1260 tarihinde kent ani bir hareketle alındı.³

İleri hareketine devam eden Moğollar, H.25 Ramazan 658/M.3 Eylül 1260 tarihinde Filistin'in Ayn-ı Câlut mevkinde Memluklar ile savaşmış ve büyük bir mağlubiyete uğramıştı. Böylece Moğolların Batı yönündeki harekâtları ilk defa durdurulmuştu. Bu sayede Fırat'a kadar tüm Suriye Memlukların egemenliğine girdiği gibi kuşatma altındaki Birecik'te kurtulmuştur. Birecik Naipliği⁴ de böylece Memluk sistemine dahil olmuş oluyordu.⁵

Moğolların Halep'ten çekilmesi üzerine asi Memluk Emirlerinden Akkuş el-Berli tarafından ele geçirildi Çok geçmeden el-Berli ile destekçileri Fırat kıyısındaki sınır kenti el-Bire'ye geçerek bir yılı aşkın bir süre burada kaldılar. Fakat daha sonra el-Berli, Memluk sultanı Baybars'ın hakimiyetini tanıyarak teslim olmak üzere Kahire'ye gitti. Burada hüsnü kabulle karşılandı (H.2 Zilhicce 660/M.18 Ekim 1262). Bu teslimiyetle birlikte Akkuş el-Berli, Birecik üzerindeki haklarından vazgeçmiş oluyordu.⁶

Akkuş el-Berli'nin Birecik'ten ayrılmasından sonra Memluk Sultanlığı tarafından tahkim edilmeye çalışılan Birecik, muhtemelen Frankların da işbirliğiyle H.663/M.1264 yılında Moğollar tarafından kuşatıldı. Baybars Gazze'de iken Moğolların 17 mancınıkla Birecik önlerine geldiğini Halep naipliğinden gelen bir mektupla öğrendi. Suriye içlerine doğru ilerleyen Baybars önden yardımcı kuvvetler gönderdi. Bunun için Emirlerinden İzzeddin Aygan'a bir mektup göndererek derhal harekete geçmesini emretti. Moğollar, İzzeddin Aygan'ı görür görmez mancınıklarını bırakıp kaçtılar. Memlukların Birecik hakimi Cemaleddin Akkuş el-Mugis de sultana gönderdiği mektupla gelişen olayları anlatıyordu. Moğollar Birecik kalesi önlerine geldikleri zaman şehrin hakiminin emri ile Birecik ahali, Moğolların mancınıklarla attıkları ateşten korunmak için büyük hendek ve çukurlar açarak, pencereleri olan yer altı sığınakları yapmışlardı. Fakat Moğolların

² İlhan Erdem, "Olcaitu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.31, Ankara 2000, s.8.

³ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Yay., C.II, Ankara 1999, s.573-574.; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s.90.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri)*, Çev. Fikret İşıltan, C.III, TTK. Yay., Ankara 1992.; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008, s.272.

⁴ Memluk Devletinde Halep naipliğine bağlı irili ufaklı 40 kadar küçük naiblik vardı. Birecik de bunlardan biriydi. Bkz. Kopraman, *Mısır Memluklar Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdi Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s.162.

⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları Tarihi*, Çev., Cemal Köprülü, TTK. Yay., Ankara 1987, s.68.; Ekinci-Kazım, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, s.273.

⁶ Holt, *Haçlılar Çağı*, s.94.

attıkları ateşlerle bunların hepsi yandı, sonra halk bu çukurların içine künkler⁷ döşeyerek sabırla gedikleri tamir ettiler. Bütün bu mukavemetin gerçekleştirilmesinde kadınlar büyük bir rol oynamışlardı. Böylelikle 15 mancınığa karşı bir tek burcu olan kale 2 ay dayandı. Baybars Filistin'den geçerken düşmanın çekilmiş olduğunu haber aldı. Birecik'te elde edilen zaferden gayet memnun olmuş ve burada Moğollar ile mücadele eden el-Bahriyye Memlukları⁸ ile diğerlerine büyük iktalar vererek mükâfatlandırmıştır.⁹ Baybars, İlhanlı Moğollarının 1264 yılındaki hücumlarında Birecik'i Suriye'yi geçmek için bir merkez edindiklerini görünce bu kaleyi silah ve teçhizat ile donatarak uzun kuşatmalara dayanıklı hale getirmiştir.¹⁰

Baybars, bu amaçla bir dizi tedbirler aldı. Bütün kale ve vilayet hakimlerine mektuplar göndererek muharebenin yapıldığı kaleye yiyecek, silah ve diğer mühimmat yardımı yapılmasını ve buradaki ahalinin 10 yıl boyunca bu tür yardımlara ihtiyacı olduğunu belirtti. Ayrıca Emirlerle ve Hama hakimi el-Melik el-Mansur'a mektup göndererek burada daha önceden açılan hendeklerin içindeki taşları temizlemeden hiçbir yere ayrılmamalarını istedi. Onlar da sultanın emrini yerine getirene kadar Birecik'te kaldılar. Emir İzzeddin Aygan ve Emir Fahreddin el-Hımsî ve Emir Bedreddin Aydemir, sultanın isteğini yerine getirmek için kendilerine bağlı Bahri Memluklarla beraber olanca güçleriyle çalışıyorlardı. Bu sırada Emirlerden gelen haberler onların etrafının bir grup Moğol tarafından sarıldığını bildiriyordu. Bunlar Birecik muharebesini terk edip kaçanlar, yaralılar ve çeşitli nedenlerle birliğinden ayrılan mağlup Moğol askerleri idi. Memluk komutanları maiyetleri ile beraber harekete geçerek bu sırada Birecik yakınlarında el-Cerahat mevkiinde bulunan Moğolların arkasından giderek onları müthiş bir yenilgiye uğrattı. Bu haber sultan Baybars'a ulaşınca Birecik kalesi için Mısır'dan yüzbin dirhem ve yüzbin teşrif (elbise) istedi. Dimaşk'a da bir mektup göndererek buradan da yüz kadar teşrif ve dirhem istedi. Daha sonra Birecik'de bulunan Emir İzzeddin Aygan'a haber göndererek kale halkını, emirleri, hatta bekçi ve mükelleflere varıncaya kadar herkesi toplayıp gönderilen para ve malları onlara dağıtmasını bildirdi. Emirler hendekleri temizleyip kalenin teçhizat durumunu güçlendirdikten sonra döndüler. Emir İzzeddin Aygan, Sultan Baybars'ın yanına ulaşınca ona Birecik'te yaptığı düzenlemeler, gönderilen malların dağıtılması ve mühimmat hakkında bilgi verdi.¹¹

Hülagu'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han (1265-1282), Baybars'ın Anadolu'ya yapacağı bir sefere karşı, ilk tedbir olarak kardeşi Acay ile ordu komutanı Samağar Noyan'ı Anadolu'ya göndermiştir. Samağar Noyan, 1272 yılında, Baybars'a, Abaka'ya isteklerini bildirmesini, kendisinin de bu isteklerin gerçekleştirilmesinde yardımcı olacağı yolunda haberler göndermiştir. Baybars bundan memnun kalarak, Samağar Noyan'a bir ok ve Abaka'ya da bir zırh

⁷ Pişmiş toprak veya betondan yapılmış kalın su borusu. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay. 10.baskı, Ankara 2005, s.1284.

⁸ Memlûk sistemini geliştiren Eyyubî hükümdarlarından Es-Salih Necmeddin Eyyub (1240-1249), Moğol istilasının sebep olduğu korku ve karışıklık sırasında, binicilikleri, savaşçılıkları, sadakatleri, güzellikleri ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak Memlûku satın aldı ve onlara hususî bir itina gösterdi. Bu yüzden onun zamanında Türk memlûkların nüfuzu arttı. Mısır'da çoğalan bu memlûkların arasından çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmliler'in teşkil ettiği ayrı bir memlûk grubu kurup, bunları, kara ile irtibatını kesip, müstahkem bir hale getirdikten sonra, Nil nehri içindeki er-Ravda adasına yerleştirdi. Nil'e izafeten-çünkü Araplar Nil nehrine "Bahru'n-Nil" (Nil Denizi) diyorlardı- bu yeni askerî teşekküle el-Memalik el-Bahriyye (Bahri Memlûklar) denilmiştir. Bkz. Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.100.; Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, Türk Kültürü Yay., 1.baskı, Özdemir Mat., İstanbul 1977, C.7, s.2182.; David Ayalon, "Al-Bahriyya", *EL*, Vol. I, New Edition, Leiden 1960, s.944.; M.Sobornheim, "Memlûkler", *IA.*, C.7, MEB. Yay., Eskişehir 1997, s.689.; M.Sobornheim, "Bahri", *IA.*, C.3, s.231.; C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev., Erdoğan Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yay., İstanbul 1980, s.82.

⁹ Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhab en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*, C.27, Kahire 1985, s.263-264; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, C.13, Çağrı Yay., İstanbul 1995, s.424.; Holt, Haçlılar Çağı, s.97.

¹⁰ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûklar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.6, Çağ Yay., İstanbul 1992, s.458.; Ekinci- Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, s.277.

¹¹ en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, C.30, s.264-265.

göndermiştir ki, ok eskiden Türkler'de tabiiilik alametidir. Bunun üzerine Baybars, Abaka'dan Müslüman ülkelerden el çekmesini istemişse de, Abaka bunu reddetmiştir¹².

Bunun üzerine H.18 Cemaziyülevvel 671/M.11 Aralık 1272 tarihinde Tatarlar Birecik'e ulaştıklarında yanlarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli veziri Muineddin Pervane, Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddin, Atabey Arslandoğmuş, naibüssultan¹³ Emineddin Mikail ve 3000 süvari ile Rum beyleri vardı. Moğol komutanı Abatay idi. Yanında Durbay dahi vardı. Hadise H.C.evvel 18. Pazar günü gerçekleşmişti. Moğol ordusu Fırat kenarındaki er-Rahbe'de Memluklar tarafından bozguna uğradı. Bu yenilgi haberi Moğollardan Birecik üzerinde bulunanlara vasil olunca bu şehri almak üzere burada bulunan askerler yanlarındaki silahları, mancınık, at vesair nesneleri bırakarak canlarını kurtarmak için arkalarına bakmadan kaçmaya başlamışlardı.¹⁴ Sultan Baybars bu ayın 22.sinde Birecik'e geldi ve bu kalenin muhafızlarına hilatler giydirdi ve bunlara 100.000 dirhem para dağıttı ve Moğol askerlerinin bırakmış olduğu şeylerden bazılarını onlara verdi.¹⁵

Abaka Han'ın kardeşi Acay'ın Anadolu'ya gelmesinden rahatsız olan Muineddin Pervane, Acay'ı ve ordu kumandanı Samağar Noyan'ı, 1272'de Abaka Han'a giderek şikayet etmiş, Han da gizli kalmak şartıyla onları geri çekeceğine söz vermişti. Fakat Muineddin Pervane, Anadolu'da Acay karşısında kendisini tehlikede görerek, Baybars'ı, Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Selçuklu hükümlerine dokunmamak şartıyla Anadolu'ya davet etti. Bu daveti kabul eden Baybars, 1274 yılında tam sefere çıkacakken, Abaka, Pervane'ye verdiği sözü tutarak, Acay ve Samağar Noyan'ı Anadolu'dan aldı. Bunun üzerine Pervane, Baybars'ın seferini seneye ertelemesini istemiş, o da ordusuyla Çukurova bölgesini istila ederek, Adana, Tarsus, Sis'i yağmalayarak, Kilikya Ermenilerini te'dib etmekle yetinmişti¹⁶.

Abaka Han, kardeşi Acay ile Samağar Noyan'ı kendi yanına çağırdıktan sonra, 1275 yılı içinde, Anadolu'ya Tuku Noyan'ı gönderdi. Ona Türkiye'nin bütün gelirini yeniden tespit etmesini emrettikten sonra Pervane ve diğer Selçuklu devlet adamlarına Toku'nun izni olmadan hiçbir mesele üzerinde karar almamalarını bildirdi. Pervane, yeni Moğol kumandanını iyi karşılayıp, ona her türlü ikram ve iltifatı göstererek, değerli armağanlar takdim etti. İki birlikte bütün eyaletleri dolaşıp, buralardan toplanan büyük miktardaki malı Abaka Han'a gönderdiler¹⁷.

Baştan beri Memluklar karşısındaki mağlubiyetleri bir türlü hazmedemeyen İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın emriyle Napşi ve Abatay Noyan, Anadolu, el-Cezire ve Irak askerlerini de yanlarına alıp, 30.000 kişilik Moğol-Selçuklu ordusuyla harekete geçti. Memluklara ait al-

¹² İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Çev. M. Şerefeddin Yaltkaya, TTK. Yay., 2.baskı, Ankara 2000, s.6-7, 34.; Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Mat., İstanbul 1953, s.497.; Faruk Sümer, "Abaka", *T.D.V.İ.A.*, C.1, İstanbul 1988, s.8.

¹³ Anadolu Selçukluları'nda hükümdarın devlet merkezinde bulunmadığı zaman ona vekalet eden kişi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı'na Medhal*, TTK. Yay., Ankara 1988, s.93.

¹⁴ Mufaddal b. Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, Neşr ve Trc. E.Bloch, *Histoire des Sultans Mamlouks*, C.I, Turhout/Belgique 1983, s.545-546.; en-Nüveyri, *Nihayeti'l-Ereb*, C.30, s.335.; Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s.90.; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, e-Yay., İstanbul 1984, s.279.

¹⁵ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.18.; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, s.452.; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995, s.11.; Spuler, *İran Moğolları Tarihi*, s.84.

¹⁶ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.49.; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", Çev., H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, C.1/2, İÜEF. Yay., İstanbul 1937, s.243-244.; Spuler, *İran Moğolları*, s.84-85.; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla/Cengiz Han/Timur*, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s.351.; Kemal Göde, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta 1995, s.177.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.1, Ankara 1970, s.40.

¹⁷ Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, AÜDTCF Yay., Ankara 1970, s. 140.

Bire'yi (Birecik), Aralık 1275 tarihinde kuşatılmış fakat ele geçirilememiştir¹⁸. Bu kuşatma hadisesi gerçekleşirken, kuşatmada bulunan Muineddin Süleyman Pervane, Sultan Baybars ile gizlice temas kurarak, eski tekliflerini yinelemiş ve Tatarları beraberce yok edebilmek için, onun derhal harekete geçmesini istemişti. Baybars, Pervane'nin bu teklifine olumlu cevap verip, kendisi gelinceye kadar durumu idare etmesini bildiren bir cevap gönderdi. Fakat Baybars'ın mektubunu Pervane'ye getiren elçiler, keşif ve yağma yapmak için Suriye içlerine gönderilmiş olan Moğol atlıları tarafından yakalanmış ve Abatay Noyan'ın huzuruna çıkartılmıştı. Pervane ise bu elçilerin kendi düşmanı olan Kilikya Ermeni kralının bir hilesi olduğunu ileri sürüp, elçilerin öldürülmesini sağlayarak bu tehlikeyi atlatmıştı¹⁹.

Moğol kuvvetleri el-Bire'den çekilmeye karar verdikten sonra, başkent Konya'ya dönen Pervane ve Selçuklu devlet adamları, bu olaydan sonra hayatlarından emin olmadıkları fikrini açıkça kabul etmişlerdi. Yapılan istişare sonucu, Pervane başta olmak üzere, Hatiroğlu Şerefeddin Mesud ve kardeşi Ziyaeddin Mahmud, Eminüddin Mikail, Harput Subaşı²⁰ Hüsameddin Baycar ve bunun oğlu Diyarbekir Subaşı Bahaeddin Bahadır²¹, Moğolların Anadolu'dan atılması için Sultan Baybars'la kesin olarak anlaşmaya karar vererek, imzaladıkları kağıdı da Baybars'a göndermişlerdi. Baybars mektubu aldıktan sonra suların az olduğunu ve böyle bir mevsimde Anadolu'ya girmesinin imkansızlığını belirterek, sonbahardan sonra hareket edeceğini söyledi²².

Sözünde duran ve 1277 yılında Anadolu'ya giren Baybars, Moğol-Selçuklu kuvvetlerini Elbistan'da maplup ettikten sonra Kayseri'ye ulaştı. Burada kısa bir süre durduktan sonra Mısır'a dönmek için hareket etti. Fakat Memlukların gerçek kurucusu sayılan Sultan Baybars, H.28 Muharrem 676/M. 1 Temmuz 1277 tarihinde Şam'a vardığında rahatsızlanarak burada vefat etti.²³Böyle güçlü bir sultanla birlikte uzun yıllar saltanat naibi olarak çalışan Baybars'ın memluku Bedreddin Bilik, yeni sultan Mısır'da iktidara gelinceye kadar olan süreci çok iyi yönetmişti. Baybars'ın ölümünü gizleyerek onu Mısır'a kadar götürdü. Bunun sebebi herhangi bir isyanın çıkarak yeni kurulan Memluk devleti'nin zafiyete düşmesini engellemektir.²⁴

¹⁸ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.18.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.482.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s.142.; Mısır, Anadolu ve İran üçgeninde Birecik ve özellikle Rumkale önemli bir üs haline gelmişti. Jeopolitik gerçekler İlhanlılar'ı, Suriye ve daha da ötelerdeki Mısır üzerinde hakimiyet kurmak ya da denize güvenli bir bağlantı sağlamak amacı ile böyle müstahkem mevkilleri ele geçirmeye sevk ediyordu. Bu aynı zamanda İlhanlılar'ı Güneydoğu Anadolu'yu ellerinde tutmanın da garantisi mahiyetinde idi. Bkz. Muammer Gül, "Mısır Memluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, Temmuz/Elazığ 2002, s.361-362.

¹⁹ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.18, 59-60.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s. 142.

²⁰ Subaşılik, Türkiye Selçukluları'nda, idari birimi ifade eden askeri bir addır. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdari Taksimatı)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s.31,35.

²¹ Bu kişiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Efe Durmuş, "Türkiye Selçukluları Devrinde Harezmli Bir Türk Emiri: Hüsameddin Baycar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S.1, Elazığ 2009, s.223-232.

²² Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev., Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000, s.77.; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.75.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.II, s.596-597; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s.537.; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, s. 143.; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E. Basımevi, İstanbul 1965, s.153.; Durmuş, "Türkiye Selçukluları Devrinde Harezmli Bir Türk Emiri: Hüsameddin Baycar", s.223-232.

²³ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.85.; Kopruman, "Memlûkler", *D.G.B.İ.T.*, C.6, s.466.; Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, s.2226.; İnci Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi-22-26 Eylül 1986, Bildiriler*, TTK. Yay., Ankara 1991, s.1112.; Mehmet Taşdemir, "Elbistan", *T.D.V.İ.A.*, C.11, İstanbul 1992, s.1-2.; Bahattin Keleş, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri 1998, s.284.

²⁴ Saltanat Naibinin rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fatih YALÇIN (2013), "Bahri Memlûkler Döneminde Taht Değişikliğinde Saltanat Naibinin Rolü", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, Volume 8/11, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5542>, p.389-405.

Baybars'ın hayatını yazan İbn Şeddad ve İbn Kesir Birecik'i, Baybars'ın Tatarlardan almış olduğu yerlerden biri sayar. Yani Türkiye Selçuklu Devleti'nin icra ettiği hükümeti Moğol tahakkümünde olduğundan tanımamaktadır.²⁵

Bundan sonra Birecik'te uzun süren bir sulh döneminin yaşandığı görülmektedir. Öyleki artık Moğollar, Birecik'e ciddi bir saldırıda bulunmaya cesaret edememişlerdir.

1380'li yıllarda Memluklu Büyük Hacib Çögen'in kumandası altında hareket eden orduya yolda Birecik naibi Sudun el-Muzafferî ve Malatya valisi Mintaş da birlikleri ile katıldılar. Memluk kuvvetlerini Maraş önlерinde karşılayan Dulkadirliлер büyük bir zafer kazandılar. Hacib Çögen ise muharebede öldü.²⁶

1382 yılının sonlarına doğru Mısır'da Berkuk'un sultan Hacı'yı tahttan indirerek hükümdarlığını ilan etmesi bazı bölgelerde özellikle Suriye'de kanlı isyanların çıkmasına neden oldu. Berkuk'a karşı düşmanlık gösteren birçok naip gibi daha önce Memluk yönetimi tarafından Elbistan'a tayin edilen Alaaddin Altunboğa, Dulkadirliлерin de desteğini alarak isyan etti. Darende'yi ele geçirme teşebbüsü başarısız olunca Elbistan'a geri dönen Alaaddin Altunboğa Birecik'te bulunduğu sırada Halep valisi Yelboğa Nasırî'nin saldırısına uğradı. Bunun üzerine Birecik'ten Kadı Burhaneddin'in yanına kaçarak Elbistan valiliğinden de azl edilmiş oldu.²⁷

Öte yandan Memluk hakimiyetini tanıyan Türkmen beyliği²⁸ Ramazanoğullarından Mehmed b. Ramazan et-Türkmânî, 'ye H.786/M.1384 yılında Memluk sultanı Berkuk tarafından Birecik Naipliği verilmiştir.²⁹

Ancak bu dönemde Ortadoğu ve Anadolu'yu tehdit eden yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Timur, kendi adıyla anılan devletinin kurucusu olarak Orta Asya'da iktidar olmuş ve cihangirlik davasıyla sayısız seferler düzenlemiştir. 1394 yılında Halep'ten Fırat'ı sudan geçip Birecik'e varmıştı. Bunun üzerine Memlukların Birecik naibi Emir Nasreddin Muhammed b. Şöhrî bir takım hediyelerle gelip, onun emirlerine uyacağını bildirerek itaatini sundu. Herhangi bir direnme göstermeden emrine girildiğini gören Timur da lütuf göstererek kusurunu affetmiştir. Bu nedenle Birecik halkına da herhangi bir zarar vermemiştir. Timur, Halep'te almış olduğu ganimetleri Birecik'e nakletmiş ve korunması için 2000 kişilik bir kuvvet bırakmıştı. Timur Birecik'te bulunduğu sırada Sivas ve Malatya'nın alınmasında kendisine eşlik eden sonra da Malatya ve çevresinin yönetimini kendisine bırakan Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu sayılan Kara Yülük Osman bey³⁰ gelerek tabiiyetini bildirdi. Birecik'ten ayrılan Timur büyük bir tarama avı başlatarak Urfa'ya doğru hareket etti.³¹ 1394 yılında Timur, Urfa üzerine yürüyerek şehri zapt etti.³²

²⁵ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s.150.; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.13, s.469.

²⁶ Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK. Yay., Ankara 1989, s.22.

²⁷ İbn Tağrıbirdi, *en-Nucumu'z-Zahire*, Neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.11, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1992, s.189.; Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, s.24-25.

²⁸ Türkmen beyliklerinin tekamül sürecini kavramak için tarihi coğrafyaya bakmak önemlidir. Üç taraftan denizlerle çevreli olan Anadolu yarımadasının karadan çıkış noktaları Bizans, Memlûk ve İlhanlı devletlerinin siyasî-askerî sınırları ile kapatılmış olduğundan Türkmenler, âdeti yarımada hapsolmüş ve başka bölgelere göç etme ihtimalleri kalmamıştı. Batı yönünde Boğazlar'dan çıkış yolu Bizans tarafından kapatılmış olan Anadolu'nun Kızılırmak vadisine kadar sokulan doğu ve güney bölgeleri ise, Memlûkler ile İlhanlıların nüfuz alanı olarak ikiye taksim edilmişti. İlhanlıların yıkılışından sonra hakim olduğu bölgelerde yeterince nüfuz sahibi bir devlet kuramadığından Akkoyunlu, Karakoyunlu vb. Türkmen beylikleri için uygun bir ortam oluşmuştu. Bkz. Halil ÇETİN, (2012), "İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Türkmen-Moğol Çatışması", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, (Prof.Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4, www.turkishstudies.net, Doi Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3515, p.1203-1216.

²⁹ Tülay Koyuncuoğlu Metin, "Bedâ'î ez-Zuhûr Adlı Memlûk Kaynağında Ramazanoğulları İle İlgili Kayıtlar", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2007-1, Sayı:14, s.167.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet TOKSOY (2009), "Kitab-ı Diyarbekriyye'ye Göre Kara Yülük Osman Bey", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*,

Timur istilasının bölgede meydana getirdiği karışıklıktan faydalanarak gücünü artıran Akkoyunlu Kara Yülük Osman, Urfa'yı zapt ederek hizmetinde bulunan Döğerli aşireti reisi Gökçe Musa'nın amcasının oğlu Yağmur'a vermişti. Urfa'nın ele geçirilmesinden önce Yağmur Bey, H.807/M.1404–1405 yılında Suruç'u ele geçirmiş, aynı yıl Birecik'i kuşatıp, Memluk Emirlerinden Sudun el-Celeb'in karısını da tutsak alarak Suruç'a dönmüştü. Durumu öğrenen Memlukların Halep naibi Çekem, Birecik'e gelip Sudun el-Celeb ile birlikte Yağmur Bey'i mağlup etmiştir.³³

Kendisini Memluk sultanı ilan eden Çekem'in 1407 yılında Diyarbakır'da Akkoyunlu Kara Yülük Osman karşısında yenilerek hayatını kaybetmesinden sonra Kara Yülük Osman Bey, kendisine katılmış olan bir kısım Döğerli aşiret kuvvetiyle birlikte Urfa'yı zapt etmişti (1408). Bu tarihten sonra Urfa, Osmanlı hakimiyetine kadar genellikle Akkoyunluların elinde kalmıştır.³⁴

Memluk Sultanı el-Melik Müeyyed Ebu Nasır Seyfeddin Şeyh el-Mahmudî'nin saltanatı esnasında, Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen beylikleri Memluk Devletinin itaatinden çıkmaya teşebbüs etmişlerdi. Fakat Şeyh, yaptığı iki seferle onları tekrar Memluk Devleti'ne tabi hale getirdi. Bu arada Karamanoğullarına hususî bir ehemmiyet verildiğini ve Şeyh'in oğlu İbrahim kumandasında bir ordunun Konya'ya kadar uzanan bir sefer yaptığını (1419), Konya'da Şeyh adına hutbe okunup sikke kesildiğini ve Memluk nüfuzunun bu devirde Kayseri'ye kadar uzadığını görüyoruz.³⁵

18 Ağustos 1417 tarihinde Memluk Sultanı Şeyh el-Mahmudî, Fırat üzerindeki Birecik'e gitti. Akşama oraya varıp geceyi orada geçirdikten sonra sabahleyin kalenin işlerini düzene koydu. Sonraki gün Akbay'ın Gerger kalesi hakimi Halil ile anlaştığı ve Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un yaklaşması üzerine oradan ayrıldığı haberi geldi. Sultanın bu duruma sıkılıp Halep naibi olan Koçkar'a öfkelenmişti. Sonra sultan Birecik'ten Halep'e hareket etti ve 28 Ağustos tarihinde şehre girdi.³⁶ Sultan Halep'de ikamet etmekte iken Şa'ban ayının 17'sinde (29 Eylül) Akkoyunlu Kara Yülük'ten, Birecik naibi Altınboğa'dan, Kal'atür-Rum, Kahta ve Malatya naiblerinden Karakoyunlu Kara Yusuf ile Akkoyunlu Kara Yülük arasında barış yapıldığı haberi geldi.³⁷

H.19 Şevval 821/M.19 Kasım 1418 tarihinde Halep'ten Kahire'ye kötü haberler gelmişti. Karakoyunlu Kara Yusuf, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın Halep'e sığınması üzerine Ayıntab (Gaziantep) çarşı ve pazarlarını yakıp yıkmış daha sonra halktan yüzbin dirhem, kırk at aldıktan sonra buradan Birecik tarafına gitmişti. Birecik'i 2 gün kuşattıktan sonra zapteden Kara Yusuf, gösterilen şiddetli müdafaa sebebiyle Birecik şehri ve dolaylarını ordusuna yağmalatmış sonra da ülkesine dönmüştü.³⁸

Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Habil Bey ise Urfa çevresindeki, Memluklara ait topraklara akınlar yapmakla meşguldü. H.832/M.1429 yılında Memluklar buna karşılık Emir

ISSN:1308-2140, (Prof.Dr. Hamza Zülfikar Armağanı), Volume 4/3, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.773>, p.2133-2158.

³¹ Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, TTK. Yay. Ankara 1987, s.284.; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu ve Anadolu Seferleri ve Sonuçları* (1393-1402), TTK. Yay., Ankara 1989, s.111-112.

³² Gürsoy Solmaz, "Timur ve Seferleri", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.942.

³³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. baskı, İstanbul 1999, s.263.; Abdullah Ekinci, "Urfa'da Artuklu Bakıyeleri ve Döğerler", *Artuklular, I. Uluslar arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-26-27 Ekim 2007, C. I, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s.240-241.

³⁴ Solmaz, "Timur ve Seferleri", s.942-943.

³⁵ Koprman, "Memlükler", *Türkler*, C.5, s.194.

³⁶ Kazım Yaşar Koprman, *Mısır Memlükler Tarihi*, s.159.

³⁷ Koprman, *Mısır Memlükler Tarihi*, s.160.

³⁸ Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK. Yay., Ankara 1992, s.100-101.; M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.8, Çağ Yay., İstanbul 1992, s.416, 418.; Koprman, *Mısır Memlükler Tarihi*, s.197.

Tanrıvermiş kumandasında bir orduyu Urfa'ya gönderdiler ve şehri ele geçirdiler. Habil Bey de esir düşerek Mısır'a gönderildi.³⁹ Memluklar döneminin meşhur tarihçisi Bedreddin Mahmud el-Aynî, bu olayı ayrıntılarıyla şu şekilde anlatmaktadır: "*H.11 Şaban 832/ M.16 Mayıs 1429 Perşembe günü Sultan, görevlendirmiş olduğu 4 kumandan Emire para dağıttı. Bunlar Büyük devadar olan Emir Ürkmes el-Zahiri, Hacibü'l-hüccab olan Emir Korkmas, Tağribirmiş ve Şad-ı Şarabhane-i Sultani olan Emir Yeşbek idi. Her birine ikişerbin dinar verdi.*"⁴⁰ 9 Şevval Çarşamba (12 Temmuz) emir Aktav bir mektupla geldi. Burada Asakir-i Mansure'nin Şevval ayı 20'sinde Cuma günü Urfa şehrine vardığı orada bulunan Kara Yülük'ün oğlu Halil'in⁴¹ şehri pekiştirmiş olduğu, bütün köylülerin şehirde olduğu ve yanlarında Türkmenlerden 600 bin kadar cesur atıcı bulunduğunu savaşa başlayıp şehri o gün aldıklarını ve sonra savaşın aralarında 12 Şevval cumartesi gününe kadar devam ettiğini ve aynı ayın 22'sinde Pazar günü hisarı da alıp sonunda adı geçen Halil ile birlikte 12 kişi de Türkmen ileri gelenlerinin büyüğünü yakalayıp pek çok insanı öldürdükleri yazılı idi.⁴² Kendi askerlerinden de bazıları öldürülmüştü. Mesela Trablus'da Tablhane emiri olan Sudun el-Kamili gibi. Keza bir bölüğü de yaralanmış. Bunlar arasında hacibülhüccab olan Emir Korkmas da varmış. Savaşın bitmesinden sonra Urfa'da kalıp 2 gün şehri yağmalamışlar.

Memluklar, seyisler ve tavaşiler gibi dil ile birbirine bağlı olmayan kişiler, yağma, kız kaçırma, mal alma, adam öldürme, çeşitli yerlerde yangın çıkarma gibi kâfirlerin bile yapmadığı şeyi Müslümanlara yaptılar. Aldıkları şeyler en düşük değerle satıldı. Sonra oradan Bire'ye yöneldiler. Sultan bunların yaptıklarını okuyunca onlara mektup yazarak Emir Korkmas'ın Bire'de, Tağribirmiş'in Kal'atu'r-Rum naibi olan kardeşi Hasan Beğ'in yanında Kal'atu'r-Rum'da, Emir Ürkmes ve Yeşbek'in de Haleb'de durmalarını, naiblerinde niyabetlerine dönerek hazırlanmalarını ve oradaki Mısır askerinin orduya ihtiyaç hissettiği vakit dönmelerini emretti. H.25 Zilhicce 832 /M.25 Eylül 1429 Pazar günü Urfa savaşında yakalanan Kara Yülük'ün oğlu Halil, Kahire'ye getirildi. Mısır askeri o ve onunla beraber 15 kadar da adam göndermişti. Zafer kapısından (Babu'n-nasr) girerek kötü bir vaziyette şehir ortasından geçtiler ve sultanın huzuruna çıkarıldılar. Sonra kaledeki burçta hapsedildiler. Onların yanında Urfa halkından Hoca Cüneyd denilen biri de vardı. Sultan'ın onu kurtarmak için valiye 10.000 dinar verdiği söylenir."⁴³

Memluk Sultanı Barsbay (ö.1438), Suriye seferine çıkıp Amid'de durumu düzelttikten sonra oradan hareketle H.18 Zilkade 836/M.6 Temmuz 1433 Pazartesi günü Urfa'ya geldi. İki gün sonra Çarşamba günü Halep'e gelen Emir Gümüşboğa el-Ahmedi yanında getirdiği Sultanın mektubunda böylece haber veriliyordu.⁴⁴

Daha sonra Memluk sultanı, Urfa'ya Gazze naibi Emir İnal el-Acrud'u tayin etti. Sultan Urfa valiliğini önce emirlerden birçoğuna teklif etmiş ise de kimse bunu kabul etmemişti. İnal da bunu zorla ve Sultan tarafından kendisine yapılan iyi vaatlerle kabul etti. Sultan Şerefeddin el-Aşkar'a emir İnal'ın yanında kalmasını emretti. Fakat sonra araya giren emirler sayesinde kendisiyle beraber gitmesine izin verildi.

³⁹ İlhan Erdem - Mustafa Uyar, "Akkoyunlular-Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.1537.

⁴⁰ İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C.14,s.330.; Kazım Yaşar Koprman, "el-Aynî'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1971, s.62.

⁴¹ Aynî'de Halil olarak geçse doğrusu Habil'dir.

⁴² İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C.14, s.332. İbn Tağribirdi doğru olarak Urfa'yı savunan kişiyi Habil b. Kara Yülük olarak kaydetmiştir. Ayrıca kaleden teslim olmak için yanında 9 kişi olduğunu söylemektedir. Koprman, "el-Aynî'nin İkdu'l-Cuman'ında", s.63.

⁴³ İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C.14, s.334. Habil yaklaşık bir yıl sonra H.833 yılında Kahire'de hapiste iken veba hastalığından vefat etmiştir. s.370.; Koprman, "el-Aynî'nin İkdu'l-Cuman'ında", s.64.

⁴⁴ Koprman, "el-Aynî'nin İkdu'l-Cuman'ında", s.68.

Urfa'dan Halep'e doğru hareket sultan Barsbay, Birecik'te kurulmuş olan köprüden Fırat'ı geçerek 25 Zilkade 836/M.13 Temmuz 1433 Pazartesi günü Halep'e ulaştı. Böylece Güneydoğu Anadolu bölgesinde Memluk hakimiyeti tekrar tesis edilmiş oldu.⁴⁵

Memluk sultanı Barsbay vefat etmeden kısa bir süre önce Erzincan'a bir ordu yollamıştı. Sultanın 1438 vefatını müteakip bu Memluk ordusu dönerken Akkoyunlu Hamza Bey ile Cihangir Mirza bir taksimat yaptı. Fakat daha sonra Hamza Bey hakimiyet alanını genişletmek isteyince Cihangir Mirza ve Uzun Hasan Bey dış destek almak için Mısır'a gitti. Memluk Sultanı'nın desteğini de bu şekilde sağlamış oldu.⁴⁶

1438 yılından sonra Akkoyunlu beyi Cihangir Mirza (1444-1453), Memluk Sultanının desteğiyle Urfa'ya geldi. Hamza Bey de aynı zamanda Urfa üzerine yürüyünce Cihangir Mirza'ya bağlı olan ve Fahreddin adında biri tarafından yönetilmekte olan Birecik'in savunulması için Cihangir Mirza, oraya kardeşi Uzun Hasan'ı gönderdi. Bu emir üzerine harekete geçen Uzun Hasan, Birecik çevresinde Hamza Bey'e bağlı bir topluluğu büyük bir bozguna uğratarak onların mallarını yağmaladı. Bu esnada Hamza Bey, Urfa'yı kuşatmaya gelmişti fakat Uzun Hasan Bey, onun geri çekilmesini sağladı. Hamza Bey Mardin'e oradan da Erzincan'a gitti. Cihangir Mirza kardeşi Uzun Hasan ile birlikte Mardin'e saldırmış ve Hamza Bey'in orada bıraktığı pek çok adamını öldürmüştü. Mardin vilayetleri yağmalanıp bunlar Birecik kalesine götürüldüğü için Birecik kalesi bu mallarla doldu.⁴⁷

Sultan Hamza zamanında yetişmiş olan Ali Mamaş, Akkoyunlu emirleri ile iyi geçinemediği için, Diyarbakır'da sultan olan Cihangir Mirza'nın yanından ayrılarak Birecik'e gitti. Kardeşi İbrahim ile birleşerek birlikte Birecik'i yönetmeye başladı. Ancak kaleyi elinden aldıkları Fahreddin, Cihangir Mirza adına Ali Mamaş'ı Birecik kalesinde kuşattı. Bunun üzerine Ali Mamaş, Bağdat'ta bulunan Mahmud b. Osman Bey'e haber göndererek Birecik kalesini ona teslim edeceğini bildirdi. Bu davet üzerine Birecik'e gelen Mahmud Bey, Fahreddin'i bozguna uğrattığı için Ali Mamaş'ta kaleyi ona teslim etti. Bu esnada Şeyh Hasan'ın nökerleri Birecik'e gelerek o sıralarda boş kalmış olan Erzincan hakimiyeti için Mahmud Bey'i davet ettiler. O da Birecik'i Ali Mamaş'ın kardeşi İbrahim'e Birecik'i teslim edip Erzincan'a gitti.⁴⁸

1450 yılında Karakoyunlu Cihanşah, Akkoyunlulara ait Erzincan'ı zaptetti. Buradaki esirlere karşılık, Cihangir Mirza'nın himaye ettiği yeğeni Elvend'i istedi. Cihangir Mirza bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Cihanşah onun üzerine yürüdü. Urfa teslim oldu. Karakoyunlular Mardin'i de işgal ederek, Cihangir Mirza'yı Memluk sınırına çekilmeye zorladı. Fakat Memluk Sultanı buna izin vermedi. O sırada Memluk Sultanına giderek onun desteğini alan amcası Kasım Bey, Urfa valisi olarak atandı.⁴⁹

Cihangir Mirza, ikinci defa Memlukların desteğini kazanabilmek için annesi Saray Hatun'u Memluk hükümdarı Çakmak'a göndermiştir. Mısır'a gitmek için yola çıkan Saray Hatun'u Halep naibi durdurarak onu Birecik'e geri döndürdü. Bu durum Memluk sultanına bildirilince Halep naibi, Cihangir'in annesine yapılan muamele için Sultandan azar işitti.⁵⁰

Memlukların desteklediği Dulkadiroğulları beyliğinden Rüstem Bey'e karşılık, Osmanlılar da Şehsuvar Bey'i destekliyordu. 1466 yılında Şehsuvar Bey üstünlüğünü kabul ettirdi ve

⁴⁵ Koprman, "el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında", s.69.

⁴⁶ Kazım Paydaş-İlhan Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s.73-74.

⁴⁷ Ebu Bekir Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.103.; Paydaş-Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.75.; Kaynak Birecik'i yöneten Uzun Hasan'ın bu yıllarda 14 yaşında olduğunu söylüyor. Bkz. M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.8, s.418.

⁴⁸ Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s.111.; Paydaş-İlhan Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.76-77.

⁴⁹ Paydaş-Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.76-77.

⁵⁰ Paydaş-Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.78.

Memluklara ait bazı hudut şehirlerini ülkesine kattı. Böylece Birecik, Besni, Gerger ve Rumkale'yi aldı. Dulkadir beyinin bu hareketi Memluk sultanı Hoşkadem'i çileden çıkardı. 1467 Eylül ayında Göksun yakınlarındaki savaşta Şehsuvar Bey, Memluk kuvvetlerini yendi.⁵¹

Diğer bir taraftan bölge üzerinde hakimiyet mücadelesi Akkoyunlu ve Karakoyunlu beylikleri üzerinden devam ediyordu. Hasan Padişah, Karakoyunlu Hasan Ali üzerine sefere çıkmış aynı zamanda Cihangir oğlu Hamza'yı yanında Birecik darugası⁵² Rüstem'de bulunduğu halde Cezire üzerine göndermiştir.⁵³

Uzun Hasan Bey, müttefiki olan Venediklilerle münasebetini vasıtasız temin için Akdeniz'e inmek istiyordu. Bu münasebet daha sonra 1470'den itibaren sıklaştıkça bu deniz yoluna olan zaruret hasıl olmuştu. Fakat Fırat nehrinin sağ sahilindeki Memluk toprakları buna mani oluyordu. Bu sebeple 1472 ile 1473 arasında Hasan Bey, Fırat üzerine ve Birecik taraflarına hücum ettiyse de başarılı olamadı.⁵⁴

Hasan Bey, 1472 yılı Kasım ayı başlarında Fırat'ı geçerek Malatya, Gerger ve Ayntab'ı ele geçirmiştir. 14 Aralık'ta Halep eteklerine varmıştı. Bu sırada oğlu Uğurlu Mehmet komutasındaki bir birlik Fırat'ın doğu kıyısındaki Birecik'i istila etmiştir.⁵⁵

Hasan Bey, Osmanlıların 1472 yılı baharı sonlarında muhtemel bir sefere başlayacakları söylentisine rağmen birliğini, ordusunu dağıtmaktan çekinmemişti. Bu sebeple Birecik'te bir savunma birliğini Uğurlu Mehmet komutasında bırakarak çekilmişti. Fakat bu sıralarda Mart ayında Akkoyunlu muhafızları, Mısır Sultanı Kayıtbay'ın Halep kuvvetleriyle birlikte gönderdiği Memluk komutanı Yaşbek önünde ağır kayıplara uğrayarak Birecik önlerine çekildi.⁵⁶ Bu olayla ilgili Uzun Hasan devrinde Urfa'yı ziyaret eden gezgin Josaphat Barbaro şöyle demektedir: "*Burası eskiden büyük bir şehirmiştir. Ama Şah Hasan Bey, Bire'yi muhasara ettiğinde Mısır Sultanı Urfa'yi baştan aşağı tahrip etmiş*"⁵⁷

1482 yılında Uzun Hasan Bey'in ölümünden Memlukların da yararlanmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Memluk Suriye Valisi Emir Yaşbek büyük bir orduyla Fırat'ı geçip Urfa'yı kuşattı. Bunu haber alan Yakub Bey, ona karşı Bayındır Bey ve Biçenoğlu Süleyman'ı gönderdi. Urfa önlerinde yapılan savaş Memluklar kaybetti. Bu savaşta esir düşen Yaşbek Akkoyunlular tarafından idam edildi ve Kayıtbay önemli bir danışmanını kaybetmiş oldu. Akkoyunlular ise birçok ganimetle Tebriz'e döndüler.⁵⁸

Yine bu dönemde Dulkadiroğlu beyi Alaüddevle, Osmanlı ve Memluklar arasında denge siyaseti güderek beyliğini yönetmeyi beceriyordu. Bölgede isyan eden valiler ondan yardım istiyordu. Mesela 1501 yılın başlarında Mısır hükümetinden, sağladığı itimad ve güvene dayanarak yanına sığınmış olan Memlukların asi Birecik valisi Arıkmaz'ın affedilmesini talep edebiliyordu.⁵⁹

⁵¹ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.64-65.

⁵² Darugalar bulundukları yerlerde yargu yani adlî işleri yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar; olağan üstü hallerde ise bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Daruga", *İA.*, C.3, s.486-489.

⁵³ Paydaş- Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.107.

⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK. Yay., Ankara 1988, s.96.

⁵⁵ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar ve Açıklamalar: Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s.195.

⁵⁶ Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s.345.; Paydaş-Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s.113.; Birecik'in güvenliğini sağlamlaştırmak için 1482 yılında Sultan Kayıtbay dört kapılı kaleler ile mücehhez bir sur yaptırmıştır. Bkz. M.Streck, "Birecik", *İA*, C.2. s.630.

⁵⁷ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev., Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s.81

⁵⁸ Erdem-Uyar, "Akkoyunlular-Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", s.1543.

⁵⁹ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.89.

Dönemin en önemli devletlerinden biri olan İran Safevi devletinin hükümdarı Şah İsmail, Osmanlılarla Memluklara karşı Uzun Hasan'ın siyasetini aynen takip edip ecnebi devletlerle muhaberede bulunarak bu iki devlet üzerine tahrik için Şam-Trablus ile İskenderiye'deki ecnebi konsoloslara yolladığı mektuplar Memluk hükümetinin eline geçince gerçek maksadı anlaşılmıştı. H.916/1510-11 yılında Memluk Sultanı Kansu Gavri, Birecik sancakbeyinin elde edip gönderdiği bu mektupları alınca konsolosları davet edip tehdit etmiş ve bunlar hakkında soruşturma yapılmasını istemiştir.⁶⁰

Birecik, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında 1516 Mercidabık savaşından sonra Osmanlı idaresine girmiştir. Önce 1518 yılında oluşturulan Diyarbakır eyaletine daha sonra Halep eyaletine bağlı Urfa sancağının merkezi olarak teşkilatlandırılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev., Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.
- AYALON, David, "Al-Bahriyya", *EL*, Vol. I, New Edition, Leiden 1960, s.944.
- BARBARO, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev., Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdarî Taksimatı)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- BOSWORTH, C.E., *İslam Devletleri Tarihi*, Çev., Erdoğan Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yay., İstanbul 1980.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, e-Yay., İstanbul 1984.
- ÇETİN, Halil, (2012), "İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Türkmen-Moğol Çatışması", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, (Prof.Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3515), Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3515>, p.1203-1216.
- DEGUİGNES, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, C.7, Türk Kültürü Yay., 1.baskı, Özdemir Mat., İstanbul 1977.
- DURMUŞ, Efe, "Türkiye Selçukluları Devrinde Harezmlî Bir Türk Emiri: Hüsameddin Baycar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S.1, Elazığ 2009, s.223-232.
- EBU BEKİR TIHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- EKİNCİ, Abdullah, "Urfa'da Artuklu Bakiyeleri ve Döğerler", *Artuklular, I. Uluslar arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-26-27 Ekim 2007, C. I, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin 2008, s.235-248.
- EKİNCİ, Abdullah -Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Şanlıurfa 2008.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s.448.

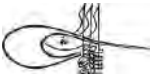
- ERDEM, İlhan - Mustafa Uyar, "Akkoyunlular-Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.873-881.
- ERDEM, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğlu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.31, Ankara 2000, s.1-35.
- GÖDE, Kemal, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta 1995, s.165-191.
- GREGORY Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Yay., C.II, Ankara 1999,
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla/Cengiz Han/Timur*, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- GÜL, Muammer, "Mısır Memluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, Temmuz/Elazığ 2002, s.359-366.
- HOLT, P.M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğlu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- İBN TAĞRİBİRDİ, *en-Nucumu'z-Zahire*, Neşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.11, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1992.
- İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, C.13, Çağrı Yay., İstanbul 1995.
- İBN ŞEDDAD, *Baypars Tarihi*, Çev. M. Şerefeddin Yaltkaya, TTK. Yay., 2.baskı, Ankara 2000.
- KAYMAZ, Nejat, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, AÜDTCF Yay., Ankara 1970.
- KELEŞ, Bahattin, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri 1998.
- KOÇAK, İnci, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi-22-26 Eylül 1986, Bildiriler*, TTK. Yay., Ankara 1991.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "Memlûkler", *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1971.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "Memlûklar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.6, Çağ Yay., İstanbul 1992, s.433-540.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, *Mısır Memlûkler Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Daruga", *İA.*, C.3, s.486-489.
- METİN, Tülay Koyuncuoğlu, "Bedâi ez-Zuhûr Adlı Memlûk Kaynağında Ramazanoğulları İle İlgili Kayıtlar", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2007-1, Sayı:14, s.161-172.

- MUFADDAL B. EBİ'L-FEDAİL, *en-Nehcü's-Sedid*, Neşr ve Trc. E.Bloch, *Histoire des Sultans Mamlouks*, C.I, Turhout/Belgique 1983.
- MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütihat Tarihi", Çev., H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, C.1/2, İÜEF. Yay., İstanbul 1937, s.243-244.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, TTK. Yay. Ankara 1987.
- NÜVEYRÎ, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihayetü'l-Ereb fî Fununi'l-Edeb*, C.27, Kahire 1985.
- PAYDAŞ Kazım-İlhan Erdem, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.
- RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri)*, Çev. Fikret Işıltan, C.III, TTK. Yay., Ankara 1992.
- SEVİM, Ali -Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995.
- SOBERNHEİM, M., "Memlükler", *İA*, C.7, MEB. Yay., Eskişehir 1997, s.689.
- SOBERNHEİM, M., "Bahri", *IA*, C.3, s.231.
- SOLMAZ, Gürsoy, "Timur ve Seferleri", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.933-956.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları Tarihi*, Çev., Cemal Köprülü, TTK. Yay., Ankara 1987.
- STRECK, M., "Birecik", *İA*, C.2, s.630.
- SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. I, Ankara 1970, s.40.
- SÜMER, Faruk, "Abaka", *T.D.V.İ.A.*, C.1, İstanbul 1988, s.8.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. baskı, İstanbul 1999.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK. Yay., Ankara 1992.
- TAŞDEMİR, Mehmet, "Elbistan", *T.D.V.İ.A.*, C.11, İstanbul 1992, s.1-2.
- TEMİR, Ahmet, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Mat., İstanbul 1953.
- TOKSOY, Ahmet (2009), "Kitab-ı Diyarbekriyye'ye Göre Kara Yülük Osman Bey", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, (Prof.Dr. Hamza Zülfikar Armağanı), Volume 4/3, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.773>, p.2133-2158.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yay., İstanbul 2005,.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı'na Medhal*, TTK. Yay., Ankara 1988.
- ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E. Basımevi, İstanbul 1965.
- YINANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK. Yay., Ankara 1989.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, TTK. Yay., Ankara 1988.

-
- VARLIK, M. Çetin, "Akkoyunlular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.8, Çağ Yay., İstanbul 1992, s.416, 418.
- WOODS, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar ve Açıklamalar: Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yay., İstanbul 1993.
- YALÇIN, M. Fatih (2013), "Bahri Memlükler Döneminde Taht Değişikliğinde Saltanat Naibinin Rolü", *TURKISH STUDIES International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, Volume 8/11, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5542>, p.389-405.
- YUVALI, Abdulkadir, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasi Bloklaşma", *Türk Kültürü*, S. 262, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Şubat/Ankara 1985.
- YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu ve Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK. Yay., Ankara 1989.

ÇANAKKALE CEPHESİ'NDEN MİLLİ MÜCADELE'YE BİR ZABİT (HASAN REMZİ FERTAN VE HATIRÂTI)*

Lokman ERDEMİR**

ÖZET

Türk tarihinin en önemli dönemi şüphesiz Balkan Harbi (1912) ile başlayıp Milli Mücadele (1922) ile nihayete ermiş on yıllık muharebeler silsilesidir. Bu süreçten en çok etkilenenler ise muharebelere katılmış binlerce asker ve onların yakınlarıdır. Bu askerlerden biri de 1308 [1892] doğumlu Hasan Remzi (Fertan) Bey'dir. Onun, *"Hayatımdan Parçalar: Çocuklarıma"* şeklinde isimlendirdiği, çalışmamızın da konusunu teşkil eden hatıratı bu hazin yıllarının bir gazinin kaleminden özetidir.

Balkan Harbi başladığında Hasan Remzi Bey Harbiye'de öğrencidir. Çatalca'dan gelen top seslerini duyduğunda cepheye koşmayı arzu eder. Onun *"Neticede bütün Rumeli elden gitti. Yüz binlerce Türk ve İslam boğazlandı, iffetler payımal oldu. Türk namusu lekелendi. Türk askerinin şecaat ve şehameti idaresiz ellerde bir müddet için söndü."* sözleri hatıratının mahiyeti hakkında bize fikir vermektedir.

Hasan Remzi Bey hatıratında Çanakkale Zaferi'nin ardındaki esas unsura da değinmeden geçmez: Zaferin kazanılmasında siperlerdeki aslan yürekli Mehmetçiğin her şartta zafere inanmasıdır. Zira onun manevi kuvveti elindeki süngüsüdür. Çanakkale'de kazanılan zaferin hakkını böylece vermektedir. Kafkas Cephesi için söylediği *"Mezbahayı andırdı, giden gelmez cephesi oldu."* sözü ile de Birinci Dünya Harbi'nin önemli iki cephesinin de mukayesesini yapmaktadır. Esaret hayatı ve çıktıkları, İstanbul'a dönüş ve mütareke dönemi İstanbul onun hatıratında yer alan önemli ayrıntılardır.

Hasan Remzi Bey, Birinci Dünya Harbi'nin nerede ise bütün cephelerine katılmıştır. İngilizlerin Çanakkale'den tahliyesini görmüş, buradan Temmuz 1916'da Kafkas Cephesi'ne gönderilmiştir. Rus birliklerinin Şubat 1917 devrimi ile birlikte Anadolu'dan çekilmesi sonrası Filistin Cephesi'ne intikal etmiş, Filistin'den Türk orduları ricat ederken kendisi de İngilizlere esir düşmüştür. Esaret hayatı, İstanbul'a dönüşü, Anadolu'ya geçişi ve Milli Mücadele yılları onun hatıralarının ana hatlarını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Harbi, Çanakkale Cephesi, Hasan Remzi Fertan, Milli Mücadele.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: lokmanerdemir@hotmail.com

AN OFFICER FROM THE BATTLE OF GALLIPOLI TO THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE (HASAN REMZİ FERTAN AND HIS MEMOIRS)

ABSTRACT

The most important time period of Turkish history is, without doubt, the chain of wars and battles starting from the Balkan War and ending with the Turkish War of Independence. Excluding the Battle of Gallipoli, this process had deep adverse effects on both the soldiers and on the country itself.

People most affected by this process were thousands of soldiers who experienced these battles. One of these soldiers was Hasan Remzi Bey born in 1308 [1892]. His memoirs entitled by himself as "Pieces from my Life: to my Children" was a summary of the history of the wars that lasted a decade starting from the Battle of Gallipoli and ending with the Turkish War of Independence.

When the Balkan War began, Hasan Remzi Bey was still a cadet in the Turkish Military Academy of Harbiye. When the enemy forces advanced towards the Turkish capital and the sound of artillery coming from the Çatalca defensive lines could be heard from Istanbul, he was eager to rush to battle as, according to his own expressions, the entire Rumelia was lost, hundreds of thousands of Turks and Muslims were massacred, many were raped, Turkish honor was tainted and both the courage and the fighting power of Turkish soldiers were rendered ineffective due to incapable administrators.

Hasan Remzi Bey, who fought in the Balkan War, also served in almost all of the Turkish fronts of World War I including the Battle of Gallipoli. He witnessed the British withdrawal from Gallipoli and he was later sent to serve in the 2nd Army fighting in the Caucasian Front in July 1916. Following the withdrawal of Russian forces from the eastern frontier as a result of the February Revolution, he was transferred to the Palestinian Front where he would be captured as a prisoner of war by the British forces during the retreat of the Turkish armies from Palestine. His life of captivity, arrival in Istanbul and crossing over to Anatolia to fight in the Turkish War of Independence would form the outlines of his memoirs.

Key words: The First World War, Gallipoli Campaign, Hasan Remzi Fertan, the War of Independence.

Giriş

Balkan Harbi ile başlayıp Milli Mücadele ile nihayete ermiş on yıllık muharebeler silsilesi geçen yüzyılın Türk tarihi açısından en hüzün zaman dilimidir. Balkan bozgunu ile başlayan bu sürecin belki de tek tesellisi şüphesiz Çanakkale Cephesi'dir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Hasan Remzi (Fertan) Bey'in hayatının Balkan Harbi (1912-1913), Birinci Dünya Harbi (1914-1918) ve Milli Mücadele dönemlerini kapsayan, "*Hayatımdan Parçalar: Çocuklarıma*" ismini verdiği hatıratı bu dönemde yaşananları bize farklı bir kalemden öğrenme fırsatı vermektedir.

Çalışmamızın temel eksenini, hatıratın tamamını vermekten ziyade dönemin önemli hadiselerinin hatıratına yansımalarını açıklamaktadır. Bu hususa geçmeden önce Hasan Remzi Bey'in kısa bir biyografisi kendi yazdıkları, aile ile yapılan mülakat ve askerî safahatına dair belgeler çerçevesinde verilecektir.¹

Hayatı

Kendi ifadesi ile 24 Ekim 1308'de² (1892) Niğde vilayetinin Ahi Paşa mahallesinin 9 numaralı evinde doğan Hasan Remzi Efendi'nin babası Kazancıoğulları'ndan Hasan Efendi oğlu Edhem Efendi, annesi ise Niğde'nin Kayabaşı, Taşçılar mahallesi ileri gelenlerinden Süleyman Ağa oğullarından Ali Çavuş kızı İnayet Hanım'dır.³

Hasan Remzi Bey, süvari zaptiyesi (jandarma) babasını, ilk tahsiline başladıktan altı ay sonra 1315'de (1899) zatülcenpten⁴ kaybetmiştir.⁵ Bu hal ailede bir “tufan” yaratmış, ailenin ilk dönemlerde sıkıntı çekmesine neden olmuştur. Hasan Remzi Bey bu durumu “*Babamın bu ölümü evimizde bir tufan yarattı. Annem genç denecek bir çağda dört çocukla dul kalmıştı.*”⁶ şeklinde ifade etmiştir. Zira annesi genç denecek yaşta dört çocukla dul kalmış, hayatın bütün yükü büyük oğlu ve kendisinin omuzlarına binmiştir.

İlk tahsiline mahalle mektebinde başlayan Hasan Remzi Bey, babasının isteği üzerine o zamana göre yeni usul üzerine okuma-yazma öğreten Kalealtı İptidasi'ne (ilkokul) nakledilmiştir. İlk tahsilini sıkıntılar içinde bitiren Hasan Remzi Bey II. Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra birkaç arkadaşıyla birlikte dayısının bacanağı Memduh Bey tarafından İstanbul'a tahsil için getirilmiştir. Mühendis mektebine kaydedilmiş olmasına rağmen abisinin kabul etmemesi, hatta kendisine gönderdiği mektupta kardeşlikten reddedeceğini yazması üzerine Kuleli Askeri Lisesi'ne kaydolmuştur. Kısa süre sonra Bursa'ya nakledilmiş, tahsilinin rüştiye (ortaokul) kısmını burada bitirdikten sonra idâdi (lise) kısmını da okumak üzere Edirne'ye gönderilmiştir.

Hasan Remzi Bey Edirne'den terbiye-yi münferideyi (idadi 3. sınıf) okumak üzere Kuleli Askeri Lisesi'ne nakledilmiştir. Bu sırada Balkan Harbi'nin (1912-1913) toplumda yarattığı travmayı görmüştür.

Harbiye Mektebi son sınıfta iken seferberlik ilan edilmesi üzerine⁷ 18 Ağustos 1914'de kıtaya çıkmış,⁸ 14 Aralık 1914'de zabit vekili (asteğmen) olarak terfi etmiştir. Görevi ise Kilyos, Garipçe civarının tahkimatını yapmaktır. Buradan ise Çanakkale Cephesi'ndeki muharebelerin şiddetlenmesi ve takviye birlik ihtiyacı üzerine cepheye sevk edilmiştir.⁹ Askeri hayatı 10 Ocak 1950 yılında levazım albayı olarak ilk askeri eğitimini aldığı Bursa'da emekli oluncaya kadar tam 48 sene 7 ay fasılasız devam etmiştir.

¹ Eserin tanıtılması ve ilim camiasının hizmetine sunulması hususunda bize her türlü yardımı gösteren bu konuda elindeki hatıra defterini ve büyükbabası Hasan Remzi Bey ile ilgili belgeleri bizimle paylaşan merhum gazimizin torunu Mehmet Remzi Fertan Bey'e teşekkür ederiz. Burada bu hatıratın yayına hazırlanma sürecinin de devam ettiğini belirtmek isteriz.

² Doğum tarihi Remzi Bey'in ifadesiyle görülen lüzum üzerine daha sonra 1309 (1893) olarak tashih edilmiştir.

³ Hasan Remzi Fertan, *Hayatımdan Parçalar: Çocuklarıma*, Mehmet Remzi Fertan Koleksiyonu, s. 9.

⁴ Akciğerlerin etrafını saran zarın iltihaplanması sonucu meydana gelen bir hastalıktır.

⁵ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 10-11.

⁶ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 11.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1952, s. 63; Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, c. II, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 154.

⁸ “5 Ağustos 1330'da (18 Ağustos 1914) İstanbul'daki I. İşkodra Fırkası'na (Tümen) asteğmen olarak verildim. Fırka beni 70. Bardanyol Alayı'na gönderdi. Maslak'ta açık ordugâhta olan alaya iltihak ettim.” Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 26.

⁹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 28.

Birinci Dünya Harbi'nin Kafkas ve Filistin cephelerine de katılan Hasan Remzi Bey Filistin'de 24 Eylül 1918'de esir düşmüştür. En son kabile ile esaretten kurtulup kendisini 6 Ekim 1920'de İstanbul'a getiren ve Kızkulesi önüne demirleyen Borunbec Vapuru'ndan iki gün sonra İstanbul'a girebilecektir. İstanbul beklediği gibi değildir. Şehir ona göre esaret hayatını yaşamaktadır. Burada fazla duramayan Hasan Remzi Bey Anadolu'ya geçmeye karar verir. Milli Mücadele'ye katılmak üzere 9 Kasım 1336'da (1920) “*Derin bir nefes aldım. Sanki yeniden doğmuştum. Hürriyet ile esaretin farkını o gün anladım.*” sözleri ile belirttiği üzere İnebolu'ya çıkar.

Askerlik hayatı sırasında Çanakkale ve Filistin cephelerindeki üstün hizmetlerinden dolayı Harp Madalyası, Alman Demir Salip Nişanı, Kılıçlı Gümüş Liyakat Madalyası verilmiştir. Milli Mücadele'de döneminde ise kendisi Kılıçlı Gümüş İmtiyaz Madalyası ile taltif edilmiştir. 48 senelik askerlik hayatı boyunca 8 defa yaralanan Hasan Remzi Bey'in ebedi âleme ise 4 Nisan 1971'de irtihal etmiştir. Mezar taşına ise girdiği onlarca muharebeden tek bir satır olmadan “*Eski Muharip gazilerden Niğdeli Hasan Remzi Fertan, Kazancıoğlu*” ifadesi yazılmıştır.¹⁰

Hatıratı: “Hayatımdan Parçalar Çocuklarıma”

Hasan Remzi Bey, Çanakkale Ezine'de 1940 yıllarda Yarbey¹¹ rütbesi ile görev yaparken normal bir deftere Latin harfleri ile 189 sayfa olarak yazdığı hatıratında müstakil bir tarihleme yapmamış, olaylar üzerine bazı tarihler koymuştur. 185. sayfada yazdıklarının altına “*Ezine, 4 Nisan 1946*”¹² yazarak hatıratını bitirmek istese de bundan vaz geçmiş, bu tarihin üzerine çizerek dört sayfa daha hayatındaki önemli bazı safahatı kaydetmiştir. Dil olarak anlaşılır ifadeler kullanmasına rağmen hatıratında yer yer cümle düşüklüklerine de rastlamak mümkündür. Hatırat daha sonra kaleme alınmış olmasına rağmen verilen tarihler ve hadiseleri anlatışı ki bazı yerlerde teferruata girilmiş olması Hasan Remzi Bey'in hafızasının güçlülüğünü de göstermektedir.

Balkan Harbi

Hasan Remzi Bey'in hatıratının ilk kısımlarında çocukluk ve tahsil dönemini anlattığı genel girişten sonra hayatının askerî öğrencilik dönemini anlatır. İlk harp tecrübesini de Harbiye Mektebi'nde öğrenciliği sırasında Balkan Harbi ile görmüştür:

İstanbul'dayım, henüz derse başlanmadı. İşte tam bu sırada Balkan Harbi patladı. Meşrutiyet devrini idare eden İttihat ve Terakki Fırkası ile muhalifleri olan İtilaf Fırkası erkânının sandalye ve mevki kavgaları yüzünden memleket işlerine bakacak vakit bulamamaları ve Balkanlarda hükümet aleyhine bir ehl-i salib ittifakı yapıldığını görememeleri...¹³

Ona göre bu süreçte Bulgarlar kısa sürede Rumeli'yi tepeleyerek Çatalca Hattı'na¹⁴ gelmişlerdir. Hasan Remzi Bey İstanbul'un bu zamanki halini hatıratına şöyle kaydedecektir:

¹⁰ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 189.

¹¹ 30 Ağustos 1938'de yarbay olmuştur. Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 179.

¹² Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 185.

¹³ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 21.

¹⁴ Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki ordunun seferberliği Şark (Doğu) ve Garp (Batı) orduları şeklinde olmuştur. Bulgarlara karşı savaşılan Doğu ordusu kısa sürede bozguna uğramış, 22-23 Ekim 1912'de Kırklareli Muharebesi'ni de kaybederek Lüleburgaz'a, burada yapılan muharebeyi de 28 Ekim'de kaybedince Çatalca ve Bolayır'a çekilmiştir. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, Kısım II, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1991, s.19 vd; Balkaya, İhsan Sabri (2013), “Balkan Savaşlarının 100. Yılında Bolayır Muharebesi ve Saşköy Çıkarması Yenilgisi ve Yapılan Tartışmalar” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5 Spring 2013, p. 92.

Bizim sınıfı Harbiye Mektebi'ne naklederek müst'acilen yetiştirilmesi düşünülmüş ve yapılmıştı. Muharebe olanca şiddeti ile Çatalca'da devam ederken biz de gece gündüz demeden Harbiye'de çalışıyor, ordu saflarına subay olarak katılmaya uğraşıyorduk.¹⁵

Kendi ifadesi ile “*Rumeli'de kan gövdeyi*” götürdüğü bu günlerin en hazin sonucu ise ablası Nazire Hanım gibi binlerce insanın Rumeli'den İstanbul'a göçüdür.¹⁶ Bu göç Hasan Remzi Bey'in hatıratına ise şöyle yansımıştır:

Türk ve İslam unsuru kâmilan katliam ediliyordu. İstanbul'a emsali görülmemiş surette bir muhacir akını başlamış, her tarafı velveleye veren bu kabileler memlekette hakiki bir tehlike, bir itimatsızlık yaratmışlardır. Vaziyet çok tehlikeli ve acıklı idi.¹⁷

Bu sürecin sonunda Edirne'nin, hatıratında da belirttiği gibi ‘*beş on hamiyetli hükümet adamının*’ gayreti ile kurtarılması Balkan Harbi'nin fecaati ve toplumda meydana getirdiği travmayı ortadan kaldırmamaktadır. Onun, “*Bütün Rumeli elden gitti. Yüz binlerce Türk ve İslam boğazlandı, iffetler payımal oldu. Türk namusu lekелendi. Türk askerinin şecaat ve şehameti idaresiz ellerde bir müddet için söndü.*” sözleri bu vahim tabloyu en güzel şekilde anlatmaktadır.¹⁸

Çanakkale Cephesi

Hasan Remzi Bey'in askerlik hayatı ise fiili olarak Çanakkale Cephesi'nde başlamıştır. Harbiye Mektebi son sınıfta iken seferberlik ilan edilmiş,¹⁹ kendisi 18 Ağustos 1914'de fiili olarak kıtaya çıkmıştır.²⁰ 14 Aralık 1914'te de zabit vekili (asteğmen) olarak terfi eden Hasan Remzi Bey'in görevi ise Kilyos, Garipçe ve Rumeli civarının tahkimatı ile meşgul olmaktadır:

5 Ağustos 1330'da (18 Ağustos 1914) İstanbul'daki I. İskodra Fırkası'na (Tümen) asteğmen olarak verildim. Fırka beni 70. Bardanyol Alayı'na gönderdi. Maslak'ta açık ordugâhta olan alaya iltihak ettim.²¹

Çanakkale'de 25 Nisan 1915'de başlayan kara muharebeleri şiddetli geçmekte, ağır zayıatlar verilmektedir. Cepheden mütemadiyen takviye birlikler istenmektedir.²² Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) cepheye yeni birlikler nakletme kararı almıştır. Nakledilecek birliklerden biri de Hasan Remzi Bey'in görev yaptığı Cafer Tayyar Eğilmez²³ komutasındaki 1. Tümen'dir.²⁴

¹⁵ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 23.

¹⁶ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri: (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 48-49.

¹⁷ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 22.

¹⁸ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 23.

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1952, s. 63; Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, c. II, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 154.

²⁰ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 26-28.

²¹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 26.

²² 25 Nisan sabahı başlayan ihraç hareketinin zayıatı çok ağır olmuş, ilk on gün 20.000'i geçmiştir. Muharebelerin bitme ihtimali de yoktur. Her gün yeni taarruzlar olmaktadır. Bu nedenle cepheye yeni birlikler gönderilmesi gerekmektedir. Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 464-465.

²³ Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, Kosova Vilayeti'ne bağlı Priştine Sancağı'nda dünyaya gelmiştir. Balkan Savaşı, Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele döneminde Trakya Bölgesi Milli kumandanı olmuş. Çanakkale Muharebeleri sırasında ise I. Tümen komutanlığı yapacaktır. Geniş bilgi için bk. Zülâl Keleş, “Cafer Tayyar Eğilmez 1877-1958” *Kurtuluş Savaşına Yön Verenler: Cumhuriyetin Kuruluşu'nun 70. Yıl Armağanı*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay. 1994, s. 151-162; Zülâl Keleş, *Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜ, TİTE, Ankara 1993.

²⁴ 1912-13'teki Balkan Harbi sırasında 24. Bağımsız İskodra Tümeni (70, 71, 124. Alayla) Balkan Harbi'nin 1. kısmını bitiren mütareke sonrası İskodra Kalesi teslim edilmiş, buradaki birlikler Arnautluk'ta Draç'tan getirilip Derince Limanı'na çıkarılan birlikler buradan Konya'ya gönderilmiştir. Burada 10. İskodra Tümeni ismi ile yeniden tanzim edilmişlerdir. Bu tümen 1913 yılı Temmuz başında demiryolu ile İstanbul'a taşınmış, 5. Kolordu kuruluşunda 1. İskodra Tümeni adını almıştır. Balkan devletleri ile barış anlaşması imzalandıktan sonra da 1. Kolordu kuruluşuna

Hasan Remzi Bey olayların anlatımında çoğu zaman teferruattan kaçınmış, genel ifadeler kullanmıştır. Birliğinin Çanakkale'ye hareket emrinin 14 Mayıs 1915'de olduğunu belirterek hareket tarihini vermemektedir. Hatıratında belirtmese de kendi askeri safahatına dair belgelerden tümenin cepheye vapurlarla nakledilmek üzere Sirkeci İskeleyi'ne hareketinin 19 Mayıs'ta gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Sirkeci İskeleyi'nde cepheye hareket edecekleri vapur, bir İngiliz denizaltısının saldırısına uğramış, bunun üzerine tümenin vapurla naklinden vazgeçilmiştir.²⁵ Hasan Remzi Bey hatıratında bu hadisenin de tarihini vermemektedir. Ancak İngiliz denizaltılarının Marmara Denizi'ndeki faaliyetleri incelendiğinde bu tarihin 25 Mayıs 1915, denizaltının da E-11 olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

25 Mayıs'taki bu saldırı üzerine 1. Tümen önce yürüyerek Bakırköy'e, oradan da trenle Uzunköprü'ye peyder pey intikal ettirilmiş, Uzunköprü-Keşan yolu ile yürüyerek Akbaş İskeleyi'ne varılmıştır.²⁷ Çanakkale'ye geçen tümen birlikleri, Anadolu yakasında İtepe bölgesinde konuşlandırılmışlardır.²⁸ Remzi Bey birliklerin cepheye varış tarihini belirtmemektedir.

Hasan Remzi Bey'in birliğinin muharebeye ilk katılışı, 1. Tümen'in (70, 71 ve 124.) alaylarının 3. taburlarının katıldığı 2 Temmuz 1915 tarihli taarruzdan²⁹ üç gün sonra 5 Temmuz sabahı olmuştur. Teğmen Hasan Remzi katıldığı bu taarruzu şöyle nakledecektir:

O ne geceydi, ne uzun gece idi... Her taraf birden fırladı. "Allah Allah..." Fakat ayağa kalkarak koşmamızla tekrar yere yatmamız bir oldu. Ancak 20-30 adım koşabildik ki; o zaman bir kıyamet koptu, yer gök sarsılmaya başladı. Arkasına yattığım bir cenaze yığını arasından ileriye baktım. Piyade ve makineli tüfekler durmadan işliyor, göz açmak başkaldırmak imkânı yok. Sağa sola baktım erat yere yapışmış, geriye baktım; sanki müthiş ve sağanak halinde yağan dolu gibi top mermileri yerin altını üstüne getiriyor.³⁰

alınmıştır. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi*, c. III, 3. Kısım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1984, s. 24, 214-218.

²⁵ Bu hadisenin teferruatını Hasan Remzi Bey şöyle anlatmaktadır: "1 Mayıs 1331 [14 Mayıs 1915] Çanakkale'ye hareket emri verildi. Tümenle birlikte Galata Rıhtımı'ndan Karadeniz Vapuru'na bindik. Hareketten yarım saat evvel Haydarpaşa önünde görülen bir İngiliz denizatlısı vapura bir torpil attı. Bereket versin torpil vapur önünde duran büyük bir Alman şilebine çarptı. Vapura bir zarar olmadı." Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s.29.

²⁶ Yüzbaşı M. E. Nasmith komutasındaki E11, 19 Mayıs'ta Çanakkale Boğazını geçmiştir. 23 Mayıs'ta Marmara'da bir gambotu, 24 Mayıs'ta ise Tekirdağ'da askeri malzeme dolu Nağra adlı yük gemisini batırmıştır. 25 Mayıs günü İstanbul'a ulaşan E-11 büyük bir cüretle limandaki gemilere saldırmıştır. Kaptan Nasmith kendi tabiri ile "*İstanbul içine dalmış*" bulunuyordu. Marmara'ya en fazla giren ve en çok kalan E11 irili ufaklı 100'den fazla deniz vasıtasını (bunlardan biri Barbaros Hayrettin zırhlısıydı) batırmıştı. Victor Rudenno, *Gelibolu Denizden Saldırı*, Çev. Dilek Cenkçiler, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 2009, s. 185.

²⁷ Cepheye asker nakli önceleri doğrudan Haydarpaşa, Bandırma, Karabiga, Lâpseki'deki "Er Sevkiyat Merkezleri" veya "Nokta Komutanlıkları" aracılığıyla Tekirdağ, Gelibolu veya Maydos'a yapılmakta idi. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915)*, Ankara 1993, c. 5, 1. Kitap, s. 538.

²⁸ Tümen birliklerinin cepheye nakli ile ilgili tümenin diğer alayı 71. Alay'dan Teğmen İbrahim Naci de vermiş olduğu bilgilerde bu nakil sürecini teyit etmektedir. İbrahim Naci Bey günlüğünde; "25 Mayıs 1915 / Salı , Bugün askerlerimiz de vapura bindi. Vaporda 71. Alay 3. Tabur, 124. Alay 2. Tabur, 71. Alay Mitralyözü bir takımı, 70. Alay Mitralyözü yarım batarya vardı. Saat 2.50'de, tümenden mızıkla takımı selam havası çaldı. Askerler padişaha edilen duayı tekrar ettiler. Biraz sonra bir top sesi işitildi. Gece düşmanın bir denizaltısı gemilerden birine torpil atmış. Vaporda biraz hasar var. Bir mavna da hasara uğramış, iki kişi boğulmuş. Gemi boştu. Bunun üzerine denizden [asker] naklinden vazgeçildi." İbrahim Naci, *Allahaismarladık: Çanakkale Savaşı'nda Bir Şehidin Günlüğü*, Yay Haz. Lokman Erdemir, Seyit Ahmet Silay, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 48.

²⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915)*, c. 5, III. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 179.

³⁰ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 33.

Hasan Remzi Bey'in muharebeleri anlatırken kullandığı “*Kol, bacak, kafa, gövde hep havada*” şeklindeki ifadeleri aslında Çanakkale Cephesi'nde yaşananların da özetidir.³¹ Muhtemel İstiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'un “*Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak, / Boşanır sırtlara, vâdilere, sağnak sağnak.*” mısralarından mülhem olsa gerektir. Hasan Remzi Bey'e göre zaferin kazanılmasındaki asıl unsur ise Mehmetçiğin her durumda zafere inancıdır:

Bütün güvenimiz allı, morlu, yeşilli basmalardan yapılmış kum torbaları arkasında ve yumuşak topraklı boy siperleri içindeki aslan yürekli, asil kanlı Mehmetçiklerin manevi kuvveti ile ellerdeki süngüleri idi.³²

Yer yer Çanakkale'de başından geçen önemli bazı hadiseler de değişmektedir. Bu anlatılar sırasında verdiği bilgiler anılarını daha sonra yazmasına rağmen harp tarihlerini kitaplarında verilen bilgilerle de uyuşmaktadır. Bununla birlikte Çanakkale Cephesi'nden mütteliklerinin tahliyesini anlatırken verdiği tarihlerde bazı hatalar da bulunmaktadır.³³

Çanakkale Muharebeleri sırasında Mustafa Kemal Bey hakkında ise verdiği bilgiler bulunduğu bölgenin Güney Grubu olması nedeniyle duyduklarının özeti şeklindedir:

Düşmanın hedefinin Kocaçimen Tepesi'ni ele geçirmek, Nara'yı geçerek Çanakkale'yi (Çanakkale Grubunu) geriden vurmak ve Boğazı açmak olduğu anlaşılmıştı. Vaziyet çok nazikti. İşte böyle nazik ve tehlikeli bir durumda Arıburnu'ndaki 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal (Birinci Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal) tümeni ile hemen harekete geçmiş ve her taraftan yetişen takviye kuvvetlerini emri altına alarak Conk Bayırı'na kadar ilerlemeye muvaffak olan düşmana sabaha karşı muvaffakiyetli bir baskın yaparak Conk Bayırı'ndan atmış ve düşmanı sahile ve düzlüğe dökmeye muvaffak olmuştur.³⁴

Çanakkale Muharebeleri hakkında verdiği bilgiler Zığındere'de cereyan eden muharebelerin ayrı bir bakış ile anlatımıdır. Şehitler Sırtı olarak bahsini ettiği yer ise tümenin savunduğu bölgedir.

Doğu Cephesinde Türk Askeri

Çanakkale'den İngilizlerin, birliklerinin tamamını 9 Ocak 1916'da çekmesi üzerine 1. Tümen önce Selimpasha'ya daha sonra burandan Fikirtepe'ye nakledilmiştir. Hazırlıklarını yapan 1. Tümen 18 Mayıs 1916'da Haydarpasha'dan demiryolu ile Pozantı istikametinde hareket etmiştir. Tümenin gideceği yeni cephe İslâhiye'de belli olmuştur: Kafkas Cephesi.

Hasan Remzi Bey 22 Temmuz 1916 tarihinde Bingöl'e gelerek cephe hattı Çapakçur Boğazı (Bingöl) mıntikasına yerleşmiştir. 2. Ordu emrine verilen 1. Tümen, Ruslara karşı birliklerin çekilmesine kadar başarılı muharebelerde bulunmuştur. Hasan Remzi Bey bu süreci hatıratında teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. Hasan Remzi Bey'in cephede yaşananları “*Hülasa olarak diyebilirim ki; Şark Cephesi, bir muharebe cephesi değil, binlerce insanın sefalet, ıstırap ve mahrumiyet içinde kıvrınarak öldürüldüğü bir mıntika idi.*” sözleri ile tasvir eder.³⁵ Cephe hakkında genel mütalaası ise şöyledir:

³¹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 39.

³² Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 42.

³³ Hasan Remzi Bey 23-24 Aralık 1331 (5-6 Ocak 1916) akşamı başlayan taarruzlardan sonra çekilmenin olduğunu yazmaktadır. Birliğin cepheden ayrılıp İstanbul'a doğru yola çıkmasını ise 25 Aralık 1331 (7 Ocak 1916) olarak vermektedir. Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 51-52. Hâlbuki cepheden ilk tahliye Arıburnu ve Suvla'dan 20 Aralık 1915'de Seddülbahir'den ise 9 Ocak 1916'da olmuştur.

³⁴ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 51-52.

³⁵ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 96.

Çok soğuk bir iklime gelmiş ve muharebeye tutuşmuştuk. Askerin yalnız bir kaputu vardı. Yukarı makamın bu lüzumsuz gibi görünen ve hakikatte hayati ehemmiyeti haiz olan şeyleri düşünmemeleri yüzünden bilhassa bu Kafkas Cephesi Birinci Cihan Harbi'nde mezbahayı andırdı, giden gelmez cephesi oldu. Açlık, soğuk, cehalet orduyu, orduları boğdu, eritti.³⁶

Rusya'nın, Şubat ve Ekim ihtilalleri (1917)³⁷ sonrası 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile savaştan fiili çekilmesi üzerine ihtiyaç kalmayan birliklerin büyük bir kısmı Filistin Cephesi'ne nakledilmeye başlanmıştır.³⁸ Muharebeler bitmeden İstanbul'a atış talimi kursuna gönderilen Hasan Remzi Bey dönüşünde tümenine Halep'te katılacaktır.

Filistin Cephesi ve Esaret

Filistin Cephesi Osmanlı Devleti için I. Dünya Savaşı'nın en hazin sahnelerinin yaşadığı yerdir. Kudüs'ün alınması için yapılan harekât başarısızlıkla sonuçlanmış, İngiliz General Allanbey 7. ve 8. Osmanlı ordularını bozguna uğratmıştır.³⁹

Hasan Remzi Bey 1 Ekim 1333'de (1917) 70. Alay yaverliğine tayin edilerek Filistin Cephesi'ne giden birliği için “Çanakkale'de harikalar yarattıktan ve Kafkas Muharebesini de yüzünün akı ile sona erdirdikten sonra, şimdi de Filistin'de tekrar İngiliz orduları ile çarpışmak üzere Halep'e doğru yollanıyor.” ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁰

Filistin'e kanlı muharebeler olmuştur. Hasan Remzi Bey kendi görev alanındaki hadiselerle genişçe yer verecektir. Biz onun bu anlatılarını yine hatıratına bırakarak esaret hayatı faslını ele alacağız. Filistin'den Osmanlı birliklerinin çekilmesi sırasında 24 Eylül 1334'de (1918) İngilizlere Vadi-i Melih'te esir olan Hasan Remzi Bey'in esaret hayatı ise diğerlerine nazaran meşakkatli geçmiştir. Hatıratında bahsettiği, kendisinin esir aldığı 26 İngiliz'in Osmanlı birlikleri geri çekilirken öldürülmelerinden dolayı muhakeme edilmiş, masumiyetini ispat etmesine rağmen cezadan kurtulamamıştır: “Büyük bir tehlikeyi atlattım, fakat cezasız kurtulamadım. 6 ay muhabereden, 6 ay diğer kamp arkadaşları ziyaretten men edildim ve terhisten de en son kafile ile terhis edildim.”⁴¹

Hasan Remzi Bey esaret hayatının kendisi ve diğer esirler üzerindeki menfi tesirini ve Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin esirler arasındaki yansımalarını “ Herkesi ümitsizlik, yeis istila etti. O kadar ki, Anadolu' da milli bir hareketin başladığı işitilince yüzde seksen subay yeni bir macera ve çapulculuk diye haykırdı. Yüzde sekseni memleketi unuttu, boğaz derdine düştü.” sözleri ile belirtecektir. Bu durumu esir erat arasında başlatılan talim ve terbiye faaliyetlerini etkisi ile değiştiği, okuma yazma bilmeyen erlere açılan sınıflarda okuma öğretildiğini, böylece bu erler Hasan Remzi'nin ifadesi ile “ileride yine bir Türk yavrusu olarak vatana hizmet etmeye hazır bir unsur...” haline getirilmiş ve semeresi de Kurtuluş Savaşı'nda görülmüştür.⁴²

Remzi Bey hatıratında mütareke döneminin İstanbul hayatına farklı bir pencereden bakmaktadır. Uzun bir esaret hayatından sonra, 2 Ekim 1920'de hürriyetine kavuşan Hasan Remzi

³⁶ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 68.

³⁷ Rus Çarlığı'nda Şubat ayında başlayan gösteriler 27 Şubat/12 Mart 1917'de ihtilalcilerin galebesi ile neticelenmiş Rus Çarı II. Nikola Aleksandroviç kardeşi Michael'i halef bırakarak tahtan feragat etmiştir. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, s. 434

³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1989, s. 140.

³⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, c. 4, Kısım II, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 663 vd.

⁴⁰ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 99.

⁴¹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 120.

⁴² Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 122.

Bey 6 Ekim 1920'de Borunbec Vapuru ile İstanbul'a gelmiştir ama endişeleri vardır.⁴³ Kızkulesi önüne demirleyen vapurdan ancak 8 Ekim 1920'de öğleden sonra Galata Köprüsü'ne çıkan Remzi Bey uzaktan akrabası ve küçüklük arkadaşı Şevket Bey'in yanında 5 gün kalmıştır. Daha sonra Sirkeci'de bir otele yerleşen, kaldığı 3 günde İstanbul'un vaziyetini öğrenen Hasan Remzi Bey bu halden memnun değildir.

Milli Mücadele

Hasan Remzi Bey kısa sürelik İstanbul hayatını “Ben iki sene esaret hayatımı yaşadıkdan sonra kendi memleketimde buna tahammül edemedim” diyerek bitirip Anadolu'ya geçmeye karar verecektir.⁴⁴ Kendi gibi esarette bulunup da şerefini korumasını bilen 14 arkadaşı ile Anadolu'daki milli harekâtın gizli elemanlarının da yardımı ile 9 Kasım 1920'de İnebolu'ya geçmiştir. Onun esarettten asıl kurtuluşu ise bu geçiş ileidir: “Sanki yeniden doğmuştum. Hürriyet ile esaretin farkını o gün anladım. Çektiğim sıkıntılar, geçirdiğim kara ve acıklı günler maziye karışmış, şimdi yeni, yepyeni bir işe başlamış, ölüm dirim işine karışmıştım.” ifadesi dönemin şartlarını da göstermektedir.⁴⁵

İnebolu'dan Kastamonu'ya gelen hasan Remzi Bey Kastamonu ve havalisi komutanı Muhittin Paşa kendisini alıkoymak istemiş, Ankara'dan müsaade alamayınca kendisine 33 buçuk lira yol parası vererek Ankara'ya yollamıştır.⁴⁶ Ankara'ya gelişini ve orduya girişini ise şöyle anlatacaktır:

Ankara'ya geldim, ablamı buldum, akrabalarla görüştüm. İki gün sonra da milli müdafaa vekâletine müracaat ederek iş istedim. Beni Ankara'da teşkil edilen I. Piyade Tümeni'nin 4. Alay'ının 10. Bölük komutanlığına tayin ettiler ve 1 Aralık 1336'da (1920) vazifeye başladım.⁴⁷

Yukarıda da belirtildiği üzere Hasan Remzi Bey Ankara'da teşkil edilen I. Piyade Tümeni'nin⁴⁸ (Çanakkale'de de I. Tümen'de görev yapmıştır) 4. Alay'ının 10. Bölük komutanlığına tayin edilmiş, 1 Aralık 1920'de göreve başlamıştır.⁴⁹ Remzi Bey'in katıldığı ilk muharebe I. İnönü Muharebeleridir (6-11 Ocak 1921).⁵⁰ Hatıralarındaki ifadeler Milli Mücadele'nin yürütülmesi sırasında çekilen sıkıntıları da göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda Milli Mücadele'nin örgütlenmesinin planlı bir şekilde olduğu göstermektedir. Onun ifadelerinden anlamaktayız. Aşağıda hatıratından iktibas ettiğimiz ifadeleri de onun Milli Mücadele'de nasıl aktif bir rol aldığıнын göstergesidir.

Askere hala tüfek ve elbise verilmemişti. 20 gün kadar Ankara'da çalıştıktan sonra I. İnönü muharebesi başladı. Tümen Ankara istasyonunda silah, elbise aldı, giydirdik ve birçokları silahı bilmeyen erlerle ve trenle yola çıktık. İşletme nizamnamesine aykırı olduğunu

⁴³ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 123.

⁴⁴ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 124.

⁴⁵ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 124.

⁴⁶ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 125.

⁴⁷ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 126.

⁴⁸ Genelkurmay Başkanlığı'nda 14 Kasım'da Ankara'da bulunan I. Tümen'in yeniden tensik ve teşkiline başlanmıştır. Ayrıca tümenin Kırşehir'de bulunan 4. Alay bu sırada bütün mevcudu ile Ankara'ya nakli emredilmiştir. Hasan Remzi Ankara'ya geldiğinde bu alay da Ankara'ya gelmiş bulunmaktadır. *Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi*, c. II, Kısım III, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara 1966, s. 52.

⁴⁹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 126.

⁵⁰ Milli Mücadele dönemi Kuva-yı Milliye'nin tasfiyesi sürecinde bundan istifa ederek Yunan kuvvetlerinin Bursa ve Uşak cephelerinden 6 Ocak 1921'de taarruza geçmesi ile başlamıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Hatıra sahibinin mensup olduğu I. Tümen de 9 Ocak'ta cepheye intikal etmiştir. Batı Cephesi komutanı ise Albay İsmet (İnönü) Bey'dir. *Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi*, s. 116; Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 171-172.

bilerek Çukurhisar'a varıncaya kadar üç sağımdaki erlere silahın nasıl doldurulduğunu, nasıl nişan alındığını ve atıldığını gösterdim. Trenden Çukurhisar'da indik ve orada taburu Garp Cephesi komutanı İsmet Paşa gördü ve bana iltifat ederek, 'Göreyim seni, şu bölüğü faydalı bir hale getir.' dedi.⁵¹

Hasan Remzi Bey I. İnönü Muharebeleri sonrası yüzbaşı rütbesine yükselecektir. Akabinde II. İnönü Muharebeleri'ne de iştirak eden Hasa Remzi Bey hatıralarında bu kısma da geniş yer ayırır. I. İnönü Muharebeleri sonrası toplanan Londra Konferansı (21 Şubat 1921) kararlarını kabul etmeyen Yunan hükümeti Türk delegeleri Londra'dan ayrılmadan Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek için 23 Mart sabahı Eskişehir ve Afyon'a doğru taarruza geçmiştir. Yunan birliklerinin ilerleyişi 31 Mart'ta gelen takviye birliklerinin de yardımı ile durdurulmuştur. Karşı taarruzla 7 Nisan'da Afyon'u boşaltmak zorunda kalacaklardır.⁵² Burada Metris Tepe, Kanlısirt etrafında cereyan eden kanlı muharebelere katılan Hasan Remzi Bey Sakarya Meydan Muharebesi'nin de şahididir:

Bu gece ve ertesi gündüz Karlitepe'de ve mevziin kilidi olan Metristepe'de çok kanlı muharebeler oldu. Eratı, saldırmak şöyle dursun, yerinde tutmak için subayların ayakta uğraşması ve boşalan yerlerde erler gibi ateşe başlamak sureti ile çalışmaları çok pahalıya mal oldu.

Ertesi sabah tümen komutanı Kemalettin Sami Bey geldi. Rast geldiği askere çok acı sözler söyledi. Alay komutanını rahatsız diye geri gönderdi. 2. Tabur komutanı Çerkez Ahmet Bey'i kovdu. Tevfik Bey'i alay komutanlığına ve beni de 3. Tabur komutanlığına verdi. 4. Alayı derenin öteki yamacına geçirdi. Oradan alayca bir hamlede Kanlısirt'in yamaçlarına yamandık. Gerideki Taşlıtepe'ye getirdiği iki topla Kanlısirt'in sağ ucuna birkaç tane atıldı.⁵³

Yukarıda Hasan Remzi Bey'in kendi ifadeleri muharebeler sırasında önemli vazifeler ifa ettiğini göstermektedir. Burada yaralanan Hasan Remzi Bey bir ara esir olma tehlikesi de geçirmiştir:

İkinci vakti orada sol ayağımdan makineli kurşunu ile yaralandım. Yürüyemeyeceğim için mecburen bölüğü Yedek Teğmen Cevdet'e bırakarak çekildim ve Muttalıp köyüne geldim. Susuzluktan bayılacak bir halde idim⁵⁴

Eskişehir ve Kütahya Muharebeleri'nin Türk birlikleri aleyhinde cereyan etmesi, 13 Temmuz 1921'de Afyon, 17 Temmuz'da Kütahya ve 19 Temmuz'da Eskişehir'in düşmesi süreci de günlüğünde yer alacaktır.⁵⁵ "Düşmanın taarruzu uzun sürdü. Haymana'ya ilerledi. Maksudı Ankara'yı almaktır." şeklinde ifade ettiği süreçte Mustafa Kemal 25 Temmuz'da Türk ordusunu daha fazla yıpratmamak için Sakarya nehrinin doğusuna çekmiştir. Bu tehlikeli günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık⁵⁶ görevine getirilmesini hatıratında şöyle anlatacaktır.

⁵¹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 128.

⁵² Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Yayınları, Ankara 1973, s. 311-312; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 240.

⁵³ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 135.

⁵⁴ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 140-141.

⁵⁵ Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 328 vd; Mustafa Turan, *Siyasi ve Hukuki Açından Milli Mücadele*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s 128.

⁵⁶ Türk ordusunun Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı mağlubiyeti Kütahya, Eskişehir gibi önemli şehirlerin ele geçirilmesi hatta Ankara'dan top seslerin duyulması ve Ankara'nın Meclis ve Hükümetin taşınması tartışmaları olduğu Sakarya Meydan Muharebesi'nin henüz başlamadığı 5 Ağustos 1921'de Millet Meclisi'ne yapılan teklif ve yapılan görüşmeler sonrasında Başkumandanlık Kanunu ile meclisin manevi şahsında mündemiç olan başkumandanlık yetkisi Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Özalp, *Milli Mücadele*, s. 190; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 250.

Ordu Ankara'yı gerisine alarak cephe değiştirdi. Ordu için hattı müdafaa kalktı, sathı müdafaa var denildi. Her birlik, her taş dilimi, her hendeği, her tepeyi karış karış müdafaaya ve düşmanı yıpratmaya başladı. Aradan bir hafta geçti. Düşmanın taarruzu durdu, ordu bir yerde tutundu. Mustafa Kemal Paşa'ya geniş salâhiyet ile ordu başkomutanlık vazifesi verildi.⁵⁷

Hasan Remzi Bey anılarında konular arasında hızlı geçişler yapmaktadır. Aradaki fasılları geçerek Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) gelişmelerini anlattığı sözlerine 'Günün birinde' diye başlayacaktır:

Günün birinde, Temmuz 1337 [1921] ayında General Popolos (Papulas) orduları İznik ve Bursa cephelerinden bizim üç mislimiz bir kuvvetle taarruza başladı.

Muharebe daha başlangıçta çok şiddetli oluyor, düşman şehir, kasaba ve köyleri kâmilten yakıyor, ahali delicesine kaçıyordu. Bilhassa ahalinin bu kaçıışı her yerde fena tesir yapıyor ve ümitleri kırıyor. Köyleri düşman eline geçen askerler de firar etmeye başladı.⁵⁸

Uzun bir şekilde bu muharebeler silsilesini anlatan Hasan Remzi Bey cephede yaşananları Çanakkale Cephesi'ndeki hal ile kıyaslamıştır:

Üç kilometreye yakın olan bu mevziin 2,5 kilometresinde uzaktan keşif hizmeti görülüyor, 500 metrelik siperlerde de aynı Çanakkale'de olduğu gibi gece ve gündüz bomba muharebesi yapılıyordu.⁵⁹

Hasan Remzi Bey'in hatıratında genişçe yer tutan Milli Mücadele döneminin diğer muharebesi Büyük Taarruz'dur.⁶⁰ Buradaki hizmetinden dolayı Kılıçlı Gümüş İmtiyaz Madalyası ile taltif edilen Hasan Remzi Bey taarruz gününü şöyle anlatmaktadır:

26 Ağustos saat 14.00'te Altıntaş istikametinde yürüyüşe geçtik. 27 Ağustos sabaha karşı aldığımız haber bütün yorgunlukları giderdi. O yorgun erler sanki o gün düğüne gider gibi yürümeye başladı. Her ağızdan bir türkü, bir kahramanlık destanı işitiliyordu. Kahraman Türk ordusu 26 Ağustos 1922'de fecirle beraber düşman siperine atlamış ve düşmanı ininden çıkartarak atmış ve arkasına düşmüştü. Yürüyen kol sevinçten kasırğa gibi gidiyordu.⁶¹

Hasan Remzi Bey'i, Bursa⁶² ve İngilizlerin İstanbul'dan tahliyesi sonrası bu iki şehre ilk giren birlik içinde görmekteyiz. Özellikle Bursa'ya girişi hususunda verdiği bilgiler bugün bazı bilinenlerden farklılık arz etmektedir.

Tümence Bursa'ya yürüyoruz. Alayımız Kestel, Karagöz Çiftliği, Bursa yolunu takip ediyor. Karagöz çiftliğinde düşmanın Işıklar'daki topçusunun ateşi altına girdik. Yolun iki tarafından 4 piyade bölüğü taarruza başladık. Az zaman sonra çarpışma başladı. Araziyi iyi bilmiyoruz, yüksek süpürge ve mısır tarlalarından ileriye görmek mümkün değil. Bomba ve hafif makineli tüfekler ile ileriye atıldık. Düşman karanlıktan ve araziden istifade ederek Filadar'a doğru çekildi. Ben de yol boyunca yürüyerek bir mahalleye girdim, ilk evin

⁵⁷ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 148.

⁵⁸ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 140-141.

⁵⁹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s.155.

⁶⁰ 26 Ağustos 1922 Cumartesi sabahı sabah 4.30'da başlayan taarruz Anadolu'yu Yunan işgalinden kurtarılabilecek süreci de başlatmıştır. 15 Mayıs 1919'da başlayan Yunan işgali sona ermiştir. Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 429; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 271.

⁶¹ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 157.

⁶² Bursa'nın kurtuluşu için bk. Orhan Hülagü, *Milli Mücadele'de Bursa*, Emre Yayınları İstanbul 2001, s. 280-285; Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Milli Mücadele'de Bursa*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1981, s. 150 vd.

kapısını çalarak adımı söyledim ve belediye reisine haber ver dedim. Oradan, aldığım emir üzerine dere boyunca Demirtaş İstasyonu'na indim.⁶³

Özellikle hatıratından bugün Osman ve Orhan Gazi türbeleri arasında medfun askerlerin kendi askerleri olduğunu öğrenmekteyiz. Öyle ki Bursa'ya ilk giren birliklere Bursa Belediyesi'nin vermeyi Taahhüt ettiği 500 Lirayı da talep etmiştir. Bu paranın dağdan inip Yunanlıları püskürten Püskülsüz (İsmail) Efe'ye verildiğini⁶⁴ buna karşın kendi birliğinden Karagöz Çiftliği civarında şehit düşen dört askerinin ailelerine de 50'şer lira, yaralanan 6 askerine de 25'şer lira verilmesine razı olduğunu belirtmektedir:

Bursa'ya ilk giren subaya Bursa Belediyesi 500 lira verecekti. Tabur tabibimiz Bursalı Osman Nuri Bey bu parayı belediyeden benim için istedi. Hâlbuki belediye ben Demirtaş'ta iken şehirden Yunanlıları püskürten ve dağdan inen Püskülsüz Efenin bir subayına vermiş. Bunun üzerine benim Karagöz çiftliğinde şehit olan 4 erimin Bursa'ya getirilerek Osman ve Orhan gazilerin arasına defin edilmesine ve ailelerine 50'şer lira gönderilmesine ve 6 yaralı erime de 25'er lira verilmesine razı oldum ve tabii bu da böyle yapıldı.⁶⁵

Bursa'dan İstanbul'a

Hasan Remzi Bey, Türk birliklerinin Bursa'ya girmesi ve Mudanya'nın alınması ile Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği ilk hedefin 11 Eylül 1922'de nihayete erdiğini ve vatanın düşmandan temizlendiğini belirtir. Ona göre böylece Atatürk'ün "*Maksadım, Yunanistan'ın bütün kuvve-i müsellehasından ibaret olan ordusunu ana vatanın harîm-i ismetinde boğarak mahvetmektir.*" vecizesi yerini bulmuş, düşman boğulmuş ve mahvedilmiştir.⁶⁶

Hatıratının bu kısmında kısa da olsa Türk birliklerini İstanbul'a girişi ve bu süreçte yaşananlara kısaca değinmiştir. Kendisi İstanbul'da yapılan ilk resmi geçit törenine de katılmıştır. Bu gün hayatında unutamayacağı günlerden biridir.:

"Bu günün ifade ettiği manayı, bu günün azametini anlatmaya benim kudretim, muhayyilem, kalemim kâfi değildir. Asırlar boyunca İstanbul'un böyle bir gün yaşamadığını söylersem yerinde olur ümidindeyim."⁶⁷

Sonuç

Hasan Remzi Bey'in bu hatıratı gerek Çanakkale Muharebeleri, kendi ifadesi ile "*giden gelmez cephesi*" olarak vasıflandırdığı Kafkas Cephesi'ndeki hadiseler ile Türk birliklerin Filistin'deki ricatı hakkında önemli bilgileri havidir. Özellikle Milli Mücadele'nin her cephesinde bulunması ve muharebeler hakkındaki anlatımları Türk istiklalinin hangi şartlarda muhafaza edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Balkan Harbi ile başlayıp Milli Mücadele ile neticelenen sürecin genel bir fotoğrafını vermesi bakımında büyük öneme haiz bir belge niteliği olan bu hatırat bu döneme farklı bir pencereden şahitlik etmektedir. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere milli mücadelenin önemli aktörlerinden Kazım Karabekir, Cafer Tayyar Eğilmez, Çolak Faik Paşa, Şevki Paşa ve

⁶³ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 163-164.

⁶⁴ Bursa'nın Püskülsüz İsmail çetesi kurtuluşunu hatıralarını yazan Mümtaz Şükrü Eğilmez "Maksem sırtlarından kente inen ve Jandarman komutanı Hasan Bey ile sürekli olarak ilişkisini kesmeyen Püskülsüz İsmail çetesi ve bunlara katılan elleri sopalı, kazmalı, baltalı birçok köylüler ve halk kentteki Yunanlıları üzerine atılmışlardı." diye tasvir eder. *Milli Mücadele'de Bursa*, s. 151.

⁶⁵ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 165.

⁶⁶ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 168.

⁶⁷ Fertan, *Hayatımdan Parçalar*, s. 171.

İsmet İnönü gibi birçok isim onun hatıratında kendine yer bulmuştur. Ayrıca Bursa'ya ilk giren birlikler hakkında verdiği bilgiler ve İstanbul'un işgalden kurtuluş günleri bu kabil bilgilerdir. Yer yer çocukları nazarında millet evladına çileli hayatından edindiği bazı tecrübelerini aktarması da ayrıca hatırata önem kazandırmaktadır.

Her şeyden önce birbiri ardına cereyan eden muharebelere katılmış bir subayın güçlü ifadeleri hatıratını edebi açıdan da önemli kılmaktadır. Belki edip eserler kadar olmasa da ifadelerindeki tutarlılık, kullanılan kelimelerin derinliği hatıratı diğerlerinden ayırmaktadır. Ayrıca şu da unutulmamalıdır ki eser yakın tarihimize şahitlik eden yazılı bir belgedir.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1989.
- BALKAYA, İhsan Sabri (2013), “Balkan Savaşlarının 100. Yılında Bolayır Muharebesi ve Saşköy Çıkarması Yenilgisi ve Yapılan Tartışmalar” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5 Spring 2013, p. 91-100.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, Kısım II, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1991.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, c. 4, Kısım II, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- BELN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Yayınları, Ankara 1973.
- EĞİLMEZ, Mümtaz Şükrü, *Milli Mücadele'de Bursa*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1981.
- ERDEMİR, Lokman, *Çanakkale Savaşı: Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009.
- FERTAN, Hasan Remzi, *Hayatımdan Parçalar: Çocuklarıma*, Mehmet Remzi Fertan Koleksiyonu.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri: (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Ankara 1994.
- HÜLAGÜ, Orhan, *Milli Mücadele'de Bursa*, Emre Yayınları, İstanbul 2001.
- İbrahim Naci, *Allahısmarladık: Çanakkale Savaşı'nda Bir Şehidin Günlüğü*, Yay Haz. Lokman Erdemir, Seyit Ahmet Sılay, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- KARABEKİR, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, c. II, Emre Yayınları, İstanbul 1994.
- KELEŞ, Zülâl, “Cafer Tayyar Eğilmez 1877-1958” *Kurtuluş Savaşına Yön Verenler: Cumhuriyetin Kuruluşu'nun 70. Yıl Armağanı*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1994, ss. 151-162.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.
- RUDENNO, Victor, *Gelibolu Denizden Saldırı*, Çev. Dilek Cenkçiler, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara 2009.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915), c. 5, I. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914- 25 Nisan 1915), c. 5, III. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi, C. III, 3. Kısım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Ankara 1984.

Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi, c. II, Kısım III, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara 1966.

TURAN, Mustafa, *Siyasi ve Hukuki Açısından Milli Mücadele*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992.

ÖZALP, Kazım, *Milli Mücadele 1919 1922*, c. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1971.

Ekler

Ek 1: Hemşiresi Hatice Hanım'a imzalı fotoğrafı (solda) ve askerlik durumunu gösterir bir belge (sağda).

Ek 2: Hasan Remzi Bey'in hatıratının ilk sayfaları.

Ek 3: Hatıratın Bazı Kısımlar

[Balkan Harbi Sırasında]

Rumeli'de kan gövdeyi götürürcesine mezalim yapılıyor. Türk ve İslam unsuru kâmilan katliam ediliyordu. İstanbul'a emsali görülmemiş surette bir muhacir akını başlamış, her tarafı velveleye veren bu kabileler memlekette hakiki bir tehlike, bir itimatsızlık yaratmışlardı; vaziyet çok tehlikeli ve acıklı idi.

Bu sırada Uzunköprü'den gelen ablamı Niğde'ye götürdüm ve üç gün Niğde'de kaldıktan sonra İstanbul'a döndüm.

Bizim sınıfı Harbiye Mektebi'ne naklederek müsta'cilen yetiştirilmesi düşünülmüş ve yapılmıştı. Muharebe olanca şiddeti ile Çatalca'da devam ederken biz de gece gündüz demeden Harbiye'de çalışıyor, ordu saflarına subay olarak katılmaya uğraşıyorduk.

Beş on hamiyetli hükümet adamının gayreti, dağılan, manevi kuvveti idaresizlik yüzünden bozulan askerin kendilerini toplanmalarına kâfi geldi. Düşmanlar geriye atıldı. Edirne kurtarıldı, sulh yapıldı.

[Çanakkale Cephesi'nde]

O gece vapurla Çanakkale'ye çıktık. Şehir kenarında köprü civarında bulunan sık ağaçlar arasında ve mezarlık kenarında toplandık. Akşama kadar düşman uçaklarının bombalarına maruz kaldık. Gece harekete geçerek Erenköy üzerinden Kumkale civarındaki İn Limanı'na vardık.

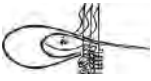
15 Haziran 1331'e [28 Haziran 1915] kadar İn Limanı, Telgraftepe, Kumköyü civarında tahkimat yaptık... 18 Haziran 1331'de [1 Temmuz 1915] Çanakkale'den vapura binerek Kilya iskelesine çıktık. Artık muharebe meydanına, Seddülbahir Sağ Cenaha gidiyoruz. 20 Haziran 1331'de [3 Temmuz 1915] Sığındere'den itibaren sağ kısma, Şehitler Sırtına yerleşiyoruz.

[Milli Mücadele'ye Katılış]

6 Ekim 1336'da [1920] Kızkulesi önüne demirleyen vapurdan ancak 8 Ekim 1336 öğleden sonra köprüye çıktım. Cebimde yalnız 1 Mısır lirası var. Bozdurdum, 4,5 liram var. Köprüye çıkarken yanımdaki bir hemşerimin ağabeyi bekliyormuş. Beni de beraber alarak Kadıköyü'ne, evine getirdi. Uzaktan akraba olan ve küçüklük arkadaşım bulunan bu Şevket Bey'in evinde 5 gün kaldım. İstanbul'un vaziyetini öğrendim. 3 gün kadar da Sirkeci'de bir otelde yattım.

Anadolu'daki milli hareketin gizli elemanları ile temasa getirdi. Onlardan aldığım gizli bir vesikayı hamilen kıyafetimi ve adımları değiştirerek orta halli bir deri alıcısı sıfatı ile ve bir İtalyan vapuru ile 9 Kasım 1336'da [1920] İnebolu'ya çıktım ve derin bir nefes aldım. Sanki yeniden doğmuştum. Hürriyet ile esaretin farkını o gün anladım.

Ben iki sene esaret hayatımı yaşadktan sonra kendi memleketimde buna tahammül edemedim. Benimle beraber esarete bulunan ve şerefini korumasını bilen 14 arkadaşla da görüştüm ve her birimiz için teşkilattan 50'er lira harçlık olarak İnebolu'ya geldik. Bir gece kaldık. 23'er lira da şubeden araba parası olarak ve bir yük arabasına binerek Kastamonu'ya geldim. Kastamonu ve havalisi komutanı Muhittin Paşa idi. Benim hücum taburu subayı olduğumu anlayınca orada alıkoymak için Ankara'dan müsaade istedi. Kabul edilmeyince 33 buçuk lira yol parası vererek Ankara'ya yolladı.

TEKÂLİF-İ MİLLİYE EMİRLERİ VE TATBİKATI*

Feyzullah EZER**

ÖZET

Osmanlı Devleti İttifak Devletleri safında katılmış olduğu Birinci Dünya Savaşı'nı kaybederek Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır. Savaşın galip ayrılan İtilaf Devletleri Mütareke'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarını paylaşmak üzere işgal hareketini başlatmışlardır. Yabancı işgal ve istilaları karşısında sessiz kalmayan Türk Milleti tepkisini göstererek Mustafa Kemal Paşa önderliğinde büyük bir direniş harekâtı başlatmıştır.

Osmanlı Devleti'nin zor durumda olması ve Batılı devletlerinde desteği ile Yunanistan 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmiştir. İşgali genişletmek amacıyla harekete geçen Yunan kuvvetleri, Türk kuvvetleri ile yapmış oldukları I. ve II. İnönü Savaşlarını kaybetmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Yunanistan yeni bir seferberlik ilan ederek askeri gücünü artırmış ve 10 Temmuz 1921'de tekrar harekete geçerek, Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i işgal etmiştir. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Türk Ordusu'na Sakarya'nın doğusuna çekilme emrini vermiştir. Eskişehir-Kütahya Muharebesi'nde uğranılan başarısızlık ve Ordu'nun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi kamuoyunda tepkilere yol açmıştır. Durumun düzeltilebilmesi amacıyla TBMM tarafından 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya Meclisin yetkilerini de kullanmak üzere Başkumandanlık görevi verilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Başkumandanlık yetkisini kullanarak, Ordunun donatılması ve güçlendirilmesi amacıyla 7-8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye (Milli Vergi) Emirlerini yayımlamıştır. Türk Ordusunun ihtiyacı olan yiyecek, giyecek, silah, cephane, ulaşım, haberleşme, sağlık vd. her türlü malzeme ve hizmeti kapsayan Tekâlifi Milliye Emirleri, Milli Mücadele'nin sonuna kadar uygulanmıştır. Türk Milletinin maddi-manevi bütün kaynaklarını seferber etmek suretiyle, cephe gerisindeki halkında katılımını sağlayan bu emirlerin, Milli Mücadelenin kazanılmasında büyük katkıları olmuştur.

Anahtar Kelimeler: TBMM, Atatürk, Milli Mücadele, Tekâlifi Milliye.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi Eğitim Fak. Sosyal Bilgiler Eğitimi, El-mek: fezer@firat.edu.tr

ORDERS OF NATIONAL TASK AND THEIR PRACTISE

ABSTRACT

Losing the First World War by joining the Central Powers on the side, Ottoman Empire was forced to sign the Mondros Armistice. Left victorious from the war, Allied Forces shortly after the signing of the Armistice started occupation movement in order to take Ottoman Empire's lands. Under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, the Turkish Nation has launched a major campaign of resistance by not remaining silent in the face of foreign invasion and occupation.

Due to the difficult situation of Ottoman Empire and the support of Western Powers, Greece has occupied İzmir on 15 May 1919. In order to expand the occupation Greek Forces have lost the First and Second Inonu Wars against Turkey. Greece increased military power by announcing a new campaign on these developments and taking action again July 10 1921, Greece occupied Afyon, Kütahya and Eskişehir. Faced with this situation, Mustafa Kemal Pasha ordered the Turkish Army to withdraw to the east of Sakarya. The failure of the army in Eskişehir-Kütahya war and the withdraw of the army to the east part of Sakarya River led responses among the public. Turkish Parliament gave Mustafa Kemal Pasha supreme command regarding the use of the powers of Turkish Assembly in order to rectify the situation on August 5, 1921.

Using supreme command authority, Mustafa Kemal Pasha released National Orders on 7-8 August 1921 in order to equip and strengthen the Turkish Army. Covering all kind of materials and services with a connection of Turkish Army's needs such as food, clothing, weapons, ammunition, transportation, communication, health etc, National Orders were applied until the end of National Struggle. By using all resources through financial and moral the Turkish Nation, these orders, providing for participation of the people behind the facade, has been a great contribution for the achievement of the National Struggle.

Key Words: The Turkish Parliament, the National Struggle, the National Orders.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın galipleri arasında yer alan Yunanistan'ın İzmir'i işgal edeceği haberi duyulduğu andan itibaren İzmir ve çevresi başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde büyük tepki gösterilmiştir. Bütün tepkilere rağmen İzmir 15 Mayıs 1919'da Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İstanbul Hükümeti işgal karşısında yeterli tedbir ve önlemleri alamamıştır.¹ Yunan kuvvetlerinin İzmir ile yetinmeyerek işgali genişletme çabalarına karşı, bölgede önce Kuvayı Milliye birlikleri ile mücadele edilmiş, daha sonra da Batı Cephesi'nde düzenli ordu birlikleri kurulmuştur.²

¹ Hülya Özkan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919- 16 Ekim 1920)*, Ankara, 1994, s. 45.

² Kazım Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, C. I, Ankara, 1988, s. 73-74.

Düzenli ordu birlikleri I. İnönü Savaşı ile Yunan kuvvetlerine karşı ilk zaferini kazanmıştır. I. İnönü Zaferi sonrası İtilaf Devletlerinin istekleriyle toplanan Londra Konferansı'ndan sonuç alınamayınca tekrar harekete geçen Yunan kuvvetleri II. İnönü Savaşı'nı da kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngiltere Başbakanı Lloyd George'un desteğiyle, Eskişehir-Afyon hattını işgal etmek üzere giriştikleri bu taarruz Türk Ordusu'nun sanıldığı kadar zayıf olmadığını ortaya koymuştur.³ I. ve II. İnönü Savaşlarında başarılı olamayan Yunan Kralı Konstantin, Anadolu'daki askeri gücünü artırmak amacıyla yeni bir seferberlik ilan etmiştir. Askere alınanların bir kısmı da Osmanlı Devleti'nin Ortodoks uyruklu halkından temin edilmiştir.⁴ İlan edilen seferberlik ve İngiltere'nin desteği sonucu gücünü artıran Yunan kuvvetleri, 10 Temmuz 1921'de yeni bir saldırı başlatarak, Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i ele geçirmiştir.⁵ 21 Temmuz 1921'de Yunan kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen taarruzdan bir sonuç alınamayınca, Türk Ordusu Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır.⁶

Afyon, Kütahya ve Eskişehir'in işgale uğraması, düşman tehditlerinin Ankara'ya yönelmesi, Türk kamuoyunda manevî çöküntüye sebep olmuştur. Hükümet ve Meclis'in Kayseri'ye nakli için yapılan hazırlıklar, durumu daha da gergin bir hale getirmiş ve Meclis'te sert tartışmalar yaşanmıştır.⁷ Meclis'in Ankara'dan taşınması konusunda 23 Temmuz 1921'de yapılan görüşmede, milletvekillerinin çoğunluğu TBMM'nin Ankara'da kalmaya devam etmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁸ Daha sonra TBMM'de 2 Ağustos 1921'de yapılan gizli oturumda, ordunun cephedeki durumu gündeme getirilmiş, konu ile ilgili olarak İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, cepheyi ziyaret ettiğini ve Ordu'nun temel ihtiyaç maddelerinin dahi sağlanamadığını belirtmiştir.⁹ 3-5 Ağustos 1921 tarihleri arasında yapılan Meclis toplantılarında, askerî durum, maliye ve başkumandanlık ihdası tartışılmıştır. Gizli ve açık olarak yapılan bu görüşmeler, o günlerde ülkenin içinde bulunduğu durumu anlatan en önemli belgeler olmuştur.

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandan Seçilmesi

Başkumandanlık Yasası Meclis'e sunulduğunda bazı milletvekilleri, Meclis'in, millettan aldığı vekâleti başkasına devretme hakkı bulunmadığını belirtmişlerdir.¹⁰ Mustafa Kemal Paşa konu ile ilgili olarak Nutuk'ta şunları söylemiştir; “*Ben bu düşüncelerin hiçbirine karşı çıkmadım. Hepsini doğru bulduğumu belirttim. Meclis'in bu noktayı çok dikkatle ve önemle düşünüp incelemesini söyledim*”.¹¹ Mustafa Kemal Paşa bütün hücumları soğukkanlılığını muhafaza ederek

³ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, İstanbul, 2000, s. 639.

⁴ Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, Ankara, 1982, s. 461-462.

⁵ Kütahya-Eskişehir Savaşlarında Yunan kuvvetleri; 96.000 piyade, 1300 süvari, 5.600 makineli tüfek ve 345 adet topa, Türk Kuvvetleri ise; 51.265 piyade, 4727 süvari ve 162 adet topa sahipti. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Tümerdem, *Yunanlılarla İstiklâl Harbi*, İstanbul, 1938, s. 92-93.

⁶ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Ankara, 1998, s. 44-45; Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, s. 463.

⁷ Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, *TBMM Hükümeti Dönemi Özet Tarihi*, C. IV, Ks. I, Ankara, 2001, s. 456.

⁸ Meclis'in Ankara'dan taşınması konusunda 23 Temmuz 1921'de, Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey TBMM'de yapmış olduğu konuşmada; “Ordu şehir bekçisi değil, Ordu istiklâl bekçisidir. Nerede canı isterse orada harbini yapar, ikinci meseleye gelince TBMM buradan gitmemelidir. Yedi sene içinde milyonlarca insan telef ettik, biz o milyonlarca insandan büyük değiliz. Biz de feda olalım” demiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, Ankara, 1985, s. 101-103.

⁹ İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bey, 2 Ağustos 1921'de TBMM'de yapmış olduğu konuşmada özetle şunları söylemiştir: “Milletvekillerinden oluşan bir heyetle cepheyi ziyaret ettik, Ordu'nun ihtiyaçlarından birisi de kumandanların ifadesine nazaran yiyeceği, içeceği yok. Ordu ricat ettiği zaman kâfi derecede erzakını alamamış. Bir kaç nefere tesadüf ettik ve onlarla görüştük, biz düşmanı yenmeye geldik, zararı yok biraz da aç dövüşürüz dediler. Yalın-ayak bir nefer yanımıza geldi. Heyetle ben neferin önünde yere bakmaya mecbur olduk ve sıkıldık.” *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, s. 143.

¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, İstanbul, 1982, s. 612; Mustafa Müjdecı, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Büyük Taarruz”, *Turkish Studies*, Bölüm 9/1, Vinter, Ankara, 2014, s. 389

¹¹ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 45.

askeri vaziyeti olduğu gibi değerlendirmeye çalışmış, bir yandan da Meclise itimadı muhafaza edecek maneviyatı kuvvetlendirecek sözler söylemiştir.¹² Ayrıca Başkumandanlık makamının tesisıyla, bu görevin TBMM Reisi olarak kendisine verilmesi hakkında bir kanun teklifi sunmuştur.¹³ Bu teklif Meclis gizli celse görüşmelerinde itirazlarla karşılanmıştır.¹⁴ Hakkı Hami Bey, Selahaddin Bey, Hulusi Bey başta olmak üzere bazı milletvekilleri, Meclis'in yetkilerini bir şahsa vermesinin söz konusu olamayacağından ve buna lüzum olmadığından bahsetmişlerdir.¹⁵

Başkumandanlık Kanunu ile ilgili olarak, 4-5 Ağustos 1921 tarihleri arasında TBMM'de arka arkaya yapılan görüşmelerde, Türk Ordusu'nun ve ülke kaynaklarının bir emir altında vakit kaybetmeksizin harekete geçirilmesine karar verilmiştir.¹⁶ 5 Ağustos 1921 tarihinde Sinop Milletvekili Rıza Nur ile sekiz arkadaşının vermiş oldukları "*TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine*" dair kanun tasarısı Meclise sunulmuştur.¹⁷

Başkumandan seçilen Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten sonra, "*Büyük Zafer*" kazanılınca kadar TBMM'nin yetkilerini, ordunun gücünü artırmak amacıyla kullanmıştır.¹⁸ "*Başkumandanlık Kanunu*" üç aylık sürenin dolması ile 31 Ekim 1921'de birinci,¹⁹ 4 Şubat 1922'de ikinci²⁰ ve 6 Mayıs 1922'de üçüncü kez uzatılmıştır.²¹ Meclis'e sunulan Başkumandanlık kanun layihası aynen kabul edilmiştir.²² Başkumandanlık kanunu isim tayiniyle oylamaya konulmuş, oylamaya katılan

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 609.

¹³ 4 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Meclis kürsüsünde Başkumandanlık meseleleriyle ilgili olarak mebuslara, kendisi hakkında gösterdikleri güven ve ilgiye teşekkür ederek, Başkumandanlık makamının tesisıyla, bu görevin TBMM Reisi olarak kendisine verilmesi hakkında kanun teklifini sunmuştur. Buna göre; Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine "Meclis a'zâ-yı kirâminın umumî suretle tezahür eden arzu ve talebi üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi; şahsen der'uhte etmekten tahassul edecek fevâidi, a'zamî sür'atle istihsâl edebilmek ve ordunun maddî ve manevî kuvvetini azamî sür'atte tezyid ve ikmal ve sevk u idaresini bir kat daha tarsin için, TBMM'nin haiz olduğu salâhiyeti, fi'ilen isti'mal etmek şartıyla bu vazifeyi der'uhte ediyorum. Müddet-i ömrümde, hâkimiyet-i milliyenin ve meşruiyetin en sadık bir hadimi olduğumu nazar-ı milletle bir defa daha te'yid için bu, salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyid edilmesini ayrıca talep ederim." Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 611; Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1981, s. 166.

¹⁴ Mustafa Kemal Paşa Başkumandanlık Kanunu Meclis'e geldiğinde bazı milletvekilleri tarafından yapılan itirazları Nutuk'ta şöyle açıklamıştır; "Efendiler; bu takrimî suret-i hakdan görünerek teklifatta bulunanların muzmeratını, meydan-ı aleniyata çıkarmağa vesile teşkil etti. Derhal i'tirazât başladı. Bir defa Başkumandanlık unvanını veremeyiz dediler. O, TBMM'nin şahsiyet-i ma'nevîyesinde mündemiçti. Başkumandan vekili, denilmelidir. Saniyen; Meclisin salâhiyetini isti'mal etmek gibi bir imtiyazın i'tası asla mevzu'bahs olamaz, mütala'asında bulundular." Serpil Sürmeli, *Millî Mücadelede Tekâlifî Millîye Emirleri*, s. 48.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 612; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, s. 164-167.

¹⁶ Başkumandanlık ihdası ile bu vazifenin TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine tevcihi hakkında 4 Ağustos 1921 tarihli kanun teklifi. Bkz: *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, s. 164; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 12, Ankara, 1958, s. 17-21 (5 Ağustos 1921 tarih ve 144 sayılı kanun).

¹⁷ Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1981, s. 166.

¹⁸ 4 Ağustos 1921'de başlayan ve 5 Ağustos 1921 (1921) günü de devam eden ikinci ve üçüncü celseler de şiddetli tartışmalara sahne olan, Başkumandanlık ihdası ile bu vazifenin TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine tevcihi hakkında kanun teklifi ve konuyla ilgili yapılan meclis görüşmeleri, şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 613; Tartışmalarla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, s. 164-185; Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, s. 468.

¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 14, Ankara, 1958, s. 5-6 (31 Ekim 1921 tarih ve 160 sayılı kanun).

²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 16, Ankara, 1958, s. 171-174 (4 Şubat 1922 tarih ve 189 sayılı kanun).

²¹ Mustafa Müjdecî, "Hâkimiyet-i Millîye Gazetesinde Büyük Taarruz", *Turkish Studies*, Bölüm 9/1, Vinter, Ankara, 2014, s. 389; Ayrıca bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 19, Ankara, 1959, s. 535-539, 541-544 (46 Mayıs 1922 tarih ve 229 sayılı kanun); Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 613. Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan seçilmesi ve görev süresinin uzatılması konusunda daha geniş bilgisi için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, s. 164, 179-180.

²² Meclis tarafından aynen kabul edilen Başkumandanlık kanun layihası TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihi Hakkında Kanun şu şekildedir; "Madde: 1. Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vazıyüde yegâne kuvvet-i âliye olan ve azasından her birinin Kanunu Esasi ve Teşkilatı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriyesi tabiatı ile mahfuz ve şahsiyet-i manevîyesi Başkumandanlığı haiz bulunan TBMM kuyud-u âtiye ile Başkumandanlık vazife-i fiiliyesine kendi Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı memur eylemiştir. Madde: 2.

184 milletvekilinin tamamı kabul oyu vermiştir. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te bulunanların alkışları arasında kürsüye gelerek bir teşekkür konuşması yapmıştır.²³ 5 Ağustos 1921 tarihinde Meclis açık celsesinde, Mustafa Kemal Paşa'nın vermiş olduğu takrirler kabul edilerek Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne de Dâhiliye Vekâleti'ni vekâleten yürütecek olan Refet Paşa seçilmiştir. Başkumandanlık makamı ile beraber meydana gelen bu değişiklikler, gazetelerinin ilk sayfalarında yer almıştır.²⁴ Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa ülkenin içinde bulunduğu durumu açıklayan “*Orduya ve Millete*” adıyla bir beyanname yayımlayarak ilgili yerlere göndermiştir.²⁵

2. Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin Yayımlanması

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa 7-8 Ağustos 1921 tarihlerinde uygulamaya koymuş olduğu “*Tekâlif-i Milliye Emirleri*” ile dünyada ilk kez “*topyekûn savaşı*” başlatmıştır. 7-8 Ağustos 1921'de, Tekâlif-i Milliye Emirleri adı altında yayımlanan bildiride şu hususlara yer verilmiştir:

1- Her ilçede mülkî idare amirinin başkanlığında bir Tekâlif-i Milliye Komisyonu kurulacak, bu komisyonlarca toplanan malzemenin, ordunun çeşitli bölümlerine dağıtımı sağlanacaktır.

2-Şehir merkezleri, kasabalar ve köylerdeki her ev birer kat çamaşır birer çift çorap ve birer çift çarık hazırlayarak komisyona teslim edecektir.

3- Tüccarın ve halkın elinde bulunan çamaşırlık, Amerikan patiskası, pamuk, yıkanmış ve

Başkumandan ordunun maddi ve manevi kuvvetini azami surette tezyid ve sevk ve idaresini bir kat daha tersin hususunda TBMM'nin buna mütâallik salahiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur. Madde: 3. Müşarünileyhe balâdaki mevâdile mevdu sıfat ve salahiyet üç ay müddetle mukayyettir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin inkızasından evvel dahi bu sıfat ve salahiyeti ref edebilir. Madde: 4. İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde: 5. İşbu kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi memurdur.” Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, s. 166; Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 50.

²³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 614; Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, s. 167-168; Ayrıca Başkumandanlık konusu gazete manşetlerinde geniş yer bulmuştur. Bunlardan bazıları; Açıksöz Gazetesi, “Baş Kumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Alkışlar Arasında Mühim Bir Nutuk İrad Etmişlerdir.” *Açıksöz*, 7 Ağustos 1337/1921, No: 253; İkdâm Gazetesi, “Anadolu Ordusu'nun Umum Başkumandanı” *İkdâm*, 9 Ağustos 1337/1921, No: 8766; *Peyam-ı Sabah Gazetesi*, “Mustafa Kemal Paşa'nın Mühim Bir Nutku” *Peyam-ı Sabah*, 9 Ağustos 1337/1921, No: 964. Hâkimiyeti Milliye Gazetesi de “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Dün Büyük Millet Meclisi Tarafından Başkumandanlığa İntihab Edildiler.” Başlığını kullanmıştır. *Hâkimiyeti Milliye*, 6 Ağustos 1337/1921, No: 256.

²⁴ Gazetelerin konuyla ilgili manşetleri, Açıksöz Gazetesi birinci sayfasında “Baş Kumandanlık Karargâhında hummalı faaliyet” başlığı altında Başkumandanlık Karargâhında pek çok faaliyet müşade olunmaktadır. Bu karargâh Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetiyle, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin heyeti camiasında teşkil etmektedir.” *Açıksöz*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 256. Baş Kumandanlık makamı ile beraber meydana gelen değişiklikler Vakıf ve Peyam-ı Sabah Gazetelerinin ilk sayfalarında verilmiştir. *Vakıf*, 9 Ağustos 1337/1921, No:1318; *Peyam-ı Sabah*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 965.

²⁵ Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Orduya ve Millete Beyannamesi özet olarak şu şekildedir; “Büyük muharebeden çıktığımız en zaif zamanımızda tek mil memleketi çiğnemek ve bütün ahaliyi mahvetmek için üzerimize hücum eden düşmanlara karşı milletçe birleştik ve pek kıymetli ordular vücuda getirdik. İnönü'nde Yunanistan'ın istila ordularını iki defa tepeleyen bu milli ordularımız o kadar yüksek bir azim ve iman ile muharebe ettiler ki, düşmanlar yalnız Garp cepheimizdeki ordumuza karşı kralları başta olduğu halde tek mil Yunan ordusunu Anadolu'ya getirmeye mecbur oldular. Bugün düşman ordusu menabii asliyesinden ve üssül hareketinden uzaklaşmış bir vaziyette karşımızdadır. Memleket ve milletin maddi ve manevi bütün kuvvetlerini bu neticenin istihali tarikine sevk ve imale için hiçbir tedbir ve teşebbüste müsamaha edilmeyecek ve ne zemin ve zaman ile ne de vatan mefhumu karşısında teferruattan itibaren kalan mülahazatı saire ile mukayyed olmayarak düşman ordusunun imhasından ibaret olan bu tek gayenin istihali için muktazi her şey yapılacaktır. Tevfik Allahtandır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal.” *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara, 1991, s. 412-413; *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Ağustos 1337/1921, No: 257; *Açıksöz*, 8 Ağustos 1337/1921, No: 254; *Vakıf*, 10 Ağustos 1337/1921, No:1319; *İkdâm*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 8767.

yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi dikmeye yarayan her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, dikilmiş ve dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve yapılmış nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, semer ve organ stoklarından yüzde kırkına, bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacaktır.

4- Eldeki buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yine yüzde kırkına, bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacaktır.

5- Ordu ihtiyacı için alınan taşıt araçları dışında, halkın elinde kalan taşıt araçlarıyla, yüz kilometrelik bir uzaklığa kadar, ayda bir defa olmak üzere, parasız askerî ulaşım yapılacaktır.

6- Ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahipsiz mallara el konulacaktır.

7- Halkın elinde bulunan savaşta işe yarar bütün silâh ve cephane üç gün içinde teslim edilecektir.

8- Benzin, vakum, gres, makine, makine yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lâstığı, solüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan maddeler ve bunlar türünden malzeme ve asit sülfürik stoklarının yüzde kırkına el konulacaktır.

9- Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalâthaneleriyle, bu esnaf ve imalâthanelerin iş çıkarabilme güçleri, kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek ustaların adlarıyla birlikte sayılarını ve durumları tespit edilecektir.

10- Halkın elinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at ve öküz arabalarıyla, kağnı arabalarının bütün takım ve hayvanlarıyla birlikte binek ve topçeker hayvanlarının, katır ve yük hayvanlarının, yüzde yirmisine el konulacaktır.²⁶

Tekâlif-i Milliye Emirleri gereği toplanmış olan her türlü malzeme için sahiplerine birer belge verilerek devlet borçlandırılmıştır.²⁷ Bu emirler ile Türk Milleti'nin bütün imkânlarının en kısa zamanda seferber edilmesi sağlanmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı'nı birlikte kaybettiğimiz Almanya, Versay Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kalmış ve ulusal varlığı zedelenmiştir. Ülkesi'nin bütünlüğe kavuşması için çareler arayan I. Dünya Savaşı'nın ünlü komutanı Mareşal Erich Ludendorf, yazmış olduğu "Der Totale Krieg (Topyekûn Savaşı)" adlı eserinde; Türk Millî Mücadelesi'nin bu yönüyle göz kamaştırıcı olduğunu belirtmiştir.²⁸

3. Tekâlif-i Milliye Emirlerinin Uygulanması

Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık görevine başlamasından sonra, Ankara'da kaldığı bir haftalık süre zarfında ordunun yeniden teşkil ve tanzimi ile savaşmak için gerekli olan tüm hayati ihtiyaçları karşılamak üzere cephe ve cephe gerisinde ordu-millet bütünleşmesi ve dayanışmasını gerçekleştirecek maddi ve manevi hazırlıklara girişmiştir. Mustafa Kemal Paşa

²⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, 2000, s. 416-418; *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 1, Ankara, 1995, s. 77-78; *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 2, Ankara, 1995, s. 479-480; Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1997)*, Ankara, 1997, s. 25; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1983, s. 342-343; M. Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, s. 656; Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Mart 1995, S. 31, s. 228-231.

²⁷ M. Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, s. 649-650; *Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 37-46; Serpil Sürmeli, *Millî Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 61-74.

²⁸ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara, 1974, s. 375; Oktay Kızılkaya-Ahmet İlyas, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması", *Turkish Studies*, Bölüm 8/11, Fall, Ankara, 2013, s. 211.

Nutuk'ta, Başkumandanlık karargâhını teşkil ettiğini belirtmiştir. Buna göre Başkumandanlık kalemi şu kadrolardan oluşmaktaydı:

- 1- Reis ve yaveri
- 2- Erkân-ı harp zabiti
- 3- Sınıf zabiti
- 4- Evrak memuru.²⁹

Mustafa Kemal Paşa, ilk önce Başkumandanlık karargâhını kurarak emir kumanda zincirini kendisinin nezareti altında Başkumandanlık makamına bağlamıştır.³⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık karargâhında oluşturduğu heyetle yeni orduyu tanzim için aldığı tedbir ve tertibat kısa zamanda etkisini göstermiştir. Ordu mevcudunu artırmak amacıyla seferberlik ilan edilerek Anadolu'daki askerlik şubeleri tarafından askere alma işlemleri başlatılmış ve bu gelişmeler dönemin gazetelerinde geniş yer bulmuştur.³¹

Diğer taraftan, Tekâlif-i Milliye Emirlerinde belirtildiği şekilde il ve ilçe merkezlerinde mülkî idare amiri başkanlığında komisyonlar kurularak kısa süre içerisinde çalışmalarına başlamıştır.³² Komisyonlar kendilerine teslim edilen malzemelere karşılık bedeli savaştan sonra ödenmek üzere, senet niteliğinde tutanaklar düzenlemişlerdir. Komisyonlar tarafından toplanan malzemelerin cepheye ulaştırılması ise, Beş Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri ile çözüme bağlanmıştır. Buna göre, her türlü nakil aracına sahip olanlara ayda bir kez ordu malzemesinden bir kısmını yüz kilometrelik mesafeye parasız taşıma zorunluluğu getirilmiştir. Böylece halka bir hizmet mükellefiyeti yüklenmiş, devlet para ödeyerek yaptıracığı hizmeti, yükümlülük olarak halka yaptırmıştır.³³

Tekâlif-i Milliye Emirlerinin yürürlüğe girmesiyle, Karadeniz'deki ulaşım bir anda büyük önem kazanmıştır. Zira Doğu Anadolu ile İç Anadolu'nun demiryolu bağlantısı olmayıp Rusya'dan, Kars üzerinden gelen demiryolu Erzurum'da son bulmaktaydı.³⁴ Bu nedenle, Erzurum ve Kars üzerinden Karadeniz kıyılarına getirilen malzemenin oradan İnebolu'ya deniz yoluyla ulaştırılması tek çıkar yol olmuştur.³⁵ Deniz Kuvvetlerine ve özel kişilere ait takalara oranla daha

²⁹ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 56.

³⁰ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 57.

³¹ Peyam-ı Sabah Gazetesi'nde, "Bütün Halk Silah Başına" başlığı kullanılarak yapılmış olan açıklamada; "Askere alınanlar üç kısma tefrik olunmaktadır. 38-45 yaşında bulunanlar, derhal alaylarına gönderileceklerdir. 45-52 yaşında olanlar evvel emirde depo taburlarında ta'lim ve ba'de alaylara gönderileceklerdir. Alaylarda hasıl olacak boşlukları doldurmak için son bir kuvve-i ihtiyatiye teşkil olacaktır. 52 yaşından yukarı bulunanlar ve ma'lûl olmayan ihtiyarlar ise, üçüncü kısmı teşkil edecekler ve jandarma vazifesini görecekları" belirtilmiştir. *Peyam-ı Sabah*, 12 Ağustos 1337/1921, No: 967. Ayrıca Vakit Gazetesi'nde yayımlanan; "Anadolu'da Maddî ve Manevî Hazırlıklar" başlıklı yazıda Anadolu insanının bu mukaddes gayeye kavuşmak için gösterdiği şevk, azim, vatan sevgisi ve hürriyet anlayışına vurgu yapılmıştır. *Vakit Gazetesi*, 11 Ağustos 1337/1921, No:1320.

³² Tekâlif-i Milliye Emirlerinin uygulanması için 1 Numaralı emirde; "Komisyonlar 11.08.1921'den itibaren daima toplantı halinde bulunacak ve komisyon üyeleri hiçbir ücret almayacaklardır. Her komisyon iki ay müddetle askerî hizmetten tecil edilmek üzere ikişer kâtip, ayrıca dörder memur istihdam edeceklerdir" denilmektedir. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, s. 663.

³³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, 2000, s. 416-418; *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 1, s. 77-78; *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 2, s. 479-480; Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1997)*, Ankara, 1997, s. 25; F. Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 342-343; Mehmet Kayran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 15 Temmuz 1989, s. 656; Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 31, Mart 1995, s. 228-231; S. Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 106.

³⁴ Filiz ÇOLAK, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Bölüm 8/2 Winter, Ankara, 2013, s. 351.

³⁵ Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, İstanbul, 1997, s. 188.

büyük teknelerle Rusya'dan getirilen mallar Trabzon'da takalara dağıtılarak, İnebolu'ya taşınmıştır. Buna ilaveten Beş Numaralı Tekâlif-i Milliye Emri yayımlandıktan sonra, Karadeniz'deki özel kişilere ait bütün tekneler seferber edilmiştir.³⁶ Deniz taşıma yükümlülüğü, Sakarya Savaşı öncesi başlayarak, Milli Mücadele'nin sonuna kadar devam etmiş, elde edilen ikmal ve iâşe malzemeleri Batı Cephesi'ne ulaştırılmıştır.³⁷

Ayrıca Başkumandanlık tarafından, Tekâlif-i Milliye Emirlerine aykırı davrananlar hakkında gerekli yasal işlemin yapılacağı, özellikle stoklarındaki mal miktarını gizleyenlerin vatana ihanet suçu işlemiş sayılarak İstiklâl Mahkemelerinde yargılanacakları uyarısında bulunulmuştur.³⁸ Tekâlif-i Milliye Emirlerinin 5. Maddesi uyarınca, komisyon üyelerinden ihmal ve ilgisizlik gösterenlerin de vatana ihanet suçu ile yargılanacakları belirtilmiştir.³⁹ Ancak uygulamalar sırasında zora başvurmaya gerektiren olaylara çok az rastlanmış ve Anadolu halkı tüm imkânlarını seferber ederek Millî Mücadele'ye desteğini sonuna kadar devam ettirmiştir.⁴⁰ Ayrıca Anadolu'da yayın yapan dönemin gazeteleri de, Tekâlif-i Milliye Emirleri ve ordu ihtiyaçları ilgili haberlere ilk sayfalarında sıkça yer vermişlerdir. 9 Ağustos 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi "*Hamîyetli Halkımıza*" başlığını kullanarak, Tekâlif-i Milliye Emirlerinin kısa bir özetini vermiş, 10 Ağustos 1921 tarihli Açıksöz gazetesi ise; "*Tekâlif-i Milliye*" başlıklı yazısında, Ordu ihtiyaçlarından bahsederek, bunların karşılanması gerektiği üzerinde durmuştur.⁴¹

4. Tekâlif-i Milliye Emirleri ile Sağlanan Gelir ve Hizmetler

Millî Mücadele döneminde Türk Ordusu'nun ikmal ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla, Tekâlif-i Milliye uygulamasına gidilmiş, komisyonlar aralıksız çalışarak elde etmiş oldukları malzemeleri cepheye ulaştırmışlardır. Başlangıcından Kasım 1921 sonuna kadar Tekâlif-i Milliye Komisyonlarının toplanan iâşe maddelerinden bazıları şunlardır:⁴²

³⁶ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s. 392-393.

³⁷ Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, s. 188-189.

³⁸ Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 231-232.

³⁹ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)*, C. I-II, İzmir, 1995, s. 151-152; S Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, s. 664-665.

⁴⁰ Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 231-232.

⁴¹ 9 Ağustos 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin "Hamîyetli Halkımıza" başlığını kullandığı haberde, özet olarak; "Memleketten alçak düşmanı kovmak için fedakârlık lâzımdır. Askerlerimiz cephede kanlarını dökerken bizim de burada varımızı yoğumuzu feda etmek lâzımdır. Bunun için hükümetimizin bizden istedikleri; Ordu'nun iâşe ve ilbası için teşekkül eden Ankara Tekâlif-i Milliye Komisyonu bervech-i âti mukarrerâtı ilân eder: 1. Buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanat, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum. 2. Tüccar ve ahali yedinde her renkte çamaşırık bez, Amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış, yıkanmamış yün, tiftik, erkek elbise imâline salih her nev'i yazlık ve kışlık kumaşlar, kalın bezler, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamûl yemeni, çarık, potin, çarık imâline mahsus deri, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç iplikleri, nallık demir, ma'mûl nal, mih, yem torbası, belleme, kolan, kaşağı, gebre, urgan. 3. Bâlâdaki maddelerde cinsleri muharrer mevadd-ı iâşe ve iktisadiye ile levazımat-ı saire ile miktarının bilinmesine lüzum görüldüğünden ahali ve tüccar yedlerinde mevadd-ı mezkûreden her ne mevcut ise üç güne kadar makam-ı villayette Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na beyanname müracaat eylemeleri ve beyanname ita etmeyenlerin ind'l-tahkik emvalinin müsadere ve kendisinin hıyânet-i vataniye cürümüyle tecziye edileceği beyan olunur." Tekâlif-i Milliye Komisyonu Reisi İhsan. *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1337/1921, No: 259; *Açıksöz Gazetesi*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 206.

⁴² Mehmet Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 656-657.

<u>Cinsi</u>	<u>Kilo Fiyatı (Kuruş)</u>	<u>Miktarı (Ton)</u>
Un	10	1.890
Buğday	7	16.703
Arpa	4	14.074
Şeker	62	224
Gazyağı	39	260
Patates	7	591
Mevaşi (kasaplık hayvan)	30	3.905

2 No'lu Tekâlif-i Milliye Emri gereğince halktan bağış olarak toplanan giyecek ve eşyanın miktarı şu şekildedir: ⁴³

<u>Cinsi</u>	<u>Miktar (Adet)</u>
Don	426.609
Gömlek	452.672
Mintan	60.608
Çarık	334.934
Çorap	363.285

10 No'lu Tekâlif-i Milliye Emri gereğince de 1921 Ağustos ayı sonuna kadar sadece 4, 5. ve 10. Kolordu bölgelerinden % 20 oranında toplanan taşıt araçları ise; ⁴⁴

<u>Cinsi</u>	<u>Miktar (Adet)</u>
Öküz arabası	2.362
Kağnı arabası	14.738
Öküz ve manda	38.434
Katır	3.975
Binek hayvanı	1.260
Koşum	812
Deve	2.334
Muhtelif cins araba	406

Tablodan da anlaşılacağı gibi elde edilen taşıma araçlarının büyük bir kısmı ordu hizmetine verilmiştir. Ankara Hükümeti'nin yalnız % 20'lerden toplanan binek hayvanları ve taşıma araçlarına olan borcu 3.324.596 liraya ulaşmıştır. ⁴⁵ Bu dönemde Tekâlif-i Milliye uygulamaları hakkında TBMM'de milletvekilleri arasında şiddetli tartışmalarda yaşanmıştır. 8 Ağustos 1921'de TBMM'de, yapılan görüşmeler sonunda bir grup milletvekili Tekâlif-i Milliye Komisyonlarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Meclis'te bir başka tartışma da, harp komitesinin kurulmasına dair önerenin görüşüldüğü 14 Aralık 1921'de yaşanmıştır. Bu görüşmeler sırasında söz alan

⁴³ *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 1, s. 79.

⁴⁴ *TİH, Batı Cephesi*, C. II, Ks. V, Kit. 1, s. 79.

⁴⁵ Mehmet Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 657.

Adana Milletvekili Zekâî Bey, Tekâlif-i Milliye komisyonları tarafından yapılan bazı yanlış uygulamaların ülke ekonomisine ve vatandaşlara büyük zararlar verdiğini ve önlem alınmadığı takdirde bu felaketlerden Meclis'in de sorumlu olacağını iddia etmiştir. Tartışmalara birçok milletvekili katılmış, sonunda 30 milletvekilinden oluşan bir harp komitesi kurulması ve bu komitenin malî denetim yapması kabul edilmiştir.⁴⁶ Müdafaa-i Milliye Vekili Refet Paşa'nın Meclis'te sorulan bir soru üzerine; *"Ordumuzun iâşe vaziyeti iddia edemem ki parlak denilebilsin. Fakat Anadolu'nun kanaatkâr evlâdını tatmin edecek derecededir..."* şeklinde cevap vermesi Tekâlif-i Milliye Emirlerinin uygulanmasının ne denli gerekli olduğunu göstermiştir.⁴⁷ Tekâlif-i Milliye Emirleri ile sağlanan destek ve yardımlar Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra da devam etmiş, Türk Ordusu cephedeki eksiklerini büyük ölçüde tamamlamıştır.⁴⁸

Tekâlif-i Milliye Komisyonları tarafından ordu için alınan malzemelerin bedelleri Milli Mücadeleyi izleyen yıllarda halka geri ödenmiştir. Borçların büyük bir kısmı nakden, geri kalan önemsiz bir bölümü de hazine tahvilleriyle ödenmiş olup, bu ödemelerin toplamı 6.003.663 TL dir. Bu miktarın %72,3'ü 1923 yılında ödenmiştir. Cumhuriyet hükümetleri, Osmanlı hükümetlerinin halktan almış oldukları borçlar için de, savaşı izleyen yıllarda 10.527.217 TL ödemiştir. Savaş borçları karşılığında halka, 1923-1937 yılları arasında toplam 17.426.409 TL ödenmiştir.⁴⁹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'ndan galip ayrılan İtilaf Devletleri, yenilen devletlere şartları çok ağır antlaşmalar imzalatmışlardır. Yenilenler arasında bulunan Osmanlı Devleti'de oldukça ağır bir antlaşma imzalayarak savaştan çekilmiş ve toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Fakat Türk ulusu bu "oldu-bittiyi" kabul etmeyerek işgallere karşı yeni bir mücadele başlatmış ve "varını yoğunu" ortaya koymak suretiyle Anadolu üzerinde oynanmak istenen oyunu bozmuştur.

İşgaller karşısında başlatılan Milli Mücadele sırasında yiyecek, giyecek, silah ve cephane başta olmak üzere bütün temel maddelere ve her türlü taşıma araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Batı destekli Yunan Ordusu'nun Kütahya-Eskişehir Savaşlarını kazanarak ilerlemesi ve Türk Ordusu'nun Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalması, kamuoyunda karamsar bir hava oluşmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler üzerine TBMM tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Ağustos 1921'de Başkumandanlık görev ve yetkisi verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa Başkumandanlık görevini fiilen üzerine aldıktan sonra, düşmana kesin darbeyi indirmek için Orduyu ve Milleti tek vücut halinde birleştirmek üzere çalışmalarına hız vermiş ve 7-8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye Emirlerini Yayımlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın hedefi, Ordu ve Milletin maddi-manevi gücünün bir bütün halinde birleştirilmesine yönelik olmuştur. Tekâlif-i Milliye Emirlerinin uygulanması Sakarya Meydan Savaşı'nın hemen öncesi kritik bir dönemde başlamış ve Milli Mücadele'nin sonuna kadar devam etmiştir. Anadolu'da her türlü zorluğun yaşandığı bu dönemde, yerinde ve zamanında kararlaştırılmış bir uygulama olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, bu manevi havayı; *"Harp ve muharebe, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün mevcudiyeti ile karşı karşıya gelmesi ve vuruşması demektir. Binaenaleyh bütün Türk Milletini, cepheye bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen alakadar etmeliydim. Milletin*

⁴⁶ TBMM'de, Harp Komitesi'nin kurulmasına ilişkin taktirin görüşüldüğü 14 Aralık 1921'de Adana Milletvekili Zekâî Bey yapmış olduğu konuşmada; "Tekâlif-i Milliye'nin zararlar tevliet ettiğini ve hesaba alınamadığını, her ne olursa olsun Tekâlif-i Milliye'nin memleket iktisadını tamamen sarstığını felâketli neticeden Heyet-i Vekilenin mesul olduğunu" iddia etmiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, Ankara, 1985, s. 507-509.

⁴⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 2, s. 377.

⁴⁸ Fahrettin Tızlak, "Milli Mücadele'nin Sosyal, Ekonomik ve Askerî Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 96, Aralık 1994, s. 57.

⁴⁹ Serpil Sürmeli, *Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri*, s. 168.

fertleri, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde, evinde tarlada bulunan herkes, Milletin her ferdi silahla vuruşan muharip gibi kendisini vazifeli hissederek, bütün mevcudiyetini mücadeleye hassedecektir. Biz bu maksadı temine çalıştık...” şeklinde açıklamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, cephe gerisi ikmalini millete yaptırmakla halkın katılımını ve cephedeki orduyla bütünleşmesini sağlamıştır. Ülkemizi işgal etmek isteyen düşman karşısında cephedeki komutanından köyündeki vatandaşa kadar herkes Millî Mücadele’ye kanının son damlasına kadar destek vererek birlik ve beraberliğin en güzel örneğini sergilemişlerdir.

KAYNAKÇA

Açıksöz Gazetesi, 7 Ağustos 1337/1921, No: 253.

Açıksöz Gazetesi, 8 Ağustos 1337/1921, No: 254.

Açıksöz Gazetesi, 10 Ağustos 1337/1921, No: 256.

AĞAOĞLU, Samet, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1981.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C. II, İstanbul, 1982.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, (Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Ankara, 2000.

AVCI, Cemal, “Tekâlif-i Harbiye İle Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Mart 1995, S. 31, s. 223-237.

AYBARS, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)*, C. I-II, İzmir, 1995.

BELEN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1983.

ÇOLAK, Filiz “Atatürk Dönemi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume: 8/2, Vinter ANKARA-TURKEY 2013, s. 345-364.

Hâkimiyeti Milliye, 6 Ağustos 1337/1921, No: 256.

Hâkimiyeti Milliye, 7 Ağustos 1337/1921, No: 257.

İkdam, 9 Ağustos 1337/1921, No: 8766.

İkdam, 10 Ağustos 1337/1921, No: 8767.

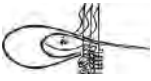
KAYIRAN, Mehmet, “Tekâlif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 15, Temmuz 1989, s. 639-664.

KIZILKAYA, Oktay - İLYAS, Ahmet, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması”, *Turkish Studies*, Volume: 8/11, Fall ANKARA-TURKEY 2013, s. 203-217.

Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923), Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, Ankara, 1974.

- MÜJDECİ, Mustafa “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Büyük Taarruz”, *Turkish Studies*, Volume: 9/1, Winter ANKARA-TURKEY 2014, s. 387-408.
- MÜTERCİMLER, Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, İstanbul, 1997.
- ÖZKAN Hülya, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919- 16 Ekim 1920), Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1994.
- ÖZALP Kazım, Millî Mücadele (1919-1922), C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- Peyam-ı Sabah*, 9 Ağustos 1337/1921, No: 964.
- Peyam-ı Sabah*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 965.
- Peyam-ı Sabah*, 12 Ağustos 1337/1921, No: 967.
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, C. 2, İstanbul, 2000.
- SÜRMELİ Serpil, *Milli Mücadelede Tekâlifî Milliye Emirleri*, Ankara, 1998.
- TBMM ZABIT CERİDELERİ
- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 2, 1958.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 12, 1958.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 14, 1958.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 16, 1958.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 19, 1959.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, Ankara, 1985.
- TIZLAK, Fahrettin, “Milli Mücadele’nin Sosyal, Ekonomik ve Askerî Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 96, Aralık, 1994, s. 50-60.
- TOKGÖZ, Erdinç, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1997)*, Ankara, 1997.
- TÜMERDEM Hakkı, *Yunanlılarla İstiklâl Harbi*, İstanbul, 1938.
- Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, *TBMM Hükümeti Dönemi Özet Tarihi*, C. IV, Ks. I, Ankara, 2001.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, C. II, Kısım V, 1. Kitap, Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, C. II, Kısım V, 2. Kitap, Ankara, 1995.
- Vakit Gazetesi*, 9 Ağustos 1337/1921, No: 1318.
- Vakit Gazetesi*, 10 Ağustos 1337/1921, No: 1319.
- Vakit Gazetesi*, 11 Ağustos 1337/1921, No: 1320.
- VILLALTA, Jorge Blanco, *Atatürk*, Ankara, 1982.

MAÂRİF SALNÂMELERİ'NE GÖRE CEBEL-İ BEREKET SANCAĞI'NDA EĞİTİM-ÖĞRETİM (H.1316-1321/M. 1898- 1903)*

Ebru GÜHER**

ÖZET

Osmanlı Devleti zamanında tutulan önemli kaynaklardan biri hiç şüphesiz salnâmelerdir. “Sal” yıl, “name” ise mektup, kitap anlamına gelmekte olup bu iki sözcüğün türemesinden meydana gelmiştir. Türkçe olarak tam karşılığı “yıllıktır”. Salnâmeler o yerin sosyal, siyasal, kültürel, eğitim ve diğer önemli konularında önemli bilgiler verdiği için yerel tarih araştırmacıları için vazgeçilmez öneme sahiptirler.

Osmanlı Devleti, salnâmeler yoluyla mevcut kurumları hakkında geniş bilgi alabiliyor; değişiklikleri inceleyerek geleceğe yönelik tedbirler alabiliyordu. Salnâmeler resmi olarak devlet, nezâret ve vilayet salnâmeleri olmak üzere başlıca üç şekilde çıkmıştır. Bunun yanında resmi olmayan özel olarak çıkarılan salnâmelere de rastlanmaktadır. Devlet kurumu olan Maârif Teşkilâtı da kendine ait salnâmeler oluşturmuştur. Böylece ülke genelindeki tüm yerlerde eğitim-öğretim hakkındaki mevcut durum ayrıntılı olarak kayıt altına alınmıştır. Bu nedenle Maârif Salnâmeleri Eğitim Tarihi konusunda birinci elden kaynak olma özelliğine sahiptir.

Bu araştırmada Maârif Salnâmeleri'nde yer alan ayrıntılı bilgiler ışığında; o dönem Adana vilayetine bağlı Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki eğitim öğretim faaliyetleri ele alınmıştır. Bu nedenle H.1316-1321/M.1898-1903 tarihli (H.1320/M.1902-1903 tarihli Maârif Salnâmesi günümüze kadar ulaşamadığından dolayı bu tarihli salnâmeden faydalanamamıştır) Maârif Salnâmeleri çalışmamızın temel kaynağını teşkil etmektedir. Bunun dışında çeşitli tarihlerde neşredilen Adana Vilâyet Salnâmeleri'nden de faydalanmak suretiyle çalışmamız desteklenmiştir. Bu kaynaklara dayanarak adı geçen sancaktaki okullar ve dereceleri, kurucuları, masrafı, bulundukları yerler, öğretmenleri, öğrenci sayıları, kütüphaneler, içindeki kitap sayıları ve buna benzer bilgiler hakkında istatistiki bilgiler verilip, değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Salnâme, Cebel-i Bereket.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ebrugur@osmaniye.edu.tr

EDUCATION AND INSTRUCTION IN CEBEL-I BEREKET SANJAK ACCORDING TO EDUCATION YEARBOOK (H.1316- 1321/M.1898-1903)

ABSTRACT

One of the major sources taken in time the Ottoman Empire is undoubtedly Yearbooks. “Sal” means year and “name” means letter, book. This derives from the derivation of these two words. The full measure in Turkish is “yearbook”. The yearbooks have an indispensable importance for the local history researcher as they give the important information in social, political, cultural, and educational and the other important issues of that place.

The Ottoman Empire could get information widely about the existing institutions through yearbooks and take measures for the future by examining changes. The yearbooks have formally developed mainly in 3 ways as state, custody and province yearbooks. Beside this, it is met also the yearbook which is informal and developed privately. The Organization of Education which is a government agency has created its own yearbooks. So that, the current state about the education in all the places across the country were recorded in detail. Therefore, the Education Yearbooks have the property to be primary sources about the History of Education.

In this research have been discussed the education activities in Cebel-i Bereket Sanjak depending on Adana province in that time in light of the detailed information contained in the Education Yearbooks. Therefore, the Education Yearbooks dated H.1316-1321/M.1898-1903 (It has been not benefit from the yearbook dated it because the Education Yearbook dated H.1320/M.1902-1903 have not reached until today) constitute the main source of our study. Otherwise, our study is supported to benefit from Adana Province Yearbooks published on various dates. The statistical information about schools and their degrees, the founders, costs, their location, their teachers, the number of students, libraries and the number of books in it and similar information in the sanjak said based on these sources are given and the evaluations are carried out.

Key Words: Education, Yearbook, Cebel-i Bereket.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde resmi ve özel kurumlar tarafından yayımlanan yıllıklara *salnâme* adı verilmektedir. Farsça “sal”(yıl) ve “name” kelimelerinden türeyen salnâme¹ aynı yıl içinde olan

¹ Ahmet Gündüz, “Salnamelere Göre Kırşehir Sancağı Hakkında Bilgiler (1873-1910)”-**Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3380>, s. 1374.

olayları tespit etmek amacıyla hazırlanmakta² böylece devlet bu yolla mevcut kurumların durumunu inceleyip buna göre geleceğe yönelik tedbirler almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde salnâme ilk olarak 1847 yılında Ahmet Vefik Efendi marifetiyle Hayrullah ve Ahmed Cevdet Efendilerin yardımıyla Sadrazam Reşid Paşa'nın isteğiyle yayınlanmıştır³. 1847-1922 yılları arasındaki dönemde neşredilen salnâmelerde; devletin idari yapısı, müesseseleri, şahıs biyografileri, ilmi, iktisadi, siyasi, kültürel, eğitim ve diğer konuları ihtiva eden bilgiler yer almaktadır⁴.

Salnâmelerin resmî olanlarını; devlet, nezâret ve vilâyet olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Nezâret Salnâmeleri'nin içinde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kendi marifetiyle çıkardığı salnâmeler 1316-1321 (1898-1899,1903-1904) yılları arasına ait olup, 1320 (1902-1903) yılları arasında herhangi bir salnâmeye rastlanmamıştır⁵.

Maârif Salnâmeleri'nde eğitim kurumlarını ilgilendiren konular (nezâretin tarihçesi, memurları, müderrisler, öğrenciler, Müslüman ve gayr-i Müslim okullar ve adları, kuruluş ve ruhsat bilgileri, kütüphaneler, kitap sayıları⁶ gazeteler ve matbaalar) hakkında tafsilatlı malumatlar bulunmaktadır. Bunun yanında eğitime ait kanunlar, talimat ve programlar da yer almaktadır⁷. Bu bilgiler sayesinde o bölgenin eğitim yapılanması ve değişiklikleri takip edilebilmektedir⁸.

1. Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başında Eğitim-Öğretime Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde eğitim genellikle cami, mescit ve sıbyan mekteplerinde başladı. Bundan sonraki eğitim ise medreselerde⁹ devam ederdi. Sıbyan mektepleri (İbtidâî) devlet adamları

² Mehmed Zeki Pakalın, "Salnâme", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1983, s. 105.

³ Yılmaz Öztuna, "Salnâme", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 1980, s. 85 vd.

⁴ Erdal Açıkses, Rahmi Doğanay, **1208 (1881 M) Tarihli Ma'murat'ül Aziz Vilâyet Salnâmesi (İl Yılığ)**, Elazığ Valiliği Elazığ, Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Vakfı (ELESKAV), Elazığ, 2001, s. 1.

⁵ Bilgin Aydın, "Salnâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 36, s. 53.

⁶ İlhan Palalı, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Ocak-Haziran 2010, s. 6.

⁷ Tevfik Sütçü, "Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnâmeler ve Yıllıklar", **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 18, 2004, s. 87.

⁸ Salnâmeler hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Hasan Duman, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, Ankara, 1999; Hasan Duman, **Osmanlı Yıllıkları (Salname ve Nevsaller)**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi, İstanbul, 1982; Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.m.**, s. 105; Bilgin Aydın, **a.g.m.**, s. 51-54.

⁹ Medresenin kelime anlamı içinde dini derslerin okutulduğu yerdir. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1990, s. 715. Medreseler genel olarak sıbyan okullarının üzerinde orta ve yüksek dereceli eğitimin yapıldığı yerlerdi. Genellikle camilerle beraber yapılırdı. Türk İslâm tarihinde eğitim ve öğretim açısından önem arz eden medreseleri ilk kuran Selçuklular olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Gazi tarafından kurulan İznik Orhaniyesi'dir. Fatih Sultan Mehmed döneminde tesis edilen Sahn-ı Seman Medreseleriyle medreseler hızla gelişmiş, bunu takiben Kanuni zamanındaki Süleymaniye Medresesi ile "tıp", "riyaziye" ve "darü'l-hadis" gibi yeni bölümler açılarak dinsel konular dışındaki alanlarda da eleman yetiştirilmeye başlanmıştır. Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 3/1, Yaz 2008, s. 350-359; Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, ISSN: 1308-2140, Volume 5/3, Summer 2010, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1346), DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1346>, s. 1784. Medreseler bir vakıf kurumları olduğundan giderleri, işleyişi ve denetlenmesi yine bu kurumlar vasıtasıyla yapılmıştır. Medreselerin yönetimi ise müderrislerin elindeydi. 17. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamasına paralel olarak önce vakıf kurumları sonra da ona bağlı olan medreseler zayıflamaya ve amacından uzaklaşmaya başlamıştır. Meşrutiyet döneminde ıslah edilmeye çalışılsa da bundan sonuç alınamamış ve çağdaşlarıyla yarış edemeyecek düzeye gerilemiştir. 3 Mart 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Medreseler Maârif Vekâleti'ne bağlanmış ve kısa bir zaman sonra tamamen kapatılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli "Medrese" (2.Bölüm: Osmanlı Dönemi)", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003, s. 327-332.

veya zengin kişiler tarafından vakıf marifetiyle tesis edilir ve gelirleride bu yolla karşılanırdı. Köylerde ahalinin yardımıyla kurulan ve öğretmen maaşının karşılandığı okullar da bulunmaktaydı. İlk zamanlar Sıbyan Mektepleri'nin ortak bir teşkilatları ve programları olmasa da, Tanzimat'la beraber gelişen süreçte ders programları revize edilmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin ilân edilmesinden sonra Sıbyan Mektepleri'nin yanı sıra "İbtidâ-i Mektep", "Usûl-i Cedide Mektebi" adıyla yeni tarzda ilkokullar kurulmaya başlanmıştır¹⁰.

18. yüzyıldan itibaren devlet kötü gidişatı bertaraf etmek için batı tarzında kurumlar oluşturmaya çalışmış; eğitim kurumları da bundan nasibini almıştır. Batı tarzında ilk önce Rüşdiyeler daha sonra İbtidai, İdâdî, Sultânî ve Dârülfünûn okulları açılmaya başlanmıştır. Tanzimat döneminde sivil okullar 3 aşamaya dayandırılmıştır. Bunlar; İlköğretimde "İlkokullar", ikinci basamakta "Rüşdiye Mektepleri" (Ortaöğretim), üçüncü basamakta ise "Dârülfünûn" (Yükseköğretim/Üniversite) olarak oluşturulmuştur. Batılılaşma amacıyla hazırlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi¹¹ ile okullardaki derecelenme şu şekilde oluşmuştur: İlköğretim: Sıbyan ve Rüşdiye Okulları, Ortaöğretim: İdâdî ve Sultânî Okulları, Yükseköğretim: Âlî Okullar (Dârülfünûn, Dârümuallimîn, Dârümuallimât, çeşitli sanayi ve fen okulları). Yürürlüğe giren Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi istenilen şekilde uygulanamamıştır. Örneğin; Ortaöğretim için düşünülen İdâdî Okullar çok sınırlı açılmış, Sultânî Okullarından ise sadece Galatasaray Sultânîsi açılabilmiştir¹².

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim yaygınlaştırılmış, Sıbyan okullarından ziyade İbtidai okullarına ağırlık verilmiştir. 1880 yılından itibaren Sıbyan Okulu geleneksel Kur'an Okulları için İbtidai Okulları ise Maârif Nezâreti tarafından kurulup sayıları artırılan yeni okullar için kullanılmıştır. Buna bağlı olarak 1881 yılında Maârif Nezâreti'ndeki Mekâtib-i Sıbyâniye İdaresi de Mekâtib-i İbtidaiye İdaresi olarak yenilenmiştir. İlköğretimin ikinci kademesi olan Rüşdiyeler 1890 yılından sonra İdâdî bulunan yerlerdeki okullarla birleştirilmiştir. Böylece Rüşdiyeler lağvedilerek buradan gelen ödenek İdâdî Okullarına aktarılmış ve Ortaöğretimin birinci kademesi olan İdâdî Okullar yaygınlaştırılmıştır. Ortaöğretimin ikinci kademesi olan Sultânî Okullarının yerine yedi senelik İdâdîler her vilayet merkezine açılmıştır. Sivil Yükseköğretimde ise Mekteb-i Mülkiye Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Şahane, Mekteb-i Hukuk ve Dârülfünun-ı Şahane adıyla eğitim kurumları ihdas edilmiştir. II. Meşrutiyet'te ise yapılan yeni değişikliklerle Cumhuriyet döneminin eğitim kurumlarının alt yapısı hazırlanmıştır¹³.

2. Cebel-i Bereket Sancağı'nda Eğitim-Öğretim

Arapça olan Cebel-i Bereket ismi "bereket dağı" anlamına geldiğinden bu isim tahminlere göre arazinin verimliliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde eyaletten küçük, kazadan büyük yerlere sancak veya livâ denilmektedir. 1568 yılından itibaren Halep eyaletine bağlı Üzeyr Sancağı 1840 yılında Adana vilayetine bağlanmıştır. 1867 yılında "Vilâyetler Nizamnâmesi" ile Üzeyr Sancağı merkezinin bulunduğu yer ile adlandırılarak Payas sancağı olarak Halep'e bağlanmıştır. 1869 yılında Adana

¹⁰ Özlem Karsandık, "Maârif Salnâmeleri'ne Göre Adana Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 50, Ankara, 2011, s. 153-154.

¹¹ Cafer Ulu, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1, Winter 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number : http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.60680, s. 599.

¹² Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25(2), Bursa, 2012, s. 527-528.

¹³ Fatih Demirel, *a.g.m.*, s. 511 vd. II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

yeniden vilayet olunca Payas'ta sancak olarak buraya bağlanmıştır¹⁴. Bu sancağın adı 1879 tarihinde yeni bir idari düzenleme ile adı Cebel-i Bereket olarak değiştirilmiştir. Sancak; Payas, Osmaniye* ve Belen kazalarından oluşuyordu. Bu sancağın merkezi 1880 yılında Payas'tan Yarpuz'a taşınmıştır. 1890 yılında Adana'ya bağlı ve Cebel-i Bereket adını alan bu sancağa Islahiye, Hassa ve Bulanık (Bahçe) kazaları da dahil edilmiştir¹⁵. 1908 yılında ise bu sancağın merkezi Yarpuz'dan Osmaniye'ye nakledilmiştir¹⁶.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde sancakların vilayetlere dönüştürülmesi kanunu çerçevesinde Cebel-i Bereket Sancağı vilayet haline dönüştürülmüş; 1 Haziran 1933 tarihinde ise Cebel-i Bereket vilayeti lağvedilerek Osmaniye bir kaza merkezi olarak Adana'ya bağlanmıştır. 24 Ekim 1996 tarihinde bir kanunla Osmaniye ili kurulmuştur¹⁷.

2.1. Medreseler

Adana vilayetinde ilk medrese 1541 yılında Ulu Cami'nin kuzey cephesinde Ramazanoğulları tarafından yaptırılmıştır¹⁸. Adana vilayetine bağlı Cebel-i Bereket Sancağı ve buraya bağlı kazalardaki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili tafsilatlı bilgileri Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye'de bulmak mümkündür. 1316/1898 yılında Cebel-i Bereket Sancağı'nda eğitim veren medreseler, bulunduğu yerler, müderrisleri, talebe sayıları ve kurucuları aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir.

Tablo 1: 1316/1898 Yılında Cebel-i Bereket Sancağı'nda Yer Alan Medreselerin Bulundukları Kazalar, Medreselerin Adları, Müderrisleri, Talebe Sayıları ve Kurucuları¹⁹:

Livâ	Kaza	Medresenin İsmi	Medresenin Bulunduğu Yer	Müderrisi	Talebe Sayısı	Medresenin Kurucusu
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Trabzonî	Osmaniye	Ali Efendi	18	Ali Efendi
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	Ali Efendi	20	Ahali
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	Ali Efendi	20	Ahali
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	Ali Efendi	20	Ahali
Cebel-i Bereket	Payas	Ocaklı	Ocaklı	Ali Efendi	30	Ahali

Tablodan anlaşıldığı üzere sancağa bağlı Payas kazası en fazla medresenin ve talebenin bulunduğu yerdir. Sancağın merkezi her ne kadar 1880 yılında Payas'tan Yarpuz'a kaydırılsa da

¹⁴ Ali Rıza Önder, "Cebelibereket Sancağı ve Rahime Hatun", **I. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu**, Adana, 20-25 Kasım 1991.

* Osmaniye şehri 1865 yılında kurulmuştur. Osmaniye ve çevresinde yaşayan göçebe toplulukları disipline etmek ve yerleşik hayata geçirmek amacıyla 1864 yılında Derviş Paşa komutasındaki "Fırka-i Islahiye" ova ve dağ aşiretlerini birbirlerinden ayırmak istemiştir. Bu sebeple 1865 yılında Hacı Osmanlı Mahallesi merkez olmak üzere adı "Osmaniye" olan bir ilçe meydana getirilmiştir. Bkz. B.Ünal Bereket, "Osmaniye Şehrini Tarihi Coğrafyası", **Kastamonu Eğitim**, Yıl: 2, Sayı: 3, Mart 1997, s. 82-83.

¹⁵ **Salname-i Vilayet-i Adana 1309**, s. 167-168.

¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Cebelibereket", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, s. 185-186.

¹⁷ Yılmaz Kurt, "Osmaniye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 33, s. 479.

¹⁸ Halil İbrahim Kaplan, **Sâlnamelere Göre Adana (1880-1900)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s. 107.

¹⁹ **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1316**, s. 840.

Payas eğitim yönünden önemini muhafaza etmiştir. Zira Payas'ta 3 tane Erzin adında medrese olup, hepsinin ayrı ayrı 20 adet talebesi bulunmaktadır. Yine Payas'ta Ocaklı'da aynı adı taşıyan bir medrese bulunmaktadır. Osmaniye'de ise Trabzonî adında bir medrese olup 18 mevcudu ile en az talebeye sahip olduğu görülmektedir. Trabzonî Medresesi Ali Efendi tarafından karşılanmış; bunun dışında kalan medreselerin yapımı ise yöre halkı tarafından karşılanmıştır.

2.2. İbtidâî (Sıbyan) Mektepleri

1898 tarihinde Adana vilayetinde 585 adet Sıbyan Okulu (Usûl-ü atîka) bulunmaktadır. Daha sonra yeni tarzda (Usûl-ü cedîd) İbtidâî mektepleri oluşturulmaya çalışılmıştır²⁰. Cebel-i Bereket Sancağı'nda 1897 yılında yeni açılan birçok İbtidâî okuluna rastlamak mümkündür. 1897 yılında açılan Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki İbtidâî derecesindeki okul sayısı, bulunduğu kazalar, masrafı ve kim tarafından karşılandığı ayrıntılı şekilde Maârif Salnâmeleri'nde izah edilmiştir. Bu veriler aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 2: 1897 Yılında Açılan Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki İbtidâî Derecesindeki Okul Sayısı, Bulunduğu Kazalar, Masrafı ve Bunun Kim Tarafından Karşılandığı²¹:

Livâ	Kaza	İbtidâî Okulunun Bulunduğu Yer	İbtidâî Okulunun Masrafı (Kuruş)	İbtidâî Okulunun Kurucusu
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Kasabada	3000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Yarpuz	Karayiğid	2000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Yarpuz	İsbece	3000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Yarpuz	Kaypak	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Kasaba	3000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Söğüt	2000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Ekbaz	5000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Göreci	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Gülinar	3000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Hassa	Tiyek	2500	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Kasabada	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Tortul	5520	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Yumurtalık	3570	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Çaylı	1580	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Ocaklı	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	3450	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Payas	Kasabada	2400	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Cumafakılı	5000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Kazdere	3980	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Çolaklı	2980	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Ariklikaş	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Bulanık	3500	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Bucaklı	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Haruni	5000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	Bahçe	Gökçayır	3800	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	İslahiye	Sarıfet	2890	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	İslahiye	Tatar	4000	Ahalinin yardımıyla
Cebel-i Bereket	İslahiye	Kasabada	5000	Ahalinin yardımıyla

²⁰ Halil İbrahim Kaplan, **a.g.t.**, s. 106-107.

²¹ **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1318**, s. 1050-1052.

Maârif Salnâmesi verilerine göre; Cebel-i Bereket Sancağı'nda tüm İbtidâî okulların masrafları yöre halkı tarafından karşılanmıştır. En fazla okulun olduğu yer sırasıyla 8 okul ile Bahçe, 7 okul ile Payas, 6 Okul ile Hassa, 3 okul ile Yarpuz ve İslahiye, 1 adet ile Osmaniye takip etmektedir.

Adana Vilâyet Salnâmesi verilerine göre; 1318/1900 ve 1319/1901 tarihinde Yarpuz İbtidâî Mektebi'nin öğretmeni Hafız İskender Efendi²² olup, bu okulda toplamda 40 öğrenci bulunmaktadır²³. İslahiye kazasında 1318/1900 yılında 15 talebeden oluşan bir mektep²⁴, Payas kazasında 200'e yakın talebeden oluşan 15 Sıbyân mektebi ile mevcudu çok az olan 2 adet medrese²⁵, Osmaniye kazasında 2 medrese, 65 talebesi olan 3 adet İbtidâî Mektebi²⁶, Bahçe kazasında toplamda 43 talebesi olan bir İslâm Mektebi ile 180 talebesi olan 5 adet Hristiyan Mektebi²⁷, Hassa kazasında ise 215 talebesi olan 8 adet mektep bulunmaktadır²⁸.

1320/1902 tarihli Adana Vilâyet Salnâmesi verilerine göre ise; Yarpuz'da 50 talebesi olan bir adet İbtidâî Mektebi²⁹, Osmaniye kazasının merkezinde iki adet İbtidâî mektebi, Cevdetiye, Dervişîye, Çardak, Payas'ın Üzeyrli ve Erzin köylerinde birer adet İbtidâî mektebi, Bahçe kazasının Haruniye, Karacaviran, Gökçayır, Kızkulaç, Çolaklı köylerinde birer adet İbtidâî mektebi, İslahiye'nin Kerküt, Haltanlı, Çerçili, İdilli ve Keller köyünde birer adet İbtidâî mektebi, Hassa kazasına bağlı Ekbâz'da bir adet İbtidâî mektebi tesis olmuştur³⁰.

Salnâmelerde “İslâm İbtidâiye (Sıbyan)” adıyla anılan mekteplere de rastlamak mümkündür. Bu mektepler Osmanlı Devleti'ndeki ilk eğitim kurumlarıdır. Bu okullara cinsiyet ayrımı yapılmaksızın Müslüman kız ve erkek öğrenciler kabul edilirdi. Genellikle camilere bitişik yapılmasının sebebi öğrencilere İslâm dinini en iyi şekilde öğretebilmektir. Adana vilayeti merkezinde ve çevre köylerinde 1900-1901 tarihlerinde 23'ü Usul-ü Cedit, 34'ü Usul-ü Atika olmak üzere toplamda 57 adet İslâm İbtidâiye Mektebi bulunmaktadır³¹.

1321/1903 tarihli Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye'de Cebel-i Bereket Sancağı'na ait İbtidâiye-i İslâmiye Mekteplerinin eski ve yeni tarzdaki istatistiki bilgilerine erişmek mümkündür. 1321/1903 tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre ise Cebel-i Bereket Sancağı'nda toplamda yeni tarzda (Usul-ü Cedit) 27 adet İslâm İbtidâiye Mektebi bulunmaktadır. Adana il merkezindeki nüfusa oranla kıyaslayacak olursak Cebel-i Bereket Sancağı'nda oldukça fazla bu tarz okulun olduğu sonucuna varabiliriz.

²² Hafız İskender Bey, 1895 yılında adı geçen yere atanmıştır. Bkz. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT., Dosya No: 304, Gömlek No: 32, Tarih: 17 Ş 1313.

²³ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 118; Salnâme-i Vilayet-i Adana 1319, s. 123.

²⁴ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 125.

²⁵ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 132.

²⁶ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 137.

²⁷ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 142.

²⁸ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1318, s. 146.

²⁹ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1320, s. 137.

³⁰ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1320, s. 282-283.

³¹ Kâmil Şahin, “19. ve 20. Yüzyılda Adana İslâm Sıbyan Mektepleri Üzerine Bazı Gözlemler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/sahin.pdf (Erişim Tarih: 02.02.2014)

Tablo 3: 1321/1903 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye'ye Göre Cebel-i Bereket Sancağı'nda İbtidâiye-i İslâmiye Mektepleri'nin Bulunduğu Yer³²:

Livâ	Kaza	Mektebin Bulunduğu Yer	Tedrisat Usulü (Cedit)	Tedrisat Usulü (Atika)
Cebel-i Bereket	Yarpuz	Karayığid	1	0
Cebel-i Bereket	Yarpuz	Issızca	1	0
Cebel-i Bereket	Yarpuz	Kaypak	1	0
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Merkez	1	0
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Merkez	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Merkez	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Gürtül	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Çaylı Üzeyrli	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Üzeyrli	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Ocaklı	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Yumurtalık	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Kurtkulağı	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Çokharzemiş	1	0
Cebel-i Bereket	Payas	Çokharzemiş	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Kasaba	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Kasaba	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Çolaklı	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Cumafakılı	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Kardere	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Haruniye	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Merkez	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Söğüd	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Ekbâz	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Göreci	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Gülbar	1	0
Cebel-i Bereket	Bahçe	Tiyek	1	0

Bu tarz okulların en fazla yoğunlaştığı yer 12 okul ile ilk sırada yer alan Bahçe kazasıdır. Bunu sırasıyla 10 okulla Payas, 3 okulla Yarpuz ve 2 okulla Osmaniye kazaları takip etmektedir.

2.3. Rüşdiye ve İdadîler

Maârif Salnâmeleri verilerinde Cebel-i Bereket Sancağı'nda Rüşdiyeler hakkında bir malumât bulunmamaktadır. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinden bulabildiğimiz kayıtlara göre; 1880'li yıllardan itibaren Cebel-i Bereket Sancağı'nda Rüşdiye Mektepleri açılmaya başlanmıştır³³. Zira 1309/1891 tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi'nde Yarpuz'da 1 adet Rüşdiye Mektebi'nin bulunduğu ifade edilmektedir³⁴. İncelediğimiz döneme ait salnâmelerde Cebel-i Bereket Sancağı'nda İdadî Mektepleri bulunmamaktadır.

2.4. Kütüphane ve Matbaalar

Kütüphaneler önemli ilim ve kültür merkezleri olarak Müslümanların yaşantılarında her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. İncelediğimiz dönemde Adana vilayetinde bulunan 6 adet

³² Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s. 332

³³ T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT., Dosya No: 97, Gömlek No: 37, Tarih: 17 C 1305; T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT., Dosya No: 95, Gömlek No: 96, Tarih: 06 Ra 1305.

³⁴ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1309, s. 168.

kütüphaneden bir tanesi Cebel-i Bereket Sancağı'nda bulunmaktadır. 1316/1898 yılında Cebel-i Bereket Sancağı'nda Osmaniye kazası merkezinde adı Trabzonî olan bu kütüphanenin kurucusu Hacı Veli Efendi'dir. Adı geçen kütüphane 1882 yılında yaptırılmış olup 80 adet kitabı bulunmaktadır³⁵.

İncelediğimiz döneme ait Adana vilayetindeki tek matbaa ise Hükümet Dairesi'nde bulunan ve adı Seyhan olan matbaadır³⁶. Cebel-i Bereket Sancağı dahil olmak üzere Adana'ya bağlı diğer yerlerde matbaa bulunmamaktadır. Bu verilerden hareketle incelediğimiz dönemde hem kütüphane hem de matbaa sayısı noktasında diğer vilayetlere kıyasla Adana ve çevresinin geride kaldığını söylemek mümkündür.

2.5. Cebel-i Bereket Sancağı'nda Müslüman ve Gayr-i Müslim Ahalinin Cinsiyetlere Göre Eğitim-Öğretim Durumu

1320/1902 Adana Vilâyet Salnâmesi'ne göre Cebel-i Bereket Sancağı'nda toplamda 91 adet ilkokul düzeyinde okul bulunmaktadır. Bu okullara kayıtlı erkek öğrenci sayısı 2140 iken, kız öğrencilerde bu sayı bir hayli az olup sayısı sadece 10'dur.

Aynı tarihte Cebel-i Bereket Sancağı'nda bulunan yabancı ilkokul sayısı 2 ile sınırlı kalmıştır. Burada okuyan erkek öğrenci sayısı 45, kız öğrenci sayısı ise 25'dir. Gayr-i Müslim İlkokulları'nın (Misyoner Okulları) sayısı ise şöyle ifade edilmektedir: 2 adet erkek okulunda öğrenci sayısı 219; 1 adet kız okulunda okuyan öğrenci sayısı ise 74'dür³⁷.

Tablo 4: 1320/1902 Yılında Cebel-i Bereket Sancağı'nda Müslüman Nüfusun Tahsil Durumu³⁸:

TOPLAM MÜSLÜMAN NÜFUS		TAHSİL GÖREN NÜFUS
Erkek Nüfus	24.900	2.411
Kadın Nüfus	24.615	2.400
Toplam	49.515	4.811

Tablo 5: 1320/1902 Yılında Cebel-i Bereket Sancağı'nda Gayr-i Müslim Nüfusun Tahsil Durumu³⁹:

TOPLAM GAYR-İ MÜSLİM NÜFUS		TAHSİL GÖREN NÜFUS
Erkek Nüfus	3.802	380
Kadın Nüfus	3.800	360
Toplam	7.602	740

İstatistiki bilgilere göre; nüfusun okuma-yazma oranı Müslümanlarda istenilen düzeyde değildir. Özellikle kadınların eğitim durumu nüfusa oranla çok azdır. Gayr-i Müslimlerde ise tahsil gören kadın nüfusunun toplam nüfusa göre oranı, Müslüman kadınların oranından daha fazladır.

³⁵ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1316, s. 844-845.

³⁶ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1316, s. 844.

³⁷ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1320 (Ek)

³⁸ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1320 (Ek)

³⁹ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1320 (Ek)

Sonuç

İncelediğimiz dönem 1898-1903 yılları arası Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimin hızla geliştiği II. Abdülhamid dönemidir. Bu dönemde tesis edilen yeni tarz okullar Adana merkezde ve çevresinde etkisini daha iyi göstermiş; bu anlamda çeşitli mesleki Rüşdiyeler açılmıştır. Cebel-i Bereket Sancağı'nda ise yeni tarzda (Usûl-i Cedîd) İbtîdâî Okullar açılmış, Rüşdiye Okullarının sayısı ise çok sınırlı kalmıştır. Cebel-i Bereket Sancağı'nda İbtîdâî Okullar ve İslâmi İbtîdâî Okullar en fazla Bahçe kazasında, en az ise Osmaniye kazasında kurulmuştur.

Bu dönemde yeni tarz okullar açıldığı gibi eski tarzda eğitim veren medreseler önemini muhafaza etmiştir. Çünkü Tanzimat dönemi eğitim anlayışında eski sistem ve kurumların izleri devam ettiğinden; geleneksel dini eğitim veren medreseler her vilayette olduğu gibi Adana vilayetine bağlı Cebel-i Bereket Sancağı'nda da özellikle Payas kazasında varlığını sürdürmüştür.

Cebel-i Bereket Sancağı'nda nüfusun eğitim-öğretim oranı genel olarak istenilen seviyede olmayıp özellikle kızlarda bu oran çok düşüktür. Gayr-i Müslimlerde ise okullaşma oranı Adana vilayet merkezine kıyasla sınırlı olup; mevcut olan bu okullarda kızların eğitim-öğretim durumu Müslüman kızlara göre daha fazladır.

KAYNAKÇA

1. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1.1. Maârif Nezâreti

MF.MKT. 97/37 (17 C 1305)

MF.MKT. 95/96 (06 Ra 1305)

MF.MKT. 304/32 (17 Ş 1313)

2. Salnâmeler

2.1. Salnâme-i Vilayet-i Adana (1309/1318/1319/1320)

2.2. Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316/1317/1318/1319/1321)

3. Kitaplar

AÇIKSES, Erdal-DOĞANAY, Rahmi; **1208 (1881 M) Tarihli Ma'murat'ül Aziz Vilâyet Salnâmesi (İl Yılığ)**, Elazığ Valiliği Elazığ, Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Vakfı (ELESKAV), Elazığ, 2001.

DEVELİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1990.

DUMAN, Hasan; **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, Ankara, 1999.

DUMAN, Hasan; **Osmanlı Yıllıkları (Salname ve Nevsaller)**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi, İstanbul, 1982.

KAPLAN, Halil İbrahim; **Sâlnamelere Göre Adana (1880-1900)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001.

KODAMAN, Bayram; **II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

4. Makaleler

AYDIN, Bilgin; “Salnâme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 36.

BEREKET, B.Ünal; “Osmaniye Şehrinin Tarihi Coğrafyası”, **Kastamonu Eğitim**, Yıl: 2, Sayı: 3, Mart 1997.

DEMİREL, Fatih; “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, **Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 25(2), Bursa, 2012.

GÜNDÜZ Ahmet; “Salnamelere Göre Kırşehir Sancağı Hakkında Bilgiler (1873-1910)”-**Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 7/3, Summer 2012, Ankara, 2012.

HALAÇOĞLU, Yusuf; “Cebelibereket”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7.

İPŞİRLİ, Mehmet; “Medrese (2.Bölüm: Osmanlı Dönemi)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 2003.

KARSANDIK, Özlem; “Maârif Salnâmeleri'ne Göre Adana Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)”, **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 50, Ankara, 2011.

KURT, Yılmaz; “Osmaniye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 33.

ÖNDER, Ali Rıza; “Cebelibereket Sancağı ve Rahime Hatun”, **I. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu**, Adana, 20-25 Kasım 1991.

ÖZKAN, Selim Hilmi; “Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi”,-**Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 5/3, Summer 2010, Ankara, 2010.

ÖZTUNA, Yılmaz; “Salnâme”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara, 1980.

PAKALIN, Mehmed Zeki; “Salnâme”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: 3, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1983.

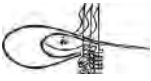
PALALI, İlhan; “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Ocak-Haziran 2010.

SÜTÇÜ, Tevfik; “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnâmeler ve Yıllıklar”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 18, 2004.

ŞAHİN, Kâmil; “19. ve 20. Yüzyılda Adana İslâm Sıbyan Mektepleri Üzerine Bazı Gözlemler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/sahin.pdf, (ErişimTarih:02.02.2014)

TAŞKIN, Ünal; “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 3/1, Yaz 2008.

ULU, Cafer; “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Mürebbiyelik Müessesesi”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1, Winter 2014, Ankara, 2014.

MODERNLEŞME SÜRECİNDE AFRIKA’NIN İKİ BÜYÜK KRİZİ: RUANDA VE DARFUR MESELELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Hasan GÜRKAN**

ÖZET

Bu çalışmada Afrika kıtasının, sonuçları itibariyle en önemli meseleleri sayılabilecek olan Ruanda ve Darfur meseleleri modernleşme bağlamında ele alınmıştır. Afrika’nın modernleşmesi demek onun sömürgeleşme tarihi demektir. Yaklaşık son iki yüzyıldır doğal kaynakları ve insan potansiyeli sömürülen Afrika; birçok sosyal, ekonomik ve siyasi sorunla başa çıkmaya çalışmaktadır. Afrika’nın temel meseleleri genel olarak; doğal kaynakların sömürsü, köle ticareti, salgın hastalıklar ve etnik çatışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Afrika kıtasında en sorunlu bölge olarak Ruanda ve Darfur gösterilebilir. Bu iki bölge tarihin en kanlı dönemlerine şahitlik eden birer coğrafi mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Afrika’nın geleceğini belirleyen en önemli etken doğal kaynakları olmuştur. Aslında zenginlik getirmesi gereken bu kaynaklar Afrika’nın “kara kıta” olarak anılmasına neden olmuştur. Ruanda ve Darfur, son elli yılda hem etnik, hem de sosyo-ekonomik anlamda büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Afrika etnik çeşitliliği kendisi için bir zulüm nedeni olarak yaşamakta ve Afrika’nın sömürgecilerle olan bağı burada tarihin sayfalarına büyük yıkımlar olarak kaydedilmektedir. Bu doğrultuda, Ruanda’da Tutsi’lerle Hutular arasındaki mücadele, Darfur’da da ayrılıkçı hareketler sırasında çıkan çatışmalar büyük bir etnik temizlikle sonuçlanmıştır. Bu açılarından bakıldığında Afrika kıtasının, Ruanda ve Darfur örneğinden hareketle, toplu bir şekilde incelenmesine gereksinim duyulmaktadır. Çalışmada ilgili literatür yanında “NationalGeographic” dergisinin 1998-2010 ve “Atlas” dergisinin 1997-2008 yılları arasındaki sayılarından faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Sömürgeleşme, Afrika, Ruanda, Sudan/Darfur, Soykırım, Biyoiktidar.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Mersin Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı- Doktorant, El-mek: hasangurkan74@hotmail.com

TWO MAJOR CRISIS IN AFRICA IN THE PROCESS OF MODERNIZATION: A STUDY ON RWANDA AND DARFUR ISSUES

ABSTRACT

In this study, Rwanda and Darfur issues, which could be counted as the most important issues in terms of its consequences, are covered in the context of modernization. Modernization of Africa means its history of colonization. Having been exploited in terms of its natural resources and human potential for nearly two centuries, Africa has been trying to handle a range of social, economic and political issues. Basic issues of Africa are exploitation of natural resources, slave trading, epidemic diseases and ethnic conflicts. The most problematic regions in the continent can be pointed as Rwanda and Darfur. These two regions are two geographical locations which has witnessed the bloodiest periods of history. The most important factor determining Africa's future has been natural resources. These resources resulted in remembering Africa as "the Black Continent" instead of bringing wealth to it. Rwanda and Darfur has experienced a great transformation both ethnically and socioeconomically for the past fifty years. Africa has been living its ethnic variety as a reason for tyranny and the tie of Africa and its colonialists is recorded as the great disasters in history. In this context, the fight between Tutsi and Hutu concluded in a great ethnic cleansing as in the battle in separative movements in Darfur. In this respect, the continent of Africa requires to be examined generally based on Sudan and Darfur examples. In the study, 2008-2010 issues of "National Geographic" and 1997-2008 issues of "Atlas" has been used along with the relevant literature.

KewWords: Modernization, Colonization, Africa, Rwanda, Sudan/Darfur, Genocide, Biopower.

GİRİŞ

Modernleşme düşüncesi, üzerinde büyük tartışmalar yapılan bir terim ya da anlayıştır. Hatta modernleşme, modernizm ve modernite terimleri arasında dahi kesin sınırlar çizilmeye çalışılmaktadır. Ancak klasik bakış açısıyla modernleşme düşüncesi, tüm toplumların batılı toplumların geçtiği aşamalardan geçeceği düşüncesine dayanır.¹ Dolayısıyla modernleşme düşüncesini bir süreç olarak ele almak gerekir. Bu düşüncenin kültürel, sosyo-ekonomik ve siyasî birçok değişkeni bulunmaktadır. Avrupa kıtası bu değişkenleri kendi iç dinamizmi içerisinde yaşamış ve tarihsel seyri ortaya çıkmıştır. Ancak Avrupa kıtasının dışında bir kıta olarak Afrika, Batı'nın geçtiği aşamaları Batı'dan farklı bir biçimde yaşamıştır. Bu durum Afrika kıtasının modernleşme düşüncesinden etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Modernlik tüm boyutlarıyla Afrika kıtasının içerisinde görünmektedir.

Modernleşme (veya modernlik) bazı toplumlar için her zaman olumlu sonuçlar doğurmamaktadır. Batı modernliği sömürgeci anlayışla birleştğinde modernlik birçok olumsuz sonuç doğurmaktan da öte büyük yıkımlar yaratabilmektedir. Modern devletin unsurları, soykırım ve biyoiktidarnosyonu; farklı etnik grupların birbirlerini yok etmeleri sonucunu doğurabilmektedir. Bu

¹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 227.

bize göstermektedir ki farklı etnik gruplar adeta birer saatli bombaya dönüşmektedir. Ruanda ve Darfur meselesi bu çerçevede değerlendirilebilir. Afrika'nın bu iki sorunlu bölgesi insanlık tarihi açısından büyük ve trajik bir örnek oluşturmaktadır. Afrika kıtasının tarihsel seyrinde; coğrafyası, jeopolitik konumu, demografik yapısı, ekonomisi ve batı ile ilişkileri büyük bir rol oynamaktadır.

I. Coğrafi Açidan Afrika

Eski Yunanlıların Afrika'ya "Libya" yani "Lebular Diyarı" dediği söylenir. Latince "Aprica"dan (güneşli) ya da Yunanca "Aphrice"den (soğuksuz) esinlenen Romalı'ların kıtayı "Afrika" olarak adlandırdığı da öne sürülür. Fakat Afrika adı Romalılarca daha çok kıtanın, Avrupa'nın güney uzantısı sayılan kuzey kıyıları için kullanılmıştır. Kuzey Afrika kıyılarında bir dönem hüküm süren Romalıların kendi yerleşim alanlarının güneyindeki bölgeye, Kartaca'nın güneyindeki bir Berberi topluluğundan dolayı "Afrigler Ülkesi" ya da "Afriga" dedikleri de bilinmektedir. Bir başka açıklama "Afrika" adının bugünkü Tunus dolaylarındaki verimli bir bölgeye ilişkin olduğu ve "Mısır başakları" anlamına geldiği yolundadır.²

Afrika, Asya'dan sonra ikinci büyük kıta olup 30,2 milyon km² alan kaplar. Kuzey-güney yönünde uzunluğu 8000 km, doğu batı yönünde genişliği 7500 km'dir. Afrika; jeolojik yapı, yüzey şekilleri akarsu, iklim ve bitki örtüsü özellikleri açısından diğer kıtalara göre oldukça farklıdır; bu durum farklı ortam şartlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Jeolojik yapı yönünden Afrika'nın temeli, dünyanın sert kütesini oluşturan Pangea kütesinin parçasıdır.³

Afrika, iklim özellikleri itibariyle diğer kıtalar arasında "Sıcak Kıta" olarak adlandırılışında en büyük rolü, coğrafi konumu oynar. Bununla birlikte yıl boyunca Afrika kıtası topraklarına güneş ışınları dik ve dike yakın bir açıyla gelir. Böylece kıta diğer kıtalara oranla daha fazla ısınır. Kıtanın sıcak olmasında yeryüzü şekilleri de önemli bir rol oynar.⁴ Miller'in iklim tasnifine göre Afrika'da Sıcak iklimler ve Subtropikal iklimler olmak üzere iki ana iklim tipi görülür. Afrika'nın yalnız en kuzey ve en güneyinde Akdeniz iklimi görülür. Bu tropikal kuşak içindeki iklim farklılıklarını, temelde yağış oranı belirler. Afrika'da alçak kıyı bölgeleri pek az olduğundan, okyanus akıntıları sıcaklığı pek etkilemez.⁵

Afrika kıtasının yeryüzü şekillerine bakıldığında kıtanın okyanuslara ve denizlere yakın kısımlarının yüksek olduğu görülür. Kıta adeta kenarları kalkık ve ortası çukur bir tabak gibidir.⁶ Bu nedenle, okyanusların nemli havası iç kesimlere kadar giremez. Enlem itibariyle zaten bütün yıl boyu güneş ışınları alan kıtanın ısınması daha fazla olur. Bu ısınma sonucu Afrika ekvatorial bölgelerde yıl boyu sürekli yağış alırken, dönenceler çevresinde sıcaklığın ve buharlaşmanın şiddetiyle çölleşme meydana gelir. Böylece dünyanın en büyük çölleri bu kıtada oluşmuştur.⁷ Bu kadar büyük bir coğrafyanın, problemlerinin de en az bu kadar büyük olması doğal gibi gözükmektedir. Özellikle konumu ve batı ile olan ilişkileri bu sonucu doğurmaktadır.

II. Jeopolitik Kavramı İçinde Afrika'nın Toplumsal ve İktisadi Yapısı

Jeopolitik 20. yüzyıl sonrası önem kazanmış, çeşitli boyutları olan ve üzerinde durulması gereken bir kavramdır. Bu bağlamda jeopolitik; coğrafi politika, coğrafyaya dayanan politika, bir

² İbrahim Güner, *Kıtalar Coğrafyasına Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1995, s. 311.

³ İbrahim Atalay, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1999, s.241.

⁴ Özey, a.g.e., 64.

⁵ Güner, a.g.e., s. 324-325.

⁶ Örneğin Mali'de bir kent 400 metre yüksekliğindeki Bandiagara Kayalıkları üzerinde kurulmuştur. Bu durum bölge sakinlerini yakın dönemlere dek kâşifler, misyonerler ve hatta yakın komşularından gizlemiştir. *National Geographic*, Afrika Özel Sayısı, Eylül 2005, s. 119.

⁷ Özey, a.g.e., s. 64.

başka ifadeyle coğrafyanın yönlendirdiği politika şeklinde tanımlanabilir.⁸ Jeopolitik; dünya coğrafyasını, coğrafi yapı ve evrensel değerleri inceleyerek, dünya, bölge ve ülke çapında güç düzeyinde ve politik düzeyde hareket tarzı araştırması yapar. Jeopolitik, politika belirlenmesi amacıyla, bir ulusun, uluslar topluluğunun veya bölgenin jeopolitiğin değişmeyen ve değişen unsurlarını dikkate alarak güç değerlendirmesi yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren bir bilimdir.⁹

Lacoste'a göre jeopolitik; her tür siyasi güç arasındaki-sadece devletlerarasında değil aynı zamanda siyasi hareketler ve az çok yasadışı silahlı gruplar arasındaki- mücadeleler, büyük veya küçük her türlü toprak üzerinde kontrol sağlamak ve tahakküm kurmak için girilen mücadeleleri tarif eder.¹⁰ Jeopolitikte esas olan, politikadır, daha doğrusu "Coğrafi Politika"¹¹dir. Devletin gelişmesini, karakterini ve kaderini belirleyen coğrafi felsefe ve determinizme dayanan bir politikadır.¹² İlhan, jeopolitiğin insani (değişen) unsurlarını; sosyal değerler, ekonomik değerler, politik değerler, askeri değerler, kültür değerleri/kültür çevresi olarak açıklamaktadır.¹³ Afrika kıtasının jeopolitiğini bu değişkenler bağlamında incelemek konuyu aydınlatmak açısından katkı sunacaktır.

II.I. Demografik ve Sosyal Yapı

Çağdaş veri ve belgelerin ışığında insanın ilk defa Afrika kıtasında ortaya çıktığı ve zamanla bu kıtanın dışına yayıldığı ve Avrupa kıtasının ilk yerleşiminde rol aldığı bilinmektedir. Afrika'da rastlanmış olan fosiller, insanın ilk defa Güney Afrika'da ortaya çıktığına işaret eder.¹⁴ Bu, modern insanın doğuşu demektir. Bunlardan bazıları, Kenya'nın kuzeyindeki Turkana Gölü havzasında ve Olduvai Boğazı çevresindedir. Buralarda 2,5 milyon yıl öncesine tarihlenen fosiller ve taş aletler bulunmuştur.¹⁵ McNeill de insan türünün ilk olarak görüldüğü kıtanın Afrika olduğunu söyler. Diamond da en eski atalarımızın 7 milyon yıl önce Afrika'da yaşadığını söylemektedir.¹⁶

Kıta, dünyanın başka herhangi bir kıtasında bulunandan çok daha büyük bir etnik çeşitliliğe sahip olmuş, bu durumunu günümüze dek sürdürmüştür.¹⁷ Bu doğrultuda, Afrika'da yaşayan insanları beş ana grupta toplayabiliriz. Bunlar; ilkel zenci insanlar, Guinea ve Sudan zencileri, Bantular, karışık Hami-Zenci insanları ve zenci olmayan insanlardır. Ayrıca kıtada, dışarıdan gelmiş, azınlık olmalarına rağmen ülke yönetimlerinde etkili olan Avrupalılar da yaşamaktadırlar.¹⁸

Afrika kıtasının sosyal yapısında dil ve din de önemli bir yer tutmaktadır. Afrikalılar 1600'den fazla dil konuşur ve kendilerini neredeyse bir o kadar etnik gruptan birine bağlı sayar. Dinler, ayrımları daha da arttırır. Arap tacirlerinin yaydığı İslamiyet, Hristiyanlığın eski bir koluna

⁸ Suat İlhan, *Jeopolitik Duyarlılık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 3.

⁹ İlhan, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰ Yves Lacoste, *Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, NTV Yayınları, İstanbul, 2007, s. 8.

¹¹ Lacoste'e göre "Coğrafya, bir coğrafyacı açısından "Bilgi için bilgi" gibi görünse de gerçekte dünya kaynaklarına egemen olmanın aracıdır. Eski tip haraççı imparatorluklardan modern sömürgecilğe, çok uluslu şirketlerin, doğal kaynakların ve emek gücünün envanterini çıkartmasından tekil devletlerin turizm potansiyoneli hesaplamaya kadar tüm siyasi ve iktisadi bilgiler coğrafyasız yapılamaz." Ayrıntılı bilgi için bkz. Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmakçındır*, Doruk Yayınları, Ankara, 2004.

¹² Kamil Günel, *Coğrafyanın Sayısal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 25.

¹³ İlhan, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁴ Afrika'yı ilk terk eden ve Afrika dışında yaşayan ilk insana ait kafatası 2001 yılında Gürcistan'da bulunan 1,75 milyon yaşındaki bir insan kafatasıdır. Bu kafatasının Homo Habilis'e yani 2,4 ila 1,6 milyon yıl önce yaşamış uzun kollu, kısa bacaklı hominidlere benzediği düşünülmektedir. *National Geographic*, Ağustos 2002, s. 46-55.

¹⁵ Recep Yıldırım, *Uygurlık Tarihine Giriş*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 12.

¹⁶ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev: Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara, 2008, s. 501.

¹⁷ William McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 384.

¹⁸ Özey, *a.g.e.*, s. 68.

ev sahipliği eden Etiyopya hariç tüm kuzeye egemendir. Güneyde ise çok sayıdaki Animist yerel din Avrupalı misyonerlerin yaydığı Hristiyanlık ile karışmıştır.¹⁹

Afrika'da birçok dil, din ve etnik unsur yaşamaktadır. Braudel bu durumu önemli olarak değerlendirir. Çünkü ona göre Afrika kıtasındaki parçalanmanın temelinde, yalnızca sömürge yöntemleri değil, bu etnik, dini ve dilsel çeşitliliğin fazla olması da yatar.²⁰

Afrika'nın nüfusuna gelince; Afrika'da nüfus 1970 yılında 364 milyon iken 1999'da yaklaşık 800 milyon olmuştur ve nüfusun 2020'ye kadar 1,3 milyar seviyesine çıkacağı tahmin edilmektedir. 1970'ten beri Afrika'nın nüfusu iki katından fazla artmış ve yılda yaklaşık % 2,7 gibi (dünyada en hızlı artan nüfus) hızlı bir büyüme göstermiştir. Bu artış içinde en büyük paya sahip olan grup % 40'a varan 15 yaş altı genç insan grubudur ve genç nüfustaki bu artış Afrika'yı daha genç bir kıta haline getirmektedir.²¹

II.II. Ekonomik Yapı

Afrika, yerleşme tarihi bakımından çok eski olmasına rağmen bugün modernleşme bakımından en geri kalmış kıtadır. Dünyanın en ilkel yerleşme birimlerine Afrika'da rastlanmaktadır. Ekvatorial bölgede yaşayan yerlilerden Pigmeler²²; ağaç dal ve yapraklarından yaptıkları kulübelerde otururlar. Ekvatorial bölgenin güneyinde (Kalahari çevresi) topraktan veya ağaç dallarından yapılmış arı kovanına benzeyen kulübelere oluşmuş küçük köy yerleşmeleri hâkimdir. Ekvatorial bölgenin kuzeyinde yani Sahra bölgesinde ise göçebe insanlar ve yer yer suyun bulunduğu bölgelerde vaha yerleşmeleri vardır. Sömürgeci devletlerin, kıtanın kıyı kesimlerinde koloni kurmaları, bu bölgenin yerleşme düzeninde modernleşmeye neden olmuştur. Hatta bugün Güney Afrika ve Batı Afrika'daki şehirlerin büyük bir bölümü, Avrupalı sömürgeci ülkelerin kurmuş oldukları yerleşme birimleridir ve mimari olarak kurucusu olan devletin özelliklerini yansıtır.²³

Doğa içerisinde yerleşmeyi etkileyen faktörler arasında yiyecek üretimi önemli bir yer tutmuştur. Diamond'a göre yüksek yoğunluklu nüfusların, mikropların teknolojinin, başka güç oluşturmalarının kökeninde yatan şey yiyecek üretimidir.²⁴

Avrupalılar 1400'lerde Afrika'nın Sahra altı bölgesine geldiklerinde Afrikalılar beş bölük tarım bitkisi yetiştiriyordu. Bunların her biri Afrika tarihi açısından çok önemliydi. Bunlar buğday, arpa, bezelye, fasulye ve üzüm. Ancak Afrika'nın yerli tarım bitkilerinin Sahel bölgesindeki, Etiyopya'daki, Batı Afrika'daki bitkilerin hepsinin anayurdu ekvatorun kuzeyidir. Ekvatorun güneyinden çıkmış bir tek Afrika tarım bitkisi yoktur. Bunun nedeni de Güney Afrika'daki yaban bitkilerinin genellikle evcilleştirilmeye uygun olmamasıdır.²⁵

Kıtada tarım yapılabilen alanlarda ekonominin temel kaynağı doğal olarak tarımsal üretime dayanmaktadır. Ancak tarım öncülüğünde büyüme stratejisi, birçok Asya ve Latin Amerika ülkesinde yoksulluğun azaltılmasında ve ekonomilerin dönüşümünde önemli bir rol oynarken, Afrika'da bu stratejiden beklenen başarı elde edilememiştir. Çoğu Afrika ülkesi başarılı bir tarımsal dönüşümün altyapısını oluşturamamış ve bunun sonucu olarak Afrika tarımının verimliliği

¹⁹NationalGeographic, Bugünkü Afrika (Ek), Eylül 2001.

²⁰FernandBraudel, *Uygurlikların Grameri*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 170.

²¹Zahra Nuru, Afrika'nın Kalkınmasında Dış Yardımların Rolü ve Etkinliği(Sorunlar ve Çözüm Önerileri), Çev: Hasan Öztürk, www.tasamafrika.org/pdf/yayinlar/25-znuru.pdf, Erişim Tarihi: 11.11.2013.

²²Orta Afrika'da yaşayan Pigmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. NationalGeographic, Afrika Özel Sayısı, Eylül 2005, ss. 158-179.

²³Özey, a.g.e., s. 69.

²⁴Diamond, a.g.e., s. 511-512.

²⁵Diamond, a.g.e., s. 512-515.

dünyanın diğer bölgelerinin oldukça gerisinde kalmıştır. Dolayısıyla bölgede yoksulluk ve açlık kronik bir sorun haline gelmiştir.²⁶

Afrika tarım ürünleri ve yiyecek üretimi açısından çok zengin olmamasına rağmen enerji kaynakları ve madenler bakımından durum çok farklıdır. İhracatı yapılacak kadar değerli olan tarım ürünleri kakao, kahve, muz, Hindistan cevizi vb ürünlerdir. Madenler bakımından ise Afrika ilkçağlardan beri demirden çeşitli aletler ve altından ziynet eşyaları yapımına tanıklık etmiştir. Günümüzde dünya altın üretiminin yarısından fazlası bu kıtadayken bakır, elmas ve mangan; koloni döneminden bu yana işletilen madenler arasındadır. Petrol üretimi²⁷ ise özellikle kuzey Afrika'da ve Sahra altı Afrika'sında Nijerya²⁸, Libya ve Cezayir'in bulunduğu çevrededir.²⁹

III. Modern Batı'nın Gözünde Emperyal Bir Mekân Olarak Afrika: Kapitalist Sömürgeciliğin Yerleşmesi ve Doğal Kaynakların Sömürüsü

Afrika kıta olarak eski olmasına karşın sömürgeleşmesi görece yakın tarihlere denk gelir. 19. yüzyılın sonlarında dünyanın büyük bir bölümünün sömürgeleştirilmesi hemen hemen tamamlanmıştı. Ancak "karanlık kıta" olarak adlandırılan Afrika'nın çok az bir bölümü sömürge idi. Kıtanın yoğun bir şekilde sömürgeleştirilmeye başlanması ise 19. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Hatta Armaoğlu'nun belirttiği üzere, 1875 yılında Afrika'nın Avrupa sömürgeciliğine konu olan kısmı kıtanın 1/10'u kadardır. 1895 yılında Afrika'nın Batı sömürgeciliğine konu olmayan kısmı ise 1/10'dur.³⁰

Avrupa'yı 1880-1890'lardan itibaren sömürgeciliğe iten faktör tamamen ekonomiktir. 1870'lerden sonra Avrupa endüstrisinin gelişmesi birtakım önemli problemler çıkarmıştır. Nedenine gelince; endüstrinin gelişmesi üretimin artmasını, üretimin artması endüstri ülkelerinin kendi nüfuslarının bu üretimi tüketemez olmalarına yol açmıştır. Demek oluyor ki bir üretim fazlası ortaya çıkmıştır. Bu üretim fazlasını dağıtacak yeni alanların olmaması yeni pazarlar sorununu ortaya çıkarmıştır. Böylelikle sömürgecilik politikası, endüstri politikasının sonucu olmuştur.³¹

Avrupalıların Afrika'yı fetihleri yoğun bir şekilde 19. yüzyılın sonlarını bulsa da bu durum, Avrupalılarla Afrikalıların o zamana dek tanışmamış oldukları anlamına gelmez. Afrika'nın Avrupalı beyaz adamlarla ilk ilişkisini, büyük yolculukların başladığı 15. yüzyıla kadar götürebiliriz. Fakat bu ilk yolculukları yapan İspanyol ve Portekiz denizcilerinin Afrika ile çok ilgilendiklerini söyleyemeyiz. Çünkü amaçları baharat yolunu bulmak ve yeni topraklardan değerli maden getirmektir. 17. yüzyılda Avrupa ticaret burjuvazisinin kurduğu sömürge şirketlerinin de ilgisi daha çok Asya'ya ve özellikle Hindistan'a dönüktü. Sömürgeciliğin nitelik değiştirip Afrika'ya bütün gücüyle girdiği 1870'lere kadar Kara Afrika'nın düzeni aşağı yukarı aynı kaldı. Sadece Fransızlar Senegal ve Gabon kıyılarına, İngilizler de Altın Kıyısına yerleşmişlerdi. İklim ve doğa koşulları kıyından içlere sızmaya olanak tanııyordu.³²

19. yüzyılın sonuna doğru Avrupa'da iki yapı ortaya çıktı: Bir tarafta gelişmekte olan ve iç içe geçmiş mali ve endüstriyel gruplar, diğer tarafta devletler; ürünleri ya da sermayeleri için bir çıkış yeri isteyen endüstrici ulusların arasındaki rekabeti körüklüyordu. Sömürgeleştirme işlemi işte

²⁶ Âdem Doğan, Yoksullar Lehine Büyümede Tarımın Rolü: Sahra-Altı Afrika Örneği, *KMU İİBF Dergisi*, Yıl 11, Sayı 16, Haziran 2009, ss. 21-38, s. 22.

²⁷ Petrol üretimi ve alanları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. *National Geographic*, Afrika Özel Sayısı, Eylül 2005, ss. 132-147.

²⁸ Nijerya'daki petrol rezervleri ve petrolün Nijerya halkı için toplumsal, ekonomik ve ekolojik sonuçları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *National Geographic*, Şubat 2007, ss. 102-127.

²⁹ İbrahim Atalay, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1999, s. 252.

³⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 417.

³¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 417.

³² Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği, Kara Afrika Modeli*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, s.83.

bu yayılmanın biçimlerinden biri haline geldi.³³ Yayılmacı güçler kıtayı 1875'ten 1912'ye kadar millet, din ya da kabile sınırlarını göz önüne almadan böldü.³⁴

Peki, Avrupa nasıl oluyor da, modern insanın ortaya çıktığı, aynı zamanda zengin kaynaklara da sahip dünyanın bu eski kıtasını kısa sürede ele geçirebiliyordu? Şüphesiz bu soruya birçok yanıt verilebilir. Ancak mevcut yanıtların içinde bir tanesi çok göze çarpar. Avrupalılar Afrika'ya girdiklerinde üç üstünlüğü ellerinde bulunduruyordu: Silahlar, okuryazarlık ve siyasal örgütlenme.³⁵ Bu üçü gerçekten önemlidir çünkü Huntington'ın da belirttiği gibi özellikle okuryazarlık ve siyasal katılma modernleşme ile korelasyon içerisindedir.³⁶ Bir başka deyişle, önemli derecede kentleşmiş, altyapı (temel) ve üstyapı kurumlarını kurmuş olan Avrupa, bu yapıları henüz inşa edememiş, kabile yaşamıyla parça parça bir durumda olan, batı tarzı kentleşmenin ise pek fazla görülmediği bir Afrika'yla karşılaştı. Demek oluyor ki Afrika, dünya içerisinde Avrupa ile aynı mekânda idi ancak içinde bulundukları tarihsel zaman olarak aynı değildi. Hâlbuki teknoloji olarak Afrika bundan 2000 yıldan fazla süre önce Avrupalıların ve Amerikalıların düzeyinden oldukça ilerici keşiflerde bulunmuşlardı bile. Örneğin, Afrikalı demirciler, Avrupalıların ve Amerikalıların 19. yüzyıldaki Bessemer fırınlarından 2000 yıl önce, köy fırınlarında nasıl yüksek sıcaklık ve çelik üreteceklerini keşfetmişlerdi.³⁷ Fakat görülüyor ki durum sonraki süreçte genel olarak tersi bir seyir izledi.

Afrika'nın diğer uygarlıklarla ilişkisi söz konusu olduğunda eğer bir gerçeğin ön plana çıkarılması gerekiyorsa bu, ilişkinin sömürü yönünde olduğudur. Kıta, gerek merkez gerekse de çevre uygarlıklar için çoğu zaman sömürge olmaktan başka bir anlam ifade etmemiştir. Afrika ve bu uygarlıklar arasındaki temas Arabistan ve Hindistan'la olan temaslar yoluyla gerçekleşmiştir. Ancak ilk sürekli ilişkiler, ancak VII. yüzyıldaki ilk İslam yayılması sırasında, Arabistan ve İran'la kurulabilmiştir. Daha sonra esas temas Batı ile gerçekleşti. Braudel'in ifadesiyle "Kara Dünya"ya çarpan ve onu kuşatan; erişkin, talepçi, modern eylem ve iletişim araçlarına sahip endüstriyel toplum olan Batı toplumdur.³⁸ Kant'ın deyişiyle de aklı erginleşen³⁹ Batı dünyasıyla Afrika'nın karşılaşması söz konusudur.

Afrika kıyılarında ilk sömürge kuran devlet Portekiz olmuş, 15. yüzyılın sonlarında Angola'ya, 16. yüzyıl başlarında da Mozambik'e yerleşmiştir. Hollandalıların sömürgecilikte en önemli başarısı ise 1652 yılında bugünkü Güney Afrika Cumhuriyeti'nde ve Ümit Burnu'nda, Cape Town'ı kurmalarıdır. Cape Colony denen Hollandalıların bu sömürgesini 1815 Viyana Kongresi ile İngiltere ele geçirmiştir.⁴⁰

Fransız İhtilali çıktığı zamanda kıtanın durumu ise şu şekildeydi: Bütün Kuzey Afrika Osmanlı İmparatorluğuna dâhildi ve Afrika'nın batı kıyılarındaki Angola, Portekiz sömürgesi; Güney Afrika'daki Cape Colony Hollanda'nın; Doğu kıyılarında Mozambik de Portekiz'in sömürgesiydi. Afrika'nın iç kısımları⁴¹ ise henüz insanlığın bilgisine açılmamıştı.⁴² Ancak

³³MarcFerro, *Sömürgecilik Tarihi, Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar*, Çev: MunaCedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 133.

³⁴NationalGeographic, Bugünkü Afrika (Ek), Eylül 2001.

³⁵Diamond, a.g.e., s. 527.

³⁶SamuelHuntington, *Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma*, Çev: Ergun Özbudun, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/ 38/33 7/3439.pdf, s. 60., Erişim Tarihi: 11.01.2014.

³⁷Diamond, a.g.e., s. 523-524.

³⁸Braudel, a.g.e., s. 161-167.

³⁹İmanuel Kant, *Felsefe Yazıları "Aydınlanma Nedir"(1784)*, Çev: Nejat Bozkurt, 1983, *Aydınlanma Nedir?(1784)*, <http://edergi.sdu.edu.tr/index.php/gsfds/article/view/1962/1815> Erişim Tarihi: 23.11.2013.

⁴⁰Armaoğlu, a.g.e., s. 418.

⁴¹Avrupa devletlerinin Afrika kıtasının iç kısımlarına girmeleri, bazı seyyahların Afrika'nın büyük nehirlerini keşfetmeleri ile olmuştur. Armaoğlu, a.g.e., s. 418-419.

Afrika'nın hemen hemen tamamı sömürge olmaktan kurtulmayı başaramamıştır.⁴³ Afrika maden bakımından üç önemli bölgeye ayrılır. Birinci bölge, Orta ve Güney Afrika, ikinci bölge Batı Afrika'dır. Üçüncü bölge ise Kuzey Afrika'dır. Afrika'nın bu denli değerli olmasında yer altı özellikleri önemli bir paya sahiptir. Sömürgeci güçlerin savaşmalarına neden olan bu madenler petrol, doğal gaz, demir, bakır, taş kömürü, altın, gümüş, fosfat ve kobalttır. Dünyada fosfatın yarısından fazlası, kobaltın % 77'si, altının % 70'i, dünya pırlanta üretiminin % 90'ı Afrika'dan çıkarılmaktadır.⁴⁴

IV. Köle Ticareti

Tarihte Afrika doğal kaynaklarının sömürüsü yanında insani sömürüye de maruz kalmıştır. Bir başka ifadeyle Afrika büyük bir köle deposudur. Braudel'in verdiği bilgilere göre, XVI. yüzyılda Amerika'ya yılda 1000-2000 köle gelmiştir. Bu rakam XVIII. yüzyılda 10-20 bine, XIX. yüzyılda izinli köle ticaretinin son yıllarında yılda 50 bine ulaşmıştır. Braudel, köle ticareti konusunda gerçeğe en yakın rakamlar olarak Rinchon'kileri görmektedir. Rinchon'a göre, Yeni Dünya'ya getirilen toplam zenci köle sayısı 14 milyondur. Rinchon'un hesabına göre köle ticaretindeki rakam 1500-1850 arasındaki 3,5 yüzyıllık süre için yılda ortalama 60 bindir.⁴⁵

18. yüzyılda bu ticaret için kuzeyde ve doğuda Arap tacirler, tarım, ordu ve harem için zenci toplayıp götürüp satmışlardır. Kıtanın batısında, kıyıda başta Fransızlar olmak üzere, İngilizler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Portekizliler gibi Avrupalılar bulunmuştur.⁴⁶

Zenci elde etmede; silahlı sefere çıkma ve satın alma olmak üzere iki yöntem kullanılmıştır. Birinci yöntem Araplar, ikincisine Avrupalılar başvurmuştur. Tanilli'nin aktardığına göre Avrupalılar her yıl 100 bin köleyi başka yerlere götürmüşlerdir.⁴⁷

Oran'ın yabancı kaynaklardan derlediği bilgilere göre ise; Amerika'ya taşınan zencilerin sayısı 40 milyondur. Bir Sovyet Afrikanist'i olan Potekhin'e göre bu rakam 100 milyon, Senghor'a göre ise 200 milyondur.⁴⁸ Rakamlar birbirinden ne kadar farklı olsa da kıta, "Köle Kıtası" unvanını almıştır. Bu köleleştirme ve köle düzeni ikinci dünya savaşına kadar sürmüştür.⁴⁹

V. Sömürgelerin Bağımsızlığını Kazanması

İkinci dünya savaşından sonra kıtada sömürgecilikten kurtulma çabaları başlamış, bağımsızlık hareketleri tüm kıtaya yayılmıştır. Yedi yıl süren savaştan sonra Fransa 1962'de ezici bir çoğunluğun Cezayir'e bağımsızlık tanınmasını öngören halk oylaması sonucunda Cezayir'den vazgeçmiş ve Cezayir bağımsızlığını kazanmıştır.⁵⁰

1960'larda tüm Fransız Birliği üyesi ülkeler, sözde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kültürel⁵¹ ve ekonomik bağımlılık ise günümüze kadar devam etti. Özellikle kültürel bağımlılığın temelinde

⁴²Armaoğlu, a.g.e., s. 22.

⁴³NationalGeographic, Bugünkü Afrika (Ek), Eylül 2001.

⁴⁴Özey, a.g.e., s. 72.

⁴⁵Braudel, a.g.e., s. 165.

⁴⁶Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş xviii. Yüzyıl*, Cem Yayınevi, C. IV, İstanbul, 1994, s. 336.

⁴⁷Tanilli, a.g.e., s. 337.

⁴⁸Oran, a.g.e., s. 86.

⁴⁹İkinci dünya savaşından sonra kölelik ne Afrika'da ne diğer kıtalarda tam olarak ortadan kalkmıştır. Günümüzde bile kölelik halen devam etmektedir. Hatta toplam köle sayısının 27 milyon olduğu söylenmektedir. "21. yüzyıl köleliği" olarak adlandırılacak bu durum ile ayrıntılı bilgi için bkz. NationalGeographic, Eylül 2003, ss. 2-29.

⁵⁰McNeill, a.g.e., s. 727.

⁵¹Afrika'nın kültürel olarak dışa bağımlılığı ve modern kültürün yaygınlaşmasıyla örneğin geleneksel düğünler ve törenler yok olmaya başlamıştır. Yine de şaşırtıcı bir şekilde var olan adetlere de çokça rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. NationalGeographic, Mayıs 2003, ss. 82-99; Atlas, Sayı 156, Mart 2006, ss. 36-52.

misyoner batı eğitimi ve Hristiyanlık etkili olmuştur. Hristiyanlık, Avrupa dili öğrenme, Avrupalıları taklit, bütün bunlar eğitilen Afrikalıyı, ortamına yabancı etmiştir.⁵²

1960'lardan sonra bağımsızlık hareketleri oldukça hız kazandı. İngiltere'nin elinde bulunan Gana 1957'de, Belçika Kongo'su 1968'de, Portekiz Afrika'sı 1974'te, Güney Afrika Cumhuriyeti de İngiliz Uluslar Topluluğundan 1961'de bağımsızlığını kazandı.⁵³ Oran, Afrika'da halkların bağımsızlıklarını kazanmalarında dış konjonktür ve uluslar arası politikaların sömürge yönetimlerine uygun olmayan havasını neden olarak görmektedir.⁵⁴

Afrika ülkelerinin birçoğu sözde bağımsızlıklarını kazansa da günümüzde batı ile ilişkileri yine onlara bağımlılık şeklinde devam etmektedir. Emperyalizm'in yeni adı olarak nitelendirilebilecek olan "küreselleşme" adı altında Afrika, "sözde yardımlar" ve dış borçlanma yoluyla bu bağıni devam ettirmektedir. Aslında dış borçlanmanın temelleri 1885'te Berlin antlaşması ile atılmıştı. Sömürgeci anlayışın ve politikaların yasallaştırıldığı bu anlaşmaya göre sömürgeciliğin yeni yöntemlerinden biri olarak dış borçlanma görülmüştür.⁵⁵ "Dış yardım" olarak nitelenen kapitalist ilişki Batı sömürgeciliğinin Afrikalılar tarafından maddi ve manevi olarak yeniden kabul görmesinin bir biçimi halini almıştır.⁵⁶

VI. Afrika'da Mikrop: Salgın Hastalıklar

Afrika'da savaşlar kadar yıkıcı olan şey salgın hastalıklardır. Bunların en başında da AIDS gelmektedir. HIV-1 ve HIV-2 olarak, kısmen insanlara uyarlanmış primat virüsleri olan bu hastalık 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkmış ve AIDS olarak adlandırılmıştır. Bu hastalığın ilk vakası 1959 yılında görüldü. O zamandan bu yana cinsel alışkanlıklardaki değişimler, uyuşturucu kullanımı, uluslar arası seyahat patlaması ile siyasi ve toplumsal sistemlerdeki çöküş pandemiye⁵⁷ yol açtı ve AIDS her geçen gün Afrika kıtasına ölümcül bir şekilde yayılımını sürdürdü.⁵⁸ National Geographic'in 2001 verilerine göre orta ve güney Afrika'da bugüne dek HIV virüsü nedeniyle en az 16 milyon kişi ölmüştür ve 25 milyon kişi de AIDS virüsü taşımaktadır.⁵⁹ Örnek bir dağılım⁶⁰ aşağıda görülmektedir.

⁵² Oran, *a.g.e.*, s. 90.

⁵³ Oran, *a.g.e.*, s. 175; Özey, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁵⁴ Oran, *a.g.e.*, s. 175.

⁵⁵ Sinan Sönmez, Kalkınmanın Finansmanı, Emperyalizm ve Finansal Serbestlik Üçgeninde Dış Borçlanma, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 21, Sayı 75, ss. 123-140, s.128.

⁵⁶ ChachageSeithy; L. Chachage, Dış Yardım ve Afrika'nın Kalkınması, Çev: Gökhan Yivciğer, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresinde Sunulan Tebliğ, s. 227.

⁵⁷ Pandemi; bir kıta, hatta tüm dünya yüzeyi gibi çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara (epidemi) verilen genel isimdir.

⁵⁸ National Geographic, Şubat 2002, s. 68.

⁵⁹ National Geographic, Şubat 2002, s. 68.

⁶⁰ National Geographic, Bugünkü Afrika (Ek), Eylül 2001.

Resim 1. Afrika'da AIDS Salgını

Yukarıdaki resimden de anlaşılacağı üzere, AIDS hastalıkları yaygın olarak orta ve güney kesimlerde görülmektedir. NationalGeographic'in 2005 verilerine göre; dünyada HIV taşıyanların sayısı 40 milyon iken Sahra Altındaki HIV taşıyanların sayısı 26 milyondur. Sahra altı Afrika'da bir günde AIDS'e yakalananların sayısı 8500, bir günde AIDS'ten ölenlerin sayısı ise 6300'dür. AIDS'in öksüz bıraktığı 18 yaşından küçük çocuk sayısı ise 12,3 milyondur.⁶¹

Afrika'da AIDS hastalığı dışında grip, ishal türleri, tüberküloz, sıtma ve kızamık gibi hastalıklar da yaygın olarak görülmektedir.⁶² Şüphesiz bu hastalıklar kıtanın güçlü bir şekilde ayakta durmasının önünde önemli engellerdir.

⁶¹NationalGeographic, Eylül 2005, s. 156.

⁶²NationalGeographic, Şubat 2002, s. 45-46.

VII. Afrika'da Modern Devlet ve İktidar

Modern devlet, üzerinde anlaşmaya varılmamış karmaşık bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Her dönemde devlete olan yaklaşımlar değişmiş, farklılaşmıştır. Belli başlı siyasal akımların hiçbiri devlete karşı pek sıcak görünmez. Anarşistlerin gözünde devlet kötülüğün başlıca kaynağı; Marksist görüşe göre devlet adım adım kuruyup gitmesi için her şeyin yapılması gerektiği bir yapı; sosyal demokrasiye göre, durmadan artan bir eşitliğe ulaşma ereğinde bir amaç; liberaller için (bireyi esas aldıkları için) küçümser duygularla baktıkları bir kurumdur.⁶³

Hobsbawm ise devleti; savaş ve sömürge yoluyla pazarların ele geçirilmesi sonucunda üreticilerin çıkarları için savaşı sürdürecektir ve sömürgeleştirmeyi hazırlayacak unsur olarak tarif etmektedir.⁶⁴ Althusser'e göre ise devlet -Marksizm'den hareketle- her şeyden önce, Marksist klasiklerin devlet aygıtı adını verdikleri şeydir. Bu terimin kapsamı, hukuki pratiğin gerekleri uyarınca zorunluluğunu ve varlığını kabul ettiğimiz özelleşmiş aygıt, yani yalnızca polis ve uzmanlaşmış yardımcı birlikleri "olaylarla başa çıkamadıklarında" son kertede ek bir baskı gücü olarak doğrudan doğruya müdahale eden ordu ve bütünün üzerinde, devlet başkanı, hükümet ve yönetimdir.⁶⁵

Bakış açısı ne olursa olsun devlet; etkinlikleri geniş alanlara yayılmış, yapısal olarak karmaşık, sürekliliği olan bir organizasyondur ve Poggi modern devleti öncelikle, kendiliğinden büyüyen gelişmiş bir yapı olmaktan çok yapay olarak oluşturulmuş, bilinçli olarak inşa edilmiş bir çerçeve olarak görür.⁶⁶ Bu çerçeve, farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Devletin yaptığı en temel iş siyasettir ve siyasetin tümü devlet eylemi olmasa da, devlet eyleminin tümü siyasettir.⁶⁷ Kaldı ki devlet'in eylemleri ve güttüğü siyaset; demokratik olabileceği gibi -Ruanda örneğinde olduğu gibi- ırkçı da olabilir.

Modern ırk söylemi de oldukça tartışmalı bir kavramdır. Nedeni, günlük kullanımda biri biyolojik soy, diğeri toplumsal kimlik olmak üzere iki anlama sahip olmasıdır.⁶⁸ Kottak'a göre ırk, bir etnik grubun biyolojik temele dayandığı varsayımdır. Böylesine bir gruba karşı yapılan ayrımcılığa da ırkçılık denir. Ancak gerçekte ırk, toplumsal olarak inşa edilmiştir ve ırklar biyolojik kategorilerden çok kültürel ya da toplumsal kategorilerdir.⁶⁹

Bauman ırkçılığı siyaset pratiğinin etkili bir aracı olarak görür. Ona göre ırkçılık; modern bilimin ilerlemesi, modern teknoloji ve devlet gücünün modern biçimleri olmaksızın düşünülemez. Hatta bu özelliğiyle ırkçılığı kesinlikle modern bir ürün olarak görür. Bauman şöyle devam eder:⁷⁰ "Modernlik, ırkçılığı olanaklı kılar. Ayrıca ırkçılık için bir talep de yaratır; başarının yalnızca insansal değerlerle ölçülebileceğini ilan etmiş bir çağ, sınırları aşmanın daha önce hiç olmadığı kadar kolaylaştığı yeni koşullarda, sınır çizmenin ve sınırlar korumanın kefareti ödenecek bir yakıştırma teorisine gerek duyar. Kısacası ırkçılık, modernleşmemiş ya da en azından öncelikle modern olmayan savaşlarda kullanılan, tümüyle modern bir silahtır."

⁶³ Cem Eroğul, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 13-14.

⁶⁴ Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 45.

⁶⁵ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev: Alp Tümer, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003, s. 163.

⁶⁶ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev: Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 116.

⁶⁷ Eroğul, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji, İnsanın Doğadaki Yeri*, Çev. Ed: Suavi Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.325.

⁶⁹ Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001, s. 63 ve 91.

⁷⁰ Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*, Çev: Suha Sertabiboğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 90.

VII.I. Modern Soykırım ve Biyoiktidar Bakış Açısı ile Ruanda

Bauman'a göre modern soykırım, bir amacı olan soykırımdır. Modern soykırım, kusursuz toplum taslağına uygun bir toplumsal düzeni sağlamaya çalışmak anlamına gelen sosyal mühendisliğin bir ögesidir. Modern kültür bir bahçe kültürüdür ve modern soykırım da modern kültür gibi genelde bir bahçıvanlık işidir.⁷¹

Foucault'cu yaklaşım ile soykırım suçuna bakıldığında soykırım; modern yaşam söylemleri, biyoiktidar, cinsellik, gözetim açısından açıklanabilecek bir kavramdır.⁷²Foucault'nun bakış açısıyla modern toplumun kuruluşu, tek başına emek-sermaye ilişkilerinden kaynaklanan bir sanayi toplumu kurgusu üzerinden sağlanmamıştır. Tam aksine modern toplum, iktidar nosyonunun biyopolitikleşmesi ve bunun üzerinden kurumsallaşmasıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla modern toplum aynı zamanda bir "gözetim toplumu"dur.⁷³

Foucault'nun klasik iktidarı; doğrudan güç kullanabilen, varlığını yaşatmak ya da öldürebilmek yetkisinden alan ve bu konuda mutlak bir güç olan otorite biçimidir. Foucault'ya göre klasik iktidar ortaya çıkışını ve varlığını doğrudan güç kullanabilme üzerinden gerçekleştirmektedir ve bu varlık nedeninin sorgulanmasına da izin vermez. Modern dönemde kurulan biyo-iktidar ise tam tersine insanların yaşamlarıyla ilgilenir. Biyoiktidar bu özelliğiyle birlikte aslında hayatı yöneten bir iktidardır ve doğrudan yaşam hakkının tanımlanmasıyla ilgilidir. "Modern toplumun doğal bir sonucu olarak doğan yeni iktidar türünün temel amacı, otoriteyi belirli bir sınıf ya da zümrenin tekelinden kurtarıp, topluma devretmektir. Artık iktidar nosyonu (ve iktidar problematiği), otoritenin hukuksal varlığından çıkarılmıştır ve iktidarın öznesi haline gelen nüfusun biyolojik varlığına devredilmiştir."⁷⁴

Foucault, "*Biyoiktidara odaklı bir siyasal sistemde, öldürme gücü nasıl kullanılacaktır?*" diye sorar. Ona göre, işte burada ırkçılık devreye girer. Irkçılığın insanlık tarihinde uzun süreden beri var olduğunu ve devlet mekanizmalarının içine girişinin biyo-iktidarın belirmesiyle birlikte olanaklı olduğunu dile getirir.⁷⁵Biyoiktidar hiyerarşik biçimde yukarıdan değil, aile, gruplar, kurumlar aracılığıyla aşağıdan gelmektedir. Ruanda gibi modern toplum özellikleri taşımayan bir ülkenin sosyal yapısına ve en küçük sosyal birim olan aileye kadar biyoiktidar söylemler yoluyla yerleştirilmiştir. Öyle ki Ruanda'da 1994 yılındaki soykırım eylemleri sırasında Tutsilerin öldürülmesine ilişkin şiddet eylemleri aile içine kadar taşınmış Hutu olan eş Tutsi olan eşini öldürebilmiştir.⁷⁶

Modern kuramlar ve modern devlet özellikleri ile Ruanda gibi bir Afrika ülkesinde gerçekleşen modern nitelikteki soykırım suçunu açıklamak ilk bakışta güç gibi görünse de modern devlete özgü özelliklerin Ruanda'ya aktarılmış olması ve bunun Ruanda'daki mevcut yapı ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan yapı, modern olgularla kurulu soykırımı açıklamayı olanaklı kılmaktadır.⁷⁷

⁷¹Bauman, a.g.e., s. 123-126.

⁷²Ebru Çoban, Modern Devlet ve Irk Söylemi Çerçevesinde Ruanda Soykırımı, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Uluslar arası İlişkiler A.B.D, Ankara, 2007, s. 46.

⁷³Caner, Küreselleşme, Biyo-iktidar ve Foucault: Kamuyönetiminin Yeni Boyutu, Uluslararası Davraz Kongresi'nde Sunulan Bildiri (Küresel Diyalog), Isparta, 24-27 Eylül 2009, s. 7.

⁷⁴Michel Foucault, *The Foucault Reader*, (Ed: Paul Rabinow), PenguinBooks, New York, 1984, s. 258-272.

⁷⁵Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, Çev: Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 260.

⁷⁶Çoban, a.g.t., s. 53.

⁷⁷Çoban, a.g.t., s. 28.

Resim 2.Ruanda.

Ruanda Afrika'nın ortasında, Victoria gölünün kuzeyinde yer alan küçük bir ülkedir. Nüfusu yaklaşık 8,2 milyon; resmi dili Fransızca ve Ruanda dilidir. Ruanda'da km²'ye 311 kişi düşerken, ortalama yaşam süresi erkeklerde 39, kadınlarda 43'tür.⁷⁸ Ruanda'da sosyal yapı iki ana kabileden oluşmaktadır. Hutular ülke topraklarında, toplam nüfusun %80'den fazlasını oluştururken, Tutsiler'in toplam nüfus içindeki payının %15 civarında olduğunu görürüz.⁷⁹

Ruanda her ne kadar modernleşmemiş bir devlet ve toplum gibi karşımıza çıksa da gerçekte modern devlet özelliklerini yansıtmaktadır. Habermas'ın modern devlet anlayışından yola çıkarak bunu söyleyebiliriz. Habermas'a göre modern devlet, hukuksal anlamda tanımlanmış bir kavram olup, nesnel anlamda, içte ve dışta egemen bir devlet gücüne; coğrafyası bakımından, kesin sınırları çizilmiş ülke topraklarına, yani devlet sahasına; sosyal açıdan da, mensupların tümüne, yani devlet halkına işaret eder.⁸⁰ Ruanda'nın dışta ne kadar egemen olduğu ayrı bir tartışması konusu ancak Habermas'ın belirttiği diğer özellikleri taşıdığını açıkça söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, Ruanda belirli coğrafi alanda yaşayan insan topluluklarını yönetmek üzere kurulmuş olan kurumlara sahiptir. Ruanda, şiddet tekeli elinde bulundurma, emir verme ve itaati sağlama, gözetleme, sınıflandırma ve halkı kayıt altına alma, söylem oluşturabilme yönlerinden bakıldığında modern devletin sahip olduğu yönetim araçlarına da sahiptir.⁸¹

Aslında Ruanda ile birlikte Afrika kıtasında yaşanan diğer etnik çatışmaların temelinde Avrupalı güçlerin sömürgeci politikalarının önemli etkisi bulunmaktadır. Avrupalı devletler, Afrika'yı farklı etnik gruplara bölerek sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan çatışmalara zemin

⁷⁸ Can Altan, *Afrika Ülkeleri ve Kuruluşları*, Katılım Matbaacılık, Ankara, 2003, s. 73.

⁷⁹ Introduction: Rwanda, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rw.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2013.

⁸⁰ Jürgen Habermas, *Öteki Olmak, Öteki'yle Yaşamak*, Çev: İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 15.

⁸¹ Çoban, a.g.t., s. 62.

hazırlamışlardır. Özellikle 90'lı yıllar, etnik çatışmaların en yoğun olarak görüldüğü dönem olmuştur.⁸² Ancak bu konuda bize en çarpıcı örneği Ruanda vermektedir.

Belçikalılar Ruanda'da insanları beden özelliklerine göre ayırarak etnik temelli ayrımın köklerini salmışlardır. Hotel Rwanda filminde de anlatıldığı üzere Belçikalıların gözünde Tutsiler daha uzun ve daha zariftiler. İnsanları daha ince burun yapısı ve daha açık tenlerine göre ayırdılar. Belçikalılar gittiklerinde iktidarı Hutular'a bıraktılar. Peki, Belçikalılar bunu neden yaptı? Cevabı açık: Ülkeyi daha iyi kontrol edebilmek için!⁸³

Diğer birçok kıta ülkesinde olduğu gibi Ruanda etnik farklılıkların temelinde sömürgeciliğin yansımalarını görmek olanaklıdır. Ruanda yurttaşlarının kimliklerinde Tutsi ya da Hutu damgası bunun çarpıcı birer örneğidir. Bu, batının bıraktığı acı bir mirastır.

"Hotel Rwanda" adlı filmde bazı sözler, Batı ile Ruanda arasındaki çarpıcı ilişkiyi ortaya koyuyor. Birleşmiş Milletler gücünün Kanadalı komutanı aylar süren görevinde insanlara yardım edememenin, koruyamamanın sıkıntısı ve öfkesini Ruandalı otel müdürüne -aynı zamanda Batının Ruandalılar'a bakışını- gerçekçi bir şekilde dışa vuruyor⁸⁴: "*Siz değersizsiniz! Siz pisliksiniz! Zeki bile olsanız, sonuçta birer Afrikalısınız. Kahrolası birer zenci bile değilsiniz. Sizi umursamıyorlar dostum. Ve bu katliamı durdurmayacaklar!*"

Sömürge döneminde Tutsiler, Alman ve Belçika ekolünde eğitim alırken; sermaye ve kaynakların kontrolünü sağlamak suretiyle siyasi ve ekonomik egemenliği ellerinde bulundurmışlardır. Hutular'ın bu duruma karşı çıkmaları, Tutsiler'in ise ayrıcalıklı konumlarını devam ettirme istekleri yıllar boyunca iki etnik grubu birbirlerine düşman yapmıştır. Söz konusu dönemde Almanya ve Belçika, iki etnik grup arasındaki tansiyonu yükseltirken, azınlık konumundaki Tutsiler'i desteklemişlerdir.⁸⁵ Bağımsızlık sonrası süreçte statükonun korunacağı düşünülürken; Ruanda'daki Hutular, Belçikalı önde gelen bazı siyasi partilerin de desteğini alarak iktidarı ele geçirmişler ve Ruanda'da çoğunluk idaresi iktidarını giderek güçlendirmiştir.⁸⁶

"1959'da Belçika'dan bağımsızlık kazandıktan 3 yıl sonra- çoğunlukta olan Hutular yönetiminde olan Tutsi kralını devirdiler. Sonraki birkaç yıl boyunca binlerce Tutsi öldürüldü ve 150 bin kadarı komşu ülkelere sürgün edildi. Bu sürgündekilerin çocukları "Ruanda Yurtsever Cephe" olarak bir grup oluşturdu ve 1990'da sivil savaş başladı. Savaş; politik ve ekonomik sonuçlarının yanı sıra Hutular'ın; Tutsiler'in yaklaşık 4'te 3'ünü (yaklaşık 800 bin Tutsi) öldürdüğü 1994 Nisan soykırımıyla sonuçlanan etnik gerilimi de arttırdı. Soykırım; Uganda'nın dışından ve Ruanda'nın kuzeyinden eyleme geçen Tutsi Ruanda Yurtsever Cephesi (RYC), ulusal orduyu ve Hutu militanlarını yok edip, RYC'yi ulusal güç ilan edince, aynı yıl (1994'te) bitti. Tutsi intikamından korkan yaklaşık 2 milyon Hutu göçmeni; komşu Burundi, Tanzania, Uganda ve Zaire'ye kaçtı. Ruanda'nın ilk yerel seçimleri 1999'da yapıldı; soykırım sonrası ilk başkanlık ve yasama seçimleri de 2003'te yapıldı. Ruanda 2009'da Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki köktenci Hutu ayaklanmasını kazımak için Kongo ordusu ile birleşik bir askeri operasyon düzenledi; Kigali ile Kinsasha diplomatik ilişkiler kurdu. Ruanda 2009'da Commonwealth'e de katıldı."⁸⁷

⁸² Ufuk Tepebaş, 1990 Sonrası Afrika: Mücadele Alanı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme A.B.D, İstanbul, 2009, s. 52.

⁸³ Hotel Rwanda, [Film], Terry George (Yönetmen), Amerika Birleşik Devletleri, 2004.

⁸⁴ Tunç Özdemir, Otel Ruanda Bir Filminden Daha Fazlası, *Nasıl*, Sayı 3, Kasım-Aralık 2008, s. 111.

⁸⁵ 1994'te soykırımın olduğu süre içerisinde ise Fransızlar'ın Hutu askerlerine destek verdiği görülmektedir. George, aynı film.

⁸⁶ Tepebaş, a.g.t., s. 53.

⁸⁷ Introduction: Rwanda, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rw.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2011.

Modern soykırımın ve etnik temizliğin derin izler bıraktığı Ruanda, soykırımın bıraktığı acı izleri ve yaraları sarmak için mücadele veriyor. Ruanda örneği gösteriyor ki, Afrika etnik çeşitliliği kendisi için bir zulüm nedeni olarak yaşıyor ve Afrika'nın sömürgecilerle olan bağı burada tarihin sayfalarına büyük yıkımlar olarak kaydediliyor. Ne zaman ve hangi yöntemlerle yeniden ortaya çıkacağı belli olmayan bu yıkımlar Afrika'nın -geçmişte olduğu gibi- geleceğinin de mi karanlık olacağı sorusunu akıllara getirmektedir.

VIII. Sudan'ın Coğrafi Anlamı

Ruanda ile birlikte Sudan/Darfur, insanlık tarihinin en çarpıcı dönemlerinden birini gösterir. Sorunlu bir kıtada sorunlu en büyük ülke olarak Sudan, kesinlikle savaşın en trajik öykülerinden birini anlatır.⁸⁸ Darfur'daki insanî durum aynı zamanda küreselleşme ve modernleşme çabası içinde çeşitli sancıların doğurduğu bir ürün olarak tarihteki yerini alır. Bu nedenle öncelikle Sudan'ın ne anlama geldiğini açıklamakta fayda bulunmaktadır.

Arapça'da karşılığı "Siyahların Ülkesi" anlamına gelen 'Beledü's Sudan'; Afrika'da Sahra ile Ekvatorial bölge arasındaki geniş bölgede yer alır. Ancak bu topraklar, yüzyılın başında sömürgeci tarafından parçalanmış ve tümü işgal edilmiştir. Bugün bu topraklar üzerinde birçok Afrika ülkesi yer almaktadır: Bunlar; Senegal, Gine, Mali, Burkina, Fas, Nijer, Nijerya, Kamerun, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Sudan'dır.⁸⁹ Bu ülkelerin hepsi Sudan coğrafyasından kopmuştur.

Afrika kıtasının yüzölçümü bakımından en geniş ülkesi olan Sudan, jeopolitik önemi ve zengin yer altı kaynaklarıyla dikkat çekmektedir. Yayıldığı geniş toprakların yanı sıra etnik, dini ve kültürel çeşitliliği Sudan'a dünyanın en heterojen toplumlarından biri olma özelliği kazandırmıştır. Bu geniş topraklarda ve çeşitlilik içerisinde mücadele neredeyse hiç eksik olmamış, kanlı çatışma dönemleri Sudan tarihine damgasını vurmuştur.⁹⁰

VIII.I. Sudan Halkı ve Etnik Yapısı

Sudan halkı 100'den fazla farklı dili konuşan 500 etnik gruptan oluşmaktadır. Bu kadar çeşitliliğe rağmen Sudan halkı kendini kuzey ve güney olmak üzere iki belirli kimliğe ayırmaktadır.⁹¹ Kuzey'deki halk kendisini kabilelerine değil de daha çok Arap kültürüne bağlılıklarıyla tanıtırken, Güney'dekiler için durum farklıdır. Kabile kimliği ön planda olsa da ortak Güneylilik kimliği Kuzey'e karşı dirençte bir birleşme noktasıdır.⁹²

Sudan nüfusunun yaklaşık yüzde 52'si siyahî ve yüzde 39'u da Arap'tır.⁹³ Çoğunlukla konuşulan dil Arapçadır. Aynı zamanda birçok insan İngilizce ve diğer dilleri de konuşabilmektedir. Sudanlıların bir bölümü kentleşmişken, bir bölümü ise tarım ya da avcılıkla geçimini sağlamaktadır.⁹⁴

Sudan'ın sanayisi kuzeyde nüfusun Arap ve Müslüman olan halk tarafından baskın olduğu bölgede yayılmıştır. Güney Sudanlılar ise her biri farklı dilleri konuşan çiftçi hayvancı kabilelerden oluşur.⁹⁵ Sudan nüfusunun yüzde 70'i Müslüman, kalanı ise Hristiyan ve kabile dinlerine mensuplardır.⁹⁶

⁸⁸Roger Dean, RethinkingtheCivilWar in Sudan, *CivilWars*, Spring 2000, Vol. 3 Issue 1, s. 71.

⁸⁹Ramazan Özey, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 153.

⁹⁰Özgün Arslan, Sudan ve Uluslar arası Politikada Darfur Sorunu, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Bilim Dalı, Ankara, 2011.

⁹¹Dean, *a.g.m.*, s. 72.

⁹²Dean, *a.g.m.*, s. 79.

⁹³Bazı kaynaklarda Arap'ların oranı %48 olarak gösterilmektedir.

⁹⁴DorothyKavanaugh, *The People of Sudan*, 2008, Mason CrestPublishers, p. 51.

⁹⁵Kavanaugh, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁹⁶Kavanaugh, *a.g.e.*, s. 53.

VIII.II. Sudan/Darfur Meselesinin Tarihsel Kökenleri

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile Sudan'da egemenlik kurmaya başlamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da nüfuzunun artması ve Avrupa standartlarında ordu oluşturmaya Mısır dominyonunun genişlemesine ve 1880'e kadar yaklaşık 1 milyon metre kare ve Araplarla Siyah'lardan oluşan nüfusuyla Mısır Sudan'ının biçimlenmesine neden oldu. 1882'de İngiliz müdahalesiyle bölge İngiliz yönetimine geçti.⁹⁷

Sudan'da bir Arap işgalinin kaydı olmamakla birlikte Sudan'daki Arap varlığının tek bir tarihi yoktur. Örneğin nehir Sudan'ı ile Darfur'daki Araplar arasında hiçbir bağlantıya rastlanmamıştır. İngilizlerin Sudan nüfusunu Arap yerleşikler ve siyahî yerliler olarak ikiye ayırması 1953-54 yıllarına denk gelmektedir. Bu konuda aynı zamanda üç sınıflama ölçeği daha vardır: Kabileler, kabile toplulukları (ortak dilleri konuşan kabileler) ve ırklar. ırklar, 1987-89'daki sivil savaşa kadar Darfur'da işlevsel bir sınıflama ölçütü değildi.⁹⁸

Sudan'ın kuzey ve güney bölgeleri için uygulanması öngörülen farklı yönetim yapısının temelleri sömürge döneminin ilk yıllarında atılmıştır. Arap çizgisinin korunduğu Sudan'ın kuzeyindeki bölgelerden farklı olmak üzere, güneydeki yönetimin Afrikalaştırılması ve gelecekte İngiliz denetimindeki Doğu Afrika Sömürge Topluluğu'na dâhil edilmesi niyeti 1930 yılında İngiliz hükümeti tarafından "güney politikası" bildirgesi ile beyan edilmiş, böylece pratikte uygulanan ayrıştırıcı politikalar resmîyet kazanmıştır.⁹⁹ Görüldüğü gibi, Sudan'daki halkı etnik olarak ayırma geleneği İngiliz kolonicilerinin eserleriyle başlamıştır. Günümüzde ise İngiliz akademisyenler ve bağımsızlık sonrası dönemin ulusalcı Sudanlı tarihçileri tarafından devam ettirilmektedir.¹⁰⁰

VIII.III. Çatışmanın Yayılması/Genişlemesi

Afrika'nın en büyük ülkesi Sudan, 1956'da İngiltere'den bağımsızlığını kazandığından sonraki 30 yılını sivil savaşa harcamak zorunda kaldı. Siyasi gücün kuzeyde başkent Hartum etrafında odaklanması ve doğal kaynakların da güneyde yoğunlaşmasına ek olarak dini, etnik, kabilesel farklılıklar ve ekonomik dağılım Sudan'ın daha da bölünmesine neden oldu. Güney ve Kuzey arasındaki iki sivil savaşla ayrılan Sudan'ın doğusu ve batısı arasında da çatışmalar başladı.

Elli altı yıl devam eden sömürge yönetiminin ardından Sudan'ın bağımsızlığına kavuşması, güneyde yaşayan Afrikalılar için, İngiliz sömürge yönetiminin yerini Arap sömürgeciliğinin alması bakımından endişe kaynağı olmuştur. Bu çerçevede güneyli halk, ülke sınırlarında federal bir yönetim konusunda hükümete baskı yapmaya başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi boyunca kuzeyde faaliyet gösteren siyasi partilerin güney bölgelerden de destek sağlamak amacıyla federalizm konusunda vaatlerde bulunması ancak daha sonra ülkeyi bölünmeye götürebileceği nedeniyle federal devlet fikrine karşı çıkması, çıkarlarının temsil edileceği siyasi oluşumlar konusunda güneydeki halka motivasyon sağlamıştır.¹⁰¹

Yerli Afrikalılar ile göçebe Araplar arasındaki su kaynakları ve otlakların kullanımı konusunda çıkan anlaşmazlıklar kısa sürede şiddete dönüşmüştür. Arapların, yerli Afrika halkının yaşadığı köylere girip tarım alanlarına zarar vermesi üzerine Afrikalılar da Arapların su kaynaklarından yararlanmalarını engellemiş ve hayvanların otlatıldığı alanları yakmak suretiyle

⁹⁷ Sudan Dispute, *ForeignAffairs*, Vol. 3 Issue 2, s. 329-330, 12/15/1924.

⁹⁸ MahmoodMamdani, There May HaveBeen No Water, But theProvinceWasAwashwithGuns, *New Statesman*, 6/8/2009, Vol. 138 Issue 4952, s. 37.

⁹⁹ Douglas H. Johnson, *TheRootCauses of Sudan'sCivilWars*, Indiana UniversityPress, Indiana, 2007 ve Robert O. Collins, *A History of Modern Sudan*, Cambridge UniversityPress, New York, 2008'den aktaran Arslan, a.g.t., s. 17.

¹⁰⁰ Mamdani, a.g.m., s. 37.

¹⁰¹ Arslan, a.g.t., s. 40.

tahribata yol açmıştır. Dahası, Güney Sudan sorununa yoğunlaşan merkezi hükümetin Darfur'da yaşanan olaylara sessiz kalması, taraflar arasındaki şiddetin dozunu daha da artırmış, bölgede ağır kayıplar verilen bir iç savaş ortamına girilmiştir.¹⁰²

1969 yılında, hükümetin ülke sorunlarına çözüm üretmede başarısız kaldığı iddiasıyla Albay Cafer Muhammed El Numeyri tarafından bir askeri darbe yapılmıştı. Numeyri'nin 16 yıl süren iktidarı, 1985'te yapılan başka bir askeri bir darbeye son buldu. Daha önce de birçok darbe girişimini atlatan Numeyri'ye karşı bu kez başarılı olan darbeyi yapan General Abdurahman Siwar liderliğindeki konsey idi. Derhal seçime gidileceği açıklanarak Geçici Askeri Konsey yönetimi oluşturuldu. 1986'da seçime gidildi ve Sadık El Mehdi başbakan oldu. Ancak Sadık El Mehdi başarılı bir yönetim ortaya koyamadı. Bu dönemde de Güney'de çatışmalar devam etti, ülkede istikrarsızlık arttı.¹⁰³

Sudan bağımsızlığını kazandığından bu yana zaten bir iç savaş mevcuttu. 1983'teki Devlet başkanı Ja'far Muhammad Numayri'nin ülkenin güney bölgesine verilmiş 11 yıllık otonom konumu kaldırıp şeriatı tüm ülkede uygulamasıyla çatışmalar yeniden patlak verdi. Zaten bundan önce Müslüman olmayan ve Arap olmayan Güney Sudan halkı ulusal kaynaklardan mahrum bırakılmış ya da marjinalleştirilmişti.¹⁰⁴

A.B.D Ulusal Güvenlik Stratejisi'ne göre etnik çatışmalar uzun süre aynı kalmaz, ya trajediye ya da anarşiye dönüşür. Ama etnik çatışmalar da kendiliğinden ortaya çıkmaz. Çoğunlukla etnik çatışmalar siyasi liderlerin kararlarına indirgenebilir. Aynı zamanda etnik çatışmaların yayılması da kendi kendine değildir. Yayılma iki türlü gerçekleşir: Genişleme (bir etnik çatışmanın diğerini tetiklemesi) ve gerginlik (bir etnik çatışmaya zamanla daha fazla grubun dâhil olması). Darfur'da da etnik çatışmalar benzer şekilde yayılmıştır. Etnik gruplar arasında çatışmalar giderek genişlemiş ve gerginlik yayılmıştır.

Aynı görüşe göre, çatışma bir grubun kendini diğer gruba karşı eşitsiz gördüğünde ya da hakları tehlikeye atıldığında ortaya çıkar, yani çatışma statükoyu ya savunma ya da değiştirme stratejisi olabilir. Örneğin Sudan'daki çatışma temelde etnik gruplar tarafından sürdürüldü. Darfur krizinde hükümet Arapları yerli Darfur toplumlarına karşı kullandı.¹⁰⁵ Bu doğrultuda, sivil savaşın başlangıcı 1987-89 arasında olmuştur. Aslında 1987'den önce de kabileler arasında sınır tartışmaları vardı ama bunlar kolayca çözülebiliyordu. Ancak 1987'de başlayan ve Darfur'un tamamını saran sivil savaş görülmemiş bir zulme sahne oldu. Bu değişimde birkaç neden vardır: Bunlardan biri 20. yüzyılında başında İngilizlerin kabileler arasında toprak paylaştırırken yerleşik kabileler lehinde, göçebe halkın aleyhinde davranmasıdır. Bunun sonucu Kuzeyli göçebe kabilelerin daha iyi bir toprak için Güney'e kaymasıydı. Sonuçta köylüler ve göçebeler arasında ekolojik ve toprağa yönelik mücadele başladı.¹⁰⁶

Güney'in hükümet kuvvetine karşı savaşını ilk örgütleyen Sudanese People's Liberation Movement (Sudan Halkı'nın Özgürlük Hareketi) oldu. 1983'ten 2002'ye kadar bu sivil savaşta ölenlerin sayısı tek başına Angola, Bosna, Çeçenistan, Kosova, Liberya, İran Körfezi, Sierra Leone, Somali ve Ruanda'nın toplamından daha fazlaydı. 29 Milyonluk Sudan nüfusunun 4 milyon kadarı ise evsiz kaldı.¹⁰⁷

¹⁰² Arslan, *a.g.t.*, s. 53.

¹⁰³ İbrahim Acar, Küresel ve Bölgesel İlişkiler Zemininde Darfur Meselesi, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 7.

¹⁰⁴ Randolph Martin, Sudan's Percept War, *Foreign Affairs*, Mar/Apr 2002, Vol. 81 Issue 2, s. 111.

¹⁰⁵ Stefan Wolff, Conflicts Without Borders, *National Interest*, May/Jun 2008, Issue 95, s. 64.

¹⁰⁶ Mamdani, *a.g.m.*, s. 36-37.

¹⁰⁷ Martin, *a.g.m.*, s. 111.

Kuzey'in (Hartum) bakış açısıyla petrol boru hattı döşendikten sonra Güney'e karşı savaş siyasi ve ekonomik olarak kendi zararını telafi edebiliyordu. Yine Kuzey'in bakış açısıyla bu savaş büyük bir savaştı.¹⁰⁸ 1990'lar boyunca A.B.D, Güney'i destekleyip Kuzey'i yalnız bırakarak Hartum'un umudunun sonunda kırılacağını bekliyordu. Bu politikayla Sudan hükümetinin insan hakları ihlallerini bölgedeki dengesizliği ve de Sudan'ın uluslar arası teröre desteğini kıracaktı. Ama bu yaklaşım iç savaşı bitirmede işe yaramadı.¹⁰⁹ 1989'da Ömer el Beşir, bir darbe ile iktidarı ele geçirerek şer'i uygulamaları yeniden artırdı.¹¹⁰ Sonrasında Usame bin Ladin Sudan'da ağırlandı ve Sudan; İran, Irak ve Libya gibi hükümeti Güney'e karşı fikren ve maddi olarak destekleyen ülkelerle ilişkilerini geliştirdi.¹¹¹ Ladin'in ağırlanması şüphesiz ki ABD'yi kızdırdı. Bu doğrultuda A.B.D, İsrail ve birçok Avrupalı devlet Sudan ayaklanmacılarını gizli ya da açık bir şekilde destekledi.

Sudan ve Darfur meselesinde ön plana çıkarılan gerekçelerden biri bölgedeki dinsel farklılıkları olmuştur. Hatta din meselesi çatışmaların o kadar temel bir nedeni olarak görüldü ki neredeyse diğer bütün faktörler göz ardı edildi. Dinî faktörler önemli nedenlerden biri olsa da savaşın hiçbir zaman temel nedeni olmamıştır. Gerçek nedenler bölgesel ve küresel siyaset ile temel gıda ve su sorunlarıdır.¹¹²

Bir görüşe göre Sudan'daki mesele aslında bir din çatışması olarak değil, kültür çatışması olarak da değerlendirilebilir. Sudanlı Araplar çatışmayı, 19. yüzyılda batıdan gelen Amerikalıların kendi sorunlarını gördüğü gibi görüyordu. Yani Kuzeyliler yerli kültürü aşağılıyor, kendilerinde Güneyliler üzerinde hükmetme hakkını görüyordu. Aslında eğer Kuzeyliler başarılı olsaydı Güneyliler sorunu Amerikalıların yerli halka yaptığı gibi çözülecekti.¹¹³ Yani durum, muhtemel olarak sistemli bir yok etme şeklinde ortaya çıkacaktı.

Darfur'daki çatışmanın esas nedeni yukarıda da değinildiği gibi Araplar ve Afrikalı kabileler arasında bir etnik kimlik farklılığı değil, toprak arayışı ve ekolojik krizlerdir. Toprağı kontrol eden, krizden sağ çıkar; kaybeden ise dağılır ve yok olur.¹¹⁴

Sudan'daki iç savaşta temel kırılma noktalarından biri ne etnik farklılıklar ne su meselesi kadar etkili olmuştur. Hiçbir şey Sudan'daki iç savaşın devamlılığını 1999'da petrol hattının açılması kadar desteklememiştir. Bunun da ağır bir sonucu Sudan'ın petrol boru hattının kaynağını iç savaşı finanse etmek için kullanması olmuştur. Boru hattının gelirleriyle silahlar üretmeye başlanmıştı. Bu da savaşın boyutlarına ve insanî felaketin büyüklüğüne âdeta tuz biber ekmiştir.¹¹⁵ Bu petrol üretiminden önce batılı diplomatlar Hartum'un kıtlıkla, sellerle, göçmen krizleriyle ilgilenir görünürken petrol resme dâhil olduktan sonra yabancılar rejim eleştirilerinde daha dikkatli davranmışlardır.¹¹⁶

Petrolün savaşın seyrine bir etkisi de petrol neredeyse tamamen Güney'de çıkarıldığı için hükümetin güneyi kontrol etme ve bölgedeki direnişi kırma ihtiyacını daha fazla hissetmesiydi.¹¹⁷ Güneyli ayrılıkçıların Darfur'da yaşayan Afrikalılara, sorunlarına çözüm bulmada en etkili yolun

¹⁰⁸ Martin, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁰⁹ Martin, *a.g.m.*, s. 112.

¹¹⁰ Martin, *a.g.m.*, s. 112-113.

¹¹¹ Martin, *a.g.m.*, s. 113-114.

¹¹² Dean, *a.g.m.*, s. 71.

¹¹³ Martin, *a.g.m.*, s. 121.

¹¹⁴ Mamdani, *a.g.m.*, s. 37.

¹¹⁵ Martin, *a.g.m.*, s. 118-119.

¹¹⁶ Martin, *a.g.m.*, s. 119.

¹¹⁷ Martin, *a.g.m.*, s. 119.

silahlı mücadelen geçtiği fikrini dayatmasıyla beraber, uzun zamandır yerliler ile göçebeler arasında var olan anlaşmazlık Afrikalı-Arap şeklinde tanımlanan bir etnik çatışmaya dönüştü.¹¹⁸

Batılı ülkelerle ilişkileri olan isyancı grupların Darfur'daki soruna çözüm yolunu Sudan'dan ayrılma ya da ayrıcalıklı federasyon olarak göstermesi, merkezi hükümeti savunmaya geçirdi. Beşir yönetimi, hükümet güçlerinin yetersiz kaldığı bölgelerde, isyancı kabilelere karşı "Cancevid" (Janjavid) denilen Arap milislerini destekleyerek, silahlandığı bu grupları isyanları bastırmak için kullandı. Ancak hükümetin desteğini arkasına alan Cancevidler Darfur'da, Afrika kökenli halkın katledilmesiyle ya da yaşadıkları yerlerden göç etmesiyle sonuçlanacak olan bir çatışma döneminin de başlamasına sebep oldu.¹¹⁹

Yüzyıllardır iç içe yaşamış ve adeta etnik kimliklerini unutmuş olan Darfur'daki kabileler, ekonomik zorluklar yüzünden ortaya çıkan çıkar çatışmalarını ciddi boyutlara ulaşmadan çözebiliyorlardı. Ancak, giderek artan nüfus nedeniyle ihtiyaçların da artmasına karşın, kaynakların ekolojik nedenlerle daralması, geçim kaynağı toprak olan bölge insanını kıtlık ve açlık ile karşı karşıya getirdi. Bu da arazi ve su paylaşımı üzerindeki çatışmaların sıklığını ve boyutunu artırmaya başladı.¹²⁰

Darfur'daki merkezi hükümete karşı cephe alan ikinci hareket ise Adalet ve Eşitlik Hareketi (JusticeandEqualityMovement: JEM) olup, Cumhurbaşkanı El Beşir tarafından görevden uzaklaştırılan Hasan El-Turâbî tarafından desteklenip yönlendirildiği iddia edilmektedir. Çoğunlukla örgüt elemanlarını Zaghawa etnik grubu içerisinde toplamaktadır.¹²¹

"2002 yılında, Devlet Başkanı El Beşir, Güney Sudan konusunda, ayrılıkçı Sudan Halkının Kurtuluşu Hareketi/Ordusu'yla (The Sudan PeoplesLiberationMovement/Army-SPLM/A) barış görüşmelerine başladı. 1962'de başlayan ve Sudan'ı perişan eden bu iç savaşın faturası her iki taraf için de çok ağır oldu. Yaklaşık 2 milyon insanın hayatını kaybettiği ve 4,5 milyon insanın mülteci olarak yaşamak zorunda kaldığı Güney Sudan İç Savaş'ı 21 yıl sürdü. ABD, İngiltere, Kuzey İrlanda ve Norveç'in desteklediği ve arabuluculuk yaptığı barış görüşmeleri, 2002 yılında imzalan Protokolleriyle taraflar anlaşmaya vardılar. 9 Ocak 2005 yılında da resmi bir törenle, Devlet Başkanı Birinci Yardımcısı Ali Osman Muhammed Taha ile SPLM/A'nın lideri John Grang kapsamlı bir barış Antlaşmasına imza attılar. İktidar ve milli servetin eşit ve adil dağılımı kabul edildi."¹²²

2007'de Janjavid denen paramiliter grupla Sudan Halkı Bağımsızlık Hareketi arasında çatışmalar yükseldi. El-Beşir hükümetinin paramiliter grubu desteklemesi nedeniyle binlerce insan hayatını kaybetti ve El-Beşir Birleşmiş Milletlerce 'soykırım' nedeniyle suçlu bulundu. 2011'de Güney Sudan'ın isterse referanduma gidip kendi geleceğini kendisinin tayin edebileceği karara bağlandı. Bu, Güney Sudan isterse bir referandumla bağımsızlığını ilan ederek Sudan'dan ayrılabilir, anlamına gelmekteydi.¹²³ Gerçekte de öyle de oldu, Güney Sudanlılar referandumda kuzeyden ayrılarak bağımsız bir devlet kurma kararına "evet" dedi ve ülke, Sudan ve Güney Sudan olarak ikiye bölündü. Böylece 'Sudan Halkı Bağımsızlık Hareketi'nin (SPLA) ülke petrolünün

¹¹⁸ Arslan, a.g.t., s. 56.

¹¹⁹ Arslan, a.g.t., s. 57.

¹²⁰ Bkz. Acar, a.g.t.

¹²¹ Acar, a.g.t., s. 39.

¹²² Acar, a.g.t., s. 39.

¹²³ Acar, a.g.t., s. 8-9.

yüzde 80'ini elinde bulunduran Güney Sudan'ın bağımsızlığı için 1955'ten beri verdiği mücadele bir zafer olarak nitelendirilmiştir.¹²⁴

SONUÇ

Ruanda ve Darfur meselelerinin görünen iki nedeni vardır: Birincisi etnik ve kültürel farklılıklar, diğeri ise bölgesel ve ekolojik farklılıklar. Ancak her ne açıdan ele alırsak alalım, meselelerin temelinde ekonomik paylaşım mücadelesi ve etnik farklılıkların kısıktırılması gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Ruanda ve Darfur'da yaşanan olaylar tam bir "modern soykırım" örneğidir. Bununla birlikte etnik çeşitliliğin bir silah olarak nasıl kullanılabileceğinin de önemli bir örneğidir. Ayrıca, geri kalmışlığın ve coğrafi şartların nasıl büyük trajik sonuçlar doğurabileceğini de gözler önüne sermesi bakımından değer taşımaktadır.

İnsanlığın beşiği Afrika; hastalıklar, iç savaşlar, ırkçı olaylar, şiddet ve yoksullukla özdeşleşmiştir. Onun geleceğini belirleyen en önemli etken de doğal kaynakları olmuştur. Aslında zenginlik getirmesi gereken bu kaynaklar Afrika'nın "kara kıta" olarak kalmasında başrolü oynamıştır. Afrika'nın etnik çeşitliliği de kıtanın bir bütün olarak modern yaşamda yerini almasını engellemiştir. Başka kıtalarda sömürgecilğe karşı ilerici bir sonuç yaratan ulusçuluk fikirlerinin oluşmaması da kıtanın "kara" tarihini belirleyen bir özellik olmuştur.

Aklî erginliğine ulaşan ve endüstrileşen Avrupa'nın üzerine çullandığı Afrika'da batıya özgü kurumlar –örneğin siyasal kurumlar-, toplumsal sınıflar –örneğin işçi sınıfı- ve yaşam tarzı –örneğin kentlilik ve kentleşme- ya oluşmamış ya da yeterince olgunlaşmamıştır.

Kıta bir bütün olarak değerlendirildiğinde iktisadi, siyasi ve ekonomik açıdan modern dünyanın içerisinde, ancak onun gerisinde kalan yoksul bir uygarlık olarak var olmaktadır. Şu bir gerçek ki, Afrika'nın geleceğinin belirlenmesinde ve modern dünya içindeki yerini almasında tarihi, coğrafyası ve öteki kıtaların bu kıtaya bakış açıları bir bütün olarak büyük rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, İbrahim, Küresel ve Bölgesel İlişkiler Zemininde Darfur Meselesi, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- ALTAN, Can, *Afrika Ülkeleri ve Kuruluşları*, Katılım Matbaacılık, Ankara, 2003.
- ALTHUSSER, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev: Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- ARSLAN, Özgün, Sudan ve Uluslar arası Politikada Darfur Sorunu, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Bilim Dalı, Ankara, 2011.
- ATALAY, İbrahim, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1999.
- Atlas, Sayı 156, Mart 2006, ss. 36-52.

¹²⁴ Güney Sudan resmen bağımsız, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=18209199>, Erişim Tarihi: 30.11.2012.

- Aydınlanma Nedir? (1784), Imanuel Kant, <http://edergi.sdu.edu.tr/index.php/gsfds/article/view/1962/1815>, Erişim Tarihi: 23.11.2013.
- BATES, Daniel G., *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji, İnsanın Doğadaki Yeri*, Çev. Ed: Suavi Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- BRAUDEL, Fernand, *Uygurlukların Grameri*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- BAUMAN, Zygmunt, *Modernite ve Holocaust*, Çev: SuhaSertabiboğlu, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997.
- CANER, Cantürk, Küreselleşme, Biyo-iktidar ve Foucault: Kamuyönetiminin Yeni Boyutu, Uluslararası Davraz Kongresi'nde Sunulan Bildiri (Küresel Diyalog), Isparta, 24-27 Eylül 2009.
- CHACHAGE, Seithy L. Chachage, Dış Yardım ve Afrika'nın Kalkınması, Çev: Gökhan Yivciğer, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresinde Sunulan Tebliğ, <http://tasamafrika.org/pdf/yayinlar/27-chachage.pdf> 16.04.2013.
- COLLINS, Robert O., *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- ÇOBAN, Ebru, Modern Devlet ve Irk Söylemi Çerçevesinde Ruanda Soykırımı, *Yayımlanmış Doktora Tezi*, Uluslar arası İlişkiler A.B.D, Ankara, 2007.
- DEAN, Roger, RethinkingtheCivilWar in Sudan, *CivilWars*, Spring, Vol. 3 Issue 1, ss. 71-91, 2000.
- DIAMOND, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev: Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara, 2008.
- DOĞAN, Âdem, "Yoksullar Lehine Büyümede Tarımın Rolü: Sahra-Altı Afrika Örneği", *KMU İİBF Dergisi*, Yıl 11, Sayı 16, Haziran, ss. 21-38, 2009.
- EROĞUL, Cem, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi, Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar*, Çev: MunaCedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.
- FOUCAULT, Michel, *TheFoucault Reader*, (Ed: Paul Rabinow), PenguinBooks, New York, 1984.
- FOUCAULT, Michel, *Toplumu Savunmak Gerekir*, Çev: Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜNEL, Kâmil, *Coğrafyanın Sayısal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002.
- GÜNER, İbrahim, *Kıtalar Coğrafyasına Giriş*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1995.
- HABERMAS, Jürgen, *Öteki Olmak, Öteki'yle Yaşamak*, Çev: İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- HOBBSBAWM, Eric J., *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev: Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Hotel Rwanda, [Film], Terry George (Yönetmen), Amerika Birleşik Devletleri, 2004.
- HUNTINGTON, Samuel, Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma, Çev: Ergun Özbudun, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/337/3439.pdf, Erişim Tarihi: 11.01.2014.
- İLHAN, Suat, *Jeopolitik Duyarlılık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

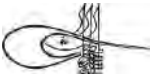
- Introduction: Rwanda, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rw.html>, Erişim Tarihi: 11.11.2013.
- JOHNSON, Douglas H., *The Root Causes of Sudan's Civil Wars*, Indiana University Press, Indiana, 2007.
- KAVANAUGH, Dorothy, *The People of Sudan*, Mason Crest Publishers, ss. 51-59, 2008.
- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- KOTTAK, Conrad Phillip, *Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001.
- LACOSTE, Yves, *Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, NTV Yayınları, İstanbul, 2007.
- LACOSTE, Yves, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, Doruk Yayınları, Ankara, 2004.
- MAMDANI, Mahmood, *There May Have Been No Water, But the Province was Awash with Guns*, *New Statesman*, Vol. 138 Issue 4952, ss. 34-37, 2009.
- MARTIN, Randolph, *Sudan's Percept War*, *Foreign Affairs*, Mar/Apr 2002, Vol. 81 Issue 2, ss. 111-127, 2002.
- MCNEILL, William, *Dünya Tarihi*, Çev: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.
- National Geographic, *Bugünkü Afrika* (Ek), Eylül 2001.
- National Geographic, Şubat 2002.
- National Geographic, Ağustos 2002, ss. 46-55.
- National Geographic, Mayıs 2003, ss. 82-99
- National Geographic, Eylül 2003, ss. 2-29.
- National Geographic, Afrika Özel Sayısı, Eylül 2005.
- National Geographic, Şubat 2007, ss. 102-127.
- NURU, Zahra, *Afrika'nın Kalkınmasında Dış Yardımların Rolü ve Etkinliği* (Sorunlar ve Çözüm Önerileri), Çev: Hasan Öztürk, www.tasamafrika.org/pdf/yayinlar/25-znuru.pdf, Erişim Tarihi: 11.11.2013.
- ORAN, Baskın, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği, Kara Afrika Modeli*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.
- ÖZEY, Ramazan, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul: Aktif Yayınları, 2005.
- ÖZDEMİR, Tunç, "Otel Ruanda Bir Filmten Daha Fazlası", *Nasıl*, Sayı 3, Kasım-Aralık 2008, ss. 108-111, 2008.
- POGI, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev: Şule Kut; Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş XVIII. Yüzyıl*, Cem Yayınevi, C. IV, İstanbul, 1994.
- SÖNMEZ, Sinan, "Kalkınmanın Finansmanı, Emperyalizm ve Finansal Serbestlik Üçgeninde Dış Borçlanma", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 21, Sayı 75, ss. 123-140, 2010.
- Sudan Dispute, *Foreign Affairs*, Vol. 3 Issue 2, ss. 329-330, 12/15/1924.

TEPEBAŞ, Ufuk, 1990 Sonrası Afrika: Mücadele Alanı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kadir Has Üniversitesi Uluslar arası İlişkiler ve Küreselleşme Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2009.

WOLFF, Stefan, "ConflictsWithoutBorders", *NationalInterest*, May/Jun2008, Issue 95, ss. 63-69, 2008.

YILDIRIM, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.

ELAZIĞ DERGİ YAYINCILIĞINA BİR ÖRNEK: YENİ FIRAT DERGİSİ*

Handan HAYKIR**

Mehmet ÇEVİK***

ÖZET

Adını yayımlandığı bölgede bulunan ve bölgenin hayat kaynağı olarak görülen Fırat Nehri'nden alan Yeni Fırat Dergisi bir kültür ve sanat dergisidir. Yayımlandığı dönemde Elazığ kültür ve sanat hayatında önemli bir yer edinmiştir. Edebiyat ve sanatseverler tarafından büyük ilgiyle karşılanan Yeni Fırat Dergisi, Elazığ kültürünü yaşatmak, geliştirmek ve Elazığ'ın, sosyal, siyasi, ekonomik ve coğrafi yapısı hakkındaki bilgileri daha sağlıklı bir şekilde aktarmak amacıyla Elazığ Kültür Derneği üyelerinden Fikret Memişoğlu ve arkadaşları tarafından büyük bir fedakârlıkla yayımlanmıştır.

1962 – 1967 yılları arasında 36 sayı yayımlanan dergi başta Türk Kültürü olmak üzere Elazığ ve çevresinin tarihi, coğrafyası, edebiyatı, kültürü, folklorü, sosyo-ekonomik yapısı hakkında zengin bilgiler içermektedir. Bunun yanında dergi yayımlandığı dönem itibarıyla Elazığ ve çevresiyle ilgili siyasi, sosyal, ekonomik gelişmelere de duyarsız kalmamış hatta idarecilere yönlendirici mesajlar da vermiştir. Bu anlamda Yeni Fırat Dergisi Elazığ Basın Tarihi'nde önemli bir yere sahip olmasının yanında içerdiği sosyo-kültürel bilgiler bakımından da önemli bir kaynaktır.

Bu çalışmamızda, Türkiye'de bölgesel anlamda yayımlanan kültürel dergi yayıncılığının tarihsel gelişimi başta olmak üzere Elazığ ve çevresinin tarihi, coğrafyası, edebiyatı, folklorü, kültürü, sosyo-ekonomik yapısı hakkında yapılacak çalışmalara kaynak teşkil edeceğini düşündüğümüz Yeni Fırat Dergisi'nin tanıtımı yapılarak, derginin amacı, yayın politikası, muhtevası, yazar kadrosu, yayın periyodu gibi v.s özellikleri incelenmiştir. Yine sosyal bilimler alanında yapılacak çalışmalara kaynaklık etmek bakımından derginin tüm sayılarının bir bibliyografyası da hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Yeni Fırat, Basın-yayın, Dergi, Kültür, Folklor, Edebiyat, Tarih, Bibliyografya

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek:
handanhaykir@hotmail.com

***Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: mcevik@firat.edu.tr

AN EXAMPLE TO ELAZIĞ MAGAZINE PUBLISHING: NEW FIRAT MAGAZINE

ABSTRACT

New Fırat Magazine is a culture and art magazine that takes its name from Fırat river, which locates in the related region and seen as the source of life. The magazine gained a significant place in cultur and art life of Elazığ in the period that it was published. New Fırat Magazine that was greeted with interest by the litterateurs and art-lovers, was published with great abnegation by Fikret Memişoğlu, a member of Elazığ Culture Association, and his friends for improving and keeping the culture of Elazığ alive, and relaying the information about social, political, economical and geographical structure of Elazığ.

The magazine, which was published 36 volumes between the years 1962-1967, contains rich information about Turkish Culture mostly and history, geography, literature, culture and socio-economic structure of Elazığ and its region. Besides, the magazine gave directive messages to the governors. In addition to having significant place in Elazığ Press History, New Fırat Magazine is an important source of socio-cultural information.

In this study, the historical development of cultural magazines that was published in Turkey, and the features like its aim, publication policy, content, writer staff, period of publication of New Fırat Magazine were examined by promoting the mentioned magazine, which is thought that will be a source for the historical, geographical, literary, folkloric, cultural and socio-economical structure of Elazığ and its region. Besides the bibliography of the whole volumes of the magazine were prepared with the aim of being source for the studies of social sciences.

Key Words: Elazığ, New Fırat, Press, Magazine, Culture, Folklore, Literature, History, Bibliography

Giriş

Tanzimat'ın ilanından sonra, mahalli idarelerde yapılan büyük değişikliklerde göze çarpan en önemli kültürel gelişmelerden biri de her vilayet merkezinde bir matbaanın açılmasıdır. Valilik bünyesi içinde açılan bu matbaalarda, öncelikle kırtasiye işlerine ağırlık verilmiş bunun yanı sıra salnameler, takvimler, edebi ve bilimsel eserler de basılmıştır. Yine bu matbaalar vasıtasıyla birçok ilde "resmi vilayet gazetesi" de çıkarılmıştır¹. Böylece bu vilayet matbaaları Türkiye'de *taşra basını* daha sonraki dönemlerde *Anadolu basını* tabirleriyle anılan yerel basının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Yerel basın yayın çalışmaları, basın yayın hayatının gelişmesine önemli katkıları olmuş ve Anadolu'da birçok yazar ve gazetecinin yetişmesine imkan sağlamıştır. Yine bu yayın çalışmaları, yayınladıkları bölgenin kültürel gelişiminde de bir lokomotif görevi üstlenmişlerdir².

¹ Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.99.

²Yavuz Haykır, "Cumhuriyet Dönemi Taşra Basınından Bir Örnek: Midyat Gazetesi", *Uluslararası Midyat Sempozyumu*, 7-9 Ekim 2011, *Sempozyum Bildirileri*, Mardin, 2012, s.197.

Vilayetlerde devlet eliyle kurulan bu matbaalardan biri de 1866 yılında Vali Hacı İzzet Paşa zamanında, Müzlef Efendizade lakabıyla maruf Rıza Efendi tarafından Ma'mûratü'l-azîz vilayetinde kurulmuştur. Bu matbaada vilayetin ihtiyacı olan kırtasiye ile dini, edebi eserler ve salnameler basılmıştır³. Vilayet matbaalarının bu basım işlerinin devamında 5 Ekim 1883 tarihinde Ma'mûratü'l-azîz Vilayet Gazetesi yayın hayatına başlamıştır⁴. Ma'mûratü'l-azîz Gazetesi, 1883 – 1914 yılları arasında 31 yıllık bir yayın hayatı sürdürmüş ve bu süre içerisinde 1475 sayı yayınlanmıştır⁵. 1475'inci sayıdan itibaren yayını durduran gazetenin, 1920'lerden itibaren tekrar yayın hayatına başladığını görmekteyiz⁶. Yayın periyodunda belli dönemlerde kesintilere uğrayan Ma'mûratü'l-azîz Gazetesi'nin son sayısı, 31 Ekim 1928 tarihinde yayınlanan 2129 sayısı ile son bulmuştur⁷. Harf inkılabından sonra gazete Elaziz ismiyle yayın hayatına devam etmiştir⁸. 1930'larda vilayet matbaalarının özelleştirilmesi sonucunda Elaziz Gazetesi de yayın hayatını 1935 yılında sonlandırmıştır⁹.

Vilayette var olan zengin kültürel ortamın etkisiyle *Ma'mûratü'l-azîz Gazetesi*'nin oluşturduğu bu basın-yayın faaliyetleri artarak devam etmiştir. 1918 yılında Kesrikli Mevlut Apaydın tarafından Şark Gazetesi yayınlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yayınlanan bu gazete Ajansçı Aziz Bey, Hulusi Yetişkin, Mehmet Nuri gibi genç yazarların imzalarıyla yazılar yayınlanmıştır¹⁰.

Milli Mücadele'nin son döneminde Elazığ'da yayımlanan gazetelerden biri de *Satvet-i Milliye*'dir. 24 Şubat 1922'de yayın hayatına başlayan gazetede 41 sayı yayımlanmıştır. 15 Temmuz 1923 tarihinde son sayısı çıkmıştır¹¹. *Satvet-i Milliye*, Macarzade Hakkı Bey'in çizdiği karikatürleriyle Anadolu'nun her tarafına karikatür veren *Milli Mücadele Gazetesi* olmuştur¹². Süleyman Sırrı Bey'in sahipliğinde, 17 Mart 1925 tarihinde *Yeni Mefkûre Gazetesi* yayın hayatına başlamıştır. Kısa ömürlü bir yayın hayatı olan gazete Şeyh Said İsyanı sırasında bir anlamda şehrin sesi olmuştur¹³. İhsan Turan'ın sahipliğinde, 1 Mayıs 1931 tarihinde ilk sayısını yayınlanan *Turan Gazetesi* Elazığ'da, basının uzun yıllar tek başına bayraktarlığını yapmış ve sonraki dönemlerde basının gelişiminde öncü rolünü oynamıştır. Elazığ'da birkaç matbaanın daha açılmasıyla birlikte sürekli yayınlar da çoğalmıştır.

Basın-yayın hayatındaki bu gelişmelere paralel olarak, edebi ve ilmi dergiler de yavaş yavaş yayın hayatına girmiştir. 1920 yılında dönemin Elazığ Valisi Abdulkadir Bey zamanında Dirilik Cemiyetinin Hitabet ve Edebiyat şubesi tarafından *Fırat Dergisi* yayınlanmıştır. Kısa ömürlü olan dergi ilmi, edebi ve milli mücadeleyi destekleyen bir yayın politikası izlemiştir¹⁴.

Elazığ'ın, *Fırat Dergisi*'nden sonra ikinci, Cumhuriyet sonrası ise ilk dergisi Elazığ Halkevi'nin çıkarmış olduğu *Altan Dergisi*'dir. 22 Şubat 1935 tarihinde, yayım hayatına başlayan

³Zafer Çakmak, "Elazığ Basın Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu* (24-27 Eylül 1998 -Elazığ), C.1,Elazığ, 1999, s.263-266.

⁴ Yaşar Yıldırım, *Elazığ Basınının Öncüsü Ma'mûratü'l-azîz Vilayet Gazetesi (1883-1886)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997, s.24.

⁵Ali Devrim, *Ma'mûratü'l-azîz Vilayet Gazetesi (1883-1886)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988, s.8.

⁶*Satvet-i Milliye Gazetesi*, Y.1, N. 29, s.1.

⁷*Ma'mûratü'l-azîz Gazetesi*, 31 Teşrin-i Evvel 1928, S. 2129, s.1.

⁸*Elazığ Gazetesi*, 5 Haziran 1929, Y.47, S. 2135, s.1.

⁹Handan Haykır, *Ma'mûratü'l-azîz Gazetesi Açıklamalı Fihristi (1925 - 1926)*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011, s. 4.

¹⁰ Fikret Memişoğlu, "Elazığ'da Basın Hayatı, *Yeni Fırat*, S.22, Nisan 1964, s.21.

¹¹ Erdal Açıkse, Zafer Çakmak (Yay. haz.), *Satvet-i Milliye Gazetesi (Transkripsiyon ve Asıl Metin)*, Elazığ, 2003, s.1.

¹² Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul, 1963, s.269.

¹³*Yeni Mefkûre Gazetesi*, 17 Mart 1341, S.1.

¹⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.2, İstanbul, 1959, s.538.

dergi, Cumhuriyet'in 16. yıldönümü olan 29 Ekim 1939'da son sayısını çıkarmıştır. Dört yıllık bir süre içerisinde 48 sayı neşredilmiştir¹⁵. *Altan Dergisi* yayınlandığı dönem boyunca, Elazığ ve çevresinin tanıtımını yapan araştırma ve incelemeler başta olmak üzere, fikri ve sosyal içerikli yazılarıyla bu şehre kültürel anlamda ciddi bir hizmet vermiştir¹⁶. Yukarda bahsettiğimiz iki dergi dışında uzun ömürlü olmayan birkaç dergi daha yayınlanmıştır. *Yeni Fırat Dergisi*'nin yayınlanmasına kadar Elazığ'da ciddi ve izler bırakan bir dergi yayıncılığı sürdürülememiştir.

Yeni Fırat Dergisi

Yeni Fırat Dergisi adını, bölgenin önemli akarsularından olan Fırat Nehri'nden almıştır. Bunun yanında *Yeni Fırat Dergisi*'nin başında bulunan "Yeni" sıfatını 1920 yılında Elazığ'da çıkarılmış olan *Fırat Dergisi*'ne atıfta bulunarak, bu derginin misyonunun takipçisi olduklarını vurgulamak istemişlerdir. Derginin isim konusunu Fikret Memişoğlu; "*Dergimize "Yeni Fırat" adını koyuşumuzun iki sebebi var: Birincisi, rumi 1336 tarihinde ilimizde çıkarılan "Fırat" dergisinin hizmet amacına devam etmek; ikincisi ise, çevremiz ve belki bütün Türkiye için, hayat kaynağı olan Fırat'ın, bugün mazmun halinde kalan feyzini belirtmektir. 1920 yılında çıkan "Fırat"ın başyazısında: (...Türk'ün hazine-i Fütuhâtı, Fırat'ın gümüş sinesinde saklıdır. Menakıb-ı tarihiyemizi onun kadar hatasız kaydeden bir vak'anüvis tasavvur edilemez. Onun beher dalgası, bir Türk kahramanının desitân-ı mefâhirini sayıklar. Fırat vadisi, baştanbaşa esrâr-ı âşıkâneyi musavver bir kaside-i hoş cerayandır... Memleketimizde Fırat kadar tulâni ve ruhani ömre malik bir sıfat- ı kâşife bulamadığımız için, mecmuamıza bu ünvanı münasip gördük.) denilmektedir. Biz de, aynı düşünceyi genişleterek, yeni bir çerçeve ile dergimizi "Yeni Fırat" adı ile çıkarıyoruz. Gayret bizden, başarı Tanrıdan" şeklinde açıklamıştır¹⁷.*

Yeni Fırat Dergisi'nin Çıkış Amacı

1962 yılında yayın hayatına başlayan *Yeni Fırat Dergisi*'nin çıkış amacı, derginin ilk sayısında şu sözlerle ifade edilmektedir. "*Bizde sürekli bir zaaf vardır. Hazırdan faydalanmak zaafı! Harput'u tarihi, coğrafyası, folkloru vesairesi ile öğrenmek için kitaplar karıştırır, yazılmış eserlerden faydalanmak isteriz. Kendimiz, çevremizden bilgi toplayarak, başkalarının faydalanmasına sunmak zahmetine katlanmayız. Bu bakımdan, kültürümüzü, bize eller öğretir. Öğrendiğimiz de çok defa eksik ve yanlıştır. "Yeni Fırat", bu boşluğu doldurmak için çıkıyor. Dergimizin konu çerçevesi, ön plânda Murat- Fırat kavsi olacak ve dolayısıyla diğer konular işlenecektir.*"¹⁸

Fikret Memişoğlu ve arkadaşları bu amaç doğrultusunda faaliyetlerine başlamış ve Elazığ'ın kültürüne ve yazın hayatına önemli katkıları olacak *Yeni Fırat Dergisi* 1962-1967 yılları arasında kesintilere uğrasa da yayın hayatını sürdürmüştür.

Biçimsel Özellikler

Derginin sahibi ve yazı işleri müdürü Fikret Memişoğlu'dur. Mesul müdürü ilk dört sayıda Cenani Dökmeci, 5. ve 6. sayıda Fikret Memişoğlu, 7. sayıdan 26. sayıya kadar Ömer Kayaoğlu'dur. 26. sayıdan son sayısı olan 36. sayıya kadar ise mesul müdürü yine Cenani

¹⁵Yavuz Haykır, "Elazığ (Elaziz) Halkevi Altan Dergisi Bibliyografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.166, Ocak - Şubat 2007, s.215.

¹⁶Yavuz Haykır, "Elazığ (Elaziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.171, Kasım - Aralık 2007, s.145.

¹⁷Yeni Fırat; "Başyazı", *Yeni Fırat*, S.1, Mayıs 1962, s.1.

¹⁸Yeni Fırat, "Başyazı", *Yeni Fırat*, S.1, Mayıs 1962, s.1.

Dökmeci'dir. 25. sayıdan itibaren derginin künyesinde İzzet Günadağ sekreter olarak yer almıştır¹⁹. Derginin idare yeri, Elazığ Türk Kültür Derneği'dir²⁰.

Derginin ilk sayısının basımevi, İstanbul'da faaliyet gösteren Ankara Matbaası²¹, 2. Sayıdan 29. Sayıya kadar ise yine İstanbul'daki Matbaa Teknisyenler Basımevinde basılmıştır²². 29. Sayıdan itibaren basımevi tekrar değişmiş ve son sayıya kadar Elazığ'da bulunan Bingöl Matbaası'nda basılmıştır²³. Derginin yıllık abonelik ücreti 12 TL., altı aylık abonelik ücreti de 6 TL.'dir. Yurtdışı yıllık abonelik ücreti ise 24 TL'dir²⁴.

Derginin künyesinde aynı zamanda ilan tarifesı de verilmiştir. Buna göre, arka kapak tam sayfa ilan 750 TL., iç kapak ve iç sayfalar tam sayfa ilan 500 TL., küçük ilan ve reklamların santimi ise 10 TL. olarak belirlenmiştir²⁵.

Yeni Fırat Dergisi'nin kapağı, her sayıda farklı bir resim ve farklı bir renkle basılmıştır. Resimlerin birçoğu Tamer Gürpınar tarafından Elazığ'ın kültürünü simgeleyen (Harput Kalesi, Eğri Minare, Çaydaçıra, İpek Kozası vb) kara kalem çalışmalarıdır²⁶. Bununla birlikte yine derginin bazı sayılarının kapağında, Elazığ ve çevresinde çekilmiş siyah beyaz fotoğraflar da yer almıştır²⁷. Derginin kapağında resim ve fotoğrafların yanı sıra derginin adı, "Aylık Sanat Fikir Dergisi" yazısı, kaçınıcı sayı olduğu, yayın tarihi, fiyatı ve yazar kadrosu da yer almaktadır.

Dergi, 23x13,5 cm ebatlarında, üçüncü hamur kağıda basılmıştır. Derginin sayfa sayısı bazı sayılarda değişse de genellikle 32 sayfadır. 1. Sayı 17 sayfa, 2.,3.,4. Sayılar 23 sayfa, 5. ve 7. Sayılar 24 sayfa 8., 10. ve 13. sayılar 31 sayfa, özel sayı olarak çıkarılan 28. sayı 42 sayfa geri kalan sayılar ise 32 sayfa olarak yayınlanmıştır.

Dergi, 1962 yılının Mayıs ayından 1964 yılının Haziran ayına kadar düzenli olarak her ay çıkmış²⁸, daha sonra kesintiye uğramış ve 1965 yılında yalnızca bir sayı yayınlanmıştır²⁹. Bir yıl sonra, 1966 yılının Haziran ayında tekrar düzenli olarak her ay çıkarılmış ve 1967 yılı Eylül ayında 36. sayısıyla yayın hayatını sonlandırmıştır³⁰.

Derginin Muhtevası

Derginin ele aldığı konular arasında, sosyal ve kültürel hayata dair yazılar, makale, şiir, dini yazılar, hikâyeler, önemli şahısların hayatları ve eserleri ile ilgili yazılar, tarihi olaylara dair yazılar, hoyratlar, fıkralar, maniler, mayalar, tecnisler, yabancı yazarlara ait olan makalelerin orijinaleri ve çevirileri, yerel haberler ve ulusal haberler yer almaktadır.

Derginin çıkışındaki en önemli sebep Elazığ'ın zengin kültürünü gelecekteki nesillere aktarabilmek ve unutulmaya yüz tutmuş değerlerini yeniden hatırlatmak olan Yeni Fırat'ta sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla ilgili birçok yazı bulunmaktadır. Özellikle Elazığ'ın önemli bir kültür

¹⁹Yeni Fırat, S.18,Aralık 1963.

²⁰Yeni Fırat, S.1, Mayıs 1962.

²¹Yeni Fırat, S.1,Mayıs 1962.

²²Yeni Fırat, S.2,Haziran 1962.

²³Yeni Fırat, S.29, Temmuz 1966.

²⁴Yeni Fırat, S. 9,Mart 1963.

²⁵Yeni Fırat, S. 9,Mart 1963.

²⁶Yeni Fırat, S. 18, Aralık 1963.

²⁷Yeni Fırat, S. 22, Nisan1964.

²⁸Yeni Fırat; S.24,Haziran 1964.

²⁹Yeni Fırat; S.25,Haziran 1965.

³⁰Yeni Fırat; S.36, Eylül 1967.

merkezi olan ve köklü bir geçmişe ev sahipliği yapmış Harput'un tarihini³¹, folklorunu konu edinen birçok makale ve şiir yer almaktadır³².

Derginin, ilk sayfalarında yer alan Başyazı bölümünde özellikle Elazığ'da yaşanan sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi sorunlara yer verilmiş ve bu sorunların muhataplarına hitaben cevapları aranan sorular sorulmuş, üretilmesi gereken çözümlerden bahsedilmiş, eksikler ve yanlışlar kaleme alınmıştır³³.

Yine dönemin önemli projelerinden olan ve ülkenin yanı sıra Elazığ'a da büyük katkılar sağlayacağına inanılan Keban Barajı ile ilgili birçok haber ve makale de dergide yer almaktadır³⁴. Keban Barajı'nın yapılmasıyla birlikte Elazığ ilinin değişecek çehresi, barajın memlekete ve yurda getireceği faydalar, yapım aşamasındaki faaliyetler, alınan kararlar, yetkililerin açıklamaları, planlamalar ve Elazığ Halkı'nın barajdan beklentilerine dair bir çok habere yer verilmiştir. Bu haberler içerisinde en çok dikkat çekenlerden birisi bilim adamlarının baraj ile ilgili yaptığı açıklamalardır.

Dergide, Elazığ'ın merkezi, ilçeleri, köyleri hatta komşu illeri hakkında birçok haber ve makale bulunmaktadır³⁵. Özellikle konu edilen yerler sosyal ekonomik, kültürel yönleriyle tanıtılmış; ayrıca karış karış tasvir edilerek, okuyucunun kafasında şekillenmesi sağlanmıştır.

Derginin amaçlarından biri de, Elazığ'ın sorunlarını dile getirmek ve bu sorunları yetkililere duyurmaya çalışmak olmuştur. Halkın beklentileri, memleketin ihtiyaçları, yöneticilerin yaptıkları ve yapacakları faaliyetler vb. konular dergide sürekli yer almıştır³⁶. Yeri gelmiş memleket için yapılanlar takdir edilip memnuniyetler dile getirilmiş, yeri gelmiş yanlış görülen faaliyet ve olaylar sert bir şekilde eleştirilmiştir.

Yine dergide “*Ayın Olayları*” başlığı ile Elazığ ve civarındaki güncel haberlere yer verilmiştir³⁷. Dergide yerel haberlerin yanı sıra ulusal³⁸ ve uluslararası³⁹ birçok haber de bulunmaktadır.

Kültürel faaliyetleri ağır basan Yeni Fırat Dergisi'nin sayılarının hepsinde, birçok şiir bulunmaktadır. Şiirlerin çoğu, derginin yazar kadrosunda da bulunan Elazığlı şairler tarafından yazılmıştır⁴⁰. Özellikle Fikret Memişoğlu'nun “*Yolcu*” mahlasıyla yazmış olduğu şiirler göze çarpmaktadır. Bunun yanında Türk Edebiyatı'na hizmet vermiş önemli şairlerin şiirleri de bulunmaktadır. Şiirlerin yanı sıra dergide yerli ve yabancı hikayelere de yer verilmiştir⁴¹.

Yeni Fırat Dergisi'nde, memleketin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerin hayatlarına, başarılarına, eserlerine hemen her sayıda rastlamaktayız. Örneğin tüm yurttaki olduğu gibi Elazığ halkı tarafından büyük bir saygı ve sevgi duyulan Mustafa Kemal Atatürk'ün özellikle ölüm yıl dönümüne denk gelen sayılarında fotoğrafı dergi kapağına basılmış ve ona dair çokça yazılara⁴² ve şiirlere⁴³ yer verilmiştir. Yine Elazığ'ın yetiştirmiş olduğu Çeribaşı Zade Ali Bey, Yakup Şevki

³¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Salnameler ve 1871 Salnamesinde Harput Sancağı”, *Yeni Fırat*, S.20, Şubat 1964, s.7-9.

³² Cenani Dökmeci, “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.18, Aralık 1963, s. 20-21.

³³ Yeni Fırat, “Milli Eğitim Bakanına”, *Yeni Fırat*, S.4,28 Ağustos 1962, s.1-3.

³⁴ Korkut Özal, “Keban Barajı Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.35, Ocak 1967, s. 17-20.

³⁵ Cenap Osmanoglu, “Tunceli’nde Tarih”, *Yeni Fırat*, S. 29, Temmuz 1964, s. 16-17.

³⁶ Orhan İnceoğlu, “Elazığ Civarındaki Erozyon Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.20, s. 25-26.

³⁷ Yeni Fırat, “Ayın Olayları”, *Yeni Fırat*, S.19, s. 30-31.

³⁸ Yeni Fırat, “Aşık Veysel İyileşti”, *Yeni Fırat*, S. 5, s.14.

³⁹ Yeni Fırat, “Başkan Kennedy’nin Ölümü”, *Yeni Fırat*, S.18, s.31.

⁴⁰ Cenani Dökmeci, “Bizim Dilden Bizim Köy”, *Yeni Fırat*, S.34, s. 15-17.

⁴¹ Feti Başak, “Yokuşun Ortasındaki Bakkal”, *Yeni Fırat*, S.1, s. 16-17.

⁴² Yeni Fırat, “Atatürk ve Türkçemiz”, *Yeni Fırat*, S. 33, Kasım 1966, s.3-5.

⁴³ Ayhan Hünal, “Atatürk”, *Yeni Fırat*, S.17, Kasım 1963, s. 9.

Paşa, Ali Şefik Efendi, Naimi Efendigil, Rahmi Hoca, Mustafa Zühtü Efendi gibi şahsiyetler de hayatları ve eserleriyle dergide yer alan şahıslardan birkaçıdır⁴⁴. Dergide aynı zamanda, Yunus Emre, Halide Edip Adivar, Nazım Hikmet, Ömer Seyfettin, Aşık Veysel gibi Türk Milletine mal olmuş önemli şahsiyetlerin hayat ve eserlerine de yer verilmiştir⁴⁵.

Yeni Fırat, bazı sayılarında farklı dergi ve kitapların tanıtımını yapmış, bu dergi ve kitaplarda yer alan makale ve şiirlere de sayfalarında yer ayırmıştır⁴⁶.

Derginin özelliklerinden biri de, sayfalarında çokça fotoğraf, karakalem çalışması ve resme yer vermesidir. Özellikle önemli şahsiyetlerin hayatlarından bahsedilirken bu kişilerin fotoğrafları da dergide yer almış, memleketin tarihi ve doğal güzelliklerinin resimleri eklenmiş, sosyal hayatla ilgili verilen haberlerin fotoğrafları da haber ile birlikte basılmıştır⁴⁷.

Yine bazı sayıların genellikle son sayfasında, önceki sayılardaki şiir ve makalelerdeki yazım yanlışları ve eksikleri belirtilerek düzeltilmiş ve yeniden yayımlanmıştır⁴⁸.

Yeni Fırat, okuyucularının dergi hakkındaki düşüncelerine, beklenti ve isteklerine önem vermiş, okuyucuların dergiye gönderdikleri mektupları genellikle son sayfalarında, “Okuyucu Mektupları”, başlığıyla paylaşmıştır⁴⁹.

Yazar Kadrosu

Derginin zengin içeriği olduğu gibi zengin de bir yazar kadrosu bulunmaktadır. Bunlar içinde dergide imzası en çok olanlar arasında, *Fikret Memişoğlu, Cenani Dökmeci, Cenap Osmanoğlu, Fahrettin Kırzioğlu, İlhan Akçay, Nurettin Arıçoğlu, Cevdet Memişoğlu, Orhan Buldaç, Bilal Küçükkaya, Emine Gültekin, Necip Güngör Kısaparmak, Mustafa Temizer, Mustafa Kuntay, Niyazi Yıldırım Gencosmanoğlu, Ömer Kayaoğlu, Sezai Çötel, Süleyman Akman, Şükrü Kaçar, Gürbüz Şenkal, Ahmet Kabaklı, Nedim Orta, Muzaffer Suphi Çetin, Hikmet Binark, Bekir Sıtkı Erdoğan, Emine Gültekin, Erdal Ceyhan, Kamil Uğurlu, İsmail Sarıca, Turgut Taşöz, K. Abbas Altınkaş, Osman Çağlayan, İlhan Kalaylıoğlu, Rasim Küçükkel, Vahap Güray*, gibi önemli kalemler sayılabilir. Keban Barajı ile ilgili Süleyman Demirel ve Korkut Özal’ın dini konularda ise Süleyman Ateş’in yazılarına da bazı sayılarda yer verilmiştir.

Fikret Memişoğlu ve arkadaşları *Yeni Fırat*’ı, kendi deyimleriyle kültürlerini artık ellerden öğrenmek istememelerinden ve bu zenginlikleri daha sağlıklı bir şekilde gelecek nesillere taşımak istediklerinden dolayı çıkarmışlardır. Dergi bu düşünce doğrultusunda şekillenmiş ve yayın hayatının başından sonuna kadar çizgisinden çıkmamıştır. Elazığ’ın kültürünü, tarihini, sosyal, siyasi ve ekonomik yönünü, büyük bir titizlikle sayfalarına taşımış ve okuyucusuyla paylaşmıştır. Dergiyi çıkaran kadro hem memleketin gizli kalmış yada unutulmaya yüz tutmuş değerlerini gün yüzüne çıkarmışlar hem de bu zengin kültürü gelecek nesillere aktarmak için önemli bir kaynak hazırlamışlardır.

O yıllarda özellikle gençlerin okuyabilmesi için maliyetine satılan derginin masrafları da Fikret Memişoğlu tarafından karşılanmıştır⁵⁰. Gurbette olan ve Elazığ’a hasret duyan hemşerilerine bir ses, bir nefes olmuş, onların sıla özlemlerini de bir nebze olsun dindirebilmişlerdir. Dergide yer verilen okuyucu mektuplarından bunu anlamamız mümkün. Örneğin Emekli Süvari Albayı Ahmet

⁴⁴ Fikret Memişoğlu, “Ali Şefik Efendi”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.16-18.

⁴⁵ Cahide Özmen, “Yunusun Ümmiliği”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s. 7,31.

⁴⁶ Yeni Fırat, “Kitap ve Dergilerden Seçmeler”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s. 26-31.

⁴⁷ Fikret Memişoğlu, “Yakup Şevki Paşa”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1962, s.11.

⁴⁸ Yeni Fırat, “Düzeltilmeler”, *Yeni Fırat*, S.20, Şubat 1964, s.32.

⁴⁹ Burhan Gürdoğan, “Kardeş Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.41-42.

⁵⁰ Cahit Koç, “Fikret Memişoğlu’nu Anarken”, *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, S.28, Y.19, Temmuz 2007, s.22-24.

Kızıltan adlı gurbetteki bir Elazığlı'nın, dergiye gönderdiği mektubundaki “Yeni Fırat adındaki nefis mecmuanızı hasret ve gururla bağrıma bastım. Peşinen beni abone yazmanızı arz ederim. İlaveten bu zamanda böyle bir derginin, nasıl bir emek mahsulü olduğunu, maddi ve manevi ne büyük bir gayret ve sabırla meydana getirildiğini takdir ettiğim için, bu güzel eserinizden dolayı sizleri can ve gönülden tebrik ederim. Bizden, bizim olan her şeyden bahseden Yeni Fırat'ı okudukça o ellerden gelen burcu burcu kokular aldım. İnanınız ki büyük piyango vurmuş olsaydı bu kadar sevinmezdim. Derginizi alıp okumaya başladığım zaman, sevincimin coşkunluğunu bilmem anlatabiliyor muyum. Hasretimi gidermek için okudum, tekrar okudum, öptüm, kokladım ve aziz bir hatıra gibi saklıyorum. Kendimi, sizinle beraber Kayabaşı'nda, Ankuzu Baba'da, o vahşi güzelliklerin koynunda, engin hatıralarla kucak kucağa his ediyorum şimdi. Beni bundan daha çok, hiçbir şey memnun edemezdi. O ellerden uzak kalanlara karşı yaptığınız hizmetin ehemmiyetini bilebiliyor musunuz? O hizmetin kadrini biz biliriz ancak. Sağ olun varolun... Bu gayret ve fedakarlığınızın devamını diler, köke bağlılığın gururu ile sizleri alkışlarım. Hepinize saygı ve sevgiler... sabırsızlıkla ikinci sayıyı bekliyorum.”⁵¹ sözleri derginin o dönemde dahi Elazığ Halkı için ne kadar önemli bir görev yüklediğini göstermektedir.

Yeni Fırat Dergisi Bibliyografyası

- A.Ş.; “Karga”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.11-1.
- A.Ş.; “Yuva”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.23-24.
- ABACI, M. Hayrettin; “Bilmece”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s. 27.
- ABACI, M. Hayrettin; “Köyü ve Köylüyü Kalkındırmak”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s. 8.
- ABASIYANIK, Sait Faik; “Uçurtmalar”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s. 6.
- AKAT, Reşat; “Çemişgezeklilerin Dileği”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s. 29-30.
- AKÇAY, İlhan- F. Memişoğlu; “Kara Cemşit Bey Türbesi”, *Yeni Fırat*, S. 28, Haziran 1966, s.31-33.
- AKÇAY, İlhan; “1. Anonim Kümbet”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.28.
- AKÇAY, İlhan; “Birinci Saray”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.31.
- AKÇAY, İlhan; “Elazığ Vilâyetinde Eski Türk Kütüphaneleri”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s. 28-29.
- AKÇAY, İlhan; “Eski Pertek Yukarı Cami”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.30.
- AKÇAY, İlhan; “Harput'ta Ulu Cami”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.15-22.
- AKÇAY, İlhan; “Pertek Kalesi”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.32.
- AKÇAY, İlhan; “Pertek Til Köyü Eserleri”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s. 27.
- AKÇAY, İlhan; “Pertek Yukarı Cami”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s. 29.
- AKÇAY, İlhan; “Ulu Cami”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s. 28-30.
- AKÇAY, İlhan; “Ulu Camideki Minberin Tezyini Özellikleri”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.30-31.
- AKMAN, Süleyman; “Gada”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s. 19-20.

⁵¹ Ahmet Kızıltan; “Yeni Fırat'ı Çıkaranlara”, *Yeni Fırat*, S. 3, 23 Ağustos 1962, s. 23.

- AKMAN, Süleyman; “Gündelik”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s. 21-23.
- AKMAN, Süleyman; “Gündelik”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s. 16-17.
- AKYOL, Naci; “Kara Bahtım”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.29.
- ALİ ŞEFİK EFENDİ; “Hacî Bâbâ”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964, s.12.
- ALOŞ, “Aloş’dan Baloş’a Mektup” *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.19.
- ALP, Ali Rıza; “Öğretmenlerin Milli Gösterileri Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.12-13.
- ALP, Ali Rıza; “Günlerin Düşündürdüğü/ Anadolu’dan Sesler”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.24, 29.
- ALPAY, Mahmut; “Bülbül Dağındaki Mabet”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.23.
- ALTAY, Fethi; “Sevgili Fikret Bey”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.21.
- ALTINKAŞ. K. Abbas; “Dörtlükler”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.12.
- ANONİM; “Civan Ömrüm”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.13.
- ARAŞ, Ahmet; “Genç Sesler/ Sen Değil Miydin”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.28.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin; “Harput’ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.12-13.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin; “Keban Barajı ve Aşağı Fırat Havzası Kalkınması Hakkında Muhtıra: V”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s. 25.
- ARDIÇOĞLU, Nurettin; “Harput Hükümdarı Artukşah’a Ait Tılsımlı Ayna”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.7-8.
- ARDIÇOĞLU, Nurettin; “Keban Barajı ve Hidroelektrik Santrali”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.10-12.
- ARDIÇOĞLU, Nurettin; “Urartu Kralı Menua’ya Ait Kitabı”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s. 6.
- ARSOY, Asım; “Fikret Memişoğlu”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s. 1.
- ATATÜRK, M. Kemal; “Bursa Nutku”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.7.
- ATEŞ, Süleyman; “İslâm Ahlakından İki Örnek”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.5-6.
- ATEŞ, Süleyman; “İslâm Demokrasisi”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.31.
- ATEŞ, Süleyman; “İslâmi Demokrasi” *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.12-13.
- AYGÜN, Gönül; “Harput Özlemi”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.24.
- BAŞAK Fethi; “Şefika (Hikaye)”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.19-22.
- BAŞAK, Fethi; “Gösteri”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.21.
- BAŞAK, Fethi; “İzmir Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.23.
- BAŞAK, Fethi; “O Kadar Tabii”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.21.
- BAŞAK, Fethi; “Rüzgar”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.21.
- BAŞAK, Fethi; “Yokuşun Ortasındaki Bakkal”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.16-17.

- BENAKAY, Yahya; “Kitap ve Dergilerden Seçmeler/ Aldı Ilgaz ”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.28.
- BEYSANOĞLU, Şevket; “Diyarbakır Surları”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s. 9, 30.
- BİNARK, Hikmet; “İlim ve Teknik”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s. 20-23.
- BİNARK, Hikmet; “İlim ve Teknik”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964,s.13-15.
- BİRDOĞAN, Nejat; “Ezan”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s. 20.
- BİRDOĞAN, Nejat; “Halk Edebiyatımızda Yâr ve Dost Gelişi”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.14-18.
- BİRDOĞAN, Nejat; “Murat Kıyısı’ndan Süleyman Şâh’a”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.16.
- BİRDOĞAN, Nejat; “Van Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s. 33.
- BİRDOĞAN, Nijad; “Türk Destanları ve Halk Hikayeleri”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.6-12.
- BİRÖN, Kemal; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.33.
- BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik; “Celal Nuri Beyefendiye!”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.12.
- BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik; “Sırası Değil”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s. 6-7.
- BULDAÇ, Orhan; “Elazığ’ın Konut Durumu ve 1960-1970 Yılları Arasındaki Konut İhtiyacı Tahminleri”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s. 21-22.
- BULDAÇ, Orhan; “Konut Davamız”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s. 23-28.
- BULDAÇ, Osman; “Keban Barajı’nın Tesirleri”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s. 5-6.
- BURDURLUOĞLU, F. Atalay; “Birsene Birinci Şiir”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.14.
- C. M.; “Davul Temposu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.39.
- CAN, Suzi; “Ne Fark Eder ki Gakgoş”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.4.
- CAN, Suzi; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.23.
- CAYMAZ, Gültekin; “Kader ve Sebep”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.8.
- CAYMAZ, Gültekin; “Peygamber İsa’nın Vazifesi”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.10-15.
- CEYHAN, Erdal; “Benek”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.8.
- CEYHAN, Erdal; “Bizim Şiir”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.6.
- CEYHAN, Erdal; “Harput Gelin”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.13.
- CEYHAN, Erdal; “Karanfiller Düşmeden”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964, s.7-8.
- CEYHAN, Erdal; “Yarın, Hemen”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s. 25-26.
- CHATEAUBRIAND; “Doğduğumuz Yer (Çev.: Hurşit Saim)”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.30
- COŞKUN, Zeki; “Harput’un Yetiştirdiği Kıymetler/ Elhac Osman Ağa”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s. 34-35.
- CUİNİT; Vital; “XIX. Yüzyıl Sonlarından Bugünkü Tunceli’nin Durumu (Der.: Fethi ÜLKÜ)”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.18-20.

- ÇAĞLAR, Behçet Kemal; “Anadolum! Yine Sana Susadım (Türk Dili, Sayı 138)”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s. 29-30.
- ÇAĞLAR, Behçet Kemal; Battal Gazi Söylüyor, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.4.
- ÇAĞLAYAN, O.(Der.); “Musiki Tarihinden Biyografiler Zati Bey (Zati Aras)”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.12-13.
- ÇAĞLAYAN, Osman; “Ahmet Necip Paşa”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.5.
- ÇAĞLAYAN, Osman; “Ahmet Necip Paşa”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.32.
- ÇAĞLAYAN, Osman; “Münir Nurettin ve Yahya Kemal”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.13-17.
- ÇETİN, M. Suphi; “Bir Reformist’e Cevap”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.9-11.
- ÇETİN, M. Suphi; “Bir Reformiste Cevap”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.18-20.
- ÇETİN, Muzaffer Çetin; “İki Söz Bir Cadı”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.19-20.
- ÇETİN, Muzaffer Suphi; “Kilise Kampanyası”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.7-8.
- ÇETİN, Muzaffer Suphi; “Ormansızlık Tehlikesi”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964,s.4-5.
- ÇETİN, Suphi; “Bir Reformist’e Cevap”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.20-24.
- ÇİÇEK, Abdulvasi; “İlginç Bir Konuşma”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.22-23.
- ÇÖTELİ, S.; “Erenler Yolunda”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.14.
- ÇÖTELİ, Sezai; “Olsun”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.12.
- ÇÖTELİ, Sezai; “Varlık Nisbet”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965, s.31.
- ÇÖTELİ, Sezai; “Zamana Destan”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s. 6-7.
- DEMİR, Ramazan; “Bir Millet Nasıl Çöker”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.17-18.
- DEMİR, Ramazan; “Felsefesiz Gençlik”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.19-20, 22.
- DEMİREL, Süleyman; “Aydın Hadiseleri/ Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.13-15.
- DEMİREL, Süleyman; “Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s. 5-7.
- DERİNER, İbrahim; “Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s. 8-12.
- DERİNER, İbrahim; “Tunceli Kalkınıyor”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.11, 32.
- DOĞAN, Zehra; “Elâzığ ve Harput’un Özel Yemekleri”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.18-21.
- DÖKMECİ, Cenâni, “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.18-20.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Anadoluda Bakırcılık”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.19-20.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Apaydınlık”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.15.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bahar Uyanışı”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bakırı İşlerken”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.10.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bayrak”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.3.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bir Lokma İçin, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.13.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bizim Dilden Bizim köy”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.8-9.

- DÖKMECİ, Cenâni; “Bizim Dilden Bizim Köy”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.12-13.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Bu Aşk”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Fıratla Söyleşme”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Fıratla Söyleşme”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Göz Yorumu”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.3.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresi’nde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.18-19.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.8-9.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.8-10, 32.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.19-20.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.20-21.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.8-10.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.11-13.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.17-19.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.16-17.
- DÖKMECİ, Cenâni; “İkinci Murad’ın Ruhu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.13.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Kaçalım Balam”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.23.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Kurban”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Mamûre-til- Azizi”, *Yeni Fırat*, S.24, 31 Temmuz 1964, s.9-12.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Mevlana”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.5.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Oya”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.10-11.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Oya”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.13.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Örseler”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.8.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Sihirli Dil”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.15.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Türkülerimiz”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.16.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Ustam”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.22.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Yıkılan Harput”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.7.
- DÖKMECİ, Cenâni; “Yunus’layın”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.16.
- DUMAN, “Sıla Hasreti”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.13.
- DUMAN, H.; “Feryad”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.16.
- DUMAN, Haydar; “Hacı Kaya’nın Aziz Ruhuna”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.19.
- DUMAN, Haydar; “Hâle Münâsîp Gazel”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.21.
- DUMAN, Haydar; “Kendim Üstüne” *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.15.
- DUMAN, Haydar; “Muş Türküsü”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.7.
- DUMAN; “Gurbette Bayram”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.11.

- DUMAN; “Kışoğluna Destan”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.10.
- EDİBOĞLU, Baki Süha; “Halide Edib Adıvar”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.4-5.
- EĞİNLİ, Arif; “Munzur”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.30.
- EĞİNLİ, Arif; “Sayın Hıfzı Bekata! Eğin Yolunu Nerede?”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.15-17.
- EĞİNLİ, Arif; “Şakır Bülbüller”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.28-30.
- EK, Ferhan; “Keban Barajı ve Eski Eserler”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.8.
- EK, Ferhan; “Keban’da Bulunan Prehistorik Mağara”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.8.
- ELAZIĞ BASINI; “Teknik Üniversite İçin Bildiri”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.24-26.
- ER, Doğan; “Elazığ Şehir Geçışı”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.17.
- ERDAL, Ceyhan; “Harput Işıklar İçinde”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.4.
- ERDAL, Ceyhan; “Yorgun Geliş”, *Yeni Fırat*, S.24, 31 Temmuz 1964, s.24.
- ERDOĞAN, Bekir Sıtkı; “Dağ Başını Duman Almış”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.5.
- ERDOĞAN, Bekir Sıtkı; “Konya’da ”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.29.
- ERDOĞAN, Bekir Sıtkı; “Rüzgâr Saatları”, *Yeni Fırat*, S.24, 31 Temmuz 1964, s.6.
- ERDOĞAN, Bekir Sıtkı; “Unutmak”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.3.
- EREN, Arif; “Borç”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.25.
- ERTAN, C.; “Murad’a Öğütler”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.23.
- F. M. ; “Dağlayan Bestekâra”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.1.
- F. M. ; “Hoş Gör!”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.1.
- F. M.; “Süreyya ve Hâfız”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.15-17.
- F.M.; “ Mehter Marşı”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.32.
- F.M.; “Rubailer”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.10.
- F.M.; “Şiir Hakkında Düşünceler”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.15-18.
- F.M.; “Baraj Destanı”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.13.
- FEZAÎ; “Candan Öte”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.33.
- FIKRACI; “Dikkatler”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.26-27.
- FIRAT Mehmet; “Problem”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.5.
- GENCOSMANOĞLU, Cenap; “Kulu Ağa ve Çarsancak Beyleri”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.26- 28.
- GENCOSMANOĞLU, N, Yıldırım; “Bir Kına Gecesinde Ertesi”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.5.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım, “Kopuzdan Ezgiler/ Harput’tan Anılar", *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.12.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım, “Rubâiler”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.21.

- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Baraj Bölgesinin Estetik ve Ekonomik Özellikleri”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.2, 31.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Ağın”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.14-15.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Akın”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.33.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Balak Gazi Destanı’ndan”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.6.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Balak Gazi Destanı’ndan”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.8.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Battal Gazi Destanı’ndan: Ant”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.15.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Harput Masalı”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.28.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “İlçelerimizden Ağın”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.29-30.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Keban Barajı’nın Hayal Ettirdiği Maniler”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.4.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Malazgirt”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.5.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Sürüş Kalesi Önünde” *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.6.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Tıbda İhtilal Cüzzamın Demir Perdesini Yırtan Adam”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.16-17.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Üç Hece”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.13.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; Savaş Meydanlarının Dili, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.4.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Balak Gazi Destanı’ndan/Balak Gazi Konuştu”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.9.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Balakgazi Destanı’ndan Muştu ve Öğüt”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.5.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Bu Toprak”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.11.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Balak Gazi Destanı’ndan/ Anadolu’nun Fethi”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.19.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Bölge Radyoları”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.13, 30.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Keban Güzellemesi”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.17.
- GENCOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Keban Güzellemesi”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.21.
- GENÇAYDIN, N. Yıldırım Niyazi; “Baykal Gölü”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.22.
- GENÇOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Harput’ta Geçmiş Tahayyül”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.8-9.
- GENÇOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Yoktur Tapacak- Çalap’tır Ancak”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.14.
- GENOSMANOĞLU, N. Yıldırım; “Fıratla Hesaplaşma”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.3.

- GÖKAY, Orhan Şaik; “Ağıt- Destan”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.6.
- GÖKÇE, Kemal; “Başyazı/ Doğuda Kurulacak Yeni Bir Üniversitenin Yeri “Elazığ” Olmalıdır”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s. 3-6.
- GUYON, Robert; “Yabancı Gözüyle Türk Mizahı (Çev. Dr. Burhan GÜRDOĞAN)”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s. 4-7.
- GÜLER, Zülfü; “Hacı Hayri Bey”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.2529.
- GÜLER, Zülfü; “Hacı Hayri Bey”; *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.29-30.
- GÜLTEKİN, Emine; “Fikret ve Akif”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.11-15.
- GÜLTEKİN, Emine; “Fikret ve Akif”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.24-28, 32.
- GÜLTEKİN, Emine; “Fikret ve Akif”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.23-27.
- GÜNDAĞ, İzzet; “Dergilerde”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.19-21.
- GÜNDAĞ, İzzet; “Dergilerde”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.28-29.
- GÜNER, Mazhar; “Almanya Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.21-22.
- GÜNER, Mehmet; Orman Fidanlığı”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.20.
- GÜR, Müslim; “Aşk Meşrebi”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.20.
- GÜRAY, Vahap; “Çocuk Sevgisi”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965, s.27.
- GÜRAY, Vahap; “Güzellerin Ömrü”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.18.
- GÜRAY, Vahap; “Kıbrıs Koşması”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.6-7.
- GÜRAY, Vahap; “Kıbrıs’ım”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.33.
- GÜRAY, Vahap; “Kore Destanı’ndan”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964, s.23.
- GÜRDOĞAN, B.(çev.); “Cüzzamdan Korkmıyalım”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.7-8.
- GÜRDOĞAN, Burhan; “Doğu-Batı”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.38-39.
- GÜRDOĞAN, Burhan; “Kardeş Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.41-42.
- GÜRGÖZE, Nuri; “Eski Hrput”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.23.
- HALICI, Feyzi; “Mevlana Katında 18 Mısra”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.3.
- HALK; “Felek’in Elinden”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.19.
- HAŞMET, Mehmet; “Ki”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.22.
- HEHL, Richard; “Institut Central De Leprologi Pour Recherche Et La Lutte Antilepreuse”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.9-10.
- HİSARLI, İhsan; “Gerçekleşen Efsane/ Dün, Bugün ve Yarın”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.32-33.
- HİSARLI, İhsan; “Gerçekleşen Efsane”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.18-20.
- HİSARLI, İhsan; “Gerçekleşen Efsane”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s. 9-11.
- HİSARLI, İhsan; “Hayalden Hakikate Gerçekleşen Efsane/ Dün, Bugün ve Yarın”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s. 22-23.

- HİSARLI, İhsan; “Hayalden Hakikate Gerçekleşen Efsane/ Dün, Bugün ve Yarın”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.19-21.
- HÜNALP, Ayhan; “Atatürk”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.9.
- İĞNECİLER, Abdullah; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.32.
- İLYAS; “İçimde”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.3.
- İLYAS; “İki Şehirde Sabah”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.11.
- İLYAS; “Olabilir miydim?”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.19.
- İLYAS; “Vakit”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.10.
- İMECE DERGİSİ; “Başkan Gürsel ve Öğretmenler”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.30-31.
- İNANLI, Adnan; “Gelişin”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.28.
- İNANLI, Adnan; “Ölürüm”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.28.
- İNANLI, Adnan; “Sende Yaşamak”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.20.
- İNCEBAYRAKTAR, Özbek; “Mevlâna”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.8.
- İNCEOĞLU, Orhan; “Elazığ Civarındaki Erozyon Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.25-26.
- İNCEOĞLU, Orhan; “Elazığ Şehir İçi Dereleri Erozyon Taşkın ve Rusubat Kontrolü Çalışmalarında Alınan Ara Neticeler”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.27-28.
- İPEK, Yücel; “Türkiye’de Din-Devlet Münasebetleri ve Lâiklik Prensibinin Uygulanışı”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.3-4.
- İPEK, Yücel; “Ziya Gökalp’ın Dini Cephesi”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.9-10.
- İSMAİLOĞLU, Ali; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.4.
- İŞBİL, Tülây; “Köydeki Bacım”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.32.
- KABAKLI, Ahmet; “İlim ve Eğitim”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.15.
- KAÇAR, Şükrü; “Eğitimde Disiplin”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.13-14.
- KAÇAR, Şükrü; “Harput’a Ağıt”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.14-15.
- KAÇAR, Şükrü; “Kendimize Dönelim”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.9-10.
- KAÇAR, Şükrü; “Türk Kültürü”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.6-7.
- KAÇAR, Şükrü; “Türkülerin Dili”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.32-33.
- KADIKÖYLÜ, Arslan; “Kaside-i Şefistan”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.16.
- KAFLI, Kadircan; “İstanbul’da Kuzey Kafkasya”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.26-27.
- KALAYLIOĞLU, İlhan; “Ay Işığında”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.15.
- KANMAZ, Fethi; “Varmaz”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.23.
- KARACOOĞLU, Bekir; “Yılbaşı Anıları”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.35.
- KARAÇORLU, Hicabi; “Baraj Güzellemesi”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.4.
- KARAÇORLU, Hicabî; “Çayda Cıra Destanı”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.8.

- KARAÇORLU, Hicâbi; “Lüzum Kalmadı”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.21.
- KARAHASANOĞLU, Tamer; “Gerçek Dediğimiz Şey”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.19.
- KARAHASANOĞLU, Taner; “Bizi Bağışla Atatürk”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.8-9.
- KAŞMEROĞLU; “Belli Değil”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.18.
- KAYABEK, Mustafa; “Türküler”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.18.
- KAYABEK, Mustafa; “Yurt Türküleri”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.16.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Yaban Bahçe”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.13.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Ağın’ın Yolları”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.10.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Apaçık”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.7.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Bakır”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.10.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Dağ Özlemi”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.13.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Dağ Tutması”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.10.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Gene On Kasım”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.3.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Harput Ağrısı”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.7.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Harput Ağrısı”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.10.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Harput Ağrısı”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.20.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Kadınım”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.12.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Kebanda”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.15.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Kötümser”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.3.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Mektubun Ardından”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.11.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Olsam”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.11.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Seni”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.10.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Sezemedim”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.15.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Şah Katı Düşleri”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.9.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Şah Katı Düşleri”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.19.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Teknik Okul Marşı”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.2.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Yurdumun Ormanlarına Ağıt”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.11.
- KAYAOĞLU, Ömer; “Harput Ağrısı”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.7.
- KAYAOĞLU; “Ulu Özlem”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.17.
- KAZGAN, Haydar; “Atatürk ve Türk Milletinin Kaderi”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.10-11.
- KAZGAN, Haydar; “Deneme/ Paris Günlüğü”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.14-15, 32.
- KEMAL; Ahmet; “Söyle, Söyle!..”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.24.
- KFAYAOĞLU, Ömer; “Keban’da”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.12.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin; “Bir Mektup”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.2-3.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “1871’deki Madenler ve Bunlar Üzerine Bilgiler”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.16-18.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “450 Yıl Önceki Harput Mahalleleri ile Nahiyeleleri”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.17-18.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “Dede Korkut Kitabı’nda Harput Bölgesi İlbeğleri”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s. 3-4.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “Harput Mamuretil’aziz Şeriyeye Sicilleri (16024-1913)” *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.11-14.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “Sâlnâmeler ve 1871 Sâlnâmesi’nde Harput Sancağı”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.7-9.
- KISAPARMAK, Necip Güngör; “Elâzığ Mişsi Eğitim Teşkilatının Değerli Mensupları”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- KIZILTAN, Ahmet; “Harput Ahengi”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.32.
- KIZIROĞLU, M. Fahrettin; “Mamûratülaziz Sancağı’nda Keban Madeni Hûmâyûnu”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.4-5.
- KOÇDEMİR, Mehmet; “Harput’tan Burdur’a”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.25.
- KÖKOK, Mustafa; “Bir Gün”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.11.
- KÖKOK, Mustafa; “Halk Şairi Osman Bedri Hazretlerine”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.27.
- KÖYLÜ, Ahmet; “Düşünceler/ Ahlak”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.30-31.
- KUNTAY, Mustafa; “Radyo Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.16.
- KUNTAY, Mustafa; “Sosyal Adaletsizliğin Neticeleri”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.18.
- KUNTAY, Mustafa; “Su.. Su.. Su..”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.8-9.
- KUNTAY, Mustafa; “T. C. Ziraat Bankası Yüz Yaşına Basıyor”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.14-15.
- KURTARAN, Mustafa; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.33.
- KÜÇÜKKAYA, H. Bilal; “Elazığ’a Bağlanması Dolayısıyla.. Kemaliye’nin Tarihçesi”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.26-27.
- KÜÇÜKKAYA, H. Bilal; “Kemaliye’nin Milli Oyunları”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.4-5.
- MAETERLİNCK, Maurice; “Bir Ölünün Yaşamı (Çev.Erdal CEYHAN)”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.4-5.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Çemişgezek”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.14-17.
- MEMİŞOĞLU, Edip; “Amerika Mektubu/ Harput’a Mektup”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.30.
- MEMİŞOĞLU, Edip; “Amerika Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.9-11.
- MEMİŞOĞLU, Edip; “Kanada Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.24-26.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Ali Şefik Hoca ve Öğretmenlik”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.25-28.

- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Ali Şefik Efendi”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.13-16.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Ali Şefik Efendi”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.16-18.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Arkadaşlık Kadri”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.23.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Baraj Destanı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.4.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Çeribaşızade Mustafa Asım Efendi”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.6-7.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Derd Ortağı”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.5.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Diken”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.18.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Dilci Ve Yolcu Fuzulî”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.24-28.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Elazığ’da Basın Hayatı”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.21-26.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Evliya Çelebi Aramızda”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.22-28.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Feth-i Mübin”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.3-5.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Göç Destanı Çayda Çıra”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.22-24.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Göç Destanı Çayda Çıra”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.15-16.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Göç Destanı Çayda Çıra”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.12-15.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Halk Musikisi Usulleri”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s. 6-9.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Harput’ta Bir Dalyan Boylu Çeribaşı Zade Ali Bey”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.3-6.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Harput’ta Bir Dalyan Boylu Çeribaşı Zade Ali Bey”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.3-5.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Harput’un Meşhur İlim Adamları”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.10-14.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Harput’un Meşhur İlim Adamları”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temmuz 1964,s.19-23.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Hep ve Hiç”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.26.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Hey Para Hey”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.22.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “İlericiler- Gericiler”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.14-16.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “İngiliz Veznedar ve Yakılan Para”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.13.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Keban”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.13-16.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Malum Asker”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.19.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Meçhul Asker”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.20-22.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Mevlâna Törenleri”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.6-9, 31.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Munzur, Harput ve Gölcük Turizm Bölgemiz”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.5-10, 31-32.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Nazım Hikmet/ Rıza Tevfik/ Mehmet Akif”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.17-19.

- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Nazım Hikmet”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.9-12.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Nüzhet Dede”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.4-6.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Nüzhet Dede”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.21-24.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Öğretmenler Marşı”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.7.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Rahmi Hoca” *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.18-21.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Rahmi Hoca”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.9-12.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Rıf’at Dede”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.24-25.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Rıf’at Dede”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.24-25.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Saçlı Hoca”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.27-29.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Saçlı Oda”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temmuz 1964,s.27-31.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Sanatın Kaçışı”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.13-17.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Söz Damlası”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.15.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Şükran ve Teselli”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.19.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Türkiye Folklor Haritası”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.20-21.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Türkiye Folklor Haritası”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.21-22.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Yakup Şevki Paşa”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.1111-14.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Yunus Emre”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.10-14.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Zavallı Ahmet Kemal”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.16-18.
- MEMİŞOĞLU, Fikret; *Yolcu!*, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.4.
- MEMİŞOĞLU, Hasip (çev.); “Bir Babadan Oğluna Mektup”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966,s.16-17.
- MEMİŞOĞLU, Hasip (çev.); “Zararın Neresinden Dönülse Kârdır”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.23-25.
- MEMİŞOĞLU, Hasip; “Almanya Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.19-21.
- MEMİŞOĞLU, Hasip; “Almanya Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.11-12, 24.
- MEMİŞOĞLU, Hasip; “Almanya Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.10-13.
- MEMİŞOĞLU, Hasip; “Doğu ve Batı Problemi”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.8-10.
- MEMİŞOĞLU, Hasip; “Fransa Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.10-12.
- MEMİŞOĞLU, Hatip; “Almanya Mektubu: Almanya’da Türk İşçileri”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.13-14.
- MUTLU, Kemal; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.33.
- MUZ, Murat; “Keban Barajı ve Elazığ”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.12-13.
- NOYAN, Ahmet; “Dalkavuk”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.12-13.
- NOYAN, Ahmet; “Dedikodu”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.5-9.
- NOYAN, Ahmet; “Köprü”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.4.

- NOYAN, Ahmet; “Taş”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.10.
- OLGUN, İbrahim; “Naimi Efendigil”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.3-5.
- OMAY, Eren; “Bilemezsin”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.2.
- ORHAN, Emin; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.33.
- ORTA, Nedim; “Yitik Çağrı”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964, s.3.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Başıboş Kamyon ve Kanun”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.26-27.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Dar Bölge, Geniş Bölge Değil, Bütün Ülke”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.21-24.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Elâzığ’da Şeyh Said İsyanı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.13-17.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.8-11.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Harput’ta Meryem Ana Kilisesi”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.21-24.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Kadı Burhaneddin (1381-1399)”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.28-29.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Palu ve Kara Cemşit Bey”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.22-25.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Seçim Destanı”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.13-14.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Sosyal Goncamız”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.19-21.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Şeyh Sait İsyanı”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.15-16.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Tarih Boyunca Suyun Önemi”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.29-30.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Tunceli’nde Tarih”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.16-17.
- OSMANOĞLU, Cenap; “Vaaz ve Hutbe”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.19-20.
- OY, Aydın; “Halk Edebiyatının Halk Eğitimindeki Rolü”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.29-31.
- ÖGE, Hafız Osman; “Eski Harput’la Başbaşa”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.6.
- ÖGE, Hafız Osman; “Hacca Gidiş ve Dönüş”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.15-16.
- ÖGE, Hafız Osman; “Harput’un Son Hafızları”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.18-19.
- ÖGE, Hafız Osman; “Yaşayan Hafızlar”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.29-30.
- ÖMER, A. Tanel; “Küçük Satıcıların Evreni”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.29.
- ÖZAL, Korkut; “Keban Barajı Hakkıda”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.11-15.
- ÖZAL, Korkut; “Keban Barajı Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.17-20.
- ÖZAL, Korkut; “Keban Mensabındaki Aşağı Fırat Havzasının Gelişme İmkanları”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.25-27.
- ÖZER, Ziya; “Aynadaki Aksime”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.30.
- ÖZMEN, Cahide; “Yunus’un Ümmiliği”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.7-32.
- PASCAL; “İnsan (çev. Hurşit Saim)”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.30.
- Prof. Press; “Yabancı Gözüyle Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.22.

- R. E.; “Deniz Olsam”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.18.
- REMZİ, Osman; “Baş Kumandana Destan’dan”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.15.
- RÖPORTAJCI; “Ziraat Bankasında Bir Saat”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.21.
- RÖRORTAJCI; “Elazığ Kız Enstitüsü”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.23-26.
- SAÇLI HACA; “Züğürtlük”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.17.
- SAİM, Hurşit; “Bacım”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.19.
- SAİM, Hurşit; “Nice’te Türk Oyuncuları”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.12-13.
- SAİM, Hurşit; “Şehit Öğretmen Naci İçin”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.16.
- SAİM; “İftariye”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.26.
- SAN, İlkâh; “Gel Gör ki”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.24.
- SAN, İlkân; “Geçit”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.17.
- SAN, Mithat; “Keban Baraj-Hidroelektrik Tesisleri ve Aşağı Fırat Havzası”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.6-9.
- SAN, Mithat; “Keban Barajı’ndan: Madencilğe Sağlanacak Faydalar”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.2-3.
- SAN, Mithat; “Keban Barajından Sosyal Hayata Sağlanacak Faydalar”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.3-5.
- SAN, Mithat; “Keban Barajından: Sanayi’e Sağlanacak Faydalar”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.2-4.
- SAN, Mithat; “Ziraata Sağlanacak Faydalar” *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.3-4.
- SAN, Mithat; “Ziraatte Sağlanacak Faydalar”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.2-3.
- SARICA, İsmail; “Kaçak”, *Yeni Fırat*, S.24, 31 Temmuz 1964, s.17-18.
- SARICA, İsmail; “Korkuluklar”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.18-19.
- SCHELL, Walter; “Elazığ Valisi Bay Abdullah İğneciler”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.29.
- SEYDA, Mehmet; “Hayat”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.18-21,32.
- SEYDA, Mehmet; “Hikaye/ İnsaniyet”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.26-27.
- SEYDA, Mehmet; “Karar Karardır”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.8-11.
- SEYDA, Mehmet; “Roman”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.11-12.
- SEYDA, Mehmet; “Sanatçının Yayılması”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.23-24, 31.
- SEYFETTİN, Ömer; “Keramet”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.4-5.
- SILAY, Hadimi Soydal; “Genç Sesler/ O Gece”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.28.
- SOLGUN, Hüseyin; “Tuncelinde Kız İsteme ve Düğün Gelenekleri”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.15-17.
- SOLGUN, Hüseyin; “Tuncelinde Kız İsteme ve Düğün Gelenekleri”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.13-15.

- SUBAŞI, İ. H.; “Yakup Şevki Paşa”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.22-24.
- SUBAŞI, İ.Hakkı; “Yakup Şevki Paşa”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.21-23.
- SUNGUROĞLU, İshak; “Yeni Fırat Yazarlarına!”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.23.
- SÜREL, Nazif; “Keban Dolayısı ile Elazığlıların Görevleri”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.5-6.
- ŞAHİN, Mehmet; “Selsebil”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.18.
- ŞEFİK, Ali; “Aynî Baba”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.30.
- ŞENKAL, Gürbüz; “Baraj Öksüzleri”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.7.
- TAHİROĞLU, A. Tarık; “Elazığ Büyüyen Şehir”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.6-9.
- TANYERİ, Sabri; ““Çayda Çıra” Bergama Kermesinde”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.7-8.
- TAŞÖZ, Turgut; “Güneşle Mum”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.8.
- TAŞÖZ, Turgut; “Ordu yahut Mehmetçik Marşı”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.7.
- TATLI SERT; “Cumhuriyet Güzeline- 1927”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.2.
- TECE, Leman (çev.); “İnsanın Yaradılışı”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.22.
- TECE, Leman; “Murat’tan Yeni Fırat’a”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.32.
- TEKİNDAL, Yümmü; “Olur”; *Yeni Fırat*, S.25, 31Temmuz 1965,s.32.
- TEKİNDAL, Yümnü; “Belediye Üstüne”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.29.
- TEMİZER, Mustafa; “Beslenme ve Elâzığ Çevresinde Hayvancılık”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.27-29.
- TERCÜMAN; “Göçmenlerin Yürüyüşü ve Milli Oyunlar”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.27.
- TİMUROĞLU, Vecihi; “Sanatta Anlamsızlıkla Biçim Bozmak”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.14-15.
- TOGAN, Zeki Velidi; “Türk Dilinin Korunması”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.5-6.
- TUĞRUL ,Celalettin; “Özlem”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.5-6.
- TUĞRUL, Celâleddin; “Bu da Bizim Köy”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.26-28.
- TURGUT, İhsan; “Semâ ve Figürleri”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.16-18, 28.
- UĞURLU, Kâmil, “İğci Baba”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temmuz 1964, s.16.
- UĞURLU, Kâmil; “Saçların Üzerine Karalama”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.16.
- ÜLKÜ; Fethi; “Halk Eğitimi ve Prensipleri”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.36-37.
- YALKUT; “Aşık Veysel”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.28-29.
- YAVUZER, Oya- MACİT, Melahat; “Maden Köylerinde Yirmibir Gün”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.24.
- YAVUZER, Oya- MACİT, Necla; “Maden Köylerinde Yirmibir Gün”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.22-24.

- YAVUZER, Oya- MACİT, Necla; “Maden Köylerinde Yirmibir Gün”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.31.
- YAVUZER, Oya- MACİT, Neclâ; “Maden Köylerinde Yirmibir Gün”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.12-13.
- YENİ FIRAT, “Eskilerden Fıkralar/ Dilime Bağla”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.21.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965, s.26.
- YENİ FIRAT, “Ayın Olayları/ Sayın Hüdayi Oral Elâzığ Hemşehris”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.32.
- YENİ FIRAT, “Ayın Olayları/ Belediye Başkanı Ankara’dan Döndü”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.32.
- YENİ FIRAT, “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.26.
- YENİ FIRAT, “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.24.
- YENİ FIRAT; ““Harput” Adı”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965, s.14-16.
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Başbakan Kennedy’nin Ölümü”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.31.
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Buzbağ Şarabı Madalya Kazandı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.31
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Çemişgezek’te Atatürk Anıtı Açıldı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.31
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Kız Öğretmen Okulu İnşaatı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.32
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Soğuk Hava Deposu İşletmeye Açıldı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.31-31.
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Şeker Fabrikası Kampanyası”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.31.
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/ Yapılmakta Olan Yollar”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.32.
- YENİ FIRAT; “ Ayın Olayları/Diyarbakır Radyosu ”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.32.
- YENİ FIRAT; “ Beyyurdu Garnizonu”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “34. Dil Bayramı”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.29-30.
- YENİ FIRAT; “Açık Oturum”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.7-9.
- YENİ FIRAT; “Ağın’dan Büyük Ceviz Manileri”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aile Bahçesi Alevi Bohçası”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.3-6.
- YENİ FIRAT; “Âşık Veysel İyileşti”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Atatürk ve Gölcük”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.1.
- YENİ FIRAT; “Atatürk’ün Elazığ’a Gelişi”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.2-3.
- YENİ FIRAT; “Atatürk”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Ayın Olayı/ 27 Mayıs’ın Kutlanması”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.16.

- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Alman Profesörü Heinrich Press Keban’a Gelgi”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Atatürk Caddesi’nin Asfaltlanması”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Belediye Lokali”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Cahitler Tiyatrosu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Enstitü Balosu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.16.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Gençlik Bayramının Kutlanması”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.15.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ İstanbul Oda Tiyatrosu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Kültür Derneği Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.25-26.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Mehmet İnci Öldü ”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Muzaffer Akgün Konseri”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.16.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Nimet Balkan Grubu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.14.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Sanat Okulunun Temsili”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.26.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/ Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği İlimizde Faaliyete Geçti”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/Gölcük Sahillerinde Dinlenme Köyleri Kuruluyor ”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/İmar ve İskân bakanına Harput Turizm Derneğinin Fahri Üyeliği Verildi ”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/Keban’da, İstimlâkler Başladı ”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/Şehir Gazetelerinin Ebadı Büyüyor ”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.26.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayı/Verem Savaş Derneğinin Yardım Kampanyası ”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ 30 Ağustos Zafer Bayramı Kutlandı”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ 350 Milyon Dolar Kredi”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.21.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Ahmet Haşim ve Ziya Gökalp’ın Anılışı”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Akif Çavuş Vefat Etti”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Başbakan İsmet İnönü’nün Şehrimizi Ziyareti”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.20.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Başbakan Yardımcısı Hasan Dincer Geldi”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.26.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Batı Almanya İktisadi İşbirliği Nazırı Walter Schell Geldi”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Belediye Başkanı Ankara’da”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.32.

- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Beş Yıllık Plânla İlgili İnşaat”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Çanakkale Şehitleri Anıldı”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Çimento Fabrikasının Geliştirilmesi”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Çok Acı Bir Haber”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.27-28.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Dört Şehit Verdik, Vatan Sağolsun”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Dr. Lebit Yurdoğlu Elazığ’da”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.31-32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Elazığ Veteriner”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.21.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Erozyon Faaliyeti”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Fuzuli Hakkında Konferans Geri Bırakıldı”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Gölcük Sahil Sitesi Açıldı”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Hakim Nusret Taftalı Vefat Etti”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Harput Şairleri Anıldı”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Harput Turizm Derneği Kuruldu”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.29.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Harput Turizm Derneği”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.26.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Hazar Santrali”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Hükümet Evi”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.28.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Keban Barajı Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.31-32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Kooperatif Peynirleri”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Kore Savaşında Türkler”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.27.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Mevlâna Gecesi”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Mevlana Gecesi”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.20.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Milli Eğitim Bakanı Ş. R. Hatipoğlu Malatya’ya geldi”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.21.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Paris Türk Kulübü”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ pek Kozacılığı”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.30-31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Seçim Dolayısıyla Kalkınma Müjdeleri”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.27.

- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Sıtma Eradikasyonu Toplandı”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.24.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Suikastin Akisleri”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Şehir Haberleri”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22-23.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Şehitlerimizin Anılışı”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Şeker Fabrikası”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Şeker Fabrikası”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.30-31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Teknik Üniversite Haftası”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Temel Atma Töreni”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.27.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Ticaret Lisesi Kuruluyor”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Turizm Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Vali Kemaliya’yi Ziyaret Etti”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Valimizin Basın Toplantısı”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Verem Savaş Derneği Seferberlik İlan Etti”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Yen, Tâyinler”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/ Ziya Gökalp Hakkında Konferans”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.22.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/Atatürk Hakkında Konferans ”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.20.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/Büyük Bir Câmî Yapılması İsteniyor ”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/Dr. Adem Kuran Öldü ”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.20.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları/N. Ardiçoğlunun Basın Toplantısı ”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.31-32.
- YENİ FIRAT; “Aydın Olayları”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.24-25.
- YENİ FIRAT; “Baba Öğüdü”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temuz 1964,s.25-26.
- YENİ FIRAT; “Baskı Hataları”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.22-23.
- YENİ FIRAT; “Baş Yazı/ Toplumsal Bencillik”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Baş Yazı/ Turizm Davamız”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Başyazı İkinci Cilde Başlarken”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.1, 31.
- YENİ FIRAT; “Başyazı/ Atatürk ve Türkçemiz”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.3-5.
- YENİ FIRAT; “Başyazı/ Densizlik ve Arsızlık”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.3, 7.
- YENİ FIRAT; “Başyazı/ Şehitlik Ayaklar Altında”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.3.
- YENİ FIRAT; “Belediyeden Ölülere ve Dirilere İlgi”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.24.

- YENİ FIRAT; “Belediyemizin Dikkatine”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.27-28.
- YENİ FIRAT; “Beyyurdu Garnizonu”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.25.
- YENİ FIRAT; “Bir Vatan Parçası”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.5-6.
- YENİ FIRAT; “Bize gelenler”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Bize Gelenler”, *Yeni Fırat*, S.24, 31 Temmuz 1964, s.32.
- YENİ FIRAT; “Cevaplandırılmayan Bir Dilek”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.1-2, 24.
- YENİ FIRAT; “Çemişgezek Kanunu”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.25-26.
- YENİ FIRAT; “Çemişgezeklilerin Müşterek Dileği”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.17-18.
- YENİ FIRAT; “Çılgın Gençlik, Olgun Gençlik”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.5-7.
- YENİ FIRAT; “Dergiler”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Dutunu’dan Türkü”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.22.
- YENİ FIRAT; “Duyuru”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.24.
- YENİ FIRAT; “Edebiyatımızın Büyük Boşluğu”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.14.
- YENİ FIRAT; “Elâzığ Lisesi Okul Aile Birliği Toplantısı Dolayısı İle”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.29-30.
- YENİ FIRAT; “Elâzığ’ın Kuruluşu”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.28-31.
- YENİ FIRAT; “Elektrik Şevkile Gazel”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.30.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Bir Demet”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.21-22.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar/ Bir Akıllının Sualine Bir Delinin Cevabı”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.13.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar/ Gör Kimmiş”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.23.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar/ Pere Yok”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.14-15.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar/ Tadım Gâvuru Müslüman Oluyor..”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.23.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.6.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.17-18.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.29-30.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.27-29.
- YENİ FIRAT; “Eskilerden Fıkralar”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.17.
- YENİ FIRAT; “Fetih Günü”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.1.
- YENİ FIRAT; “Fetih ve Fatih”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Halk Şairleri”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.31.
- YENİ FIRAT; “Halkın Dilinden Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.14.
- YENİ FIRAT; “Harput- Elâzığ Folkloru,” *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.17-21.
- YENİ FIRAT; “Harput- Elâzığ Rehberi”, *Yeni Fırat*, S.25, 31 Temmuz 1965, s.2-12.

- YENİ FIRAT; “Harput Folklorundan Deyişler: Kına Türküsü”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.14.
- YENİ FIRAT; “Harput’un Son Hafızları”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.21.
- YENİ FIRAT; “Havuzbaşı Manileri”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.28.
- YENİ FIRAT; “Her İlçeden Bir Gülce”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.29-32.
- YENİ FIRAT; “HOYRAD”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.19.
- YENİ FIRAT; “Hoyrat”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.11.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.9.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.28.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.17, 30 Kasım 1963, s.18.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.15.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.2.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.8.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temmuz 1964, s.18.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.16.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.18.
- YENİ FIRAT; “Hoyratlar”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.9.
- YENİ FIRAT; “Huzursuzluğun Sosyal Sebepleri”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.28-31.
- YENİ FIRAT; “İl Haberler”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.25.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Baraj İstimlâkleri”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Baraj Tozu Fabrikası”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Bina Sıkıntısı”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.31-32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Demir ve Çelik Tesisi”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Harput Kalkınıyor”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Hava Alanı”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ İmam Hatip Okulunun Pansiyonu”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Kanalizasyon İhalesi”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.31.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Karaçalı Suyu”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Keban Barajı Sahasında Faaliyet”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ Sayın İlhan Akçay İlimizde”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/ YSI. Bölge Müdürlüğü kuruluyor”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.

- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/Toprak-Su Tarafından Hozekte Köyünde Yapılan Drenaj”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri/Yolçatı İstasyonunun Kalkındırılması”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “İl Haberleri”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.31.
- YENİ FIRAT; “İstanbul Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.6-7.
- YENİ FIRAT; “Kadir Kıymet Bilen de Var!”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.31-33.
- YENİ FIRAT; “Keban Barajı Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.19.
- YENİ FIRAT; “Keban Barajı ve Günlük Meseleler” *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.1-3, 32.
- YENİ FIRAT; “Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.12.
- YENİ FIRAT; “Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s. 9-10.
- YENİ FIRAT; “Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s. 3-4.
- YENİ FIRAT; “Keban”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.17-20.
- YENİ FIRAT; “Kıbrıs ve Türkler”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.17-18.
- YENİ FIRAT; “Kıbrıs”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Kitap Ve Dergilerden Seçmeler”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.27.
- YENİ FIRAT; “Kitap ve Dergilerden Seçmeler”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s. 26-31.
- YENİ FIRAT; “Kore Destanı”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.8-10.
- YENİ FIRAT; “Kurul Raporu /Elâzığ”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.9-11.
- YENİ FIRAT; “Kurum ve Durum”, *Yeni Fırat*, S.36, Eylül 1967, s.34.
- YENİ FIRAT; “Kültürel Merkeziyet”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Kürtçülük Fantazisi”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Malatya’da Yayınlanan “Gayret” Gazetesinden”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.31-32.
- YENİ FIRAT; “Maniler” *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.20.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.15.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.22.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.22.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965,s.21.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.32.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.13.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.30.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.9.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.21.
- YENİ FIRAT; “Maniler”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.9.

- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.16.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.30.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.27.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.18.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.26.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.15.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.17.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.18.
- YENİ FIRAT; “Mayalar”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.31.
- YENİ FIRAT; “Mektup”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.14-15.
- YENİ FIRAT; “Milli Eğitim Bakanına”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Mustafa Kökok”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.30-31.
- YENİ FIRAT; “Mülkün Temeli”, *Yeni Fırat*, S.24, 31Temmuz 1964, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “N. Arıçoğlunun Basın Toplantısı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.23.
- YENİ FIRAT; “Ne İstiyor Bu Adamlar”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.3-5.
- YENİ FIRAT; “Okurlarımıza”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos1963, s.31.
- YENİ FIRAT; “Okuyucu Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.30.
- YENİ FIRAT; “Okuyucu Mektupları (Vahap Kışoğlu)”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.24.
- YENİ FIRAT; “Okuyucu Mektupları”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.32.
- YENİ FIRAT; “Olaylar- Haberler”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.28.
- YENİ FIRAT; “Olur, Olmaz”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.1.
- YENİ FIRAT; “Ömer Kayaoğlu”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.14-15.
- YENİ FIRAT; “Ömer Seyfettin”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.4.
- YENİ FIRAT; “Özgerlik ve Özgürlük”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.3-5.
- YENİ FIRAT; “Rahmi Hoca'nın Şair Arkadaşları”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.21-24.
- YENİ FIRAT; “Sayın Başbakanım”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Sayın Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu!”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Sayın Okuyucular”, *Yeni Fırat*, S.7, 5 Ocak 1963, s.24.
- YENİ FIRAT; “Su ve Eneri Sahasında Faaliyet Gösteren Teşkilât Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.27-31.
- YENİ FIRAT; “Şehriye Gecesi”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.40.
- YENİ FIRAT; “Tennisler”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.6.

- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.12.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.27.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.17.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.12.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.5.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.10.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.5, 27 Ekim 1962, s.19.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.20.
- YENİ FIRAT; “Tecnisler”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.4.
- YENİ FIRAT; “Teknik Okul Açılıyor”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.1.
- YENİ FIRAT; “Teknik Üniversite Marşı”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.26.
- YENİ FIRAT; “Teknik Üniversite’den Keban Barajı’ na”, *Yeni Fırat*, S.35, Aralık 1966, s.3-4.
- YENİ FIRAT; “Temel Atılıyor”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Trafik Kazaları”, *Yeni Fırat*, S.15, 24 Eylül 1963, s.1.
- YENİ FIRAT; “Tüh Feleğe!..”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.34.
- YENİ FIRAT; “Türk Dünyasının Büyük Kayıpları”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.31.
- YENİ FIRAT; “Türk Kültürü”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.1-2.
- YENİ FIRAT; “Türkiye Folklor Haritası”, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.11-13.
- YENİ FIRAT; “Valimizin Basın Toplantısı”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.25.
- YENİ FIRAT; “Vav-ı Âtîfa”, *Yeni Fırat*, S.6, 30 Kasım 1962, s.23.
- YENİ FIRAT; “Yabancı Gözüyle Keban Barajı”, *Yeni Fırat*, S.19, 30 Ocak 1964, s.29.
- YENİ FIRAT; “Yayınevi”, *Yeni Fırat*, S.8, Şubat 1963, s.1.
- YENİ FIRAT; “Yayuk Ninnileri”, *Yeni Fırat*, S.20, 29 Şubat 1964, s.18.
- YENİ FIRAT; “Yeni Fırat’a Gelen Mektuplar”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.23.
- YENİ FIRAT; “Yeni Fırat”, *Yeni Fırat*, S.1, 25 Mayıs 1962, s.1.
- YENİ FIRAT; “Yeni Yayınlar”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.31.
- YENİ FIRAT; “Yolçatı veya Körbağırsak”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.1-3.
- YENİ FIRAT; “Ziraat Fakültesi Elazığ’da Açılmalıdır”, *Yeni Fırat*, S.16, 30 Ekim 1963, s.1-2.
- YENİ FIRAT; Keban Barajı, *Yeni Fırat*, S.4, 28 Eylül 1962, s.5-6.
- YILDIZ, Mehmet; “Harput Konakları ve Evleri”, *Yeni Fırat*, S.25, 31Temuz 1965,s.23-26.
- YILMAZ, Mithat; “Hikaye/ Gittikçe Hızlı”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.26.
- YILMAZ, Mithat; “Ters Sone”, *Yeni Fırat*, S.27, 20 Mayıs 1966, s.20.
- YILMAZ, Mithat; “Uzaktan”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.24.
- YİĞİTTOP, Sıddık; “Düzen Bozumu”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.15.

- YOLCU; “Acı Damlalar”, *Yeni Fırat*, S.21, 29 Mart 1964, s.3.
- YOLCU; “Bakında Görün”, *Yeni Fırat*, S.32, Ekim 1966, s.4.
- YOLCU; “Bir Martı Uçtu Gölcük’ten”, *Yeni Fırat*, S.30, Ağustos 1966, s.6.
- YOLCU; “Çakmağı Çak”, *Yeni Fırat*, S.13, 18 Temmuz 1963, s.12.
- YOLCU; “Düş Gibi”, *Yeni Fırat*, S.29, Temmuz 1966, s.5.
- YOLCU; “Eski Karyolam”, *Yeni Fırat*, S.22, 30 Nisan 1964, s.23.
- YOLCU; “Gencosman Destanı”, *Yeni Fırat*, S.18, 26 Aralık 1963, s.18-19.
- YOLCU; “Gölcük’e Doğru”, *Yeni Fırat*, S.3, 23 Ağustos 1962, s.8.
- YOLCU; “Harput Ağzı”, *Yeni Fırat*, S.14, 24 Ağustos 1963, s.12-13.
- YOLCU; “Koşma”, *Yeni Fırat*, S.26, 1 Nisan 1966, s.14.
- YOLCU; “Sıla Yolculuğu”, *Yeni Fırat*, S.2, 25 Haziran 1962, s.7.
- YOLCU; “Sonuç”, *Yeni Fırat*, S.12, 17 Haziran 1963, s.8.
- YOLCU; “Söz Birliği”, *Yeni Fırat*, S.10, Nisan 1963, s.17.
- YOLCU; “Şeve Manileri”, *Yeni Fırat*, S.23, 31 Mayıs 1964, s.9.
- YOLCU; “Teselli ve Temenni”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran 1966, s.27.
- YOLCU; “Yar Ardından Koşma”, *Yeni Fırat*, S.33, Kasım 1966, s.11.
- YOLCU; “Yas Destanı”, *Yeni Fırat*, S.31, Eylül 1966, s.4.

Sonuç

Yeni Fırat Dergisi, yayımlandığı dönem büyük bir boşluğu doldurmaya ve okuyucunun beklentilerini karşılamaya çalışmıştır. Her karışı buram buram tarih kokan Harput’un geçmişini, günümüze sanatsal bir şekilde aktarmıştır. Hazıra konarak Elazığ tarihini başkalarından öğrenmek yerine bizzat kendileri araştırmış, ortaya çıkarmış ve yayımlamışlardır. Her türlü maddi imkansızlıklara rağmen 36 sayı çıkarılan Yeni Fırat, yayın hayatı boyunca oldukça geniş bir kesimin ilgisini çekmiş, Elazığ’ın değerli kalemlerinin bulunduğu bir dergi hüviyetini kazanmıştır. Kültürel değerler aktarıldıkça önemli bir miras sayılır, yaşar ve yaşatılır. Yeni Fırat Dergisi, bu konuda yayımlandığı süre içerisinde önemli bir görev yerine getirmiştir. Bu dergi yayın hayatına son verdikten sonra bile, Elazığ’ın kültür hayatında sıkça başvurulacak bir kaynak hüviyetindedir. Ayrıca yakın dönem Elazığ tarih ve kültürüne yönelik çalışmalara ışık tutan, önemli katkılar sağlayan bir dergidir.

KAYNAKÇA

Sürekli Yayınlar

- Elazığ Gazetesi*, 5 Haziran 1929, Y.47, S. 2135, s.1.
- Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, S.28, Y.19, Temmuz 2007.
- Ma’mûratü’l-âzîz Gazetesi*, 31 Teşrin-i Evvel 1928, S. 2129, s.1.
- Satvet-i Milliye Gazetesi*, Y.1, N.29, s.1.

Yeni Fırat Dergisi, S. 1- 36 (1962-1967).

Yeni Mefkûre Gazetesi, 17 Mart 1341, S.1.

Tetkik Eserler

AÇIKSES, Erdal- Zafer Çakmak(Yay. haz.), *Satvet-i Milliye Gazetesi (Transkripsiyon ve Asıl Metin)*, Elazığ, 2003.

BAŞAK, Feti; “Yokuşun Ortasındaki Bakkal”, *Yeni Fırat*, S.1, s. 16-17.

COŞAR, Ömer Sami; *Milli Mücadele Basını*, İstanbul, 1963.

ÇAKMAK, Zafer; "Elazığ Basın Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu* (24-27 Eylül 1998 -Elazığ), C.1,Elazığ 1999, s.263-276.

DEVRİM, Ali; *Ma'mûratü'l-aziz Vilâyet Gazetesi (1883 – 1886)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1988.

DÖKMECİ, Cenani; “Bizim Dilden Bizim Köy”, *Yeni Fırat*, S.34, s. 15-17.

DÖKMECİ, Cenani; “Harput Çevresinde Gezinti”, *Yeni Fırat*, S.18, Aralık 1963, s. 20-21.

GÜRDOĞAN, Burhan; “Kardeş Mektubu”, *Yeni Fırat*, S.28, Haziran1966, s.41-42.

HAYKIR, Handan; *Ma'mûratü'l-aziz Gazetesi Açıklamalı Fihristi (1925 - 1926)*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2011.

HAYKIR, Yavuz; "Cumhuriyet Dönemi Taşra Basınından Bir Örnek: Midyat Gazetesi", *Uluslararası Midyat Sempozyumu*, 7-9 Ekim 2011, *Sempozyum Bildirileri*, Mardin 2012, s.197-214.

HAYKIR, Yavuz; "Elazığ (Elaziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.171, Kasım - Aralık 2007, s.121-170.

HAYKIR, Yavuz; "Elazığ (Elaziz) Halkevi Altan Dergisi Bibliyografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.166, Ocak - Şubat 2007, s.211-237.

HÜNALP, Ayhan; “Atatürk”, *Yeni Fırat*, S.17, Kasım 1963, s. 9.

İNCEOĞLU, Orhan; “Elazığ Civarındaki Erozyon Çalışmaları”, *Yeni Fırat*, S.20, s. 25-26.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; “Salnameler ve 1871 Salnamesinde Harput Sancağı”, *Yeni Fırat*, S.20, Şubat 1964, s.7-9.

KIZILTAN, Ahmet; “Yeni Fırat'ı Çıkaranlara”, *Yeni Fırat*, S. 3, 23 Ağustos 1962, s. 2.

KOÇ, Cahit; “Fikret Memişoğlu’nu Anarken”, *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, S.28, Y.19, Temmuz 2007, s.22-24.

MEMİŞOĞLU, Fikret; "Elazığ'da Basın Hayatı", *Yeni Fırat*, S.22, Nisan 1964, s.21.

MEMİŞOĞLU, Fikret; “Ali Şefik Efendi”, *Yeni Fırat*, S.9, Mart 1963, s.16-18.

MEMİŞOĞLU, Fikret; “Yakup Şevki Paşa”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1962, s.11.

OSMANOĞLU, Cenap; “Tunceli’nde Tarih”, *Yeni Fırat*, S. 29, Temmuz 1964, s. 16-17.

ÖZAL, Korkut; “Keban Barajı Hakkında”, *Yeni Fırat*, S.35, Ocak 1967, s. 17-20.

ÖZMEN, Cahide; “Yunusun Ümmiliği”, *Yeni Fırat*, S.11, Mayıs 1963, s. 7,31.

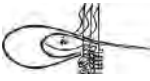
Turkish Studies

SUNGUROĞLU, İshak; *Harput Yollarında*, C.2, İstanbul, 1959, s.538.

VARLIK, Bülent; "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.99-102.

YILDIRIM, Yaşar; Elazığ Basınının Öncüsü Ma'mûratü'l-azîz Vilayet Gazetesi (1883-1886), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997.

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ DOLAYISIYLA ELAZIĞ'DA YAPILAN MATEM TÖRENİ*

Yavuz HAYKIR**

ÖZET

Milletin istiklalini, vatanın bağımsızlığını gerçekleştirerek Türk Milleti'nin kalbinde büyük bir yer edinen, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 tarihinde ebediyete intikal etmiştir. Türkiye'nin kurtarıcısı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu liderinin ölümü, halkın nazarında büyük bir üzüntü yaratmıştır.

Atatürk'ün ölümü yurttan ve dünyada büyük yankı uyandırmış ve Ankara'da 21 Kasım 1938 tarihinde bir cenaze merasimi yapılmasına karar verilmiştir. Hükümet bu cenaze merasiminin yanında şehir, kasaba, nahiye ve köylere kadar tüm yerleşim birimlerinde matem törenleri yapılmasına karar vermiştir. Bu törenler İçişleri Bakanlığı'nın talimatı üzerine belli bir program çerçevesinde düzenlenmiş ve büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Daha sonra şehir, kasaba, nahiye ve köylerde yapılmış olan matem törenleri hakkındaki bilgiler İçişleri Bakanlığı'na bir rapor halinde sunulmuştur.

Tüm Türkiye'de yapılan bu matem törenleriyle millet, devletin koordinesiyle liderine son görevini yerine getirmiştir. Bu matem törenlerinde halk liderini kaybetmenin üzüntüsünü yaşarken, metanet ve büyük bir kararlılık içerisinde Atatürk'ün miras bıraktığı cumhuriyet rejiminin daha güçlü bir şekilde yoluna devam edeceği mesajını da vermeğe çalışmıştır. Matem törenlerinde bu duygu ve düşünceler yoğun olarak vurgulanmıştır.

Bu çalışmada Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde ebediyete intikalinin Elazığ kamuoyuna yansıması ve 21 Kasım 1938 tarihinde Elazığ'da yapılmış olan matem töreni, arşiv belgeleri, dönemin Elazığ basını ve tetkik eserlerden faydalanarak incelenmiştir. Yine Elazığ Valiliği tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen fotoğraflar bu çalışma içerisinde yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türkiye, Atatürk'ün Ölümü, Elazığ, Matem Töreni, Yas

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani Ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: yavuzhaykir@hotmail.com

THE MOURNING CEREMONY THAT WAS CARRIED OUT FOR ATATÜRK IN ELAZIG

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk who gained a special place in the Turkish people mind by carrying out the liberty and independence of the nation and was the founder and the first president of the Republic of Turkey died in 10 November 1938. This painful event caused a great sadness for the Turkish people.

Atatürk's death crated reactions in the country and the whole world and a funeral ceremony was decided to be done in 21 November 1938 in Ankara. Beside this funeral ceremony, in all of the cities, provinces and villages a funeral ceremony was decided to be done by the government. These ceremonies was arranged by the order of Ministry for Internal Affairs and carried out with a great attention. Afterwards the information about the funeral ceremonies that were carried out in the cities, provinces and the villages were reported to the Ministry for Internal affairs.

With all of these funeral ceremonies that were arranged by the government, the people carried out their last duty to their leader. While the people were living their sadness, they also tried to give the message that the republic regime that was a heritage from Atatürk, would stand on more powerfully than ever. In the mourning ceremonies these ideas and senses were emphasized.

In this study the reflection of Atatürk's death in 10 November 1938 to the Elazig press and the mourning ceremony that was carried out in 21 November 1938 in Elazig were examined by using archive records, the Elazığ Press of the mentioned period and the investigations. The photographs that were sent to the Ministry for Internal Affairs by the Elazig governorship were included in this study as well.

Key Words: Atatürk, Turkey, Atatürk's Death, Elazig, Mourning ceremony, Mourning

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk, Türk Milleti'nin felaket yıllarında ortaya çıkarak, vatanın istiklali ve milletin bağımsızlığı mücadelesinin önderi olmuştur. Milli Mücadeleyi gerçekleştirerek Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş ve onun ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Ömrünün hemen hemen tamamını vatan ve millet yolunda harcayan Atatürk, kurmuş olduğu yeni Türk Devleti'ni siyasi, sosyal, askeri, mali ve kültürel alanlarda geliştirmek, muasır medeniyet seviyesine yükseltmek için büyük gayretler göstermiştir. Fakat bu büyük gayretlerin ortaya koyduğu sağlıksız yaşam biçimi onun bedenini yorgun düşürmüş ve sonu ölümle neticelenecek ciddi bir hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1937 yılında hastalık belirtileri ortaya çıkmış, doktorlar hastalığın ne olduğunu tam olarak anlayamamışlardı. Atatürk'ün hastalığının ilk teşhisini Nihat Reşat Belger koymuştur¹. Karaciğer

¹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 697.

büyümesi ve sertleşmesinin hastalığa sebep olduğunu belirlemiştir. Siroz hastalığı tespitini yapan Dr. Nihat Reşat Belger'in bu teşhisini diğer yabancı ve yerli doktorlar da onaylamıştır².

Atatürk'ün hastalığının tespitinden sonra 1 Haziran 1938'den itibaren Savarona yatında deniz kürü tedavisine başlanmıştır³. 25 Temmuz'dan itibaren ise Dolmabahçe Sarayı'nda tedaviye devam edilmiştir. Bu tedaviler devam ederken, halk arasında Atatürk'ün hastalığı duyulmuştur. Halk, Atatürk'ün hastalığını yakından takip etmiş, merakla sağlık durumuyla ilgilenmiştir. Bu tedaviler devam ederken, Atatürk bir yandan da devlet işleriyle ilgilenmeye çalışmıştır. Ancak sağlık durumunun sürekli kötüye gitmesi buna pekte imkân vermemiştir. Özellikle Cumhuriyet'in 15. yıldönümündeki Cumhuriyet kutlamaları ve 1 kasımdaki TBMM açılış törenlerine katılamamıştır. Böylece ilk defa Cumhuriyet Bayramı ve meclisin açılış törenleri Atatürk olmadan yapılmıştır⁴.

Doktorlar tarafından yapılan tedaviye cevap vermeyen Atatürk, 8 kasım gecesi komaya girmiş ve 10 Kasım 1938 perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmiştir⁵. Dolmabahçe Sarayı direğindeki Cumhurbaşkanı Forsu yarıya indirilmiştir⁶. Atatürk'ün vefat haberi aynı gün "*Başvekil emri ile Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya*" imzasıyla kamuoyuna duyurulmuştur⁷. Radyodan bu tebliğ okunmuş, dönemin gazeteleri ek baskılar yaparak bu haberi yayınlamışlardır⁸.

Atatürk'ün ölümü, Türkiye'de ve dünyada büyük bir yankı uyandırmıştır. Hükümet, ülkenin kurtarıcısı ve devletin kurucu cumhurbaşkanına 21 Kasım 1938 tarihinde, Ankara'da bir cenaze töreni yapılmasına karar vermiştir. Atatürk'ün naaşı Ankara'ya nakledilmeden önce, Dolmabahçe Muayede Salonu'nda 16-18 Kasım 1938 tarihleri arasında üç gün süreyle vatandaşların saygı sunması için kalmış, daha sonra harp gemilerinin refakatinde Yavuz Zırhlısı'yla İstanbul'dan İzmit'e nakledilmiş, buradan ise trenle Ankara'ya gönderilmiştir⁹.

Atatürk'ün cenazesini görmek için trenin geçeceği köy, kaza ve vilayet halkı ellerinde meşalelerle, yollara dökülerek, Atatürk'ün naaşını taşıyan treni selamlamıştır. Tren 20 Kasım 1938 sabahı Ankara Garı'na geldi. Üst düzey görevliler ve halk cenazeyi karşıladı. Naaş top arabasıyla TBMM'nin önüne getirilerek hazırlanmış katafalka konuldu. Protokol ve halk, katafalkın önünden ertesi güne kadar saygı geçişinde bulundu. Daha önce açıklanan program gereğince, 21 kasımda Atatürk'ün cenaze töreni yapıldı. Saat 10.40'da Cumhurbaşkanlığı orkestrasının çaldığı Chopin'in matem marşı eşliğinde top arabası Etnografya Müzesi'ne getirildi. Tabut müzenin salonundaki katafalka konuldu. Saygı geçişlerinden sonra törene son verildi¹⁰.

Atatürk'ün cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım 1938 pazartesi günü "*Milli Yas*" ilan edilmiştir. Bu günde şehirlerden, kasaba ve köylere kadar tüm yurttan matem törenleri yapılmıştır. Şehirlerde o dönemde aynı zamanda CHP İl Başkanı olan valiler ve il halkevi başkanları, ilçelerde kaymakamlar ve ilçe halkevi başkanları, nahiye müdürleri ve köylerde de köy

² Uğur Üçüncü, "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (Yaz 2013), s.80.

³ Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s.63.

⁴ U.Üçüncü, "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri"... s.80.

⁵ Falih Rıfkı Atay, *Babanız Atatürk*, Pozitif Yayınları İstanbul, 2012, s. 148.

⁶ Emre Sayar, *Yas "Kasım 1938" Milli Matem Günleri*, Kanes Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.

⁷ Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar 2009, s.533.

⁸ Yasemin Doğaner, "Millet Liderini Uğurluyor", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, C.4, S.4, 2005, s.45-46.

⁹ Figen Atabey, "Atatürk'e Denizden Yapılan Cenaze Töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVIII, S.83, Temmuz, 2012, s.19.

¹⁰ U. Üçüncü, "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri"... s. 82.

muhtarları ile öğretmenler matem tören programlarının uygulayıcısı olmuşlardır¹¹. Bu matem törenleri Dâhiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin 15 Kasım 1938 tarih ve 8/1310 sayılı emirleri doğrultusunda hazırlanmış ve uygulanmıştır¹².

Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Dr. Refik Saydam imzasıyla gönderilen 15 maddelik bu tamimde törenlerin nasıl yapılacağı en ince ayrıntısına kadar şu şekilde belirlenmiştir:

1- Tören tam saat 14.00'da başlayacaktır.

2- Halk saat 14.00'da heykel veya büstlerin etrafında, bunların olmadığı yerlerde cumhuriyet meydanlarında toplanacaktır.

3- Heykel ve büst bulunmayan meydanlarda güzel ve büyük bir kürsü üzerine Atatürk'ün iyi bir fotoğrafı konacaktır. Kürsü Türk Bayrağı ve CHP bayrağıyla örtülecek, matemî hatırlatan siyah işaret bulundurulmayacaktır.

4- Matem töreni iyi organize edilecek. Bunun için yetkili ve ilgililerden bir komisyon oluşturulacak ve toplanma yeri incelenecektir. Toplanma şeklini gösteren bir kroki hazırlanacaktır. Bu iş için yeterli sayıda memur görevlendirilerek vazifeleri kendilerine tebliğ edilecektir. Parti üyelerinin bu işte görevlendirilmeleri esastır.

5- Atatürk'ün büyük eserini emanet ettiği Türk gençliğine ve öğrencilere tören meydanında ön safta yer verilecektir.

6- Bando, İstiklal Marşı'ndan sonra Chopin ve Beethoven'ın matem havalarını çalacak. Bando bulunmayan yerlerde İstiklal Marşı hep bir ağızdan söylenecek.

7- Tören başladıktan sonra üç kişi konuşma yapacaktır. Konuşmaları parti görevlisi, belediye üyesi, belediye olmayan yerlerde köy ihtiyar heyeti azası ve halktan bir genç yapacaktır. Konuşma metinleri önceden yerel parti örgütünün onayından geçecektir. Konuşmalarda Atatürk'ün eserleri, memlekete ve millete yaptığı büyük hizmetler, hayatı ve onun ölümünden duyulan yas ve üzüntü ortaya konacaktır. Yine Atatürk'ün Büyük Nutku, Onuncu Yıl Nutku ve Gençliğe Hitabesi ve vecizelerinden seçilmiş bazı kısımlar okunacaktır. Konuşmalarda, milletin Atatürk'e saygı ve sevgisinin ebedi olarak, O'nun manevi varlığı ve hatırası etrafında toplanılacağına değinilecektir. Halk, bu topluluktan en büyük milli birlik ve kudreti alacak; Ata'nın eserine bağlılık bu birliktelikle ebedileşecektir. Sonunda Atatürk'ün eserlerine ve yaptığı inkılaplara olan bağlılıkla ant içilecektir.

8- Saat 16.00'da üç dakikalık bir saygı duruşu yapılacaktır.

9- Ardından hazırlanan altı meşale ateşlenecek, Atatürk'ün heykeli, büstü veya resmi önünden saygı geçişi yapılacaktır. Saygı geçişinden sonra halk dağılacak ve tören sona erecektir.

10- Tören alanına gelirken isteyenler heykel, büst veya fotoğraflar önüne çelenk, buket veya yeşillik koyabilecekler.

11- Halkevleri 22 Kasım 1938 salı gününe kadar kapalı kalacak ve bina içinde hiçbir faaliyet yapılmayacaktır.

12-Tören sırasında matemî hatırlatan siyah işaret bulunmayacaktır.

13- Törene ait ayrıntıları içeren bir rapor hazırlanacak. Rapor mümkün olduğu takdirde çekilecek fotoğraflarla birlikte CHP Genel Sekreterliğine gönderilecektir. Programda Türk

¹¹ İsmet Üzen, Yüksel Özgen, *Bir Milletin Atasına Vedası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s.24.

¹² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 490.1.0.0/1430.727.1.

Milleti'nin olgunluğunu gösterme adına törenlere olağanüstü önem verilmesi parti görevlilerinden rica edilmiştir.

14- Tamimin bütün parti teşkilatlarına ve halkevlerine acilen gönderilmesi, teslim alınıp anlaşıldığının telgrafla bildirilmesi gerekmektedir.

15- Bu tamimin Genel Müfettişliklere, Parti İl Yönetim Kurulu Başkanlıklarına iletilmiştir¹³.

Bu tamime, 16 Kasım'da halkevlerinde matem töreni yapılmasına dair üç madde ilave edilmiştir. Buna göre: 21 Kasım 1938'de saat 11.00'da ilk olarak halkevlerinde bir tören yapılacaktır. Tören, İstiklal Marşı ile açılarak Atatürk'ün hayatı hakkında yapılacak bir konuşmadan sonra Gençliğe Hitabe okunacak ve üç dakika saygı duruşu yapılarak törene son verilecektir. Aynı gün saat 14.00'da başlayacak törende halkevi bulunan yerlerde üyelerden biri ayrıca konuşma yapacaktır. 22 Kasım Salı gününden itibaren halkevleri normal işlerine başlayacaktır. Fakat 10 Kasım'dan itibaren bir ay süresince halkevlerinde balo, ziyafet, çaylı dans gibi etkinlikler yapılmayacak. Parti ve halkevi üyeleri bu süre içinde "suvare" ve akşam yemeklerine katılmayacakları gibi kendileri de bu etkinlikleri organize etmeyeceklerdir. Genelgenin alındığının ve bütün parti örgütleriyle halkevlerine tebliğ edildiğinin telgrafla bildirilmesi rica edilmiştir. Vilayetlere gönderilen program doğrultusunda Atatürk'ün Ankara'da cenaze töreninin yapıldığı gün, yurdun her yerinde matem törenleri gerçekleştirildi. Törenlerin ayrıntıları ve resimlerine dair raporlar valilikler tarafından Dâhiliye Vekaleti'ne ve CHP Genel Sekreterliği'ne gönderildi. Her bölgeden birer örnek verilerek matem törenlerinin yurttan nasıl gerçekleştirildiği ortaya konulacaktı¹⁴.

Elazığ'da Yapılan Matem Töreni

Atatürk'ün, 10 Kasım 1938 yılında ebedi hayata intikal etmesi, tüm yurttan olduğu gibi Elazığ şehrinde de büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. Zaten Atatürk'ün hastalığının kamuoyunda duyulması sonrasında, Elazığ Halkı tarafından Atatürk'ün rahatsızlığını bildiren tebliğler sürekli bir endişeyle takip edilmişti. Halkın doğru bilgi alması, yanlış düşünce ve telkinlere kapılmamasını sağlamak amacıyla devlet görevlileri sürekli bir şekilde halkevine çağrılarak doğru ve resmi bilgiler verilerek ortaya çıkacak bilgi kirliliğine karşı bir önlem almışlardır. Bu anlamda devlet, Atatürk'ün sağlık durumu hakkındaki bilgilerin halkevi vasıtasıyla vatandaşlara aktarılması görevini yerine getirmiştir¹⁵.

10 Kasım 1938 Perşembe günü Atatürk'ün ölüm haberi, şehirde büyük bir üzüntü ve gözyaşlarıyla karşılandı. Haber 11 Kasım'da Elazığ vilayetine bağlı tüm kurum ve kuruluşlara tebliğ edildi. Aynı gün Elazığ Ortaokulu'nda bir toplantı yapılarak Atatürk'ün ölümü nedeniyle duyulan üzüntü ortaya konuldu. Türk Milleti'ne ve gençliğine emanet edilen Cumhuriyet'in muhafaza edilerek onun bıraktığı eserlere bağlılık gösterip sahip çıkılacağı vurgulanmıştır. Yapılan bu toplantı ile ilgili hazırlanan bir raporda atmosfer şu şekilde dile getirilmiştir:

"O gün şehrimiz ortaokulunda bir toplantı yapılmış ve eşsiz kahraman, ulu şef Atatürk'ün ölüm münasebeti ile duyulan büyük teessür belirtilmiş Türk Gençliğine ve Türk Milletine emanet edilen Cumhuriyet'in muhafaza olunması ile atanın yarattığı esere bağlılık göstermek ve devamlarını temin eylemek sureti ile Atatürk'e karşı vazifelerimizi yapmış olacağımız tebarüz ettirilmiştir. Gençler, müessir sözler karşısında kendilerini tutamamışlar, hıçkırıklarla hazine hazine"

¹³BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

¹⁴ U. Üçüncü, "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri"...s.83.

¹⁵BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

gözyaşı dökerek ağlamışlardır. Atanın niçin sevildiğini bundan daha iyi ispat edecek bir levha tasavvur olunamaz."

O tarihte, Elazığ basınının tek gazetesi konumundaki Turan Gazetesi 11 Kasım 1938 tarihli nüshasında, resmi kaynakların yapmış olduğu açıklamaları yayınlarak, Elazığ halkına Atatürk'ün ölümünü duyurmuştur. Atatürk'ün hastalığını takip eden doktor heyetinin tebliği başta olmak üzere, hükümet ve TBMM Reisi'nin tebliğlerine sütunlarında yer veren Turan Gazetesi, ayrıca büyük puntolarla Atatürk'ün veciz sözlerine de yer vermiştir¹⁶.

Yayın periyodunun dışına çıkan Turan Gazetesi ertesi gün yayın yaparak Atatürk'ün ölümü üzerine yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde, 348 milletvekilinin oyunu alan İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçildiğini bildirmiştir¹⁷.

Yine aynı tarihli Turan Gazetesi'nin birinci sayfasında Elazığ'ın tanınmış simalarından ve Elazığ Halkevi'nde aktif görevlerde bulunmuş olan **Ömer Naimi Erdem**¹⁸'in "**Atamız Öldü**" başlıklı aşağıdaki makalesinin yer aldığını görmekteyiz.

"Evet; günlerden beri korktuğumuz, iştirilmesinden kaçtığımız, hayatımızdan çok üstün saydığımız bir ziyanın ulu bir güneşin nihayet battığı haberlerini aldık.

Babası ölen bir aile efradının yapması lazım gelen matemlerden daha büyük matemlere büründük.

Öyle bir Ata ki bizi benliğimize kavuşturdu. Öyle bir baba ki hayatımızı varlığımızı kirli düşman çizmelerinin altından kurtardı.

*Öyle bir Ata ki 15 yılda 15 asırlık iş yaptı. **Türk'e Türklüğünü tanıttı.** Hakimiyetine kavuşturdu. Düşmanlarına dostlarına hakimiyetini tanıttı.*

Yüksek gaibimiz hakkında acaba ne yazalım, ne diyelim ki her birimizin kalbini onun aşkıyla her birimizin hareketi onun kuvvetile kuvvet buldu.

Günlerden beri gelen ve milleti için için yakan menfi raporlar nihayet meşum neticeye yetiştirdi. Eyvah. Eyvah.

Fakat ey Türk ey Türk Gençliği: seni sana tanıttıran o büyük şefin önünde açtığı nurlu bir yolda yürümeye and için yürüyeceksin, ebediyete kadar yürüyeceksin.

Ulu şefin varlığı daima senin önünde meşale tutacaktır. Atamızın cisminin aramızda ayrılması onun yokluğu onun ölümü demek değildir. Haşa o yaşamaktadır. O kendisi için bihakkin temin eylediği milletin kalbinde ilelebet yaşayacaktır.

ATATÜRK ismi Türklerin ebedi sembolü unutulmaz ve her sahada ondan işaret ve irşat beklenir bir rehberdir.

Türk Atasız kalmamıştır. Çünkü atasının kendisine gösterdiği doğru yolları benimsemiş gülerek o yolun yolcusu olmuştur.

Atamızın kurduğu kanunlar onun tevdi ve emanet ettiği ellerde tatbik edilmekte ve aziz cumhuriyete büyük millet, büyük bir inanç ve imanla sarılmaktadır.

¹⁶Turan Gazetesi, S. 592, 11 2'nci Teşrin 1938, s.1

¹⁷Turan Gazetesi, S. 593, 12 2'nci Teşrin 1938, s.1

¹⁸ Ömer Naimi (Erdem) Efendil hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Aslan, "Harput'ta Bir Alim Sülalesi: Efendil Ailesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput (Sempozyumu 24 – 27 Eylül 1998 – Elazığ)*, T.D.V. Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, 1999, s.77; Y. Demirel, *Tarık Tahiroğlu'nun Hatıralarıyla Elazığ'dan Elazığ'a*, s.336; İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.2, s.32.

Ey yashlı millet: senin en büyük vazifen toprağını iyi bir şekilde aziz cumhuriyeti muhafaza etmek onun bir kılına gelecek zarara başımız fedaya hazır olmak ve aziz büyüğümüzün hatırasını daima kalbinde tutmakla ve unutmamak ve evladına Atatürk sevgisini ve sevgisinin ayrılmaz bir parçası olan cumhuriyet sevgisini aşılama ve devamlandırmak olacaktır.

Ey Büyük Ölü, Ulu Tanrının sana en büyük gufranile en büyük ikramile muamele edeceğine eminiz. Çünkü sen onun milyonlarca kulunu benliğine saadetine kavuşturdun.¹⁹

Ankara'da yapılan cenaze törenine katılmak üzere Elazığ vilayetini temsilen, Elazığ Belediye Reisi **Kemal Şedele** başkanlığında bir heyet oluşturulmuştur²⁰. 17 Kasım 1938 tarihinde Elazığ'dan trenle hareket eden bu heyette, **Tevfik Yaramanoğlu**, **Ahmet Karakaya** ve Elazığ'ın bazı ileri gelenleri yer almaktaydı²¹.

17 Kasım 1937 tarihinde Atatürk Elazığ'a gelmişti²². Bu ziyaretle Elazığ olan şehir ismi Elazığ olarak değiştirilmişti²³. 23 Kasım 1937 tarihinde olağanüstü toplanan Belediye Meclisi 17 kasım gününün **Atatürk Günü ve Gecesi** olarak kabul edilerek her sene kutlanması ve Elazığ şehir isminin Elazığ'a çevrilmesi konularını görüşmüş ve bütün meclis üyelerinin oybirliğiyle kabul edilmişti²⁴. Bu bağlamda 17 Kasım 1938 tarihi Atatürk'ün Elazığ'a gelişinin birinci yıldönümüydü ve bu nedenle 17 kasımda bir tören yapılması planlanmaktaydı. Bu günü ve geceyi neşeli ve sevinçli geçirmek, bir yıl öncesinin hatıralarını yâd etmek için aylar öncesinde hazırlıklara başlanmıştı. Fakat beklenmedik "milli felaket", sevinci kedere çevirdi. Buna rağmen 17 kasım gecesi bir anma toplantısı yapıldı²⁵.

Halkevinde yapılan bu toplantıya memurlar, gençler ve kalabalık bir vatandaş topluluğu katılmıştır. Elazığ Valisi ve Halkevi Başkanı olan Şefik Bicioğlu yapmış olduğu konuşmada yapılan bu toplantının Atatürk'ün Elazığ'a teşriflerini anmak amacıyla planlandığını fakat Atatürk'ün ölümü dolayısıyla buna imkan olmadığını belirten konuşmasını yaptıktan sonra "*maddi varlığını aramızdan kaybettiğimiz, insanlığın en büyük evladı ve Türk Ulusunun Aziz Atasının hatırasına hürmeten*" diyerek halkevinde toplananları üç dakikalık bir saygı duruşuna davet etmiştir. Saygı duruşundan sonra Vali Şefik Bicioğlu, Atatürk'ün ölümü hakkındaki duygularını belirterek bu büyük acının tesellisinin ise İsmet İnönü'nün göreve gelmesi olduğunu vurgulayan aşağıdaki konuşmasını yapmıştır:

"Aziz Yurtdaşlarım,

O büyük insanın hayatı ve Atatürk'ün eserleri ve yarattığı inkılâp hakkında sizlere uzun uzadıya bir şey söyleyecek değilim. Bu hepimizin gözleri önünde ve kalplerimizde canlı bir şekilde ve en metin abideler halinde yaşamakta ve tecelli etmektedir.

Arkadaşlarım; Şu dakikada hissettiğim, söylemek istediğim şeyleri sizlere ifade edememek aczi içinde çırpınıyorum. Çünkü büyük hisler ebedi bir ebkemiye mahkumdur. Yalnız şurasını söylemekten kendimi alamayacağım.

Atatürk; Bizim her şeyimizdi. Ona varımızı, benliğimizi alemler medeniyet arasında aldığımız şerefli mevkii velhasıl bir kelime ile her şeyimizi ona borçluyuz. Sadece bunu söylemekle kaybettiğimiz Büyük şefin bizlerde uyandırdığı acıyı bir az tebarüz ettirmiş oluyorum zannındayım. Bununla beraber maddeten kaybettiğimiz Atamızın manevi varlığının bizde ebediyen yaşayacağına

¹⁹Turan Gazetesi, S. 593, 12 2'nci Teşrin 1938, s.1.

²⁰Turan Gazetesi, S. 594, 16 2'nci Teşrin 1938, s.1.

²¹Komasyon, *Anılardaki Elazığ I*, Elgiad Kültür Yayınları, 2002, s. 65.

²²Turan Gazetesi, S. 508, 18 Teşrinisani 1937, s.1.

²³Altan Dergisi, S.34 İlk Kanun 1937, s.5.

²⁴BCA 030.18.1.2./ 80.100.14.

²⁵BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

ve onun eserini takip ve program üzerinde yürümekle memleketimiz ve milletimizin daha büyük ve şanlı mevkilere yükseleceğine bir an bile şüphe edemeyiz. Bu kanaat hepimizin içinde bir granit selabetile mevcuttur....

Kardeşlarım; Büyük acı karşısında bizleri teselli eden yegâne nokta yine Türkün Büyük Evladı olan İsmet İnönü'nün kendilerini istihlaf etmiş bulunmasıdır. Ve milletimiz bununla da müftehirdir.

*Evet; Büyük Atanın dediği gibi; (Milletin makus talihini) yendiği İnönü, Mudanya, Lozan gibi yüksek şanlı hâleler içinde şerefli biri hayata sahip olan Büyük İnönü, aynı zamanda Atatürk inkılâbının büyük başarıcularının en önünde gelendir. Eşsiz ve layamut önderin muazzaz ruhu huzurunda büyük bir huşû ile eğilirken Büyük İsmet İnönü'nü de derin bir hürmetle selamlayarak sözlerime son veriyorum"*²⁶.

Konuşmalardan sonra sevinç içerisinde, güzel hatıraları yad etmek için planlanan, hazırlıkları yapılan bir gecenin, matem töreni haline gelmesinden derin üzüntüler duyularak toplantıya son verilmiştir²⁷.

19 Kasım 1938 tarihinde cumartesi günü öğle vakti Elazığ Ortaokulu'nun 900 öğrencisi ve öğretmenleri Cumhuriyet Meydanı'ndaki Atatürk Anıtı önünde bir tören düzenlemişlerdir. Hazırlamış oldukları büyük çelengi heykelin önüne koyarak saygı duruşunda bulunmuşlardır. Öğrenciler konuşmalar yapmış, şiirler okumuşlardır. Cumhuriyet nesli olduklarını vurgulayarak, Atatürk'ün en büyük eseri olan cumhuriyet rejimi ve onun ölmez eserlerine karşı daima en vefalı bir şekilde sadakatle bağlı kalacaklarına dair ant içmişlerdir. Bu sırada töreni izleyen Elazığ Halkı da gençlerin bu andına istekle iştirak etmiştir²⁸.

Elazığ'da 21 Kasım 1938 tarihinde yapılacak matem töreni hazırlıklarına başlanmış ve bu törenin Dâhiliye Vekâleti'nin gönderdiği tamim çerçevesinde hazırlanan programa göre Cumhuriyet meydanında yer alan Halkevi ve Atatürk Heykeli önünde yapılması kararlaştırılmıştır. Konuşmaların ve ant içme merasiminin yapılacağı bu günde bütün işyerlerinin kapalı olması uygun görülmüştür²⁹.

Elazığ'da yapılacak olan matem töreni için aşağıda verdiğimiz program hazırlanmış ve matem töreni bu programla yürütülmüştür.

"Ulu şef ATATÜRK'ün ikinci Teşrinin 21'inci pazartesi günü Ankara'da yapılacak cenaze töreni esnasında Büyük Kurtarıcının hatırasına ihtiram için Elazığ'da yapılacak.

TÖREN PROGRAMI

1- Törene ayın 21 inci pazartesi günü tam saat 14 te başlanacaktır. Bütün okullar ve sayın yurttaşlar bu saatten önce Cumhuriyet meydanında bulunan ATATÜRK'ün anıtı etrafında, hazırlanmış olan krokide işaret edilen mahallerde yer almış bulunacaklardır.

2- Bu yerler halkevince memur edilen **İbrahim Ertuğrul, Doktor Necmettin Ergin, Osman Öge, Belediye üyelerinden Ali Özcan ve Vecihi** tarafından gösterilecektir.

3- Tören aşağıdaki fıkralar dairesinde başlayıp bitecektir:

İstiklal Marşı, matem havası

a)Halkevi namına bir hitabe (Cemile Aytaç tarafından)

²⁶BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

²⁷BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

²⁸BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

²⁹Turan Gazetesi, S. 594, 16 2'nci Teşrin 1938, s.1.

- b)Belediye adına bir hitabe (**Fahri Karakaya** ”)
 c)Gençlik adına bir hitabe (Ortaokul son sınıftan **Şerif** tarafından)
 d)And içme (Çocuk Esirgeme Kurumu üyesinden **Necmi** tarafından)

4- Saat tam 16'da çaldırılacak bir boru üzerine büyük şefin aziz hatırasına hürmeten üç dakikalık bir ihtiram dakikası.

NOT: Elazığ da bulunan ve engellerinden dolayı törene gelemeyen yurttaşların ve nakil vasıtalarının oldukları yerde kalması ve ihtiram dakikalarına iştirakini temin için belediyece düdükle çaldırılacaktır.

5- İhtiram dakikısından sonra Atatürk heykelinin etrafında altı oku temsilen altı meşale yakılacaktır.

6- Meşalelerin yanmasına müteakip, aşağıdaki sıraya göre Atatürk heykeli önünde bir ihtiram geçidi başlayacak, orada bulunan bütün yurttaşlar buna iştirak edeceklerdir;

Geçit sırası:

- a) Okullar,
 b) Teşrifata dâhil büyük rütbeli subay ve mülki memurlar,
 c) Halk

Tören Komitesi

Bu Program davetiye yerinedir³⁰.

21 Kasım 1938 tarihinde Pazartesi günü öğleden önce Elazığ Halkevi'nde büyük bir tören yapılmıştır. Halkevinin büyük toplantı salonu ağzına kadar dolmuş, koridorlar ve yanlardaki salonlar kalabalıktan geçilmez bir hale gelmişti. Salondaki törenin dışarıda Cumhuriyet Meydanı'nda biriken Elazığ halkı tarafından takip edilebilmesi için meydana hoparlörler kurulmuştu. Bu törende başta Dördüncü Umum Müfettişi olmak üzere müşavirler, memurlar, gençler ve halk topluluğu katılmıştır. Törene İstiklal Marşı ile başlanılmış ve onu Halkevi'nin bir üyesinin Atatürk'ün hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında yapmış olduğu konuşma takip etmiştir. Diğer bir halkevi üyesi tarafından da Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi okunmuş ve nihayetinde üç dakikalık bir saygı duruşundan sonra törene son verilmiştir³¹.

Asıl matem töreni Cumhuriyet Meydanı'nda Atatürk Anıtı önünde saat 14.00'da öğrenci, asker, memur ve tüm Elazığ halkının katılımı ile başlamıştır³². Törenden önce Atatürk Anıtı'nın önüne 20'den fazla çelenk konulmuştu. Tören tümen bandosunun İstiklal Marşı çalmasıyla başlamış ve ardından matem havası takip etmiştir. Saygı duruşundan sonra konuşmalara geçilmiştir³³. Elazığ Halkevi adına Elazığ Ortaokulu Türkçe Öğretmeni Cemile Aytaç tarafından³⁴ aşağıdaki şu konuşma yapılmıştır:

"Karabahtımız!..En nihayet bizi bir gün...Onun heykeli etrafında...Ölümüne ağlaşmak için mi toplayacaktı...Ey onun gününde yası unutanlar!...onun gölgesinde bayram ve sevince

³⁰Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1.

³¹BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

³²Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1.

³³BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

³⁴Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1.

kavuşanlar!...Bu acıyı tadacak mıydınız?...İnanmıyorum!...Atatürk'ün ölümüne inanmıyorum!...Taşa, toprağa, eşyaya kadar sinmiş; kalbimizde çarpan, nabzımızda vuran ve teneffüs ettiğimiz havada dolaşan Atatürk'ün yok olmasına inanmıyorum....

Hain ecel!...Bizden alabildiğin bir fâni cesettir ancak!...Fikir Atatürk, İman Atatürk, ruh Atatürk yaşıyor onu alamazsın!...Görüneni yensen de görünmeyeni yenemezsin!...

Ölüm!... onu çok bekleyerek bulmuştuk...Sana vermeziz!... Vermeyiz!...

Şu...hayat dolu...Azim ve itimat dolu genç mekteplilerin ateşten gözlerine bakınız...Ondaki ışıklar, Atatürk'ün kendisidir!...Şu dünya ortasında şeref ve ihtişamla yükselen...Hür ve endişesiz... Mes'ut ve müstakil... Türk Bayrağına bakınız!...Atatürk oradadır... Bir milleti bir kalp, bir tek irade ve bir tek hareket yapan şu ulvi ve asil manzaraya; şu 1 milyonu ana, baba, evlad ve kardeş haline getiren, bir milleti bir damla gözyaşı içinde toplayan şu birleştirici kudrete bakınız. Atatürk budur!...

Atatürk, şöhreti cihanı tutmuş yenilmez Türk ordusudur!... Atatürk 15 senede ortaçağdan 20 nci asra ulaşana Türk Milletidir. Atatürk...onun bayrağını hiçbir zaman yere düşürmeyecek olan Türk Gençliğidir!... Atatürk yok olamaz!... Çünkü Atatürk daima hayata iyiye ve doğruya koşturur. Atatürk vatan uğrunda fedakârlık, ilerleme ve yükselme için ihtirastır!...

Artık Türk Milletini en çok sevmenin, Türk Millete en çok hizmet etmenin ismi Atatürk olmuştur. Türk yurdunda ve Türk Ulusunda bu meziyetler yaşadıkça Atatürk de ebediyen aramızda demektir. Onun hayatı ve onun ölümü bu nesil için de, bundan sonraki sayısız Türk nesilleri içinde ebedi bir misal, istikbal yollarında sönmez bir meş'ale olacaktır!...

Eşsiz Atamızın, yaşarken hayatı bizim için bir hazine idi. Bir kuvvet, kudret ve ilham kaynağı idi. Her güçlüğe, her tehlikeye karşı bir teminat idi... O nasıl bir varlıktı ki hayatı gibi ölümü de millete bir vahdet ve bir kudret menbaı oldu... Türk Milleti günlerden beri, coşkun bir deniz gibidir gerilmiş bir şuur, dolmuş bir dinamo ve şahlanmış bir irade halindedir. Onun ölümünü işiten her Türk, onun davasına şimdi hayatta olduğundan bin kat daha sahiptir. Sıhhatini feda ederek hayatını vererek kurduğu inkılâp ölümünden daha çok kuvvet aldı...Artık ebedidir. Atatürk de, inkılâp da...

Türkler acınız ve mateminiz şüphesiz çok büyüktür. Fakat onun başucunda gösterdiğiniz birlik manzarası da onun beğeneceği kadar güzeldir. Bu manzara bu ittihad bundan sonra da devam edecektir. Şimdiye kadar olduğu gibi yine onun manevi rehberliği altında birbirimize istinad ederek ve hep beraber milletin iradesine dayanarak yürümekte devam edeceğiz.

Atatürk! Atatürk!... Sesimizi işit Atatürk!... Kurtardığın millet nankör değildir. Seni Tanrı öldürse de biz yaşatmağa devam edeceğiz!...Sevgili Atatürk!... Aziz Atatürk!....."³⁵

Cemile Aytaç'ın duygu yüklü bu konuşmasından sonra Elazığ Belediyesi adına Belediye Meclis Üyesi Avukat Fahri Karakaya, "Atatürk her şeyden evvel varlığını, hayatını ve bütün mevcudiyetini Türk'ün ve Türklüğün uğruna fedadan hiçbir an çekinmeyen cesur ve kahraman bir asker, bir başkumandan idi. o kahraman başkumandanın ta mektep sıralarından başlayarak son nefesini verinceye kadar şu fani hayata gözlerini kapatıncaya kadar başta millete karşı yapmış olduğu tarihi yıllarca hatta asırlarca sürecektir hizmetlerinin bir kısım zerresinimüsaade buyurursanız sizlere kısaca arz edeyim" diyerek Atatürk'ün hayatı, mücadelesi ve onun Türk Milleti'ne yapmış olduğu hizmeti konu olan bir konuşma yapmıştır. Atatürk'ün Türk Milleti'ne sağlamış olduğu kazanımlardan bahseden Fahri Karakaya, Türk Milleti'nin Atatürk'ün bıraktığı

³⁵BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

eserlere sahip çıkacağını 18 milyonluk bugünkü Türkiye ve ileriki yıllardaki 20 milyonluk, 50 milyonluk Türkiye'nin Atatürk'ü unutmayacağını belirten konuşmasına şu sözlerle son vermiştir:

"....Büyük Ata; Ebedi istirahatında huzur içinde uyu. Kurduğun cumhuriyetin kürreî arz kadar istikbali olduğuna inan. Değil cumhuriyet gibi muazzam eserini, birbirinden farkı olmayan her inkılâbın üzerinde dahi vefakar Türk Milleti titreyecektir. Gözün açık gitmesin, seni yine bizim ebedi şefimizsin. her faniden senin büyük farkın ebediyen kalbimizde yer tutmuş olmandır.

Bu günkü hayatımızı varlığımızı, daha umumi tabirle mükemmeliyetimizi, senin yarattığını, bu milletin beşikteki yavrusundan ak saçlı ihtiyarına kadar bilmeyen yok. Bunun en canlı misali on sekiz milyon Türkün bu anda ve günlerce devam eden aynı göz yaşını dökmesi, aynı hıçkırıkların birden ses çıkarmasıdır. Bu günün on sekiz milyonu, yarının 20 milyonu, o bir günün elli milyonu büyük ölü: seni hiç unutmayacaktır.

Yüce Millet;

Hepimiz yaslıyız. Türk Milleti sağ olsun. yalnız unutmayalım ki Atatürk'ün yarattığı bu memleket, onun kurduğu genç ve fakat olgun cumhuriyet onun her sözünde bize vedia bıraktığı eserler bizim. Üzerinde titreyeceğimiz büyük eserlerdir. Nesilden nesile devr edeceğimiz bu eserler, dünya tarihinde herkesi imrendiren birer abidedir. En büyük vazifemiz bunları kıskançlıkla muhafazadır. Yüce Türk Milleti sağ ol³⁶."

Elazığ Gençliği adına Elazığ Ortaokulu son sınıfından Şerif isminde bir öğrenci konuşma yapmıştır³⁷. Bu konuşmadan sonra Elazığ Halkı adına Necmettin Örgü tarafından ant içme töreni yapılmıştır. Necmettin Örgü "Bizi öksüz bırakan ulu kurtarıcımız, insanlık tarihinin başlangıcından beri ulu Türk anasından başka hiçbir ananın doğuramadığı insanüstü bir atamızdı. O kurtarıcı, aynı zamanda insanlığında en büyük evladı, en kudretli ve kuvvetli bir deha örneğidir. Atamızın ruhu onun asla sığamayacağı göklere doğru uçtu, çıktı, gitti. Fakat ölen yalnız onun maddi varlığıdır. onun asla ölmeyen ruhu, bütün Türk ulusunun toplu ruhunu güneşlerden yapılmış bir bayrak gibi saracak ve ona dünyalar durdukça hayat, ılık ve egemenlik hakkı verecektir. O halde, haydi ona karşı ilk ve kutsi bir inkılâp borcumuz olarak hep bir ağızla, hep bir ruhla, hep bir yürekle ve seslerimizin olanca hızıyla and içelim³⁸" diyerek meydanda bulunan kalabalık topluluğa Cumhuriyet ve Atatürk İnkılâpları'na bağlı kalacaklarına dair aşağıdaki yemini ettirmiştir:

"Ey ulu Ata...Bütün kudretlerini, olanca varlığını, sonsuz iradeni harcayarak kurtardığın sevgili yurdumuzu; bize en kıymetli armağan olarak bıraktığın mukaddes cumhuriyeti, akıllara durgunluk veren sayısız ve eşsiz devrimleri, kuvvetli ve kudretli rejimi iman ve ruhumuzun bükülmez kolları arasında sonuna kadar muhafaza ve müdafaa ve idame edeceğimize (and içiyoruz.)Dipsiz bucaksız kudret kaynağından, göklere sığmayan güneşinden, sınırsız ruhundan alıp gönüllerimize, kanlarımıza, yüreklerimize doldurduğumuz zafer kevserlerini, ateş yığınlarını, iman ve birlik nurlarını yeryüzünün en çok kadir bilen, en sadık mirasçıları sıfatı ile sızdırmaksızın saklayarak onların hız ve kudreti ile bilgi, medeniyet ve Türklük yolunda koşacağımıza (and içiyoruz.) Bu uğurda ye'si bir felaketi korkuyu bir ölüm, yılmayı bir uçuşum ehveni şerri şerhlerin en zararlısı sayacağımıza (and içiyoruz.) Mukaddes cumhuriyeti, o aziz yurdu o örneksiz rejimi bu üç namus remzini herhangi bir tehlike ve tecavüz karşısında isterse kan selleri tepelerimizi aşsın, isterse kudurmuş şimşekler başımızda çaksın biri birine imanla perçinleşmiş tunç kaleler, azimle lehimlenmiş çelik dağlar, şahlanmış aslanlar halinde ve kâinat çökünceye kadar savaşıp, boğuşup

³⁶BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

³⁷Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1.

³⁸BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

*çarşıyağımıza şerefimiz, namusumuz ve Türklüğümüz adına anıtının altında, söz verip (and içiyoruz.) bir daha (and içiyoruz.) bir daha (and içiyoruz.)*³⁹ⁿ

Saat tam 16.00'da borazan sesi ile 3 dakikalık saygı duruşu düzenlenmiştir. Ayrıca bu saygı duruşu esnasında belediyenin tüm şehirde duyulacak şekilde düdük çalması kararlaştırılmış ve törene katılamayan halkın bu ses ile birlikte saygı duruşuna katılması, nakil vasıtalarında hareket edenlerin oldukları yerde saygı duruşunda bulunması bildirilmiştir⁴⁰.

Saygı duruşundan sonra **altı ok'u** temsil eden, Atatürk Anıtı'nın etrafında altı adet meşale yakılmıştır. Daha sonra Atatürk Heykeli'nin önünde geçit töreni düzenlenmiştir. Bu törende Elazığ Kız Enstitüsü, Elazığ Ortaokulu kız ve erkek öğrencileri bunların arkasından başta Dördüncü Umumi Müfettişi olduğu halde Elazığ Valisi, memurlar ve vatandaşlar Atatürk Anıtı önünden saygı geçişinde bulundular. Böylece matem töreni sonu ermiş oldu. Bunun yanında Atatürk Anıtı'nın etrafında yakılan altı adet meşale bütün gece yandı⁴¹.

Elazığ'a bağlı Baskil, Maden, Palu gibi kaza, Harput, Hankendi gibi nahiye ve büyük köylerde de matem törenleri yapılmıştır. Baskil, Maden, Palu ve Harput'ta halk Atatürk Anıtı etrafında, diğer kaza ve nahiyelerle büyük köylerde Cumhuriyet Meydanlarında, Atatürk'ün büyük ebatlardaki fotoğraflarıyla süslenen kürsüler etrafında toplanarak matem törenleri icra edilmiştir. Örneğin Harput'ta yapılan matem töreninin 21 Kasım günü saat 14.00'da Atatürk Anıtı önünde toplanılarak Harputlular'ın İstiklal Marşı'nı okumalarıyla başlanmış ve daha sonra Harput Halkevi sekreteri Ahmet Saçlı, Abdullah Kozagöz ve Ali Öner heyecanlı konuşmalar yapmışlardır. Harput Nahiye Müdürü ve Halkevi Başkanı Ali İlter, Atatürk'ün Türk Milletine ve Türk Gençliği'ne bıraktığı emanetleri ilelebet izlerinde yürüteceğine büyük şefin yüksek ruhu önünde yemin etmiş ve toplanan Harput halkı da bu yemine iştirak etmiştir. Saat 16.00'da Kurşunlu Camii minaresine çıkarılmış olan dört erin borazanlarını çalmasıyla üç dakika saygı duruşunda bulunulmuştur. Saygı duruşundan sonra Atatürk Anıtı'nın etrafında meşaleler yakılmış ve matem töreni sona ermiştir⁴².

Ayrıca Atatürk'ün ölümü dolayısıyla, Elazığ Ortaokul'u Türkçe öğretmeni Cemile Aytaç bütün öğrencilerine, Atatürk ile ilgili olarak şiir yazılması ödevini vermiştir. Bu yazılan şiirler içerisinde birinci seçilen sınıf arkadaşının yazmış olduğu şiirin iki mısrasını hala unutmayan Hasip Memişoğlu dönemin Elazığ Ortaokulu öğrencilerinin Atatürk'e büyük bir saygı ve sevgi duyduklarını ifade etmektedir.

“10 Teşrinisani perşembe günü

Yaslar tuttu Türkün bütününü ”⁴³

Turan Gazetesi'nde de Atatürk'ün ölümü ile ilgili olarak şiirler de yayınlanmıştır. **Ömer Naimi Erdem**'in “**Atamın Mezarında**”⁴⁴ ve **Edip Güner**'in “**Atama**”⁴⁵ şiirleri gazetenin birinci sayfasında yer almıştır.

Avukat Ömer Naimi Erdem'in şiiri;

³⁹BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

⁴⁰Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1.

⁴¹BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

⁴²BCA, 490.1.0.0/1430.727.1.

⁴³Hasip Memişoğlu ile 07 Mayıs 2008 tarihinde yapılan görüşme.

⁴⁴Turan Gazetesi, S. 595, 21 2'nci Teşrin 1938, s.1. (Bu şiir daha sonra Elazığ Halkevi yayın organı olan Altan Dergisinin şubat 1939 tarihli sayısında da yer almıştır.)

⁴⁵Turan Gazetesi, S. 596, 26 2'nci Teşrin 1938, s.1

ATAMIN MEZARINDA

Gözlerim çıksa benim ağlayarak kurtulsam
 Bende ayak dibinde kafilene katılsam
 Tarih ayağa kalsın kudumun şerefine
 Çünkü dünya ağlıyor atamın telefine
 Atam bizi yarattın koydun nereye gettin
 Türk Milletini atam matemlere gark ettin.
 En büyük evladını toprağa koydun bugün
 En mes'ud milletiydin bütün kainatın dün
 Çünkü başında Atam, başın göğe ermiştin
 Medeniyet yolunda hayli ilerlemiştin:
 Bu gün o kızıl saçdan başında eser yoktur.
 Ağla benimle ağla: Ulusum derdin çoktur.
 Dünya böyle bir acı bir daha görmemiştir
 Bundan büyük bir derde milletler girmemiştir
 Anam babam ölmüştü pek yakında ailem
 Fakat basdırdı bunu senin ölümün Atam.
 Her gayıptan büyüktür atamızın yokluğu
 Ondan tarife sığmaz acımızın çokluğu
 On yedi milyon Türkü Türk eden o ataydı.
 Bizi bize tanıtan yaratan o ataydı,
 Napolyonlar, fatihler artık anılmayacak
 Atamın gayrisine tarih yazılmayacak
 Türk tarihini yapan onu yazan da oydu
 Türk Milletini atam: bu yılda yetim koydu.
 Bize teselli olan bu büyük felakette
 Atamın sindiğidir bütün kalbi milletde
 Evet Atam, ölmedi, ölmedi, ölmeyecek
 Milletinin kalbine ruh olub da sinecek
 Atamın meş'alesi milletin önündedir.
 Atam: milletin yüzü daima yönündedir.
 On beş sene içinde on beş asır yarattın
 Bizi medeniyetin en ön safına kattın
 Atam cumhuriyetin ebedi yaşayacak,

Turkish Studies

*Dünya tarihlerinde Türkiye şan alacak.
Verdiğin emanetler daima saklanacak
Yanacak büyük Ulus Atam sana yanacak
Başta İsmet İnönü arkasında Türkiye
Ulaşacak, yetecek en büyük terakkiye
Sana dünya durdukça ağlayacak bu millet
Fakat durmayacak çalışacak bu ümmet
Kabrinde rahat uyu ey BÜYÜK ÖLÜ rahat
Millet uyumayacak. Yaşasın Cumhuriyet.*

Edip Güner'in şiiri;

ATAM'A

*Dediler güneş kopmuş yerinden;
Dünya kararmış inler derinden,
Vurulmuş Türkler ta can evinden
Şimşekler çıkıyor tan yerinden*

*Anladım uçmuş başımdan Atam
Heyhat... yaramı kime anlatam*

*Gökyüzü bütün siyah bağlamış
Her yer her taraf siyaha boyanmış
Güller çiçekler hep birden solmuş
Gönüller; derin yaralarla dolmuş..*

*İnandım gitmiş başımdan atam;
Bu derin derdimi nasıl anlatam
İnsanlık için doğan güneştin;
Dünyaya hakim sönmez ateştin*

*Bir nesli kurtaran tamian sendin
Nurlar yaratan bir meş'aleydin
İşittim göçmüş... başımdan atam;
Sen için kalbim kanıyor atam...*

Turkish Studies

Sonuç

10 Kasım - 21 Kasım 1938 tarihleri arasında tüm yurttaki olduğu gibi Elazığ halkı da Atatürk'ün ölümü dolayısıyla acı ve matemini yaşamıştır. Özellikle 21 Kasım 1938 tarihinde yapılan matem törenine bütün Elazığ Halkı yoğun bir katılım göstermiştir. Elazığ halkı Atatürk'ün ölümü karşısında yürekten üzüntü duymuş ve matemini tutmuştur.

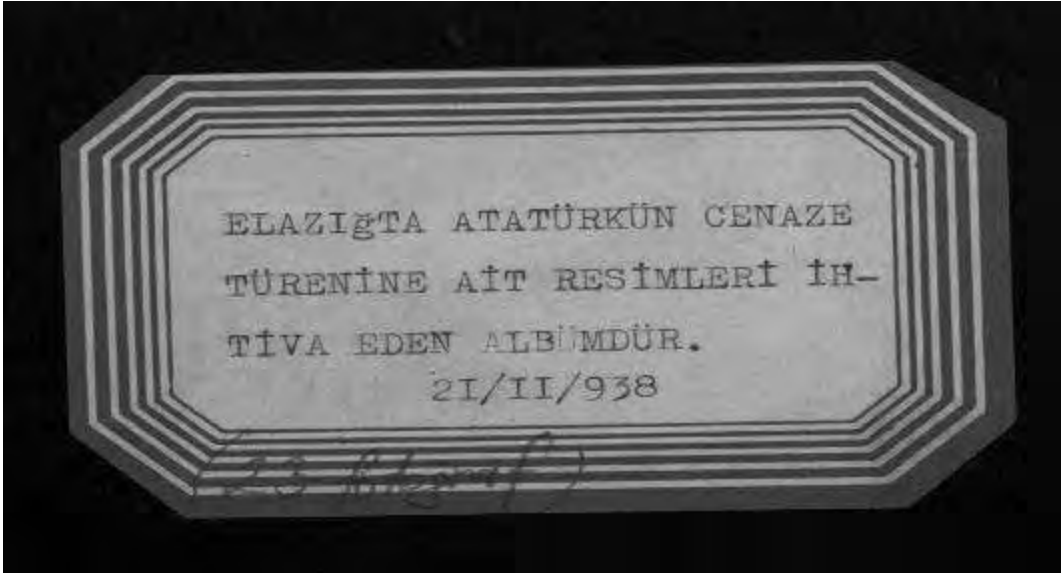
21 Kasım 1938'de yapılan matem törenindeki konuşmalara baktığımızda Atatürk'e olan büyük sevgi ve saygının izlerini görmekteyiz. Ayrıca bu konuşmalarda Atatürk'ün Türk Milletine bıraktığı Cumhuriyet rejiminin ve inkılâpların korunması, güçlendirilmesi konusunda atıflar da yapılmıştır. Atatürk'ün öldüğü gün, tüm ülke hüzne boğulmuş ve bir millet liderine ağlamıştır. Bu durum Türk Milleti'nin Atatürk'e olan derin sevgi ve saygısının sonucudur. Atatürk'e olan bu sevgi ve saygının günümüzde de hala dipdiri bir şekilde yaşadığını görmekteyiz. Bu da Atatürk'ün Türk Milleti'nin hafızasında bıraktığı derin saygı, sevgi ve muhabbetin sonucudur.

Fotoğraflar

Atatürk'ün Ankara'da yapılan cenaze merasimine katılan Elazığ heyeti.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

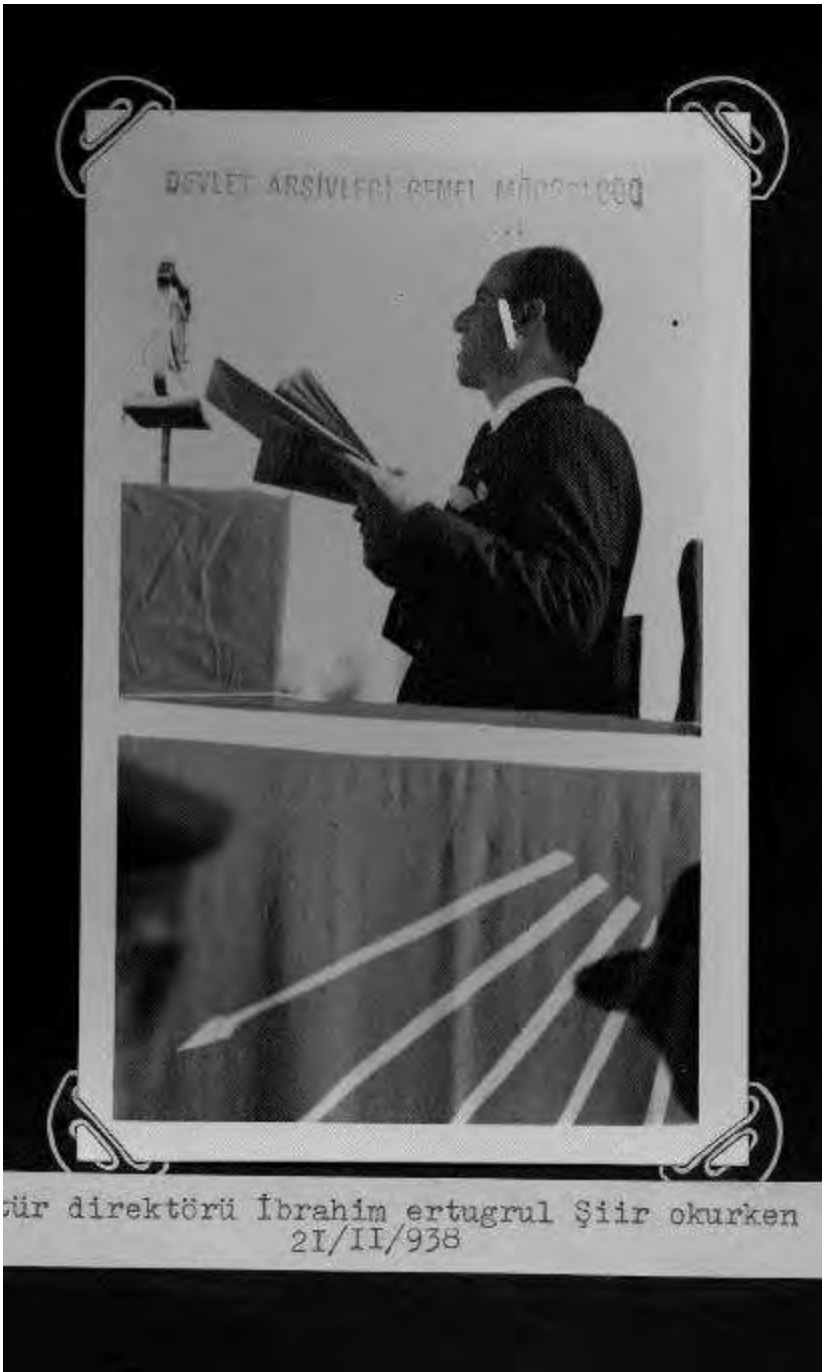
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

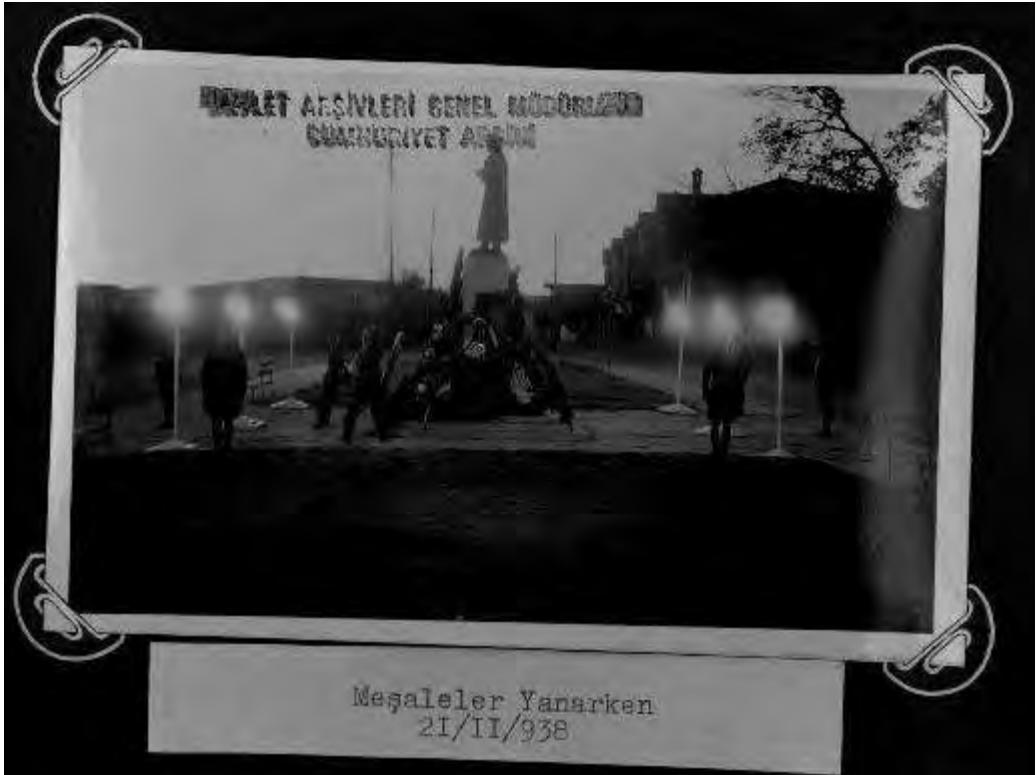
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

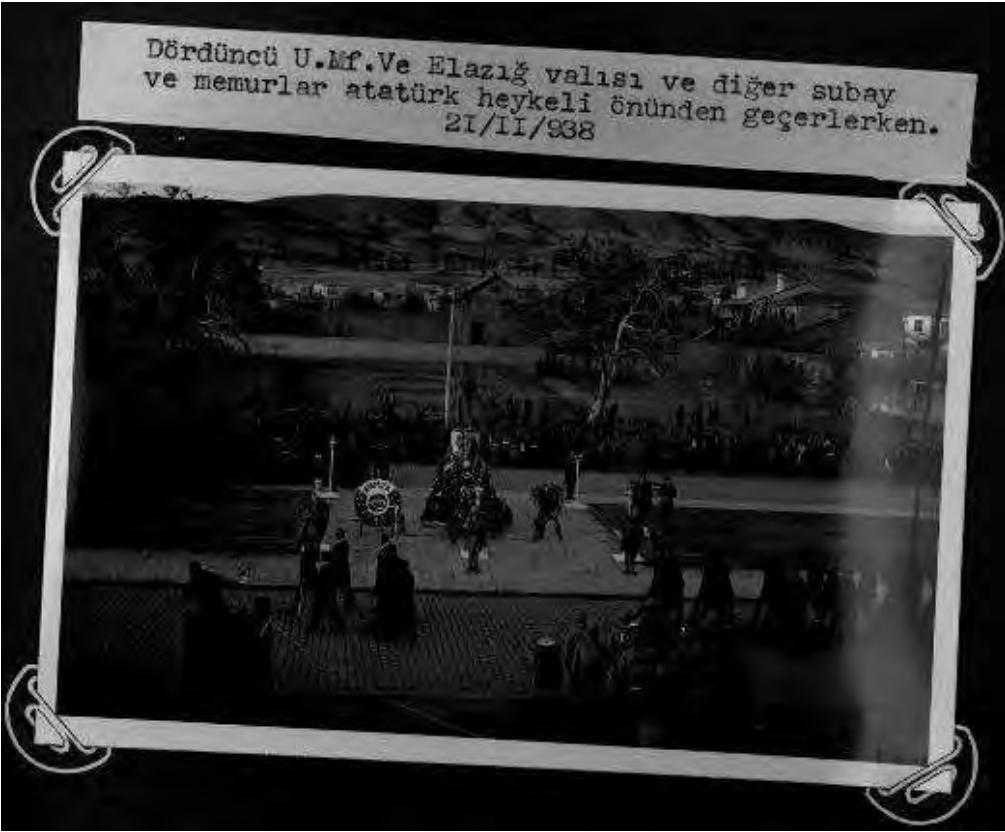
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Maden İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Palu İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

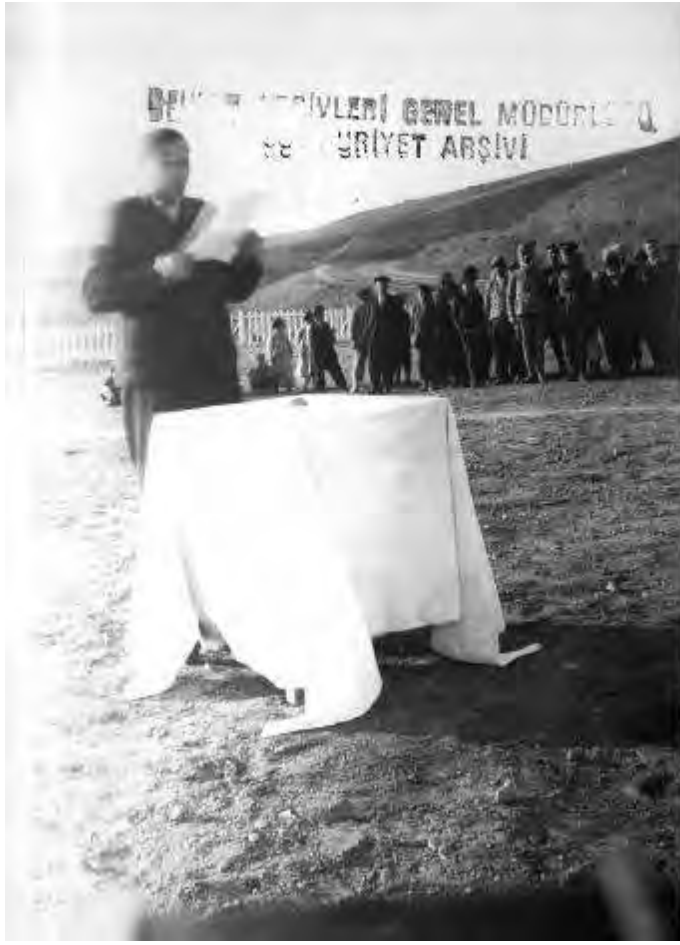

Palu İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Palu İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Palu İlçesi'nde düzenlenen matem töreni (21 Kasım 1938)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Süreli Yayınlar

Altan Dergisi.

Turan Gazetesi.

Tetkik Eserler

ASLAN, Ahmet Turan; "Harput'ta Bir Alim Sülalesi: Efendigil Ailesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu 24 – 27 Eylül 1998 – Elazığ*, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, 1999, s.70-82.

ATABEY, Figen; "Atatürk'e Denizden Yapılan Cenaze Töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVIII, S.83, Temmuz,2012, s.18-38.

ATAY, Falih Rıfkı; *Babanız Atatürk*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012.

DEMİREL, Y.; *Tarık Tahiroğlu'nun Hatıralarıyla Elazığ'den Elazığ'a*, Elazığ, 2009.

DOĞANER, Yasemin; "Millet Liderini Uğurluyor", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, C.4, S.4, Erzurum, 2005, s. 45-64.

Komisyon, *Anılardaki Elazığ 1*, Elgiad Kültür Yayınları, Ankara, 2002.

KUTAY, Cemal; *Atatürk'ün Son Günleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

SAYAR, Emre; *Yas "Kasım 1938" Milli Matem Günleri*, Kanes Yayınları, İstanbul, 2013.

SOYAK, Hasan Rıza; *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

SUNGUROĞLU, İhsan; *Harput Yollarında*, C.2, İstanbul, 1965.

UZUN, Hakan; "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, Bahar 2009, s.531-553.

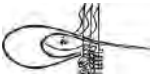
ÜÇÜNCÜ, Uğur; "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (Yaz 2013), s.79 - 103.

ÜZEN, İsmet; Yüksel Özgen, *Bir Milletin Atasına Vedası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Sözlü Tarih Çalışması

Hasip Memişoğlu ile 07 Mayıs 2008 tarihinde yapılan görüşme.

1950-1960 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞEN GENEL SEÇİMLERİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Ahmet İLYAS**

ÖZET

Bu çalışma, 1950-1960 arasında gerçekleşen genel seçimlerin, doğu ve güneydoğu açısından değerlendirmesini içermektedir. Çalışmanın ana teması, Osmanlı'dan beri süreklilik kazanmış olan devlet-aşiret-din denkleminin Demokrat Parti iktidarı boyunca gelişimini göstermektedir.

Tek Parti döneminde aşiretlerin gücü iyice azaltılmıştı. Bunda Kemalist iktidarın bölgede ulus-devlet anlayışını oturtmak amacıyla, İsmet İnönü kadroları tarafından hazırlanan raporlar önemli bir yer tutmaktaydı. Bu raporlar neticesinde merkezi hükümet, toplum mühendisliğine soyunarak, bölgede yaşayan aşiret reisleri ve doğu toplumu üzerinde etkili olan şeyh, melle gibi kanaat önderlerini batı bölgelerine mecburi iskânları önemli bir tutmaktaydı.

Çok partili hayata geçilen 1946 Genel Seçimleriyle birlikte siyasi partilerin algıları Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde toplandı. Bilhassa siyasal aktörler, oy deposu olarak gördükleri aşiret reisi-şeyh-melle gibi bireyleri, siyasal sosyalleşme yöntemi olarak kullanılan polifikasyon sayesinde siyaset arenasına çekmeyi başardılar. Bu güdüyü başarılı bir şekilde kullanan Demokrat Parti, 1950-1960 yılları arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde birinci parti olmayı başardı.

Bu çalışmanın ana düzlemi DP ile aşiret reisi ve şeyh, melle arasındaki siyasi birliktelik üzerine kurulmuştur. Siyasal ortaklık adı verilen bu süreçte, DP, oy misyonu gördükleri bu kişiler sayesinde, siyasal rakiplerine büyük üstünlük sağlarken, aşiret reisi, şeyh ve melle gibi kişilerse, bu birliktelik sayesinde devlet nezdinde ekonomik ve sosyal itibar sağlarken, hem de varlıkları devam ettirme imkânına sahip olmuşlardır.

Bu makalede 1950-1960 yılları arasında gerçekleşen genel seçimlerin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yansımalarını inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Aşiretler, Şeyhler, Demokrasi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. Batman Üniversitesi Rektörlüğü, El-mek: ahmetilyas@hotmail.com

THE EVALUTATION OF GENERAL ELECTIONS BETWEEN YEARS 1950-1960 BY THE PERSPECTIVE OF EAST AND NORTH EAST PART OF TURKEY

ABSTRACT

This study of the general elections that took place between 1950-1960, in terms of evaluation include the east and southeast. The main theme of the study, since the Ottoman Empire who won the state-tribal-religious continuity equation for power illustrate the development of the Democratic Party.

Single party regime has reduced the power to thoroughly tribal. In this Kemalist power in the region in order to fit the concept of the nation-state, İsmet İnönü reports prepared by staff was an important place. As a result of this report, the central government, social engineering, Antiochus launched, living in the region on the chieftains and influential sheikhs eastern societies, such as opinion leaders mell compulsory iskânlar western regions was an important hold.

Transition to multi-party general elections in 1946 with the perception of political parties gathered in Eastern and Southeastern Anatolia. Particular, political actors, which are seen as a source of votes tribal chiefs-sheikh-melle as individuals, which is used as a method of political socialization into the political arena, thanks to polifikasyon were able to pull. Democratic Party successfully uses this motive, between 1950-1960, the East and Southeast Anatolia has managed to become the first party.

This study's main plane of the DP and the sheikhs and tribal leaders, political unity is founded on between mell. Political partnership called in this process, DP, votes mission they see these people, thanks to political opponents big outsourced, tribal chiefs, sheikhs and melle person as if this association due to the state before the economic and social reputation, while the presence of both the continuing opportunity to have had.

In this article the general elections that took place between 1950-1960, will examine the reflection in Eastern and Southeastern Anatolia Region.

Key Words: Democratic Party, the Republican People's Party, tribes, sheikhs, Democracy.

Giriş

Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'na muhalefet eden Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü verdikleri Dörtlü Takrir¹ sonrası Celal Bayar dışındaki üç kişi CHP'den ihraç edildi. Bunun üzerinde Celal Bayar da CHP'den istifa ettiğini açıkladı. Adı geçen kişiler bir

¹ Dörtlü Takrir, Cumhuriyet Halk Partisi içinde demokrasinin olmadığını, mili hâkimiyetin tek tecelli bulunduğu yer olan meclisin rahat çalışması için, Halk Partisinin üzerine düşen vazifeyi yapmaya çağıran bir bildiridir. Bildiri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü tarafından meclis genel kurulunu sunuldu. Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*, II, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 198-199.

araya gelerek 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti'yi kurdular.² Parti, programını demokrasi ve liberalizm üzerine inşa edeceklerini ilan ettiler.

Birçok aydın ve demokratın kendisine yer bulduğu koalisyon gücü olarak Demokrat Parti(DP), girmiş olduğu 1946 Genel Seçimleri'nde nispi de olsa, bir başarı kazandı. Her ne kadar seçim üzerinde sayıalar dolaşsa da, ki bu sayıa genel olarak seçim sisteminde kullanılan açık oy gizli sayım usulüyle ilgiliydi, her türlü sıkıntılara karşın Demokratlar, önemli bir başarı yakaladıklarını düşündüler. Partinin programına uygun bir biçimde yani burjuvazi ve demokratik hak ve özgürlük etrafında siyaset yapmayı düşünen DP, halkın ayağına gidilmesini prensibini kendilerine düstur edindi.³ Türkiye'nin kendine özgü siyasal dinamiğinde farklılık getiren bu tutum, bir sonraki seçimde halkın Demokratlara karşı teveccühünü beraberinde getirdi.

Demokratların, halkı siyasal sisteme entegre yapma girişimi, aynı zamanda Türk siyasal hayatın ilk mesabesindeydi.⁴ Halkın ayağına gitme, ilçe, kasaba, köy demeden halkla kucaklaşma şekli, DP'nin iktidar olma şansını ortaya çıkaran önemli hususlardı. Hâlbuki taşrada halkın gözünde, yıllarca iktidarda kalmış olan Halk Partisi, devletçi seçkin bir fırka olarak bilinmekte, bunun yanında Halk Partili olan eşraf, ağa ve aşiret reisi ile uğraşmak zorunda kalan köylüler ise Halk Partisi'nden umudu kesmiş durumundaydı. Bu şartları lehine çeviren DP, 1946-1950 yıllarında teşkilatlanma hususunu hızla tamamladı. Fırkanın hızlı bir şekilde büyüüp iktidar olmasının sebeplerini Cem Eroğlu şöyle açıklamaktadır:

“Türkiye’de 1945’te doğup gelişen muhalefetin başarıya ulaşması için iki büyük şart vardı. Birincisi, Cumhuriyet’in büyük yasaklarına dokunmaması, İkincisi ise kamuoyuna iktidarın bir oyunu olarak görünmemesi idi. Cumhuriyet idaresi, yirmi iki yıllık bir uygulamadan sonra, siyasal hayatımızı iki kalın duvar arasında tutmaya hayati bir önem vermişti. Rejimin güvenliği için şart görülen bu duvarlar, laiklik ve antikomünizm idi. Öte yandan kamuoyu, Serbest Fırka denemesinden sonra yapay muhalefet hareketlerinden çekinmeyi öğrenmişti. Yeni bir hareketi desteklemesi için, gerçek bir muhalefet olacağına inandırılması şarttı.

Demokrat Parti, bu öğeleri doğru olarak değerlendirdi. Kurulduğu andan itibaren, muhalefeti rejim içi bir çizgide tutmaya büyük dikkat harcadı. Bir kere kurucular, siyasal hayatımızın o günlere kadar geliştirdiği esas felsefeye tamamen sadık kişilerdi. Hiçbiri ne din devletini, ne de komünizmi istemekle suçlanamazdı. İkincisi, Demokrat Parti, sol aleyhtarı girişimlerinde hükümeti daima destekledi. Rejimin liberalleşmesinin, solun ezilmesi şartına bağlı olduğu görüşünde iktidarla beraberdi. Şeriatçı akıma da yanaşmamaya dikkat ediyordu. Örneğin Mareşal’in cenaze töreninin yol açtığı dinci gösterileri hoş karşılamadı. Üçüncüsü, Demokrat Parti yöneticileri, ne kadar sert bir muhalefet uygularlarsa uygulasinlar, kanun yollarından çıkmamaya çok dikkat ettiler, iktidarın büyük baskıları karşısında, alt kademededen gelen kanun dışı mukavemet taleplerine hep karşı koydular. Böylece, kendilerine çok benzeyen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın içine düşürüldüğü oyuna gelmemeyi başardılar. Öte yandan, Serbest Fırka’ya da benzememesini bildiler. Muhalefet döneminde, üzerinde en fazla durdukları meselelerden biri, partilerinin bir muvazaa eseri olmadığını belirtmek oldu. İktidarın izni, hatta teşvikiyle muhalefete giriştikleri bir gerçektir. Ancak hiçbir zaman Fethi Bey (Okyar) gibi iktidarın uysal bir aracı olmaya yanaşmadılar. Rejim dışına düşmemek şartıyla, mümkün olan en ciddi muhalefeti yürüttüler. Böylece hem iktidarı zorladılar, hem de halkın güvenini kazandılar.”⁵

Cem Eroğlu’nun belirttiği gibi, DP’nin başarılı olmasının temelinde halkla beraber halk için anlayışına uygun bir politika sergilenmesi yatar. Yani DP, popülist yaklaşımlı halkın hoşuna

² Cem Eroğlu, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 29.

³ Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi**, II, s. 201.

⁴ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 190-191.

⁵ Eroğlu, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, s. 87-88.

gidecek bir söylemle, siyaset anlayışını benimsedi. 1946 genel seçimlerinden sonra bilhassa burjuvazi-bürokrasi-köylü gibi grupların desteğini kazanan fırka, girmiş olduğu 1950 Genel Seçimleri'nden zaferle ayrılarak, tek başına iktidar olmayı başardı. Oyların yüzde 53'ünü alarak 408 milletvekili çıkaran DP⁶, asıl patlamayı ise doğu vilayetlerinde yaptı.⁷ Bu patlamayı yapması da normaldi, çünkü DP'nin sınıf temeli, büyük toprak sahipleri ile burjuva arasında yapılan ittifaka dayanıyordu.⁸ Bunun yanında yıllarca tek parti egemenliğinde baskı gören doğudaki halk, söylemlerinde hürriyet ve özgürlük gibi kavramları bir yapı içerisinde barındıran DP'nin bu görüşlerinde samimiyetle davranmış olması da, oyların kendilerine kaymasını sağladı. Her şeyden en önemlisi parti programında yer alan, sosyal adalet ve dayanışma ruhunu gerçekleştireceklerine söz vermiş olmaları da, DP'ye artı puan kazandırıyordu. Son olarak Menderes ve ekibinin doğu vilayetlerinde elde ettikleri seçim başarısını dört başlık altında toplanılabilir:

1) DP'lilerin oy deposu olarak gördüğü aşiret reislerini siyasete sokmaları.

2) Tek partinin doğu vilayetleri için benimsemiş olduğu baskı ve devlet kontrollü yapıdan vazgeçeceğine dair Kürtlere güvence vermeleri.

3) Siyasal ve dinsel bir üst yapı olan şeyhlerin iade-i itibarlarının verilmesi.

4) Köylünün kalkınması için ekonomik düzeneğin değiştirilmiş olması.

5) Bürokratik seçkinlere karşı hâkimiyeti halkla paylaşacağına dair inanç.⁹ Aşağıda 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri'ne göre DP'nin doğu bölgelerinde aldığı oy oranı ve çıkardığı milletvekillerine bakılırsa:

İLLER	ALDIĞI OY		ÇIKARDIĞI MİLLETVEKİLİ SAYISI	
AĞRI	DP 33.115	CHP 18.797	DP 3	CHP 0
BİNGÖL	DP 8.341	CHP 15.700	DP 1	CHP 1
BİTLİS	DP 7.989	CHP 16.025	DP 1	CHP 2
DİYARBAKIR	DP 53.691	CHP 48.000	DP 8	CHP 0
ELAZIĞ	DP 37.983	CHP 32.972	DP 5	CHP 0
ERZURUM	DP 88.711	CHP 49.219	DP 10	CHP 0
MARDİN	DP 45.078	CHP 44.882	DP 3	CHP 2
MUŞ	DP 16.880	CHP 16.040	DP 2	CHP 0
SIİRT	DP 22.144	CHP 15.363	DP 4	CHP 0
ŞANLIURFA	DP 55.959	CHP 51.924	DP 6	CHP 1
TUNCELİ	DP 13.089	CHP 9.209	DP 2	CHP 0
VAN	DP 16.785	CHP 20.653	DP 1	CHP 2
		TOPLAM	45	8

(Kaynak: **Milletvekilleri Genel Seçimleri**, Tük Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.)

⁶ Doğan Duman-Serçin Sun İpekşen, “ Türkiye’de Genel Seçim Kampanyaları”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turki, Volume 8/7, Ankara, Summer 2013, s. 120.

⁷ Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 168.

⁸ Suat Oktar-Arzu Varlı, “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikaları”, **İ.İ.B.F Dergisi**, Marmara Üniversitesi, XXVII, S. I, 2010, s. 6.

⁹ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 175.

Yukarıdaki tablo göstermiştir ki DP, Doğu ve Güneydoğu Bölgesi Anadolu Bölgesi'nde çok büyük bir zafer elde etmiştir. DP'nin adayları, genel olarak bölgede doğmuş ve halk tarafından da istenilen kişilerdir. CHP'nin çıkardığı, 8 adayın 6'sı bölgelerinde doğmuş kişiler olup, geriye kalan iki kişi ise seçildiği yerle hiçbir bağlantısı olmayan kişilerdir. Mardin Milletvekili Ali Rıza Erten Bey, Mersin, Van Milletvekili Kazım Özalp ise Makedonya Köprülü doğumludur. Genel olarak bölgeden seçilen milletvekillerinin portföylerine bakıldığında DP adaylarının büyük kısmı, eşraf, aşiret reisi ve çiftçilerden oluşurken, CHP'nin adayları ise bürokrat ve aşiret reislerinden teşekkül etmiştir.

1-1950 Genel Seçimleri'ne Göre DP ve CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Milletvekilleri

1950 Genel Seçimleri'ne göre DP, Ağrı'da toplam oylarının % 65'ni almış ve 3 milletvekili çıkarmıştır. Halis Öztürk¹⁰, Kasım Küfrevi ve Celal Yardımcı DP listesinden seçilmiştir.¹¹ Büyük toprak sahibi olan Halis Bey, Halikan Aşireti'nin Reisi'dir.¹² Halis Öztürk, Ağrı İsyanı'na katılmış daha sonra iskâna tabii tutularak Trabzon'a sürülmüş ancak oradan da kaçarak Ağrı'ya gelmiş, 1950 Genel Seçimleri'nde IX. Yasama Dönemi Ağrı Milletvekili olarak görev almıştır.¹³ Kasım Küfrevi¹⁴ hem şeyh hem de Şemski Aşireti Reisi olarak tanınmaktadır. Küfrevi, aynı zamanda edebiyatçı olup Türk-İslam Edebiyatı üzerine çalışmalar yapmıştır.¹⁵ Hüseyin Celal Yardımcı¹⁶ ise Ensari Aşireti'nin Reisi olarak Devlet Bakanlığı ve Meclis Başkanvekilliği görevinde bulunmuştur.¹⁷

DP'nin 1, CHP 1 milletvekili çıkardığı Bingöl'de ise, 1950 Genel Seçimleri'ne göre; CHP listesinde yer alan Feridun Fikri Düşünsel Bey, İstanbul doğumludur. DP'nin adayı olan Mustafa Nuri Okçuoğlu¹⁸, Bingöl'ün Kığı İlçesi'nin önemli aşiretleri arasında yer alan Şadili Aşireti'ne mensuptur. Bitlis'te ise sadece Nusrettin Barut¹⁹ Metinan Aşireti mensubudur. CHP'nin adayları olan Muhtar Ertan, Anadoluhisarı, Şeyh Salahattin İnan²⁰ ise Hizan doğumludur.²¹

IX. Yasama Dönemi'nin Diyarbakır milletvekillerinden Remzi Bucak, Bucak Aşireti Reisi, Nazım Önen Piran Aşireti üyesi, Mustafa Ekinci, Milli Aşireti'nin Reisi, Yusuf Azizoğlu²² ise eski Silvan Belediye Başkanı ve Azizoğlu Aşireti'nin Reisi olarak parlamentoda yer almışlardır. Diğer milletvekili olan Yusuf Kamil Aktuğ ise tuğgeneralidir.²³

1950 Genel Seçimleri'ne göre en fazla aşiret reisi milletvekilinin Meclis'te yer aldığı Urfa'da, aşiretlerin varlığı öteden beri biliyordu. DP listelerinden seçilen Hacı Ömer Cevheri,

¹⁰ TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1545, Defter No: 22, Zarf No: 2.

¹¹ Mehmet Pınar, "Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu'da Seçimlere Bir Örnek Ağrı(Karaköse) Seçimleri(1946-1960), *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turki, Volume 9/1, Ankara, Winter 2014, s. 443.

¹² TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 542.

¹³ Mehmet Ali Kışlalı, *Düşük Yoğunlukta Çatışma Güneydoğu*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996, s. 122.

¹⁴ TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1544, Defter No: 21, Zarf No: 2.

¹⁵ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 542.

¹⁶ TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1546, Defter No: 13, Zarf No: 2.

¹⁷ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 542.

¹⁸ Hukuk Fakültesi mezunu ve Yargıtay üyesi olan Okçuoğlu IX.Yasama Dönemi Bingöl Milletvekili'dir. TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1593, Defter No: 156, Zarf No: 9.

¹⁹ TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1926, Defter No: yok, Zarf No: 10.

²⁰ Hizan doğumlu olan Salahattin İnan, kaymakamlık ve idari görevlerde bulunmuş IX.Yasama Dönemi Bitlis Milletvekilidir. TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1594, Defter No: 162, Zarf No: 10.

²¹ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 549.

²² IX. Yasama Dönemi DP milletvekili olan Azizoğlu aslen doktor olup belediye başkanlığı görevlerinde de bulunmuştur. TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası, Sicil No: 1648, Defter No: 288, Zarf No: 19.

²³ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 556-557.

Şeyhanlı Aşireti'nin önde gelen isimlerinden olup, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra mecburi iskâna tabi olan Kürt aşiret reislerindendir. Ömer Cevheri, 1940'ların başında Urfa'ya dönmüş önce CHP İl Başkanlığını yapmış, daha sonra gelen teklif üzerine 1946 Genel Seçimleri'yle beraber DP'ye geçmiş ve 1950 Genel Seçimleri'nde IX. Yasama Dönemi Milletvekili olarak seçilmiştir.²⁴ Bir diğer aday olan Mehmet Celal Öncel²⁵, Öncel Aşireti'nin Reisi'dir. DP listelerinden aday olan Hasan Oral ise Bucak Aşireti'nin siyasete sunduğu bir diğer adaydır. Hasan Oral bir önceki yasama döneminde CHP'den milletvekilliği yapmıştır.

2-1954 Genel Seçimleri

1950 Genel Seçimleri'nde halkın gösterdiği teveccühü iyi değerlendiren DP, 1954 Genel Seçimleri'nde ezici bir çoğunlukla, yeniden iktidara geldi. Bu zafer, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne de yansdı. DP'nin bölgede büyük bir zafer kazanmasının önemli sebepleri vardı. Bir kere ekonomik durum DP'nin lehineydi ve halk da bu durumdan memnundu.²⁶ Diğer taraftan köylü topraklarının makineleşmesi neticesinde bunun ekonomik olarak köylülere olumlu yansması, akabinde çiftçi kesiminin tercihinin oy olarak DP'ye dönmesini sağladı.²⁷ Ayrıca bölge din açısından hassas bir konuma sahip olduğu için DP, önce “*Arapça Ezan Yasağını*” kaldırdı ve hemen akabinde Kürt aşiretleri arasında saygınlığı olan şeyhlerin iadeyi itibarlarını geri verdi.²⁸ DP'nin yaşanan coğrafyada önemli bir oy oranına sahip olmasının bir diğer sebebi olarak da *Otuz Üç Kurşun* olarak tarihe geçen Van'daki otuz üç kişinin öldürülmesine sebep olan General Mustafa Muğlalı'nın yargılanmasıdır.²⁹ DP'nin bu yaklaşımı karşısında bazı şeyhler bu partiye oy toplama işlevini üstlendi ve parti de onların üstü örtülü ve göze batmayacak bir üslupla Kürt milliyetçiliğine seslenerek oy toplamalarına izin verdi.³⁰ DP döneminde diğer gruplara verilen özgürlüğün Nurculuk hareketine de verilmesi ve bu grubun DP'ye sempatiyle yaklaşmaları, DP'nin oyunun artmasında temel etkenlerdir. Tüm bu etkenlerin yanında Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat'ın Erzurum'dan ve Hakkâri'den Şeyh Selim'in oğlu Übeydullah Seven, Bitlis'te Şeyh Selahaddin İnan DP listelerinden milletvekili seçilmesi DP için artı puandı. Yine o yıl Kore Savaşı nedeniyle tahıl fiyatlarının artmış olması, köylünün toprağını işlemek için gerekli olan tahıl ve gübrenin devlet tarafından verilmesi, bunun da ekonomik katkı olarak toprak ağalarına, daha özelde köylülere dönmesi de DP'nin oy oranını artırmada yardımcı etkenler arasında sayılabilir.³¹

DP'nin bölgede güçlü olmasının bir diğer nedeni de, aşiret reislerine ve ağalara milletvekilli aday listelerinde kendilerine yer vermesiydi. 1950'lere kadar merkezi otorite doğuda feodaliteyi ortadan kaldırmak için çeşitli yollara başvurmuştu. 1950'den sonra ise bölgedeki oyları kontrol eden aşiret reislerinin önemi artmış, iktidar partileri, destekçisi olan aşiretlere kaynak akışı sağlamaya başladı.³² Aşiretler, sağlanan destek sayesinde güçlenmeye başladıkları gibi, oy deposu olarak bu feodalitenin bir parçası hüviyetinde, DP'ye büyük miktarda oy kazandırdı. Öyle ki bu aşiretler, artık vilayetlerinin il ve ilçe başkanlıkları kazanmak için diğer aşiretlerle mücadeleye dahi başladılar. DP'nin bu girişimi karşısında CHP de bölgede siyasetin aşiretsiz yapılamayacağına kanaat getirmiş, aşiret reislerinden faydalanma yoluna başvurma gereksinimi hissetti. Ancak

²⁴ IX. Yasama Dönem Şanlıurfa Milletvekili olan Ömer Cevheri aslen çiftçidir. **TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası**, Sicil No: 1904, Defter No: 4, Zarf No: 61.

²⁵ Şanlıurfa doğumlu olan Celal Öncel aslen avukattır. **TBMM Milletvekili Kişisel Dosyası**, Sicil No: 1906, Defter No: 4, Zarf No: 60.

²⁶ Mustafa Sönmez, **Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik**, NotaBene Yayınları, Ankara, 2012, s. 338.

²⁷ Ali Yaşar Sarıbay, **Siyasal Sosyoloji**, Ceylan Matbaacılık, Bursa, 1996, s. 113.

²⁸ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 120-121.

²⁹ Mustafa Sönmez, **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1992, s. 141.

³⁰ Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 376.

³¹ Sönmez, **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi**, s. 142.

³² Nezahat Altuntaş, **Türkiye'de Etnik Kimlik Farklılaşmasında Din-Mezhep Etkisi ve Siyasete Yansımaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2002, s. 100.

CHP'nin bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış. Bunun temel sebebi, aşiret reislerinin CHP'ye güvenmemesinde aranılabilir.

1954 yılında yapılan genel seçimlerde DP ve CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerde aldığı oy ve çıkardığı milletvekili sayıları şöyledir:

İLLER	ALDIĞI OY		ÇIKARDIĞI MİLLETVEKİLİ SAYISI	
AĞRI	DP 42.222	CHP 17.209	DP 4	CHP 0
BİNGÖL	DP 10.025	CHP 8.255	DP 3	CHP 0
BİTLİS	DP 20.707	CHP 6.904	DP 2	CHP 0
DİYARBAKIR	DP 72.907	CHP 42.333	DP 8	CHP 0
ELAZIĞ	DP 48.992	CHP 32.133	DP 5	CHP 0
ERZURUM	DP 99.304	CHP 47.013	DP 12	CHP 0
MARDİN	DP 60.614	CHP 44.650	DP 8	CHP 0
MUŞ	DP 12.807	CHP 8.485	DP 4	CHP 0
SİİRT	DP 33.097	CHP 14.583	DP 4	CHP 0
ŞANLIURFA	DP 65.070	CHP 51.127	DP 8	CHP 0
TUNCELİ	DP 17.024	CHP 19.567	DP 1	CHP 2
VAN	DP 33.637	CHP 18.507	DP 4	CHP 0
		TOPLAM	63	2

(Kaynak: **Milletvekilleri Genel Seçimleri**, Tük Kurumu Matbaası, Ankara, 2012)

Tabloda görüleceği üzere DP, CHP'ye karşı büyük bir zafer elde etmiştir. Bu zaferin kazanılmasında daha öncede yukarıda belirtildiği gibi DP'yi iktidara taşıyan sebeplerin bir araya gelmesi DP adına olumlu bir adımdır. Diğer taraftan tablo üzerinden yapılacak en gerçekçi yorum ise CHP'nin Tek Parti döneminden itibaren takip ettiği doğu politikasının iflas ettiğine tanık olmasıdır. Diğer taraftan bölgede siyaseti aşiret belirliyor ifadesi de seçim sonuçlarına bir şekilde yansımaktadır.

DP'nin doğuda dikkat çekici bir parti olarak yükselmesinin altında yatan bir diğer sebep, yıllarca CHP'ye karşı duyulan aksülamelin DP'ye teveccüh şeklinde dönmüş olmasıdır. Tabloda dikkat çeken bir diğer husus dini hassasiyetleri olan birçok doğu vilayetinde DP'nin CHP'ye büyük bir fark attığı gerçeğidir. Bunun temel sebebi 1951 yılında çıkarılan Arapça Ezan Yasağı'nın kaldırılmış olmasında aranılabilir. Ayrıca yukarıdaki CHP'nin iktidar olduğu 1923-1950 yılları arasında uyguladığı seçim sisteminin bu sefer CHP'nin aleyhine olduğu söylenilebilir.

3-1954 Genel Seçimleri'ne Göre DP ve CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Milletvekilleri

Bir önceki seçimde aday gösterilen Halikan Aşireti'nin Reisi Halis Öztürk ve Şemski Aşireti Reisi ve şeyhi olan Kasım Küfrevi bu seçimde de Ağrı milletvekilleri olarak seçildiler.³³ Diğer aday olan Nimet Sümer ise eczacıdır.³⁴

³³ Pınar, "Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu'da Seçimlere Bir Örnek Ağrı(Karaköse) Seçimleri(1946-1960), s. 447.

³⁴ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 612.

Bingöl Milletvekillerinden olan Mehmet Sait Göker, Zikte Aşireti Reisi olup Genç doğumludur.³⁵ Bir önceki seçimde de Bitlis Milletvekili olan Nusret Barut, Metinan Aşireti mensubu olarak tekrar listeye girmiştir. Bitlis'in bir diğer adayı olan Salahattin İnan ise bir önceki seçimde de milletvekiliydi.³⁶

Bir önceki seçimde olduğu gibi bu seçimde de hemen hemen aynı adayları Diyarbakır'da listeye yerleştiren DP yönetimi, X. Yasama Dönemi'nde Diyarbakır milletvekilliği listesine, Bucak Aşireti'nin Reisi Remzi Bucak, Milli Aşireti'nin Reisi Mustafa Ekinci ve Kulp'un en büyük aşiretlerinden Turgutlu Aşireti'nden Halil Turgut'u da listeye eklemek zorunda kaldı. DP yönetimi, diğer adaylarını ise eğitilmiş insanlardan seçmiştir. Hakkâri Vilayetinde ise Şeyh Selim'in oğlu Übeydullah Seven DP listesinden milletvekili olmuş,³⁷ DP'nin Muş adayı olan Nur Cemaati'nin önemli simalarından Gıyaseddin Emre milletvekili olarak seçilmiştir.

1954 Genel Seçimleri'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için CHP'nin kazanmış olduğu tek il konumundaki Tunceli'de, Arslan Boran Bey, Kureyşan Aşireti Reisi olarak Meclis'te yerini almıştır. DP'nin Tunceli'de adayı ise İzol Aşireti Reisi Bahri Turgut Okaygün'dür. Şanlıurfa'da milletvekili portföyünde değişiklik olmamıştır. Sadece Şeyhanlı Aşiret Reisi Hacı Ömer Cevheri aday olmazken, Bucak Aşireti'nin adayı Hasan Oral ise CHP'den DP'ye geçmiş, Öncel Aşireti'nin Reisi ise yerini korumuştur. Van Vilayeti'nde ise aşiretlerin büyük ağırlığı olduğu görülmüştür. Bruki Aşireti Lideri Hamit Kartal ve Görentaş Aşireti Reisi Muslih Görentaş bu bölgeden seçilmiştir.

4-1957 Genel Seçimleri

DP'nin iktidar döneminde yapılan son seçimler 1957 yılında yapıldı. 1957 yılının ekim ayında yapılan genel seçimlerde oyların % 47.70'ni alan DP, 424 milletvekili, CHP ise oyların % 40.82'sini alarak 178 milletvekili, oyların % 7.19'unu alan Cumhuriyetçi Millet Partisi(CMP) ise 4 milletvekili çıkarmıştır.³⁸ DP'nin oy oranının düşmesinde ABD'den gelen yardımların azalması etkili olmuştur. Çünkü ilk 7 yıl için ABD'den gelen ekonomik yardımların azalması ekonomi üzerinde büyük yük getirmiş, bu durum ülkede ekonomik istikrarın bozulmasını beraberinde getirdiğinden halk üzerinde olumsuz etkileri uyandırdı. DP'yi iktidar yapan ana unsurların CHP'ye dönmüş olması sonucu, insiyatifin ana muhalefet partisi olan CHP'ye geçmesine zemin hazırlamıştır.³⁹ Ana muhalefet partisi CHP ve Osman Bölükbaşı'nın kurduğu CMP ile iş birliğine gitmesi, DP iktidarının sertleşmeye başlamasına ve bunun sonucunu olarak liberal-bürokrasi ve askeri tabakadan oluşan müttefikin CHP'ye kaymasını da beraberinde getirmiştir. 1957 Genel Seçimleri sonuçları göstermiştir ki CHP ve CMP halk yanlısı bir seçim stratejisi izlemiş ve bu stratejilerinde ortak paydası olan vaat kavramını siyasal sisteme entegre etmeleri kısmen de olsa başarılı bir sonucu hanelerine yazdırmalarını ortaya çıkarmıştır. DP'nin genel olarak kan kaybetmesinde önemli bir hususta Kıbrıs Meselesi ve 6-7 Eylül Olayları sonrası sertleşen bir iktidar refleksiyle hareket etmiş olmasıdır.

DP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde oy oranının düşüş sebeplerini değerlendirecek olursak karşılaşılabileceğimiz ilk olgu, aşiret reislerinin DP iktidarına sırt çevirmesidir.⁴⁰ Aşiret reislerinin DP'den vazgeçmesinin sebepleri arasında ekonominin kötüye gitmesi ve iktidara iyice yerleşen DP'nin artık feodal beylere ihtiyacı olmadığına dair emarelerin

³⁵ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 620.

³⁶ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 620.

³⁷ Altan Tan, *Kürt Sorunu, Ya Tam Kardeşlik, Ya Hep Birlikte Kölelik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 317.

³⁸ Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politika'nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 169.

³⁹ Feroz Ahmed, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 119.

⁴⁰ Sönmez, *Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik*, s. 341.

ortaya çıkmasıdır.⁴¹ Aşağıda da görülecektir ki DP'nin doğuda kazanmış olduğu başarıyı idrak eden CHP'nin, DP analizlerine yakın bir politika izleyerek bölgedeki oyları kendi lehine çevirmeyi başardığı görülecektir.

Bir önceki seçim de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplamında sadece 2 milletvekili çıkarabilmiş olan CHP, 1957 Genel Seçimleri'nde aday listelerinde aşiret reislerini ve büyük toprak sahibi ağalarını göstererek önemli bir sonuç elde ettiği ortaya çıkmıştır. CHP'nin izlemiş olduğu bu politikanın yanı sıra kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle sıkıntı çeken köylüye yönelik popülist yaklaşımı da bölgedeki oyları kazanmasında yardımcı olduğu söylenilebilir. Ayrıca CHP'nin doğu bölgeleri için belirlemiş olduğu adayların ilk defa aday olması ve yaşça genç olan kişileri tercih etmesi de partinin lehine olmuştur. Şunu unutmamak gerekir ki CHP, yıllarca bu coğrafyada gösterdiği adayların genellikle aynı kişiler olması ve yüzü eskijen milletvekillerinin halkın nezdinde bıkkınlık uyandırması CHP'nin başarısızlık nedenleri arasında yer almakta idi. CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için yıllarca benimsemiş olduğu uzaktan kumanda misali belirlemiş olduğu adayları bu sefer halkın istediği ve bölgede etkili kişilerden seçmesi seçim başarısına artı bir puan kazandırmıştır.

Genel olarak 1957 Genel Seçimleri, Demokrat Parti iktidarının sallandığı, Halk Partisi'nin ise yükselişe geçtiği bir seçim olmuştur. 1957 yılında yapılan genel seçimlerde DP ve CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerde aldığı oy ve çıkardığı milletvekili sayıları şöyledir:

İLLER	ALDIĞI OY		ÇIKARDIĞI MİLLETVEKİLİ SAYISI	
ADIYAMAN	DP 37.868	CHP 28.68	DP 5	CHP 0
AĞRI	DP 29.079	CHP 24.028	DP 5	CHP 0
BİNGÖL	DP 13.219	CHP 11.63	DP 2	CHP 1
BİTLİS	DP 19.750	CHP 12.13	DP 3	CHP 0
DİYARBAKIR	DP 56.309	CHP 33.820	DP 9	CHP 0
ELAZIĞ	DP 34.433	CHP 36.630	DP 0	CHP 6
ERZURUM	DP 80.990	CH 52.090	DP 13	CHP 0
MARDİN	DP 48.379	CHP 55.57	DP 0	CHP 8
MUŞ	DP 19.360	CHP 13.500	DP 4	CHP 0
SİİRT	DP 27.954	CHP 24.510	DP 5	CHP 0
ŞANLIURFA	DP 57.017	CHP 65.096	DP 0	CHP 9
TUNCELİ	DP 13.178	CHP 20.266	DP 0	CHP 3
VAN	DP 22.266	CHP 29.950	DP 0	CHP 5
		TOPLAM	46	32

(Kaynak: **Milletvekilleri Genel Seçimleri**, Tük Kurumu Matbaası, Ankara, 2012)

Yukarıdaki tabloda anlaşılabacağı üzere DP'nin hem milletvekili sayısı hem de oy miktarı düşmüştür. Diğer taraftan CHP'nin hem oy miktarı hem de milletvekili sayısında ise yükselme görülmektedir. Bazı illerde oylar birbirine çok yakinken bazı yerlerde ise makasın açıldığı aşikârdır. Oylar bu kadar birbirine yakinken partilerin o ilden milletvekili çıkaramamasının en

⁴¹ Sönmez, **Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik**, s. 341-342.

temel sebebi uygulanan d'Hondt Sistemi'dir.⁴² Bu sistemde bir vilayette en çok oyu kim alırsa o vilayetdeki tüm milletvekiline sahip olur anlayışı vardır. Tablo gösteriyor ki DP, bazı vilayetlerde hiçbir milletvekili çıkaramamıştır. CHP'nin ise Şanlıurfa, Van, Tunceli, Mardin Elazığ gibi aşiretlerin yoğun olarak güçlü olduğu illerde sıçrama yaptığı gözlemlenmektedir.

5-1957 Genel Seçimleri'ne Göre DP ve CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Milletvekilleri

XI. Yasama Dönemi olan 1957 Genel Seçimleri sonucu, Adıyaman'da DP sıralarından seçilen Sait Açar, ya da diğer adıyla Sait Ağa, Cumhuriyet'in ilk milletvekillerinden Reşit Ağa'nın oğludur.⁴³ Diğer parlamentlerden Gani Gürsoy ise Mehmet Ağa'nın oğlu, Mehmet Sırrı Turanlı ise Dengir Mehmet Fırat'ın da üyesi olduğu Rışvan Aşireti'ne mensuptur.⁴⁴

1957 Genel Seçimleri sonuçlarına göre, Ensari Aşireti üyesi olan Hüseyin Celal Yardımcı, bir önceki seçimde aday olan Sipkan Aşireti'nden Halis Öztürk ve Şemski Aşireti Reisi ve şeyhi olan Kasım Küfrevi tekrardan DP'den milletvekili seçilmişlerdir.⁴⁵ Ayrıca listeye Karapapaklardan Şeref Saraçoğlu da eklenmiştir.

Geçen dönem DP listelerinden seçilen Zikte Aşireti Reisi Mehmet Sait Göker bu dönemde de Bingöl'den milletvekili olarak Meclis'e girmiştir. Bitlis'te ise durum değişmemiş, Metinan Aşireti mensubu olan Nusret Barut, DP milletvekili olarak seçilmiştir. Bitlis'in diğer adayı olan Şeyh Salahattin İnan ise Kamuran İnan'ın babasıdır.⁴⁶

1957 Genel Seçim sonuçlarına göre Diyarbakır'dan Turgutlu Aşireti'nden Halil Turgut ve Şeyh Said'in torunu olan Abdülmelik Fırat, DP listesinden Erzurum mebusu olarak seçilmiştir. Erzincan'da ise Şah Hüseyinoğulları Aşireti'nden Hüseyin Hüseyinoğulları, CHP listesinden milletvekili olmayı başarmışlardır.

XI. Yasama Dönemi olan 1957 Genel Seçimleri'ne göre Mardin'den Telliagaoglu Aşireti'nden Selim Telliagaoglu, CHP listesinden, Muş'ta ise Nur Cemaati'ne yakın bir isim olan Gıyasettin Emre ise DP milletvekili olarak seçilmiştir.

Bir önceki seçimde Şanlıurfa'da başarısız olan CHP il yönetimi aday listelerinde aşiret reislerine yer vererek büyük bir patlama yapmıştır. Kırvar Aşireti Reisi Abdurrahman Odabaşı, Davaran Aşireti Reisi Ömer Yüksel, Şeddadi Aşireti Reisi Aziz Gökkan, Barazi Aşireti Reisi Yaşar Alhas Şanlıurfa'dan milletvekili seçilmiştir. DP ise Urfa'dan herhangi bir milletvekili çıkaramamıştır. Tunceli'de ise Koçgiri Aşireti'nden Hızır Aydın, Kureyşan Aşireti Reisi Arslan Boran, CHP listesinden parlamentoya girmişlerdir. DP ise bu bölgeden milletvekili çıkaramamıştır.

6-27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Yansıması

Son seçimlerde hatırı sayılır bir oy kaybına uğrayan DP, bu durumu sertleşen ve çatışmacı bir anlayışla kendi lehine döndürme yoluna gitti. Bu tutum, CHP'nin yıllardır izlediği bir politikaydı ve bu politikanın CHP'yi iktidardan uzaklaştırdığı ise halen zihinlerde yer alıyordu.

⁴² Bu seçim sisteminde, seçim kanununda belirtilen barajı aşan siyasi parti ve bağımsız adayların, seçim çevresinde aldıkları geçerli oy (gümrük kapılarından yansıyan oylar dahil) önce bire, sonra ikiye..... seçim çevresinin çıkaracağı milletvekili sayısına ulaşmaya kadar bölünür. Bulunan sonuçlar, siyasi parti ve bağımsız aday farkı gözetilmeksizin, büyükten küçüğe dizilir. Büyüklük sırasına göre, seçim çevresinin çıkaracağı milletvekillikleri, siyasi parti ve bağımsız adaylara dağıtılır. Ülkü Varlık-Banu Ören, *Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 45.

⁴³ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 687.

⁴⁴ TBMM Albümü 1920-2010, II, s. 687.

⁴⁵ Pınar, "Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu'da Seçimlere Bir Örnek Ağrı(Karaköse) Seçimleri(1946-1960), s. 454.

⁴⁶ Tan, *Kürt Sorunu, Ya Tam Kardeşlik, Ya Hep Birlikte Kölelik*, s. 317.

DP'nin ise bu durumdan ders çıkarması gerekirken tam tersi bir yola tevessül etmesi tabiri caizse kaçınılmaz bir sonun başlangıcı oldu.

DP'yi bu duruma getiren etkenlerin başında farklı talep ve isteklerin komünizmle eş değerde tutulması, ekonomik olarak halkın darboğaza sürüklenmesi, ordu-bürokrasi ve liberaller arasında DP lehine başlayan ittifakın bozulması, DP'nin burjuvaziye olan güvensizliği sayılabilir.⁴⁷

İktidar-muhalefet arasında başlayan gerilim, basında sıkça rastlanan şehir efsaneleri andıran haberlerin yapılması var olan siyasal atmosferin daha ısınmasına yardımcı oldu. Tüm bunlara mukabil üniversitede olayların başlamış olması, siyasette geri dönülmez bir yolu ortaya çıkardı.⁴⁸ Kolluk kuvvetlerinin olayları bastırmak için zor kullanması ve bu olaylar esnasında iki kişinin hayatını yitirmesi, yüksek olan atmosferin daha artmasına zemin hazırladı. Bu arada CHP'nin olan olaylar karşısında kararlı muhalefeti, DP yöneticilerinin, CHP'yi tasfiye etme düşüncesini oluşturdu.⁴⁹ DP, bu ortaya çıkan bu atmosfer üzerine ilk olarak meydana gelen olayları araştırmak amacıyla Tahkikat Komisyonu'nu kurdu.⁵⁰ Yalnız Tahkikat Komisyonu üyelerinin tümünün DP'li olması komisyonun objektif olmasına gölge düşürdü.⁵¹

Bu arada CHP'nin 29 Nisan 1959 tarihinde başlatmış olduğu *Büyük Taarruz* adlı seçim propagandası, Uşak'ta istenmeyen olayların yaşanması sonucu İçişleri Bakanı Namık Gedik'in tüm seçim gezilerini yasaklatması, iki parti arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi.⁵² İsmet İnönü'nün damadı olan Metin Tokar'ın de Menderes'e yönelik radikal yayın yapması üzerine Akis'in bir aylığına kapatılması, İnönü'nün muhalefet anlayışının daha da sertleşmesine zemin hazırladı.⁵³

11 Mayıs 1959 günü açılan Meclis Genel Kurulu'nda CHP Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, Ege'deki olaylardan DP'lileri sorumlu tutan açıklamaları kızılca kıyameti ortaya çıkardı.⁵⁴ İki parti arasında çıkan arbede sonrası CHP Milletvekili Turgut Göle yaralandı ve birleşime ara verilmesi sonrası genel kurul çalışmalarına kaldığı yerden devam etti.⁵⁵ Ordu saflarından ve üniversiteden de DP iktidarına sert mesajlar gelmeye başladı. Bu atmosfer içerisinde 27 Mayıs 1960 günü Türk Silahlı Kuvvetleri, en kısa zamanda milleti seçime götürecek bir Kurucu Meclis kurmak maksadıyla yönetime geçici olarak el koyduğunu ilan etti.⁵⁶ Haberi Eskişehir gezisinde öğrenen Başbakan Menderes Kütahya'da, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise Çankaya'da tutuklandı.

Bir döneme damgasını vuran DP iktidarının düşmesinin sebepleri aslında kendisini iktidara taşıyan taşıyıcıların aleyhine oluşmasıyla açıklanabilir. Çünkü DP, birçok koalisyon gücünün yani köylü-bürokrasi-burjuvazi ve asker ittifakının bozulması sonucu iktidardan düşmüştür. DP iktidarının toplumsal tabanlı olan taşranın sahip olduğu gücü, CHP'ye yönelmesi yenilginin kabul edilebilir yönünü oluşturmaktadır. Bilhassa 1957 Genel Seçimleri'nde CHP'ye kayan aşiret reisi ve köy ağaları bu temanın en renkli tarafını oluşturması açısından mühimdir.

27 Mayıs Askeri Darbesi gerçekleştirdikten sonra ordu yönetimi sadece DP'lileri tutuklamadı. Bölgede bir feodal düzen kurduğu iddia ettiği birçok aşiret reisi ve köy ağasını da aynı

⁴⁷ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920-1960*, II, s. 332-333.

⁴⁸ Cihat Göktepe, "Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasi Gelişmeler", (Edit.) Adem Çaylak-Cihat Göktepe, *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 372.

⁴⁹ Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 224.

⁵⁰ Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006, s. 123.

⁵¹ M. Serhat Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s. 169.

⁵² *Milliyet*, 01.05.1958, No: 2863, s. 1.

⁵³ *Milliyet*, 03.05.1958, No: 2865, s. 1.

⁵⁴ *TBMM ZC*, IX, D. XI, İ. II, 11.5.1959, s. 52-53-54.

⁵⁵ Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 234.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 28.05.1960, No: 12867, s. 1.

gün tutuklatıldılar. Milli Birlik Komitesi(MBK) adı verilen askeri yönetim, DP'nin toplumsal dayanağı olan bu tematik unsurların Türk siyasal hayatına zarar verdiğini öne sürerek, 2510 Sayılı İskân Kanunu'na ek 105 Sayılı Kanun'u kabul ederek 55 aşiret reisi ve köy ağasını batı bölgelerine iskân edilmesi kararını aldılar.

SONUÇ

1946 Genel Seçimleri, diğer bir adıyla çok partili hayata geçilen bu süre zarfı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü adı zikredilen dönemde, halka halk için anlayışı etrafında kurulan DP'nin, Türkiye paydası içerisinde, ülkenin doğusu için benimsemiş olduğu siyaset paradigması, 1950 Genel Seçimleri'nde büyük bir başarı sağlamıştır. Özellikle oy deposu olarak gördükleri aşiret-şeyh ikilemi iyi kullanan DP, bu bölgede oy patlaması yapmıştır.

Toplam üç seçim döneminin yaşandığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, DP'liler, bölge için hassas parametre olan ekonomik kalkınmışlık, dinsel birer aktör olan şeyhlere itibar ve oy toplayıcı misyonu olan aşiret reislerine büyük önem vererek, Türkiye siyasetini yeniden şekillendirdiler. DP'liler, bu üç dönemde de seçim mitinglerinde bu parametreleri sık sık işlemeleri sayesinde büyük başarı elde ettiler. Özellikle Otuz Üç Kurşun Olayı'nın araştırılması, Arapça Ezan Yasağı'nın Kaldırılması ve Tekke ve Zaviye Yasağı'nın Yumuşatılması gibi konularda hassasiyet gösteren DP'nin bu girişimleri, halk tarafından karşılıksız bırakılmamıştır.

1957 Genel Seçimleri ile birlikte DP'deki iktidar yorgunluğu ve onu iktidara taşıyan taşıyıcıların CHP'ye kayması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kendisini hissettirmiştir. Bu genel seçimlerde oylar yarı yarıya bölüşülmüştür. 1960 Askeri Darbe'yle birlikte DP ile birlikte hareket eden halkın, yanı sıra halkın temsilcileri konumundaki aşiret reisleri-şeyh gibi kişiler, 105 Sayılı Ek İskân Yasasıyla sürgün cezasına çarptırılmışlardır.

KAYNAKÇA

TBMM Albümü 1920-2010

TBMM Milletvekili Kişisel Dosyaları

TBMM Zabıt Ceridesi

Cumhuriyet

Milliyet

AHMAD, Feroz ve Bedia Turgay, **Türkiye'de Çok Partili Politika'nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.

AHMED, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, Hil Yayıncılık, İstanbul, 1996.

ALTUNTAŞ, Nezahat, **Türkiye'de Etnik Kimlik Farklılaşmasında Din-Mezhep Etkisi ve Siyasete Yansımaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2002.

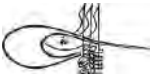
BAŞGİL, Ali Fuat, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.

BRUÏNESSEN, Martin van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

DUMAN, Doğan-İPEKŞEN, Serçin Sun, “ Türkiye'de Genel Seçim Kampanyaları”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turki, Volume 8/7, Ankara, Summer 2013, pp. 117-135.

- EROĞLU, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- GÖKTEPE, Cihat, “Demokrat Parti Dönemi İç ve Dış Siyasi Gelişmeler”, (Edit.) Adem Çaylak-Cihat Göktepe, **Türkiye’nin Politik Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, ss. 361-386.
- HEPER, Metin, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi**, II, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.
- KARPAT, Kemal H., **Kısa Türkiye Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- KIŞLALI, Mehmet Ali, **Düşük Yoğunlukta Çatışma Güneydoğu**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996.
- OKTAR, Suat-VARLI, Arzu, “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikaları”, **İ.İ.B.F Dergisi**, Marmara Üniversitesi, XXVII, S. I, 2010, ss. 545-567.
- PINAR, Mehmet, “Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu’da Seçimlere Bir Örnek Ağrı(Karaköse) Seçimleri(1946-1960)”, **Turkish Studies, Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turki, Volume 9/1, Ankara, Winter 2014, pp. 439-460.
- SARIBAY, Ali Yaşar, **Siyasal Sosyoloji**, Ceylan Matbaacılık, Bursa, 1996.
- SÖNMEZ, Mustafa, **Doğu Anadolu’nun Hikâyesi**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1992.
- SÖNMEZ, Mustafa, **Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik**, NotaBene Yayınları, Ankara, 2012.
- TAN, Altan, **Kürt Sorunu, Ya Tam Kardeşlik, Ya Hep Birlikte Kölelik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- VARLIK, Ülkü-ÖREN, Banu, **Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Seçimler**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- YÜCEL, M. Serhat, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001.

ŞARK MESELESİNİN SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE GAYR-İ MÜSLİM OSMANLI TEBAASI ÜZERİNDEKİ İDARİ AÇIDAN SONUÇLARI*

Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU**

Önder DENİZ***

ÖZET

Şark Meselesi, aslında 1815 yılında Viyana Kongresi'nde isimlendirilmiş ve daha sonra kapsamı genişletilmiştir. Bu tarihten sonra, özellikle Balkan uluslarının isyan ettirilmeleri doğrultusunda oluşturulan planların genel adı olan Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin öncelikle Balkanlarda olmak üzere geleceğini konu edinen bir deyim olmuştur. Balkanlarda, Avrupalı devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda yeniden yapılanma hedeflerinden kaynaklanan politikalarının bir parçası olarak, gayr-i müslim milletlerin Osmanlı aleyhine isyan etmesine imkân vermek ve bu esnada Avrupa genelinde mevcut dengelerin bozulmamasına dikkat ederek, Osmanlı Devleti'nden azami ölçüde ödünler koparmak ve gerekirse tasfiyesini sağlamak için işlev görmüştür. Meselenin çok yönlü ve büyük devletlerarası çıkar çatışmalarına sebebiyet verecek niteliklere sahip olması, zaman zaman Avrupalı devletleri farklı farklı politikalar takip etmeye zorlamıştır.

Şark meselesinin ekonomik temelli nedenlerinden sömürge edinme yarışı ve hammadde arayışları, Avrupalı devletleri sömürgelerine giden yolları güvenlik altına almak ve yeni sömürgeler edinmek için Osmanlı Devleti'ni hedef haline getirmiştir.

Şark Meselesinin sonucunda Sultan Abdülhamid döneminde devletin kısmen kendi tercihiyle gayr-i müslim tebaa, idari alanda giderek daha fazla yer bulmaya başlamış; merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayr-i müslim memur, hâkim ve zabıta sayısı artmıştır. Hatta merkezden tayin edilen memurlar dahi olmuştur. Böylece klasik Osmanlı bürokratik yapısı değişirken, gayr-i müslimlerin etkinliği de artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülhamid, Şark Meselesi, Gayr-i Müslim, Reform, Politika

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. El-mek: Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi, El-mek: h.vehbiimamoglu@myynet.com

*** Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi Gaztecilik, El-mek: onder.deniz@hotmail.com.tr

THE ADMINISTRATIVE RESULTS OF EASTERN QUESTION ON NON-MUSLIM CITIZENS AT THE AGE OF SULTAN ABDULHAMID

ABSTRACT

The Eastern Question was actually named in "Vienna Congress, 1815" and later on the scope of this fact was enlarged. After that date, the Eastern Question which is the general name of the plans formed for stirring up the Balkan Nations to revolt, became a phrase that subjects the future of the Ottoman Empire primarily in the Balkans. In the Balkans, as a part of the politics which grounded on the reconstruction targets of the European Countries towards their benefits, this problem played a role for allowing the Non-Muslims to rebel towards the Ottoman Empire with keeping the balances safe throughout the Europe, lining their own pockets fully from the Ottoman Empire, providing its rectification if needed. The fact that the issue is well rounded and has properties that will cause international conflictions, to force the European countries following different political lines occasionally.

The colonial wars and searching for the raw materials which are only two of the economy-based reasons of Eastern Question, targetted the Ottoman Empire on making the colonial ways which goes to the colonies of the European countries safer and finding infant colonies.

At the age of Sultan Abdulhamid, the Non-Muslim Citizens began to take more place in administrative field with partially choice of the Empire and the number of the Non-Muslim officer, judge and police increased in the country branches of the central administration and courts as a result of Eastern Question. Moreover, many officers relocated from the centre. Thus, as the classical structure of the Ottoman Burocracy changed, the activeness of the Non-Muslims increased.

Key Words: Sultan Abdulhamid, The Eastern Question, The non-Muslim, Reform, Policy

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin yıkılmamak için mücadele ettiği bir dönem olan 19. yüzyıl, Avrupa ayarında ıslahat/modernizasyon girişimleri ve uluslararası arenada denge politikasının takip edildiği bir zaman dilimidir. Devletin toprak bütünlüğünü koruma düşüncesi, dış politikada Avrupalı devletlerle siyasi ittifaklar kurma arayışlarını başlatmış ve içeride iç işlerine karışılmasını önleyecek tedbirler almayı zorunlu kılmıştır. Devletin genel anlamda hedefi, modernleşerek ayakta kalmaktır¹. "Şark Meselesi" tabiri ise, ilk olarak 1815 Viyana Kongre'sinde ortaya atılmış ve bu mesele kapsamında Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalar geliştirilmiş ve Osmanlı tebaası gayr-i müslimler, Osmanlı aleyhine isyana zorlanmıştır. Bu anlamda Şark Meselesinin siyasi, ekonomik, hukuki ve daha pek çok alanda etkisi olmuştur. Abdülhamid döneminde daha çok ekonomik içerikli

¹ Durmuş Akalin, Cemil Çelik, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti Ve Osmanlı Devleti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3567, p.23.

gelişen dayatmalar, Osmanlı Devleti'nin önce ekonomik anlamda boyunduruk altına alıp daha sonra parçalamaya yönelik politikalar geliştirmeye sevk etmiştir. Özellikle Sanayi Devriminden sonra, dünya ölçeğinde meydana gelen değişimler, küresel bazda ekonomik düzenleri değiştirmiş; buna karşılık Osmanlı Devleti, ekonomide sanayileşmeye ilişkin gerekli düzenlemeleri yapamamıştır. Ülke genelinde İstanbul ve diğer birkaç büyük şehirde oluşmaya başlayan sanayi, başlangıçta devlet eliyle, ilerleyen yıllarda ise, çoğunlukla yabancı şirketler tarafından kurulan işletmelerde sürmüştür. Bununla birlikte Osmanlı klasik ekonomik düzeninde yer alan zanaat işletmeleri, gerileme eğilimine girse de, el emeğine dayalı üretim tarzıyla varlığını devam ettirmiştir.

Sanayi Devrimi'nden sonra, Avrupalı devletler ağır sanayi hamleleri başlatmış ve hızlı bir şekilde Pazar yeri arayışına girmişlerdir. Bu yeni dönem, ülkeler arası diplomasi trafiğini geliştirmiş ve hatta sanayileşmemiş ülkelere yönelik sömürgeci bir anlayışın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanayileşme hamleleri, fabrikaya dayalı bir üretim şeklini gündeme getirmiş² ve fabrikasyon üretim için hammadde arayışlarıyla üretim fazlası ürünleri ihraç edebilecek Pazar yeri bulma çabaları³, sömürge elde etme yarışına dönüşmüş ve 1873-1896 yılları arasında "Büyük Bunalım" adı verilen bir dönem yaşanmıştır.

Sanayi Devrimi'nin yanı sıra, Avrupa genelinde ulusçu akımlar ortaya çıkmış ve özellikle 19. yüzyılda bütün Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Sultan Abdülhamid dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti, henüz Sanayi Devrimi'ne ayak uyduramamış ve sömürge arayışı içinde olan devletlere ideal bir Pazar yeri görünümündedir. Dolayısıyla Avrupalı devletler nazarında, hammaddenin kaynağı ve ihtiyaç fazlası ürünlerin ihraç edildiği bir Pazar yeri algısı değiştirilememiştir.

Avrupa'ya adaptasyon süreci olarak nitelendirilebilecek Osmanlı Devleti'nin modernizasyon çabaları, değişen şartlara göre yeni atılımlar yapma uğraşı olarak değerlendirilebilir. Bu noktada yabancı devletlere pek çok imtiyaz verilmiş; ancak söz konusu ayrıcalıklar sanayileşme çabaları için en büyük engeli oluşturmuştur. Sözde ticari içerikli antlaşmalar, Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya nüfuz etmesine yol açmıştır. Bu süreçte, Avrupalı devletlere düşük ithal gümrük imtiyazı tanınırken, Osmanlı iç gümrük vergileri, nispeten daha yüksek bir seviyede kalmıştır. 1838 Baltalimanı ticaret antlaşmasından sonra İngiltere'nin ödediği gümrük vergisi %5'ten %3'e indi. Bu tarihten sonra İngiltere tarım ve sanayi ürünlerini Osmanlı pazarında satmaya serbest olacak ve İngiliz malları % 3+5 gümrükle girerken, Osmanlı malları, % 9+3 gümrükle dışarı çıkacaktı.⁴ 1846 tarihli İngiliz Sefareti'nden verilen bir taktirde, Baltalimanı Antlaşmasına göre İngiliz tacirlerinin Osmanlı Devleti'nden ithal edecekleri mallardan %3 gümrük vergisi alınması gerektiği vurgulanıyordu:

Resm-i ihtisaba dâir İngilizî'l-ibâre bir kıt'a tezkire tercemesidir

Bundan akdem ihtisâb nâmıyla İngiltere tüccarının emvâl-i müşterâları üzerine Ankara'da alınan 15562 ve Bilecik'te alınan 4433, cem'an 19900 şu kadar kuruşla, istirdâdı İngiltere süferâsı tarafından iltimâs olunduğuna mebnî, mebâliğ-i mezkûrenin redd-i fî âmir başka başka mekâtib-i sâmiye tahrîr ve irsâl olunuştur. Bu def'a Ankara'dan zuhur eden cevaba nazaran İngiltere tüccarından nesne alınmayıp balâda mezkûr 15500 şu kadar kuruş, tüccâr-ı merkûme mübaya'a etmemiş oldukları emti'ayı furûhat edenlerden alınmıştır deyu. İrât olunur, halbuki ister müşterileri olsun ister bayi'adan olsun resm-i ihtisâb

² Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev.: Birtane Karanakçı, T.İ.B. Yay., Ankara, 1994, s. 170.

³ Rifat Önsay, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *H.Ü.E.F.D.*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1984, s. 5.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850 İL*, İstanbul, 1976, s. 2.

almak, Baltalimanı Mu'ahedesı'nın zımnen ve ma'nen te'âyiri olduğu âşıkâdır. Zira %3'ten ma adâ alınan %9 her türlü sâir rûsûmât dâhiliyeyi arz olmak içindir. Ve bu şarttan maksat, müceddid İngiltere tüccârının diyâr-ı ahara nakl için mübaya'a edecekleri mahalle-i mahrûse mahsûlâtını %9 ve %3 resimden ziyâde her türlü resimden hılâs etmek idi. Bu madde geçenlerde mahsus İngiltere Devleti'ne havale olunmakta, Devlet-i müşârileyhâ bunun üzerine gereği gibi sarf-ı zihin ve dikkat ettikten sonra müşteriden veyahut bayi'adan ihtisâb almak ahden memnu' olduğunu bu tarafa iş'âr-ı beyanca ta'limât gelmiştir. Dâhilen ber vech-i balâsı gayr-i hak ahz olunan rûsûmatın adem-i revvine îrât olunabilir. Ber özür olunmakla Ankara'ya ve Bilecek'e 241/14 tarihiyle yazılan iki kıt'a mektûb-u sâmiyede meşrûh olan mebâligle bâ-yi hâl redd-i fî âmir kat'î'l-mikâd iki kıt'a mektup Hazreti Vekâletpenâhi tahrîr ettirmek, hususi Devletlü Reşit Paşa Hazretlerinden mercû ve milletimindir. 16 Şubat 1846⁵

Her ne kadar zaman zaman bu durum düzeltilmeye çalışılmışsa da, Avrupalı devletlerin baskıları sonucunda sorun giderilememiş ve Osmanlı Devleti Avrupalı devletler için ideal bir Pazar konumuna gelmiştir.

1.ŞARK MESELESİNİN TANIMI VE İÇERİĞİ

Şark Meselesi, aslında Türklerin Anadolu'yu fethedip Balkanlar ve Avrupa'da yerleşme ve ilerlemelerine varıncaya kadar gelişen süreçte, zihinlerde var olan bir problemdir. Avrupalıların Türklere karşı geliştirdikleri politikaların ortak adı olan sorun, açık bir şekilde 19. yüzyılda dile getirilmiş ve Viyana Kongresi'nde (1815) bu şekilde isimlendirilip kapsamı genişletilmiştir.⁶ Aslen Avrupa halklarının geleceği konusunda toplanan Viyana Kongresi'nde, büyük devletler bir araya gelmişler ve kongrenin toplanış amacının dışına çıkarak Osmanlı Devleti'yle ilgili kararlar almışlardır. Osmanlı Devleti'yle ilgili kararlar, “Şark Meselesi” deyiminde toplanmış ve bu tarihten sonra belirli aralıklarla, Osmanlı Devleti'ne bu tabir gereğince dayatmalar yapılmıştır.⁷ Çünkü Batılı devletlerin toplanış amaçları aralarındaki çıkar çatışmalarını halletmektir. Oysa her birinin Osmanlı Devleti'yle ilgili çıkarı söz konusuydu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği hepsi için ortak bir sorun haline gelmişti. Bu doğrultuda şekillen Şark Meselesi, Avrupalı devletlerin Balkanlarda yaşayan gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı aleyhine kışkırtması ve bu sayede Osmanlı Devleti'ni taviz vermeye zorlaması ve son aşamada Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan tasfiye etme planı⁸ olarak tanımlanabilir. Görüldüğü gibi plan birkaç aşamadan oluşmaktadır. Kodaman, Şark Meselesinin içeriğini dört ana maddede toplamıştır⁹:

1-Balkanlardaki Hristiyan tebaanın (Yunanistan, Bulgaristan Sırbistan, Karadağ, Romanya vb.) Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılması (1. Aşama),

2-Doğu Anadolu'da bulunan altı vilayette (Vilâyât-ı Sitte) ıslahat yapılması ve önce özerk bir bölge oluşturulması ve ardından İngiltere ve Rusya güdümünde bağımsız bir Ermeni devleti kurulması (2. Aşama),

3-Osmanlı Devleti'ndeki Türk olmayan Müslümanların (Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Kürtler vb.) devletten koparılması (3. Aşama),

⁵ BOA, Fon Kodu: C..HR., Dosya No: 162, Gömlek No: 8099, 09/Ra/1262-07.03.1846.

⁶ Ramazan Tosun, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *S.Ü.T.A.D. Sayı: 14, 2004, s. 145.*

⁷ Nuri Yavuz, “Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri”. *G.Ü.G.E.F.D. Cilt: 23. Sayı: 3, 2003, s. 90.*

⁸ Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000, ss. 27-28.

⁹ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-132.

4-Parçalanmış Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Avrupalı devletler tarafından nüfuz bölgeleri oluşturularak paylaşılması ve sömürgeleştirilmesi (4. Aşama).

Görüldüğü üzere planın siyasi, ekonomik, hukuki ve bunların sonucunda oluşan alt başlıkları vardır. Genel anlamda Osmanlı Devleti'nin parçalanması planı olarak değerlendirilebilecek bu girişimleri, gerçekleştirmek adına Osmanlı Devleti'ne dayatmalarda bulunulmuş ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayr-i müslim tebaa kullanılmıştır.

2.AVRUPALI DEVLETLERİN ŞARK POLİTİKALARI

Avrupalı devletlerin 19. yüzyıla girdikten sonraki Şark politikalarında Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların haklarını bahane etme şeklinde gelişen politikaları, önce yapılması öngörülen ıslahatları takip etme, ardından ıslahatların yapılmadığını iddia ederek müdahale etme olarak sürüyordu. Yapılan antlaşmalarda veya kendi aralarında, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü tartışılıyor; sözde Osmanlı toprak bütünlüğüne saygılıymış gibi beyanat verip ardından uyguladıkları politik oyunlarla, Osmanlı toprakları üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.

İngiltere'nin Şark politikası, sömürgeleşme çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. Sanayi Devrimi'nden sonra hızlı bir şekilde sömürge edinme arayışında olan İngiltere için, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklar, hayati önem taşımaktaydı. İngiltere özellikle Uzakdoğu'da sömürgeler edinmişti ve bu sömürgelerine giden yolda, Osmanlı toprakları son derece stratejik bir mevkideydi. Dolayısıyla bu yolların güvenliği, İngiliz menfaatleri doğrultusunda, Fransa, Rusya ve Almanya'yla aralarında müthiş bir rekabet yaşanmasına neden oluyordu. Elbette Osmanlı Devleti, bu rekabetin tam ortasında kalmaktaydı. Tamamen İngiliz menfaatleri çerçevesinde gelişen süreç, Şark Meselesi haricinde, kendine özgü bir Şark politikası da geliştirmişti.

Temel sorun, Hindistan'a güvenle ulaşmaktır. Bunun için Osmanlı coğrafyası korunmalıdır. Aksi takdirde, İngiltere ile Hindistan'ın tarihi bağları kopma tehlikesi ile karşı karşıya kalacak ve aynı zamanda Rusların Akdeniz'e inmesinin önüne geçilemeyecek ve Balkanlardaki Rus hâkimiyetiyle İngiliz çıkarları kesin kes zedelenecekti.¹⁰ Bu nedenle önce Kıbrıs'ı ele geçiren İngiltere, 1882 yılında da Mısır'ı işgal etmiştir.¹¹ Bu tarihlerde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Mısır sorumlusu General T. H. Sanderson, Mısır'a sahip olmanın önemini, bir savaş halinde Süveyş Kanalı dışındaki Mısır kıyılarının, İngiliz donanmasının denize açılması için bir üs olarak kullanılabileceği şeklinde açıklamaktadır.¹²

Mısır'ın işgalinden sonra, İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerindeki siyaseti, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bozmuş ve Osmanlı'nın denge siyasetinde Almanya'yı ön plana çıkarmıştır. Osmanlı-Alman yakınlaşmasının önemli sağlayıcılarından Bağdat Demiryolu projesi, İngiltere'yi çok ciddi bir şekilde telaşlandırmıştır.¹³ Nitekim Bağdat Demiryolu gibi Konya demiryolu imtiyazının da Mösyö Kaulla'ya verilmesinin İngiliz menfaatlerini zedeleyeceğini bildiren İngiltere Sefareti ikinci tercümanı, Babiali'ye gelerek acele edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir:

Bugün İngiltere Sefâreti İkinci Tercümânı Bâbîâli'ye nezd-i müşâvereye gelip Mösyö Kaulla'ya verilecek Konya Demiryolu hattı imtiyâzâtının İngiliz

¹⁰ Zekeriya Işık, "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere'nin Rolü (1789-1876)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, Cilt: 10, Sayı: 20, ss. 221-239. s. 223.

¹¹ Ercüment Kuran, "II. Abdülhamit Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıraları", *F.Ü.O.D.A.M. Birinci Orta Doğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003)*, *Bildiriler*, Elazığ, 2004, s. 30.

¹² Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat-Kırgızistan.

¹³ Ökçün, A. Gündüz. (1970). "Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", *A.Ü.S.B.F.D.*, Cilt: XXV, No: 2, Ankara, s. 27.

menâfî'ini ihlâl eyleyebileceği beyânıyla i'tasında isti'câl olunmamasını sefîri nâmıyla tebliğ etmesiyle, bunun ne cihetle İngiliz menâfî'ine dokunacağını istisfâr olunmakla beraber Konya hattının mûmaileyh Kaulla'ya i'tası tasavvuru, Bağdat hattının ikdârı ve te'min-i ifşâsı maksadından meb'as olup, Bağdat hattı imtiyâzâtının sermayedârânı İngiliz olsa dahi, bi't-tabi' bu mu'âmelenin onlar hakkında icrâsı mecbûriyetinde bulunduğu ve İngiliz menâfî'i Aydın Demiryolu hattının çaya kadar tahdîdi hakkında akdemce vâki' olan istir'aya müsa'ade olunması ile ihlâl olduğuna beyân olunur ise, buna şimdiye kadar Devletçe müsa'ade olunmuş olması Kayseri Demiryolunun muhâfaza-i menâfî'i mütala'asından neş'et eylediği ve Hükûmet-i Seniyye'nin imtiyâzâtını ihsân buyurduğu şimendiferleri tahdîdi zımında bir nev'i kayd ve mecbûriyette bulunduğundan Aydın yolunun tahdîdi, adem-i tahdîdi kendi yed-i ihtiyârımızda bulunduğundan Sefîr Hazretleri tarafından i'tirâf olunacağı ümid edildiği cevâben ifâde olunarak Tercümân-ı mûmaileyhe avdet eylemiş olmakla, Sedde-i Seniyye-i Hilâfetpenâhi'ye arz-ı müttehinâdır efendim. 22 Cemâziye'l-Ahir 310/30 Kanûn-i Evvel 308 Sadrazam¹⁴

Bundan sonra İngiltere'nin Şark politikası da değişmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılacağı düşüncesiyle, Orta Doğuda sistemli bir şekilde İngiliz ekonomik, sosyal ve politik çıkarlarını korumak ve geliştirmek adına faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda bölgeye pek çok diplomat, uzman, araştırmacı ve misyoner gönderen İngiltere, Arap aşiretlerle gayri resmi ilişkilerde bulunarak, İngiliz çıkarları lehine hareket etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Bölgede kendisine bağlı küçük devletlerin kurulması yönünde bir siyaset takip eden İngiltere, misyonerleri vasıtasıyla, Ermeni, Arap ve Kürtleri bağımsızlık talebinde bulunmaları için kışkırtmıştır.¹⁵ Bu misyonerlerden biri olan Mr. Brown'un Nastûrileri Protestanlaştırma faaliyetlerini yürüttüğü ve İngiliz misyonerlerin seyahat bahanesiyle gittikleri yerlerde Ermenileri tahrik ettikleri belirtilmektedir:

İngiliz misyonerlerden Brown'un Nastûrilere Protestan mezhebini kabul ettirmek maksad-ı zâhiyesiyle Çölemerk'e tâbi' Koçanes karyesinde Nastûri Reis-i Ruhâniyesi Merşahsu'nun nezdinde ikâmet eylemekte olup esâs maksadı ise, İngilizlere ısındırmak, bilâhare ilgâ-yı tahm-i fesâd etmek cihetine ma'tûf olduğu ve aralık buldukça Hakkârî tarafındaki Ermenileri dahi, tahrîkten geri durmadığı cihetle, ahâli-i Hristiyanıyeyi Hükûmedt-i Seniyye'den tedrîde çalışan merkûmun, oradan def'i esbâbının istihsâli ve İngiltere Devleti'nin Van ve Başkonsolosluğu'ndan ta'yin olunan zâtın dahi, seyahât bahanesiyle Cabca Ermeni köylerine gidip, Hristiyanlara telkînât-ı bedh-u ihânede bulunmakta olduğu ve Taluri Mes'elesini tahkîk için Bitlis ve Muş cihetlerine azîmetinde de uğradığı Ermeni köylerinde ahâliyi başına toplayarak tefûhât-ı teşvikkârîde bulunduğu, yanına muhâfaza sıfâtıyla ta'yin olunan zâbitiyenin ifâdesinden anlaşıldığından, hakkında mu'âmele-i mukteziyenin ifâsı, Van vilâyetinden Nezâret'e müreddid tahrîrâtta bildirildiği ma'rûzdur. Katbei ahvâlin emr-u ferman Hazreti men lehu'l-emr efendimizindir. 30 Teşrîn-i Sâni 310.¹⁶

İngiltere ayrıca, Berlin Kongresi'nde Ermenilerle ilgili olan maddelerin yerine getirilmesi noktasında, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmış ve hatta İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bu konuyla ilgili bir de sözde ittifak mukavelesi yapılmıştır. Buna göre Anadolu'da, Ermenilerin

¹⁴ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 268, Gömlek No: 124, 22/C/1310-16.01.1893.

¹⁵ Konuyla ilgili İngiliz arşivinden alınmış belgeleri takip etmek için Bkz.: Sarıkoyuncu Değerli, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁶ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.DH., Dosya No: 8, Gömlek No: 25, 13/C/1312-11.12.1894.

bulundukları eyaletlerde bir an önce ıslahat yapılması noktasında Osmanlı Devleti'ne nota verilmiştir. Söz konusu notaya karşılık bir nota da Babıâli göndermiş ve iki devlet arasında sonraki bir zamanda kararlaştırılmak üzere, ıslahat yapılması üzerinde anlaşılmıştır:

Zât-i Hazreti Padişâhi'nin Anadolu'da Mu'âhede-i kat'îye-i sulhî ile ta'yin olunacak memâlikini müdafâ'a için Temmuz'un 15'inde Devlet-i Aliyye ile İngiltere Devleti beyninde akd olunan Mukavelenâme'nin 1. Bendinde, Zât-i Hazret-i Padişâhi'nin ona mukâbil İngiltere'ye (ba'de iki devlet beyninde kararlaştırılmak üzere) hüsn-i idâreye ve Memâlik-i Mahrûse'de bulunan tebaa-i Hristiyanîye vesâirenin himâyesine dâir lâzım gelen ıslahâtı idhâl edeceklerini va'ad eyledikleri münderectir.

13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Mu'âhedesini bu memâlik, kat'iyyen ta'yin ettikten başka 61. Bendinde Bâbîâlî'nin Ermenilerle meskûn eyâlât hakkında vâki' olan ta'ahhüdâtını dahi tasrîh eylemiştir. Bu ta'ahhüdâtın icrâsı zımında İngiltere Devleti, 19 Ağustos 1878 tarihli notasıyla icrâ olunacak ıslahâta dâir devleteyn beyninde bir ittifâk akdini teklîf eylemiş ve Bâbîâlî dahi, 24 Teşrîn-i Evvel 1878 tarihli notasıyla cevâp vererek, bu notada Zât-ı Şevketmeât Hazreti Padişâhi nezdinde şu şart-ı mahsûsun mâhiyet-i hakîkiyesi ve hükmü ne olduğunu ta'yin eylemiştir.

Bu nota İngiltere Devleti'ne tebliğ olunduk da, onun tarafından mazhar-ı kabûl-i tam olmuştur.

Binâaleyh muharrir imza, İngiltere Büyükelçisi şevn-i beyâna me'zûndur ki, sâlifî'z-zikr iki notanın te'âtisi üzerine İngiltere Devleti, Temmuz'un 15'i tarihli Mukavelenâme'nin Memâlik-i Mhrûse'ye idhâl olunacak ıslahâtın, ba'de iki devletin beyninde kararlaştırılacağından bahseden bend-i ahkâmını kâmilten icrâ olunması âdâdır. Ve Zât-ı Hazreti Padişâhi ile Devlet-i Aliyye tarafından bu eyâletlerin şu'bât-ı muhtelif idâresince idhâli nâfi' olunacak sâir bi'l-cümle ıslahât ve tebdîlâtın hâricinde olmak üzere Mukavelenâme'nin ıslahâta müte'allik bendinin hüküm ve ma'nası emrinde Bâbîâlî'nin 24 Teşrîn-i Evvel 308 tarihinde izahâtı hâvi gönderildiği notaya i'tibâr eder ve ayıracaktır.¹⁷

Ayrıca bölgedeki ıslahatları takip etmek veya bölgedeki Ermeni olaylarını yakından incelemek için bölgeye konsoloslar göndermiştir¹⁸. 1889 tarihinde Kürt Musa Bey namıyla bir şahsın Ermenilere zulmettiği haberi üzerine İngiltere Erzurum Konsolosu Van'a gitmiş, Daily News muhabiri de Erzurum'a gelmiştir:

İngiltere Devleti'nin Erzurum Konsolosu 15 Temmuz 305 tarihinde Van'a gittiği ve Daily News muhâbiri de Erzurum'a geldiği ve bunların müsebbib azîmetleri ise, Dersaadet'e gönderilmiş olan Muşlu Musa Bey'in Ermeni Milleti hakkında îkâ ettiği rivâyet olunan fezâyih'in tahkîkinden ibâret edip, istihbâr olunduğu 8. Fırka Kumandanlığı'nın iş'ârına atfen 4. Ordu-yu Hümâyûn Müşîreyn-i Celîlesi'nden mevrûd telgrafnâmede iş'âr olunmakla mehât-i ilm-i arz

¹⁷ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.HR., Dosya No: 3, Gömlek No: 79, 30/Za/1295-26.11.1878.

¹⁸ Davut Kılıç, "Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6397, p. 264-265.

buyurulmak üzere arz-ı keyfiyete ibtidâr kılındı. Ol babda emr-u ferman Hazreti men lehu'l-emrindir. 7 Zilkade 306/23 Temmuz 305¹⁹

İngiltere'nin Şark politikasında, Orta Doğu toprakları üzerinde Osmanlı'dan önce yaşamış kültürlerin koruyucusu olma politikası da meşhurdur. Bu doğrultuda Yezidilerle yakından ilgilenilmiş ve Yezidilerin Osmanlı idaresine karşı başlattıkları isyanı desteklenerek, bölgedeki Osmanlı otoritesinin kırılması hedeflenmiştir.²⁰ Yezidi köylerine gizlice gelerek halkı isyana teşvik ettikleri tespit edilmiş İngiliz casuslarıyla ilgili tahkikatlar yapıldığı bilinmektedir.

İngiltere tebaasından ve daha bazı ecânibden birkaç şahsın tebdîl sûretinde Şeyhan nahiyesindeki Yezidilerin sâkin oldukları karyelerde dolaştıkları dünkü günü haber alındı. Ve burada bulunan Hey'et-i Tahkîkiye tezkire-i ma'lûmi oldu. Vilâyet Alaybeyi Ağâh Bey'in mest-i merâm olup, Hükûmet'in icra'âtı aleyhinde idâre-i lisân ederek böyle şeylerden ve mevadd-i mühimmeden bî haber olduğu gibi, kendisine verilen emirleri de telakki etmediği tecârib-i adîde ile anlaşılmasına mebnî, işbu ecnebler hakkında hafiyen istikşâf ve tahkîkât ile zimmeti halinde kendilerini bulmak ve göstermek üzere derhâl Tabur Ağası celb ile tertîb ettirilen zâbit ve zâbitiye kolları çıkartıldığını mûmaileyh Alaybeyi haber alarak, zâbit ve zâbitiyeleri geri aldirmek ve ferdası günü saat yedide sarhoşluğu zâil olduktan sonra bunların çıkarılmasını Ağa mûmaileyhe emir verilmiştir ki, mûmaileyhin kâffe-i mu'âmelâtı ve umûr-i mühime ve husûsâtı câriyeyi bu sûretle ihlâl eylemekte olduğundan, bir dakika bile burada bekâsı, mevki'en ve siyâseten câiz olmadığından arz-ı sâbık vecihle ecânibin icrâ ve şimdiden mûmaileyin işten el çekmek emrinin i'ta buyurmak ve mezkûr ecnebler ele geçirildiği halde icâbı başkaca arz olunacağı ma'rûzdur. 18 Kanûn-i Sâni 308²¹

Fransa, Osmanlı Devleti'yle uzun yıllar sıcak ilişkiler kurduktan sonra, sömürgeleşme politikasıyla birlikte Osmanlı politikasını da değiştirmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından sonra, Ortadoğu coğrafyasına yerleşmek isteyen Fransa, kendisine tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamış ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslim tebaadan bu doğrultuda yararlanmayı ilke edinmiştir.

Rusya'nın Şark politikası, diğer Avrupalı devletlerden daha etraflıca olmakla birlikte, temelde aynı eksen üzerinde gelişmiştir. Bununla birlikte Rusya'nın tarihsel emelleriyle özellikle İngiltere'nin çıkarları arasında bir uyuşmazlık söz konusudur. Bundan dolayı her iki ülkenin Şark politikası da Osmanlı aleyhine olmasına rağmen, zaman zaman aynı doğrultuda hareket etmelerine engel olmuştur. İngiltere'nin Uzakdoğu ve Akdeniz havzası üzerindeki çıkarlarıyla Rusların planları arasında ters bir ilişki vardır. İngiltere daha 1600'lerde Ruslara karşı Uzakdoğu'daki çıkarlarını garantiye almak için "Doğu Hind Kumpanyası (Company of Merchants of London Trading into The East Indies)" şirketini kurmuştur.²² 19 yüzyılın sonunda ise, özellikle İran ve Türkistan bölgelerinde, İngiltere ve Rusya arasında menfaat bölgesi edinme açısından rekabet yaşanıyordu. İran, Osmanlı, Kafkasya ve Türkistan, Rusya'nın sahip olmak istediği alanları oluştururken; İngiltere, Rusya'nın varlığının bu bölgelerdeki çıkarlarına zarar vereceği korkusunu taşıyordu.²³ Dolayısıyla aralarındaki bu rekabet, Şark politikalarında iki ülkeyi karşı karşıya getirmekteydi.

¹⁹ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ASK., Dosya No: 56, Gömlek No: 90, 07/Z /1306-04.08.1889.

²⁰ Sarıkoyuncu Değerli, a.g.m., s. 12.

²¹ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 269, Gömlek No: 45, 12/B/1310-30.01.1893.

²² Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 54.

²³ Karadeniz, a.g.m., s. 56.

Rusya'nın Şark politikasında, Karadeniz ticaretine hâkim olmak önceliklidir. Karadeniz'de oldukça kârlı bir getirisi olan İran ticareti, Rusya'nın öteden beri kontrol etmek istediği bir faaliyet alanıdır. 19. yüzyılda Rusya, bu ticareti kendi tekeline alabilmek için politikalar üretmiştir.²⁴ İkinci olarak, sıcak denizlere inme ve Boğazlara sahip olma hedefi vardır.²⁵ Çünkü Rusya'nın, coğrafi konumu buzlarla kaplı denizler ile Osmanlı Devleti'nin denetiminde bulunan Karadeniz arasındadır. Dolayısıyla ticarete uygun limanı çok azdır. Bu gerçeğin ilk defa farkında olan Çar I. Petro (1689-1725), ticaret için büyük limanlara sahip olma ve sıcak denizlere inme politikasını dile getirmiştir. Devletin gelişmesi ve dünya hâkimiyetini ele geçirmesinin sıcak denizlere açılmak ve ticareti geliştirmekten geçtiğini düşünerek, Rusya'nın tarihsel Şark politikasını başlatmıştır.²⁶ Bu politikaların bileşiminden, eski Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak anlamına gelen "Grek Projesi" türetilmiştir.²⁷ Grek Projesinin hedef kitlesini ise, Osmanlı içinde yaşayan gayr-i müslimler oluşturur. Dolayısıyla, Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak gerekir. Bu siyaset, Balkan uluslarıyla aynı etnik kökene sahip olduğu ve aralarında kültürel ve siyasal bir birlik olması gerektiği tezine dayanan Panslavizm politikasını devreye sokmuştur.²⁸ Panislavizm politikası, Rusya'da Şark Meselesi içerisinde değerlendirilerek, Avrupa'da gerçekleşmesi muhtemel olan Alman birliğine karşı buradaki Slavları muhafaza etme amacını da taşımaktaydı.²⁹ Panslavizm politikası aynı zamanda Balkanlarda yaşayan Ortodoks gayr-i müslimler, Ortodoks Rumlar ve Slavlarla birlikte, Kudüs'te yaşayan Hristiyanları da içine alan Panortodoks politikasının geliştirmesine de vesile olmuştur.³⁰

Rusya'nın Şark politikaları, 19. yüzyılda boyunca Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturmıştır. Osmanlı Devleti'ni içten çökertme ve Osmanlı Devleti'nden azami ölçüde ödünler koparmak için, Balkan isyanlarının tamamında halkı kışkırtma ve bağımsızlık söylemiyle isyan etmelerini sağlama fonksiyonunu üstlenmiştir.³¹ Hatta daha 1769 yılında Rus askerlerinin Balkanlara gelip halkı isyana teşvik ettikleri ve hatta halkın isyan etmesi için para yardımında bulunduğu tespit edilmiştir:

Mukaddem ve muahher irsâl buyurulan tahrîrât-ı müşîrânelerinin hulâsa-i mefâhiminde Moskof keferesi tarafından iki kıt'a sefine ile bir general Karacadağ'a vürûd ve Karacadağlıya vesâir îsâl-ı izlâl ve hemcivâr olan kazalar re'ayasını dahi, akçe ile îfâl eylediği arûz ve i'lâmât ve İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Muhammed Paşa bendeleri tarafından dahi mufasssal ve meşrûh kâime ile inhâ bulunduğu ve zikrolunan arûz ve paşa-i mûmaileyhin kâimesinin ve sefâin-i merkûmenin menkûle sefine olduklarını ve ru'ûsası kimler olduğunu mübeyyen ve Venedikli hilâf ahidnâme-i hümâyûn harekette bulunmayacaklarını mütezammın Zadere generalından taraf-ı izzetlerine vürûd eden mektubun tercemesi ve bazı ihbârı muhtevi Venedik tarafından vürûd eden havâdis kâimesi Erdevi Hümâyûna

²⁴ Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *D.Ü.S.B.D.*, Aralık 2003, Sayı: 9, s. 22.

²⁵ Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000, s. 97.

²⁶ Erdoğan Keleş, *Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, s. 90.

²⁷ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay., 1996, s. 41; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-6, Ankara: T.T.K. Yay., 1998, s. 109.

²⁸ Mehmet Akif Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul: 2004, s. 109; Panislavizm politikasının ortaya çıkışı, fikri temelleri ve gelişim evrelerini ayrıntılı bir şekilde takip etmek için Bkz.: Galip Çağ, *Panislavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları*, *S.Ü.F.E.D.* Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 205-219.

²⁹ Çağ, *a.g.m.*, s. 215.

³⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 111.

³¹ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay. 15. Baskı, 2006, s. 199.

gönderildiği ve Moskova tarafından vürûd eden General Tahassin zimmetinde sa'b mahalde mübeyyen ve müstahkem ebniye ihdâs ve îsât-ı sâireye nahbeş ve ta'yinât-ı i'tasıyla asker tertib eylediği, sahîhan haber olunduğu ve müfsid-i mefsûdun a'dâm ve izâlesi idâre buyurulduğu sûrette bu sene, kalelerini neferâtan hâli etmek nâ münâsib olmaktan nâşi kadar kifâye mîr-i piyâde tahrîrine muhtâç olduğu tahrîr ve beyân olunmuş, İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Paşa-i mûmaileyhden taraf-ı sadâretlerine vürûd edip sûreti bu def'a Erdevi Hümâyuna tesyîr olunan kâimenin aynı olmak üzere mukaddimen Erdevi Hümâyû zât-ı makrûne dahi, tahrîrât-ı ırsâl etmekten nâşi selefimiz sadr-i sâbık Saâdetli Ali Paşa Hazretleri tarafından eski günâh-i hakîkât-i hal ve işbu keyfiyet-i vakı'a olduğu sûrette müfsid-i mefsûdun vesâir îsâtın îmâl-i tedâbir ve lepzîr ederek kahr ve tedmîrlere sa'y-ı behimâl buyurmaları, zimmetinde gerek cenâb-ı şeriflerine ve gerek paşa-i mûmaileyhe mekâtib-i tahsîl ve ırsâl olunmuş...³²

Kafkaslarda ise, Ermeni ve Gürcüleri etkileme politikalarıyla, bölgede yaşayan halkı Osmanlı Devleti'ne karşı isyana sürüklemişlerdir.³³ Son dönemdeki Ermeni isyanı, bu planlı hareketin nihai noktasıdır. Neticede isyanlar, Osmanlı millet sistemini kökten yaralarken,³⁴ devleti gayr-i müslim tebaasına yönelik yapısal reformlara sürüklemiştir.

Avusturya'nın Şark politikası da, İngiltere gibi Rusya ile nüfuz mücadelesine bağlı bir süreç izlemiştir. Rusya'nın Balkanlarla ilgili politikası, Avusturya'yı da doğrudan etkilemekteydi ve yapı olarak Osmanlı'ya benzer durumu, Balkan ulusları üzerindeki herhangi bir hareketlenmenin sonucunda, aynı akıbete uğramasını yüksek olasılıklı kılıyordu. Bu nedenle Avrupa genelinde denge siyasetinin izlenmesi, en çok Avusturya'nın işine geliyordu. Rusya'nın Balkan planlarına karşı duruşu, Balkan isyanları sırasında Osmanlı yanlısı bir siyaset izlemesine neden olmuştur.³⁵ Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olduğu iddia edilebilir. Ancak Avusturya'nın, Osmanlı'nın geleceği konusunda da ciddi endişeleri vardır. Bu nedenle her ne kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olsa da, şayet Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmaları önlenemezse, bu durumdan yararlanma yoluna gidilmelidir.³⁶

Avusturya'nın Şark politikasının mimarı olan Klemens von Metternich, Şark Meselesi tabirinin de mucidi olarak, milliyetçilik hareketlerine karşı bir tavır sergilemiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın gayr-i müslim unsurlarının bağımsızlık hareketlerine karşı Osmanlı'dan yana bir siyaset benimsemiştir.³⁷ Avusturya Boğazlar konusunda ise, yine dengeli bir siyaset izlemiş ve Boğazların savaş gemilerine kapatılmasını istemiştir.³⁸ Muhtemel bir Rus-İngiliz savaşında boğazların savaş gemilerine kapatılacağı haberi, Avusturya'da memnuniyetle karşılanmıştır:

Hariciye Nezâreti'ne 12 Mayıs 85 tarihiyle Viyana Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan Muharremnâme telgrafnâmenin tercemesidir:

Yetmiş numaralı telgrafnâmeleri ahz olunur.

Altmış dokuz numaralı telgrafnâmeleri münderecâtı sûret-i Muharremnâme'de Kont Kalnuki'ye tebliğ eylemekte, müşârileyhe Bâbîâli'nin

³² BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769.

³³ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984. Erzurum), Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 127.

³⁴ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005, s. 69.

³⁵ Karal, a.g.e., s. 105; Tuncer, 19. *Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, s. 32.

³⁶ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 39.

³⁷ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 67.

³⁸ Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s. 100.

Boğazlar Meselesindeki tavır ve hareketini medh ve senâ etmiştir. Kendi itikâdınca Bâbîâlî ile düvel-i sâire tarafından ittihâz olunan mülk-i hareketin muhârebe muhâtarasının def' ve izâleye medâr-ı a'zîm olmuştur. Ont Kalnuki Avusturya Hükûmeti'nin inde'l-îcâp Bâbîâlî hakkında derîğ-i mu'âvenet etmeyeceğini söyledi. İngiliz ile Rusya beyninde bir muhârebe zuhûru ihtimâli kâmilten zâil olmasın addolunur.³⁹

3.ŞARK MESELESİNDE SULTAN ABDÜLHAMİT'İN SİYASİ TUTUMU VE TÜRK-ALMAN YAKINLAŞMASI

Sultan Abdülhamid döneminde Avrupalı devletler için Osmanlı, bir an önce taraflar arasında paylaşılması gereken bir toprak olarak görülmekteydi. Artık Avrupalı devletler Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü değil, Osmanlı topraklarından nasıl daha fazla pay alınabilir düşüncesini taşıyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasi tutumları bu doğrultuda değişim gösteriyordu. Ancak bu tarihlerde Avrupa'da artan bir Alman tehdidi söz konusuydu ve diğer devletlerin aleyhine Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmaktaydı. Dönemin sömürge imparatorlukları kurma dönemi olması, Osmanlı Devleti'nin hedef haline getirirken, Şark Meselesinin bu doğrultuda işlev görmeye başlamasıyla eş zamanlı olarak Türk-Alman yakınlaşması gündeme getirmişti. Osmanlı için artık Avrupalı arenasında muhtemel yeni müttefiki Almanya gibi görünüyordu.

Sultan Abdülhamid'in Şark Meselesiyle ilgili siyasi tutumu, dönemin politik tercihlerinden çok farklı değildir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Avrupa genelinde de denge politikası takip edilmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, Avrupa ülkeleri kendi aralarında, antlaşma veya söylemlerle denge oluşturmaya gayret ediyor ve bu dengenin ne surette olursa olsun bozulmamasına özen gösteriyordu. Ancak dönemin aynı zamanda sömürge imparatorlukları kurma dönemi olması ve bu doğrultuda hammadde ve Pazar arayışları sebepleriyle, yüzyılın sonuna doğru Avrupa siyasetinde kaymalar baş göstermiştir. Özellikle Almanya'da ortaya çıkan gelişmeler ve Türk-Alman siyasi ve ekonomik yakınlaşması, diğer devletlerin de Osmanlı Devleti hakkındaki siyasetlerini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur.

Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesinde Şark Meselesinin doğrudan etkisi vardır. Özellikle bu meseleye matuf siyasi sürtüşmeler, Osmanlı Devleti ile Almanya dışındaki diğer Avrupa devletlerini karşı karşıya getirmişti. İki devletin karşılıklı çıkarları, Avrupa arenasında yepyeni bir ittifakın doğmasına işaret ediyordu. Bu dönemde Almanya'nın da siyasi birliğini tamamlamasının ardından, sanayileşmiş yapısıyla Osmanlı'ya nüfuz etme çabası, siyasi olarak başlayan yakınlığı ekonomik işbirliğine getiriyordu. Öte yandan Batılı devletlerin Şark Meselesi çerçevesinde Osmanlı üzerindeki yayılmacı ve baskıcı siyasetleri, Almanya'yı daha da avantajlı bir konuma yükseltiyordu. Sultan Abdülhamid döneminde görülen siyasi hareketlilik, Avrupa'da Rus tehdidine karşı müttefik bulma zorunluluğunu veya politikasını gündeme getirmişti. Örneğin Bulgar meselesinde artan Rus tehdidine karşı Almanya ve İtalya'dan yardım alınacağı düşünüldükçe, böyle bir durumda Boğazların İtalya ve Alman savaş gemilerine açılacağı ifade ediliyordu:

Yıldız Saray-ı Hümayun'u

Berlin Sefâret-i Celîlesi'nden:

Bugün İngiltere Sefîri'yle vukû' bulan uzun bir mülâkatta: (Rusya Devleti eğer Saltanat-ı Seniyye aleyhinde i'lân-ı husûmet eder ise, Hükûmet-i metbû'asıyla İtalya Donanması, sehîme-i hal ile Kale-i Sultâniyye ve Karadeniz Boğazlarından geçip Devlet-i Müşâriylehâ ile muhârebe edeceğini ve bu babda Almanya ve

³⁹ BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS., Dosya No: 182, Gömlek No: 2, 01/Ş/1302-16.05.1885.

Avusturya'nın müttefik bulunacağını) söyledikten sonra: (Zât-ı Şevketmeât Hazreti Padişâhi'nin bu husûsa muvafâkat buyuracaklarını, yani Boğazları düvel-i müşârileyhimâ sefâin-i harbiyesine set ettirmeyeceğini ümid etmekte olduğunu) ilâve eylemesi üzerine âcizeleri dahi: "Velini'met-i A'zam Efendimiz Hazretlerinin hukûkunu ve menâfi'i seniyyelerine muvâfık olan mehâmın tesviyesince, düvel-i mu'azzamanın vesâyâsını hemîşe nazar-ı i'tibâra almakla râğbet buyuracaklarını" beyân ettim. Sefîr-i müşârileyhin ifâde-i meşrûhasına nazaran, şu sırada düvel-i mezkûre beyninde bu gibi mevâdd-ı ahmeye dâir te'ât-i efkâr olunmakta idüğü anlaşıyor. Bundan böyle vukû' bulacak tahkîkâtımı yine arz ederim. 4 Şubat 88 Tevfik⁴⁰

Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) sonra, Balkanlarda başlayan Rus destekli ayaklanmalar ve Ortodoks Osmanlı tebaasına karşı yürütülen kampanyalar kapsamında 1852 Mayısında olağanüstü yetkilerle İstanbul'da bulunan Rus Sefiri Prens Mençikof, Osmanlı Devleti içerisindeki Ortodoksların himayesini talep ediyor ve aksi takdirde ilişkilerin kesilerek savaş çıkacağı tehditleri savuruyordu:

Rusya Devleti'nin zîrde muharriri'l-imza Sefîr-i Saltanat-ı Seniyye'nin Umûr-u Hariciye Nâzırı Devletlü Paşa Hazretlerinin işbu şehri Mayısın 10'u tarihiyle müverrihen bir kıt'a takririni ahz ile kesb-i fahr etmiştir. Sefîr-i mumaiyleh Zât-ı Şevketmeât Hazreti Şehnişâhi'nin müttefik-i âlileri Zât-i Haşmetmeâb Cenâb-ı İmparatoru hakkında olan halûs ve suret-i mulûkânelerinin ve Devlet-i Aliyye ile Devlet-i İmparatoriye meyânında mevcûd olan revâbit-i kadîmenin bir kat daha te'yidi hakkında Vükâla-yı Fehâm Saltanat-ı Seniyye'nin derkâr olan arzu ve emel-i müstekimânesinin tasrihâtı ve te'minâtını takrir-i mezkûrda mahzûziyet-i kâmile ile müşâhede etmiştir. Ancak zîrde muharriri'l-imza, Rusya Sefirinin İmparator nâmına icrâ edeceği teklifât-ı muhakkâne ve müstekimâneye taraf-ı eşref Devlet-i Aliyye'den emniyetsizlik nazarıyla bakıldığına takrir-i mezkûrdan kesb-i vukuf ve itlâ' ile hayret-i mekkereye dūçâr olmuştur. Bu emniyetsizlik Zât-ı Haşmetmeâb İmparatoriyesinin niyyât-ı vakı'asına Saltanat-ı Seniyye'nin matbû'iyet ve istiklâl-i âlisine muhâl olacak ba'zı hukuk-u cedîdeyi istihsâl etmek, emel-i misüllü Zât-ı Haşmetmeâb İmparatoriyesinin usûl-i fütüvvetkârâne ve hukuk-i devrâne politikasına muğâyir ve menâfi' olan bir niyet-i ömr ile niyyât-ı İmparatoriyesinin Devlet-i Aliyye tarafından te'vilinden kesb-i vücûd ettiğinden, bu şeyin İmparatorun kendi müttefik-i âlisinin halûs ve suretine kemâl-i meyl ve hulûs-i mâl ile müraca'at ettiği ve zevât-i Şevketmeâb Hazreti Padişâhi'nin hükûmet-i mukaddes ve nâ müşeffiresine hiçbir güna zarar kârı olmaksızın Rusya Devleti'nin bulunduğu ve İmparatorun muhâfaza-i tabi'isi olduğu Ortodoks mezâhibi hakkında olan himmet-i âlisinin bir âsâr-ı aleniyesini talep ve iltimâs eylediği halde, beyân olunduğunu zîrde muharriri'l-imza, Rusya Sefiri mumaiyleh Paşa Hazretine tebliğ ve ihtarıyla ifâ-i lâzime-i zimmet ettim. Sefîr mumaiyleh kendi matbu'-u mufahhamenin şarkî Hıristiyanlığı mezhebi hakkında ihtirâzâtını ikâz ve da'vet eden ve vukû'ât-ı mekkereyi burada ihtâra hâcet görmeyip Zât-i Hazreti Şehnişâhi'nin ba'zı bedhevâ ve maharetsiz müsteşârlarının vuku' bulan hatalarından hâsıl olan hâtire-i müte'limeyi mahv ve izâle edebilecek şey, Zât-ı Hazreti Padişâhi'nin irâde-i seniyye-i mütelekkasından neş'et edecek bir sened ve ta'ahhüdât-ı ihtâriyye ve resmîyedir. Zîrde muharriri'l-imza, İmparatorun i'tikâdât-ı mezhebesi hakkında bu neşâite ri'âyet-i müzâkere ve

⁴⁰ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 7, Gömlek No: 44, 27/Ca/1305-09.02.1888.

mütala'a etmek me'mûr bulunmuş ise de, bunun mevadd-ı eshiye ve asliyesi, Hariciye Nâzırı Devletlü Müşir Hazretlerinin işbu şehr-i Mayısın 10'u tarihiyle olan takririnden anlaşıldığı vecihle, eğer red olunup da Devlet-i Aliyye i'tirâzât-ı mültezime-i usûliye iktizasınca devleteyn-i mütehabbeyn meyânında tanzim olunacak bir zarğada icâb ettiği vecihle doğrudan doğruya bir hüsn-i vifâk-i hâlisânenin tariklerini bile set etmek ısrâr buyurur ise, kendisinin artık me'mûrünü tekâmîl ve Vükelâ-yı Fehâm Saltanat-ı Seniyye ile münasebât-ı munkatî' olmasının ayıracağını ve bundan tertîb edilecek kâffe-i netâicin mes'uliyetini, Vükelâ-yı Müşâriylehim hazerâtına i'âde eyleyeceğini me'at-te'essüf beyân ederim.⁴¹

Bu gibi durumlar Osmanlı Devleti'nde büyük devletlerin rekabetinden yararlanma siyasetini başlatmıştır.⁴² Bu dönemde İngiltere ve Fransa, zaman zaman Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana tavır koyarken; zaman zaman da Şark Meselesi dâhilinde Osmanlı Devleti'ne dayatmalarda bulunuyorlardı. İngiltere, İstanbul Konferansı kararı gereğince ülkenin kuzeydoğusunda gayr-i müslimler tarafından kurulacak bir jandarma birliği, gayr-i müslimlerin hâkimliğinde muhakeme yapacak yeni mahkemeler ve birtakım vergi reformları talep ediyordu:

Ta'ahhüdât mucibince Bâbîâlî ile bir an evvel ittifâkiye-i râbîta etmek üzerinde bulunduğu ve mühim ve mu'temâid eylediğim islahât-ı âtide muharrerdir.

Evvelen Zât-ı Hazreti Padişâhi, Asya'daki eyâlât-i şahânelerinde Avrupalılar tarafından tertîb ve kumanda edilecek bir jandarma teşkil buyuracaklardır.

Sâniyen Zât-ı Hazreti Padişâhi, Asya'daki en büyük şehirlerin ba'zısında hükm ve nüfuzu küçük mahkemelerde câri olmak üzere bir mahkeme teşkil buyuracaklardır. Ve bu mahkemelerin her birinde Kanun-i Şinasi bir Avrupalı bulunmak ve her lâ hak olan i'lâmın kendisinin muvâfakatı istihsâl olunmak lâzım gelecektir.

Sâlisen Zât-ı Hazreti Padişâhi, her vilâyette o vilâyetin vâridâtından mes'ûl tutulmak ve ikdâmı ilgâ ile üç sene müddet câri olacak (nizâmâtı) yakın vakitte tanzime me'mûr olmak üzere bir tahsildâr ta'yin buyuracaklardır. Bu tahsildârların ekseri Avrupalı olacaktır.⁴³

Fransa, Osmanlı millet sistemi olarak Ortodoks Hristiyan Rumlar, Katolik Hristiyan Ermeniler ve Yahudiler⁴⁴ ve daha sonra eklenen Protestanlar⁴⁵ şeklinde belirlenen yapısı içinde yer alan ve bu cemaatlara bağlanan Katolik Ermeniler, Marunîler, Keldanîler, Melkitler ve Süryanilerin, Ortodoks Rum ve Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olmalarını eleştirmiş ve Katolik Cemaatinin ruhani işlerinin yönetimi için bir temsilci tayinini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir.⁴⁶ Osmanlı ise, bu devletlere Almanya'yla ittifak kurarak direnmeye çalışıyordu. Öte yandan Almanya, psikolojik olarak da Müslümanların dostu olduğu izlenimi yaratmaya çalışıyordu.

⁴¹ BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 46, Gömlek No: 20, 02/Ş/1268-22.05.1852.

⁴² Paul İmpert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Havass Yay., İstanbul, 1981, s. 126.

⁴³ BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZJ, Dosya No: 55, Gömlek No: 87, ty.; Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, Yay. Haz.: Saadettin Gömeç, Akçağ Yay., Ankara, 2008, s. 23.

⁴⁴ Ünver Günay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı. Din ve Değişme". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/14, 2003, s. 31; Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, s. 376.

⁴⁵ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yay., 2006, s. 68.

⁴⁶ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999, s. 54-55.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889 yılında Şam'a yaptığı gezi sırasında sarf ettiği: “*Sultan ve dünyanın her tarafına yayılmış olan 300 milyon Müslüman bilsin ki, Alman İmparatoru kendilerinin dostudur*”⁴⁷ cümlesinde görülen yakınlık, iki ülkenin karşılıklı çıkarları sonucunda, siyasi ilişkileri ekonomik işbirliğine dönüştürmüştü.

Öte yandan Sultan Abdülhamid'in Panislamizm (İslam Birliği) politikası da meşhurdur. Sultan, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için, bütün Müslümanların birleşmesini zorunlu görmüş ve kendine özgü, dini ve siyasi bir faaliyet göstermiştir. Bu noktada Hilafet Makamından faydalanarak, Anadolu dışındaki Müslümanları da kendisine bağlamak istemiştir.⁴⁸ Ancak bu politikanın sonuç vermeyeceği kısa sürede anlaşılmıştır. Zaten Şark Meselesinde muhtemelen bu ayrıntı da gözetilerek, planın 3. Aşaması olarak ifade edilen, Türk olmayan Müslümanların (Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Kürtler vb.) Osmanlı'dan koparılması hedeflenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Eş zamanlı olmasa da, bu unsurların Osmanlı aleyhine döndüğü görülmüş ve dolayısıyla İslam Birliği ideali, hayalden öteye geçememiştir⁴⁹.

Bu dönemde ayrıca İslam Birliği idealinin yanı sıra, Batılı devletlerin emperyalist politikalarına karşı, “karşılık verme stratejisi” olarak adlandırılan Orta Asya'daki Türklere yönelik Pan-Türkist bir politika takip edilmeye çalışılmıştır.⁵⁰ 1883 yılında Gaspıralı İsmail adında bir şahıs, Kırım'da kurduğu Tercüman gazetesiyle bütün Türk dünyasına aynı Türkçe ile hitabıyla Usul-i Cedit hareketini başlatmıştı.⁵¹ Bundan sonra 1875 yılında Rusya'da ilk Türkçe gazete olan İkinci gazetesini çıkaran Mirza Fethali Ahundzade, Melekzade Hasan Bey, Zerdabi, Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet ve Yusuf Akçura gibi isimler, Türk milliyetçiliğinin ilk savunucuları ve öncüleri olmuşlardır.⁵² Özellikle Yusuf Akçura'nın 1904 tarihli “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde, Türkçülük öncü bir ilke olarak teklif ediliyordu. Makalede ayrıca, Osmanlı Devleti'nde bütün tabi milletlerin bir araya getirilerek bir “Osmanlı milleti” oluşturulması, Hilafet Makamından yararlanılarak bütün Müslümanların Osmanlı idaresinde toplanması ve ırka dayanan bir “Türk milleti” oluşturulması ayrı ayrı ele alınmıştır.⁵³ Giderek artış eğilimi içerisine giren Türkçülük fikri, Balkan Savaşları esnasında zirve yapmış ve özellikle İttihat Terakki Cemiyeti koruması altında varlığını devam ettirmiştir.

SONUÇ

Şark Meselesi etrafında Osmanlı üzerinde baskı oluşturan ve yayılcı siyasetlerine zemin arayan Batılı devletlere karşı, reform yaparak direnmeye çalışan Osmanlı, her şeyden önce din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaası arasında kanun önünde eşitlik ilkesini yerleştirmeye gayret etmiştir.⁵⁴ Ayrıca uygulanan reform politikalarıyla angarya ve feodal yapının da önüne geçilmek hedeflenmiştir.⁵⁵

⁴⁷ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 147.

⁴⁸ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007, s. 49.

⁴⁹ Emin Özdemir, Mehmet Yusuf Çelik, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber Ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5960, p.248-249.

⁵⁰ Ayrıca Ortadoğu, Hindistan ve Afrika'daki Müslümanlar için de Pan-İslamist bir siyaset izlenmesiyle ilgili ayrıntılar için Bkz.: Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

⁵¹ Ögün, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, Milliyetçilik, Sayı: 50, Ankara, 1998, s. 30.

⁵² Ali Rıza Saklı, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 33, Kasım-Aralık 2012, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat-Kırgızistan.

⁵³ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

⁵⁴ Halil İncalcık, Halil. “Tanzimat'ın Uygulanması ve Tepkiler”, *Belleten*, 1964, Cilt 28, Sayı:112, s. 627

⁵⁵ İncalcık, a.g.m., s. 630.

Şark Meselesi çerçevesinde yapılan reform çalışmalarında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı önemli bir dönüm noktasıdır. Savaşın getirdiği ağır fatura, gerek siyasi açıdan gerekse de hukuki açıdan önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde devlet, ülke çapında eğitim, ulaşım, iletişim hamlesi başlatmış ve gayr-i müslim tebaasının bağlılıklarını sağlamak için pek çok yasal düzenleme yapmıştır. Şark Meselesinin gayr-i müslimler üzerinde idari açıdan sonuçları şu şekildedir:

Şark Meselesinin ortaya atıldığı dönemde, Avrupa genelinde idari anlayışlarda da değişim göze çarpmaktaydı. Söz konusu değişim, meseleye taraf devletlerin politikalarında da kendini göstermiş ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-i müslim tebaaya da etki etmiştir. İdari anlamda parlamenter sistemin hâkim olmaya başladığı Avrupa ülkelerinde, halkın yönetimde temsil sorunu da gündeme gelmişti. Osmanlı Devleti içinse sorun, gayr-i müslimlerin yönetime dâhil edilmesi noktasında toplanmıştır.

1876 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesiyle açılan ilk Osmanlı Meclisi'nde, Şark Meselesinin idari açıdan sonucu olarak, yüksek oranda gayr-i müslim unsur, parlamentoya girmiştir.⁵⁶ Hatta idari hayata katılım düzeyi öyle bir safhaya gelmiştir ki, Avrupalı devletlerde bile olmadığı kadar gayr-i müslim etnik unsur, sefir, nazır ve diğer devlet görevlerine getirilmiştir. Kaza meclislerindeki üyelerin yarısının Müslüman yarısının gayr-i müslimlerden oluşması gerektiği hükme bağlamıştır:

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

Kaza mecâlis-i idâre a'zasında üçer neferden ibâret olması lâzım gelirken Germaseti kazasında ikisi Müslim diğer ikisi gayr-i müslim olarak dört nefer a'za bulunduğu ve zamân-ı intihâye hulûl eylediği beyanıyla kaza-i mezkûr Kaymakamlığından istikâr-i mu'âmele eylemiş ve âl-i hâl diğer kazalarda da vâki' bulunmuş olmasına ve teşkil-i vilâyet telgrafnâmesinin 67. Maddesinde a'zalık için intihâb olunacak adediyenin üç mislini hâvi olacak, nısfî Müslim ve nısf-i diğeri gayr-i müslim olmak üzere ilk senede dokuz ve diğer senelerde beşer kimse tefrik olunacaktır. Fıkrası muharrer bulunmasına göre sekene-i mahalliye nüfus nispetinde müsâvât olunmaz ise, bir dereceye kadar kâbil-i te'lîf görülen bu hâle karşı, nüfusça müsâvât-ı hak takdirinde ne yapılmak lâzım geleceği ve üç a'zanın nısfî Müslim ve nısfî diğeri gayr-i Müslim olarak ne suretle tefrik edileceği kestirilemediğinde Meclis-i İdâre-i Vilâyet kararıyla istizân-i keyfiyet olunur. Ferman 3 Şevval 324 Vali Azmi⁵⁷

Gayr-i müslimler, uluslararası konferans ve barış antlaşmalarına dahi gönderilmiştir. Elbette bu durum tepki olarak Türk milliyetçiliğini de körüklemiştir.⁵⁸ Ancak idari yapıda gayr-i müslimlerin bürokrasiye dâhil edilmeleri, yalnızca dış baskıların sonucu değildir. 19. yüzyıldan itibaren başlayan reform sürecinde, devletin tebaasını bir arada tutabilmek düşüncesinden hareketle, kısmen kendi inisiyatifiyle eski düzene ait değerlerin değiştirilmesi yönünde reformlar öngörülmüyordu. Bu durum gayr-i müslimlere geniş haklar getirirken, devlet kadrolarında istihdamlarını artırmıştır.

İlk Meclis-i Mebusan'da yer bulan azınlık temsilcileri, sanıldığı gibi genel bir oyla seçilmemişlerdir. Bu kimseler geldikleri vilayetin valisinin güvenini kazanmış olanlar arasından, bizzat valinin seçimiyle tayin edilerek parlamentoya girmişlerdir.⁵⁹ Bunun dışında Telgraf ve Posta

⁵⁶ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007, s. 46.

⁵⁷ BOA, Fon Kodu: DH.MKT., Dosya No: 2745, Gömlek No: 88, 29/M/1327-21.02.1909.

⁵⁸ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 49.

⁵⁹ Engelhardt, a.g.e., s. 354.

Müdürleri ile Ziraat Banka Şubeleri ve Maarif ve Orman ve Maadin Müfettiş ve memurlarının da valinin bilgisi dâhilinde atanması istenmiştir:

Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne

10 Teşrîn-i Evvel 312 Layihâ-i islâhiyenin 5. maddesinden me'mûriyn-i adliyenin istisnâ-i ma'lûm olup ancak işbu istisnanın Adliye me'mûriyetlerinde tebaa-i gayr-i müslime istihdâmına mâni' bulunmadığı makam-ı sâmiye-i Sadaretpenâhi'den âhiren i'ta buyurulan emr-i iktizasından olduğundan ve iş'âr-ı âcizânem ise, irâde-i seniyye-i Hazreti Hilâfetpenâhi ile Dersaadetçe devâir-i âliyenin intihâbı ve tensibiyle ta'yin buyurulan me'mûriyn hakkında olmayıp, yalnız vilâyet ve elviye ancak adliyesi Telgraf ve Posta Müdüriyetleri ve Zira'at Banka Şubeleri ve Ma'arif ve Orman ve Maadin Müfettiş ve Me'mûriyetleri taraflarından vilâyetin ma'lûmâtı olmaksızın intihâb ve ta'yin ile doğrudan doğruya âmir olacaklarına inhâ-i milletân me'mûriye şâmil bulunduğu binâen, arz-ı sâbık vecihle muktezasının îfâ ve emr ve itbâ buyurulması ma'rûzdur. 12 Teşrîn-i Evvel 314 Sivas Valisi Halil⁶⁰

Öte yandan Osmanlı coğrafyasının da idari yönden Abdülhamid döneminde değişen yapısı, idari sistem açısından da farklı uygulamaların görünmesine neden oluyordu. Bu noktada Doğu Rumeli ve Cebel-i Lübnan'daki sistemler örnek olarak verilebilir. Sultan Abdülhamid dönemi taşra bürokrasisinin temel özelliği, memur sayısındaki artıştır. Elbette bu artış içinde gayr-i müslim memurlar da yerini almıştır. Tanzimat'tan beri belirli bir kontenjanla (üçte bir) gayr-i müslim memur alınmıştır.⁶¹

Sonuç olarak gerek Şark Meselesinin sonucunda gerekse de devletin kendi tercihiyle gayr-i müslim tebaa, İdare Meclislerinde, Nafia ve Ziraat Komisyonlarında, Vilayet Temyiz Divanında ve Karma Ticaret Mahkemelerinde giderek yer bulmaya başlamış; merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde gayr-i müslim memur, hâkim ve zabıta sayısı artmıştır. Hatta merkezden tayin edilen memurlar dahi olmuştur.⁶² Böylece klasik Osmanlı bürokratik yapısı değişirken, gayr-i müslimlerin etkinliği de artmıştır.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV BELGELERİ

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.AZJ, Dosya No: 55, Gömlek No: 87, ty.

BOA, Fon Kodu: HAT, Dosya No: 7, Gömlek No: 260, 20/Ş/1183-19.12.1769

BOA, Fon Kodu: C..HR., Dosya No: 162, Gömlek No: 8099, 09/Ra/1262-07.03.1846.

BOA, Fon Kodu: HR.MKT, Dosya No: 46, Gömlek No: 20, 02/Ş/1268-22.05.1852.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.HR., Dosya No: 3, Gömlek NO: 79, 30/Za/1295-26.11.1878.

BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS., Dosya No: 182, Gömlek No: 2, 01/Ş/1302-16.05.1885.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.EŞA, Dosya No: 7, Gömlek No: 44, 27/Ca/1305-09.02.1888.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.ASK., Dosya No: 56, Gömlek No: 90, 07/Z /1306-04.08.1889.

⁶⁰ BOA, Fon Kodu: DH.TMIK.S., Dosya No: 1, Gömlek No: 80, 20/Ca/1314-27.10.1896.

⁶¹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 73.

⁶² Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 74.

BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 268, Gömlek No: 124, 22/C/1310-16.01.1893.

BOA, Fon Kodu: Y.A.HUS, Dosya No: 269, Gömlek No: 45, 12/B/1310-30.01.1893.

BOA, Fon Kodu: Y.PRK.DH., Dosya No: 8, Gömlek No: 25, 13/C/1312-11.12.1894.

BOA, Fon Kodu: DH.TMIK.S., Dosya No: 1, Gömlek No: 80, 20/Ca/1314-27.10.1896.

BOA, Fon Kodu: DH.MKT., Dosya No: 2745, Gömlek No: 88, 29/M/1327-21.02.1909.

B.BASILİ ESERLER

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

AKALİN, Durmuş, Cemil Çelik, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti Ve Osmanlı Devleti”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3567.

AYDIN, Mehmet Akif, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku’nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, Heyet, Cilt: 24, İstanbul, 2004, ss. 37-46.

ÇAĞ, Galip, Panislawizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları”, *S.Ü.F.E.D.* Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, ss. 205-219.

EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev.: Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşat. İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.

ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yay., 2006.

GÜNAY, Ünver, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı. Din ve Değişme”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/14, 2003, ss. 21-48.

IŞIK, Zekeriya, “Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere’nin Rolü (1789-1876)”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, Cilt: 10, Sayı: 20, ss. 221-239.

İNALCIK, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Tepkiler”, *Belleten*, 1964, Cilt: 28, Sayı: 112, s. 624-690.

KALELİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *D.Ü.S.B.D.*, Sayı: 9, 2003, ss. 21-40.

KARADENİZ, Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)”, *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı: 20, ss. 53-68.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5-6, Ankara: T.T.K. Yay., 1998.

KAYA, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2005.

KELEŞ, Erdoğan, “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşı Stenzel’e Göre İstanbul’a En Kısa Yol)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, ss. 89-142.

KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev.: Birtane Karanakçı, T.İ.B. Yay., Ankara, 1994.

KILIÇ, Davut, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies - International*

Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/1 Winter2014, www.turkishstudies.net, DoiNumber: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6397.

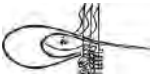
- KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, ss.131-138.
- KURAN, Ercüment, “II. Abdülhamit Dönemi Tarih Kaynağı Olarak Sadrazam Said ve Kamil Paşaların Hatıraları”, *F.Ü.O.D.A.M. Birinci Orta Doğu Semineri (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003)*, *Bildiriler*, Elazığ, 2004
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğunda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Halil İnalcık & Mehmet Seyitdanlıoğlu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, ss. 375-385.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri 1838-1850 İl*, İstanbul, 1976.
- ORTAYLI, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yay., 15. Baskı, 2006.
- _____, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık. 4. Baskı, 2007.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü Milliyetçilik*, Sayı: 50, Ankara, 1998, ss.17-37.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz. (1970). “Osmanlı Meclis-i Mebusanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, *A.Ü.S.B.F.D.*, Cilt: XXV, No: 2, Ankara, ss. 15-56.
- ÖNSOY, Rıfat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *H.Ü.E.F.D.*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1994, ss. 5-12.
- ÖZDEMİR, Emin Mehmet Yusuf Çelik, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber Ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, DoiNumber: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5960.
- SAİB, Ahmed, *Şark Meselesi*, Yay. Haz.: Saadettin Gömeç, Akçağ Yay., Ankara, 2008.
- SAKLI, Ali Rıza, “Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 33, Kasım-Aralık 2012, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat, Kırgızistan, <http://www.akademikbakis.org/33/29.pdf>, adresinden 16.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984. Erzurum)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, ss. 125-131.
- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “İngiltere’nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 14, Nisan 2008, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Celalabat, Kırgızistan, <http://www.akademikbakis.org/33/29.pdf>, adresinden 16.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2007.
- TOSUN, Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”. *S.Ü.T.A.D.* Sayı: 14, 2004, ss. 143-163.

TUNCER, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara: Ümit Yay., 1996.

_____, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara: Ümit Yay., 2000.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

YAVUZ, Nuri, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri". *G.Ü.G.E.F.D.* Cilt: 23. Sayı: 3, 2003, ss. 89-98.

AYANDON KAZASININ 1841 YILI NÜFUS YAPISI*

Mucize ÜNLÜ**

Pelin İSKENDER KILIÇ***

ÖZET

Devletler için her dönem insan kaynaklarının ve mali imkânların tespiti büyük önem taşımıştır. Osmanlı Devleti de daha kuruluş döneminden itibaren gerçekleştirdiği bütün fetih hareketlerinde, iç ve dış politikalarında hatta uyguladığı iskân siyasetinde bu iki unsuru her zaman göz önünde bulundurmuştur. İç kaynaklardan azamî ölçüde yararlanmak amacıyla nüfus, arazi ve vergi tahriri yapmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren yeni fethedilen yerlerin dışında devletin bütününü ilgilendiren geniş tahrirler yapılmamıştır. Ancak bölgesel tahrirler, XVIII. yüzyıla kadar sürmüştür. Modern anlamda nüfus sayımları ise XIX. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde merkezileşme, yeni kurulmuş olan modern orduya asker temini gibi hususlar imparatorluğun ekonomik ve insan kaynaklarını tespitini zorunlu hale getirmiştir. Bu sayımlarda elde edilen verilerin kaydedildiği nüfus defterleri bölgenin demografik yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Bu çalışmada 1841 yılında Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Sinop Sancağı dahilinde yer alan Ayandon Kazası'nın nüfus yapısı analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Müslüman ve Gayrimüslimlerin nüfusu, hane sayıları, fizikî özellikleri, yaşları, kullandıkları isimler ve lakapları tespit edilmiştir. Ayrıca özür ve askerlik durumları ile nüfus hareketlerini görmek de mümkündür. Bu defterlerde Gayrimüslimlerden alınan cizye vergi nispeti de belirtilmiştir. 1841 yılı öncesi nüfus sayımlarında olduğu gibi burada da kadın nüfus kayıt altına alınmamıştır. Gerek Müslüman, gerekse diğer halkın yaş grupları aşağı yukarı benzer bir dağılım göstermekte, en fazla nüfus çocuk denilebilecek yaşlarda bulunmaktadır. Yaş ilerledikçe nüfus azalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayandon, Nüfus, Demografik yapı

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kurupelit / SAMSUN.

*** Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, El-mek: pelini@omu.edu.tr

THE POPULATION STRUCTURE OF AYANDON TOWN IN 1841

ABSTRACT

The detection of human resources and financial facilities play an important role for states. The Ottoman state has kept an eye on two spheres in his conquest even from the very early beginning of the state and in his domestic and international policies along with the settlement regime. The Ottoman state held census, land registers and taxation in order to get benefit from the increasing surplus of the revenues. The land registers had not been applied on every part of Ottoman lands except in the fields of newly conquered lands in 16th century. However, the local land registers had been applied until the 16th century. Nevertheless the census records in the modern aspect were held in 16th century. In this period (of 19th century) those programs of centralization and recruitment have forced the state to detect the imperial sources of human and fiscal areas. In the census record notebooks can be obtained very important information about the population structure of where the census was held.

In this study the structure of population of Ayandon district in the sub-province (sandjack) of the Kastamonu province is aimed to scrutinize. Therefore, Muslim and non-Muslim census records, the numbers of households, profile remarks, ages, their names along with their knick names have all been detected. Moreover, it is possible to see people's excuses (that hinders the individuals from the military performances), military status and the domestic movement of migrations. Cizye taxes taken from non-Muslims are specified. Women are not recorded as in the 1841 census population. Muslims, as well as other people's age groups show more or less similar distribution, the most of the population is made up of children. The population decreases when the age increases.

Key Words: Ayandon, Population, Demographic structure

Giriş

Şehir ve kasabaların demografik, sosyal ve ekonomik yapısını anlamada nüfus verileri oldukça önemlidir. Her devlet takip edeceği siyaseti önceden belirlemek ve buna göre politika geliştirip gerekirse önlemler almak için hakim olduğu bölgelerde var olan ekonomik ve insan kaynaklarını tespit etme ihtiyacını duyar. Osmanlı nüfus istatistikleri de bu doğrultuda geliştirilmiştir. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi, XIX. yüzyıl idaresi açısından son derece önem kazanmıştır. Merkezileşme, hükümeti yeni idarî sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı biçimde işlemesi için imparatorluğun insan ve malî kaynaklarıyla ilgili bilgi edinilmesi zorunlu hale gelmiştir. Modern orduya asker alınması ve ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğu da, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektirmiştir¹.

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren nüfus yoklaması sayılabilecek sayımlar yapmış ve bu kayıtları düzenli olarak tutmuştur. Askerlik ve vergi toplama amacına yönelik yapılan

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 35.

bu sayımlarda yalnızca yetişkin erkekler esas alınmıştır. Uzun yıllar boyunca tahrir defterleri bu amaçla tutulmuştur. Tahrirler genellikle hane ve nefer üzerinden yapıldı. Hanenin bütün fertleri değil, sadece yetişkin erkekler kaydedilirdi. Dolayısıyla bu bir nüfus sayımı sayılmazdı. Çünkü imparatorluğun gerçek nüfusunu tam anlamıyla öğrenmek mümkün değildi².

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişme döneminde nüfus sayımına büyük önem verilmiştir. İmparatorlukta her fetih sonrasında yapılan ilk işlerden biri fethedilen bölgelerin gelir kaynaklarını tespit ederek, toprak yazımı ve nüfus sayımı yapmak idi. Ancak bu sayımlar modern anlamda nüfus sayımı olma özelliği göstermemektedirler³. XV. ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusu ile ilgili bilgileri önceleri her on yılda bir, sonraları da her otuz yılda bir yapılan tahrirlerde elde edilen rakamlardan aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Ancak XVII. yüzyılda bu uygulamadan tamamıyla vazgeçilmiştir⁴. Osmanlı nüfus yapısı ile ilgili güvenilir ve ayrıntılı bilgiler Tanzimat Dönemi'nden itibaren elde edilmeye başlamıştır⁵. Nüfus ve nüfusun etnik-dinî dağılımına yönelik kapsamlı ve ayrıntılı bilgi veren düzenli nüfus tahrirleri yalnızca 1830'dan 1914'e kadar yapılmıştır⁶.

Osmanlı başkenti için daha XVI. yüzyılın ortalarında bir nüfus fazlalığı sorunu yaşanmış ve izinsiz göçleri önlemek için yoklama yapılması gereği duyulmuştur. XVII. yüzyılda ise Celalî ayaklanmaları, Anadolu ve Rumeli'de yürütülen muharebeler ve benzer nedenlerle bir göç olgusu ve nüfus artışıyla daha bariz bir şekilde karşılaşmıştır. XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yönelik göçlerin önlenmesi için tedbirler alınmışsa da bunun önü alınamamıştır. Alınan ciddi önlemlere rağmen, İstanbul'a yönelik göç, XIX. yüzyılın başına kadar sürecektir. Bu nedenle daha etkin tedbirler almak amacı ile 1829 yılında İstanbul'da modern anlamda nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımda askerî amaç birinci sıradadır⁷. Genel anlamda ilk nüfus sayımı deneyimi ise II. Mahmut döneminde Vak'a-i Hayriye'den sonra ve 1828 Osmanlı Rus Savaşı sırasında yaşanmıştır. Ancak savaş koşulları bu sayımın sonucunun ortaya çıkmasını engellemiştir. Savaşın sona ermesinin ardından, 1830'da oluşturulan özel bir mecliste, imparatorluğu kapsayacak bir sayımın yapılması kararlaştırılmıştır. 1830 baharında Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan bütün eyalet, sancak ve kazalarda sayımın yapılmasına başlanmıştır. Her ne kadar sayım gerekçesi olarak sadece halkın adil vergilendirilebilmesi esas gösterilmişse de zaman içinde elde edilen nüfus kayıtlarından yeni kurulmuş orduya asker toplamada da yararlanıldığı görülmüştür⁸. Sayım memuru olarak atananların çoğunun ilmiye sınıfına mensup kişiler olduğu görülmektedir. Daha önceleri yapılmış olan toprak yazım işlemlerinde de aynı şekilde hareket edilmiştir. Nüfus Müslüman, gayrimüslim şeklinde sınıflandırılmış, ayrıca çoğu yerde sayılanların meslekleri de belirtilmiştir⁹. Eski sayımlarda üretici olmayanlar, devlete vergi vermeyenler, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hristiyanlar, akli ya da fiziksel özürlüler ya da askerlik hizmeti ile yükümlü olmayan bireylerle ilgilenilmemiş, bunların kayıtlara geçirilmesi düşünülmemiştir¹⁰. Oysa 1831 yılı ilk nüfus sayımında kadınlar dışında yeni doğmuş olanlar da dahil tüm erkekler kayıt altına alınmıştır. Erkek sayısına göre kadın mevcudunu aşağı yukarı tahmin etmek mümkündür. Böylece sayımın yapıldığı

² Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, C. 12, S. 2, 2007, s. 141.

³ Sedat Bingöl, **1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası**, Eskişehir 2004, s. I.

⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2008, s. 41.

⁵ Numan Elibol, a. g.m., s. 136.

⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi....**, s. 42.

⁷ Sedat Bingöl, a.g.e., s. VII.

⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1997, s. VII.

⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri**, Ankara 2011, s.122.

¹⁰ Raif Kaplanoğlu, **1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı**, Bursa 2013, s.14.

bölgenin nüfusunu belirlemek daha kolaylaşmıştır. Aynı zamanda bu sayım, yaklaşık olarak da olsa Anadolu ve Rumeli'nin demografik durumuyla bu yörelerin nüfusunda Müslüman olan ve olmayanların oranının belirlenmesi açısından yararlı olmuştur¹¹. Erkek nüfusun sayımı genel olarak din esasına göre yapılmıştır. Müslüman olmayan halk reaya olarak ifade edilmiştir¹².

Bu nüfus sayımından daha ayrıntılı bir sayım ise 1844 yılında yapılmıştır. Bu sayımda her ailenin elindeki mal dökümü dışında, tahmini gelirleri de yazılmıştır. Bu nedenle bu sayım defterlerine “Temettuat Defterleri” denmiştir. 1854'te de yeni bir nüfus sayımına girilmiş ancak sonuçlandırılmamıştır¹³. 1856'da Anadolu ve Suriye'de sayımlar yapılmıştır¹⁴. 1870 yılında yapılması planlanan “Genel Nüfus Sayımı” uygulanamamıştır. Daha sonrasında 1873 yılında tamamlanan Tuna Vilayetini kapsayan bir sayım gerçekleştirilmiştir. 1878 yılından sonra İstanbul nüfusu sayılmış, Trablus ve Arabistan'ın nüfusu ise tahmini olarak belirtilmiştir. Aynı dönemde Nüfus Sicil Nizamnamesi çıkarılarak ilk kez “Nüfus Müdürlüğü” kurulmuştur. Böylece nüfus tezkereleriyle doğum, ölüm, yer değiştirme olaylarının kaydına başlanmıştır. 1891 yılında ise “Merkezi İstatistik Encümeni” kurulmuş, istatistik hizmetleri yasal bir esasa bağlanmıştır. Savaşlar ve çeşitli malî zorluklar nedeniyle güçlüklerle yapılabilen bu sayımlardan sonra 1881-82 /1893, 1906 ve 1914 tarihlerinde de nüfus sayımları yapılmıştır. Bu sayımlar önceki sayımlardan daha başarılı olmuştur¹⁵.

Nüfusa ilişkin veriler, her bir Osmanlı vilayetinde, sicil memurları tarafından kayda geçirilmiştir. Nüfus sicilleri, Osmanlı hükümetinin her türlü istatistikleri için temel oluşturmaktadır. Sicil kayıtlarının suretleri İstanbul'a gönderilmiştir. Vilayetlerin her biri kendi bölgeleriyle ilgili nüfus sayısını salnamelerde yayınlamışlardır. Kadınların kayda geçirilmesindeki eksikliği gidermek için erkek nüfus sayısı iki ile çarpılarak elde edilen sayı, toplam nüfus olarak kabul edilmiştir¹⁶. Merkezi otorite güçlendikçe sicil kayıtları da bir o kadar gelişmiş ve vergilerin tahakkuku için bir temel olarak kullanılmıştır. Nüfus kayıtlarının tutulmasında olsun, kayıtların güncelleştirilmesinde olsun, disiplinli yöntemlerin izlenmesini gerektiren sicil tutmaya ilişkin yasalar çıkarılmıştır. Bu konuda yasalara uyulması için hükümet büyük çaba sarf etmiştir¹⁷.

İdari Taksimat

Ayandon, 1530 tarihli icmal defteri ile 1641 yılına ait Avarız defterinde de Kastamonu sancağının 11 kazasından biri olarak görülmektedir¹⁸. 1530-31 yıllarında Kastamonu'ya bağlı bir kaza olan Ayandon'da 1.344 hanede 672 mücerred bulunmaktadır¹⁹. Kâtip Çelebi, Cihannüma'da Kastamonu'nun 36 kazası arasında Ayandon'u da sayar²⁰.

1582 tarihli tahrir kayıtlarında Ayandon nahiyesinde Çepni adıyla kaydedilen beş ayrı köye rastlanmaktadır. Bunlardan birinin sahilde olduğu belirtilmektedir. Sahildeki Çepni köyünün 60 hane ve 38 mücerredten oluşan bir nüfusu bulunmaktadır. Diğer dört Çepni köyünün aynı tarihteki nüfuslarının toplamı ise 79 hane ve 32 mücerredten ibarettir²¹.

¹¹ Ever Ziya Karal, **a.g.e.**, s. VII.

¹² Ever Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 20-21.

¹³ Raif Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁴ Hüseyin Arslan, **16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, İstanbul 2001, s. 90.

¹⁵ Raif Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.13.

¹⁶ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İstanbul 1998., s. 4

¹⁷ Justin McCarthy, **a.g.e.**, s.169.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Devrinde Sinop**, Isparta 2008, s. 89.

¹⁹ Ayşe Tosunoğlu, **XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1984, s. 198, 267.

²⁰ Katip Çelebi, **Cihannüma**, Editör: Said Öztürk, C.II, İstanbul 2013, s. 945

²¹ M. Hanifi Bostan, **Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı**, İstanbul 2012, s. 352.

XIX. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum yapısında çeşitli düzenlemelerin ve değişikliklerin sıklıkla yapıldığı bir yüzyıldır. Bu düzenleme ve değişiklikler ülkenin idarî yapısı ve bölünüşünde de görülmektedir²². Bu dönemde Kastamonu'ya bağlı kazalar merkez kaza, Akkaya, Akyürken, Araç, Ayandon, Azdavay, Boyabat, Boyalı, Cide, Çanlı, Çilene, Devregân, Devrekâni, Eflâni, Gerece, Gerze, Gineulu, Gökçeagaç, Göl, Güney, Hoşalay, İnebolu, İstefân, Küreinuhas, Merküze, Saray, Sarp, Sinop, Taşköprü, Yürükana, Zarı olarak geçmektedir. Bütün bu kazalardaki Müslüman nüfusun toplam sayısı 114.495 olarak verilmekte; reaya olarak Kıpti, Yahudi, Ermeni nüfusu yer almamaktadır²³. Bu tarihte Ayandon kazasının Müslüman nüfusu 2.088 olarak verilmiştir²⁴.

Ayandon, 1841 yılında Kastamonu kazasından ayrılan Küre-i Nuhas muhassıllığı dahilindedir. Kazaya bağlı Ayandon merkez, Yarna, Dayısa, Moğan, Helaldı, Rafsan, Mağribel, Didire, Doruh, Sumay, Fariye, Karacakaya ve Günayçatak olmak üzere on üç divan²⁵ vardır²⁶. Bu divanlar ve bunlara bağlı 92 köyün dağılımı şu şekildedir:

Doruh	: 14	Moğan	: 8	Helaldı	: 4
Mağribel	: 11	Karakakaya	: 6	Yarna	: 3
Günayçatak	: 11	Sumay	: 5	Dayısa	: 3
Fariye	: 10	Rafsan	: 5	Didire	: 3
Ayandon merkez:	9				

Nüfusun Niteliği

1841 yılında Ayandon kazasında 805 Müslüman hane mevcuttur. Hanelerin divanlara dağılımı şu şekildedir²⁷:

Ayandon	: 107	Sumay	: 63	Dayısa	: 48
Fariye	: 79	Doruh	: 59	Rafsan	: 47
Günayçatak	: 76	Moğan	: 54	Yarna	: 42
Karakakaya	: 76	Helaldı	: 49	Didire	: 36
Mağribel	: 69				

En fazla hane Ayandon'da, en az hane ise Didire'dedir.

²² Nejdet Bilgi, "1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdarî Bölünüşü", **Manisa Araştırmaları**, C. 1, Manisa 2001, s. 90.

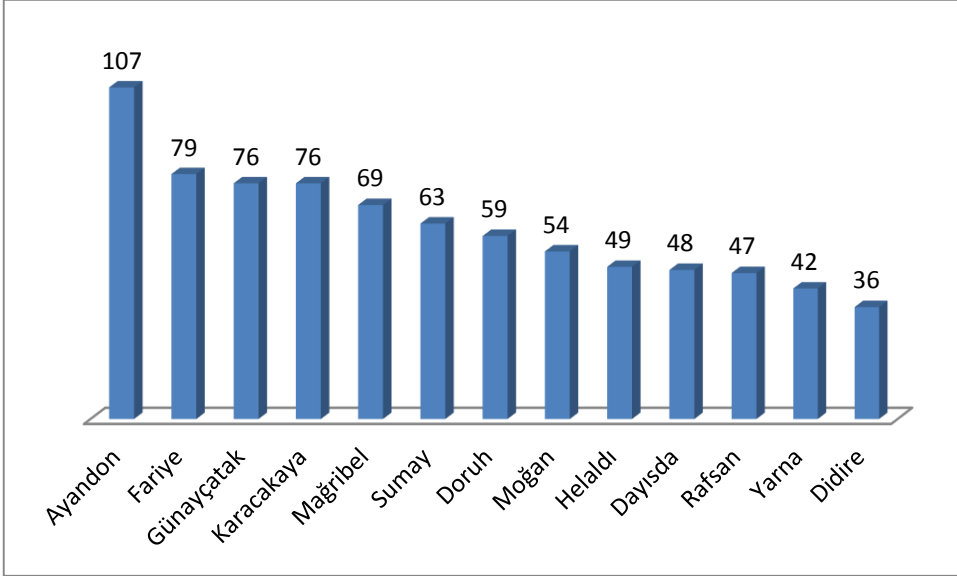
²³ Ever Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 214-215.

²⁴ Ever Ziya Karal, **a.g.e.**, s.214; Mehmet Öz, "Sinop", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 37, İstanbul 2009, s. 254.

²⁵ Divan, tımar sistemi ile ilgili bir terimdir. XV ve XVII. yüzyıllarda belirli bir niyabet bölgesini ifade eden nahiyenin alt birimidir. (Mehmet Ali Ünal, **a.g.e.**, s. 52).

²⁶NFS.d, No:00847. 1855-56'da Ayandon Sinop sancağına bağlı 9 kazadan biridir. (Gülen Erdem, **Kastamonu, Aydın, Hüdavendigar ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272 h/1855-56 ile 1328 h/1910-1)**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001, s. 4). Bugün Sinop iline bağlı Türkeli ve Kastamonu iline bağlı Çatalzeytin İlçeleri sınırları dahilindedir.

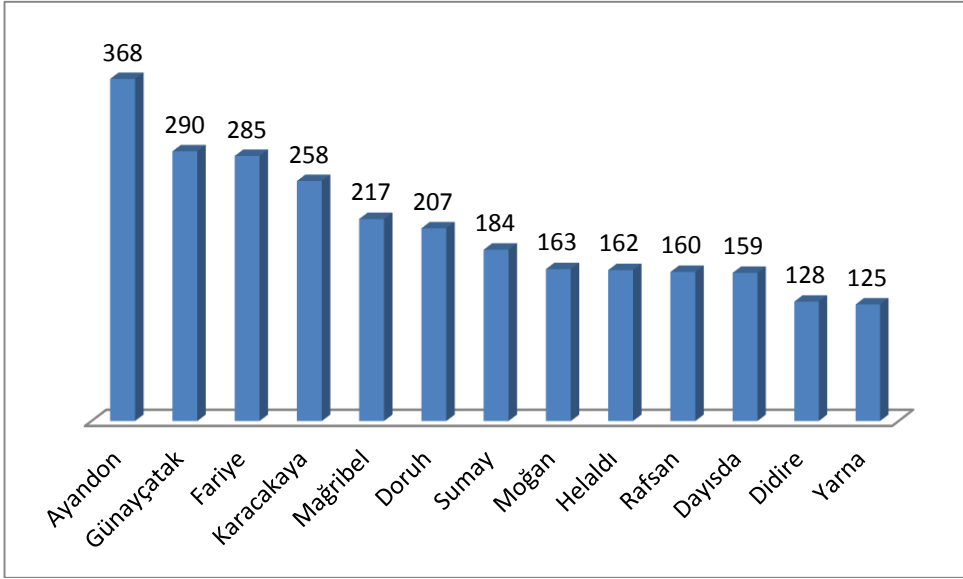
²⁷ Bu ve bundan sonraki grafikler 17/11/1256 tarihli ve 847 nolu defter esas alınarak hazırlanmıştır.

Grafik 1: Ayandon Kazasında Müslümanların Hane Dağılımı

Kazadaki divanlarda Müslüman nüfus dağılımı ise şöyledir:

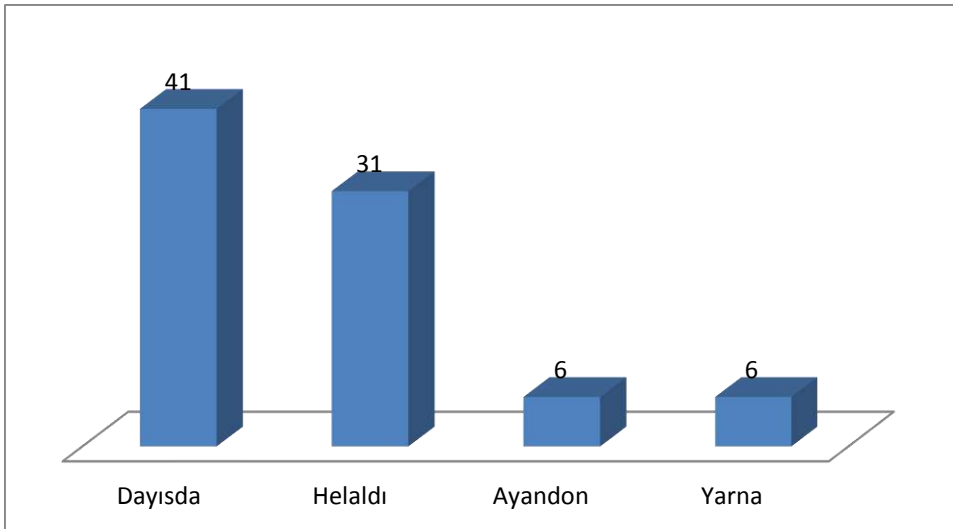
Ayandon : 368	Doruh : 207	Rafsan : 160
Günayçatak : 290	Sumay : 184	Dayılda : 159
Fariye : 285	Moğan : 163	Didire : 128
Karakakaya : 258	Helaldı : 162	Yarna : 125
Mağribel : 217		

Toplam nüfus 2.706 kişi olup en fazla nüfus Ayandon'da, en az nüfus ise Yarna'dadır. Ayandon'a bağlı Çay köyünde hane 2'de muhtemelen erkek nüfus olmadığı için sıra numarası belirtilmemiştir. Muradoğlu kerimleri Emine, Aişe, Fatma olarak üç kadın kayıtlıdır. Moğan'a bağlı Curay köyünde hane 9'da bir kadın kaydedilmiştir. Doruh'a bağlı Balamar köyünde hane 15'te müteveffa kahveci Hüseyin'in kerimesi Aişe Hatun adıyla bir kişi kayıtlıdır. Yani Ayandon kazası genelinde beş kadın kayda geçirilmiştir. Muhtemelen bu hanelerde erkek nüfus yoktur.

Grafik 2: Müslümanların Divanlara Göre Nüfus Dağılımı

Ayandon kazasında gayrimüslimlerin yaşadığı divanların hane sayısı şu şekildedir:

Dayıda : 41	Ayandon : 6
Helaldı : 31	Yarna : 6

Grafik 3: Ayandon Kazasında Gayrimüslimlerin Hane Dağılımı

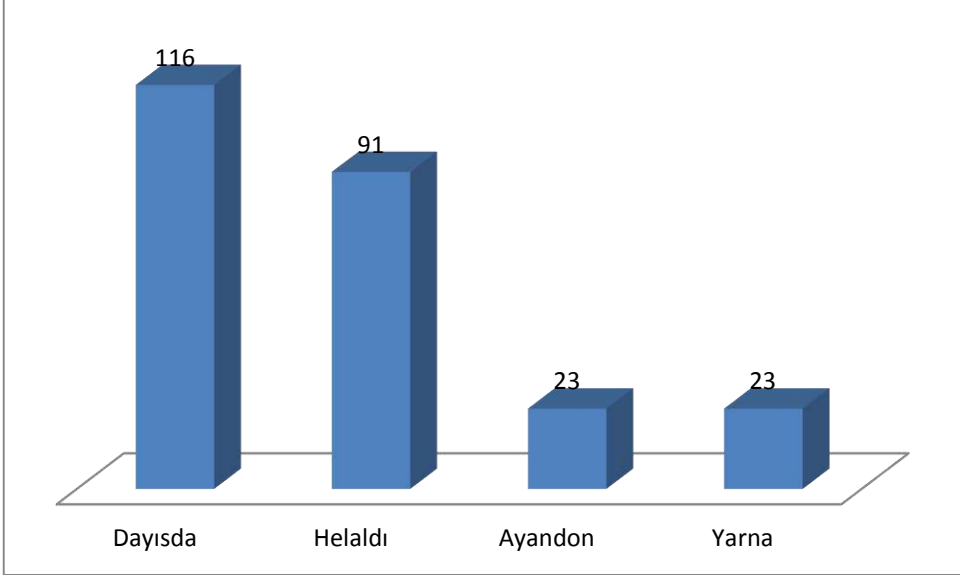
Ayandon kazası divanlarında gayrimüslimlerin toplam nüfusu 253 olup dağılımı şu şekildedir:

Dayıda : 116

Ayandon : 23

Helaldı : 91

Yarna : 23

Grafik 4: Gayrimüslimlerin Yaşadığı Divanların Nüfus Dağılımı

Bunlardan Ayandon ve Yarna ile Dayıda'ya bağlı Dayıda ve Tosos köyleri, Helaldı'ya bağlı Helaldı ve Morza köyleri Müslüman ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı yerlerdir. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı yerlerdeki hane ve nüfus dağılımları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Birlikte Yaşadığı Divan ve Köylerin Hane ve Nüfus Dağılımları

Divan	Köy	Müslüman		Gayrimüslim	
		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Ayandon	—	107	371	6	23
Yarna	—	42	125	6	23
Dayıda	Dayıda	14	51	27	68
	Tosos	24	81	14	48
Helaldı	Helaldı	35	103	7	22
	Morza	2	4	26	69

Bu köylerden Dayıda ve Morza'da gayrimüslim erkek sayısı Müslüman erkek sayısından fazladır. Yalnız gayrimüslimlerin yaşadığı köy bulunmamaktadır. Müslüman köylerinden en

büyüğü 48 hanede 172 Müslüman erkeğin kaydedildiği Ayandon'dur. Bunu sırasıyla 35 hane-103 kişi ile Helaldı, 26 hane-94 kişi ile Didire, 24 hane-81 kişi ile Tosos köyleri ve 23 hane-72 kişi ile nefsi Yarna izlemektedir. En az nüfuslu köy 1 hane 1 kişi ile Doruh'a bağlı Derbent'tir. Ayandon kazasının genelinde 805 hanede 2.706 Müslüman erkek vardır ve hane ortalama fert sayısı 3.36'dır. Bu nüfusa kadınlar da eklendiğinde Müslüman nüfusun yaklaşık 5.412 kadar olduğu tahmin edilebilir.

Hanedeki fert sayısına bakıldığında en fazla Fariye'ye bağlı Aydukler'de hane 1'de 12 kişi, Gerişköy'de hane 6'da 11 kişi, Günayçatak'a bağlı Cabanay'da hane 9'da 11 kişi, Ayandon'a bağlı Sarkova'da hane 1'de 10 kişi kaydedilmiştir. 805 haneden yalnızca üç hanede kadın nüfus vardır. Bu hanelerde erkek nüfus kaydedilmemiştir. Bu nedenle 802 hane reisi kayıtlıdır. Kazada hane reisi yaş ortalaması 45.88'dir. En yaşlı hane reisi 99 yaş ile Rafsan'a bağlı Kurvana köyünde hane 1'de Korkmazoğlu Mustafa bin Halil'dir. Daha sonra 95 yaş ile Yarna'ya bağlı Selimiye köyünde hane 6'da Serrâc Salih bin Halil, Mağribel'e bağlı Kalasa'da hane 3'te Hüseyinoğlu Ali bin Hüseyin ve Günayçatak'a bağlı Günay köyünde hane 18'de Kanburoğlu Osman bin İbrahim'dir. 90 ve 85 yaşlarında hane reisleri de mevcuttur. En küçük hane reisi ise 2 yaşında Yarna'da hane 12'de İsmailahmedoğlu Yetim Ali bin Hüseyin ve Mağribel'e bağlı Oğrı'da hane 3'te Kalıbcıoğlu Mahmud bin İsmail, 3 yaşında Ayandon'da hane 33'te Hatiboğlu Yetim Hasan bin Hasan ve Günayçatak'a bağlı Keşiş'te hane 8'de Şakiroğlu Yetim Mustafa bin Şakir'dir. 7 ve 9 yaşlarında hane reisleri de mevcuttur.

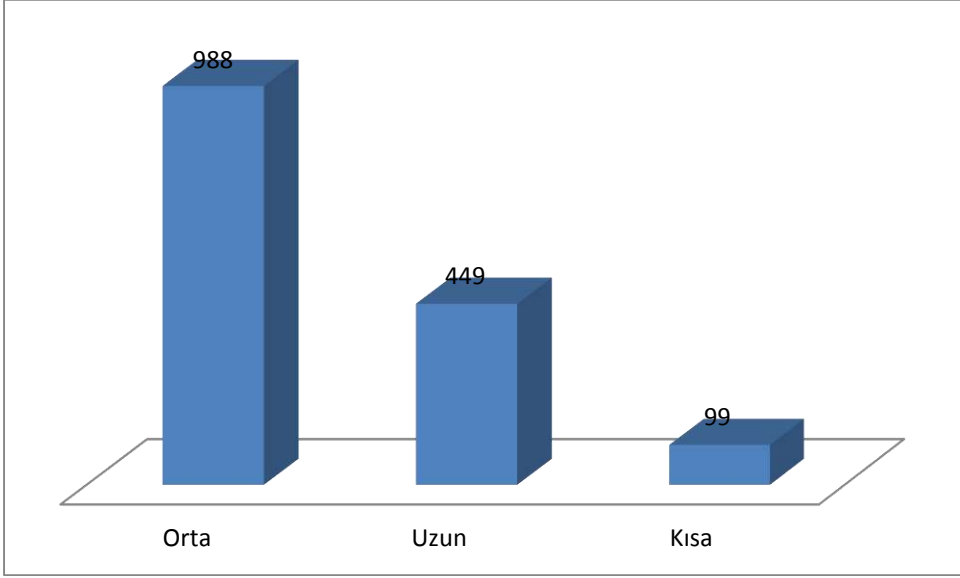
Gayrimüslim köylerinde en yoğun nüfus 26 hanede 69 kişinin kaydedildiği Helaldı'ya bağlı Morza köyüdür. Daha sonra 27 hanede 68 kişi ile Dayısa köyü gelmektedir. Toplamda 86 hanede 253 erkek nüfus vardır ve hane ortalama fert sayısı 2.94'tür. Bu nüfusa kadınlar da eklendiğinde gayrimüslim nüfusun yaklaşık 506 kadar olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman erkek nüfus gayrimüslim erkek nüfusun 10.7 katıdır.

1841 yılında Müslüman hanelerde gayrimüslim hanelerine göre daha fazla kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Müslüman ve gayrimüslim erkeklerin toplamı 2.959 kişidir. Bu nüfusa kadınlar da eklendiğinde Ayandon kazasında nüfus yaklaşık 5.918 kişi kadardır. Kaza genelinde hanelerde en çok kaydı geçen erkek evlatlardır. İkinci sırada kardeşler yer almaktadır. Hanedeki fert sayısı olarak en fazla Yarna'da hane 1'de ve Tosos'da hane 4'te 7 kişi kaydedilmiştir. Hane reisleri yaş ortalaması ise 44.41'dir. En yaşlı hane reisi 90 yaşında Dayısa'da hane 5'te Yorgi veled-i Lefter ve Helaldı'da hane 4'te Cakaleleoğlu Cemid veled-i Yani'dir. En küçük hane reisi olarak 12 yaşında Dayısa'ya bağlı Tosos'ta hane 8'de Tobcuoğlu Konstandi veled-i Vasil kaydedilmiştir.

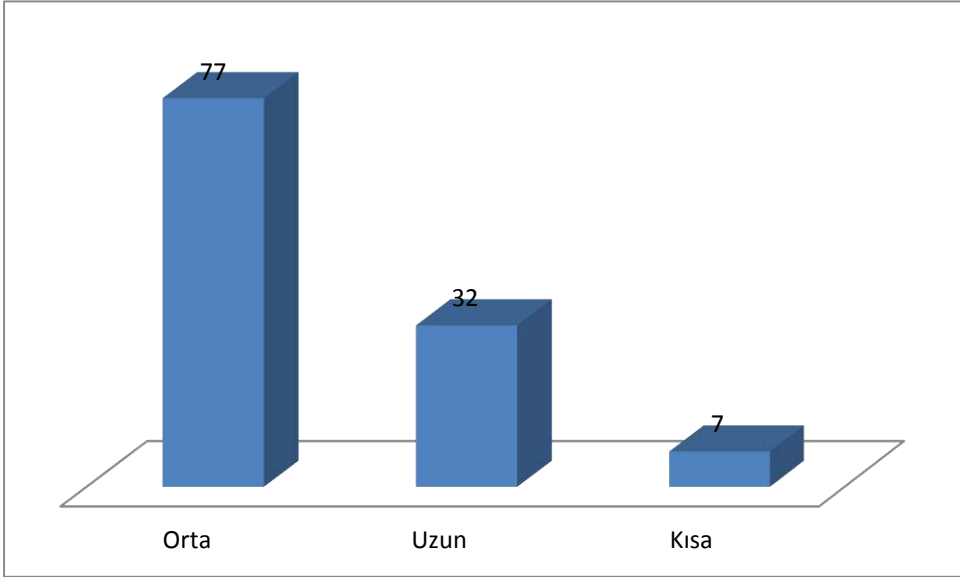
Bunların yanında hanelerde torun, kardeş oğlu, amca, amcaoğlu, oğulluk (üvey oğul), babalık (üvey baba) ve damat bulunmaktadır. Ayrıca yetim olarak kaydedilmiş, akrabalık ilişkisi belirtilmemiş kişiler de mevcuttur. Gayrimüslim hanelerde en çok oğul, daha sonra kardeş kaydedilmiştir. Onların dışında torun, oğulluk (üvey oğul) ve babalık (üvey baba) vardır.

Fizikî Özellikler

Ayandon kazasında kişiler nüfus defterlerine kaydedilirken fiziki bazı özellikleri göz önüne alınmıştır. Özellikle 15 yaş üstündekiler boy, sakal ve bıyık gibi özellikleri belirtilerek yazılmışlardır. Kazada kayıtlı nüfusun fiziki özellikleri aşağıdaki grafiklerde gösterilmiştir.

Grafik 5: Müslüman Nüfusun Boy Dağılımı

Kazada 1.536 kişinin boy tanımlaması yapılmıştır. Kısa boylu 99 (% 6.44), orta boylu 988 (% 64.32) , uzun boylu 449 (% 29.23) kişidir. 1-12 yaş aralığında olanlarda ve şabb olarak ifade edilenlerde boy tanımlaması yapılmamıştır. Aile lakabında uzun ifadesi yer alan aileler vardır. Bu aileler, Moğan'a bağlı Yenice köyünde Uzunosmanoğlu, Curay köyünde Uzunmehmedoğlu, Fariye'ye bağlı Hamzalar köyünde Uzunhasanoğlu aileleridir.

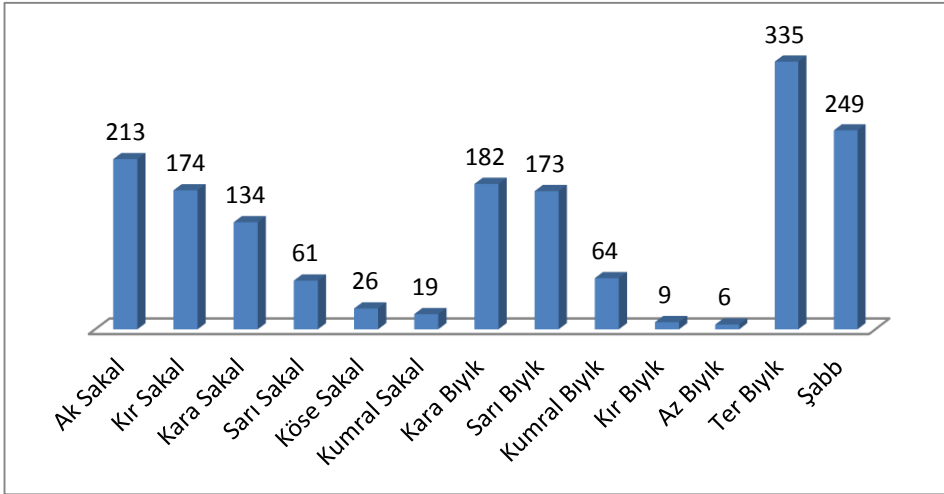
Grafik 6: Gayrimüslim Nüfusun Boy Dağılımı

Gayrimüslim nüfusta 116 kişinin boy tanımlaması yapılmıştır. Kazada kısa boylu 7 (%6.03), orta boylu 77 (% 66.37), uzun boylu 32 (% 27.58) kişi vardır. 1-12 yaş aralığında ve şabb olarak ifade edilenlerde boy tanımlaması yapılmamıştır. Ayrıca aile lakabı olarak uzun olarak ifade edilen aileler vardır. Bu aileler, Yarna ve Dayıda'da Uzuncemiloğlu, Helaldı'ya bağlı Morza köyünde Uzunyorgioğlu aileleridir. Yine Helaldı'ya bağlı Morza köyünde uzun lakabını bir aile kullanmıştır.

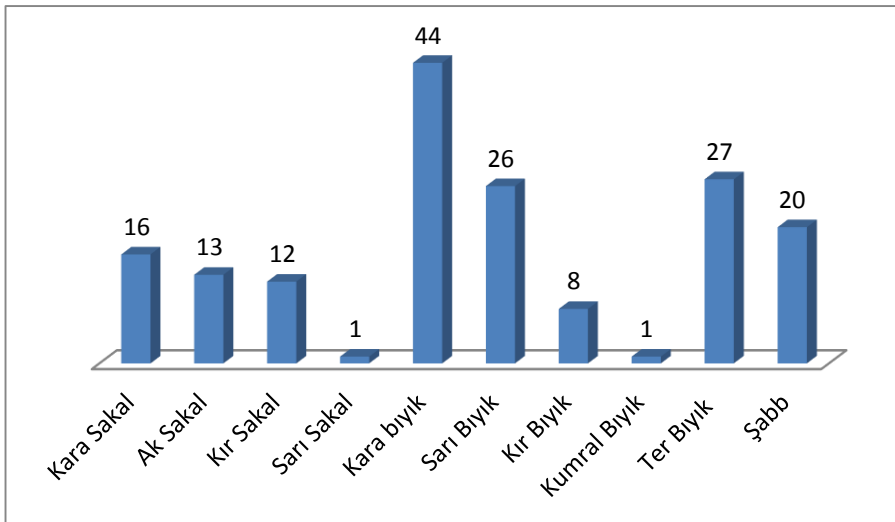
Kazada nüfusun ayırt edici bir diğer özelliği olarak sakal ve bıyıkların rengi ve az veya gür olması belirtilmiştir. Ayrıca ter bıyıklı ve şabb olarak da kaydedilen birçok kişi vardır. Bu tanımlamanın yapıldığı Müslüman erkeklerin sayısı 1.645, gayrimüslim erkeklerin sayısı ise 168'dir.

Grafik 7: Müslüman Nüfusun Sakal ve Bıyık Özelliklerine Göre Dağılımı

Kazada 627 kişinin sakal tanımlaması yapılmıştır. Sakallılar içinde en büyük grubu % 33.97 ile ak sakallılar oluşturmaktadır. Bıyıklı olarak toplam 769 kişinin tanımlaması yapılmıştır. Ayrıca 249 kişi de şabb olarak kaydedilmiştir. Bıyıklılar içinde de en kalabalık grubu % 43.56 ile ter bıyıklılar meydana getirmektedir. Sakallı olarak kaydedilenler nüfusun yaklaşık % 38.11'ini, bıyıklı olarak kaydedilenler ise % 46.74'ü oluşturmaktadır. % 15.13'ü şabb olarak kaydedilmiştir. Buna göre en ayırt edici özellik bıyıktır. Bıyığı çıkmamış gençler için şabb ifadesi kullanılmıştır. Bu niteleme genellikle 10-15 yaş aralığındaki kişiler için yapılmakla beraber nadir de olsa 17-18 yaş arasındaki gençler içinde kullanıldığı görülmektedir.

Grafik 8: Gayrimüslim Nüfusun Sakal ve Bıyık Özelliklerine Göre Dağılımı

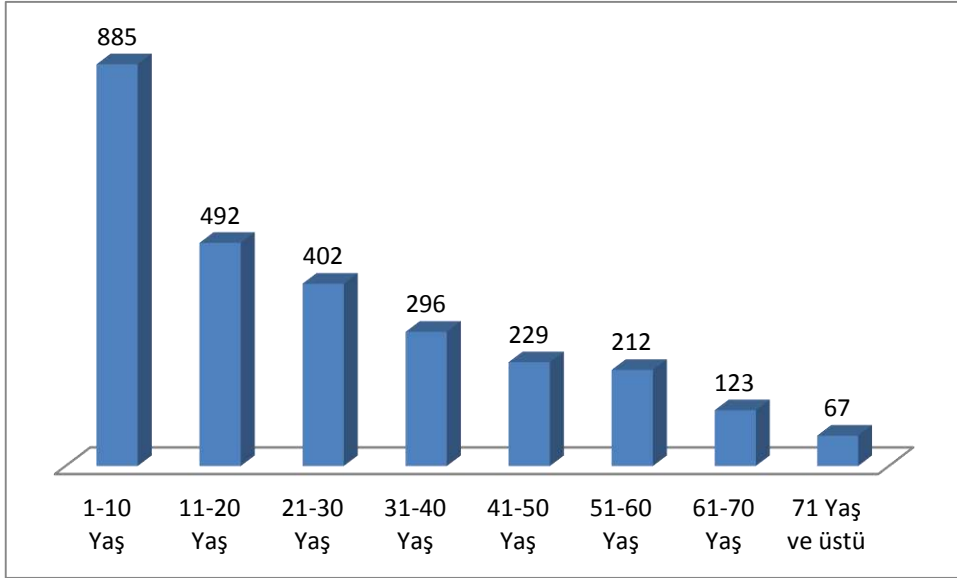
Ayandon'da gayrimüslim nüfus içinde 42 kişinin sakal tanımlaması yapılmıştır. Buna göre kara sakallı 16, ak sakallı 13, kırmızı sakallı 12, sarı sakallı 1 kişidir. Sakallılar içinde en büyük grubu % 38.09 ile kara sakallılar oluşturmaktadır. Kara bıyıklı 44, ter bıyıklı 27, sarı bıyıklı 26, kırmızı bıyıklı 8, kumral bıyıklı 1 kişi olmak üzere toplamda 106 kişi kaydedilmiştir. Şabb 20 kişi'dir. Sakallı olarak kaydedilenler nüfusun yaklaşık % 25'ini, bıyıklı olarak kaydedilenler ise % 63.09'unu oluşturmaktadır. % 11.90 şabb olarak kaydedilmiştir.

Yaş

Toplamlar için nüfus gerek askerî gerekse malî nedenlerden dolayı önemlidir. Sağlık durumu, salgın hastalıklar, kıtlık-kuraklık gibi iktisadî şartlar, savaşlar, doğal afetler, sosyo-kültürel etkenler nüfus yapısını etkilemektedir. Ölüm oranının çok yüksek olduğu toplumlarda buna bağlı olarak genel itibarıyla doğum oranları da çok yüksektir. Normal zamanlarda ölümlerin büyük bölümünü çocuk ölümleri meydana getirmektedir. XVI. yüzyılda ünlü Pavialı doktor Jerome Cardano "Herkesi tedavi edebilirim, yeter ki 7'den küçük 70'den büyük olmasın" demiştir. Doğum oranının çok yüksek olması, ziraî toplumlarda nüfusun yaş grupları bakımından dağılımını büyük ölçüde etkilemektedir. Nüfusun neredeyse üçte biri 15 yaşın altında bakıma muhtaç olanlardır²⁸.

Ayandon kazasında gerek Müslüman gerekse gayrimüslim nüfusun yaş grupları aşağı yukarı benzerlik göstermektedir. En fazla nüfus çocuk denilebilecek yaşlarda bulunmaktadır. Yaş ilerledikçe mevcut azalmaktadır. Görülüyor ki Ayandon kazasında doğum oranı yüksektir. İş bulmak amacıyla başka yörelere göç edenlerin olduğu tahmin edilmektedir. 45 yaştan sonra ölümlerin arttığı, 65 yaşı aşan çok az kişinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 90 yaş ve üstü birkaç kişi tespit edilmiştir. Kaza nüfusunun yaş dağılımı aşağıdaki grafiklerde verilmiştir.

Grafik 9: Müslüman Nüfusun Yaş Dağılımı

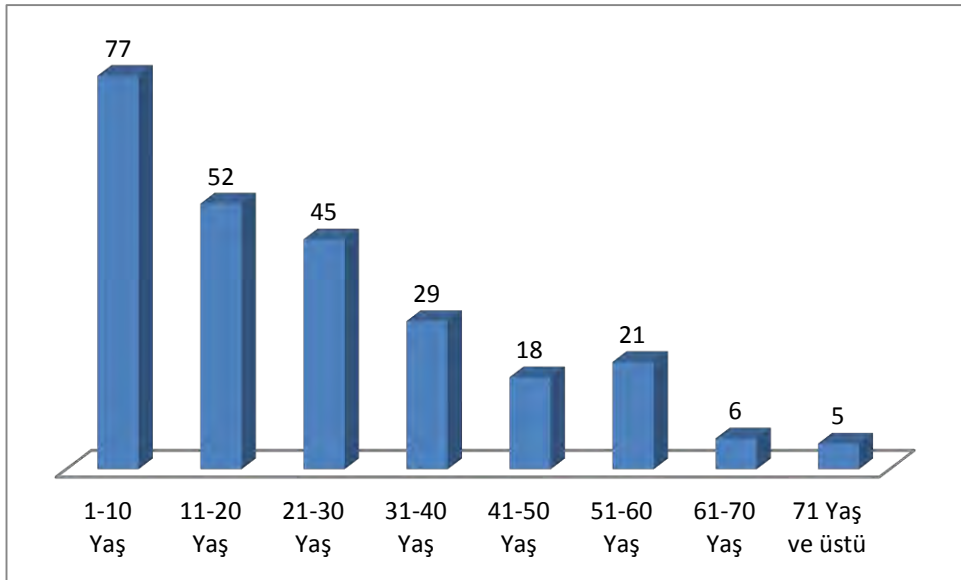

Buna göre yaş grupları içinde %32.70 ile en fazla nüfusa sahip olan grup 1-10 yaş arası gruptur. Bu grupta 64 kişi ile Ayandon ilk sırada yer almaktadır. Bunu 38 kişi ile Helaldi, 32 kişi

²⁸Cipolla, *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, İstanbul 1980, s. 82

ile Didire köyleri izlemektedir. En az kişi ise 1 kişi ile Ayandon'a bağlı Çay, Mağribel'e bağlı Satı, Didire'ye bağlı Dikençıkuru, Doruh'a bağlı Veli, Selimli ve Zafran, Günayçatak'a bağlı Ayvat köyleridir. Doruh'a bağlı Derbend ve Günayçatak'a bağlı Aktaş köylerinde bu yaş grubuna ait hiç kayıt yoktur. 11-20 yaş grubunun toplam nüfustaki payı % 18.18, 21-30 yaş grubunun % 14.85, 31-40 yaş grubunun % 10.93, 41-50 yaş grubunun % 8.46, 51-60 yaş grubunun % 7.83, 61-70 yaş grubunun % 4.54 ve son olarak 71 yaş ve üstünün % 2.47 dir. 71 yaş ve üstü en fazla 5 kişi ile Karacakaya'ya bağlı Günay köyündedir. Yine buraya bağlı Ahdköyünde 4 kişi yaşamaktadır. 52 köyde bu yaş grubuna dahil hiç kayıt yoktur. 1-20 yaş aralığındaki kişi sayısı toplam nüfusun % 50'sini oluşturmaktadır.

Grafik 10: Gayrimüslim Nüfusun Yaş Dağılımı

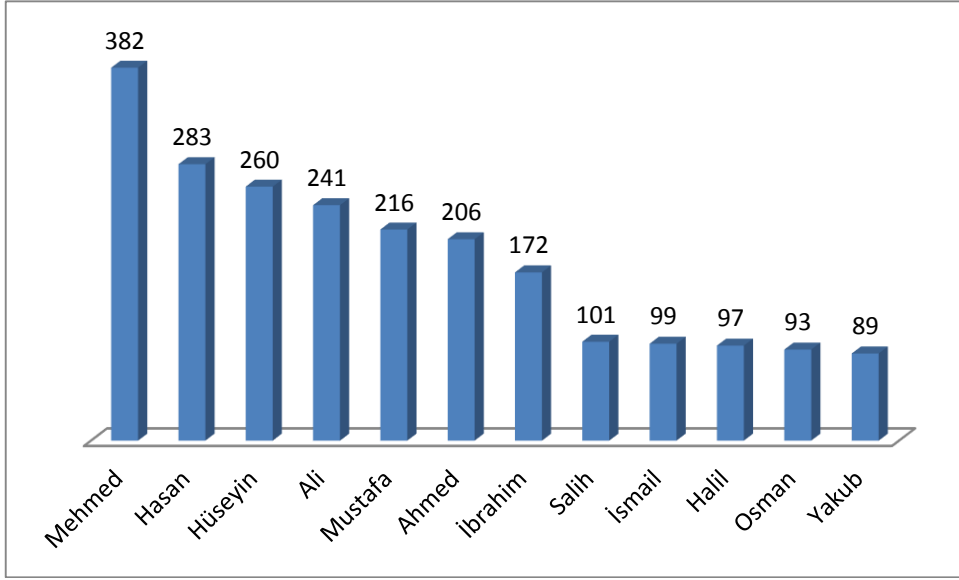
Buna göre yaş grupları içinde %30.43 ile en fazla nüfusa sahip olan grup 1-10 yaş arasındır. Bu grupta 18 kişi ile Helaldi'ye bağlı Morza köyü ilk sırada yer almaktadır. Bunu 17 kişi ile Dayısa'da bağlı Tosos ve 16 kişi ile Dayısa köyleri izlemektedir. En az nüfus ise 7 kişi ile Helaldi köyünde bulunmaktadır. 11-20 yaş grubunun toplamdaki payı % 20.55, 21-30 yaş grubunun % 17.78, 31-40 yaş grubunun % 11.46, 41-50 yaş grubunun % 7.11, 51-60 yaş grubunun % 8.3, 61-70 yaş grubunun % 2.37 ve son olarak 71 yaş ve üstünün % 1.97 dir. 71 yaş ve üstü en fazla 3 kişi ile Dayısa köyündedir. Burada da 1-20 yaş aralığındaki kişi sayısı toplam nüfusun % 50'sini oluşturmaktadır.

Kullanılan İsimler

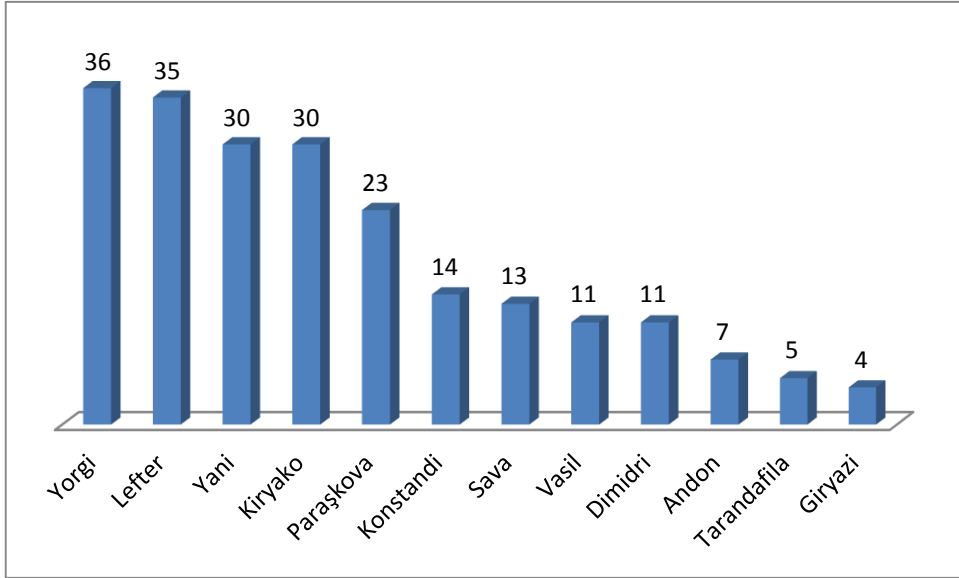
Kazada 69 farklı isim kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunların 59 tanesi tek, 10 tanesi çift isimdir. 22 isim yalnızca bir kez, 8 isim 100 defadan fazla kullanılmıştır. Bu 8 ismin toplam kullanılma sayısı 1.861 olup, toplamdaki yüzdelik payı % 68.77'dir. 382 defa olmak üzere en çok kullanılan isim Mehmed'dir. Toplamdaki payı % 14.11'dir. Yalnızca Çay, Kuşcular, Derbend,

Cibliye, Zafran, Aktaş ve Tac Ahmed köylerinde kullanılmamıştır. Kullanılan isimlerin dağılımı şu şekildedir²⁹:

Grafik 11: Müslüman Nüfusun İsim Dağılımı

Grafik 12: Gayrimüslim Nüfusun İsim Dağılımı

²⁹ Mehmed 382, Hasan 283, Hüseyin 260, Ali 241, Mustafa 216, Ahmed 206, İbrahim 172, Salih 101, İsmail 99, Halil 97, Osman 93, Yakub 89, Süleyman 44, Eyyüb 39, Mehmed Emin 36, Yusuf 35, Mahmud 29, Feyzullah 28, Ali Osman 24, Abdullah 21, Emin 21, Veli 20, Ömer 18, İslam 16, Mehmed Ali 16, Recep 9, Satı 9, Mehmed Arif 8, Abdülkadir 6, Abdurrahman 5, Hamza 5, Şaban 5 kişi vardır. Ayrıca az sayıda Abdülaziz, Abdülkerim, Ali Hasan, Arif, Bayram, Bekdaş, Cafer, Derviş, Durmuş, Ebubekir, Emir, Halim, Hidayet, İlyas, İsa, Kasım, Madan, Mehmed Memiş, Mehmed Muhsin, Mehmed Sadık, Mehmed Salim, Mehmed Vayis, Muhsin, Murad, Musa, Nuh, Numan, Ramazan, Reşid, Sadullah, Said, Sadık, Tahir, Vaş, Vaşin, Vayis, Yahya isimleri de mevcuttur.

Gayrimüslim nüfus içinde en fazla kullanılanlar Yorgi, Lefter, Yani, Kiryako, Paraşkova, Konstandi, Sava, Vasil, Dimitri, Andon, Tarandifila, Giryazi, Yaraş, Nikola, Todorı'dır. Ayrıca Alya, Anasdos, Anderin, Baraşin, Cemid, Evrahim, Folmet, İstori, Katandi, Likori, Manule, Nazri, Panayet, Sutri, Tanaşin, Todorı, Yandile, Yanki, Yudaka isimleri de görülmektedir.

Lakaplar

Osmanlı Devleti'nde soyadı sistemi yoktur. Demografik yapıda kişilerin belirlenmesinde ve kayıtlarda lakaplar belirleyici rol oynamaktadır. Bu lakapların verilmiş şekilleri ve türleri farklılıklar göstermektedir. Kiminin Benlioğlu, Bıyıklıoğlu, Çakıroğlu, Kuruoğlu, Sakallıoğlu gibi fiziksel özelliği, kiminin Çolakoğlu, Kanburoğlu, Koroğlu, Kulaksuzoğlu, Topaloğlu gibi bedensel özrü, kiminin de Balcıoğlu, Berberoğlu, Camcıoğlu, Değirmencioğlu, Terzioğlu gibi yaptığı meslek ya da Arabhacioğlu, Boşnakoğlu, Çerkezoğlu, Karadağlıoğlu, Tokathlıoğlu gibi ailesinin menşe' ile kaydedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Çakaloğlu, Kartaloğlu, Kurtoğlu, Şahinoğlu, Kirazoğlu, gibi hayvan veya bitki isimli lakaplarla Hafızoğlu, Hatiboğlu, Hocioğlu, İmamoğlu, Kadioğlu gibi ilmiye sınıfı bildiren lakaplara da rastlanmıştır. Ahmedoğlu, Bekiroğlu, Cemaloğlu, Eyyüboğlu, Hasanoğlu gibi kişi ismine oğlu eklenerek üretilen lakaplar da mevcuttur. Bu gruplandırmaların dışında Ateşoğlu, Çalıkoğlu, Dumanıoğlu, Ekşioğlu, Palazoğlu gibi lakaplar vardır. Babası vefat etmiş kişilere verilen yetim lakabı da yer almaktadır. Bu lakaba Ayandon, Güğergid, Yarna, Selimiye, Kurvana, Sarıbece, Satı, Güneşler, Saka ve Keşiş'te rastlanmaktadır.

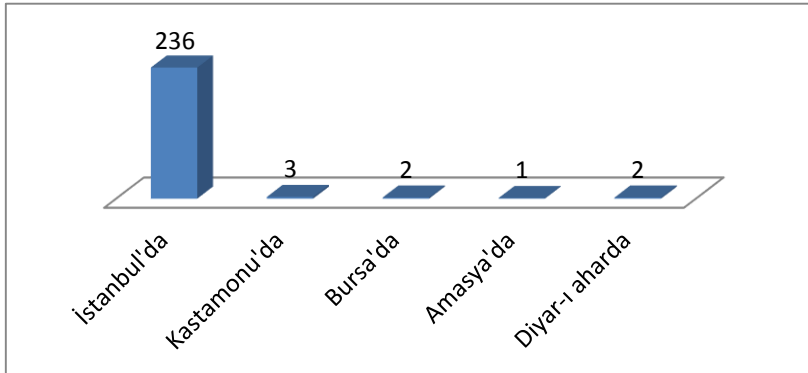
Gayrimüslimlerde de aynı şekilde Benlioğlu, Gökgozoğlu, Kocabıykoğlu, Sarıoğlu, Uzun gibi fiziksel özellik, Cüceoğlu, Topalvasıloğlu, Yanıkoğlu gibi bedensel özür, Çobanoğlu, Fırincioğlu, Kalaycıoğlu, Kuyumcuoğlu, Terzioğlu gibi yapılan meslek ya da Bafralıoğlu, Canıklıoğlu, Lazoğlu, Sinoplu gibi ailenin menşe' lakap olarak verilmiştir. Ayrıca Papaz, Papazoğlu gibi dini sınıf bildiren lakaplara ve Andonoğlu, Goranoğlu, Konstandioğlu, Lefteroğlu, Vasioğlu gibi kişi ismine oğlu eklenerek elde edilen lakaplara gayrimüslimler de de rastlanmaktadır. Bu gruplandırmaların dışında Acı, Toplayanıoğlu, Kudanoğlu, Sofalıoğlu, Dumanlıoğlu gibi lakaplar burada da görülmektedir.

Nüfus Hareketleri

Ayandon kazasında nüfusun bir kısmının muhtelif nedenlerle İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlere göç ettikleri anlaşılmaktadır. Bu göç hareketlerinin bir kısmı eğitim ve ekonomik amaçlı bir kısmı ise askerlik nedeniyledir.

Dışarıya gidenlerin 236'sı İstanbul'dadır. Bunlar 11-70 yaş aralığındadır. Bunların üçü öğrenci olup 15 ve 16 yaşlarındadırlar. İstanbul dışında 3 kişi Kastamonu'da Köyceğiz mahallesine yerleşmiştir. Bunlar 45, 11 ve 3 yaşlarındadır. 2 kişi Bursa'da, 1 kişi Amasya'dadır. 2 kişinin de yer belirtilmeden dışarıda olduğu ifade edilmiştir.

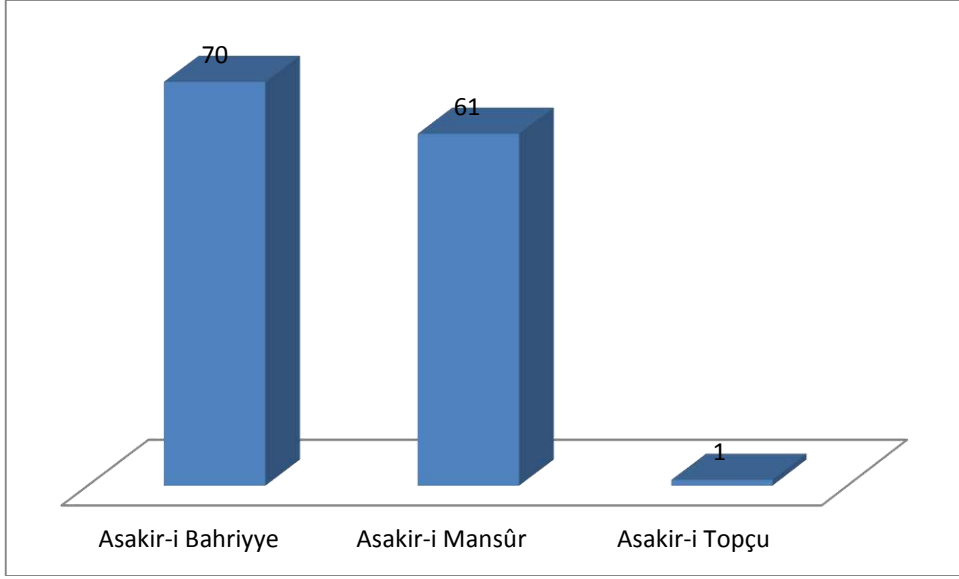
Grafik 13: Nüfus Hareketleri

Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti’nde nüfus sayımı yapılmasının esas etkenlerinin başında askerlik yapacak kişilerin tespiti gelmektedir. 1831 nüfus sayımının amaçları arasında, kaldırılan Yeniçeri Ocağı’nın yerine yeni bir ordunun kurulması da vardır. Ancak en önemli amacı, 1834-1835 yıllarında yeni kurulan orduya alınabilecek asker potansiyelini tespit etmektir³⁰.

1841 yılında Ayandon kazasından 70 kişi Bahriye, 61 kişi Mansûre, 1 kişi de Topçu olmak üzere toplam 132 kişinin silah altında olduğu anlaşılmaktadır

Grafik 14: Asker Gruplarının Dağılımı

Bahriye’ye kaydedilen yaşı en küçük kişi Günayçatak’a bağlı Keşiş köyünde hane 6’da 11 yaşındaki Yakub bin Mehmed’dir. Yaşı en büyük kişi ise Doruh’a bağlı Balamar’da hane 5’te kayıtlı 45 yaşındaki Ahmed bin Ahmed’dir. 1 kişi de 43 yaşındadır. Alınanların yarısından fazlasını 20-25 yaş aralığındaki kişiler oluşturmaktadır. Daha sonra 13-19 yaş aralığındaki kişiler gelmektedir. Asakir-i Mansura kayıtlı en küçük kişi 15 yaşındadır. Bu yaşta kaydedilen 3 kişi vardır. Bunlar Yarna, Balaycık ve Eğrit’te kaydedilmişlerdir. En büyük kişi ise 40 yaşındadır. Bu yaşta kaydedilen kişi sayısı 3’tür. Askerlerin %77.77’si 15-25 yaş aralığındadır. Ayandon’a bağlı Kirtos köyünde hane 10’da 20 yaşında 1 kişi Topçu olarak kaydedilmiştir. Yine Ayandon’a bağlı Evreke’de hane 5’te 25 yaşında 1 kişi askerden ihraç olarak kaydedilmiştir.

Genellikle köylerden ya Bahriye’ye ya da Mansure’ye asker kaydedilmiştir. Her ikisinden de askere alınan köyler Helaldı, Cabanay, Balamar, Piri, Kalaycıköy, Hacireisköy, Kavaklı ve Günay köyleridir. Hiç asker kaydedilmeyen köyler ise Hacı, Çay, Günderet, Çayağazı, Yusufu, Mağribel, Temürcü, Öğri, Eski Andon, Kalasa, Kıran, Usva, Satı, Dikençukuru, Veli, Güvande, Kuşcular, Halim, Derbend, Selimli, Cive, Cibliye, Kızılcağa, Çerkez, Celaller, Virancık, Sekicek ve Ayvat’tır. Askere alınan kişilerin kaza nüfusuna oranı ise 4.87’dir.

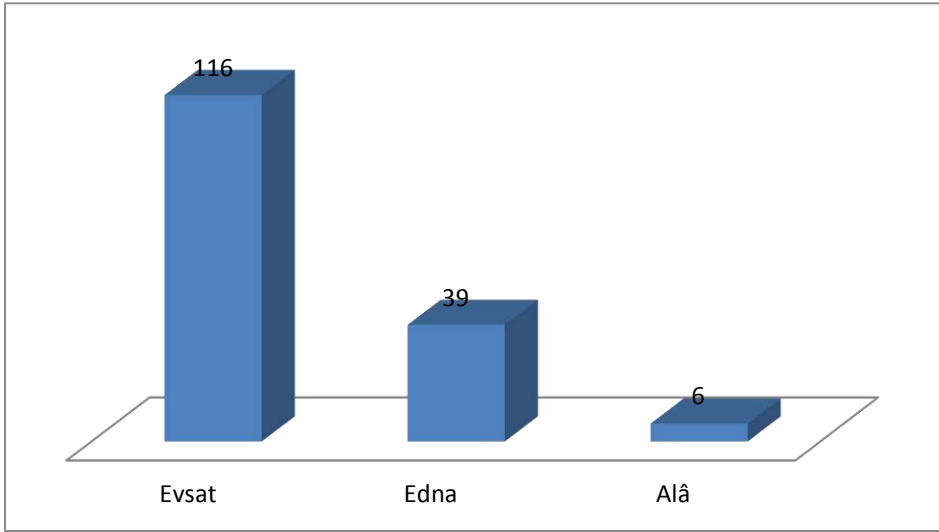
Gayrimüslimlerden alınacak cizye bedelleri âlâ, evsat ve edna olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Ödeyecekleri vergi bakımından gayrimüslim halktan “âlâ” 6, “evsat” 116, “edna” 39

³⁰ Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.14.

kişi olduğu tespit edilmiştir. Toplamda vergi ödeyecek kişi sayısı 153'tür. Bunun % 70.58'i evsattır.

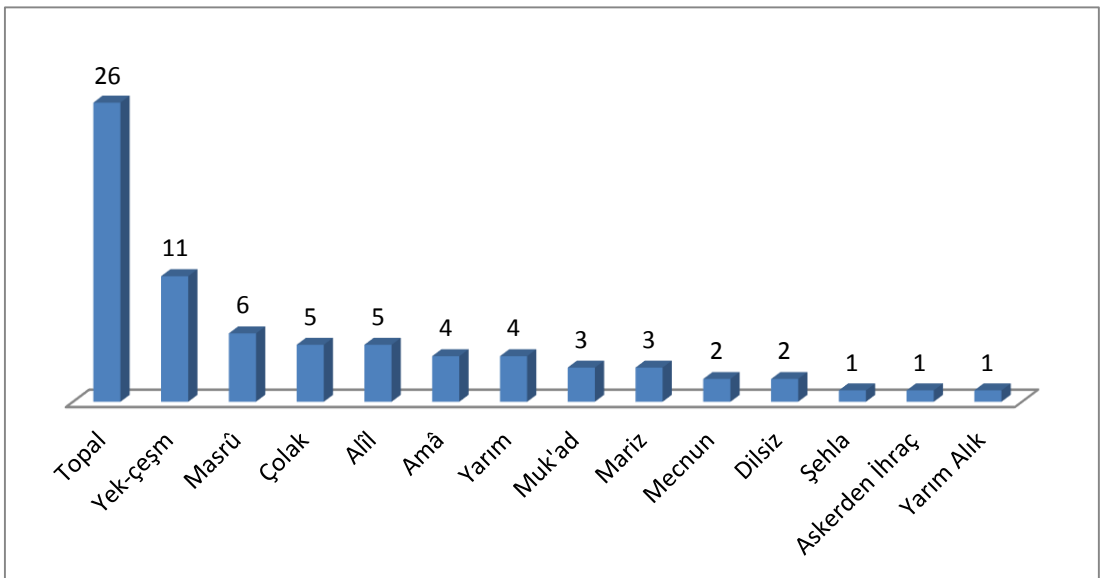
Grafik 15: Cizye Mükellefi Gayrimüslimlerin Dağılımı

Özür Grubu

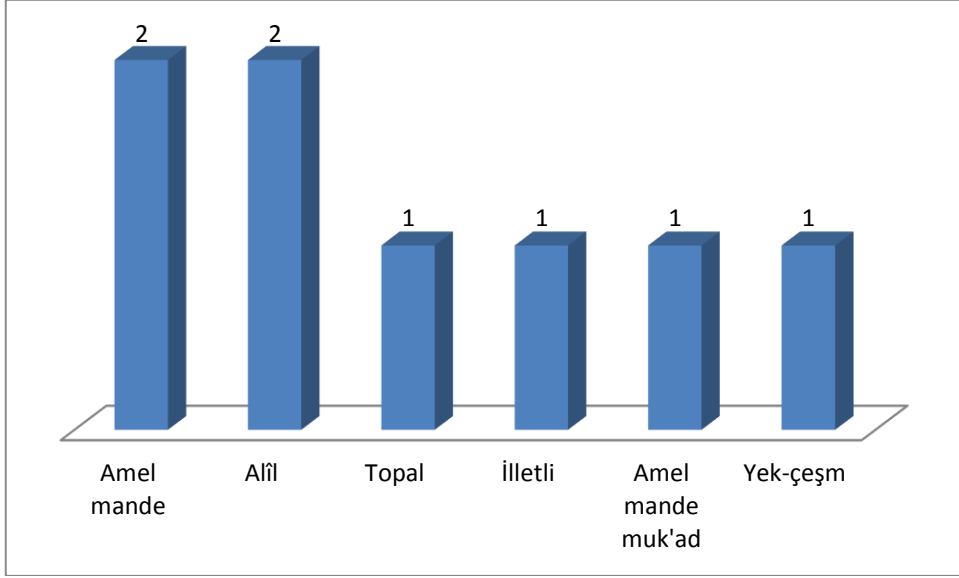
Ayandon'da özür grubunda gösterilen 75 kişi vardır. Bunların 26'sı toplam, 11'i yek-çesm (tek gözlü), 6'sı masrû (saralı), 5'i çolak, 5'i alîl (sakat, hasta), 4'ü amâ, 4'ü yarım, 3'ü muk'ad (kötürüm, yatalak), 3'ü mariz (hastalıklı), 2'si mecnun, 2'si dilsiz, 1'i şehla (tatlı şaşı), 1'i askerden ihraç, 1'i yarım alıktır. Özür grubuna dahil edilenler toplam nüfusun % 2.77'sini teşkil etmektedir. Bunlar içinde en kalabalık grubu % 34.66 ile topallar oluşturmaktadır.

Grafik 16: Müslüman Nüfusun Özür Grubu Dağılımı

Gayrimüslim nüfus içinde 16 kişi özürlü olarak kaydedilmiştir. Bunların 2'si amel mande (iş göremez), 2'si alîl, 1'i total, 1'i illetli, 1'i amel mande muk'ad (iş göremez kötürüm), 1'i yek-çeşmdir.

Grafik 17: Gayrimüslim Nüfusun Özür Grubu Dağılımı

Meslekler

Kaza genelinde farklı meslek alanlarını ifade eden lakaplara rastlamak mümkündür. Bu lakaplardan çıkarılan meslek gruplarının Müslüman ve Gayrimüslim nüfusa göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 2: Ayandon Kazasında Nüfusun Lakaplara Göre Meslek Dağılımı

Meslek	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Balcı	3	—	3
Balıkçı	1	—	1
Berber	2	—	2
Bostancı	2	—	2
Burgucu	2	1	3
Camcı	1	—	1
Canbaz	1	—	1
Çakmakçı	1	—	1
Çavuş	2	—	2
Çoban	1	—	1
Değirmenci	3	—	3

Demirci	3	1	4
Fırıncı	—	3	3
Halac	1	—	1
Halıcı	1	—	1
Hamal	1	—	1
Hekim	1	—	1
Kahveci	1	—	1
Kalaycı	1	2	3
Kalıpçı	1	—	1
Kalyoncu	3	—	3
Kantarcı	1	—	1
Kapıcı	1	—	1
Kaptan	1	—	1
Kasap	1	—	1
Kaşıkçı	3	—	3
Kayıcı	3	—	3
Kibritçi	1	—	1
Kömürcü	1	—	1
Kuyumcu	—	2	2
Makaracı	4	—	4
Mataracı	1	—	1
Mazgalcı	—	1	1
Sancaktar	1	—	1
Serrâc	2	—	2
Somuncu	1	—	1
Terzi	2	3	5
Topçu	1	2	3
Usta	3	—	3
Yağcı	1	—	1
Yazıcı	1	—	1
Yorgancı	1	—	1
Zindancı	1	—	1

Sonuç

Bu çalışmada Ayandon kazasının 1841 yılındaki nüfus yapısı hakkında genel bir kaniya ulaşılmıştır. 1831 nüfus sayımında Kastamonu Sancağına bağlı olan kaza, 1841 yılında Sinop on üç divan ve bunlara bağlı doksan iki köyden meydana gelmektedir 1841 yılında 1831 nüfus sayımına göre kaza nüfusunda artış olmuştur. Kaza nüfusu Müslüman ve Gayrimüslim şeklinde gruplandırılarak kaydedilmiştir. Her iki gurubun hane ve fert sayıları, isimleri, yaşları, fizikî özellikleri, özür grupları, askerlik ve vergi durumları ve Ayandan dışına gidenlerle ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca lakaplarda yer alan meslek isimlerinden kazada ne gibi meslek dallarının mevcut olmuş olduğu konusunda fikir edinilmiştir. Kaza genelinde Müslüman nüfus on üç divanda da mevcuttur. Gayrimüslim nüfus ise Ayandon, Yarna, Dayısa ve Helaldı olmak üzere dört divanda yaşamaktadır. Kazada 805 müslüman hanede toplam 2.706 kişi vardır. Gayrimüslimler ise 84 hanede 253 kişidir. Müslümanlar en çok Ayandon merkezde, gayrimüslimler ise Dayısa'dadır. Hiç bir yerde gayrimüslimler çoğunluğu meydana getirmemektedirler.

Fizikî özellikler sakal, bıyık ve boy olarak kaydedilmiştir. Sakal ve bıyık tanımları ise ya rengine ya da miktarına göre yapılmıştır. Bıyığı çıkmamış gençler için şabb ifadesi kullanılmıştır. Genellikle 15-25 yaş arası gençler ter bıyık şeklinde tanımlanmıştır. Müslümanlarda en kalabalık grup ter bıyıklılar, gayrimüslimlerde ise kara bıyıklılardır. Kazanın yaklaşık % 65'i orta boyludur. Daha sonara uzun boylular ve kısa boylular gelmektedir.

En kalabalık yaş grubu gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimlerde 1-10 yaş aralığı içinde yer alanlardır. Müslüman nüfusun % 32.70'ini, gayrimüslim nüfusun ise %30.43'ünü kapsamaktadırlar. Müslüman ve gayrimüslimlerin yaş grubu dağılımları birbirine benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de yaş arttıkça o yaş grubu içinde yer alan kişi sayısı azalmaktadır. Yalnızca 41-50 yaş grubu 51-60 yaş grubuna göre Müslümanlarda daha fazladır. Gayrimüslimlerde bunun tersine 51-60 yaş grubu 41-50 yaş grubuna göre sayı olarak daha kalabalıktır.

Kazada Müslümanlar arasında en fazla kullanılan isim Mehmed, Gayrimüslimlerde ise Yorgi'dir. Lakaplar gerek Müslümanlarda gerekse gayrimüslimlerde genel olarak fiziksel özellik, bedensel özür, meslek, menşe' ya da yer belirten isimler, hayvan ve bitki isimleri şeklinde olabildiği gibi kişi isimlerine oğlu eklenerek veya ilmiye ya da dinî sınıf ifade edilerek de verilmiştir. Bu sınıflandırmanın hiç birine girmeyen farklı lakaplara da rastlanmıştır. Kişilerin meslekleri doğrudan belirtilmemiştir. Ancak lakaplardan çıkartmak mümkündür. Kişilerin lakaplarından hareketle nüfusun önemli bir kısmının küçük esnaf gruplarından oluştuğu düşünülebilir.

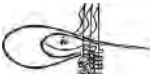
Kazada 132 kişi silâh altına alınmıştır. En fazla asker kaydı Bahriye, daha sonra Mansurededir. 1 kişi de Topçudur. Hiç asker kaydedilmeyen köyler de mevcuttur. Gayrimüslim nüfusun mükellef olduğu cizye miktarlarından ekonomik durumlarını tespit etmek mümkündür. Müslüman nüfusun kaydında askerlikle ilgili bilgilerin olması Müslüman nüfusun asker, gayrimüslim nüfusun kaydında ise cizye tasnifinin yer alması, gayrimüslim nüfusun vergi kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir.

KAYNAKÇA

NFS.d Sıra Nu. 00847.

ARSLAN, Hüseyin, 16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün, İstanbul 2001.

- BİLGİ, Nejdett, “1842 Yılında Saruhan Sancağı’nın Nüfusu ve İdarî Bölünüşü”, **Manisa Araştırmaları**, C. 1, Manisa 2001, s. 87-122.
- BİNGÖL, Sedat, **1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası**, Eskişehir 2004.
- BOSTAN, M. Hanifi, **Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz’de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı**, İstanbul 2012.
- CİPOLLİ, **Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus**, İstanbul 1980.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri**, Ankara 2011.
- ELİBOL, Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, Y. 2007, C. 12, S. 2, s. 135-160.
- ERDEM Gülin, **Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272 h/1855-56 ile 1328 h/1910-1)**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001.
- KAPLANOĞLU, Raif, **1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa’nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı**, Bursa 2013.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1997.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul 2010.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan- Kaan Durukan, Ankara 2008.
- Kâtip Çelebi, **Cihannüma**, Editör: Said Öztürk, C.II, İstanbul 2013.
- MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İstanbul 1998.
- ÖZ, Mehmet, "Sinop", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 37, İstanbul 2009, s. 252-256.
- TOSUNOĞLU, Ayşe, **XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1984.
- ÜNAL, Mehmet Ali, **Osmanlı Devrinde Sinop**, Isparta 2008.

RUS KOLONİZASYONUNA KARŞI KAZAK MUKAVEMETİ*

Fusun KARA**

Yavuz HAYKIR***

ÖZET

Türkistan'dan göç eden Türk kavimlerinin bakiyeleri ile sonradan buraya gelen muhtelif Türk boylarının birleşmesiyle oluşmuş bir Türk toplumun adı olan Türkistan'ın ocak ağası sayılan Kazak Türkleri, bağımsız yaşamak için çok büyük bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Rus Çarlığı'nın XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan'a doğru ilerleyişi uzun ve aşamalı planların sonucudur. Ticari birliklerin bölgeye girişinden sonra askeri hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. İşte bu dönemlerde vuku bulan olaylarda Rus ilerleyişini hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. Kazakların tarihinde Kalmuk ve Rusların saldırı ve işgalleri büyük yer tutmaktadır. Büyük güçlerin güdümüne gelen ihtiraslı Kazak hanlarının isyan ve saldırıları da kazakları çok uğraştırmıştır. Kazakların didişmeye girmeleri her defasında hasım güçlerin istilasını getirmiştir. Bu makale, ihtilâllerin arkasındaki sosyal, ekonomik, ve siyasî nedenleri incelemek kadar Kazak tarihi içinde, Kazak-Rus ilişkilerinin yerini de anlatmaya gayret göstermektedir. Rus- Kazak ilişkilerinin başlangıcı 16. Yüzyılın ortasında ticaretli Türkistan'dan göç eden Türk kavimlerinin bakiyeleri ile sonradan buraya gelen muhtelif Türk boylarının birleşmesiyle oluşmuş bir Türk toplumu olan Türkistan'ın ocak ağası sayılan Kazak Türkleri, bağımsız yaşamak için çok büyük bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Rus Çarlığı'nın XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan'a doğru ilerleyişi uzun ve aşamalı planların sonucudur. Ticari birliklerin bölgeye girişinden sonra askeri hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. İşte bu dönemlerde vuku bulan olaylarda Rus ilerleyişini hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. Kazakların tarihinde Kalmuk ve Rusların saldırı ve işgalleri büyük yer tutmaktadır. Büyük güçlerin güdümüne gelen ihtiraslı Kazak hanlarının isyan ve saldırıları da kazakları çok uğraştırmıştır. Kazakların didişmeye girmeleri her defasında hasım güçlerin istilasını getirmiştir. Bu makale, ihtilâllerin arkasındaki sosyal, ekonomik, ve siyasî nedenleri incelemek kadar Kazak tarihi içinde, Kazak-Rus ilişkilerinin yerini de anlatmaya gayret göstermektedir. Rus- Kazak ilişkilerinin başlangıcı 16. Yüzyılın ortasında ticaretle başlamış olsa da bu ilişkiler çok cüzi düzeyde ve Moskova ile Orta Asya Hanlıkları arasında sınırlı sonuçlanmıştı. İlk

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç.Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: fusunkara2004@yahoo.com

*** Yrd.Doç.Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: yavuzhaykir@hotmail.com

önce bir Kazak elçisinin 1573 tarihinde Moskova'yı ziyaret ettiği kaydedilmiştir. Rus Çarlığı'nın 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan'a doğru ilerleyişi uzun ve aşamalı planların sonucudur. Ticarî kolonilerin bölgeye girişinden sonra askerî hazırlıklar yapılmıştır. Kazaklar 18. Yüzyılın son çeyreğinde Pugachev'in güçlerine katıldılar ve 1773-1774'de İrtiş Nehrinin önemli bir kısmını kontrolleri altına aldılar ve Orenburg eyaletinin merkezini kuşattılar. 1782- 1783 kışında, Kazaklar Orta Cüz Hanı Sırım Datovun liderlik ettiği, ayaklanmaya katıldılar. Orta Orda Hanı Abılay Hanın torunu Sultan Kenesarı Kasımov'un isyanı Rus kolonizasyonuna karşı Kazak direnişinin bir sembolü oldu. Bununla birlikte başarı sağlayamadılar.

Anahtar Kelimeler: Kazak, İhtilâl, Sırım Datov, İsatay Taymanoğlu, Kenesarı Kasımov.

KAZAK RESISTANCE TO RUSSIAN COLONIZATION

ABSTRACT

Part of the Turkic tribes which have moved from Turkestan, having United with other various Turkic tribes, have created the Kazakh state which become one of leading powers of Turkestan and which later paid much for independence. There were hard times throughout history of kazakhs, such as jungarian invasion and the russian colonialism rebellious Kazakh leaders added more to problems in difficult times. Division of kazakhs into thejuz system collisions and disagreements with other turkic peoples caused often foreign interventions and invasions. The advancing of russia towards Türkistan in the first quarter of XIX. Century had been the result of long terms plans. After commercial colonies had entered the region militarypreparations were bwgun. The events happened at that time eased the advance of russia towards Türkistan. This article examines the social, economic, and political reasons behind the revolt in an effort to understand its place in Kazak-Russian relations, as well as within Kazak history. The beginings of Russian and Kazak relations can be traced to the mid-16th century, however, these contacts were minimal and were the result of limited trade between Muscovy and the Central Asian Khanates. An early, although not the first Kazak embassy was recorded visiting Moscow in 1573. The advancing of Russia towards Turkistan in the first quarter of 19. Century had been result of long term plans. After commercial colonies had entered the region, military preparations were begun. In the last quarter of the 18 th century the Kazaks joined forces with Pugachev and in 1773-1774 seized control of parts of the İrtiş Line and besieged Orenburg, the provincial headquarters. In the winter of 1782-1783, Kazaks of the Orta Zhuz led by Srym Batyr attempted. Grandson of Ablai Khan of the Middle Horde Kenesary Kasymov's revolt has become a symbol of Kazak resistance to Russian colonization; however, that was to be achieved soon enough.

Key Words: Kazak, Revolt, Srym Datov, İsatay Taymanoğlu, Kenesary Kasımov.

GİRİŞ

Ruslar, üç asra yakın Altın Orda Devleti'nin idaresi altında yaşadıkdan sonra bu devletin 1480'de tamamen parçalanması neticesinde hem istiklallerine kavuşmuşlar, hem de Altın Orda'dan sonra kurulan hanlıkları bir bir yenerek Orta Asya'ya doğru ilerlemeye başlamışlardır. Rusya Hükûmeti güneydeki sınırların genişlemesine önem vermiştir. I. Petro döneminde Kara Deniz ve Baltık Denizi'nden Avrupa'ya yol açarak, bütün Asya Hanlıklarının kapıları ve kilitlerini aralamışlardır¹. Kazak halkının ve Kazak Hanlığı'nın mutlu yılları 15. Yüzyılın ikinci yarısındaki kuruluşundan 16. Yüzyılın sonuna kadar süren yaklaşık 1-1.5 asırlık dönemden ibarettir. Bu mutlu döneme dahi 1518-1538 yılları arasındaki 20 yıllık parçalanma sancıları ve 17. Yüzyılın ikinci yarısında yıllarca mücadele edilen Moğol akınları dolayısıyla az çileler çekilmedi. Ama yine de tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde Kazak Hanlığı'nın mutlu yılları 15. Yüzyılın ikinci yarısındaki kuruluşundan 16. Yüzyılın sonuna kadar süren yaklaşık 1 1.5 dönemlik asırdan ibarettir. Bu mutlu döneme dahi 1515-1538 yılları arasındaki 20 yıllık parçalanma sancıları ve 17. Yüzyılın ikinci yarısındaki yıllarca mücadele edilen Moğol akınları dolayısıyla az çileler çekilmedi. Ama yinede tarihin hiçbir döneminde Kazak halkı, bu dönemdeki huzur ve mutluluğu yaşayamadı. 17. Yüzyılın başından itibaren, takip eden yüzyıllar boyunca Kazak halkı kuzeyden gelen Moğol istilâsı, güneydoğudan gelen Çin saldırıları ve hatta zaman zaman güneydeki soydaş boylardan gelen darbeler arasında milyonlarca canı ve tonlarca kanı pahasına özgür olarak yaşama mücadelesi verdi². Ardı arkası gelmeden devam eden Moğol akınlarına karşı Kazak halkı 150 sene boyunca direnmiştir. 1538'den 1598'e kadar Kazak Hanlığını ayakta tutan iki güçlü han Tevekkel ve Hak Nazar 'dır. 1598'de İşim Han'ın yönetimi ele alması ve ardından yeni bir yüzyılın başlamasıyla birlikte adeta Kazakların acı tarihi başlamıştır. Rus Çarı IV. İvan 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ve 1558'den itibaren de Sibiry'a'yı istilâ ederek ele geçirmiştir.

Asya'daki bu hızlı yayılma 17. Yüzyılda kısmen durakladıysa da, 18. Yüzyılda yeniden başladı. 18. Yüzyılda Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı iki eksen üzerinde gelişti. Birincisi, Karadeniz'in her iki tarafından (Balkanlar-Kafkaslar) Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, ikincisi de, Türkistan yönünden Kazak steplerine doğru oldu³. Ruslar 18. Yüzyılda, Kazak steplerinin kenarında göründükleri sırada, buralarda yaşayan Müslüman göçebe Kazaklar, üç büyük topluluk halinde teşkilâtlanmış bulunuyorlardı: Ulu Orda (Büyük Cüz), Orta Orda (Orta Cüz) ve Küçük Orda (Küçük Cüz) adlarını taşıyan bu topluluklar, yaylaları paylaşmadıklarından birbirleriyle devamlı kavga halindeydiler. Doğu tarafında bulunan gruplarla, komşuları olan Batı Moğolistan Uygur Budistleriyle ölüm kalım savaşı içindeydiler⁴. Rusların Kazak topraklarını işgal etme sebeplerinin başında, Sibiry'a'ya yerleştirilen Rus göçmenlerinin korunması, ticaret yollarının güvenliği ve Rus kontrolü altına alınması geliyordu. Bundan başka, Kazak boylarının bir yönetim altında olmayıp parçalanmış yönetim birimlerinin oluşması, Kazak topraklarının Türkistan'ın kapısı konumunda olması, Rusları buraya çeken sebepleri oluşturmaktadır.

1. RUS KOLONİZASYONUNA KARŞI KAZAK MUKAVEMETİ

Orta Asya Türk Hanlıklarının işgalini tamamlayan Rusların ilk işi, buralarda idarî sistemi değiştirmek olmuştur. Orenburg'u merkez edinen Ruslar orada kurdukları umumî valilik ile Kazakistan topraklarında yeni idari düzenlemelerde bulunmuşlardır. Bu sistem içerisinde eskiden veraset yoluyla başa geçen Kazak liderlerini artık Ruslar kendileri tayin etmeye başlamışlardır. Bu tayinleri yaparken de kendilerine körü körüne itaat edecek şahısları seçmekteydiler. Ruslar

¹ S.B. Baişev, Oçerk i İstorii Kazahstana Kaz GUç , Almatı, 1989, s.49.

² M.Tınıspayev, İstorıya Kazakhskogo Naroda, Alma-ata,1993. S.68.

³ O. Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, İstanbul, 2000, s.59.

⁴ B. Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara,1995, s.25; Haluk Alkan, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, Ankara,2011, s.26.

kurdukları şiddet idaresinin yanı sıra, çok ağır vergilerde koyarak Kazakların durumunu iyice bozmuşlardı. Rusların Kazaklara karşı yürüttüğü bu sistematik politikalar, halkı rahatsız etmekteydi. Bu gelişmelerin ardından Kazaklar Rus idaresine karşı isyan etmeye başlamışlardır. Kazakları isyana sevk eden belli başlı sebepler şunlardır: Rusların verimli Kazak topraklarını işgal etmesi ve Rus yönetimi tarafından uygulanan toprak sınırlandırması; özellikle askeri bölge yakınlarında göçebelik yasaklanması. Ayrıca köy yerleşim sahipleri Ruslar tarafından kullanılmaktaydı. Yayık, Başkurt ve Orenburg Kazakları bu topraklara sürekli akınlarda bulunup, verimli otlakları ele geçirmekteydi. Bu politikalar nedeniyle Kazak halkının ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir.

Görüldüğü üzere, araştırmaya konu olan devirdeki milli bağımsızlık hareketinin çok önemli meseleleri ile ilgili görüşlerin çeşitliliği her şeyden önce, isyanların arifesinde ve sonrasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin yeterince incelenmemesinden kaynaklanmaktadır.

1.1.Sırım Datov Komutasındaki Kazakların Milli Direnişi (1783-1797)

Kazak halkının ilk ve en önemli isyanlarından biri Sırım Datov'un liderliğindeki hareket idi. Abılay Han'ın ölümünden sonra iktidar zayıflaması ile Küçük Orda'nın Kazakları kendi hanlığını kurmuş, başına Gayp Sultanın oğlu Datov Han'ı geçirmişlerdir. Nurali Han iktidarında ise, sadece sınırların yakınlarında göçebe hayatını sürdüren Kazaklar kalmıştır. XVIII. Yüzyılda bu bölgede Rus idarecilerinin emirleri çerçevesinden çıkmayan Ebu'lhayr Han'ın nesillerine karşı Kazaklarda bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. 1773-1776'da Kazak Sultanları ile büyükleri tarafından yapılan ihânetler, hâlâ halk tarafından unutulmamıştır. Bu nedenle XVIII. Yüzyılın sonunda Batı Kazakistan'daki Rusya ve onun kuklası Ebul Hayr Han ve onun nesillerine karşı başlayan direniş, Kazakların ilk millî kurtuluş savaşı olmuştur⁵. 1775'te Çarlık idaresi, Kazak bozkırlarını iki bölgeye bölüp, sınır kamuoyunu kurmuştur. Halka E.İ. Pugaçev direnişini unutturmak için⁶ Yayık Nehrine Ural adını vermişlerdir. Çarlık, Kazak Hanlarını kendi ajanlarına dönüştürmek istemiştir. 1782'de Rus idarecileri İdil ve Yayık nehirleri arasında Nurali Han'ı ve yakınlarını yerleştirmiştir. Han ve onun kardeşleri her yıl Orenburg'da maaş alarak, Küçük Orda halkının göç yerlerini belirlemiş ve istedikleri kadar vergi yüklemişlerdir⁷. Bu dönemde, Kossaklar, sınırlardaki Kazak köylerine akınlar yapmaya başlamışlardır. 1782-1783'te Kazaklardan bin baş at zorla alınmıştır. Bu olayların ardından başlayan soğuk kış mevsiminin neden olduğu açlık, Kazak halkının durumunu daha da olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu nedenle kazaklar Rus idarecilerinin Ural nehrinin iç kısımlarına artık göç etmeye başlamışlardı. Bunu gören Ruslar, o topraklara yerleştiği Kossakları müdafaasız halkın üstüne sevk etmiştir. Kossakların halka karşı insafsızca davranması ve sürülerini yağma etmeleri bardağı taşıran son damla olmuştur. Halk büyük bir heyecan içinde isyân etmiştir. Ancak Kossaklar Rus birliklerinden takviye alarak halkın üstüne saldırmışlardır. Bu dengesiz kuvvetler arasındaki mücadeleyi Kazaklar kaybederek pek çok zayıat vermişlerdir⁸. Fakat Küçük Orda da başlayan bu hakkını arama hareketi, bütün Kazak illerinde büyük yankılar yapmıştır. Halk gasp edilen haklarını, istiklâlini yeniden kazanmanın özlemini ve zarureti şiddetle hissetmeye başlamışlardır. Fakat halkı kim birleştirecek, millî mücadelenin önderliğini kim yapacaktı? Çok geçmeden, halk böyle bir önderin çıkışına da şahit olmuştur⁹. Sırım Datov isyanı 15 sene

⁵ Kuzembayulı, A.Abıl, E., a.g.e., s.182; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz; Fatih Ünal, Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, İstanbul,2010, s. 49-95.

⁶ Michele E. Commercio, "The Pugachev Rebellion", in the context of post-soviet Kazakh Nationalization" Nationalities Papers, Vol.32, No.1, March 2004, Association for the Study of Nationalities, s.86; Fatih Ünal, a.g.e., s.94.

⁷ N.G. Apollonova, "Prisoyedineniye Kazahstana K Rossiye v30 Godah XVIII Veka, Alma-Ata, 1948, s.217.

⁸ S. Sabol, " Kazak resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847" Central Asian Survey (June/September, 2003, 22, (213), s.237; A. Bodger, "On the Extent And Nature Kazakh Participation in the Pugachev Revolt, 1773-1775" Central Asian Survey, Volume12, Issue4, 1993, s. 498.

⁹ M. Saray, Kazakların Uyanışı, Ankara,2004, s.61.

sürmüştür. Kazak halkının geniş desteğine ilave olarak bazı boy beylerinin de desteğini alan Sırım Datov 1780'li 1790'lı yıllarda büyük ve organize Rus ordularına karşı çok zor günler yaşatmıştır. Hatta 1783'te Sırım Datov komutasındaki millî direniş birlikleri Rus ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak, komutanlarını da esir almayı başarmıştır. Sırım Datov'un bu başarısı halk arasında büyük heyecan yaratmıştır. Ruslara karşı mücadele etmek isteyen halk dalgalar halinde Sırım Datov'un etrafından toplanmaya başlamıştır¹⁰. Aynı zamanda Kazak büyüklerinin Nurali Han ve yakınlarına karşı mücadelesi de güçlenmiştir. Kazak büyükleri, Rus Çarlığından Nurali Han'ın iktidardan uzaklaştırılmasını istemişlerdir. 1786'da Çariçe Katerina bir ferman yayınlarak Nurali Hanı iktidardan uzaklaştırmıştır. Nurali Han Orenburga çağrılarak, oradan Ufa'ya gönderilmiş ve 1790 yılında orada vefat etmiştir. Ancak Kazak sultanları da aynı şekilde isyancıların kaldığı yerleri Rus idarelerine söylemişlerdir. 1785'te Sırım Datov ordusuna katılan Kazakların ordusu altı bini geçmiştir. Rus Çarlığı, baş kaldıran bölgeleri cezalandırmak için asker göndermiştir. Ancak Sırım Datov, çete yöntemlerini kullanmış, direk Rus askeri ile değil daha küçük ordulara saldırarak savaşmıştır. Kazaklar birçok kaleler ile ordugâhları ele geçirmişlerdir¹¹.

1792'de Küçük Orda'nın tahtına Nurali Han'ın oğlu Esim getirilmiştir. Yeni han isyanı bastırmak için elinden geleni yapmış, Kazak isyancıların başkanlarını tutuklayarak, Çar idarecilerine teslim etmiştir. 1797'te Sırım Datov, Esim Han'ın oturduğu yeri istilâ etmiş ve onu öldürmüştür. Sırım Datov, yeni Orenburg Valisi Baron İgelstrom'dan isyancıların istediklerini yerine getirmesini istemiştir. Baron İgelstrom Kazak isyancılarının isteklerini yerine getirerek, Kazak sultanları ile büyüklerinden ibaret bir kurul oluşturmuştur. Sırım Datov da bu kurulun danışmanı olarak seçilmiştir. 1783-1797 yılları arasında devam eden isyancıların hareketi on dört yıl kadar sürmüştür¹². 1779'te Baron İgelstrom, Küçük Orda'da, Ebul'hayr Han'ın yaşlı oğlu Ayşuak başkanlığında bir kurultay gerçekleştirmiştir. İsyancıları cezalandırmak için gönderilen askerî birlikler tarafından takip edilen ve gücünü kaybeden Sırım Datov, bu kurultaya bin serbazla gelip, isyanın sona erdiğini bildirmiştir. Bu kurultayda Ayşuak'ın Han seçilmesi, Sırım Datov'un on dört senelik direnmesinde yenilgiye uğradığı anlamına gelmektedir. Sırım Datov Nurali Han oğulları ve Ayşuak taraftarı tarafından takip edildiği için Hive Hanlığına göç etmiş ve orada vefat etmiştir¹³.

Sırım Datov'un yenilmesi ve ortadan kaybolması, Rusları son derece ferahlatmıştır. Bu direniş büyük bir tarihî anlam taşımaktadır, çünkü savaşın sonucunda Kazak halkı Yayık ve İdil nehirleri arasında yeniden göçebe hayatlarına devam edebilmiştir. Rus Çarlığı, Kossakların Kazak bozkırlarını istilâ etmelerini de yasaklamıştı. Bu kurtuluş savaşında dökülen Kazak kanı, Kazakistan'daki Rus sömürgecilerinin işgalci hareketlerini az da olsa durdurmuştur¹⁴.

1.2. İsatay Tayman Komutasındaki Kazakların Millî Direnişi (1822-1837).

Rus sömürüsüne karşı verilen Kazak millî mücadele hareketinin önemli liderlerinden biri de İsatay Tayman (1791-1837)'dir. Batı Kazakistan'da çıkan ayaklanma, Ruslar tarafından sömürülen Kazak halkının bağımsızlığını kazanmak için giriştiği önemli bir hareket olmuştur. Bökey Han'ın yönetiminde beş bin Kazak ailesi 1801'de İdil ile Yayık nehirleri arasına göç etti. Bu, İç Orda'nın kurulmasına temel sebep oldu. Daha 1830'lı yılların sonunda, buraya 20 bin kadar aile ve 80 bin kadar nüfus yerleşmişti. Fakat arazi ve otlaklar eşit bir şekilde dağıtılmadı. Kısa bir süre içinde, toprakların üçte ikisi Kazak feodalleri ile Rus toprak ağaları Yusupov ile

¹⁰ K.,Danivarov, Istoriya Kazakhskogo Gosudarstva XV-XX, Almatı, 2000, s.11.; M.B. Olcott, The Kazakhs, s.45.

¹¹ A. Kuzembayulı, E. Abil, Istoriya Respubliki Kazahstan, Astana,2002, s.184.

¹² G. Kan, Istoriya Kazahstana, Almatı 2005, s.96-98.

¹³ S. Asfendiarov, Istoriya Kazahstana (S drevnevsih Vremen) Alma-Ata 1993, s.205.

¹⁴ K. Rispayev, a.g.e., s.124.; G.Apollava, Prisoyedineniye Kazahstana K Rossiye V 30 Godah XVIII Veka, Alma-Ata, 1948.s.221.

Bezborodko'nun mülkiyetine geçti. Cihangir Han 400 desyatinlik araziye kendisine mal etti. Bu sırada, özellikle Han'ın sultan unvanı olmayan akrabası Karavılhoca Babacanoğlu çok mal mülk edindi. Rus toprak ağalarıyla kiraladığı arazilerin ücreti için anlaştıktan sonra, bu arazilere hayvanlarını otlatmaya izin verdiği Kazak obalarından dilediğince kira ücreti almaya başladı. Ayrıca Cihangir Hoca ile akrabalık ilişkisinden faydalanarak onlardan haraç ve vergiler de topladı.

Ural Askerî Mahkemesi Kazakların Büyük ve Küçük nehirler boyundaki Kamış-Samar gölü çevresindeki toprakları kullanmasını yasakladı. Toprakla ilgili bu şiddetli krize başka da önemli unsurlar eklendi: Çarlık Hükümeti İç Orda ile Küçük Cüz'ün yönetimini kendi mensuplarına doğru kaydırmaya başladı ve menzil sistemi ile Menzil Başkanlığı ihdas edildi. Yayık Nehri boyundaki arazileri Ural Kazaçı askerleri sahiplendi. Kazaklara bu nehirden öteye geçmek ve Kazaçilerin nehir şeridine konup göçmeye şiddetli yasak kondu¹⁵. İç Orda'daki hareketlenmenin ilk dalgası 1827-1829 yıllarında ortaya çıktı. Rusların Küçük Orda ve Orta Orda toprakları üzerindeki işgal hareketini yaygınlaştırmaları 1822-1824 dönemine rastlamıştır. Ancak yaygınlaşan bu işgâli takiben Kazak Halkı üzerindeki müstebit Rus yönetimine karşılık Kazaklar bu defa da Küçük Orda'nın Berş Boyu Beyi İsatay Tayman liderliğinde yeni bir isyan başlatmıştır. Bu yeni isyan ise 1838 yılı ortalarına kadar etkin bir şekilde sürdürülmüştür. Ocak 1838'de İsatay Taymanoğlu kendi askerleriyle Büyük Borsuk Kumluğu'nda Şekti kabilesinin yurduna geldi. Ona Yayık'tan daha önce geçen Nauşu grubu ve Alaşa kabilesinin reisi Saraböbek katıldı.

12 Temmuz 1838'de Kırıl civarında isyancıların tenkil birlikleriyle çarpışması meydana geldi. Bu çarpışmada İsatay Taymanoğlu öldü. İsyancılar geri çekilmeye mecbur oldu. Onların peşinden yapılan kovalama birkam km devam etti. İsyancıardan 80 kişi öldü. İsatay Taymanoğlu öldükten sonra mücadele ateşi sönmeye başladı. Dağınık isyancı grupları o yıl boyundaki Nijne-Uralski hattı civarında faaliyetlerini sürdürdü. İsyan bastırıldıktan sonra küçük gruplar oluşturup bozkırlarda saklananlar sıkı bir takibata uğradı. Yakalananların çoğuna dayak cezası uygulandı. Çalışma kamplarına sürüldü. Mal mülkleri müsadere edildi. Onlar ölene dek sürgünde kaldılar¹⁶.

1.3. Kenesarı Sultan Komutasındaki Kazakların Millî Direnişi (1837- 1847)

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Çarlık Hükümeti Kazakistan için planladığı idari siyasi değişiklikleri uygulamaya girişti. Bunun altında Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına hala dahil olmayan bölgeleri iltihak etmek maksadı da yatmaktaydı. 1822'deki Sibirya Kazakları Yönetmeliği bozkır bölgelerinin yönetim yapısını kökünden değiştirdi. Şimdi yönetimin vilayet sistemi uygulamaya kondu. Buna göre, Kazak toplumu sırasıyla okrug (vilayet), volost (nahiye) ve aul (oba) gibi idarî birimlere bölündü. Karkaralı (eski Bökey Han'ın idaresindeki ve Kökşetav(eski Veli Han'ın idaresindeki vilayetlerinin tesisi, Çarlık Hükümeti'ne Orta ve Büyük Cüzler'in kesiştiği noktada Kazak topraklarını yavaş yavaş işgal etmesine öncülük etti. Kazakların geleneksel konargöçer arazileri daraldı. Toprağı verimli bölgelere Kazaçileri tekrar yerleştirme yaygınlaştı. Abılay Hanın ahfadının çevresine toplanan Kazak halkının tepkisi arttı¹⁷.

Bu zamana kadarki Kazak Millî Mücadele Hareketinin en büyük ve şiddetlisi Abılay Han'ın büyük torunu Kenesarı Kasımoğlu'nun yönettiğidir. Bu hareket diğerlerinde mukayese edildiğinde, tam anlamıyla bir Millî Mücadele hareketi olmuştur. Kenesarı Kasımoğlu, bütün Kazakistan'ı ayağa kaldırmayı başarmıştır. Onun başarılı olmasının en önemli sebebi, kendisinden önceki mücadele hareketlerini iyi gözlemlemiş olması ve millî mücadele hareketini sistemleştirmesidir¹⁸.

¹⁵ Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Tarihi, Çev: Abdulvahab KARA, S.294.

¹⁶ M. Viatkin, Oçerki po İstorii Kazahskoi SSR Moskova, 1941,I, s.202.

¹⁷ Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Tarihi, s.301.

¹⁸ T. Ölçekçi, "Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi 1837-1847), Bilig, Güz/2009, S.51, S.123.

Küçük Orda'da cereyan eden hadiseler, hemen hemen aynı tarzda Orta Orda'da da cereyan etmekte idi. Yani Ruslar, Kazakların en verimli topraklarını almışlar, Rusya'ya bağlı oldukları için de onlara ağır bir vergi yükünü çekmelerini istemişlerdir. Kötü bir kış geçirilmesi, kurak mevsimlerin yaşanması dahi Rusların bu sömürü şeklini değiştirmemiştir¹⁹. 1826-1827'te kışın çok kötü geçmesi yüzünden binlerce hayvanı ölen Kazaklar, geriye kalan hayvanlarını Rusların işgal ettiği verimli otlaklarda otlatmak isteyince, Ruslar buna izin vermemişlerdir. Bu yasak yetmiyormuş gibi, Rusların, vergi karşılığında yüzlerce hayvanı Kazaklardan zorla alması, halk arasında huzursuzluğu yeniden yükseltmiştir. Bütün bu olanlardan sonra Rusların, Orta Orda'nın en güzel ve stratejik yerlerine yeni askerî kaleler yapmaya kalkışması, Kazak Türklerini çileden çıkarmıştır. Sonunda halk, silaha sarılıp hakkını müdafaaaya yönelmiştir²⁰.

Abılay Hanın torunu olan Sultan Kenesarı Rus sömürgeliğine karşı mücadele kararı vermiştir. Kenesarı'nın geliştirdiği ideoloji, onun soylu bir aileden geldiğini göstermektedir. Kenesarı Kazak Ordalarını kendi mirası olarak görmüşve: Bütün Kırgızları Ruslardan geri alacağım", ifadesini birkaç keret tekrarlamıştır. Geçmişten ders alarak Kenesarı, direniş amaçlarının ancak kazak halkının birlik ve beraberlik içinde hareket etmeleri halinde gerçekleşeceğinin farkına varmıştır. Sultan Kenesarı kazak hanlığının tüm toprakları üzerinde yayılacak olan bir direniş hareketinin planını yapmıştır²¹.

Kenesarı'nın asıl hedefi, bu direnişi tüm Kazak ülkesine yayarak topyekûn bir millî direniş temin etmektir. Kenesarı Han'ın önderliğinde ortaya çıkan bu isyan, bu zamana kadar Kazakların Ruslara karşı yaptığı direnişlere benzememekteydi. Bu millî direnişe, Kazakistan'daki Üç Orda'nın halkı da katılmıştır. Kenesarı Han savaşa bütün Kazak halkının katılmasını sağlamıştır. Kazakların isyanı, bu zamana kadar hiç birleşerek savaşmamış olan bütün Ordaların bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu mücadelenin daha başlangıcında yaklaşık 20 bin kişilik bir ordu oluşturan Kenesarı, ilk iş olarak Rus valisine gönderdiği bir mektup ile geçmişte Kazak beyleri tarafından Rusya'dan istenmiş olan geçici askerî himayenin kalıcı bir işgale dönüştürülmesini tanımadığını, dolayısıyla da bu topraklar üzerinde bağımsız bir Kazak Han'ı olarak hareket edeceğini ve statüsünün Rusya tarafından tanınmasını istemiştir. Böylece millî davasına barışçı bir yaklaşım ile başlayan Kenesarı'nın bu talebine karşılık Rusya, onun üzerine bir ordu göndermekle mukabele etti. Ancak bu ordunun Kazak birlikleri tarafından durdurulması Kenesarı'nın ilk askerî başarısını da tescil etmiş oluyordu²².

Kenesarı, Ruslara karşı başladığı mücadelesinde üç hedefin yıpratılması için plânlar yapmış ve uygulamıştır: Birinci hedef, Ruslarla işbirliği yapan yerli idarecileri ortadan kaldırmaktır. Rusların 'Ağa Sultan' unvanı verdiği bu yerli idareciler, Rusların koydukları yasakları uygulayan ve Ruslar namına vergi toplayan kişilerdi. Bu hizmetlerine karşılık olarak Ruslar onlara hayvanları için otlak veriyor ve onları bazı vergilerden muaf tutuyorlardı. Kenesarı bu Ağa Sultanların yaptıklarından dolayı onlara karşı çıkmıştır. Ağa Sultanlarının etrafındaki insanlar Kenesarı cephesine katılmışlardır. Bunu gören Ruslar Ağa Sultanlara baskıda bulunmuşlardır²³.

İkinci hedefi ise, Rusların Orta Asya Hanlıklarıyla olan ticaretini engellemek suretiyle, onları sulha zorlamak idi. Kazakistan toprakları, özellikle Orta Orda bölgesi, Rusya ile Orta Asya arasında uzanan geniş bir kapı durumundaydı. Rusya'dan Orta Asya'ya inen ticaret yolları Kazakistan topraklarından geçtiği için, bu yolun kapatılması halinde Rusya'nın Orta Asya ticareti büyük zarar görecekti. Bunu iyi değerlendiren Kenesarı, Rus ticaret kervanlarının Kazakistan

¹⁹ M.Saray, Kazakların Uyanışı, Ankara,2004, s.58,59; Fatih Ünal, a.g.e., s.94-124.

²⁰ Z.Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s.186.

²¹ K. Rıspayev, Istoriya Respubliki Kazahstana, Almatı, 2002, s.125.

²² F.Budak, Kazakistan'ın Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara,1999, s.43.

²³ V.Z. Galiyev, Kenesarı Kasimov Bastagan Kazaklardan Ult-Azattik Kozgalışı, Almatı,1996, s.9-13.

üzerinden Orta Asya'ya gitmelerine man,î olmuştur.

Kenesarı'nın Kazak topraklarından geçen kervanlardan vergi alması, vergi vermeyen kervanlara geçit izni vermemesi Rusları askerî tedbirler almak mecburiyetinde bırakmıştır. Üçüncü hedefi ise, Rus askerî hatlarına ve kalelerine baskınlar düzenlemektir. Rusların kurduğu yerel yönetimleri çökertmek ve ticarî faaliyetlerine engel olmak suretiyle, Kazakların haklarını Ruslardan alamayan Kenesarı, zor olan şıkkı seçmek yani harp ederek halkının haklarını aramak mecburiyetinde kalmıştır²⁴.

1837'de Kenesarı, Petropavlovsk kalesinden çıkan kervana refakat eden Aktav Kossaklar'ının birliklerine karşı ilk seferini düzenlemiştir. 1838'de ise gerekli hazırlıkları yapan Kenesarı Akmola ile Aktav arasında Rusların kurduğu savunma hatlarına dört defa baskın düzenlemiştir. Vur- kaç taktiği ile hareket eden Kenesarı kuvvetleri büyük başarılar elde etmiştir. Rusların ağır kayıplar vermesi ve bu kayıpların bütün Kazak Orda'larında duyulması, Kenesarı'ya millî bir kahraman haline getirmiştir²⁵.

1839 yılının Nisan ayında gönderilen Rus askerleri Küçük Orda Kazaklarının isyanını bastırmaya çalışırken önemli sayıda kayıplar vermiştir. Küçük Orda'nın yardımına gelen Kenesarı, Rus orduları ile çetin muharebeler yapmış ve onların geri çekilmesini sağlamıştır. Fakat Kazak halkı Rus tehlikesini göz önüne alarak iç bölgelere yerleşmiştir. Kenesarı'nın etrafında toplanan kuvvetler muntazam eğitim görmüş asker değildi. Kenesarı bu askerle iyi eğitilmiş yüksek ateş gücü olan talimli Rus birliklerine karşı uzun zaman savaşmanın mümkün olmadığını biliyordu. Ayrıca, Rus ve Kossak kuvvetleri, Kazaklara karşı iş birliği yaparak, masum halka eziyet ediyordu. Bu nedenle Kenesarı halkını fazla hırpalamadan onurlu bir barış için Rus makamlarına mektup gönderdi. Kazak Han'ı mektup ve heyet göndererek kendisinin Kazak bozkırlarında gerçekleştirdiği politik ve idari yapılanmayı Rusların kabul etmesini istemiştir. Ancak Rus idarecileri mektubu getiren heyeti kabul etmediği gibi, onları hapse atmış ve Kenesarıya hiçbir cevap vermemiştir. O zaman Kenesarı Çar I. Nikolaya mektup göndererek, ondan Kazak halkından vergi almamasını ve baskı uygulamamasını, Kazakların huzur ve dostluğunun devamı için rica etmiştir²⁶.

Bu mektubun ardından 1840'ta Kenesarı'nın teklifi kabul olunmuştur. Kenesarı'nın bu barış görüşmelerini ısrarla istemesinin amacı, halkı perişan eden yağmaları durdurmak, işgal edilen toprakların iadesini sağlamak, Rusya ile kalıcı bir idarî ve siyasî ilişkiler kurmaktır. Rus- Kazak heyetlerinin görüşmeleri neticesinde, iki taraf arasında sulh yapılmasına karar verilmiştir²⁷.

1841'de yapılan bu antlaşmaya göre Kenesarı silahlı çatışmaya girmeyeceğine dair söz vermiştir. Ruslar bunun karşılığında, Kenesarı'nın Orta Orda'da oluşturduğu idareye karışmayacaklarına dair söz vermiştir. Böylece, Kenesarı, Rusya'ya bağlı olarak Orta Orda'nın hakimi olmuştur²⁸. Ancak bu antlaşma sadece 1842 yazına kadar sürmüştür. Rus askerleri yeniden Kazak köylerine baskınlar yapmaya ve halkın mallarını yağmalamaya başlamıştır. Bununla birlikte Rus idarecileri bütün Ordalara ve Kazak ileri gelenlerine haberler yollayarak Kenesarı'ya destek vermemelerini istemiştir. 1841'de Kenesarı Han'ın orduları Hokand idaresinde bulunan Suzak, Yangıkurgan, Ak-Mescit ve Culek kalelerini ele geçirmişlerdir. Bu kalelerin Kazakların eline geçmesi, onlarda yeni hedefler ve amaçlara yönelme heyecanını vermiştir. Aynı tarihte Üç Orda'dan gelen Kazakların kurultayında, Kenesarı Kazakların Han'ı seçilmiştir ve Kazak Hanlığı

²⁴ K. Rıspayev, a.g.e., s. 124.

²⁵ F. Budak, Kazakistan'ın Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara, 1999, s.43.

²⁶ S. Asfendiarov, a.g.e., s.212.

²⁷ Galiyev, a.g.e., s. S.14-15.

²⁸ F. Kara, "Almaatada 1986 Aralık layları.jeltokdan 1986 December Events in Almaty jeltoksan, Turkish Studies Volume 7/4 fall2012, s.417.

yeniden kurulmuştur. Rusların lehine çalışan ve sadece kendi çıkarlarını düşünen Kazak soyluları ve Kenesarı'nın bazı akrabaları ise ona karşı çıkmışlardır²⁹

1842'de Ruslar yeniden harekete geçen Kazak birliklerine karşı bir sefer düzenlemişlerdir. Ayrıca 1843'te de Çar I. Nikolay Kossaklar'dan oluşan büyük bir orduyu Kazak isyancılarının hareketlerini bastırmaya göndermiştir. Bu çatışma, iki tarafın büyük kayıplar vermesi ile sonuçlanmış, ancak her iki taraf da amaçlarına ulaşamamıştır.

1844'te Kenesarı'nın yönetimi altındaki Kazak birliklerinin düşman kuvvetlerine karşı düzenlediği baskın sonucunda yeni ve büyük bir çatışmanın başlaması için zemin hazırlanmış oluyordu. Kazaklar bu baskında, Rusların önemli bir mühimmat deposu olarak tanımlanan Katerina Kalesine saldırarak, Rus kuvvetlerini yenmiş, çok sayıda Rus ve Kossak askerini de esir alıp, kaleyi tahrip etmişlerdir. Bu zafer, daha önce böyle bir başarı elde edemeyen Kenesarı kuvvetlerinin cesaretine cesaret katmış ve daha sonraki hareketlerinde teşvik edici olmuştur. Kazaklarla Rus birlikleri arasında devam eden mücadele kışın bastırması ile durmuş, taraflar yeni hazırlıklarını yapmak için karargahlârina çekilmişlerdir³⁰.

1841-1844 yılları arasında dört yıl boyunca devam eden saldırılarından bir netice alamayan ve özellikle 1844'te Sultan Kenesarı'nın birlikleri karşısında bozguna uğrayan Rusya sonunda Sultan Kenesarı ile anlaşma yolunu denemek için 1845'te ona elçi göndermek zorunda kalmıştır. Ruslar Kazakların kendilerine tabi olmasını istemiş ancak Kenesarı tarafından bu öneri şiddetle reddedilmiştir

Sultan Kenesarı ile bu şekilde baş edemeyeceğini ve onun Büyük Kazak Hanlığını yeniden kurma yolunda önmeli bir mesafe katettiğini iyice idrak eden Ruslar, ne suretle olursa olsun onu ortadan kaldırmaya karar vererek 1846 yılında bir plânı uygulamaya koymuşlardır. Önce Orta Cüz Kazaklarının daha güneyinde, Alatau bölgesinde yaşayan Kırgız boylarının beylerine muhtelif ajanlar vasıtasıyla ulaşılarak, günden güne güçlenmekte olan Sultan Kenesarı birliklerinin pek yakında Kırgız topraklarını da işgal edeceği korkusu bu boylar arasında iyice yayılmıştır. Ardından Rus ordularının bütün gücünü oluşturan birlikler Orta Orda topraklarına iki ayrı koldan büyük bir taarruz başlatılmıştır.

Kazak birlikleri kendine tek çıkış yolu olarak bırakılan güneydeki Alatau bölgesine doğru çekilmeye başlamıştır. Bir süreden beri Rus entrikalı altında kalarak Kenesarı'nın Kırgız topraklarını işgal edeceğine inandırılan ve bunun için hazırlıklı bulunan Kırgız birlikleri de, Kazak birliklerinin hiç beklemediği güney cephesinden ve beklemedikleri bir anda saldırıya geçerek, Kenesarı'nın birliklerine acı bir darbe vurmuşlardır. Buna rağmen Kenesarı'nın hem Rus birliklerinin kuzeyden iki kol halinde gelen saldırısına direnmiş ve hem de Kırgız birliklerinin Çu nehri'nin kuzeyinde kalan bölgeye çekilmesini sağlayabilmiştir³¹.

Fakat Kırgız birlikleri, artık çok bitkin düşmüş ve Rus birliklerinin saldırısı altında bulunan Kazaklara bu bölgede yaptıkları anî ve kararlı bir baskın ile Kenesarı'nın birliklerini bozguna uğratmakla kalmayıp, birliklerinin başında savaşırken şehit düşen Kenesarı'nın ölüsünü de Ruslara göndermişlerdir³². Kenesarı'nın ölümünden sonra birkaç yıl boyunca Kazaklar millî direnişe bu defa kardeşi Sultan Sadık önderliğinde devam etmişlerdir. Ancak Sultan Sadık kardeşinin temin ettiği başarıya ulaşamamıştır.

²⁹ S.Asfendiarov, a.g.e., s.217.

³⁰ Fatih Ünal, a.g.e., s.185-190.

³¹ Galiyev, a.g.e., s.19

³² K.Rıspayev, a.g.e., s.126-127.

1.4. Can Hoca, İsen Batur, Han Gali Arslan ve İsa Tülenbay Komutasındaki Kazakların Millî Direnişi (1850-1875)

1854'te Rus Çarı I. Nikolay, 'Ukaz' (ferman) neşrederek bütün Kazak topraklarının Rusya hâkimiyeti altına geçtiğini ve Kazakların Rus kanunlarına tâbi olduklarını ilân etmişlerdir. Fakat Kazaklar, Rus hâkimiyetini yine kabul etmemişlerdir. 1850-1875 dönemini kapsayan çeyrek asırlık dönemde Kazak Halkı Sultan Sadık'ın dışında başka birçok halk kahramanı ve boy beylerinin önderliğinde Rus işgaline karşı direnişini aralıksız bir şekilde sürdürmüştür. Bu önderler arasında etkili olan Can Hoca'nın isyanı idi. Bundan başka İsen Arslan ve İsa Tülenbay önderliğindeki başkaldırmalar, Kazak halkı arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Ancak bu yıllar arasında ayaklanmaları yürüten yukarıdaki liderlerin hiçbirisi Sultan Kenesarı çapında değillerdi.

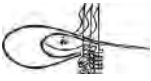
SONUÇ

Rus Çarlığı'nın daha Türkistan'ı tamamen işgal altına almadan kendi uygulamalarına, sömürü politikalarına başlaması, yerli halkın durumunu iyice zorlaştırmıştır. Baskılara ve haksızlıklara dayanamayan halk, her fırsatta Rus yönetimine kısıtlanmış yönetim hakkını vermek için Ruslarla işbirliği yapan yerli hanlara karşı isyan etmiştir. Rus Çarlığı'nın Kazak Türklerine uyguladığı kötü yönetime karşı ilk silahlı ayaklanma Küçük Cüz'de Sırım Datov önderliğinde baş göstermiştir. Bu ayaklanma Rus Çarlığı ile birlikte hareket eden Ebulhayır Hanın yönetimine karşı ortaya çıkmış ayaklanmadır. Bu ayaklanma Rus diplomasisi ile bertaraf edilmiştir. Kazak topraklarında bu isyandan sonra irili, ufaklı birçok isyan olmuştur, İsatay Taymanoğlu ayaklanması bunların en önemlilerindendir. İsyanın itici gücünü köylü isyanı oluşturuyordu. Bu yüzden onun yönü birçok açıdan önceden belirlenmişti. Farklı cinsten, gelişigüzel, büyük ölçüde bir bölgeyle sınırlı olması, somut programının olmaması ve organizasyon yetersizliği isyanın başarısızlığa uğramasının genel sebeplerini oluşturdu. Fakat onun güçlü tarafları da yok değildi. İsyanı zenginlerin, han çevresindekilerin sömürüsüne karşı, çarlık rusyanın Küçük Cüz'deki koloni siyasetine karşı mücadele etti. Ancak bunlardan en önemlisi 1837 Kenesarı Kasımoğlu ayaklanmasıdır. Bu isyanın sebepleri de diğerlerinden farklı değildir. Rusların Kazak topraklarında uyguladıkları politikalar ve en önemlisi Kazak halkının hiçbir devletin ve milletin esareti altına girmek istememesiydi. Hele de hristiyan olan Rus yönetimi altına girmek istememeleriydi. Ruslar karşısında Kazak boy beylerinin birçoğu etrafında toplanmayı başaran Kenesarı, başarılı savaşlar vererek, Rusları sindirmeyi başarmış hatta hanlığını bile ilan etmiştir. Ancak Rusların bazı Kırgız boylarını, Kazaklar aleyhine kışkırtması sonucunda iki ateş arasında kalan Kenesarı'nın Kırgızlar tarafından öldürülmesiyle isyan bastırılmıştır.

KAYNAKÇA

- ASFENDIAROV, S., Istoriya Kazahstana (S drevnevsih Vremen), Alma-Ata,1993.
- APOLLOVO, N.G., Prisoyedineniye Kazahstana K Rossiye v 30 Godah XVIII Veka, Alma-Ata, 1948.
- BAIŞEV, S.B., Oçerk i İstorii Kazahstana Kaz GUç, Almatı, 1989.
- BODGER, A., “ On the Extent And Nature Kazakh Participation in the Pugachev Revolt, 1773-1775” Central Asian Survey, Volume 12, Issue 4, 1993, s.493.
- BUDAK, F., Kazakistan'ın Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara,1999.
- COMMERCIO, M.E., “The Pugachev Rebellion” in the Context of Post-Soviet Kazakh Nationalization”, Nationalities Papers, Vol:32, No:1, March,2004,Association for the study of Nationalities, s.86-95.

- GALIYEV, V.Z., Kenesarı Kasımov Bastığın Kazaklardan Ult-Azattık Kozğalışı, Almatı, 1996.
- HAYİT, B., Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara,1995.
- KAN, G., İstoriya Kazahstana, Almatı, 2005.
- KARA, F., “Almaatada 1986 Aralık Olayları:Jeltoksan 1986 December Events In Almaty.jeltoksan, Turkish Studies, Volume7/4 Fall2012, s.417-426.
- KUZEMBAYULI,A., Abil, E., İstoriya respubliki Kazahstan
- ÖLÇEKÇİ, T., “Kazak halkının Kenesarı Kasımoğlu’nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847), Bilig, Güz/2009, S.51, s. 123.
- RISPAYEV, K., İstoriya Respubliki Kazahstana, Almatı,2002.
- RYWKIN, M., Moscow’s Muslim Challenge Soviet Central Asia, United States of America, 1990.
- SARAY, M., Kazakların Uyanışı, Ankara,2004.
- TOGAN, Z.V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul.1981.
- ÜNAL, F., Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, İstanbul,2010.
- VIATKIN, M., Kazakhskoi SSR, Moskova,1941.

URARTU DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPISINA GENEL BAKIŞ*

Murat KATAR**

ÖZET

M.Ö. 9. Yüzyılda Van Gölü ve çevresinde kurulan Urartu Devleti batıda Malatya'ya kadar uzanmıştır ve 3 asır boyunca Mezopotamya'daki Asur'un en büyük rakibi olmuştur. Zaman içerisinde karşı karşıya gelen Urartu Devleti ve Asur Devletinin mücadeleleri sonucunda Urartular Asur'u vergiye bağlamayı başarmışlardır.

Urartu'nun ekonomik faaliyetlerine baktığımızda oldukça dikkat çekicidir ve günümüzde bile bir çok devletin oluşturamadığı bir düzen ve proje dahilinde yapılmış olduğu göze çarpmaktadır. Urartular da ekonomik faaliyetlerin genel olarak devlet eliyle organize edildiği görülmektedir.

Şehircilik planlaması yapılırken devletin ekonomik yapısı da göz önünde bulundurulmuştur diyebiliriz örneğin sulama problemi sulama kanalı yapılarak çözülmüştür. Bu sayede bağ ve bahçe tarımı gelişmiştir.

Ayrıca bölgenin bakır ve demir gibi madenlerce zengin olması bu yatakların işletilmesini de sağlamıştır. Şüphesiz Urartu'nun diğer devletlere olan münasebetinde sahip olmuş olduğu yer altı kaynaklarının ve özellikle demir madeni yaşanan çağ itibarıyla oldukça büyük öneme sahiptir. Aynı zamanda bölgenin hayvancılığa uygun olması hayvancılığı da geliştirmiştir. Tarımsal faaliyetlere bakıldığında da su kaynaklarına uzak olan alanlara büyük bir mühendislik harikası sayesinde suyun kanallar ile taşınması ve gerekli bölgelere barajlar inşa edilerek bölgelerini su ihtiyaçları karşılanmıştır. Ve bu buralarda bağlık bahçelik alanlar oluşturarak tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Önemli ticaret yollarının kavşağında bulunmaları ticari yönden de gelişmelerini sağlamıştır. Urartu Devleti Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk düzenli yollarını yapan devlet olarak kabul ediliyor. Doğu Anadolu yüksek yaylasının ulaşım ağı, sosyal ve kültürel bağlantı derecesinin bir göstergesi olmakla beraber tüm değişim ve gelişim biçimlerinin bir belirtisidir. Bölgenin ekonomik ve sosyal faaliyetlerine birinci derecede etkiye bulunan ulaşım ağı, ekonomik ve kültürel gelişmenin en canlı kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Urartu Devleti, Ekonomi, Ticaret Yolu, Sulama Kanalı, Demir Çağı

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: muratkatar@windowlive.com

A GENERAL WIEW TO ECONOMIC STRUCTURE OF URARTIAN STATE

ABSTRACT

Urartu State, that is established in Van Lake and its neighborhood in B.C 9th Century was enlarged its borders till Malatya and has been the biggest rival of Assures for 3 decades. At the end of the encounters and conflicts that arises from time to time between Assures and Urartu State, Urartu State succeeds to dominate Urartu state.

If we focus on the economical activities of Urarties, it is extremely invincible and the activities were organized in a harmony that even most of the modern countries cannot reach that level. It is noticed that Urartu mostly organized its economic activities by state.

When it is time to city planning, it is also considered the economic situation of the state. For example, they built water - channel to the areas that has water problems that also helped the agriculture to progress.

On the other hand, the regions was rich in terms of copper and iron and Urartu operated this mines It is obvious that, if we take into consideration that decades, the iron mines has big majority and importance in the relations of Urartu with other nations. The land was also convenient to animal husbandry and it was also developed. In terms of agriculture, even the far places from the source of the water had chance to be considered s agriculture areas after the water - channel that are a product of high level engineering.

They were commercially developed too. The main reason was their strategic position between the commercial destinations. Urartu are considered to be the first state that built proper roads in Eastern Anatolia region. The transportation made the Access easy between communities and that resulted the social and cultural interaction and also an indication of the development and evolution. The transportation facilities in the region that s the main actor in the economic activities is also the most obvious evidence of the economical and cultural development.

Key Words: Uraru State, Economy, Artery of Commerce, Water Channels, Iron Age

GİRİŞ

Doğu Anadolu bölgesi 163 bin kilometre kare yüz ölçümüne sahip ve Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesi içerisinde en geniş olanıdır¹. Doğu Anadolu, sıra dağların birbirine yaklaşp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya doğru gidildikçe yüksekliklerin arttığı arızalı bir yüksek ülkedir. Doğu Anadolu'nun en belirgin özelliklerinden birisi ve onu diğer Anadolu bölgelerinden ayıran

¹ İbrahim Atalay-Kenan Morttan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2006, s.441.; Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.4-18.

özelliği yüksek bir bölge olmasıdır². Doğu Anadolu bölgesi yurdumuzun çatısı konumundadır³. Şekil itibarıyla kaidesini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve Güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi İç Anadolu'ya doğru ilerleyen bir üçgeni andırır. Bu itibarıyla yurdumuzun diğer bölgelerinden ayrılan bir coğrafi bölge meydana getirir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırları, güneyde Maraş civarında Güneydoğu Toroslari kavisinin dış etekleri, Batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, Kuzeyde Karadeniz Dağlarının Güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine aldıktan sonra, Güneye dönen bir çizgi teşkil eder. Doğu sınırları gerçekte morfoloji bakımından bir yandan Rion-Kura, öte yandan Urmiye Gölü platosunun Doğu kenarına kadar uzanır. Böylece bu günkü sınırlarımız dışında coğrafi bakımdan daha geniş manada bir Doğu Anadolu Bölgesini kabul etmek lazımdır⁴.

M.Ö. 9 ve 6.yüz yıllar arasında çekirdeğini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı Çıldır, Sevan(Gökçe) ve Urmiye Gölleri'nin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı. Asur kaynaklarında Urartu adı altında tanımlanan krallığın sınırları, kuzeyde Kafkasötesi'ne, doğuda Kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde Urfa-Halfeti yakınlarına değin uzanmaktaydı. M.Ö.4.binden itibaren bu bölgede çok güçlü bir kültürün ortaya da çıktığı görülmektedir.⁵

Urartu Krallığı 3 asır boyunca Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin en büyük rakibi olmuştu. Her ne kadar Urartular iki kez Asur orduları tarafından büyük yenilgiye uğratılmışlarsa da, iki krallık arasında yüzyıllar boyu süren anlaşmazlıklar ve mücadeleler sırasında Urartu krallığı sık sık Asurlular'ı yenilgiye uğratmayı başarmıştır ve Asur'u vergiye bağlamıştır⁶.

Anadolu'nun en doğu mıntıkasını teşkil eden dağlık havalide, bu dağların yön değiştirerek doğu-batı yönlü olmaktan çıkıp güney-kuzey istikametini takip etmeğe başladıkları yerde büyük Van Gölü bulunmaktadır. Bu göl etrafında 1700 m. irtifaında bir yayla yükselir. Bu yaylanın suları kısmen kapalı havzalara kısmen de büyük, küçük kollar halinde Fırat ve Dicleye akarlar. Sıklet merkezi Van Gölü etrafında olmak üzere bu yaylada yüksek bir kültür inkişaf etmiştir. Bu önemli kültürün bize verdiği eserler gösteriyor ki Anadolu'nun bu mıntıkasında yüksek bir kültür yaratmak imkân ve şartları mevcuttur. Çünkü tabiat bu imkanı bol olarak vermiştir⁷.

Merkezde başkent Van (Tuşpa) havzası olmak üzere, Kuzeyde Çıldır ve Sevan Gölleri, güneyde Toroslar, doğuda Kuzeybatı İran, batıda da Elazığ bölgesine kadar genişlemiş olan Urartu ülkesi yaklaşık 200 000 kilometre karedir. Bu geniş coğrafyada Urartu kalıntılarının yoğunlaştığı yerler, daha çok kazı ve yüzey araştırmalarının yapıldığı, merkezi Van Bölgesi, Urmiye gölü çevresi ve kuzeyde Ermenistan sahasıdır⁸.

Urartu'nun ortaya çıktığı coğrafya bugün birçok devlet tarafından paylaşılmış durumdadır. Bunlar; Türkiye, Ermenistan, İran ve Küçük bir bölümü ile de Irak⁹.

“Urartu” adına kutsal kitap Tevrat'ta değişik bir biçimde Ararat¹⁰ olarak rastlanılmaktadır.

² Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ, 2013, s.1.

³ M.Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.147.

⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., 1984, s.1-2.

⁵ Oktay Belli, “Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C.1, s.140. ; M. Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.151.

⁶ Oktay Belli, *a.g.e.*, s.140. ; Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul, 1996, s.80.

⁷ Mustafa Selçuk Ar, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul 1944, s.7.

⁸ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s.1. ; Seton LLolyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu), Ankara, 2000, s.109.

⁹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (çev: Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, s.24.

¹⁰ *Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*, Yalçın Ofset, İstanbul, 1993, s.701.

Efsanevi Ağrı Dağı Urartu coğrafyasının tam ortasındadır. İncil'deki masoretik ünlüleştirilmeden ötürü bu dağ, Urartu adının “r r t” ünsüzleriyle yazılması sonucu “Ararat” adını almıştır¹¹.

Büyük bir devlet kurmayı başaran Urartuların Hurri dilinin bir lehçesini konuştukları ortaya konulmuştur. Ancak buna bakarak Urartuları Hurrilerin efradı olarak kabul etmek doğru değildir¹². Ancak Prof.Dr. Recep Yıldırım'a göre Urartular Hurrilerin efradı olarak kabul edilebilir¹³.

Küçük boylar aralarında birleşerek yeni ve büyük birlikler oluşturmuşlar ve bu birliklerden de zamanla yavaş yavaş yeni devlet oluşmuştur. Böylece M.Ö.9 yy. ilk yarısında URARTU DEVLETİ kurulmuştur. Bu dönemde artık Urartu sözcüğünün etnik bir anlama sahip olduğu bilinmektedir¹⁴.

Urartu Devleti Ekonomik Hayatına Genel Bakış

Urartulara baktığımızda ekonomi ve endüstri tamamen devlet eliyle organize edilmektedir. Her çeşit üretim “Devlet Kontrolünün” altındadır: merkez bölgede ve eyaletlerde kurulan yerleşme merkezleri –önce de dediğimiz gibi- askeri ve idari fonksiyonlarının yanı sıra “Ekonomik Merkez” niteliğini taşırlar. Üretilen –buğday, arpa, çavdar, darı, susam, nohut, mercimek, fasulye gibi- toprak mahsülleri ve – geniş üzüm bağlarından elde edilen- şarap ve susam yağı v.s. gibi ana gıda maddeleri, bu merkezlerin tahkimli stadellerinde yer alan “Kraliyet Depolarında” ve ambarlarında toplanmakta ve muhafaza altına alınmaktadır. Anlaşıldığına göre, “yöneticiler”, “soylular” ve “halk” bunlardan kendilerine yetecek kadar olanını almakta, “üretim fazlası” ise bir nevi “Vergi” olarak devlete verilmekte, başkente gönderilmektedir. Böylece düzenlenen bu “ekonomik tedbir” ile bir hayli güçlü, güvenilir ve devamlı “gelir kaynakları” elde edilmiş ayrıca- devamlı silah altında tutulan- “Ordu”nun beslenme problemi de halledilmiş oluyordu. Aynı zamanda da, bu stoklama ile, herhangi bir düşman saldırısı, kuraklık, kıtlık, sel baskınları, deprem, yanardağ püskürmeleri gibi doğal afetler ve salgın hastalıklar, uzun ve ağır geçen kış mevsimi gibi etkenlere karşı tedbir alınmış oluyordu¹⁵.

Bu arada -şehircilik planlaması yapılırken- öncelikle, yaşam kaynağının ve “üretim”in gereği olan “su problemi” halledilmiştir: Tarlaları, bağ ve bahçeleri sulama ve içme, arınma, kullanma suyu için gerekli olan kanallar, barajlar ve yeraltı suları yapılmıştır¹⁶. Toprağa bağlı üretimin yanı sıra, ekonominin –özellikle, göçebe ve yarı göçebe halk gruplarının yaşam tarzının- temellerini oluşturan “Hayvancılıkta” devletin kontrolü altında olmalıdır. Ayrıca gerek duyulduğunda çeşitli bölgelere “yağma seferleri” düzenlenmiştir: meselâ Argıştı I. Ve Sarduri II. Devirlerinde, hayvancılık yinenden zengin olan transkafkasya bölgesine- yılda iki kez- yağma seferleri yapılmış ve her seferinde on binlerce büyük ve küçük baş hayvan sürülerek getirilmiştir. Bunların toplamı yüz bini aşmaktadır¹⁷.

¹¹ Mirjo Salvini, *a.g.e.s.*25.

¹² Hurriler hakkında geniş bilgi için bkz Adil Alpman, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*(1981-1982), C.XIV, S.25, Ankara, 1982, s.283-314.

¹³ Recep Yıldırım, “Urartu’nun Batı Bölgesi”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 288-293; Mirjo Salvini, *a.g.e.*,s.28.

¹⁴ Oktay Belli, *a.g.e.*,s.150. ; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara, 1987,s.317. ; Recep Yıldırım, *Eskiçağ’da Anadolu*, İzmir, 1996, s.116.

¹⁵ M.Taner Tarhan, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *IX.Türk Tarih Kongresi*, C.I.Ankara,21—25 Eylül 1982,s.296.

¹⁶ M. Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.155.

¹⁷ M.Taner Tarhan, *a.g.e.* ,s.297.

Ayrıca Doğu Anadolu da mevcut olan bakır ve demir gibi zengin maden yataklarının işletilmesi kökenleri çok eskiye dayanan “madencilik endüstrisi” nin gelişmesine neden olmuştur. Bu arada, hemen belirtmek isteriz ki, bilindiği gibi Urartu madencilik sanatının karakteristik ürünleri olarak nitelendirilen tunç yapıtlar üç ayaklı kazanlar, boğa başı veya kanatlı siren şeklindeki tutamaklar direkt veya endirekt yollarla yapıldığı söylenen, dışa dönük, özellikle batıya yönelik, Urartu ticaretinin delilleri olarak gösterilmek istenmiştir. Oysa öyle abartıldığı gibi dış dünyaya yönelik bir ticaret söz konusu değildir. Çünkü tam anlamıyla, içe dönük bir “kapalı ekonomi” nin varlığı düşünülemez: Urartu merkezlerinde ve buluntu yerlerinde ele geçirilen yabancı kökenli ithal malların toplam sayısı ve de çeşitlerin azlığı, kanımızca bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, ganimet olarak getirilen, ya da hediye tribut olarak gönderilen malları da, bu değerlendirmenin dışında tutmak gerekiyor¹⁸.

Yılın yarısını kaplayan kış mevsimine rağmen Doğu Anadolu Yaylası'nda 1.800 m'ye kadar buğday, 2.100 m 'ye kadarsa arpa yetişir. Tarımsal olarak daha elverişli olan yerler ve özellikle Aras Vadisi'nde, daha Urartu zamanında üzüm üretilmekteydi¹⁹.

Bölgenin verimliliği, hayvancılık, bağcılık, yağ, meyve plantasyonları hem Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında, hem de arkeolojik bulgularla ortaya koymuştur. Ermeni tarihçi Hovannes Katolikos 10. Yy da, tarımdaki yüksek düzeyi aşağıdaki biçimde övmektedir.

*“bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdüler ve yüz kat daha fazla meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağbozumunda da tenekeleri”*²⁰.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan modern kentlerdeki nüfusun besin gereksinimi, tarla tarımının yanı sıra özellikle bahçe tarımı karşılamak zorundaydı. Genellikle demirden yapılmış modern demir aletlerle yapılan bahçe tarımı ise, sürekli ve düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olabilmekteydi. Bunun içinde Urartu kralığı bu bölgede ki küçük ovaları sulamak amacıyla baraj, gölet ve sulama kanalları yapmışlardır. Büyük bir mühendislik bilgisi ile inşa edilen bu baraj ve sulama kanallarının en güzel örneğini ise Kesiş Göl ve Kırca Göl Barajı ile Menua (Şamram) kanalı oluşturmaktadır²¹.

Araştırmacı Schulz, antik tarihçi K.Movses'in sözünü ettiği ve Asur kraliçesi Semiramis tarafından inşaa ettirilmiş olduğu büyük bir kanalla karşılaşmıştır. Bu kanalında yakınında yeni bazı yazıtları gün ışığına çıkartmıştır. Bütün bu yazıtların çözümlenmesi bir yüzyıldan fazla sürmüştür, ve böylece bu kentin esas yapıcıları üzerindeki giz perdesi ortadan kalkmıştır. Yazıtlardan öğrenildiğine göre olayın aslı şudur; M.Ö.810-781 yılları arasında Urartu tahtında hüküm sürmüş olan kral Menua, Asur kraliçesi Sammuramat'ı büyük bir yenilgiye uğratmış ve kentin su gereksinimini karşılayan bu kanalı inşa ettirmiştir. Fakat arkeolog Schulz'un Hakkari (Çölemerik) yakınında öldürülmesi bu bilim adamının çalışmalarının devamını engellemiştir²².

Urartu Kralı Menua, krallığın bir çok bölgesi'nde kaleler, saraylar, tapınaklar ve sulama kanalları inşa ettirmiş ülkesinin büyük bir bölümünü bağlık bahçelik haline getirmiştir. Van ovasının su gereksinimini karşılaya bilmek için 51 km'den fazla uzunlukta bir kanal yaptırmıştır. Gürpınar (eski Havasar) Ovası'ndan Van Ovası'na değin uzanan ve bugün bile kullanılan kanala halk Samram Kanalı adını vermektedir. Belirli kesimleri büyük taş bloklardan inşa edilmiş

¹⁸ M.Taner Tarhan, *a.g.e.*,s.297.

¹⁹ Mirjo Salvini, *a.g.e.*,s.26.

²⁰ Mirjo Salvini, *a.g.e.*,s.26.

²¹ Oktay Belli, “Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (23-27 Nisan1988),Ankara,1988, s.313. : Oktay Belli ; “Van Bölgesinde Bulunan Yeni Urartu Barajları”, *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van,6-12 Ağustos 1990*,Ankara,1994.s.9.

²² Oktay Belli, “Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*,İstanbul,1982,C.1,s.140.

duvarların üzerine değin su yolları uzatılmış, vadilerden ise “su kemerleri” ile kanal devam ettirilmiştir²³.

Günümüzde bile türkölere konu olan Menua (Şamram) kanalı 51 km.uzunuluğa sahip olup, yaklaşık 2800 yıldan beri hâlâ Van Ovası’nı kesintisiz olarak sulamaktadır. Bu özelliğinden dolayı Menua Kanalı’nın benzerine ne Anadolu’da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanmaz²⁴. Bilge Umar ise bu kanalın uzunluğunun 80km olduğunu söylemektedir²⁵.

Gürpınar (eski Havasar) Ovası’ndan Van Ovası’na değin uzanan ve bugün bile kullanılan kanala halk Samram Kanalı adını vermektedir. Belirli kesimleri büyük taş bloklardan inşa edilmiş duvarların üzerine değin su yolları uzatılmış, vadilerden ise “su kemerleri” ile kanal devam ettirilmiştir²⁶.

Urartu sınırından Erbil’e yer altı suyu sistemi ile su getirdiği kaydedilmekte ve bu sistemin Urartular’inkinden ayrı bir sistem olduğu söylenmektedir. Halbuki Van’ın kuzey doğusundan gelerek bugünkü şehrin ortasından geçip Van Kalesi istikametine giden ve tamamen aynı adla anılan yani Kehriz denilen yer altı suyunun Urartulardan kalmış olması büyük ihtimal dahilindedir. Esasen Anadolu’nun bir çok yerinde bu sistem mevcuttur. Tabii olarak hepsinin Urartulardan kalmış olacağını iddia edecek değiliz. Ancak Van’da bu kehriz sistemi vardır²⁷.

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu’da yaptırılan önemli imar faaliyetleri bu bölgeye Eskiçağ’da altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Şuana kadar bulunmuş olan 63’ü aşkın baraj, sulama kanalı ve gölet Doğu Anadolu’yu barajlar bölgesi durumuna getirmiştir. Bu sayıya ne Anadolu’da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanılmamaktadır. Daha önemlisi 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıda ki baraj, gölet ve sulama kanalına şimdiye kadar dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmamaktadır. Buna dayanarak Urartu’yu Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası’nın en büyük “Hidrolik Uygarlığı” olarak adlandırmak hiç de abartılı olmasa gerekir.²⁸

Anadolu coğrafyası tarih boyunca birçok şiddetli deprem geçirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde yapılan su ile ilgili tesisler bu depremlere karton gibi çökerken, Urartularca yapılanların ise çok daha az etkilendikleri görülmektedir. Urartu su mühendisleri depreme karşı önlem almamış olsaydılar bu yapıların hiç biri günümüze kadar ulaşamazdı. Urartuların bu teknolojiye ilerlemiş olmalarının altında da madencilikte göstermiş oldukları olağanüstü ilerlemenin çok büyük etkisi olmuştur. Bunu biraz daha açıklarsak eğer; demirden yapılan aletlerin daha sağlam olduğunu ve bu aletlerin de baraj ve sulama sistemlerinin inşaatında kullandıklarını söyleyebiliriz. Milyonlarca metre küp taşın çıkarılmasında kullanılan kazmalardan, sulama için açılan kanallarda kullanılan küreklerin kullanıldığı şüphesizdir. Doğu Anadolu coğrafyası düşünüldüğünde çalışma süresi mevsimsel olarak 5 ay civarındadır. Eğer bu bahsettiğimiz aletler kullanılmış olmasaydı bu kadar kısa sürede bu kadar çok mesafe yol kat edilmesi imkansızlaşır²⁹.

Günümüzde bile türkölere konu olan Menua (Şamram) kanalı 51 km.uzunuluğa sahip olup, yaklaşık 2800 yıldan beri hâlâ Van Ovası’nı kesintisiz olarak sulamaktadır. Bu

²³Oktay Belli, a.g.e.,s.159.; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992,s.4.

²⁴Oktay Belli, " Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" ,*VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Nisan1988)*, Ankara, 1988,s.31.

²⁵ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir,1982,s.129.

²⁶Oktay Belli, a.g.e.,s.159.; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992,s.4.

²⁷Baki Ögün,"Urartu Araştırmaları'nın Anadolu, Yunanistan ve Etrüks Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", *VI T.T.Kongresi (20-26 Ekim 1961)*,Ankara, 1967,s.66.

²⁸Oktay Belli,"Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* Ankara,2000,s.394.

²⁹Oktay Belli, a.g.e.,s.395.

özelliklerinden dolayı Menua Kanalı'nın benzerine ne Anadolu'da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanmaz³⁰. Bilge Umar ise bu kanalın uzunluğunun 80 km olduğunu söylemektedir³¹.

Urartu nüfusunun tamamının tarım ile uğraşmadığı kesindir. Hayvancılık ülke ekonomisinde çok önemli bir paya sahip olmalıdır. Bunu tanrılara sunulan kurban listelerinde belirtilen kurbanlık hayvan sayılarından anlamakta mümkündür. Halkın bir bölümü yaşamını yarı göçebe olarak sürdürmüş olmalıdır. Bu gelenek bugün de devam etmektedir. Bu yarı göçebe hayvancılık hayvancılığın bir nevi sigortası durumundaydı. Asur tehlikesinden korunmayı kolaylaştırmış ve hayvan çeşitliliğinin artmasını sağlamıştır diyebiliriz³².

Urartu Krallığı'nda tarımsal üretimin yanı sıra hayvan besiciliğinin de krallık denetiminde yapıldığını belirtmek gerekir. Hayvancılık faaliyetleri, bu işi sürekli yapan devlet adına çalışan insanlar tarafından yürütüldüğü "*Rusa buyruk verdi: Mühür tutucu... 'li adama, baş çoban kulu hakkında söyle: Yaşam tanrın hoş olsun...olan Tata kız kaçırdı. Gönüllü geri vermez. Şimdi, efendi, yap ! gönder ! bul ! ver !*" krallığın geç dönemine ait Karmir-Blur'da bulunan kil tabletten de anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın sahip olduğu yüz binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvan değerlendirildiğinde bu alanda da çok sayıda olmasa da bir insan istihdamının gerekli olduğu kabul edilebilir. Örneğin, Hitit de çobanların büyük çoğunluğunu savaşlarda alınan esirler oluşturuyordu³³.

İnsanlık tarihinin en önemli aşamalarından biriside madenin keşfidir. Eskiçağ insanları da tanıdığı oldukları madenleri zaman içerisinde daha iyi tanımışlar ve bunlardan daha çok alan da faydalanmışlardır. Artan ihtiyaçlar ve deneyimlerle yeni uygarlıkların doğmasına yol açmışlardır. Urartular yapılan araştırmalar sonucunda madencilik ve sulama sistemleri konusunda oldukça ileri gitmişlerdir³⁴. Eski toplumların madenle olan ilişkileri günümüz kadar etki yaratmıştır ve daha iyi bir uygarlık seviyesine ulaşılmasına da yardımcı olmuştur³⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları, Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işlenilmiştir³⁶.

Urartu topraklarının jeolojik zenginliklerine dikkat çekilmelidir: Doğu Anadolu'nun eski gümüş, bakır ve demir yatakları ya Urartu Bölgesi'nde ya da Urartu askeri seferlerine hedef olan yerlerde yoğunlaşmaktadır. Kısmen değerli metallerden oluşan oldukça zengin metal haraçlardan yazılı kaynaklar söz etmektedir³⁷.

Gümüş ve demir gibi hammadde kaynakları açısından zengin, güneye ve batıya uzanan stratejik yol ve geçitlere sahip olan Alzi bölgesine, Urartu Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Van Gölü yöresinden yalnız Muş Ovası ve Bingöl Dağları üzerinden ulaşılabilir. Çok zor olan bu arazi şartları için Urartu Devleti kendi karayolu sistemini oluşturmuştur³⁸.

³⁰Oktay Belli, " Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" ,*VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (23-27 Nisan1988), Ankara, 1988,s.31.

³¹ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir,1982,s.129.

³²Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.7 .

³³Erim Konakçı, *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir,2006,s.183.

³⁴M. Beşir Aşan,"Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler",*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.155.

³⁵ Yüksel Arslantaş, *Prehistorik Çağlarda Anadolu'da Madencilik (En Eski Çağlardan Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, Elazığ,2008,s.29.

³⁶Oktay Belli,"Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.371. ; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*,İzmir,1996, s.118.

³⁷Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006,s.26.

³⁸Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu",*Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul,1989,s.50.

Çağın savaş ekonomisinde ve gereksinmesinde başlıca etken olan maden kaynaklarının önemi Demir Çağlara ulaşınca çok daha önemsenmeye başlanmıştır. Demir cevherinin silah yapımındaki rakipsiz nitelikleri, Kuzey Suriye topraklarının önemini birkaç kat daha arttırmıştır. Adad-Nirari I ve Salmanasar I 'in Hanigalbat ülkesini egemenlik altına almak isteyişindeki gerçek neden büyük olasılıkla bu yörenin Anadolu'daki demir madenlerine giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bunun yanında Kargamış kenti de demir işçiliğinde çok yaşamsal rol oynayan Maraş bölgesine giden yolun üzerinde idi ve burayı denetliyordu³⁹.

Bir başka neden ise tümüyle ekonomik çıkarlar ile ilgiliydi. Ekonomik çıkarların başında da demir önde olmak üzere diğer maden yataklarına ulaşmak ya da bunlara ulaşan yolları denetim altına almak geliyordu. Anadolu'da demir birçok yerde bulunmasına karşın, Asur Devleti 13.y.y. 11.y.y.'a kadar demir gereksinimini daha çok Kizzuwatna ve "Nairi ülkelerinden" karşılamaktaydı. Ancak bu erken demir devirlerinde demirden çok bakır ve gümüş gibi madenler bölgenin ekonomik önemini oluşturmuyordu⁴⁰.

Doğu Anadolu'da yoğun olarak işletilen gümüş, kurşun, bakır ve demir yataklarının üç ana bölgede toplandığı görülmüştür. Bunlar ;

- 1-Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi,
- 2-Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi,
- 3-Van Gölünün Güneyi.

Demirden Yapılmış Urartu Bilezikleri (Bknz.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

³⁹Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.4.

⁴⁰Altan Çilingiroğlu, *a.g .e.* , s.5.

Demirden Yapılmış Urartu Hançerleri (Bkn.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

Demirden Yapılmış Urartu İğneleri (Bkn.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Demirden Yapılmış Urartu İğneleri (Bknz.; Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.179)

Güçlü bir merkezi devletin varlığı, düzenli bir ulaşım ağı ile yakından ilgilidir. Söz gelimi Anadolu'yu 200 yıldan fazla bir süre egemenlik altında tutmuş bulunan Akhaemenid sülalesi bunu biraz da Sardes ile Susa arasında uzandığı bildirilen Kral Yolu'na borçludur. Aynı şekilde Küçük Asya'ya yüzyıllarca egemen olmuş Roma İmparatorluğu da, güçlü bir karayolu ağı oluşturarak, bu ülkenin en ıssız köşelerine değin uzamasını bilmiştir. Nitekim son zamanlarda Anadolu'da sürdürülen sistemli yüzey taramalarıyla Roma çağının gelişmiş karayolu sistemleri daha iyi bir biçimde ortaya koyulmaya başlanmıştır⁴¹.

Anadolu'nun içlerine giden ticaret ve maden yollarının Urartu tarafından kesilmesi ve denetim Asur'daki karışıklıkların yanı sıra kuzey Suriye kent devletleri arasında da karışıklıklara neden olmuştu. Bu olayların gelişmesinde Urartu'nun etkinliği büyük olmalıdır. Daha önce Asur tarafından yönetilen ülkeler ve özellikle Melid Asur egemenliğine başkaldırırlar⁴².

Türkiye'nin en büyük gölü Van Gölü çevresindeki liman kalıntıları gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar da, M.Ö.9-6. Yy arasında Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet tarafından yaptırılan bu yollar sadece Anadolu'nun değil Ön Asya ve Anadolu'nun da en eski ve düzenli yollarını oluşturur. Urartuların Doğu Anadolu'nun sert iklimi ve engebeli arazisinde 250 yıl boyunca varlığını korumasında yaptırmış olduğu bu yollarında büyük etkisi bulunmaktadır. Aynı zamanda bu yollar Doğu Anadolu'nun ekonomik ve sosyal etkinliklerinde birinci derecede rol oynamışlar ve bölgenin ekonomik ve kültürel olarak gelişmesinde de çok önemli bir rol oynamışlardır. Urartu Krallığı'nın egemenliği altında bulunan

⁴¹ Veli Sevin, "Urartular Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul, 1989, s.47.

⁴² Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.18.

Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne açılan bütün yollar, zorunlu olarak başkent Tuşpa ve Rusahinili'nin bulunduğu Van Ovası'na açılmaktaydı⁴³.

Yapılan bu yollar sayesinde atlı ve arabalı birlikler seferlere rahatça gidebiliyor ve ganimetleri rahatça getirebiliyorlardı. Bu yollar krallar tarafından planlanarak yapılmıştır bunu yollar üzerindeki çivi yazılı stellerden anlamaktayız. Yine yolla üzerine belirli aralıklarla güvenlik amaçlı karakollar ve kaleler yapılmıştır. Bir nevi kervansaraylarında bu dönemde temeli atılmıştır. Başa gelen yöneticilerin en baştaki görevleri yolların bakım ve onarımını yapmak, ticarete can ve mal güvenliği sağlamak gelmekteydi. Yolların genişliği 4,5-6 m arasında değişmekteydi⁴⁴.

Doğu Anadolu'da kullanılan kara yollarının ilk güzergahı % 60 Urartu Kralları tarafından yaptırılmıştır. İlk Urartu yolları ise Kral İşpuini tarafından yapılmıştır. Urartu kralları arsından en çok yol yaptıranlardan biriside Menua dır. Bu dönemde devletin genişleme siyasetine paralel olarak yollar yapılmıştır. Örneğin Tuşpa'dan başlayan Erçiş-Patnos-Tahir-Gediği-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan yolu, bu kral döneminde yapılmıştır. Orta Anadolu bölgesine açılan bu yol , Urartu Krallığı'nın aynı zamanda ticaret yoluydu. Tuşpa-Erçiş-Ahlat-Tatvan-Muş-Bingöl-Elazığ-Malatya Yolu'nun ilk güzergahı da yine bu kral döneminde atılmıştır. Adıyaman, Ergani, Elazığ ve Malatya Bölgesi'ndeki zengin maden yatakları için açılan bu yol Urartu endüstrisi için oldukça önemliydi⁴⁵.

Doğu Anadolu yüksek yaylasının ulaşım ağı, sosyal ve kültürel bağlantı derecesinin bir göstergesi ve tüm değişim biçimlerinin bir belirtisidir. Bölgenin ekonomik ve sosyal faaliyetlerine birinci derecede etkide bulunan ulaşım ağı, ekonomik ve kültürel gelişmenin en canlı kanıtıdır.

SONUÇ

Urartu Devleti, Doğu Anadolu yüksek yaylasında M.Ö.9-6.yüzyıllar arasında güçlü bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra kısa sürede Asur Devleti ile baş edebilecek kudrete ulaşmıştır. Doğu Anadolu'nun sahip olduğu zorlu yaşam koşulları ve Asur Devleti ile sürekli olarak mücadele etme gereği Urartuların kendilerine has bir idari ve iktisadi sistem kurmalarını zorunlu kılmıştır. Devlet otoritesi ve karakteri gereği ekonomi merkezi yönetimin kontrolü altında organize edilmiştir. Savunulması kolay olan kaleler çevresinde işlenebilecek araziler sulama sistemleri ve nüfus aktarımları sonucunda ekonomi ayakta tutulmuştur. Özellikle yeni fethedilen yerlerde toprağı işlemeye yönelik yeterli insan gücünün olmadığı yerlerde toplu nüfus aktarımları ciddi bir ekonomik istihdam sağlamıştır.

M.Ö. 9.yy'da kurulan ve Dünya Tarihi ve Anadolu Tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahip olan Urartu Devleti, sulama kanalları ile suyun getirilerek bölgenin bağlık bahçelik bir alana dönüştürülmüştür. Günümüz şartlarında dâhi imkânları zorlayacak bu sistemin milattan önce Urartu Devleti tarafından başarılmış olması gerçektende hayret uyandırmaktadır. Tarımsal faaliyetlerde ilerlemelerinin temel sebebi kurulan bu sulama kanallarıdır.

Bunun yanında hakim oldukları coğrafyanın geniş maden yataklarına sahip olması maden işlemeciliğinde de ilerlemelerini sağlamıştır. Demir çağı dediklerinde ilk akla gelen devletin Urartular olması bundan dolayıdır. Yine sahip olduğu coğrafyanın Anadolu'nun en yüksek bölgesi olması hayvancılık açısından da gelişmelerini sağlamıştır.

⁴³ Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.409.

⁴⁴ Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.410.

⁴⁵ Oktay Belli, a.g.e., s.412.

Urartu Devleti, bölgedeki su kaynaklarını kullanılabilir hale getirerek ciddi bir tarım faaliyeti sürdürmüş, ülkeyi bağlık, bahçelik müreffeh bir hale getirmiştir. Doğu Anadolu'nun hayvancılığa uygun potansiyeli de bu çerçevede oldukça yerinde kullanılmıştır.

Doğu Anadolu'nun sahip olduğu önemli maden yatakları Urartu madenciliğinin de hammadde kaynağı olmuştur. Bu çerçevede çok ciddi bir madencilik endüstrisinin varlığı yapılan araştırma ve kazılarda ortaya çıkarılan maden eserlerin çokluğundan da anlaşılmaktadır. Ayrıca Urartu merkezleri birbirine yol şebekesi ile bağlanarak ülkenin her köşesine ulaşmak mümkün hale getirilmiştir.

Urartu Devleti, Yunanistan ve İtalya'ya kadar ulaşan ticaret yollarını da özellikle güçlü olduğu asırlarda kontrol ederek Urartu mallarının uzak coğrafyalara ulaşmasını sağladığı gibi, Urartu ekonomisi için de ticareti dikkat çekecek bir iktisadi kaynak haline getirmiştir.

Urartu-Asur mücadelesinin temelinde Asur'un bölge kaynaklarını kendi ekonomisine aktarma çabaları vardır. Bu durum düşünüldüğünde bölgenin zorlu koşulları yanında işlenebilecek çok zengin ekonomik kaynakları olduğu da görülmektedir. Urartu bu kaynakları çok iyi kullanmış ve zaman zaman Asur'un ciddi askeri tahribatına rağmen bu sistem sayesinde yeniden toparlanma imkanı bulmuştur.

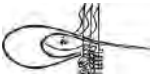
Urartu'nun her Asur yıkımından sonra toparlanma çabaları hep sürüp giderken Urartu'yu tehdit eden İskit, Kimmer ve Med akınları başlayacaktır. Doğu Anadolu gibi zor ve çetin şartları olan bir coğrafyayı gerçekten her şeyiyle gerçek bir vatan olarak algılayıp yaşanılabilir bir alan haline getiren Urartu Devleti bu kadar çok güçle birden uğraşamayacak ve askeri ve ekonomik yönden de yeniden toparlanamayarak M. Ö. 6. asra gelindiğinde yıkılacaktır.

Urartu Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyanın her karışında Urartu eserlerine rastlanması bölgeyi ne denli imar ettiğini ve izlerini yaşadığı her yere bıraktığını da göstermektedir. Bunun da ciddi bir ekonomik sistem olmadan yapılamayacağı aşikardır.

KAYNAKÇA

- AR, Mustafa Selçuk, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul 1944.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, *Prehistorik Çağlarda Anadolu'da Madencilik (En Eski Çağlardan Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, Elazığ, 2008.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ, 2013.
- AŞAN, M. Beşir, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.147-169.
- ATALAY İbrahim -Kenan Morttan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2006.
- BELLİ, Oktay ; "Van Bölgesinde Bulunan Yeni Urartu Barajları", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990*, Ankara, 1994, s.8-17.
- BELLİ, Oktay, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.409-414.
- BELLİ, Oktay, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C.1, s.140-208.
- BELLİ, Oktay, "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Nisan 1988)*, Ankara, 1988, s.313-327.

- BELLİ, Oktay, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.409-420.
- BELLİ, Oktay, "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* Ankara, 2000, s.394-402.
- BELLİ, Oktay, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.371-382.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984.
- ERİNÇ Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., 1984.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara, 1987.
- Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*, Yalçın Ofset, İstanbul, 1993.
- KONAKÇI, Erim, *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.
- LIOLYD, Seton, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu), Ankara, 2000.
- ÖĞÜN, Baki, "Urartu Araştırmaları'nın Anadolu, Yunanistan ve Etrüks Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", *VI T.T.Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967, s.65-70.
- SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- SEVİN, Veli, "Urartular Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmalı XI*, İstanbul, 1989, s.47-56.
- TARHAN, M.Taner, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.I. Ankara, 21—25 Eylül 1982, s.285-301.
- UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir, 1982.
- YILDIRIM Recep, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996.
- YILDIRIM, Recep, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 288-293.
- YILDIRIM, Recep, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996.

HATIRATLARA GÖRE HALK ADAMI ATATÜRK*

Yusuf KAYA**

ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk, yirminci yüzyılın ilk yarısını olağan üstü kişiliği ile etkilemiş büyük bir asker ve devlet adamıydı. Onun tarihin akışında önemli bir rolü vardır. İçinden çıktığı Türk Milletinin kaderine damgasını vuracak ve çağın olaylarına yön verecek kadar güçlü ve etkili bir rol almıştır. Atatürk, yurduna büyük bir aşkla severdi. Büyük bir özveri ile ülkesini yeniden canlandırmayı ve yıkık dağınık Osmanlı Devletinden bir Türkiye Cumhuriyeti yaratmayı başarabildi.

Mustafa Kemal Atatürk, pek çok yönüyle tarihe mal olmuş bir devlet adamıdır. Onun hayatındaki en önem prensiplerinden birisi halkının içerisinde hiç ayrılmamak olmuştur. Tasarladığı Türkiye'yi inşa ederken halkının desteğine büyük önem veren Atatürk, onların rızasını almaksızın yapacağı reformların hayata geçemeyeceğini yakından bilmekteydi. Yakın çevresindekilerin tanık olduğu hadiseler Atatürk'ün en mutlu olduğu anların halkla iç içe olduğu zamanlar olduğu yönündedir.

Mustafa Kemal Atatürk, sürekli başkalarının düşüncelerini alır, uygun görürse benimser, ama asla sağduyudan ayrılmaz şüpheli davranırdı. Bazen düşüncelerini büyük bir açıklıkla anlatır bazen de çok az konuşurdu. Yaşamaktan ve insanlarla bir arada bulunmaktan keyif alır, sohbetten hoşlanırdı. Ülkenin yönetimine ilişkin çok önemli kararları bazen sofrada aldığı olurdu. İçindeki gerilim bazen hırçın ve öfkeli halinde patlak verir, hemen arkasından nazik ve sevimli bir ifade içinde yatışabiliyordu. Atatürk, dış görünüş itibari ile kendisini beğenir, titiz ve zevkli giyinirdi.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, halk, hatırat

---

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr.

ACCORDING TO THE MEMOIRS THE PUBLIC MAN ATATÜRK

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk was the statesman who deeply affected the first half of the 20th century with his extraordinary personality. He played an important role in the course of history. He had a big role of changing the destiny of Turkish people and also leading the events during that period. He deeply loved his country. He managed to create a new country from the ashes of the Ottoman Empire with great patience and perseverance.

Mustafa Kemal Atatürk is a statesman who is an important figure in history. One of his important principles is that he never isolated himself from his own people. He clearly knew that the reforms could not be put into practice without the consent of Turkish people while he was building the new Türkiye that he designed. The things that the persons very close to him had witnessed show that the time when he felt very happy is the time when he spends his time with his own people.

Mustafa Kemal Atatürk always gave importance to the opinions of other people, adopted them if appropriate, but never gave up questioning them. He sometimes told about his ideas very clearly but sometimes he talked very little. He derived great pleasure from the life itself, being with people and chatting with them. He sometimes gave his decisions about the future of the country at dinner table. His tension sometimes led to his being furious and ill-tempered but within a short time he calmed down and behaved very kindly. Atatürk admired his outside appearance, and dressed very elegantly.

Key Words: Atatürk, community, memories

Atatürk'ün halka bakışında en çok göze çarpan, onun daima halk içerisinde bulunma isteğidir. Halkın ona ilgisinin oluşturduğu yoğunluktan başlamak üzere devlet başkanlığının getirdiği koruma önlemlerine varana kadar bir dizi sebepten dolayı istediği an halkın arasına girmesi çok kolay değildi. Onun özel hayatıyla ilgili olarak en çok şikâyet ettiği sıkıntısı da buydu. Zira Atatürk, bağrından çıktığı halktan hiç kopmak istemiyordu. Nitekim onun kendisini tanımlamak için yaptığı bir hamle, ait olduğu yeri gösterir niteliktedir. Cumhuriyet'in on ikinci yıl dönümü için dövizler hazırlanıyordu. Bunların içinde şöyleleri vardı:

“Atatürk bizim en büyüğümüzdür.”

“Atatürk bu milletin en yücesidir.”

“Türk Milleti asırlardır bağrından bir Mustafa Kemal çıkardı.”

Hazırlanan döviz listesini dikkatle süzen Atatürk, bunları ve bunlara benzeyenlerin hepsinin üstünü çizerek yerine şunu yazdı:

“Atatürk bizden biridir.”¹

¹ Hadi Besleyici, *Atamız Atatürk*, İstanbul, 1980, s. 78.

Büyük işler başarmış bir kişi olarak halkının ona biçtiği payelerin yanında Atatürk'ün kendisini sadece "halktan birisi" olarak tanımlaması, onun bu vasma ne kadar kıymet verdiğini gösterir. İşte kendisini halktan birisi olarak görmekten büyük mutluluk duyan Atatürk'ün bir diğer keyif aldığı şey, halkının içerisinde bulunmaktır.

Atatürk'ün en sevdiği şeylerden birisi, kimseye haber vermeden halkın arasına karışmasıdır. Lord Kinross, bıkkınlık veren bunaltıcı günlerden birinde Gazi'nin yaptığı bir muzip kaçamağı nakleder. İstanbul'da bir yaz günü Dolmabahçe'nin kasvetinden sıkılmış ve dışarının deli dolu çağrısını duymuştur. Lakin geziye çıksa peşinde sayısız araç, yanında sayısız korumayla ancak arabasının camından görebilecektir dünyayı... Düşünür ve kaçmaya karar verir... Hiç kimseye haber vermez. Sofradan "Bu gece erken yatacağım" diyerek kalkar. Nöbetçilerini ve korumalarını atlatır ve saraydan gizlice kaçıverir. Korumaları nice sonra fark ederler Gazi'nin yokluğunu... İstanbul didik didik aranır. Sonunda Gazi, Boğaz'da bir Rum meyhanesinde bulunur. Trabzonlu bir gemici kemençe çalarken, o balıkçılarla kol kola horon tepmektedir. İçeri giren zevatı görünce oyunağı elinde alınmış bir çocuk edasıyla "Yakalandık" diye söylenir.

Alıp, saraya götürürler...

Yakın çevresinden aktarılan çoğu hatıradaki bu "yalnızlık" motifi öne çıkar. "Kafesteki aslan"ı "aslan sütü"ne iten nedenlerden biri de belki budur. Doktoru Mim Kemal Öke bir gün sofrada içkisine müdahale etmeye kalkınca aldığı yanıtı yakınlarına şöyle aktarmıştır:

"Bir daha söyle Kemal... Sen benim ne kadar yalnız olduğumu biliyor musun?..."²

Türkün yüksek zekasına ve yeteneklerine en fazla inananların başında şüphesiz Atatürk gelir. Her türlü olumsuzluğa rağmen işgal yıllarında ulusunun başına geçmekte bir an bile tereddüt etmemiştir. Ona göre yapılması gereken öncelikli iş, Türkün uygarlık yeteneklerini tekrar açığa çıkaracak inkılâpları gerçekleştirmektir. Bunu başka uluslara da örnek olacak şekilde gerçekleştirdi. İnkılaplarla birlikte düşüncenin önündeki engelleri kaldırmış ve Türk yurttaşının akıl gücünün önü açılmıştır. Aşağıdaki anekdot, Atatürk'ün bu konudaki düşüncelerini yansıtmaktadır.

1932 yılında bir Eylül akşamı, on genç arkadaş iki sandala binerek Florya'da geziyorlardı. Bir aralık deniz köşkünden bir sandalın kendilerine doğru geldiğini fark ettiler. Herkes gürültüyü kesmişti. Atamızın gür, aynı zamanda müşfik sesi duyuldu:

—Çocuklar, eğlenmeniz çok hoşuma gitti. Aranızda bulunmayı arzu ettim, eğlenmenizi kesmeyiniz.

Gençler bu ani ziyaretten son derece memnun ve heyecanlı, derhal Ata'nın bizzat kullandığı sandalı aralarına alıyorlar. Üç sandal mehtaba doğru yol alıyor.

Ata: 'Aferin çocuklar, Türk gençleri hem çalışmasını hem de eğlenmesini bilmelidir. Memleket sizindir. Çalışın ve eğlenin' diyor.

Gençler hep bir ağızdan bütün millet gibi kendilerinin de minnettar oldukları bu güzel vatanın güzelliklerinden sayesinde istifade ettiklerini tekrar tekrar söyleyince Atatürk, yine:

—Çocuklar, diyor; ben bu inkılâbı sizin babanızla, dayınızla, ananızla velhasıl bütün vatandaşlarımızla yaptım. Bu sizin hakkınız. Bununla beraber görüyorum ki bana karşı itimadınız çok kuvvetli. Size bir soru soracağım. Kabiliyetsiz bir milletin başında bulunsaydım, bu inkılâbı yapabilir miydim?

İçlerinden Sadi adında biri atılıyor:

² Can Dündar, *Sarı Zeybek*, İstanbul, 2005, s. 34.

—Atam, diyor; sen kabiliyetsiz bir milletin başına gelemezdin. Çünkü kabiliyetsiz milletten böyle bir şef çıkmaz, deyince Ata, heyecanla ayağa kalkarak bu gencin elini sıkıyor ve:

—Ben de bunu söylemenizi bekliyordum, diyor.”³

Yakın çevresinde bulunan Hasan Rıza Soyak’ın ifadesiyle; Atatürk, çok derin sevgi ve saygı duygularıyla bağlı olduğu halk arasına karışıp serbestçe dolaşmayı, oturup eğlenmeyi isterdi. Fakat ilk yıllarda buna pek imkân bulamıyordu; gittiği umumi yerlerde bulunanlar, O’nu görür görmez —sanki bir kabahat işliyorlarmış gibi- eğlencelerini bırakarak birer tarafa çekiliyor, sakın ve hareketsiz oturuyorlardı. Kendisi bu halden çok sıkılıyor, üzülüyordu.

Ankara’da zamanla, şehir büyüyüp toplantı yerleri çoğaldıkça durum yavaş yavaş değişmeye, halktaki çekingenlik azalmaya başladı. Artık sık sık Ankara Palas salonlarına, bahçe ve gazinolara giderek kalabalık arasına giriyor, herkesle beraber hoş vakit geçirmeye imkân bulabiliyordu.

İstanbul’da da öyle. Kışın Park Otel salonları en çok devam ettiği; bazen Tokatlıyan ve Pera Palas otelleriyle Roznuvar, Gardenbar gibi gece kulüplerine de uğradığı olurdu. Yazın Büyükkada’daki Anadolu Kulübü’ne, Sarayburnu’ndaki gazinoya ve muhtelif bahçelerle plaj gazinolarına gider, yahut pek sevdiği Boğaziçi’nde motor gezintileri yapardı.

Böyle olmakla beraber, yine kendisini, alıştığı ve özlediği tam serbest hayata kavuşmuş saymıyordu; halinden şikâyetçiydi.

Ankara’da bir akşamüstü, günün işleri hakkında maruzatta bulunmak üzere Çankaya’ya çıkmıştım. O zaman henüz köşk yapılmamıştı. Eski köşkte oturuyordu; kendisini bu köşkün holünde buldum, yalnız başına bilardo oynuyordu.

Beni görünce elindeki istakayı bıraktı; yandaki koltuklardan birine ilişti; beni de karşısına oturttu.

“Nereden geliyorsun?” diye sordu. “Çarşıdan Efendim”

“İşin mi vardı?”

“Hayır efendim. Karaoğlan’daki çiftlik mağazasına uğramıştım. Mağazanın önünde eski bir arkadaşşıma rastladım, beraberce etrafı seyrederek ve konuşarak Samanpazarı’na kadar yürüdük ve döndük; oradan arabaya bindim ve buraya geldim.”

“Gördün mü ya? İşte ben bu kadarını da yapamıyorum. Sizin geçtiğiniz yerlerden ben ancak otomobille geçebiliyorum. Herkes gibi yaya yürümem imkânsız. Çok kere tecrübe ettim. Arabadan inince derhal etrafımı kalabalık bir meraklı kitlesi sarıyor; yol kapanıyor, trafik duruyor, araya polis de karışıyor ve tabiidir ki bundan, halkın çoğunluğu rahatsız oluyor. Ben de serbest yürümek imkânını kaybediyor, tekrar otomobile binip uzaklaşmak zorunda kalıyorum. Sebebi ne olursa olsun bu, benim için hoş bir şey değil çocuk.”

Çok heyecanlanmıştı, gözlerini bir noktaya dikerek bir, iki dakika sustu. Belliydi ki sükûnete gelmeye konuyu değiştirmeye çalışıyordu; fakat yapamadı; tekrar aynı heyecanla derdini dökmeye devam etti:

“Yani ben burada bir nevi mahpus hayatı yaşıyorum.” dedi. Gündüzleri ekseriya yalnızım; herkes işinde, gücünde... Benim ise çok günler, bütün günümü değil, bir saatimi dahi, dolduracak işim yok. Şu hâlde ya uyuyacağım, olmazsa kitap okuyacağım yahut bir şeyler yazacağım. Arada biraz dinlenmek ve hava almak ihtiyacını duyarsam dediğim gibi şehrin içinde ve dışında ancak

³ Yurdakul Yurdakul, *Atatürk’le Yaşamış Bilinmeyen Anılar*, İstanbul, 2008, s. 84-85.

otomobil ile gezintiler yapacağım, sonra? Sonra gene bu hapishaneye döneceğim ve işte böyle kendi kendime bilardo oynayıp sofra zamanını bekleyeceğim. Bari orada biraz değişiklik olsa, ne gezer? Bu sofra nerde kurulursa kurulsun, karşımda aşağı yukarı hep aynı şahıslar, aynı yüzler, aynı sözler. Hasılı bıktım usandım çocuk.⁴

Atatürk'ün bütün isteği özgür olmak, halkın arasında onlar gibi yaşamaktı. Cumhurbaşkanı olduktan sonra, hep böyle bir yaşamın özlemini çekmişti. Resmi kişilerin arasında aristokrat sofrasından sıkıldığını, bazı kereler kendi ağzından duymuşumdur. Halkın içinde şöyle bir koltuk meyhanesinde, dileğince içebilmek, O'nun için en vazgeçilmez bir tutkuydu.

Bir gün yine Atatürk, halkın yaşadığı gibi yaşayamamaktan acı acı yakınarak,

“Şöyle Karaköy'deki koltuk meyhanelerinde oturup, halkın arasında içmek, sonra aklına esince bastonunu alıp Avrupa'ya gitmek ne iyi olurdu. Bıktım bu resmi hayattan, törenli şekilde yaşamaktan. O meyhaneler şimdi duruyor mu acaba?” diye hür olma isteğini ortaya koyuyor ve şöyle ekliyordu:

“Tokatlıyan'da oturuyorsun. Bir sürü insan etrafını çevirmiş. Ne rakıyı, ne suyu rahat içebilirsin. Eskiden ne iyiydi. Koltuk meyhanelerine gider, bir tabureye oturur, rahatça yer içerdim de kimse farkında bile olmazdı. Nerde o günler? Şimdi bir yerde oturdum mu, herkes beni seyrediyor”.

Atatürk'ün sınırlı yaşayıştan usanarak Nuri Conker'e ikide bir:

“Bu Cumhurreisliğini her seferinde benim üzerime yıkıyorsunuz. Ben asker adamım. Tarihte okuduk. Napoleonlar da Fransa'ya pek yararlı olmamışlardır. Ben de serbest gezeyim. Alayım elime bastonumu. Hindi Çini dolaşayım” derdi.

Atatürk'ün bu protokollü yaşayıştan usanarak ara sıra kaçtığı da olurdu. Özgürlük özleminin kaçınılmaz bir sonucuymuştu bu kaçışlar. Bir gün Dolmabahçe Sarayı'nda yalnız kalınca canı çok sıkılmış. Bir başına dolaşıp hava almak istemiş. Garaja telefon edip bir araba getirmelerini emretmiş. Şoför arabayla kapıya gelince de, çocuk gibi gizlice kapıdan çıkıp arabaya atlamış ve kimseye görünmeden Boğaz'a kadar gitmiş.

Atatürk'ün yalnız başına, halktan bir kişiymiş gibi dolaşmak istemesine ara sıra tanık olurduk. Dolmabahçe'de görevli bir polis memuru, şunları anlatmıştı:

“Bir gün Atatürk, Saray'ın kapısına kadar geldi. Üzerinde sade bir gömlek ve pantolon vardı. Çevresine baka baka tramvay yoluna kadar yürüdü. Gelip geçen taşıtlara bakacağını sanmışım. Bir aralık, yoldan geçen boş taksilerden birine işaret ederek durdurdu. Arabaya o kadar hızlı bindi ki, daha kıpırdamaya bile vakit kalmadan O'nun şoföre yaptığı ‘çek’ işaretiyle arabanın gözden kaybolması bir oldu. Ne yapacağımı şaşırdım. Saray birbirine girdi. Her yerde Atatürk'ü aradılar. O gün Atatürk, Haramidere Korusu'na kadar gitmiş. Tek başına dolaşıp, özgürlüğün ve yalnız yaşamının tadına bakmış.”

Atatürk yine bir gece yine Dolmabahçe Sarayı'nda herkes yattıktan sonra yatağından çıkıp, bilinmeyen bir semte gitmiş. Olayı biraz geç fark eden o devrin valisi Muhittin Üstündağ, alarm zilini çalarak bütün sarayı ayağa kaldırdı. Sarayda Atatürk'ü korumakla görevli ne kadar memur varsa, hepsini toplayıp, kendi de daha pijamalarını çıkarmaya vakit bulamadan otomobiline atlayarak Atatürk'ü aramaya gitti.

Saatlerce aramadık yer bırakmamışlar, her tarafa telsizler çekilmiş. Sarayda kalanlar heyecan içinde bekliyoruz. Sonunda sabaha karşı Atatürk'ün izine rastlanmış. Kireçburnu'nda bir

⁴ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 2010, s. 66-67.

gazinoda olduğu tespit edilerek oraya gidilmiş. Vali bir de ne görsün? Deniz kenarındaki bir gazinoda cümbüşlü bir eğlence... Sabah olmak üzere... Atatürk, üzerinde gelişigüzel bir elbise, başında kasket, sabahçı kahvelerinden çevresine topladığı balıkçılarla omuz omuza vermiş Kasabiko oynuyor. Bir anda ne yapacağını, Atatürk'ü balıkçıların arasından kurtarıp, Saray'a nasıl götüreceğini düşünen Üstündağ, memurlarla birlikte balıkçı kılığına girip, oyun halkasına katılmış ve balıkçıları birer birer eksilterek Atatürk'le omuz omuza kalmış. Keyfi bozuldu diye önce valiyi bir güzel paylayan Atatürk,

“Yahu, felekten şöyle bir gece çalıp keşfetmeye, alelade bir vatandaş gibi kendi başımıza eğlenmeye kalktık. Buna da sen engel oldun” demiş. Meğer Atatürk, özgürlük isteğine dayanamayarak Saray'daki kafesinden gece yarısı dışarı fırlamış. Önce Beşiktaş'taki sabahçı kahvelerinden birine girip bir sade kahve söylediği sırada ocakçı kendisini tanımış, kaş göz işaretiyle kahvedeki balıkçılara Atatürk'ün varlığını duyurmuş. Balıkçılar da, bu beklenmeyen yeni müşteriye bir süre uzaktan korkarak baktıktan sonra yavaş yavaş yanına sokulmuşlar. “Hoş geldin Paşam” diye ellerini öpmeye kalkışmışlar. Aralarında bir kaynaşma olmuş. Atatürk, onlara kahve ısmarlamış. Karşılıklı hoşbeşten sonra kimseye haber vermemelerini öğütleyip geceyi onlarla birlikte geçirmeyi teklif etmiş. Sevinçten ne yapacaklarını şaşırان balıkçıları otomobiline aldığı gibi Kireçburnu Gazinosu'na gidilmiş. Gazinocu uykudan uyandırılıp, masalar kurulmuş, içkiler içilmiş. Sonra hep beraber kalkıp, oyuna başlamışlar.

Bir gece Atatürk, yine Dolmabahçe Sarayı'ndan bunalarak bir taksiye atladığı gibi kaçmış. Anadolu sahiline geçmiş. O sırada Maltepe Askeri Lisesi öğrencilerinden bir grup, Çubuklu asfaltında Beykoz'a doğru gece yürüyüşü yapmaktadır. Birdenbire önlerine çıkan bir otomobilin içinde Atatürk'ün tek başına oturduğunu görünce bir hayli şaşırılmışlar. Otomobilin kapısı açılıp Atatürk yere inince, öğrencilerin başında bulunan yüzbaşı rütbesindeki bir öğretmen, hemen selam vaziyeti alıp, tekmil verir.

Atatürk, öğrencilerin gece yürüyüşünü görünce memnun olur. Türk gençliğinin gece gündüz uyumayarak vatanın bekçiliğini yaptığını söyledikten sonra:

“Haydi, gelin de, şöyle bir kenara oturalım” der.

Atatürk yere çöker. Öğrenciler çevresini alırlar. Ortaya askeri bir soru atarak tartışmaya başlar. O sırada Atatürk'ün şakağında incecik bir kan izi fark edilir. Önce şakağının kanadığını söylemeye cesaret edemezler. Sonunda öğrencilerden biri dayanamayıp şöyle der:

“Atam, şakağınızda bir yara var. Galiba kanıyor da.”

Atatürk, silmek için mendilini arasa da bulamaz. O sırada öğrenci hemen yerinden fırlayarak cebinden çıkardığı bir mendille şakaktaki pıhtılaşmış kanı siler, o mendili çok değerli bir hatıra olarak saklamak üzere cebine koyar. Atatürk, yaralanmasından büyük üzüntü duyan öğrencilere:

“Önemsiz bir şey. Merak etmeyin. Farkındayım, kaçarken oldu” der.

Bunun nedenini kimse sormaya cesaret edemez. Koskoca Cumhurbaşkanı, neden kimden kaçıyor? Bu sorunun karşılığı, az sonra anlaşılır. Aradan daha beş dakika bile geçmeden uzaktan motor gürültüleri, klakson sesleri gelir ve Atatürk, sözünü yarıda keserek:

“Eyvah, geliyorlar” der. “Yakalandım. Bu gece tek başıma şöyle bir dolaşayım dedim. Fakat beni yine buldular. Anlaşılan yine yalnız kalamayacağım.”

Az sonra otomobiller ve motosikletler Atatürk'ün gelip önünde durmuşlar. İnen görevlilerin yüzlerinde Atatürk'ün kaçmasından ne derece telaşlanıp, üzölmüş oldukları okunmaktadır.

Atatürk, bir gece de kendisinden izin almadan habersizce Saray'dan kaçan Kılıç Ali ile bir arkadaşını, konuk olarak gittiği bir evde içki içerken bulmuş. Atatürk'ü o zamana kadar hiç görmeyen ev sahibi ile birlikte bahçede kurulan sofrada yiyip içerlerken Atatürk, köpeği Foksla içeri dalmış. Kılıç Ali'ye şöyle çıkmış:

“Bravo size. Beni Dolmabahçe'ye tıktınız, siz burada eğlenceye daldınız.”

O da sofraya oturuyor. Görevliler onları arayıp bulana kadar sofrada dörütlü olarak sürüyor.⁵

Atatürk; Park Otel'de, Tokatlıyan'da, deniz ve yat kulüplerinde ve bazı gazinolarda halkla birlikte eğlendiği zamanlar neşesine ve keyfine diyecek yoktu. Bu gibi yerlerde dans etmek, vals yapmak, vatandaşlarla birlikte özellikle milli oyunlar oynamak, O'nun için büyük bir sevinç ve mutluluk sebebiydi. En çok kızdığı, hiç hoşlanmadığı ve istemediği şey ise, bulunduğu yerlerde çevresinde polisiye önlemler alınmasıydı. Milletine çok güvendiği için şu emri verir ve bütün önlemleri kaldırarak güvenlik görevlilerini hayli güç duruma sokardı:

“Bu millet bana ne kurşun atar, ne de attırır!”

Cumhurbaşkanlığına ait bazı protokol kuralları O'nu gerçekten sıkardı. En büyük emeli, bastonunu eline ve yakın arkadaşlarını yanına alarak İstiklal Caddesi'nden, köprü üstünden herhangi bir vatandaş gibi rahatça geçebilmek ve yürümektir. Tramvaya binsin, trende halk arasında otursun, vatandaşlarına özel ziyaretler yapsın... Bunlar Atatürk'ün en çok sevdiği şeylerdi.⁶

Bir sabah Florya'dan Dolmabahçe Sarayı'na dönüyorduk. Yeşilköy İstasyonu'nun önünden geçerken birdenbire otomobili durdurdu ve başyavere şu emri verdi:

“Sorunuz, tren var mı?”

Tesadüfen hemen hareket etmek üzere olan tren vardı. Hep birlikte otomobilden indik ve trene yetiştik. Karar aniden verilip uygulandığı için kimsenin dikkatini çekmemiştik. Neden sonra kondüktör bilet kontrolüne geldiğinde Atatürk'ün trende olduğunu anladı. Geri çekilmek istedi. Fakat Atatürk bırakmadı. Kondüktöre seslendi:

“Görevini yap! (Bizi göstererek) Bu efendilere niçin bilet sormuyorsun?”

“Paşam, biz milletvekiliyiz. Tren bileti almayız. Parasız bineriz” dedik. Hem hayret, hem de bizimle alay etti:

“Bu imtiyazı hiç beğenmedim. Çok ayıp ve acayip bir kural! Çok güzel halkçılık!”

Kılıç Ali'nin anılarına göre; Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndan hiç hoşlanmazdı. Orada oturmadan sıkılır, saray O'nu adeta boğardı. Bu nedenle şark kahvehanesinin bulunduğu yerde kendisine bir ev yaptırıp oturmayı hayal ederdi. Bu amaçla bir gün Taşlık'a gittik. Yeri ve manzarayı görmek için yaya dolaşıyorduk. Bir sokağa dalmış yürüyorduk ki Atatürk birdenbire sordu:

“Canım bir kahve istedi, ne yapsak?”

Ardından, gözüne ilişen bir apartmanı göstererek:

“Şu apartmanda bir daireye misafir olalım” dedi.

Önünde bulunduğumuz apartmanın kapısından içeri daldı. Gelişigüzel bir dairenin kapısını çaldık. Sanki ev sahibi ile aramızda kırk yıllık ahablık varmış gibi içeri girdik. Bu daire meğer apartman sahibinin değil miymiş?

⁵ Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor*, Ankara 2007, s. 83-87.

⁶ Hulusi Turgut, *Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları*, İstanbul 2007, s. 558-559.

Vakitsiz, davetsiz ve randevusuz gelen bu aziz misafir, apartman sahibi ve sakinlerini pek heyecanlandırmış ve telaşa düşürmüştü. Sanki rüya görüyor gibiydiler. Sevinçlerine diyecek yoktu. Kahve istedik. Hemen ikram ettiler. Atatürk, çevresindekilerle sohbet ederek kahvesini içti. Teşekkür ederek apartmandan ayrıldık ve saraya döndük.⁷

Atatürk'ün halk arasında bulunma isteği yabancı devlet adamları tarafından bile büyük takdir görmüş ve bu özelliğine imrenilmiştir. Roosevelt, o öldüğü zaman neşrettiği bir yazıda aşağı yukarı şöyle diyordu : “Hayatımda en üzüldüğüm şey, Cumhurreisliğimi bitirir bitirmez yapmağı tasarladığım, Atatürk ziyaretinden mahrum oluşumdur. O, her şeyden evvel rehberi olduğu millete iyi yaşama örneği olmuştur. Onun, devlet reisleri tarihinde ilk defa olarak mayo ile aldırıldığı resimleri görünce, ben de Hudson nehri'nde böyle resimler aldırarak zevkini tattım. O, sultanların bütün saraylarına sahip olmak ve envai harem eğlencelerini ihya etmek imkânına sahipken, halk arasında gezmiş, gülmüş, eğlenmiş ve içmekte beis görmemiştir”⁸

Atatürk, İstanbul seyahatlerinde ve Ankara'da zaman zaman dışarıda yemeğe gitmeyi severdi. Bir gün İstanbul'da motorla boğazı geziyorduk. Esasında, Acar motoru ile Florya'dan çıkıldı. Maiyetinde bulunan mutat zevatla birlikte motorun üst güvertesinde konuşarak, şakalaşarak ve gülüşerek Boğaz'a gelindi. O sevgili halkı sahilde gruplar halinde toplanıyor ve yaşa, varol, âvâzeleri ortalığı çın çın çınlatıyordu. Vakit akşama doğru idi ki, Sarıyer önlerine gelindi. İskele yanındaki Canlı Balık Gazinosu'na çıkmak arzusunda bulundular. Acar motoru iskeleye yanaştı. Karada ve denizde bulunan halkın coşkulu tezahüratları ile Canlı Balık'a girildi. O zaman gazinonun ortasında bölmeli bir havuz vardı. Her bölmede de çeşit çeşit balıklar bulunurdu. Havuz ve pistin hemen arkasında bir yere intisap eden Atatürk'e şef ve garsonlar hemen sofrayı kuruverdiler. Dostları da masaya oturdu. Bize de hemen yan masaya oturma talimatı verdi. Hemen hemen hiç yanından ayırmadığı Şef İbrahim'le beni adeta birer öz evladı gibi görür ve bu tür yerlere gidilince de gözü hep bizim masamızda olurdu. Onun için de bize çoğu zaman “Cucuğum” diye hitap ederek çağırırdı. O da bizim öz bir babamızdı, hem de öyle bir baba ki. Masası halkın arasındaydı. Çok sevdiği milletin arasında bulunmaktan öylesine zevk alıyordu ki her kadehi kaldırırken, yan masalardaki oturanlara doğru şerefine diyerek kadeh kaldırıyordu. Halkıyla öylesine bütünleşmiş, öylesine bir ruh beraberliğine girmişti ki, salonu bir zevk büyük bir keyif sarmıştı. Atatürk ve halkı adeta bir yumak olmuştu. Taze mezeler, balıklar zevkle yendi, içildi, sohbetler yapıldı, hayli geç vakitlere kadar kaldık. Sonra aynı coşkulu tezahürat ile uğurlandılar. Acar'a binerek bir müddet sonra kamarasına çekildi, yorulmuştu. Uyuyarak Florya'ya varıldı.

Varınca hemen uyandı. Esasında öyle içki filan ona tesir etmezdi. Hep uyanık, hep akli başındaydı. Odasına çekildi ve benden o günlerde okuduğu kitaplardan birini istedi, hemen verdim. Bana “ Sen de bu saatte, çocuk, artık evine gitme, gün yorucu geçti, odana git ve istirahatını yap” dedi. Dedim ya, bir baba gibiydi.

Yine bir gece Florya Köşkü'nde otururken, açıkta sandalla gezen, müzik çalıp eğlenen gençleri gördü ve bize “Çağırın bu gençleri” talimatını verdi. Hemen emri yerine getirildi ve birkaç dakika sonra, gençler sandallarıyla köşk iskelesine yanaşarak iskeleye çıkıp salona geldiler.

Atatürk, kendilerini ayakta karşılayıp tek tek isimlerini söyleterek önce onları tanıdı ve sofraya davet etti. “Hadi bakalım gençler hiç sıkılmayın rahat olun, Atatürk sizinle olmaktan çok mutlu. Bu mutluluğu bu gece beraberce yaşayalım” diyerek onları rahatlatı. Hatta arzu edenlere de rahatlıkla içki içebileceklerini de ilave etti. Gençler bu sözlerle bir anda rahatladılar. Koca Atatürk işte yanlarındaydı ama büyük bir kumandan, bir büyük cumhurbaşkanı gibi değil, adeta bir arkadaş bir ağabey gibi yanlarında sofradaydı. O büyük keyifle geç saatlere kadar yenildi, içildi, şarkı

⁷ H. Turgut, *age.*, s. 559-560.

⁸ Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*, İstanbul, 1954, s. 69.

dinlendi sazlar çalındı. Bu olay Atatürk'ü çok mütehasşıs etti ve onları uğurlarken hayatları boyunca muvaffak olmaları hususunda hitabede bulundular ve vaktin ilerlemesi hasebiyle müsaade buyurdular, elini tek tek öperek ayrılan gençler evlerine gitmek üzere köşkten memnun ve mesut ayrıldılar. Bu gençler arasında önemli bir kız çocuğu da vardı. Bu Papa Eftim'in kızıydı.⁹

Bir gece Dolmabahçe Sarayı'ndayız. Atatürk odasında, biz de Rıdvan'la odalarımıza çekilmek üzereyiz. Tam o sırada Atatürk odasından çıktı ve bana “Nuri, cucuğum, şoföre haber ver, kimseye de söyleme, şöyle çıkıp biraz hava alacağım.” Derhal hazırlığı yaptım ve arabaya atladık. Beşiktaş'a doğru geldik, bir sabahçı kahvesi gördü ve arabayı durdurdu, indik, içeri girdik. “Siz dışarıda bekleyin” dedi, bir masaya oturdu sade bir kahve istedi. Biz dışarıda, ama tetikte devamlı her şeyi kontrol ediyorduk. Sonra bize işaret edip, çağırdı yan bir masaya oturttu. Kahveci, kahvesini getirdi, ama tam eline verirken Atatürk'ü tanıdı, ama Atatürk eliyle sus işareti verince sustu, yerine gitti. Biraz sonra kahveci, kahvehanede oturan balıkçılarla beraber yavaş yavaş Atatürk'e yaklaşmaya başlayınca biz biraz tedirgin olduk. Bize dönerek “Yok bir şey” anlamında işaret etti.

Balıkçılar yanına geldiler, “Atamız hoş gelmiş, sefalar getirmiş” diye ellerine sarılıp öpmeye başlayınca, diğer üç beş kişi de el öpme merasimine katıldı. Ata keyiflenmişti, bize dönerek “Bu arkadaşları da alıp şöyle bir dolaşalım, Nuri sen buraları bilirsin, hadi” deyince arabalara binildi. Gençliğim Yeniköy'de geçmişti. Unkapanı'ndaki evimiz yanınca Yeniköy'e taşınmıştık, tüm konu komşu Rum vatandaşıydı. Eh tabii bizde gençtik, o güzelim Rum meyhanelerinde çok güzel günlerimizde geçmişti. Tarabya, Yeniköy, Kireçburnu mekânımızdı.

Gece geç vakit olduğu için hemen hepsi kapalıydı, ama benim tanıdığım bir yer vardı, Kireçburnu Gazinosu sahibini iyi tanırdım, evi de yakındı, hemen gidip uyandırdık, gazino açıldı. Mezeler hazırlandı, rakılar geldi ve o balıkçılarla Atatürk harika bir sohbete başladı ki bu balıkçıların hemen hepsi Rum'du. Onlara “Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Kürt hep kardeşiz, hepimiz Türkiye'de yaşadığımıza göre Türküz. Çelebi, Çorbacı, Efendi ortak sözlerimizdir. Zevklerimiz çok benzer, “Ben Zeybek'i iyi oynarım, siz kasabı iyi oynar mısınız?” deyince Rum balıkçılar ayağa kalkıverdi, şef garsona “Koy bir kasap havası” demezler mi? Gramofonda kasap havası başlayınca birbirlerine kol vererek oynamaya da başlayınca Atatürk de hemen ayağa kalktı ve “Açın bana da bir kol” diyerek balıkçıların arasına daldı ve hep birlikte harika bir kasap havasıyla oynamaya başladılar. Biz hayran hayran onu seyrederken birden bire gazinonun kapısı açıldı ve Vali Muhittin Üstündağ Bey yanında polisleriyle içeri giriverdi, ama girer girmez de şaşkınlıkla yerlerinde öylece kalıverdiler. Vali Bey itidalini hiç bozmayarak yavaşça kasap havasına katıldı, ama oynayanları da tek tek belli belirsiz yerlerine yavaş yavaş oturatarak, oyunu sessizce bitirip, Paşa'ya döndü ve “Paşam, saraya dönelim mi?” deyince “Yahu sizlerden de hiç rahat yok, alelaide bir vatandaş gibi, felekten bir gece çalışıyorduk, hemen yakaladınız. Neyse, peki, zaten bitiriyorduk, hadi arkadaşlar, eyvallah” dedi tek tek hepsine sarıldı, helalleşti ve ayrılıp, saraya döndük amma Vali Bey'in yüzü sapsarıydı, günlerce de bu stresi atlatamadı. Atatürk ara sıra Vali Bey'i görünce “Vali Bey, Vali Bey, nasıl atlattık seni ama” diye gülererek sataşırdı.¹⁰

O hep halkıyla iç içe olmayı, onlarla dertleşmeyi ister ve çok severdi.

Kurban Bayramıydı. Atatürk at gezintisi yapmak istediğini söyledi. Hazırlanan atına binerek o zamanın mesire yeri olan Bentderesi'ne gitti. Halk Atatürk'ü tanıyamamıştı. Atatürk, ilerideki ağaçlıkta saz çalarak eğlenen Ankara'nın efelerini görmüştü. Atını o tarafa doğru sürdü. Sofrada, Yağcının Fehmi, Manıacı İsmail ve Kara Mustafa gibi ünlü on kişilik bir efe grubu vardı.

⁹ Mustafa Kemal Uluşu, *Atatürk'ün Yanı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Uluşu'nun Hatıraları*, İstanbul 2008, s. 44.

¹⁰ M. K. Uluşu, *age.*, s. 139-140.

Hepsi Atatürk'ü uzaktan tanıdılar ve ayağa kalktılar. Atatürk, “Sofrayı bozmayın, yoksa geri dönerim efeler” diyerek atından indi ve sofraya oturdu.

Efeler Atatürk'e derhal rakı ikram ettiler. Atatürk memnuniyetle aldığı kadehi efelerin şerefine kaldırarak içti. Efelerle sohbet etti ve onların doyulmaz sazlarını dinledi. Atatürk, “Efeler, ben biraz da halkın neşesini göreyim” diyerek bir müddet sonra sofradan ayrıldı. Ali Çavuş'a da, “Çocuk, benim hatırım için sofrayı devam ettirsinler. Kendilerine 50 lira ver” dedi. Ali Çavuş da geri dönerek efelere, “Sofranızın bundan sonraki kısmı için Atatürk ‘Benden olsun’ buyurdular ve size 50 lira gönderdiler. Selam söylediler” diyerek 50 lirayı efelere verdi. Efeler Atalarının bu ikramına çok memnun olmuşlardı.¹¹

Bir sabah Atatürk çiftliğe gider. Yanında Sabiha Gökçen vardır. Dolaşip hava alırken, yolda oldukça yaşlı bir köylü kadına rastlarlar. Yorgun bir hali vardır. Atlarını durdururlar. Atatürk bizim insanlarımızla, halkımızla konuşmaktan, onlarla sohbet etmekten, dertleşmekten, sorunlarını öğrenmekten dertlerine çare olmaktan çok büyük bir zevk alırdı. Yaşlı köylü kadın kan ter içindedir. Belli ki epey yol tepmiştir. Yaşını tam olarak kestirmeğe imkân yoktur. Yalnız yüzündeki derin çizgiler, ıstıraplı günler yaşamış olduğunu ortaya koyuyordu. Büyük bir yükü sırtında taşıyan insanlara has bir hali vardı. Elindeki deyneğe yaslanarak şöyle bir doğrulup onlara bakar. “Sanki beni baştan ayağa süzerek ne var?” dermiş gibi.

Atatürk attan inerek bu ihtiyar kadının yanına sokulur:

“Merhaba!” der.

Kadının yüzüne bakarak hafif bir sesle,

“Nereden gelip, nereye gidiyorsun?” diye sorar.

Kadın şöyle bir duralayıp,

“Neden sordun ki?”, “Yoksa buraların sabısı mısın, bekçisi mi?”

Paşa gülümser, “Ne sahibiyim, ne de bekçisi nine... Bu topraklar Türk milletinin malıdır, buranın bekçisi de Türk milletinin kendisidir... Şimdi nereden gelip nereye gittiğini söyleyecek misin?”

Kadın başını sallar. “Tabii söyleyeceğim... Ben Sincan'ın köylerindenim bey... Otun güç bittiği, atın geç yetiştiği kavruk köylerinden birindenim... Bizim mıhtar bana bir bilet alıverdi. Trene bindirdi. Kodum Angara'ya geldim...”

“Muhtar niçin Ankara'ya gönderdi seni?”

“Gazi Paşamızı görmem için... Başını pek ağrıttığım da... Benim iki torunum gavur harbinde şehit düştü. Memleketi gavurdan kurtaran kişiyi bir kez görmeden ölmeyeyim diye hepi dua ettim durdum... Rüyalarım girdi Gazi Paşa... Ben de gün demeyip bunları mıhtara anlatınca, o da bana bi bilet alıverip saldı. Angara'ya... Giceleyin geldimdi... Yolu neyi de bilmediğimden, işte ahşamdan belli böle kendimi ordan oraya vurup duruyom bey...”

“Senin Gazi Paşa'dan başka bir isteğin var mı?”

Kadının yüzü birden sertleşir. “Töbe de bey, töbe de! Daha ne isteyebilirim ki... O bizim vatanımızı kurtardı... Bizi düşmanın elinden kurtardı... Şehitlerimizin mezarlarını onlara çığnetmedi... Daha ne isteyebilir ondan? Onun sayesinde şimdi istediğimiz gibi yaşayıp gidiyoruz... Şunun bunun, gavur dölünün köpeği olmaktan onun sayesinde kurtulmadık mı? Buralara bir defa yüzünü görmek, ona sağol demek için düştüm... Onu görmeden ölürsem gözlerim

¹¹ Zeynel Lüle, **Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş**, İstanbul 2008, s. 147.

açık gidecek. Sen efendi bir adama benziyorsun, bana bi yardım ediver de Gazi Paşa'yı nerede bulacağımı deyiver..."

Atatürk'ün gözleri dolu dolu olmuştur. Çok duygulandığı her halinden belli oluyordu. Sabiha Gökçen'e dönerek: "Görüyorsun ya Gökçen..." der. "İşte bu bizim insanımızdır... Benim köylüm, benim vefalı Türk anamdır bu..."

Sabiha Gökçen'de atından iner, yaşlı kadının ellerinden tutar

"Anacığım..." der; "sen gökte aradığını yerde buldun... Rüyalarını süsleyen, seni buralara kadar koşturan büyük insan Gazi Paşa... Yani Atatürk işte karşında duruyor..."

Köylü kadın bu sözleri duyunca şaşkına döner. Elindeki deyneği yere fırlatıp Atatürk'ün ellerine sarılır. Görülecek bir manzaraydı bu. İki de ağlıyordu. İki Türk insanı, biri kurtarıcı, biri kurtulan, ana oğul gibi sarmaş dolaş olmuş ağlıyorlardı. Yaşlı kadın belki on defa öper Atatürk'ün ellerini... Sonra heybesinden küçücük bir paket çıkarır. Beze sarılmış bir köy peyniri. Bunu Atatürk'e uzatır: "Tek hayvanımın sütünden kendi elimle yaptım Gazi Paşa!..." der. "Bunu sana hediye getirdim... Seversen gene yapıp getiririm..."

Paşa hemen orada bezi açıp peyniri yer. Çok beğendiğini söyler. Sonra birlikte köşke kadar giderler. Oradakilere şu emri verir. "Bu anamızı alın, burada iki gün konuk edin... Sonra köyüne götürün. Giderken de kendisine üç inek verin. Benim armağanım olsun..."¹²

... Atatürk'ü ilk gördüğüm günü hatırlıyorum:

Babamla Taşhan'ın önünden geçiyorduk. Karşıdan iki üç kişilik bir gurubun geldiğini gördük. Dükkanların önlerinde oturanlar ayağa kalkıyorlar, bu gelenleri selamlayarak, "Paşam buyurun bir kahve içelim" diyorlardı. Karşı karşıya geldiğimiz zaman bunlardan birisi, genç ve zayıf bir adam babama elini uzattı, "Merhaba Ahmet Bey – beni göstererek – bu çocuk oğlun mu?"

Babam bana döndü, "İşte Mustafa Kemal budur, elini öp" dedi. Küçük kafamın içinde derin bir hayret doğdu. Bütün dünyanın kendisinden bahsettiği adam demek bu idi. En demokratik bir memlekette bile bir devlet başkanını bu kadar sade bir vatandaş halinde görmek mümkün müydü? Ne kurşun işlemez otomobiller, ne arkasında koşan muhafızlar, ne kimseyi yanına yaklaştırmamağa çalışanlar var. Halbuki iç ve dışta, bütün bir düşman âlemi o zamanlar bu adamın ölümünü ne kadar istiyorlardı!

Atatürk'ü zaferden sonra Ankara'ya gelirken de gördüm. İstasyondan meclise kadar yürüdü. Yanında arkadaşları, ihtiyarlar, gençler, çocuklar vardı. Bütün halk önüne çıkıyor, yolunu kesiyor, elini yüzünü öpüyordu. 1918'in idam hükümlerinden birisini yırtan bu adam o gün vatandaşları arasında gösterişsiz, polissiz, muhafızsız, bir millet babası olarak yürüyor, vatandaşları onu, babalarını, oğullarını, kardeşlerini sever gibi seviyordu.¹³

Cumhuriyetin 3'üncü yıl dönümünde Ankara şehri köylerden ve kasabalardan gelen halk yığınları ile dolu idi. Tribünlerde geçit resmini selâmlıyan Atatürk'ü kadın erkek çıldırısıya alkışlıyordu. Atatürk tribünden ayrılacağı sırada halk ile arasındaki asker kordonunun kaldırılmasını emretti. Yaverini yanından uzaklaştırdı. Halkın içine girdi. Atatürk ellerini halktan iki vatandaşın omuzlarına dayamış, âdeta kendinden geçmiş, ilerliyordu. Halk onu incitmemek için kendi ile arasında bir boşluk bırakmıştı. Hayli gittikten sonra:

—Atatürk artık otomobile binseniz... dediler.

Uyanır gibi oldu. Yanındakine:

¹² Eren Akçiçek, **Mustafa Kemal Olmak**, İstanbul, 2004, s. 132-134.

¹³ Samet Ağaoğlu, **Kuvayı Milliye Ruhu**, Ankara 1981, s. 14-15.

—“Sen belki ömründe sevmişsindir. Fakat hiç sevildin mi?, bundaki zevk hiçbir yerde yok. Hele âşıkın Türk milleti olursa! Beni bu zevkten biraz daha ayırmayın.” dedi.

Falih Rıfki bu olayı şöyle naklediyor; ‘Atatürk, halk tarafından sevildiğini bilir ve karşılık verir, Halktan korkan, halk ile aralarına üniformalı setler çeken diktatörlerin aksine tam bir halk adamı asıl kuvvet kaynağının halk olduğu inancındaydı. Bu nedenle, halkla beraber olduğu zamanlar Gazi’nin en mutlu anlarıydı.’

İzmir seyahatlerinden birinde, Naim Palas’da bir ziyafette bulunuyordu. Başka bir otelin bahçesinde çalan bandonun getirilmesini emretti.

Biraz sonra yaverine:

—Niçin bando hâlâ gelmedi? diye sordu.

—Efendim, halk bandonun etrafına toplanmış, neşe içinde, danslarını eğlencelerini bozmak istemedik.

Biraz düşündü:

—“Çok iyi ettiniz, dedi, hiçbir zaman halkın neşesini bozmamak lâzımdır,” dedi.

Halka karşı olduğu gibi askerleri için de pek şefkatli, pek müsamahalıydı. Yalova’ya giderken otomobili bozulmuştu:

—Biraz yürüyelim, dedi.

Yürüdüler, bir yerde jandarma neferi önlerine çıktı:

—Yasak! dedi.

—Niçin yasak?

—Atatürk geçecek ondan.

Atatürk nefere biraz yaklaştı:

—Ben Atatürk’e benziyor muyum? diye sordu.

Jandarma neferi dikkatle baktıktan sonra elindeki düdüğü üst üste öttürdü:

—Benzemeğe benziyorsun ama, askerlik bu, hele bir de onbaşıyı çağıralım. O da görsün!¹⁴ Atatürk, Türk askerinin göreve bağlılığını ve zekâsını hep takdir etmiştir. Yukarıdaki küçük anı, Atatürk’ün Türk askerinin sorumluluk bilinci ve zekâsına verdiği değeri yansıtmaları bakımından güzel bir örnektir.

Kendine ve halkın yabancı, gerçeklerden uzak insanların yaşadığı topluma hizmetleri çoğu zaman yararsız olur. Atatürk’ün hem kendini hem de Türk halkını çok iyi tanması ve onların arasında olmaktan çok mutlu olması, O’nun en büyük gücüdür. Atatürk, kendisini halkının hizmetkârı gören, ulusuna âşık ender insanlardan biridir. O, halkının acı ve sıkıntılarını aşması için sürekli mücadele etmiş, insanların gülümsemelerinde en büyük mutluluğu yakalamış, Türk ve Türkiye sevdalı bir insandı.

Sonuç olarak Atatürk, pek çok yönüyle tarihe mal olmuş tarihin gördüğü en önemli devlet adamlarından birisidir. Onun bu konuma yükselmesindeki en önemli sebeplerin başında millete duyduğu derin sevgi gelmektedir. Gerek Milli Mücadele sırasında gerekse Cumhuriyet kurulduktan sonra halkının içinden hiç ayrılmayan Atatürk, yapacağı her yeniliği halkını ikna ederek yürürlüğe

¹⁴ Falih Rıfki Atay, **Babanız Atatürk**, İstanbul 1990, s. 114-115.

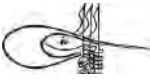
koymuştur. Devrimlerinin bu kadar kabul görmesinde Atatürk'ün halkın iltifatına gösterdiği bu hürmetin yeri büyüktür.

Atatürk'ü tarihin eşsiz liderlerinden birisi yapan ömrünün son anına kadar halkının içinde yer alma arzusudur. Yakın çevresindekilerin anılarında onunla ilgili en dikkat çekici hususlardan birisi devamlı surette halkla beraber olma arzusudur. Bazen onu kervancılarla oturup sigara içerken, bazen tarlasında çalışanlarla hasbıhal ederken bazen de maiyetindekilere haber vermeden gençlerle sohbet ederken görmek mümkündür. Köylülerin küçük hediyelerini büyük armağanlar haline getirerek onları onure eden Atatürk, bazen de eğlenenlerin arasına karışıp onlarla kasap havası oynarken kendinden geçirdi. Gezinti yaptığı bir sırada mekânına girerek yemek yediği Rum lokantacıya söylediği “Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Kürt hep kardeşiz, hepimiz Türkiye’de yaşadığımıza göre Türküz.” sözleri onun millet tanımının canlı uygulamalarından birisidir. Milletiyle iç içe bulunmak onu o kadar mutlu etmektedir ki güvenlik sebebi ile rahatça halkla bir arada bulunamamak Atatürk'ün en çok şikâyetçi olduğu meselelerin başında yer alır. Cumhuriyet tarihi boyunca halkıyla en çok iç içe olan lider sıfatı Atatürk’e ey yakışan sıfatlardan birisi olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, Samet, **Kuvayı Milliye Ruhu**, Ankara 1981.
- AKÇİÇEK, Eren, **Mustafa Kemal Olmak**, İstanbul, 2004.
- ATAY, Falih Rıfkı, **Babanız Atatürk**, İstanbul 1990.
- BESLEYİCİ, Hadi, **Atamız Atatürk**, İstanbul, 1980.
- DÜNDAR, Can, **Sarı Zeybek**, İstanbul, 2005.
- EGELİ, Münir Hayri, **Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları**, İstanbul, 1954.
- GRANDA, Cemal, **Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor**, Ankara 2007.
- LÜLE, Zeynel, **Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş**, İstanbul 2008.
- SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 2010.
- TURGUT, Hulusi, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul 2007.
- ULUSU, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Yanı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları**, İstanbul 2008.
- YURDAKUL, Yurdakul, **Atatürk'le Yaşanmış Bilinmeyen Anılar**, İstanbul, 2008.

19. YÜZYILA KADAR SULTANÖNÜ (ESKİŞEHİR) SANCAĞI'NIN YÖNETİCİLERİ*

Orhan KILIÇ**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafyada bulunan Sultanönü, 1393 yılında Anadolu Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra bu beylerbeyliğin değişmeyen sancaklarından birisi olarak idari taksimat içerisinde yer almıştır. Sultanönü Sancağı'nın merkezi olan Eskişehir veya adeta onunla özdeşleşmiş olan Karacahisar'da kuruluşun ilk temellerinin atıldığı ifade edilir.

Sultanönü Sancağı Anadolu Eyaleti'nin paşa sancağı olan Kütahya'ya yakınlığı sebebiyle beklenen gelişmeyi gösterememiştir. Nitekim Tanzimat sonrası uygulamalarda Kütahya ve Sultanönü sancaklarının birlikte 1 sancak olarak kabul edildiği görülür. 16. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nin diğer sancaklarında olduğu gibi Sultanönü Sancağı da *müsellemân* ve *piyadegân* sancağı olarak farklı iki ayrı idari birime de ayrılmıştır. Sultanönü Sancağı Osmanlı Devleti'nin ilk askeri gücü olarak kabul edilen yaya ve müsellemelerin teşkilatlandırıldıkları bölge olarak da anılır.

Sultanönü Sancağı 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ağırlıklı olarak sancakbeyleri tarafından yönetilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin genel idari prensiplerine uygundur, Ancak daha sonraları idari sistemde yaşanan gelişmeler neticesinde sancakların da paşalara verilmesi uygulaması başlayınca Sultanönü Sancağı da paşalara tevcih edilmeye başlamıştır. 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren birkaç istisnai durum hariç paşaların *arpalık* suretiyle tasarruf ettikleri bir sancak olmuştur. Paşaların *arpalık* veya *has* suretiyle sancağı tasarruf etmeleri onların sancak merkezi olan Eskişehir'de bulunmalarını gerektirmemiştir. Görev süreleri ortalama bir yıl olan paşaların sancağa gitmeyip yerlerine vergileri toplayacak ve sancağın emniyetini sağlayacak *mütesellimler* gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama Tanzimat sonrası yapılan idari değişimler dönemine kadar kesintisiz devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultanönü, Eskişehir, sancak, Osmanlı, paşa

* Makalenin konusu tespit edilirken derginin adına ithafen çıkarıldığı merhum Dr. İsmail Yıldırım'ın Eskişehirli olması belirleyici olmuştur. Bu vesile ile kendisini bir kez daha rahmetle ve özlemle anıyorum.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Fırat Üniversitesi Tarih (yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı), El-mek: okilic@firat.edu.tr

THE ADMINISTRATORS OF SULTANONU (ESKİŞEHİR) SANJAK UNTIL 19th CENTURY

ABSTRACT

In the geographic regions of the Ottoman State was established Sultanonu, in 1393 after the establishment of the Anatolian Shire flag this as one of the unchanging shire is included within administrative division. Sultanonu of the Sanjak center of Eskişehir and has almost become synonymous with Karacahisar first that the basis of the organization is expressed.

Sultanonu Sanjak, Pasha Sanjak of Anatolia Shire did not show the expected improvement because of the proximity to Kütahya. In fact, after the Tanzimat application of Kutahya and Sultanönü starboard to starboard with one that is seen as acceptable. In the 16th century in Anatolia Shire as well as in other starboard to starboard Sultanonu different as the *musellemân* and *piyadegân* starboard is divided into two separate administrative units as well. Sultanonu Sanjak of the Ottoman Empire is considered to be the first military *yaya* and *musellem* the pedestrian area of the reorganized as they are referred to.

Sultanonu starboard until the first quarter of the 17th century was mainly governed by *sancakbeys*. This situation is in accordance with principles of general administration of the Ottoman Empire, however, then the administrative system as a result of developments in the implementation of the flags given to the Pasha began Sultanonu Sanjak began to be conferred to the pasha. From the first quarter of the 17th century except for a few exceptional cases they pashas saving by the benefice has been a banner. Pasha has the benefice, or by saving their starboard to starboard center in Eskişehir not require their presence. The average tenure of a year did not go to starboard of the pasha, and will collect the taxes in place to ensure the safety of the hoist is understood that sent *mutesellims*. This application until after the Tanzimat period, the administrative changes have continued uninterrupted.

Key Words: Sultanonu, Eskişehir, sanjak, Ottoman, pasha

Giriş

Osmanlı öncesinde Eskişehir'in kuzey-batısına düşen havaliye *Sultanönü* denilmiş, Osmanlı döneminde ise merkezi *Eskişehir* olan sancak bu adla anılmıştır¹.

Bölgenin tam olarak hangi tarihte Osmanlı Devleti'ne dahil edildiği hususundaki bilgiler net olmamakla birlikte, Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç vilayeti olduğu konusunda kaynaklar ittifak etmektedir². Özellikle Anadolu'nun Moğolların hâkimiyetine girdiği sıralarda, Moğolların baskılarından kaçan binlerce Türkmen'in başlıca yerleşme alanı bu bölge olmuştur. 1261'e doğru

¹ J. H. Kramers, "Sultanönü", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, 2. Baskı, MEB, İstanbul, 1979, s. 35.

² Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul, Nisan 1992, s. 13; Kramers, s. 35; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul, 1995, s. 399.

Sultanöyüğü-Kütahya bölgesinde yaklaşık 200.000 çadırlık bir Türkmen grubunun varlığından bahsedilir³. Buradaki uç beyliğinde kalabalık Türkmen grupların bulunması zamanla yeni bir beyliğin bu coğrafyada kurulmasına yol açmış ve burası Osmanlıların ilk faaliyet alanı olmuştur. 1291 yılında Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethettiği ve burada yani Eskişehir'de cami yapıp minber konulduğu, Osman Bey adına ilk Cuma hutbesinin Karacahisar'da ve Bayram hutbesinin de Eskişehir'de okunduğu şeklinde kesin olmayan rivayetler vardır. Ancak Eskişehir veya Sultanönü havalisinin Osmanlıların ele geçirdiği ilk yer ve idari taksimatının ilk parçası olması kuvvetle muhtemeldir⁴. Nitekim Sultanönü Sancağı'nın Osmanlı Devleti'nin ilk sancağının *Sultanönü* ve bu sancağın merkezinin ise *Eskişehir* olduğu ileri sürülmektedir⁵. Osman Bey'in sağlığında oğlu Orhan'ın Karacahisar (Sultanönü) sancakbeyi, kardeşi Gündüz Alp'in ise Eskişehir subaşı olduğu yolunda bilgiler vardır. Fetihlerin ilerlemesiyle de idari ve kültürel bir merkez haline gelmiştir⁶. Osmanlı kroniklerinin sancağın daha sonra Orhan Bey'in oğlu Murad'a verildiğini kaydettiği de söylenir⁷.

Sultanönü Sancağı 1393 yılında kurulan ve merkezi *Kütahya* olan Anadolu Beylerbeyliği'nin bir sancağı olarak idari taksimat içerisinde yerini ve bu durumunu değiştirmeden devam ettirmiştir. Ancak beylerbeylik merkezine çok yakın olması gelişmesini engellemiştir. Sultanönü Sancağı'nın beylerbeylik merkezine çok yakın olması Eskişehir'in o dönem için gelişmesini engellileyici bir durum olarak düşünülebilir. Ancak Sultanönü Sancağı Osmanlı Devleti'nin ilk askeri gücü olarak kabul edilen yaya ve müsellemlerin ilk teşkilatlandırıldıkları bölge olarak da anılır. Nitekim *taycı cemaatinin* sadece Sultanönü Sancağı'nda bulunduğu ileri sürülür⁸.

Sultanönü Sancağı'nın Osmanlı İdari Taksimatı'ndaki Yeri

Osmanlı merkezî otoritesinin beylerbeylikler vasıtasıyla yerleştirilmesi uygulaması bağlamında, I. Murad devri başında 1362 yılında Rumeli Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra, babası zamanında Kütahya'ya vali olarak atanan I. Bayezid, 1393 yılında Rumeli'ye geçerken Anadolu'da yeni bir beylerbeylik tesis etme gereği duymuş ve Kütahya merkezli bütün Batı Anadolu'yu içerisine alan *Anadolu Beylerbeyliği*'ni kurmuştur. Böylelikle Anadolu'daki sancaklar da bu beylerbeyliğe bağlanmıştır. Anadolu Beylerbeyliği'ne ilk tayin olunan paşa ise Kara Timurtaş Paşa'dır⁹. Sultanönü Sancağı da bu tarihten itibaren Anadolu beylerbeyliği bünyesine girmiştir.

Anadolu Beylerbeyliği veya eyaleti sancak sayısı bakımından kuruluşundan itibaren çok fazla değişiklik göstermemiştir. Özellikle 1413 yılında Rum (Sivas), II. Bayezid döneminde de Karaman Beylerbeyliği'nin ihdası ile birlikte Orta ve Batı Anadolu'daki Beylerbeylik sancak teşkilatlanmaları oturmuş, siyasi baskıdan uzak bölgeler olduğu için çok fazla değişikliğe uğramadan uzun yıllar mevcut durumlarını muhafaza etmişlerdir. Tanzimat öncesi beylerbeyliği/eyaletin idari taksimatı şöyledir:

³ Oğuzoğlu-Emecen, s. 399.

⁴ Oğuzoğlu-Emecen, s. 399.

⁵ Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, s. 13.

⁶ Oğuzoğlu-Emecen, s. 399.

⁷ Kramers, s. 35.

⁸ Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, s. 13; Bu teşkilat ve Sultanönü Sancağı hakkında ayrıca bkz. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı*, (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

⁹ M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi", *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999, s. 123; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları: I, Ankara, Ocak 1995, s. 182.

Tablo- Anadolu Beylerbeyliği/Eyaleti'nin İdarî Taksimatı (1520-1820)

Sancağın Adı	1520 ¹⁰	1527 ¹¹	1551 ¹²	1562-1574 ¹³	1640 ¹⁴	1700-1740 ¹⁵	1820 ¹⁶
Kütahya	X	X	X	X	X	X	X
Saruhan	X	X	X	X	X	X	X
Aydın	X	X	X	X	X	X	X
Bolu	X	X	X	X	X	X	X
Menteşe	X	X	X	X	X	X	X
Teke	X	X	X	X	X	X	X
Ankara	X	X	X	X	X	X	X
Hüdavendigâr	X	X	X	X	X	X	X
Kastamonu	X	X	X	X	X	X	X
Kengiri (Kânkırı)	X	X	X	X	X	X	X
Hamid	X	X	X	X	X	X	X
Karasi	X	X	X	X	X	X	X
Karahisar-ı Sahib	X	X	X	X	X	X	X
Sultanönü	X	X	X	X	X	X	X
Biga	X	X	X	X			
Alâiye	X	X	X	X			
Kocaeli	X	X	X	X			
Manavgat	X	X					
Sığla				X			
Trabzon (?)	X						

Alaiyye ve Manavgat sancakları 1527'den itibaren birlikte yazılmıştır. Bu sebeple 1551 tarihinde Manavgat gözükmemektedir. 1562-74 yıllarını ihtiva eden sancak tevcih defterinde Alaiyye'nin 1 Ocak 1571 tarihinde Kıbrıs Beylerbeyliği'ne ilhak edildiği not düşülmüştür¹⁷. Kıbrıs Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra Alaiyye Sancağı Anadolu Beylerbeyliği'nden ayrılmıştır. Trabzon ise kısa süreli olarak Anadolu Beylerbeyliği bünyesinde kalmıştır. Biga, Kocaeli ve bazı kaynaklarda rastlanan Sığla sancakları Cezayir-i Garb yani Kaptan Paşa Eyaleti veya Beylerbeyliği'ne bağlanmışlardır¹⁸. Dolayısıyla Kütahya, Saruhan, Aydın, Menteşe, Bolu, Teke, Ankara, Hüdavendigâr, Kânkırı, Kastamonu, Hamid, Karasi, Karahisar-ı Sahib ve Sultanönü sancakları Anadolu Beylerbeyliği/Eyaleti'nin değişmez sancakları olmuşlardır.

¹⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 86, Ankara, 1988, s. 99-100.

¹¹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154, İstanbul, 1978, s. 127.

¹² Feridun Emecen-M. İlhan Şahin; "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, TTK, Ankara, C. XIX, S. 23 (1998), Ankara, 1999, s. 66-67.

¹³ BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 68-76, 115.

¹⁴ BA., *A.N.Ş.T. No: 1512*, s. 47-50.

¹⁵ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 52-53.

¹⁶ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ekim 1951, TTK, Ankara, İkinci Baskı, 1995, s. 619-620 (Bu eserde ayrıca Viranşehir Sancağı da kayıtlıdır). Tuncer Baykara, Fazıla Akbal'ın kullandığı kaynağın idarî teşkilat ilgili kısımlarının 14.III.1821 tarihli olduğunu dolayısıyla bilgilerin 1820 öncesini yansıtmaması gerektiğini beyan etmektedir. Bu değerlendirme bizce de makbul olduğu için makaledeki idari bilgileri 1820 tarihli olarak kabul ettik.

¹⁷ BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 74.

¹⁸ BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 71, 76, 115.

Sultanönü Sancağı ve Anadolu Beylerbeyliği'ni diğer beylerbeyliklerden ayıran bir başka husus vardır. Yukarıda bahsettiğimiz ve Anadolu Beylerbeyliği için 1562-1574 yılları arası tevcihatı içeren sancak-tevcih defterinde Anadolu Beylerbeyliği üç ayrı statü ile kaydedilmiştir.

Bunlardan birincisi *Elviye-i Vilayet-i Anadolu* olup yukarıda tabloda verdiğimiz sancaklardan müteşekkildir ve sancakbeyleri tarafından yönetilmektedirler.

Bunu takiben *Elviye-i Müsellemân-ı Vilayet-i Anadolu* ve *Elviye-i Piyadegân-ı Vilayet-i Anadolu* başlıkları altında iki ayrı taksimat ve tevcihat listesi daha verilmiştir. Bu listelere göre:

Elviye-i Müsellemân-ı Vilayet-i Anadolu;

Liva-i müsellemân-ı Kütahya, Karahisar ve Hamid,

Liva-i Aydın, müsellemân-ı Saruhan, Menteşe, Karesi, Biga, Hüdavendigâr, Kocaili ve Sultanönü,

Liva-i müsellemân-ı Bolu, Kastamonu, Ankara ve Kengri,

Liva-i müsellemân-ı Teke ve Alaaiyye'den müteşekkildir.

Elviye-i Piyadegân-ı Vilayet-i Anadolu ise;

Liva-i piyadegân-ı Kütahya,

Liva-i piyadegân-ı Karahisar-ı Sahib,

Liva-i piyadegân-ı Saruhan,

Liva-i piyadegân-ı Menteşe,

Liva-i piyadegân-ı Hamid,

Liva-i piyadegân-ı Ankara,

Livâ-i piyadegân-ı Bolu,

Liva-i piyadegân-ı Sultanönü,

Liva-i piyadegân-ı Hüdâvendigâr,

Liva-i piyadegân-ı Karesi,

Liva-i Biga'dan müteşekkildir¹⁹.

Bu uygulama ile Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı diğer sancaklarda olduğu gibi Sultanönü Sancağı'nda da üç başlı bir yönetim olduğu söylenebilir.

Sultanönü Sancağı'nın merkez kazası Eskişehir olup, Sultanönü bir idari mıntıkeyi ifade ediyordu. Bu sebeple bazen defterlerde iki isim birden kullanılıyordu. Mesela 1629-1637 yıllarına ait tevcihlerin işlendiği *Kâmil Kepeci* 266 numaralı defterde, *Liva-i Sultanönü nâm-ı diğer Eskişehir* şeklinde kaydedilmiştir²⁰.

1826 yılında Anadolu Eyaleti resmen dörde bölünmüş ve sancaklarının “mutasarrıfları olan Paşaların mutedil mütesellimlerle idarelerine” karar verilmiştir. Ortaya çıkan dört mıntika şöyle oluşmuştu:

1- Anadolu Valiliği ünvanı ile Karadeniz Boğazı'nın Anadolu yakası muhafızlığı ile, *Sultanönü*, Karahisar-ı Sahib ve Ankara sancakları

¹⁹ BA., *Maliyeden Müdevver* No. 563, s. 118-127.

²⁰ BA., *Kâmil Kepeci* No: 266, s. 50.

- 2- İstanbul ve Dokuz Kale Muhafızlığı ile Kocaili, Hüdavendigâr, Karasi ve Menteşe sancakları
- 3- Bolu, Viranşehir, Kastamonu ve Kângırı sancakları
- 4- Hamid Sancağı ile İzmir muhafazası ve Aydın, Saruhan, Sığla ve Teke sancakları²¹.

Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler bağlamında Kütahya ve Sultanönü sancakları bir sancak itibar edilmişlerdir. 1856 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre yeni kurulan Hüdavendigâr Eyaleti bünyesinde bulunan liva(sancak)lardan birisi *Liva-i Kütahya nâm-ı diğer Germiyan mea Sultanönü* şeklinde kaydedilmiş ve bu livaya bağlı 17 kaza yazılmıştır. Merkezi Kütahya olan sancağın kazaları içerisinde Eskişehir de bulunmaktadır²². Daha sonraki taksimat listelerinde Sultanönü tabiri kullanılmamıştır. 1908 yılı Devlet Salnamesi'ne göre de Eskişehir Kütahya Sancağı'na bağlı bir kazadır. Eskişehir 1923 sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ndeki vilayetler içerisinde yer almıştır²³.

Beylerden Paşalara Sultanönü Sancağı'nın Yöneticileri

Sultanönü Sancağı Anadolu Beylerbeyliği bünyesinde bir sancak olarak teşkilatlanmasından sonra Eskişehir'de oturan bir *sancakbeyi (mirliva)* tarafından yönetilmiştir. 1530 yılında Sultanönü Sancağı Bilecik, Eskişehir, İnönü, Seyidgazi kazaları ile Karacaşehir ve Günyüzü nahiyelerinden oluşuyordu²⁴. Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* adlı eserinde Sultanönü Sancağı'nın XVII. yüzyılda Eskişehir, İnönü (Bozöyük), Bilecik, Seyidgazi, Karacaşehir, Kalecik-i Sultanönü ve Akbıyık kazalarından ibaret olduğunu söyler. Merkezi Eskişehir olduğu için sancakbeyleri de burada oturmaktadırlar²⁵.

17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra devlet bürokrasisinde mirimiran veya vezir rütbeli paşa sayısının artması mansıb bulamayan paşaların sancak idarelerini de kabul etmeleri gibi bir sonucu doğurmuştu. Eyalet ve sancak tasarrufunda has suretiyle yönetim sisteminin de tedricen ortadan kalkması böylesi bir uygulamayı zorunlu hale getirmişti. Nitekim hazinenin nakit para ihtiyacını karşılamak maksadıyla mîrî mukataa haline getirilen birçok sancak veya eyalet iltizam, malikâne veya arpalık usulüyle tevcih edilmeye başlanmıştır. 17. yüzyılın sonlarında uygulamaya konulan malikâne sisteminin yaygınlaşarak sancak ve hatta eyaletleri de içerisine alması bu yerleri tasarruf eden devlet görevlilerinin rütbelerinin klasik dönemden farklı bir şekilde olması sonucunu doğurmuştur. Bu uygulamalar çerçevesinde bir veya birkaç sancağın tasarrufunun bir paşaya verildiğine sıkça rastlanır. Kendilerine sancak verilen paşalar çok büyük oranda ilgili sancağa gitmiyor gönderdikleri bir nevi vekilleri olan voyvoda veya mütesellimler ile vergileri topluyor ve sancakların güvenliğini sağlıyorlardı. Muhafızlık hizmetlerine ilaveten bazı paşalara *ber-vech-i zamime* sancak tasarrufu da bırakılabiliyordu. Paşaların yönetiminde olan sancaklardan birisi de Sultanönü Sancağı idi²⁶.

²¹ Baykara, s. 119-120.

²² Baykara, s. 231-233.

²³ Baykara, s. 137, 141.

²⁴ Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, s. 120; Oğuzoğlu-Emecen, s. 400.

²⁵ Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, (Yayın Editörü: Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, Mayıs 2010, s. 725.

²⁶ Sancak yönetiminin sancakbeylerinden paşalara kayması hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, s. 17 vd., 23 vd.; Orhan Kılıç, "18. Yüzyıl Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistemik Tetkiki", *XV. Türk Tarih Kongresi (XVth Turkish Congress of History)*, 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt,- 1. Kısım, Osmanlı Tarihi-A, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 1025-1044.

Sultanönü Sancağının bu uygulamalar çerçevesinde sancak yöneticisinin rütbesi de dönem içerisinde beylerden paşalara doğru geçmiş ve birkaç istisna hariç 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren paşaların tasarrufuna bırakılmıştır.

Sultanönü Sancağı'nın Orhan ve Murad beylerden sonra Kara Hasan tarafından yönetildiği konusunda bazı bilgiler mevcuttur. Orhan Gazi devrinde yapılan sancak teşkilatlanması ve taksiminde Sultanönü valisi olarak Kara Hasan Alp'in sancakbeyi olarak atandığı ileri sürülür²⁷.

1466 yılında Ayas Bey adlı birinin sancakbeyi olarak görev yaptığı tespit edilebilmektedir. 1520 yılında Said, 1526'da Mehmed adlı beylerin Sultanönü sancakbeyi olarak görev yaptıkları tespit edilmiştir²⁸.

Sultanönü Sancağı 30 Nisan 1547 tarihinde önceden Şam beylerbeyiliği görevini yürütürken vefat eden Lütfü Paşaoğlu Üveys Bey'e 230.000 akçe ile verilmiştir. Üveys Bey'in Sultanönü Sancağı'nı ne kadar süreyle yürüttüğü tam olarak tespit edilememektedir. Ancak 3 Ekim 1551 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın 234.888 akçe has ile sabık Akşehir beyi olan Melek Süleyman Bey'in uhdesinde olduğunu görüyoruz²⁹.

26 Eylül 1564 tarihinde Sultanönü Sancağı daha önce Saruhan Sancağı alaybeyi olan Bekir Bey'in tasarrufundadır. Has gelirinin yıllık hasılatı ise 230.000 akçedir. Bekir Bey'den sonra sancakbeyliği 14 Mart 1571 tarihinde sabık Alacahisar beyi Rüstem Bey'e tevcih edilmiştir. Rüstem Bey'in has geliri 267.533 akçedir. 28 Nisan 1571 tarihinde has geliri 305.913 akçeye yükseltilmiştir³⁰.

Bu yıllarda Aydın, Saruhan, Menteşe, Karasi, Biga, Hüdâvendigâr, Kocaili ve Sultanönü bir *müsellemân sancağı* itibar edilmiş olup beyliği 5 Aralık 1566 tarihinde 52.200 akçe ile Mehmed Bey'in üzerindedir. Mehmed Bey görevinden önce Saruhan Piyadegân beyi idi³¹.

3 Eylül 1565 tarihli bir tevcih kaydından anlaşıldığına göre, sabık Saruhan piyadegân beyi olan Mehmed Bey 35.000 akçe ile *Sultanönü Piyadegân Livası*'nı tasarruf etmektedir. Mehmed Bey'den sonra bu göreve 15 Aralık 1569 tarihinde 35.000 akçe ile sabık Biga Livası Piyadegân beyi Bâlî Bey atanmıştır³².

Sultanönü Sancağı 23 Nisan 1574 tarihinde Rüstem Bey'e 317.530 akçe ile verilmiş sancakbeyliği beratı 29 Ekim 1577 tarihinde yenilenmiştir. Yaklaşık on dört yıl sancağı yönettiği anlaşılan Rüstem Bey'i takiben 5 Ağustos 1585'de Sultanönü Sancağı sâbık Akşehir sancakbeyine tevcih edilmiştir³³.

Sultanönü Sancağı ile ilgili 1629-1637 yılları arasındaki atama kayıtlarının bulunduğu bir sancak-tevcih defterindeki bilgiler, sancak idaresinde klasik uygulamanın terk edilip paşaların tasarrufundaki *arpalık* uygulamasına geçildiğini göstermektedir.

4 Ekim 1629 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın bilfiil Rıdvan Bey üzerinde olduğu kaydedilmiştir ki, Rıdvan Bey'in bu tarihten önce sancak idaresini aldığı anlaşılmaktadır. Rıdvan Bey'den sonra 24 Şubat 1633 tarihinde Sultanönü Sancağı sâbık Karaman beylerbeyi olan Hüseyin Paşa'ya *ber-vech-i arpalık* olarak verilmiştir. Bu Sultanönü Sancağı'na yapılan bizim tespit

²⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* 2, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayer-Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Mayıs 1996, s. 613.

²⁸ Doğru, *Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı*, s. 56.

²⁹ Emecen-Şahin, s. 68.

³⁰ BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 76.

³¹ BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 119.

³² BA., *Maliyeden Müdevver No: 563*, s. 125.

³³ BA., *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 42. Rüstem Bey'den sonra atanan sancakbeyinin ismi defterde boş bırakılmıştır.

edebildiğimiz *arpalık* suretiyle ilk paşa tayinidir. Hüseyin Paşa 13 Kasım 1637 tarihine kadar sancağı arpalık suretiyle tasarruf etmiş ve zikredilen tarihte Sultanönü Sancağı sabık Anadolu beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yine *arpalık* suretiyle verilmiştir³⁴.

Bu ilk uygulamalardan sonra sancağın paşaların tasarrufuna kesintisiz bir şekilde arpalık suretiyle tevcih edildiği görülmemektedir. Nitekim 25 Ekim 1665 tarihinde Sultanönü Sancağı sabık Akşehir Beyi Halil Bey'e tevcih edilmiştir³⁵.

Kâtip Çelebi, 17. yüzyılda Sultanönü sancakbeylerinin hasırlarının 250.000 akçe olduğunu kaydeder³⁶.

Yüzyılın sonlarında Hicri 1109 (M. 1697-1698) yılında bir *paşa*, Pehlivanzâde İsmail Paşa *mirimiran* rütbesiyle Sultanönü mutasarrıfı olmuştur. Daha sonra vefat etmiştir³⁷.

18. yüzyılın hemen başlarında sancağın yine *bey* rütbeli birisi tarafından tasarruf edildiği tespit edilmektedir. 10 Mart 1702 tarihli bir ibkâ kaydı ile Sultanönü Sancağı'nı bu tarihten önce de tasarruf ettiği ve yönettiği anlaşılan Mehmed Bey'in görev süresi uzatılmıştır³⁸.

Mehmed Bey'in sancakbeyliğinden sonra uzun bir süre paşaların Sultanönü Sancağı'nı tasarruf ettiklerine rastlanmaktadır. 14 Eylül 1716 tarihinde sabık Kefe beylerbeyi olan Hocazâde Eyyüb Paşa'ya *Gördüs Kalesi muhafazası şartıyla* Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir³⁹.

30 Ocak 1718 tarihinde Sultanönü Sancağı tevcih edilen Köse Ali Paşazâde Mehmed Paşa'ya sancağı tasarruf etme hakkı, *Mora Kasteli muhafazası şartıyla* verilmiştir⁴⁰.

Mehmed Paşa'nın bu görevi ne zaman bıraktığını tespit edemiyoruz. Ancak 4 Nisan 1722 tarihinde Sultanönü Sancağı kısa bir süreliğine Acem Paşaoğlu Mahmud Paşa'ya tevcih edilmiştir. Mahmud Paşa'nın sancağı tasarruf etmesinin kısa sürmesinin sebebi uygulamanın teamüllere uygun yapılmamış olmasından dolayıdır. Mahmud Paşa Bolu Nezareti'nden almak üzere yevmi 120 akçe ulufe ile mütekaid olmuş ve tekaüdlüğü iptal edilmeden bir yolla Sultanönü Sancağı'nın da kendisine verildiği anlaşılmıştır. Bu sebeple Sultanönü Sancağı'nı tasarruf etmesi ref olunmuştur⁴¹.

Sultanönü Sancağı 31 Mayıs 1722 tarihinden başlamak üzere uzun bir süre Feyzullah Paşa tarafından tasarruf edilmiştir. Feyzullah Paşa'nın tarihini tam olarak bilmemekle beraber Sultanönü Sancağı'nı tasarruf ettiği kayıtlıdır. Feyzullah Paşa'nın 12 Mart 1723, 16 Mart 1725, 24 Ağustos 1725, 15 Mart 1727, 11 Ekim 1727, 18 Eylül 1728 ve 15 Ekim 1729 tarihli ibkâ emirleri ile Sultanönü Sancağı'nı tasarrufa devam ettiği tespit edilmektedir⁴².

Uzun süre sancağı tasarruf eden Feyzullah Paşa'nın görevinin ne zaman sonlandırıldığını tam olarak tespit edememekle birlikte, 12 Mayıs 1736 tarihinde Tuz Mehmed Paşa'ya; *200 nefer cengâver süvari adamıyla sefere gitmek şartıyla Karahisar-ı Sahib Sancağı ile birlikte* Sultanönü Sancağı'nın da tevcih edildiğini görüyoruz⁴³.

³⁴ BA., *Kâmil Kepeci* No: 266, s. 50.

³⁵ BA., A. RSK No: 1600, s. 4.

³⁶ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 714.

³⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* 3, s. 836.

³⁸ BA., A. RSK No: 1551, s. 16.

³⁹ BA., A. RSK No: 1573, s. 2.

⁴⁰ BA., A. RSK No: 1568, s. 14; BA., A. NŞT No: 1355, s. 8.

⁴¹ Fahmeddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997, s. 71.

⁴² Başar, s. 71.

⁴³ BA., A. RSK No: 1551, s. 1.

Tuz Mehmed Paşa'dan sonra Sultanönü Sancağı'nı tasarruf ettiğini tespit edebildiğimiz paşa Zazalîzâde Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa Zazalî Osman Paşa'nın oğlu ve daha önce Sultanönü Sancağı'nı tasarruf etmiş olan Feyzullah Paşa'nın da kardeşidir. Sivas'ta yerleşik iken Aralık 1745'de mirimiran rütbesiyle Sultanönü Sancağı kendisine tevcih edilmiştir. Bu görevde bir müddet kalan Mehmed Paşa 20 Kasım 1747 tarihinde vezirlikle Sivas valiliğine tayin olmuştur. Bu zat bir kısım görevlerden sonra Ocak-Şubat 1752'de ikinci kez Sivas valiliğine atanmış ve derebeyi tarzında bir yönetim gösterdiğinden azilden sonra idam edilmiştir⁴⁴.

26 Temmuz 1754 tarihinde Seddü'l-Bahir Muhafızlığı tevcih edilen Sarı Mustafa Paşazâde mirimiran Ali Paşa'dan sabıka Sultanönü Sancağı mutasarrıfı olarak bahsedilmesi bu tarihten önce sancağı tasarruf ettiğini göstermektedir⁴⁵.

Ali Paşa'dan sonra 18. yüzyılın sonuna kadar Sultanönü Sancağı'nı tasarruf eden bey ve paşaları kesintisiz takip edebilmekteyiz.

Bâb-ı Asafî Nişan Kalemî (A. NŞT), Bâb-ı Asafî Ruus Kalemî ve Divân-ı Hümayûn Tahvil Kalemî defterlerinden elde edilen bilgiler neredeyse yarım yüzyıllık bir süreyi kesintisiz olarak vermemize imkân tanımaktadır.

26 Temmuz 1754 tarihinde sabık Aksaray Sancağı mutasarrıfı ve Han Çerağı mirimiran rütbeli Ömer Paşa'ya Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir⁴⁶. Ömer Paşa'dan sonra mirimiran Tekeli Mehmed Paşa'nın Sultanönü Sancağı'nı tasarruf ettiği görülmektedir. Atanma tarihi belli olmamakla birlikte 24 Kasım 1755 tarihinde sancağın üzerinde olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷.

Tekeli Mehmed Paşa azledildikten sonra, sancak *beylerbeyi* rütbeli Ebu Bekir Paşa'ya verilmiştir. 5 Temmuz 1756 tarihli bir ibka kaydı ile Ebu Bekir Paşa'nın görevi Hatt-ı Hümayûn ile uzatılmıştır⁴⁸. Ebu Bekir Paşa'nın görevi 13 Kasım 1756 tarihinde sona ermiş ve zikredilen tarihte Sultanönü Sancağı sabık Kocaili Sancağı mutasarrıfı mirimiran Tekeli Mehmed Paşa'ya *emr-i ali* ile yeniden tevcih edilmiştir⁴⁹. Tekeli Mehmed Paşa'nın Sultanönü Sancağı'nı tasarruf etmesi 23 Haziran 1757 tarihli Hatt-ı Hümayun ibka ile uzatılmıştır⁵⁰.

Tekeli Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine kalan eşyasının ve mal varlığının evladına teslim edilmesi ve borçlarının da bu mirasından karşılanması için 11 Ağustos 1757 tarihinden 2 Kasım 1757 tarihine kadar sancağın *mütesellim* marifetiyle idare edilmesi kararlaştırılmış ve bu konuda 11 Ağustos 1757 tarihli bir emr-i şerif yazılmıştır. Bu işlemler bittikten sonra 2 Kasım 1757 tarihinde sabık Alaiyye sancakbeyi olan mirimiran Susanzâde Abdullah Paşa'ya hac kafilelerinin huzur ve emniyet içinde seyahatlarını yapmalarını sağlamak şartıyla Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir⁵¹. Abdullah Paşa'nın sancağı tasarruf etmesi hatt-ı hümayûn ile 12 Haziran 1758 tarihinde uzatılmıştır⁵².

Sultanönü Sancağı 2 Haziran 1759 tarihinde fiilen Kocaili Sancağı'nı tasarruf eden vezir Seyyid Mustafa Paşa'ya hatt-ı hümayun ile tevcih edilmiştir. Yaklaşık bir yıl sonraki atama dönemi geldiğinde Seyyid Mehmed Paşa'nın yerine 17 Mayıs 1760 tarihinde sabık Aksaray Sancağı mutasarrıfı mirimirandan Kolçak Paşazâde Ahmed Paşa atanmıştır. Ahmed Paşa'nın sancağı

⁴⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* 4, s. 1078.

⁴⁵ BA., A. NŞT No: 1386, s. 3.

⁴⁶ BA., A. NŞT No: 1386, s. 3.

⁴⁷ BA., A. RSK No: 1604, s. 4.

⁴⁸ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil* No: 16, s. 54.

⁴⁹ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil* No: 16, s. 54.

⁵⁰ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil* No: 16, s. 54. Bir başka defterdeki kayıta bu ibka emrinin tarihi 1 Temmuz 1757 olarak yazılmıştır. BA., A. RSK No: 1604, s. 4.

⁵¹ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil* No: 16, s. 54.

⁵² BA., A. NŞT No: 1389, s. 2; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil* No: 16, s. 54.

tasarrufu 15 Mayıs 1761 ve 29 Nisan 1762 tarihlerinde ibka suretiyle uzatılmıştır. 24 Nisan 1763 tarihinde Ahmed Paşa'nın görevi son bulmuş ve zikredilen tarihte Sultanönü Sancağı Bey rütbeli birisine yani sabık Aksaray Sancağı beyi Mehmed Sadık Bey'e tevcih edilmiştir⁵³.

Mehmed Sadık Bey'in görev süresi 8 Nisan 1764 tarihinde uzatılmış ve 9 Mayıs 1764 tarihinde *mirimiran* rütbesi de verilerek sancağı tasarruf etmesi devam ettirilmiştir⁵⁴. Bir müddet sonra Mehmed Sadık Paşa vefat etmiş⁵⁵ ve 4 Mayıs 1765 tarihinde Sultanönü Sancağı daha önceleri Karasi Sancağı'nı tasarruf etmiş olan mirimiran Yusuf Paşa'ya tevcih edilmiştir⁵⁶.

Yusuf Paşa'dan sonra sancak fermân-ı ali ile 9 Şubat 1766 tarihinde sabık Kengiri (Çankırı) Sancağı mutasarrıfı es-Seyyid Hüseyin Paşa'ya verilmiştir. Hüseyin Paşa'nın da sancağı tasarrufu çok kısa sürmemiş ve 2 Haziran 1766 tarihinde Sultanönü Sancağı daha önceden Kırşehri sancakbeyliği yapan Muhtar Paşazâde Mehmed Bey'e tevcih edilmiştir. Mehmed Bey'in görevi 6 Mart 1767 ve 23 Şubat 1768 tarihli hatt-ı hümayun ibkaları ile uzatılmıştır⁵⁷.

Sultanönü Sancağı 20 Ekim 1768 tarihinde eskiden Hüdâvendigâr Sancağı'nı tasarruf etmiş olan mirimirandan Esir Ebu Bekir Paşa'ya tevcih olunmuştur. Bu tevcihten yaklaşık bir yıl sonra 2 Kasım 1769 tarihinde sancağın tasarrufu Süleyman Paşazâde Ahmed Paşa'ya bırakılmıştır. Ahmed Paşa'nın sancağı yönetimi bir buçuk ay sürmüş ve 15 Aralık 1769 tarihinde Bender Kalesi muhafızı Abaza Mehmed Paşa'ya *ilhaken* Sultanönü Sancağı da tevcih edilmiştir⁵⁸.

Bir yıla yakın bir süre Abaza Mehmed Paşa'nın tasarrufunda kalan Sultanönü Sancağı 7 Aralık 1770 tarihinde sabık Delvine sancağı mutasarrıfı mirimiran Muhtar Paşazâde Abdullah Paşa'ya, 2 Kasım 1770 tarihinde ise Karahisar-ı Sahib Sancağı'nı tasarruf eden mirimiran Abdulnasır Paşa'ya *ber-vech-i ilhak* tevcih edilmiştir⁵⁹.

Abdulnasır Paşa'dan sonra oğlu Ebu Bekir Bey'e mirimiran rütbesi de verilerek 13 Şubat 1771 tarihinde Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir⁶⁰. Ebu Bekir Paşa 16 Şubat 1772 tarihinde mazul olmuş ve yerine aynı tarihte Çerkes Hasan Paşa tayin edilmiştir⁶¹.

11 Şubat 1773 tarihinde sabık Kayseriyye Sancağı mutasarrıfı olup Hırsova muhafızı olan İbrahim Paşa'ya Sultanönü Sancağı'nın tasarrufu da bırakılmıştır. Ancak iki ay geçmeden İbrahim Paşa mazul olmuş olmalı ki yine Hırsova muhafazası şartıyla 5 Nisan 1773 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın Yakudalı Kurd Mehmed Paşa'ya tevcih edildiği görülmektedir⁶².

22 Ocak 1774 tarihinde Sultanönü Sancağı Rusçuk'da olan Avlonyalı Mustafa Paşazâde mirimiran Kaplan Paşa'ya tevcih edilmiştir⁶³. Kaplan Paşa 14 Eylül 1774 tarihinde mazul olmuş⁶⁴ ve aynı tarihte yerine *Aksaray Sancağı ilhakı ve Özi Kalesi muhafazası şartıyla* sabık Kırşehri Sancağı mutasarrıfı İsmail Paşa tayin olmuştur⁶⁵.

⁵³ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 54.

⁵⁴ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 54.

⁵⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* 5, s. 1423.

⁵⁶ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 54.

⁵⁷ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 54.

⁵⁸ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 54.

⁵⁹ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶⁰ BA., A. RSK No: 1601, s. 38; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶¹ BA., A. RSK No: 1601, s. 38; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶² BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶³ BA., A. RSK No: 1601, s. 36; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶⁴ BA., A. RSK No: 1601, s. 36; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶⁵ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57. Uzun süre mazul kalan Kaplan Paşa'ya 28 Ocak 1776 tarihinde İzvornik Sancağı tevcih edilmiştir (BA., A. RSK. No: 1601, s. 36).

Sultanönü Sancağı 3 Haziran 1775 tarihinde sabık Hüdavendigâr Sancağı mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya tevcih olunmuş, Abdurrahman Paşa'nın sancağı tasarruf etmesi 24 Ekim 1775 tarihinde *kemakân ibka* kılınmış yani uzatılmıştır. Abdurrahman Paşa'dan sonra sancağın tasarrufu 18 Nisan 1776 tarihinde Rusya Büyükelçisi mihmandarı Hamid Hüseyin Paşa'ya verilmiştir. Hamid Hüseyin Paşa'nın görev süresi de 19 Kasım 1776 tarihinde ibka suretiyle uzatılmıştır. 16 Mart 1777 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın tasarrufu eski Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı Fenarlızâde Abdulhamid Paşa'ya tevcih olmuştur. 8 Kasım 1777 tarihinde sancağın idaresi tekrar Hamid Hüseyin Paşa'ya verilmiştir⁶⁶.

20 Mayıs 1778 tarihinde sabık Beyşehir Sancağı mutasarrıfı mirimiran Mustafa Paşa'ya Sultanönü Sancağı tevcih edilmiş ve bu bir müddet sonra genel tevcih veya uzatma zamanı olan Şevval ayının beşinci günü yani 27 Ekim 1778 tarihinde ibka suretiyle sancağı tasarruf etmesi uzatılmıştır. Ancak bu ibka kaydında Mustafa Paşa'nın *mîrî asker ve mükemmel kapusu halkıyla İsmail ordusuna memur olduğu* da ayrıca vurgulanmıştır⁶⁷.

17 Ağustos 1779 tarihinde Mustafa Paşa mazul duruma düşmüş⁶⁸ ve aynı tarihte mirimiranlardan Abdi Paşa'nın sabık kethüdası olan Osman Paşa'ya Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir⁶⁹. Osman Paşa Abdi Paşa'nın kethüdası iken kendisine 18 Ekim 1777 tarihinde mirimiran (beylerbeyi) rütbesi verilmiştir⁷⁰.

Osman Paşa'ya 22 Mart 1780 tarihinde Adana Eyaleti tevcih edilmiş⁷¹, boşalan Sultanönü Sancağı ise 23 Mart 1780 tarihinde eski Kocaeli Sancağı mutasarrıfı Kara Murtazâde Mehmed Said Paşa'ya verilmiştir. Sultanönü 2 Mayıs 1780 tarihinde Alaiyye ve Karasi sancaklarını fiilen tasarruf eden vezir Seyyid Ahmed Paşa'ya, 4 Temmuz 1780 sabık Kocaili mutasarrıfı mirimiran İsmail Paşa'ya, 5 Şubat 1781 tarihinde sabık Niğde mutasarrıfı mirimiran Mustafa Paşa'ya, 23 Eylül 1781 tarihinde sabık Üsküb mutasarrıfı Ahmed Paşazâde İsmail Paşa'ya, 5 Mayıs 1782 tarihinde sabık Karasi mutasarrıfı mirimiran Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir⁷².

Mustafa Paşa'nın görevi ibka ve tevcihat zamanı olan Şevval ayının başında (4 Şevval) yani 12 Eylül 1782 tarihinde teamüle uygun olarak ibka suretiyle uzatılmıştır⁷³. 31 Mayıs'ta Mustafa Paşa İçil Sancağı'na tayin olunmuş⁷⁴ ve yerine daha önce Kocaili Sancağı'nı tasarruf etmiş ümeradan Şemseddin Bey tayin edilmiştir⁷⁵.

8 Şubat 1784 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın vezir rütbeli bir paşanın tasarrufuna verildiğini görüyoruz. Bu tarihte sabık Haleb valisi Silahdar Mustafa Paşa'ya Karasi ve Sultanönü sancakları birlikte tevcih edilmiştir⁷⁶. Ancak bu tasarruf çok uzun sürmemiş sabık Çirmen Sancağı mutasarrıfı Zaralızâde Muhammed Paşazâde Abdullah Paşa'ya Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir.

⁶⁶ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶⁷ BA., A. RSK No: 1601, s. 47; BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁶⁸ BA., A. RSK No: 1601, s. 47. Mustafa Paşa kısa bir süre mazul kaldıktan sonra kendisine 21 Ekim 1779 tarihinde Kayseriye Sancağı tevcih edilmiştir (*Aynı yer*).

⁶⁹ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57; BA., A. RSK No: 1601, s. 50.

⁷⁰ BA., A. RSK No: 1601, s. 50.

⁷¹ BA., A. RSK No: 1601, s. 50.

⁷² BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57. İsmail Paşa Kocaili'den 16 Ocak 1780 tarihinde mazul olmuştur (BA., A. RSK No: 1601, s. 39). İsmail Paşa'nın yerine Kocaili Sancağı 16 Ocak 1680 tarihinde Mehmed Said Paşa'ya tevcih edilmiştir (BA., A. RSK No: 1601, s. 39). Mehmed Said Paşa 2 Mayıs 1780 tarihinde mazul olmuştur (BA., A. RSK No: 1601, s. 40).

⁷³ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57; BA., A. RSK No: 1601, s. 47.

⁷⁴ BA., A. RSK No: 1601, s. 47.

⁷⁵ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁷⁶ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

Abdullah Paşa'nın sancağı tasarrufu 9 Ağustos 1785 ve 31 Temmuz 1786 tarihlerinde yenilenerek uzatılmıştır⁷⁷.

27 Ocak 1787 tarihinde Sultanönü Sancağı el değiştirmiş ve zikredilen tarihte sabık Karasi mutasarrıfı ve Rumili beylerbeyliği payesi olan Muhtar Paşazâde Abdullah Paşa'ya tevcih edilmiştir. Bu tevcih Abdullah Paşa'ya *İrşora muhafazası şartıyla* yapılmıştır⁷⁸. Abdullah Paşa'nın sancağı tasarruf süresi Hicri 1201 Şevval ayı başında yani 20 Temmuz 1787 ve 7 Temmuz 1788 tarihlerinde ibka suretiyle uzatılmıştır⁷⁹.

6 Temmuz 1789 tarihinde sabık İhram Muhafızı olam mirimiran Ürgüplü Ömer Paşa'ya Sultanönü Sancağı tevcih edilmiştir⁸⁰. 12 Nisan 1790 tarihinde Ömer Paşa mazul olmuş ve yerine Rahova muhafızı Bağdadî mirimirandan Ahmed Paşa Sultanönü Sancağı mutasarrıfı olmuştur. Ömer Paşa 15 Temmuz 1790 tarihli Bila-mansıb Rumili beylerbeyliği payeli mirimiranlar listesinde bulunmaktadır⁸¹.

12 Ağustos 1790 tarihinde Sultanönü Sancağı yine el değiştirmiştir. Bu tarihte sabık Karahisar-ı Sahib Sancağı mutasarrıfı ve Silistre Muhafızı mirimirandan Hasan Paşa'ya sancağın tasarrufu verilmiştir. 10 Kasım 1790 tarihinde mirimirandan Hayreddin Paşa'nın yeğeni İbrahim Paşa'ya *Silistre Kalesi'ni muhafaza şartıyla* tevcih edilmiş ve 4 Haziran 1791 ile 25 Mayıs 1792 tarihli ibkalar ile görev süresi uzatılmıştır⁸².

Sultanönü Sancağı 26 Haziran 1792 tarihinde sabık Karasi mutasarrıfı mirimirandan Ahmed Paşazâde Osman Paşa'ya tevcih edilmiştir⁸³.

1796 yılına kadar sancağın kimler tarafından tasarruf edildiği konusunda kaynaklarımız yetersiz kalmaktadır. Ancak 1796-1799 tevcihatını kesintisiz takip edebilmekteyiz.

11 Nisan 1796 tarihinde sabık Penaloka mütesellimi mirimiran Hafız Seyyid Mehmed Paşa'ya Sulatanönü Sancağı tevcih edilmiştir. Hafız Seyyid Mehmed Paşa'nın görev süresi 2 Nisan 1797 tarihinde uzatılmıştır. 29 Temmuz 1797 tarihinde Hafız Seyyid Mehmed Paşa'ya Hanya Sancağı tevcih edilmiştir. Ancak bu arada sancağa kimin atandığı net olarak tespit edilememektedir. 22 Mart 1798 tarihinde fiilen *İsmail muhafızı olan* mirimiran Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiş ve 11 Mart 1799 tarihli ibka kaydı ile görev süresi uzatılmıştır⁸⁴.

Sonuç

Sultanönü Sancağı'nın kuruluşu ve gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesi ile doğrudan bağlantılıdır. Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin kuruluş sahası içinde bulunmasıdır. Hatta Osmanlı Devleti'nin ilk sancağı olarak bile ifade edilmektedir. 1393 yılında Anadolu Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonara buranın değişmez sancağı olarak Tanzimat sonrası düzenlemelere kadar statüsünü devam ettirmiştir.

Sultanönü Sancağı'nın 16. yüzyılın ortalarında Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı diğer sancaklar gibi üç başlı bir yönetim kurgusunun olduğu görülür. Sancağı yöneten klasik sancakbeyinin (mirlivâ) yanında *müselleman* ve *piyadegân* beylerinin sorumluluk ve görev alanları

⁷⁷ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁷⁸ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁷⁹ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁸⁰ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57; BA., A. RSK No. 1418, s. 2.

⁸¹ BA., A. NŞT No: 1451/12, s. 3.

⁸² BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁸³ BA., *Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16*, s. 57.

⁸⁴ BA., A. RSK No: 1593, s. 14.

da ayrı birer *sancak* olarak tespit edilmişti. Bu beylerden en yetkili olanı şüphesiz *sancakbeyi* mesabesinde olan *bey* idi.

Sultanönü diğer klasik sancaklarda olduğu gibi sancakbeylerinin idaresine verilmiştir. Ancak 17. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde sancak tasarrufu devletin genel uygulamaları çerçevesinde paşalara da verilmeye başlanmıştır. Bu itibarla sancağı tasarruf eden paşalara rütbeleri itibariyle *bey* denilemeyeceği için *Sultanönü Sancağı'na mutasarrıf* veya *Sultanönü Sancağı'na mutasarrıf olan* ibareleri kullanılmıştır. Bizim de belgelerin diline sadık kalarak metin içerisinde kullandığımız *mutasarrıf* tabiri Tanzimat sonrası uygulamasını göreceğimiz *mutasarrıflık* ile alakalı değildir. Bunlara sancakbeyi denilemeyeceği için *sancağı tasarruf eden* manasında *mutasarrıf* denilmiştir.

18. yüzyılın başından itibaren *bey* rütbeli görevlilerin birkaç istisna hariç sancağı yönetmedikleri artık sancak idaresinin ağırlıklı olarak mirimiran rütbeli paşalara bıraktığı söylenebilir. Sadece birkaç kez vezir rütbeli paşanın sancağı tasarruf ettiğine rastlanmaktadır.

Paşaların görev süreleri genellikle altı ay ile bir yıl arasında olmuştur. Daha kısa süreli ve bir yıldan fazla tasarruflara da rastlanmaktadır. Yönetici bürokrat sayısının fazlalığı sancak tasarruflarının sık sık el değiştirmesi gibi bir mecburiyeti de beraberinde getirmiştir. Bu mecburiyetin tipik bir uygulamasını Sultanönü Sancağı yaşamıştır. Her yıl Şevval ayının 3-5. günlerinde atama veya uzatma kararları çıkıyor. Buna göre yeni tevcihler yapılıyor veya görev süreleri ibka suretiyle uzatılıyordu.

Paşaların *arpalık* veya *has* suretiyle sancağı tasarruf etmeleri onların bizatihi sancak merkezi olan Eskişehir'de bulunmalarını gerektirmiyordu. Zaten görev süreleri kısa olan paşaların sancağa gitmeyip yerlerine vergileri toplayacak ve sancağın emniyetini sağlayacak *mütesellimler* gönderildiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı-İstanbul)

a- *Bâb-ı Asaî Nişancı (Tahvil) Kalemi Defterleri*

A. NŞT No: 1355

A. NŞT No: 1386

A. NŞT No: 1389

A. NŞT No: 1451/12

A. NŞT, No: 1512

b- *Bâb-ı Asaî Ruus Kalemi Defterleri*

A. RSK No. 1418

A. RSK No: 1551

A. RSK No: 1573

A. RSK No: 1593

A. RSK No: 1600

A. RSK No: 1601

A. RSK No: 1604

A. RSK No:1568

c- Divân-ı Hümayûn Tahvil Defterleri

Divân-ı Hümayûn Tahvil No: 16

d- Kâmil Kepeci Tasnifi

Kâmil Kepeci No: 262.

Kâmil Kepeci No: 266

e- Maliyeden Müdevver Defterler

Maliyeden Müdevver No: 563

2- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

BAŞAR, Fahmeddin; *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997.

AKBAL, Fazıla; “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S. 60, Ekim 1951, TTK, Ankara, İkinci Baskı, 1995.

EMECEN, Feridun-M. İlhan Şahin; “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, *Belgeler*, TTK, Ankara, C. XIX, S. 23 (1998), Ankara, 1999.

3- Klasik Kaynaklar

KÂTİP ÇELEBİ, *Cihânnümâ*, (Yayın Editörü: Said Öztürk), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, Mayıs 2010.

4- Araştırma-İnceleme Eserler

BAYKARA, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 86, Ankara, 1988.

DOĞRU, Halime; *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul, Nisan 1992.

_____; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı, (XV. ve XV. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

ERGENÇ, Özer; *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları: I, Ankara, Ocak 1995.

KILIÇ, Orhan; “18. Yüzyıl Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistemik Tetkiki”, *XV. Türk Tarih Kongresi (XVth Turkish Congress of History)*, 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt,- 1. Kısım, Osmanlı Tarihi-A, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 1025-1044.

_____; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

KRAMERS, J. H.; “Sultanönü”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, 2. Baskı, MEB, İstanbul, 1979, s. 35.

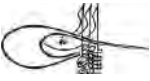
KUNT, Metin; *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154, İstanbul, 1978.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî* 2-5, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayer-Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Mayıs 1996.

OĞUZOĞLU, Yusuf-Feridun EMECEN, “Eskişehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul, 1995.

VARLIK, M. Çetin; “Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 1999.

TUNA VİLÂYETİ'NDE NÜFUS VE DEMOGRAFİ (1864-1877)*

Aşkın KOYUNCU**

ÖZET

1864 yılında kurulan Tuna Vilâyeti, Rusçuk, Varna, Tulça, Vidin, Tırnova, Sofya ve Niş sancaklarından oluşuyordu. Tuna Vilâyeti'nde nüfusun ana bileşenini Bulgarlar ve Türkler teşkil ediyordu. Ayrıca, çeşitli Müslim ve Gayrimüslim gruplar mevcuttu. 1855-1864 arasında bu bölgede 250.000-300.000 dolayında Kırım ve Kafkas muhaciri iskân edilmişti. Muhacirler hariç müstakbel Tuna Vilâyeti bölgesinde 1859-1860'da 569.868 (%34,68) Müslüman ve 1.073.496 (%65,32) Gayrimüslim nüfus yaşıyordu. *Kuyûd-ı Atık*'e göre 1865'de, Niş Sancağı dışında, Tuna Vilâyeti'nde kadınlar dâhil 658.600 (%40,51) Müslüman ve 967.058 (%59,49) Gayrimüslim mevcuttu. Tuna Vilâyeti'nde 1865-1874 yılları arasında yapılan emlak ve nüfus tahrirleri Osmanlı Devleti'nde modern nüfus sayımlarının öncülerinden biridir. 1865'den itibaren şehir ve kasabalarda yapılan sayımlarda kadınlar da kaydedilmiştir. Köylerdeki nüfusun sayımına ise ancak 1869 yılında başlanmıştır. Niş Sancağı, 1869-1874 yılları arasında Prizren Vilayeti'ne bağlanmıştır. Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde bazı eksiklik ve tutarsızlıklar, baskı ve hesaplama hataları olduğu halde, 1291 Salnâmesi dışında, nüfus oranları ve demografik dağılım güvenilirdir. Osmanlı istatistiklerine göre Rusçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslümanlar, diğerlerinde ise Gayrimüslimler çoğunlukta idi. Ayrıca, Gayrimüslimlerde hane başı nüfus ortalaması ve nüfus artış hızı Müslümanlardan daha yüksekti. 1873'de Tuna Vilâyeti'nde şehirli nüfus oranı %17,96 idi. 1874 Ekim'inde tamamlanan *Tahrir-i Cedid*'e göre Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde 963.596 (%42,22) Müslüman ve 1.318.506 (%57,78) Gayrimüslim nüfus mevcuttu. Niş Sancağı ile birlikte ise vilâyetin nüfusu 1874'de 1.055.650 (%40,68) Müslüman ve 1.539.278 (%59,32) Gayrimüslim olmak üzere 2.594.928'e ulaşmıştı. 1876'da Sofya ve Niş sancakları Tuna Vilâyeti'nden ayrılarak Sofya Valiliği kuruldu. 1877'de ise Sofya Sancağı Edirne Vilâyeti'ne, Niş Sancağı da Kosova Vilâyeti'ne bağlandı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce bölgede en az 1.100.000 dolayında Türk ve Müslüman, 1.700.000 dolayında Gayrimüslim nüfus yaşıyordu. Ancak, savaş yalnızca Tuna Vilâyeti'nde değil, aynı zamanda Şarkî Rumeli'de de demografik dengeleri değiştirdi ve her iki bölgede Türk ve Müslüman nüfusun önemli bir kısmını ölüm ve göç suretiyle tasfiyesine yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Tuna Vilâyeti, Midhat Paşa, demografi, nüfus, Bulgaristan.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. El-mek: askinkoyuncu@comu.edu.tr

POPULATION AND DEMOGRAPHICS IN THE DANUBE PROVINCE (1864-1877)

ABSTRACT

The Danube Province, which was founded in 1864, consisted the *sanjaks* (subprovinces) of Ruse, Varna, Tulcea, Turnovo, Vidin, Sofia and Nish. The main components of the population of the Danube Province were Bulgarians and Turks. There were also other Muslim and non-Muslim groups. Before the establishment of the Danube Province, some 250.000-300.000 Muslim immigrants from Crimea and Caucasus had been settled in this region from 1855 to 1864. There were 569.868 (34,68%) Muslims, apart from the immigrants and 1.073.496 (65,32%) non-Muslims in 1859-1860 in the area of the future Danube Province. According to the Old Register of 1865, 658.600 (40,51%) Muslims and 967.058 (59,49%) non-Muslims, including females, were living in the province except Nish sanjak. The property and population censuses made between 1865 and 1874 in the Danube Province were one of the first modern censuses in the Ottoman Empire. Female population was also registered in the censuses in cities and towns beginning in 1865. The registration of property and population in the villages was started in 1869. Nish sanjak, became the part of the Prizren Vilayet between 1869 and 1874. Although the data given in the Yearbooks of the Danube Province have some incompleteness and inconsistencies as well as misprinting and calculation mistakes, the population ratios and demographic distribution are reliable, except the Yearbook of 1291. According to of the *Tahrir-i Cedid* (New Census) completed in October 1874, there were 963.596 (42,22%) Muslims and 1.318.506 (57,78%) non-Muslims in the Danube Province excluding Nish sanjak. In addition, the entire population of the province, together with the sanjak of Nish, reached the number of 2.594.928 including 1.055.650 (40,68%) Muslims and 1.539.278 (59,32%) non-Muslims in 1874. The Ottoman statistics show that the Muslims were in majority in the sanjaks of Ruse, Varna and Tulcea, while the non-Muslims were in majority in other sanjaks. Besides, average population per household and the population growth rate of non-Muslims were higher than those of Muslims. In 1873, 17,96% of the population of the province were living in the urban areas. Sofia and Nish sancaks were separated from the Tuna Vilayet and the detached Sofia Province was founded in 1876. However, Sofia and Nish sancaks were annexed to Adrianople and Kosovo vilayets respectively in 1877. At least 1.100.000 Muslims as well as 1.700.000 non-Muslims lived in this region before the Russo-Turkish War of 1877-1878. However, the war changed the demographic situation deeply not only in the Danube Province, but also in the Eastern Rumelia and exterminated almost half of the Turkish and Muslim population by death or migration in both regions.

Key Words: Danube Province, Midhat Pasha, demography, population, Bulgaria.

Giriş

1864 yılında Âli ve Fuat Paşa'ların öncülüğünde Osmanlı Devleti'nde taşra idaresini yeniden yapılandırmak, yerel yönetimleri güçlendirerek sorunların mahallinde çözümünü sağlamak ve uygulanması düşünülen idarî, adlî, malî ve sosyal reformları ve imar faaliyetlerini hızlandırmak gibi amaçlarla Fransız taşra idaresi modelinde yeni bir vilâyet usûlüne geçilmesi tasarlandı. Buna göre, Osmanlı idarî taksimatında eyâlet sisteminin kaldırılması ve sancak (livâ), kaza ve nahiyelerden oluşan vilâyet sistemine geçilmesi planlanıyordu.¹ Ancak, yürürlüğe konulmadan önce uygulamada karşılaşılabilecek sorunların görülebilmesi için hazırlanacak olan nizamnâmenin öncelikle Rumeli'de pilot bir bölgede tecrübe edilmesine karar verildi. Bu amaçla Silistre, Vidin ve Niş (Prizren ve Üsküp sancakları hariç) eyâletlerinin birleştirilerek Tuna Vilâyeti adıyla yeni bir vilâyet kurulması ve Niş valiliğinde başarılı çalışmaları ile dikkat çeken Midhat Paşa'nın da vali olarak atanması kararlaştırıldı ve Midhat Paşa İstanbul'a davet edildi.² Bizzat Midhat Paşa ve Sadrazam Fuat Paşa tarafından hazırlanan Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi, Meclis-i Mahsûs-u Vükelâ'nın onayından sonra 13 Ekim 1864'de Sultan Abdülaziz tarafından tasdik edildi ve Midhat Paşa, Tuna Vilâyeti valiliğine atandı.³ Buna göre, Tuna Vilâyeti, Rusçuk merkez olmak üzere, Tırnova, Sofya, Varna, Vidin, Niş ve Tulça (Tolçı) sancakları ile bunlara bağlı 45 kaza ve 17 nahiyeden oluşuyordu.⁴ Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti valiliğine tayini 17 Ekim 1864'de Takvim-i Vekâyi'de ilan edildi.⁵ Ayrıca, 26 Ekim 1864'de "Tuna Vilâyeti'nin Usûl-ü İdaresi Hakkında Talimat" neşredildi.⁶ Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi ise 7 Kasım 1864'de Takvim-i Vekâyi'de yayınlandı.⁷ Literatüre 1864 Vilâyet Nizamnâmesi olarak yerleşen Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi, 1865 ve 1866'da küçük değişikliklerle Bosna, Edirne, Halep, Suriye, Trablusgarp ve Erzurum

¹ M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 109; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, 1996, s. 68, 69; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 53, 54; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizamnamesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 102-104.

² *Düstûr*, Defa-i Sâniye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282, s. 516; *Takvim-i Vekâyi*, Defa 773, 26 Teşrinievvel 1280/7 Cemâziyelâhir 1281 (7 Kasım 1864); Ali Haydar Midhat (nşr.), *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyâsiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Birinci Kitap: Tabsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325, s. 23, 24.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade - Meclis-i Mahsus (İ.MMS), No. 29/1245, 12 Cemâziyelevvel 1281 (13 Ekim 1864); *Takvim-i Vekâyi*, Defa 773, 26 Teşrinievvel 1280/7 Cemâziyelâhir 1281 (7 Kasım 1864); *Düstûr*, Defa-i Sâniye, s. 516; BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), No. 39/8, 25 Ramazan 1311 (2 Nisan 1894) (Tuna Vilâyeti'nin teşkiline ve Hersek ihtilaline dair Ahmed Cevdet Paşa'nın layihası); Ali Haydar Midhat, *age*, s. 24; M. Hüdai Şentürk, *age*, s. 169.

⁴ BOA, İ.MMS, No. 29/1245, 12 Cemâziyelevvel 1281 (13 Ekim 1864); *Düstûr*, Defa-i Sâniye, s. 516; M. Hüdai Şentürk, *age*, s. 169. Midhat Paşa ve Tuna Vilâyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Haydar Midhat, *age*, s. 23-54; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *agm*, s. 67-81; M. Hüdai Şentürk, *age*, s. 163-181; İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Yönetiminde Tuna Vilâyeti 1864-1878*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995; Bekir Koç, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002; Aynı yazar, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, S. 18, 2004, s. 407-415; Osman Köksal, "Tanzimat Sonrası Bulgaristan'a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti'nin Kuruluşu", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Ağustos 2003, Yıl. 1, s. 59-70; Selda Kılıç, *agm*, s. 99-111; Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği, 1864-1868*, Libra Kitap, İstanbul 2010; Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, 2011, s. 29-50; Georgi Pletn'ov, *Midhat Paşa i upravlenieto na Dunavskiya vilaet*, IK "Vital", Veliko Tırnovo 1994; Milen V. Petrov, *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868*, Ph.D. Thesis, Princeton University, 2006 (UMI No. 3223822); Teodora Bakircieva, *Na kračka pred vremeto: Dırjavnikat reformator Midhat Paşa, (1822-1884)*, Avangard Print, Ruse 2009.

⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 770, 5 Teşrinievvel 1280/16 Cemâziyelevvel 1281 (17 Ekim 1864); İlber Ortaylı, *age*, s. 58.

⁶ Selda Kılıç, *agm*, s. 104.

⁷ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 773, 26 Teşrinievvel 1280/7 Cemâziyelâhir 1281 (7 Kasım 1864); *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanan nizamnâme ile 13 Ekim 1864 tarihli irade (BOA, İ.MMS, No. 29/1245) ekindeki nizamnâme aynıdır. *Düstûr-u Atık*'de neşredilen Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin 50, 51 ve 77. maddelerinde küçük farklılıklar mevcuttur. (*Düstûr*, Defa-i Sâniye, s. 517-536). Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin metni için bkz. M. Hüdai Şentürk, *age*, s. 253-271 (BOA, İ.MMS, No. 29/1245'deki nizamnâme); Mehmet Seyitdanlıoğlu, *agm*, s. 70-81 (*Düstûr*, Defa-i Sâniye metni).

Turkish Studies

vilâyetlerinde uygulamaya konuldu. 1867’de ise gözden geçirilerek (Teşkilât-ı) Vilâyet Nizamnâmesi adıyla Osmanlı Devleti genelinde tatbik edildi ve 1871’de İdâre-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi’nin ilanına kadar yürürlükte kaldı.⁸

Tuna Vilâyeti’nde nüfusun büyük çoğunluğunu Bulgarlar ve Türkler teşkil ediyordu. Türklerin dışında Müslüman unsurlar, Pomaklar, Arnavutlar, Kırım ve Kafkas muhacirleri (Tatar, Nogay, Çerkez, Abaza vs.), Kiptiler vs. küçük gruplardan müteşekkildi. Gayrimüslimler ise Bulgarların yanı sıra Rumlar, Ulahlar, Sırplar, Ermeniler, Yahudiler, Gagavuzlar, (Ortodoks) Kiptiler, bir kısmı Bulgar olan çeşitli Katolik gruplar ve diğer unsurlardan oluşuyordu.⁹

Osmanlı Devleti’nde yeni vilâyet modelini uygulamak üzere Tuna Vilâyeti’nin seçilmesinde bölgenin nüfus yapısı, mahallî sorunlar, toprak ve vergi meseleleri kadar, Bulgar milliyetçiliğinin yükselişi ve Bulgarların durumunu bahane ederek Rusya’nın uyguladığı baskı ve şikâyetleri engelleme çabalarını da göz ardı etmemek gerekir.¹⁰ Diğer taraftan, Tuna Vilâyeti sınırları ile –1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi’nin ardından 3 Mart 1878’de imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nı tadil eden– Berlin Antlaşması’nda (13 Temmuz 1878) çizilen müstakbel Bulgaristan Prensliği’nin sınırları büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu sebeple Tuna Vilâyeti’nde nüfus ve demografik yapının tespiti, hem Bulgaristan’ın kuruluş süreci, hem de 93 Harbi’nin bölgedeki Türk ve Müslüman nüfus üzerinde yarattığı demografik felaket ve 93 Muhâcereti’nin boyutlarının anlaşılabilmesi bakımından önemlidir. Aslında, 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Bulgaristan nüfusuna ilişkin pek çok araştırma mevcuttur ve savaşın –Tuna Vilâyeti ve Şarkî Rumeli bölgesinde– Türk ve Müslüman nüfus üzerinde yol açtığı yıkım büyük ölçüde açıklığa kavuşturulmuştur.¹¹ Ancak, biz burada daha önce yayınlanmamış bazı icmal nüfus defterleri ve belgeler ile Tuna Vilâyeti Salnâmeleri, Tuna gazetesinde neşredilen nüfus istatistikleri, çeşitli nüfus

⁸ BOA, Y.EE, No. 39/8, 25 Ramazan 1311 (2 Nisan 1894); Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 111, 177; (Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezâkir: 21-39*, Yay. Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 199, 200; Mehmet Seyitdanlıoğlu, agm, s. 69; İlber Ortaylı, *age*, s. 54-63; Selda Kılıç, agm, s. 103.

⁹ Milen V. Petrov, *agt*, s. 66; Engin Deniz Tanır, *The Mid-Nineteenth Century Ottoman Bulgaria from the Viewpoints of the French Travelers*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2005, s. 54-71.

¹⁰ Bkz. Osman Köksal, “Tanzimat Sonrası Bulgaristan’a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri...”, s. 59-65.

¹¹ Nikolaï Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle & London 1983, pp. 309-365; Slavka Draganova, *Tuna Vilâyeti’nin Köy Nüfusu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 63-67, 88-91; Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 17-35; Aynı yazar, *Rumeli’den Türk Göçleri*, C.I-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994; Aynı yazar, “93 Muhâcereti”, *Osmanlı*, C. 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 661-668; Alexandre Toumarkine, *Les Migrations Des Populations Musulmanes Balkaniques En Anatolie (1876-1913)*, Isis, İstanbul 1995; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 79-98; Aynı yazar, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Bulgaristan’daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler*, C. 2, Ed. Azize A. Yasa-Zeynep Zafer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 763-771; Aynı yazar, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Bulgaristan’dan Türk Göçü”, *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013, s. 157-164; Aşkın Koyuncu, “Balkanlarda Kültürel Değişim: Bulgaristan Örneği (1878-1913)”, *Avrasya Etüdleri*, S. 25, Sonbahar-Kış 2003, s. 63-65; Aynı yazar, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2005, s. 198-211; Aynı yazar, “Bulgaristan’dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877-1908)”, *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013, s. 530-539; Aynı yazar, “1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu”, *Avrasya Etüdleri*, S. 44, 2013-2, s. 195-203; Pinar Üre, “Immediate Effects of the 1877-1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria”, *History Studies, Journal of the University of Limerick History Society*, Vol. 13, 2013, pp. 153-170.

raporları ve modern araştırmalardan hareketle Tuna Vilâyeti'nin nüfus ve demografik yapısına ilişkin bazı meseleleri inceleyeceğiz. Ayrıca, Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde tespit ettiğimiz bazı problemler ve baskı hatalarından dolayı bunların kullanımında dikkat edilmesi gereken hususları göstermeye ve Tuna Vilâyeti Salnâmelerinin nüfus ve demografi araştırmalarında güvenilirliğini değerlendirmeye çalışacağız.

Ancak, öncelikle Tuna Vilâyeti'nin idarî taksimatında literatürde dikkatlerden kaçan bazı değişikliklere işaret etmemiz elzemdir. Tuna Vilâyeti'ne bağlı yedi sancaktan biri olan Niş Sancağı, 1869 Temmuz'unda yeni kurulan Prizren Vilâyeti'ne bağlanmıştır;¹² 1874 Haziran'ında ise Prizren ve İşkodra vilâyetlerinin birleştirilerek Manastır Vilâyeti'nin kurulması üzerine tekrar Tuna Vilâyeti'ne dâhil edilmiştir.¹³ Tabiatıyla bu yıllara ait salnâmeler ve nüfus cetvellerinde Niş Sancağı yoktur.¹⁴ Keza, Sofya Sancağı da 1876 Temmuz'unda Tuna Vilâyeti'nden ayrılarak müstakil bir valiliğe dönüştürülmüş ve Niş Sancağı da buraya bağlanmıştır.¹⁵ 1877 Şubat'ında ise Niş Sancağı yeni kurulan Kosova Vilâyeti'ne, Sofya Sancağı da Edirne Vilâyeti'ne dâhil edilmiştir.¹⁶

I. Tuna Vilâyeti'nin Kurulmasından Önce Bölgede Nüfus ve Demografi (1831-1864)

Osmanlı Devleti'nde geleneksel tahrir yöntemlerinden farklı olarak modern anlamda ilk nüfus sayımı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye için asker potansiyelini tespit etmek, vergilerin dağılımı ve tahsilinde görülen aksaklıkları gidermek ve cizye vergisini yeniden düzenlemek amacıyla 1830-1831 yıllarında yapılmıştır.¹⁷ Tahrir sonuçlarının 1831'de icmal olarak bir araya getirilmesi sebebi ile literatürde yaygın olarak 1831 nüfus sayımı şeklinde nitelenen bu tahrirler, yalnızca Rumeli, Anadolu ve Adalarda uygulanmıştır.¹⁸ Tahrirler esnasında Osmanlı millet anlayışı doğrultusunda din ve mezhep

¹² Slavka Draganova, Niş Sancağı'nın Tuna Vilâyeti'nden ayrılığı ile ilgili olarak 1866, 1867 ve 1869 olmak üzere üç farklı tarih vermektedir. (age, s. 1, 18, 19). Bir başka çalışmada ise Niş Sancağı'nın 1867'de Tuna Vilâyeti'nden çıkarıldığını iddia etmektedir. (Slavka Draganova, "Yeni Bulunan Tuna Vilâyeti'nin Nüfusuna Ait Emlak ve Vergi Defteri", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Eskişehir, Bildiriler Kitabı*, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2005, s. 207). Yücel Yiğit ise Prizren Vilâyeti'nin 1868'de Üsküp, Debre ve Niş sancaklarından müteşekkil olarak kurulduğunu belirtmektedir. [Yücel Yiğit, "Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864-1912)", *History Studies*, Vol. 2, No. 1, 2010, s. 126]. Ancak, Prizren Sancağı, 1867'de yeni vilâyet usûlünce İşkodra Vilâyeti'ne bağlandıktan sonra, 1868'de müstakil bir mutasarrıflık yapılmıştır. Prizren Vilâyeti ise 1869 Temmuz'unda Üsküp ve Niş sancaklarının katılmasıyla kurulmuştur. Dolayısıyla, Niş Sancağı, 1869 yılı ortalarına kadar Tuna Vilâyeti'ne bağlı kalmıştır. [*Tuna*, No. 399, 7 Cemâziyelevvel 1286/3 Ağustos 1286 (15 Ağustos 1869); BOA, İ.MMS, No. 37/1545, 3 Rebiülâhîr 1286 (13 Temmuz 1869)].

¹³ BOA, İ.MMS, No. 49/2110, 8 Cemâziyelevvel 1291 (22 Haziran 1874); Yücel Yiğit, agm, s. 130.

¹⁴ Bu durumu fark edemedikleri için Nikolaï Todorov (age, s. 343), Niş Sancağı'nın 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde atlandığını; Kemal H. Karpat (age, s. 156, 157) ise 1291 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde Niş Sancağı'nın tabloya dâhil edilmediğini belirtmişlerdir.

¹⁵ BOA, İrâde - Dâhiliye (İ.DH), No. 726/50658, 24 Cemâziyelâhîr 1293 (16 Temmuz 1876); *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 32, Sene 1294, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul 1294, s. 434, 435.

¹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 8, Sene 1294, Vilâyet Matbaası, Edirne 1294, s. 103-112; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 33, Sene 1295, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul 1295, s. 323, 324, 338; Krş. Yücel Yiğit, agm, s. 132.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 10-23; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 92, 93; Kemal H. Karpat, age, s. 56-58; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Derl. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 68; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 43, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2000, s. 94; Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S. 3, 2012, s. 194, 195.

¹⁸ Mahir Aydın, agb, s. 83. 1830-1831 tahrirlerinde İstanbul dışında Rumeli'de Arnavutluk, Bosna ve Teselya'da; Anadolu'da ise Erzurum, Diyarbakır ve Van eyâletlerinde sayım yapılmamıştır. Ayrıca, asker alınmayan Lahsa, Basra,

esasına göre yalnızca erkek nüfus kaydedilmiştir.¹⁹ 1830-1831 nüfus sayımı, vergi ve askerlik meselelerinden dolayı bir takım ahalinin gizlenmesi ve sayımdan kaynaklanan hata ve ihmaller sebebiyle reel nüfusu yansıtmaktan uzaktır. Ancak, sayım sonuçlarını değerlendirmek üzere Ceride-i Nüfus Nezareti'nin kurulması ve nüfustaki hareketliliğin takibi için nüfus defterlerinin tutulmaya başlanması bakımından önem arz etmektedir.²⁰

Nikolay Todorov, 1831 sayım sonuçlarından hareketle Tuna bölgesinde 159.308 Müslüman (%33,33), 306.534 Hristiyan (%64,15), 11.603 Kıpti (%2,43) ve 417 Yahudi (%0,09) olmak üzere 477.862 erkek nüfus tespit etmiştir.²¹ 1844'de yine asker kaynaklarının tespiti ve Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak vergi adaletinin sağlanması amacıyla yeni bir nüfus sayımı yapılmıştır. M. A. Ubicini, bu sayımda etnik-dinsel farklılıklara işaret etmeksizin Bulgaristan'da, Silistre, Vidin, Niş ve Sofya eyaletlerinde, 3.000.000 nüfus olduğunu belirtmiştir.²² Ancak, bu rakam bir hayli abartılıdır. 1844 sayımından sonra, Bosna (1851),²³ Rumeli (1852), Anadolu ve Suriye'de (1856) muhtelif tahrirler yapılmıştır.²⁴ 1858'de Tahrir-i Emlâk Nezâreti'nin kurulmasından sonra emlak ve nüfus sayımı bu nezâret tarafından yürütölmeye başlanmış ve 1858'de Bursa'da, 1859'da Yanya'da ve 1862'de Beyrut'ta emlak ve nüfus tahriri yapılmıştır. Ayrıca, 1860'da *Tahrir-i Nüfus ve Emlâk Nizâmname* çıkarılmıştır.²⁵ Öte yandan, Tuna Vilâyeti'nin teşkil edilmesinden kısa bir süre önce, 1864 yılı ortalarında, Osmanlı Devleti'nde yirmi yıldır umumî nüfus sayımı yapılmaması ve yoklama defterlerinin düzgün tutulmamasından dolayı *kura-i şer'iyye* usulünde karışıklıkların yaşanması ve *bedelât-ı askeriye* gelirlerinin azalması sebebiyle bütün eyâlet ve sancaklarda nüfus sayımı yapılması amacıyla Bâb-ı Seraskerî'de bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon tarafından hazırlanan layiha ve talimatname, Dâr-ı Şurâ-yı Askerî ve Meclis-i Vâlâ'nın onayından sonra Sultan Abdülaziz tarafından tasdik edilmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti genelinde askeri daireler itibarıyla umumî sayım yapılacak, tahrirler esnasında erkek ve kadın bütün Osmanlı tebaası kaydedilecek ve sayım bittiğinde herkese birer *Osmanlı tezkeresi* verilecekti. Bu talimatname gerekli hazırlıkların yapılması için Ordu-yu Hümâyûn müşirlikleriyle eyâlet ve sancaklara da gönderilmiştir.²⁶

Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Habeş vs. yerlerde de nüfus tahriri yapılmamıştır. [Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, Oct. 1978, p. 326; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 94; Musa Şaşmaz, "The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, 1995, s. 290; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 2, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996, s. 24; Aynı yazar, agm, s. 69; Adnan Çimen, agm, s. 194].

¹⁹ Enver Ziya Karal, *age*, s. 17-19; Stanford J. Shaw, agm, s. 325; Kemal H. Karpat, *age*, s. 58; Mahir Aydın, agb, s. 83-87, 96,97; Musa Şaşmaz, agm, s. 290; Cem Behar, agm, s. 68, 69.

²⁰ Stanford J. Shaw, agm, s. 327; Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1239; Mahir Aydın, agb, s. 90, 91; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 90; Adnan Çimen, agm, s. 195, 199.

²¹ Nikolaï Todorov, *age*, s. 311, 312; Ayrıca bkz. Ömer Turan, *age*, s. 81. Sancak ve kazaların nüfus bilgileri için bkz. Enver Ziya Karal, *age*, s. 28-94, 195-200.

²² Engin Deniz Akarlı, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, Thesis (M.A.), University of Wisconsin, Madison, 1972, p. 45; Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 12, S. 2, 2007, s. 153, 154; Nuri Akbayar, agm, s. 1239; Selahaddin Bey de muhtemelen Ubicini'ye dayanarak 1867 Paris Sergisi için hazırlanan eserde Bulgaristan nüfusunun 3.000.000 olduğunu belirtmiştir. (Kemal H. Karpat, *age*, s. 64; Cem Behar, *age*, s. 29).

²³ Nikolaï Todorov, *age*, s. 310, 311.

²⁴ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 96.

²⁵ Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: Kadastro tabir olunur tahrir-i emlak", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, S. 9 (249), Güz 2009, s. 20-23.

²⁶ Narodna Biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy" (NBKM), Orientalski Otdel (Or.Otd.), Fond 26 (Vidin), a.e. 11701, 25 Rebiülevvel 1281/16 Ağustos 1280 (28 Ağustos 1864).

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde tahrirler icra edilmiş ise de, 1846-1847'de yapıldığı anlaşılan tahrirden sonra Tuna Vilâyeti'nin kurulmasına kadar bu bölgede nüfus sayımı yapılmamıştır. Buna karşılık, Varna İngiliz konsolosu Edward S. J. Neale'nin raporu ile bazı icmal nüfus defterlerinden Tuna bölgesindeki nüfusu tespit etmek mümkündür. Edward S. J. Neale, 28 Mart 1858 tarihli raporunda –köy ve hane sayıları üzerinden yaptığı tahminlerle– Bulgaristan'da (Silistre, Vidin ve Niş Paşalıkları) 430.485 (%30,95) Müslüman, 910.735 (%65,48) Ortodoks Bulgar, 10.100 (%0,73) Rum, 25.000 (%1,80) Ulah, 5.000 (%0,36) Yahudi ve 9.535 (%0,68) diğer unsurlar olmak üzere toplam 1.390.855 nüfus olduğunu belirtmiştir. Neale, ayrıca, Müslüman nüfusun –zorunlu askerlik ve savaş sebebiyle– düşme eğiliminde olduğunu ve on yıl öncesine göre 100.000 dolayında azaldığını, Bulgar nüfusun ise 1838'den beri uygulanan ılımlı idare sayesinde oldukça arttığını ilave etmiştir.²⁷

Tablo 1. H. 1276 (1859–1860) tarihli icmal nüfus defterine göre Tuna Vilâyeti'nin kurulduğu bölgelerde hane ve erkek nüfus miktarı²⁸

Eyâlet	Sancak	Hane				Nüfus				
		Müslim	Gayri-müslim	Kıpti	Toplam	Müslim	Gayri-müslim	Kıpti (M)	Kıpti (GM)	Toplam
Vidin	Vidin	4650	26925	1298	32873	10259	72543	1647	-	84449
	Lofça	9964	20106	1631	31701	28722	63091	3163	-	94976
	Toplam	14614	47031	2929	64574	38981	135634	4810	-	179425
Niş	Niş	6924	28405	725	36054	21589	106248	1823	435	130095
	Köstendil	6410	11898	509	18817	18384	39731	1079	373	59567
	Samakov	3046	12832	447	16325	6909	46966	725	456	55056
	Sofya	3409	16824	261	20494	7804	58254	300	309	66667
	Toplam	19789	69959	1942	91690	54686	251199	3927	1573	311385
Silistre	Silistre	19304	8069	-	27373	40032	20335	3225	769	64361
	Tulça	2667	4685	37	7389	5713	11042	437	341	17533
	Hezargrad	5806	2092	-	7898	28162	8801	1655	323	38941
	Şumnu	16020	4820	155	20995	47792	15566	2013	140	65511
	Varna	9364	3925	-	13289	20053	11129	1383	112	32677
	Tırnova	11038	22872	1060	34970	29916	79784	2149	-	111849
Toplam		64199	46463	1252	111914	171668	146657	10862	1685	330872
Genel Toplam		98602	163453	6123	268178	265335	533490	19599	3258	821682

²⁷ British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part I, From the mid-nineteenth century to the First World War, Series B, The Near and Middle East, 1856-1914, Vol. I, The Ottoman Empire and the Balkans, 1856-1875, Ed. David Gillard, University Publications of America, [Frederick, Md.], 1984, p. 96, 97; Ömer Turan, age, s. 28, 80, 88.

²⁸ BOA, Maliye Nezâreti, Cerîde Odası Defterleri (ML.CRD.d), No. 1924. Defterde, Mecidiye ve Sünne sancaklarında tahrir yapılmadığı için nüfuslarının (Silistre Eyâleti'ne) dâhil edilmediği ve Niş Eyâleti'ne bağlı Sofya Sancağı'nın müstakil bir mutasarrıflık olarak idare edildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Lofça Sancağı'nın nefsi-i Lofça, Servi, Plevne ve Niğbolu kazalarından oluştuğu kaydedilmiştir.

Tablo 2. H. 1276 (1859–1860) tarihli icmal nüfus defterine göre Tuna Vilâyeti’nin kurulduğu bölgelerde Müslim ve Gayrimüslim oranı²⁹

Eyâlet	Sancak	Müslim		Gayrimüslim		Toplam
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Vidin	Vidin	11.906	14,10	72.543	85,90	84.449
	Lofça	31.885	33,57	63.091	66,43	94.976
	Toplam	43.791	24,41	135.634	75,59	179.425
Niş	Niş	23.412	18,00	106.683	82,00	130.095
	Köstendil	19.463	32,67	40.104	71,33	59.567
	Samakov	7.634	13,86	47.422	86,14	55.056
	Sofya	8.104	12,16	58.563	87,14	66.667
	Toplam	58.613	18,82	252.772	81,18	311.385
Silistre	Silistre	43.257	67,20	21.104	32,80	64.361
	Tulça	6.150	35,08	11.383	64,92	17.533
	Hezargrad	29.817	76,57	9.124	33,43	38.941
	Şumnu	49.805	76,03	15.706	23,97	65.511
	Varna	21.436	65,60	11.241	34,40	32.677
	Tırnova	32.065	28,67	79.784	71,33	111.849
	Toplam	182.530	55,17	148.342	44,83	330.872
Genel Toplam		284.934	34,68	536.748	65,32	821.682

H. 1276 (31.7.1859-20.7.1860) tarihli icmal nüfus defterine göre, Mecidiye ile Sünne sancakları hariç, Tuna Vilâyeti’nin kurulduğu bölgenin nüfusu kadınlarla birlikte (erkek nüfus X 2) 1.643.364 dolayındadır. Bunun %32,29’u Müslüman, %64,93’ü Gayrimüslim ve %2,78’i ise Kiptilerden oluşmaktadır. Kiptilerle beraber bölgedeki Müslüman nüfus oranı %34,68; Gayrimüslim nüfus oranı ise %65,32’dir. Ayrıca, Silistre Eyâleti’nde Müslüman nüfus (%55,17); Vidin ve Niş eyâletlerinde ise Gayrimüslim nüfus (sırasıyla %75,59 ve %81,18) çoğunluktadır. Vidin, Niş ve Silistre eyâletlerinde hane başı nüfus ortalaması sırasıyla Müslümanlarda 5,33; 5,53 ve 5,35; Gayrimüslimlerde 5,77; 7,18 ve 6,31 olup, umumî ortalama ise 5,56; 6,79 ve 5,91’dir. Hane başı nüfus ortalaması Vidin Eyâleti’nde kayıtlı Müslüman Kiptilerde 3,29; Niş Eyâleti’nde meskûn Müslim ve Gayrimüslim Kiptilerde 5,66’dır. Silistre Eyâleti’nde ise Kipti hane ve nüfus bilgileri kıyaslama yapmaya elverişli değildir.

1859–1860 icmal nüfus defterindeki veriler, Nikolay Todorov’un 1831 icmallerinde Tuna bölgesine ilişkin olarak tespit ettiği nüfusla karşılaştırıldığında –atlamalar ve idari taksimattaki farklılıklardan kaynaklanabilecek hata payı ile birlikte– Müslim, Gayrimüslim ve Kipti nüfus oranının neredeyse hiç değişmediği; buna karşılık, Müslüman nüfusun %66,55, Gayrimüslim nüfusun %73,80, Kipti nüfusun %97,03 ve toplam nüfusun da %71,95 oranında arttığı görülmektedir. Yaklaşık otuz yılda bölge nüfusunun bu denli yükselişini doğal nüfus artışı ile izah etmek güçtür. Aşağıda görüleceği üzere Kırım Harbi esnasında ve akabinde Kırım’dan Tatar göçü başlamış³⁰ ve Osmanlı kaynaklarına göre 1856 Haziran ayı sonuna kadar Dobruca bölgesine 13.600 muhacir gelmiştir.³¹ Bu muhacirler yeni kurulan Mecidiye’ye ve civarındaki köylere iskân

²⁹ BOA, ML.CRD.d, No. 1924.

³⁰ Kırım Harbi öncesinde Dobruca’ya yapılan Tatar göçleri hakkında bkz. Mark Pinson, “Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862 (I)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 1972, s. 37-41; Kemal H. Karpat, *age*, s. 262, 263. Enver Ziya Karal’ın aktardığı rakamlara göre 1831 sayımında Babadağ Tatarlarının sayısı 3.621’dir. (*age*, s. 200).

³¹ Hakan Kırımlı, “Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 5, 2008, pp. 761, 762. 1854 sonlarında yaşanan bazı münferit örnekler bir kenara bırakılacak olursa Tatar göçleri, 1855 Mayıs’ında başlamış ve Paris Antlaşması’nın (30 Mart 1856) imzalanmasından sonra ivme kazanmıştır. Balçık ve Varna taraflarına gelen Tatar muhacir sayısı 12 Mayıs’ta 11.134’e, Mayıs sonunda ise 13.036’ya

edilmiştir.³² Varna İngiliz konsoloslu Neale de 28 Mart 1858 tarihli raporunda Kırım Harbi sonunda Dobruca bölgesinde yerleştirilen Tatar muhacirlerin 13.000 kişi dolayında olduğunu belirtmiştir.³³ Dolayısıyla, bu sıradaki Tatar göçleri demografik dengeleri değiştirebilecek boyutta değildir. Üstelik 1859–1860 tarihli icmal nüfus defterinde tahrirleri yapılmadığı için Mecidiye ve Sünne sancaklarının nüfusu Silistre Eyâleti'ne dâhil edilmemiştir.³⁴ Bu sebeple Müslüman nüfus artışında Kırım'dan yapılan ilk göçleri dikkate almamak gerekir. Ayrıca, aynı dönemde Gayrimüslim nüfusun da yaklaşık %74 dolayında artmış olması, bölgede bu çapta reel bir nüfus artışından ziyade 1831 sayımının eksik ve problemlili olduğunu düşündürmektedir. Nitekim –Todorov'un esas aldığı– 1831 icmalllerinde Müslüman nüfusun yoğun olduğu Silistre, Şumnu, Hezargrad, Cuma-i Atik ve Tutrakan yoktur. Ayrıca, Tırnova, Hotaliç, Torluk, Sahra, Servi (Selvi), İzladı, Etrepol, Lofça, Plevne, Rahova ve Sipre'de de reaya nüfusu yazılmamıştır.³⁵

Tablo 3. H. 1278 (1862) tarihli icmal nüfus defterine göre Tuna Vilâyeti'nin kurulduğu bölgelerde hane ve erkek nüfus miktarı³⁶

Eyâlet	Sancak	Hane	Nüfus
Vidin	Vidin	25.283	61.158
	Lofça	32.521	92.798
	Berkofça	16.057	49.470
	Toplam	73.861	203.426
Niş	Niş	27.587	102.135
	Köstendil	18.817	58.322
	Samakov	16.333	54.282
	Sofya	19.705	65.968
	Toplam	82.442	280.707
Silistre	Silistre	27.393	65.026
	Tulça	8.025	17.932
	Hezargrad	12.039	38.251
	Şumnu	21.774	69.075
	Varna	13.823	32.263
	Tırnova	35.197	116.487
	Toplam	118.251	339.034
Genel Toplam		274.554	823.167

ulaşmıştır. [Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 83, 85; Aynı yazar, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti”, *Osmanlı, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 679]. Tatar göçleri Haziran sonuna kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ancak, 1856 yılının ikinci yarısında ve hatta 1857’de de münferit göçler yaşanmıştır. Ayrıca, bu sırada Osmanlı Devleti’ne göç edenler arasında az sayıda Aşkenaz Yahudisi ile Lehli de vardı. (Hakan Kırımlı, agm, s. 757-765). Mark Pinson’ın naklettiği rakamlara göre Kırım Harbi akabinde Dobruca’da iskân edilen Tatar sayısı 16-20.000 arasında değişmektedir. (Mark Pinson, “Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-1862”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s. 1041). Frederick De Jong ise aynı dönemde Mecidiye’de iskân edilen muhacir sayısının 18-20.000 olduğunu belirtmektedir. (Frederick De Jong, “The Turks and Tatars in Romania: Materials Relative to their History and Notes on Their Present-day Condition”, *Turcica*, Vol. XVIII, 1986, pp. 167, 168).

³² Kemal H. Karpat, *age*, s. 261-268; Hakan Kırımlı, agm, s. 765.

³³ *British Documents...*, p. 97, 105.

³⁴ BOA, ML.CRD.d, No. 1924.

³⁵ Enver Ziya Karal, *age*, s. 196-199.

³⁶ BOA, ML.CRD.d, No. 1862. Tabloya aktardığımız hane ve nüfus rakamları 18 Şaban-5 Ramazan 1278 (18 Şubat-6 Mart 1862) tarihlerinde kayda geçirilmiştir.

1862 tarihli defterde Müslim ve Gayrimüslim nüfus toplamı bir arada gösterilmiştir. Buna göre, üç eyâletin nüfusu kadınlarla birlikte 1.646.334 dolayındadır. Ancak, Mecidiye ve Sünne sancakları yine yazılmamıştır. 1859–1860 verileri ile kıyaslandığında 1859–1861 senelerinde bölgede iskân edilen Tatar, Nogay ve Çerkez muhacirler de defterlere kaydedilmediği gibi, Vidin, Niş ve Sofya sancaklarında hane sayısında bir gerileme olduğu görülmektedir. Keza, Vidin, Lofça, Niş, Köstendil, Samakov, Sofya, Hezargrad ve Varna sancakları nüfusunda da bir azalma söz konusudur. Buna karşılık, üç eyâletteki hane ve nüfus sayısında nispi bir artış mevcuttur. Vidin, Niş ve Sofya sancaklarındaki hane ve nüfus gerilemesi, Berkofça Sancağı'nın kurulması sebebiyle idari taksimatta yaşanan değişimin bir sonucu olmalıdır. Ayrıca, Vidin Sancağı'nda 1861 Temmuz'unda Vidin, Lom, Adliye (Kula/Sahra) ve Belgradçık taraflarından Rusya'nın teşvikiyle Kırım'a göç ettirilen 10.000 dolayındaki Bulgar ahaliyi de hesaba katmak gerekir.³⁷ Bu verilere göre hane başı nüfus ortalaması Vidin Eyâleti'nde 5,50; Niş Eyâleti'nde 6,81; Silistre Eyâleti'nde ise 5,73'tür.

1859–1860 ve 1862 tarihli icmal nüfus defterleri, hem Kırım ve Kafkas muhacirleri hariç bölgedeki hane ve nüfus miktarını göstermesi, hem de Tuna Vilâyeti'nin kurulmasından önceki son toplu nüfus verilerini ihtiva etmesi bakımından önemlidir.

II. Tuna Bölgesinde İskân Edilen Kırım, Kafkas ve Sırbistan Muhacirleri (1855-1865)

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan 1865 yılına kadar, Kırım (1855–1862) ve Kafkasya'dan (1859–1865) gelen büyük bir muhacir akınına sahne olmuştur. 1855–1856'da yaşanan Tatar göçlerinden sonra,³⁸ 1859 Sonbaharında Kırım'dan ikinci göç dalgası başlamış ve 1860–1861'de Tatar ve Nogay göçleri kitlesel boyutlara ulaşmıştır. Keza, Çerkez göçleri de münferit olarak Kırım Harbi akabinde başlamış ve 1859'dan sonra hızlanmıştır. Ancak, Rusya'nın uyguladığı sürgün politikası sebebiyle özellikle 1863–1864'de büyük bir Çerkez (ve Adige, Abaza, Çeçen vs.) muhâcereti yaşanmıştır. Ayrıca, 1862 ve 1865 yıllarında Sırbistan'dan ihraç edilen Müslümanlar da Osmanlı topraklarına sığınmışlardır.

Takvim-i Vekâyi'ye göre 1272 senesinden 1280 senesine kadar (13.9.1855-17.6.1863) Osmanlı Devleti'ne 311.333 muhacir gelmiştir. 1280'de (18.6.1863-5.6.1864) gelen muhacirlerin sayısı 283.000'ü aşmıştır. 1281 senesinde (6.6.1864-26.5.1865) ise 87.000'den fazla muhacir gelmiştir. Buna göre, salgın hastalıklar, açlık, soğuk, deniz kazaları vs. sebeplerle yaşamını yitirenler hariç on yılda Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin sayısı 682.000'den fazladır.³⁹ Yine Takvim-i Vekâyi'de aktarılan diğer bir habere göre (1863/1864) kış

³⁷ Vidin Sancağı'ndan Rusya'ya göç ettirilen Bulgarların neredeyse tamamı kendilerine sunulan şartları beğenmedikleri için 1862 yazında memleketlerine geri dönmüşlerdir. (Mahir Aydın, "Vidin Bulgarları'nın Rusya'ya Göç Ettirilmeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 53, Nisan 1988, s. 67-79). Ayrıca bkz. Mark Pinson, "From the Danube to the Crimea and Back: The Bulgarian Migration of 1861-1862 in Recent Bulgarian Historiography", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 3/4, Part 2, 1979-1980, pp. 662-674.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, agm, s. 751-773.

³⁹ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 760, 27 Temmuz (1280), 5 Rebiülevvel 1281 (8 Ağustos 1864); *Takvim-i Vekâyi*, Defa 804, 3 Haziran (1281), 21 Muharrem 1282 (15 Haziran 1865); Abdullah Saydam, *age*, s. 91; Aynı yazar, agm, s. 680; Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 20, 1997, s. 291. Krş. Kemal H. Karpat, *age*, s. 111, 112; Nedim İpek, *age*, s. 4. Alan W. Fisher, 1856-1864 senelerinde Osmanlı Devleti'ne göç eden Kırım ve Kafkas Müslümanlarının sayısının 700.000 ila 900.000 arasında olduğu görüşündedir. (Alan W. Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 35, No. 3, 1987, p. 364). Kırım ve Kafkas göçleri hakkında ayrıca bkz. Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862 (I-II)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 1972, s. 37-56; C. 2-3, 1973-1974, s. 101-114; Aynı yazar, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Études Balkaniques*, Vol. 8, 1972, No.3, pp. 71-85; Alan W. Fisher, agm, s. 356-371; Brian Glyn Williams, "Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire. A Critical Analysis of the Great Crimean Tatar Emigration of 1860-1861", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 41, No.1, Jan. - March 2000, pp. 79-108; Alexandre Toumarkine, *Entre Empire Ottoman Et État-Nation Turc: Les Immigrés Musulmans Du Caucase Et Des Balkans Du Milieu Du XIXe À Nos Jours*, Thesis (doctoral), Université de Paris IV, Sorbonne, 2000; Hakan Kırımlı, "Kırım'dan

mevsiminden 22 Temmuz 1864'e kadar Osmanlı Devleti'ne 258.067 Çerkez göç etmiştir.⁴⁰ Kırım ve Kafkas muhacirlerinin önemli bir bölümü Tuna Vilâyeti'nin kurulmasından önce Silistre, Vidin ve Niş eyâletlerine yerleştirilmişlerdir.

Osmanlı kaynaklarına göre, 1861 yılı ortalarına kadar 142.852'si (34.344 hane) Tuna sahillerinde olmak üzere, Rumeli'de toplam 157.562 muhacir (37.557 hane) iskân edilmiştir.⁴¹ 1860'da yalnızca Vidin ve kazalarında 5.050 dolayında muhacir vardı.⁴² 1861'de Vidin'e bağlı Rahova'ya (Oryahovo) 2.500 hane Kırım muhaciri iskân edilmesi kararlaştırılmıştı. 13 Şubat 1862'ye kadar Rahova ve köylerine yerleştirilen Tatar ve Nogay muhacirlerin sayısı 1.997 haneye ve kadın-erkek 7.556 kişiye ulaşmıştı.⁴³ Muhacirlerin sevk ve iskânından sorumlu Nusret Bey (sonradan Paşa), 1862 Mayıs'ına değin Rumeli'de 48.500 hane Tatar muhaciri yerleştirildiğini rapor etmiştir.⁴⁴ Kemal H. Karpat, Dobruca ve Bulgaristan'da iskân edilen Kırım muhacirlerinin 120.000 dolayında olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Marc Pinson ise, Tuna Vilâyeti bölgesinde 150-200.000 dolayında Tatar muhaciri iskân edildiğini aktarmaktadır.⁴⁶ 1862 yılına kadar gelen muhacirlerin büyük bölümü Tatar ve Nogay olmakla birlikte, içlerinde Çerkezlerin de olduğunu, hatta az sayıda Hristiyan ve Musevi de bulunduğunu belirtmemiz gerekir.⁴⁷ Nitekim ilk Çerkez kafilesi 1859 Ağustos'unda Varna'ya ulaşmış ve sonraki birkaç haftada gelen Çerkezler Dobruca taraflarında iskân edilmişlerdir.⁴⁸

Tatar ve Nogay göçlerinin kesilmesinden sonra Çerkez muhacirleri gelmeye devam etti. 1863 Şubat'ında Vidin İdare Meclisi, bölgeye sevk edilecek 6.706 hane Çerkez muhacirin ihtiyaçları için hazırlık yapmaya başladı.⁴⁹ 1864 Mayıs'ında Nusret Paşa, *akvâm-ı Çerâkise'den* 6.000 hanenin Niş Eyâleti'ne ve bir o kadarının da Vidin Eyâleti'ne sevk edilmesine karar verdi.⁵⁰

Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu: Bildiriler: 8-11 Aralık 2005*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2006, s. 147-152; James H. Meyer, "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, No. 1, Feb. 2007, pp. 15-32; Mara Kozelsky, "Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War", *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, Winter, 2008, pp. 866-891; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 4, No. 8, Fall 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.995, pp. 1166-1188; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 31, Güz 2011, s. 17-49.

⁴⁰ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 772, 19 Teşrinievvel (1280), Selh-i Cemâziyelevvel 1281 (31 Ekim 1864). *Takvim-i Vekâyi*'de Çerkez muhacirlerin geldikleri bölgeler ve sayıları da aktarılmıştır. Kemal H. Karpat, Rus basınına dayalı bir rapora göre 1864 kış ve ilkbaharında 257.058 Çerkez muhacirin göç ettiğini belirtmektedir. (age, s. 110); Oktay Kızılkaya - Tolga Akay, "Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 8, No. 2, Winter 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4567, p. 140.

⁴¹ Mark Pinson, "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars...", s. 1047; Abdullah Saydam, age, s. 131.

⁴² Margarita Dobрева, "Circassian Colonization in the Danube Vilâyet and Social Integration (Preliminary Notes)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 33, Bahar 2013, s. 12.

⁴³ NBKM, Or.Otd., Fond 32 (Oryahovo/Rahova), a.e. 464a, 1 Şubat 1277 (13 Şubat 1862).

⁴⁴ Mark Pinson, "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars...", s. 1048.

⁴⁵ Kemal H. Karpat, age, s. 265; Ali Eminov, "Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans", *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, 2000, p. 132.

⁴⁶ Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians...", p. 76; Aynı yazar, "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars...", s. 1048.

⁴⁷ Mark Pinson, "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars...", s. 1047. Kemal H. Karpat da muhacirler içinde Alman, Romen ve Yahudilerin olduğunu belirtmektedir. (age, s. 266).

⁴⁸ Margarita Dobрева, agm, s. 10.

⁴⁹ Margarita Dobрева, agm, s. 12.

⁵⁰ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 752, 31 Mayıs (1280)/7 Muharrem 1281 (12 Haziran 1864); Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus...", s. 301. Niş taraflarına sevk edilmek üzere yalnızca 26 Mayıs'ta gelen Çerkez muhacirlerin sayısı 2.500 idi. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11885, 14 Mayıs 1280 (26 Mayıs 1864)]. 4 Haziran itibarıyla Niş'e gönderilmeyi bekleyen muhacir adedi ise 5.000 idi. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11886, 23 Mayıs 1280 (4 Haziran 1864)].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Bunlardan 1.900 hane Vidin'e bağlı Rahova'da iskân edilecekti.⁵¹ 15 Haziran'da Sofya'ya sevk edilmek üzere Lom'da bekletilen Çerkez muhacirlerin sayısı 6.000 idi.⁵² 1864 Temmuz ayı ortalarına kadar Varna ve Köstence'ye gelmiş olan ve sayıları 60.000'e ulaşan Çerkez muhacirleri, Nusret Paşa tarafından Vidin, Niş, Sofya, Kosova, Vasovik, İştîp ve Rohova (Rahovec/Orahovac) taraflarına gönderilmişlerdi.⁵³ Niş ve Kosova taraflarında iskân edilmek üzere sevk edilen 15.000 kadar Çerkez muhacir, Lom üzerinden Niş ve oradan Ürgüp ve Priştine'ye kadar Bulgarların yardımlarıyla nakledilmişti.⁵⁴ Bunların 3.000'den fazlası Niş, Şehirköy, Ürgüp ve İznebol'a diğerleri ise Priştine ve Vasovik taraflarına yerleştirilmişti.⁵⁵ Takvim-i Vekâyi'ye göre 1864 Temmuz ayı sonuna kadar Rumeli'de çeşitli yerlere gönderilen muhacirler 20.000 haneye ve 70.000 nüfusa ulaşmıştı. Bunlardan 5–6.000 hanesi Burgaz iskelesi üzerinden Edirne ve İslimye taraflarına; keza bir o kadarı Varna iskelesine ihraç edilerek Şumnu ve Silistre üzerinden Vidin Eyâleti'ne ve Köstence'ye çıkarılan 12.000 hane kadarı da Kosova, Vasovik ve İştîp taraflarından başlayarak Niş, Sofya ve Berkofça sancaklarına sırasıyla yerleştirilmişti. Ayrıca, Vidin Sancağı ile Lofça'ya da (toplam) 7.500 hane yerleştirilmek üzere idi.⁵⁶ Ağustos ayından itibaren gönderilecek olan ve miktarı 10.000 hane ve 50.000 nüfus olabileceği tahmin edilen muhacirler ise Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre ve Dobruca (Tulça mutasarrıflığı) ile Varna Sancağı'na iskân edileceklerdi.⁵⁷ Böylece, bölgeye yapılan Çerkez muhacir sevkıyatı tamamlanmış oluyordu.

Kırım muhacirleri daha çok Dobruca bölgesine –Tulça, Babadağ, Hırsova, Mecidiye, Köstence, Silistre ve Varna'nın kuzeyine– ve ayrıca Vidin, Lofça ve Sofya taraflarına; Kafkas muhacirleri ise Prizren, Üsküp, Niş, Vidin, Berkofça, Silistre (Rusçuk), Şumnu, Mecidiye ve Varna sancaklarına bağlı kazalara ve kısmen de Tırnova ve Sofya sancaklarına iskân edilmişlerdir.⁵⁸ Ayrıca, Edirne ve Selanik eyâletlerine bağlı kazalara da az miktarda Çerkez muhacir gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bilhassa Çerkez muhacirleri Sırbistan hududunda Kosova ve Niş taraflarından başlayıp Vidin'den Dobruca'ya kadar Tuna boyunca bir kordon hâlinde iskân etmeye çalıştığı görülmektedir.

Midhat Paşa, Tuna Vilâyeti'nin kurulmasından önce Niş, Vidin ve Silistre eyâletlerinde muhacirlerin iskânı meselesinin halledildiğini ve kadın-erkek toplam sayılarının 350.000'e vardığını belirtmiştir.⁵⁹ 1 Nisan 1866 tarihli Tuna gazetesinde Dobruca tarafları ile Vidin ve Rusçuk sancaklarında iskân edilen Tatar ve Nogay muhacirlerin sayısının 200.000'e yaklaştığı, Çerkez muhacirlerin de 100.000 nüfusa ulaştığı aktarılmıştır.⁶⁰ Fransa'nın Rusçuk konsolosu Aubaret ise Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak, Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde –1874 yılı

⁵¹ NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11887, 3 Muharrem 1281 (8 Haziran 1864).

⁵² NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11890, 3 Haziran 1280 (15 Haziran 1864).

⁵³ BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No. 305/94, 10 Safer 1281 (14 Temmuz 1864); *Takvim-i Vekâyi*, Defa 757, 6 Temmuz (1280)/13 Safer 1281 (18 Temmuz 1864); Abdullah Saydam, *age*, s. 138; Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus...", s. 301.

⁵⁴ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 759, 20 Temmuz (1280)/28 Safer 1281 (1 Ağustos 1864); Abdullah Saydam, *age*, s. 187; Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcirlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, Kış 2012, s. 367.

⁵⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 759, 20 Temmuz (1280)/28 Safer 1281 (1 Ağustos 1864).

⁵⁶ *Takvim-i Vekâyi*, Defa 759, 20 Temmuz (1280)/28 Safer 1281 (1 Ağustos 1864); Abdullah Saydam, *age*, s. 138. Niğbolu'da iskân edilecek Çerkezlerin evleri için gerekli kereste, Lofça'dan temin edilecekti. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e., 11892, 22 Muharrem 1281 (27 Haziran 1864)]. Ayrıca, geçici olarak barınmaları için 300 kadar çadıra ihtiyaç vardı. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e., 11898, 9 Safer 1281 (14 Temmuz 1864)].

⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM, No. 305/94, 10 Safer 1281 (14 Temmuz 1864); *Takvim-i Vekâyi*, Defa 759, 20 Temmuz (1280)/28 Safer 1281 (1 Ağustos 1864); Abdullah Saydam, *age*, s. 138, 139; Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus...", s. 301, 302; Ömer Karataş, *age*, s. 367, 368.

⁵⁸ Kemal H. Karpat, *age*, s. 112; Abdullah Saydam, *age*, s. 123-152; Ömer Karataş, *age*, s. 354, 365.

⁵⁹ Ali Haydar Midhat, *age*, s. 34.

⁶⁰ *Tuna*, No. 58, 16 Zilkade 1282/20 Mart 1282 (1 Nisan 1866); Slavka Draganova, *age*, s. 8.

başlarında– 110.000 Tatar ve 200.000 dolayında Çerkez muhacir bulunduğunu ifade etmiştir.⁶¹ M. Hüdai Şentürk ve Ömer Turan, yalnızca Niş ve civarına 25.000 Çerkez iskân edildiğini belirtmektedirler.⁶² Mark Pinson, 1865'e kadar Edirne Eyâleti'ne 6.000 hane, Silistre ve Vidin'e 13.000 hane, Niş ve Sofya'ya 12.000 hane; Zıstovi, Niğbolu, Rusçuk ve Dobruca'ya 10.000 hane (ve Kosova ve Priştine'ye de 42.000 hane) Çerkez muhaciri iskân edildiğini ve dolayısıyla Bulgaristan topraklarında 40.000'den fazla hanenin ve 250.000'e yakın bir nüfusun yerleştirildiğini savunmaktadır. Ancak, Pinson'un toplam Çerkez nüfus tahmini abartılıdır. Pinson'un aktardığı rakamlara göre Tuna Vilâyeti bölgesinde 35.000 hane dolayında Çerkez muhacir iskân edilmiştir. Keza, Pinson, Journal de Constantinople'den naklen Vidin ve Niş eyâletlerine 1864 Temmuz'una kadar 50.000 hane Tatar ve Çerkez muhaciri göç ettiğini aktarmakta ve ayrıca 1867'de 179.000 nüfuslu Dobruca'da 124.000 Tatar ve Çerkez göçmen olduğunu belirtmektedir.⁶³ Kemal H. Karpat, Tuna boyuna yerleştirilen Kırım ve Kafkas muhacirlerinin toplam sayısının 200–300.000 dolayında olduğunu tahmin etmektedir.⁶⁴ Nedim İpek ise 175.000'i Kafkas muhaciri olmak üzere Rumeli'de iskân edilen muhacirlerin toplam sayısının 300.000'den fazla olduğu kanaatindedir.⁶⁵ Bu verilerden hareketle Tuna Vilâyeti'nin teşkilinde Niş Eyâleti'ne bağlı Üsküp ve Prizren sancakları dışında bırakıldığı için İştîp, Vasovik, Rohova ve Kosova taraflarında iskân edilenlerle Edirne Eyâleti'ne bağlı İslimye Sancağı'na gönderilen Çerkez muhacirleri dikkate alınmaksızın Tuna Vilâyeti'nin kurulduğu bölgede kadın-erkek 250–300.000 dolayında Kırım ve Kafkas muhaciri iskân edildiği söylenebilir. Ancak, aşağıda görüleceği üzere Tuna Vilâyeti döneminde tutulan nüfus istatistikleri, Kırım ve Kafkas muhacirleri konusunda ketumdur ve muhacirlerin net sayısını tespit etmek güçtür.

Diğer taraftan, Tuna bölgesi, Kırım ve Kafkas muhacirlerinin yanı sıra 1862 ve 1865'de Sırbistan'dan çıkarılan Müslümanların bir kısmına da ev sahipliği yapmıştır. Ancak, bölgede iskân edilen Sırbistan muhacirleri 3.000 kişi dolayındadır ve diğerlerine nispetle sayıları çok azdır. Belgrad (1862), Semendire (1862) ve Fethülislam (Kladovo) (1865) muhacirlerinden 350'si Şehirköy'de olmak üzere 2.000-2100'ü Niş ve 1.000 kadarı da Vidin taraflarında iskân edilmişlerdir.⁶⁶

Muhacirlerin bölgede iskânı oldukça sıkıntılı geçmiştir. Osmanlı Devleti tarafından muhacirlerin iskân ve adaptasyon sürecini kolaylaştırmak için daha 1856'da, iskân tarihinden geçerli olmak üzere muhacirlere ücretsiz emlak ve arazi verilir, ziraat için gerekli çift hayvanı ve tohum desteği sağlandıktan sonra, ekonomik açıdan güçlenmelerine kadar, on sene müddetle, *aşar-ı şer'iyye* ve *tekâlif-i saire* muafiyeti tanındı. Ayrıca, yirmi beş sene *kura-i şer'iyyeden* istisna tutulmaları hakkı verildi.⁶⁷ Kırım'dan gelen muhacirlerin sayısının artması sebebiyle 1860'da muhacirlere yine on sene *aşar-ı şer'iyye* ve *tekâlif-i saire* muafiyeti verildi, ancak, askerlik

⁶¹ Engin Deniz Tanır, *agt*, s. 52, 78.

⁶² M. Hüdai Şentürk, *age*, s. 166; Ömer Turan, *age*, s. 32.

⁶³ Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians...", s. 75, 76; Aynı yazar, "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars...", s. 1048. Ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, *age*, s. 108-112, 264-269.

⁶⁴ Kemal H. Karpat, *age*, s. 91.

⁶⁵ Nedim İpek, *age*, s. 4.

⁶⁶ Niş ve Vidin taraflarına yerleştirilen Belgrad, Semendire ve Fethülislam muhacirleri dışında 300'ü Belgradlı olmak üzere Uziçe, Sokol ve Böğürdelen'den toplam 7.000 dolayında Müslüman nüfus, Bosna'ya iskân edilmiştir. [Hatice Oruç, "Sırbistan'dan Vidin'e Müslüman Göçleri (1862-1865)", *Kültürlerarası Kavşakta Bulgaristan ve Türkiye: Uluslararası Dil, Tarih ve Edebiyat Sempozyumu-II, Bildiri Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2013, s. 108-113; Ayşe Özkan, "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)", *Akademik Bakış*, C. 5, S. 9, Kış 2011, s. 125-132].

⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 1, 12 Rebiülâhîr 1282/21 Ağustos 1281 (2 Eylül 1865) ve lef 2, 14 Cemâziyelevvel 1282/23 Eylül 1281 (5 Ekim 1865); Abdullah Saydam, *age*, s. 119, 167; Aynı yazar, *agm*, s. 682; Hakan Kırımlı, *agm*, s. 762; krş. Kemal H. Karpat, *age*, s. 268.

muafiyeti yirmi seneye düşürüldü.⁶⁸ 1863-1864'deki yoğun Çerkez göçleri üzerine muhacirlerin vergi muafiyetleri yeniden düzenlendi. Buna göre, muhacirlere verilen hane ve arazinin vergiden muafiyetinin devam etmesine karşılık, *levâzım-ı iskâniye ve ziraiyeleri kesb-i istikrar etmiş olan* ve iskân tarihinden itibaren üç sene ve daha fazla süre geçen muhacirlerden muafiyet sürelerinin bitimine kadar *muhacir aşarı ve ağnam vergisi* alınması kararlaştırıldı (1 Haziran 1864).⁶⁹ Muhacir aşarından aynı olarak alınacak ürün ve elde edilecek gelir, yine muhacirlerin masraflarına (nân-ı aziz ve tohumluk verilmesi; iskân-iaşe masrafı; hasta, sakat, yaşlı ve kimsesiz muhacirlere tayinat ve yevmiye verilmesi; hastane, okul, cami inşası vs.) sarf edilecekti.⁷⁰ Böylece, tespit edebildiğimiz kadarıyla Varna ve Vidin taraflarında iskân edilmiş olan Kırım muhacirlerinden iskân tarihlerine göre 1281 ve 1282 (1865 ve 1866) senelerinden itibaren öşür ve ağnam vergisi tahsil edilmeye başlanmıştır.⁷¹ Keza, iskân tarihinden itibaren üç yıl geçen Çerkezlerden de Anadolu'da 1865 Mart, Rumeli'de ise 1866 Mart ayından itibaren muhacir aşarı ve ağnam vergisi alınmaya başlanmıştır.⁷² Öte yandan, on yıllık vergi muafiyeti süresi dolan muhacirlerden "*ahali-i kadîme misillü*" hal ve kudretlerine göre bütün vergiler tahsil edilmeye başlanmış ve toplanan vergiler doğrudan hazineye aktarılmıştır.⁷³ Kırım ve Kafkas muhacirlerine sağlanan kolaylıklar Sırbistan muhacirlerine de tanınmış ve hicret tarihlerinden geçerli olmak üzere on sene müddetle aşar ve vergiden ve yirmi beş sene kura-i şer'iyyeden muaf tutulmalarına karar verilmiştir. Ayrıca, fakirlikleri dolayısıyla 1871 Ağustos'undan itibaren vergi muafiyetleri on yıl daha uzatılmıştır.⁷⁴ Muhacirlere verilen muafiyetler, 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde muhacir köylerinin tespiti ve *Tahrir-i Cedid* cetvellerindeki sayılarının tahlili bakımından mühimdir.

III. Tuna Vilâyeti'nde Emlâk ve Nüfus Tahrirleri (1865-1874)

1846/1847'de yapılan tahrirden Tuna Vilâyeti'nin kurulmasına kadar bölgede umumî nüfus tahriri olmadığı gibi, doğum ve vefat vukuatının da sağlıklı bir şekilde yürütülememesinden dolayı,

⁶⁸ BOA, A.MKT.MHM, No.185/45, 27 Zilkade 1276 (16 Haziran 1860); No. 188/90, 4 Muharrem 1277 (23 Temmuz 1860); No. 188/92, 4 Muharrem 1277 (23 Temmuz 1860); No. 188/93, 4 Muharrem 1277 (23 Temmuz 1860); No. 188/95, 4 Muharrem 1277 (23 Temmuz 1860); Ferhat Berber, agm, s. 30; Erdoğan Keleş, agm, s. 1170.

⁶⁹ BOA, İ.MMS, No. 28/1220, 26 Zilhicce 1280 (2 Haziran 1864); BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 2, 14 Cemâziyelevvel 1282/23 Eylül 1281 (5 Ekim 1865); *Tuna*, No. 58, 16 Zilkade 1282/20 Mart 1282 (1 Nisan 1866); BOA, Cevdet-Maliye (C.ML), No. 41/1868, 2 Rebiülâhîr 1289 (9 Haziran 1872); NBKM, Or.Otd., Fond 1 (Tsarigrad/İstanbul), a.e. 18593, list 1, 22 Zilhicce 1295/6 Teşrinisâni 1294 (18 Kasım 1878) ve list 2, 3 Şubat 1294 (15 Şubat 1879).

⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 1, 12 Rebiülâhîr 1282/21 Ağustos 1281 (2 Eylül 1865) ve lef 2, 14 Cemâziyelevvel 1282/23 Eylül 1281 (5 Ekim 1865); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11943, list 5, 6 (tt. 1866); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11948, list 4, 15 Zilkade 1282/19 Mart 1282 (31 Mart 1866); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12064, 10 Cemâziyelâhîr 1290 (5 Ağustos 1873); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12077, 8 Şaban 1291/7 Eylül 1290 (19 Eylül 1874); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12087, 25 Muharrem 1292/19 Şubat 1290 (5 Mart 1875); NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, list 8b, no. 115, 28 Muharrem 1288 (19 Nisan 1871); NBKM, Or.Otd., Fond 1 (Tsarigrad), a.e. 18593, list 1, 22 Zilhicce 1295/6 Teşrinisâni 1294 (18 Kasım 1878).

⁷¹ NBKM, Or.Otd., Fond 20 (Varna), a.e. 20/395 ("Kozluca nahiyesiyle kurâlarında meskun Kırım ve Çerkez muhacirlerinin hin-i sevkleri ve hane ve nüfusuyla fevt ve tevellüdlerinin defteridir.") (tarihsiz); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11943, list 5, 6 (tt. 1866).

⁷² BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 2, 14 Cemâziyelevvel 1282/23 Eylül 1281 (5 Ekim 1865); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11948, list 4, 15 Zilkade 1282/19 Mart 1282 (31 Mart 1866); NBKM, Or.Otd., Fond 1 (Tsarigrad), a.e. 18593, list 1, 22 Zilhicce 1295/6 Teşrinisâni 1294 (18 Kasım 1878) ve list 2, 3 Şubat 1294 (15 Şubat 1879); *Tuna*, No. 58, 16 Zilkade 1282/20 Mart 1282 (1 Nisan 1866). *Tuna* gazetesinde vilâyette iskân edilmiş olan Çerkezlerin muhacir masraflarına sarf edilmek üzere kendi rızalarıyla aşar vermek istedikleri belirtilmiştir.

⁷³ BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 1, 12 Rebiülâhîr 1282/21 Ağustos 1281 (2 Eylül 1865); BOA, İrâde - Meclis-i Valâ (İ.MVL), No. 564/25360, lef 1, 26 Receb 1283/22 Teşrinisâni 1282 (4 Aralık 1866), irâde: 3 Şaban 1283 (11 Aralık 1866); NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, list 8b, no. 115, 28 Muharrem 1288 (19 Nisan 1871); NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, list 40a, no. 301, 16 Rebiülelevvel 1288 (5 Haziran 1871); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12064, 10 Cemâziyelâhîr 1290 (5 Ağustos 1873).

⁷⁴ BOA, İrâde - Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), No. 21/917, 5 Cemâziyelâhîr 1288 (22 Ağustos 1871); BOA, Cevdet-Dâhiliye (C.DH), No. 218/10893; 29 Şaban 1288 (13 Kasım 1871); BOA, A.MKT.MHM, No. 465/35, 5 Şaban 1290 (28 Eylül 1873).

defterlerde kayıtlı nüfusla reel nüfus arasında büyük bir farklılık ortaya çıkmıştır. Bu durum, kura ile asker alımında ve vergi meselelerinde karışıklığa yol açtığı için Tuna Vilâyeti'nin kurulmasından sonra idarî, malî, sosyal ve askerî reformların yanı sıra vilâyet genelinde emlak ve nüfus tahriri yapılmasını öncelikli bir konu hale getirmiştir.⁷⁵ Ayrıca, 1865 yılı ortalarında Tuna Vilâyeti'nin yanı sıra yeni vilâyet usûlünün tatbikine başlanan Bosna ve Suriye vilâyetleri ile Halep ve Adana eyâletlerinde ve Maraş Sancağı'nda emlak tahriri yapılmasına karar verilmiştir.⁷⁶ Tuna Vilâyeti'nde de nüfus sayımı bu suretle başlamıştır.

Osmanlı nüfus literatüründe Tuna Vilâyeti'nde Midhat Paşa öncülüğünde girilen reformlara paralel olarak başlatılan ve din ve mezhep esasına dayalı biçimde yapılan nüfus sayımı, kadın nüfusun sayılmamasına rağmen yaş, meslek, gelir, medenî durum, sahip olunan gayrimenkuller vs. ayrıntıları içermesi bakımından Osmanlı nüfus sayımları içinde en kapsamlısı olarak değerlendirilmekte ve sayımın 1866–1873 yılları arasında yapıldığı kaydedilmektedir.⁷⁷ Ancak, öncelikle bu sayımın 1865'de başlayıp 1874 yılına kadar devam ettiğini ve Ubicini'nin 1844 sayımında İstanbul için verdiği kadın nüfus sayısı bir kenara bırakılırsa, Osmanlı Devleti'nde kadınların ilk defa Tuna Vilâyeti'ne bağlı şehir ve kasabalarda 1865'den itibaren sayılmaya başlandığını belirtmemiz gerekir.⁷⁸ Ayrıca, söz konusu nüfus sayımının Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanan vergi reformu ve Tahrir-i Emlak Nezâreti'nden bağımsız düşünülmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

1865 Haziran'ında Tuna Vilâyeti'ne bağlı sancaklarda emlak sayımı için Babıâli'den tahrir-i emlak müfettişi Abdullah Efendi başkanlığında bir komisyon görevlendirildi ve tahrir komisyonu 1865 yılı Temmuz ayı başında Rusçuk'ta çalışmalarına başladı.⁷⁹ Tahrir-i emlak komisyonunun vazifeleri arasında emlak ve temettuat sayımının ve bedel-i askerinin tespitinin yanı sıra nüfus sayımı da yer alıyordu.⁸⁰ Ancak, Tuna Vilâyeti'nde komisyon tarafından emlak ve nüfus tahririne başlandığı sırada, Osmanlı Devleti genelinde umumî bir nüfus sayımı yapılması ve

⁷⁵ Tuna Vilâyeti İdare Meclisi'nin 20 Mayıs 1866 tarihli mazbatasında 1262 (1846) senesinde yapılan umumî tahrirden sonra yirmi yıldır bölgede sayım yapılmadığı ifade edilmiştir. [BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 1073/9, lef 2, 5 Muharrem 1283/8 Mayıs 1282 (20 Mayıs 1866)]. Midhat Paşa'nın bir tezkeresi ile 1285 ve 1286 Tuna Vilâyeti Salnâmeleri'nde ise son umumî nüfus tahririnin 1263'de (1847) yapıldığı belirtilmektedir. [BOA, MVL, No. 1074/68, 13 Receb 1284/28 Teşrinievvel 1283 (9 Kasım 1867); *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 1, Sene 1285, Tuna Vilâyeti Matbaası, Rusçuk 1285, s. 101; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 2, Sene 1286, Tuna Vilâyeti Matbaası, Rusçuk 1286, s. 101]. Nitekim 1845 Ekim'inde Vidin ve kazalarında (Belgradçık, Lom, Rahova, İvraca ve Plevne) nüfus tahriri için Osman (Nuri) Ağa memur tayin edilmiş ve 1846'da Vidin'de umumî bir nüfus sayımı yapılmıştır. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e., 3394, 3395, 5 Safer 1263 (23 Ocak 1847)]. Ancak, 1846/1847'deki bu sayımın sonuçları şu an için meçhuldür.

⁷⁶ BOA, A.MKT.MHM, No. 335/33, 23 Muharrem 1282 (18 Haziran 1865); BOA, İ.MVL, No. 534/23982, lef, 1-3, 24 Muharrem-14 Safer 1282 (19 Haziran-9 Temmuz 1865)

⁷⁷ Kemal H. Karpat, *age*, s. 63; Aynı yazar, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, Oct. 1978, p. 245; Cem Behar, *age*, s. 69; Adnan Çimen, *age*, s. 197; Musa Şaşmaz, *age*, s. 292.

⁷⁸ Osmanlı nüfus literatüründe kadınların ilk defa 1881/1882'den itibaren sayılmaya başlandıkları kanaati yaygındır. (Kemal H. Karpat, *age*, s. 68; Nuri Akbayar, *age*, s. 1241; Musa Şaşmaz, *age*, s. 297; Adnan Çimen, *age*, s. 197; Servet Mutlu, "Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi*, C. 25, 2003, s. 6). Hasan Yüksel, 1870 tarihli Divriği nüfus defterlerine dayalı olarak Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımının 1870'lere kadar gittiğini ileri sürmüş ve bu sayımda kadınların da defterlere kaydedildiğini tespit etmiştir. [Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfusbilim Dergisi*, C. 28-29, 2006-07, s. 74-77]. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs* adlı eserde ise (s. 96) kadınların ilk defa 1844 sayımında kaydedildikleri belirtilmektedir. Ancak, bu sayıma ait kayıtlar henüz gün yüzüne çıkmamıştır.

⁷⁹ *Tuna*, No. 18, 18 Safer 1282/30 Haziran 1281 (13 Temmuz 1865); *Tuna*, No. 22, 17 Rebiülevvel 1282/28 Temmuz 1281 (10 Ağustos 1865); *Tuna*, No. 24, 2 Rebiülâhır 1282/11 Ağustos 1281 (23 Ağustos 1865); *Tuna*, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865); BOA, MVL, No. 1072/72, lef 2, 21 Safer 1282/3 Temmuz 1281 (15 Temmuz 1865); BOA, MVL, No. 1072/10, lef 1, 2 Rebiülevvel 1282 (26 Temmuz 1865).

⁸⁰ BOA, MVL, No. 1072/10, lef 1, 2 Rebiülevvel 1282 (26 Temmuz 1865), lef 5, 9 Ramazan 1282 (26 Ocak 1866).

sayımlar sonucunda erkek ve kadın bütün Osmanlı tebaasına “tezkere-i Osmaniye” verilmesi meselesi gündemdeki yerini koruyordu. Bu amaçla 5.000.000’u Tuna Vilâyeti’ne gönderilmek üzere, toplam 20.000.000 nüfus tezkeresinin basımı, 1.250.000 kuruş karşılığında Boyacıoğlu Agop’a (Agop Boyacıyan) ihale edilmişti.⁸¹ Midhat Paşa’nın, Tuna Vilâyeti için lüzumu tahmin edilen 5.000.000 tezkere-i Osmaniye’nin yüzde on daha ucuz maliyetle vilâyet matbaasında basılabileceği yönündeki teklifi, Meclis-i Vâlâ tarafından uygun görüldü ise de daha sonra bunun Agop Efendi ile yapılan mukaveleye aykırı olduğu anlaşıldı.⁸² Öte yandan, planlanan umumî nüfus sayımının askerî daireler itibarıyla ve Seraskerlik tarafından gönderilecek memurlar vasıtasıyla yürütülecek olmasından dolayı,⁸³ Midhat Paşa, vilâyette göreve başlayan tahrir-i emlâk komisyonu tarafından yalnızca emlâk ve temettuat sayımı yapılması ve mükerreren kayıt yapılmaması için nüfusun Seraskerlikten gönderilecek memurlar tarafından yazılması talebiyle 17 Temmuz 1865’de Babiâli’ye başvurarak ilgili memurların bir an önce gönderilmesini istedi.⁸⁴ Meclis-i Vâlâ, vilâyetin talebine olumlu yaklaştı ise de Seraskerlik makamı ile yapılan yazışmalarda nüfus defterlerinin karışık ve düzensiz olması sebebiyle kura işleminin sıhhatli yürütülemediği; kura işinin aciliyetinden ve emlâk tahririnin uzun zaman alacak olmasından dolayı nüfusun redif zabitleri ve kâtipler tarafından sayılmasının yerinde olacağı; ayrıca *nüfus-ı mektûmeye* (gizli nüfus) mahal vermemek için nüfusun mükerreren yazılmasının yararlı olacağı gibi mülahazalarla tahrir-i emlâk memurlarının talimatları gereği nüfus tahririne devam etmelerine karar verildi.⁸⁵ 1866’da Tuna Vilâyeti’nin yanı sıra Bosna, Suriye⁸⁶ ve Irak’ta⁸⁷ emlâk ve nüfus tahririne başlandı. Diğer taraftan, sayımlar sonucunda tebaaya verilmesi düşünülen nüfus tezkerelerinin önemli bir kısmı basıldı⁸⁸ ise de ülke genelinde umumî sayım yapılamadığı için 1867’de bu uygulamadan vazgeçildi.⁸⁹

Midhat Paşa’ya göre “*tahrir-i nüfus maddesi vilâyetçe ehemm ve elzem olan işlerin birisi ve belki birincisi*” idi.⁹⁰ Bu sebeple Babiâli ile yapılan ve altı ay süren yazışmalardan bağımsız olarak emlâk komisyonu derhal işe koyuldu. Öncelikle Rusçuk Sancağı’na bağlı kaza ve kasaba merkezlerinde emlâkin yanı sıra erkek ve kadın nüfusun sayılmasına karar verildi. Tahrir memurları, nefis-i Rusçuk’da sokakların isimlerini tayin etme, hane ve dükkânları numaralandırma ve kadın ve erkek nüfusun sayımını bir aylık çalışma sonunda 1865 Ağustos ortalarında bitirdi.⁹¹ Ardından diğer kazaların sayımına geçildi ve emlâk ve nüfus tahriri tamamlandıkça sonuçlar Tuna

⁸¹ BOA, MVL, No. 1072/72, lef 2, 21 Safer 1282/3 Temmuz 1281 (15 Temmuz 1865); BOA, MVL, No. 1032/37, 7 Rebiülâhîr 1282 (28 Ağustos 1865); Ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, *age*, s. 63; Aynı yazar, “Ottoman Population Records...”, s. 245.

⁸² BOA, MVL, No. 1072/72, lef 2, 21 Safer 1282/3 Temmuz 1281 (15 Temmuz 1865); BOA, MVL, No. 1032/37, 7 Rebiülâhîr 1282 (28 Ağustos 1865); BOA, C.DH, No. 255/12711, 21 Şaban 1282 (8 Ocak 1866); BOA, MVL, No. 1072/72, lef 6, 21 Şaban 1282 (8 Ocak 1866).

⁸³ BOA, MVL, No. 1072/72, lef 2, 21 Safer 1282/3 Temmuz 1281 (15 Temmuz 1865); BOA, MVL, No. 1072/10, lef 1, 2 Rebiülevvel 1282 (26 Temmuz 1865); BOA, MVL, No. 1032/37, 7 Rebiülâhîr 1282 (28 Ağustos 1865).

⁸⁴ BOA, MVL, No. 1072/72, lef 2, 21 Safer 1282/3 Temmuz 1281 (15 Temmuz 1865).

⁸⁵ BOA, MVL, No. 1072/10, lef 2, 22 Receb 1282 (25 Aralık 1865); BOA, MVL, No. 1072/72, lef 1-6, 22 Şaban 1282 (9 Ocak 1866); BOA, MVL, No. 1072/78, 13 Ramazan 1282 (30 Ocak 1866).

⁸⁶ Tahrir Nezareti’nden gönderilen bir komisyon tarafından 1866’da Suriye Vilâyeti’nde emlâk ve nüfus sayımına başlanmış ve Tuna Vilâyeti’nde olduğu gibi şehir merkezlerinde kadın nüfus da sayılmıştır. Bu sayımda, Şam’da 78 mahallede mevcut 14.700 hanede 70.542 (33.553 erkek-36.989 kadın) Müslüman, 13.654 (6.742 erkek-6.912 kadın) Gayrimüslim ve 40.295 erkek ve 43.901 kadın olmak üzere 84.196 nüfus tespit edilmiştir. [*Tuna*, No.91, 16 Rebiülevvel 1283/17 Temmuz 1282 (29 Temmuz 1866)].

⁸⁷ Kemal H. Karpat, *age*, s. 63; Aynı yazar, “Ottoman Population Records...”, s. 245.

⁸⁸ BOA, MVL, No. 1072/78, 12 Ramazan 1282/16 Kânunusânî 1281 (28 Ocak 1866); BOA, MVL, No. 1033/64, 25 Şevval 1282 (13 Mart 1866); BOA, MVL, No. 1034/8, 29 Rebiülevvel 1283 (11 Ağustos 1866).

⁸⁹ BOA, MVL, No. 879/67, 7 Cemâziyelâhîr 1284 (6 Ekim 1867).

⁹⁰ BOA, MVL, No. 1072/72, lef 6, 21 Şaban 1282 (8 Ocak 1866).

⁹¹ *Tuna*, No. 18, 18 Safer 1282/30 Haziran 1281 (13 Temmuz 1865); *Tuna*, No. 22, 17 Rebiülevvel 1282/28 Temmuz 1281 (10 Ağustos 1865); *Tuna*, No. 24, 2 Rebiülâhîr 1282/11 Ağustos 1281 (23 Ağustos 1865); *Tuna*, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865).

gazetesinde peyderpey neşredildi. Rusçuk Sancağı'ndaki kaza merkezlerinde tahrir işlemi dört ayda tamamlandı ve sayım sonuçları icmal olarak 13 Aralık 1865'de Tuna gazetesinde yayınlandı.⁹²

Tablo 4. Rusçuk Sancağı'na bağlı şehirlerin kadın ve erkek nüfusu (1865)

Kaza/Nahiye	Müslüman	Bulgar	Ermeni	Yahudi	Kıpti	Toplam
Rusçuk ⁹³	10.765	7.676	778	956	469	20.644
Ziştovi ⁹⁴	4.554	6.745	-	-	616	11.915
Silistre ⁹⁵	4.667	2.263	267	193	156	7.546
Cuma-i Atik ⁹⁶	5.976	3.230	-	1	231	9.438
Niğbolu ⁹⁷	4.954	302	-	134	190	5.580
Hezargrad ⁹⁸	6.678	2.567	-	99	379	9.723
Plevne ⁹⁹	6.974	7.207	-	318	797	15.296
Tutrakan ¹⁰⁰	1.994	2.624	-	-	69	4.687
Şumnu ¹⁰¹	10.076	8.108	976	424	230	19.814
Yenipazar (N) ¹⁰²	1.115	517	-	-	85	1.717
Toplam	57.753	41.239	2.021	2.125	3.222	106.360

Tablo 5. Rusçuk Sancağı'na tabi şehirlerde milletlere göre erkek ve kadın nüfus (1865)¹⁰³

Kaza/ Nahiye	Millet-i İslam		Millet-i Bulgar		Millet-i Ermeni		Millet-i Yahudi		Kıptiyan-ı Müslim		Kıptiyan-ı Gayrimüslim		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Rusçuk	5355	5410	3885	3791	378	400	487	469	128	129	105	107	10338	10306
Hezargrad	3400	3278	1380	1187	-	-	57	42	99	110	90	80	5026	4697
Şumnu	5175	4901	4062	4046	481	495	223	201	119	111	-	-	10060	9754
Plevne	3513	3461	3684	3523	-	-	187	131	247	232	162	156	7793	7503
Silistre	2351	2316	1133	1130	132	135	87	106	84	72	-	-	3787	3759
Niğbolu	2550	2404	148	154	-	-	58	76	99	91	-	-	2855	2725
Ziştovi	2295	2259	3463	3282	-	-	-	-	159	158	146	153	6063	5852
Cuma-i Atik	3026	2950	1671	1559	-	-	1	-	83	84	31	33	4812	4626
Tutrakan	1018	976	1383	1241	-	-	-	-	21	24	15	9	2437	2250
Yenipazar (N)	568	547	265	252	-	-	-	-	48	37	-	-	881	836
Toplam	29251	28502	21074	20165	991	1030	1100	1025	1087	1048	549	538	54052	52308
Genel Toplam	57753		41239		2021		2125		2135		1087		106360	

⁹² Tuna, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865).

⁹³ Tuna, No. 24, 2 Rebiülâhîr 1282/11 Ağustos 1281 (23 Ağustos 1865).

⁹⁴ Tuna, No. 33, 5 Cemâziyelâhîr 1282/13 Teşrinievvel 1281 (25 Ekim 1865).

⁹⁵ Tuna, No. 34, 12 Cemâziyelâhîr 1282/20 Teşrinievvel 1281 (1 Kasım 1865).

⁹⁶ Tuna, No. 36, 26 Cemâziyelâhîr 1282/3 Teşrinisâni 1281 (15 Kasım 1865). Kıpti nüfus sehven 331 yazılmıştır. Gerek bu sayıda verilen toplam nüfus, gerekse Tuna gazetesinin 40. sayısında yayınlanan nüfus cetvelinden bu sayının 231 olması gerektiği anlaşılmaktadır.

⁹⁷ Tuna, No. 37, 4 Receb 1282/10 Teşrinisâni 1281 (22 Kasım 1865).

⁹⁸ Aynı yer.

⁹⁹ Tuna, No. 37, 4 Receb 1282/10 Teşrinisâni 1281 (22 Kasım 1865). Bulgar nüfus sehven 7.107 yazılmıştır. Ancak, Tuna gazetesinin 40. sayısında yayınlanan cetvelde bu sayının 7.207 olması gerektiği anlaşılmaktadır. [Tuna, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865)].

¹⁰⁰ Tuna, No. 38, 11 Receb 1282/17 Teşrinisâni 1281 (29 Kasım 1865).

¹⁰¹ Tuna, No. 39, 18 Receb 1282/24 Teşrinisâni 1281 (6 Aralık 1865).

¹⁰² Aynı yer.

¹⁰³ Tuna, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865). Gazetede ki cetvelde Şumnu'da kadın nüfus toplamı sehven 9.757; Niğbolu'da ise erkek nüfus toplamı sehven 2.850 yazılmıştır.

Tablo 6. Rusçuk Sancağı'na bağlı şehirlerde hane, nüfus oranları ve hane ortalamaları (1865)¹⁰⁴

Kaza/ Nahiye	Hane	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam Nüfus	Hane ort.
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde		
Rusçuk	4.306	11.022	53,39	9.622	46,61	20.644	4,79
Hezargrad	1.814	6.887	70,83	2.836	29,17	9.723	5,36
Şumnu ¹⁰⁵	4.152	10.306	52,01	9.508	47,99	19.814	4,77
Plevne	2.668	7.453	48,73	7.843	51,27	15.296	4,72
Silistre	1.522	4.823	63,91	2.723	36,09	7.546	4,96
Niğbolu	1.009	5.144	92,19	436	7,81	5.580	5,53
Ziştovi	2.327	4.871	40,88	7.044	59,12	11.915	5,12
Cuma-i Atik	1.859	6.143	65,09	3.295	34,91	9.438	5,08
Tutrakan	1.108	2.039	43,50	2.648	56,50	4.687	4,23
Yenipazar (N)	322	1.200	69,89	517	30,11	1.717	5,33
Toplam	21.087	59.888	56,31	46.472	43,69	106.360	5,04

Tuna gazetesinde yayınlanan cetvellerde Müslüman nüfus, etnik ayrım yapılmaksızın *Müslüman* veya *Millet-i İslam* şeklinde gösterilirken; Gayrimüslimler Bulgar, Ermeni ve Yahudi şeklinde yazılmışlar; Kiptiler de ayrıca kaydedilmişlerdir. Müslüman nüfusa şehirlerde iskân edilen muhacirlerin dâhil olup olmadığına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ancak, Müslüman nüfusun %90'ından fazlasının Türklerden oluştuğu söylenebilir. Tablo 4'e göre Rusçuk Sancağı'na bağlı şehirlerde Müslüman (Türk vd.) nüfus oranı %54,3, Bulgar nüfus oranı %38,77, Ermeni nüfus oranı %1,9, Yahudi nüfus oranı %2, Kipti nüfus oranı ise %3,03'tür. Kiptiler hariç Rusçuk (%52,15), Silistre (%61,85), Cuma-i Atik (%63,32), Niğbolu (%88,78), Hezargrad (%68,68), Şumnu (50,85) ve Yenipazar'da (%64,94) Müslümanlar; Ziştovi (%56,61) ve Tutrakan'da (%55,99) ise Bulgar nüfus çoğunluktadır. Yine Tablo 4'e göre Kiptiler hariç Plevne'de Müslüman (%45,6) ve Bulgar (%47,1) nüfus birbirine çok yakındır. Tablo 5'e göre Rusçuk Sancağı'ndaki Kiptilerin 2/3'ü Müslüman'dır. Tablo 6'ya göre Kiptilerle birlikte Rusçuk Sancağı'na bağlı şehir ve kasabalarda Müslim-Gayrimüslim oranı %56,31'e %43,69'dur. Müslüman nüfusun sayıca en fazla olduğu şehirler Rusçuk, Şumnu, Plevne ve Hezargrad; en yoğun olduğu şehirler ise Niğbolu, Hezargrad, Cuma-i Atik ve Silistre'dir. Tablo 5'deki verilere göre Rusçuk Sancağı'na bağlı şehirlerde erkek ve kadın nüfus ortalaması %50,82'ye %49,18'dir. Bir başka ifade ile her 1.000 erkeğe karşılık, 968 kadın nüfus mevcuttur. Şehirli nüfus içinde hane başı nüfus ortalaması ise 5,04'tür.

Rusçuk Sancağı'ndan sonra Tırnova Sancağı'na bağlı şehir ve kasaba merkezlerinde emlak ve nüfus tahririne başlanmış ve 1865 sonlarında Tırnova'da 3.070 hanede 4.414 Müslüman (%34,3), 8.241 Bulgar (%64) ve 219 (%1,7) Kipti olmak üzere toplam 12.874 (erkek ve kadın) nüfus kaydedilmiştir.¹⁰⁶ Bu verilere göre Tırnova'da hane başı nüfus ortalaması 4,2'dir. 1866 yılı başlarında yapılan sayımlar esnasında Servi'de 7.690 (3.962 erkek-3.728 kadın), Lofça'da 9.843 (5.043 erkek-4.800 kadın), Gabrova'da 6.349 (3.307 erkek-3.042 kadın) ve Osman Pazarı'nda

¹⁰⁴ Tuna, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865); Nikolaï Todorov, *age*, s. 360.

¹⁰⁵ 1844-1845 Temettuat defterine göre Şumnu'da 2.737 hane (1.625 Müslüman, 1.112 Gayrimüslim) mevcuttu. [Osman Köksal, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Şumnu'daki Gayrimüslim Sekenenin Demografik, Sosyo-Ekonomik Görünümü", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2005, s. 191,192]. Buna göre, Şumnu'da hane sayısı, şehrin ordugâh ve ticaret merkezi olmasının yanı sıra muhtemelen Kırım ve Kafkas göçlerinin de etkisiyle yirmi yılda 1.415 hane artmıştır.

¹⁰⁶ Tuna, No. 43, 16 Şaban 1282/22 Kânunuevvel 1281 (3 Ocak 1866).

4.762 (2.432 erkek–2.330 kadın) nüfus tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Tırnova hariç diğer kazalarda erkek–kadın oranı %51,47–%48,53'tür ve her 1.000 erkek nüfusa karşılık, 942 kadın nüfus vardır.

Sofya Sancağı'na bağlı kazalarda ise yeni usûlde emlâk ve nüfus tahriri 1866 yılının ikinci yarısında başlamış¹⁰⁸ ve 1867 senesi başlarında bitirilmiştir.¹⁰⁹ Ancak, sadece Samakov, Orhaniye ve nefsi Sofya'ya ait bilgiler Tuna gazetesinde neşredilmiştir. Buna göre, Samakov'da 2.200 hanede 3.043 Müslüman (1.468 erkek–1.575 kadın), 7.516 Hristiyan (3.689 erkek–3.827 kadın), 4 Ermeni (1 erkek–3 kadın), 587 Yahudi (277 erkek–310 kadın), 336 Müslüman Kıpti (168 erkek–168 kadın), 85 Gayrimüslim Kıpti (53 erkek–32 kadın) ve 68 yabancı olmak üzere toplam 11.639 (5.724 erkek–5.915 kadın) nüfus tespit edilmiştir.¹¹⁰ Tuna gazetesinde hane sayısı ile Müslim, Gayrimüslim ve Kıpti adedi belirtilmeksizin Orhaniye'de 2.224 (1.104 erkek ve 1.120 kadın) nüfus olduğu aktarılmıştır.¹¹¹ Sofya istatistik cetveline göre ise Sofya'da 2.874 hanede 6.139 Müslüman (3.009 erkek–3.130 kadın), 5.580 Hristiyan (2.700 erkek–2.880 kadın), 15 Ermeni (8 erkek–7 kadın), 2.590 Yahudi (1.328 erkek–1.262 kadın), 509 Müslüman Kıpti (248 erkek–261 kadın) ve 62 Gayrimüslim Kıpti (35 erkek–27 kadın) olmak üzere toplam 14.895 kişi (7.328 erkek–7.567 kadın) kaydedilmiştir.¹¹² Samakov'da Hristiyan (%65,6), Sofya'da ise Müslüman nüfus (%41,21 – Müslüman Kıptilerle birlikte %44,6) en kalabalık unsurdur. Burada Hristiyan tabirinin (Ortodoks) Bulgarları ifade ettiği açıktır. Sofya ve Samakov'daki Yahudi nüfus oranı (sırasıyla %17,4–%5,04) dikkat çekicidir. Sofya, aynı zamanda Bulgaristan'da Osmanlı döneminde Yahudi nüfusun en fazla olduğu şehirdir.¹¹³ Hane başına düşen nüfus ortalaması Sofya'da 5,2; Samakov'da ise 5,3'tür. Ayrıca, Sofya, Samakov ve Orhaniye'de kadın nüfus sayısı, erkek nüfustan daha fazladır ve her 1.000 erkek nüfusa karşı 1.037 kadın nüfus (%49,09 erkek–%50,91 kadın) mevcuttur. Rusçuk, Tırnova ve Sofya sancaklarına bağlı şehir ve kasabalarda erkek–kadın oranı %50,62'ye %49,38'dir ve her 1.000 erkek nüfusa 975 kadın nüfus düşmektedir.¹¹⁴

Varna¹¹⁵ ve Tulça sancaklarına bağlı kaza ve kasabalarda da emlâk ve nüfus tahriri 1867 baharına kadar bitirilmiştir.¹¹⁶ Vidin'de yapılan sayımlarda kadın nüfus dâhil nefsi Vidin'de 13.092, Belgradçık'ta 1.057, Ada-i Kebir Kalesinde ise 300 Müslim ve Gayrimüslim nüfus kaydedilmiştir.¹¹⁷ Tespitlerimize göre Adliye'de önceki kazalardan farklı olarak köyler de sayılmış ve 1867 yılı sonlarında Adliye kazası ve köylerinde 4.870 hanede 13.835 (%50,71) erkek–13.445

¹⁰⁷ Nikolai Todorov, *age*, s. 360.

¹⁰⁸ 14 Kasım 1866'da Tuna gazetesinde Köstendil'de emlâk ve nüfus tahririnin bittiği ilan edilmiş ise de sonuçlar neşredilmemiştir. [Tuna, No. 150, 6 Receb 1283/2 Teşrinisani 1282 (14 Kasım 1866)].

¹⁰⁹ Tuna, No. 150, 20 Şevval 1283/12 Şubat 1282 (25 Şubat 1867).

¹¹⁰ Tuna, No. 146, 6 Şevval 1283/29 Kânunusani 1282 (10 Şubat 1867).

¹¹¹ Aynı yer.

¹¹² Tuna, No. 152, 27 Şevval 1283/19 Şubat 1282 (4 Mart 1867). Gazetenin Türkçe kısmında Sofya'nın toplam nüfusu 18.368, Bulgarca kısmında ise 13.898 olarak gösterilmiştir. Bu döneme ait bir vesikada ise nefsi Sofya'da 2.924 hanede, 2.524 (%37,41) Müslim, 4.222 (%62,59) Gayrimüslim olmak üzere toplam 6.746 erkek nüfus kayıtlıdır. (BOA, Y.EE, No. 34/47, tarihsiz).

¹¹³ Nikolai Todorov, *age*, s. 354.

¹¹⁴ Rusçuk ve Tırnova sancaklarını birlikte değerlendiren Todorov, her 1.000 erkeğe karşılık, 956 kadın nüfus olduğunu tespit etmiştir. (Nikolai Todorov, *age*, s. 360). Osmanlı sonrasında ise 1880 sayımına göre Bulgaristan'da 1.000 erkeğe 961 kadın, 1910 sayımına göre de 1.000 erkeğe 966 kadın nüfus kaydedilmiştir. (G. Th. Danailov, *Bulgaristan Nüfus İstatistiklerine Aid Tetkikler*, Almancadan Türkçeye Hülâsa Eden: İbrahim, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s. 8).

¹¹⁵ 1866 senesi başlarında Varna'ya bağlı Hacıoğlu Pazarcık kazası Cami-i Atik Mahallesinde 261 erkek–284 kadın olmak üzere 545 Müslüman nüfus [NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç/Hacıoğlu Pazarcık), a.e., 13, tarihsiz]; Debbaghane Mahallesinde ise 147 hanede 150 erkek–139 kadın ahali-i kadim ve 336 erkek–311 kadın muhacir olmak üzere 936 Müslüman nüfus kaydedilmiştir. [NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e., 268, 11 Şevval 1282 (27 Şubat 1866)]. Yine Varna'ya bağlı Yeniköy'de ise 19 hane ahali-i kadim (52 erkek–45 kadın), 13 hane Kabâil-i Tatarânı (30 erkek–25 kadın), 26 hane Kırım muhacir Tatarânı (67 erkek–58 kadın) ve 45 hane Bulgar (123 erkek–105 kadın) nüfus tespit edilmiştir. [NBKM, Or.Otd., Fond. 20 (Varna), a.e., 388a, tarihsiz].

¹¹⁶ Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, *agm*, s. 25.

¹¹⁷ NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 8523 (tarihsiz).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

(%49,29) kadın olmak üzere 27.280 *ahali-i kadîme* (Bulgar) ve *muhaçir* nüfus tespit edilmiştir.¹¹⁸ Niş Sancağı'na bağlı kaza merkezlerinde emlak ve nüfus tahririnin ne zaman yapıldığı meçhuldür. Ancak, Niş Sancağı'nda sayımın 1868'de icra edildiği söylenebilir.

Tuna Vilâyeti'nde yürütülen sayımlarda tahrir memurları kapı kapı dolaşarak yaş, cinsiyet, evlilik tarihi, meslek, gelir, emlak vs. istatistik bilgiler topluyorlardı. 1866'da *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* adıyla esas sayımdan farklı olarak yalnızca vergi mükelleflerinin etnik-dinsel kökeni, emlak ve gelirleri vs. malî bilgilerini ihtiva eden istatistik cetvelleri tutulmaya başlandı.¹¹⁹ *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* kayıtlarına göre 1866'da Tuna Vilâyeti'nde şehir ve kasabalardaki vergi mükelleflerinin %45,2'si Bulgarlar (Rumlar dâhil), %40,6'sı Müslümanlar (Türkler), %4,4'ü –Tulça, Varna ve Sofya sancaklarına bağlı kazalarda kaydedilmiş olan– Müslüman muhaçirler, %2,4'ü Müslüman Kiptiler, %0,9'u Gayrimüslim Kiptiler, %1,3'ü Ermeniler, %3,1'i Yahudiler ve %2,1'i ise Katolik ve diğer unsurlardan oluşuyordu.¹²⁰

Tuna Vilâyeti'nde kaza ve kasabalarda yeni usûlde sayım devam ederken, vergi ve askerlik meseleleri açısından köylerin tahriri aciliyet kesbediyordu. Bu sebeple Tuna Vilâyeti İdare Meclisi, Babîâlî'ye başvurarak vilâyet kurulduktan sonra H. 1282 (1865) senesinden geçerli olmak üzere köylerin bağlı oldukları kazaların yeniden düzenlenmesinden dolayı idarî, malî, nüfus vs. kayıtların yeni ilhak edildikleri kazalara devredildiğini; ancak bu düzenlemenin zaten bozuk ve düzensiz olan nüfus kayıtlarını büsbütün karıştırdığı gibi, kura (askerlik) dairelerinin de birbirine geçmesine yol açtığından bahisle vilâyet genelinde yeniden umumî tahrir yapılmasının zaruri hale geldiğini bildirdi. Ardından, 20 Mayıs 1866'da Babîâlî'ye tekrar müracaat ederek emlak memurları tarafından kasabaların nüfusu yazılmakta ise de köylerin tahririnin çok uzun zaman alacağından ve buna karşılık, 1846'da yapılan sayımdan sonra nüfus işlemlerinin ve vukuatının kayıt ve zapt edilememesi ve aradan yirmi sene geçmesi sebebiyle kura işlemlerinin yürütülemediğinden yakındı. Vilâyet İdare Meclisi, yapılacak umumî tahrirle nüfus kayıtlarının ıslahı ve yeni kaydedilecek nüfusla birlikte vergi gelirlerinde de büyük bir artış olacağı mülahazasıyla tahrir-i emlak memurlarını beklemeden askerî daireler veya başka bir surette vilâyette nüfus sayımı yapılmasını talep ediyordu.¹²¹ Meclis-i Vâlâ tarafından konu kendisine havale edilen tahrir müfettişi Abdüllatif Suphi Bey (sonradan Paşa), Defter-i Hakânî kayıtlarına göre Tuna Vilâyeti'ne bağlı sancaklarda 874.660 erkek ve bir o kadar kadın nüfus olduğundan hareketle erkek nüfusun 900.000'den fazla ve vilâyet nüfusunun 2.000.000'a yakın olduğu tahmininde bulunarak bir reis ve 62 kâtiple bu nüfusun bir yılda sayılabileceğini rapor etti.¹²² Ancak, bu düşünce tatbik edilemedi ve Tuna Vilâyeti'nde sayım faaliyeti mevcut emlak memurları tarafından yürütülmeye devam etti. Bu esnada redif zabıtları de asker alımı için yoklamalar yapıyordu. Nitekim 1867'de Lofça'ya bağlı Borima köyünde yapılan kura-i şer'iyede bir yaşımdan elli yaşına kadar 260 dolayında *nüfus-ı mektûme* tespit edildi.¹²³

¹¹⁸ NBKM, Or.Otd., Fond 30 (Kula/Adliye), a.e., 162, 25 Şaban 1284/9 Kanunuevvel 1283 (22 Aralık 1867).

¹¹⁹ Nikolai Todorov, *age*, s. 342. Bulgaristan şehirlerine ait Tuna Vilâyeti döneminde hazırlanan *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* gibi istatistik cetvelleri, nüfus defterleri, arazi defterleri, emlak defterleri, ağnam defterleri, temettü defterleri vs. Osmanlı kayıtları Sofya'da Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi, Oryantal Bölümü'nde mahfuzdur.

¹²⁰ Nikolai Todorov, *age*, s. 345, 350; Aynı yazar, "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century", *Études Balkaniques*, Vol. 5, 1969, No. 2, p. 33. Todorov'un tespitlerine göre 1866'da şehir ve kasabalardaki vergi mükellefi olan toplam nüfus içinde Tulça'da 289 (%5,3), Babadağı'nda 188 (%9,2), Maçin'de 18 (%1,2), Mecidiye'de 2.021 (%97,5); Varna'da 885 (%11,8), Mankalya'da 100 (%31,8), Balçık'ta 421 (%19,4), Pravadi'de 163 (%12,4), Pazarcık'ta 2.738 (%48,5); Köstendil'de 115 (%3,4), Radomir'de 46 (%15,1) ve Orhaniye'de 41 (%3,9) olmak üzere 7.025 muhaçir nüfus kaydedilmiştir.

¹²¹ BOA, MVL, No. 1073/9, lef 2, 5 Muharrem 1283/8 Mayıs 1282 (20 Mayıs 1866).

¹²² BOA, MVL, No. 1073/9, lef 1, lef 3, 27 Safer 1283/28 Haziran 1282 (10 Temmuz 1866).

¹²³ BOA, MVL, No. 1074/68, 13 Receb 1284/28 Teşrinievvel 1283 (9 Kasım 1867).

Tahrir-i Emlâk komisyonu, Rusçuk Sancağı'na bağlı kaza ve kasaba merkezlerindeki emlâk ve nüfus sayımını 1865 Aralık ayında tamamladığında, diğer sancaklara bağlı kaza, kasaba ve nahiyelerdeki nüfus ve emlâk sayımının bir buçuk yılda bitirilebileceği hesaplanmıştı.¹²⁴ Ancak, sayım işlemi beklenenden uzun sürdü. Sofya, Niş ve Vidin sancaklarına bağlı kaza ve kasabaların tahriri tamamlandıktan sonra, Rumî 1285 senesinden (13 Mart 1869) itibaren vergiler ve bedel-i askerî yeni usûle göre tahsil edilmeye başladı ve *tahmis, yevmiye-i dekâkin, damga, bâc-ı pazar* gibi vergiler kaldırıldı. *Hayvan, kantar ve kereste rüsumâtı* ise eskiden olduğu gibi alınmaya devam etti.¹²⁵ Adliye kazası örneği müstesna, Tuna gazetesinde aktarıldığına göre, köylerde emlâk ve nüfus tahririne ancak 1869 Temmuz'unda başlanabildi. Fakat yedi sancakta birden tahiire başlanması masraflı ve güç olduğundan ilk etapta üç sancakta sayım yapılmasına karar verildi. Bu amaçla Tahrir Mümeyyizliği tarafından yedi tahrir heyeti teşkil edilerek Rusçuk, Tırnova ve Tulça sancaklarına bağlı köylerde emlâk ve nüfus sayımına girildi.¹²⁶ Öte yandan, 1868 Mart ayında Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet başkanlığına atanmasından sonra yeni tahrir usûlü vilâyetin genelinde standart şekilde uygulanamadı. Ayrıca, köylerde yapılan tahrirlerde kadın nüfus da sayıl(a)madı. Tuna Vilâyeti'nde yürütülen tahrir faaliyetinin ilk sonuçları 1873'de ortaya çıkmaya başladı ve Rusçuk Sancağı'nda köylerin sayımı 1873 yılı ortalarında tamamlandı. Ancak, vilâyetteki emlâk ve nüfus tahriri nihâî olarak 1874 Ekim ayında bitirilebildi.

IV. Umumî İstatistik Verilere Göre Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografik Yapı (1865-1874)

Tuna Vilâyeti dönemine ait ilk umumî nüfus bilgileri *Kuyûd-ı Atîk* adlı bir sicile dayalıdır. *Kuyûd-ı Atîk*'in hangi tarihe ait olduğu meçhuldür. Ancak, 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde vilâyetteki nüfus artışının karşılaştırılması amacıyla *Tahrir-i Cedit* sonuçları ile birlikte neşredilmesinden dolayı, *Kuyûd-ı Atîk*'in Tuna Vilâyeti'nde emlâk, arazi ve nüfus tahrirlerinin başlamasından kısa bir süre öncesine, 1865 yılına, ait olduğu tahmininde bulunulabilir. Bununla birlikte, 1869 Temmuz-1874 Haziran arasında Prizren Vilâyeti'ne bağlı olması hasebiyle Tuna Vilâyeti'nde yürütülen sayım faaliyetinin dışında kaldığı için, Niş Sancağı'na ait nüfus verilerine *Kuyûd-ı Atîk*'de yer verilmemiştir.

Tablo 7. *Kuyûd-ı Atîk*'e göre Tuna Vilâyeti'nde erkek nüfus miktarı (tt.1865)¹²⁷

Sancak	İslam milleti	Rum milleti	Bulgar milleti	Ermeni milleti	Ulah vs.	Yahudi milleti	Kıbtîyân-ı Müslim	Kıbtîyân-ı Gayrimüslim	Toplam
Rusçuk	138.017	-	85.268	926	-	1.101	312	145	225.769
Vidin	14.835	-	93.613	-	7.446	630	245	130	116.899
Varna	38.230	2.693	9.553	368	-	14	118	999	51.975
Tırnova	77.539	-	113.213	-	-	-	128	1.455	192.335
Tulça	38.479	2.215	12.961	5.720	-	1	19	92	59.487
Sofya	20.612	-	142.410	-	-	1.790	766	786	166.364
Toplam	327.712	4.908	457.018	7.014	7.446	3.536	1.588	3.607	812.829
Yüzde	40,32	0,60	56,23	0,86	0,92	0,44	0,19	0,44	100

¹²⁴ *Tuna*, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865).

¹²⁵ *Tuna*, No. 392, 11 Rebiülâhîr 1286/9 Temmuz 1285 (21 Temmuz 1869).

¹²⁶ *Tuna*, No. 391, 8 Rebiülâhîr 1286/6 Temmuz 1285 (18 Temmuz 1869).

¹²⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 8, Sene 1292, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk 1292, s. 54a.

Tablo 8. Kuyûd-ı Atîk'e göre Tuna Vilâyeti'nde hane ve erkek nüfus miktarı (tt.1865)¹²⁸

Sancak	Hane	Müslim		Gayrimüslim		Toplam Nüfus
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Ruşçuk	-	138.329	61,27	87.440	38,73	225.769
Vidin	-	15.080	12,90	101.819	88,10	116.899
Varna	14.601	38.348	73,78	13.627	26,22	51.975
Tırnova	34.695	77.667	40,38	114.668	59,62	192.335
Tulça	23.205	38.498	64,71	20.989	35,29	59.487
Sofya	38.748	21.378	12,85	144.986	87,15	166.364
Toplam	-	329.300	40,51	483.529	59,49	812.829

Kuyûd-ı Atîk'de Müslüman unsurlar *İslam milleti* adı altında; Gayrimüslimler ise etnik köken, din ve mezhep esasına göre kaydedilmişlerdir. Kiptiler de ayrıca yazılmışlardır. Buna göre, 1865'de, Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde kadınlarla birlikte 658.600 (%40,51) Müslim ve 967.058 (%59,49) Gayrimüslim olmak üzere 1.625.658 kişi yaşıyordu. Nüfusun %40,32'sini İslam milleti, %56,23'ünü Bulgar milleti teşkil ediyordu. Rum, Ermeni, Ulah, Yahudi ve Müslim-Gayrimüslim Kiptilerin her birinin oranı ise %1'in altındaydı. Ayrıca, Ruşçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslümanlar, diğer sancaklarda ise Gayrimüslimler çoğunlukta idi.

Kuyûd-ı Atîk verileri ile Niş Sancağı hariç 1859–1860 tarihli icmal nüfus defterindeki (Tablo 1) Müslim ve Gayrimüslim nüfus (261.522–430.065) kıyaslandığında Müslüman erkek nüfusun 67.778 (%25,91); Gayrimüslim erkek nüfusun ise 53.464 (%12,43) kişi dolayında arttığı görülmektedir. İdari taksimattaki değişimlerden dolayı sancaklardaki nüfus artışını tespit etmek güçtür. 1859–1860 tarihli defterde yer almayan Mecidiye ve Sünne taraflarındaki nüfus bir yana bırakılacak olursa, Müslüman nüfus oranı (Niş Sancağı hariç) %37,81'den %40,51'e yükselirken, Gayrimüslim nüfus oranı %62,19'dan %59,49'a düşmüştür. Varna İngiliz konsolosu Neale'in gerileme eğiliminde olduğunu belirttiği Müslüman nüfusun Gayrimüslim nüfusa oranla iki kat fazla artması ve bölgede Müslüman nüfus oranının yükselmesi Tatar, Nogay ve muhtemelen 1864'den önce gelen nispeten az sayıdaki Çerkez muhacirin kayıtlara geçirilmeye başlanması bir sonucudur. Nitekim Varna ve Tulça sancaklarında Müslüman nüfus sayısındaki muazzam artış, Dobruca bölgesinde iskân edilen Kırım muhacirlerinin nüfus defterlerine kaydedildiklerini göstermektedir.

Tuna Vilâyeti'nde 1865'den itibaren yürütülen tahrirler esnasında nüfusun yanı sıra hane, müsakkafât, dükkân, mağaza, cami, mescit, medrese, kilise, havra, hükümet konağı, metropolithane, telgrafhane, hastahane, postahane, rüşdiye mektebi, sıbyan mektebi, hamam, türbe, mezarlık, han, çeşme, fırın, mağaza, meyhane, imalathane, fabrika, değirmen ve hatta ahır, samanlık, arsa, çayır vs. gibi muhtelif bina ve emlak türlerinin envanteri çıkarılmaya başlandı. Ayrıca, vilâyetteki çift, koşum, damızlık, binek vs. hayvanların da sayıları kayıt altına alındı. Toplanan bu tür istatistik veriler Tuna gazetesi ve vilâyet salnâmelerinde güncellenerek neşredildi. Tuna Vilâyeti'nin ilk salnâmesi olan H. 1285 Salnâmesi 1868 Sonbaharında,¹²⁹ onuncu ve son salnâme ise 1877 (1294)'de yayınlandı. Ayrıca, aşağıda görüleceği üzere Tuna gazetesinde 1873 ve 1874 yılında vilâyette yürütülen tahrirlere dayalı olarak umumî nüfus istatistikleri neşredildi.

Tuna Vilâyeti'nde yapılan sayımlarda nüfus, din ve mezhep esasına göre kaydedilmiştir ve Gayrimüslimlerde etnik kökene de dikkat edilmiştir. Ancak, 1292 (1875) Salnâmesi dışındaki

¹²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 8, Sene 1292, s. 54a'daki verilerden hareketle düzenlenmiştir.

¹²⁹ *Tuna*, No. 319, 9 Receb 1285/13 Teşrinievvel 1284 (25 Ekim 1868).

salnâmelerde nüfus, Müslim ve Gayrimüslim şeklinde iki kategoride sunulmuş ve yalnızca hane ve erkek nüfus bilgileri aktarılmıştır. Ayrıca, salnâmelerde yaş, meslek, gelir vs. istatistik bilgilere de yer verilmemiştir. Bu durum, muhtemelen yeni tahrir usûlünün vilâyet genelinde uygulanamamasının ve sonuçlarda türdeşlik sağlanamamasının bir tezahürüdür. Öte yandan, salnâmelerdeki nüfus bilgileri, vilâyetle yürütülen tahrirlerinden elde edilen sonuçlarla güncellenmekle birlikte, sayımlar eş zamanlı olmadığı için, anlık nüfusu göstermekten uzaktır. Bu durum özellikle 1285 ve 1286 Salnâmeleri için geçerlidir. Ayrıca, Tuna Vilâyeti Salnâmelerindeki nüfus bilgileri karşılaştırıldığında sayımlarda elde edilen sonuçların gecikmeli olarak salnâmelere yansıdığı ve verilerin salnâmelere aktarılması veya baskı esnasında bazı atlamalar ve hesap hataları yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 9. 1285 (1868) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre erkek nüfus¹³⁰

Sancak	Köy Sayısı	Müslim		Gayrimüslim		Toplam
		Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	
Ruşçuk	833	138.692	59,14	95.834	40,86	234.526
Varna	391	58.689	73,86	20.769	26,14	79.458
Vidin	434	25.338	16,90	124.567	83,10	149.905
Sofya	711	24.410	14,23	147.095	85,77	171.505
Tırnova	453	71.645	40,73	104.273	59,27	175.918
Tulça	252	39.133	68,58	17.929	41,42	57.062
Toplam	3.074	357.907	41,22	510.467	58,78	868.374
Niş ¹³¹	549	54.510	35,18	100.425	64,82	154.935
Genel Toplam	3.623	412.417	40,30	610.892	59,70	1.023.309

Tablo 10. 1286 (1869) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre erkek nüfus¹³²

Sancak	Köy Sayısı	Müslim		Gayrimüslim		Toplam
		Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	
Ruşçuk	833	143.455	60,10	95.267	39,90	238.722
Varna	467	43.431	72,20	16.727	27,80	60.158
Vidin	523	25.701	16,98	125.692	83,02	151.393
Sofya	706	25.796	14,92	147.068	85,08	172.864
Tırnova	453	72.053	38,43	115.434	61,57	187.487
Tulça ¹³³	248	39.509	62,74	23.461	37,26	62.970
Toplam	3.230	349.945	40,06	523.649	59,94	873.594
Niş	1.208	29.331	18,26	131.265	81,74	160.596
Genel Toplam¹³⁴	4.438	379.276	36,67	654.914	63,33	1.034.190

¹³⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 1, Sene 1285, s. 101; Osman Kesioğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 24; Krş. Kemal H. Karpat, *age*, s. 63, 156; Mehmet Çelik, *age*, s. 119.

¹³¹ Niş Sancağı'nda Gayrimüslim erkek nüfus miktarı 100.625 yazılmış ise de toplam rakamların mukayesesi sonucunda bunun 100.425 olması gerektiği anlaşılmaktadır.

¹³² *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 2, Sene 1286, s. 101; Kemal H. Karpat, *age*, s. 156; Slavka Draganova, *age*, s. 19, 34. Slavka Draganova, 1286 Salnâmesi'nde kaza merkezlerindeki bina ve emlak türleri arasında aktarılan hane sayılarının (s. 108-114) köyler dâhil olmak üzere kazadaki bütün hane sayılarını gösterdiği zehabıyla bunların tevzii (nominal) hane olduğu iddiasında bulunmuş ve bunları nüfus cetveli ile birleştirmiştir. Oysa salnâmedeki hane sayıları yalnızca kaza merkezlerindeki hane sayılarını göstermektedir. Tabiatıyla Draganova'nın bu varsayımdan hareketle ürettiği köylerde ortalama hane sayısı ve hane başı nüfus ortalaması gibi sonuçlar geçersizdir.

¹³³ Tulça Sancağı'nda Müslüman erkek nüfus miktarı sehven 39.059 yazılmıştır. Ancak, toplam rakamların karşılaştırılması bunun 39.509 olması gerektiğini göstermektedir.

¹³⁴ Vidin Sancağı yekûnu sehven 151.593 yazıldığı için, salnâmede vilâyetin toplam nüfusu 1.034.390 olarak gösterilmiştir.

Öncelikle her iki salnâmede yer alan “*Tahrir-i emlâk sırasında kasabaların nüfus-ı zükûr ve inâsı yazıldığından mikdarı mazbut ve malum ise de kurânın nüfus-ı inâsı şimdiye kadar tahrir olunmamış ve nüfus-ı zükûru dahi (12)63 tarihinden beri yazılmayarak vukuatı da her yerde layıkıyla yürütülememiş olduğu*” şeklindeki izahattan bu verilerin büyük bölümünün güncel olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, vilâyet memurları, kadın nüfusun da erkek nüfusa eşit olduğu ve ancak %2 fazla veya eksik olabileceği varsayımından hareketle muhtemel nüfus artışını da ilave ederek Tuna Vilâyeti nüfusunun 2.100.000’den fazla olduğu tahmininde bulunmuşlardır.¹³⁵ Tuna Vilâyeti’nde Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı 1285 Salnâmesi’ne göre %40,3-%59,7; 1286 Salnâmesi’ne göre ise %36,67-%63,33 dolayındadır. Rusçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslüman, diğerlerinde Gayrimüslim nüfus çoğunluktadır. 1285 Salnâmesi ile kıyaslandığında 1286 Salnâmesi’nde Varna, Vidin ve Niş sancaklarında köy sayılarındaki artış dikkat çekicidir. Rusçuk, Vidin, Sofya ve Tırnova’da %1-2, Niş’de %3,7, Tulça’da ise %10 dolayında genel bir nüfus artışı mevcuttur. Ancak, Varna ve Niş sancaklarında Müslüman nüfusun %26 ve %46, yine Varna Sancağı’nda Gayrimüslim nüfusun %19,5 seviyesinde azaldığı görülmektedir. Buna karşılık, Gayrimüslim nüfus sayısında Tırnova, Tulça ve Niş sancaklarında sırasıyla %10,7, %30,85 ve %30,27’lik ciddi artışlar dikkat çekmektedir. Genel itibarla vilâyette Müslüman nüfus 33.141 kişi azalırken, Gayrimüslim nüfus 44.022 kişi artmıştır. Vilâyet nüfusu ise 10.881 kişi (%1) yükselmiştir. Ancak, 1286 Salnâmesi basıldığı sırada köylerin yeni usûlde sayımına henüz başlanmadığı için Müslüman ve Gayrimüslim nüfusta görülen büyük çaplı azalma ve artışlar reel olmaktan ziyade hesaplama hatası, atlama, muhacirlerin dâhil edil(me)mesi, idari sınırların değişimi (Niş), eski kayıtların revize edilmesi veya güncellenmesi ile ilgili olmalıdır.¹³⁶

1859–1860 ve 1862 tarihli defterlerde kayıtlı nüfusla kıyaslandığında toplam nüfus, 1285 (1868) Salnâmesi’ne göre %24,50; 1286 (1869) Salnâmesi’ne göre ise yaklaşık %26 dolayında yükselmiştir. 1285 ve 1286 Salnâmelerindeki veriler 1859–1860’daki Müslim ve Gayrimüslim nüfusla mukayese edildiğinde nüfus artış oranları ve nüfus yüzdeleri vilâyette Müslüman nüfus lehine bir demografik hareketlilik yaşandığını göstermektedir. Nitekim 1285 Salnâmesi’ne göre Müslim ve Gayrimüslim erkek nüfus sırasıyla 127.483 (%44,74) ve 74.144 (%13,81) kişi; 1286 Salnâmesi’ne göre ise aynı şekilde 94.342 (%33,81) ve 118.166 (%22,01) dolayında artmıştır. Rakamlardaki tutarsızlıklara rağmen Müslüman nüfusun Gayrimüslim nüfusa nispetle daha fazla arttığı açıktır. Böylece, vilâyetteki Müslüman nüfus oranı (Niş Sancağı dâhil) %34,68’den 1285 Salnâmesi’ne göre %40,3’e; 1286 Salnâmesi’ne göre ise %36,67’ye yükselmiştir. Her ne kadar bu iki salnâmede Müslüman nüfusa Kırım ve Kafkas muhacirlerinin dâhil olup olmadığına dair herhangi bir açıklama yapılmamış ise de söz konusu artışta Kuyûd-ı Atık’da de görüldüğü gibi kayıtlara girmeye başlayan muhacirlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁷ Ayrıca, yukarıda belirtildiği üzere *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* kayıtları (1866) kaza ve kasabalarda yapılan sayımlarda muhacirlerin kaydedildiğini göstermektedir.

1285 ve 1286 Salnâmelerindeki veriler (Niş Sancağı hariç), Kuyûd-ı Atık’deki nüfusla karşılaştırıldığında nüfus yüzdelerinin örtüşmesi dikkat çekicidir. 1285 Salnâmesi’ne göre altı sancaktaki toplam erkek nüfusun 28.607 (%8,69) Müslüman ve 26.938 (%5,57) Gayrimüslim olmak üzere 55.545 (%6,83) kişi; 1286 Salnâmesi’ne göre ise 20.645 (%6,27) Müslüman; 40.120

¹³⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 1, Sene 1285, s. 101; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 2, Sene 1286, s. 101; Ömer Turan, *age*, s. 82.

¹³⁶ 1285 Salnâmesinin basılmasından kısa bir süre sonra 25 Ekim 1868’de Tuna gazetesinde çıkan bir haberde -ne tür bilgilerin kastedildiği meçhul olmakla birlikte- bu salnâmenin dört-beş ayda alalecele hazırlanmasından dolayı toplanan verilerin sağlıklı bir şekilde tetkik edilmeden basıldığı belirtilmiştir. [*Tuna*, No. 319, 9 Receb 1285/13 Teşrinievvel 1284 (25 Ekim 1868)].

¹³⁷ Kemal H. Karpat 200-300.000 dolayındaki Tatar ve Çerkez muhacirin 1285 Tuna Vilâyeti Salnâmesi’ndeki nüfusa dâhil edilmediğini belirtmektedir. (*age*, s. 91). Ancak, muhacirlerin kısmen de olsa salnâmedeki nüfusa yansıdığı anlaşılmaktadır.

(%8,3) Gayrimüslim olmak üzere 60.765 (%7,48) kişi yükseldiği görülmektedir. Toplam nüfus açısından dengeli bir artış yaşanmış gibi görünse de sancaklarda istikrarsız bir durum söz konusudur. 1285 Salnâmesi'ne göre Müslim ve Gayrimüslim nüfus sırasıyla Rusçuk Sancağı'nda %0,26-%9,6; Varna Sancağı'nda %53,28-%52,41; Vidin Sancağı'nda %68,02-%22,34 ve Sofya Sancağı'nda %14,18-%1,45 oranında artmıştır. Buna karşılık, Tırnova Sancağı'nda Müslüman nüfus %7,75, Gayrimüslim nüfus ise %9,06 oranında azalmış görünmektedir. Tulça Sancağı'nda Müslüman nüfus %1,65 oranında yükselirken, Gayrimüslim nüfus %14,58 oranında gerilemiştir. 1286 Salnâmesi'ne göre ise Müslim ve Gayrimüslim nüfus sırasıyla Rusçuk Sancağı'nda %3,7-%8,95; Varna Sancağı'nda %13,25-%22,75; Vidin Sancağı'nda %70,43-%23,45; Sofya Sancağı'nda %20,67-%1,44; Tulça Sancağı'nda ise %2,63-%11,78 oranında artmıştır. Tırnova Sancağı'nda ise Müslüman nüfus %7,23 dolayında azalırken, Gayrimüslim nüfus ise %0,67 oranında artmış görünmektedir. Verilerdeki tutarsızlıklar ve nüfus vukuatının takip edilmeye çalışılması dışında köylerde sayım faaliyetinin başlamamış olması sebebiyle nüfus artış oranlarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ancak, özellikle Varna, Vidin ve Sofya sancaklarında Müslüman nüfustaki artış, muhacirlerin kayıtlara geçirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Varna ve Vidin sancaklarında Gayrimüslim nüfusta yaşanan artış da dikkat çekici boyuttadır.

1287, 1288 ve 1289 Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde nüfus bilgileri yoktur. 1873'e kadar tahrirlerden elde edilen sonuçların bir kısmı eksik olmakla birlikte 1873 Haziran'ında basılan 1290 Salnâmesi'nde neşredilmiştir.¹³⁸ Ayrıca, 1873 Ağustos ayı başından itibaren Tuna gazetesinde sancak ve kazaların nüfus bilgileri yayınlanmaya başlanmıştır. 1290 Salnâmesi'nde vilâyetteki şehir, kaza ve nahiyelerin merkez nüfusu; ayrı ayrı bütün köylerdeki Müslim ve Gayrimüslim hane ve nüfus sayısı; vergi, bedel-i askerî ve öşür miktarları ile hayvanların cins ve sayıları kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra, 1290 Salnâmesi'nde muhacir köylerine ait sınırlı da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Bu sebeple Tuna Vilâyeti Salnâmeleri içinde en kapsamlı olanıdır. Ancak, sayım faaliyeti devam ettiği için bazı nüfus bilgileri eskidir. Diğer taraftan, 1290 Salnâmesi'nde nüfusu icmal olarak gösterilen bazı kazalarda hesaplama hataları yapılmış ve bunlar aynı şekilde Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus istatistiklerine (Tablo 15) ve 1291 Salnâmesi'ne (Tablo 16) de aktarılmıştır. Bununla birlikte, 1290 Salnâmesi'ndeki toplama hataları vilâyetteki nüfus yüzdesini etkileyecek boyutta değildir. Tuna gazetesinde yayınlanan cetveller Rusçuk Sancağı'nda Tahrir-i Cedid sonucunda tespit edilen nüfusu göstermesi bakımından önemlidir. 1291 Salnâmesi'ndeki nüfus cetveli ise büyük ölçüde 1290 Salnâmesi'ne dayalı olarak hazırlanmıştır ve nüfusun yanı sıra kasabalardaki sayımlarda tespit edilen bina ve emlak türleri kaydedilmiştir. Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus istatistikleri (Tablo 15) ile 1290 ve 1291 Salnâmelerindeki ham veriler Rusçuk Sancağı dışında hemen hemen aynıdır. Ancak, 1290 Salnâmesi'nden intikal eden hatalar bir yana, 1291 Salnâmesi'nin basımı esnasında yapılan baskı hataları ve karışıklıklar sebebiyle Müslim ve Gayrimüslim nüfus yüzdesinde büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 1291 Salnâmesi'ndeki nüfus verileri yanıltıcıdır.

¹³⁸ Tuna, No. 782, 26 Receb 1290/10 Haziran 1289 (22 Haziran 1873).

Tablo 11. 1290 (1873) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre hane ve erkek nüfus miktarı¹³⁹

Sancak/Kaza/ Nahiye	Köy Sayısı*	Müslim			Gayrimüslim			Toplam	
		Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus
Ruşçuk ¹⁴⁰	81	4.660	12.126	50,32	3.911	11.973	49,68	8.571	24.099
Şumnu	156	13.092	35.657	73,65	4.479	12.759	26,35	17.571	48.416
Silistre	235	7.425	21.935	64,77	3.377	11.933	35,23	10.802	33.868
Hezargrad	145	14.852	44.075	74,51	3.487	15.078	25,49	18.339	59.153
Niğbolu	61	3.752	11.276	35,95	3.486	20.091	64,05	7.238	31.367
Zıstovi	39	3.581	8.088	36,70	4.438	14.854	63,30	8.019	22.942
Plevne	47	3.675	9.764	35,26	6.979	17.924	64,74	10.654	27.688
Cuma-i Atik	47	4.838	12.940	81,36	1.060	2.965	18,64	5.898	15.905
Tutrakan	41	2.249	7.756	78,04	953	2.136	21,96	3.202	9.892
Toplam	852	58.124	163.617	59,86	32.170	109.713	40,14	90.294	273.330
Vidin	65	2.819	10.838	40,66	5.021	15.813	59,34	7.840	26.651
Berkofça	95	1.092	4.862	11,50	6.164	37.394	88,50	7.256	42.256
Lom	75	1.502	6.174	15,80	5.071	32.881	84,20	6.573	39.055
Rahova	61	4.304	7.235	30,37	11.129	16.591	69,63	15.433	23.826
Adliye	43	657	2.737	12,18	4.515	19.733	87,82	5.172	22.470
İvraca	82	1.270	1.293	4,57	6.816	27.022	95,43	8.086	28.315
Belgradcık	41	638	1.856	19,79	3.721	7.523	80,21	4.359	9.379
Toplam	462	12.282	34.995	18,23	42.437	156.957	81,77	54.719	191.952
Sofya	198	2.883	6.263	12,77	11.961	42.794	87,23	14.844	49.057
Köstendil	174	1.529	4.096	13,05	6.520	27.293	86,95	8.049	31.389
Samakov	59	1.265	2.701	11,24	5.748	21.334	88,76	7.013	24.035
Dubniçe	71	819	1.834	14,08	3.418	11.192	85,92	4.237	13.026
Radomir	127	566	1.520	8,42	4.039	16.532	91,58	4.605	18.052
İzladi	19	1.240	2.891	39,17	1.264	4.490	60,83	2.504	7.381
Orhaniye	30	710	2.312	10,50	7.511	19.706	89,50	8.221	22.018
Cuma	38	959	2.596	48,51	1.721	2.755	51,49	2.680	5.351
Toplam	716	9.971	24.213	14,22	42.182	146.096	85,78	52.153	170.309
Tırnova	123	7.691	21.832	37,77	9.774	35.971	62,23	17.465	57.803
Rahoviçe N.	6	141	336	3,34	2.485	9.735	96,64	2.626	10.071
Bebrova N.	25	1.596	5.930	58,68	805	4.176	41,32	2.401	10.106
Elena N.	20	-	-	0	2.778	7.749	100	2.778	7.749
Dryanova N.	10	68	164	0	1.720	4.269	100	1.788	4.433
Tryavna N.	6	-	-	0	1.882	7.087	100	1.882	7.087
Lofça	77	6.263	21.508	58,28	4.498	15.397	41,72	10.761	36.905
Osman Pazarı	86	3.575	16.446	90,69	406	1.688	9,32	39.81	18.134
Kazgan N.	1	63	313	10,97	970	2.540	89,03	1.033	2.853
Servi	34	2.892	8.813	39,80	3.739	13.332	60,20	6.631	22.145
Gabrova	19	25	45	0,30	3.629	14.866	99,70	3.654	14.911
Toplam	407	22.314	75.387	39,22	32.686	116.810	60,78	55.000	192.197
Tulça	17	631	1.419	15,47	3.719	7.711	84,53	4.350	9.130
Sünne	12	10	34	1,26	585	2.653	98,74	595	2.687
Babadagi	58	3.099	4.756	24,05	2.622	15.016	75,95	5.721	19.772
Maçin	26	1.230	6.084	40,54	2.001	8.924	59,46	3.231	15.008
Köstence	34	4.445	16.233	98,36	62	301	1,64	4.507	16.534
Hırsova	39	2.653	12.426	77,19	936	3.672	22,81	3.589	16.098
Mecidiye	56	4.342	12.022	92,97	431	909	7,03	4.773	12.931

¹³⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Ruşçuk 1290, s. 106-309. Salnâmede bazı kazaların hane ve nüfus sayısı -muhtemelen kazalardan geldiği şekliyle- icmal olarak verilmiştir. Ancak, bunlardan bazılarının hane ve nüfus toplamları yanlıştır. Verilerinin hatalı olduğunu tespit ettiğimiz kazalar, tabloda altı çizili olarak gösterilmiştir. Buna karşılık, tabloda salnâmedeki rakamlar esas alınmıştır.

* Sayılara kaza ve nahiye merkezleri dâhildir.

¹⁴⁰ Ruşçuk şehir merkezi nüfusu salnâmede gösterilmemiştir.

Mahmudiye N.	11	576	2.192	59,16	352	1.513	40,84	928	3.705
İsakçı N.	10	348	1.395	34,94	531	2.598	65,36	879	3.993
Kili N.	9	71	163	15,89	360	850	84,11	431	1.013
Toplam	272	17.405	56.724	56,23	11.599	44.147	43,77	29.004	100.871
Varna	68	3.739	7.982	60,69	2.226	5.170	39,31	5.965	13.152
Pravadi	91	3.956	9.982	70,74	1.079	4.129	29,26	5.035	14.111
Balçık	72	2.006	6.954	65,78	635	3.618	34,22	2.641	10.572
Pazarcık (Hacıoğlu Pazarcık)	109	4.640	13.960	80,48	523	3.385	19,52	5.163	17.345
Mankalya	71	7.225	6.675	93,04	226	499	6,96	7.451	7.174
Toplam	411	21.566	45.553	73,06	4.689	16.801	26,94	26.255	62.354
Genel Toplam	3.120	141.662	400.489	40,41	165.763	590.524	59,59	307.425	991.013

1290 Salnâmesi'nde, Rusçuk Sancağı'nda Rusçuk merkez nüfusu atlanmıştır. Ayrıca, salnâmenin basılmasından kısa bir süre sonra Tuna gazetesinde neşredilen nüfus cetvelleri salnâmedeki Rusçuk Sancağı nüfusunun güncel olmadığını göstermektedir. Keza, 46 köyü olan Plevne'de 17'si vakıf köyü olmak üzere, 27 köyde Müslümanların vergileri yazıldığı halde nüfus ve hane bilgileri yoktur. Bu sebeple Plevne'de Müslüman nüfus sayısının salnâmedekinden çok daha yüksek olduğu muhakkaktır. Bunun dışında, vilâyet genelinde 18 köyde Müslümanların, 10 köyde de Gayrimüslimlerin vergi miktarları yazılmış, ancak nüfus ve hane bilgileri boş bırakılmıştır. Ayrıca, bazı kaza, kasaba ve nahiyelerde hiç Müslüman nüfus yazılmamıştır. Bu durum, idareci (kaymakam, kaza/nahiye müdürü, mal müdürü, memur, kâtip vs.), asker/zaptiye vs. ile ilmiye mensuplarının salnâmelerdeki nüfus içinde gösterilmediği kanaati uyandırmaktadır.¹⁴¹ Öte yandan, yukarıda belirtildiği üzere salnâmede nüfusu icmal olarak verilen bazı kazaların hane ve nüfus toplamlarında Müslim ve Gayrimüslim nüfus lehinde veya aleyhinde yanlışlıklar yapılmıştır.¹⁴² Böylece, vilâyet genelinde Müslüman nüfus 9.352, Gayrimüslim nüfus ise 13.040 kişi eksik kaydedilmiştir. Bu tür örnekler yine muhacirlerin sayıl(ma)ması, hesaplama hataları veya verilerin tablolara aktarılması esnasında bazı köylerin atlanmasından kaynaklanmış olmalıdır. Tablo 12, 1290 Salnâmesi'ndeki verilerin tashih edilmesi ile oluşturulmuştur:

¹⁴¹ Benzer bir durum Orta Balkan (Sredna Gora) üzerinde Filibe'ye bağlı bazı nahiyelerde de görülmektedir. Bkz. Aşkın Koyuncu, "1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 190-194.

¹⁴² Mesela, hane sayılarındaki farklılıklar bir tarafa, Hezargrad kazasında Müslüman nüfus 42.423 yerine 44.075, Gayrimüslim nüfus 15.378 yerine 15.078; Plevne kazasında Gayrimüslim nüfus 22.024 yerine 17.924; Niğbolu'da Gayrimüslim nüfus 21.897 yerine 20.091; Köstendil'de Gayrimüslim nüfus 29.269 yerine 27.293; Cuma (Cuma-i Bâlâ)'da Gayrimüslim nüfus 8.038 yerine 2.755, Müslüman nüfus ise 2.896 yerine 2.596; Lom'da Gayrimüslim nüfus 32.431 yerine 32.881; İvraca'da Müslüman nüfus 3.493 yerine 1.293; Babadağı kazasında ise Müslüman nüfus 15.706 yerine 4.756 olarak gösterilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tablo 12. Tashih edilmiş 1290 (1873) Tuna Vilâyeti Salnâmesi verilerine göre hane ve erkek nüfus miktarı¹⁴³

Sancak/Kaza/ Nahiye	Köy Sayısı*	Müslim			Gayrimüslim			Toplam	
		Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus
Ruşçuk¹⁴⁴	81	4.660	12.126	50,32	3.911	11.973	49,68	8.571	24.099
Şumnu	156	13.092	35.657	73,65	4.479	12.759	26,35	17.571	48.416
Silistre	235	7.425	21.935	64,77	3.377	11.933	35,23	10.802	33.868
Hezargrad	145	15.150	42.423	73,39	3.517	15.378	26,61	18.667	57.801
Niğbolu	61	3.752	11.276	33,99	3.486	21.897	64,01	7.238	33.173
Ziştovi	39	3.607	7.972	34,93	4.528	14.852	63,07	8.135	22.824
Plevne	47	3.965	9.764	30,72	6.979	22.024	69,28	10.944	31.788
Cuma-i Atik	47	4.838	12.940	81,36	1.060	2.965	18,64	5.898	15.905
Tutrakan	41	2.249	7.756	78,04	953	2.136	21,96	3.202	9.892
Toplam	852	58.738	161.849	58,27	32.290	115.917	41,73	91.028	277.766
Vidin	65	2.819	10.838	40,66	5.021	15.813	59,34	7.840	26.651
Berkofça	95	1.092	4.862	11,50	6.164	37.394	88,50	7.256	42.256
Lom	75	1.502	6.174	15,99	5.066	32.431	84,01	6.568	38.605
Rahova	61	4.304	7.235	30,37	11.129	16.591	69,63	15.433	23.826
Adliye	43	707	2.737	12,18	4.526	19.739	87,82	5.233	22.476
İvraca	82	1.337	3.493	11,45	6.778	27.022	88,55	8.115	30.515
Belgradçik	41	638	1.856	19,85	3.721	7.496	80,15	4.359	9.352
Toplam	462	12.399	37.195	19,20	42.405	156.486	80,80	54.804	193.681
Sofya	198	2.863	6.222	12,68	11.915	42.848	87,32	14.778	49.070
Köstendil	174	1.529	4.096	12,28	6.520	29.269	87,72	8.049	33.365
Samakov	59	1.265	2.701	11,12	5.807	21.581	88,88	7.072	24.282
Dubniçe	71	819	1.834	14,03	3.920	11.237	85,97	4.739	13.071
Radomir	127	566	1.520	8,47	4.035	16.416	92,53	4.601	17.936
İzladi	19	1.220	2.891	40,20	1.264	4.300	59,80	2.484	7.191
Orhaniye	30	720	2.322	10,54	7.511	19.702	89,46	8.231	22.024
Cuma	38	1.158	2.896	26,49	2.129	8.038	73,51	3.287	10.934
Toplam	716	10.140	24.482	13,76	43.101	153.391	86,24	53.241	177.873
Tırnova	123	7.691	21.832	37,77	9.774	35.971	62,23	17.465	57.803
Rahoviçe N.	6	141	336	3,34	2.485	9.735	96,64	2.626	10.071
Bebrova N.	25	1.596	5.930	58,68	805	4.176	41,32	2.401	10.106
Elena N.	20	-	-	0	2.778	7.749	100	2.778	7.749
Dryanova N.	10	68	164	0	1.720	4.269	100	1.788	4.433
Tryavna N.	6	-	-	0	1.882	7.087	100	1.882	7.087
Lofça	77	6.263	21.508	58,28	4.498	15.397	41,72	10.761	36.905
Osman Pazarı	86	3.575	16.446	90,69	406	1.688	9,32	39.81	18.134
Kazgan N.	1	63	313	10,97	970	2.540	89,03	1.033	2.853
Servi	34	2.892	8.813	39,80	3.739	13.332	60,20	6.631	22.145
Gabrova	19	25	45	0,30	3.629	14.866	99,70	3.654	14.911
Toplam	407	22.314	75.387	39,22	32.686	116.810	60,78	55.000	192.197
Tulca	17	631	1.419	15,53	3.719	7.721	84,47	4.350	9.140
Şünne	12	10	34	1,27	585	2.649	98,73	595	2.683
Babadağı	58	3.199	15.706	51,12	2.621	15.016	48,88	5.820	30.722
Maçin	26	1.230	6.024	40,27	2.001	8.934	59,73	3.231	14.958
Köstence	34	4.345	15.950	98,15	62	301	1,85	4.407	16.251
Hırsova	39	2.653	12.426	77,19	936	3.672	22,81	3.589	16.098
Mecidiye	56	4.342	12.022	92,97	431	909	7,03	4.773	12.931
Mahmudiye N.	11	576	2.192	59,16	352	1.513	40,84	928	3.705
İsakçı N.	10	348	1.395	34,94	531	2.598	65,36	879	3.993

¹⁴³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 106-309. Tabloda altı çizili olarak gösterilen kazaların bilgileri gözden geçirilmiş ve yeniden hesaplanmıştır.

* Sayılara kaza ve nahiye merkezleri dâhildir.

¹⁴⁴ Ruşçuk şehir merkezi nüfusu salnâmede gösterilmemiştir.

Kili N.	9	71	163	15,89	360	850	84,11	431	1.013
Toplam	272	17.405	67.331	60,39	11.598	44.163	39,61	29.003	111.494
Varna	68	3.739	7.982	60,69	2.226	5.170	39,31	5.965	13.152
Pravadi	91	3.956	9.982	70,74	1.079	4.129	29,26	5.035	14.111
Balçık	72	2.130	6.343	63,68	638	3.618	26,32	2.768	9.961
Pazarcık	109	4.739	13.060	79,44	823	3.381	20,56	5.562	16.441
Mankalya	71	3.282	6.230	92,58	246	499	7,42	3.528	6.729
Toplam	411	17.846	43.597	72,19	5.012	16.797	27,81	22.858	60.394
Genel Toplam ¹⁴⁵	3.120	138.842	409.841	40,44	167.092	603.564	59,56	305.934	1.013.405

1290 Salnâmesi'nde tashih edilmiş verilere göre Tuna Vilâyeti'nde nüfusun %40,44'ü Müslüman, %59,56'sı Gayrimüslimlerden oluşmaktadır ve kadınlarla birlikte toplam nüfus 2.026.810 dolayındadır. Müslim ve Gayrimüslim erkek nüfus, Niş Sancağı hariç 1859–1860 verilerine göre sırasıyla 148.319 (%57,1) ve 173.499 (%40,34) olmak üzere 321.818 kişi; Kuyûd-u Atık verilerine göre ise 80.541 (%24,46) – 120.035 (%24,82) olmak üzere 200.576 kişi yükselmiştir. Ancak, bazı kazaların nüfus bilgileri güncel değildir. Mesela, Pazarcık'ta 1290 Salnâmesi'nde 17.345 (tashih edilmiş verilere göre ise 16.441) nüfus kaydedildiği halde, daha Mehmed Ruhi Efendi'nin kaymakamlığı döneminde (1868-1869'da), 6.994 ahali-i kadîme (Türk), 9.150 muhacir, 2.418 Bulgar, 131 Ermeni ve 400 Kıpti olmak üzere 19.093 nüfus kaydedilmiştir.¹⁴⁶

Öte yandan, Kuyûd-ı Atık ile 1285 ve 1286 Salnâmelerinde de görüldüğü üzere vilâyetin doğu kesimindeki Rusçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslüman, batı kesimindeki Tırnova, Sofya ve Vidin sancaklarında ise Gayrimüslim nüfus çoğunluktadır. Müslüman nüfusun en yoğun olduğu sancak Varna, Gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu sancak ise Sofya'dır. Buna karşılık, sayısal açıdan en fazla Müslüman nüfus Rusçuk Sancağı'nda, en fazla Gayrimüslim nüfus ise Vidin Sancağı'ndadır. Sancaklara göre hane başına düşen nüfus ortalaması sırasıyla Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere şöyledir: Rusçuk: 5,51–7,18; Vidin: 6,00–7,38; Sofya: 4,83–7,12; Tırnova: 6,76–7,15; Tulça: 7,74–7,62; Varna: 4,88–6,70. Vilâyet genelinde hane başı nüfus ortalaması Müslümanlarda 5,91, Gayrimüslimlerde 7,22 olup, umumî ortalama ise 6,63'tür. Bu verilere göre Tulça Sancağı dışında Gayrimüslimlerde hane başına düşen nüfus ortalaması Müslümanlardan daha yüksektir.

Tablo 13. 1290 (1873) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre şehirli nüfus¹⁴⁷

Sancak	Şehir Sayısı	Müslüman				Gayrimüslim				Toplam	
		Hane	Nüfus	Yüzde	Hane Ort.	Hane	Nüfus	Yüzde	Hane Ort.	Hane	Nüfus
Rusçuk	9	10447	23208	53,11	4,44	7054	20486	46,89	5,81	17501	43694
Nefs-i Rusçuk*	1	-	5483	53,04	-	-	4855	46,96	-	4306	10338
Vidin	7	4532	16315	43,01	7,3	5469	21619	56,99	7,90	10001	37934
Sofya	12	5318	10605	36,25	3,99	7004	18651	63,75	5,33	12322	29256
Tırnova	11	3726	9325	33,18	5,00	7347	18778	66,82	5,11	11073	28103
Tulça	10	3114	10950	52,53	7,03	3714	9894	47,47	5,33	6828	20844
Varna	5	5122	10119	73,88	3,95	1485	3578	16,12	4,82	6607	13697
Toplam	55	32259	86005	46,78	5,33	32073	97861	53,22	6,10	68638	183866

¹⁴⁵ Nikolai Todorov, 1290 Salnâmesi'ne göre Tuna Vilâyeti'nde 414.766 Müslüman, 605.599 Gayrimüslim olmak üzere 1.020.365 erkek nüfus tespit etmiştir. (Nikolai Todorov, *age*, s. 323).

¹⁴⁶ NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e. 276, list 1 (tarihsiz). 1285 ve 1286 Salnâmelerine göre 1868-1869'da Mehmed Ruhi Efendi'nin Hacıoğlu Pazarcığı (Pazarcık) kaymakamı olduğu görülmektedir. (*Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 1, Sene 1285, s. 54; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 2, Sene 1286, s. 98).

¹⁴⁷ Salnâmede “nefs” tabiri olan kaza, kasaba, nahiye gibi yerleşim yerleri dikkate alınmıştır.

* Rusçuk şehir merkezinde 1865 yılında yapılan kadın-erkek sayımında tespit edilen erkek nüfustur. [*Tuna*, No. 40, 25 Receb 1282/1 Kânunuevvel 1281 (13 Aralık 1865)].

1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre şehirlerde yaşayan erkek nüfus sayısı (nefs-i Rusçuk'ta 1865'de tespit edilen 10.338 erkek nüfus ile birlikte) 183.866'dır. Buna göre, Tuna Vilâyeti'nde şehirli nüfusun %46,78'ini Müslümanlar, %53,22'sini Gayrimüslim unsurlar teşkil ediyordu. Sancaklara göre Müslim ve Gayrimüslim şehirli nüfus ortalamaları ise sırasıyla şöyleydi: Rusçuk: %17,15-%20,98; Vidin: %43,86-%13,81; Sofya: %43,32-%12,16; Tırnova: %12,37-%16,07; Tulça: %16,26-%22,40; Varna: %23,21-%21,30. Bu verilere göre Müslüman nüfusun %20,71'inin; Gayrimüslim nüfusun ise %16,08'inin şehirlerde yaşadığı görülmektedir. Vidin ve Sofya sancaklarında şehirli Müslüman nüfus oranı dikkat çekici boyuttadır. Buradan hareketle, çoğunluğu köylerde iskân edilen muhacirlerin gelişinden önce vilâyet genelinde şehirli Müslüman nüfus oranının daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. Şehirli nüfus oranı Rusçuk Sancağı'nda %18,76; Vidin Sancağı'nda %19,59; Sofya Sancağı'nda %16,45; Tırnova Sancağı'nda %14,62; Tulça Sancağı'nda %18,7 ve Varna Sancağı'nda %22,68'dir. Vilâyet genelinde şehirli nüfus oranı ise %17,96'dır.¹⁴⁸ Ayrıca, şehirlerde hane başı nüfus ortalaması Müslümanlarda 5,33, Gayrimüslimlerde ise 6,10'dur. Diğer taraftan, Osmanlı şehirlerinin genelinde olduğu gibi Tuna Vilâyeti'nde de etnik-dini gruplar ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Ancak, bu konuda katı bir kural yoktu. Mesela, 1860'larda Rusçuk'da 3 Türk, 1 Ermeni, 1 Yahudi mahallesi dışında 25 mahallenin 20'sinde farklı din ve mezhebe mensup unsurlar karma olarak yaşıyorlardı.¹⁴⁹

1290 Salnâmesi'ne göre Tuna Vilâyeti'nde şehir ve kasabalarda Müslüman nüfus oranı dikkat çekici boyuttadır. Mesela, Rusçuk (1865, %52,15), Yenipazar (%67), Silistre (%58,81), Hezargrad (%66), Niğbolu (%92,52), Cuma-i Atik (%63,17), Vidin (%55,44), Belgradçık (%65,2), Dubniçe (%50,79), İzladı (%79,5), Cuma-i Bâlâ (%53,76), Lofça (%70,22), Osman Pazarı (%78,93), Bebrova (%56,76), Babadağı (%69,32), Köstence (%88,11), Hırsova (%72,9), Mecidiye (%100), İsakçı (%62,85), Varna (%67,67), Pravadi (bir Müslüman mahallesi eksik %50), Balçık (%77,82), Pazarcık (%80,48) ve Mankalya (%85,71) gibi şehirlerde Müslüman nüfus çoğunluktadır. Ayrıca, Şumnu (%49,76), Zıştovi (%37,3), Plevne (%43,42), Tutrakan (%42,46); Berkofça (%37,92), Lom, (%33,35), Rahova, (%47,67), İvraca (%26,69); Sofya (%39,16), Etrepol (%28,56), Köstendil (%47,68), Samakov (%26,44), İhtiman (%29,3), Radomir (%49,73); Tırnova (%35,58), Servi (%37,76); Maçin (%46,57) ve Mahmudiye (%48,39) gibi yerlerde de Müslüman nüfus %25-50 arasındadır. Diğer şehirlerde ise Müslüman nüfus oranı %25'in altındadır. Vilâyetin kuzeybatısında Sırbistan sınırındaki Adliye kazasında Kırım muhacirleri (517 erkek) hariç Müslüman nüfus yoktur. Keza, Tuna nehrinin Karadeniz'e döküldüğü deltada kurulmuş olan Sünne'de de ancak %1,27 dolayında Müslüman nüfus mevcuttur. Bulgaristan'ı boydan boya kat eden Kocabalkan'ın (Stara Planina) doğu eteklerindeki Tırnova Sancağı'na bağlı Osman Pazarı'na tabi Kazgan'dan, batıya doğru gidildikçe Müslüman nüfus azalmaktadır. Mesela, Bebrova dışında Kocabalkan'ın kuzeyindeki Elena ve Tryavna nahiyelerinde hiç Müslüman nüfus kaydedilmemiştir. Salnâmede Kazgan nahiyesi ve Gabrova kazasındaki Müslümanların da Kıpti oldukları not edilmiştir. Kocabalkan'ın batı kanadında ise Sofya Sancağı'na bağlı Teteven kasabasında Müslüman nüfus yoktur. Buna karşılık, Etrepol kasabasında %28,56; Orhaniye kazasında ise %15,6 dolayında Müslüman nüfus mevcuttur. Öte yandan, şehirlerdeki Müslüman nüfus içinde muhacirlerin oranını tespit etmek imkânsızdır. Ancak, özellikle Vidin Sancağı ve Dobruca bölgesindeki bazı şehir ve kasabalarda muhacirlerin varlığı belirgin olarak hissedilmektedir. Mesela, 1290 Salnâmesi'nde nefis-i Pazarcık'ta 2.065 hanede 4.383 Müslüman, 981 Gayrimüslim kayıtlıdır.¹⁵⁰ Buradaki Müslümanların çoğunluğu muhacirdir. Şöyle ki,

¹⁴⁸ Michael Palaiet, 1866 yılı itibarıyla Kuzey Bulgaristan'daki şehirli nüfus oranının %15,3-18,4 civarında olduğunu, 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesini esas alan Nikolaï Todorov ise 1873'de bu oranın %17,4 olduğunu belirtmektedir. (Michael Palaiet, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 30; Nikolaï Todorov, *age*, s. 322).

¹⁴⁹ Milen V. Petrov, *agt*, s. 80.

¹⁵⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 305.

Pazarcık'a ait tarihsiz bir defterde 2.042 hanede 2.079 ahali-i kadîme-i İslam, 2.435 muhacir ve 836 Hıristiyan olmak üzere 5.350 kişi kaydedilmiştir.¹⁵¹ Ayrıca, yukarıda bahsedildiği üzere Mehmed Ruhi Efendi'nin kaymakamlığı esnasında, nefis-i Pazarcık'ta 2.060 hanede 1.723 ahali-i kadîme (Türk), 3.242 muhacir, 628 Bulgar, 131 Ermeni ve 225 Kıpti olmak üzere 5.949 nüfus tespit edilmiştir.¹⁵²

Tablo 14. 1290 (1873) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre köylerin dinsel dağılımı¹⁵³

Sancak	Müslüman Köyleri		Gayrimüslim Köyleri		Karma Köyler		Belirtilmemiş Köyler		Toplam Köy Sayısı
	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	Adet	Yüzde	
Ruşçuk	527	62,37	106	12,54	210	24,85	2	0,24	845
Vidin	51	11,21	358	78,68	44	9,67	2	0,44	455
Sofya	26	3,67	559	78,84	120	16,93	4	0,56	709
Tırnova	179	44,53	122	30,35	99	24,63	2	0,49	402
Tulça	151	56,98	78	29,44	33	12,45	3	1,13	265
Varna	248	60,93	30	7,37	128	31,45	1	0,25	407
Toplam	1.182	38,34	1.253	40,64	634	20,57	14	0,45	3.083

1290 Salnâmesi'ne göre Tuna Vilâyeti'nde her beş köyden birinde Müslüman ve Gayrimüslimler bir arada yaşamaktadır. Vidin ve Sofya sancaklarında –yeni kurulan muhacir köylerine rağmen– ahaliyi sırf Müslüman olan köylerin sayısı çok azdır. Bu durum, her iki sancağın da erken Osmanlı döneminde Türk nüfus iskânının sınırlı düzeyde kaldığı bölgelerden olmasının bir tezahürüdür. Ancak, Sofya'nın asırlar boyu Rumeli Beylerbeyliği merkezi olmasına rağmen Sofya merkezi hariç, çevresinde pek fazla Türk nüfus iskân edilmemiş olması dikkat çekicidir. Müslüman köyleri daha çok vilâyetin doğu kesimindeki ovalarda yoğunlaşmıştır. Keza, Tulça ve Varna sancaklarında da Gayrimüslim köylerinin sayısı oldukça azdır. Lofça, Plevne, Rahova ve İvraca taraflarındaki altmışa yakın köyde Pomak nüfus mevcuttur.¹⁵⁴ Bu bölgede Kemal Gözler'in Pomaklarla meskûn olduğunu tespit ettiği 40 köyde 1290 Salnâmesi'nde¹⁵⁵ 4.797 hanede 26.990 Müslüman nüfus kayıtlıdır. Bulgar köyleri ise daha çok vilâyetin batısında ve dağlık bölgelerde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, vilâyet genelinde nüfusunun tamamı Müslüman veya Gayrimüslimlerden oluşan köylerin adedi birbirlerine oldukça yakındır. Buna rağmen Gayrimüslim nüfusun vilâyette %60 dolayında bir nüfusa tekabül etmesi, Gayrimüslim köylerinin büyük çoğunluğunu teşkil eden Bulgar köylerindeki hane sayısının daha fazla olmasının yanı sıra, Bulgarlarda geniş aile yapısının daha yaygın oluşu ve buna bağlı olarak hane başına düşen nüfus ortalamasının da yüksek oluşunun bir sonucudur. Özellikle, Tırnova, Sofya ve Vidin sancaklarına bağlı Bulgar köylerinde 10-15 nüfuslu hanelere rastlanmaktadır. Ancak, bazı köylerde hane ve erkek nüfus miktarı anormaldir. Mesela, Tırnova'ya bağlı Bebrovo nahiyesine tabi Yumrukaya

¹⁵¹ NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e. 275, list 1, 2a, 2b, 5 (tarihsiz).

¹⁵² NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e. 276, list 1 (tarihsiz).

¹⁵³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 106-309.

¹⁵⁴ Kemal Gözler, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479-1579", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, III. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 1400. Lofça Pomakları hakkında ayrıca bkz. Bernard Lory, "Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveç", *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, Vol.19, 1987, pp. 95-117.

¹⁵⁵ Kemal Gözler (agb, s. 1406-1407), 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde söz konusu köylerdeki hane sayılarını beş ile çarpıp, ayrıca üzerine nüfusu ekleyerek toplam 37.480 Müslüman nüfus tespit etmiştir. Ancak, bu köylerin nüfusunun hesaplanmasında erkek nüfusa (13.495), kadınlar eklenmelidir. [Aşkın Koyuncu, "Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 33, (Bahar 2013), s. 155].

köyünde¹⁵⁶ 54 hanede 2.100 (ort.39), Sofya'ya bağlı Radomir kazasına tabi Jedna¹⁵⁷ köyünde 7 hanede 315 (ort.45), Samakov'a bağlı Dospek (Dospey)¹⁵⁸ köyünde 8 hanede 225 (ort.28), Sofya'ya bağlı Ponor¹⁵⁹ köyünde 29 hanede 960 (ort.33), Vidin'e bağlı Lom kazasına tabi Vılçedırma¹⁶⁰ köyünde 360 hanede 4500 (ort.12,5), Berkofça'ya bağlı Bistriliçe (Bistrilitsa)¹⁶¹ köyünde 40 hanede 600 (ort.15) erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu örnekler ilk bakışta geleneksel *avarızhâne* veya *tevzii hane* benzeri bir yapı ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürse de, bu durum birbirine kan bağı ile bağlı kişilerin aynı avluya bakan iç içe geçmiş odalarda oturdukları *zadruga* denilen geniş aile yapısından kaynaklanıyor olmalıdır.¹⁶² Ancak, yine de köylerde tahrir faaliyetinin bitmemiş olması hasebiyle hane sayılarına ve hane ortalamalarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Tuna Vilâyeti'nde Türk ve Bulgar nüfus yoğunluğu açısından Yantra nehrinin doğal bir sınır teşkil ettiği ve nehrin doğusunda Türk nüfusun, batısında ise Bulgar nüfusun çoğunlukta olduğu görülmektedir. G. Th. Danailov'un, 1878 öncesinde Türklerin kasabalarda ikamet ettikleri ve yalnız memleketin doğu tarafında ayrı köyler teşkil ettikleri, Kocabalkan'da sadece Bulgarların yaşadığı şeklindeki tespitleri¹⁶³ salnâmedeki verilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Öte yandan, 1855–1864 arasında Tuna boyunda çok sayıda Tatar, Nogay, Çerkez ve Abaza muhacir iskân edilmiş ise de 1290 Salnâmesi'nde –Şumnu, Yeni Pazar, Zıstovi, Cuma-i Atik, Vidin, Berkofça, Adliye, Belgradçık, Sofya, Radomir ve Varna'da– yalnızca 46 köy ve 10 mahallenin muhacir olduğu kaydedilmiştir. Buralarda nüfus ve hane sayısı yazılmayan 3 köy hariç 4.048 hane ve 13.847 erkek nüfus kayıtlıdır. Salnâmede muhacir köyü veya mahallesi olduğu belirtilen bazı mahalle ve köylerde, muhacirlerin hem öşür, hem de vergi ödemeye başladıkları, bazı yerlerde ise on yıllık vergi muafiyetlerinin dolmaması hasebiyle yalnızca öşür ödedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca, Silistre, Hezargrad, Plevne, Lom, Rahova, Belgradçık, Lofça, Pazarcık, Babadağı gibi kazalarda bunların dışında, *Mecidiye*, *Aziziye*, (*Yusuf*) *İzzeddin*, *Hamidiye*, *Mahmudiye*, *Osmaniye*, *Feyz-i Aziz*, *Nusretiye*, *Muradiye*, *İmariye*, *Hayriye*, *Hayreddin*, *Nureddin*, *Tevfikiye*, *Raşidiye*, *Fuadiye*, *Ali Paşa*, *Midhat Paşa*, *Sabri Paşa*, *Hüsrev Paşa*, *Süleyman Paşa*, *Kamil Paşa*, *Abidin Bey*, *Aziz Bey*, *Ali Bey* vb. köy isimlerinden hareketle muhacir köyü oldukları anlaşılan 32 köyde 2.831 hane ve 8.891 nüfus erkek nüfus kayıtlıdır. Bu köylerde de iskân tarihine bağlı olarak muhacirlerin yalnızca öşür veya hem öşür, hem de vergi ödedikleri görülmektedir. Bunların yanı sıra, salnâmede vergilerinin yazılmayıp, aşar bedellerinin yazılmasından dolayı muhacir köyü olması muhtemel 133 köyde 9.791 hane ve 21.884 Müslüman nüfus kaydedilmiştir.¹⁶⁴ Ancak, muhacir iskân edildiğini tespit ettiğimiz çok sayıda köy salnâmede yoktur. Mesela, Plevne'de 1861'de muhacirler için beş mahalle ve 525 haneden oluşan Aziziye

¹⁵⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 249.

¹⁵⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 227.

¹⁵⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 219.

¹⁵⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 201.

¹⁶⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 179.

¹⁶¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 173.

¹⁶² Batı Balkanlarda yaygın olan *zadruga* ve Osmanlı döneminde Bulgaristan'da hane yapısı ve aile hakkında geniş bilgi için bkz. Maria Todorova, "Population Structure, Marriage Patterns, Family and Household (According to Ottoman Documentary Material from Northeast Bulgaria in the 1860s)", *Études Balkaniques*, Vol. 19, 1983, No. 1, pp. 59-72; Aynı yazar, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Development in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Budapest, New York 2006, pp. 127-143.

¹⁶³ Georgi T. Danailov, *İzsledvaniya virhu Demografiyata na Bulgariya*, Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofiya 1930, s. 385, 386; G. Th. Danailov, *age*, s. 27.

¹⁶⁴ 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde Şumnu, Silistre, Hezargrad, Köstendil, İzladı, Sofya (nefs), Cuma-i Bâlâ, Tulça (nefs), Sünne, Mecidiye, İsakçı ve Kili kazalarında bazı Gayrimüslim köylerinin de vergileri yazılmamıştır. Ayrıca, Niğbolu'da Müslim-Gayrimüslim hiçbir köyün vergi ve aşarı yazılmadığı gibi, Plevne, Balçık ve Pazarcık'ta da Gayrimüslim köylerinin vergileri yazılmamıştır.

kasabasından başka 660 hane muhacir için 27 köy kurulmuş¹⁶⁵ ise de, salnâmede bunlardan sadece Aziziye (552 hane–1.239 erkek nüfus) kaydedilmiştir.¹⁶⁶ Diğer taraftan, perakende olarak eski köylerde iskân edilen muhacirleri tespit etmek mümkün değildir. 1290 Salnâmesi'nde Dobruca bölgesinde Tatar muhacirleri için kurulmuş olan Mecidiye kazası ve Mahmudiye nahiyesi ile yine Kırım muhacirlerinin yoğun olarak iskân edildiği Babadağı, Köstence, Hırsova, Mankalya ve Pazarcık'taki köylerle ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Hâlbuki Pazarcık'a bağlı 107 köyden 2'si yalnızca muhacirlerle meskûn olmak üzere 85 köyde muhacir mevcuttu.¹⁶⁷ Ayrıca, Mankalya ve Hırsova'da 32 muhacir köyü vardı.¹⁶⁸ Ancak, buralardaki nüfus oranları muhacirlerin rakamlara dâhil olduklarını göstermektedir.

Vidin örneği, 1290 Salnâmesi'nde muhacirlerin durumunu değerlendirebilmek açısından elverişlidir. Kırım muhacirleri bir yana Vidin Sancağı ve kazalarında Çerkez muhaciri iskân edilen köylerin sayısı 42 idi.¹⁶⁹ Salnâmede nefsi-i Vidin kazasında 7 köyün (5 Kırım-2 Çerkez, 489 hane–1.905 nüfus) muhacir olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁰ Öte yandan, Adliye kazasında Müslüman nüfusun tamamı Tatar ve Çerkez muhacirlerden oluşuyordu.¹⁷¹ 1290 Salnâmesi'nde Adliye kazasında 707 hane ve 2.737 nüfus Kırım [Adliye merkez ile Rakoviçe (Rahoviçe) ve Nusretiye köylerinde 336 hane ve 1.134 nüfus] ve Çerkez (İzzeddin mahallesi ile Mecidiye ve Hayriye köylerinde 371 hane ve 1.603 nüfus) muhaciri kaydedilmiştir. Kırım muhacirlerinin aşar bedeli ve vergileri yazıldığı halde, Çerkez muhacirlerin yalnızca hane ve nüfus bilgileri yazılmıştır.¹⁷² Ancak, 1864 Nisan ve Kasım ayları arasında nefsi-i Adliye ile Hamidiye, Boyniçe, Borilofça, Şipkova, Rabrova, Turçin-i Kebir, Gramada, Urbanîçe ile sonradan Vidin'e bağlanan Nevesil, Delayina, Bregova ve Gırçe (Gradets) köylerinde 2.900-3.000 dolayında Çerkez muhacir iskân edildiği¹⁷³ ve bu köyler salnâmede mevcut olduğu halde, adı geçen köylerde hiç Müslüman nüfus yazılmamıştır.¹⁷⁴ Lom kazasında da 13 köyde Kırım ve Çerkez muhaciri iskân edilmişti.¹⁷⁵ 1864 ortalarında İzzeddin, Ali Paşa (Virler), Raşidiye, Nusretiye (İslova), Nureddin, Nevasir (Dragovişte) ve Feyz-i Aziz (Bukofça) köylerine Çerkez muhacirler yerleştirilmişti ve 1872 Mayıs'ında bu köylerde 436 hanede 1.554 Çerkez nüfus tespit edilmişti.¹⁷⁶ 1290 Salnâmesi'nde ise Lom kazasında bunlar dâhil 14 köyde 1.013 hanede 4.147 Müslüman nüfus kaydedilmiştir. Bu köylerin hem aşar bedeli, hem de vergileri yazılmıştır. Rahova kazasında ise sırasıyla 1861 ve 1864'de iskân edilen Kırım ve Kafkas muhacirlerinin sayılarına bakılırsa 1290 Salnâmesi'nde Rahova köylerinde kaydedilmiş olan Müslüman nüfusun (3.942 hane–6.591 nüfus) büyük bölümünün Tatar, Nogay ve Çerkez muhacirlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Kırım muhaciri yerleştirildiğini tespit ettiğimiz köylerin¹⁷⁷

¹⁶⁵ Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus...", s. 302, 303. Burada köylerin isim ve hane sayıları da mevcuttur.

¹⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 158-161.

¹⁶⁷ NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e. 275 ["Varna Sancağı dâhilinde Pazarcık kazası kurâlarında bulunan ahali-i kadîme-i İslam ve muhacirîn ve Hristiyanın haneleriyle nüfuslarını mübeyyin bir kıta defteridir." (Tarihsiz)]. Defterde Pazarcık kazasında 2.571 hane–7.443 nüfus ahali-i kadîme-i İslam; 2.265 hane–8.211 nüfus muhacir (Tatar-Çerkez) ve 704 hane–2.504 nüfus Bulgar olmak üzere 5.440 hane ve 18.158 nüfus kaydedilmiştir.

¹⁶⁸ Margarita Dobrova, agm, s. 15.

¹⁶⁹ NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, l. 8b, no. 115, 28 Muharrem 1288 (19 Nisan 1871).

¹⁷⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 169-171.

¹⁷¹ NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12068, 10 Şaban 1290/20 Eylül 1289 (2 Ekim 1873).

¹⁷² *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 189.

¹⁷³ NBKM, Or.Otd., Fond 30 (Kula/Adliye), a.e. 179, list 1,2, 28 Şubat 1280 (12 Mart 1865).

¹⁷⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 167-171, 187-189.

¹⁷⁵ NBKM, Or.Otd., Fond 31 (Lom), a.e. 760 (tarihsiz).

¹⁷⁶ NBKM, Or.Otd., Fond 31 (Lom), a.e. 569, 4 Rebiülevvel 1288/20 Nisan 1288 (2 Mayıs 1872).

¹⁷⁷ Rahova'da Kırım muhaciri iskân edilmiş olan bazı köyler şunlardır: İsmail Pınarı, Galova, Bragar (Aziziye) (Tatar-Çerkez karma), Buzoveç, Krivobara, Braski, Mecidiye ve Mahmudiye. [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12008, 18 Zilhicce 1285/20 Mart 1285 (1 Nisan 1869); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12038, 3 Haziran 1283 (15 Haziran 1871); NBKM, Or.Otd., Fond 32 (Oryahovo/Rahova), a.e. 465 (14 Mayıs 1865), 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475 (6 Temmuz 1867-11 Ekim 1867)].

hem aşar bedeli, hem de vergileri yazılırken; Çerkez köylerinin yalnızca aşar bedeli yazılmıştır. Salnâmede on adet Çerkez köyünde¹⁷⁸ 1.350 hane ve 2.583 erkek nüfus kaydedilmiştir.¹⁷⁹ Berkofça'da da 1290 Salnâmesi'nde 4 Çerkez mahallesinde (İhsaniye, Rüşdiye, Feyz-i Hüda ve Ahmediye) 279 hane ve 1.085 nüfus yazılmıştır. Bunun yanı sıra, iki köy (Hacılar ve Kutlofça) ve iki mahallede (Cuma ve Kaliman) daha Çerkez muhacir vardır. Buralarda da 286 hane ve 1.280 nüfus yaşamaktadır. Ancak, vergi ve aşar bedellerinin yazılmış olmasına bakılarak bu iki köy ve iki mahallede ahali-i kadîme veya muafiyet süreleri bitmiş Kırım muhacirlerinin de meskûn olduğu söylenebilir. Çünkü salnâmede söz konusu altı mahalle ve iki köyde iskân edilmiş olan Çerkez muhacirlerin muafiyet süreleri dolmadığı için yalnızca aşar bedellerinin yazıldığı not edilmiştir. Bunların dışında, Lutf-u Aziz Köyü (27 hane, 145 nüfus) ile hane ve nüfusu belirtilmeyen Feyz-i Hüda köylerinde Kırım muhacirleri mevcuttur.¹⁸⁰ Dolayısıyla, Berkofça'ya bağlı köylerdeki Müslüman nüfusun da büyük bölümü muhacirdir. Son olarak, İvraca kazasında ise Kırım muhacirleri hariç 1.100 dolayında Çerkez muhacir iskân edildiği halde,¹⁸¹ salnâmede bunlara işaret edilmemiştir. Ancak, 11 köyde Müslümanların (299 hane, 985 erkek nüfus) aşar bedeli yazılmasına rağmen vergileri yazılmamıştır.¹⁸² Bu örnekler 1290 Salnâmesi'nde muhacirlerle ilgili standart bir yazım kuralı uygulanmadığını göstermektedir. Kanaatimize göre Tatar ve Nogay muhacirlerin hemen tamamı, Çerkez muhacirlerin ise, 1863-1864'de gelenler dâhil, önemli bir bölümü sicillere kaydedilmiş ise de salnâmede bunların ancak küçük bir kısmının izleri sürülebilmektedir.

1290 Salnâmesi'nin basılmasından sonra 3-20 Ağustos 1873 tarihleri arasında Tuna gazetesinde vilâyet nüfusu ile ilgili cetveller yayınlanmıştır:

Tablo 15. Tuna gazetesinde yayınlanan cetvellere göre 1873 yılında Tuna Vilâyeti'nde Müslim ve Gayrimüslim hane ve erkek nüfus miktarı

Sancak	Müslim			Gayrimüslim			Toplam	
	Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus	Yüzde	Hane	Nüfus
Rusçuk ¹⁸³	4.850	12.127	50,40	3.911	11.933	49,60	8.761	24.060
Şumnu	13.426	30.652	70,66	9.569	12.729	29,34	22.995	43.381
Silistre	-	35.616	67,97	-	16.782	32,03	-	52.398
Hezargrad	14.852	44.075	74,51	3.487	15.078	25,49	18.339	59.153
Niğbolu	3.752	11.276	35,95	3.486	20.091	64,05	7.238	31.367
Ziştovi	3.581	8.088	36,70	4.438	14.854	63,30	8.019	22.942
Cuma-i Atik	6.844	13.328	81,80	1.060	2.965	18,20	7.904	16.293
Tutrakan	-	9.384	79,47	-	2.424	20,53	-	11.808
Plevne	3.675	9.764	35,26	6.979	17.924	64,74	10.654	27.688
Toplam	50.980	174.310	60,30	32.930	114.780	39,70	83.910	289.090
Rusçuk tetimme ¹⁸⁴	-	46.408	91,34	-	4.399	8,66	-	50.807
Toplam	50.980	220.718	64,94	32.930	119.179	35,06	83.910	339.897
Vidin ¹⁸⁵	2.815	10.838	40,66	4.967	15.818	59,34	7.782	26.656

¹⁷⁸ Rahova'da Çerkez muhacir iskân edildiğini tespit ettiğimiz köyler şunlardır: Hayreddin, Brzina, Malgrad, Belibrod, Kuren, Üçpınar, Sivad, Trnava, Dibniçe ve Bragar (Aziziye) (Tatar-Çerkez karma). [NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12008, 18 Zilhicce 1285/20 Mart 1285 (1 Nisan 1869); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12038, 3 Haziran 1283 (15 Haziran 1871); NBKM, Or.Otd., Fond 32 (Oryahovo/Rahova), a.e. 470, 473, 474, 476 (27 Temmuz 1867- 17 Ekim 1867)].

¹⁷⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 183-185.

¹⁸⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 171-177.

¹⁸¹ NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 11927, 19 Şevval 1280/5 Mart 1281 (17 Mart 1865).

¹⁸² *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 189-193.

¹⁸³ *Tuna*, No. 794, 9 Cemâziyelâhir 1290/22 Temmuz 1289 (3 Ağustos 1873). Nefs-i Rusçuk nüfusu dâhil değildir.

¹⁸⁴ Rusçuk tetimmesi olarak gösterdiğimiz nüfus, *Tuna* gazetesinin 794. sayısında yayınlanan Rusçuk Sancağı cetvelinde yer almadığı halde, 799. sayıdaki cetvele ilave edilen Rusçuk merkez nüfusu ile yeni tahrirde Rusçuk Sancağı'nda tespit edildiği belirtilen nüfusun toplamıdır. [*Tuna*, No. 799, 26 Cemâziyelâhir 1290/8 Ağustos 1289 (20 Ağustos 1873)].

Berkofça	1.092	4.862	11,45	6.974	37.594	88,55	8.066	42.456
Lom	1.503	6.174	15,80	5.071	32.881	84,20	6.574	39.055
Rahova	4.302	7.235	30,14	11.129	16.771	69,86	15.431	24.006
İvraca	1.270	1.293	4,57	6.816	27.022	95,43	8.086	28.315
Belgradçık	638	1.856	19,79	3.721	7.523	80,21	4.359	9.379
Adliye	657	2.737	12,18	4.515	19.733	87,82	5.172	22.470
Toplam	12.277	34.995	18,20	43.193	157.342	81,80	55.470	192.337
Sofya ¹⁸⁶	2.883	6.263	12,77	11.961	42.794	87,23	14.844	49.057
Köstendil	1.529	4.096	13,05	6.520	27.293	86,95	8.049	31.389
Samakov	1.265	2.701	11,24	5.748	21.334	88,76	7.013	24.035
Dubniçe	819	1.834	14,08	3.418	11.192	85,92	4.237	13.026
Radomir	566	1.520	8,42	4.039	16.532	91,58	4.605	18.052
İzladi	1.240	2.891	39,17	1.264	4.490	60,83	2.504	7.381
Orhaniye	710	2.312	10,50	7.511	19.706	89,50	8.221	22.018
Cuma-i Bâlâ	959	2.596	48,51	1.721	2.755	51,49	2.680	5.351
Toplam	9.971	24.213	14,22	42.182	146.096	85,78	52.153	170.309
Tırnova ¹⁸⁷	10.231	28.066	29,01	19.480	68.671	70,99	29.711	96.737
Lofça	6.263	21.508	58,30	4.494	15.387	41,70	10.757	36.895
Osman Pazarı	3.638	16.811	82,28	1.376	3.620	17,72	5.014	20.431
Servi	2.895	8.813	39,78	2.739	13.342	60,22	5.634	22.155
Gabrova	25	45	0,30	3.629	14.866	99,70	3.654	14.911
Toplam	23.052	75.243	39,37	31.718	115.886	60,63	54.770	191.129
Varna ¹⁸⁸	3.739	7.982	60,78	2.226	5.150	39,22	5.965	13.132
Pravadi	2.950	8.879	62,26	1079	4.129	37,74	4.029	13.008
Balçık	2.006	6.954	65,78	635	3.618	34,22	2.641	10.572
Pazarcık	4.640	13.960	80,48	523	3.385	19,52	5.163	17.345
Mankalya*	7.225	6.675	93,04	226	499	6,96	7.451	7.174
Toplam	20.560	44.450	72,60	4.689	16.781	27,40	25.249	61.231
Tulça ¹⁸⁹	1.050	2.977	21,06	4.610	11.159	78,94	5.660	14.136
Sünne	10	34	1,26	585	2.653	98,74	595	2.687
Babadağı	3.099	4.756	24,05	2.622	15.016	75,95	5.721	19.772
Maçın	1.230	6.084	40,54	2.001	8.924	59,46	3.231	15.008
Köstence	4.445	16.233	98,36	62	301	1,64	4.507	16.534
Hırsova	2.653	12.426	77,19	936	3.672	22,81	3.589	16.098
Mecidiye	4.342	12.022	92,97	431	909	7,03	4.773	12.931
Toplam	16.829	54.532	56,12	11.247	42.634	43,88	28.076	97.166
Genel Toplam ¹⁹⁰	133.669	454.151	43,17	165.959	597.918	56,83	299.628	1.052.069

Tuna gazetesinin Türkçe kısmında Gayrimüslim nüfusun Bulgar, Rum, Ermeni, Ulah, Yahudi ve Kıpti nüfustan oluştuğu, Müslüman nüfusa ise muhacirlerin dâhil olmadığı kaydedilmiştir. Bulgarca kısımda ise Gayrimüslim unsurlar aynı şekilde sıralanırken, Çerkezlerin Müslüman nüfusa dâhil edilmeleri not edilmiştir. Buna karşılık, 1290 Salnâmesi ile karşılaştırıldığında yukarıda işaret edilen yerlerdeki muhacirlerin Tuna gazetesindeki cetvellere

¹⁸⁵ Tuna, No. 795, 12 Cemâziyelâhir 1290/25 Temmuz 1289 (6 Ağustos 1873).

¹⁸⁶ Tuna, No. 796, 16 Cemâziyelâhir 1290/29 Temmuz 1289 (10 Ağustos 1873).

¹⁸⁷ Tuna, No. 797, 19 Cemâziyelâhir 1290/1 Ağustos 1289 (13 Ağustos 1873).

¹⁸⁸ Tuna, No. 798, 23 Cemâziyelâhir 1290/5 Ağustos 1289 (17 Ağustos 1873).

* Hane sayısı hatalıdır.

¹⁸⁹ Tuna, No. 799, 26 Cemâziyelâhir 1290/8 Ağustos 1289 (20 Ağustos 1873).

¹⁹⁰ Tuna, No. 799, 26 Cemâziyelâhir 1290/8 Ağustos 1289 (20 Ağustos 1873). Gazetede vilâyetteki Müslüman hane toplamı 123.733 olarak gösterilmiştir, ancak hane sayılarının toplamı 133.669'dur. Ayrıca, Gayrimüslim erkek nüfus toplamı da 617.850 olarak kaydedilmiş ise de müfredat rakamlarının toplamı 597.918'dir.

aktarıldığı görülmektedir. Ancak, buradaki problem terminoloji ile ilgilidir. Bu sebeple Tuna gazetesindeki izahatı muhacir statüsü devam eden Çerkezlerin cetvellere dâhil edilmedikleri veya henüz yazılmayan Çerkez muhacirlerin olduğu şeklinde yorumlamak gerekir. Kanaatimize göre 1864 yılında iskân edilen Çerkezlerin büyük bölümü bazı sancaklarda ancak Tahrir-i Cedid tamamlandığında umumî istatistiklere yansımıştır. Nitekim Rusçuk Sancağı'nda nüfus sayımının 1873 ortalarında bitirilmesinden sonra Tuna gazetesindeki cetvele eklenen tetimme nüfusa (nefs-i Rusçuk nüfusu ile birlikte 46.408 Müslüman ve 4.399 Gayrimüslim) Çerkezlerin dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Rusçuk Fransız konsolosu Aubaret'in Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak aktardığı rakamlar da bunu teyit etmektedir. Aubaret'e göre, Rusçuk Sancağı'nda 73.254 Müslüman ve 38.518 Gayrimüslim hanesi olmak üzere toplam 111.767 hane vardı ve sancakta kadınlar dâhil 441.000 Müslüman (388.000 Türk, 33.000 Çerkez, 20.000 Müslüman Kıpti) ve 238.200 Gayrimüslim (229.500 Bulgar, 3.500 Hristiyan Kıpti, 2.000 Ermeni, 1.000 Ulah ve 2.200 Yahudi) olmak üzere 679.200 kişi yaşıyordu.¹⁹¹ 1292 Salnâmesi'nde neşredilen Tahrir-i Cedid sonuçlarındaki (Tablo 19) Rusçuk Sancağı'nda kayıtlı 16.588 erkek Çerkez nüfus da bunu doğrulamaktadır. Buradan hareketle gerek 1290 Salnâmesi'nde, gerekse Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus cetvellerinde (Rusçuk tetimmesi hariç), Çerkez muhacirlerin tamamının gösterilmediği sonucunu çıkarabiliriz.

1290 ve 1291 Salnâmeleri ile kıyaslandığında Tuna gazetesindeki cetvelde Tırnova kazası nüfusuna Rahoviçe, Bebrova, Elena, Dryanova ve Tryavna; Osman Pazarı kazası nüfusuna Kazgan; Tulça kazası nüfusuna da Kili ve İsakçı nahiyelerinin dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Tuna gazetesinde aktarılan rakamlar Tablo 11'de gösterilen 1290 Salnâmesi'ndeki sancak ve kaza nüfusları ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Mesela, Sofya ve Tulça sancakları nüfusu aynıdır. Diğer sancaklarda da birkaç şehir ve kaza nüfusu dışında fark yoktur. Dolayısıyla yukarıda işaret edilen bazı hatalar da yinelenmiştir. En büyük farklılık, Rusçuk Sancağı'nda nefsi Rusçuk nüfusuyla yeni tahrirde tespit edilen nüfusun cetvele ilave edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, Rusçuk tetimmesi dışında Silistre'de Müslüman nüfusta %62,37, Gayrimüslim nüfusta %40,64; Tutrakan'da Müslüman nüfusta %21, Gayrimüslim nüfusta %13,5; Eski Cuma'da ise Müslüman nüfusta %3 artış söz konusudur. Şumnu'da Müslüman erkek nüfus sayısı 5.005 kişi (%14) azalmış görünüyor ise de bu durum pek makul değildir. Kanaatimize göre Silistre ve Tutrakan nüfusu da yeni sayım sonuçlarını yansıtmaktadır. Ancak, Tuna gazetesinde (Tablo 15) ve Aubaret tarafından aktarılan Rusçuk Sancağı Müslüman nüfusu ile Tahrir-i Cedid sonuçlarındaki (Tablo 19, 21) Rusçuk Sancağı Müslüman nüfusu tutarsızdır. Tırnova ve nahiyelerinde ise Müslüman nüfusta %2,75, Gayrimüslim nüfusta ise %0,5 azalma görülmektedir. Keza, bir arada yazılan Osman Pazarı ve Kazgan nahiyesinde de Gayrimüslim nüfusta %16,8 (608 kişi) azalma söz konusudur. Bunun dışında rakamlarda önemsiz farklılıklar mevcuttur. Ayrıca, Varna Sancağı'na bağlı Pravadi kazasında 1290 Salnâmesi'nde de yazılmayan Orta mahalle dışında, 675 kişinin kayıtlı olduğu nefsi Pravadi Müslüman nüfusu ile Tulça Sancağı'nda 2.192 Müslüman, 1.513 Gayrimüslim nüfusun kayıtlı olduğu Mahmudiye nahiyesi de atlanmıştır.

Tuna gazetesindeki verilere göre 1873'de vilâyetin nüfusu kadınlarla birlikte 2.100.000'i aşmıştır. Rusçuk Sancağı'ndaki yeni tahrirlerden sonra sancaktaki Müslüman nüfus oranı %64,94, Gayrimüslim oranı ise %35,06 şeklindedir. Diğer sancaklarda büyük bir farklılık yoktur. Ayrıca, vilâyet genelinde Müslüman nüfus oranı %43,17'ye yükselirken, Gayrimüslim nüfus oranı ise %56,83'e gerilemiştir. Sancaklar itibarıyla hane başına düşen nüfus ortalaması sırasıyla Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere şöyledir: Rusçuk: 5,07–5,80; Vidin: 5,70–7,29; Sofya: 4,85–6,93;

¹⁹¹ Engin Deniz Tanır, *agt*, s. 55, 63.

Tırnova: 6,53–7,30; Tulça: 6,48–7,58; Varna: 5,66–7,15'dir. Vilâyet genelinde hane başı nüfus ortalaması ise Müslümanlarda 5,63, Gayrimüslimlerde 6,92 olup, umumî ortalama 6,25'tir.¹⁹²

Tablo 16. 1291 (1874) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre erkek nüfus¹⁹³

Sancak/Kaza	Köy	Hane	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Ruşçuk	92	13.548	24.293	21.056	45.349
Şumnu	156	23.270	34.624	12.859	47.483
Hezargrad	135	15.628	43.433	15.685	59.118
Cuma-i Atik	46	5.894	13.039	2.965	16.004
Silistre	235	10.912	21.616	12.133	33.749
Tutrakan	40	3.182	7.756	2.036	9.792
Ziştovi	39	8.018	8.088	14.854	22.942
Niğbolu	61	7.238	11.276	20.097	31.373
Plevne	46	10.649	9.764	17.924	27.688
Toplam	850	98.339	173.889	119.609	293.498
Vidin	64	7.850	10.839	15.818	26.657
Lom	74	6.573	6.174	32.881	39.055
Adliye	43	5.172	2.737	19.773	22.510
Belgradçık	40	-	-	-	-
Berkofça	104	7.260	4.862	35.394	40.256
İvraca	82	8.086	1.293	27.022	28.315
Rahova	60	4.359	1.856	7.523	9.379
Toplam	467	39.300	27.761	138.411	166.172
Sofya	198	14.851	42.796	6.263	49.059
Dubniçe	70	4.237	11.192	1.834	13.026
Orhaniye	29	8.221	19.706	2.312	22.018
İhtiman N.	40	4.359	1.856	7.523	9.379
Köstendil	173	8.049	27.293	4.096	31.389
Samakov	58	7.013	21.334	2.701	24.035
İzladi	18	2.504	4.490	2.891	7.381
Radomir	127	4.600	16.532	1.520	18.052
Cuma-i Bâlâ	37	2.680	2.755	2.596	5.351
Toplam	750	56.514	147.954	31.736	179.690
Tırnova	122	17.592	22.561	42.555	65.116
Rahoviçe N.	6	2.626	336	9.735	10.071
Bebrova N. – Elena N.	45	5.176	5.930	11.901	17.831
Dryanova N.	10	1.788	164	4.269	4.433
Tryavna N.	6	1.882	-	7.087	7.087
Lofça	77	10.525	21.548	15.397	36.945
Osman Pazarı	85	3.840	1.154	16.446	17.600
Kazgan N.	1	1.033	2.540	2.540	5.080
Servi	33	7.631	7.813	13.332	21.145
Gabrova	18	3.724	45	14.866	14.911
Toplam	403	55.817	62.091	138.128	200.219
Tulça	16	4.350	1.419	7.711	9.130
Sünne	11	595	34	2.653	2.687
Babadağı	57	5.721	4.756	15.016	19.772
Maçın	25	3.231	6.084	8.924	15.008
Köstence	34	4.507	16.233	301	16.534

¹⁹² Silistre, Tutrakan ve Rusçuk tetimmesinde hane sayıları belirtilmediğinden dolayı, Varna Sancağı'na tabi Mankalya'da ise Müslüman hane ve nüfus sayısı problemlili olduğu için hane ortalaması hesaplamalarında dikkate alınmamıştır.

¹⁹³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 7, Sene 1291, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk 1291, s. 124-127; Krş. Kemal H. Karpat, *age*, s. 157; Ömer Turan, *agb*, s. 764; Slavka Draganova, *age*, s. 32, 33. (Tablo oluşturulurken salnâmedeki toplama hataları düzeltilmiştir).

Hırsova	38	3.589	12.426	3.672	16.098
Mecidiye	55	4.773	12.022	909	12.931
Mahmudiye N.	11	928	2.192	1.513	3.705
Kili N. – İsakçı N.	19	1.310	1.558	3.448	5.006
Toplam	266	29.004	56.724	44.147	100.871
Varna	67	5.959	7.978	5.170	13.148
Pravadi	91	4.744	9.311	4.029	13.340
Balçık	71	2.641	6.954	3.618	10.572
Pazarcık	108	5.163	13.960	3.385	17.345
Mankalya	70	7.451	6.675	499	7.174
Toplam	407	25.958	44.878	16.701	61.579
Genel Toplam	3.143	304.932	513.297	488.732	1.002.029

1291 Salnâmesi'nde neşredilen nüfus cetveli, 1290 Salnâmesi'nden kopya edilen hatalar bir yana kendi içindeki hesaplama ve baskı hataları sebebiyle Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde yayınlanan en problemli nüfus istatistiğidir. 1291 Salnâmesi'nde Müslim ve Gayrimüslim hane sayısı bir arada verilmiştir ve yekûn hanesinde 467.292 (%48,88) Müslüman ve 488.732 (%51,12) Gayrimüslim olmak üzere 956.024 erkek nüfus kaydedilmiştir. Ancak, Rusçuk Sancağı'nda Müslüman erkek nüfus toplamı 173.889 yerine, sehven 137.889 olarak basılmıştır. Ayrıca, Vidin Sancağı'nda da Müslüman erkek nüfus toplamı 27.761 yerine, yanlışlıkla 17.761 olarak yazılmıştır. Cetveldeki toplama hataları giderildiğinde vilâyette 513.297 (%51,23) Müslüman ve 488.732 (%48,77) Gayrimüslim olmak üzere 1.002.029 erkek nüfus olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla önceki nüfus verilerinden farklı olarak 1291 Salnâmesi'nde Tuna Vilâyeti'nde Müslüman nüfusun çoğunluk teşkil ettiği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Ancak, diğer salnâmeler ve Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus cetveli ile karşılaştırıldığında bu durumun Sofya Sancağı'ndaki bütün kazaların Müslim ve Gayrimüslim nüfus sayısının sehven birbirlerinin yerine basılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Sofya, Vidin ve Tırnova sancaklarında başka mühim yanlışlıklar da yapılmıştır.¹⁹⁴ Dolayısıyla 1291 Salnâmesi'ndeki veriler mevcut haliyle güvenilir olmaktan uzaktır.¹⁹⁵ Ancak, Rusçuk ve Vidin sancakları Müslüman nüfus toplamının

¹⁹⁴ Slavka Draganova'nın (*age*, s. 17,18) 1291 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde Sofya Sancağı ile Tırnova'ya bağlı Osman Pazarı ve Kazgan nüfusuna yönelik ikazlarından hareketle, 1290 ve 1291 Salnâmeleri ile 1873'de Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus cetvelleri üzerinde yaptığımız incelemede metinde işaret ettiğimiz hususların dışında şu sonuçlara ulaştık: Rusçuk Sancağı'nda nefis-i Rusçuk kazasında on köy fazla, Hezargrad'da ise on köy eksik yazılmıştır. Vidin Sancağı'nda Müslüman erkek nüfus toplamında yapılan yanlışlığın yanı sıra kaza nüfuslarında da atlama ve karışıklıklar söz konusudur. 1290 Salnâmesi'nde Rahova'da 7.235 Müslim-16.591 Gayrimüslim; Belgradçık'da ise 1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim kaydedildiği ve 1873'de Tuna gazetesinde neşredilen cetvelde de (Tablo 15) Rahova'da 7.235 Müslim-16.771 Gayrimüslim; Belgradçık'da ise 1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim kaydedildiği halde, 1291 Salnâmesi'nde Rahova nüfusu yerine Belgradçık nüfusu (1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim) yazılmış, Belgradçık nüfusu ise boş bırakılmıştır. Ayrıca, Berkofça'da Gayrimüslim nüfus 2.000 kişi eksik yazılmıştır. Sofya Sancağı'nda ise Müslim ve Gayrimüslim nüfus verilerinin sehven birbirleri yerine basılmasından başka, İhtiman nahiyesi'ne ait nüfus bilgileri de yanlıştır. 1290 Salnâmesi'nde (s. 218-223) Samakov kazası içinde gösterilen İhtiman nahiyesi 1291 salnâmesinde ayrıca kaydedilmiştir. Ancak, İhtiman sütununa da yanlışlıkla Belgradçık kazası bilgileri (40 köy, 4.359 hane, 1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim) yazılmıştır. Buna karşılık, 1291 Salnâmesi'ndeki Samakov kazasının toplam nüfusu (2.701 Müslüman, 21.334 Gayrimüslim) 1290 Salnâmesi'ndeki ile aynıdır. Sofya Sancağı'nda hane sayısı toplamı da 56.514 yerine sehven 46.515 yazılmıştır. Tırnova Sancağı'nda da toplam hane sayısı sehven 55.517 olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, Tırnova Sancağı'na bağlı Osman Pazarı kazasında Müslim (16.446) ve Gayrimüslim (1.154) nüfus sayısı da birbirlerinin yerine basılmıştır. Ayrıca, Osman Pazarı'na tabi Kazgan nahiyesi Gayrimüslim nüfusu (2.540) sehven Müslüman nüfus hanesinde de yazılmıştır. Oysa 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde Kazgan'da 313 Müslüman, 2.540 Gayrimüslim erkek nüfus olduğu görülmektedir. Keza, Servi'de de Müslüman nüfus sehven 1.000 kişi eksik yazılmıştır. Son olarak, Varna Sancağı'na tabi Pravadi kazasında nefis-i Pravadi'deki 675 Müslüman nüfus da kaydedilmemiştir.

¹⁹⁵ 1291 (1874) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ndeki karışıklık ve baskı hatalarının, salnâme tek başına kullanıldığında fark edilemeyeceği için, yanlış yorum ve değerlendirmelere sebebiyet vermesi tabiidir. Ancak, Kemal H. Karpat, 1285, 1286 ve 1291 Tuna Vilâyeti Salnâmelerini kullandığı halde bu durumu gözden kaçırdığı gibi, 1291 Salnâmesi'ndeki nüfus

baskı hatalarıyla eksik gösterilmesi ve yine Müslüman nüfus oranının %90'dan fazla olduğu Osman Pazarı kazasında Müslüman nüfusun Gayrimüslim sütununa yazılması, salnâmedeki hataların, o dönemde Balkanlarda sıkça karşılaşıldığı üzere siyasi amaçlarla nüfus verilerinin manipüle edilmesinden değil, ihmallerden kaynaklandığını ve sehven yapıldığını ortaya koymaktadır.

Kaza ve köy sayısı ile nüfus incelendiğinde, Rusçuk Sancağı dışında 1290 Salnâmesi'ndeki verilerin 1291 Salnâmesi'ne esas teşkil ettiği, ancak baskı hataları sebebiyle mühim farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. 1291 Salnâmesi'nde Rusçuk Sancağı'na bağlı bazı kazaların nüfusu güncellenmiştir. Önceki salnâmede yer almayan nefsi Rusçuk nüfusu bu kez ilave edilmiştir. Böylece, Rusçuk kazası nüfusu 12.167 Müslüman, 9.083 Gayrimüslim olmak üzere 21.250 kişi artmıştır, fakat bu nüfusa köylerdeki artışın dâhil olup olmadığı meçhuldür. Diğer sancaklarda küçük artış ve azalmalar söz konusudur. Öte yandan, Tuna gazetesinde (Tablo 15) Rusçuk Sancağı'nda yeni tahrir dayalı olarak aktarılan nüfus, 1291 Salnâmesi'ne yansıtılmamıştır. 1290 Salnâmesi ve Tuna gazetesindeki bilgilerle karşılaştırıldığında Çerkez muhacirlerin önemli bir bölümünün 1291 Salnâmesi'ne de dâhil edilmedikleri anlaşılmaktadır.

1291 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ndeki nüfus bilgileri olması gerektiği yere konulduğunda Vidin, Sofya, Tırnova, Tulça ve Varna sancaklarında birkaç önemsiz fark ve atlama dışında nüfusun 1290 Salnâmesi ile hemen hemen aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş haliyle 1291 Salnâmesi'nde icmal nüfus şöyle olmalıdır:

Tablo 17. Tashih edilmiş 1291 (1874) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre erkek nüfus¹⁹⁶

Sancak	Hane	Müslim		Gayrimüslim		Toplam	Hane ort.
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde		
Rusçuk	98.339	173.889	59,25	119.609	40,75	293.498	5,96
Vidin	54.733	34.996	18,42	155.002	81,58	189.998	6,94
Sofya	52.155	24.213	14,22	146.098	85,78	170.311	6,53
Tırnova	55.817	75.156	37,96	122.836	62,04	197.992	7,09
Tulça	29.004	56.724	56,23	44.147	43,77	100.871	6,96
Varna	25.958	44.878	72,88	16.701	27,12	61.579	4,74
Toplam	316.006	409.856	40,41	604.393	59,59	1.014.249	6,42

Buna göre Tuna Vilâyeti'nde kadınlarla birlikte 819.712 (%40,41) Müslüman ve 1.208.786 (%59,59) Gayrimüslim olmak üzere 2.028.498 dolayında bir nüfus mevcuttur.¹⁹⁷ Tablo 12, 15 ve

sayılarını da 504.297 Müslüman ve 491.742 Gayrimüslim şeklinde yanlış toplamıştır. Ayrıca, -bu sırada Prizren Vilâyeti'ne bağlı olan- Niş Sancağı'nın tabloya dâhil edilmediğini belirtmiştir. [Kemal H. Karpat, *age*, s. 63, 156, 157; Aynı yazar, "By Way of Introducing This Issue: Bulgaria's Methods of Nation Building-The Annihilation of Minorities", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 4, No. 2, Fall/Winter, 1989, p. 12; Bu makale ayrıca şurada yayınlanmıştır: Karpat, Kemal H. (Ed.), *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Isis Press, İstanbul 1990, p. 1-22]. Ayrıca bkz. Ömer Turan, *age*, s. 764.

¹⁹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 7, Sene 1291, s. 124-127. Salnâmede Sofya Sancağı'ndaki Müslim-Gayrimüslim nüfus sütununu değiştirdik. Ayrıca, İhtiman nahiyesi, 1290 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde (s. 218-223) Samakov kazası içinde gösterildiği ve Tuna gazetesindeki cetvel ile 1290 ve 1291 Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde Samakov kazası nüfus toplamı aynı olduğu için İhtiman sütununa sehven ve ayrıca yazılmış olan Belgradçık'a ait 4.359 hane, 1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim nüfusu çıkardık. Osman Pazarı kazasında birbirleri yerine basılan nüfusu tebdil ettik. Kazgan nahiyesinde Müslüman sütununa yanlışlıkla yazılmış olan nüfusun yerine 1290 Salnâmesi'nde (s. 262-263) Kazgan'da kaydedilen 313 Müslüman erkek nüfusu tabloya ilave ettik. Ayrıca, Rahova kazası sütununda gösterilen 4.359 hane, 1.856 Müslim-7.523 Gayrimüslim nüfusu, boş bırakılmış olan ve ait olduğu Belgradçık sütununa naklettik ve 1290 Salnâmesi'nden Rahova'ya ait 15.433 hane, 7.235 Müslüman ve 16.591 Gayrimüslim nüfusu ekledik. Ancak, yukarıda belirttiğimiz üzere Berkofça ve Servi'de sehven eksik yazıldığını düşündüğümüz nüfus ile atlanmış olan nefsi-i Pravadi Müslüman nüfusunun ilave etmedik. Keza, devamlılığın görülebilmesi için 1290 Salnâmesi'nde tespit ettiğimiz hataları göz ardı ettik.

¹⁹⁷ Krş. Kemal H. Karpat, *age*, s. 157; Ömer Turan, *age*, s. 764.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

17'deki veriler dikkate alındığında 1873/1874'de Tahrir-i Cedid öncesinde Tuna Vilâyeti'nde Müslim-Gayrimüslim oranının %40-%60 ile %43-%57 dolaylarında olduğunu söylemek mümkündür.

V. Tahrir-i Cedid (1874) ve Emlâk ve Vergi Defteri'ne (1876) Göre Vilâyetin Nüfusu

1874 yılına gelindiğinde Tuna Vilâyeti'nde köylerde sayım süreci devam etmekteydi, ancak emlak ve nüfus tahririnde son aşamaya girilmişti. 1874 Mart ayına kadar 41 kasaba, 8 nahiye ve 1.325 köyün tahriri bitirilmişti.¹⁹⁸ 1874 Mart'ında da nefis-i Varna kazası ile Kozluca nahiyesindeki toplam 67 köyde emlak ve arazi tahriri tamamlandı. *Nüfus-ı atıkası* 5.348 olan 67 köyde, 914'ü muhacir olmak üzere 12.856 nüfus tespit edildi. Böylece, bu köylerde muhacirler dışında *nüfus-ı atıka* üzerine 6.594 kişilik bir artış olduğu ortaya çıktı.¹⁹⁹ Ayrıca, redif zabıtlarının yaptığı yoklamalarda Tırnova'da 3.500, Osman Pazarı ve Bebrova'da 1.196 nefer *nüfus-ı mektûme* zuhur etmişti. Bu durum 1 Nisan 1874 tarihli Tuna gazetesinde yaklaşık otuz yıldır umumî sayım yapılmamasına bağlanıyor ve Tahrir-i Cedid bitiminde vilâyet nüfusunda hayret verici bir artış ortaya çıkacağı tahmin ediliyordu.²⁰⁰ 5 Temmuz 1874'de Tuna gazetesinde Sofya'da, o zamana dek, tahriri bitirilen köylerde kayıtlı *nüfus-ı atıka* üzerine 12.665 artış tespit edildiği, ayrıca Tırnova, Servi, Orhaniye, İzladı, Mankalya, Pazarcık, Hırsova, Babadağı ve Maçın kazalarına bağlı köylerde de nüfus, emlak ve arazi tahririnin tamamlandığı ilan edildi.²⁰¹ 1874 Temmuz ve Ağustos'unda Varna'ya bağlı Pravadi kazasına tabi köylerin sayımı bitirildi.²⁰² 23 Ağustos 1874'de Tuna gazetesinde vilâyette yürütülmekte olan sayımın sonuna gelindiği, Varna ve Tulça sancaklarında köylerin tahririnin bittiği, Sofya ve Tırnova'da ise devam ettiği duyuruldu.²⁰³ 20 seyyar tahrir heyeti Varna, Tulça, Sofya ve Tırnova sancaklarındaki köylerin sayımını yedi ayda tamamladı. Böylece, Tuna Vilâyeti'nde 1865'den beri yürütülmekte olan tahrir faaliyeti nihayet 20 Eylül 1290 (2 Ekim 1874) tarihinde bitirildi ve sonuçlar 18 Ekim 1874'de Tuna gazetesinde ilan edildi.²⁰⁴ Vidin Sancağı'ndaki köylerin sayımının ne zaman tamamlandığını bilemiyoruz, ancak, Rusçuk Sancağı'nın ardından 1873 yılının ikinci yarısında bitirilmiş olması muhtemeldir.

Tablo 18. Tuna gazetesinde neşredilen Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre Tuna Vilâyeti'nde meskûn erkek nüfus (1874)²⁰⁵

Nüfus		I	II	Toplam	Yüzde
İslam Milleti	Ahâli-i Kadîme	232.848	159.521	392.369	34,39
	Muhacirîn	30.573	33.825	64.398	5,64
	Kıbtîyân-ı Müslim	14.957	10.074	25.031	2,19
	Toplam	278.378	203.420	481.798	42,22

¹⁹⁸ *Tuna*, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874).

¹⁹⁹ *Tuna*, No. 859, 12 Safer 1291/20 Mart 1290 (1 Nisan 1874).

²⁰⁰ Aynı yer.

²⁰¹ *Tuna*, No. 884, 21 Cemâziyelevvel 1291, 23 Haziran 1290 (5 Temmuz 1874). Tahrir memurları tarafından 1874 Haziran'ında Pazarcık kazasına bağlı Abidin Bey köyünde 58 hanede 156 Tatar muhaciri ve 1 ahali-i kadim olmak üzere 157 Müslüman erkek nüfus kaydedilmiştir. [NBKM, Or.Otd., Fond 22 (Dobriç), a.e. 273, 4 Haziran 1290 (16 Haziran 1874)]. Burada, tahrir memurlarının mahalli düzeyde Müslümanlar arasında ahali-i kadim ve Tatar muhacirler şeklinde ayırım yaptıkları görülmektedir.

²⁰² NBKM, Or.Otd., Fond 25 (Provadiya/Pravadi), a.e. 165-180, 22 Haziran-25 Temmuz 1290 (4 Temmuz-6 Ağustos 1874). Tahrir memurları, Pravadi köylerindeki Müslüman nüfusu İslam, Tatar, muhacir, Tatar muhaciri, Çerkez muhaciri, Kıpti-i Müslim şeklinde; Gayrimüslim nüfusu ise Bulgar veya Hristiyan şeklinde kaydetmişlerdir.

²⁰³ *Tuna*, No. 898, 11 Receb 1291/11 Ağustos 1290 (23 Ağustos 1874).

²⁰⁴ *Tuna*, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874).

²⁰⁵ *Tuna*, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874). Gazetedeki tabloda Yahudiler, sehven Hristiyan milleti içinde kaydedilmiştir. Ayrıca, tabloda Katolikler atlandığı halde, açıklama kısmında sayılarının 3.556 olduğu belirtilmiştir.

Hristiyan Milleti	Bulgar	275.604	316.969	592.573	51,93
	Rum	3.523	4.132	7.655	0,67
	Ermeni	2.125	3	2.128	0,19
	Katolik	3.556	-	3.556	0,31
	Milel-i Sâire	24.791	15.512	40.303	3,53
	Kıpti-i Gayrimüslim	4.570	3.093	7.663	0,67
	Toplam	314.169	339.709	653.878	57,31
Yahudi Milleti	Yahudi	5.192	183	5.375	0,47
Genel Toplam		597.739	543.312	1.141.051	100

Tablonun ilk sütunundaki rakamlar 1282 tarihinden 1289 nihayetine kadar (13 Mart 1866-12 Mart 1874) yazılmış olan 41 kasaba, 8 nahiye 1.325 köyün nüfusunu, ikinci sütundaki rakamlar ise 1290 senesi Mart ayından 20 Eylül'e (13 Mart-2 Ekim 1874) kadar sayımı bitirilen 8 nahiye ve 1.807 köyün nüfusunu göstermektedir.²⁰⁶ Buna göre, kadınlarla birlikte Tuna Vilâyeti'nin nüfusu, Niş Sancağı hariç, 963.596 Müslüman ve 1.318.506 Gayrimüslim olmak üzere 2.282.102'dir. Ancak, gazetede vilâyet nüfusu icmal olarak neşredilmiş ve sancak ve kaza bazında hane ve nüfus detayları aktarılmamıştır. Ayrıca, Müslüman unsurlar arasında etnik köken ve dile dayalı bir ayırım gözetilmemiş, muhtemelen vergi meselesinden dolayı ahali-i kadîme ve muhacirler şeklinde bir tasnif yapılmış ve Müslüman Kıptiler de yine ayrı olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık, Gayrimüslim unsurlar arasında din, mezhep ve etnik kökene dayalı bir ayırım yapılmıştır.²⁰⁷ Tahrir-i Cedid sonucuna göre vilâyet nüfusunun %42,22'si Müslüman, %57,78'i ise Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Vilâyetteki Bulgar nüfus oranı %51,93; Gayrimüslim unsurlar içinde Bulgar nüfus oranı ise %89,89'dur. Gayrimüslimler içinde Rumlar %1,16, Ermeniler %0,32, Katolikler %0,54, milel-i saire %6,11, Yahudi %0,82 ve Gayrimüslim Kıptiler %1,16'lık bir orana sahiptirler. Ancak, Bulgarlar ve Rumlar arasında titiz bir ayırım yapılmadığı ve bazı yerlerde Rumların Bulgar nüfus içinde gösterildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre Tuna Vilâyeti'ndeki Müslüman nüfus içinde ahâli-i kadîme oranı %81,44, muhacirlerin oranı %13,37, Müslüman Kıptilerin oranı ise %5,19'dur. Ahali-i kadîme olarak gösterilen Müslüman nüfusun genel nüfus içindeki oranı %34,39'dur. Ancak, Tuna Vilâyeti'nde meskûn muhacir sayısının –Niş Sancağı hariç– yalnızca 64.398 (kadınlarla birlikte 128.796) olarak gösterilmesi ilk bakışta şaşırtıcıdır. Çünkü bu sayı daha 1861-1862'de Osmanlı makamları tarafından tespit edilmiş olan muhacir sayısının dahi oldukça gerisindedir. Kanaatimize göre buradaki problem de sayım sonuçlarından ziyade terminoloji ile ilgilidir ve Tahrir-i Cedid sonuçlarında aktarılan ahâli-i kadîme nüfusu, Kırım ve Kafkas muhacirlerinin bölgede iskânından önceki Türk ve diğer Müslüman unsurların sayısını değil, onlarla birlikte on yıllık vergi muafiyeti süresinin dolmasından sonra ahali-i kadîme sayılan Kırım muhacirlerini de ihtiva etmektedir. Şöyle ki, Midhat Paşa'nın, 1271 senesinde Tulça Sancağı'nda (Mecidiye'de) iskân edilmiş olan Kırım

²⁰⁶ *Tuna*, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874). Gazetede aktarılan bu bilgiye karşılık yukarıda belirtildiği üzere Tuna Vilâyeti'nde tahrir faaliyeti 1865'de başlamıştır.

²⁰⁷ Tuna gazetesinde yalnızca nefis-i Tulça'da yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfusun terkibine ilişkin yapılan şu açıklama dikkat çekicidir: “*Müslimîn*: Ahali-i Müslime (Türk, AK), Tatar, Nogay, Çerkez, Arap, Acem, Arnavut, Boşnak, Kürt, Kıpti-i Müslim, Tatar Kıptisi. *Hristiyan*: Rum, Bulgar, Bulgar Gagavuz, Bulgar Şop, Arnavut Bulgarı, Moldovan, Ermeni, Ermeni Katoligi, İtalyan, Fransız, İngiliz, Macar, Polak, Sırp, Karadağlı, Kazak, Zeburucan denilen Sarı Kazak, Nemçe, Lipovan, Lipovan-ı Bezboyıç, Nim-Ulak, Proveslav, Lipovan Subotnik, Asıl Lipovan. *Yahudi*: Amerikan Yahudisi, Prusya Yahudisi, Yahudi Kıptisi”. Ayrıca, Gagavuzlar için yapılan “*Rumdan dönme olup ekserisi Bulgar lisanını bilmediğinden Gagavuz tesmiye olunmuştur.*” şeklindeki tanımlama manidardır.

²⁰⁸ *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* kayıtlarını ve Tuna gazetesindeki bu cetveli tetkik eden Todorov, tahrir memurları ve mali uzmanların Rum-Bulgar ayırımına pek dikkat etmediklerini, vilâyette dağınık küçük Rum gruplarını Bulgar nüfus içinde kaydettiklerini belirtmektedir. Mesela, *Cetvel-i Mizan-ı Vergi ve Nüfus* üzerine sonradan Varna'da (vergi mükellefi) 3.532 Rum ve 662 Bulgar olduğunun not edildiğini tespit etmiştir. (Nikolai Todorov, *age*, s. 344, 353, 354).

muhacirlerinin 1281 sonunda muafiyet sürelerinin dolacak olması ve bunlardan 1282 Mart'ından itibaren öşür ve vergi alınacak olması sebebiyle muhacirlere tarh ve tevzi edilecek verginin önceden kararlaştırılması için 2 Eylül 1865'de Sadaret'e başvurması²⁰⁹ üzerine, Tulça Sancağı'nda meskûn muhacirlerin 1 Mart 1282'de (13 Mart 1866), “mazhar oldukları müddet-i muafiyet tekmil olarak kendileri artık ahali-i kadîme sırasına geçmiş ve bu cihetle emsâli misillû bunların dahi hal ve iktidarları gözetilerek virgülerinin tarh ve tevzii zamanı gelmiş olduğuna” karar verilmiştir.²¹⁰ Keza, Vidin'e bağlı Adliye kazasında Rahoviçe-i Kebir köyünde meskûn Kırım muhacirlerinin de 1873'de köylerine muhacir aşarı malından cami yapılmasını talep etmeleri üzerine, liva muhacir komisyonu, muafiyet müddetlerinin 1287 senesi sonunda (12 Mart 1872) bitmesi hasebiyle “ahali-i kadîme hükmüne girdikleri” için kendilerine muhacir aşarından para aktarılamayacağına hükmetmiştir.²¹¹ Ayrıca, yukarıda da belirtildiği üzere on yıllık vergi muafiyeti dolan muhacirler “ahali-i kadîme misillû” vergilendirilmişlerdir.²¹² Bu örnekler vergi muafiyeti süresi dolan Kırım muhacirlerinin ahali-i kadîme sınıfına geçtiklerini göstermektedir. Bu konuda başka bir örnek de şudur: Vidin Sancağı köylerinde Tahrir-i Cedid sonuçlarını yansıtan ve aşağıda ele alınacak olan bir cetvelde Müslüman unsurlar, *İslam milleti* (11.048) ve *Aşâir* (Çerkez) (6.522) şeklinde kaydedilmişlerdir. Cetvelde Çerkez muhacirlerin vergi muafiyetlerinin dolmadığı not edilmiştir. Ancak, Tatar ve Nogay muhacirlerden bahis yoktur.²¹³ Burada da Kırım muhacirlerinin, Kuyûd-u Atîk'de olduğu gibi, İslam milleti içinde kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tahrir-i Cedid'de aktarılan muhacir sayısı 1863–1864'de gelen ve muhacir statüsü devam eden Çerkez muhacirleri gösteriyor olmalıdır.²¹⁴ 1292 Salnâmesinde de eksik de olsa yalnızca Çerkez muhacirlerden söz edilmesi bu ihtimali güçlendirmektedir.

Tahrir-i Cedid sonuçları 1875 Mart ayında basılan²¹⁵ 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde de neşredilmiştir. Öte yandan, Niş Sancağı, 1874 Haziran'ında yeniden Tuna Vilâyeti'ne bağlanmış ise de Tahrir-i Cedid'in dışında kaldığı için 1292 Salnâmesi'ndeki nüfus cetvelinde de gösterilmemiştir.

²⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 1, 12 Rebiülâhîr 1282/21 Ağustos 1281 (2 Eylül 1865).

²¹⁰ BOA, İ.MVL, No. 564/25360, lef 1, 26 Receb 1283/22 Teşrinisâni 1282 (4 Aralık 1866), irade: 3 Şaban 1283 (11 Aralık 1866).

²¹¹ NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12064, 10 Cemaziyelâhîr 1290 (5 Ağustos 1873). 1877–1878 Osmanlı–Rus Harbi'nden sonra Rumeli vs. yerlerden Osmanlı topraklarına hicret eden muhacirlerin muafiyet sürelerinin bitmesinden sonra *ahali-i kadime* sayılması/yerli hükmüne girmesi hakkında pek çok örnek mevcuttur. [BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), No. 309/15, 15 Muharrem 1303 (24 Ekim 1885); BOA, Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT), 5 Receb 1304, 18 Mart 1303 (30 Mart 1887), No. 1408/49; BOA, DH.MKT, No. 1594/1, 12 Cemaziyelâhîr 1306, 1 Şubat 1304 (13 Şubat 1889); BOA, DH.MKT, No. 1292/72, lef 1, 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908), lef 2, 9 Şaban 1326, (6 Eylül 1908)]. Ayrıca bkz. Ayşe Pul, “1877–78 Osmanlı–Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, S. XV, Eylül 2013, s. 173, 178.

²¹² BOA, A.MKT.MHM, No. 343/67, lef 1, 12 Rebiülâhîr 1282/21 Ağustos 1281 (2 Eylül 1865); BOA, İ.MVL, No. 564/25360, lef 1, 26 Receb 1283/22 Teşrinisâni 1282 (4 Aralık 1866), irade: 3 Şaban 1283 (11 Aralık 1866); NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, list 8b, no. 115, 28 Muharrem 1288 (19 Nisan 1871); NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 107/16, list 40a, no. 301, 16 Rebiülevvel 1288 (5 Haziran 1871); NBKM, Or.Otd., Fond 26 (Vidin), a.e. 12064, 10 Cemaziyelâhîr 1290 (5 Ağustos 1873).

²¹³ NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 93/36, list 2 (tarihsiz).

²¹⁴ Nikolay Todorov, Tuna gazetesindeki bu cetvelden söz ettiği halde muhtemelen bu durumu fark edemediği için rakamlara itibar etmemiş ve cetveli yayınlamaya gerek görmemiştir. (Nikolai Todorov, *age*, s. 344). Keza, Milen Petrov (*agt*, s. 68, 351) da tahrir-i cedid sonucunda aktarılan muhacir sayısını “gerçek olamayacak kadar düşük” olarak nitelemiş ve muhacirlerin gerçek sayısını yansıtmadığını belirtmiştir.

²¹⁵ Tuna, No. 956, 20 Safer 1292/16 Mart 1291 (28 Mart 1875).

Tablo 19. 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde neşredilen Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre Tuna Vilâyeti'nde erkek nüfus (1874)²¹⁶

Sancak	İslam milleti	Çerkez Muh.	Rum milleti	Bulgar milleti	Ermeni milleti	Ulah, Katolik vs.	Yahudi milleti	Kıptiân- ı Müslim	Kıptiân- ı Gayri- müslim	Toplam
Ruşçuk	164455	16588	-	114792	991	500	1102	9579	1790	309797
Vidin	20492	6522	-	131279	-	14690	1009	2783	2048	178823
Varna	52742	4307	3421	21261	808	-	110	2825	331	85805
Tırnova	88445	-	494	148713	-	-	-	6545	1697	245894
Tulça	53059	2954	217	10553	3885	15512	780	139	356	87455
Sofya	27001	202	-	179202	-	-	2374	2964	1437	213180
Toplam	406194	30573	4132	605800	5684	30702	5375	24835	7659	1120954
Yüzde	36,23	2,73	0,37	54,04	0,51	2,74	0,48	2,22	0,68	100

Tablo 20. Tahrir-i Cedid'e göre Tuna Vilâyeti'nde Bulgar ve diğer unsurların miktarı (1874)²¹⁷

Sancak	Bulgar		Gayri Bulgar		Toplam Nüfus
	Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Ruşçuk	114.792	37,05	195.005	62,95	309.797
Vidin	131.279	73,41	47.544	26,59	178.823
Varna	21.261	24,78	64.544	75,22	85.805
Tırnova	148.713	60,48	97.181	39,52	245.894
Tulça	10.553	12,07	76.902	87,93	87.455
Sofya	179.202	84,06	33.978	15,94	213.180
Toplam	605.800	54,04	515.154	45,96	1.120.954

1292 Salnâmesi'nde yayınlanan Tahrir-i Cedid sonuçları, Tuna gazetesinde neşredilen cetvele (Tablo 18) nazaran biraz farklıdır. Buna göre, vilâyet nüfusunun %36,23'ü İslam milleti, %2,73'ü Çerkez muhaciri ve %2,22'si Kıptiân-ı Müslim olmak üzere %41,18'ini Müslüman unsurlar teşkil etmektedir. Tabloya göre Müslüman nüfus içinde İslam milleti %89, Çerkezler %6,62, Müslüman Kıptiler ise %5,38'lik bir orana sahiptirler. Vilâyetteki Bulgar nüfus oranı, %54,04, Bulgarların Gayrimüslim unsurlar içindeki oranı ise %91,88'dir. Ulah ve Katolik unsurların oranı %2,74 olup, Rum, Ermeni, Yahudi ve Gayrimüslim Kıptilerin her birinin oranı %1'in altındadır. Ancak, bu veriler Tablo 18 ile karşılaştırıldığında bazı eksiklik ve tutarsızlıklar görülmektedir. Gayrimüslim nüfus toplamında önemsiz bir farklılık mevcuttur (99 kişi). Bulgar ve Ermenilerin sayısı artarken Rum, Ulah, Katolik vs. unsurların sayısı azalmıştır. Tablo 18'in I. sütununda gösterilen Rum nüfus, 1292 Salnâmesi'nde Bulgar nüfusa dâhil edilmiştir. Müslüman unsurların toplam sayısında ise 20.196 kişilik bir azalma söz konusudur. Müslüman Kıptilerin sayısı 196 kişi eksilmiştir. Tablo 18'in I. sütununda gösterilen muhacirler, 1292 Salnâmesinde Çerkez muhacirleri olarak aynen kaydedilmiş ise de II. sütundaki 33.825 muhacir salnâmeye eksik biçimde aktarılmıştır. Bunun 13.825'inin İslam milletine eklendiği, 20.000 muhacirin ise atlandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple sayımları büyük ölçüde 1874'de tamamlanan Varna ve Tulça sancaklarındaki Çerkez nüfus olması gerekenden azdır. Tırnova Sancağı'nda hiç Çerkez muhacir yazılmaması ve Sofya Sancağı'nda sayılarının çok az oluşu da bununla alakalıdır. Dolayısıyla Tablo 18'deki veriler Müslüman nüfus toplamı açısından daha tutarlıdır. Öte yandan, muhacir

²¹⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 8, Sene 1292, s. 54a.

²¹⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 8, Sene 1292, s. 54a'daki verilerden hareketle hazırlanmıştır.

nüfus içinde Tatar ve Nogaylara işaret edilmemesi onların Tuna gazetesinde yayınlanan Tahrir-i Cedid cetvelinde (Tablo 18) ahali-i kadîme içinde gösterildikleri şeklindeki tespitimizi teyit etmektedir. 1292 Salnâmesi'nde etnik ve dinsel aidiyetlerine göre tasnif edilmiş nüfusu, önceki verilerle karşılaştırma amacıyla Müslim ve Gayrimüslim şeklinde ayırttığımızda Tahrir-i Cedid'e dayalı olarak salnâmeye aktarılan bazı bilgilerin eksik veya hatalı olduğu görülmektedir.

Tablo 21. 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nde neşredilen Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre Tuna Vilâyeti'nde Müslim ve Gayrimüslim nüfus (1874)²¹⁸

Sancak	Hane	Müslim		Gayrimüslim		Toplam Nüfus
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Ruşçuk	-	190.622	61,53	119.175	38,47	309.797
Vidin	-	29.797	16,66	149.026	83,40	178.823
Varna	24.072	59.874	69,78	25.931	30,22	85.805
Tırnova	74.075	94.990	38,63	150.904	61,37	245.894
Tulça	25.999	56.152	64,20	31.303	35,80	87.455
Sofya	56.619	30.167	14,15	183.013	85,85	213.180
Toplam	-	461.602	41,18	659.352	58,82	1.120.954

Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre, önceki istatistiklerde de olduğu gibi Rusçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslüman nüfus; Tırnova, Vidin ve Sofya sancaklarında ise Gayrimüslim nüfus çoğunluktadır. Tahrir-i Cedid ile Kuyûd-ı Atîk verileri kıyaslandığında Varna, Tırnova, Tulça ve Sofya sancaklarında hane sayısının %62,49 artışla 111.249'dan 180.765'e çıktığı görülmektedir. Rusçuk ve Vidin Sancaklarında hane miktarı yazılmadığı için hane sayıları üzerinden karşılaştırma yapma imkânı yoktur. Kuyûd-ı Atîk ile Tablo 21'deki Tahrir-i Cedid sonuçları kıyaslandığında (atlanmış olan 20.000 muhacir hariç) Müslim ve Gayrimüslim nüfus artış oranları şöyledir: Rusçuk Sancağı: %37,8-%36,29; Vidin Sancağı: %97,59-%46,36; Varna Sancağı: %56,13-%90,29; Tırnova Sancağı: %22,3-%31,6; Tulça Sancağı: %45,86-%49,14; Sofya Sancağı: %41,11-%26,23. Ayrıca, toplam Müslüman nüfus %40,18, Gayrimüslim nüfus ise %36,36 oranında yükselmiştir. Tuna gazetesinde neşredilen ve Tablo 18'de aktarılan sonuçlara göre ise Müslüman nüfus %46,31, Gayrimüslim nüfus ise %36,34 oranında artmıştır.

Nefs-i Rusçuk ve bazı köyler olmadığı için 1290 Salnâmesi (Tablo 11) bir tarafa bırakılacak olursa, Tahrir-i Cedid'e göre Rusçuk Sancağı'nda kayıtlı Müslüman nüfus, tahrir öncesindeki nüfusa göre (Tablo 15, 16, 17) %9,5 dolayında artmıştır. Ancak, Tablo 15'deki Rusçuk tetimmesi ve Aubaret'in aktardığı rakamlar göz önüne alındığında 30.000 kişi dolayında eksiktir. Buna karşılık, Tahrir-i Cedid'e göre Rusçuk Sancağı'ndaki Gayrimüslim nüfus, tetimme nüfusla (Tablo 15) ve 1291 Salnâmesi'nde (Tablo 16, 17) kayıtlı nüfusla tutarlıdır. Vidin Sancağı'nda hem Müslüman, hem de Gayrimüslim nüfus, Tablo 11, 12, 15 ve 17'de aktarılan nüfusun gerisindedir. Müslüman erkek nüfus Tablo 11'e göre 7.400 (%24,87); Tablo 15 ve 17'ye göre ise 5.200 kişi (%17,5) dolayında azalmıştır. Gayrimüslim nüfusta da 6.000-8.300 (%4-5,6) dolayında bir azalma mevcuttur. Öte yandan, yalnızca Vidin Sancağı'na bağlı köylerde Tahrir-i Cedid sonuçlarını içeren bir cetvelde 461 köyde 50.079 hanede 11.048 İslam milleti, 6.522 Aşâir (Çerkez), 118.331 Bulgar milleti, 14.690 Katolik vs., 2.326 Kıbtîyân-ı Müslim ve 1.719 Kıbtîyân-ı Gayrimüslim olmak üzere 154.636 erkek nüfus kayıtlıdır.²¹⁹ Vidin kırsalındaki nüfusla Tablo 13'de aktarılan Vidin Sancağı'ndaki şehirli nüfus (16.315 Müslüman-21.619 Gayrimüslim olmak üzere 37.934 nüfus)

²¹⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 8, Sene 1292, s. 54a'daki verilerden hareketle hazırlanmıştır.

²¹⁹ NBKM, Or.Otd., Vidin pred-fond (VD), a.e. 93/36, list 2 (tarihsiz). Cetvelde ayrıca, Kuyûd-ı Atîk'e göre söz konusu 461 köyde 30.923 hanede 6.841 İslam milleti, 83.948 Bulgar milleti, 7.446 Katolik vs. olmak üzere 98.235 erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu belge de dâhil olmak üzere NBKM'de Vidin Ön Fonu'ndaki [Vidin pred-fond (VD)] belgelere ulaşmamı sağladığı ve kullanmama izin verdiği için M. Safa Saraçoğlu'na müteşekkirim.

göz önüne alındığında da 1292 Salnâmesi'ndeki Vidin sonuçlarının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1873/1874 verilerini kullanan Aubaret de Vidin Sancağı'nda 69.000 Müslüman ve 321.000 Gayrimüslim olduğunu kaydetmiştir.²²⁰ Varna Sancağı'nın hane sayısı Tablo 12'ye göre 1.214 hane artmıştır. Keza, Müslüman erkek nüfus 16.277 (%37,56), Gayrimüslim nüfus ise 9.134 (%54,38) dolayında yükselmiştir. Ayrıca, Tablo 11, 15, 16 ve 17'de aktarılan rakamlara göre de hane sayıları düştüğü halde Müslüman nüfus 14.321-15.424 (%31,43-%34,70); Gayrimüslim nüfus ise 9.130-9.230 (%54,34-%55,26) civarında artmıştır. Tırnova Sancağı'nda ise önceki verilere göre hane sayısı 21.000 dolayında çoğalmıştır. Tablo 11, 12 ve 15'e göre Müslüman nüfus 19.600-19.750 (%26); Gayrimüslim nüfus ise 34-35.000 (%29-30) dolayında yükselmiştir. Tablo 17'ye göre de Müslüman nüfus 19.800 (%26,4); Gayrimüslim nüfus ise 28.500 (%23,3) kişi civarında artmıştır. Tulça Sancağı'nda 1290 ve 1291 Salnâmelerine göre (Tablo 11, 12, 16, 17) hane sayısı 3.000; 1873'de Tuna gazetesinde yayınlanan cetvele (Tablo 15) göre ise –kaydedilmemiş olan 928 haneli Mahmudiye nahiyesi hariç– 2.080 dolayında azalmıştır. Tabiatıyla toplam nüfusta da büyük bir gerileme söz konusudur. 1290 ve 1291 Salnâmeleri (Tablo 11, 16) ile 1873'de Tuna gazetesinde yayınlanan nüfus cetvelindeki (Tablo 15) ham verilerle kıyaslandığında Müslüman nüfus sırasıyla 572 ve 1.620 kişi azalmış görünmektedir. Ancak, 1290 ve 1291 Salnâmelerinde Babadağı, Maçin ve Köstence Müslüman nüfusu 10.607 kişi eksik gösterildiği ve Tuna gazetesinde (Tablo 15) ise bu kazalardaki Müslüman nüfus sayısındaki hataların yanı sıra Mahmudiye nahiyesi de hiç yazılmadığı için aslında Müslüman nüfus 12.799, Gayrimüslim nüfus ise 1.513 kişi eksik yazılmıştır. Dolayısıyla tashih edilmiş 1290 Salnâmesi (Tablo 12) verileri ile karşılaştırıldığında nüfus artışı bir yana Tulça Sancağı'nda toplam nüfus 11.179'u (%16,6) Müslüman; 12.860'ı (%27,53) Gayrimüslim olmak üzere 24.039 (%21,56) kişi azalmış görünmektedir. Tahrir-i Cedid'e göre Sofya Sancağı'nda hane ve nüfus sayısında mühim bir artış vardır. Tablo 11, 15, 16 ve 17'ye göre Sofya Sancağı'nda hane sayısı 3.378 adet, Müslüman nüfus 5.954 (%24,6), Gayrimüslim nüfus 36.917 kişi (%25,27), toplam nüfus ise 42.871 (%25,17) kişi yükselmiştir. Tablo 11'e göre ise hane sayısı 4.466 adet, Müslüman nüfus 5.685 (%23,22), Gayrimüslim nüfus 29.622 (%19,3) ve toplam nüfus da 35.307 kişi (%19,85) artmıştır. Tablo 15'e ve Aubaret'in aktardığı rakamlara göre Müslüman nüfusu eksik gösterilmiş olmasına rağmen Rusçuk Sancağı'nın yanı sıra Varna, Tırnova ve Sofya sancaklarında Müslüman ve Gayrimüslim nüfus sayısında önemli ölçüde artış görülürken, Vidin ve Tulça sancaklarındaki azalmayı izah etmek güçtür. Kanaatimize göre, Tahrir-i Cedid sonuçlarında Rusçuk Sancağı'nda Müslüman; Vidin ve Tulça sancaklarında ise hem Müslim, hem de Gayrimüslim nüfus eksiktir. Ayrıca, salnâmede aktarılan hane sayıları da problemlidir.

Yukarıdaki hususlar göz önüne alındığında vilâyetteki genel nüfusun hesaplanmasında ve nüfus artışının tespitinde Tablo 18'deki verilerin esas alınması daha uygundur. Diğer taraftan, 1874 Haziran'ında Tuna Vilâyeti'ne yeniden bağlanmış olan Niş Sancağı'nda da Prizren Vilâyeti Salnâmelerine göre 1873 ve 1874'de nefsi-i Niş dâhil yedi kaza ve 1.252 köyde 46.027 (%29,43) Müslüman ve 110.386 (%70,57) Gayrimüslim olmak üzere toplam 156.413 erkek nüfus kaydedilmiştir.²²¹ Böylece, 1874 yılı itibarıyla Niş Sancağı ile birlikte Tuna Vilâyetinde 1.055.650 (%40,68) Müslüman, 1.539.278 (%59,32) Gayrimüslim olmak üzere 2.594.928 dolayında bir nüfus olduğunu söyleyebiliriz.

Tuna gazetesinde ilan edilen Tahrir-i Cedid sonuçları (Tablo 18) ile Kuyûd-ı Atîk'deki nüfus karşılaştırıldığında İslam milleti/ahâli-i kadîmenin 64.657 kişi (%19,72) artarak 327.712'den 392.369'a çıktığı görülmektedir. Ancak, Müslüman Kıptilerin sayısının 1.588'den 25.031'e çıkması anormaldir. 1859–1860 defterindeki sayılarının Niş hariç 17.780 olduğuna bakılırsa bu

²²⁰ Engin Deniz Tanır, *agt*, s. 67. Aubaret, bu nüfusa Çerkezlerin dâhil olmadığını beyan etmişse de buna ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

²²¹ *Prizren Vilâyeti Salnâmesi*, Defa 1, Sene 1290, Prizren Vilâyeti Matbaası, Prizren 1290, s. 114; *Prizren Vilâyeti Salnâmesi*, Defa 2, Sene 1291, Prizren Vilâyeti Matbaası, Prizren 1291, s. 109-122.

durum muhtemelen büyük bir kısmının Kuyûd-ı Atîk'de İslam milleti içinde gösterilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kuyûd-ı Atîk'deki İslam milleti ve Müslüman Kıptilerin sayısı 88.100 kişi (%26,75) artışla 329.300'den 417.400'e yükselmiştir. (Çerkez) Muhacirlerle birlikte bölgedeki Müslüman erkek sayısı da 152.498 kişi (%46,31) artmıştır. Gayrimüslim nüfus ise 175.724 kişi (%36,34) artışla 483.529'dan 659.253'e çıkmıştır. Bu dönemde, Bulgar erkek nüfus da 135.555 kişi (%29,66) artarak 457.018'den 592.573'e yükselmiştir. Keza, (Çerkez) muhacirler dışında Tuna Vilâyeti nüfusu 263.824 kişi (%32,46) artışla 812.829'dan 1.076.653'e erişmiştir. (Çerkez) muhacirlerle birlikte ise vilâyetin toplam nüfusu 328.222 kişi (%40,4) artarak 1.141.051'e ulaşmıştır. Dolayısıyla, Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde yapılan sayımlar sonucunda kadınlarla birlikte Müslüman nüfus 304.996, Gayrimüslim nüfus da 351.448 olmak üzere 656.444 kişi artmıştır. Buna karşılık, Tahrir-i Emlâk Mümeyyizliği'nin 18 Ekim 1874 tarihli Tuna gazetesinde bahsedilen raporuna göre ise vilâyette kayıtlı erkek nüfus, *nüfus-ı atıkaya* göre 365.330 (kadınlarla birlikte 730.660) kişi (%47,10) yükselmiştir.²²² Bu durumun 9-10 yıllık bir artıştan ziyade, nüfus kayıtlarının güncel olmaması sebebiyle, daha uzun bir birikimin neticesi olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu sonuçlar, öncelikle Tuna Vilâyeti'nde ciddi bir nüfus artışı yaşandığını göstermektedir ve Kuyûd-ı Atîk'de kayıtlı İslam milleti içinde muhacirlerin de olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Ancak, en dikkat çekici nokta, Kuyûd-ı Atîk'de yazılmamış olan muhacirlerin ilave edilmiş olmasına rağmen Tahrir-i Cedid'deki Müslim-Gayrimüslim nüfus yüzdesi (%42,22-%57,78) ile Kuyûd-ı Atîk'deki nüfus yüzdelerinin (%40,51-%59,49) birbirine yakın oluşudur. Bu durum, Bulgarlarda ve Gayrimüslim nüfus genelinde doğurganlık oranının ve nüfus artış hızının Türk ve diğer Müslüman unsurlardan daha yüksek olduğunu; buna rağmen vilâyette iskân edilen Kırım ve Kafkas muhacirleri sayesinde nüfus yüzdelerinin korunduğu gibi, Müslüman nüfus oranının bir miktar arttığını göstermektedir. 1859-1860 verilerine bakıldığında bu husus daha net olarak anlaşılmaktadır.

Nikolay Todorov, 1831 sayımında Tuna bölgesinde tespit ettiği 159.308 Müslüman erkek nüfustan hareketle 1870'lerde Müslüman nüfusun üç kat artışını büyük çapta Tatar ve Çerkez göçlerine bağlamaktadır.²²³ Ancak, Todorov'un verilerine göre aynı dönemde Gayrimüslim nüfus da 2,5 kat artmıştır. Ayrıca, yukarıda belirtildiği üzere 1831 sayımında pek çok kazanın Müslim ve Gayrimüslim nüfusu eksiktir. Bu sebeple bölgedeki demografik hareketliliğin tespiti ve Kırım ve Kafkas muhacirlerinin etkisinin anlaşılabilmesi için 1859-1860 icmal nüfus verileri esas alınmalıdır. Buna göre, Kırım muhacirlerinin yoğun olarak iskân edildikleri Mecidiye ile Sünne sancakları yazılmadığı halde, 1859-1860'ta bölgede 284.934 Müslüman-536.748 Gayrimüslim nüfus kaydedilmiş olduğunu hatırlatmalıyız. 1859-1860'tan 1874'e kadar Niş Sancağı hariç bölgedeki Müslüman nüfus, %84,23 (220.276 kişi) artışla 261.522'den 481.798'e; Gayrimüslim nüfus %53,29 (229.188 kişi) artışla 430.065'den 659.253'e ve toplam nüfus ise %65,02 artışla 691.587'den 1.141.051'e yükselmiştir. Bu süreçte Müslüman nüfus oranı %37,81'den %42,22'ye çıkarken, Gayrimüslim nüfus oranı %62,19'dan %57,88'e gerilemiştir. Dolayısıyla 1859-1860 ile 1874 yılları arasında kadınlarla birlikte bölgedeki nüfus 440.552'si Müslüman ve 458.376'sı Gayrimüslim olmak üzere 898.928 kişi artmıştır. Bu verilere göre, Niş Sancağı dışında Tuna bölgesinde iskân edilen Kırım ve Kafkas muhacirleri, Müslüman nüfustaki doğal nüfus artışı da göz önünde bulundurularak söz konusu 440.552 Müslüman nüfus içinde aranmalıdır.

Tuna Vilâyeti'nde 1874 yılında tamamlanan nüfus tahririnden sonra nüfus vukuatının takibi dışında bir daha umumî sayım yapılmamıştır. Ancak, 1874 sonlarından itibaren Niş

²²² Tuna, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874). Buradan hareketle *nüfus-ı atıkanın* –Niş Sancağı hariç– 775.721 olduğu anlaşılmaktadır. Gazetede *nüfus-ı atıkanın* detayları ve hangi tarihe ait olduğu belirtilmemiş ise de bu sayının Tuna Vilâyeti'nin kuruluşu öncesine, 1864 yılına, ait olduğu söylenebilir.

²²³ Nikolaï Todorov, *age*, s. 311, 321.

Sancağı'nın da tahririne başlanmıştır.²²⁴ 11 Mart 1876 tarihli Emlâk ve Vergi Defteri Niş Sancağı'nı da ihtiva etmesi bakımından önemlidir:

Tablo 22. Emlâk ve Vergi Defteri'ne göre Tuna Vilâyeti'nde erkek nüfus (1876)²²⁵

Sancak	Hane	Müslim		Gayrimüslim		Toplam Nüfus	Hane Ort.
		Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde		
Ruşçuk	109.374	181.764	59,55	123.474	40,45	305.238	5,58
Sofya	68.375	26.608	12,67	183.438	87,33	210.046	6,14
Tulça	32.887	45.423	60,86	29.210	39,14	74.633	4,54
Tırnova	84.257	95.653	38,58	152.258	61,42	247.911	5,88
Vidin	61.758	29.797	16,26	153.495	83,74	183.292	5,94
Varna	33.430	58.361	68,83	26.424	31,17	84.785	5,07
Toplam	390.081	437.606	39,57	668.299	60,41	1.105.905	5,67
Niş	61.037	39.375	18,49	173.547	81,51	212.922	6,98
Genel Toplam	451.118	476.981	36,17	841.846	63,83	1.318.827	5,85

Emlâk ve Vergi Defteri'ndeki hane sayıları, vilâyetteki nüfus artışını ve demografik hareketliliği bir kez daha teyit etmektedir. Ancak, 1292 Salnâmesi'nde aktarılan Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre (Tablo 21) Sofya, Tulça, Tırnova ve Varna sancaklarında hane sayısının 38.184 adet yükselmiş olması makul değildir. Bu durum 1292 Salnâmesi'ndeki hane sayılarının şüpheli olduğunu düşündürmektedir. İdari taksimattaki farklılıktan kaynaklanabilecek hata payı ile birlikte hane sayısı 1859-1860 ile 1876 arasında 182.940 (%68,22) adet, 1862 yılına göre ise 176.564 (%64,31) adet artmıştır. Kuyûd-ı Atık'de hane sayıları gösterilen Varna, Tırnova, Tulça ve Sofya sancaklarında ise hane sayısı 1865-1876 arasında 107.700 (%96,81) adet yükselmiştir. Hane sayısı nefis-i Rusçuk hariç Tablo 11'e göre 82.656; Tablo 12'ye göre 84.147 adet artmıştır. 1291 Salnâmesi'nde tashih edilmiş verilere (Tablo 17) göre ise 74.075 adet yükselmiştir.

Emlâk ve Vergi Defteri'nde aktarılan Müslüman nüfus Rusçuk, Sofya, Tulça ve Varna sancaklarında Tahrir-i Cedid sonuçlarına göre önemli ölçüde azalmış, Vidin'de değişmemiş, Tırnova'da ise cüzi bir şekilde artmış görülmektedir. Müslüman nüfus sayısı Tablo 18'e göre 44.192; -20.196 kişi eksik gösterildiğini tespit ettiğimiz nüfus dışında- Tablo 21'e göre de 23.996 kişi azalmıştır. Niş Sancağı dâhil olduğu halde toplam Müslüman nüfus, Tablo 18'de aktarılan nüfusun gerisindedir. Buna karşılık, Gayrimüslim nüfusun Tulça Sancağı'nda azaldığı, diğer sancaklarda ise yükseldiği ve toplamda 9.000 kişi dolayında arttığı görülmektedir. Ancak, Tulça'da hane sayısı arttığı halde hem Müslüman, hem de Gayrimüslim nüfus, Tablo 11, 12, 15, 17 ve 21'de yer alan nüfusun çok altındadır. Vidin Sancağı'nda da Müslüman ve Gayrimüslim nüfus Tablo 11, 12, 15 ve 17'de aktarılan nüfusun gerisindedir. Ayrıca, vilâyette hane ortalamasının da önceki verilere göre oldukça düşük olması nüfus bilgilerinin problemliliğini düşündürmektedir. Niş Sancağı'nda ise idari sınırlar değişmediği halde 1290 ve 1291 Prizren Vilâyeti Salnâmelerinde aktarılan nüfusa göre Müslüman nüfus 6.652 kişi azalırken, Gayrimüslim nüfus 63.161 kişi artmıştır.²²⁶ Bu deftere göre Niş Sancağı ile beraber Tuna Vilâyeti'nde kadınlar dâhil toplam nüfus 953.962'i Müslüman, 1.683.692'si Gayrimüslim olmak üzere 2.637.654 dolayındadır. Ancak, Tablo 22'deki bilhassa Müslüman nüfus rakamlarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

²²⁴ Tuna, No. 933, 21 Zilkade 1291/18 Kanunuevvel 1290 (30 Aralık 1874).

²²⁵ Slavka Draganova, agb, s. 210-213. Slavka Draganova'nın yayınladığı bu defterde Tuna Vilâyeti'ne bağlı sancaklardaki bütün kaza ve nahiyelerdeki emlak, arazi, müsakkafat, nüfus ve vergilerle ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

²²⁶ Prizren Vilâyeti Salnâmesi, Defa 1, Sene 1290, s. 114; Prizren Vilâyeti Salnâmesi, Defa 2, Sene 1291, s. 109-122.

1293 (1876) ve 1294 (1877)²²⁷ Tuna Vilâyeti Salnâmelerinde nüfus bilgileri olmadığı için Tablo 18, 19, 21 ve 22’de aktardığımız veriler, 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde bölgenin Osmanlı kaynaklı son nüfus bilgilerini ihtiva etmektedir.²²⁸ Bu tablolardan hareketle ve Tahrir-i Cedid’e ilişkin yukarıda işaret ettiğimiz hususları da göz önüne alarak 1877 yılında Tuna Vilâyeti ile Edirne Vilâyeti’ne bağlanan Sofya Sancağı ve Kosova Vilâyeti’ne bağlanan Niş Sancağı’nda en az 1.100.000 dolayında Müslüman, 1.700.000 dolayında Gayrimüslim nüfus olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

VI. Yabancı Kaynaklarda Tuna Vilâyeti Nüfusu

Tuna Vilâyeti’nde yürütülen tahrir faaliyetinin sonuçlarının ilan edildiği 18 Ekim 1874 tarihli Tuna gazetesinde “Tahrir-i Emlâk ve Nüfus” başlığı altında aktarılan “...otuz sene evvelden işbu Tahrir-i Cedid usûlünün ibtidâ-yı icrası tarihine kadar Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne’de mükemmel tahrir-i nüfus vuku bulmamış olduğundan nüfusun mikdarı tahminde kalıp, binaenaleyh Tuna Vilâyeti’nin hâvi olduğu nüfusun mikdar-ı sahihi şimdi tebeyyün eden derecede olduğuna hükm olunamaz ve hususiyle milel-i muhtelif-i mevcûdeden bazısının mikdarı hakkında mübalağa ve bazı âheri istiklâl olunarak hakikati kimse bilemezdi. Hele bazı bedhahlar menâfi-i mahsûsalarına muvafık, fakat hakk ve savâba gayr-i mutabık, muhayyilât nevinden neşriyatta bulunurlardı.”²²⁹ şeklindeki açıklama Bulgar milliyetçiliğinin yükselmesi ve Rusya’nın Balkan politikası sebebiyle bölgenin nüfus yapısı hakkında siyasî ve millî amaçlarla yapılan manipülasyonlardan duyulan rahatsızlığın dışavurumudur.²³⁰ Öte yandan, Ami Boué (1847); Guillaume Lejean (1861), Mackensie ve Irby (1867), M. F. Mirkowitsch (1867), Jaromir Erben (1868), Elisée Reclus (1876), Heinrich Kiepert (1876) vs. seyyah ve etnografların hazırladıkları haritalarda da Türk ve Müslüman unsurların genellikle görmezden gelindiği malumdur.²³¹ Buna

²²⁷ Bilal N. Şimşir (Bulgaristan Türkleri, s. 29,30), “1294 (1876) (sic) tarihli Tuna Vilayeti Salnamesinde (s.54’e ek), vilayetteki Müslüman erkek nüfusun toplamı 436.477 gösterilmişti. Niş Sancağı bunun dışındaydı. Buna karşılık Bulgar erkek nüfusu da 605.800 olarak görünüyordu.” demektedir ise de 1294 Tuna Vilâyeti Salnâmesi’nde nüfus cetveli yoktur. Bilal N. Şimşir’in bu rakamları aslında 1292 Salnâmesi’nden (s. 54a) aldığı, ancak, Müslüman Kiptileri hariç tutarak İslam milleti ile Çerkez nüfusu –sehven eksik– topladığı anlaşılmaktadır.

²²⁸ 1294 (1877) ve 1295 (1878) Devlet Salnâmeleri ile 1294 (1877) Edirne Vilâyeti Salnâmesi’nde Tuna Vilâyeti nüfusuna ait bilgiler 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Salnâmesi’nde neşredilen Müslüman nüfus açısından eksik olan Tahrir-i Cedid sonuçlarının (Tablo 19, 21) icmalidir. (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32, Sene 1294, s. 430-433; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33, Sene 1295, s. 327-320; Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 8, Sene 1294, s. 69. Ayrıca bkz. Engin Deniz Akarlı, *agt*, s. 91; Kemal H. Karpat, *age*, s. 158). 1294 Devlet Salnâmesi’nde Sofya Valiliğine bağlı Sofya (213.180) ve Niş (147.000) sancakları nüfusu sehven birbirlerinin yerine basılmıştır. (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32, Sene 1294, s. 434-435). Keza, 1294 Edirne Vilâyeti Salnâmesi’nde de Kosova Vilâyeti’ne bağlı olan Niş Sancağı nüfusuna da 1292 Tuna Vilâyeti Salnâmesi’ndeki Sofya nüfusu (213.180) yazılmıştır. (Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 8, Sene 1294, s. 69). 1295 Devlet Salnâmesi’nde Edirne Vilâyeti’ne bağlı Sofya Sancağı’nın nüfusu 1292 Tuna Vilâyeti Salnâmesi’ndeki nüfustur. Ayrıca, nef-i Niş, Ürgüp, Kurşunlu ve Leskofça kazalarından oluşan Niş Sancağı nüfusu da 143.814 olarak gösterilmiştir. (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33, Sene 1295, s. 324, 338). Dolayısıyla 1294 ve 1295 Devlet Salnâmeleri ile 1294 Edirne Vilâyeti Salnâmesi’nde aktarılan rakamlar güncel değildir.

²²⁹ Tuna, No. 914, 2 Ramazan 1291/6 Teşrinievvel 1290 (18 Ekim 1874).

²³⁰ Balkanlarda nüfusun etnik ve dinsel bileşenine ilişkin olarak 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarından itibaren çoğunluğu Avrupalı seyyah, etnograf, bilim adamı ve konsoloslardan tahminlere dayalı olarak pek çok nüfus istatistiği üretilmiştir. (Georgi T. Danailov, *age*, s. 376-383. Ayrıca bkz. Nikola V. Mihov, *Naselenieto na Turtsiya i Bulgariya prez XVIII i XIX v. Bibliografsko-Statistični İzsledvanija*, Tom I-III, Bılgarska Akademiya na Naukite, Sofiya 1915-1929). Mesela, Fransız diplomat Eugène Poujade, 1859’da Bulgaristan’da, 2.510.000 Hristiyan Bulgar, 400.000 Müslüman, 50.000 Tatar, 50.000 Kazak, 50.000 Yahudi, 50.000 Pomak olmak üzere 3.110.000 nüfus olduğunu belirtmiştir. (Engin Deniz Tanır, *agt*, s. 52). Ancak, Kemal H. Karpat’ın da vurguladığı gibi bu tür kaynakların çoğu somut verilere dayanmaktan ziyade, siyasî mülâhazalarla hazırlanmış olup, güvenilir olmaktan uzaktır. (Kemal H. Karpat, *age*, s. 41-43; Ayrıca bkz. Bilal N. Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri*, C. II, s. CLXVI, CLXVII).

²³¹ Haritalar için bkz. D. Rizoff, *Die Bulgaren: in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen: [679 - 1917]; (atlas Mit 40 Landkarten) = The Bulgarians: in their historical, ethnographical and political frontiers = Les*

karşılık, dönemin İngiliz, Fransız ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu konsoloslarının raporları Osmanlı istatistiklerinin ortaya çıkmaya başlamasına bağlı olarak, birkaç istisna dışında, oldukça dengelidir.

Ruşçuk İngiliz konsolosu R. Dalyell'e göre 1869'da Tuna Vilâyeti'nde 1.640.000 Müslüman (%46,86), 1.725.000 Bulgar (%49,28) ve 135.000 diğer unsurlar (Sırp, Ulah, Rum, Kıpti, Rus, Yahudi ve Ermeni) (%3,86) olmak üzere 3.500.000 dolayında bir nüfus mevcuttu.²³² Ancak, Dalyell'in aktardığı rakamlar Osmanlı istatistiklerine göre oldukça yüksektir. 1873-1874 yıllarına ait Osmanlı verilerini kullandığı anlaşılan Fransa'nın Rusçuk konsolosu Aubaret'e göre ise Niş Sancağı hariç Tuna Vilâyeti'nde 1.130.000 Bulgar (Pomaklar dâhil), 12.000 Rum, 2.500 Ermeni; 65.000 Ulah ve diğer unsurlar, 12.000 Hristiyan Kıpti, 12.000 Yahudi olmak üzere 1.233.500 Gayrimüslim; 774.000 Türk, 110.000 Tatar, 200.000 Çerkez ve 35.000 Müslüman Kıpti olmak üzere 1.119.000 Müslüman yaşıyordu.²³³ Buna göre, Tuna Vilâyeti'nde Bulgar nüfus oranı %48,03; Türk nüfus oranı %32,90; Müslüman muhacir oranı %13,17 olup, diğer unsurların oranı ise %5,9 idi. Ayrıca, vilâyetteki Müslim-Gayrimüslim oranı ise %48-%52 seviyesindeydi. Aubaret'in kaydettiği Gayrimüslim nüfus 1290 ve 1291 Salnâmeleri ile uyumludur. Ancak, muhtemelen o sırada henüz sayılmayan muhacirleri hesaba kattığı için aktardığı Müslüman nüfus sayısı salnâmelerdeki verilerden daha yüksektir. Tahrir-i Cedid verilerini kullandıkları ve buna Niş Sancağı'nın 1873-1874 nüfusunu ilave ettikleri anlaşılan M.A. Ubicini ve Pavet de Courteille'ye göre ise Tuna Vilâyeti'nde 1874 yılında 1.055.650 (%40,74) Müslüman ve 1.535.466 (%59,26) Gayrimüslim olmak üzere 2.591.116 nüfus yaşıyordu.²³⁴

1875 Bosna-Hersek ve 1875 ve 1876'daki Bulgar isyanları ile başlayan ve Rusya'nın desteğinde Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne saldırmalarıyla tırmanan Balkan krizinde Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerklik verilmesi taleplerinin gündeme getirilmesi, dikkatleri bölgenin demografik yapısı üzerine çevirdi. İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'nda (23 Aralık 1876-20 Ocak 1877) da bu konu masaya yatırıldı.

Tablo 23. Jocelyn'e göre bölge nüfusu (1876/1877)²³⁵

Sancaklar	Müslüman	Yüzde	Gayrimüslim	Yüzde	Toplam
Ruşçuk	352.620	58,36	251.560	41,64	604.180
Vidin	69.990	18,19	314.744	81,81	384.734
Tırnova	150.484	39,37	231.772	60,63	382.256
Tulça	109.064	56,12	84.270	43,88	194.334
Varna	88.900	71,43	35.562	28,57	124.462
Toplam	771.058	45,65	917.908	54,35	1.688.966
Sofya	48.424	14,22	292.196	85,78	340.620
Niş	92.054	29,43	220.772	70,57	312.826
Genel Toplam	911.536	38,91	1.430.876	61,09	2.342.412

Bulgares: dans leurs frontières historiques, ethnographiques et politiques = Bulgarite v tehnte istoričeski etnografičeski i političeski granitsi, Wilhelm Greve, Berlin 1917.

²³² Ömer Turan, *age*, s. 88; Aynı yazar, *agb*, s. 765.

²³³ Engin Deniz Tanır, *agt*, s. 52, 53; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. II, s. CLXVII; Aynı yazar, *Bulgaristan Türkleri*, s. 30; Ömer Turan, *age*, s. 89; Aynı yazar, *agb*, s. 765; Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 1, No. 2, Fall 2006, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.26), DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.26>, p. 270.

²³⁴ M. A. Ubicini - Pavet de Courteille, *État présent de l'empire ottoman: Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes, etc. d'après le Salnâmeh (Annuaire impérial) pour l'année 1293 de l'égire (1875-76) et les documents officiels les plus récents*, Dumaine, Paris 1876, p. 19.

²³⁵ Ömer Turan, *age*, s. 90.

Tersane Konferansı öncesinde Jocelyn tarafından hazırlanarak İngiliz büyükelçisi Sir Henry Elliot'a sunulan nüfus cetveli, yeni idari taksimata uygun olarak hazırlanmıştır, ancak 1874 verilerini (Tahrir-i Cedid öncesi) yansıtmaktadır. Jocelyn'in aktardığı nüfus oranları tutarlı ise de nüfus miktarı güncel değildir.

Tablo 24. İngiliz elçiliği tercümanı Stavrides'e göre bölge nüfusu (1876/1877)²³⁶

Sancaklar	Müslüman	Yüzde	Rum&Bulgar	Yüzde	Diğerleri	Yüzde	Toplam
Ruşçuk	371.336	61,02	233.038	38,29	4.186	0,69	608.560
Vidin	59.594	16,68	266.654	74,64	31.000	8,68	357.248
Tırnova	198.780	39,71	301.808	60,29	-	-	500.588
Tulça	92.864	59,95	21.804	14,07	40.242	25,98	154.910
Varna	119.748	69,41	37.044	21,47	15.724	9,12	172.516
Toplam	842.322	46,96	860.348	47,96	91.152	5,08	1.793.822
Sofya	63.522	16,00	328.592	82,80	4.748	1,20	396.862
Niş	51.756	27,20	137.836	72,45	656	0,35	190.248
Genel Toplam	957.600	40,22	1.326.776	55,73	96.556	4,05	2.380.932

Stavrides'in raporu da yeni idari taksimat doğrultusunda hazırlanmıştır. Vidin, Tırnova ve Varna'daki Müslüman nüfus Tahrir-i Cedid sonuçları ile uyumludur, ancak, Rusçuk ve Tulça nüfusu 40.000 kişi dolayında eksiktir. Gayrimüslim nüfus ise Tahrir-i Cedid sonuçları ile örtüşmektedir. Sofya'da Müslüman nüfus 3.000 kişi fazla, Gayrimüslim nüfus ise 33.000 kişi dolayında eksik gösterilmiştir. Niş'de ise Müslim ve Gayrimüslim nüfus, sırasıyla 1873 Prizren Vilâyeti Salnâmesi'ne göre 40.000-55.000, 1876 Emlâk ve Vergi Defterine göre ise 27.000-127.000 kişi dolayında eksiktir. Buna karşılık, Stavrides'in aktardığı nüfus oranları Osmanlı istatistikleri ile paraleldir. Öte yandan, Stavrides'in, Bulgar ve Rum nüfusu birlikte kaydetmesi dikkat çekicidir.

Yine Rusçuk ve Edirne İngiliz konsoloslarının raporlarında (1876/1877'de) Rusçuk Vilâyeti'nde (sic) 1.208.000 Hristiyan, 1.102.500 Müslüman ve 12.000 Yahudi olmak üzere 2.323.000; Sofya Valiliği'nde ise 153.000 Hristiyan, 226.500 Müslüman ve 7.500 Yahudi olmak üzere 387.000 nüfus olduğu belirtilmektedir.²³⁷ Ancak, burada aktarılan Sofya Valiliği'ne ait nüfus bilgileri hatalıdır. Keza, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Rusçuk konsolosu Kutschera ve onun rakamlarını kullanan Ravenstein'e göre 1877'de Tuna Vilâyeti'nde 1.690.000, Sofya valiliğinde ise 653.000 nüfus mevcuttu. Ayrıca, Kutschera'ya göre Tuna Vilâyeti Salnâmeleri mutlak rakamları göstermese de resmi makamlar tarafından derlendiği için seyyahlar, ruhban ve kilise kaynaklarına göre daha güvenilirirdi.²³⁸ Öte yandan, dönemin muhtelif yabancı kaynaklarını inceleyen Engin Deniz Akarlı ise 1876/1877'de Tuna Vilâyeti'nde 945.600, Sofya Valiliği'nde 154.200 Müslüman nüfus olduğu sonucunu çıkarmıştır.²³⁹

²³⁶ Ömer Turan, *age*, s. 91. Ömer Turan, bu verilerin Osmanlı hükümeti tarafından İngiliz elçiliğine sunulan raporlardan hareketle hazırlandığını belirtmektedir.

²³⁷ Ömer Turan, *age*, s. 92. İngiliz viskonsülü Dalziel tarafından hazırlanan raporda 1877 yılında Varna Sancağı'nda 200.379 Müslüman, 27.580 Bulgar, 3.001'i Yunan tebaası olmak üzere 28.499 Rum, 3.860 Ermeni, 220 Yahudi olmak üzere 260.948 nüfus olduğu kaydedilmiştir. (Ömer Turan, *age*, s. 93). Ancak, Dalziel'in aktardığı nüfus, Osmanlı istatistiklerine göre bir hayli yüksektir.

²³⁸ Engin Deniz Akarlı, *agt*, s. 69-70.

²³⁹ Engin Deniz Akarlı, *agt*, s. 82.

Tablo 25. Prens Çerkaski'ye göre Tuna Vilâyeti nüfusu²⁴⁰

Sancak	Müslüman	Yüzde	Bulgar	Yüzde	Diğerleri	Yüzde	Toplam
Ruşçuk	381.224	61,53	233.164	37,63	5.186	0,84	619.574
Vidin	59.654	17,66	246.654	73,04	31.398	9,30	337.706
Tırnova	189.980	38,71	300.820	61,29	-	-	490.800
Tulça	112.300	63,34	26.212	14,78	38.788	21,88	177.300
Varna	119.754	69,78	43.180	25,16	8.678	5,06	171.612
Sofya	59.930	14,02	362.714	84,87	4.748	1,11	427.392
Niş	77.500	21,63	270.000	75,36	10.800	3,01	358.300
Genel Toplam	1.000.342	38,73	1.482.744	57,41	99.598	3,86	2.582.684

Rusya tarafından 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde müstakbel Bulgaristan'ı teşkilatlandırmak üzere 1876 Kasım ayında kurulan *Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı*'nın başkanlığına atanan Panславist Prens Çerkaski'nin²⁴¹ raporundaki Müslüman nüfus, Niş Sancağı dışında, 1292 (1875) Tuna Vilâyeti Sahnâmesi'nde neşredilen Tahrir-i Cedid sonuçları (Tablo 21) ile paraleldir. Çerkaski'nin Vidin ve Tulça sancaklarında aktardığı Gayrimüslim nüfus ise Tahrir-i Cedid'in gerisindedir.

Öte yandan, Rusya'nın Tersane Konferansı'nda Bulgaristan için özerklik istediği bölgelere ilişkin iddialarını 1870'de kurulan Bulgar Eksarhlığı²⁴² sınırlarına ve Vladimir Teplov, M. F. Mirkowitsch, Heinrich Kiepert vs. uzmanlar tarafından derlenen rakamlara ve etnografik haritalara dayandırdığı malumdur. Teplov'un Rusya'nın Balkan politikası doğrultusunda hazırladığı çalışması, siyasi amaçlarla nüfus verilerinin manipülasyonuna tipik bir örnektir:²⁴³

Tablo 26. Teplov'a göre Tuna Vilâyeti nüfusu (1877)²⁴⁴

Sancak	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam
	Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Ruşçuk	268.824	48,05	290.626	51,95	559.450
Vidin	39.723	10,65	333.317	89,35	373.040
Niş	72.188	16,68	360.559	83,32	432.747
Sofya	57.789	11,87	428.949	88,13	486.738
Tırnova	68.199	17,20	328.390	82,80	396.589
Tulça	103.328	47,07	116.203	52,93	219.531
Varna	64.621	58,48	45.875	41,52	110.496
Toplam	674.672	26,16	1.903.919	73,84	2.578.591

²⁴⁰ Ömer Turan, *age*, s. 86, 87.

²⁴¹ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. II, s. CLXII, CLXIII; Ömer Turan, *age*, s. 56.

²⁴² Geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998.

²⁴³ Kemal H. Karpat, *age*, s. 41, 47, 90; Aşkın Koyuncu, "1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 196, 197.

²⁴⁴ Vladimir Teplov, *Materialy dlya statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii: s prilozheniem kartı raspredeleniya narodonaseleniya po vieroispovedaniyam*, Tip. i khromolitografiya A. Transhelia, S.-Peterburg 1877, s. 3, 35. Burada Teplov'un eserinden yalnızca Tuna Vilâyeti dâhilinde kalan yerlerin nüfusu aktarılmıştır. Ancak, Teplov, Sofya ve Niş Sancaklarının bu sırada Tuna Vilâyeti'nden ayrılmış oldukları hususunu gözden kaçırmıştır.

1291 (1874) Tuna Vilâyeti Salnâmesi, mahalli Bulgar kaynakları, Bulgar Eksarhlığı raporları, Felix Kanitz vs. kaynaklardan yararlanarak Teplov, topladığı istatistik verileri gözden geçirerek her sancak ve kazada farklı katsayılarla nüfusu yeniden hesaplamıştır. Ancak, Teplov'un tespit ettiği rakamlar Todorov'un da vurguladığı üzere "keyfidir" ve güvenilir olmaktan uzaktır.²⁴⁵ Nitekim Teplov, uyguladığı yöntemle Tuna Vilâyeti'nde Müslüman nüfusu yaklaşık 1/4 seviyesine indirmiştir.²⁴⁶ Teplov'a göre, kadınlar dâhil, Tuna Vilâyeti'nde 674.672 Müslüman, 1.903.919 Gayrimüslim yaşıyordu ve Müslüman unsurlar, yalnızca Varna Sancağı'nda çoğunlukta olup, Rusçuk ve Tulça dâhil diğer sancaklarda ise azınlıktaydı.

Tablo 27. Osmanlı hükümetinin V. Teplov'un çalışması ve Bulgar Eksarhlığı raporlarından hareketle hazırladığı cetvelde Tuna Vilâyeti'nin ihtiva ettiği bölgelerin nüfusu (1878)²⁴⁷

Sancaklar	Bulgar		Gayr-i Bulgar		Toplam
	Nüfus	Yüzde	Nüfus	Yüzde	
Rusçuk	201.025	36,20	354.324	63,80	555.349
Vidin	263.600	66,70	131.600	33,30	395.200
Tırnova	188.500	62,73	112.000	37,27	300.500
Tulça	40.570	17,68	188.930	82,32	229.500
Varna	36.000	32,70	74.100	67,30	110.100
Toplam	729.695	45,87	860.954	54,13	1.590.649
Sofya	297.500	61,15	189.000	38,85	486.500
Niş	283.500	65,69	148.100	34,31	431.600
Genel Toplam	1.310.695	52,25	1.198.054	47,75	2.548.749

Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması arifesinde Rus iddialarına karşı hazırladığı bu raporda bölgenin toplam nüfusu Niş Sancağı hariç, Tahrir-i Cedid sonucunda ortaya çıkan nüfusun

²⁴⁵ Nikolaï Todorov, *age*, s. 320; Kemal H. Karpat, *age*, s. 47.

²⁴⁶ Teplov'un tespit ettiği nüfus, kaza bazında incelendiğinde şöyle bir yöntem uyguladığı anlaşılmaktadır: Teplov, Rusçuk kazasının nüfusunu hesaplarken 1291 (1874) Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nden Rusçuk kazasında 24.293 Müslüman ve 21.057 Gayrimüslim nüfus olduğunu kaydettiği halde, F. Kanitz'in aktardığı hane sayılarını esas alarak Müslüman hane sayısını (15.842) 4,8; Gayrimüslim hane sayısını (14.028) ise 6 ile çarpmış ve 76.044 Müslüman-84.168 Gayrimüslim nüfus tespit etmiştir. Bu suretle, Rusçuk kazasında Gayrimüslim unsurları çoğunluğa taşımıştır. Tırnova kazasında da aynı salnâmeden 22.561 Müslüman ve 42.555 Gayrimüslim erkek nüfus olduğunu aktardıktan sonra yine Kanitz'in verdiği hane sayılarını dikkate almış ve 5.844 Müslüman hanesini 5; 10.483 Gayrimüslim hanesini ise 9,37 ile çarparak 29.220 Müslüman-98.329 Gayrimüslim nüfus olduğu sonucuna ulaşmıştır. (Vladimir Teplov, *age*, s. 22, 23; Nikolaï Todorov, *age*, s. 320; Ömer Turan, *age*, s. 85; Aynı yazar, *age*, s. 766). Teplov'un Şumnu ve Lofça kazaları nüfusuna ilişkin bulguları daha da ilginçtir. Teplov, 1291 Tuna Vilâyeti Salnâmesi'ne göre Şumnu'da 34.624 Müslüman-12.859 Gayrimüslim erkek nüfus olduğunu kaydetmiş ve Kanitz'in eserindeki 6.576 Müslüman hanesini 5; 2.796 Gayrimüslim hanesini ise 8,75 ile çarparak kadın-erkek toplam 32.880 Müslüman-24.450 Gayrimüslim nüfus saptamıştır. Böylece, Şumnu'da salnâmedeki erkek nüfustan daha az toplam Müslüman nüfus tespit etmiştir. Lofça'da ise 1291 Salnâmesi'nden 21.547 Müslüman ve 15.397 Gayrimüslim nüfus olduğunu aktardıktan sonra yine Kanitz'in aktardığı 3.150 Müslüman hanesini 5; 7.436 Gayrimüslim hanesini 7,42 ile çarparak 15.750 Müslüman, 55.166 Gayrimüslim nüfus tespit etmiş ve böylece yine salnâmedeki erkek nüfustan daha az toplam Müslüman nüfus tespit ettiği gibi Lofça kazasında Müslümanları azınlık durumuna düşürmüştür. (Vladimir Teplov, *age*, s. 6, 7, 22, 23). Ayrıca, Teplov'un Kanitz'den alarak hesaplamalarında kullandığı hane sayılarının da tutarlı olmadığını belirtmemiz gerekir.

²⁴⁷ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. II, s. CLXVIII; Nedim İpek, *age*, s. 12; Ömer Turan, *age*, s. 94-96; Aynı yazar, *age*, s. 766; BOA, Y.EE, No. 42/155, tarihsiz, (Belgede Bulgar Eksarhlığı ve Teplov'un rakamları birlikte verilmiş olup, tablodaki sancaklardan Rusçuk ve Varna'ya ilişkin rakamlar mevcuttur). Ayrıca bkz. Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 206; Aynı yazar, "Bulgaristan'dan Göç...", s. 535; Aynı yazar, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 197.

gerisindedir. Bu cetvele göre Tuna Vilâyeti bölgesinde Bulgar nüfusun Bulgar olmayan nüfusa oranı %52'ye %48 civarındadır.

Yabancı kaynaklardaki verilerle Osmanlı kaynakları kıyaslandığında Teplov'un aktardığı rakamların maksatlı, Dalyell ile Rusçuk ve Edirne İngiliz konsoloslarının aktardıkları nüfus bilgilerinin problemli olduğu; diğerlerinin ise Osmanlı istatistiklerine yakın olduğu görülmektedir. Ubicini ve Pavet de Courteille'nin aktardıkları rakamlar Niş Sancağı dâhil bizim tespit ettiğimiz 1874 nüfusuyla örtüşmektedir. Sonuç olarak Tahrir-i Cedid dâhil Osmanlı istatistikleri eksiklik ve hatalarına rağmen bölge nüfusu açısından güvenilirliğini korumaktadır. Bu sebeple yukarıda Tablo 18, 19, 21 ve 22'den hareketle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde, Tuna Vilâyeti ile Edirne Vilâyeti'ne bağlanan Sofya Sancağı ve Kosova Vilâyeti'ne bağlanan Niş Sancağı'nda en az 1.100.000 civarında Müslüman ve 1.700.000 dolayında Gayrimüslim nüfus olduğu yönündeki tespitimizi bir kez daha vurgulamamız gerekir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Bulgaristan'da Türk ve Müslüman nüfus üzerindeki etkilerinin anlaşılabilmesi için yalnızca Tuna Vilâyeti'nin değil, müstakbel Şarkî Rumeli (Filibe ve İlimye sancakları) nüfusunun da göz önüne alınması elzemdir. Bu iki sancakta 1876 yılında kadın nüfusla birlikte en az 376.260 Müslüman (%40,52) ve 552.282 (%59,48) Gayrimüslim olmak üzere toplam 928.542 kişi mevcuttu.²⁴⁸ Buna göre, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Tuna Vilâyeti'nin ihtiva etmiş olduğu sancaklarla Şarkî Rumeli topraklarında 1.480.000 dolayında Müslüman-2.250.000 civarında Gayrimüslim nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Ömer Turan, savaş öncesinde Tuna Vilâyeti'nde 1.200.000, Şarkî Rumeli'de ise 400.000 olmak üzere toplam 1.600.000 dolayında Müslüman nüfus olduğu görüşündedir.²⁴⁹ Justin McCarthy ise 1877'de Tuna Vilâyeti'nde 1.069.580 ve Şarkî Rumeli'de ise 432.303 olmak üzere toplam 1.501.883 Müslüman nüfus olduğunu belirtmektedir.²⁵⁰

Malum olduğu üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda bölgede Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir. Ayastefanos Antlaşması ile Niş Sancağı Sırbistan'a; Tulça Sancağı ise Romanya'ya verilmiştir. Ayrıca, Ayastefanos Antlaşması'nda Bulgaristan Prensliği sınırlarında yer aldıkları halde Berlin Antlaşması'nda Sofya Sancağı'na bağlı Cuma-i Bâlâ kazası Osmanlı Devleti'ne iade edilmiş; Niş Sancağı'na bağlı İvraniye ve Şehirköy kazaları Sırbistan'a; Varna Sancağı'na bağlı Mankalya kazası ise Romanya'ya terkedilmiştir. Dolayısıyla özerk Bulgaristan Prensliği, Tuna Vilâyeti'ne bağlı Vidin, Tırnova, Rusçuk ve Varna sancakları ile Edirne Vilâyeti'ne bağlı Sofya Sancağı üzerinde kurulmuştur.²⁵¹ Buna göre Bulgaristan Prensliği'ne terk edilen bölgelerde muharebelerin başlamasından önce 1877'de kadınlarla birlikte en az 850-900.000 Müslüman ve 1.300.000 dolayında Gayrimüslim nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Keza, Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne iade edilen Filibe Sancağı'na tabi Sultanyeri, Ahi Çelebi ile –Şarkî Rumeli'ye bağlanmayı reddederek direnişe geçen ve Şarkî Rumeli'nin 1885'de Bulgaristan'a ilhakından sonra yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanan– Rupçoz kazaları bir kenara bırakıldığında, Şarkî Rumeli'de 1876 verilerine göre en az 313.620 (%37,3) Müslüman ve 527.214 (%62,7) Gayrimüslim olmak üzere 840.834 dolayında bir nüfus mevcuttu.²⁵² Dolayısıyla Şarkî

²⁴⁸ Aşkın Koyuncu, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 195.

²⁴⁹ Ömer Turan, *age*, s. 101, 134, 145; Aynı yazar, *agb*, s. 768.

²⁵⁰ Justin McCarthy, *age*, s. 108-110.

²⁵¹ Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Bulgaristan'ın durumu hakkında bkz. *Muâhedât Mecmûası*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 188-192; *Muâhedât Mecmûası*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 113-125; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 11-19; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996, s. 125-128; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 520-526; Ömer Turan, *age*, s. 59, 60; Osman Köse, *agm*, s. 268, 269; Aşkın Koyuncu, "Balkanlarda Kültürel Değişim...", s. 65, 66; Aynı yazar, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 197, 198; Aynı yazar, "Bulgaristan'dan Göç...", s. 528-530; Aynı yazar, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 179-181.

²⁵² Aşkın Koyuncu, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 181, 196.

Rumeli ile birlikte Bulgaristan Prenslığı'ni teşkil eden topraklarda 1877 yılında 1.165.000-1.215.000 Müslüman ve 1.830.000 civarında Gayrimüslim nüfus olduğu sonucu çıkarılabilir.²⁵³

93 Harbi esnasında Rus birlikleri, Kazaklar ve Bulgarlar tarafından yapılan yağma, zulüm ve katliamların yarattığı dehşet, yüz binlerce Türk ve Müslüman'ın (Tatar, Nogay, Çerkez, Pomak vs.) kitleler halinde göç etmesine yol açtı. Osmanlı kaynaklarına göre 93 Harbi başından 12 Mart 1880'e kadar Tuna Vilâyeti'nin kapsamış olduğu bölgelerle Şarkî Rumeli'den Osmanlı topraklarına göç ederek iskân edilmiş olan muhacir sayısı 500.389'dur.²⁵⁴ Bu sayıya savaşın yerlerinden söktüğü, fakat muharebelerden sonra memleketlerine geri dönen nüfus dâhil değildir. Ayrıca, katliam, açlık, soğuk ve salgın hastalıklardan dolayı ölenlerin sayısı da meçhuldür.²⁵⁵ Öte yandan, bölgede iskân edilmiş olan Kırım ve Kafkas muhacirleri bu savaşla birlikte bir kez daha göç yollarına düşmüşlerdir ve özellikle Çerkezler Bulgaristan topraklarından tamamen sürülmüşlerdir.²⁵⁶ Bulgaristan Prenslığı'nda 1880 yılında yapılan nüfusu sayımında kadınlar dâhil 1.404.409 Ortodoks (%69,95), 578.060 (%28,8) Müslüman, 5.562 Katolik (%0,27), 14.342 Yahudi (%0,71) ve 5.546 (%0,27) diğer unsurlar olmak üzere 2.007.919 nüfus kaydedilmiştir.²⁵⁷ Yine aynı yıl Şarkî Rumeli'de de 555.236 (%68,11) Bulgar, 174.749 (%21,44) Türk, 42.096 (%5,16) Rum, 19.524 (%2,4) Kipti, 1.306 (%0,16) Ermeni, 4.177 (%0,51) Yahudi ve 18.065 (%2,22) Bulgar muhacir olmak üzere 815.153 nüfus tespit edilmiştir.²⁵⁸ Dolayısıyla, 1880 yılı itibarıyla Bulgaristan Prenslığı ve Şarkî Rumeli'de Kiptiler hariç 752.809 Türk/Müslüman nüfus mevcuttu.²⁵⁹ 1880/1884 sayımlarında ise Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de 2.135.046 Ortodoks (%71,6), 802.597 (%26,9) Müslüman ve 45.306 (%1,5) diğer unsurlar olmak üzere 2.982.949 nüfus kaydedilmiştir.²⁶⁰ Ayrıca, Romanya'ya terk edilmiş olan Tulça taraflarında da 1883 yılı Haziran ayı itibarıyla 50.000 dolayında Türk nüfus bulunuyordu.²⁶¹ Savaş sırasında Sırp işgaline giren Niş Sancağı merkezinde ise 8.300 Müslüman'dan savaş sonunda sadece 300 kişi kalmıştı ve Niş Sancağı'ndaki Müslümanların neredeyse tamamı göç etmişti.²⁶² Kısacası, savaş öncesi ve sonrası nüfusu mukayese edildiğinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Rumeli'de büyük bir demografik katastrofa yol açtığı ve Türk ve Müslüman nüfusun yarıya yakınının ölüm ve göç yoluyla yok edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

1864 yılında kurulan Tuna Vilâyeti, Rusçuk, Tırnova, Sofya, Varna, Vidin, Niş ve Tulça (Tolçı) sancakları ile bunlara bağlı 45 kaza ve 17 nahiyeden oluşuyordu. Tuna Vilâyeti'nde

²⁵³ K. Popov 1877'de Bulgaristan'da (Tuna Vilâyeti ile Edirne Vilâyeti'ne bağlı Filibe ve İslimye sancaklarında) 885.000 Müslüman ve 2.000.000 Bulgar nüfus olduğunu belirtmiş ise de (Georgi T. Danailov, *age*, s. 32, 383) bu tespit gerçeği değildir.

²⁵⁴ Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 208, 209; Aynı yazar, "Bulgaristan'dan Göç...", s. 537; Aynı yazar, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 200-202.

²⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *age*, s. 14-41; Osman Köse, *agm*, s. 270-273; Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'dan Göç...", s. 537-539.

²⁵⁶ 93 Harbi esnasında Bulgaristan'dan sürülen Çerkezlerin önemli bir kısmı Osmanlı Devleti tarafından Suriye Vilâyeti'nde iskân edilmiştir. (Oktay Kızılkaya - Tolga Akay, *agm*, s. 145).

²⁵⁷ Spiridion Gopčević, *Bulgarien und Ostrumelien. Mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878-1886, nebst militärischer Würdigung des serbo-bulgarischen Krieges*, B. Elischer, Leipzig 1886, s. 20; Aşkın Koyuncu, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s.201; Aynı yazar, "Bulgaristan'dan Göç...", s.538.

²⁵⁸ Spiridion Gopčević, *age*, 22; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli...*, s. 215; Aşkın Koyuncu, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 202.

²⁵⁹ Georgi T. Danailov, 1880'de Bulgaristan'da 750.000 Türk-1.920.000 Bulgar olduğunu belirtmektedir. (Georgi T. Danailov, *age*, s. 32, 383, 384).

²⁶⁰ Ömer Turan, *age*, s. 106, 107, 113; Aynı yazar, *agb*, s. 768.

²⁶¹ Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 206; Aynı yazar, "Bulgaristan'dan Göç...", s. 539; Aynı yazar, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 202.

²⁶² Justin McCarthy, *age*, s. 94; Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 209; Aynı yazar, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde...", s. 202.

nüfusun büyük çoğunluğunu Bulgarlar ve Türkler teşkil ediyordu. Türklerin dışında Müslüman unsurlar, Pomak, Arnavut, Kırım ve Kafkas muhacirleri (Tatar, Nogay, Çerkez, Abaza vs.), Kipti vs. küçük unsurlardan müteşekkildi. Gayrimüslimler ise Bulgarların yanı sıra Rum, Ulah, Sırp, Ermeni, Yahudi, Gagavuz ve Hristiyan Kiptilerle bir kısmı Bulgar olan çeşitli Katolik gruplar ve diğer unsurlardan oluşuyordu.

1855-1864 yılları arasında Tuna Vilâyeti'nin kurulduğu bölgelerde 250-300.000 civarında Kırım ve Kafkas muhaciri iskân edilmişti. Ancak, Tuna Vilâyeti istatistikleri muhacirler konusunda ketumdur. Buna karşılık, verilerin analizinden muhacirlerin Kuyûd-ı Atîk'den itibaren kayıtlara yansımaya başladığı, sancaklara göre farklı uygulamalar olduğu ve muhacirlerin tedricen nüfus istatistiklerine girdikleri anlaşılmaktadır. 1290 Salnâmesi'nde muhacirlere ilişkin sınırlı da olsa bazı bilgiler mevcuttur.

Tuna Vilâyeti'nde 1865-1874 yılları arasında yürütülen nüfus ve emlâk tahrirleri Osmanlı Devleti'nde modern nüfus sayımlarının öncülerinden biridir. 1865 yılında şehir ve kasabalarda başlayan sayımlarda kadınlar da kaydedildiği gibi, yaş, cinsiyet, meslek, gelir, vergi miktarı; bina ve emlâk türleri vs. alanlarda istatistik bilgiler toplanmıştır. Köylerin sayımına ise ancak 1869 ortalarında başlanmış ve emlâk ve nüfus tahriri 1874 Ekim'inde tamamlanmıştır. Ancak, köylerde kadın nüfus sayıl(a)mamıştır. Sayımlardan elde edilen sonuçlar Tuna gazetesi ve vilâyet salnâmelerinde neşredilmiştir. Bununla birlikte, tahrirler eş zamanlı olmadığı için Tuna Vilâyeti Salnâmeleri anlık nüfusu göstermekten uzaktır. Ayrıca, verilerin toplanması ve neşredilmesinde aksaklıklar yaşandığı, atlamalar olduğu, baskı ve hesaplama hataları yapıldığı görülmektedir. Buna karşılık, 1291 Salnâmesi dışında Tuna Vilâyeti Salnâmelerindeki nüfus oranları ve demografik dağılım tutarlıdır. 1291 Salnâmesi'ndeki nüfus cetveli, vilâyetteki Müslim-Gayrimüslim oranı ve demografik yapının yanlış yorumlanmasına sebebiyet verecek boyutta hatalı olduğu için ham haliyle güvenilir değildir. Öte yandan, Niş Sancağı 1869 Temmuz-1873 Haziran arasında Prizren Vilâyeti'ne bağlandığı için 1290 ve 1291 Salnâmeleri ile Tahrir-i Cedid sonuçlarında yer almamaktadır.

Tuna Vilâyeti'nin kurulduğu bölgede 1859-1860'da muhacirler hariç, kadınlarla birlikte 569.868 (%34,68) Müslüman; 1.073.496 (%65,32) Gayrimüslim olmak üzere 1.643.364 erkek nüfus vardı. Niş Sancağı dışında ise 523.044 (%37,81) Müslüman ve 860.130 (%62,19) Gayrimüslim olmak üzere 1.383.174 kişi mevcuttu. Kuyûd-ı Atîk'e göre (tt.1865), Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde kadınlarla birlikte 658.600 (%40,51) Müslüman ve 967.058 (%59,49) Gayrimüslim olmak üzere 1.625.658 nüfus yaşıyordu. 1874 yılında tamamlanan Tahrir-i Cedid'e göre ise yine Niş Sancağı hariç, Tuna Vilâyeti'nde 963.596 (%42,22) Müslüman, 1.318.506 (%57,78) Gayrimüslim olmak üzere 2.282.102 kişi vardı. Buna göre toplam nüfus, 1865-1874 yılları arasında 304.996'sı Müslüman ve 351.448'i Gayrimüslim olmak üzere 656.444 kişi artmıştır. 1859-1860 ile 1874 yılları arasında ise kadınlarla birlikte bölgedeki nüfus 440.552'si Müslüman ve 458.376'sı Gayrimüslim olmak üzere 898.928 kişi yükselmiştir. Öte yandan, Tahrir-i Cedid sonuçlarında yalnızca 64.398 (kadınlarla birlikte 128.796) muhacir gösterilmekle birlikte, muafiyet süresi dolan muhacirlerin (Tatar ve Nogayların) ahali-i kadîme sırasına kaydedildikleri ve bu rakamın 1863-1864'de gelen Çerkezleri yansıttığı anlaşılmaktadır. Müslüman nüfusun 1859-1860'da %37,81'den 1874'de %42,22'ye çıkması Kırım ve Kafkas muhacirlerinin eklenmesinin bir sonucudur. Bu durum, aynı zamanda Bulgarlarda ve Gayrimüslimlerde doğurganlık oranı ve nüfus artış hızının Türk vs. Müslüman unsurlardan daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak, zorunlu askerlik ve savaşların genç Müslüman nüfus üzerindeki etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Kuyûd-u Atik, Tuna Vilâyeti Salnâmeleri, Tuna gazetesinde yayınlanan istatistik cetvelleri ve Tahrir-i Cedid sonuçları Rusçuk, Varna ve Tulça sancaklarında Müslüman; Tirnova, Sofya ve Vidin sancaklarında ise Gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğunu izhar etmektedir. Ayrıca,

Osmanlı istatistikleri, Tuna Vilâyeti'nde nüfusun asgari %40-42'sinin Türk vs. Müslüman unsurlardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Türk ve Bulgar nüfus yoğunluğu bakımından Yantra nehri doğal bir sınır görünümündedir. Nehrin doğusunda kalan bölgelerde Tırnova Sancağı'na bağlı Osman Pazarı dâhil olmak üzere, Deliorman ve Dobruca taraflarında Türk vs. Müslüman nüfus ezici bir üstünlüğe sahiptir. Türk nüfusun daha çok Orta, Doğu ve Kuzeydoğu Bulgaristan'daki ovalık ve düzlüklerde yerleştiği görülmektedir. Yerli ahali arasında meydana gelen İslamlaşma hadiseleri bir yana, bu durum Osmanlı klasik döneminde yoğun olarak Türk nüfus iskânı yapılan bölgelerle de örtüşmektedir. Yantra nehrinden batıya doğru gidildikçe Müslüman nüfus oranı azalmaktadır. Bununla birlikte nehrin batısında kalan Lofça'da da Müslüman unsurlar çoğunlukta olduğu gibi, Tırnova, Zıstovi, Niğbolu, Plevne gibi kazalarda da Müslüman nüfus oranı oldukça yüksektir. Sofya ve Vidin Sancaklarında, Kocabalkan üzerindeki şehir, kasaba ve köylerde ise Bulgar nüfus büyük bir çoğunluğa sahiptir.

Diğer taraftan, Tuna Vilâyeti'nde Vidin'den Varna'ya kadar çok sayıda şehir ve kasabada Türk ve Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Ayrıca, şehirli nüfusun %46,78'ini Müslüman, %53,22'sini Gayrimüslim unsurlar teşkil ediyordu. Sofya ve Vidin sancaklarında Müslüman nüfusun %43'ü şehirlerde yaşıyordu. Keza, toplam Müslüman nüfusun %20,71'i; Gayrimüslim nüfusun da %16,08'i şehir ve kasabalarda ikamet ediyordu. Tuna Vilâyeti genelinde şehirli nüfus oranı %17,96 idi. Köylerin %20'sinde Müslim ve Gayrimüslim unsurlar karma olarak yaşıyorlardı. Gerek şehirlerde, gerekse köylerde hane başı nüfus ortalaması Gayrimüslimlerde daha yüksekti.

1876 Temmuz'unda Sofya ve Niş sancakları Tuna Vilâyeti'nden ayrılarak Sofya Valiliği kuruldu. 1877 Şubat'ında ise Sofya Sancağı Edirne Vilâyeti'ne; Niş Sancağı da yeni kurulan Kosova Vilâyeti'ne dâhil edildi. Dolayısıyla 1877 yılında Tuna Vilâyeti Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Tulça sancaklarından oluşuyordu.

Osmanlı istatistikleri incelendiğinde hata payı ile birlikte 1877 yılında Tuna Vilâyeti'nin ihtiva ettiği bölgelerde (Sofya ve Niş Sancağı ile birlikte) en az 1.100.000 dolayında Müslüman ve 1.700.000 civarında Gayrimüslim nüfus olduğu söylenebilir. Teplov ve birkaç istisna dışında döneme ilişkin yabancı kaynakların Osmanlı istatistiklerini desteklediği görülmektedir. 93 Harbi'nin etkilerinin anlaşılabilmesi için Tuna Vilâyeti bölgesi ile müstakbel Şarkî Rumeli'nin nüfusu (1876) dikkate alındığında bu iki bölgede 1.480.000 dolayında Müslüman-2.250.000 civarında Gayrimüslim nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Berlin Antlaşması'ndan sonraki Bulgaristan Prensliği ve Şarkî Rumeli sınırları esas alındığında ise 1877 yılında bu bölgelerde 1.165.000-1.215.000 Müslüman ve 1.830.000 civarında Gayrimüslim nüfus olduğu sonucu çıkarılabilir. 93 Harbi, yalnızca Bulgaristan'da beş asırlık Osmanlı hâkimiyetinin sonunu getirmekle kalmamış ve sosyal, kültürel, ekonomik ve demografik açıdan da Türk varlığına büyük bir darbe vurmuştur. Rusya, bu savaşta bilinçli olarak Türk ve Müslüman unsurları tasfiye ve ihraç politikası takip etmiştir. Bunun sonucunda Rus birlikleri, Kazaklar ve Bulgarların yağma ve katliamlarından dolayı Türk ve Müslüman nüfus kitleleri halinde göç etmek zorunda kalmış; soğuk, açlık, sefalet ve salgın hastalıklar yüzünden on binlercesi hayatını kaybetmiştir. Savaş öncesi ve sonrası nüfus rakamları karşılaştırıldığında Türk ve Müslüman nüfusun yarıya yakın bir bölümünün ölüm ve göç suretiyle tasfiye edildiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Cevdet-Dâhiliye (C.DH)

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Îrâde-Dâhiliye (İ.DH)

Îrâde-Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

Îrâde-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

Îrâde-Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD)

Maliye Nezâreti, Cerîde Odası Defterleri (ML.CRD.d)

Meclis-i Vâlâ (MVL),

Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE)

2) Narodna Biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” (NBKM), Orientalski Otdel (Or.Otd.) (Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi, Şarkiyat Bölümü):

Fond 1 (Tsarigrad/İstanbul)

Fond 20 (Varna)

Fond 22 (Dobriç/Hacıoğlu Pazarcık)

Fond 25 (Provadiya/Pravadi)

Fond 26 (Vidin)

Fond 30 (Kula/Adliye)

Fond 31 (Lom)

Fond 32 (Oryahovo/Rahova)

Vidin pred-fond (VD)

3) Yayınlanmış Arşiv Belgeleri:

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part I, From the mid-nineteenth century to the First World War, Series B, The Near and Middle East, 1856-1914, Vol. I, The Ottoman Empire and the Balkans, 1856-1875, Ed. David Gillard, University Publications of America, [Frederick, Md.], 1984.

II. Süreli Yayınlar

Düstûr, Defa-i Sâniye, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282.

Prizren Vilâyeti Salnâmesi, Defa 1, Sene 1290, Prizren Vilâyeti Matbaası, Prizren 1290.

Prizren Vilâyeti Salnâmesi, Defa 2, Sene 1291, Prizren Vilâyeti Matbaası, Prizren 1291.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32, Sene 1294, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul 1294.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33, Sene 1295, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul 1295.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 8, Sene 1294, Vilâyet Matbaası, Edirne 1294.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 1, Sene 1285, Tuna Vilâyeti Matbaası, Rusçuk 1285.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 2, Sene 1286, Tuna Vilâyeti Matbaası, Rusçuk 1286.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 6, Sene 1290, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk 1290.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 7, Sene 1291, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk 1291.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 8, Sene 1292, Matbaa-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk 1292.

Takvim-i Vekâyi

Tuna Gazetesi

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

(Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezâkir: 21-39*, Yay. Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

AKARLI, Engin Deniz, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, Thesis (M.A.), University of Wisconsin, Madison, 1972.

AKBAYAR, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1238-1248.

Ali Haydar Midhat (nşr.), *Midhat Paşa: Hayat-i Siyâsiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Birinci Kitab: Tabsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

AYDIN, Mahir, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 81-106.

AYDIN, Mahir, "Vidin Bulgarları'nın Rusya'ya Göç Ettirilmeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 53, Nisan 1988, s. 67-79.

BEHAR, Cem, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Derl. Halil İnalcık- Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 61-72.

- BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 2, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996.
- BERBER, Ferhat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 31, Güz 2011, s. 17-49.
- ÇELİK, Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği, 1864-1868*, Libra Kitap, İstanbul 2010.
- ÇİMEN, Adnan, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S. 3, 2012, s. 183-216.
- DANAİLOF, G. Th., *Bulgaristan Nüfus İstatistiklerine Aid Tetkikler*, Almancadan Türkçeye Hulâsa Eden: İbrahim, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.
- DANAİLOV, Georgi T., *İzsledvaniya vrhu Demografiyata na Bulgariya*, Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofiya 1930.
- De JONG, Frederick, "The Turks and Tatars in Romania: Materials Relative to their History and Notes on Their Present-day Condition", *Turcica*, Vol. XVIII, 1986, pp. 165-189.
- DOBREVA, Margarita, "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 33, Bahar 2013, s. 1-30.
- DRAGANOVA, Slavka, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- DRAGANOVA, Slavka, "Yeni Bulunan Tuna Vilâyeti'nin Nüfusuna Ait Emlak ve Vergi Defteri", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Eskişehir, Bildiriler Kitabı*, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2005, s. 207-216.
- EMİNOV, Ali, "Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans", *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, 2000, pp. 129-164.
- ELİBOL, Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 12, S. 2, 2007, s.135-160.
- FISHER, Alan W., "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 35, No. 3, 1987, pp. 356-171.
- GOPČEVIĆ, Spiridion, *Bulgarien und Ostrumelien. Mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878-1886, nebst militärischer Würdigung des serbo-bulgarischen Kriegeres*, B. Elischer, Leipzig 1886.
- GÖZLER, Kemal, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri: 1479-1579", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, III. Kısım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 1397-1437.
- İPEK, Nedim, "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 20, 1997, s. 273-313.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.
- KARATAŞ, Ömer, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcîrlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, Kış 2012, s. 355-388.

- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KARPAT, Kemal H., “By Way of Introducing This Issue: Bulgaria’s Methods of Nation Building-The Annihilation of Minorities”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 4, No. 2, Fall/Winter, 1989, pp. 1-22.
- KARPAT, Kemal H., “Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, Oct. 1978, pp. 237-274.
- KAYA, Alp Yücel ve TERZİBAŞOĞLU Yücel, “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: Kadastro tabir olunur tahrir-i emlak”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, S. 9 (249), Güz 2009, s. 7-56.
- KELEŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı’nda İskânı”, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 4, No. 8, Fall 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.995>, pp. 1166-1188.
- KESKİOĞLU, Osman, *Bulgaristan’da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- KILIÇ, Selda, “1864 Vilâyet Nizamnamesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 99-111.
- KIRIMLI, Hakan, “Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 5, 2008, pp. 751-773.
- KIZILKAYA, Oktay - Tolga AKAY, “Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar”, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 8, No. 2, Winter 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4567>, pp. 137-152.
- KOYUNCU, Aşkın, “1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu”, *Avrasya Etüdleri*, S. 44, 2013-2, s. 177-208.
- KOYUNCU, Aşkın, “Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 33, Bahar 2013, s. 139-196.
- KOYUNCU, Aşkın, “Bulgaristan’dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877-1908)”, *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013, s. 525-558.
- KOYUNCU, Aşkın, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- KOYUNCU, Aşkın, “Balkanlarda Kültürel Değişim: Bulgaristan Örneği (1878-1913)”, *Avrasya Etüdleri*, S. 25, Sonbahar-Kış 2003, s. 47-74.
- KÖKSAL, Osman, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Şumnu’daki Gayrimüslim Sekenenin Demografik, Sosyo-Ekonomik Görünümü”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2005, s. 185-213.

- KÖKSAL, Osman, “Tanzimat Sonrası Bulgaristan’a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti’nin Kuruluşu”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Ağustos 2003, Yıl. 1, s. 59-70.
- KÖSE, Osman, “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878–1908)”, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Vol. 1, No. 2, Fall 2006, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.26>, pp. 259-302.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998.
- MUTLU, Servet, “Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution”, *Nüfusbilim Dergisi*, C. 25, 2003, s. 3-38.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- ORUÇ, Hatice, “Sırbistan’dan Vidin’e Müslüman Göçleri (1862-1865)”, *Kültürlerarası Kavşakta Bulgaristan ve Türkiye: Uluslararası Dil, Tarih ve Edebiyat Sempozyumu-II, Bildiri Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2013, s. 103-114.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 43, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2000.
- ÖZKAN, Ayşe, “Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan’dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti’nin Sırbistan’dan Çekilişi (1862-1867)”, *Akademik Bakış*, C. 5, S. 9, Kış 2011, s. 123-138.
- PALAIRET, Michael, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- PETROV, Milen V., *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868*, Ph.D. Thesis, Princeton University, 2006 (UMI No. 3223822).
- PINSON, Mark, “Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 1972, s. 37-56; C. 2-3, 1973-1974, s. 101-114.
- PINSON, Mark, “Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-1862”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s. 1040-1058.
- PINSON, Marc, “Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War”, *Études Balkaniques*, Vol. 8, 1972, No. 3, pp. 71-85.
- PUL, Ayşe, “1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz’da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, S. XV, Eylül 2013, s. 159-182.
- RİZOFF, D., *Die Bulgaren: in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen: [679 - 1917]; (atlas Mit 40 Landkarten) = The Bulgarians: in their historical, ethnographical and political frontiers = Les Bulgares: dans leurs frontières historiques, ethnographiques et politiques = Bulgarite v tehnte istoričeski etnografičeski i političeski granitsi*, Wilhelm Greve, Berlin 1917.

- SAYDAM, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti”, *Osmanlı*, C. 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 677-685.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmname’si”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 2, 1996, s. 67-81.
- SHAW, Stanford J., “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, Oct. 1978, pp. 325-338.
- ŞAŞMAZ, Musa, “The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, 1995, s. 289-305.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli’den Türk Göçleri*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- TANIR, Engin Deniz, *The Mid-Nineteenth Century Ottoman Bulgaria from the Viewpoints of the French Travelers*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2005.
- TEPLOV, Vladimir, *Materialı dlya statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii: s prilozheniem kartı raspredieleniya narodonaseleniya po vieroispovedaniyam*, Tip. i khromolitografiya A. Transhelia, S.-Peterburg, 1877.
- TODOROV, Nikolaï, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle & London 1983.
- TODOROV, Nikolaj, “The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century”, *Études Balkaniques*, Vol. 5, 1969, No. 2, pp. 31-50.
- TODOROVA, Maria N., *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Development in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Budapest, New York 2006.
- TODOROVA, Maria, “Population Structure, Marriage Patterns, Family and Household (According to Ottoman Documentary Material from Northeast Bulgaria in the 1860s)”, *Études Balkaniques*, Vol. 19, 1983, No. 1, pp. 59-72.
- TURAN, Ömer, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Bulgaristan’dan Türk Göçü”, *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013, s. 157-164.
- TURAN, Ömer, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Bulgaristan’daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler*, C. 2, Ed. Azize A. Yasa - Zeynep Zafer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 763-771.
- TURAN, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- UBICINI, M. A. - Pavet de Courteille, *État présent de l’empire ottoman: Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes, etc.*

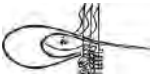
---

d'après le Salnâmeh (Annuaire impérial) pour l'année 1293 de l'égire (1875-76) et les documents officiels les plus récents, Dumaine, Paris 1876.

YİĞİT, Yücel, “Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864–1912)”, *History Studies*, Vol. 2, No. 1, 2010, s. 114-146.

YÜKSEL, Hasan, “Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı”, *Nüfusbilim Dergisi*, C. 28-29, 2006-07, s. 73-89.

AFGANİSTAN BAŞBAKANI SERDAR MUHAMMED DAVUD HAN'IN TÜRKİYE ZİYARETİNDE BAŞBAKAN ADNAN MENDERES İLE GÖRÜŞMESİ (18-21 NİSAN 1957) *

Mehmet KÖÇER**

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanlarından Bülent Ecevit, "Afganistan'la ilgilenmek Türkiye için bir zorunluluktur çünkü bu Atatürk'ün vasiyetidir." der. Nitekim Afganistan kuruluşundan itibaren Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu durum iki ülke ve iki toplumun ortak kaderi ile alakalı bir zorunluluktan kaynaklanmıştır. Çünkü Afgan Bağımsızlık Mücadelesi de Türk İstiklal Mücadelesi de İngiliz Emperyalizmi ile mücadele şeklinde gelişmiştir. İki ülkenin de bu bağımsızlık mücadelelerinden galip çıkması sonrasında başlayan değişim ve modernleşme mücadelesinde Afganistan, Atatürk Türkiye'sini kendisine model ülke olarak görmüştür. Ancak Afganistan içinde bulunduğu sosyo-ekonomik yapı ve farklı toplumsal dinamikler nedeni ile arzu ettiği bu değişimi gerçekleştirmekte başarılı olamamıştır. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti dönem dönem Afganistan'la arzu edilen iletişime sahip olamasa da 1919'dan günümüze kadar Afganistan'ı asla göz ardı etmemiştir. İkinci Dünya Savaşının sonrasında da Türkiye ve Afganistan yine birbirlerinin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Soğuk savaş dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Sovyet Rusya'nın yarattığı tehlike bu iki dost ve kardeş ülkeyi birbirlerine yaklaştırmıştır. Bu süreçte Afganistan, Adnan Menderes başbakanlığındaki Demokrat Parti iktidarında Türkiye Cumhuriyeti'nin iki konuda desteğine ihtiyaç duymuştur: Bunun ilki bu dönemde Türkiye'nin yakın ve iyi ilişkiler içinde olduğu Pakistan'la yaşadığı Peştunistan meselesidir. Diğer konu ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bu dönemde Afganistan'a yönelik politikalarıdır. Türkiye'yi ziyaret eden Afgan Başbakanı Davut Han, bu iki konuda Başbakan Adnan Menderes'ten destek talebinde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Türkiye, Adnan Menderes, Davut Han, Peştunistan

---

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, El-mek: mkocer23@hotmail.com

AFGHAN PRIME MINISTER SERDAR MOHAMMED DAVUD HAN'S MEETING WITH TURKISH PRIME MINISTER ADNAN MENDERES DURING TURKEY VISIT

ABSTRACT

Bülent Ecevit, one of the former Prime Ministers of Turkey, says “It is a must to show great interest in Afghanistan because it is the will of Atatürk”. Afghanistan has had a very close relationship with Turks and the Turkish Republic since it was established. This has resulted from the obligation related to the common destiny of these two communities and countries because The National Independence War of Afghanistan and Türkiye came out as a result of the fight given against the British Imperialism. In the process of the transformation and modernisation following the victory of the the National Independence War for both countries, Afghanistan has taken Türkiye as a great model for itself. However, Afghanistan failed to realise this change due to its different socio-economic structure and its different social dynamics. The Turkish Republic has never ignored Afghanistan eventhough it has not had a satisfactory communication with it from 1919 up to now. After the Second World War II was over, both countries urgently needed each other's support. During the period called “Cold War”, the threat posed by Russia has forced the two countries to come closer. Afghanistan needed the support of Türkiye for the two issues when Adnan Menderes was in power. One of these issues is the “ Pestunistan” issue, which Afghanistan had with Pakistan, which Türkiye has had a warm and close relationship. The other one is the policies followed by America towards Afghanistan. The Prime Minister Davut has requested Adnan Menderes to give support to Afghanistan for these two issues during his visit to Türkiye.

Key Words: Afghanistan, Türkiye, Adnan Menderes, Davut Han, Pestunistan

Türk-Afgan ilişkileri, iki ülkenin idare şekli ve siyasi durumları ne olursa olsun genel itibariyle yakın ve dostane şekilde gelişmiştir. Bu iki devlet ve iki millet arasında yüzyıllardan beri devam edegelen dostluk her halklarının gönlünde olumlu tesirler yaratmıştır. Afgan halkının Türkiye ve Türk halkına duyduğu muhabbetin en büyük kaynağı inanç birlikteliğidir. XX. yüzyıl başlarından itibaren Arap dünyası, Müslüman toplulukların haklarını savunur gibi görünse de aslında Mısır etrafında toplanmaya çalışan Arap Milliyetçiliği çevresinden dışarı çıkamamıştır. Araplar için diğer İslam dünyası ile ilişkiler ikinci plandadır. Bu sebepten dolayı başını Afganistan'ın çektiği Asya Müslümanları, Türk halkına çok derin sevgi ve saygı beslemişlerdir. Özellikle Afganistan'ın takip ettiği dış politika ne olursa olsun Türkiye'ye olan yakın dostluğu, varlığını hep sürdürmüştür. Afganistan ülkesinde, ihtiyaç duyduğu değişim ve modernleşme çabasında da kendisine model olarak Türkiye'yi seçmiştir. Ne yazık ki Afganistan'da 1920'lerden itibaren görülmeye başlanan değişimi ve modernleşmeyi savunan aydınlar ile din adamları ve aşiret mensupları arasındaki çatışma, günümüze kadar artarak devam etmiştir.¹

¹ Mehmet Köçer, “Atatürk İnkılabının Nadir Şah Döneminde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 559.

Soğuk savaş döneminde bu iki dost ve kardeş ülke bir noktada benzer kaderi paylaşmışlardır. Türkiye ve Afganistan, Sovyet Rusya tehdidini yoğun şekilde hissettiğinde denge siyasetinin gereği olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Nasıl ki Türkiye-Yunanistan ikilisinden öncelikle tercih edilen, bir başka deyişle kayırılan ülke Yunanistan olmuşsa benzer bir şekilde Afganistan-Pakistan arasındaki sorunlarda da ABD'nin önceliği Pakistan olmuştur. Nitekim ABD'nin bu tercihi, zamanla batı blokunu oluşturan devletlerin rahatsız oldukları Afganistan'ın Sovyet Rusya ile yakınlaşmasının zeminini oluşturacaktır.

Türkiye ve Afganistan, İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında dünyanın yeniden yapılanması sürecinde uluslararası arenada iyi bir yer edinmeye çalışmışlardır. İki ülke konumları gereği yaşadıkları sorunlarının çözümünde birbirlerine destek olmaya çalışmışlardır. Bu sürecin bir gereği olarak bu dönemde iki ülke arasında dış politikada ilişkilerin yoğunlaştığı görülür. Bahse konu yakınlaşmanın ilk adımı olarak Başbakanı Adnan Menderes 1956'da Afganistan'ı ziyaret² etmiş, ertesi sene Afgan Başbakanı iade-i ziyarette bulunmuştur. Afgan Başbakanı Serdar Muhammed Davud Han ve Dışişleri Muhammed Naim Han, 17 Nisan 1957'de Esenboğa Hava Alanına inmiştir.³ Hava Alanındaki karşılama sonrasında, Başbakan Adnan Menderes misafirlerine tahsis edilen Hariciye Köşküne kadar kendilerine refakat etmiştir.⁴

Afgan Başbakanı ile Adnan Menderes arasındaki görüşme, konuk başbakanın ülkeye gelişinden bir gün sonra yani 18 Nisan 1957 Perşembe günü gerçekleşmiştir.⁵ Görüşme iki ayrı oturumdan oluşmuştur: İlk oturum, saat 10.30 ile 12.20 arasında, ikinci oturum da yine aynı gün saat 18.15 ile 20.00 arasında yapılmıştır. Bu toplantıda başbakanların yanında yer alan heyetlerde; Afganistan Dışişleri Bakanı Naim Han, Afganistan Hariciye Bakanlığı Siyasi Dairesi Müdürü Abdurrahman Pejvak, Afganistan Ankara Büyük Elçisi Asadoullah Seraj yer alırken Türkiye adına da Nafia Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekili Ethem Menderes, Hariciye Vekâleti Umumi Kâtibi Melih Esenbel, Londra Büyükelçiliğine tayin edilen sabık Katibiumumi M. Nuri Birgi, İkinci Daire Umum Müdür Vekili Mahmut Dikerdem yer almışlardır⁶.

Menderes, görüşmenin başında misafir başbakana iyi dileklerde bulunduktan sonra o günlerde Türkiye'de orman yangınlarının olduğunu halkın yağmur beklentisi içinde bulunduğunu söylerken misafirlerinin ayaklarının uğurlu geldiğini, teşrifleri ile beraber yağmur yağmaya başladığını ve orman yangınlarının son bulduğunu ifade etmiştir. Başbakan Adnan Menderes, konuşmasının devamında dönüp gazetecileri göstererek: "*Ankara gazeteleri teşrifinizden sevinçle bahsediyorlar. Bir de yenilik var Ulus Gazetesi de ilk defa olarak resim de basmak suretiyle baş sahifede buna yer vermiş. Biraz sonra İstanbul gazeteleri gelecektir. Onların da Alteslerini ne kadar hararetle yazdıklarını görecektir*"⁷. Başbakan Adnan Menderes, konuşmasının

² Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes'in, Afganistan'a gerçekleştirmiş olduğu bu ziyaret, Ankara Suriye Elçiliği'nin Suriye Hariciye Vekâletine yazdığı rapora şu şekilde yansımıştır: "*Türk devlet adamları, Pakistan ile yakınlaştıktan sonra şimdi de Afganistan'la bir yakınlaşma teminine büyük gayretler sarf etmektedirler. Afganistan sefaretini bir ay devam eden temaslardan sonra Türkiye Başvekili Adnan Menderes kalabalık bir heyetle bugün Afganistan'a hareket etmiştir*". Bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-01-00-00-62-380-28**.

³ Türkiye Cumhuriyeti'ni ilk ziyaret eden devlet adamı 1928'in Mayıs ayında ülkeye gelen Afgan Kralı Amanullah Han olmuştur. Geniş bilgi için bkz. İlbeyi Özer, "*Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Resmi Konuğu Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Ziyaretinin Türk Basınındaki Yansımaları (1928)*", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 8/11 Fall 2013, p. 279-291.

⁴ **Akşam**, 18 Nisan 1957.

⁵ **Milliyet**, 19 Nisan 1957.

⁶ **BCA., 031 01 00 00 16 85 2 1**.

⁷ **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 1** ; Ulus Gazetesi 18 Nisan Perşembe günü "*Dost ve Kardeş Afganistan'ın Başvekili Ankara'da*" başlığı altında Davut Han'ın ziyaretine ilişkin: "*Altes Serdar Muhammed Davud Han alanda büyük bir törenle karşılandı. Dost ve kardeş Afganistan Başbakanı Altes Serdar Muhammed Davud Han ile Dışişleri Bakanı Altes*

devamında Afgan meslektaşının ziyaretinden duyduğu mutluluğu ifade ettikten sonra Birleşmiş Milletlerde Kıbrıs Meselesi görüşülürken Afgan delegasyonunun⁸ Türk tezini desteklemiş olduğundan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Davud Han buna cevaben “*Türkiye’nin menfaatleriyle ilgili her davada Afganlı kardeşlerinizin sizinle beraber olacaklarından emin olabilirsiniz. Kıbrıs Meselesi, Peştunistan’ın vaziyeti ile ilgili olmakla beraber elden geleni yaptık*”⁹ demiştir.

Görüşmenin devamında Afgan Başbakanı Davut, Afganistan açısından o günlerin temel iki sorununu gündeme getirmiştir. Bu konular, Afganistan ve Pakistan arasındaki Peştunistan meselesi ve Richards Misyonu¹⁰ ile yapılan görüşmelerdir. Nitekim bu iki konu Afgan dış politikasını, bu dönemde, fazlasıyla meşgul etmektedir.

Afganistan Başbakanı Davut, Peştunistan meselesi de dâhil olmak üzere, Pakistan ziyaretine ilişkin Başbakan Menderes’e ayrıntılı bilgi vermiştir. Pakistan Cumhurbaşkanı İskender Mirza tarafından davet edildiklerini ve Karaçi’de gerçekleşen görüşmeden olumlu bir sonuç çıkmamakla birlikte, iki ülke arasındaki Peştunistan meselesinin geniş bir şekilde ele alındığını söylemiştir. Görüşmenin neticesinde Afganistan ve Pakistan başbakanlarının olumlu geçen havayı yansıtan bir ortak bildiri yayımlandığı halde kendilerinin Afganistan’a dönüşü sonrasında Pakistan dışişleri bakanlığı sözcüsünün görüşmenin ruhuna aykırı bir beyanatta bulunduğunu ve buna bir anlam veremediklerini söylemiştir¹¹.

Davud Han, Peştunistan Meselesi ile Kıbrıs Meselesi arasında paralellik kurarak, Türkiye için Kıbrıs ne ifade ediyorsa kendileri için de Peştunistan’ın aynı anlamı taşıdığını söylemiştir. Soruna ilişkin konuşurken “*Kıbrıs’taki Türk ekalliyetinin kaderinin Türk Hükümetini hayati olarak alâkadar ettiğini biliyoruz. Aynı şekilde Peştunistan’daki yedi milyonun kaderi bizi hayati olarak alâkadar etmektedir*” demiştir. Kendi tezlerinin Peştunistan halkının, geleceklerini kendilerinin karar verme hak ve fırsatına sahip olması gerektiği yönünde olduğunu ki bunu Pakistan hükümetine de ifade ettiklerini söylemiştir¹². Bu durumu ifade ederken de “*...Hangimizin haklı ve hangimizin haksız olduğunu anlamamıza imkân verecek en iyi metod, kanaatimizce, Peştunistan’da bir plebisitin yapılmasıdır...*”¹³ demiştir.

Başbakan Menderes ve Türkiye Cumhuriyeti için Peştunistan meselesi olabildiğince nazik bir konu idi. Çünkü iyi ilişkiler içinde olunan iki dost ve kardeş ülke arasındaki bu sorunun çözülmesi Türkiye’nin sorumluluk hissettiği bir konuydu¹⁴. Menderes öncelikle Afgan tezini tam olarak öğrenmek için “*...Afganlı dostlarımız Peştunistan meselesi hakkındaki bu görüşlerini Pakistanlılara izah etmişler midir, etmişlerse ne şekilde izah etmişlerdir, Pakistanlılar ne gibi bir cevap vermişlerdir? Afganistan Hükümeti’nin Peştunistan meselesi muvacehesindeki niyetleri nelerdir? İlhak mıdır, değilse, bir idari muhtariyet mi bahis mevzuudur, yoksa Peştunistan için bazı*

Muhammed Naim Han, *Hükümetimizin misafiri olarak memleketimizi ziyaret etmek üzere dün Kâbil’den hususi uçakla saat 14.30da Esenboğa Hava Alanına muvassalat etmişlerdir...*” Bkz. **Ulus**, 18 Nisan 1957.

⁸ Birleşmiş Milletler’de Kıbrıs Meselesi görüşülürken Afgan delegasyonu sözcüsü Pejvak Türkiye Cumhuriyeti’ni destekleyen bir konuşma yapmıştır. Bkz. **BCA., 030-0-001-00-00-16-85-2. 1.**

⁹ **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 2.**

¹⁰ ABD Başkanı Eisenhower’ın özel yardımcısı olan James P. Richards yanındaki heyetle birlikte Türkiye ziyareti esnasında Hava Alanında, gazetecilere verdiği demeçte, başkan Eisenhower’ın dış politikaya ilişkin programının anlam ve önemini anlatmak için geldiğini söylemiştir. Bkz. **Ulus**, 21 Mart 1957.

¹¹ **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 2.**

¹² **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 3.**

¹³ **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 7.**

¹⁴ Başbakan Menderes Türkiye’nin bu hassasiyetini şu sözü ile özetlemiştir: “*Biz Bağdat Paktındaki işbirliğimiz dolayısıyla Pakistanla sıkı temas halinde bulunuyoruz. Bunun neticesinde Afganlılarla münasebetlerini öğrenmiş bulunuyoruz, bu sıfatla kendilerini temin edebilirim ki Pakistanlıların Afganistan’a karşı hisleri dostane ve kardeşanedir*”. Geniş bilgi için bkz. **BCA., 030 01 00 00 16 85 2 4.**

hususî imtiyazlar mı talep olunmaktadır?...” sorularını sormuştur¹⁵. Bunun yanı sıra Türkiye’nin iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi noktasında her türlü gayreti sadakatle yerine getireceğinin sözünü vermiştir.

Afgan heyeti Türkiye’nin Peştunistan meselesine ilişkin mutedil yaklaşımına karşılık net bir tavır ortaya koymuştur. “*Afganistan’ın mükerrer müracaatlarına rağmen Pakistan Hükümeti bu işin Pakistan’ın dahili bir meselesi olduğunu ileri sürerek ısrarlı bir şekilde müzakerede bulunmaktan çekinmiştir. Halbuki Peştunistan meselesi Afgan harici siyasetinin mihveri haline gelmiştir. Bu meselenin zamanla halledilir bir tarafı kalmamıştır. Tali ihtilafların bertaraf edilmesi ancak bu davanın halli ile mümkündür*”¹⁶. Afgan heyeti böylece Türkiye’nin iki kardeş ülke olan Pakistan ve Afganistan arasındaki sorunun barışçıl ve müzakere yolu ile çözümünü konusundaki önerisini kabul etmemiştir.

Türk-Afgan Başbakanları arasındaki bu görüşmede, James P. Richards’ın Kâbil ziyareti¹⁷ de konuşulmuştur. ABD’ye ilişkin konuyu ilk açan Afgan Başbakanı olmuştur. Başbakan Davud, Afganistan’ı ziyaret eden Amerikan heyeti ile yapılan görüşmelerin içeriği ile ilgili Başbakanı Menderes’i bilgilendirmiştir. Davud Han, James P. Richards’ın heyeti ile yapılan bu görüşmenin genel olarak iki tarafın karşılıklı görüşlerini ifade etmesi şeklinde geçtiğini söylemiştir. Afgan Başbakanı Davud: “...*Ben güçlüklerimizi anlattım. Bu suretle Orta Doğu’dan ve Eisenhower Doktrininden bahsettik bu hususta Afgan güçlüğüne anlattım. Coğrafi durumumuzun hususiyetini ve ekonomik güçlüklerimizi kendisine izah ettim...*”¹⁸ demiştir. Menderes’e görüşmeyi aktaran Davud Han, görüşmenin seyrinden ve sonucundan hoşnutsuzluğunu açıkça ifade etmiştir. Diğer yandan ABD heyeti ile yapılan bu görüşmede en dikkat çeken kısım, Afgan Hükümetinin görüşmeye ilişkin “...*Ziyaretten pratik bakımdan bir şey çıkmadı, esasen beklemiyorduk da ve bize yapacağı sarîh bir teklif de yoktu*” ifadesi ile görüşme öncesinde, zaten olumlu bir beklenti içinde olmamıştır¹⁹.

Menderes, Afgan Başbakanının konuya ilişkin ilk tepkilerini dinledikten sonra; “*Kabil’de iken yaptığımız uzun konuşmalar neticesinde Afganistan’ın ne gibi siyasi ve iktisadi zaruretlerle Sovyet Rusya’ya müteveccih bir siyaset takip etmek zaruretinde olduklarını bize samimi ve sarîh olarak ifade etmişlerdi. Majeste Kral, Ekselans Başvekil ve Hariciye Nazırı ile bu mevzuda uzun uzun konuşmalarımız oldu*”²⁰ demiştir. Başbakan Adnan Menderes görüşmeler sırasında Afgan Kralı’nın Sovyet Rusya’yı ve onun politikalarını Afganlılardan daha iyi tanıyacak kimse olmadığını, bu nedenle Rusya ile askeri, siyasi ve iktisadi münasebetlerinde kendilerini kaptırmayacaklarını ifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca Başbakan Adnan Menderes yine Afgan Kralı’nın kendisine Afganistan’ın Batı Dünyası ile ilişkilerinin devamından yana olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir. Menderes, Afganistan ziyareti süresince edindiği izlenimleri Richards heyeti ile yaptığı görüşme sırasında Amerikan heyeti ile paylaştığını ifade etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı, dost ve kardeş bir ülkenin yapması gerektiği gibi, halisane duygularla, anlattığını şu sözle ile ifade etmiştir: “...*Bu müşkülât karşısında Afganlıları Sovyet Rusya’ya terk etmelerinin ve gerek siyasi gerek iktisadi sahada onlarla yalnız başına bırakılması ileride tamiri daha müşkül alacak vaziyetlerin meydana getirilmesi hususunda ısrar ettim*”²¹.

¹⁵ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 12.

¹⁶ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 14.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz., Mohammad Khalid Ma’aroof, **Afghanistan in World Politics (A Study Afghanistan-U.S. Relations)**, Gian Publishhing House Delhi India, 1987, s.,58.

¹⁸ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 3.

¹⁹ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 4.

²⁰ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 4.

²¹ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 5.

Menderes, Afgan Başbakanının, konuşmasında Richards heyetinin, Afganistan ziyaretine ilişkin edindiği izlenime de yorum getirmiştir. “Başvekil Hazretleri’nin lisanından öğrenmekteyim ki bu müzakereler derinliğine lazım olan inkişafı kaydetmemiştir. Bundan dolayı hayret etmedim. Çünkü Richards misyonunun vazifesi zemini umumi olarak toplamak ve Orta Şark memleketlerinin kanaatlerini öğrenmek ve ileride atılacak adımlar için esaslar tespit etmektir. Bizim memleketteki görüşmeler de derinlemesine olmamış, zeminin yoklanmasından ibaret kalmıştır”. Başbakan konuya ilişkin sözlerinin devamında ABD heyetince yapılan bu ziyaretin ve Afgan Hükümetinin açık ve dürüst yaklaşımının kısa vadede istenilen sonuçları vermemiş olmasına rağmen, ileriye dönük olumlu neticelerin alınmasına zemin oluşturacağını ifade etmiştir. Başbakan Adnan Menderes ayrıca misafiri olan Afgan Başbakana, Türkiye Cumhuriyeti olarak, Afganistan’a yardımcı olmak için, gerek ABD nezdinde ve gerekse Pakistan ile ilgili konularda, Afganistan adına her türlü adımı atabileceklerinin garantisini vermiştir²². Menderes, saat 12.30 görüşmelere daha sonra devam etmek üzere misafirlerinin dinlenmesini istemiştir.

Aynı gün saat 18.15-20.00’da başlayan ikinci görüşmede Afgan Başbakanı Türkiye’nin bu dönem özellikle önemli endişelerinden olan Sovyet Rusya tehlikesine karşı duyduğu endişeyi gözetmiş olacak ki Türkiye Cumhuriyeti’nin Başbakanı Menderes’e Afganistan’ın izleyeceği politikayı şu sözü ile özetleme gereği duymuştur: “Afganistan’ın tek taraflı bir siyaseti dinine, milli ananelerine ve rejimine aykırı bir ideolojiyi hiçbir zaman kabul etmeyeceğini muhterem Türk Başvekiline bir kere ifade etmek isterim”²³.

Görüşme süresince Türkiye’nin Afganistan’a ilişkin görüşlerini, Başbakan Menderes, şöyle özetlemiştir: “Türkiye Afganistan’ın müdafaa amaçlı silahlanma çabasını kabul etmektedir. Ayrıca Türkiye, Afgan Ordusunun talim ve tehzizi için gerek doğrudan doğruya gerek Amerikalılar nezdinde girişimde bulunmak suretiyle elinden geleni yapmaya hazırdır. Diğer yandan, Afganistan’ın ihtiyaç duyduğu ekonomik yardım konusunda Amerikalıların, Afganistan taleplerine anlayış göstereceğinin ümidini taşımaktadır. Hatta bu konuda Türkiye Amerika nezdinde memnuniyetle teşebbüste bulunarak neticeyi Afgan Hükümetine bildirmeyi teklif etmiştir”. Başbakan Menderes, Afganistan ve Pakistan arasında Peştunistan sorununun yaratmış olduğu gerginlikten endişe duyduğunu ifade ettikten sonra, iki ülke arasında sorun olan bu bölgenin aidiyeti meselesinin kısa vadede çözümünü mümkün görmediğinden öncelikli olarak transit hakları ve diğer iktisadi konularda yoğunlaşması gerektiğini savunmuştur. Afganistan’ın tarafsızlık politikası konusunda ise bu durumun bir imkân ve vasıta meselesi olduğunu, aksi takdirde bir tarafa meyiletmenin zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Çünkü olası bir dünya harbinde bitaraf kalmak imkânsızdır. Ayrıca Afganistan’ın tarafsızlığını evvela Sovyet Rusya’ya karşı tatbik etmesi yani, bu tarafsızlığın Sovyet Rusya’ya katılmamak şeklinde tecelli etmesi lazımdır²⁴.

Afgan tarafı yukarıda özetlenen Türk görüşlerine kısaca şu şekilde karşılık vermiştir: Peştunistan konusundaki Türkiye’nin önerisini kesin bir dille reddetmiştir. Konunun “*talî ihtilafların bertaraf edilmesi ancak bu davanın halli ile mümkündür*” şeklinde görüş ifade edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Afgan heyeti ikili görüşmeler boyunca, “Türkiye için Kıbrıs meselesi ne ifade ediyorsa Afganlılar için de Peştunistan meselesi aynı şeyi ifade ediyor” demek istemiştir.

Afganistan silahlanma konusunda ise; “Afganistan kendini müdafaa için silahlanmak mecburiyetindedir”. Afganistan’ın bu amaçla ABD’ye başvurduğunu ve ihtiyacını belirttiğini ancak Amerikalıların Pakistan ile ilişkilerini düzeltmediğiniz sürece size silah vermeyeceğiz dediğini

²² BCA., 030 01 00 00 16 85 2 5.

²³ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 11.

²⁴ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 13.

söyledikten sonra “Bu durum karşısında Afganistan Sovyet Rusya’ya müracaat etmek zorunda kaldı. Afganistan Amerikan askeri yardımını

a) Yardımın ihtiyacı karşılayacak nispette olması

b) Afganistan’ın bitarafılık siyasetine halel getirmemesi, şartıyla kabul edecektir”²⁵.

Afgan Hükümeti, Afganistan’ın iktisadi yardım konusunu çok önemsemediğini, hatta bu konuda Afganistan’ın tarafsızlığının kabul edilmesi şartıyla yapılan yardımların memnuniyetle kabul edilebileceği vurgulamıştır. Diğer yandan Afgan dış politikası için de şu değerlendirmede bulunmuştur: “Afganistan’ın tarafsızlık siyaseti yeni bir şey değildir. Bu Afganistan’ın ananevi siyasetidir. Afganistan bu politikasını iki dünya harbi arasında değiştirmedir. Bundan sonra da değiştirmek niyetinde değildir. Tehlike nereden gelirse gelsin Afganistan kendini müdafaa etmeğe devam edecektir”²⁶.

Türkiye bu dönemde batı dünyası ile iyi ilişkiler kurmak gayreti içinde bulunmuştur. Bu beklentiler ve gayretler dönemin hassasiyetinin bir gereği olarak görülmelidir. Çünkü komşu Sovyet Rusya yönetimine yönelik yoğun endişe duyulmaktadır.

Afganistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, her dönem aynı hassasiyetle ele alınmasa da, devam edecektir. Afganistan her dönem yaşanan problemler nedeni ile dünya gündeminde kalabildiği gibi Türk kamuoyu ve hükümetleri de Afganistan’daki gelişmelere kayıtsız kalamamışlardır. Bu gelişmeler çoğunlukla iç karışıklıklar veya siyasi sorunlar şeklinde görülmüştür. Afganistan’ın bağımsızlığından itibaren Türkiye elinden geldiği ölçüde Afganistan’a destek olmuştur. Türkiye’nin Afganistan’a olan bu desteği çoğunlukla eğitim ve sağlık alanında olmuştur ki eğitimde özellikle askeri alan öncelikli olmuştur²⁷. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yılları sonrasında da Afganistan’ın problemlerine kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Burada özellikle iki konu, ilişkilerin merkezine oturmuştur. Öncelikli olarak Türkiye Cumhuriyeti bu süreçte Afganistan’ın Sovyet Rusya eksenine kayma tehlikesi karşısında Batı ve ABD’ye yakınlaşmasının sağlanması gayreti içinde olmuştur. Ancak bu konuda Türkiye’nin izlemiş olduğu politika Batı blokunun kendisine biçtiği misyon çerçevesinde olmuştur.²⁸ İkinci konu ise Pakistan’ın kurulmasından sonra Afganistan ile Pakistan arasında çok önemli bir sorun olan Peştunistan meselesi olmuştur.

Afgan Başbakanı’nın Türkiye ziyaretinin Ankara kısmı 21 Nisan 1957’de son bulmuştur. 21 Nisan günü Başbakan Adnan Menderes yanında misafiri olduğu halde Ankara’dan tren ile İstanbul’a hareket etmiş, Haydar Paşa Garı’nda yapılan karşılama töreninden sonra Sakarya Motoru ile Dolmabahçe rıhtımına çıkmış daha sonra iki başbakan oradan halkın alkışları eşliğinde Hilton Otel’ine gitmişlerdir. Öğle yemeğini otelde beraber yiyen Serdar Muhammed Davut Han ile Başbakan Adnan Menderes görüşmelerin devam edeceği Şale köşküne gitmişlerdir.²⁹ 18-21 Nisan tarihleri arasında devam eden görüşmelerin neticesinde aşağıdaki müşterek tebliğ yayımlanmıştır:

“1- Hürriyet ve adalet prensiplerine müstenit bir sulhun tahakkuk ve idamesinin en aziz gaye olduğu kabul edilmiş ve bu maksadı temin için her iki hükümetin harici siyasetlerinin

²⁵ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 14.

²⁶ BCA., 030 01 00 00 16 85 2 15.

²⁷ Firuz Fevzi, Hasan Cankurt, “Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, Ağustos 2013, s.502.

²⁸ Suriye’nin Ankara Elçisi Ömer El-Addâs, bu konuya ilişkin ülkesinin dışişleri bakanlığına yazdığı raporda şöyle özetlemiştir: “Halk Partisi ileri gelenlerinden biri bu ziyaretin İngilizler tarafından istendiğini bana söyledi. İngilizler, Türkiye’nin Afganistan’da sözü dinlendiğini, orada askeri ve kültür heyetleri bulunduğunu bildikleri için Kâbil Hükümeti’ni Bağdat Paktı’na sokmasını Türkiye Hükümeti’nden istemiş, karşılık olarak Kıbrıs davasını Türkiye’nin arzusuna göre halletmeyi vademiştir”. BCA., 030-01-00-00-62-380-28.

²⁹ Hürriyet, 22 Nisan 1957.

Birleşmiş Milletler antlaşmasının prensip ve gayelerinden mülhem olmakta devam edeceği tebarüz ettirilmiştir. İki memleket arasındaki işbirliğinin bu çerçeve içinde daha da inkişaf ettirilmesi lüzumu üzerinde mutabakata varılmıştır.

2- İki memlekette her birinin maddi ve manevi inkişafının ötekini en yakın alakasının mevzu teşkil ettiği hususu teyit edilmiştir. Türkiye ile Afganistan arasında öteden beri cari olan sıkı işbirliğinin her türlü hadiselerin tesirinden uzak kalarak daha da ileri götürülmesi hususunda mutabakata varılmıştır. Bunun temini için her iki hükümet kendilerince gerekli tedbirleri ittihaz edeceklerdir.

3- Yekdiğerine dostluk ve kardeşlik bağlarıyla bağlı bulunan iki memleket hükümetleri arasındaki doğrudan doğruya temasların daha da sıklaştırılması arzusu ifade olmuştur.”³⁰

17 Nisan tarihinden beri Başbakan Adnan Menderes’in davetlisi olarak Türkiye’de misafir bulunan Afgan Başbakanı Serdar Muhammed Davut Han Başbakan Adnan Menderes tarafından Yeşilköy Havaalanı’ndan törenle uğurlanmıştır.³¹

Sonuç olarak, Türkiye’de, dış politikada 1945-1950 arasındaki değişimler Demokrat Parti iktidarı ile birlikte artarak devam etmiştir. Bazı iç dinamiklerle de alakası olmakla birlikte bu politik değişimin temelinde II. Dünya Savaşı sonrasında “Soğuk Savaş” diye nitelendirilen dönemde yoğunlaşan Sovyet tehdidinden kaynaklandığı söylenebilir. Sovyet politikalarından duyulan endişeye karşı ittifak ve paktlarla güvenlik arayışına giren Adnan Menderes hükümetleri çözümü batı dünyası ile ilişkileri olabildiğince geliştirmede aramıştır. Bu nedenle Türk dış politikasının ana eksenini Batı ile yakın ilişkiler ve özellikle ABD ile İngiltere’nin desteğini temini noktasında odaklanmıştır. Türkiye’nin NATO üyeliğine önce karşı çıkan İngiltere daha sonra Sovyet Rusya’ya karşı Orta Doğu’da oluşturulacak savunma sistemine sağlayabileceği katkıları hesaba katarak onay vermiştir. Nitekim bu dönemde başlayan Türk-Afgan ilişkilerinde de İngiltere’nin rolünün olduğunu açıktır. Gerek İngiltere ve ABD’nin etkisi ile gerekse de DP hükümetinin çabası olsun şu bir gerçektir ki tarihten gelen bağların sağlamış olduğu saygınlık, Türkiye’nin Afganistan’la olan ilişkilerinde ülkemize büyük avantaj sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 1.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 11.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 12.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 13.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 14.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 15.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 2.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 3.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 4.

³⁰ **Ulus**, 24 Nisan 1957; **Akşam**, 24 Nisan 1957.

³¹ **Hürriyet**, 24 Nisan 1957.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 5.

BCA., 030 01 00 00 16 85 2 7.

BCA., 030-01-00-00-62-380-28.

BCA.; 030-0-001-00-00-16-85-2. 1.

Gazeteler

Akşam, 18 Nisan 1957.

Akşam, 24 Nisan 1957.

Hürriyet, 22 Nisan 1957.

Hürriyet, 24 Nisan 1957.

Milliyet, 19 Nisan 1957.

Ulus, 18 Nisan 1957.

Ulus, 21 Mart 1957.

Ulus, 24 Nisan 1957.

Araştırma Eserler

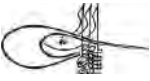
BULUT Sedef, “Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: I. Ve II. Menderes Hükümetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 41, Mayıs 2008.

FEVZİ Firuz, Cankurt Hasan, “Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:11, Sayı:2, Ağustos 2013.

KÖÇER Mehmet, “Atatürk İnkılabının Nadir Şah Döneminde Afganistan’ın Modernleşme Çabasına Etkisi” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/4 Summer 2008.

MA’AROOF Mohammad Khalid, **Afghanistan in World Politics (A Study Afghanistan-U.S. Relations)**, Gian Publishhing House Delhi India, 1987.

ÖZER İlbeyi, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Resmi Konuğu Afgan Kralı Amanullah Han’ın Türkiye Ziyaretinin Türk Basınındaki Yansımaları (1928)”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 8/11 Fall 2013.

ÂŞIK VEYSEL'DE VAHDET-İ VÜCUT ANLAYIŞI*

Şahin KÖKTÜRK**

ÖZET

Yedi yaşında gözleri görmez olan Âşık Veysel, fitratında mevcut olan şairlik yeteneğini geliştirecek ortamı Şarkışla yöresindeki âyin-i cemlerde ve âşık-saz şairlerinin meclislerinde bulmuştur. Sanatçı kişiliği, temeli Orta Asya'ya, Ahmet Yesevî ocağına kadar giden Alevî-Bektaşî geleneği içinde şekillenen Âşık Veysel, metafizik âlemi derinden tefekkür etmiş, tasavvufî-mistik ilhamlarını duru Türkçesi ile dile getirmiştir. O, Hz. Muhammet gibi, Yunus Emre gibi ümmidir. Okuma yazması olmayan bir halk şairinin duyarak/işiterek tasavvuf ve özelde de “vahdet-i vücut” gibi hararetle tartışmalara sebep olmuş bir konuyu kendinden emin, doğru ifadelerle şiire taşıması, konuya vukufiyetinin göstergesi olduğu kadar sanatkâr şahsiyetinin de bir delilidir. Ayrıca tasavvufî algı ve geleneğin devamı konusunda halk ile halk şairleri arasındaki karşılıklı etkileşim ve iletişimin de bir işaretidir.

Araştırmacılar, Âşık Veysel'in şiir ağacının kökü metafiziğe (fizik ötesine) yani tasavvufa dayandığını, bu ağacın gövdesinin sevgi şiirleri; dallarının ise sosyal konulu şiirler olduğunu belirtmektedir. Bu yazıda onun şiirlerinde kök mesabesinde olan tasavvuf, âşığın bu tasavvuf birikimini hangi kaynaklardan, hangi ortamlarda edindiği konusu ve tasavvuf içinde de özellikle “vahdet-i vücut” anlayışını yansıtan şiirleri üzerinde duruldu.

Âşık Veysel'in şiirlerinde tasavvuf kendini, hem Mevlânâ ve Hacı Bektaş Veli gibi tasavvuf büyüklerine saygı belirten ve hem de “varlığın tekliği” (varlığın Tanrı varlığından ibaret olduğu) fikrini işlediği şiirlerde gösterir. Bu şiirler içinde de en tipik olanı “Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar” redifli şiiridir. Tecelli nazariyesi ve ilahî aşkı dile getirdiği diğer şiirlerinde de bu anlayış doğrudan veya dolaylı olarak dile getirilir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Veysel, halk şiiri, tasavvuf, vahdet-i vücut

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, El-mek: sahinkokturk@hotmail.com

ÂŞIK VEYSEL'S UNDERSTANDING OF UNITY OF EXISTENCE

ABSTRACT

Aşık Veysel who had been blind since seven years old, had got the favorable environment to improve poesy ability that he had already have in his nature, in Cem rite and minstrel-poet meetings in Şarkışla locality. Aşık Veysel whose artist personality was shaped in Alawite-Bektahsi tradition is based upon Central Asia, Ahmet Yesevi association, meditated upon metaphysic world and put in to words sufistic, mystic inspirations clearly in Turkish. He was illiterate like the prophet Muhammed and Yunus Emre. Treating in poetry by confidence and properly the subjects like sufism and unity of existence cause heated debates by an illiterate minstrel, is the evidence of his artist personality as well as having comprehensive knowledge of the subject. Also it is the sign of interaction and communication between minstrel and community about continuation of sufistic perception and tradition.

Researchers are indicated that the root of Aşık Veysel's poem tree is based on metaphysic (beyond physics), mysticism, this tree's trunk is composed of love poems, this tree's branches are composed of social titled poems. In this article, it is focused on mysticism which is the worth of the root in his poems, this accumulation of the minstrel was obtained from which resources, in which environment and especially his poems that reflect on "unity of existence" approach in mysticism.

Mysticism in Aşık Veysel's poems shows up itself both showing respect of Sufi elders like Mevlana and Hacı Bektas Veli and in his poems that stating the idea of "the uniqueness of existence". "Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar" is the most typical poem in these poems. The theory of manifestation and this insight that mentioned divine love in other poems is expressed directly or indirectly.

Key Words: Aşık Veysel, folk poet, sufism, unity of existence

İslamiyetin doğuşundan 200 yıl sonra bir inanış ve yaşayış sistemi olarak belirmeye başladığı ifade edilen tasavvuf, insan ve kâinatı “muhabbet” cevheriyle değerlendiren deruni bir yaşayış tarzıdır. Gönülde başlayıp tesiri o gönül sahibinden çevreye yayılan tasavvuf, tarif edilmeye, sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Bu tarif denemelerinin içinde “Olanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Efendi”nin uzun manzumesi dikkati çeker:

“Bidayette tasavvuf sofi bî-cân olmağa derler

Nihâyette gönül tahtında sultan olmağa derler” (Topbaş 2002:42-45)

mısralarıyla başlayan 25 beyitlik manzumesinde “tasavvuf”un çok yönlü bir tarifini görürüz. Şiirin tamamından tek bir tarif yerine tarifler çıksa da, sonuçta, tasavvufun insan gönlü ile Tanrı arasındaki mahrem ilişkinin bir tezahürü olduğu anlaşılır.

İslam tarihi boyunca tasavvuf ve onun icra yeri olan tekke-dergâhlar, zâhir-bâtın tartışmasını beraberinde getirmiş, bu iki bilgi kaynağı arasındaki çatışma günümüze kadar da devam edegelmiştir.

Tasavvuf, bilim âlemini “*haktır, bâtıldır; gereklidir, değildir*” gibi inanç boyutundaki tartışmalardan ziyade bir olgu, bir vâkıa olarak ilgilendirir. Çünkü Türk toplumu bu gerçeği, tasavvufî hayatın meşhur isimleri olan Yesevi, Mevlana, Hacı Bektaş, Yunus gibi evrensel temsilcileri vasıtasıyla yüzyıllardır idrak etmektedir. Türkler millet olarak İslam dinini doğrudan birinci kaynaktan -Kur’an ve Peygamber’den- değil, bu iki kaynağı aklının ve gönlünün imbiğinden geçirip mensubu olduğu topluma kendi diliyle -Türkçe ile- ifade eden gönül erlerinden öğrenmiştir. İslam dini Anadolu’ya doğrudan Arap yarımadasından değil de tasavvuf yolunun ilk önemli şahsiyeti Ahmet Yesevî ve onun “Horasan Erenleri” denilen öğrencileri vasıtasıyla Orta Asya’dan -tasavvufî renge büründükten sonra- geldi. Hatta bu sebeple son zamanlarda üzerinde tartışmalar cereyan eden “Türk müslümanlığı” gibi bir ifade dahi kullanıldı. Bu ve benzeri sebeplerle Anadolu insanının İslam dinini algılamasında, günlük hayatına uygulamasında tasavvuf rengi ve neşvesinin önemli bir yer tuttuğu rahatlıkla söylenebilir. Tasavvuf, İslam dinini idrak etme ve gündelik pratikler haline getirmede toplumdaki her seviyeden insan ve zümreyi etkilemiştir. Bunda sanat erbabının -bu cümleden şairlerin- payı inkâr edilemez. Halk şairleri ise bu algıyı geniş halk kitlelerine ulaştıran en önemli kesimdir. Bu isimlerden biri de 20. yüzyılın önemli halk şairi Âşık Veysel Şatıroğlu’dur.

Âşık Veysel ve Tasavvuf

Âşık Veysel’in şiir ağacının kökü de metafiziğe (fizik ötesine) yani tasavvufa dayanmaktadır. Bu ağacın gövdesi, sevgi şiirleri; dalları ise sosyal konulu şiirlerdir (Bakiler 1989: 40).

En az bu tespit kadar önemli olan husus ise şudur: Âşık Veysel bu tasavvufî birikimi hangi kaynaktan edinmiştir? Çünkü bir sanatkârın sanatını şekillendiren beslendiği kaynaklardır. Şâir ve şiir için bu kaynaklar çok daha önemlidir. Âşık Veysel gibi seyahat imkanları, geçim şartları; -hem kendi özel durumu, hem de maddî bakımdan- hayli kısıtlı bir insan için bu husus gerçekten ilgi çekicidir.

Ümmiliği Yunus Emre’ye uygun görüp yakıştırsak da -kesin olarak biliyoruz ki- Âşık Veysel Hz. Muhammet gibi ümmiydi. Gözünün görmemesi sebebiyle de zaten başka türlü olamazdı. Dolayısıyla tasavvufî terbiyesi için bir tek kanal kalıyordu; o da duyup dinlemesi idi.

Veysel’in dergahı ve mektebi, başta Pir Sultan Abdal olmak üzere sayısız âşık yetiştirmiş olan Sivas yöresinin Alevi-Bektaşî dergahları; öğretmenleri de dede ve babalar idi. Yörenin aşıkları ile olan arkadaşlık ilişkileri de etkileşimi sağlıyordu. Bunlar bir önceki nesilden Âgâhî, Kemter, Serdarî, Aşık Veli, Talibî vd.; kendi neslinden de Molla Hüseyin, Ali İzzet, İzzetî, Devranî, Aziz Üstün gibi âşıklardı. Küçük Veysel, Veli, kendi köyünden Hıdır Dede, Ali Özsoy Dede ve Çamşılı’ndan gelen dedeler, zâkirler ve âşıklar ile olan arkadaşlık ilişkileri, (ÖZ 2000: 1), gençlik yıllarında Tarîk-i Nâzenîn’in Cem’lerinde sâzendelik yapması (Çetin 2000: 41) da kemalatına vesile olan kaynaklardır. (Öz 2000: 1) Yalıncağ Baba tekkesinde Gülizar ananın gördüğü rüya ve sonrasında gerçekleşen evlilik de onun hayatında önemli bir tasavvufî motiftir. (Bakiler 1989: 8)

Yukarıda anılan yönleriyle o, Fransız edebiyat tarihçisi Hippolite Taine’in edebî şahsiyetin oluşumunu açıkladığı “ırk, muhit, an” (Moran 1981: 63) iddiasını ispatlar mahiyettedir. Gerçekten de Âşık Veysel, mensubu olduğu milletin, içinde yaşadığı çevrenin ve dönemin şekillendirdiği bir şahsiyettir.

Zâhir gözüyle görmeyişi, yaşıtları vatan savunmasına giderken onun köyünde ve arkadaşsız kalması, ilk eşi tarafından terk edilmesi, çocuklarının küçük yaşlarda iken ellerinde ölmesi gibi hicran duygularının verdiği ıstırap onu derin tefekkürlere sürüklemiştir. 1931 yılında Sivas’ta düzenlenen Âşıklar Bayramı’na kadar Âşık Veysel’in irfan ve sanat birikiminin kaynakları bunlardır.

Bu tarihten itibaren Veysel, Ahmet Kutsi Tecer'in desteği ile mahallî çevrenin dışına taşmaya başlar. Şehir hayatını teneffüs eder. Medeniyetin nimetlerinden övgüyle bahsetse de; bu nimetleri elde etme yolunda teşvik etse de eşya, insan ve kâinatı gönül gözüyle görüp göstermeye devam eder. Bu yönüyle o, tasavvuf muhtevalı şiirlerinde karşımıza hep Yunus Emre dili ve gönlüyle çıkar.

Azerbaycan'ın büyük şairi Bahtiyar Vahapzade, "Veten Ocağının İstisi" adlı makalesinde "Yunus Emre zirvesinden Veysel, Veysel zirvesinden Yunus görünür" diyor. (Bakiler 1989: 40) Gerçekten de bu iki Anadolu âşık-şâirinin hayat macerasında önemli paralellikler vardır.

Ümmîdirler, irfânın temsilcisidirler. Yunus, Selçuklu; Veysel, Osmanlı Devleti'nin son demlerinde hayatlarının başlangıcını idrak ederler. Her iki dönem milletimizin kargaşa, yokluk, fakirlik ve otorite boşluğundan doğan güvensizlik endişesini taşıdığı yıllardır. Her ikisi de bir Türk devletin yıkılışına, yeni bir Türk devletin kuruluşuna şahit olurlar, bu şevkle birçok olumsuzluğa rağmen insanlara ümit, iyimserlik, geleceğe güven aşılarlar. Kendileri bu gayretin meyvelerini tam manasıyla göremeyecek olsalar da mutluluğu milletin mutluluğunda gören yüce gönüllü insanlardır. Yunus için menkıbelerde, şeyhi Tapduk Emre'dir denilse de, şiirleri içinde Tapduk Emre'ye hasredilmiş müstakil bir manzume yoktur.

Âşık Veysel'in de bir şeyhinden veya şeyhini övdüğü bir şiirinden bahsedemeyeceğimiz gibi, bir tarikatın sistemli disiplininin geçtiğini söylemek de zordur. Onda tasavvufun hiyerarşik silsilesini değilse de milletimizdeki tasavvufî birikimin akislerini görmek mümkündür. Nitekim Anadolu'nun iki manevî mimarından biri olan Hacı Bektaş Veli'yi;

Medet mürvet deyip kapına geldim

İsteğim dileğim ver Hacı Bektaş

İndim eşiğine yüzümü sürdüm

Kusurum günahım var Hacı Bektaş (Kaya 2004:284)

dörtlüğüyle başlayan beş bentlik bir şiirle; Mevlânâ'yı da;

Ziyaretim Mevlânâ'yı

Kabul et Allah aşkına

Bu fakiri divaneyi

Kabul et Allah aşkına (Kaya 2004:110)

dörtlüğüyle başlayan altı bentlik bir şiirle yad eder ve diğer manevî büyükleri de yeri geldikçe anar.

Anadolu'da Türk Edebiyatı'nın başlangıcından itibaren, mutasavvıf olsun veya olmasın şairler tasavvufî muhteva, terminoloji, kavram, kelime gibi unsurları şiirlerine dahil etmişlerdir. Özellikle Divan ve halk edebiyatında tasavvufun gür kaynağından nasiplenmek nerdeyse bir gelenektir. Veysel de, yaşadığı ortamın sunduğu imkânlar çerçevesinde bu gür kaynaktan beslenmiştir.

Onun şiirlerinde 1.Yaratılış, 2.Allah fikri, 3.Vahdet-i Vücut anlayışı, 4.Bilgi-Varlık-Ahlak Görüşü, 5.Aşk, 6.Gönül-Akıl, 7.Nefis ve 8.Ölüm (AYTAÇ 2003:255) gibi tasavvufî-mistik temalar oldukça yoğundur. Bu başlıklar içinde tasavvufî manada en dikkati çekenler şüphesiz "vahdet-i vücut" anlayışı ve bu nazariye ile iç içe olan "tecelli" ve "aşk" temalarıdır.

Âşık Veysel’de Vahdet-i Vücut Anlayışının Yansımaları

Bir tasavvufî nazariyenin de adı olan bu kavram, sözlük manasıyla “varlığın tekliği” demektir. Tasavvuf terimi olarak “Allah’tan başka varlık yoktur” anlayışının ifadesidir. Buna göre varlık tektir, o da Allah’tır. Diğer varlıklar, ağaca nispetle gölge, denizin dalgası, tek bir varlığın aynalarda sonsuz yansımaları; suyun; buz, buhar, yağmur, kar, nehir olarak görünmesi gibidir.

Bu nazariye birçok önemli mutasavvıf tarafından benimsenmiş ve üzerinde çok tartışılmıştır. “Özellikle Muhyiddin İbn-i Arabî (1155-1240)’den sonra tertipli bir meslek (ekol) olarak İslam tasavvufunun önemli bir esasını teşkil etmiştir.

Bu nazariyeyi benimseyen tasavvuf ehline göre, kendi zâtıyla kâim olan vücut birdir ve bu da Allahu Taala’nın vücududur. Bu vücut; vâcip, kadîm ve ezelîdir; çokluk, parçalanma ve bölünme kabul etmez. Bu fikre göre, bütün varlıklar bir vücuttan ibarettir. Görünen âlem Allah’ın esmâ (isimler) ve sıfâtının (sıfatlarının) tecellisidir. Onu zâtıyla bilmek ve anlamak mümkün değildir. O, ancak sıfatlarıyla anlaşılabilir ve her türlü noksanlıktan münezzehtir. (Ateş 1976: 99)

Ezelde Allah’ın “zât”ından başka hiçbir şey yoktu. “Küntü kenzen mahfiyyen...” diye başlayan bir kutsî hadiste Allah “Ben bir gizli hazine idim, bilinmeyi (istedim) sevdim ve halkı yarattım” buyurur. Bu yaratılanlar içinde şuurlu ve akla sahip olan müstesna varlık şüphesiz insandır. Şuur ve akıl sahibi olmak bakımından Tanrının muhatabı da insandır. Yani insan aklından dolayı Tanrı katında, onun emir ve yasaklarından sorumludur.

Redifini merkeze alarak şiirindeki temayı takip edebildiğimiz Âşık Veysel’in, “**Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar**” redifli şiirinde, “vahdet-i vücut” tefekkürü, yedi yaşına kadar beden/zahir gözüyle görebildiği âlem vasıtasıyla dile getirilir:

Göz gezdirdim dört köşeyi aradım

Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar

İstersen dünyayı gez adım adım

Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar

Coşar deli gönül misâl-i derya

Mecnun’a sahrada göründü Leylâ

Gördüğün güzellik hepsi Mevlâ

Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar

Her nesnede mevcut her cesette can

Anın için dedik biz ona cânân

Evvel âhir odur onundur ferman

Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar

Bahar gelir çiçek olur açılır

Zaman zaman yağmur olur saçılır

*Ehl-i aşka mey görünür içilir
Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar*

*Neyim ne olacak elde neyim var
Karac' oğlan Dertli Yunus soyum var
Mansur'a benzeyen bazı huyum var
Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar*

*O cihana sığmaz ondadır cihan
O mekâna sığmaz ondadır mekân
O devrana sığmaz ondadır devran
Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar*

*Hayyam'a görünmüş kadehte meyde
Neyzen'e görünmüş kamışta neyde
VEYSEL'e görünür mevcut her şeyde
Ne sen var ne ben var bir tane Gaffar (Kaya 2004:236)*

Tasavvuf denilince her biri farklı renkleriyle hatıra gelen Leyla-Mecnun, Yunus, Mansur, Hayyam, Neyzen gibi isimlerle bezenmiş bu manzumesinde Veysel, “Esmâ-i Hüsnâ”dan **“Gaffar”** ismini seçmiştir. Allah’ın bu ismi “çok mağfiret edici, çok acıyan” demektir. Veysel, mutlak varlığın tekliğini anlatırken bu kelimeyle aynı zamanda kusurlu bir kul ve mağfirete muhtaç oluşunu da itiraf etmektedir. Bunu derken Allah’ın “Rahmetim gazabımı geçti”¹ kelamının müjdesinden haberdardır. Dolayısıyla bu seçimden, kelimenin anlamını iyi bildiği, şiirin mana evreninden açıkça anlaşılmaktadır.

Bakıp da görmeyenlerin aksine, bakmadan gönül gözüyle gören Veysel, her varlıkta Allah’ın tecellisini idrak eder:

*Saklarım gözümde güzelliğini
Her neye bakarsam sen varsın orda
Kalbimde gizlerim muhabbetini
Koymam yabancıyı sen varsın orda*

Mehmet Kaplan bu dörtlüğün ilk mısrası için “şairin çocukluğuyla değil de “ilk yaratılış anı” (elest meclisi) ile de açıklanabilir. İnsan ilk yaratıldığı anda O’nu görmüş ve O’nun “güzellik”ini gözünde saklamıştır” demektir. (1992: 414). Şiirin devamında “vahdet” anlayışı, “mevcudat” a göz gezdirdikten sonra “sen varsın orda” redifinde öz ifadesini bulur:

(.....)

Çeşitli çiçekler yeşil yapraklar
İrenkler içinde nakşını saklar
Karanlık geceler aydın şafaklar
Uyanır cüml’âlem sen varsın orda

Mevcudatta olan kudret ü kuvvet
Senden hâsıl oldu sen verdin hayat
Yoktur senden başka ilâ-nihayat
İnanıp kanmışım sen varsın orda

Hu çeker iniler çalınan sazlar
Kükremiş dalgalar coşar denizler
Güneş doğar perdelenir yıldızlar
Saçar kıvılcımlar sen varsın orda

VEYSEL’i söyleten sen oldun mutlak
Gezer daldan dala yorulur ahmak
Sen ağaç misali biz dalda yaprak
Meyva çekirdeksin sen varsın orda (Kaya 2004:104)

“Tecelli” nazariyesinin dayanağı olarak yorumlanan ve “Ben bir gizli hazineydim...” diye başlayan kudsî hadîse göre Allah bir gizli hazinedir ve ona mekan izafe edilemez. Mekandan münezzehdir. Ancak Veysel;

Kırk yaşımdan sonra kalbime ilham
Erişti Mevlâ’dan bir ihsan oldu
Hakk’ı bilenlere hazırdır her an
İnkâr edenlere sır nihan oldu (Kaya 2004:295)

derken gizli hazine ve mekansız oluş; inkâr edenler içindir, benim için değildir diyor. Nitekim şiirin devamı olan şu dörtlüklerde de “vahdet-i vücut” ve “lâ-mekan” fikrini birlikte terennüm eder:

.....

Zâhir bâtın her irenkten görünür
Gâhi doğar amma gâhi dulumur
Nerde baksan orda hazır bulunur
Kim demiş hakkında lâmekân oldu

Nuru ile bu âlemi kapladı

Âzim'dir Kerim'dir Gafur'dur adı

Sefil Veysel *Hak'tan ister muradı*

Muratlar verecek cömert kân oldu

Tasavvufta “varlığın tekliği” nazariyesinde üç “mutlak” vardır: Vücut-ı mutlak, hayr-ı mutlak, hüsn-i mutlak, yani mutlak varlık, mutlak iyilik, mutlak güzellik. Bunların tersi olan adem=yokluk, kötülük ve çirkinlik geçicidir. Veysel aşağıdaki dörtlüğe ustalıklarla tevhid ve “mutlak varlık” inancını yerleştirir:

Allah birdir Peygamber Hak

Rabbü'l-âlemin'dir mutlak

Senlik benlik nedir bırak

Söyleyim geldi sırası (Kaya 2004:147)

Esas tema itibariyle birlik-beraberlik ve kardeşliğin güzelliklerini dile getirdiği bu şiirin diğer mısralarında da “Tanrı”nın tekliği” fikrini işler:

Şu âlemi yaratan bir

Odur külli şeye kadir

..... (Kaya 2004:148)

Tasavvufa göre insan bir nur halinde “ruhlar âleminden” ayrılır ve çeşitli mertebelerden geçerek dünyaya iner, yine çeşitli merhalelerden geçerek insan-ı kâmil olarak tekrar Tanrı’ya ulaşır. Buna devir nazariyesi ve bunu anlatan şiirlere de devriyye denir. Mutlak varlığa ulaşma çabasında iken insan gönül dünyasında, renkten renge girer, türlü haller geçirir, tasavvufî terimle belirtmek gerekirse “telvin” hali yaşar. Veysel aşağıdaki dörtlüklerinde “telvin”den sonra “temkin”e, dolayısıyla “mutlak varlık”a ulaşma macerasını dile getirir:

Göklerden süzıldüm tertemiz indim

Yere indim yerli renge boyandım

Boz bulanık bir sel oldum yürüdüm

Çeşit çeşit türlü renge boyandım

(.....)

Yüzlerimi yere vurdum süründüm

Çok dolandım ırmak oldum göründüm

Eleklerden geçtim yundum arındım

Kâmilâne kârlı renge boyandım

*Irmak olup kavuşunca denize
Dalgalandık coştuk taşık biz bize
Çok zaman seyrettim aya yıldıza
Aydın parlak nurlu renge boyandım*

Veysel yoktan geldim yok olup geçtim
*Ben diyenler yalan gerçeği seçtim
Bir buhar halinde göklere uçtum
Kayboldum o sırlı renge boyandım* (Kaya 2004:198)

“Sen olmasan ben olmazdım” redifli semaisinde Tanrı varlığı karşısına kendi “ben”ini koyar gibi görünmekle birlikte bütün vurgu “mutlak varlık”adır:

*Sen bir aşksın ben bir mecnun
Sen olmasan ben olmazdım
Sen bir gülsün ben bir bülbül
Sen olmasan ben olmazdım
(.....)
Sensin benim cümle varım
Yoktur başka kisb ü kârım
Hem yazımsın hem baharım
Sen olmasan ben olmazdım*

*Dokun VEYSEL tele dokun
Coştı gönül etti akın
Sensin bana benden yakın
Sen olmasan ben olmazdım* (Kaya 2004:199)

Veysel, Yunus gibi “Birlik hânına kanmak” için “kûşe-i vahdet”e çekilmek gerektiğinden söz eder:

*Kûşe-i vahdete çekilsem dursam
Mihnet-i dünyanın derdi bırakmaz* (Kaya 2004:303)

Bu vahdet köşesi’ne çekilme ihtiyacı, dünyânın kuru davasının bitmeyeceği kanaatinden dolaydır:

*Bitmez bu dünyanın kuru davası
Çekil **Veysel** bir kûşe-i vahdete* (Kaya 2004:132)

SONUÇ

Yedi yaşında gözleri görmez olan Âşık Veysel, fitratında mevcut olan şairlik yeteneğini geliştiren ortamı ayin-i cemlerde ve yörenin âşık-saz şairlerinin meclislerinde bulmuştur. Sanatçı kişiliği, temeli Orta Asya'ya, Ahmet Yesevî ocağına kadar giden Alevî-Bektaşî geleneği içinde şekillenen Âşık Veysel, metafizik âlemi derinden tefekkür etmiş, tasavvufî-mistik ilhamlarını duru Türkçesi ile dile getirmiştir. O, Hz. Muhammet gibi, Yunus Emre gibi ümmîdir. Okuma yazması olmayan bir halk şairinin duyarak/işiterek tasavvuf ve özellikle de tasavvufun önemli nazariyelerinden “vahdet-i vücud” gibi hararetli tartışmalara sebep olmuş bir konuyu kendinden emin, sağlam mısralarla şiire taşıması, konuya vukufiyetinin göstergesi olduğu kadar sanatkar şahsiyetinin de bir delilidir.

KAYNAKÇA

ATEŞ, Süleyman; 1976, **İslam Tasavvufu**, Ankara.

AYTAÇ, Pakize; 2003, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Mistik Unsurlar”, **Hacı Bektaş Veli Dergisi**, S.26, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

BAKİLER, Yavuz Bülent; 1989, **Âşık Veysel**, Ankara.

ÇETİN, İsmet; 2000, “Ölümünün 26. Yılında Âşık Veysel” **Türk Yurdu Dergisi**, S.152, Ankara.

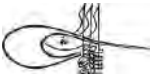
KAPLAN, Mehmet, 1992, **Şiir Tahlilleri 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KAYA, Doğan; 2004; **Âşık Veysel**, Sivas.

ÖZ, Gülağ; 2000, “Âşık Veysel Araştırmaları ve Objektiflik”, **Dost Dost Dergisi**, Sayı 12. <http://www.turkuler.com/yazi/aveyselaob.asp> (erişim tarihi 11.07.2014)

TOPBAŞ, Osman Nuri; 2002, **İmândan İhsâna Tasavvuf**, Erkam Yayınları, İstanbul.

ⁱ Ebu Hureyre (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (aleyhissalâtü vesselâm) buyurdular ki: "Allah celle şânühü mahlukâtın olmasına hükmettiği zaman -Müslim'in rivâyetinde: "Allah mahlukâtı yarattığı zaman"- yanında bulunan, Arş'ın gerisindeki bir kitaba şunu yazdı: "Muhakkak ki rahmetim gazabıma galebe çalmıştır." Buhâri, Tevhid 15, 22, 28, 55, Bedi'ül-Halk 1; Müslim, Tevbe 14, (2751); Tirmizi, Daavat 109, (3537).)

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHZADELİK KURUMUNA YENİ BİR BAKIŞ: ŞEHZADELERİN DOĞUMU, YETİŞTİRİLMESİ VE TAHTA ÇIKIŞ SÜREÇLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME*

Uğur KURTARAN**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde hükümdardan sonra tahtın meşru varisleri olan şehzadeler, padişahların erkek çocukları olup, Osmanlı veraset anlayışı gereğince taht üzerinde yegâne hakka sahip kişilerdir. Bu hak şehzadelerin padişahтан sonra tahta geçebilmelerini sağlamış olup, bu konuda kuruluş yıllarından itibaren farklı uygulamalar yaşanmıştır. Daha ziyade merkezi yönetim anlayışına dayalı bir devlet politikası içerisinde hareket eden Osmanlı Devleti'nde şehzadelik makamına büyük saygı duyulmuş ve hanedanın en imtiyazlı sınıfı olarak kabul edilmişlerdir. Bu durum şehzadelerin gelecekte tahta çıkması muhtemel bir padişah gibi yetiştirilmesini ve iyi bir eğitim almalarını gerekli hale getirmiştir. Bu eğitimler çocuk yaşlardan itibaren ve ilk olarak sarayda başlamaktadır. Yine XVI. yüzyılın sonlarına kadar sancaklara gönderilerek yönetim tecrübesi kazanan şehzadelerin yetiştirilmesindeki usuller, XVII. yüzyılın başlarından itibaren uygulanan yeni ekberiyet sistemi ve bu sisteme bağlı olarak getirilen kafes uygulamasıyla tamamen değişmiştir. Bu sistem devletin yıkılışına kadar yine birtakım değişimler yapılmakla birlikte yürürlükte kalmış ve durum yönetim tecrübesinden yoksun padişahların başa geçmesine sebep olmuştur. Aynı şekilde tahta çıkış usullerinde belirli bir merkeziyetçi anlayışa bağlı kalmakla birlikte süreç ve işleyiş sürekli bir değişim içerisinde olmuş ve durum cülûs sonrası uygulamalara da yansımıştır. Tüm bu durumlar bize Osmanlı tarihinin her döneminde oldukça önem verilen şehzadelik kurumunda zaman içerisinde dönemin şartları gereğince bir takım düzenleme ve değişikliklerin yapıldığını göstermektedir. Bu düzenlemeler şehzadelerin doğumundan tahta çıkış sürecine kadar giden uygulamalar ve merasimler ile ilgili olup, bu çalışmada bu düzenlemelerin ne zaman, ne şekilde ve hangi amaçlarla yapıldığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, şehzade, padişah, cülûs, kılıç kuşanma.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ugurkurtaran@gmail.com

A NEW APPROACH TO THE PRINCESHIP INSTITUTION IN OTTOMAN STATE: AN EVALUATION ABOUT BIRTH, EDUCATION AND ASCENDING PROCESS OF SULTAN'S SONS

ABSTRACT

Şehzades who were rightful heirs of throne were sons of sultans in Ottoman state and they were the only persons who could put a claim on the throne according to inheritance understanding. Accordingly, they ascended after sultans and there had been different implementation since foundation years. In Ottoman state which had a rather centralist understanding of administration, princeship institution was respected and accepted as the most privileged class of the dynasty. This situation made necessary şehzades to be grown as the sultans of the future and to get a good education. The education process started early years of şehzades and firstly in palaces. The ways of grown of şehzades who were sent to sancaks to get administration experience until the end of 16th century, was completely changed with the new *ekberiyet* system which started since the end of 17th century and the related *kafes* implementation. This system was implemented until the collapse of the state although there were some changes and it caused sultan without administration experience to ascend. Similarly, although ascending prosedures depended a centralist understanding, process was always changed and the situation reflected to the implementations after enthronement. All these situations show that princeship institution to which was paid attention in every periods of Ottoman history was regulated according the conditions of each period. These regulations were about the implementations and rituals regarding şehzades since their birth to ascending process and it's discussed in this study that when, how and why these regulations were implemented.

Key Words: Ottoman, şehzade, sultan, enthronement, gird with a sword.

GİRİŞ

XIV. yüzyılın sonlarında ve XV. yüzyılda diğer Anadolu Beylikleri'nde de görüldüğü üzere Çelebi unvanıyla da anılan şehzade tabiri Osmanlı Devleti'nde padişahların erkek çocukları için kullanılmış olan bir unvandır¹. Osmanlı'da şehzadelere sadece hanedan üyesi olmalarından dolayı değil, gelecekte ülkenin muhtemel yöneticileri olmaları sebebiyle kuruluş yıllarından itibaren oldukça önem verilmiştir. Bu sebeple kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı şehzadeleri doğumlarından itibaren birtakım özel şartlara ve eğitime tabi tutulmuş olup, bu durum tahta geçiş sürecine kadar birtakım aşamalardan oluşmaktadır. Ancak bu aşamalarda uygulanan kaideler devletin kuruluşundan yıkılışına kadar aynı şekilde kalmamış ve zaman içerisinde bir takım değişimler geçirmiştir. Peki bu değişimler niçin ve ne şekilde olmuştur? Kimi zaman devletin yönetim anlayışını dahi etkileyecek nitelikte olan bu değişimlerin Osmanlı'ya olumlu veya olumsuz etkileri nelerdir? Çalışmamızda bu ve benzeri soruların cevapları aranacaktır.

¹Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s.4; Osmanlı belgelerinde padişahların erkek çocukları genellikle şehzadegân olarak geçer, bkz: BOA. AE. SAM. III. nr. 149/ 14599; İE. SM. nr. 30/ 3171.

Bu çalışmada şehzadelerin geçirdiği aşamalardan bazıları olan doğumları, çocukluk yılları, aldıkları ilk eğitimlerin içeriği, gençlik ve şehzadelik yılları, sancaklara çıkarılmaları, kafes sistemine maruz bırakılmaları, tahta çıkışları ve bu sırada yapılan merasimler ile cülus sonrası başlıca uygulamalar gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu noktada çalışmamız şehzadelik kurumuyla ilgili mevcut literatürün yeniden değerlendirilip yorumlanması ve arşiv belgeleri ile desteklenmek suretiyle oluşturulmuş bir araştırma niteliğindedir. Temel amacımız Osmanlı devlet teşkilâtında oldukça önemli bir konum arz eden şehzadelerin doğumu, çocukluk ve gençlik yılları ile tahta çıkış süreçlerini bir bütün halinde ele alarak konuya farklı bir bakış açısı kazandırmaktır.

1.Şehzadelerin Doğumu

Osmanlı tarihinde klâsik dönemde tahtın babadan oğula geçmesinden dolayı padişahların erkek çocuk sahibi olmasına oldukça önem verilmiştir. Hanedanın devamına gösterilen önemle birlikte, kendi adının ve neslinin devamının önemini bilen Osmanlı hükümdarlarının birden çok cariyesinin olması ve haremının bulunması da bu sebeptir. İşte bu nedenle Osmanlı Devleti'nde dünyaya gelen bir şehzadenin doğumu ülke içerisinde büyük sevinç ve kutlamalara sebep olmuştur². Buna göre Osmanlı Sarayı'nda şehzadelerin doğumları bir hatt-ı hümayunla sadrazama bildirilir³, ardından sadrazam ve diğer yüksek devlet erkânı saraya giderek padişahı tebrik eder⁴ ve doğum mahkeme sicillerine kayıt olunurdu⁵. Ayrıca şehzade doğumları ülke içerisinde toplanarak ilân edildiği gibi, ülkenin her yanına gönderilen fermanlarla durumdan herkes haberdar edilir⁶ ve düzenlenen şenliklerle şehzadenin doğumu kutlanırdı⁷. Şenlikler ve atılan topların sayısı doğan çocuğun cinsiyetine veya kaçınıcı sırada dünyaya geldiğine göre değişirdi. Yeni doğan erkek bebek için yedi⁸, kız bebek için üç top atışı yapılırken⁹, atışlar günde beş defa tekrarlanırdı¹⁰. Belgelerde Sultan II. Abdülhamid'in doğumunda yedi gün yedi gece bayram ve şenlik yapıldığı belirtilmektedir¹¹. Yine şehzadelerin doğumları komşu devletler ile bağlı eyaletlere de gönderilen mektuplar yoluyla bildirilirken¹², karşılığında tebrik ve hayırlı olsun mahiyetinde cevaplar gönderilirdi¹³. Bu cevaplarda şehzadenin doğumuyla ilgili şenliklerin yapıldığına dair tahriratlar da gönderilirdi¹⁴. Bunların yanı sıra padişahlar şehzade doğumlarında medrese müderrisleri¹⁵, talebeler¹⁶, şeyhler¹⁷ gibi kimseler ile veladet haberini getiren görevlilere ihsanlarda bulunurdu¹⁸.

² Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu*, Ankara 2004, s. 75-76.

³ BOA. HH. nr. 526/25805.

⁴ BOA. HH. nr. 1196/4688; HH. nr. 487/23881; Ayrıca şehzadenin doğum haberini alan yüksek devlet erkânı saraya çeşitli hediyeler takdim ederlerdi, BOA. HH. nr. 1581/80.

⁵ BOA. C. SM. nr. 36/784; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 107vd; Dündar Alıkcı, *Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler, İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul 2004, s. 169.

⁶ BOA. C. SM. nr. 9 /406; C. SM. nr. 43/ 2171; Yine bkz: “Şehzade Abdülhamid'in doğumunun ilanı ve bunun için yapılan şenlikler”, BOA. HH. nr. 525/ 25669.

⁷ Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadimemiz*, (Haz. N. Ahmet Banoğlu), İstanbul, t.y, s.39-40; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998; M. Z. Pakalın, “Şehzade”, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983, s. 328.

⁸ Yeni doğan bir şehzadeye Mustafa isminin verilerek 7 gün top atışının yapılması hakkında bkz: BOA. C. SM. nr. 47/ 2384; Yine Şehzade Mustafa'nın veladeti münasebetiyle yapılan şenlikler için bkz: BOA. C. SM. nr. 144/ 7244; Ayrıca doğacak şehzadeler için yapılacak şenliklerin hazırlıkları ile ilgili bir örnek için bkz: H. 1174/M. 1760 tarihinde yeni doğacak şehzadenin şenliklerinde Tophane'den atılacak toplar için yirmi katar siyah barut verilmesine dair tahrir, BOA. C. AS. nr. 745/ 31302.

⁹ BOA. C. SM. nr. 44/1907.

¹⁰ Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları, Şehzadeler Ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, İstanbul 2006, s. 76-77; BOA. C. SM. nr. 78/ 7088.

¹¹ BOA. C. SM. nr. 120/ 6044; nr. 33/ 1673.

¹² BOA. HH. nr. 1451/31; Yine şehzade Abdülmecid'in doğumu ile ilgili bkz: BOA. HH. nr.644/31567.

¹³ BOA. HH. nr. 1297/50440; C. SM. nr. 81/4086; C. SM. nr. 33/1696.

¹⁴ BOA. C. SM. nr. 114/5709; C. SM. nr. 155/7753.

¹⁵ BOA. C. SM. nr. 91/ 4560.

¹⁶ BOA. C. MF. nr. 105/ 5223.

Turkish Studies

Yine şehzadelerin doğum tarihi düşülmek üzere kaydedilirken¹⁹, bunun için şiir ve kaside yazan şairlere de ihşanlarda bulunulurdu²⁰. Ancak Osmanlı tarihinde padişah çocuklarının doğumları ilk dönemlerde padişahlar henüz kendi sancak valiliklerindeyken gerçekleşiyor²¹ ve bu durumda doğumlar başkentte fazla ilgi görmüyordu. Bunun en önemli sebebi ise, ilk dönemlerde tahta geçiş kurallarında padişahın erkek torunlarının tahta geçebilme hakkının bulunmamasıdır. Fakat kafes uygulamasının başlamasıyla birlikte bir padişah tahta geçene kadar çocuk sahibi olamıyor ve tüm çocukları başkentte dünyaya geliyordu. Böylece bu doğumlar, XVII. yüzyıldan sonra, Velâdet-i Hümayûn²² denilen, büyük halk şenliklerine dönüşmüştür²³. Bazen şehzade doğumları padişahlar seferde iken gerçekleşir²⁴ ve tevellüt haberi alındığında orduda şenlikler yapılır²⁵. XVIII. yüzyıldan itibaren ise, padişah çocuklarının doğum tarihlerini gösteren listeler tutulmuş²⁶ ve doğdukları gün, ay ve sene kaydedilmiştir²⁷.

2. Şehzadelerin Çocukluk Yılları ve İlk Eğitimleri

Osmanlı tarihinde padişah çocuklarının temel eğitimi sarayda başlardı ve çocuklar doğduğu zaman kendisine hemen bir daire ayrılarak, sütüne, kalfa ve cariyeler tayin olunurdu. Yine çocuğun eğitimiyle kendi annesi ile dadı ve kalfalar ilgilenirdi²⁸. Yürümeye başladıktan sonra, kalfaları ya da dadısı ile birlikte bahçelerde diğer çocuklarla ve küçük cariyelerle oynayarak vakit geçiren şehzadelerin gelecekte hanedanının devamını sağlayacakları ve içlerinden birinin padişah olacağı düşünülerek, iyi bir eğitim almalarına önem veriliyordu²⁹. Bu sebeple okuma çağına gelen şehzadelere hemen hoca tayin edilerek³⁰, törenlerle³¹ derse başlanırdı³². Bu merasimde davetlilerin huzurunda ilk defa şeyhülislâm eski alfabeyi şehzadeye okuttuktan sonra³³, yapılan dua ile tören sona ererdi³⁴. Eğitim süreci boyunca şehzadelere Kur'an okuyup yazma³⁵, Arapça, Farsça, tarih ve

¹⁷ BOA. C. MF. nr. 105/ 5227.

¹⁸ BOA. C. SM. nr. 70/ 3504.

¹⁹ BOA. C. SM. nr. 101/ 6254; Bu tarihler genellikle dönemin tarihçileri tarafından belirlenir ve velâdet sonrası takdim edilirdi, BOA. HH. nr. 670/32708; Örneğin Sultan II. Mahmud'un şehzadesinin velâdetinde yazılan kasidelerin Takvim-i Vekâyi ile neşri istenmiştir, bkz: BOA. HH. nr. 695/33519.

²⁰ BOA. HH. nr. 1528/ 30; HH. nr. 666/32382.

²¹ I. Süleyman Trabzon'da ve I. Ahmed de Manisa'da doğmuştur, A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İstanbul 1998, s. 163.

²² Osmanlı tarihinde padişahların çocuklarının doğumunda saray teşrifât ve geleneklerine göre yapılan törenlerdir. bkz: Dündar Alikılıç, "Osmanlı Saray Teşrifâtı ve Törenleri", *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 888-889; Aynı müellif, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 167-173; Tezcan, s. 71; Yine bununla ilgili bkz: "Velâdet-i hümayun ile bir şehzadenin tevellüdünden dolayı tebrike dair", BOA. HH. nr. 991/40839.

²³ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 167-171; Tezcan, s. 17; Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 168; Velâdet-i hümayun şenlikleri ve bunlar ile ilgili yapılan hazırlıklar için bkz: BOA. C. SM. nr. 144/7234; 926/40065; C. SM. nr. 154/7705.

²⁴ BOA. HH. nr. 830/ 4563.

²⁵ BOA. HH. nr. 720/ 34340.

²⁶ BOA. C. SM. nr. 32/ 8741.

²⁷ Tezcan, 81; Ayrıntılı bilgi için bkz: Çağatay Uluçay, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, İstanbul 1958, s. 199-213.

²⁸ Alikılıç, *Osmanlı Saray Teşrifâtı*, s. 888-889; Mithat Sertoğlu, *Topkapı Sarayında Gündelik Hayat*, Ankara 1946, s. 8; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 490; Tezcan, s. 151.

²⁹ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s. 83; Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 857.

³⁰ BOA. C. SM. 180/ 8972.

³¹ Osmanlı tarihinde şehzade ve sultanların beş ya da altı yaşına geldiklerinde "Bed-i Besmele" adı altında yapılan törenlerdir, Alikılıç, *Osmanlı Saray Teşrifâtı*, s. 889; Aynı Müellif, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 181-184; Bkz: BOA. C. SM. 179/ 8970; BOA. A. MKT. NZD. nr. 219/91; BOA. A. TŞF. nr. 16/38

³² Şem'danizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-i Tevârih*, II, (Yay. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, s. 80.

³³ BOA. C. SM. nr. 204/ 6374.

³⁴ Pakalın, s. 332; BOA. C. SM. nr. 192/ 2583.

³⁵ BOA. C. SM. nr. 205/3962.

coğrafya gibi bilimler okutulurdu³⁶. Şehzadelerin saraydaki eğitimi 10-12 yaşlarına kadar olup, daha sonra şehzadeler gösterişli bir düğün ile sünnet olurlardı³⁷. Şehzadelerin sünnet düğünlerine oldukça önem verilir ve komşu devletler ile bağlı eyaletlere haber verilir³⁸, karşılığında onlar da tebrik ve iyi dileklerini iletirlerdi³⁹. Aynı durum şehzadeler ve sultanların evlilik törenlerinde de geçerli olup, durumdan diğer ülkeler haberdar edilirdi⁴⁰.

Şehzadelere verilen dersler sadece dinî ve bilimsel konularda olmayıp, istek ve yeteneğine göre şehzadelere ok atmak, ava gitmek, cirit oynamak, güreş yapmak, ata binmek, gürz kullanmak gibi sporlar⁴¹ ile güzel yazı yazmak, ok ve yay yapmak gibi sanatlar da öğretilirdi⁴². Daha sonra, özellikle askerî, siyasî ve idarî konuları uygulamalı bir şekilde öğrenmeleri amacıyla şehzadeler XVII. yüzyılın başlarına kadar büyük bir törenle uygun sancaklara sancak beyi olarak gönderilirken⁴³ bu sırada yapılan törenlere “şehzade alayı”⁴⁴ denilmektedir⁴⁵. Şehzadelerin sancağa çıkma yaşı başlangıçta 7- 8 iken, bu yaş giderek 13, 14, 16 hatta 21 yaşına kadar yükselmiştir. Genellikle sünnet olduktan sonra sancağa çıkarılan şehzadeler, yetişkinliğe ilk adımını atarken diğer yandan da siyasî yaşamına başlardı. Dönemin ünlü âlim ve sanatkârlarını saray etrafında toplayarak, bir kültür ve sanat ortamı oluşturan şehzadeler, diğer taraftan merkezden verilen görevlilerle bölgeyi yöneterek tecrübe kazanırlar ve yanlarında bulundurdıkları kapıkulu askerleriyle güvenliği sağlarlardı⁴⁶. Ancak Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan sonra sancağa çıkma sistemi kaldırılmış ve babalarının ölümü ile kafes hayatı yaşamaya başlayan şehzadeler, ikamet ettikleri yerde sıkı bir kontrol altında kimse ile görüştürülmeden tutulmuşlardır⁴⁷. Birbirleriyle de çok sık görüştürülmeyen şehzadeler, ancak padişahın izniyle seyrek olarak anneleriyle görüşebilirlerdi⁴⁸. Bayram tebrikleri dışında padişahın huzuruna da kabul edilmeyen şehzadelerin eğitimi cariyeler tarafından sağlanırdı. Bazı şehzadeler can sıkıntısından kurtulmak için mücevhencilik, kuyumculuk, tornacılık gibi sanatlar öğrenirken, ok ve yay yapımı, fildişi ve abanoz işleme ile hat sanatıyla meşgul olurlardı⁴⁹. Ayrıca belgelerden anlaşıldığı kadarıyla şehzadelere günlük tayinatlar verilmekte olup⁵⁰, bu tayinatlar genellikle tereyağı, kaymak vs. gibi

³⁶ Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu* s. 82; Cevdet Kırpık, “II. Meşrutiyet’den Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, s. 100.

³⁷ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 107-109; Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu* s. 76-78; Sultan III. Ahmed için yapılan sünnet düğünü ile ilgili bkz: BOA. İE. HLT. nr. 4/332; Bu törenler belgelerde “hitan cemiyeti” adı altında geçer ve törenlerde hekimbaşı, kazaskerler ve vezir-i azama hilat giydirilir, BOA. İE. HLT. nr. 4/326; nr. 4/332/ nr. 4/328/ nr. 4/ 331.

³⁸ BOA. HH. nr. 377/456.

³⁹ BOA. HH. nr. 487/23866.

⁴⁰ BOA. HH. nr. 1204/ 47265.

⁴¹ BOA. C. SM. nr. 188/205.

⁴² Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995, s. 125.

⁴³ Osmanlı Devleti'nde ele geçirilen topraklar, eski Türk devletlerindeki uygulamalara benzer bir şekilde, sancak hâline getirildikten sonra hanedan üyelerinin bu sancaklara atanmaları ile yönetilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda özellikle Osman Bey zamanında ülkenin hanedan üyelerinin ortak malı olması ile ilgili bir uygulamadır. Nitekim Osman Bey Karacahisar'ı aldığı anda burayı oğlu Orhan Bey'e, Eskişehir'i Gündüz Alp'e, İnönü Kalesi'ni Uygur Alp'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'e, İnegöl'ü Turgut Alp'e, Bilecik'i ise Şeyh Edebâli'ye verdiği bilinmektedir. Ayrıntılar için bkz: *Anonim Osmanlı Kroniği* 1299-1512, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2000, s. 11-12; Mehmet Hemdemî Solâk-zâde, *Solak-zâde Tarihi*, I, (Haz. Vahit Çabuk), Ankara 1989, s. 18; Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu* s. 103; Mehmet Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi 1299-1922*, İstanbul 1999, s. 32-33.

⁴⁴ BOA. C. SM. nr. 144/607.

⁴⁵ Saydam, s. 83; Pakalın, , s. 331.

⁴⁶ Tezcan, s. 89.

⁴⁷ Pakalın, , s. 329-330; Metin Kunt, “Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları” *Osmanlı / Teşkilât*, VI, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 33-40.

⁴⁸ Kırpık, s. 101.

⁴⁹ Saydam, s. 84.

⁵⁰ BOA. İE. SM. nr. 20/ 2027; C. SM. nr. 144/ 7206.

yiyecek maddelerinden oluşuyordu⁵¹. Yine belgelerden şehzadelere ödenen mevacibler hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz⁵². Bu mevacibler İstanbul⁵³ ve ona bağlı gümrük mukataaları vb. gibi kaynaklardan elde edilmektedir⁵⁴. Ayrıca padişah ve şehzadelere tahsis edilen kayıkların zabıt ve neferlerinin maaş ve tayinatları evkaf hazinesinden karşılanırdı⁵⁵.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise şehzadelerin hayatında önemli değişimler meydana geldi. Sultan Abdülmecid döneminden itibaren kafes hayatında yaşanan gevşemelerin etkisiyle, şehzadelerin eğitim sistemlerinde de önemli değişimler yaşandı ve artık doğu dillerinin yanında Fransızca öğretilerek Batı kültürü öğrenilmeye başlandı. Ardından II. Abdülhamid döneminde açılan Şehzâdegân Mektebi ile esaslı bir değişim yaşandı. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu mektep kapatıldı ve bundan sonraki ilk ciddi adım İttihat ve Terakki döneminde 1913 yılında yürürlüğe giren yeni nizamnâme ile yaşandı. Bu dönemden sonra daha farklı okullara gitmeye başlayan şehzadelerden sadece padişahların çocukları değil, bütün şehzadelerin eğitim alması sağlandı. Yine yurtdışı eğitiminin de yaygınlaşmasıyla birlikte daha çok şey bilen ve daha iyi şartlarda yetişen şehzadeler ortaya çıktı⁵⁶. Bu noktada Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin eğitimi konusunda kuruluş yıllarından itibaren yaşanan değişimleri dört dönemde toplamak mümkündür: 1. Kuruluştan Sultan I. Ahmet dönemindeki kafes sisteminin uygulanmasına kadar olan dönem 2. Kafes sisteminden XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan dönem 3. XIX. yüzyılın ortalarından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönem 4. II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönem⁵⁷.

3. Şehzadelerin Gençlik ve Şehzadelik Yılları

Osmanlı devlet yönetimi anlayışında padişahтан sonra ülkenin varisi konumundaki şehzadelerin yetiştirilmesi ve yönetimdeki fonksiyonları konusunda kuruluş döneminden itibaren değişik yöntemler uygulanmıştır. İlk dönemlerde padişahlar bizzat kardeşleri ve şehzadelerine yönetimde idarî görevler vermişlerdir. Ancak, I. Murad döneminden itibaren şehzadelerin gelecekte yönetim tecrübesi kazanması amaçlanarak, on dört veya on beş yaşına gelince⁵⁸, herhangi bir bölgeye idareci olarak gönderilmişlerdir⁵⁹. Osmanlı tarihinde elde edilen toprakların bu şekilde sancağa gönderilme yoluyla hanedana ait kişiler tarafından yönetilmesi önemlidir. Yine gelecekte devletin başına geçecek olan kişinin tecrübe kazanması ve ülkenin değişik bölgelerinin güvenliğinin sağlanması açısından ve hanedanın o bölgeye önem verdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bunların yanı sıra şehzadenin atandığı bölge halkının hanedan üyesi bir yöneticiye itaat gösterme konusunda daha dikkatli davranılacağı da düşünülmüştür⁶⁰. Şehzadeler,

⁵¹ BOA. İE. SM. nr. 27/ 2846; Bununla ilgili bir örnek için bkz: "Saray-ı Enderun-ı Hümayun ve şehzadegana süt, tereyağı vs. hakkında tahsisat", BOA. AE. SAMD. III, s. 149/ 14643.

⁵² "Harem-i hümayun ve şehzadegân mevacibleri hakkında...", BOA. AE. SAMD. III. nr. 149/ 14622; Yine bkz: BOA. İE. SM. nr. 24/ 2526.

⁵³ BOA. AE. SAMD. III. nr. 147/ 14487.

⁵⁴ BOA. AE. SAMD. III. nr. 148/ 14568.

⁵⁵ BOA. C. SM. nr. 89/ 4490.

⁵⁶ Kırpık, s. 101, 102, 104, 128, 129.

⁵⁷ Kırpık, s. 100.

⁵⁸ "Evâil-i Saltanat-ı Osmanide on beş yaşına vasil olan Şehzâdegân hazeratı maiyetinde sarayca müntehab güzide ricâl bulunduğu hâlde sancaklardan birine izam olunurdu. Şehzâde hazretleri nöbet-i saltanat kendilerine gelinceye kadar burada umur-ı hükümetle ve hükümdarlığa aid talim ve tatbik-i icra..." Bkz: BOA, (Dosya Usulü İradeler Tasnifi) Dosya 3, Gömlek 12, belge 15'in bulunduğu yer için bkz: Haldun Eroğlu, "Klâsik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler", *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 856.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 117-118; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s. 172; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev. Server Tanilli), İstanbul 1991, s. 203; Feridun Emecen, "Osmanlı Şehzadeleri ve Taşra İdaresi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul 2008, s. 100.

⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 796; Bu konudaki değerlendirmeleri için bkz: Emecen, "Osmanlı Şehzadeleri", s. 98-112.

orada merkeze bağlı kalmak şartıyla, kendine ait bir beylik kurarken, kendisine yardımcı olacak ve danışmanlık yapacak “lala”⁶¹ adı verilen kıdemli kişiler de yanlarına verilir⁶². Osmanlı belgelerinde geçen şehzade hocalarıyla ilgili ifadeler, onlara büyük önem verildiğini göstermektedir⁶³. Osmanlı şehzadeleri, vali ya da sancakbeyi olarak gönderildikleri bu yerlerde⁶⁴ kendi adlarına tuğra çekip, hüküm yazdırarak adeta bir hükümdar gibi muhteşem bir hayat sürerlerdi⁶⁵. Şehzade sancağında, şehzade divanı denilen divan-ı hümayuna benzer kendi divanı olup şehzadeler burada halkın davalarına bakarak, devlet yönetimini uygulamalı olarak öğrenirlerdi⁶⁶. Şehzadelerin kendilerine ait vakıfları da olup, bu vakıflar aracılığıyla hayırlarını gerçekleştirirlerdi⁶⁷. Yine şehzadeler burada saray ve divana ait işler için üç tür defter tutarlardı. “Bunların birincisi, divanda alınan kararların işlendiği ahkâm türü defterler⁶⁸; ikincisi maaşlarla ilgili hizmetli listelerini gösteren mevacib kayıtları⁶⁹; üçüncüsü ise harcama kalemlerini gösteren mutfak masraf defterleridir”⁷⁰. En büyük eğlenceleri av olan şehzadeler, yüzlerce kişilik maiyetiyle birlikte sürgün avlarına giderlerdi⁷¹. Bu arada, o dönemdeki pek çok ulemâ ve şâir, şehzade sarayında toplanır ve şehzadeler bunların tecrübelerinden istifade ederlerdi. Bu sayede kendilerini yetiştirerek, eğlenceli ve oldukça rahat bir hayat süren şehzadeler, nihayet babaları olan padişahın vefâtı üzerine, tahtın varisi olarak, merkeze gelirler ve diğer kardeşlerini öldürmek suretiyle tahta geçerlerdi⁷². Ancak zaman içerisinde, “Sancağa Çıkma” denilen bu sistemde, bazı düzenlemeler yapıldı. İlk olarak, XVI. yüzyılın sonlarında, II. Selim, şehzadelere ait bu valilikleri sınırlandırarak sadece III. Murad’ı⁷³ vali olarak gönderdi. III. Murad da tahta geçince, sadece en büyük oğlu olan

⁶¹ Eskiden sadrazamlar hakkında (Atabek) karşılığı olarak kullanılan bu tabir, Osmanlı tarihinde şehzadelerin hocalarına verilen unvan olup, lalalar, şehzade sancağının veziriazamı olarak, hem sancağın yönetimine, hem de şehzadeye nezaret ederlerdi. Bkz: M. Zeki Pakalın, “Lala” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983, s. 354.

⁶² Bu uygulamadaki temel amaç, şehzadelerin devlet yönetimi konusunda tecrübe kazanmalarını sağlamaktır. Örneğin Fatih Sultan Mehmet, Manisa valiliğine gönderilirken, devrin en ünlü âlim ve şairi Molla Hüsrev Mehmet muallim ve mürebbi olarak şehzadeye yardımcı olmuş, Zağanos Paşa da küçük prensin askerlik hocalığı vazifesini yapmıştır. Bkz: R. Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, İstanbul 2004, s. 33-34.

⁶³ “Miri mukataatından olan Büyük Yorgeç ve Akçasıgırlık karyeleri şehzadenin hocası Feyzullah Efendi...”, BOA. İE. DH. nr. 10/ 1176; Yine başka bir örnek için bkz: BOA. İE. DH. nr. 3/ 242.

⁶⁴ XV. yüzyıl ortalarına kadar İzmit, Bursa, Eskişehir, Aydın, Kütahya, Balıkesir, Isparta, Manisa ve Sivas başlıca şehzade sancakları olmuştur. Bkz: Ünal, s. 1; Emecen, “Osmanlı Şehzadeleri”, s. 103; Osmanlı Devleti’ndeki ilk sancaklar ise, Liva-i Karasi, Liva-i İnönü, Liva-i Hüdavendigâr, Liva-i Kocaeli ve Liva-i Karahisar’dır. Bkz: Eroğlu, *Klasik Dönemde Osmanlı*, s. 856; Bu bölgeler rastgele seçilmemekte ve özellikle Osmanlı idaresine ısınmayan ve sürekli karışıklık çıkan bölgelerde merkezi kontrolü sağlamak amacıyla yapılmıştır, Ayrıntılar için bkz: Emecen, “Osmanlı Şehzadeleri”, s. 105.

⁶⁵ M. Çağatay Uluçay, “Sarayı Kadınlar Ait Mektuplar Üzerinde Bir Araştırma”, *V. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, s. 423; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı*, Ankara 1978, s. 102; Aygün Ülgen, “Osmanlı Saray, Kasır ve Köşkleri”, *Osmanlı*, X, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 402.

⁶⁶ Ünal, s. 12; Halaçoğlu, “Klasik Dönemde”, s. 791; Emecen, “Osmanlı Şehzadeleri”, s. 107.

⁶⁷ BOA. C. EV. nr. 69/ 3448; C. EV. nr. 63/ 3140; AE. SMHD. I. nr. 23/ 1343.

⁶⁸ BOA. MAD. d. nr. 8852; MAD. d. nr. 9724.

⁶⁹ BOA. TS. MA. D. nr. 102; 2405.

⁷⁰ BOA. D. BŞM.MTE. d. nr. 11155; D. BŞM. MTE. d. nr. 11452; D. BŞM. KSB. d. nr. 11910; Emecen, “Osmanlı Şehzadeleri”, s. 108; Ayrıca şehzade divanı belgeleri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz: Feridun Emecen, “Osmanlı Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzade Divan Defterleri”, *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 91-100; Ayrıca konu ile ilgili bkz: BOA. C. SM. nr. 116/ 5837.

⁷¹ Tezcan, s. 91.

⁷² Zeynep Tarım Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1995, s. 28.

⁷³ II. Selim’in oğlu olan III. Murad, 5 Cemayiziyelevvel 953’de (4 Temmuz 1546) Manisa’da doğdu. Annesi Nurbanu Sultan’dır. 8 Ramazan 982’de (22 Aralık 1574) tahta çıkan ve On ikinci Osmanlı padişahı olarak, 21 yıl saltanat süren III. Murad 1595 yılında 55 yaşında vefat etti. Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, İstanbul 1995, s. 40-44; Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 172-176; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, İstanbul 1996, 27; İzzettin Barış, *Osmanlı Padişahlarının Yaşamlarından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Ankara 2002,

III. Mehmed'i⁷⁴ Manisa valisi olarak tayin edip, diğer şehzadeleri Topkapı Sarayı'nda bıraktı⁷⁵. Bu idarî yeteneğin gelişmesi için açıkça verilen son şehzade valiliği oldu⁷⁶. Bundan sonra, III. Mehmed, hiç şehzade vali atamadı ve hemen ondan sonra I. Ahmed döneminde şehzadelerin durumu, kafese girme ve kardeş katli uygulamasına başvurulmaksızın, tamamen değişti⁷⁷. Bu tarihten sonra, şehzadelerin eyaletlerde valilik etmeleri usulü kaldırılarak içlerinden en yaşlı olanının⁷⁸ hükümdarlığa aday olarak sancağa çıkarılması, kanun haline getirildi⁷⁹. Bu suretle Sultan I. Ahmed Osmanlı tarihinde bir ilki gerçekleştirerek kardeşi Mustafa'yı hayatta bıraktı ve saltanatı babadan oğula değil, ekberiyet kaidesine göre, hanedanın en yaşlısına ait bir hak olarak kabul etti. Buna göre artık eyaletlere gönderilmeyen şehzadelerin sarayda ayrı bir dairede ikâmet etmeleri, sakal bırakmamaları, çocuk sahibi olmamaları⁸⁰ gibi kurallar getirildi⁸¹. Ekberiyete geçiş bir bakıma şehzadelerin yasal ölümünü engelleyen bir çözüm gibi görünse de bunun başka sakıncaları oldu ve bu tarihten sonra Osmanlılarda çocuk padişahlar dönemi başladı. 1603'ten 1648'e kadar tahta çıkan şehzadelerden biri hariç hepsi çocuk yaşta olup: I. Ahmed 13, II. Osman 11, I. Mustafa 9, IV. Murad 11, IV. Mehmed ise, 7 yaşında padişah oldu⁸². Şehzade valiliklerinin ilgası ve XVI. yüzyılın sonlarında kardeş katli⁸³ uygulamasının sona ermesiyle, selâmlığın iç teşekkülünde, önemli değişiklikler zorunlu hâle geldi. Öncelikle şehzadeler, babalarının sağlığında, her ne kadar sarayın selâmlık kısmında kalırlarsa da, yine de saraydaki anneleri ile sınırlı şekilde ilişkilerini muhafaza ediyorlardı. Padişahın ölümüyle beraber bütün oğulları, Topkapı Sarayı'nın dördüncü avlusu içindeki köşklere ve tek bir köşkten oluşan Kafes bölümüne naklediliyorlardı⁸⁴. Talihsiz

s. 98-104; Ayrıca III. Murad ile ilgili bkz: Ahmet Kırklığ, *Sultan Üçüncü Murad: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanı'ndan Seçmeler*, İstanbul 1988.

⁷⁴ Zilka'de 973'de (26 Mayıs 1566) Saruhan'da Sart ovasında doğan III. Mehmed, III. Murad'ın oğlu olup, on üçüncü Osmanlı padişahıdır. Sünnetin ardından Manisa'ya vali olan III. Mehmed, 1595'de tahtta çıkmış ve 8 senelik saltanatının ardından 1603'de vefat etmiştir. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "III. Mehmed", *İA*, VI, İstanbul 1989, s. 535-536; Yine bkz: Feridun M. Emecen, "Mehmed III", *DİA*, XVIII, İstanbul 2005, s. 407-413.

⁷⁵ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev. Server Tanilli), İstanbul 1991, s. 205; Sertoğlu, s. 8; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzâdeleri", *Belleten*, XXXIX, S. 156 (Ekim 1975), Ankara, s. 666.

⁷⁶ Mualla Anhegger- Eyüboğlu, *Osmanlı Saray'ında Padişah Evi (Harem)*, İstanbul 1996, s. 27; Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayûn*, (Çev. Ayşe Bektay), İstanbul 2000, s. 27.

⁷⁷ O tarihe kadar tarihçilerin amûd-ı nesebî dedikleri usul üzere devam eden saltanatın babadan oğula intikâli sona erdi, bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 47.

⁷⁸ Bu şekilde XVII. asırdan itibaren hanedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmesiyle birlikte, Osmanlı hanedanı, Kanuni-Hürrem, I. Ahmed-Kösem, İbrahim-Hadice Tarhan ve çocuğu IV. Mehmed- Gülnuş Emetullah Sultan ve nihayet II. Mahmud gibi Cemaat başı olan hükümdarların soyundan yürüdü, bkz: İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s. 174.

⁷⁹ Halil Cin- Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya 1989, s. 185; Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşal! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 18; Jason Goodwin, *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, İstanbul 1999, s. 145.

⁸⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l- Vukuat*, II, İstanbul 1327, s. 35.

⁸¹ İbrahim Artuk, "Osmanlılarda Verâset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler", *Tarih Dergisi*, XXXII, (Mart), İstanbul 1979, s. 280.

⁸² Tezcan, s. 19.

⁸³ Fatih Sutan Mehmed'in kanunnâmesinde yer alan "Ve Her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşlarını nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekseri ulemâ dahi tecviz etmiştir. Ânınlâ âmel olalar" şeklindeki ifadeye dayanarak, başa geçen kişinin kardeşlerini öldürmesi meselesidir, bkz: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, İstanbul 1990, s. 328; Ayrıca Osmanlı'da kardeş katli ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*, İstanbul 1997.

⁸⁴ Kafes'in bulunduğu yerde şimşir ağaçları büyüdüğü için "Şimşirlik" olarak bilinirdi. Şimşirlik denilen bu yerde on iki daire olup, her dairenin ayrı odaları vardı. Şimşirlik mevkii yüksek duvarlarla çevrili olup, küçük bir bahçesi de bulunmaktadır. Bkz: Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 113-116; Pakalın, s. 359.

şehzadeler, eğer kendilerine taht varis olursa, kafesten çıkarılarak tamamen saraya alınıyor, aksi halde ölene kadar orada kalıyorlardı⁸⁵.

4. Şehzadelerin Tahta Çıkışı (Cülûs)

4.1. Osmanlı Verâset Anlayışı ve Temel Özellikleri

Osmanlı Devleti, küçük bir uç beyliği olarak ortaya çıkmış olup, yönetim ilk zamanlarda uç beyliği geleneklerine göre düzenlenmiştir. Buna göre yönetim Osmanlı ailesine aitti ve ailenin başkanı beyliğin de yöneticisi konumundaydı. Osmanlıların kısa zamanda güçlü bir devlet yapısı kurmaları, tutarlı bir devlet anlayışının sonucunda olup, kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinin kültürel mirasları üzerinde kurulan Osmanlılar, XIV. yüzyıla kadar, devlet yönetimi konusunda bu tecrübelerden yararlanmışlardır. Bunun sonucunda Osmanlılar, devlet anlayışında Türk-İslâm devletleri ve Orta Asya geleneğinden faydalanmakla birlikte⁸⁶, gelişen zamana uygun olarak, merkez ve taşra yönetiminde kendilerine özgü bir yönetim geliştirdiler⁸⁷. Bu aşamadan sonra eski aşiret geleneğinden hızla uzaklaşan Osmanlı saltanat sistemine göre devlet başkanlığı Osmanlı padişahları'na ait olup, hanedan devlet düzeninin en önemli unsurlarından biriydi ve yönetenler ile yönetilenlerin ortak bağlılık duyduğu kurumdu⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nde kendisinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi hükümdarlar başa geçtikten sonra hâkimiyetlerini meşrulaştırmak için kendine siyasî ve dinî birtakım dayanaklar bularak hükümdarlığını kabul ettirmişlerdir. Nitekim Çin hanedanlarında hükümdar için "Göğün oğlu" "Tanrı'nın oğlu" eski İran devletlerinde ve Roma'da ise hükümdar halk tarafından Tanrı kabul edilirken, Osmanlılarda Türkler'de olduğu gibi, Tanrı tarafından yeryüzünde Kut'lanmış bir kişi veya "padişah-ı ruy-ı zemin zillallah-i fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olarak görülmüştür⁸⁹. Buna göre ülkesini Allah adına yöneten padişah, reayasına Allah'ın adaletini dağıtmakla görevlidir⁹⁰. Nitekim Osmanlı padişahları cülûs münasebetiyle çıkardıkları fermanla "Allah'ın lütfuyla kendilerine saltanat müyesser olduğunu" ifade etmişlerdir⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde devletin mutlak hâkimi ve başkanı olan padişahlar, idarî, askerî, malî ve hukukî konularda oldukça geniş yetkilere sahiptiler⁹². Padişahların bütün egemenlik güçlerine sahip olması⁹³ Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklini de belirlemiş olup, devlet tam bir

⁸⁵ Osmanlı tarihinde kafese kapatılan sultanların listesi için bkz: Alderson, s. 73; Bu listeye göre, Osmanlı tarihinde Şimşirlikte kalma rekorunu 51 yıl kafeste yaşayan III. Osman kırarken, II. Ahmed (1691-1695) ise 43 yıl 10 ay 5 gün kafeste kalmıştır. Alderson, s. 73-74; Sertoğlu, s. 9.

⁸⁶ Orta Asya'dan beri devam eden Türk hâkimiyet anlayışına göre, devlet hanedanın ortak mülkü idi. Ancak hükümdarın hanedanın erkek üyelerinden olması şart olup, taht ilahî takdire açıktı. Nitekim Fatih Kanunnamesinde "evlâdımdan her kime saltanat müyesser olsa kardeşlerini nizâm-ı âlem için katletmek münasiptir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir, onunla âmil olalar" ifadesi bu anlayışa bağlı kalındığını göstermektedir. Bu göre Tanrı kimi isterse tahta o geçerdi. Bir padişah öldüğü zaman, hayatta bulunan oğulları ve kardeşlerinden kimin tahta geçeceği konusu kesin bir kurala bağlanmamış olup, hanedanın her erkek üyesi taht için ayaklanabilirdi. Ancak başarılı olamayan hanedan üyesi kendi yayının kırıyla boğularak idam edilirdi. Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII, No. 4, Ankara 1958, s. 73; Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul 1982, s. 7-57; Bkz: Ünal, s. 5; M. Tayyib, Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1977, s. 4.

⁸⁷ Şükrü Karatepe, *Klâsik Dönem Osmanlı Siyasî Kurumları*, İstanbul 1989, s. 86.

⁸⁸ Saydam, s. 53.

⁸⁹ Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 49.

⁹⁰ İnalçık, "Osmanlı Padişahı", s. 73

⁹¹ İhsanoğlu, s. 139.

⁹² Ünal, s. 9.

⁹³ Fâtih Kanunnâmesi'ndeki "Ve tuğrâ-yı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç cânibe muvazzafdır. Umûr-ı âleme müteallik ahkâm-ı umume vezîriâzam buyruldu ile yazıla. Ve malıma müteallik olan ahkâmı defterdarlarım buyruldu ile yazıla. Ve şer'-i şerif üzere deavi hükmüne kazaskerlerim buyruldu ile yazalar" ifadesi bütün dünyevî ve dinî idarenin padişah adına yapıldığını göstermektedir. Bkz: İhsanoğlu, s. 142-143.

merkeziyetçilik ile yönetilirdi⁹⁴. Buna göre, bütün beyleri başkentten verilen emirlerle yönetilen devlette, yöneticiler ise merkezden atanır ve denetlenirdi. Aile içindeki bütün erkek çocukların tahta geçiş hakkının bulunduğu devlette, XVII. yüzyıl başına kadar kimin tahta geçeceği konusunda kesin bir kural olmayıp, ulemanın ve askerlerin tercihleri önemli rol oynardı⁹⁵. Bu çerçevede kuruluş döneminde saltanatın nasıl el değiştireceği konusunda bir veraset kanunu olmayıp, egemenlik yetkisi beyler, ahiler ve öteki devlet ileri gelenleri arasında bölüşülmüştür⁹⁶. Nitekim devlete adını veren Osman Gazi'ye, babası Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra, Bizanslılara karşı yaptığı başarılı savaşlar sebebiyle Anadolu Selçuklu Sultanı III. Alâaddin Keykubad tarafından bağımsızlık ve hükümdarlık alâmetleri gönderilmiş, ardından da devletin kuruluşunda önemli rol oynayan ahilerin desteği ve aşiret ileri gelenlerinin ittifakıyla beyliğe seçilmiştir⁹⁷. Osman Bey'in ölümünden sonra, gaziler, beyler ve ahiler ittifakla Orhan Bey'i, Orhan Bey'den sonra da yerine I. Murad'ı tahta geçirmişlerdir⁹⁸. Buna göre kuruluş döneminde genellikle hükümdarın büyük oğlu uç bölgelerine bey olarak tayin edilmiş ve babasının ölümünden sonra oradan sağladığı güçle başkente gelerek tahtı ele geçirmiştir⁹⁹. Fatih döneminde ise, tahta geçme şeklinde bir değişiklik olmamakla birlikte, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra hâkimiyetin bölünmezliği ilkesini benimsemiş ve bunu yayınladığı fermanla kanunlaştırmıştır. Devlet teşkilât ve teşrifat kanunlarını düzenleyen bu kanun da cülûs sistemine bir açıklık kazandırmazken, sadece kardeş katli yasallaştırılmıştır. Fatih bu hükmü ile bütün oğullarını eşit şekilde tahtın vârisi kılmış ve tahta çıkmanın "nizâm-ı âlem" için diğerlerini öldürtmesini uygun görmüştür¹⁰⁰. Ancak Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan itibaren tahta geçiş sisteminde esaslı bir değişiklik meydana gelmiştir. Bundan sonra, Fatih'in koyduğu kardeş katli konusundaki kanun geçerliliğini yitirirken, padişahın ölümü halinde hanedanın en yaşlı erkek üyesi tahta geçmeye başlamıştır. Bu şekilde birkaç istisna dışında başlangıçtan beri genellikle babadan oğula geçen saltanat, I. Ahmed'ten itibaren değişmiş ve "ekberiyet ve erşediyet" yani hanedanın en büyük ferdinin cülûsu usulü benimsenmiştir¹⁰¹. Bundan sonra diğer şehzadeler sarayın özel bir yerinde tutulmaya başlanmıştır¹⁰². XVIII. yüzyılda ise hiçbir taht mücadelesi olmazken, XIX. yüzyılda hanedanın en yaşlı erkek üyesinin tahta geçmesi kuralı tamamen yerleşmiş olup, 1876 yılında ilân edilen Kanun-ı Esasi'ye¹⁰³ göre en yaşlı erkek üye veliaht olarak kabul edilmiştir¹⁰⁴. Sultan Reşad ve son padişah Vahdeddin bu kanuna göre tahta çıkmışlardır¹⁰⁵.

4.2. Tahta Geçme (Cülûs) Kavramı Üzerine

Osmanlı tarihinde, hükümdarın hükümdarlık makamına oturmasına, bu makamın taht denilen sedir olmasından dolayı, "tahta oturdu", "tahta geçti", "taht-ı saltanata cülûs etti" veya "cülûs-ı hümayûn oldu" denilirdi¹⁰⁶. Osmanlı devlet törenleri içerisinde en önemlilerinden birisi olan cülûs törenleri, devletin yapısını ve iktidar anlayışını göstermektedir. Tahta çıkış törenleri olan

⁹⁴Abdullah Özkan, *Osmanlı Tarihi, 1299-1922*, İstanbul 2005, s. 10.

⁹⁵Saydam, s. 53.

⁹⁶Taneri, s. 157.

⁹⁷ Abdülkadir Özcan, "Cülûs". DİA, VIII, İstanbul 1990, s.109.

⁹⁸ Eroğlu, *Şehzadeli Kurumu*, s. 61; Aynı müellif, *Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2006, s. 58.

⁹⁹ Karatepe, s. 103-104.

¹⁰⁰ Özcan, "Cülûs", s. 110.

¹⁰¹ Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devleti'nde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 137.

¹⁰² Özcan, "Cülûs", s. 110-111.

¹⁰³ Bu kanunun 3. maddesine göre, "Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye hilâfet-i kübra-yı islâmiyeyi hâiz olarak sülâle-i Âl-i Osmandan usûl-i kadimesi vecihle ekber evlâda aittir". Bkz. H. N. Kubalı, "Kanun-ı Esasi", *İA*, VI, İstanbul 1989, s. 168.

¹⁰⁴ Ünal, s. 6-7.

¹⁰⁵ Özcan, "Cülûs". s. 1101; Alikılıç, *Osmanlı'da Devlet Protokolü*, s. 40.

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 184; Koçu, *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, s. 20; Tezcan, s. 113; Alikılıç, *Osmanlı'da Devlet Protokolü*, s. 39.

cülûs törenleri, en eski Türk devletlerinden itibaren her devirde uygulanmış olup¹⁰⁷, Osmanlı Devleti'nde de kuruluştan başlayarak her dönemde değişik şekillerde uygulanmıştır¹⁰⁸. Padişahların cülûs hatt-ı hümayunlarında¹⁰⁹ veliaht usulünün meşrû olabilmesi için şart olan adayın gerekli vasıflara haiz olduğu hususu da “Şevketlü, kerametlü Efendimiz Hazretleri bi'l-irş ve'l-istihkak vâris-i saltanat-ı seniyye olmalarıyla” şeklinde ifade edilmiştir¹¹⁰.

4.3. Tahta Çıkış (Cülûs) Törenleri ve Uygulanışı

Osmanlı tarihinde kuruluş devri hükümdarları tahta çıkışlarında tahta çıkış merasimi yapılmamış, sadece bazı eski Türk âdetleri uygulanmıştır¹¹¹. Nitekim Osman Bey 1299 yılındahakanlığını ilân ettiğinde halk tarafından Oğuz Han töresine uygun bir şekilde biat edilmiş, herhangi bir cülûs töreni yapılmamıştır. Şöyle ki: biat merasimine katılanlar Osman Bey'in önünde birer birer diz çökerken, o da bunlara birer bardak kımız sundu. Bunu alıp içenler, kendisine itaatde devamlı olacaklarını ispat etmiş oldular¹¹².

Osmanlı tarihinde gerçek anlamda tahta çıkış merasimi 1421 senesinden itibaren başladı. Babasının ölümünde Amasya'da bulunan ve ancak olaydan kırk gün sonra payitahta gelebilen Sultan II. Murad döneminde ilk kez tahta çıkış merasimi yapıldı. Bu merasimde padişah, devlet büyüklerine ve ahaliye tahta çıkış bahşişi dağıttırarak etek öptürdü¹¹³.

Buna göre Osmanlı Devleti'nde bir padişahın tahta geçmesi kendisinden önceki padişahın ya vefât etmesi ya da halk tarafından istenmemesi sonucu, yani saltanattan el çektilmesi ile olurdu. Bu nedenle, Osmanlı tarihinde taht değişikliklerinde “Kral öldü, yaşasın kral” gibi ifadeleri tam olarak göremeyiz. Bunun temel nedeni, padişahların hemen hemen yarısının, kendilerinden önceki padişahların ölmeden tahttan indirilmeleri ile tahta geçmiş olmalarıdır¹¹⁴. Yine diğer bir sebep de padişahların ölümünden sonra oluşan, kısa bir boşluk döneminin varlığıdır. Bu sebeple padişahların ölümü ya da hal'i gibi sebeplerle boşalan tahtın en kısa sürede doldurulması için cülûs töreninin oldukça kısa bir sürede yapılması gerekirdi. Normal şartlar altında sarayda ölen bir padişahın yerine geçecek olan şehzade kısa sürede hazırlanarak, devlet erkânı, ordu temsilcileri ve ulemanın katımlıyla cülûs merasimi yapılırdı. Padişah sefer veya gö-i hümayûn nedeniyle başka bir yerde öldüyse payitahtta veya padişahın öldüğü yerde merasim yapılırdı¹¹⁵.

Osmanlı Hanedanı'nın ilk üç yüz yılında tahta geçme şekli belli bir kurala bağlı olmadığından padişahların ölümü ile bütün şehzadeler, taht üzerinde eşit haklara sahiptiler. Bu durumdan dolayı padişahın ölümü ile oluşacak boşluk gizlenerek o süre içerisinde tahta varis gösterilen aday, merkeze gelerek tahta geçirdi¹¹⁶.

XVII. yüzyıldan sonra, tahta geçmesi muhtemel tüm varisler kafese kapatıldığından, yeni padişahın ilânına kadar geçen süre azaldı¹¹⁷. Bu yeni uygulamanın getirilmesi, şehzadeler

¹⁰⁷İslâmiyetten önceki Türk tarihinde tahta çıkış, keçe üstüne oturtulan hakanın dokuz kere indirilip kaldırılmasıyla ve hakanın beylerine kımız ikrâm etmesiyle kutlanırdı. Anadolu Selçukluları'nda vezir ve devlet ileri gelenleri tarafından koltuklarına girilerek tahta oturtulan hükümdarlara daha sonra biat edilirdi. Biat etmek İslâmiyetten önceki Türk âdetlerinden çok ilk İslâm devletlerinden kalan bir gelenektir, Ertuğ, s. 36-39; Bkz: Özcan, “Cülûs”, s. 111.

¹⁰⁸ Ertuğ, s. 2.

¹⁰⁹ Örnekler için bkz: BOA. TS.MA. d. nr. 2402; HH. nr. 899/765.

¹¹⁰ Cin- Akgünüz, s. 185.

¹¹¹ Özcan, “Cülûs”, s. 109.

¹¹² Ali Seydi Bey, s. 45; Taneri, s. 138.

¹¹³ Ali Seydi Bey, s. 147; Alikılıç, *Osmanlı'da Devlet Protokolü*, s. 40-41; Ahmet Ağırakça, “Osmanlılarda İlk Cülûs Merasimi”, *Türk Kültürü*, XXIV /282, İstanbul 1968, s. 635-641.

¹¹⁴ Alderson, s. 75-76.

¹¹⁵ Alikılıç, “Osmanlı Saray Teşrifati”, s. 876.

¹¹⁶ Özkan, s. 11; Eroğlu, s. 96-97.

¹¹⁷ Koçu, s. 19.

arasındaki mücadeleleri sona erdirirken, diğer taraftan tahta mirasçı olabilmek için, sarayda büyük entrikaların meydana gelmesine neden oldu. Bunun sonucunda Sultan adayları, genellikle annelerinin veya eşlerinin bulundukları haremın siyasî gruplarını kullanarak, tahtı ele geçirmeye çalıştılar¹¹⁸.

Şehzadelerin saraya kapatıldığı XVII. asırdan sonraki dönemlerde padişahın vefâtı veya hal'i gibi durumlarda yerine geçecek olana Dârüssaade Ağası tarafından bildirir ve koluna girerek, vefât eden padişahın naaşı gösterildikten sonra, şehzade Hırka-i Şerif Dairesi'ne¹¹⁹ götürülürdü¹²⁰. Bu şekilde padişahın ölümü veya tahttan indirilmesiyle Kızlarağası tarafından kafesteki karanlık odasından alınıp Arz Odası'na¹²¹ getirilen yeni padişah, Arz Odası'nda ve sarayın üçüncü kapısı olan Babü'saâde'nin¹²² önünde kendisine biat edilmesi için kurulan tahta oturarak padişahlığını ilân ederdi¹²³. Bu sırada başında saltanat alâmeti olarak yusûfî destar¹²⁴ ve sırtında samur erkân kürkü bulunan padişah, eski bir Türk töresine göre müneccimbaşı tarafından belirlenen eşref-i saatte¹²⁵ tahtına geçerdi¹²⁶. Ardından diğer devlet ricâlinin de biât etmesiyle birlikte padişahın emri ile teşrifât defterindeki kurallara uyulmak koşuluyla merasimlere başlanırdı¹²⁷. Cülûs merasiminde davet edilenler teşrifattaki sıralarına göre yerleşirlerdi¹²⁸. Törende sadrazam, vezirler, şeyhülislâm, beylerbeyleri, kazaskerler, defterdarlar, nişancı, yeniçeri ağası gibi üst düzey devlet erkânı ile ilim adamları, medrese hocaları ve yeniçeri bölüklerinin önde gelen yetkilileri bulunurlardı¹²⁹. Merasim alay meydanı denilen ikinci avluda herkesin yerini almasından sonra padişahın teşrifıyla

¹¹⁸Stanford J. Shaw, -Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1962, s. 236-237.

¹¹⁹ Bkz: Nurhan Atasoy, "Hırka-i Saadet", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 374-377; Hilmi Aydın, "Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetlerimiz", *Osmanlı*, II, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 543-551; Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Hırka-i Şerif Ziyareti", *İÜEF.*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XVI, İstanbul 1998, s. 37-45; Kasım Kufralı, "Hırka-i Şerif", *İA*, V, İstanbul 1977, s. 450-452; Necdet Sakaoğlu, "Hırka-i Saadet Ziyareti", *DBİst.A.*, IV, İstanbul 1994, s. 67-68.

¹²⁰ T. Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 33; Özcan, s. 112; Ebru Baykal, *Osmanlılarda Törenler*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2008, s. 16.

¹²¹ Arz odası, Topkapı Sarayı'nda Babüs-saâdenin iç kapısından girilince karşıda yer alan ve padişahın arz günlerinde, elçi kabulünde ve sadaret tebeddülünde vezir, şeyhülislam, kazaskerler, defterdarlarla bir göreve tayin edilen devlet ricâlini, beylerbeyi ve ocak ağaları gibi zatlara kabul ettiği salon olup, Fatih tarafından yaptırılmıştır, bkz: Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 31; Ülgen, s. 407.

¹²² Sarayın üçüncü kapısı olan bu kapı sarayın dahili kısmının kapısı olup, padişah ile hanedanı ve harem ağalarının, saray erkânının ve iç oğlanların, beyaz ve siyah hadım ağalarının ikametlerine mahsus bölümdür. Buranın muhafızları Akağalar olduğu için bu kapıya Osmanlı tarihinde Akağalar Kapısı da denilirdi, Uzunçarşılı, s. 22; Bkz: Ahmet Akgündüz, *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*, İstanbul 2007, s. 77-79; Ahmet Refik, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, İstanbul 1998, s. 151-153.

¹²³ Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 99; Osmanlı tarihinde yapılan cülûs törenlerine örnek olarak III. Selim'in 28 Mart 1789'da tahta çıkışı ile ilgili yapılan tören için bkz: Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler*, (*Teşrifât-ı Kadime*), (Sad. Yavuz Ercan), İstanbul 1979, s. 111-115.

¹²⁴ Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan getirterek Yusuf Peygambere ait olduğu rivayet edilen sarıktır, Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 45.

¹²⁵ Eski bir Türk töresi olan müneccimbashının tespiti önemli olup, saltanat değişiminin dahi müneccimbashının belirlediği zamana tehiri ve o gün biat edilmesi eskiden beri dikkat edilen bir gelenektir. Ayrıca, saltanat değişikliğinde tahta çıkan padişahın hükümet ve saltanatının nasıl olacağına dair çıkarılan hükümler "Zayice-i Tali-i Âli" adıyla yazılıp müneccimbaşı tarafından padişaha takdim olunurdu, bkz: Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 45; Yine savaşa çıkışlar ile sadrazamlara mühr-i hümayunun verilmesi gibi önemli olaylarda da eşref saate dikkat edilirdi, bkz: BOA. HH. nr. 258/14836; HH. nr.219/12077.

¹²⁶ Özcan, "Cülûs", s. 113; Emine Dingec, "Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume, 4/8, 2009, s. 1058.

¹²⁷ Özcan, "Cülûs", s. 112; BOA. İ. DH. nr. 725/505558;

¹²⁸ BOA. C. SM. nr. 203/ 6282.

¹²⁹ Ertuğ, s. 139; Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 42.

başlardı¹³⁰. Padişah, Babüssâde'den çıktığında meydanda bulunan Divân-ı Hümayun çavuşları hep birlikte iyi dilek ve dua cümleleri söyleyerek, padişah tahtına oturur ve Nakibü'l-Eşraf'ın dua etmesiyle tören başlardı¹³¹. Bu merasimde, ileri gelenlerin tamamı padişahın kaftanının eteğini öper ve sadakat yemini ederlerdi¹³². Hükümdarlığa geçen şehzade cülûsuna müteakaip traş olur ve sakal salıverirdi ki¹³³ buna Osmanlı tarihinde “tesrih-i lih-ye” denirdi¹³⁴. Ardından ölen padişah için cenaze töreni yapılırken, vefat eden padişah veya şehzadelerin bir suikaste uğrayıp uğramadıklarının tespiti için padişahın müsaadesiyle yeniçeri ağası, sekbanbaşı ve kul kethüdasına ölenin naşı gösterildikten sonra gasil ve tedfîn merasimi yapılırdı¹³⁵.

4.4. Cülûs Sonrası Uygulamalar

Hükümdarın tahta geçmesi ve eski hükümdar ile ilgili işlemlerin ardından cülûs sonrası merasim ve uygulamalara geçilirdi. Buna göre cülûsun hemen ardından divan resmî olarak toplanır, yeni atamalar ilân edilir¹³⁶ ve bahşişler dağıtılırdı¹³⁷. Bu arada yeni padişahın cülûsu, derhal tellallar vasıtasıyla ve toplar atılarak¹³⁸ ve Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmed camilerinin müezzinbaşılarının salâ vermeleri suretiyle İstanbul'da ilân edilir¹³⁹ tüm yurda fermanlar gönderilerek¹⁴⁰, büyük şenlikler yapılırdı¹⁴¹. Ardından hutbe¹⁴², sikke ve paranın¹⁴³ yeni hükümdar adına okunup bastırılması emredilirdi¹⁴⁴. Ayrıca yeni hükümdarlık durumu, Osmanlı'ya bağlı hükümet ve beylikler ile dost ve sınır devletlere de bildirilirdi ki bu duruma “Cülûs tebliği” denirdi¹⁴⁵. Yine siyasî münasebetlerde bulunulan yabancı devletlere de yeni padişah adına tahta çıkmış olduğunu bildiren ve “nâme-i hümayun” diye adlandırılan mektuplar hazırlanıp gönderilir¹⁴⁶ karşılığında ise tebriknameler içeren cevaplar gelirdi¹⁴⁷. Padişah namına bastırılacak paranın mahall-i darbının Kostantaniyye, İstanbul veya İslâmbol isimlerinden hangisinin olacağı sorulur ve padişah hangisini uygun görürse, paralar o şekilde bastırılırdı¹⁴⁸. Yeni sultanın cülûsundan sonra saray çalışanları yeniden tayin edilirken¹⁴⁹, valide sultan da törenlerle saraya taşınır, burada yeni sultan tarafından karşılanırdı. Topkapı Sarayı devamlı ikâmet edilen sarayken, yeni sultan tahta çıktığında eski sultanın validesi ile onun erkânı Bayezıd'taki Eski Saray'a gönderilirdi. Saray Dolmabahçe'ye taşınınca Topkapı Sarayı aynı amaçla kullanılmaya başlandı¹⁵⁰. Yine yeni padişahın tahta geçmesiyle, birincisi yeniçeri ve devlet görevlilerinin ulûfelerine yani mevcut maaşlarına zam yapılması şeklinde yapılan cülûs terakkisi denilen ikrâm ile diğeri askere ve devlet

¹³⁰ BOA. C. SM. nr. 44/588.

¹³¹ Alikılıç, “Osmanlı Saray Teşrifati”, s. 877; Özcan, “Cülûs”, s. 112.

¹³² Biat, İslâm devletlerinde idare edenler idare edilenler arasında yapılan, seçim veya bağıllık karakteri taşıyan sosyopolitik bir akitir. Biat denilen bu yemin uygulaması, cülûsun tamamlayıcı unsuru olup, hükümdara yapılan sadakat ve itaatin en önemli şeklidir. Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 41; Taneri, , s. 137; Ayrıca biat ile ilgili bkz: Cengiz Kallek, “Biat”, *DİA*, IV, İstanbul 1992, s. 120-124.

¹³³ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 75.

¹³⁴ Özcan, “Cülûs”, s. 112; Baykal, s. 18; Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 49.

¹³⁵ Ali Seydi Bey, s. 148-149; Saydam, s. 72.

¹³⁶ BOA. A. MKT. UM. nr. 481/27; A. MKT. UM. nr. 480/99.

¹³⁷ BOA. C. SM. nr. 155/ 3668.

¹³⁸ A.MKT. UM. nr. 483/98.

¹³⁹ BOA. A. MKT. UM. nr. 480/43; BOA. A. MKT. UM. nr. 480/14.

¹⁴⁰ BOA. C. SM. nr. 82/ 7451.

¹⁴¹ Karateke, s. 33; BOA. A.MKT. UM. nr. 486/53; A.MKT. UM. nr. 480/31; A.MKT. UM. nr. 485/49.

¹⁴² BOA. A. MKT. NZD. nr. 356/69.

¹⁴³ BOA. C. SM. nr. 48/ 8569.

¹⁴⁴ Ertuğ, s. 78; Özcan, “Cülûs”, s. 113.

¹⁴⁵ Özcan, “Cülûs”, s. 113.

¹⁴⁶ Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 49;

¹⁴⁷ BOA. İ. DH. nr. 6/274; İ. HR. nr. 3/104.

¹⁴⁸ Alikılıç, “Osmanlı Saray Teşrifati”, s. 877.

¹⁴⁹ BOA. C. HR. nr. 79/3943.

¹⁵⁰ Karateke, s. 39-40.

erkânına yeni padişahın hediyesi olarak bir defaya mahsus olarak verilen cülûs bahşişi denilen iki türlü ikrâm yapıldı¹⁵¹. Böylece kafesteki hapislik yıllarından yeni kurtulan padişah, haremdeki zevklerin ve hürriyetin tadını çıkarmaya başlad¹⁵². Sarayda halka açık olmayan bir mekânda yapılan cülûs törenlerinden sonra, yeni sultanın kendisini görmeyi coşkuyla bekleyen tebasının da izleyebileceği “kılıç alayı”¹⁵³ denilen başka bir törene katılırdı¹⁵⁴.

4.4.1. Kılıç Kuşanma Töreni

Tahta çıkan padişah, diğer işlerini hallettikten sonra beş ya da on beş gün içerisinde Haliç’te bulunan Halid ibn Zeyd Eyyub eleEnsari’nin türbesine giderek¹⁵⁵, orada Avrupalıların taç giyme törenlerine benzeyen¹⁵⁶, “Kılıç Kuşanma”¹⁵⁷ merasimi yapıldı¹⁵⁸.

Osmanlı tarihinde Fatih tarafından İstanbul’un fethinden sonra başlayan kılıç kuşanma töreni için müneccimbaşıdan uğurlu saat tespiti alındıktan sonra¹⁵⁹, padişahın alınan gerekli izin ile tören için hazırlıklara başlanırdı¹⁶⁰. Yine halkın ve öğrencilerin yapılacak töreni izlemesi için gerekli tedbirler alınırdı¹⁶¹.

Eyüp’te, kılıç kuşanma töreni yapılacağı gün, padişah kubbealtında istirahat eder, diğer taraftan da alay hazırlıkları yapıldı¹⁶². Alayın tertip olunduğu kendine bildirilince¹⁶³, padişah kubbealtından orta kapiya gelir, tüm devlet erkânı padişahın gelmesini orada beklerdi¹⁶⁴. Biniş haberi gelince, herkes atlarına biner, bayramlarda selâma durdukları yerde selâma dururlardı¹⁶⁵. Bu arada, şeyhülislâm ile kaptan paşa da sol tarafta, at üzerinde selâma dururlar, padişah orta kapıdan dışarı çıkınca çavuşlar alkışlamaya¹⁶⁶ başlad¹⁶⁷. Tören esnasında, alkış çavuşlarının yerine göre

¹⁵¹Ertuğ, s. 81; Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 49; BOA. İE. ML. nr. 57/5394.

¹⁵² Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 56-57.

¹⁵³ BOA. BEO. nr. 3543/265662; BOA. DH.MKT.nr. 2806/92.

¹⁵⁴ Karateke, s. 46; Özcan, “Cülûs”, s. 112; Efkân Uzun, “Sultan I. Mahmud’a Ait Bir Ruznâme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, s.690.

¹⁵⁵BOA. İ. DH. nr. 1291/101523.

¹⁵⁶ Hilmi Aydın, “Topkapı Sarayı’ndaki Padişah Kılıçları”, *Osmanlı*, II, Ankara 1999, s. 564-565; Karatepe, s. 108.

¹⁵⁷ Osmanlılarda padişahın tahta çıkmasından sonra bir hâkimiyet göstergesi olarak yapılan kılıç kuşanma, padişahlığın ilânında yapılan başlıca törenlerdendir. Padişahların Saltanat makamlarına oturmaları üzerine hükümdarlık âlâmeti olarak kılıç kuşanmaları İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kanun olduğundan bu gelenek saltanatlarının sonuna kadar devam etmiştir. “Kılıç Alayı” veya “Taklid-i Seyt” denilen kılıç kuşanma merasimi tahta çıkan yeni padişahın öncelikle Eyüpsultan’a giderek, Ebu Eyyûb’l- Ensari Hazretleri’nin türbelerini ziyaret edip, burada gaza kılıcını kuşanması ve ecdat kabirlerini ziyaret etmesidir, “Kılıç Alayı” nda her defasında muhteşem merasimler yapılmış ve İstanbul halkına güzel günler yaşatmıştır, Aydın, s. 565; Alderson, s. 80; Alikılıç, “Osmanlı Saray Teşrifati”, s. 877; Yine Kılıç Alayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: P. G. İnciyan, “Osmanlı Padişahlarının Taç Giyme Törenleri Olan Kılıç Alayı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II, (Mart 1965), s. 42-49; J. H. Kramers, “Kılıç Alayı”, *Enzyklopedie des İslâm*, II, London 1927, s. 1081; Halûk Şehsuvaroğlu, “Osmanlı Padişahlarının Kılıç Kuşanma Merasimi” *Resimli Tarih Mecmuası*, VII, (Temmuz 1950), s. 270-272.

¹⁵⁸ Saydam, s. 74-75; Vedat Günyol, “Kılıç Alayı”, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 678; Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 52.

¹⁵⁹ BOA. HH. nr. 1363/53822.

¹⁶⁰ Alikılıç, “Osmanlı Saray Teşrifati”, s. 878; Osmanlılardaki Teşrifat uygulamaları ile ilgili bkz: Filiz Çalışkan, *Osmanlı Devleti’nde Teşrifât Kalemi ve Teşrifâtçılık*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1989, s. 6vd.

¹⁶¹ BOA. MF. MKT. nr. 116/42; MF. MKT. nr. 40/34.

¹⁶² Bkz: “Kılıç alayı resminin icrasından dolayı Edirnekapı’dan Eyüp Sultan’a kadar yolların tamiri”, BOA. BEO. nr. 3541/ 265556 .

¹⁶³ BOA. A. MKT.UM. nr. 463/2.

¹⁶⁴ Ali Seydi Bey, s. 173.

¹⁶⁵ BOA. C. HR. nr. 55/2744.

¹⁶⁶ Osmanlı tarihinde padişahların ata binip inmesinde, cenge hazırlanmasında, merasim esnasında, tahta oturması ve tahttan inmesinde, Kırım Hanı ve vezir-i azam ile şeyhülislâm ve padişah hocalarının, vezirlerin, kazaskerlerin, nakibü’l-

yaptıkları alkış çeşitleri, padişahın devlet adamlarından kime ayağa kalkacağını, kimin tebrikini oturarak kabul edeceğini belirtirdi. Teşrifat bakımından şaşırmaması için, ayağa kalkması gerekenlere “hareket-i hümayun padişahım, devletinle bin yaşa” oturması gerektiği zaman “istirahat-i hümayûn padişahım, devletinle bin yaşa” diyerek haber verilirdi¹⁶⁸. Sonra alay tertibi ile Fatih Camii avlusuna gelinir, Fatih türbesi ziyaret edildikten sonra alkışlar ile tekrar ata binilirdi¹⁶⁹. Eyüb’e varıldığı zaman, caminin avlusundaki binek taşının önünde atından inen padişahı, vezirler iki kapı arasında karşılayarak, yer öperler ve alkışlar arasında padişahın önünden geçerlerdi¹⁷⁰. Erken gelinmişse biraz dinlenilir, eğer vakit öğle namazı ise merasimden sonra dinlenilir ve padişah öğle namazını kılardı. Şeyhülislâm, nakibü'l-eşraf, vezirler, kazaskerler ve yeniçeri ağası da buraya geldikten sonra tercih edilen bir kılıç silahdar ağa tarafından alınarak, şeyhülislâm, nakibü'l eşraf veya meşâyihden birisi tarafından dua edilerek padişaha kuşandırılırdı¹⁷¹. Kılıç kuşandırılırken padişahın kaftanını Silahdar Ağa kaldırarak yardım ederken, dışarıda da dualar edilerek, kurbanlar kesilir ve sadakalar dağıtılırdı¹⁷². Kılıç kuşanma esnasında, sadrazam, padişahın sağında durur ve koltuğuna girerdi. Türbeye girildikten sonra, sadrazam, şeyhülislâmın yanında durur ve kılıç kuşandıktan¹⁷³ sonra da dönüş başlardı¹⁷⁴. Genellikle Eyüp iskelesine kayıkla giden padişah, İstanbul caddelerinden atla dönerdi¹⁷⁵. Daha sonraki yüzyıllarda dönüşte yol üzerindeki II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'ın türbeleri ziyaret edilirdi¹⁷⁶. Padişah saraya döndüğünde toplar bir defa daha ateşlenerek törenin sona erdiği ilân edilirdi¹⁷⁷. Yine padişah tarafından kılıç kuşanma töreninin sona erdiğine dair hattı-ı hümayunlar neşredilirdi¹⁷⁸.

Sonuç

Sonuç olarak şehzadelik kurumu Osmanlı tarihinin her döneminde önemini ve saygınlığını korumuş bir kurum olup, bu durum şehzadelerin gerek hanedana mensup olmaları, gerekse tahtın meşru varisleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Şehzadeler kendilerine atfedilen bu önemden dolayı Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren doğumlarından başlayarak, tahta çıkış süreçlerine kadar diğer hanedan üyelerinden ayrı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Bu uygulama ve düzenlemeler şehzadelerin doğumundan itibaren başlamaktadır. Çalışmamızda görüldüğü üzere, Osmanlı sarayında yeni doğan erkek bebekler için yapılan kutlamalar, yeni doğan kız bebekler için yapılan kutlamalardan daha gösterişli olmuştur. Bu durum tahtın babadan oğula geçen bir özelliğe

eşrafin ve diğerlerinin tebriklerinde yapılan dua ve senalardır. Elleri birbirine çarparak yapılan alkışlarda yapılan duanın metni şöyledir: “Uğurun hayır ola!... Yaşın uzun ola!... Yolun açık ola!... Saltanatına mağrur olma padişahım, senden büyük Allah var! Mehmet Zeki Pakalın, “Alkış”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1983, s. 52-53; bkz: Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 213-219; ayrıca bu konu ile ilgili bkz: Enver Kapağan, “Gök Tarnrı İnancı ve Bu İnancın Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/3 Winter 2014, s. 801-810

¹⁶⁷ Refik, s. 158-159; Ali Seydi Bey, s. 173.

¹⁶⁸ Alıkcılık, *İmparatorluk Seremonisi*, s. 48.

¹⁶⁹ Karateke, s. 74.

¹⁷⁰ Ali Seydi Bey, s. 174.

¹⁷¹ Karateke, s.59-60; Kılıç kuşanma resm-i âlisinin icrası ile ilgili bir örnek için bkz. BOA. İ. DH. nr. 730 /50882.

¹⁷² Alıkcılık, “Osmanlı Saray Teşrifatı”, s. 878-879; Aydın, s. 565; Baykal, s. 33.

¹⁷³ Osmanlı tarihinde padişahların kuşanacakları kılıçlar arasında Hz. Muhammed’e, Hz. Ömer’e, Hz. Halid b. Velid’e, Osman Gazi’ye veya Yavuz Sultan Selim’e ait kılıçlar olup, hangisinin takılacağını padişah kendisi karar veriyordu. Genellikle nakibü'l-eşraf ya da şeyhülislâm tarafından takılan kılıç kuşanma merasimi sırasında dualar eşliğinde kurbanlar kesilir ve bahşişler dağıtılırdı. Osmanlı tarihi boyunca kılıç kuşanma törenlerinde kullanılan kılıçların farklı kişilere ait olması, kılıç seçiminin kesin bir kurala bağlı olmadığını ya da teşrifât defterlerinde bu konuda bir kanunun yazılı olmadığını göstermektedir, Saydam, s. 74-75.

¹⁷⁴ Ali Seydi Bey, s. 174.

¹⁷⁵ Karateke, s. 65.

¹⁷⁶ Aydın, s. 565.

¹⁷⁷ Karateke, s. 75.

¹⁷⁸ HH. nr. 123/456.

sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Şehzadelere tanınan benzer imtiyazlar çocukluk yıllarında da yaşanmakta ve gelecekte hanedanın devamını sağlayacakları düşünülen şehzadelerin diğer hanedan üyelerine göre daha iyi bir eğitim almalarına önem verilmektedir. Yine ülke yönetimi konusunda tecrübe kazanmaları amacıyla sancaklara gönderilen şehzadeler, halk ile iç içe geçerek, uygulamalı bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren şehzadelerin yasal ölümlerini engellemek amacıyla getirilen yeni uygulamalar ile yetişme tarzlarında önemli değişimler yaşanmıştır. Buna göre Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren kanunlaştırılan “kardeş katli” uygulamasına son verilerek, hanedanın en yaşlı üyesinin “ekber ve erşed” tahta geçmesi kararlaştırılmış ve sancağa çıkma sistemi kaldırılmıştır. Sultan I. Ahmed’in iyi niyetle gerçekleştirdiği bu yeni düzenlemeyle yüzlerce yıldır devam eden kardeş ölümlerinin önüne geçilmiş olmakla birlikte, yönetim tecrübesinden yoksun bir şekilde yetişen şehzadelerin kafes sistemine maruz bırakıldığı bir süreç başlamıştır. I. Ahmed döneminde geliştirilen bu yeni süreç devletin yıkılışına kadar değişmemekle birlikte, özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gevşetilmeye başlanarak, şehzadelerin daha iyi eğitimler almalarına özen gösterilmiştir. Bu durum bize kafes sisteminin ve sancağa çıkma uygulamasının kaldırılmasının yönetim üzerinde olumsuz neticeler verdiğini ve birtakım düzenlemelere gidildiğini göstermektedir. Şehzadelerin yetiştirilme tarzında yaşanan değişimlerin bir etkisi de onların tahta çıkış süreçlerin de olmuştur. Buna göre Osmanlı Devleti’nde ilk dönemlerde eski Türk-İslâm devletlerinden gelen veraset anlayışına bağlı olarak, yönetimin tek bir kişi de toplanmasını isteyen ve bu kişiye tüm yetkilerin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi hâkimdir. Yaşanan değişimlerin etkisiyle ilk dönemlerde belirli bir kurala bağlanmayan tahta geçiş usulleri, sistemleştirilmiş ve belirli kurallara bağlanmıştır. Bu şekilde getirilen yeni düzenlemelerle birlikte taht mücadelelerinin önüne tamamen geçilmiştir. Değişen uygulamalardan birisi de cülûs sırasında yapılan törenler ve uygulamalar olup, ilk zamanlarda hiç uygulanmayan bu törenler zaman içerisinde yerleşmeye başlamıştır. Bu durumun temel sebebi; XVII. yüzyıla kadar tahta geçme şeklinin belirli bir kurala bağlı olmamasından dolayı, bütün şehzadelerin taht üzerinde ortak hakka sahip olmasıdır. Ancak ekberiyete geçişle birlikte, tahta geçecek kişi belirlenirken, bu durum şehzadeler arasındaki mücadeleleri sona erdirmiş, fakat yeni uygulama saray içerisinde iç mücadelelerin artmasına neden olmuştur. Bu yeni uygulama ile padişahların ölümü kafesteki en büyük şehzadeye bildirilerek, gelenek gereği yapılan merasimlerle tahta geçmişlerdir. Tahta geçtikten sonra da birtakım merasim ve uygulamalar mevcut olup, bunlardan en önemlilerden birisi Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren uygulana gelen kılıç kuşanma törenleridir. Eski Türk-İslâm devlet geleneğinin devamı olan ve bir hükümdarlık alâmeti kabul edilen kılıç kuşanma merasiminden sonra tahta geçen şehzadeler artık ülkenin tek idarecisi konumunda padişah olarak ülke yönetimine başlamışlardır. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti’ndeki en önemli kurumlardan birisi olan şehzadelik kurumunda zaman içerisinde bir takım değişimler yaşanmış olup, bu değişimler ülke yönetimini doğrudan etkilemiş ve kimi dönemlerde olumlu olan bu değişimler, kimi dönemler için olumsuz neticeler vermiştir. Fakat burada bizce üzerinde durulması gereken temel konu XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nde yaşanan bozulma ve çözümlerin tamamen ekber ve erşed sistemine geçişe bağlanmasıdır. Bu sisteme geçişin olumsuz tarafı olarak şehzadelerin sancağa çıkma uygulamasına son verilmesiyle birlikte tecrübesiz kişilerin başa geçmesini sağlamış ve Osmanlı merkezîyetçiliğine zarar vermiştir. Bize göre yanlış kabul edilen fakat Osmanlı tarihçileri tarafından “Duraklama dönemi” olarak adlandırılan XVII. yüzyıldaki bozulmaların sebebi çok yönlüdür. Bu durumu sadece tahta geçiş sürecindeki değişimlere bağlamak ve bir günah keçisi aramak tarihi realiteye ters düşmektedir.

KAYNAKÇA**I.ARŞİV KAYNAKLARI****A. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA).**

Defter (D) nr. 102; 2405; 2402.

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Ali Emirî Tasnifi (AE). Nr.149/14599; 149/14622; 147/14487; 148/14568; 149/14643; 149/1462; 23/1343.
2. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HH). Nr.526/2580; 1196/4688; 487/23881; 1581/80; 525/25669; 1451/31; 644/31567; 1297/ 50440; 670/ 32708; 695/ 33519; 1528/ 30; 666/ 32382; 991/ 40839; 830/ 4563; 720/34340; 377/456; 487/23866; 1204/47265; 899/ 765; 258/ 1436; 219/ 12077; 1363/ 53822; 123/ 456; 116/ 5837.
3. İbnü'l-emin Tasnifi (İE).
  - a. Dahiliye (İE. DH). Nr.10/1176; 3/242; 725/50558.
  - b. Evkaf (İE. EV). Nr.69/ 3448; 63/ 3110.
  - c. Hariciye (İE. HR). Nr. 79/ 3943.
  - d. Hilat (İE. HLT). Nr. 4/ 332; 4/326; 4/328; 4/331.
  - e. Saray (İE. SM). Nr.30/ 3171; 20/ 207; 144/ 7206; 27/2846/ 24/ 2526.
  - f. Maliye (İE. ML). Nr. 57/5394.
4. Cevdet Tasnifi (C).
  - a. Askeriye (C. AS). Nr. 745/31302.
  - b. Hariciye (C. HR). Nr. 55/ 2744.
  - c. Maârif (C. MF). Nr. 105/ 5223; 105/ 5227.
  - d. Saray (C. SM). Nr. 36/ 784; 9/ 406; 43/ 2171; 47/ 2384; 144/ 7244; 44/ 1907; 78/ 7088; 120/ 6044; 33/ 1673; 81/ 4086; 33/ 1696; 114/ 5709; 155/ 7753; 91/ 4560; 70/ 3504; 101/ 6254; 144/ 7234; 926/ 40065; 154/ 7705; 32/ 8741; 179/ 8970; 180/ 8972; 204/ 6374; 192/ 2583; 205/ 3962; 188/ 205; 144/607; 89/4490; 44/588; 203/ 6272; 155/ 3668; 82/ 7451; 48/8569.
5. Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret Ve Devâir Evrakı (A. MKT. NZD). Nr. 219/91; 356/69.
6. Sadaret Teşrifat Kalemî Evrakı (A. TŞF). Nr. 16/ 38.
7. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d). Nr. 8885; 9724.
8. Babîâli Evrak Odası (BEO). Nr.3541/26556; 3543/265662.
9. Başmuhasebe Matbah-ı Âmire Defterleri (BŞM. MTE. d). Nr.11452.
10. Başmuhasebe Kasabbaşı Defterleri (D. BŞM. KSB. d). Nr. 11910.
11. Sadaret Mektûbî Kalemî Umum Vilâyeti Evrakı (A. MKT. UM). Nr. 481/27; 480/ 99; 483/ 98; 480/ 43; 480/ 14; 486/ 53; 480/ 31; 485/ 49; 463/ 2.
12. İradeler Dahiliye (İ. DH). Nr. 73 /50882; 6/ 294; 1291/ 101528.
13. İradeler Hariciye (İ. HR). Nr. 3/ 104.

14. Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH. MKT). Nr. 2806/92.

15. Maarif Mektûbî kalemi Evrakı (MF. MKT). Nr. 116/ 42; 40/34.

II. KİTAPLAR

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, İstanbul 1990.

_____, *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*, İstanbul 2007.

ALDERSON, A.D., *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, (Çev: Şefaettin Severcan), İstanbul 1998.

ALİ SEYDİ BEY, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadimemiz* (Haz. N. Ahmet Banoğlu), İstanbul, t.y.

ALİKILIÇ, Dünder, *Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler, İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul 2004.

BARIŞ, İzzettin, *Osmanlı Padişahlarının Yaşamlarından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Ankara 2002.

BAYKAL, Ebru, *Osmanlılarda Törenler*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2008.

CİN- Halil, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya 1989.

EROĞLU, Haldun, *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu*, Ankara 2004.

_____, *Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2006.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1995.

ESAD EFENDİ, *Osmanlılarda Töre ve Törenler, (Teşrifât-ı Kadime)*, (Sad. Yavuz Ercan), İstanbul 1979.

GOODWIN, Jason, *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, (Armağan Anar), İstanbul 1999.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1977.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998.

KAHRAMAN, Atıf, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995.

KARATEKE, Hakan T. *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul 2004.

KARATEPE, Şükrü, *Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Kurumları*, İstanbul 1989.

KOÇU, R. Ekrem, *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, İstanbul 2004.

MAKSUDOĞLU, Mehmet, *Osmanlı Tarihi 1299-1922*, İstanbul 1999.

MANTRAN, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev. Server Tanilli), İstanbul 1991.

MUALLA ANHEGGER-EYÜBOĞLU, *Osmanlı Saray'ında Padişah Evi (Harem)*, İstanbul 1996.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü'l- Vukuat*, II, İstanbul 1327.

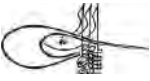
ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.

- ÖZKAN, Abdullah, *Osmanlı Tarihi, 1299-1922*, İstanbul 2005.
- P. PIERCE, Leslie, *Harem-i Hümayun*, (Çev. Ayşe Bektay), İstanbul 2000.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “Şehzade”, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983.
- REFİK, Ahmet, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, (Haz: Tahir Yücel), İstanbul 1998.
- SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999.
- SERTOĞLU, Mithat, *Topkapı Sarayında Gündelik Hayat*, Ankara 1946.
- SHAW, Stanford J. -Ezel Kural Shaw, , *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1962.
- SÜREYYA, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, I, (Haz: Nuri Akbayer), İstanbul 1996.
- ŞEM'DANİZÂDE FINDIKLILI SÜLEYMAN EFENDİ, *Mür'it-i Tevârih*, II, (Yay. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı*, Ankara 1978.
- TEZCAN, Hülya, *Osmanlı Sarayının Çocukları, Şehzadeler Ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, İstanbul 2006.
- ULUÇAY, M. Çağatay, “ Saraylı Kadınlara Ait Mektuplar Üzerinde Bir Araştırma”, *V. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, s.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, III, İstanbul 1995.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998.

III. MAKALELER

- AĞIRAKÇA, Ahmet, “Osmanlılarda İlk Cülûs Merasimi”, *Türk Kültürü*, XXIV /282, İstanbul 1968, s. 635-641.
- ALİKILIÇ, Dünder, “Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri”, *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 875-886.
- ARTUK, İbrahim, “Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler” *Tarih Dergisi*, XXXII, (Mart), İstanbul 1979, s. 255-280.
- AYDIN, Hilmi, “Topkapı Sarayı'ndaki Padişah Kılıçları”, *Osmanlı*, II, Ankara 1999, s. 564-565.
- DİNGEÇ, Emine, “Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume, 4/8, 2009, s. 1055-1072.
- EMECEN, Feridun, “Osmanlı Şehzadeleri ve Taşra İdaresi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul 2008, s. 98-112.
- EROĞLU, Haldun, “Klasik Dönem Osmanlı Şehzadelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler”, *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 855-859.

- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Osmanlı Devleti’nde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek” *Osmanlı*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 139-142.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “III. Mehmed”, *İA*, VI, İstanbul 1989, s. 535-536.
- GÜNYOL, Vedat, “Kılıç Alayı”, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 678-679.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, *Türkler*, IX, (Ed. Güler Eren), Ankara 2002, s. 795-838.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı Padişahı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII, No. 4, Ankara 1958, s. 102-126.
- KAPAĞAN, Enver “Gök Tarnrı İnancı ve Bu İnancın Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/3 Winter 2014, s. 801-810.
- KIRPIK, Cevdet, “II. Meşrutiyet’den Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, s. 99-130.
- KUBALI, H. N. “Kanun-ı Esasi”, *İA*, VI, İstanbul 1989, s. 168-185.
- KUNT, Metin, “Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları” *Osmanlı / “Teşkilât*, VI, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 33-40.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Murad III”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 172-176.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Cülus” *DİA*, VIII, İstanbul 1990, s. 108-114.
- _____, “Fatih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul 1982, s. 7-57.
- UZUN, Efkân “Sultan I. Mahmud’a Ait Bir Ruznâme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, s.687-703.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzâdeleri”, *Belleten*, XXXIX, S. 156 (Ekim 1975), Ankara, s. 659-696.
- ÜLGİN, Aygün, “ Osmanlı Saray, Kasır ve Köşkleri”, *Osmanlı*, X, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s.400-427.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin “Osmanlı Toplumu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 490-499.

YEREL VE YABANCI BASINDA ERMENİ MESELESİ VE GENERAL HARBOURD'UN GÖZÜYLE ANADOLU'NUN SOSYO- EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ*

Meral KUZGUN**

ÖZET

Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nden bugüne kadar uzanan ve uluslararası arenada önemli bir yer teşkil eden Ermeni meselesi ve manda konusunda hazırlamış olduğu raporda kendi adıyla anılan General Harbord'un Anadolu izlenimlerini yansıtmaya çalıştık. Bilindiği üzere Osmanlı-Rus Savaşı olarak adlandırılan 93 Harbi, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı Anadolu halkında büyük kayıplara ve kargaşaya yol açmıştır. Yılların getirdiği sosyo-ekonomik yorgunlukla birlikte emperyalist devletlerin Ermeniler üzerindeki tahrik edici tutumları, Anadolu'nun doğusunda öncelikle Ermeni isyanlarının başlamasına neden olmuştur. Mevcut kaos ortamında Osmanlı Devleti, 1915 yılında Ermenilerin de içinde bulunduğu tehcir kararını uygulamak durumunda kalmıştır. Ermeni tehciri sonrası Anadolu'da yaşanan tüm gelişmeler emperyalist devletlerin algısına göre dünya kamuoyunda şekillendirilmiştir. Buna göre Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptıkları, Osmanlı Devleti'ne karşı işedikleri suçlar görmezden gelinerek tüm dünyada Ermenilerin masum gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu amacın gerçekleşmesi için gerek Avrupa'da gerek ABD'deki basın yayın organları sürekli propagandaya yönelik Osmanlı Devleti'ni karalayan yayınlar yapmaya başlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, yumuşak karni durumunda olan Ermeni meselesi ile her daim karşılaşmak durumunda kalmıştır. Dünya barışında katkıda bulunmak amacıyla Paris'te toplanan Müttefik devletler, ABD'nin mandasında Ermeni devletinin güçlendirilmesini teklif etmişlerdir. Bu mesele üzerine oluşturulacak komisyonlardan biri olan General Harbord heyetinin Anadolu incelemeleri; dünya kamuoyunun sadece Ermenilerin perişanlığı noktasında yaptığı propagandaların karşısında Anadolu halkına nasıl haksızlık yapıldığını da ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Harbord, Ermeni, ABD, Manda

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, El-mek: meralkuzgun@kilis.edu.tr

THE ARMENIAN QUESTION IN BOTH LOCAL AND FOREIGN PRESS AND GENARAL HARBOURD'S IMPRESSIONS OF ANATOLIA

ABSTRACT

This study aims to investigate the Armenian question, which has been on the international agenda since Ottoman times, as well as General Harboud's impressions of Anatolia contained in the report on mandate drawn up by the same. As known, the 93 War also known as Russo-Turkish War of 1877-78, Balkan Wars, and the First World War caused tremendous losses and chaos in Anatolia. Besides the years-lasting socioeconomic destruction, imperialist states' provoking influence on the Armenian triggered the Armenian rebellion originating from the eastern Anatolia. As a consequence of the chaotic atmosphere at that time, the Ottoman State put into force the Deportation Law also including the Armenian in 1915. All developments that emerged in Anatolia after the Armenian deportation were shaped in the world's public opinion in line with the perception of imperialist states. Accordingly, the objective was to present the Armenians as innocent regardless of their cooperation with the Russians and their crimes committed against the Ottoman State. For this purpose, the press both in Europe and USA started its releases that would defame the Ottoman State for a continual propaganda.

Defeated in the First World War, the Ottoman State always confronted the Armenian question as its weak part. The Allied Powers proposed strengthening of the Armenian State under mandate of the USA when they convened in Paris to promote the world peace. General Harboud commission, among others, was set up to investigate the issue. Whereas there were widespread pro-Armenian propagandas in the world's public opinion, the Harboud Commission reveals the unfair side of the issue for Anatolian people.

Key Words: Anatolia, Harboud, Armenian, USA, Mandate

Giriş

Amerikan burjuvazisi, İngiltere'ye karşı bağımsızlığını kazanır kazanmaz, kendisine yeni pazarlar aramaya başlamış ve Ortadoğu'nun bir pazar olarak sömürülmesinde yer almak istemiştir. Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkiler ticari ve kültürel faaliyetler çerçevesinde başlamıştır. İlk temas, 7 Mayıs 1830 tarihli ticari bir antlaşma ile başlamıştır. Buna göre ABD, Osmanlı Devleti sınırları içinde "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" imtiyazını ve kapitülasyonlardan yararlanma hakkını ele etmiştir. ABD kültür faaliyetlerini kiliseler aracılığı ile yapmayı uygun bulmakla birlikte bugün de olduğu gibi geçmişte de Osmanlı topraklarına barış gönüllüleri gönderilmiştir. Bu misyonu üstlenen, eğitim ve kültür faaliyetlerine öncülük eden örgüt "American Board of Commissioners for Foreign Missions"dır. Bu örgüt, Ermenilerin ağırlıklı bulunduğu yerlerde Amerikan hayranı, Hristiyanlaştırılmış nesiller yetiştirmek üzere bir çok okul açmıştır.¹

¹ Nevzat Üstün, *Türkiye'deki Amerika*, Var Yay., İstanbul, 1967, s. 13-15.

Amerikan Board'ın kuruluş amacı, örgüte bağlı misyonerlerin bulundukları yerlerdeki halkın, çeşitli yollarla Protestan mezhebine geçmelerini sağlamak olmuştur. Bunun için Protestan mezhebinin propagandasını yapmışlar, din değiştirecek kişilere nakit paralar bile vermişlerdir. Gittikleri yerlerde açtıkları çeşitli seviyedeki okullardaki öğrencilerine küçük yaşlardan itibaren Protestanlık mezhebi eserler okutmuşlardır. Bunun dışında söz konusu Amerikan okullarında Ermeni lisanı dersleri ile Ermeni müelliflerin eserleri okutularak Ermenistan'ın müstakil olduğu sık sık anlatılmıştır.²

Osmanlı topraklarındaki Amerikan okulları sayesinde Ermenilere yönelik kültürel propagandalar yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Öyleki Protestan olan Ermeniler, Amerikalı öğretmenleri gibi yaşamaya özen göstermişlerdir. Bu bağlamda, Amerikalı misyonerlerin Anadolu'ya getirdikleri Avrupalı müzik aletleri, dürbün, fotoğraf makinesi, bisiklet, lamba, tıbbi aletler gibi eşyalar onlara duyulan hayranlığın ve ilginin Ermeniler arasında yayılmasına neden olmuştur. Ermeniler ile Amerikalı misyoner arasında giderek artan ilişkiler neticesinde Ermeniler, misyonerleri politik olaylarda kendilerine hami ve yardımcı olarak görmüşlerdir.³

Ticari temasla başlamış ikili ilişkiler sonrasında yaşanan I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 24.maddesi, altı Osmanlı şehrinin Müttefik devletler tarafından alınmak istenmesi anlamına gelmektedir. Bu anlaşma ile Osmanlı topraklarında işgale başlayan Müttefik devletleri, Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini resmileştirmek ve barış anlaşmasının taslağını hazırlayabilmek için Paris'te toplanmışlardır.⁴

Uluslar arası sisteme hakim olan güçler bu aşamada, Ermenilerin isteklerini körükleme yoluna gitmişlerdir. Savaşın galipleri Ortadoğu'yu aralarında taksim etme projelerini hayata geçirebilmek için dünya kamuoyunda oluşabilecek olumsuzlukları bir dereceye kadar silmek üzere azınlık haklarını ve self determinasyon ilkelerinin ardına sığınmışlardır. Kendilerini sömürgecilikle suçlayanların eleştirilerine karşı Ermeni meselesini bir kalkan olarak kullanmışlardır.⁵

ABD başkanı Wilson, İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerinin ve ABD'de bulunan Ermeni ve Rumların olumsuz propagandaları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin devamını istememiştir. ABD ve Osmanlı Devleti arasında 1830 yılında imzalanan Ticaret Anlaşması'yla ABD'ye göç eden ve orada yaşamaya karar vermiş birçok Ermeni, örgütlenerek müstakil Ermenistan kurma çabası içine girmiştir. Rusya'nın desteklemiş olduğu Anadolu'daki Ermeni çetelerinin baskın ve saldırılarına karşılık tutuklanıp cezalandırılmaları pek tabii olmakla birlikte bu durum, ABD'de masum Ermenilerin kitleler halinde öldürüldüğü şeklinde kamuoyuna lanse edilmiştir.⁶

1.İç ve Dış Basının Ermeni Olaylarına Bakış Açısı

Amerikalı misyonerlerin de bulaştığı Ermeni meselesi ve büyük Ermenistan hayalleri, uluslar arası kamuoyuna 19. yüzyılda mal olmuştur. Osmanlı topraklarında Protestan misyonerler, Ermeni toplumunu Osmanlı yönetimine karşı ayaklandırmaya çalışırken diğer taraftan ABD'de misyonerlerin bu tutumu son derece masumane bir şekilde kamuoyuna yansıtılmıştır. ABD idare

²Yahya Bağçeci, " Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Eğitim Sistemleri / Educational Activities Of American Missioners For Armenians In Ottoman Empire", **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 3/ 4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.363, p.173-179.

³ Murat Gökhan Dalyan, **XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı**, Öncü Kitap, Ankara, 2011, s. 33.

⁴ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Akademik Bakış**, C:2,S: 3, 2008, s. 125

⁵ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.138.

⁶SayımTürkman, **Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu Politikası ve Türkiye'ye Yansımaları (1919-1973)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005,s. 46.

meclisi, kadınlar meclisleriyle birleşerek 6 Aralık Cuma gününü Osmanlı ülkesinde zulüm gören ahali ile tehlikede bulunan misyonerler için dua günü olarak ilan etmişlerdir. Kongre üyeleri bunu yalnız Congregational kiliselerden değil, ABD’de oturan bütün Hristiyanlardan istenmesine karar vermiştir. Amerikan misyonerleri, ABD’de öyle bir kamuoyu oluşturdular ki bu tip faaliyetlerin ardı arkası hiç kesilmemiştir. Bu tutumlar da Ermeni komitecileri de cesaretlendirmiştir.⁷ Gerek Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler gerekse yurt dışındakiler; büyük devletleri kendi davalarına ortak etmek ve Osmanlı Devleti’ni yalnızlaştırmak için sürekli bir şekilde meseleyi canlı tutmaya çalışmışlar ve büyük devletlerin nezdinde girişimlerde bulunmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Ermenilerin ABD’deki en önemli yayın organlarından biri olan Hayk gazetesi 19. yyda etkili olmuş yayın organlarından biridir.⁸

Balkan savaşlarının etkisini göstermesi ve Birinci Dünya Savaşı’nın sinyallerini vermesi misyoner çalışmalarına yeni bir yön vermeye başlamıştır. Fakat bu kritik dönemde misyonerler, çalışmalarına devam ederek yaptıkları yayınlar ile Anadolu’da başta İstanbul olmak üzere Protestanlar üzerinde etkili olmuşlardır. Misyonerlerin önemli bir yayın organı olan Avedaper 1913-1914 yılında yayın hayatını sürdürmüştür. Bu dergi için Amerikan misyoner örgütü, Papaz Z. H. Jezizian ve Papaz A. Schmavonian editör olarak görevlendirmiştir.⁹

Ermeniler, sadece Amerikan kamuoyunun desteği almakla yetinmemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı’nda gerek Rus-Ermeni işbirliğine yönelik gerekse tüm dünya Ermenilerinin olanca güçleriyle İtilaf devletlerini desteklediklerine ilişkin yabancı literatürde sayısız kanıt bulunmaktadır. Romen Dimenyeca Gazetesinin 11 Haziran 1915 günlü sayısında Ermeni milletinin daha savaşın ilk gününde itilaf devletleriyle iş ve çıkar birliği yaptığı, Rus Ordusunda 80.000 Ermeninin Avusturya ve Almanya’ya, 40.000 Ermeninin Türklere karşı savaştığı, her taraftan gelen 10.000 gönüllü Ermeninin de Rus-Türk-İran sınırında çalıştıkları belirtilmiştir. Yine Romen independaus gazetesinin 12 Şubat 1915 günlü sayısında Osmanlı Devleti’ne karşı Ermenilerin Ruslarla birlikte savaştıkları ifade edilmiştir.¹⁰

Ermenileri eleştiren gazetelerin sayısı, destek verenlere kıyasla az olmakla birlikte Ermenilere destek verenlerin başında The New York Times gazetesi gelmektedir. Söz konusu gazete 1915 yılının Nisan, Mayıs ve Haziran aylarına ait Ermenilerle ilgili olarak sekiz yeni makale yayınlamışken bu sayı Eylül’e kadar otuz beşe ulaşmıştır. 1915 yılının sonlarına doğru Türkiye ile ilgili makale sayısı yirmi sekizken Ermenilerle ilgili makale sayısı toplamda elli yediye yükselmiştir.¹¹

Pierre Loti, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Ermenilerin Asya’daki eylemleri hakkında doğrulanmış ezici dosyaların bulunduğunu, Osmanlı uyruklu ve o sırada tamamen rahat bırakıldıkları halde işgal güçlerinin önünde koşmaktan, ihbarcı olarak hizmet etmekten hiç çekinmediklerini, köylerde ve kentlerde işgalcilere sadece Türk evlerini göstermekle kalmayıp,

⁷ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2012, s.255.

⁸Yakup Karataş, “Ermeni Meselesinin Enternasyonalizasyon Sürecine Dair Tespitler/ Some Determines On The Internationalization Of Armenian Issue And Ottoman Diplomacy”, **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5, Spring 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.4768>, p.380.

⁹ Özgür Yıldız, “ II. Abdulhamid Devrinden I. Cihan Harbine İstanbul’da Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Bir Bakış / An Overview Of American Missionary Activites In Istanbul From Reign Of Abdulhamid The 2nd To The First World War”, **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Pr. Dr. Sabahattin Küçük Armağanı), Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.3381>, p.2745.

¹⁰ Sabahattin Özel, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yay., İstanbul, 2005, s. 28.

¹¹Barbara Jean Keller, **The United States and Armenia 1914 to 1920: The Armenian Mandate**, Master Thesis, California Tate College, California, 1969, s. 35.

aynı zamanda yıkan, işkence edenlerin başında geldiklerini kaydettikten sonra şu soruyu sormaktadır: “*Dünyada hangi toplum savaş ortasında bağrında işlenen böylesine büyük suçları şiddetle bastırmaz ki*” diyerek tepkisini ortaya koymuştur.

Jamanak¹² gazetesi 15 Nisan 1915 tarihli yazısında Ruslarla, İngilizlerin hesabına çalışan komitecilerin cinayetlerinin asırlardan beri kardeş gibi yaşayan tarafların arasını açtığını, halis Osmanlı Ermenilerinin söz edilen olaylarla hiçbir ilişkilerinin olmadığını yazmış, hatta Türklerin cani komitecilere fazlasıyla hoşgörülü davrandıklarını dile getirmiştir.¹³

The New York gazetesinde Ermenilere yönelik yapılan haberlerin birçoğu gezginlerin söyledikleri, yazılan mektuplar ya da Amerikalı misyonerlerin ifadelerine göre yazılırken söz konusu kişilerin çoğunun ismi güvenlikleri nedeniyle verilmediği manşetlerde belirtilmiştir. Ancak mantık hatalarıyla dolu olan ve kötü Türk imajına yönelik haberlerde doğru yayınlara rastlamak da mümkündür. Az önce zikredilen gazetede isimleri saklanan gizemli bir gezginin, Sivas, Erzurum, Harput, Kayseri olmak üzere Ermenilerin sürgün edildiklerini, çok sayıda katliam söylentisi işittiğini fakat Sivas bölgesinde bulunduğu sırada hiçbir katliamla karşılaşmadığını ifade etmiştir. Ayrıca sürgüne giden Ermenilerin yanlarına birkaç gün yetecek giyecek ve az miktarda para alabildiklerini bu nedenle de birçoğunun açlık nedeniyle ölebileceklerini belirtmiş olması da¹⁴ önemlidir.

Doğu Anadolu’da yaşananların yansız verilmediği söz konusu gazetenin 4 Ekim 1915 tarihli haberine göre “*Güçsüz Halka Uygulanan İmha Politikası*” başlıklı yazıda Ermeni Zulüm Komitesi’nin (Armenian Atrocities Committee) raporlarına yer verilmiştir. Türklerin Ermenilere yaptıklarının son bin yılda eşi görülmemiş bir vahşet olduğu belirtilmiştir. Söz konusu gazetede Fırat Nehri’nde boğulmak üzere bırakılan küçük çocuklardan, bebeklerini terke zorlanan annelerden, işkence gören Ermeni erkeklerden bahsetmektedir. Raporun Bulgar, Türk, Alman, Yunan, İngiliz ve Ermeni kökenli kişilerin kimliklerinin gizlenerek hazırlandığı belirtilmiştir. Raporu imzalayanlar arasında New York Diocese Protestan Episcopal Piskoposu David H. Greer, Türkiye eski Büyükelçisi Oscar S. Straus, American Board Yönetim kurulu Sekreteri Dr. James Barton gibi önemli isimler yer almaktadır.¹⁵

New York’daki Türk Başkonsolosu Celal Munif Bey, Ermeni Zulümleri Komitesi’nce (Armenian Atrocities Committee) hazırlanan, bazı önde gelen Amerikalılarca da imzalan ve 4 Ekim 1915 tarihi The New York Times gazetesinde kamuoyu ile paylaşılan raporun misyonerlerden elde edilen bilgiler doğrultusunda hazırlandığını belirtmiştir. Celal Munif, Türkler tarafından Ermenilerin tamamıyla katledildiklerini iddia eden raporun içeriğinin, Lord Bryce tarafından desteklenmiş olsa da, doğruluğu kanıtlanmayan, kimliği belli olmayan kişilere dayandırılarak oluşturulduğu, Türk hükümeti ve halkına karşı toptan yapılan bu suçlamaların haksız şekilde basında yer aldığını belirtmiştir. Sözlerine devam eden Celal Munif, Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın yanında savaşa katılmadan önce, Osmanlı tebaasındaki Ermenilerin, Almanya ve Müttefiklerinin Avrupa haritasından kaldırılacağı konusunda kandırıldıkları, Üçlü İttifak arasında bölünen Anadolu’da Ermenistan yaratılmak istendiğini belirtmiştir. Ayrıca Celal Munif, Van’da yaşananların sebebinin Rusya’nın yardımıyla birleşen Ermeni komitelerinin işi olduğunu ve Türk yönetimine karşı silaha sarılan Ermenilerin isyancılardan ayrı tutulmadığı, ölüm kalım savaşının

¹² **Jamanak**, İstanbul’da yayımlanmakta olan Ermenice günlük siyasi gazete. 28 Ekim 1908 tarihinde Sarkis ve Misak Koçunyan kardeşler tarafından kurulmuş, ilk dönemde tirajı 15.000’lere kadar ulaşmıştır. 1930’lu yıllarda tirajı 3600’e kadar inen gazete, günümüzde 2000 civarında satılmaktadır. Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Jamanak>. Erişim Tar: 18.02.2014.

¹³ Sabahattin Özel, a. g. e., s. 29-31.

¹⁴ **The New York Times**, 27 August 1915.

¹⁵ **The New York Times**, 4 October 1915.

olduğu bu zor şartlar altında Türk birliklerinden iyi niyetle bulunmalarının haksızlık olduğunu, öldürülen Ermenilerin suçüstü yakalandıklarını ya da Türk hükümetine karşı haince faaliyetlerde bulunduklarını Amerikalılara anlatılan uydurma raporlarda yazılanlarla hakikatlerin farklı olduğunu The New York Gazetesine verdiği demeçinde belirtmiştir. Adı geçen gazetenin, çok keskin bir şekilde Türk aleyhtarı yayınları olduğunu ve Türk hükümeti ile halkını suçlayıcı satırlara misyonerler aracılığı ile yer verildiğini de ifade etmiştir.¹⁶

ABD'deki Ermeniler lehine ve Osmanlı Devleti aleyhine giderek artan baskı mekanizmaları böylelikle kuvvet bulmaya başlamıştır. Başta Ermeni Amerikalılar olmak üzere en kuvvetli baskı grubu, ABD'nin eski Almanya elçisi James W. Gerard ve göçmen bir Ermeni avukat olan Vahan Cardashian tarafından yöneltilen Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi (American Committee For The Indipendence of Armenia) dir. Beyaz Saray'ı eşit derecede baskı altında tutan bir başka grup da Yakın Doğu'da Yardım için Amerikan Komitesi (American Committee For Relief In The Near East) dir. Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin başkanı olan James Barton, Osmanlı Devleti'nin büyük bir bölümü üzerinde bir Amerikan mandasını desteklemiştir. Ermenistan için bir Amerikan mandası, İran'daki İngiliz petrolünü, Mezopotamya'daki potansiyel rezervleri ve Rusya'daki Bolşevikler arasında tampon vazifesi gördüğü gibi Orta Doğu'yu içine alan Hindistan'daki İngiliz konumunu da korumaktadır.¹⁷

Bu durumla ilgili olarak New York Times gazetesinin 18 Ekim 1915 tarihli baskısında Türkler adına fikirlerini dile getiren Ziya Müfti Zade Bey; *“Ermenistan neresidir? Ermenileri koruyanlar, bütün şehir ve illeri zihinlerinde canlandırabilirlerse Ermenistan, hem Hindistan hem Yunanistan arasındaki bölgeyi kaplamalı ve çok sayıda Ermeni'nin oturduğu New York'u içermelidir. Ama sorun şu ki bu sayılan toprakların hiç birisi, makul bir Ermeni çoğunluğa sahip değildir. Türkiye'deki Ermeniler Osmanlı vatandaşıdır. Rusya'daki Ermeniler Rus vatandaşıdır. ABD'deki Ermeniler Amerikan vatandaşıdır. Yani bu ülkeleri yöneten kanunlara Ermeniler uymalıdır. Amerikan halkına bir şey hatırlatmak istiyorum...Amerika yabancı bir güçle savaştayken Ermenilerin siper alıp Amerikan birliklerine ateş ettiklerini görselerdi ne düşünürlerdi....Tehcir olayına gelince Ermenilerin Rusya'ya verdiği destekle Ruslar, Van ve çevresini işgal etmede başarılı olmuşlardır. Bu durum, hainliğin tekrarını engellemek için ciddi önlemler almayı gerektirmiştir. Elbette göç sırasında hastalık, kanunsuzluk gibi olayların yaşanması kaçınılmazdır”* demiştir.¹⁸

Ermeni meselesinde Türk hükümetinin içinde bulunduğu çetin şartlar bu şekilde dile getirilmekle birlikte Amerikan misyonerlerin Andolu'daki incelemeleri esasında Ermeni nüfusunun belirlenmesine yöneliktir. Bu amaçla Amerikan misyonerlerinden Miss North, Silvan'da Ermeni köylerini gezerek gözlemlerini rapor etmiştir.¹⁹ Amerikalılar kadar İngilizlerde Ermenilere yardım etmiş²⁰ ve Ermenileri silahlandırmışlardır. 7 Şubat 1916 tarihli Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda Türkiye'nin Amerikan Büyükelçisi'nin 26 Ocak 1916 tarihli telgrafında Ermeni Piskoposunun isteklerine yer verilmiştir. Telgrafta ilk olarak Piskoposluk ve Ermeni halkı arasındaki bağların sürdürülebilmesi için piskoposluk ve misyonerler aracılığı ile maddi yardımların bol miktarda dağılmasına yer verilmiştir.²¹

The New York Times bu eleştirilerin dışında Türklerin Ermenilere yaptıkları katliam ve gaddarlıklar üzerine yaptığı yayınlarına devam etmiştir. 1918 yılının sonlarına doğru Ermenilerle

¹⁶ The New York Times, 15 October 1915.

¹⁷ Thomas Bryson, *American Diplomatic Relations With The Middle East (1784-1975) :A Survey*, The Scarecrow Press, Metuchen, 1977, s.66-70

¹⁸ The New York Times, 18 October 1915.

¹⁹ ATASE, ISH, Kutu No: 48, Gömlek No: 58, Belge:58-1.

²⁰ ATASE, ISH, Kutu No: 33, Gömlek No: 30, Belge:30-1.

²¹ Paper Of American Board Of Comissionaries For Foreign Mission- Microfilm Reel 505.

ilgili olarak elli ve 1919 yılının ilk yarısında elli dokuz haber yayınlamıştır. Bu toplam yüz dokuz makalenin kırk bir tanesi savaş zamanında Ermenilerin zulme uğradıklarına yönelik haberler üzerinedir. Ancak bu yazıların çoğu ABD'ye yeni gelmiş mültecilerin anlatıklarıyla ve yardım bağışlarını canlandırmak amacıyla yapılmış yayınlardan oluşmuştur.²²

İsviçre'de yayımlanan La Nation gazetesinin 14 Eylül 1918 tarihli sayısında gazete muhabirinin Avrupa'daki katliam propagandalarının iç yüzüne ışık tutan ilginç bir yazısı yayınlanmıştır. Muhabire, Cenevre ve Lozan'dayken Türkiye'de ki tüm Ermeni ve Rumların yok edildikleri söylenmiştir. Ancak muhabir, İstanbul'a geldiğinde gördükleri karşısında şaşkınlık yaşamıştır. Beyoğlu kulübünde Maliye Nazırı ile Duyun-ı Umumiye'nin Ermeni müdürünü birlikte görmüştür.²³

İngiliz basını, Ermeilere yönelik Anadou'da katliam yapıldığına dair haberler yaparak ABD'yi meselenin içine çekmeye çalışmıştır. Söz konusu basın, Ermeni ve Rumların katledilmesinin yanısıra Amerikalı misyonerlerinde öldürüğü şeklinde yayınlara sık sık yer vermeye başlamıştır. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nda kazanılması gereken ve savaştan çekilen Rusya'nın yerini dolurabilecek tek devletin ABD olduğuna inanmıştır. Bu nedenledir ki İngiltere, Atlantik'ten geçen haberleşme kablolarını kullanılmaz hale getirerek ABD'nin Avrupa ile haberleşmesini sağlayan iletişim ağını İngiliz hattına bağlamıştır. Bunun yanısıra ABD'nin Osmanlı Devleti ile haberleşmesine bir tür İngiliz sansürü konmuştur. Dolayısıyla, Türk karşıtı propagandası Wellington House'daki İngiliz Propaganda Ofisi ve Amerikan misyonerlerinin işbirliği sonucu sağlanmış ve Ermeni ayaklanmaları, Amerikan kiliselerinde "*Hristiyan Ermenilerin zalim Müslüman Türklerce katledildikleri*" biçiminde kamuoyuna yansıtılmıştır. Türk karşıtı İngiliz propaganda malzemeleri, The New York Times gazetesi başta olmak üzere 555 Amerikan gazetesine gönderilmiştir.²⁴

Amerikan basınında Ermeni meselesi ile ilgili olarak gazetelerin yanı sıra dergiler de bu konuyu yakından takip etmişlerdir. Türkiye'de elçilik yapmış olan Henry Morgenthau'nun açıklamaları World'sWork'de seri halinde yayınlanmıştır. Söz konusu elçi Ermeniler lehine ve Türk karşıtlığına yönelik propaganda çalışmalarını Independance ve GoodHousekeeping'de birçok makale yazmıştır. New Repuclic, Mart ayında Ermenilere ABD'nin yardım edip etmemesine dair yaptığı kamuoyu araştırmasında olumlu tepkiler almıştır. Ancak Nisan ayında CurrentHistory, eski bir diplomat olan Oscar Straus'un bu konuyla ilgili olarak muhalif söylemlerine yer vermiştir.²⁵

Mondros Mütarekesi sonrasında Ermeni meselesi, Türk basınında da yer almış ve bu mesele İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olan Sabah, Peyam-ı Sabah, Alemdar, Yeni İstanbul adlı gazetelerde yazılmış ve milliyetçileri ittihatçıların devamı olarak gördüklerinden muhalif yanın yapmışlardır. Bu gazetelere göre; Ermeni ve Rumlara tavizler verildiği takdirde Avrupa'nın baskısı hafifletilerek bağımsızlık korunabilirdi. Mütareke basınında Mütarekenin olumsuz ve Türkler aleyhine olan havasının hakim olduğu görülmektedir.²⁶

Milliyetçi bir tavırla İttihat ve Terakki çizgisinde giden Tanin, Zaman, Vakit, Tercüman-ı Hakikat, Atı adlı gazeteler daha ılımlı bir üslup kullanmaktaydılar. Hadisat gazetesinde 6 Kasım 1918 tarihinde yayınlanan ve Cenap Şahabettin tarafından kaleme alınan yazıda Ermeni meselesi ile ilgili düşüncelerini paylaşmıştır. Söz konusu durum ile ilgili olarak yazar, meselenin Türkler ve

²² Barbara Jean Keller, a. g. t., s. 88.

²³ Sabahattin Özel, a. g. e., s. 34.

²⁴ Dilara Uslu, **The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2006, s. 38-39.

²⁵ Barbara Jean Keller, a. g. t., s. 89.

²⁶ Kamil Necdet Ar, **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Kaynak Yay., İstanbul, 2011, s. 199.

Ermeniler arasında sınırlandırılmasının haksızlık olduğunu ve Almanya'nın da bunda rolünün olduğunu belirtmiştir. Yazar, 1915 yılında Amerikan hükümetinin Ermeni olaylarına son vermek için Alman Hariciye Nezaretine birlikte çalışmaları yönünde yapılan tekliflerine dahi Almanya'nın icabet etmediğini, ABD'nin İstanbul sefiri Morgenthau'nun, Alman elçisine aynı maksatla yaklaştığını ancak elçinin buna yanaşmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte söz konusu yazar, Anadolu'da Ermeniler tarafından yapılan mezalimin Alman makamlarınınca çarpıtılarak Amerikan kamuoyuna önemsiz bir hadise gibi yansıtıldığından söz etmiştir.²⁷

Ekim 1918 ortalarında İttihat ve Terakki Fırkası'nın dönüştürülmesi çerçevesinde Fethi Bey tarafından kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı olan ve 1 Kasım 1918'de ilk sayısı çıkan Minber gazetesi, Ermeni meselesi tartışmalarına katılmıştır. Gazete yazılarında Türklerle Ermenilerin arasında derin bağlar olduğunu, Ermenilerin Türk devletinde önemli hizmetlerinin bulunduğunu, Anadolu'nun ekonomik hayatında önemli bir yer tuttukları ve Ermeni meselesinin birkaç kişinin zihniyetinden çıkan bir hata olduğuna değinilmiştir. Asırlardır birlikte yaşamış iki toplum arasındaki samimiyeti bulandırmaktan öteye gidilmediği, her millette görülebilecek müfrit insanların olduğunu, böyle müfrit bir azınlığa kızıp, bütün bir milleti itham etmenin doğru olamayacağı belirtilmiştir.²⁸ Türk basınında Ermenilere yönelik çeşitli görüşler kendini gösterirken, Amerikan kamuoyunun Ermeni meselesine ilgisi 1920 yılı başlarında da devam etmiştir. 1920 Ocak'ında bu konuya geniş yer ayıran Asia dergisi, Amerikan kamuoyuna ait çeşitli bakış açılarını yayınlamıştır.²⁹

1.1.Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Meselesine Karşı İngiltere ve ABD'nin Tutumu

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılacak barış antlaşmaları, otuz iki devlet temsilcisinin katıldığı ve 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan konferansla hazırlanmıştır. Bununla beraber konferans kararlarına hakim olan beş devlet bulunmaktaydı. Bunlar; İngiltere, ABD, Fransa, İtalya ve Japonya idi. Konferansta, bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından meydana getirilmiş olan Onlar Konseyi bulunmaktaydı. Söz konusu Konseye göre esas itibarıyla barış düzeninde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirmek azminde olan Fransa ve İngiltere baskın rol oynamıştır. Paris'te bulunan barış mimarları, 30 Ocak 1919'a kadar Osmanlı Devleti'nin durumunu görüşmezken İngiltere, Osmanlı Devleti sınırlarına yayılmış milyonlarca İngiliz askerini barış yapıncaya kadar söz konusu topraklarda elde tutmanın mali açıdan kendilerine maddi külfet getireceği düşüncesidir. Bu nedenle İngiliz başbakanı Lloyd George, kurulması öngörülen Milletler Cemiyeti adına Anadolu'nun bazı bölümlerini, İstanbul'u, Çanakkale'yi, Doğu Anadolu ve Kafkasları işgal ederek yönetimi ABD'nin devr almasını öngörmüştür.³⁰ Bir anlamda İngiltere, Ermeni sorununun ağır yükünü ABD'ye atmak istemiştir.³¹

Esasında Ermenistan için Amerikan mandasının istenmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Amerikan mandası, İran'daki İngiliz petrolü, Mezopotamya'daki potansiyel rezervler ve Rusya'daki Bolşevikler arasında bir tampon vazifesi görecektir. Bunun yanı sıra Ortadoğu'daki

²⁷Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları", **History Studies**, Volume:5, Issue6, November 2013, s. 211.

²⁸Bünyamin Kocaoğlu, a. g. m., s. 214.

²⁹İsmail Türk, **Atatürk Dönemi Türk Amerikan İlişkileri (1920-1938)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 2006, s. 49.

³⁰Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Yay., İstanbul, 2008, s. 448-450.

³¹Mehmet Sait Dilek, Evren Küçük, "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920) / Britain's Armenian Policy On San Remo Conference (18-26 April 1920)", **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Pr. Dr. Sabahattin Küçük Armağanı) Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.3400, p.963.

Fransız nüfuzunun önüne geçilmiş olduğu gibi Ortadoğu dahil Hindistan'daki İngiliz konumunu tehlikeye atacak bir Pan-Turanist hareketinde canlanmasını engellenmesi amaçlanmıştır. İlave olarak Amerikan katılımın Türk tarafında oluşturacağı fazladan saygınlık da bir başka etkindir.³²

Dünya haritasının yeniden çizileceği bu kentte, Ermenilerin de dahil olduğu gruplar, savaşın galibi Müttefiklere tezlerini sunmak üzere haritalar, istatistikler, dokümanlarla gelmişlerdir. Ermeniler, konferansa iki heyetle katılmak istemişlerdir. Bunlardan biri, Mısır eski Maliye ve Dışişleri Bakanı'nın oğlu, Mısır Devlet Demiryollarının Müdürü Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki Ermeni Ulusal Birliği'di. Müttefiklerce Ermenilerin resmi temsilcisi olarak kabul edilen bu heyetin yanı sıra Erivan Grubu, Taşnak liderlerinden Ermeni Milli Meclisi Başkanı Avetis Aharonian başkanlığındaki Ermeni heyetiydi. Konferansa katılan Ermeni heyetleri arasında bir birliğin olmadığı göze çarpmaktadır. Daha mütevazı taleplerde bulunan Aharonian, Ermenistan Cumhuriyeti'nin altı Osmanlı ili ile Karadeniz'e bir çıkış koridoru olarak belirlerken, Bogos Nubar Paşa, bunlarla yetinmeyerek "Büyük Ermenistan'ı" kurmak için Çukurova ile Akdeniz'e de bir çıkış elde etmek istemiştir.³³

Ermeniler, 12 Şubat 1919 günü konferansa hazırladıkları memorandumunu sunarak isteklerini belirtmişlerdir. Söz konusu memorandumda toprak taleplerine ilaveten Ermeni devletin sınırlarının büyük güçlerden oluşturulacak bir komisyon tarafından belirlenmesi gerektiği, Milletler Cemiyeti tarafından garanti edilmesi, hangi ülkenin seçileceği konusunda Ermenistan Milli Konseyi ile görüşülerek karar verileceği ve 25 yılı geçmeyecek olan manda yönetimin oluşturulmasını, zararlara yönelik verilecek olan tazminat miktarının barış konferansı tarafından belirlenmesi ve söz konusu tazminatların Osmanlı Devleti'ne ödetilmesi gibi isteklere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti tarafından el konulan taşınır ve taşınmazların Ermeni sahiplerine iade edilmesi, herhangi bir ülkede yaşayan ve Ermeni kökenli insanlara kendilerini ve aileleri için Ermenistan vatandaşlığını seçmeleriyle ilgili olarak 5 yıllık bir süre verilmesini talep etmişlerdir.³⁴

Müttefikler devletler, Ermeni sorunu hakkında belli bir taahhütte bulunmamakla birlikte Anadolu'ya kadar uzanan bir Ermeni devletin kurulması konusunda hem fikir olmakta ancak söz konusu kurulacak devletin sınırları da netlik kazanmamıştır. Bunun dışında Ermeniler, en yoğun olduklarını iddia ettikleri Doğu Anadolu bölgesindeki yüzdelik dilimleri %30'u aşmamıştır. Ayrıca Rusların, Akdeniz'e inişini engellemek için bir Ermeni devletin olması uygun görülmele birlikte Ermeni meselesi konusunda Müttefik devletler arasında tam birliktelikten söz edilememektedir. Fransa'nın işgali altında bulunan Güneydoğu Anadolu'yu Ermenilerin istemesi üzerine Fransa Ermenilerden desteğini çekmiştir. Bu aşamadan sonra Ermeni meselesinde yalnız kalan İngiltere, yavaş yavaş çekimser kalmaya başlamıştır.³⁵

Müttefiklerin düşünleri gereğince kurulacak olan büyük bir Ermeni devletin var olabilmesi için siyasi, ekonomik ve askeri anlamda desteklenmesi gerekmekeydi. Ancak bu tutum, Türkler kadar Yakındoğu'daki Müslümanların dışlanmasını anlamına gelmekeydi. Hatta Ermeni mandasının İngiltere, Fransa ya da İtalya tarafından kabul edilmesi, Osmanlı toprakları üzerine yapılmış gizli anlaşmaları dahi sekteye uğratabilirdi ve bu nedenle Ermeni mandası sorumluluğu ABD'ye verilmeliydi.³⁶

³² Thomas A. Bryson, a.g.e., s. 66.

³³ Kamil Necdet Ar, a.g.e., s. 185.

³⁴ Salahi Sonyel, **Türk Ermeni Çıkmazı (Barışma Ümitleri)**, Çev. Hasan Ünsal, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2003, s. 126

³⁵ Barçın Kodaman, **Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2002, s. 21.

³⁶ Meral Halifeoğlu, **1914-1945 Yılları Arası Türk Amerikan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 179.

Paris'te 1919 yılının Mart ayında ABD Başkanı Wilson olmak üzere İngiltere adına Lloyd George, Fransa adına Clemenceau, İtalya adına Orlando'dan oluşan "Dörtler Konseyi", Osmanlı Devleti'nden ayrılacak bölgelerin halklarının kalkınması sağlayacak ve Milletler Cemiyeti adına hareket eden ülkelerin manda yönetimine bırakılacağı belirtmiştir. Türk-Müslüman nüfus karşısında oldukça ezici derecede azınlıkta olduklarının farkında olan Dörtler Konseyi, Milletler Cemiyeti adına Osmanlı topraklarında inceleme ve araştırma yapılması kararı almıştır.³⁷

1.2.General Harboud Heyeti'nin Oluşturulması

ABD, I. Dünya Savaşı boyunca Ermenilere verdiği destek ve Ermeni Diasporası'nın kamuoyu oluşturma çalışmalarının etkisiyle, Ermenistan'ın kurulması konusuna daha sıcak bakmıştır. ABD Başkanı Wilson, bağımsızlıktan söz etmekle birlikte Ermenilerin teklifini kabul etmek eğilimde olduğunu açıklamıştır. İngiltere'de Ermenilere karşı yükümlülüklerinden kurtulmak için Ermenilerin yurt olarak istedikleri vilayetlerin, hatta tüm Anadolu'nun Amerikan mandasına alınması gerektiğini düşünmüştür. Paris görüşmelerinde ABD'nin önüne bu teklif koyulmuştur. Ermeni lobisi de Amerikan Senatosu'nda faaliyetlerini yoğunlaştırmakla birlikte Trabzon ve Kilikya'yı da içine alan büyük bir Ermenistan kurulmasının kabul edilmesini talep eden bir dizi kararlar çıkartmayı başarmıştır.³⁸

Başkan Wilson, Paris Barış Konferansı'ndan ayrılmadan önce Ermeni meselesinin gündemde olduğu sırada, 22 Haziran 1919 tarihinde birçok önemli politikacının imzasını taşıyan bir mektup almıştır. Mektup; Amerikan kamuoyunun Ermeni halkının refahını istediğini ve bağımsız bir Ermenistanın kurulması arzusunda olduğu ile ilgiliydi. Genaral Harboud'un manda meselesiyle görevlendirilmesinde tavsiyede bulunan Herbert Hoover'ın da³⁹ içinde bulunduğu askeri ve sivil uzmanlarca hazırlanan bir muhtıra⁴⁰ ile söz konusu mektuba cevap verilmiştir. Buna göre; Türkiye ve Suriye arasında kalan Ermenilerin 2 milyon olduğu ancak çoğunluğun ise Rusya Ermenistan'ında olduğu belirtilmiştir. Bunun yansırı Ermenileri yurtlarına döndürebilmek için 60.000 kişiye, güvenliğin sağlanabilmesi için de 30.000 kişilik güç ihtiyacı duyulduğu dolayısıyla sorunun basit bir mülteci sorunu olmadığı belirtilmiştir. Başkan Wilson 1919 yılının Haziran ayında Paris'ten ayrılırken Genel Harboud'un da Temmuz ayında atanması yapılmıştır.⁴¹

General Harboud ve heyeti, Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar doğrultusunda oluşturulan araştırma kurumunun ABD şubesidir. Ermeniler hakkında durum çalışması yapmak üzere 15 Ağustos 1919'ta Paris'ten ayrılarak, resmi adı *American Military Mission to Armenia* olan heyet, *Martha* harp gemisiyle 2 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'a varmıştır. İstanbul'a gelen heyet, on beşi asker, geriye kalan otuz biri sivillerden oluşmak üzere toplamda kırk altı kişiden oluşmuştur.⁴²

Asker ve sivillerden oluşan heyet, İstanbul, Batum ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde, Rus Transkafkasyası'na ve Suriye'ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu bölgelerde ABD'nin siyasi, ekonomik, askeri, coğrafi, idari açıdan karşılaşılabileceği sorumluluklar ve fayda sağlayabileceği

³⁷ Kamil Necdet Ar, a. g. e., s. 197.

³⁸ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler Sürgün ve Göç**, T.T. K. Yay., Ankara, 2005, s.116.

³⁹ Transkafkasya adı verilen Ermenistan bölgesindeki Ermenilerin her türlü ihtiyaçlarını gidermekten sorumlu olup aynı zamanda söz konusu bölgenin Amerikan Yardım Örgütü Başkanı'dır. Bkz., **The New York Times**, 31 July 1919.

⁴⁰ Muhtıranın içeriğinde ; mültecilerin Türkler yüzünden sıkıntıya uğradıklarına, evlerinden olduklarına değinirken, Amerikan Gıda İdaresi Doğu Amerikan Yardım Komisyonu ve Kafkasya'daki İngiliz askeri makamlarınca yapılan yardımların yeterli olmadığını belirtmiştir. Bu muhtıradaki imzası bulunan Herbert Hoover, bağımsız Ermenistan'ın ayakta durabilmesi için Ermenistan ile Mezopotamya'nın aynı mandatar devletin yönetimine bırakılması gerektiğine değinmiştir. Bkz. Meral Halifeoğlu, a. g. t., s. 216.

⁴¹ Meral Halifeoğlu, a. g. t., s. 216

⁴² Cemal Kutay, **Türk Milli Mücadelesinde Amerika**, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 25.

hususlar üzerine araştırma yapıp kendilerinden bir rapor yazmaları istenmiştir. ⁴³ 1919 yazında Anadolu'ya gelen heyet, Ekim 1919 tarihinde söz konusu durumla ilgili raporunu hazırlamıştır. ⁴⁴

Heyetle ilgili olarak Vakit gazetesinin 24Ağustos 1919 tarihinde “*Kafkasya’da bir Amerika Heyeti*” başlığı ile yayınlanan haberde heyetin raporunu vermedikçe ABD’nin Ermenistan mandası hakkında bir karar almayacağı, Amerikan heyetinin Paris’ten hareket ettiğini ve General Harboud başkanlığındaki heyetin 40 kadar üyeden oluştuğunu yazmaktadır. Söz konusu gazetede heyetin, Amerikan kruvazörüyle İstanbul yoluyla Kaskasya’ya gideceği ve 1919 Ekiminin ilk haftalarında Paris’e dönecekleri belirtilmiştir. General Harboud heyetinin, New York Herald gazetesine verdiği demeçte görev ve amaçları belirtilmekte ve buna göre; heyetin Başkan Wilson’un Paris’ten ayrılmadan birkaç gün önce oluşturulduğu, yapılacak incelemelerde mevcut bölgelerin iktisadi, ticari, mali durumları hakkında bilgi edinmeyi amaçladıkları ifade edilmiştir. ⁴⁵

Kafkasya’daki Ermenilerin durumu ile ilgili olarak Vakit gazetesinin 4 Ekim 1919 tarihli yazısında Kafkasya’daki İngiliz askerlerinin bölgeyi boşaltmak üzere oldukları ve onların meydana getirdiği boşluğu Amerikalıların doldurması özellikle Ermeniler tarafından istendiği belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Vakit gazetesi, The New York gazetesinde yer alan habere yer vermiştir. Buna göre Başkan Wilson’un Ermenistan’a Amerikan askerini gönderebilmesi için parlamentodan izin alması gerektiği ancak gönderilecek askerin miktarı konusunda Amerikan Harbiye Bakanlığı tarafından yaptırılan araştırmaların bazı endişelere yol açtığı ifade edilmiştir. Yapılan araştırmalara göre Ermenistan bölgesinin asayışı için 10 bin kişilik bir kuvvete ihtiyaç duyulduğu ancak kamuoyunun Ermenistan meselesine müdahale edilmesini istemediği dile getirilmiştir. The New York Times, bu bilgiyi yayınladıktan sonra Ermenistan için lazım gelen kuvvet hakkında çeşitli görüşler oluşmuştur. Ermeni meselesinin öncü savunucularından olan Vahan Kardaşyan imzalı mektupta, Ermenilerin yakın bir zamanda 70 bin kişilik askeri bir kuvvete sahip olacaklarını ve Amerikan yardımına gerek kalmayacağı belirtilmiştir. Kardaşyan’a göre Amerikalılara gerek kalmamasını altı vilayette çoğunlukta olan Ermenilere bağlamıştır. ⁴⁶

1.3.General Harboud’un Anadolu İncelemeleri

Bu kısımda General Harboud ve heyetin İstanbul’da bulunduğu dört günlük süre içinde İstanbul’da görüşmeler yaptığı Osmanlı yetkililerinden ya da Türk milliyetçileri ile yaptığı müzakerelerden ⁴⁷ söz etmeyeceğiz. Amerikan mandası çatısı altında oluşturmak istenen ve bir sorun olarak çıkan Ermeni meselesinin gölgesinde kalmış Anadolu’nun sosyo-ekonomik durumundan yer yer de Kafkasya’dan söz etmek istiyoruz.

Bu bağlamda General Harboud heyeti ile Anadolu’da bulunmuş, Suriye ve Kafkasya’yayı da gezmiş olan Amerikan muhabiri Mr. Haye, Vakit muhabirine verdiği demeçte Anadolu’nun durumunun pek kötü olduğunu, gezdikleri dört şehirden üçünün acınacak halde olduğunu belirtmiştir. Anadolu halkının kendilerine iyi davrandıklarını, oldukça misafirperver olduklarını, milli hareketi pek tabii bulduklarını, esasında Anadolu içinde Amerikan mandasının iyi olacağını ancak 1908’den beri savaşta olan ülkenin birçok eksiği karşısında bu fikrin pek parlak görünmediğini ifade etmiştir. ⁴⁸

General Harboud, The New York Times gazetesinde yer alan yazısında Ermeniler üzerine Amerikan mandasına değinirken Anadolu’nun mevcut durumu hakkında da çarpıcı açıklamalar

⁴³Seçil Akgün, **General Harboud’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu**, Tercüman Yay., İstanbul,1981, s. 65.

⁴⁴ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vd., a. g. e., s.117.

⁴⁵ **Vakit**, “Kafkasya’da Bir Amerikan Heyeti”, 24 Ağustos 1335, No:652, s. 1.

⁴⁶ **Vakit**, “Ermenistan’a Yirmi Bin Asker Sevki”, 4 Teşrin-ievvel 1335, No:690, s. 1

⁴⁷ Meral Halifeoğlu, a. g. t., s. 219.

⁴⁸ **Vakit**, “Bir Amerikalının Anadolu’da Gözlemleri”, 14 Teşrin-i evvel 1335, No: 700, s. 2.

yapmıştır. Sözü edilen yazıda öncelikle Ermenistan olarak adlandırılan bölge tarif edilmiştir. Buna göre Ermenistan, Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyinde, 36-45 doğu boyları arasında bir ülke olup, Batı sınırları Toros dağlarını takip ederek Akdeniz sahilinden Samsun'un doğusundaki Karadeniz sahiline kadar uzandığı belirtilerek coğrafi sınırlar çizilmiştir. İlaven, Ermeni katliamlarının Paris'e kadar ulaştığı, 1914'te Osmanlı Devleti'nin savaşa katıldığı sırada Türkiye'den Rusya'ya kaçanların olduğu ve 1915 yılında sürgüne tabii tutulanların yaklaşık olarak 300.00 Türk-Ermeni mülteciden oluştuğu ifade etmiştir. General Harbour, ateşkes ile birlikte İngilizlerin işgal ettiği Kafkasya'dan çekilme arzularında oldukları ve bölgede oluşabilecek tehlikelere yönelik birçok telgraf aldıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine 1919 yılının Ağustos ayında Başkan Wilson'un talimatı ile oluşturulan komisyonun amacının ekonomik, siyasi, askeri, idari, coğrafi olarak Amerikan çıkarlarını koruyup korumadığını tespit etmek olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹

General Harbour, Anadolu'yu gezerken bölge ile ilgili detaylı bir inceleme içine girmiştir. Dolayısıyla ki Anadolu ile ilgili fikirleri olgunlaşmaya başlamıştır. Söz konusu gezisinde Anadolu'nun verimli topraklara sahip olduğu, verimli vadilerin değişken rakımları ve yüksek dağlarının olduğu, tarım alanlarının korunması, kuru tarım ya da sulama yöntemleri ile büyük bir ürün çeşitliliğinin elde edilebileceğini belirtmiştir. General Harbour, toprağın işlenmesi için Anadolu halkının sivri demir saban veya keskin bir sopa ile toprağın yarıldığına değinirken Kilikya ovasında traktörle çekilen çok bıçaklı pullukların da kullanılmaya başlandığından bahsetmiştir. Almanlar tarafından getirilmiş modern tarım aletlerinin Anadolu demiryolu hattı boyunca görüldüğü, buğdayın harmanlanması için öküzlerin kullanıldığı ve sularında kuyulardan çekildiğini belirtilmiştir.

General Harbour, Anadolu'daki yeraltı rezervlerine de değinerek kömür, demir ve daha başka madenlerin olduğunu belirterek Azerbaycan'daki petrol, Anadolu'daki krom ve Gürcistan'daki mangan dışındaki diğer kaynakların büyük ölçüde kullanılmadığına, dünya mangan arzının %43'nün Gürcistan'dan geldiğine, kromun %7'sinin Anadolu'dan karşılandığına, dünyadaki en eski bakır madeninin Mardin-Ergene bölgesinde olduğunu ve Kars'ta ise büyük kaya tuzu madenlerinin bulunduğu dikkat çekmiştir.

General Harbour, Türklerin iyi asker olduklarına ancak Ermeniler ya da Yunanlılara kıyasla ticaret ve idari konularda yetersizliklerine değindikten sonra Osmanlı Ermenilerinin sıklıkla danışmanlık pozisyonlarında yer aldıklarını, Ermeni ve Yunanlıların önemli görevlerde çalıştıklarını belirtmiştir. Kürt ve Tatarların köy ağalığı ya da bir grubun idariliğinden daha öteye geçemediklerini ve çok azının ticaretle meşgul olduğunu ifade eden General Harbour, bu gruplar arasında (Türk, Kürt ve Tatar) eğitime istek duyulduğunu belirtirken Rusya Ermenistan'ın da okur-yazar olmayan halkın oranının %70 olduğunu dile getirmiştir.

Türkler arasında kalıtsal ya da soyluluğa dayalı sınıf ayrımının olmadığını, İslam dininin ruhunda da bu yapının olduğunu belirten General Harbour, Osmanlı Devleti nüfus istatistiklerinin pek güvenilir olmadığını⁵⁰, sayımların evlerin sayılmasıyla ve nüfusun doğal artış oranlarına göre

⁴⁹ *The New York Times*, 22 February 1920.

⁵⁰ Osmanlı nüfus sayımlarının esas amacı, askere alınacak potansiyel nüfusu ve vergi mükelleflerini belirlemek olduğundan, 1909 öncesi Osmanlı nüfus sayımlarında modern anlamda sayım yapılmamış, Müslüman erkek nüfusun tespiti hedeflenmiştir. Buna rağmen, askerlikten ve vergiden muaf olan din görevlileri, İstanbul doğumlular, Mekke, Medine ve Cidde'de oturanlar nüfus sayımlarında kaydedilmemişlerdir. Müslüman erkek arasında 50 lira ödeyerek askerlikten muaf olanlara veya başka sebeplerle muafiyet hakkı elde edenlere de sayımlarda yer verilmemiştir. Müslüman nüfusla ilgili olarak Türk, Kürt, Arap ayrımına gidilmediği için Müslüman nüfusun etnik dağılımı hakkında tahminler yapmak zorlaşmıştır. 1880li yıllardan itibaren nispeten nüfus sayımlarına kadınlarda dahil edilmiştir. Osmanlı Gayrimüslümleri cizye vergisi mükellefi olduklarından, titizlikle nüfuslarının yazılması gerekse de bu anlamda da eksiklikler bulunmaktadır. Üstelik gayrimüslümlerden verginin o toplumun liderleri aracılığıyla ve tek tek hane hesabıyla

hesaplanmasına dayandırıldığını ancak Ermeni nüfusunun ise kilise denetiminde tutulan doğum ve ölüm kayıtlarından hesaplanmasından dolayı daha güvenilir olduğunu belirtmiştir. Heyetin amacı, bölgenin savaş öncesi nüfusu hakkında inceleme yapmak olmuştur. Heyetin elindeki çeşitli rakamlarının incelenmesinden sonra karşısına çıkan tabloya göre İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nde 20 milyon kişilik bir nüfusa ulaşılmıştır. Nüfus yoğunluğu yaklaşık olarak km² başına 22 olup, bu yoğunluk dinlere göre analiz edildiğinde;

Hristiyan nüfusun	3.534.000 Ermeni
-----	1.657.000 Gürcü
-----	2.010.000 Yunanlı
-----	427.500 Rus olarak belirtilmiştir.

General Harboud'un elindeki verilere göre yaklaşık olarak Gayrimüslüm nüfus küçük gruplarla birlikte 8.000.000 (sekiz milyon) iken Türkler, Kürtler, Tatarlar ve diğer Müslüman gruplar yaklaşık olarak 10.000.000 (on milyon) kişiden oluşmaktadır. Ancak heyet nüfus konusunda sağlıklı bir tahminde bulunamamıştır. Bunda Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşanan sürgünler, katliamlar etkili olduğu gibi savaş öncesindeki duruma göre nüfusta belli bir oranda düşüşte görülmüştür.

Türk ordusundaki yaralıların bakımı ve tedavisinin 19. yüzyıl ordularındaki düzeyde olduğunu belirten General Harboud, sadece tifüsten 600 bin erkeğin öldüğünü, savaşa giden erkeklerin %80 ile %90'ı arasındaki kesimin geri dönmediğini belirtmiştir. The New York Times'da geçen habere göre bu kayıplara, sürgüne maruz kalan 1 milyon Ermeni'yi ya da tutucu bir tahminle 800.000 (sekiz yüzbin) kaybolan insanın eklenmesi halinde bölgede söz konusu mevcut nüfusun 16.600.000⁵¹ civarında bir tahmine ulaşıldığını belirtilmiştir. Ayrıca Anadolu'nun Ermeni yoğun illerinde sürgünde bulunan 300.000(üç yüzbin) mülteci dışında, Ermenistan Cumhuriyeti'nde tahmini olarak 1.331.000 kişi bulunduğu ifade edilmiştir.

İstanbul Boğazı'ndan Kafkas dağlarına kadar uzanan bölgede, köylülerin temel uğraşının hayatta kalma savaşı olduğunu belirten General Harboud, tiyatro, müzik, kütüphane ve oyun sahalarının bulunmadığını belirtmiştir. Buna karşın heyetin, Erzurum'da yaptığı ziyaretin onuruna kendilerinin çok iyi karşılandıkları belirtilmektedir.⁵² General Harboud yaptığı incelemelerde durumun hiçte Ermenilerin anlatığı gibi olmadığını görmüştür. Erzurum'da Ermenilerle görüşen General Harboud, kendilerine yönelik bir katliam olup olmadığını sormuş, ancak, Ermeniler böyle bir hadisenin olmadığını heyetteki Ermeni tercümanlar aracılığı ile anlatmışlardır. Burada yapılan incelemelerde Ermenilerin yaptığı katliam kalıntılarına rastlanılmıştır. General Harboud, Hasankale'de 43 köyün Ermeniler tarafından yerle bir edildiğini tespit etmiştir.⁵³

değil de bir paket halinde toplanması geleneği, nüfus hakkındaki verilerin güvenilirliğini zayıflatmaktadır. II. Meşrutiyetten sonra gayrimüslimlerin askere alınma kararının verilmesi ve cizyenin kaldırılması, Osmanlı nüfus sayımlarında dini kimlik temelindeki kayıtlara son vermiştir. 1909 sonrası yayınlanan nüfus istatistikleri daha güvenilir kabul edilebilir. Bkz. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vd., a. g. e., s. 8-9.

⁵¹ Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusuyla ilgili bir başka önemli nüfus çalışması, Birinci Dünya Savaşı sonlarında ABD'li David Magie tarafından hazırlanmıştır. 1919 yılında Paris Konferansı'na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan Magie, 1918 yılı sonlarında gerçekleştirdiği bir çalışmada, Osmanlı ülkesinde yaşayan etnik grupların nüfusunu belirlemiştir. Yaptığı nüfus çalışmasında İstanbul ve Edirne hariç Osmanlı Ermeni nüfusu 1.479.000 olarak tespit etmiştir. Buna her iki şehir eklendiğinde yaklaşık 1.600.000 rakamına ulaşılmaktadır. Magie göre 1914 yılına ait Osmanlı ülkesindeki toplam nüfus 11.627.000'dir. Bkz. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vd., a. g. e., s. 28-42.

⁵² The New York Times, 22 February 1920.

⁵³ Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel Yay., İstanbul, 2004, s.149-150.

Ülkedeki eğitimsizliğe dikkat çeken General Harboud, bunun aşılması gerektiğinin yanısıra endüstriyel ve tarım kaynaklarının da geliştirilmesi gerektiği düşüncesinde olmuştur. Heyetin yaptığı incelemelerde Avrupalılar tarafından inşa edilen demiryolu tamir atölyeleri dışında, en iyi makine atölyesinin, enerjinin bir at tarafından sağlandığı, eski moda bir delgi, torna ve demir işletme atölyesi olduğu ifade edilmiştir. Bu şartlar altında modern tarım araçlarının, motorlu araçların veya makine parçalarının üretimine de imkan tanımadığını belirten General Harboud, gelişmiş aletler getirilse dahi bölge insanının bunların bakımını yapmakta zorlanacağını ve söz konusu aletlerin kullanım dışı olacağını belirtmiştir. Türklerin ve Rusların savaşmış oldukları yol boyunca terk edilmiş yüzlerce yol makinesi, pompa ve motorlu kamyonun söz eden General Harboud, bunların çoğunun az hasar görmüş Amerikan üretimdeki mamüller olduğunu belirtmiştir.

Ekonominin canlanması ve bölge insan gücünün doğru bir şekilde kullanımı için lazım olan hayati gereklilik ulaşım olarak görülmüştür. Çünkü insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak için kullanılan nakliyat araçlarının at, kağıt ya da deveden ibaret olunduğu ve bunun olabildiğince ilkel şartlarda yapıldığını ifade etmiştir.

Bu şartlar altında Amerikan Yardım Örgütü'nün ihtiyaç sahiplerine yardım ulaştırırken zorlandığını belirtmiştir. Erzurum'a yapılacak yardımlar için Rusların savaş sırasında inşa etmiş oldukları bir oto yol üzerinde motorlu taşıtlardan faydalandığını ancak bunun dışındaki nakliyat ücretlerinin zorlu ulaşım koşulları nedeniyle pahalı olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Amerikan Yardım Örgütü çalışanları, yardım erzaklarını iç bölgelere göndermeye çalışmamış ancak, yardım isteyen bölgelerin yetkililerinden ulaşımı kendilerinin sağlamasını istediklerini dile getirmiştir.

Sivas'a çok uzak olmayan bir köyde yiyecek sıkıntısı içinde bulunan Ermenilerin hayatta kalabilmek için ot yediklerini belirten General Harboud, mültecilerin yalnız Ermenilerden oluşmadığını, Ruslar'ın Anadolu'nun içlerine ilerleyişi sırasında birçok Müslümanın daha iç bölgelere doğru yurtlarını terk ederek kaçtıklarını ve bu insanların nerdeyse beş yıl aynı kıyafetleri kullanmak durumunda kaldıklarını belirtmiştir.

Yapılan incelemelerde Erzurum, Erzincan, Van ve Bitlis'in oldukça kötü olduğunu ancak Mardin'in oldukça iyi görüldüğü izleniminde olan General Harboud, Anadolu'nun çöplüğe döndüğünü, evlerin kışlarının yakacak olarak kullanıldığını, evlerde Anadolu insanının hayvanlarıyla birlikte yaşadıkları böylelikle ısınmaya da çalıştıkları ve yiyecek, içecek, giysi, ilaç sıkıntısının çok fazla olduğu edinilen izlenimleri arasında olmuştur.

Yakındoğu Ermeni Yardım Komitesi'nce (ACRNE) kendisine verilen bilgilere göre yardıma muhtaç 800.000 Ermeniden 150.000'in çocuk olduğunun tahmin edildiği ancak tam desteğe ihtiyaç duyanların yarım milyona yakın kişi olduğu belirtilmiştir. Rakamları Ermenilerle sınırlamayan American Board'da buna benzer bir tahmin yaptığını, yardıma muhtaç 50 bin yetimden 30 bini Türkiye'de ve 20 bininin Kafkasya'da bulunduğu ve bunların toplamında yapılacak Amerikan yardımlarının 1 milyonu aşacağını dile getirmiştir. General Harboud ve heyeti tarafından Ekim ayında yapılan ziyaretlerinde kendisine 1 Aralık gününe yetecek kadar yardımın bulunduğu ancak 1920 Ağustos ayındaki hasada kadar her ay 70 bin varil unun gelmesi gerektiği de söylenmiştir. Bu dönem içinde 150 bin çocuğun süte ihtiyaç duydukları, Temmuz ve Ağustos ayı içinde açlıktan ölmek üzere olan bu çocuklar için ABD'den 960.000 kutu sütün gönderildiği de söylenmiştir.

General Harboud da İstanbul'dan Kafkasya'ya kadar çözüm bekleyen problemlerin çözümünü için bölge insanlarına klavuzluk yapacak ülkenin ABD olduğu düşüncesi hakimdir. Yakındoğu gibi sorunları bol olan bu bereketli topraklarda sorunların çözümünde ABD'nin

sorumluluk üstlenmesini, kendileri için önem arz eden açık kapı politikası için düşünülmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu stratejik konum, Avrupalı devletlerin hedefi haline gelmiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin zengin topraklarına hakim olmak için etnik unsurlar kullanılmak istenmiştir. En önemli toprak parçaları üzerinde Ermeni azınlıklar oturmuş olduğundan amaçlarına hizmet edecek en uygun millet olarak Ermeniler görülmüştür. Doğu Anadolu'da Ermeni devletinin kurulmak istemesin de İngiltere ve Fransa'nın ayrı hesapları bulunmaktadır. Rusya, Doğu Anadolu'da ilerleyişi sağlamak ve sıcak denizlere inme politikasını sağlamak amacıyla Ermeni çete ve komite üyelerini desteklemişlerdir. Ermeniler, kendilerine vaat edilen Ermeni devletini kurmak adına batılı devletlerin orduları altında Türklere karşı savaşmışlardır. Kurulmak istenen Ermeni devletinin çok maliyetli olması nedeniyle meseleye ABD dahil edilmek istenmiştir. Bu nedenle Amerikan misyonerlerin destekleri önemsenmiştir. Ermeni meselesine Amerikan halkının destek vermesi ve bir çok yardım kurumlarının bağış faaliyetlerinin aksamaması için basın-yayın alanında karalama kampanyaları başlamıştır. Türkler hakkında bilinenler, ABD'ye giden Ermeniler ve Anadolu'da bulunan misyonerlerin anlattıkları ile genellikle sınırlıdır. Bu durum ne yazık ki objektif olunmasını engellemiştir.

Paris Barış Konferansı devam ederken Amerikan mandasının Ermeniler üzerindeki etkilerini sosyo-ekonomik çerçevede incelemesi için gönderilen General Harboud'un Anadolu incelemeleri Türk halkının nasıl sefalet içinde olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Gerek Avrupada gerekse Amerikan kamuoyunda Ermenileri mazlum göstermeye çalışan yabancı basın, ülkesi işgal edilmiş Anadolu halkının nasıl bir sefalet ve perişanlık içinde olduğuna ne yazık ki değinmemiştir. Ancak Anadolu'da yaşanan yoksulluk, imkanların yetersizliği sadece Müslümanları değil aynı zamanda gayrimüslümleri özellikle de Ermenileri de olumsuz etkilemiştir.

General Harboud'un Anadolu'da yaptığı izlenimlerde ülkenin sosyal, ekonomik, ticari, tarım, eğitim konusunda ne kadar yoksul ve yetersiz bir halde olduğu ortadadır. Ermenilerin sıkıntılarına değinen dış basın organları, Amerikan misyonerleri, Ermeniler için oluşturulan yardım kuruluşları memleketlerini terk etmek zorunda kalan Türklerin neredeyse beş yıl aynı giysileri kullanmak durumunda olduklarını görmek istememişlerdir. Bu durum, Anadolu'nun sosyo-ekonomik tablosunu da ortaya koymaktadır. Cani olarak tanıtılan Türklerin, heyet üyelerini yurt gezisi sırasında nasıl iyi karşıladıkları da ortadadır. Gerek Avrupa devletlerinin gerek ABD'deki menfaat çevrelerinin Ermeniler üzerinden elde ettikleri siyasi, ekonomik rant da ortadadır. Ermenilerin faydasına gibi hareket edilmişse de bu tutumun Ermenilere faydadan çok zarar verdiğini Fransa örneği ile gösterebiliriz. Dolayısıyla ki dış basın Ermeni meselesinde hem haksızlığa uğramış olan Anadolu halkının gerçekleri saklayarak hem de mensubu bulundukları devletin halklarına da Ermenileri masum göstererek; iki taraflı bir haksızlık yaptıkları göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır.

⁵⁴ The New York Times, 22 February 1920

KAYNAKLAR

I-Arşiv Belgeleri

A-Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

ATASE, ISH, Kutu No: 48, Gömlek No: 58, Belge:58-1

ATASE, ISH, Kutu No: 33, Gömlek No: 30, Belge:30-1

B-Amerikan Arşivi

I-ABCFM Arşivi

Paper Of American Board Of Comissionaries For Foreign Mission- Microfilm Reel 505.

II-Gazeteler

The New York Times,27 August 1915.

The New York Times, 4 October 1915.

The New York Times,15 October 1915.

The New York Times, 18 October 1915.

The New York Times, 22 February 1920.

The New York Times, 31 July 1919.

Vakit, “ Kafkasya’da Bir Amerikan Heyeti ”, 24 Ağustos 1335, No:652, s. 1

Vakit, “ Bir Amerikalının Anadolu’da Gözlemleri”, 14 Teşrin-ievvel 1335, No: 700, s. 2.

Vakit, “Ermenistan’a Yirmi Bin Asker Sevki”, 4 Teşrin-i evvel 1335, No:690, s. 1.

III-TEHKİK ESERLER

AKGÜN, Seçil (1981). **General Harboud’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu**, Tercüman Yay., İstanbul.

AR, Kamil Necdet (2011). **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi(1918-1923)**, Kaynak Yay., İstanbul.

BAĞÇECİ, Yahya (2008). “ Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Eğitim Sistemleri / Educational Activites Of American Missioners For Armenians In Ottoman Empire”, **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 3/ 4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies. 363, p. 169-192.

BAŞAK, Tolga (2008). **İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Yay., İstanbul.

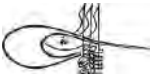
BEYOĞLU, Süleyman (2008). “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, **Akademik Bakış**, C:2,S: 3, 2008, p.125-138.

BRYSON, Thomas A. (1977). **American Diplomatic Relations With The Middle East (1784-1975): A Survey**, The Scarecrow Press, Metuchen.

DALYAN, Murat Gökhan (2011). **XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı**, Öncü Kitap, Ankara.

- DİLEK, Mehmet Sait, KÜÇÜK, Evren, “ San Remo Konferansı’nda İngiltere’nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920) / Britain’s Armenian Policy On San Remo Conference (18-26 April 1920), **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Pr. Dr. Sabahattin Küçük Armağanı) Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.3400>, p.959-971.
- HALİFEOĞLU, Meral (2012). **1914-1945 Yılları Arası Türk Amerikan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- KANTARCI, Şenol (2004). **Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Aktüel Yay., İstanbul.
- KARATAŞ, Yakup (2013),“ Ermeni Meselesinin Enternasyonalizasyon Sürecine Dair Tespitler/ Some Determines On The Internationalization Of Armenian Issue And Ottoman Diplomacy”, **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5, Spring 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/Turkishstudies.4768>, p.377-386.
- KELLER, Barbara Jean (1969).**The United States and Armenia 1914 to 1920: The Armenian Mandate**, Master Thesis, California State College, California.
- KILIÇ, Davut (2012). **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- KOC AOĞLU, Bünyamin (2013). “Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları”, **History Studies**, Volume:5, Issue6, November 2013, p.207-224.
- KODAMAN, Barçın (2000). **Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- KUTAY, Cemal. **Türk Milli Mücadelesinde Amerika**, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- ÖKE, Mim Kemal (1991). **Ermeni Sorunu(1914-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- ÖZDEMİR, Hikmet, ÇİÇEK, Kemal, TURAN Ömer, ÇALIK, Ramazan, HALAÇOĞLU, Yusuf (2005). **Ermeniler Sürgün ve Göç**, T.T. K. Yay., Ankara.
- ÖZEL, Sabahattin (2005). **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yay., İstanbul.
- SONYEL, Salahi (2003). **Türk Ermeni Çıkmazı (Barışma Ümitleri)**, Çev. Hasan Ünsal, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara.
- TÜRK, İsmail (2006). **Atatürk Dönemi Türk Amerikan İlişkileri (1920-1938)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- TÜRKMAN, Sayim (2005). **Amerika Birleşik Devletleri’nin Ortadoğu Politikası ve Türkiye’ye Yansımaları (1919-1973)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- USLU, Dilara (2006). **The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- ÜSTÜN, Nevzat (1967). **Türkiye’deki Amerika**, Var Yay., İstanbul, 1967.
- YILDIZ, Özgür (2012). “ II. Abdulhamid Devrinden I. Cihan Harbine İstanbul’da Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Bir Bakış / An Overview Of American Missionary Activities In Istanbul From Reign Of Abdulhamid The 2nd To The First World War”, **TURKISH STUDIES**-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Pr. Dr. Sabahattin Küçük Armağanı) Volume 7/3, Summer

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 31 MART BAKÜ SOYKIRIMI*

Beşir MUSTAFAYEV**

ÖZET

31 Mart 1918'de Bakü ve diğer vilayetlerde on binlerce Müslüman katledilmiştir. Temel amaç hiç kuşkusuz Bakü'yü işgal etmek ve petrolüne sahip çıkmaktır. Müslümanlar Bakü'den göç ederek, güneye sığınmış ve Osmanlı'dan yardım istemiştir. Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu'nun zamanında yetişmesi sayesinde Kuzey Azerbaycan halkı işgalden ve mezalimden kurtulmuştur. Bu makalede Ermeni ve destekçilerinin Bakü'deki faaliyetlerini ağırlıklı arşiv belgelerine dayanarak ele alacağız.

Söyle ki, Ermeni Taşnak güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgelerin bir kısmını çalışmamız sırasında kullanmaya çalıştık. Büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Ermeni isyancılarının sadece Anadolu insanına değil, aynı zamanda Azerbaycan'da yaşayanlara da mezalim uyguladıklarını göstermektedir. İster Türkiye isterse de Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu ile ittifak yapan Taşnak, Ramgavar ve Hınçak gibi Ermeni terör örgütlerinin Bakü, Nahçıvan, Kuba, Gence, Karabağ ve Zengezur'da Müslüman kesime karşı geniş çaplı yok etme faaliyetine giriştiklerini ortaya koymaktadır. Bu yüzden Müslüman Türk soykırımının yeniden araştırılması her geçen gün önem arz etmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin, özellikle 1918'de Bakü'de gerçekleştirdikleri faaliyetler ile ilgili yaptığımız araştırma tek yanı olarak beslenen dünya kamuoyunun bilgilendirilmesine katkı sağlayacağı düşüncesindeyim. Yeni belge ve kaynaklara dayanan bu tür çalışmalar arttıkça önyargı, hukuki ve siyasi yaklaşımlarda olumlu manada değişiklik olacağı inancındayım.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermeni, Karabağ, Bakü, Taşnak, arşiv, soykırım.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: besirmustafa@gmail.com

31 MARCH GENOCIDE IN BAKU ACCORDING TO ARCHIVE DOCUMENTATION

ABSTRACT

March 31, 1918 tens of thousands of Muslims were killed in Baku and other provinces. The main focus was to occupy Baku and the oil industry no doubt. Muslims migrated from Baku to the south and they sought help and refuge from the Ottomans. Thanks to Caucasian Islamic Army and its upbringing Commander Nuri Pasha arriving on time, the people of Northern Azerbaijan survived the invasion and atrocities. In this article we will discuss the activities of the Armenians mainly based on archival documentation of and their supporters in this land.

There are too many documents showing all the activities of the Armenian Dashnak forces that were supported by Russia, especially outside forces. During our study we tried to use a part of these documents. The majority of documents are in Russian. Armenian rebels implemented the atrocities not only to the people of Anatolia, but also to those living in Azerbaijan. Either in Turkish archives or in Azerbaijan archives the documents show that the Armenian terrorist organizations such as the Tashnak, Ramgavar and Hinchak allied with the Russian army during the First World War, and they engaged in the wide-scale destruction in Baku, Nakhchivan, Cuba, Ganja, Karabakh and Zengezur. So we need to be study again the Muslim Turks of genocide. We think with our research will contribute to a one-sided public awareness of the Armenians, especially regarding their activities in Baku in 1918. I believe as the number of such studies based on new documents and resources increase, prejudices, legal and political approaches will be changed in a positive sense.

Key Words: Azerbaijan, Armenian, Karabakh, Baku, Tashnak, archive, genocide.

Giriş

Kafkaslar, tarih boyunca bölge ve dünya için önemli geçiş yollarından olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Akdeniz, Karadeniz ve Azak denizinden geçen nakliye gemileri, Volga üzerinden Hazar denizine oradan da Türkistan'a aynı yoldan Avrupa ve Baltık denizine giden malların daha kolay ve ucuz taşınmasını sağlıyordu. Bu elverişli ortam hiç kuşkusuz en çok Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Gücü elinde devam ettirmek isteyen Rusya, bölgede nüfuz dengeleriyle sürekli ilgilenmekteydi. Bizim kanaatimize göre Ermeni halkının iskân politikası özellikle bunun için kullanılmaktaydı¹. X. asırdan itibaren Ermenilerin iskân edildiği yerler daha çok Doğu Anadolu ve Azerbaycan'dan seçilmiştir.

Türk ve Ermeni toplumu arasındaki dinî ve milli konular başta olmak üzere pek çok alandaki farklılıklar, Rusların Kafkasları işgali ve iskân politikası sonrası çatışmalara sebep oldu.

¹ Beşir Mustafayev, (2012-2013). "Arşiv Belgeleriyle Gence'de Ermeni Mezalimi (1905-1919)", *Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 55, (14), İstanbul, s. 31.

Müslüman-Ermeni çatışmasının ortaya çıkması 1905'te Bakü'de² bir Müslüman'ın Taşnak terör örgütü tarafından öldürülmesiyle başladı. Bu çatışmada önce Müslümanlardan yana tavır alan Çarlık yönetimi daha sonra bu tutumunu değiştirdi. Devrim boyunca Ermeniler bölgedeki nüfuslarının artmasının sağlayacak tek güç olarak gördükleri Çar Rusya'sına bağlılık gösterdi.

Birinci dünya savaşı başladığı dönemde Türk halkları ve kurdukları devletlerin birçoğu bulundukları coğrafyada Rus Çarlığı hâkimiyetinde varlıklarını korumaya çalışıyorlardı. Deli Petro'dan (I. Pyotr) itibaren sıcak denizlere açılma amacıyla hareket eden Çarlar, Kafkasya üzerinden bu amaca ulaşmak için harekete geçtiklerinde burada yaşayan Hristiyan toplumlarını değil, Müslüman toplumları karşılarında buldular. Rusya, bölgede yaşayan bu Müslüman toplumları her türlü milli-manevi hak ve hürriyetlerden mahrum bıraktı. Bölgede yaşayan halklar bir asır boyunca asimilasyon politikası ile karşı-karşıya kaldılar.

Rus Çarlığının çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hürriyetlerini elde etmek için ayaklandılar. Bu hareketle halklar, "kendi geleceğini tayin etme hakkını" kullandılar. Yapılan ilk genel seçimler sonucunda meydana gelen 'Kafkas Halkları Parlamentoları', milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdiler. Bunun sonucunda bağımsızlıklarını elde ettiler. Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıktı. Ardından Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, başta Azerbaycan olmak üzere milli mukadderatlarını kazanan halklara karşı saldırıya geçmiştir.

Sömürgeci ve emperyalist emellerle hareket eden Batılı devletler ve Rusya, başta Osmanlı ve Azerbaycan olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi desteklemiş, onların çıkarlarına yönelik her oluşumu engellemiştir. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Birtakım yayılcılık ve paylaşım siyaseti veya menfaatleri çatışsa da, bu iki devleti birlikte hareket ettiren faktörlerin başında "*Ermeni unsuru*" gelmektedir³. Söz konusu bu devletler Ermeni kartını daha çok M. E. Resulzade önderliğinde Şarkta ilk kurulan Müslüman Türk Cumhuriyetine yönelik kullandığı da bilinmektedir.

Resulzade, Birinci Cihan Harbi'nde Rus Çarlığının, Türk Milletine karşı düşünce ve davranışının ciddi olduğunu eleştirerek şöyle yazıyordu: "*40 milyona yakın Müslüman'ı esaret altında bırakan Rusya'nın mağlup olması milli kurtuluş harekâtı için çok önemli olacaktır*". Bu esnada Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a daveti kaçınılmaz olmuştur. Rüştü Türker, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü seferi zamanı izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: "*30 Haziran 1918'de Güney grubunun karşısındaki düşman güçleri henüz Bakü'ye geri çekildiğinden doğu yamacındaki güçleri ile atışarak, asayışı yeniden bozdular. Sumgayıt ilindeki gruplar gece vakti birliklere*

² 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin merkezi olarak bilinen Gence'den sonra başkent Bakü olmuştur. Şehir, şimdiki Surahani kasabası olan mevkide küçük yerleşim merkezi olmuştur. Buraya doğu ve batıdan sayısız seyyahlar gelmekteydi. Daha çok Hindistan'dan gelen zevvarlar hakkında bilgilere rastlamaktayız. O yüzden Hindular Bakü'yü 'ateşli dağ' olarak adlandırmışlardır. Hindu'ca 'gücerat' yani 'güç-ateş, 'erat-dağ' demektir. Bu benzetme veya söyleyiş kuşkusuz mecaz olsa gerek. Kaynaklarda; 'ateş', 'bina', 'gücerat', 'hakikat', 'doğru' vb. anlamları vardır. Bazıları da Fars kökenli olduğunu iddia ederler. Araştırmalarda daha çok Türk dillerinde anlamlara rastlamaktayız. O yüzden Fars dilinde bir mana aramak abestir. İlk defa hicretin dördüncü yılında Mesudi tarafından 'Bakube' diye anılmıştır. Eskiden Bakü şehri Şirvan diyarında küçük bir köy idi. Lakin daha sonralar Şirvan'dan ayrılarak Hanlık idaresi tesis edilmiştir. Ve şehir adını almıştır. Rus istilasına kadar Bakü Hanlığı varlığını korumakta idi. Zaman geçtikçe petrol nedeniyle şehir, süratle gelişerek âlemşümül bir şehir olmuştur. 1917'de ahalisi 400 bin olduğu bilinmektedir. Ahalinin yarısına yakını petrol sanayisinde çalışmaktaydı. İlk petrol kuyuları Bakü şehrinin 5 km doğusundaki, Bibi Heybet ve 25 km kuzey doğusundaki Balahani, Surahani, Sabuncu ve Binegedi kasabalarında mevcut idi. Petrol deniz ve demiryolu ile Bakü'den Batum'a oradan da diğer ülkelere ihraç edilmekteydi. O zamanlar yıl boyunca 20-25 milyon varil ham petrol ihraç edilmekte idi. Zamanla Azerbaycan daha çok petrolü ve doğal gaz zenginliğiyle tüm dünyanın ilgi odağı olmuştur. Bölgede cereyan eden savaşlar sırf bu eksende sürmüştür. Cahangir Zeynaloğlu, (1924). *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, s. 113-114.

³ Mustafayev, a. g. m., s. 77, 92.

girmeye muvaffak oldular. Bileceri tren istasyonundaki zırlı lokomotifin arkasına dizilmiş açık vagonlardaki toplarla askerlerimiz mütemadiyen ateş açmak için yer değiştirmekteydi"⁴.

1918 yılının Mart ayında başlayan Müslüman katliamının bilançosu şöyledir: Sadece Bakü'de 20 binden fazla insan acımasızca öldürülmüştür⁵. Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı (Dışişleri Bakanı) M. Hacinski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararını imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: *"4 aydan fazladır ki, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak güçleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun sonucunda zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)"*⁶. Öte yandan tüm bu olayları dünya kamuoyuna bildirilmesi de kararda yer almaktadır. 1918'de Ermenilerin yaptıkları katliamın istatistiği arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

- a Şamahı kazasının 58 köyü dağıtılmış, 7 bin kişi, 1653 kadın ve 965 çocuk öldürülmüştür⁷.
- b Kuba (Guba) kazasının 122 Müslüman ve Yahudi köyü talan edilip yakılmıştır⁸.
- c Yukarı Karabağ'da 150'den fazla köy yağmalandı.
- d Zengezur kazasında 115 Müslüman köyü dağıtıldı⁹.
- e İrevan Guberniyası'nda 211 köy yıkıldı. 132 bin Müslüman katledilmiştir. Ermenilerin yaptığı mezalimler, Taşnak hâkimiyeti devrinde yürütülen "Türksüz Ermenistan" siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyası'nın Müslüman-Türk nüfusunun sayısı 1916'de 375 bin kişi idi. Fakat 1922'de Müslümanların sayısı 70 bine inmiştir¹⁰.

Ermeniler yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyeti'nin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle; *"Türkiye'nin (Osmanlı) Bakü cephesinin alındığını"* müjdeliyordu¹¹. 13 Nisan 1918'de S. Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyeti'ne, Bakü olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: *"3 gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar boy gösterdi. Bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber savaştan Rus Kızıl Ordusu, diğer tarafta Milli Müsavat Partisi idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi"*¹².

Öte taraftan Resulzade, Almanya'da neşrettiği İstiklal gazetesi'nde Azerbaycan'daki kanlı Mart olaylarına değinmiş, Ermeni vahşetine geniş bir şekilde yer vermiştir. Dönemin 'İstiklal gazetesi' şöyle yazıyordu: *"Bakü'de bir hafta içerisinde katliam gerçekleştiren Mart olaylarının "kahramanları": Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikailyan, Saakyan, Lalayan, Amazasp, Emiryan, Andranik Ozanyan vb. idi"*¹³.

⁴ Rüştü Türker, (2008). *Qafgaz Türk-İslam Ordusu Bakı Yollarında (5. Qafgaz Piyade Fırkası)*, Qafgaz Üniversitesi Qafgaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyatı, Bakı, s. 121, 126.

⁵ ARSPİHA, F. 276-52, İş 20, s. 18-19; Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, (2009). (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İzmir, s. 132-136, 196-199.

⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1-2.

⁷ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 6-7.

⁸ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 5-6; Beşir Mustafayev "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905-1920)", (2010). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 26, Ankara, s. 112, 114, 119.

⁹ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83-85.

¹⁰ ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş 20, s. 18-19; ARMDA, Fond. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7-8.

¹¹ *Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki*, Bakı. 1920, s. 28.

¹² ARSPİHA, F. 276-52, İş 20, s. 18.

¹³ İstiklal, 1 Nisan 1933- sayı 31; Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, s. 186-189.

I. Bakü Olaylarını Hazırlayan Esas Nedenler ve Güçler

İlk olarak Şubat 1905'te Taşnaklar Bakü'de Müslüman ahaliye karşı katliam gerçekleştirmişlerdir. Dört gün devam eden bu katliamda yüzlerce Türk öldürülmüş ve binlercesi de yaralanmıştır. Birçoğu da Ermeniler tarafından esir alınmıştır. Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer yörelerinde Taşnakların zulmü o kadar dehşetli idi ki, bu katliamı araştırmak için özel Gubernator (Valilik) komisyonları oluşturulmuştur. Ama ne tuhaftır ki, bu komisyonların başında bile Bolşevik ve Taşnak terör örgütü üyeleri olmuştur¹⁴.

Tiflis savcısı tarafından, Rus adalet bakanına sunulan 20 Şubat 1905 tarihli ve 119 sayılı raporda, Bakü'de çıkan olaylar üzerinde durulmuştur. Savcı, Bakü'deki olayların sorumlusunun Bakü Valisi Kinyas Mihail Aleksandroviç Nakaşidze'nin olduğu söylentilerinin yayılmakta olduğunu belirtmiştir. Bakü savcısı, olaylar üzerine yaptığı inceleme sonunda yazmış olduğu 2.235 sayılı raporunda tutuklu olan Bala Ali Meşedi, Memmed Rıza'nın ve Ağa Rıza Babayev'in Ermeniler tarafından öldürüldüğüne ve olayların gittikçe alevlendiğine dikkat çekmiştir. Savcı raporda, Ermeniler sadece savunmada kalmadıklarını, nüfusların yoğun olduğu semtlerde Azerbaycan Türkleri'ne saldırdıklarını yazmıştır. Raporda ayrıca ölenlerin sayısı hakkında bilgi veremeyiz, çünkü Müslümanlar ölümlerini kayıt yaptırmadan inançları gereği hemen defnettiklerini yazmıştır. Ancak olaylar sırasında Bakü'de 159, Bibi Heybet kasabasında 10, Balahanı kasabasında 33 ölü tespit edildiğini, bunlardan 9 kişinin milliyetinin belli olmadığını, 4 kişinin Gürcü, 9 kişinin Rus, 25 kişinin Müslüman ve 155 kişinin de Ermeni olduğu raporda bildirilmiştir. Öte yandan yaralıların toplam sayısının da 159 olduğu, bunlardan 41'nin Müslüman ve 73'nün de Ermeni olduğu kayıt edilmiştir. Raporun sonunda şu yazı dikkati çekmektedir: *“Daha evvel belirttiğimiz gibi Müslümanlar ölümlerini kayıt ettirmeden hemen gömdükleri için, Müslüman kayıplarının belirtilen sayıdan çok daha fazla olması muhtemeldir”*¹⁵. Rapordan anlaşıldığı üzere Ermeniler asıl hedefi Müslüman Türkleri kışkırtmak, olayları körüklemek olmuştur. Nitekim Ermenilerin Müslümanları kışkırtmak için, mukaddes değerlerden olan Hz. Muhammed Peygamber'e bile alaycı biçimde saldırmaktan çekinmedikleri görülmüştür¹⁶. Bilindiği üzere hedef sadece Türk Milleti değil aynı zamanda Müslüman dünyası olmuştur.

15 Mart 1917'de Bakü Sovyeti toplantısında *“Güney Kafkasya”* konulu bir konuşma yapan Şaumyan, açık ve net bir şekilde Müslüman katliamı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi ölçüde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler, Bakü'de yaşayan Hristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya çağırdılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri yankılandı. Ermeniler ilk gün şehrin Memmedli ve Zibilli Dere mahallelerinde yaşayan Müslüman ahalisini katlettiler. Bakü'yü Türkler'den temizleme operasyonu 1918 Nisan ayının başlarına kadar sürdü. Sadece şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen Müslüman sayısı binleri buluyordu. Evlerde kafası kesilmiş ve kaçmayan onlarca çocuğun cesedi, işlenen vahşetin boyutlarını gözler önüne sermekteydi¹⁷.

Rus yönetimi altındaki Kuzey Azerbaycan, bölgede gelişen olaylar ve ırkçılık cereyanlı çerçevesinde sık sık Müslüman-Ermeni çatışmalarına tanıklık etmiştir. Bakü'de otorite eksikliği ve şehrin çok uluslu yapısı bu şehri pimi çekilmiş bir bomba haline getirdi. Ermenistan'da Menşevikleri destekleyen Taşnaklar, Azerbaycan'da ise Bolşevikleri destekliyordu. Sahnede Bolşevik-Taşnak-Menşevik işbirliği hâkimdi. Mart katliamından önce Çarlık ve sonrasında

¹⁴ Seyidağa Onullahi, (2002). *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakı, s. 74; Vahid Çırağzade, (1992). *İstiqlal Yollarında*, Bakı, s. 20–21; A. Alper Gaziziray, (1982). *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, s. 124, 126.

¹⁵ RFDTA, F. 1405/1328, Şubat-Mart 1905; Seyit Sertçelik, (Trsz). *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara, s. 21–22.

¹⁶ ARSPİHA, F. 227, Siy. 2, İş. 13, s. 25–27.

¹⁷ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, s. 132.

Bolşevik yönetimi Bakü’de yegâne güç oldu. Böylece Türkleri yönetimden tamamen uzaklaştırmayı başarmıştır.

Şubat burjuva inkılâbından sonra Kafkas cephesindeki Rus askerleri geri döndüler. Bakü’de Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler, Taşnaklar ile birlikte cepheden geri dönen askerleri kendi taraflarına çekmeye başladılar. İleride gerçekleştirecekleri Mart katliamı ile Bakü’de hâkimiyetin kendi ellerine geçmesini başardılar. Özellikle Ermenilerin, Bolşevikler tarafından savaşa girmesi katliamı daha da şiddetlendirmiştir. Sonuçta Bakü tümüyle Sovyet idaresine geçerek, Maveray’ı Kafkas Hükümeti’nden ayrılmıştır.

S. Şaumyan, yaptığı mezalimi milli zeminde soykırım yaratma teşebbüsü olmadığını ispat etmek için şöyle bildirmektedir: “*Eğer olayların faillerine dikkat yeterirsek göreceğiz ki, bir tarafta Rus ve Ermeniler, diğer tarafta Türkler cephe içinde idiler. Rus ve Ermeniler çok güçlü oldukları için zafer kazanmışlardır. Ama buna Ermeniler Müslümanları katletti demeyin. Çünkü bunu partimizin programından kenar hesap edin*”¹⁸. Oysa Rus İzvestiya gazetesinin yazdığına göre, Rusya yanlısı Ermeni asıllı Saakyan, Şaumyan’a şöyle sesleniyordu: “*Benim için Sovyetlerin menfaati parti menfaatinden üstündür*”¹⁹. Mart olaylarında iştirak eden Taşnaklar tehlikenin arttığını görünce koalisyon hükümeti kurmak için Sovyetlere teklifte bulunmuşlardır. Sovyet resmi makamları bu teklifi reddederek karşı çıkmış ve karar yayınlamışlardır. Taşnaklar bu karara karşı çıktılar. Sovyet resmileri: “*Sizler bu karara karşı çıkarak Sovyet hâkimiyetini tanımaz iseniz, sizlerle anlaşamayız*”²⁰.

Azerbaycan tarihçilerinden Cemil Heseni’nin, 31 Mart olayları ile ilgili makalesinde şu bilgiler yer almaktadır: “*Belgeler ve tanıklar ispat etmektedir ki, Müslümanların öldürülmesinde Ermeni kilise ve aydın kesiminin faal iştirak ettiğini görmekteyiz. Taşnak güçleri en çok sözü edilen Ermeni aydın kesimi tahrik etmekteydi. Müslümanlara karşı işlenen işkenceleri, Bolşeviklerin de desteklediği Ermeni aydınları ve kilise görevlileri tarafından yapıldığı yönünde binlerce bilgi ve belgeler mevcuttur*”²¹.

II. Bakü Soykırımı

31 Mart 1918’de Bakü ve diğer vilayetlerde on binlerce Müslüman’ın katledildiğini dönemin Rus ve Ermeni yetkililerinin kaleme aldığı belgeler göstermektedir. Bu belgeler, A. Novatski, N. Mihaylov, Ç. Klassovski, A. Aleksandroviç gibi Rus asıllı milletvekillerin ve Ermeni milli şurası üyelerinin imzalarını taşımaktadır²². Mart olaylarından önce: “*Eğer Bakü’de Müslümanlar ile Bolşevikler arasında çatışma baş verirse, Ermeniler tarafsız davranacaklardır*” diye deklare etmişlerdir. Lakin 25 Mart’ta silahların Müslümanlara geri verilmesiyle, Ermeniler arasında hareketlenmeyi de beraberinde getirdi. Ermeniler ve Ermeni terör güçleri, Bolşevik güçleri ile aynı safta yer aldılar.

Ermeni silahlı örgütlerini Bakü’ye hücum etmeye mecbur eden, kin-intikam duygusu ve Bolşeviklerle hâkimiyeti bölüşmek ihtirası olmuştur. Oysa hedefin Müsavat partisi ve aynı zamanda Müslümanlara yönelik olduğu bilinmektedir. Öte yandan İran’dan gelen Ermeniler de kendi yandaşlarına yardım etmişlerdir. Bazı Ermeni ve Rus kaynaklarda bu konu farklı şekilde kaleme alınmıştır. Sanki Ermeniler, İran’dan Müslümanlara yardıma gelmişlerdir. Ermeni din

¹⁸Oçerkler, 26 Bakı Komissarı, Bakı. 1958.

¹⁹İzvestiya Qazeti, Nu: 73–74, 21–23 Bakı. Nisan 1918.

²⁰Oçerkler, 26 Bakı Komissarı; İzvestiya, Nu: 73, Bakı. 21 Nisan 1918.

²¹C. Heseni, (1994). “Mart 1918 Vetendaş Muharebesi, Yoxsa Türk-Müslman Soyqırımı mı?” Azadlıq, Bakı.

²²Tarix Xeberleri Yayın Organi, Nu. 2, Bakı. 1998.

adamı Bagrat, her halde buna dayanarak; “Ermeniler 20 bin Müslüman’ın hayatını kurtarmıştır” iddiasını ortaya atmıştır²³.

Mart olaylarından önce Azerbaycan’ın gelişimi Taşnak ve Bolşeviklerin dikkatini çekmiş ve endişeye sürüklemişti. Çünkü 1917 seçimlerinde Müsavat Partisi’nin % 40 oy alması, Bolşevik kuvvetlerinin ise % 14 oy alabilmesi hem Taşnakların hem de Bolşeviklerin endişe ve korkularının daha da artmasına sebep olmuştur. Şaumyan’ı, Azerbaycan’ın bağımsız devlet olabileceği düşüncesi çok rahatsız ediyordu. O, Azerbaycanlılara: “*Size Azerbaycan’ın istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim.*” ifadesini kullanıyordu. Aynı zamanda Bakü konseyinde düzenlenen toplantılarda bölgenin Hristiyan ahalisini korkutarak propaganda yapıyor ve şöyle diyordu: “*Müsavat Partisi’nin Başkanı M. E. Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Osmanlı Paşalarına güveniyorlar*”. İlk zamanlar Bakü konseyinin halk arasındaki otoritesi çok zayıftı. Çünkü nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar Bolşeviklere inanmış, bir kısmı da Müsavat Partisi’ni desteklemiştir. Ermeniler ise Bolşevikleri desteklemiş ve onlardan kendi niyetleri için yararlanmada gayret sarf etmiştir. Böylece ‘*Ermeni-Bolşevik koalisyonu*’ oluşturmayı başarmışlardır. Artık Şaumyan, Korganov, Mikoyan ve Emiryan gibi Taşnaksütyan örgütünün diğer güçleri “*Büyük Ermenistan*” oluşturma siyasetini Bolşevik-Rus bayrağı altında resmi şekilde yürütmüşlerdir. Şaumyan’ın bu konuda ilk işi Azerbaycan’daki Ermenileri Rus silahları ile donatmak olmuştur. Bu olay eski Sovyet tarihçileri tarafından da itiraf edilmiştir. Sovyet tarihçilerinden Y. Ratgauzer bu konuda şöyle diyordu: “*Sovyetler, sadece Kızıl Ordu birlikleriyle ayaklanmaları tümüyle yatıştırma gücüne sahip değildi. Bundan dolayı Sovyetler şehirde yerleşen Taşnak askeri birliklerinden yararlanmıştı. Bakü’de Taşnak örgütü ve Ermeni konseyine bağlı iyi silahlanmış askeri birlikler var idi. Onlara eski Çar ordusundan çok sayıda silah miras kalmıştı. Ermeni Taşnak çeteleri iyi eğitim görmüş ve Müslümanlara karşı derin bir kin ve nefretle terbiye edilmişti. 31 Mart Bakü soykırımı esnasında Genelkurmay Başkanı, Taşnak örgütü üyesi Ermeni asıllı Z. Avetisov idi. Ordunun % 80’i Ermenilerden oluşuyordu. Dolayısıyla askerin çoğu Ermenilerden ve silahlar da Ruslardan olunca, bunlarla katledilenler ise Müslüman Türkler olacaktı*”²⁴.

1918 yılının başlarında Bakü’de birçok silahlı grup vardı. Komünistler kızıl grup şeklinde teşekkül etmişlerdi. Bu teşkilat 3 bin 500 silahlı askerden oluşmaktaydı. Ermeni Taşnak destelerinin ise 4 bin 500 piyade ve atlı askerleri vardı. Bunun dışında Rus-Slavyan gruplarının silahları askerleri ve Menşevik ordusu güçleri mevcut idi²⁵.

31 Mart ve 1 Nisan tarihlerinde binlerce Müslüman ‘Pantürkist-Panislamist’ oldukları iddialarıyla öldürüldü. Ermeniler Bolşevizm maskesi altında Bakü’de binlerce insanı yaşlı, kadın ve çocuk demeden katlettiler. 1918 Mart ayından Eylül ayına kadar çeşitli koalisyonlarla Bakü’de hâkimiyeti ele alan Ermenilerin tüm amaçları Bakü’nün yerli nüfusunu yok ederek onun servetini sahiplenmek ve burayı Ermenistan toprağı ilân etmektir. Öte yandan Bolşevik Blyumun hatıralarında Ermeni Taşnakların 1918 yazında Bakü’de 20 bin Müslüman’ı katlettiklerini yazıyordu²⁶.

Dönemin Azerbaycan gazeteleri de olayların vahametini yazılarında mütemadiyen ele almıştır. Araştırmalardan görüyoruz ki, sadece 31 Mart-4 Nisan 1918’de Bakü’de yüzlerce ev, iş yeri, tarihi ve dini mekânlar yakılmıştır. Azerbaycan’ın genç neslini hapishanelerde işkencelerle

²³ Anar İsgenderov, (2006). *Azerbaycan’da Türk-Müsliman Soykırımı Probleminin Tarixşünaslığı*, Bakı, s. 206, 208; Ali Merdan Bey Topçubaşov, (1990). *Azerbaycan’ın Teşekkülü*, Bakı, s. 30.

²⁴ Ebülfez Amanoğlu, (2005). “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 5, Erzurum, s. 99–100.

²⁵ Manaf Süleymanov, (1991). *Oxuduqlarım, Eşitdiklerim, Gördüklerim*, Bakı, s. 220.

²⁶ ARSPİHA, F. 276–52 İş 20, s. 18–19.

öldürülmüştür. Kurtulabilenler ise Dağıstan, Gence ve İran'a firar etti²⁷. Taşnaklar şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Müslümanları hedef aldılar. İbadet yerlerini topa tuttular, kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın kültürel merkezi olan İsmailiye binasını yaktılar²⁸.

Hümmet gazetesi, Taşnak ve Bolşeviklerin yaptıklarını bir cümle ile özetlemiştir: “Olaylar ilk önce siyasi mahiyet taşısa da sonradan etnik bir mücadeleye dönüştüğünü görmekteyiz. Yerli Bolşevikler şöyle der: Biz Bolşevik olarak hiçbir zaman günahsız insanların akan kanlarının yerde kalmasına razı olmayız”²⁹. Olayların tanıklarından olan Hacıbey Sultanov, tanıktan daha çok Bolşevik gibi konuşuyordu. Üç gün devam eden katliamda mezalimin nasıl yaşandığından söz etmiyordu. Oysa olayların diğer tanıklarından olan Neriman Nerimanov, Stepan Şaumyan'a şöyle yazmaktaydı: “Eğer yakın zamanda bu sorunlar aydınlaştırılmazsa Bolşevik ideolojisi ve Sovyet hâkimiyeti Bakü'de güçlenemez. Eğer günümüzde Sovyet hâkimiyeti bu karanlık ve canî güçleri ifşa etmez ise, ben ve benim gibi aynı ideolojiyi paylaşan dostlarım bu hükümetten çekileceğiz”³⁰.

Dönemin Bakinskiy Raboçii gazetesi şöyle yazıyordu: “Eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet hâkimiyeti Müsavat Partisi'ne güzeşte gitseydi o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen Müslümanlar daha da çok olurdu.” Çünkü o zaman birçok silahlı Ermeni, Müsavat Partisi'ni tanımak istemiyordu. Şaumyan'ın: “Yalnız Sovyet hâkimiyeti daha az kan dökerek, Müsavat'ın hâkimiyetine son verebilir” sözleri de yer almaktadır³¹.

Ermeniler, Müslüman ahalinin kalabalık olduğu bölgelerde halkı katletmiş, mızrakla delik deşik ederek, çocukları da canlı canlı yakmıştır. Körpe bebekleri süngülere takmışlar. Sokaklara bırakılmış cesetlerin kulakları, burunları koparılarak, karınları yırtılmıştır. Ermeniler, katlettikleri kadınları çırılçıplak soyarak saçlarından birbirilerine bağlamışlardır. Öte taraftan sokak boyunca dizilen çocuk cesetleri köpekler tarafından parçalanmıştır³². Taşnak güçleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Müslümanları katletmiştir. Bu olayda pek çok İranlı Müslüman da can vermiştir³³. Hadiseler ile ilgili ‘Basiret gazetesi; “Kadınları, yaşlıları, çocukları katlettiler. Camileri topa tuttular. Katlettikleri Müslümanlar arasında Ermenice ve Rusça müzik çalıp, kadın oynattılar. Yapılanlar yazmakla bitmez” diye bildirmektedir³⁴.

Mart katliamından sonra Bakü'deki durumu anlatan Naş Golos adlı Menşevik gazetesi şöyle yazıyordu: “Her tarafta bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde ise teker-teker işkenceyle yakılmış cesetler görmek mümkün. Öte yandan Teze Pir Camiinin harabeye uğratılması geniş kitlenin tepkisini çekmiştir. Ermeniler tarafından uygulanan mezalim sonucunda nefret ve kinin nasıl derine işlediği belli oluyor. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, kin ve nefretin intikama dönüşmesinin karşısını almak gerekir.” Mart olayları zamanı Müslümanların birçoğunun cesetleri bulunmamıştır. Şahitlerin söylediklerine göre Ermeniler, işledikleri insanlık dışı cinayetlerin izi kaybolsun diye cesetleri ateşle yakılmış evlere, Hazar denizine ve kuyulara toplu halde atmışlardır³⁵.

1918 Mart ayından Eylül ayına kadar Bakü'de hâkimiyeti ele alan Ermenilerin tüm amaçları buranın yerli ahalisini yok ederek, servetini (Bakü petrolü) sahiplenmek ve burayı Ermeni

²⁷Açık Söz Qazeti, Nu: 627, 1918.

²⁸Basiret Qazeti, Nu: 219–221, Bakı. 1919.

²⁹Hümmet Qazeti, Nu: 36, Bakı. 1918.

³⁰Hümmet, No: 65, Bakı. 1918.

³¹Bakinskiy Raboçii Qazeti, Nu: 79, Bakı. 1 May 1918.

³²“Mart Faciası”, 17–21 Mart 1918, Yeni Kafkasya Dergisi, Nu: 2, Yıl. 13, 31 Mart 1925.

³³ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 1, s. 1, 5.

³⁴Basiret, Nu: 221, Bakı. 1919.

³⁵Naş Golos Gazetesi (Menşevik Örgütü Yayın Organı), 24 Mart, 1918.

toprağı ilan etmekte. Ermenilerin Bakü’de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyeti’nin toplantısında konuyla ilgili bilgi veren Bolşevik İ. Suhartsev sevinçle: “*Türkiye’nin Bakü cephesinin alındığını*” müjdeliyordu. Azerbaycan tarihine ‘Mart musibeti’ olarak geçen bu katliam sadece Bakü ile sınırlı kalmadığı da bilinmekteydi. 13 Nisan 1918’de S. Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyetinde Bakü olayları ile ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: “*Üç gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar meydana geldi. Bir tarafta Ermeni milli birlikleriyle beraber çarpışan Kızıl Ordu, diğer tarafta Müsavat Partisi idaresindeki Müslüman kuvvetleri var idi. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi*”³⁶. Bilindiği gibi bu olayların yaşandığı dönem M. E. Resulzade önderliğine Azerbaycan’ın milli istiklal davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde bile Andranik, Ozanyan, Amazasp, Lalayan ve Emiryan’ın liderlik ettiği terör güçleri ülkenin çeşitli yerlerinde halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuştur. Bakü katliamında 7 binden fazla Taşnaksütyun terör örgütü güçleri görev almıştır³⁷.

Azerbaycan muhacirlerinden olan Ali Merdan Bey Topçubaşov da ülke dışında olup bitenleri takip etmekteydi. Topçubaşov olayları şöyle açıklamaktaydı: “*İç vatandaş savaşı gibi patlak veren bu olaylar daha sonra seyrini değiştirerek tüm Müslüman Türk Milletine karşı katliam hadisesine çevrilmiştir. Taşnaklar ve Bolşevikler Bakü’yü ele geçirmek için tüm Müslüman Türk Milletini katlederek yok etmek istiyordu. Bildiğimiz üzere 31 Mart günü Bakü’de öldürülen Müslümanların sayısı 6 binden fazla olmuştur*”³⁸.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurucusu M. E. Resulzade olayın yıldönümünde yazdığı makalesinde, Ermenilerin Bakü’de yaptıkları işkenceleri önceden hazırlamış siyasi faciadan ve soykırımdan ibaret olduğunu yazmaktaydı. Resulzade yazısında şöyle devam etmektedir: “*O dönemde Mart soykırımından daha korkunç bir olay olmamıştır. Şaumyan’ın Bakü’de yaptığı bu işkenceler Petersburg ve Moskova’daki hareketlerine ve çıkışlarına benzemiyordu. ‘Proleter’- ‘Bolşevik’ bir nam yaratarak, Bakü’de ise katliam namı ortaya koyarak ikiyüzlü olduğunu göstermiştir*”³⁹.

Ermeni ve “sadık destekçileri” Bolşevikler ile Kuba (Quba) ilinde katliamdan önce söyledikleri bu icraatlarını özetler mahiyettedir. Katliama hazırlık faaliyetleri zamanı Amazasp çeteleri katı Bolşevik A. Alibeyov ile şehirde yapacakları çıkışları görüşmüştür. Alibeyov halka hitaben şunları söyleyecektir: “*Ben aslen Erzurum’danım. Uzun müddet Türklerle savaştım. Her zaman Ermeni çıkarlarını korudum. Bundan böyle de savunmaya devam edeceğim. Ondan dolayı Sovyet hükümeti tarafından Osmanlı Ermenilerinin intikamını almaya geldim*”⁴⁰. Öte yandan Şaumyan, Kuba’daki kanlı olayları duyunca Alibeyov’a gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanacaktı: “*Bu zamana kadar Müslüman Türkler Osmanlı’da binlerce Ermeni’yi öldürdüler, Kuba’da Ermeniler iki Müslüman öldürmüşse bunda ne var? Boşuna şikâyet etmesinler gözyaşı dökmesinler*”⁴¹.

Mart olayları sonrası Resulzade şu ifadeleri kaleme alacaktı: “*Gerçekten Mart olaylarında vuku bulan katliam bir sınıf mücadelesine benzemiyordu. Bu Müslüman Türk halkına karşı soykırımdan başka bir şey değildir*”⁴². Öte yandan N. Nerimanov da olaylar hakkında şu ifadeleri Rusya’da dile getirmiştir: “*Müslümanlar Bolşevik olsa bile onlara aman vermezlerdi. Taşnaklar bu konuda şöyle derlerdi, ‘Biz hiçbir Bolşevik tanımıyoruz, Müslüman olması kâfidir.’ Onlar*

³⁶ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İ.ş. 108, s. 7.

³⁷ Gamid Aliyev, (1993). “Poçemu Daşnaki Ne Unimayutsiya?”, *Elturan Jurnalı*, Nu: 1–2–3, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler İnstitutu Neşriyyatı, Bakı, s. 59, 60.

³⁸ Topçubaşov, a. g. e., s. 130-131.

³⁹ Mehmet Emin Resulzade, “Unudulmaz Faciye”, *Azerbaycan Qazeti*, 31 Mart 1919.

⁴⁰ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İ.ş. 96, s. 35-36.

⁴¹ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İ.ş. 96, s. 38.

⁴² Mehmet Emin Resulzade, (1991). “Qafkasya Türkleri”, *Azerbaycan Jurnalı*, Nu: 1, Bakı, s. 23.

istedikleri insanı rahatça öldürüyorlardı. Evleri yakıyor, tarihi mekânları viraneye çeviriyorlardı. Bolşevizm bayrağı adı altında Ermeni Taşnakları Müslümanlara karşı her çeşit zulmü reva görüyorlardı. Hamile kadınlara bile acımazlardı”⁴³.

Rus Yarbay Lyahov’un raporunda, Ermeni çetelerinin bazı Ermeni köylerini yakması ve bunu Türklerin üzerine atması dikkat çeken en önemli hususlardandır. Yine raporda Doğu Anadolu’da bulunan Osmanlı Ordusunun 1903–1904 yılları arasındaki askeri ve lojistik durumu hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ermeni ayaklanması ve terör hesapları çok iyi hazırlanmış ve sadece küçük Asya’daki eski Ermenistan sınırlarını değil, Rusya içerisindeki Kafkas ötesini de içeren bir plan idi. Harekâtın başında ise komiteler ile Ermenilere para, silah yardımında bulunan bazı çevreler bulunuyordu. Andranik, Armenik, Arşak, Ogan, Krimistov ve Arsen isimli Ermeni asıllı şahıslar sorumlu tutulmuştu⁴⁴.

Mart hadisleri ile alakalı dikkatimizi çeken yabancı araştırmacılardan biri de Firuz (Feruz) Kazımzadeh’dır. O, eserinde şunları vurgulamıştır: “Şubat 1917 inkılâbından sonra Bolşeviklerin izlediği siyaset Müsavat Partisi tarafından önce müdafaa olunmaktaydı. Fakat Bolşeviklerin Taşnaklar ile olan işbirliği, Müsavat Partisi’ni bu düşüncesinden uzaklaştırdı. Azerbaycan’da siyasi hâkimiyet mücadelesi artık onları birbirilerine karşı düşmana çevirdi”. Müsavat Partisi Başkanı M. E. Resulzade diyordu ki: “Partimiz prensip olarak bütün hâkimiyetin Sovyetlere verilmesine itiraz etmiyor. Sadece Bakü Sovyeti demokratik yollarla seçilmediğinden ve aynı zamanda kırsal kesimler tam olarak temsil edilmediğinden, Müsavatçılar hâkimiyetin Ruslara verilmesine itiraz etmektedir. İcra komitesine girmeyi reddediyor. Bundan böyle Müsavatçılar ve Bolşevikler arasında bir anlaşmazlığın doğması kaçınılmaz oldu. Her iki parti de değişik politikalar izlemişlerdir.” Ayrıca F. Kazımzadeh, Bakü olayları hakkında şöyle yazıyordu: “Bakü her zaman bir kargaşa içerisinde yaşamaktaydı. Şaumyan başta olmak üzere Bolşevik ve Taşnak güçleri Kafkas cephesinde ordunun bölünmesi ile Azerbaycan’da Rus ve Ermeni neslinin yok olacağından korkuyorlardı. Azerbaycan’da milli silahlı birliklerin kurulması Ermenileri rahatsız ediyordu”⁴⁵.

Azerbaycan ‘Vahşi Divizyası’nın’ Komutanı General Talışinski, 26 Bakü Sovyeti’nin Başkanı S. Şaumyan’ın verdiği emir doğrultusunda hapse atıldı. Şaumyan’ın bu davranışı Müslümanları kışkırtmaya yetti. Yapılan mitinglerde Şaumyan’a karşı silahlı mukavemet göstermeye davet ediyorlardı. Fakat Vladimir İliç Lenin’den Stepan Şaumyan’a gelen övgü dolu mektuplar ve olayları yatıştırması için gelen telgrafından sonra, Şaumyan olayları hemen yatıştırdı. Sovyet tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi, Ermeni askeri birliklerinin Bolşeviklerle birleşerek hadiselerle müdahale etmeleri sonucu, iç savaş katliama çevrilmiş ve neticede Bakü’de Sovyet hâkimiyeti kurulmuştur⁴⁶. Bakü Sovyeti’nin de esas rakibi Milli Müsavat Partisi’nin önderi M. E. Resulzade ve arkadaşları olmuştur.

Bakü’de halkın çoğunluğunun iradesi ile seçilen Müsavatçılar yok sayıldı, susturuldu. Bolşevik-Menşevik-Taşnak üçlüsü katliam yoluyla hâkimiyeti gayri demokratik yolla ele geçirmişlerdir. Katliamın gerçek sebeplerinden biri de şöyle bilinmekteydi: “30 Mart’ta Evelina gemisinin Bakü’ye gelmesi sonucu durum daha da kritik hal aldı. Bakü Sovyeti Askeri İnkılâp Komitesi, Evelina gemisinin Bakü’ye gelmesinin nedeninin araştırmak için gemiye bir heyet gönderdi. Fakat Müslüman tarafın onlara karşı silah kullanmaya başladı. Birkaç Sovyet askerini öldürdü.” Oysa bu olayın aslı hiç de böyle değildir. Çünkü yazar bu alıntıları Bolşevik tarihçilerden

⁴³ Neriman Nerimanov, (1926). *Makaleler ve Mektuplar*, Moskova, s. 6.

⁴⁴ İlyas Kamalov, (2007). “Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov’un Raporu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, c. 1, Ankara, s. 421-424.

⁴⁵ Firuz Kazımzadeh, (1951). *The Struggle For Transcaucasia (1917–1921)*, New York, s. 51.

⁴⁶ Kazımzadeh, a. g. e., s. 51.

aldığı aşikârdır. Azerbaycanlı hayırseverlerden olan Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in Muhammed adlı oğlu, silahlı yanlış kullanması sonucu vefat etmesi üzerine cenazesi milli birliklerin bir bölümü tarafından Bakü'ye getirilmişti. Bu birlikler Bolşevikler tarafından tutuklandı. Evelina gemisinin yolcularının tutuklanması hakkında bile karar verildi. Bakü Sovyetine bu haksız kararı çıkarma yetkisini kim veriyordu? Oysa Azerbaycan ne Sovyet yönetiminin bir kazası ne de Şaumyan'ın da rehberlik ettiği Taşnak çetesinin kurumuna tabi değildi. Bolşevikler ve Taşnaklar H. Z. Tağıyev'e ait 'Kaspi (Gazete) matbaasını' ateşe verdiler. Ayrıca Türk-İslam merkezlerinden olan 'İsmailiye' binasını yaktılar. Şehrin 'Çemberkent' denen mahallesini de yerle bir ettiler⁴⁷. Bolşevik ve Taşnak çeteleri Bakü'yü ateşe tuttukları ve halkın iradesini hiçe saydıkları için, müdafaa amaçlı halkın koruyucusu olan Azerbaycan milli birlikleri tarafından karşılık vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü Bolşevik ve Taşnak yönetimi Azerbaycan milli birliklerini yok etmek için elinden gelen çatışmayı ve en sonunda da katliamı gerçekleştirmişti.

T. Köçerli, Baykov'dan naklen katliamla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Şubat 1917 ihtilali sonucu Çarlık rejimi devrilince Kafkasya halklarına bağımsızlığa giden yolu açtı. Fakat bölgede mevcut siyasi güçler bu bağımsızlık konusunda hemfikir değillerdi. Çarlık döneminde Rusya'nın petrol ihtiyacı Bakü'den karşılanıyordu. Petrol, Volga nehri üzerinden Rusya'nın tüm şehirlerine taşınmaktaydı. İşte Bolşeviklerin ilk işi kısa sürede şehri işgal etmek ve her alanda söz sahibi olmaktı. Bu işgal sırasında yanında destek olarak Taşnakları ve “sadık Şaumyan'ı” seçmişti”⁴⁸.

Rus Yarbay Griyaznov Mart olaylarına ait gördükleri özetle şu şekilde nakledilmektedir: “Köylere giden yollarda uzuvları tahrip olmuş birçok cenazeye rastladım. Her geçen gün Ermeniler bu cesetlere söver ve tükürürmüş. 12–15 metre karelik cami avlusunda her yaşta kadın, erkek ve çocuklar vardı. Kadın cenazelerinde zorla ırza geçmek izleri, pek belli bir halde idi. Kadın ve kızların tenasül yerlerine tüfek fişegi sokulmuştur”⁴⁹.

Ermeni tarihçisi K. A. Kaloyan, eserinde Mart olaylarında iştirak eden Bolşevik Ermeni çetelerini övmekle kendisi bile yanlış yapmaktadır. R. Rayps, 28 Nisan 1920'de Orconikidze ve Kirov adlı XI. Kızıl Ordu birliklerinin Bakü'yü işgal etmesinden Azerbaycan'da zorla Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından ve Ermeni güçlerinin katliamını görmezden geldiğinden söz ettiğine göre de Köçerli'nin eleştirilerini almıştır⁵⁰.

İngiltere'nin Erzurum'daki konsoloslarından M. Graves (Yazan: New York Herald gazetesi muhabiri Sidney Whitman) Ermeni komiteleri hakkında mülahazalarını şöyle nakletmiştir: “Ermeni komiteleri kurulup, Ermenileri isyana teşvik etmemiş olsalardı, ne çarpışmalar olur ne de bir tek Ermeni ölürdü. Eğer bu hareketlerden bir teki Rusya'da yapılsaydı bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı.” Sovyet Ermenistan'ı tarihçilerinden Lalayan Komünist Partisi'nin Mart kongresinde Taşnaklar hakkında şu itiraflarda bulunmuştur: “Ermeni hükümeti yağmacıların, şantajcılarının, cellâtların şakşakçı takımıdır. Ermenistan Bakanları, Ermeni halkının döküntüleri, İngiliz-Amerikan emperyalizminin sadık uşaklarıdır. Ermeni Komünist Partisi, bunları yeryüzünden silmeye halkları adına yemin etmiştir”⁵¹.

Ayrıca Ermenistan'ın ilk Başbakanı Ovanes (Ovannes) Kaçaznuni 1923'te parti konferansına verdiği raporda da aşağıdaki şu ifadeleri kullanmıştır: “Biz, (Taşnaksütyun) Gürcistan, Azerbaycan ve Osmanlı ile savaştık. Bolşevikler savaştı. Biz, Akbaba'da, Zod'da,

⁴⁷ http://www.azernews.az/site/shownews.php?news_id=8601.2008-11-12; Kazımzadeh, a. g. e., s. 51-52.

⁴⁸ RFDTA, F. 1405/1328; T. Köçerli, (1972). *Tarixi Saxtalaştıranlar Eleyhine*, Bakı, s. 119.

⁴⁹ ARSPIHA, F. 227, Siy. 2, İş. 13, s. 25-26-27; Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, s. 192-193.

⁵⁰ Köçerli, a. g. e., s. 120.

⁵¹ A. A. Lalayan, (2006). *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914–1923)*, Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı–2, İstanbul, s. 12.

Zengezur'da, Nahçıvan'da, Vedibasar'da, Şerur'da, Culfa'da, Bakü'de aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç, hiçbir çatışmaya girmemiştir. Bizim dönemimizde halk savaş meydanlarında ya da açlıktan ölmekteydi. Fakat mücadelemiz ölmedi. Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bilebiliriz? Belki de bugün Ermenistan için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var. Sahneden çekilmek. Artık Taşnak Partisi'nin yapacağı bir şey yok"⁵².

Ermeni milliyetçilerinin temsilcisi Karinyan da, Türkler ile ilgili şu ifadeleri kullanacaktı: “Bizler, Türkiye Ermenistanı'nın Rusya tarafından işgal edilmesi ve ayrılmaz bir parça olarak ona bağlanması gerektiğini ifade ediyoruz. Taşnaklara göre kurtarılan Ermeni topraklarının tamamen bağımsız olması gerekiyordu. Bu özlem öylesine güçlüydü ki, Taşnakları Güney Kafkas sınırları dâhilinde ulusu toparlamaya ve milli toprakların sınırlarını yuvarlaklaştırmak istiyordu”⁵³.

Dönemin Gürcü ve Ermeni gazeteleri arasındaki aşağıdaki haber yazışmaları olayların ciddiyetini kanıtlar nitelikteydi: “Aşhavor'un (Ermeni gazetesi) redaktörüne malum mu ki, Türk köyünde havuzun içinde kesilmiş Müslüman başları atılmış ve sağ kalan diğer Müslümanların da onların kanları ile abdest almağa zorlanmış. O, biliyor mu ki, 24 Mayıs 1917'de Primov'un başçılığı ile beşinci Ermeni Alayı Sorbeyli Kale köyünde 400 kadın ve çocuğu katletmiştir? O, biliyor mu ki, Dro birleşik Ermeni çetelerinin yardımıyla Aleksandropol'dan Culfa'ya (Nahçıvan) kadar 50 km'lik arazide demiryolu raylarında Müslüman ahaliyi yağma ederek katlettiklerini? O, biliyor mu ki, Bolşeviklerin hâkimiyeti zamanında Ermeni çeteleri Bakü'de neler yapmışlardır? O, biliyor mu ki, Ermeni desteleri Aleksandropol'de silahlarının kalite kontrolünü yapmak için Müslüman evlerine ateş açtığını?”⁵⁴ Gürcü gazetesi haber müdürünün Ermenilere ve Ermeni gazetesi haber müdürüne yazdığı bu haberdeki sorular ve iddialara cevap verememiştir.

III. 31 Mart Tarihinin Soykırım Günü Olarak İlan Edilişi

Azerbaycan, Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından gerçekleştirilen katliam ve soykırımı araştırmak için o devirde bir komisyon kurmuştur. Komisyon esasen; Bakü, Gence, İrevan, Kuba, Şamahı, Lenkeran, Şeki, Gökçay, Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ bölgelerinde Taşnakların ve onlara yardım eden Bolşeviklerin mezalimi araştırmıştır. Tüm bu olayları 1920 Nisan ayına kadar Hariciye Nazirliği (Dışişleri) vasıtasıyla, tanıklar, fotoğraflar ve tutanaklar halinde bilgi ve belgeler dünya kamuoyuna duyurulmuştur⁵⁵. Son olarak da Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev⁵⁶ yayınladığı genelge ile olayların araştırılması için milli devlet komisyonu oluşturmuş ve 31 Mart Müslüman-Türk soykırımı günü olarak ilan edilmiştir.

Ermeni Taşnakları ilk olarak 18 Mart 1918'de Bakü'de Müslümanların yaşadıkları mahallelere saldırarak yaklaşık 11 bin Müslüman'ı katletmişlerdir⁵⁷. Kafkasya'da ve son yıllarda Dağlık Karabağ'da 10 binlerce Müslüman'a soykırım uygulayan ve vatanlarında tehciye maruz bırakan Ermeni ve destekçilerine göz yuman ABD ve batı dünyası bu tabloyu tersine çevirerek “Ermeni soykırımı” gibi yorumlayarak tarihi hataya saplanmış. Fransız arşivlerinde⁵⁸ genellikle

⁵² Ovanes Kaçaznuni, (2007). *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 84, 91.

⁵³ A. B. Karinyan, (2006). *Ermeni Milliyetçi Akımları (Ermeni Belgeleriyle Soykırım Yalanı)*, İstanbul, s. 89.

⁵⁴ “Gürcistan'ın ‘Gruziya’, Ermenistan'ın ‘Aşhavor’ Gazetesine Cevabı”, *Gruziya Qazeti*, 28 Noyabr 1918.

⁵⁵ ARDA, F. 100, Siy. 2, İ. 791, s. 69.

⁵⁶ Haydar Aliyev, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı. 27 Mart 1998.

⁵⁷ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İ. 1, s. 1–2, 5.

⁵⁸ Bkz: Hasan Dilan, (Trsz). *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914–1918)*, *Les Evenement Armentens Dans Les Documents Diplomatiques Français (1914–1918)*, c. 1, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, XVI. Dizi-sayı 106, Ankara.

Ermeniler tarafından yazılan kitaplarda katliam ve soykırım sözcükleri sık sık kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni kuşak Ermeniler tarafından yapılan yayınlarda “*genosid*” sözcüğünün öne çıkarıldığını, son bulan Osmanlı Devleti sonrası Türkiye Cumhuriyeti’nin ve Türklerin bu iddia ve suçlamayla karşı karşıya bırakılmak istendiğini görmekteyiz. Ne Ermeni tarihçileri ne de iç dış siyasi uzantıları sözde “*Ermeni soykırımından*” o devirde bahsi bile geçmemiştir. Azerbaycan tarihçilerinden A. Xelilov sadece Rus dilinde kaleme alarak dünya kamuoyuna duyurduğu, “*Kafkas Tarihçilerinin Dilinden Müslüman Ahaliye Karşı Yapılan Soykırım ve Şahitlerin Dilinden (Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakaşkasya V İstoriceskñ İstoçnikah)*” adlı eserinde Taşnakların Müslüman halka yaptığı insanlık dışı soykırımı belgeleriyle ortaya koymuştur⁵⁹.

Ne yazık ki, Birinci Cihan Harbi sırasında Kafkaslar ve Anadolu’da baş veren olaylar “*Ermeni soykırımı*” gibi asılsız iddialarla kaleme alınmıştır. Bu konuyu Azerbaycanlı araştırmacı Ömer Faik Nemanzade dönemin İkbâl gazetesinde şöyle yazıyor: “*Kars’tan Bakü’ye göçmen ailelerin durumu Ermenilerin yaptığı katliamlar ve insanların çaresizliği hallerinden ve gözlerinden okunuyordu. Ermenilerin yaptığı katliamlardan canını kurtaran göçmenlerin sayısı 850 binden fazla olmuştur. Oysa Müslümanları katleden, asıl soykırımı Türklerin Ermeniler tarafından tabi tutulduğu hakkında yazılmıştır*”⁶⁰.

Bizim kanaatimize göre 31 Mart 1918 Bakü soykırımının yeniden detaylı araştırılması gerekmektedir. Şüphesiz değişik yöntemlerle uygulanan bu soykırım, aniden patlak veren bir olayın neticesi değildi. Çarlık Rusya’sının Kafkaslar ve Anadolu üzerindeki plan ve oyunların, karşıt milli cephelerin belirginleşmesi, akabinde Sovyet Rusya’sının bölgedeki politik oyunlarında bu etnik çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanma gayretleri gibi çeşitli etkenler Mart soykırımına ortam hazırlamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Ermeniler sadece Türkler üzerinde değil, aynı zamanda Farslar ve Gürcüler üzerinde de farklı iddialarda bulunmaktalar. Rus araştırmacı Veliçko eserinde şöyle demektedir: “*Ermeniler gelecekte başkenti Tiflis olan ‘Büyük Ermenistan’ peşinde de olacaklardır. Ermeniler bu yolda Gürcüleri acımasızca yağma etmişlerdir. Eski Gürcü yazıtlarının izlerini silmişlerdir. Gürcülere ait olan toprakları Ermenilere aitmiş gibi göstermişlerdir. Onları Ruslara haksız yere şikâyet etmişlerdir*”⁶¹.

31 Mart 1918 Bakü hadiselerinde temel amaç hiç kuşkusuz Bakü’yü işgal etmek ve petrolüne sahip çıkmaktı. Müslümanlar Bakü’den göç ederek, güneye sığınmış ve Osmanlıdan yardım istemiştir. Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu sayesinde Azerbaycan halkı işgalden ve mezalimden kurtulmuştur. 1919 yılının Haziran ayının başlarından Eylül ayının ortalarına kadar olan zaman zarfında Nuri Paşa komutanlığındaki Osmanlı Ordusu, çetin çarpışmalar sonucu Bakü’yü Taşnak Ermenilerin ve Bolşevik Rusların elinden kurtarmaya muvaffak olmuştur. Hiç kuşkusuz en ağır çatışmalar Bakü etrafında olmuştur.

⁵⁹ Müslüman Türklere karşı işlenmiş en büyük soykırım Mart olayları ile bağlı fevkalade soruşturma kurulunun aşağıdaki tanıkları, arşiv belgelerinde yer alan ifadelerinden yola çıkarak hazırlanan raporlarda ateşli silahlarla donanmış binlerce kişiden oluşan çetelerin amacı Müslümanları katletmek, mallarını yağma ve talan etmektir. 1. Abdul Babayev, 2. Ahmet Hüseyinzade, 3. Memmed Raimoğlu, 4. Ağa Hüseyin Salimoğlu Necefov, 5. Memmed Hüseyin Sefereliyev, 6. Timur Selimov, 7. Ağa Ali İsmail, 8. Aliövset Davutzaade, 9. İmamverdi Zeynel, 10. Memmed Tahir, 11. Nasir Azimoğlu, 12. Meşedi Memmed Sadık Talib, 13. Ağa Hüseyin Tağıyev, 14. Memmed Sadık Hasan, 15. Rikel Slavinski. A. Xelilov, (2000). *Genosit Protiv Müslümanaskogo Naseleniya Zakaşkasya V İstoriceskñ İstoçnikah*, Bakı, s. 21, 63; Erdal İlter, (1996). *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916)*, *Azerbaycan Kültür Dergisi* Yayınları, Ankara, s. 21–22.

⁶⁰ İkbâl, 1918; Üzeyir Hacıbeyov, “31 Mart”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı. 31 Mart 1919

⁶¹ RFTDA, F. 544, L. 13, D. 20, s. 46; Bkz. V. L. Veliçko, (1995). *Kafkaz*, Bakı; Karibi, (2007). *Ermeni İddialarına Yanıt, Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 85.

Nuri Paşa önderliğindeki Osmanlı-Türk Ordusu Azerbaycan'a gelişi ile şaşkına dönen Taşnaklar ve Bakü Sovyeti Bolşevik olmayan çoğunluğu, İngilizlerin yardımı lehinde oy kullanmıştır. 100 kişiden oluşan Tümgeneral L. C. Duntserville komutasındaki en yakın İngiliz kuvveti Kuzey İran'dan sadece birkaç gün mesafede bulunuyordu. Bolşevik komiserler İngiliz emperyalistlerle birlikte hareket etmeyi reddettiler. Sonuçta şehri terk etmeyi kabullendiler. Sosyal ihtilalciler tarafından kurulan ve Ermeni milliyetçileri tarafından desteklenen bu yeni rejim, şehri kurtarması için hemen Dunstserville'nin kuvvetlerinden yardım istedi. İngiliz askerleri şehre 4 Ağustos 1918 günü intikal ettiler. Ancak bu İngiliz askerlerinin gelmesinden önce sadece Bakü'de 8 bin ila 12 bin arasında Türk katledilmişti. İngiltere askeri istihbaratı, Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirerek, Ermeniler tarafından Müslümanların katledildiğini mutlak surette inkâr etmenin kabul edilebilirliği konusunda şüphelerini bildirdi. 9 Temmuz günü Dışişleri Bakanlığı görevlisi M. Lindley, bölgedeki İngiliz görevli Leslie Urquhart'dan naklen şu bilgileri gönderdi: "*Ermeniler Bolşevikler ile birleştiler. Türkler ile savaşa devam yerine, aralarındaki kan davasını yeniden başlattılar. Bakü'de ve Gence bölgesinde 18 bin silahsız insan, Ermeniler ve Bolşevikler tarafından öldürüldü. Olayların büyümesi üzerine İngiliz Duntserville ve ona bağlı güçler kaçtı*"⁶².

Hem Çarlık hem de Sovyet Rusya'sı arşiv kayıtlarında Ermenilerin Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi düzeydeydi. Gerek Osmanlı gerekse de Rusya ve Azerbaycan arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Türklere yönelik planlı katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır⁶³. Rusların asıl amacı "*Ermenisiz Ermenistan*" oluşturmaktı⁶⁴. Bunları da Azerbaycan ve Rusya arşivleri kanıtlamaktadır. SSCB döneminde bile Lenin ve Stalin bu yönde saptamalarda bulunduğu dair belgeler mevcuttur. Çoğu kaynaklar bunu "*Müslüman-Ermeni boğazlaşması*", "*Taşnak Ermenilerinin oynadığı rol*" ve "*Müslüman Türklerin etnik temizleme politikası*" olarak tanımlar. Bunların da temel sorumlusu dış güçlerin kışkırtma ve destekleri olduğunu yazar.

Görüldüğü gibi bu jeopolitik ve jeostratejik ortamda Ermeni meselesi kesinlikle Türkleri ve Ermenileri birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen başka azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamış iseler, Ermeniler için de aynı yönteme başvurmuşlardır. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. Birincisi yaşadıkları coğrafyada hiçbir zaman çoğunlukta değillerdi. İkincisi ise, yaşadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı batılı güçlerin diğer Hristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında ırkçılığın uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli faktör '*din*' ve '*kilise*' faktörü idi. Bu bağlamda Kafkasya'da gerek siyasi, gerek sosyal amaçlı pek çok örgüt kurulmuştur. Ermeni Keşişi T. Geğemyants "*Ermeni Tarihi*" kitabında Ermenilerin kurtuluş harekâtı tarihinin Gregoryen Kilisesi başkanlığında Ermenilerin tek merkezden idare edildikleri zamandan başladığını bildirmekteydi⁶⁵.

Ermenilerin içinden çıkan komitecilerin, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, onları büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Müslümanın bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu faaliyetleri bugün kapanması güç bir yara haline gelmiştir. Bir diğer yabancı gözüyle de, meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz⁶⁶.

⁶² Salahi R. Sonyel, (2007). *Türk-Ermen Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Nu: 10, Londra, s. 123-124.

⁶³ RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290, s. 38.

⁶⁴ RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220, s. 41.

⁶⁵ Abdurrahman Küçük, (1997). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, s. 196; Erdal İlater, (1999). *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Serisi, Nu: 11, Ankara, s. 34.

⁶⁶ Gaston Gaillard, (2003). *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Evrope)*, İzmir, s. 1-2.

İnsanlık tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olan 1905–1918 yılları, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Arşiv belgeleri ispat etmektedir ki, özellikle bu yıllarda zor dönemlerden istifade eden Ermeniler, Güney Kafkasya ve Azerbaycan’da konumlanan ve güçlenen Bolşevikler kendi emelleri doğrultusunda bir “*Büyük Ermeni Devleti*” kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslüman-Türk insanına karşı katliam ve soykırım uygulayarak, suçsuz insanları yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki, Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı felaketler eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır. Aynı yöntem günümüzde “*çağdaş*” olarak bilinen ülkeler tarafından da uygulandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

ARDA, 100-2-791.

ARDA, 1061-1-1.

ARDA, Fond. 1061, Siyahı. 1, İş. 105 (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi)

ARDA. 1061-1-96.

ARMDA, 1061-1-108 (Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arşivi)

ARMDA, 1061-1-95.

ARMDA, 28-1-185.

ARSPİHA, 227-2-13.

ARSPİHA, 276-2-20.

ARSPİHA, 276–52-20 (Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi)

ARSPİHA, 277-2-25.

RFDTA, 1405-1328.

RFDTA, 821-7-220.

RFDTA, 841-7-290 (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi)

RFTDA, 544-13-20.

Sürelî Yayınlar:

Açık Söz Qazeti, Nu: 627, Bakı. 1918.

Adres Kalendar Azerbaydjanskiy Respubliki, Bakı. 1920.

Azadlıq Qazeti, Bakı. 29 Mart 1994.

Bakinskiy Raboçii Qazeti, Nu: 79, Bakı. May 1918.

Basiret Qazeti, Nu: 219–221, Bakı. 1919.

Elturan Jurnalı, Nu. 1-2-3, Bakı. 1993.

Gruziya Qazeti, 28 Noyabr 1918.

http://www.azernews.az/site/shownews.php?news_id=8601,2008-11-12.

Hümmet Qazeti, Nu: 36–65, Bakı. 1918.

İkbal Qazeti, Bakı. 1918.

İzvestiya Qazeti, Nu: 73-74, Bakı. 21-23 Aprel, 1918.

Naş Golos Qazeti (Menşevik Örgütü Yayın Organı), Bakı. 24 Mart, 1918.

Oçerkler, 26 Bakı Komissarı, Bakı. 1958.

Tarix Xeberleri Yayın Organı, Nu. 2, Bakı. 1998.

Yeni Kafkasya Jurnalı, Nu: 2, Yıl. 13, 31 Mart 1925.

Araştırma Eserler:

ALİYEV, Gamid. (1993). “Poçemu Daşnaki Ne Unimayutsiya?”, *Elturan Jurnalı*, Nu: 3, Azərbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler İnstitutu Neşriyyatı, Bakı.

AMANOĞLU, Ebülfez. (2005). “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 5, Erzurum.

ÇIRAKZADE, Vahid. (1992). *İstiqlal Yollarında*, Bakı.

DİLAN, Hasan. (Trsz). *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914–1918)*, Les Evenement Armentens Dans Les Documents Diplomatiques Français (1914–1918), c. 1, TTK Yayınları, XVI. dizi-sayı 106, Ankara.

GAILLARD, Gaston. (2003). *Türk-Ermeni Sorunu* (Les Turcs-I’ Evrope), İzmir.

GAZİGİRAY, Alper. (1982). *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul.

HACİBEYOV, Üzeyir. (1919). “31 Mart”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı.

HESENLİ, Cemil. (1994). “Mart 1918 Vetendaş Muharebesi, Yoxsa Türk-Müselman Soyqırımı mı?” *Azadlıq Qazeti*, 29 Mart, Bakı.

İLTER, Erdal. (1996). *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916)*, Ankara.

İLTER, Erdal. (1999). *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara.

İSGENDEROV, Anar. (2006). *Azerbaycan’da Türk-Müselman Soyqırımı Probleminin Tarixşünaslığı*, Bakı.

KAÇAZNUNİ, Ovanes. (2007). *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* (1923 Parti Konferansına Rapor), İstanbul.

KAMALOV, İlyas. (2007). “Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov’un Raporu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, ASAM Yayınları, c. 1, Ankara.

KARİBİ, (2007). *Ermeni İddialarına Yanıt, Gürcü Devletinin Kırmızı Kitabı*, İstanbul.

KARİNYAN, A. B., (2006). *Ermeni Milliyetçi Akımları*, İstanbul.

KAZIMZADEH, Firuz. (1951). *The Struggle For Transcaucasia (1917–1921)*, New York.

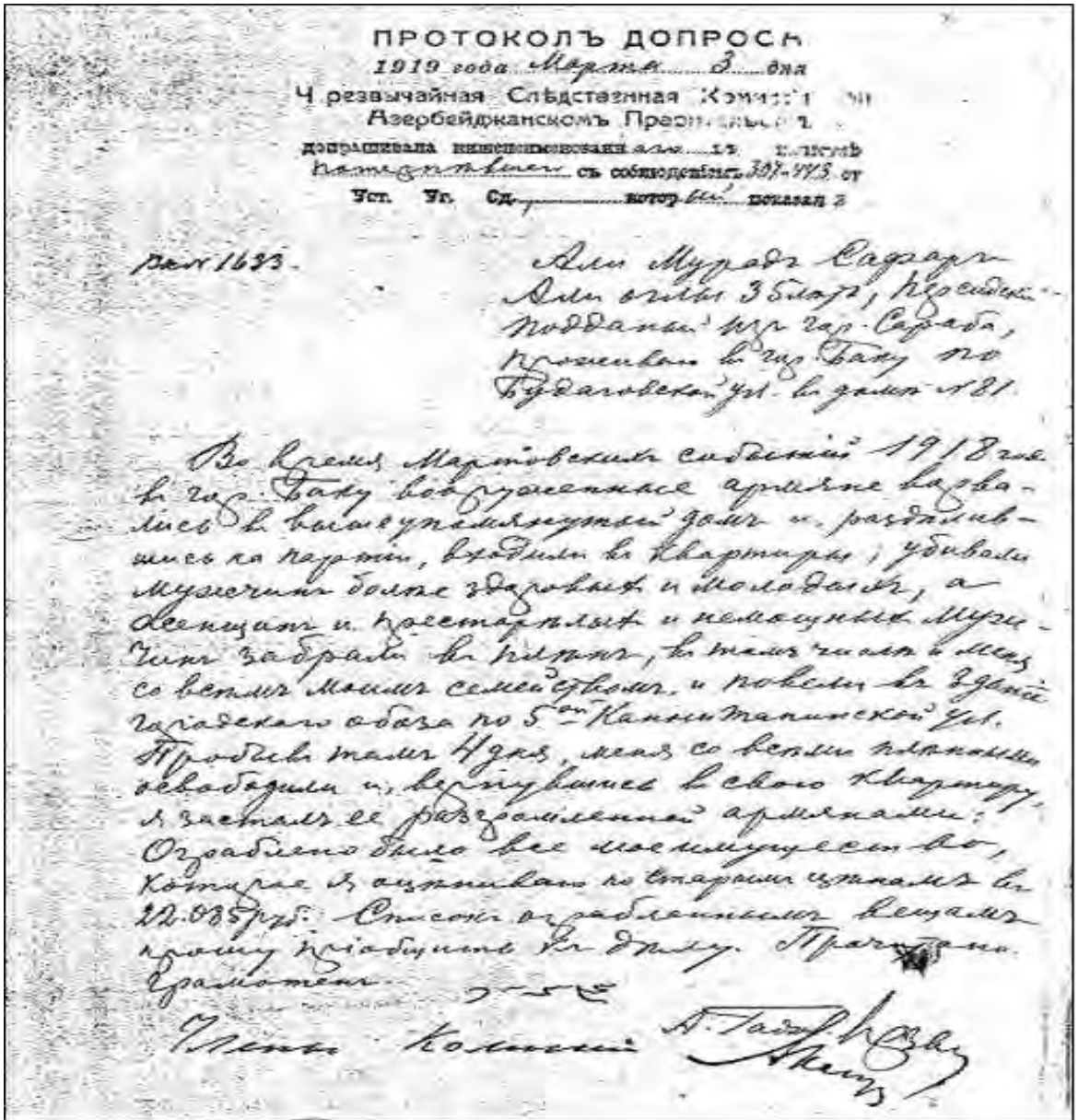
KÖÇERLİ, T., (1972). *Tarixi Saxtalaştıranlar Eleyhine*, Bakı.

- KÜÇÜK, Abdurrahman. (1997). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara.
- LALAYAN, A. (2006). *Taşnak Partisinin Karşıdevrimci Rolü (1914–1923)*, Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı–2, İstanbul.
- MUSTAFAYEV, Beşir. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İzmir.
- MUSTAFAYEV, Beşir. (2010). “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba’da Ermeni Zulmü (1905–1920)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı. 26, Ankara.
- MUSTAFAYEV, Beşir. (2011-2012). “Ermenilerin İran ve Kafkasya Coğrafyasında Dış Güçlerle İlişkileri (1915–1920)”, *Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 13, (51), İstanbul.
- MUSTAFAYEV, Beşir. (2012-2013). “Arşiv Belgeleriyle Gence’de Ermeni Mezalimi (1905–1919)”, *Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 55, (14), İstanbul.
- NERİMANOV, Neriman. (1926). *Makaleler ve Mektuplar*, Moskova.
- ONULLAHİ, Seyidağa. (2002). *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakı.
- QASIMOV, Musa. (2000). *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti (1914–1918)*, c. 1, Bakı.
- RESULZADE, M. E. (1991). “Qafqazya Türkleri”, *Azərbaycan Jurnalı*, Nu: 1, Bakı.
- RESULZADE, M. E. (1919). “Unudulmaz Fəciyə”, *Azərbaycan Qəzeti*, Bakı.
- SERTÇELİK, S. (Trsz). *Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair*, Ankara.
- SONYEL, Salahi. (2007). *Türk-Ermen Çıkmazı*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra.
- SÜLEYMANOV, Manaf. (1991). *Oxuduqlarım, Eşitdiklərim, Gördüklerim*, Bakı.
- TOPÇUBAŞOV, Ali Merdan Bey. (1990). *Azərbaycan'ın Təşəkkülü*, Bakı.
- TÜRKER, Rüştü. (2008). *Qafqaz Türk-İslam Ordusu Bakı Yollarında (5. Kafkas Piyade Fırkası)*, Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı.
- VELİÇKO, V. L. (1995). *Kafkaz*, Baku.
- XELİLOV, A. (2000). *Genosit Protiv Müslümanşogo Naseleniya Zakafkasya V İstoriceskix İstoçnikah*, Bakı.
- ZEYNALOĞLU, Cahangir. (1924). *Muhtasar Azərbaycan Tarihi*, İstanbul.

Ekler:

- Arşiv Belgesi 1. Ermenilerin Bakü’de Müslümanlara uyguladığı yağmalama ve katliama dair belge.
- Resim 1. Bakü soykırımında öldürülen Müslümanlar.
- Resim 2. Bakü soykırımının ilk günlerinden harabe bir görüntü.

Ekler:

Arşiv Belgesi 1. ARSPİHA, 277-2-25.

Ermenilerin Bakü'de Müslümanlara uyguladığı yağmalama ve katliama dair belge.

Resim 1. Bakü soykırımında öldürülen Müslümanlar.

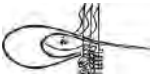

Resim 2. Bakü soykırımının ilk günlerinden harabe bir görüntü.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

KIRAAT KİTAPLARINDA CUMHURİYET VATANDAŞI VE YENİ TÜRKİYE (1923-1938)*

Mustafa MÜJDECİ*

Cem KARAKILIÇ**

ÖZET

Milli Mücadele'nin ardından toplumsal yaşamı düzenleme ve yönlendirme çabası gereğince milli his ve vatan muhabbeti yüksek, Türk inkılabının ilke ve esaslarını benimsemiş, cüzi ve külli görev ve sorumluluklarının bilincinde olan yeni bir nesil yetiştirmek ve eğitim vasıtasıyla şeklen ve fikren yeni bir vatandaş tipi vücuda getirmek Türk inkılabının ve dönemin eğitim sisteminin en temel vazifelerinden biriydi. Cumhuriyetin kendi ideolojisiyle mütenasip bir yurttaş meydana getirme idealinin pedagojik vasıtalarından biri kuşkusuz kıraat kitaplarıydı. Cumhuriyet çocuklarında vatandaş kimlik ve erdemini geliştirmek maksadıyla kaleme alınan bu kitaplar başta cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik olmak üzere idealize edilen pek çok değer ve kavramın benimsetilmesinde ve yerleştirilmesinde etkili oldu. Bu çalışma 1923-1938 yılları arasında ilk ve orta dereceli okullarda ders kitabı olarak okutulan kıraat kitaplarının vatandaş kurgusundaki yeri ve önemi üzerinde duracaktır. Bununla birlikte makalede ayrıca yeni Türkiye'nin yeni vatandaş profili de değerlendirilecektir. İdealize edilen yaşam biçiminin nitelikleri ve gerekleriyle "eski"nin sorunları da kıraat kitaplarının bakış açısıyla ele alınacaktır. Bu çalışma bir yönüyle eğitim-ideoloji noktasından hareketle kıraat kitaplarında yer alan metinlerden yola çıkılarak yapılan söylem analizini muhtevidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni devletin ideolojik temellerinin ne şekilde kurgulandığı, bunun eğitim sisteminin varlık nedeni olan öğrenciye nasıl aktarıldığı ve ideolojik meşrulaştırmanın bir aracı olarak kıraat kitaplarının çerçevesi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Makalede genç Cumhuriyetin, öğrencisine vermek istediği değerler belirli başlıklar altında kategorize edilerek incelenecek ve konu ilkökul birinci sınıftan ortaokul üçüncü sınıfa kadar tüm sınıfların kıraat kitaplarına göre ele alınacaktır. Oluşturulan çözümlemede kıraat kitaplarında egemen temalar, kullanılan kavramlar, yüceltme veya yerme ifadeleri, örnekler ve ifade biçimleri ele alınacak ve yeri geldikçe görsel öğelere de yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat kitabı, Vatandaş, Kimlik, Eğitim, Cumhuriyet.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Ankara, El-mek: mmujdecı@hotmail.com

** MEB Tarih Öğretmeni, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi

REPUBLIC CITIZEN AND NEW TURKEY IN THE READING BOOKS (1923-1938)

ABSTRACT

Following the war of independence, in a need to struggle to arrange and guide social life, raising a generation with high feeling of nation and homeland, adopting the principles of Turkish revolution, aware of personal and social responsibilities and form a citizen type both physically and mentally through education was one of the basic missions of Turkish revolution and the education system of the time. One of the pedagogical means of creating a citizen symmetrical to the ideology of republic itself was of course reading books. Written to improve the identity and virtue of republican children, these books had a great impact on making children raise and adopt a great many values idealized concepts, starting with republicanism, nationalism and secularism. The current work will focus on the place and significance of the books taught as reading books at primary and secondary schools between the years 1923 and 1938 in the speculation of citizenship. Moreover, new profile of the new Turkey will also be dwelled upon in the article. Qualities and requirements of the idealized life styles and the problems of the 'old' will be discussed as well from the point of view of the reading books. This study in one way, bearing in mind the education -ideology point, involves the discourse analysis carried out through the texts available in the reading books. In what way the ideological bases of the new state were fictionalised in the early years of the Republic, how this was transferred to the student known as the existence cause for the education system and frame of the reading books as a means of ideological legitimization will be put forth. In the article, values that the young Republic desires to deliver its student will be studied by categorizing them under some particular titles and the topic will be discussed according to the reading books of all the classes ranging from the 1st grade primary class to 3rd grade secondary class. In the analysis made, dominating themes, notions, expressions of glorification or satire, examples and types of expression in the reading books will be handled and visual elements will also be mentioned as the occasion arises.

Key Words: Reading books, Citizen, Identity, Education, Republic.

Giriş

Bilindiği gibi ders kitapları, “bir ülkede uygulanan eğitim felsefesi ve görüşü çerçevesinde hazırlanmış, eğitimin amacı ve hedeflerini belirleyen ve bu hedefe nasıl ulaşılabileceğini gösteren müfredat programının en somut hali” veya benzer şekilde “okul düzeyinde bir dersin müfredat programını desteklemek amacıyla belirli pedagojik ilkeler çerçevesinde yazılmış öğretim araçları” şeklinde tanımlanmaktadır (Kabapınar, 2004:319). Bu bakımdan ders kitapları eğitim sisteminin bir parçası olarak eğitim programlarının sınıf içi uygulamalarında rehber olarak öğretmen ve öğrencilere kaynaklık etmektedir (Alkan, 1979:244-245).

Eğitim öğretim sürecinin vazgeçilemez temel aracı olan ders kitaplarının öğrencinin gelişiminde, eğitiminde ve öz yapısının biçimlenmesinde katkısı oldukça büyüktür. Ders kitapları öğrenme/öğretme sürecinde özellikle planlı eğitim uygulamalarında öğrencilerin neler öğreneceğini ve öğretmenlerin ise neler öğreteceğini önemli ölçüde belirleyen bir kaynaktır. Bu bakımdan ders kitabı bütün yönleri ile öğretimin hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır (Büyükan, 2003:101). Ders kitaplarının dersin içeriğinin belirlenmesi ve öğretmenin dersini planlaması gibi pek çok yararının yanında, başka görüşlerin ihmal edilerek yazarın görüşünün fazlasıyla empoze edilmesi (Hesapçıoğlu, 1998:313) gibi olumsuz olarak değerlendirilebilecek yanları da mevcuttur. Dolayısıyla müfredatın belirlenmesi ve ders kitaplarının hazırlanması bir toplumu her yönüyle yakından ilgilendiren son derece önemli bir olay olarak değerlendirilmektedir.

Ders kitapları, kültürel niteliklerinin yanında politik nitelikleri ile üstü kapalı bir rol üstlenmekte ve politik propaganda aracı olarak kullanılmaktadır. Toplumsal düzenin korunması ve millî birlik ve beraberliğin sağlanması, ders kitaplarının toplumsallaşma sürecindeki önemli işlevlerinden birini oluşturmaktadır. Bu yönüyle de ders kitapları düzeni sağlayıcı ve sürdürücü bir işlevi yerine getirmektedir (İnal, 2004:85-86). Toplumun egemen sınıfının ideolojisini en etkin bir şekilde benimsetmek görevini üstlenen okullar (Aklan vd., 1980:79-81) ve okuldaki en önemli enstrüman olan ders kitapları, ideolojilerin benimsetilmesinde işlevsel bir rol üstlenmektedirler.

Eğitimin kamusal niteliği ve zorunluluğu sebebiyle toplum üzerindeki etkisi büyük olmaktadır. Zaman zaman toplumsal değişimin lokomotifliğini de üstlenen eğitim sistemleri, rejimlerin nesillere aktarım sürecinin en önemli parçası olarak görülmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında da eğitim ve eğitim araçları yeni Türkiye'nin geliştirilmesinde en önemli mekanizmalardan biri olarak değerlendirilmiştir. Eğitim araçlarının en önemlisi olan ders kitapları ise resmi devlet ideolojisinin aktarımının ana taşıyıcısı rolünü üstlenmiştir.

Okullarda okutulacak kitapların muhtevası ve müfredat programlarının siyasî iktidar tarafından belirlenmesiyle birlikte siyasî iktidar, ders kitapları aracılığıyla ideolojisini geniş kitlelere ulaştırma imkânı bulmuştur. Yeni rejimler/iktidarlar ideoloji oluşturma aracı olarak okula büyük önem vermektedirler. Ders kitaplarını ya doğrudan kendileri hazırlatmakta, ya da hazırlanmış kitapların ideolojilerine uygunluğunu gözden geçirip, ona göre ruhsat vermektedirler. Siyasî iktidarlar bu yolla, ya yeni bir meşruiyet oluşturmaya yahut tartışılır hale gelen meşruiyetin güçlendirilmesini amaçlamaktadırlar (Doğan, 1994:15). Bu yönüyle de ders kitapları, toplumda kabul görmüş temel fikirlerin ve millî kültürün çocuklara aktarılmasının önemli bir aracı olarak görülmektedir. Bununla birlikte ders kitapları yeni nesillere bilgi ve fikir aktarma işlevinin yanında dönemin siyasal ve ideolojik değerlerini çocukların ve gençlerin zihinlerine yerleştirmeyi de amaçlamaktadır (Aslan, 2010:216). Bu noktadan bakıldığında eğitim aracılığıyla değer aktarımının siyasi boyutu olduğu da anlaşılmaktadır. Esasen değerler eğitiminin siyasal bilinçlenmenin önemli bir sacayağını oluşturduğu da bilinmektedir (Cihan, 2014: 431).

Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren okutulan kıraat dersleri, Türkçe dersinin bir alt bölümü olarak ders saati itibariyle haftalık programda önemli bir yer işgal etmiştir. Kıraat derslerinin öncelikli amacı okuma becerisinin geliştirilmesi olmuş ve öğrencilere okuma becerisini kazandırmaya yönelik derslerin içeriği basitten karmaşığa doğru sıralanmıştır. Ancak zaman zaman öğrenci seviyesinin üzerinde metinler de kitaplarda yer almış ve bu durum “İlk Mektep Kitapları Tedkik Komisyonunun Kıraat Kitapları Hakkındaki Raporu”nda da dile getirilmiştir. Kıraat derslerinin konuşma becerisinin geliştirilmesine yönelik amaçları da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak özel bir konuşma eğitiminden ziyade millî günlerde öğrencilerin katılımıyla piyes ve gösteri gibi faaliyetler ile şiir okutma ve ezberletme çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ilk öğretimden orta öğretime kadar eğitim sürecinin hemen her kademesinde uzunca bir süre okutulan kıraat dersleri, öğrencilerin okuma, anlama ve konuşma becerilerinin geliştirilmesine yönelik hazırlanmasının yanında yeni devletin kuruluş süreci, felsefesi ve rejimin değerlerinin/gereklerinin vurgulandığı araçlar olarak ta tasarlanmıştır. Kıraat kitaplarına manzum ve mensur eserlerle katkıda bulunan yazarlardan bazıları şunlardır: Ruşen Eşref, Ziya Gökalp, Yakup Kadri, Mehmet Emin, Yahya Kemal, Hamdullah Suphi, Ahmet Refik, Ömer Seyfettin, İbrahim Hilmi, İsmail Hikmet, Peyami Safa, Tevfik Fikret, Aka Gündüz, İzzet Ulvi, Alp Tekin, Mustafa Necati, Abdullah Cevdet, Reşat Nuri, Mehmet Akif, Ali Ekrem, Faruk Nafiz, Samih Rifat, Necip Fazıl, İbrahim Sadi, İsmet Ayten, Sabri Cemil, Yusuf Ziya, Mehmet Faruk, Florinalı Nazım, Orhan Seyfi, Celal Sahir, Kemaleddin Kamu, Ali Rıdvan, Feyzullah Sacit, Selma Fuat, Ali Haydar, Reşat Feyzi, Muzaffer Şadi, Ali Ulvi, Ali Rıdvan, Emin Recep, Server Ziya, Mehmet Nurettin, Halide Nusret, Ahmet Hikmet, Ömer Rıza, İsmail Hakkı, Hamit Sadi, Şükûfe Nihal, Ömer Bedrettin, Sadri Etem, Halit Ziya Uşşakîzade, Halit Fahri, Doktor Ahmet Süheyl, Ali Haydar, Vâlâ Nurettin, Kenan Hulusi, Ahmet Haşım, Ercüment Ekrem, Ali Mümtaz, Bekir Sıtkı, Ömer Rıza, Mahmut Yesari, Salih Murat, Faik Sabri, Hakkı Süha, İ. Alaettin, Kazım Sevinç.

Bu çalışmada eğitim-ideoloji noktasından hareketle kıraat kitaplarında yer alan metinlerden yola çıkılarak yapılan söylem analizine göre belirli temalar incelenecektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni devletin ideolojik temellerinin ne şekilde kurgulandığı, bunun eğitim sisteminin varlık nedeni olan öğrenciye nasıl aktarıldığı ve ideolojik meşrulaştırmanın bir aracı olarak kıraat kitaplarının çerçevesi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede kültür, kimlik, ideoloji ve vatandaşlık kavramları göz önünde bulundurularak “İdeal Vatandaş ve İdealize Edilen Hayat Tarzı”, “Millî Mücadele, Yeni Rejim ve Gazi” ve “Vatan, Millet, Bayrak, Türk Kimliği Ve Millî Şuur” başlıkları altında değerlendirmeler yapılacaktır. Oluşturulan çözümlemelerde kıraat kitaplarında egemen temalar, kullanılan kavramlar, yüceltme veya yerme ifadeleri, örnekler ve ifade biçimleri ele alınacak ve yeri geldikçe görsel öğelere de yer verilecektir.

İdeal Vatandaş ve İdealize Edilen Hayat Tarzı

Cumhuriyetin ilk kıraat kitaplarından olan ve 1925 yılında ilkököl birinci sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında ideal öğrenci profili “erken kalkan, kahvaltısını yapmayı ve duş almayı ihmal etmeyen, sokakta vakit geçirmeyen” (İlyas, 1925:3), şeklinde tarif edilirken düzenli yaşama, temiz olma ve sağlıklı beslenmenin önemi vurgulanmıştır. Benzer bir okuma parçasında su ve temizlik konusuna değinilmiştir (Safa, 1929:14). II. Meşrutiyet döneminde Darülmualimin-i Rüşdî’de müdürlük yapan eğitimci ve Amelî Fenn-i Tedris kitabının yazarı olan Sabri Cemil (Altın, 2013:19) tarafından kaleme alınan “Türkânın Temizliği” adlı manzum bir parçada ise temizlik ve Türklerin temizliğe verdiği önem üzerinde durulmuştur (Safa, 1929:16). Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı adıyla 1. sınıflar için hazırlanan hayat bilgisi dersine yardımcı bir okuma kitabında da yine aile hayatı, temizlik ve sevgi gibi konular işlenmiştir (İbrahim Hilmi, 1933-34:26-27). İbrahim Hilmi Bey’in hazırladığı okuma kitabında benzer içerikli iki okuma parçasına yer verilmiştir. Kişisel temizlik, ev temizliği, okul temizliği ve köyün temizliği örnek konuşmalarla dile getirilmiştir (İbrahim Hilmi, 1933-34:11-14). “Herkes Çalışıyor” başlıklı yazıda da çeşitli mesleklerde çalışanların resimleri eşliğinde karşılaştırmalı olarak çalışmanın önemi vurgulanmıştır. “Çalışma” ile medeniyet, zenginlik, itibar ve çok kazanmak gibi kavramlar, “tembellik” ile durgunluk, neşesizlik, yoksulluk ve fakirlik kavramları ilişkilendirilmiştir (İbrahim Hilmi, 1933-34:19-20). Buna benzer bir çağrışımı Peyami Safa tarafından hazırlanan kıraat kitabında da görmek mümkündür. Safa, bir çocuğun pilot olma hayalini “çok çalışmak” vurgusu ile ele almıştır (Safa, 1929:134-137). Çok çalışmak ve okumak üzerinde durulan başka bir okuma parçasında ise kitapların en iyi arkadaş olduğu vurgulanmıştır (İlyas, 1925:4). 2. sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında da çalışmak ve meslek seçimi konusundaki yazılar dikkati çekmektedir. Altı çocuğun

konuşturulduğu okuma parçasında çocukların çiftçi, marangoz, demirci, duvarcı ustası, kunduracı ve terzi olmak istedikleri anlaşılmaktadır. Metinde, “Anayurt için vatan için, ne iyi, ne yüzü ak ve ne yararlı adamlar” olmaları gerektiği üzerinde durulmaktadır (İbrahim Hilmi, 1934-35:41-44) 3. sınıflar için hazırlanan bir başka kitapta ise diğer kitaplarda olduğu gibi yine çok çalışmak konusu üzerinde durulmuştur. “Tembellikten sakınmak”, “mektebe koşmak” ve “namus alın teri” ifadeleri ile örgülenmiş bir şiir (İsmail Hikmet, 1933-34:21-22) ve “İşten Sonra” başlıklı bir parça ile “çalışmak” ve “vatan için çalışmak” kavramları özdeşleştirilmiştir (İsmail Hikmet, 1933-34:23-26). Bir diğer kitapta da Gazi Çiftliği’nin tanıtımı yapılmıştır. Gazi’nin “İstemeyi biliniz, istediğiniz şeyi çalışarak tatbik ediniz, mutlaka istediğiniz şeyi elde edersiniz” sözünü ispat eden ve ibret alınacak bir çalışma örneğinin ürünü olan çiftliğin tanıtımı üzerinden Cumhuriyetin onuncu yılının yaşandığı o günlerde millet olarak çok çalışmak gerektiği üzerinde durulmuştur (İbrahim Hilmi, 1933-34:157-160). Kahramanlık figürlerinin ağırlıkta yer aldığı İsmail Hikmet Bey’in 4. Sınıf Kıraat Dersleri kitabında millî ekonomiye de değinilmiştir. İktisatlı yaşamayı ısrarla tavsiye eden kitapta israf vatana ihanetle eş değer görülmüştür. “İktisat olmadan millî servet vücuda gelmez. “Millî servet vücuda gelmeden bir millet terakki edemez, başkalarının boyunduruğundan kurtulamaz” cümlelerinin yer aldığı bir okuma parçasında para biriktirmek, fazla masraflardan uzak durmak, lüks ve sefahatten kaçınmak konuları üzerinde durulmuştur. Bu ifadelerden sonra da yerli malı kullanımı ve millî ekonomi vurgulanmıştır (İsmail Hikmet, 1933-34:38-39). İsmail Hikmet’in kaleme aldığı kıraat kitabında da diğer kitaplarda olduğu gibi çalışmak ve iktisatlı yaşamak (İsmail Hikmet, 1933-34:41). konuları ele alınmıştır. Esasen çalışmak temalı okuma parçalarına yer veren kıraat kitaplarında genel olarak başarı sadece “çalışmak”la açıklanmıştır. Çalışmanın mutlak anlamda başarıyı getirdiğinin ifade edildiği metinlerde toplumsal eşitsizliklerin göz ardı edildiği görülmektedir.

1929’da Pakize Hanım ve Nazım Bey tarafından 5. sınıflar için hazırlanan kıraat kitabında genel olarak uzun okuma parçalarına yer verilmiştir. “Minnet altında kalmamak” duygusu ve değerinin verildiği “Küçük Çoban”, eğitim-öğretimin önemi ile cehaletin zararlarını konu alan “Tabii Servet” adlı hikâyeler bunlardan biridir (Pakize vd., 1929:15-31). Bu uzun hikâyelerden bir diğeri de annenin kızına tavsiyelerini ihtiva eden “Neslin Islahı” başlığını taşıyan okuma parçasıdır. Gençliğin -özellikle de genç kızların- dünyaya bakışının ele alındığı parçada gençlik yıllarının sağlıklı ve ahlaklı geçirilmesinin önemi üzerinde durularak şu ifadeler kullanılmıştır:

“Tarih gösteriyor ki bir millette yalnız erkeklerin vücutlarını terbiye etmekle kuvvetli ve cesur asker kazanılmaz. Bir ırkın ıslahı için evvel emirde genç kızların vücutlarını terbiye etmek lazımdır. Genç kızların sıhhati mensup oldukları milletler için pek ziyade ehemmiyeti haizdir. Zira gelecek nesillerin mukavemet kuvvetleri vasi mikyasta hâlihazır kızlarının mukavemet kuvvetlerine tabidir... Genç kızlar fıkren ve ahlaken tekemmül ettikçe erkeklerin vücuda getirdikleri binaları sıhhat ve şetaretle, rahat ve saadette dolu birer yuvaya tahvil eder... İçtimai hayatta kadınların eserleri ancak erkek ve kadın yetiştirmeye masruf olan manevi kuvvetlerinde tecelli eder. Bu hakikat genç kızların kıymet ve ehemmiyetini göstermeye kifayet eder. Genç kızların evvela aile hayatında kıymetleri vardır.” (Pakize vd., 1929:15-31) 5. sınıf çocuklarına yönelik hazırlanan bir okuma parçasında genç kızların “terbiyeli”, “ahlaklı” ve “sağlıklı” yetişmesi konusu üzerinde durulmasının Cumhuriyetin “fikren, ahlaken, ilmen ve bedenen” yetişmiş nesillere ihtiyaç duyması ile paralellik arz ettiği söylenebilir.

İbrahim Hilmi Bey’in 5. sınıflar için hazırladığı kıraat kitabında genel ahlak ve görgü kurallarını ihtiva eden “Sokakta” (İbrahim Hilmi, 1934-35:21) ve “Sözümüzü Tatalım” (İbrahim Hilmi, 1934-35:32) adlı okuma parçaları dikkati çekmektedir. “Ahlakî noksanlık” ve onun zararlarının erken teşhis ve tedavi edilmesi konusuna (İbrahim Hilmi, 1934-35:78-79) da değinilen kitapta sabırlı ama azimli bir şekilde çalışmanın önemi “Damla Damla Göl Olur” (İbrahim Hilmi, 1934-35:241) başlıklı parçada dile getirilmiştir. Aynı parça “Tasarruf Sandığına koyduğu paralar

faiziyle beraber arttıkça artıyordu” cümlesiyle noktalanırken iktisatlı yaşamak teşvik edilmiştir. Birinci sınıflara yönelik bir kıraat kitabının görgü kuralları temalı okuma parçasında ailede baba sevgisi ve babaya karşı görevler (İlyas, 1925:5) ile annelerin cesareti ve evlat sevgisi (İlyas, 1925:26) ele alınmıştır. Bu metinler incelendiğinde annenin “fedakâr”, babanın ise “ekmeği, elbiseyi, oyuncakları getiren” kişi olarak ailenin direği olduğunun vurgulandığı görülmektedir.

Orta okullar ve öğretmen okulları için hazırlanan bir kıraat kitabında Tefik Fikret’in “Halûkun Amentüsü” şirine yer verilmiştir. Bilindiği gibi bu şiirde Tefik Fikret, oğlu Halûk ve onun nesli için yeni bir inanç sistemi idealize etmiştir. Tanrı’nın insan aklının süzgecinden geçtikten sonra kabul edilmesi yaklaşımının benimsendiği şiirde “Vatanım rûy-ı zemin, milletim nev’-i beşer” mısrasıyla da çerçevesi geniş bir hümanizm anlayışı ortaya konulmuştur. Bununla birlikte “insan”ın bütün iyilik ve kötülüklerin kaynağı olarak görüldüğü şiirde aklın “büyük sâhir” olduğu dile getirilmiştir. Pozitivist bir yaklaşımın ürünü olan şiirde bilimin gücünün Tanrı’nın gücünün önünde olduğu ifade edilmiştir (Refik Ahmet, 1932:216-218). Bu dönemin genel karakteri olan millî duygularla mezc edilmiş şiirlerin yanında batılı değerler ve pozitivist düşüncelerle yazılmış şiirlerin kıraat kitabında yer alması dikkat çekmektedir.

Genel olarak kıraat kitaplarında idealize edilen vatandaş tipolojisinden önce insanların toplu halde yaşadıkları ve toplu halde yaşayan insanların bir takım görev ve sorumluluklarının olduğu vurgusu dikkati çekmektedir. Buna bağlı olarak gelişen “vatan” kavramı, sonrasında da vatandaşa düşen görev çerçevesinde “çalışmak/çok çalışmak/vatan için çalışmak” kavramlarını muhteva bir müfredat oluşturulmaya çalışılmıştır. Neredeyse bütün kıraat kitaplarında “çalışma”ya sık sık vurgu yapılması yeni devletin nitelikli “çalışan”a duyduğu ihtiyacı dile getirmesi bakımından önemlidir. Azgelişmişlikten kurtulmaya yönelik çalışmadan ziyade “tembel olmamak için çalışmak” vurgusu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu tür okuma parçaları aracılığıyla öğrencilerde tembelliğin bütün milletin haklarına tecavüz olduğu ve her vatandaşın “çalışmaya mecbur” olduğu duygusu uyandırılmaya çalışılmaktadır. Kıraat kitaplarından anlaşıldığına göre ideal vatandaşın özelliklerinden biri çalışkan olmasıdır. Bununla birlikte vatandaşın fedakâr, ahlaklı, kibar, mücadeleci, temiz, dürüst ve saygılı olması gerektiğinin de farklı metinlerde dile getirildiği müşahade edilmektedir.

Millî Mücadele, Yeni Rejim ve Gazi

Yeni devletin kuruluş süreci, felsefesi ve kurucusunun hayatı kıraat kitaplarında bahsedilen mevzuların başında gelmektedir. Eski ve yeni rejimin karşılaştırılmasına ilişkin okuma parçaları ile Cumhuriyet’e nasıl kavuşulduğu ve Cumhuriyet’in gerekleri/getirdikleri anlatılmaktadır. Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş serüveninin yanı sıra Millî Mücadele ile kazanılan büyük zafer ve ona sahip çıkılmanın önemi üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte kıraat kitaplarında öğrencilerin vatanın ve milletin tekrar tehlikeye düşmesi halinde harekete geçme bilincine sahip yurttaşlar olmaları üzerinde ısrarla durulmaktadır.

Bu bağlamda İlyas Bey’in birinci sınıf öğrencileri için hazırladığı bir kıraat kitabının “Türkiye Cumhuriyeti” başlıklı okuma parçasında şu ifadeler yer verilmiştir:

“Biz Türkler dünyanın en büyük milletiyiz. Yüzlerce yıldan beri istibdat altında ezildik. Düşmanlar topraklarımızı çiğnedi. Lakin sonra Türk milleti uyandı. İstibdadı yıktı; bize çok fenalığı dokunan padişahlığı devirdi. Devleti yabancı boyunduruğundan kurtardı. Bugün Türkiye’de hâkim olan yalnız millettir. Memleket cumhuriyet ile idare olunuyor. Şanlı cumhuriyetimizin reisi de yüce sevgisi her Türk’ün gönlünde yaşayan Gazi Mustafa Kemal Paşa’dır.” (İlyas, 1925:8)

Osmanlı Devleti’nin yıkılış sürecinde yaşanan olumsuz olaylar “yüzlerce yıldan beri istibdat altında ezildik” şeklinde dile getirilmiştir. Esasen yeni kurulan bir devlette cumhuriyet

idaresi zikredilirken padişahlığın/saltanatın eleştirilmesi her ne kadar haklı olsa da uzun bir dönem dünyanın en güçlü devleti olmuş, farklı milletleri bir arada barış içinde yaşatabilmiş ve köklü bir geleneğin devamı olan bir devlet için “müstebit” sıfatının kullanılmasının ve bunun da ilkökul birinci sınıf öğrencileri için hazırlanan okuma kitaplarında yer almasının pedagojik ve tarihsellik açısından tartışılır olduğu açıktır. Bununla birlikte Osmanlı döneminin ünlü denizcilerinden olan Barbaros ve Turgut reisin zikredildiği okuma parçasında denizlerdeki güçlü döneme duyulan özlem dile getirilmiştir (İlyas, 1925:25).

“Çabuk Mektebe” başlıklı okuma parçasında şanlı bayrağın vatanın üzerinde her zaman dalgalanabilmesi ve Sakarya’da şehit düşenler için okula gitmenin ve çok çalışmanın önemi üzerinde durulmuştur (İlyas, 1925:9). Kıraat kitaplarında vurgulanan bir diğer konu da eğitimin önemi ve bilginin insan hayatındaki yeri olmuştur. Bilgisizlik ve cehalet yerilerek bilgili insanın ailesine, memleketine ve tüm insanlığa faydalı olacağı vurgulanmış ve bilginin ve eğitim görmenin büyük erdemler getireceği ifade edilmiştir.

Peyami Safa tarafından ilkökul birinci sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında “Ben bir Türk çocuğuyum. Vatanım Türkiye’dir. Eskiden vatanımı cahil ve zalim padişahlar idare ederlerdi. Onlar memlekete çok zarar verdiler. Türkler bu cahil ve zararlı padişahlığı kaldırdılar.” (Safa, 1929:4) ifadeleriyle yeni Türkiye’nin yeni ideolojisine uygun milliyetçi duyguların hâkim olduğu bir okuma parçasına yer verilmiştir. Bu çerçevede kitapta yer alan bir başka parçada cumhuriyet konusu ele alınmış ancak Cumhuriyetin ilan ediliş tarihi 26 Teşrinievvel olarak ifade edilmiştir. Cumhuriyetin yaşatılmasına ilişkin cümlelerin yanında “Cumhuriyetin şerefine her sene mekteplerin tatil edildiği” “yaşasın cumhuriyet” ifadeleriyle vurgulanmıştır (Safa, 1929:50).

Sabri Cemil tarafından kaleme alınan ve mitolojik bir takım sembol ve tasvirlerle resmedilen manzum parça konusunu yine Türkler ve Cumhuriyet hususundan almaktadır. Söz konusu metinde “Türkün eski mefkûresi” olan cumhuriyet ile sultanlığın ve kul olmanın sona erdiği ifade edilmiştir. Tanrının hür yarattığı Türk’ün hiç kimseye boyun eğmeyeceği ve Türk milletinin cumhuriyetin bekçisi olduğu da ifade edilmiştir (Safa, 1929:50). 3. sınıflar için hazırlanan bir kitapta yine Sabri Cemil imzalı “Türkü Tanrı hür yaratmış” mısrası ile başlayan “Türk Cumhuriyeti” başlıklı şiirde de aynı melek ve çocuk resmi kullanılmıştır (Safa, 1934-35:59).

Dönemin dil encümeni üyelerinden Ahmet Cevat’ın yazarlığını yaptığı “Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat” kitabında çeşitli okuma parçalarının yanı sıra çocukların oynayabilecekleri bazı temsillere de yer verilmiştir. Bu temsillerden en çok dikkati çeken “Yaşasın Cumhuriyet” adını taşımaktadır. Temsil, Osman ve Turhan adlı iki öğrencinin arasında cereyan eden olaylar zincirini konu edinmektedir. Sert ve zorba bir çocuk olan Osman ile arkadaşları aralarında şöyle bir konuşma geçmektedir:

“Osman: ‘Bütün oyuncaklarınızı, toplarınızı, topaçlarınızı bana vereceksiniz.’

Turhan: ‘Vay beyim vay! Sen kim oluyorsun? Sen milleti soyan fena padişaha benziyorsun. O devir geçti yavrum!’

Osman: ‘O devir geçti mi? Ben şimdi sana gösteririm. Ben padişah olacağım. Ben ne dersem onu yapacaksınız.’

Turhan: (arkadaşlarına) ‘Arkadaşlar, ağaçların arkasına! Siper alınız. Sopa, taş, ne bulursanız hazırlayınız. Şu padişah olmak isteyen Osman’a haddini bildirelim.’

Osman: ‘Şimdi görürsünüz!’

Turhan: ‘Taş atınız, arkadaşlar!’

Osman: ‘Arkadaşlar, ben size şakadan söylüyorum, canım! Korkmayın, işte tüfeği bir tarafa bırakıyorum.’

Turhan: ‘Tüfeği bir tarafa bırakmak yetişmez. Buradan çıkıp gitmelisiniz! Böyle şaka olmaz. Biz Türk çocuğuyuz. Padişahlığı yıkarız, padişahları da memleketten dışarıya atarız.’

Osman: (korkarak) ‘Peki, peki taş atmayın. Sopa ile vurmayın. Biz gidiyoruz.’

Turhan: ‘Arkadaşlar, hep beraber bağıralım: Kahrolsun padişahlık! Yaşasın Cumhuriyet!’ ” (Ahmet Cevat, 1929:88-91)

İlkokul birinci sınıf öğrencileri için hazırlanan bir okuma kitabında geçen bu ifadelerde yeni Cumhuriyetin kuruluş süreci ve bu sürecin felsefesi ya da zihinsel arka planı göz önüne serilmektedir. Çocukların isimlerinden (Osman ve Turhan) parçada kullanılan kavramlara kadar eski-yeni, çağdaş-geri ve iyi-kötü algılaması Cumhuriyetin ilk neslinin zihinlerinde yeniden şekillendirilmektedir. Esasen ders kitaplarında olduğu gibi kıraat kitaplarında da ideolojik meşrulaştırma ve yeni bir toplum inşa etme süreci dikkatlerden kaçmamaktadır.

Kitabın bir başka okuma parçasında Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bilgi ve yorumlar verilmektedir. Parçada “Bizi padişahların fenalığından kurtaran Gazi’dir” ve “Padişahın askerini yendi. Cumhuriyet hükümetini kurdu” (Ahmet Cevat, 1929:88-93) ifadeleri dikkati çekmektedir. Her ne kadar Millî Mücadele döneminde İstanbul Hükümeti’nin desteklediği isyanlarla uğraşılırsa da “padişahın askeri” kavramı ile ilkökul birinci sınıf çocuklarında bir “düşman” algılaması oluşturabileceği göz ardı edilmemelidir. Kıraat kitaplarında Türk milletinin tarihten gelen kahramanlık örneklerine sürekli olarak yer verilmesine rağmen bu tür ifadelerle bir süre sonra yeni nesillerde kavram kargaşası ve ikilemlerin oluşabileceği düşünülmektedir. Tarihe vurgunun yapıldığı, Türk milletinin özelliklerinin ve kültürünün öne çıkarıldığı bir dönemde kıraat kitaplarında geçen ifadeler, öğrencilerde “kültür”, “millet”, “ata” ve “tarih” konularında çeşitli çelişkilerin oluşmasına sebep olabilecek niteliktedir. Ayrıca yine aynı parçada “Padişah çocukların oyuncaklarını ellerinden almak isteyen Osman’a benzerdi” şeklindeki bir cümleyle de eski dönemin temsilcilerinin itibarsızlaştırılmasına yönelik yorumların bulunduğu görülmektedir.

Ahmet Cevat’ın 2. Sınıflar için neşrettiği kıraat kitabında da yukarıda zikredilen ifadelere benzer cümleler kullandığı görülmektedir. “Yaşasın Cumhuriyet” (Ahmet Cevat, 1929:88-109-113) başlıklı parçada yine Osman ve Turan adlı iki çocuk arasında geçen konuşmaları ihtiva eden bir temsil yer almaktadır. Osman’ın eski rejimi Turan’ın yeni rejimi sembolize eden duruşları üzerinden padişahlık ve eski rejimin eleştirisinin yapıldığı parçada Osman, oyunbozan, emredici, zorba ama korkak bir şahsiyet olarak sunulurken Turan, cesur, mücadeleci, Türk kimliğini özümsemiş ve cumhuriyetçi bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. “Cumhur Reisimiz” (Ahmet Cevat, 1929:114) başlıklı iki kıtalık bir şiirde de Mustafa Kemal Paşa sevgisi üzerinde durulmaktadır.

“Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı” adlı kitapta ise Cumhuriyet ve Çocuk Bayramı ile ilgili metinlere yer verilmiştir. Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü hakkında okuma parçaları bulunan kitapta “... İsmi Mustafa Kemal’dir. Biz bu ismi severiz. Kendisini de çok severiz. Köyleri en çok düşünen, köylülere memleketin efendisi diyen O’dur. Cumhuriyeti kuran, bugün onuncu yıl dönümüne kavuşturan O’dur.” ifadeleri dikkat çekmektedir (İbrahim Hilmi, 1933-34: 25).

2. sınıflara yardımcı bir kıraat kitabında köyde Cumhuriyet ve Çocuk Bayramı kutlamalarına yer verilmekte ve köy halkının bu bayramlara hazırlanış süreci anlatılmaktadır. Sınıftaki bayram hazırlıkları anlatılırken şu ifadelerle yer verilmektedir:

“Mektep çocukları tertemiz gelmişler, rahlelerine oturmuşlardı. Hoca Efendi masanın başına geçmişti. Duvarda ve yüksekte asılı olan Büyük Gazi’nin resmi bugün Türk bayrağına sarılmış, çerçeve kenarı da yeşil yapraklarla süslenmişti. Resmin altına ağaç dallarından ayrıca 1923-1933 tarihi yazılmıştı. Masanın üstüne de güzel bir çiçek demeti konulmuştu. Hoca Efendi ayağa kalktı. Çocuklar da kalktı. Hep birden vatan şarkısı söylendi. Sonra yine hep birden yaşasın Reiscumhurumuz Gazi Mustafa Kemal hazretleri diye bağrışıldı. Bu söz dışarıda köylüler tarafından da tekrar edildi.” (İbrahim Hilmi, 1933-34: 3-4,136)

Yukarıdaki ifadelerden hoca efendi/muallim önderliğinde icra edilen okuldaki bayram kutlamasının köydeki bayram kutlamalarının mihverini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Zira memleketin en ücra köşelerine kadar “sistem”in en önemli aktarım aracı olarak görülen öğretmenin, vazgeçilemez bir figür olduğu açıktır.

“Gazi Paşa” başlıklı bir parçada Millî Mücadele süreci anlatılmış ve yurdun düşmandan kurtuluşunda Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın rolü vurgulanarak şu cümlelere yer verilmiştir:

“O şimdi bütün Türklerin başıdır, reisidir. Kavga dan sonra Gazi Paşa memlekette dolaşıyordu. Bir gün bir köye uğradı. Köyün çocukları onu karşıladılar. İçlerinden biri ilerledi: ‘Büyük Gazi! dedi. Bizi ölmekten, anasız babasız kalmaktan kurtardınız. Onun için sizi çok severiz. Anamız, babamız da size dua eder.’ Gazi çocuğu dinledi ve okşadı. İşte memleketine iyilik edenleri herkes böyle sever.” (İbrahim Hilmi, 1933-34: 147-148)

2. sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında cumhuriyet konusuna hassasiyetle değinilmiştir. Padişahlığın ve padişahların eleştirildiği metinde şu ifadeler dikkati çekmektedir:

“Bir zamanlar yurdumuzun başında padişah, sultan denilen zorbalar vardı. Bunlar kendi keyifleri, kendi eğlenceleri için halkı, milleti ezerler, memlekete bakmazlardı. Bu yüzden memleket zayıfladı. Eski kuvvetini kaybetti. Düşmanlar bunu fırsat bildiler, yurdumuzun içine daldılar... Birbiri ardından tahta çıkan sultanlar kendilerinden başka bir şey düşünmediler. Millet aç çıplak, bir tutsak yaşayışı içinde çırpınmaya başladı.”

Bu cümlelerin ardından Gazi Mustafa Kemal’in Anadolu’ya geçip halkı uyandırdığı, “korkak sultanı” tanımadığı, her güçlüğü yendiği ve Türk’e hayatını, hürriyetini ve istiklalini kazandırdığı belirtilmiştir. O’nun kurduğu halk hâkimiyetinin de cumhuriyet olarak adlandırıldığı vurgulanmıştır (İbrahim Hikmet, 1933-34:49-51).

Pakize ve Nazım (İçsel) tarafından 2. sınıflar için hazırlanan okuma kitabında İsmet Paşa’nın fotoğrafı eşliğinde Cumhuriyet Bayramı adlı okuma parçasındaki “Bugün Türkiye Devleti en kuvvetli devletlerden biridir” ifadeleri dikkati çekmektedir (Pakize vd., 1934:147-148).

3. sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında diğer kitaplarda olduğu gibi çok çalışmak konusu üzerinde ısrarla durulmuş, aile ve yurt sevgisi gibi konular ele alınmıştır. Yakın tarihte yaşananların hatırlatıldığı “Unutma!” başlıklı bir şiirde Milli Mücadele dönemi işlenmiştir. Cumhuriyet bayramı ile ilgili bir yazıda vatanın kurtuluş süreci ile birlikte yine padişahlık ve Osmanlı Devleti’ne karşı yöneltilen eleştiriler dikkati çekmektedir. Metinde halifelik ve padişahlığın kaldırılış tarihi (2 Teşrinievvel 1922 olarak) yanlış verilmiştir. “Vatansever Kime Denir” başlıklı bir parçada da “Vatanın tehlikeler içinde kaldığı, sultanların kaygısız, zorba idareleri altında inlediği zamanlar olmuştur. İşte o zamanlar kendilerini ortaya atarak yurdu kurtarmak için çalışan büyük adamlar da olmuştur. Bunlar eşlerine çok az rastlanılan büyük vatanseverlerdir.” ifadeleri dikkati çekmektedir. O günün kahramanları olan Gazi Mustafa Kemal

Paşa, İsmet Paşa ve arkadaşlarının yanında 19. yüzyılın önemli şahsiyetlerinden Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın da birer vatansever olduğu vurgulanmış ve "Herkes Mithat, herkes Kemal olamaz. Fakat herkes çalışabilir. Herkes vatansever olabilir" ifadeleri kullanılmıştır. Çiftçi, demirci, asker veya bir öğrencinin çalışması vatanseverlikle eş değer tutulmuştur (İsmail Hikmet, 1933-34:81-88).

"Eski Mahalle Mektepleri" başlıklı yazıda yine eski ve yeni karşılaştırılmış ve şu ifadelere yer verilmiştir:

"Bizim zamanımızda çocukların çoğu sokaklarda oynar, mektebe gitmediklerinden adam olamazlardı. Her tarafta mektep yoktu. Çocuklar çok uzak yerlerden mektebe gelirlerdi. Bu mektepler basık tavanlı birer taş odadan ibaretti. Hiç aydınlık değildi. Üç sınıf bir odada dururdu. Sıralarımız yoktu... Kışın ısınmak için mektebe odun taşırdık, yoksa soğuktan donardık. Çok ihtiyar bir hocamız, bir de hadememiz vardı ve bazen hademe dersimizi müzakere ederdi... Sınıfın duvarında bir "falaka" asılı dururdu. Çocuklara birçok cezalar verilirdi: Kulağı çekilir, Suratına şamar indirilir, tek ayak üzerinde durdurulur, avucuna cetvelle vurulur, aç bırakılır, akşam eve bir iki saat sonra gönderilir, Cuma mektebe getirilir, falakaya yatırılırdı... Bugün bu cezalardan hiçbiri kalmamıştır." (İsmail Hikmet, 1933-34:118-120). Yukarıdaki ifadelerden eskinin mutlak yanlış, yeninin de mutlak doğru ve iyi olduğunun vurgulandığı anlaşılmaktadır.

3. sınıflar için hazırlanan bir başka kıraat kitabında 23 Nisan ile ilgili okuma parçasında yine vatanın kurtuluş süreci ele alınmıştır. Söz konusu metinde ayrıca öğrencilerin bayramı kutlaması ile alakalı ilginç bir olay dikkati çekmektedir. Öğretmen sınıfa girdikten sonra öğrenciler ayağa kalmış ve öğretmenin işaretiyle bayrağa ve resme doğru üç defa "yaşa, yaşa yaşa!" şeklinde bağırışlardır. Konuşmalardan sonra öğrenciler tekrar ayağa kalkarak üç defa "yaşa büyük Gazi" ve "yaşa sevgili vatan" diye bağırışlardır (İsmail Hikmet, 1934-35:90-94). Yine aynı kitabın eski mekteplerin anlatıldığı bir başka parçasında geçmişteki öğretmen ve eğitim araçlarının ciddi şekilde eleştirildiği görülmektedir (İsmail Hikmet, 1934-35:134-136).

İbrahim Hilmi'nin hazırladığı okuma kitabında hürriyet, bağımsızlık, millî bayramlar, vergi vermek, Millî Mücadele, Hilâl-i Ahmer, memleket sevgisi ve askerlik gibi konuların yanında Cumhuriyet ile ilgili şiir ve okuma parçaları yer almaktadır. "Cumhuriyet Çocuklarına" başlıklı Selma Fuat imzalı şiirde Cumhuriyetin ilelebet yaşayacağı ve korunacağı ifade edilerek "Beş mukaddes sevgi var/ Vatan, namus, hak, millet/ En başta Cumhuriyet" mısraları vurgulanmıştır (İsmail Hikmet, 1933-34:59).

Cumhuriyet Bayramı ile ilgili bir okuma parçasında bayramın köylerde nasıl kutlandığına/kutlanacağına dair örnekler ele alınmaktadır. Okulun etrafının düzenlenmesi, sınıfın süslenmesi, köyün donatılması, okulun önüne direk dikilip etrafının beyaz kırmızı bezlerle süslenmesi, bayrak dikme merasimi yapılması, davul çalınması, şarkılar söylenerek okula doğru yürünmesi, Gazi'nin resminin selamlanması, "Yaşasın Türkiye! Yaşasın Cumhuriyet!" diye bağırılması ve öğretmenin Cumhuriyete nasıl ulaşıldığına dair bir konuşma yapması gibi direktiflerle parçada bir millî bayram kutlanmasının yöntemi ele alınmaktadır (İsmail Hikmet, 1933-34:60-64). Aynı şekilde 23 Nisan Bayramı ile ilgili bir başka parçada da benzer ifadeler dikkati çekmektedir. Reşat Feyzi imzalı "Büyük Bayram" başlıklı bir şiirde de benzer bir bakış açısıyla kullanılan "Türklüğü dünyaya haykırmak", "soysuzlar zincirine dış geçirmek" ve "böyle büyük bayramlara kavuşmak için her millet [ancak] Türk olmalı, her reis Büyük Gazi" ifadeleri dikkati çekmektedir (İsmail Hikmet, 1933-34:71).

Pek çok okuma kitabında olduğu gibi İbrahim Hilmi'nin kitabında da vatanın kurtuluşu ile ilgili yazılara yer verilmiş ve bununla ilgili süreç Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Büyük Taarruz özelinde ele alınmıştır (İsmail Hikmet, 1933-34:105-106). Bir başka parçada da "İstiklâl Savaşı"

değerlendirilmiş ve “İstanbul’da sarayına kapanan Sultan Vahdettin’in düşmana yaranarak kendini ve saltanatını kurtarmak istediği” vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Kazım (Özalp) Paşa ve Fevzi Paşa’nın resimlerinin de yer aldığı parça, inkılâpların anlatılması, Türkiye’deki değişimin açıklanması ve köy çocuklarının “Cumhuriyeti canla başla korumaları gerektiği” ifadeleri ile son bulmuştur (İsmail Hikmet, 1933-34:172-176). Buna paralel bir başka yazıda “Sevgili Türkiye” başlığı ile yeni Türkiye’ye ait hususiyetler vurgulanırken Ankara’dan resimlere de yer verilmiştir (İsmail Hikmet, 1933-34:176-179). Kitabın dikkat çeken parçalarından biri de “Cumhuriyet” adlı okuma parçasıdır. “Devlet işlerini görmek için hükümet kurulmuştur” cümlesi ile başlayan parçada hükümetin yaptığı işler tek tek sayılmış ve hükümetin meşruiyetini millettten aldığı vurgulanmıştır. Millet, mebus, Büyük Millet Meclisi, devlet reisi, reisicumhur ve kanun üstünlüğü kavramlarıyla cumhuriyetin izah edildiği metin, “eskiden padişahları millet seçmezdi, kanunları millet yapmazdı, o biçime de cumhuriyet denmezdi” ifadeleri ile tamamlanmıştır (İsmail Hikmet, 1933-34:167-169).

Peyami Safa’nın 3. Sınıflar için hazırladığı okuma kitabında ise millî duygulara hitap eden ve yakın tarihi konu edinen metinler olduğu görülmektedir. “İzmir’in Kurtuluşu”¹ başlıklı bir parçada Millî Mücadele süreci ele alınmış ve konu şu ifadelerle tamamlanmıştır:

“O sırada millete hıyanet eden padişah ve halife Mehmet Vahdetin İstanbul’dan kaçmıştı. Sonra 29 Birinciteşrin 1923’te Cümhuriyet ilan olundu. Bugün: bizim en yüce bayramımızdır. Her yıl bugünü kutlamak için memlekette müsamereler, memlekette şenlikler yapılıyor. Cumhuriyet bayramımızla ne kadar sevinsek azdır; çünkü bizi yerin dibine batırmağa kadar varan padişahlardan kurtulmuş oluyoruz. Aramızdan seçtiğimiz en vatansever, en bilgin, en güçlü, en yüksek bir adamı Cumhurreisi yapıyoruz. Demek ki millet kendi kendini idare ediyor. Hâlbuki padişahlara saltanat, cetlerinden miras kalırdı.” (Safa, 1934-35:40-45) Zikredilen ifadelerle bakıldığında dönemin genel bir bakış açısının tezahürü olarak yeni rejimin idealize eski rejimin ise topyekûn eleştirildiği görülmektedir.

“İstiklal Harbimizde” başlıklı bir okuma parçasında vatansever bir çocuğun Büyük Taarruz sırasında yaptığı fedakârlık hikâye edilmektedir. Söz konusu hikâyede Yunan ordusunu takip eden bir Türk subayın karşılaştığı sayısız kahramanlardan biriyle yaşadığı vakıa anlatılmaktadır. Yunan askerlerini tarassut eden küçük Türk çocuğunun düşman tarafından vuruluşu dramatik bir tarzda resmedilmektedir (Safa, 1934-35:46-50). Bu yiğit ve vatansever çocuğun hikâyesiyle 3. sınıf çocuklarına benzer duygu ve değerler verilmeye çalışılmakta, bu ve benzeri konular farklı sınıflar için hazırlanan pek çok kıraat kitabında yer almakta, böylece millî şuur pekiştirilmeye çalışılmaktadır.

“İstiklâlin Çocuğu” başlıklı şiirde bir çocuğun askerliğe duyduğu ilgi ve yüce bir görev olarak askerlik ele alınmaktadır. Millî duyguların dorukta olduğu şiirde şu ifadeler dikkati çekmektedir (Safa, 1934-35:51-55):

“Beni piyade yapsa kumandanlarım eğer
Doğruysa bu övünç bütün cihana değer!
O zaman huzurunda düşman başını eğer
Yılmadan savaşırken elbet galip çıkarım
Savururum bir bomba her tarafı yıkarım

¹ Kitabın 1929 baskısında “İzmir’in İstirdadı” olarak geçmektedir. Bkz. Peyami Safa, **Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat**, Sınıf 3, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1929, s.40.

Bir süvari olursam, sürerim kısırağımı
 Kılıcımla keserim hep solumu sağımı
 Öperler en sonunda düşmanlar ayağımı!
 Ancak benim elimle alınır Türkün hıncı
 Yaşa ünlü süvari' Var ol ki yiğit akıncı
 Tayyareci olursam yükselirim göklere
 Bulutlardan bakarım hep kuşbakışı yere
 Savurmağa başlasam bombaları bir kere
 O lahzada katarım yerde tozu dumana
 O dakikada gelir kahpe düşman amana
 Böyle şanlı günlerin elbette gelir demi
 Şimdi ben yapmalıyım mektepte vazifemi
 Hocam bana diyor ki: Daima çalış emi?
 Bir nurlu ufka doğru koş hilâlin çocuğu
 İstiklâlin çocuğu, istikbalin çocuğu”

Savaşın yaklaşık on sene önce çıkmış bir milletin çocuklarına yönelik olarak hazırlanan bu kitaptaki şiirden de anlaşıldığına göre çocuğun “bombayla her tarafı yıkma”, “kılıçla solu sağı kesme”, “düşmanlara ayak öptürme”, “Türkün hıncını alma” ve “kahpe düşmanı aman dilemek zorunda bırakma” ufkuna ulaşabilmesi için mektepte vazifesini hakkıyla yapabilmesi gerekmektedir. “Hilâl” kelimesi ile Türkiye’nin kastedildiği şiirin 3. sınıf çocuklarının seviyesine uygun olup olmadığı tartışmalıdır. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarındaki kıraat kitapları incelendiğinde kitapların genelinde askerî kültüre ait değerlerin egemen değerler olarak benimsendiği ve buna uygun parçalara yer verildiği görülmektedir.

“Cumhuriyetin Faydaları” başlıklı yazıda padişahlar zamanında hükümetin halkın başına bela olduğu, adaletsizliklerin ve zorbalıkların yaşandığı, Cumhuriyetin “milletin başından saray, padişah, sultan, halife denilen bu belaları kaldırdı”ğı ifade edilmektedir(Safa, 1934-35:56-58).

4. sınıflar için hazırlanmış bir kıraat kitabında diğer kıraat kitaplarında olduğu gibi vatan ve bayrak sevgisi ile birlikte vatanın kurtuluş süreci ile ilgili konular ele alınmıştır. Kitabın başında Türkçe dersi ile kıraat derslerinin hedefleri ve bu derslerin nasıl verilmesi gerektiği metodolojik tarzda açıklanmıştır. Vatan ve bayrak sevgisini anlatan heyecanlı ve coşkulu okuma parçaları ve şiirlerin yanında cumhuriyetle ilgili metinlere de yer verilmiştir. Eski rejimle yeni rejimin karşılaştırıldığı bir okuma parçasındaki şu ifadeler dikkat çekmektedir:

“Kardeş artık padişah yok, millet var; saray yok, kanun var. Zulüm, esaret yok, hak ve hürriyet var. Artık bu memlekette zayıfın vücudu, kuvvetlinin ayağı altında ezilmeyecek. Boş unvanlar kardeşleri birbirinden ayırmayacak. Bu memlekette hiç kimse hıçkırıklarla, gözyaşları ile ticaret etmeyecek. Kanlarla, kemiklerle ziyafet vermeyecek. Bir günlük zevk için millet ağlamayacak. Vatanın bütün bal ve çiçeklerinden evlatları paylarını alacak. Hür bir cemiyette hür bir vatandaş, yeni bir millet içinde hür bir hemşeri. İşte ey aziz kardeş, senin yeni hükümetinin istediği!” (İsmail Hikmet, 1933-1934:15-16)

Bu ifadelerle Osmanlı'dan kalma algılamaların, değer yargılarının ve zihniyetin yeni Türkiye'nin yeni değerleri ile bağdaşmayacağı anlaşılmaktadır. Karşılaştırma yapılırken eski dönem "padişah", "saray", "zulüm", "esaret", "kardeşlerin ayrılması", "zayıfın ezilmesi" ve "gözyaşı" ifadeleriyle, yeni dönem ise "millet", "kanun", "hak ve hürriyet", "hür cemiyet" ve "hür vatandaş" ifadeleriyle betimlenmiştir. 1931'de kabul edilip 1933'te basılan ve 4. sınıflara yönelik hazırlanan bu okuma kitabında Cumhuriyetin 10. yılında yeni devletin, yeni rejiminin, yeni değerlerinin, yeni nesillere aktarımında net ifadeler kullanılarak bir anlamda devletin kararlı duruşu ve yaklaşımı da ortaya konulmuştur.

"23 Nisan" başlıklı bir okuma parçasında istiklal mücadelesi değerlendirilirken millî bayram, hürriyet, Türk'ün azmi, vatan sevgisi, milliyet duygusu ve "yenileşmek ateşi" ısrarla vurgulanmıştır (İsmail Hikmet, 1933-1934:82-84). "Millî Bayramımız" başlıklı Florinalı Nazım'ın yazdığı şiirde, "istibdadın kanlı eli" ve "cihan bize düşman oldu" ifadeleri dikkat çekmekte ve şiir şu dörtlkle noktalanmaktadır: "Kalbindeki büyük iman / En kuvvetli silahındır! / Dünya sana olsa düşman / Seni tutan Allahındır". (İsmail Hikmet, 1933-1934:85-88).

İşgal dönemleri ve istiklalin kıymeti gibi konulara da değinilen kitapta "Kara Kuvvet" başlıklı bir okuma parçası yer almaktadır. Bu parçada cehalet, taassup ve yeniliklere karşı koymak olarak açıklanan "kara kuvvet" in en çok da medreselerde yaşatıldığı iddia edilerek şu ifadelere yer verilmiştir:

"Bin sene evvel çatal yoktu diye elleri ile yemek yerler, çalgı çalmayı, resim yapmayı günah sayarlardı. Uzun müddet "gavur icadıdır!" diyerek vapurlara, trenlere binmediler. Güneş tutulsa "Allahın gazabına uğradık" derler, biraz fazla yağmur yağsa günahlarımızın cezasını çektiğimize hükmederlerdi. Onlar için her yeni şey günahı... Fazla çalışmak bile onların kafalarınca günahı. Yarın ki ihtiyaçlarını bugünden düşünerek çok kazanmayı istemek onlarca tamahkârlıktı. Kadınlarımız da erkekler gibi okuyup yazmaya büyük mekteplere girmeye başladıkları zaman "Kıyamet yaklaştı" derler... Hülâsa, kafalarındaki bin yıllık fikirlere uymayan her şeyin fena olduğunu söylerler ve bu gibi sözlerle düşünmeyen kimselerin fikirlerini zehirlerlerdi. Lakin genç Türkiye Cumhuriyeti, memlekette kök salmış olan bu muzır kuvveti yıktı, medreseleri kapadı, Türk çocuklarına yeni duygular yeni bilgiler verecek güzel mektepler açtı. Bundan sonra Kara kuvvet belini doğrultamayacak ve yeniliğe doğru süratle ilerleyen genç Türkiye'yi bu hayırlı ve çok faydalı yoldan kimse alıkoyamayacak." (İsmail Hikmet, 1933-1934:27-29) Ali Rıdvan imzalı bu yazıdan da anlaşıldığına göre yeni rejim yeni eğitim anlayışıyla birlikte farklı bir ideoloji ile şekillenecektir.

1929 yılında basılan ve Peyami Safa tarafından 5. sınıflar için hazırlanan kıraat kitabı istiklal şuuru, Millî Mücadele süreci ve ruhu, şehitlik ve gazilik, Türk İnkılâbının manası, vatan sevgisi, Türk kültürünün unsurları ve millî hâkimiyet gibi konuları muhtevidir (Safa, 29:58). "İnkilabımızın Manası" başlıklı parçada "hanedan musibeti", "bünzeyi yiyip kemiren saltanat beliyesi", "şeriatın müdahalesi ... tekâmül yolunda yürümemize mani olmak için ayaklarımıza geçirilmiş bir zincir", "şeriatın her işimize burnunu sokmasına müsaade etmedik" gibi ifadelerle laik bir devlet anlayışı vurgulanmaya çalışılmıştır. Söz konusu kitabın bir başka bölümünde ise şu ifadeler yer almaktadır:

"Medeni insanlar gibi giyinmeye, oturup kalkmaya, yaşamaya başladık. Bu dinsiz olmak değildir. Hepimiz Allaha karşı mesulüz, dini vazifelerimizi yaparız, bunun hesabını da ahrette vereceğiz. Fakat dünya işlerimizde Allahın ve dinin büyük isimlerini öne sürerek terakkimize mani olmak isteyen bir sürü cahilin ve mutaassıbın yolumuzda durmasına, bize engel olmasına elbette izin vermeyeceğiz."

Taassuba karşı mücadelenin inkılâp olarak nitelendiği ve cumhuriyetin meşrutiyetin bir devamı olduğu ise şu ifadelerle dile getirilmektedir:

“Biz bundan evvel de siyasi bir inkılâp geçirmiştik, Sultan Hamid’in istibdat idaresini yıktık. Meşrutiyet ilan ettik, böylece hür ve yüksek bir hayata doğru ilk adımımızı attık; fakat bu kâfi gelmemişti; çünkü meşrutiyet hayatı da bizi içtimai esaretten kurtaramamış, hanedanın ve şeriatin pençesinde bırakmıştı; asıl bu dinî beladan kurtulmak bizim için hakiki bir inkılâp olacaktır. Bugünkü inkılâp bizi bütün gayelerimize kavuşturdu. Artık yolumuz açıktır. Önümüzde hail yoktur. İlerlemek için hiçbir şeyden korkacak değiliz. Şarka mahsus ve millî birçok mezîyetlerimizi asla bırakmadan, yani kendi güzelliklerini inkâr eden bir züppe olmadan garplılar gibi yaşayacağız. İnkılâbımızın en hakiki manası budur.” (Safa , 1929:129-133)

Görüldüğü gibi metinde millî kültürden taviz vermeden batılılaşma anlayışının takip edildiği belirtilmektedir.

Kıraat kitaplarının genelinde olduğu gibi İbrahim Hilmi Bey’in 5. sınıflar için hazırladığı kıraat kitabında da Mustafa Kemal Paşa ve yaptıkları üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur (İbrahim Hilmi, 1934-35:219-222). Kitapta ayrıca dönemin başbakanı olan İsmet Paşa ile ilgili de bir okuma parçasına yer verilmiştir. Avrupalıların “pek değerli ve pek cesur” bir kumandan olan İsmet Paşa’nın Lozan Konferansı’nda bütün isteklerini kabul etmek mecburiyetinde kaldıklarının ifade edildiği parçada şu ifadeler dikkati çekmektedir:

“İsmet Paşa, Mithat Paşa’dan sonra Türkiye’nin en büyük devlet adamı sayılır. Belki askerî, siyasî muvaffakiyeti Mithat Paşa’nın gördüğü işlerden daha büyüktür. Çocuklar, içimizden yetişen bu büyük adam muvaffakiyetlerini, muntazam ve devamlı çalışmak, hayatını temiz ve namuslu geçirmek, çok kitap okumak, vatanını candan sevmek sayesinde kazanmıştır.” (İbrahim Hilmi, 1934-1935:238-240)

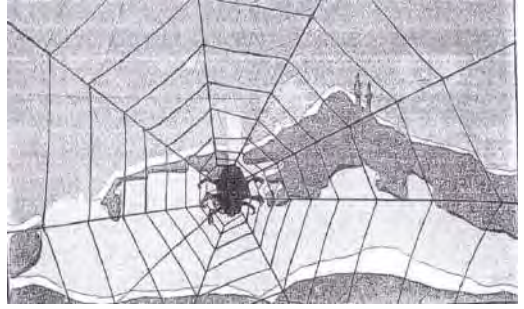
Kitabın bir başka okuma parçasında da Namık Kemal’in hayatı ve fikirleri üzerinde durulmuştur. “Eski saltanat idaresinin zulüm ve istibdadına karşı isyan bayrağını açarak bütün genç kalpleri hürriyet aşkıyla titreten” Namık Kemal’in Türk edebiyatında derin bir inkılâp yapmaya muvaffak olduğu belirtilmiştir (İbrahim Hilmi, 1934-1935:262-263). Bu parçalardan da anlaşıldığına göre dönemin liderleri idealize edilmekte ve Türk çocuğu için gerekli davranış ve tutumlar vurgulanmaktadır. Osmanlı’nın son dönem değişim ve dönüşümüne damgasını vuran şahsiyetler üzerinden de “vatan ve hürriyet aşkı” ve “inkılâp ruhu” öğrencilere verilmeye çalışılmaktadır. Neşredilen metinler arasında Latin Alfabesi’ne geçiş süreciyle ilgili mevzularda bulunmaktadır. Metinde Arap Harflerinin zorluğu, yeni harflerin daha kolay öğrenilebildiği ve daha uygun olduğu vurgulanmaktadır (İbrahim Hilmi, 934-35:223-224). Bu örnekten de anlaşılabileceği üzere kıraat kitapları genel olarak Türk İnkılâbının meşruiyetini ortaya koymak ya da ideolojik meşrulaştırmanın bir aracı olmak amaçlarına hizmet etmiştir.

Bir kıraat kitabında İsmail Hikmet Bey’in kaleme aldığı “Vatan Masalı” başlıklı şiir ile geçmiş ile yeni devlet karşılaştırılırken dikkat çeken ifadeler yer verilmektedir. 7 resim eşliğinde verilen şiirdeki şu ifadeler eski dönemi nitelemek için kullanılmaktadır: “Kanlı taçlı buyrukçular varmış”, “deli dolu hükmeden onlarmış”, “baş sarıklı, el asalı hocalar”, “Sen Allahın gölgesinin diyerek bin bir isim verip mecnun etmişler”, “deli taçlı baş, bu çılgın sultan, aklınca okurmuş ellere ferman”, “sözü burnundan öteye geçmezmiş”, “ne kanun, ne vicdan, ne bir hak varmış, milleti sevenler kanlar ağlarmış”, “Ezginmiş, bezginmiş, yılginmiş millet/ Hainler eylemiş bin bir eziyet/ Çalışan

köylüymüş, yiyen saraylar/ Sultanlar kurarmış kanlı alaylar/ Dinsizmiş, densizmiş, şeytanmış hepsi/ Hacı, hocası düşmanmış hepsi”, “O alçak, o haris başı taçlılar/ Taç için, taht için yurdu sattılar”, “milletin hakkını yiyen hainler”, “vatanı, namusu satan zalimler”, “bir yangın yeri idi sevdiğin vatan”, “yerlere eğikti her Türkün başı”, “analar süt değil kan emzirirdi”. Buna karşılık yeni dönem şu ifadelerle nitelendirilmektedir: “Türklüğe can veren yiğitler”, “yüceltti, yükseltti bu garip yurdu”, “Artık bu ülkede sultanlar yoktu/ Başta sarık, dolaşan şeytanlar yoktu”, “Hakkını almıştı hür olan millet/ Türkler de kurmuştu bir Cumhuriyet”, “Cumhur da kendine bir reis seçti/ O reis milleti en çok sevdi”, “Kemale getiren milleti oydu/ Milletın başına tacı o koydu/ Yaşasın ‘Kemal’i başında millet/ Yaşasın hürriyet ve Cumhuriyet” (İsmail Hikmet, 1933-34:104-109).

Dünyadaki diğer rejim değişikliklerinde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında da yeni dönemin meşruiyetinin sağlam ve felsefesinin benimsetilebilmesi için yeni dönem eski dönemin “ötekileştirilmesi” ve “dışlanması” çerçevesinde ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Tabiidir ki “ötekileştirilen geçmiş” anlayışı ile sistematize edilen bu durum pratikte yeni dönemin/rejimin “aklanması” hizmet etmiştir. Eski rejimin kötülenmesinin yeni rejimin/bugünün “meşruiyeti” ve “geçerliliği” için gerekli olduğu ve “eski”nin ancak “topyekûn olumsuz yanlarının ortaya konulması” ile ortadan kaldırılabilceği düşünülmüştür.

Orta okullar ve öğretmen okullarının 3. sınıfları için hazırlanan bir kıraat kitabında da Mustafa Kemal Paşa’nın sözlerinden örneklerle millî hâkimiyet fikri üzerinde durulmuş ve saltanatın halkın emellerinden farklı bir durum olduğu vurgulanmıştır (Refik Ahmet, 1931:42-43,74-75). Kitapta Ruşen Eşref’in “Cumhuriyet Nasıl İlan Olundu?” başlıklı yazısında Cumhuriyetin ilan edilmesinden bir gün önce Çankaya’da Mustafa Kemal Paşa’nın ifadeleri ve 29 Ekim günü Meclis’te yaşananlar kaleme alınmıştır (Refik Ahmet, 1931:48-55). Yazıda edebi bir dille yeni devletin cumhuriyete geçiş süreci anlatılarak öğrencilerde cumhuriyet fikri uyandırılmaya ve pekiştirilmeye çalışılmıştır. Buna benzer bir yaklaşım Kazım Sevinç (Altınçağ) Bey’in “Gazinin Karşısında Gençlik” şiirinde de görülmektedir. Şiirde Mustafa Kemal Paşa’nın büyüklüğü vurgulanırken kullanılan şu mısralar dikkati çekmektedir: “Yüce bir tarih çarpar onun çelik göğsünde/ Damarlarında kaynar bir ırkın iradesi/ Bir ilâh ki, yurduma ölüm saçan bir günde/ Mucizeler yarattı zulme haykıran sesi” (Refik Ahmet, 1931:56-57).

Vatan, Millet, Bayrak, Türk Kimliği ve Millî Şuur Kavramları

Bayrak Sevgisi

Bir milletin bağımsızlık sembollerinden biri de şüphesiz bayraktır. Bayrak, milletin şahsiyetinin, haysiyetinin ve namusunun simgesi ve atalarının en önemli mirasıdır. Kıraat kitaplarında “millet”, “vatan” ve “bayrak” kavramlarının sürekli olarak kullanıldığı ve birbirini tamamlayan unsurlar algısı oluşturduğu görülmektedir. Kıraat kitaplarında bayrağın tarihî anlamlar

ihtiva ettiği, millî birlik ve beraberliği sağlayan en önemli araçlarından biri olduğu vurgulanmaktadır.

İlyas Bey'in 1. sınıflar için hazırladığı kıraat kitabının bir okuma parçasında bayrak sevgisi anlatılırken Ey ulu bayrağım, seni başka milletlerin bayrağından üstün görmek en yüksek dileğimdir. Bunu kendime borç bilir, hayatımı bu uğurda çalışmakla şenlendiririm, ifadeleri ile öğrencilerde bayrak sevgisi ve onu yüceltme duygusu pekiştirilmeye çalışılmaktadır. (İlyas, 1925:10) “Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat” kitabında çeşitli okuma parçalarının yanı sıra çocukların oynayabilecekleri bazı temsillere de yer verilmiştir. Bu temsillerden biri de “Askerlik” adlı metindir. Askerî kavramlara atfedilen değerin yanında “Bayrak” başlığını taşıyan bir parçada çocukların asker selamıyla bayrağı selamlamalarının resmi görülmektedir (Ahmet Cevat, 1929:9-84). Bir başka kitapta yaşlı bir köylünün bayrağı göndere çekme resmi eşliğinde “Köyde Bayrak Çekme Merasimi” başlıklı bir yazıya yer verilmiştir. Yazıda köye kaymakam ve Halk Fırkası yöneticilerinin geldiği ve büyük bir coşkuyla bayrağın göndere çekiliş süreci ele alınmış ve şu cümlelere yer verilmiştir: “Türk bayrağı Türk milletinin varlığını, canlılığını gösterir. Bu bayrağın şerefi pek büyüktür. Biz Türkler bayrağımızın şerefini korumak için seve seve canımızı veririz.” (İbrahim Hilmi, 1933-34:150-151) Bir ilkokul kitabında parti isminin anılması ilk bakışta yanlış değerlendirilse de parti-devlet anlayışının olduğu tek parti döneminde bunda herhangi bir mahsur görülmemiştir.

Kutsallaştırılan Vatan

Kıraat kitaplarının önemli temalarından biri de hiç şüphesiz “vatan” kavramı olmuştur. Bu dönemde öğrencide Anadolu için “kutsal vatan” algısı canlandırılmaya çalışılmıştır. Atalarımızdan miras kalan “vatan” için fedakârlık yapmanın yanında onu yüceltmek için de “çok çalışmak” gerektiği ifade edilmiştir. Kıraat kitaplarındaki örneklerden de anlaşılabileceği üzere vatan kutsal olduğu gibi onun üzerinde yaşayan millet de “kutlu” ve “yüce” bir millettir. Türk milletin kimlik inşası sürecinde kıraat kitaplarında vatan, bayrak ve Türk kültürünü oluşturan unsurlara karşı bir sevgi ve saygı oluşturma gayreti görülmektedir. Buna paralel olarak vatan için her türlü fedakârlığın yapılması gerektiği hatta ölümü bile göze almak gerektiği belirtilmektedir.

“Yurt Sevgisi” adlı bir okuma parçasında, Plevne Savaşı'ndan da bahsedilerek “sancağı selamlama”, “Türklüğün ve sancağın şerefini muhafaza etme” gibi ifadelerle vatan savunmasının kutsallığı İlyas Bey'in “Küçük Mektepliye: Yeni Milli Kıraat” kitabının ana temalarından biri olmuştur (İlyas, 1925:38-39). 2. sınıf kıraat kitaplarından birinde geçen “Yurdumuz” başlıklı bir okuma parçasında köyden bütün vatana doğru bir algı oluşturma gayreti göze çarpmaktadır. Ayrıca parçada geçen “Yurdumuz çok eski ve çok namlıdır. Bu yurt Türk kahramanlarının otağıdır ve pek şanlıdır. Sen de büyüyünce bu yurdu bir kat daha şenleteceksin.” (İbrahim Hilmi, 1933-34:91-92) ifadeleri çocukta “Türk vatani” ve “vatan için çalışmak” duygularını geliştirmek açısından anlamlı görülmektedir. “Vatanımız” başlıklı bir diğer okuma parçasında da atalarımızın da bu topraklarda yaşadıkları, her Türk çocuğunun yurdunu sevmesi gerektiği ve her Türk köylüsünün köyünü sevmekle vatanını sevmiş olacağı vurgulanmıştır (İbrahim Hilmi, 1933-34:145-146). 2. sınıflar için hazırlanan Resimli Kıraat adlı kitapta “Küçük Asker” başlıklı bir şiir bayrağı göndere çeken izci kıyafetli bir çocuk resmi ile birlikte verilmiştir. “Küçük asker, küçük asker / Vatan senden hizmet ister” (M. Zekeriya, 1934-35:17) mısralarının da dikkati çektiği Tefik Fikret'in şiiriyle çocuklarda vatana hizmetin borç olduğu ve “vatana hizmet” ve “askerlik” kavramları/değerleri güçlendirilmeye çalışılmaktadır. Vatan kavramının Gazi ile birlikte verildiği Celal Sahir'in bir şiirinde işgale uğramış memleketin durumu izah edildikten sonra bunları öğrenmenin borç olduğu vurgulanmaktadır (M. Zekeriya, 1934-35:57-59).

Peyami Safa'nın hazırladığı Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat adlı 3. sınıf kitabında asker sevgisi ile ilgili bir parça dikkati çekmektedir. Edmondo De Amicis'in eserinden uyarlanarak

hazırlanan parçada öğretmenleri eşliğinde askerlerimizin geçişini izleyen öğrencilerin yaşadıkları ve öğrendikleri şeyler anlatılmaktadır. Bayrak ve vatan sevgisini de ele alan parça da asker olmanın yüce bir vazife olduğu belirtilmektedir (Safa, 1929:21-25).

4. sınıflar için hazırlanmış bir kıraat kitabında diğer kıraat kitaplarında olduğu gibi vatan ve bayrak sevgisi ile birlikte vatanın kurtuluş süreci ile ilgili konular ele alınmıştır. Kitabın başında Türkçe dersi ile kıraat derslerinin hedefleri ve bu derslerin nasıl verilmesi gerektiği ile ilgili metodoloji açıklanmıştır. Vatan ve bayrak sevgisini anlatan heyecanlı ve coşkulu okuma parçaları ve şiirlerin yanında cumhuriyetle ilgili metinler de kaleme alınmıştır (İsmail Hikmet, 1933-34:28)

Türklerde vatan sevgisini konu edinen “Türklerde Vatani Ahlak” başlıklı bir yazıda Mete Han zamanında yaşanan ve boş bir arazinin düşman tarafından istenmesi ve Mete Han’ın cevabı hikâye edilerek vatan hassasiyeti dile getirilmiştir (Safa, 1929:167-169).

İbrahim Hilmi Bey’in 5. sınıflar için yazdığı bir kıraat kitabının vatan sevgisini konu edinen iki okuma parçasında edebi bir dille vatan tarifi yapılmıştır. Vatanın müşterek elemelerle büyük bir aile olduğu, doğduğumuz yerden mektebe, camilerden nehirlerle kadar her şeyi muhtevi bir anlamı olduğu, vatanın ancak gezilerek ona duyulan muhabbetin artabileceği, vatan mefhumunun yalnız yerden yurttan ibaret olmadığı, bir milletin aynı duygu ve ülküye sahip olmalarının da vatan mefhumuna dâhil olduğu kısaca vatanın Türk milleti denilen “büyük ailenin sevgili anası” olduğu şeklinde geniş bir anlamı ihtiva ettiği vurgulanmıştır (İbrahim Hilmi, 1934-35:75-76). Vatan ve milliyetçilik kavramlarının iç içe değerlendirildiği parçada modern Türkiye kurgusunun izlerini görmek mümkündür. Bu arada “vatansever insan nasıl olmalıdır?” sorusuna cevap veren bir diğer parçada vatan sevgisinin memleketin kanunlarına itaat, millî müesseselerine muhabbet, memleketin menfaatini kendi menfaatinin üstünde tutmak ve onun menfaati için her fedakârlığı yapmak manalarını havi olduğu ifade edilmiştir (İbrahim Hilmi, 1934-35:77-78).

Diğer kıraat kitaplarında olduğu gibi askerlikle ilgili okuma parçasına yer veren “Resimli İlk Kıraat” kitabında her ne kadar Türklerin doğuştan asker olduğu vurgulanmış olsa da “komşularının yerine göz dikmeyen” bir anlayışla hareket edildiği vurgulanmıştır. Zorunlu askerlik uygulamasının gerekliliği üzerinde de duran parçada “şimdi çocuklar bile mektep sıralarında askerliğe alışıyorlar, izci teşkilatı, askeri dersler, kamplar, bütün bunlar askerliğe hazırlık değil de nedir?” (İbrahim Hilmi, 1934-35:80-81) ifadeleri ile çocuklarda askerlik ruhunun ve teyakkuzun önemi ısrarla vurgulanmıştır.

Ortaokullar ve öğretmen okulları için hazırlanan bir kıraat kitabının ilk sayfalarında memleket sevgisini uyandırmak ve memleket manzaralarından örnekler vermek gayesiyle İsmail Hakkı Bey’in kaleme aldığı “Küllerin Altında Bir Anadolu” (Refik Ahmet, 1932:7-11) başlıklı okuma parçası dikkati çekmektedir. Bu çerçevede “Aladağ Manzaraları” başlıklı bir başka parçada da Bolu, Gerede, Kızılcahamam ve civarı hakkında bilgiler verilmektedir (Refik Ahmet, 1932:14-28). Bir başka yazıda da Simav anlatılarak, Simav özelinde Batı Anadolu halkının Millî Mücadele sürecinde yaşadıkları özetlenmektedir (Refik Ahmet, 1932:121-125). Esasen Türk milletinin bağımsızlık için yaptığı son savaşın hatırlanması/hatırlatılması kıraat kitaplarının genelinde görülen hususların başında gelmektedir.

Kitapta Faruk Nafiz’in “Memleket Türküleri” şiirinin bir mısrası da yayınlanmıştır. (Refik Ahmet, 1932:13) Ayrıca Mehmet Akif’in “İstibdat” adlı şiirinin bir kısmı verilmiş bununla ilgili olarak yapılan açıklamada da “Memleketimizde halkın sırtından, halkın çalışması ile geçinen ve halka her türlü fenalıkları yapan padişahların hüküm sürdükleri zamanlarda da yaşamış olan Mehmet Akif Bey, o zamanki istibdat manzaralarından birini bu manzumesinde tasvir ediyor” ifadeleri kullanılmıştır (Refik Ahmet, 1932:94-98). Eski dönemin eleştirisinin yapıldığı bu şiir ve

ona ait açıklama, yeni rejimin halk iktidarı olduğunu vurgulamanın bir aracı olarak orta okullar için hazırlanan kıraat kitabında yerini bulmuştur.

Türk Kimliği Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Kıraat kitaplarında milletin ve devletin menfaatini kendi menfaatine tercih edebilen ve vatanseverlik ve milletseverlik duygularını benimsemiş yeni rejimin koruyucusu öğrenciler/vatandaşlar olmanın önemi sürekli olarak dile getirilmiştir. Bu yoldaki faaliyetlerde hayatın bile hafife alınarak ölümün yüceltilmesi Türk kimliğini oluşturan unsurların yeni devlet/yeni eğitim anlayışı için ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu çerçevede Türklüğün hususiyetleri ve yüceliğine özellikle vurgu yapıldığı görülmektedir.

Sosyal dayanışma ve toplumsal iş bölümü üzerinde duran “İşte Birlik” başlıklı bir okuma parçasında “Milletimizin, Türklüğün yükselmesi için çalışıyoruz. Herkesin kendi boynuna düşen vazifeyi canla başla yapması lazımdır” ifadeleri ile yine çok çalışmak konusuna değinilmiştir (İlyas, 1925:44-45). 1930’larda daha belirgin hale gelen millî devlet ve Türk kimliği konusundaki uygulamalar kıraat kitaplarındaki pek çok okuma parçasına da sirayet etmiştir. Aka Gündüz’ün “Türk” başlıklı şiirine yer veren bir kıraat kitabında Türk adının büyüklüğü, Türk’ün insanlık, kahramanlık, çalışkanlık demek olduğu, Türk’ün zorluğa aldırmadığı, haksız yere saldırmadığı ve haksızlığa tahammül edemeyeceği belirtilmiştir (M. Zekeriya, 1934-35:60-61).

İbrahim Hilmi Bey’in 3. sınıflar için hazırladığı kıraat kitabında Anadolu’nun güzelliklerinin anlatıldığı Mehmet Faruk imzalı bir şiire yer verilerek Anadolu, “Türklüğün kâbesi” olarak nitelendirilmiş, Kâbe de “çok saygı ve sevgi gösterilen yer” şeklinde tanımlanmıştır (İbrahim Hilmi, 1934-35:95-96). İbrahim Hilmi Bey’in diğer kitabında dikkati ise Aka Gündüz’ün kaleme aldığı “Anadolu” başlıklı şiir neşredilmiştir. Üç kıtadan oluşan şiir, Türklük, çalışmak ve mücadelecî bir ruh taşımak konularını ele alıp bu değerleri aktarmaya çalışmaktadır (İbrahim Hilmi, 1934-35:152). Askerî konulara verilen ehemmiyet dönemin okuma parçalarının genel bir karakteri olarak İbrahim Hilmi’nin kıraat kitaplarında da yer almıştır (İbrahim Hilmi, 1934-35:180-181). Çocukların askerlik oyunu oynaması ve oyunlarını “Dağ başını duman almış” marşı ile bitirmeleri yeni devletin millî eğitim politikalarında askerî hususlara gösterdiği hassasiyeti ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir.

“Türk Cumhuriyeti” başlıklı bir şiirde cumhuriyetin hür doğmuş, hür yaşama azminde olan Türk milletinin eski mefkûresi olduğu ifade edilmekte ve cumhuriyetle hürriyet aş anlamlı olarak kullanılmaktadır (Safa, 1934-35:59-61).

4. sınıflar için hazırlanan bir kıraat kitabında genel olarak yine aynı çerçevede konular ele alınmakla birlikte eski Türklerle ilgili okuma parçalarına da yer verilmiştir. Türk kültürünün unsurları ve Orta Asya hakkında bilgilerin verildiği bir parçada Türk ahlakı ve Türklerin özellikleri ele alınmıştır (İbrahim Hilmi, 1934-35:168-170,215-218). “Mert ve kahraman millet”, “Türklük” ve “ırkımız” kavramlarının kullanıldığı “Türkiye” başlıklı bir metinde Oğuz Kağan, Gazneliler ve Selçuklulardan söz edilmiş ve “kahraman milletimizin büyük evladı” sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa’nın bir fotoğrafı sayfada yer bulmuştur (İbrahim Hilmi, 1934-35:218-220).

Vatan ve istiklal kavramlarına özel vurgunun yapıldığı bir başka okuma parçasında “hürriyet ve istiklalin ancak vatanın yaşamasıyla devam edebileceği” belirtilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir: “Bizim bugün üzerinde yaşadığımız toprağa Türkiye derler. Her Türk Türkiyeli olmakla, yurdu uğrunda canını vermekle övünebilir. Ne mutlu Türküm diyene!” (İbrahim Hilmi, 1934-35:221-222).

“Türklük” başlıklı bir şiirde de “demir bilekli tunç yürekli, beş bin yıllık milletiz, göğün yoldaşı ayın eşi Türk, dağlardan akan setler yıkan Türk, kanımızdan ateş var ve şan kaynağı Türk”

gibi ifadelerle Türk milletinin yüksek karakterli, büyük bir millet olduğu belirtilmiştir (İsmail Hikmet, 1933-34:94-96).

İbrahim Hilmi Bey'in hazırladığı 5. sınıflar için ilk kıraat kitabında yer alan "Türk Milleti" başlıklı okuma parçasında Türk ırkının özellikleri şu ifadelerle vurgulanmaktadır: "dinç ve kuvvetli bir ırk", "en çok harbe mecbur olan kitle", "milliyet ve istiklâlê âşık", "tehlike anında büyük fedakârlık gösteren ama dâhili savaşlarda yıpranan bir ırk", "sönmesi ve yıkılması mümkün olmayan Türkler", "devamlı çalışmak hassası zayıf olmakla birlikte tehlike zamanında diğer milletlerin göstereceği kuvvetin on mislini gösterebilen bir ırk", "doğuştan asker" ve "harpten yılmaz" (İbrahim Hilmi, 1934-35:26-27). Buna benzer başka bir metinde ise Türk kültürünün bir unsuru olan efsane ve destanlar üzerinde durulmuştur. "Tarihî bir hakikat" olarak nitelenen Ergenekon ve Bozkurt destanlarının anlatıldığı parçada Türkler için demirin ne denli önemli olduğu hatta Türklerin "demire taptıkları" ifade edilmiştir. Çünkü demirin maddeten kuvvet ve hayatı, manen de ahlakta salâbet ve metaneti sembolize ettiği belirtilmiştir (İbrahim Hilmi, 1934-35:66-68). 1930'ların genel temayülünü yansıtan bu ve benzeri parçalarla Türk öğrencisinin millî şuuru geliştirilmeye çalışılmaktadır.

İsmail Hikmet Bey'in 5. sınıflar için hazırladığı Kıraat Dersleri kitabında bugün "Andımız" olarak bilinen ve çocukların okula girmeden önce toplu olarak söyledikleri sözler şöyle yayınlanmıştır: "Türküm: Doğruyum, çalışkanım. Yaşam: Küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu üzümünden çok sevmektir. Ülküm: Yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım: Türk varlığına armağan olsun." 1933'ten beri okullarda söylenmesi/tekrarlanması zorunlu olan bu and "İlk mekteplerde her sınıfta her gün, ilk derse girildiği zaman çocuklar hep birden okuyacaklardır" dipnotuyla birlikte ilk defa İsmail Hikmet Bey'in kıraat kitabında yer almıştır. (İsmail Hikmet, 1933-34:5),

Alp Tekin'in kaleme aldığı "Cirit" başlıklı okuma parçasında Türkler ve Türklük üzerine geçen bir konuşmada şu ifadeler dikkat çekmektedir: "... Türkün erkeği de kadını da doğuştan yiğit, yaratılıştan askerdir... Düşünüyordum bir asır içinde zavallı Türklük ne kadar erimiş, fakir düşmüştü... Sevgili ve asil milletimiz şu yiğit köylü kadar yoksul ve perişan değil miydi?" (İsmail Hikmet, 1933-34:57-58) "Son yüzyıldaki çöküş", "Türklüğün erimesi" ve "Türklerin kahramanlığı" gibi kavramların sürekli olarak vurgulanması, yeni kimlik inşa sürecinin kıraat kitaplarına da sirayet ettiğini göstermektedir. Bu ve benzeri parçalardan anlaşıldığına göre dönemin "Türk kadını", fedakâr ve "isimsiz kahraman" olarak betimlenmiş ve vatani için kendini feda eden, kendisi için bir şey istemeyen, sabır, iffet ve sadakat abidesi olarak resmedilmiştir.

Kitapta yer alan "Türklerin Yetiştirdiği Büyük Adamlar" başlıklı bir yazıda Fuzulî, Şair Baki, Katip Çelebi, Şinasi, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'in hayatından bahsedilmiştir. Türk milletine mensup şahıslardan örnekler veren yazıda Türklerin tarihte önemli işlere imza attığı üzerinde durularak "Türk lisanıyla yazma", "edebiyatımızı ve yazı lisanımızı Acem mukallitliğinden ve Asyailikten kurtarma", "sade yazma ve sadeleştirme", "istibdada karşı durma" ve "vatan fikrini hâkim kılma" konuları vurgulanmıştır. Yazıda ayrıca "Ziya Gökalp, âlim, bir feylesof ve bir 'Türkçülük' peygamberidir" ifadesi dikkati çekmektedir (İsmail Hikmet, 1933-34:119-130). Babürşah (İsmail Hikmet, 1933-34:153-155) ve Alpaslan (İsmail Hikmet, 1933-34:169-173) gibi Türk büyükleri hakkındaki metinlere de yer verilmiştir. Her iki hikâyede de kişilerin hayatlarından bir kesit anlatılmış ve Türk kültüründen öğelerle birlikte merhamet, cesaret, cengâverlik, insaniyet severlik ve kararlılık gibi duygu ve değerler işlenmiştir.

Ortaokullar ve öğretmen okulları için hazırlanan bir kıraat kitabında Türk büyüklerinden Mimar Sinan'ı anlatan Doktor Ahmet Süheyl, Mimar Sinan ve eserleri üzerine araştırmalar yapılması gerektiğini ifade ederek millî kültürün tanınmasının/tanıtılmasının önemine değinmiştir (Refik Ahmet, 1932:106-111). Yine ortaokullar için hazırlanan bir kıraat kitabında Mehmet Emin

(Yurdakul) Bey’in Türk Medeniyeti üzerine kaleme aldığı şiir dikkati çeken önemli okuma parçalarından biridir. Türk milletinin tarihten beri ilerlemenin öncüsü olduğu, inkılâpçı bir ruha sahip olduğu, memleketleri imar ve ihya ederek büyük bir medeniyet kurduğu vurgulanmıştır (Refik Ahmet, 1931:58-59).

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın hayat hikâyesinden kesitler, Millî Mücadele’den sahneler ve çocukların fedakârlıkları, bayrağa saygı, Türk kadının savaş dönemindeki faaliyetleri, Türk Ordusunun hususiyetleri, bugünkü adıyla Türk Hava Kurumu’nun uçak ihtiyacını karşılamak üzere faaliyetleri ve bir köyün buna katkıları, şehitlik ve gaziliğin yüceliği gibi konuları ele alan bir kıraat kitabında Çanakkale Muharebelerinden örnekler de dikkati çekmektedir². Bu konulara paralel olarak hazırlanan bir diğer okuma parçasında Karagöz adında bir keçiye sahip olan çocuğun Türk Tayyare Cemiyeti’ne uçak alınabilmesi için keçisini müzayedeye çıkarması ve bundan sonra bütün köyün uçak alınması için seferber olması ile sonuçlanan bir fedakârlık hikâyesi anlatılmaktadır (İsmail Hikmet, 1933-34:88-91). Bu ve benzeri parçalarla vatan ve devlet için her türlü fedakârlığın yapılması gerektiği duygusu uyandırılmaya çalışılmaktadır. Kitapta dikkat çeken bir başka durum da Necip Fazıl’ın Üç Atlı adlı şiirinin elinde Türk bayrağı olan bir Türk askerinin dizleri altında can vermiş bir kral ve şahlanmış bir at resmi eşliğinde verilmesidir (İsmail Hikmet, 1933-34:19-20).

Ortaokullar ve öğretmen okulları için hazırlanan bir kıraat kitabında yer alan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili yazıda Ahmet Haşim, onu görmeyen kendisi için büyük şeref olduğunu edebi bir dille izah etmektedir (Refik Ahmet, 1932:127-128).

Kıraat kitaplarında neşredilen ve millî kimlik inşası çerçevesinde değerlendirilebilecek olan okuma parçaları öğrencilere millî aidiyet duygusunun ve Türklerin uzak geçmişten beri “büyük bir millet olarak büyük bir medeniyetin kurucusu” olduğunun aşırı güven duygusu çerçevesinde abartılı bir üslupla verildiği metinlerdir.

Sonuç

Millî mücadele sonrasında toplumsal yaşamı düzenleme ve yönlendirme gereğini bir vazife olarak addeden ve bir ulus inşa etme sürecini deruhte eden cumhuriyet elitleri, pedagojik vasıtalarla tasavvur ve tahayyül ettikleri “modern vatandaş”ı var etmeye çalışmışlardır. Kıraat kitaplarında münderiç bir takım manzum ve mensur metinler vasıtasıyla, cumhuriyet ve demokrasiye merbut, Türklük şuur ve gururuna malik, militarist değer ve kavramlara mütemayil, bayrak ve vatan kavramlarını içselleştiren, millî mücadelenin heyecanını kalbinde ve zihninde muhafaza eden, saltanat, hilafet ve ümmeti reddeden bir “makbul vatandaş” tipolojisi ihdaf etmişlerdir. Bir toplum mühendisliği numunesi olarak değerlendirebileceğimiz kırat kitapları, Cumhuriyet çocuklarında vatandaş kimlik ve erdeminin geliştirilmesi ile cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik olmak üzere idealize edilen pek çok değer ve kavramın benimsetilip yerleştirilmesinde kullanılmıştır. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi kıraat kitaplarında hayvan sevgisinden, cesur olmaya, büyüklere saygı göstermekten, mücadelecilik olmaya kadar pek çok konu ele alınmıştır. Bu kitaplar yalnızca okumayı öğretme ve geliştirme aracı değil aynı zamanda bir değerler eğitimi aracı olarak da kullanılmıştır. Şiirlere de yer verilen kıraat kitaplarında çok çalışmak, temizlik, intizam, düzenli

² “Gazinin Çocukluk ve Mektep Hayatı” (s.6-9); “Gazinin Başı” (s. 158-159); “Küçük Şehit” (s.23-28); “Bayrağımız Altın” (s.31-35); “Asil Ruhlar” (s.40-42); “Küçük Kahraman” (s.65-71); “Her Yerde Kahraman” (s.79-80); “Hasan Çavuş” (s. 92- 94); “Asker Mektubu” (s.174-175); “Çanakkale” (s. 176-180) İsmail Hikmet, **Kıraat Dersleri**, Sınıf 5, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1933-1934.

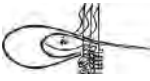

yaşama, yardım ve yardım teşkilatları, kamu yararı için okula devam etme, vücut sağlığı, zararlılardan korunma, sağlıklı yaşam ve küçük ziraat tecrübeleri gibi konular üzerinde de hassasiyetle durulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevat (1929). **Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat (1)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- ....., (1929). **Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat (2)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- AKLAN, T. ve ERGİL, D. (1980). **Siyaset Psikolojisi. Siyasal Toplumsallaşma ve Yabancılaşma**, Ankara: Turhan Kitabevi.
- ALKAN, Cevat (1979). **Eğitim Ortamları**. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- ASLAN, E. (2010). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları, **Eğitim ve Bilim** 35 (158): 215-231.
- ALTIN, Hamza (2013). "II. Meşrutiyet Dönemi Pedagoglarından Sabri Cemil ve Amelî Fenn-i Tedris'i / The Pedagogue of Second Constitutional Period Sabri Cemil and His Work of Art 'Amelî Fenn-i Tedris'", **TURKISH STUDIES – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1340-2140, Volume 8/2, Winter 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: Doi Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4283> p.19-35
- BÜYÜKALAN, S. F. (2003). "Ders Kitabı ve Öğretim Programı İlişkisi (Ders Kitabında Eğitsel Tasarım)", **Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Sosyal Bilgiler**. (Ed. Cemalettin Şahin), Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- CİHAN, Nazlı (2014). "Okullarda Değerler Eğitimi ve Türkiye'deki Uygulamaya Bir Bakış / Values Education at Schools And Its Practice in Turkey", **TURKISH STUDIES – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1340-2140, Volume 9/2, Winter 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6402> p. 429-436
- DOĞAN, N. (1994). **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- İbrahim Hilmi (1933-1934). **Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı (1)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- ....., (1933-1934). **Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı (2)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- ....., (1933-1934). **Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı (3)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- ....., (1934-1935). **Resimli İlk Kıraat (5)**. İstanbul: Türk Kitapçılığı Limited Şirketi.
- ....., (1934). **Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat (1)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- ....., (1934-1935). **Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat (2)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

- ....., (1934-1935). **Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat (3)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- ....., (1934-1935). **Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat (4)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- İlyas (1925). **Küçük Mektepliye: Yeni Milli Kıraat**. İstanbul: Kanaat Matbaası.
- İNAL, K. (2004). **Eğitim ve İktidar Türkiye’de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Değerler**, Ankara: Ütopya Yayınları.
- İsmail Hikmet (1933-1934). **Kıraat Dersleri (2)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- ....., (1933-1934). **Kıraat Dersleri (3)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- ....., (1933-1934). **Kıraat Dersleri (4)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- ....., (1933-1934). **Kıraat Dersleri (5)**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- KABAPINAR, Y. (2004). Bir Öğretim Materyali Olarak Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Ders Kitapları”, **Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Ders Kitapları**, Ankara: Pegem Yayınları.
- M. Zekeriya (1934-1935). **Resimli Kıraat (2)**. İstanbul: Türk Kitapçılığı Limited Şirketi.
- PAKİZE-Nazım (1929). **Kız ve Erkek Çocuklara Kıraat Kitabı (5)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- ....., (1934). **Kız ve Erkek Çocuklara Kıraat Kitabı (2)**. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi Yayınları.
- REFİK Ahmet (1932). **Orta Mektepler ve Muallim Mektepleri İçin Kıraat (2)**. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- ....., (1931). **Orta Mektepler ve Muallim Mektepleri İçin Kıraat (3)**. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- SAFA, P. (1929). **Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat**. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu Yay.
- ....., (1929). **Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat (3)**. İstanbul: Türk Kitapçılığı Limited Şirketi.
- ....., (1929). **Cumhuriyet Mekteplerine Kıraat (5)**. İstanbul: Türk Kitapçılığı Limited Şirketi.

UYGARLIKLARIN GRAMERİNE KARŞILAŞTIRMALI İKTİSADİ PERSPEKTİFTEN BAKIŞ*

Aslıhan NAKİBOĞLU**

“Medeniyet(uygarlık)sözcüğünü, düz bir çizgiyi, üçgeni veya bir kimyasal elementi tanımlamış gibi, basit ve kesin bir biçimde tanımlayabilmek güzel olurdu. Malesef sosyal bilimlerin sözcük dağarcığı böylesi tanımlara pek az izin verir.”
Fernand Braudel (Uygarlıkların Grameri)

ÖZET

Birçok sosyal bilimci uygarlıklar (medeniyetler) ,tarihi ve geleceği hakkında çalışmalar sunmuşlardır. Bu çalışmalarda genel itibariyle hala uygarlık (medeniyet) tanımı son derece muğlak ve kaynak olarak başvurulmuş yazarlara bağlı olarak oldukça değişken bir yapı sergilediği görülmektedir.

Bunun sebebi, doğu uygarlıklarının(medeniyetlerinin) geriliği batı uygarlıklarının (medeniyetlerinin) ileriliği üzerine kurulan uygarlık (medeniyet) araştırmalarının dünya medeniyetini anlamamızın önünde bir engel teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. International Society For The Comparative Study Of Civilization (karşılaştırmalı uygarlık (medeniyet))çalışmaları derneğinin 2014 Haziranında yapacağı 44. Konferansının ana teması’ ortak akıl medeniyetleri kurtarabilir mi ?’olarak belirlenmiştir. Derneğin başkanı J.Rosner’in konferans için belirlediği alt başlıklardan bir tanesi de, belli bir medeniyetin(uygarlığın) analizi mi yoksa ,karşılaştırmalı uygarlık (medeniyet) analizi mi sorusu olmaktadır. Karşılaştırmalı bir bakış açısı her şeyden önce Avrupa merkezci bakış açısına alternatif olması bakımından önem taşımaktadır. Bu sebeple Medeniyet (uygarlık) araştırmalarında karşılaştırmalı analiz yöntemi medeniyetlerin (uygarlıkların) bir bütün olarak tanımlanmasında en önemli unsur olmuştur. Çalışmada uygarlık (medeniyet) konusunda, çok kapsamlı ve ayrıntılı bir tanımlama yapan çağdaş bir Fransız düşünür olan Fernand Braudel’in yapmış olduğu Uygarlıklar sınıflaması dikkate alınarak bu uygarlıkların iktisadi perspektiften karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan değerlendirmede: Dünyanın demografi, ekonomi, ve ekolojisinde değişen koşullar birden bire birbirleriyle bağlantılı bir dizi yatırımı ekonomik açıdan makul ve karlı bir hale getirmiştir. Makinaların kullanıldığı üretim süreçlerinde bu durum birim çıktı başına düşen emek girdisinde tasarruf sağlayarak ,üretkenlik ve emek kullanımının ,dolayısıyla toplam çıktıya üretim

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Niğde Üniversitesi İİBF İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, El-mek: anakiboglu@hotmail.com

amaçlı güç üretim istihdamında sermayenin verimini artırmıştır. Bu süreç dünya ekonomisinin merkezini Avrupa'ya kaydırarak Avrupalılar arasında siyasi ve iktisadi güç için mücadele edilen ve bu gücün paylaşıldığı bir dönem özelliği kazandığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uygarlık, Karşılaştırmalı Analiz Metodu, Ekonomi

OVERLOOK TO “GRAMMAIRE DES CIVILISATIONS ”THROUGHT THE COMPARATIVE ECONOMIC ANALYSIS

ABSTRACT

Several social scientists have been presenting studies regarding to the history and the future of civilizations. In these studies generally, an inconsistency in the structure of the definitions about the civilizations are seen due to the context of the authours whom are consulted as sources.

The reason behind that lies within the preventive understanding based on the so-called progressiveness of western civilization and also under-development of eastern civilizations.

The main theme of the 44th conference of the International Society For The Comparative Study Of Civilization which will take place June 2014; is “Can Collective Wisdom Save Civilization?”. The head of the same society J.Rosner determined a sub-theme for the conference that questions whether Analyses should focus on particular civilizations and/or comparative studies of civilizations.

Above all, comperative studies are important alternative to Euro-centric analysis.

Hence, comparetive analysis method has become an important aspect to define civilizations as a whole. This study seeks to evaluate the civilizations based on Braudel's classification of civilizations by using a comparative analysis method through economics.

To conclude; the changing conditions of demography, economy and ecology of the world suddenly, caused series of interrelated investments relevant and very profitable. In the processes of production in which the machines are used to increase the production while diminishing the labour and also increasing the profit of the capital of the overall output. This process leads the world economy slide to a more euro centric approach in which europeans struggle for political and economic power and how it world be shared.

Key Words: Civilization, Comparative Analysis Method, Economy

1. GİRİŞ

Uygarlık(Medeniyet) en genel anlamda, insanların bir nesilden diğerine ilettiği maddi ve manevi kültürlerden meydana gelmektedir. Uygarlık tarihi başlangıçtan günümüze uygarlık sürecini oluşturan temel olay ve olguları ele alarak günümüze ışık tutmuştur. Birçok sosyal bilimci

uygarlıkların (Medeniyetlerin) tarihi, geleceği hakkında birçok çalışma örnekleri sunsalar da, uygarlık (medeniyet) hakkında bu kavramla ilgili çok net görüşler sunamamışlardır. * Yapılan değerlendirmelerin oldukça değişken olduğu görülmüştür. Böylesi bir değişkenlik içinde dünyada bugün hâlâ kaç uygarlık (medeniyet)bulunduğu, bunların sonuçları ve nitelikleri ...vb iktisatta yapılan çalışmalar içinde de birçok sosyal bilimci tarafından hala tartışma konusu olmaktadır. Medeniyet (Uygarlık)gibi sosyal bir gerçekliği olduğuna inanılan böylesi önemli bir kavram tanımlanırken zamandan, mekandan ve siyasi konjoktürden bağımsızmış gibi düşünmek oldukça yanlış olmaktadır. Kendini kuşaktan kuşağa aktarabilen böylesine önemli bir kavramın dinamik mekanizmalarını da incelemek gerekecektir. Çünkü bu mekanizmalar, zaman içerisinde medeniyetlerin(uygarlıkların) gelişmesini, küçülmesini, yok olmasını ve belki tekrar ortaya çıkmasını sağlayan en önemli unsurlar olmuşlardır. Medeniyet (Uygarlık) kavramı genellikle şehirleşme, din ve kültür kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Şehirde yaşamak uygarlık tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmiş olsa da uygarlık (medeniyet) tarihi kitaplarında, tarih öncesi devirlerde modern insana kadar uygarlığın geçirmiş olduğu evreler olarak açıklanmıştır. Son yıllarda bu kadar yaygın ve hızla artan bir oranda kullanım sürecine giren ve sosyal bilimlerde böylesine önemli bir kavramı tanımlara çabası sürecinde; Karl ¹Marks, Charles Seignobos, Morcel Mouss, Eugene Cavaignoc, A. Tönnies, Alfred Weber, Wilhelm Mommsen, E. B. Taylor, Fernand Braudel, Samuel Huntington, Norbert Elras, Michal Faucault, Sigmund Freud, Nietzsche. . . vb.

* Levi Strauss; "Kelimeler, her birimizin niyetlerini açıklama koşuluyla, istediği şekilde kullanmakta özgür olduğu aletlerdir." Der.(Fernand Braudel,s.31) Bu ise bizleri, bilimden en basit kelimelerin bile, onları harekete geçiren ve kullanan düşüncüyü izleyerek çoğu zaman ve zorunlu olarak değiştirdikleri gerçeğine götürmektedir. ABD’de yayınlanan ve siyaset bilimi alanında akademik anlamda en çok önem verilen iki dergi olan American Political Science Review(APSR) ve World Politics dergilerinde medeniyet(uygarlık)kavramının, zaman içinde yayınlarda kullanım sıklığı incelendiğinde ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır. "Yayına başladığı 1906 yılından 2005 sonuna kadar geçen 99 yıllık süre içinde APSR’de yayımlanan binlerce makale arasında başlığında medeniyeti (uygarlığı)kullanan sadece bir makale olduğu ,World Politics dergisinde ise yayına başladığı 1948 yılından bu güne medeniyet sözcüğünü başlığında veya konu özetinde kullanılan tek bir makale yayımlanmamıştır. APSR’nin asırlık tarihinde medeniyet(uygarlık) hakkında yayınlanan tek makale E.U. WATER’in Eylül 1959 tarihinin "Güç -medeniyet" ve "Vicdan psikolojisi" adlı makalesidir. Sonrasında Richard Ned Lebow tarafından yazılan bir makalede de başlığında olmasa da konu özetinde medeniyet kavramının kullanıldığı görülmektedir. Yalnız bu çalışmada medeniyet (uygarlık) "Yunan medeniyeti" ni tanımlamakta kullanılmış olup, hiçbir şekilde medeniyet tanımını içermemektedir.(Doğu-Batı düşünce dergisi,yıl:10 say.41-Mayıs haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler çatışması-Bayram say,s.151)

Böylesi bir yapıya karşın daha az akademik ve daha çok siyasete yönelik bir dergi olan Foreign Affairs "Huntigton’ın meşhur "Medeniyetler çatışması" makalesini de dahil etmek üzere, her ikisinde de medeniyet sözcüğü başlığında kullanılan iki makale yayımlanmıştır.1990’larda yayımlanan bu makalelerde din merkezli bir medeniyet tanımından hareket ederek çalışılmıştır. Foreign Affairs’te sonraki yıllarda da başlığında veya özetinde olmasa bile içeriği itibarıyla medeniyetle (uygarlık) ilgili birçok makale yayımlanmıştır. Bunların içerisinde Bernand Lewis’in makaleleri ve kitapları önemli yer tutmaktadır.(Doğu-Batı düşünce dergisi,yıl:10 say.41-Mayıs haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler çatışması-Bayram say,s.151)

Medeniyet (uygarlık)sözcüğünü metnin herhangi bir yerinde kullanan makalelere baktığımızda başka eğilimlerde dikkat çekmektedir."Foreign Affairs 33 yıllık yayın hayatında Worl Politics’in 57 yılda yayımladığından daha fazla makale yayımlamıştır.Özetinde medeniyet(uygarlık) sözcüğü geçen kitap eleştirilerine bakıldığında Foreign Affairs’in bu kategoride yılda APSR’nin dokuz katı,World Politics’in yirmi bir katı kitap eleştirisi yayını yaptığı görülür. Fakat medeniyetin(uygarlığın) kullanıldığı tüm makaleler göz önüne alındığında APSR’nin yıllık ortalaması hem World Politics’ten hem de Foreign Affairs’ten daha yüksek.Burada ilginç olan, özellikle Worl Politics’in ve daha küçük boyutta da olsa APSR’nin yayınlarında görülen "Kritik kırılma" APSR’nin yayın hayatının ilk 85 yılında medeniyet(uygarlık) sözcüğü geçen makalelerin sayısı yılda 18.7 iken 2001-2005 döneminde bu 2,5 kat artarak 43.4’e çıkmıştır. Çok daha şaşırtıcı olan, aynı kategoride World Politics’te görülen değişim:1948-1995 döneminde bu dergi yılda, içinde medeniyet sözcüğü geçen yalnızca 0.36 makale yayımlarken(yani yılda 3 makale) bu oran 1995-2005 döneminde 73 kat artarak yılda 26.4’e çıkmış bulunuyor.(Doğu-Batı düşünce dergisi,yıl:10 say.41-Mayıs haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say,s.152) Bu istatistik örneklerine bakıldığında, "medeniyetin (uygarlık)net bir şekilde bilimsel incelemesinin yapılmadığı, medeniyet için literatüre hakim çalışmaların umulandan az olduğu görülmektedir. Medeniyet (uygarlık) sözcüğünü içeren metinlerin sayısında son yıllarda görülen artış ise "Siyasal konjoktürden kaynaklandığı görülmektedir."(Doğu-Batı Düşünce Dergisi,yıl:10 say.41-Mayıs haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler çatışması-Bayram say,s.152)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Gibi birçok sosyal bilimcinin çalışmış olduğu görülmektedir. Bu sosyal bilimciler ve tanımlarına bakıldığında;

Karl Marks: Uygarlık kavramını doğal bir yapı içinde çalışarak maddi ve manevi değerler bağlamında ele aldığı alt yapı(maddi) ve üst yapı(manevi) ayrımını yaparak, üst yapının alt yapıya sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıklamıştır. **Seignobos** uygarlığı yollar, limanlar, rıhtımlar olarak tanımlanmıştır. **M. Mouss**, uygarlığı insanlığın tüm kazanımları olarak **Evgene Cavaignoc**, bilim, sanat, düzen ve erdemlerin minimumudur. **A. Tönnies ve Alfred Weber'e göre** uygarlık, bir teknik ve uygulamalı teknikler bütününden, doğa üzerindeki etki meydana getiren araçların toplamından başka bir şey değildir. Kültür ise, bunun tersine normatif ilkeler, değerler, ideallerdir. Tek kelimeyle zihniyettir. **Elias;** Medeniyeti (uygarlıkları) sosyo genetik kavramlarla açıklayarak medeni davranış ve tavırların saray topluluklarından halkın geneline ve hatta bir ülkeden diğerine şehir ve burjuvazinin yayılışının da sosyo ekonomik ve sosyo psikolojik çerçevesini çizerek açıklamıştır. **Huntington** uygarlığı, medeniyetin din ekseninde, tanımlanabilecek objektif bir varlık olduğunu, **Freud**, medeniyeti (uygarlığı), doğayla ve başka insanlarla kurduğumuz ilişkilerin özünü oluşturan ve bizi hayvanlardan ayıran düzenlemelerin bütünü olarak, Freud gibi aynı kavramları tanımlarken, **Foucault'da** uygarlığı (medeniyeti) Freudcu bir yaklaşımla açıklarken düzeni ve toplumsal kuralları ister kurumsal, ister söylemsel olsun akıl sağlığını oluşturan ve onu delilikten ayıran Batı uygarlığının (medeniyetinin) bir unsuru olarak tanımlar. **Fernand Braudel** uygarlığı (medeniyeti) coğrafi alanlar, toplumlar, ekonomiler, düşünce tarzları olarak medeniyetler olarak tanımlamıştır. Çağdaş bir Fransız düşünür olan Fernand Braudel, uygarlık (medeniyet) konusunda ve bir tanımdan yola çıkarak yakın dönemlerin en önemli çalışmalarından biri olan Medeniyetler(Uygarlıklar) tarihini yazmıştır. Kültürün belli bir insan topluluğunu ve toplulukların belli bir coğrafya üzerinde belli bir zaman içinde ortaya koydukları değerle sınırlı olmasına karşın, uygarlık (medeniyet) kavramı binlerce yıllık gelişmeler sonucunda insan aklının bilim ve teknolojisinin katkılarıyla ortaya çıkan, tüm insanlığın eseri ve malı olan bir evrenselliği söz konusu olmaktadır. Dünya toplumlarını ortak değerler seviyesine yükselten ortak zihniyet, ortak davranış ve yaşama amaçlarının tamamını ifade eden medeniyet (uygarlık) kavramı en kabul edilebilir tanımını Uygarlıkların Grameri kitabında bulmuştur.

Medeniyetin (uygarlık)son yıllarda bu kadar yaygın ve hızla artan bir oranda kullanım sürecine girmesi, birçok sosyal bilimci tarafından farklı tanımlarının yapılması yüzünden, sosyal bilimlerde böylesi bir tanımla aramak ve iktisadi açıdan ne gibi bir gelişme sergilediğinin izlenebilmesi için geçmişte ve günümüze kadar olan süreç için bu konu hakkında yazılmış çalışmaların da gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Dünya toplumlarını ortak değerler seviyesine yükselten, ortak zihniyetin, ortak davranış ve yaşama araçlarının tamamının ifade eden medeniyet (uygarlık) kavramı, birçok farklı anlamlarla tanımlanmıştır. Medeniyetlerin (uygarlıkların) ekonomi olmadan incelenmesi bizleri inançlar, kültürler, adetler üzerinde yoğunlaşmaya iterken, medeniyetler (uygarlıklar) ve ekonomiler bizleri nüfus, üretim, tarım, imalatlar . . vb daha somut zeminler üzerinde durmaya yöneltmektedir. Bu durumda Medeniyetlerin (Uygarlıkların) ekonomi açısından tanımlanması ortaya birleştirici değil, ayrıştırıcı bir durum çıkarmıştır. Weber'in eserleri bu ayrışmayı kavramsallaştıran önemli çalışmalar olurken ., 20. yy yapılan araştırmalar dünya ekonomisinin bir bütün olarak değerlendirmenin dünya medeniyetini anlamamız açısından faydasını ortaya koymuştur . Bu yüzden Medeniyet (uygarlık) araştırmalarında karşılaştırmalı analiz yöntemi medeniyetlerin (uygarlıkların) bir bütün olarak tanımlanmasında en önemli unsur olmuştur. Çalışmada uygarlık (medeniyet) konusunda, çok kapsamlı ve ayrıntılı bir tanımlama yapan Fernand Braudel'in yapmış olduğu Uygarlıklar sınıflaması dikkate alınarak bu uygarlıkların iktisadi perspektiften karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılarak değerlendirmesi yapılmıştır.

2. UYGARLIK (MEDENİYET) NEDİR ?

“Tarihsel süreçleri içinde yer alan her toplumsal olay kendisinden önceki olaylar tarafından şekillenir ve sonraki olayları belirler. Sürekli değişimi içeren kesintisiz süreç, aynı zamanda toplumun tarihini de oluşturur. Bu nedenle tarih, olayların yalnızca yer ve zaman gösterilerek yazılması değil bir bütünü oluşturan ve dönemlere yayılan olayların birbirleriyle ilişkilendirilerek yorumlanmasıdır.”(Aydoğan, 2006:9)

Sosyal bir varlık olan bireylerin toplumdaki mevkileri, bu mevkinin belirlendiği yaşam şekli ve bilinç seviyeleri sözü edilen yorumları sağlıklı bir şekilde tanımlayabilmesiyle anlam kazanmaktadır. Böyle bir süreçte önemli olan geçmişte yazılan olayları öğrenmek değil, bu olaylardan günümüze yönelik yaralanabilir sonuçlar çıkarmaktır . Bu konuda birçok sosyal bilimci çeşitli açıklamalar yapmıştır. Bunlardan ;**Amerikalı Filozof Prof. George Santonyan** bunu, ”Geçmişini hatırlamayanlar onu yinelemeye mahkumdur.”(Aydoğan 2006:10) sözleriyle ifade ederken İngiliz tarihçi **Prof. Edward Carr**, tarihin hangi anlayışla incelenmesi gerektiğini ve ”Tarihçinin görevi geçmişi sevmek ya da geçmişten kurtulmak değil bugünü kavramanın anahtarı olarak onu öğrenip anlamaktır.”(Aydoğan 2006:10) şeklinde ifade ederken, **Karl Marks’ın** toplumsal gelişimi açıklayan tarih anlayışı ise “Her toplum belirli bir gelişme dönemini yaşar ve bu dönemi geride bırakır. Belli bir aşamadan bir diğerine geçer geçmez, bir takım başka yasalarla yönetilmeye başlar. Ekonomik yaşam, önümüze biyolojinin diğer dallarındaki gelişme tarihine benzer bir olay çıkarır. İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar. Ancak bunu sırf kendi keyiflerine göre yapmazlar, kendileri tarafından seçilen durumlarda değil de, tamamen geçmişten gelen, geçmişin belirlediği koşullar altında yaparlar.”(Aydoğan 2006: 10) şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.

Bu tanımlar bizlere Uygarlıkların (medeniyetlerin) geçmişleriyle birlikte ele alındığında, tarihin karanlıklarında saklı pek çok gizemli yapılarla karşılaşılacağını ve birbirlerini etkileyerek iç içe geçen karmaşık süreçlerin çözümüne ulaşılacağını göstermektedir. Kuşkusuz çağlar boyunca Uygarlık kavramı birçok değişimden geçmiş ve farklı tanımlarla açıklanmıştır. Bu çerçeveden hareketle, Uygarlık(medeniyet) denilince birbirinden farklı iki şey anlaşılmaktadır. Birinci anlamıyla Uygarlık (medeniyet)”doğal halin”, ”barbarlığın karşısı olan bir durumu anlatıyor”. ” Bu anlamda “uygar millet”, “uygar halk” deyince gelişme yolunda hayli ilerlemiş, ideal ölçülere pek yaklaşmış bir topluluk anlaşılmaktadır. Uygarlığın (Medeniyetin)bu anlamı bir değer yargısı taşımaktadır. Diğer tanımıyla Uygarlık(medeniyet) bir halkı başka halklardan ayıran, onun özgün yarısını ortaya koyan, yaşayış biçimlerinin, kullanılan aletlerini, çalışma biçim ve yöntemlerinin, inançların, düşünsel ve sanatsal faaliyetlerin, siyasal ve sosyal örgütlenme biçimlerinin bütünüdür. Meydan Larousse’de uygarlık (medeniyet)tanımı; bir memleketin veya bir toplumun düşünce ve sanat hayatıyla maddi ve manevi varlığına has niteliklerin tümü olarak tanımlanmaktadır. (Tanilli 2013: 11) Bu tanımda Uygarlığın(medeniyetin) ortak bir değer taşımadığı için “Uygarlıklar(medeniyet) arasında bir derecelendirmeye gidilmemiştir.”(Tanilli 2013:11)

Batı dillerinin çoğunda Uygarlık(medeniyet) karşılığı olarak ”Civilization” kelimesi kullanılmaktadır. Batı dillerinin sözlüğünde bu kelime yaklaşık 200 yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu kelimeye 18. yyın İkinci yarısından önce hiçbir yerde rastlanmamaktadır. Fransız akademisinin ünlü sözlüğüne girişi 1935 basımında gerçekleşmiştir. D. Alembert ile Diterot’un ansiklopedisinde ise bu kavrama hiç değinilmediği görülmektedir.

“Civilization kelimesini ilk kullanan 1756 yılında iktisatçı Marki de Mirabeau olmuştur. Sonrasında kelime gitgide yayılır ve sözlüklere girer.”(Tanilli 2013:12)

Medeniyet(uygarlık) kelimesinin 18. yy da kullanıma girmesi sebeplerine bakıldığında, Batı Avrupa 18. yy Rönesans’daki büyük uyanışın daha da önem kazandığı bir yüzyıl olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bilimsel gelişmeler o zamana kadar görülmedik bir gelişme içine girmiş, teknik buluşlar birbirini izlemiş ve yavaş yavaş da sanayide uygulanmıştır. Batı Avrupa dünyaya açılan yoğun ticaret ilişkilerinin merkezi olmuştur. Bu sırada burjuvazi, batılı toplumların en zengin sınıfı haline gelmiştir . Bu dönemde düşünce yapısı ileriye dönük bir tavır sergilemiştir.

18. yy'da felsefe temeli ilerleme felsefesi esasına dayanmaktadır. Batı Avrupa'nın yaşamda ve düşüncede ulaştığı bu yeni aşama yeni bir kelime ile anlatılmak istenmiş ve Civilization(uygarlık) 18. yy'da yeni bir yaşam görüşünü anlatmakta kullanılmıştır. Bu dönemde Medeniyet (uygarlık) denilince bir toplum tipi, yaşayışı, yani Fransa, İngiltere gibi Batının belli bir seviyeye gelmiş toplumlarının yaşayışını anlatmakta kullanılmıştır. Bu anlamıyla uygarlık(Medeniyet)"dünyanın öteki bütün topluluklarından ilerde, onlara örnek olarak sunulan bir şeydi. Bütün bu gelişmelerde önyak olan burjuva sınıfı olduğuna göre, örnek uygarlıkta son bir çözümlemede, burjuvazinin uygarlığı oluyordu."(Tanilli 2013:13)

Sonuç olarak, Avrupa uygarlığı (Medeniyeti) ya da daha fazla kullanılan bir terim olarak Batı uygarlığı (medeniyeti) Avrupa'da tarihin belli bir döneminde ortaya çıkıp gelişmesini yapmış olan belli bir sosyal sınıfın, yeni bir burjuva sınıfının uygarlığıdır. Ve sonrasında 19. yy'da Asya halkları Hint Uygarlığıyla (medeniyetiyle) tanışır. Batı ve sonrasında da Latin Amerika ve Afrika halklarıyla tanışır. Bu da diğer uygarlıklara (medeniyetlere) giden yolu açmış olur. "Sosyoloji ve Etnoloji alanındaki araştırmalardan özellikle de 20. yy'da kazandığı büyük yoğunluk ve derinlik "Uygarlıkların çokluğu, gerçeğini daha da doğrular. (Tanilli 2013: 14)

3. UYGARLIĞI(MEDENİYETİ) OLUŞTURAN UNSURLAR NELERDİR?

Toplulukların uygarlık (Medeniyet) seviyesine gelebildiklerini söylemek için bu yapının bazı şartları yerine getirmesi gerekmektedir. Bunlar;

Her uygarlık (medeniyet) belli bir iktisadi yapı tarafından şekillenmiş değerler sistemidir. İktisadi yapı, insanların doğa ile yaptıkları mücadeleyi anlatmaktadır. Bu mücadele içerisinde ortaya çıkan içerikleri ele alınmıştır. İnsanoğlu doğayı aşabilmek için çalışmak, üretmek, üretim araçlarını kullanmak ve üretim faaliyetlerini de örgütlemek zorundadır. İnsanların üretim sürecinde kullandıkları maddi araçlar ve teknik özellikler, bu üretim faaliyetinin meydana getirdiği ilişkiler ve bunların hepsini içeren, üretim biçimi uygarlık (medeniyet) kavramının tanımında önemli bir rol oynamaktadır. "İnsanın belli bir toplum içindeki varlığını, bilincini etkileyen ve mülkiyet kavramını, bireylerin ya da grupların toplum içindeki görevler bakımından farklılaşmasını yani sosyal sınıfları yaratanlar da bunlardır aslında."(Tanilli 2013:15) Bunun sonucunda, toplumlar giderek uygarlıklar (medeniyetler), her şeyden önce sözü edilen bu üretim ilişkilerinin çevresinde oluşmuştur. Toplumlara ve uygarlıkları (medeniyetleri)anlayabilmek içinde bu ilişkilerin incelenmesi zorunlu olmaktadır. Ancak doğal kaynakların faydalanma şekilleri, çağların üretim amaçlarının gelişme durumuna göre farklılık göstermektedir. Yeni kaynakların keşfi, araçların geliştirilmesi, iş bölümü düzenlemeleri ve bunlardan oluşan üretim biçimi her gün değişikliğe uğramaktadır. Bu da uygarlıkları(medeniyetleri) ister istemez etkilemektedir. (Doğu ya da Batı olsun bütün ilk çağ uygarlıklarının(medeniyetlerinin) kölecî üretim biçimiyle, Batı Orta çağdaki Hristiyan uygarlığı (medeniyeti) ise, feodal üretim şekliyle, yine Batıda Orta çağ sonlarına doğru Kapitalist üretim şeklini ve sosyalist uygarlıklarında (medeniyetlerinde) bütün kurumlarının sosyalist üretim şekliyle yapılması)

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşılmaktadır ki İktisadi yapı uygarlıkların temel yapısını oluşturmaktadır. Uygarlık bunun yanı sıra sözü edilen yapıyı şekillendiren bir değerler sistemi olarak da ifade edilmektedir. Yani kültürü oluşturan siyasal ve hukuksal kurumlar, din, ahlak, felsefe, edebiyat, sanat... vb unsurlar bu değerler sistemini oluşturmaktadır. İçinde yaşanan

dünyanın birçok uygarlığı(medeniyeti) barındırdığı bir gerçektir. Çünkü hiçbir uygarlık(medeniyet) türdeş(homojen) değildir. Sebebi ;

*Bir uygarlık (medeniyet) başka uygarlık (medeniyet) ya da uygarlıklarıyla (medeniyetleriyle)ilişki içindedir.

*Uygarlıklar (medeniyetler), yaşayan bütün canlılar gibi zamanla değişmektedirler. Bu değişimler her uygarlıkta (medeniyette) farklı ritimlerle gerçekleşmektedir. Çünkü bazen değişime direnen kurumlarla da karşılaşılmaktadır.

*Uygarlıklar (medeniyetler) siyasal kopuşları büyük felaketle ve kesinlikle ötesinde zamanda ve mekanda bir yığın etki tepki ile varlıklarını sürdürmüşlerdir.

*Her canlı gibi uygarlıklar da (medeniyetlerde) ölmektedir.

Bu özelliklere bakıldığında Tarih biliminin ve diğer disiplinlerin yardımıyla çeşitli uygarlıklar (medeniyetler) arasındaki içerikleri incelemekte daha kolay olmaktadır. Bu ise tarihsel sürekliliğinde böylesi önemli yapılarda ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından durumu farklı kılmaktadır.

4. UYGARLIĞIN (MEDENİYETİN)DOĞUŞU VE KAYNAĞI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Bu görüşlerin temelinde Avrupalı fikir adamlarının yaptığı sınıflandırmalar karşımıza çıkmaktadır. Bu sınıflandırmalar da “kendi kültürlerinin üstün, diğerlerini geri ve ilkel sayarak işi kültür ile uygarlığı (medeniyeti) aynı şey kabul edecek kadar ileri götürmüşlerdir. Bu düşünce şekline göre gerçek kültür Batı uygarlığından (medeniyetinden) ibarettir ki bunun esası köylü kültürü yani tarıma dayalı yerleşik hayattır. (Altaş 2011: 8) Aşağıda sırasıyla Uygarlığın(medeniyetin) doğuşu hakkındaki görüşler açıklanacaktır.

4. 1. Gelişimci Nazariyesi (Evulation)

Bu teori “ uygarlığın (medeniyetin) ilk zamanlarından günümüze kadar devamlı ilerleme kaydeden, insan kültürünün mahsulü olduğu ilerlemenin basitten karmaşığa doğru düz bir çizgi halinde birbiri ile tutarlı aşamalar aşılma suretiyle meydana geldiği iddia edilmiştir. Bu kuram, insan ruhunun her yerde bir ve aynı olduğu düşüncesine dayanır. Dolayısıyla çeşitli topluluklar eşit şartlar altında aynı şeyler vücuda getirmeyi, birbirine paralel biçimde düşünmeye ve aynı özellikte keşifler ve icatlar yapmaya sahiptirler. Bu tezin en zayıf yönü ise insanlık tarihinde tek bir kültürün kabul edilmesidir. Hâlbuki ki aynı kültür bütün dünyanın her yerinde mevcut değildir. Birçok kültür vardır. ”(Altaş 2011: 8)

4. 2. Yayılma Nazariyesi (Diffusion)

Bu teori temelde “Kültürde gelişmeyen kabul etmekte, fakat bu gelişmenin nedenini toplumların karşılıklı tesirlerine bağlamakta ve bir kültürden ötekine bulaşan kültür unsurlarının katkılarında aramaktadır. Bu ekole Tarihçi Ekol ismi de verilir. Tarihçi Ekol mensupları İngiliz yayılmacıları ve Viyana yayılmacıları olarak 2’ye ayrılmışlardır.

İngiliz grubu Dünya uygarlığının beşiği olarak Mısır kıtasını kabul ederken, Viyana yayılmacıları ise kültür ve tarih ortaklığı esas alarak, aralarında siyasi bağlantı, dil birliği bulunan yerleşik kütelerin aynı zamanda Uygarlık kavramını ifade eden yüksek kültürler ortaya koydukları ileri sürülmektedir. (Altaş 2011: 81)

4. 3. Yüksek Kültür Nazariyesi

Bu görüşü, Rus panislavisti Danilevski, Oswald Spengler ve Arnold Toynbe savunmuşlardır. **Rus Panislavisti Danilevski**, bu uygarlığın (medeniyetin) parçaları birbirine ve

bütüne, bütününde parçalara bağlı bir canlı teşkil ettiğini, organizma kadar sıkı şekilde bütünlük gösterdiğini söylemiş, uygarlık unsurlarının da tıpkı organizma gibi doğup, büyüüp, olgunlaşıp nihayet öldüklerini iddia etmiştir. **Oswald Spengler**: Her uygarlık onun sahibi olan topluluk ile ilgilidir. **Arnold Toynbe**: Bazı kuruluş ve teknikleri, cemiyetlerin, cemiyetten cemiyete geçişini olağan saymakla beraber çeşitli toplulukların zaman içinde yokluğunu hissettikleri, bazı ihtiyaç maddelerini ve aletlerini kendi fikri faaliyetleri doğrultusunda keşfetmeye, aynı amaca yönelik buluşlar ortaya muktedir olduklarını dolayısıyla tek bir merkeze bağlı kalmaksızın benzer kültürlerin meydana çıktığını belirtmiştir. (Altaş 2011: 82)

4. 4. Ana Kültür Kalıbı Nazariyesi

Bu teori kültür proto-tipler teorisi olarak tanımlanmaktadır. Bu teoriye göre; “Tarihin her çağında herhangi bir topluluk veya millet belirli bir kültür ilk tipinin veya ana kültür kalıbının taşıyıcısı olabilir. Bu teoriye Açık Medeniyet teorisi de denilmektedir. Yani uygarlık adı verilen sosyal belirtilerin birleşik bir bütün olmayıp birbirinden farklı birçok kültür değerinin ahenk içinde bir araya gelmesinden doğmaktadır. (Altaş 2011: 82)

4. 5. Sorokin Nazariyesi

Teoride “Yüksek kültür ve kapalı uygarlık (medeniyet) teorilerini şiddetle eleştirir. İlk çağ kültürlerinin birleşmişliğinden ziyade birbirinden farklı kültürler olarak nitelendirir. Bu teori uygarlıkları (medeniyetleri) ölümsüzleştirilen, edebi kültür değerinin daima canlı kalacağını ifade eder. (Altaş 2011:82)

5. BRAUDEL'DEN ELİAS'A VE HUNTINGTON'A UYGARLIK(MEDENİYET) KAVRAMININ KULLANIMLARI

Birçok sosyal kuramcı uygarlık (medeniyet) kavramı hakkında değişik tanımlar ortaya koyan görüşler sunmuşlardır. Karl Marks, Seignobos, A. Tönnies, Alfred Weber, Elias, Huntington, Freud, Focault, F. Braudel ...vb bu isimlere en önemli örnekler olarak verilmektedir. Bu sosyal bilimcilerden bir kaç uygarlık (medeniyet) konusunda bu kavramın kullanımlarının kavramsallaştırılmasına dair önemli anahtar kelimeler sunmuşlardır. Aşağıda bu sosyal bilimciler ve katkıları açıklanacaktır.

Samuel Huntington'in 1993 yılı “**Medeniyetler çatışması**” tezi, Uygarlık (medeniyet) kavramının en önemli noktası olmuştur. Çünkü bu tarihten itibaren uygarlıklar (medeniyetler) hakkında akademik olan ya da olmayan birçok yayın hazırlanmıştır. Bu çalışmada uygarlık (medeniyet) 3 ana kavramla tanımlanmıştır. Bunlar “Şehri, Din ve İmparatorluktur. ”. (Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Tartışması-Bayram Say, s. 159) Huntington için Medeniyet “İnsanları diğer canlılardan ayıran insanlık kimliği hariç insanların sahip olduğu en geniş kültürel kimlik ve en yüksek kültürel gruplaşmadır. ” şeklinde tanımlanır. Huntington'un tanımladığı 9 medeniyet içinde (Batı, İslam, Ortodoks, Sinik Budist, Japon, Latin Amerika, Afrika ve Hindu) neredeyse tamamen Batı ve İslam Uygarlıklarının (medeniyetlerinin) yoğunlaşması ve daha az da olsa Ortodoks ve Budist medeniyetlerinden söz etmektedir. Huntington da dini inanç bu inancın son derece zayıf olduğu coğrafyalarda bile belli bir dünya görüşünü ayakta tutan bir kültürel çevreyle ilişkilendirmektedir. (Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say, s. 160)

Freud; Uygarlık (Medeniyet) ve ondan hoşnut olmayanlar isimli çalışmasında uygarlığı (medeniyeti) “Doğayla ve başka insanlarla kurduğumuz ilişkilerin özünü oluşturan ve bizi hayvanlardan ayıran düzenlemelerin bütünü olarak tanımlar. Freud’a göre uygarlık (medeniyet) sözcüğü bizi hayvan atalarımızdan ayırt eden bütün başarılarımızın ve düzenlemelerimizin

toplanimını ifade eder ve iki amaca hizmet eder. İnsanı doğaya karşı korumak ve insanların ilişkilerini ayarlamak.” Şeklinde tanımlamıştır. (Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say, s. 154)

Freud çalışmasında, Uygarlığı (medeniyeti) sefalet olarak tanımlamış ve uygarlıktan (medeniyetten) vazgeçerek ilkel şartlara dönmenin insanları daha da mutlu edeceği kavramına inanmıştır. Burada ifade edilmek istenen ise, ”Bizim uygarlık (medeniyet) dediğimizin bireyin içgüdüsel ve temel dürtüleri ve özellikle de cinsel ilişkilerin üzerinde ağır bir kısıtlamalar bütünü empoze ederek kişinin mutluluğunu engellediği inancındadır. Buna göre uygarlığın (medeniyetin)temeli olan din, insanın mutsuzluğunun ve sefaletinin sebebidir. Uygarlığı (Medeniyet’i) din ile, dini de içgüdüsel dürtülerle ilişkilendirilen bireysel özgürlükleri kısıtlayan toplumsal baskılara bağlarken, Freud açıkça uygarlığın (medeniyetin) ne derece de içgüdünün reddi üzerine kurulduğunu, ne derecede güçlü içgüdülerin tam da tatmin olmamasını öngördüğünü görmemezlikten gelmenin imkansız olduğunu iddia eder. Uygarlıkla (Medeniyetle) ilişkili kavramları incelerken, Freud güzellik, temizlik ve düzen, uygarlığın (medeniyetin) şartları arasında bariz önemli bir şekilde yer işgal etmektedir. Freud insanın kendini gerçekleştirilmesiyle doğrudan ilişkili olan entelektüel, bilimsel ve sanatsal başarıların, uygarlığın (medeniyetin) en kesin işaretler olduğunu belirtiyor. (Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say, s. 156) Freud’un uygarlık (medeniyet) tanımında din, insanoğlunun sanatsal, bilimsel ve diğer entelektüel başarıların en önemli unsuru olarak görülmektedir. Freud, insanın içgüdüsel taleplerinin bastırılmasında ve buna bağlı olan pek çok psikolojik rahatsızlıktan uygarlığı (medeniyeti) sorumlu tutmakta ve bazı olumlu yanlarını görmekle beraber genel itibarıyla uygarlığı (medeniyeti)olumsuz bir yapıda değerlendirmektedir.

Michael Foucault; Michael Foucault de uygarlığa (medeniyete) Freud’cu bir açıdan yaklaşmaktadır. Foucault “Düzenin ve toplumsal kuralları ister kurumsal ister söylemsel olsun, akıl sağlığını oluşturan ve onu delilikten ayıran Batı uygarlığının (medeniyetinin) merkezi birer unsuru olmakla itham etmektedir. Freud gibi Foucault’un da odağında bilinçli olarak Batı uygarlığı (medeniyeti) yer almaktadır ve dolayısıyla yorum ve eleştirilerinin hedefinde de Batı (uygarlığı) medeniyeti vardır. Fakat her ikisinde de çalışmalar birkaç Batı ve Orta Avrupa ülkesinde yoğunlaştığı için bu medeniyetin Orta Avrupa’dan öteye devam edip etmediği eserlerinde açıklığa kavuşturulmamıştır.”(Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say, s. 158)

Fernand Braudel ise, medeniyet konusunda çok daha kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Yaptığı bu çalışma yakın zamanların bilinen en iyi Uygarlıklar (medeniyetler) Tarihi çalışması olmuştur. Huntington’un da yaptığı çalışmalarda Braudel’den önemli ölçüde faydalandığı görülmektedir. Braudel, uygarlığı (medeniyeti) “Coğrafi alanlar olarak uygarlıklar (medeniyetler), toplumlar olarak medeniyetler, ekonomiler olarak uygarlıklar (medeniyetle), düşünce tarzları olarak uygarlıklar (medeniyetler) olmak üzere dört ayrı temelde tanımlar. (Doğu-Batı düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram Say, s. 159)

Yukarıda yer alan çeşitli sosyal bilimcilerin çalışmalarına bakıldığında görülmektedir ki Braudel’den Eliasa ve Huntington’a uygarlık (Medeniyet) kavramlarının kullanımlarının kavramsal tanımlanmasına katkıda bulunan anahtar kelimeler ortaya konulmuş, uygarlığın (medeniyetin) ne olduğu, dünyada bugün kaç uygarlık (medeniyet) bulunduğu, bunların sınırları, nitelikleri, uygarlıkları (medeniyetleri) kuşaktan kuşağa aktaran dinamik mekanizmaları, uygarlıkları (medeniyetlerin) zaman içerisinde gerilemelerini, küçülmelerini, değişimcilerini, yok olmalarını, tekrar ortaya çıkmalarını açıklayan kavramlar sunmuşlardır. Bütün bu tartışmaların sonucunda

Braudel'in yapmış olduğu medeniyetler sınıflandırmasına ulaşmışlardır. Braudel İslam, Afrika, Doğu Asya, Hint, Avrupa, Kuzey Amerika, Latin Amerika ve Rus uygarlıklarının (medeniyetlerinin) mevcut olduğuna inanılan sınıflandırmaya ulaşmıştır.

6. UYGARLIKLARIN (MEDENİYETLERİN) DOĞUŞ NEDENLERİ

Uygarlıkları (medeniyetleri) meydana getiren yapılar, nasıl ve hangi şartlar altında oluşturmaktadırlar?. Bu soruya birçok düşünür kendi bakış açısından cevap vermiştir. **Spengler** "Yüksek kültür esrarlı kozmik kuvvetlerin dünyadaki insan hayatına müdahalesinden doğar. "(Altaş 2011:83) **Danilevskiye** göre "Uygarlığın (medeniyetin) belirlenmesindeki faktörlerden biri, dil birliği ile bağlı kitlelerin siyasi istiklali öteki de bu gruplardaki etnografik malzemenin zenginliğidir. (Altaş 2011:83) Tonyne "Uygarlıkların (Medeniyetlerin)ortaya çıkması, coğrafi ve çevre şartlarına toplulukta yaratıcı birinin olmasına bağlıdır. Bu yapıdan hareketle Uygarlığı meydana getiren unsurları Fert, Cemiyet ve Coğrafya olmak üzere 3 başlıkta toplamak yeterli olacaktır. (Altaş 2011: 83)

6. 1. Uygarlıkların (Medeniyetlerin) gelişimini sağlayan temel buluşlar

Hiç kuşkusuz herkes uygarlıkların (medeniyetlerin) var olduğunu bilmektedir. Her ne kadar dünyanın bütün uygarlıklarının (medeniyetlerinin) az ya da çok uzun bir süre içinde tekniklerini ve bu teknikleri aracılığıyla bazı yaşama biçimlerini aynılaştıracaklarına inanılsa da tarihsel süreçte birçok farklı uygarlıklar da (medeniyetler de) karşımıza çıkmaktadır. Bu farklı uygarlıkların (medeniyetlerin) gelişmesini sağlayan unsurlar ise; Ateş, Tekerlek, Yazı, Alfabeler, Takvim, Barut, Matbaa, Buhar enerjisi, Pusula gibi ürünler olarak sıralamak mümkündür. Bu ürünler uygarlığın (medeniyetin) gelişimi sırasında insanoğlunun günlük yaşamını daha da kolaylaştırmanın en önemli unsurları olmuştur. Bu ürünler bilinçli ya da bilinçsiz, ama yavaş yavaş gelişen derinden, etkili ve güçlü bir değişimi de beraberinde getirmiştir.

7. FERNAND BRAUDEL'E GÖRE UYGARLIKLARIN MEDENİYETLERİN SINFİLANDIRILMASI

Çağdaş bir Fransız düşünür olan Fernand Braudel uygarlık (medeniyet) konusunda Uygarlıkların grameri isimli bir kitap yayınlamıştır. Braudelin 1962 yılında yayınladığı bu kitap Annales okulunun ikinci kuşağında yer alan büyük tarihçinin, yeni tarihçilikte alternatif tarih eğitimi anlayışının da en iyi örneklerinden birini getirmesi açısından önemli olmuştur. Kitabın ana unsurunu uygarlıklar (medeniyetler) oluşturmuştur. Uygarlıkların (medeniyetlerin) kazanımlarını ayrıntılar içinde ele almak önem kazanmıştır. Aşağıda uygarlıkların coğrafi, zihniyetler, ve en önemli belirleyicilerden biri olan iktisadi yapının tarihi değişim süreci içinde yer aldığı rolleri, kapsamı, işlevleri açıklanarak, karşılaştırmalı iktisadi perspektiften sonuca ulaşılabacaktır.

7. 1. İslam Tarihi ve Uygarlığı (Medeniyeti)

Arabistan 4. ve 6. Yüzyıllar arasında yoksulluk ve bedevileşme çağı olarak tanımlanan karanlık bir çağa gömülmüştür. Müslümanlar bu dönemi cahiliye olarak isimlendirmişlerdir. İslamiyet'in doğuşundan önceki dönemlerinde Arap halkı bedevi kabileleri şeklinde örgütlenmiştir. "Geçimlerini sürülerin yanı sıra kervan ticareti ve yağmacılıkla sağlamışlardır. "(Uygarlık tarihi, T. C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No:2265, Açık Öğretim Fakültesi Yayını No:1262, (2. Baskı), Eskişehir, Ağustos 2013, s. 262)

Kabilenin siyasi örgütlenmesinde liderliği şeyh denilen yöneticiler üstlenmiştir. Göçebelerin dini, eski samilerin putperesliğiyle yakından ilgili olup bunun dışında Arabistan'da Hanif dini denilen İbrahim milletin dini de iz bırakmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkışı, Hz. Muhammet'in peygamberlik çağrısının kırk yaşına doğru, Ramazan ayında bir gece Hira dağında gelmesiyle İslamiyet ilk olarak peygamberin ailesinde yayılmaya başlamıştır. Hz. Hatice'den sonra

azâd ettiği kölesi Zeyd ve yeğeni Ali’de Müslüman olmuştur. Hz. Muhammet islamiyeti yaymak için Bedir, Uhud, Hendek savaşılarını yapmıştır. Hudeybiye anlaşması sonrasında Kaynuka, Nadir ve Beni Kureysa Yahudileri ile ilgili sorun kısa sürede çözümlenmiştir. 628 yılında Hayber’in fethiyle, Yahudi sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Hayber’in fethinden sonra, 629 yılı Aralık ayında Medine’den hareket eden ordu Mekke’yi ele geçirmiştir. 632 yılında Hz. Peygamberin hac ibadetini yerine getireceği ilan olunmuş ve Veda Haccın da kendisine kalabalık bir heyet eşlik etmiştir.

İslamiyet’te Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olmak üzere 4 halife dönemi karşımıza çıkmaktadır. 4 Halife dönemi sonrası Muaviye Bin Ebu Süfyan, Emevi devletini kurmuştur. Muaviyeden sonra halifelik babadan oğla geçen bir kurum olarak devam etmiş ve sonrasında Emevi hanedanı kurulmuştur. 680 yılında Hz. Hüseyin ve taraftarları Şam Yönetimine son vermek amacıyla harekete geçmiş ancak Hz. Hüseyin ve taraftarları Emeviler tarafından Kerbela’da katledilmişlerdir. Emeviler döneminde Kuzey Afrika, Anadolu ve Türkistan yönünde fetihler yapılmış, İspanya’nın büyük bir kısmı fethedilmiş ve İstanbul üzerine büyük bir ordu gönderilerek şehir kuşatılmış ancak başarı elde edilememiştir. Son Emevi halifesi Mervan döneminde de bir çöküş yaşamıştır. Sonrasında Emevi hanedanına mensup Abdurrahman bin Muaviye 756 yılında Kurtubay’ı fethederek Endülüs Emevi devletini kurmuştur. 11. yüzyılda Endülüs Emevi devleti yerel güçler arasındaki mücadeleler sebebiyle parçalanmış ve Kurtubaların hilafeti bütünüyle ortadan kaldırmaları, Endülüs Emevi devletinin varlığına da son vermiştir.

İranlı Ebu Müslim, Horasan’nın her köşesinde, Abbasilerin faaliyetlerini ve bunların peygamber ailesine olan yakınlığını belirterek Emevilerin eziyetlerini anlatmış ve halkı ayaklandırmıştır. Hareketin lideri Ebu’l Abbas halife ilan edilmiştir. Harun Reşid’in yaklaşık 23 yıl süren halifeliği Abbasi devletinin en parlak dönemi olmakla birlikte çöküşün izleri bu dönemde görölmektedir. Abbasi devleti 1258 yılında Moğol Hükümdarı Hülagü tarafından yıkılmıştır.

İslamiyet’te bilim ve felsefeye bakıldığında, bilim ve felsefenin gelişmesinde Eski Yunanca’dan yapılan çeviriler oldukça önemli olmuştur. İlk çalışmalar Emeviler döneminde, sonrakiler Abbasi hilafeti döneminde olmak üzere astronomi, fizik, matematik ve diğ er konularda önemli oranlarda çeviriler yapılmıştır. Tıp başta olmak üzere Matematik, astronomi, fizik ve diğ er alanlarda Razi, İbni Sina, Biruni, Harizmi, Ebu Maşer gibi önemli isimler yetişmiştir. Aristo’nun eserlerinin Arapçaya çevrilmesi İslam dünyasında zengin bir felsefe geleneği oluşturmuştur. Kindi, Farabi, Gazali ve İbni Rüşd gibi büyük filozoflar yetişmiştir.

İslam iktisadına bakıldığında, bu kavramın kökeninde”İslam Realitesinin yalnız bir ritüeller dizisinden ibaret olmadığı görüşü yer almıştır. Buna göre, bu dinin sadece vicdanlara indirgenecek bir inanç sistemi olmadığı belirtilmekte ve tümüyle bir yaşam biçimi olarak İslam’a dönüşün pratiğ in karşılığını teşkil edebilmek içinde pek çok disiplinin İslami versiyonu teşkil edilmektedir. Örgütlenen bu İslami disiplinlerin her biri bütünü parçaları olarak değ erlendirilmektedir. Bu parçaların belli bir aheng içinde çalışması da İslam’ın ahlaki prensipleri çerçevesinde faaliyet gösterdiği ölçüde mümkün olmaktadır. Bu sebeble, toplumsal hayatı düzenlemeye talip olan İslami disiplinlerin ortak perspektifi İslam’ın öngördüğü ahlaki değ erleri yapılandıracak olan kural ve hükümlerde somutlaşmaktadır. (Tunçcan Ongan 2008:214)

Bu metodoloji iktisat disiplini içinde ele alındığında, **Nasır** ekonomiyi uygulamalı ahlak olarak tanımlayarak, ahlaki ilkeleri uygulamayan bir ekonominin islami açıdan mümkün olmayacağı şeklinde açıklar. **Zaim**, iktisadi ”İslam’ın ahlaki ve ideolojik bir alt birimi olarak tanımlamaktadır. (Tunçcan Ongan 2008: 215) İslami açıklamalarda, İslam iktisadi incelenirken kullanılacak yöntem, vahiyden kaynaklanan ilkelere dayandırılmakta ve akıl yoluyla ulaşılacak sonuçların bu ilkeler ışığında değ erlendirilmesi gerektiği açıklanmaktadır. Bu ilkeler doğrultusunda faaliyet gösterecek bir iktisadi yapının daima ahlaki prensipler çerçevesinde işleyecek olması da

İslam dinin düalist hayat felsefesinden kaynaklanmaktadır. Yani İslami ekonomik düzen “Allah’ın teklif ve realitesinden kaynaklanmakta ve bu yüzden beşeri hiç bir unsurun tasarım olma özelliği taşımamaktadır. (Tunçcan Ongan 2008: 215)

İslami yazımdaki kapitalizm analizlerinde “Batının öncelikle zihinsel düzlemde “Homo economicus” olgusunu yaratmış olduğu belirtilmekte ve sürekli kişisel menfaatleri ve kâr maksimizasyonu güdüsüyle hareket eden bu insan tipinde burjuvazi ve kapitalizmin yarattığı açıklanmaktadır. Buna karşılık İslami modelde altruist bir insan tipi tanımlanmış olduğundan kapitalizmin yol açtığı adaletsizliklerin bu sistemde olmayacağı açıklanmıştır. Tanımlana insan tipinde birey, toplum yararını kendi çıkarından üstün tutmakta, üstelik müteşebbis fakat kanaatkar bir nitelik taşımaktadır. (Tunçcan Ongan 2008: 217) İslami araştırmacılar ekonomik kalkınma konusuna da önem vererek bilgi çağında beşeri sermayenin artan önemini vurgulamakta ve örnek insana duyulan ihtiyaca özellikle dikkat çekmektedirler. İslam’ın öngördüğü iktisadi sistemin anlamlı bir alternatif sergileyebilmesi için Ahmet Tabakoğlu” kültür ve zihniyetin bütünlüğüne” hep dikkat çekmiştir.

İlahi bir din olan İslamın ortaya çıkışı ilkel üretim ve tüketim maddelerine kanaat gösteren bedevi, ekonomiden dışa açılımlı ticari ekonomiye dönüşümde, bedevilik kültüründeki katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin ortaya çıkması ve toplumsal değerlerin kaybolmaya başlamasıyla yakından ilgilidir. ”Mekke finans ve ticaret merkezi olarak gelişince bedevi toplumun geçmişteki ahlaki standartlarının artık eskisi kadar iyi işlemediği görülmektedir. Rekabete dayalı büyük servet birikimi ve gelişen ticari hayat cemaat bağlarının gevşemeye başladığı bireysellik eğilimlerini besleyen faktörlerin başında geliyordu. (Kurt 2001: 120-121).

Aşağıda dinamik bir İslam tarihi süreci içinde oldukça hızlı iktisadi değişim süreçleri geçiren İslamiyet’in iktisadi yapısına dikkat edildiğinde, islamiyetin dünya ölçeğindeki hareketi Akdeniz’de önem kazanmıştır. İslamiyet’in büyük fetihlerinin içinde Suriye, Mısır, İran, Kuzey Afrika ve İspanya’nın yanı sıra, Akdeniz’in hemen tamamı da yer almıştır. Görülmektedir ki en büyük iktisadi gelişme unsurlarından biri olan deniz ticareti islamiyetin hizmetine girmiş ve denizcilik deniz kentlerini büyüterek islam ülkelerine rahat bir nefes almalarını sağlamıştır. “Mekke’de dünyanın bütün kentlerine dağılmış bulunan bütün ticari mallar, bu kentte bir arada bulunmaktadır. İslamiyet yüzyıllar boyunca Akdeniz’e yönelik Sudan altını ile köleleri, Avrupaya yönelik Uzakdoğu ipeği, karabiber, baharatı, incileri aktaran yegane unsur olarak kalmıştır. Asya ve Afrika’daki Doğu Akdeniz ticareti yalnızca ona aittir. Bu ticaret İtalyan tüccarların eline ancak İskenderiye, Halep, Beyrut veya Trablusşam’tan itibaren geçmektedir. Kahiredeki yahudi tüccarlarını I. Haçlı seferi döneminden beri yaptıkları mektuplaşmadan rastlantı sayesinde günümüze ulaşımlardır. Bu mektuplarda, bütün kredi ve ödeme araçlarının ve bütün ticari ortaklık biçimlerinin bilindiğini ortaya koymaktadır.

Mercan Kuzey Afrika’dan Hinde gelmekte Etiyopya’dan köle satın almakta, Hind’de demir, karabiber ve baharat getirilmektedir. Bütün bunlar, muazzam bir para, mal ve insan hareketi getirmektedir. (Fernand Braudel, Uygarlıkların Grameri, Çev:Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, İstanbul, S. 98)Sözü edilen para, mal ve insan hareketliliği güçlü kentlerin varlığı sayesinde olmuştur. Bu önemli hareketliliği bu büyük kentlerin varlığı sağlamaktadır. ” Çünkü herşey, malları, yük hayvanları, insanlar hatta en değerli kültürel öğeler onlardan geçmektedir. Avrupa’ya doğru yolculuk yapan kültürel mallara ilişkin olarak devasa bir şeref tablosu oluşturmak mümkündür. Uzak ülke bitkileri, ipek böceği, kağıt, pusula, hind rakamları, top barutu, bazı eczalar, en dehşetli salgın hastalıkların tohumları bu tabloda gösterilmektedir. . (Braudel 2006: 96)

8. ve 13. Yüzyıllarda İslam aleminde “Kapitalizm” kelimesi o kadar da anakronik değildir. İslam aleminin bir ucundan diğere eğer terim yerindeyse, sonsuz bir spekülasyon vardır. Hariri adındaki bir Arap yazar, toptancı bir tüccara şöyle dedirtmektedir. Çin’e İran safranı götürmek istiyorum, orada çok para ettiğini duydum. Sonra Yunanistan’a Çin porseleni götüreceğim, Yunanistan’dan Broker alıp, Hinde, Hindden çelik alıp Halep’e, Halep’ten cam alıp Yemen’e, Yemen’den çizgili kumaş alıp İran’a götüreceğim. Basra’da tüccarlar arasındaki hesaplaşmalar, bugün tam da clearing adı verilen şeyin ilkeleri içinde yapılmaktadır. (Braudel 2006: 108)

Eski dünyanın en parlak uygarlıklarından biri olan İslamiyet 750’ler de esas dış sınırlarına ulaşmıştır. 718’de kuşatılan İstanbul, İzaryalı Leon’un cesareti ve Grejue ateşi sayesinde kurtulmuş, Galya ve Boh 732 ve 733’deki Poitiers zaferiyle ve tam o sırada Magrepte çıkan isyanlar sayesinde kurtarılmıştır. Bu durumda dışa doğru nispi bir sukunet yerleşirken imparatorluğun tümü boyunca geniş ölçekli bir ekonominin temeline, gelişme ritmine refaha kavuşmuştur. Bu atılım, bir Pazar ekonomisinin bir para ekonomisinin yerleşmesine, tarım ürünlerini artan bir şekilde ticarileşmesine izin vermiştir. Bir kısmı yerinde tüketilen tarımsal ürünlerin bu öz tüketimi aşan ve giderek büyüyen bölümü, mal haline dönüşerek kentleri besleyecek ve onların gelişimlerine imkan verecektir.

Hurma ticareti, her yıl 100. 000 yük devesini harekete geçirmektedir. Kentlerdeki ticari haller, Kavun evleri adını taşımakta ve Maveraünnehir’deki Merv kavunları özel bir üne sahip olmaktadır. Bu kavunlar kurutulduktan sonra, Batı’da çok uzaklara yollanmakta taze olarak da buzla örtülmüş deri torbalar içinde özel menzillerden geçerek Bağdat’a ulaştırmaktadır. Şeker kamışı tarımı endüstrisine can vermiştir. Bu gıda ürünleri alanında su değirmenleri ve yel değirmenlerindeki gelişmeler de önemle karşımıza çıkmaktadır. Bu canlı ekonomi demir, tahta, dokuma endüstrilerinin atılımını ve Doğu’da pamuk yetiştiriciliğindeki devasa genişlemeyi de açıklamaktadır. Buhara, Ermeni, İran halıları zaten ünlüdür. Basra ürettiği kumaşları kırmızı veya maviye boyamak üzere büyük miktarda kırmızı böceği ve endigo ithal etmektedir. Kabil’den transit geçen Hind endigosu Yukarı Mısır’dan geleden daha nitelikli olma ününe sahiptir. (Braudel 2006: 109)

İslamiyet Trigonometri ve Cebir alanındaki ilerlemeleriyle de bilim ve felsefeye katkıda bulunmuştur. Trigonometri alanında sinüs ve tanjantı icat etmişlerdir. Muhammet ibni Musa, 820 yılında ikinci dereceden denklemlere kadar giden bir cebir kitabı yayınlamıştır. Müslüman cebirciler daha sonra dördüncü kuvvetten denklemleri de çözmüşlerdir. Bunlara ilaveten, coğrafyacı, matematikçiler, astronomi gözlemlerini ve bunların aletlerini Batlamyus açıkça ortada olan hatalarını düzelterek, enlemler ve boylamlar konusundaki mükemmel olmasa da harika ölçümler sunmuşlardır. Sonrasın da optik, kimya, eczacılık İslam alemininden gelişmiştir. Sinamjeki, Ravent, Demirhindi,, Kusturucu ceviz şurupları, yanık merhemleri ve tıp konusundaki bilgileri de eklenince İslamiyetin tartışılmaz üstünlüğünde gözden kaçırmamak gerekmektedir. Felsefe alanında Aristotelesci felsefenin yeniden ele alınması sonucunda, İslamiyet hümanizması önemli bir yer tutmuştur. Zaman ve mekan içinde uzun dönemli bir düşünce akımı oluşmuştur. En önemli temsilcileri El Kindi, El Farabi, İbni Sina, El Gazali, İbni Rüşd’dür.

12-18. yüzyıllardaki İslamiyetin duraklama ve gerileme dönemlerinde ise İslam Uygarlığı o muhteşem döneminden sonra birden duraklamaya başlamıştır. Bunun sebebi olarak da “dünyasal olanla İslam dünyasına ait olan payların net bir şekilde belirlemesi daha doğru olacaktır. (Braudel 2006: 123)

İslam uygarlığı XII. ve XIII yüzyıllara arasında olağanüstü ihtişamı döneminden sonra 12. yüzyılda aniden bir kesintiye uğrar. Bilimsel ve felsefi ilerleme, maddi hayatın gücü, İspanya’da bile bu yüzyılın sonuncu on yıllarının ötesinde sürdürülemez. İslam alemi bu gerilemeye rağmen ayakta kalmıştır. Artık eski parlaklığına ve ürünlerine sahip olamayacak ama var olmaya devam

edecektir. 16. Yüzyılda birlikte tüm dünya ekonomisini yeniden canlandıran iyi koşulların geri dönmesiyle, İslam dünyası Doğu ile Batı arasındaki aracı konumundan yeniden yarar sağlamaya başlamıştır. Türk ihtişamı lale devrine yani 18. yüzyıla kadar devam edecektir. (Braudel 2006:23)İslam Aleminde bu gerilemeye rağmen 1453 yılında İstanbul'un fethinden çok önceleri başlanmış olan Osmanlı Türklerinin şimşek kadar hızlı fetihler i tarafından belirlenmiştir. Bu olay 16. yüzyılda "Türkiye'yi Akdeniz'in en büyük güçlerinden biri haline getirecek olan daha sonraki fetihlere simgesel olarak haber vermişlerdir. (Braudel 2006:123)

Mohaç savaşı her yerde geleneksel dinin ve sünnilüğün zafer kazanmasına neden olan islamiyetin genel bir toparlanması, Türk ve sünni biçimi altında gerçekleşmiştir. Bu dönemde "Katı bir yönetim yerleşik hale gelmektedir. Türk egemenliği Balkanlar ve Yakın Doğu 'da aşık bir maddi refah ve hızlı bir nüfus artışıyla çalışmıştır. İstanbul'un yoğun nüfusu bu gibi büyük kentlerin çok büyük bir lüks, korkunç bir sefaleti bir arada barındıran bu başkent, Osmanlılar döneminde de ışıklarını uzaklara saçan Süleymaniye gibi muazzam camilerin planlarını ihraç eden bir imparatorluk uygarlığının haset edilen modellerini sağlamıştır. "(Braudel 2006:124)

Gerçek bir ihtişama sahip olan Türk uygarlığı, tarihçilerin çalışması sayesinde yavaş yavaş tanınmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde" çok yönlü, ilerlemeci, otoriter, ayrıntılı sayımlar yapabilen tutarlı bir iç politika oluşturulabilen, devasa altın ve gümüş rezevleri oluşturabilen imparatorluğun Avrupaya karşı kalkını olan Balkanları, göçebeleri iskan ederek sistematik bir şekilde kolonize edebilen bir bürokrasinin çarklarını açığa çıkartmaktadır. Sorumlu bir sistemi, güç bir eğitim döneminden geçen ordu açıkcası ilginç modernlikler" (Braudel 2006:125) bu sistem zaman içinde problem çıkarmıştır. 17. yüzyılın sonlarında problemin sebebi olarak da yeni teknolojiye uyum sağlayamama ve modern Rusya'nın güçlü kitlesine karşı diklenmesinden mi olmuştur soruları gündeme gelmiştir. İstanbul'da 18. yüzyıl lale devri olmuştur.

İslam alemi zaman içinde 3. Dünya adı verilen yapıya yavaş yavaş girmeye başlamıştır. 19. yüzyılda bu gerileme islam aleminin sıkıntı yaşamasına sonrada yabancı egemenliğinin genelleşmesine sebep olmuştur. Bir tek Türkiye ortak kaderin dışında kalacaktır. Mustafa Kemal Paşa ve onun gösterdiği ani ve parlak tepki(1920-1938) bu bağımlı olmama durumundan kaynaklanmıştır. Bu tepki daha sonraki ulusal kurtuluş hareketlerinin örneği olmuştur. Bugün çeşitli İslam ülkelerinin sömürgeleşmeleri ve sömürge olmaktan çıkmalarının kronolojisinin, aşamalarını saptamaktan daha kolay bir şey yoktur. Bunları, Sovyet Müslüman Cumhuriyetleri hariç siyasal bağımsızlıklarını birer birer kazanmışlardır. Bu süreçte, bir Rus sonra da Sovyet sömürgeciliği olmuştur. Bu sömürgecilik bugün 30 milyon Müslüman üzerindeki baskısını gevşetmemiştir. 1917 devrimi sonrası oldukça büyük bir özgürleştirme ve merkezden kopartma çabası olmuştur. Yerel özerkliklere tavizler verilmiş, çok büyük maddi ilerlemeler olmuştur. " Bugün Sovyetler birliğinin bütün Müslüman ulusları özellikle Türkmen ve Kafkasyalıları kendi bilimsel, yönetsel ve siyasal kadrolarına, kendi aydınlarına sahiptir. Tatarlarla aralarındaki farkı kapatmışlardır. Fakat Müslüman Cumhuriyetleri arasındaki doğal dayanışma bu gelişmelerden dolayı zayıflamış ve büyük Turan devleti tasarısı rafa kaldırılmıştır. Bugünkü Federatif Sovyet sistemi içinde kültür, biçimi itibariyle ulusal ama içeriği itibariyle proleter ve sosyalisttir. Bunun sonucu olarak hızlı bir Laikleşme meydana gelmiş ve ümmetin tersine milliyetçiler gelişmiştir. Sovyet Müslüman Cumhuriyetleri bağımsız ama Sovyet bütününe sıkı sıkıya bağlıdır. "(Braudel 2006:128)

İslam aleminde, Arap halkları arasında birlik ve beraberlik hedefine sahip büyük oranda seküler ve sıklıkla Sosyalist bir yapıda devam eden panarabizim hareketi islamiyetin bütününe kendini ikame etmektedir. Bu yapıda " bütünü içinde islam aleminin gözlerini Mekke'ye artık eskisi kadar katı bir şekilde yöneltmeyen, birleştirici hac ziyaretlerine eskisi kadar katılmayan veya etkili birleştirici bir Panislavizm, konusundaki siyasal düşünceye eskisi kadar paylaşmayan bütün

Müslüman ülkeler kayıp çocuklarıdır ve kaybolmaktadır. Uzaklaşma, siyaset, tanrı tanımazlığın artması, dinsizlik bu duruma katkıda bulunmaktadır. (Braudel 2006: 131) İslamiyette Garibaldi çağı İslamın şu anki formülü olabilir mi şeklinde bir soru sorulduğunda, müslüman ülkeler yakın doğu'da panislavizm sert ve katı yerel milliyetçiliklere yakın olmaktadır. "Mısır ve Suriye'den sonra meydana gelen Birleşik Arap Cumhuriyetini yakınlarda çökmesi bunun en çarpıcı örneğidir. Pakistan, Afganistan, İran, Türkiye, Lübnan, Suriye, Irak, Ürdün, Suudi Arabistan, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Yemen'den her birinin kendine özgü ayrıcalıkları sıkı sıkıya bağlıdır. Ve bu ülkeler dış dünyaya ve gelecek tehlikere karşı, aniden dayanışmaya giriyorlarsa da birbirleriyle çoğu zamanda açık veya gizli husumetler içindedirler. İnsanları böylesi katı bir milliyetçiliğiyle çeken bu yapı, bir batılının haksız bakışları açısından ancak devri geçmiş şeyler olmaktadır. (Braudel 2006: 131)

Bir Afgan Entelektüeli olan Necmettin Banat "İslamiyet bugün hem refermasyona benzeyen dinsel bir devrim, hem de Aydınlanma'ya benzeyen entelektüel ve manevi bir devrim hem de Avrupa'nın 19. yüzyılda tanık olduğuna benzeyen ekonomik ve toplumsal bir devrimden geçmek zorundadır. Ve büyük bölgesel sistemler döneminde kendi küçük ulusal devrimlerini yaşamak zorundadır." (Braudel 2006:132) Burada ifade edilen milliyetçilikler zorlukla elde edilen bir bağımsızlık bedeli olarak tanımlanmaktadır. Her biri milliyetçilik, bir sömürgecilik karışığı, yabancı egemenliğine bir panzehir gelecekteki kurtuluş vaadi olmuştur. Milliyetçilik yakın gelecekte de önemli olacaktır. Her müslüman ülkesi katı istikrar programları uygulamak zorunda kalacaktır. Sebebi; Toplumsal dayanışma ve disiplin programı olan Milliyetçilik, bu genc ülkelerin her birindeki ağır ekonomik sorunların aşılmasına yardımcı olacaktır. İslamiyet modernleşmek ve günümüz dünyasının yeni teknolojilerini kabul etmek zorundadır. Gelecek bu dünya uygarlığının kabulü veya reddi doğrultusunda belirlenecektir. Böyle bir yapıya birçok gözlemci uyum gösterme esnekliğinden yoksun olduğunu ifade etselerde "İslamın kalbi, ruhu ve uygarlığı itibariyle geçirimsiz, hoşgörüsüz olmasından ötürü tüm modernleşme hareketlerinde kilitleneceği ileri sürülmüştür." (Tanilli 2013:137)

Batıya nazaran iki yüzyıl geciken islamiyet ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek zorundadır. Bunu yapabilmek için öncelikle bir siyaset gerektirmektedir. Çeşitli islam ülkelerinin Çağdaş Dünya karşısındaki durumları incelendiğinde ise kalkınmasının her zaman güç olduğu, islam aleminin yaşadığı ikilemin 3. Dünya ülkelerinininkiyle de aynı olduğu görülmektedir. İslam aleminin dünya ekonomisiyle bütünleşebilmesi için endüstri devrimini olabildiğince hızlı gerçekleştirmesi gerekmektedir. "Sömürgecilik bu ülkelerin bu çabalara hazırlıklı hale getirmemiştir ve sömürgeci ülkelerin en büyük sorumlulukları hiç kuşkusuz burada yer almaktadır. Sömürgecilerin sömürge ülkelere katkıları asla inkar edilemez. Hayat tarzları yüzyıllardan beri hiç değişmeden kalmış olan çok köhne ülkeler, aniden çok gelişmiş uygarlıklara ortak edilmişlerdir. Bundan bazı yararlar sağlanmışlardır. (Tesisler, limanlar, modern tıp, hijyen, modern tarımsal örgütlenme ve aklı başında bir endüstrileşme)" (Braudel 2006:137) Bu dönemde, petrolün çok önemli bir zenginlik kaynağı olduğunun ve ekonomik düzlemdeki yaralarını inkar etmek mümkün değildir. Petrol zenginliği Yakın Doğu'ya cömertçe bahşedilmiştir. Bu süreçte arama ve işletme maliyetlerini bir tek onların karşılayabileceği büyük uluslararası şirketler, bu işin kaymağını yemekteler. "Royalty'ler karşılığında, petrole kaynağında el koymakta, ve petrolü arıtmakta ve dağıtmaktadırlar." (Braudel 2006:138) Suudi Arabistan yeni kentlerini, yollarını, hava alanlarını ve devasa gelişimini petrole borçludur. Yakın Doğu'da petrolü 16. yy'daki Amerikan gümüşüne benzemektedir. (Braudel 2006:138) Bu dönemde bütün müslüman ülkeler büyük ilkler başararak, üretimde artış sağlamışlardır. Fakat artan nüfus artışı bu gelişmeyi sıkıntıya sokmaktadır. Çünkü bu problem kalkınma üzerinde etkili olmaktadır. İslam ülkelerinde sık sık ortaya çıkan hayat düzeyi duraklamalarına sebep olmaktadır. "Bu olgu 3. Dünya'da sık görülür." (Braudel 2006:40) Yani gelişme ve ulusal gelir artarken daha büyük yatırıma ve kalkınma imkanları ortaya çıkmaktadır,

ama nüfus artışının meydana getirdiği ters akıntıda dikkate değer bir konu olmaktadır. Böylesin bir problemde çözümlenecek birçok sorun vardır. Bunlar hem ekonomik, hem de toplumsal olup, birbirlerine öyle bir bağlanmışlardır ki bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu problemi anmak için güçlü bir istikrar programı gerekmektedir. Bu programda aşağıdaki başlıklar bizler için önem taşımaktadır.”

1)Tarımın ıslah edilmesi.

a)Mülkiyet rejiminin düzenlenmesi

b)Erozyonla mücadele etmek

c)Tarımsal teknik ve politika

2)Endüstriyel formüller kurmak ve bunları ülke ekonomisiyle bütünleştirmek

3)Yatırım problemlerini aşmak

4)Piyasa yaratmak:(Arap pazarı, Afrika pazarı)

5)Emek gücü oluşturmak ve eğitmek

6)Kadro yetiştirmek “(Braudel 2006:142)

İslam uygarlığında bu yatırımlar yapılmak zorundadır. Bu yatırım süreci ancak çok uzun bir zaman içinde ürünlerini verecektir. Bu yatırımların verimliliğini görmek için birkaç kuşak geçmiş olmaktadır. Burada sorunları çözebilmek için izlenecek stratejilerin tespit etmek ve bunların arasında tercihler yapma zorunluluğuna götürecektir. Dolayısıyla yapılan bu tercihler “İslamiyetin tüm kaderine de hükmedecektir”. (Braudel 2006:143) Sunulan tercihlerden birincisi ya yarı yarıya Liberal, yarı yarıya müdahaleci olan ve belli bir ortasal liberalizm içeren batı tipi bir Kapitalizm çerçevesi içinde kalmak ya da Sovyet, Yugoslav veya Çin tipi sosyalist deneylerin doğrultusunda yer almak olurken diğeri, daha basit bir ölçekte toplumu ve yönetimi ilgilendiren mevcut yapılarını koruyan ya da mevcut yapıyı yok ederek onu başka bir temel üzerine yeniden yapılandırmaktadır. Dolayısıyla, görülmektedir ki en önemli problem, az gelişmiş ülkelere kendilerine uyarlanmış, kendilerine gelecek ve umut yolu açacak geçerli bir planlama modeli sunulmasının istenmesidir.

Bu çaba sonucunda 20. yüzyılın İslam uygarlığına bakıldığında İslam uygarlığının yer yer çeşitli bölünmeler görülsede şu unutulmamalıdır ki Panislavizm hala uygarlığın gerçek bir olgusu olarak devam etmektedir. Örnek verecek olursak: "Kara Afrika, Endonezya, Çin, Pakistan"(Braudel 2006:145) Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılmaktadır ki İslam medeniyetinin gelişmesi tarihin en önemli olaylarından biridir. İslamiyet yıllarca, görgü ve dini hoşgörü bakımından edebiyat, felsefe, tıp gibi bilim dallarında da Batı dünyasına öncü olmuştur. İslamiyeti yaymak amacıyla yapılan fetihler müslümanları Doğuda ve Batıda çeşitli kültür ve medeniyetlerle karşı karşıya getirmiştir. Zamanla bu çeşitli medeniyetlerden etkilenen müslümanlar kendi inanç ve görüşlerini de katarak islam kültür ve medeniyetini meydana getirmişlerdir. Bu süreç sonunda:

İslamiyette İslam uygarlığının özüne bağlı kentler oluşmuştur. Kentler, yollar, gemiler, kervanlar hac ziyaretlerini bunların hepsini tek bir olguyu meydana getirmektedir. Bu olaylar islami uygarlığının hareket noktalarını oluşturmuştur. Kentlerin varlığı mübadeleyi hareketlendirmiştir. Bu hareketlilik İktisadi anlamda pazar ekonomisini güçlendirmiştir. Para ekonomisinin yerleşmesine sebep olmuştur. Tarım ürünleri ticarileşmiştir. Özellikle Hurma ticareti, Merv kavunları, Şekerkamışı, Ketan, İpek, Pamuk, Yün, İran halıları vb. . . ürünler hem ticareti hem de endüstrilerin atılımını hızlandırmıştır. Ortaya çıkan bu parasal ekonomi bu dönemdeki senyoriyel ve köylü olan toplum yapısının temelinden sarsmıştır. İslam alemi bu süreçte hem bilimsel başarı, hem de antik felsefenin istisnai bir yeniden atılım olmuştur. Böyle bir düzen içinde, İslam uygarlığı dünya ekonomisiyle bütünleşmeye uğraşmıştır. Ve bunu yaparken de endüstri

devrimini olabildiğince hızlı yakalamaya çalışmıştır. Çünkü müslüman ülkelerin hepsi, önemli iktisadi faaliyetlere girişmişler ve genel üretim artışı sağlamışlardır. Bu süreçteki Problemler ise hem ekonomik hem de toplumsal olup birbiriyle yakın ilişkiler, sorunlar olmuştur. Bunu aşabilmek ve üretim artışına devam edebilmek, yatırımları arttırabilmek gibi iktisadi amaçları gerçekleştirebilmek için programlı bir çalışma planı takip etmek zorunda kalmışlardır.

7. 2. Kara Kıta

"Kara Afrika, iki okyanus ile iki çöl arasında sıkışmış bir yer vaziyettedir. Kuzeyde çok geniş sahra, güneyde büyük Kalahari, batıda Atlantik, doğuda Hint Okyanusu, bunlar ciddi engellerdir ve bu engeller, Afrika'nın komşu okyanuslara zorlukla çıkabilmesi nedeniyle artmaktadır. Kara Afrika'nın iyi limanlarına ulaşımaya uygun nehirleri yoktur. "(Braudel 2006:152)Bütün bu ciddi engellere rağmen Kara Afrika da dünyaya er geç açılmıştır.

Kara Afrika, sahranın güneyindeki Afrika olarak tanımlanmaktadır. Kara dünyanın karakteristik bir sınırı olarak adlandırılan sahradan marjinal alanların incelenmesiyle farklı özellikler karşımıza çıkmaktadır. Mesela Etiyopya bunlardan birisidir. Çünkü burada hem hayvancılık, sabanı buğday, bağ bilen tarımın kalitesinden ötürü bugün Avrupalı güçlere karşı direnebilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde bir takım sıkıntıların tıpkı kıtanın kuzeyinde olduğu gibi güneyinde de beyaz bir Afrika yaratılmasına sebep olmuştur. Bu bölge altın, elmas madenleriyle, endüstri sayesinde zenginleşerek "İktisadi başarıyı" yakalamıştır. (Braudel 2006:153)Yine tarihsel süreç içinde oluşan bir istisnaya bağlı olarak büyük Madagaskar adası da Kara Kıta'nın dininde düşünülmektedir. Bu adada Bantu zencileri ve Molay kabilelerinden gelen gruplar var olmuştur. Bu gruplar zamanla karışmaya başlamışlardır ve bu etnik karışımın içinde "Endonazyalı ve Afrikalıların oranı % 1-2 olup, Afrika nüfusunun bu oran içindeki payı daha fazla olmaktadır. "(Braudel 2006:153) Bu etnik eşitsizlik karşısında güçlü bir kültürel birlik yer alan Endonazyalılar tarımsal ve zanaatsal teknikleri olağanüstü bir şekilde kullanmışlardır. (Tarlaları yakarak temizleme, hayvan yetiştiriciliği, ana mobilya olan hasır yapımı. . vb.)

Kısacası "büyük adayı kendi alanlarına dahil edenler ve onu Afrika kıtasından kopartanlar Hind okyanusunun tarih ve uygarlığı olmuştur. Fakat Afrika kıyasının çok yakın olması bugün adanın kaderini buraya bağlamaktadır. (Braudel 2006:154)

Kara dünyanın anlaşılması konusunda coğrafi yapısı en az tarihsel süreci kadar önem taşımaktadır. İklim zorunlu olarak farklılaşan hayat tarzlarına yol açan geniş ağaçlık ve otlak alanların belirleşiminden meydana gelmiştir. Bu orman "Ekvatorun kuzeyinde, güneyinde olduğundan daha geniş alanlara yayılmakta ve Gine körfezinin kuzey kıyılarından Liberya'dan Kamerun'a kadar doldurmaktadır. Güney Dahome'ye denk düşen bölge ağaçlı savanlar ve palmye plantasyonlarıyla Güney Dahome denk düşmektedir. Ekvator ormanı Doğu yönünde Kango'nun meydana getirdiği çanakla birlikte, Doğu Afrika'nın yüksek engebelerine kadar duraklamaktadır. "(Braudel 2006:155)Bu bölge kendi içinde 2'ye ayrılmaktadır. Her iki bölgede birbirini izleyen yağmur ve kuraklık dönemlerine sahiptir.

Kara Afrika'nın en canlı alanlarından olan hayvancılık bölgelerinde, bu faaliyet çapayla yapılan tarımın eklentisi gibidir. Ekilen bitkiler, darı, sorgho, ignom, mısır ve pirinçtir. Özellikle yer fıstığı, kakao, palm yağı üretilmektedir. Tarım bir bölümden hayvanlı diğer bölümden hayvansız olan bu iki kırsal hayat tipi arasında meydana gelmektedir. "Kuzey-doğu yönünde hayvancılık yapan dış alan, zorunlu olarak en zengin, en iyi dengelenmiş ve aynı zamanda dış dünyaya en fazla açılmış alan olduğundan tarihinde büyük sahnesi burada kurulmuştur. "(Braudel 2006:156)Mekandaki bu kırsal bölünme Melano Afrikalılar yer almaktadır. Bunlar 4 gruba ayrılmaktadır. Bunlar"çok geri, vahşi, hotento ve bushmenler'dir. Dokardan Etiyopya'ya kadar olan alandaki sudan halıları, Etiyopya'dan Güney Afrika'ya kadar olan alandaki Bantulardır. (Braudel

2006: 56) Bu tanımlanan halkların herbirinin kendi inançları, hayat tarzları, toplumsal yapıları, kültürleri vardır. Bunların çoğu hiçbir zaman birbirine benzemez. Bu çeşitlilikte Afrikayı devasa bir ilgi alanı haline getirmektedir. Devasa bir ilgi alanı olan Afrika kıtası çok sayıda kıtlıklardan, bütünsel zayıflıklardan fazlasıyla sıkıntı çekmiştir. Bu sıkıntılar; “

*Kara Kıta'nın dışa açılmaması,

*Dış etkilerin Sahranın güneyindeki Afrikanın devasa kitlelerinin içine çok az miktarda geçebilmesi,

*Uzakdoğulu kökenin ürünlerinin (pirinç türleri, mısır, şeker kamışı, man yoka gibi dış kökenli bitkilerin gelişi) çok geç tarihlerden Kara Afrika'ya gelmesi,

*Afrika kabilelerinin çoğunun eti sadece büyük bayramlarda yemesi,

başlıkları altında toplamak mümkündür.

Fakat bu problemli durum Kara Afrika'da Avrupa'nın bile hayal edemeyeceği şekilde gelişme gösterecek bir takım olumlu yapılanmalara sebep olmuştur. Bunlar; “Benin'deki harika bronz ve fildişi işlerinde veya çeşitli bitkisel liflerden yapılan harika kumaşlarda gözlemek mümkündür. Nihayet ve özellikle Afrika metalürjiyi çok erkenden uygulamıştır. M. Ö. 3000'lerde demir işlenmekteydi, demirden silahlar ve kalay işçiliği bu kıtada çok eskiden beri bilinmekteydi.” (Braudel 2006:60) Kara kıtanın uzun geçmişinde görülen bu karmaşık yapıya rağmen aşağıda belirtilen 3 olguya ulaşılmaktadır. Bunlar; “

*Hepsi de karma uygarlık ve kanlara mensup olan kentlerin, krallıkların, imparatorlukların gelişimi,

*Zenci köle ticareti,

*Avrupalı gençlerin kıtaya kaba bir şekilde yerleşmesi “(Braudel 2006:160)

Kara Afrika sömürgeleşme aracılığıyla dışa doğru bir açılım yakalamıştır. Bu olumlu yaklaşım Afrika'nın Doğu kıyılarını aydınlatmıştır. Bu Aydınlik Arabistan ve Hindistanla olan ilişkiler sayesinde olmuştur. Bu dönemde bir takım ticari piyasalar kurulmuştur. (Maga dışro, safola, melinda, mombosa, brava, zanzibar. . . .) Kurulan bu kentler köle, fildişi ve altın ticareti yüzünden oldukça büyük bir faaliyete sahne olmuştur. Bu ticaretin tümü, Muson aracılığıyla Hint'le bağlantılıdır ve oradan gelen demir ve pamuklarla karşılanmaktadır. BU dönemin ekonomisi para öncesi yani "takas ekonomisidir. "Hiç değilse hinterland da olan ilişkiler bu türdendir. Ama Hinterland bu durumdan karlı çıkmıştır.” (Braudel 2006:161) Zenci köle ticaretini büyük çapta ilk uygulayan Nijer ve Darfun arasındaki ülkeler ve Doğu Afrikadaki tüccar kentler aracılığıyla Kara Afrika'ya çok erkenden temasa geçen İslamiyet olmuştur. "İslamiyetin bu geniş çaplı köle ticaretine girişme nedenleri;Avrupanın daha ilerde aynı yola dökülmesine yol açan sebeplerle aynıdır. Eldeki olanaklar ile çok sayıda ağır iş arasındaki dengesizlik nedeniyle kol gücü açığı"(Braudel 2006:165)Afrikadaki sömürgecilik bütün uygarlık yapılarında olduğu gibi "kültürel bir aktifle bir de pasife sahip olduğunu"(Braudel2006:167) belirtmek açısından önem taşımaktadır.

1885 Berlin Kongresi anlaşmasının sonrasında Avrupa ve Dünya ekonomisi bir atılım süreci içinde oldukları zaman aralığında Afrika'ya karşılamışlardır. Afrika kendine yollanan modern ve iletişim araçlarına sahip endüstriyel bir toplum özelliği içinde olmuştur. Afrika ise Batının sunduğu nesne ve biçimleri kavrama, yeniden yorumlama ve onlara yeni bir anlam yükleme ve kendi geleneksel özelliklerine bağlama gücüne sahip olmuştur. Buna karşılık sömürgecilik” Afrika'yı Fransız, İngiliz, Alman, Belçikalı veya Portekizli gibi bir dizi bölünme ayırma gibi çok ciddi bir dezavantaja sahiptir. Bu durumun yol açtığı bölünmeler bugün çok sayıda bağımsız devletin varlığı halinde sürmekte ve bazen söylendiği gibi Afrikanın Balkanlaşmasına

neden olmaktadır. (Braudel 2006:170)

Buda bizlere Afrikanın siyasal, kültürel birlik sağlama konusunda yeterli olgunluğa ulaştığı konusunda netliğin olmadığı sonucuna da götürmektedir. Uygarlıkların incelenmesi açısından Afrika ayrıcalıklı bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kıta özellikle bütün kentsel biçimleri ve bütün kültürlenme aşamalarını araştırmacılara sunmaktadır. Afrika bölgesi çalışan araştırmacılar Afrikanın uyumuna, sabır yeteneğine ve özümlemesine güvenmektedirler. Bu imkanlar ona ilkel bir ekonomiden tamamen modern bir ekonomiye doğru tek başına giderek kökü geçmişte olan bir yaşam tarzından, geleneklerden bugünkü dönüşümlere geçerken, kabile örgütlenmesinin ağır bastığı bir toplumdan modernleşme ve endüstrileşme yolunda zorunlu olan ulusal bir disipline atlarken gerekli olacaklardır. Bu süreçte "her şey hatta zihniyetler bile yaratılmayı beklemektedirler. (Braudel 2006:171)Kara Afrika, bu uzun süreli değişim sürecinde

*Çoğu zaman az nüfuslu bir kıta olarak kalmaya devam etmektedir.

*Geleneksel kültür yapısı bir birlik oluşturmalarına engel olmaktadır.

*Ekvator tarafından meydana getirilen bölgeler, kentler ve kırsal alanlar içindeki zıtlıklar karşılaşılan önemli problem olarak devam etmektedir.

"Afrikada eğitimle beraber ya da okullaşmanın geldiği bir işçi örgütünün veya endüstrinin modernleştiği her kent, her bölge böylece ağır kültürlenme yani başka uygarlığa giriş sorunlarıyla karşılaşmaktadır. "(Braudel 2006:174) Bu sorunların temelinde kentleşmenin olduğu düşünülmektedir. Çünkü kentleşmenin olmadığı yerde her şey yerli yerinde duracaktır diye düşünülmektedir. Bu düşünceyle hareket eden ve gecikmiş olan Afrika "dönüşümden geçirilmemiş maden veya gıda ürünleri sunmakta, endüstriyel ürünler satın almaktadır. Her şey zorunlu olarak alıcılara ürün sağlayıcılarına bağımlı olacaktır. Ticaret bilançolarının olağan koşullarına göre kalkınma imkanları, yıllık yatırım imkanları henüz çok düşük kalmakta, bunlar çok yavaş bir gelişim göstermektedir. Eğer bu sıkıntıları aşmak isterlerse de bir borç siyasetinin içine düşmekte, bu da ister istemez bağımlılıkları arttırmaktadır. "(Braudel 2006:180) Bağımlılıkları ne kadar artarsa artsın Afrika uygarlığını kaybedecek değildir. Dönüşse de parçalanmış olsa da bu uygarlık yinede kendine özgüdür. Belli bir toprağa ait olan psikolojinin, zevklerin, tercihlerin, yaşanmışlıkların ve her şeyin damgasını taşımaktadır.

7. 3. Uzakdoğu

Uygarlıklar (medeniyetler) tarihsel süreç içinde geçmişleriyle birlikte ele alındığında, tarihin karanlıklarında gizli olan pek çok bilinmezlikle karşılaşılacak ve birbirini etkileyen karmaşık süreçlerin çözümüyle uğraşılacaktır. Tarihçiler böylesi önemli bir konuyu çalışırken yorum ve sezgilerini kullanmamaya, toplumsal önyargılardan kurtularak toplumlar arası ayırım yapmadan çalışmalarını sürdürmelidir. Böylesi bir düşünceden hareketle"Batı merkezli tarih anlayışı için uygarlık şimdi, geçmişte ve her zaman Avrupa'ya ait bir olgudur. "(Aydoğan 2006:126)

Uygarlık (medeniyet) Yunanistan da doğmuş, Roma'da gelişmiş ve Avrupa'ya yerleşerek kök salmıştır. Avrupalı olmayanlar insanlığın geri unsurları olarak kabul edilmişlerdir. Belli zamanlarda parlayan bazı uygarlıklar (medeniyetler) bir şekilde Avrupa'yla ilişkilidir. Her şeyin Avrupa'yla ilişkilendirildiği bir düşünce yapısında Doğu Uygarlıkları da (medeniyetleri de) önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygarlıkları tarihi gelişim sürecinde yapmış olduğu etkiyi bilmek te bir batı kadar önemli olmaktadır. "Doğuda uygarlık merkezlerinin oluşumu M. Ö. 8000'lerde başlayan 3000'den sonra yoğunlaşan, çok uzun bir süreci kapsar. Orta Asya başta olmak üzere Çin, Hindistan, Ortadoğu ve Mısır bu oluşumun en parlak bölgeleridir. Başlangıçta en ileri, belki de tek uygarlık merkezi olan Orta Asya, değişen doğa ve iklim koşulları nedeniyle önce

çevresine daha sonra uzak bölgelere göç vermeye başladı. Değişik aralık ve yoğunluklarla M. Ö. 2000'lerde özellikle 1700'den sonra yeni bir döneme girilmiştir. Savaş arabaları, silahlar ve savaş tekniklerinden yüksek bir düzeye ulaşan bozkırın çoban ve savaşçıları olağanüstü bir etkinlikte bir kez daha ortaya çıktılar ve dünyanın büyük bir bölümüne yayılmışlardır.”(Aydoğan 2006:128)

Doğu uygarlıkları (medeniyetleri) demiri yumuşak çeliğe dönüştürme yöntemlerini geliştirmişlerdir. Maden alایشını bulmuşlardır. Bu buluşları tarım ve iş araçları ile silah teknolojisinde ustaca kullanmışlardır. Üretim teknolojilerinde eriştikleri düzey sebebiyle gittikleri her yerde son derece etkili oldular ve kalıcı dönüşümler gerçekleştirdiler. Çin, Hindistan, Ortadoğu, Anadolu ve Kuzey Avrupa'da tarihe iz bırakan eylemler gerçekleştirmişlerdir. "Karşılaştıkları uygarlıklar (medeniyetler) içinde eridiler ya da onları kendi içinde erittiler, varlıklarını korudular ya da yok oldular.”(Aydoğan 2006:128)Çin'de, Hindistan'da, Orta Asya'da ya da Avrupa'da eskiden beri yaşamakta olan avcı ve tarımcı halklarla toprağın bu yeni sahipleri arasında ortaya çıkan çatışma ya da kaynaşmalar süreci son derece başarılı yeni ve gelişkin uygarlıkların temellerinin atılmasına yardımcı olmuştur. Bu uygarlıkları (medeniyetleri)birbirlerine yakın süreçlerle gelişme göstermişlerdir. "M. Ö. 500'e geldiğinde Çin'in Sarı ırmak boylarında, Hindistan'ın Ganj ve İndus vadilerinde, İran yaylasında ve egenin iki yakasında özgün ve çok gelişkin uygarlıklar (medeniyetler) ortaya çıkmıştır. (Aydoğan 2006:129)Aşağıda bu uygarlıklar (medeniyetler) özellikleriyle anlatılmaya çalışılacaktır.

7. 4. Çin Uygarlığı

Asya tarım ve hayvancılığın geliştiği yerleşik yaşama geçen uygarlıklardan (medeniyetlerden) birisidir. "Çin bu uygarlıklardan 8medeniyetlerden) etkileri günümüze kadar gelen, ileri nitelikleri, derinliği ve inceliğiyle hayranlık uyandıran bir uygarlıktır (medeniyettir). (Aydoğan 2006:129) "Uçsuz bucaksız Çin'in uçsuz bucaksız bir tarihi vardır. Bu tarih Eski Çin'den o kapuşun, insanlığın benzeri olmayan bir evrim örneği sunarak bugüne ulaşan ve son üç bin yılı yazılı olan bu koca tarih eşsiz bir uygarlığı (medeniyeti), Çin uygarlığını (medeniyetini) bağrında taşır. (Aydoğan 2006:130)

Çin ekonomik ve toplumsal gelişimciliğiyle her zaman göz kamaştırmıştır. Çin M. Ö. 5. yy'dan sonra Konfüyüscülük ve Taoculuğu dünya kültürüne kazandırmıştır. "Ekonomik inanç yanında yaratılan entelektüel birikim, bir yanda Çin düşüncesini belirleyen insan severliğin kaynağını oluştururken diğer yandan yeni bir ahlak anlayışının kurallarını geliştirdi.”(Aydoğan 2006:130)Çin çevresine çok önemli düşünsel etkilerde bulunurken, aynı zamanda kültürel çekim merkezi haline gelmiştir. Çin düşüncesi toplumsal düzeni evrensel düzenle bir tutmaktadır. Dünyada var olan çatışma ve çekişmeler "barışçılığı, iyilikçiliği ve saygınlığı öneriyor. İnançtan çok ahlaka, mistik yaklaşımlardan çok siyasete yönelerek evrensel bir niteliğe ulaşıyordu. "(Aydoğan 2006:133) "Asıl Çin, günümüzdeki Çin topraklarının yarısından azını oluşturan ve kuzeyde Büyük set, güneyde Vietnam, batıda Tibet, doğuda Çin denizi ile çevrilen bölge idi. "(Aydoğan 2006:130)Çinliler burayı Orta imparatorluk olarak tanımlamışlardır. Eski tarihçilerden Ptolemee;Çin'i kuzey ve güney olarak ikiye ayırmıştır. Ve asıl Çin'e Güney Çin demiştir. Asıl Çin ya da Kuzey-Güney ayrımı Çin tarihi için her zaman önemli olmuştur. "Çünkü Mancurya, Mangolya, Çin Türkeli ve Tibet gibi asıl Çin içinde yer almayan ancak bugün kü Çin içinde kalan yerel topluluklar, tarihin hemen her döneminde gerilmenin ve çatışmaların kaynağı olmuştur.”(Aydoğan 2006:130)

Bu yüzden de Çin'in binlerce yıl öncesine giden tarihi farklı etnik yapılanmalara ve parçalanmışlıklara sahne olmuştur. Ve Çin'in tümünü içine alan ortak bir tarihten de söz etmenin güçlüğüne doğurmuştur. Çin'in yönetim birimleri içinde ırk olarak Uygur Türkleri, Tibetliler, Moğollar, Cuanglar, Koreliler, Mancurlar, din olarak Budacılık, Lamacılık, Müslümanlık, yaşam biçimi olarak göçebelik, yarı göçebelik, kent-köy yaşamı, bunlardan ayrı olarak ekonomik ve

sosyal gelişmişlik düzeylerini birlikte yaşamaktadırlar.

Eski Çin tarihçileri, tarihlerinin başlangıcını egemen olduklarını ifade ettikleri hükümdarlara dayandırmaktadırlar. Bu hükümdarlar millet uluları ismiyle tanımlamaktadırlar. Millet uluları, felsefeyi, tarımı, yönetim bilimlerini ve teknik ilerleme konularında bilgi sahibi olan kimselerdir. Çin'in siyasi tarihi "M. Ö. 3 binlerde başlamıştır ve 8 yüzyıllık ilk dönemi 2200 de sona erer." (Aydoğan 2006:131) Bu döneme Beş imparatorluk dönemi ismi verilir. Her biri bir ya da birkaç uygarlık (medeniyet) unsurunun yaratıcısı olan bu beş imparatorluk dönemi Çin'in ulusal tarihinde başlangıcı ve simgesidir. Sonrasında 3 imparator dönemi denilen yönetici liderin millet uluları adı verilen bir kurul tarafından seçilmesi ve katılımcılığın yarattığı siyasi canlılıklar, iyi işleyen bir yönetim yapısının kurulduğu düzen gelmektedir. Bu dönem aynı zamanda "beylikler arasında iç çatışmaların yoğunlaştığı aynı zamanda Çin'de kendine özgü feodal bir düzenin ortaya çıkış süreci olmuştur." (Aydoğan 2006:131) Bu dönem 2 bin yıl sürdükten sonra Çin'de siyasi birliğin sağlandığı ve 20. yy kadar süren imparatorluk dönemi başlamıştır. Resmi tarihin "şanlı hükümdar Çe-Huang-Ti" (Aydoğan 2006:132) dediği Çeng M. Ö 249'da imparator oldu ve siyasi egemenliği merkezileştirmiştir. Uyguladığı devrimci yöntemlerle Çin'in geleceğine yön veren kalıcı dönüşümler gerçekleştirmiştir. Ceng yönetime geçer geçmez, "imparatorluğu merkezi ve güçlü bir devler haline getirerek yeni bir yönetim planlamasına gitmiştir. Ülkeyi, sınırları bugünde geçerli olan merkezi yönetime bağlı eyaletlere ve büyük illere böldü. Ortak bir yazı benimsedi ve yazı devrimini gerçekleştirdi. Çin seddini tamamladı. Posta Konakları yaptırdı. İç ve dış güvenlikle ilgili her zaman uygulanması gerekli, kalıcı devlet politikaları benimsedi. Dönem ve takvim hesapları zamana göre yenileştirildi. Türk takvimi kabul edildi. Genel sayımlama (İstatistik) yapıldı. Karmaşık vergi, tartı ve ölçü sistemleri tek bir yöntemle birleştirildi. Bu yenilik süreçlerine karın koyan gruplarla mücadele edildi." (Aydoğan 2006:133) Çin aynı zamanda, "Üretim, tüketim ve nüfus alanında muazzam artışlara sahne olmuştur. Çin'in bu zaman dilimi içinde Dünyanın en gelişmiş bölgesi olduğu görülmektedir. Çin'deki deniz ticareti büyümesi, gelişmeyi zaman zaman istilalar sebebiyle kesintiye uğrasa da iktisadi anlamda büyümeye yardımcı olmuştur. Hele güneydoğudaki deniz ticareti hiçbir zaman durma noktasına gelmemiştir. Gümüş karşılığı yapılan ipek ve porselen ihracatından sağlanan dış ticaret faaliyetleri, pamuk, ipek üretimi, pirinç üretimi, çivit, tütün, çanak-çömlek ve kağıt gibi ihracata yönelik diğer ürünler, el sanatları, şeker kamışı, meyve, ipek, pamuk demirden yapılan eşya, susam ve tung yağı gibi genişleyen pazar sayesinde şehirler birbirine yaklaştıkça bölge gittikçe önem kazanmıştır. (Frank 2013:131- 140)

Görülmektedir ki Çindeki yenilikler, girişimler, geçmişten gelen kültür birikimi yeni bir boyut kazandırmaktadır. Dönemin gelişmiş örneklerinden biri olan Çin Uygarlığının (Medeniyetinin) içinde bulunduğu seviyeden daha ileri bir aşamaya götürmüştür. M. Ö. binlerden başlayan bu uygarlık;

*Üretim-Tüketim ve nüfus alanlarında devasa artışlara sahne olmuştur,

*Deniz ticaretindeki gelişme istilalara rağmen hiçbir zaman durma noktasına gelmemiştir,

*Çin tarımı, ticareti ve endüstriyel gelişimi oldukça hızlı gelişmiştir,

*Dış ticaret ilişkileri bir süre sonra belli ürünlerde ihraç ürününe dönüşmüştür. (Çay ve şeker gibi)

*Belli eyaletlerinden ekonomik büyüme, büyük ölçüde gümüş karşılığı yapılan ipek, porselen ihracatı sonrasında dış ticaret ilişkilerini güçlendirmiştir. (Liman, Güney Çin, Gouandong, Guangxr. . .)

*Ekonominin ticarileşmesi çevre üzerinde etki yaratan en önemli faktör olmuştur.

*Üretim ve ihracatta Çinin dünya ekonomisinde ekonomik üstünlüğüne sahip olmuştur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

*Dünya gümüş üretiminden Çin'in nihai havuz işlevine sahip olması, sebebiyle Çin'in daima ihracat fazlası vermesi "Takashi Hamashita kısa süre önce" The Tribute Trade System and Modern Asia ve Japon and China in the 19 th and 20 th Centuries isimli makalelerinde Çin liderliğindeki Asyalı Dünya ekonomisine dair ilgi çekici bir yorumda bulunur. Hamashita Asya Tarihinin bitişik Hindistan ticari bölgesiyle bağlantılı Güneydoğu, Kuzeydoğu, Orta ve Kuzeybatı Asyanın merkez-çevre ilişkileriyle organik bir oluşuma ulaşmış, Çin'in merkezde yer aldığı iç haraç / haraç-ticaret ilişkilerince biçimlendirilen, birleşik bir sistemin tarihi olarak yorumlanması gerektiğini öne sürer. Hamashita analizinin merkezinde 19. yy kadar varlığını sürdüren Çin'in kadim haraç sistemini oturtur. "(Frank 2013:137)Sistemin özünde ticari işlemlere dayalı olması dikkat çekmektedir. Bu sistemde "Çin egemenliğindeki bölgenin çevresinde yer alan uydu alanları devam eden tarihsel gerçeklikler mevcut olmuştur. Bu sebeple bu ülkelerin tamamı birbirleriyle sürekli haraç uydusu bağlantıları yaratan bir ilişki içindedirler. "(Frank 2013:138)Sistem ticari ilişkiler ağıyla birbirini besleyen bir yapıyla işlemektedir. "Siyam, Japonya, Güney Çin arasındaki ticaret haraç kapsamına girmeyen ticaretin büyük bölümü uzun süredir pek kazançlı olmasa da bu misyonlardan elde edilen kâra dayalıydı. Çinli tüccarların Güneydoğu Asya'ya ticari anlamda girmelerinin ve denizasırlı Çinli gücünün hikayesi, tarihsel anlamda söz konusu ticari ağıla ilişkilidir. Ticari büyüme ve haraç ticaret ağıyla birlikte gelişmiştir. Doğu ve Güneydoğu Asya'daki ticari ilişkiler haraç ilişkileri hacim kazandıkça artmıştır. Burada önemli olan haraç ticaretinin Avrupa ülkeleri ve doğu Asya ülkeleri arasında ana ticaret olarak işlev görmesidir.

Özetlenecek olursa, bütün bu haraç ve bölgeler arası ticaret alanı merkezinde Çin haraç sisteminin bulunduğu ve gümüşün dolaşımını sistematik bir kontrol altında tutan kendi yapısal kurallarına sahipti. Doğu ve Güneydoğu Asya'yı içine alan bu sistem Hindistan, İslam ülkeleri ve Avrupa gibi komşu ticaret bölgelerine de eklenmiştir. "(Frank 2013:137)Görülmektedir ki Çin bu bölgede haraç ticareti yoluyla fiyatlarını belirlediğini ve buna da bu ticaret yüzünden birleşik bir gümüş bölgesi meydana getirildiğini ve Çin'in daima ticaret fazlasında dengelemek için burada gümüşün kullanıldığını ifade etmektedirler. Çin uygarlığı (medeniyeti) böylesi bir gelişim süreci içinde Dünyanın birçok geniş coğrafyasında gelişimini ileri doğru gerçekleştiren bir işlevi yerine getirerek, tarihin akışına yön vermişlerdir.

7. 5. Hint Uygarlığı

Asyanın güneyinde doğal zenginliklerle dolu geniş bir alanı kapsayan Hint yarımadasının kendine özgü, yüksek bir uygarlık (medeniyet) yaratılmıştır. İndus ve Ganj nehirlerinin bereketli topraklarında kurulmuş olan köylerin tarihi on bin yıl öncesine dayanmaktadır. "Üretim ekonomisinin Orta Asya'dan sonra ilk görüldüğü yer olan Hindistan, Yenitaş Devrimi adı verilen toplu üretim uygulamalarının görüldüğü en eski bölgelerden biridir. "(Aydoğan 2006:153)

Ganj ve İndus vadilerinin yukarı bölümleri Hint Uygarlığının (medeniyetinin) ortaya çıkıp geliştiği merkezler olmaktadır. Toplu yerleşimler, ilkel tarım ve ilk kent toplulukları bu bölgede ortaya çıkmış Hindistan'ın diğer bölümleri henüz avcılık ve tolayıcılık dönemi yaşarken burada ileri bir uygarlık (medeniyet) oluşmaya başlamıştır. "Uygarlıklar (medeniyetler)tarihinin her döneminde ve her yerde nehir vadilerinde gelişmiş Fırat ve Dicle, Mezopotamya'nın, Nil Mısırın, Ganj ve İndus Hindistanın, uygarlıklarının (medeniyetlerinin)can damarı olmuştur. Fakat Mezopotamya ve Mısırdaki uygarlık (medeniyet) nehir deltalarına yakın alt bölgelerde gelişirken, bu gelişme Hindistanda İndus'un yukarı bölgelerinde olmuştur. Çünkü buraya ilk uygarlık (medeniyet) girişimleri dışardan getirilmiştir. Hindistanı istila etmek isteyenler her zaman, Kuzey ya da Kuzey Batıdan gelerek İndus'un yukarı bölümlerindeki Pencap'a girmişler ve bu yöre Hint uygarlığının (medeniyetinin) gelişim merkezi olmuştur. "(Aydoğan 2006:154)M. Ö. 4 binlerde gelişmeye başladığı düşünülen İndus uygarlığıyla (medeniyetiyle)birlikte Tunç çağı yani Hindistanın ön tarihi başlamaktadır. M. Ö. 2500-1750 arasında yüksek bir düzeye ulaşan bu uygarlık (medeniyet) yazıyı

bilmektedir. Tarım ve ev aletlerinden dönem içinde ileri ürünler verilmektedir. M. Ö. 900 dolaylarında Orta Asyadan gelen silahlı topluluklar, Hindistana demirle birlikte eşitlikçi bir toplum anlayışı ve yeni tarım teknikleri getirmişlerdir. Demir Hint yaşamının en önemli unsurlarından biri olmuştur. Bu madenden yapılan ve tarla açıcı ormancılar kültürünü geliştiren araçlar, özellikle bol muson yağmurlarının beslediği, gür bitki örtüsüne sahip toprakların, ağaçlardan arındırılarak görülmemiş bir verimlilikte tarım toprağına dönüşümünü hızlandırmıştır. Bu tarımsal üretimin çeşitlenerek artmasına sebep olmuştur.

Pirinç Ganj vadisinin verimliliğine katkıda bulunan en önemli ürünlerden bir tanesidir. Bu ürün, Güneydoğu Asya ya da bahçe tarımı yapan köylüler tarafından yetiştirilmektedir. Hindistan'daki Kast düzeni bu gelişme sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu düzen "kalabalık nüfusa sahip bir ülkede dışarıdan gelerek iç egemenler haline gelen istilacıların bile uymak zorunda oldukları sosyal bir işleyiştir. "(Aydoğan 2006:154)Hindistan değişik yöre ve kültürden insanlar kendileriyle birlikte Hindistana, sahip oldukları kültürleri de getirmişlerdir ve Hint uygarlığı (medeniyeti) bu kültürleri bünyesinde toplayıp onları eriterek ileri bir bütünlük olarak ortaya çıkmıştır. Hindistan uygarlığıyla (medeniyetiyle) ilgili araştırma yapan Sir John Marshall, Hint uygarlığı (medeniyeti)için şu saptamayı yapmaktadır. "Hindistandaki eski uygarlık (medeniyet)yalnız Mezopotamya ile ilişik olmakla kalmaz. Bu uygarlık eski İran, Ön Asyanın büyük bölümü ve daha batıda Doğu Akdeniz bölgelerini de kapsayan büyük bir kültür alanının bir parçasıdır. "(Aydoğan 2006:155)Kıyı kesimlerinde Hindistanı olumlu etkileyen gelişmeler yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. "Finikelerin, Makedonların ve Mısırlıların, Mezopotamya ve Hindistan arasında geliştirdikleri deniz yolu ticareti, özellikle M. S. 50 yıllarında olağanüstü şekilde canlandı ve Bengal körfezine Ganj deltasına, daha doğuda Malaka, Sumatra, Ceva ve Barneoya ve Hindicezedek uzanmıştır. Bu gelişmeler gemicilerin süreleri esen ve Hindistana giderken kullandıkları Kuzey doğu ve Güney batı rüzgarlarıyla artık baş edebildiklerini göstermektedir. Hindistan'da" lüks tüketim maddeleri ticareti ve seyyar satıcılar tarafından yürütülen ve dünya ticaretine katkısı olmayacak ölçüde küçük çapta olan ticaret görülmektedir. "(Hobson 2011:94)

Hindistanda kitle tüketim mallarına olan ilgi pirinç, bakliyat, buğday, yağ gibi yiyecek maddelerinde de kendini göstermiş ve Hint okyanusu boyunca maddelerin hatırı sayılır miktarda ticareti yapılmıştır. "Geleneksel Avrupa merkezci düşünceye göre Hindistan ticaretinin seyyar satıcılardan ibaret olduğu konusu da tamamen uydurmadır. Bu görüş Hindistan ekonomisine ulusal ve uluslararası ticaret anlamında büyük faydalar sağlayan tacirlerin varlığıyla da gayet güzel bir şekilde kanıtlanabilir. "(Hobson 2011:94) Hindistanda dış ülke taciri ve yerel tacir ismiyle iki tür tacir grubu görülmektedir. Bu iki tacirde asla seyyar satıcı olarak kabul edilmeyip bunlar çoğunlukla seyyar satıcıları istihdam etmektedirler. "Müslüman Guceratlı tacirleri Bon Jora'nın en büyük grubudur ve Hint okyanusu çevresinden yaptıkları ticaret oldukça önemlidir. Yerel tacirler ise iki gruba ayrılmaktadır. Simsarlar ve Sarraflardır. Yerel tacirler doğuştan rasyonel kapitalist zihniyet aşılanarak yetiştirilirler. Bunlar sadece Hindistanın denizaşırı ticaretinin değil, aynı zamanda pek çok Avrupa ülkesiyle özellikle İngiliz Doğu Hindistan şirketi ile yapılan ticaretin en önemli finansman kaynakları olmuştur. "(Hobson 2011:95)

Hindistan uluslararası ticaret faaliyetlerinde de oldukça önemli adımlar atmıştır. 1500'lerden sonra küresel ekonomide"Osmanlılar ve Çinlilerin ticari anlamda oynadığı rolün yanında, Hintlilerden özellikle Hint okyanusu üzerinde yaptıkları ticaretle tamamlayıcı bir rol üstlenmişlerdir. "(Hobson 2011:95) Hindistan ticari faaliyetlerin de daha çok ihracat ağırlıklı yoğunlaşmıştır. Artı değeri ihracattan elde etmiştir. Bunun sonucunda da birçok miktarda gümüş Avrupa'dan bu ülkeye alınmaya devam etmiştir. Hindistan özellikle "18. yy pamuk, demir ve çelikte lider konuma gelmiştir. "(Hobson 2011:96)

Avrupalılar ve Amerikalılar Hint tekstilinden büyük pay almışlardır. İngiliz sanayi devrimine kadar Hint pamuk sanayisi hem kalite hem verim, hem miktar, hem de ihraç kapasitesiyle dünyanın başını çekmektedir. Hindistan aynı zamanda "düşük maliyetli dokuma üretim ve ihraç ettiği bibere dayalı olarak Avrupa'yla yaptığı ticarete muazzam, Batı Asya ile arasındaki ticaretteyse hatırı sayılır ölçüde ticaret fazlasına sahipti. Hindistan, pirinç bakliyatı ve bitkisel sıvı yağ ve benzer gıda maddelerini Malakka ve Güneydoğu Asya'nın her bölgesine ihraç etmekteydi." (Frank 2013:113-115)

Hindistan'da bütün bu iktisadi faaliyetler içinde en verimli olan bölgesi Bengal olmuştur. İhraç ürünlerin bir çoğu Bengal'de yapılmıştır. Gucerat ve Malabar Bölge gemilerine liman işlevi görmüşlerdir. . Bu şehirlerde sanayi özellikle kuzey ve batı bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Conomondel ise çok sayıda imalat ve ihracat merkezine sahip olup ticarete antrepo işlevi görmektedir. Bu bölgede; ayrıca dokuma, biber, çivit, pirinç, demir, çelik, bakır, fil, kurşun, elma, kereste ve benzeri ürünler kapsayan ürün çeşitliliğine sahip olmuştur.

Doğuya özgü olan ve insana değer veren katılımcı, erdemli, yüksek toplumsal ahlak içeren bu büyük uygarlıklar(medeniyetler) insanlık tarihinin bütününü derinden incelemiştir. Hint uygarlığının (medeniyetinin) en problemlili dönemi Çin'de olduğu gibi Avrupalıların 17. Yüzyıldan sonra kurduğu sömürge egemenliği döneminde yaşanmıştır. "Hindistan'ın dillerden düşmeyen varıllığı, altın ve değerli malları, dünyaya yayılan Batılıların ana hedefiydi. Her yolu deneyerek buraya gelmeye ve buradan yeraltı ve yerüstü varıllığına ulaşmaya çalışıyorlardır. Avrupalı denizcilerinin tüm amacı Hindistan'a ulaşarak deniz yolları bulmak ve oraya gidebilmektir. (Aydoğan 2006:165)

"Hindistan'ı yüzyıllar boyunca sömürge olarak kullanan İngilizler, yalnızca ekonomik ve doğal değerlere değil, bunlarla birlikte kültürel yapıya da büyük zararlar vermişlerdir. Hint halkının yoksullaşması yanında bilinçle uygulanan sömürge politikaları sonunda yaygın ve etkili bir kültürde bozulma yaşanmıştır. Fakat tarihte pek çok dış karışmayı alt eden Hint Uygarlığı, İngiliz işgaliyle de baş etti. Ve içinde eritmese de onları Hindistan'dan atmasını bildi". (Aydoğan 2006:165) Hindistan bugün bağımsız olmanın verdiği güçle, ekonomik ve kültürel alanda yeniden bir yükselişe geçmiştir.

7. 6. Japonya

19. yüzyılda sanayileşen ülkeler arasına katılan bir diğer ülke de Japonya olmuştur. Japonyayı sanayileşme tecrübesi açısından ilginç kılan özelliği 'Japonya Batı dünyasının dışında kapitalist kalkınma yöntemiyle endüstrileşmiş tek ülkedir'(Güran 2009:148) . 1850 lerdeki geri ve geleneksel Japon uygarlığının (medeniyetinin)nasıl büyük bir sınai güç olarak gelişme göstererek batı modeline uygun bir uygarlık süreci yakaladığı konusunda Son yapılan çalışmalara bakıldığında 13. Yüzyıla kadar erken dönemlerde dahi Japonya'da kayda değer ekonomik gelişmeler olduğu görülmektedir. Bilim adamları "Asya'daki diğer bölgelerin dahil olduğu dış ticaret açığında Japonya'nın önemli bir ağırlığa sahip olduğunu göstermişlerdir. Çin ve Kore ile yapılan ticaret Japon ekonomisinin önemli bir parçası haline gelmiştir. 15. ve 16. Yüzyıllarda dış ticaret yoğunluğu hızla artmış ticari işletmeler Uzakdoğu'nun diğer bölgelerine Malacca Boğazına kadar yayılmıştır". (Frank 2013:129)

"Kore-Japonya ve Japonya'nın 500 mil Güneyinde Çin sahillerinin karşısında bulunan Ryukyu Adaları Çin'in bağımlı merkez- çevre sisteminin ilk halkası içerisinde yer almaktaydı. Aynı zamanda Çin'in cidden müstakbel rakibiydi ve özellikle de Çin, Moğollar ya da ülke içi nedenlerle sıkıntılı zamanlar yaşadığında kendi lehinde olabilecek bütün avantajları kullanmak için aramıştır." (Frank 2013:128)

Çin Ming hanedanının ilk düzenlemelerinde dünya ticaretinde güç kaybedip, ekonomik açıdan gerilerken, Japonya Uzakdoğu'da yoğun bir rekabet ortamına girmiştir. Oluşan ekonomik boşluk Japonya tarafından doldurulmuştur. Sonderson “Çin'in nüfusunun tükendiği yerde Japonya konuşmaya başlıyordu” demektedir. (Frank 2013:129)

1560 yılından sonra, Japonya Çin ve Güneydoğu Asya'ya önemli miktarda gümüş ve bakır, Hindistan ve Güney Asya'ya ise altın, kayda değer miktarda ve bunlara ek olarak kafur, demir, kılıç, vernik, mobilya, pirinç rakısı, çay ve kaliteli pirinç ihraç etmeye başlamıştır. Bunlara karşılık olarak, Çin ipeği ve Hint işi pamuklu dokuma ürünler, Kore, Çin ve Güneydoğu Asya'dan kurşun, kalay ve orman ürünleri, boya, şeker, deri ve civa gibi bir dizi üretim ve tüketim malları almıştır.

Satoshi İkedan'ın belirttiği gibi “Japonya ve Avrupa, Asya'ya ve özellikle de Çin'e karşı benzer bir konuma sahiptiler. Bunlardan mamül ürün alıp karşılığında gümüş satıyorlardı. Japon mallarının büyük bir bölümünü Çin gemileri taşıyorlardı. Küçük bir kısmı ise Japon malı gümüş, bakır ve diğer ihraç ürünlerini almak üzere gelen Portekiz ardından da Hollanda gemileri tarafından taşınıyordu” (Frank 2013:129).

Japonya'da Ryukyu'da bulunan tüccarlar ve gemilerde hem Çin hem de Güneydoğu Asya ilk yapılan ticarete öncülük etmişlerdir. Japonya hem iç tüketimin hem de ihracata dönük olarak Çin'le rekabet eden bir seramik sektörü de oluşturmuştur.

“Hanedanın Ming ve Qing arasında el değiştirmesi sırasında yaşanan geçici siyasi durgunlukta yararlanan Japonya, 1645'ten sonra Çin'den yaptığı seramik alımını yüzde seksen oranında azaltarak 1958 yılından itibaren gerek Asya gerekse Basra Körfezi ve Avrupa piyasalarına seramik ürün satan önemli bir ihracatçı durumuna gelmiştir. Reid'e göre “17. Ve 18. Yüzyıllarda Japonya'nın ekonomik gelişimi ileri Avrupa Ülkelerinin düzeyine ulaşmıştır. Japonya'da 17. Ve 18. Yüzyılda Japon ekonomisinde yaşanan gelişme konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Japonya'da yapılan araştırmalar yaşanan iktisadi yavaşlamanın durgunlukla sonuçlandığı şeklinde görüşü değiştirmiştir. Tabi bu ara da Japonya'da artan nüfus artışı yerini tekrar nüfusta azalmaya bırakmıştır. Japonya'da nüfus artışı yavaşlamışsa da tarım ve diğer alanlardaki üretim artışı devam etmektedir. Hanley ve Yamamura ile Howe'in yaptığı son hesaplara göre “17. yy'da kişi başına düşen milli gelir artmıştır.” (Frank 2013:130)

Japonya'nın ticaret yapısıyla ilgili farklı görüşlerde ileri sürülmüştür. Kimi Japonya'nın dış ticaretinin özellikle 1688'den sonra düşüşe geçtiğini, ve 18. yy süresince de aynı seviyede kaldığını savunmaktadır. Fakat yeni araştırmalar Japonya ile ilgili dış ticaretin azalma göstermediğini ifade etmektedir. İkedan “Çin'den ipek almaya devam edilmiş Japonya'nın Birmanya dahil olmak üzere Güneydoğu Asya ile yaptığı ticaret büyümesini korumuştur. Japonya'nın gümüş ihracatı 18. yy ortalarına kadar devam etmiş ve başta Çin olmak üzere yabancı ülke gemileri Japonya'ya bel bağlamaya devam etmiştir.” (Frank 2013:131)

1868'li yıllardan sonra hızla sanayileşen Japonya pek çok Avrupa merkezci bakış açısını da değiştirmiştir. Japon tezi bu bağlamda iki ana görüşe dayanmaktadır. Birincisi " Meiji dönemi Japonya'sı sadece 1868 yılından sonra sanayileşmeye başlamıştır. ikincisi ise batılı devletlerin bu konudaki yöntemlerine üzenmesi ve onları kopyalaması sonra olmuştur. " (Hobsen 2011:101)

Bu süreci, Avrupa merkezci araştırmacılar sözü edilen bu sanayileşmenin batılı düşünceleri hızla özümseyerek bu özellikleri Japonya'ya uyarlamalarıyla açıklamışlardır. Bütün geri kalmış ülkeler gibi Japonya da modern olabilmek için Batının reçetelerini kullanarak modernleşmenin meyvelerini toplamışlardır. Bu sürecin sonunun da Japonya'da;

“

* iktisadi anlamda geri kalmış ve durgun bir dönem yaşarken Japon ekonomisi 1853 sonrası birden dünyanın en dinamik ekonomilerinden birine dönüşmüştür.

* Japonlar modern kapitalizmin ana motifi olan kişi başına milli gelir artışının mutluluğunu yaşamıştır.

* Japonya'da toprağın verimliliğini yükseltmek için yapılan ticari yenilikler, bitki çeşitliliğinin artırılması, geniş alanda sulamanın yapılması, kurak alanların çeltik ekimi için iyileştirilmesi, ekonomik olmayan bitkilerin ekiminin durdurulması, tohum seçimi, hasadın çeşitlendirilmesi gibi tarımsal çalışmalara oldukça büyük önem vermiştir.

*Japonya bu dönemde feodalizme ait olan iki kurumu da sonlandırılmıştır. (askeri vasal-aristokrasi)

* Japonya'da şehirlerdeki ticari gelişme, diğerlerine de yansımış, tarımın avantajları kullanılarak gelişmekte olan şehirlere kaynak aktarmıştır. Sonrasında geçimlik ekonomiye yönelik tarımsal faaliyetler sonlanmış ve yerel pazarlar en küçük yere kadar yayılmıştır.

* Feodalizmin sona ermesiyle köylüler üretim yapmak için daha fazla güç kazanmışlar ve devlet tarafından teşvik edilmiştir. Bilgilerinin artırmak amacıyla anlaşmaları okumaya ve pazar için üretim yapmaya başlamışlar.

* Japonya ulusal bir para birimi için çalışmıştır.

* Japonya da hızla gelişen ticareti desteklemek için 1630'lu yıllarda ilk olarak Osaka da kredi kurumları oluşturmuştur.

*Bankalar grubu Merkez Bankası özelliklerini kazanmışlardır. Bankacılık sisteminin rezervlerini koruma altına alma ve para verebilecek “son konak olma özelliğini kazanmışlardır.

* Bankacılıkla ilgili faaliyetler yasası kurallara göre düzenlenmiştir. Bu finansal sistem hem sanayi hem de tarımı finanse etmekteydi.

*Japonyada vadeli işlemler piyasası gelişmeye başlamıştır.

*En önemli ekonomik gelişmenin belirtisi sanayinin gelişmesi olmuştur. Balıkçılık, testil, sake ve soya sosu mayalama ve demir ve diğer metaller tarım ve deniz ürünleri işleme endüstrilerin temelleri ilk kez bu dönemde atılmıştır.

* Avrupa'nın Amerika'daki sömürgelerinde elde ettiği gümüşü japonya kendisi üretmiştir. Japonya böylesi Önemli iktisadi gelişmelere ev sahipliği yaparken bu sürecin sonunda 1434 sonrasında kendine uluslar arası ticaretten soyutlayan bir polika takip etmiştir. bu politika içinde amaç dış ticareti kontrol altına almaktır. Fakat böylesi bir kontrol altında bile ticari faaliyetleri devam etmiştir.

* Japonya bu kontrol döneminden ihracatta kullanmak üzere şeker, ipek gibi bazı yerel sanayileri geliştirme yolunu seçen klasik bir merkantilist bir politika takip etmiştir. .

* Japonya'da resmi olmayan ticaret ve kaçakçılık Japon tacirleri tarafından kontrol edilmiştir.

* 1633 yılı sonrasında Japonya ticari faaliyetlerini devam ettirmek için Güneydoğu Asya'nın farklı bölgelerine yönelmeye başlamıştır. ‘’(Hobsen 2011:102)

Belirgin bir şekilde sanayileşen Japonya, dinamik ekonomik mucizeler yaratmıştır. Tarım ve sanayi malları üretiminde, dış ticarete, finansal kurumsallaşmada, para da, kredi kurumların da

ve devlet oluşumunda kapitalist kurumsal ve ekonomik yapısının tercih edildiği ve ülke olarak tasarladıkları sanayileşme sürecinin Batı teknikleri kullanarak ulaşmayı hedefledikleri görülmektedir.

7. 7. Batı Uygarlığı (Medeniyeti)

Batı uygarlığı (medeniyeti) bir coğrafi deyim değildir. Batı uygarlığı (medeniyeti), İktisadi ve sosyal sistemin ifadesidir. Ki bu da Kapitalizm olarak tanımlanmaktadır. "Gerçekten Batı uygarlığı (medeniyeti) Kapitalizm'in doğup geliştiği ülkelerin uygarlığıdır. "(Tanilli 2013:31)Günümüzde Kapitalizm ileri sanayi Kapitalizmi olarak tanımlanmaktadır. Fakat ileri Kapitalizmin bulunduğu her ülkenin bu uygarlığa (medeniyete) girdiği de anlaşılmamalı. Çünkü Batı uygarlığı yalnız ileri sanayi Kapitalizminin uygarlığı (medeniyeti) değil aynı zamanda kültürel değerlerin de uygarlığı (medeniyeti) olmuştur.

7. 7. 1. Batı Uygarlığının (medeniyetinin)Kaynakları

Batı uygarlığı (medeniyeti) aslında Ortaçağın sonlarına doğru başlayan bir gelişmenin ürünüdür. Bu bir iktisadi sistemin özelliklerini taşıyan gelişmedir. Bu gelişmelerin öncülüğünü yapan bir de sosyal bir sınıf vardır. Bu ise Burjuvazi olarak tanımlanmaktadır. Bu gelişim kendinden önce gelen çağların kültür miraslarına konmuştur. Taşıdığı özelliklere bu miras sayesinde ulaşmıştır. Özellikle Eski Yunan, Roma ve Hristiyanlık Batı uygarlığının (medeniyetinin) en önemli kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı uygarlığının (medeniyetinin) ilk çağlardaki en önemli kaynaklarından biri Yunan uygarlığı (medeniyeti) olmuştur. Batı, Yunan uygarlığından (medeniyetinden) Romalılar aracılığıyla Yunan kültürünü geçirmişlerdir. Rönesans ise Yunan uygarlığının (medeniyetinin) kültürel metinlerini Batıya aktarmış ve Demokrasi ideali, fırsata ve bilim alanında birçok kavramı Batıya aktarmışlardır. Romalılar Yunan uygarlığını (medeniyetini) Batıya aktarırken kendi katkılarını da eklemişlerdir. Romalılarda bu aktarma işlemi askeri, idari, mimari ve hukuk kaynaklarını ekleyerek tamamlamışlardır. Hristiyanlık ise "Doğu mistisizminin, Yahudi mesihciliğinin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliğinin kavşak noktasında ortaya çıkmıştır. Doğduğu yer böylesine etkilerin odaklandığı bir yer. Hristiyanlığın kurucusu İsa, ilk Roma imparatoru Augustos zamanında Filistin'de Dünya'ya geldi. Ve ona da vaazda bulundu. Kurduğu dini, kendisinden çok sonra Roma imparatorluğunun resmi dini haline gelmiş ve sonuçta tüm batı dünyasının egemen dini olmuştur. "(Tanilli 2013:45)

Birçok Avrupa merkezci bilim adamı Avrupa'nın dinamikliliğinin kökenini Rönesans olarak kabul etmektedir. Bu da Avrupa'lılara gerekli olan "Bilimsel Rasyonalite" ve "bireysellik duyularını aşılamıştır. "(Hobson 2011:181)Avrupa'nın aydın geleceğine ait olan bütün değerlerin Eski Yunandan devralındığı gerçeğini göstermesi açısından önemlidir. Aşağıda Batı uygarlığının (medeniyetinin)doğuşunda etkili olan unsurlara bakıldığında ise Avrupa'da Ortaçağın sonlarına doğru hem iktisadi, hem sosyal, hem de değerler sisteminde önemli değişiklikler olduğu görülmektedir. İşte Batı uygarlığını (medeniyetini)meydana getirecek asıl unsurlarda bunlar olmaktadır.

7. 7. 2. Batı Uygarlığının (Medeniyetinin) Doğuşu

Ortaçağ, Batı Roma imparatorluğunun çöküşü(476) ile başlayan ve İstanbul'un fethine kadar(1453) süren aşağı yukarı bin yıllık döneme verilen isimdir. Bu dönemin en önemli özelliği ilkçağdan daha farklı bir iktisadi ve sosyal düzen ve o düzeni belirten değerler sistemine sahip olmasında yatmaktadır. Bu dönemde iktisadi ve sosyal düzen Feodalite, değerler sistemi Hristiyanlıkla temsil edilmektedir. Kilise ise bu temsilcilikte bir aracı rolü oynamaktadır. İşte ortaçağın sonunda, iktisadi, sosyal ve değerler sistemi önemli değişimlerle karşılaşmış ve Batı uygarlığını (medeniyetini) bu değişiklikler oluşturmuştur.

Ortaçağda hakim olan İktisadi faaliyet tarım üretimidir. Mübadele henüz önem kazanmamıştır. Sanayi zayıftır. Tarımsal üretim ilkel teknikle yapılmaktadır. Mübadele de "köy ekonomisi kural olarak, pazarı olmayan bir ekonomidir. Malikane üyelerinin gereksinimleri, kendi aralarında hizmet ve mal takası ile giderilmektedir. Uluslararası alanda ise 7. yüzyıldan başlayarak, İslamcılığın yayılması sonucu deniz yoluyla alışverişin durmasıyla daha da güç bulmuştur. Bu Otarşi o zamana kadar kıyılarda yaşayan halklar arasında bağlantıların kurulmasına hizmet eden Akdeniz, İslamlığın yayılmasıyla, batıyı doğudan ayıran bir uçurum olup çıkmıştır. "(Server Tanilli, s. 64)11. yy sonrasında bu tablo yaşanan iki büyük olayla değişmiştir. "kentlerin uyanışı ve harçlı seferleri"(Ribard 1983:239-264)

Her iki olay, ülkenin iç ve dış yaşamını iktisadi faaliyet alanını, coğrafi şartları gelişerek farklılık gösterecektir. . Bu süreçte köy ekonomisinden Kent ekonomisine ya da Komün ekonomisine geçilirken, tamamen tarıma dayalı bir ekonomiden de küçük el sanatları ekonomisine geçilecektir. Bu geçiş de oldukça yeni gelişmelere yol açacaktır. Bu dönemdeki iç ve dış dinamiklerin hareketliliği, "iktisadi faaliyetlerin temel hücrelerinin artık sadece bir müstahkem mevki olmaktan çıkıp toplum yaşamının gerçek merkezi haline gelen kentler olmuştur. Bunun sonucunda yeni bir Burjuvazi sınıfı şekillerde ortaya çıkmıştır. "(Tanilli 2013:64)Burjuvazi serveti" toprağa değil, mete üretimine(piyasa için üretim) ve ticarete dayanan bir sınıf"(Tanilli 2013:64) olarak tanımlanmaktadır.

Kentleşme birçok Batı Avrupa ülkesinin tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bu olay pazar görevi gördükleri ve beslenme gereksinimlerini sağlamak için bağlı bulundukları çevre köylerle kentler bir bütün oluşturmaktadır. Sonrasında kentler ve köyler arasında iş bölümü ve giderek genişleyen uzmanlaşma, peşisıra ise üreticilerle zanaatkarlar arasında iş bölümü ve uzmanlaşmaya sebep olmaktadır. Bu dönemde tarım tek üretim faaliyeti olmaktan çıkıp, el sanatı, sanayi ya da küçük ev sanayisi biçiminde sanayileşme sürecine girmiştir. Alışveriş önce "yöresel sonrada ulusal ve uluslararası alanda yoğunlaşmıştır. Kentler zamanla faal ticaret merkezleri, pazarlar haline gelmiştir. "(Tanilli 2013:65)"Sonrasında 12. ve 13. yy büyük fuarlar kurulmuştur. "(Heaton 2005:155)İnsanların ve eşyanın rahatça gitmesini sağlamak amacıyla özel yasalar kabul edilmiştir. Özellikle "Kuzey ülkelerinde, güçlü ticaret kuruluşları (Hansa Birliği) oluşturmuşlardır. Bu birliklerden bazıları, Kuzey Denizinde, Baltık Denizindeki ticarete tekel sağlamak isteyeceklerdir. "(Heaton 2005:226-227)Peşi sıra bu dönemde para ticareti de gelişmiştir. "13. ve 14. yy özel bankalar kurulmuştur, devletlerin yaşamında uluslararası politikalarda birinci derecede rol oynayacak olan yabancı sermayeler ortaya çıkmış. Sonrasında devlet bankaları onu takip etmiştir. Ve en sonunda borsalar kurulacak ve çok kısa biz zaman içinde faal merkezler haline gelecektir. "(Heaton 2005:232-240)Bu bilgiler ışığında;

*Feodal mülkiyet anlayışı yavaş yavaş bozulmuştur. Yerini Roma hukuku anlayışına terk eden mülkiyet kavramına bırakmıştır.

*Batı Avrupa da 13. yy'dan başlayarak siyasal birlik ve merkezileşmeye doğru hızlı bir gelişme olmuştur. (Fransa-İngiltere)

*İlk temsili organlar kurulmuştur. "İngilterede parlamenton, Fransa'da Etats Generaux"(Heaton 2005:253)

7. 7. 3. Batı Uygarlığının (Medeniyetinin) Yükselişi

15. yy ortalarından 16. yy sonlarına kadar, Batı Avrupa'da Ortaçağın izleri silinmiştir. Askeri, coğrafi, iktisadi, düşünsel, dinsel ve siyasal alanlarda büyük değişiklik olmuştur. Sonrasında Batıda yeniçağın özellikleri artık görülmeye başlanmıştır. Ortaçağın ilk dönemleri çeşitli unsurlardan meydana gelirken yükseliş döneminde daha hareketli bir yapı karşımıza çıkmaktadır. İlk hareketlilik teknik dönüşümler ve keşif dönemleri olmaktadır. Bu dönemde

askerlik, denizcilik ve coğrafya alanlarında köklü değışiklikler olmuştur. (Barut, pusula, top, gemi yapım tekniğinde gelişmeler)Avrupa, yeni kıtalar ve ülkeler bulmuş ve onları tanımaya başlamıştır. Teknik dönüşümler ve keşif dönemleri iktisadi anlamda olağanüstü sonuçlar meydana getirmiştir. Coğrafi keşifler sonucunda 16. yy sonlarında ve “Amerika’nın, Asya’nın bir yarım adası değil, ayrı bir kıta olduğu anlaşılmıştır.”(Tanilli 2013:73)

Coğrafi keşifler Avrupa için oldukça önemli olmuştur. Çünkü kapitalizm gelişmiştir. Kapitalizm gelişirken sömürgecilğe başvurmuştur. Avrupalılar ticari amaçlarla çeşitli ülkelere sömürgeler oluşturmuşlardır. Keşfedilen yeni ticaret yolları sayesinde tüm dünya ürünleri, zenginlikleri Batı Avrupa’ya akmaya başlamıştır. Sömürgecilik hareketlerine Portekizliler, İspanyollar ilk önce başlamış arkalarından bu ülkeleri Fransa, İngiltere ve Hollandalılar takip etmişlerdir. Keşifler ve sömürgecilik ulaştırma biçimlerinin, ticaret yollarını, değış tokuş edilen eşya ve maddelerin nitelik ve niceliğini değıştirmiştir. Ticaret mallarında en fazla satılan ve nakledilen ürünler sömürge ürünleri ve esirler olmuştur. Bu iktisadi gelişmeler zaman dilimi içinde iktisadi düşünceleri de etkilemeye başlamıştır. 15. yy sonlarında başlayan bu hareketlilik hızla devam ederken artık geçmişteki sınırlı kazanç kavramından uzaklaşmış, ticari faaliyetlerin alanı genişlemiş, birçok kentte bankalar açılmış, sermaye kullanımı başlamış, denizcilik faaliyetlerin de ortaya çıkan problemlere deniz sigortası yoluyla tedbir alınmıştır. Artık police ve çek yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

16. yy ilk yarısında, Avrupa’ya Amerika’dan önemli miktarda değeri maden getirilmiştir. Bu olay Burjuvazinin güçlenmesine sebep olmuştur. Değeri maden artışı eşya fiyatlarını yükseltmiştir. Sonuç olarak "Avrupa, yüz ölçümü bakımından kıtaların en küçüğü olmasına rağmen, yeniçağın başlarındaki gelişmelerle kıtaların en önemlisi olmuştur. Diğer kıtalar ise, Avrupa’nın birer sömürgesi haline gelmiştir. Avrupa ticareti yoluyla diğer ülkeleri sömürerek oradaki servetleri kendine alıyordu.”(Tanilli 2013:77)Bu da Avrupa’nın 16. yy sonrası iktisadi, kültürel, siyasal üstünlüğü ele geçirmesinin en önemli unsuru olmaktadır. Avrupa, 14. yüzyıldan 16. yüzyıl sonlarına kadar sadece keşiflerle yetinmeyip edebiyat, sanat ve düşünsel alanlarda da büyük ilerlemeler göstermiştir. Bu ilerlemeler, Burjuvazinin kültür devrimi olarak tanımlanan Rönesans olarak açıklanmaktadır. Bu kavram, Batıda ortaçağ ile modern dünya arasında bir basamak olmuştur. Bu hareket batıda her ülkeden aynı zamanda başlamadı.

Rönesans hareketleri ilk önce İtalya’da başlayıp daha sonra çevreye yayılmıştır. Hemen arkasından dinden bağımsız bir kültür kurmak, insan ve dünya ile ilgili bir felsefe yaratmak için uğraşan Hümanizm ve edebiyattaki gelişmeler karşımıza çıkmaktadır. Hemen sonrasında, Avrupa’nın dinsel birliği bozulmuştur sonunda Avrupa’da Hristiyanlardan bir kısmı Katolik kilisesinden ayrılarak Protestanlığı kabul ettiklerini Reform ismi verilen dinsel ıslahat hareketleri görülmektedir.

Protestan reformu olarak tanımlayacağımız bu olay Dinsel, düşünsel, İktisadi ve Siyasi olmak üzere çeşitli nedenlerle ortaya çıkmıştır. Batı 16. yy bir yandan geleneklere bağlılıktan kurtulmaya çalışırken, bir yandan da doğayı gözlemlemeye başlamıştır. Buna bilimsel gelişmelerin başlaması sebep olmuştur. Matematik ve bunun çeşitli bölümleri büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Gözlem ve araştırmadaki bu gelişmeler sonunda, Descart’ın felsefesini doğuracak yeni bilgiye, akılla ulaşmak amaçları olacaktır. Bu ilerleme ve gelişmelere Batıda modern çağın en büyük habercilerinden biri olması açısından önemlidir.

7. 7. 4. Batıda İmparatorluktan Ulus Devlete

Batıda 16. yy sosyal düşünce, Rönesans ve Reform’un getirdiği genel çerçeve içinde gelişmiştir. Bu dönemde yeni düşünceler ışığında bir ekonomik düşünce ve ona bağı bir devlet düşüncesi doğmuştur. Devlet kavramı önceki çağlara göre oldukça farklı yapılar göstermektedir.

Ortaçağ döneminde Batıda siyasal birim olarak imparatorluklar içinde, bağımsız Derebeylikler görülmektedir. 15. ve 16. yy başlayarak Batıda ulusal devletler kurulmaya başlanmıştır. (Fransa, İspanya, İngiltere)Ulusal devletlerin kurulması sebebini de değiştirmekte olan ekonomik ve sosyal yapılarda aramak gerekmektedir.

16. yy iktisadi düşüncesi Merkantilizm'dir. Merkantilist ekonomi ve burjuva sınıfı geliştikçe ulusal devletin kuruluşu da hızlanmıştır. Ulusal devletler ticaret kapitalizmine bağlı olup, devletin kapitalizmi geliştirici yönde hareket etmesi gerekmektedir. Merkantilizm İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere çeşitli ülkeler de uygulamıştır.

7. 7. 5. Batı Uygarlığında (Medeniyetinde) Devrimler

19. yy Batı uygarlığının tarihsel sürecinde ani ve kesin dönüşümlerin, "devrimlerin "(Tanilli 2013:107)olduğu bir zaman olmuştur. Bu değişiklikler sadece tarihe değil bütün insanlığa yeni bir yön vermiştir.

7. 7. 5. 1. Fransız Devrimi

1789 Fransız İhtilali, "tasfiye edilen üretim ilişkilerinin yerine daha gelişmiş bir yeni düzen kurabildikleri"(Tanilli 2013:107)bir devrim olarak tanımlanmaktadır. Yol açtığı siyasi, sosyal ve kültürel olaylar bütün dünyayı derinden etkilemiştir. Fransa'nın içine düştüğü siyasal ve ekonomik sıkıntılar bu ihtilale sebep olmuşsa da genel sonuçları itibariyle evrensel bir özellik taşımaktadır.

Fransız ihtilalinin iç sebepleri olarak "krallık rejiminin istibdadı, halkın sıkıntılı yaşamı, Fransız aydınlanma etkisi, mali zorluklar, vergilerin ağırlığı, Etajenaro'nun toplanması tanımlanırken, dış sebepler olarak, "Rönesans sonrası ortaya çıkan aydınlanma çağının etkisi, Amerika'nın bağımsızlığını kazanması, İngiliz meşrutiyetinin etkisi"(Altaş 2011:393) tanımlanmaktadır.

Fransız İhtilalinin sonuçlarına bakıldığında da "soyluların ve rahiplerin ayrıcalıkları kaldırılarak eşitlik ilkesi getirilmiştir. Mutlak monarşi yıkılarak egemenliğin halktan geldiği kabul edilmiştir. Eşitlik, adalet, milliyetçilik gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Milliyetçilik fikrinin yayılması ile imparatorluklar dağılma sürecine girmiştir. Mahalli otorite yerine merkezi otorite kabul edildi. Eski toplum, eski kültür değerleri ve idareler değişim geçirmiştir. Fransız ihtilali yeni çağı bitirirken, yakın çağın başladığı kabul edilmiştir. İmparatorlukların yıkılmasıyla milli devletler kurulmaya başlandı. Dağınık halde bulunan milletler siyasi birliklerini kurmaya başlamışlardır. Daha önce İngiliz bilgini Locke tarafından ileri sürülen ve Amerika bağımsızlık savaşları sırasında Amerikalılar tarafından kabul edilen insan hakları bildirisi Fransızlar tarafından dünya çapında bir bildiriye dönüştürüldü. "(Altaş 2011:395-396)

7. 7. 5. 2. Sanayi Devrimi ve Sonuçları

"Sanayi devrimi 18. yyda ilk olarak İngiltere'de başlayan daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan, etkileri bakımından tüm dünyayı sarsan önemli bir olaydı. "(Hobsbown 2005:13)"Sanayi devrimi yalnızca İktisadi büyümenin hız kazanması değil, İktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde İktisadi büyümenin hız kazanmasıdır. İkincisi İngiliz devrimi tarihte ilkti. "(E. J. Hobsbown, s. 32)Sanayi devriminin"zincirleme birçok buluşlara yol açması, sermayenin ve el emeğinin merkezileşmesini sağlaması, kapitalist ve işçiler arasında sosyal ilişkiler kurulması, kentleşmenin önem kazanması ve sanayi ve ticari faaliyetlerin merkezi konuma gelmesi gibi önemli özelliklere sahip olmaktadır. "(Hobsbown 2005:33)

Sanayi devrimi gelişim çizgisi genellikle iki aşama içinde değerlendirilmektedir. Birinci sanayi devrimi, 1750'den 1880'lere kadar süren dönem, İkinci sanayi devrimi ise 19. yy sonlarına

doğru başlamıştır. Sanayi devrimin ilk aşaması Buhar Çağı olarak da tanımlanmaktadır. Çünkü bu dönemde fabrikalarda kullanılan hidrolik enerji yerini buhar enerjisine bırakmıştır. Peşi sıra, taşımacılıktaki değişimler, dokumacılık gelişti ve sonrasında petrol, elektrik kullanımı ikincil sanayi devrimini getirmiştir. İkinci sanayi devrimini birinciden ayıran bir takım özellikler vardır. "Batı Avrupa bütün gelişmelerin merkezi olmuştur. Maden kömürü önemli bir rol oynamaktadır. Peşi sıra yeni sanayi alanları ortaya çıkmıştır. Bu yeni sanayiler, daha ileri düzeyde iş bölümüne dayanmaktadır. Taylorizasyon isimin zincirleme çalışma metodu üretimi o zamana kadar görülmedik seviyelere çıkarmıştır. Tarımda sanayileşmiş ve uzmanlaşmıştır. "(Tanilli 2013:117)

7. 7. 5. 3. Sanayi Devriminin Sonuçları

Sanayi devriminin oldukça önemli sosyal sonuçları olmuştur. Bunları, "Burjuvazi-Proletarya çatışması, somut bir iktisadi ve sınıfsal temel olarak tanımlanan sosyalizm, sendikaların doğuşu ve sosyalist partiler ve enternasyoneller"(Tanilli 2013:118-123) olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Sanayi devriminin sosyal sonuçlarına ilaveten aşağıdaki önemli gelişmelerde eklendiğinde bu devrimin niçin dünya tarihindeki en önemli dönüştürme olduğu sonucuna da bizleri götürecektir.

"Üretimde makinalaşma ve seri üretim,

uluslararası ticaret hızlandı,

büyük şirketler kuruldu, sermaye birikimi yoğunlaştı,

büyük üniteli fabrikalar kuruldu, yeni bir sosyal sınıf doğdu,

kentleşme hızlandı, sanayileşen ülkeler arasında rekabet hızlandı, uluslararası ekonomik ve kültürel ilişkiler arttı, emek ve sermaye arasında çelişkiler yoğunlaştı, işsizlik bir yandan artarken öte yandan teknoloji alanında yeni yenilikler görülmüştür. "(Altaş 2011: 398)

19. yy sonlarıyla 20. yy başlarında Batının iktisadi, sosyal ve siyasal yaşamını şekillendiren yepyeni bir olayla karşılaşmıştır. Bu yeni tanım Emperyalizm olarak ifade edilmiştir. "İmparatorluk kurma eğilimi"(Tanilli 2013:124) olarak tanımlanan bu kavram, etnik ve kültürel bakımdan birbirlerinden çok farklı halkları, bir başka halkın otoriter yönetimi altında, aynı iktisadi ve sosyal bütün içinde bir araya getirilmeyi amaçlamaktadır. 19. yy sonlarıyla 20. yy başlarında Batı tarihsel süreçte emperyalizmin yeni bir örneğini sergilemiştir. Bu örnek "kapitalizmin, sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan bir büyük değişikliğin sonucudur. Bu değişiklikte yarışmacı kapitalizden tekelleri kapitalizme geçiş olarak ifade edilmektedir. "(Tanilli 2013:124-125)

20. yy başlarında, dünyanın emperyalistlerce paylaşılması tamamlanmıştır. Bu durum dünyanın her yerden paylaşılması sorununu gündeme getirmektedir. Bu kavram gündeme dünyayı daha önce paylaşmış İngiltere, Fransa gibi ülkelere Almanya ve İtalya gibi emperyalist Ülkelerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu olaylar 20. yy'da dünya savaşları dönemini başlatmış olacaktır. Hemen sonrasında ise, "yeni bağımsız devletlerin gelişmelerini etkilemek, siyasal bağımsızlıklarını sağlamlaştırmalarını ve tam bir iktisadi bağımsızlık kazanmalarını önlemek bu genc devletleri kapitalist ekonominin yörüngesinde tutmak ve giderek sosyalizmi kurmalarına engel olmak amacını güden"(Tanilli 2013:126) yeni sömürgecilik kavramı karşımıza çıkmaktadır.

7. 8. Çağdaş Batı Uygarlığı (Medeniyeti)

Çalışmada Batı Uygarlığı (medeniyeti)dışında yer alan uygarlıklar (medeniyetler) tanımlandıktan sonra aralarındaki uygarlık (medeniyet) gelişim sürecini İktisadi açıdan daha sağlıklı değerlendirebilmek için Çağdaş Batı Uygarlığının da (medeniyetinin de) incelemesi gerekmektedir. Batı Avrupa'nın nüfus, üretim, gelir, ticaret, teknoloji, ekonomi ve mali alanlardaki gelişim süreci tanımlanarak dünya ekonomisine özgü piyasa yapılanması ve gelişim dinamikleri

tanımlanarak iktisadi açıdan daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olacaktır.

7. 8. 1. Batı Avrupa

Batı uygarlığı(medeniyeti) hem kültürel kaynaklı hem de tarihsel gelişim açısından diğer uygarlıklardan (medeniyetlerden) ayrılmaktadır. Batı uygarlığı (medeniyeti) ortak bazı yönler taşısalar da Batı Avrupa ve Birleşik Amerika olmak üzere 2 başlık altında tanımlanmaktadır.

Günümüzde Batı Avrupa kültürel coğrafya içinde hala uygarlığın(medeniyetin) temelini temsil etmektedir. Batı Avrupa, nüfusu gitgide artmaktadır. Kentleşme gün geçtikçe artmaktadır. Kentleşme yoğunluğu daha çok "Londra, Paris ve Ren Ruhur"(Tanilli 2013:137) bölgesinde toplanmıştır. Kentleşme olgusu sonucunda iktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel anlamda birçok problemde ortaya çıkmaktadır.

Batı Avrupa'nın İktisadi yaşam süreci kapitalizme dayanmaktadır. İleri sanayi kapitalizmi olarak da tanımlanan bu süreçte temel sektör sanayi sektörü olmuştur. Sanayide enerji üretimi önceliklidir. "Termo nükleer enerji"(Tanilli 2013:138) üretimde yeni ufuklar açmaktadır. Mekanik sanayi, taşıma araçlarındaki gelişmeler iktisadi yaşama zaman zaman içinde önemli katkılar sağlamaktadır. Günümüz dünyasında çeşitli ülkeler arasında iktisadi işbirliğini sağlamak için her açıdan başlatılan bütünleşme ve deneme örgütlenmelerine Batı Avrupa'da rastlanmaktadır. EFTA(Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi), AET(Avrupa Ekonomik Topluluğu), OEEC(Avrupa İktisadi Düşünce Birliği Örgütü) Batı Avrupa aynı zamanda iktisadi yapıda özendirici nitelikler taşıyan planlamaya da başvurmaktadır. Her iktisadi gelişme aşamasında olduğu gibi Batı Avrupa'da birtakım siyasal, ulusal, psikolojik birçok engellerle karşılaşmaktadır. Fakat kapitalizmin "kanunları, zorunlulukları bütün bu engelleri törpülemekte ve aşabilmektedir." (Tanilli 2013:139)

7. 8. 2. Çağdaş Batı Uygarlığı (Medeniyeti) (2)

7. 8. 2. 1. Birleşik Amerika

Birleşik Amerika "iki yüz milyonu aşan nüfusuyla Kanada ile beraber Amerika kıtasında batı uygarlığının(medeniyetinin) temsilcisidir." (Tanilli 2013:151) Birleşik Amerika'nın Batı Avrupa ile bir takım ortak noktaları bulunmaktadır. İktisadi ve sosyal sistem olarak kapitalizm, siyasal rejim olarak da Batı demokrasisini kabul etmek, bu ortak noktalardan bir kaçısı olarak kabul edilmektedir. Aşağıda ise Birleşik Amerika'yı Batı Avrupa'dan ayıran özellikler incelenecektir.

7. 8. 2. 1. 1. Birleşik Amerika'nın doğuşu:

Batı uygarlığını (medeniyetini) Batı Avrupa'da kuranların ataları, yüz yıllardan beri bu topraklarda yaşamışlardır. Birleşik Amerika'yı kuranlar ise 16. yy sonra özellikle Avrupa'dan Amerika'ya göç edenler olmuştur. "Amerika'nın asıl yerli ahalisi bu kuruluştaki payı birkaç kentin taşıdığı kızıldereli keliminin dışında -yok denecek kadar az olmuştur." (Tanilli 2013:151) bu güçler Avrupalı göçmenler tarafından Amerika'ya beraberinde ayrıldıkları ülkenin örf ve adetlerini getirmişlerdir. Bunun yanı sıra göçmenler Amerika'ya, Avrupa'daki sosyal ve iktisadi sorunlardan kaçarak gelmişlerdir. Bu sözde Avrupa'ya karşı tepki duymuşlardır. Amerika onlar için bir özgürlük yurdu olmuştur. Amerika'da hem özgür yaşayıp hem de çok zengin olabilme isteğinde olmuşlardır. Çok kısa bir süre sonra "Avrupalılığa karşı çıkan ve kendisini Amerikalı olarak hisseden bir kuşak doğmaya başlamıştır." (Tanilli 2013:151) Bu yapı Avrupalıyı birçok yönden Amerikalıdan ayırmaktadır. Amerika'ya Avrupalılar dışında Asyalı, Çinli, Japon ve Afrikalı kara insanlarda gelmişlerdir.

7. 8. 2. 2. 2. İktisadi ve Sosyal Yaşam

Birleşik Amerika özellikle I. Dünya savaşından başlayarak dünyanın bir numaralı ekonomik gücü olarak görülmüştür. Birleşik Amerika kapitalist bir ülkedir. Sistem Batı

Avrupa'dakinden çok daha fazla iktisadi ve sosyal yaşama nüfus etmiştir. Başlarda yarışmacı bir nitelik taşıyan Amerikan kapitalizmi, kapitalizmin çağımızdaki gelişimine uyarak "tekelci bir kapitalizm"(Tanilli 2013:153) haline gelmiştir. Tekelci nitelik, Batı Avrupa'daki kapitalizmin öncesi başlamıştır. 1929 Dünya buhranında n sonra "federal yönetimin tröstlere karşı aldığı önlemlere karşı sisteme bugün de yön veren, belli tekelci gruplar olmuştur. Bunlar General Motors, U. S. Steel, General Electric, ITT"(Tanilli 2013:153)Amerikan iktisadi yaşamında büyük tekelci gruplar olarak tanımlanmaktadır. Birleşik Amerika'da iktisadi yöntem küçük bir azınlığın elinde olmasına karşın oldukça geniş bir orta sınıfta vardır. Bu grupların yanı sıra işçi sınıfına dikkat çekmektedir. İşçilerin birçoğu sendikalıdır. Sendikaları ülkede iktisadi ve siyasal yaşamlarında giderek ağırlığı olan birimler olmuşlardır. Amerikan sendikaları "grev aracılığıyla yalnız daha fazla ücret ve daha iyi çalışma koşulları için mücadele ederler. Ve yer yer devrimci bir anlayışı temsil eden Batı Avrupa sendikacılığından ayrılırlar"(Tanilli 2013:153)Birleşik Amerika'da tarım kesminin normal tipi Farmer olarak tanımlanmaktadır. Farmer, tarımda makinalı faaliyet gösteren ve genellikle belli bir üretim dalında uzmanlaşmış girişimci olarak tanımlanmaktadır. Amaçları en yüksek verimliliği elde etmektir.

7. 9. Sovyetler Birliği

Klasik tip olarak tanımlanan devrimler, sadece siyasal değişikliklerle yetinerek iktidardaki kişileri değiştirmişlerdir. 1917 devrimi böylesi bir devrim olmamıştır. Bu devrim daha kalıcı bir dönüşümü hedef almıştır. Sadece yönetimdeki kişileri değiştirmekle kalmamış, Rusya'da iktisadi ve sosyal temelleri de değiştirmiştir. Bu özelliğiyle yeni bir uygarlık (medeniyet)

yaratmıştır. Bu özellik, burjuva devletin bütün dayanaklarının ortadan kaldırılmasını istemiştir.

7. 9. 1. Sovyetler Birliğinin Kuruluşu ve Gelişimi

Burjuva devletin dayanakları proletarya diktatörlüğü ile kaldırılmıştır. Proletarya diktatörlüğü yoksullara ve halka demokrasi sunmaktadır. Aynı zamanda ezenlerin, kapitalistlerin, sömürgeciliğini özgürlüklerini de kısıtlamaktadır. Lenin proletarya diktatörlüğünün "insanlığın ücretli kölelikten kurtarmak için ezmemiz gerekiyor, direnişleri zorla kırmak gerekiyor" şeklinde tanımlamıştır. "(Tanilli 2013:197)Bu ilke Rusya'nın o günün şartlarında içinde bulunduğu şartların bir zorunluluğu olmuştur. Bunlar ülkenin savaş içinde olması birçok bölgenin işgal edilmesi, karşı devrimci unsurların etkili olması, Çarlık rejiminin yeniden kurmak isteyenler, dışardan emperyalist ülkelerden yardım almaları, mali problemler, kıtlık, sanayideki problemler, Rusya için kötü bir iktisadi tablo yaratmaktadır. Rusya kurulacak bu yeni rejim için bir takım araçlarla kararnameler kullanmıştır. Komünist parti, köylülerin, işçilerin ve askerlerin konseyleri, Sovyetler kongresi, çeka ve kızıl ordu proletarya diktatörlüğünü gerçekleştirmede kullanılan araçlar olurken, barış kararnamesi, toprak kararnamesi, sanayi kuruluşları kararnamesi, milletler kararnamesi de proletarya diktatörlüğünü gerçekleştirme de kullanılan kararnameler olmuştur. Bütün bu tedbirler, yeni toplum düzeninin temellerini kurmak için girişilen çabalar olmuştur. Yeni Sovyet toplumu 1917 sonrasında bu temeller üzerine devam edecektir. 1917 öncesi Rusya bir tarım ülkesi olmuştur.

Devrimle sanayileşen Rusya diğer sanayi gücü ülkeler arasında yer almış ve çeşitli aşamalardan geçmiştir. Devrimin hemen sonrasında savaş kominizmi olarak isimlendirilen dönem başlamıştır. (1917-1921)Bu dönem "aşırı ulusallaştırma"(Tanilli 2013:199) dönemi olarak tanımlanmıştır. Bu olay Yeni İktisat Siyaseti dönemini başlatmıştır. Bu dönem 1928 sonrası başlayan Beş Yıllık Planlı dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği karma ekonominin uygulanmış olmasıdır. Peşisıra Sovyetler Birliği ile Batılı bağlaşıkları arasındaki temel problemler ve sonrasında soğuk savaş dönemi, Stalinin ölümü, 1956 yılında toplanan 20. kongre ile yeni bir dönem başlamıştır. "Buzların çözülüşü diye de tanımlanan bu dönem içerde Stalin putu yıkılırken,

dışta barış içinde birlikte yaşama ilkesi uygulanmaya başlanır. "(Tanilli 2013:199), Sovyetler Birliğinde yeni dönem böylece başlar. Son dönemi ise, Kruşçev'in iş başından uzaklaştırıldığı 1964'ten günümüze kadar uzanan ve Kosigin-Brejnev ortak yönetiminin sanayide ve tarımda verimliliği artırılmasına yönelik büyük reformları uygulanmasına giriştikleri bir dönem olmuştur.

7. 9. 2. İktisadi Sistem

Sovyetler birliğinin iktisadi gelişimi üzerine kurulduğu yeni temeller, nicel ilerlemeleriyle günümüz tarihinin en önemli olaylarından biri olmuştur. Sosyalist bir ekonomi ilkesi çevresinde örgütlenen Rusya'da üretimin örgütlenmesi en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bunu gerçekleştirebilmek için üretim araçlarının kollektifleştirilmesi gerekmiştir. Üretim araçlarının mülkiyetinin topluma mal edilmesi, üretim güçlerinin daha hızlı gelişmesine yardımcı olmuştur. Amaç "herkesten kendi yeteneklerine göre çaba beklenirken, herkes kendi emeğine göre dağıtım yapacaktı. "(Tanilli 2013:205)Fakat bu düşünce 1917 sonrasında hemen uygulanmakta sıkıntı yaşamıştır. Çünkü ülkenin iktisadi yapısı hem geri, hem ülke iç ve dış savaştan yeni çıkmıştır. Dolayısıyla sosyalist ekonomi bir anda değil aşamalı olarak gelişme göstermiştir. Bu gelişmeler;

*Çeşitli devrimci kararnemelerle üretim tekniği ve işleyişi düzenlenmiştir.

*Kurumsal ilkeler bütün katılığı ile uygulanmıştır.

*Her türlü özel mülkiyete son verilmiştir.

*Pazar, para ve fiyat mekanizması ortadan kaldırılmıştır.

*Bütün sanayi ve tarım ürünleri toplanarak bunlar tüketiciler arasında her birinin ihtiyacına göre harcadığı çaba göz önünde tutulmaksızın pay edilmiştir.

Bu çalışmanın sonuçları oldukça kötü olmuştur. Sanayi üretimi azalmıştır. Ülkede karışıklıklar baş göstermiştir. Yeni İktisat Siyaseti ismi verilen ikinci aşama, aslında bir geriye dönüş dönemi özelliği sergilemektedir. İktisadi faaliyetler canlandırılmaya çalışılmıştır. Sınırlı ve denetimli olmak üzere geçici bir dönem için kapitalizme de yer verilmiştir. Zaman zaman tarım ile bazı küçük ve orta sanayi işletmeleri alanında yeniden özel mülkiyet kabul edilmiştir. Özel ticarete ve onunla birlikte fiyatların sunum ve isteme göre belirlendiği bir pazar sistemine göz yumulmuştur. Bütün bunlar yapıldıktan sonra ülkede iktisadi gelişme, planlı ekonomi aşamasına geçilecek hale gelmiştir. 1928 yılından beri devam eden ve bugünde devam eden planlı ekonomi aşamasında, sosyalizm ilkeleri çevresinde beşer yıllık planlarla üretim ve tüketim arasındaki ilişkiler ve üretimi artırıcı önlemler ve imkanlar ortaya çıkarılmıştır. Ve sonrasında yeniden sosyalist ilkelere dönmüştür

. Beşer yıllık planların genel yönetimi, Rejimin genel amaçları doğrultusunda zaman zaman farklılıklar da göstermiştir. Plan "bir yandan halkın gereksinimlerinin giderilmesi için gerekli görülen üretimin, öte yandan da bu amaçların gerçekleştirilmesi için gerekli üretici güçlerin kullanılmasının öngörüldüğü ve emredildiği bir belgedir. "(Tanilli 2013:206)Sovyet planlaması merkezi ve buyurucu nitelikler taşımaktadır. Bütün iktisadi kararlar tek bir kumanda merkezinde verilmiştir. Ve ortaya çıkan plan, siyasal otoritenin sürekli gözetimi altında bir disiplin içinde yürütülmüştür. Üretim araçlarının tümü devletin denetiminde olmasa da bunu desteklemektedir. Sonrasında Sovyet planlamasında aşırı milliyetçilikten uzaklaşma yönünde bazı gelişme ve değişikliklerde olmuştur. Libermanizm olarak tanımlanan ve gittikçe gelişme gösteren bu yeni hareket sonucunda Sovyetler birliğinde ekonomik faaliyetlerin büyük bir bölümü artık tek merkezden planlamak olmuştur. . Ekonominin yönetimi daha esnek ve koşullara daha kolay uyan bie şekle sokulması için çalışılmıştır. Bazı planlama uzmanlarına göre bunun sebebi;büyüyen, gelişen ve gittikçe karmaşık bir bünye kazanan bir ekonominin tümünü ayrıntılı olarak planlanmasındaki maddi imkansızlıklarda aramak doğru olacaktır diye düşünülmüştür. Bu olay

“Sovyet planlanmasının genel niteliği değişmediği gibi onun uyguladığı ekonomik düzenden de bir temel yapı değişikliği meydana gelmiş değildir.”(Tanilli 2013:207)

Sovyet ekonomisinde en kolay ve en çabuk kollektifleştirilen kesim sanayi kesimi olmuştur. Sanayi Sovyet ekonomisinde işletmeler halinde örgütlenmiştir. Sanayi kuruluşunda ağır sanayiye mi, hafif sanayiye mi öncelik verilsin tartışma konusu olmuştur. Uzun bir dönem ağır sanayiye (temel maddelere) ağırlık verilmiştir. Çünkü sanayi hem ekonominin gerçekten temeli ve hem de Sovyetler birliğinin kapitalist ekonomi karşısında bağımsızlık sağlanmıştır. Bu politika sonrasında işçi sınıfı büyük bir hızla büyümüştür. Kentlerin sayısı ve hacmi genişlemiştir. Rusya’da kollektif tarım işletmesi kolhat bir yana bırakılırsa, iç ticaret tamamen devletin elindedir. Özel bir bakanlık işlemleri yürütmektedir. ”Mamüllerin 2/3’ü devlet mağzaların da, geri kalanı da kooperatiflerde satılmaktadır. ”(Tanilli 2013:209)Bugün Sovyetler Birliği “maden kömürü, kok, demir cevheri, lokomotif, kereste, çimento, fabrika ürünü, inşaat malzemesi, yün, kumaş, tereyağı üretiminde dünyada ilk sırayı almıştır. Sınai üretim alanlarında Avrupa’nın belli başlı kapitalist ülkelerini daha şimdiden geçmiştir. Yakın gelecekte Birleşik Amerika’nın bugünkü seviyesine ulaşması beklenmektedir.”(Tanilli 2013:209)

8. SONUÇ

Yapılan çalışmada Uygarlıkların İktisadi açıdan tanımlanmasında birleştirici değil ayrıştırıcı bir yapı ortaya çıkmıştır. Karşılaştırmalı perspektiften medeniyetlerin İktisadi yapılarına bakıldığında yapının bütün bir olarak değerlendirilmesinin dünya medeniyetlerini anlamak açısından ne kadar faydalı olduğu görülmektedir. Bu düşünceden hareketle ;

İslam medeniyeti Mekke’nin finans, ticaret merkezi olarak gelişmesi sonucunda rekabete dayalı büyük servet birikimlerinin ve gelişen ticari faaliyetlerin dinamik bir yapısını sergilemektedir. İslam uygarlığında tanımlanan mübadele işlemi büyük miktarda para, mal ve insan hareketi gerektirmiştir. Bu hareketlilik ise güçlü kentlerin varlığı sayesinde olmuştur. İslamiyetin geniş ölçekli bir ekonomi temeli gelişme ritmine sahip olduğu tespit edilmiştir. İslam medeniyetinde görülen dinamik gelişmelere rağmen çözülmeye muhtaç olan bir takım ekonomik ve toplumsal problemlerde hala önemini korumaktadır. Bunları aşabilmek için de tarımda teknik ve politika kavramlarının önem kazandığı tarım ıslah programları, endüstriyel firmalar kurulması, yatırım problemlerinin çözülmesi piyasa yaratılması, eğitilmiş emek gücü oluşturmaları kadro yetiştirilmesi gibi planlı programlara ihtiyaç duyulmaktadır. Afrika köle ve altın ticareti, yeni üretim biçim ve içerikleri, barındırdığı enerji kaynakları, çeşitli tarım ürünleri ve hayvancılık gibi İktisadi faaliyetleri ve Çin ile yaşadığı yoğun ticari ilişkilerle dikkat çekmiştir. Afrika karma uygarlıklara sahip yapısı, zenci köle ticareti ve Avrupalıların sömürgeci yapılarının izlerini taşıyan bu kıta üzerinde geleneksel, canlı, her zaman besleyici bir uygarlığın içinden yeni bir uygarlığa doğru geçiş olmuştur. Afrika bu süreç sonunda yaklaşık bin yıllık bir uygarlığı terk etmiştir. Dönüşmüş, parçalanmış ve ortak olan bu uygarlık, yinede kendine özgüdür. Belli bir toprağa ait olan bir psikolojinin anılarını, zevklerin özelliklerini taşımaktadır. Uzak doğu uygarlıkları üretim teknolojisinde ulaştıkları düzey, sahip oldukları maden alaşımları, demiri yumuşak çeliğe dönüştürme yöntemleri, nüfus artışı ve buna bağlı olarak kentleşme ve üretim artışı düzeyi, ipek ve porselen ihracatı sonucu ekonomik büyümeyi destekleyen dış ticaret faaliyetleri, kara ve deniz ticaret yolları, liman kentleri, çeşitli tarım ürünleri gibi özellikler sergileyen geniş pazar payı sayesinde medeniyetlerini geliştirmişlerdir. Üstelik dünyanın en büyük ekonomik gücü olma ve bölge ülkeleriyle birlikte bilimsel ve teknolojik üstünlüğü doğuya getirme arzusunun içlerinde hala barındırmaktadırlar. Bu amaç doğrultusunda aşağı yukarı birbirlerine yakın bir hızla gelişen İktisadi süreçler takip ettikleri görülerek gelişmiş İktisadi uygarlıklar sergilemişlerdir. Avrupa, ileri kapitalizm ve kültürel değerlerin uygarlığı olarak tanımlanan Batı uygarlığı İktisadi ve sosyal yapı açısından diğer medeniyetlerden farklılık göstermiştir. Farklı dönemlerde kendine ait toplum tipi ve

değerler ölçeği taşıyan bir üretim tarzına bağlı yeni bir tarihsel sistemi ifade etmiştir. . Bu sistem Orta çağın sonlarında İktisadi ve sosyal anlamda köklü değişiklikler yaratarak Batı uygarlığını oluşturmuşlardır. Kentleşme, üretimde iş bölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirirken iktisadi ilişkiler kredi, para, finans, dış ticaret, sermaye yapısını değiştirerek çeşitli merkezlerin para ve taşınır değerler alışverişinde faal merkezler haline gelmelerine sebep olmuştur. Batı Avrupa İktisadi yaşam açısından ileri sanayi kapitalizmine dayanmaktadır. Ekonominin temel sektörü sanayidir. Enerji üretimi, mekanik sanayi, kimya sanayi, plastik sanayi.... Vb. maddeler üretiminde olağanüstü gelişmeler kaydederek modern iktisadi yaşama büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ulaşım ağında, taşıma araçlarındaki gelişmeler iktisadi yaşama büyük bir yoğunluk kazandırmıştır. Bu dönemde ülkeler arasında bütünleşme ve örgütlenme tipleri görülmektedir. Batı Avrupa açısından da böylesi yoğun İktisadi gelişmelerin planlanması, yürütülmesi sırasında çeşitli problemlerde görülmektedir. Siyasal, ulusal, psikolojik unsurlar iktisadi gelişmelerin önemli problemleri olarak karşılına çıkmaktadır. Fakat Kapitalizm kanunları uyguladığı programları ile bu sorunları aşmaya çalışmaktadır. Batı Avrupa İktisadi yaşam açısından ileri sanayi kapitalizmine dayanmaktadır. Ekonominin temel sektörü sanayidir. Enerji üretimi, mekanik sanayi, kimya sanayi, plastik sanayi.... Vb. maddeler üretiminde olağanüstü gelişmeler kaydederek modern iktisadi yaşama büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ulaşım ağında, taşıma araçlarındaki gelişmeler iktisadi yaşama büyük bir yoğunluk kazandırmıştır. Bu dönemde ülkeler arasında bütünleşme ve örgütlenme tipleri görülmektedir. Batı Avrupa açısından da böylesi yoğun İktisadi gelişmelerin planlanması, yürütülmesi sırasında çeşitli problemlerde görülmektedir. Siyasal, ulusal, psikolojik unsurlar iktisadi gelişmelerin önemli problemleri olarak karşılına çıkmaktadır. Fakat Kapitalizm kanunları uyguladığı programları ile bu sorunları aşmaya çalışmaktadır. Sovyetler birliği 1917 yılı sonrası sadece yönetim sistemini değiştirmekle kalmamış Rusya'daki iktisadi ve sosyal yapıyı da değiştirmiştir. Bu özelliğiyle yeni bir uygarlık yaratmıştır. B u özellik Burjuva devletinin bütün dayanaklarının ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır. Sosyalist bir ekonomi ilkesi çevresinde örgütlenen Sovyetler birliğinde ekonomik faaliyetlerin büyük bir bölümü artık tek merkezden planlamak olmuştur. Ekonominin yönetimi daha esnek ve koşullara daha kolay uyan bir şekle sokulması için çalışılmıştır. İktisadi anlamda büyüyen, gelişen ve gittikçe karmaşık bir yapı kazanan ekonominin bütünü ayrıntılı olarak genel amaçlar çerçevesinde planlamaya dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. 1800 Yılına kadar Dünya ekonomisinin büyük ölçüde Asya'nın elinde olduğu görülmektedir. Asyalılar Dünya ekonomi sisteminde yalnızca nüfus ve üretim açısından değil, verimlilik, rekabet, ticaret, sermaye oluşumu bakımında n belirleyici bir güç olmuşlardır. Bu güç, onların küresel ekonomi üzerinde daha çok ağırlık ve nüfusa sahip olmalarına neden olmuştur. Bu yüzyıla kadar Avrupa, Asya karşısına yeni sanayileşen bir ekonomi olarak çıkamamıştır. Dünya ekonomisinin merkezi ancak 1750 yılından sonra Avrupa'ya doğru kaymıştır. Bu kayışın sebepleri olarak;

-Avrupalıların parayı Amerika kıtasında bulunan altın ve gümüş madenlerinden temin etmeleri

-Altın ve gümüş madenlerinin işletilerek ya da Amerika kıtasındaki yerli halkı bu amaçla çalıştırarak parayı çoğaltmaları

-Amerika vasıtasıyla kazançlı işlemlere girişmeleri bunların başında Brezilya, Karayipler, Kuzey Amerika ve Güney Amerika'da kölelerin çalıştırıldığı büyük tarlalar ve bunların idamesini sağlayan köle ticareti gelmektedir.

-Avrupalılar kendi ürettikleri malları Amerika'daki insanlara satış işlemleri yaparak satmaları gösterilmektedir.

Dünyanın demografi, ekonomi ve ekolojisinde değişen koşullar birden bire birbiriyle bağlantılı bir dizi yatırımı ekonomik açıdan makul ve karlı bir hale getirmiştir. Makinelerin

kullanıldığı üretim süreçlerinde bu durum birim çıktı başına düşen emek girdisinde tasarruf sağlayarak, üretkenlik ve emek kullanımının, dolayısıyla toplam çıktıyı üretim amaçlı güç üretimini ve üretim istihdamında sermayenin verimini artırmıştır. Bu süreç Dünya ekonomisinin merkezini Avrupa'ya kaydırarak Avrupalılar arasında siyasi ve iktisadi güç için mücadele edilen ve bu gücün paylaşıldığı bir dönem özelliği kazanmıştır.

9. KAYNAKÇA

ALTAŞ, Seyithan, (2011) Uygarlıklar Tarihi, Nobel, I. Basım

AYDOĞAN, Metin, (2006) Batı ve Doğu Uygarlıkları Antik Çağ'dan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler(2), Umay Yayınları, (Araştırma), İzmir

BRAUDEL, Fernand(2006) Uygarlıkların Grameri, Çev:Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, İstanbul

Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Yıl:10 Say. 41-Mayıs -Haziran-Temmuz 2007 ISSN:1303-7242-Medeniyetler Çatışması-Bayram

FRANK, Andre Gunder(2013) Yeniden Doğu Asya Çağında Küresel Ekonomi, İngilizce Aslından Çev. Kamil Kurtul, İmge Kitabevi, I. Baskı

GÜRAN, Tevfik(2009) İktisat Tarihi, Der Yayınları, İstanbul

HEATON, Herbert(2005) Avrupa İktisat Tarihi, çev:M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğan, Paragraf yayınları, Ankara

HOBBSOWN, E. J., (2005) Sanayi ve İmparatorluk, Dost Kitabevi, 3. Baskı, Ankara

HOBSON, John M. (2011) Batı Medeniyetenin Doğulu Kökenleri, Çev. Esra Mert, Yapı Kredi Yay. 3. Baskı

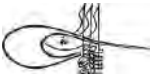
KURT, Abdurrahman, (2001) Sosyo Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Cilt:10, Sayı:2

RİBARD, Andre(1983) İnsanlığın Tarihi, Çev:ERdoğan Başar(Berktaş), Şian Yalçın, HALil Berktaş, Say Kitap Pazarlama, 2. Baskı, İstanbul

TANİLLİ, Server, (2013) Uygarlık Tarihi, 28. baskı, Cumhuriyet Kitaplığı, İstanbul

TUNÇCAN ONGAN, Nilgün, İslam Ekonomisinde Bölüşüm, Çalışma ve Toplum Dergisi 2008/4

Uygarlık Tarihi, (2013) T. C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No:2265, Açık Öğretim Fakültesi Yayını No:1262, (2. Baskı), Eskişehir,

BOLU HALKEVİ VE FAALİYETLERİ*

Fatih ÖZÇELİK**

Sabit DOKUYAN***

ÖZET

Halkevleri, faaliyet gösterdiği 1932-1951 yılları arasında Cumhuriyetin ideallerini gerçekleştirmeye çalıştı ve Tek Parti döneminin en önemli kuruluşlarından biri oldu. Çalışmamızın konusunu Bolu Halkevi oluşturmaktadır. Bolu Halkevi diğer halkevleri gibi açtığı şubeler ile bir kültür merkezi olma özelliği kazandı. Gerçekleştirdiği faaliyetler ile Bolu'nun sosyal, kültürel ve ekonomik kimliğinin oluşmasında önemli bir yere sahip oldu. Daha önce Bolu Halkevine dair yapılan çalışmalarda arşiv belgeleri ya hiç kullanılmamış ya da çok kısıtlı kullanılmıştır. Bu sebeple çalışmamız diğerlerine oranla kullandığı kaynaklar bakımından farklılık arz etmektedir. Bolu Halkevinin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında arşiv kaynakları temel alınarak yapılan çalışmamızda söz konusu kuruluşun tarihi ve Bolu'nun gelişimine sağladığı katkı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmamız Bolu Halkevi faaliyetleri dışında, Bolu şehir tarihine de önemli katkılar sağlayacaktır.

Bolu Halkevi kuruluş amacı doğrultusunda Cumhuriyet ilkelerinin benimsenmesi ve yeni bir toplum inşa etme amacıyla çalıştı. Bu sürece ışık tutma amacını taşıyan çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Bolu Halkevinin kuruluş süreci, başkanları, mali kaynakları ve işleyişi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Bolu Halkevinin ulusal bayramlarda, anma törenlerinde ve yöresel etkinliklerde üstlendiği rol incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Bolu'da faaliyet gösteren Halkevi şubelerinin çalışmalarına değinilmiştir. Bolu Halkevinin şubeleri amaçları doğrultusunda yaptıkları çalışmalarla Bolu'nun kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan gelişimine hizmet etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Bolu Halkevi, Bolu Tarihi, Cumhuriyet

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Düzce Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: fatihozcelik@duzce.edu.tr

*** Yrd. Doç. Dr. Düzce Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: sabitdokuyan@gmail.com

BOLU PEOPLE HOUSE AND ITS ACTIVITIES

ABSTRACT

People Houses tried to realize the ideals of the republic between 1932-1951 and they were one of the most important institutes during the single-party regime. The main subject of our study is Bolu People House. It gained right to be a cultural center by opening branches like other people houses and had an significant place for Bolu because it helped Bolu to have a social, cultural and economical identity. Previously, many studies were done about Bolu People House, yet the archive was never used or was used restrictedly in those studies. For this reason, our study is different in terms of using the rate of archive comparing the other studies. This study which is based on archival resources about the establishment of Bolu People House and its functions includes the history of the institute and determines its contribution to the development of Bolu. Also it provides important contributions to the history of Bolu as well as Bolu People House activities.

Bolu People House has worked in order to make people adopt the principles of the republic and to build a new society in the light of its purpose of establishment. There are three parts in our study to crystallize this process. Bolu People House's purpose of establishment, its chairmen, financial resources and its functions are included in the first part. In the second part, Bolu People House's role in the national holidays and in the local events is examined and in the last part, the activities of the branches of People House are addressed. Bolu People House's branches and their activities have helped Bolu to develop culturally, socially and economically.

Key Words: Bolu, Bolu People House, the History of Bolu, the Republic.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli hedefi ve felsefesi çağdaş uygarlık seviyesini yakalamak oldu. Bu hedef beraberinde kurumsallaşmayı da zorunlu kıldı. Özellikle kuruluş döneminde Cumhuriyetin hedefleri doğrultusunda kurumsallaşmanın zorunluluğu yanında ivediliği de ön plana çıktı. Çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmanın yolu Cumhuriyetin ilkeleri ve bu ilkelerin halk tarafından benimsenmesiyle ilgili bir süreç olarak algılandı. Bu amaç doğrultusunda çeşitli kurumlar ortaya çıktı. Bu kapsamda ortaya çıkan cumhuriyet tarihine damga vuran ve bir kültür atağı olan Halkevleri, cumhuriyetin getirdiği değerlerin geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağladı. Halkevleri tarih, edebiyat, güzel sanatlar ve folklor alanlarında yaptıkları çalışmaları yayınlanmalarıyla da milli değerlerin geleceğe aktarılmasına önemli bir katkı sağlamış oldular.¹

Sosyal, kültürel, eğitimsel, ekonomik ve siyasal alanlarda yaptıkları çalışmalarla toplumu çok yönlü etkilemeyi başaran² Halkevleri 1921'de kurulan Türk Ocakları'nın devamı

¹ Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), cilt 6, sayı 23, s. 261.

² Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2006, s. 85.

niteliğindeydi. Türk Ocakları'yla milliyetçilik akımının benimsenmesi ve milli bilinç oluşturulması açısından önemsendi fakat beklenen başarıya ulaşılamadı. Harf İnkılabından sonra, 1929'da, açılan Millet Mekteplerinde binlerce kişi okuma-yazma eğitimi aldı. Sadece okuma-yazma öğretmek ilke ve inkılapların benimsenmesi için yeterli değildi.³ Türk Ocakları'nın kapatılmasıyla Cumhuriyet tarafından benimsenen halkın ideolojik, sosyal ve kültürel açıdan yetiştirilmesi amacı yarıda kaldı. Bu da yeni bir kurumun ortaya çıkışını gerekli kıldı. Fakat sadece bu sebep halkevlerinin kuruluşunda etkili değildi, nitekim dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleri de halkevlerinin kurulmasına neden oldu. 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik bunalım şüphesiz uzun süren savaşlardan sonra barış ortamına kavuşmuş Türkiye'yi de olumsuz olarak etkiledi. Ayrıca 1930'da yaşanan Menemen Olayı devletin daha müdahaleci olduğu bir yapıyı da beraberinde getirdi.⁴ Partinin üçüncü büyük kurultayında CHP'nin ana nitelikleri belirlendi. Partinin dayandığı bu altı temel ilke tüzüğe alındı. Bu süreç partinin kimlik arayışı ile de yakından ilgiliydi. Özellikle yaşanan olaylara binaen "halkçılık" üzerinde çokça duruldu. Halkevleri halkla bütünleşmenin de vazgeçilmez bir unsuru olarak vurgulandı.⁵ 10-18 Mayıs 1931'de gerçekleşen üçüncü büyük kurultayında Halkevlerinin kurulması kararı oy birliğiyle alındı.⁶ Halkevleri talimatnamesini hazırlayan komisyon bir çok ülkenin kültür ve gençlik kurumlarını inceledi. Ancak hiç birisi taklit edilmeyerek ortaya daha özgün bir yapı çıkarıldı.⁷ 1932 yılı başlarında hazırlıklar tamamlandı ve Atatürk İlke ve İnkılaplarını yaymak, benimsetmek, halkı sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak hedefi ile Halkevleri açıldı. Böylece Cumhuriyet bir toplumu yeniden inşa etme sürecine girdi. Bu sebeple Halkevleri kuruldu. Halkevleri, halkın duygu ve düşüncelerini, bilgi ve kültürünü muasır medeniyetler seviyesine yükseltmeyi, bunu yaparken de "milli hedefler" etrafında toplanmış ve kenetlenmiş, özellikle gençleri memlekete faydalı yetiştirmek amacı ile Atatürk tarafından kuruldu.⁸

Halkevleri için hazırlanan talimatnamenin birinci maddesinde "*kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes kılan ve ileri yürüten yüksek bir heyecan halinde duyanlar için toplanma ve çalışma yeridir. Bu itibarla Halkevi'nin kapıları fırkaya kayıtlı olan ve olmayan bütün vatandaşlara açıktır*" ifadeleri yer almaktaydı.⁹ Halkevleri için öngörülen misyonun yerine getirilebilmesi ve her vatandaşın kendi arzusu ve yeteneğine göre bir faaliyet alanı bulabilmesi için Halkevleri 9 şube şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bunlar; *Dil, Tarih, Edebiyat, Ar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kitapsaray (Kütüphane) ve Yayın, Köycülük, Müze ve Sergi* şubeleridir.¹⁰ Halkevi açılabilmesi için gerekli şartları sağlayamayan yerlerde, halkevlerinin küçük bir çekirdeği olan ve evlerle benzer çalışmalar yürüten halkodaları açılmasına karar verilmesi üzerine¹¹ 1939 yılında 20 maddeden meydana gelen halkodaları talimatnamesi hazırlandı.¹²

³ Ceyhan Polat, *Halkevlerinden Bir Kesit Bolu Halkevi (1932-1969)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010), s.73.

⁴ Günver Güneş, Müslime Güneş, Cumhuriyet Döneminde Manisa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Halkevi'nin Yeri ve Önemi, ÇTTAD, VI/15, (2007/Güz), s.56.

⁵ Arıkan, a.g.m., 267.

⁶ Mustafa Özşarı, *Ege Bölgesi Halkevleri, Edebi ve Kültürel Çalışmalar*, İstanbul, Asi Kitap Yayınları, 2009, s. 15.

⁷ Nurcan Toksoy, "Türk İnkılabında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları/ The Place Of The National Culture In The Turkish Revolution and The Community Center" Works, TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 2 Issue 1, 2007, www.turkishstudies.net, DOI Number : 10.7827/TurkishStudies.38, s. 147.

⁸ Adem Kara, Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri 1932-1951, Ankara, 24 Saat Yayıncılık, 2006, s.21, 14.

⁹ *Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri Talimatnamesi*, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1932, s. 5.

¹⁰ *Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri 1940*, Ankara, Ulusal Matbaa, 1940, s. 3.

¹¹ M. Özşarı, a.g.e., s. 16-17.

¹² *Cumhuriyet Halk Partisi Halkodaları Talimatnamesi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.

1. BOLU HALKEVİNİN KURULUŞU VE İŞLEYİŞİ

Halkevlerinin kuruluş talimatnamesini 19 Şubat 1932’de duyurulmuş ve ilk olarak açılan 14 halkevinden biri de Bolu Halkevi olmuştur. 26 Şubat Cuma günü Bolu halkının katılımı ile açılışı gerçekleştirilen kuruluş bir yıl içerisinde Dil-Edebiyat ve Tarih, Güzel Sanatlar, Sosyal Yardım, Spor, Temsil, Halk Dershaneleri, Kütüphane ve Neşriyat, Köycülük Şubeleri şeklinde teşkilatlandı. İlk yılında daha çok teşkilatlanma ile meşgul olan halkevinin önemli bir faaliyeti olmadı.¹³ Elimizdeki mevcut kaynaklara göre Bolu Halkevi başkanlarının isimleri şöyledir;

- 1932’de ilk başkan Şevket Bey olup soy ismi belirlenememiştir.¹⁴
- 29.11.1934 tarihli CHP İl Kurultayında Halkevi başkanlığına Bolu CHP İdare Heyetinden Lütfi Gören, vekilliğine de yine İdare Heyetinden Avukat Raif Bey seçilmişti.¹⁵
- 15.1.1937’de Bolu Halkevi Başkanı Raif Ertem, başkan vekili de Emin Yerlikaya idi.¹⁶
- 2.1.1939 tarihinde Bolu Halkevi Başkanı Bolu daimi encümen üyesi olan Lütfi Gören’di.¹⁷
- Bolu Halkevi yönetim kurulu başkanlığının 272 sayılı yazısında 14 Ekim 1939’da Bolu Halkevi Başkanı Hilmi Türkmen’di. Bu yazıda Türkmen ile ilgili 1321 Bolu doğumlu olduğu, Eczacı Mektebinden mezun olup Halk Eczanesinin de sahibi olduğu bilgisi yer almakta idi.¹⁸
- 2.12.1941’de Genel Sekreterliğe gönderilen yazıdan Bolu Halkevi Başkanının Hilmi Türkmen olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹
- 1944’te Ali Rıza Gökçesu,
- 1944-1945 yıllarında Bedri Uçar,
- 1946’da Ahmet Tefik Tunçok,
- 1947’de Dr. Naci Süalp,
- 1947’de Yılmaz Dokuzoğuz,
- 1950’de Kemal Savaş.²⁰

Halkevleri amaçlarına ulaşmak ve faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için CHP Genel Sekreterliğinin ekonomik yardımlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu yardımlar vilâyete gönderilen parti bütçesinden, belediye bütçesinden ya da direkt olarak Genel Merkezden yapılabiliyordu. Bolu Halkevi ve merkez arasındaki yazışmalar Halkevleri ve merkez arasındaki ekonomik ilişkiyi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin; 1934 yılında Bolu Belediyesi Halkevine bütçesinden “yardım ödeneği” adı ile 500 lira ayırdı.²¹ 1935’te CHP Vilâyet İdare Heyeti Başkanı Emin Yerlikaya Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda; toplam 23 bin liralık il payının 10 bin

¹³ Polat, a.g.t., s.73.

¹⁴ Polat, a.g.t., s.110

¹⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 6301-143

¹⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-118

¹⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-110

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-100

¹⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-53

²⁰ Polat, a.g.t., s.110.

²¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-46

lirasının Halkevlerine harcanmak istenmesinin eleştirilere neden olduğunu bildirmekte idi.²² Nihayetinde 14 Ekim 1935'te CHP Genel Başkanlığına gönderilen yazıda il özel yönetim kurulunun aldığı kararla, ayrılan 11.500 liralık yardımın bakanlıkça gönderildiği belirtilmekte, bu paranın 7500 lirasının Halkevlerine, 2500 lirasının partiye ve 1500 lirasının da spor ile ilgili kurumlara tahsis edildiği bildirilmekte idi.²³ Bu vilâyet geneli bütçeden Bolu Halkevine 1500 lira, Bolu Halkevi spor sahası için de 250 lira ayrılmıştı.²⁴ 1939 yılı Bolu Belediye bütçesinden Bolu halkevine 500 lira ödenek ayrıldı ve ödendi.²⁵ 1940 yılı belediye bütçesinden Bolu Halkevine 500 lira ödenek ayrıldı.²⁶ Yine 1940 yılı için Özel İdare bütçesinden partiye ayrılan tahsisattan Halkevine partinin tayin ettiği miktarda pay verileceği belirtilmekteydi.²⁷ Vilâyet dahilindeki parti ve halkevi teşkilatlarına ayrılan miktar 15 bin liraydı.²⁸ Fakat hem parti hem de Halkevi için ayrılan miktarın ihtiyacı karşılamadığı anlaşılmaktadır. 4 Nisan 1941'de Vilâyet İdare Heyeti Başkanı Şeref Sarier Genel Sekreterliğe 15 bin liralık tahsisatın kesintiye uğramaması için yazı yazdı.²⁹ Bu paranın ancak parti ve halkevinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak bir miktar olduğunu belirten Sarier inşaat için paranın yetmediğini 5 yıllık uğraşa rağmen, 1940 yılında halkevlerinin bina ve salonlarının inşaatı için gereken 5 bin liranın bütçeye eklenemediğini belirtmekteydi.³⁰ Bu sebeple 15 bin liranın tevziatında 5 bin liranın Vilâyet İdare Heyeti ve Bolu Halkevi için olduğunu vurgulamakta idi.³¹ 1942 yılında da bütçe konusunda sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Vilâyet İdare Heyeti Başkanı İzzet Kahtaroğlu 11 Mart 1942'de Genel Sekreterliğine yazdığı yazıda; 20 bin liralık tahsisatın tasdiki sırasında kesinti yapılmamasını arz ediyordu.³² Buna rağmen bütçede kesintiye gidildiği anlaşıyor. Bu sebeple Kahtaroğlu Genel Sekreterliğe durumu açıklayan ve durumun ehemmiyetini vurgulayan bir yazı daha gönderdi. Kahtaroğlu yazıda; Vilâyet Genel Meclisi toplantısında, Vilâyet İdare Heyeti başkanının teşvikleri ve parti müfettişi tarafından da teyit olunan ve vilâyet hususi bütçesine koydurulan 20 bin liralık yardım ödenğinde bütçenin tasdiki sırasında %20 oranında bir indirimle gidildiğini, kesinti yapılmamasına dair ricalarda bulunulmasına rağmen 4 bin liralık bir kesinti yapıldığını ifade edilmekteydi. Bu miktarın mevcut dönem şartları içinde teşkilatın görevlerini yerine getirmesinde zorluk ortaya çıkaracağını vurgulayan Kahtaroğlu, kazalara gönderilecek paraların havalesi sırasında, üyelerin aidatlarının tahsiline önem verilirse para darlığının önüne geçilebileceğine dikkat çekiyordu.³³ Ayrıca 1942 yılında Özel İdare bütçesinden Bolu Halkevi'ne yardım için ödenek ayrılmazken Belediye bütçesinden ayrılan miktar 100 lira idi ve bu miktarın ödemesi de Halkevine yapılmıştı.³⁴ Halkevi ile merkez arasındaki ekonomik ilişkide dikkat çeken bir diğer nokta da belirlenen bütçe dışında ihtiyaca göre ek ödenek ayrılabilmesi idi. 2 Nisan 1942'de Bolu Halkevine Genel Sekreterlik tarafından gönderilen yazıda; sanat ve folklor gecesi için Bolu Halkevi tarafından gönderilecek heyetin masrafları için 250 lira CHP Vilâyet İdare Heyeti aracılığı ile Bolu Halkevine gönderildiği belirtilmekte idi.³⁵ Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere aynı yıl için Halkevlerine hem partiye ayrılan ödenekten hem de belediye bütçesinden para ayrılabilirdi. Örneğin; 1943 yılı Özel İdare bütçesine ait cetvelde Halkevine ayrı bir yapılmadığı görülmektedir. Fakat cetvele ait notta

²² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-37

²³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-38

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-42

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-16

²⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-19

²⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-12

²⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-13

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-21

³⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-22

³¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-25

³² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-9

³³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-7

³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-3

³⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-49

Halkevlerine yapılacak yardımın partiye ayrılan miktardan karşılanacağı ifade edilmektedir. Ayrıca miktar da parti tarafından tayin olunacaktır.³⁶ Aynı yıl söz konusu olarak belediye bütçesinden de Bolu Halkevine 100 lira ayrılmıştır.³⁷

Bolu 1944 yılının Şubat ayında önemli kayıplara neden olan bir deprem felaketi yaşadı. Bu deprem Halkevi'nin faaliyetleri üzerinde olumsuz etkiler meydana getirdi. Özellikle çalışma imkanlarını engelleyici bir etki yaptı. Halkevi'nin Bolu merkezde inşa edilmiş olan binası depremden sonra kullanılamaz hale geldi. Büyük konferans salonu, bu salon üzerinde yer alan kütüphane, idare kurulu ve çeşitli şubelere tahsis edilmiş odalar büyük hasar gördü. Bu durum Halkevi'ni kendilerine ev edinmişler için manevi bir huzursuzluk ortaya çıkardığı gibi belirlenmiş çalışma programlarının yürütülmesinde de önemli aksaklıklara neden oldu. 1944 yılı başında toplantı salonunun ahşap direklerle güçlendirilmesinden sonra, çalışma odaları başka yerlere nakledildi böylece haftalık aile toplantıları, belirlenen zamanlarda ilmi ve edebi konferanslar hazırlanması gibi konularda halkevi şubeleri deprem sonrasına oranla daha derli toplu çalışmaya başladı. Halkevinin hasarlı binası Haziran-Temmuz aylarında yıktırılarak Bolu kültür tarihinin önemli parçalarından biri olarak tarihte yerini aldı. Yeni Halkevi binasının eskisinin yerine yapılması heyecanla beklenirken bunun için Cumhuriyet hükümetinin üstleneceği rol şüphesiz önemli idi. Yeni bina yapılanaya kadar Halkevi daha önce askeri gazino olarak inşa edilen ve Orman Koruma Teşkilatına ve onun da lağv edilmesinden sonra Tarım Bakanlığına intikal eden binada çalışmalarını yürüttü.³⁸

2. BOLU HALKEVİNİN ULUSAL BAYRAMLARDA, ANMA TÖRENLERİNDE VE YÖRESEL ETKİNLİKLERDE ÜSTLENDİĞİ ROL

Halkevleri ulusal bayramlarda, anma törenlerinde ve yöresel etkinliklerde kutlama ve anma programları düzenlerdi. Bu programların hazırlanmasında Halkevlerinin tüm şubeleri kendilerine düşen görevi yerine getirirdi. Bu türden kutlama ve anma programlarına halkın katılımı yüksek olurdu. Bu sebeple Halkevlerinin kuruluş amaçlarından biri olan milli duygular ile halkın birbirine kenetlenmesi ve Cumhuriyet ilkelerinin benimsenmesi amacını gerçekleştirmede bu programlar önemli bir araç olurdu. 20 Temmuz 1935'te Bolu milletvekilleri şerefine, 13 Eylül 1935'te parti ve Halkevi ispektörü şerefine Esentepe'de şölen verildi. 17 Temmuz 1935'te Atatürk Günü, 30 Ağustos Zafer Bayramı, Dil Bayramı, Cumhuriyet Bayramı, Ulusal Artırma Bayramı kutlama programı Halkevi tarafından tertip edildi ve yönetildi.³⁹ Atatürk'ü anma törenleri de Halkevinde yapılırdı. 10 Kasım 1946'da Atatürk'ün ölümü münasebetiyle Halkevinde merasim yapıldı ve gece de edebiyat şubesi tarafından Atatürk Gecesi düzenlendi.⁴⁰

Yöresel bir etkinlik olan Abant Günü/Bayramı her yıl 17 Temmuz'u takip eden pazar günü kutlanırdı. Bolu Halkevi bu kutlamada aktif rol üstlenirdi. Bu programın düzenlenmesine ilişkin tespit ettiğimiz bilgiler Bolu Halkevinin bu tür düzenlemelerde nasıl bir işleyiş takip ettiği konusunda fikir vermektedir. 1946 yılında 17 Temmuz'u takip eden Pazar seçim gününe denk geldiği için Abant Günü/Bayramı 28 Temmuz Pazar günü kutlandı. Halkevi bu kutlamada aktif olarak yer aldı. Abant Günü/Bayramına bütün ilçelerden katılım oldu ve Abant'a gelenler valinin himayesinde Mudurnulular tarafından misafir edildiler. Kendilerine davetiye gönderilenler Halkevinin hazırladığı araçlar ile Abant'a ulaştırıldı. Diğer kazalardan gelenler kendi araçları ile, halk da belediyenin vereceği araçlar ile Abant'a ulaştı. Bir gün önceden gitmek isteyenler kendi yatak ve yorganları olmak şartı ile dağ evinin alt katını kullandılar. Abant'ta yiyecek satan

³⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-5

³⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-6

³⁸ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945, s.30.

³⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-162

⁴⁰ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 12, cilt: 2, Kasım-Aralık, 1946, s.51.

müesseseler olmadığı için her giden kendi yiyeceğini getirdi. Kutlamalar esnasında orman ve civarında ateş yakmak yasaklandı. İl dışından gelen halkevleri temsilcileri adet gereği yöresel kıyafetleri ile geldi ve kendi mahalli çalgılarını beraberlerinde getirdi. Bayram merasimine 13.30'da başlandı. Direğe bayrağın çekilmesinin ardından İstiklal Marşı söylendi. Bunun ardından Halkevi adına Halkevi başkanı açılış konuşmasını yaptı. Alfabe sırası esas alınarak Bolu Vilâyetindeki Halkevleri gösterilerini yaptı. Her ekibin gösteri süresi yarım saati aşmadı. Saat 17'de bütün Halkevlerinin ve isteyenlerin katılacağı yüzme karşılaşmaları yapıldı. 6 bin metrelik bir mesafe olan ve isteyen atletlerin katıldığı Abant turu yapıldı. Müsabakada kazananların hediyeleri vali ve Halkevi Başkanı tarafından verildi. Merasimin sona ermesinden sonra misafirler otobüslerle geliş sıra numarası ile geri döndü.⁴¹

Halkevlerinin kuruluş yıl dönümü kutlamaları her yıl 24 Şubat tarihinde yapılırdı. Bu kutlama programını düzenlemek Halkevlerinin faaliyetleri arasında idi. 24 Şubat 1947 tarihinde Pazar günü Bolu Halkevinde ve diğer ilçe Halkevlerinde geniş kutlama programları düzenlendi. Halkevlerinin bütün kültür kolları çalışma talimatnamesinin çizdiği program gereğince ilgili konularda toplantılar ve çalışmalar yapıldı.⁴²

Bolu'nun kültürünün tanıtılmasında da Halkevinin önem bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Dil ve Edebiyat Şubesinin kültürel yayınları dışında ulusal radyolarda yapılan programlarda da Bolu'nun tanıtımı imkanlar dahilinde yapıldı. Bolu Halkevi Başkanı Hilmi Türkmen tarafından 2 Aralık 1941'de gönderilen yazı 9 Nisan 1942'de Ankara Radyosu'nda yapılacak olan sanat ve folklor saatinde Bolu Halkevine ayrılan yarım saatte yapılması planlanan programla ilgili olarak CHP Genel Sekreterliğine bilgi verilmekteydi. Yazıda sürenin kısıtlı oluşuna dikkat çekilerek ancak Aşık Dertli'den iki koşma, iyi saz çalan birine ve de iyi sesi olan bir başkasına, icra ettirilecek bir Köroğlu Türküsü söyletmenin mümkün olabileceği belirtiliyordu. Halkevinin merkezden isteği kendileri için ayrılan bu günün 23 Nisan tarihinde Sivas'a ayrılmış olan tarih ile değiştirilmesi ve bugünün milli bir bayram olması dolayısıyla Ankara'da bir Bolu gününü yaşatma isteklerinin dikkate alınması idi. Bu günün çocuklar için de hiç görmedikleri milli davul ve zurnayı görme imkanı bulacakları her iki taraf için de memleketin adet, sanat ve folklorundan geniş ölçüde istifade edeceği idi. Heyecanla hazırlanan program da yazıya ek olarak gönderilmişti. Bahsi geçen program şöyle idi;⁴³

- Sahne çam ve göknar dalları ile düzenlenecek ve oyunlara göre de dekorlar hazırlanacaktır.
- Bolu Halkevi takdim edilecek.
- Dertli'nin “Bahar seli gibi dağlar başında” ve “Girdabı mihnette kapandık kaldık sakıya meyinde nedir bu esrar” koşmaları sazla söylenecek, Şinasi'nin, Dertli'nin ve Figani'nin birer şiiri okunacak.
- Köroğlu piyesi oynanacak.
- Milli Türküler, saz takımı ile Efeleri Akkaya'da Bastılar, Üst Yakadan Çıktım Başım Selamet, Çatal Çam'a Kurşun Attım Geçmedi
- Meşeli oyunu
- Projeksiyonla Bolu'nun muhtelif manzaraları ve kıyafetleri gösterilecektir.

⁴¹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 10, cilt: 2, Temmuz-Ağustos, 1946, s.35.

⁴² *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 13, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1947, s.67.

⁴³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-53, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-54

- Gündüz davullar şehrin muhtelif yerlerinde Köroğlu, Karşılama, Gelin Alma gibi oyunları temsil edip oynayacaklardır.
- CHP Genel Merkezi Bolu Halkevine konu ile ilgili olarak gönderdiği cevapta sanat ve folklor saati için gönderilen programda yer alan cirit oyunu, şenlikler ve Köroğlu oyunlarının ancak bir sahnede tatbik olunabileceğine vurgu yapmakta sonra programın bir radyo programı olduğu görüntünün değil seslerin mühim olduğu hatırlatılarak programın buna göre tekrar hazırlanmasının gerekliliği belirtilmekte idi.⁴⁴ Buna göre Halkevi programı bir radyo yayınına uygun hale getirmenin çabası içerisinde girmiş ve Genel Sekreterliğe gönderdiği programı şöyle düzenlemiştir;
- Bolu folkloru ve adetleri ile ilgili Şadi Varlık tarafından 8 dakikalık bir sunum yapılacaktır.
- cirit oyunu ve şenlikler 8 kişi tarafından 10 dakikalık bir sürede sunulacaktır.
- Köroğlu Türküsü ve oyun havaları ve Bolu Türküleri 3 kişi tarafından 12 dakikalık bir sürede ırcı edilecektir.⁴⁵

3. BOLU HALKEVİ'NİN ŞUBELERİ VE FAALİYETLERİ

3.1. Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi

Mustafa Kemal Atatürk Cumhuriyet toplumunun inşasında dil ve tarihin öneminin bilincinde idi. Ortak bir geçmiş ve onu ifade eden milli bir dil, hayal edilen toplumun tasarlanmasında en önemli araçlardandı. Bu sebeple Türk Dili Tektik Cemiyeti ve Türk Tarihi Tektik Cemiyeti kuruldu. Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi de bu kurumların taşradaki temsilcisi oldu ve bu cemiyetler ile paralel çalıştı. Bu kurumlarla olan paralel yapısı şubeye arı Türkçenin yaygınlaştırılması, öz Türkçe kelimelerin özellikle yerel ağızda yer alanların tespiti, yerel edebiyatın kaynaklarını incelemek ve milli edebiyata yeni yayınlar kazandırmak, dil ve kültürün anlaşılması için araştırma ve derlemeler yapmak, milli tarih ve edebiyatın ileri gelenleri için anma geceleri düzenlemek ve halkın milli tarih ve edebiyata olan ilgi ve sevgisini arttırmak gibi görevleri de yükledi.⁴⁶ Şubenin amacı Halkevleri çalışma talimatnamesinde şu şekilde ifade edilmekteydi; *Muhitin umumi bilgisinin artmasına, parti prensiplerinin kökleşmesine, yurt sevgisinin, yurttaşlık vazifeleri duygusunun yükselmesine yarayacak mevzularda konuşmalar ve konferanslar tertiplemeyle beraber dil edebiyat mevzularıyla da bilhassa meşgul olmaktadır.*⁴⁷

Dil- Edebiyat ve Tarih Şubesi, Halkevlerinin kuruluş felsefesine uygun olarak halkın özellikle yeni devletin ilkeleri hakkında bilgisini arttırmak ve CHP ilkelerini benimsemesini sağlamak, vatani sevdirmek ve belirlenen ilkeler çerçevesinde halkın sorumluluk duygusunu arttırabilmek için konferanslar düzenler, konuşmalar ve törenler tertiplerdi. Dil ve edebiyat alanında çalışmalar yapan şubenin başlıca amaçları arasında Türk dilini geliştirmek ve yeni kurulan devlette aynı dili kullanarak anlaşılan ve kendini ifade edebilen bir toplumun inşasını gerçekleştirmektir. Bu sebeple öz türkçe olan kelimeleri derleme çalışmaları bu şubenin başlıca faaliyetleri arasında idi. Kuruldukları yörenin yerel edebiyatı ile yakından ilgilendiler. Dil ve Edebiyat Şubesi'nin en önemli faaliyetlerinden biri Halkevi Degisi'nin çıkarılması idi. Halkın genel olarak kültürel bilgisini yükseltme amacı ile konuşmalar ve konfearnslar düzenlediler. Halkın

⁴⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-57

⁴⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-56

⁴⁶ Başak Tekdurmaz, *Balıkesir Halkevi ve Kaynak Dergisi'nin Sistematik İndeksi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2004), s.8.

⁴⁷ *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, Zerbamat Matbaası, 1940, s. 5.

bir çok konudaki eğitimini de bu şube üstlenmişti. Bunların dışında dil ve edebiyat konularında kitaplar ya da kitapçıklar yayınlamışlar, ulusal bayram ve kutlama/anma törenleri düzenleme görevini de üstlenmişlerdi. Halkevinin en önemli iletişim ve bilgilendirme yöntemlerinden biri olan konferanslar; öğretim üyeleri, yazarlar, dönemin aydın kesimi ya da yöneticileri tarafından halkevinin talebi ya da CHP Genel Sekreterliği'nin yönlendirmesi/programlaması sonucunda verilirdi.⁴⁸ Türk inkılabına ve edebiyatına hizmet etmiş büyükler için geceler tertip etti. Dil Bayramı, Yerli Malı Haftası gibi günlerle ilgili olarak toplantılar yaptı ve çeşitli konularda konferanslar verilmesini sağladı.⁴⁹

Bolu Halkevi'nin Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi de bahsi geçen amaçlar doğrultusunda faaliyet göstermiştir. Bu şube faaliyetlerini dil, edebiyat ve tarih konularında çalışan gruplar aracılığı ile yürütüyordu. Tarih konusunda çalışanlar Bolu Tarihi ile ilgili eserlerden toplayarak ve de bu konu ile ilgilenenlerle temasa geçerek Bolu tarihi ile ilgili inceleme çalışmaları yaptı. Edebiyat grubu Bolu yöresine ait sözlü edebi malzemeyi derleyerek yazılı hale getirme amacının dışında, yazılı halde olanların da bibliyografyasını hazırlamaya çalıştı. Her cumartesi toplantı yapan çalışma grubu milli eserler dışında yabancı eserleri de okumaktaydı.⁵⁰

10 Kasım 1933 Cuma günü, Bolu Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi, Bolu Erkek Orta mektebi Muallimi Ahmet Zuhuri Danışman önderliğinde 8 öğretmen ve 14 orta mektep öğrencisinin katılımıyla Düzce'ye bir gezi düzenledi. Gezinin amacı Düzce'nin eski eserleriyle ünlü Bitinya bölgesinin en önemli şehirlerinden Üskübü (Prusias Ad Hypium) kasabasında incelemelerde bulunmaktır. Sabah 8'de bir kamyonetle Bolu'dan yola çıkan heyet saat 12.30'da Düzce'ye ulaştı ve öğle yemeği burada yenildi. Yemekten sonra Ahmet Zuhuri Danışman o esnada Düzce'de bulunan İstanbul Arkeoloji Müzesi taharri memuru Necdet Bey'le Düzce'nin tarihi eserleri ve tarihteki önemi üzerine konuştu. Sonra hep beraber Düzce şehir merkezine 12 kilometre uzaklıkta bulunan Üskübü'ye gidildi. Ahmet Zuhuri Danışman bu gezi esnasında su kemerlerinin, antik tiyatronun, Roma köprüsünün, kale kapısının ve surların fotoğraflarını çekti. Kendisinin kaleme aldığı gezi notları Bolu Halkevi'nin 2 no'lu neşriyatı olarak "*Üskübü Harabeleri (Prusias Ad Hypium)*" adıyla kitap olarak bastırıldı.⁵¹

Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi çalışma grubu 1944 yılının Temmuz ayında Abdülhak Hamid'in "Makber" adlı eserini halkevinde okuyarak üzerine konuştu. Ahmet Haşim'in ve Yahya Kemal Beyatlı'nın hayatı, şiirleri okundu ve edebi şahsiyetleri hakkında bilgilendirici bir çalışma yapıldı. Aynı yılın Ağustos ayında Mehmet Akif'i konu alan benzer bir çalışma gerçekleştirildi.⁵² Bu türden çalışmalarının Eylül ve Ekim aylarında devam ettiği bu çerçevede altı toplantının daha yapıldığı tespit edilebilmektedir.⁵³ Haftalık toplantılara Kasım ve Aralık aylarında da devam edilmiş, Nedim ve Namık Kemal için birer gece tertip edilmişti.⁵⁴ 1945 yılı faaliyetlerine bakıldığında her Cumartesi düzenlenen aile toplantılarında Tevfik Fikret, Mithat Paşa ve İtri'den söz edilerek eserlerinin okunduğu görülmektedir. Ayrıca Namık Kemal, Nedim ve Haşim için de geceler düzenlendi.⁵⁵ Mart ve Nisan aylarında Halkevinde Bakî ve Nefî için birer gece düzenlendi. Haftalık olağan toplantılara devam edildi ayrıca Yunus Emre ile ilgili araştırmalar yapıldı.⁵⁶ Bu şubenin diğer çalışma grubu olan Tarih ve Müze Kolu; 1945'in Şubat ayına geldiğinde Bolu

⁴⁸ Polat, a.g.t., s.30-31.

⁴⁹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945, s.31.

⁵⁰ Polat, a.g.t., s.79.

⁵¹ Ahmet Zuhuri Danışman, *Üskübü Harabeleri (Prusias Ad Haypium)*, Bolu, Bolu Vilâyet Matbaası, 1934, s. 3-22.

⁵² *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51

⁵³ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

⁵⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

⁵⁵ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, Ocak-Şubat, 1945, s.35.

⁵⁶ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945, s.35.

Tarihi'nin geniş ölçüde yazılmasını sağladı. Haftalık aile toplantıları değerlendirilerek Türkler ve menşei hakkında konuşmalar yapıldı.⁵⁷ Yine Temmuz ayında bir şiir kitabı neşredildi ve Abant Dergisi yayınlanmaya başlandı. Halkevi kütüphanesinde tasnif çalışmalarına başlandı.⁵⁸

Şubenin faaliyet alanları arasında halkın eğitimi de vardı. Nitekim 3 Şubat 1950 tarihinde CHP Genel Sekreterliğinden gönderilen yazıda, Bolu Halkevi'nde açılacak Türkçe okuma ve yazma kursunun masrafı ve öğretmen ücreti için gerekli olan 200 liranın gönderildiği bildirilmekteydi. Ayrıca düşülen notta yalnızca Türkçe okuma yazma kursları için merkezden ödenek gönderildiğine vurgu yapılmaktadır.⁵⁹ Bu şubenin diğer faaliyetlerinden biri ulusal bayram ve kutlama/anma törenleri düzenlemektir. Daha kurulduğu ilk yıllardan itibaren Bolu Halkevi'nin Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi Cumhuriyet Bayramı ile ilgili kutlama törenlerini diğer şubelerle işbirliği yaparak düzenlemişti. Cumhuriyetin 11. yılında günün anlama ve önemine binaen kürsülerden konuşma yapanlar Bolu Halkevi'nin üyeleri olan öğretmenler Kamil Bey, Hamiyet Hanım, Saadet Hanım ve Münevver Hanım idi.⁶⁰ Cumhuriyet Bayramı'nın 12. yılı kutlamalarında Bolu Halkevi kutlama törenlerine katılmış ve bayrak asmıştır. And içme töreninden sonra Halkevi bandosunun önde olduğu bir geçiş şehrin caddelerinde gösterilmiştir. Halkevi gece renkli ampuller ile süslenen yerlerden biri olmuştur.⁶¹ Gece halkevinin tertip ettiği fener alayına ve bandoya halk ellerinde bayraklar, parti bayrakları ve meşaleler ile iştirak etmiştir. Şehrin çeşitli sokak ve caddeleri dolaşarak fener alayı ile kutlama yapılmıştır.⁶² 20.yıl kutlamalarına gelindiğinde yine Bolu Halkevi kutlamaları düzenlemede yine etkin bir rol üstlenmişti. Bolu Halkevi gece resmi bir balo düzenledi ve bu balo halkevi salonunda sabaha kadar süren bir kutlama gerçekleştirildi. Bayramın devam ettiği günlerde halkevi radyo hoparlöründen konferanslar verildi.⁶³ Konferanslar bu şubenin bir diğer faaliyeti idi. 19 Ağustos 1944'te aynı yıl öğrenim gören gençler için gece düzenlendi ve gençlere yönelik olarak memlekete nasıl faydalı olunabileceği hakkında konuşmalar yapıldı. Bu toplantıya Ar Şubesi'nin caz ve saz heyetleri de katıldı. Bu toplantılar İstanbul, Ankara ve Bolu'da ki öğrenim gören gençliği de birbirine bağlama ve memleket için faydalı çalışmalar yapmalarına yardımcı olma amacı gütmekte idi.⁶⁴ Bu gençlik toplantılarına halkevi salonunda devam edildi. 7 Ekim 1944 tarihinde bu öğrenci gençler için bir balo düzenledi.⁶⁵ Söz konusu aylarda her Cumartesi aile toplantıları da yapıldı.⁶⁶ Şubenin verdiği konferansların konusu dünyadaki gelişmelere paralel olarak da belirlenebiliyordu. Örneğin; 3 Mart 1945 günü halkevi salonunda Dünya Barışı konulu bir konferans verildi. Avrupa savaşının bitmesi üzerine halkevi salonunda yapılan toplantıda söz alan konuşmacılar dinlendi.⁶⁷

1946 yılı başında Namık Kemal'in 37. ölüm yıl dönümünde bir Namık Kemal Gecesi düzenlendi. Hayatı ve eserleri ile ilgili konuşmalar yapıldı. Bundan başka ölümünün 390. yılında Fuzuli'yi anma gecesi düzenlendi. Bu gecede yapılan iki konuşma özet olarak Abant Dergisinde yayınlandı.⁶⁸

⁵⁷ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, Ocak-Şubat, 1945, s.35.

⁵⁸ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51.

⁵⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1053 1042 1-15

⁶⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 28

⁶¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 17

⁶² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 17

⁶³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 5

⁶⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51-52.

⁶⁵ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

⁶⁶ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

⁶⁷ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945, s.35.

⁶⁸ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 7, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1946, s.67.

3.2. Temsil Şubesi

Halkevlerinin Temsil Şubesi adından anlaşılaçağı üzerine tiyatro ve temsil alanlarında faaliyet gösterdi. Bu şubenin en önemli amaçlarından biri bulundukları bölgenin özellikle genç halkını alaka gösterecekleri, toplanacakları ve birlikte zaman geçirebilecekleri sosyal bir alan olarak halkevi etrafında toplamaktı. Cumhuriyet'in en önemli kavramı olan "batılılaşma" algısına bağılı olarak Batı'nın sanatı ve sanat kollarından da en önemlisi olan tiyatroyu sevdirmek amacı vardır. Bu sebeple bir çok oyun sergilenmiş, bu işe yetenekli olanlar da halkevleri aracılığı ile bir çeşit eğitim alarak Türkiye'de tiyatronun bir sanat dalı olarak algılanmasında, sevilmesinde ve mesleki bir alan olarak da kabul görmesinde etkili oldular. Sadece Batı kültürünü temsil eden gösteriler değil Hacivat ve Karagöz gibi milli kültürü de temsil eden gösteriler de yapıldı. Halkevlerinin kuruluş amaçları doğrultusunda inkılâpları içeren oyunlar sergilenerek bunların benimsetilmesine de çalışıldı. Sadece tiyatro ve temsiller değil sinema gösterimi de Temsil Şubesi'nin faaliyetleri arasında yer aldı.

Temsil Şubesi diğer şubelerde olduğu gibi CHP İl İdare Heyeti ya da CHP Genel Sekreterliği ile işbirliği içinde çalışıyordu ve faaliyetlerini gerçekleştirmek için bu kurumlara bağılı idi. 20 Kasım 1936'da CHP Genel Sekreterliği'ne bir liste gönderen Bolu Halkevi Başkanlığı Sekreterlikten bazı piyesleri istemiştir. CHP Sekreterliği'nden gelen yazıda bu piyeslerin tedarikinin imkansız olduğu belirtilirken İstanbul'daki bazı kitapevlerine sipariş verilirse çoğunun elde edilebileceğı şeklinde yol gösterilmekte idi.⁶⁹ Fakat anlaşıldığı üzere kitaplar İstanbul'dan da elde edilemedi. Bunun üzerine Halkevi İstanbul Eminönü Halkevi'nden parası ödenmesi şartı ile bu konuda yardım istedi.⁷⁰ Bolu Halkevi'nin sergilemek istediğı piyesler ile ilgili liste aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;⁷¹

Tablo : Bolu Halkevi'nin Sergilemek İstediğı Piyesler

Vergi Hırsızı	Reşat Nuri	1 perdelik piyes
Destan	Galip Neşet	1 perdelik piyes
Yaman	Vasfi Mahir	4 perdelik piyes
Gavur İmam	Burhan Macit	3 perdelik piyes
Kızılçağlayan	Nihat Sami	2 perdelik piyes
Bir Yuvarın Şarkısı	Nihat Sami	3 perdelik piyes
Tarih Utandı	Ali Zühtü, Mücteba Selahattin	1 perdelik tablo
Hanım Şiir Yazacak	Faruk Nafiz	1 perdelik piyes
Bir Sükutu Hayal	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Hayrülhalef	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Karga İle Tilki	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Hasbahçe	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Usulüaşari Veya Metre sistemi	Dr. Refet	1 perdelik piyes
Anneler Arasında	Ragıp Nurettin	1 perdelik piyes
Tavsiye Mektupları	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Bir Azizlik	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Sancağın Şerefi	Mahmut Yesari	1 perdelik piyes
Bir Yalanın Sonunu	Nihat Adil	1 perdelik piyes
Canavar	Faruk Nafiz	3 perdelik piyes
Ayyar Hamza	Moliere'den adapte eden Ali	

⁶⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2 41

⁷⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2-42

⁷¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2-44

Zor Nikah	Moliere'den Ahmet Vefik Paşa'nın adapte ettiği eser	Kanaat basımevi
Zoraki Tabip	Moliere'den Ahmet Vefik Paşa'nın adapte ettiği eser	Kanaat basımevi
Oğuzlar	Necmettin Halil	3 perdelik piyes
Nebatat Dersi	Dr. Refet	1 perdelik piyes (Kültür Bakanlığı tarafından bastırılmıştır.)

Önemli günlerde Temsil Şubesi temsil düzenliyordu. Bolu'nun Atatürk Günü'nde, 17 Temmuz 1944 tarihinde ve tekraren 19 Temmuz 1944'te, Ceza Kanunu piyesi sahnelendi.⁷² Diğer günlerde de çeşitli oyunlar sahneleniyordu. Andaval Palas ve Şikago Çiftçisi adlı iki piyes 29 Eylül 1944'te sergilendi.⁷³ 1944 depremi Temsil Şubesi'nin de faaliyetlerini etkiledi. Zarar gören Bolu Halkevi'nin salonu tahta kazıklarla desteklenerek bir süre daha kullanıldı. Fakat daha sonra mevcut binanın yerine yenisinin yapılması kararı alındı ve hasarlı bina yıkıldı. Bu süre zarfında sahnesizlik yüzünden temsil yapılmadı. Bu konudaki problem Bolu Belediyesi'nin kendi sinema salonunu belirli günlerde kullanması üzere halkevi Temsil Şubesi'ne tahsis etmesi ile çözülmüş oldu. 25 Şubat 1945'te iki gece peş peşe Karagöz Oyunları sunuldu. Belediye Sineması'nda halkevine tahsis edilen günlerde Orta Okul ve Orman Okulu tarafından müsamere yapıldı.⁷⁴ 14 ve 15 Aralık 1946 günlerinin akşamları Halkevi Temsil Şubesi tarafından Ayşe Pınar Piyesi ve Bir İlan Hatası Komedi'si temsil edildi.⁷⁵

Sinema gösterimi Temsil Şubesi'nin bir diğer önemli faaliyeti idi. Filmlerin elde edilmesinde CHP Genel Sekreterliği'nin önemli bir rol oynadığı tespit edildi. Genel Sekreterliğin gönderdiği filmler belli bir süre sonra iade edilmeliydi. 14 Mart 1940'ta Genel Sekreterliğe Hilmi Türkmen tarafından gönderilen yazıda iade edilen filmlerin isimleri şöyledir; Erzincan Zelzelesi, Erzincan Hattının açılışı, Adanın Kurtuluş Bayramları.⁷⁶ Yine Bolu Halkevi'nden Genel Sekreterliğe 4 Nisan 1940'da gönderilen yazıda teslim alınan filmlerin isimleri bildirilmektedir. Bu filmlerin isimleri şöyledir; Trakya Manevraları adlı 3 bölümlük film ile Reisi Cumhur İsmet İnönü'nün Güney Doğu Seyahati filmi.⁷⁷ CHP Genel Sekreterliği filmleri gönderdiği tarihte bunu Halkevi'ne mutlaka bildiriyordu. Halkevi de filmleri teslim aldığı bilgisini Genel Sekreterliğe mutlaka iletliyordu. 18 Nisan 1940'ta Genel Sekreterlikten gönderilen yazıda Bolu Halkevi'ne gönderilen filmlerin isimleri şöyledir; Sivas Atölyesinin Açılışı, Türk Kuşunun Faaliyeti, Ankara Kömür Sergisi.⁷⁸ 4 Haziran 1940'da Halkevine gönderilen filmler; Cumhuriyet Bayramı 1939 2 bölüm, Reisi Cumhur İsmet İnönü'nün Marmara Gezisi idi.⁷⁹ Halkevi başkanı Hilmi Türkmen 2 Eylül 1940'ta Genel sekreterliğe gönderilen yazıda Halkevine gönderilen filmlerin 9 Ağustos 1940 tarihinde teslim alındığı bildirilmektedir. Filmlerin isimleri şöyledir: iki bölümlük bir film olan Bursa Dağ Sporları, Filyos-Irmak Hattının Açılışı, Erzincan Hattının Açılışı.⁸⁰ Genel Sekreterlik ile Halkevi arasındaki bu bilgilendirmenin daha sonraki yıllarda da devam ettiği görülür. Nitekim 29

⁷² *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51.

⁷³ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

⁷⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

⁷⁵ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 12, cilt: 2, Kasım-Aralık, 1946, s.51.

⁷⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-66

⁷⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-18

⁷⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-16

⁷⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-13

⁸⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2 10

Ocak 1941’de Genel Sekreterlik filmlerin isimlerini de belirterek Halkevinin film gönderdiği konusunda bilgilendirdi.⁸¹ Bu bilgilendirmeye cevap olarak 13 Şubat 1941’de CHP Genel Sekreterliği’ne Halkevi başkanı Hilmi Türkmen tarafından bir yazı gönderildi. Yazıda halkevine gönderilen filmlerin 8 Şubat 1941’de teslim alındığını ifade edilmekte idi. Gönderilen filmlerin isimleri de şöyleydi: üç bölümlük Atatürk’ün Doğu Seyahati ve yine üç bölümlük Halkevleri Revüsü.⁸² İki kurum arasındaki bu bağ 5 Kasım 1942’de CHP Genel Sekreterliği’nden gönderilen 5 Kasım 1942 tarihli belgede daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Belgede Bolu Halkevi sinemasında gösterilmek üzere gönderilen 5 filmde bahsedilmektedir. Belgede adı geçen filmler şöyledir: 29 Ekim 1941 Cumhuriyet Bayramı Birinci Gün ve Başvekilin Nutku, üç bölüm halinde 1941 Cumhuriyet Bayramı, Atatürk’ün Ölümünün Birinci Yıldönümü. Bu filmlerin halkevine ulaşmış ulaşmadığının bildirilmesi ve üç haftalık gösterimden sonra Genel Sekreterliğe iade edilmesi belirtilmektedir.⁸³ İsmi zikredilen filmlerden de anlaşılacağı üzere Temsil Şubeleri’nin sinemaları yurttan meydana gelen önemli olayları duyurmada özellikle de CHP’nin icraatlarını anlatmada ve ilkelerini benimsetmekte bir araç olarak kullanıldı. Bolu Halkevi Temsil Şubesi elindeki imkanları diğer Halkevlerinin de yararına sunuyordu. Örneğin Bolu Halkevine ait sinema makinesi bir müddet Gerede Halkevine oradaki vatandaşların faydalanması için Gerede halkevinin salonuna kuruldu.⁸⁴

3.3. Spor Şubesi

Halkevlerinin kuruluşunda “milli kültür davasının” bir kolu olarak da “spor ve beden terbiyesi” önemsendi. Bu bilincin tüm yurttan yayılması için CHP Beden Terbiyesi Kanunu çıkardı. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurarak da bu işi devletleştirdi ve kurum Halkevleri Spor Şubeleri ile ortak hareket etti.⁸⁵ Bu sebeple Halkevlerinde faaliyet gösteren bir diğer önemli kol Spor Şubesi oldu. Spor Şubesi’nin en önemli amacı sporu Türkiye Cumhuriyeti’nin özellikle gençleri arasında sevdirmek, ulusal spor faaliyetleri gerçekleştirmek ve sporu günlük hayatının bir parçası olara gören bedenlen de sağlıklı bir toplum inşaa etmektir.⁸⁶ Bolu Halkevi spor Şubesi’nin amacı da aynıydı. Bu sebeple bir çok faaliyet gerçekleştirildi. 1937’de Bolu Halkevinde Genel Sekreterliğe gönderilen rapor şöyledir;⁸⁷

- Spor egzersizlerini düzenli olarak spor sahasında yapmaktadır.
- Göynük ve Mudurnu Halkevi sporcuları arasında yapılan ayak topu/futbol maçına Bolu Halkevi Spor Şubesi’nin sporcuları da katılmış ve başarılı sonuç elde etmişlerdir.
- 18 Temmuz 1937’de Abant Gölü’nde tertip edilen spor toplantısına katılmış ve gölde birçok spor hareketleri yapmıştır. Bu toplantıya 4000’den fazla halk katılmış ve spor faaliyetlerini seyretmiştir.
- Abant Gölü’nde Bolu Halkevinin Spor Şubesi’nin çalışmalarına tahsis edilmek üzere 400 lira harcanarak bir spor kamp binası yapılmıştır.
- Düzce spor kulüplerinin daveti üzerine maç yapmak için bu şubenin koruması altında bulunan Yeşilova ve Abant Spor kulüpleri Düzce’ye gitmiş fakat aralarında ortaya çıkan ihtilaf dolayısı ile maç yapamayarak geri dönmüşlerdir.

⁸¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-3

⁸² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-2

⁸³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-50

⁸⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 13, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1947, s.67.

⁸⁵ *CHP Halkevleri Ve Halkodaları 1932-1942*, Alaaddin Kral Basımevi Ankara, 1942, s.6.

⁸⁶ Polat, a.g.t., s.39

⁸⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-67

- Yeşilova Spor Kulübü'nün daveti üzerine maç yapmak için Bolu'ya gelen Düzce Sönmez Spor Kulübü ile yapılan maçta Düzceliler mağlup olmuşlardır.
- Kış sporları için bölgede hazırlanan program dahilinde çalışmalara başlanmıştır.

Spor Şubesi özellikle ekonomik açıdan siyasi iradeye bağlıydı. 1936 yılında Bolu Halkevi'ne 380 lira ve Spor Şubesine 500 lira yardım yapılmıştı.⁸⁸ 1939 yılında Belediye bütçesinden parti ve Halkevleri için ayrılan miktar şöyle idi; Halkevine 400 lira ve Spor Şubesine 100 lira yardım.⁸⁹ Bu şubede öne çıkan spor dalının kayak sporu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Bolu'nun doğal şartlarının da belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Kayak sporu ile ilgili çalışmaların başlangıcı ile ilgili 28 Kasım 1945'te gönderilen bir yazıdan bilgi edinilebilmektedir. Yazıda; Genel Sekreterliğin yaptığı yardımlarla 1940 senesinden beri her yıl 15 günlük kayak kurslarının Bolu Halkevi tarafından açıldığı bilgisi yer almakta ve her kurs sonunda kurslarla ilgili olarak resimlerle birlikte Genel Sekreterliğe bilgi verildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰

Kayak kurslarının yapılışı; mevsim başlangıcında bu spora hevesli ve kabiliyetli olan gençler öncelikle şehir civarında çalıştırılmaktadır. Bunlardan en kabiliyetlileri 15-20 kişilik bir grup oluşturularak kampta toplanılmaktadır. Bu kamp maddi imkanlara göre 10-15 gün civarında sürmektedir. Bu sürede uygulanan program için bölge birinciliğine hazırlanan gençler bölgede yapılan müsabakalar sonunda Uludağ'da yapılan garp grup müsabakalarına katılırlardı.⁹¹ İlk kayak kampı 1942 tarihinde Bolu Kaplıcaları'nda kurulmuştu. 14 kayakçının katıldığı bu kampta sürat, mukavemet, kapalı iniş karşılaşmaları yapıldı. İkinci kamp Gerede'de açılmış ve 43 kayakçı iştirak etmişti. Yapılan karşılaşma sonuçları şöyleydi; 10 km mukavemette 56 dakika ile Şeref Ertem, 2 km inişte 2.24 dakika ile birinci Seyfettin Erman, 1943'te 12 km mukavemet Taki Çayır 56.03 dakika ile birinci, 3 km süratte Hulusi Aras 3.16 dakika ile birinci oldu.⁹² Bolu Halkevi Spor Şubesi'nin Gerede'de açtığı bu kampın faaliyet raporu şöyledir;

Beden Terbiyesi Bolu Bölgesi ile Bolu Halkevi işbirliği ile işbirliği yaparak Gerede'de bölge kayak birincilikleri yarışmalarına hazırlanmak üzere 16 Ocak 1943'te Bolu Ortaokulu beden terbiyesi öğretmeni, Beden Terbiyesi Bolu Bölgesi as başkanı ve Halkevi Spor Şubesi başkanı Mehmet Can Yolaçın idaresinde on günlük bir kayak kampı açılmıştır. Bu kampa Bolu'dan 14 kayakçı iştirak etmişti. Kamp çalışmalarına Gerede kayakçıları da alınmak suretiyle programlı çalışmalarda bulunan kayakçıların sayısı otuzu bulmuştu. Kampın sonunda bölge kayak yarışmalarının yapılacağı gün başta hakem heyeti ve yarışmacılardan oluşan 25 kayakçı ile Bölge Beden Terbiyesi kaza kaymakamı, kaza mevki komutanı, parti, halkevi ve belediye başkanları, kalabalık bir halk kitlesi, vali, Beden Terbiyesi Bölge başkanı ile maiyetlerinde vilâyet erkanından bazı kişiler törene katıldı. Vali Ahmet Durmuş Evrendilek ve Bolu Halkevi başkan vekili Dr. Reşit Talımcioğlu kayakçıları teftiş ettikten sonra halkı selamladıktan sonra yarışma başladı. 2000 metrelik ve 240 rakımlık iniş, 12000 metrelik mukavemet müsabakaları halkın yakın alakaları ve tezahüratları devam etmişti. İniş müsabakalarında Halkevi Spor Şubesi'nden Hulusi Arat 3.16.1 ile birinci Bolu Gençlik Kulübü'nden 4.43 ile ikinci yine Bolu Gençlik Kulübü'nden Sabri Arabacı 5.5.8 ile üçüncü gelmişti. 12000 metre mukavemet yarışmalarında Bolu Spor Şubesi azası Taki Çayır 56.3 ile birinci, yine Spor Şubesi azalarından Hulusi Arat 59.55 ile ikinci, Gerede Spor Şubesi'nden Necmi Ulaş 1.1.40 ile üçüncü oldu. Yarışmalardan sonra 10 günlük kayak kampına

⁸⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-34

⁸⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-24 , Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1 26

⁹⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-13

⁹¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23

⁹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22

iştirak eden, çalışmalarda büyüklerinden ayrılmayan ve kendisinden beklenilmeyen üstün başarılar gösteren küçük kayakçı Özcan Yolaç ile derece alanlara bölge başkanı⁹³ ve Halkevi başkanı vekili Dr. Reşit Talimcioğlu tarafından hediyeleri verildi. Her hafta Pazar günleri Bolu'dan 15 kilometre uzaklıkta bulunan Elmalık Köyü'ne kalabalık bir kafile hareket ederek akşama kadar kayak yapmakta ve bu kayak sporlarına bayan kayakçılar da katılmaktaydı. Bu kamplar Spor Şubesi'nin üye sayısının günden güne artmasında etkili olmakta idi.⁹⁴

1943 senesinden evvel kayak sporları için Beden Terbiyesi Bölgesi'ne ait biri Abant'ta diğeri de Gerede Esentepe'de mevcut olan iki dağcılık ve kayakçılık evi vardı ve her zaman Halkevi bu spor için söz konusu binalardan yararlanmıştı. Kış sporları Bölge Başkanlığı ile müştereken idare edilmekteydi. 1944 yılında Bölge Başkanlığı tarafından yüzlerce sporcuyu barındıracak büyüklükte olan bir bina yapılması ve bu binadan bahsi geçen yılda yararlanılması planlandı. Halkevinin kullanılır durumda 5 çift kayak ve kayak pabucu mevcut olmakla birlikte Bölge Başkanlığı'ndan malzeme konusunda da yardım almakta idi. 1944 yılına kadar Halkevinin Spor Şubesi üyelerinden 260 genç kayak öğrendi. Genel başvuruların içinden kampa davet edilenlerin sayısı yıllara göre değişmekteydi. 1942'de 14, 1943'te 16, 1944'te 15 kişi bu kamplara kabul edildi. Bu rakamlara Gerede Halkevi'nden gelen sporcular dahil değildir. Nitekim Gerede Halkevi'nden gelen sporcular ile birlikte Bolu kafilesi ile ve Bolu Halkevi öğretmeninin gözetimi altında çalışan bu sporcular 1943'te 20 1944'te 28 kayakçıdır. Gençlere kayak sporu kapsamında kayağın bakımı hakkında bilgi, düz yürüyüş ve dönüşler, düşme ve kalkma, çıkışlar, az meyilli arazide kayma, iz değiştirme, yerinde sıçrayarak dönüşler, kar sapanı, yamaç kayması, kar sapanı dönüşü ve duruşu, alakomalı dönüşler öğretilmekle birlikte içlerinden daha kabiliyetleri olanlara alakomalı kristiyanya, yamaç dibi ve diki kristiyanya gibi yöntemleri öğretilmekteydi.⁹⁵

Bolu ili kayak sporuna elverişli bir iklime ve coğrafi özelliğe sahipti. Bolu'da kayak sporunun gelişmesinde Halkevi'nin 1940 ve 1941'de açtığı kayak kamplarının etkili olduğunu belirtmek gerekir. Halkevinin çalışmaları spora olan ilgiyi arttırmış fakat spor için gerekli olan malzemenin teminin zorluğu sporun gelişmesinde özellikle kamplara katılan gençlerin malzemeleri temin etmesinin zorluğudur. Kayak sporu dönemin şartları dahilinde özellikle ekonomik açıdan zorluklar içinde yapılmaya çalışıldı. Nitekim 1944 yılında yapılması planlanan 25 ya da 30 kişilik kayak kampının masraflarını karşılamaya Halkevi bütçesi yetmedi. Halkevi başkanı Rıza Gökçesu Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda 500 liraya, 20 adet rüzgar ceketine ve kayak eldivenine ihtiyaç duyulduğu ifade etmekte idi.⁹⁶ Yazışmalardan anlaşıldığı üzere istenilen yardım Halkevi'ne ulaştırılamamıştı. Rıza Gökçesu merkeze gönderdiği bir diğer yazıda mevcut malzemenin tamir ettirildiği fakat halen iki çift ayakkabı ile dört adet rüzgar ceketine ihtiyaç olduğunu bildirilmekte idi. Bunun için 250 lira gerekiyordu. Kamp 15 gün devam edecekti ve hava şartları ile karın durumuna göre Bolu'ya 8 km uzaklıktaki Seben Dağları'nda da çalışmalar yapılması planlanmaktaydı. Bölge Başkanlığı ile ortak yürütülen kamp çalışmalarında Halkevi'nin payına düşen masraf 1000 lira olup bahsi geçen malzeme bedeli ile 1250 liradır. Bu dönemde Spor Şubesi başkanı ve beden eğitimi öğretmeni Halit Timuçin'dir.⁹⁷ 1944'te 12 km mukavemette Hayrettin Demiralp 48 dakika ile birinci, 3 km süratte Necmi Ulaş 3.02 dakika ile birinci oldu.⁹⁸

1944 yılında Gerede'de bir kayak kursu açılmasına karar verilerek hazırlıklara başlandı.⁹⁹ 26 Ocak'tan itibaren Gerede'de 15 gün süren bir kayakçılık kursu açıldı. Kurs sonunda yapılan

⁹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-39

⁹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-40

⁹⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23

⁹⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-35

⁹⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-28

⁹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22

⁹⁹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

karşılaşmalarda derece alanlar hediyelerini aldı. Bolu'ya dönen kayakçılar bando ile karşılanarak onlar için verilen çaya katıldılar. Hava şartları uygun olduğu zamanlarda kayak sporu ile ilgilenilmekte olup uygun olmadığında da diğer spor dalları ile ilgilenilmekte idi.¹⁰⁰

18 Ocak 1945'te Bolu Halkevi kayak kursu için gönderilen 400 lira Halkevi başkanına Bolu Vilâyeti İdare Heyeti tarafından verildi.¹⁰¹ 1945 yılında açılacak olan kursa 25 kayakçı iştirak edecekti. Bu yüzden kayak ayakkabısı, rüzgar ceketi, eldiven ve tozluk gibi malzemeler ve 1000 lira genel sekreterlikten yardım olarak istenilmekteydi.¹⁰² 25 kişinin katılacağı kursta kişi başı günlük kahvaltı, öğle ve akşam yemeği tutarı 200 kuruştı, yani 15 günlük kursun yiyecek parası 750 lira idi. Kamp Abant ve Gerede'de açılacağı için 150 lira ulaşım bedeli, kamp sonunda yapılacak yarışmalar için verilecek hediyeler, çalışmalarına ait fotoğrafların masrafları ve ortaya çıkabilecek masraflar için de 100 lira gerekmekteydi ve toplamda 1000 lira kursun gerçekleşmesi için önemli idi.¹⁰³ Bu kurs 1945 yılı için de Ocak ve Şubat ayları içerisinde 15 gün sürecek olan ve kazalardaki halkevi gençlerini kapsaması düşünülen bir kurstu. Kursun Abant'ta açılması planlanmaktaydı. 30 kişilik bir kurs planlanmakla birlikte civar köylerin gençlerinin katılımını sağlayacak tedbirlerin alınması da düşünülmekteydi. Yurda sağlam bünye ve karakterli gençler yetiştirme amacı güden Halkevinin, yukarıda da belirtildiği gibi, malzeme eksikliği vardı. Söz konusu yıla kadar Bölge Başkanlığı'nın malzemesinden istifade edilmiş fakat zaman içerisinde kırılan malzemeler olmuş buna rağmen yerine yenileri konulamamıştı. Kursları Halkevinin Spor Şubesi başkanı ve Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü'nün açtığı kayak kurslarından belgeli antrenör Halit Timuçin idare edecekti. Halkevi başkanı Yüksek Mimar Bedri Uçar Genel Sekreterliğe yazdığı yazıda il çapında yapılacak spor faaliyetleri için 1500 lira, 30 çift kayak ve kayak pabucuna ihtiyaç olduğunu tekrar ifade etme gereğini duymuştu.¹⁰⁴ Halkevi Spor Şubesi'nin 1944-1945 mevsimi kayak çalışma programı şöyleydi;¹⁰⁵

Saat 6.30-7.00: Kalkma ve temizlik

Saat 7.00-7.30: Sabah Cimmnastiği

Saat 7.30-8.00: Kahvaltı

Saat 8.00: Bayrak töreni ve çalışma yerine hareket

Saat 12.00: Kayak evine dönüş

Saat 12.30: Öğle yemeği

Saat 12.30-14.00: dinlenme

Saat 14.00-16.30: Çalışma

Saat 16.30: Kayak evine dönüş ve bayrak merasimi

Saat 19.00: Akşam yemeği

Saat 20.30-21.00: Nazari Ders (kayak bakımı, kar çeşitleri gibi)

Saat 21.00-22.00: Muhtelif oyunlar

Saat 22.00: Yatma

¹⁰⁰ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

¹⁰¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-15

¹⁰² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22

¹⁰³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23

¹⁰⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-13

¹⁰⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-25

Birinci gün: yürüyüş, dururken ve yürürken dönüşler, düşme ve kalkma, muhtelif çıkışlar (bu eğitim daha çok tekrar niteliğindedir)

İkinci gün: Düz inişler.

Üçüncü gün: Yamaç kayması

Dördüncü gün: İz değiştirme ve tek ayakla kayma

Beşinci gün: Kar sapanı, kar sapanı dönüşü ve dürüşü

Altıncı gün: Bir gün evvelki hareketlere devam

Yedinci gün: öğleden evvel bir küçük tur, öğleden sonra alakomalı dönüş

Sekizinci gün: alakomalı dönüşlere devam

Dokuzuncu gün: alakomalı kıristiyana

Onuncu gün: yamaç dübü ve dükü kıristiyana

Onbirinci gün: bastonlu dönüşler ve kıristiyana

On ikinci gün: bütün gün devam edecek büyük tur.

On üçüncü gün: kayakla sıhhi imdat denemeleri, öğleden sonra dinlenme

On dördüncü gün: 12-18 km mukavemet yarışı (bölge birinciliği)

On beşinci gün: 3 km sürat ve kapılı iniş karşılaşması.

Gece ödül verilmesi.

Halkevi Spor Şubesi'nde gençler kayak sporu dışında başka spor dalları ile ilgilenilmekte idi. Spor Şubesi gençleri Beden Terbiyesi Gençlik Kulübü ile işbirliği yaparak spor çalışmaları yapmaktaydı. 16 Nisan 1945 günü atletizm için teşvik karşılaşmaları yapılmış ve Halkevi Spor Şubesi'ne bağlı gençler önemli dereceler almışlardı.¹⁰⁶ Yine Beden Terbiyesi Müdürlüğü ile işbirliği yapılarak 18 Temmuz 1944'te Abant'ta yüzme karşılaşmaları düzenlendi. Halkevi'nin 27 Temmuz 1944'te düzenlediği futbol teşvik karşılaşması birincisine Halkevi salonunda törenle kupası verildi.¹⁰⁷ Spor kolu kayak, atletizm, güreş, futbol ve voleybol gibi çeşitli spor dalları ile ilgili olarak ilgi ve beğeni toplayan çalışmalar yaptı. Özellikle 1946 yılı için iş sporları ağırlıklı bir program da yapıldı.¹⁰⁸

3.4. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

Düşünce, bilgi, yeni teknik usuller ve hayat şartlarının ders şeklinde öğretilmesinin halk üzerindeki etkisini önemseyen CHP bu şubenin açılmasını destekledi. Öğretme, okutma ve vatandaş üzerinde odaklanma Halkevlerinin özünde vardı. Bu sebeple Halk Dershaneleri Ve Kurslar Şubesi;

- Türkçe okuma-yazma kursları
- Fizik, kimya, elektrik gibi fen ilimleri ile ilgili olarak uygulamalı kurslar
- Günlük hayatın en önemli parçası olan meslek ve küçük zanaatla ilgili olarak mesleki kurslar

¹⁰⁶ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945, s.35.

¹⁰⁷ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51.

¹⁰⁸ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945, s.31.

- Güzel sanatlarla ilgili kurslar
- Yabancı dil kursları
- Okullarda ikmale kalan öğrenciler için yetiştirme kursları açıldı.¹⁰⁹

Bolu Halkevinin Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi de üç ay dil kursu ve Haziran ortalarından itibaren de haftada dört akşam olmak üzere musiki dersleri verirdi.¹¹⁰ Çağın gereklerinden olan makineleşmeye ayak uydurabilme için Bolu Halkevi tarafından Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi aracılığı ile motor kursları açıldı.¹¹¹ Mart 1933'te biri hiç bilmeyenler için diğeri de az bilenle için olan Fransızca, yabancı dil, kursu açıldı. Yine aynı tarihte Usul Defteri ve Hesabı Ticari Kursu açıldı. Haziran 1933'te kadınlara dikiş, biçki, el örgüsü gibi el sanatları kursu ve yine kadınlar için Uygulamalı Hayat Bilgisi Kursu açıldı. Bu kurs başladığından Eylül bitimine kadar sürmüştü. Kursun ilgi görmesi ile tekrar açılmasına karar verildi. Bu dönemde Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesinin 7'si kadın, 10'u erkek olmak üzere 17 üyesi vardı.¹¹²

3.5. Sosyal Yardım Şubesi

Sosyal Yardım Şubesinin amacı, halkevinin bulunduğu bölgede, hakiki surette yardıma muhtaç kimsesiz kadınlar, çocuklar, maluller, düşkün ihtiyarlar ve hastalar gibi vatandaşlar hakkında cemiyetin şefkat ve yardım duygularını uyandırmak ve yükseltmektir.¹¹³ Sosyal Yardım Şubesi bu doğrultuda ihtiyaç sahiplerine maddi ve manevi yardım etmek, dispanser veya gezici doktorlarla hastaların tedavisini yapmak, kimsesiz kadın ve çocuk ve ihtiyarlara yardım etmek, okullarda fakir ve çalışkan çocukların ihtiyaçlarını sağlayarak onları korumak, işsizler için iş olanaklarını araştırarak onlara iş olanakları sağlamak, sosyal yardım fikrini yaymak ve bu amaçla konferanslar düzenlemek, broşürler hazırlamak gibi görevleri üstlendi. Sosyal Yardımlaşma Şubesi amaç ve faaliyetleri kapsamında halkevinin diğer şubeleri ile işbirliği yaparak toplantılar, eğlenceler, geceler ve müsamereler de düzenledi. Tüm bunlardan elde edilen kazanç şubenin yardımlaşma faaliyetleri için kullanılıyordu.¹¹⁴ Halkevi içinde sağlık hizmeti verebilmek için muayenehane kurabilen sayılı Halkevlerinden biri de Bolu Halkevi oldu.¹¹⁵

Bolu Halkevi Sosyal Yardım Şubesi bahsi geçen amaçlar doğrultusunda faaliyet gösterdi. 1944 yılında şube tarafından Ankara'ya öğrenim için giden fakir bir çocuğa yol masrafları için yardım yapıldı. Yine aynı yıl 1944 depreminde evleri yıkılan fakirlere para ve çivi yardımı yapıldı. Temmuz ayında Halkevi salonunda yardımseverler bir aile toplantısı gerçekleştirdi.¹¹⁶ Ayrıca müracaatta bulunan vatandaşlara para yardımı yapıldı.¹¹⁷ 1944 yılı sonunda yılbaşında Sosyal Yardım Şubesi yararına bir balo düzenlendi. Bir nişan merasimi yapıldı ve bu toplantılara milli sazlar eşlik etti ve oda müziği dinlendi.¹¹⁸

1945 yılında Bolu Kız Enstitüsüne ilçe, bucak ve köylerden gelen öğrenciler için bir pansiyon açıldı.¹¹⁹ İhtiyacı olanlara ilaç ve para yardımı dışında birçok vatandaşın muayenesi de

¹⁰⁹ CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, s.9.

¹¹⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-162

¹¹¹ Kara, a.g.e., s.105.

¹¹² Polat, a.g.t., s.83.

¹¹³ Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, s. 19.

¹¹⁴ Polat, a.g.t. s.40.

¹¹⁵ Kara, a.g.e., s.102.

¹¹⁶ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51.

¹¹⁷ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67., Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

¹¹⁸ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

¹¹⁹ Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

yapılmıştı.¹²⁰ Muhtaçlara para ve aynî yardımda bulunuldu. Üniversitede okuyan Bolulu yedi öğrenciye para yardımı yapıldı. Yine üniversiteli fakir bir gence de palto alındı. 7 Mart 1945 Cumartesi akşamı Sosyal Yardım Şubesi yararına bir balo yapıldı ve 26 Mart'ta da Halkevinin Sosyal Yardım Şubesi başkanı olan ve aynı zamanda Nafia Müdürü görevi bulunan şehirden ayrılmasına binaen bir çaylı toplantı yapıldı.¹²¹ 1945 yılının ilk yedi ayında sosyal yardım kolu 33 ihtiyaç sahibine toplamda 350 lira para yardımında bulundu. Yükseköğrenim yapan Bolulu gençlere 120 lira gönderildi. Şube, enstitü pansiyonu için 2000 liradan fazla masraf yaparak 16 öğrencinin yiyeceği, yatacağı ve öğrenim malzemesini karşıladı.¹²²

Yıl sonlarında bu şube tarafından yardım geceleri düzenlenirdi. 1945 yılı sonunda yılbaşı gecesinde Sosyal Yardım Şubesi tarafından bir balo düzenlendi.¹²³ Fakir kızların enstitüye devamlarını sağlamak amacı ile işletilen pansiyon kadrosu söz konusu yılda 25'e çıkarıldı. Ayrıca bir önceki yıl açılan erkek sanat okulu pansiyonuna da para yardımı yapıldı. Bolu tarihinin ikinci kısmı da hazırlandı. 8.9.1946 günü sosyal yardım şubesi yararına yağlı pehlivan güreşi tertip edildi. Halkevinde amatör gençler tarafından bir konser verildi.¹²⁴

Bolu'da CHP Teşkilatının ilgisi, Bolu Halkevi Sosyal Yardım Şubesinin girişimleri ve Halkevlerinin yardımı ile Okuyan Bolulu Gençlere Yardım Derneği adlı bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin İstanbul'daki temsilciliği gelir temini için İstanbul'da bir Bolu-Abant gecesi düzenledi. 26 Nisan 1947 gecesi Maksim Salonlarında yapılacak olan geceye Bolu Halkevinden 11, Düzce Halkevinden 8, Gerede Halkevinden 5, Mudurnu Halkevinden 6, Göynük Halkevinden 5 kişi olmak üzere 35 kişilik bir mahalli oyun ve sazlar grubu oluşturularak gönderildi. Bu ekibin bütün masrafları halkevi tarafından karşılandı. Yapılacak gece ardından Eminönü Halkevi salonlarında Bolu Folkloru adı ile bir gösteri hazırlandı.¹²⁵

3.6. Kütüphane ve Yayın Şubesi

Halka kitap okuma sevgisi kazandırmak, kahvehanelerde boş geçirilen zamanı kütüphanede kitap okuyarak değerlendirmeyi tercih eden bir anlayışı halka aşlamak, halkın kültürel birikimine katkı sağlamak ve toplumun kültürel seviyesini yükseltmek amacı ile halkevlerinin ilk teşkilatlandırılan biri de Kütüphane ve Yayın Şubesi oldu. Her halkevi bir kütüphane açtı, şehirlerdeki mevcut kütüphaneler ile işbirliği yaptı, kahvehane sahipleri ile anlaşarak kahvehanelerde okuma köşeleri açılması için çalışmalarda bulundu. Bu kütüphanelerden halkın her kesimi yararlandı. Kütüphaneye devlet dairelerinden, dil ve tarih topluluklarından, CHP Genel Sekreterliğinden, vatandaşların bağışları ve satın alma yolu ile kitap temin edildi. Kütüphanelerde halkın zihinsel ve ruhsal gelişimini sağlayan, Cumhuriyetin ilkeleri anlatan ve destekleyen yayınlar bulunuyordu. Bolu Halkevinin Kütüphane ve Yayın Şubesi bahsi geçen konular çerçevesinde faaliyetlerini yürüttü.¹²⁶

Bolu Halkevi başkanı, ki aynı zamanda CHP Bolu Vilâyeti İdare Heyeti başkanıydı, Rıza Gökçesu 16 Ekim 1943 yılında CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda halkevi kütüphanesinin yetersizliğinden bahsederek bu konunun evveliyatı ile ilgili de bilgi vermekteydi. Bolu Maarif kütüphanesinin köhne bir binada hizmet vermeye çalıştığı buna binaen 1933 yılında halkevinin daveti ile halkevi kütüphanesinde hizmet vermeye başladığını ifade eden Gökçesu; zaman içerisinde kitap sayısının artmasıyla birlikte ilave kitaplıklar yaptırıldığı fakat mevcut

¹²⁰ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

¹²¹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945, s.35.

¹²² *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945, s.31.

¹²³ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

¹²⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 11, cilt:2, Eylül-Ekim, 1946, s.35.

¹²⁵ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 13, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1947, s.67.

¹²⁶ Polat, a.g.t., s.44-45.

dolapların gidererek artan ihtiyacı karşılayamadığını ve yenilerinin yapılmasının gerekliliğinden bahsederek bu konuda yardım talep etmektedir.¹²⁷ Bolu Maarif kütüphanesinde hizmet veren halkevi kütüphanesi maarif memurlarınca idare edilmekteydi. Halkevinin kitaplarına ayrı dolaplar tahsis edilmiş ve ayrı ayrı kayıtları tutulmuştu. Tek bir defterde topluca değil edebiyat, tarih gibi konularına göre ayrı ayrı defterlere kaydolunmuşlardı. Aslında bu defterler merkezin istediği nitelikten de uzaktı.¹²⁸

1944 yılının Temmuz ayında Halkevi kütüphanesinde tasnif çalışmalarına başlandı.¹²⁹ Eylül ve Ekim aylarına gelindiğinde tasnif çalışmaları biti ve kütüphane de hizmete başlandı.¹³⁰ Bolu Halkevi 1945 yılının Ocak ayında Halkevi kütüphanesinde küçük bir salon düzenlenerek Şubat ayı başından itibaren okuyucuların hizmetine açıldı.¹³¹ Bolu'da 1944-1945 yıllarında Halkevlerine ait faal olarak şehir merkezinde 2 köylerde 1 kitaplık vardı.¹³² Temmuz 1944'te bu şube bir şiir kitabı yayınladı. Yazılmakta olan Bolu Tarihinin ikinci kısmı da Eylül 1946'da tamamlandı.¹³³ 1944 yılında hükümetten parasız olarak verilen 80, satın alınan 190, bağış ile gelen 75 kitapla birlikte 345 kitap daha eklendi. Böylece Türk harfleri ile 2279, Arap harfleri ile 270, yabancı dilde 41 ve toplamda 2590 kitap vardı.¹³⁴

Kütüphane ve Yayın Şubesi öncülüğünde 1944 yılında Abant Dergisi yayınlanmaya başlandı. İki ayda bir yayınlanan derginin baskısı vilâyet basımevinde yapılmaktaydı. Bolu Halkevi başkanı Ali Rıza Gökçesu derginin ilk sayısında Abant Dergisi'nin amacını "*Dergimizin vazifesi, Parti programı içinde Halkevi gayelerini dile getirmek suretiyle memleket kültürüne hizmet*" şeklinde ifade etmiştir.¹³⁵ Dergide diğer Halkevi dergilerinde olduğu gibi yöresel unsurlar daha fazla yer tuttuğundan bölgenin kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹³⁶ 26 Nisan 1946 tarihinde Halkevi salonunda Halkevi İdare Kurulu Heyeti, il ve ilçe Milli Eğitim mensupları ile çeşitli okullardan gelen öğretmenlerin de katıldığı bir kültür toplantısı yapıldı. Bu toplantıda eğitimle ilgili Milli Eğitim mensuplarının hazırladığı on yıllık milli eğitim programı sunuldu. Toplantıda Bolu Halkevi'nin dergisi Abant Dergisi'nin de 60-65 sayfa olarak yayınlanması planlandı. Bolu'ya ait resimlerin de dergide yer almasına çalışıldı. Her sayıda düzenli olarak; Konuşma "Başyazı", Güzel Bolu Köşesi "Bolu'nun Turistik ve Ekonomik Bakımdan Tanıtılması", Dil-Edebiyat, Sosyoloji Köşesi, Güzel Sanatlar, Konferanslar-Makaleler, Spor Köşesi, Hikaye, Kadın-Ev, Halkevi Çalışmaları bölümleri yer aldı.¹³⁷

Kütüphane ve Yayın Şubesi bir taraftan Abant Dergisi'ni çıkarmakla meşgulken diğer taraftan da yeni taşınılan binada kütüphanenin tasnifini yaparak hizmete açma çalışmalarını sürdürdü. Kütüphanenin 5000'e yakın kitabı ayrıca sicil defterine kaydedildi. Abant dergisi uzun zaman kağıt temin etme sıkıntısı yaşanmasına ve dergide yayınlanacak yazı bulmakta zorlanılmasına rağmen her sayısında daha da gelişerek yayınlandı. Bolu'nun tarihi, kültürü, güzel

¹²⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1044 1012 2-17

¹²⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 628 67 1-63

¹²⁹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s.51.

¹³⁰ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

¹³¹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, Ocak-Şubat, 1945, s.35.

¹³² *Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:273, Ankara, 1947, s. 3.

¹³³ Polat, a.g.t., s.89-90.

¹³⁴ *Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle, Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:249, Ankara, 1946, s. 14.

¹³⁵ Ali Rıza Gökçesu, *ABANT Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s. 3.

¹³⁶ Yeliz Okay, "Bolu Halkevi Dergisi Abant'ın Halkbilim Açısından İncelenmesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4 Aralık 2011, s. 112.

¹³⁷ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 7, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1946, s.67.

sanatları ve turistik yerlerini tüm yurda tanııtma amacı güden dergi aynı zamanda Bolu/Memleket için faydalı eserler verme gibi ana prensipleri vardı.¹³⁸

3.7. Ar Kolu/Güzel Sanatlar Şubesi

Batılılaşma yolunda atılan kurumsal adımlardan sonra yeni ve batılı bir toplum inşa etmek isteyen düşünce bunun sanatsal açıdan da gerçekleşmesinin gerekliliğinin farkında idi. CHP halkın terbiye ve yükselmesinin güzel sanatlar ile gerçekleşebileceği inancında idi.¹³⁹ Halkevlerinin Güzel Sanatlar Şubesi bu açıdan önemsenen kuruluşlardan biri oldu. Bu şube resim, heykelticilik, müzik ve mimarlık gibi güzel sanatların çeşitli dallarında faaliyet göstererek halkın bu alanlara olan ilgi ve sevgisi arttırmak hatta halka güzel sanatlar sevgisini aşılamaı amaçladı. Bu sebeple alanında uzman kişilerce kurslar açıldı ve özellikle yetenekli olanları eğitime önem gösterilerek bu yetenekler vatana mal edilmeye çalışıldı. Güzel sanatlar Şubesi'nin batı müziğinin gelişmesine önem verdiği hatta buna önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir. Batı tekniğine göre Türk müziğinin gelişimine de önem verildi. Halk türkülerin derlenmesine, milli oyunların gelişmesi ve teşvikine, bu oyunların yöresel kıyafetleri, sözleri, türküleri ve şekilleri ile oynanmasına ve bunların gösterilmesine çalışıldı. Şubelerin bir diğer faaliyet alanı da korolar, bandolar ve orkestralar kurmak oldu. Halkın ulusal marşları öğrenmesi ve söylemesi, yerel dansların yanında batılı dansları da öğretilmesi, milli öğelerin ön plana çıktığı resim yapma anlayışının geliştirilmesi, modern mimari tarzın benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için kurslar, sergiler açılması, halk oyunlarının oynanması ve gösterilmesi, müzik dinletilmesi için radyo ve gramafon temin edilmesi gibi çalışmalar yapıldı.¹⁴⁰

Bolu Halkevi'nin Güzel Sanatlar Şubesi de kuruluş amacına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin 12 kişilik bir şehir bandosu kursu açılarak kursa katılanlar Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına hazır hale getirildi. Bando ve mandolin kursları devam ettirildi. Müzik ekibi balo toplantılarına ar komitesinin ve toplantılara eşlik etti.¹⁴¹ Ayrıca Halkevinde yapılan aile toplantısına Güzel Sanatlar Şubesinin milli saz ve caz ekipleri de iştirak ediyordu.¹⁴² Bando takımında yetiştirilmeye başlanan gençler toplantılara katılabilecek seviyeye geldiğinde tatil günlerindeki bayrak çekme merasimini bu gençler yapmakta idi. Caz ve saz ekipleri de tüm toplantılara katılabilecek seviyeye gelmişti.¹⁴³ Her dönem müzik çalışmaları yoğun olarak devam eden şube yeni yetiştirilen bando öğrencilerini toplantılarda görevlendirerek halkın beğenisine sunuyordu. Gençlerin yetiştirilmesinin ardından milli sazlar eşliğinde halk türkülerinden oluşan konserler tertipliyordu.¹⁴⁴

3.8. Köycülük Şubesi

Köycülük Şubesinin Cumhuriyet'in kurulduğu dönem şartlarının gereği olarak teşkilatlandırıldığını söylemek yanlış olmaz. 1930 yıllarda ve bundan sonraki uzun bir dönemde de Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli halk kitlesi köylerde yaşıyordu. Dolayısıyla halkevlerinin kuruluş ideolojisine uygun olarak bir toplumun inşası bu kitle göz ardı edilerek gerçekleştirilemezdi. Bu şube faaliyette bulunduğu bölgelerde özellikle merkeze yakın köylerin halkevi faaliyetlerine katılması ve hizmetlerinden yararlanmasına çalışmıştır. Diğer şubeler ile de işbirliği yaparak köylerin sorunlarının çözümü, eğitimi ve geliştirilmesi için çalışmıştı. Köylerde satış kooperatiflerinin kurulmasına öncülük ederek örgütlenme bilincinin gelişmesine de katkıda

¹³⁸ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945, s.31.

¹³⁹ CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, s. 5.

¹⁴⁰ Polat, a.g.t., s.34-36.

¹⁴¹ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

¹⁴² *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944, s.35.

¹⁴³ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 4, cilt: 1, ocak-şubat, 1945, s.35.

¹⁴⁴ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945, s.35.

bulunmuştu. Köylü ve şehirli arasındaki bağları da geliştirmeyi amaçlayan şube köy gezileri düzenler, mevsim şartlarının elverişli olduğu dönemlerde köylerde bayramlar, temsiller ve törenler yapılırdı. Köylerin su ve okul gibi problemlerine çözüm üretmeye çalışır, köylünün ayağına doktorlar getirerek sağlık kontrolleri yapılmasını sağladı.¹⁴⁵

Bolu Halkevinin Köycülük Şubesi de kuruluş amacına uygun olarak faaliyet göstermişti. Spor Şubesi ile işbirliği yaparak köy gezileri düzenlendi.¹⁴⁶ 2 Ocak 1946'da Akçakoca'ya Halkevliler tanışma gezisi düzenlendi. 50 kişinin katıldığı bu gezi ile ilgili izlenimler Halkevi dergisinde yayınlandı.¹⁴⁷

Köycülük Şubesinin amacı köylünün her derdine çare aramak, köylü ile el ve gönül birliği yapmak, köylü ile fikir birliği yapmak ve köylü ile candan ilgilenmek olarak ifade edilmiştir. ¹⁴⁸ bu şube ilk faaliyetleri yakın köylere yönelik olarak gerçekleştirdi. Bunlar; Aşağısoku, Yukarısoku, Dodurga, Salıbeyler, Sarıcalar, Pirahmatlar, Alpagut, Çakmaklar, Alpagutbey, Kürkçüler, Karamanlar, Civril, Kılıçarslan, Paşaköy, Sandallar, Ösenek, Seyitköy, Çanşerik, Doğancı, Sultanbey, Sultan, Hızışlılar, Berkkebir, Yozgat, Değirmenözü, Örencik, Ilıcakınık, Okçular ve Taşoluk köyleriydi. Şube üyeleri onar kişilik gruplar halinde bu köylere düzenli olarak dolaşmakta, köylerin sağlık ve sosyal durumlarını inceleyerek varsa sorunlara çözüm üretmeye çalışmakta idi. köylerin ve köylülerin genel ihtiyaçları belirlenmeye çalışılmakta idi. köylerde köy evleri yapılması için girişimlerde bulunulmakta, köylüler ile işbirliği yapılarak köy evleri açılmakta idi. 1933'te Çakmaklar, Sarıcalar ve Bey köylerinde köy evleri yapıldı. Diğer köylerde yapılabilmesi için de harekete geçildi. Köy muhtarları için Halkevi ile ilgili bilgilendirmek amaçlı kurslar açıldı ve Halkevine bağlı köy muhtarları katılmakla zorunlu tutuldu. Bu dönemde adı geçen şubenin 153 erkek üyesi vardı.¹⁴⁹

Sonuç

Halkevleri ve Bolu Halkevi kuruluş amaçları doğrultusunda Cumhuriyetin ve ilkelerinin benimsenip gelişmesi için çalıştı. Bolu Halkevi açılan Dil-Edebiyat ve Tarih Şubesi, Temsil Şubesi, Kütüphane ve Yayın Şubesi, Spor Şubesi, Köycülük Şubesi, Güzel Sanatlar Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi ile kuruluş felsefesine bağlı olarak faaliyet gösterdi. Adı geçen şubelerin faaliyetleri Bolu ve yörenin tarihinde sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan bir Cumhuriyet Şehri kimliği oluşmasında etkili oldu. Edebiyat, sanat, spor gibi alanlarda yürütülen faaliyetler ile toplumun ihtiyacı olan Cumhuriyet'in edebiyatçı, sanatçı ve sporcu şahsiyetlerini yetiştirdi. Bugünkü Bolu'nun sosyo-kültürel yapısının oluşmasında Bolu Halkevinin çalışmaları ile yoğunlaşmış vatandaşlar rol aldı. Çalışmamızda Bolu Halkevinin ve şubelerinin işleyişi incelenerek Cumhuriyet şehri Bolu'nun oluşmasındaki etkisi vurgulandı. Çok partili hayata geçilmesi ile DP iktidarı Halkevlerini bir önceki siyasi anlayış olan CHP'nin kuruluşu olması ve CHP'nin bu kuruluşlar aracılığı ile halkı DP karşı örgütleyebileceği düşüncesi, Halkevlerinin sonunu getirdi. 8 Ağustos 1951'de 5830 sayılı yasa ile Halkevleri kapatıldı. Böylece Bolu Halkevi ve bir toplumu Cumhuriyetin hedefi doğrultusunda inşa etme amacı son buldu. DP iktidarından sonra 1960'ta yeniden açılması kararı alınan Halkevleri kendisinden beklenen ve daha önce yakalamış olduğu başarıyı sağlayamadığı için önemini kaybetmiştir. Bolu Halkevi de tekrar açılmış fakat diğerleri gibi amacının dışında ve başarısız faaliyetleri ile zaman içerisinde önemini yitirmiştir.

¹⁴⁵ Polat, a.g.t., s.46

¹⁴⁶ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944, s.67.

¹⁴⁷ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 7, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1946, s.67.

¹⁴⁸ *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 9, cilt: 2, Mayıs-Haziran, 1946, s.33.

¹⁴⁹ Polat, a.g.t., s.83-84.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 6301-143, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-118, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-110, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-100, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-53, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 6301-143, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-118, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-110, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-100, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-53, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-7, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-3, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-49, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-5, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-6, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-162, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-53, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-54, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-57, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1036 984 1-56, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1053 1042 1-15, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 28, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 17, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 17, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1142 7 5, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2 41, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2-42, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 919 580 2-44, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-66, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-18, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-16, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-13, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2 10, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-3, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1207 2 2-2, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 934 630 1-50, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-67, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-34, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1-24, , Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1479 36 1 26, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-13, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-39, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-40, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-35, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-28, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-15, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-22, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-23, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-13, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1101 22 1-25, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 982 808 1-162, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 1044 1012 2-17, Fon Kodu: 490 1 0 0 Yer No: 628 67 1-63

Dergiler

Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 2, cilt: 1, Eylül-Ekim, 29 Ekim 1944.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 3, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1944.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 4, cilt: 1, Ocak-Şubat, 1945.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 5, cilt: 1, Mart-Nisan, 1945.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 6, cilt: 1, Kasım-Aralık, 1945.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 7, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1946.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 9, cilt: 2, Mayıs-Haziran, 1946.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 10, cilt: 2, Temmuz-Ağustos, 1946.
Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 11, cilt:2, Eylül-Ekim, 1946.

Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 12, cilt: 2, Kasım-Aralık, 1946.

Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi, sayı: 13, cilt: 2, Ocak-Şubat, 1947.

Kitap, Makale ve Tezler

ARIKAN, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), cilt 6, sayı 23, ss. 261-281.

CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, Alaaddin Kral Basımevi Ankara, 1942.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri Talimatnamesi, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1932.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkodaları Talimatnamesi, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri 1940, Ankara, Ulusal Matbaa, 1940.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara, Zerbamat Matbaası, 1940.

DANIŞMAN, Ahmet Zuhuri, Üskübi Harabeleri (Prusias Ad Haypium), Bolu, Bolu Vilâyet Matbaası, 1934.

GÖKÇESU, Ali Rıza, "Çıkarken", *Abant Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, Temmuz-Ağustos 1944, s. 3.

GÜNEŞ, Günver, GÜNEŞ, Müslime, Cumhuriyet Döneminde Manisa'nın Sosyo-Kültürel Yaşamında Halkevi'nin Yeri ve Önemi, ÇTTAD, VI/15, (2007/Güz), ss. 55-72.

KARA, Adem, Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri 1932-1951, Ankara, 24 Saat Yayıncılık, 2006.

Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:273, Ankara, 1947.

Milli Eğitim, Genel Kitaplıklar Ve Müzeler İle, Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın no:249, Ankara, 1946.

POLAT, Ceyhun, *Halkevlerinden Bir Kesit Bolu Halkevi (1932-1969)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010).

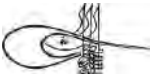
OKAY, Yeliz, "Bolu Halkevi Dergisi Abant'ın Halkbilim Açısından İncelenmesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4 Aralık 2011, ss. 96-113.

ÖZSARI, Mustafa, *Ege Bölgesi Halkevleri, Edebi ve Kültürel Çalışmalar*, İstanbul, Asi Kitap Yayınları, 2009.

TEKDURMAZ, Başak, Balıkesir Halkevi ve Kaynak Dergisi'nin Sistematiik İndeksi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2004).

TOKSOY, Nurcan, "Türk İnkılâbında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları/ The Place Of The National Culture In The Turkish Revolution and The Community Center" Works, *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 2 Issue 1, 2007, www.turkishstudies.net, DOI Number: 10.7827/TurkishStudies.38, p. 124-161.

ZEYREK, Şerafettin, *Türkiye'de Halkevleri ve Halk Odaları*, Ankara, Anı Yayıncılık, 2006.

FÂRÂBÎ VE İBN SİNÂ'DA FELSEFE TARİHİ KURGUSU VE İSLÂM'DA FELSEFENİN KONUMU*

Muhammet ÖZDEMİR**

ÖZET

Bu çalışmada, Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ'ya ait felsefe tarihi kurgusu kapsamlı olarak incelenmekte ve İslâm medeniyetinde felsefenin kimliği soruşturulmaktadır. Öncelikle felsefenin son iki yüzyıl içerisinde edindiği anlam ve modern araştırmalarda İslâm felsefesine ilişkin bulgular tartışmaya açılmaktadır. İkinci olarak, "İslâm felsefesi" isimlendirmesi, tarihsel ve antropolojik gerekçeleriyle yeniden inşa edilmektedir. Üçüncü olarak, tarihte ilk defa Fârâbî'nin geliştirdiği felsefe tarihi yazımı betimlenmekte ve onda dillerin, bilimlerin, felsefenin ve dinin ortaya çıkışlarındaki aşamalılık verilmektedir. Bu filozof, din ile sadece İslâm'ı kastetmekte ve onda İslâm, insanın ulaştığı medeni yaşam anlamına gelmektedir. O, felsefe tarihi yazımını bir tür tarih felsefesi olarak kurmakta ve bir çeşit insanlık ve dünya tarihi anlatımına girişmektedir. Dilin, bilimlerin, felsefenin ve İslâm'ın ortaya çıkışı hiç aksamayan bir tarihsel zorunluluğun parçası olarak kabul edilmektedir. Antik Yunan felsefesi özelinde sadece Aristoteles'i yetkin filozof olarak onaylayan Fârâbî, bu tarih yazımı ile kendini daha üst bir konuma yerleştirmektedir. Fârâbî'nin yaptığı felsefi tahlil, modern tarih felsefelerini, dil tahlillerini ve Michel Foucault'nun "eleştirel ontoloji" dediği etkinliği çağrıştırmaktadır. İbn Sînâ, onun meydana getirdiği felsefe tarihi tasarımı onaylamakta ve daha ileri götürmektedir. İbn Sînâ'nın Aristoteles felsefesini yetersiz bulmasına tanık oluyoruz. Bu felsefi analizlerin ardından dördüncü olarak, felsefenin İslâm'da, bilimleri içeren bir akıl olarak bilinçli bir tarzda alınıp güncellendiğini ve onun uygulandığı İslâm'ın bir gerçeklik olarak kabul edildiğini görüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, İbn Sînâ, felsefe tarihi, tarih felsefesi, İslam, eleştirel ontoloji.

* Bu çalışmanın yazımı esnasında akademik görüş ve değerlendirmelerinden faydalandığımız Prof. Dr. İlhan Kutluer (Marmara Üniversitesi), Araştırma Görevlisi İhsan Hayri Batur (Galatasaray Üniversitesi) ve Doç. Dr. Atakan Altınörs'e (Galatasaray Üniversitesi) teşekkürü bir borç biliriz.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Felsefe Bölümü, El-mek: muhammetozdemir34@yahoo.com

THE CONCEPTION OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN AL-FÂRÂBÎ AND AVICENNA AND THE POSITION OF THE PHILOSOPHY IN ISLAM

ABSTRACT

In this study, it is comprehensively examined the editing of the history of philosophy which has been belonged to Abu Nasr al-Fârâbî and Avicenna and investigated the identity of philosophy in Islamic civilization. Firstly, it is opened to debate the meaning of philosophy on which has been agreed for the last two centuries and the academic findings in modern studies which are related to Islamic philosophy. Secondly, the naming of "Islamic philosophy" is reconstructed with its historical and anthropological grounds. Thirdly, it is described the historiography of philosophy which has firstly developed in the history by al-Fârâbî and given the gradual developing in the emergence of language and sciences and philosophy and religion in it. This philosopher means only Islam with the religion and Islam means civil life which the people have reached. He imagines the historiography of philosophy as a kind of philosophy of history and sets about something like expression of the history of the human and the world. It is accepted the emergence of language and sciences and philosophy and Islam as an apodictic position of the progressive history. Al-Fârâbî approves of only Aristotle in the especially of Ancient Greek philosophy and it seems that he has placed himself a higher position. Al-Fârâbî's philosophical analysis looks like modern philosophy of history and modern analysis of language and critical ontology which called by Michel Foucault. Avicenna approves of the idea of the history of philosophy which has created by him and helps to progress. We see Avicenna thinks that Aristotle's philosophy is not sufficient. Fourthly, following this philosophical analysis, we see the philosophy in Islam as a systematical reason which includes the sciences. Then this systematical reason has taken consciously and made currently. Also Islam which the philosophy is carrying out seems like the reality.

Key Words: Al-Fârâbî, Avicenna, the history of philosophy, the philosophy of history, Islam, critical onthology.

Giriş

Bu yazının amacı, Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefeye eklemledikleri tarih idesine postmodern bazı yaklaşımlar bağlamında psikanalizi uygulayarak İslâm'ın modern öncesi dönemlerinde felsefenin konumuna ilişkin yeni bir tartışma başlatmaktır.¹ Felsefe, bilinen ilk

¹ Burada postmodern bazı yaklaşımlar bağlamında psikanaliz uygulamak ifadesiyle kastedilene izah etmek gerekmektedir. Çünkü "psikanaliz" kavramıyla imlenen, interdisipliner bir anlam çağrışımına sahiptir. Çağdaş Fransız post-yapısalcı düşünür Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* adlı eserinde ve onun post-kolonyalist yorumcuları olan Edward William Said, Bryan S. Turner ve Talal Asad de İslâm'a dair batıda kaleme alınmış bilimsel metinleri tahlil ettikleri eserlerinde "psikanaliz"i bir tür anlamı geri çağırma ve öznenin niyetlerini keşfetme olarak uygulamaktadırlar. Böylece bilginin arka planına dair bir kazı yapılmaktadır. Bkz. Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*; çev.: Veli Urhan, Ayrıntı Yayınları, 2011, İstanbul, s. 207-226; krş. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*; çev.: Berna Ülner, Metis Yayınları, 3. Basım, 2006, İstanbul; Bryan S. Turner, *Oryantalizm Postmodernizm ve Globalizm*; çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, 2. Basım,

varoluşundan bu yana sürekli aynı anlama gelmemiş ve aynı işi görmemiştir. Günümüzde felsefeye ilişkin bilinenler ve öğretilenler, genellikle, modern dönem gereksinimlerine göre onun özellikle son iki yüzyıl içerisindeki şekillenişinin ürünüdür. Felsefe tarihi ise bağımsız bir çalışma alanı olarak hiçbir zaman son iki yüzyıl içerisindeki tarzında icra edilmiş bir faaliyet ve bilgi alanı değildi. Ayrıca İslâm felsefesi tarihlerinde ilk özgün ve sistematik filozof olarak kabul edilen Ebû Yûsuf b. İshâk el-Kindî'den sonra özellikle Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ, kendilerinden önce farklı batı ve doğu coğrafyalarında icra edilmiş felsefi faaliyeti değiştirerek tamamen İslâm toplumunun tarihi ihtiyaçlarına göre içeriklendirmişler ve filozof teriminin geleneksel tanımına müdahale etmişlerdir. Söz konusu iki Müslüman filozof, felsefenin İslâm tarihine bilinçli bir tarzda alındığını ve diğer insanların tarihsel birikimlerinden en iyi nasıl faydalanılacağına ilişkin amaçlı bir düşünsel eylemin meydana geldiğini örneklemektedirler. Bu bağlamda güncel varoluşsal koşullardan hareket ederek felsefeyi de işlevselleştirmeye çabalarken, onun tarihsel gelişimini kendi toplumsal tecrübelerini meşrulaştıracak tarzda amaçlı bir tarihe dönüştürmüşlerdir. Böyle amaçlı bir eylemden günümüze ilişkin mesela “İslâm felsefesi” isimlendirmesinin arkeolojisiyle ilgili birtakım tahlillere geçerek çeşitli paralel soruşturma girişimlerinde bulunmak da mümkün görünmektedir. Çünkü araştırmamızın temel savına göre Fârâbî ve İbn Sînâ, benzerine farklı felsefe tarihlerinde nadiren denk gelinecek tarzda, yaptıkları işi bilinçli ve maksatlı bir koşullanmayla yapmışlar ve felsefeyi de bilinçlerinin bir mevcudiyeti olarak dışsallaştırmışlardır. İşte bu çalışma, söz konusu niyetlilik ve kurumsallık tecrübesine psikanaliz uygulayarak farklı bir felsefe tarihi kurgusuna ve günümüzde önerilen aydınlanmacı dikatomilerden arınılmadığında anlaşılması kolay olmayan bir felsefi hüviyete ulaşmaya çabalamaktadır.

1- “İslâm Felsefesi” İsimlendirmesinin Eleştirisi ve “Neden İslâm?” Sorusunun Anlamı

Son dönemde hem felsefede hem de dil teorilerinde “İslâm felsefesi” isimlendirmesinden kuşkulanan bu adlandırmayı mümkün kılan bilinçaltını gözden geçirmeyi ve adlandırmanın işarette bulunduğu insani alanın tekrar irdelenmesini gerektiren bazı gelişmeler yaşanmıştır. Buna göre, adlandırmanın yapılışı, maksatlı ve adlandırılanın aleyhine dönen entelektüel bir faaliyet olabilmektedir. Çünkü farklı tarihlerde ve yerlerde yaşamış birbirinden farklı bakış açılarına sahip bazı filozofların da saptadığı şekilde sözcük, işarette bulunduğu anlamı tüketemediği gibi; isimlendirme, çoğunlukla bazı önemli detayların dışarıda bırakılmasını intaç ettirmekte ve algıyı yönlendirmektedir.² Öncelikle felsefe ve edebiyattaki yeni alternatif örneklerle değinmekte fayda vardır. Sonra da “İslâm felsefesi” isimlendirmesini yaratan ve meslekten birer felsefeci olmadığı halde bulguları Türkiye’de birer felsefi doğru olarak işgören Batılı antropolog ve filologların isimlendirmelerini tahlil edeceğiz.

Çağdaş Fransız düşünürlerinden birisi olan Michel Foucault, farklı eserlerinde, modern felsefede on dokuzuncu yüzyıldan itibaren izlenebilen iki tür felsefi geleneğin varlığından söz etmektedir. Bunlardan bir tanesi, hakikatin analiziyle uğraşan ve bir önermenin doğruluğunun nasıl güvence altına alınabileceğine ilişkin saptamalarda bulunan eleştirel felsefedir. İkincisi ise, insanın güncel varoluşu, kimin hakikati neden ve nasıl söyleyebileceği, şimdinin nasıl varolduğu ve kendimizi varlıkta nasıl kavradığımıza ilişkin soruşturmalarda bulunan “eleştirel ontoloji”dir.³ Immanuel Kant’ın “Aydınlanma Nedir?” adlı yazısının, *şimdinin ontolojisine* ilişkin olmak üzere

İstanbul; a.mlf., *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*; çev.: Ahmet Demirhan, İnsan Yayınları, 1997, İstanbul; Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri*; çev.: Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, 2007, İstanbul.

² İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ Sofistik Deliller*; çev.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, 2006, İstanbul, s. 5-6, 22-31; a.mlf., *Kitâbü’t-Ta’likât*; thk: Hasan Mecîd el-Ubeydî, et-Telvîn, 2008, Dımaşk, s. 105-107; Jacques Derrida, *Gramatoloji*; çev.: İsmet Birkan, Bilgesu Yayınları, 2010, s. 447-474.

³ Muhammet Özdemir, “Gazzâlî, Nietzsche ve Foucault’da Güç-Hakikat İlişkileri Analizi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/12 Fall 2013*, Ankara, 1000-1001.

bilinçsizce icra edilmiş olsa da ilk modern felsefi girişim olduğunu öne süren Foucault'nun söyledikleri iki açıdan önemlidir. Birincisi, felsefe, sadece idealize edilmiş bir hakikate göre sözlerin diziminin analiziyle uğraşan bir insani faaliyet değildir ve o, aynı zamanda *insanın varolduğu şimdide* gerçekleşiyor görünenleri anlama etkinliğidir. Eleştirel ontolojinin bir gereği olarak, İslâm felsefesi alanında araştırma yapanlar da, söz konusu felsefi isimlendirmenin insanın güncel varoluşunda ne tür algı yönlendirmelerine yol açtığını tahlil etmek durumundadırlar. İkincisi, Ebû Nasr el-Fârâbî'nin felsefesi ve özellikle felsefenin tarihsel gelişimine ilişkin öne sürdükleri, eleştirel ontolojinin felsefe tarihindeki ilk örneğine karşılık gelmektedir. Çünkü aşağıda geleceği üzere Fârâbî, felsefeyi ve günümüzdeki anlamıyla bilimi tercümeler üzerinden edinmiş İslâm toplumunun tarihsel sürekliliğini meşrulaştıracak ve hatta idealize edecek bir tahlil ortaya koymakta; tarihte ilk defa kendisi tarafından yaratılan bir tahlille artık İslâm toplumunun salt kendi gereksinimlerine göre tarihi yönlendirmesine imkân vermektedir. Foucault, G. W. F. Hegel'den gelip Friedrich Nietzsche ve Max Weber üzerinden Frankfurt Okulu'na kadar uzanan eleştirel ontoloji geleneği içerisinde kalmaya çalıştığını ve felsefenin biraz da kimin hakikatinin tedavülde bulunduğu dair sorular sorması ve cevaplar araması gerektiğini belirtmektedir. Zira "hakikatin analitiği" olarak nitelendirilebilecek olan felsefi gelenekte dünyevi bir önermenin doğruluk ve tutarlılık koşulları güvence altına alınarak felsefe yapmaya çalışılırken söz konusu önermenin ve onun doğruluk ile tutarlılık benzeri koşullarının hangi alternatiflere nispetle ve nasıl seçildiği, bunları kimlerin hangi şartlarda nasıl ve ne tür hesaplarla dile getirdiği gizlenmektedir. Şimdiki zamanın mevcudiyet şartlarından yola çıkan kendimize ilişkin eleştirel ontoloji, arkeolojik yöntemle varolanların psikanalizi gibi bir işlev üstlenmektedir.⁴

Çağdaş Amerikan Edebiyatı'nda önemli bir konumu bulunan Edward William Said, Foucault'nun "eleştirel ontoloji" dediği felsefi geleneğin yeni sorularını bütün bir modern dil ve yazın teorilerine uygulamakta ve tıpkı faydalandığı Fransız düşünür gibi kendisinin de içinde yer aldığı entelektüel bir gelenekten söz etmektedir. Said, 1948 yılında İsrail'in politik kuruluşunun ardından meydana gelen bir dizi felaketi andıktan sonra Golda Meir'in "1969 yılında "Filistinli diye bir şey yoktur" diyerek kendisini ve birçok kişiyi, Filistin'i yalanlamak; İsrail'in kuruluşunun, varoluşunun ve başarılarının son derece gerçek tarihinden dakika dakika, sözcük sözcük, santim santim çıkarılması gereken bir kayıp ve mülksüzleştirme tarihini oluşturmaya başlamak gibi biraz abes bir işi üstlenmeye" zorladığını belirttikten sonra yaşadıklarının, kendisinin yazı ve dil anlayışını gözden geçirmeye yönelttiğini dile getirmektedir. Mevzubahis olan gelişmeye değin yazı ve dile verili bir metnin ya da insanın can verdiğini kabul ettiğini; sonra ise, insanın veya öznenin nasıl kurulduğu ile, bir dilin nasıl oluşturulabildiği ile ve şu veya bu amaca hizmet eden çeşitli içeriklerde gerçeklikler kuran yazıyla ilgilenmeye başladığını anlattıktan sonra kendi yaklaşımına değinmekte ve bir eleştirel gelenekten söz etmektedir. O, "dünyevilik" adını verdiği seste, Vico, Auerbach, Lukretius, Gramsci, Lampedusa, Hegel, Marx, Lukacs, Habermas ve Herder gibi felsefi, tarihsel ve mekânsal olarak birbirinden farklı isimleri kronolojik uyumu göz ardı ederek bir araya getirmektedir. "Dünyevilik" ile yaşadığımız dünyayı araştırmaya yönelik bilgili ve korkusuz bir tavrı kastettiğini belirten Said, yaptığı işi "kendini yaratma" ile "daimi huzursuzluk" kavramları arasında bir kimlik mücadelesi uğraşısı olarak resmetmektedir.⁵

Foucault ve Said'in birbirine paralel tahlillerinde araştırmamızı ilgilendiren bir nokta bulunmaktadır. İkisinin "eleştirel ontoloji" kavramı üzerinden yaşadıkları ve katıldıkları hayata ilişkin hakikatlerin nasıl kurulduğuna ve kim/kimler tarafından ve nasıl işlevsel kılındığına dair merakları felsefi bir meraktır. Benzer şekilde "İslâm felsefesi" isimlendirmesini bilginin bir temeli olarak kuran sürecin hangi arka plana dayandığına ve söz konusu isimlendirmenin işaret ettiği

⁴ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*; çev.: Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, 2011, İstanbul, s. 171-172; a.mlf., *Doğruyu Söylemek*; çev.: Kerem Eksen, Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, 2012, İstanbul, s. 131-135.

⁵ Edward Said, *Kış Ruhu*; çev.: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 2000, İstanbul, s. 21-25.

faaliyetin nasıl icra edildiğine ilişkin merak da felsefi bir meraktır. Burada felsefenin interdisipliner fonksiyonu görünür olmaktadır. Zira psikanalizin arkeolojiyle birleştirilerek genişletildiği ve felsefi bir yönetime dönüştürüldüğü söz konusu yöntemde anlamların tarihsel sahiplenilişiyle ilgili öznel uygunluklar ve sahicilikler soruşturulmaktadır. Belki de yeryüzünün bir kısmı açısından günümüzde felsefe bir bakıma tamamen bu ve buna benzer meraklardan ibarettir. Nitekim kapsamımıza giren “İslâm” ile “felsefe” arasındaki bir isimlendirmenin ne tür bir işaretleme maksadıyla icra edilmiş olduğu sorusu önemli bir felsefi sorudur.

M. Cüneyt Kaya, İslâm felsefesinin mahiyetini tartıştığı bir incelemede, Türkçede kendisine “İslâm felsefesi” isimlendirmesiyle işarette bulunulan insani alan kadar ismi ve muhtevası tartışmaya açık bir başka alan bulunmadığını belirtmektedir. “İslâm felsefesi”, dışında “Arap felsefesi”, “Arapça felsefe”, “Arap-İslâm felsefesi”, “Müslüman felsefesi”, “İslâmî felsefe” ve “Türk-İslâm felsefesi” gibi adlandırmalarla aynı alana işarette bulunulmakla birlikte esas olarak söz konusu adlandırmaların her biri, adlandırılanın ne olduğu, ne olması gerektiği ve hatta ne olmadığı konusunda çeşitli açık ve gizli kabuller içermektedir. İslâm felsefesinin isimlendirilişinde işarette bulunulan alandaki eserlerin yazarlarının etnik kimlikleri, yazdıkları diller, bağlı bulundukları dinler ve mensubu oldukları medeniyetin baz alınıp alınmamasına göre isimlendirmeler farklılık göstermektedir. Nitekim “İslâm felsefesi” ve “İslâm filozofu” isimlendirmelerindeki “İslâm”, “İslâm medeniyeti” veya “İslâm dünyası” anlamına gelmektedir ve etnik kimliği, dini ve yazdığı dil hangisi olursa olsun İslâm medeniyetinde felsefi faaliyet icra edenlere “İslâm filozofu” ve yaptıkları etkinliğe de “İslâm felsefesi” denilmesi mümkün görünmektedir.⁶ Kaya’nın çalışmasının önemi, Türkçede yapılmış son çalışmalar içerisinde doğrudan probleme yoğunlaşan bir araştırma olmasıdır. İçerisinde bizzat İslâm filozofları ve onların tarihçelerini anlatan tabakat eserleri tarafından aynı felsefi faaliyet için ne tür adlandırmalarda bulunulduğu da sistematik olarak verilmektedir. Ne var ki, söz konusu incelemede, isimlendirmeyle isimlendirilen insani anlam arasındaki tarihsel yakınlık veya uzaklık felsefi olarak tahlil edilmiş değildir. Oysa bu daha önemli ve güncel bir sorundur.

“İslâm felsefesi” isimlendirmesi üzerine felsefi düşünmenin ne kadar önemli olduğunu aydınlatmak için felsefenin neliğine ilişkin kısa bir tahlil yapmak lüzumu vardır. Günümüzde felsefeden söz edildiğinde birkaç önemli parametrenin zihni önceden güdümlendiğini saptamak gereklidir. Bir tanesi, modern felsefenin Foucault’nun haber verdiği tarzda, bilinçsizce ortaya atılmış “aydınlanma nedir?” sorusuna cevap veren felsefe olması⁷ ve bu bağlamda öncelikle Hristiyanlık teolojisi ve onun sorunlarıyla bağlaşıklık oluşudur. Bunun anlamı, felsefeden anlaşılanların neredeyse tamamen belirli bir tür inanışın ve onun yol açtığı insani soruların tekelinde bulunuyor oluşunun yanı sıra ancak belirli türde alışkanlıklara aşinalığın felsefenin bir parçası olabileceğidir. Foucault’dan önce Friedrich Nietzsche’nin söz konusu problemi teşhis etmiş olduğunu söyleyebiliriz.⁸ Aynı parametrenin içerisindeki ikinci bir detay, felsefenin doğrudan dine karşı olarak konumlandırılması ve felsefenin makul bir inancın savunulması olarak tanımlanmasıdır. Mesela Luc Ferry, felsefeyi kavramaya başlamanın en kolay yolunun onu, dini tasarıların karşısında düşünmek olduğunu ve felsefe ve dinin, “kurtuluş” veya “selamet” meselesine yaklaşmanın iki zıt yolu olduğunu öne sürmekte;⁹ sözelimi Immanuel Kant ise, John Rawls’un yorumuna göre, makul bir inancı savunan araç olarak felsefeden faydalanmakta ve felsefe

⁶ M. Cüneyt Kaya, “Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed.: M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, 2013, İstanbul.

⁷ Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 174.

⁸ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*; çev.: Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, 2010, İstanbul, s. 26.

⁹ Luc Ferry, *Gençler İçin Batı Felsefesi*; çev.: Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, 2011, s. 2-11.

yapmaktadır.¹⁰ Ferry, güncelliğin haklılığına sığınarak, felsefenin aslında bir çeşit “Batı felsefesi” olduğunu dile getirmektedir.¹¹ İkinci bir parametre, “tarih”ten anlaşılanla “felsefe”den anlaşılanın bölünmesi/bölünüşü ve antropolojinin muhatapları olarak düşünülenlere ilişkindir. Zira içerisinde bulunduğumuz dönemde felsefe tarihi, aydınlanmacı, modern ve felsefe-din ikilemine dayalı felsefeyi ortaya çıkarmaya yönelik bir insani gayretin evrimsel öyküsüne gönderme yapmaktadır. Özellikle Türkçede felsefe bölümlerindeki anabilim dallarının ve çalışma alanlarının ayrışmasında söz konusu bakış açısı etkili olduğu gibi antropolojinin muhatapları algısının tetiklediği bazı tasarımlarda sözgelimi İslâm felsefesi, felsefe tarihinin de dışında algılanmaktadır. Bryan S. Turner, sosyal bilimlerde birer insan bilimi olarak sosyoloji ile antropoloji arasındaki ayrımın önemli olduğunu, ilkinin gelişmiş toplumların toplum bilimi olarak, ikincisinin ise, geri kalmış toplumların toplum bilimi olarak işgördüğünü belirtmekte ve Edward William Said, İslâm’a ilişkin tarihsel araştırmaların tamamını “antropolojinin muhatapları” başlığı altına yerleştirmektedir.¹² İki parametrenin de önemi felsefe ve tarihi birbirinden ayırmak ve hangi tarihlerin gerçekten tarih sayılacağına ilişkin karar vermek bakımından ortaya çıkmaktadır. Zira genellikle G. W. F. Hegel’den beri Batı Avrupa’nın dışında yaşayan insanların serüvenleri gerçek tarihin konusu ve unsurları olarak kabul edilmemektedir. Hegel’in yaklaşımının dolaylı bir yansıması olarak İslâm felsefesi, felsefe tarihinin dışında konumlandırılırken bir bakıma iki farklı tarihin insanı arasında da bir ayrım yapılmış olmaktadır.¹³ Felsefeyi icra etmekle felsefenin tarihini çalışmak arasındaki bazı önyargılar da eklendiğinde günümüzde felsefe olarak anlaşılan düşünme alanı veya faaliyetten özellikle bir medeniyet adresi olarak İslâm’ın dışlandığı ve aynı İslâm’ın antropolojik bir nesne olarak felsefenin yanına ikame edildiği görülmektedir. Böylelikle Batı’da neden meslekten felsefecilerin değil de antropolog ve filologların İslâm felsefesiyle ilgilendikleri de anlaşılabilir olmaktadır.

“İslâm felsefesi” isimlendirmesinin umumiyetle maksatlı ve Müslümanlar açısından entelektüel olarak daraltıcı etkisi olan bir isimlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İslâm ile ilişkilendirilen bir felsefi miras ve felsefe yapma tarzı hem felsefenin muteber alanından hem de tarihten dışlanmış olmaktadır. Bu isimlendirme yerine aynı tarihsel mirası ve felsefe yapma tarzını ifade etmek üzere önerilen bazı kavramlar bulunmaktadır. Mesela İlhan Kutluer, yine antropolojik bir adlandırma olan “İslâm Medeniyeti”nin klasik çağındaki felsefi faaliyetlerin “hikmet olarak felsefe” ve “ilim olarak felsefe” şeklinde iki ayrı başlık altında günümüze taşınabileceğini düşünmektedir.¹⁴ Kutluer’in önerisi, İslâm felsefesi araştırmaları bakımından önemlidir; çünkü modern dönemde felsefenin hangi farklı şubelere bölünerek nasıl bir işlev değişikliğine uğradığının farkındadır. Bununla beraber memnun olunmaksızın “İslâm felsefesi” isimlendirmesinin kullanılması lüzumu varittir; zira kastedilen felsefe yapma muhtevasına ne tarihsel olarak ne de felsefi olarak işarette bulunabilen daha yerleşik bir kavram mevcut değildir. Son durumda ise, “İslâm felsefesi” tamlamasında yer alan “İslâm”ı gerekçelendirmek gerekmektedir.

Felsefenin çağdaş anlam çağrışımlarından dışlanmış İslâm’ı yine felsefenin içerisinde gerekçelendirmek ve hatta onu kuramsal bir çare olarak önermek kolay değildir. “Neden İslâm?” sorusunun cevabını, “İslâm”ın anlamsal karşılığının ve işlerliğinin bulunduğu bir terminolojik geleneğin içerisinden gelerek vermek ile tamamen bozulmuş ve yerleşikleşmemiş bir felsefi zeminin içerisinden gelerek vermek eşdeğerde olamaz. Günümüzde Türkçenin bir felsefi terminolojisi bulunmadığı gibi ona ait özgün bir soru da yoktur. Bunun anlamı, sistematik felsefe yapmak için modern Türkçede bir felsefi geleneğin ve onun üzerinde gezineceği, yerel anlamlardan

¹⁰ John Rawls, *Siyasal Liberalizm*; çev.: Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 141-142.

¹¹ Ferry, *Gençler İçin Batı Felsefesi*.

¹² Said, *Kış Ruhu*, s. 43-68; Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, s. 255-256.

¹³ G. W. F. Hegel, *Tarihte Akıl*; çev.: Önay Sözer, Kabalcı Yayınları, 2. Basım, 2003, İstanbul, s. 13, 41.

¹⁴ İlhan Kutluer, *İslâm’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2001, s. 25, 123.

üretmiş terimlerin bulunmayışıdır.¹⁵ “Neden İslâm?” sorusu, Türkçe felsefede sorulabilecek en yakın ve anlamlı soru olacaktır; çünkü tarihte bizzat mevcudiyeti ve insanların uzun zamanlar ihtiyaçlarını temin ettikleri bir felsefi tecrübe olması dolayısıyla “İslâm felsefesi” isimlendirmesini günümüzde hala gerekçelendirebilecek yegâne soru budur. Ne var ki, tarih felsefesini çağrıştıracak düşünsel tasarruflardan fazlasıyla bir yanıt getirme zorunluluğu vardır; çünkü tarih felsefesi, modern dönemde İngiliz ve Fransızlara nispetle geri kalmış Almanların felsefeye kazandırdığı edilgen bir felsefedir.¹⁶ Aşağıda Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefe tarihi kurgularına ilişkin tahlillerimizin söz konusu sorunun cevabına ilişkin olarak ufuk açıcı veriler sağlayacağını umuyoruz. Bizzat mevcut olan anlatıldığında, onun tarihsel durumuna ilişkin felsefi gerekçelendirmede bulunmak kolaylaşmaktadır.

1- Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Felsefeye “Evrimsel-Amaçlı Felsefe Tarihi” Temasını Sokması ve Fârâbî ile İbn Sînâ'da “Felsefe” ve “Filozof” İmgeleri

Ebû Nasr el-Fârâbî, felsefe kavramını tarihsel bir evrim içerisinde okumayı önererek tarih kavramıyla amaçlılığı bir araya getiren ve Antik Yunan filozoflarının kendi aralarındaki görüş ayrılıklarını tarihsel bir evrimle anlamlandırmayı öneren bir filozoftur. Aşağıda etraflıca tahlil edeceğimiz bu önerisiyle o, İslâm felsefesinde evrimsel ve amaçlı bir felsefe tarihi kurgusu yaratmıştır.¹⁷ Bu açıdan G. W. F. Hegel'in evrimsel ve amaçlı felsefe tarihi kurgusunu önceleyen bakış açısının onun sisteminde bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁸ İkinci olarak Müslüman toplumların felsefeyi tercümeyle ve sonradan edinmiş olmaları ve gerçek tek din olarak algılanan İslâm'ın felsefeyle ilişkisi, Fârâbî'nin tarihsel ve düşünsel evrim algısında önemli bir etkiye bulunmaktadır. İslâm'ın felsefeye nispetle sonradan olması dolayısıyla –çünkü Yahudilik felsefeden önceydi; demek ki “din” olarak sadece İslâm'ı baz alıyor- onun sistematik felsefeyi ve mükemmel filozofu söz konusu dinin içerisinde tanımladığını düşünüyoruz.¹⁹ Gerçek tarihi, felsefe ve İslâm arasındaki bir münasebetin varoluşsal tarihine göre kurgulaması ve varolanı idealize etmesi bakımından onun tarihte ilk olduğunu ve hem İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn'a, hem de –dilin kökeni üzerinde de durması bakımından- Jean Jacques Rousseau, G. W. F. Hegel ve Auguste Comte düşüncelerine öncülük ettiğini kabul ediyoruz. Ayrıca İbn Sînâ, Fârâbî'nin söz konusu felsefi çözümlemesini almış ve kendi sisteminde kullanarak daha ileriye taşımıştır. Öncelikle Fârâbî'nin felsefi önerilerini ve İbn Sînâ'nın felsefi tahlillerini aktaracak, daha sonra ise bunları açımlayacağız.

Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf* adlı eserinde yer alan ikinci bapta, bütünüyle sözcüklerin (el-elfâz), felsefenin ve dinin (el-mille) ortaya çıkışlarına ve felsefe ile dinin –sadece İslâm'ı kastediyor; zira daha önce de belirtildiği gibi Yahudilik dininin mevcudiyet tarihi Yunan felsefesinden evveldir- ilişkilerine değinmekte; ayrıca bir dili kullananların ilk defa felsefeyi yaratması ile onu sonradan tercüme yoluyla elde etmeleri arasındaki farkı gerçek tarihi idealize ederek anlatmakta ve tamamını felsefi bir sorun haline getirmektedir.²⁰ Böylece Fârâbî, gerçek

¹⁵ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergâh Yayınları, 2001, İstanbul, s. 23-39; a.mlf., Başlıksız Sunum, *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*; ed.: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, 2. Baskı, 2010, İstanbul, s. 11-27.

¹⁶ Muhammet Özdemir, “İbn Haldun ve Hegel'in Tarih Felsefelerinin Türkiye Bağlamında Anlamı”, *Turkish Studies-International Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/7 Summer 2013*, Ankara, s. 415-428.

¹⁷ Latif Tokat, Fârâbî'nin özgün yaklaşımı ile modern düşünürlerin benzer felsefi tahlilleri arasında bir paralellik saptamış ve felsefe ile din arasındaki ilişkinin bir felsefe tarihi kurgusuna imkân vermesini dini çoğulculuk meselesine uygulamıştır. Bkz. Latif Tokat, “Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?”, *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sayı 2, Ağustos 2007, İstanbul, s. 50-103.

¹⁸ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, İstanbul, s. 6-12.

¹⁹ Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, s. 172-175.

²⁰ Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf Harfler Kitabı*; çev. ve nşr.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, 2008, İstanbul, s. 69-95; krş. Kutluer, a.g.e., s. 168-175.

tarihe felsefi spekülasyonu uygulamak ve bir anlamda tarih felsefesi yapmak bakımından önce İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn'u,²¹ sonra ise G. W. F. Hegel'i incelemekte;²² dilin kökenlerini ve gelişmesini felsefi bir problem olarak analiz etmek ve farklı dillerin felsefe yapmaya dair farklılaşan ilişkilerini incelemek bakımından Jean-Jacques Rousseau'nun dillerin kökenine ilişkin felsefi tahlillerini akla getirmekte;²³ ayrıca mevcudiyetini olumlayarak felsefi bir sorun haline getirdiği kendi şimdiki zamanını tahlil ederek tarihte bir yere oturtması bakımından da Michel Foucault'nun "eleştirel ontoloji" olarak isimlendirdiği felsefi tavrı evvelden örneklendirmektedir.²⁴ İslâm'ın ortaya çıkışının ardından ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel üstünlüklerin devamında bir kurumsal düzen (medeniyet) ve ayrıcalıklı bir toplumsal birliktelik meydana getirmesi, üzerine özellikle dini göz önünde bulunduran bir felsefi değerlendirmeyi lüzumlu kılmakta ve nedensel okumayla birleştirilen tarihsel gelişimde felsefi bir amacın mevcudiyeti aranmaktadır. Foucault'nun "eleştirel ontoloji" kavramını çağrıştıracak tarzda Fârâbî'nin felsefeyi, mantıksal düşüncüyü ve bilimi İslâm'ın tarihine bir hazırlık olarak kurması önemlidir. Fârâbî, gerçek tek din olarak İslâm'ı kendi zamanındaki hayati veya insani bir unsur olarak almaktadır. Onun felsefi meselesi, daha ziyade, aydınlanmadan sonraki felsefelerde görüldüğü üzere bir felsefe-din ikilemini çözmek değildir.

Fârâbî, öncelikle tecrübî hayattan yola çıkarak bazı saptamalarda bulunmaktadır. Ona göre, her bir bilim dalının uzmanı (ehlû külli sinâa) için kendi çalıştığı saha diğerlerine nispetle seçkin ve önemlidir. Bununla birlikte filozofun konumu diğer bilim adamlarına kıyasla üstündür; çünkü hayatta onların edindikleri misyonun pratik karşılığı, sözelimi tıp, kalaycılık ve hukuk gibi sahalara nispetle daha fazla zaman ve yer işgal etmektedir. Bu sebeple felsefenin bilimsel kanıtlamaya başvurarak yapacağı tahliller, diğer araştırma alanlarında üretilen bilgilerden öncelikli ve geneldir. Doğal gelişen insanlık tarihinde bilimsel kanıtlamaya (burhân) dayanan gerçek felsefeden evvel çürük ve zannî felsefeler ortaya çıkmakta, burhân ile teminat altına alınmış felsefe ise dini (mille) incelemektedir. Yani yanlış felsefeler doğru felsefeden önce gelmekte, felsefe de dinden önce gelmektedir. Dinden sonra ise onun inanç hükümleri üzerine bilgi geliştiren kelim ve onun hukuki çıkarımlarını çalışan fıkıh ortaya çıkmaktadır. Felsefe, araçları kullananın araçlardan önce gelmesi gibi dinden önce gelir ve felsefe için din, din için de kelam ve fıkıh araç (alet) hükmündedir. İki araçlık durumu arasında bazı farklılıklar vardır. Kelamcı gerçek felsefede kullanılan akıl yürütme seviyesinin bir altındaki seviyeyi –iknâî istidlâl (cedel)- kullanarak itikadi unsurları izah etmeye çabalarken hukukçu (fakîh) ise, siyaset felsefesine benzer şekilde pratik bir felsefe yapma gayretiyle kanunlaştırmalarda bulunmaktadır. Üstlendikleri işlevlerin daha çok insanı ilgilendirmesi ve liderlik (reîs) ehliyetine sahip olmaları bakımından çoğunluktan (halk/cumhûr) ayrışan seçkinlerden (hâssa) olan kelamcı ve fakîhlerin konumu gerçek filozofların (el-felâsife bi-ittlâk) altındadır.²⁵

İnsana verilmiş olanlar, onda tabii olarak ortaya çıkacak ve gelişecek durumlara elverişli ayarlanmışlardır. İlk yaratılışından itibaren o, fitratına uygun olarak hareket etmekte ve ihtiyaçlarını gidermeyi temin edecek imkânlar yaratmaktadır. Onun bedensel özellikleri ve mizacı, organları ve psikolojisi (nefis), kendini var bulduğu bir barınak ve beldeden başlayarak hayatta kalmasını sağlayacak niteliktedir. İnsanda kapsamımızı ilgilendiren her şey, seslerin, sözcüklerin, istikrarlı anlamların, dillerin ve iletişim ile düşünmeyi sağlayan diğer temel unsurların meydana gelişiyile

²¹ Bkz. Abdurrahman Bedevi, "Miskeveyh", *Klasik İslâm Filozofları ve Görüşleri*; ed.: M. M. Şerif, çev.: Kasım Turhan, İnsan Yayınları, 2000, İstanbul, s. 91; Ahmet Arslan, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, İstanbul, s. 57.

²² Hegel, *Tarihte Akıl*, s. 31-37.

²³ Jean-Jacques Rousseau, *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*; çev.: Ömer Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, İstanbul.

²⁴ Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 172.

²⁵ Fârâbî, *Kitâbu 'l-Hurûf Harfler Kitabı*, s. 69-72.

başlamaktadır. Onun fizyolojik yapısında ağzın, burnun, dilin, dişlerin, dudakların, boğazın ve çenenin mevcudiyeti ve nefes alıp verme gibi faaliyetler özellikle bir dili kullanmayı ve iletişimde bulunmayı mümkün kılacak bir titizlikle vardır. Bir dilin oluşumunu önceleyen ilk iletişimsel tasarruf, insanın ihtiyacını ifade etmek üzere bağırmasıdır (nidâ). Seslenmenin ilk örneği olan nidanın ardından duyulur her bir nesneye işaretle ilgili bir özelleştirme (tahsis: ilk isimlendirme) söz konusu olmakta ve böylece iletişimin ilk şekli başlamaktadır. Ağzın, çenenin, dudakların, dişlerin, boğazın ve nefes alıp vermenin yapısına bağlı olarak insan sesleri farklı tarzlarda kullanıp geliştirmekte ve nihayet isimlendirmelerin sırası ve söyleniş dizilimiyle ilgili ilk uzlaşımlar ortaya çıkmaktadır. Farklı barınak ve beldelerdeki insanların çeşitli seslendirme tarzları dolayısıyla seslendirmeler arasında ayrımlar oluşur ve dillerin milletlere göre değişmesi bu tarzda işleyen bir arka plandan beslenir. İlk seslenmelerin ünsüz harflerden oluştuğunu belirtmek lüzumludur. İlk harfler sayesinde yapılan seslendirmeler ile işaret edilen anlamlar arasında bir yetersizlik durumu mevcuttur. Dolayısıyla isimlendirme diyebildiğimiz ilk sözcüklerde (lafız) işaret edilmesi mümkün duyulurlar ile ilgili anlamların göstergeleri olgusallaşmaktadır.²⁶

Fârâbî açısından dilin ortaya çıkışı önemlidir; çünkü onun aşama aşama beliriş serüveni, duyulurlara işaret eden sözcüklerden başlayarak söz konusu sözcüklerden edinilmiş ikinci ilişkisel anlamlara göndermede bulunan sözcükler ile düşünmenin ilk sistematik örneklerini olgusallaştırmaktadır. Yeni dünyaya geldiği toplum içerisinde seslendirme ve isimlendirme alışkanlıklarını hazır bulan bir insan aynı etkinliğe katılarak iletişimi devam ettirir ve böylece bir dil üzerinde uzlaşım meydana gelir. Artık insanlar arasında uzlaşılmış bir etkinlik olarak dil, çeşitli delaletleri kuşaklar arasında ortak bir davranış ve iletişim aracı haline getirmektedir. İnsanın hayatla münasebeti daima ihtiyaca binaendir ve tabii tekâmüle açıktır. Gitgide kelimelerin sayısı artar ve sözcüklerin yapılarındaki haller gösterdikleri anlamların hallerine benzetilmeye çalışılır. Duyulurlara ilişkin anlamlar içerisinde genel ve özel olanlarının varlıkları fark edilir ve genel anlamlar (el-ma'na'l-âm/külfî) ile özel anlamlar (el-ma'na'l-hass) ayrışır; tümel anlamlara işaret ile cins ve tür (nev) ortaya çıkar. Zamanla isimlendirilmemiş anlamları ifade için hazır bulduğumuz sözcükleri veya adlandırmaları taklit ederek geliştiririz. Artık müşterek lafızların veya eşanamlı sözcüklerin geliştikleri fark edilir. Lafızların gösterdikleri manalar için kararlı ve yeterli bir hale gelerek istikrar kazanmaları önemlidir. Zira anlamsal istikrar beraberinde anlatımdaki derinliği – sözgelimi mecaz ve istiare ile yapılan ifadelendirmeleri- getirmektedir. Böylece duygusal önermelerden kurulu konuşma seviyeleri olarak hatabî ve şiirsel düzeyler olgusallaşma imkânı bulmakta ve kendilerini göstermektedirler. Burada dilin kullanımındaki alışkanlık yerleşik hale gelir ve söz konusu kullanım alışkanlığı, doğru ve yanlış için tayin edici bir kıstas durumuna yükselir.²⁷

Fârâbî'ye göre, dili kullanan toplumda ilk ortaya çıkan ve ifadelendirilen anlamların tamamı hatabî (retorik) düzeydedir. Söz konusu düzey, felsefi akıl yürütme veya kıyas tarzlarından şiir düzeyinin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Söylevler (hutbeler) ve şiirler, geçmiş zamanda meydana gelmiş hâdiselerin ve öğrenilmesi lüzumlu anlamların kuşaklar boyunca aktarılması için kullanılır. Böylece sözlü bir kültür yerleşir ve şiir, söylev ve öyküleri ezberleyenler, aktaranlar ve tahlil edenler, hem dilin korunması için başvuru kaynağı olurlar, hem de toplumun ilk filozofları olarak işgörürler. Dile ve tecrübeye ilişkin çeşitli analizler ve eleştiriler dilin yetkinleşmesini sağlar ve ezberlenecek şeylerin sayısı artınca yazının icadını tetikleyen insani gereksinimler belirir. Başlangıçta karışık olan yazının gitgide açık, anlaşılabilir ve kullanılabilir olması için düzeltilmesi ve geliştirilmesi söz konusudur. Kitaplara yazmak başlar ve ardından dil bilimi sanatı (sinâatü ilmi'l-lisân) ortaya çıkar. Dil bilimlerinde uzman olanlar dilin kurallarını göçebelere bakarak kararlaştırırlar ve daha sonra başka dillerle karışma ve dilin bozulması riski belirlediğinde

²⁶ Fârâbî, a.g.e., s. 72-75.

²⁷ Fârâbî, a.g.e., s. 75-79.

düzeltilmelere başvurulur. Çöl göçebesi olmayan milletlerde yaşayanlara bakılarak dil düzenlenir ve sabitleştirilir. Farklı yaşam ve alışkanlık tarzları farklı dil alışkanlıklarını ve gramerleri önceler. Arapların dillerini sabitleştirmeleri ve geliştirmeleri güzel bir örnektir. Hicri 90 yılından 200 yılına değin bu işle meşgul olmuşlar ve titizlikle çeşitli dil okulları yaratmışlardır. Sözelimi Irak'ta Kûfe ve Basralılar Arapça için kıymetli çalışmalar yaptılar. Dil üzerine yapılan çalışmalar, hitabet, şiir, haberleri ve şiirleri ezberleme ve rivayet etme gücü ile dillerini bilme ve kitabet sanatı olarak beş sanatın ortaya çıkışını tetikler. Ne var ki dilbilim ile uğraşanlar halk seviyesinde değerlendirilmelidir; çünkü onlar henüz felsefi sanatlara gerçek anlamda evrilmiş olmadıkları gibi halkın içerisindeyler.²⁸

Fârâbî'ye göre dilin kurumsallaşması tamamlandığında sırasıyla bilimler, felsefe ve din ortaya çıkmaktadır. Dil bilimleri halk seviyesindeyken onunla ilgili detaylar tamamlandığında insanlar yeryüzü ve gökyüzündeki duyulur varlıkların sebeplerini bilmek isterler. Söz konusu arayışı somutlaştıranlar ve araştırma yapmaya başlayanlar ilk bilim adamlarıdır ve onlar halkın seviyesinde değildirler. Bilim adamları ilk olarak toplumda hazır buldukları hatabî kıyas yollarını kullanarak çeşitli tahlillerde bulunmaya çalışırlar ve bu arada matematiksel mevcutları ve doğayı inceleme ortaya çıkar. Doğa ve matematik için yapılan incelemeler ile doğru yöntem tartışmasına geçilir; çünkü girilen bilimsel tartışmalarda doğrunun kimi zaman elde edilemeyişi sofistlik, diyalektik ve retorik akıl yürütme düzeylerinin eleştirilmesine yol açmaktadır. Birçok farklı bilimsel tutum ve görüş ortaya çıkmış ve doğru adına uzlaş veya çözüm yolu elde edilememiştir. İnsanlar matematikteki kesinliği doğaya ilişkin bilgilerinde de talep ederler ve matematiksel yollara eğilmiş olmak bir olgunlaşmayı tetikler. Henüz ulaşılan seviyede diyalektik (cedel) en muteber ilmi kıstastır ve çeşitli toplumsal meseleler böyle araştırılır. Platon'un yaşadığı çağdaki felsefi seviye bunun devamıdır ve hala ilmi inceleme (en-nazarü'l-ilmî) tamamlanmış değildir. Platon'un zamanında olgunlaşmaya yakın bir seviyeden toplumsal meseleler ele alınmaktadır. Sonra ise durum Aristoteles'in günlerinde karar kıldığı gibi gelişmeye devam etmektedir. Nihayet ilmi inceleme sonlanır ve bütün yollar ayrışır. Kuramsal ve tümel bilgi olarak felsefe olgunlaşır ve artık o, geliştirilmekten ziyade öğrenilip öğretilecek bir sanat haline gelir. Onun öğretimi bütün insanlar açısından ikiye ayrılır ve ilki, özel öğretimdir ki yalnızca bilimsel kanıtlama (burhân) düzeyiyle yapılır; ikincisi, genel öğretimdir ve cedelî, hatabî ve şiirsel yollarla yapılır. Hatabî ve şiirsel yöntemin, burhân ile çıkarsanmış kuramsal ve uygulamalı bilgilerin halka öğretilmek için kullanılması en uygundur. Burada halka burhânî doğruların öğretilmesi ve onların yerleşik hale getirilmesi yasayla olur. Halkın tasavvur etmekte zorlandıkları, onlara hayali misallerle öğretilir, ikna edecek yollar kullanılır ve mutluluklarını sağlayıcı yasal düzenlemeler yapılır. İşte dinin ortaya çıktığı ve işlevsel olduğu yer burasıdır.²⁹

Fârâbî, betimlediği tüm insani ve felsefi nitelikli gelişmelerin tarihsel bir tabiiyet ve nedenselliklerle gerçekleştiğini düşünmekte ve bu nedenle felsefe ile İslâm'ın karşılaşmasını, tüm detaylarıyla birlikte, felsefi bir tarihin zorunlu bir parçası yapmaya çalışmaktadır. Felsefenin olgun bir tarzı olarak Aristoteles felsefesi ve dinlerin içinde gerçek tek din olarak İslâmiyet söz konusudur. Bu nedenle o, sahih din (el-milletü's-sahîha) ve bozuk din (el-milletü'l-fâside) ile gerçek felsefe (el-felsefetü'l-yakîniyye/el-felsefetü fi'l-hakîka) ve sahte felsefe (el-felsefetü'l-maznûne) arasında çeşitli olasılıklardan ve zamansal ardışıklıklardan söz etmektedir. Gerçek felsefe, bilimsel kanıtlamaya (burhân) dayanan felsefedir ve bir toplumda din, ondan sonra ve onun kesinleştirdiği hakikatleri izleyerek ortaya çıktığında sahih din olmaktadır. Sahte felsefeye dayanan din ile de bozukluk gelişmektedir. İki durumda da din, tarihsel olarak felsefeden sonra gelmek zorundadır. Sahte veya gerçek felsefeden önce gelmiş herhangi bir din yoktur. Felsefe ile din arasında birtakım münasebetler vardır ve aktarılan ardışıklık durumlarının yanı sıra insanların

²⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 79-85.

²⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 85-88.

bilinç durumlarıyla ilişki halindedir. Mesela doğru dinin gerçek felsefeye dayandığı ve dinin felsefi hakikatlerin sembolik görüntüleri olduğu gerçeği unutulursa felsefeyle uğraşanlar dini, din mensupları da felsefeyi anlayamazlar ve arada bir çeşit zıtlasma meydana gelir. Aradaki zıtlasmadan dolayı taraflardan biri diğer tarafa, sözelimi filozoflar din mensuplarına, karşı çıkabilirler. Din, bozuk bir felsefeye tabi olmuş olur ve onun mensuplarından bazıları gerçek felsefeyi edinmiş bulunurlarsa, gerçek felsefeyi öğrenenler kesinlikle dine karşı çıkarlar. Diyalektik (cedel) ve safsata, yerleşik bir dinin mensupları tarafından öğrenildiğinde dinle münasebetleri bozulmaktadır ve bu nedenle toplumu yönetenlerin söz konusu iki kıyas ve söylem oluşturma tarzını yasaklamaları gerekmektedir. Zira diyalektik ve safsata dini meselelere uygulanarak onlar üzerinden müşküller çözülmeye çalışıldığında zararlı ve tahripkâr neticeler ortaya çıkmaktadır. Benzer toplumsal koşullardan sonra bazı din mensupları felsefeyi bağrına basmış, bazıları onu serbest bırakmış, bazıları hakkında yorum yapmamış ve bazıları da yasaklamıştır. İnatla felsefeye karşı çıkan toplumlarda felsefenin dini duyarlılıklara zarar vereceği endişesi hâkimdir ve böylelerinde kelimeler felsefeye karşı olacağı gibi kelimeler de filozoflara karşı çıkacaklardır.³⁰

Felsefe ile İslâm arasındaki karşılaşmaya dair böyle bir tahlilden sonra Fârâbî, felsefenin bir toplumda ortaya çıkma ve icra edilme koşullarının tercümelerden kaynaklanmasına değinmektedir. Zira felsefi terminolojinin paralel anlamlar veya kavramlar üzerinden izlenmesi önemlidir. Filozof, İslâm'ın diğer toplumlar tarafından Arapçadan tercüme edilerek alınmasını örnek olarak anmakta ve yasaların (şerâi') ikinci milletin dilinde bulunmamasının olağan olduğunu belirtmektedir. Bu durumda ya tercüme edilen sözcükler için yeni sözcükler uydurulur veya kelime hazinesinde hazır bulunanlar arasından en uygunları tercih edilerek alınan anlamlara eşitlenir. Tıpkı bunun gibi felsefeyi bir başka milletten alan bir toplum da, ilk milletin felsefenin anlamlarını yüklediği kavramlara bakarak öncelikle iki millet nezdinde de ortak olan hangi anlamların birincilerin felsefesinde aktarılmış olduğunu bilmelidirler. Bunları bulduklarında kendi toplumlarının sözcükleri arasında aynı anlamları ifade eden genele ait sözcükleri alırlar ve onları, felsefenin ilgili anlamlarının isimleri yaparlar. Şayet adlandırmalardan bazıları iki millet arasındaki ortak anlamlara dayanmıyorsa, söz konusu anlamlara en yakın anlamların sözcükleri tercih edilir ve kullanılır. Hiçbir anlamsal uyuşma söz konusu olmuyorsa felsefenin alındığı toplumdaki isimlendirme tarzı, tercüme edilen dilin yapısına uygun hale getirilerek alınır ve izah edilir. Önemli bir mesele olarak Araplar nezdinde varolan felsefe, Yunanlılardan nakledilmiştir. Nakleden kişi veya kişiler, anlamların ve adlandırmaların karşılıklarıyla ilgili anılan tercüme yollarını kullanarak bir araştırma ve uygulama yapmışlardır. Tüm sözcüklerin Arapça karşılıklarını önerenler ve aşırı gidenler bulunduğu gibi mutedil davranarak daha kabul edilebilir bir terminoloji yaratanlar da vardır. Felsefenin ikinci bir topluma –Arapça düşünen, konuşan ve yazanlara- alınması ve öğretimi esnasında kullanılan terminoloji önemlidir ve milletlerin anlam hafızalarından faydalanılarak bir paralellik kurulmalıdır. Zira önerilen ve bazen yerleşikleşen lafızlar birtakım yanıltıcı anlamlara gönderme yapabilir. Halkın dilinde kullanılan sözcüklerden alınarak birer felsefi terim haline getirilenlerde de dikkatli davranmak lüzumludur. Eşanlamlı veya eşesli sözcüklerin durumlarına ve maksatların yeterince gerçekleşmesine titizlikle yaklaşılmalıdır ki, felsefi faaliyet ve öğretim herhangi bir hata içermesin.³¹

Bu arada Fârâbî, aktarmış olduğumuz felsefi görüşlerinde özel olarak Araplara felsefenin nasıl geldiğinden ve onun nasıl uyarlanacağından söz ettiği için kaynak olarak Yunanlıları anmaktadır. Aksi takdirde onun felsefenin ilk menşesine dair görüşü farklıdır. Ona göre felsefe,

³⁰ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 88-91.

³¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 91-95.

önce Irak'ta ortaya çıkmış, sonra Mısır halkına ulaşmış, ardından Yunanlılar tercüme yoluyla felsefeyi edinmiş ve sonra da söz konusu ilim aynı yolla Araplara geçmiştir.³²

Fârâbî'nin burada aktarmış olduğumuz felsefi değerlendirmeleri birçok açıdan önemlidir ve genellikle bizim seçtiğimizden farklı temalara bağlı olarak incelenmiştir. Özet bir tarzda aktardığımız görüşlerin çok sayıda modern felsefi sorunu yakından ilgilendiriyor oluşu, İbn Sînâ'nın aynı istikamette ve görece daha gelişmiş bakış açısına yer vermezden evvel söz konusu görüşleri değerlendirmemizi lüzumlu kılmaktadır. Fârâbî, aktarılan kapsamlı felsefi tahlillerinde, öncelikle insan ile hayat arasındaki münasebet üzerine en kapsamlı konuşma hakkına sahip kişinin filozof olduğunu ve gerçek filozofun ancak gerçek felsefeden çıkabileceğini düşünmektedir.³³ Böylelikle kendisinin yaptığı tahlillerin ayrıcalıklılığını güvenceye almış olmaktadır. Sonra tarihin insan tabiatına ve o tabiatın lüzumlu kıldıklarına uygun olarak geliştiğini, aksamayan nedenselci bir bakış açısını koruyarak, sırasıyla bir toplumda dilin oluşup yerleşmesine, dil sanatlarının ortaya çıkışına, bilimlerin doğuşuna, çürük ve gerçek felsefelerin oluşmasına, dinin bir ihtiyaç olarak olgusallaşıp medeni hayatı kurmasına, sonradan tercümeyle alınmış bir felsefenin yeni dilinde nasıl uyarlanıp güncelleneceğine, onun öğretiminin nasıl yapılacağına ve felsefe ile İslâm arasındaki ilişkilerin hangi olasılıklara nasıl bağlı işleyeceğine uygulamaktadır. İncelediğimiz görüşlerde tarihin ve dilin felsefi birer tema olarak alınması ve özellikle tarihin aksamayan bir nedensellikte birleştirilerek doğrusal bir felsefi eğilimle okunmuş olması önemlidir; zira Rousseau ve Hegel'in dilin kökenlerine ve tarih felsefesine ilişkin tahlillerini akla getirmektedir.³⁴ İkinci olarak, amaçlı ve gelişime doğru sürekli ilerleyen bir felsefe algısının Aristoteles'te bitirilmesi, Platon'un gerçek ve yeterli bir filozof olarak kabul edilmeyişi ve Aristoteles sisteminin öğretiminin ancak felsefi faaliyet olarak kabul edileceği yorumu dikkat çekicidir;³⁵ çünkü aşağıda daha detaylı olarak yer vereceğimiz böyle evrimsel ve ilkin Aristoteles'te sonlanan bir felsefe tarihi algısı daha önce hiçbir yazar veya düşünürde bulunamamaktadır. Üçüncü olarak, tarihte çürüklükten burhâni seviyeye evrilmiş olan felsefenin tekrar çürümeye başlayabileceği ihtimali üzerinde hiç durulmazken dinin sahil olmaması ihtimallerine ziyadesiyle değinilmiştir. Bazı akademisyenler bu durumdan bir çeşit çatışma girişimi çıkarmışlardır ki, aşağıda değineceğiz. Bizim yorumumuza göre, ortada olan, felsefe ile din arasındaki bir çatışmadan ziyade mesleki bir rekabettir. Dördüncü olarak Yunancadan Arapçaya kazandırılan felsefenin tercümeyle alınışı esnasındaki detaylara değinilmekte ve bu konuda ihtiyaçların giderilmesine dair hususların uygulanmış olduğu kabul edilmektedir. Beşinci olarak ise, bütün bu felsefi tahlilleri Ebû Nasr el-Fârâbî yapmakta ve yetkin tek filozof olarak kabul edilen Aristoteles'in yaptıkları yeni temalar üzerinden örtülmekte ve aşılmalıdır. Fârâbî'nin kendi *şimdiki zamanı* üzerinden tarihi böyle kurması, tarihi ve dilin gelişimini İslâm'ın ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel gelişiminin neticesine bağlarken zorunluluğu insan tabiatıyla birleştirmesi ve diyalaktığı kullanan kelimelerin etkinliklerinin yasaklanarak filozofların yetkinliklerinin teslim edilmesi gereğini talep etmesi nasıl anlaşılmalıdır? Fârâbî, 19. yüzyılda G. W. F. Hegel'in "tarih felsefesi" olarak ve yakın geçmişte biraz psikanaliz eklenmiş bir yorumla Michel Foucault'nun "eleştirel ontoloji" olarak anladığı felsefi etkinliğe benzer bir zihni faaliyet geliştirdiğinin farkında mıydı? Daha ileri bir soruyla bağlandığında, tarihi böylesine bir üst konumlanma ile resmeden bir insan olarak Fârâbî,³⁶ medeniliğin tamamlandığı

³² Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma (Tahsîlû's-Saâde)*, Fârâbî'nin *Üç Eseri* içinde; çev.: Hüseyin Atay, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 54.

³³ Fârâbî, a.g.e., s. 69-71.

³⁴ Hülya Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, Basılmamış Master Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 54.

³⁵ Fârâbî, a.g.e., s. 87.

³⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*'ta, meydana gelenleri "hâl" kelimesiyle ("ilâ en tesîra'l-hâlu fî'l-felsefeti ilâ...") ifade etmekte (s. 87) ve buradaki "hâl" ile de tarih içerisinde zorunlu olarak akan ve gelişen süreci kastetmektedir. Sürecin gelişimindeki nedensellik olgusu tarih idesinin bir amaçla birleştirildiğini göstermektedir. Filozofun tarihi ve süreci böyle

İslâm'ın da içinden geliyor olması bakımından filozofluğun zirvesi olarak mı anlaşılmalıdır? Filozofun sadece metafiziksel alanı değil bütün varlık alanlarını akılsallık özelliği üzerinden okuması ve tarihsel süreci çeşitli hedefleri olan akli bir süreç olarak anlamlandırması, aşağıda daha ayrıntılı olarak analiz edileceği üzere, Fârâbî'nin ayrıcalıklı bir konumu hak ettiğini göstermektedir.³⁷ Ona Aristoteles'ten sonraki ikinci öğretmen anlamında "muallim-i sâni" nitelendirmesinde bulunanlar Fârâbî'nin ayrıcalıklı konumunun farkındaydılar; fakat yine de Antik Yunan filozofuna olan saygıları üzerinden onu nitelendirdiler.³⁸

Etraflıca değerlendirildiğinde Fârâbî'den önce felsefe tarihi hakkında –özellikle Antik Yunan felsefe tarihi hakkında- kaleme alınmış bazı eserlerin bulunduğunu ve söz konusu eserlerden hiçbirinin felsefeyi böyle ilerleyen ve gelişen bir sistematik bilme faaliyetinin ana öznesi halinde işlemediklerini belirtmek gerekmektedir. Mesela Diogenes Laertios'un felsefe tarihine ilişkin eserinde ve onun referans gösterdiği felsefe tarihi kitaplarında –Anaksilaides'in "Filozoflar Üstüne" ve Aleksandros'un "Filozoflar Zinciri" adlı yapıtları gibi-, Antik Yunan filozoflarının yaşamları ve öğretilerinden söz edilmekte; fakat ne tarih sürekli gelişen ve tamamlanan doğrusal bir varlık alanı olarak kabul edilmekte, ne de felsefe gitgide kendini geliştiren ve amacına yaklaşan bir üst düşünce bağlamı olarak işlenmektedir.³⁹ Felsefe tarihçisi Ahmet Arslan, Aristoteles'in, "kendisinden önceki bütün Yunan felsefesini, kendisine bir hazırlık ve kendisinin mükemmel bir biçimde ortaya koyacağı sisteminin bir taslağı, pek becerikli olmayan bir ön araması olarak gör"duğu yorumunda bulunmaktadır ve burada evrimsel okuyuş, söz konusu Antik Yunan filozofa yakıştırılmaktadır.⁴⁰ Fakat Aristoteles'in filozofların görüşlerinden söz ederek eleştirdiği *Metafizik* adlı yapıtı dikkatlice okunduğunda, ilgili yakıştırmanın doğrudan metinde izlenemediği ve ona ilişkin bir yorum olduğu görülmektedir. Ayrıca filozof kendi metninde, sistemini gerekçelendirmek üzere birtakım seleflerinin görüşlerini aktararak tenkit ederken doğrusal gelişen bir tarih idesini çağrıştıracak bir tasarrufla bulunmamakta ve felsefe için tamamlanmış bir evrimsel tarih idesini anmamaktadır.⁴¹ Fârâbî, felsefe ile tarih, felsefe ile dil ve felsefe ile İslâm arasında ilk defa kendisinin yaptığı türden bir tahlil ortaya koymakta; tarih felsefesi olarak anlaşılabilecek evrimsel bir felsefe tarihi geliştirmektedir. Tarih felsefesinin mucidi olarak kabul edilen Hegel'den evvel yaşamış olan İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn'dan da önce tarihi, üzerine felsefe yapılacak bir kavram olarak almakta ve aklın a priori (evvelî) bir kavramı olarak aldığı nedenselliği onun tabiatına eklemektedir.⁴² Fârâbî'nin tarih felsefesi ve felsefe tarihi aynı insani akışa tekabül etmektedir ve burada "filozof" imgesine de müdahale ederek, onu artık İslâm üzerinden kurmaktadır.

Felsefe tarihini okumakla ilgili önerisinin yanı sıra Fârâbî'nin dilin kökeni ve gelişimi üzerinde durması ve onu da nedenselci bir tarihin içerisinden kurması önemlidir. Zira ona göre dilin gelişimi, yazının icadı ve dil bilimlerinin ortaya çıkması felsefenin tarihsel gelişiminde önemli etkilere sahiptir. Benzer bir değiniye Jean-Jacques Rousseau ve belki daha özel bir tahlilde Ernest Renan'da denk gelmek mümkün görünmektedir. Öncelikle Rousseau da tıpkı Fârâbî gibi dilin bir toplumdaki gelişiminin arka planını, yazının icadını ve eskilerin –Homeros gibi- yazmayı bilip

resmedebilmesi, bizzat Fârâbî epistemolojisinde, ancak onun tarih-üstü bir bilgi imkânını kullanmasıyla mümkün olmaktadır. Bkz. Yaşar Aydın, *Fârâbî*, İsam Yayınları, 2008, İstanbul, s. 121.

³⁷ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, 2004, Ankara, s. 63.

³⁸ Aydın, *Fârâbî*, s.17.

³⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*; çev.: Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, 2013, İstanbul.

⁴⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 6.

⁴¹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*; çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, 1996, İstanbul.

⁴² Genellikle tarih felsefesi Hegel ile beraber felsefeye girmiş bir felsefi etkinlik olarak kabul edilmektedir. Bkz. Tülim Bumin, *Hegel*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2010, İstanbul, s. 7. İsmi aynı şekilde konulmasa da evrimsel bir felsefe tarihinin tarih felsefesini çağrıştıracak tarzda Fârâbî tarafından kurulmuş olması önemlidir.

bilmediklerini tartışmakta ve dilin tarihsel ilerlemedeki önemini vurgulamaktadır. İkinci olarak Renan ise, dilin yanı sıra dil bilimlerindeki gelişmeler üzerinde durmakta ve çeşitli çalışmaları anmaktadır. Özellikle Rousseau'nun "Dillerin Kökeni Üstüne Deneme" adlı eserinden tarihsel olarak çok önce Fârâbî'nin dilin tarihsel ilerlemedeki yerini saptarken onun ortaya çıkışını ve yazının bulunuşunu felsefi olarak gerekçelendirmesi, ayrıca Renan'ın çalışmasını çağrıştıracak tarzda dil üzerine yapılan çalışmaları anması oldukça önemlidir.⁴³ Çünkü bazı araştırmacılar, sözgelimi Taylan Altuğ, dilbilimin modern dönemde geliştiğini ve felsefenin dil üzerine eğilmesinin çağdaş bir gelişme olduğu yorumunda bulunmaktadırlar. Oysa Edward William Said'e ait olanlar gibi söz konusu yoruma yapılan itirazların yanı sıra bizzat Fârâbî'nin dilin, yazının ve dilbilimlerinin felsefenin tarihsel gelişimindeki yerini detaylı bir tarzda gerekçelendirerek saptaması, felsefenin dile gelişinin çağdaş bir fenomen olmadığını ispatlamaktadır.⁴⁴ Burada bizim çalışmamızı ilgilendiren nokta, Fârâbî'nin dilin kökenleri ve gelişimini felsefeyle ilişkilendirerek tahlil etmesinin Rousseau'dan çok önce olmasıdır ve önemlidir.

Bazı araştırmacılar, Fârâbî'nin felsefe ile din (mille) –İslâm- arasında kurduğu ilişkiden ve onun *Kitâbü'l-Hurûf*'ta kelimcileri eleştirerek filozofların din hakkında da daha yetkin görüşler ortaya koyabileceğini öne sürmesinden bir çeşit çatışma kuramı çıkarmaktadırlar. Sözgelimi Fehrullah Terkan'ın Fârâbî yorumu ve filozofun bizim aktardığımız tahlillerinden anladığı böyledir. Terkan, *Kitâbü'l-Hurûf*'taki tahlillerin, Fârâbî'nin zihninde yer alan bir din ve felsefe uzlaşmazlığı fikrinden kaynaklandığını öne sürmekte ve bunu "felsefeden dine bakış"ın yarattığı bir çatışma olarak almaktadır. Ona göre, felsefe ve mille (din) kavramları arasındaki ayrımın küllilik ve cüz'îlik üzerinden, hakikatin anlaşılması bakımından en tepesinde filozofların bulunduğu bilginler ile halk arasındaki farkın ise avam ve havas üzerinden anlaşılır kılınması varolan bir çatışmanın göstergeleri olarak görünmektedir.⁴⁵ Terkan'dan önce mesela Ahmet Arslan ve İlhan Kutluer benzer bir tema üzerinden kayda değer felsefi tahliller geliştirmişler ve Arslan, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın metinleri üzerinden, felsefenin seçkinlere ve dinin ise halka hitap ettiğini öne sürmüştür. Arslan'ın kendi incelemesinde "Kitâbü'l-Hurûf"u ihmal etmiş olduğunu belirtmek lüzumludur.⁴⁶ Kutluer ise, felsefe ve din ilişkilerini insanların ilmi ihtiyaçları üzerinden anlamayı önermiş ve varlıkbilim bakımından entelektüel bir ayrıcalıklandırmayı dinin aleyhine döndürecek yargılardan kaçınmıştır. Ona göre, burhânî geleneğe dayanan din, mükemmelliğinin zirvesinde yer almaktadır.⁴⁷ Bizim yorumumuza göre, Fârâbî'nin kelimciler ile filozoflar arasında yaptığı ve birincilerin eylemlerinin yasaklanmasına kadar varabilen mukayese, onun hocası Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus ile Ebû Saîd es-Sîrâfî arasında gerçekleşen münazarada ders aldığı kişiyi ve kendi epistemolojik geleneğinin tarafını tutmasına dayanmaktadır. Onuncu yüzyılın ilk yarısında Yunan felsefesi geleneğinden edinilmiş mantık ile Arapçanın Kur'ân-ı Kerîm'den sonraki tarihinde özgün bir tarzda yaratılan nahivden hangisinin epistemolojik bağlamda üstün olduğuna ilişkin bir tartışma gerçekleşmiştir. Dilci Ebû Saîd es-Sîrâfî ile mantıkçı Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus'un mücadelesinde filozofların mantığının aldığı yenilgi, önce Fârâbî'yi, sonra da başkalarını etkilemiş olmalıdır. Belki de Fârâbî'nin dile ve dil bilimlerinin varlıkbilimsel statüsüne verdiği önem buradan gelmektedir.

⁴³ Altunya, *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, s. 25-29, 54; krş. bkz. Rousseau, *Dilin Kökeni Üstüne Deneme*; Ernest Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*; çev.: Atakan Altınörs, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, İstanbul. Dil felsefesi alanında tanıtıcı kısa bilgi için bkz. Atakan Altınörs, *50 Soruda Dil Felsefesi*, 7 Renk Basım Yayın, 2. Baskı, 2014, İstanbul, s. 13-20, 71-93.

⁴⁴ Edward Said, *Kış Ruhu*, s. 125; Taylan Altuğ, *Dile Gelen Felsefe*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2008, s. 17-18.

⁴⁵ Fehrullah Terkan, *Çatışmanın Dinamikleri Din ve Felsefe Uzlaşmazlığı Üzerine*, Elis Yayınları, 2007, Ankara, s. 21-47.

⁴⁶ Ahmet Arslan, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yayınları, 1999, Ankara, s. 102-113.

⁴⁷ Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, s. 168-180.

Nitekim çağdaş bir araştırmacı olan Muhammed Âbid el-Câbirî meseleyi bu tarzda tahlil etmekte ve temellendirmeye çalışmaktadır.⁴⁸

Yukarıda yorumlarını aktardığımız araştırmacıların felsefe-din ilişkileri üzerinden İslâm filozoflarını okumalarının, aydınlanmacı felsefe-din, metafizik-bilim, akıl-inanç ikilemlerinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü Müslüman filozofların eserlerinde yer alan “felsefe” ve “din” imgeleri ve bunların arasındaki ilişkilerin arka planı ile çağdaş İslâm felsefesi araştırmacılarının “felsefe” ve “din” imgeleri ve söz konusu iki kavram arasındaki denklemin arka planı uyuşmamaktadır. Çağdaş araştırmacılar, aydınlanmadan miras kalmış ve felsefe ile Hristiyan teolojisi arasındaki örtüşmezliğe dayanarak bütün dinler için geçerli olduğu varsayılan bir ikilemi İslâm’a da uyarlamış görünmektedirler. Oysa Fârâbî, din olarak sadece İslâm’ı baz almaktadır. İslâm ile Hristiyanlığın medeni ve kültürel tarihini, felsefi ve bilimsel terminolojisini birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Bu durum, bir çevirmenin bir din felsefesi metnini tercüme ederken yaptığı akademik hatayı andırmaktadır. David Hume’un dine ilişkin indirgeyici eserlerini “Din Üstüne” ortak başlığı altında Türkçeye kazandıran Mete Tunçay, esere yazdığı önsözde, filozofun Eski Ahit ve Yeni Ahit üzerinden yürüyerek “din” kavramını Yahudilik ve Hristiyanlığı ifade etmek maksadıyla kullandığı gerçeğini ihmal etmektedir. Tunçay, filozofun tarihsel anlatısında dine ilişkin sergilemiş olduğu keskin eleştirilerin hala karşılıksız kaldığını öne sürmektedir. İngilizce kaleme alınmış eserde “din”in içerisine İslâm girmezken, Türkçe yazılan önsözdeki “din”in içerisine özellikle İslâm girmektedir.⁴⁹ Bu akademik hataya benzer tarzda çağdaş araştırmacılar, modern dönemde felsefe ile din arasında varolduğu görülen ikilemlerin İslâm felsefesinde de aynıyla karşılık bulduğunu düşünmekte ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî’nin filozoflara yönelttiği nispeten başarılı eleştiriler üzerinden geriye dönük olarak bir çatışma yaratmaya teşebbüs etmektedirler. Filozoflar ile kelamcılar arasında varolduğu görülen mesleki çatışmalar, bir çeşit felsefe ve din çatışması değildir ve böyle algılandığı ve resmedildiği ölçüde yanlış anlaşılacak rekabetlerdir.⁵⁰

Şimdi önce Fârâbî ile ilgili sorduğumuz soruları –onun diğer eserlerini de ihmal etmeksizin- cevaplandırabilir ve ardından İbn Sînâ’nın aynı felsefe tarihi kurgusunu nasıl kullanmış olduğunu örnek bir aktarım üzerinden tahlil edebiliriz. Fârâbî, *Kitâbü’l-Hurûf* dışındaki eserlerinde de kendini bir anlamlandırma göreviyle sorumlu hissetmiş ve sözelimi anılan kitabında Platon’u eksik bir filozof saymasını tartışmaya açacak tarzda ondan “filozof” olarak bahsetmiş olsa bile Aristoteles sistemini geliştirerek kurduğu metafiziğe bağlı kalmıştır. Farklı çalışmalarına, mesela *Kitâbü Ârâi Ehli’l-Medîneti’l-Fâdila*, *Kitâbü’s-Siyâseti’l-Medeniyye*, *Fusûlü’l-Medenî*, *et-Tenbîh alâ Sebîli’s-Saâde*, *İhsâu’l-Ulûm* ve başka kitaplarına, bakıldığında onun felsefe tarihini bir tarih felsefesi olarak kuran ve kendi tarihsel koşullarını amaç haline getiren bir zorunlu aşamalılık veya gelişimsellik/evrimsellik fikrine bağlı kaldığı; ayrıca varolan ne varsa sınıflayarak tek bir amaç etrafında anlamlı hale getirdiği görülmektedir.⁵¹ Fârâbî, Yunan felsefesini –Müslümanların öncelikle bilimsel ve ikinci olarak felsefi ihtiyaçlarını gidermek üzere alınan bir “önemli insan

⁴⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*; çev.: İbrahim Akbaba, Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, 2001, İstanbul, s. 289-295; a.mlf., *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*; çev.: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, 2001, İstanbul, s. 523-535.

⁴⁹ Mete Tunçay, “Çevirenin Önsözü”, *Din Üstüne* (David Hume); çev.: Mete Tunçay, İmge Kitabevi, 4. Baskı, 2004, Ankara, s. 10.

⁵⁰ Muhammet Özdemir, “Gazzâlî’nin Tehâfütü’l-Felâsife Adlı Eserinde “Üç Mesele”nin Ele Alınışı ve İbn Sînâ’nın Görüşleriyle Mukayesesi”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 42-44, 376-377.

⁵¹ Bkz. Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbü Ârâi Ehli’l-Medîneti’l-Fâdila*; yay.: Elbîr Nasrî Nâdir, Dârü’l-Meşrik, 1986, Beyrut; a.mlf., *İhsâ’ul-Ulûm İlmlerin Sayımı*; çev.: Ahmet Ateş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990, İstanbul; a.mlf., *Kitâbü’l-Siyâseti’l-Medeniyye*; yay.: Ali Ebû Mülham, Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 1994, Beyrut; a.mlf., *Fârâbî’nin İki Eseri Fusûlü’l-Medenî Tenbîh Alâ Sebîli’s-Saâde*; çev. ve yay.: Hanifi Özcan, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, İstanbul.

birikimi”ni- ekonomik, askeri, siyasi ve kültürel olarak hızla yükselen ve yayılan bir insan gerçeği olarak İslâm’ın karşısında, sonu ve işlevi belirli bir konuma yerleştirmiştir. Bu yerleştirmede sözgelimi bizzat isimlerini anarak Platon’un eksik kalmış ve Aristoteles’in tamamlanmış düşünürler olduklarını saptamaktadır. Belli ki kendisini söz konusu saptamayı ve gerekli tarihsel çıkarımları yapabilecek bir konumda ve görevde kabul etmektedir. Tarih yazımına dayanan tarih felsefelerinin ve insanın varlıkla irtibatının şimdiye kadarki varğı bağlamı olarak dil felsefesinin ilk örneği olması gerçeği de vardır. Ayrıca İslam medeniyetinin kendi kurumsal ve hiyerarşik planında, düzen ve işbölümü tasarımı birtakım önerilerde bulunmakta ve bunların da tarihsel zorunluluğun birer parçası olduğunu dile getirmektedir. Fârâbî’nin yapmaya çalıştığı öncelikle bir çeşit “eleştirel ontoloji”dir ve kendi şimdiki zamanı üzerine düşünerek hem varolduğu dünyayı, hem de bizzat kendi serüvenini ve mesleğini tarihte anlamlı bir yere oturtma girişimidir. Buna göre Fârâbî, kendini İslâm tarihindeki ilk gerçek filozof veya dinin oluşturduğu olgunlaşmış dünya koşulu da eklendiğinde belki de tarihin olgun ve tamamlanmış ilk filozofu olarak tasarlamaktadır. Son tahlilde onun her felsefi faaliyetini bilinçli olarak icra ettiği ve hiçbir hükmünü gelişiğüzle ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Bu durum da onun –genelde anlaşıldığına göre- yorumcu bir filozof olması kabulüyle uyusmamaktadır. İlk defa kendisinin yaptığı felsefi tahlillerden anlayabildiğimize göre, o, bir anlamda felsefe tarihini kendisinden sonra yeniden başlatmakta ve yeni bir tarihi haber vermektedir. Fârâbî’deki filozof imgesi böyle bir arkaplan içerisinde anlamlı ve özellikle tarih bağlamında işlevsel olmaktadır.

İbn Sînâ, Ebû Nasr el-Fârâbî’nin felsefe tarihi kurgusunu Antik Yunan filozoflarının felsefi yetkinliklerine uygulamak ve onları hiyerarşik bir yöntemsel isabetliliğe göre anlamlandırmak bakımından selefine nispetle daha ileri gitmektedir. O, sadece Platon’u değil, bizzat isimlerini anarak Pisagor ve Sokrates’i de kusurlu ve gelişmemiş kabul etmektedir. İbn Sînâ, felsefeyi kusursuz bütün bir dünya olarak değil de ilimlerden bir ilim (“sînâ”) –veya bilme tarzlarından bir bilme tarzı- olarak almakta ve her ilim gibi felsefenin de doğduğunu, olgunlaştığını, geliştiğini ve yetkinleştiğini belirtmektedir. Ona göre, Yunanlılardan evvel felsefi faaliyetler başkaları tarafından da icra edilmişti ve onlardan felsefe ile ilk ilgilenenlere ulaşan kısmı (“ve kâne’s-sâbikü ile’l-cumhûri min aksâmihâ”) doğa ilmiydi. Ardından onlar matematiğin ve metafiziğin farkına vardılar. Yunanlıların felsefenin bir saha veya kısmından diğerine yanlış geçişleri bulunmaktaydı. Duyulurlardan (el-mahûs) akledilire (el-ma’kûl) ilk teşebbüs veya geçişleri esnasında bilinçsizlik dolayısıyla zihinsel karışıklığa düştüler. Daha açık olarak, felsefe, Yunanlıların ilk ilgilendiği zamanlarda retorik bir düzeydeydi, ardından ona mugalata (sofistikasyon) ve cedel (diyalektik) karıştı. Mesela Platon’un idealar teorisinde ve Sokrates’in onun sonradan anlattığı görüşleri temellendirme tarzında retorığe eklenmiş sofistlik ve diyalektik akıl yürütmelerin olumsuz etkileri görülmektedir. Bu ikisi, her bir mevcudiyet tarzında iki ayrı varlığın gerekli olduğunu düşünüyor ve sözgelimi insan için biri ölen, diğeri hep kalan iki ayrı insan varsayıyorlardı. Biri duyulur ve bozuluşa tabi insan, diğeri ise ebedi ve değişmez -onların adlandırmalarıyla- “ideal varlık” olarak insandı. Platon ve Sokrates’e benzer bir yanlış akıl yürütme ile sözgelimi Pisagor da matematiksel mevcutları varlığın esası ve onlardan ayırık olmayan olarak kabul etmiştir. Söz konusu örneklerin detaylarda farklılaşan kuramcıları ve çeşitli versiyonları bulunmaktadır. Tamamı anılan insanların cehaletlerinden ve yanlış akıl yürütmelerinden kaynaklanmaktadır. Suretler, matematiksel mevcutlar (et-ta’lîmiyyât), ayırık ilkeler ve tümeler (el-külliyât) hakkında bizim takip ettiğimiz yöneme aykırı (“muhalefeten li-usûlinâ”) davranarak ileri sürülen böyle görüşlerin artık (“kad hâne”) tek tek ayırıştırılması ve sağlıklı düşünme bakımından tutarsızlıklarının gösterilmesi gerekmektedir.⁵²

⁵² İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ Metafizik II*; çev.: Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayıncılık, 2005, İstanbul, s. 55-61. Filozof, bir başka eserinde Platon’un suretlerinin saçma (“muhâl”) olduğunu ifade etmektedir. A.mlf., *el-Mübâhasât*; thk.: Muhsin Baydarfer, İntişarat-ı Baydar, 1992, Kum, s. 370.

İbn Sînâ'nın aktardığımız görüşlerinde, İslâm felsefesindeki öncüsü Fârâbî ile kıyaslandığında paradigmatik olarak aynı zeminde yer aldığı ve ondan daha ileri bir zeminden konuştuğu görülmektedir. İbn Sînâ, Yunan filozoflarının kendi aralarındaki yöntemsel olgunlaşmışlığı ve isabetliliği Aristoteles sistemine ve onun takipçilerine göre soruşturmaktadır. Fakat onun *Kitâbü's-Şifâ Mantığa Giriş* adlı eserinin başındaki sözleri göz önünde bulundurulduğunda, Yunan felsefesi açısından bir yetkinlik olarak gördüğü Aristoteles felsefesini bulunduğu dönem itibariyle yeterince gelişmiş bir felsefe olarak görüp görmediği tartışmalı hale gelmektedir. Çünkü burada, *Kitâbü's-Şifâ* adlı eserinin Meşşâîler –Aristotelesçiler- ile ortak olan hususlara yakın olmasına karşın kaleme aldığı bir başka eserde –“*el-felsefetü'l-meşrikiyye*”- hakikati bütün yalınlığıyla ve farklı tartışmalarda tarafların görüşlerini çürütme kaygısına düşmeksizin ortaya koymuş olduğunu bildirmektedir.⁵³ Filozofun andığımız değinisi çeşitli akademik tartışmaları beraberinde getirmiş olmakla beraber Kutluer ve Dimitri Gutas “doğuluların felsefesi” olarak karşılayabileceğimiz işaretin izlerini sürmüşler ve hatta Kutluer, tek tek her bir İbn Sînâ metninde nerelerde ilgili işaretin bulunduğunu saptayarak ortaya koymuştur. İki araştırmacı da İbn Sînâ'nın ilgili kitabının daha doğrulanmış adının “*el-hikmetü'l-meşrikiyye*” olduğunda hemfikirdirler ve eserden günümüze gelmiş muhtevanın yanı sıra ona işarette bulunan farklı temaların tutarlı olduğunu düşünmektedirler. “Doğu” ve “Batı” isimlendirmeleri ile hangi düşüncelere işarette bulunulduğuna ilişkin çeşitli akademik belirlemeler bulunmakla beraber bizim araştırmamız açısından önemli olan, her iki İbn Sînâ uzmanının da, filozofun, Aristoteles sistemini yeterli bulmayarak onu aşma eğiliminde ve kararlılığında olduğunu tespit etmiş olmalarıdır. İbn Sînâ, Aristoteles sisteminin eksiklerini tamamlamakla kalmayıp ondakilerden daha nitelikli ve yetkin felsefi görüşler ortaya koyan bir felsefe yapma tarzından söz etmektedir. Bu arada *el-Hikmetü'l-Meşrikiyye* ile *Kitâbü's-Şifâ* arasında yapılan bir mukayesede Gutas'ın “doğru görüşler” açısından ikinci eseri daha kapsayıcı bulduğunu eklemek lüzumludur.⁵⁴

İbn Sînâ hakkında konuşurken Ebû Hâmid el-Gazzâlî'den sonra Ebu'l-Feth Tacuddin eş-Şehristânî'nin de onun için oldukça takdîrîkâr ifadeler kullanmış olduğuna yer vermek gerekmektedir. Gazzâlî, bizzat Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ'nın, Aristoteles'in sistemini en iyi anlayan ve aktaran filozoflar olduğunu teslim etmenin yanı sıra ikinci Müslüman filozofun özerk bir felsefi sisteminin bulunduğunu ve onun ayrı bir filozof (“muhakkik”) olduğunu titizlikle ifade etmektedir.⁵⁵ Şehristânî ise, İbn Sînâ'nın, hikmet ilimlerinde önde gelen bir zat ve felsefede zamanın büyük bilgini (“allâmete'd-dehr”) olduğunu belirtmekte ve hiç kimsenin herhangi bir tarzda felsefede onu geçmesinin mümkün olmadığını haber vermektedir. Şehristânî, bize göre, geriye dönük olarak tüm zamanların en kıymetli filozofu anlamında evrimsel bir tarihin parçası olan bir anlamı kastetmektedir.⁵⁶

İbn Sînâ, kendisinden yaptığımız ilk aktarımlarda felsefenin mümkün bilimlerden birisi olduğunu ve onun Yunanlılarda ortaya çıkışının her seferinde ilerleyen aşamalardan meydana geldiğini belirtmektedir. Filozofun felsefeyi hakikatin mutlak tek imkânı olarak tasarlamadığı açıktır. Onun için felsefe önemlidir ve ilk felsefe olarak metafizik tüm bilimler için bir şemsiye niteliğindedir. Fakat bu durum, felsefenin mümkün tek veya en iyi bilgi yolu olduğu anlamında değildir. Zira filozofun *Kitâbü'n-Necât* adlı eserinin ilk cildinde tüm bilimleri metafiziğin (“*el-felsefetü'l-ülâ*”) altına yerleştirdiğini ve bilimler arası yardımlaşmada onun, tamamının üzerinde

⁵³ İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ Mantığa Giriş*; çev.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, 2006, İstanbul, s. 3.

⁵⁴ Kutluer, a.g.e., s. 55-89; krş. Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*; çev.: M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, 2004, İstanbul, s. 47-71.

⁵⁵ Gazzâlî, *Filozofların Tutarlılığı Tehâfütü'l-Felâsife*; nşr. ve çev.: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yayınları, 2005, s. 4, 71.

⁵⁶ Şehristânî, *Kitâbu'l-Musâraa Filozoflarla Mücadele*; nşr. ve çev.: Aygün Akyol, Aytekin Özel, Litera Yayıncılık, 2010, İstanbul, s. 3.

yer aldığını dile getirdiğini biliyoruz.⁵⁷ İbn Sînâ'nın felsefeyi insani bir birikim ve mümkün alternatiflerinin tecrübi en iyisi gibi bir anlamda alışıyla onu mutlak tek olanak olarak kabullenmeyişi birbiriyle çelişmemektedir. Ayrıca Aristoteles'in adını bizzat anarak övdüğü bilimsel kanıtlamayı (burhân) en üstün akıl yürütme tarzı olarak onaylamasına ve kelamcılarla İslâm felsefesindeki öncüsü Fârâbî gibi yermesine karşın *İşaretler ve Tembihler* adlı eserinde, ariflerin konumunu filozofların konumunun üzerinde betimlemesi, onun bilimleri –en azından Yunan tarzı bilim ve felsefeyi- mutlak olarak almadığını göstermektedir.⁵⁸ İbn Sînâ'nın felsefeyi bir ilim (sanat) olarak alması önemlidir; çünkü Fârâbî'de “eleştirel ontoloji” kavramı ile temas ettiğimiz felsefi varoluşun bir benzerini örneklendirmektedir. İbn Sînâ'nın hakkında konuştuğu felsefi faaliyeti bilinçli ve maksatlı bir eylem olarak anladığını ve konumlandığını göstermektedir.

İkinci olarak İbn Sînâ, Pisagor, Sokrates ve Platon gibi Aristoteles öncesi büyük düşünürleri yanlış yöntemleri uygulamak ve cahil olmakla itham etmektedir. Bu, Fârâbî'den daha ileri bir felsefi özgüveni temsil etmektedir. Bir anlamda Platon'un *Devlet* adlı metninin altıncı kitabında ve başka bazı diyaloglarında sofistlere yakıştırdıklarının⁵⁹ benzerini İbn Sînâ bizzat söz konusu filozofa yakıştırmaktadır. Fârâbî, kendini tarih felsefesi olarak kurduğu bir felsefe tarihinin gerçek teorisini olarak konumlandırırken onun İslâm felsefesindeki halefi olan İbn Sînâ da kendisine daha gelişmiş bir felsefi misyon yüklemektedir. Hem tarih felsefesi yapmak hem de eleştirel ontoloji adına bu felsefi farkındalığın daha ileri bir noktayı ima ettiğini düşünüyoruz.⁶⁰ Çünkü filozof, Antik Yunan filozoflarının tamamına birer rol biçme hakkını kendinde görmektedir.

Üçüncü olarak ise, İbn Sînâ'nın Aristoteles sistemini ve onun yolundan gidenlerin tamamını –Peripatetikler- aşabilen kendine ait bir felsefeden –“el-hikmetü'l-meşrikiyye”- söz ettiğini görmekteyiz. Üstelik Müslüman dünyada yetişmiş hal bilginlerinin (arifler) felsefe ile elde edilmiş hakikat seviyesinden daha ayrıcalıklı ve ileri bir hakikat seviyesine erişmiş olduklarını öne sürmektedir. Bu noktada artık İbn Sînâ'nın filozof imgesini Antik Yunan felsefesinden aldığı mirasla sınırlı tutmadığını ve saygı duyulabilecek bir hakikat serüvenini onların yöntemlerine has kılmadığını teslim etmiş bulunuyoruz.

Bir fikir vermesi açısından Fârâbî ve İbn Sînâ'nın filozof imgeleriyle Platon ve Aristoteles'in filozof imgeleri arasında kısa bir mukayese yaparak buradaki tahlilimizi daha anlamlı kılabiliriz. Öncelikle felsefeye duydukları saygı ve filozof kavramına verdikleri yüksek konum bakımından söz konusu düşünürler arasında bir fark bulunmamaktadır. Her biri için felsefe, insanın ulaşabileceği en üst gerçeklik bilgisinin icat edilmiş en güvenilir ortak bilimidir. Dört düşünür de, felsefenin doğru yöntemine dair sorunlaştırmalarda bulunmuşlar ve gerçek felsefe ile sahte felsefeyi, iyi filozofla kötü filozofu özenle ayırmışlardır. Özel olarak Platon ve Fârâbî, filozofun iyiliğini onun toplumsal kimliği üzerinden anlamlı kılmışlar; Aristoteles ve İbn Sînâ ise, söz konusu iyiliği entelektüel yetkinlikle ifade etmişlerdir. Her bir düşünür için filozof, bilimlerin yanı sıra gerçeklikten haberdar ve iyi davranan kişidir. Platon'da filozofun toplumsal devrimin öncüsü olma özelliği,⁶¹ Aristoteles'te tümel bilgiye sahip olma özelliği,⁶² Fârâbî'de toplumsal gereksinimleri en üst düzeyde bilme, açıklama ve örnek olma özelliği⁶³ ve İbn Sînâ'da ise, akılla

⁵⁷ İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*; thk.: Abdurrahman Umeyra, Dârü'l-Cil, 1992, c. I, s. 93.

⁵⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*; nşr. ve çev.: Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, 2005, İstanbul, s. 140-142, 182-190; a.mlf., *Kitâbü's-Şifâ II. Analitikler*; nşr. ve çev.: Ömer Türker, Litera Yayıncılık, 2006, İstanbul, s. 4.

⁵⁹ Platon, *Devlet*; çev.: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 23. Basım, 2012, İstanbul, s. 193-229; krş. bkz. Atakan Altınörs, “Platon ile Aristoteles'in Retorik Anlayışlarının Karşılaştırılması”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 49 (Güz), 2011, Ankara, s. 81-92.

⁶⁰ Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, İsam Yayınları, 2008, İstanbul, s. 45-49.

⁶¹ Platon, *Devlet*, s. 214.

⁶² Aristoteles, *Metafizik*, s. 82-83.

⁶³ Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade)*, s. 51-55.

ulaşılabilecek tümel gerçeklikleri en yetkin tarzda bilme özelliği ön plandadır.⁶⁴ İki önemli Antik Yunan filozofu ile İslâm felsefesindeki halefleri arasındaki benzerlik, “felsefe” ve “filozof” kavramlarını dolduran yetkinliğin kendi zamanları ile tamamlandığına inanmalarındır. Bu bakımdan sözgelimi Thales veya Empedokles’in filozofluğu ile kendilerinin filozofluğu aynı olmadığı gibi eşdeğerde değildir. Aynı zamanda söz konusu aynılık dört düşünürü birbirinden farklı kılmaktadır. Çünkü filozof kavramını yeterince ifade etmek bakımından ölçü her filozofun kendisidir. Fârâbî, Antik Yunan felsefesini oluşturan dünyada medeni bir kimliğin ve kurumsal bir düzenin varlığını kabul etmeye eğilimli görünmediğinden İslâm’ı –günümüzdeki medeniyet kavramının anlamsal çağrışımlarından daha genel olarak- medeniyetin başlangıcı olarak işlemektedir. En azından ona göre kuramsal felsefenin gerçek görünür karşılığı sadece İslâm’ın tarihsel şekillenişinde izlenebilmektedir. Söz konusu medeni durumda filozofun yeri, en üst düzeydeki danışmanlık veya mümkünse başkanlıktır. İbn Sînâ’ya göre de medeni yaşamın olgusallaşması İslâm ile mümkün olmakla beraber filozofun işlevi, entelektüel yetkinlik ve kuramsal danışmanlıkla sınırlandırılabilir. Fârâbî ve İbn Sînâ, din kavramından sadece İslâm’ı anlamakta ve onu bir insanın özel ve toplumsal yaşamındaki inanç içeriğinden fazla bir mevcudiyet olarak görmektedirler. Onlara göre, bir arada yaşayan bilinçli canlılar olarak insanların varoluşlarında İslâm dışında doğal bir yol düşünmek mümkün değildir. Böyle düşünmelerinin sebebi, onların yaşadıkları dönemde ayrıcalıkları ve farklılıkları yaratanın İslâm oluşuydu. Dünya ve dünya sonrası yaşamın kuramsal bilgisi felsefe sayesinde, uygulamalı veya medeni bilgisi sadece İslâm sayesinde edinilebilirdi. Bir anlamda anlayabildiğimize göre, iki Müslüman filozof için, “akıl” kavramı felsefeyi, “hayat” kavramı ise İslâm’ı karşılamakta ve ilki için akıl hayatı tüketmekte ve öncelemektedir. İbn Sînâ için ise, akıl hayatı tüketemez ve genellikle kendi sınırlarını kabullendiği nispette başarılıdır. Çünkü ikincisine göre irfan akıldan üstündür. Her iki filozof da, Antik Yunanlı selefleri Platon ve Aristoteles’in bu anlamda bir hayata tanıklık etmedikleri konusunda kendilerinden emindirler ve filozofu onlardan daha gelişmiş bir bilgelik olarak kabul etmektedirler.⁶⁵

Gutas, İslâm medeniyetinde onuncu ve on birinci yüzyıllara gelindiğinde Arapçada icra edilen felsefi ve bilimsel faaliyetlerin Yunanca eserleri aşmış olduğunu ve söz konusu gelişmeyle gölgede kalan Antik Yunan felsefesi ve biliminin bazılarında “öze dönüşçü” bir tepkiye yol açtığını belirtmektedir. Felsefeye ve bilime yaklaşımları yaratıcı ve deneyci olmaktan çok kuralcı ve dar görüşlü olan birtakım insanlar, Yunan felsefesi ve bilimini “yanılmaz” ve “aşılmaz” kabul ettikleri için “bozulmamış” Aristoteles felsefesine dönmeyi felsefi ve bilimsel bir öneri olarak geliştirdiler. Sözgelimi İbn Rüşd ve Endülüs’teki başka yazarlar bu öneriyi seslendirdiler. Münhasıran felsefenin yanı sıra günümüzdeki bağlamda astronomi ve tıp gibi birçok bilimsel sahada yaşanan gelişmeler, eski insanlık mirasının anlamsızlaşmasını ve işlevsizleşmesini münker kıldı. Çeviri hareketinin önemini yitirmesi –günümüzde resmedildiğinin aksine-, yeni gelişmelerin toplumsal bir dinamizm yaratmış olmasındandır ve öze dönüşçülerin bu noktadaki tepkileri yeni sonuçları engellemeye yöneliktir.⁶⁶

2-İslâm Tarihinde İhtiyaca Binaen Varolan Felsefenin Konumu

Gutas, İslâm medeniyetinde felsefenin konumunu ifade için “Yunanca Düşünce Arapça Kültür” kavramsallaştırmalarını önermekte, İslâm’ın felsefeyi ve bilimi, Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçeden yapılan çevirilerle edindiğini saptamakta ve çeviriyi gerekçelendiren etkenin bir tür toplumsal fenomen olduğunu belirtmektedir. Ona göre İslâm felsefesini gerekçelendiren

⁶⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ Mantığa Giriş*, s. 5; krş. a.mlf., *Kitâbü’ş-Şifâ Metafizik II*, s. 201.

⁶⁵ Fârâbî, *Kitâbü Arâi Ehli’l-Medîneti’l-Fâdila*, s. 114-131; a.mlf., *Fârâbî’nin Üç Eseri Mutluluğu Kazanma Eflatun Felsefesi ve Aristoteles Felsefesi*; Aristoteles, *Metafizik*, s. 81-147; İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ Metafizik II*, s. 169-204; a.mlf., *İşaretler ve Tembihler*, s. 182-204; W. T. Jones, *Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi*; çev.: Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, 2006, s. 184-185, 320-325; Platon, *Devlet*, s. 193-229.

⁶⁶ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*; çev.: Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, 2003, İstanbul, s. 147-150.

kavramın toplumsal fenomen olduğu üzerinde pek araştırma yapılmamıştır ve aslında başka bir gerekçeyle izah etmek de mümkün değildir. Çeviriyle edinilen felsefe ve bilimin Arapça kültürde yaşadığı dönüşüm ve gelişme, daha sonra Batı Avrupa'ya da örnek oldu ve 12. yüzyılda bu defa Arapçadan Latinceye yapılan tercümelerle Müslümanların yarattıkları dünyaya benzer bir dünya yaratılmak istendi.⁶⁷

Gutas'ın İslâm'da felsefeyi gerekçelendiren ve İslâm felsefesinin nasıl anlaşılması gerektiğini içeriklendiren önerisinin yanı sıra İslâm'da felsefenin konumuna dair başka okumalar da bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, İslâm'da felsefenin ancak bir felsefe-din çatışması ve takiiye kavramı üzerinden anlaşılabilirliğini varsaymakta,⁶⁸ bazıları söz konusu felsefi faaliyetin daha başlamadan kötürümleştirdiğini varsayarak onun mevcudiyetini yadsımakta,⁶⁹ kimi yorumcular onun özgünlüğüne ve bağımsızlığına yoğunlaşmakta⁷⁰ ve kimi araştırmacılar da İslâm felsefesinin bizzat varoluşunun ilham verici olduğundan hareket etmektedirler.⁷¹ Bizim meselemiz, İslâm felsefesinin ne denli özgün ve bağımsız bir felsefe olduğuna cevap aramak olmadığı ve söz konusu soruyu bizzat abartılı ve haksız bulduğumuz için işaret edilen yorumlara detaylı olarak değinmeyeceğiz. Fakat belirtmek gerekir ki, son yorum dışında diğer yorumların oryantalizm sorunu, kültürel edilgenlik ve tarihi şimdi güçlü olanların serüvenlerinden ibaret saymak psikolojisiyle ilişkisi bulunmaktadır. Yer verdiğimiz yorumların müşterek maluliyetleri, İslâm'da felsefenin konumuna ilişkin en önemli olayın, Gazzâlî'nin felâsifeyi tenkit etmesi olarak betimlenmesidir. Çünkü tamamının zihinsel arka planında yukarıda değinmiş olduğumuz aydınlanmacı ikilemler iş başındadır ve bir tarihi güncel bir tarihe uyarlamaya çalışmaktadırlar. Bu ise, insana ait bir gerçekliği anlamak için mümkün en yanlış yöntemlerden birisidir. Tarihsel metinlerin doğru okunmasına ilişkin yöntemler üzerinde çalışan çağdaş bir araştırmacı olan Richard E. Palmer, aydınlanmaya dayanan özne-nesne temelli söz konusu okumaları, söylemesi uygunsa, bir tür "ırza geçme" olarak yorumlamaktadır.⁷²

Bizim araştırmamıza göre, İslâm'da felsefe ihtiyaca binaen varolmuştur. Gutas'ın ve Kutluer'in saptamalarının yanı sıra Aristoteles felsefesine ve bilimine geri dönüşü öneren İbn Rüşd'ün felsefi tespitlerinin bu yönde olduğunu düşünüyoruz. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın "hayat" olarak verili aldıkları İslâm'da günümüzdeki anlamıyla akli, felsefi ve bilimsel ihtiyaçların önemli bir bölümü felsefeden yapılan çeviriler sayesinde karşılanmış bulunmaktadır. Bunu anlamak için günümüzdeki gibi felsefe ve bilimi ayrı birer gereksinim alanı olarak tasarlamak lüzumludur. Felsefe ve bilim, İslâm medeniyetinde bir bütündü ve yapılan tercümelerle çeşitli gereksinimler gerekli ölçülerde giderildi. Son zamanlarda özellikle İslâm-bilim ilişkileri üzerine yapılan bilim tarihi araştırmaları gereksinimlerle orantılı gelişen veya ilerleyen süreçlerden söz etmektedir. İlgili araştırmalarda felsefe tarihi ile bilim tarihi birbiriyle eşzamanlı olarak ele alınmakta ve Ortaçağda Müslümanların yarattıkları toplumsal devrimlere yoğunlaşmaktadır.⁷³ Tekrar İbn Rüşd'e dönüldüğünde bu durum, felsefenin bir gereksinim olmasıyla meşrulaştırıldığını veya ivedi görüldüğünü doğrulamaktadır. Çünkü İbn Rüşd, felâsife ile kelamcılar arasındaki mesleki yetkinlik ve rekabetleri tartıştığı eserlerinde, felsefenin giderdiği toplumsal gereksinimlerin filozofların

⁶⁷ Gutas, *a.g.e.*, s. 15-37.

⁶⁸ Örnek olarak bkz. Oliver Leaman, *Ortaçağ İslâm Felsefesine Giriş*; çev.: Turan Koç, İz Yayıncılık, 2000, İstanbul, s. 307-338.

⁶⁹ Örnek olarak bkz. Roger Arnaldez, "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleştirdi?", *İslâm Felsefesi Üzerine* içinde; çev.: Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, 1999, s. 46-63.

⁷⁰ Örnek olarak bkz. Arslan, "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Sorunu", *İslâm Felsefesi Üzerine* içinde, s. 64-99.

⁷¹ Örnek olarak bkz. İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, 2011, İstanbul, s. 40-129.

⁷² Richard E. Palmer, *Hermenötik*; çev.: İbrahim Görener, Anka Yayınları, 2002, İstanbul, s. 317.

⁷³ Colin Ronan, *Bilim Tarihi*; çev.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun, Tübitak Yayınları, 2. Basım, 2003, Ankara, s. 223-272; krş. Muhammet Özdemir, "Türk-İslâm Bilim Tarihinin Yeniden Yazımı Açısından Bilim Tarihi Yazım Biçimleri Tartışmasına Giriş", *Türk Yurdu*, Ağustos 2013, cilt: 33, sayı: 312, Ankara, s. 35-41.

iyiliklerine veya erdemlerine bir kanıt olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda felsefe iyi bir faaliyettir ve Müslüman bir birey için lüzumludur.⁷⁴ İslâm'da felsefe, Francis Bacon'ın Antik Yunan felsefesini eleştirirken öne sürdüğü tarzda, spekülâtif ve salt nazari bir faaliyet veya "gevezelik" değildir.⁷⁵ Onun hayat olarak alınan İslâm veya Müslümanlığın çeşitli düşünülüşlerinde gerekliliği ve somut faydaları söz konusu olmuştur. Bahsettiğimiz insani ihtiyaçlar modern dönemlerdeki gibi özentili ve psikolojik olarak hissedilmiş ihtiyaçlar olmayıp doğrudan insanın gerçek yaşamla ilişkisinden doğmuşlardır. Günümüzde İslâm felsefesi üzerine düşünürken bizim de kendi gerçek gereksinimlerimizden yola çıkarak bir çeşit "eleştirel ontoloji" ile değerlendirmeler yapmamız gerekmektedir. Böyle yaklaşıldığında İslâm'da felsefenin –her ne kadar sonradan ve tercümeyle edinilmiş de olsa- gerçek bir ihtiyaca karşılık geldiği ve ayrıca farkındalığın gözetildiği süreçler yoluyla güncellenerek geliştirildiği söylenmelidir.

Sonuç

Bu çalışmada, Ebû Nasr el-Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefi tarih yazımları veya bu yöndeki görüşleri tahlil edilerek felsefenin İslâm'daki konumu ve muhtevası üzerinde durulmuştur. Öncelikle "İslâm felsefesi" isimlendirmesinin tarihsel, antropolojik ve felsefi arka planı analiz edilmiş ve söz konusu adlandırmanın mevcut olanı tüketmede yetersiz kaldığı gösterilmiş, ikinci olarak Fârâbî'nin felsefe ve dini, tarih, dil ve İslâm üzerinden anlamlandırmasına ve İbn Sînâ'nın söz konusu anlamlandırmayı daha ileri felsefi sonuçlara bağlamasına genişçe yer verilmiş ve son olarak bilimsel gereksinimler bağlamında felsefenin İslâm'da nasıl bir gerçek ihtiyaca karşılık geldiği incelenmiştir.

İslâm medeniyetinde ve özel olarak iki sistem filozofu olan Fârâbî ile İbn Sînâ'da felsefenin anlamını ve işlevini doğru anlamak için son iki yüzyıl içerisinde muhtevası yeniden doldurulmuş felsefenin ve aydınlanmacı felsefe-din ilişkileri algısının bir süreliğine göz ardı edilmesi veya tamamen bırakılması gerekmektedir. Böyle yaklaşıldığında "İslâm felsefesi" adlandırmasının günümüzün kavramıyla İslâm medeniyetinin icra ettiği felsefi faaliyetlere göndermede bulunduğu; anlamsal gönderime Hristiyanlıktaki teolojik problemleri de eklediği fark edilmektedir. Felsefenin anlamı gibi dinin anlamı da Fârâbî ve İbn Sînâ zamanında farklıydı. Bu durumda söz konusu filozofların kendi metinlerinde –birincisinin *Kitâbü'l-Hurûf* ta, ikincisinin ise *Kitâbü'ş-Şifâ* ve *el-Hikmetü'l-Meşrikiyye* de- yeniden düzenlemeye ve sistemleştirmeye çalıştıkları olgu, günümüzün anlam çağrışımlarının uzağında bulunmaktadır.

Öncelikle İslâm ile insani tecrübe kendi tabii seyrini izlemiş ve iki filozof mevcudiyeti esas almak yoluyla insani tecrübeyi tarihsel olarak anlamlandırma girişiminde bulunmuşlardır. Modern dönemde Jean-Jacques Rousseau ve Ernest Renan'ın dilin kökenleri konusunda, George Wilhelm Friedrich Hegel'in felsefe tarihi bağlamında ve Michel Foucault'nun insanlığın hakikat tavrı çerçevesinde yapmaya çalıştıkları yeniden düşünme, anlamlandırma, şekillendirme ve tarihteki yerine koyma işinin benzerini Fârâbî ve İbn Sînâ çok önce yapmışlardır. Modern dönemde Immanuel Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" başlıklı yazısında ilk defa felsefi olarak kurduğu, öznenin kendi şimdiki zamanı üzerine düşünmesi olayının benzerini, Foucault'nun kavramsallaştırmasıyla bir çeşit "eleştirel ontoloji" olarak, daha evvelden Fârâbî ve İbn Sînâ, Müslüman dünyevi mevcudiyet açısından, yapmışlardır. Fârâbî, bir hayat olarak İslâm ile bir insani ürün veya akıl olarak felsefeyi bir çeşit felsefe tarihi tasarımı üzerinden anlamlandırmaya çalışmakta; burada felsefe tarihini bir tarih felsefesi olarak inşa etmektedir. Müslüman filozof, insanlık tarihine önce dilsel, sonra bilimsel, ardından felsefi ve nihai olarak medeni bir yaşama ulaşma amacını sokmuş; sürekli iyiye seyreden bir aşamalılık ile betimlediği insani tarihin bir tür zorunlulukla geliştiğini

⁷⁴ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri Faslı'l-Makâl el-Keşfan Minhâci'l-Edille*; çev. ve haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2004, İstanbul, s. 75-100; 202-235.

⁷⁵ Francis Bacon, *Novum Organum*; çev.: Sema Önal, Say Yayınları, 2012, İstanbul, s. 149.

öne sürmüştür. Ona göre insanlık tarihi, medeniyeti –yani İslâm’ı- ortaya çıkaracak tarzda zorunlulukla ve aksamayan bir nedensellik ile ilerlemektedir. Burada medeniyet, bugünkü anlamından farklı bir anlamda, kurumsal ve düzenli toplumsal yaşamın dinle eşitlenmesi anlamında kullanılmaktadır. İbn Sînâ’nın söz konusu kavramsal ve tarihsel okuma yöntemini olduğu gibi olumladığı görülmektedir.

İkinci olarak, Fârâbî, özel bir bağlamda felsefenin kendini yetkinleştirmesini sorunlaştırmakta ve Aristoteles’ten önce yaşamış ve felsefe yapmış Antik Yunan filozoflarını gerçek filozofun kapsamı dışında bırakmaktadır. Aristoteles felsefesi yetkinleşmiş ve öğretilmesi lüzumlu gerçek felsefedir. Fakat anılan Yunan düşünürü, bunu bizzat kendisi yapmadığı için o da eksiktir ve tamamlanması gerekmektedir. Yaptığı kapsamlı soruşturmaya gerçek felsefeyi yetkinleştirme görevi, örtük bir kabul olarak, bizzat Fârâbî’nin kendisinde görünür olmaktadır. Böylece filozof bir tarih felsefesi olarak kurduğu felsefe tarihi kurgusunda kendisine “muallim-i sâni” (“ikinci öğretmen”) lakabının karşılığını verecek bir felsefi işlev yüklemektedir. İbn Sînâ, Müslüman selefinin geliştirdiği bir tarih felsefesi olarak felsefe tarihi kurgusunu daha ileri sonuçlarına vardırarak ve Aristoteles öncesi Yunan filozoflarını bilgisizlikle suçlarken Aristotelesçi felsefenin de eksik olduğunu ve ancak daha titiz bilimsel inceleme ve irfanla tamamlanabilecek bir noktada bulunduğu fikrini bazen örtük, bazen açıkça işlemektedir. İki filozof da Müslüman bilginlerin en yetkinleri olarak kabul ettikleri kelamcılar ve fıkıhçılardan kelamcıları yanlış bir akıl yürütme yöntemini sahiplenmekle suçlarken felsefeye nispetle İslâm’ı tamamlanmış ve kusursuz bir dünya olarak almaktadırlar. Felsefe tarihinde gerçek tek din ve medeni yaşam içeriği olarak İslâm, felsefenin mevcudiyetinden sonra ortaya çıkmış; fakat onunla kıyaslandığında daha istikrarlı bir kıvamdadır. Yine de Fârâbî’ye göre medeni yaşam olarak İslâm, felsefeden sonra ve ona nispetle araçsaldır. Burada Müslüman filozofların kelamcıların konumuna karşı bir tasarımı tarihin zorunlu gerçeği olarak kurdukları dikkati çekmektedir. Böylece bir filozof imgesi sorunu ortaya çıkarmakta ve medeni yaşamın kuramsal hakikatlerini bilen ve öğreten öznel olarak onların medeni (Müslüman) ve birincil konumda olmaları talep edilmektedir.

Üçüncü olarak, felsefe, günümüzde Ortaçağ ve Yeniçağ olarak karşılanan dönemde tüm bilimlerle iç içedir ve onun sözcüğü matematik, fizik, tıp ve astronomi gibi bilgi dallarından ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Müslüman veya medeni olarak kavranmış bir dünya tecrübesinde filozof aynı zamanda bir bilim adamı, İslâm’ı iyi bilen bir âlim ve musikişinas bir insandır. Söz konusu bütünlükte felsefe, Müslümanlar tarafından Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçeden yapılan çeviriler yoluyla edinilen ve somut insani ihtiyaçları temin etmek gayesine matuf bir insani etkinlik olarak kavranmaktadır. Felsefe, hem yetkin medeni bir insan olmak için, hem de tüm medeni insanların ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmak için lüzumludur. Bu tarzda mevcut, dönüştürülmüş ve güncellenmiş olan felsefe veya tüm bilimler, İslâm’da sadece meşru değil, aynı zamanda asgari hayati gerekliliklere tekabül etmektedir. Onuncu ve on birinci yüzyıllara gelindiğinde tercüme hareketleri sonlanmış, felsefe alındığından farklı ve oldukça ileri bir tarzda geliştirilmiş ve neticede iki tepkisel hareket ortaya çıkmıştır. İlki, filozofların edindiği konumdan rahatsız olan kelamcıların felsefeye olan mesleki tepkileri ve ikincisi, yeni felsefenin yarattığı gelişmiş şartlarda işlevsiz kalan çevirmenlerin mesleki tepkileri. Birinci tepki din üzerinden, ikinci tepkiyse felsefe üzerinden olgusallaşmış; fakat her iki tepki de İslâm’daki gelişmiş felsefenin –bütün bilimler olarak- medeni yaşamdaki tekabül yetisini ortadan kaldıramamıştır. Günümüzde İslâm felsefesi alanında araştırma yapanlardan bazılarının, anılan iki tepkisel hareketi mesleki birer gelişme yerine aydınlanmacı felsefe-din ikilemi üzerinden kurmaya ve anlamlandırmaya çalışmaları hatalıdır. Zira arada –modern Batı uygarlığıyla İslâm uygarlığı arasında- hem entelektüel arka plan ve terminolojik içerik bakımından önemli farklılıklar bulunmakta hem de bu yöntem amaçsız ilerlemektedir. İslâm tarihini kaçınılmaz bir Batılılaşmaya göre içeriklendirmek amacı abartılı bir amaç gibi görünmekle beraber işarete bulunulan çalışmaların örtük veya bilinçli

olarak sahiplendikleri başka bir amaç bulunmamaktadır. Oysa bizzat bizim araştırmamızın temel amacını oluşturduğu şekilde İslâm felsefesi, kendisini mümkün ve aktüel kılanlar tarafından, bilinçli olarak icra edilmiş felsefi bir etkinliğe isim olmaktadır. İslâm felsefesinde felsefenin, bilimin, dinin, tarihin, aklın ve insanın anlam muhtevası ile Antik Yunan felsefesindekilerin ve modern dönemdekilerin genellikle uyuşmadıkları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslâm felsefesi, ortaya çıkış ve icra ediliş koşullarından uzak tahayyül edilmekte ve kendi doğal gelişim kurallarına göre güncel kılınarak devam ettirilememektedir.

Kısaca ifade etmek gerektiğinde, Fârâbî ve İbn Sînâ, tercümeler sayesinde edinilmiş felsefe ile İslâm coğrafyasında ihtiyaçlarını gidermeye çalışan insanların durumlarını kuramsal olarak sorunlaştırmışlar ve ortaya tarih felsefesi olarak meydana getirilmiş bir çeşit felsefe tarihi kurgusu çıkmıştır. İnsanın en yetkin ve düzenli yaşamı olarak Müslümanlığın bizzat kendisi de bir medeniyet olarak felsefe tarihinde zorunlu bir yer işgal etmektedir. İki Müslüman filozofa göre felsefe tarihi aynı zamanda bir insanlık ve dünya tarihidir. Dil, bilim ve sanatlar, felsefe ve din, mükemmelliğini arayan bilinçli insanın tarihsel uğrak alanlarıdır. Din felsefeden, felsefe bilim ve sanatlardan ve bunlar da dilin gelişiminden zorunlu olarak sonra ortaya çıkmışlardır. Medeni insan olarak Müslümanın ve onu dolaylayan bilinçli bir bilgi bağlamı olarak felsefenin tarihsel koşullarını saptamak ve geliştirmek artık gerçek bir filozofun yegâne vazifesidir. Söz konusu vazifeyi icra edenler de Fârâbî ve İbn Sînâ'dır.

KAYNAKÇA

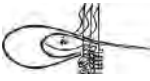
- ALPER, Ömer Mahir (2008), *İbn Sînâ*, İsam Yayınları, İstanbul.
- ALTINÖRS, Atakan (2011), "Platon ile Aristoteles'in Retorik Anlayışlarının Karşılaştırılması", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 49 (Güz), s. 81-92, Ankara.
- ALTINÖRS, Atakan (2014), *50 Soruda Dil Felsefesi*, 7 Renk Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul.
- ALTUNYA, Hülya (2003), *Fârâbî'de Dil Felsefesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- ALTUĞ, Taylan (2008), *Dile Gelen Felsefe*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- ARNALDEZ, Roger (1999), "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", *İslâm Felsefesi Üzerine*, (Çev.: Ahmet Arslan), Vadi Yayınları, Ankara.
- ARSLAN, Ahmet (1999), *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yayınları, Ankara.
- ARSLAN, Ahmet (2009), *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- ARSLAN, Ahmet (2009), *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ASAD, TALAL (2007), *Sekülerliğin Biçimleri*, (Çev.: Ferit Burak Aydar), Metis Yayınları, İstanbul.
- AYDINLI, Yaşar (2008), *Fârâbî*, İsam Yayınları, İstanbul.
- BACON, Francis (2012), *Novum Organum*, (Çev.: Sema Önal), Say Yayınları, İstanbul.
- BEDEVÎ, Abdurrahman (2000), "Miskeveyh", *Klasik İslâm Filozofları ve Görüşleri*, (Ed: M. M. Şerif, Çev.: Kasım Turhan), İnsan Yayınları, İstanbul.
- BUMİN, Tülin (2010), *Hegel*, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- DERRIDA, Jacques (2010), *Gramatoloji*, (Çev.: İsmet Birkan), Bilgesu Yayınları, Ankara.

- EL-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid (2001), *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, (Çev.: İbrahim Akbaba), Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- EL-CÂBİRÎ, Muhammed Âbid (2001), *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev.: Burhan Koroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- FÂRÂBÎ (2001), *Fârâbî'nin Üç Eseri Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'âde) Eflatun Felsefesi ve Aristoteles Felsefesi*, (Çev.: Hüseyin Atay), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (1986), *Kitâbü Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, (Yay.: Elbîr Nasrî Nâdir), Dârü'l-Meşrik, Beyrut.
- FÂRÂBÎ (1990), *İhsa'ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, (Çev.: Ahmet Ateş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (1994) *Kitâbü's-Siyâseti'l-Medeniyye*, (Yay.: Ali Ebû Mülham), Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut.
- FÂRÂBÎ (2005), *Fârâbî'nin İki Eseri Fusûlü'l-Medenî Tenbîh Alâ Sebîli's-Saâde*, (Çev. ve Yay.: Hanifi Özcan), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- FÂRÂBÎ (2008), *Kitâbu'l-Hurûf Harfler Kitabı* (Arapça-Türkçe birlikte neşir), (Nşr. ve Çev.: Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- FERRY, Luc (2011), *Gençler İçin Batı Felsefesi*, (Çev.: Devrim Çetinkasap), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- FOUCAULT, Michel (2011), *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev.: Veli Urhan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, Michel (2011), *Özne ve İktidar*, (Çev.: Işık Ergüden-Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- FOUCAULT, Michel (2012), *Doğruyu Söylemek*, (Çev.: Kerem Eksen), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- GAZZÂLÎ (2005), *Filozofların Tutarsızlığı Tehâfütü'l-Felâsife*, (Neşr. Ve Çev.: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul.
- GUTAS, Dimitri (2003), *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, (Çev.: Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- GUTAS, Dimitri (2004), *İbn Sînâ'nın Mirası*, (Çev.: M. Cüneyt Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul.
- HEGEL, G. W. F. (2003), *Tarihte Akıl*, (Çev.: Önay Sözer), Kabalcı Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- İBN RÜŞD (2004), *Felsefe-Din İlişkileri Faslu'l-Makâl el-Keşfan Minhâci'l-Edille*, (Çev. ve Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî Hüseyin İbn Abdullah (1992a), *el-Mübâhasât*, (thk: Muhsin Baydarfer), İntişarat-ı Baydar, Kum.
- İBN SÎNÂ, Eş-Şeyhür-Reîs Ebû Alî Hüseyin İbn Sînâ (1992b), *Kitâbü'n-Necât*, (thk: Abrurrahman Umeyra), Dârü'l-Cîl, tek ciltte 2 cilt, Beyrut.
- İBN SÎNÂ (2005), *Kitâbü's-Şifâ Metafizik II*, (Çev.: Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İBN SÎNÂ (2005), *İşaretler ve Tembihler*, (Çev.: Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, İstanbul.

- İBN SÎNÂ (2006), *Kitâbu 'ş-Şifâ Sofistik Deliller*, (Çev.: Ömer Türker), Litera Yayınları, İstanbul.
- İBN SÎNÂ (2006), *Kitâbü 'ş-Şifâ Mantığa Giriş*, (Çev.: Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İBN SÎNÂ (2006), *Kitâbü 'ş-Şifâ II. Analitikler*, (Çev.: Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İBN SÎNÂ (2008), *Kitâbü 't-Ta'likât*, (Thk: Hasen Mecîd el-Ubeydî), et-Telvîn, Dimaşk.
- JONES, W. T. (2006), *Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi*, (Çev.: Hakkı Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- KARA, İsmail (2001), *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KARA, İsmail (2010), Başlıksız Sunum, *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*, (Ed.: M. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KAYA, M. Cüneyt (2013), "Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, (Ed.: M. Cüneyt Kaya), İsam Yayınları, İstanbul.
- KUTLUER, İlhan (2001), *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- KUTLUER, İlhan (2011), *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- LAERTIOS, Diogenes (2013), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (Çev.: Candan Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- LEAMAN, Oliver (2000), *Ortaçağ İslâm Felsefesine Giriş*, (Çev.: Turan Koç), İz Yayıncılık, İstanbul.
- NIETZSCHE, Friedrich (2010), *Güç İstenci*, (Çeviren: Nilüfer Epçeli), Say Yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Muhammet (2012), *Gazzâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsife Adlı Eserinde "Üç Mesele"nin Ele Alınışı ve İbn Sînâ'nın Görüşleriyle Mukayesesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Muhammet (2013), "Gazzâlî, Nietzsche ve Foucault'da Güç-Hakikat İlişkileri Analizi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/12 Fall 2013*, p. 989-1008, Ankara.
- ÖZDEMİR, Muhammet (2013), "İbn Haldun ve Hegel'in Tarih Felsefelerinin Türkiye Bağlamında Anlamı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/7 Summer 2013*, p. 415-428, Ankara.
- ÖZDEMİR, Muhammet (2013), "Türk-İslâm Bilim Tarihinin Yeniden Yazımı Açısından Bilim Tarihi Yazım Biçimleri Tartışmasına Giriş", *Türk Yurdu*, Ağustos, Cilt: 33, Sayı: 312, Ankara.
- PALMER, Richard E. (2002), *Hermenötik*, (Çev.: İbrahim Görener), Anka Yayınları, İstanbul.
- PLATON (2012), *Devlet*, (Çev.: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 23. Basım, İstanbul.
- RAWLS, John (2007), *Siyasal Liberalizm*, (Çev.: Mehmet Fevzi Bilgin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- RENAN, Ernest (2011), *Dilin Kökeni Üzerine*, (Çev.: Atakan Altınörs), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

- RONAN, Colin A. (2003), *Bilim Tarihi*, (Çev.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun), Tübitak Yayınları, 2. Basım, Ankara.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques (2007), *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, (Çev.: Ömer Albayrak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SAID, Edward (2000), *Kış Ruhı*, (Çev.: Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul.
- ŞEHRİSTÂNÎ (2010), *Kitâbu'l-Musâraa Filozoflarla Mücadele*, (Neşr. ve Çev.: Aygün Akyol, Aytekin Özel), Litera Yayıncılık, İstanbul.
- TERKAN, Fehrullah (2007), *Çatışmanın Dinamikleri Din ve Felsefe Uzlaşmazlığı Üzerine*, Elis Yayınları, Ankara.
- TOKAT, Latif (2004), *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- TOKAT, Latif Tokat (2007), “Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sayı 2, Ağustos, s. 50-103, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (2004), “Çevirenin Önsözü”, *Din Üstüne*, (David Hume), İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara.
- TURNER, Bryan S. (1997), *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, (Çev.: Ahmet Demirhan), İnsan Yayınları, İstanbul.
- TURNER, Bryan S. (2003), *Oryantalizm Postmodernizm ve Globalizm*, (Çev.: İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, 2. Basım, İstanbul.

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİSİR'DA KARMA MAHKEMELER KURULMASI MESELESİ*

Sevda ÖZKAYA**

ÖZET

Müslüman toplumların tarihlerini doğru bir biçimde değerlendirebilmek için kanun anlayışlarını anlamak gerekmektedir. Sosyal hayatın pek çok alanını düzenleyen hukuk kavramı Müslüman medeniyette Hristiyan Avrupa'dan farklı olarak gelişmiştir.

XIX. yüzyılda idari, siyasi ve sosyal sahada meydana gelen Avrupalılaşma akımı kendini hukuk sahasında da göstermiş ve Müslüman toplumun modernleşmesine engel olarak görülen hukuk sistemi değiştirilmek istenmiştir. Böylece Müslüman toplumun Avrupa'nın dinamik toplumuyla etkileşime geçmesi için önemli bir adım atılmıştır.

Müslüman toplum için modernleşmeyi temsil eden bu yüzyılda söz konusu etkileşimi zorunlu kılan bir takım iktisadi, siyasi - sosyal sebepler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında artan ticaret, kültürlerarası münasebetlerin yoğunlaşmış olması sonucunu meydana getirmiştir. Dolayısı ile kısa bir zaman sonra Müslüman liman kasabalarına gayri müslimler yerleşmeye başlamıştır. Söz konusu Gayri Müslimler bir ayrıcalık olarak kendi yasalarına tabi olmakla birlikte, kapitülasyonlar aracılığı ile de pek çok alanda geniş haklara sahip olmuşlar ve pek çok zaman bu durumu kötüye kullanmışlardır.

Neticede Mısır toplumunun Avrupa toplumu ile ticari ilişkilerinin 1841'den sonra hız kazanması dolayısı ile başta ticari-iktisadi hukuk meselelerine çözüm getirmek için Mısır adli sisteminde düzenlemeler yapılması zorunluluğu doğmuştur.

Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan Mısır'da modernleşme çalışmalarının önemli ayaklarından biri olan hukuk alanındaki yenileşmedir ve karma mahkemeler meselesi de bu kapsamda eleştirel bir bakışla incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Modernleşme, Mahkeme, Hukuk.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, El-mek: sozkaya@kastamonu.edu.tr

IN THE PROCESS OF MODERNIZATION IS A MATTER OF ESTABLISHING MIXED COURTS OF EGYPT

ABSTRACT

In order to have an accurate evaluation of the history of Islamic societies, it is necessary to have a clear idea of what their concept of law is. The concept of law which regulates the social life in many ways has developed differently in the Islamic civilization from that in the Christian Europe.

The Europeanization Movement of the 19th century which established itself in administrative, political and social fields also came into prominence in the field of law; and the system law which was regarded as an obstacle to the modernization of the Islamic society was sought to be transformed, thus making a significant stride for the Islamic society toward interacting with the dynamic European society.

In the 19th century, that is, a period of modernization for the Islamic society, several economic and politico-social reasons necessitated the aforementioned interaction. The increase in the trade between Ottoman Empire and the Europe gave rise to the intercultural relations. Therefore, within a short period of time, non-Muslims began to settle in the Muslim coastal towns. These non-Muslim settlers, despite being subject to their own laws as a privilege, had also many rights in many fields through capitulations and sometimes exploited them.

In consequence of the sharp increase in the trade relations between Egyptian society and the European society from 1841 onwards, readjustments in the Egyptian judiciary became obligatory primarily for settling the commercial-economic issues.

One of the significant moves of modernization efforts in Egypt under Ottoman rule was the one in the field of law, and within this context, the question of mixed-tribunals must be examined with a critical point of view.

Key Words: Egypt, Modernization, Court, Law.

Giriş

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin hemen her alanında çözülmenin su yüzüne çıktığı bir dönem olmuştur. Öte yandan bu dönem siyasi, sosyal ve iktisadi aksaklıkları gidermek, devleti çöküşten kurtarmak için köklü değişiklikler yapmak mecburiyetinin devlet yöneticileri tarafından anlaşıldığı ve harekete geçildiği bir dönem olarak da görülebilir. Bir taraftan dış baskılar, bir taraftan iç huzursuzluklar ve ayrıca devlet kurumlarının işleyişinde karşılaşılan güçlükler, kolay olmamakla birlikte reform hareketlerine hız kazandırmıştır. Bilhassa devletin esasını teşkil eden adalet mekanizmasındaki bozulma başka alanlarda da problemlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bu sebep ile Osmanlı modernleşmesinin en açık ifadesi olan Tanzimat devrindeki ıslahatların

büyük bir kısmı hukuk alanında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu alandaki yenileşme; kanunlaştırma¹ ve yeni mahkemelerin kurulması yolları ile sağlanmıştır².

Osmanlı ülkesindeki hukuk reformunun hangi şartlar altında ortaya çıktığını anlayabilmek için öncelikle Müslüman toplumların hukuk anlayışı üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü toplumların hukuk anlayışını anlamadan tarihlerini anlamak da zorlaşmaktadır. Bunun sebebi ise devlet ve toplum hayatının hemen her alanında hukuk kavramının kaçınılmaz bir biçimde karşımıza çıkıyor olmasıdır. Hukuk sistemini oluşturan kanunlar, kurallar, hak ve ödevler devletlerin ve toplumların ihtiyaçlarına göre şekillenmekle beraber Müslüman toplumlarda hukuk çok uzun zaman din temelli bir kavram olarak algılanmış ve uygulanmıştır. Dolayısıyla hukuk sistemi, Müslüman medeniyette Hristiyan Avrupa'dan farklı biçimde gelişmiştir. Tanzimat döneminde meydana gelen hukuk reformunu ve onu zorunlu kılan sebepleri, dolayısıyla Tanzimat'a gelinceye kadar Osmanlı hukukunun esaslarını ortaya koyarken bunu tamamen batılı bir bakış açısı ile yapmaya çalışmak bizi yanlış neticelere götürür. Bu nedenle Osmanlı topraklarında görülen hukuk reformunun amillerini değerlendirirken Osmanlı Devleti ve toplumunun Avrupa'ya benzemeyen bir siyasi-sosyal yapısı olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İslam düşüncesinde kanun, insan aklının bir ürünü değildir. Ancak sosyal ihtiyaçlar ve fikirlere göre yeni kurallar ya da uygulamalar oluşturulabilir. Değiştirilemez hükümlerinin varlığı daha önce de ifade ettiğimiz gibi hukukun dini bir kavram olarak algılanması ile ilgilidir³.

Prof. Dr. Halil İnalçık bu konuda şöyle söylemektedir; “İslam'ı incelerken temel olarak iki farklı yaklaşım gerçekleştirilmiştir. Dinin sıkı yorumu, yalnız Kur'an ve Sünnet'te ortaya konan İslam'ın değişmez ve ebedi ilkelerine dayanan bir yorum önermektedir. Bu temel kaynaklardan getirilen delillerle hakimiyetin Allah'a ait olduğu, aslında kâinatın bir olan Allah'ın mülkü olduğu

¹ Herhangi bir hususa dair hareket tarzını kanun haline koyma, kanun halinde kaideler vaz' etmek ve herhangi bir hukuk sahasını geniş ve tam surette düzenleyen büyük kanunlar konulması.

² Tanzimat'ın en önemli cephesinin hukuki cephesi olması ve bunun sebepleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.

³ İslami bakış açısı ile hukuk “Rabbani” bir kavram olmakla birlikte yukarıda da belirttiğimiz üzere ihtiyaç hâsıl olduğunda yani değişen şartlara ve karşılaşılan yeni durumlara göre çeşitli uygulamalar ve düzenlemeler yapma imkânı mevcuttur. İslam hukukunda “değişme” faktörünün göz ardı edilmesini Avrupalı araştırmacılar “değişmezlik” olarak vurgulamışlarsa da dine bağlı gelişen bağnazlık ya da katılığın aslında daha çok Hristiyan Avrupa'da ifadesini bulmuş olduğunu tarih bize göstermektedir. Avrupalıların bakış açısı ile İslam toplumlarının hukuku “tanrısal” görmeleri söz konusudur ve dolayısıyla hiçbir değişiklik ya da yeni uygulama hukuk mekanizmasına girmemiştir bu da Müslüman toplumların geri kalmasının en önemli sebeplerinden biridir. Oysa bu konuda yapılacak doğru değerlendirme şu şekildedir; “Osmanlı tarihinde siyasi ve idari bütün kararlar yerine getirilebilmek için şeriatı uygun olmak durumundaydı. Yani ulemanın onay ve desteğine muhtaçtı. İslam dünyası ve Osmanlı Devleti laik olarak vasıflandırılmazdı. Öncelikle bir ruhban sınıfı yoktu. Şeyhülislam Papadan ve kadı mahkemeleri de kilise ruhani meclislerinden çok farklıydı. Şer'i hukukun düzenlemediği alanlarda kanun yapmak zaten İslam hukukunun devlet başkanına verdiği bir yetkiydi. Dolayısıyla bu kanunlar da şeriatın dışında sayılmamıştır”. Yani Avrupalı araştırmacıların anladığı gibi ya da Avrupalı bir bakış açısı ile anlatılmak istenen bir “tanrısal”tan bahsedilemez. Daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004, s. 80-83. Ayrıca fetva kurumu her zaman özellikle kamu işlerinde yeterli olamamıştır. Sultan tarafından verilen hükümler kimi zaman Şeriat ile uyumlu görünmese bile otoritenin devamı için uygulamaya konulmuştur. “Onuncu ve on birinci yüzyıllarda İslam topraklarında Türk Devletlerinin kurulması ile beraber devlet ve hukuk kavramında bağımsız sivil otorite ve onun kanun koyucu gücü lehine derin bir değişiklik meydana gelmiştir. Çünkü Türk yöneticiler mutlak bağımsızlık konusunda çok duyarlı idiler ve kamu yönetimini daima kendi devlet ve hukuk anlayışları doğrultusunda örgütlemeye hakkına sahip oldukları kanısını taşımaktaydılar. Yani İslam hukuk sistemi yöneticilerin kurallar koyması için açık bir kapı bırakmış olmakla birlikte söz konusu sistem Türk yöneticilerinin hukuk anlayışı ile birleşince çok daha farklı bir karakter kazanmıştır”. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde hukuk sisteminden ve meydana gelen değişimlerden bahsederken sadece İslami bir kimlik taşıdığını farz ederek meseleyi açıklamaya çalışmak mümkün olmamaktadır. Türk geleneği ve örfünü, hukuk anlayışı ve mekanizmasını başka bir deyişle yarattığı medeniyetin diğer dinamiklerini göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000, s. 41.

ve bu yüzden hukukun bir tek kaynağı bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre Allah'ın emirleri, insan topluluklarını, devlet de dahil bütün cihanı yönetir.⁴”

Bir İslam Devleti olarak Osmanlı Devleti, esas itibariyle şeriatın üstünlüğünü benimsemiştir. Öyle ki bir Hristiyan devlete kapitülasyon verilirken veya bir madde değiştirilirken mutlaka Şeyhülislam'ın fetvasına müracaat edilmiştir. Anlaşılmaktadır ki; ilk Osmanlı Sultanları hukuki kurallar koyarken ve önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar daha sonra aynı amaçla şeyhülislamlık makamını oluşturmuşlardır. Ancak özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra yönetime ait alanlar, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan'a özgü sayılmıştır. Bu özel alanlarda Şeriat ya da dogmatik yorum çeşitli kamu kurumlarını açıklamakta yeterli görülmemiştir⁵. İşte din temelli olması nedeniyle değiştirilemeyen, tartışılmayan yönler içeren hukuk anlayışı modernleşme çağında terk edilmeye başlanmıştır. Çünkü bazı görüşlere göre bu kanun anlayışı tarihi süreçte meydana gelen gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara cevap veremediğinden ya da değişme faktörü göz ardı edildiği için iflas etmiştir. Toplum tekâmül edip de din kaideleri ihtiyaca kâfi gelmeyince her şeyi bu kaidelerden çıkarmaya çalışan ve hatta her türlü münasebet ve uygulamanın bunların içinde yer aldığını savunanlar bir takım tefsir ve tahlil yollarına gitmişler ancak bilindiği üzere pek çok aksaklık toplumun adaletsizliğe uğramasına yol açmıştır⁶.

Modernleşme çağı diye tabir ettiğimiz XIX. yüzyılda idari, siyasi ve sosyal sahada meydana gelen Avrupalılaşma akımı böylece kendini hukuk sahasında da göstermiştir. Osmanlı hukuk tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan dönem önemli bir kırılma noktasıdır. Söz konusu döneme gelinceye kadar İslam Hukuku merkezli olma özelliği gösteren Osmanlı Hukuku, bu tarihten itibaren yeni uygulamalar ile farklı bir kimlik kazanmıştır. Tanzimat dönemi bilindiği üzere öncelikle hukuk ve adliye alanında gerçekleştirilen reformlarla dikkati çekmektedir. Osmanlı reformcuları bu alandaki sıkıntının ve çözüm üretmek için mahkemeleri ıslah etmek gerektiğinin farkındaydılar çünkü hukuk, mahkemeler vasıtası ile uygulanır. Dolayısı ile hukuk sisteminde meydana gelen gelişmeler mahkemeler konusunu kapsamaktadır.

Tanzimat Dönemi'nin başlangıcını 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı olarak kabul etmekle beraber Osmanlı modernleşmesinin çok daha eski tarihlere dayandığını unutmamak gerekir. En azından Sultan II. Mahmut dönemi modernleşmede önemli bir basamaktır. II. Meşrutiyet'e kadar devam eden süreçte reform hareketleri aynı tarzdadır. Yani Tanzimat zihniyetinin uzantısı şeklindedir. Ancak Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde görülen yeni uygulamalar birer devrim niteliğinde değildir. Başka bir deyişle eskisinden tamamen ayrı bir yeni sistem kurmayı hedeflemez sadece “düzenleme”yi gaye edinmiştir. Hukuk alanındaki Tanzimat reformlarını da bu bakış açısı ile değerlendirmek gerekir.

Tanzimat Fermanı ile açık bir şekilde görülen hukuk alanındaki yenileşme hareketlerinin sebeplerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Şöyle ki;

⁴ İnalçık, a.g.e., s. 37.

⁵ İnalçık, a.g.e., s. 37.

⁶ Din kaidelerinin toplum ve devlet yaşamını düzenlemede yetersiz kalması ve Tanzimat'ın hukuk sahasında getirdiği yeniliklerin gerekliliği konusunda Hıfzı Veldet şöyle söylemektedir; “bir cemiyet içinde iki türlü münasebet göze çarpar; birisi ferdin fert ile münasebeti, diğeri devletin fert ile münasebetidir. Bunlardan birincisini hususi hukuk, ikincisini de amme hukuku tanzim eder. ...din kaideleri mütekâmil cemiyetlerde ne ferdin fert ile ne de ferdin devlet ile olan münasebetini tanzime kâfi gelmiştir. Bilakis bu kaidelerin bazı sübjektif tefsirleri fertler arasındaki münasebetlerde büyük bir emniyetsizliğe doğru ve ferdin devlet ile olan münasebetlerinde ise tahakküme, cebir ve zulme doğru yol açmıştır.” Daha geniş bilgi için bkz. Veldet; a.g.m., s.140-141. Bununla beraber Gülhane Hatt-ı Hümayunu İslami anlayışı reddeden bir tutum sergilemez. Zira Gülhane Hattı, Osmanlı Devleti'nin yüzyıldır devam eden gerilemesinin sebebini şeriata riayet edilmemesine bağlayarak başlamaktadır. Tanzimat'ta esas olan kanun, şeriattır. Dönemin şartları göz önüne alındığında bunu anlamak zor değildir. Yani sıra bu tarz ifadeler, laik bir hukuk sistemine geçişin Tanzimat'a bağlanmaması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

1. Fransız Devrimi'nin yaymış olduğu esasların XIX. Yüzyılın başlarından itibaren öncelikle aydınlar arasında kendini hissettirmeye başlaması, eşitlik prensibinin hukuk sahasında yerini alması gerekliliğinin görülmesi.
2. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda sosyal ve iktisadi şartların neredeyse tamamen değişmiş olması ve bunları karşılamak üzere yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulması.
3. Siyasi etkenler; merkezi otoritenin güçlenmesini sağlamak fikri ve Avrupalı devletlerin gayrimüslimler konusunda bir takım düzenlemeler yapılması için sergiledikleri baskıcı tutum⁷.

Osmanlı Devleti'nde de monarşi ile yönetilen tüm devletlerde olduğu üzere yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin hepsi devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtası ile kullanmıştır. Yargı fonksiyonunu tayin ettiği hâkimler yerine getirmiştir. İslam dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlmek üzere devlet başkanı tayin etmekteydi. Mahkemelerde İslam Hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı) tarafından yerine getirilirdi⁸.

Asırlarca çok büyük sıkıntılar meydana gelmeden işleyen hukuk sisteminde, yukarıda başlıklar halinde ifade etmeye çalıştığımız üzere, bir takım değişikliklere gidilmek istenmesinin elbette iç ve dış sebepleri bulunmaktadır. Osmanlı topraklarında farklı din ve ırka mensup çok sayıda azınlığın yaşadığı bilinmektedir. Bu azınlıklar bazı hukuki meselelerini kendi yargı mercilerinde görmek konusunda serbesttiler. Ancak devlet yönetiminde bu azınlığın bir söz hakkı yoktu.

İslam hukukuna göre zımmilik zaten gayri Müslimlerin Müslümanların hâkimiyetindeki topraklarda ikinci sınıf statüsünde yaşamaya razı olarak kalmaları demektir. İslam hukuku bu sınıfın her türlü temel hak ve hürriyetini güvence altına alırdı. Bu sebeple pek çok gayrimüslim Osmanlı ülkesine göç etmiştir. Ancak Fransız Devrimi'nden sonra bu durum değişmiştir. Devrimin yaydığı milliyetçilik akımının tesiri ile meydana gelen gelişmeler neticesinde gayrimüslimler devlet yönetiminde söz sahibi olmak istemişlerdir. Hukuk sisteminde gerçekleştirilen reformların dayandığı bir diğer sebep de budur.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki ticaretlerine gayri Müslim Osmanlı vatandaşları aracılık yapmaktaydılar. Bu sebeple Avrupalı Devletler onları himaye etmek gereği hissetmişlerdir. Sultan II. Mahmut ve ardından Sultan Abdülmecit dönemlerinin yenileşme hareketleri dolayısıyla Tanzimat dönemi, ticaret antlaşmalarının zorunlu kıldığı yeni yargı mercilerinin teşkilini ihtiva etmektedir. Tabii bu sırada Osmanlı Devleti'ni içerde ve dışarıda oldukça güç durumda bırakan bir takım siyasi hadiseler de Avrupa'nın müdahalesini kolaylaştıran etkenlerdendir. Özellikle Mısır Meselesi olarak siyasi tarihe geçmiş olan isyan ve ayrıca Kırım Savaşı Osmanlı Hükümeti'nin hukuk alanında reform yapması gerektiğini büyük devletlerin açıkça ifade etmeleri neticesini doğurmuştur. İslahat Fermanı, adliye alanında yapılması zorunlu görünen reformların açıkça zikredildiği bir metindir. Gerek Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasındaki, gerekse çeşitli mezheplere mensup Gayrimüslim tebaanın birbiri arasındaki ticaret ve ceza davaları için karma mahkemeler kurulması, bu mahkemelerde uygulanmak üzere ceza ve ceza usul kanunlarının hazırlanması taahhüt edilmiştir. Ferman'ın devletlerarası teminat altına sokulması milli hâkimiyeti zedelemiş, bundan sonra Avrupa'nın baskısı artarak sürmüştür⁹.

⁷ Veldet, *a.g.m.*, 165-169.

⁸ Ekinci, *a.g.e.*, s. 23.

⁹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 33-35.

Yenilik hareketlerini yalnızca dış etkenlere bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Elbette içindeki pek çok aksaklık da değişikliği zorunlu hale getirmiştir. Klasik devirde yabancı devletlere örnek teşkil eden adalet mekanizması Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde eski durumundan epeyce farklıydı. Kadıların çoğu siyasete yakından bulaşmıştı. Hukuka uygun sayılmayacak durumlara göz yumar hale gelmişlerdi. Rüşvet son derece geçerli bir hale geldiğinden toplumun güveni sarsılmış, mevcut sistem devleti temelinden zarara uğratacak bir hüviyet kazanmıştı. Adalet sisteminin çağdaştırılması ihtiyacı, mevcut yapının artık doğru ve yeterli bir özellik göstermemesinden kaynaklanmıştır. Avrupa'nın müdahaleleri ise reform programlarının uygulanması için gerekli zemini hazırlamıştır.

Bir diğer sebep ise XVIII. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin zayıflaması nedeni ile tekrar güçlü hale getirilmeye çalışılmasıdır. Zira Osmanlı Devleti, merkeziyetçiliği ön planda tutan bir devlettir. Merkezi otorite zayıflamaya başladığı andan itibaren yerel güçler baş göstermiş ve devletin hâkimiyeti sarsılmıştır. Sultan II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi yeniliklerinin gayesi de merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Tüm bu sebeplerin ötesinde yukarıda bahsettiğimiz etkenleri de ortaya çıkaran, gerek iç gerek dış sebepleri harekete geçiren gelişme ise iktisadidir. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren Avrupa ülkelerinde XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı topraklarının hammadde kaynağı ve pazar olarak görüldüğü bilinmektedir. Değişen iktisadi şartlar neticesinde bu ülkelerle bir takım ticaret sözleşmeleri akdedilmiştir. Bu sözleşmelerin neredeyse hepsi Avrupalıların lehine hükümler içermektedir. Daha açık bir ifade ile yabancı malların düşük gümrüklerle Osmanlı ülkesinde satılmasına imkân veren ve yabancı tüccarların işini kolaylaştıran bu antlaşmalar ile dış ticaret canlanmıştır. Pek çok yabancı tüccar Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamıştır. Gelişen ve değişen ticari hayat beraberinde ihtilafları, problemleri ve yeni meseleleri de getirmiştir. Özellikle yabancı tüccar ile yerli tüccar arasında meydana gelebilecek davalara hangi mercilerin nasıl bakacağı sorusu hukuk alanında sözü edilen reformların sebepleri arasında en etkili olanıdır.

Osmanlı Devleti'nde taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olduğu davalara bakma yetkisi Osmanlı mahkemelerine aitti ve kadılar bu davalara İslam hukuku çerçevesinde bakardı. Ancak ticari davalarda örfi hukuka da başvurulabilmekteydi. XIX. Yüzyılda ise kadılar, hızla gelişen ticari hayatın getirdiği güçlüklerle ayak uyduracak durumda değillerdi. İşte Tanzimat'tan sonra adliye alanındaki ilk reform sayılan ticaret mahkemeleri bu ihtiyaçtan doğmuştur¹⁰.

Bu durum şöyle de açıklanabilir; Müslüman toplumun Avrupa'nın dinamik toplumuyla etkileşime geçmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında görülecektir ki III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde devam eden yenileşme hareketlerinin hukuk alanında sağlamaya çalıştığı en temel gaye bütün tebaanın kanun önünde eşit kabul edilmesidir. Burada gözden kaçırılmaması gereken ise modernleşme tarihi bakımından vazgeçilmez kabul edilen "kanun önünde bütün vatandaşların eşitliği" ilkesinin Osmanlı Devleti için sadece bir hukuki mesele olmadığıdır. Zira bu köklü değişimde rol oynayan başlıca etken, Batılı büyük devletlerin Sanayi Devrimi'nin ardından dünyayı yönetme siyasetlerinde benimsedikleri yeni iktisadi ve siyasi yollardır. Batı, zayıflamış Osmanlı Devleti'ne kendi siyasi ve iktisadi menfaatleri bakımından uygun gördüğü değişiklikleri her alanda olduğu gibi hukuk alanında da dayatmıştır. Osmanlı bürokrasisi ise bu tip köklü değişikliklerin doğuracağı problemleri dikkate almadan Batı'ya kulak vermiştir.

Önceden Gayri Müslimler İslam hukukuna tabi değillerdi. Orduya alınmazlar ve vergi öderlerdi. XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında Avrupa ile ticaret hızlı bir şekilde yükselmiş böylece Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler yoğunlaşmıştır. Yine bu dönemde ilan

¹⁰ İkinci, a.g.e., s. 49-51.

edilmiş olan Tanzimat Fermanı, Avrupa'dan örnek alınan pek çok maddeyi içermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Müslüman ve Hristiyanlar arasında artan ticaret Müslüman liman kasabalarında Hristiyanların yerleşmesine yol açmıştır. Bu Gayri Müslimleri kendi ülkelerinin konsolosları temsil etmekteydiler dolayısıyla kendi yasalarına tabi idiler. Kapitülasyonlar yoluyla sağlanan ayrıcalıklar Avrupalıların lehine iken Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlamıştır.

Anlaşılabileceği üzere hukuk alanında gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinde de Avrupa iktisaden ve dolayısıyla siyaseten güçlü olduğu için örnek alınmıştır. XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti asırlardır sürdürdüğü dışa kapalı hayat tarzını değiştirmek zorunda kalmıştır. Dış dünyaya açılma zorunluluğu ise yukarıda da bahsettiğimiz üzere daha çok ticaretle ilgilidir. Tanzimat ricalinin önünde örnek olarak Avrupa'nın en güçlü dört devleti bulunmaktaydı; İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya. Bunlar arasından Fransa tercih edilmiştir. Adli yeniliklerde de Fransa sistemi örnek alınmıştır. Aynı şey makalemizin asıl konusunu oluşturan Mısır için de geçerlidir. Mısır'da da bu devirde yapılan yeniliklerde Fransa etkisi açık bir biçimde görülmektedir.

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerin çok eskilere dayandığı ve ilişkilerinin dostane olduğu bilinmektedir. Henüz monarşi ile yönetilen ve devrimin kendi ülkelerine de sıçramasından endişe eden Avrupa'nın diğer yöneticilerine karşı Bâbüâli, devrim hükümetini tanımıştır. Elbette bunda monarşilerin yıkılmasının Avrupa'ya güçsüz düşürmesi beklentisi etkili olmuşsa da Osmanlı yöneticileri ihtilal fikirlerinin Osmanlı Devleti için bir tehlike oluşturabileceğini henüz düşünmemişlerdir. Ancak Tanzimat Fermanı'nda öngörülen "vatandaşların eşitliği" prensibinin Fransız Devrimi'nin yaydığı düşüncelerden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda Tanzimat'ın reformlarının Fransa'dan ilham aldığını söylemek yanlış olmaz¹¹.

Tüm bu gelişmeler ve değişmeler neticesinde öncelikle karma mahkemeler oluşturulmuştur. Avrupa ile artan ticari ilişkiler, bir takım ticari örf ve adetlerin hukuk hayatına girip yaygınlaşması ve bu alandaki ihtilaflara bakacak olan şer'i hâkimlerin söz konusu örf ve adetleri bilmesinin neredeyse imkânsız olması sebebi ile 1800-1801 tarihleri arasında yerli ve yabancı tüccar arasında meydana gelen (muhtelit-karma) ticaret davalarına bakmak üzere istisnai bir komisyon kurulmuştur. Gümrük Emni'nin başkanlığında yabancı ve yerli tüccarlardan meydana gelen bu komisyon, ticari örf ve adetleri bilmek bakımından ticaret davalarını görmeye şer'i hâkimlerden ve Divân-ı Hümâyûn'dan daha yeterli kabul edilmiş, ticaret davalarında daha çok Avrupa'da geçerli usul ve kurallar söz konusu ve yerlilerin de bu konudaki bilgileri eksik olduğundan buralara ecnebi tüccarın kabul edilmesi uygun bulunmuştur. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa Şer'iyye Mahkemelerinin görev alanını daraltan bu uygulama tahkim olarak değerlendirilmiştir¹².

Özetle Tanzimat döneminde hukuk reformunu zorunlu kılan siyasi-iktisadi ve sosyal durumu ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı vilayetleri arasında, özellikle de modernleşme döneminde en dikkat çekici vilayeti olan Mısır'da Karma Mahkemeler kurulması meselesini bu bilgiler ışığında incelemek doğru olacaktır.

Mısır'da Karma Mahkemelerin Kurulması ve İşleyişi:

Mısır, bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin eyâlet-i mümtâzelerinden biridir ve özellikle XIX. yüzyılda meydana gelen modernleşme hareketleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Osmanlı topraklarında modernleşme alanında ilklerin yaşandığı ve merkeze örnek olabilecek düzeyde reformların burada gerçekleştirildiği söylenebilir. Bilhassa İsmail Paşa dönemi bu anlamda dikkat çekicidir. Elbette bu dönemde Mehmet Ali Paşa dönemi gibi güçlü bir Mısır yönetiminden

¹¹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 51-53.

¹² Ekinci, *a.g.e.*, s. 85.

bahsetmek mümkün değilse de Batılılaşmak maksadıyla daha büyük ve tabii riskli adımların atıldığını söylemek gerekir. Daha evvel de sıkça dikkat çekmeye çalıştığımız üzere hukuk alanında girişilen yenileşme hareketlerinin de arkasında, diğer pek çok alanda olduğu gibi, iktisadi sebepler bulunmaktaydı. Mısır'da da özellikle ticaret hayatındaki gelişmelerin hukuk sahasına tesiri göz ardı edilemez.

Osmanlı topraklarına ve dolayısıyla Mısır'a da Avrupalı tüccarların akını 1841'den sonra hız kazanmıştır. Mehmet Ali Paşa, kişiliği ve aldığı önlemler sayesinde yolsuzlukları önlese de ardından gelen yöneticiler aynı güçlü otoriteyi devam ettirememişler hatta Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden önceki yıl Fransa Konsolosu, İngiliz meslektaşına yazdığı bir mektupta kapitülasyonlara güvendiklerini ve bu ayrıcalıklar nerede azaltılmaya çalışılırsa orada katı tedbirler alınması gerektiğini yazarak imtiyazlarını genişletmek hususunda bölgede ne kadar güç kazandıklarını ifade etmiştir. Anlaşılabacağı üzere Mehmet Ali Paşa'dan sonra söz konusu ayrıcalıklar Avrupalılar tarafından kötüye kullanılmıştır. Mesela yabancılar kendi aralarında olan sivil, ticari ya da suç davalarında kendi kanunlarına göre yargılanmaktaydılar, bir Müslüman ile bir yabancı arasındaki davalarda ise mutlaka konsolosluk tercümanı bulunmak zorunda idi. Bunun için konsolostan izin almak gerekirdi ve konsoloslar bunu para sızdırma yolu olarak kullanmaktaydılar. Yargı meclisleri, Şer'i mahkemeler, konsolosluk mahkemeleri gibi farklı yargı kurumlarının bulunması Mısır'daki yargı sistemini oldukça karmaşık kılmaktaydı. Özellikle konsolosluk mahkemeleri kendilerine tanınan imtiyazlardan ötesini kullanmakta, Mısır'ın yargı bağımsızlığını ciddi anlamda zedelemekteydi. Bu gibi şartlar altında Mısır Hükümeti, adli sistemi düzeltmek için çeşitli çalışmalara başlamıştır¹³.

Abbas Paşa döneminde ise Tanzimat Fermanı'nın bazı maddelerinin yorumlanması ile ilgili olarak Mısır ile Bâbîâli arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Bu maddeler üzerinde tartışıldıktan sonra bir takım düzenlemeleri içeren bir mecelle kaleme alınıp Bâbîâli'ye gönderilmiştir. Bu düzenlemeler Bâbîâli tarafından tasdik edildikten sonra Mısır'a iade edilmiş ve bundan sonra Tanzimat Fermanı, Mısır'da uygulanmaya başlanmıştır¹⁴. Mısır'da bu tarihten karma mahkemelerin kurulmasına kadar adı geçen Mecelle uygulanmıştır¹⁵.

İsmail Paşa'nın Mısır'ı her alanda bağımsız hale getirmek yönündeki faaliyetlerinin pek çok olumsuz neticesi olduğunu söylemek gerekir. İsmail Paşa göreve gelir gelmez Mısır'ı fiilen ve hukuken bağımsızlığa götürecek zemini hazırlamaya çalışmıştır ve bunun için modernleşmek, güçlü hale gelmek adına hukuk alanında da yeniliklere girişmiştir.

Buna örnek olarak "*Mısır ordusunun adem-i tahdidi, nişan ihdâsı, kanun vaz'ı ve mu'ahadat akdi, düvel-i ecnebiye nezdinde siyasi memurlar tayini hususlarına müsaade ve kendisine Aziz-i Mısır unvanının tevcih edilmesine dair*" Bâbîâli ile olan görüşmeleri gösterilebilir. Ancak Bâbîâli, İsmail Paşa'nın bu tarz isteklerini kesin bir şekilde reddetmiş ve İsmail Paşa da merkezle ilişkilerini düzeltmek adına Nubar Paşa'yı görevlendirerek İstanbul'a göndermiştir. Karma mahkemeler kurulması da bu süreçte gündeme gelmiştir. Elbette bu mahkemelere duyulan ihtiyaç bölgede meydana gelen iktisadi gelişmelerle yakından ilgilidir. Nubar Paşa, Osmanlı devlet adamları ile yaptığı uzun görüşmelerde Mısır'da adliye, gümrük ve benzeri konularda ecnebler ile münasebetlerde ortaya çıkan ihtilafları eski uygulamalarla gidermenin güçlüklerinden bahsetmiştir. Bu görüşmeler neticesinde nihayet 8 Haziran 1867 tarihli ferman ile Mısır'ın idaresinde yeni

¹³ J. C. B. Richmond, *Egypt 1798-1952, Her Advance Towards A Modern Identity*, Methuen, s. 79-83.

¹⁴ Tanzimat'ın Mısır'da uygulanması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya; "*Tanzimat'ın Mısır'da Uygulanması (1851 Tarihli Kanunname)*", Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C.V, S.2, Elazığ 2008, s. 129-181.

¹⁵ Süleyman Kâni İrtem *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999, s. 34.

imtiyazlar elde ederek önemli bir merhaleyi aşmıştır. 1866, 1873 ve 1879 fermanları ile Mısır Hidivliği'ne her çeşit kanuni düzenleme yapma imkânı bahşedilmiştir. Bu sebeple Tanzimat reformları resmen ilan edilmiş olmasına rağmen fiilen Mısır'a girememiş Tanzimat'tan sonra çıkarılan Osmanlı kanunları da burada uygulanamamıştır. Dolayısıyla Mısır adli teşkilatı Osmanlı adliyesinden farklı olarak gelişmiştir¹⁶.

Hidiv İsmail Paşa, bu gelişmelerin ardından Nubar Paşa'yı Avrupa'ya göndermiştir. Nubar Paşa kapitülasyonların ülkenin iktisadi vaziyetinde meydana getirdiği güçlükleri bertaraf etmek için Mısır'da on yedi konsolosluk tarafından icra edilen vezâif-i kazâiyeinin tevhideyle özellikle umur-u hukukiye ile iştigal etmek için “mehâkim-i muhtelite” (karma mahkemeler) teşkiline dair doğrudan görüşmelere başlamıştır. Mısır'da konsolosları bulunan devletler ile yaptığı uzun görüşmeler neticesinde 1876 tarihinde Mehâkim-i Muhtelite teşkil olunmuştur. Bu mahkemelerin teşkilinden evvel Mısırlılar ile ecnebler arasındaki hukuk davaları ülkeyi oldukça zor durumlarda bırakmaktaydı. Şöyle ki; “... *hukuk davalarının ru'yeti memleketin hayat-ı iktisadiyesini felce felce uğratacak derecelerde müşkilat ve tehirâta uğradığı gibi hususiyle ecânib tarafından hükümet aleyhine ikame edilen davalar ve sadece ortaya atılan metâlib ve müdeyyat ekseriya tarik-i diplomasi ile takib olunarak Mısır Hükümeti pek çok zararlara uğruyor. O mertebe ki mehakim-i muhtelitenin tesisi sırasında bu nevi metâlibin yekûnu kırk milyon liraya bâliğ olmakda imiş.*”¹⁷

Anlaşılabileceği üzere 1867'ye kadar bu alanda yeni ve ciddi bir ilerleme meydana gelmemiştir. Zaten Mısır'da, daha evvel de sözünü ettiğimiz gibi, 1870 yılına gelinceye kadar yerlilerle ecnebler arasındaki davalara yerlilerin zarına olarak konsolosluk mahkemelerinde bakılması geleneği yerleşmişti. Bu durum Mısır halkını sıkıntıya sokmaktaydı. Hidivliğin bu durumu Bâbiâli'ye bildirmesinin ardından meseleyi çözmesi için karma bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun hazırlamış olduğu mazbata Nubar Paşa tarafından incelenmiş, çeşitli düzenlemeler yapmasının ardından İstanbul'a götürülmüştür. İsmail Paşa'nın Hariciye Nazırı Nubar Paşa, söz konusu raporda konsolosların kapitülasyonları keyfi olarak uyguladıklarını ve Mısır'da kanun ve idarenin bölgesel olması gerektiğini anlatmış, üç Mısırlı ve üç Avrupalıdan oluşan bir Ticaret Mahkemesi oluşturulmasını önermiştir¹⁸. Raporunda Mısırlılar ve yabancılar arasında ayırım yapılmaksızın bütün davaların bu karma mahkemelerde görüleceğini belirten Nubar Paşa, mahkemelerde uygulanacak kanunlarla ilgili tekliflerini de sunmuştur. Nubar Paşa'ya göre ticaretle ilgili konularda Fransız Ticaret Kanunu'ndan alıntı olan uygulamadaki “Ticaret Kanunu” bu mahkemelerde esas alınabileceği gibi, medenî davalarda da yabancıların uygun görmesi durumunda Mısır'da hazırlanan Fransız Medenî Kanunu ile eski Mısır Medenî hukuk uygulamalarının karması bir kanun uygulanabilecektir. Ceza davalarında ise yeni hazırlanacak olan ceza kanunları bu mahkemelerde uygulanabilir. Hukukun diğer alanları ile ilgili de bu mahkemelerde uygulanması için özel kanunlar yapılabilir. Nubar Paşa raporunda teklifinin hayata geçirilmesiyle yargı sistemindeki hukukî karmaşanın düzeleceğini ve bunun hem Mısır hem de diğer imtiyazlı devletler için de iyi bir netice doğuracağını belirtmektedir¹⁹. Hidiv İsmail Paşa'nın amacı aslında “*kapitülasyona sahip olan ülkelerin tebaalarının hukuki haklarını sınırlandıran yeni yasalar*” ortaya konulmasını sağlamak olmuştur²⁰. Ayrıca İsmail Paşa, Hidivlik Fermanı'nın

¹⁶ Ekinci, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁷ Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya, *Mısır Meselesi Râgıb Raif, Rauf Ahmed, Bâb-ı Âli Hariciye Nezâreti*, Elazığ, 2011, s. 35-40.

¹⁸ Sammarco, *Historie de L'Eypte Moderne Depuis Mohammed Ali Jusqu'a L'Occupation Britannique (1801-1882)*, Le Regne du Kheidive İsmail de 1863 a 1875, Tome III, Le Caire, 1937, s. 254-257.

¹⁹ Muhammed Hamidullah Ağırakça, *XXIX. Yüzyıl Mısırında Kanunlaştırma Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 121-122.

²⁰ Kapitülasyonlar, Türkiye ile ticaret ya da dostluk ilişkileri kurmuş yabancı uyruklu kişilere bazı haklar ve ayrıcalıklar veren özel uzlaşmalardır. Kapitülasyonları barış ya da ticaret antlaşmaları ile karıştırmamak gerekir. Antlaşma, konferansların, görüşmelerin sonunda karşı fikirlerin tartışılmasından sonra yapılan düzenlemelerdir. Kapitülasyonların

verdiği yetkiyi de kullanarak karma mahkemelerin kurulması konusunda yabancı ülkelerle müzakerelere girişmiştir²¹.

Böylece başlayan süreçte Hidiv İsmail Paşa, karma bir komisyon akdine karar vermiş, Nubar Paşa bu düşüncüyü açıklayan bir nota hazırlayarak Mısır'daki konsoloslara iletmış ve ardından bu meseleyi görüşmek üzere konsolosları davet etmiştir (11 Ağustos 1867). Ancak bu husus, Osmanlı Devleti ile diğer ülkeler arasında akdedilmiş olan muahedelere dokunur önemli bir konu olduğundan, komisyonun memuriyetinin bitiminde elde edilen neticeyi içeren mazbata ile Nubar Paşa, Babıâli'ye arz etmek üzere Hidiv tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Başlangıçta Bâb-ı Âlî her ne kadar konunun Avrupa devletleri ile görüşülmesi gerektiğini söylese de sonunda Mısır'da yabancı hâkimlerin de görev yapacağı bu tarz karma bir mahkemenin kurulmasının Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslam Şeriatı'nın ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların bir gayrimüslim tarafından yargılanmasının caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ancak bu görüşe rağmen İsmail Paşa Avrupalı devletlerle müzakerelere devam etmiş ve onların temsilcileriyle birlikte bu mahkemelerin çalışma ilkelerini düzenlemek için komisyon toplantıları düzenlemiştir²². Gerçi Hidiv tarafından tesisi teklif edilen muhtelit mahkemelerin, devletlerin müdahale ve baskısı olmadan yalnız idare ve ahali ile yabancılar arasında meydana gelecek davaları görmek amacına hizmet etmesi düşünülmüştür. Mahkemelerin yabancı hâkimlerini Mısır Hükümeti'nin seçip tayin etmesi ve bunların sadece tabi oldukları devletlerin hizmet kabulü iznini istihsal etmeleri öngörülmüştür.

Mesele Meclis-i Hass-ı Vükela'da defalarca tartışıldıktan sonra Sadrazam Ali Paşa, Nubar Paşa'ya bu konunun Avrupa Devletleri ile de görüşülmesi gerektiğini söylemiştir. Nubar Paşa'nın teklifi üzerine Babıâli, meseleyi Avrupa'daki Osmanlı sefirlerine bildirmiştir. Bunun üzerine Mısır'da mahkemelerin kurulması için devletlerle müzakere başlamıştır. Anlaşılabileceği üzere, söz konusu dönemde pek çok alanda olduğu gibi hukuk alanında da devletin iç işlerinden olan bu madde, devletlerarası bir mesele halini almıştır²³. Ayrıca ilgili hükümetler tarafından teklif ve Hidiv tarafından tayin edilen dört yabancı ve üç yerliden oluşan karma mahkemeler, hükümlerini Hidiv adına vereceklerdi ki bu ise Avrupa tarafından Mısır'da Hidiv'in hâkimiyetinin onaylanması anlamına gelmiştir²⁴.

Daha sonra Babıâli, açılması söz konusu olan mahkemelerin nizamnamelerinin Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslam şeriatının ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların bir gayr-i müslim tarafından yargılanmasının caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Avrupa ülkeleri, özellikle Fransa, yeni sistem sayesinde Mısır'da elde ettiği imtiyazları kaybetmekten endişe etmiştir. Bu sebeplerden dolayı Hidiv İsmail Paşa, meselenin araştırılmasının uygun bir zamana terkinin tercih etmiştir. Nihayet 1869'da Kahire'de ve 1873'te İstanbul'da akdedilen komisyonlar "*Mısır'da muhtelit davaların görülmesine mahsus mahkemelerin teşkil nizamnamesi*" ni düzenlemişlerdir. Bu nizamnamenin onuncu maddesi gereğince yabancılar gerek Mısır Hükümeti ve gerek Hidiv'e ait emlak idaresi aleyhinde dava açmak hakkını haiz olmuşlardır. Bu nizamnameye muvafakat eden devletler şunlardır; Amerika, Avusturya-Macaristan, Belçika,

temelinde bütünüyle Sultanların kendi rızaları ile verdikleri karşılıksız ayrıcalıklar yatar. Bkz. Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Ankara, 2005, s. 113. Mısır'da kapitülasyonlar Osmanlı-Memluk dönemine kadar dayanmakla beraber özellikle 19. yüzyılın başından itibaren başlar. Sait Paşa'nın De Lesseps'e verdiği kanal imtiyazı bilinmektedir. Yine bu dönemde çok sayıda yabancı Mısır idaresinde görev almıştır. İsmail Paşa ise Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası haline getirmeye çalışmıştır.

²¹ Sabry, "Nubar Paşa", *MEB. İA.*, C. 9, İstanbul, 1964, s. 338.

²² Ağırakça, *a.g.t.*, s. 122.

²³ Ahmet Lütfi Efendi; *Lütfi Tarihi*, C. XII, (Yay. Haz. Münir Aktepe), T.T.K., Ankara, 1988, s. 90.

²⁴ İrtem; *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 34.

Danimarka, Almanya, İngiltere, Yunanistan, Hollanda, İtalya, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç ve Norveç. Fransa ise 1874'te muvafakat etmiştir²⁵.

Karma mahkemelerde uygulanacak kanun sıkıntısından dolayı Nubar Paşa 1872 tarihinde Fransız Avukat Jacques Maunoury'den altı adet kanun hazırlamasını istemiştir. Bu kanunlar; Medenî Kanun, Ticaret Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Ceza Kanunu, Medenî Usûl Kanunu ve Ceza Usûl Kanunu'dur. 1873 yılı sonunda Arapça olarak yayınlanmaya başlayan kanunlar Maunoury tarafından Fransızca olarak hazırlanmış Arapça'ya tercüme edildikten sonra farklı tarihlerde neşredilmiştir. 1875 yılında resmî olarak yürürlüğe giren bu kanunlar prensipte Fransız kanunlarından özetlenerek hazırlanmıştır. Bazı maddeler istisna da olsa İtalya ve Belçika Kanunu'ndan alıntıdır²⁶.

Karma Mahkemeler Nizamnamesi, Babıâli tarafından 30 Temmuz 1872 tarihinde onaylanmıştır. Bu mahkemeler 28 Haziran 1875 tarihinde Avrupa Devletleri ve Amerika'nın katılımı ile açılmıştır. Hidiv İsmail Paşa, açılış töreninde “*Bugün, Mısır medeniyet tarihine geçecektir ve bunun medeniyetin yeni bir aşamasının başlangıcı olacağını ümit ediyorum*” diye duygularını ifade etmiştir. 1 Ocak 1876 tarihinde adliye Nazırı Riyaz Paşa tarafından İskenderiye Mahkemesi sarayında muhtelit (karma) mahkemeler açılmıştır²⁷. Bu tarihten itibaren Kahire ve İskenderiye'de bulunan ticaret mahkemeleri kapatılmıştır. Karma mahkemelerde Arapça, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca kullanılmıştır. Mahkeme jürisi ise, dördü yabancı üçü Mısırlı olarak yedi azadan oluşturulmuştur. Söz konusu mahkemeler ilk önce cezai ve cinai davaları görmek üzere beş senelik süreyle açılmışsa da daha sonra yalnızca cezai davaları görmek üzere ibka olunmuştur²⁸.

Karma mahkemelerin açılması Mısır yargı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Zira bu mahkemeler sayesinde yargı ile yürütme tam olarak birbirinden ayrılmıştır. Mahkemelerin çalışma ilkeleri ile ilgili 27 Ocak 1876 tarihinde “*Layihatü Tertîbî'l-Mehâkimi'l-Muhtalat*” isimli kanun yayınlanmıştır. Getirilen sistemle daha önce iptidaî mahkemelerde bulunmayan bir taksimata gidilmiş; medenî ve ticarî davalar birbirinden ayrılmıştır. Yine bu mahkemelerde dereceli bir yargılama benimsenmiş, iptidaî ve istinaf olmak üzere iki dereceli bir yargı sistemi oluşturulmuştur²⁹.

Karma mahkemelerin kurulmasıyla bu mahkemelerin bakacağı davalar da ilkelere bağlanmıştı. Buna göre taraflardan biri, ister davacı isterse davalı olsun, yabancı olması durumunda her türlü medenî ve ticarî davalar bu mahkemelerde görülmekteydi. Farklı ülkelere ait vatandaşlar arasında yaşanan medenî ve ticarî anlaşmazlıklar da karma mahkemelerde çözümleniyordu. Aynı ülkenin vatandaşları arasındaki anlaşmazlıkların çözüm yeri ise konsolosluk mahkemeleriydi. Ancak bu anlaşmazlık arazi üzerine ise anlaşmazlığa düşen tarafların ülkelerinin ayniyetine bakılmaksızın konu karma mahkemelerde ele alınırdı. Ahvâl-i Şahsiye ile ilgili konularda ise

²⁵ Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, New Jersey Princeton University Press, 1966, s. 11.

²⁶ Ağırakça, a.g.t., s. 123.

²⁷ “*İsmail Paşa adliye tensikatına kalkıştığı vakit evvela hükkâmı Avrupa'dan celbederek gerek yerli ve gerek ecnebilere Mehâkim-i Mısıriye'nin kazasına tâbi tutmaya tesmim eyliyorsa da Bâb-ı âli umûr-u cezâiyyede memleketin vahdet-i kazasını ihlale müsaade etmediğinden kazası yerli ve ecnebilere şâmil olmak ve esas itibariyle yalnız davi-i hukukiyeyi – ve müstesna olarak mahkemeye hakaret ve kabahat gibi umur-u cezâiyyeyi – ru'yet etmek üzere yerli ve ecnebi hükkâmdan mürekkeb Mehâkim-i Muhtelite teşkil olunuyor. Ve kavâninde ta'dilat-ı lâzime icrâ olunduğu gibi ilerde lüzum görülecek ta'dilâtın dahi heyet-i hükkâmın muvaffakatlarıyla icra olunabilmesi gibi hükkâmı hem kaza ve hem de teşri ile tavzif eden mugâyir bir usulü şart dahi vaz' ediliyor. Mamefih mehâkim-i muhteliteden pek ziyâde istifade edilerek evvela beş sene müddetle teşkil edilmiş oldukları halde mu'ahharen müddetleri temdid edilerek harb-i umuminin zuhuruna kadar icrâ-i vazifede devam eylemişlerdir.*” Öztürk, Özkaya, a.g.e., s. 38.

²⁸ İbrahim Muhammed is-Sinafi; *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863–1882*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 70-73.

²⁹ Ağırakça, a.g.t., s. 124.

karma mahkemelerin bir rolü yoktu. Yabancılar bu konulardaki anlaşmazlıklarını millî mahkemelerde çözeceklerdi. Ceza davalarına gelince bu konuda asıl olan zanlının ülkesinin konsolosluk mahkemesinin yetkili olmasıydı. Ancak güvenlik görevlilerine ve karma mahkeme üyelerine karşı işlenen suçlar ile yasalarda belirlenen bazı özel suçlarda yetki karma mahkemelerdeydi.

Bu mahkemelerin nasıl işleyeceğine dair kurallar 19 Nisan 1878 tarihli bir irade ile aşağıdaki şekilde belirlenmiştir;

“1. İskenderiye, Kahire ve Zekazik ve İsmailiye’de birinci derecede üç mahkeme teşkil olunacaktır

2. İşbu mahkemeler yerliler ile Avrupalılar ya da çeşitli milletlerden Avrupalılar arasında hukûka ve ticârete dair meydana gelecek davaları tesviye edecektir.

3. Hükümeti ve mahalli idareleri ve Hidiv-i Mısır hazretlerinin daireleri ve hanedan üyeleri, Gayrimüslimler ile olan işlerde söz konusu mahkemelere tâbi olacaklardır

4. Bu mahkemeler, halka âit emlâk hakkında karar ve idâreye dair alınacak tedbir hakkında beyân-ı reye muktedir olamayıp kavânin-i mülkiyeden ta’yin ve tasrih olunur ahvâlde bir ecnebinin hukûk-u mektebesine hükümetin icrâatıyla getirilecek hâlel ve zarar keyfiyetini rûyet edebilecek ve hükümet ile efrâd-ı ecnebiye beyninde yapılmış olan kontratları hükmeyleyecektir.

5. Efrâd-ı ecnebiyenin mâbedine âid arazinin istimlâkine müteallik vuku bulacak müsted’iyat ve muhâlebâtı mezkûr mahkemelere havâle olunmayacaktır.

6. Sahib ve mutasarrıfı her kim olursa olsun arazinin bir ecnebiye terhini maddesi mezkûr mahkemelere ahvâl ve netâyici üzere itâ-i hükme ve emlâkın cebren fûruhtuyla akçenin red ettirilmesine kadar gitmeye hak ve salâhiyet verecektir

7. Bu mahkemelerin her biri üçü Avrupalı ve ikisi yerli olarak beş nefer hâkimden mürekkeb olacak ve Avrupalı hâkimlerden biri reis vekili nâmıyla riyâset edecektir ticarete müteallik mesâlîhde biri yerli ve diğeri Avrupalıdan intihâb olunmuş iki tâcir müzâkerede hazır olacaktır.

8. İskenderiye’den bir divâna istinaf ve bir de işbu divân-ı istinafda tesviye olunan ûmûru tekrar rûyet ve tedkik etmek üzere diğeri bir divân yapılacak olup bu divânı birinci derece mahkemelerinin divân-ı isti’nâfda mealî ibtâl olunan ilâmâtı havâle olunacaktır ilâmâtın bu suretle havâlesi icrâsını tehir edecektir.

9. Bu divânların her biri dördü Avrupalı ve üçü yerli olarak yedi nefer hâkimden mürekkeb olacak ve Avrupalı hâkimlerin biri reis vekili unvanıyla riyaset edecektir.

10. Mürâfaat-ı âlini icrâ olunacak ve muhafaza-i hukûk maddesi serbest olacaktır. Divânlar ve mahkemeler hususunda tarafına vekalet etmek ve hukukunu muhafaza eylemek için kabul olunacaklardır.

11. Hükâmın tayin ve intihabı Mısır Hükümeti’ne âid olup hükümet dahi intihâb olunacak zevât hakkında kendisine itminan ve emniyet hasıl etmek için Avrupa dâvi nezâretlerinden gayr-i resmi istilam-ı keyfiyet edecek ve dâire-i intihâba tabi olduğu hükümetin muvaffakiyet ve ruhsatını almış olan zevattan başkasını kabûl eylemeyecektir.

12. Hâkimlerin terfi-i merâtibi ve bir mahkemeden diğeri geçmiş heyet-i hükâmın teklif ve tensibi üzerine olabilecektir

13. Bu divân ve mahkemelerin aza-i mürekkebesi olan hâkimler azl ve tebdil olunamayacaklardır

14. *Usûl-ü muhâkemat nizamnâmesinde hükkâmın adâb ve nezâket-i hükümet ve iffete dokunur ahvâlinden dolayı mehâkimesi juri-i zeylan tahlif olunmuş bir hükkâmın komisyonunda mı yohsa mehâkimde mi ruyet olunacağı gösterilecektir*

15. *Mısır Hükümeti tarafından hükkâma nişan verilmeyecektir*

16. *Her divân ve mahkemede tahlif olunmuş bir mahkeme kâtibi ve kâtib muavinleri bulunacak*

17. *Her divân ve mahkemede tercüman ile murafla hizmetlerine ve ilâmatın tebliği ile icrâsına memur mikdar-ı kâfi muhızır bulunacaktır*

18. *Mahkeme kâtibleriyle muhızır ve tercümanlar ibtida taraf-ı hükümetden nasb ve ta'yin olunacak ve bunlar mensub oldukları mahkemeler tarafından azl olunabileceklerdir.*

19. *Hâkimlik ve mahkeme kitâbeti ve kâtib muavinliği ve tercümanlık ve muhızırlık hidmâtı ticaret veya ahir ücretli bir hizmette beraber icrâ olunamayacaktır.*

20. *Bir umum-ı dava vekilinin taht-ı riyasetinde bir heyet-i hükkâm teşkil olunacaktır işbu dava vekilinin taht-ı idaresinde ve divân-ı mehâkimde zâbite-i mehâkim ile hidmat-ı kâfi vekilleri bulunacaktır dava vekili divânların ve mahkemelerin kâffesinde ve bil-cümle cinayet davalarında ve divân mahkemelerinin her bir içtima-i umumiyelerinde bulunabilecektir dava vekili ve anın vekilleri azl ve tebdil olunur memurin sınıfından olacak ve bunlar tarafından tayin kılınacaktır*

21. *Mehâkimden verilecek ilâmat ne hükümet-i mahalliye ve ne de konsoloslar ve sairenin tesirâtı altında olmayarak yalnız mehâkimin emriyle mevki-i icrâyâ konulacaktır ilâmat mahalliye muhızırları marifetiyle ve icâbâtı halinde hükümet memurlarının bilâ müdahale inzımam muavenetleri ile icrâ etdirilecektir şu kadar ki mahkeme cânibinden ilâmı icrâyâ memur olan muhızır yevm-i icrâ-yı vesaitini konsolosa ihbara mecbur olub aksi takdirde bunun zarar ve ziyânı dahi muhızıra râci olacaktır bu suretle kendisine mu'amelat verilen konsolosun vakt-i icrâda bulunmağa salahiyeti olacak ise de mezkûr durum meydana geldiğinde icrâat tehir ettirilecektir*

22. *Salîfû'z-zikr diva ve mahkemeler hilâf-ı nizam hareket edecek ve hükümet ve yerliler ve milleti muhtelif Avrupalılar aleyhinde irtikâ-ı kabahat ve cinayet eyleyecek olan ecnebileri te'dib ve mücâzât olunmak üzere mehâkim eyleyecektir*

23. *Bu misülli muhakemât neşr olunacak ceza kanunnâmesi ve mevâd-ı cezâiye-i usul muhâkemesi nizamnâmesi ahkâmına tevfiikan icrâ olunacaktır*

24. *Bu vecihle teşkil olunmuş olan divân ve mahkemeler her ne surette olur ise olsun yerliler kendi beynlerinde zuhur eden veyahud hükümet ile vuku' bulan davalarını rûyet eyleyecektir.³⁰*

“Karma Mahkemeler” fikrinin Mısır hukuk tarihi bakımından ileri düzeyde atılmış bir adım olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü ülkede ecnebilerin ağırlıklı biçimde var olmaya başlamalarından itibaren sıkıntıları açık bir biçimde hissedilen hukukî karmaşayı, ilk etapta bir kanuni birliktelik sağlayarak, ortadan kaldırdığı dikkate alınırsa “Karma Mahkemeler” in kuruluşu bir başarı olarak değerlendirilmelidir. Ancak işleyişi sırasında Mısır toplumunu rahatsız eden durumlar ortaya çıkmış hatta meydana gelen tepkiler bazı milliyetçi akımları da tetiklemiştir. Şöyle ki; kanunların çıkarılmasının ardından yabancı devletlerin oldukça meşhur hâkimleri Mısır mahkemelerinde hayat boyu hâkim olarak atanmış, yüksek maaşlar ve özel imtiyazlarla bu mahkemelerde görev almışlardır³¹.

³¹ Ağırakça, a.g.t., s. 126.

“Karma Mahkemeler” in açılışı Mısır’da İsmail Paşa’nın en önemli başarılarından biri sayılmaktadır. Ancak İsmail Paşa, söz konusu mahkemelerle ilgili olarak bir takım hatalar yapmıştır. Mesela bu mahkemelerce verilecek kararlar nihai sayılmak ile işbu mahkemelerin kanun ve nizamnamelerinin Avrupa Devletlerince tasdik olunmadıkça geçersiz olacağını benimsemiştir. Bu suretle Mısır adli bakımdan da egemenliğini Avrupa Devletlerine havale etmiştir. İsmail Paşa, karma mahkemeleri meydana getirdiği gibi Mısır kadısının azil ve tayini yetkisinin Bâbîâlî’den Mısır Hıdivliği’ne verilmesini istemiştir fakat bu hususa dair fermanın çıkarılması için yüz bin liralık bir meblağ istenilmesi üzerine bu fikrinden vazgeçmiştir. Bunun dışında bu mahkemeler bütün yerli ve yabancılar arasındaki davalara bakma yetkisine sahiptiler. Bu mahkemelere ilk örnek istinaf mahkemeleridir³². Karma ve konsolosluk mahkemeleri 1949’a kadar varlığını sürdürmüştür.

Sonuç

1875 yılında faaliyete geçen bu mahkemelerin yetki alanı aynı statüdeki Osmanlı mahkemelerinden daha geniş olup tarafları çeşitli tâbiyetle bulunan ticari ve medeni, öte yandan taraflarından birinin ecnebi olduğu cezai davalarla ayrıca taraflarından biri ecnebi olan akara dair davaları diğer taraf tâbiyetle olsa bile bakardı. Mısır’da konsolosluk mahkemeleri ise zaten işlemekteydi. Nubar Paşa, muhtelit mahkemelerde uygulanacak kanunların da ecnebi devletlerin tasdikine sunulmasını gündeme getirmişse de Bâbîâlî bunun zaten sorun olan kapitülasyonların genişletilmesinden başka bir işe yaramayacağını, hatta çok daha fazla zararlara sebep olacağını, kanun yapma yetkisinin devredilmesi anlamına geleceğini, bunun ise Hukuk-u Şahâne’nin itibarının zedelenmesi demek olduğunu belirterek reddetmiştir.

Mısır Hükümeti, bu tepki karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Bâbîâlî, Mısır Muhtelit Mahkemeleri’nde geçerli mevzuatın Osmanlı mevzuatı olacağı hususunu tekrar etmekle beraber ileride Mısır tarafından hazırlanacak kanunlarla bu boşluğun doldurulabileceğine işaret ederek bir orta yol bulmaya da çalışmıştır. Ancak Nubar Paşa, ilerleyen zaman içerisinde bu mahkemelerde uygulanmak üzere Fransız menşeli yeni kanunlar hazırlayıp yayınlamıştır. Ayrıca bu esnada Mısır’a devletlerarası antlaşmalar akdetme ve kanun koyabilme yetkisi tanınmış böylece Mısır Eyaleti’nin merkeze bağlılığı bir kat daha zayıflamıştır³³.

Karma Mahkemelerin açılması, daha önce ifade ettiğimiz üzere hukuk birliğini sağlamak ve hukukî hayata bir istikrar getirmek açısından olumlu bir gelişmedir. Ancak ciddi bir takım siyasi-sosyal ve hukuki meseleyi de beraberinde getirmiştir. Mahkemelerin işleyişinde yapılan hatalar ve Avrupa’ya verilen tavizler neticesinde bağımsızlığının en önemli simgesi olan yargı yabancıların eline geçmiş, yerli halk kendisini evinde yabancı gibi görmeye başlamıştır. Bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’a dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet alanına Avrupa müdahalesinin çok daha kolay bir şekilde etki etmesi için hukuk alanında böylece uygun zeminin sağlandığını söylemek gerekir.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti merkezinde hukuk alanında gerçekleştirilmek istenen yenilikler ya da düzenlemeler Osmanlı merkezi otoritesini güçlendirmeye yönelikti. Ancak unutmamak gerekir ki; Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’ya karşı İngiltere’den destek alan Osmanlı Devleti, İngiltere’nin yardımları neticesinde Mısır’da oluşturulan güçlü tekel sistemi ve gelişen iktisadi yaşamı baltalayarak “Mısır Meselesi”ni geçici bir biçimde çözüme kavuşturmuş olmakla birlikte İngiltere’nin yardımlarının karşılığı olarak da İngiliz tüccarlarına kolaylıklar sağlamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı’nın içerdiği hukuk reformu ecnebi tüccarlar ile yerli tüccarlar arasında meydana gelebilecek davaların çözümü ile de yakından ilgilidir. Mısır

³² Richmond, *Egypt 1798-1952*, s. 83.

³³ Ekinci, *a.g.e.*, s. 303.

Eyaleti ile böylesine bağlantılı olan bu süreç görüldüğü üzere neticede bir süre sonra Mısır'da hukuk mekanizmasının tamamen Avrupa müdahalesine açık hale gelmesini sağlamıştır.

Zira mahkemelerdeki dava usullerinden dava diline, kararın ilanı ve yargılama sürecine kadar bütün süreç yabancı dilde yapılmaktaydı. Fransızca veya İtalyanca olarak görülen davalarda Mısırlılar kendileriyle ilgili ne kararın verildiğini, haklarının nasıl savunulduğunu tercümanın bulunması durumu haricinde bilemiyorlardı. Mısır'ın yargı ve yasama sistemine açık bir müdahale olarak kabul edilen karma mahkemeler adaleti sağlamayı hedeflemekten çok ülkedeki yabancıların menfaatlerini kollamayı hedef edinmişti. Bunu sağlamaya çalışırken de yerli halkın hakları çiğnenmekteydi. Hollandalı hâkim Van Bilmen'in mahkemelerle ilgili değerlendirmeleri de bu durumu ortaya koymaktaydı: “Yabancı mahkemeler (Karma mahkemeler olarak isimlendirmemektedir) Mısır hükümetinden daha güçlü bir yönetim halini almıştı. Hidiv İsmail bu mahkemeleri kurdurarak konsolosluk mahkemeleri dışında kendi kendine yeni efendiler ilan etmişti. Bu mahkemeler yabancı unsurlardan bağımsız değildi. Yabancılar kendileri için bu mahkemelerin kurulduğunu biliyordu. Yargı Türklere, Mısırlılara ve Hidiv'e karşı yabancıların tarafını tutmaktaydı. İş adamları, Avrupalılar, avukatlar, gazeteciler, hepsi bu mahkemelerin arkasındaydı”³⁴.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.a. Bâb-ı Ali Tasnifi

1.a.1. İradeler Tasnifi

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ. MTZ. 05.)

2. TETKİK ESERLER

AHMET LÜTFİ EFENDİ, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. XII, (Yay. Haz. Münir Aktepe), T.T.K., Ankara, 1988.

AĞIRAKÇA, Muhammed Hamidullah; *XIX. Yüzyıl Mısırında Kanunlaştırma Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

COLLAS, Bernard Camile; *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Ankara, 2005.

EKİNCİ, Ekrem Buğra; *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004.

İNALCIK, Halil; *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.

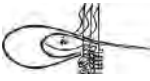
İRTEM, Süleyman Kâni, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999.

İS-SİNAFİRİ, İbrahim Muhammed, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863–1882*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

ÖZTÜRK, Mustafa, ÖZKAYA, Sevdâ (Yay. Haz.); *Mısır Meselesi Râgıb Raif, Rauf Ahmed, Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti*, Elazığ, 2011.

³⁴ Ağırakça, a.g.t., s. 128.

- ÖZTÜRK Mustafa, ÖZKAYA Sevda; "*Tanzimat'ın Mısır'da Uygulanması (1851 Tarihli Kanunname)*", Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C.V, S.2, Elazığ 2008, s. 129-181.
- RİCHMOND, J. B., *Egypt 1798-1952 Her Advance Towards A Modern Identity*, Methuen, 1965.
- SAMMARCO, Angelo, *Historie de L'Eypte Moderne Depuis Mohammed Ali Jusqu'a L'Occupation Britannique (1801-1882), Le Regne du Kheidive İsmail de 1863 a 1875*, Tome III, Le Caire, 1937.
- SABRY, Mehmet, "Nubar Paşa", *MEB. İA.*, c. 9, İstanbul, 1964, s. 337-339.
- TIGNOR, Robert L.; *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, New Jersey Princeton University Press, 1966.
- VELDET, Hıfzı; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.

ASYA HUN DEVLETİ'NDE ATIN YERİ VE ÖNEMİ*

Murat ÖZTÜRK**

ÖZET

Sanayi devrimi öncesinde klasik toplumlar için askeri ve ekonomik yönden en değerli mallardan biri attır. At; katır, deve gibi diğer binek hayvanlarında bulunmayan özelliklere sahiptir. Hız ve dayanıklılığı aynı bünyede barındıran at ancak geniş çayırarda yetiştirilebilir. Böyle çayırlara da ancak konargöçer toplumlar sahip olabilir. Çünkü yerleşik toplumlar bu verimli ve geniş sahaları tarım arazisi olarak kullanmışlardır. Ekonomik açıdan bakıldığında bazı iktisadi faaliyetlerde at kullanılır. Bu iktisadi faaliyetlerin başında taşımacılık gelir. Konargöçer toplumlar için de taşımacılık hayvanları değerlidir. Ancak atın ekonomik yönden daha fazla bir değeri vardır. Bu da iyi cins atların komşu devletlere satılarak gelir getirmesidir. Bu iki yönüyle at, Asya Hunları için değerli bir maldır. At üreten Moğollar, Yüeciler gibi başka toplumlar da var olmasına rağmen Asya Hunları Çin ile bu devletler arasında bulunduğu için, bölgede at ticaretini kontrol eden devlet olmuştur.

Atın ekonomik değerinin yanında önemli bir savaş aracı olma özelliği Hun ordusunun en büyük gücüdür. Bu gücü ortaya çıkaran bir diğer unsur da Hun askerlerinin at kullanma becerisidir. Bu beceri ve çok sayıda at üretimi birleşince, önünde durulması zor, hızlı ve güçlü bir ordu ortaya çıkmıştır. Çin ordusuna benzemeyen bu ordu ile Hunlar, Çin sınırında yağma akınları yapmış, Çin'e ve diğer komşularına karşı büyük zaferler kazanmışlardır. Asya Hunları bir anlamda bölgede at üretiminde tekel oldukları için, hem askeri zaferler hem de iktisadi başarılar kazanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: At, Asya Hunları, Çin

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: murat123tr@yahoo.com

STATUS AND IMPORTANCE OF HORSE IN ASIA HUN (HSIUNG-NU) STATE

ABSTRACT

Horse is the one of the most valuable good as a military instrument and economic good for the classical societies before industrial revolution. Horse has some properties that some other animals like mule and camel don't have. Horse that hosts speed and endurance at the same time can be grown on large meadows. But just nomadic societies can have such large meadows. Because settled societies use these meadows as agricultural lands. From an economic perspective horse is used in some economic activities. Transportation is the one of the most important economic activity for these societies. Transportation animals are valuable for nomadic societies. However horse has an other economic value. This is best breeding horses are sold to neighbors and brings income to nomadic societies. With these two aspects, horse is a valuable good for Asian Huns. Although there were societies like Mongols and Yue-chih's breeding horse, because of standing between China and these states, Asia Huns has become the state that controlled the horse trade.

Besides the economic value horse is an important military instrument. This is the most important strength of Hun military. Another factor that brings out this power is horse riding ability of Hun soldiers. When this ability and producing large numbers of horse are coupled, an army that is fast and strong and difficult to stop came out. Huns have done looting attacks, won victories against China and other enemies owing to these army that is unlike Chinese army. Because of being monopoly in producing horse, Asian Huns won military victories and had economic success.

Key Words: Horse, Asia Huns (Hsiung-nu), China

Giriş

At yaradılışı itibariyle, diğer hayvanlara fazla benzemeyen bir hayvandır. Fizik olarak az da olsa ata benzeyen eşek, katır gibi hayvanlar olsa da, bu hayvanlar hiçbir zaman atın yerini tutamamışlardır. Daha çok dayanıklılığı sebebiyle ticaret kervanlarında tercih edilen deve, hiçbir zaman bir at kadar hızlı ve güçlü olamaz. At, dayanıklılık konusunda deveyle boy ölçüşebilir ancak atın diğer özelliklerinin hiç biri devede bulunmaz. Benzer şekilde, atın bir melez türü olan katır çok güçlüdür. Özellikle sarp arazilerde yük taşımacılığı için kullanılır. Ancak bir at kadar hızlı olamaz. At, en az katır kadar güçlüdür, bunun yanında daha hızlı ve daha dayanıklıdır. Kısacası at, ticari ve askeri faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli pek çok özelliği, bünyesinde barındıran bir hayvandır.

At, bütün özellikleriyle gerçekten özel bir hayvandır. Atın apayrı bir hayvan olduğunun en önemli göstergelerinden biri İslam dininin kutsal kitabı, Kur'an- Kerim'de, kendisinden övgüyle bahsedilmesi ve atların üzerine Allah (C.C.)'ın and içmesi, yemin etmesidir. Âdiyât Suresi 1-6. ayetlerde, soluk soluğa süratle koşan, koşarken ayaklarını vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan, orada tozu dumana katan ve düşman topluluğunun ortasına dalan atlara andolsun ki,

insan gerçekten rabbine karşı pek nankördür¹. Kur'an- Kerim'de pek çok yerde andolsun ki, ifadesi geçer. Ancak bu ifadelerle yemin eden Yüce Allah'ın, kutsal kitabında, başka bir hayvan üzerine and içtiği görülmemektedir. Bu yönüyle atın, bütün özelliklerine ilaveten, Allah katında kutsiyete de sahip olduğu açıkça ifade edilmiştir. Elbette bütün canlılar kutsaldır ve ilahi kudretin bir tecellisidir ancak at, sadakatten, güce kadar pek çok farklı özelliğe sahip olduğu için, kutsal metinlerde yer almış ve daha da önemlisi Yüce Allah'ın üzerine yemin ettiği bir hayvan olmuştur. Yukarıda verdiğimiz ayetlerin ana fikri, vermek istediği mesaj, genel olarak insan türünün, zaman zaman kendisini yaratana, verdiği nimetler için şükür etmemesi, O'nun varlığını akıldan çıkarması veya O'nu hiç tanımaması ve varlığın kabul etmemesidir. Burada, en başta savaşların en önemli unsuru olması ve insana faydalı olan diğer özellikleri sebebiyle atların üzerine yemin edilmektedir. Yeminin amacı, böylesine yararları bulunan ve insanların en çok sevdiği mallardan olan atları, onlara bağışlayanın Allah olduğuna işaret etmek ve sonraki ayetlerdeki mesajlara dikkat çekmektir². Âdiyât, koşan atlar anlamına gelmektedir ve atların, Kur'an-ı Kerim gibi bir kutsal metinde, bir sureye isim vermeleri, onların diğer hayvanlardan daha fazla özelliğe sahip olduğunu ve insan için çok faydalı ve değerli olduğunu gösterir. Tabii ki bu düşüncemiz, İslam dinine inananlara ve Kur'an-ı Kerim'i bir kutsal kitap olarak kabul edenlere yöneliktir.

Atın Evcilleştirilmesi

Bu üstün özellikli hayvanın ilk olarak hangi millet tarafından evcilleştirildiği hep tartışma konusu olmuştur. Bu konuda pek çok farklı görüş mevcuttur. Hemen hemen her tarihçi veya antropolog, bu devrimi kendi atalarına mal etmektedir. Eskiçağ Orta Asya toplumları için de durum aynıdır. Çinli tarihçiler, atalarının atı ilk evcilleştiren toplum olduğundan emindirler. Türk ve Moğol kavimleri için de bu milletlere mensup tarihçilerin tezleri, yine atı ilk evcilleştirenlerin kendi ataları olduğu yönündedir. Ancak bölgede bulunan fosiller ve milletlerin kültürlerin gelişimi incelendiğinde en azından bu bölgede atı ilk kullananların Türkler olduğu yönünde kuvvetli izler mevcuttur. Kuzey Amerika'da yapılan kazı çalışmalarıyla, 35 milyon yıl öncesine kadar giden ve günümüzdeki atlara benzeyen hayvan fosilleri bulunmuştur. Fosilleri bulunan hayvanın dişleri, ota benzeyen atın dişlerine oldukça benzemektedir³. Bu tarihte Dünya'da milyonlarca otlayan ata yetecek kadar çayır yoktu. Bu nedenle otlayan atların gelişimi, Avrasya ve Kuzey Amerika'daki geniş düzlüklerde ve bozkırlarda görülen çevresel değişime ayak uydurarak ilerlemiştir⁴. Bu değişim, bu sahalarda çayırların artmasıdır. Bu sayede hem at sayıları çoğalmış hem de at türü çeşitliliği artmıştır. Stanley J. Olsen, atıftığımız makalesinde, ilk atların Kuzey Amerika'da bulunduğunu ve Bering Boğazı'ndan Asya'ya geçtiklerini ileri sürer. Bu görüş doğru olabilir ancak bunun aksi yönde bir görüş ileri sürmek de kolaydır. Bu atlar Asya'dan da aynı yolla Kuzey Amerika'ya gitmiş olabilirler. Bu tip detayların ispatı pek mümkün değildir. Bugünkü Moğolistan'da, yani Hun topraklarında çok sayıda midilli benzeri at fosili bulunduğu bilgisi de yine Olsen'in makalesinde mevcuttur.

At bir şekilde Dünya'nın herhangi bir bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bunun neresi olduğunun çok önemi yoktur. Ancak yüksek sayıda at nüfusu ancak geniş çayırların bulunduğu bozkırlarda yaşayabilir. Hun coğrafyası da atların yaşaması için Dünya'da bulunan en uygun yerlerden biridir. Atın evcilleştirilmesi konusunda, pek çok tarihçi, antropolog ve arkeolog, atın insanlar tarafından

¹ Âdiyât Suresi 1-6. Ayetler, Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Mealî*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006, s. 599

² Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008, s. 672

³ Olsen Stanley J., The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas, *Proceedings Of The Academy Of Natural Sciences Philadelphia*, Vol: 140, No: 2, 1988, s. 151-189

⁴ Olsen Stanley J., The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas, s. 153

ilk olarak Doğu ve Kuzeydoğu Asya'da kullanıldığı konusunda hemfikirlerdir. Zaman konusunda da insanların M.Ö. 2000'den çok daha önce ata bindikleri düşünülmektedir⁵.

Orta ve Doğu Asya'da At Kullanımı

İşte bu noktada da Orta Asya'da ilk olarak atın hangi toplum tarafından kullanıldığı sorusu akla gelmektedir. Burada bölgedeki en eski kültür hangisidir denince akla ilk olarak Çin kültürü gelmektedir. Çinlilerin Dünya'nın en eski kültür milleti oldukları ve arkalarında 5000 senelik bir kültür devri bulunduğu birçok defalar söylenmiştir. Bu fikir bu şekilde artık doğru değildir. Tabii Çin haritalarımızda gösterilen coğrafi bir mıntıka olarak ele alınacak olursa Akadlar ve Sümerler kadar olmasa bile yine, çok eski bir kültüre sahiptir. Fakat 4000 sene evvel orada mevcut olan kültür, bizim bugün gördüğümüz Çin kültürü değildir. Tıpkı bugünkü İtalya ile eski Roma İmparatorluğu'nun aynı olmadığı gibi. Bugünkü İtalya, eski Roma İmparatorluğu'nun da üzerinde bulunduğu coğrafi mıntıkadadır fakat insanları aynı değildir ve kültürleri de eski Roma kültürünün devamı değildir. Memlekete yeni kavimler gelmiş, yeni kültürler nüfuz etmiş ve netice tamamıyla yeni ve kendisine has bir şekil almıştır⁶. Son yüzyılda, özellikle arkeolojik çalışmalar ışığında yapılan araştırmalar, Orta ve Doğu Asya'da ortaya çıkan en eski kültürün Çin kültürü olmadığını göstermektedir. Bu araştırmalara göre Çin kültüründen ancak M.Ö. 1050'lerden itibaren bahsedilebilir⁷. Dolayısıyla bu coğrafyadaki en eski kültür bozkır kültürüdür demek mümkündür. M.Ö. 2000'lerden itibaren bölgede evcil at kullanıldığı bilgisiyle beraber Orta Asya coğrafyasında atın ilk olarak bozkır kavimleri tarafından kullanıldığını söylemek mümkündür. Atın evcilleştirilmesi ve ilk olarak Orta Asya'da hangi kavim tarafından kullanıldığı hakkındaki görüşlerimize herkes katılmayabilir ancak Orta Asya'da atın en etkili bir biçimde Türk kavimleri ve devletleri tarafından kullanıldığı, kanaatimizce tartışılmaz bir gerçektir.

İslam öncesi dönem Türk tarihinin en önemli yazılı kaynaklarının Çin kaynakları olduğu malumdur. Asya Hun tarihine ait en önemli yazılı kaynaklardan olan Shih-chi'de ilk bozkırlı akınlarından bahsedilirken, bu kuzeyli toplumlar Jung ve Ti adıyla ikiye ayrılmaktadır. Jung ve Ti büyük Kral Tan-fu'ya saldırdılar. Tan-fu Ch'i Dağı'nın eteklerine sürgüne gitti ve Pin halkı onu takip etti ve orada Chou'yu ortaya çıkaran yeni bir yerleşim yeri kurdular⁸. Dipnottaki bilgilere ilaveten söylemek gerekir ki Bahaeddin Ögel Ti'lerin, Hunların atalarından biri olduğunu belirtir. Bu görüş, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I cilt sayfa 48'dedir. Prof. Eberhard ise bu konuyla ilgili şu ifadeyi kullanmıştır: (Chouların) Doğu Shensi'ye çekilmelerine sebep, belki, yine Türklere mensup başka kavimlerin tazyikiyle olmuştur⁹. Burada etkili olan Türk kavimi Ssuma-Chien'in kayıtlarına göre Hsun-yü'ler yani Hsiung-nu'lardır. Bunlar da Ti adı altında, Çin'in kuzeyindeki toplulukların içinde yer alan kavimlerdir. Bu savaşta bizim için önemli olan nokta, savaşın tarihidir. M.Ö. 14-15. Yüzyıllarda Jung ve Ti'ler Çin'e sürekli akınlar düzenlemişlerdir. Bunlar kayıtlarda görebildiğimiz saldırılardır. Bu tip saldırıların daha eski tarihlerde vuku bulma ihtimali de mevcuttur. Ancak en azından M.Ö. 14-15. Yüzyıllarda kuzeyden Çin'e hızlı akınların yapıldığını biliyoruz. Bu tip saldırıların yaya olarak veya at dışında bir hayvan kullanılarak yapılmış olması

⁵ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 93

⁶ Eberhard Wolfram, *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt I, Sayı 4, Ankara 1943, s. 19-29

⁷ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bakınız: Wolfram Eberhard *Eski Çin Kültürü ve Türkler*, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt I, Sayı 4, Ankara 1943, s. 19-29 ve Wilhelm Koppers *Etnooljiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İndo Germenlik*, *Belleten* Cilt V, Sayı 20, I. Teşrin 1941, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 440-480

⁸ Shih-chi, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010, s. 243. Bölümde bu noktada verilen dipnotun son kısmı şöyledir: *Detaylı izahata göre, sadece Jung ve Ti'ler değil, Hsiung-nu adının farklı bir biçimi olan Hsun-yü'lerin de saldırıya katıldığını belirtmek ilgi çekicidir.*

⁹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 33

pek mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak bu tarihlerde atı orduda kullanan Türklerin, atı bu tarihlerden çok önce evcilleştirdikleri söylenebilir. Ayrıca Prof. Wolfram Eberhard da iki ayrı makalesinde Türklerin atı ilk evcilleştiren toplum olabileceğini belirtmiştir. Bunun yanında atın dini törenlerde yapılan yarışlarda da kullanıldığını belirtir¹⁰. Bunun yanında bu savaş tarihleri ile atın ilk kullanımı arasında uzun bir müddet geçmiş olmalıdır. Çünkü atın evcilleştirilir evcilleştirilmez orduda ustaca kullanılması pek mümkün değildir diye düşünüyoruz.

Hun Ordusunda At

Netice itibariyle Türklerin atalarının atı ilk kullanan milletlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak belirttiğimiz gibi tarihin seyrini atı etkin kullanan toplumlar belirlemişlerdir. At kullanan toplumlar, tarih boyunca hep fetheden, keşfeden toplumlar olmuşlardır. Yaya askerli toplumlar ise atlılara karşı savunmada kalarak hep belli bölgelere hapsolmuşlardır. Dolayısıyla yayılan, fetheden toplumlar, süvarilere sahip olanlardır. İşte Asya Hunları bu toplumlardan biridir. Karşısında bulunan Çin, ordusunun ağırlıklı olarak yaya askerlerden oluşması sebebiyle, Hunların üzerine gidememiş, daima savunma yapmak durumunda kalmıştır. Yüzyıllar boyunca savunma yaptığının en büyük delili, Çin Seddi'dir. Hunlar ve daha sonra Göktürkler döneminde, başa geçen hemen her Çin imparatoru, önce Türklerle anlaşma yolunu seçmiş ve hemen ardından Çin Seddi'ni tamir etmeye girişmiştir. Çin'in Türkler üzerine sefer yaptıkları ve başarılı oldukları dönemlerde de ordularında at kullandıklarını görüyoruz. Ancak bu askeri başarıların sayısı, Hun-Göktürk dönemi boyunca bir elin parmaklarını geçmez. Çin bu devletlere karşı daha çok bölme stratejisi ile başarısı kazanmıştır.

Hunların bu askeri üstünlüğünü açık bir şekilde gören Çin, bu eksikliğini gidermek için neden çok sayıda ata sahip olamamıştır diye düşündüğümüz zaman, akla iki toplumun sosyal ve ekonomik hayatlarındaki farklılıklar gelmektedir. Hunların yaptığı gibi milyonlarca at yetiştirmek, yerleşik bir toplumun yapabileceği bir faaliyet değildi. Çünkü at, beslenmek, yetiştirmek için bugün hara dediğimiz çok geniş çayırılara ihtiyaç duyar. Çin böyle geniş çayırılara sahip olamamıştır. Bu durumun iki sebebi vardır. Birincisi Çin, tarih boyunca her daim bugünkü gibi geniş sınırlara sahip olamamıştır. Bazen bugünkü Moğolistan'ı, Türkistan'ı içine alan büyük devlet iken, bazen de Sarı Irmak'ın güneyine sıkışmış bir devlet olmuştur. Ülke küçük iken zaten böyle sahalarla sahip olmaları beklenemez. Bunun yanında bir tarım toplumu olan Çin, Hunlardan çayır olarak aldıkları bölgeleri hemen tarım arazisi haline getirerek, oraya tımarlar yerleştiriyor ve böylece sınırlarını Hunlara karşı korumaya çalışıyordu. Yani Hunlar için çayır olan bir bölge, Çin için ziraat sahasıydı¹¹. Dolayısıyla hiçbir zaman geniş çayırılara sahip olamayan Çin, Hunlar gibi atlara sahip olamamıştır.

Çayırılarda at yetiştiremeyen Çin, ahırlarda at yetiştirmek istemiştir. Ancak bu atlar da sadece savaş arabaları ile yük arabalarını çekmede kullanılabilmişlerdir. Hunlar atı, askeri amaçlı, gıda üretimi (kımız, at eti) için ve göçlerde kullanmak üzere yetiştirirken Çinliler ise sadece arabaya koşmak için yetiştirmişlerdir. Bu iki toplum arasındaki bir fark da binilen atlar ile koşulan atların yarattığı farktır¹². Burada at, Hunların hayatının, kültürünün tam merkez noktasındadır. İktisadi faaliyetlerin pek çoğu ata bağımlıdır ve aynı zamanda at, ticari ve stratejik değeri olan bir maldır. Bu nedenle sayıca fazla olması icap etmiştir. Çayır atları, samanları ve arpaları önlerine getirilen ahır atlarından daha hafif, daha kolay işler yapıyor olabilirler. O nedenle, öncelikli olarak

¹⁰ Bkz: Eberhard Wolfram, Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor, (Çev. Nimet Uluğtuğ) *Ülkü Dergisi*, Mayıs 1940, s. 209-215 ve Eberhard Wolfram, Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat, *Ülkü Dergisi* Ekim 1940.

¹¹ Öztürk Murat, *Asya Hunları'nda İktisadi Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013, s. 89

¹² Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 58

geniş çayırlara ihtiyaç duyulmasına sebep olan ve insanların çiftlik hayvanları ile bu geniş çayırlar arasında gidip gelmelerini mümkün hale getirecek bir sosyal düzeni gerektiren bozkır sistemi içerisinde, çok yüksek sayıda ata ihtiyaç duyulmaktadır¹³.

Hunların çok sayıda, hatta milyonlarca ata sahip olduklarını biliyoruz. Shan-yü Ch'ieh-t'e-hou döneminde (M.Ö. 101-M.Ö. 96), Çin imparatoru Wu-ti'nin Hunlara karşı büyük bir ordu hazırlarken, Hun ülkesine Su-wu adlı bir elçi göndermiştir. Elçinin amacı, savaşımadan Hunları Çin'e bağlamaktır. Su-wu ile daha önceden Hunlara iltica etmiş ve Hun ordusunda da Çin'de olduğu gibi general olan, Wei-lü arasındaki görüşmede, Wei-lü'nün konuşmasında Hunların sahip olduğu at sayısının çokluğu ile ilgili ifadeler vardır. Bu konuşmada Wei-lü; Ey Su-wu! Ben daha önce Çin'e hizmet etmiştim. Ondan sonra da Hunlara döndüm. Bundan sonra burada çok iyi ağırlandım. Lütuf gördüm. Bana bey ünvanı verildi. Ayrıca birkaç on bin köle, bir dağ dolusu at ve diğer başka hayvanlar verildi. Bunun için ben şu anda çok zengin ve rahatım. Su-wu sen bugün teslim olursan yarın sen de böyle olursun. Yoksa cesedin çayırlara boşu boşuna gübre olur. Ayrıca kim senin ne olduğunu bilecek?¹⁴, demiştir. Bu konuşma kısa olsa da, çok değerli bilgiler içermektedir. Öncelikle, Hunlara iltica eden bir generale, Çin'deki mevkisinin aynen verildiğini görüyoruz. Bunun yanında kendisine çok sayıda at ve diğer hayvanlardan verilmiştir. Ağırlıklı olarak ekonomisi hayvancılığa dayanan Hun toplumunda çok sayıda hayvan; özellikle at sahibi olmak, haliyle zenginliğin, varlıklı olmanın bir göstergesidir. General bu sayede çok zengin olduğunu belirtmiştir. Çin'de Hunlardaki kadar fazla sayıda at olmamasının üzerine, dağ dolusu at gibi mübalağalı bir ifade ekleyen generalin, Su-wu'yu etkilemeye çalıştığını sezinlemekteyiz. Ancak ne olursa olsun, bu ifadede generalin çok fazla sayıda atı olduğu anlaşılmaktadır. Abartılı bir ifade kullanılmış olsa da, sonuçta üç beş ata sahip biri de, bu şekilde sayı belirtmez. Bu ifadelerden Hunlarda, bir generalin şahsına, birkaç bin at verilebildiği görülmektedir. Böylece at sayısının fazlalığı biraz daha iyi anlaşılabilir¹⁵.

Çok sayıda ata sahip olan Hunların at ile birleşen bir diğer özelliği ise askeri anlamda atı kullanmadaki becerileridir. Küçük yaşlarda koyun sırtında tavşan, tilki, fare gibi küçük hayvanları avlamakla başlayan binicilik eğitimi sayesinde Hunlar, atı çok iyi kullanan süvariler haline gelmişlerdir. At binmekteki en büyük maharetleri at sırtında ok atabilmeleridir. En büyük maharet diyoruz çünkü ok iki elle kullanılır ve böylece Hun okçusu at üzerinde ellerini bırakmak durumundadır. İşte bu beceri de at kullanımı ile beraber Hun askerini Çin askerinden farklı kılan en önemli unsurlardan biridir. Hun atlısı bu becerisi sayesinde, Çin ordusunda iki kişinin yaptığı işi tek başına yapmaktadır. Bilindiği gibi Çin orduları savaş arabaları kullanmışlardır. Bu arabada iki kişi bulunur: Biri sürücü, diğeri ise okçudur. Sürücü arabayı idare ederken okçu atış yapar. Hun atlısı ise hem atını idare eder hem de atış yapar. Yani Çin ordusuna göre iki kişilik iş yapar. Bunun yanında bazı arabalara iki at koşulmuş olsa bile arabayı ve iki kişiyi çeken at veya atlar ile tek kişiyi sırtında taşıyan atın hızı kesinlikle aynı olamaz. Böylece Hun ordusunun hız farkı da ortaya çıkmış olur. Böyle olunca Hun ordusu Çinlilere aniden saldıramış ve gerektiğinde Çinlilerden hızlıca kaçabilmişlerdir. Her ne kadar Hun döneminde Çin savaş arabasını eskiye nispeten daha az kullanmış olsa da Hun ordusu ile Çin ordusu arasındaki fark temel olarak atın kullanımına dayanmaktadır.

Değerli Bir Ticari Mal Olarak At

Hun döneminde atın askeri öneminden sonra gelen en büyük değeri ise bir ticaret aracı olmasıdır. Hunlar ile Çinliler arasında kurulan sınır pazarlarında zaman zaman Hunlar at da satmışlardır. Takas usulü ile ticaretin yapıldığı bu sınır pazarlarında at karşılığında ne kadar Çin

¹³ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 58

¹⁴ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012 s. 97

¹⁵ Öztürk Murat, *Asya Hunları'nda İktisadi Hayat*, s. 90

malı alındığını bilmiyoruz ancak Hunlar at satışını hiçbir zaman serbest bırakmamışlardır. Yani Çin'e yönelik at arzı oldukça dardır. Fakat Çin'in at talebi oldukça yüksektir. Bu talep sadece askeri amaçlı değildir. Yerleşik bir toplum olan Çin'in milletlerarası ticaret hacmi oldukça geniştir. Daha çok arabalar ile yapılan bu ticarete arabaları çekmek için ciddi bir at talebi olagelmıştır. İşte bu atları temin etmenin en kolay yollarından biri, Hunlardan at almaktır. Ancak Çin her zaman ihtiyaç duyduğu miktarda at alamamıştır. Kayıtlarda Hunların at ticaretini sınırladığına dair bir metne rastlamadık. Ancak Çin'in sürekli iyi cins atlara ihtiyaç duyduğunu biliyoruz. Örneğin Wu-ti'nin, Fergana'daki kan terleyen atları alabilme için ne kadar uğraştığını, bu amaçla büyük kayıplar verdiğini Han Devleti tarihinde görmek mümkündür. Çinliler için pek de kârlı olmayan Fergana seferi M.Ö. 104 yılında gerçekleşmişti. Demek ki Hunların Çin'i ciddi biçimde rahatsız etmeye başladığı Mao-tun döneminden (M.Ö. 209-M.Ö. 174) beri, Çin iyi cins at ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu süre yüz yıldan fazladır.

Çin at ihtiyacını sadece Hunlardan karşılayabilirdi. Çünkü diğer hayvancı kavimler, mesela Moğollar daha kuzeyde kalıyordu. Arada Hun toprakları vardı. Ayrıca Çin'in Moğollardan at aldığına dair en ufak bir kayıt yoktur¹⁶. Bilinen ilk at alışverişinin de Chou dönemiyle birlikte, Çin Seddi'nin ilk yapılmaya başladığı yıllarda yapıldığı söylenebilir. Chou döneminde gittikçe kuzeye giden Çinli köylüler, efendileri tarafından kuzey kavimlerine karşı korunmak zorunda idiler. Fakat bunlar, ordularını ve süvarilerini Çin'in iç savaşlarında kullanmak zorunda kaldıklarından, köylü yerleşimlerine karşı yapılan kuzey kavimlerinin süvari taarruzlarına mâni olmak için, bir hudut duvarı inşa ettiler. Böylece büyük Çin Seddi'nin ilk şeklini meydana getirmiş oldular. Bundan dolayı ilk defa olarak, Çinlilerle Çinli olmayanlar arasında sabit bir hudut yapılmış oldu. Fakat bu hudutlarda, tıpkı şehir duvarlarının yanında olduğu gibi, büyük pazarlar kuruluyor ve Çinli köylüler mahsullerini, Çinli olmayan göçebelerle mübadele ediyorlardı. Böylece ticaret yapan bu iki grup buna çok alışıyor ve her ikisi için de çok faydalı oluyordu. Göçebelerden at satın alıp Çin'in içinde satan birçok at tüccarına tesadüf ediyoruz¹⁷. Eberhard'ın bu görüşlerine dayanarak, ilk sınır pazarlarının Çin Seddi'nin ilk yapıldığı dönemlerde kurulduğunu söyleyebiliriz. Hunların Han Devleti'nden resmen istediği pazarlar, iki devletin kontrolü altında ve alışveriş kurallarının daha çok Hunlar tarafından belirlendiği pazarlardır. Chou devrindeki pazarlar, daha çok serbest piyasa şartlarında oluşmuş gibi görünmektedir. Çünkü bozkırlılara yaklaşan Çinli köylüler merkezlerinden uzaklaşmıştır ve kendi efendilerinin dâhi kontrolü dışındadır. Kaldı ki Chou Devleti'nin son yıllarına yani, M.Ö. IV ve III. yüzyıllara denk gelen bu dönemde, Chou Devleti, ciddi iç karışıklıklarla boğuşmaktadır. Kuzeylilerle mücadele edecek ve ticaret kurallarını belirleyecek durumda değildir. Esasen Hun Devleti'nin resmi kuruluş tarihinden önce de var olan sınır pazarları, atın değerli bir ticari mal olarak boy gösterdiği alanlar olmuştur.

Sonuç

Klasik dönem ekonomileri ile sanayi devrimi sonrası ekonomik sistemlerin en önemli ortak noktalarından bir tekel olabilme konusudur. Klasik dönemde de modern dönemde de bir malın tek üreticisi olan devletler, milletler arası ekonomik ve siyasi ilişkilerde her zaman belirleyici rol oynamışlardır. Tekel ürünü bir de stratejik ve ekonomik değere haizse bu rol daha da güçlenmektedir. Asya Hun Devleti de at üreticiliği ile kendi döneminde neredeyse tekel konumunda idi. Hunlara benzer biçimde at üreten başka devletler tabii ki vardı. Bunların en önemlileri Yüeciler ile Moğollar idi. Ancak bölgenin büyük ekonomik gücü ve at müşterisi Çin ile bu devletlerin arasında Hun Devleti'nin toprakları vardı. Kaldı ki bu iki devlet de Hunlar kurulduktan kısa bir süre sonra Hun egemenliğine girmişlerdir. Böylece Hunların at üretimi konusundaki tekel olma durumu daha da güçlenmiştir.

¹⁶ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I, s. 100

¹⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 60

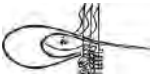
Atın askeri ve ticari değerinden bahsettik. At Hun ordusunu farklılaştıran en önemli unsur olmuştur. Bu da bir nevi tekel olma durumudur. Hunlar düşmanlarından farklı ve düşmanlarının sahip olamadığı bir askeri araca sahip olmuşlardır. Binicisinin becerisi ile birleşen hızlı ve orta yapılı Hun atları, Hun ordusunun en önemli vurucu gücünü oluşturmuşlardır. Çin bu güce direnememiştir. Sadece savunma duvarları yapmakla yetinmiştir. Bu da bir çözüm olamamıştır. Zaman zaman başa geçen dirayetli Çin imparatorları, Hunlara karşı koyabilmek için Hun ordusunu taklit etmişlerdir. Giyim kuşamdan at kullanımına varan bu taklit önemli miktarda at talebini de beraberinde getirmiştir. Bu talebi karşılamak isteyen imparatorlar uzak ülkelerden at getirmişlerdir. Bu strateji zaman zaman başarıya da ulaşmıştır.

Ticari değeri de oldukça yüksek olan at sayesinde Hunlar, Çin'den ihtiyaç duydukları malları alabilmişlerdir. Bu da yine tekel olmanın getirdiği bir avantaj olarak göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALTUNTAŞ Halil, Muzaffer ŞAHİN, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006
- BAYKUZZU Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012
- EBERHARD Wolfram, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* I/ 4, Ankara 1943
- EBERHARD Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü Dergisi* Ekim 1940
- EBERHARD Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor", (Çev. Nimet Uluğtuğ) *Ülkü Dergisi*, Mayıs 1940
- EBERHARD Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995
- KARAMAN, Hayreddin, Mustafa ÇAĞRICI, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008
- KOPPERS Wilhelm, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve Indo-Germenlik", *Belleten* V/20, I. Teşrin 1941, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995
- MCNEILL William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004
- NIENHAUSER William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010
- OLSEN Stanley J., "The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas", *Proceedings Of The Academy Of Natural Sciences Philadelphia*, 140/ 2, 1988
- OWEN., *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967
- ÖGEL Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I
- ÖZTÜRK Murat, *Asya Hunları'nda İktisadi Hayat*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2013

1861-1865 DÖNEMİ HALEP VAKIFLARININ MUHASEBESİ*

Mustafa ÖZTÜRK**

ÖZET

Klasik dönemlerde toplumun ihtiyacı olan eğitim, sağlık, bayındırlık ve dinî-hayrî hizmetler, devletin genel hukuku içerisinde millî hasıladan vakıf hukuku gereğince yerine getiriliyordu. Onun için klasik çağlarda vakıflar oldukça yaygındı. Ancak bütün vakıfların tamamen hayrî vakıflar olduğunu söylemek mümkün değildir. Tam tersine vakıfların büyük çoğunluğu, asgarî düzeyde hayrî hizmetlere hasredilmiş aile vakıflarıdır. Bununla şahsî mülkün devletin murakabesinden kurtarılarak mülkün aileye nesilden nesilden intikalini sağlanmış olmaktadır.

Vakıf hukukuna göre, vakfın şartlarının tespiti tamamen vâkıfa bırakılmış olup, bu konuda devletin herhangi bir müdahalesi yoktu. Ancak her yıl vakıfların kayıtları denetlenir ve muhasebe defterleri tutulur ve ilgililer tarafından tasdik edilirdi. Bu çalışmamızda 1861-1865 yıllarında Halep vakıflarının muhasebe defteri incelenmiştir. Buna göre Halep'in 137 vakfının muhasebesi görülmüştür. Bu rakam bütün Halep vakıflarını ihtiva etmemektedir. Halep'te toplam 710 vakıf vardır. İncelediğimiz vakıflar 1861-1865 döneminde muhasebesi yapılan vakıflardır. Bu vakıfların bu dönemdeki geliri 1.150.437,5 kuruştur. İncelenen vakıfların tamamının hayrî vakıflar olması, bu görüşümüzü teyid etmektedir. Çünkü bu defterde evlatlık ve adi aile vakıfları yoktur. Demek ki, zikrettiğimiz muhasebe defteri, Halep'teki hayrî vakıflarının muhasebe defteridir.

Halep Vakıf örneğinden anlaşılacağı gibi, vakıflar önemli bir istihdam kaynağıdır. Camilerde görevli olan imam, hatip, müezzin, müderris, hademe, kayyim, müteveli gibi pek çok görevliyi istihdam edilmektedir. Pek çok köyün vakıf olduğu düşünülürse, köylünün mahsullerinin değerlendirildiği, Pazar endişelerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Halep vakıflarının en büyük payının Harameyn'e ait olduğu görülmektedir.

Osmanlı devlet anlayışında kendisinden önceki dönemlere ait hak ve tasarruflar olduğu gibi kabul ve tescil ediliyordu. Aynı şekilde Osmanlı öncesi döneme ait vakıflara da tescil edilmiştir. Bu bağlamda Selçuklu ve Memluklu dönemine ait pek çok vakıf bu dönemde varlığını sürdürmektedir.

* Gaziantep Üniversitesi, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Halep Üniversitesi ve Halep Vakıflar Müdürlüğü'nün işbirliğiyle 21-24 Aralık 2009 tarihleri arasında Gaziantep ve Halep'te düzenlenen ve halen yayınlanmayan "Uluslararası Antep-Halep Vakıfları Sempozyumu"na sunulan bildirinin gözden geçmiş halidir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ozturk53@yahoo.com

Anahtar Kelimeler: Halep, Vakıf, Muhasebe, Vakıf Defterleri

ACCOUNTACY OF ALEPPO FOUNDATIONS IN 1861-1865 PERIOD

ABSTRACT

In the classical period with the needs of society, education, health, civil and religious- charitable services, the state's general revenue in national law in accordance with the foundations were fulfilled. Its foundations were quite common in the classical era. However, all of the foundations is not to say that there are entirely charitable foundations. On the contrary, the vast majority of foundations, family foundations have minimum levels are devoted to charitable service. However, personal property saved from the contemplation of the state of the property being referred from the family from generation to generation is ensured.

According to the Foundation law, the determination of the terms of the foundation was allowed to fully get to grips with, it did not matter any state intervention. However, records are audited each year of foundation and certified by the accounting books are kept and used to be about. In this study the books foundations of Aleppo in the years 1861-1865 were examined. Accordingly, the foundation's accounting has been seen 137 of Aleppo. This figure does not include all Aleppo foundations. There are a total of 710 foundations in Aleppo. We examine the foundations are foundations of the 1861-1865 accounting period. This foundation is a penny 1.150437,5 income in this period. All of the foundation's charitable foundations to be examined, it confirms our view. Because this book has no foundation in the adoptive and step families. So, we have mentioned the accounting books, the books in Aleppo is a charitable foundation.

As can be seen from the example of Aleppo Foundation, the foundation is an important source of employment. Who worked in the mosque imam, preacher, muezzin, a teacher, janitor, trustee, as trustee of many officers are employed. So if you thought that was the foundation of the village, the villagers assessment of the crops, which are understood to be of concern market. Aleppo, the largest share of foundation is seen as belonging to the Haramain. From the prior period in the understanding of the Ottoman Empire itself as well as the rights and savings were being accepted and registered. In the same way in the pre-Ottoman period foundations has been registered. In this context, many foundations belonging to Seljuk and Mamluk periods to carry on presence in this period.

Key Words: Aleppo, Foundation, Accountancy, Foundation Registries

Giriş

Sanayi öncesi tarım toplumlarının önemli özelliklerinden birisi, merkezî hükümetlerin kendilerini dahilî ve haricî güvenliği sağlamakla yükümlü görmeleri, dinî, sosyal, kültürel, sağlık ve bayındırlık hizmetleriyle yükümlü görmemeleriydi. Bu alanlarda yapılacak bir hizmet (yol, köprü, kale tamiri veya inşası) güvenliği ilgilendiriyorsa devlet tarafından yapılıyordu. Klasik dönem devletlerinin hiç birisi, merkezî bütçe ile dinî, hayrî, sağlık ve bayındırlık hizmetlerini yerine getirmemişlerdir. Bu dönem devletlerinin hiç birisi, merkezî bütçeden cami, kilise, medrese, şifahane yaptırmamıştır.

Toplumun ihtiyacı olan zikredilen alanlardaki hizmetler, millî hâsıla içinde belli bir hukuk çerçevesinde *Vakıflar* marifetiyle yerine getirilmiştir. Çünkü klasik dönem devletlerinde bütün mülk mîrî, yani devletin idi. Vakıf mülkü de olsa neticede her şey devletindi, zira bu dönemde özel mülkiyet gelişmemiştir. Dikkat edilirse devlet adıyla anılan hiçbir cami, mescit, medrese yoktur, hepsi daima özel şahıslar (sultan, bey, paşa, efendi vb.) adıyla anılır. Kısaca devlet, merkezî görev olarak, merkezî bütçeden değil de, millî hâsıladan izin verdiği hukuk dairesinde, vakıflar eliyle, toplumun ihtiyacı olan hizmetleri yerine getirmiştir. İşte vakıf müessesesinin ortaya çıkış sebebi budur. Vakıflar, görünüşte her ne kadar özel hukuk alanı olarak görülüyorsa da, aslında bir amme görevini yerine getirmektedir.

İşte bu yüzdendir ki, sanayi öncesi toplumlarda (Bizans, İslam, Selçuklu, Osmanlı vd.) vakıflar kemiyet ve keyfiyet itibariyle çok yaygındır. Büyük mülkleri ve sermayeleri olup, toplumun ihtiyacı olan her alanda hizmet vermişlerdir. Öyle ki, Anadolu Selçuklu döneminde vakıflar o kadar yaygınlaşmıştı ki, dönemin seyyahları bundan hayranlıkla bahsederler. Bütün bunlara rağmen vakıfların işletilmesinde suistimaller eksik olmamıştır. Hatta Selçuklu döneminde mîrî iktalar vakfa dönüştürülmüş ve vakıflar Selçuklu düzeninin bozulması üzerine yükselmiştir. Buna rağmen tarihî seyir içinde, coğrafi, idarî, iktisadî ve sosyal yetersizliklerin yaygın olduğu, açlık tehlikesinin hiç eksik olmadığı tarım toplumu dönemlerinde, vakıfların iktisadî ve sosyal alandaki başarıları, medeniyet tarihimizin önemli bir mirası olarak kabul edilmelidir.

1. Muhasebe Defterinin Tanıtımı

Tebliğimizin esası Mart 1861-Mart 1865 tarihleri arasında muhasebesi görülen Halep vakıflarının kaydedildiği Vakıf Defteridir¹. Defter kısa bir *Dibâce* ile başlamaktadır. Dibâcede, Ahmet Rüştü Bey zamanında bütün vakıf mütevellilerinin hazır bulunmaları ile 1277 Martı başlangıcından 1280 Şubat sonuna kadar görülen Muhasebe Defteri olduğu belirtilmektedir. Buna göre; Muhasebe Defterinin ihtiva ettiği dönem, 13 Mart 1861-12 Mart 1865 tarihleridir. Muhasebe kayıtlarında tam yıl esas alındığı için burada da Rumî takvim kullanılmıştır.

Defterde 137 vakfın muhasebesi görülmüştür. 56 numarada kayıtlı Halep'te Sadi Camii olarak bilinen Zayfa Hatun Vakfı darbedilmiş, yani iptal edilmiştir. 81 numarada kayıtlı Halep'teki Pir Hasan bin Abdullah Vakfının da hesabı yoktur. Buna göre bahse konu olan vakıfların toplamı 135'dir. Söz konusu vakıfların biri hariç tamamı erkekler tarafından ihdas edilmiştir. Kadınlar tarafından ihdas edilen vakıf sadece bir adettir. O da Kilis'te 1362,5 kuruşluk geliriyle, Saliha binti Hafaddin Çerkesî vakfidir. Elbette Halep vakıfları bu rakamla sınırlı değildi. Bu dönemde Halep eyalet genelinde 710 vakıf vardı ve bunun 415'i Halep merkezindeydi². Bu muhasebe defteri Halep'teki bütün vakıfları ihtiva etmemektedir. Bilindiği gibi, vakıf muhasebeleri zaman zaman ve kısmî olarak yapılmaktaydı. İncelediğimiz vakıflar 1861-1865 döneminde muhasebesi yapılan vakıflardır. İncelenen vakıfların tamamının hayrî vakıflar olması, bu görüşümüzü teyid etmektedir.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Defterleri EV.d. No: 17382

² Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004, s. 204

Çünkü bu defterde evlatlık ve adi aile vakıfları yoktur. Demek ki, zikrettiğimiz muhasebe defteri, Halep'teki hayrî vakıflarının muhasebe defteridir.

2. Muhasebe Usulü

Defterin dibâcesinde, muhasebenin kim zamanında ve hangi tarihler arasında yapıldığı zikredilmiştir³. Hemen her vakfın başında, kimin zamanında (mesela; *der-zaman-ı Rüşdü Bey* gibi) muhasebesinin yapıldığı şerhi düşülmüştür. Bütün vakıflara sıra numarası verilmiştir. Önce vakfın adı, mahalli ve mütevellisinin adı kaydedilmiştir. Bazı vakıfların iki mütevellisinin olduğu tespit edilmiştir. Mesela; Ayıntab'da Hacı Baba Zaviye'sinin* Mustafa ve Arif Efendi adında iki mütevellisi vardı. Sonra *Vâridât* kayıtlarına geçilmiş, varidatın kaynağı ve toplam geliri Kuruş** ve Para olarak kaydedilmiştir. *Vâridât* kayıtları önce köylerden başlamış, daha sonra mezra ve mukataalar tarzında düzenlenmiştir. Mukataaların altında bazen ayrıntı olmakla beraber çoğu zaman (mesela *icâre-i tahun*, *icâre-i dükkân* gibi) bazen ayrıntı olmadan topluca verilmiştir. Her köy ve mezranın adı, bağlı bulunduğu kaza ve hisse tamamen, nisf, rubu' veya sülüs olarak verilmiştir. Bazen de köyün hisselerinin içindeki oranı verilmiştir. Mesela birinci sıradaki Şihabüddin Zührevî vakfının Cebel-i Sem'an'a bağlı olan Minyanü'l-Kıra köyünün 77 hisseden 27 hissesi vakfa aittir. Her köy veya mezra gelirinin kimin sorumluluğunda olduğu da hemen karşısına tarihiyle birlikte kaydedilmiştir. Böylece gelirler toplam olarak alınmıştır.

Toplamin altına *Resm-i Muhasebe*⁴ olarak devlet tarafından alınan vergi kaydedilmiş ve bu meblağ genel toplamdan düşülmüştür. Ara toplam alındıktan sonra *Dellâliye* adıyla başka bir kesinti daha yapılmıştır. Ondan sonra kalan meblağ vakfın gelirlerinin kalan kısmını teşkil etmektedir. 126 numarada kayıtlı Ayıntab'da 4000 kuruş gelir ve 4000 kuruş gideri olan Zaviye-i Salihîye vakfı, resm-i muhasebeden "*müstesna*" kaydı ile muaf tutulmuştur.

Sol kısımda ise *Masârif* kayıtları vardır. Burada vakıftan maaş alan müteveli, hatip, imam, cüzân, müezzin gibi görevlilerin maaşları ta'âmiye ve varsa tamirat bedelleri verilmiş ve toplanmıştır. Yalnız yaptığımız incelemede bu masrafların genel toplamdan düşülmediği görülmüştür. *Masârif* kısmında "*uhde-i müteveli*" kaydıyla mütevellinin elinde bırakılan meblağ da masraf olarak gösterilmiştir ve bu genel toplamdan düşürülmüştür.

³ *İşbu bin ikiyüz yetmiş yedi senesi Martı ibtidâsından sene-i merkûme Şubatı gâyetine kadar izzetli es-Seyyid Ahmed Rüşdü Bey Efendi Hazretlerinin zamanı olarak mütevellileri hazır olduğu halde ru'yet olunan Muhasebe Defteridir. Mart sene 77 ilâ gayet-i Şubat sene 80*

* Bugün Gaziantep'te Hacı Baba Mahallesinin bu zaviyeden gelmiş olması muhtemeldir.

** Bu dönem devletin resmî para birimi Kuruş ve onun 1/40'ı olan Para'dır. 1844 Fermanı ile Mecidiye esasına dayanan Kuruş sistemine geçilmiştir. Bu fermanla hem merkezî darphaneye hem de tek para sistemine geçilmiş oldu. 100 kuruş değerinde 22 ayarında Mecidiye Altını esas para olarak kabul edildi. Mecidiye altınının 250 ve 500 kuruşlukları olduğu gibi 50 ve 25 kuruşluk olanları da vardı. 500 kuruş değerindeki Beşibiryerde Mecidiye altını 11 dirhem 4 kırat, yani 34.082 gramdı. Lira-yı Osmanî ise 2 dirhem 4 kırat yani 7,216 gram olup binde 916,5 yani 22 ayarında olup 100 kuruş değerindeydi. Gümüş Mecidiyeler ise 90 ayarında olup, 20 kuruş değerindeki Mecidiye 24,055 gramdı. Yarım ve Çeyrekleri de olan Mecidiyelerin 20 Paralık 0,606 gram ağırlığında türevi de vardı. Dönemin esas para birimi olan Kuruş ise 6 kırat yani 1,202 veznindeydi.

O dönemde piyasada geçerli olan yerli ve yabancı altın fiyatlarına göz atmak mukayese açısından faydalı olacaktır. Fındık, İstanbul ve Cedîd Rûmî 37 kuruş 25 para, Atık Rûmî 45 kuruş 5 para, Hayriye 41 kuruş kuruş 5 para, Yıldız 47, Macar 46 kuruş 10 para, Napolyon ve Luici 42,5 ve İspanya altını ise 41 kuruştı. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler 10*, Ankara 2002, s. 818

⁴ Klasik dönemde vakıflar her türlü vergi ve harçtan muafı. 19. Yüzyıla gelindiğinde yapılan düzenlemeler neticesinde vakıflardan da bir çeşit vergi olarak kabul edebileceğimiz Resm-i Muhasebe alınmaya başlanmıştır. Yaptığımız hesaplamalarda Resm-i Muhasebenin, çoğunlukla vakıf gelirinin %25'ini oluşturduğu tespit edilmiştir. Ama %15-20 arasında yapılan muhasebe kesintileri de vardır. Mesela; geliri 126.231,5 kuruş olan Kansu Gavri vakfının Resm-i Muhasebesi 29.414,75 kuruştur ki, bu da %23,30 demektir. Hazine vakfının 10587 kuruş olan gelirinin 2.647 kuruşu yani %25'i Resm-i Muhasebe olarak kesilmiştir.

Son kısımda ise *Teslimât* kayıtları bulunmaktadır. Burada da hangi tarihte kim tarafından ne kadar kuruş verildiği tarihleriyle birlikte “*nakden bâ-sened*” kaydı düşülerek kaydedilmiştir. *Teslimât* ile *Varidât* kayıtları daima birbirini tutmaktadır. Yani baki kalan bir meblağ yoktur. *Teslimât*ın hemen altında noktalı daire içinde tasdik ve imza bulunmaktadır. Daha sonra yeni bir sıra numarası ile başka bir vakıf kaydına geçilmiştir.

Defterin en sonundaki “*lede’l-mukâbele aslına mutabık görülmüştür. Fî 14 Nisan 92*” kaydı ile 26 Nisan 1876 tarihinde tasdik edildiği anlaşılmaktadır.

3. Gelirler-Giderler

Vakıfların gelir kaynakları, köy, mezra ve mukataa gelirleridir. Yukarıda değinildiği gibi, köy ve mezraların tamamı veya kaç hissesinin vakfa ait olduğu belirtilmiştir. Mukataalar ise ya genel olarak verilmiş veya alt kısımda mukataanın adı verilmiştir.

Vakıfların kaynakları, Halep başta olmak üzere, Cebel-i Sem’an, A’zaz, Matah, Com, Elbeylü, Şuğur, Rûc, Harim, Kuseyr, Eriha, Cebbul ile Ayıntab, Kilis ve köylerine dağılmıştır. Bu itibarla, vakıf kaynaklarının çok geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Vakıfların aynı zamanda birer işletme olduğu düşünülürse, bu çok geniş kaynakların ekonomiye kazandırıldığını söylemek mümkündür. Çünkü bu kaynaklar atıl bırakılmamakta, işletilmektedir.

Muhasebesi yapılan vakıfların toplam geliri 1.150.437,5 kuruştur⁵. Masraflar, 306.326,75, kanunî kesintiler ise 195.562,475 yani yaklaşık olarak 195.562,5 kuruştur. Buna göre; masraflar, toplam gelirin %26,62’sini teşkil etmektedir. Muhasebe resmi ve dellâliye ise gelirin %17’si nispetindedir. Masraf ve kesintiler toplamı %43,62’dır.

Bu tabloya göre, vakıf gelirleri bütünüyle harcanmamıştır. Zikredilen dönemde vakıfların yaptıkları harcamaların muhasebesi yapılmıştır. Gelirlerin tamamının harcanması mecburiyeti yoktur. Köy ve mezralarda ziraat yapıldığından, gelecek senenin tohumluk ve diğer üretim masrafları için de belli miktarda tahsisat ayrılmış olmalıdır. Keza mukataaların işletilmesi için de işletme giderleri nazar-ı itibara alınmalıdır. Burada üzerinde durulması gereken diğer bir konu da, bu dönemde devlet vakıflardan muhasebe resmi adı altında vergi almaktadır ki, bu da yukarıdaki rakamlarda görüldüğü gibi, hatırı sayılır bir meblağdır. 195.562 kuruş olan muhasebe ve dellaliye geliri, 1863-1864 yılı bütçesinde, 178.143 kuruş olan emlak-i mütenevvia-i mîrîye ve 177.877 kuruş⁵ olan varaka-i sahiha gelirinden fazladır. Ama her nasılsa bu rakamlar bütçe kalemlerinde görülmemektedir. Muhtemelen hâsılât-ı müteferrika veya rûsûmât-ı müteferrika kalemlerinde gösterilmiş olmalıdır.

4. Hizmet Alanları ve Sonuç

Her ne kadar elimizde vakıfların şartnameleri yoksa da, vakıfların adından ve görevlilerin ad ve ünvanlarından, bu vakıfların hayrî vakıflar olduğuna hükmedebiliriz. Daha çok medrese, cami, mescit, zaviye, tekke ve makam vakıflarıdır. Vakıflardan bir tanesi de sebil vakfıdır. Vakıflardaki görevliler de imam, müezzin, hatip, müderris, cüzhân, duagû ve hâdimlerdir. Elbette mütevellî ve nâzır da vakıftan maaş alan görevlilerdi. Bazı vakıflarda kaymakamın da maaş aldığına rastlanmaktadır. Mesela Sultan Gavri Han vakfından kaymakamın vazifesi 5.000 kuruş olarak kaydedilmiştir⁶.

⁵ Halep eyaletinin 1858-1859 yılı bütçesinde gelirler toplamı 16.208.408, 1862-1863 döneminde 36.129.634 ve 1983-1864 döneminde ise 32.906.179 kuruştur. Sadece muhasebesi görülen 137 vakfın gelirinin 1.150.437,5 kuruş olduğu göz önüne alındığında, vakıfların Halep’in iktisadî hayatındaki önemi açıkça görülür. Eyalet genelindeki 710 vakfın tamamının eyalet bütçesi içindeki yeri daha büyük olmalıdır. Bütçe rakamları için bkz. Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti, s. 249, 251

⁵ Bayraktar, XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti, s. 251

⁶ Bkz. 49 numaralı Sultan Gavri Han Vakfı

Masrafların büyük bir kısmını *tamirat* masrafları teşkil etmektedir. Pek çok vakfın masraf kaleminde tamirat vardır⁷. Mesela Zeynebiye Vakfının tamirat masrafı 6400, Halviye Medresesi Vakfının 4906, Atabekiye Medresesi Vakfının 5800 kuruştur. Et'âm-ı ta'âmiye (vakıfta verilen yemek) bedeli de önemli bir masraf kalemidir.

En büyük ve zengin vakıf tabîi Hameyn-i Şerifeyn Vakfıdır ve 114.535 kuruş gelir vardır. Sadece icare-i vahidelü ve müeccelelû mukataa gelirleri 45.000 kuruştur. Hemen Halep'in her kazasında bir köy veya mezranın tamamı veya bir kısmına ilave olarak 4 Türkmen aşiretinin (Kızık, Ceceli, Namyuk ve Mubavecli) bağlı olduğu Hameyn vakfı, aynı zamanda en çok istihdam sağlayan vakıftır. Köy, mezra ve mukataalarda çalışan onlarca kişiye ilave olarak vakıfta görevli 17 kişi bulunmaktadır.

Vakıflarda görev yapan imam, müezzin, hatip, müderris, hademe ve diğerlerinin sayıları verilmediği için kaç kişiyi istihdam ettiklerini kesin olarak tespit edemedik ama her halükârda köy, mezra ve mukataalardan başlayarak, vakıftaki hizmetliler nazar-ı itibare alınırsa, çok geniş bir istihdam alanı oluşturduğu açık olarak görülecektir. Vakfın günlük ihtiyaçlarının temini için her türlü mal ve hizmet değerlendirilmektedir. Başka bir ifade ile vakıflar tamirat, mahsul ve her türlü temel gıda maddesi için önemli bir pazar idi. Bu da tabîi olarak ekonominin canlı olarak devamını sağlamaktaydı. Öte yandan fakirlerin, yolcuların iâşe ve ibatelerinin sağlanması yönüyle de önemli bir sosyal görev icra ettikleri malumdur.

Vakıfların adından hizmet alanlarını istidlal etmek de kolaydır ki, zikri geçen vakıfların hayrî vakıflar olduğu belirtilmişti. Dinî eğitim-öğretim vakıf medreselerde yapılıyordu. Bütün cami, mescit, zaviye ve tekkelerde eğitim-öğretim verilmekle beraber, medrese vakıfları doğrudan eğitim kurumlarıydı ki, bunlar şunlardır: *Hamza el Caferî, Gülvaniye, Kâmilîye, Zeynebiye, Asurune, Arguniye, Zeytiye, Haleviye, Atabekiye, Salahîye, Sunguriye, Mukaddemiye ve Esediye*. Özellikle camilerde ilk dinî eğitim ve temel ilmiyal bilgilerin verildiğini tahmin etmek güç değildir.

Tasavvuf kültürünün yaşandığı ve yaşatıldığı kurumlar tekkelerdir. Tekke ve zaviyelerin yoğunluğu da Halep ve çevresinde, Ayıntab ve Kilis'te tasavvuf kültürünün vakıflar marifetiyle devam ettirildiği görülmektedir. *Evlâd-ı Ceylânî* (Abdülkadir Geylanî evladı kastedilmektedir), *Zaviye-i Türbe-i Lale, Tekke-i Baba Bayram Veli, Kadiriye, Ardiç Baba ve Hacı Baba Tekke* ve zaviyelerinin varlığı, bu dönemde halâ Halvetiye, Kadiriye, Bayramiye ve Geylaniye tarikatlarının varlığına delalet etmektedir. Her ne kadar defterimizde vakfı yoksa da, Halep Mevlevihânesinin varlığı da bilinmektedir. Kilis'te 1525'te kurulan ve bugüne kadar gelen Kilis Mevlevihânesi ayakta. Keza 17. Yüzyılın ilk çeyreğinde Ayıntab'da kurulan Mevlevihâne de halâ ayakta. O halde tasavvuf kültürünün yaşatılmasında vakıflar önemli görevleri icra etmişlerdir.

Osmanlı idaresi, zulüm ve teaddî olarak görmediği eski kanunnameleri hak ve tasarrufları olduğu gibi kabul etmiştir. Bu meyanda vakıfları da nesilden nesile kabul ve tescil etmiştir. Halep vakıflarında özellikle Memluklu döneminin Sultanlarına ve ileri gelenlerine ait vakıfları görmek mümkündür. Mesela; *Sultan Gavri, Atabekiye, Sunguriye, Kâmilîye, Arguniye, Zeynebiye, Şemsüddin Lülü, Kadı Mecdüddin, Akpolad-ı Şeyhü'l-Eşrefî, Salahîye* ve *Esediye* vakıfları, Memluklu veya Selçuklu döneminin miraslarıdır.

⁷ Vakıfların ve diğer mîrî yapıların tamiri, Kadı tarafından kurulan ve şehir mimarlarının bulunduğu keşif heyeti tarafından yapıldığı ve bu keşif raporunun Şer'îyye Siciline işletildiği bilinmektedir. Buradaki tamirat rakamları zikri geçen keşif raporunun sonunda sicile kaydedilen rakamdır.

KAYNAKÇABaşbakanlık Osmanlı Arşivi *Evkaf Defterleri EV.d. No: 17382*BAYRAKTAR, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004ÖZTÜRK, Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler 10*, Ankara 2002, s. 802-828**EKLER I****13 MART 1861- 12 MART 1865 TARİHLERİ ARASINDA HALEP VAKIFLARININ MUHTASAR MUHASEBESİ**

Sıra No	Vakfın Adı	Mahalli	Gelir		Gider		Kesintiler Masraf		Kalan	
			Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1	Şehabettin Zuhrevî	Haleb	3381	10			851	10	2530	
2	Hacı Derviş ve Ahihi	Haleb	329	10			83	35	245	
3	Rüstem Paşa	Haleb	5100				1285		3815	
4	Saraylı Hatunî	Haleb	4900		600		1087		2563	
5	Türbe-i Karasungur	Haleb	6898	20	4646		572	20	1488	20
6	Abdullah Harucekî	Haleb	13330		3230		2550		7550	
7	Muhammed Bağdaş	Haleb	2500		400		530		1570	
8	Hacı Sultan Bimarî	Haleb	5262		370		1242		4020	
9	Hoca Dursun	Haleb	2250		300		493			
10	Ebu'l-Fazl	Haleb	1678	20	1678	20	-	-	-	-
11	Emin Mübarek	Haleb	3028		2328		705		1475	
12	Abdurrahman Suburcu	Haleb	6400		400		1520		4480	
13	Muhammed el-Maraşî	Haleb	1366	20	450		166	20	950	
14	Hacı Ali Kılıç ez-Zahirî	Haleb	330				85		245	
15	Ali ibni Harafe (?)	Haleb	1625				412		1213	
16	Şihabüddin Yusuf Hatib-i Şeyzer	Haleb	9228		3400		1478	30	7500	
17	Hazinedar	Haleb	7250		2000		662		1088	
18	Hacı Hüseyin Hun (?)	Haleb	263	20			67	20	196	
19	Hacı Ömer Cekcun (?)	Haleb	2722	30			690		2032	
20	Şerifüddin el- Ammî	Haleb	6412	20	1500		1051	30	2860	

21	Zeyneddin Mahmud el-Hakarî	Haleb	7275		400		1732	20	5541	20
22	Bî-Bires (?) ibni Abdullah	Haleb	2400				606		1794	
23	Şerif Yunus ibni Hatib	Haleb	1034	17			261	17	773	
24	Ebu Bekir Keygeldi (?)	Haleb	11073	20	900		2783	20	8290	
25	Şerif Yunus el-Adilî	Haleb	17696		2000		3948	20	12660	
26	İbni Hayat ve İbrahim Hatib	Haleb	10200		4935	10	1400		7300	
27	Kadı Kemaleddin en-	Haleb	17900		8300		2435		15465	

	Narinî									
28	Kadı Şemsüddin	Haleb	13350	20	7390		2020	20	8000	
29	Zeyneddin el-Ammî	Haleb	3761		1643	20	179	20	261	
30	Muhammed Hüseyin ez-Zuhravî	Haleb	2820		1450		360		640	
31	Şihabüddin ez-Zuhravî	Haleb	23253	30	2050		5323	30	9630	
32	Benî Ömer ve Harimî İbrahim	Haleb	8510	35	1900		2143	35	6367	
33	Şerefeci (?) ve Musa er-Rihavî	Haleb	2016				516		1500	
34	Şehcereyan (?)	Haleb	8995	20	9349		25	20		
35	Medrese-i Hamza el-Caferî	Haleb	532		200		136		396	
36	Nefiyüddin Emir Beşink (?)	Haleb	9183	20			2087	20	5970	
37	Şemsüddin Musa Katmavî	Haleb	3200				810		2390	
38	El-Alayî Ali ibni Ahmed Şabanî	Haleb	10401		5170		2621		8016	
39	İbrahim Zeynî Farac ve Harimî İbrahim Evlad-ı Kaşanî	Haleb	36132	4	9050		6792	4	28290	

40	Ali ve Bedreddin evladeyn-i el Aşayir	Haleb	3463		4025		13	24	3450	
41	Zeynî Ömer ve ihvatihi mütevellî el-Hacer	Haleb	10990		5817		1319	20	8480	
42	Kadı Mecdüddin eş-Şaha	Haleb	3963	10	1250		693		3270	
43	Hazinedar	Haleb	10587		400		2667	20	7920	
44	Şemsüddin Lülü	Haleb	5400		400		1265		3125	
45	Bahaeddin Hızır Ali	Haleb	501	5	250		128		373	
46	Evlad-ı Refî'ül Besârî	Haleb	9425		600		2225		6800	
47	Hasan Çelebi Maktuacı	Haleb	10800		480		2620		8180	
48	Kadı Alaaddin Malikî	Haleb	28250				7100		21150	
49	Sultan Gavri Han	Haleb	126231	20	8573		29558	10	86673	
50	Nasıradin Bey	Haleb	2597		1060		382		3136	
51	Hoca Munzur ibni Hatib	Haleb	16906		6700		1726		2480	
52	Şerefüddin ve Şemsüddin	Haleb	6000		200		1520		4480	
53	Selim ibni Selim	Haleb	6406		100		1596		4710	
54	Akpolad-ı Seyfî el-Eşrefî	Haleb	13575		8416		1449		11666	
55	Hayreddin Bey	Haleb	15224	20	2400		2744		7480	
56	Zayfa Hatun el Ma'ruf Cami-i Sa'di	Haleb	Darb edilmiş-tir							
57	Cemaladdin Takî	Haleb	13215	30	6944		2718	30	6995	
58	Şihabüddin Ahmed el-Müncî	Haleb	1650		270		348		1300	

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

59	Zelneabidin el-Meşhedî	Halep	467	1			119		348	
60	Nasıreddin Şihabî	Halep	775				197		578	
61	Alaaddin Hadidî	Halep	1625				413		1210	
62	Boyacı es-Seyyid Ahmed	Ayıntab	35000				8800		25200	
63	Sinek-zâde	Ayıntab	5325		400		1245		3680	
64	Sultan Selim	Ayıntab	24800				6300		18500	
65	Hatîf (?) oğlu	Ayıntab	4325		280		1088		3235	
66	Cemaleddin Yusuf	Ayıntab	4520	10	415		1140		2280	
67	Abdüsselam Efendi	Ayıntab	17796		910		4464	30	12422	30
68	Şeyh Muslihiddin	Ayıntab	4000		330		1015		2985	
69	Emir Mukbil ibni Abdullah	Ayıntab	9250		95		2360		6890	
70	Şeyh Abdullah ibni Abdülkerim	Ayıntab	32019		4400		6929		25090	
71	Temürcü	Ayıntab	41600		11600		7600		24000	
72	Arab Mehmed	Ayıntab	7206				1816		5390	
73	Karagöz	Ayıntab	3050		100		775		2275	
74	Saliha binti Hafâddin Çerkesi	Kilis	4625		400		1175		3450	
75	Ahmet ibni Ahmed ibni Ahmed ibni Mehmed	Kilis	1362	20			346		1016	
76	Şihabüddin evlad-ı Haha	Kilis	2660				675		1775	
77	Oyrum	Kilis	2250				562	20	1687	20
78	Hoca Receb ibni Abdullah	Kilis	4758	20	360		1108	20	3290	
79	Bedreddin ve Şemseddin	Kilis	8675		250		2185		6490	
80	Abdullah Efendi	Kilis	543	30			137	30	406	
81	Pir Hasan bin Abdullah	Halep	Hesabı yoktur							
82	Cami'ü's-Servî	Halep	25322	20	18500		2122	20	22720	
83	Evlad-ı Ceylanî	Halep	10539							
84	Medrese-i Gülnaviye	Halep	1911	19	1292	20	128	9	1503	
85	Medrese-i Kâmilîye	Halep	225		590		25			
86	Kazasker	Halep	2090		1983		166		305	
87	Medrese-i Asurune	Halep	7946	20	10774	30	1006	20	6940	
88	Medrese-i Zeynebiye ve'l-Halizi	Halep	22636	20	9000		3496	20	15140	
89	Zaviye-i Şeyhidân	Halep	1714		754		120		1594	
90	Medrese-i Mukaddemiye	Halep	983		1103					
91	Sa'du'l-Ensarî	Halep	140							
92	Hacı Hüsrev Paşa	Halep	6045	30			1650	20	4395	
93	Medrese ve Hangâh-ı Zeytiye	Halep	1300				327	20	972	20
94	Sebil-i Serisi	Halep	2000		2000					

95	Medrese-i Esediye Cevabine	Haleb	2240		810		285		1955	
96	Fahreddin Osman	Haleb	1150				290		860	
97	Medrese-i Haleviye	Haleb	2850		4906					
98	Medrese-i Atabekiyye	Haleb	11500		9100		1460	20	10040	
99	Cami-i Altunboğa	Haleb	11250		10480		570		10080	
100	Cami-i Safahiye	Haleb	1250							
101	Cami-i Muallimhane-i Sahibiye	Haleb	9124		3670		1162			
102	Cami-i Kerimiye	Haleb	4347		2000		1006	30	2168	
103	Alaaddin Hatib en-Nasrî	Haleb	3575	30	6234	20	781	20	2195	
104	Makam-ı Hz. İbrahim Halil	Haleb	1530		954		100		395	
105	Zaviye-i Türbe-i Lale	Haleb	4300		1083		543		3757	
106	Tekke-i Hz. Ebu Bekir el Vefânî	Haleb	14364	30	-		-		-	
107	Öküz Mehmet Paşa	Haleb	701	4			87	30	613	
108	Medrese-i Salahiye	Haleb	12400		12400		-	-	-	
109	Makam-ı Hızır	Haleb	160		-		-	-	-	
110	Camiü'l-Karamaniye	Haleb	3707	30	5445		150		2557	20
111	Tekke-i Baba Bayram Veli	Haleb	20610		20610		-	-	-	
112	Kadiriye el-Ma'ruf Zaviye-i Salihîye	Haleb	600							
113	Şeyh İsa el Kârî	Eriha	4063	5	660		433		2970	
114	Şeyh Elvan	Deyr-i Keferse	640		-		-		-	
115	Mescidü'l-Mu'allak	Haleb	1365		1250		123		502	
116	Zaviye-i Şeyh Fâris	Haleb	650				83	20	566	
117	Şeyh Akil el-Cebeci	Haleb	221	30			-		-	
118	Medrese-i Arguniye	Haleb	1784		981		50		1350	
119	Cami-i Kurnaciye	Haleb	5625				725		5100	
120	Cami-i Firdevs	Haleb	4850		4980		629	20	4220	
121	Medrese-i Sunguriye	Ayıntab	2650				228	30	1510	
122	Cami-i Ali Neccar	Ayıntab	965		440		68		457	
123	Zaviye-i Ardıç Baba	Ayıntab	2700				349	20	2350	
124	Zaviye-i Hacı Baba	Ayıntab	6250				799	30	5450	
125	Mescid-i Karye-i Carpiye (?)	Ayıntab	2750		250		360		2390	
126	Zaviye-i Salihîye	Ayıntab	4000		4000		Müs-tesna		-	

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

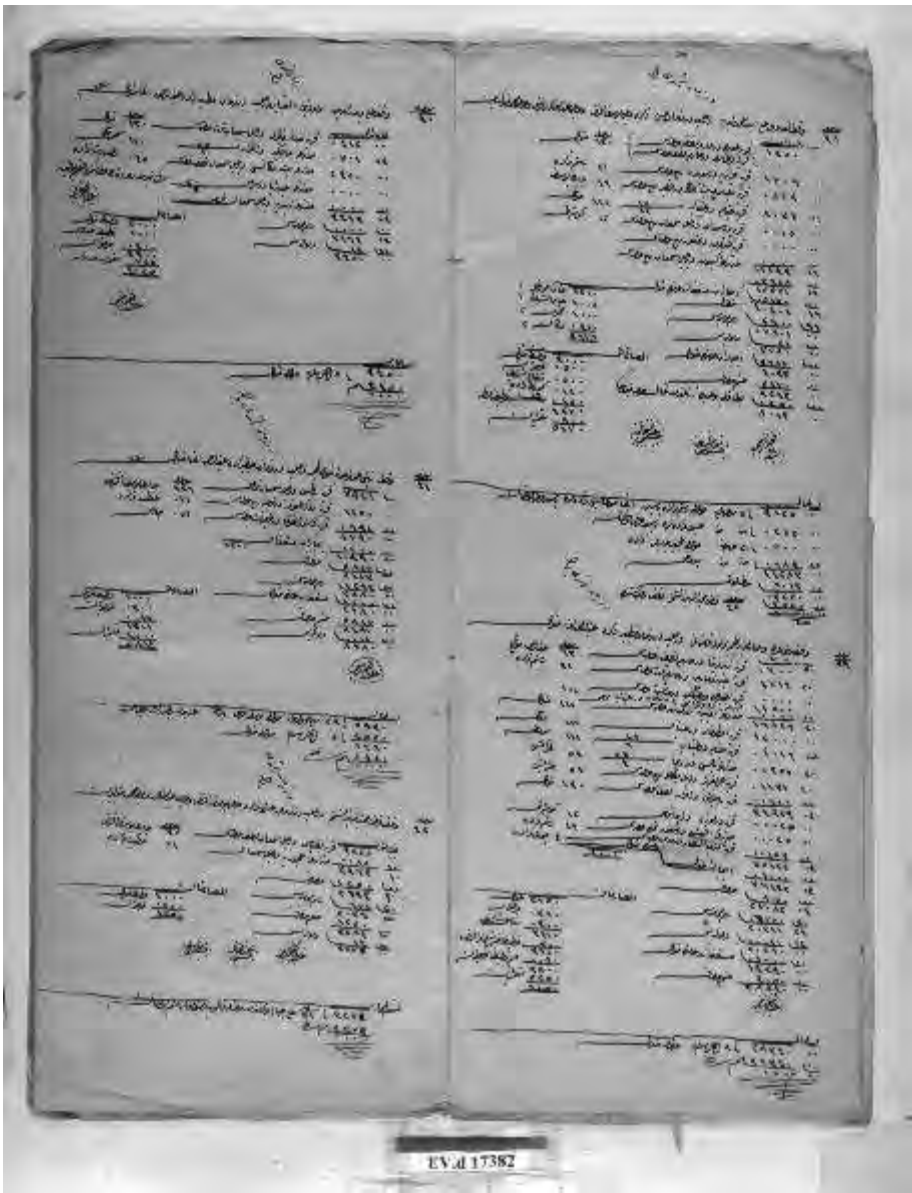
127	Zaviye-i Şor Habib*	Kilis	1525		2150		104		1421	
128	Hız. Üryanî (AS)	Haleb	2525				319		2206	
129	Zaviye-i Şeyh Abdurrahman	Com	1387	10	3700		63	10	1324	
130	Makam-ı Davud Nebi (AS)	Kilis	6350		2900		439	20	5910	
131	Makam-ı Şeyh İsa Evlad-ı Ceylanî	Kilis	8275		10097	10				
132	Medrese-i Cavliye	Haleb	2582		1255	20	341	20	2241	
133	Cami-i Sultaniye	Karye-i Kal'a**	5790							
134	Hâsılât ve Mahlûlât an Evkaf-ı Mütefirrika	Haleb	8374***							
135	Bağdaş el Ömerî	Haleb	305				51	5	103	35
136	Harameyni'-Şerifeyn	Haleb	114535		6508					
137	Şemseddin Zâim	Haleb	4444	10						
	TOPLAM		1150418	780	306323	150	195538	979	641231	165

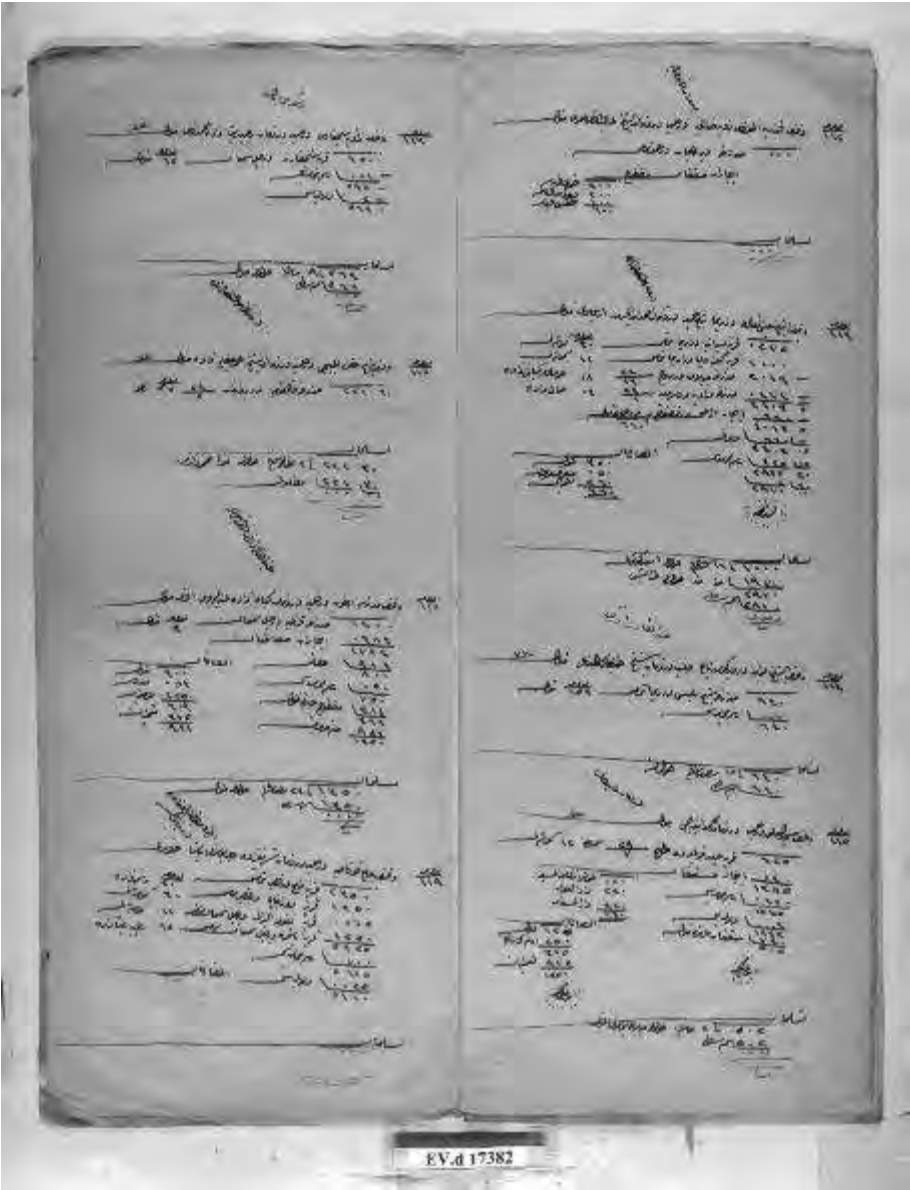
* Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi sırasında Kilis'te şehit düşen sahabeden Şurahbil bin Hasene'nin türbesidir. Halk arasında Şor Habib veya Şol Habib olarak söylenir. Doğrusu Şurahbil'dir.

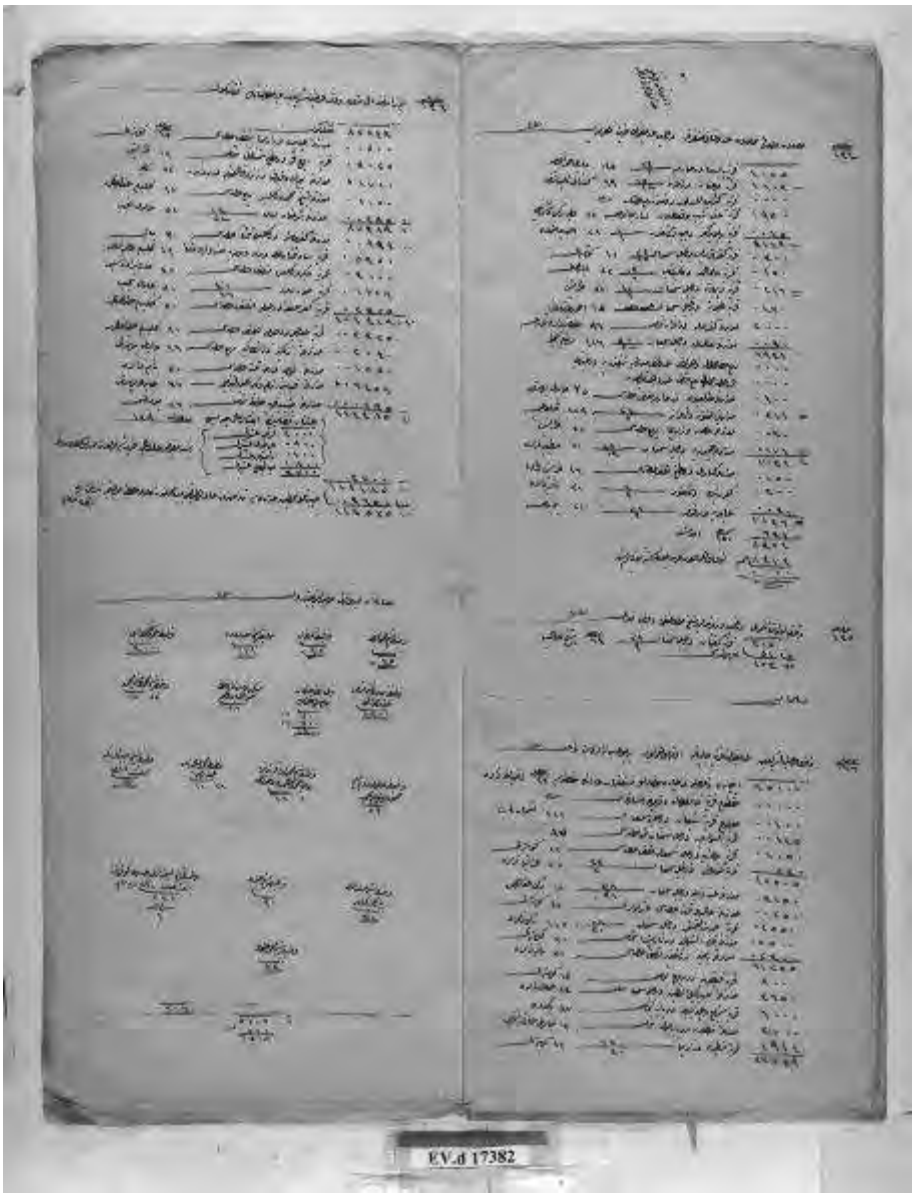
** Mazbut Hızâne-i Evkaf-ı Hümâyûn

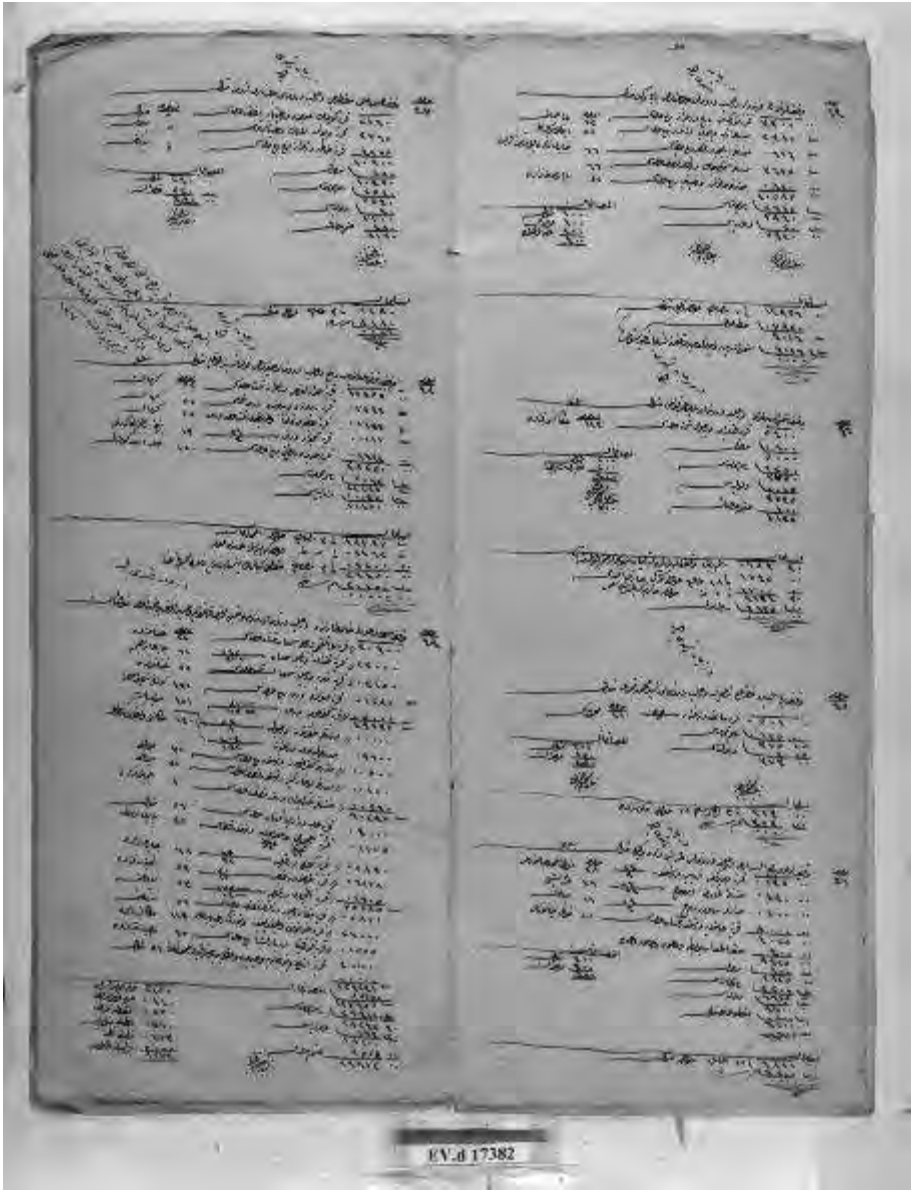
*** Evkaf-ı Hümâyûn Hazine-i Celîlesine takdim şud.

EK II
ÖRNEK BELGELER

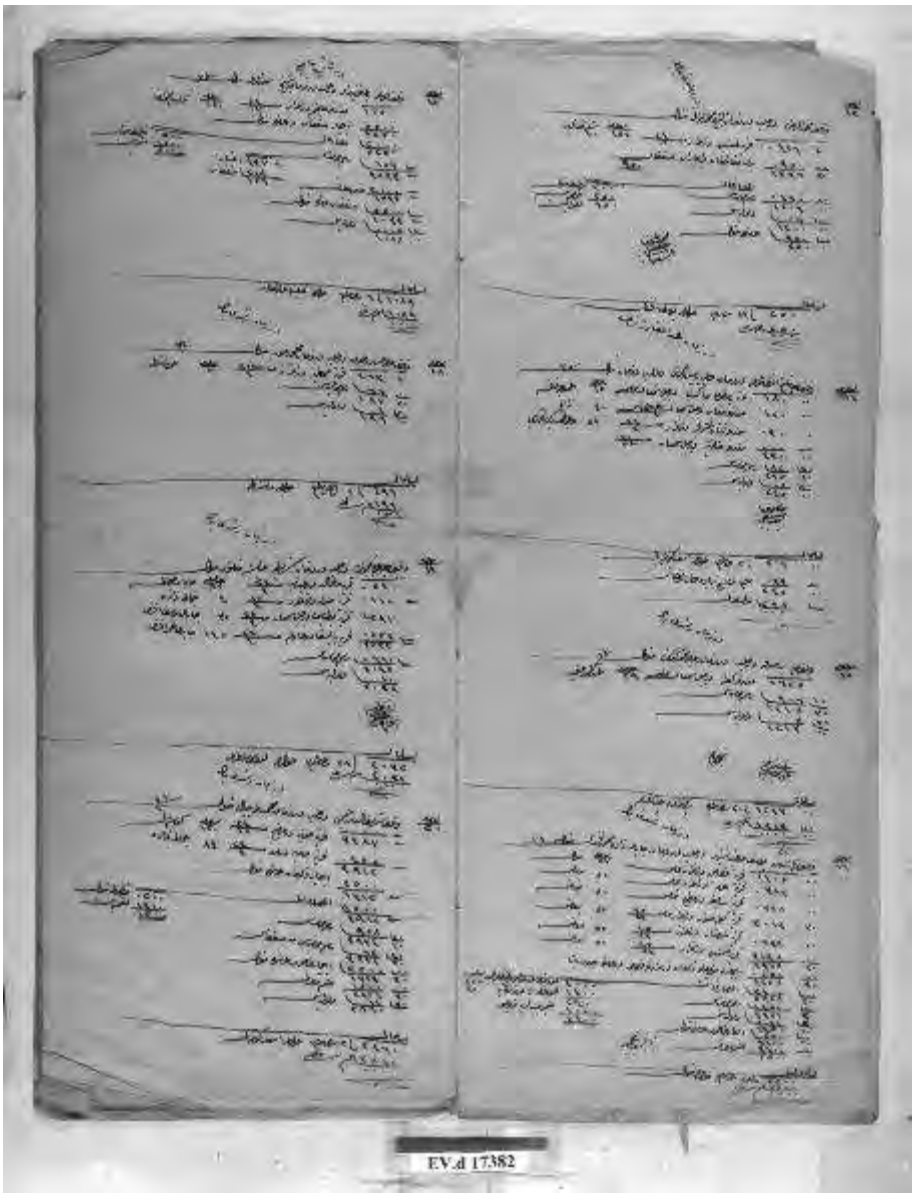

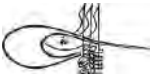

BİR YÜZELLİLİĞİN HALEP GEZİ NOTLARINDAN GÜNCELER: TARIK MÜMTAZ YAZGANALP (GÖZTEPE) *

Volkan PAYASLI**

Olca Öz kaya DUMAN***

ÖZET

Milli Mücadele döneminin muhalif kimliği ile ön plana çıkan Tarık Mümtaz, Damat Ferit'in yaverliğini yapmış, çeşitli gazetelerde yazılar yazarak, Ankara Hükümeti'ne ve Milli Mücadeleye karşı gelmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrası 150'likler listesinde yer alan Mümtaz, Fransız Manda bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Buradaki izlenimlerini günlüğüne aktaran Mümtaz, bize Fransızların bu bölgeye neden ilgi duydukları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bölgede de basın-yayın faaliyetlerinde bulunarak çeşitli konularda görüşlerini de dile getirmiştir. Özellikle 1933 sonrası muhalif kimliğini terk ederek, Milli Mücadeleyi destekleme adına Fransızların faaliyetleri hakkında günlük tutması dikkate değerdir. Ankara Hükümeti'nde desteğiye basın-yayın çalışmalarını sürdürdüğünü görmek mümkün olmuştur. Bu doğrultuda çıkarılan Hacivat-Karagöz gazetesi dönemin havasını anlamak açısından bizlere değerli bilgiler sunmaktadır. Halep ve civarı dönemin ithalat ve ihracat merkezi olması bakımından önem taşımaktadır. Manda bölgesinin iktisadi yapılanması hakkında bilgiler vererek bölge zenginliğinin nasıl sömürüldüğü günlüğünde ele alınmıştır. Yine Mümtaz, çeşitli tablolarla bölgenin sosyo-ekonomik hayatına dair bilgileri bize sunmuştur. Bu çalışmamızda da Eski Türkçe ile Halep'te kaleme aldığı "Çizgiler ve Bilgiler" adlı günlüğünde dönemin genel havası analiz edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda Mümtaz'ın Fransız mandasına karşı gelip, 1933 yılı sonrası muhalif tavrını değiştirerek Milli Mücadeleye nasıl destek verdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda da görecede olsa bu günlüğü tuttuğu anlaşılmıştır. Böylelikle monografik ve biyografik bir çalışmayla literatüre katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halep, Sanayi, Tarık Mümtaz, Yüzellilik, Zirai.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

**Yrd. Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: volkan_payasli@hotmail.com

*** Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: oozkayaister@gmail.com

THE TRIP NOT UPDATED HALEP OF LIST YÜZELLİK: TARIK MÜMTAZ YAZGANALP

ABSTRACT

With the identity of the opponents of the period of National Struggle fore Tariq Mumtaz, Damad Ferid's aide has done, writing articles for various newspapers, Ankara has come against the Government and the National Struggle. After the War of Independence contained in the list of 150, Mumtaz, was exiled to the French Mandate. Mumtaz log transfer their impressions here, this region of the French us important clues about why they are interested serves. Found during press-release activities in the region also expressed opinions on various topics. The Ankara Government to support the work of mass media has been able to see that continue. In this respect, "Hacivat-Karagöz" newspaper issued in terms of understanding the mood of the period will provide valuable information to us. Because of the period of import and export center in Aleppo and around is important. Mandate of providing information about economic restructuring wealth, the exploitation of the region are discussed in the diary. Especially after 1933, leaving the identity of the opposition, National Struggle on the activities of the French in the name of supporting the logging is remarkable. Again, Mumtaz, area with several tables to get information on the socio-economic life has to offer us. In this study, the old Turkish penned in Aleppo "Lines and Information" in the period from the tone of the blog has tried to be analyzed. Based on the information obtained Mumtaz come against the French mandate in 1933, after the opposition National Struggle how changing the attitude has been found to support. In this connection it has been found to hold asm.c though this log. Thus, monographic and a biographical study aimed to contribute to the literature.

Key Words: Aleppo, Industry, Tariq Mumtaz, one hundred fifty, Agricultural.

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'ni askeri, siyasal, sosyal ve ekonomik yönden sınırlayan hükümleri içermektedir. Mütarekeden hemen sonra Türk toprakları işgal edilmiş ve paylaşılmış, buna tepki olarak yurdun dört bir yanında Kuvayı Milliye birlikleri oluşturulmuştur. İşgali destekleyenler ve desteklemeyenler nasıl örgütlenme yoluna gitmişlerse dönemin basın yayın organlarının da aynı telaşa düştüklerini söylemek mümkündür. İşgali kurtuluş olarak gören hükümet yanlısı gazete ve dergiler, işgal kuvvetleriyle iyi geçinme uğruna onların politikasını destekler nitelikte yayınlarda bulunmuşlardır. Çözümü pratikte silahlı mücadeleden ziyade diplomatik yollarla olacağını savunmuşlardır. Kuşkusuz ki yakın dönem düşünce tarihinin en önemli kalemlerinden biri olan ve çalışmamızın ana eksenini oluşturan portrelerden biri de yazılarıyla İstanbul Hükümeti'ni destekleyen Tarık Mümtaz (Yazganalp/Göztepe)'dir.

Lozan Barış Antlaşması'nın 16 Nisan 1924 tarihinde 487 sayılı "Genel Af" kanunu TBMM'de kabul edilmiştir. Bu bağlamda Milli Mücadele karşıtı olan ve Genel Af kapsamı

dışında tutulan 150 kişinin listesi 1 Haziran 1924 tarihinde Bakanlar Kurulunca onaylanmıştır.¹ Ülke dışına sürülen ve Türk vatandaşlığından çıkarılan yakın tarihin isimlerinden biri de Tarık Mümtaz'dır. Mümtaz'ın listeye girişi de önem arz eder. Zira mecliste konu gündeme gelince söz alan Mazhar Müfit Bey şunları söyler:² “*Saraya gittiğimizde afralı tafralı bir yaver vardı, kasılır dururdu. Bize tepeden bakardı, Ankara aleyhinde yazılar yazardı.*” Böylelikle Mümtaz listeye girmiştir.

Listenin 21. sırasında yer alan Mümtaz, 1897'de İstanbul'un Göztepe semtinde doğmuştur. Bahriye Miralayı Mümtaz Bey'in oğludur. Bir müddet Sen-Josef'te okumuştur. Harbiye'yi bitirdikten sonra Teğmen olarak Osmanlı ordusuna katılmıştır. Mütareke döneminde “Ümit” dergisini (1919-1921) çıkararak, söz konusu yıllarda ülkeyi terk eden İttihat ve Terakki Partisi için suçlama kampanyası başlatan yazılar yazmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra 24 Şubat 1919 tarihinde Harbiye Nazırlığı yaverliği görevine atanmıştır. Bu görevi dolayısıyla Harbiye Nazırlığı veya Harbiye Nazır Vekilliği yapmış olan sırasıyla Topçu Ferit Paşa, Abuk Ahmet Paşa, Şevket Turgut Paşa, Mustafa Nazım Paşa, Süleyman Şefik Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Fevzi (Çakmak) Paşa, Kara Sait Paşa ve Damat Ferit Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Özellikle Damat Ferit'in yaverliğini yaptığı dönemde Kuvay-ı İnzibatiye Mitralyöz Kumandanlığına atanmış³, Nigahbanı ilk oluşturanlar arasında yer almıştır. Kendisi de paşa damadı olduğu için “damadın damadı” olarak bilinir.⁴

Cemil Meriç, *Bu Ülke* adlı eserinde Mütareke yıllarında Mümtaz'ın dış betimlemesini, bilgi düzeyini kendi iç dünyasını kıstas alarak şöyle kaleme almıştır:⁵

“... İyi giyinen, kibar, enerji ve hayat dolu bir Çerkez ama Çerkezce tek kelime bilmezdi, annesi Türk'tü, Türkçe'ye âşıktı, ideali Nafiz (Kast edilen Süleyman Nazif'tir.) Zavallı Tarık yabancı dil öğrenememiştir. Çok sığ bir irfan...Ne var ki bıyıkları terlememiş bir taşra delikanlısı için lüzumundan fazla bilgili ve geniş ihatalı bir maceracıydı...”

Mümtaz, Damat Ferit ve Vahdettin'in ülkeyi terk etmesi ardından yurt dışına çıkmıştır. Bir süre sonra Silistre'de Tuna gazetesinde yazı diziciliği yapmıştır. Daha sonra Berlin'e geçerek Müslüman kolonisine müracaat etmiş bu isteği vatana ihanet etmiş olduğu için reddedilmiştir. Türk Hükümeti, Almanya'dan ihraç edilmesi için girişimde bulunmuştur. Vahdettin ile görüşmek üzere San Remo'ya gitmiştir. Vahdet'tin ölünceye kadar yanında kalmıştır. Vahdet'tinin ölümü üzerine cenazesi ile birlikte Şam'a gelen Tarık Mümtaz Kuneytire mebusu Emin Semkuh ile işbirliği yaparak Marc isminde dört sayfalık Çerkezce, Arapça, Türkçe ve Fransızca bir gazete ayrıca “*Hamra*” isimli Türkçe bir başka gazete çıkarmıştır. 1926 yılı içinde Şam'da “*Musavver Sahra*” isminde haftalık edebi bir dergiyi yayın hayatına sokmuştur.⁶ Derginin başyazarı Tarık Mümtaz olup, yazar kadrosu arasında yüzellilikler arasında yer alan Rıza Tevfik, Ali İlmi ve Çerkez İsmail Hakkı vardı. Dergin ilk sayısında İslamiyet için çalıştıklarına dair yazılar görülmüştür. Mümtaz derginin Bulgaristan'da dağıtımı için girişimde bulunmuştur. Sonra

¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Emin Karaca, **150'likler**, Altın Kitaplar, İstanbul, 2004, s.14-55; Kamil Erdeha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 64-65.

² Karaca, **a.g.e.**, s.64.

³ Detaylı bilgi için bkz: Sedat Bingöl, **Yüzellilikler** Meselesi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s.24-25.

⁴ Karaca, **a.g.e.**, s. 37-64.; Erdeha, **a.g.e.**, 218; Şaduman Halıcı, **Yüzellilikler**, Anadolu Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988, s.92.; Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.29.

⁵ Meriç, **a.g.e.**, s.29.

⁶ Halıcı, **a.g.t.**, s.93.; Erdeha, **a.g.e.**, s.218; Cemil Meriç, “Bu Ülke” adlı eserinde döneme ilişkin şunları söylemiştir: “*Şam'da Musavver Sahra adlı bir dergi çıkarıyordu, orta sondaydım galiba. Derginin başyazarı Tarık Mümtaz'dı. Yazarlar arasında Rıza Tevfik de vardı. Sonra Kuneytre'de yarı Türkçe bir gazete yayımlandı, başyazarı yine Tarık Mümtaz. Bu zatın “İslami Sosyalizme Doğru” adlı bir risalesini de görmüştüm*”. Bkz: Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.28.; UCMAN, Abdurrahman, İNCİ Handan, **Bir 150'liğin Mektupları**, İstanbul, 1998.s.23.

Kuneytire’de başyazarlığını yaptığı Türkçe bir gazete yayımlamıştır. Döneme tanıklık eden Cemil Meriç, Mümtaz’ın “İslami Sosyalizme Doğru” adlı bir risalesini de görmüştür.⁷

Şam’a geçtikten bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti ve Türklük aleyhine propaganda yapmak için “Març” gazetesini çıkarsa da gazetenin Türkiye’ye girişi yasaklanmıştır.⁸ 1931 yılında Suriye Meclisi’nde Ziraat Vekili olan Antakyalı Hacı Adalı Mehmet’tin yardımıyla ve Fransızların desteği ile Kemalistlerin savunuculuğunu yapan, Fransız manda idaresinde olan Hatay/Sancak’ta milli basın cephesinde çıkan Yenigün⁹’e karşı Basil Huri tarafından Arapça ve Türkçe olarak yayınlanan Antakya gazetesinin başına Tarık Mümtaz getirilmiştir.¹⁰

Çerkez Ethem ve kardeşi Reşit ile haberleşerek onların Türkiye’ye dağıtılmak üzere gönderdiği beyannamelerin dağıtımına aracılık etmiştir. Ancak bu faaliyetleri tepkiyle karşılaşınca Şam’a dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada “Karagöz” gazetesini çıkarmaktadır.¹¹ Bu yayınlatabilmek için İstanbul’daki evini 350 liraya sattırmıştır. Ancak Suriye Maliye Bakanı Şakir Nimet Bey’i küçültücü bir yazı yazması üzerine gazetesi kapatılmıştır. 1933’te Cumhuriyet’in onuncu yıl dönümü vesilesiyle genel af ilan edileceğini duyan Mümtaz yayın politikasını değiştirmiş ki her ulusal bayramlarda Atatürk’ün ilk resmini gazetenin ilk sayfasına basmaya başlamıştır. Ancak Antakya gazetesinde aleyhte yazı yazmaması ve yerli halkla anlaşamaması üzerine gazetesi kapatılmıştır.¹² Dönemin tanıklarından biri olan, Mümtaz ile fikir teatisinde bulunan Cemil Meriç yaşananları eserinde şöyle aktarmaktadır:¹³

“...Manda hükümetinin naşir-i efkârı olan Antakya’yı bıraktı, birdenbire yer değiştirip Türk milliyetçisi olarak yazı hayatına devam etti ve Karagöz başlıklı Türkçe bir gazete çıkarmaya başladı. Kendisi karikatürcü idi de. Tatilde Reyhaniye’ye gelip babamdan kendisiyle çalışmam müsaadesini aldı. Karagöz’de kaç ay yazdım, bilmiyorum. “Fırsat Yoksulu” Mahlası ile şiirler yazdım. “Geç Kalmış Bir Muhasebe” başlıklı yazımı istisna edersem (Yenigün gazetesinde yayımlanmıştı), yazı hayatımın başlangıcı Karagöz’deki şiirlerdir.”

Mümtaz, gazetesinde Hatay kurtuluş davasını desteklemiş bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu olan, toplumun modernleşmesine hizmet eden Atatürk’ü ve onun kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi ve uzantısı niteliğini taşıyan halkevlerine geniş ölçüde yer verdiğini söylemek mümkündür.

1930’lu yılların ortalarına doğru Ankara tarafından, , Atatürk’e suikast düzenleyeceği yönünde savcı iddianamesinde adı geçmiştir. Bundan dolayı Vahdet gazetesine¹⁴ gönderdiği bir

⁷ Meriç, **a.g.e.**, s. 30; Halıcı, **a.g.e.**, s.93.

⁸ **BCA.020.20.01.02.** Yer no:12.42.9.

⁹ Fransız işgali altında bulunan Hatay’da Sancak’ın bütünlüğü ve bağımsızlığını destekleme amacına sahip olan 15 Eylül 1928 tarihinde çıkarılmış olan Yeni Mecmua’nın 48. Son sayısında değişen siyasal ortama dayalı olarak ihtiyaca bu anlamda cevap veremeyen söz konusu mecmuanın gazeteye dönüşeceği bu nedenle yayınına on beş gün ara vereceği belirtilmiştir. Yenigün gazetesi bu amaçlar doğrultusunda farklılaşan siyasal ortamın zorunlu bir sonucu olarak yayın hayatına başlamıştır. **Yeni Mecmua**, 01.07.1930, S.48. Yeni Mecmua ile başlayan entelektüel fikir mücadelesi Hatay’ın 1930 yılı itibarı ile Yenigün gazetesiyle devam ettirilmiştir. Hatay’ın Türkiye’ye iltihakına giden sürecin sonuna kadar bu kalem mücadelesi basın yayın yoluyla milli cephede Yenigün gazetesi ile sürdürülmüştür.

¹⁰ Selim Çelenk, **Hatay’ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları**, Antakya Gazeteciler Cemiyeti, Hatay, 1987; Sırrı Hoçaoğlu, **Zindan Bekçileri Yahut Hortlayan Ali Kemal**, Halep, 1935. Bkz: (EK-1)

¹¹ Gazete 1933 yılı itibarı ile çıkan sayılarında Karagöz, 1935 sonrası çıkan sayılarında ise Hacıvat-Karagöz adıyla çıkarılmıştır. Dönemin Manda idaresi Maarif Müfettişi Pierre Bazantay, gazetenin Karagöz adıyla Antakya’da kurulduğunu belirtmiştir. Gazetenin sahibi ve müdürü Tarık Mümtaz’dır. Bkz: Pierre Bazantay, **La Penetration de L’Enseignement dans Le Sandjak Autonome D’Alexandrette**, Beyrut, Imprimerie Catholique, 1935, s.104.

¹² Halıcı, **a.g.t.**, s. 95.; Çelenk, **a.g.e.**, s.

¹³ Meriç, **a.g.e.**, s.30.

¹⁴ 18 Mayıs 1928’de Nuri Genç tarafından Halep’te çıkarılan gazete, Suriye’nin ortasında Türklük davasını savundu. Türklüğü ve Türkiye’deki gelişmeleri övecek tarzda yayın yapan gazete, yoğun baskı ve saldırılar üzerine 1936’da

mektupta “şüpheli bir kısım şahıs ve adamların arasına isminin karıştığını derin bir hayret ve teessürle haber aldığını” söyleyerek kendini savunmuştur.¹⁵ Zira Mümtaz’ın savunduklarını Cemil Meriç Bu Ülke adlı eserinde (Jurnal’dan alıntı yapılmıştır.) doğrular nitelikteydi. Bu bağlamda Meriç, şunları anlatmaktadır:¹⁶

“...Halep Başkonsolosu İdris Sabih Bey, beni Halep’e çağırdı, Tarık’la münasebeti kesmemi, bu adamın Atatürk’e suikast yapan bir güruha mensup olduğunu, kendisiyle dolaşmakta devam edersem beni koruyamayacağını anlattı. Bende, “Tarık hakkında söyledikleriniz tamamen yanlıştır, iyi günlerinde yanında olduğum bir insanı, iftiraya uğrattığı zaman bırakmam” falan filan diyerek, istikbalimi tepeledim, yoksa Mülkiye’ye gönderilecektim...”

Hatay’da Türkçülük cereyanının etkili olmasında önemli paya sahip olan Mümtaz’ın Fransız manda idarecileri ile arası bozulmuştu. Özellikle bu dönemde Antakya Lisesi’nde öğretmenlik yapan, Türk harsına düşmanca saldıran 150’likler listesinde bulunan Ali İlmi, Mesut Fani ve Radi Azmi’yi “*Türk Antakya’da Üç Baykuş Ötüyor*” adlı risalesinde eleştirmiştir. Buna karşılık olarak her ne kadar yazar ismi verilme de, bu üçünden biri olduğu tahmin edilen- “Tarık’a Destan” adlı bir kitapçık da Emniyet tarafından ele geçirilmiştir.¹⁷ Cemil Meriç anılarında yaşananlardan şöyle bahsetmektedir:¹⁸

“...Tarık Türkçülüğü temsil ediyordu o sıralarda, Fransızlarla arası bozulmuştu. Oysa benim dostlarım hep Fransız yanlısı idiler. Tarık, “*Türk Antakya’da Dört Baykuş Ötüyor*” başlıklı bir panfle yayımladı. Dört baykuş değildi, Ali İlmi Fani, Mesut Fani, Memduh Selim ve Radi Azmi idi. Bende sırf dostluk icabı diyerek, Yıldız gazetesine, yarı manzum, yarı mensur bir hicivle döşendim. Başlık “Unutma ve Affetme Türk Genci” ‘irfan kalemimize çöreklenen engellerin kırk başını birden ezmek, milli savaşın baş borcudur’vs. gibi latifeler, altına da bütün isimlerim...”

Mümtaz, Halep’te bulunduğu sürece Halep Konsolosluğunun da desteği ile Nuri Genç ile temasa geçip Vahdet gazetesinde Türkiye’yi ve modernleşmenin hamleleri olan inkılapları destekler yazılar yazmıştır.¹⁹ Gazete kapanınca Mümtaz, Antakya’ya sığınmıştır. Vahdet, Hatay gazetesi²⁰ ismini alınca bu gazetede yazı yazmıştır.²¹

Antakya’daki sürgün hayatını Türk gençlerinin yardımıyla zorlukla sürdüren Tarık Mümtaz, bu duruma gazetesinin kapatılması ve sürekli mahkemelere düşmesi eklenince sıkıntıları giderek artmıştır. Atatürk’ün direktifi ve dönemin Başbakanı Celal Bayar’ın da desteği ile 29 Haziran 1938 tarihinde TBMM tarafından çıkarılan yüzelliklerin affı kanunu, 16 Temmuz 1938 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.²² Affı hemen kabul eden Mümtaz İstanbul’a yerleşmiştir. Burada İsmet İnönü’ye yazdığı mektupta, Atatürk’e candan sadakat ve afiyet diledikten sonra “cennet yuvasına geldiği günden beri akraba ve komşularının ziyaretlerini kabul ve

---

İskenderun Sancak’ına taşınmıştır. Daha sonra Hatay Gazetesi adını alacaktır. Bkz: Hamdi Selçuk, **Bütün Yönleriyle Hatay’ın O Eski Günleri**, Sucuoğlu Matbaa, İstanbul, 1972, s.94.; Tarık Mümtaz, **Hatay**...,s.42-43.; Ayrıca bkz: 14 Ağustos 1938’de Hatay Gazetesi yayım yönetimi, Türk inkılâbını benimseyerek, yeni Türk harfleriyle gazetelerini yayımlarlar. Bkz: Esin Dayı, **Hatay Gazetesi’nde Atatürk** (Ağustos 1938 – Aralık 1938), Erzurum Üniversitesi Yayınları, No: 933, AİTE, Erzurum, 2003, s.VII

¹⁵ Halıcı, **a.g.t.**, s.95.

¹⁶ Meriç, **a.g.e.**, s.30.

¹⁷ Halıcı, **a.g.t.**, s.96.

¹⁸ Meriç, **a.g.e.s.** 30.

¹⁹ Çelenk, **a.g.e.**, s. 76-77.

²⁰ Hatay gazetesi, 18 Mayıs 1938’de İskenderun’da çıkarılmıştır. Bu yönde ilk resmi yazı İskenderun Sancağı Tahrirat kalemine 7 Mayıs 1938 tarihli bir tebligat ile verilmiştir. Bu konuda tebligat İskenderun Sancağı nezdinde Yüksek Manda Komiser delegesi Roje Garo’ya sunulmuştur. **BCA.490.0.** Yer no:1385.596.

²¹ Tarık Mümtaz, **Hatay Albümü**, Ülkü Matbaa, 1940, s.40-42.

²² **TC. Resmi Gazete**, Kanun no: 3527, Sayı:3961, 16 Temmuz 1938; İlhami Soysal, **150’likler**, Gür Yayınları, İstanbul,1985, s.140; Karaca, **a.g.e.**, s.151-152; Erdeha, **a.g.e.**, s.156.

iade ile meşgul olduğunu, iltifat eseri olarak kendisine yüklenen hizmeti yapmak için gereken sükûnet ve kuvveti henüz kazanmadığını, on yedi yıl süren hasretin yorgunluğunun sona ermesinin sevinci ile sarhoş gibi olduğunu söyleyerek izin verilirse etraflı bir dosya ile Ankara'ya gelerek daha uygun bir düzen içinde yazmak istediğini belirtmiştir.” İstanbul'da kaldığı süre boyunca “Modern Türkiye” dergisinde yazılar yazmıştır. Yeni Sabah, Zafer, Yeni İstanbul, Tasvir, Yeni Köylü gibi gazetelerde çalıştı. Geçim sıkıntısı nedeniyle İnönü'ye gönderdiği mektupta Hatay davası nedeniyle kendini kurban veren “ Karagöz” gazetesinin kapalı olduğunu, gazetesinin yayınına izin verilmesi ya da uygun bir göreve getirilmesini dile getirmiştir. Üç ay İstanbul'da kalan Mümtaz, Hatay' Devlet'i kurulduktan sonra yani 22 Ekim 1938 tarihinde Hatay'a gelmiştir. Burada faaliyet gösteren Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanlığına Tarık Mümtaz Yazganalp seçilmiştir.²³

Tarık Mümtaz 3527 sayılı af kanunun ikinci maddesinde yer alan “Yüzelliliklerin 8 sene müddetle Türk Ceza Kanunu'nun 20. maddesiyle diğer kanunlara göre amme hizmetinden sayılan işlerde kullanılamazlar ve bulunamazlar” maddesine karşı çıkarak, Hatay Devleti'nin kuruluşu dolayısıyla ilan edilen kanunun kendisinin affını kapsadığını, şahsına ait bu gayri tabi duruma bir son verilmesini ve hukukunun iadesini istemiştir. Ancak Türk pasaportu alarak Anavatan'a döndüğü için Hataylı sayılamayacağı ve af kanunun hükümlerinden yararlanamayacağı Dâhiliye Vekâletinden bildirilmiştir. Bunun üzerine açıklama yapan Mümtaz, Cenevre'de yapılan Hatay Anayasası'nın “vatandaşlık sıfatı” başlıklı 8 ve 9 numaralı maddelerinin tanımladığı tüm vasıfları tamamıyla sahip olduğu için, yasa ilan edilir edilmez bütün Hataylılar gibi Antakya nüfus dairesine başvurarak elindeki Suriye nüfus tezkeresinin Hatay nüfus tezkeresi ile değiştirilmesini istediğini ancak Fransız ve yerli manda hükümetlerince kendisinin Hatay vatandaşlığına girmesine imkân verilmemesi doğrultusunda direktif verildiği için Hatay nüfusuna kaydının reddedildiğini, af ilan edilince Milletler Cemiyeti nüfus arşivindeki nüfus davaları arasında kendisine ait olan dava dosyasını bulunmasının aylar süreceğinden Türk konsoloslarının verdiği pasaportla bir an evvel hasretine son vermek istediğini söyleyerek isteğini yenilemiştir. Ancak olumlu bir yanıt alamamıştır. Antakya'da kaldığı süre boyunca Cumhuriyet Halk Partisi İskenderun Şubesi'nde “gösteri, ar, müze kolları şefi” olarak göreve başlamış, Hatay Dâhiliye Vekâlet'inin izniyle 19 Kasım 1938 tarihinde “Hacivat-Karagöz” adlı gazetesini çıkarmış, gazetesini “Hatay Cumhuriyet Halk Partisi'nin matbuat kadrosuna dâhil olan bir organı” olarak nitelemiştir.²⁴ Zira bu retoriği gazete ilanlarından doğrulamak mümkündür. Tarık Mümtaz Göztepe, Rahmi Apak'ın Hatay'a gelişini ve CHP'nin şubelerini ilçelerde kurmasını “*Antakya, 40.000 Kemalist, Sen Sağ, Ben Selamet*” adlı yazılarında mizahi bir dille şöyle değerlendirmiştir:²⁵ “*Hatay, fıkır fıkır kaynayan koskocaman bir milliyet kazanı, Tekirdağ mebusu Rahmi Apakla Abdullah Mursaloğlu birer kepçe, Ver elini İskenderun, Oradan Türk kalesi, Beylan, Beylandan Kırıkhan, ordan tutma beni Reyhaniye, derken efendim Ordu, Şeyhköy deyip, ocakları ateşlemişler, nurlu alevlerini gökyüzüne çıkarıp güneşi şaşırtmışlardır. İliğine kadar Kemalist olan Türk Hatay, bir ayın içinde 10 aydın ocak tüttürdü ve tam kırk bin ocaklı doğdu. Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatı, Hatay'da yeni bir nüfus yazılışına benzedi. Kemalizmin bu mühim nüfus tahriri Hatay'ın yüzünü ağırttı. Milli Şefimiz ve Partimizin de Değişmez Genel Başkanı Büyük İnönü'nün yüzünü güldürdü. Partimizin ve yurdumuzun banisi Edebi Şefimiz kudu Atamızın büyük ruhu şad etti. Sağ ol Kemalist Hatay... Bir aydan beri için için tüten yüzlerce yeni semt ve nahiye ocakları birden bire bacalarını gökyüzüne kaldırarak cayır cayır yanmaya harıl harıl işlemeye gürül gürül gürlemeye başlamışlar ve ortalığı ışık yağmuruna tutmuşlar... Şeyhköyü'nde başlayıp öğleden sonra İskenderun'da görülmemiş bir*

²³ Yenigün, 28 Kasım 1938.; Halıcı, a.g.e, s.273.; Erdeha, a.g.e, s.159.; <http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=1383> (17.05.2014)

²⁴ Halıcı, a.g.t, s.274.

²⁵ Tarık Mümtaz Göztepe, “*Antakya, 40.000 Kemalist, Sen Sağ Ben Selamet*”, *Hacivat-Karagöz*, 24 Nisan 1939.

nizam ve heyecan gösterişleri halini alan Pazar günü Antakya'da büyük insan kalabalığının ve susamış halk kütlesinin heybetini gösteren Pazartesi sabahı Türk Amik Ovası'nın kalbi Reyhaniye'yi şahlandıran öğleden sonra uyanık ve bağı yanık Kırıkhan'a milli sevincin en coşkunun cümbüşünü yaşatan Parti Kaza kongreleri soluk soluğa bitmiş, erbaplar erlerin başına seçilmiş, Hatay gemisi dünya deryasının ortasında pupa yelken, doludizgin köpükler saçıp dalgalar devirerek yüzmeye başlamışlardır."

Hatay'ın kurtuluşunu takip eden günlerde CHP'nin maddi ve nakdi yardımlarını almış ve Türk ordusuyla birlikte Hatay'a giren Tümgeneral Şükrü Kanatlı'nın bir takdimnamesini alarak şereflendirilmiştir. İskenderun'da Ayyıldız (1939) gazetesini çıkardı. Ankara'da Kadı Emmi (1965) gazetesini yayınladı. Basın şeref kartı da taşıyan Göztepe, Bir süre Hatay'da kaldıktan sonra İstanbul'a geçen Mümtaz, 24 Ocak 1977'de ölmüştür.²⁶ Eserleri: Kafkasya'nın Harp ve İhtilal Kahramanı İmam Şamil, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa, Çizgiler ve Bilgiler-Traist et Connaisances, İstanbul'un Fikir ve İş Adamları, Osmanogulları'nın Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında, Osmanogulları'nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde, Ulu Camiler Dini Anıtlar, Hatay Albümü.²⁷

Tarık Mümtaz Yazganalp'in yaşamından kesitlere yer verdikten sonra Halep'te 1935 yılında Osmanlıca olarak kaleme aldığı sürgün notları ele alınacaktır. Zira bu dönem önemle altını çizmeye çalıştığı güncelerinde Fransız manda döneminin Halep ve civarında meydana gelen siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim bu her yönüyle ele almaya çalıştığı değişim içerisinde rol alan isimlere kendi kalemiyle oldukça mizahi ve nüktedan çizgilerle geniş yer veren Yazganalp, o dönem Halep'ten kısaca biyografik bilgiler sunarak genel anlamda bölgenin entelektüel birikimini açıkça ortaya koymaktadır.

1935 yılı Halep için, Fransız manda yönetiminin siyasal ve idari anlamda yeni yönetim düzenini tam anlamıyla yerleştirmiş olduğu bir dönemi ifade etmekteydi. Kendi kalemiyle bu çizgilerin nasıl doğduğunu eski yazıyla şöyle ifade etmiştir:²⁸

Bu çizgiler nasıl doğdu?

"Suriye karikatür ve portre alanının kutlu ve başarılılarından sayılan bu çizgiler, ileri ve mu'âsir san'ât dünyasında da silik bir iz bırakabilirse hemen haber vereyim ki bu çocuk benden değildir. Uğursuz bir serserî ile yüz karası bir günâh-kâr gerdeğe girmişdi. İşte bu çocuk o gerdeğin mahsûlüdür. Uğursuz serserî takvimden kovulmuş bir rakamdır. Adı 13'dür. Yüz karası günâh-kâr da cennetden sürülmüş bir rakamdır. Eşinden yüz eli bin kere bedbaht ve korkunç olan bu kara rakamın adı 150, künyesi "Hâ'in-i vatan" dır. 150, semâvî cennetden ser en dibe atılan adam değil, arz-ı cennet-i a'lâdan cehennemden esfel-i sâfilîne fırlatılan (kâfile)dir.

Mübârek yurdun hevâsı milliyet, suyu milliyet, taşı toprağı milliyet ve sa'âdet kesildiği mübârek gün düğün evinden kovulan eşsiz ve emsâlsiz 'ukûbet kâfilesi. 150, kutlu Lozan'ın kutsuz yamasıdır. Lord Kurzon adlı politika kurdunun insâniyete atdığı bu kâtmerli İngiliz kazığı, ana yurdun koynuna kundak sokan, kırk başlı hıyânet yi'lânıyla, yürüdük en susamış ve su katılmamış evlâdını sarmaş dolaş bu 'ukûbet gâyesine yoldaş etdi.

Ma'hûd fetvâ beyân-nâmelerini yazan ma'rûf edebiyât-ı cedîde şâ'iri ve meşhûr Bâb-ı 'Âlî münşisi devletli Nâzır Bey ana vatanda mu'azzez ve mükerrerdir. Ve hâlâ (kan damlayan) kıvrak kalemiyle edebiyât anketlerimize cevâblar yetiştirmekle meşgûldür. Beri tarafda edebî teceddüdümüzün ilk feyzi ve en nûrlu fecrî olan, ana dilimize ve öz nesrimize kevser tadı katan

²⁶ Halıcı, a.g.t, s.148.

²⁷ Turgut Özakman, Vahdettin, M. Kemal ve Milli Mücadele, Bilgi Yayınevi, İstanbul,2010, s.56. <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=1383> (17.05.2014)

²⁸ Tark Mümtaz, Çizgiler ve Bilgiler, Halep, 1936. s,5-6.

büyük memleket hikâyeleri nâsiri, Haleb'in rûhları donduran mermer hendeseşi içinde on dört yıllık acıklı dâ'îi's-sılların müzmin hummâsını geçiriyor. Hilâfât ordularının başkumandanı ceneral pâşâ; yüce önder Atatürk'ü selâmlayan hayrân ve bahtiyâr bir teşyî' kâfilesinin arasında Ankara İstasyonu'ndadır.

İnanlı göğsünü ana yurdun dört sınırında kırk azılı düşmana ve yıllarca siper eden iddi'âsız ve şikâyetsiz mülâzım, milletin tekmelediği hıyânet sürüsünün göbeğinde ve gurbet cehenneminin dibindedir. Acı büyüktür, felâket müdhişdir, ifâdesi imkânsızdır. Boğazımızda düğümlenen fakat asla hınç olamayan bütün bu müdhişler bir araya gelerek isim takılamayan nâdir felâketler gibi varlığımıza sinen gizli bir takım isti'dâdları kamçılıdır. Bu çizgiler işte o kamçılanan isti'dâddan doğdu."

(Tarık Mümtâz Yazganalp)

Söz konusu olan bu dönemde kaleme alınan eser²⁹ bu çalışmada iktisadi, zirai ve sanayi yaşamını aydınlatan bilgiler alttaki sıralı başlıklar halinde incelenmiştir.

Teşkilât Devresi

Fransız işğalinin bidâyetinde hazîne boş ve finans dâ'ireleri de iintizâmsız bir hâldeydi. Diğer cihetden 'Osmânî Hükûmeti arâzîsinden bir kısmı bulunan bu sancağı bütçesi ve idâre sistemi ayrı bir varlık şekline ifrâğ etmek lâzım geliyordu.

Yüce komiserliğin yardımları sâyesinde birçok müberrem ihtiyaçlarla berâber harb ve mahrûmiyet yüzünden bitkin düşmüş bir halkın i'âşesi de taht-ı temîne alınabildi. Ondan sonra mutahassıs me'mûrların fıkdanına rağmen garb mıntıkası 'askeri idârisiyle bi'l-ittifâk sümme'l-tedârik bir kadro ile bir hükûmet meydâna getirile bilindi.

Bunu müte'âkib finans ve pâra mes'elesi kalıyordu. Bu târîhden 1920 senesine kadar Mısır akçesi devlet pârası olarak kabûl olundu. Mâlî vaz'iyet ilk zamânlarda açıktan açığa fenâ gitti.

'Osmânî devre-i mâliyesi 28 Şubat'ta bitiyor ve hükûmet bu devreyi takvîme uydurmak istiyordu. 1920 senesinin son on ayında bir bütçe mevki-i tatbîke konuldu.

1921'den i'tibâren de oldukça muntazam bir bütçe meydâna getirildi. Ma'-mâ-fih bu tecrübe devresi yüce komiserliğin muhâsebe-i 'umûmiye hakkında 2231 numrolu ve 16 İlk Teşrîn 933 târîhli karâr-nâmesinin neşrine kadar devâm etti.

Vergilere gelince, 'Osmânî İmpâtorluğunun kânûnlarına göre ibkâ ve tahsîl olunurdu. Bununla berâber 'Osmânî Düyûn-u 'Umûmiye Dâ'iresi kendisine terk olunan vâridâtı kendi hesabına cibâyete devâm ediyordu. Düyûn-u 'Umûmiye idâresi 1926 senesine kadar fa'âliyetine devâm ederek mezkûr târîhde lagv olundu.

Mâlî Ta'dîlât

Sancak mâliyesinin en esâslı ta'dîlâtı a'sârda yapıldı. Evvelâ 'Osmânî Hükûmeti zamânında olduğu gibi iltizâm usûlüyle idâre oluna gelen bu vergi mültezimlerin tazyiklerine mahal bırakmamak için terbî' ya'ni dört senenin mu'âdili usûlüne kalb olundu. Fakat tarh usûlünde te'mîn edilen tekâmül her ne olursa olsun tekâlifin sureti-i 'adil-ânede tevzî'ni kâfil değildi. Çünkü bu tevzî' bi'tarafılığı çok zamânlar meşkûk bulunan hey'etler tarafından yapılıyordu. Şurasını da i'tirâf etmeliyiz ki elde vâzıh mevâd-ı takdîriye yokdu. İşte bunun içindir ki hükûmet vergiyi arâzînin icâr kıymetini esâs tutarak ve gayr-ı müsakkaf 'akârât üzerine darbe-i 'akâriye ihdâs etti.

Yalnız sancağımızla tatbîk edilen işbu vergi usûlü iyi netîceler verdi. Bu netîcelerin faydaları henüz layıkıyla anlaşılmadıysa iş bu ta'dîlâtın müstakkr ve mütevâzen bir devrede vukû'a getirilmediğine haml etmemiz icâb eder.

²⁹ Bkz: (EK-2)

Dîğer cihetden şurasını da kayd edelim ki bütün sancakda müsakkafât vergileri tahmîni yapıldı.

Tahmîni 1922 senesinde yapılan İskenderun şehri müsakkafât müstesnâ olarak, tahmînler hâlâ hükûmet-i 'Osmâniye'nin tahmînleri idi.

Hâl-i hâzırda tahmîne tâbi' tutulan müsakkafâtdan alınan vergiler hakîkate muvâfıktır. Tahmînler bütün sancak dâhilinde yapılmış olduğundan zirâ'ate ve ipekçiliğe mahsûs mebâni kânûnunun sûret-i dâ'imede bahş ettiği mu'âfiyetden isti'fâde etdiler. Yeni kânûnda icârsız kalan 'akârât içinde mu'âfiyet mülâhaza edilmiştir.

İcrâât Komitesi

'Osmânlı Hükûmeti Harb-i 'Umûmiye'de Zirâ'at Bankalarının mevcûd sermâyesini almışdı. İşgâlden sonra daha doğrusu düşkün bir hâlde bulunan bu mâlî vaz'iyetle, mezkûr bankanın memleket zirâ'at işlerinin çevrilmesine lüzûmu olan pârayı bulması kolay bir iş değildi.

Banka ancak 1925 senesinde yeniden teşkil edilib, iş yapılması için muktezî yardımı da sancaktan aldı. O târîhden beri çiftçi için fi'ilen faydalı ve müsmir bir iş görmektedir.

İşbu bankanın mevcûdu ve yardımları olmamış bulunsaydı çiftçiler muhakkak sefâlete düşeceklerdi.

1934 nihâyetinde bankanın kendi sermâyesi dört milyon franga bâliğ olmuşdu. Bundan başka sancağın avanslarından âhâlinin emânetlerinden Suriye ve Büyük Lübnan Bankasının avansından hâsıl olunan sekiz milyon frangı da vardı.

Bütçenin Tatbîki

Bütçenin mukannen sûretde tatbîkine medâr olmak üzere sancak 1922 senesinden beri ta'ahhüd altına alınan masraflar için bir kontrol vazîfesi ihdâs eyledi. Me'mûrların seçiminde bir güne iltimâs veyâ taraf-gîrliğe mahal kalmamak için bir de me'mûrîn kânûnu yapıldı. Şöyle ki: Suriye Hükûmetinin 1928 senesinde me'mûrîn tasnîfini karârlaştırdığı bir sırada sancak me'mûrları mutasarrıflığın karâr-nâmeleriyle tesbît olunan silsile-i merâtıb ve kadrolara göre, esâsen tesbît ve taz'îf edilmiş bulunuyorlardı. Birisi doğrudan doğruya mâliye dâ'iresi ve ikincisi ise sarf dâ'iresi olmak üzere iki şu'beden 'ibâret bulunan ve emlâk idâresini de ihtivâ eden Mâliye Müdüriyeti hâl-i hâzırdaki nihâ'î şeklini Muhâsebe-i 'Umûmiye Karâr-nâmesinin neşrinden i'tibâren almış bulunmaktadır. İşte bu târîhten beridir ki müdür Hâzır Hasan Bey Cebbâre emvâl-i hazînenin muhâfazasını ele almış ve yine bu târîhden beri mâliye vaz'iyeti terakkî ve tekâmül etmiştir.

Bu vechle sancağın bütçeleri her sene mühimmm fazla-i vâridât göstermiş ve 1923 senesinde işbu fazla vâridât yetmiş bir bin lira iken 930'da 370.000 bin liraya bâliğ olmuşdur. Bu fazla vâridât 1931'den beri tenâkuz etmiş ve 180.000'den 1943 senesinde 110.000 lirasına inmişse de bunu her tarafda mükellefin te'diye kuvvetini ve dolayısıyla bütçe vâridâtını azaltmış olan büyük iktisâdî buhrânın sebeblerine tahmîl etmek lâzım gelir.

1934 senesi nihâyetinde birçok milyonlara bâliğ olmuş olan işbu fazla vâridât yeni işlere, vaz'iyeti mükemmel olan 'umûmî yolların termîmine ve mekteb, hasta-hâne, karakol, 'adliye sarâyı, müze ve sâ'ire gibi 'umûmî miyâni inşâsına tahsîs edilmiştir.

Vergi mu'âdilinin, vergiye tâbi' mevâd kıymetinin tedennîsi dolayısıyla dâ'imen tenzîl görmesine rağmen, elde edilen terkkiyât her nede olsa fâ'ide-mender çünkü bu fâ'ideler sırf vergi ve mâliye makinesinin hiç durmadan tekâmüle doğru yürümesinden ileri gelmiştir.

Tarım (Zirâ'at)

Müstakil İskenderun sancağının arâzisi, 'Amîk, Arsuz Ovalarından, Kızıldağ, Amanos Dağları silsilerinden Lazkiye hudûduna kadar dayanan 'arızalı kısımlardan 'ibâretidir.

Teşekkülât-ı arz bakımından ovları arâzî-i rûsûbiyeye, dağları ise arâzî-i bürkâniyeye dâhildir.

Ovaları kuvâ-yı inbâtiyesi fazla, dağları nisbeten azdır.

Toprak altındaki sular gâyet bol olduğu gibi akarsularda çok olub bunların başlıcaları şunlardır:

'Âsî Nehri, 'Afrîn Nehri, Karasu, Harbiye Suları, Hızırbey, Vakıfsuyu, Deli Bekirli Çayı, Bedirge Çayı, Ceylânlı Çayı, Hâcî Ahmedli Suyu, Zilli Çayı, Dere Bahçe Suları, Mersin Çayı.

Mahsulât

Sancağın zirâ'atı mütennevi' olub ovalarda hubûbât, pamuk, susam, pirinç ekildiği gibi diğer kısımlarda tütün, patates, narenciye, vürûdiye fasılasını her nev'î vesâ'ire meyveli ağaçlar yetişmektedir. Bunlar meyânında zeytincilik ve dutçuluk ayrıca zikre değerdir.

Nârenciye zirâ'atı inkılâbından beri ta'amum etmiş ve alınan mahsûl sancağa kifâyet etdikden başka ecnebî memleketlere ve Suriye'nin her tarafına mühimm mikdârda sevkîyât yapılmaktadır.

Antakya, İskenderun, Reyhaniye ve Kırıkhan Kasabaları civârlarında yapılan sebzeçilik mâlî ihtiyâçları te'mîn ettiği gibi memleket dâhilinde küliyatlı sevkîyât yapılmaktadır.

Arâzînin sûret-i inkisâmı 'Amîk Ovası'nda arâzî-i kebîre, Arsuz havâlîsinde arâzî-i mutavassıta vesâ'ir aksâmında ise arâzî-i sagîreden 'ibâretidir.

Sancak zirâ'atinde tatbîk edilen münâvebe ekseriyetle iki senelikdir.

Birinci sene hubûbât ikinci sene kuru filhân yapılır ve-yâhûd susuz darı, nohut veya mercimek ekilir.

Makineli Zirâ'at aletleri: Son yıllarda zirâ'atımız makineleşmeye başlamıştır. Bugün topraklarımızda birçok Frenk pullukları, orak makineleri, traktörler, patozlar işlemektedir.

Zirâ'at-i Sanâyi'

Zirâ'at mahsûllerinden muhtelif isti'fâdeler te'mîn etmek için mevcûd sanâyi' mü'esseseleri şunlardır:

Hepsi Antakya'da olmak üzere on iki sâbûn-hâne vardır. Bu büyük sâbûn mü'esseselerinin sâhibleri şu zevâtdır:

Melek-zâde Şükrü ve birâderi Doktor Abdu'r-rahman Fâ'ik Beyler, Kuseyri-zâde Hâcî Reşîd Ağa, Kuseyri-zâde Mustafâ Ağa, Yahyâ-zâde Râsim Bey (iki sâbûn-hânesi vardır) Asalcı-zâde 'İsmet Efendi, İskîf-zâde Hâcî Yusûf Efendi, Şeyh-zâde 'Abdu'l-lah Efendi, Halef-zâde Süreyyâ Beyle Beşîr Efendi sâbûnî ve evlâdları müştereken Çelenk Baş-zâde Murâd Efendi, Müftî-zâde Sadık Efendi, Mustafâ-zâde 'Osmân ve Hoca-zâde 'Alî Efendiler...

İskenderun'da Mösyö İstirati Kiliptise 'â'id büyük bir zeytinyağı takattur-hânesi vardır.

Sancağın muhtelif yerlerinde 110 tane zeytinyağı mengenesi mevcûddur. Kırkhan'da Boduryan Efendiye, Reyhâniye'de Dikran Hakimiyân Efendi'ye 'â'id birer rakı i'mâlât-hânesi mevcûd olub senede onar bin litreyi mütecâviz hâlis üzüm rakısı çekmekdedirler.

Halep'deki meşhûr Altunyan Hasta-hânesi mü`essis ve sâhibi Doktor Altunyan Efendi'nin Kırıkhan'daki 'asrî çiftliklerinde son sistem bir tereyağı fabrikası kurulmuş ve fa'aliyete geçmiştir.

HUBÛBÂT

1934 – 1935 senesi Zirâ'atına ait mahsulat cetveli

Hubûbât	Hektar-ı Mesâhası	Mahsûl-i Kenteli*
Buğday	31.000	240.000
Arpa	6.500	72.000
Şifan(yulaf)	7.800	63.000
Mısır	200	900
Pirinç	190	1.850
Darı	5.000	15.000

Bakliye

Küşne (Siyah acı bezelye)	2.500	18.000
Cilban (Küçük bezelye)	2.100	15.000
Bakla	250	1.600
Mercimek	1.200	3.200
Nohut	1.100	13.000
Fasulye	650	5.000

Sanâ'îye

Tütün	185	1.400
Pamuk	300	1.050
Şeker Kamışı	220	3.500
Susam	45	185

Meyveli Ağaçlar

	Hektar-ı Mesâhası	Mahsûl-i Kenteli*
Üzüm	5.320	57.000
Zeytin	7.380	40.000
Kaysı	-	3.000
Şeftali	-	1.700
Portakal	-	17.500
Limon	-	500
İncir	-	12.000
Badem	-	1.200
Fıstık	-	30

* Bir kente on okka.

* Bir kente on okka.

Elma	-	3.200
Armut	-	1.050
Erik	-	3.000
Ceviz	-	2.400

Mevâşi

Sancak vâsi' merâlarıyla hayvânât-ı ehliye beslenmesine elverişlidir. Merâların en mühimmi 'Amîk Ovası'nda ve Karasu Havzası'ndadır. Tabî'i çayırılar hayvânât-ı mahalliye'nin i'âşesine hâdim olduğundan mâ'ada bunlardan senevî 4.000-7.000 ton kadar ot istihsâli edilmektedir. İskenderun limanından gelen bi'l-cümle hayvânât bu çayırılarda muvakkaten re'â edilir.

Sancağın mevâşiisi takriben ber-vech-i zîrdedir:

Karsiye	5.000
Bakriye	40.000
Anmiye	55.000
Ma'ziye	100.000
Manda	1.000

Tarik Mümtaz, Orta doğu coğrafyasının ekonomik bakımından en önemli iki merkezi olan Halep ve Şam bölgelerindeki izlenimlerini ele alarak, bölgenin ihracat ve ithalat bakımından ne kadar önemli olduğunu tablolar halinde açıklamıştır. Zira bu durumun aslında dönemin manda yönetiminin bölge üzerinde neden hâkimiyet kurmaya çalıştığı konusunda izlenimler bırakmıştır. Satır arası okumalardan güncede coğrafyanın tarihi ve kültürel bakımından Osmanlı Devleti'ne ait olduğu ancak Fransız işgali sonrası bölge de birtakım iktisadi yapılanmalara gidildiği dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda bütçenin tatbikinde Fransız manda yönetiminin son kararları önem arz etmektedir. İktisadi olarak Fransızlar Suriye ve Lübnan Bankalarını kurarak bölgede egemen güç olmaya çalışmışlardır. Ziraat Bankası Fransız memurlar tarafından idare edilmekteydi. Diğer bankalar ise şunlardı: Suriye ve Büyük Lübnan, Française Suriye, Roma, İtalya Egiziano, Tunus ve Cezayir Arazi Kredisi, Alman Orient Bank, Tarım Bank idi. Fransa bölgede Osmanlı idaresinin son dönemlerinde yatırımlara sahipti. İpek ve tütün endüstrilerinin yanı sıra Şam-Halep'i birbirine bağlayan yolu yapmışlardır. Taşımacılık yoluyla da pamuk ve ipek gibi ürünleri ülkelere götürmekteydiler.³⁰ İşte bu çalışmayla Fransızların niçin bölgeyle ilgilendiklerinin, coğrafyanın ekonomiye eklenerek neden hayati önem arz ettiği sorularını yanıtlamada orta doğu araştırmacılarına kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür.

³⁰ Le. P, CHAMMES, **Alexandrette**, Tous Droits Réservés a L' Auteur, 1931. s.85.; Mehmet Akif OKUR, "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası" **BİLİG**, S.48, 2009 (KİŞ). S.142-143.; Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar", AÜ. TİTE, **Atatürk Yolu** Mayıs 1998.s. 232-233.

SONUÇ

1930'lu yılların Halep Müstemleke bölgesinin sosyo-kültürel ve gündelik yaşamı hakkında bilgiler veren zirai, sanayi ve ekonomik yaşamına dair ele alınan notlar, dönemin tarihsel akışına ışık tutması açısından son derece önemlidir. Bir yüzellilik olan Tarık Mümtaz, sürgün yıllarında yaşamakta olduğu coğrafyanın çeşitli yaşam alanlarıyla ilgili kaleme aldığı güncesinden bize son derece çarpıcı bilgiler ulaştırmıştır. Fransızların Sancak yönetimini tesis ettiği Halep ve civarında bölgenin tarım faaliyetlerinin geniş çapta yürütüldüğü ve mevcut potansiyelin yapısına dikkat çekilmiştir. Özellikle Amik ovası ve civarında yürütülen tarım faaliyetlerinin çeşitliliği ve verimliliği vurgulanmıştır. Gündelik yaşamda insanların büyük ölçüde yaşamını tarım ve çiftçilikle sürdürdüğü Halep ve civarında mera alanlarının da geniş yer tuttuğu hakkında bilgiler verilmiştir. Narenciye ve meyve bahçelerinin genişliği, susam, hububat, her nevi sebze yetiştiriciliği en yaygın geçim kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca zeytincilik ve zeytinyağı işletmelerinin yer aldığı bölgede özellikle civar bölge pazarlarına mal sevkiyatı yapabilen sabunhanelerin son derece ilgi çektiği hakkında bilgiler verilmiştir.

Sürgün yıllarının bir dönemini geçirdiği Halep ve civarının özellikle ekonomik durumu, potansiyeli ve yapısı hakkında bilgiler aktaran Mümtaz, bu konuda mevcut literatür ve belgelerin yeterince aydınlatamadığı söz konusu konunun aydınlatılmasına katkı sağlamış olması bakımından da son derece önemlidir. Bu çalışmada Osmanlıca kaleme almış olduğu sürgün notlarındaki bilgilerin tercüme edilerek değerlendirilmiş olunmasının yanı sıra yaşamı ve faaliyetleriyle de ilgili kısa bir biyografik çalışmanın yapılması amaçlanmıştır. Zira Mümtaz aynı zamanda işgal yıllarında sömürge bölgelerindeki entelektüel yaşama sağlamış olduğu katkılar açısından da çalışılmak istenmiştir. Bu çalışma bu yönüyle hem bir yüzelliliğin biyografik serüvenini hem de dönemini aydınlatan kaleme aldığı bu açıdan önemli bilgileri açığa çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA.020.20.01.02. Yer no:12.42.9.

BCA.490.0. Yer no:1385.596.

Resmi Yayınlar

TC. Resmi Gazete, Kanun no: 3527, Sayı:3961, 16 Temmuz 1938.

Gazete ve Dergiler

Atatürk Yolu,

Bilig,

Yenigün,

Yeni Mecmua,

Araştırma ve İnceleme Eserleri

BAZANTAY, Pierre, **La Penetration de L'Enseignement dans Le Sandjak Autonome D'Alexandrette**, Beyrut, Imprimerie Catholique, 1935.

BİNGÖL, Sedat, **Yüzellilikler** Meselesi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

- Le. P, CHAMMES, **Alexandrette**, Tous Droits Réservés a L' Auteur, 1931.
- ERDAHA, Kamil, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1998.
- DAYI, Esin, **Hatay Gazetesi'nde Atatürk** (Ağustos 1938 – Aralık 1938), Erzurum Üniversitesi Yayınları, No: 933, AİİTE, Erzurum, 2003.
- HALICI, Şaduman, **Yüzellilikler**, Anadolu Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- HOCAOĞLU, Sırrı, **Zindan Bekçileri Yahut Hortlayan Ali Kemal**, Halep, 1935.
- GÖZTEPE, Tarık, Mümtaz, **Çizgiler ve Bilgiler**, Halep, 1935.
- KARACA, Emin, **150'likler**, Altın Kitaplar, İstanbul, 2004.
- MERİÇ, Cemil, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- MÜMTAZ, Tarık, **Hatay Albümü**, Ülkü Matbaa, 1940.
- OKUR, Mehmet Akif “*Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası*” **BİLİG**, S.48, 2009 (KİŞ).
- ÖZAKMAN Turgut, **Vahdettin, M. Kemal ve Milli Mücadele**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- SOYSAL, İlhami, **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul, 1985.
- SELÇUK, Hamdi, **Bütün Yönleriyle Hatay'ın O Eski Günleri**, Sucuoğlu Matbaa, İstanbul, 1972.
- UCMAN, Abdurrahman, İNCİ Handan, **Bir 150'liğin Mektupları**, İstanbul, 1998.
- YORULMAZ, Şerife *Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay) 'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar*”, AÜ. TİTE, **Atatürk Yolu** Mayıs 1998.

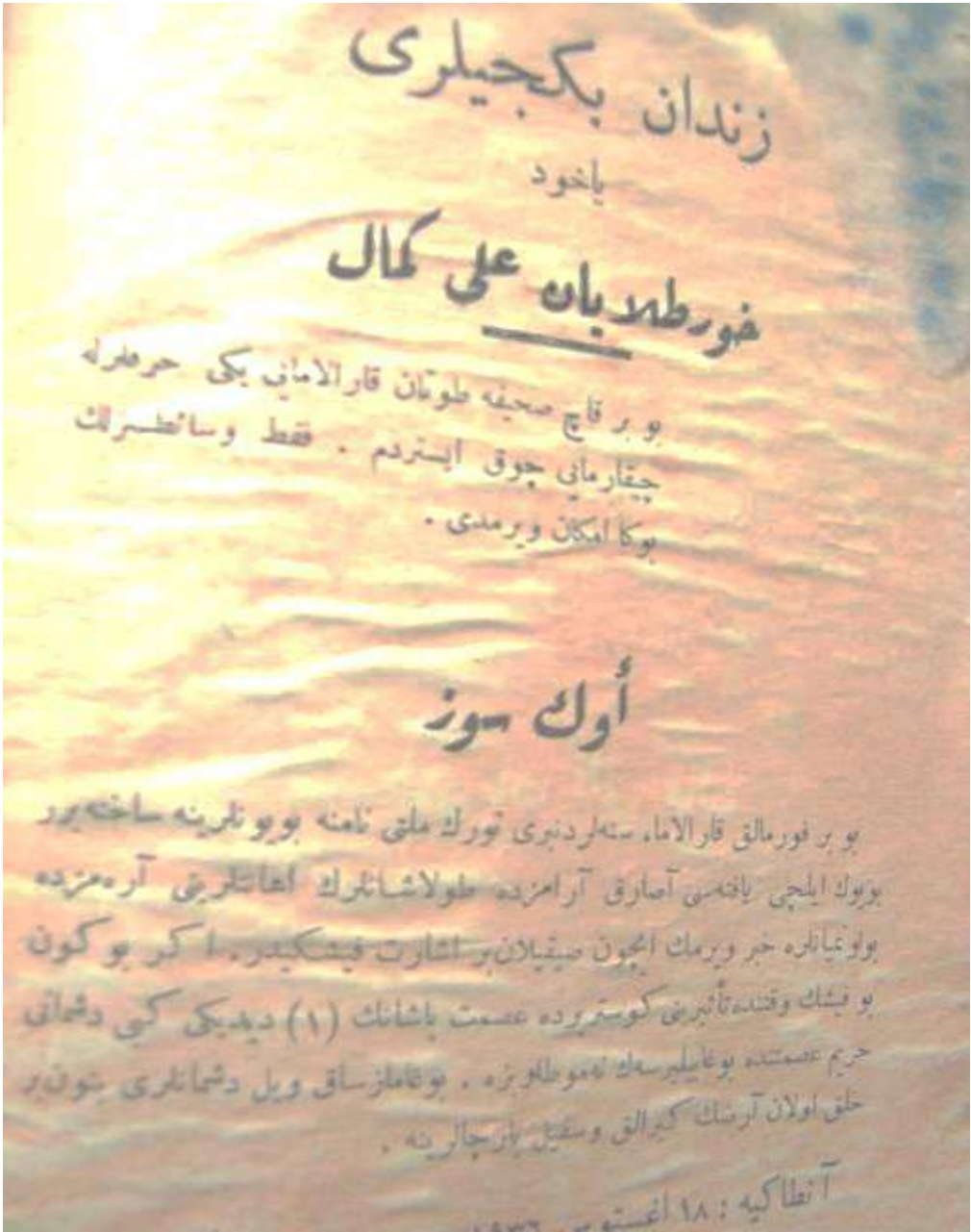
İnternet

<http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=1383> (17.05.2014)

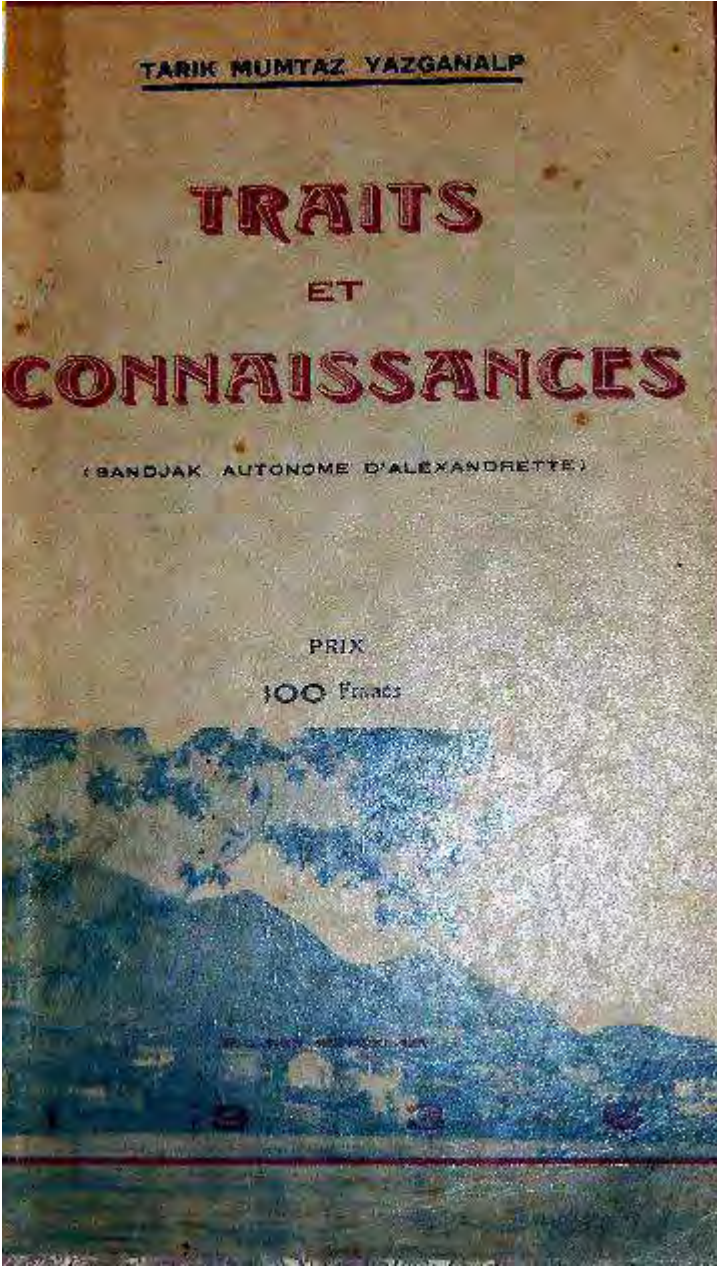
EKLER

EK-1

Ahmet Sırrı, Zindan Bekçileri Yahut Hortlayan Ali Kemal, Halep, 1935.

EK-2/a

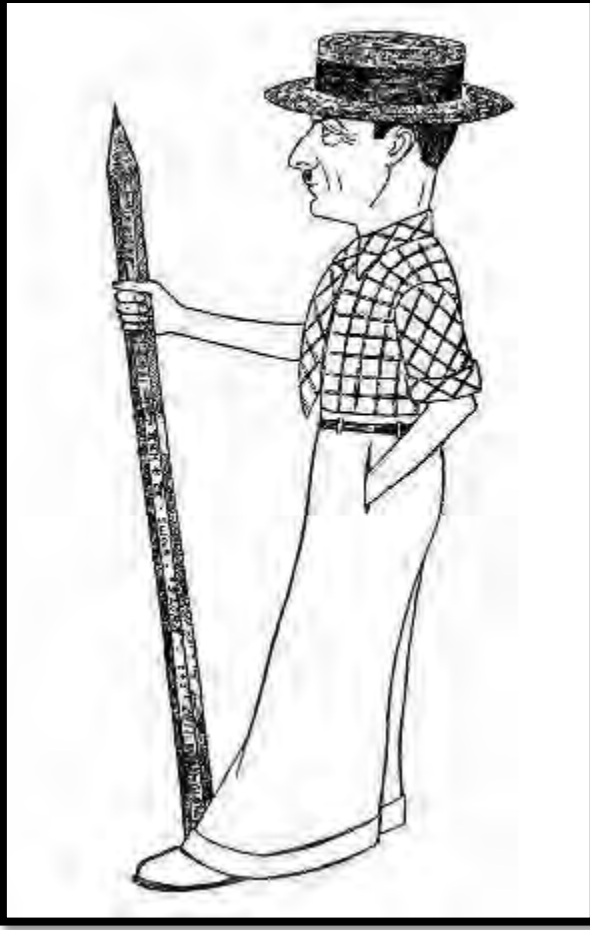

(İçeriği Fransızca ve Eski Türkçe)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

EK-2/b

Çizgiler ve Bilgiler Mü'ellifi Tarık Mümtâz Yazganalp
(Mü'ellifin bir hastalığı esnâsında aynadan çizdiği bir resmi)

L'auteur "Traits et Connaissances"

Tarek Moumtaz Yazgan Alp

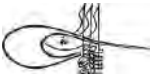
Mü'eliflin bir hastalığı esnâsında aynadan çizdiği bir resmi.

L'auteurdessini par lui – meme devant un miroir après une maladie

---

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA TARIM VE HAYVANCILIK*

İsmail PIRLANTA**

ÖZET

Ortaçağ İslam beldelerinde olduğu gibi Horasan bölgesinde de ekonominin dayandığı önemli sacayakları ticaret ile birlikte tarım ve hayvancılıktı. Bu gerçeklik, Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti boyunca da tabiatıyla devam etmiştir. Bu dönemde, Horasan'da gerçekleştirilen tarım faaliyetinin vazgeçilmez hammaddesi olan toprağın hem yönetimi hem de sistematik olarak işlenmesi anlamına gelen İktâ sistemi yürürlüğe girmiştir. Bunun yanında Büyük Selçuklu idarecileri Horasan'da tarımın gelişmesi adına kendilerinden önceki idareler tarafından yaptırılmış olan sulama kanallarına sahip çıkmışlar, onların bakımlarını yapmışlar, gerekli gördükleri yerlerde ise yeni sulama kanalları açmışlardır. Selçuklular tarım ve hayvancılık ürünlerinin alım satımı da dâhil ticaretin her türüne önem verdikleri için Horasan'daki ticaret yollarına, kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimallerinin yüksek olduğu çöllere işaret kuleleri inşa ettirmişlerdir. Öte yandan özellikle çöllerden geçen ticaret yolları üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak için göletler ve kuyular inşa edilmiş; posta istasyonları, kervansaraylar, karakollar oluşturulmuştur. Bütün bu icraatların da sağlamış olduğu olumlu etkiler çerçevesinde sürdürülen tarım ve hayvancılık faaliyetleri neticesinde elde edilen ürünler yöre insanı tarafından tüketildiği gibi diğer bölgelere de ihraç edilmekte dolayısıyla bölge ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı. Bununla birlikte bu ürünlerin hem iç piyasaya arzı hem de ihracat yoluyla dış piyasaya arzı ile ticarî yaşamda da büyük canlılıklar yaşanmaktaydı. Biz bu çalışmamızda Horasan ekonomisi için bu kadar önemli bir mevkide olan tarım ve hayvancılık sektörünü her yönü ile incelemeyi hedeflemekteyiz. Bu bağlamda bölgenin iklimi, yeryüzü şekli, ekim yapılan arazilerin durumları ve sulanma biçimleri, yetiştirilen tarım ürünleri, hayvancılığın durumu, gerek tarım gerekse de hayvancılık alanlarında üretilen ürünlerin pazarlanma yöntemleri ve yerleri hakkında bilgiler vermeyi amaçlamaktayız. Çalışmamızın bu konuya ilgi duyan araştırmacılar için faydalı bir referans olmasını ümit etmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Nişabur, Selçuklular, tarım, hayvancılık, Merv, Herat, Belh

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi, El-mek: ip-66@hotmail.com

IN PERIOD OF GREAT SALJUQIDS AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN KHURASAN

ABSTRACT

The trivet which was based on the important fundamentals of the economy was with trade agriculture and livestock in the Khurasan region as well as the towns of medieval Islam. This reality naturally continued along dominance of the Great Saljuqids Empire in the region. During this period İktâ system came into force. İktâ refers to both systematic cultivation and management of land that is an indispensable raw material of agriculture in Khurasan. Besides, Great Saljuqids rulers had protected irrigation channels which were built by the administrations before them on behalf of development of agriculture. They also had maintained this irrigation channels and in case of necessary they had opened new irrigation channels. As Saljuqids had attached importance to each type of trade including trading of agricultural and livestock products They had been built signal towers on trade routes and the deserts that are places where there are high probabilities of losing passengers' way in Khurasan. On the other hand, ponds and wells had been built especially on the trade routes passing through desert; mail stations, caravanserais, police stations had been established. Obtained agricultural and livestock products as a result of Activities within the framework of the ongoing positive effects of agriculture and livestock were exported to other regions as they were consumed by local people. Therefore, the region's economy was improving. In addition to offer both these products to the domestic market and foreign markets through export also was providing The viability of large in commercial life. In this study we aim to examine every aspect of agriculture and livestock sector which are located on so important for the economy of Khurasan. In this context, We aim to provide information about the region's climate, landform, forms of land cultivation and watering conditions, agricultural products, livestock status, marketing methods and locations of both the agriculture and animal products. We hope that our work is a useful reference for researchers who are interested in this topic.

Key Words: Khurasan, Nishapur, Saljuqids, agriculture, livestock, Marw, Herat, Balh

Giriş

Horasan gerek coğrafi konumu gerekse ikliminin müsâit olması hasebiyle halkının ziraatla meşgul olduğu, dolayısıyla da çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği bir bölgedir. Onun bu özelliği, önceki devirlerde olduğu gibi Büyük Selçuklu iktidarı döneminde de devam etmiştir. Nitekim Tâhirî Hânedânî'na mensup bir asilzâdenin Horasan'ın önemli şehirlerinden Nişabur için söylemiş olduğu şiirde yer alan şu sözler, yukarıda anlattığımız durumu en güzel şekilde ifade etmektedir: “Nişabur güzel toprağı ve çok merhametli Tanrı'nın ona her şeyi bol olarak bağışlaması ile tüm dünyada emsalsizdir.”¹ Saffârî idârecilerinden Amr b. Leys de Nişabur'un toprağındaki verimliliği

¹ Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, Edinburg 1968, s. 133.

gördüğü zaman: “ Öyle bir yer ele geçirmişiz ki onun toprağı yenebilir, kendiliğinden biten otları çok güzel bir rivas gibidir. Taşları firûze gibidir”² demekten kendini alamamıştır.

Tarım faaliyetlerinin yanında onun ayrılmaz bir parçası konumunda olan hayvancılık da Horasan coğrafyasında halkın uğraşları arasında yer almaktaydı. Nitekim hemen hemen her evin önünde ağıl, ahır gibi hayvan barınakları bulunmakta ve deve, sığır, koyun, at, katır gibi hayvanlar yetiştirilip satılmaktaydı.³

Horasan'da gerçekleştirilen tarım faaliyetinin vazgeçilmez hammaddesi olan toprağın hem yönetimi hem de sistematik olarak işlenmesi bakımından Büyük Selçuklu Dönemi nevi şahsına münhasır bir dönemdir. Zira bu dönemde, iktâ adı verilen bir sistem yürürlüğe girmiştir. Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulan bu sistem, öncelikle kargaşanın hüküm sürdüğü, üretimin ve dolayısıyla tahsilâtın yapılamadığı bölgelerde yürürlüğe konulmuştur. Nizâmülmülk, kargaşa bölgelerindeki tarım topraklarını iktâ kısımlarına ayırmak suretiyle yeni bir düzenlemeye gitmiş, bu sayede düzenli şekilde tarım yapılmaya başlanan bölgelerde refah seviyesi her geçen gün artmaya başlamıştır.⁴ İktâ arazileri daha ziyade rütbe ve mevkillerine göre askerî-idarî devlet erkânına ve nüfuzlu ailelere verilmekteydi. Askerî iktâlar iki kısma ayrılmakta, ilk kısım iktâlar daha ziyade büyük emirlere verilirken, ikinci kısım iktâlar ise kendi bölgesinde hâkim bulunan küçük toprak sahiplerine verilmekteydi. İktâlar toprağın verimine göre farklı derecedeki kişilere verilmekteydi. Bazı durumlarda adlî teşkilata mensup kişilere de iktâ verildiği görülmekteydi.⁵ İktâ sahipleri emirleri altına verilen arazilerin kullanımından devlete karşı mesul olduklarından dolayı bu arazilerde düzenli olarak tarım faaliyetlerinin yapılmasına itina göstermişlerdir. Bu durum da, mahsulün verimli ve bol alınması, arazi sahiplerinin zenginleşmeleri, devlete karşı sorumluluklarını daha iyi yerine getirmeleri, hem iç hem de ihracat yoluyla dış ticaretin artması sonucunu doğurmuştur. İktâ sisteminin dışında geleneksel olarak devam eden ve bir nevi köy ağalığı sistemi olan dihkânlık sistemi de varlığını Horasan coğrafyasında sürdürmekteydi. Bu sistemde, ölen bir dihkânın mal varlığı ile birlikte arazilerinin devletin onayı da alınmak suretiyle ailelerine naklolunduğu görülmektedir.⁶ Küçük ölçekli arazilerin ise daha ziyade köylülerin mülkiyetinde kaldıkları zikredilmektedir. Köylüler de kendi aralarında varlıklı ve fakir olarak ayrılmaktaydı. Ayrıca vergiden muaf tutulan bazı mülkler de bulunmaktaydı. Topraklar alınıp satılmakta, hediye edilebilmekte ve miras olarak bırakılabilmekteydi.⁷

Horasan bölgesi Selçuklular döneminde yayıldığı coğrafi alan itibari ile gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde seyreden ticaret yollarının önemli kesişme noktası üzerinde bulunmaktaydı. Böylesine önemli güzergâhların kilit noktası olan Horasan bölgesi, Büyük Selçuklu Devleti'nde ticaretin gözde mekânı olmuştur. Bu ticarî faaliyette de en önemli payı, yukarıda temas ettiğimiz toprak düzenlemesi ile daha faal bir hale gelen tarım ve hayvancılık sektörü almaktaydı. Tarım alanında yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi onlara olan ilgiyi arttırmaktaydı.

² Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, s. 131.

³ Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1997, s. 160.

⁴ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2008, s. 135.

⁵ İktâ sistemi hakkında geniş bilgi için bkz: Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK., Ankara 1990, s. 327 vd.; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953, s. 53 vd.; Lambton, “*Atebetü'l-Ketebe*’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı: 147, Ankara 1973, s. 372 vd.; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, s. 10 vd.; David Morgan, *Medieval Persia 1040-1797*, London 1988, s. 38 vd.

⁶ İbn Funduk, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran trz., s. 73 vd.

⁷ Müeyyidüddeve Müntecebüddin Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 23-24; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 135-136.

Özellikle üzüm başta olmak üzere⁸ birçok ürün dış ticaretin önemli bir metaı durumundaydı.

Biz bu çalışmamızda, gerek arazi gerekse iklim itibarı ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerine oldukça müsait olduğunu ve bu faaliyetler sonucu ortaya konan ürünlerin bölge ekonomisi için lokomotif bir görev üstlendiğini izah etmeye çalıştığımız Horasan bölgesinin Büyük Selçuklu Dönemi'ndeki tarım ve hayvancılık yaşantısını detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktayız. Bu bağlamda çalışmamızı, Horasan bölgesinin iklimi ve arazi yapısı, Tarım arazilerinin sulanma yöntemleri, Bölgede yetiştirilen tarım ürünleri, Horasan'da hayvancılığın durumu, Tarım ve hayvancılığın Büyük Selçuklu Dönemi Horasan'ında gerek iç gerekse dış ticaretteki yeri gibi alt başlıklar halinde oluşturmayı planlamaktayız.

1. Horasan Bölgesinin Coğrafi Konumu, İklimi ve Arazi Yapısı

Kimi İslam tarih ve coğrafyacılarına göre üçüncü⁹, kimilerine göre dördüncü¹⁰ iklim bölgesinde yer alan Horasan, gerçekleştirilen fetihlere paralel olarak sınırları genişleme göstermiş olan bir bölgedir. Hal böyle olunca onun sınırlarının tespitinde tam bir ittifak sağlamak güç olmuştur. Bu bağlamda, önceki dönemlerde Ceyhun nehrinin batısındaki Maverâünnehir toprakları, Sistan, Harizm, Kûmis, Kazvin, Nihâvend, Mevsıl, İsbicâb, Şâş, Taberistan bölgelerinin dâhil edildiği¹¹ Horasan bölgesinin sınırları, Sâmânî ve Gaznelî iktidarları döneminde biraz daha netleşmiştir. Büyük Selçuklu Dönemi'ne gelindiğinde artık Horasan deyince kuzeyinde Harizm, batısında Maverâünnehir, doğusunda Fâris, güneyinde Sistân ve Hind toprakları bulunan bir bölge anlaşılmaktadır.¹²

Sınırları hakkında bilgi verdiğimiz Horasan bölgesinin kuzey ve batı taraflarında yüksek dağ sıraları vardır. Eski adı Sağaniyan veya Toharistan dağları olan Karadağ ve Hezarmescit dağları kuzeyde yer almakta ve Hindukuş'a doğru uzanmaktadır. Batıda Nişabur yakınlarında Kûh-i Bînâlad, Mâzenderân yakınlarında Şahguh ve Çağatay Dağları Horasan'ı Dihistan'dan ayırmaktadır. Bölgenin üç önemli akarsuyu bulunmaktadır. Bunlar: Toharistan dağlarından doğup Belh şehrinde geçen Ceyhun nehri, diğeri Merv şehrinde geçen Murgab nehridir. Üçüncü nehir ise, Sefid Kûh'tan doğan, Murgab nehrine paralel uzanan ve Herat'tan geçen Herîrûd nehridir.¹³ Bu nehirlerin yanında Nişabur havalisinden geçen Vâdî Segâver, Şurâhrûd, Atşâbâd, Büştêfrûş, Cughânîrûd, Tâcend nehirleri de bölgenin diğer nehirleri arasındadır.¹⁴

⁸ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş., s. 185-188.

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Bursa 1982, I, s. 306.

¹⁰ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, Beyrut trz., s. 361; Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-büldân*, nşr. F. Wüstenfeld, I-VI, Leibzig 1866-1973, I, s. 32; Çağdaş araştırmacılar Feridun Grayeli, Batlamyus'a atfen Nişabur'un dördüncü iklimin sonu beşinci iklimin başında yer aldığını söylemektedir. (Feridun Grayeli, *Nişâbü'r, Şehr-i Firûze*, Havran 1415 hş., s. 211.) Nişabur'un Horasan bölgesinde yer alan bir şehir olduğu göz önüne alındığında Horasan'ın yer aldığı iklim bölgesinin tespit edilmesinde bu bilgi dikkate değer bir bilgi olarak algılanabilir.

¹¹ Makdisî, Muhtar b. Tâhir, *el- Bed' ve't-Târih*, nşr. C. L. Huart, Paris 1899 - 1919, I-VI'dan ofset Bağdat, trz., IV, s. 52; Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoe, Leyden 1967, s. 284; İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, thk. M. J. Geoje, Leyden, 1938, s. 481; *Hudud al-A'lam (The Regions of The World)* trc.V. Minorsky, London 1937, s. 110.

¹² Makdisî, *el- Bed' ve't-Târih*, IV, s. 79; İstahrî, İbrahim b. Muhammed, Mesâlikü'l-Memâlik, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1927'den ofset 1967, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 481; Piyadeoğlu, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1303-9199, Volume 5/4 Fall 2010, www.turkishstudies.net, [Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1707](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1707), p. 1412-1420, s. 1418.

¹³ İstahrî, Mesâlikü'l-Memâlik, s. 261; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 435; Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-büldân*, IV, s. 409; Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 27.

¹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 433; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186, 189 ; Strange, Guy Le, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, London 1968, s. 387-388, 392-393, 395-396

Horasan, yükseltisinin fazlalığına rağmen iklim olarak insan yaşamına çok uygun bir yer idi.¹⁵ Havası çok fazla bunaltı verecek derecede sıcak değildi ve rutubetli bir yapısı yoktu.¹⁶ Bunun yanında Makdisî, Horasan'ın önemli şehirlerinden biri olan Nişabur'un havasının sert olduğundan fakat bu sertliğin insanı hasta edecek derecede olmadığından bahsetmektedir.¹⁷ Merv'in Murgab vadisinde bulunan yerleşim yerleri Karakurum çölüne yakınlıklarından dolayı çöl ikliminden etkilenmiş olsa dahi bu durum Horasan bölgesinin genel iklim özelliklerini çok fazla değiştirecek özellikte değildir. Horasan'ın konumu ve denize olan mesafesi dikkate alındığında bölgenin genel olarak Kara iklimine sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim burada yetişen tarım ürünleri bu görüşümüzü desteklemektedir. Ancak bu durum, başka iklim tipine uygun tarım ürünlerinin yetişmediği anlamına gelmemelidir. Zira Akdeniz iklimine daha müsait bir tarım ürünü olan pamuk ve turuncgiller de Horasan'ın birçok yerleşim yerinde yetiştirilmekteydi. Bunun yanında Müslüman coğrafyacıların eserleri incelendiği zaman onlar da, Horasan'ın şehirlerinin iklim ve havasından özel olarak bahsetmektedirler. Bu şehirlerden birisi Nişabur'dur. Horasan'ın en güzel iklim ve havasının Nişabur'a ait olduğuna yönelik ifadeler çok sık olarak işlenmiştir.¹⁸ Onun, iklim ve hava bakımından bulunduğu coğrafya içerisinde yaşamaya en müsait yer olduğu, bu özelliğinin Tâhirîlerin en kudretli hükümdarı olan Abdullah b. Tâhir'in hükümet merkezi olarak Nişabur'u Merv'e tercih etmesinde önemli bir neden olduğu, yine kaynakların rivayet ettiği hususlardandır.¹⁹

Horasan coğrafyası kuzey ve batı yönlerini çevreleyen dağlarının yanında iç kesimlerinde de yer yer yükseltileri olan bir yerd. Belh civarındaki dağları²⁰, Nişabur'un güney batı istikâmetindeki dağlar ile Rîvend ve Tus yörelerindeki dağ sıralarını²¹, Herat'ın doğusundaki Gur dağlarını²² bu bağlamda değerlendirebiliriz. Vadiler, ovalar ve yer yer görülen çöl alanlar bölgenin arazisini tamamlayan diğer unsurlardır. Horasan'ın verimli olan ve çok çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine imkân veren toprağının özelliğini yöre yöre anlatmak istersek şunları söyleyebiliriz: Nişabur'un toprağı siyahımsı bir renkte olup, bol miktarda humus ihtivâ etmekteydi.²³ Çok verimli olan Nişabur topraklarının daha iyi sulanması için kendisine bağlı bulunan beldelerin ve köylerin akarsu kenarlarına kurulmuş olduğunu görmekteyiz.²⁴ Yine aynı şehrin önemli bir yerleşim yeri olan Zûzen mıntıkasında yenilebilen kil çıkarıldığı ve bunun diğer bölgelere ihraç edildiği zikrolunmaktadır.²⁵ Etrafı bağ ve bahçelerle çevrili bir durumda olan Belh alüvyonlu topraklara sahipti. Bu topraklar civardaki dağlardan nehirler vasıtasıyla gelmekteydi.²⁶ Merv'in içerisinde bulunduğu Murgab vadisi Karakurum çölünden rüzgârlarla buralara sürüklenen ve zaman zaman yer değiştiren kum tepeleriyle mücadele etmek durumunda kalmaktaydı. Merv'in toprakları tuzlu ve kumlu bir özellik taşımasına rağmen bu durum tarım yapmaya engel teşkil etmemekteydi. Zira, özellikle sulanabilen arazide çok verimli tarım faaliyetleri yapılabilmekteydi.²⁷ Horasan'ın diğer

¹⁵ Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemedânî, Muhtasarı Kitabi'l-Buldan, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Notlarla yayına haz. Süleyman Özkaya) Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul 2004, s. 266.

¹⁶ en-Nisaburî, Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nişâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz., s. 120.

¹⁷ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 300.

¹⁸ İbn Havkal, *Sûretü 'l-Arz*, s. 433; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu 'l-Âşâ fî Sinâati 'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut 1987, IV, s. 390.

¹⁹ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 332.

²⁰ Bosworth, "Balkh", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 588.

²¹ Honigmann, "Nişapur", *IA., MEB.*, IX, s. 302-303 ; a mlf. - Bosworth, "Nishapur", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 62; Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, s. 212-213.

²² *Hudûdü 'l-'âlem*, s. 104; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 36.

²³ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 333; Fraser, *Narrative of A Journey into Khorasan in The Years 1821-1822*, London 1825, s. 391; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, trc.Hasan Anuş, I, Tahran 1362 hş.s. 154.

²⁴ Makdisî, *Ahsenü 't-Tekâsîm fî Ma 'rifeti 'l-Ekâlîm*, s. 331; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, I, s. 153.

²⁵ Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, s. 132; Mehdî-i Muhakkik, "Hâk-i Nişabur", *Yağma*, sa: 240, 1347 hş., s. 321, vd.

²⁶ Bosworth, "Balkh", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 588.

²⁷ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 138-139.

önemli şehri Herat ise etrafında bol bir halde bulunan su kaynakları vasıtasıyla devamlı sulana bilen bir toprağa sahipti. Su kaynaklarının çok olması Herat'taki ziraî gelişmişlik düzeyini en üst seviyeye çıkarmıştı.²⁸

2. Tarım Arazilerinin Sulanma Yöntemleri

Büyük Selçuklular dönemi Horasanında tarım faaliyetlerinin canlı olarak sürmesinde hiç kuşkusuz arazilerin düzenli olarak sulanmasının payı büyüktür. Bu bağlamda onlar, bir yandan bölgede kendi dönemlerinden önce inşa edilmiş olan sulama kanallarını muhafaza etmişler ve gereken bakımlarını yapmışlar diğer yandan da yeni kanallar açmışlardır.²⁹ Horasan bölgesinin hemen hemen her yerinde çok muntazam olarak yapılmış sulama kanalları mevcuttu. Bu kanalların ihtiyacı olan su büyük oranda yağmur suları ve dağlardan getirilen kaynak suları ile karşılanmaktaydı. Bunun yanında yörede akan nehirlerden de istifade edilmekteydi. Ancak nehirlerin büyük çoğunluğunun suları acı ve tuzlu olduğundan istifade etme durumu istenilen seviyelerde olmamaktaydı. Bölgedeki sulama kanalları tarım faaliyetlerinde kullanılmalarının yanında evlerde gerek içmede ve diğer ihtiyaçları gidermede gerekse ev etrafında bulunan küçük bahçelerin sulanmasında da kullanılmaktaydı. Bu kanallar evlerin altındaki su depolarına su taşıymaktaydı. Yaz mevsiminde insanların soğuk su ihtiyacı bu depolar vasıtasıyla karşılanmaktaydı.³⁰

Konumuz ile ilgili olan kaynakları incelediğimizde onların Horasan'ın önemli yerleşim birimlerinde mevcut olan sulama kanalları hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiklerini görmekteyiz. Bu bilgilerin ışığında bu sulama kanalları ile ilgili şunları söyleyebiliriz: Nişabur'daki sulama kanallarının geçmişi kaynakların verdiği bilgilere göre Pişdâdî Hükümdarı Menûcihr dönemine kadar gitmektedir.³¹ Nitekim bölgede yapılan kazılar İslam öncesi dönemde Nişabur'un güzel bir sulama kanalı ağına sahip olduğunu göstermektedir.³² Doğal olarak, bölgenin İslam hâkimiyetine girdiği dönemde de sulama kanallarının varlığı devam etmiş ve bu kanallar şartların ve zamanın ihtiyaçlarına göre tekrar yenilenmiştir. Nişabur'da kanalların sayısı o kadar fazlaydı ki her evin kendine mahsus yerin altından giden bir su kanalı mevcuttu. Yer seviyesinin yüz adım kadar aşağısında bulunan su kanallarına akan su, şehrin kuzeydoğu yönünde bulunan dağlardan gelmekteydi.³³ Sulama kanallarının kimi yerde üzerleri açık kimi yerde de üzerleri kapalı bir şekilde su taşıdığı anlatılmaktadır.³⁴ Evlerde gerek içme ve diğer ihtiyaçları gidermede gerekse evlerin hemen yanındaki küçük bahçelerin sulanmasında kullanılan sular kapalı bir şekilde taşınmaktadır. Öte yandan İrmaktan suyun şehre getirilmesini sağlayan, şehrin içerisinde ilerleyip mahallelere dağılan ve şehri dolaştıktan sonra dış kesimlerdeki tarla ve bostanlara ulaşan kanallar ise üzerleri açık bir şekilde su taşıymaktaydılar.³⁵ Kanalların bu şekilde ayrılması insanların içmesi ve temizlenmesinde kullandıkları suyun temiz tutulması için gösterilen hassasiyeti gözler önüne sermektedir. Nişabur'da kaynakların isimlerini zikrettikleri kanallar şunlardır: Hîre Kanalı, Bilfevâ Kanalı, Ma'mer Kapısı Mahallesi Kanalı, Attarların bulunduğu mekâna su götüren kanal, Ebû Amr

²⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 447; *Hudûdü'l-'alem*, s. 91.

²⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 343; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 159 vd.

³⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, I, s. 157.

³¹ en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 118, 138.

³² Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, s. 214.

³³ Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, I, s. 157; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 384-385.

³⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329.

³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 329; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, I, s. 157.

Haffâf Kanalı, Şâziyah Kanalı, Suvâr-ı Kârîz (Kârîn) Kanalı, Sehl Tâşin Kanalı, Hamre-i 'Ulyâ Kanalı, Cehm Kanalı, Cevrî Kanalı.³⁶

Horasan'ın en mâmur şehirlerinden birisi olan Herat da önemli sulama kanallarına sahipti. Şehrin etrafında bol bir halde bulunan su kaynakları bu kanalların başta gelen besleyicisi durumundaydı. Yörenin önemli nehri Herîrûd tarafından beslenen kanallar şu isimle anılmaktaydı: Nehr-i Adrîcân, Nehr-i Ancîr, Nehr-i Bârist (Bârest), Nehr-i Bûhvî (Bahûy), Nehr-i Guscân (Gusmân).³⁷ Kanalların isminin nehir diye anılması kanalların büyüklüğü, içerisinde giden suyun hacmi ve debisi hakkında bizlere önemli bir ipucu vermektedir.

Daha önce de zikri geçtiği gibi Büyük Selçuklu idarecileri Horasan'da yukarıda örneklerini zikrettiğimiz sulama kanallarına sahip çıkmışlar, onların bakımlarını yapmışlar, gerekli gördükleri yerlerde ise yeni sulama kanalları açmışlardır. Bu duruma en güzel örnek, Sultan Melikşah ve Sencer zamanlarında yaptırılan sulama kanallarıdır.³⁸ Sultan Sencer'in Merv'de inşa ettirmiş olduğu kanal Murgab nehrinin sularını Merv ovalarına aktarıyordu. Bu kanal sistemine göre Murgab nehrinden dört büyük ana sulama kanalı çıkmaktaydı. Bu kanallardan da çevredeki köylere su taşıyan pek çok küçük kanal çekilmişti. Söz konusu kanallar sayesinde Merv'deki tarım üretimi büyük bir artış göstermiştir.

Horasan'da bulunan su kanallarının her evin kendisine ait kısımlarından başka bütün ahalinin ortak kullanımında olan bölümleri de mevcuttu. Bu bölümlerin kullanılmasında zaman zaman kavgalar çıkmaktaydı. Çıkan kavgalar hem barış ortamının bozulmasına hem de sulama düzensiz yapıldığı için verimin azalmasına neden olmaktaydı. Bu kargaşayı çözmek için Selçuklu idarecilerinin tedbirler alması gerekmektedir. Onların, kendi dönemlerinin şartlarına göre tedbirler almalarının yanında Tâhirî Hanedanı'nın önemli bir ismi olan Abdullah b. Tâhir'in Horasanlı ve Iraklı fakihlerden oluşan bir komisyona hazırlatmış olduğu Kitâbu'l-Kunîy (Kanallar Kitabı) isimli kitaptan da önemli ölçüde istifade ettiklerini düşünmekteyiz. Zira kaynakların ifadesine göre kanalların kullanımı konusunda pek çok kural ihtiva eden bu eser sadece kendi dönemi için değil daha sonraki dönemler için de önemli bir başucu kitabı olmuştur.³⁹ Referansını Kitâbu'l-Kunîy'den alan sisteme göre, Kıvâm veya Hifâze ismi verilen görevliler tarafından tutulan su dağıtım defterlerine göre işler yürümekteydi.⁴⁰ Suyun vatandaşa düzenli olarak dağılmasının, kanalların temiz tutulmasının, hasar gören ve yıpranan kanalların tamirinin, yeni kanalların kazılmasının, karşılaşılabilecek doğal afetlere karşı hazırlık yapılmasının ve afet anında gerekli tedbirlerin alınmasının bu görevlilerin yükümlülükleri arasında bulunduğunu düşünmekteyiz.

Tarım arazilerinin ve bahçelerin sulanmasında sulama kanallarının yanı sıra su bentlerinden de yararlanılmıştır. Bölgenin iklim şartları göz önüne alındığında yaz mevsiminde artan su ihtiyacını karşılamak üzere söz konusu bentlere de ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda Merv

³⁶ Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 329 ; Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, I, s. 157; H. E. Wulff, "The Qanats of Iran ", *Scientific American*, CCXVIII/4, 1968, s. 96-97 ; Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, Kül. Bak. Yay., Ankara 2001, s. 173.

³⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 265-266; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 438-439; Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 330; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 407.

³⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 343; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 159 vd.

³⁹ Gerdizî, Ebû Sa'îd Abdülhay b. Dahhâk, *Târih-i Gerdizî*, Tahran 1327, s. 3-4; Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, s. 174.

⁴⁰ Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, s. 157-158 ; Wulff, "The Qanats of Iran ", s. 97 ; Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, s. 173-174.

bölgesinde yürütülen tarımsal faaliyetler için bir bent yapılmıştır. Sultanbend adıyla meşhur olan bu bendin Sultan Sencer tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir.⁴¹

Horasan bölgesinde bazı yerleşim yerlerinde ise çevreden akan akarsuların vasıtasıyla sulama işlemi yapılmaktaydı. Bu duruma en güzel örnek Belh şehridir. XI-XII. yüzyılda Horasan coğrafyasında zengin tarım alanlarına sahip olan Belh ve civarı Belhab ve Hulma nehirlerinin suları ile sulanmaktaydı. Belhab vadisinde birçok su değirmeninin mevcudiyeti söz konusu nehre Dehas isminin verilmesine neden olmuştur. Belhab nehri şehir içinde ilerlerken 12 kola ayrılmakta ve bu kollar şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sulanması amacıyla kullanılmaktaydı.⁴²

3. Horasan Bölgesinde Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Büyük Selçuklu idaresi altındaki Horasan coğrafyası önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi uygun iklimi, verimli tarım arazileri ile pek çok tarım ürününün yetiştiği bir bölgedir. Bu ürünleri yetiştirdiği yerleşim merkezleri ile birlikte şu şekilde sıralayabiliriz:

Hubûbat: İçerisine buğday, arpa, mercimek gibi önemli tarım ürünlerinin girdiği bu grup ürünler Horasan'ın hemen her bölgesinde üretilmekteydi. Nişabur'un Beyhak, Zâveh, Üstuvâ, Câcerm, İsfârâyîn ve Bâherz⁴³ gibi yerleşim merkezleri önemli hubûbat ekim bölgeleriydi. Buğday ve arpa ekimi yapılan bir diğer bölge de Merv idi. Merv'de yetişen buğdaydan yapılan ekmeğin kalitesi yüksek ve tadı çok lezzetli olduğu için Merv buğdayı çevresindeki yerleşim birimlerinde büyük bir üne sahipti⁴⁴. Buğday ambarı olma özelliği ile tanınmış bir başka yerleşim yeri de Belh idi. Buradan Harizm başta olmak üzere birçok beldeye buğday ihracı yapılmaktaydı.⁴⁵ Horasan'ın önemli beldelerinden birisi olan ve birçok coğrafyacının Belh'e bağlı bir yerleşim birimi olarak tarif ettikleri⁴⁶ Toharistan'da da tahıl ürünleri üretilmekteydi.⁴⁷ Hububat üretiminin önemli merkezlerinden birisini de Herat oluşturmaktaydı.⁴⁸

Mısır: Horasan'da ekimi yapılan ürünler arasında yer alan mısır daha çok Nişabur'un İsfârâyîn ve Câcerm beldelerinde üretilmekteydi.⁴⁹

Pirinç: Bu tarım ürünü Nişabur'un İsfârâyîn beldesinde bol miktarda yetişmekteydi.⁵⁰

Pamuk: Pamuk Horasan'ın birçok yerleşim biriminde ekilen bir bitki idi. Başka bölgelere de ihraç edilen özellikle kumaş ve elbise gibi tekstil ürünlerinin yapımının temel malzemelerinden olduğu için bu tarım ürününün yetiştirilmesine daha bir itina gösterilmekteydi. Birçok üründe olduğu gibi pamukta da Nişabur önemli bir üretim merkezi durumundaydı. Buzcân, Hâyمند, Selûmek,

⁴¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 268; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 164; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 402; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 139.

⁴² Bosworth, "Balkh", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 589; Arnold J., Toynbee, *Between Oxus and Jumna*, London 1961, s. 94-95; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 141.

⁴³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318-319; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-186, 189-190; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 392-393; Spuler, "Bakharz", *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden, 1949, s. 952.

⁴⁴ İbn Funduk, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiev, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 203.

⁴⁵ Agacanov, *Selçuklular*, s. 202-203; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 138.

⁴⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 254, 275; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 430, 447, 448; Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-büldân*, III, s. 518; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 426-427; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 46.

⁴⁷ *Hudûdü'l-'âlem*, s. 108.

⁴⁸ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 138.

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 392-393.

⁵⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 393.

Senkân, Üstuvâ, Zâveh, Zûzen⁵¹ Nişabur'un pamuk ekimi yapılan yerleşim yerleri arasındaydı. Nişabur'un yanı sıra Horasan'ın önemli merkezlerinden Merv'de de başta gelen sanayi ürünü olması hasebiyle pamuk ekimi yapılmaktaydı.⁵² Belh ve Herat şehirlerinde de pamuk üretimi yapılsa bile bu üretim Nişabur ve Merv'de olduğu kadar değildi.⁵³

Keten: Pamuk üretiminde olduğu gibi keten bitkisinin ekiminde de Nişabur kaliteli ürünleriyle başı çekmektedir.⁵⁴

Üzüm: Üzüm Horasan coğrafyasında ekim sahası en geniş olan bir tarım ürünü idi. Aşağı yukarı her yerleşim merkezinde üretimi yapılmaktaydı. Nişabur'da en çok yetişen ve kalitesiyle meşhur olan ürün üzümdür. Rîbâs ismi verilen⁵⁵, bir çeşit Bektâşî üzümlünü andıran⁵⁶ ve kuş üzümü olarak da bilinen bu üzüm cinsi Nişabur ile özdeşleşmiştir. Üzüm, Nişabur'un hemen her bölgesinde üretilmekteydi. Bu yerler: Beyhak, Cüveyn, İsfarayin, Üstuva, Rîvend, Hüsrevcird, Havâf (Hâf), Sebzvâr, Tûs, Büstekân, Bâherz' dir.⁵⁷ Merv şehri Horasan'ın üzüm yetişen bir başka yerleşim merkeziydi.⁵⁸ Küşmeyhen (Küşmâhen) isimli kasabasında Küşmâhenî denilen bir üzüm cinsi yetişmekteydi.⁵⁹ Belh şehri de etrafını çevreleyen bağ ve bahçeleri ile kaliteli üzümlerin yetiştirildiği bir bölgeydi.⁶⁰ Kaynakların ifadesine göre burada yüz yirmi çeşit üzüm yetiştirilmekte ve kendi aralarında kalitelerine göre ayrılmaktaydılar.⁶¹ Herat ve civarı üzüm üretiminde diğer bölgelerden aşağı durumda değildi. Bol su kaynakları sayesinde ziraî gelişmişlik düzeyi en üst düzeye çıkan Herat ve civarının bağ ve bahçelerinde kaliteli üzümler yetiştirilmekteydi.⁶² Büşenc ve Badgis Herat'ın üzümleri ile meşhur bölgeleriydi.⁶³

Ayva: Yetiştiriciliği ile meşgul olunan ürünlerden biri de ayva idi. Horasan'ın ayvası ile meşhur olan yerleşim merkezi Nişabur'un Rîvend beldesiydi.⁶⁴ Öte yandan Herat civarında da ayva yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁶⁵

Nar: Nişabur'un Havâf mıntıkası nar yetiştirilen bir bölgeydi.⁶⁶ Havâf'ın yanı sıra Beyhak'a bağlı Keyzer köyünde de kaliteli nar yetiştirilmekteydi.⁶⁷ Herat'ın İsfizâr mıntıkası kaliteli nar yetişen bir başka bölgeydi.⁶⁸

⁵¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 433; *Hudud al- 'Alam*, s. 102, 103; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 27, 50, 300, 326, 351, 352; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-185, 189-190; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 958-959, III, s. 160; İbn Fazlullah el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, I-XXVII, Frankfurt 1408-9 / 1988-89, II, s. 13; Hâzîmî, *Me'ttefeka Lafzüh ve İftereka Müsemmah fî'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l- Müştebeheti fî'l-Hattî*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1407 / 1986; s. 206; Bückher, "Tübet-i Şeyh Câm", *MEB.*, *İA.*, XII/2, s. 140.

⁵² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

⁵³ Agacanov, *Selçuklular*, s. 201-202; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.138.

⁵⁴ Laurence Lockhart, *Persian Cities*, London 1960, s. 86.

⁵⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 310; *Hudud al- 'Alam*, s. 105; Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, s. 131; Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, s. 235

⁵⁶ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 153.

⁵⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 300, 316, 317, 318, 319, 323; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 279; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-186 ; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 387, 390, 391; Spuler, " Bakharz ", *The Encyclopaedia of Islam*, I , s. 952; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 32; Aydın Usta, *Sâmâniler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 2003. s. 339.

⁵⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

⁵⁹ Ya'kubî, Ahmed b. İshak, *Kitâbu'l-Buldân*, trc. M. İbrahim Ayetî, Tahran 1964, s. 55-56.

⁶⁰ *Hudûdü'l-'alem*, s. 99; Hartmann, " Belh ", *İA*, *MEB.*, s. 487; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154.

⁶¹ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvînî, Tahran 1331 hş., s. 77; Agacanov, *Selçuklular*, s. 201-202, 241; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.138.

⁶² *Hudûdü'l-'alem*, s. 91.

⁶³ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185-188.

⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 316; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 387.

⁶⁵ *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.141.

Kaysı: Bu meyvenin yoğun olarak üretiminin yapıldığı yer Nişabur'du. Nişabur'un Büştefrûş yöresi kaliteli kaysılarıyla meşhurdu.⁶⁹ Bunun yanında Hüsrevcird ve Abarî beldelerinde de bu meyve yetiştirilmekteydi.⁷⁰

Armut: Horasan'ın aşağı yukarı her bölgesinde ekimi yapılan bir meyveydi. Merv şehri bu meyvenin bol olarak yetiştiği bir yerdii.⁷¹ Birçok meyvenin yanında Nişabur'da armut da üretilmekteydi.⁷² Herat ve civarı da armut üretimiyle meşhurdu.⁷³

İncir: İncir Horasan coğrafyasının birçok bölgesinde ekimi yapılan tarım ürünüydü. Nişabur civarı⁷⁴ özellikle de Tûs yöresi⁷⁵ incirin yetiştirildiği yerler olarak rivayet edilmektedir. Herat da bu ürünün ekiminin yapıldığı yerlerden biriydi. Bûşenc mıntıkası Herat'da en fazla incir yetiştirilen bir beldeydi.⁷⁶

Fındık: Nişabur'un İsfarâyîn beldesi birçok ürünün yanında fındığın da üretiminin yapıldığı bir yerdii.⁷⁷

Fıstık: Bu tarım ürünü Nişabur'un Beyhak yöresinde çok fazla ekilmekteydi. Burada yetişen fıstıkların bir benzerinin Nişabur'da bulunmadığı rivayet edilmektedir.⁷⁸ Herat'ın Badgis isimli yerleşim merkezi de fıstığın ekim ve dikiminin yapıldığı yerler arasında gösterilmektedir.⁷⁹

Elma: Nişabur'un Dizbâd-ı 'Ulyâ köyünde bol miktarda elma ağacının var olduğu zikredilmektedir.⁸⁰

Şeftali: Birçok meyvenin yanında Nişabur'da şeftali de üretilmekteydi.⁸¹

Kavun: Horasan bölgesinde bol miktarda ekimi yapılan bir diğer tarım ürünü kavun idi. Bu bağlamda bölgenin her tarafında ekimi yapılabilmekteydi. Nişabur'un Tûs civarında bol miktarda kavun yetiştirilmekteydi. Herat yöresinde de başta Bûşenc olmak üzere kavun üretilmekteydi.⁸² Kavunun bu yörelerden başka Merv ve Belh'de de ekimi yapılmaktaydı.⁸³

Badem: Bu tarım ürününün bol miktarda yetiştiği yer Herat civarı⁸⁴ ve Nişabur idi.⁸⁵

Ceviz: Bu tarım ürününün bol miktarda yetiştiği yer Herat ve civarı idi.⁸⁶

⁶⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 300; en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbûr*, s. 141.

⁶⁷ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 277.

⁶⁸ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185-188.

⁶⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 300, 316, 317; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 387.

⁷⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 279.

⁷¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

⁷² Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, s. 98.

⁷³ *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.141.

⁷⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 278, 280.

⁷⁵ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185-188.

⁷⁶ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185-188.

⁷⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 318; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 393.

⁷⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 277.

⁷⁹ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154.

⁸⁰ Grayeli, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, s. 219.

⁸¹ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, s. 98.

⁸² Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185-188.

⁸³ *Hudûdü'l-'alem*, s. 108; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Hartman, "Belh" *İA. MEB.*, II, s. 485; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

⁸⁴ *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.141.

⁸⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 146-147.

⁸⁶ *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.141.

Şeker Kamışı: Şeker kamışının ekiminin yapıldığı yerler daha çok Belh mintikasında toplanmıştı.⁸⁷

Kiraz: Nişabur'un Dizbâd-ı 'Ulyâ köyünde bol miktarda kiraz ağacı vardı.⁸⁸

Mantar: Horasan'ın aşağı yukarı her yerinde rastlanabilen bu ürünün çok daha fazla yetiştiği yerler Nişabur ve Belh mintikasıydı.⁸⁹

Turunçgiller: Genelde karasal iklimin hüküm sürdüğü Horasan bölgesinde Belh ve Herat yöresi diğer yerlere nazaran ılıman iklimiyle turunçgil tarımının yapılmasına elverişli bir durumda idi.⁹⁰

Nilüfer: Bir çeşit çiçek cinsi olan nilüfer Belh civarında üretilmekteydi.⁹¹ Nişabur'a dışarıdan getirilen bir bitki olarak zikredilen nilüfer böyle olduğu halde burada da üretilen ürünler arasındaydı.⁹²

Zambak: Zambak bitkisi de Horasan bölgesinde sıklıkla yetiştirilen bir üründü. Belh ve Herat bu ürünün en çok ekiminin yapıldığı yörelerin başında gelmekteydi.⁹³

Erguvan: Erguvan ağacı Nişabur'da bol miktarda bulunan bir ağaçtır. Onun çiçeğinden yağ üretilmekteydi. Bu yağı Nişaburluların banyo yaptıktan sonra bedenlerine sürdükleri rivâyet edilmektedir.⁹⁴

Zirîşk: Nişabur'un Dizbâd-ı 'Ulyâ ve Dizbâd-ı Süflâ isimleri verilen iki köyünde reçel yapımında ve tıp alanında kullanılan rengi kırmızı, tadı ekşi olan bir meyve üretilmekteydi. Bu meyvenin ismine zirîşk denmekteydi.⁹⁵

Yukarıda zikrettiğimiz tarım ürünlerinden başka yöresel anlamda ekimi yapılan ürünler de mevcuttu. Herat'ın Bûşenc beldesinde böcek ve akrep ısırılmalarında başvurulun tiryak ismindeki maddenin yapımında kullanılan giyâhî bitkisini ve yine bu belde de çok miktarda mevcut olan arar ağaçlarını bu bağlamda örnek olarak verebiliriz.⁹⁶

4. Horasan'da Hayvancılık Faaliyetleri

Büyük Selçuklu hâkimiyeti altında Horasan bölgesi tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılığın da birkaç dalda yapıldığı bir yerdi. Bu faaliyetleri küçük ve büyükbaş hayvancılığı, deve ve at yetiştiriciliği, ipek böcekçiliği, arıcılık, av hayvanları yetiştiriciliği olarak gruplandırmak mümkündür.

Horasan'da hemen hemen her evin önünde büyük ve küçükbaş hayvanların beslendiği ağıl ve ahır gibi yerlerin mevcudiyetinden bahsedilmektedir.⁹⁷ Bu durum birçok bölgesinde geniş otlakların mevcut olduğu Horasan coğrafyasında büyük ölçekte olmasa da küçük ve büyükbaş

⁸⁷ *Hudûdü'l-'alem*, s. 99; Hartmann, "Belh", *İA*, MEB., s. 487; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154.

⁸⁸ Grayeli, *Nişâbü'r, Şehr-i Firûze*, s. 219.

⁸⁹ *Hudûdü'l-'alem*, s. 99; Mehdi-i Muhakkık, *Hâk-i Nişabur*, Yağma, sa: 240, 1347 hş., s. 321, vd.; Hartmann, "Belh", *İA*, MEB., s. 487; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154.

⁹⁰ *Hudûdü'l-'alem*, s. 99; Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvînî, Tahran 1331 hş., s. 77; Hartmann, "Belh", *İA*, MEB., s. 487; Agacanov, *Selçuklular*, s. 201-202, 241; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.138.

⁹¹ *Hudûdü'l-'alem*, s. 99; Hartmann, "Belh", *İA*, MEB., s. 487; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154.

⁹² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 146-147.

⁹³ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, s. 77; Agacanov, *Selçuklular*, s. 201-202.

⁹⁴ en-Nisaburî, *Târîh-i Nişâbü'r*, s. 137; Grayeli, *Nişâbü'r, Şehr-i Firûze*, s. 240-241.

⁹⁵ Grayeli, *Nişâbü'r, Şehr-i Firûze*, s. 219.

⁹⁶ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 36.

⁹⁷ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 160.

hayvancılığın yapıldığını göstermektedir. Büyük ölçekte olmasa da sözünden maksadımız bölge için yeterli miktarda üretimin olmadığını anlatmaktır. Zira Horasan'a giren ithal mallar incelendiğinde küçük ve büyükbaş hayvanların önemli bir yekün teşkil ettiğini görmekteyiz.⁹⁸ Nişabur'un beldelerinden Mezînân, Carmegân, Câcerm, Turtit, Kundur, Buzcân, Hâyمند, Senkân, Selûmek, Zûzen gibi yerleşim birimlerinde hayvanların otlaması için gerekli olan otlakların olduğu anlatılmaktadır.⁹⁹ Otlakların bol olması, zikri geçen yerlerde özellikle büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapılmasına imkân tanımaktaydı. Nitekim bu durumu kaynaklarda geçen rivayetlerde görmekteyiz. Câcerm yöresinde halkın büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yaptığı ve dolayısıyla bol miktarda süt ve süt ürünü üretildiği zikrolunmaktadır.¹⁰⁰ Müstevfi'nin Câcerm'i anlatırken, bu yerleşim merkezinin etrafındaki ovanın sığırların yedikleri zaman zehirlendikleri çimenlerle kaplı olduğuna dair verdiği bilgi¹⁰¹ buradaki büyükbaş hayvanların mevcudiyeti hakkında fikir vermesinin yanında o dönemdeki sığır yetiştiricilerinin karşılaştıkları önemli bir sorunu da gözler önüne sermektedir. Küçükbaş hayvan olarak koyunun büyük oranda Soğd, Gur ve Halaç diyarlarından ithal olarak girdiği¹⁰² Horasan'da Belh'in Tohâristan isimli yerleşim yerinde özellikle step arazinin yoğun olduğu alanlarda koyun beslenmekteydi.¹⁰³ Yine Belh'in Tâlekân beldesinde keçi yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁰⁴

Büyük Selçuklu dönemi Horasan'ında deve yetiştiriciliği önemli bir konumda bulunmaktaydı. Gerek insan gerekse her türlü eşya taşımacılığında başat bir rol üstlenen bu hayvanın yetiştirildiği bölgeler Merv ve Belh olarak belirmektedir. Merv'in Serahs isimli yerleşim yeri iyi cins develeriyle meşhurdur.¹⁰⁵ Belh mıntıkası yöreye özgü develeri ile ünlenmişti ve bu hayvan en çok beslenen hayvanlar arasında bulunmaktaydı. Şehrin yakınlarındaki steplerde yetiştirilen ve mükemmel bir ırk olduğu belirtilen Belh develeri, başta kervan taşımacılığı olmak üzere her türlü iş için kullanılmaktaydı¹⁰⁶.

Horasan bölgesi İslam hâkimiyetine geçmesiyle birlikte buraya gelen Arap kabileleri vasıtasıyla at yetiştiriciliğinde önemli bir merhale kat etmiştir. İyi ata binicilikleri ile meşhur olan ve at yetiştirme işine gerekli ihtimamı gösteren Benî Temîm ve Ezd kabileleri zikri geçen kabilelere örnek teşkil etmektedir.¹⁰⁷ Horasan'ın at yetiştiriciliğindeki bu durumu Büyük Selçuklu döneminde de devam etmiştir. Belh sınırları içerisinde yer alan Huttelân isimli yerleşim birimi bu dönemde yetiştirilen atları ile meşhur olmuştur. Huttelân'da birden fazla at pazarının olduğu rivayet edilmektedir.¹⁰⁸ Yine Belh'in Tohâristan isimli yerleşim yerinde özellikle step arazide iyi cins atların yetiştirildiği anlatılmaktadır.¹⁰⁹ Ayrıca Herat'ın Kâtûn adındaki beldesinde de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹¹⁰ Horasan'da atın yanında katır da yetiştirilmekte ve özellikle yük

⁹⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 452; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Yay., Ankara 2001, s. 268.

⁹⁹ *Hudûdü'l-'alem*, s. 102-103.

¹⁰⁰ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 392.

¹⁰¹ Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186.

¹⁰² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 452.

¹⁰³ *Hudûdü'l-'alem*, s. 108.

¹⁰⁴ Cl. Huart, "Tâlekân", *IA., MEB.*, XI, s. 694; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 47, 160.

¹⁰⁵ *Hudûdü'l-'alem*, s. 104.

¹⁰⁶ Bosworth, "Balk", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 589; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 392, 429; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.142.

¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'n-Neseb*, nşr. Meryem M. Hayrî'd-dîn, Beyrut 1989, s. 235, 299; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 160.

¹⁰⁸ Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübâreksâh, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ*, nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî, Tahran 1346 hş., s. 218 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teskilâtı", *Ankara Üniv. D. T. C. F. D.*, sayı: 8-9'dan Ayrı Basım, Ankara 1970, s. 59; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.142.

¹⁰⁹ *Hudûdü'l-'alem*, s. 108.

¹¹⁰ *Hudûdü'l-'alem*, s. 104.

taşımacılığı başta olmak üzere bilimum işlerde kullanılmaktaydı. Burada yetiştirilen katırların yanı sıra bölgeye Hârizm mıntkasından dayanıklı ve güçlü katırlar da ithal edilmekteydi.¹¹¹

İpek böcekçiliği bu dönemde Horasan'ın birçok yerleşim yerinde faaliyet gösterilen bir hayvancılık dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Nişabur ve Merv bunların başında gelmekteydi. Bu merkezlerde ipek böcekçiliği faaliyeti sonucunda elde edilen ipektan çeşitli kumaşlar ve elbiseler üretilmekteydi.¹¹² Arıcılık bir başka hayvancılık dalını oluşturmaktaydı. Nişabur'da üretilen balın kalitesine kaynaklar önemle vurgu yapmaktaydılar.¹¹³

Yabani av hayvanları yetiştirilme işi Nesâ mıntkasında yapılmaktaydı. Burada özellikle kuş cinsi yabani hayvanlar beslenmekteydi.¹¹⁴ Ayrıca Nişabur'un Tûs ismindeki yerleşim merkezinin dağlarında samur, vaşak, sincap, kakım, fenek gibi av hayvanlarının yaşadığı kaynaklar tarafından zikredilmektedir.¹¹⁵

5. Tarım ve Hayvancılığın Büyük Selçuklu Dönemi Horasan'ında İç ve Dış Ticaretteki Yeri

Horasan bölgesi Selçuklular döneminde yayıldığı coğrafi alan itibari ile gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde seyreden ticaret yollarının önemli kesişme noktası üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret güzergâhlarının en ünlüsü olan ve doğu-batı yönünde seyreden ipek yolu, Çin'den Abbâsî İktidârı'nın merkezi Bağdat'a kadar uzanırken en önemli durak noktalarından birini bu bölge teşkil etmekteydi. Bağdat'tan doğu istikametine doğru ilerleyen bu yol, Hemedân, Rey, Damgan, Nişabur, Merv, Âmül, Buhâra, Semerkant, üzerinden Zâmin'e ulaşmakta, buradan Fergana ve Şaş yönüne doğru iki kola ayrılmaktaydı. Fergana'ya ayrılan yol Ahsikes ve Özkent'e uğradıktan sonra Doğu Türkistan sınırlarına girmekte ve Çin'e ulaşmaktaydı. Şaş'a ayrılan yol ise İsficâb ve Talas üzerinden Çin'e gitmekteydi. Bu iki yol Tung Huang'da birleşip Çin'in merkezine varmaktaydı.¹¹⁶ Horasan, Hazar'ın güneyinden Merv'e, oradan da güneye doğru yayılan, genelde Bulgar Türkleri ve Harizm'li tüccarlar tarafından kullanılan ticaret yolunun da önemli kavşak noktalarından biri idi.¹¹⁷ Öte yandan Tibet'li ve Hint'li tüccarlar, Orta Asya ve Horasan içlerine mallarını pazarlamak için İran'ın güneyindeki Sistan'a geçip Kâbil ve Gazne'ye gelmekte buradan Belh, Herat, Nişabur üzerinden Horasan'a geçmekte veya kuzeye Buhâra'ya doğru gitmekteydiler.¹¹⁸ Hicaz bölgesindeki tüccarların Suriye ve Mezopotamya kanalı ile Taif'in küçük çekirdekli yumuşak cins üzümlerini Horasan'a getirdikleri zaman¹¹⁹ başta Nişabur olmak üzere Merv ve diğer önemli beldelere uğramış olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerekir.

Böylesine önemli ticaret güzergâhlarının Horasan coğrafyasında kesişmesi buradaki ticari faaliyetlerin çok canlı bir hale gelmesine vesile olmuştur. Bu canlılıkta Selçuklu idarecilerinin

¹¹¹ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 502.

¹¹² İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102, 105; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 384, 386.

¹¹³ en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 114.

¹¹⁴ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.142.

¹¹⁵ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 34, 159.

¹¹⁶ İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l- Memâlik*, thk. M. J. De Geoeje, Portsaid - Mısır, trz. s. 25; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 43-44 ; Berthold Spuler, " Trade in The Eastern Islamic Countries in The Early Centuries ", *Islam and The Trade of Asia*, ed. D. S. Richards, Oxford 1970, s. 14-15 ; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I-IV, Kahire 1976, III, s. 275 ; Nebi Bozkurt, " İpek Yolu ", *DİA.*, XXII, s. 371-372 ; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 154 ; Usta, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, s. 343.

¹¹⁷ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 70; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 255; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48.

¹¹⁸ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 70; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 156; Usta, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, s. 343.

¹¹⁹ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 154.

almış oldukları tedbirlerin de kuşkusuz rolü büyüktür. Bu idarecilerin başında Sencer gelmektedir. O, bölgenin ekonomik istikrarını sağlamak amacıyla özellikle yollardaki Bâtını tehdidinin ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır. Onun ticarete verdiği önemi gösteren bir diğer örnek ise Horasan'daki ticaret yollarına, kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimallerinin yüksek olduğu çöllerde inşa ettirmiş olduğu işaret kuleleridir.¹²⁰ Bunun yanında özellikle çöllerden geçen ticaret yolları üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak için göletler ve kuyular inşa edilmiş; posta istasyonları, kervansaraylar, istihkâm gayeli karakollar oluşturulmuştur.¹²¹ Nitekim gerek yerli gerekse yabancı tüccarlar alınan tedbirler, ortaya konan icraatlar sayesinde iyice canlanan bu ticaret ortamından fazlasıyla istifade etmişlerdir.

Bölgenin dört önemli yerleşim birimi olan Merv, Nişabur, Herat ve Belh çarşıları, pazarları, kervansarayları, hanları, otelleri, ticaret mallarının saklandığı depoları ile bölge ticaretinin merkezi konumundaydılar. İbn Havkal bu han ve otellerde konaklayan ticaret erbâbının zenginliğinden, hanlara ve depolara indirilen malların çeşitliliğinden bahsetmekte ve bu konaklama yerlerinin benzerlerinin zor bulunacağına vurgu yapmaktadır.¹²² Bölgedeki konaklama yerlerinin bir diğer özelliği de buralarda çeşitli sanat erbâbının kalabileceği ve ürünlerini saklayabileceği şekilde özel tip konaklama yerlerinin mevcut olmasıydı.¹²³ Bu özellik çeşitli meslek dallarında faaliyet gösteren tüccarların Horasan'ı tercih etmelerinde önemli bir etkeni. Tüccar kâfilelerinin kaldıkları hanlara sadece şehrin merkezinde rastlanılmamaktaydı. Bölgenin önemli şehirlerine bağlı olan birçok belde de hanlar mevcuttu. Bu beldelerden biri Nişabur'un Azâdvâr beldesidir. Burası tüccarların ürünlerini sergileyebildikleri pazar yerlerinin yanı sıra hanlarıyla da meşhurdu.¹²⁴ Kaynaklar Selçuklu dönemi Horasan'ında ticaretin kalbinin attığı yerler olan pazarlar ve çarşılarından da bahsetmektedir. Özellikle bölgenin merkez şehri Nişabur'da Saraçlar pazarı, Demirciler çarşısı ve 553/1158 tarihinde yıkılan Attârlar çarşısı mevcut olan pazar ve çarşılarından bazılarıdır. Yine önemli bir merkez olan Merv'de de ekmek, tohum, meyve ve sebze gibi özellikle gıda maddelerinin satışının yapıldığı pazarlar bunun yanında diğer ürünlerin satıldığı çarşılar mevcuttu. Herat'ta İtriya, Belh'te ise iplikçiler çarşısı ve köle tacirlerinin faaliyet icra ettikleri bir çarşı mevcuttu.¹²⁵ Yine Herat'ta kasaplar çarşısı bulunmaktaydı.¹²⁶ Herat'ın merkezinde olduğu gibi ona bağlı olan yerleşim birimlerinde de pazar ve çarşılar bulunmaktaydı.¹²⁷

Horasan bölgesi, Selçuklular döneminde yukarıda zikri geçtiği üzere önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, önemli merkezlerinde çok sayıda çarşı ve pazara, tüccarların kalacağı kervansaray, han ve otele sahip olması hasebiyle ihracat ve ithalat açısından çok canlı bir merkez konumundaydı. Bu canlılıkta tarım ve hayvancılık ürünlerinin büyük bir payı bulunmaktaydı. Horasan coğrafyasında ihracat ve ithalata konu olan ürünlerin başında hububat gelmekteydi. Nitekim Merv'de özellikle sulanabilen arazide arpa ve buğday ekimi yapılmaktaydı. Burada yetişen buğday, öğütülen unundan yapılan ekmeklerinin çok lezzetli olması nedeniyle büyük bir üne sahipti ve yerli yabancı çok sayıda alıcısı bulunmaktaydı. Bu bağlamda Merv'de sadece buğday

¹²⁰ Şebânkâreî, *Mecmâ'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 129; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.127.

¹²¹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 237-238.

¹²² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 432.

¹²³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 432.

¹²⁴ Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s.392.

¹²⁵ İbn Münevver, Muhammed, *Esrârü't-tevhîd fî makâmâtî's-şeyh Ebî Saîd*, Çev. İs'âd Abdülhâdî Kandîl, Yay. Haz. Yahya Hişâb, Kahire, Dârü'l-misriyyeti li't-te'lif ve't-tercûme, trz, s. 126; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Tahran 1351 hş./çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994. s. 5; Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, s. 106; Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, sa.76, Ankara 1961. s. 499; Agacanov, *Selçuklular*, s. 241.

¹²⁶ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, s. 126; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.131, 132.

¹²⁷ İbn Münevver, *Esrârü't-tevhîd*, s. 163-164.

alışverişinin yapıldığı bir çarşı bulunmaktaydı.¹²⁸ Belh, Moğol istilasına kadar bölgenin zahire ambarı olması hasebiyle gerek iç gerekse dış pazarların bu konudaki açığını kapatmaktaydı.¹²⁹ Hububat ürünleri Nişabur ve civarında da bol miktarda üretilmekteydi. Horasan mıntıkasından M. X. Yüzyıl'da dış bölgelere ihraç edilen tarım ürünleri arasında Nişabur'da yetiştirilen hububatın önemli bir yer tuttuğu kaynakların zikrettiği hususlardandı.¹³⁰

Pamuk bu dönemde ihraç ürünlerinin bir başka kalemini oluşturmaktaydı. Sultan Sencer tarafından Merv'de inşa ettirilmiş olan ve Moğollar tarafından tahrip edilen sulama kanal sistemi, Murgâb nehrinin sularını Merv ovalarına aktardığından ötürü tarım üretimini büyük oranda arttırmış bu artıştan pamuk üretimi de nasibini almıştır. Merv'de pamuk üretimi ve buna bağlı sanayi de büyük gelişme göstermişti. Merv'den başka Nişabur ve Belh de iyi kalitede pamuğu ile meşhur idi. Bu tarım ürününden dokunan kumaşlar hem bu halleriyle hem de elbise haline getirilmek suretiyle İran'ın diğer bölgelerine, hatta doğu ülkelerine ihraç edilmekteydi. Pamuk gibi tekstil sanayinde kullanılan bir diğer tarım ürünü olan keten de bölgenin önemli bir ihraç ürünü idi. Özellikle Nişabur bu ürünün sadece ekiminin yapılmadığı aynı zamanda ketenden kaliteli kumaşlarında dokunduğu bir merkezdi.¹³¹

Horasan'ın aşağı yukarı her bölgesinde yetiştirilen üzüm hem iç hem de dış piyasada en çok rağbet edilen tarım ürünleri arasındaydı. Nişabur ve bağlı bulunan beldelerinde en çok yetişen ve kalitesiyle meşhur olan Ribâs üzümü, Merv'in Küşmâhenî üzümü, Belh ve civarının etrafını çevreleyen bağ ve bahçelerde yetiştirilen ve kendi aralarında kalitelerine göre ayrılan yüz yirmi çeşit üzüm, Herat ve ona bağlı bulunan yerlerde üretimi yapılan üzümler Horasan içerisinde tüketildiği gibi başka bölgelere ihraç da edilmekteydi.

Nişabur'da bol miktarda yetişen kayısı da ihraç malları arasındaydı. Özellikle Husrevcird ve Ebârî isimli yerleşim birimlerinde üretimi yapılan kırmızı ve beyaz renkteki kayısılar en fazla rağbet edilen ürünlerdi.¹³² Bunun yanında yine Nişabur'da yaygın olarak ekimi yapılan ayva da ihraç edilmekteydi.¹³³ Öte yandan Merv'de yetiştirilen kavunlar diğer memleketlerden talep alacak kadar büyük bir üne sahipti.¹³⁴ Nişabur'da üretilen ve Türk bölgelerine ve Mısır'a ihraç edilen mantar da yöreye gelir getiren önemli bir ürün idi.¹³⁵ Nişabur'un bir yerleşim yeri olan Câcerm bölgesindeki çınar ağaçlarının kabukları dış ağrısına iyi geldiği için özel bir şekilde soyulup hazırlandıktan sonra ihraç edilmekteydi.¹³⁶ Belh, Herat ve Nişabur'da üretimi yapılan incir, zambak, turuncgillerin de iç piyasanın ihtiyacı karşılandıktan sonra dış bölgelere ihracı yapılmaktaydı.

Horasan coğrafyasında hayvancılık faaliyetleri de bölgenin ihraç kalemleri arasında bulunmaktaydı. Merv ve Belh'te beslenen develer bu cins hayvanlar arasındaydı. Çöl şartlarına uygun develerin üretim merkezi durumunda olan Merv aynı zamanda deve ihraç merkezi konumundaydı. Belh'te şehir civarındaki step mıntıkalarında beslenen, kervan taşımacılığı başta

¹²⁸ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

¹²⁹ Bosworth, "Balk", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 589; Toynbee, *Oxus and Jumna*, s. 94-95; Agacanov, *Selçuklular*, s. 202.

¹³⁰ Spuler, "Bakharz", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

¹³¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 205; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 433; *Hudud al-'Alam*, s. 102; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 384, 429; Agacanov, *Selçuklular*, s. 229-230; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, sayı: 241, Ankara 2000, s. 772.

¹³² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 316-317; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 279; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 387.

¹³³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, s. 316, 318; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 387, 393; Spuler, "Bakharz", *The Encyclopaedia of Islam*, I, s. 952.

¹³⁴ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 280; Agacanov, *Selçuklular*, s. 203.

¹³⁵ Mehdi-i Muhakkık, *Hâk-i Nişabur*, s. 321, vd.; Öztürk, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, s.170.

¹³⁶ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186, 196; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 392.

olmak üzere bilumum işler için kullanılmakta olan develer de diğer yabancı memleketlerden fazlasıyla talep almaktaydı. Bu develerin talep görme nedenleri arasında develerin mükemmel bir ırktan gelme durumlarının etkili olduğu söylenebilir.¹³⁷ Belh sınırları içerisindeki Huttelân şehri atları ile ön plana çıkmıştı. Burada kurulan birden çok at pazarı bir anlamda hem iç hem de dış ticaretin nabzını tutmakta ve her iki yönden gelen talepleri karşılamaktaydı.¹³⁸

Nişabur'da insanların meşgul oldukları ipek böcekçiliği faaliyetlerinden elde edilen ipek işlenerek çeşitli kumaşlar ve elbiseler üretilmekteydi. İpekli mâmüller sadece bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamakta aynı zamanda Horasan'ın en önemli ihraç ürünlerinden birini oluşturmaktaydı.¹³⁹ Yine Nişabur'da bal üretimi önemli bir iş koluydu. Kaynaklar bu bölgenin balının meşhurluğundan ve alıcısının çokluğundan bahsetmektedirler.¹⁴⁰ Tûs dağlarında samur, vaşak, tilki, sincap, kakum (kürkü makbul bir cins kedi), fenek gibi yabânî hayvanların avlanmaları sonucunda postlarından üretilen giysiler de hem iç piyasaya sürülmekte hem de ihraç edilmektedir.¹⁴¹

Sonuç

Selçuklular Horasan'da siyasî konularda elde ettikleri başarılarını sosyal, kültürel ve ekonomik sahada ortaya koymuş oldukları icraatlarla desteklemiştir.¹⁴² Tarım ve hayvancılık faaliyetlerini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Selçuklu idarecileri bölgedeki tarım ve hayvancılığın gelişmesi adına ellerinden geleni yapmışlardır. Onların bu konudaki en büyük icraatları toprak yönetimini yeniden düzenlemektir. Nitekim Horasan'da gerçekleştirilen tarım faaliyetinin vazgeçilmez hammadde olan toprağın hem yönetimi hem de sistematik olarak işlenmesi bakımından Büyük Selçuklu Dönemi nevi şahsına münhasır bir dönemdir. Zira bu dönemde, iktâ adı verilen bir sistem yürürlüğe girmiştir. Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulan bu sistem öncelikle, kargaşanın hüküm sürdüğü, üretimin ve dolayısıyla tahsilâtın yapılamadığı bölgelerde yürürlüğe konulmuştur. İktâ sahipleri emirleri altına verilen arazilerin kullanımından devlete karşı mesul olduklarından dolayı bu arazilerde düzenli olarak tarım faaliyetlerinin yapılmasına itina göstermişlerdir. Bu durum da, mahsulün verimli ve bol alınması, arazi sahiplerinin zenginleşmeleri, devlete karşı sorumluluklarını daha iyi yerine getirmeleri, hem iç hem de ihracat yoluyla dış ticaretin artması sonucunu doğurmuştur.

Büyük Selçuklu idarecileri Horasan'da tarımın gelişmesi adına kendilerinden önceki idareler tarafından yaptırılmış olan sulama kanallarına sahip çıkmışlar, onların bakımlarını yapmışlar, gerekli gördükleri yerlerde ise yeni sulama kanalları açmışlardır. Bu duruma en güzel örnek, Sultan Melikşah ve Sencer zamanlarında yaptırılan sulama kanallarıdır. Sulama kanalları vasıtasıyla taşınan suyun vatandaşa düzenli olarak dağılması, kanalların temiz tutulması, hasar gören ve yıpranan kanalların tamiri, yeni kanalların kazılması, karşılaşılabilecek doğal afetlere karşı hazırlık yapılması ve afet anında gerekli tedbirlerin alınması gibi konularda idareciler gerekli

¹³⁷ *Hudûdü'l-'alem*, s. 94; Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 153; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s.139, 142.

¹³⁸ Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübâreksâh, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ*, s. 218 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teskilâtı", s. 59.

¹³⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 205 ; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 433 ; *Hudud al- 'Alam*, s. 102 ; Strange, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, s. 384, 386.

¹⁴⁰ en-Nisaburî, *Târih-i Nişâbûr*, s. 114.

¹⁴¹ Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, s. 159.

¹⁴² Mithat Eser, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi ", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, [Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6087](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6087), p. 185-207, s. 186; Bu konu için ayrıca bkz: Mustafa Alican, "Selçuklu-Mervânî İlişkileri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, [Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6060](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6060) p. 1-15, s. 1-2.

tedbirleri almışlardır. Tarım arazilerinin ve bahçelerin sulanmasında sulama kanallarının yanı sıra su bentlerinden de yararlanılmıştır. Bu bağlamda Merv bölgesinde yürütülen tarımsal faaliyetler için bir bent yapılmıştır. Sultanbend adıyla meşhur olan bu bendin Sultan Sencer tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir.

Toprak sahiplerinin arazilerini daha rahat ekip biçmeleri ve bol ürün almaları için Büyük Selçuklu idarecileri yapmış oldukları düzenlemeler ve icraatların yanında elde edilen ürünlerin devlet ekonomisine katkıda bulunması konusunda da gerekli önlemleri almışlardır. Onlar, Horasan şehirlerinde diğer pazar ve çarşıların yanında sadece tarım ürünlerinin, at ve deve gibi hayvanların alım ve satımının yapıldığı pazarlar kurdurmuşlardır. Selçukluların tarım ve hayvancılık ürünlerinin alım satımı da dâhil ticaretin her türüne verdikleri önemi gösteren en güzel örnek Horasan'daki ticaret yollarına, kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimallerinin yüksek olduğu çöllere inşa ettirmiş olduğu işaret kuleleridir. Bunun yanında özellikle çöllerden geçen ticaret yolları üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak için göletler ve kuyular inşa edilmiş; posta istasyonları, kervansaraylar, karakollar oluşturulmuştur. Nitekim gerek yerli gerekse yabancı tüccarlar alınan tedbirler, ortaya konan icraatlar sayesinde iyice canlanan bu ticaret ortamından fazlasıyla istifade etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ALİCAN, Mustafa, "Selçuklu-Mervânî İlişkileri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/11 Fall 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6060> , p. 1-15, s. 1-2.
- BAKIR, Abdülhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, sayı: 241, Ankara 2000, s. 772.
- BARTHOLD, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK., Ankara 1990.
- BOSWORTH, "Balkh", *Encyclopedia Iranica*, III, s. 588.
- , *Tarih-i Gazneviyân*, trc. Hasan Anûşe, I, Tahran 1362 hş.
- BOZKURT, Nebî, "İpek Yolu", *DİA.*, XXII, s. 371-372.
- BÜCKHER, "Tübet-i Şeyh Câm", *MEB.*, İA., XII/2, s. 140.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.
- Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemedânî, *Muhtasarı Kitabı'l-Buldan*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yayına haz. Süleyman Özkaya Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul 2004.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'n-Neseb*, nşr. Meryem M. Hayrî'd-dîn, Beyrut 1989.
- en-Nisaburî, Ebu Abdullah el-Hâkim, *Târîh-i Nîşâbûr*, telhis. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf, Tahran, trz.
- ESER, Mithat, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6087>, p. 185-207, s. 186.
- FRASER, *Narrative of A Journey into Khorasan in The Years 1821-1822*, London 1825.

- GERDİZÎ, Ebû Sa'îd Abdülhay b. Dahhâk, *Târîh-i Gerdizî*, Tahran 1327.
- GRAYELÎ, Ferîdun, *Nişâbûr, Şehr-i Firûze*, Havran 1415 hş.
- HAMDULLAH Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.
- HARTMANN, “Belh”, *İA*, MEB., s. 487.
- Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I-IV, Kahire 1976.
- HÂZİMÎ, *Me'ttefeka Lafzuh ve İftereka Müsemmah fî'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l- Müştebeheti fî'l-Hattî*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1407 / 1986.
- HEYD, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- HONİGMANN, “Nişapur”, *İA*, MEB., IX, s. 302-303.
- , - Bosworth, “Nishapur”, *Encyclopaedia of Islam*, VIII, s. 62.
- HUART, Cl., “Tâlekân”, *İA*, MEB., XI, s. 694.
- Hudud al-A'lam (The Regions of The World)* trc. V. Minorsky, London 1937.
- İbn Fazlullah el Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, I-XXVII, Frankfurt 1408-9 / 1988-89.
- İbn Funduk, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran trz.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Bursa 1982.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, thk. M. J. Geoje, Leyden, 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l- Memâlik*, thk. M. J. De Geoje, Portsaid - Mısır, trz.
- İbn Münevver, Muhammed, *Esrârü't-tevhîd fî makâmâtî's-şeyh Ebî Saîd*, Çev. İs'âd Abdülhâdî Kandîl, Yay. Haz. Yahya Hişâb, Kahire, Dârü'l-mısriyyeti li't-te'lif ve't-tercûme, trz
- İSTAHRÎ, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1927'den ofset 1967.
- KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Âşâ fî Sînâati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut 1987.
- KAZVİNÎ, *Âsâru'l-bilâd*, Beyrut trz.
- KLAUSNER, Carla L., *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teskilâtı”, *Ankara Üniv. D. T. C. F. D.*, sayı: 8-9'dan Ayır Basım, Ankara 1970.
- LAMBTON, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.
- , -----, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988.
- , -----, “*Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi*”, çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı: 147, Ankara 1973, s. 372 vd.
- LAURENCE Lockhart, *Persian Cities*, London 1960.
- MAKDİSÎ, Muhtar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târîh*, nşr. C. L. Huart, Paris 1899 - 1919, I-VI'dan ofset Bağdat, trz.

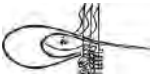

- MAKDİSÎ, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoje, Leyden 1967.
- Mehdî-i Muhakkık, “ Hâk-i Nişabur ”, *Yağma*, sa: 240, 1347 hş.
- MORGAN, David, *Medieval Persia 1040-1797*, London 1988.
- Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübârekşâh, *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ*, nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî, Tahran 1346 hş.
- Müeyyidüddele Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Tahran 1351 hş./çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvinî, Tahran 1331 hş.
- ÖZTÜRK, Mürsel, *Anadolu Erenleri'nin Kaynağı Olarak Horasan*, Kül. Bak. Yay., Ankara 2001.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2008.
- , -----, “ Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1303-9199, Volume 5/4 Fall 2010, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1707>, p. 1412-1420
- SERGEY Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, Ötüken Yay., İstanbul 2006.
- SPULER, Berthold, “ Bakharz ”, *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden, 1949, s. 952.
- , -----, “ Trade in The Eastern Islamic Countries in The Early Centuries ”, *Islam and The Trade of Asia*, ed. D. S. Richards, Oxford 1970.
- STRANGE, Guy Le, *The Lands of The Eastern Chaliphate*, London 1968.
- ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecmâ'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. Yay., Ankara 2001.
- Tha'âlibî, *The Latâ'if al-Ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, Edinburg 1968.
- TOYNBEE, Arnold J., *Between Oxus and Jumna*, London 1961.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996.
- USLU, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1997.
- USTA, Aydın, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi*, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 2003.
- WULFF, H. E., “ The Qanats of Iran ”, *Scientific American*, CCXVIII/4, 1968.
- YA'KUBÎ, Ahmed b. İshak, *Kitâbu'l-Buldân*, trc. M. İbrahim Ayetî, Tahran 1964.

Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-büldân*, nşr. F. Wüstenfeld, I-VI, Leibzig 1866-1973.

ZAHODER, “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, sayı: 76, Ankara 1961.

SAVAŞ ESİRLERİNİN DİN DEĞİŞTİRMESİ (NEMÇELİ ESİRLER ÖRNEĞİ)*

Hava SELÇUK**

ÖZET

Kölelik çok eski çağlardan itibaren var olan kurumdur. Kölelik insanın insanı mal edinmesidir. Eski dönemlerin sosyal teşkilatının ayrılmaz bir parçası olan kölelik savaşların yapıldığı bütün devletlerde mevcuttur. Yalnız kölelinin hukukî durumu ile alakalı uluslar arası bir anlaşma bulunmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde pek rastlanmamakla birlikte savaşların artmasıyla ve elde edilen esir sayısı ile bağlantılı olarak kölelik kurumu oluşmuştu. Bununla birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kölelerin büyük çoğunluğu efendilerinin hizmetlerini görüyor veya şehirlerdeki atölyelerde veya küçük iş yerlerinde çalışıyorlardı. Savaşlar da esir olarak gazilerin ganimetleri arasında yer alan köleler esir pazarlarında satılmışlardı. Bu satılan esirler Müslümanlığı kabul etmiş olsa bile esirlik statüsü devam etmiştir. Kendisini satın alan kişilerin hizmetlerinde azat edilinceye kadar çalışmışlardır. Avusturya (Nemçe) ile 1791 yılında imzalanan Zıştovi antlaşması gereğince savaş esirlerinin durumları hakkında yeni bir düzenleme yapılmıştı. Bu anlaşmanın yedinci maddesine göre esir statüsünde olup din değiştirenler (Müslüman iken Hıristiyan veya Hıristiyan iken Müslüman olanlar) haricindeki kişiler memleketlerine gönderileceklerdir. Buna göre Avusturya ile yapılan savaşlar neticesinde Osmanlı askerleri tarafından esir alınan ve köle pazarlarında satılan esirlerden Müslüman olanlar yine sahiplerinin yanında kalacaklardır. Hıristiyan olarak hayatını sürdüren esirler kendi sahiplerinden satın alınarak memleketlerine gönderileceklerdir. Çeşitli bölgelerde satılan ve bir kişinin hizmetinde bulunan köleler Osmanlı Devleti tarafından tekrar satın alınarak Nemçe (Avusturya) Devleti'ne teslim edilmiştir. Bu çalışmada esir edilen kişiler, yaşları, cinsiyetleri ve ihtidaları, yeni isimleri ve akıbetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nemçe, Zıştovi, İhtida, esir, köle

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Tarih Bölümü, El-mek: hselcuk@erciyes.edu.tr

APOSTASY OF PRISONERS OF WAR [EXAMPLE OF AUSTRIAN (NEMÇE) CAPTIVES]

ABSTRACT

Slavery is an institution that has existed since ancient times. Slavery is a man's acquiring a man as a property. An integral part of the social organization of the ancient periods, slavery have existed in all the states where wars have been made. However, no international treaty had been available with respect to the legal status of slavery. Although uncommon in the Ottoman Empire during the establishment period, with increasing number of wars, and in connection with the number of captives, the institution of slavery was formed. However, from the second half of the XV century, the vast majority of the slaves were either serving their masters, or working in workshops in the cities or in small work places. Taking place among the contrabands of war of the war veterans, the slaves were sold in the slave markets. Even though those slaves have converted to Muslim, their slavery status have continued. They have been in the service of their masters until they have been freed. Pursuant to Svisthov Treaty that has been signed with Austria in 1791, a new arrangement has been made with respect to status of the prisoners of war. According to the seventh article of the agreement in question, with the exception of those who have converted while in the status of captive (converted to Christianity while Muslim, and converted to Christianity while Muslim), all persons would be sent to their respective countries. Accordingly, as a result of the war with Austria, of those who were captured by the Ottoman soldiers and sold in the slave markets should also stay with their masters if converted to Islam. Those who maintained their lives as Christian should be bought from their masters and sent back to their countries. Slaves who have been sold in various regions, and being in the service of a person have been repurchased by the Ottoman Empire and delivered to Nemçe (Austria). In this study, people who were enslaved, their ages, genders and conversions, their new names and fates have been analyzed.

KeyWords: Nemçe, Svishtov, conversion, prisoners of war, captures, slaves

Giriş

İnsanların çeşitli sebeplerden dolayı hürriyetlerinden yoksun kılınarak başkalarının malı sayılmaları kölelik olarak adlandırılmaktadır. Köleliğin nasıl ortaya çıktığı meselesi hala tartışma konusudur. Ancak kölelik kurumunun insanoğlunun yerleşik yaşama geçişiyle oluşmaya başladığı ve özel mülkiyet kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte hız kazandığı düşünülmektedir. Öyle ki, yerleşik hayat düzenine geçmiş eskiçağ toplumları komşuları ile sürekli savaş halinde olmuşlardır. Her biri ülke sınırlarını genişletmek, egemenliğini sürdürmek ve varlıklarını korumak için daima savaşan bu toplumların, savaş tutsaklarını öldürmek yerine köleleştirmeyi küçük ve kapalı ekonomileri açısından daha yararlı bulmaları kölelik sistemini doğurmuş olmalıdır. Savaşa ek olarak borç için kölelik de eski toplumların en büyük kölelik kaynaklarından birini teşkil

etmektedir¹. Kölelik sosyal teşkilâtın ayrılmaz bir bütünü olmuş ve toplumla birlikte gelişmelere, değişikliklere uğramıştır. Bu kadar önemli sosyal bir olay, basit ve kuru hukukî kavramlarla açığa kavuşturulamamaktadır. Bu sebeple, kölelerin hukuki durumlarının yanında, fiilî durumlarını da dikkate almak gerekmektedir. Bu noktada, göze çarpan en önemli özellik aynı devir veya birbirinden değişik devirlerdeki büyük farklılıklardır. Kölenin sadece bir mal olmadığı, ailenin sosyal ve dinî faaliyetlerine katıldığı, bir arada yaşadığı ilk şekille, köleyi gerçekten insanlığa aykırı yaşatan ve efendisi için sadece bir kazanç aracı olduğu sonraki şekli birbirinden ayırmak gerekir².

1. Osmanlı Devleti'nde Kölelik

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde köleliğin fazla bir önemi bulunmamaktaydı. Fakat savaşlar, fetihleri sonucunda köle sayısında artışlar meydana gelmişti. Savaşlarda esir edilen kölelerin köle pazarlarında satılması ve köle statüsündeki kişilerin çalışma durumları toplumdaki değişim göstermekte idi. Mesela bazı toplumlarda köleler tarım üretiminde kitle olarak kullanılmasına kırsal Osmanlı toplumunda böyle bir meselesi söz konusu olmamıştı. Zira Romanın benzeyen büyük çiftliklerin bulunmaması kölelerin çalıştığı tarım alanlarına pek rastlanmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde köleler daha çok denizcilik alanında kürekçi olarak çalıştırılmıştır. Bu şekilde, kölelik, ekonomik açıdan, Osmanlılarda çok fazla gelişmemiştir. Bununla birlikte, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kölelerin büyük çoğunluğu efendilerinin hizmetlerini görüyor veya şehirlerdeki atölyelerde veya küçük iş yerlerinde çalışıyorlardı. Büyük bir kapsamı olmamakla birlikte tarım alanlarında kullanılan köleler de bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunda. XIX. yüzyıla kadar köleliğinde içinde yer aldığı kamu hukuku ve özel hukuk, kaynakları dinî prensiplerde olan, eski kurallara dayanıyordu³.

Osmanlıların kuruluşundan sonra devlet, genişleme politikası gereği hem sınır boylarında akınlar düzenlemeye başlamış hem de uzun seferler gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bunun sonucu elde edilen ganimetler arasında savaş esirleri de önemli bir artış göstermiştir. Bu esirler genellikle devlet ve saray hizmetinde kullanılmaya başlanmış, bir kısmı da esir pazarlarına çıkarılmıştır. Birçok Osmanlı şehrinde esir pazarı bulunmakta, köle ve cariyeler burada alınıp satılmaktadır⁴. Köle elde edilmesi ise birkaç kaynaktan gerçekleşiyordu. Bunların başında savaş ganimeti olarak Alman esirler geliyordu. Onu, insan avcılığı izlemeye başladı. Hediye verme ve ticaret de ayrıca köle elde edilmesinde önemli bir yol olarak kendini göstermektedir. Kölelik kurumu, Osmanlı sosyal hayatında yerleşir ve yaygınlaşırken kendine özgü birtakım kuralları da birlikte getiriyordu. Özellikle "Esir pazarları", "Esir alım satımındaki tutum ve resmî işlemler", "Esirlere yapılan davranışlar", "Esirlerin gördüğü eğitim ve kullanıldıkları yerler" bu kurumun en belirgin unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır⁵.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyine, Lehistan ve Rus topraklarına yaptığı seferler buralardan çok sayıda esirin elde edilmesini sağlıyordu. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait sicil kayıtlarında Rus asıllı köle ve cariyeye kaydına rastlanmamaktadır. Macarlarla(Nemçe) yapılan

¹ Yusuf Kılıç-Suzan Akkuş Mutlu, "Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Cezalar", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, s. 284.

² Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", s.651-652

³ Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", s.653-654.

⁴ Mehmet Kabacık, "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, s.240; İsmail Parlatur, "Osmanlı Sosyal Hayatında Köleliğin Kaldırılışı", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12462.pdf>, s..417-418

⁵ İsmail Parlatur, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12462.pdf>, s..417-418

savaşlar neticesinde Macar asıllı kölelerin sayısı artmaya başlamıştır. Macar toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi buradan elde edilen esir sayısını artırmaktaydı⁶.

Osmanlı imparatorluğunun son yüzyıllarında köle sayısı azalmıştı. Çok fazla sayıda köle olmamasının esas sebebi, köle pazarlarını besleyen fetihlerin son bulmasında aranmalıdır. O devirde, savaş esirlerinin durumu hakkında uluslararası antlaşmalar yoktu. Kölelerin durumu, din kurallarıyla daha insani bir hale getirilmeye uğraşılmıştır. İslâm savaş hukuku kurallarına göre, kölelere işkence yapmak yasaktı. Kulak, burun ve benzeri organlarını kesmek, düşman ölülerine saygısızlık teşkil edecek fiilleri yapmak da kesin olarak yasaktır. Savaş esirlerinden ancak, savaşacak durumda olan erkekler öldürülebilir. Bunun için de savaş esirinin İslâm dinini kabul etmemesi ve Müslüman savaşçılardan biri tarafından âmân verilmemiş olması gerekir. Genel olarak, daha önce bağışlanmaz bir suç işlemiş bulunan suçlusu idam edilirdi⁷.

Dört Sünni mezhebin hukukçularına göre düşman askeri esir alınmadan önce İslamiyet'i kabul ederse hayatı yanında hürriyetini de garanti etmiş olur; artık öldürülmesi veya köleleştirilmesi caiz değildir. Esir alındıktan sonra Müslümanlığı kabul etmesi halinde ise öldürülmesi haram olmakla birlikte gazilerin ganimetteki payları sebebiyle hakkında kölelik hükmü sabit oluyordu. Şafii mezhebinde bir görüşe göre devlet başkanının köleleştirme yanında karşılıksız veya fidye ile serbest bırakma tercihleri devam eder. Hanbelî hukukçuları, Müslüman olan esirin karşılıksız veya fidye ile bırakılmasını gazilerin rızası şartına bağlarken bu mezhepten bazı âlimler, devlet başkanının gayri müslim esirlerle ilgili olarak gazilerin rızasına gerek görülmeden sabit olan tercih hakkının İslamiyeti kabul eden esirler için öncelikle geçerli olması gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdir⁸. Savaşta esir edilen kişiler her ne kadar Müslüman olsa da kölelik ve cariye statüleri devam etmiştir.

1857 yılı başlarında Sultan Abdülmecid Mısır, Trablusgarp ve Bağdat valilerine gönderdiği emirle zenci ticaretini kesin olarak yasaklamış, bu işi yapanların cezalandırılacağını belirtmiştir. 1876 Kânûnı Esâsisi'nde yasaklanan köle ticaretinin kaldırılmasıyla ilgili olarak 1891'de ve nihayet Sultan Reşad zamanında bir kanun çıkarılmıştır. Bu yasaklamalara rağmen köle ticareti az da olsa imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir⁹.

2.Nemçe ile Savaş ve Zıştovi Antlaşması

4 Ağustos 1791'de imzalanan Zıştovi Antlaşmasının 7. maddesi şöyledir: “İşbu sefer hengâmında askerî ve gayr-ı askerî zabt olunan cem-i üserâ-yı Devlet-i Aliyye bilâ istisnâ Devlet-i İmperatoriyye tarafından sebilleri tahliye ve Ruscuk ve Vidin ve Bosna havalisinde Devlet-i Aliyye mübaşirlerine teslim olunub mukabelesinde ancak zindanlarda ve Bosna sergerdelerinden bazısında bulunan Devlet-i İmperatoriyye'nin reaya ve soldatları teslim olunub eyadi-i efradda memalik-i Devlet-i Aliyye'de mikdar-ı kesiri bâki olmağla Devlet-i Aliyye bu babda seferden mukaddem câri olan istatuko istrikt kaidesine muvafakat ve âsar-ı mukaddere-i muharebeyi mahiv izale zımnında meccanen yani bilâ behâ ve bilâ bedel tasdiknâmeler mübadelesinden sonra iki mah zarfında cem-i abid ve esirleri herkangi sin ve cins ve rütbeden ve her kimde ve kangi mahalde bulunurlar ise red ve teslim eylemeği teahhüd ider şöyle ki fîmâba'd tarafeyn reayasından ferd-i vahid canib-i aharın memalikinde kayd-ı esirde kalmaya ve ancak memalik-i Devlet-i Aliyye'de kavaid-i mer'iyye üzre rızaen din-i İslâm'ı kabul idenler ve memâlik-i Nemçe'de tanassur idenlerden maâda tarafeyn memâlikinde ferd-i vahid kalmaya¹⁰”. Bu maddede iki taraftan dinlerini

⁶ İzzet Sak, “Konya’da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl), *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989 s.159-197.

⁷ Tahiroğlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik”, s.659.

⁸ Ahmet Özel, “İslam'da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, 2003, 113. (s.105-122)

⁹ Nihat Ergin, “Köle-Osmanlılarda Kölelik”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 246–247.

¹⁰ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, C.I, TTK Basımevi, Ankara 1953, s. 172.

değiştirenlerin iade edilmeyeceği belirtilmiştir. Anlaşmanın bu maddesi tartışılıp karar bağlanırken özellikle yedi yaşından aşağıda olan çocuklar yedi yaşından yukarıda olan çocukların durumun belirlenmesi konusunda anlaşmazlıklar meydana gelmişti. Yedi yaş altı çocukları ebeveyninde kalmasının doğru olacağı ifade edilmiştir¹¹.

Mart 1792 tarihli belgede Osmanlı Devleti'nin tebaasının ellerinde olan Nemçe esirlerinden kendi rızalarıyla İslam dinini kabul etmeyen Nasraniyette ısrar eden kadın ve erkek esirlerin Nemçe tarafına teslim edileceği belirtilerek, Osmanlı topraklarında bulunan kendi rızalarıyla islamı kabul edenler dışında kalan Nemçe esirlerinin Nemçeli tarafına(Avusturyaya) teslim edilmesi ahitnamenin bir gereği olduğu ifade edilmiştir. Elinde Nemçe esiri bulunan kişiler mahkemeye gelerek kendilerine verilecek 100'er kuruş karşılığı esirleri devlete teslim edeceklerdir. Bunun için Arnavutluk, Bosna, Sırb ve Rumeli havalisine görevlendirilecek bir mübaşir vasıtasıyla toplanacak olan esirler Nemçe'ye teslim edilecektir. Avusturya'ya esir düşüp orada tanassur ettirilmiş ve asker yazılan Bosnalı İbrahim Beşe adlı bir yeniçerinin rızası olmaksızın tanassur ettirilmesine binaen serbest bırakılması hakkında sefaretle Nemçe'ye gönderilen Ebubekir Ratip Efendi'den Avusturya hükümetine takrir yazılmıştır 9 Temmuz 1792¹².

Savaş esirlerinin dışında kendi ülkelerinden savaş sırasında firar ederek gelen ve kendi rızalarıyla İslam dinini kabul eden kişiler eğer her hangi bir şekilde sahipleri yok ise orduda istihdam edilmeleri istenmiştir. Aralık 1791 tarihinde kadınlara gönderilen emirde *“Avusturya(Nemçeli) ve Ruslardan (Moskoftudan) savaş sırasında kendi rızalarıyla firar edip Tuna'nın beri tarafına gelip, yine kedi rızalarıyla İslamı kabul etmiş (Silistre, Silistre yalıları, Rusçuk'tan Vidin'e kadar bölgede) ve sahipleri bulunmayan kişiler(her hangi bir kişinin mülkiyetinde olmayan) mübaşir vasıtasıyla toplatılıp orduya dâhil edilip orduda istihdam edilmeleri”* istenmiştir¹³.

Hem bizzat savaş sırasında esir edilen he de savaş sırasında kendi ülkesinden kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan ve ihtida eden esirlerin Osmanlı topraklarında kalmaları anlaşma maddesi gereğince uygun görülmüştür. İhtida etmelerine rağmen kölelik statüleri devam etmiştir.

3.Nemçeli Savaş esirleri ve Akıbetleri

İhtida (din değiştirme) hadisesi Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin yaşadığı her coğrafyada meydana gelen sosyal bir hadisesidir. Zamana ve mekâna göre ihtida hareketlerinde farklılık göze çarpmaktadır. İhtida eden kişilerin eski isimleri, köy veya mahalleleri, Müslüman olunca aldığı yeni isim, din değiştirdiği tarih ve bu hadiseye tanıklık eden şahitler muhakkak kayıt edilmiştir. Nemçe halkından (Avusturya), Osmanlı Devletine esir düşen kişiler arasında kendi dinlerini terk edip İslamı hak din olarak kabul eden kişiler bulunmaktadır. Mesela 18 Temmuz 1792 tarihinde Silistre'de Hüseyin Beğ Mahallesinde yaşayan Çalık Mehmed Ağa'nın elinde bulunan Nemçe esirlerinden olan çocuk İslam dinini kabul etmiş ve Selim ismini almıştır¹⁴.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde kayıtlı bir belgede 39 kişinin ihtidası kayıt edilmiştir. Bu belgede ihtida eden 39 kişiden 13'ü erkektir. Bu 13 erkeğin 7'si 10 yaş ve altı çocuklardan müteşekkildir. Erkeklerin diğerleri 12, 13, 16, 21 ve 30 yaşındadır. İhtida edenlerden 26'sı kadındır. Kadınların büyük bir çoğunluğu 16-40 yaş arasındadır(Bakınız-Tablo-2-3). Yani esir edilen

¹¹ BOA, HAT, 1409/57256

¹² Hava Selçuk, “Ziştovi Ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/5 Spring 2013, , Ankara 2013, s.652-653.(p. 645-674)

¹³ Selçuk, “Ziştovi Ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)”, s.652-653

¹⁴ Hava Selçuk, “Ziştovi Ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)”, s.652-653.

kadınlar genellikle çalışabilir durumda gençlerden oluşmaktadır. Bu kadın ve erkeklerin hepsi Siroz şehrinde Dergâh-ı Mualla gediklilerinden mübaşir tayin edilen Hüseyin Ağa'nın hazır bulunduğu mahkemede kendi rızalarıyla “*Kelime-i şehadet*” getirerek İslam dinini kabul etmişlerdir 9 Zilkade sene 1206 (29 Haziran 1792). Erkeklerden 2'si Selim, 2'si Osman, 2'si Süleyman, 1'i Mahmud, 1'i Mehmed, 1'i Şahin, 1'i Murad, 1'i Safali ismini almışlardır¹⁵. Kadınlar ise çoğunlukla Mahbube, Şahbaz, Hatice ve Selime isimlerini almışlardır(Bakınız tablo-1). Muhtemelen Selim ve Selime ismi o tarihlerde Sultan III. Selim'in hükümdar bulunması ile alakalıdır.

Tablo-1 :İhtida eden Kadınların isimleri ve sayıları

İsmi	Mahbube	Şahbaz	Hatice	Selime	Mazlumşah	Gülşen	Nazente	Ziba	Kuşade
sayıları	4	3	2	2	2	1	1	1	1
İsmi	Güliste	Gülşen	Ayşe	Şayeste	Nefise	Servinaz	Mahire	Nesib e	Leyli(L eyla)
sayıları	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Tablo- 2 : İhtida eden çocukların sayıları ve yaşları

Yaşları	6	7	8	9	10
Sayıları	3	1	2	2	2

Tablo- 3 : İhtida eden yetişkin kadın-erkeklerin sayıları ve yaşları

Yaşları	12	13	16	17	18	20	21	25	30	38	40
Sayıları	1	2	4	1	1	5	1	3	5	1	2

Aynı belgenin devamında esir statüsünde bulunun ve Hristiyanlıkta ısrar eden Sırp asıllı 4 kişi bulunmaktadır. Bu kişiler kendi sahipleri olan kişilerden memnun olduklarını ve Hristiyan olarak kalmak istediklerini mahkemede beyan etmişlerdir. 2'si 25, biri 28 ve biri 50 yaşında olan bu esirlerin Hristiyan olmalarına rağmen Nemçe asıllı olmadıkları için bulundukları yerde kalmalarına izin verilmiştir¹⁶.

Köprülü şehrine mübaşir tayin edilen Yusuf Ağa Nemçe devleti ile imzalanan anlaşma gereği 26 Kasım 1791 tarihinde 6'sı Nemçeli 4'ü Sırp asıllı toplam 10 esiri 1000 kuruş karşılığı teslim almıştır. Bu esirler İslamiyeti kabul etmemişler Hristiyan olarak kalmışlardır¹⁷. Esirlerin sahiplerine yüzer kuruş verilmek üzere mübaşir tayin edilmiş ve bu esirlerin kendi vatanlarına dönmeleri sağlanmıştır¹⁸.

10 Ekim 1791 tarihinde El-Hac Mustafa adlı mübaşir vasıtasıyla Rumeli'nin sağ kolu boyunca mevcut kaza ve şehirlerde bulunan Nemçe esirleri ve onların durumları ile ilgili rapor hazırlanmış ve baş muhasebe kalemine gönderilmiştir. Bu rapora göre bu bölgede bulunan esirlerin durumu şu şekildedir¹⁹:

¹⁵ BOA, C.ADL., 84/5052

¹⁶ BOA, C.ADL., 84/5052

¹⁷ BOA; C.HR. 37/1817

¹⁸ BOA; C.HR. 37/1817

¹⁹ BOA, C.HR., 16/790

Selanik'te yerleşik olarak bulunan Nemçe konsolosu Dodi'ye verilen bilgide Hristiyanlıkta ısrar eden Nemçeli 69 kadın ve erkeğin nereli oldukları, yaşları, baba ve kendi isimleri kayıt edilmiştir. Dühan gümrüğü malından her bir esir için 100'er kuruş toplam 6.900 kuruş esir sahiplerine verilmiştir. Belge 7 Şevval 1206 (29 Mayıs 1792) tarihli'dir²⁰. Nemçe asıllı bu esirlerin 9'u erkek 60'ı kadındır. Yani esirlerin % 85 kadın, % 15'i erkelerden oluşmaktadır. Bu esirlerin yaş aralığına baktığımızda % 71,6'sını 30-45 yaş grubundaki kadınlar ve erkekler oluşturmaktadır(Bakınız Tablo-4).

Tablo- 4 : Hristiyan olarak kalan kadın-erkeklerin sayıları ve yaşları

Yaşları	4	5	9	11	12	15	16	18	19	20	27
Sayıları	3	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1

Yaşları	30	35	36	40	45	50	55	60	104
Sayıları	15	4	1	18	5	3	1	7	1

29 Eylül 1792 tarihinde gelen belgede Konya ve Kırılı kazalarında bulunan esirlerin durumları hakkında gönderilen belgede eğer esirler Müslüman oldu ise sahiplerinin elinde kalması, eğer Hristiyanlıkta devam ediyorsa anlaşma gereği 100'er kuruşa mübaşire teslim edilmeleri istenmiştir. Konya'dan gönderilen yazıda burada bulunan esirlerin Müslüman oldukları ve Hristiyan Nemçe esirinin bulunmadığı beyan edilmiştir. Akşehir, İshaklı, Seydişehir ve Bozkır kazalarında Nemçe esirlerinin bulunmadığı ifade edilmiştir²¹.

Yenice Kızıl, Yanbolı Zağra-i Cedid, Havas-ı Mahmud Paşa, Pınar Hisarı ve Akça-kızanlık esir bulunmadığı ifade edilmiştir. Mübaşir vasıtasıyla elde edilen bilgilere göre Nemçe esirlerinden toplam bu bölgede 41 kişi bulunmaktadır. Bu esirlerden biri vefat etmiş 13 esir Müslüman olmuştur. Geri kalan ve Hristiyanlıkta ısrar eden 27 Nemçeli esir mübaşire 100'er kuruş karşılığında teslim edilmiştir²².

Tablo-5: Yerleri tesbit edilen esirler

Esir bulunduğu yer	Sahibi	Esirin ismi ve sayısı	Teslim edilen mübaşir	Dini durumu
Çekmece-i kebir	Bağcı Acı Manol	Meryem	Mehmed Said Ağaya	Hristiyan
Silivri	Mimar ağa	Bavli	Mehmed Said Ağaya	Hristiyan
Silivri	Ekmekçi Kostantin	Gavrem	Mehmed Said Ağaya	Hristiyan
Çorlu	Rahib Basko	Elfine	Mehmed Said Ağaya	Hristiyan
Bergos	-	Toplam: 16	-	11'ü Müslüman 5'ü Hristiyan
Baba-yı Atik	-	Toplam: 5	-	2'si Müslüman, 3'ü Hristiyan
Balçık		Topal: 4	Ahmed Beğ	Hristiyan

²⁰ BOA, C.HR., 126/6298

²¹ BOA, C.ADL., 71/4291

²² BOA, C.HR., 16/790

Şumnu/Cami-i Atik Mahallesi	Seyyid Hüseyin Efendi	cariye	Ahmed Beğ	Hristiyan
Şumnu/Cami-i Atik Mahallesi	El-Hac Osman Ağa	cariye	Ahmed Beğ	Hristiyan
Hacıoğlu Kazası	Kilili Serrac Ahmed Ağa	gulam	-	Hristiyan
Aşçılar karyesi	İsmail beşe	gulam	-	Hristiyan
Varna		Toplam: 7	-	Hristiyan
Vize		1 gulam / vefat etmiş	-	

18 Ağustos 1792 tarihli Tersane-i Amire emini tarafından gönderilen yazıda Tersane-i amire zindanında hapis bulunan Nemçe esirlerinden Yıvan'ın Müslüman olacağını iki aydır beyan ettiği belirtilerek, *Kelime-i şahadet* telkini hususunda sultanın görüşleri istenmiştir²³.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Nemçe(Avusturya) ile yaptığı savaşın bir neticesi olarak Zıştovi antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşmanın ilgili maddesi gereği Osmanlı topraklarında bulunan ve Müslüman olan esirler bulundukları yerde kalacaklar fakat Hristiyan olarak hayatlarını sürdüren esirler kendi ülkelerine geri gönderileceklerdir. Bu anlaşma aynı şekilde Nemçe eline esir düşen Türkler içinde geçerlidir. Eğer Türk esirler Müslüman olarak kalmaya devam etmişler ise Osmanlı Devletine gönderilecek, Hristiyan olanlar bulundukları bölgede kalacaklardır. Savaşta elde edilen esirlerden Nemçeli esirlerden bir kısmı İslam dinini seçmiş bir kısmı ise Hristiyan olarak kalmışlardır. Esirler arasında 54 ihtida hadisesi vuku bulmuştur. Bunun dışında farklı şehirlerde köle statüsünde satılan ve Müslüman olan Nemçe esirlerinin hepsinin tespiti mümkün görünmemektedir. Bazı şehirlere gönderilen fermanlarda bölgede Nemçe esirlerini durumu sorulmuş fakat sayı verilmeden Müslüman Nemçe esirinin bulunduğu ifade edilmiştir. 102 Nemçeli esir ve 8 Sırp esir Nasraniyette ısrar etmiş ve Hristiyan olarak kalmışlardır. Sırp esirlerden 4'ü kendi sahiplerinden hoşnut olduklarını belirtmişler ve bulundukları yerde kalmışlardır. Diğer Hristiyan olarak kalan Nemçeli 102 ve Sırp asıllı 4 esir toplam 106 esir için 10.600 kuruş sahiplerine ödenerek kendi memleketlerine gönderilmiştir. Esirlerin büyük bir kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Nemçe tarafından kendi rızalarıyla kaçıp gelen kişiler veya sahibi olmayan esirler Osmanlı ordusunda istihdam edilmişlerdir.

KAYNAKÇA

BOA, C.ADL., 71/4291

BOA, C.ADL., 84/5052

BOA, C.ADL., 84/5052

BOA, C.HR., 126/6298

BOA, C.HR., 16/790

BOA, HAT, 1407/56999

BOA; C.HR. 37/1817

²³ BOA, HAT, 1407/56999

BOA; C.HR. 37/1817

BOA, HAT, 1409/57256

KABACIK, Mehmet(2013), “XVI. Yüzyılda Halep’te Fiyatlar ve Kıymeti”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, www.turkishstudies.net,Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5295>, p. 237-268.

KILIÇ-Yusuf - MUTLU Suzan Akkuş(2013), “Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Cezalar”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/7 Summer 2013, www.turkishstudies.net,Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5196> p. 283-292.

ENGİN, Nihat (2002), “Köle-Osmanlılarda Kölelik”, *DİA*, XXVI, Ankara, s. 246–247.

ERİM, Nihat(1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, C.I, TTK Basımevi, Ankara 1953, s. 172.

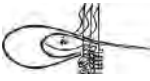
ÖZEL, Ahmet(2003) , “İslam'da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, 2003,s.105-122.

PARLATIR, İsmail, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12462.pdf>, s.417-418

SAK, İzzet (1989), “Konya’da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul, s.159-197.

SELÇUK, Hava(2013), “Ziştovi ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net,Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5025> Ankara 2013, (p. 645-674)

TAHİROĞLU, Bülent, ”Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik”, www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/hukukmecmua/article/.../9263

1927 GENEL NÜFUS SAYIMI SONUÇLARINA GÖRE BİTLİS'İN NÜFUS FONKSİYONLARI*

Savaş SERTEL**

ÖZET

Bu çalışmada, 1927 yılında yapılan Türkiye'nin ilk genel nüfus sayımına göre Bitlis vilayetinin nüfus özellikleri ele alınmıştır. Öncelikler 1927 yılı öncesi Bitlis'in idari yapısı ele alınmıştır. Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımlarında Bitlis nüfusu tespit edilmiştir. Daha sonra ise 1927 nüfus sayım sonuçlarına göre Bitlis ve ilçelerindeki nüfus; cinsiyet itibarıyla nüfus, okur-yazarlık, medeni hal, doğum yerleri, yaş grupları, sakatlıklar, iktisadi faaliyet açısından ele alınmıştır. Bu sayım Avrupalı uzmanlar denetiminde Avrupa standartlarına uygun bir sayım olmuştur. Bu sayımda nüfusun nitelikleri üzerinde durulmuştur. Bu çok önemlidir. Böylece sadece nüfus miktarı hakkında değil gelecekte nüfusun niteliklerinin ve ihtiyaçlarının ne olacağı da saptanarak ilgili tedbirler ve kararlar alınabilmıştır. Tüm bunlar kısıtlı olan kaynakların ihtiyaçlar doğrultusunda harcanabilmesini sağlamıştır. Ayrıca nüfusun sosyal nitelikleri hakkında da veriler sağlanmıştır(Ülkedeki çocuk, yetişkin ve yaşlı nüfus, evlenme ve boşanma oranları, okuryazar nüfus, çalışma sektörleri, ülkede ihtiyaç duyulan iş kolları, istihdam edilen nüfus, işsizlik oranları ve işsiz sayısı gibi.). Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleşen bu ilk nüfus sayımında yanlışlıklar ve eksiklikler de yapılmıştır(Okuryazar nüfus tespit edilirken 0 yaşından itibaren sayılmış ve pek çok bebek okuryazar olmayan olarak sayılmıştır. Bu eksiklik medeni hal incelenirken de yapılmıştır. Yaş kıstası konmadığı için 0 yaşından başlayarak pek çok bebek ve çocuk bekâr kategorisine eklenmiştir. Bundan dolayı ülke genelinde bekâr sayısı çok fazla çıkmıştır. Bu eksiklikler ileriki yıllarda yapılacak olan nüfus sayımlarında giderilmiştir.).

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Bitlis, Nüfus Sayımı, Doğu Anadolu.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Tunceli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: savassertel@mynet.com

1927 GENERAL POPULATION CENSUS RESULTS BY BITLIS

ABSTRACT

In this study, conducted in 1927 by the province of Bitlis, Turkey's first general census of the population characteristics are discussed. First, before the year 1927 is considered the administrative structure of Bitlis. The census population of Bitlis in the Ottoman period were identified. Then, according to the 1927 census the population of Bitlis and districts; population as gender, literacy, marital status, place of birth, age, disabilities, are discussed in terms of economic activity. This counting of European experts under the supervision of a census has been compliance with European standards. In this census focused on the nature of the population. This is very important. Thus, not only about the amount of population, the nature and needs of the population in the future, what would be identified and the related measures and decisions could be taken on. All of these needs with limited resources are used in accordance enables. In addition, the population 's social attributes about data is provided (the country's children, adults and the elderly population, marriage and divorce rates, literacy, study the industry in the country needed its business lines, the employed population, the unemployment rate and the number of unemployed as.) . Republic of Turkey, which took place in this first national census biases and omissions have been made (Literate population were detected 0 years counted from and so many baby illiterate as were counted. These shortcomings marital status when examining were also made. Age criterion are omitted for 0 years, starting many baby and children are added to the single category. Therefore too many single rose across the country. These shortcomings in future years has been fixed in the upcoming census.).

Key Words: Turkey, Bitlis, Census, East Anatolia.

Giriş

Nüfus yeryüzünde sınırları belirli bir alanda, belirli bir zamanda, belirli nedenlerden dolayı bir arada bulunan insanların oluşturduğu toplam sayıyı ifade eder¹. Nüfus geçmişten günümüze tem devletlerin ve milletlerin en önemsedığı beşeri unsurlardan biridir. Nüfus, hareket halinde, her an ve durmadan değişen bir olaydır. Doğum, ölüm ve göç gibi olaylar neticesinde dünyada yaşayan insanların sayısı her an değiştiği, azalıp çoğaldığı gibi, bu insanların yeryüzüne dağılışı da durmadan değişmektedir². Nüfus bir yandan doğadaki sınırlı kaynakları paylaşıp çeşitli çevre sorunlarının temel kaynağı olurken, bir yandan da ülkeler için önemli bir güç kaynağı ve devamlılıklarını sağlamada gerekli bir unsurdur. Ülkeler geçmişte nüfusun sayısal olarak fazlalığını güçlü olmak için gerekli ve yeterli bir faktör olarak görmüştür. Günümüzde ise nüfusun fazlalığından çok nitelikleri ön plandadır. Ayrıca bu veriler geçmişle gelecek arasında da ilişki kurulmasına ve planların gerçekleşme oranlarının takip edilmesine ve büyüme tahminlerinin isabet

¹ Sunday Üner, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara 1972, s. 11; Sami Yuca, "Cumhuriyet Döneminin İlk Nüfus Sayımına Göre Muş İlinin Nüfus Özellikleri.", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 24(Nisan, Mayıs, Haziran) 2011, Celalabat 2011, s. 1.

² Ahmet Atasoy-M. Dursun Çitçi, "Elazığ Şehri'nin Nüfus Özellikleri ve Çevrenin Toplum Sağlığı Üzerindeki Etkisi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 198.

oranlarının tespit edilmesine yardımcı olur. Devletlerin yatırım programları, kişisel gelişim unsurları, sosyo-ekonomik faaliyetleri nüfus etkenine göre düzenlenir. Günümüzde Nüfus miktarı ve nüfusun nitelikleri ülkelerin makro ve mikro kalkınmışlık planları ile kalkınma düzeyi arasında ilişki kurulmaktadır³. Nüfus sayımlarının içerdiği bilgiler, çeşitli hedeflerin gerçekleştirilmesi açısından hükümetlere yardımcı olmaktadır.

Bitlis'in ilk defa ne zaman kurulduğu adının nereden geldiği kesin olarak bilinmiyor. Bitlis, tarihte çeşitli milletlerce ayrı adlarla anılmıştır. Bitlis'e, Asurlular Bit-liz, Ermeniler Pegeşya da Bâles, Persler ile Yunanlılar Bad-lis ya da Bad-Lais, Bizanslılar Bal-Lais-on ya da Baleş, Araplar Bad-Lis veya Bidlis adını vermişlerdir⁴.

Bitlis, Dicle'nin kollarından olan Botan suyuna karışan Bitlis çayının Güney Doğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400-1450 m. yükseklikte kurulmuştur⁵. Bitlis şehrinin tarihi gelişim süreci içinde sırasıyla Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslıların hâkimiyeti altında kaldığı biliniyor. İskender döneminden sonra Seleukoslar'a geçen Bitlis, daha sonra Partların hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonra Sâsânîler'le Romalılar arasında sık sık el değiştirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünüşünden sonra da Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır. Anadolu'yu yurt edinmek isteyen Büyük Selçuklu Devleti'nin 1021 yılında, bir keşif ordusuyla Van gölü çevresini ele geçirmeyi başarması bölgede nüfus açısından yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Doğu Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetini kesinleştiren Malazgirt savaşından (1071) sonra, bölgeyi kontrol eden Mervanoğulları Beyliği ortadan kaldırılmış ve Bitlis, Selçuklu Devleti tarafından Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e dirlik (ikta) olarak verilmişti (1088). Böylece merkezi Bitlis olan Dilmaçoğulları Beyliği kurulmuş oldu⁶. Selçuklu Devleti devletin zayıflaması sonucu önce Harzemşahlara sonra Moğollara ve daha sonra da Timur'a tâbi olan Dilmaçoğulları Beyliği, 1207 yılında Ahlatşahlığı ile birlikte Eyyûbilerin idaresine girmiştir. XIII. yüzyıl başlarında Bitlis'e Eyyûbiler hâkim oldu (1209). Daha sonraki yıllar Celâleddin Harzem Şah'ın Doğu Anadolu'ya ve bu arada Eyyûbiler'in elinde bulunan şehir ve kalelere hücum etmesi, Eyyûbiler ile Anadolu Selçuklu Hükümdarı; I. Alâeddin Keykubad arasında bir ittifakın doğmasına sebep oldu. I. Alâeddin Keykubad Anadolu içinde ilerleyen Celâleddin Hârizmşah'ı 10 Ağustos 1230 tarihinde Erzincan civarındaki Yassıçimen'de ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Bitlis'i Eyyûbiler'den alarak topraklarına kattı⁷. Fakat burada Anadolu Selçuklularının hâkimiyeti pek kısa sürdü ve Eyyûbiler Bitlis ve çevresine yeniden hâkim oldular. Daha sonra da Celâleddin Hârizmşah'ı takip eden Moğollar 1231'de Bitlis'i de ele geçirerek tahrip ettiler. Bunun üzerine Sultan I. Alâeddin Keykubad, bir Selçuklu ordusunu Bitlis yöresine gönderdi. Bu ordu Bitlis'i de Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içine kattı (1232). XIV. yüzyılda Şerefoğulları adlı bir sülâlenin hüküm sürdüğü Bitlis önce Karakoyunlular'a, bu devletin 1467'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da Akkoyunlar'a tâbi oldu. Ardından Bitlis'e Safeviler hâkim oldular. XVI. asrın ilk yıllarında Akkoyunluları yıkarak yerlerine geçen Şah İsmail Safevi, bu toprakları fazla elinde tutamamıştır. 1514'de Safevilerin batıya ilerlemesini durdurmak ve Anadolu'ya Şiilik hareketinin yayılmasını önlemek amacıyla Yavuz Sultan Selim Hân Safeviler üzerine sefer açmış ve Çaldıran meydan muharebesinde Şah İsmail'i mağlup ederek bunların Doğu Anadolu üzerindeki etkisini kırmıştır. Bu sırada Bitlis hâkimi olan Şeref Hân, Bitlis'in anahtarlarını Yavuz Sultan Selim Hân'a teslim

³ Kodal, A.g.m, s. 234; Yuca, A.g.m, s. 3.

⁴ Mehmet Sıddık Arvas, 208 Numaralı Şer'îye Sicili Defterlerine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 12, "Bitlis", Yurt Ansiklopedisi, C. II, s. 1358.

⁵ "Bitlis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. VI, İstanbul 1992, s. 225.

⁶ Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı (XII. ve XIII. Yüzyıl), Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, No: II, Ankara 1992, s. 22.

⁷ "Bitlis", T.D.V.İ.A., s.226.

etmiş ve bölgede hâkimiyeti sağlamaya meşhûr âlim İdrîs-i Bitlisî memûr edilmiştir⁸. 1514 tarihinde bölge beyleri Osmanlılara bağlılıklarını bildirmiştir. Bitlis Kanunî döneminde yurtluk-ocaklık olarak yerli hanedanlara bırakılmıştır. Bitlis, beylik döneminden sonra Büyük Erzurûm Eyâleti'nin Muş sancağına bağlı bir kaza iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra, bölgenin merkeze bağlılığını kuvvetlendirmek amacıyla 1 Aralık 1878'de vilâyet merkezi haline getirilmiştir⁹. TBMM 20 Haziran 1921'de sancakları kaldırarak yerine vilayetleri kurmuştur. 1924 anayasasında ise Türkiye idari birim olarak vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve köy olarak çeşitli birimlere bölünmüştür¹⁰. Böylece Bitlis il haline getirilmiş, 1926 yılında Muş, Ahlat, Bulanık, Malazgirt, Mutki, Hizan ve Varto ilçe statüsünde Bitlis'e bağlanmıştır. Muş ileriki süreçte il olacağından Muş ve Muş iline bağlanacak ilçeler olan Bulanık, Malazgirt ve Varto bu çalışmada incelenmemiştir¹¹.

Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis civarında da önemli çatışmalar yaşanmıştır. 23 Mayıs 1915'te Erzurum, Van ve Bitlis'teki Ermeniler, Musul Vilayeti ile Zor ve Urfa Sancakları'na yerleşmek üzere gönderilmişlerdir¹². Bölge Rus kuvvetlerince 1 Mart 1916'da işgal edilmiştir¹³. İşgal sırasında kentler yakılıp yıkılmış ve sivil halk katledilmiştir. 1919 senesinde Rus ordusu önünden kaçan Van, Bitlis, Muş ve Erzurumlu Müslüman siviller Urfa'ya gelmiş ve buradan savaş bölgelerine uzak olan Konya, Teke, Sivas, Mersin, Kastamonu gibi vilayetlere sevk edilmişlerdir¹⁴. Bitlis ve çevresi 8 Ağustos 1916 tarihinde 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal tarafından düşman işgalinden kurtarılmıştır¹⁵.

1926 yılına gelinceye kadar geç Türkiye Cumhuriyeti bir nüfus sayımı yapma ihtiyacı hissetmemiştir. Batılı devletleri yakından takip eden yöneticiler bu devletlerin yaptırdığı nüfus sayımlarından istifade ettiklerini ve bu sonuçlara göre kaynakların daha verimli, daha isabetli kullanıldığını görerek Türkiye'de de bu yönde çalışmalara girişmiştir¹⁶. Belçika'dan uzmanlar getirilerek nüfus sayımı kriterleri tespit edilmiştir. 2 Haziran 1926'da 896 Sayılı "İlk Genel Nüfus Sayımı Kanunu" TBMM tarafından kabul edilmiş ve resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir¹⁷. Bu kanun çıkarıldıktan sonra 28 Ekim 1927 tarihinde Türkiye'nin ilk genel nüfus sayımı yapılmıştır. Sayım sabah 8.00'de başlamış ve akşam top atışıyla sona ermiştir. Sayım süresince sokağa çıkma yasağı uygulanmış, halk bu konuda önceden uyarılmıştır. Sayıma katılmayanların cezalandırılacağı belirtilmiştir. Türkçe bilmeyenlerin nasıl sayılacağı konusunda özel bir talimat yayınlanmıştır¹⁸.

⁸ Mehmet Halit Özsoy, *1919-1938 Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Çıkan İsyanların Siyasi, Sosyal ve İktisadi Sebepleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 3; Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul 1998, s. 122-123.

⁹ Mehmet Sıddık Arvas, *208 Numaralı Şer'îye Sicili Defterlerine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 12 vd.

¹⁰ J. Deny, "Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X, s. 189.

¹¹ Muş Alparslan Üniversitesi Tarih bölümü Araştırma Görevlisi Sami Yuca 1927 nüfus sayım sonuçlarına göre Muş, Bulanık, Varto ve Malazgirt'i incelemiş, 2011 yılında "Cumhuriyet Döneminin İlk Nüfus Sayımına Göre Muş İlinin Nüfus Özellikleri" isimli bir makale yayınlamıştır.

¹² Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007, s. 94

¹³ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 1395.

¹⁴ Bayraktar, *A.g.e.*, s. 93.

¹⁵ Sedat Işık, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 8 vd.

¹⁶ Yuca, *Muş*, s. 9.

¹⁷ D.İ.E., *1965 Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş*, 24 Ekim 1965, Ankara 1968, s. V; Yuca, *Muş*, s. 9.

¹⁸ Aytül Tamer-Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar.", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 2004, S. 26, s. 79.

1. Bitlis Nüfusu:

Osmanlı Devleti 1831'den itibaren genel nüfus sayımı yapmaya başlamıştır¹⁹. Osmanlı genel nüfus sayımlarından Bitlis nüfusuna ulaşmak mümkündür. Bitlis ili, idari değişikliklerin yol açmış olduğu nüfus dalgalanmaları dışında sürekli ve hızlı bir büyüme göstermiştir²⁰. Nüfusun büyüme oranları Türkiye ortalamasının üstünde seyretmiştir.

1872 yılında Bitlis Vilayeti nüfusu hane sayısı itibarıyla şu şekildedir²¹:

Tablo 1. 1872 Yılında Hane Sayısına Göre Bitlis Nüfusu

Yerleşim Yeri	Müslüman(Hane)	Ermeni(Hane)
Bitlis Kasabası	3.000	1.500
Bitlis Etraf ve Nahiyeleeri	4.500	500
Mutki Aşiretleri(Yerleşik)	3.000	-
Ahlat Kazası İle Beraber İskânlı Aşiretler	2.500	1.000
Toplam	13.000	3.000

Kaynak: Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. I, Diyarbakır 2007, s. 137-138.

1881-82 yıllarında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına göre Bitlis Merkez Sancağın toplam nüfusu 75.670 kişidir²². Bu dönemde Sason, Mutki ve göçebe olduğundan sayıma tabi tutulamayan bazı aşiretlerin nüfusu ise 200 bin kişi olarak tahmin edilmiştir²³.

Tablo 2. 1881-82 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Bitlis Nüfusu

Bitlis Sancağı	Müslüman		Katolik		Ermeni		Süryani		Protestan		Toplam	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	25.650	18.817	16	10	18.394	12.051	165	96	322	239	44.547	31.213

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.274-275.

XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu baştanbaşa gezen Fransız papaz Vitali Cuinet “Asya Türkiye'si” isimli eserinde 1891 yılında Bitlis merkez sancağının idari olarak dört kaza (Bitlis Merkez, Ahlat, Hizan, Mutki), üç nahiye ve 434 köyü bulunduğunu, merkez sancağın toplam nüfusunun 108.237 kişi olduğunu yazmıştır. Buna göre 1891 yılında Bitlis'te nüfusun inanç bakımından dağılışı şu şekildedir²⁴:

Tablo 3. Vitali Cuinet'e Göre 1891 Yılında Bitlis Nüfusu

İnanç	Nüfus Sayısı
Müslüman	70.403
Ermeni Gregoryen	32.709
Ermeni Protestan	200
Rum Ortodoks	210
Süryani	3.750
Yezidi	965
Toplam	108.237

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s. 10-11.

²⁰ Salem Khalaf, *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 115.

²¹ Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. I, Diyarbakır 2007, s. 137-138.

²² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş yayınları, İstanbul 2010, s. 275.

²³ Karpat, A.g.e, s. 314.

²⁴ Demirtaş, A.g.m, s. 141.

Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti’nde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. I, Diyarbakır 2007, s. 141

1894 yılında yapılan Osmanlı nüfus sayımında Bitlis nüfusu 276.998 kişi çıkmıştır. Bu nüfusun 154.366 kişisi erkek, 122.632 kişisi kadındır²⁵.

Tablo 4. 1894 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Bitlis Nüfusu

Bitlis	Müslüman		Katolik		Ermeni		Suriyeliler		Protestan		Çingene	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	93.73 1	73.32 3	2.777	2.171	55.777	45.581	1.130	851	862	636	89	70

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.316-317.

1897 Osmanlı nüfus sayımında ise Bitlis nüfusu 338.642 kişidir. Bu dönemde Bitlis’te 189.684 erkek, 148.858 kadın yaşamaktadır²⁶.

Tablo 5. 1897 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Bitlis Nüfusu

Bitlis	Müslüman		Katolik		Ermeni		Eski Suriyeliler		Protestan		Keldaniler	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	126.643	98.129	2.413	2.225	56.621	44.965	1.745	1.609	949	877	1.313	1.153

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.330-331.

1900 yılı itibarıyla Bitlis idari olarak 13 ilçe, 30 nahiye ve 2.107 köyden oluşmaktadır²⁷. 1906-1907 Osmanlı Nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis’te 297.660 kişi yaşamaktadır. Bitlis nüfusunun 164.534 kişisi erkek, 133.126 kişisi kadındır²⁸.

Tablo 6. 1906-1907 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Bitlis Nüfusu

Bitlis	Müslüman		Katolik		Ermeni		Ermeni Katolik		Protestan		Süryaniler	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	108.820	89.086	2.777	2.171	50.358	39.861	2.832	2.342	869	682	1.655	1.155

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.352-353.

Bazı kayıtlara göre 1914 yılında Bitlis’te 309.999 Müslüman, 117.492 Ermeni yaşamaktadır²⁹. 1914 Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise Bitlis ve ilçelerinde 109.140 kişi yaşamaktadır. Bu sayımda nüfusun cinsiyetlere göre dağılımı yer almamıştır³⁰.

Tablo 7. 1914 Osmanlı Nüfus Sayımına Sonuçlarına Göre Bitlis Nüfusu

Bölgeler	Müslüman	Katolik Ermeni	Ermeni	Protestan	Süryani	Keldani
Bitlis	38.701	89	18.650	384	350	-
Ahlat	10.190	-	9.501	207	-	-
Hizan	11.624	-	5.023	-	-	-
Mutki	12.462	-	410	-	-	1.549
Toplam	72.977	89	33.584	591	350	1.549

Kaynak: Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 366-367

²⁵Karpat, A.g.e, s. 317.

²⁶Karpat, A.g.e, s. 331.

²⁷Karpat, A.g.e, s.428.

²⁸Karpat, A.g.e, s. 352.

²⁹ Kenan Ünal, *Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2000, s. 21; SalemKhalaf, A.g.e, s. 90.

³⁰Karpat, A.g.e, s. 366-367.

1927 Genel Nüfus Sayımına göre Türkiye'nin nüfusu 13.648.270 kişidir. Bu nüfusun %24.20'si şehirlerde, %75.80'i ise kırsalda yaşamaktadır³¹. Bitlis'te ise nüfusun %23.91'ü kentlerde 76.09'sı kırsalda yaşamaktadır. Bitlis genelinde kent nüfusu Türkiye ortalamasının üzerinde, kır nüfusu ise altındadır. Bunun sebebi Bitlis merkez ilçede kentlerde yaşayan çok fazla insan olmasıdır. Buna rağmen bölgede kırsal nüfus kent nüfusunun üç katıdır³². Ayrıca kırsal ve kentsel nüfus oranları Türkiye ortalamasına çok yakındır. Bu dönemde Türkiye genelinde bin kadına 927 erkek düşmektedir³³. Bitlis nüfusu ise 47.047 kişidir. Nüfusun 25.223 kişisi erkek, 21.824 kişisi kadındır. Bitlis nüfusunda erkek sayısı kadın sayısından 3.399 kişi fazladır. 19.755 kişi Bitlis'te, 10.925 kişi Mutki'de, 8.408 kişi, 7.959 kişi Ahlat'ta yaşamaktadır.

Tablo 8.1927 Yılı Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Nüfus Yoğunluğu

Yerleşim Yeri	Toplam			Yüzölçümü (km2)	Nüfus Yoğunluğu	Mevaki (Kayıp)
	Erkek	Kadın	Toplam			
Ahlat	4.290	3.669	7.959	2.480	3.2	74
Bitlis	11.389	8.369	19.755	2.210	8.9	148
Hizan	4.186	4.222	8.408	590	14.3	115
Mutki	5.361	5.564	10.925	792	13.8	113
Toplam	25.223	21.824	47.047	6.072	7.75	450

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. IV.

Bitlis'in toplamda yüzölçümü 6.072 km²'dir. Km²'ye düşen ortalama kişi sayısı 7.75 kişidir. Bu sayı 17.89 olan Türkiye ortalamasının çok altındadır³⁴. Yüzölçümü en yüksek olan ilçe Ahlat'tır. Merkez ilçe de Ahlat kadar büyüktür. Hizan ve Mutki ise yüzölçümü olarak Ahlat ve Bitlis'e göre çok küçüktür. Bundan dolayı nüfus yoğunluğu Hizan ve Mutki'de fazla Bitlis'te daha az Ahlat'ta ise çok azdır. Bitlis genelinde km²'ye düşen kişi sayısı Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bitlis nüfusu Türkiye nüfusunun %0.34'üne tekabül etmektedir³⁵. Bitlis merkez en fazla nüfusu barındıran bölgedir. Bitlis'in ardından ikinci sırada Mutki gelmektedir. Üçüncü sırada Hizan ve son sırada Ahlat gelmektedir. Bitlis'te 450 kişi kayıptır. Kayıp nüfusun en fazla olduğu yer Bitlis merkezindedir.

2. Yaş grupları:

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yapılan savaşlarda(Balkan, Birinci Dünya, Kurtuluş, Şeyh Sait İsyanı vs. Bunları dışında 1914 yılında Bitlis İsyanı adlı bir isyan da çıkmıştır³⁶.) üretici nüfus olan 20-45 yaş grubunda yüz binlerce Türk insanı kaybedilmiştir. Özellikle genç ve kuvvetli

³¹Koray Başol, *Demografi(Genel ve Türkiye)*, İzmir 1984, s. 156.

³² Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, *Umumi Nüfus Tahriri*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928, s. 11, 21.

³³Uğur Tuncer, "Türkiye Nüfusunun Yapısı ve Özellikleri", *Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferansı(Dünyada ve Türkiye'de Nüfus Sorunları)*, İstanbul 1975, s. 206.

³⁴Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. XVII.

³⁵ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. IV.

³⁶ İsyan 1913 ve 14 yıllarında cereyan etmiştir. İsyanın en dikkat çeken yönü bölgede sürekli birbiriyle çekişen Kürt ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmesidir. Çarpışmalar 18 gün devam ettikten sonra, Osmanlı birlikleri Hizan'a girip Şeyh Said Ali ve yakın adamlarını tevkif etmiş ve böylece Kürt birlikleri dağıtılmıştır. İsyanın bastırılmasının ardından, Bitlis olağanüstü mahkemesi, derhal Şeyh Said Ali ile birlikte birkaç diğer şeyh ve mollalarla, harekete katılanlardan 14 kişiyi idama ettirmiştir. Bazı isyancılar ise çeşitli ülkelere sığınmıştır. Yaşar Ertürk, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri(1918-1922)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2007, s. 79-84; Ural, A.g.e, s. 292-293.

erkek nüfusun kaybı üretimi kas gücüne dayalı olan iptidai Anadolu tarımı tamamen çökmüştür. Bundan dolayı savaş yılları kıtlıklar ve yokluklar devri olmuştur. Bu durum Bitlis için de geçerli olmuştur. 1927 yılında nüfus sayımından birkaç ay önce bastırılan Mutki Ayaklanmasında da yaralanan, ölen ve ülke dışına kaçan insan olmuştur³⁷. Savaştan yeni çıkmış, geniş toprakları kaybetmiş ve Cumhuriyete yeni kavuşmuş olan bir ülkede nüfusun sosyo-politik nitelikleri üzerinde durulmuştur. İlk nüfusu sayımlarında tablolamalarda ayrıntılara girilmemiştir. Mesela meslekler genel geçer olarak verilmiştir. Bu aksaklıklar ileriki yıllarda giderilmiştir³⁸.

Nüfus gruplarının bilinmesi ileriki yıllar için yapılacak olan devlet planlamalarının yapılmasını kolaylaştıracaktır. Ayrıca nüfusun gelecekteki ihtiyaçlarının da önceden tespit edilmesini sağlayacaktır.

Bitlis nüfusunun %88.87'si 61 yaş ve altını oluşturmaktadır. Buna göre Bitlis nüfusu genç bir nüfus grubunu oluşturmaktadır. Nüfusun %39.92'si yani 18.782 kişi 20-45 yaş grubunu oluşturmaktadır. Bu yaş grubu üreten yani ekonomiyi ayakta tutan, ekonomik gelişmeyi belirleyen yaş grubudur. Bu grubun fazla olması Bitlis'te üreten nüfus potansiyelinin gayet yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak bu genç nüfusu nitelikli bir eğitim almadığından kalifiye bir nüfus değildir. Sadece işlenirse potansiyeli olan bir nüfus niteliğindedir.

Bu dönemde tüm Bitlis'te 70+ yaş gurubu dışındaki tüm yaş gruplarında erkekler fazladır. Bitlis merkezinde 20-46 yaş grubunda erkekler fazladır. Ahlat, Hizan ve Mutki'de ise kadınlar fazladır. Bu ilçelerde 20-45 yaş grubunda erkeklerin az olması ilçelerin ekonomik şartlarının yeterli olmaması ve dışarıya geçici işçi göçü vermesiyle açıklanabilir. Bitlis merkezi, Ahlat ve Hizan'da 20-45 yaş grubuna kadarki genç nüfusta erkekler kadınlardan fazladır. Hizan'da 20-45, 46-60, 61-70 ve 70+ yaş gruplarında kadınlar erkeklerden fazladır. Bitlis'te 70+ grubunda kadınların erkeklerden daha uzun yaşadığı görülmektedir. Bu da Türkiye geneli ile örtüşmektedir. Diğer yaş gruplarında ise erkekler fazladır. Mutki'de 7-12, 13-19 ve 20-45 yaş gruplarında kadınlar fazladır. Diğer tüm yaş gruplarında erkekler kadınlardan fazladır. Ahlat'ta 20-45 yaş grubunda kadınlar erkeklerden fazladır. Diğer yaş gruplarında ise erkekler kadınlardan fazladır³⁹.

Tablo 9.1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Yaş Grupları

İlçeler	Cinsiyet	Yaş Grupları									
		1 Yaşından Küçük	1-2 Yaş	3-6 Yaş	7-12 Yaş	13-19 Yaş	20-45 Yaş	46-60 Yaş	61-70 Yaş	70+	Bilinmeyen
Bitlis	Erkek	624	971	1.461	777	1.008	5.450	788	214	78	15
	Kadın	442	769	1.337	636	687	3.539	633	211	105	10
	Toplam	1.066	1.740	2.798	1.413	1.695	8.989	1.421	425	183	25
Ahlat	Erkek	315	542	717	404	392	1.248	423	186	55	8
	Kadın	183	402	636	269	208	1567	269	93	39	3
	Toplam	528	944	1.353	673	600	2.815	692	279	94	11
Hizan	Erkek	77	574	909	533	304	1.365	320	87	16	1

³⁷ Mutki Ayaklanması 26 Mayıs-25 Ağustos 1927 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Salhadin Gök, *Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005, s. 113.

³⁸ Koray Başol, *Demografi (Genel ve Türkiye)*, İzmir 1984, s. 49. P.T.T, hâkimler, ordu, memur gibi meslek sınıflaması yapılmıştır. Oysa bu meslek gruplarının hepsi memurdur ve memur kategorisinde yer alabilirler.

³⁹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 165.

	Kadın	34	465	692	452	277	1.778	379	100	45	
	Toplam	111	1.039	1.601	985	581	3.143	699	187	61	1
Mutki	Erkek	161	558	1.154	733	369	1.777	430	122	53	4
	Kadın	158	479	1.057	824	433	2.058	407	98	50	
	Toplam	272	1.037	2.211	1.557	802	3.835	837	220	103	4
Toplam	Erkek	1.177	2.645	4.241	2.447	2.073	9.840	1.961	609	202	28
	Kadın	817	2.115	3.722	2.181	1.605	8.942	1.688	502	239	13
	Toplam	1.994	4.760	7.963	4.628	3.678	18.782	3.649	1.111	441	41

Kaynak: BİUM, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 165.

0-3 yaş grubunda 6.957 çocuğun bulunması Bitlis'te doğurganlığın yüksek olduğunun göstergesidir. Bitlis'te genç nüfusun fazla olması eğitim ve sağlık gibi çeşitli yatırımlara ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur.

3. Sakatlıklar:

Türkiye'de sakatlıkların ve oranlarının bilinmesi hizmetlerin sakat nüfusa ulaştırılmasında önem arz etmektedir. Ancak 1927 yılında ülke kaynakları çok kıt olduğundan bu insanlara dönem itibarıyla devletin bir hizmeti olmamıştır. 1927 yılında Bitlis'te toplam 484 sakat bulunmaktadır. Sakat nüfus toplam nüfusun %1.03'ünispetindedir. Bitlis'teki sakatlık oranı diğer illere nazaran daha düşüktür⁴⁰. En fazla sakatlıklar diğer grubunda bulunmaktadır(299). Bunu kör(97), total(48), sağır-dilsiz(24), çolak(12) ve kambur(6) takip etmektedir. Kambur dışındaki tüm kategorilerde erkeklerde kadınlardan daha fazla sakatlık görülmektedir. Bunda Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı'nda cepheye giden erkeklerin sakatlanması bir etkindir. Yine 1925 yılında bastırılan Şeyh Sait İsyanı sırasında Bitlis civarında da çatışmalar yaşanmış, can kayıpları ve sakatlıklar olmuştur. Ayrıca erkek egemen toplumda verilen hayat mücadelesi, çalışma şartları, bireysel ve aşiret çatışmaları, doğuştan yakalanan hastalıklar ve sakatlıklar, bilinçsiz hamilelikler, çocukların aşılınmaması bölgede sakatlıkların görülmesinde önemli faktörlerdir.

Tablo 10.1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis'te Sağlam-Sakat Nüfus

İlçeler	Cinsiyet	Sakat Nüfus						Sağlam Nüfus	Toplam Sakat Sayısı
		Çolak	Total	Kör	Sağır-Dilsiz	Kambur	Diğer Sakatlıklar		
Bitlis	Erkek	5	16	30	12	-	110	11.213	174
	Kadın	3	12	19	5	4	26	8.300	69
	Toplam	8	28	49	17	4	136	19.513	243
	Erkek	-	2	18	5	1	80	4.184	103

⁴⁰Bu dönemde Çorum'da 3.871, Dersim'de 610, Muş'ta 504 ve Kars'ta 1.660 sakat vardır. Kodal, A.g.m, s. 252; Savaş Sertel, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Nüfus Sayımına Göre Dersim Bölgesinde Demografik Yapı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXIV, S. I, Elazığ 2014, s. 269-282; Yuca, Muş, s. 504; s. Nebahat Oran Arslan-İlyas Topçu, "Cumhuriyet Döneminde Kars'ta Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.6/2012, s.104.

Ahlat	Kadın	-	-	12	1	-	10	3.646	23
	Toplam	-	2	30	6	1	90	7.830	126
Hizan	Erkek	1	2	11		1	21	4.150	36
	Kadın	-	5	1	1		10	4.205	17
	Toplam	1	7	12	1	1	31	8.355	53
Mutki	Erkek	3	4	4	-	-	38	5.312	49
	Kadın	-	7	2	-	-	4	5.551	13
	Toplam	3	11	6	-	-	42	10.863	62
Toplam	Erkek	9	24	63	17	2	249	24.859	362
	Kadın	3	24	34	7	4	50	21.702	122
	Toplam	12	48	97	24	6	299	46.561	484

Kaynak: BİÜM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s.209.

Sakatlıklar sırasıyla Bitlis merkez(243), Ahlat(126) , Mutki(63) ve Hizan(53)'da görülmüştür. Ahlat'tan nüfusun %1.58'i, Bitlis merkezde %1.23'ü, Hizan'da %0.63'ü, Mutki'de ise %0.57'si, sakattır. Bitlis merkezde kambur erkek, Ahlat'ta çolak erkek ve kadın ile total ve kambur kadın, Hizan'da çolak ve kambur kadın ile sağır-dilsiz erkek, Mutki'de çolak kadın, sağır-dilsiz ve kambur insan yoktur. En fazla sakatlığın görüldüğü grup olan diğer sakatlıklar ise savaşlar ve isyanlar sırasında yaşanmış olmalıdır⁴¹. Bitlis'te en az görülen sakatlık ise kamburluktur(6). Kamburluk kadınlarda erkeklerden fazla görülmüştür. Bölgede az sayıda sakatlık görülmesi iş gücü potansiyelinin yüksek olmasını sağlamıştır.

4. Medeni Hal

1927 yılında yapılan sayımda Bitlis'te bekâr sayısı evli sayısından 4.144 kişi fazladır⁴². Bu durum Bitlis'in bu dönemde çok genç bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte daha sonraki yıllarda yapılacak olan nüfus sayımlarında medeni hal istatistiği tutulurken bu istatistiğe yalnızca 15 yaş ve üzerindeki insanların katılması, 1927 sayımında ise çocuk yaşı demeden tüm nüfusun katılması da bekâr sayısını olduğundan yüksek çıkarmıştır. Bu uygulamadan ileriki yıllarda vazgeçilmiştir. Bekâr nüfusta erkek sayısı kadın sayısından 3.826 kişi fazladır. Tüm ilçelerde bekâr erkek sayısı bekâr kadın sayısından fazladır. Evli nüfusta da erkek sayısı kadınlardan 1.250 kişi fazladır. Evli erkek sayısı evli kadın sayısına göre daha az çıkmaktadır. Bitlis merkezde ve Ahlat'ta evli erkek sayısı evli kadın sayısından fazladır. Demek ki bu iki bölgede çok kadınlı evlilik yaygın değildir. Ayrıca buralardan il dışına iş gücü çıkışı yaşanmamaktadır. Hizan ve Mutki ilçelerinde ise evli kadın sayısı evli erkek sayısından fazladır.

⁴¹ Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları, Ermeni ve Şeyh Sait İsyanları bölgede büyük miktarda can ve mal kaybına sebep olmuştur. Ayrıca yetişmiş iş gücünü de yok etmiştir. 1934 yılında Mutki civarında Buban isyanı çıkmıştır. İsyan, Bitlis'in Mutki ilçesinin dağlık kesimlerindeki aşiretlerin vergi vermek istememesinden kaynaklanmıştır. Bkz. Özsoy, A.g.e, s. 48.

⁴² Bekâr sayısının fazla çıkmış olmasında herhangi bir yaş kriterinin tutulmaması da etkili olmuştur. Daha sonra yapılacak olan nüfus sayımlarında medeni hal kısmında "15 ve daha yukarı yaşlarda" diye bir kriter konmuştur. Böylece bekâr ve evli nüfus daha sağlıklı bir istatistiki bilgiye dayandırılmıştır. Bu sayımda 7 yaşındaki çocuk bile bekâr kategorisinde yer almaktadır. Bu durum çok sağlıklı neticeler vermeyebilir.

Bu ilçelerde ise erkeklerin çok eşle evliliği daha yaygındır. Ayrıca evli erkeklerin bir kısmının çeşitli sektörlerde çalışmak amacıyla il dışına çıkmış olması muhtemeldir.

Tablo 11. 1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis'te Medeni Hal

Bölge	Cinsiyet	Medeni Hal				
		Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
Bitlis	Erkek	5.772	5.445	103	9	57
	Kadın	3.650	3.859	834	21	5
	Toplam	9.422	9.304	937	30	62
Ahlat	Erkek	2.446	1.789	54	1	-
	Kadın	1.785	1.650	229	5	-
	Toplam	4.231	3.439	283	6	-
Hizan	Erkek	2.562	1.565	53	2	4
	Kadın	1.842	1.898	474	8	-
	Toplam	4.404	3.463	527	10	4
Mutki	Erkek	3.317	1.938	80	3	1
	Kadın	2.994	2.080	511	-	-
	Toplam	6.311	4.018	591	3	1
Toplam	Erkek	14.097	10.737	290	15	62
	Kadın	10.271	9.487	2.048	34	5
	Toplam	24.368	20.224	2.338	49	67

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, HüsnütabiatMatbaası, Ankara 1929, s.165.

Dul nüfusta kadın sayısı erkek sayısından 7 kat fazladır. Dul sayısı en fazla Bitlis'te görülmektedir. İkinci sırada Mutki, üçüncü sırada Hizan ve son sırada Ahlat gelmektedir. Bu oran normal bir sonuçtur. Genel olarak Türkiye'de kadınlar erkeklerden daha uzun yaşamaktadır. Erkekler daha çabuk öldüklerinden dul kadın sayısı da fazla çıkmaktadır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Ermeni isyanları ve Şeyh Said İsyanı yıllarında tüm yurttaki olduğu gibi Bitlis'te de erkekler cepheye gitmiştir. Bu insanları bir kısmı cepheden geri dönmemiştir. Bu da ildeki dul sayısını etkilemiştir. 1927 yılı itibarıyla Bitlis'te evlilik kurumu çok sağlam bir kurumdur. Bu dönemde boşanmalar çok azdır. Bunda bölgede hâkim olan örfi kurallar, aşiret ve kültür yapısı da etkili olmuştur. Bitlis'te evli nüfusun %0.24'ü boşanmıştır. Boşanmış kadın sayısı ile erkek sayısı arasında çok büyük bir fark yoktur. İlde 15 boşanmış erkek ve 34 boşanmış kadın vardır. Diğer illere oranla boşanmalar çok düşüktür⁴³. Boşanmış nüfusun en fazla olduğu ilçe merkez ilçesidir (9 erkek/10 kadın). İkinci sırada Hizan (2 erkek/8 Kadın), üçüncü sırada Ahlat (1 erkek/5 kadın) ve son sırada Mutki (3 kadın) gelmektedir. Mutki'de boşanmış erkek yoktur.

5. Anadiller:

1927 sayım sonucuna göre Bitlis'te en fazla konuşulan dil Kürtçe olarak görülmektedir. İkinci sırada Türkçe yer almaktadır. Kürtçe konuşan insanlar Türkçe konuşanlardan 19.375 kişi daha fazladır. 32.781 kişi Kürtçe, 13.406 kişi Türkçe, 306 kişi Arapça, 211 kişi Çerkezce ve 175 kişi Ermenice konuşmaktadır. Nüfusun %69.67'si Kürtçe, %28.50'si Türkçe, %0.65'i Arapça, %0.58'i Ermenice, %0.45'i Çerkezce konuşmaktadır. Konuşulan tüm dil gruplarında erkek sayısı kadın sayısından fazladır. Ermenice konuşan kadın ve erkek sayısı ise eşittir. Ahlat ve Bitlis'te Türkçe çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu bölgelerde Türkçe, Kürtçe kadar yaygındır. Hizan ve Mutki'de ise Kürtçe çok yoğun olarak konuşulmaktadır. Türkçe kullanımı ise çok

⁴³ 1927 yılında Çorum'da 1.104, Dersim'de 163 ve Kars'ta 207 boşanma vakası görülmüştür. Kodal, A.g.m, s. 245, Savaş Sertel, A.g.m, s. 275; Nebahat Oran Arslan-İlyas Topçu, A.g.m, s. 98.

düşüktür⁴⁴.Arapça en fazla Mutki ve Bitlis'te konuşulmaktadır. Mutki'de 250, Bitlis'te 55 kişi Arapça konuşmaktadır. Çerkezce Bitlis'te 2 kişi ve Ahlat'ta 209 kişi tarafından konuşulmaktadır. Bunların 117'si erkek, 94'ü kadındır. Buna dayanarak Ahlat'ta 1927 yılı itibarıyla Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Kafkasya'dan göçüp Türkiye'ye sığınan Kafkas göçmenlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Mutki'de 142 erkek ve 130 kadın olmak üzere 272 kişi Ermenice konuşmaktadır⁴⁵. Bitlis merkezde ise 3 kişi Ermenice konuşmaktadır⁴⁶. Rus Generali Mayewski'nin raporuna göre bölgedeki Ermenilerin büyük bir kısmı Ermeniceyi unutup Kürtçe konuşmaktadır⁴⁷. En fazla dil çeşitliliği Bitlis merkezdedir. İkinci sırada Mutki yer almaktadır.

Tablo 12. 1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis'te Konuşulan Çeşitli Anadiller

İlçeler	Cinsiyet	Türkçe	Arapça	Kürtçe	Çerkezce	Ermenice	Bilinmeyen veya Diğer Diller
Bitlis	Erkek	5.870	54	5.458	2	1	1
	Kadın	3.480	1	4.886	-	2	-
	Toplam	9.350	55	10.344	2	3	1
Ahlat	Erkek	2.007	-	2.155	115	-	13
	Kadın	1.642	-	1.933	94	-	-
	Toplam	3.646	-	4.088	209	-	13
Hizan	Erkek	125	1	4.060	-	-	-
	Kadın	71	-	4.151	-	-	-
	Toplam	196	1	8.211	-	-	-
Mutki	Erkek	161	118	4.886	-	142	54
	Kadın	50	132	5.252	-	130	-
	Toplam	211	250	10.138	-	272	54
Toplam	Erkek	8.163	173	16.559	117	143	68
	Kadın	5.243	133	16.222	94	132	-
	Toplam	13.406	306	32.781	211	275	68

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 231.

6. İnanç:

1927 Nüfus Sayımına göre Bitlis'te 46.770 Müslüman, 275 Ermeni, 1 Hristiyan ve 1 Yahudi bulunmaktadır. İlde gayrimüslim sayısı çok azdır. Bu durum Tehcir Kanunuyla bölgeden sürülen Ermeni nüfusuna bağlıdır denebilir.

⁴⁴ Hizan'da nüfusun % 2.33'ü, Mutki'de ise %1.93'ü Türkçe konuşmaktadır.

⁴⁵ BİUM, *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 231.

⁴⁶ Osmanlı Devleti zamanında Bitlis ve çevresi Ermenilerin çok yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. 93 Harbi öncesinde hane sayısına göre Ermeni nüfusu toplam nüfusun %22.6'sı oranındadır. 1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis'te Ermenicenin çok az konuşulması 1915 yılında çıkarılan Tehcir Kanunu ile Ermenilerin bölgeden sürgün edilmesi ile açıklanabilir. Ayrıca Lozan antlaşmasına göre İstanbul hariç Anadolu'daki gayrimüslimler nüfus mübadelesine tabi tutulduğundan Bitlis civarında çok az gayrimüslim kalmıştır. Demirtaş, *A.g.m.*, s.138; Hüdavendigar Onur, *Millet-i Sadıka'danHayk'ın Çocuklarına Ermenileri*, İstanbul 1999, s. 145-146; M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990, s. 273 vd; Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998, s. 289-306.

⁴⁷ Davut Kılıç, "Rus Generali Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, s. 269.

Tablo 13. 1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Dinler ve Mezhepler

İlçeler	Cinsiyet	İslam	Ermeni	Yahudi	Hristiyan
Bitlis	Erkek	11.384	2	-	-
	Kadın	8.368	-	1	-
	Toplam	19.752	2	1	-
Ahlat	Erkek	4.290	-	-	-
	Kadın	3.669	-	-	--
	Toplam	7.959	-	-	-
Hizan	Erkek	4.186	-	-	-
	Kadın	4.222	-	-	-
	Toplam	8.408	-	-	-
Mutki	Erkek	5.223	138	-	-
	Kadın	5.428	135	-	1
	Toplam	10.651	-	-	1
Toplam	Erkek	25.083	140	-	-
	Kadın	21.687	135	1	1
	Toplam	46.770	275	1	1

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsniyat Matbaası, Ankara 1929, s. 209

Anadolu'daki gayrimüslimlerin Lozan'da azınlık statüsünde olması ve nüfus mübadelesine tabi tutulması da Bitlis'te gayrimüslimlerin çok az çıkmasına sebep olmuştur⁴⁸. Bitlis'in 1916'da Rus işgaline uğraması Ermenileri cesaretlendirmiştir⁴⁹. Bölgede yaşayan Ermenilerin I. Dünya Savaşı devam ederken Rus ordularıyla birlikte hareket etmeleri bölgedeki Müslüman ahalinin tepkisine sebep olmuştur. Bundan dolayı bölgede Müslüman-Ermeni çatışması yaşanmıştır. Mutki gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu ilçedir. Ahlat ve Hizan'da hiç gayrimüslim bulunmamaktadır. Bitlis'te ise iki Ermeni ve bir Yahudi yaşamaktadır.

7. Okuryazarlık

Bir ülkenin, bölgenin veya beldenin kalkınabilmesi için o bölgede yetişmiş, iyi eğitim almış, kaliteli bir öğrenim sürecinden geçmiş, bilinçli, girişimci ve kalifiye insanlara ihtiyaç vardır⁵⁰. Bu nitelikteki insanları hedefleyen ülkelerin ise çok iyi bir eğitim sistemine, yüksek kalitede eğitim elemanı ve gereçlerine sahip olmalıdır. Nüfus sayımlarındaki okuryazarlık durumu ülkelere eğitim alanda yapılması gereken yatırımlar hakkında ipucu vermektedir.

1927 Nüfus sayımında daha sonra yapılacak nüfus sayımlarından farklı bir uygulama izlenmiştir. Buna göre daha sonraki sayımlarda 6 veya 7 yaş ve sonrası nüfusta okuryazarlık yerine tüm nüfusta okuryazarlık incelenmiştir. Yani 0-6 yaş grupların da okuryazar olup olmadığı irdelenmiştir. Bu bize göre yanlış bir uygulama olmuştur. Böylece ilde az olan okuryazar nüfusun

⁴⁸ Tahir Kodal, A.g.m, s. 254; Hidayet Kara-Sami Yuca, "Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımına göre Iğdır'da Demografik Yapı", *History Studies*, C. 2/3, 2010, s. 194.

⁴⁹ Yılmaz Karadeniz, "Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü(1913-1919), *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, s. 1411.

⁵⁰ Kara-Yuca, A.g.m, s. 196; Kodal, A.g.m, s. 245.

toplam nüfusa oranı gerçeğinden daha düşük çıkmıştır. 1927 Nüfus Sayımına göre Türkiye genelinde 1.111.496 kişi okuma yazma bilmektedir. 12.517.992 kişi ise okuma-yazma bilmemektedir. Bu oran Türkiye nüfusunun % 8.16'sına denk düşmektedir⁵¹. Bitlis'te ise okuryazar nüfus genel nüfusun ancak %1.94'ü oranındadır. Bu oran Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bitlis'te nüfusun % 98.06'sı okuryazar değildir. Bu durum doğudaki bazı kentlerde daha düşüktür⁵².

Tablo 14. 1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Okuryazarlık

İlçe	Cinsiyet	Okuryazar olan	Okuryazar olmayan
Bitlis	Erkek	503	10.883
	Kadın	6	8.363
	Toplam	509	19.246
Ahlat	Erkek	280	4.010
	Kadın	7	3.662
	Toplam	287	7.672
Hizan	Erkek	67	4.119
	Kadın	7	4.215
	Toplam	74	8.334
Mutki	Erkek	46	5.315
	Kadın	-	5.564
	Toplam	46	10.879
Toplam	Erkek	896	24.327
	Kadın	20	21.804
	Toplam	916	46.131

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 165.

Bu dönemde bölgede okuryazar erkek sayısı okuryazar kadın sayısının 44.8katı fazladır. Erkeklerde okuryazarlık genel nüfusun %1.90'ı oranındadır. Kadınlarda ise durum çok daha vahimdir. Kadınlarda okuryazarlık ise Bitlis nüfusunun %0.04'ü oranındadır. Bu sonuç 1927 yılı itibarıyla tüm Türkiye'de olduğu gibi Bitlis'te de toplum yapısı ve dini nedenlerle kadınların okutulmadığını göstermektedir. Özellikle Bitlis gibi doğu vilayetlerinde ise geleneksel toplum yapısı ve aşiret baskıları kadınları toplumdan tamamen soyutlayarak eve hapsedmiştir⁵³. 1927 nüfus sayımına göre Bitlis'te en fazla okuryazar nüfus Bitlis merkezde(503 erkek/6 kadın) bulunmaktadır. Bunu sırasıyla Ahlat(280 erkek/7 kadın), Hizan(67 erkek/7 kadın) ve Mutki(46 erkek) takip etmektedir. Kadınlar arasında okuryazarlığın nüfusa oranla sıralaması Ahlat, Hizan ve Bitlis merkezde şeklindedir. Mutki son sıradadır. Ayrıca Mutki'de okuryazar kadın yoktur⁵⁴. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisât Kanunu çıkarılarak eğitim-öğretim yeniden yapılandırılmıştır⁵⁵. Buna rağmen özellikle doğu vilayetlerinde okuryazarlık oranı çok düşüktür.

8. Meslek Grupları:

Bir ilin, ilçenin, kentin ve beldenin kalkınabilmesi ve gelişi mesleklerle ve meslek çeşitlilikleriyle doğru orantılıdır. Bir bölgede ekonominin ve kalkınmışlığın göstergesi gelirlerin eşit bölünmesi ve orta tabakanın yaygınlığıyla belli olur. Maalesef incelediğimiz dönem itibarıyla Türkiye'de özellikle doğu bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de önemli bir ekonomik faaliyet kolu yoktur. Bitlis civarında en büyük geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır.

⁵¹ Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *1935 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1937, s. 382.

⁵² 1927 nüfus sayım sonucuna göre Iğdır kazasında okuryazarlık oranı % 1.4'tür. Okuryazar kadın sayısı ise 17 kişidir. Bkz. Hidayet Kara-Yuca, *A.g.m.*, s. 197.

⁵³ Kodal, *A.g.m.*, s. 274.

⁵⁴ BİUM, *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 165.

⁵⁵ Kara-Yuca, *A.g.m.*, s. 197; Yuca, *Muş*, s. 15. Kadının okuryazarlık oranı yani kız çocuklarının okutulmaması aynı kültüre sahip olan Muş ve ilçelerinde de aynı orandadır. Muş ve çevresinde okuryazar kadın sayısı 19'dur. Bkz. Yuca, *Muş*, s. 16.

1927 Nüfus Sayımına göre Bitlis'te yaşayan insanların % 70.90'ı yani 33.355 kişi işsiz, öğrenci veya mesleği belli olmayan sınıftadır. İlde geçim seviyesini çok düşük olduğunun bir göstergesidir. Nüfusun ancak % 28.91'ı yani 13.692 kişi iş sahibidir. Nüfusun 3/2'sinin işsiz olması dönem itibarıyla Türkiye'deki diğer illerde de geçerlidir⁵⁶. Bu kadar büyük bir nüfusun tüketici konumunda olması Bitlis ekonomisini gelişmesini engelleyen en büyük faktördür. İş sahibi gibi görünen bu nüfusun ise % 69.14'siyani 9.405 kişi tarım sektöründe çalışmaktadır. Nüfusun kırsalda yaşaması tüm Türkiye'de olduğu gibi Bitlis'te de sanayileşme ve kentleşmenin gelişmediğini göstermektedir. Tarım dışında çalışan nüfusun ise %30.67'ü yani 4.172 kişi bulunmaktadır. Tarım sektöründe çalışan nüfusun çok büyük bir kısmı ailesine ait tarlada ekim biçim işleriyle uğraşmaktadır. Yani doğrudan para kazanacağı bir işte çalışmamaktadır. İlde ikinci sırada yapılan meslek grubu hizmetler sektörüdür. Bu sektörde çalışan nüfusun %19.03'ü yani 2.589 kişi çalışmaktadır. Bu grubun en büyük iş kolu ordudur. Orduda çalışanlar çalışan nüfusun %16.77'si yani 2.281 kişidir. Bu sayı Bitlis gibi küçük bir il için çok fazla kalmaktadır. Demek ki bu dönemde Bitlis ve çevresinde güvenlik veya asayişsizlik sorunu bulunmaktadır⁵⁷. İlde ticaretle uğraşanlar meslek kategorisinde 570 kişiyle üçüncü sırada yer almaktadır. Bir diğer çalışma alanı ise ne iş yaptığı açıkça belirtilmeyen muhtelif grubudur. Bu grupta 447 kişi vardır. Yine Bitlis'te 247 memur, 45 hâkim, 25 P.T.T memuru, 423 sanayi çalışanı ve 159 serbest meslek sahibi bulunmaktadır. Çalışan nüfusun %4.19'u tüccar, %1.17'si Serbest meslek sahibi, % 3.11'i Sanayi çalışan, %1.82'si memur, %0.33'ühâkim, %0.18'i P.T.T çalışanıdır. Bu oranlara bakılacak olursa ilde ticaret, sanayi ve serbest mesleğin gelişmediği görülür. Burada belirtilen sanayi küçük ölçekli tamirat faaliyetleridir.

Tablo 15.1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Bitlis'te Meslekler

İlçeler	Cinsiyet	Tarım	Sanayi	Ticaret	Serbest Meslek	Memur	Hâkim	Ordu	P.T.T	Muhtelif	Mesleksiz veya Mesleği Bilinmeyen
Bitlis	Erkek	3.051	350	546	89	163	35	2.010	19	296	4.827
	Kadın	701	1	2	7	-	-	-	-	2	7.656
	Toplam	3.752	351	548	96	163	35	2.010	19	298	12.483
Ahlat	Erkek	1.387	51	67	36	43	1	130	5	136	2.434
	Kadın	35	2	-	-	-	-	-	-	4	3.628
	Toplam	1.422	53	67	36	43	1	130	5	140	6.062
Hizan	Erkek	1.715	12	24	12	27	6	31	-	9	2.350
	Kadın	46	2	1	-	-	-	-	-	-	4.173
	Toplam	1.761	14	25	12	27	6	31	-	9	6.523
Mutki	Erkek	1.956	5	20	15	14	3	110	1	-	3.237
	Kadın	514	-	-	-	-	-	-	-	-	5.050
	Toplam	2.470	5	20	15	14	3	110	1	-	8.287
Toplam	Erkek	8.109	418	567	152	247	45	2.281	25	441	12.848
	Kadın	1.296	5	3	7	-	-	-	-	6	20.507
	Toplam	9.405	423	570	159	247	45	2.281	25	447	33.355

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsûtabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 187.

⁵⁶ Mesela Çorum'da 1927 itibarıyla işsiz nüfus toplam nüfusun 3/2'si oranındadır. Ayrıntı için bkz. Kodal, A.g.m, s. 249. Iğdır'da da nüfusun 3/2'si işsizdir. Bkz. Kara-Yuca, A.g.m, s. 199. Bu durum Kars için de geçerlidir. Bkz. Nebahat Oran Arslan-İlyas Topçu, A.g.m, s.100.

1927 itibarıyla Türkiye'de işsizliğin çok fazla olması Osmanlı Devleti'nin yıkılırken tüm ekonomik kurumlarının da yok olmasıyla açıklanabilir. Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti adeta bir enkaz devralmıştır. Bu nedenle halk aç, yoksul ve işsizdir. Bkz. Tevfik Çavdar *Türk Demokrası Tarihi(1830-1950)*, Ankara 2008.

⁵⁷ Şeyh Sait İsyanı Bitlis'te de diğer doğu illerinde olduğu gibi taraftar bulmuştur. 1927 nüfus sayımı isyan bastırıldıktan iki yıl sonra yapıldığından bölgedeki askeri birliklerin burada yoğun olması doğaldır.

1927 nüfus sayımına göre Bitlis'te tarım sektöründe 1.296, sanayi ve endüstriyel alanlarda 5, ticaretle 3, serbest meslek grubunda 7 ve muhtelif grubunda 6 kadın çalışmaktadır. Çalışan nüfusun % 9.69'unu kadınlar, 90.31'ini ise erkekler oluşturmaktadır. Tarım dışı sektörlerde toplam 21 kadın çalışmaktadır. Bu da çalışan nüfusun % 0.15'ine denk düşmektedir. Bu oran da gösteriyor ki aslında Bitlis'te çalışan kadın yoktur. Dönem itibarıyla tüm yurttaki olduğu gibi Bitlis'te de erkek egemen toplum yapısı hâkimdir. Buna göre kadının okuma ve çalışma hakkı yoktur⁵⁸. Bitlis genelinde hizmetler sektöründe hiçbir kadın çalışmamaktadır. Bu dönemde Bitlis'in temel geçim, iş ve istihdam kolu tarım ve hayvancılıktır.

Bitlis'te ticaretin, sanayinin ve diğer meslek kollarının en yoğun olduğu yer Bitlis merkezidir. Ardından Ahlat gelmektedir. Daha sonra Mutki ve Hizan yer almaktadır. Ahlat ve Hizan'da tarım sektöründe çalışan kadın sayısı dahi çok azdır. Bitlis merkezde 701 kadın tarım sektöründe, bir kadın sanayide, 2 kadın ticaretle, 7 kadın serbest meslekte 2 kadın da çeşitli işlerde çalışmaktadır. Hizmetler sektöründe tüm Bitlis dahilinde hiçbir kadın çalışmamaktadır. Bitlis merkezinde 2.010 ordu mensubu görev yapmaktadır. Bu oran merkez ilçe nüfusunun %9.83'üne denk düşmektedir. Ahlat'ta 35 kadın tarım, 2 kadın sanayi, 4 kadın çeşitli sektörlerde çalışmaktadır. Hizan'da 46 kadın tarım, 2 kadın sanayi, 1 kadın ticaret sektöründe çalışmaktadır. Mutki'de 514 kadın tarım sektöründe çalışmaktadır. Mutki'de tarım dışında hiçbir sektörde çalışan kadın yoktur.

9. Doğum Yeri İtibarıyla Nüfus

1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis'te 256 İran, 60 Rusya, 35 diğer ülkeler, 3 Irak, 1 Bulgaristan, 1 Fransa ve 1 Sırbistan doğumlu insan vardır. Bitlis merkezde 13 erkek, 4 kadın İran, 32 erkek, 2 kadın diğer ülkeler, 5 erkek Rusya, 1 erkek Bulgaristan, 1 kadın Fransa doğumludur. Doğum yeri itibarıyla en fazla çeşitlilik Bitlis merkezde görülmektedir. Ahlat'ta 241 erkek İran, 40 erkek Rusya, 1 erkek Sırbistan, 1 erkek diğer ülkeler doğumludur. Hizan'da 2 erkek İran, 1 erkek 14 kadın Rusya doğumludur. Mutki'de yurtdışı doğumlu hiç kimse bulunmamaktadır. Doğum yerleri bakımından çeşitli anlamlar ve izler verecek kadar önemli bir netice bulunmamaktadır. Nüfusun ancak %0.76'sı yurtdışı doğumludur. Bitlis'te 256 kişi İran doğumludur. 60 kişi ise Rusya doğumludur. Buna göre bir kısım insan bölgeye İran ve Kafkasya'dan göç etmiştir. Dil bölümünde bölgede Çerkezcenin de kullanıldığını görmüştük. Bu da Kafkas göçü konusunda bizi biraz daha aydınlatmaktadır. Bitlis ve çevresinde yaşayan 46.390 kişi Türkiye doğumludur. Bunlardan 24.877 kişi erkek, 21.503 kişi kadındır. Bitlis civarında doğum yeri bilinmeyen 33 erkek ve 2 kadın vardır. Bunlardan 32 erkek ve 2 kadın Bitlis merkezde, 1 erkek ise Ahlat'ta yaşamaktadır.

Tablo 16.1927 Genel Nüfus Sayımı Verilerine Göre Bitlis'te Doğum Yerleri İtibarıyla Nüfus

Bölgeler	Cinsiyet	Türkiye	Irak	İran	Bulgaristan	Fransa	Rusya	Sırbistan	Diğer
Bitlis	Erkek	11.336	3	9	1	-	5	-	32
	Kadın	8.362	-	4	-	1	-	-	2
	Toplam	19.689	3	13	1	1	5	-	34
Ahlat	Erkek	4.007	-	241	-	-	40	1	1
	Kadın	3.669	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	7.676	-	241	-	-	40	1	1
Hizan	Erkek	4.183	-	2	-	-	1	-	-
	Kadın	4.208	-	-	-	-	14	-	-
	Toplam	8.391	-	2	-	-	15	-	-
Mutki	Erkek	5.361	-	-	-	-	-	-	-
	Kadın	5.564	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	10.925	-	-	-	-	-	-	-

⁵⁸ Bu durum ileriki yıllarda Atatürk'ün kadınlara verdiği haklar ve kadın-erkek eşitliği prensibi çerçevesinde kadınlar lehine değişecektir.

Toplam	Erkek	24.887	3	252	1	-	46	1	33
	Kadın	21.503	-	4	-	1	14	-	2
	Toplam	46.390	3	256	1	1	60	1	35

Kaynak: BİUM Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara 1929, s. 267.

Sonuç

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılan Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında en büyük etkinin çağın gerisinde kalması olarak görmüştür. Atatürk kalkınma hedefini “muasır medeniyet seviyesinin üzerine çıkmak” olarak belirlemiştir. Daha sonra ülkenin gelişmesi için çeşitli ilke ve inkılâplar saptamıştır. Osmanlı'nın eski kurumlarını kaldırarak yeni kurumlar oluşturmuştur. Ülkede çağdaşlaşma, batılılaşma, kadın hakları, laiklik ve modern toplum yapısı oluşturmak için gayret sarf etmiştir. Osmanlı Devleti'nin çokuluslu imparatorluk yapısı terk edilerek ulus devlet sürecine girilmiştir. Toplumsal, ekonomi ve eğitim alanlarında inkılâplar yapılmıştır. Bu amaçların gerçekleşmesi için 1926 yılında nüfusun nitelikleri tespit edilmek istenmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır.

1927 Genel Nüfus Sayımına göre Türkiye'nin nüfusu 13.648.270 kişidir. Bu nüfusun %23.20'si şehirlerde, %76.80'i ise kırsalda yaşamaktadır. Bitlis'te ise nüfusun %23.91'ü kentlerde 76.09'sı kırsalda yaşamaktadır. 1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis nüfusu 47.047 kişidir. Nüfusun 25.223 kişisi erkek, 21.824 kişisi kadındır. Bitlis nüfusunda erkek sayısı kadın sayısından 3.399 kişi fazladır. 19.755 kişi Bitlis'te, 10.925 kişi Mutki'de, 8.408 kişi, 7.959 kişi Ahlat'ta yaşamaktadır. Bitlis'in yüzölçümü 6.072 km²'dir. Km²'ye düşen kişi sayısı 7.75 kişidir. Bu sayı 17.9 olan Türkiye ortalamasının çok altındadır. Yüzölçümü en yüksek olan ilçe Ahlat'tır. Merkez ilçe de Ahlat kadar büyüktür. Hizan ve Mutki ise yüzölçümü olarak Ahlat ve Bitlis'e göre çok küçüktür. Bundan dolayı nüfus yoğunluğu Hizan ve Mutki'de fazla Bitlis'te daha az Ahlat'ta ise çok azdır. Bitlis genelinde km²'ye düşen kişi sayısı Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bitlis nüfusu Türkiye nüfusunun %0.34'üne tekabül etmektedir.

Bitlis nüfusunun %88.87'si 61 yaş ve altını oluşturmaktadır. Buna göre Bitlis nüfusu genç bir nüfus grubunu oluşturmaktadır. Nüfusun %39.92'si yani 18.782 kişi 20-45 yaş grubunu oluşturmaktadır. Bu yaş grubu üreten yani ekonomiyi ayakta tutan, ekonomik gelişmeyi belirleyen yaş grubudur. Bu grubun fazla olması Bitlis'te üreten nüfus potansiyelinin gayet yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak bu genç nüfusu nitelikli bir eğitim almadığından kalifiye bir nüfus değildir. Sadece işlenirse potansiyeli olan bir nüfus niteliğindedir. Bu dönemde tüm Bitlis'te 70+ yaş gurubu dışındaki tüm yaş gruplarında erkekler fazladır. Bitlis merkezinde 20-46 yaş grubunda erkekler fazladır. Ahlat, Hizan ve Mutki'de ise kadınlar fazladır. Bu ilçelerde 20-45 yaş grubunda erkeklerin az olması ilçelerin ekonomik şartlarının yeterli olmaması ve dışarıya geçici işçi göçü vermesiyle açıklanabilir. 0-3 yaş grubunda 6.957 çocuğun bulunması Bitlis'te doğurganlığın yüksek olduğunu göstergesidir.

1927 yılında Bitlis'te toplam 484 sakat bulunmaktadır. Sakat nüfus toplam nüfusun %1.03'ü nispetindedir. En fazla sakatlıklar diğer grubunda bulunmaktadır(299). Bunu kör(97), topal(48), sağır-dilsiz(24), çolak(12) ve kambur(6) takip etmektedir. Kambur dışındaki tüm kategorilerde erkeklerde kadınlardan daha fazla sakatlık görülmektedir. Sakatlıklar sırasıyla Bitlis merkez(243), Ahlat(126), Mutki(63) ve Hizan(53)'da görülmüştür. Ahlat'ta nüfusun %1.58'i, Bitlis merkezde %1.23'ü, Hizan'da %0.63'ü, Mutki'de ise %0.57'si, sakattır.

1927 yılında yapılan sayımda Bitlis'te bekâr sayısı evli sayısından 4.144 kişi fazladır. Bekâr nüfusta erkek sayısı kadın sayısından 3.826 kişi fazladır. Tüm ilçelerde bekâr erkek sayısı bekâr kadın sayısından fazladır. Evli nüfusta da erkek sayısı kadınlardan 1.250 kişi fazladır. Evli erkek sayısı evli kadın sayısına göre daha az çıkmaktadır. Bitlis'te evli nüfusun %0.24'ü

boşanmıştır. Boşanmış kadın sayısı ile erkek sayısı arasında çok büyük bir fark yoktur. İlde 15 boşanmış erkek ve 34 boşanmış kadın vardır. Diğer illere oranla boşanmalar çok düşüktür. Boşanmış nüfusun en fazla olduğu ilçe merkez ilçesidir(9 erkek/10 kadın). İkinci sırada Hizan(2 erkek/8 Kadın), üçüncü sırada Ahlat(1 erkek/5 kadın) ve son sırada Mutki(3 kadın) gelmektedir. Mutki'de boşanmış erkek yoktur.

Bitlis'te en fazla konuşulan dil Kürtçe olarak görülmektedir. İkinci sırada Türkçe yer almaktadır. Kürtçe konuşan insanlar Türkçe konuşanlardan 19.375 kişi daha fazladır. 32.781 kişi Kürtçe, 13.406 kişi Türkçe, 306 kişi Arapça, 211 kişi Çerkezce ve 175 kişi Ermenice konuşmaktadır. Nüfusun %69.67'si Kürtçe, %28.50'si Türkçe, %0.65'i Arapça, %0.45'i Çerkezce, %0.37'si Ermenice konuşmaktadır. Konuşulan tüm dil gruplarında erkek sayısı kadın sayısından fazladır. Ermenice konuşan kadın ve erkek sayısı ise eşittir.

1927 Nüfus Sayımına göre Bitlis'te 46.770 Müslüman, 275 Ermeni, 1 Hristiyan ve 1 Yahudi bulunmaktadır. İlde gayrimüslim sayısı çok azdır. Bu durum Tehcir Kanunuyla bölgeden sürülen Ermeni nüfusuna bağlıdır denebilir. Ayrıca Anadolu'daki gayrimüslimlerin Lozan'da azınlık statüsünde olması ve nüfus mübadelesine tabi tutulması da Bitlis'te gayrimüslimlerin çok az çıkmasına sebep olmuştur. Mutki gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu ilçedir. Ahlat ve Hizan'da hiç gayrimüslim bulunmamaktadır. Bitlis'te ise iki Ermeni ve bir Yahudi yaşamaktadır.

Türkiye nüfusunun % 8.16'sı okuryazardır. Bu oran Bitlis'te çok daha düşüktür. Okuryazar nüfus genel nüfusun ancak %1.94'ü oranındadır. Bu dönemde bölgede okuryazar erkek sayısı okuryazar kadın sayısının 44.8katı fazladır. Erkeklerde okuryazarlık genel nüfusun %1.90'ı oranındadır. Kadınlarda ise nüfusun %0.04'ü oranındadır. Bitlis gibi doğu vilayetlerinde geleneksel toplum yapısı ve aşiret baskıları kadınları toplumdan tamamen soyutlayarak eve hapsedmiştir. 1927 nüfus sayımına göre Bitlis'te en fazla okuryazar nüfus Bitlis merkezde(503 erkek/6 kadın) bulunmaktadır. Bunu sırasıyla Ahlat(280 erkek/7 kadın), Hizan(67 erkek/7 kadın) ve Mutki(46 erkek) takip etmektedir.

1927 yılında Bitlis'te yaşayan insanların % 70.90'ı yani 33.355 kişi işsiz, öğrenci veya mesleği belli olmayan sınıftadır. Nüfusun ancak % 28.91'uyani 13.692 kişi iş sahibidir. Nüfusun 3/2'sinin işsiz olması dönem itibarıyla Türkiye'deki diğer illerde de geçerlidir. Bu kadar büyük bir nüfusun tüketici konumunda olması Bitlis ekonomisini gelişmesini engelleyen en büyük faktördür. İş sahibi gibi görünen bu nüfusun ise % 69.14'siyani 9.405 kişi tarım sektöründe çalışmaktadır. Nüfusun kırsalda yaşaması tüm Türkiye'de olduğu gibi Bitlis'te de sanayileşme ve kentleşmenin gelişmediğini göstermektedir. Tarım dışında çalışan nüfusun ise %30.67'ü yani 4.172 kişi bulunmaktadır. Tarım sektöründe çalışan nüfusun çok büyük bir kısmı ailesine ait tarlada ekim biçim işleriyle uğraşmaktadır. Yani doğrudan para kazanacağı bir işte çalışmamaktadır. İlde ikinci sırada yapılan meslek grubu hizmetler sektörüdür. Bu sektörde çalışan nüfusun %19.03'ü yani 2.589 kişi çalışmaktadır. Bu grubun en büyük iş kolu ordudur. Orduda çalışanlar çalışan nüfusun %16.77'si yani 2.281 kişidir. Bu sayı Bitlis gibi küçük bir il için çok fazla kalmaktadır. Demek ki bu dönemde Bitlis ve çevresinde güvenlik veya asayişsizlik sorunu bulunmaktadır. İlde ticaretle uğraşanlar meslek kategorisinde 570 kişiyle üçüncü sırada yer almaktadır. Bir diğer çalışma alanı ise ne iş yaptığı açıkça belirtilmeyen muhtelif grubudur. Bu grupta 447 kişi vardır. Yine Bitlis'te 247 memur, 45 hâkim, 25 P.T.T memuru, 423 sanayi çalışanı ve 159 serbest meslek sahibi bulunmaktadır. Çalışan nüfusun %4.19'u tüccar, %1.17'si Serbest meslek sahibi, % 3.11'i Sanayi çalışan, %1.82'si memur, %0.33'ü hâkim, %0.18'i P.T.T çalışanıdır. Bu oranlara bakılacak olursa ilde ticaret, sanayi ve serbest mesleğin gelişmediği görülür. Burada belirtilen sanayi küçük ölçekli tamirat faaliyetleridir. Bitlis'te tarım sektöründe 1.296, sanayi ve endüstriyel alanlarda 5, ticarete 3, serbest meslek grubunda 7 ve muhtelif grubunda 6 kadın çalışmaktadır. Çalışan nüfusun % 9.69'unu kadınlar, 90.31'ini ise erkekler oluşturmaktadır. Tarım dışı sektörlerde toplam 21 kadın

çalışmaktadır. Bu da çalışan nüfusun % 0.15'ine denk düşmektedir. Bu oran da gösteriyor ki aslında Bitlis'te çalışan kadın yoktur.

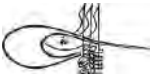
Bu dönemde Bitlis'te 256 İran, 60 Rusya, 35 diğer ülkeler, 3 Irak, 1 Bulgaristan, 1 Fransa ve 1 Sırbistan doğumlu insan vardır. Bitlis merkezde 13 erkek, 4 kadın İran, 32 erkek, 2 kadın diğer ülkeler, 5 erkek Rusya, 1 erkek Bulgaristan, 1 kadın Fransa doğumludur. Doğum yeri itibarıyla en fazla çeşitlilik Bitlis merkezde görülmektedir. Ahlat'ta 241 erkek İran, 40 erkek Rusya, 1 erkek Sırbistan, 1 erkek diğer ülkeler doğumludur. Hizan'da 2 erkek İran, 1 erkek 14 kadın Rusya doğumludur. Mutki'de yurtdışı doğumlu hiç kimse bulunmamaktadır. Doğum yerleri bakımından çeşitli anlamlar ve izler verecek kadar önemli bir netice bulunmamaktadır. Nüfusun ancak %0.76'sı yurtdışı doğumludur. Bitlis'te 256 kişi İran doğumludur. 60 kişi ise Rusya doğumludur.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Nebahat Oran -İlyas TOPÇU; "Cumhuriyet Döneminde Kars'ta Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.6/2012, s.87-124.
- ARVAS, Mehmet Sıddık; *208 Numaralı Şer'îye Sicili Defterlerine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- ATASOY, Ahmet-M. Dursun Çitçi; "Elazığ Şehri'nin Nüfus Özellikleri ve Çevrenin Toplum Sağlığı Üzerindeki Etkisi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 197-226.
- Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü; *Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929.
- Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü; *1935 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1937.
- BAŞOL, Koray; *Demografi(Genel ve Türkiye)*, İzmir, 1984.
- Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, *Umumi Nüfus Tahriri*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928.
- BAYRAKTAR, Hilmi; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007.
- "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, s. 225-228.
- "Bitlis" *Yurt Ansiklopedisi*, C.II, 1982.
- ÇAVDAR, Tefvik; *Türk Demokrasi Tarihi(1830-1950)*, Ankara, 2008.
- DEMİRTAŞ, Mehmet; "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayeti'nde Nüfus", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. I, Diyarbakır, 2007, s. 131-149.
- DENY, J. ; "Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X.
- D.İ.E; *1965 Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş*, 24 Ekim 1965, Ankara, 1968.
- ERTÜRK, Yaşar; *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri(1918-1922)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007.
- GÖK, Salhadin; *Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005.
- IŞIK, Sedat; *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis Milletvekilleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.

- KARA, Hidayet-Sami YUCA; “Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımına göre Iğdır’da Demografik Yapı”, *History Studies*, C. 2/3, 2010, s. 189-200.
- KARADENİZ, Yılmaz; “Bitlis’te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü(1913-1919), *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011*, s. 1405-1420.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1997.
- KARPAT, Kemal; *Osmanlı Nüfusu(1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş yayınları, İstanbul, 2010.
- KHALAF, Salem; *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- KILIÇ, Davut; “Rus Generali Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1 Winter 2014*, s. 259-269.
- KODAL, Tahir; “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilayeti’nin Nüfus Özellikleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIX, S. I, Elazığ, 2009, s. 233-258.
- KOÇAŞ, M. Sadi; *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1990.
- ONUR, Hüdavendigar; *Millet-i Sadıka’danHayk’ın Çocuklarına Ermeniler*, İstanbul, 1999.
- ÖĞEL, Bahaeddin ve Diğerleri; *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- ÖZSOY, Mehmet Halit; *1919-1938 Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Çıkan İsyanların Siyasi, Sosyal ve İktisadi Sebepleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
- SERTEL, Savaş; “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Nüfus Sayımına Göre Dersim Bölgesinde Demografik Yapı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXIV, S. I, Elazığ 2014, s. 269-282.
- TAMER, Aytül -Alanur ÇAVLİN BOZBEYOĞLU, “ 1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar.”, *Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies*, 2004, S. 26, s. 73-88.
- URAL, Gültekin; *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1998.
- ÜNAL, Kenan; *Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni Mezalimi ve Halk Üzerindeki Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2000.
- ÜNER, Sunday; *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Ankara, 1972.
- YAŞA, Recep; *Bitlis’te Türk İskânı(XII. ve XIII.Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, No: II, Ankara, 1992.
- YUCA, Sami; “Cumhuriyet Döneminin İlk Nüfus Sayımına Göre Muş İlinin Nüfus Özellikleri.”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 24(Nisan, Mayıs, Haziran) 2011, Celalabat-Kırgızistan, 2011, s. 1-31.

ULUSLARARASI KURULUŞLARIN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA BAKIŞ AÇILARI VE ETKİLERİ*

Sevinç SEYİDOVA*

ÖZET

Azerbaycan 1991 de bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren uluslararası kuruluşlara üye olmayı hedefliyordu. Küresel sorunların çözümü için dünya devletleri ile işbirliği yapmak Azerbaycan için önemliydi. Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısının arttığı bir dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası örgütlerin aracılığıyla uluslararası topluluğun dikkatini çatışma bölgesine çekerek, dünya kamuoyunda objektif bir görüş yaratmaya çalışıyordu. 15 Haziran 1993 yılında ikinci defa iktidara gelen Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın dış politikasında köklü değişikliğe gitti. Haydar Aliyev Şubat 1999'a kadar 68 devletin cumhurbaşkanı ve devlet başkanları ile 485 görüşme gerçekleştirdi ve bu görüşmelerde Dağlık Karabağ sorunu müzakere edildi. Haydar Aliyev çatışma konusunda BM Genel Sekreteri ile çok sayılı toplantılarında, AGİT, NATO, BDT, İKÖ ve diğer uluslararası kuruluşların zirve toplantılarında defalarca Karabağ konusunu gündeme getirdi. Karabağ Sorunun çözümü sırasında uluslararası kamuoyunun olumlu ve makul bir şekilde Azerbaycan'ın lehine oluşması için bu kurumlar üye olması önem taşıyordu. Makalede Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu özellikleri ve hukuki yönleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasında uluslararası teşkilatların yeri gözden geçirilmiş, ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası kuruluşlarla işbirliğini dayandıran faktörler ve Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun düzenlenmesi için Azerbaycan'ın uluslararası kuruluşlarda katılımının zorunluluğu ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmiştir. Sorunun çözülmesi yönünde faaliyet gösteren uluslararası kurumların konumunun kesin olarak oluşumu için uluslararası hukuk kural ve ilkelerine uygun, Azerbaycan'ın adil tutumunun bu uluslararası kurumlar tarafından kesin olarak korunması sorunu çözmeye yardımcı olabilir.

Anahtar kelimeler: Ermenistan, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, çatışma, uluslararası hukuk, uluslararası kuruluşlar

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

*Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih fakültesi Baku, El-mek: ssevinj64@mail.ru
ssevinj@yahoo.com

LOOK AND INFLUENCES TO NAGORNY KARABAKH PROBLEM OF THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

ABSTRACT

Azerbaijan declared its independence in 1991. Azerbaijan aimed to become a member of international organizations from the first day that gained its independence. For the solution of global problems to cooperate with other states was important for Azerbaijan. In the period that increased aggression of Armenia against Azerbaijan by pulling international organizations' attention tried to create an objective opinion in global media. 15 June 1993, Heydar Aliyev came to power for the second time and went to drastic changes in the foreign policy of Azerbaijan. Heydar Aliyev, the president, had 485 meetings with 68 states' president and Nagorno-Karabakh conflict were discussed during these meetings. Heydar Aliyev arranged meetings with UN Secretary General, OSCE, NATO, CIS, at the summit of the OIC and other international organizations and brought up the issue of Nagorno-Karabakh. To take part in these institutions was important to provide international public's positive opinion in favor of Azerbaijan. The article features the Armenian - Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict and legal aspects of international organizations' location of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan were considered, as well as factors that contribute to cooperation with international organizations in the Republic of Azerbaijan and the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict was studied in detail the need for the participation in international organizations. To resolve the conflict in the exact position in the formation of international organizations in accordance with the norms and principles of international law for the protection of Azerbaijan's fair position clear to the international organizations could help settle the conflict.

Key Words: Armenia, Azerbaijan, Nagorno - Karabakh, conflict, international law, international organizations

Giriş

XX. yy'ın son çeyreğindeki Azerbaycan-Ermenistan çatışması sonucu Azerbaycan topraklarının %20'si Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu da Ermenilerin hedef ve ideallerinden vazgeçmediklerini, gayelerine ulaşmak için her türlü hukuksuz yollara başvurduklarının bir göstergesidir. Avrupalı devletler (Fransa, İngiltere, Rusya, ABD vs.) XX. asrın evvellerinde Ermeni terör örgütlerinin katliam yapmalarına destek vermişlerdir. Bu güçler XX. asrın son çeyreğindeki Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesine göz yumarak direk veya dolaylı olarak destek vermişlerdir. Bu da hala Ermenilerin 150 yıllık bölücü ve ırkçı olan politikalarının değişmediğinin bir göstergesidir.¹ Ermeniler 1990-93 yılları arasında

¹ Ramazan Uslu "Taşnaksutyun ermeni teror orgutu'nun 1914-1920 yıllarısı doğu Anadolu ve Kafkasiyada yaptıği katliamlar". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 611-622, ANKARA-TURKEY.

1.000.000 Müslüman Türk halkının öz vatanından kovulmasına sebebiyet vererek terör faaliyetlerine devam etmektedirler.²

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren uluslararası kurumlara üye olmayı bir amaç olarak görmüştür. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının prensiplerine de yansıyor. Küresel sorunların çözümü için dünya devletleri ile işbirliği yapmak Azerbaycan için önemlidir. Dünya devletleri ile çeşitli alanlarda geniş işbirliği ilişkilerinin kurulması Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel önceliklerinden birisi olmuştur. Uluslararası kuruluşlara üyeliğin Azerbaycan için önemi, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısının arttığı bir dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası örgütlerin aracılığıyla uluslararası topluluğun dikkatini çatışma bölgesine çekerek, dünya kamuoyunda objektif bir görüş yaratmaya çalışıyordu. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti, uluslararası kuruluşların aracılığı ile sorunun barışçıl yolla çözülmesine öncelik veriyordu. Haydar Aliyev'in 1993 yılının ortalarında ülkede ikinci kez iktidara gelişinden sonra Azerbaycan'ın dış politika stratejisi kökünden değişti. Sadece Şubat 1999'a kadar Haydar Aliyev 68 devletin cumhurbaşkanı ve devlet başkanları ile 485 görüşme gerçekleştirdi ve bu görüşmelerde Dağlık Karabağ sorunu müzakere edilmiştir.³ ABD Başkanı, Dışişleri Bakanı ile 18 kez, Rusya Devlet Başkanı, Dışişleri Bakanı ile 23 kez, Türkiye'nin yöneticilerinin tamamı ile 78 kez görüşme gerçekleştirmiştir.⁴ Haydar Aliyev çatışma konusunda BM Genel Sekreteri ile çok sayılı toplantılarında, AGİT, NATO, BDT, İKÖ ve diğer uluslararası kuruluşların zirve toplantılarında defalarca Karabağ konusunu gündeme getirmişti. Sorunun çözümü sırasında uluslararası kamuoyu olumlu ve makul şekilde Azerbaycan'ın lehine oluşması için bu kurumlarda yer alması önem taşıyordu. Çünkü uluslararası kuruluşlarda yer alması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti onların potansiyelini geniş kullanabilirdi.

Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorununun Mahalli ve Uluslararası Özellikleri ve Hukuki Yönleri

Uluslararası tartışmaların sebebi olarak ekonomik, sosyo-politik, ideolojik, askeri, uluslararası hukuki karakterli faktörler gösterilebilir. Uluslararası hukukta, uluslararası tartışmalar şu esaslar üzeredir: Nesne veya tartışmaların konusu, yayılma coğrafyası (lokal, mahalli veya küresel) subyektlere sayısı (ikili veya çok taraflı) olarak sınıflandırılır. BM Antlaşmasında "tartışma" kavramı tarif edilmez, sadece onun türleri (örn;devamlı uluslararası barış ve güvenliğin korunmasında güvenliğin korunmasına tehlike doğurabilecek tartışma (m.33), yerel tartışmalar (m.52 bb. 2-3) vb.) ve ayarlama kuralları gösteriliyor.⁵

Z.Alizade sorunun biyolojik ve sosyal varlık olan insanın mahiyetine özgü olduğunu göstermiş ve onun 4 temel varolma ortamı olduğunu yazmıştır, bireyler toplum, devlet ve zamandan ibarettir.⁶N.İ.Doronina, sorunu çelişkilerin keskinleşmesinin en son biçimi görmüştür⁷. A.R.Aklayev sorunun kendi sınıflandırılması ve tipologiyasına göre birkaç tür olduğunu (özellikle yatay ve dikey) belirtmektedir.⁸Dağlık Karabağ anlaşmazlığı konuşulurken A.R.Aklayev Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan SSCB bünyesinde olurken çatışmanın yatay olduğunu yani bunun aynı statüde tarafların katılımıyla gerçekleştiğini ve siyasi idari kurumlar arasında olduğunu göstermiştir. O, Dağlık Karabağ uluslararası çatışmalara soruları 3 kategoriye bölmüştür :1)

² Sevinç Seyidova, "Ermeni Terör Örgütü Taşnakstüyun'un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ'da yaptığı katliamlar . **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1 Winter 2014, p. 485-494, ANKARA-TURKEY.

³"Karabax obsujdaetsya",15

⁴"Karabax obsujdaetsya",15

⁵Uluslararası hukuk 2002:353-355

⁶Alizade 2002: 184 - 185

⁷Doronina 1981:31

⁸Aklaev 2005:112

Streotiplerin sorunu - kendi rakiplerine karşı düşman ilişkiler, komşuna nefret vb. Ermenistan ile Azerbaycan arasında sorunun işte bu şekilde başladığını gösterir. 2) fikirlerin çatışması. Basın, literatürde diğer etnik grubun topraklarına (arazisine), devletine (devletçiliğine) karşı hak iddia etmeleri ve bunu, tarihi hakları olarak dile getirmeleri gibi anlatılıyor. Örneğin, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'a karşı iddiaları gibi. 3) Çatışmalara sebebhiyet veren faaliyetler, miting, gösteri, toplantılar ve nihayet silahlı çatışma. Bu kategori de Dağlık Karabağ munakaşasının ilk aşamasına ait olması mümkündür.

Milletlerarası sorunların nedenlerini analiz eden A.Abbasbeyli sonuçta bunun maddi ve manevi kaynakların paylaşımı üzerinde kontrol için mücadele olduğunu göstermiştir.⁹

Ayrıca etnik çatışmaların tiplerini farklılaştırarak onları aşağıdaki şekilde bölmüştür.1. Devletlerarası dış çatışmalar; 2.Tek devlet çerçevesinde genel idari sınırlarda ayrılan çeşitli milletler arasında bölgesel çatışmalar; 3.Merkez ve bölge arasında çatışma;4. Yerel çatışmalar, yani tek devlet çerçevesinde bir şehirde, federasyon içinde yaşayan çeşitli etnik kurumlar arasında gerçekleşir.

Etnik çatışmaların tiplerinden bahseden L.M.Drobijeva çatışma tipleri arasında statüsünü sorunu özellikle ayırır. Çatışan bu etnik faktör başlıca rol oynar ve güçler etnik ilke temelinde seferber olup ve bağımsızlık mücadelesi başlarlar.¹⁰

P.A.Tsqankov çatışmaların kimlikler, gruplar, devletler arasında bağlı olarak onları iç ve dış tiplere ayırır.¹¹İç çatışmalar grup içinde, devlet içinde oluşabilir. Yabancı çatışmalar ise devletler arasında toprak iddiaları, diplomatik tartışmalar, ekonomik çelişkiler yüzünden oluşabilir .Çatışmalar çeşitli biçimlerde tezahür edebilir. Bu temelde şiddet - yani askeri çatışma, savaş ve şiddet içermeyen, yani diplomatik notalar, ekonomik yaptırımlar biçiminde olur. Sorunun şiddet biçiminde tezahürü sırasında çeşitli yöntemler uygulanır ki, bunların arasında: 1) Soykırım, yani devlet tarafından sistemli, toplu şekilde herhangi bir etnik grubun imhası Örneğin; Ermenistan Cumhuriyeti silahlı kuvvetleri tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hocalı kentinde sivil halkın toplu olarak imha edilmesi;¹²

2) Etnik sınır dışı, yani bir etnik grubun kendi yaşadıkları doğal topraklarından toplu şekilde kovulması . Örneğin, Azerbaycanlıların Ermenistandan zorla sınır dışı edilmesi .

3) Zorlama yöntemi: yapay olarak istemli bir şekilde asimilasyon .

4) Konsensus yöntemi: entegre ve multikültürizm politikası.

5) Arazi yöntemi: memnun etnik grup devletin içeriğinden ayrılır. Örneğin , Dağlık Karabağ'da olduğu gibi toplumu kutuplaştırma (ayırılma).

Yukarıda belirtilenlerle yazarlar, sorunun mahiyeti, sınıflandırılması, tipologiyası ve ortaya çıkış biçimlerini analiz etmişlerdir.1991 yılı sonunda SSCB'nin çöküşünden sonra, yeni oluşmuş bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti artık açıkça “Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun çıkarlarını savunmak” amacıyla bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarına silahlı saldırıya başlamıştır. Bu zamana kadar uluslararası olmayan çatışma bundan sonra uluslararası çatışma halini almıştır.

⁹Abbasbeyli vd. 2006 :143 - 153

¹⁰Drobijeva 1993:240-242

¹¹Çıqankov 2002:409

¹²Mc Garry 1993:7

Gorbaçov dönemindeki glasnost ve perestroyka politikalarından da cesaretlenen Ermeniler, 20. Yüzyılın sonunda Yukarı Karabağ meselesini tekrar gündeme getirdiler. Sovyet Rusyası'nın çöküşünün hızlandığı bir zamanda, 1987 Ağustosunda, Yukarı Karabağ nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu iddiasıyla bölgenin Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya başvuruda bulundular¹³.

1988-1991 yılları arasında Azerbaycan SSCB'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermeni nüfusu "kendi kaderini tayin" hakkını bahane ederek Azerbaycan'a tabi olmaktan vazgeçti. Ermenistan halkların "kendi kaderini tayin etmesi ilkesini" esas alarak "Dağlık Karabağ halkının" bağımsız, egemen olmasını iddia ederek, bunu Dağlık Karabağ halkının Azerbaycan'a karşı savaş ve Azerbaycan'ın iç sorunu olarak göstermeye çalıştı. Bu, Ermenistan'ın uluslararası hukukun norm ve prensiplerini ihlal etmesi demektir. Ermenistan tarafının siyasi alışveriş aletine çevirdiği bu meselenin hiçbir hakkı esası yoktur. Ayrıca sohbet "halkın kendi kaderini belirlemesinden gidiyorsa", Ermeni halkı artık kendi kaderini 1920 yılı Kasım ayında Sovyet Rusya yardımı ile belirlemiş, Azerbaycan toprakları hesabına Ermenistan SSCB adlı cumhuriyet kurmuştu. Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenileri ise ayrıca bir halk veya millet olarak kabul etmek doğru değildir. Onlar Azerbaycan'da yaşayan diğer halklar gibi sadece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarıdır ve diğer vatandaşların sahip oldukları haklara sahiptirler. Dağlık Karabağ arazisi ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idari parçasıdır (Azerbaycan Respublikasına dahil olan diğer idari birimleri gibi, örneğin: Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti vb.). Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun "kendi kaderini tayin etme hakkının tabi olması imkansızdır. Çatışmalara kadar Dağlık Karabağ bölgesinde Azeriler de yaşamıştır ve görülüyor ki, Azerbaycan halkı Karabağ'ın yerli halkıdır. Çatışma sonucunda Dağlık Karabağ'ın Azeri nüfusu Ermeniler tarafından soykırıma uğratılarak kovulmuşlardı. İşte bu yüzden de "kendi kaderini tayin etme" den söz ederken Dağlık Karabağ'da yaşamış ve kovulmuş Azerbaycanlıları da dikkate almak gerekir. Her iki halk "kendi kaderini tayin ettiği için", her iki halkın egemen devleti olduğu için bu prensipleri kötüye kullanmak uluslararası hukuka sığmıyor ve bu kanun dışıdır. Dağlık Karabağ'ın temsilcileri yine orada yaşayan Azerbaycan ve Ermeni halklardır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu konuda görüş belirterek söylemiştir: "Dünyada muhtariyet alanında olumlu deneyim mevcuttur. Avrupa'da özellikle milli azınlıklar ve muhtariyetler vardır. Ulusal azınlık olmak hala devletin bir kısmını kopararak yeni devlet kurmak hakkına sahip olmak demek değildir. Bu bizim yapıcı görüşümüzdür, bizim teklif edebileceğimiz en son düşüncedir".¹⁴ Çatışan diğer hukuki yönü Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne tecavüz etmesi ile ilgilidir. 1 Aralık 1989'da ise Ermenistan parlamentosunun uluslararası hukuk kurallarına aykırı olan ve hiçbir hukuki dayanağı olmayan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi hakkında kararı kabul edildi.¹⁵ Bu kararla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi yasadışı olarak Ermenistan'a birleştirildi ve kararın bugüne kadar yürürlükte kalması Ermenistan'ın cumhuriyetimize karşı devlet düzeyinde arazi iddiasında olması demektir.

SSCB dağıldıktan sonra ise meseleye "uti possidetis juris" uluslararası hukuk doktrini temelinde bakılıyor ki, bu da "herhangi bir durumdan bağılı olmayarak kendi kaderini tayin etme hakkı bağımsızlık sırasında (uti possidetis juris) o güne kadar mevcut olan sınırların değiştirilemez."¹⁶ Bundan böyle bir sonuca varabiliriz, Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık elde ettiği zamandan itibaren (Dağlık Karabağ da dahil olmak üzere) Azerbaycan SSCB'nin eski idari

¹³ Mustafa Gökçe, *Yukarı Karabağ sorunu ve Türkiye –Ermenistan ilişkileri üzerine bir değerlendirme. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, p. 1139-1154, TURKEY

¹⁴ Bölge artı 2006

¹⁵ ARMMA Uluslararası ilişkiler Şubesi, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Meclisinin Çalışmasına Dair Belgeler, 18

¹⁶ Selimov 2002:97

sınırları uluslararası sınırlar sayılarak uluslararası hukukla saklıdır. “Uti possidetis” ilkesinin öncelikle temel amacı -devletler bağımsızlıklarını elde ettiği andan itibaren mevcut sınırlara saygı gösterilmesi ve onların bozulmaması idi.

Yukarıda bahsedilen ve 1 Aralık 1989'da Ermenistan Parlamentosu tarafından kabul edilen kararın yasadışı olduğu 10 Ocak 1990'da SSCB Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen "Ermenistan SSCB Yüksek Sovyeti 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 Dağlık Karabağ ile ilgili kabul edilen eylemlerinin SSCB anayasasına uymaması» adlı kararıyla onaylanmıştır.¹⁷ Kararda Azerbaycan SSCB'nin onayı olmadan kabul edilmesi de gösterilmiştir.

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan SSCB ayrıldığını ve bağımsızlığını ilan ettiği hakkındaki kararı kabul etti. Bu karar resmi olarak 18 Ekim 1991'de onaylandı. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı hakkında Anayasa hakkında yasa" bu yasa 29 Aralık 1991 yılında yapılan referandum ile sonuçlandırıldı. Böylece, Azerbaycan bağımsızlığını elde ettiği andan itibaren Dağlık Karabağ'ın ayrılmasını onaylamamış oldu. Uluslararası hukukun “uti possidetis” ilkesine uygun olarak kendi yasal sınırlarında bağımsız devletini kurmuştur.

8 Mart 1991'de Minsk BDT oluşturulması ile ilgili imzalanan anlaşmanın 5. maddesinde deniliyor ki: “Ali anlaşma bağlayan taraflar birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve dokunulmazlığını Birlik çerçevesinde tanıyıp saygı gösterecektir. Onlar Birlik çerçevesinde sınırların açıklığı, vatandaşların serbest hareketi, bilginin iletimini garanti ediyorlar”.¹⁸ Bu kanun 21 Aralık 1991 yılında imzalanan Alma-Ata Deklarasyonu'nda da kendi onayını buldu. Bu yasa da “uti possidetis” doktrini tasdik etti. Malesef, Ermenistan'ın eski Cumhurbaşkanı R. Koçaryan Avrupa Konseyi Parlamentosu'na da ki konuşmasında (23 Temmuz 2004) Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olmadığını bildirmiş, SSCB dağıldıktan sonra Azerbaycan SSCB'nin topraklarında Azerbaycan Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin topraklarında ise Dağlık Karabağ Cumhuriyeti oluştuğunu ve o tarihten itibaren Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a bildirilen hiçbir şeyi olmadığını söylemiştir.¹⁹ Bu tutumu Ermenistan'ın şimdiki Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da savunmuştur.

2 Eylül 1991'de Dağlık Karabağ'ın Ermenileri yasadışı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" nin kurulduğunu ilan ettiler.²⁰ Ermenistan Cumhuriyeti üzerine ilk silahlı saldırısı (her iki cumhuriyet bağımsızlık elde ettikten sonra), 1992 yılının Şubat ayında Dağlık Karabağ'ın Hocalı kentine ağır silahlı topçu, tank ve BTR'lerin yardımı ile gerçekleşmiştir. 1992 yılının Mayıs ayında Şuşa şehrini, Laçın bölgenin işgalinde de Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri yer alıyordu. 1992 yılının Nisan ayında Kelbecer ilinin arazisi, sonraki aylarda Azerbaycan'ın Ağdam, Fuzuli, Cebail, Kayseri, Zengilan arazileri Ermenistan tarafından işgal edildi. Bu nedenle BM Güvenlik Konseyi tarafından 4 karar kabul edilmiştir. 822 nolu (30 Nisan, 1993) kararda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kelbecer bölgesine yerli Ermeni güçlerinin tecavüz ettikleri gösteriliyor olsa da, 853 nolu (29 Temmuz, 1993) kararda “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ağdam ilinin işgal edilmesi” olgusu kayıt altına alınıyordu. Gerçi bu belgede yine de sorumluluk esasen “yerli Ermenilerin” üzerine düşüyor ve kararlarda Ermenistan Cumhuriyeti doğrudan saldırgan olarak sorumlu tutuluyordu. 874 numaralı (14 Ekim, 1993) kararda BM Güvenlik Konseyi ise “güçlerin son zamanlarda işgal edilmiş topraklardan çıkarılması”, 884 nolu (11 Kasım, 1993) kararda ise “askeri operasyonların ve düşmanlık eylemleri hemen ve ertelemeyen durdurulmasını, işgalci güçlerin Zengilan bölgesinden ve Horadiz topraklarından tek taraflı olarak çıkarılmasını ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önceden işgal edilmiş bölgelerinden işgalci güçlerin

¹⁷Ot Mayendorfa 2010:486

¹⁸Ot Mayendorfa 2010:469

¹⁹Mamedov 2006:241

²⁰Karabaxskiy konf. 2006:88

çıkarılması gerekirdi.”²¹ Ayrıca BM Genel Sekreteri Güvenlik Konseyi toplantısında konuşma yaparak bildirmişti: “Ağır askeri teçhizat, T - 72 tankları, Mİ - 24 ve diğer modern uçaklarından savaş operasyonlarında kullanılması bu savaşın sadece yerel etnik güçlerle ilgili olmadığını söylüyordu.”²² 1994 yılından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti savaşta sadece yerli Ermenilerin değil, Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlarının katılımının onay almak için belgeler toplamaya başladığını, Bu temelde Ermeni askeri görevlileri askeri biletleri, işçi haritalar, askeri esirlerin imza attıkları vb uygulamaları buna örnek idi.

Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlarının Dağlık Karabağ'da askeri hizmette bulunması olgusu Dağlık Karabağ üzere Kriz Grubu'nun 2005 yılı raporunda da kendi yerini bulmuştur. Kriz grubunun raporunda Dağlık Karabağ'ın 18.500 kişilik ordusunun 10.000'in Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olduklarını yazıyordu. Ayrıca burada Ermenistan Cumhuriyeti'nin askeri kuvvetleri ile hızlı bir şekilde entegre olduğu da onaylanmıştı. Ermenistan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ'ı modern silah ve askeri teçhizatlarla destek sağlıyordu.²³ 1994 yılının Mayıs ayından itibaren (Ateşkes anlaşması yapıldıktan sonra) Azerbaycan Cumhuriyeti sorunu AGİT'in Minsk Grubu çerçevesinde barışçıl yollarla çözmeye gayret gösteriyordu. Fakat Ermenistan Cumhuriyeti işgal ettiği toprakları terk etmek istemiyordu. İşte bu ortam Azerbaycan'ın "kendi toprak bütünlüğünü koruma ve savunma hakkı veriyordu. Sorunun barış yoluyla çözümü tıkandığı noktada Azerbaycan Cumhuriyeti bu hakkı kullanabilirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti hala sorunu barış yoluyla çözmeyi tercih etmektedir.

Uluslararası tartışmaları barışçıl yolla çözme ilkesi BM tüzüğü'nün 2. maddesinin 3. fıkrasında da gösterilmiştir. “Örgütün tüm üyeleri kendi uluslararası tartışmalarını öyle şekilde çözüyorlar ki, uluslararası barış, güvenliğe adaleti tehlikeye itmesinler” Ayrıca BM Yasasının 33. maddesi uyarınca, "tartışmada yer alan taraflar uyuşmazlığı her şeyden önce görüşmeler, muayene, araç, ziraat, barıştırma, yargı işlemi, bölgesel organlara veya anlaşmalara başvurmak yoluyla veya kendilerinin seçtikleri başka barışçıl yöntemlerle çözmek gerekir».”²⁴

AGİK 1975 yılında Helsinki'de kabul edilen Nihai Bildirgesi'nde sınırların dokunulmazlığı ilkesinin temel içeriğini aşağıdaki olduğunu belirtiyor:

- 1) Mevcut sınırların uluslararası hukuka uygun olarak tanınması;
- 2) Mevcut anda ve gelecekte herhangi bir toprak iddialarından vazgeçilmesi;
- 3) Bu sınırlara zor çalıştırma veya tehdit dahil, herhangi suikastlerden vazgeçilmesi²⁵.

Sonunda, yukarıda söylenenlerin temelinde aşağıdaki sonuçlara varabiliriz:

1) Devletlerin toprak bütünlüğü ilkesi uluslararası hukukun temel üstünlüğü olmak itibariyle BM tarafından korunur ve savunması yapılır.

2) Devletlerin toprak bütünlüğü üstünlüğü ile bağlı olan “uti possidetis juris” ilkesi de bağımsızlığını kazanmış devletlerin önceki sınırları çerçevesinde varlığını öngörüyor.

3) Kendi kaderini tayin etme ilkesi uluslararası hukukta hiç de ayrılma anlamına gelmez ve bu bağımsızlık anlayışı içinde olamaz. Bağımsız devletin topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların bile hakları yoktur. Ayrıca ulusların kendi kaderini tayin etmesi arazi bütünlük ilkesini bozamaz.

²¹<http://www.un.org/Doc/scres/1993/scres93.htm> kararlar

²²Ot Mayendorfa 2010 : 413

²³Naqornıy Karabağ 2005

²⁴Uluslararası hukuk 2002: 75-76

²⁵Uluslararası hukuk 2002:72-73

4) Uti possidetis prensibine göre Azerbaycan kendi sınırları çerçevesinde kendi müstakilliğini ilan etmiştir (Sovyet döneminde belirlenen sınırlar çerçevesinde).

5) Dağlık Karabağ arazisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde yer almaktadır.

6) Azerbaycan Dağlık Karabağ arazisinin kendi topraklarından ayrılmasına izin vermemiştir ve Azerbaycan'ın arazisi BM tarafından tanınmıştır.

7) Dağlık Karabağ'ın ister Ermenistan'la birleşmesi, gerekse bağımsız olması hiçbir devlet tarafından tanınmamıştır.

8) Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki faaliyetleri “uti possidetis” ilkesinin bozulması anlamına gelmektedir.

9) Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu uluslararası hukukun prensiplerinden biri olan kendi kaderini tayin etme prensibinden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kullanabilir. Çünkü, uluslararası hukukta uygulanan ayrılma hakkı yoktur.

10) Azerbaycan müstakillik elde ettikten sonra, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki «etkinliği» bölücü faaliyetlerdir.

11) Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı silahlı güç kullanması devletlerin toprak bütünlüğünün temel ilkelerinin bozulması, ayrıca silahlı kuvvetin uygulanmasını yasaklayan uluslararası hukuki prensiplerin bozulması demektir.

Sorununun Düzenlenmesi İçin Azerbaycan'ın Uluslararası Kuruluşlarda Katılımının Zorunluluğu

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasında uluslararası kuruluşlarla işbirliği önemli yer tutmaktadır. Çok önemli coğrafi-stratejik mekânda bulunan, zengin ekonomik potansiyeli ve elverişli jeopolitik konumu olan Azerbaycan bu örgütler çerçevesinde karşılıklı yararlı ilişkilerin geliştirilmesi için bağımsız, aktif, dengeli ve çok yönlü dış politika geliştirmesi uygun olacaktır, yani Azerbaycan ister bölgenin, isterse dünyanın çeşitli devletleri ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesipolitikasını tercih etmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli lideri H.Aliyev tarafından temeli atılan dengeli dış politika da öncelikle Azerbaycan topraklarının dünyanın güçlü devletleri tarafından jeopolitik rekabet meydanına çevrilmemesini önlemek amacını taşımış ve buna imkân vermemiştir. Ayrıca Azerbaycan'a karşı “çifte standart” yaklaşımlarının kabul edilemez meselesi fikri de ilk kez H.Aliyev tarafından seslendirilmiştir.²⁶

1992 yılında Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu uluslararası kurumların tartışma konusu haline gelmiştir. Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun düzenlenmesi için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası kuruluşlarda katılımının aşağıdaki amaçları vardır:

- Azerbaycanın bağımsızlığının koruması, güvenliğinin sağlanması ve dış politikasının diğer amaçlarına ulaşması için uluslararası kuruluşların imkanlarından istifade edilmesi.
- Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümü sırasında uluslararası kurumlar tarafından Azerbaycan'ın konumunun ve siyasetinin korunması.
- Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununu gidermek için uluslararası kuruluşların imkanlarından yararlanmak.

²⁶Memmedov Nevruz 14 Nisan, 2011

- Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümünde uluslararası sosyal oyunu etkileme imkanlarından yararlanmak.

- Uluslararası kurumlardan bu sorunun çözümü için kapsamlı yardım yapılmasına ulaşmak.

Azerbaycan uluslararası ve bölgesel kurumlara - BM, AGİT, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, İslam Konferansı Örgütü , Bağımsız Devletler Topluluğu vb. üye olarak aktif dış politika yürütmek, aynı zamanda bu kuruluşların aracılığıyla Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununu çözmek. Bu kuruluşlar, özellikle BM , AGİT ve NATO kurulduğu günden bu güne kadar bir takım sorunların çözümünde yer almış ve sorunların çözümünün barışçıl yöntemlerle uygulanmasını tercih etmişlerdir. Herhangi bir sorunun uluslararası hukuka uygun çözüm garantörü olan bu uluslararası ve bölgesel kuruluşlarıyla işbirliği yapmak Azerbaycan için zorunludur. Çünkü Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde uluslararası kurumlar tarafından yasal teminat altına almak Azerbaycan için oldukça önemlidir. Ayrıca bu sorunun çözümü sırasında uluslararası sosyal reyin olumlu ve makul şekilde Azerbaycan'ın lehine çözülmesi için bu kurumlarda yer almak önem arz etmektedir. Bu kurumlarda yer alma sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti onların potansiyel imkanlarından geniş şekilde istifade edebilir. Bağımsız devlet kurmuş Azerbaycan için karşısına çıkan bu sorunun çözülmesi dış politika faaliyetlerinin önde gelen yönlerinden biridir .

Azerbaycan sorunun barışçıl yolla çözümü için arabuluculuk görevini kullanarak sorunun BM ve AGİT ilkeleri çerçevesinde çözüme ulaşmaya ciddi çaba göstermektedir. Özellikle, Azerbaycan AGİT barış önerilerini kabul ederek onun işinde düzenli şekilde yer alıyor.

Bağımsızlık elde ettiği günden beri Azerbaycan BM'ye üye olmayı bir amaç olarak görmüştü. Çünkü sadece BM aracılığıyla Ermenistan'ın Azerbaycan'a olan saldırısından dünya kamuoyunu haberdar etmiş oluyordu. Mart 1992'de BM'ye üye olan Azerbaycan Cumhuriyeti BM'ye olağanüstü önemli evrensel uluslararası örgüt gibi yanaşmıştır. 1993 yıl içinde BM Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan - Azerbaycan sorununa ilişkin 822, 853, 874, 884 numaralı kararları, Azerbaycan'da olan mülteci ve zorunlu göçmenlere olağanüstü uluslararası yardımın hakkında aldığı karar (1993 85. Genel Kurul toplantı) ve genellikle 1992-1996 yılları arasında çatışma ile ilgili sekiz bildiri verilmiştir. Verilen kararlarda doğrudan Ermenistan değil "Dağlık Karabağ'ın Ermenilerinin hareketlerinden" - yani işgalinden bahsediliyordu. Hatta kararların bu kusuruna rağmen, burada Ermeniler işgalci taraf olarak gösteriliyordu. Fakat bununla birlikte Ermenistan'ın BM Charter bozarak, onun ilkelerine uygun hareket etmemiş, maalesef cezasız kalmışlardır. İşte böyle durumlarda BM'nin sorunların önünü alınması ve düzene düşürülmesinde rolü azalıyordu. Sorunun çözümüne halihazırda BM müdahale etmese de, 1992 yılından onun çözülmesi AGİT'e verilmiştir.

BM'nin sorunun düzene sokulmasında aktif katılımı olmasa da, AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetleri BM şartı çerçevesinde düzenlenmiş ve ona dayanak olmuştur. BM Şartı'nın VII. ve VIII.bölümlerine uygun olarak yani VII bölüm uygun olarak askeri güçlerin uygulanmasından olmayan tavsiye ve önlemler, ayrıca BM ve diğer bölgesel kuruluşların BM Kararnamesinin VIII mevsimine uygun olarak askeri gözlemciler, polis, sivil personelden oluşandı devletler arasında ve içinde yaşanan tartışma ve çatışmaların önlenmesine ve huzurlu şekilde düzenlenmesine veya restorasyonuna hizmet eden hareketler - işlemler yapılmalıdır.²⁷ Görüldüğü gibi, burada sohbet barış endeksli işlemlerden, ayrıca işgalcinin cezalandırılmasından bahsetmektedir. Bunlar da Ermenistan için uygulanmamıştır. Ermenistan uluslararası topluluğun iradesine tabi olmuyor. Bazı araştırmacılara göre, Azerbaycan tarafının çabalarına rağmen BM Güvenlik şimdilik, onun tarafından kabul edilmiş kararlarının yürütülmesi mekanizmasını çalıştırmamış ve BM şimdilik

²⁷Azerbaycan - Fransa : 1997 :79 - 80

sorunun çözümünde esas değil, sadece yardımcı rol oynamaktadır.²⁸ Azerbaycan'ın BM'de katılımı onun uluslararası konumunun güçlendirilmesi için zorunludur .

Azerbaycan Cumhuriyeti Ocak 1992'den bugüne Avrupa kıtasındaki tüm ülkeleri kapsayan tek bölgesel örgüt – AGİT'in üyesidir. 3 Temmuz 1973'te Helsinki'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ilk toplantısı ile AGİK temeli konuldu. Birinci aşamasında burada yer alan devletlerin dışişleri bakanları buluşmuşlardı. 1 Ağustos 1975 yılında Avrupa'nın 35 devleti, ayrıca eski SSCB, ABD ve Kanada Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de Nihai belgeyi imzalamışlardır.²⁹ Helsinki'deki birinci zirve toplantısından (1975) sonra, 1977 Belgrad, 1980 Madrid, 1986 Viyana, 1990 Paris, 1992 Helsinki, 1994 Budapeşte, 1996 Lizbon ve 1999 İstanbul'da Zirve toplantıları yapılmıştır. Bu toplantılarda önemli konular görülmüştür. Avrupa'da bölgesel, uluslararası ilişkilerin çözümüne dair önemli kararlar kabul edilmiştir.³⁰ Şu anda AGİT bünyesinde 54 devlet vardır .

Ermenistan - Azerbaycan Yukarı Karabağ çatışmasının çözümünde AGİT çerçevesinde işbirliği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasında özel bir yere sahiptir. Mart 1992'den itibaren oluşturulan Minsk Grubu AGİT çerçevesinde çatışmanın çözümü için faaliyet göstermektedir. Maalesef, AGİT Minsk Grubu sorunun barışçıl yöntemlerle giderilmesi çabaları henüz, gerekli sonuçları vermemiştir. Bunun temel nedenlerinden biri Minsk grubunun karşılıklı ödün ilkesini üstün tutarak, çifte standartlar pozisyonundan ayrılmamasıdır.²⁷ Temmuz - 6 Ağustos 1997 Azerbaycan'ın milli lideri H.Aliyev ABD'ye ilk tarihi resmi ziyareti sırasında BM'de dünya devletlerinin akredite daimi temsilcileri ile görüşmesinde AGİT işi hakkında şöyle demiştir: "BM ve Güvenlik Konseyi AGİT bu mesele ile uğraşma görevi vermiş ve 1992 yılında Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun huzurla çözülmesi için AGİT kendi bünyesinde Minsk Konferansı Minsk Grubu kurmuştur. Tüm bu süre boyunca Minsk Grubu bu konu ile meşgul olmuştur. Ancak ne yazık ki, olumlu sonuçlar olmamıştır".³¹ Maalesef, faaliyetinin ilk dönemlerinde bu grup Ermenistan'ın çıkarlarını savunarak daha fazla Azerbaycan'ın taviz verilmesini istemiştir. Ayrıca, Minsk Grubu üyelerinin oybirliği fikri de gerçekleşmemiştir. Fakat H. Aliyev'in uzak görüşlü politikaları sayesinde bu grup çalışmalarını geliştirdi ve etkinliğini artırdı. Lizbon zirvenin ardından yeni eşbaşkan devletlerin - Fransa ve ABD'nin atanması, ayrıca 1997-1998 yıllarında sorunu düzene sokacak şekilde temelde 3 teklifin – “paket”“aşamalı” ve “genel devlet” planının adaylığı görüşmeler sürecinde etkisini gösterdi. Fakat Ermenistan Cumhuriyeti'nin uzlaşmaz tutumu, kendisinin işlediği askeri suçlar için cezasız kalması, AGİT'in bölgede çifte standartlar pozisyonundan yola çıkması ve asılsız olarak her iki taraftan taviz vermelerini talep etmesi sorunun çözümü sürecine engel olmuştur. Çatışma sadece Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözülebilir. Dağlık Karabağ'a yüksek özerklik statüsü verilebilir. Azerbaycan sorunun ancak aşamalı şekilde çözümünü tercih ediyor. Barış sürecinin başarıyla sonuçlanması için tüm uluslararası topluluğun, AGİT'in tüm üye devletlerinin, özellikle de Minsk Grubu'nda temsil edilen ve ona eşbaşkanlık devletlerin etkinliğini esas alır.

17 Ocak 2001 Azerbaycan Cumhuriyeti Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi toplantısında bu örgüte tam üye olarak kabul edildi. Avrupa Konseyi'ne üye olmak üzere Azerbaycan ayrıca Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı askeri saldırısı olgusunu da uluslararası aleme taşıma imkanı elde etmiştir. Avrupa Konseyi'nde Türkiye'yi temsil eden heyet Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununa ilişkin adil çözümün oluşturulmasını amaç olarak göstermiştir. Bu faaliyetin sonucu olarak Ocak 2005 yılında sorunla ilgili D. Atkinson'un raporu Avrupa Konseyi

²⁸ Abbasbeyli 2006:230

²⁹ Çıqankov 2002:522

³⁰ Herzng Edmund 1999:61

³¹ Azerbaycan 1998:536

Parlamente Meclisi'nde dile getirmişti. İlk kez resmi olarak Avrupa'da Ermenistan'ın işgalci bir devlet olarak tanındığı ve bu olgu Avrupa ülkeleri tarafından kabul edildi.³²Genellikle, Avrupa Konseyi ile işbirliği yapmakla Azerbaycan, Ermenistan - Azerbaycan sorununun barış yoluyla çözüleceğini ve Ermenistan'ın bölgede yürüttüğü yayılcı politikasına karşı ciddi önlemler alınmasını istiyordu. Azerbaycan Avrupa Birliği ile de işbirliği yapıyordu.²⁷Şubat 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti Avrupa Birliği ile kendisinin ilk siyasi ilişkileri gerçekleştirilmiştir.³³ 1999 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasında ortaklık ve işbirliği anlaşması imzalandı. Ermenistan - Azerbaycan sorunu ile ilgili verdiği tüm beyanatlarda Avrupa Birliği sorunun uluslararası hukuk kural ve ilkelerine uygun çözülmesini istiyor ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını destekliyordu.

1991 yılından İslam Konferansı Örgütü'ne (İKÖ) üye olan Azerbaycan bu örgütün üyesi olan ülkelerle yakın işbirliği içinde, örgütün aktif üyesine dönüşmüştür. İslam Konferansı Örgütü bölgelerarası kurum gibi dünyanın 57 Müslüman ülkesini birleştirir.İslam ülkeleri ile işbirliği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının başlıca yönlerden biridir. Uluslararası kuruluşların içerisinde BİT tek kurumdur ki, kendi çözümlüklerinde Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısını kınamış ve Ermenistan'ın işgalci birliklerinin Azerbaycan topraklarından çıkarılmasını talep etmiştir. 1993 Nisan 25-29 Pakistan İslam Cumhuriyeti Karaçi kentinde BİT XXI. Konferansı'nda Ermenistan - Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu tartışıldı ve bu konuda karar alındı ki, bu da BM Kelbecer'in işgali ile ilgili verdiği 822 No'lu kararı hem zaman önde, hem de içerik itibarıyla daha etkili ve objektif idi. Kabul edilen kararlargösteriliyordu ki; 1. İKÖ Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı saldırısını şiddetle kınıyor;2.Ermeni kuvvetlerinin işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından acil çıkarılmasına ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi gerekmektedir;3. Dağlık Karabağ meselesinin devletlerin toprak bütünlüğünün ve uluslararası kamuoyu tarafından tanınmış sınırların dokunulmazlığı ilkesine saygı temelinde adalet ve barış yoluyla çözmeye çağırıyordu vb.”İslam Konferansı Örgütü, BM Genel Sekreteri ve Güvenlik Konseyi başkanından Ermenistan'ın saldırısını kınayan ve Azerbaycan'ın işgal edilmiş tüm topraklarından Ermeni güçlerinin çıkarılmasını gerektiren kararın kabul edilmesi için tüm yetkilerini kullanmayı da rica ediyordu.³⁴. İKÖ'nün bu adil tutumu Azerbaycan'la İKT arasındaki işbirliğinin yükselen çizgiyle gelişmesine zemin oluşturmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1993 yılının Eylül ayından itibaren Bağımsız Devletler Topluluğu ile de işbirliği yapıyordu. SSCB'nin çöküşünden sonra, Kazakistan'ın Alma-Ata şehrinde 21 Aralık'da bağımsızlığını kazanmış 11 devlet, Aşkabat beşliyi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan, ayrıca “Belovejsk” Anlaşması'nı imzalamış Rusya, Belarus, Ukrayna, Azerbaycan ve Ermenistan bu anlaşmaya katıldılar³⁵ Fakat Azerbaycan parlamentosu bu anlaşmayı onaylamadı(7 Ekim 1992). Sadece 24 Eylül 1993'de Azerbaycan Cumhuriyeti BDT'ye dahil oldu. 23-24 Aralık 1993'de Aşkabat BDT Devlet Başkanları Konseyi ve Hakimiyet Başkanları Konseyi'nin ortak oturumu oldu. Bu oturumda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı H.Aliyev hareket ederek, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısı ile ilgili bildiri verdi.³⁶4-5 Mayıs 1994'de Kırgızistan'ın başkenti Bışkek'te BDT Parlamentolararası Kurulu girişimi ile Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin yer aldığı görüşme gerçekleştirildi. Bu

³²Zerkalo 28 Ocak 2005

³³ARMMA f. No: 2941 liste 1, iş No: 395, 16 Temmuz - 18 Ekim, No: 156 - 1Q - 261 sayfa, s. 165-170

³⁴Halk 7 Mayıs 1993 yılı

³⁵Zerkalo Aralık 1991 № 50

³⁶Zerkalo Aralık, 1993- yılı No: 142

görüşmede hazırlanmış Nihai belgede Azerbaycan aleyhine bir takım hükümler olsa da, bu belge Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkesin başlangıcı oldu.³⁷

Kafkasya ve Rus ilişkilerini, Dağlık Karabağ sorunda Rusya'nın gücü faktörünü göz önünde bulundurmak gerekir.³⁸ Azerbaycan'ın isteği, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ probleminin çözümünde BDT ülkeleri, BDT üyesi olan Ermenistan'a çözüm için baskı yapmalarıydı. Azerbaycan'ın BDT zirve toplantıları çerçevesinde Ermenistan ile yaptığı görüşmeler sorununun barış yoluyla çözümü için önemli bir girişim olarak kabul edilebilir .

Azerbaycan'ın NATO ile ilişkileri 1992 yılından itibaren şekillenmeye başladı. Modern uluslararası ilişkilerde NATO'nun rolü giderek büyümeye devam ediyordu. NATO, SSCB dağıldıktan sonra Güney Kafkasya ülkeleri ile ilgilenmeye başlamıştır ki, bu da jeopolitik durumuyla ilgiliydi. 1992 yılında Azerbaycan Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'ne üyeliği kabul edildi. 1994 yılında ise Azerbaycan “Barış için ortaklık” programına katıldı.³⁹ Azerbaycan NATO “plantırma ve Analiz Süreci” programında da yer alıyordu. Ayrıca Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu hakkında gerçekleri NATO'nun desteğinden faydalanarak daha aktif hale getirmiştir. Ermenistan tarafından teröre maruz kalan Azerbaycan 11 Eylül 2001’de ABD’nin önderliğindeki antiterör koalisyonunun aktif üyesine çevrilerek terörizmin küresel tehditlerine karşı mücadeleye katılmıştır. NATO Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını destekleyen bir kurumdur. Azerbaycan NATO ile gelecekte daha sık askeri işbirliği kurmayı planlamaktadır .

Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu başladığı zamandan bu yana ülkemizde esir, kayıp ve rehin alınmış vatandaşların sorunu yaşanmıştır. Bu sorunun çözümü için Azerbaycan'a öncelikle uluslararası insani kuruluşlarla işbirliği yapmak önemliydi. 13 Ocak 1993 yılında Azerbaycan'da rehin alınmış vatandaşlarla ilgili Devlet Komisyonu kuruldu. 1 Mart 2001’de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev esir, kayıp ve rehin alınmış vatandaşlarla ilgili Devlet Komisyonu hakkında yeni bir talimat verdi. Bu yıllarda işte devlet Komisyonu Uluslararası Kızıl Haç Komitesi ile yakın işbirliği kurdu. 1 Mart 2012 tarihine kadar olan sürede 4053 kişi kayıp şahıs belirlendi. 2280 kişi kayıp hakkında komisyonun çalışma grubu net bilgi toplayarak ICRC’ya gönderilmiştir. 1400 kişi ise esirlikten kurtarıldığı olarak devlet komisyonu tarafından tescil edilmiştir.⁴⁰ Cenevre Sözleşmesi’ni kabul eden Ermenistan aslında uluslararası insani hukuka kayıtsız şartsız uymalıdır. Azerbaycan, Ermenistan yönetiminin suç işlediğini dünya kamuoyunun, uluslararası kuruluşlar tarafından itiraf edilmesine ve cezalandırılmasına nail olmalıdır.

Sonuç

Sonuç olarak, BM, AGİT sorunun yönetmenlik ve çözümünde ilginç olan diğer kurumların sorunu barış yoluyla çözmek istemesidir. elbette bu olumlu bir durum olmakla beraber kademeli bir durumdur. Fakat bu kurumlar öncelikle çalışmalıdırlar ki, o zaman çatışma uluslararası hukukun normlarına uygun olarak çözülecektir. Sadece bu durumda sorunun adaletle aşılabileceğini beklemek doğru olur. 1991-2005 yılları arasında Azerbaycan birçok önemli uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla kapsamlı ilişkiler kurmuş ve Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ bu kurumların çerçevesinde barış yoluyla çözmeye çalışmıştır .

³⁷Zerkalo 14 Mayıs 1994 yılı, No: 28

³⁸Taşkın Deniz, "SSCB'nin Küllerinden Doğan Gücün Lideri: Vladimir Putin Ve Rusya Politikası". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 Winter 2014, p. 559-575, ANKARA-TURKEY

³⁹ARMMA fon No: 2941, siy.1, iş No: 899, vv. 89-180

⁴⁰Semedov 17 Mart 2012

KAYNAKÇA

- ABBASBEYLI, A.N., DARABADI, P., İBRAHİMOV, E.(2006). "Konfliktologiya". Bakı: Bakı Universiteti yayını,
- ABBASBEYLI, A.N. (2006). "Uluslararası ilişkilerin prognozlaşdırılmasının teorik sorunları".Bakı: Şirvanneşr,
- AKLAYEV, A.P. (2005)."Etnopoliticeskaya konfliktologiya".M.: Дело,
- AGİT . Bakanlar Konseyi 10. toplantısı . Porto . 7 Aralık 2002 . Bakanlar Konseyi beyanatları . Ek 3. Azerbaycan Heyet tarafından Helsinki danışmalarının Nihai tavsiyelerinin 79. paragrafın (Bölüm 6) uygun olarak tamlayan Açıklama . [http:// www.osce.org / documents /](http://www.osce.org/documents/)
- AZERBAYCAN ULUSLARARASI ALANDA . (*Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 1997 yılında dış ülkelere seferlerine dair materyaller*) . (1998) . III . Bakü : Göktürk
- AZERBAYCAN - FRANSA : "*İşbirliğinin genişlemesine önemli katkı.* (1997). Bakü: Doğu - Batı
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ MILLİ MECLİSİ ARŞİVİ.
- " Uluslararası hukuk " / Manuel / (2002) . Sorumlu editör ve tercümesi hen , R.F.Memmedov .Bakü: Kanun
- Doronina N.İ, "Mejdunarodniy konflikt". (1981).M.: Mejdunarodnie otnoşeniyastr.
- DROBIJEVA,L.M.(1993)."Etnopoliticeskie konflikt: pricinutipologiya (vkonce1980-x-1990-e gg.) Rossiyaşegodnya:Trudnie poiski svobodı."M.:Mejdunarodnieotnoşeniya, str.
- ALIZADE, ZERDÜŞT.(2002). "*Çatışma sistemli tamdır*" // Karabağ Kurtuluş Örgütü. Karabağ dün, bugün yarın.Ümumrespublika bilimsel ameli toplantısı-tezler. Bakı: Şuşa,
- HERZNG, EDMUND. (1999)."New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia". The Royal Institute of International Affairs. London. New-York.1999.
- "Xalq"qazeti
- "KARABAX OBSUJDAETSYA".(2006). Bakı: Obşestvo Gumanitarnıxissledovaniı, resursıprimireniya.
- "KARABAXSKIY KONFLIKT: Azerbaydjanskiyvzglyad: "(2006).Sbornik / sost: İ.A. Redpit, M., İzd-vo Evropa. GAZETA "Zerkalo".
- MAMEDOV, İ. M, MUSAYEV, TOFIK.(2006). "Armyano-Azerbaydjanskoykonflikt: İstoriya, pravaposrednicestvo". Tula: Grif i K.
- MC GARRY J., O'LEARY B (eds).(1993). "The Politics of Ethnic conflict regulation." L: Routledge, Pp.7.
- MEMMEDOV, NEVRUZ. *Haydar Aliyev'in dış politika konsepti başariılı behrelerini veriyor.* Azerbaycan gazetesi. 14 Nisan 2011.
- GÖKÇE MUSTAFA. *Yukarı Karabağ sorunu ve Türkiye –Ermenistan ilişkileri üzerine bir değerlendirme. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1139-1154, ANKARA-TURKEY*
- NAGORNIY KARABAX: *vzglyadnakonfliktismestasobitiy. Qruppapouregulirovaniyumejdunarodnixkonfliktov. International Crisis Group/ Nagorno –*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Karabakh: View ing the Conferct from Ground/ ICG/ Europe Report.№166, Brussels^
International Crisis Group, 2005,<http://www.Crisisgroup.org/home/>

"OT MAYENDORFA DO ASTANI: *pricipialnieaspektuarmyano – azerbaydjanskogonakorno – karabaxskogo konflikta*". Pod.red. G.M.Alekseeva (doktor istoriceskix nauk, professorMGU im.M.V.Lomonosova).(2010). M. :Tipografiya «Kem» 2010.

REGION PLUS DERGISI. 15 noyabr 2006-cı yıl.

USLU RAMAZAN."Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasiyada yaptığı katliamlar". **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/1 Winter 2014, p. 611-622, ANKARA-TURKEY.

SELIMOV, K. "Dağlık Karabağ sorunu uluslararası hukuk düzleminde" / / *Karabağ dün, bugün ve yarın*. I Ümumrespublika bilimsel ameli toplantısı. İstanbul: 2002.

SEMEDOV,ELDAR. "Esir, rehin ve kayıplar sorunu"."Azerbaycan" gazetesi.17 Mart 2012.

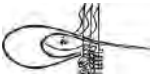
SEYİDOVA SEVİNÇ. "Ermeni Terör Örgütü Taşnaksütyun'un 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya ve Yukarı Karabağ'da yaptığı katliamlar ".**Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or TurkicVolume 9/1 Winter 2014, p. 485-494, ANKARA-TURKEY.

DENİZ TAŞKIN. "SSCB'nin Küllerinden Doğan Gücün Lideri: Vladimir Putin Ve Rusya Politikası". **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter 2014, p. 559-575, ANKARA-TURKEY

ÇIGANKOV, P.A. "Teoriyamejdunarodnixotnoşeni": "(2002).Uçeb. posobie. M.:Gardariki.

<http://www.un.org/Doc/scres/1993/scres93.htm> qetnameler

XIX. YÜZYILDA BUHARA MEDRESELERİ*

İnci Yelda ŞAFAKCI**

ÖZET

Buhara medreselerinin XIX. yüzyıldaki mevcut durumunun incelendiği çalışmada, medreselerin düzeni ve geri kalış sebepleri hakkında bilgi verilmiştir. Ceditçiler ve faaliyetleri konumuz dışında olduğundan ayrıntılı olarak verilmemiş, bazılarının isimleri zikredilerek, XIX. yüzyılda yeni usulde açtıkları birkaç mektep ve bazı faaliyetlerinden bahsedilmekle yetinilmiştir. Türkistan'ın genelinde fakat Buhara'da bilhassa görülen muhafazakâr anlayış, eğitimi ile meşhur olan Buhara medreselerinin sonunu getirmiştir. Timurlular döneminde eğitim denildiğinde ilk olarak akla gelen Buhara medreseleri, zaman içerisinde yaşanan olumsuzlukların da etkisi ile bu özelliğini kaybetmiştir. Biz bu durumun sebeplerini vererek medreselerdeki kötü gidişatın hangi şartlar altında gerçekleştiğinden söz etmeye çalıştık. Bu durumda Rus hükümetinin payının ne kadar olduğunu, din adamlarının bu duruma nasıl baktığını anlatmaya çalıştık. Bu doğrultuda medreselerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş, dersleri, tatilleri, eğitim kademeleri anlatılmıştır. Verilen dersler din bilimine ait olduğu için derslerin içerikleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmemiştir. Din eksenli eğitimi ile diğer ilimlere kapalı oluşu medreselerin çağın gerisinde kalmalarında en önemli etken olmuştur. Asıl sorun ise din adamlarının bu durumdan rahatsız olmamaları, aksine şikâyetçi olup reform yolunda adım atmak isteyenlerin de önüne geçmeleridir. Onlara göre mevcut durum kendilerini Rus tesirinden muhafaza etmek için idealdir. Eğer medreseler reform edilirse Rus eğitim sistemi ile karşı karşıya kalınacak ve bu da eğitim vasıtası ile kimliklerini kaybetmelerine sebep olacaktır. Bu görüşlerin doğrultusunda çalışmamızda medreselerin vaziyeti anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara, Medrese, Eğitim, Din, Rusya, Yenileşme, 19. Yüzyıl

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, El-mek: safakciyelda@hotmail.com

IN THE 19TH CENTURY BUKHARA MADRASSAH

ABSTRACT

The current state of the XIX century, devoted to the study on the Madrasah, Bukhara, are given information about the scheme and the reasons for the stay back Madrasah. Because the information has not been granted as innovators and activities is, some of the names given to the XIX century the new yet, they have been promised a few schools and some activities. Particularly in Bukhara in Turkestan, but across the conservative understanding of the training with the famous Bukhara on the end. During the training, the first thing that comes to mind as Timur when Bukhara and the negativity effect in madrasahs, with this feature. We are giving the reasons for this situation, the bad bad, tried to explain the conditions under which has occurred. In this case, the Russian Government is, how much of the clergy tried to explain how he looks at this situation. In this respect, the Madrasah was given information about the properties, lessons, holidays, training stages. Introduction to the contents of the courses given lessons about religion as knowledge that belongs to this document. The fact that their training and other sciences religion off behind the most important factor has been the lowering of the age. The problem is they're not bothered about this situation, on the contrary the clergy are complaining about those who want to take a step towards reform in front of the geçmeleridir. According to them, the current situation is ideal for maintaining the Russian had eaten themselves. If you are faced with the Russian education system reform of madrasahs and lose their identity through education and will cause this. This is in line with the views in the Madrasah was telling her.

Key Words: Bukhara, Madrassah, Education, Religion, Russia, Innovation, 19th century

Giriş

Buhara medreseleri hakkında yapılmış çalışmalar ile ilgili bilgi vermek gerekirse ülkemizde bu konu ile ilgili çalışma yapılmamış olmasının üzücü olduğunu belirtmekle söze başlayabiliriz. Özbekistan'da yapılan çalışmaların en kısa zamanda dilimize aktarılması, Türkistan coğrafyasındaki eğitim anlayışını ve durumunu anlayabilmemiz için bir ihtiyaçtır. Ahmet Kanlıdere tarafından transkribe edilerek yayına hazırlanan çalışma (Muhammed Zahir Bigi, *Maveraünnehr'de Seyahat*, İstanbul, 2005) ve İsmail Gaspıralı'nın Buhara seyahatinin Yavuz Akpınar tarafından transkribe edilerek yayına hazırlanmış halinden, dönemin bilgilerini içermesi bakımından fikri anlamda oldukça faydalandık.

2006 ve 2007 yıllarında yapılan iki doktora tezi dışında bize medreselerin durumunu ayrıntılı olarak anlatacak eser mevcut değildir. Bunlardan biri B. Tümen Somuncuoğlu'na ait olan "Türkistan'da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı" olup (Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006) diğeri ise Kishimjan Eshenkulova'nın "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)" (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007) doktora tezleridir. Medreselerin fiziki yapıları, dersler, kitaplar, öğrenciler, müderrisler hakkında bilgileri ancak bu iki doktora tezinden elde edebildik. En

Turkish Studies

çok da onlardan faydalandık. Bunların dışında Türkistan ceditçilerinin yazdıkları ya da o bölgede bulunmuş kişilerce kaleme alınan notların neşredilmiş hallerinden de mevcut durum hakkında bilgi sahibi olabildik. Ancak bunlar da genelde XX. yüzyıla dair bilgilerdi. Bir önceki yüzyıl hakkında verilen örneklerden bazı sonuçlar çıkararak bilgi edinmeye çalıştık.

Anladık ki Buhara medreseleri hakkında ayrıntılı ve düzenli bir çalışmanın eksikliği mevcuttur. Ülkemizde Türkistan'da reform hareketi ile ilgili eserler yazılırken reformun kaynağını oluşturan eğitim kurumları hakkında da bilgi verilmelidir. Bu sadece tarihçilere düşmemekle beraber ilahiyat bilimcileri de sahip oldukları bilgiler ile zamanla dini bir eğitim kurumu haline gelen medreselerdeki eğitim hakkında araştırma yapmalılardır. Ancak o zaman ismi ile ün yapmış Buhara medreseleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi sahibi olacağımızın inancındayız.

Buhara medreseleri XVI. yüzyılın ortalarına kadar günümüz anlayışıyla hemen hemen üniversite seviyesine eşit durumda olmuştur. Medreselerde tüm bilimler ayırt edilmeksizin öğretilmiştir. Ancak 1587 yılında Abdullah Han, inşa ettirdiği medreseye şeyhü'l ulema yani bizim deyişimizle rektör seçmek için ulema ile dini ve ilmi bir münazara meclisi kurmuştur. Bu meclis ile Buhara medreselerinin kaderi de tayin edilmiştir diyebiliriz. Buharalı müderris Müfsar Sadreddin ile Şirazlı müderris Mirzacan Şirazi'nin fikirleri medreselerdeki öğretim prensipleri konusunda çatışmış, Müfsar Sadreddin medreselerde dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerin de olmasını savunurken; Şirazi bunu uygun bulmamıştır.¹ Buradan anlaşılmaktadır ki o dönemde medreselerden dünyevi ilimlerin çıkarılmasında sakınca görülecek bir ilmi hava mevcut değildir. Kanaatimce bunun sebebi bölgeye nüfuz etmiş tarikatların dini ilimler konusunda daha fazla hassasiyet göstermiş olmasıdır. Böyle bir anlayışla, mecliste bulunan diğer müderrislerin de onayıyla Şirazi şeyhü'l ulema seçilmiş, baş müderris olarak tayin edilmesi ile medreselerde daha çok dini ilimlere yer vermeye başlanmıştır. Böylelikle medreseler daha önceki dönemlerin aksine genel ilimlerin okutulduğu merkezler olma özelliklerini kaybetmişlerdir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Buhara'da bulunan medreseler en karanlık dönemlerini yaşamaktaydılar. Dünyevi ilimlerin okutulmamasının yanında İpek yolunun eski önemini kaybetmesi dolayısıyla ekonomik durumun kötüleşmesi ve Türkistan'ın içe kapanması bu durumu oluşturan sebeplerdendir.

Türkistan seyyahlarının verdiği bilgilere bakarsak; Alexander Burnes 1834'te Buhara'da toplam 366 mektep ve medresenin varlığından bahsetmiş, medreselerin büyüklüğüne ve ününe göre de talebe sayısının değiştiğini yazmıştır. İ. V. Vitkeviç ise Buhara'da 70'e yakın medresenin olduğundan söz etmiştir. Biraz daha sonraki dönemde Arminius Vambery de Buhara'da 80 kadar medresenin mevcut olduğunu, 5000'den fazla öğrencinin bulunduğunu, bunların bir kısmını Hindistan, Keşmir, Afganistan, Rusya ve Çin'den gelen öğrencilerin teşkil ettiğini yazmıştır.² Abdürreşid İbrahim ise, Buhara'da yaklaşık 2.000.000 kişinin yaşadığını bunun 27.000'inin talebe olduğunu ve 200 medresenin bulunduğunu belirtmektedir.³ Medreselerin sayılarındaki çeşitliliğin sebebi ise büyük olasılıkla yıkılanların yerlerine yenilerinin inşa edilmesidir.

¹ Baymirza Hayit. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün Ve İslamın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s. 81

² Kishimjan Eshenkulova. "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 51.

³ Abdürreşid İbrahim. *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, cilt 2, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003, s. 563.

Buhara medreselerinin fiziki koşulları ve derslerinden söz edecek olursak öncelikle medreselerin şehirlerde ya da büyük köylerde bulunduklarını belirtmeliyiz. Küçük köylerde medreseye rastlamak ender bir durumdur. Şehirlerdeki medreseler genellikle pazarların yakınında kurulmuştur.⁴ Medrese binaları müstakil bir yapıya sahip olmuştur. Genellikle büyük bir taç kapısı ve avlusu bulunmaktadır. Avlusunda ise mescit ve hücreler gibi bölümler olup bazı büyük medreselerde iki veya daha fazla hücre inşa edilmiştir. Bu hücrelerin büyük olanında ders verilirken diğerleri öğrenciler için yurt olarak kullanılmıştır. Hücrelerde kalan öğrencilerin soğuk havalarda ısınmaları için odanın döşemesinde bir çukur olur, buraya ağaç kömürü koyup yakarlar, üstüne bir masa koyarak örterler böylece öğrenciler ellerini ve ayaklarını buraya koyarak ısınırlardı. Vücutlarının geriye kalan kısmı ise soğukta kaldığından bu durum bazı rahatsızlıklara sebep olurdu.⁵ Ayrıca odaların dışarıya bakan pencereleri olmadığından dolayı aydınlık olmadıkları gibi nemli ve rutubetli olan odalar öğrenciler için sağlık açısından elverişli koşullara sahip değillerdi.

Medreseler devlete bağlı olmadıklarından özel şahıslar tarafından yaptırılır, masrafları yine bu kişiler tarafından karşılanırdı. Bu kişiler de genelde devlet adamları olurdu. Bu sebeple medreselere kendi isimlerini verirlerdi. Bazı medreseler de bulundukları şehrin adını alırlardı. Medreselerin giderleri ise bunun için kurulmuş vakıflar tarafından karşılanırdı.⁶ Ahmet Salih Bıçakçı'nın makalesine göre; Buhara medreselerinden bazılarının isimleri şöyledir; Hoca Nihal Medresesi, Cafer Hoca Medresesi, Abdul Aziz Han Medresesi, Mirza Uluğ Bek Medresesi, Saray-i Taş Medresesi, Rahmankul Medresesi, Hıyaban Medresesi, Hadim Bey Medresesi, Gaziyan Medresesi, Darüşşifa Medresesi, İskender Han Medresesi, Nadir Divan Bey Medresesi, Kökeltaş Medresesi, Mir Arab Medresesi meşhur medreseler arasında sayılabilir.⁷ 1893 yılında Maveraiünnehr'e seyahatte bulunan Muhammed Zahir Bigi'nin seyahatnamesine göre ise bazıları Bıçakçı'nın saydıkları ile aynı olmakla beraber Buhara'da bulunan büyük medreseler şunlardır; Kökeltaş, Mir Arap, Zergeran, Mirza Uluğ Bek, Abdullah Han, Mader Han, Divan Bigi, Cuybar Kelan, Hıyaban, Gavkeşan, İr Nazar ve Cafer Hoca.⁸ Buhara medreseleri tüm İslam dünyasında özellikle de Türkistan ve çevresinde çok meşhurdur. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin prestijleri de yüksek oluyordu. Bu medreselerin vakıflarla desteklenmesi ayrıca Buhara Emiri'nin de destekte bulunması, burs sisteminin güçlü olmasını bu da sürekli olarak öğrenci akışının olmasını sağlamıştır. Böylece öğrencilerinin çoğunluğu Türkistan ahalisinden olduğu halde Çin, Rusya, Afganistan ve Hindistan'dan da öğrencilerin gelmesi kolaylaşmıştır.⁹

Medrese hocaları olan müderrisler; muallim, damla gibi isimler de almışlardır. Müderrisler, medreselerin bulunduğu şehrin hâkimi tarafından atanırlar, bu atama içinde birkaç kadının önünde bilgi seviyelerinin ölçüldüğü bir sınava tabi tutulurlardı. Ataması yapılan müderris eğer uygunsuz davranışlarda bulunursa ya da bilgisinin yeterli olmadığı görülürse görevine son verilirdi. Önceleri her medresede bir müderris bulunurken daha sonra bunların sayısı artmış, zamanla öğrenci sayısına yaklaşmıştır. Bunun sebebi, müderris alımına akrabalık ilişkilerinin karışmaya başlamasıdır. Gerekli olmadığı halde medreselere müderrisler alınmıştır. Bunun dışında yaşlanan müderrislerin yanına yardımcı müderrisler alındığı gibi bazen de babadan oğula geçen bir düzen üzerinden

⁴ B.Tümen Somuncuoğlu . “Türkistan’da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı”, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 41.

⁵ Muhammed Zahir Bigi. *Maveraiünnehr’de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 119.

⁶ B.Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 42.

⁷ Ahmet Salih Bıçakçı. “Bukharan Madrasahs: Usul-i Kadim”, *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*, yay. haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, 2001, s. 141.

⁸ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 118.

⁹ B.Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 50.

medreseye müderrisler alınmıştır. Müderris sayısının bu denli çok olduğu medreselerde öğrenciler istediğı müderrisi seçme hakkına sahip oluyorlardı. Müderrislerin, *mükerrir* adı verilen yardımcıları ise medresenin en çalışkan öğrencilerinden seçilip, okutulan dersleri öğrencilere tekrarlatmakla görevlendirilirdi. Medreselerde okuyan öğrencilere ise *molla* veya *molla baçça* adı verilirdi. Öğrenciler medreseye 14-15 yaşlarında kabul edilmeye başlanır fakat belli bir mezuniyet yaşları bulunmazdı.¹⁰ Bu sebeple medresede 15-40 yaş arası öğrenciler bulunabiliyordu.

Medreselerde Çarşamba, Perşembe ve Cuma günleri ders yapılmazdı. Bu üç gün öğrenciler kendi aralarında ya da kendilerinden büyük öğrencilerle ders çalışırlardı. Ders saatleri ise kesin kurallarla belirlenmemiştir. Ders yılı Ekim ayında başlar Nisan ayında sona ererdi. Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri yapılan dersler genelde bir buçuk saat sürerdi. Ramazan ayı tatil olur, Ramazan ve Kurban bayramlarında da on beş gün tatil verilirdi. Nisan ayından sonra öğrenciler taşra bölgelerine dağılır imamlık yaparlar, öğrendiklerini uygulamaya geçirirler ve bu yolla da para kazanmış olurlardı. Bu parayı ise müderrislere derse başlama ücreti olarak sunarlardı. Abdür-rauf Fıtrat bu durumu eleştirmiştir. Ona göre; altı ay medreseden uzak kalmak öğrenciyi ilimden kopardığı gibi, burslu öğrencilerin müderrise para vermesi de haksızlıktır.¹¹

Medreselerde eğitim dili ise Arapça idi. Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken genelde hata yapıyordu. Bunun sebebi ise ne Türkçe ne de Tacikçe bir gramer kitabına medresede yer verilmemesi idi. Türkistan'a seyahatte bulunan İsmail Gaspıralı bu durumu eleştirmiş, ona göre her ne kadar Buhara'nın edebi ve resmi dili Farsça olsa da, emirlikte yaşayanların neredeyse tamamının Türk dilleri arasında olan Özbekçe'yi konuşması dolayısıyla Türkçe ders kitaplarının kullanılması gerekiyordu.¹² Arapça ve Farsça grameri dışında, Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, akaid, siyer-i nebi, mantık, ilahiyat ve şeriat gibi ilimler ders olarak okutulmaktaydı şeklinde yaygın bir görüş olsa da M. Zahir Bigi Kur'an, hadis, fıkıh gibi ilimlerin Buhara'da hiçbir öneminin olmadığından söz etmektedir. Ve yine M. Zahir Bigi'ye göre Buhara'da uzun yıllar süren eğitimin sonucunda öğrenciler düzenli olarak okudukları dersleri bile tam manası ile öğrenebilmiş değillerdir.¹³ Medreseden mezun olan bir öğrenci fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derecede matematik hakkında bir şey öğrenmeden mezun olsa da eğitimli kişi olarak kabul ediliyordu.¹⁴ Buhara halkının gözünde de itibar sahibi olur, halk tarafından hürmet gösterilir, yol verilirdi.¹⁵ Ezberci eğitim anlayışının hâkim olduğu medreselerde sınav usulü ise öğrencilerin neyi ne kadar ezberlediğini anlamak için yapılıyordu. Öyle ki XIX. yüzyıl sonunda Batılı bir seyyah ziyaret ettiğı medresede müderrise sınav yapıp yapmadığını sorduğunda "evet yaparım durumlarından memnun değilsem yeni bir kitaba geçmelerine izin vermem" şeklinde yanıt almıştır.¹⁶

Medreselerde öğrenciler üç gruba ayrılırlardı. Bu gruplama aldıkları eğitime göre düzenlenirdi. Akaid kitabına kadar ders görenler *edna*, akaid kitabı ile başlayıp Molla Celal'a¹⁷ kadar okuyanlara *evsat*, Molla Celal kitabını okuyarak eğitimlerini sonuna kadar tamamlayacak olanlara da *ala* grubu denilmiştir.¹⁸ Yani başlangıç, orta ve yüksek şeklinde bir derecelendirme söz

¹⁰ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 48.

¹¹ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 51.

¹² J. Edward Lazzerini. "Bahçesaray'dan Buhara'ya İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara, 2004, s. 618.

¹³ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 123-124.

¹⁴ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 54.

¹⁵ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 119.

¹⁶ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 58.

¹⁷ Molla Celal; Celaleddin ed-Devvani'nin (öl.908/1502), İci'nin *el-Akaidu'l-Adadiyye* adlı eserine yazdığı şerhtir.

¹⁸ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 55-56.

konusudur. Rus şarkiyatçı Aleksandr Lyudvigoviç Kun¹⁹ medreselerdeki bu üç derecenin Rusya'daki eski dini okullardaki retorik, felsefe ve ilahiyat gibi adlandırılan üç sınıfa karşılık geldiğini ifade etmiştir.

XIX. yüzyılda Buhara medreselerinde din dışı konular eskiye nazaran daha da azalmıştır. Çünkü edebiyat ve tarih gibi konular küçümseiyor, bunlarla uğraşmak hoş karşılanmıyordu. Dil ve dini ilimler dışında kalan diğer bilimlere karşı ön yargı mevcuttu. Onlara göre Müslüman olmayan eski atalarının gündeme gelmesi hoş bir durum değildi. Öyle ki İslam tarihi derleri bile okutulmuyordu. Bu bilimlerle ilgilenmek isteyenler bunu gizli gizli yapıyordu. Coğrafya dersi için de aynı görüşler olsa da kısmen öğretiliyordu. Ancak içi hurafelerle dolu oluyordu. Matematik ise seçmeli ders olarak okutuluyor ya da toprağın paylaşımı için miras hukuku içinde, dar bir çerçevede anlatılıyordu. Sadece bazı medreselerde cebir okutuluyordu. Bütün üçgenler dik üçgen, tüm dörtgenler dikdörtgen olarak kabul ediliyordu. Astroloji de han saraylarında itibar görmekten öteye geçemiyordu.²⁰

Genel olarak medreselerin yapısı ve eğitimi bu şekildeydi. Medreselerin çağın gereklerine neden ayak uyduramadıklarına bakacak olursak daha önce de söz ettiğimiz gibi esas sebep Türkistan'daki içe kapanma durumu olarak görülmektedir. Ticaret ile olan bilgi alışverişi İpek Yolu'nun önemini kaybetmesiyle beraber azalmaya başlamıştır. Dış dünya ile olan iletişim koptukça tüm Türkistan gibi Buhara da ulemanın nüfuzu altına girmiştir. Çünkü en bilgili kişiler ulema sınıfına mensup olanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Yeni fıkirlere ve farklı ilimlere medreselerde yer vermeyen müderrisler bilginin körelmesine sebep olmuşlardır. İşgal sırasında da durum farksız değildir. Çarlık hakimiyetine girilmesi ile Özbekistan'da 1875'de ilk Rus okulu açılmıştır.²¹ Bu okulların açılması ulemanın medreselere daha sıkı sarılmalarına sebep olmuştur. Bu okulları örnek almak yerine düşmanca bir tavır içerisinde girmişlerdir. Bir kısım din adamı da iyi yetişmiş olduklarından yönetici sınıf içinde yer almışlar, böylece hitap ettikleri kesim gözünde güvenilir olduklarından halk da Rus okullarına sıcak bakmamıştır. Rus okulları dünyevi ilimlere yer veriyordu. Bu durum din adamları için kabul edilebilir değildi. Çünkü her şeyin en doğru cevabı şeriatla vardı. Bu sebeple diğer ilimlere gerek yoktu. Müfettiş Vladimir Petroviç Nalivkin'in²² ifadesi ile "... bir gavurun içtiği kaptan daha sonra bir Müslüman su içebilir mi gibi soruların cevaplarını arıyorlardı. Netice olarak verilen cevap şöyleydi. Eğer gâvurun burnu uzunsa ve bu sebeple suya temas ettiyse içilmez burnu kısa ise ve suyla temas etmediyse içilebilir..." yani din bilimi tamamen skolastik bir yapı almıştır. Yine ona göre, burada yeni bir şey öğretilmiyordu. Çünkü eski zamanlarda her şey tamamlanmış ve bugün de aynıları uygulanmalı görüşü hâkimdi. Türkistan'da hâkim olan bu düşünce medreselerin gitgide daha da gerilemesine, kendini yenileyememesine yol açmıştır. Bu görüşlerin yanlı olduğu düşünülmemelidir. Çünkü Türkistan'da ortaya çıkan ceditçi zümre de bu konuda hem fikirdir. Türkistan'daki ceditçilerin öncülerinden olan Ahmed Mahdum Daniş de Buharada'daki geriliğin sebebini din adamlarının İslamiyet'i yanlış yorumlamasına bağlamıştır.²³ Yine de bir parantez açmak gerekirse Buhara'da Rus okullarına ve yeni mekteplere tepki olsa da gözden kaçırılmaması gereken bir durum yaşanmıştır. Çarlık

¹⁹Aleksandr Lyudvigoviç Kun (1840-1888), Şarkiyatçıdır. St. Petersburg Üniversitesi Doğu Bilimleri Bölümü'nden mezun olmuştur. 1868'de Türkistan Genel Valisi'nin emriyle Türkistan'daki etnografya ve istatistik araştırmaları ve bölgedeki eğitim faaliyetlerinin kurulması görevine tayin edilmiştir. 1876-1882 yılları arasında Türkistan Okulları Başmüfettişi olarak görev yapmıştır.

²⁰B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 56.

²¹İsmail Türkoğlu. "Özbekistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 115.

²²V. P. Nalivkin, Çarlık tarafından 1890- 1893 yılları arasında Türkistan mektep ve medreselerini incelemekle görevlendirilen Türkistan eğitim kurumlarının 3. müfettişidir. Bu görevi dışında Öğretmen Okulu'nun Doğu Dilleri öğretmenidir.

²³Ahmet Kanlıdere. "İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya'da", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 166.

hâkimiyetine girilen günlerde Buhara Hanlığı, Osmanlı Devleti'nden elçi Muhammed Parsa Efendi aracılığıyla bazı taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerden biri de okulları için öğretmen talebidir. Ancak Osmanlı Devleti aradaki mesafe nedeniyle isteklerini gerçekleştiremeyeceklerini belirterek sadece iyi dileklerin yazılı olduğu 1872 tarihli bir name-i hümayun göndermekle yetinmiştir.²⁴ Bu bize her şeye rağmen dışarıya çok da kapalı olmadıklarını ve kendilerinin de geriliğin farkında olduklarını göstermektedir.

Durumun bu denli kötü olmasına Çarlığın Türkistan'da, özellikle de medreseler üzerinde uyguladığı eğitim politikası da etkili olmuştur. 1878 yılında Rus hükümeti Türkistan'daki tüm Rus okullarının, mekteplerin ve medreselerin Halk Okulları Müfettişliği'ne bağlanması kararı almıştır. Ancak Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman “mektepe ve medreselere karışmamayı, olduğu gibi bırakmayı” tercih etmiştir. Onun bu tercihi medreselerin kendini özgür hissetmesine sebep olduysa da asıl amacı Müslüman okullarının reform edilmemeleri, yüzyıllardır süren ve çağın gerisinde kalan eğitim sistemlerine devam etmelerini sağlamaktır.²⁵ K. P. Kaufman'ın bu planının başarıya ulaştığını medrese binalarının bakımsız halde kalmalarından, müderris ve öğrencilerin şikâyetinde bulunmalarından, medreselerin mali açıdan da durumlarının bozulmasından anlayabiliyoruz. Zaten kendisi de Çar'a gönderdiği raporda “Timurlular devri, özellikle Uluğ Bey sonrası dönemden beri gerilemeye yüz tutmuş olan mektepe ve medreseler daha da gerilemiştir ki, medreselerde müderrisler öğrencilerden daha fazla hale gelmiştir” demektedir.²⁶ Hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde müfredatlara Avrupa bilimi girmeye başlamış ancak Türkistan'a Avrupa'dan ne bir kitap, ne bir harf ne de bir kavram girmiştir. Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'ın “ihmal etme” politikası amacına ulaşmış fakat eğitimin bu gidişatına son vermek isteyen karşı bir hareketin doğmasına da farkında olmadan sebep olmuştur. Reformcular veya usul-i cedit taraftarları olarak tanımlanan bir grubun oluşumu bu duruma tepki olarak ortaya çıkmıştır.²⁷

Buhara'da uyanış hareketi Emir Abdulahat (1885-1910) zamanından itibaren başlamış, yenileşme eğilimleri görülmüştür. Daha öncesinde ise Emir Muzaffer'in (1850-1885) zamanında hükümeti eleştirmek belirli sayıda kişiyle sınırlı kalmıştır. Buhara gençleri içinde fısıltı halinde de olsa Emir'e karşı hoşnutsuzluk dile getirilmiş ve sistemden rahatsızlık duyulduğu belirtilmiştir. Buhara'da yenilik taraftarı bir grubun oluşmasında Türkiye ve İran gibi Müslüman ülkelerdeki liberalizm hareketleri de etkili olmuştur. Onların hedefleri medreselere yeni eğitim programlarının getirilmesiydi. Bu doğrultuda 1900 senesinde Pimasit Tümeni'nden Molla Corabay isimli birisi Rusya'daki yeni mektepler konusunda bilgi sahibi olarak Buhara'nın Postin Duzan mahallesinde bir usul-i cedit mektebi açtı ve herkesi 3-4 ayda okuryazar yapacağını ilan etti. Tüm propagandalarına rağmen başarılı olamadı ve okulu kapandı. 1902 yılında ise eski bir öğretmen olan Kayıoğlu isimli Kuzey Türk'ü yeni usulde eğitim vermek istediye de onun da okulu kısa sürede kapandı.²⁸ Rus hükümeti bu okulların varlığından rahatsız olmuş, tıpkı onlar gibi bu durumdan hoşnut olmayan medrese ehli ile gerektiğinde ortak hareket ederek bu okulların kapanması için her türlü engel ve tedbire girişmiştir.²⁹ Usul-i cedit okullarının açılması kıskançlık ve dedikoduları da beraberinde getirmiştir. Uzun süren tartışmalar sonucunda baş kadı, cedit

²⁴ A. Ahat Andican. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 232-234.

²⁵ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 98.

²⁶ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 75

²⁷ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 76.

²⁸ “Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu”, *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan” dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2005, s. 461-462.

²⁹ Timuroğlu. “Türkistan'da Okul Meselesi”, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2006, s. 238.

okullarının kapatılması için fetva dahi vermiştir. Bu sebeple özellikle de Buhara’da yeni usulde eğitim veren okulların yerleşmesi kolay olmamıştır.³⁰

Buhara’daki durumdan üzüntü duyan İsmail Gaspıralı bunun için 1891 yılında Türkistan Genel Valisi’ne bir mektup yazarak yeni usul eğitim hakkında bilgi vermiş, yardımcı olmak istediğini iletmıştır. Ancak Türkistan valisi ve müfettiş Nalivkin’in bunu tehlikeli bulması üzerine Gaspıralı’ya cevap dahi yazılmamıştır. Gaspıralı, Buhara Emiri Abdülahad’ın (1885-1910) ileri görüşlü biri olarak Buhara medreselerini ıslah etmeyi kabul edeceğini düşünerek, 1893 yılında Türkistan’a bir seyahat düzenlemeye kadar vermiştir. Buhara’da dört gün kalan Gaspıralı derslere girerek inceleme yapma fırsatı da bulmuştur.³¹ Bu seyahatinin tek başarısı Emir’e, Buhara’da yeni usul bir mektep açmayı kabul ettirmesi olmuştur. Ancak mektep Gaspıralı’nın Kırım’a dönüşünden kısa bir süre sonra din adamlarının baskısı sonucunda kapanmıştır. Gaspıralı bu konu üzerinde durulması gerektiğine inanmış olmalı ki 1908 yılında ikinci Türkistan seyahatine çıkmış, Buhara’da Mahmud Hoca Behbudi gibi önde gelen eğitimciler ile görüşmüştür.³² Gaspıralı’nın yaptığı bu seyahatler ve *Tercüman* gazetesinin etkisi Türkistan’da genelinin eğitimci olduğu, bu nedenle eğitim üzerinde reform uygulamasının gerekliliğine inanan ceditçi bir grubun oluşmasına yardımcı olmuştur. Bunların önde gelen isimleri Münevver Abdürreşithanoğlu Kari, Sadreddin Ayni, Mahmud Hoca Behbudi, Abdullah Avlani, Abdür-rauf Fıtrat’dır.³³ Bu isimler Gaspıralı’nın yeni usul mekteplerinden oldukça etkilenmişler ve bu tür mekteplerin kurulması için mücadele etmişlerdir.

Gaspıralı’nın ikinci Türkistan seyahatine geri dönecek olursak ilkinden farkı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Buhara’daki muhafazakâr hayat tarzı yeniliklere açık değildi. Emir de din adamlarının etkisi altında kalıyordu. Kadı her ne kadar Gaspıralı’ya yeni usul mektepler konusunda olumlu yaklaşıp da aslında bu durumu onaylamıyordu. Açılan mekteplerin çok kısa sürede kapatılmasının sebebi de bu olmalıdır. Buhara’daki faaliyetlerine karşılık bulamayan Gaspıralı Kırım’a dönmekten başka çare bulamamış, döndüğünde de yeni bir mektebin açıldığının haberini alamamanın hayal kırıklığını yaşamıştır. Hatta Buhara’ya olan kırıncılığını “Aradan beş ay geçti; fakat Buhara mekteb-i savtiyesinin küşadından (açılışından) bize haber gelmedi. Bilmem bir mani zuhur etti, bilmem lüzumsuz addedildi. Her ne ise, hayırlısı olsun. Eğer Buhara’da bir bakkal dükkânı ya ki bir çayhana veya ki betçeler (kadın kıyafetindeki erkek oyuncu) rakshanesi tesisine mübaşeret etmiş (girişmiş) olsa idim, köpten muvaffak olurum (çoktan başarırdım)! ...“ şeklinde dile getirmiştir.³⁴ Bu örnekleri yeni mekteplerin açılmasına karşı olan din adamlarının medreselerin geri kalmışlığında ne denli etkili olduklarını göstermek için vermekteyiz. Çünkü onların engellemeleri sebebiyle medreselerde herhangi bir ıslah hareketine girişilememiştir. Aynı şekilde M. Zahir Bigi de seyahatnamesinin son satırlarında şöyle demektedir; “Buhara’da yüzden ziyade medrese var, o medreselerin kaç milyon vakıfları var. Orada on binden ziyade şakird ictihadla ders okur. Ya Rab! O kadar milyonlar, o kadar şakirdlerin aziz ömürleri beyhude şeylere sarf olunur, harab olur! Bundan ziyade teessüflü bir hal olabilir mi? Cüz’i bir himmetle ıslah kılınacak medreselerin öyle teessüflü halde olmaları tahammül haricinde bir şeydir. Buhara ulemalarına gayet büyük bir günahtır.”³⁵ Görüldüğü gibi M. Zahir Bigi aynı İsmail Gaspıralı gibi

³⁰ Begali Kasimov. *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s. 24.

³¹ Hayrullah H. İsmetullah. “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 584-585.

³² Şirali Turdiyev. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 625.

³³ Barçınay Curayeva. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçilik Hareketi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 596.

³⁴ İsmail Gaspıralı. “Buhara’da Ne Gördüm?”, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 441.

³⁵ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 124.

gerçekleştirmiş olduğu seyahatin sonucunda XIX. yüzyılda Buhara'daki eğitimde gördüklerinden dolayı derin üzüntü duymakta hatta bazı durumları dahi yazamayacak halde olduğundan söz etmektedir.

XIX. yüzyılda Buhara medreselerinin ve eğitim biçimlerinin, vaziyetinin bu denli geri kalmış olması belirttiğimiz gibi dünyevi ilimlere kendisini kapatmasından kaynaklanmıştır. Zaman içerisinde “yeni”ye karşı oluşan ön yargı medreselerin çağın gereklerinin çok gerisinde kalmalarına sebep olmuştur. Yukarıda da görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı tüm girişimlerine rağmen Buhara’da yeni usulde eğitim veren okulların açılıp yaygınlaşmasını sağlayamamıştır. Bu durumda medreselerin de vaziyetinde herhangi bir değişim olmaması gayet doğal bir sonuçtur. Medreselerden yetişenler de aynı zihniyete sahip olduklarından bu durum bir devir şeklinde dönmüştür. Bu sebeple diğer bölgelere kıyasla Buhara’da daha muhafazakâr bir kesimin olması eğitim sisteminin iyileştirilmesi için fırsat vermemiştir. Sonuçta Buhara medreselerinin bu durumu İstanbul ve Mısır’daki eğitim merkezleri ile Rusların açtığı okulların rağbet görmesine neden olurken, XX. yüzyıla girerken artık Buhara’daki eğitimin tercih edilmesinden vazgeçilmeye başlandığı görülmektedir.

Sonuç

XIX. yüzyıldan önce Buhara medreselerinde çoğunlukla dini ilimlerin okutulmaya başlanması, Çarlık hâkimiyetine girilmesi ile kaderlerine terk edilmelerine sebep olmuştur. Rus hükümeti medreselere reform uygulamak yerine “kendi hallerine bırakma” siyasetini daha uygun bulmuştur. Zaten kötü durumda olan medreseler daha da gerilemiştir. Eskiden sahip oldukları ünlerini kaybetmişler, öğrenciler tarafından dahi eleştirilir olmuşlardır.

Buhara medreselerinde verilen mevcut eğitim öğrencilerin gelişimi için uygun olmadığı gibi bina yapıları da sağlıkları açısından elverişli şartlara sahip değildi. Buna rağmen öğrenci çekmeye devam ediyordu. Bunu daha önceki yüzyıllarda özellikle de Timurlular döneminde edindiği üne bağlayabiliriz. O dönemde verilen eğitim Buhara medreselerini eğitimin merkezi konumuna getirmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde dünyevi ilimlerin terk edilmesi ile başlayan süreç medreselerin yapısını bozmuş, sadece dini ilimlerin öğretildiği yerler haline getirmiştir. Medreselerde dini ilimlerin bu denli ön plana çıkarılması din hakkında her şeyin öğrenildiği anlamına gelmiyordu. Öyle ki çoğu öğrenci belli başlı dini vazifeleri dahi öğrenmeden mezun olabiliyordu. Müderrislerin öğrenciler üzerindeki etkisi konusuna gelince kimi medreselerde öğrenciler müderris ile tartışma ortamına sahipken kimi medresede ise müderristen korkan, bu yüzden söylenenleri harfîyen uygulayan öğrenciler mevcuttu. Batılı seyyahların ilettikleri dikkate alındığında medreselerde kayda değer bir eğitim verilmiyordu. Biz bunun tamamen yanlış bir izlenim olduğunu söylememekle beraber her medresenin de bu eleştiriye maruz kalmaması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü çağın birçok değerli âlimi de bu medreselerden yetişmiştir.

XIX. yüzyılda Buhara adına gelişen olumsuz ekonomik ve siyasal değişimlerin medreselere etki etmemesi muhakkak kaçılmazdı. Oldukça muhafazakâr bir yapıya sahip olan Buharalılar Rus tesirinden kaçınmak için kendi içlerine kapanmış ve dışarıdan gelen her şeye ön yargılı yaklaşmışlardır. İdil- Ural coğrafyasında olduğu gibi aralarından birilerinin bu tesirin olumlu yönlerini dahi almasına müsaade etmemişlerdir. Din adamlarının başta Emir ardından halk üzerinde kurdukları nüfuz bu içselleşmeyi daha da kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple Buhara’daki reform hareketleri diğer bölgelere kıyasla daha uzun zamanda ve daha zor şekilde gerçekleşme imkânı bulmuştur. Ceditçilerin üzerinde din adamları tarafından baskı kurulmuş, medreseler üzerinde yapılacak herhangi bir reform hareketine tıpkı din adamları gibi sıcak bakmayan Rus hükümeti de bu baskıya katılarak yenileşme adına yapılacak her girişime engel olmaya çalışmıştır. Bu durum da medreselerdeki yetersiz eğitimin ömrünün daha uzun olmasına sebep olmuştur.

Sonuç olarak Buhara medreselerinin eski ününe karşılık XIX. yüzyılda içinde bulundukları vahim durum, Türkistan'ı aydınlığa çıkaracak yeni nesillerin yetişmesini engellediği gibi Rus hâkimiyeti altında kimliklerini ve dinlerini koruma adına verdikleri mücadelenin de kendi kaderlerini olumsuz yönde etkilemelerine sebep olmuştur. Ve kanaatimce Buhara medreselerinin geri kalmasında topraklarının işgal edilmesi veya ticaret yollarının değişmesi değil medreselerinden dünyevi ilimlerin çıkarılması daha tesirli olmuştur.

KAYNAKÇA

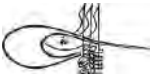
- “Buhara Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2005, s. 459-467.
- Abdürreşid İbrahim. *Âlem-i İslam ve Japonya’da İslamiyet’in Yayılması*, cilt 2, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003.
- ANDİCAN, A. Ahat. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- BIÇAKCI, Ahmet Salih. “Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim”, *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900- 1924*, yay. haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, 2001, s. 135-149.
- BİĞİ, Muhammed Zahir. *Maveraünnehr’de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- CURAYEVA, Barçınay. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan’da Cedidçilik Hareketi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 595-604.
- ESHENKULOVA, Kishimjan. “Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800-1917)”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
- GASPIRALI, İsmail. “Buhara’da Ne Gördüm?”, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 415-443.
- HAYİT, Baymirza. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün Ve İslamın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- İSMETULLAH, Hayrullah H. , “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 583-593.
- KANLİDERE, Ahmet. “İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya’da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 163-167.
- KASIMOV, Begali. *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.
- LAZZERİNİ, J. Edward. “Bahçesaray’dan Buhara’ya İsmail Bey Gaspıralı’nın 1893’deki Orta Asya Seyahati”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara, 2004, s. 611-623.
- SOMUNCUOĞLU, B. Tümen. “Türkistan’da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı”, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006.
- TİMUROĞLU, “Türkistan’da Okul Meselesi”, *Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2006, s. 237-241.

TURDİYEV, Şıralı. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 625-627.

TÜRKOĞLU, İsmail. “Özbekistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s.111-113.

1824-1828 (H.1240-1244) TARİHLİ TARSUS ŞER'İYYE SİCİLİNİN TANITIMI VE FİHRİSTİ*

Arzu ŞAHİN**

ÖZET

Osmanlı Tarihi araştırmalarında en önemli arşiv kaynakları arasında yer alan Şer'iyye Sicillerinin tetkik edilmesiyle, taşrada bir Osmanlı kentinin merkezle olan ilişkilerinin yanı sıra kendi içindeki hareketliliğini de takip edebilmek mümkün olmaktadır. Osmanlı şehir tarihi ile ilgili olarak yapılan monografik çalışmalarda birinci elden kaynak konumunda olan Şer'iyye Sicilleri; ait oldukları yerin günlük hayatı, giyecek-yiyecek fiyatları, çarşı ve pazar yerleri; cami, mescit, medrese gibi dini ve sosyal yapıları, nüfusun Müslüman ve gayrimüslimlere göre dağılımı ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.

Kadı defterlerinde devlet merkezi ile olan yazışmalar, halk dilekleri, ferman, berat, ilam, hüccet, buyruldu, mürasele, temessük, narh defteri, tevzi defteri, telhis, şukka vs. gibi belgeler bulunmaktadır. Mahalli konulara ait kayıtlar genellikle alacak-verecek, alım-satım, borç, emanet, evlenme, boşanma, arazi anlaşmazlığı, vasi, vekil ataması, nafaka bağlama, vakıflar, terekeler vb. konuları ihtiva etmektedir. Bunun yanında bölgenin beledi ve inzibati işleri, devletin çıkardığı çeşitli yasaklar, ordu için asker sevkıyatı ve zahire ihtiyacının karşılanması, halktan vergi toplanması, bölgede yetiştirilen ürünler, şehir ve kasabaların nüfusu, salgın hastalıklar ve aile hayatı gibi konular da bu defterlere kaydedilirdi.

Türkiye'de bulunan bütün sicillerin fihristlerinin çıkarılarak sicillerden faydalanmayı kolaylaştırmanın zorunlu olduğu gerçeğinden hareketle, bu yönde yapılan fihrist çalışmalarına bir katkı sağlama amacını taşıyan bu çalışmamızda; Tarsus'a ait Şer'iyye Sicillerinden 287 envanter numaralı Tarsus Şer'iyye Sicilinin fihrist ve tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, şer'iyye sicilleri, kadı, şehir tarihi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: arzusahin23@hotmail.com

1824 - 1828 (H. 1240-1244) DATED TARSUS SHARI'AH REGISTER'S DESCRIPTION AND INDEX

ABSTRACT

On the one hand it is possible to follow the relationship between the city centre and the provinces of Ottoman State, on the other hand it is also possible to follow its mobility with in the country by way of researching shari'ah register which is one of the most important archives resources of the Ottoman history. Shari'ah Registers which are the primary sources in monographic studies related to Ottoman city history include significant information about the daily life to which they belong, clothing and food prices, market and bazaar places, religious and social buildings such as mosque, masjid, madrasah, population dispersion according to Muslim and non-Muslim and their relationship to each other.

In the documents of Kadi, there are documents such as the writings with state centre, public wishes, edict, patent, court degree, argument, to be ordered, correspondence, constant price, commercial paper, taxation, presentation, missive document etc. The documents related to the local cases mainly include the subjects such as exchange, buying-selling, debt, entrust, marriage, divorce, disagreement of commodity, vide, substitute appointment, maintenance binding, endowments, hereditas etc. Besides, some cases such as municipal and military work, some bans put by the government, military transmission for the army, storing of food, taking tax from the public, products raised in the region, the population of cities and towns, epidemics and family life were recorded in those documents.

It is a well accepted fact that we could benefit all these registers by finding and keeping their cords and index of all registers in Turkey. So in this study the inventory number 287 and index and introduction of Tarsus Shari'ah Register were made in order to contribute to the work index.

KeyWords: Tarsus, shari'ah registers, kadi, history city.

Giriş

Şer'iyye sicilleri, kadı veya naiblerin mahkemede görevlerini icra ederken defterler halinde tuttukları zabıtlar olup, bunlara “*kadı sicili*”, “*kadı defteri*” veya sadece “*defter*” adı da verilmektedir. Bu defterlere mahkeme görevlilerinden olan “*mukayyid*” tarafından kayıtlar geçirilirken belli bir usul takip edilmektedir. Kadı ve naiblerin mahalli konulara ilişkin verdikleri kararların yazıldığı kısma “*sicill-i mahfuz*”, merkezden gelen her türlü emirlerin yazıldığı kısma ise “*sicill-i mahfuz defterlü*” adı verilmektedir. Kadı defterlerini, muhteva açısından şu şekilde bir tasnife tabi tutmak mümkündür:

1. Merkezden gönderilen her türlü ferman, berat ve mektuplar,
2. Beylerbeyi, sancakbeyi, vali, mutasarrıf, mütesellim gibi ümera adı verilen yöneticilerin çeşitli konularda şehrin sorunlarını çözmek için yayınladıkları buyrulduklar ile bunların icraatlarını gösteren kayıtlar,

Turkish Studies

3. Kadıların çeşitli konularda merkeze gönderdikleri ilamlar ile kişi ya da kurumlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümüne dair verdikleri hüccetler,

4. Şehrin mahalle listeleri; cami, mescit, medrese, zaviye, bimarhane gibi dini ve sosyal yapıların inşası, bakım ve onarımlarının yapılması, imar faaliyetlerinin yürütülmesine dair belgeler,

5. Şehrin demografik yapısını, nüfusun ırkı ve dini yönden ayrımını ve bu nüfusun zaman zaman maruz kaldığı hastalıklar ile tabii afetlerle ilgili belgeler, evlenme- boşanma, kız kaçırma, mehir bağlama, alım-satım, mukavele, kefalet senetleri, hırsızlık, kalpazanlık, yaralama, cürüm-cinayet vb. gibi konulara dair belgeler,

6. Şehirdeki esnaf teşekkülleri, bunların ürettikleri çeşitli malların çarşı ve pazarlarda satılması, narh listeleri, usta ve ırgat yevmiyeleri ile ilgili kayıtlar,

7. Sancak ve şehir halkından toplanan vergi miktarlarını gösteren tevzi defterleri,

8. Ölen kişilerin meslekleriyle mal varlıklarını gösteren tereke kayıtları ve bu kayıtlarda yer alan etnografik eşya listelerine dair belgeler¹.

Genel olarak Şer'iyye Sicilleri², şehir tarihi ile ilgili olarak yapılan monografik çalışmalarda, birinci elden kaynaklardır. Şehrin fiziki, idari, iktisadi, demografik ve sosyal yapısını aydınlatarak, orijinal bilgiler elde etmemize imkân sağlamaktadır. Şehrin mahalle listeleri, bu mahallelerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirleri ile olan ilişkileri, iktisadi vaziyetleri, dini ve sosyal yapılar, vergiye tabi nüfusun tespit edilmesi, vasi-vekil tayin etme, nafaka bağlama yoluyla ailenin koruma altına alınması gibi, sosyal ve kültür tarihimiz açısından çok değerli bilgiler elde etmemiz mümkün olmaktadır. Aynı zamanda iktisadi yapı içerisinde şehir esnaflarının durumu, vakıfların işleyişi, para ve fiyat hareketleri, narh uygulaması vs. konularda

¹İbrahim Yılmazçelik, *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Ankara, 2001; İbrahim Yılmazçelik, "1750-1752 (H. 1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.12, S.1, Elazığ, 2002, s.326.

²Şer'iyye Sicillerine dayalı olarak yapılan çalışmalar için bkz. Mehmet Kabacık, "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", *TurkishStudies-InternationalPeriodicalForTheLanguagesLiteratureandHistory Of Turkishor Turkic*, Volume 8/7, Summer, 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5295>, p. 237-268; Ali İhsan Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005; İbrahim Oğuz, *Tarsus Şer'iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, MTSO, Mersin, 2006; Abdullah Poş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayri Müslim İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, S. 2, Bursa, 2008, s. 593-619; Songül Ulutaş, "TarsusŞer'iye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 15, S. 1, Adana, 2006, s. 369-392; Nühket Adıyeke "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *PaxOttomana*, Sota& YTY, Ankara, 2001, s. 77-95; Hüsnü Yücekaya, "Şer'iyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünleri Fiyat Endeksi (1750-1880)", *TurkishStudies-InternationalPeriodicalForTheLanguagesLiteratureandHistory Of TurkishorTurkic*, Volume 8/7, Summer, 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5366>, p. 797-806; Cemal Çetin, "Anadolu'da Kapiya Katran Sürme Vakaları: Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Hukuki, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750)", *TurkishStudies*, Volume 9/1, Winter, 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6221>, p. 133-156; Rafet Metin, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", *TurkishStudies*, Volume 9/1, Winter, 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6345>, p. 357-366.

önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu kadar zengin bir külliyyata sahip olan sicillerin muhafaza edilmesi önem arz etmektedir.

I. 287 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı

Türkiye'de bulunan bütün Şer'iyye Sicillerinin fihristlerinin hazırlanarak araştırmacıların istifadesine sunulması zaruret haline gelmiştir³. Bu noktadan hareket edilerek hazırlanan bu çalışma, fihrist çalışmalarına bir katkı sağlama amacını taşımaktadır.

Tarsus Şer'iyye Sicilleri, 1991 yılına kadar Adana Müzesinde bulunurken öngörülen program çerçevesinde Ankara Milli Kütüphane'ye taşınmıştır. Milli Kütüphane'de Şer'iyye Sicillerinin muhafaza edildiği Mikrofilm Arşivinde bulunmaktadır.

Tarsus'a ait 141 adet defter bulunmakta olup, tamamı Milli Kütüphane'de mikrofilmlere aktarılmış vaziyette muhafaza edilmektedir. Elde bulunan ilk defter H. 1110-1300 tarihli defterdir. Tanıtımı yapılan 287 envanter numaralı sicil ise 1824-1828 M. (1240-1244 H.) tarihlerini ihtiva etmektedir. Ancak defterin bu tarihlerden daha önceki bir tarihte başladığı görülmektedir. Nitekim defterde 1234 senesine kadar inen belgeler mevcuttur.

Ankara Milli Kütüphane'de mikro-film arşivinden fotokopi olarak temin ettiğimiz 287 Numaralı Tarsus Kazası Şer'iyye Sicili 16 × 32 cm. ebadında bir defterdir. Defter mikrofilme aktarılmadan önce sırtı siyah meşin, satırları kül renginde olup, mukavva ciltli olduğu belirtilmiştir.

Defter toplam olarak 128 sayfa, 232 belgeden oluşmaktadır. Belgeler arasında ferman, berat, buyruldu, hüccet, masraf defteri, mürasele, tereke, vakfiye, ilam, temessük, tahvil vs. türde belgeler bulunmaktadır. Defterde belli bir düzen yoktur. Sicil-i Mahfuz ve Sicil-i Mahfuz Defterlü kısımları birbirine karışmış durumdadır. Genel olarak kronolojiye uyum sağlanmıştır. Kayıtlarda Kırık Divani, Rik'a ve Talik yazı türlerinin kullanıldığı görülmektedir. Yazıların bir kısmı belge aslının tahrip olması neticesinde okunaksız bir hale gelmiş veya tamamen silinmiştir. Bu sicil hakkındaki genel bilgiler ise şunlardır:

³Fihrist ve toplu katalog çalışmalarına örnek olması açısından bkz. Osman Ersoy, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXI, S. 3-4, Ankara, 1963, s. 33-65; Rifat Özdemir, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1,S.1, Elazığ,1987, s.191-198; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, c.1, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988; Yusuf Halaçoğlu, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru, Adana Şer'iyye Sicilleri ", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.30, İstanbul, 1976, s.99-108; Müctebaİlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 28-29, İstanbul, 1975, s. 123-166; İbrahim Yılmazçelik, "392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi" *Fırat Üniversitesi Sosyal BilimlerDergisi*, c.2, Elazığ, 1988, s.229-265; İbrahim Yılmazçelik, "1736-1739 (H.1149-1151) Tarihli Amasya Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *OTAM*, S.9, Ankara, 1998, s.457-502; Ahmet Kankal- İbrahim Özcoşar- Hüseyin Haşimi Güneş- Veysel Gürhan, *248 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri Ve Mardin*, İstanbul, 2007; Ahmet Aksın, "218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.9, S.1, Elazığ, 1999, s. 1-17; Özcan Tatar, " 8 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin H.1178-1179 (M.1764-1765) Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 164, İstanbul, 2006, s.217-240; Kürşat Çelik, "565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (H. 1255-1256)", *Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları*, e-dergi, www.turkishstudies.net 4/3, 2009, s.550-582; Mehmet Beşirli, "385 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi", *OTAM*, S.10, Ankara, 1999, s. 3-56; Meryem Kaçan Erdoğan, "1166-1167 / 1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Vakıflar Dergisi*, S. 35, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011,s. 155-176; Celalettin Uzun, "1638-1639 (H. 1048- 1049) Tarihli Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.23, S.1, Elazığ, 2013, s.255-290; Sevda Danık, "1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi", *Harput Araştırmaları Dergisi*, c.1, S.1, Elazığ, 2014, s. 65-132; Salih Akyel, "1831-1837 (H.1247-1252) Tarihli Eğin Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, S.1, Elazığ, 2004, s.219-229.

Envanter No: 287

Tarihi: 1824 - 1828 M. (1240 - 1244 H.)

Sayfa Sayısı: 128

Yaprak Sayısı: 64

Belge Sayısı: 232

Eni: 16 cm.

Boy: 32 cm

II. 1824- 1828 (H. 1240 - 1244) Tarihli Tarsus Şer'iyeye Sicilinin Fihristi ve Belgelerin Konularına Göre Tasnifleriyle Kısa Özetleri

1. Sosyal, İdari ve Hukuki Muhtevalı Belgeler

a. Nasb

Belge No: 5-6 Tarsus Naipliğine 26 Şubat 1819 M. (1 Cemaziye'l-evvel 1234 H.) tarihinde Abdullah el-Hilmi Efendi'nin tayin olduğuna dair MehmedSa'di el-Müderis tarafından gönderilen mürasele kaydı.

Belge No: 15 Tarsus Alay Beyliğine Veli Paşa-zade Ömer Ağa'nın tayin olunduğuna dair Tarsus naibi efendi ve Tarsus Sancağında bulunan züema ve tımar erbabı ile çeribaşıya gönderilen 16 Mart 1821 M. (11 Cemaziye'l-ahir 1236 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 25-a Tarsus kadısı, müftü efendi ve iş erlerine hitaben gönderilen buyrulduya göre; dergâh-ı âli kapucubaşlarından Rüstem Ağa azledilerek, birun ağalarından Hüseyin Efendi'ye Tarsus mütesellimliğinasb olunmuştur.1 Haziran 1819 M. (7 Şaban 1234 H.)

Belge No: 43 Tarsus Sancağı'na bağlı Ulaş Nahiyesi'nin Kara Çeşme mezrasında 3900 akçelik gedik tımarıyla, Namrun Kalesi dizdarı olan Abdurrahman'ın vefatı üzerine boş kalan dizdarlığa, kale içinde sakin olup hizmet etmek şartıyla 3900 akçe gedik tımarıyla Der-saadet ağalarından Seyyid İbrahim tevcih edilmiştir. 29 Kasım 1819 M. (11 Safer 1235 H.)

Belge No: 72 Adana Valisi Mehmed Celaleddin Paşa tarafından Tarsus kadısı, müftüsü ile Tarsus mütesellimi Hüseyin Efendi'ye hitaben gönderilen ve şevval ayının 4. günü itibariyle Üzeyir ve Beylan Sancaklarının da ilhakıyla Adana eyalet valiliğinin kendisine ibka edildiğini bildiren 17 Ağustos 1819 M. (25 Şevval 1234 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 73 Tarsus mütesellimi Hüseyin Efendi'nin görev süresinin ibka edildiğine dair Adana Valisi tarafından gönderilen 16 Ağustos 1819 M (24 Şevval 1234 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 79 Mevlana es- Seyyid Ömer Hulusi Efendi'nin, 21 Eylül 1819 M. (1 Zi'l-hicce 1234 H.) tarihinde Tarsus naibi olarak tayin edilmesine dair Mehmed Sadi tarafından gönderilen mürasele kaydı.

Belge No: 155 Tarsus mütesellimi Güllü-zade Mehmed Ağa'nın görev süresinin ibka edildiğine dair, Tarsus kadısı, müftüsü ile cümle ayan ve iş erlerine hitaben gönderilen 2 Haziran 1825 M. (15 Şevval 1240 H.) tarihli buyruldu sureti.

b. Vasi, Vekil Tayini, Nafaka- Kisve Baha İle İlgili Belgeler

Belge No: 49 Eski Saray yakınında bulunan Sultan Ömer mahallesinde yaşayan Çakal Ahmed'in zevcesi Fatma'nın mihri ve nafakası bedeline dair kayıt. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 51 Adana'da Urliva bezirgânının vekil-i harcı olan zimmiye, Adanalı Mustafa'nın vekil olduğuna dair. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 58 Kara Veli'nin oğlu Veli'ye ait değirmenin 13 kese akçe değerinde olduğuna dair.

Belge No: 71 Tarsus'ta Tekye mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Çopur Hindi'nin çocukları Ahmed ve Meryem'in vasisi Fatıma Hatun'un, kocası Ebu Bekir'in davasına dair hüccet. 12 Kasım 1820 M. (5 Safer 1236 H.)

Belge No: 93 Tarsus'un Demirkapı mahallesi sakinlerinden Firdevs binti Bekdaş ile kocası Mehmed b. Abdullah arasında geçen davada, hatuna nafaka bağlanmasına dair hüccet.

Belge No: 112-b Çamdan Karyesi sakinlerinden Abdullah'ın zevcesinin mihri ve nafakasına dair kayıt. 17 Ocak 1825 M. (27 Cemaziye'l-evvel 1240 H.)

Belge No: 162 Haleb Sancağı'na bağlı Şuğul mahallinden olup, Tarsus'un Tekye mahallesinde oturan Emine binti el-Hac Mehmed Hatun tarafından açılan davada, kocası Şerefeddin'in 6 sene önce kendisini bırakarak Mısır'a gittiği ve hatunun nafaka ve kisve bahaya ihtiyacı olduğu anlaşılmıştır. Şafi mezhebinden olması hasebiyle yeniden evlenmek istemesi üzerine Seyyid Ahmed Efendi ile evlendirilmiştir. 22 Ocak 1821 M. (17 Rebi'ü'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 180 İçil sakinlerinden Halil b. Osman'ın zevcesi Fatıma binti Hüseyin'in mihri ve nafakasına dair. 30 Temmuz 1821 M. (29 Şevval 1236 H.)

Belge No: 182-b Tarsus sakinlerinden vefat eden Buldukoğlu el-Hac Osman'ın oğlu Osman ve kızları Hadice ve Raziye'ye vasi olan Mehmed Efendi b. Ebu Bekir'in davasına dair.

Belge No: 190 Hasan Ağa karyesi sakinlerinden Mehmed b. Yusuf'un zevcesi Hurşide Hatunun mihri ve nafakasına dair. 19 Ocak 1822 M. (25 Rebi'ü'l-ahir 1237 H.)

Belge No: 191 Kazanlı karyesi sakinlerinden Zeyd'in zevcesi Meryem'in 3 ay 10 günlük nafaka ve kisve bahasına dair. 9 Ocak 1822 M. (15 Rebi'ü'l-ahir 1237 H.)

Belge No: 203 Melamenci içinde sakin olan Süleyman b. İdris'e, İbrahim b. Hacı Mehmed'in vekil olduğuna dair. 4 Kasım 1823 M. (29 Safer 1239 H.)

Belge No: 204 Ulaş kazasından Eylim oğlu Mustafa'nın zevcesi Hadice b. Halil'in mihir ve nafakasına dair. 7 Kasım 1823 M. (3 Rebi'ü'l-evvel 1239 H.)

Belge No: 208 Musnif Ahmed Efendi'nin Monla Durmuş'a vekil olduğuna dair.

Belge No: 209 Tarsus sakinlerinden Fatıma Hatun'un kardeşlerine dair.

Belge No: 214 Buhurlu Mehmed'in kölesinin Balyoz konağına firar ettiğine dair.

Belge No: 217 Burhan aşiretinden Hasan Ali oğlu Kara Mehmed'in kız kardeşini maiyetine aldığına dair.

Belge No: 220 Tarsus'un Küçük Minare sakinlerinden Selim binti Halil'in nafaka ve kisve bahasına dair. 4 Nisan 1825 M. (15 Şa'ban 1240 H.)

c. Bazı İdari, Askeri ve Sosyal Düzenlemelerle İlgili Belgeler

Belge No: 4 Adana tarafına giden menzil beygiri için 5 kuruş, Kazanlı tarafına giden beygir için yüz para kira ücreti alınarak, subaşıya da 20 para takdir edildiğine dair kayıt.

Belge No: 25. b 1819 (1234) senesi Şaban ayının ilk yarısında surre-i hümayûn için üç merhalede yapılan tayinat defteridir.

Belge No: 29 Halep'ten gelen Silahşoran Mehmed Emin Ağa ile el-Hac Mustafa ve Abdullah'ın Ramazan ayının ilk günü ile ilgili olarak Adana mahkemesinde şahitlik yaptıklarına dair 14 Temmuz 1819 M. (21 Ramazan 1234 H.) tarihli ilam kaydı.

Belge No: 33 Adana ve Tarsus sancaklarında bulunan züema ve tımar erbabına ait 1236 senesi cebelü bedellerinin belirlenerek, toplam 940 kuruşun el-Hac İsmail Ağa ile alay beyi ve çeribaşı marifetleriyle toplanıp tahsil edilmesine dair. 12 Nisan 1821 M. (9 Receb 1236 H.)

Belge No: 38 Şehzadenin geliş merasimi ile ilgili olarak, Adana Valisi Celaleddin Mehmed Paşa tarafından Tarsus kadısı, müftüsü, ayan, zabıtan ve iş erlerine hitaben gönderilen 22 Mart 1820 M. (7 Cemaziye'l-ahir 1235 H.) tarihli buyruldu sureti.

Belge No: 82 Mütessellim konağına gelen misafirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Adana Valisi tarafından gönderilen buyruldu.

Belge No: 83 Menzil beygirlerinin ulaklardan başka bir kimseye verilmemesi gerektiğine dair Adana eyalet divanından gönderilen 9 Ekim 1819 M. (19 Zi'l-hicce 1234 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 100 Menzilhane ulaklarının yem ve yiyeceklerinin kendi keselerinden karşılanması ve beygirlerin saat başına yirmişer paradan ücretlendirilmesine dair ferman. 7-16 Temmuz 1824 M. (Evasıt-ı Zi'l-ka'de 1239 H.)

Belge No: 114-a Güzeran emiri Tatar Abdullah Ağa'ya iki beygir verildiğine dair kayıt. 9 Eylül 1824 M. (15 Muharrem 1240H.)

Belge No: 118 El-Hac Hüseyin Paşa'nın Tarsus tarafından gelen esamileri beyan etmesine dair kayıt.

Belge No: 126 Mora tarafına gitmek üzere tertip edilen askerlerin masraflarının karşılanmasına dair Tarsus kazası naibi ve mütessellimine gönderilen 22-30 Aralık 1824 M. (Evail-i Cemaziye'l-evvel 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 127 Rum gaillesinin ortadan kalkması için, Rumeli Valisi Reşid Paşa'nın maiyetinde bulunmak üzere Tarsus'tan tertip edilen 500 nefer süvarinin her biri için, 250'şer kuruştan toplam 1 yük 25 bin kuruş masrafın karşılanmasına dair buyruldu sureti.

Belge No: 128 Memleketin asayiş ve emniyetinin sağlanması, ehl-i örf taifesi tarafından şer'i davalara müdahale edilmemesi gerektiğini bildiren ferman sureti.

Belge No: 129 Mahallelerin genel nizamının sağlanması ve yolların tamir edilmesi gerektiğini bildiren 25 Şubat 1825 M. (7 Receb 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 130 Üsküdar'dan Adana'ya varıncaya kadar yol üzerindeki köprü ve kaldırımların tamir edilmesine dair 10 Ocak 1825 M. (Evahir-i Cemaziye'l-evvel 1240) tarihli ferman.

Belge No: 132 14 Ekim 1824 M.(20 Safer 1240 H.) tarihinde Nur Sultan'ın doğumu üzerine üç gün top şenliklerinin düzenlenmesi gerektiğini ilan eden ferman sureti.

Belge No: 134 Surre-i Hümâyûn emininin, hac-ı şeriflerinde iki aşamada verilen tayinat kayıdır. 2 Nisan 1825 M. (13 Şa'ban 1240 H.)

Belge No: 135 Surre-i Hümâyûn emininin, hac-ı şeriflerinde Tekfur Yaylağı'nda tertip edilen beygir kirasına dair 4 Nisan 1825 M. (15 Şa'ban 1240 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 136 Tarsus Sancağı kazalarından tertip edilen, bin nefer süvari asker bedellerinin tahsil edilmesinin gerektiğini bildiren 28 Şubat 1825 M. (10 Receb 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 141 Tarsus Sancağı kazalarına ait asker bedellerinin ödenmesine dair, Adana Mütesellimi İbrahim Serbevani tarafından gönderilen 24 Eylül 1824 M. (30 Muharrem 1240 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 148 Adana Valisi Memiş Paşa'nın Tarsus'a teşriflerinde verilen tayinata dair 16 Haziran 1825 M. (29 Şevval 1240 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 149 El-Hac Mustafa Ağa'nın Adana'dan Tarsus'a teşriflerinde verilen 26 Ekim 1824 M. (3 Reb'ü'l-evvel 1240 H.) tarihli tayinat defteridir.

Belge No: 153 Mürur tezkiyesinin kullanılması gerektiğine dair 21 Mayıs 1825 M. (3 Şevval 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 158 Anadolu ve Rumeli'de kaza ve kasabaların kayıtlarına dair ilam kayıdır.

Belge No: 159 Şark ordusunda görevlendirilmek üzere, Tarsus Sancağı'ndan tertip edilen askerlerin bedellerinin tahsili için yazılan 24 Haziran 1825 M. (8 Zi'l-ka'de 1240 H.) tarihli ilam.

Belge No: 172 Namrun Kalesi neferlerinden Eşci-zade Ahmed Ağa'nın Mirilyaslı Cemaati ile alakasının olmadığına dair kayıt.

Belge No: 186-b 26 Kasım 1821 M. (1 Reb'ü'l-evvel 1237 H.) tarihli Tarsus Kalesi içinde muhafaza edilen mühimmata dair.

Belge No: 225 Ahmed b. Mahmud ile Mustafa'ya mürur tezkeresi verilmediğine dair kayıt.

Belge No: 226-a Kayseriyeli Hamal Hasan ve İsmail'e Kayseriye'ye gitmelerine izin verildiğine dair.

Belge No: 226-b Kayseriyeli Hamal Mustafa'ya, Yazıcı oğlu Kivork kefaletiyle ruhsat verildiğine dair. 15 Ekim 1828 M. (5 Reb'ü'l-ahir 1244 H.)

Belge No: 226-c Kayseriyeli Hamal Ömer b. İsmail Efendi'ye Durmuş Ağa kefaletiyle mürur tezkeresi verildiğine dair. 19 Mayıs 1829 M. (15 Zi'l-ka'de 1244 H.)

Belge No: 226-d Kel Ağa Hanı'nın Kayseriyeli hamalları Süleyman ve Hasan'a mürur tezkeresi verildiğine dair. 29 Mayıs 1829 M. (25 Zi'l-ka'de 1244 H.)

Belge No: 227 Ali Ağa'nın kefaletiyle üç nefer zimmiye Adana tarafına kadar izin verildiğine dair. 8 Haziran 1829 M. (5 Zi'l-hicce 1244 H.)

Belge No: 229 Niğdeli Kostan'a Tarsus'tan Niğde'ye kadar gitmesine izin verildiğine dair.

Belge No: 230 Arsus adındaki zimmiye, yenihanodabaşısı kefaletiyle izin verildiğine dair.

Belge No: 231 Diba adındaki zimminin, Bezirgân Fuzul kefaletiyle Beyrut'a gitmesine ruhsat verildiğine dair.

Belge No: 232 Kıbrıslı şerbetçi Nikola zimmiye, Kıbrıs'a kadar mürur tezkeresi verildiğine dair.

d. Cürüm, Cinayet, Kisas, Kan Bedeli, Eşkialık ve Uygunsuz Hareketlerle İlgili Belgeler

Belge No: 101-b Fatma binti Mehmed'in kocası Yusuf b. Dişab'ın Bağdat seferine giderken İbrahim Ağa tarafından katledilerek öldürüldüğüne dair kayıt. 7 Aralık 1824 M. (15 Rebi'ü'l-ahir 1240 H.)

Belge No: 108 Cemelü aşiretinden sagir oğlan denilen Mehmed'in, Sarrac Ali tarafından zulüm gördüğüne dair. 30 Aralık 1824 M. (9 Cemaziye'levvel 1240 H.)

Belge No: 138 Tarsus'a bağlı karyelerden cebren 10600 kuruş tahsil ederek, ahaliyi perişan bir hale getiren Adana Mütesellimi İbrahim'in affedildiğine dair 13 Ekim 1825 M. (29 Safer 1241H.) tarihli ferman.

Belge No: 144 Çorum Sancağına bağlı İskilib kazası sakinlerinden olan dergâh-ı muallam yeniçerilerinden Kürt Mustafa'nın, Tarsus'ta terbiye edilmesi üzerine suçunun affedilerek salıverildiğine dair 28 Şubat 1825 M. (10 Receb 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 165 Namrun Kalesi sakinlerinden Zöhrebinti el-Hac Mehmed ile çocukları Fatma ve Ömer'in, Kethüda Mehmed Ağa üzerine açtıkları davalarında; Hatunun diğeri oğlu Mehmed'in kethüda tarafından katledildiği iddia edilmiş ancak dava düşmüştür. 26 Ocak 1825 M. (21 Rebi'ü'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 183-a Tarsus'ta sakin Kahireli İmran, Halebli Ömer ve Ahmed adlı kişilerin, kendilerine küfür eden İsmail'i dava etmelerine dair.

Belge No: 192 Hamuzcu Süleyman'ın, Satılmış oğlu Ali'nin iki öküzünü cebren aldığına dair.

Belge No: 200-b Yüksek karyesinden Hüseyin'in yağız tayı, Karakayalı aşiretinden Ali b. Boznebi'ye ait kır kırsığının koluna zarar verdiğiine dair. 9 Ekim 1823 M. (3 Safer 1239 H.) tarihli kayıt.

e. Fuzuli İşgal, Rehin, Zimmet, İhtida, Evlenme-Boşanma, Arazi Anlaşmazlığı, Çekişme, Vasiyet, Veraset İle İlgili Belgeler

Belge No: 3 Hekimhanı sakinlerinden Abdullah'ın 4 Mayıs 1819 M. (9 Receb 1234 H.) tarihinde Müslüman olmasına dair kayıt.

Belge No: 27 Helke karyesi sakinlerinden Mehmed ve kardeşi Abdullah'dan yardım parası (iane) alındığı ve zimmetlerinde bir şey kalmadığına dair Tarsus Mütesellimi Mehmed Emin Kethüda tarafından tahvil verilmiştir. 13 Haziran 1819 M. (19 Şa'ban 1234 H.)

Belge No: 61 Tarsus sipahilerinden Karabacak zade el- hac Ağa ile Kalburcu Mehmed adlı kişiler, reisülküttab Abdurrahman Efendi üzerine açtıkları davalarında; Abdurrahman Efendi'ye ait Ağca Kocalı karyesinde bulunan üç kıta tarlanın, Rüstem Bey Evkafına dâhil olduğu şahitler huzurunda anlaşılmıştır.

Belge No: 62 Tarsus sakinlerinden hamal Memiş'in, dört kese akçe değerindeki doru atını fuzuli kullandığını iddia ettiği Telli oğlunu dava etmesine dair kayıt. 16 Mart 1821 M. (11 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 67 İçil Sancağında Lenger karyesi sakinlerinden es- Seyyid İbrahim b. Hüseyin tarafından, Tarsus kazalarından Elvani Kazası ayanı Hacı Hasan oğlu Paşa Ağa üzerine açılan davada; Paşa Ağa'nın 42620 akçelik zeameti fuzuli yere işgal ettiği anlaşılmıştır. 8 Mart 1821 M. (3 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 91 Tarsus'ta Ermeni taifesinden olan bir kadının Müslüman olup, Fatma ismini almasına dair 28 Nisan 1821 M. (25 Receb 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 103 Hoblu aşiretinden Musa'nın veraseti, zevcesi Ayşe Hatun ile kardeşi Ömer'e intikal ettiğine dair 13 Aralık 1824 M. (21 Rebi'ü'l-ahir 1240 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 110 Tarsus'un Namrun kazasına bağlı Burtan bölgesi sakinlerinden vefat eden Göcek oğlu Abdurrahman Ağa'nın oğlu Ali Bey tarafından, Çubukcu oğlu Görük zimmi üzerine açılan davada; babasının adı geçen zimmi ile müşterek kasaplık yaptığı ve zimminin bir senelik kasaplık hasılatını zimmetine geçirdiği iddia edilmiş, ancak iddia yetersiz kaldığından dava düşmüştür. 11 Ocak 1825 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1240 H.)

Belge No: 112-a Vefat eden Adana Valisi İbrahim Hilmi Paşa'nın zimmet ve bakayasına dair 15 Ocak 1825 M. (25 Cemaziye'l-evvel 1240 H.) tarihli ilam kayıdır.

Belge No: 113 Tarsus sakinlerinden Ovanis zimminin zevcesi Ağza ve kızı Varta, kendilerine kalan malların, Dölek dizdarı Nuri Ağa tarafından fuzuli yere işgal edildiği iddiasıyla açtıkları davalarında; davalının 800 kuruş alacağı olduğu anlaşıldığından davanın düştüğünü bildiren 1 Ocak 1825 M. (11 Cemaziye'l-evvel 1240 H.) tarihli hüccet sureti.

Belge No: 114-c Adana Sancağı ahalilerinin zimmetlerinde bulunan bakaya miktarlarına dair kayıt.

Belge No: 120 Vefat eden Adana Valisi El-Hac Hüseyin Paşa'nın zimmetlerine dair 25 Ağustos 1824 M. (29 Zi'l-hicce 1239 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 123 Tarsus sakinlerinden Hüseyin b. Şekur oğlu Mehmed'in Ağca Koyunlu Aşiretinden Osman Ağa'ya karşı açtığı davasında; babasının Boğdan tarafından geldiğine ve aşirete mensup olmadığına hüküm verilmiştir. 31 Ocak 1825 M. (11 Cemaziye'l-ahir 1240 H.)

Belge No: 124 Ağca Koyunlu Aşiretinden Osman Ağa ile ihtiyarlarının davasına dair Kusun Kazası naibi Abdurrahman Şükrü tarafından yazılan 4 Şubat 1825 M. (15 Cemaziye'l-ahir 1240 H.) tarihli mürasele kaydı.

Belge No: 131 Tarsus kazalarından KusunKazası'na dâhil edilen Gülek Kalesi sakinlerinden Tahreci oğlu Molla Mehmed ve kale dizdarı tarafından, Tarsus sipahilerinden Abdullah ve Mustafa'ya karşı açılan davada; Koçlu Cemaatine ait olan Meriye mezarının Abdullah'a ait olduğu anlaşıldığından dava düşmüştür. 11 Mart 1825 M. (21 Receb 1240 H.)

Belge No: 140 Adana Valisi İbrahim Hilmi Paşa'nın zimmet ve bakayasının tahsil edilmesine dair ferman.

Belge No: 166 Adana Kalesi sakinlerinden Menukad'ın oğulları Berik ve Ali ile Kara Şahin'in oğlu Halil'in veraset davasına dair. 30 Ocak 1821 M. (25 Rebi'ü'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 174 Gözene Yaylağı'nda Başpınar yakınında bulunan ve güneyi dağ, doğusu pınar ve batısı Osman oğlunun tarlasıyla sınırlı olan arsanın intikaline dair kayıt.

Belge No: 176-b Tarsus'un bir karyesinde Ermeni taifesinden olan bir Hatunun İslam dinini kabul ederek, Fatma ismini aldığına dair 12 Mayıs 1821 M. (9 Şa'ban 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 182-a Hasan Ağa karyesi ile Çatal Kili karyesi yakınında bulunan Dişirce mezarının sınırlarının belirlenmesine dair kayıt.

Belge No: 184 Mehmed Ağa karyesinden Elif binti Halil ile Osman b. İbrahim'in boşanmaları ve hatunun mihir ve nafakasına dair 9 Temmuz 1821 M. (8 Şevval 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 187 Tarsus'ta Tekeli-zade bahçesinde sakin olan Mustafa b. Diyab ile zevcesi Hadice binti Ali'nin boşanmaları ve mihr-i müeccel ile mihr-i muaccelin belirlenmesine dair 18 Ağustos 1821 M. (19 Zi'l-ka'de 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 188 Zebir karyesi sakinlerinden Hadice binti Mehmed'in, kocası Mahmud tarafından gözüne darp edilmesi üzerine boşanmalarına dair 7 Aralık 1821 M. (12 Rebi'ü'l-evvel 1237 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 193-a Antakyalı el-Hac Bekir Ağa'nın veraset davasına dair.

Belge No: 195 Kuyucu Apardim'in bir dişi camusu zimmetine geçirdiğine dair kayıt.

Belge No: 199 Tarsus sakinlerinden Debbâğ Mehmed ile Emine Hatun arasındaki veraset davasına dair. 21 Eylül 1823 M. (15 Muharrem 1239 H.)

Belge No: 205 Aslen Trabzonlu olup, Tekye mahallesi sakinlerinden Şeyh Mehmed'in kızını, Mahmud'un oğlu Halil'e Allahın emriyle verdiği dair. Mart 1824 M. (Receb 1239 H.)

Belge No: 211 Gökcelü kazası sakinlerinden Aişe binti Ahmed'in vekili el-Kasım Efendi tarafından, Dede Efendi oğlu Molla Ahmed üzerine açılan veraset davası. 23 Ekim 1823 M. (17 Safer 1239 H.)

Belge No: 218 Harputlu Mustafa'nın, zevcesi Mihayes Hatun'u bırakarak firar ettiğine dair kayıt. 19 Kasım 1824 M. (27 Rebi'ü'l-evvel 1240)

Belge No: 221 Tarsus sakinlerinden vefat eden Ali Ağa'nın veraset davasına dair 9 Ocak 1823 M. (21 Cemaziye'l-ahir 1243 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 222 Karamad'a bağlı İbrele karyesi sakinlerinden Hacı b. Abdurrahman'ın, Nevşehirli'den aldığı deveyi kaybettiğine dair. 7 Ekim 1828 M. (27 Rebi'ü'l-evvel 1244 H.)

f. Borç ve Emanetle ilgili Belgeler

Belge No: 1 Medine-i Tarsus kazalarından Kusun kazası dâhilinde bulunan Dölek Kalesi sakinlerinden firar eden Tahreci-zade Molla Mehmed'in terekesi olan elli yük saman ile bin kuruş değerinde olan emval ve eşyasının korunması için, Dölek Kalesi sakinlerinden bir kimseye huzur-ı şer'de emaneten teslim olunduğuna dair kayıt.

Belge No: 45 Şekeroğlu'nun Ali Beşe adlı kişiye olan 130 kuruş borcundan kırk kuruşunu havale ettiğine ve buna İbrahim'in şahitlik yaptığına dair kayıt.

Belge No: 50 Tarsus sakinlerinden Danyal adlı kişinin, Göncü oğlu Hacı Mehmed'e 40 adet yaldız altunu ve 69 adet fındık altunu emaneten teslim eylediğine dair kayıt. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 85 Tarsus'ta Zorbaz oğlu Molla Ağa'nın vekili Şeyh Musa Efendi'nin, Emin oğlunun kızı Emine Hatun üzerine açtığı davada; Kızıl Murad mahallesinde bulunan Hacı Hafız oğlu Mustafa'nın menziline irsen Emine Hatun'a intikal ettiği şahitler huzurunda anlaşılmış ve dava düşmüştür. 14 Mart 1821 M. (9 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 87 Ali Efendi'nin, Barbir zimmiye olan borcuna karşılık 10 kile buğday ve 5 kile arpa vermesi üzerine 155 kuruş borcu kaldığına dair kayıt.

Belge No: 89 Ereğli karyesinden Uruzlu El-Hac Ali b. El-Hac Süleyman'ın, Namrun Kalesi sakinlerinden Osman b. İbiş'e emaneten verdiği beygirin telef olduğuna dair 18 Mart 1821 M. (13 Cemaziye'l-ahir 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 104 Sarraf Mercan veled-i Ovanis zimminin vekili Sergizveled-i Minas zimmi ile Tarsus kazası ahalisinden Karmur-zade Seyyid Hasan bin Seyyid Yusuf'un müşterek mallarına dair 26-30 Ağustos 1824 M. (Evail-i Muharrem 1240 H.) tarihli ilam.

Belge No: 119 Payas ve Kurt Kulağı menzilcisi Hacı Ömer'in borç temessüklerine dair kayıt.

Belge No: 139 Adana Mütesellimi İbrahim'in borçlarının tahsil edilmesi gerektiğine dair 6 Nisan 1826 M. (27 Şa'ban 1241 H.) tarihli ferman.

Belge No: 167 Melik Efendi'nin kardeşi Hafız Efendi'nin, Artin zimmiye olan borcunu ödediğine dair 8 Mayıs 1821 M. (5 Şa'ban 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 178 Kayserili Gedik Ali'nin Tarsus'ta sakin iken Molla Salih'in verdiği temessükü zayi ettiğine dair kayıt. 22 Mayıs 1821 M. (19 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 198 Tarsus sakinlerinden Mahmud b. Mehmed'in, Talas sakinlerinden Kasabar zimmiye 30 kuruş borcu olduğuna dair. 31 Ekim 1823 M. (25 Safer 1239 H.)

2. İktisatla İlgili Belgeler

a. Narh

Belge No: 14.a Adana Eyalet Valisi Celaleddin Mehmed Paşa'nın emriyle, Tarsus esnaflarına verilen narh kayıdır.

Belge No: 96 Satışa sunulan sebzelerin miri fiyatlarının belirlenmesine dair 19 Ekim 1825 M. (6 Rebi'ü'l-evvel 1241 H.) tarihli narh kayıdır.

Belge No: 150 Altın fiyatlarının yeniden düzenlenerek, rayicin belirlenmesine dair 15 Mayıs 1825 M. (27 Ramazan 1240 H.) tarihli ferman sureti.

Belge No: 151 Altın fiyatlarına dair darphane nazırı tarafından gönderilen 15 Mayıs 1825 M. (27 Ramazan 1240 H.) tarihli mektup suretidir.

Belge No: 152 Darphane tarafından verilen altın ve gümüşlerin fiyatlarına dair.

Belge No: 154 Darphane-i amirede 100 paraya kesilen rub'iyyenin rayicine dair 28 Şubat 1825 M. (10 Receb 1240 H.) tarihli ferman.

b. Salyane, Tevzi, Taksim, Tarife, Vergi Tahsili, Vergi Muafiyeti, Mukataalar, Mübayaa ve İmar İle İlgili Belgeler

Belge No: 7 Adana Valisi Celaleddin Mehmed Paşa'nın Tarsus'a teşrifi sırasında mübayaa emini olan Ömer Ağa'ya verilen koyun ve et kıymeti olan 2610 kuruşun mütesellim ağaya teslim edildiğine dair 24 Nisan 1819 M. (29 Cemaziye'l-ahir 1234 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 8 Şahin karyesinden alınan on kile arpa kıymeti olan üç yüz kuruşun mütesellim ağa tarafından Ahmed eliyle Hacı Başı'ya havale olunduğuna dair 28 Mart 1819 M. (29 Cemaziye'l-ahir 1234 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 9 1819 (1234) senesi şaban ayında verilen nan-ı aziz kıymeti olan 3097 kuruş meblağın Tarsus mütesellimi ağa tarafından Hacı Bâşi'ye havale olunduğuna dair kayıt.

Belge No: 10 Kefere karyesinden mübayaacı Ömer Ağa'ya verilen 8 kile arpa kıymeti olarak 240 kuruşun Tarsus mütesellimi Hacı Başı Ağa'ya teslim olunduğuna dair kayıt.

Belge No: 11 Adana Valisi Mehmed Paşa'nın emriyle, Melemenci Aşireti tarafından verilmesi gereken senelik 6 bin kuruş salyanenin 3 bin kuruşu şehri hac ağası Ali Ağa'ya teslim olduğunu bildiren 10 Mayıs 1819 M.(15 Receb 1234 H.) tarihli masraf defteri.

Belge No: 12 1233 senesine ait Adana ve Tarsus sancakları kazalarından miktarı belli olan buğday mübayaası kapucubaşı Ömer marifetiyle yapıldığı, mübaya bedelinden kalan kırk bir bin sekiz yüz seksen üç buçuk kuruşun ise Tarsus Sancağı kazaları hissesi olan on üç bin kile hintadan üç bin iki yüz altmış altı kilesi ve Adana Sancağı hassası olan on beş bin keyl hintadan dört bin kilesi dergâh-ı mualam gedüklülerinden memur Mustafa Bey'e teslim olunmasına dair Adana Valisi Vezir Seyyid el-Hac Hüseyin Paşa ile Adana ve Tarsus Sancaklarındaki kazaların kadıları ve naibleri ve iş erlerine hitaben gönderilen ferman. 21 Kasım 1820 M. (14 Safer 1236 H.)

Belge No: 13 1233 senesinde Adana ve Tarsus sancakları kazalarında kapucubaşı Ömer marifetiyle buğday rayicinin belirlenmesi ve Tarsus Sancağı kazalarının hissesi olan 13 bin kile buğdayın 3260 kilesinin bahası olan 11431 kuruştan 3500 kuruşun ödendiği ve bakaya olarak 7931 kuruşun kaldığı; aynı şekilde Adana Sancağı hissesi olan 15 bin kile buğdayın 4 bin kilesinin bahası olan 14000 kuruştan 6 bin kuruşun ödendiği ve 8 bin kuruşun kaldığı bildirilmiştir. Bu kalan buğday bahasının tahsil edilerek dergâh-ı muallâm gedüklülerinden Mustafa Bey'e teslim edilmesine dair Adana Eyalet Valisi Vezir Seyyid el-Hac Hüseyin Paşa ile Tarsus Sancağı kazalarının kadı ve naibleri ve iş erlerine hitaben gönderilen 24 Ekim 1820 M. (16 Muharrem 1236 H.) tarihli ferman.

Belge No: 14.b Tarsus kazasında Kusun nahiyesine tabi Tekfurlu Zaviyesi Evkafına ait arazi dahilinde bulunan derbendcilerin resm-i ganem, bâd-ı heva ve resm-i arusane hariç olmak üzere avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf oldukları bildirilerek, senede 2 taksit halinde ödenen salyane için Şeyhlü karyesinden 50'şer kuruştan ziyade alınmamasına dair Tarsus Mutesellimi Hüseyin Ağa ve Tarsus kadısına hitaben gönderilen buyruldu 11 Nisan 1831 M. (27 Cemaziyel-ahir 1235 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 17 Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Tarsus İskeleyi mübayaacısı Kara Ömer'in memuriyeti esnasında satın aldığı zahireyi, Sarraf Tankır oğlu Agob bezirgânın taahhüt ettiği bildirilerek, 6 bin kile buğday bahası olan 32500 kuruştan kalan 6500 kuruşun zahire hazinesine teslim olunması ve Tarsus'tan tahsil edilen 3400 kile buğdayın fiyatının belirlenmesine dair, Adana valisi vezir Celaleddin Paşa ile Adana kadısı ve dergâh-ı muallam gedüklülerinden Adana ve Tarsus Sancakları mübayaacısı Mir Mustafa ve cümle iş erlerine hitaben gönderilen 12 Haziran 1819 M. (18 Şa'ban 1234 H.) tarihli ferman.

Belge No: 18-19 Tarsus Kadısı ve Tarsus gümrükcüsüne hitaben gönderilen fermana göre; müstem tûccar taifesinden olan France ve Nemce tûccarının kendi memleketlerinden Osmanlı topraklarına getirdikleri ve Osmanlı'dan alıp kendi ülkelerine götürdükleri emtia ve eşyadan alınan gümrüklerin yenilendiği bildirilmiştir. 29 Eylül 1819 M. (9 Zi'l-hicce 1234 H.)

Belge No: 20 Adana Valisi Vezir Celaleddin Paşa ile Tarsus Sancağı'na tabi kazaların kadı, naib, ayan zabitan ve iş erlerine hitaben gönderilen fermana göre; Tarsus Sancağı'na bağlı kazalara 1500 ağnamın yüklendiği ve bu hayvanların bedellerinin tespit edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Buna göre sağmal hayvanların haricinde erkek hayvanın her biri 70'er paraya, kısırı 60'ar paraya, toklu 40, keçi 60 paraya satın alınması ve Kasap başı Mehmed Sadık'a teslim edilmesi istenilmiştir. 20 Ekim 1819 M. (1 Muharrem 1235 H.)

Belge No: 23 Tarsus'ta Melik Tahir tarafından yaptırılan cami-i şerifin harap bir vaziyette olduğu ve tamir edilmesi için Seyyid Hüseyin Halife'nin görevlendirildiğine dair 8 Nisan 1821 M. (5 Receb 1236 H.) tarihli berat sureti.

Belge No: 24 Tarsus Sancağı'nda Gülek Menziline yapılan toplam 50 bin kuruş yardımın taksim edilerek, 35 bin kuruşunun mart salyanesine, 15 bin kuruşun ise eylül salyanesine dâhil edildiğine dair salyane defteridir. 12 Haziran 1821 M. (11 Ramazan 1236 H.)

Belge No: 26 Adana eski Valisi El-Hac Mustafa Paşa'nın ambarından alınan 70 kile bulgurun 9746 kıyyesi beşer paradan satın alınarak, şimdiki Adana Valisi Celâleddin Mehmed Paşa'nın tahsildarı Ahmed Ağa eliyle kilere teslim edildiğine dair. 9 Haziran 1819 M. (15 Şa'ban 1234 H.)

Belge No: 30 Tarsus kazalarından Elvanlu, Gökcelü, Kusun ve Kuştemur kazalarına ait aşar-ı şer'iyye ile diğer vergilerinin tahsil edilmesine dair, Adana eyalet divanından Tarsus kadısı ve dergâh-ı âli kapucubaşlarından Tarsus mütesellimi ağaya hitaben gönderilen 15 Haziran 1819 M. (21 Şa'ban 1234 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 39 1820 (1235) senesi Adana ve Tarsus mübayaasına memur olan Mustafa Bey'e verilen tayinat defteridir. 30 Ekim 1819 M. (11 Muharrem 1235 H.)

Belge No: 40 1820 (1235) senesi safer ayının yarısında Bekir Paşa'nın Halep tarafına gittiği sırada vilayet tarafından kendisine verilen tayinat defteridir. 3 Aralık 1819 M. (15 Safer 1235 H.)

Belge No: 41 Adana ve Tarsus kazalarının enfiyeciliği, 1235 senesi ağustos ayında 1 seneliğine Hüseyin Paşa'ya verildiğine dair Adana ve Tarsus kazalarının kadıları, mütesellim, voyvoda, ayan ve iş erlerine hitaben gönderilen 16 Kasım 1820 M. (9 Safer 1236 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 42 1234 senesi mart başlarında Tarsus Sancağı'na bağlı olan kazalara taksim edilen masraf defteridir. 29 Eylül 1819 M. (9 Zi'l-hicce 1234 H.)

Belge No: 69 Dergâh-ı muallam gedüklülerinden Adana ve Tarsus Sancakları mübayaacısı Osman Ağa tarafından yazılan arzuhalde, Tarsus İskelesine naklolunmak üzere 1817 (1232) senesine ait Namrun mübayaasından 1800 kile zahirenin çürüyüp telef olduğu bildirilmiştir. Çürümüş olan 24993,5 kuruş kile buğday bedelinin tahsil edilmesi gerektiğini bildiren ve Adana Valisi Vezir Mehmed Celaleddin Paşa ve Mevlana Tarsus kadısı ve ileri gelenlere hitaben gönderilen 9 Haziran 1819 M. (15 Şa'ban 1234 H.) tarihli ferman sureti.

Belge No: 75 1818 (1234) senesi enfiye mukataası için gönderilen fermana göre; darphane-i amire tarafından zabt ve idare edilen Adana ve Tarsus kazaları enfiyeciliği, 1235 senesi ağustos başından itibaren 1 seneliğine Keşiş oğlu zimmi Teyri'ye ber vech-i emanet yoluyla idare edilmek üzere ihale edilmiştir. Ancak zimminin idareyi Yorgi adlı kişiye teslim etmesi ve Yorgi'nin de mal-ı miriyi telef edeceği anlaşıldığından, enfiyecilik Yorgi'den alınarak Mihail zimmiye ihale edilmiştir. 20 Mart 1820 M. (5 Cemaziye'l-ahir 1235 H.)

Belge No: 77 Darphane-i amire tarafından idare edilen mukataattan enfiye mukataasının Adana ve Tarsus'a ait kısmının Mihail zimmiye ihale edilmesine dair 14 Temmuz 1819 M. (21 Ramazan 1234 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 80 1820 (1235) senesi mart itibariyle ispençe için verilen ispençe name defteridir.

Belge No: 88 Antakyalı Civelek-zade ile Barbir Usuk zimmi arasında geçen ipek gümrüğü davasına dair.

Belge No: 95 1241 senesine ait 1500 adet küçükbaş hayvanın bedellerinin belirlenerek satın alınmasına dair, Adana beylerbeyi Memiş Paşa ile Tarsus Sancağı'ndaki kazaların kadı ve naiblerine hitaben gönderilen 9 Ekim 1825 M. (25 Safer 1241 H.) tarihli ferman.

Belge No: 98 Şark ordusu için tertip edilen süvarinin bedellerinin tevzi edildiğine dair Tarsus Sancağı'ndan gönderilen 27 Kasım 1824 M. (5 Rebi'ü'l-ahir 1240 H.) tarihli ilam kayıdır.

Belge No: 101-a Osmanlı Devleti ile Sardunya arasında yapılan ticaret anlaşmasına dair ferman.

Belge No: 106 Adana'da ber vech-i malikâne yoluyla Mehmed Han Ağa tarafından tasarruf edilen mukataanın, 1239 senesine ait Kara Çalılı ve Kâfir Kıran Mezralarının mahsul hisselerine dair.

Belge No: 107 Karakayalı cemaatinden olan Velipaşa-zade Mehmed Ağa ve refiki Abdurrahman Efendi tarafından der-aliyyeye gönderilmesi gereken 7500 kuruşun tahsil edilmesine dair Adana divanından gönderilen 26 Aralık 1824 M. (5 Cemaziye'l-evvel 1240 H.) tarihli buyruldu.

Belge No: 109 Adana ve Tarsus sancaklarından toplam 35 nefer sıbyan ve tekaüdün her biri için 40'ar kuruştan olmak üzere toplam 1400 kuruş olan cebelü bedellerinin tahsil edilmesine dair 4 Ekim 1824 M. (10 Safer 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 111-b Adana Valisi Memiş Paşa'nın Tarsus'a teşrifinde tertip edilen 9 Kasım 1824 M. (17 Rebi'ü'l-evvel 1240 H.) tarihli şair defteridir.

Belge No: 114-b Köprü ve kaldırım tamiri için Bekir Ağa'nın görevlendirildiğine dair kayıt.

Belge No: 115 Tarsus Sancağı'nın Akkemübayaası bedellerinin affına dair 1 Mart 1825 M. (11 Receb 1240 H.) tarihli tahvil kaydı.

Belge No: 116 Akke maslahatı için oluşturulan zahire ve ağnam bedellerine dair tahvil kaydı. 25 Şubat 1825 M. (7 Receb 1240 H.)

Belge No: 117-a Tarsus Sancağı'nda Akke tertibatı için verilen bedeliyenin tahsili ve Bursalı El-Hac Mehmed Ağa'ya teslim edilmesine dair ilam kayıdır. 3 Mart 1825 M. (13 Receb 1240 H.)

Belge No: 117-b Akke nüzul emini Kara Osman-zadenin adamı El-Hac Mehmed Ağa'ya 13500 kuruş verildiğine dair tahvil sureti. 18 Kasım 1826 M. (17 Rebi'ü'l-ahir 1242 H.)

Belge No: 122 Tarsus Sancağı'nda Akke tertibatı için ödenmesi gereken 7500 kuruş bedelin tahsil edildiğine dair tahvil suretidir.

Belge No: 133 Türkmen taifelerinden Adana livası Yörükân Cemaati ile Tarsus ve Sis mukataasının 10177,5 kuruş 30 akçe mal ile yarı hissesinin ber vech-i malikâne yoluyla Ali Bey'in uhdesine verildiği, yarı hissenin ise darphane-i amire tarafından zapt edildiğini bildiren 16 Şubat 1825 M. (27 Cemaziye'l-ahir 1240 H.) tarihli ferman sureti.

Belge No: 137 Adana eski Valisi merhum Hilmi Paşa'nın Tarsus'ta bulunduğu sırada hil'at bahası olarak Gökcelü kazası ile Tekeli ve Kara Kayalı aşiretlerinden 2000, Elvanlı kazasından 1000 ve Ulaş kazasından 1500 olmak üzere toplam 8500 kuruşun tahsil edilmesi gerektiğine dair dergâh-ı muallam kapucubaşlarından Adana Mütessilimi Karaca İbrahim'e hitaben gönderilen 21 Ocak 1825 M. (1 Cemaziye'l-ahir 1240 H.) tarihli ferman.

Belge No: 142 Adana Valisi Hüseyin Paşa tarafından Adana mütessilimi olarak görevlendirilen Serbevani Karaca İbrahim Ağa tarafından Tarsus Sancağı'na mütesselim nasb olunan Kel Ağa-zade Seyyid Mehmed Ağa marifetiyle ruz-ı kasım tevziinin yapıldığına dair. 14 Haziran 1825 M. (27 Şevval 1240 H.)

Belge No: 143 Adana Valisi Memiş Paşa'nın teşriflerinde, karyelerden tertip edilen Gülek menzili beygirlerinin kirasının güz salyanesine dâhil edildiğine dair kayıt. 1 Kasım 1824 M. (9 Rebi'ü'l-evvel 1240 H.)

Belge No: 145 Rumeli Valisi Reşid Paşa'nın maiyetinde istihdam edilmek üzere Tarsus Sancağı'ndan tertip edilen 500 nefer askerin ulufeleri için, toplam 1 yük 25 bin kuruş bedelin toplanıp tahsil edilmesi görevi Selam Ağası Tahir Bey'e verildiğine dair 5 Mayıs 1825 M. (17 Ramazan 1240 H.) ilam kaydı.

Belge No: 146 Adana Valisi Memiş Paşa'ya verilen zahirelerin kaydıdır. 25 Haziran 1825 M. (9 Zî'l-ka'de 1240 H.)

Belge No: 156 Adana Valisi Memiş Paşa'nın Tarsus'a teşriflerinde verilen 7 Kasım 1824 M. (15 Reb'ü'l-evvel 1240 H.) tarihli şair kaydıdır.

Belge No: 157 Sardunya tüccarları ile yapılan ticarete kullanılan malların tarifelerine dair 9 Ekim 1824 M. (15 Safer 1240 H.) tarihli ferman sureti.

Belge No: 181-b Tarsus'un çeşitli karyelerinden gelen buğday miktarlarına dair kayıt.

Belge No: 197 Tarsus'ta iltizama verilerek işletilen şerbethanenin iltizam bedeline dair 15 Mayıs 1823 M. (4 Ramazan 1238 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 206 Miralay Ali Ağa'nın küçük oğlu Hüdaverdi'nin vasisi ve anası olan Fatıma Hatun'un çiftlik mahsulâtına dair. 21 Kasım 1823 M. (17 Rebi'ü'l-evvel 1239 H.)

Belge No: 224 Kürt Musa karyesinden İsmail oğlu Ali'nin gündeliğinin 6 kuruş olarak belirlenmesine dair.

c. Alım-Satım, Alacak-Verecek, İcra, İcar ve Kefil İle İlgili Belgeler

Belge No: 21 Tarsus zimmîlerinden vefat eden BeznuyKürtoğlu'nun terekesi borçlarına yetmediğinden, Namrun Yaylağında Çakal Kayağında bulunan bağın kendisine ait olan 2 hissesi 200 kuruş bedelle yeğeni Kirakos zimmîye satıldığına dair 3 Haziran 1821 M. (2 Ramazan 1230 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 28 Celâleddin Mehmed Paşa tarafından el-Hac Mustafa'dan kıyyesi beşer paradan alınan bulgurun tahsili için Ahmed Ağa'nın görevlendirildiğine ve tahsilât için ödenmesi gereken 193 kuruşun Tor-zade Ahmed Ağa tarafından yirmi güne kadar teslim edileceğinin taahhüt edilmesine dair. 19 Haziran 1819 M. (25 Şa'ban 1234 H.)

Belge No: 31 Adana Valisi Celâleddin Mehmed Paşa'nın yaylağa teşrifi sırasında karyelere taksim edilen 6 Temmuz 1819 M. (13 Ramazan 1234 H.) şair (arpa) defteridir.

Belge No: 32 Adana Valisi Celâleddin Mehmed Paşa'nın tahsildarı Ahmed Ağa tarafından Süleyman bey-zade Mustafa Bey'e 1531 kuruş verildiğine dair kayıt. 9 Haziran 1819 M. (15 Şa'ban 1234 H.)

Belge No: 35 Adana'dan Antalya'ya varıncaya kadar kullanılan develerin kirası 15 kuruştan hesap edilerek, mart salyanesine dâhil edilmesine dair.

Belge No: 36 1819 (1235) senesi muharrem başlangıcında gelen giden tatarların beygir kirası için Panos Bezirgânbaşı ve Nalbandoğlu ve Helvacı Vanis zimmiler tarafından bin kuruş verildiğine dair temessük. 28 Mart 1819 M. (1 Cemaziye'l-ahir 1234 H.)

Belge No: 37. a 1819 (1235) senesi muharrem ayında Panos zimmi tarafından bin kuruşun teslim edildiğine dair temessük.

Belge No: 37. b Tarsus'ta Melemenci oğlu tarafından 300 kuruş bedelle kiraya verilen dört kapılı fevkani mahzen için ödenmesi gereken bedelin mart salyanesine dâhil edileceğine dair.

Belge No: 44 Tarsus kuralarından Dikili karyesi sakinlerinden Ayşe binti Yusuf Hatun'un Delihac adlı kişi üzerine açtığı davasında, Delihac ile kardeşi İsmail'in birbirlerine kefil olarak al kırsağını 180 kuruşa satın aldıklarını ve 17 kile arpanın her kilesini 47'şer kuruşa kendilerine verdiğini iddia etmiştir. İsmail'in vefat etmesi üzerine onun terekesinden borcunun düşülmesi ve Delihac adlı kişiden de kalanının alınması istenilmiştir. 100 kuruşun davalıdan alınarak, Ayşe Hatun'a verilmesi üzerine dava düşmüştür. 10 Mayıs 1821 M. (7 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 46 Tarsus Mütesellimi merhum Mir-alay el-Hac Ahmed Ağa tarafından kiralanan ve Yozgatlı Sezayî adıyla meşhur olan konağın 1236 senesi haziran ayına ait 400 kuruş kirası, vekili Süleyman Bey-zade Mustafa Bey tarafından, Tarsus'ta müstemîn tüccar taifesinden olan Françeli Pelut adlı kişinin vekiline teslim edildiğine dair kayıt. 1 Eylül 1814 M. (16 Ramazan 1229 H.)

Belge No: 47 Harput ahalilerinden Sadık'ın, Helke karyesinde Serkis adlı kişiden 320 kuruş alacağı olduğuna dair kayıt. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 53 Adana'dan Ali b. Musa adlı kişinin Hac Bozan karyesi sakinlerinden Eyüp b. San üzerine açtığı davada, 700 kuruş alacağı olduğu ortaya çıkarılmıştır. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 54 Darendeli Osman'ın, Avcı Çerkesi oğlundan 240 kuruş alacağından 63 kuruş kaldığına dair kayıt. 26 Şubat 1821 M. (23 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 55 Tarsus kazalarından Namrun Kalesi sakinlerinden Memiş bin Mehmed ile Kıkıcı-zade es-Seyyid Mehmed Ağa arasındaki mülk davasına dair. 26 Şubat 1821 M. (23 Cemaziye'l-evvel 1236H.)

Belge No: 56 Talaslı İbrahim Talasî Murad zimminin Mileci Üme'den 115 kuruş alacağının sabit olduğuna dair.

Belge No: 57 Darendeli el-Hac İbiş adlı kişinin Kılıkli aşiretinden Talaş Köse'den 191 kuruş alacağı olduğu mahkemede şahitler huzurunda sabit olmuştur.

Belge No: 59 Şambaydı aşiretinden Halil oğlu Ali ile Mustafa'nın, Abdülbaki Efendi bahçesinde bir res deve için 45 kuruşa anlaştıklarına dair. 12 Mart 1821 M. (7 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 60 Kayseriye sakinlerinden Alemdar'ın, Tarsus sakinlerinden Hatun üzerine açtığı davasında; Hatun'dan alacağı 400 kuruştan iki yüzünü aldığı, geri kalan meblağın ise ödenmediği iddia edilmiş ancak dava düşmüştür. 14 Mart 1821 M. (9 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 63 Antakya ayanından Civelet-zade İbrahim Ağa'nın, Trabluslu zimmiler üzerine açtığı davada; 1232 senesinde Haleb Valisi Ahmed Paşa'nın Haleb Sancağında olduğu sırada ipek gümrüğünü kendisine ihale ettiğini bildirmesi ve zimmilerin kendisinden aldıkları ipek için her kantarı 300'er kuruştan 30 bin kuruş hakkını almasına dair. 16 Mart 1821 M. (11 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 64 Mürseloğlu karyesi sakinlerinden Hasan'ın, kayınvalidesi Şerife Hatun'dan bin kuruş alacağı olduğuna dair kayıt. 15 Nisan 1824 M. (15 Şa'ban 1239 H.)

Belge No: 65 Karakayalı aşiretinden Kolukırık oğlu Mustafa ve Hamza oğlu Molla Mehmed'in 700 kuruşa anlaşmalarına dair. 4 Mart 1821 M. (29 Cemaziye'l-evvel 1236)

Belge No: 66 Tarsus sakinlerinden Tellioğlu'nun, Mehmed Ali'den 280 kuruş alacağı olduğunu iddia etmesi üzerine açılan davada; Mehmed Ali'nin 100 kuruşu teslim ettiği ve geri kalan borcu için 11 çift çizme verdiği kanıtlandığından dava düşmüştür. 8 Mart 1821 M. (3 Cemaziye'l-ahir 1236 H.)

Belge No: 68 Tarsus sakinlerinden Hasan'ın, Kürt Mehmed'den 125 kuruş alacağı olduğuna dair 10 Mart 1821 M. (5 Cemaziye'l-ahir 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 70 Tarsus kazalarından Perce karyesi sakinlerinden Dokuz oğlu Mustafa tarafından, Çarık para ağası Hüseyin üzerine açılan davada; Hüseyin'in evinin miri malı olmadığı şahitler huzurunda anlaşılmıştır. 24 Haziran 1819 M. (1 Ramazan 1234 H.)

Belge No: 74 Buhani sakinlerinden Hacı Mehmed'in dükkânında bulunan emval ve eşyasının kayıdır.

Belge No: 78 Trablus sakinlerinden Mehmed Alemdar tarafından, Barbur oğlu İlyas üzerine açılan davada, Tarsus'un Kızıl Murad mahallesinde küçük minare yakınında bulunan üç bab fevkani dükkânın SeyyidAbdulfettah'dan 5750 kuruş bedelle satın alındığı anlaşılmıştır. 28 Eylül 1819 M. (8 Zi'l-hicce 1234 H.)

Belge No: 81 Tarsus'ta vefat eden Mehmed Emin Efendi'nin hayatta iken, Tarsus naibi Seyyid Ömer Efendi'ye iki bin kuruş bedelle polîçe mektubu verdiği dair kayıt. 22 Kasım 1820 M. (15 Safer 1236 H.)

Belge No: 86 Gedik Ali Ağa'nın, Şami oğlu Molla Salih'ten 500 kuruş alacağı olduğuna dair 20 Mart 1821 M. (15 Cemaziye'l-ahir 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 90 Karakayalı aşiretinden Kara Fakih'in yağız kırsağını 4 ay önce zayi eden zimmiye açılan davaya dair.

Belge No: 99 Karakayalı aşireti muhtarı Ahmed Ağa ile Niğde sakinlerinden Sarraf İbrahim zimmi arasında geçen alacak verecek davasına dair 13 Kasım 1824 M. (21 Rebi'ü'l-evvel 1240 H.) tarihli hüccet.

Belge No: 102 Tarsus sakinlerinden vefat eden İmamoğlu Ahmed Ağa'nın kerimesi Zeynep Hatun'un vekili Turbazi Ali Efendi tarafından, Kara Halil-zade Mehmed Eşref Efendi'nin yetim ve yetimlerine vasi olan Medine Hatun'un vekili Seyyid Dede Ağa üzerine açılan davada; Zeynep Hatun'un babasından kalan Helke karyesindeki çiftlik ile tarlaların Kara Halil tarafından zabt edildiği iddia edilmiş ancak, malların Zeynep Hatun'un anası tarafından 1600 kuruşa satıldığı anlaşıldığından dava düşmüştür. 25 Mayıs 1825 M. (7 Şevval 1240 H.)

Belge No: 105 Talas karyesi sakinlerinden Toros veled-i İgob tarafından, vefat eden Şirin veled-i Abraham zimminin çocuklarının vasisi Yuvani zimmi üzerine açılan alacak-verecek davasına dair hüccet.

Belge No: 121 Tarsus sakinlerinden Safiye bin Abdullah Beyzade Hatun tarafından, Mehmed Emin Ağa'nın oğlu Derviş Ahmed Bey'in vekili Ali Baba-zade es-Seyyid Yusuf Ağa'ya bin kuruş bedelle su değirmeninin satışına dair 24 Şubat 1825 M. (6 Receb 1240 H.) tarihli hüccet.

Belge No: 125 Kusun kazası dahilinde Tekeli aşiretinden Nasıf'ın beygir davasına dair verilen tahvil sureti.

Belge No: 160-a Çavuşlu karyesi sakinlerinden Memiş oğlu Osman'ın, Maraza'nın oğlu Mehmed'den 72 kuruş alacağı olduğuna dair 28 Aralık 1825 M. (17 Cemaziye'l-evvel 1241 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 160-b Kara Hacı Toluklu oğlu Fakih'in alacak-verecek davasına dair. 3 Ocak 1826 M. (23 Cemaziye'l-evvel 1241 H.)

Belge No: 161 Tarsus'ta Yenihan tüccarlarından Alameddin Mehmed Ağa'nın, Kayserili Mutfak Hasan Efendi'den alacağı 1500 kuruşa dair kayıt. 6 Mayıs 1821 M. (3 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 163 Talas karyesi sakinlerinden Bedos veled-i Yorgi zimminin, Tarsus sakinlerinden Mehmed üzerine açtığı davasında, 9 ay önce boz merkebin zayı edildiği anlaşılmıştır. 17 Şubat 1819 M. (21 Rebi'ü'l-ahir 1234 H.)

Belge No: 164 Melemenci aşiretinden Raziye Hatun tarafından, koyun güden Hasan b. Keflü'nün 12 koyunu telef ettiği iddia edilmiş, ancak taraflar para karşılığı anlaşmışlardır. 8 Mayıs 1821 M. (5 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 168 Kayseriye sakinlerinden Semt oğlu Mavros zimmi, Gedik Ali'den alacağı 750 kuruşu tahsil etmesine dair kayıt.

Belge No: 169 Bozoklu Dalyan zümresinden Mehmed Ağa'nın Kayserili Şaban'a 279,5 kuruşu verdiğine dair.

Belge No: 170 Handal karyesinden Mehmed ile Sarı İbrahim karyesinden Hacı Osman oğlu Mehmed'in alacak-verecek davasına dair.

Belge No: 171 Sarıkavak mezrasında sakin Hacı Ali ile Kocak oğlu Mehmed'in alacak-verecek davasına dair 10 Mayıs 1821 M. (7 Şa'ban 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 173-b Antakyalı Hacı Süleyman'ın, Mısırlı Seyyid Ömer'den alacağı meblağa dair 9 Temmuz 1821 M. (8 Şevval 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 175 Bekir Efendi ile Ahmed Dede arasında görülen alacak-verecek davasına dair. 18 Mayıs 1821 M. (15 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 176-a Miralay ağanın kayınvalidesi Ayşe Hatun'un, Molla Mehmed'den 500 kuruş alacağı olduğuna dair. 12 Mayıs 1821 M. (9 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 179 Adana sakinlerinden Osman oğlu Derviş'in, Tarsus kazasına bağlı Kusun nahiyesinin Tekfur karyesinde sakin İsbir adlı zimmiden 906 kuruş alacağına dair.

Belge No: 181-a Tarsus sakinlerinden Melik Sima tarafından, Hacı Erselan üzerine açılan davada; davalının zimmetinde 350 kuruş hakkının olduğu şahitler huzurunda anlaşılmıştır.

Belge No: 183-b Harput kazasından olup, Tarsus'ta sakin olan Ovanis veled-i Kırkor'un zevcesi Ağsa veled-i Kesir'in 845 kuruş alacağı kefalet parasına dair. 6 Temmuz 1821 M. (5 Şevval 1236 H.)

Belge No: 185-a Harput kazasından olup, Tarsus'ta sakin olan Boyacı Vanis ile Kusun nahiyesine bağlı Dikili karyesi sakinlerinden Karamanlı Mustafa arasında görülen alacak-verecek davası.

Belge No: 186-a Tarsus'ta sakin Kahireli Henacı Fellah'ın 20 kuruş alacağına dair 15 Eylül 1821 M. (17 Zi'l-hicce 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 189 Antakya ahalisinden Cerrah İbrahim Paşa'nın, Tarsus sakinlerinden Ali ile kız kardeşleri Şerife ve Fatıma'dan alacağı 250 kuruşun tahsil edilmesine dair 30 Aralık 1821 M. (5 Rebi'ü'l-ahir 1237 H.) kayıt.

Belge No: 193-b Kayseriyeli Ali'nin, Tarsus'ta Bağcı Süleyman'dan 300 kuruş alacağına karşılık bir eşyanın kendisine verilmesine dair.

Belge No: 194-a Talaslı Banos ile üç nefer zimmiye 733 kuruşluk eşya verildiğine dair 19 Ocak 1822 M. (25 Rebi'ü'l-ahir 1237 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 194-b Tarsus sakinlerinden vefat eden el-Hac Naşe'nin zevcesi Güllü Hatun'un vekili SeyyidMahmud'un, Hamal Memiş'den alacaklı olduğuna dair.

Belge No: 196 Tabakhane mahallesi sakinlerinden Ümmü Gülsüm binti Osman'ın, kız kardeşi Elif Hatun'u, anne ve babasından kalan mallar için dava etmesine dair 28 Nisan 1822 M. (6 Şa'ban 1237 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 200-a Sarıkavak mahallinde Fakih-zade el-Hac Mehmed'in davasına dair. 29 Nisan 1824 M. (29 Şa'ban 1239 H.)

Belge No: 201 Melamenci aşiretinden Sultan b. Cebnek'in elinde olan beygirin, Bedros zimmi tarafından alındığına dair. 29 Eylül 1828 M. (19 Rebi'ü'l-evvel 1244 H.)

Belge No: 207 Tarsus sakinlerinden Hadice binti Mehmed ile Halime bintiAhmed'in davalarına dair. 27 Ocak 1829 M. (21 Receb 1244 H.)

Belge No: 212 Yalma İbrahim tarafından 300 kuruş bedelle bir menzilin satıldığına dair. 10 Mayıs 1824 M. (11 Ramazan 1239 H.)

Belge No: 213 Tarsus sakinlerinden Halid b. Abbas'ın, Ramazan'dan 1100 kuruş alacağı olduğuna dair.

Belge No: 216 Ekmekci oğlu Mehmed Bey ile Menteş karyesi sakinlerinden Teke Ahmed'in alacak-verecek davasına dair.

Belge No: 219 Kara Tekeli aşireti sakinlerinden Süleyman'ın zevcesi Aişe Hatun tarafından, Ali Fakih karyesi sakinlerinden Kefeşkerin oğlu Hasan üzerine açılan alacak-verecek davasına dair. 27 Mart 1825 M. (7 Şa'ban 1240 H.)

Belge No: 223 Mehmed Ağa tarafından Adana pazarına getirilen mallara dair.

Belge No: 228 Şeyh Fettah Mehmed'in, Taşcı İsmail'e kefil olduğuna dair. 10 Nisan 1829 M. (5 Şevval 1244 H.)

3. Vakıflarla İlgili Belgeler

Belge No: 12 Tarsus Sancağı'na bağlı Ulaş Nahiyesindeki NamrunYaylağı'nda, Tar-zade tarafından yapılan cami-i şerif vakfından almak üzere yevmi 3 akçe vazife ile hatip olan Seyyid Yusuf bin el-Hac Mehmed'in vefatı üzerine, Mevlana Seyyid Ömer Hulusi Efendi'nin arzıyla AhmedVeliyüddin'in hatip olmasına dair berat sureti. 28 Mayıs 1820 M. (15 Şa'ban 1235 H.)

Belge No: 16 Tarsus mahallelerinden birinde bulunan ve Mahmud Paşa Evkafından olup eski saray denilen arsa üzerinde cami-i şerif ve tekke yapılması ve bu evkafın mütevellisi olan Ömer Nakşibendî hazretlerinin evlatlarına da intikal etmesi ve her sene 6'şar kuruşun zemin kirası olarak vakfa verilmesi gibi vakıf şartlarının belirlenmesine dair 20 Mart 1821 M. (15 Cemaziye'l-ahir 1236 H.) tarihli vakfiye kaydı.

Belge No: 22 Tarsus'ta İbrahim Bey hayratı olan Cami-i Nur'da yevmi 2 akçe vazife ile Çırağdarlık cihetine mutasarrıf olan Seyyid Ömer'in bu vazifeyi kendi isteğiyle Seyyid el-Hac Mustafa Halife'ye feragat ettiğine dair berat-ı şerif sureti. 7 Mayıs 1821 M. (H. 5 Safer 1236 H.)

Belge No: 92 Tarsus sakinlerinden vefat eden Kadıkızı-zade Ahmed Efendi'nin vakıf tevliyeti, kızı Şerife Fatıma'ya evladiyet üzere intikal etmesine dair. 11 Şubat 1824 M. (10 Cemaziye'l-ahir 1239 H.)

Belge No: 173-c Tarsus'un Ağca Kocalı karyesi yakınındaki Rüstem Bey Medresesi Evkafı sınırında bulunan tarlanın yarısının vakıf malı olduğuna dair 18 Mayıs 1821 M. (15 Şa'ban 1236 H.) tarihli kayıt.

Belge No: 210 Tarsus sakinlerinden Fatıma ve Aişe Hatunların vakıf hisselerini talep ettiklerine dair 19 Ekim 1823 M. (13 Safer 1239 H.) tarihli kayıt.

4. Terekelerle İlgili Belgeler

Belge No: 1 Tarsus'ta Dölek sakinlerinden firar eden Tahra-zadenin emval ve eşyasını gösteren tereke kaydı.

Belge No: 34 Girit ahalilerinden olup, medine-i Tarsus'taki evinde vefat eden Ebu Bekir adlı kişinin 16 Mayıs 1819 M. (21 Receb 1234 H.) tarihli tereke defteridir.

Belge No: 48 4 Temmuz 1821 M.(3 Şevval 1236 H.) tarihinde Tarsus'ta Kel Ağa Hanı'nda eceliyle vefat eden Abraham veled-i Kırkor'un varisinin kardeşi İgob zimmi olduğu ve terekesinin kardeşine teslim edildiğine dair.

Belge No: 52 Ulaş kazası sakinlerinden Kara Veli'nin oğlu Veli Küçük zade Abdurrahman Ağa'nın yetim ve yetimlerine vasi nasb olan medine-i Tarsus sakinlerinden Kasab-zade Molla Mehmed tarafından açılan davada; Kara Veli'nin Tarsus mütesellimi Kırmit-zade Mustafa Ağa'ya 25 kese borcu olduğu ve terekesinin borçlarına yeterli gelmediği için Keşbükü adı verilen mahaldeki değirmeni kalan borcuna karşılık olarak verildiğine dair. 24 Şubat 1821 M. (21 Cemaziye'l-evvel 1236 H.)

Belge No: 76 Vefat eden Mısırlı şerbetçinin eşyalarının, İlameddin oğlu Seyyid Mehmed'e teslim edildiğine dair metrukat defteridir.

Belge No: 84 Tarsus'ta vefat eden Antakyalı Sakacı Mustafa'nın, 12 Nisan 1821 M. (9 Receb 1236 H.) tarihinde beytülmal emini marifetiyle yazılan tereke kaydıdır.

Belge No: 94 Tekeli karyesinde vefat eden Malatya sakinlerinden Halil'in terekesine dair. Kasım 1825 M. (Rebi'ü'l-ahir 1241 H.)

Belge No: 97 Mürseloğlu karyesinde vefat eden Hallac Ali'nin 17 Kasım 1825 M. (5 Rebi'ü'l-ahir 1241 H.) tarihli tereke kaydı.

Belge No: 111-a Franklos karyesinde vefat eden ve varisi olmayan Palulu Ali'nin tereke defteridir.

Belge No: 147 Urfa sakinlerinden olup, Tarsus'ta vefat eden Kahvecinin 9 Mayıs 1825 M. (21 Ramazan 1240 H.) tarihli tereke kaydıdır.

Belge No: 173-a Tarsus'un Sarıkavak mahallinde vefat eden Sarı Osman oğlu Hafız Mehmed Ağa'nın terekesine dair.

Belge No: 177 Karaman karyelerinden Boyalı karyesi sakinlerinden Muslu b. Kemikli'nin terekesine dair. 22 Mayıs 1821 M. (19 Şa'ban 1236 H.)

Belge No: 185-b Tarsus'un Kuştemur kazasında vefat eden Kasım b. Ali'nin terekesine dair.

Belge No: 202 Hac-ı şeriften gelirken vefat eden Arapgirli Hacı İsmail'in varisi olmadığından terekesinin beytülmale nakledildiğine dair. 11 Ekim 1828 M. (1 Rebi'ü'l-ahir 1244 H.)

Belge No: 215-a Tarsus sakinlerinden Ağsa adı verilen zimmiye gelen eşyalara dair.

Turkish Studies

Belge No: 215-b Tarsus sakinlerinden Şereflioğlu'nun tereke defteridir.

Sonuç

Şer'iyye sicilleri ait oldukları yerler hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir. Yukarıda özeti verilen sicilden çıkarılan bilgilere göre; XIX. yüzyılın başlarında Tarsus, idari açıdan Adana Eyaleti'ne sancak statüsüyle bağlıydı. Yine bu dönemde, Tarsus Sancağı; Kusun, Ulaş, Kuştemur, Elvanlı ve Gökcelü nahiyelerinden oluşmaktaydı. Ayrıca sancak idaresi, Adana eyalet valisi tarafından atanan bir mütesellim vasıtasıyla yürütülmekteydi.

Tarsus şehri, gerek yer adları ve gerekse fiziki yapı itibarıyla bu dönemde bir Türk-İslam şehri konumundaydı. Kent içerisindeki cami, mescit, medrese, zaviye, han, hamam ve benzeri yapıların bir kısmı, Osmanlı öncesi inşa edilmiş olmakla birlikte, incelenen sicilden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde de varlıklarını sürdürmekteydi.

Çukurova Bölgesi'nin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Tarsus şehri, iktisadi açıdan da önemli bir seviyedeydi. Bunun yanı sıra tarım, hayvancılık ve ticaret sektörleri de gelişmişti. Canlı bir ticari hayatın yaşandığı Tarsus'ta, XIX. yüzyılın başlarında Müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydılar. Sicil kayıtlarına göre, çarşı ve pazar yerlerinde Müslüman ve gayrimüslimlere ait çeşitli esnaf teşekkülleri bulunmaktaydı.

Bütün bunlara ilave olarak sicilde yer alan kayıtlara göre, sosyal yapı içerisinde Türkmen aşiretleri önemli bir yere sahipti ve nüfusun büyük bir kısmını Türk ve Müslüman nüfus oluşturmaktaydı.

Osmanlı Tarihi araştırmalarında arşiv kaynakları içerisinde *birinci elden kaynak* konumunda olan Şer'iyye Sicilleri, ait oldukları dönemlerin çok çeşitli belgelerini ihtiva etmektedir. Bu sicillerin incelenmesiyle, ayrıntıya inilerek, teorik olarak hazırlanmış olan kanunların pratikte nasıl icra edildiği gözler önüne serilmektedir. Ayrıca siciller ait oldukları yerlerin mahalli kültürü ve tarihi ile ilgili de oldukça önemli bilgiler verir. Bu çalışmada, sicillerden faydalanmayı kolaylaştırmak adına, fihristlerinin çıkarılıp, tarih araştırmacılarının istifadesine sunulmasının zaruret olduğu gerçeğinden hareket edilerek; 287 envanter numaralı Tarsus Şer'iyyeSicili'nin tanıtım ve fihristi yapılmıştır. Bu tür çalışmaların artması sadece tarih araştırmacılarına değil, diğer alanlarda çalışanlara da büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

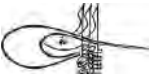
KAYNAKÇA

- ADIYEKE, Nühket; "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *PaxOttomana*, Sota& YTY, Ankara, 2001, s. 77-95.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, c.1, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- AKSIN, Ahmet; "218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9, S.1, Elazığ, 1999, s. 1-17.
- AKYEL, Salih; "1831-1837 (H.1247-1252) Tarihli Eğin Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, S.1, Elazığ, 2004, s.219-229.
- BEŞİRLİ, Mehmet; "385 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi", *OTAM*, S.10, Ankara, 1999, s. 3-56.
- ÇELİK, Kürşat; "565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (H.1255-1256)", *Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları*, e-dergi, www.turkishstudies.net 4/3, 2009, s. 550-582.

- ÇETİN, Cemal; "Anadolu'da Kapiya Katran Sürme Vakaları: Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Hukuki, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750)", *TurkishStudies*, e-dergi, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6221>, 9/1, 2014, s. 133-156.
- DANIK, Sevda; "1627 Tarihli Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi", *Harput Araştırmaları Dergisi*, c.1, S.1, Elazığ, 2014, s. 65-132.
- ERDOĞAN, Meryem Kaçan; "1166-1167 / 1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Vakıflar Dergisi*, S.35, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s. 155-176.
- ERSOY, Osman; "Şer'iye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXI, S. 3-4, Ankara, 1963, s. 33-65.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru, Adana Şer'iyye Sicilleri ", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.30, İstanbul, 1976, s.99-108.
- İLGÜREL, Mücteba; "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 28-29, İstanbul, 1975, s. 123-166.
- KABACIK, Mehmet; "XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar ve Kıymeti", *TurkishStudies* e-dergi, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5295>, 8/7, 2013, s.237-268.
- KANKAL, Ahmet, İbrahim Özcoşar, Hüseyin Haşimi Güneş, Veysel Gürhan; *248 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri Ve Mardin*, İstanbul, 2007.
- KARATAŞ, Ali İhsan; *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005.
- METİN, Rafet; "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa Evleri ve Kullanılan Eşyalar", *TurkishStudies*, e-dergi, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6345>, 9/1 2014, s. 357-366.
- OĞUZ, İbrahim; *Tarsus Şer'iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, MTSO, Mersin, 2006.
- ÖZ, Hikmet; *Tarsus Tarihi*, Tarsus Rotary Kulübü ve Tusev Vakfı, Tarsus, 1991.
- ÖZDEMİR, Rifat; "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1,S.1, Elazığ, 1987, s. 191-198.
- POŞ, Abdullah; "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayrı Müslim İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, S. 2, Bursa, 2008, s. 593-619.
- TATAR, Özcan; "8 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin H.1178-1179 (M. 1764-1765) Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.164, İstanbul, 2006, s. 217-240.
- ULUTAŞ, Songül; "Tarsus Şer'iye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 15, S. 1, Adana, 2006, s. 369-392.
- UZUN, Celalettin "1638-1639 (H. 1048- 1049) Tarihli Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.23, S.1, Elazığ, 2013, s. 255-290.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; "1736-1739 (H.1149-1151) Tarihli Amasya Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *OTAM*, S.9, Ankara, 1998, s. 457-502.

- YILMAZÇELİK, İbrahim; “1750-1752 (H. 1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.12, S.1, Elazığ, 2002, s. 325-352.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; “392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.2, Elazığ, 1988, s. 229-265.
- YILMAZÇELİK, İbrahim; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Ankara, 2001.
- YÜCEKAYA, Hüsni “Şer'iyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünleri Fiyat Endeksi (1750-1880)”, *TurkishStudies* e-dergi, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5366>, 8/7, 2013, s. 797-806.

DAĞISTAN-DERBENT ŞEHİRİ VE TEREKEME KÖYLERİNİN TARİHİ VE SOSYAL YAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Gülreyhan ŞUTANRIKULU**

ÖZET

Derbent, Rusya Federasyonuna bağlı olan Dağıstan Özerk Cumhuriyetinin tarihi ve önemli ikinci şehridir. Aynı zamanda önemli Türk nüfusunu barındıran Derbent şehri Avrasya ile Ortadoğu arasındaki tek geçit noktası olduğu için birçok millet tarafından yurt edinilmiştir. Kafkasya'nın önemli geçit yollarından biri olması nedeni ile de kanlı savaflara, ihtilaflara, düşüş ve yükselişlere sahne olmuştur. Asırlar boyu Derbent Güney Dağıstan'ın tek şehri olmuş ve doğu Kafkasya'nın bu bölgesinin hayatında özel bir rol oynamıştır. Erken ortaçağda bu şehir Hazar denizi üzerinde önemli bir liman ve bin yıldan fazla Güney-doğu Avrupa yolu üzerinde en büyük transit ticaret merkezi olmuştu. Bunun dışında, Arap fethinden bu yana uzun süre Derbent, Güney Dağıstan'ın (belki de genel olarak) dini (Müslüman) merkezi oldu. Ayrıca Derbent, her zaman güney Dağıstan'ın büyük zanaat merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. Dağıstan tarihi birçok yazar tarafından incelenmiş ancak Türk dünyasına yeterince tanıtılmamıştır. Bu çalışmada, ilk çağ, Roma, Sasani ve İslam dönemi Derbent tarihi tanıtılmaktadır. Öte yandan Dağıstan'da yaşayan ve bölgenin en önemli yerli halklarından olan Terekeme Türklerinin tarihinin kısa özeti de verilmektedir. Antik çağdaki coğrafyacılara ve yazarlara tarafından ele alınmasına rağmen, Terekemelerin yaşadığı bu bölgenin ve özellikle de Terekeme köylerinin tarihi Türk Dünyasında pek tanıtılmamıştır. Bu çalışmanın amacı Derbent ve Terekeme köylerinin tarihini Türk Dünyasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dağıstan, Derbent, Tarih, Terekeme, Türk

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Batman Üniversitesi Sosyoloji, El-mek: greyhansutanrikulu@hotmail.com

AN ASSESSMENT ON HISTORY AND SOCIAL STRUCTURE OF DERBENT CITY IN DAGESTAN AND TEREKEME'S VILLAGES' HISTORY

ABSTRACT

Derbent is a second historical city of Dagistan in Russian Federation. The history of Derbent City in Dagistan has been studied by several authors. Derbent, where lives a significant amount of Turkish Population, is a transit passage area between Eurasia and middle east. Therefore, It has been inhabited by several nations. For these reasons, It witnessed to bloody wars, conflict, fall and rise. Derbent became unique city of South Dagistan during centuries, and played important role in the life of East Caucasia. It had become an import port at Caspian Sea and become a transit commercial passage on South East Europe Way. Furthermore, After Arabic conquest, It became important Islamic center of Muslims for long time. Moreover, Derbent had always maintained its role as a great craft center of Dagistan. Dagistan history has been studied by several authors. However, this history has not been introduced to Turkish World yet. In this work, Derbent History was studied in terms of the First Age, Roman, Sasani, Islamic and Soviet periods. On the other hand, Terekeme's are being most important people of the region. Despite presence of several studies made by geographers and authors lived in antique period, the history of Terekeme Villages has not been introduced to Turkish World, too. This work presents the history of Derbent and Terekeme region to Turkish World.

Key Words: Dagestan, Derbent, History, Terekeme, Turk

Giriş

Tarihinin 5000 yıldan daha geriye dayandığı belirtilen Derbent, ortaçağda doğunun en büyük merkezlerinden biriydi. Avrasya ile Orta Doğuyu bağlayan İpek Yolu bu bölgeden geçmekteydi. Bu dağlar ve deniz arasındaki dar bölge antik çağın birçok halk ve devleti için tartışma konusu olmuştur. Bundan dolayı burada sürekli savaşlar olmuştur. Derbent 'in önemini ortaya koyan olgulardan biri, birçok devlet adamı, başkomutan, seyyah, araştırmacı, şair ve o zamanın bilinen isimlerin bu şehri ziyaret etmiş olmalarıdır. Bunlardan bazılarının isimlerini şöyle verilebiliriz: Gilyom Rubruk (1235y.), Adam Oleariy (1638y.), Marko Polo (1286y.), İosafat Barboro (1471y.), Amarosiy Kantarini (1475), Afanasiy Nikitin (1466y.), Fedot Kotov(1623y.), (G.B.Ya. Guseynov 1982: s.5). Şehrin 20'den fazla isminin olması bile onun coğrafi ve stratejik durumunun önemli olduğunu vurgulamaktadır (S.N. Nadirov 2006: s.5). Diğer yandan Antik çağın birçok yazar ve coğrafyacısı Derbent'i kendi yazılarında anmışlardır: Gekatey Miletский, Hares Mitilenskiy, Gerodot, Strabon, Korneliy Tasita, Klavdiy Eliana, Pliniy Sekund, Potolomey, İosif Flaviy, Eliy Eristida v.s. Ortaçağ yazarları olan Eğşişe, Agafangel, Moisey Horenskiy, Baladzori, İbn Hordadbeh, Masudi, Al-Garnati, Moisey Kalankatvasi, al-İstahri, Gevond, al-Mugaddasi, at-Tabari, Kudama, ibn-Haukala, Ananiya Şirakasi gibi yazarların eserlerinde Derbent'in adı geçmektedir. Aralarında B.A. Dori, H.D. Fren, S.G. Gmelin, A. Kazembek, F.Z. Bayer, N.Y. Mar, V.V. Barthold, İ.A. Orbeli bulunan dünyaca ünlü tarihçi, oryantalist ve dilbilimcileri Derbent'e kendi eserlerini ithaf etmişlerdir (Guseynov 1982: 4).

Bu çalışmanın amacı önemli Türk nüfusu barından Derbent kentinin tarihini ve Terekeme köylerinin sosyal durumunu bilim camiasına, Türk halkına ve Türkiye’deki terekeme Türklerine duyurmaktır. Benzer çalışmalar, Rusya Federasyonu Bünyesinde diğer bölgeler için de yapılmaktadır (Kayabaşı B. 2009 :4/4; Atasoy E.2008: 3/7; Başer A.2011:6/1)

Şehrin İsmi: Şehrin ismi Farsçadan gelerek tam anlamıyla kapı düğümü, bağlantı, kapı kilidi anlamlarına gelmektedir. Farsçanın dışında Derbent hala şehrin coğrafı ve stratejik özelliklerini yansıtan yirmiden fazla isme sahiptir. Antik dönemin Yunanlı ve Romalı tarihçileri şehre Hazar ve Arnavut Kapısı demişlerdir. Kafkas ortaçağ yazarları Çora veya Çola demişler (Dağıstanlılar Derbende hala Çullu ve Çurul demekteler), Bizanslılar – Taor, Taur istihkâmı, Araplar- Bab’el Bab (Kapılar kapısı), veya Bal’el Hadid (Demir Kapı), Moğollar- Kahulga (kapılar), Türkler- Demir kapı, Ruslar Derben veya Demir Kapı isimlerini vermişlerdir (A.A. Kudryavsev 1989: 8-9-5).

Antik Çağda: Tarihinin 5000 yıldan daha geriye dayandığı belirtilen ve de dağlar ve deniz arasındaki dar bölgede olan bu yerler, antik çağın birçok halk ve devleti için tartışma konusu olmuştur. Bundan dolayı burada sürekli savaşlar olmuştur (G.B.Ya. Guseynov 1982:5). Bu kadar kanlı savaşlara, ihtilaflara düşüş ve yükselişlere, inkişaf ve keşiflere uğramış başka bir şehir bulmak çok zordur. Yazılı kaynakların emare analizi, yerel tarih kitapları, masallar ve efsaneler, arkeolojik çalışmaların sonuçları bu bölgedeki yerleşmelerin varlığını asırlar önceye (2700 yıl önceye) dayandığı sonucunu vermektedir.(Guseynov 1982: 9,6).

Antik kolonistlerin ilk yerleşim yeri deniz seviyesinden çok yüksekte olan (340 metre) Derbent tepesi olmuştur. Derbent savunma sisteminin ikinci inşa aşaması sekiz metre genişliğinde çamur tuğladan yapılmış, Derbent tepesinden denize kadar tüm üç kilometrelik geçidi saran oldukça güçlü bir duvardır. Daha sonra bu çamur tuğladan yapılmış duvara taş tahkimatı yapılmıştır ve bu duvar günümüze kadar kalmıştır. Böylece, Hazar geçidini sıkıca kapatarak Kuzey ve Güney arasındaki ekonomik alışveriş bağına göçebe çetelerine karşı güçlü bir kalkana dönüştürerek, antik dünyanın en güçlü savunma sistemlerinden biri ortaya çıkmıştır.(Guseynov 1982: 9).

Hazar geçidi hakkındaki ilk bilgilerden biri de ünlü Yunan tarihçisi Herodot tarafından dile getirilmiştir. Onun yazılarına göre Derbent’in yerinde o zaman Massaget kabilelerinin göç yeri bulunmaktaydı. Tahminen M.Ö iki yüzyıl önce burada antik ve ortaçağ kaynaklarında bilinmekte olan Çola şehri yaptırılmıştı. M.Ö 1. Yüzyılın sonundan beri Çola-Maskutların aşiret ittifakının başkentiydi ve tarihi kaynaklarda genellikle Maskut krallığı olarak biliniyordu. M.Ö. 66-65 yılları bu şehir Roma İmparatorluğunun ilgisini çekmeye başlamıştı. Özellikle o zamanlarda Lukulla ve Pompey Kafkasya’ya askeri saferleri gerçekleştirmeye başlamıştı. Onların ilk amaçlarından biri de Çola şehrini ele geçirmektir. M.Ö. III-I yüzyıllar içinde bugünkü Azerbaycan ve Güney Dağıstan topraklarında içine Derbent şehrini de alan “Kafkasya Arnavutluğu” devleti ortaya çıkmıştı. M.Ö. III-I yüzyıllar Derbent ’in doruk yıllarıydı. Bunun kanıtı o zamanın mezarlıklarında bulunan Suriye, Hindistan ve Mısır’dan çok sayıda getirilen ithal ürünler ve mücevherlerdir. Ancak M.Ö. altıncı yüzyılda Sasani Şahı Kavad Maskutları kendi hâkimiyeti altına geçirerek şehri Yakın Doğu istilacılarından korumak için Cola’yı yeniden yapılandırmaya ve güçlendirmeye başlamıştı: <http://zairbek.livejournal.com/497.html> (28.05.2012.).

Ortaçağ: Daha sonra erken Orta Çağ’da Kafkasya mücadelesinde Roma ve Pers İmparatorlukları arasındaki halefleri Bizans ve Sasani İran oluyor Derbent, ortaçağda doğunun en büyük merkezlerinden biriydi. Avrasya ile Orta Doğuyu bağlayan İpek Yolu bu bölgeden geçmekteydi.

Yerel tarihsel kronoloji kitabı “Tarihi Derbent-name” de Derbentteki Sasani tahkimatının ve özellikle bu duvarın ilk kurucusunun Yezdigerd olduğunu yazmaktadır (Muhammed Aktaş Avabi 1992: s. 43). Hazar geçidinin tahkimatının inşaatını antik yazarlar Sasani Persin üç kralıyla ilişkili olduğuna bağlamaktadırlar: Yezdigerd II (438-457), Kavada (488-531) ve Hosrov I Anuşirvan (531-579) (Han-Magomedov 1979: .21). VII. ve VIII. Asırlarda Karadeniz ve Kafkasya steplerinde aniden göçlerin artması Yakın Doğu Kafkasya ve Derbent’in tarihi gelişiminde etkili olmuştur. I. ve III. Asırlarda bugünkü Azerbaycan ve Güney Dağıstan’ın olduğu topraklarda Kafkas Arnavutluğu isminde bir devlet meydana gelmişti ve Derbent I. Asırda bu topraklar içinde bulunmaktaydı (Kudryavsev 1982: 16-17). Aynı dönemde şehrin yeniden yapılanmasını diğer Sasani Şahı Hosrov Anuşirvan tamamladı ve aynı zamanda da şehrin ismini Derbent (Yol Düğümü) olarak değiştirdi. Böylece, VI-VII. yüzyıllarda Derbent gelişmiş ortaçağ şehri, askeri ve savunma değerleri yanı sıra yeterince yüksek düzeyde sosyo-ekonomik değerlerine sahip bir şehir haline geliyor. Tarihçilere göre Derbent VI yüzyılın ortalarına kadar Kafkasya’nın Hristiyan merkeziydi: <http://zairbek.livejournal.com/497.html> (28.05.2012.).

IV yy. 70’li yıllarında sayısız savaşçı Hun kabileleri Hazar ve Ön-Kafkasya bozkırlarını işgal ettiler. 371 yılında Hunların ana kuvvetleri Kuzey Karadeniz sahillerine gitmişti, geri kalanı ise Kuzey Kafkasya’ya ve Hazar steplerinden güneye hareket etmişlerdi. Derbent yakınındaki bütün Hazar ovaları Hunların yönetimi altındaydı ve bu ciddi şekilde Kafkasya ve Yakın Doğu’yu tehdit edici bir durumdu. Hunlar Yakın doğu ve Kafkas Ülkelerinin askeri – politik ilişkilerinde Roma İmparatorluğu ile Sasani güç mücadelesi arasındaki Derbent geçidi üstünlüğü için olan savaşta önemli rol oynamışlar (G.B. Guseynova 2005: 192.).

Derbent’i ele geçirmek isteyenler arasında: Arap Hilafetinin büyük başbuğları Mesleme ve Mervan, Hazarlar ve Selçuk Sultanlarının yüksek komutanları Can Tegin ve Yağma, Cengiz Hanın ünlü savaş arkadaşları Sabutay ve Cebe, Timur Devleti, Altın ordu hükümdarı Toktamış, Türk Sultanı Selim ve Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail gibi isimleri sayabiliriz.¹³ Kafkasya, Ön ve Batı, Güney Batı Avrupa halklarının kaderlerinin değişmesinde Derbent ’in rolü büyük olmuştur (Kudrasev 1982: 4.).

Derbent, Orta Çağda Batılılar ile Araplar arasında geçen savaşlar sayesinde sadece Arap Halifelerinin Kafkasya’daki askeri ve stratejik kalesi değil aynı zamanda o bölgenin feodal şehri ve uluslararası ticari ve zanaat merkezi haline gelmiştir. O dönemlerde Kaspî (Hazar Denizi), ticareti meşhur Çin İpek Yolunu bile gölgede bırakmıştı. Dini seferler ise Derbent’e İslam Şöhreti kazandırmıştı. Bütün bunlar sayesinde Derbent İslam Dünyasının büyük tarih ve coğrafyacılarının dikkatini çekmiştir (Kudrasev 1982: 5.). At-Tabari’ye göre ilk İslam fetihleri Hicri 22 y. – halife Ömer zamanında Suraka ibn-Amr kumandanlığında 642 yılında olmuştur. VII yy. ikinci yarısında Derbent defalarca bir Araplara, bir Hazarlara geçmektedir (Kudryavsev 1982: 29.). Hz. Peygamber zamanında Derbent’e İslam dinini yaymak için Salman bin Rabia gönderilmiştir (Aktaş 1994: 50.). Bunlar aynı zamanda Derbent’in kırk tane cefakeşlerinin idarecileri idiler.¹ 733-34 yıllarında Derbent’e İslam’ı yaymak için yirmi dört bin askerle Abdulmelikin oğlu Mesleme gelir ve yerli halkın Müslüman olması için ilk adımları atar. Mesleme şehre Arap göçmenleri yerleştirerek şehri yedi mahalleye böler. Bunlar: Ürdün, Filistin, Şam, Hümis, Kayserin, Cezire ve Musul’dur. Her mahallede bir tane cami yaptırır, ayrıca Cuma namazları için özel olarak “Cuma mescit” denilen büyük cami inşa ettirir (Aktaş 1994: 50). En eski İslami yapılardan sayılan bu cami günümüzde de halka hizmet etmektedir. Cami, (eski) Derbent ’in merkezinde bulunmaktadır. Cuma-mescit Rusya’da yapılan ilk camidir ve İslam Kafkasya’ya bu camiinin duvarlarından yayılmaya başlamıştır. Zaman içinde cami birçok kez yeniden inşa edilmiş ve görünüş olarak değişmiştir.

¹ Günümüzde bu cefakeşlerinin adları kırklar diye geçmekte, mezarları hala Derbente bulunmaktadır ve Müslümanlar için ibadet yeri durumundadır.

Caminin tüm kompleksinin oluşumu tam olarak 1815 yılında tamamlanmıştır. Sovyet döneminde caminin tarihinde istenmeyen olaylar olmuştur. 1930 yılında cami kapatılmış ve NKVD'lilerin² eline geçmiş ve hapishane olarak kullanılmıştır. O zaman bütün ülkede ateizm kampanyası başlamıştı ve birçok Müslüman ve Hristiyan ibadethaneleri kapatılmıştı. Caminin ön kısmında Hz. "Fatıma'nın eli" olarak bilinen beş parmak şeklinde Şia sembolü bulunmaktadır. Bu beş parmak Hz. Muhammed'in beş aile üyesi ve İslam'ın beş şartını temsil etmektedir. Muharrem ayında Cuma mescitte Şia mezhebi mensupları sırtlarına demir zincirlerle vurmaktadırlar. Bu merasim özellikle Şiiler tarafından özel sayılan Hz. Ali'nin, şehit düşen oğlu Hz. Hüseyin'in anısına yapılan bir Şia ritüelidir³. Aynı zamanda Mesleme şehre altı tane kapı yaptırmıştır (Aktaş 1994: 66). Mesleme'den sonra gelen Derbent hükümdarlarını şöyle sıralayabiliriz: Asad ibn zafir Suleymi, Harun Raşit, Hafza ibn Umar, Haşim Mesis ibn Ceyun ibn Necim (Aktaş 1994: 72).

869 yılında Derbent Haşemiler hâkimiyeti altına girer ve şehrin hükümdarı Haşim ibn-Muhammed olur (Kudryavsev 1982: 26.). 936-937 yıllarında Derbent 'in hükümdarı Muhammed ibn Ahmed olur. Ondan önceki hükümdar ise Muhammed ibn Haşim İbn Suraka idi. Muhammed ibn Ahmed Derbent şehrinin sadece on ay yönetir. Ondan hemen sonra şehrin hükümdarlığı Leşkeri ibn Meymun'un eline geçer (Aktaş 1994: 81). 944 yılında Derbent Şirvan şahlarının hükümdarlığı altındaydı. 1045-1046 yıllarında Derbent'in hükümdarı Abdelmelik ibn Mansur'du. 1136-1225 yılları arasında Selçuklu Türklerin sonra Azeri hanedanlığının ve 1239 yılında Moğolların idaresi altına girmiştir (A.K. Kerimov 1994: 7.). XI-XIII. Yüzyıllarda hüküm süren Kumanlar (Kıpçaklar) Dağıstan'a sokularak Derbent bölgesinin Türkleşmesinde önemli rol oynadılar (M.G. Gadjiev vd. 1996: 370). Daha sonra sırasıyla İlhanlılar, Altın Ordu, Timurlular, Şirvan şahlar ve Safeviler Dağıstan'a hâkim olmuşlar (Z.M. Buniyatov 1993: 405.).

Yeni Çağ: 1598-1606 Derbent Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra Derbent Şah Abbas'ın hâkimiyeti altına geçmiştir (V.V. Bartold 2002: 428.). Rus çarı Büyük Petro Rus tüccarlarının ölümünden İranlıları sorumlu tutar. 1722 yılında İran'a karşı savaş açarak Derbent'i kazanır (Alkadari 1994: 74). Büyük Petro'nun ölümünden sonra Derbent'in hâkimiyeti Ekaterina II geçer, fakat Ekaterina II ilişkilerini gerginleştirmemek için Derbent'i Reşt Antlaşmasıyla İran'a bırakır. Derbent'in İran'a verilmesinden sonra başlayan Nadir Şahın kanlı istila devri 1743 yılında sona erer (Kudryavsev 1982: 32.). Nadir Şahtan sonra Derbent Derebeylikler merkezi haline gelir. Doğu Kafkasya'nın en güçlü derebeylerinden biri olan Fetali Han Kubinski Derbent'i ele geçirerek Kaytağ Hanın kız kardeşi ile evlenir ve şehrin hükümdarlığını karısına verir (Kerimov 1994: 11.). Fetali Hanın ölümünden sonra Derbent 'in hükümdarlığı onun büyük oğlu olan Ahmet Hana geçer. Ahmet Hanın ölümünden sonra Derbent 'in hükümdarı Fetali Hanın küçük oğlu Şeyhali Han olur.

1747 den sonra Ruslar bütün Dağıstan'da nüfuz kazanmaya başladılar. Fethali han defalarca Rusya'nın koruması altına girmek için ricada bulunduydu da her defasında geri çevrildi. Fetali Hanın küçük oğlu Şeyhali Hanın daha sonra Ruslara karşı açtığı savaş başarısızlıkla sonuçlanır. Derbent'in işgali ve Şeyh Ali Hanın yakalanmasından sonra şehrin yeni hükümdarı Peridca Hanım olur ve Derbent tamamen Rus birliklerinin denetimi altına geçer. Rusya'ya katılmak Derbent halkını her ne kadar İran yönetiminin baskısından serbest bıraksa da, yine de bu hanlığın bağımsız varlığının sonu ve çar hükümetinin emirlerinin Derbentte kurulmasının başlangıcıydı (N.A. Magomedov 1998: 92-97). Yüz yıl boyunca Dağıstan İmamları İmam Mansur, Gazi Muhammed, Hamzat Bey, Şeyh Şamil Ruslara karşı savaştılar (Şihsaidov 1994: 84). 1812 yılında Ruslarla İranlılar arasında imzalanan Gülistan antlaşmasıyla Dağıstan Ruslar tarafından ilhak edildi (Kerimov 1994: 11).

² (Narodny Komissariat Vnutrennix Del (İçişleri Halk Komiserliği, Sovyetler Birliğinin çeşitli meselelerini idare eden devlet birimidir)

³ (Seyit bey, Cuma mescidin ustazı.).

Terekeme Türklerinin sosyal yaşamı

Dağıstan'ın güneyinde hazar denizinin kıyısında yerleşmiş olan Terekeme bölgesi Kuzey Kafkasya, Volga eyaleti ve Orta Rusya yollarının Kafkasya ve yakın Doğuyla kesiştiği yol üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca bu bölgeden Moskova-Bakü tren yolu ve Rostov-Bakü otomobil yolu geçmektedir. Bunların hepsi bölgenin ekonomik ve kültür gelişimini etkilemektedir (Gadjieva 1990: 2)

Dağıstan'ın antik tarihi delilsiz olarak daha çok dağlar ülkesine yerleşmiş halkların efsane ve hikâyeleriyle kurulmaktaydı. A.R. ve R.M. Magomedovların “Dağıstan Tarihi” kitabına göre, Dağıstan topraklarındaki 300 bin yıl öncesine dayanmakta olan ilk insan izleri Duzlak denilen yerleşim bölgesinde bulunmuştur. Duzlak ilçesi ise Terekeme bölgesi toprakları içinde yer almaktadır. XI asrın bilinen yazarı Mahmud Kaşgarski'nin “Divani Lügati't-Türk” kitabına göre Oğuz –Türkleri yirmi iki milletten oluşmaktaydı. Bu yirmi iki millet içinde diğer milletler arasında en çok şöhrat kazanmış “Bayat” halkı da bulunmaktaydı. Uygur Türklerinden olan XI asrın şair ve bilgini Yusuf Hacıb Balasagunskiy “Kutadgu Bilig” kitabında Bayat isminin Tanrının ismi gibi dile getirmişti. Buradan da anlaşıldığına göre Bayat, sadece bir halkın ismi değil, aynı zamanda bütün Türk halklarının İslam'dan önceki Tanrısının ismidir. Başka bir arkeolog ve etnograf G. E. von Grunebaum'un “Klasik İslam (600-1258) ” yazılarında daha ilginç kanıtlara rastlamaktayız. Yazarın belirttiği üzere İslam'ı kabul eden Oğuzlara Araplar “turkuman” diyorlardı. Turkuman – Türk ben (yani, ben Türküm) anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, Terekeme ben Türküm anlamını ifade etmektedir. Tarihe göre ilk İslam'ı kabul eden Türkler ise Kaslar, Çilbler, Barsiler, Bulgarlar ve Hunlardır. Bunların hepsi Derbent kenti ve bölgesinde yaşayan ve ortak bir isim altında Hazar Türkleri olarak bilinen Türklerdir (A.Suleymanov 2009: 231-232) .

Başka bir kaynağa göre günümüzde Derbent kenti ve çevre köylerinde yaşamakta olan halk arasındaki Türk boylarını ise şöyle sıralayabiliriz: Şah İsmail zamanında 1741 yılında gelmiş olan Kurçiler, Terekemeler, Türkmen asıllılar, Padarlılar, Karaganlılar, Deliçobanlılar, Araplar ve Maragalılar'dır. Terekeme toplumu diğer bazı grupları da içine almaktadır. Mesela Tatlar ve Deliçoban köylerinin Kayı boyundan olduğu sanılmaktadır (Gadjieva 1990: 2). Dağıstan'da günümüzde Terekeme Türkleri Derbent kenti ve on tane çevre köyde ikamet etmektedirler. Yaşlı Terekemelilerin söylediklerine göre, Terekeme bölgesi önceden on iki köyden oluştuğu için “12 para (parça) Terekeme” denmekteydi. Bunlar; Berekey, Velikent, Cimikent, Deliçoban, Padar, Kala, Karadağlı, Tatlar, Ulu-Terekeme, Selik, Şahbazkent – Mehreckent ve Şebede'dir. Anlattıklarına göre Şebede, Şahbazkent – Mehreckent sakinleri olumsuz çevre koşulları ve yaşama şartlarının güçlüğü nedeni ile başka yerlere göç etmişlerdir. Toplam on köyü bulunan Terekeme'nin genel nüfusu bugün 18. 407 civarındadır.

Terekemelerin toprakları çok verimli, iklimi yumuşaktır, fakat yaz mevsimi genelde çok sıcak ve kurak geçer. Bölgenin orman yapısı çok karışıktır. Ağaç cinslerinden meşe ağacı, gürgen ağacı, akça ağaç, kara ağaç, dişbudak ağacı, kavak, söğüt, ceviz, elma, armut, ayva, fındık, çalı ağaçlarından ise akdiken, erik, böğürtlen, kuşburnu, kartopu ağacı, çakal eriği, muşmula, kızılıçık, üzüm vb. ağaçları bulunmaktadır. Terekeme'nin hayvanat dünyası da çok ilginçtir. Ormanda kurt, çakal, tavşan, kirpi, yaban kedisi, porsuk, gelincik vs. hayvanlar yaşamaktadır. Kuşlardan puhu kuşu, kartal, baykuş, sığırcık, saksağan, iskete, güvercin, kırlangıç, serçe, kaz, ördek, keklik, sülüne rastlamak mümkündür. Bölgede bağcılık ve hayvancılık çok gelişmiş durumdadır. Bölgenin gelir kaynağının tamamını tarım ve tarım ürünleri üzerine olup sanayi çok gelişmemiş ve hatta yok denilecek kadar azdır. Tarım ürünlerinde en yaygın olarak görünen meyve ve sebzeler; üzüm, kiraz, vişne, elma, armut, şeftali, kayısı, erik, hurma, çilek, nar, dut, badem, incir, kavun, karpuz, domates, biber, patlıcan, patates, salatalık, lahana, soğan, sarımsak, vb. ürünlerdir. Tarım yaygın olmasına rağmen yine de geçim için yeterli kazancı sağlamamaktadır. Bu nedenle bölgenin genç ve

orta yaş nüfusunun büyük bir bölümü ailelerinin geçim ihtiyaçlarını gidermek için Rusya'nın çeşitli şehirlerinde her türlü işi yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar.

1. Kala Köyü: Terekeme bölgesinin güney sınırında kurulmuş olan Kala köyünün eski ismi Han-Memed-Kaledir. Bu köy 1775 yılında Doğu Kafkasya'nın en güçlü derebeylerinden olan Fetali-Han Kubinskiy tarafından eşi Tutu-Bikenin yeğeni olan Memed-Han için kurulmuştur. Dayısına küsmüş olan cesur Memed –Han'ı Fetali-Han çeşitli sebepler ve hediyelerle kendisine bağlamış ve Derbent'in 20 verst (eski bir uzaklık ölçüsü km. anlamına geliyor) kuzeyinde Memet-Han için kale yaptırmıştır. Daha sonra bu kaleye Azerbaycan'ın Küba şehrinden 200 aile yerleştirmiştir (A.Suleymanov 2009: 180). Günümüzde Kala köyü Terekeme bölgesinin en karmaşık nüfusa sahip olan yerleşim merkezidir (Suleymanov A. 2009: 180).

2. Salik Köyü: Anlatılanlara göre Salik köyünün sakinlerinin büyük kısmı Azerbaycan'ın Şirvan ve Küba şehirlerinden göç ederek bu bölgeye yerleşmişler. Köy sakinlerinin diğer bir kısmı ise Dağıstan'ın güneyinde yerleşmekte olan Tabasaran topluluğundandır. (Şihhaydar Haydarov, kişisel görüşme, Ağustos 2007).

3. Velikent Köyü: Terekeme köylerinin içinde en kalabalık nüfusa sahiptir ve aynı zamanda en eski yerleşim merkezidir. Köyün eski ismi Şahbazkent-Mehreckentmiş. Velikent ismini köy, kurucusu olan Veli isminden almıştır. Veli adamın ismi, kent de Terekeme dilinde köy anlamına gelmektedir. Velikentliler kendilerini nesil olarak Azeri soyundan saymaktadırlar. (Mecid Mecidov, Nizam Amiraev, kişisel görüşme, Ağustos 2007).

4. Deliçoban Köyü: Eski ismi Şebede'dir. Eski yeri de dağların eteğinde Tatlar köyünün yakınıdaymış. Eski Şebedi çok verimli topraklara sahipmiş. Köyün yakınındaki ormanın kesilmesiyle köyde bulunan su kaynakları da kurumuş ve geçimsizlik gittikçe artmış. Dolayısıyla köy sakinleri şimdiki Deliçoban köyünün olduğu yere taşınmak zorunda kalmışlar. Deliçoban köyünün Orta Asya Oğuz Türklerinden olduğu bilinmektedir. Ayrıca, A. Suleymanov'a göre Deliçoban köyü sakinleri Dede Korkut'un soyundan gelmektedirler. 300 yıl yaşamış olan Dede Korkut hayatının son yıllarını insanlardan uzak bir yerde şuan ki Deliçoban köyünün çok yakınında bulunan Dere-çayın kenarında geçirmiştir. Bir sürü koyun ve keçileri varmış. Tek başına yaşadığından dolayı halk ona deli çoban demiş ve Deliçoban köyü de ismini ondan almıştır. Köyün eski ismi ise Çilbani'ymiş. Çilbani sakinlerine tuz bulmayı Dede Korkut öğretmiş. Bu tuz sayesinde köylüler bir sürü hastalıklarına şifa bulmuşlar. Buna karşı şükranını belirtmek için köylüler köyün en güzel kızı Günay-bikeyi Dede Korgud'a vermişler. Günay-bikeden Dede Korgud'un kırk oğlu olmuş (A.Suleymanov 2009: 231-232.). (Aslıhanım İminova, Raziya Rızakova, Hurizat Ammasieya, Şehabeddin Kerimov, Zemine Novruzova, kişisel görüşme, Temmuz 2007).

5. Padar Köyü: Padar ismine Azerbaycan'da çok sık rastlanılmaktadır. Bu yüzden de halk arasında Padar köyü sakinlerinin Azerbaycan'dan geldikleri bilinmektedir. Köyün eski ismi Atabeydir. Ayrıca Dağıstan'ın kuzey kısmında yaşayan halklar bütün Terekemelilere Padarlılar diyorlarmış. Çok önceleri “padar” kelimesinin kabile veya kabileler karışımı anlamına geldiğine dair söylentiler bulunmaktadır. Eskiden Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Padar denilen topluluklar yaşamışlardır. Bu toplulukların dili fars ve Türk dillerine çok benzemekte idi. Türk asıllılar, fakat kendilerine has batıl inançları vardır. Örneğin sıcak yemekler bu topluluklarda kendiliğinden soğuması için bırakılmakta idi, hiç kimse yemeği üfleyerek soğutamazdı. Yabancı biri bilmeden yemeğe üflediği zaman o yemek pis sayılır ve dökülürdü (Gadjieva 1999: 17.). Günümüzde köyde Tabasaran ve Dargi toplulukları da yaşamaktadır. Köy sakinlerinin büyük kısmı Türk dilini konuşmaktadır. Köy mezarlığında bulunan en eski mezar taşı 1400 yılına aittir. Bunun dışında köy hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. (Medine Şarapova, Sover Şabanova, kişisel görüşme, Ağustos 2007).

6. Berekey Köyü: Tarihi bilgilere göre köyün ismi Cengiz Hanın torunu ve aynı zamanda da ünlü Moğol Başbuğu olan Berkay’la bir bağlantısı olduğunu göstermektedir. XIII. asırda Dağıstan’ın bazı bölgeleri Moğolların elinde bulunmaktaydı. Kızıl Orda’nın ve Hulagit devletinin sınırları Terekeme bölgesinden geçmekte idi. 1262 yılında Berkay’da Hulagitlerle savaşmış ve günümüzdeki Berekey köyünün bulunduğu topraklar da Berkay’ın himayesi altında idi (Gadjiyeva 1990: 19.). (Seyitahmet Hidir, kişisel görüşme, Temmuz 2007).

7. Tatlar Köyü: Köyün ismi iki anlam taşımaktadır. Birincisi Kumuk Türkçesinden “tatlı”, ikincisi de “Tat” kabilesinden gelmektedir. Köyün mezarlığında arkeolojik kazıları sırasında oturmuş halde gömülen cesetlere rastlanılmıştır. Bundan dolayı köyün aslının nereden geldiğine dair net bilgi bulunmamaktadır. Köyün çok yakınında bütün Terekeme için büyük önem taşıyan ve eski ismi Buvam olan Ulu- çay nehri akmaktadır. Ulu-çay nehri Terekeme bölgesinin sulu ziraatının temel kaynağı sayılmaktadır. (Acakız Balaeva, Zülfükar Balaev, Nuriyat Cebraïlova, Nashanım Balaeva, Şihkerim Agaev, kişisel görüşme, Eylül 2007).

8. Karadağlı Köyü: Karadağlı ismi de aynı Padar ismi gibi Azerbaycan’da çok bilinmektedir. Çok eskiden Azerbaycan’da bir göçebe Türk uyruğu yaşamış ve Karadağlı köyünün bu kabile ile bir bağlantısı olduğu söylenilmektedir. Ayrıca köy sakinlerinin anlattıklarına göre Karadağlı ismi Ankara’ya yakın olan Karadağ Dağından alınmış olabileceği de ifade edilmektedir. Yaşlı Terekemelilerin anlattıklarına göre ise Karadağlılar Karadağ denilen bir yerden gelmektedirler ve köyün ismi de oradan kalmıştır. Ancak bu yerin nerde olduğuna dair bir bilgiye sahip değiller. Köy eski mezarlığında tarihi belli olmayan çok eski mezar taşları bulunmaktadır. Köy sakinlerinin anlattıklarına göre bu mezarlık eskiden Hristiyanlara aittir. (Abdullaeva Aşura, Abdullaeva Emine, kişisel görüşme, Eylül 2007).

9. Ulu-Terekeme: “Ulu” büyük anlamına gelir. Eskiden Ulu-Terekeme köyü Terekeme’nin en büyük ve ilk yerleşim merkeziymiş. Diğer köyler Ulu-Terekeme köyünün parçalanmasından sonra ortaya çıkmışlar. İki kilometre uzakta bulunan köyün ilk yeri (eski köy) zamanında saldırıya uğramış ve yıkılmıştır. Köy sakinlerinin büyük kısmı köyü terk ederek başka yerlerde yeni köyler oluşturmak zorunda kalmışlar. Günümüzde Ulu-Terekeme ismi büyük olmasına rağmen Terekeme bölgesinin en az nüfusa sahip olan köylerinden birisidir. Rivayetlere göre şu an köyün bulunduğu yerde eskiden şeyhler yaşamış. Köy oraya taşındıktan sonra şeyhler köyü terk etmek zorunda kalmış ve giderken de köyü lanetlemişler. Anlatılanlara göre köyün nüfusunun fazla büyümemesi de bundan dolayıdır. (Gülperi İsaeva, kişisel görüşme, Ağustos 2007).

10. Cimikent Köyü: Terekeme bölgesinin kuzey sınırındadır. Köy sakinleri tarafından sadece kurucusunun Cimi isminde biri olduğuna dair bir bilgi edinebildik. Maalesef, köy sakinlerinin nereden geldiği ve köyün ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgiye rastlamaıık. (Kızhanım İsakova, kişisel görüşme, Ağustos 2007).

Sonuç

Kafkasya’nın kuzeydoğusunda ve Hazar denizi sahilinde yer alan Dağıstan, dünya kavimlerinin göç yolu üzerinde bulunduğundan tarihte ve bilhassa Türk tarihinde önemli yer tutmaktadır. Ülkede Türk kavimlerinden birçoklarının özellikleri, gelenek ve görenekleri ile dillerine, kabile adlarına hala rastlanmaktadır. Şuan ve gelecek zamanlar için Dağıstan terimi her hangi bir devlet ya da etnik birliği ifade etmekle kalmıyor, bu ülkede yaşayanların daha çok tarihi bölgesel varlığının en açık ifadesidir. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan Dağıstan önemli geçit yeri olduğu için muhtelif sebeplerle yurtlarını terk eden insanların bir kısmı buraya yerleşmiş, böylece ülkenin nüfusunun çeşitlenmesini sağlamıştır. Ülkenin nüfusu yaklaşık 80 ayrı etnik gruptan oluşmaktadır. Bunlardan 32’si yerli halktır. Dağıstan’ın nüfusunun oluşturan bu etnik grup ve boyutların çoğunluğu Kafkas, Türk ve İranlıdır.

Araştırma bölgemiz olan Derbentte de çok farklı kültüre sahip insanlar bir arada yaşamaktadırlar. Farklı etnik gruplarından oluşan bu topluluklar her biri diğerinden dil, gelenek ve hatta giyim tarzı olarak farklıdırlar. Derbent asırlar boyu Güney Dağıstan'ın tek şehri olmuş ve doğu Kafkasya'nın bu bölgesinin hayatında özel bir rol oynamıştır. Osmanlılarla Safeviler arasında sık sık el değiştiren ve İranlıların Ruslarla anlaşmasıyla en son Ruslara kalan Derbent, Avrupa'dan Asya'ya giden önemli ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle, tarih boyunca ticari ve askeri bakımdan stratejik bir önem taşımaktadır. 1926'da Derbent 'in büyük bir çoğunluğu Türkler olmak üzere ⁴ 25 bin nüfusu vardı ve XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Derbent, Dağıstan'daki Türklerin kültür merkezlerinden biri durumundaydı. Doğu Kafkasya'yı Hazar denizi boyunca kuzeyden güneye bağlayan yol üzerinde bulunması itibariyle şehir günümüzde de stratejik önem taşımaya devam etmektedir. Günümüzde şehrin nüfusu 120 bine ulaşmaktadır. Arap fethinden bu yana uzun süre Derbent Güney Dağıstan'ın dini merkezi olmuş ve aynı zamanda büyük zanaat merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. Tarih boyunca çeşitli kültürlerin bir arada yaşandığı Derbent şehri günümüzde bir şehir-müze olarak bilinmektedir. Şehrin dağ yamacında Samaniler tarafından inşa edilmiş olan ve bugünde sapa sağlam ayakta duran kale, şehre büyümlü bir tarih zenginlik kazandırmaktadır. Hazar denizinin batı kısmında yerleşmiş olan Derbent sanayi ve ulaşım açısından günümüzde de Dağıstan'ın ikinci şehri ve kültür merkezidir. Farklı ırklara mensup halkların bir arada yaşadığı Dağıstan'da eğitim ve ortak anlaşma dili Rusçadır. Çok az sayıda olan Ruslar ve Yahudiler hariç halkın tamamı Sünni ve Şia mezhebine mensuptur.

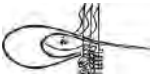
KAYNAKÇA

- AKTAŞI Muhammed Avabi (1992). *Derbent-Name*. Mahaçkala: Dagknigizdat.
- AKTAŞI, Muhammed Avabi (1992). *Derbentname*. Çev. G.M. R Orazayev; A.R. Şihsaidov, Mahaçkala: Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo.
- ALKADARİ Gasan (1994). *Asari-Dagestan*. Mahaçkala: Tarih.
- ATASOY, Emin (2008). “Rusya Federasyonu Sınırları İçinde Yer Alan Özerk Cumhuriyetlerin Etnocoğrafya Işığında Değerlendirilmesi”. *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008, p.83-124.
- BARTOLD V.V. (2002). *Raboti po İstoriçeskoj Geografii*. Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN.
- BAŞER, Alper (2011). “Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler Ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/1 Winter 2011, p. 724-740.
- BUNİYATOV Ziya Musa (1993). “*Dağıstan*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, İstanbul: TDV Yayınları.
- GADJİEV M.G. O.M. Davudov; A.R. Şixsaidov (1996). *İstoriya Dagestana s Drevneyşix vremen do konza XV v*. Mahaçkala: DNS RAN.
- GADJİYEVA S. Ş. (1990). *Dagestanskiye Terekemensı, XIX – Naçalo XX v*. Moskva: Nauka.
- GADJİYEVA Sakinat Şihamedovna (1999). *Dagestanskiye Azerbaycansı*. Moskva: Vosnocnaya literatura RAN.
- GUSEYNOV G.B.Ya. (1982). *Gorod Tısyacı Legend*. Mahaçkale: Dagknigoizdat.
- GUSEYNOV G.B. (2005). *Kratkaya Ensiklopediya Goroda Derbenta*. Mahaçkala: Yupiter.

⁴Günümüzde de şehir nüfusunun büyük kısmını Türk asıllı topluluklar oluşturmaktadır.

- KAYABAŞI, Bekir (2009). “Abusupıyan Akayev’in Lügatü’l-Meşhur Adlı Sözlüğü Üzerine”. *Turkish Studies*. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer 2009. P.716-724.
- KUDRYAVSEV A.A. (1989). *Derbentu 5000 let*. Moskva: Sovetskaya Rossiya.
- KUDRASEV A.(1982). *Drevniy Derbent*. Moskva: Nauka .
- KERİMOV A.K. (1994). *Moy Gorod Derbent*. Moskva: Nauka.
- KUDRYAVSEV A. (1982). *Velikiy Gorod na Kaspıi*. Mahaçkale: Dagknigizdat.
- MAGOMEDOV, S.Han (1979). *Gornaya Stena*. Moskva: İskustvo.
- MAGOMEDOV N.A. (1998). *Derbent i Derbentskoe Vladenıe v XVIII –Pervoy Polovıne XIX vv.* Mahaçkala: İstitut İstorii, Arxeologii i Etnografii.
- NADİROV S.N. (2006). *Derbent*. Mahaçkala: İstoriya i Sovremennost.
- SULEYMANOV Abdulgamid (2009). *Sablya Poeta*. Mahaçkala: Delovoy Mir.
- ŞİHSAİDOV Amri, Rzayeviç (1994). *Rasskazı Po İstorii Dagestana*. Mahaç-kala: Daguçpedgiz.
- <http://zairbek.livejournal.com/497.html> (28.05.2012.)

TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ BURSA ŞUBESİ*

Seyit TAŞER**

ÖZET

Tarih-i Osmanî Encümeni, 1909 senesinde Vakanüvis Abdurrahman Şerefî'n başkanlığında kurulmuştu. Tarihte derin izler bırakmış bir milletin tarihi ile ilgili çalışmaların yetersizliği, encümenin tesis edilmesindeki temel sebep olarak, encümenin kurucuları tarafından ifade edilmişti. Encümen belli bir nizam dâhilinde yapısını tamamlamış olup esas, dâhili ve şubelere ilişkin talimatlar olmak üzere üç yönetmelik ile işleyişini düzenlemişti. Osmanlı'nın son dönem tesis edilen bir kurumu olarak Tarih-i Osmani Encümeni ve şubelerinden bu çalışmada bahsedilmesinin nedeni, Osmanlı Devleti kültür ve medeniyeti ile kurumlar tarihi açısından bir farkındalık oluşturmak şeklinde izah edilebilir.

Bu çalışmada üzerinde duracağımız husus, Tarih-i Osmanî Encümeninin şubelerine ilişkin talimat ve bu talimat sonrasındaki gelişmeler ile ilgili olacaktır. Encümen, bir taraftan merkez teşkilatını tesis ederken, diğer taraftan çeşitli merkezlerde şubeler açmayı planlamıştı. Bu noktadan hareketle, öncelikli olarak Bursa'da encümenin bir şubesi açılmış ve bu şube ile tarihi çalışmalarda merkeze yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Merkez teşkilatın kurulmasından iki sene sonra yani 1911 tarihinde, Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa Şubesi'nin açıldığı anlaşılr. Bursa vilayeti haricinde yalnız birkaç merkezde, encümen şube tesis edilebilmiştir. Bunlardan biri de Konya'dır. Çalışmada şubenin kuruluş süreci ve amaçlarına yer verilmiştir. Şube, tarih konularında çalışmaları yerel anlamda desteklemek üzere tesis edilirken, bu konuda ciddi oranda ürün ortaya koyamadığı da tespit edilir. Bunun yanında, tarih çalışmalarının daha bilimsel bir çerçevede gerçekleşmesi ve bu konudaki duyarlılığın artırılması bakımından bu türden girişimler önem taşır.

Anahtar Kelimeler: Tarih-i Osmanî Encümeni, Bursa, Şube, Tâlimat.

* Bu çalışma, "Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimleri Araştırmaları Sempozyumu"nda (1-3 Ekim 2012) bildiri olarak sunulmuştur.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi A.K.Eğitim Fakültesi, El-mek: staser@konya.edu.tr

HISTORIC OTTOMAN COMMITTEE BURSA BRANCH

ABSTRACT

Historic Ottoman Committee was founded under the chairmanship of historiographer Abdurrahman Şeref as a result of importance attached to science of history in the last stages of Ottoman Empire. The foundation of committee was one year after the II. Proclamation of Constitutional Monarchy in 1908. One of the most reasons to establish the committee was the lack of a detailed study about the engraving Ottoman history. The committee was arranged with three regulations about the body, interior, and branches. In this study we will focus on Historic Ottoman Committee branches' regulations and their implications.

In this study, we stand on issues, the regulations of branch of Historic Ottoman Committee and subsequent developments will be related to these instructions. Committee, the central organization of the plant from one side, while on the other hand had plans to open branches in various centers. Starting from this point, as a priority, and it opened a branch in Bursa branch of the committee. This branch's studies have tried to be helpful to centre of committee. When two years after the establishment of the Central Organization, Historic Ottoman Committee Bursa Branch was instituted in 1911. Other than that, only a few centers could be have a Historic Ottoman Committee Branches. Konya is one of them. In this study examined the process of the establishment of branches and what was the aim of this branch is evaluated. This branch had been established to support local sense of the study of history subjects. But it couldn't product significantly. Furthermore, such studies very importance so that historic studies could be more scientific. And such historic research increases sensitivity in field of history.

Key Words: Historic Otoman Committee, Bursa, Branch, Ordinance.

GİRİŞ

Tarihin öğrenilmesi ve öğretilmesi milli ve manevi değerler ile kültürel öğelerin aktarılmasına yardımcı olması bakımından önem taşımaktadır. Bunun gelişmesi ise tarihle ilgili yapılacak çalışmaların nicelik ve niteliksel artışı ile mümkündür. Osmanlı Devleti Tarihi daha çok yabancı tarihçiler tarafından ele alınmıştı. Bu nedenle, Osmanlı Devletinde tarihçilik alanında çalışmaların yetersiz kaldığı anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde yaşanan tarihi hadiselerin kaydı ile ilgili veya bu dönemdeki gelişmeleri kapsamlı bir şekilde inceleyen, kaynakların eksikliği dikkat çekmekteydi. Gelişme döneminde ise, vakanüvisler marifetiyle olaylar kaydedilmişti. Bunun yanı sıra, devletin ekonomik unsurlarının kaydedildiği defterler ile o dönem hakkında genel bilgiler elde etmek mümkündü. Ayrıca, hatıralar, şecereler, mahkeme kayıtları da önemli bilgileri içermekteydi.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi için gazavatnameler önemli tarihi kaynaklardı. Tevarih-i Ali Osman, Şehnameler, Selimname, Ahmedî'nin İskendername'si gibi çok sayıda ve çeşitlilikte

eserle karşılaşmak mümkündür. Hatta bununla ilgili geniş bir bibliyografya çalışması vardır(bk.Şahin, 2012,999,1000)

Osmanlı Devleti yenileşme döneminde, Avrupa'daki gelişmeler takip edilmek suretiyle, her alanda önemli adımlar atılmakta idi. Bu şekilde, devlet teşkilatında, ekonomide, sosyal hayatta, eğitimde ilerleme kaydedilirken, kültür alanında da bir takım çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu anlaşılmaktaydı. Kültürel alanın en önemli unsuru olan tarih ve tarihçilik noktasında gerek kaynakların gerekse yapılan çalışmaların yetersiz olduğu düşünülmüştü. Dolayısıyla bu konuda bir gelişme kaydedilmesi gerekli idi.

Bu dönemde, Hazine-i Evrak bir başka deyişle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne verilen önemin artması, Tarih-i Osmani Encümeninin kuruluşu, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının yayınlanması siyasi parti programlarında arşiv konularına yer verilmesi, basında arşivler hakkında yazılar çıkması tarihçilikle ilgili gelişmeler arasında değerlendirilir (Çetin, 1994; 77).

Osmanlı Devleti tarih ve kültürün gelişmesi için yenileşme döneminde önemli adımlar atmıştı ve bu tarihçilik alanına da yansımıştı. Bunun yanında, Avrupa'da ortaya çıkmış ve güçlenmiş arkeoloji cemiyetleri ve İtalya'da mahalli tarih araştırmaları yapıyordu.

Osmanlı Devleti son döneminde bilimsel ve kültürel cemiyetlerin arttığı gözlenir. Encümen-i Daniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1908) bunlar arasındadır. Yine Türk Derneği, bilimsel bir kuruluş olarak varlık gösterir. Hatta mecmuası da vardır. 1910'da Darülfünun Talebe Cemiyeti gibi cemiyetlerin yanı sıra yine çok sayıda eğitim cemiyeti veya derneği faaliyet gösterir(Gündüz,2010;1090,1091)

Tüm bu saiklerle son dönemde bu alandaki çalışmalara önem verilerek, Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey başkanlığında "*Tarih-i Osmani Encümeni*" 1909 senesinde kurulmuştur.

Abdurrahman Şeref Bey, Osmanlı toplumu, düzen ve yönetim konularında objektif değerlendirmelerde bulunmuştur. Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasında İstanbul kentini ilgilendiren konularla ilgili yazılar kaleme almıştır (Sakaoğlu, 1993;21). Cemiyetin üyeleri arasında, Ahmed Refik Altınay da bulunmaktaydı. Altınay, 1925'te Abdurrahman Şeref'in vefatı ile Türk Tarih Encümeni başkanlığına seçildi(Sakaoğlu, 1993;220). İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957) 1923'te Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine seçilen bir diğer önemli isimdi. Kurulun 1924'te Türk Tarih Encümeni adını almasından sonra da üyeliğe devam etti. İnal, 1924-1927 arasında Vesaik-i Tarihiye Tasnif Heyeti, 1927-1935 arasında ise, Evkaf-ı İslami'ye Müzesi müdürlüğünde bulundu (İstanbul Ansiklopedisi; 1994).

Encümenin öncelikli gayesi kapsamlı bir Osmanlı Tarihi kitabı ortaya koyabilmektir. Diğer taraftan "Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası"nda (TOEM) tarihi belge ve bulgularla ilgili yazılar yayınlanmıştır.

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'ndan önce tarih yazıları alanında önemli çalışmalar ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında, Ali Emiri'nin çıkarmış olduğu "Tarih ve Edebiyat Mecmuası" önemlidir. Bu eser beş sayı olarak yayınlanır. Bir de "Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası" nı neşretmiştir. Bu da 31 sayıdır. Bu eserler 1918-1923 yılları arasını kapsar (Çeltik,2013;238,239)

Diğer taraftan İkdâm, Akşam gibi gazetelerde Fuad Köprülü, Ahmed Refik Altınay gibi isimlerin makaleleri bulunmaktadır. Benzeri yazılar, Tanin, Tasvir-i Efkâr ve Hâkimiyet-i Milliye gibi gazetelerde de görülmektedir. Yeni Mecmua'da Tarih Musahabeleri başlıklı bir bölüm bulunmaktaydı. TOEM ise, tarihi çalışmaları devlet desteği ile yayın hayatına kazandırmaktaydı. Fakat, devletin içinde bulunduğu olağanüstü durum, çalışmaları etkilemişti(Şakiroğlu, 1984;64-71).

Tarih ve eski eserlere ait ilmi araştırma ve yazıların yer aldığı Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası ise tarih formasyonu kapsamında yazılmış makaleleri içeren bir dergi olarak önem taşır. Düzenli bir şekilde ve uzun yıllar devam etmiş bir dergidir. Bazı eksiklerine rağmen, dünya tarihçi ve Türkologların dikkatini çeken derginin cumhuriyetten sonra adı Türk Tarih Encümeni Mecmuası olmuştur. Dergi 1931 senesine kadar 101 sayı çıkarmıştı. Cumhuriyet döneminde bu alanda bir eksiklik hissedilmişti. Dolayısıyla Belleten Dergisi 1937 senesinde yayın hayatına başlaması ile boşluk doldurulmuştu (Eyice,1979;393-396).

Tarih-i Osmani Encümeninin Osmanlı Tarihi hazırlama gayesi sonucunda, yalnız bir ciltlik ve Osmanlılardan evvelki döneme ait bir çalışma ortaya çıkabilmişti (Köken, 2002;13). Encümene tenkitler de yöneltilmiştir. Bunlar arasında, encümenin bilimsel metod ve anlayışa uygun olmaması gelir. Bunun yanı sıra, encümen, tarihi malzemelerin nasıl değerlendirileceğini, kaynakların nasıl kullanılacağını, belgelerin ne şekilde işleneceği gibi meselelere bilimsel yöntemlerle yaklaşma konusunda ilk örneği vermişti (Köken, 2002;14-23)

Tarih-i Osmanî Encümeni tarih alanında yapılacak çalışmaları belirlemek üzere, tüzüğünde yer aldığı şekliyle belirli zaman dilimlerinde toplantı düzenlemekte ve faaliyetlerin planı hakkında bir değerlendirme yapmakta idi. Bu toplantıda dergiyle ilgili kararlar da alınmıştı.

Encümenin kuruluş yıllarında haftada bir kere bir araya gelen üyeler, 28 Muharrem 1328 (9 Şubat 1910) Çarşamba günündeki toplantılarında bir karar almıştı. Bu karar Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası adıyla iki ayda bir kere yayınlanacak olan dergi ile ilgili idi. Derginin seksen sayfadan oluşması planlanmış, derginin içeriği hazırlanırken nasıl bir yol izleneceği de belirlenmişti. Dergide yer alacak eser ve makalelerin şekil ve muhtevalarının hangi usullerde olması gerektiğine de bu toplantıda karar verilmişti(Şeref, 1326 (1910);2).

Tarih-i Osmani Encümeni Merkez Teşkilatı

Tarih-i Osmanî Encümeninin işleyişini düzenleyen dâhili talimatnamede encümenin başkanı ve üyeleri hakkında genel bilgiler ile üyelik için gerekenler ve encümenin toplantı zamanları belirlenmişti.

Tarih-i Osmanî Encümeni'nin talimat-ı dâhiliyesinin dördüncü maddesinde belirtildiği üzere, encümen üyeleri aza-yı daime, aza-yı fahri, aza-yı muavene ve aza-yı muhabere olmak üzere dört kısım olarak belirlenmiştir. Daimi üyelerin sayısı on iki olarak tespit edilmiştir. Daimi üyelerden biri ayrıldığı zaman, yerine aday gösterilmekte ve sekiz hafta içerisinde bu süreç sonlanmakta idi. Dokuzuncu hafta da seçime gidilmekte ve en fazla oyu alan seçilmekte idi. Daimi üyelik için, adayın otuz yaşını geçmiş ve Tarih-i Osmaniye bağlı olması ve üyelerin toplantılara devam etmesi gerekmektedir. Fahri, muavin ve muhabir üyeler için sayı bakımından belli bir sınır konulmamıştı. Haftada bir veya gerektiğinde iki defa toplanan encümenin toplantılarına, üyelerin yarısından bir fazlasının katılması yeterli görülmüştü(Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DUİT, 22-4)

“*Tarih-i Osmani Encümeni Hakkında Talimat Layihası*¹”nda, Tarih-i Osmanî Encümeni merkez teşkilatının görevleri şu şekilde belirtilmiştir idi (BOA, DUİT,19-4):

- Osmanlı Devletinin tarihini mükemmel bir şekilde vücuda getirmek,
- Osmanlı tarihine ait dergi, evrak ve kayıtları yayınlamak,
- Encümenin faaliyetleri için yapılacak maddi ve manevi destekleri kabul etmek,

¹ Bu talimat 25 maddeden oluşmakta idi ve 5 Teşrin-i sani 1325 (18 Kasım 1909) tarihinde yayınlanmıştı.

➤ Osmanlı Devleti'ni sırasıyla zaman ve kısımlara ayırarak, her devir ve bölümü yazmak üzere, üyelere uygun birini vazifelendirmek, yazılan kısımların genel heyette okunarak, düzeltilmesi gereken yerlerin düzenlenmesinden sonra basılması,

➤ Bilgisi ve kabiliyeti yeterli olanlardan bu vazifeye katılmak isteyen olursa, memnuniyetle bunların katılımını sağlamak, bu gibi kimselerden encümene müracaat ederek bir bölüm yazmak isteyen olursa, buna imkân tanımak,

➤ Encümene verilecek her çeşit kitap ve dergi ve basılı materyal ile tarihi evrak ve vesikanın memnuniyetle kabulü,

➤ Osmanlı memleketinde veya yurt dışında bulunan kütüphanelerde inceleme yapmak, kitabeleri, harita, plan, kayıt ve vesikaların bir kopyasını almak üzere gereken yerlere memur görevlendirmek veya haberleşerek mahallinden bilgi almak. Bunların dışında kütüphane memurunun vazifelerine yer verilmiştir. Encümenin üç üyeden oluşan bir idare heyetinin olacağı ve bu idare heyetinin idari ve mali tüm hususlara bakacağı ve kitapların basılmasını nezaret edeceği belirtilmiştir.

Encümen ilmi yayınlar ortaya koyacaktı, bu yayınlar doğrudan kitap mahiyetinde olabileceği gibi, encüme ait mecmuada da yayınlanması mümkündü. Encümenin talimatından anlaşılacağı üzere tarihi bilgi ve bulgulara büyük bir önem verildiği anlaşılır. Dergiye konulacak makalelerin konusu daha önce belirlenmekteydi.

Tarih-i Osmanî Encümeni'nin tarihi ve süreli olan dergisinde yayınlanacak makalelerin encümenin onayından geçmesi gerekmektedir. Dergiye gönderilecek makale veya belgeler, derginin plan ve programına uygun olarak yayınlanacaktı. Derginin yayınlanmasındaki amaç da yine yapılacak tarihi çalışmalarda amaçtan ayrı değildi. Öncelikli amaç, tarihimize ilişkin elde edilmemiş ve yayınlanmamış olan her türlü belge veya kayıtları yayınlamaktır.(Şeref,1910;3).

Osmanlı'da arşiv belgelerine dayanan tarih çalışmaları Tarih-i Osmanî Encümeni ile başlamıştı. Bunun yanında, encümen, Babiâli Kütüphanesi'ndeki arşiv malzemelerini tasnif etme görevini üstlenmişti ve bunu 1914'e kadar devam ettirdi. Osmanlı Tarihi'nin ilk cildi Mayıs 1917'de yayınlanmış ve 3.000 adet basılmıştı (Oral,2002; 55,60).

Tarih-i Osmanî Encümeni Şube Teşkilatı

Tarih-i Osmanî Encümeni, tarihle ilgili kaynak toplama çabasında iken, vilayet ve maarif müdürlerine genelge göndermiş, tarih eserlerini toplamak istemiştir. Böylece, Bursa ve Konya vilayetlerinde encümenin bir şubesinin açılması için girişimde bulunulmuştu. Sadaret konuyu görüşmüş ve 30 Mayıs 1911 tarihinde iki vilayette encümenin şubesinin kurulmasına izin vermişti(Oral, 2002;54).

Tarih-i Osmanî Encümeni ile ilgili olan talimatlar yalnızca encümenin dâhilîsi ile sınırlı değildir. Encümenle ilgili diğer bir talimat encümenin şubelerine ilişkin olarak düzenlenmiştir. “*Tarih-i Osmanî Encümeni Şubelerine Mahsus Talimat*” on beş maddeden oluşmuştu.

Talimata göre, encümenin şubeleri vilayet ve müstakil liva merkezlerinde teşkil olunabilmektedir ve bunun için encümen onayı gerekmektedir. Şubelerin bir reisi ve biri kâtiplik görevini ifa etmek üzere sekiz daimi üyesi bulunacaktı. Üyelerden birinin mahalli maarif müdürü olması uygun görülmüştü. Konusuna vakıf ve uzman kişilerden, vali veya mutasarrıf tarafından seçilen ve encümence onaylananlara birer tasdikname gönderilmekte idi. Encümenin şubelerinde görev yapacak başkan ve üyeler fahri idiler. (BOA. DUİT, 22-4 , Tarih-i Osmani Encümeni (TOE)-Talimat-ı Esasiye-Talimat-ı Dahiliye-Şubelere Dair Talimat, 1329 (1913);14)

Encümenin şube teşkilatları uygun görülen bir yerde, ayda en az bir defa toplanacaktı. Encümene bağlı şubelerin görevleri şöyle idi (TOE,1913;14,15):

- Mensup oldukları vilayet veya müstakil liva dâhilinde tarihi incelemeler yapmak,
- Tarihi vesikaları toplamak,
- Vilayet müzesinin tekâmülüne, gelişmesine çalışmak,
- Şubenin sermayesi müsait olduğu takdirde, vilayet ve müstakil liva ahalisinden ve orada bulunan idadi veya sultani mektebi mezunlarından en uygun olanları siyasi ve tarihi bilimler tahsili için Avrupa'ya göndermek,
- Yine bütçenin uygunluğuna göre mevcut parayı, vilayet ve müstakil liva dâhilindeki eski yapı ve eserlerin korunmasına sarf etmek,
- Elde edilecek vesika ve kitapların korunmasına mahsus bir kütüphane teşkil etmek,
- Elde bulunan dokümanları gerektiğinde merkeze göndermek,
- Yapılan incelemelerden ve elde edilecek bilgilerden encümeni haberdar etmek, bilgilendirmek şubenin görevleri arasında yer alıyordu.

Şubenin görevinin yalnız tarihi bilgi ve belgeleri değerlendirmekle sınırlı kalmadığı anlaşılır. Kültürel alanda müzelerin korunması, eski yapı ve eserlerin korunması, kütüphane teşkil edilmesi gibi önemli vazifeler yürütecektir. Bu yönüyle encümen bulunduğu merkezde medeniyet anlamında katkılar sunacaktır.

Şubelerin maddi kaynaklarını, hayır sahibi kimseler tarafından verilecek yardımlar ve bağışlar oluşturmaktaydı. Verilen bağış ve yardımlar deftere kaydedilmekte ve bu defter başkan ve kâtip ile üyelerden biri tarafından imzalanmakta veya mühürlenmekteydi (TOE, 1913;15,16).

Tarih-i Osmanî Encümeni çalışmalarını memleketin her tarafında yaygınlaştırabilmek amacıyla, öncelikle Bursa'da açılan şubenin, diğer merkezlerde de tesis edilmesi ve bu şekilde yaygınlaşması gereği üzerinde durmuştur. Konuyla ilgili olarak iç işleri bakanlığına gönderilen yazıda geçen ifadeler şöyledir:

“... Bursa'da olduğu gibi vilayet-ı sairede de müessis ve azası fahri olmak üzere ahval-i mahalliyeye vakıf zevattan mürekkeben birer şube teşkili için tamimen tebligat icra ve bu şubelerin hareket ve vezâifini tayin edecek talimatta tanzimi zımnında encümene mezuniyet ita olunması lüzumunu mütezammin Tarih-i Osmani Encümeni riyaset-i alisinden gelen 4 Mayıs 1327 (17 Mayıs 1911) tarihli ve 135 no'lu tezkere melfûfıyları sub-ı alilerine tesyar kılınmış ve vilayet-i mezkurede olduğu gibi sair vilayetlerde de bu yolda birer şube teşkili encümenin vezâifini teshil edeceği cihetle münasip görünerek bu babda bir talimatname tanzimi encümene cevaben izbar kılınmış olmakla nezaret-i Celilelerince de teşkil olunan şubeden dolayı Hüdavendigâr vilayetine takdiri havi tahrirat tasdiriyile beraber vilayet-i saire ile elviye-i gayr-ı mülhakiyede bir veche işar vesaye-i mukteziye ifasını himmet buyurulması hakkında tezkere-i senaviri terkim kılındı efendim (BOA,DH.İD. 1329.C.5, 26-1/41)”. 17 Mayıs 1327 (30 Mayıs 1911) tarihli bu yazıda, Bursa şubesinin örneklerinin diğer vilayetlerde de yaygınlaştırılması konusu üzerinde durulmuştur. Kurucu ve üyelerinin fahri olması ve bunların çevreyi tanıyan bilen kimselerden seçilmesi suretiyle, şubelerin teşkili konusuna değinilmiştir. Bu şubelerin hareket alanları ve vazifelerinin talimatla belirlenmiş olduğundan söz edilmiş olup, böylece encümenin merkez şubesine düşen yük hafiflemiş olacaktı.

Tarih-i Osmanî Encümeni Başkanı Abdurrahman Bey, yalnız merkez ve Bursa şubeleri ile encümenin faaliyetlerine devam etmesinin zor olmasından bahsederek, şubelerin yaygınlaştırılması konusunda sadarete yazdığı yazı ile hükümetten destek istediği anlaşılr. Yazıda şu ifadeler yer alır:

“...Her mahalden evvel Hüdavendigâr vilayetinin takdir ve icra etmesi encümence şayan-ı takdir ve teşekkür görünmüş ise de tarih encümeninin teşkil vezaifini havi olan talimatta encümenin şubelerine dair sarahat görülmediğinden Hüdavendigâr vilayetinde yapıldığı gibi vilayet-i sairede dahi bittabi erbab-ı vukuf ve malumattan intihab olunması iktiza eden reisi ve azası fahri olmak üzere bir şube teşkili masruf-ı müsaade-i celile-i sadaretpenahileri olduğu halde teşkil etmiş olan şubeden dolayı takdiri havi Hüdavendigâr vilayetine emirname’i sami’i sadaretpenahilerinin tasdiriyle vilayet-i sairenin icabat-ı mevkilerine göre mahallince bir şube teşkili hususunun vilayat-ı saireye tamiminin dahiliye nezaretine emr ve havalesi ve bu şubelerin hareket ve vezaifini tayin edecek talimat tanzimi için dahi encümene mezuniyet itası sünud irade’i aliye’i fehimaneleri olduğu encümence tezkir kılınmağın her halde emr-ü ferman hazret-i veliyyün emrindir”(BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;3)Yazıdan anlaşılacağı üzere, Tarih-i Osmanî Encümenin şubesi öncelikli olarak Bursa’ya açılmıştır. Bunun için Abdurrahman Bey’in müteşekkik olduğu görülür. Fakat, encümenin teşkili sırasında encümenin görevlerinin belirtildiği talimatta şubelere dair bir açıklık getirilmediğinden söz edilir. Bursa vilayetine yapıldığı gibi diğer merkezlerde de, bilgi ve kabiliyeti ile öne çıkan kimselerden başkan ve üyelerinin fahri olmak üzere seçileceği birer şubenin kurulması talep edilmiştir. Dolayısıyla encümenin başkanı Abdurrahman Bey, şubelerden birinin öncelikli olarak, Bursa’da teşkil edilmiş olmasından memnun olmakla beraber bunu yeterli görmemişti. Diğer vilayetlerde de bu şubelerin açılması suretiyle sayılarının artması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca bu şubelerin görevlerini açık bir şekilde ifade edecek bir talimatın düzenlenmesi konusunda encümene izin verilmesi istenmişti.

Diğer taraftan, encümene ait şubelerden ilkinin Bursa’da kurulmuş olmasının nedeni, Osmanlı Devleti’nin ilk hutbe-i istiklalini Bursa’da okutmuş olması ve Bursa’nın payitaht olmasından ileri gelmektedir (Akbayrak,2009; s.80)

Şubelerin çalışmalarını nasıl yürüteceğine ilişkin açıklamalarda da bulunulmuştur. Bu konuda encümen başkanı Abdurrahman Bey’in yazısında yer bulan bilgiler şöyledir.

“...Bu heyet azasının suret-i memuriyetleri makam-ı vilayetin buyuruldusuyla tasdik ve tevsik ve bir de mühür-ü resmi hak ve teslim olunmuştur. Tebligat-ı umumiye’i mesbukanın fiiliyata iktiran ettirilmesinde memurin-i mahalliye’nin derin himmet etmeyecekleri meczum ise de istenilen tebligat ve tetkikat-ı tarihiyeye merkezlerden başlayarak en küçük bir köye kadar şamil olabileceğinden ve encümenin istediği malumatın mülhakatın hangi cihetinde olduğunu takdir ve tayin etmek oradan tahkikat icrasıyla neticesini cem ve işar eylemek ahval-i mahalliye’ye vukuf-u tam mütevakıf olup memurin-i hükümete bu babda delalet ve ahz-ı malumata sevk etmek için behemahal böyle bir şubeye ihtiyaç gösterdiğini....” (BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;3). Yazıdan anlaşılacağı üzere tarihi incelemelerin vilayet merkezlerinden başlamak üzere, özele doğru ineceği ve köylerde dahi bu çalışmaların gerçekleştirileceği ifade edilmiştir.

Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa Şubesi’nin Kuruluşu

Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa şubesinin kurulması ile ilgili belgede yer alan ifadeler şöyle idi:

“...Bursa Mekteb-i Sultani Müdürü Sami ve Mekteb-i Mezkur Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye Muallimi Behçet ve Evkaf Müdürü Ali Cemal Beylerden ve sahib-i ihtisas daha bazı zevattan mürekkeb olmak ve “Tarih-i Osmani Encümeni Hüdavendigâr Şubesi” unvanı altında bulunmak üzere bir şube teşkil...”(BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;3)Yazıdan anlaşılacağı üzere,

sultani mektebi müdürü ve aynı okuldaki bir öğretmen ve vakıflar müdürü ile alanında uzman kişilerden oluşmak üzere encümenin Bursa şubesi tesis edilmişti.

Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa şubesi ile ilgili bir belgede, bu şubede görev alacak üyelerden bahsedilmiştir. Belgede yer bulan ifadeler şöyledir:

“...Merkez vilayette Mekteb-i Sultani Müdürü Sami ve mekteb-i mezkur malumat-ı medeniye ve hukukiye muallimi Behçet ve mülazım Kadri Beyler ile şeyh-ül meşayih Raci ve Muharri Tekkesi Şeyhi Şemseddin ve Mal Müdürlüğünden Raşid Efendilerden teşekkül bir encümen şubesi teşkil edilerek işe mübaşeret ettirilmiş idi. Mezkur şube tarafında bu kere tanzim ve ita olunan mazbatanın bir sureti leffen takdim kılındı. Mazbata-i mezburda gösterildiği üzere Mekteb-i Sultani Müdürü Sami Bey şube riyasetine ve Mekteb-i Sultani muallimlerinden Necip Efendi encümenin fotoğraf memurluğuna tayin edilmek ve şube namına hak ettirilmiş mühürle tetkikat için vuku bulacak müracaatta teshilat iraesı hakkında yazılan buyuruldu riyasetine gösterilmiş olduğundan encümenin masarifi zaruriyesine medar olmak üzere bir miktar tahsisat ita buyurulması mütemennadır olababda” (BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;2)

Yukarıda ifade edilen encümenin çalışma şekline ilişkin ayrıntılar belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, Bursa merkezde eğitim veren Sultani Mektebi Müdürü Sami Bey ve aynı okulda medeni bilgiler ve hukuk dersleri veren Öğretmen Behçet Bey ile Mülazım Kadri Bey, Şeyh Raci ve Şemseddin Beyler ile Mal Müdürlüğünden Raşid Efendiden oluşan bir encümen bahsedilmiştir. Bu şubenin kuruluşunun tamamlanmasının ardından işe başlanılacağı belirtilmişti. Şube tarafından düzenlenen mazbataya göre, Şube Başkanı Sami Bey olmuştu. Sultani Mektebi’nde öğretmen olan Necip Efendi de, encümenin fotoğraf memurluğuna tayin edilmişti. Tesis edilen şube çeşitli ihtiyaçları için bir miktar ödenek ayrılması için merkezden talepte bulunmuştu.

Encümenin kuruluş esasları ile ilgili bilgiler veren diğer bir yazı içi işleri bakanlığına gönderilmek üzere hazırlanmıştı ve bu yazıda geçen ifadeler şöyle idi:

“Tarih-i Osmanî encümeninin ifasını ibtidar ettiği vazifenin teshiline medar olmak üzere Memalik-i Osmaniye’nin her tarafında mevcut asar ve mebani-i kadime tarihi üzerine tetkikat-ı mukteziye-i mümküniye müstenid malumat talebini havi tamimen sebk eden tebligata cevaben Bursa’ya ait malumat-ı tarihiyeyi gerek mülhakattan bu babda vürud edecek izahatı tetkik ve cem ve telfik için idare’i “Tarih-i Osmani Encümeni Hüdavendigar Şubesi” namıyla zevat-ı malumeden mürekkeben bir şube teşkil edildiği Hüdavendigar vilayetinde bildirildiğinden ve teşebbüse vaki sayan-ı takdir görüldüğünden bahsle...” (BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;4) Dahiliye Nezaretine gönderilen Mayıs 1911 tarihli yazıdan anlaşılacağı üzere, Tarih-i Osmani Encümeninin Bursa şubesinin kurulması ile encümenin genel amaçlarını gerçekleştirmek üzere yapacağı faaliyetlerde encümene yardımcı olunacaktı. Bu şekilde encümenin görevi kolaylaştırılacak ve Bursa’daki eski tarihi yapı ve eserler üzerinde gerekli incelemeleri yapmak mümkün hale gelecekti. Yazıda, Bursa’ya ait tarihi bilgilerin incelenmesi ve toplanıp, birleştirilmesi için “Tarih-i Osmani Encümeni Bursa Şubesi” kurulduğundan bahsedilmiştir.

Encümene zaman içerisinde yeni üyeler katılmıştı. Bursa Tarih-i Osmani Encümeni’nde görev yapmış olan önemli isimler bulunmaktaydı. Bunlardan biri Şemseddin Ulusoy idi.

Mehmet Şemsettin Ulusoy (1867-1936) Bursa tarihi kültürü ve tasavvuf ile ilgilenmiştir. Ayaklı kütüphane olarak da tanınan Ulusoy, Tarih-i Osmani Encümeni üyesidir.(Bursa Ansiklopedisi, 2002;1662)

Bursa’da Tarih-i Osmanî Encümeni Şubesi Kurulmasındaki Amaç

Tarih-i Osmanî Encümeni, Bursa’ya şube tesis ederken, konuyla ilgili yazıda bu şubenin amaçları belirtilmekteydi. Bu amaçlardan yola çıkarak, şubenin açılma nedeni ortaya konulmuş olacaktır.

Sadarete gönderilen 4 Mayıs 1327 (17 Mayıs 1911) tarihli yazıda, encümenin Bursa şubesinin kurulması ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir.

“Ba irade’i seniye teşkil etmiş olan Tarih-i Osmani encümeninin ifasını ibtidar ettiği vazifenin teshiline medar olmak üzere memalik-i Osmaniye’nin her tarafında mevcut asar ve mebani’i kadime’i tarihiye üzerine tetkikat-ı mukteziye’i mümküneye müstenid malumat talebini havi icra kılınan tebligat-ı umumiyyeye cevaben Hüdavendigâr vilayetinden varid olan 10 Nisan 1327 (23 Nisan 1911) tarihli ve 1639-419 nolu tahriratın bir sureti leffen arz ve takdim kılındı. Mealinden müstebat olacağı vechle gerek Bursa’ya ait malumat-ı tarihiyeyi gerek mülhakattan bu babda vürud edecek izahatı tetkik ve cem’ ve telfik için...” (BOA,DH.İD.1329.C.5, 26-1/41;.3)Encümen Başkanı Abdurrahman Bey’in sadarete gönderdiği 17 Mayıs 1911 tarihli bu yazıda, Tarih-i Osmanî Encümeni’nin padişah iradesi ile kurulmuş olduğundan bahsedilir. Encümenin görevinin, Osmanlı memleketinin her tarafında bulunan tarih-i eserler üzerinde yapılması gerekli incelemeler doğrultusunda çalışmak olduğu ifade edilmiştir. Bursa’dan bu doğrultuda 23 Nisan 1911 tarihinde bilgi alındığı belirtilmektedir. Böylece, Bursa vilayetine ait tarihi bilgilerin toplanması ve bunların incelenmesi amacıyla kurulan encümenin Bursa şubesinden söz edilmiştir.

Bursa vilayetinden gönderilen konuyla ilgili 10 Nisan 1327 (23 Nisan 1911) Tarihli yazıda ise, şu ifadeler yer almaktadır:

“22 Kanun-ı sani 1326 (4 Şubat 1911) tarihli tahrirat-ı âlileriyle mersil istizahat ile talep olunan malumatın itası hakkında mülhakat vilayete tebligat-ı lâzime ifa edilmekle beraber Bursa’ya ait malumat-ı tarihiyeyi gerek mülhakattan bu babda vürud edecek izahat cem-i ve telfik ile mufassal ve medhal bir tetkikatı tanzimi zımında...” (BOA,DH.İD.1329.C.5,26-1/41;.2)Yazıda bu şube ile ilgili yapılacak maddelerin sıralanmış olduğu görülür. Burada, Bursa ve çevresine ait tarihi bilgilerin toplanması ve birleştirilmesi ile geniş ve tafsilatlı bir şekilde incelenmesi yapılarak düzenlenmesi konularına değinilmiştir. Bursa vilayetinden gönderilen 1911 tarihli bu yazıda, Bursa’ya ve bu vilayete bağlı merkezlere ait tarihi bilgi ve belgelerin elde edilmesi ve bu bilgilerin geniş bir içerikle ve izahlı bir şekilde incelemelerin yapılması üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla, Tarih-i Osmanî Encümeni’nin Bursa şubesi yerel olarak çalışmalarını sürdürecekti.

Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa Şubesi’nin yaptığı çalışmalardan biri, TOEM’in 27. sayısında yayınlanan Çandarlızade Ali Paşa’nın mezarı hakkında bir makale yayınlatabilmiştir.(Akbayrak, 2009; 81,82)

Tarih-i Osmani Encümeni’nin Bursa ve Konya dışında, Kosova, Rodos ve Bitlis, gibi merkezlerde de şubesi açılmıştı. Kosova Şubesi Başkanı Vilayet Maarif Müdürü Hasan Talat Bey idi. Dideban gazetesi başyazarı Namık Bey ise, 10 Temmuz 1911’de açılan Bitlis şubesinin başkanıydı(Akbayrak,2009; s.81)

Tarih-i Osmanî Encümeni, cumhuriyet döneminde Türk Tarih Encümenine çevrilmişti. Bunun kapanması üzerine kitaplığı Türk Tarih Kurumuna devredilmişti (Köken, 2002;128). Bu kütüphane, Türk Tarih Kurumu ile Tarih-i Osmani Encümeni arasındaki bağı gösteren bir örnektir.

SONUÇ

Tarih-i Osmani Encümeni şubeleri yerel tarih çalışmalarını ön plana çıkararak, adeta günümüzdeki enstitülerin bilimsel çalışmalarının ilk aşamasını ortaya koymuştur. Günümüzde, her vilayette bir veya birden çok üniversite ile yükseköğretim faaliyetleri sürdürülmektedir. Bu üniversitelerde hazırlanan yüksek lisans veya doktora tezleri ile coğrafya, tarih, biyoloji, fizik gibi gerek sosyal bilimlere, gerek sağlık bilimlerine gerekse fen bilimlerine ait farklı disiplinlerde çeşitli konular bilimsel olarak araştırılır. Bu sırada bu çalışmanın öncelikle ve genellikle yereli değerlendirmesi hedeflenir. Tarih-i Osmani Encümeni, talimatnamede ifade edildiği şekliyle bir merkeze ait her türlü tarihi kalıntıyı, bulguyu veya belgeyi dikkatle ele alıp, incelemeyi amaçlamıştır.

Tarih-i Osmanî Encümeninin merkez teşkilatı, Osmanlı Devleti tarihini bir bütün olarak incelemek üzere tesis edilmiş idi. Bu şekilde, Osmanlı Devleti'nin çeşitli zaman dilimleri dâhilinde incelenmesi, alanında uzman kişilerin hazırlayacakları yayınlarla ortaya konulmuş olacaktı. Bunun dışında, Osmanlı tarihine ait her çeşit bilgi, belge, vesika ve dokümana ulaşma gayreti söz konusu idi. Encümenin şube teşkilatlarının açılmak istenmesindeki neden, yerel düzeyde yapılacak tarihi çalışmalarını kapsamakta idi. Bunun yanında şubenin açılmış olduğu merkeze o merkezin tarihi varlıklarının korunması bakımından kültürel bir takım katkılar sunacağı da talimattan anlaşılır.

Encümenin, şubelere ilişkin talimatı hazırlaması üzerine bu konudaki girişimlere Bursa Şubesi ile başlandığı anlaşılır. İlk olarak tesis edilen Bursa şubesi, bu merkezin tarihi önemine istinaden seçilir. Osmanlı Devleti bünyesinde muhakkak ki her merkezin ayrı bir yeri ve önemi vardı. Fakat tarihi derinliği içerisinde, Osmanlı Devletinin kuruluşunda ve gelişmesinde bu merkezin öncelikli bir yeri olduğu malumdur. Tarih formasyonu içerisinde bilimsel çalışmalar yapmayı hedefleyen Tarih-i Osmani Encümeni, zamanın şartları dahilinde ve peşi sıra yaşanan savaşların da etkisiyle ortaya çok önemli çalışmalar veya sonuçlar koyamamış olacaktı.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA., DUİT, 19-4,

BOA. DUİT, 22-4 , Tarih-i Osmani Encümeni (TOE)- Talimat-ı Esasiye-Talimat-ı Dahiliye-Şubelere Dair Talimat, Tarih-i Osmani Encümeni, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1329.

BOA.,DH.İD. 26-1/41.1329.C.5.

Kitap ve Süreli Yayınlar

AKBAYRAK, Hasan (2009), Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine, İkinci Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Ulus Devlet İnşa Sürecinde Kurumsal Tarih Çalışmaları, Kitabevi, İstanbul.

Bursa Ansiklopedisi (2002), "Ulusoy, Mehmet Şemsettin" maddesi, Yay.Haz.Yılmaz Akkılıç, cilt:IV, Burdef Yay.

ÇELTİK, Seher Erdoğan,(2013), Ali Emiri'nin Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası,Turkish Studies, Volume 8/1, Winter, Ankara.

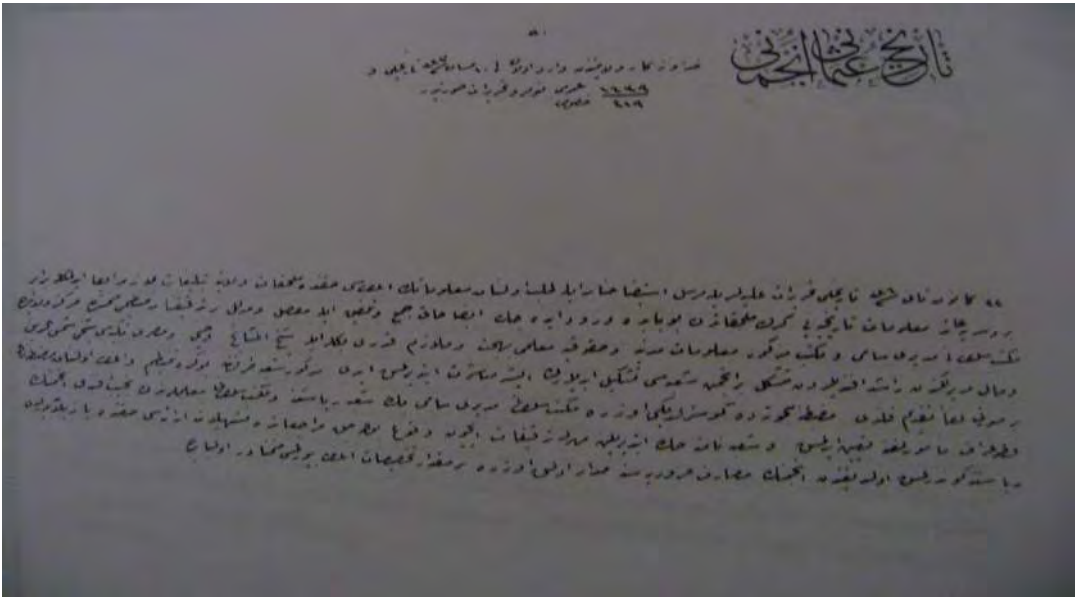
ÇETİN, Atilla (1994), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt: 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.

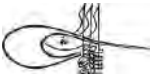

- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (1994), “İbnülemin Mahmud Kemal” maddesi, , cilt: 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- EYİCE, Semavi (1979), Uluğ İğdemir ve Belleten, Belleten, Cilt: XLIII, sayı:170, Nisan 1979, TTK, Ankara.
- GÜNDÜZ, Mustafa (2010), II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri, Turkish Studies, Volume 5/2, Spring, Ankara.
- KÖKEN, Nevzat (2002), Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960),Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- ORAL, Mustafa (2002), İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye’de Tarih Anlayışı (1908-1937), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- SAKAOĞLU, Necdet (1993), Abdurrahman Şeref, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt:1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet (1993), Ahmed Refik Altınay, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt:1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- ŞAHİN, Kürşat Şamil (2012), Gazâvât-nâmeler Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi, Turkish Studies, Volume 7/2, Spring, Ankara.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., (1984) Türkiye’de Şimdiye Kadar Çıkan Popüler Tarih Dergileri, Tarih ve Toplum, Sayı 1. Ocak 1984, İstanbul.

EK-1

TARİH-İ OSMANİ ENCÜMENİ BURSA ŞUBESİ AÇILMASI (DH.İD.26/1)

SAMSUN'A TÜRK YERLEŞİMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ*

İbrahim TELLİOĞLU*

ÖZET

Samsun tarih boyunca pek çok topluluğa yurt olmuş bir bölgedir. Bu topluluklardan birisi de Türklerdir. Tarihî ve arkeolojik kayıtlar MÖ VII. yüzyıldan itibaren Türklerin yörede bulunduğunu gösterir. Samsun'a Türk yerleşiminin bu ilk safhası XI. yüzyılın sonlarına kadar devam eder. Türk ya da Türklükle ilgili olduğuna dair önemli deliller bulunan Kimmer ve İskitler ilk devirde Samsun'a yerleşenlerdir. Bölgedeki Bizans hâkimiyetinin son döneminde bölgedeki Türk bakiyeleri Ortodoks kimliği içerisinde varlığını yitirmiştir. Samsun'a Türk yerleşiminin ikinci dönemi Selçukluların Anadolu'ya girmesiyle birlikte başlar. XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Danişmendliler, Türkiye Selçukluları, Eretnalılar, Canik beylikleri ve Osmanlılar bölgeye hâkim olmuştur. Bu dönem Türklerin yoğun bir nüfus ile bölgeyi yurt tuttuğu dönemdir. Samsun ve çevresindeki Türk yerleşimi o kadar kalıcı bir hal almıştır ki bölgedeki siyasî hâkimiyet yalnızca Türkler arasında el değiştirmiş başka hiçbir unsur yöreyi idare edememiştir. Bölgenin sosyal, kültürel ve dinî çehresinin değişmesinde de bu devir dönüm noktası olmuştur. Üçüncü evre Cumhuriyet döneminde Samsun'a yerleşen Türklerle birlikte ortaya çıkmıştır. Mübadeleyle gelenlerin yanı sıra Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra başlayan devlet yatırımlarıyla çeyrek asır gibi kısa sürede önemli bir sanayi ve ticaret merkezi haline dönüşen Samsun başta Karadeniz bölgesinin diğer şehirlerinden olmak üzere ülkenin her tarafından gelen insanlarla oldukça gelişmiş ve bölgenin en önemli metropolü haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Türkler, iskân, göç.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: telliogluibrahim@hotmail.com

HISTORICAL PERIOD OF TURKISH SETTLEMENT IN SAMSUN

ABSTRACT

Samsun is a place where several communities have come and settled down throughout the history. One of these communities is the Turks. The historical and archeological records show that they have been in this region since the 7th century B.C. The first phase of the settlement of the Turks in Samsun last up to the the end of 11th century. During the last period of the Byzantine domination the remains of some Turkish groups were assimilated in the pot of Orthodox identity. The second phase of the Turkish settlement start with the Seljuks who entered the Anatolia. From the last quarter of the 11th century on, Danishmends, Türkiye Seljuks, Eretna, Canik Principality and Ottomans started to dominate the region. The third phase came out as a result of the Turks who settled down in Samsun during the Republic period. Along with the ones that came through the exchange, by means of the new investments made soon after the Republic was founded it became an important trade and industrial center within the short time of 25 years, also developed due to the people coming from different parts of Turkey and became the most outstanding place in the region.

Key Words: Samsun, Turks, settlement, migration.

Samsun, bugünkü coğrafi tasnifle Orta Karadeniz bölgesi içerisinde yer almaktadır. Ancak tarihî coğrafya bakımından böyle bir sınırlama pek doğru sayılmaz. Samsun esas itibarıyla Doğu Karadeniz bölgesinin bir parçasıdır. Samsun'dan doğuda Hopa'ya hatta günümüzdeki sınırları aşarak Batum'a ulaşan sahada gerçekleşen hadiseler birbiriyle yakından ilgilidir. Haliyle Samsun, Doğu Karadeniz'in batıdaki en uç noktası olarak görülmelidir. Samsun'dan daha batıya gidilirse hem tarihî bakımdan ve hem ulaşım yolları ağı itibarıyla başka bir sahaya intikal edilmiş olur. Eski Çağ kaynaklarında genel olarak Bithynia ve Paflagonya ismiyle tanımlanan Batı Karadeniz'in, Sinop ve batısından başlaması bu zeminde ortaya çıkmıştır.¹

Sahildeki coğrafi konumu bu şekilde gelişirken İç Anadolu sınırında Canik dağlarının hemen güneyine düşen bölge Samsun'un etki alanında kabul edilse de esas itibarıyla bu sahayı Hitit uygarlığının merkezi olan yöreye kadar genişletmek mümkündür. İlk Çağdan itibaren sahilten İç Anadolu'ya ulaşan yolun bu hat üzerinden güneye ilerlemesi² Çorum-Samsun bağlantısını güçlendirmiştir. İlk Çağdan itibaren Karadeniz sahil şeridini iç kesime bağlayan yollar arasında ulaşımın en kolay olduğu³ hattın bu güzergâh olması yolun önemini ve işlevliğini artırmıştır. Buranın hemen doğusundaki Yeşilirmak-Kelkit havzaları da Samsun'un güney doğudaki uç noktalarıdır. Terme-Çarşamba-Salıpazarı-Ayvacık üzerinden çok kestirme yollarla Kelkit vadisine çıkan antik yolların varlığı bu hattın Eski Çağdan beri kullanıldığının delilidir.⁴ Canik dağlarının

¹ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. M. Rostovtsev, "Pontus, Bithynia and the Bosphorus", *The Annual of the British School at Athens*, 22 (1916/1917-1917/1918), s. 1-22.

² Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985, s.92.

³ David Winfield, "The Northern Routes Across Anatolia", *Anatolian Studies*, 27 (1977), s. 155.

⁴ Bu yollar Eski Çağdan itibaren Karadeniz bölgesindeki ulaşım ağını gösteren eserlerde yer almaz. Günümüze kadar bahsi geçen yerlerde bulunan kalelerde çeşitli araştırmalar yapılarak bölgenin sahille Kelkit vadisi arasındaki bağlantısına dair çeşitli izler ortaya kosa da konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma hazırlanmamıştır.

güneyi ve kuzeyi farklı devletlerin denetimi altında olduğu zamanlarda bu hatların stratejik önemi oldukça artmaktaydı. İkinci olarak büyük kervan yollarına oranla çok kısa sürede ulaşım sağlandığı için bu bölgelerden Kelkit vadisine çıkan yolların ticari önemini yakın zamana kadar koruduğu söylenebilir. Kuzeydoğudaki Vezirköprü-Durağan-Boyabat hattı ise Kızılırmak havzasından kuzeye çıkmak isteyen topluluklar için hayati öneme sahiptir ve birbirinden ayrılamaz.⁵ İstanbul'dan çıkan ve Karadeniz sahil şeridinde paralel olarak doğuda Fırat boylarına ulaşan⁶ yolun kuzeye çıkan kesitleri olan bu yerler Samsun tarihinde önem kazanır.

Samsun tarih boyunca pek çok topluluğa ev sahipliği yapmış bir yerdir. Tekkeköy'deki mağara yerleşiminden itibaren bölgede yaşayan unsurların izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu topluluklardan bir tanesi de Türklerdir.

Samsun'a Türk yerleşimi yakın döneme kadar Selçuklularla birlikte başlatılmaktaydı. Ancak son yıllarda ele geçen buluntular gerçeğin böyle olmadığını ortaya koydu. Hititler devrinden itibaren aydınlığa kavuşan iskân tarihine bakılırsa Samsun, İlk Çağdan itibaren Türkler tarafından bilinen bir bölgedir. Günümüze ulaşan arkeolojik delillerden hareketle bölgeye Türk yerleşmesinin ilk safhasını MÖ VIII. yüzyılla birlikte başlatmak mümkündür.

İlk Çağda bazı topluluklar vardır ki tarihçiler onların kökeni ile ilgili olarak uzun zaman süren tartışmalar yapmışlardır. XX. yüzyıl boyunca devam eden bu tartışmalar aynı asrın sonlarında ulaşılan ilmi kanaatler sonucunda nihayete ermeye başlamıştır. Samsun'a ilk yerleştiği düşünülen topluluklar olan Kimmer ve İskitler de bu tartışmalara konu olan gruplar içerisinde yer alır. Bugün gelinen noktada hem Türkiye'de hem de dünyada yapılan çalışmalar neticesinde itibarlı bilim çevrelerinde İskitlerin Türk olduğu konusunda genel bir kanaat oluşmuştur.⁷ Böylece XX. yüzyıla hâkim olan İskitlerin İranî ya da Hind-Avrupaî bir topluluk olduğu görüşü çürümeye yüz tutmuştur. Kimmerlerle alakalı çalışmalar ise İskit araştırmaları kadar gelişmemiştir. Dünyadaki Kimmer araştırmaları belirli bir seviyeye ulaştığında onların Orta Asya kökenli olduğu kabul edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte Kimmerlerin menşei hakkında görüş ayrılıkları yakın döneme kadar devam etmiştir. Ancak *Eskiçağ'da Kimmer Problemi* konulu tez⁸ ile dünyadaki algıyı önemli ölçüde değiştirmiştir. İlim çevrelerinde büyük itibar gören bu teze göre arkeolojik, tarihî, sosyo-kültürel ve dinî bakımdan Kimmerler, Türklüğün öncülerinden birisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Samsun'daki Türk yerleşimi, yukarıda sözü edilen varsayımlardan hareket edilirse MÖ VIII. yüzyılla birlikte başlatılabilir. Hun baskısı sebebiyle Orta Asya'dan göç etmek zorunda kalan Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyine ulaştıklarında buradan bugünkü Gürcistan üzerinden Doğu Anadolu'ya gelmiş, Urartu ve Asur devletlerine büyük darbeler vurduktan sonra İç Anadolu'ya yönelmişti. İç Anadolu'daki Frig devletini yıkan Kimmerler, bölgede, bozkır-göçebe geleneklerinin Anadolu'daki ilk örneği sayılan bir hâkimiyet tesis etmişlerdir. Bu arada bazı Kimmer boyları kuzeye yönelerek Karadeniz sahiline yayılmaya başlamıştır. Eski Çağ Yunan kaynaklarından açıkça takip edilebileceği üzere Kimmerlerin bu dönemde yerleştiği yerler arasında Samsun da bulunmaktadır. Yaklaşık bir asır boyunca devam eden Kimmer hâkimiyetinden bölgede bir arkeolojik delil kaldığını söylemek en azından şimdilik mümkün değildir. Amasya/Gümüşhacıköy

⁵ Bkz. J. Arthur R. Munro, "Roads in Pontus, Royal and Roman", *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 54 vd.

⁶ Bkz. Anderson, J. G. C., "Pontica", *The Journal of Hellenic Studies*, 20 (1900), s. 151.

⁷ İskitlerin Türklükle bağlantısı konusundaki görüşler için bkz. Ekrem Memiş, *İskit'lerin Tarihi*, Konya 1987; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993

⁸ M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VII. TTK. Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara 1979, s. 355-369

ve Ordu/Ünye’de yüzey araştırmaları sırasında ele geçen buluntular Samsun ve çevresinde Kimmerlere ait tek arkeolojik delil olarak envantere geçmiştir.⁹

Samsun’daki Kimmer yerleşimi İskitlerin bölgeye gelmesi ile sona ermiştir. Orta Asya’dan Kimmerleri takip ederek aynı güzergâh üzerinden Anadolu’ya ulaşan İskitler, Samsun’un da dâhil olduğu bölgedeki Kimmerleri kuzeye, Kırım bölgesine sürmüşlerdir.¹⁰ Bu yer değişiminden sonra bölgedeki ikinci Türk iskânı da ortaya çıkmıştır.

İskitlerin Samsun’daki varlığına dair kayıtlar Kimmerlere ait olanlardan fazladır. Bu dönem kolonicilerin bölgeye yöneldiği zamana rastladığı için bilhassa Batı Anadolu ve Yunan kaynaklarında Samsun’daki İskitlere ait pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Koloniciler bölgede ticaret merkezleri kurmak için geldiklerinde İskitlerin buna müsaade etmemesi ve taraflar arasındaki mücadele kaynaklarda fazlasıyla yer bulur. Hatta hiçbir başarı kazanamadıkları İskitler karşısında Yunanlıların uydurduğu Amazon efsanesi sebebiyle Samsun büyük ün kazanmıştır. Yunan mitolojisine girmiş hayali karakterlerden birisi olan kadınlar topluluğu Amazonların başkenti Themiskyra’nın Samsun’un Terme ilçesinde olduğuna yönelik tahminler bir anda bölgeyi ilgi odağı yapmıştır.¹¹ Amazon varlığı, mitolojiye dayanarak tarih yazanlar için Samsun’u öne çıkarsa da arkeolojik olarak doğrulanamayan bu algının tarihî bakımından da kıymeti yoktur.

Samsun’a ilk Türk yerleşiminin kıyıda dar şeridin yaslandığı dağlık alandan itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Terme/Ambartepe ve Salıpazarı’ndan elde edilen arkeolojik malzemeler¹² İskitlerin Canik dağlarının denize bakan yamaçlarına yerleştiğine işaret ederken Ladik’te ele geçen buluntular¹³ da dağlık alanın güneyinde bulunan düzlükteki İskit varlığına dalalet eder. Her iki bölge de iklim ve bitki örtüsü itibarıyla Türklerin yerleşim tercihlerine uygun, konar-göçer hayatın sürdürebileceği, hayvancılık yapmaya müsait yerler olması sebebiyle İskitlerin yerleşimine müsaitti. Kimmerlere ait bölgede arkeolojik malzeme günümüze kadar ele geçmemiş olsa da bahsi geçen ekonomik ve sosyal faktörlerden dolayı onların da aynı yerlere yerleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sahildeki dar kıyı şeridi hem nemli olması, hem de hayvancılık yapmaya müsait olmaması sebebiyle iki topluluk açısından elverişli bir yer değildi. Bu bölge ticaretle geçimini temin eden topluluklar açısından büyük kıymet taşımaktaydı. İskit hâkimiyetinin birinci asrında bölgeye gelen kolonicilerin sahil şeridinde genellikle ulaşım yolları üzerinde bulunan merkezlere yerleşmesi bunun açık bir delilidir.

Samsun’a ilk Türk yerleşiminin nasıl sonuçlandığı bazı yönleri ile karanlıkta kalmaktadır. Kimmerler’in İskit baskısı sebebiyle bölgeyi terk ederek Karadeniz’in kuzeyine çıkarak özellikle Kırım ve çevresinde yoğunlaştıkları bilinmektedir. Ancak onların yerini alarak Samsun’un yeni sakinleri olan İskitlerin akıbeti belirsizdir. Zira kolonileşme çağında antik Yunan kaynakları bölgedeki İskit varlığına atıfta bulunmakla birlikte bir süre sonra onlardan söz etmemeye başlar. Ancak miladın başlarından itibaren Samsun’dan bahseden kaynaklar buradaki İskitler yerine Grek kökenli olmayan başka isimlerdeki topluluklardan bahis açar.¹⁴ Dönemin kaynaklarında İskitlerin bölgeden ayrıldığına dair bir bilgi bulunmaması, bu toplulukların İskit bakiyeleri olma ihtimalini ortaya çıkarır. Ticaret kolonilerinin etrafında hayatını sürdüren bu topluluklar Bizans devrinin

⁹ M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)**, Ankara 1984, s. 111-118.

¹⁰ Herodotus, **Herodot Tarihi** (nşr. M. Özmen), İstanbul 1991, s. 196.

¹¹ Bölgedeki İskit hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. İbrahim Telliöğlu, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, Samsun 2012, s. 52-57.

¹² Emine Yılmaz, “Samsun’da Kaya Yosunlarının Sakladığı Sır ‘Tamgalar’”, www.muzeder.org/img/makaleler/tamgalar.pdf

¹³ Sümer Atasoy, **Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent**, Samsun 1997, s. 19, nu. 24.

¹⁴ Pliny, **Natural History, II** (nşr. H. Rackham), London 1947, s. 119 vd., 343 vd.

sonlarında Ortodoksluğun etkisiyle kimliklerini yitirdiler¹⁵ ki bu da XI. yüzyılın sonlarına denk gelir.

Samsun'a Türk yerleşiminin ikinci aşaması Selçuklular zamanında ortaya çıkar. 1048'de kazanılan Pasinler Zaferinden sonra Selçuklular kalabalık kitlelerle Anadolu'ya yönelmeye başlamıştı. 1054'te Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey başında bulunduğu büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya girdiğinde ülkedeki askerî vaziyeti görmek maksadıyla Malazgirt'ten kuzeye doğru üç keşif kolu yollamıştı. Bu keşif kollarından birisi ciddî bir direnişle karşılaşmadan kuzeybatıda Kelkit vadisini takip ederek Canik ormanları bölgesine kadar ulaşmıştı.¹⁶ Bu bölge Samsun'un güneyine düşmekteydi. O tarihten itibaren Selçuklular, Karadeniz sahilinin hemen ardındaki dağlık alanın güneyinde Bizans İmparatorluğu'nun savunma gücünün oldukça zayıf olduğunu görmüşlerdi. Malazgirt Zaferi'nden kısa süre sonra Türklerin eline geçen yerler arasında bu bölge de bulunmaktaydı.

1071'den sonra Samsun ve çevresine Türk yerleşimi ile ilk dönemdeki yerleşim tipi arasında neredeyse hiç fark yoktur. Selçuklular da İlk Çağda bölgeye yerleşen Türk toplulukları gibi hayvancılığa dayalı bir ekonomik model içerisinde geçimini temin etmekteydi. Konar-göçer hayat tarzına sahiplerdi. Bu iki sebepten dolayı Canik Dağlarının güneyindeki bölge Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından Türkmenlerin eline geçti. Vezirköprü, Havza, Ladik ile Çarşamba ve Terme'nin sırtını yasladığı dağlık bölgenin güneyini içine alan bu saha 1071'den sonra Türklerin denetiminde kalmıştır. Konar-göçerlik yapmaya elverişli bu arazide iklim ve bitki örtüsü hem hayvancılık yapmaya hem de tarımla uğraşmaya müsaitti. Böylece Doğu Karadeniz'in diğer yerlerinde olduğu gibi sahil kesiminin iç kısımla bağlantısı kopmuştu. Sahildeki dar kıyı şeridi ise Bizans'ın hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bölgenin tarihî coğrafya gelişimine uygun olarak o dar kıyı şeridi ancak ticaretle uğraşanlar için kıymetliydi, hayvancılık ve tarıma müsait değildi. Bu yüzden Karadeniz'de Türk yayılması devam ederken sahildeki bu yerler ilgi görmemekteydi. Danişmend Gazi bölgenin ilk fatihi olarak Amasya ve Çorum'u ele geçirerek kuzeye doğru ilerlerken Canik'teki bir kaleyi fethederken hayatını kaybetmişti.¹⁷ Danişmendnâme'deki bu bilgidен hareketle Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından Türklerin sahile kadar indiği ancak tıpkı Marmara kıyılarında olduğu gibi bir süre sonra geriye çekildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak 1158'de Yağıbasan'ın Bafra'yı ele geçirmesiyle¹⁸ Danişmendliler sahile de açılmış oldu.

Danişmendliler devrinde Samsun'daki Türk yerleşimi bu sınırlar üzerine şekillenirken sahildeki Bizans varlığı ciddi bir tehdit altına girmişti. Amisos kolonisi üzerinden ipek yolundan gelen malları Avrupa pazarlarına satan tüccarlar güneydeki saha Türklerin denetimine girince bu imkândan mahrum kaldılar. Ancak kayıtlarda bölgenin ticari değerinin azaldığına dair kayıt bulunmamasından, Danişmendlilerden itibaren sahildeki Bizans denetimindeki bölgenin Türklerle haraç vererek faaliyetlerini sürdürdüğü düşünülebilir.

Samsun'daki Türk yerleşiminin bu ikinci safhasında Türklerle ait yeni yerleşim birimleri oluşturulmaya başlanmıştır. Ladik, Kavak ve Çarşamba bunun en çarpıcı örnekleridir. Her üç bölgedeki en eski köy isimlerine bakıldığında Türkçe adlar taşıdığı görülecektir. Bazen bir Oğuz boyundan isim alan bu yerler, bazen de bir Türk beyinden ya da oymağından kaynaklanan adlarla anılacaktır.¹⁹ Bafra, Vezirköprü, Terme gibi yerler Eski Çağdan beri yerleşim izlerinin görüldüğü

¹⁵ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 43 vd.

¹⁶ Aristakes Lastivert'e's History (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 93 vd.

¹⁷ Danişmend Gazi döneminde Danişmendlilerin Karadeniz bölgesi ve Samsun'daki faaliyetleri için bkz. *Dânişmend-Nâme* (nşr. N. Demir), Ankara 2004.

¹⁸ *Les Turcs au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 165.

¹⁹ Bu bölgelerdeki yer isimlerinin Türk oymak ve boyları ile karşılaştırılması için bkz. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaâtlar*, İstanbul 1979.

ve Bizans devrinde de canlı merkezler iken bahsi geçen yerler Selçuklularla birlikte hareketlenmeye başlamıştır. Buralara daha sonra büyüyüp gelişmeye başlayacak Asarcık, Ayvacık, Salıpazarı da dâhil edilebilir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin eline geçen bu bölgeler bir daha başka bir gücün eline geçmeyecek, Türk devlet ve beylikleri arasında el değiştirecektir.

Türkiye Selçukluları dönemi, Samsun tarihinde çok önemli değişikliklere yol açtığı gibi bölgeye Türk yerleşiminin şeklini değiştirmesi açısından da farklılık arz eden bir devirdir. XII. yüzyılın sonlarına ait Bizans kaynaklarına bakılırsa Samsun'daki hâkimiyet el değiştirmiş ve Danişmendlilerden Selçuklulara geçmiştir. 1178'te Amisos'un Selçuklu hâkimiyetine girdiğine dair kayıttan²⁰ anlaşıldığı kadarıyla Türk idaresi II. Kılıç Arslan zamanında Samsun'un sahil kesimine ulaşmıştı. Aynı devrin bir diğer Bizans kaynağına göre 1186'da Kılıç Arslan ülkesini oğulları arasında pay ettiğinde Amisos da Selçuklu ülkesine dâhil olan yerler arasındaydı.²¹

Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rükneddin Süleymanşah, Tokat meliki olarak görev yaptığı sırada Selçukluların mutlaka Karadeniz kıyısında var olması gerektiğini görmüştü. Onun 1194'te şehri yeniden ele geçirmesinden²² 1186'dan sonra kentin el değiştirdiği belli olmaktadır. İktidara geldiğinde yukarıdaki düşüncesini gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Karadeniz kıyılarında Selçuklulara merkez olacak en uygun yer Samsun idi. O da 1194'te Bizans'a ait Kalkancı'daki şehir-ticaret merkezinin doğusuna, Saathane çevresine bir kale inşa ettirmeye başladı. Böylece Selçuklular daimi olarak Karadeniz kıyısında güç bulundurabilecekti. Bu kalenin etrafında yerleşim yerlerinin kurulmasıyla tarihe Müslüman Samsun olarak geçecek şehir oluşmaya başladı. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Amisos ve Müslüman Samsun olmak üzere iki merkezli bir şehir haline gelen Samsun'un Selçuklu denetimindeki kısmı büyümeye başlarken Bizans'a ait kısım yerinde kalmıştır. Müslüman Samsun'un ortaya çıkmasıyla birlikte Samsun'un sahil kesimi de ilk kez Türkmen yerleşimine açılmıştır. Bununla birlikte hala Türk nüfusun önemli bir kısmının güneydeki kırlık bölgede olduğunu söylemek gerekir.

1194'ten sonra Türkler açısından Samsun'un iç kesimi ile sahil arasındaki bağlantı daha da güçlenmiştir. 1204'te Komnenoslar, Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan yerleri ele geçirdiğinde Samsun bundan etkilenmemiştir. Devrin bir tarihçisi, şehirdeki Bizans valisi Sabbas'ın Türk emiriyle ittifak yaparak Trabzon Rumlarını bölgeye sokmadıklarını yazar.²³ Hal böyle olunca sahildeki Türk ve Rumlar arasında bölgedeki ticari faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi açısından bir uzlaşma oluştuğu açıktır.

Selçuklular zamanında Samsun'un demografik yapısı Malazgirt Savaşı'ndan sonraki duruma paralel olarak gelişmiş, Türkler esas itibarıyla güneydeki kırlık bölgede yoğunlaşırken daha öncekinden farklı olarak Müslüman Samsun'un kurulmasıyla sahilde de varlığını hissettirmeye başlamıştır. Moğol hâkimiyeti sonrasında bölgede çıkan bağımsız Türk beylikleri bu gelişmenin en somut göstergesidir.

XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti zayıflayınca Samsun'da ve çevresinde genel itibarıyla Canik beylikleri olarak bilinen beylikler ortaya çıktı. Türkiye'de fazla ilgi görmeyen ve tarihî bakımdan hak ettiği yerde bulunmayan bu beylikler aslında Karadeniz bölgesindeki Türk nüfusunu ve gücünü göstermesi açısından büyük kıymete sahipti. Moğol hâkimiyeti zayıfladığı zamanlarda Samsun şehri Eretnalıların eline geçmişti. Son İlhanlı valisi Eretna 1335-36'dan itibaren bağımsız hareket etmiş ve büyük ölçüde Danişmendlilerin hâkimiyetindeki sahayı ele geçirmişti. Onun devletin sınırları içerisinde Samsun da

²⁰ Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 170.

²¹ Niketas Khoniates'in *Historia'sı* (1195-1206) (nşr. I. Demirkent), İstanbul 2004, s. 81.

²² A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s.93.

²³ Jakop Philip Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi* (nşr. A. C. Eren), Ankara 2011, s.56.

bulunmaktaydı.²⁴ XIV. yüzyıl başlarında bağımsızlığını kazanan Taceddinoğulları 1379'da Çarşamba-Terme arasını ele geçirmişti. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Türklere yurt olmuş bu yerlerde Taceddinoğlu varlığı o kadar etkili olmuştur ki bu dönemde 12.000 asker çıkarabilecek güce ulaşmışlardır.²⁵ Komnenosların başkenti Trabzon'da aynı tarihlerde bu ordudan daha az insan yaşıyor olması,²⁶ Taceddinoğullarının bölgenin nüfus yapısında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Samsun'un güvenliği için hayati öneme sahip Ladik-Kavak hattı ise Moğollardan sonra Kubadoğulları'nın hakimiyetine geçmiştir. 1419'da ortadan kalkana kadar hâkim oldukları stratejik mevkiilerin başka gücün denetimine geçmesine mani olmuştu. Aynı dönemde Samsun, Kavak ve Ladik bölgelerinde hüküm süren Kubadoğulları, Vezirköprü-Havza bölgesi 1334'ten sonra Taşanoğullarının kontrolüne girmiştir. 1.000 asker çıkarabilecek güce sahip olan Taşanoğulları'nın 5.000'den fazla nüfusu olduğunu söylemek mümkündür. 1380 civarında bağımsız hareket etmeye başlayan Bafra beyleri de, Taşanoğulları kadar asker çıkarabilecek bir güçle Bafra ve çevresine hâkimdi.²⁷

Osmanlı Devleti'nin Samsun'u ele geçirmesi Yıldırım Bayezid (1389-1402) dönemiyle birlikte başlamıştır. 1398'de Osmanlı hükümdarı Müslüman Samsun önlerine geldiğinde şehir Kubadoğlu Cüneyt Bey'in elindeydi. Osmanlı ordusuyla çatışmayı göze alamayan Cüneyd Bey çekildiği için herhangi bir çatışma olmaksızın Osmanlı ordusu kente girdi.²⁸ Ancak Ankara savaşıdan sonra bölgenin siyasi vaziyeti değişti. Müslüman Samsun, Candaroğulları tarafından ele geçirildi. Çelebi Mehmed (1413-1421) 1419'da bölgede hâkimiyeti yeniden tesis etmek üzere Samsun'a sefere çıktı. Osmanlı ordusu şehre girdiğinde onlara karşı duramayacaklarını anlayan Gâvur Samsun'dakiler, kentin bu kesimini yakarak sahilde bekleyen gemilerine binerek bölgeden ayrılmışlardır. Buradan Müslüman Samsun'a yönelen Osmanlı kuvvetleri karşısında kenti elde bulunduran Candaroğlu kuvvetleri yılgınlığa düştü. Osmanlı kuvvetleri ani hücumlarla kaleyi savunmakta olan Candaroğlu güçlerine baskınlar yapmaya başlamışlardı. Candaroğlu lideri İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey, Osmanlı sultanının otağını Merzifon'da kurduğunu öğrendiğinde direnmenin faydasız olacağını anlamış ve Çelebi Mehmed gelmeden Müslüman Samsun'u boşaltarak çekilmiştir. Böylece Osmanlı ordusu herhangi bir çatışma olmaksızın Müslüman Samsun'a girmiştir.²⁹ Muhtemelen Bafra da bu tarihte Osmanlı sınırlarına katılmıştır.³⁰ 1419'da Kubadoğulları, 1427-1428'de Taceddinoğulları, 1430'da ise Taşanoğulları beyliğinin ortadan kaldırılması³¹ ile Samsun, tamamen Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmiştir.

1419'da başlayıp 1430'da biten seferler neticesinde Samsun'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte ilk kez bir Türk devleti şehrin tamamına hâkim oldu. Bu yerlerden Gâvur Samsun dışındaki yerlerin tamamının Türk beyliklerinden alınmış olması, XI. yüzyılın sonlarından itibaren şehre hâkim olan Türk unsuruna işaret eder. Dört asırdan fazla bir süredir Türklerin yerleştiği kırlık bölge büyük ölçüde aynı kimliğini korurken ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı sahildeki merkezler tüccar ve zanaatkâr unsurların yerleşmesiyle kozmopolit bir yapıya bürünmüştür.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Samsun'un nüfus yapısı incelendiğinde Türklerin sahildeki kesime yerleşme konusunda geçmişteki tavrını devam ettirdiği dikkat çeker. Güneydeki kırlık

²⁴ Kemal Göde, **Eratnahılar**, Ankara 1994, s. 65 vd.

²⁵ Lebeau, **Histoire du Bas Empire**, XX, Paris 1836, s. 505.

²⁶ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", **Neo-Hellenika**, I (1970), s. 37.

²⁷ Bu beylikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, III, İstanbul 1927, s. 8, 23, 52, 68 vd; Kâzım Dılcimen, **Canik Beyleri**, Samsun 1940.

²⁸ Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-nümâ**, I (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987, s. 323.

²⁹ Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevârih**, II (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 96 vd.

³⁰ Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara 1999, s. 20.

³¹ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi**, I (nşr. V.Çabuk), Ankara 1989, s. 217 vd; Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-Nüma**, II (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987, s. 601 vd

alandaki geleneksel yaşantısını devam ettiren Türkmenler ticaretle ilgilenmedikleri için sahile fazla itibar göstermemişlerdir. Osmanlı devrinin sonlarında bile Samsun şehir merkezinin nüfusunda Türk oranının düşük olmasının³² sebebi budur. Diğer yandan aynı dönemlerde şehir merkezinde ticaretle uğraşan kesimin yoğun olması sebebiyle kentte şehzade sancakları olan Trabzon ya da Amasya ile kıyaslanabilecek ölçüde bir canlılık görülmemektedir.

Samsun'a Türk yerleşmesinin üçüncü ve son aşaması Cumhuriyet devrinde olmuştur. İlk olarak mübadele ile Yunanistan'dan gelenlerin yerleşmesi ile bölgedeki Türk nüfus önemli ölçüde artmıştır. Rum Ortodoksların boşalttığı yerler başta olmak üzere Samsun'un çeşitli bölgelerine yerleştirilen mübadiller ile birlikte XI. yüzyılın son çeyreğinden sonra ikinci bir göç dalgası ile şehrin Türk nüfusu canlandı.

Mübadele başlangıcından sona ermekte olduğu Kasım 1924'e kadar Samsun ve çevresine 38.076 kişi iskân edildi. 25 Ağustos 1924 itibarıyla Samsun merkez ve civarındaki köyler 10.000, Bafra ve Alaçam'a 9.000, Çarşamba'ya ise 1.200 mübadil yerleştirilmişti. Bu dağılım özellikle Samsun'un merkezindeki Türk nüfusun büyük oranda yükselmesine sebep oldu. Bilhassa ticaretle uğraşan mübadillerin merkezdeki varlığı sayesinde Rum ve Ermenilerin terk ettiği yerlerde ticari hayat yeniden canlanmaya başladı. Diğer taraftan yerleştirildikleri köyleri şenlendiren mübadillerin üretime katkıları sebebiyle tarım ürünleri ve hayvan sayısında büyük artış oldu.³³

1923'te Samsun-Sivas demiryolu inşaatına yeniden başlanması kentin kaderini değiştiren olayların başında yer alır. O zamana kadar Karadeniz şehirleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Samsun bu projenin 1932'de tamamlanmasından sonra bölgenin en büyük kenti olma yolunda ilerlemeye başlamıştır. Şehrin ticari hayatına büyük katkı sağlayan bu projeye paralel olarak Samsun önemli bir cazibe merkezi haline gelmiştir. 1926'da Fransızların elindeki sigara fabrikasının Tekel'e devredilmesi ile birlikte önemli bir istihdam alanı ortaya çıkmış ve bu tesislerde çalışmak üzere gelenlerle Cumhuriyet dönemindeki ikinci göç dalgası meydana gelmiştir. 1968'de Karadeniz Bakır İşletmeleri'nin, iki yıl sonra da Azot Fabrikası'nın üretime başlaması ile birlikte şehre iç göç artmış, Karadeniz bölgesinin tamamı başta olmak üzere çeşitli yerlerden bu kurumlarda çalışmak üzere gelenlerle Samsun'un şehir merkezi nüfusunda gözle görülür bir artış olmuştur. 1959'da havalimanının, 1960'da da limanın hizmete açılmasıyla birlikte Samsun Karadeniz bölgesinde hava, deniz ve demiryolu ağına sahip tek şehir konumuna yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler Karadeniz bölgesinin en büyük istihdam alanı olarak Samsun kent nüfusunun hiç olmadığı kadar artmasına zemin hazırlamıştır.³⁴

Sonuç olarak Samsun'a Türk yerleşimi üç aşamada ele alınabilir. İlk devrede Türkistan'dan bölgeye göç ederek yerleşen Kimmer ve İskitler yer alır. MÖ VII. yüzyıldan itibaren Samsun'da izleri görülen bu iki topluluk bölgeye Türk yerleşiminin öncüleri olmuşlardır. İskitlerden kalma Terme, Salıpazarı ve Ladik buluntuları dönemin hatırası olarak günümüze kadar yaşamaktadır. Kimmerler İskit baskısı ile Samsun ve çevresini boşaltarak Kırım civarına çekilirken İskitlerin

³² Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892, s. 107 vd.

³³ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 67, 83, 165.

³⁴ 1830-1840 civarında Samsun'da 4.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. 1890'da bu sayı 11.000'e, 1912'de 25.000'e yükselmisti. [Bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Ankara 1996, s. 33.] Cumhuriyet devrinde şehrin nüfusunda daha önceki dönemle kıyaslanmayacak ölçüde büyük bir artış ortaya çıkmıştır. 1927'de toplam 58.372 kişinin yaşadığı Samsun'da 30.372 kişi şehir merkezinde 28.478 kişi de köylerde yaşamaktaydı. 1935'te toplam 62.939 yaşayanın 32.482'si, 1940'da 72.112 kişinin 37.216'sı, 1945'te 81.803 kişinin 38.725'i, 1950'de 95.515 kişinin 44.019'u, 1955'te 122.675 kişinin 62.629'u, 1960'da 157.880 kişinin 87.688'i, 1965'te 192.672 kişinin 107.510'si, 1970'de 223.122 kişinin 134.061'i, 1975'te 263.413 kişinin 168.378'i, 1980'de 310.870 kişinin 198.749'u, 1985'te 333.393 kişinin 275.480'i, 1990'da da 368.574 kişinin 303.979'u şehir merkezinde yaşamaktadır. Bkz. <http://tuikapp.tuik.gov.tr>

bölgeden ayrıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Kolonicilik faaliyetlerinin başlamasından sonra Eski Çağ kaynaklarının İskit adını anmamasından yola çıkarak, aynı dönemde bilhassa Yunanlı ve Batı Anadolu tarihçilerin bahsettiği Yunan kökenli olmayan çeşitli toplulukları İskit kabileleri olarak kabul etmek mümkündür. Bölgede Hristiyanlığın yayılmasından sonra artık bu toplulukların da isminin kayıtlardan çıkarılması onların Ortodoksluk potasında eriyip gittiklerinin işaretçisidir. XI. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu süreçte İskitlerin ve farklı isimlerle anılan bakiyelerinin on yedi asırdan fazla bir süre bölgede varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Samsun'a Türklerin ikinci kez yerleşimi Malazgirt Zaferinden sonraki dönemde olmuştur. Bu dönemin bir öncekinden farkı Selçuklularla birlikte başlayan iskân sürecinin günümüze kadar devam etmesidir. 1071'den sonra Samsun'a yerleşmeye başlayanlar o kadar kalabalık bir nüfusla bölgeyi vatan edinmeye gelmişlerdir ki o tarihten bu zamana yurt tuttıkları yerleri bir başka gücün eline bırakmamışlardır. Selçuklular zamanından beri Türkler Samsun'un siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik ve dini çehresini değiştirecek bir insan potansiyeli ile bölgeye yerleşmiş ve günümüze kadar da varlığını korumasını bilmiştir. Danişmendlilerden Selçuklulara, oradan da Canik beylikleri ve Osmanlılara uzanan güç devrinde Samsun'un hâkimiyeti, Türk beylik ve devletleri arasında el değiştirmiştir.

Türk yerleşiminin ikinci safhasında Samsun'un güneyindeki kırık alan XI. yüzyılın sonlarına ulaşmadan Türkmenlerin eline geçmiş ve bu tarihten günümüze de bu haliyle varlığını devam ettirmiştir. Geleneksel hayvancılığa dayalı konar-göçer yaşantılarını bu bölgede rahatlıkla devam ettirebilen Türkmenler sahildeki dar kıyı şeridinde yerleşmekten imtina etmişlerdir. Ancak sahildeki ticaret merkezinin iç kesimle bağlantısı kesildiği için bölgedeki ticari akışı devam ettirmekten başka çaresi olmayan Danişmendliler devrinden itibaren kıyı şeridindeki tüccar unsurların Türklere vergi verdiği açıktır. Selçuklular zamanında 1194'ten itibaren Saathane çevresinde yükselmeye başlayan Müslüman kale-şehir ile birlikte Samsun şehir halini almaya başladı. Moğol hâkimiyetinden sonra ortaya çıkan Canik beylikleri sayesinde Samsun ve çevresinde iki asırdan fazla bir süredir var olan Türkmenlerin ne kadar güce sahip oldukları da görüldü. Bölgedeki siyasî hâkimiyeti Selçuklulardan Osmanlılara taşıyan bu beylikler sayesinde Samsun'da başka bir gücün egemen olma ihtimalinin yok olduğu da anlaşıldı. 1419-1430 arasında Osmanlı Devleti Samsun'a hâkim olduğunda şehrin tamamı ilk kez bir Türk siyasî unsurunun bayrağı altında birleşti.

Samsun'a Türk yerleşiminin üçüncü safhası Cumhuriyet döneminde oldu. İki yönde gelişen bu yerleşimin birinci evresi mübadele ile bölgeye gelen Türklerin Samsun'u şenlendirmesidir. Bilhassa Samsun şehir merkezi ve çevredeki köyler bu göç sayesinde gözle görülür bir şekilde Türk nüfusun canlandığı yerler oldu. Aynı şekilde mübadillerin iskân edildiği yerler ekonomik bakımdan da büyük ilerleme kaydetti. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Samsun'a yapılan devlet yatırımları ise özellikle Karadeniz bölgesindeki diğer şehirlerden gelen nüfusun şehirde toplanmasına zemin hazırladı. 1970'li yılların başında yaşanan nüfus patlaması bunun en açık örneğidir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise Samsun Karadeniz bölgesinin en büyük metropolü haline geldi.

KAYNAKÇA

Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi, III**, İstanbul 1927.

Anderson, J. G. C., "Pontica", **The Journal of Hellenic Studies**, 20 (1900), s. 151-158.

Aristakes Lastiverte'i's History (nşr. R. Bedrosian), New York 1985.

ATASOY, Sümer, **Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent**, Samsun 1997.

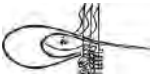

- BEHAR, Cem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu**, Ankara 1996.
- BRYER, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", **University of Birmingham Historical Journal**, XII (1970), s. 164-187.
- David Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I**, Washington 1985.
- , "The Tourkokratia in the Pontos", **Neo-Hellenika**, I (1970), s. 30-54.
- CUÏNET, Vital, **La Turquie D'Asie, I**, Paris 1892.
- Dânişmend-Nâme** (nşr. N. Demir), Ankara 2004.
- DİLCİMEN, Kâzım, **Canik Beyleri**, Samsun 1940.
- DURMUŞ, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.
- FALLMERAYER, Jakop Philip, **Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi** (nşr. A. C. Eren), Ankara 2011.
- GÖDE, Kemal, **Eratnahılar**, Ankara 1994.
- HERODOTUS, **Herodot Tarihi** (nşr. M. Özmen), İstanbul 1991.
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih, II** (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.
- İPEK, Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000.
- Lebeau, **Histoire du Bas Empire, XX**, Paris 1836.
- Les Turcs au Moyen-Age** (nşr. X. Jacob), Ankara 1990.
- Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-nümâ, I-II** (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987.
- MEMİŞ, Ekrem, **İskit'lerin Tarihi**, Konya 1987.
- MUNRO, J. Arthur R., "Roads in Pontus, Royal and Roman", **The Journal of Hellenic Studies**, 21 (1901), s. 52-66.
- Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)** (nşr. I. Demirkent), İstanbul 2004.
- ÖZ, Mehmet, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara 1999.
- Pliny, **Natural History, II** (nşr. H. Rackham), London 1947.
- ROSTOVTSEF, M., "Pontus, Bithynia and the Bosporus", **The Annual of the British School at Athens**, 22 (1916/1917-1917/1918), s. 1-22.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi, I** (nşr. V. Çabuk), Ankara 1989.
- TARHAN, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)**, Ankara 1984, s. 111-118.
- , "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", **VII. TTK. Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III**, Ankara 1979, s. 355-369.
- TELLİOĞLU, İbrahim, **İlk Çağdan Osmanlılara Samsun**, Samsun 2012.
- VRYONİS, Speros, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, London 1971.

WINFIELD, David, "The Northern Routes Across Anatolia", **Anatolian Studies**, 27 (1977), s. 151-166.

YILMAZ, Emine, "Samsun'da Kaya Yosunlarının Sakladığı Sır 'Tamgalar'", **www.muzeder.org/img/makaleler/tamgalar.pdf**

KAYSERİ HACI KILIÇ CAMİİ'NE TAHSİS EDİLEN HÜSEYİN BEY VAKFI'NIN H. 1080-1090 (M. 1670-1680) YILLARINA AİT MUHASEBESİ*

Özen TOK**

ÖZET

Vakıf, meydana getirdiği sistem ve gösterdiği ekonomik faaliyetlerle gelir sağlayan ve elde ettiği bu gelirlerle kamu yararına olmak üzere çeşitli konularda hizmet üreten bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda kendi kendine yeterli bir yapı arz eder. Cami, mescit, medrese, hastane vb. yapıların inşası için gerekli olan mali harcamaları genellikle hükümdar, vezir, emir ve eşraf gibi nüfuzlu kişiler üstlenmiştir. Yine bu yapıların bakımı, onarımı, malzeme temini ve görevlilere ödeme yapılması gibi masraflar da vakfedilen menkul ve gayrimenkullerin gelirleri ile karşılanmıştır. Kayseri'de Hacı Kılıç Camii diye anılan caminin mevcut kitabelerine göre, II. Keykâvus'un emriyle Selçuklu emirlerinden Ebü'l-Kâsım b. Ali et-Tûsî tarafından H. 647 (M. 1249-50) yılında yaptırılmıştır. Zamanla harap olan bu cami Osmanlı döneminde Aksaray mirlivası Hüseyin Bey tarafından esaslı biçimde tamir ettirilmiş ve camiye çeşitli gayrimenkullerin gelirleri vakfedilmiştir. Bu çalışmanın esasını TSMA. D.1678, D.1760 ve D.3980 numara ile kayıtlı bulunan ve Kayseri Hacı Kılıç Camii'ne tahsis edilen Hüseyin Bey Vakfı'nın H. 1080- 1090 (M. 1670-1680) yıllarına ait gelir ve giderlerini ihtiva eden muhasebe defterleri oluşturmaktadır. Çalışmada ayrıca vakfın yönetimi, denetimi, gelir ve giderlerinin muhasebesi konularında dönemin kadı sicillerine yansıyan meselelere de temas edilmiştir. Bunun yanı sıra, H. 1080 yılına ait muhasebe kaydı tahlil edilmiştir. Buna göre, vakfın gelirlerini bahçelerden, dükkânlardan, hamamlardan ve tabakhaneden elde edilen kira gelirleri ile köy ve mezralardan elde edilen mahsul gelirleri oluşturmaktadır. Vakfın harcama kalemleri arasında cami ile vakfın görevlilerinin maaş ve tahsisatlarıyla, vakfa ait gayrimenkullerin bakım ve onarımı için yapılan çeşitli masraflar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Vakıf, Kayseri, Hacı Kılıç Camii.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ozen@erciyes.edu.tr

ACCOUNTING OF HÜSEYİN BEY FOUNDATION THAT HAS BEEN ALLOCATED TO KAYSERİ HACI KILIÇ MOSQUE FOR THE HEGIRA YEARS 1080-1090 (AD 1670-1680)

ABSTRACT

The Foundation has a characteristic which generates revenue through the system it has constituted, as well as economic activities it has carried on, and by virtue of such generated revenues producing services in miscellaneous areas for the benefit of the society and the state. In this context, it has a self-contained structure. Financial expenditures for the building of mosques, masajid (small mosques), madrassas, hospitals, etc. have usually been absorbed by the men of influence such as sovereigns, viziers, emirs, gentries, and again the costs such maintenance, repair, material supply, attendants' payments have been covered by the revenues obtained from devised movable and immovable properties. According to the existing relevant epigraphs, the mosque in Kayseri, which is referred to as the Hacı Kılıç Mosque, has been built by Seljuk Emir Ebü'l-Kâsım b. Ali et-Tûsî in the hegira year of 647 (AD 1249-50) by the command of Kaykaus II. During the Ottoman era, and this mosque that has been ruined over time has been thoroughly repaired by Hüseyin Bey, Brigadier of Aksaray, and incomes of various real properties have been devised to the mosque. Book of accounts registered under TSMA, D.1678, D.1760, and D.3980, which contain the revenues and expenditures of the Foundation of Hüseyin Bey that have been allocated to Kayseri Hacı Kılıç Mosque, for the Hegira years 1080 – 1090 (AD 1670 – 1680) constitute the basis of this work. In this study, subject matters in the areas of the foundation's management, auditing, and accounting of revenues and expenses that have been reflected on kadi registers of the respective period have also been mentioned. Furthermore, accounting record for the hegira year 1080 has been analyzed. Accordingly, the Foundation's income constituted of rental incomes gained from gardens, shops, hammams, and tanneries, as well as crop incomes acquired from the villages and hamlets. Among spending items of the Foundation are salaries and allocations of the officials of the mosque and the foundation, and the costs that have arisen from the maintenance and repair of the Foundation's real properties.

Key Words: Ottoman, foundation, Kayseri, Hacı Kılıç Mosque.

1.Giriş

Vakıf, bir malı kamunun mülkü hükmünde olmak üzere bir veya birkaç gayeye ebedî olarak tahsis etmektir. Fıkıh kitaplarında yararı insanlara ait olmak üzere bir malı Allah'ın mülkü hükmünde temlik ve temellükten alıkoymak anlamındadır¹. Vakıf, uzun asırlardan beri bütün İslam

¹Ali Himmet Berki, "Hukukî ve İçtimaî Bakımdan Vakıf", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, Ankara 1962, s. 9. Aynı müellif, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istilah ve Tabirler*, Ankara 1966, s. 54. Vakfın tanımı için ayrıca bkz. Nazif Öztürk, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s. 49-53; aynı müellif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 28-30; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, s. 8-10.

memleketlerinde çok büyük bir önem kazanmış, sosyal ve iktisadi hayat üzerinde derin tesirler yapmış dinî ve hukuki bir müessesedir². Fıkıh mezhepleri ve fakihlerin vakfın hukuki niteliği, kurucu unsurları, bağlayıcılık kazanması ve vakfedilen malın mülkiyeti gibi hususlarda nispeten farklı kanaatler taşımaları sebebiyle vakıf tanımlarında da farklılıklar söz konusudur³.

Osmanlı Devleti'nin, toplumun sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını vakıflar yoluyla karşıladıkları bilinmektedir. Kurumlar, ancak içinde teşekkül ettikleri toplumun ihtiyaçlarının ve duygularının bir ifadesi olarak doğmuşlardır. Bu, toplumun siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel zaruretlerinin bir sonucudur. Anadolu ve Rumeli'nin Türkler tarafından fethedildiği süreçte ilk iskânların bir mescidin veya bir zaviyenin etrafında şekillendiği, zamanla bu kurumların giderlerini vakıflar yoluyla karşıladıkları bilinmektedir⁴.

Vakıf, meydana getirdiği sistem itibarıyla, gösterdiği ekonomik faaliyetlerle gelir sağlayan ve elde ettiği bu gelirlerle toplum ve devlet yararına, çok çeşitli konularda hizmet üreten, kendi kendine yeterli bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan vakıf iki yönlüdür. Vakfın tesisinde esas gaye hizmet olmakla birlikte, sistemin hukuki yapısı ve sosyal tesisleri tamamlandıktan sonra ilk yapılan icraat, üretim yapmak ve gelir elde etmek olmaktadır⁵. Ayrıca vakıf sistemi sosyal güvenlikle alakalı olduğu kadar ülkedeki eğitim, sağlık ve sosyal yardım, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak Osmanlı mali sisteminin unsurlarındandır⁶.

Osmanlı vakıflarında yapıları ağırlıklı olarak sultan, akrabalara ve devlet adamları yaptırmaktaydı. Reaya ise daha çok ticari veya yardım amaçlı vakıfları kurmaktaydı⁷. Bu çerçevede camilerin yapımı için de gerekli olan mali harcamaları umumiyetle hükümdar, vezir, emir, eşraf gibi nüfuzlu kişiler üstlenmiş; bakımı, malzeme temini, görevlilere ödeme yapılması gibi masrafları ise camiye vakfedilen gayrimenkul gelirleriyle karşılanmıştır. Vakıflar İslam âleminde o kadar yaygınlaşmıştı ki hemen hemen her caminin en az bir gayrimenkul vakfı vardı⁸.

Osmanlı toplumunda vakıf kuran ilk padişah olan Orhan Gazi ile başlayan vakıf kurma faaliyetine en alt tabakadan en üst tabakaya kadar her kesimden insan, gücü nispetinde katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde kurulan çok sayıdaki vakıftan dolayı Osmanlı medeniyeti, vakıf medeniyeti olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde vakıf müesseselerinin bu derece yaygın olması tabiatıyla sadece padişahların kurdukları vakıflarla olmamıştır. Padişahların yanı sıra sultanlar, vezirler, beylerbeyiler, sancakbeyleri, mahalli beyler ve mali durumu yerinde olan kişiler Allah rızası için birçok hayrat kurmuş ve bu kurumların devamlılığını sağlamak için menkul ve gayr-ı menkullerinin bir kısmını vakfetmişlerdir. Osmanlı şehirlerinin sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynayan vakıflar, bulundukları coğrafyayı ekonomik olarak cazip hâle getiren unsurların başında gelmektedir⁹.

Osmanlı döneminde camiler banilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından

²Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:2, Ankara 1942, s. 1.

³ Vakfın tanımı, hukuki niteliği ve çeşitleri için bkz. Bahaeddin Yediylıdız, "Vakıf", *İA*, C.XIII, MEB, İstanbul 1993, s.153-172; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 475-479.

⁴Mustafa Alkan, "Kıvık Vakıfları- Sayısal Bir Tasnif ve Tasvir Denemesi-", *TURKISH STUDIES-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/4 Summer 2008, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.356, s. 4.

⁵ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 109.

⁶Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, s. 229.

⁷Murat Çiftçi, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Özel Mülkiyet ve Yapısal Özellikleri", *TURKISH STUDIES-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 6/3 Summer 2011, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2481, s. 635.

⁸ Ahmet Önkale-Nebi Bozkurt, "Cami-Dinî ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 53.

⁹ Volkan Ertürk, "Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin ve Ümera Vakıfları (1530-1613)", *TURKISH STUDIES - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4906, s. 281-282.

yönetilmiştir. Bu vakıfların hukuki statüsü vakfiyelerle belirlenmiştir¹⁰. Camiye ait vakıfların yönetiminden sorumlu olan mütevellilerin her yıl muhasebe sonuçlarını mahallî kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmişlerdir. Vakıf sahibinin vakfiyede tespit ettiği imam, müezzin, hatip, gibi cami görevlilerinin ücretleri mütevellilerce ödenmiştir. Artan gelirler de caminin bakım, onarım vb. ihtiyaçları için kullanılmıştır¹¹.

2. Hacı Kılıç Camii ve Hüseyin Bey Vakfı

Mevcut iki kitabesine göre Hacı Kılıç Camii, II. Keykâvus'un emriyle Selçuklu emirlerinden Ebü'l-Kâsım b. Ali et-Tûsî tarafından H. 647 (M. 1249-50) yılında külliye olarak yaptırılmıştır. Külliye'nin adının nereden geldiği bilinmemekte, Hacı Kılıç'ın Ebü'l-Kâsım-ı Tûsî'nin lakabı olabileceği düşünülmektedir¹². Külliye, cami ile medreseden oluşmaktadır. Her iki yapı da kesme taştan inşa edilmiş, caminin güney cephe duvar örgüsünde devşirme malzeme de kullanılmıştır; medresenin duvarları geçirdiği onarımlarda tamamen yenilenmiş durumdadır. Yapı kompleksine destek görevi yapmak üzere caminin güneydoğu köşesinde silindir, medresenin kuzeybatı köşesinde kare prizma biçiminde iki kule bulunmaktadır. Giriş eyvanından ve cami içinden birer geçişi olan cami bünyesindeki beşik tonozlu odanın orijinal işlevi bilinmemekte, sonradan H.959 (M.1552) yılında camiye tamir ettiren Aksaray mirlivası Hüseyin Bey ibni Sinan Bey'in türbesi olarak düzenlendiği görülmektedir. Külliye'nin kurucusu Ebü'l-Kâsım b. Ali et-Tûsî'nin türbesi ise Tokat'tadır¹³.Caminin taç kapısındaki beyaz mermerden dikdörtgen şeklindeki kitabede; “Bu mübarek mescidin inşasını Sultan-ı Muazzam İzzü'd-dünyave'd-din Ebu'l-feth Keykavus bin Keyhüsrev -Allah'ın kulu ve rahmetine muhtaç olan- Ebu'l-Kasım bin Ali et-Tusi'ye H.647 (M. 1249) yılında emretti” yazılıdır¹⁴.

954 Ramazan, M. 1547 tarihli, Aksaray mirlivası Hüseyin Bey ibni Sinan Bey'e ait vakfiyeye göre, Hüseyin Bey'in mürur-ı zamanla harap olan Kayseri Hacı Kılıç Camii'ni tamir ettirip Sarmısaklı köyünün¹⁵ bir hissesi ile şehir yakınında Yorgat köyünün¹⁶ bir hissesini bütün hukuku ile bu camiye vakfetmiştir. Camiin kuzey tarafına büyük bir imaret bina eden Hüseyin Bey bu imarete de Kayseri'de Atabey Hamamı ismi ile bilinen Çifte Hamamı ile başka bir hamamı, Tarsus'ta kırk hücreden müteşekkil bir hanı ve bu hanın yanındaki dokuz dükkânı, Hacı Kılıç Zaviyesi yanındaki bahçeyi, bu bahçe yanında bulunan bir araziyi, yine Kayseri'de Pervane semtinde bir araziyi, diğer bir araziyi ve şehir dâhilinde bir dükkânı vakfetmiştir. Söz konusu vakıftan Hanefî mezhebinden olmasını şart koştuğu cami imamına, müezzinine, vakıf

¹⁰Vakfiyelerin muhtevası ve şekil bakımından özellikleri için bkz. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, s. 57; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1994, s. 359-369. Ayrıca bkz. Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, 1993, s.1-18.

¹¹ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami-Dinî ve Sosyokültürel Tarihi”, s. 53.

¹² Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, Çeviren: Ahmet Akif Tütenk, Kayseri 1954, s. 61. Hacı Kılıç Camii'nin mimari özellikleri için bkz. Gabriel, *a.g.e.*, s. 60-62. Hacı Kılıç Camii ve banisi Tuslu Ali oğlu Ebu'l-Kasım hakkında bilgi için bkz. Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri -Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm-*, Kayseri 2011, s. 71-76. Hacı Kılıç Camii'nin XVI. yüzyıldaki durumu ve vakıfları için bkz. Yasemin Demircan, *Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıfları*, Kayseri 1992, s. 78; XVIII. yüzyıldaki durumu için bkz. Mehmet Karagöz, *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993, s. 78; Muhammet Karakaş, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1997, s. 49-50; Ahmet Gündüz, *XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Kayseri (1775-1800)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1998, s. 73-76.

¹³Şebnem Akalın, “Hacı Kılıç Camii ve Medresesi”, *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s. 488-489. Hacı Kılıç Camii'nin günümüzdeki durumu ve mimari yapısı hakkında bilgi için bkz. Yıldırım Özbek- Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, C. I, Kayseri 2008, s.78-85.

¹⁴ Yıldırım Özbek- Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, C. I, s. 80.

¹⁵Kayseri'nin Bünyan ilçesine bağlı köy.

¹⁶Elagöz köyü yakınlarında olduğu bilinen bu köy günümüzde mevcut değildir (Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 200, s. 243).

mütevellisine, cami hatibine, imaretin iki aşçısına, kayyuma, mutfak nazırına, imaretin bevvabına, cami ile imaretin farasına yevmiye tayin etmiştir. Yine cami ve imaretin mum, kandil, hasırı ve camide Kur'an okunması için tahsisat ayırmıştır. İmarette Ramazanın her gecesinde çorba ile verilecek, halis buğdaydan ekmek, Cuma günleri pişirilecek safranlı zerde ve pilav için senelik iki yüz dört batman pirinç, on bir kıyye yağ, zerde için dokuz okka bal ve safran, her gün pişecek et ve sabah akşam pişecek çorba için pirinç ve buğday, ayrıca tuz ve nohut alınması istenmiştir. Kapların kalaylanması ve odun için tahsis de yapılmıştır. Vakıf imarete otuz dokuz bakır kap, iki büyük kazan, on iki parça sahan ve bakır sini koymuştur. Tevliyet sağ olukça kendisinde, ölümünden sonra da azatlı kölesi Abdullah oğlu Pervane Ağa'da kalacaktır¹⁷.

Vakfiyede teferruatıyla anlatılan ve Hacı Kılıç Camii'nin kuzeyinde bulunan imaret son zamanlarda güherçile fabrikası ve baruthane olarak kullanılmış daha sonra da metruk kalmış iken yakın zamanlarda da kalıntısı ortadan kaldırılmıştır. Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren tezkiirelerde "Kayseri'de Hüseyin Bey Hamamı" olarak geçen hamamı bahsi geçen Hüseyin Bey'in vakfiyesinde adı geçen hamamı olmalıdır. Sonradan genişletilen İstasyon Caddesi üzerinde Sahabiye Medresesi ile caddenin batısındaki iş hanları arasında bulunan ve halk arasında Meydan veya Çömlek Hamamı olarak bilinen Mimar Sinan yapısı bu hamam kalıntıları da yakın zamanlarda ortadan kaldırılmıştır¹⁸.

959 Ramazan, (M.1552) yılında vefat eden Hüseyin Bey'in Kayseri'de Hacı Kılıç Camii önünde bulunan mezarı, burada cadde açılması üzerine camiinin minaresi bitişiğine nakledilmiş ve mezar taşları da minare kaidesine yerleştirilmiştir¹⁹.

Hacı Kılıç Camii'ne tahsis edilen para vakfı da bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili sicillere yansıyan belgelerden birisi de 133 Numaralı Kayseri kadı sicilinde yer alan 17 Cemaziyelahir 1155 (M.17 Ağustos 1742) tarihli belgedir. Buna göre caminin imam-ı evveline, imam-ı sânsine, kürsüsüne, müezzine, çerağına ve mektebine hayrat sahiplerince tahsis edilmiş olan para vakfına Ömer bin Kalender adlı kimsenin müteveli tayin edildiği bilgisi yer almaktadır²⁰.

3. Kadı Sicillerine Yansıyan Kayıtlara Göre Vakfın XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Durumu

Hüseyin Bey Vakfı'yla ilgili dönemin Kayseri kadı sicillerine²¹ yansıyan belgeler arasında vakfın tevliyeti, nazırlığı, muhasebesi gibi konular yer almaktadır. Vakfın nazırlığı hususunda sicillere yansıyan belgelere göre vakıf idarecileri arasında zaman zaman anlaşmazlıkların olduğu

¹⁷Çayırdağ, a.g.e., s. 243.

¹⁸Çayırdağ, a.g.e., s. 137.

¹⁹Çayırdağ, a.g.e., s. 244.

²⁰133 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 174.

²¹Çalışmada 55, 66, 69 ve 78 numaralı Kayseri kadı sicilleri kullanılmıştır. Bu siciller, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: Mukaddes Yılmaz, 55/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1055 / M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 1998; Sefure Deveci, 55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1055/ M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2002; Rıdvan Yurtlak, 66/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1067 / M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998; Murat Tan, 66/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1067-1068 / M. 1656-1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998; Gültekin, Şen 69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1069 / M. 1658-1659) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1996; Musa Sezer, 78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 - 1079/ M. 1668)Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009; Leyla Alıdağ, 78/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 - 1079/ M. 1668)Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.

görülmektedir. Nitekim Evail-i Cemaziyelevvel 1055 (M. Temmuz 1645) tarihli berat hüccetine göre Hüseyin Bey Evkafı'nın beratla nazırı olan Mehmed'in azli gerektirir bir sebep olmadığı hâlde haksız yere azledildiğinden bahisle, yeniden eski görevine iadesi hususunda kendisine berat verildiği ve evladiyet üzere nazır olması ve yevmiye 3 akçesini de vakıftan alması hükmedilmektedir²².

Evasıt-ı Şaban 1055 (M. 11 Ekim 1645) tarihli belge ise vakfın tevliyet ve nazırlık vazifesinin vâkıfın utekasına yani azatlı kölelerine ait olduğu bilgisine yer verilmektedir. Söz konusu belge, Hüseyin Bey'in vakfiyesinde müteveli ve nazırlığın utekasına şart ettiğinden bahisle, Hüseyin'in kızı Sultan'ın oğulları olan Mustafa ve Mehmed adlı kimselerin şehir ahalisinden olanların şahitlikleriyle kendilerinin utekadan olduklarını ispatlamalarıyla ilgilidir²³.

Vakfın mütevelliliği meselesinin çekişmelere konu olduğu görülmektedir. Nitekim 2 Ramazan 1055 (22 Ekim 1645) tarihli belgeye göre, vakfın mütevellisi olan Mehmed Çelebi mahkemede önceki müteveli Arslan Ali huzurunda ikrarda bulunmuş ve önceden Arslan Ali'nin müteveli olduğunu ve kendisinin de vakfın câbisi olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca beyanında câbilik ücreti konusunda anlaşmazlık yaşandığı ve kendisinin de Hüseyin Bey'in utekası evladından olması hasebiyle tevliyeti kendisine berat ettirdiğini belirtmiştir. Ancak tevliyet konusunda aralarında münazaanın eksik olmadığından bahisle, 6 akçelik câbilik vazifesine ilave olarak 2 akçe kayyımlik için ve 2 akçe de ferraşlık vazifesi için olmak üzere yevmiye 10 akçeyi vakıftan aydan aya almak şartıyla tevliyetten feragatta bulunduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede söz konusu tevliyeti Arslan Ali'ye tekrar bıraktığını ve aralarında sulh yaptıklarını mahkeme önünde tescil ettirmiştir²⁴. Mehmed Çelebi'den mütevellik vazifesini devralan Arslan Ali bin el-Hac Ahmed, 1 Muharrem 1066 (M. 31 Ekim 1655) tarihinde vakfın muhasebesini yaptırmıştır. Sicil kaydında yer alan bu muhasebeye göre vakfın geliri 39.781 akçedir. Bu döneme ait giderler ise ücret, maaş vs. kalemlerden yapılan harcamalar 22.140 akçe ve çeşitli bakım ve onarım masrafları da 19.006 akçe olmak üzere toplamda 41.146 akçe olarak gerçekleşmiştir²⁵. Buna göre vakfın 1.365 akçe açık verdiği görülmektedir.

1 Şevval 1067 (M. 13 Temmuz 1657) tarihli belgeye göre, Hacı Kılıç Camii'ne tahsis edilmiş olan Hüseyin Efendi Vakfı'nın akarlarından olan Hüseyin Efendi Hamamı'nın kiracısı Ahi Kaya bin Veli adlı kişi mahkemede, vakfın mütevellisi el-Hac Arslan bin el-Hac Ahmed'in huzurunda davacı olmuştur. Ahi Kaya davasında, Kürt Mehmed Ağa'nın şehri istila ettiği dönemlerde hamamı işletemediği ve 50 gün süreyle hamamın atıl kaldığını iddia etmiştir. Söz konusu mağduriyetinin giderilmesini ve yevmiye 45 akçe hesabıyla kendisinden haksız yere alınan 2250 akçeyi talep etmiştir. Ancak mağduriyet iddiasını ispat edememekle davadan men edilmiştir²⁶. Bu durum bir yönüyle de XVII. yüzyılın ortalarında Kayseri'de yaşanan kimi hadiselerin şehirdeki gündelik hayatı ve kimi işletmeleri olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

²²55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 190. Yine aynı konuda, vakfa nazır olarak tekrar tayin edildiğine dair 15 Receb 1055 (6 Eylül 1645) tarihli berat sureti için bkz. 55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 200. Ayrıca Kayseri kadısına bu konuda gönderilen evahir-i Receb 1055 (Eylül 1645) tarihli hüküm için bkz. 55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 200. Yine vakfın mütevellisi olan Mehmed'in önceki müteveli Arslan Ali'nin üzerinde vakfın malından külliyetli miktarda borcu olduğu ve şer'le alınması talebi üzerine Karaman beylerbeyi Mustafa Paşa ile Kayseri kadısına hitaben gönderilen evasıt-ı Receb 1055 (Eylül 1655) tarihli hüküm için bkz. 55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 200.

²³55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 78.

²⁴55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 2. Mehmed Çelebi bin Emrullah'ın vakfın mütevelliliğini Arslan Ali ibn-i el-Hac Ahmed'e bıraktığına dair 1 Ramazan 1055 (M. 21 Ekim 1645) tarihli hüccet için bkz. 55 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 89.

²⁵66 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 48.

²⁶66 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 85. Kürt Mehmed Ağa'nın isyanı hakkında bilgi için bkz. Hava Selçuk, "1651 Yılında Kayseri Kalesinin Kuşatılması ve Kürd Mehmed Ağa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2008, Sayı:17, s.33-40.

Vakfın muhasebesinin her yıl kadı efendinin huzurunda görülmesi ilgili kayıtların da dönemin sicillerine yansıdığı görülmektedir. Nitekim 3 Şevval 1067 (M.15 Temmuz 1657) tarihli hüccete göre, Hüseyin Bey Vakfı'nın mütevellisi el-Hac Arslan bin el-Hac Arslan Ahmed'in mahkemede 1067 (M. 1657) tarihinde vakfın muhasebesinin görüldüğünü beyanla, muhasebe defterinin mahkemece tasdik edildiği ve vakıftan ücret alanlara ücretlerini tam olarak alıp almadıklarının tek tek sorulduğu ve her birinin ücretini eksiksiz aldıklarını beyan etmeleri üzerine de defterin imzalandığı beyan olunmaktadır²⁷.

Vakfın 1658 yılına ait muhasebeye göre gelir ve giderin birbirini dengeler bir görünüm arz ettiği ve hatta gelirinin % 96'sının giderleri finanse etmek için kullanıldığı görülmektedir. 1 Cemaziyelahir1068 (M. 6 Mart 1658) ila 1 Receb 1069 (M.25 Mart 1659) tarihleri arasında vakfın gelirleri 44.834 akçedir. Bu gelirin 21.420 akçesi görevlilerin maaş ve ücretlerine harcanmıştır. 21.979 akçesi ise tamir ve bakım vs. harcamalarda kullanılmıştır. Toplamda harcamalar 43.399 akçedir. Bu durumda vakıf için geriye kalan ise 1435 akçedir²⁸.

Vakfın mütevelliliğinin, vakfın banisi Hüseyin Bey'den sonra azatlı kölesine ve ondan sonrada azatlı kölesinin erkek evladına ve onların nesebinden kimsenin kalmaması durumunda da kız çocukları tarafına intikal etmesi esası söz konusu idi. Bununla ilgili olarak 25 Safer 1079 (M. 4 Ağustos 1668) tarihli belgede vakfın kurucusu Hüseyin Bey hakkında "ümerâ-i sâlifinden sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât" olarak bahsedilmekte ve Hüseyin Bey'in Hacı Kılıç Mahallesi'nde bulunan kadim camiye tamir ve yenilediği, mürtezıkasına ve imaretine çeşitli akarlar vakfettiği belirtilmektedir. Söz konusu belgede vakfın tevliyetinin kime ait olduğu konusu gündeme getirilmiştir. Bu konu, cami görevlilerinden olan seccade-nişîn Şeyh Ahmed Efendi, cami hatibi Ömer Efendi, İmâm kâim-makâmı Mustafa Halife, müezzin Mustafa Halife, cüz-hânlar Mahmud Halife, Veli Halife ve Mehmed Halife adlı kimseler ile mahalle cemaatinden el-Hac Mehmed ibn-i el-Hac Bekir ve Hüseyin ibn-i Hacı Hasan ve Hacı Mehmed bin Kulu Dede ve Durak ibn-i Sâ'di Halife ve Himmet bin Mustafa adlı kişilerden sorulmuştur. Her biri cevaplarında vakfın tevliyetinin Vâkıf Hüseyin Bey'in utekâsına ve daha sonrada evlâd-i utekâsına meşrûta olduğunu, ancak evlâd-i utekânın erkek tarafı kalmadığından kız çocuklarından olanlara kaldığını beyan etmişlerdir. Bu çerçevede Hacı Abdi Bey oğlu Hüseyin'in beratla müteveli olduğu, ancak Hüseyin'in yaşça küçük olmasından dolayı tevliyetin babası Hacı Abdi Bey tarafından yürütüldüğü ve onun vefatıyla da Hüseyin'in asaleten tevliyeti yürüttüğü ve onun da vefatıyla söz konusu tarih itibariyle hâlen Derviş adlı kimsenin zapt ettiğini mahkemede beyan etmişlerdir.²⁹

Hüseyin Bey Vakfı'nın nazırlığının Haremeyn vakıflarının da nazırlığını yürüten Dârüssaâde ağaları tarafından meccanen yürütüldüğü ve vakfın tevliyetinin de Dârüssaâde ağalarının arzıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim 25 Safer 1079 (M. 4 Ağustos 1668) tarihli hüccete göre, Hüseyin Bey Vakfı'nın nazırı olan Dârüssaâde ağası Abbas Ağa'dır. Bununla ilgili olarak Kayseri kadısına ve müftüsüne hitaben gönderilen emirde vakfın muhasebesi görülüp, gelir giderleri ve akarların durumu yerinde tespit edildikten sonra hüccet edilip İstanbul'a gönderilmesi istenmişti. Bunun üzerine bab naibi müderris Mehmed Efendi ve Müftü es-Seyyid Mehmed Efendi'nin kardeşi es-Seyyid İbrahim Çelebi, mübaşir Mustafa Bey ve Mimar Mustafa Bey, tüccar el-Hac Hasan bin Mehmed ve mirab Yusuf'dan oluşan bir heyet, vakfın akarlarının teftişi için görevlendirilmiştir. Onlarda hazır bulunan Müslüman cemaatle birlikte camiye ve vakfın akarlarına gidilerek gerekli teftişleri yapmışlardır. Neticede caminin ve akarların muhasebe defterinde belirtilen hususlara uygun olduğu, cami ve diğer akarlar için yapılan tamir masraflarının toplam 4100 kuruş ile eksiksiz tamir edildiği ifade edilmiştir. Söz konusu muhasebeye göre önceki müteveli Hüseyin Bey'in vakıf

²⁷ 66 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 50.

²⁸ 69 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 90.

²⁹ 78 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s.116.

malından tamire sarf ettiği meblağ⁷⁵ kuruş ve ondan sonraki mütevellî Dervîş'in ise tamire sarf ettiği meblağ ise 447 kuruştur. Bu durumda sarf edilecek kalemden 3578 kuruş baki kaldığı tescil edilmiştir³⁰.

1 Rebiyülahir 1079 (M. 8 Eylül 1668) tarihli berata göre, Hüseyin Bey Vakfı'nın mütevellîliği Dârüssaâde ağası Abbas Ağa'nın arzı üzerine, hâlen yevmi 8 akçe ile evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellî olan Hüseyin Bey'e tekrar ipka edildiği ve 1079 Muharrem'in iptidasından (M. 11 Haziran 1668) itibaren eskiden olduğu gibi yine mütevellî olması hususu belirtilmiştir³¹.

3. H. 1080-1090 (M. 1670-1680) Yıllarına Ait Vakfın Gelir Gider Muhasebesi

Aşağıda ayrıntıları verilen H. 1080 yılına ait vakfın muhasebesi ile ilgili kayda göre, vakfın durumu bu dönemde şu şekildedir. Öncelikle muhasebede geçmiş yıldan kalan ve vakfın hesabında bulunan para ile muhasebesi görülen yıla ait olan gelirler verilmiştir. Daha sonra vakfın muhasebe dönemi içinde yaptığı harcamalar yer almıştır. İncelenen dönemde ise (1670-1680) muhasebenin 1 Mart 1080 - 28 Şubat 1081 tarihleri arasında 1 yıl; 1 Zilkade 1081 - 29 Rebiyülahir 1083 tarihleri arasında 1 yıl ve 4 ay; 1 Zilkade 1083 - 29 Şevval 1084 tarihleri arasında 2 yıl; 1 Zilkade 1086 - 29 Zilhicce 1087 tarihleri arasında 1 yıl 2 ay; 1 Muharrem 1088 - 29 Zilhicce 1090 tarihleri arasında da 3 yıl olmak üzere çeşitlilik gösterdiği görülmektedir.

H. 1080 yılı için verilen muhasebeye göre, H. 1079 yılından kalan miktarla beraber gelirler 62.458 akçe olarak hesaplanmıştır. 3600 akçenin bakiyede kaldığı belirtilerek vakfın hesabında 58.858 akçe olduğu belirtilmiştir. Bunun 15.480 akçesi görevlilerin maaş ödemelerine, 12.640 akçesi sarf malzemeleri, tamir ve bakım gibi işlerde olmak üzere toplamda 28.120 akçe harcama olarak gösterilmiş ve vakfın hesabında geriye 30.758 akçe kalmıştır. Buna göre vakıf gelirinin % 47.77'si harcamalara ayrılmıştır³².

1 Zilkade 1081 (M. 12 Mart 1671) tarihinden 29 Rebiyülahir 1083 (24 Ağustos 1672) tarihine kadar olan 1 yıl ve 4 ayı ihtiva eden muhasebe de Hüseyin Bey'in tevliyeti dönemine aittir. Muhasebe döneminin vakıf geliriyle, önceki senenin hesabından olmak üzere 79.244 akçe kaydedilmiştir. Bu meblağdan 20.640 akçesi cami personelinin maaş ve ücretlerine, 20.365 akçesi vakfın lazım ve mühim olan masrafları ile gayrimenkullerin bakım ve tamir masraflarına harcadığı bilgisine yer verilmiştir. Kalan miktar ise 38.239 akçedir. Bu da bütçenin %51,75'ine tekabül etmektedir³³.

1 Zilkade 1083 (M. 18 Şubat 1673) tarihinden 29 Şevval 1084 (6 Şubat 1674) sonuna kadar Hüseyin Bey'in tevliyeti dönemindeki 2 yılı kapsayan muhasebeye göre, yine önceki senenin ve muhasebe döneminin gelirlerinden olmak üzere vakfın hesabında toplam 112.739 akçe bulunmaktadır. Bunun 30.960 akçesi personelin 2 yıllık maaş ve ücretlerine harcanmıştır. 30.500 akçesi yine muayyen ve mukarrer olan harcamalar için kullanılmıştır. Ayrıca 9.700 akçesi de su yolları ile bazı yerlerin tamir ve bakımına harcadığı kaydedilmiştir. Vakfın hesabında geriye 41.579 akçe kalmıştır. 2 yılı kapsayan giderlerin bütçedeki payı % 71,16'ya ulaşmıştır³⁴.

Hüseyin Bey'in mütevellîliği dönemine ait olmak üzere 1 Zilkade 1086 (17 Ocak 1676) tarihinden 29 Zilhicce 1087 (4 Mart 1677) tarihine kadar 1 yıl ve 2 aylık dönemi ihtiva eden muhasebeye göre vakfın hamam ücretlerinden, tabakhane, dükkânlardan, malikânelerden elde edilen gelirler ile vakfın önceki seneye ait paradan olmak üzere toplamda 122.829 akçesi

³⁰ 78 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s.118.

³¹ 78 Numaralı Kayseri Kadı Sicili, s. 278-279.

³² TSMA, D.1760.

³³ TSMA, D.1678.

³⁴ TSMA, D.3980.

bulunmaktadır. Bunun 20.580 akçesi cami görevlilerine verilen 1 yıl ve 2 aylık maaş ve ücretlere harcanmıştır. 30.200 akçesi ise imarette pişirilen yemeklere, aşçılara, mum ve hasır bedeline, cami, han, hamam, tabakhane, dükkânların ve suyuollarının tamirine harcanmıştır. Bu dönem için vakfın hesabında 72.049 akçe kaldığı kaydedilmiştir. Bu muhasebe döneminde harcamaların bütçeye oranı ise yaklaşık olarak % 41,75 olmuştur³⁵.

Yine Hüseyin Bey'in mütevelliliği dönemine ait olmak üzere 1 Muharrem 1088 (M.6 Mart 1677) tarihinden 29 Zilhicce 1090 (M. 31 Ocak 1680) tarihleri arasında 3 yıla ait muhasebeye göre de vakfın gelirleri toplamı önceki dönemin bakiyesinden olup, hesapta bulunan miktar ile 3 yıllık gelirler 2yük³⁶ 49.079 akçedir. Bu meblağdan 52.920 akçesi vakıf personelinin 3'er yıllık maaş ve ücretlerine harcanmıştır. 76.300 akçesi de Cuma günlerinde ve bayramlarda imarette pişirilen yemek bedeline, balmumuna, hasır vb. lazım ve mühim olan muayyen masraflara harcanmıştır. Ayrıca, 46.800 akçesinin hüccet ve müfredat defterlerine göre Selahattin Hamamı'nın külhan duvarlarına ve kubbesine ve suyuollarına ve yangında yanan dükkânların yeniden tamirine harcanmıştır. Bu dönem için geriye kalan meblağ 73.059 akçedir. Ancak kayıтта 72.049 akçe olarak verilmiştir. Bu durum, muhtemelen bütçe rakamının sehven buraya kaydedildiği izlenimini vermektedir. Zira hesapta da 1010 akçelik bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bütçe de 3 yıllık harcamaların %70,67 gibi bir orana sahip olduğu görülmektedir³⁷. H. 1080 - 1090 yıllarına ait vakfın gelir ve giderleri Tablo:1'de verildiği şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo:1- H. 1080-1090 Yıllarına Ait Vakfın Muhasebesi

Muhasebe Dönemi	Dönem (Aylık)	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)	Kalan (Akçe)
1 Mart 1080 - 28 Şubat 1081	12	58.858	28.120	30.738
1 Zilkade 1081 -29 Rebiyülahir 1083	16	79.244	41.005	38.239
1 Zilkade 1083 - 29 Şevval 1084	24	112.739	71.160	41.579
1 Zilkade 1086 - 29 Zilhicce 1087	14	122.829	50.780	72.049
1 Muharrem 1088 - 29 Zilhicce 1090	36	2 yük 49.079	176.020	73.059

3. H. 1080 Tarihli Muhasebenin Tahlili

Muhasebeye göre Hüseyin Bey Vakfı'nın bu tarihlerde mütevellisi Hüseyin Bey adlı kişidir. Vakfın mali muhasebesi 1 Mart 1080 tarihinden itibaren 1 yıl süreyle olan gelirler ve giderleri ihtiva etmektedir. Buna göre "Asl-ı Mal" yani vakfın bütçesi 1080 yılı gelirleri ile bir önceki seneden kalan bakiyelerin de toplanmasıyla oluşmaktadır. Vakfın geliri 62.458 akçeye ulaşmıştır. Bu meblağın 20.462 akçesi geçen seneden bakiye kalıp tahsil edilen miktarı, 41.996 akçesi de vakfın 1080 yılındaki mahsul ve kira gelirlerinden elde edilen miktarı kapsamaktadır. 41.996 akçenin 24.896 akçesi "el-Müşâherât" yani vakfın aylık kira gelir kalemlerinden oluşmaktadır. 17.100 akçesi de "An Mahsul" başlığıyla vakfa ait iki hamamın gelirleriyle, mezra ve malikâne gelirlerinden elde edilmiştir. Söz konusu toplam 62.458 akçen gelirin 3600 akçesinin bakiyede kaldığı belirtilmekle, vakfın kasasına giren meblağın 58.858 akçe olduğu belirtilmektedir.

"Vuzie min Zâlik" başlığıyla gelirlerden düşülen miktarlar verilmektedir. Bu başlığın altında "el-Vezâyif fi't-tarih-i mezbûr" alt başlığı yer almaktadır. Bu meblağın toplamı 15.480 akçedir. "el-Vezâif" başlığı altında 12 neferin yevmiyesi⁴³ akçe olarak hesaplanmıştır. 15.480 akçenin 6480 akçesi camide görevli 7 neferin yevmiye ücretleri oluşturmaktadır. Toplamda 18 akçe

³⁵ TSMA, D. 3980.

³⁶ 1 yük 100.000 akçedir.

³⁷TSMA, D. 3980.

yevmiyelerine tahsis edilmiştir. “An cemaât-ı zabîtan-ı vakf-ı şerif ve gayruhu” başlığıyla geriye kalan 9000 akçesi de caminin mütevellisine, kâtibine, câbisine, mektep halifesine ve Sultan Hatun’a olmak üzere 5 nefere toplam yevmiye 25 akçe olarak gerçekleşmiştir. Bu kalemde yer alan Dârüssaâde ağasının nazırlığının “hasbî” yani karşılıksız olduğu da belirtilmiştir. “Anî’l-ihracat maa meremmât” başlığıyla gösterilen 12.640 akçe ise vakfın dükkân, hamam gibi gayrimenkullerinin bakım ve tamir masraflarına ve aydınlatma gibi çeşitli zaruri ihtiyaçlara harcanmıştır. Her iki kalemde verilen harcama toplamda 28.120 akçedir. Geriye kalan miktar “el-Bakî” başlığıyla 34.338 akçe olarak verilmiştir. Yine bundan “Minhâ” alt başlığıyla Meydan Hamamı kiracısının zimmetinde kalan 3.600 akçe yer almaktadır. Bu durumda “Sahhü’l-Bâkî” başlığı altında vakfın kasasında kalan miktar 30.738 akçedir.

Vakfın H. 1080 yılı için gayrimenkul kira ve mahsul gelirlerinden elde edilen gelir miktarı 41.996 akçe olup bunun kalemlerine göre dağılımı Tablo: 2’de gösterilmiştir. Söz konusu tabloda görüldüğü üzere vakfın kira gelirleri bahçelerden, dükkânlardan, tabakhaneden, hamamlardan elde edilirken, mahsul gelirleri de köy ve mezarlardan elde edilmiştir.

Tablo:2- Vakfın H. 1080 Yılına Ait Gayrimenkullerden Kira Gelirleri

Gelir Kaynağı	Gelir Çeşidi	Dönemi	Miktarı / Akçe
Kebir Bahçe	Kira	Yıllık	5500
Küçük Bahçe	“	“	2800
Mehmed Efendi Bahçesi	“	“	300
Ahmed Dükkânı	“	“	216
Yusuf Dükkânı	“	“	600
Musa Dükkânı	“	“	600
Veli Efendi Dükkânı	“	“	600
Mahzen (Dükkânı)	“	“	600
Mumcu Dükkânı	“	“	600
Mustafa Bakkal Dükkânı	“	“	540
Hancı Dükkânı	“	“	540
Mustafa Kasap Dükkânı	“	“	1800
Ömer Kasap Dükkânı	“	“	1800
Hasan Dükkânı	“	“	1080
Kilidli Dükkânı	“	“	600
Ali Çavuş	“	“	720
Tabakhane	“	“	6000
Hamam Kirası	“	“	4800
Hamam Kirası	“	“	7200
Taşeken Mezrası	Mahsul	“	3000
Köy malikânesi	“	“	450
Tarla malikânesi	“	“	1500
Tarla malikânesi	“	“	150
Toplam	--	--	41.996

Vakfın muhasebesinde yer alan harcama kalemlerinin başında cami görevlileri için yapılan ödemeler gelmektedir. Başta imam olmak üzere hatip, müezzin, devirhan, ferraş, âbkeş ve kayyuma H. 1080 yılı için yapılan ödemeler “el-Vezâif” başlığı altında “An Cemaât-i Hüddâm-ı

Câmi'-i Şerîf" alt başlığıyla verilmiştir. Bunların dağılımı Tablo: 3'de gösterilmiştir. Bu kalemlerde vakfın toplam günlük tahsisatı 18 akçe olup yıllık olarak da 360 gün üzerinden toplamda 6480 akçeye ulaşmaktadır. Bu harcamalar vakfiye çerçevesinde yapıla gelen sabit harcamalar içinde yer almıştır.

Tablo:3- Cami Görevlilerine Yapılan Ödemeler

1080 Yılında Cami Görevlilerine Vakıftan Yapılan Ödemeler		
Görevliler	Yevmiye	Yıllık Miktar
Hatib	2	720
İmam	5	1800
Müezzin	3	1080
Devirhan	2	720
Ferraş	2	720
Kayyum	2	720
Âbkeş	2	720
Toplam	18	6480

Vakfın vakfiyesinde de belirtildiği üzere harcama kalemleri arasında cami görevlilerinin yanı sıra idaresi, denetimi, muhasebesi vb. görevleri yürüten görevlilerin tahsisatlarına yer verilmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Döneminde başta Haremeyn evkafı nazırlığı olmak üzere bazı vakıfların nazırlığını Darüssaâde ağaları yürütmekteydi³⁸. Hüseyin Bey Vakfı'nın nazırlığı vazifesi hasbi yani karşılıksız idi. Vakfın mütevelliliğinin meşrutiyet üzere yapıldığını görmekteyiz. Bu dönemde vakfın mütevellilik görevini Hüseyin Bey adlı kimsenin yerine getirdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra vakfın kâtibi, câbisi, mektep halifesi ile Sultan Hatun adlı kadına H.1080 yılı için yapılan ödemeler yer almaktadır. Bu ödemeler Tablo: 4'te gösterilmiştir. Bu kalemlerde vakfın günlük tahsisatı 25 akçe olup, yıllık olarak da 360 gün üzerinden 9000 akçeye ulaşmaktadır.

Tablo:4- Vakfın Görevli ve Mürtezikalarına Yapılan Ödemeler

Görevli	Yevmiye	Yıllık Miktarı
Vakıf Nazırı (Dârüssaâde Ağası)	--	--
Müteveli	8	2880
Kâtip	5	1800
Câbi	4	1440
Mektep Halifesi	3	1080
Sultan Hatun	5	1800
Toplam	25	9000

Tablo: 1'de görüldüğü üzere vakfa ait çeşitli akarlardan yararlanılabilmesi ve bunların ayakta kalmaları için zaman zaman ihtiyaç duyulan bakım ve tamirlerinin yapıldığını ve bunların bir hayli yekûn tuttuğu görülmektedir. Bu bakım ve tamir masraflarının zuhurata göre olması hasebiyle yıllara göre çeşitlilik arz ettiğinden, yapılan harcamalar da miktar olarak değişiklik göstermektedir. Bunun yanı sıra caminin aydınlatılması için gereken mum için yıllık olarak 360 akçenin tahsis edildiğini görmekteyiz. H. 1080 yılı için yapılan diğer harcamaların hangi kalemlerden oluştuğu ve miktarları Tablo: 5'te verilmiştir.

³⁸Dârüssaâde ağaları hakkında bkz. Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s.1-3.

Tablo: 5- Vakfın Bakım Tamir, vs. Harcama Kalemleri ve Miktarları

Bakım, Tamir vs. Harcamalar	Yıllık miktar
Mum masrafı	360
Kasap dükkânı için	600
Bedesten’de dükkân için	40
Selahaddin Hamamı için	1060
Suyolu için	7980
Meydan Hamamı için	1600
Çeşitli masraflar	1000
Toplam	12.640

4. Sonuç

Gerek sicillerden ve gerekse muhasebe kayıtlarından hareketle Kayseri Hacı Kılıç Camii’ne tahsis edilen ve Aksaray mirlivası olan Hüseyin Bey bin Sinan Bey tarafından kurulan vakfın caminin ayakta kalması ve fonksiyonunu icrasında önemli rol üstlendiği görülmektedir. Ele alınan dönemdeki sicil ve muhasebe kayıtlarından vakfa dair çeşitli bilgilere ulaşılması mümkün olmaktadır. Hüseyin Bey’in bu vakfının mütevelliliğinin kendisinden sonra utekasından Abdullah oğlu Pervane tarafından yürütüldüğü, daha sonra tevliyetin utekanın erkek tarafınca devam ettirildiği, erkek tarafının nesebinin inkıtaa uğramasından sonra tevliyet görevinin utekanın kız tarafından olan kişilere intikal ettiği ortaya çıkmaktadır. Sicillere yansıyan belgelerden hareketle zaman zaman tevliyet, nazırlık, câbilik gibi görevlerin ifasıyla ilgili mahkemeye intikal eden dava konularının olduğu da müşahade edilmektedir. Ayrıca vakfın nazırlığının Dârüssaâde ağalarının yürütüldüğü, tevliyetin Dârüssaâde ağalarının arziyle tayin edildiği görülmektedir. H.1080 - 1090 (M. 1670-1680) yıllarına ait muhasebesine göre vakfın gelirlerinde genel olarak artış yönünde bir performans sergilediği ortaya çıkmaktadır. Gelirler içerisinde dükkân olarak kullanılan gayrimenkullerin kira gelirleri ilk plandadır. Bunun yanı sıra tabakhane ve hamam gelirleri de önem arz etmektedir. Harcamalar vakfiyede belirlenen cami vazifelileriyle vakfın görevlilerinin maaşları gibi sabit giderler ile vakfa ait dükkân, hamam, bahçe ve tabakhane gibi gayrimenkullerin gerekli bakım ve onarımlarından müteşekkildir. Harcamaların bu ikinci kısmı sabit olmayıp, zuhurata göre şekillenirdi. Genel olarak sabit harcamalarla beraber bakım, onarım vb. masrafların gelirin yarısına yakın oranlarda seyrettiği görülmektedir. Netice itibariyle vakfın, görevlerini ifada ve zorunlu harcamaları finanse etmede zorluk çekmediği, incelenen dönemde vakfın mali bakımdan istikrarlı bir durum arz ettiği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

TSMA, D.1678.

TSMA, D.1760.

TSMA, D.3980.

AKALIN, Şebnem, “Hacı Kılıç Camii ve Medresesi”, *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s. 488-489.

ALİDAĞI, Leyla, *78/3 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1078 – 1079/ M. 1668)Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.

ALKAN, Mustafa, “Kınık Vakıfları- Sayısal Bir Tasnif ve Tasvir Denemesi-”, *TURKISH STUDIES- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*

or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 3/4 Summer 2008, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.356, s. 1-18.

ALTINDAĞ, Ülkü, “Dârüssaâde”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s.1-3.

BERKİ, Ali Himmet, “Hukukî ve İctimaî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, Ankara 1962, s. 9-13.

_____, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, Ankara 1966.

ÇAYIRDAĞ, Mehmet, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001.

ÇİFTÇİ, Murat, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Özel Mülkiyet ve Yapısal Özellikleri”, *TURKISH STUDIES- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 6/3 Summer 2011, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2481, s. 623-644.

DEMİRCAN, Yasemin, *Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıflar*, Kayseri 1992.

DEVECİ, Sefure, *55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1055/ M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2002.

ERTÜRK, Volkan, “Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin ve Ümera Vakıfları (1530-1613)”, *TURKISH STUDIES -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4906, s. 279-300.

GABRİEL, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, Çeviren: Ahmet Akif Tütenk, Kayseri 1954.

GÖDE, Kemal, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri -Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm-*, Kayseri 2011.

GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 475-479.

GÜNDÜZ, Ahmet, *XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Kayseri (1775-1800)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1998.

KARAGÖZ, Mehmet, *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993.

KARAKAŞ, Muhammet, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1997.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, Ankara 1942, s. 1-35.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1994.

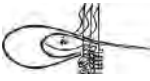
ÖNKAL, Ahmet -Nebi Bozkurt, “Cami-Dinî ve Sosyokültürel Tarihi”, *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 46-56.

ÖZBEK, Yıldırım - Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, C. I, Kayseri 2008.

ÖZTÜRK, Nazif, *Menşei ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983.

- _____, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995.
- SELÇUK, Hava, “1651 Yılında Kayseri Kalesinin Kuşatılması ve Kürd Mehmed Ağa”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2008, Sayı:17, s.33-40.
- SEZER, Musa, *78/3 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1078 – 1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2009.
- ŞEKER, Mehmet, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, 1993, s.1-18.
- ŞEN, Gültekin, *69 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1069 / M. 1658-1659) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1996.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2005.
- TAN, Murat, *66/2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H.1067-1068 / M. 1656-1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İA*, C. XIII, MEB, İstanbul 1993, s.153-172.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003.
- YILMAZ, Mukaddes, *55/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1055 / M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 1998
- YURTLAK, Rıdvan, *66/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1067 / M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998.

OSMANLI'DA HANEDAN İÇİ KATL*

Muhammet Nuri TUNÇ**

ÖZET

Yönetimin bir ailenin üyelerine ait olduğu devletlerde, devletin dirlik ve düzenini bozacak unsurlardan birisi iktidarı ele geçirmeye çalışan veya ele geçirme ihtimali bulunan hanedan üyelerinin varlığıdır. Hanedan yönetimlerinin görüldüğü Çin, Türk, Rus, İran, Bizans, Arap tarihlerinde hükümdarlar birçok kez kendi iktidarlarına tehdit oluşturabileceğini düşündükleri veya doğrudan tehdit olan hanedan üyelerini katletme tercihinde bulunmuşlardır. Osmanlı hükümdarları da bu devletlerde olduğu gibi birçok kez aynı tedbire başvurmuş ve hanedan içi katl hâdiseleri gerçekleşmiştir. Hanedan içi katl hâdiseleri; iktidarı muhafaza veya ele geçirme arzusu, nizam-ı âlemin korunması isteği, dış mihrakların hanedan üyeleri üzerindeki etkisi, saray entrikaları, ordunun etkisi gibi sebepler sonucunda yaşanmıştır. Osmanlı saltanat veraset usulünün belli bir kaideye bağlanmaması bu sebepleri ortaya çıkaran temel etkidir. Katledilmek istenen hanedan üyeleri için hükümdarlar, birçok defa dönemin âlimlerinden fetva alma gereği duymuşlardır. Hanedan üyelerinin infazı, birkaç istisna dışında, Türk-Moğol devlet geleneği olan boğarak öldürme şeklinde gerçekleşmiştir. Öldürülen hanedan üyelerinin cenazelerine gerekçelerine bağlı olarak genellikle ihtimam gösterilmiştir. Hanedan üyelerinin öldürülmesi birçok kez başta padişah olmak üzere çeşitli kesimler tarafından üzüntüyle karşılanmış, hatta bazen bu üzüntü tepkiye dönüşmüştür. İsyan suçu işleyen hanedan üyelerinin katli şer'i hukuka istinaden gerçekleşirken, herhangi bir suçu bulunmayan hanedan üyelerinin katli örfi hukuka göre gerçekleşmiştir. Zamanla veraset usulünde meydana gelen değişiklikler ve birçok kesim nezdinde hanedan içi katlin tepkiye neden olması bu uygulamanın son bulmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanedan içi katl, siyaseten katl, kardeş katli

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, El-mek: mu.nu.tunc@hotmail.com

THE KILLING INTO THE DYNASTY IN OTTOMAN

ABSTRACT

The governments in which administration belongs to a family's members, one of the spoiling components of the government's peace and regime is the existence of dynasty members who try to get or have the possibility of getting the government's power. Monarchs of the Dynasty administration, which was seen in the history of China, Turk, Russian, Persian, Byzantium and Arabian governments, preferred to assassinate the dynasty members who were seen as direct threats or possible threats to their government's power many times. As in many governments, the Ottoman monarchs applied the same precaution many times and events of killing into the dynasty were happened as a result of the desire of preservation of the government's power or taking it, the wish of protection of regulation, the effects of the exterior focuses on the dynasty's members, palace intrigues, army's influence... The main affect which revealed these reasons is that the system of Ottoman Sultanate inheritance isn't tied to a certain base. To killing dynasty members, Sultans many times consulted to scholars (ulama). The killing of dynasty members, apart from few exceptions, was done by manual strangling with a silk cord a conjoint tradition of Turk-Mongol. The funerals of the murdered members of the dynasty, depending on the reasons for the murder, were usually bestowed in great dilingence. Killing of dynasty members, many times met by sadness by Sultan and by various classes, even this sadness has become rage. Murdering of rebellious dynasty members lean on the Sheri'a (Islamic law), on the other hand slaying of innocent dynasty members depend on customary law. In the course of time, the changes which happened in the inheritance system and the reaction of some classes to the killing into the dynasty supplied this application to come an end.

Key Words: Killing into the dynasty, politically death, fratricide

GİRİŞ

İbn-i Haldun, devlet olmanın gereklerinden birini, otoritenin tek elde toplanmasına bağlar. O'na göre; devlete giden yolun başlangıcında topluluk içerisinde bireyler veya bireylerin bağlı olduğu sülaleler yekvücut olurlar, başkalarını yenip onlar üzerinde hâkimiyet kurmak isterler. Hâkimiyetin sağlanması sonrası diğer sülalelerin hepsinden daha kuvvetli olan bir sülale, diğerlerine galip gelerek onları kendi çatısı altında birleştirir. Böylece diğer insanlara ve devletlere galip ve üstün gelecek bir niteliğe ulaşırlar¹. Türklerin eski toplumsal yapısında da benzeri bir durum söz konusudur. Türk toplumunun temeli aile olup ailelerin birleşmesi ile boylar, boyların birleşmesiyle budunlar meydana gelir. Bu süreç boylar arasında bir boyun ön plana çıkmasına vesile olur ve böylece o boyun beyi hakan olur. Diğer boyların yetkileri de hakana geçer. Hakan, ülke çapında asker toplama, orduyu sevk ve idare etme, kumandan tayin etme haklarına sahip olur. Ayrıca Türk hanlarının hükümdar vasıflarının ilahî kökenli bir niteliğe sahip olduğu inancı² da

¹İbn-i Haldun, *Mukaddime*, c.1, Yeni Şafak Yay., İstanbul, 2004, s.235-238.

² Bu inanca göre han, kut(semadan inen nur sütunu) taşır. Hanlar ekseriya Gök'ten inen bir ışıktan gebede kalmış bir prensesin çocuklarıdır. Bkz. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara, 1981, s.44. Hanın Tanrıdan indigi telakkisi, milattan önceki asırlarda Orta Asya Türk göçebe imparatorluklarının ilk teşkilat örneğini

Hunlardan Uygurlara kadar çeşitli Türk devletlerinde yaygındır. Bütün bir Türk toplumunun içerisinde Tanrı tarafından seçilmiş bir boy ve o boyun içerisinde yine Tanrı tarafından seçilmiş bir hükümdar vardır. Elbette ki bu durum hükümdarın güç ve yetkisinin paylaşılamazlığı ve/veya devredilemezliği sonucunu doğurur. Bu durum iktidarın muhafazasını ve devamlılığını gerektireceği için iktidara tehdit oluşturabilecek çeşitli unsurların ortadan kaldırılması gibi bir zorunluluk söz konusudur.

Saltanat veraset usulü ise egemenliğin devamı konusunda farklı bir boyuttur. Hükümdardan sonra devletin başına kimin geçeceği konusu devletlere, toplumlara ve zamana göre farklılıklar göstermiştir. Göktürklerde, Anadolu Selçukîlerinde, Osmanlılarda ve diğer Türk devletlerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Osmanlı öncesi Türk devletlerinde merkeziyetçi bir yapı benimsenmiş olmasına rağmen zaman zaman bu amacın dışına çıkıldığı da görülmüştür³. Osmanlılar ise kendilerinden önceki Türk devletlerine göre daha merkeziyetçi bir yapı sergilemişlerdir. Merkeziyetçilikle ilgili bu farklılığa rağmen Osmanlılar dâhil Türk devletlerinde saltanat verasetini düzenleyen bir kanun veya kaide olmadığı görülmektedir. Zaman zaman veliahd tayininde, büyük veya küçük oğulların tercihi gibi bazı temayüller⁴ ortaya çıkmıştır. Fakat şu gerçektir ki tahta geçiş *ilahî takdir* ile olur. Bu telakki karşısında diğer belirleyici amiller hükümsüz kalmıştır. Hanedandan biri hükümdarlığa hangi sebeple gelirse gelsin artık onun meşruiyeti nazarî ve hukukî bakımdan bir mesele olmaktan çıkmaktadır⁵.

Saltanat veraset sistemi ile ilgili bu telakki, Osmanlılarda da devam ede gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesinde; "*evlâdından her kimesneye saltanat müyesser olursa...*" ifadesinden saltanat veraseti usulünün Osmanlı'da da açık bir şekilde belirlenmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı teamüller, hanedan içinde kimin saltanatı ele geçirme şansına daha çok sahip olduğunu göstermekteydi. Payitahta en yakın vilayette bulunan şehzadenin, hükümdar hayatını kaybettiğinde, tahta geçme şansı diğer kardeşlerine göre yüksek olacaktı⁶. Zira

vermiş *Hsiung-nu*'lara kadar dayandırılabilir. Orhun Kitabelerinde Bilge Kağan ağzından nakledilen şu ifade dikkat çekicidir: "*Tengri yarlıkadukın için (ö)züm kutum bar için kagan olurtum.*" O, burada, hanlığını Tanrının inayetine ve şahsındaki kut'a dayandırmaktadır. Benzer şekilde devleti kuran her bir boy şeceresini müşterek bir ataya bağlamak çabası içerisinde girmiş ve böylece hâkimiyetlerini meşrulaştırmışlardır. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Ünv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.14, No:1, 1959, s.74.

³ Göktürk Devleti, Mukan Kağan zamanında doğu ve batı yönetim bölgeleri olmak üzere ikili teşkilata göre yönetilmişlerdi. Ülkenin doğu kısmı kağanın yani Mukan'ın, batı kısmı ise yabgunun yani Mukan Kağan'ın kardeşi İstemi'nin yönetimindeydi. Turgun Almas, *Uygurlar*, Selenga Yay., İstanbul, 2013, s.106. Anadolu Selçukîlerinde benzer durum söz konusudur. Örneğin; II. Kılıçarslan oğulları arasında baş gösteren saltanat ihtirasları üzerine ülkeyi 11 oğlu arasında taksim etmişti. Buna göre Kılıçarslan başkent Konya'da hükümdarlığını devam ettirecek, oğulları da *tâbi* sıfatıyla ülkenin çeşitli şehirlerini idare edeceklerdi. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998, s.216-217.

⁴ Türk devletlerinde hükümdarlığın intikalinde hanedan içerisinde yaşa en büyük olanın tahta geçmesi kaidenin olduğu gibi hükümdarın büyük oğlunun tahta geçmesi kaidesi de vardır. Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda devletin başına büyük oğul Tuğrul getirilmişti. Türkiye Selçukîlerinde Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra büyük oğul İzzeddin Keykavus hükümdar olmuştu. Alaeddin Keykûbad vefat ettiğinde yine büyük oğul II. Keyhüsrev hükümdar olmuştu. Ama bu kaide süreklilik arz etmemiştir. Örneğin; İzzeddin Keykavus vefat ettiğinde ortanca oğul Alaeddin Keykûbad hükümdar olmuştur. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi., Ankara, 1998, Osman Turan, a.g.e., s.197-403.

⁵ İnalcık, a.g.m., s.73.

⁶ Hükümdar hayatını kaybettiğinde, onun ölümü, herhangi bir kargaşaya mahal vermemesi ve Bizans'ın mevcut durumdan istifade ile karışıklığa sebebiyet vermemesi için kimi zaman gizli tutulmuştur. Mesela Sultan Çelebi Mehmed'in vefatı 40 gün kadar gizli tutulmuştur. Sultan Mehmed'in vefatı haberini Bizans İmparatoruna götürmek isteyen bazı ulaklar engellenmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, TTK Basımevi., Ankara, 1998, s.374. Yine bu süreçte hükümdar çevresinde yer alan çeşitli muhalif gruplar kendilerine yakın gördükleri şehzadeye daha evvel haber göndererek onun hükümdar olmasını sağlamaya çaba gösterebilirdi. Fatih'in vefatı sonrası hayatta olan iki oğlundan Bayezid Amasya'da, Cem de Konya'da idi. Cem'in hükümdar olmasını isteyen Vezir-i azam Mehmed Paşa

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

o, payitahta diğerlerinden daha evvel gelebilir, yeniçerilerin bîatını alır ve hazineye istediği gibi tasarruf edebilirdi. Bu yüzden şehzadelerin hangi vilayete gönderileceği meselesi, şiddetli rekabetler⁷ ve iç harplere sebebiyet vermekte idi. 16. yüzyıl sonlarına doğru ise şehzadelerin sancaklara vali olarak gönderilmesi usulünden vazgeçilmiştir. Bu yüzyıldan sonra şehzadelerin hepsi sarayda yaşadıklarından saray entrikaları ve yeniçerilerle yapılan pazarlıklar kimin hükümdar olacağını tayin etmeye başlamıştır⁸.

Hanedan içerisinde kimin veliahd olduğu ile ilgili bir kaidenin bulunmayışı, hükümdarın yakınındakilerin (ümeranın) birbirlerine muhalif tavır sergilemeleri, saray içi entrikalar, yeniçerilerin tutum ve tavırları, mevcut hükümdarın nizam-ı âlem'i sağlamak zorunda olması Osmanlı'daki hanedan içi katl hâdiselerinin sebepleri arasında sayılabilir.

1. Hanedan içi katl uygulamasının tarihsel boyutu

Osmanlılar ile ilgili dikkat çeken hanedan içi katl hâdisesi Osmanlılara özgü bir uygulama olmayıp devlet idaresinin saltanat idaresi ile gerçekleştiği birçok toplumda sıklıkla görülmüş bir vakiadır. Çin, Bizans, İran, Rus, Türk, Arap ve başka birçok milletin tarihinde hanedan içi katl örneğine rastlamak mümkündür. Konunun daha iyi anlaşılması açısından hanedan içi katl hâdisesine çeşitli milletlerin tarihinden örnekler vermek yerinde olacaktır.

Çin toplumunda hanedanların devlet yönetimlerinde etkili olduğu görülmektedir. M.S. 618 yılından 920 yılına kadar Tang hanedanlığı Çin'e egemen olmuştur. Bu hanedana mensup bir şehzade olan Li Shinim iktidarı ele geçirmek için kardeşlerini öldürmekle kalmamış kardeşlerinin çocuklarını da öldürmüş ve babasını tahttan indirerek hükümdar olmuştur⁹.

Tarihte bir hükümdar tarafından en çok sayıda kardeşin katledildiği olaylardan biri Tunus'ta varlığını sürdürmüş Beni Hafs Hükümdarı Mevlây Hasan'ıninkidir. Beni Hafs Hükümdarı Mütevekkil Alâllah Ebû Abdullah Muhammed'in 1525'te vefatı üzerine yerine oğlu Mevlây Hasan geçmişti. Mevlây Hasan kırk dört kardeşinden kırk ikisini öldürmüş ve yalnız Abdülmü'min ve Reşid isimlerindeki iki kardeşi kaçıp Arap kabileleri arasında saklanmışlardı¹⁰.

Rus tarihinde de hanedan içi katl hâdiselerine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu hâdiselerden biri şöyle cereyan etmiştir: Svyatoslav (962-972) büyük seferine başlamadan önce üç oğluna birer büyük şehir bırakmıştı. Svyatoslav'ın ölümü sonrası üç oğul arasında hemen mücadele başladı. Svyatoslav'ın üç oğlu Yaropolk, Oleg ve Vladimir arasında başlayan bu mücadelede Yaropolk kardeşi Oleg'i öldürdü. Diğer kardeş de Norman diyarına kaçtı ve 980 yılında güçlenerek geri döndü ve kurnazlıkla yönetimi ele geçirdi¹¹. Bir oğlun babasına karşı faaliyetleri sebebiyle öldürülmesi hâdisesi de Rus tarihinde mevcuttur. Hem de Osmanlı tarihinin yakinen tanıdığı Çar Petro döneminde yaşanmış bir hâdisedir. 1698'de eşini boşayan Petro oğlunu, teyzelerinin yanına göndermiş ve oğlu burada dinî geleneklerle yetiştirilmişti. Bu yetiştirme sürecinde oğul Aleksey, babasına karşı düşmanca hisler beslemeye başladı. Karakteri bakımından sıkılgan ve korkak bir kimse olan Aleksey, kendisine verilen vazifeleri yapmak istemiyordu. Petro, önceleri oğlunun bu

Bayezid'e bir ulak gönderdiği gibi daha Bayezid gelmeden evvel Cem'in payitahta yetişmesi için gizli bir ulaşı da Cem'e göndermişti. Ancak bu ulak Sinan Paşa tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Böylece Bayezid daha evvel payitahta gelmiş ve hükümdar olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.162.

⁷ II. Bayezid döneminde Trabzon sancakbeyliğinde bulunan Şehzade Selim ile Amasya sancakbeyliğinde bulunan Şehzade Ahmed'in payitahta yakınlık uzaklık konusunu sorun ettikleri, yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde Şehzade Mustafa ile Şehzade Selim'in aynı konuyu sorun ettikleri görülmüştür. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c.2, s.234-241.

⁸ Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", s.73 (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/380/4039.pdf>)

⁹ İbrahim Doğukan Dokur, "Çin'in Kalbinde İsyan: An Lu-Şan İsyanının Sebepleri", Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (https://www.academia.edu/3710838/An-Lu_San_Isyaninin_sebepleri)

¹⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c.2, s.372-373

¹¹ Akdes Nimet Kurat, *RusyaTarihi-Başlangıçtan1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.27.

hareketlerini tembelliğine ve beceriksizliğine atfettiye de, 1715'te, nihayet Aleksey'in kendisine tamamıyla muhalif olduğuna kanaat getirdi. Petro, bunun üzerine, Aleksey'in taht üzerindeki hakkından vazgeçmesini talep etti. Çünkü Petro'dan sonra Aleksey çar olunca, Rusya'da başlanan yenilikleri durduracağı muhakkaktı. Aleksey, babasının dediğini yaptı ve sıradan bir Fin kızıyla evlenerek Alman İmparatoru VI. Karl'ın yanına kaçtı ve babasına karşı himaye edilmesini istedi. Aleksey'i, P. A. Tolstoy aracılığı ile Rusya'ya dönmeye ikna eden Petro, oğlu Rusya'ya gelince onu tutuklattı ve mahkeme kararıyla ölümüne karar verildi. Aleksey, soruşturma esnasında çeşitli işkencelerle 1718'de öldürüldü¹².

İran tarihinde hanedan içi katle örnek olabilecek birkaç olayı şöyle zikredebiliriz: İran'da, tarihin en korkunç hanedan içi katl hâdiselerinden biri Dârâ(Darius) zamanında yaşanmıştır. Bu hâdisede; Dârâ ve elli kardeşi, doksan yaşındaki babaları Erdeşir'i öldürmüş ve elli kardeşten biri olan Okhos hükümdar olunca diğer kardeşlerini ve onların ailelerini katletmiştir¹³. İran tarihiyle ilgili önemli bilgiler içeren Firdevsi'nin *Şehname* adlı eserinde iktidar mücadelesi ile ilgili örnekler mevcuttur. Bunlardan birinde Merdas isimli İran hükümdarı, oğlu Dahhâk tarafından öldürülmüştür. *Şehname*'de bahesdilen bir diğer olayda Feridun'un üç oğlu vardı: İreç, Selm ve Tur. Feridun küçük oğlu İreç'i hükümdar yapınca diğer iki kardeş İreç'i katlederek kesik başını babalarına bir tabut içinde gönderdiler. Daha sonra İreç'in oğlu Minuçihr, "*Bu kadar masumun intikamı alınmayacak mı sanıyorsun?*" diyerek mızrağı amcası Tur'un sırtına saplayarak babasının intikamını almış oldu¹⁴. Safevi Devleti zamanında da benzer hadiseler mevcuttur. Şah İsmail çoğu çocuk yaştaki kardeşlerini katlederken¹⁵ Şah II. İsmail, Şüca' ismini verdiği bir oğlu olunca saltanatı ona temin etmek için biraderi ve üç oğlunun katl kararını vermişti¹⁶.

Bizans İmparatorluğu'nda taht iddiasında bulunanları etkisiz kılmak için gözlere mil çekme, burun ve kulakların kesilmesi gibi uygulamalar yapılmaktaydı. Bunların yanı sıra birçok kardeş katli uygulaması da mevcuttur. İlk Bizans İmparatoru Konstantin, oğlu Krispus ve kayınbabası Maximien'i öldürterek ülkede iktidarını korumaya çalışmıştı. Bir diğer olayda Septim Sever, imparatorluğu iki oğlu arasında pay etmişti. Ancak bu iki kardeş anlaşamamış ve Caracalla, kardeşi Getayi'yi öldürterek iktidarın tek sahibi olmuştu. İmparator Konstans döneminde ise imparator, kardeşi Theodosios'u tahtı paylaşmak zorunda kalmamak için önce rahip yapmış sonra da idam ettirmiştir. VII. Konstantinos ise kardeşleri Stephanus ve Konstantinos'u öldürterek imparatorlukta kendisine rakip bırakmamıştı. III. Andronikos Comnenius ise kardeşleri Michael ve George'yi aynı amaçla katlettirmişti¹⁷.

Arap kökenli İslam devletlerinde de benzer hadiselerin yaşandığını görmekteyiz. Abbasi hükümdarı Harun er-Reşid vefat ettikten sonra oğulları Emin ve Me'mun arasında iktidar mücadelesi baş göstermiştir. Halife seçilen Emin, kardeşleri Me'mun ve Kasım'ı veliahtlıktan azlederek oğlu Musa'yı veliaht tayin etmişti. Bu durum kardeş mücadelesine sebep olmuş ve mücadeleyi kazanan Me'mun, Emin'i hapse attırmış ve bir süre sonra da Emin öldürülmüştür¹⁸.

Altınorda Devleti'nde de hanedan içi katl hâdisesi yaşanmıştır. Altın Orda Devleti hükümdarı Tokta Han (1291-1313) oğlu İlbarh'ın rakipsiz bir veliahd olmasını sağlama amacıyla

¹² Kurat, a.g.e., s.269-270.

¹³ Celâl Nuri, "Verâset-i Saltanat", *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmûası*, c.4, 1336/1918, numara:86, s.1008.

¹⁴ Firdevsi, *Şehname-I*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, ss.48-173. Mehmet Akman, *Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi*, Eren Yay., İstanbul, 1997, s.9.

¹⁵ Akman, a.g.e., s.9.

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, c.3/1, s.56.

¹⁷ Akman, a.g.e., s.9-10.

¹⁸ Neşimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1992, s.6. Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2007, s.110.

kardeşi Tuğrulca'yı ve hanedanda bütün erkekleri katlettirmişti. Ama daha kendi ölmeden oğlu ölünce planları boşa çıkmıştı¹⁹.

Osmanlı öncesi Türk tarihinde de hanedan içi katlin birçok örneğine rastlamak mümkündür. Türk tarihindeki ilk iktidar mücadelesi olarak isimlendirebileceğimiz olay bir oğlun babasını öldürmesi olayıdır. Bu olayda, Hun hükümdarı Mete(Batur Tanrıkut), babası Tu-man tarafından önceleri veliaht tayin edilmişken Tu-man'ın diğer eşinin kendi oğlunu veliaht yaptırması üzerine Mete, Yavçilere(Yüeci) rehin olarak verilmişti. Yavçi ülkesindeki esaretten kurtulan Mete, babası Tu-man'ı öldürmüştür²⁰. Uygur Devleti hükümdarı Tun Baga Tarkan'ın 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge unvanıyla tahta geçmişti. 790 yılında kardeşi veya eşi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür²¹. Türkiye Selçuklularında da hanedan içi katl uygulaması yaygın görülen bir hâdisedir. Taht için yapılan savaşlar Selçuklu Devleti tarihi boyunca sürmüştür. Taht için kavga etmeyen Selçuklu hükümdarı sayısı azdır. Bu durum elbette devletin kayba uğramasına sebep olmuştur. Türkiye Selçuklu hükümdarları tahta geçince, muhtemel rakipleri olan hanedanın diğer üyelerini yönetimden uzaklaştırmak ve bertaraf etmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunu yaparlarken de hanedan üyelerini hapsedmiş, onların gözüne mil çektirmiş veya onları öldürmüşlerdir²². Türkiye Selçuklularında önemli hanedan içi katl örneklerinden bazıları şunlardır: I. Mesud, ağabeyi Şahinşah'ın önce gözüne mil çektirmiş sonra da onu öldürmüştür. II. Kılıçarslan, kendisine rakip olarak gördüğü ortanca kardeşi Devlet'i boğdurmuştur. I. Gıyaseddin Keyhüsrev hükümdarlığına bir tehdit olarak gördüğü yeğeni III. İzzeddin Kılıç'ı önce hapsedmiş, sonra da öldürmüştür²³. II. Gıyaseddin Keyhüsrev ise hükümdar olduktan sonra evvela kardeşlerine dokunmamıştı; ama kendi oğlu olunca kardeşlerini boğdurmuştu²⁴.

Örneklerini arttırabileceğimiz hanedan içi katlin tarihsel ve evrensel boyutu bu vakianın sadece Osmanlı Devleti'nde görülmediğinin kanıtıdır. Ancak hanedan içi katl hâdisesi mevzubahis olduğunda akla ilk olarak Osmanlı Devleti'nin geldiği görülmektedir. Başka devletlerde de cereyan eden bu hâdisenin Osmanlı'ya mâl edilmesinin en önemli sebebi Fatih'in kardeş katli ile ilgili kanunnâmesi olsa gerektir.

2. Osmanlı Devleti'nde hanedan içi katl hâdiseleri

Osmanlı Devleti'nde hanedan üyesi olup ilk katledilen kişinin Osman Bey'in amcası Dündar olduğu görülmektedir. Ertuğrul Gazi'nin son zamanlarında ona vekâlet eden küçük oğlu Osman Bey, Ertuğrul Gazi'nin ölümü ile birlikte bey olmuştur. Ancak bazı başka aşiretlerin Ertuğrul Gazi'nin kardeşi Dündar'ın reis olmasını istediklerinden ve Dündar'ın da buna gönüllü olmasından dolayı, Osman Bey'in aleyhinde çeşitli faaliyetlere giriştiği görülüyor. İşte bu sebeple Dündar 1298 yılında katledilmiştir²⁵. Kimi rivayetlere göre Dündar'ı bizzat Osman Bey katletmiştir²⁶. Osman Bey'in amcası Dündar'ı katletmesindeki temel sebebin, kendisi aleyhinde

¹⁹ Mustafa Kafalı, "Özbek Han", TDVİA, c.34, Ankara, 2007, s.108.

²⁰ Almas, a.g.e., s.63.

²¹ Ahmet Taşağıl, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Orta Asya Tarihi*, Ed. Ahmet Kalındere, AÜ. AÖF. Yayını no:1285, Eskişehir, 2013, s.29.

²² Mehmet Suat Bal, "Türk Saltanat Veraseti Usûlü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde Uygulanışı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:159, Aralık 2005, s.76.

²³ Bal, a.g.m., s.75-100.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.64

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.104.

²⁶ Osman Bey'in amcası Dündar'ı öldürmesini farklı sebeplere dayandıran kaynaklar da mevcuttur. Hammer bu olayı şöyle izah eder: "Osman Bey Karacahisar halkı için bir vergi tahsis etmek istedi. Bunun için bir meşveret topladı. Bu toplantıda bulunan Dündar, bu verginin Germiyan Beyi ve Rum hâkimleri gibi, hasedçi komşularını kendi aleyhine sevk edeceğini söyledi. Bu ihtara çok sinirlenen Osman Bey amcası Dündar'ı oku ile öldürdü." Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1989, s.79. Hammer'in izah ettiği bu olayı Neşri şöyle yazmıştır: "Bilecik tekvuru

faaliyet göstermesi ihtimali yüksek görülmektedir. Eğer amcası bu faaliyetlere girişmeseydi muhtemelen Osman Bey amcası Dündar'ı öldürmeyecekti. Çünkü bu dönemde hükümdar olan kişinin hanedan üyelerini öldürme âdetinin olmadığı görülmektedir. Bu durum Orhan Bey döneminde hanedan üyelerine dokunulmaması ile izah edilebilir²⁷.

Hanedan üyelerinin katledilmesi hâdisesinin ikincisi Sultan Murad Hüdâvendigar dönemindedir. Orhan Gazi'nin Süleyman Paşa, Sultan, Murad, İbrahim, Halil ve Kasım olmak üzere altı oğlu olmuştu. Orhan Gazi vefat ettiği zaman bu oğullarından Murad, İbrahim ve Halil hayatta kalmıştı. Bizans tarihçisi Grigoras'a göre Orhan Bey kendisinden sonra Halil'in hükümdar olmasını istiyordu. Ancak Orhan Bey'in vefatı ile Ahiler büyük oğul Murad'ı hükümdar seçtiler²⁸. Sultan Murad hükümdar olduktan sonra kardeşleri İbrahim ve Halil'i katletmiştir. Sultan Murad'ın kardeşlerini katletmesinin sebebi, kardeşlerinin kendisinin hükümdarlığını kabul etmemeleri ve kendisine baş kaldırmalarıdır²⁹. Bizans tarihlerinde Sultan Murad'ın hükümdarlığından evvel İbrahim'in öldüğü kayıtlı ise de Ahmedî'nin eserinden bunun doğru olmadığı anlaşıyor³⁰. Sultan Murad döneminde gerçekleşen bir diğer hâdis de Sultan Murad'ın oğlu Savcı Bey'i katletmesi hâdisesidir. Sultan Murad Anadolu tarafındaki³¹ siyasi meseleleri hal için Bizans imparatoru Yuannis(Ioannes) ile³² birlikte hareket etmişti. Bu sırada Bizans imparatorunun oğlu Andronikos ve Sultan Murad'ın oğlu Savcı Bey anlaşarak babalarına karşı isyan ettiler. İsyan haberini duyan Sultan Murad hemen Rumeli'ye geçti ve asileri yakaladı. Evvela Savcı Bey'in gözlerine mil çektirdi sonra da onu öldürdü³³. Bir isyan sonucu padişahın oğlunu katlettirmesi, bizlere Osmanlı egemenlik anlayışını ve iktidarın muhafazasına verilen önemi göstermektedir.

Hanedan içi katl hâdiselerinden kardeş katli olarak niteleyebileceğimiz ilk hâdis Yıldırım Bayezid döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti ile Sırp öncülüğündeki Haçlı birlikleri arasında yapılan sekiz saatlik I. Kosova Savaşı'nı Osmanlı Devleti kazanmıştı. Bu zaferin şükranesi olarak savaş meydanını gezen Sultan Murad Miloş Obiliç adında yaralı bir Sırp tarafından hançerlenmişti³⁴. Ağır yaralı olmasına rağmen muharebeyi başsız bırakmak istemeyen Sultan

*Osman'a azim ziyâfet idüb fâhir hil'at giyürüb gazilere dahi in'amlar idüb elin öpdürdü. Osman Gazi Bilecik tekvurundan beğlenüb kendinin elin öpdürdüğüne rencide olub diledi ki heman-dem kavrayub tekvuru tuta. Ammusı Tundarla müşavere itdi. Tundar eytti; 'öte tarafta Germiyanoglu aduv ve etrafın kafirleri heb bize düşman. Bunu dahi düşman idicek, bize turacak yir kalmaz.' didi Tundar'ın bu sözi Osman'a güç geldi. Kendünün hurûcına men anlayub okla Tundar'ı öldirdi." Bkz. Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, c.1., (Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen) TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.95.*

²⁷ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s.104.

²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.160.

²⁹ Mumcu, a.g.e., s.170.

³⁰ Ahmedî'nin "*Oldular yâğı ana kardeşleri, kamunun bitti elinde işleri*" kaydından Sultan Murad'ın katlettiği kişi sayısının birden fazla olduğu anlaşıyor ki bunların İbrahim ve Halil olması gerekir. Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.160.

³¹ Müneccimbaşı Tarihinde bu hareketin Anadolu üzerine değil, Rumeli üzerine gerçekleştirildiği kayıtlıdır. Yine aynı kayda göre Sultan Murad Germiyan'ı oğlu Bayezid'e, Karesi'yi oğlu Yakup Çelebi'ye ve Bursa'yı da oğlu Savcı'ya vekâleten bırakmıştı. Bkz. Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, c.1., (çev.İsmail Erünsal), Tercüman Gaz. Yay., s.116. Krş. Mehmed Zeki Pakalın, *Maktûl Şehzâdeler*, Şems Matbaası, İstanbul, 1336, s.5.

³² 1371 Çirmen Savaşı ile birlikte Bizans, Osmanlı Devleti'ne tâbi bir devlet olmuş ve vergi vermenin yanı sıra ordusuyla Osmanlı seferlerine destek vermeyi taahhüd etmişti. Bkz. Akman, a.g.e., s.39

³³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.142

³⁴ Bu olay Müneccimbaşı Tarihi'nde şöyle izah edilmektedir: "*Sultan Murad ve yanındakiler düşmanı takip eden gazileri bekliyorlar, savaş meydanını dolaşıp, şühedâ-yı İslâm'ı küffâr lâşelerinden ayırmaya çalışıyorlardı. Meğer yedi kraldan biri –ki ismi Miloş Kopiloşdu- yaralanmış, henüz helâk olmamıştı, ölümler arasında yatıyordu. Mel'un hemen yerinden kalktı, Müslümanlığı kabul ettiğini söyledi ve sultanın üzensisine öpmek istedi. Çavuşlar mani olduklarında, 'Hüdavendigâr hazretlerine gizli sözüm var, üzensisine yüz sürüp, onu söylemek isterim.' diye bağırınca, Hüdavendigâr hazretleri yaklaşımlarına izin verdiler. Mel'un, Sultana yaklaşıncı, yeninin içine gizlediği zehirli hançeri çıkarıp Murad Han'ın göbeğinden yaraladı." Bkz. Müneccimbaşı Ahmed Dede, a.g.e., c.1, s.127. Bu hâdis Aşıkpaşaoğlu'nda da benzer şekilde izah edilmiştir. Bkz. Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s.57. Hoca Sadeddin Efendi eserinde bu olayla ilgili şu dizelere yer vermiştir;*

Turkish Studies

Murad durumunun ağırlaşması üzerine düşman peşinde olan büyük oğlu Bayezid'i çağırttı ve ümeranın ittifakı ile Bayezid'i hükümdar ilan etti. Bir süre sonra Sultan Murad vefat edince hâlâ düşman peşinde bulunan diğer şehzade Yakub Bey'e "*Baban çağırıyor!*" diye haber gönderildi ve Yakub Çelebi çadıra geldi. Yakub Çelebi gelir gelmez saltanat iddiasında bulunmasını diye³⁵ boğduruldu³⁶. Askerin bu olaydan çok etkilendiği de görülmektedir³⁷. Bu durum hanedan içi katli uygulamasının asker tarafından benimsenmediğini göstermektedir. Osmanlılar aslında Savcı olayını da yaşamışlardı; ama bu olay Savcı olayından farklıdır. Savcı olayında bağy söz konusu iken burada masumiyet söz konusudur. Bu durum karşısında Bayezid hareketini meşru kılmak için ulemadan muvafakat almıştı³⁸.

Osmanlı'da hanedan üyelerinin öldürülmesi vak'alarının en mühimlerinde birisi dördüncü Osmanlı padişahı olan Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda(1402) Timur'a yenilmesi ve esir edilmesi sonrası oğulları arasında gerçekleşen taht mücadelesinde gerçekleşmiştir. Yıldırım Bayezid, bu savaş esnasında Timur'a esir düşünce oğullarından Süleyman ve Mehmed savaştan kaçarak çeşitli şehirleri kendilerine merkez edinmişlerdi. Bu oğullarının dışında Kasım yaşı küçük olduğu için Bursa'da bırakılmış savaşa götürülmemişti. Musa ve Mustafa ise babası Yıldırım Bayezid gibi Timur'a esir düşmüş; ancak sonradan serbest kalmışlardı. Aralarında mücadele olan kardeşler İsa, Musa, Süleyman ve Mehmed idi. Bunlardan Süleyman Rumeli'ye geçerek Edirne'de hükümdarlığını ilan etti. Musa ise Timur'dan babasının tabutunu alarak Bursa'ya geldi ve Bursa'da bulunan kardeşi İsa'nın buradan kaçmasını sağlayarak hükümdarlığını ilan etti. Mehmed Çelebi ise Amasya bölgesinde nüfuzunu sağlamıştı³⁹. Bu durum Osmanlı'nın dağılmasına sebep olabilecek bir mahiyete bürünmüştü. Kardeşlerin kendi bölgelerindeki nüfuzları ile yetinmeyerek Osmanlı Devleti'nin tek bir hükümdarı olabileceği inancıyla başladıkları mücadelede önce Mehmed biraderi İsa'yı öldürdü. Daha sonra Musa biraderi Süleyman'ı öldürdü. En son da Mehmed Musa'yı öldürerek Osmanlı Devleti'nin on bir yıl süren bu taht kavgası dönemine son verdi⁴⁰. Osmanlı'da hanedan üyelerinin katledilmesindeki artışta payı olan⁴¹ bu olay Anadolu'da ve Balkanlar'da nüfuzunu ve hâkimiyetini tesis etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin ciddi bir tehlikeye girdiğini

"Şaha yandan vurup açtı bir yara
Kaniyla döndü her yer lâlezara
Bu keskin hançer düşürdü sultanı
O anda sardı feryad cihanı"

Bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.1, (Haz. İsmet Parmaksızoglu), Ankara, 1992, s.187-188.

³⁵ Fatih'in son sadrazamı olan ve Kanunnâme-i Âl-i Osman'ı kaleme alan Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, devrinin anlayışına uygun olarak şehzade Yakub Çelebi'nin öldürülmesini "...Yakub Çelebi adlı bir kardeşi vardı. Doğru düşünenlere gizli olmayacağı gibi bunun yaşamasında büyük kötülükler vardı. Sultan onun vücudunu kaldırttı. Çünkü zaruretler yapılmayacak şeyleri yaptırır. Böylelikle atalardan kalan ülke bir rakibin düşmanlığı ve aykırılığı olmaksızın yiğit, cömert ve yüce sultanın elinde kaldı." sözleriyle savunur. Bkz. Mehmet Akman, a.g.e., s.45. Aynı şekilde Hoca Sadeddin de katli uygun bulmaktadır. O eserinde; "*Şehzade Yakub Çelebi -ki firâr eden düşman ardınca ilgar etmiş ve bu vak'adan(pederin irtihalinden) henüz haberdar olmamış idi- ümera-yı devlet ve erkân-ı hazret 'el-fitnetü eşeddü mine'l-katl' meşhûmunu mîlahaza edüp...*" ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Hoca Sadettin Efendi, c.1, s.134.

³⁶ Mehmed Neşri, a.g.e., s.305. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.256-257. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., (Editör: Erhan Afyoncu, çev.Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011, c.1., s.203.

³⁷ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.66.

³⁸ Pakalın, a.g.e., s.9.

³⁹ Mehmed Çelebi bu esnada Eyne Bey Subaşının da tavsiyesiyle Bursa taraflarında bulunan biraderi İsa'ya haber göndererek Anadolu'nun aralarında taksimini teklif ettiyse de İsa Çelebi; "*Ben ulu kardeşim.*" diyerek bunu kabul etmedi. Mehmed Çelebi'nin teklifi de İsa Çelebi'nin verdiği cevap da konumuz açısından dikkate değerdir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.330.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.328-345. Aşıkpaşazade, a.g.e., s.80-86. Münecimbaşı, a.g.e., s.148-170.

⁴¹ Akman, a.g.e., s.141.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

göstermiştir. Bu olay ile Osmanlı Devleti, eski Türk geleneği olan *ülüş*⁴² uygulamasının eşiğinden dönmüştür⁴³.

Yıldırım Bayezid ile birlikte Musa ve Mustafa isminde iki oğlu⁴⁴ da Timur'a esir düşmüştü. Timur'un Semerkand'a giderken ölmesi üzerine esirler serbest bırakılınca esirler arasında bulunan Mustafa serbest kalmış ve önce Niğde'ye, oradan Eflak prensinin yanına ve sonra Bizans imparatorunun yanına gitmiştir. Bizans imparatorları kendileri açısından Osmanlı'yı bertaraf etmek için bazı sinsi planlar doğrultusunda hareket ediyorlardı. Bunlardan birisi de Osmanlı hükümdarına karşı taht müddeisi bularak bu kişiyi Osmanlı'ya karşı kullanmaktı. Bizans imparatorunun eline iyi bir fırsat geçmişti. Tabi söz konusu durum sadece Bizans imparatorunun çıkarı doğrultusunda bir faaliyet değil aynı zamanda taht müddeisi bir şehzade için de Bizans, bir destek unsuruydu. Yani isyan edenin de isyanı destekleyenin de çıkarına bir durum söz konusudur. İşte Osmanlı tarihinde meydana gelen ve birçok tarihçi tarafından *Düzmece*⁴⁵ Mustafa diye isimlendirilen Bayezid'in oğlu Mustafa, Çelebi Mehmed'e karşı isyan başlatmıştır. Bu haber üzerine hemen Selanik'e doğru harekete geçen Çelebi Mehmed, Aydınoğlu Cüneyd Bey ve Mustafa'yı mağlup etmişse de bu zatlar Selanik Kalesi'ne sığınmışlardır. Selanik valisinin, imparatorun izni olmadan bu zatları teslim edemeyeceğini söylemesi üzerine Çelebi Mehmed, Bizans İmparatoru ile bir antlaşma yapmıştır. Buna göre; Mustafa, Bizans tarafından esir edilecek, bunun karşılığında Osmanlı, Bizans'a her yıl üç yüz bin akçe verecekti. Bir süre sonra Çelebi Mehmed hayatını kaybetmiş ve yerine oğlu II. Murad geçmişti. II. Murad'ı tebrike gelen Bizans elçileri II. Murad'dan iki kardeşini rehin vermesini⁴⁶ aksi takdirde Mustafa'yı serbest bırakacakları tehdidinde bulundu. II. Murad bu teklifi

⁴² Ülüş, terim olarak, eski Türk etnolojisine göre toplanan bir kurultayda Oğuz boylarından her birinin kesilen hayvanın etinden alacağı belli hisseyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kurultaylarda her boyun oturacağı yer (orun) ve ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacağı hisse, herhangi bir anlaşmazlığa meydan verilmemesi için Kün Han'ın emriyle İrkıl Hoca tarafından ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Ülüş kavramı aynı zamanda siyasi-idari manada eski Türk devletlerinde ülkenin hanedan üyeleri arasında taksim edilmesi olarak değerlendirilmiş ve kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş", TDVİA, Ankara, 2012, s.297.

⁴³ Timur'un oğlu Şahruh, Mehmed Çelebi'nin Musa Çelebi'yi bertaraf etmesinden sonra Mehmed Çelebi'ye kardeş mücadelesinden vazgeçmesini, Allah'ın takdirine riayet etmesini, İlhanî geleneğe uymasını istemiştir. Şahruh'un bu teklifinden, Osmanlı'nın ülüş sistemi uyarınca kardeşler arasında devletin bölünmüş olmasını istediğini anlayabiliriz. Mehmed Çelebi'nin Şahruh'a cevabı ise Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi bir devlet yapısına bürünmeye başladığını açıkça göstermektedir. Mehmed Çelebi mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır: "Söylediklerinize uymak isteriz amma, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri bu iş tecrübelerle töre olarak yerleşmiştir. Saltanat ortaklık kabul etmez. ...İki derviş bir kilime sığar, lakin iki padişah bir iklimde sığmaz..." bkz. Akman, a.g.e., s.141-142.

⁴⁴ Yıldırım Bayezid esir düştükten sonra kendisiyle beraber ordu merkezinde bulunan Musa ve Mustafa'nın buldurulmasını Timur'dan rica etmiş ve bunlar aranmış; ancak Musa bulunmasına rağmen Mustafa bulunamamış ve bundan dolayı kaybolduğuna hükmedilmişti. Hâlbuki Timur etrafa gönderdiği fethinâmelerde Bayezid'in iki oğlunu esir aldığını ifade ediyordu. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.366-368.

⁴⁵ Aşıkpaşazade bununla ilgili şöyle bir ifade kullanmıştır: "Selanik'te bir sahtekâr vardı ki, ben Bayazıd Han'ın oğlu Mustafa'yım derdi." Bkz. Aşıkpaşazade, a.g.e., s.93. Münecimbaşı ise şöyle bahseder: "Selânik havalisinde bir şahıs 'Ben Timur vak'asında kaybolan şehzade Mustafa Çelebi bin Bayezid'im.' diyerek ortaya çıktı. Karnının üzerindeki iyileşmiş bir yaranın izini de gösterip 'Bu yara, Timur cenginde olmuştur.' dedi." bkz. Münecimbaşı Tarihi, a.g.e., c.1, s.198. Mustafa isimli bu âsiye her ne kadar "düzmece" dense de Rumeli emirlerinin ve askerlerinin çoğunlukla ona katılmaları onun hanedan soyundan olan Mustafa Çelebi olduğunu göstermektedir. Fakat devlet katında bulunanlar iktidarı muhafaza etmek ve halkın iktidara bağlılığını temin etmek amacıyla Şehzade Mustafa'ya "düzmece" demişlerdir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, c.1-2, (sad. Neşet Çağatay), TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.35. Osmanlı'da düzmece diye nitelendirilen başka şehzadeler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri II. Selim döneminde Selim'in oğlu Şehzade Süleyman olduğunu iddia eden bir şahıstır ve yakalanarak öldürülmüştür. Bkz. Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Nâ'imâ*, (Haz. Mehmet İpşirli), c.1, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s.155. Bir diğer hâdis de Kanuni döneminde yaşanmıştır. Şehzade Mustafa'nın katledilmesinden sonra Mustafa'ya benzerliği bulunan bir şahıs etrafındakilerin de kandırmalarıyla isyan çıkartmış; ancak bu kişi de yakalanarak idam edilmiştir. Bkz. İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, (çev. Murat Uraz), Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1968, c.1-2, s.182.

⁴⁶ Bizans kaynaklarından(Dukas ve Chalkokondyles) anlaşıldığına göre, I. Mehmed ölmeden, çocuklarını bir iç harpten ve mukadder bir ölümden kurtarmak gayesiyle birtakim tedbirler almıştı: Mustafa Anadolu'da, büyük oğlu Murad

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

kabul etmeyince⁴⁷ Bizans, Mustafa'ya askeri destek de vererek onu serbest bıraktı. Mustafa'nın kuvvetlerine bir kısım Türk beyleri⁴⁸ de katılmıştı. Yapılan ilk mücadele sonunda Vezir Bayezid Paşa, Mustafa'nın kuvvetleri tarafından mağlup olmuş ve paşa katledilmiştir. Bu olaydan sonra Mustafa hükümdarlığını ilan etmiştir. II. Murad'ın iktidarı tehlike altına girmişti. Dış mihrakların da desteğini alan Mustafa, Anadolu tarafına geçtikten sonra Cüneyd Bey ile işbirliği yaparak mücadelesine devam etti. Ancak bazı komutanların üstün çabalarıyla Mustafa yakalandı ve sıradan bir âsi gibi idam edildi⁴⁹.

II. Murad döneminin bir diğer hanedan içi katl hâdisesi, Sultan Murad'ın küçük yaştaki kardeşi Şehzade Mustafa'nın isyan vak'ası sonrası yaşanmıştır. Sultan Murad hükümdar olduktan sonra kardeş katli uygulamasını gerçekleştirmeyerek kardeşleri Yusuf ve Mahmud'u Bursa'daki saraya yerleştirdi, diğer kardeşi Mustafa'yı da Hamideli sancakbeyliğinde bıraktı. Ancak, öldürülmekten korkan şehzade Mustafa, Karamanoğulları yanına sığınmıştı⁵⁰.

Düzmece Mustafa olayındaki tutum ve hareketlerinden dolayı Bizans'a karşı öfke duyan Sultan Murad, Bizans'ın cezalandırılması gerektiğine inanıyordu ve öç almak maksadıyla İstanbul'u muhasara etti⁵¹. Bu muhasaradan kurtulmak isteyen imparator, şehzadenin lalası Şarabdar İlyas'a mektuplar yazdı ve ona çokça altın gönderdi ve bu para ile asker toplamasını bildirdi. Hem lalasının hem de dış mihrakların tesiri altında kalan Şehzade Mustafa, âsi durumuna düşmüştü. Şehzade Mustafa, Bizans'tan ve sonrasında Germiyanoglu ve Turgutlu Türkmenlerinden aldığı yardımla Bursa üzerine yürüdü; ancak Bursa halkı Sultan Murad'a biat ettiklerini belirterek Şehzade Mustafa'yı kabul etmediler. Şehzade Mustafa bunun üzerine İznik kalesini kuşattı. İstanbul'un muhasarası ile meşgul olan Sultan Murad durumu öğrenince kuşatmayı kaldırdı ve İznik'e doğru hareket etti. Şehzade Mustafa'yı oyalamak maksadıyla İznik valisi Ali Bey'e kaleyi teslim etmesini; ama Şehzade'yı orada oyalamasını bildirdi. Sultan Murad aynı zamanda çeşitli vaadlerle Şarabdar İlyas'ı⁵² da yanına çekti. Sultan Murad'ın tedbirlerinden bihaber bulunan Şehzade, Sultan Murad'ın İznik'e gelmesinden kısa bir süre sonra yakalanarak idam edildi⁵³. Bir şehzade isyanı daha böylelikle son bulmuş oluyordu; lakin görüldüğü üzere İstanbul muhasarası bu sayede kalkıyor ve bu olaydan nemalanan Bizans oluyordu.

Osmanlı'da, kundaktaki bir şehzadenin katledilmesi hâdisesinin ilk örneği Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşanmıştır. Babası ve dedesi devirleri, Osmanlı'daki iktidar mücadelesinin en yoğun yaşandığı, iç ve dış mihrakların bu mücadeleye en çok müdahil oldukları dönemlerdi.

Rumeli'de bey olacaklar, 8 yaşındaki oğlu Yusuf'la 7 yaşındaki oğlu Mahmud Bizans'la yapılan anlaşma gereğince Bizans İmparatorunun yanına verilecekti. Bkz. İnalçık, a.g.m., s.92

⁴⁷ Elçilerin bu teklifine vezir Bayezid Paşa, padişah namına; “Müslüman evlâdının Müslüman olmayanlar nezdinde terbiyesi, Peygamber'in şeriatine gayr-ı muvâfık ve mugayir bulunduğu ve efendisinin imparatora lütfen bu vesâyetten vazgeçerek kendisiyle iyi münasebetlerde bulunmasını ricâ eylediği” cevabını vermiştir. Bkz. Hammer, a.g.e., c.1, s.440.

⁴⁸ Mustafa Çelebi'nin isyanı, Osmanlı tarihinde, askerî ve idarî sınıfı ellerinde tutmak isteyen iki önemli grubun mücadelesine sahne olması açısından hayatidir. Eski bir maziye dayanan ve kendileri tamamen Türk olan azaplar, Rumeli'nin Türk ekâbiri ve Türk akıncıları Mustafa Çelebi'nin yanında yer alırken; yeniçeriler ve Enderunlu ekâbir Sultan Murad'ı desteklediler. Yani Murad'la Mustafa'nın mücadelesi bir bakıma Türkler ile kapıkullarının mücadelesiydi. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi-1*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.304.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.367-387.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.391.

⁵¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.1-2, s.35.

⁵² Şarabdar İlyas Şehzade Mustafa'yı gafil avlamıştır. Bu olayı Aşıkpaşazade şöyle anlatır: “Bunlar burada savaşta iken Şarabdar İlyas, Mustafa'yı tuttu. Kucağına aldı. At üzerinde Mustafa: ‘Hey lala! Beni niçin tutarsın.’ der. Hain İlyas: ‘Kardeşine götürürüm.’ der. Mustafa: ‘Beni kardeşime götürme ki bana kardeşim kıyar.’ der. Şarabdar İlyas sustu. Oğlam aldı gitti. Padişaha karşı götürdü. Kardeşi dahi cellâda buyurdu. O dahi buyruğu yerine getirdi.” Bu olay sonrası Şarabdar İlyas'ın kendisine yöneltilen, “Senin, bu Mustafa, efendinin oğlu değimliydi ki tutun, onu öldürmeye verdin.” sorusuna “Görünüşte ben günahkâr oldum. Ancak bu ikisi bu ülkede olsalar zararları büyük olurdu.” şeklinde verdiği yanıt nizam-ı âlem anlayışı bakımından önemlidir. Bkz. Aşıkpaşazade, a.g.e., s.99.

⁵³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.392-393. Münecimbaşı, a.g.e., c.1, s.204-206. Aşıkpaşazade, a.g.e., s.97-99.

Ayrıca Düzmece Mustafa isyanında baş gösteren Türk ümerası ile devşirme ümerası arasındaki ilk rekabet emareleri Fatih döneminin çeşitli hâdiselere gebe olduğunun habercisi idi. Fatih'in iki defa cülus etmesinin de olay örgüsü içerisinde ayrı, önemli bir yeri vardı. Osmanlı merkeziyetçiliğini disiplinli bir şekilde ortaya koymaya çalışan Sultan Mehmed'in ilk icraatlarından biri henüz kundakta bulunan kardeşi Ahmed'i⁵⁴ boğdurarak⁵⁵ saltanat hakkını garanti altına almak oldu⁵⁶. Sultan Mehmed'in böyle bir karar almasında dönemin şartlarının etkili olduğu muhakkaktır.

Fatih döneminde gerçekleşen bir diğer hanedan içi katl hâdisesi, İstanbul'un fethi esnasında Bizans Sarayı'nda bulunan Şehzade Orhan'ın⁵⁷ öldürülmesi olayıdır. Sultan Mehmed, hükümdar olduktan sonra Bizans ve Sırlarla olan antlaşmaları yenilemiştir. Bu antlaşmalardan biri de Bizans sarayında bulunan Şehzade Orhan'ın esaretine karşılık Bizans'a her yıl üç yüz bin akçe ödenmesi ile ilgili antlaşmadır⁵⁸. Bu antlaşmaya rağmen Bizans, sürekli bu şehzadenin elinde bulunması durumundan istifade etmeye çalışmıştır. Şehzade için verilen tahsisatın artırılmasını aksi takdirde şehzadeyi Rumeli'ye salıverecekleri tehdidinde bulunuyorlardı. İstanbul'un fethi esnasında bu şehzade kimi kaynaklara göre İstanbul'un düşeceğini anlayınca rahip kılığında İstanbul'dan kaçmak isterken bir asker tarafından yakalanmış ve başı kesilerek Sultan Mehmed'e sunulmuştur⁵⁹. Kimi kaynaklara göre ise yakalanacağını anlayınca kendini surlardan atarak öldürmüştür⁶⁰. Halil İnalçık ise Şehzade Orhan'ın Fatih tarafından ortadan kaldırıldığını iddia etmektedir⁶¹. Bu olayın bir hanedan içi katl hâdisesi olması ihtimali düşüktür. Çünkü büyük ihtimal Şehzade Orhan, iktidarı muhafaza amaçlı padişah tarafından katlettilirilmemiş, ya intihar etmiş ya da ödül almak isteyen bir asker tarafından katledilmiştir. Eğer şehzade, esir olarak yakalanır, Sultan'a götürülür ve Sultan'ın emriyle katlettilirilmiş olsaydı bu kategoride değerlendirilebilirdi. Ya da Fatih'in, Şehzade Orhan'ın öldürülmesi ile ilgili bir emri var ise bu kategoride değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı'nın ihtişamlı döneminin, ihtişamına gölge düşürebilecek mahiyette bir olay olan II. Bayezid ile Cem Sultan arasındaki taht mücadelesi, Fatih Sultan Mehmed'in vefatı sonrası II. Bayezid'in hükümdar olmasıyla birlikte Cem Sultan'ın tahtta hak iddia ederek isyanı ile başladı. Önce Karamanoğulları'na, oradan Mısır'a, sonra da Rodos'a sığınan Cem Sultan bir daha da Anadolu'ya dönemedi. Rodos'tan Fransa'ya götürüldükten sonra Papa'nın siyasi amaçları için kullanmayı düşündüğü Cem, İtalya'ya getirilerek bir süre Papa'nın yanında kaldı. Papa öldükten bir süre sonra da burada, yeni papa tarafından zehirletilerek öldürüldüğü sanılmaktadır. II. Bayezid, Cem Sultan'ı her ne kadar da yüksek bir meblağ ödeyerek getirtmek istemişse de başarılı olamamıştır⁶². Bu olay bir hanedan içi katl hâdisesi değildir; ama Cem Sultan'ın oğlu Oğuz Han'ın katli hâdisesi bu kategoride değerlendirilebilir. Sultan II. Bayezid, Cem Sultan olayı vuku'

⁵⁴ Şehzade Ahmed, II. Murad'ın İsfendiyoğlu'nun kızıyla evliliğinden dünyaya gelmişti. Şehzade Ahmed'in annesi, Candaroğlu II. İbrahim Bey'in kızı, İsfendiyar Bey'in torunu Hatice Halime Hatun'dur. Bkz. Mehmet Akman, a.g.e., s.62

⁵⁵ Sultan Mehmed, kardeşini boğması için Evrenosoğlu Ali'yi memur etmişti. Evrenosoğlu Ali, şehzadeyi harem dairesindeki hamamda boğdu. Ali'nin bu vazifeyi icra etmesi kendisinin de canının alınmasına neden oldu. Ali, Şehzadenin boğulmasından bir gün sonra idam edilmiştir. Hammer bu durumu Sultan Mehmed'in üzerindeki bu sorumluluğu başkasına yüklemeye çalışmasına bağlıyor. Bkz. Hammer, a.g.e., c.1, s.524.

⁵⁶ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.136. Münecimbaşı, a.g.e., c.1, s.246. Akman, a.g.e., s.62-66. Mumcu, a.g.e., s.173. Haldun Eroğlu, *Osmanlı'da Şehzadelik Kurumu*, Akçağ Yay., Ankara, 2004, s.203. Pakalın, a.g.e., s.56.

⁵⁷ Şehzade Orhan'ın kimin oğlu olduğu ile ilgili kesin bir bilgi henüz elde edilememiştir. Uzunçarşılı, Şehzade Orhan'ın Çelebi Mehmed'in oğlu değil, Emir Süleyman'ın oğlu olduğunu iddia ediyor. Halkondil ise Orhan'ın Emir Süleyman'ın torunu olduğunu iddia ediyor. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.455. Neşri ise; "*Kalede Osmanlı geçinir bir düzme var idi.*" diyerek onun hanedan üyesi olmadığı yazmıştır. Bkz. Mehmed Neşri, a.g.e., c.2, s.707.

⁵⁸ Halil İnalçık, "Mehmed II", TDVİA, c.28, Ankara, 2003, s.397. Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.454.

⁵⁹ Bu bilgiyi Dukas nakletmektedir. Bkz. Mehmet Akman, a.g.e., s.69. Aynı şekilde Münecimbaşı, fetih günü hanedan üyesi olduğunu iddia eden bir kişinin yakalanarak öldürüldüğünü yazmıştır. Bkz. Münecimbaşı, a.g.e., c.1, s.262.

⁶⁰ Bkz. Hammer, a.g.e., c.1, s.559. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.1, s.489.

⁶¹ İnalçık, a.g.m., s.405.

⁶² Mahmut H. Şakiroğlu, "Cem Sultan", TDVİA, c.7, Ankara, 1993, s.284. Zinkeisen, a.g.e., c.2, s.354.

buluncaya kadar yeğeni Oğuz Han'ı denetimi altında tutmuştu; fakat bu olaylar cereyan edince önce Cem Sultan'ı destekleyen Gedik Ahmed Paşa'yı katletmiş, sonra da yeğeni Oğuzhan'ı İskender Paşa'ya⁶³ katlettirmiştir. Cem Sultan'ın diğer oğlu Murad da önce Mısır'a sonra da babasının izinden Rodos'a iltica etti ve orada Hristiyan oldu. Rodos'un fethi esnasında Murad ve oğulları katledilmiştir⁶⁴.

Babası II. Bayezid'i tahttan indirerek hükümdar olan Yavuz Sultan Selim'in babasını Dimetoka'ya gönderdikten sonra zehirleterek öldürdüğü yollu iddialar mevcuttur. Bayezid saltanatı oğluna terk ettikten sonra yıllık iki milyon akçe tâyiniyle, hizmetinde Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, Defterdar Kasım Çelebi ve Tabib Ahî Çelebi olmak üzere, Dimetoka'ya gönderildi. Bayezid daha Dimetoka'ya varmadan Çorlu civarında ansızın vefat etti. II. Bayezid'in vefatı çeşitli kaynaklarda farklı nedenlerle izah edilmektedir. Hastalanarak öldüğü⁶⁵, ıstıraptan öldüğü yolunda iddialar bulunmakla birlikte konumuzu ilgilendiren iddia Bayezid'in, oğlu Selim tarafından zehirletildiği iddiasıdır⁶⁶. Bu iddiaya göre, Bayezid'in Dimetoka'ya giderken ağır davranması ve tekrar saltanatı ele geçireceği ihtimalinin varlığı sebebiyle, Selim, Bayezid'in hekimbaşısı vasıtasıyla babasını zehirletmiştir. Bazı kaynaklarda yer alan bu iddia hanedan içi katli hâdiselerinden birinin daha zuhur etmiş olabileceğini gösterir.

Osmanlı'da tahtı ele geçirme arzusunun en şedid örneklerinden birisi II. Bayezid'in oğulları arasında yaşanmıştır. II. Bayezid'in Abdullah, Şehinşah, Alemşah, Mahmud ve Mehmed adlı oğulları babalarının sağlığında ölmüşlerdi. II. Bayezid'in yaşının ilerlediği dönemlerde yaş sırasıyla; Ahmed, Korkud ve Selim adlı oğulları hayattaydı⁶⁷. Şehzadelerden Ahmed Amasya sancakbeyliğine, Korkud Manisa sancakbeyliğine ve Selim de Trabzon sancakbeyliğine gönderilmişlerdi. Osmanlı'da saltanat teamülleri uyarınca Selim'in hükümdar olma olasılığı diğer iki kardeşine göre çok düşüktü. Çünkü diğer iki kardeşi kendisine göre payitahta daha yakınlardı ve babaları öldüğünde onlardan biri Selim'e göre payitahta daha erken varacaktı. Selim'in ilk çekişmesi kardeşi Ahmed ile oldu. Selim'in oğlu Süleyman'ın sancağa atanması esnasında Ahmed'in lehinde kararlar alınması⁶⁸ ve bu kararların alınmasında Ahmed ve onu destekleyen

⁶³ II. Bayezid İskender Paşa'ya şöyle emretmektedir: “*Kulum İskender, biti sana vâsıl olduğu gibi bilesin ki Gediği depeledim. Gerektir ki sen de Cem'in oğlunu mecâl vermeyib boğdurasın ki gayet mühimdir amma bir ehad vâkıf olmaya şöyle bilesin alâmet-i şerîf üzere itimad kılasın tahrîren fî evâhir-i şehri-i şevvâl sene seb'a ve semânîmîe.*” Bkz. Akman, a.g.e., s.71.

⁶⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., c.2, s.175. Şehzade Murad ve oğullarının katli siyaseten katli değil de Şer'i hukuka göre irtidâd(dinden dönme) suçu ile açıklanabilir. İrtidâd suçunun cezası ölümdür. Böyle kişilere, varsa şüpheleri izah edilir ve yeniden Müslüman olması teklif edilir, hatta bunun için bir süre tanınır. Eğer kişi Müslümanlığa dönmezse erkekler için asli ceza uygulanır yani idam edilir, kadınlar için ise bedeli ceza uygulanır yani Müslüman oluncaya kadar hapis cezası uygulanır. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1990 , s.113.

⁶⁵ Bu ihtimal göz ardı edilmemelidir. Çünkü Bayezid'in tahttan çekilme isteği göstermesinin en önemli sebepleri arasında yaşının ilerlemiş olması ve nikris hastalığının artması gösterilebilir.

⁶⁶ Bu olay ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan biri M. C. Şehabeddin Tekindağ tarafından yapılmıştır. Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Bayezid'in Ölümü Meselesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı:24, İstanbul, 1970, s.1-14. Benzer iddiayı belirten eserler için bkz. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.440. Peçevi, a.g.e., s.229. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.245. Hammer, a.g.e., c.2, s.388. Akman, a.g.e., s.75. Eroğlu, a.g.e., s.204. Mumcu, a.g.e., s.176.

⁶⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.234. Akman, a.g.e., s.73.

⁶⁸ Münecimbaşı bu durumu şöyle yazmıştır: “*Selim, oğlu Sultan Süleyman rüşdüne erdiğinde babasından oğlu için bir sancak istedi. Bayezid Han da bu arzusunu kabul edip, Şebinkarahisar diye maruf olan Şarkî Karahisar'ı Sultan Süleyman'a verdiler. Ancak burası Sultan Ahmed'in eyaletine bitişik olduğundan Sultan Ahmed buna razı olmadı ve veziri Yularkasdi Sinan Bey'i babasına gönderip, Sultan Süleyman'a başka bir yerin sancak verilmesini ricada bulundu. Bayezid Han, oğlunun bu ricasını kabul edip Sultan Süleyman'a Bolu Sancağını verdi. Fakat Sultan Ahmed, Bolu'nun hem saltanat merkezine yakın hem de yol üstünde olduğunu ileri sürerek buna da razı olmadı ve başka bir yerin verilmesi ricasında bulundu. Bayezid Han, Sultan Ahmed'i çok sevdiklerinden veliahd tayin etmişlerdi. Hatırını kırmayıp Sultan Süleyman'a Kefe Sancağını verdiler.*” Bkz. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, 421-422.

saray ümerasının oynadığı rol⁶⁹ Selim'in Ahmed'e karşı tepkisinin önemli sebeplerindendir. Şehzade Ahmed'in padişah yapılacağına kanaat getiren Selim önce Kefe'ye sonra da Rumeli'ye geçti. Şehzade Ahmed itidalli duruşuyla saraydakilerin hürmetini kazanmıştı; ama Selim doğuda İran ve Gürcüler ile yaptığı mücadelelerde⁷⁰ gösterdiği başarılar ve sert kişiliği ile yeniçerilerin hürmetini kazanmıştı. Şehzade Selim'in Rumeli'ye geçmesi ile birlikte, Şehzade Ahmed ve taraftarları Selim'in üzerine asker sevk edilmesini istediler. Ancak Selim, âsi olmadığını bildiriyordu. Ayrıca babasıyla yaptığı sözleşmede şehzadelerinden hiçbirinin veliahd yapılmayacağı maddesine yer verdimişti. Ancak şehzade Şehinşah'ın vefatı Sultan Bayezid'i çok etkilediği için Sultan, tahttan çekilmeye⁷¹ karar verdi. Ahmed taraftarları, Selim ile yapılan sözleşmeye uymayarak Ahmed'i İstanbul'a çağdırttılar. Bu durumu öğrenen Selim ordusuyla Çorlu'ya geldi; ama babasına mağlup olarak geri çekildi. Ahmed'in hükümdarlığı kesin gibi iken yeniçerilerin Ahmed'i istemediklerini açıklamaları⁷² üzerine Ahmed Anadolu'ya çekildi. Selim aleyhtarları bunun üzerine Korkud'u desteklediler; ama yeniçeriler Selim'i istemekte direttiler. Bu durum karşısında başka bir çare bulamayan Sultan Bayezid, oğlu Selim'i İstanbul'a davet etti ve Şehzade Selim 1512 yılında yeni hükümdar oldu⁷³. Bu süreç aynı zamanda Sultan Selim hükümdarlığının ilk yıllarında meydana gelecek gelişmelerin habercisi niteliğindedir.

Sultan Selim, hükümdarlığının ilk zamanlarında kardeşlerini katletme gibi bir niyet gütmeydi⁷⁴. Ancak ağabeyi Ahmed, Selim'in hükümdar olmasının hemen sonrasında Konya'ya giderek Sultan Selim'e karşı hazırlıklara başladı. Şehzade Ahmed'in oğlu Alaaddin ise Bursa'ya gelerek şehri işgal etti. Sultan Selim bu işgali öğrenince Anadolu tarafına geçmişse de Alaaddin kaçarak Mısır'a⁷⁵ kadar gitti. Şehzade Ahmed ise Konya'dan Malatya'ya, oradan da Amasya'ya gitti.

⁶⁹ Şehzade Ahmed aynı şekilde kardeşi Korkud'un da Manisa'dan Antalya'ya naklolanmasında rol oynamıştır. Bu durumdan müteessir olan Korkud bir ara Mısır'a gitiyse de af dileyerek tekrar Antalya'ya dönmüştür. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., c.2, s.235-236. Bu durumu Münecimbaşı şöyle izah ediyor: “*Sultan Korkud babasına gücenip eyaleti olan Teke İli'ni bırakıp Mısır'a gitti. Buna babasının Sultan Ahmed tarafına meyletmesi ve saltanatı ona bırakmak istemesi sebep oldu. Bu yüzden Sultan Korkud'da babasına karşı bir kırgınlık peyda oldu. Buna bir de eyaleti olan Aydın ve Manisa'dan Teke İli'ne nakledilmesi eklenince, kırgınlığı daha da arttı.*” Bkz. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.419-420. Korkud'un Mısır'a gitmesi ve sonra geri dönmesi hâdisesi padişahın öldüğü haberinin yayılmasına sebep olmuş ve Anadolu'da özellikle de Korkud'un eyaleti Teke'de Kızılbaş hareketi artmıştı. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.1-2, s.56.

⁷⁰ Şehzade Selim'in Kızılbaşlarla ve Gürcülerle yaptığı mücadele babası Sultan Bayezid'in hoşuna gitmiyordu. Sultan Bayezid oğluna azarlayıcı mektuplar yazarak şunları belirtmişti: “*Ol diyarda zamanlı ve zamansız savaş ve uğraşa atılırımsın. İhtiyat yolunu tutup yönetiminde bulunan ilin korunmasıyla yetinesin. Düşmanlarımızın arttırılmasına rızamız yoktur.*” Bu sözler elbette ki Şehzade Selim'i üzüyordu. Bkz. Hoca Sadettin, a.g.e., c.2, s.13.

⁷¹ Sultan II. Bayezid şöyle demişti: “*Rızâ ve murâdım maksûd ise benim pâdişâhlık itmege mecâlîm kalmadı. İhtiyarım la saltanatı oğlum Ahmed'e virdim. Min ba'd pâdişâhınız oldur tedârûkin eylen.*” Bkz. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar), ME. Basımevi, İstanbul, 1997, s.141.

⁷² Yeniçeriler Şehzade Ahmed'i Şahkulu İsyanı'nda devlet namus ve haysiyetine uygun davranmadığını, bu durumun da Osmanlı Devleti'ni rezil ettiğini belirtmişlerdir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.1-2, s.58.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Söylemez, “Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi”, *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2012/2, Sayı:34, Kayseri, 2012, s.63-86 (http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_33/4.pdf).

Çağatay Uluçay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *Tarih Dergisi*, c.7, Sayı: 10, Ankara, 1954, s.117-144. (<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iutarikh/article/view/1023002133/1023001781>).

Uzunçarşılı, a.g.e., c.2, s.234-245. Hammer, a.g.e., c.2, s.371-388.

⁷⁴ Sultan II. Bayezid, oğlu Selim'e tahtı terk ederken, kardeşlerini öldürmemesini vasiyet etmişti. Bkz. Ahmed Refik, “Kanunname-i Mehmedî”, *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmûası*, 1335/1918, numara:82, s.946.

⁷⁵ Amasya valisi Şehzade Ahmed'in Murad, Alaaddin, Süleyman ve Kasım adında üç oğlu vardı. Bu üç şehzade de önce Suriye'ye oradan da Kahire'ye gitmiş ve Memlük Devleti'ne sığınmışlardır. Bunlardan Süleyman Kahire'ye vardığında Sultan Kansu Gavri buna ikramda bulunmuş ve kendi elbiselerinden giydirmiştir. Süleyman, babasının Sultan Selim'den kaçtığını, onun da Mısır'a gelmek istediğini; ama sonra Şah İsmail tarafına gittiğini söylemiştir. Şehzade Ahmed'in Mısır'a iltica eden üç oğlundan Alaaddin ve Süleyman taun hastalığından hayatlarını kaybettiler. Kasım ismindeki oğlu ise önce Suriye'ye sonra tekrar Mısır'a kaçarak izini kaybettirdi. Mercidabık Zaferi'nden sonra da bulunamayan Kasım bir süre sonra(1518) yakalanarak zindana atılmış ve sonra da boğdurulmuştur Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Memlük

Meydana gelen bu hâdiseler, Sultan Selim'i, oğlu Süleyman haricinde hanedan üyesi bırakmama kararını almaya sevk etti⁷⁶ ve Sultan Selim, Bursa'ya gelerek öncelikle elinde bulunan biraderleri Şehinşah, Âlemşah ve Mahmud'un oğullarını⁷⁷ boğdurdu. Daha sonra kardeşi Korkud'un saltanatla ilgili niyetini anlamak için devlet adamları ağzından ona nabız yoklayıcı mektuplar⁷⁸ yazdırdı. Şehzade Korkud, kendisini saraya davet eden bu mektuplara olumlu cevaplar verdi. Şehzade Korkud'un saltanat ile ilgili niyetini belli etmesi Sultan Selim için katl sebebi sayılarak üzerine yüründü. Sultan Selim Manisa'ya hareket ettikten uzun bir süre sonra⁷⁹ bu haberi alan Korkud, güçlkle Manisa'dan kaçmayı başarmış, Antalya sahillerine varıp oradan kaçmayı düşünmüştür. Kaçış süreci binbir güçlkle geçen Şehzade Korkud, kendisine yardımcı olan bir köylünün⁸⁰ deşifre olmasıyla yakalanarak Bursa'ya getirilmek üzere yola çıkarılmıştır; ama Bursa'ya varmadan Emed'de boğdurularak katledilmiş ve Bursa'da defnedilmiştir. Piyale de onun türbedarlığına getirilmiştir⁸¹.

Sultan Selim, Şehzade Korkud'un katledilmesinden sonra devlet adamlarının ağzından mektuplar yazarak nabız yoklama, saltanat hırsını ortaya çıkartma hilesini Şehzade Ahmed'e de uyguladı. Mektuplarda, şayet payitahta gelirse her türlü yardımın yapılacağı vaadinde bulunuluyordu. Bu arada Şehzade Ahmed'e desteği bilinen Koca Mustafa Paşa da idam edilmişti. Şehzade Ahmed, mektuplara aldandı⁸² ve Bursa'ya doğru ordusuyla birlikte hareket etti. Şehzade Ahmed Bursa'ya geldiğinde aldatıldığını anladıysa da artık kaçacak fırsatı yoktu. Yapılan

Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensub Şehzadeler", *Belleten*, c.XVII, Sayı:68(Ekim 1953)'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1953, s.531-532. Şehzade'nin Murad isimindeki oğlu ise Acem diyarına sığındı ve orada hayatını kaybetti. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.456.

⁷⁶ Âli Tarihi'ndeki bir bilgiye göre; II. Bayezid, Selim'den, kendisine karşı koymadıkça kardeşlerini öldürmeyeceğine dair söz vermişti. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.1-2, s.79. Mumcu, a.g.e., s.175.

⁷⁷ Solak-zâde bu konu ile ilgili şu bilgileri yazmıştır: "*Padişah hazretleri dâimâ teyakkuz halinde idi. Dâimâ gerçek haberler almakla meşgûl idi. Halkın dedikodusundan haberdar olunca, saltanat güzergâhını, fitne çöplüğünden temizlemek tedârikinde oldu. Yani beş nefer birader-zâdeleri, Sultan Ahmed'in Anadolu'ya hücumundan korkup, Pâdişahın himâyesine sığınmak üzere yanına gelmişlerdi. Bunlardan birisi Sultan Şehinşâh'ın oğlu Mehmed Han'dı. Bu sırada Niğde Bey'i idi. Biri de Sultan Âlemşâh'ın oğlu Osman Şâh idi. O sırada Osmn Şâh da Çankırı Bey'i idi. Diğer üçü de Sultan Mahmud'un oğulları idi. Bunlar Sultan Musa, Sultan Orhan ve Sultan Emir idi.*" Bkz. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, c.2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.5.

⁷⁸ Bu mektuplarda şöyle yazıyordu: "*Sultan Selim'e sığınan kardeş çocuklarının katledilmesi, Koca Sinan Paşa da Şehzade Ahmed ile gizlice mektuplaştığı için öldürülmesi sebepleriyle askerler Sultan Selim'e sırt çevirip Sultan Korkud'u tahta geçirmek istiyorlar.*" Bkz. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.1-2, s.80. "*Sultan Selim Han'ın siyâset kılıcından emin olmağa mecâl yoktur. Alelacele saltanat tahtına gelip, teşrif edesiniz. Tâ ki cümlemin ittifâkı ile hilâfet ve saltanat tahtı size lâyıktır.*" Bkz. Solak-zâde, a.g.e., c.2, s.6.

⁷⁹ Şehzade Korkud'un, Selim'in geldiği haberini geç almasındaki sebep, Sultan Selim'in Manisa üzerine gittiğini herkesten saklayarak ava gittiğini belirtmesidir. Bkz. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.453.

⁸⁰ Şehzade Korkud, Piyale adından bir yardımcısı ile kaçmıştı. Maksatları Teke diyarına gitmekti. Oraya doğru yola çıktılar ve orada bir mağarada konakladılar. Çaresiz kaldıklarında yoldaşı olan Piyale mağaradan çıkarak, yiyecek almak için şehzâdenin atına bindi. Yolda bir köylüye rastladı. Ona kendileri hakkında birçok bilgi verdikten sonra ondan yardım istedi. Yardım karşılığında ona şehzâdenin atını ve birkaç altın vermişti. Köylü şehre indiğinde üzerine binmiş olduğu atın soylu bir kişiye ait olduğunu gören Türkmenler, bu atın Şehzade Korkud'a ait olduğunu anladılar ve köylü aracılığı ile şehzâdenin yerini öğrendiler. Bkz. Solak-zâde, a.g.e., c.2, s.7. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.453. Hammer, a.g.e., c.2, s.404.

⁸¹ Solak-zâde, a.g.e., c.2, s.7. Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.453. Şehzade Korkud katledildikten sonra onun bir oğlu da boğdurulmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.251.

⁸² Selim-nâme'de Ahmed'in bu mektuplarla ilgili şu sözlerine yer verilmiştir: "*Eger bu kağıdlar doğru ise devlet bizim. Sahih değil ise, Çerkese bendelikden ve Kızılbaş olub dinde efgendelikden ve dilenci olub sâzendelikden, kendü karındaşım elinden şehid olub, dünyâ yüzünde çektiğim şermendelikden, husûsâ bir hef'a cehâlet ile bunca fitne ve fesâdlara sebep ve bâ'is olduğum günâhlardan halâs olmak yeg gelür ki, Ahmed vebâlinde bir pâre kurtulub, Hakk rahmetine lâyk ve sezâvâr olam.*" Celâlzade Mustafa, a.g.e., s.169.

muharebede mağlup olunca kaçmaya çalıştı; ama atından düşerek yakalandı ve Sinan Ağa tarafından boğularak katledildi⁸³.

Hanedan içi katl hâdiselerinin acı bir şekilde yaşandığı bir başka dönem de Osmanlı'nın en ihtişamlı dönemlerinden olan Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Sultan Selim hayatını kaybettiğinde sadece bir oğlu⁸⁴ hayattaydı ve taht için ikinci bir adayın olmayışı Sultan Süleyman'ın sorunsuz bir şekilde tahta geçmesini sağladı. Osmanlı padişahları içinde ülkenin genişliği, hazinenin zenginliği ve görkemlilik yönünden doruğa ulaşanlarından ilki O olmuştur. Yine düzenin bozulmasına(ihtilal-i âleme) neden olan durumlar da onun zamanında ortaya çıkmıştır⁸⁵. Onun döneminin iki önemli katl hâdisesi Şehzade Mustafa ve oğulları ile Şehzade Bayezid ve oğullarının öldürülmesi hâdiseleridir. Bu hâdiselerden önce Mustafa'nın katledilmesi, sonra da Bayezid'in İran'a sığındıktan sonra katledilmesi hâdiseleri gerçekleşecektir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın sekiz oğlu dünyaya gelmişti. Bunlardan ilki, onun veliahtlık döneminde doğan Mustafa idi. Annesi, Süleyman'ın ilk gözdesi Mahidevran Hatun'du. Sultan Süleyman'ın şehzadelik yıllarında Mahmud ve Murad adı verilen iki oğlu daha oldu. Padişahlık döneminde ise yeni gözdesi Hürrem Sultan'dan(Roksalan) beş oğlu oldu. Bunlar sırasıyla Mehmed, Selim, Abdullah, Bayezid ve Cihangir idi. Bunlardan Murad iki, Mahmud dokuz yaşlarında hayatlarını kaybetti. Abdullah da yine küçük yaşta hayatını kaybetti. Mehmed⁸⁶ ise Manisa sancakbeyi iken hayatını kaybetmişti⁸⁷. Sultan Süleyman'ın geriye kalan oğulları Mustafa⁸⁸, Selim⁸⁹, Bayezid⁹⁰ ve Cihangir⁹¹'dir. Bu oğullardan Mustafa Manisa Sancakbeyi iken Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan ve damadı Rüstem Paşa, Şehzade Mustafa'yı bertaraf ederek Hürrem'in oğulları olan Selim veya Bayezid'i hükümdar yapmak arzusundaydılar. Bunun için bazı tedbirlere başvurdular. İlk olarak Şehzade Mustafa yanlısı bir siyaset güden veziriazam Makbul İbrahim

⁸³ Münecimbaşı Tarihi, a.g.e., c.2, s.453. Solak-zâde, a.g.e., c.2, s.12. Hammer, a.g.e., c.2, s.407. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.251.

⁸⁴ Kanuni'nin bir erkek kardeşi olduğu söylenir. Bu çocuk, Sultan Selim'in şehzadeligi sırasında bir cariyesinden olmuştur. Ancak Selim, cariyeyi daha önce birisine nikâhladığı için doğum gizli tutulmuş ve çocuk saraya alınmıştır. Tahta çıktıktan sonra durumu öğrenen Sultan Süleyman, onu Yemen Beylerbeyi yapmış ve Üveys Paşa adındaki bu kardeşi 1545 yılında Yemen'de çıkan bir isyanda öldürülmüştür. Kanuni'ye, "Onu niçin fitne ihtimaline binaen öldürtmediniz?" diye sorulunca "Gönümdeki Allah korkusu o işe daima engel olmuştur." derdi. Bu ifade eğer doğru ise Kanuni'nin kardeş katline sıcak bakmadığı anlaşılıyor. Bkz. Mumcu, a.g.e, s176 .

⁸⁵ Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, s.18.

⁸⁶ Şehzade Mehmed, Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın gözdesi idi. Şehzade Mehmed, Şehzade Mustafa'dan küçük olmasına rağmen Mustafa'nın yerine Manisa Sancağı'na, Mustafa ise Amasya'ya tayin olunmuştur. Sultan Süleyman'ın veliahd olarak Mehmed'i göstermek istediği anlaşılıyor. Ancak Şehzade Mehmed'in ölümü Sultan Süleyman'ın bu planını bozmuştur. Sultan Süleyman vefat haberini duyunca çok üzülmüştür. Kanuni, Şehzade Mehmed'in ölümüne "Şeh-zâdeler güzîdesi Sultân Muhammedüm." mısrasıyla tarih düştürmüştür. Bu mısradaki Mehmed'e olan sevgisi açıktır. Bkz. Ahmet Atilla Şentürk, *Şehzâde Mustafa Mersiyesi*, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014, s.34.

⁸⁷ Turan, a.g.e., s.22.

⁸⁸ Venedik Elçilerinin raporlarında Mustafa ile ilgili özetle, şu ifadeler yazılmıştır: Hükümdarın en büyük oğlu olan Mustafa, Amasya sancakbeyliği yapmaktaydı. Çerkez asıllı Mahpeyker Hatun'dan dünyaya gelmiştir ve Hürrem Sultan, oğlu Bayezid'i hükümdar yapmak istediğinden, Mustafa'yı sevmezdi. Ancak halk ve yeniçeriler, Mustafa'yı severdi ve onun tahta geçmesini arzu ederdi. Çünkü Mustafa dürüst, cömert ve cesur olmasının yanı sıra hükümdarın ilk oğluydu. Bkz. Erhan Afyoncu, *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanuni ve Şehzade Mustafa*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2014, s.41-42.

⁸⁹ Venedik Elçilerinin raporlarında Selim ile ilgili özetle, şu ifadeler yazılmıştır: Hürrem Sultan'dan olma Selim, Manisa Sancakbeyliği yapmaktadır. Adaletli ve iyi biri gibi görünse de zaman zaman çok zalim olabiliyor. Cimri ve eğlenceye düşkün olduğu ve şarap içerek sık sık kendini kaybettiği söyleniyor. Bkz. Afyoncu, a.g.e, s.40.

⁹⁰ Venedik Elçilerinin raporlarında Bayezid ile ilgili özetle, şu ifadeler yazılmıştır: Onun yaşadığı yer Karaman. İstanbul'dan beş günlük mesafede. Silah ve savaş adamı değil. Selim ile aynı annenin çocukları olsa da birbirlerini pek sevmiyorlar ve Bayezid'in, Şehzade Mustafa'yı kardeş olarak ona tercih ettiği söyleniyor. Bkz. Afyoncu, a.g.e., s.40-41.

⁹¹ Venedik Elçilerinin raporlarında Cihangir ile ilgili özetle, şu ifadeler yazılmıştır: Hürrem Sultan'ın bir diğer oğludur. Biraz kambur; ama çok zekidir. Kendisi sarayda, babasının yanında yaşamaktadır. Sultan ava, gezintilere çıktığında onu da yanında götürmektedir. Bkz. Afyoncu, a.g.e., s.41.

Paşa'yı, aleyhindeki cereyanlardan istifade ederek katlettirdiler. Sonra da Şehzade Mustafa'yı Manisa Sancağı'ndan Amasya'ya, oradan da Konya'ya tayin ettirdiler. Şehzade Mustafa'nın yerine de Manisa Sancakbeyi olarak Şehzade Selim'in tayin edilmesini sağladılar. Şehzade Bayezid'i ise Kütahya Sancakbeyliği'ne tayin ettirdiler. Bu arada Rüstem Paşa, Mustafa aleyhinde önemli roller oynuyor ve Padişah'a, Şehzade Mustafa'nın İran ile irtibatla olduğunu, yeniçerilerle anlaştığını bildiriyordu. Sultan Süleyman, Şah Tahmasb'ın Osmanlı'nın doğu vilayetlerine saldırması üzerine Rüstem Paşa'yı İran üzerine memur etmişti. Rüstem Paşa, Anadolu'nun doğusuna giderken Aksaray civarında Sultan Süleyman'a; yeniçerilerin Şehzade Mustafa'ya temayülleri olduğunu⁹² ve askerinin, ihtiyarlığı sebebiyle sefere çıkamayan padişahı hal ile Dimetoka'da oturtup Mustafa'yı hükümdar ilan etmek istedikleri şayiasının yayılmakta olduğunu bildirmek üzere sipahiler ağası Kızıl Ahmedli'lerden Şemsi Ağa ile çavuşbaşını İstanbul'a yolladı ve padişahın bizzat askerinin başında sefere çıkmasını arz ile Aksaray'dan ileri gitmeyerek emir bekledi⁹³. Sultan Süleyman, bu duruma inanmak istemediyse⁹⁴ de endişeye kapılmış⁹⁵ ve gelecek yıl bizzat sefere kendisinin çıkacağını söyleyerek Rüstem Paşa'yı payitahta çağırıştır. Hem Mustafa'dan hem de yeniçerilerin davranışlarından endişeye düşen Sultan Süleyman, Hürrem Sultan'ın da kışkırtmalarıyla⁹⁶ İran

⁹² Solak-zâde, Şehzade Mustafa'nın çevresindekiler tarafından kışkırtıldığından bahisle şöyle der: “Şehzade Mustafa, o zamanlarda kırk yaşlarını geçmiş, şanı yüce, ünvan sâhibi, ulûm ve maârifte, şehzâdelerin hased eylediğinden başka, ekser asker halkı sevgilerinde yekdil, yekcihet ve yek-zebân bulunmakla, bazı bilgisiz sefih ve nice ahmak ve iz'ansızlar, gönüllü saf şahzâdeyi, yalnızlığında, hayrını istemek yüzünden hezâr türlü fesâda sevk edip, meşrebine muvafık sözler ile yoldan çıkarırlar, tatlı dil döküp şöyle derlerdi: ‘Ulu babanız işten kalmıştır. Bundan böyle yerinden kılmamaya dermânı ve o mertebe güç ve kuvveti yoktur. ... Rüstem Paşa ise senin kötülüğünü istemektedir. Şimdi bu fırsatta hemen asker içine düşüp, başını kesersen, murâdının hususuna tanıktır. Umûmen askerinin ise seni istedikleri su götürmez.’ diyerek derdli şehzâdenin aklını başından aldılar ve bu tarik ile bâtil sevdâyâ düşürerek isyâna azmettirdiler.” Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.229-230. Venedik elçilerinin raporları ise bu konu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Rüstem Paşa buraya(Aksaray) varır varmaz, yanındaki yeniçeriler, gelecekteki hükümdarları Sultan Mustafa'yı selamlamak istediklerini söylerler. Rüstem Paşa bunu duyar duymaz, bir şeyler olabileceğinden korktuğundan kimsenin yanından ayrılmasını, Konya'ya doğru onunla birlikte ilerlemesini emreder. Ancak bu emre rağmen yeniçeriler istediklerini yapıp ve hepsi birlikte Amasya'ya doğru yürümeye başladılar. ...Yeniçeriler Amasya'ya vardıklarında Mustafa'nın ellerini öptüler. Mustafa kendilerini çok iyi karşıladı, hepsine çok iyi davrandı, bol miktarda erzak ve her birine bir altın düka verdi...” Bkz. Erhan Afyoncu, a.g.e., s.78. Peçevi Tarihi'nde ise konu şöyle anlatılır: “Bazı rezil ve sefih kimseler onu kandırmaya çalışarak: ‘Pederiniz kocaldı, seferden ve harekettten kaldı, bu mecburiyet karşısında vezir-i âzamı serdar ederek sefere gönderdi. Arzuları ile sizi yerine getirmek istediğinde hilaf yoktur. Ancak buna Rüstem Paşa mani olmaktadır. Varıp onun başını kesseniz ve askerinin önüne düşseniz bütün askerler zâtensizi sever ve isterler. Koca padişah dahi Dimetoka saraylarında geri kalan ömrünü itaat ve ibâdete sarf etsin...’ diye şehzadeyi kandırırlardı.” Bkz. Peçevi, a.g.e., s.160. Bu ifadelerden Mustafa'nın kışkırtıldığı sonucu çıkmakla birlikte Rüstem Paşa'nın da olaylarda parmağı olduğu sonucuna varılabilir.

⁹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.402-403.

⁹⁴ Kanuni, bu söylentilere inanmayarak, haberi getiren Şemsi Ağa'ya şunları demiştir: “Haşâ ki Mustafa Han bu tür küstahlığı eylemeye cür'et etsin, bu makûle bir hareket ondan sudur bulsun. Nihâyet bazı fesatçılar ve gaddarlar böyle uygunsuz ve ilişiksiz sözleri ortaya atıp durma olub satarlar. Halk ise birbirine beş katarlar. Zinhar bir dahî bunun emsâli kıy u kâli dile getirib günaha girmeyin ve bu cins efsâneye vücûd getirmeyin” Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.230. Bkz. Peçevi, a.g.e., s.160. Turan, a.g.e., s.35.

⁹⁵ Padişahı üzen ve endişeye düşüren haber, askerlerin Mustafa'dan yana olmalarından çok, kendisinin artık sefere çıkamayacak derecede “kocalmış” olduğu için tahttan ayrılarak Dimetoka'da ibadete çekilmesi yolunda yükselen dilekler olmalıdır. Aynı zamanda Dimetoka'ya gönderilmek, II. Bayezid'in durumuna düşmek demektir. Bu ise Kanuni'nin kabul edebileceği bir durum değildi. Bkz. Turan, a.g.e., s.36.

⁹⁶ Hürrem Sultan'a göre, yeniçerileri dağıttığı paralarla, rüşvetle elde eden Mustafa, el altından İran Şahı Tahmasb ile de anlaşmıştı. Ona göre, Şehzade Mustafa sağladığı bu iç ve dış destekle tahtı zorla ele geçirmeye çalışıyordu. Hürrem Sultan bu iddialarını çeşitli mektuplara dayandırıyor. Bkz. Şerafettin Turan, a.g.e., s.35. Şehzade Mustafa'nın katledilmesi ile ilgili bir mersiye yazan Taşlıcalı Yahya ise Mustafa'ya atfedilen mektupları fesat ehlinin yazdığını söylüyordu:

Bir iki egri fesâd ehli nitekim şemşîr

Bir iki nâme-i tezvîri kıldı katline tîr

Bkz. Şentürk, a.g.e., s.182. Münecimbaşı da Kanuni'nin Hürrem ve Mihrimah Sultan tarafından kışkırtıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Münecimbaşı, a.g.e., s.565.

üzerine bizzat sefere çıkmaya karar verdi ve yanında oğlu Cihangir olmak üzere Üsküdar'dan sefere çıktı. Yol üzerinde Şehzade Selim babasının elini öperek orduya katıldı. Ordu-yı Hümayûn Konya Ereğli civarında Akhöyük/Aktepe konağında konakladığında Şehzade Mustafa da orduya katılmak üzere geldi. Aslında Mustafa'nın yanındakiler her ne olursa olsun ordugâha gitmemesini istiyorlardı. Annesi Mahidevran Hatun da oğlunun ordugâha gitmesini istemiyordu. Buna rağmen Mustafa, *"Her ne olursa olsun, babasının buyruğuna uymak istediğini söyleyerek, kaderin kendisini çekmekte olduğu yere doğru gitmeye karar vermişti."*⁹⁷ Ancak babasının çadırına vardığında, kendisini karşılaması gereken saray memurları veya padişah yerine kendisini öldürmeye memur edilmiş yedi dilsiz görünce dehşet içinde kaldı⁹⁸. Dilsizler, Şehzadeyi boğmak için epey çabaladıysa da başaramadılar; ama Mahmut Ağa, şehzadeyi boğmayı başardı⁹⁹. Daha sonra da şehzadenin iki adamının başı kesildi¹⁰⁰. Şehzade Mustafa'nın boğulması, onu destekleyen ve hükümdar olarak görmek isteyen yeniçeriler ve çeşitli kesimler tarafından tepkiyle¹⁰¹ karşılanırsa da Sultan Süleyman, Rüstem Paşa'yı azlederek yerine yeniçerilerin sevdiği ve Mustafa'ya olan yanlılığı ile bilinen Vezir Ahmed Paşa'yı veziriazamlığa getirerek bu hoşnutsuzluğu gidermeye çalıştı¹⁰². Ancak bu olay II. Selim'in hükümdarlığının ilk günlerinde yeniçerilerin hoş olmayan

⁹⁷ Turan, a.g.e., s.37. 1553 yılına ait Venedik elçilerinin raporuna göre; Şehzade Mustafa çadırını, Sultan Süleyman'ın ordugâhının iki mil yakınına kurmuştu. Çadır kurulus kurulmaz, ordugâhtan üzerinde bir kâğıt olan ok, çadırın bulunduğu yere atıldı. Kâğıtta "babasının yanına gitmemesi çünkü babasının onu öldürmek istediği" yazılıydı. Bkz. Afyoncu, a.g.e., s.81.

⁹⁸ Hammer, a.g.e., c.3, s.397. 1553 yılına ait Venedik elçilerinin raporuna göre ise; Şehzade Mustafa, Sultan'ın çadırının dördüncü odasında Sultan Süleyman ile karşılaşır ve önünde saygıyla eğilir. Babası ise kendine; *"Köpek herif, sen hâlâ ne cüret ile beni selamlıyorsun!"* diye bağırır. Bkz. Afyoncu, a.g.e., s.82.

⁹⁹ Turan, a.g.e., s.39.

¹⁰⁰ Peçevî, a.g.e., s.162. Solak-zâde, a.g.e., s.232. Hammer, a.g.e., c.3, s.397. Afyoncu, a.g.e., s.84.

¹⁰¹ Katl haberi orduya aksedince, yeniçeriler bu olayın sorumlusu olarak gördükleri Rüstem Paşa'nın cezalandırılmasını istediler. Bkz. Hammer, a.g.e., c.3, s.397. Peçevî ve Solak-zâde, olay sonrası durumu şöyle izah eder; "Bir saat önce olan izzet ve şefkat, bir anda ölüm, hüznün ve kederine tebdil edilmiş oldu. Yalnız kendi kullarının değil, bütün İslam askerlerinin başına kıyamet koptu." Bkz. Peçevî, a.g.e., s.162. Solak-zâde, a.g.e., s.234. Asıl tepki ise devrin şairleri tarafından dile getirilmiştir. Bazı şairler "mekr-i Rüstem: 960/1553", "katl oldu Sultan Mustafa: 960/1553" şeklinde sözleriyle olaya tarih düştüler. Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.235. Kanuni'nin ordusunda bir asker olan Taşlıcalı Yahya ise, yazdığı mersiyede bu olaya büyük bir tepki göstermiştir. Taşlıcalı Yahya üzüntüsünü ve öfkesini mersiyesinde şöyle dile getirmiştir:

I. Bend'den; *Meded meded bu cihânun yıkıldı bir yanı
Ecel celâlîleri aldı Mustafa Han'ı*

*Tulundı mihr-i cemâli bozuldu dîvânı
Vebâle koydılar âl ile Âl-i Osmânı*

III. Bend'den *Hatâsı gayr-i mu'ayyen günâhı nâ-ma'lûm
Zihî şehîd-i sa'id ü zihî şeh-i mazlûm*

*Yüz urdu hâke o meh aslına rücu' itdi
Se'âdet ile hemân kurb-i Hazrete gitti*

IV. Bend'den *Getürdü arkasını yire Zâl-i devr ü zemân
Vücûdına sitem-i Rüstem ile irdi ziyân*

*Döküldü gözyaşı yıldızları çoğaldı figân
Dem-i memâtı kıyâmet gününden oldı nişân*

Bkz. Şentürk, a.g.e., s.105-163. Venedik elçileri ise şöyle yazmışlardı: Yeniçeriler, sultana yaptığı bu haksızlık yüzünden lanet okuyorlar, bağırıp çağırıyorlar, onu suçluyorlardı. Çadırının yanında o kadar yüksek sesle bağırıyorlardı ki, sultan bizzat her söylediklerini duyuyordu. Bkz. Afyoncu, a.g.e., s.84. Halkın tepkisi de üst düzeydeydi. Hatta Şehzade Mustafa katledildikten yaklaşık iki sene sonra Rumeli'de halk, "Şehzade Mustafa'ya benziyorsun diyerek." bir kişiyi kandırmaşlar ve sahte Mustafa isyanı ismi verilen bir isyan çıkmıştı. Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.244. Münecimbaşı, a.g.e., s.570. Peçevî, a.g.e., s.182.

¹⁰² Münecimbaşı, a.g.e., c.2, s.565. Turan, a.g.e., s.39. Hammer, a.g.e., c.3, s.397.

davranışlarını göz önüne alırsak, kolayca unutulmuş bir olay olmamıştır. Şehzade Mustafa'nın katli sonrası, henüz 7,5 yaşında bulunan oğlu Mehmed de annesinden alınarak boğdurulmuş¹⁰³.

Kanuni Sultan Süleyman devrinin bir diğer hanedan içi katli hâdisesi Şehzade Bayezid'in ve oğullarının katledilmesi hâdisesidir. Bu hâdisenin ortaya çıkması Şehzadelerin aralarındaki çekişmeden olmuştur. Daha doğrusu Şehzade Bayezid'in hırsından veya kendisine haksızlık yapıldığı düşüncesinden ortaya çıkmıştır denilebilir. Hürrem Sultan, 1558 yılında vefatına kadar, hayatta kalan iki oğlunun birbirleriyle iyi geçinmelerini sağlayabilmişti. Ancak Hürrem Sultan'ın vefat etmesi sonrası iki kardeş saltanat hırsı ile birbirine düştü¹⁰⁴. Sultan Süleyman, 1558 yılında, Şehzade Selim Manisa, Şehzade Bayezid de Kütahya sancakbeyleri iken Bayezid'i Amasya'ya, Selim'i de Konya'ya tayin etmişti. Selim herhangi bir tepki göstermeksizin bu durumu kabul etti; ancak Bayezid, payitahta yakın bir yerden uzak bir yere, hem de ağabeyi Mustafa'nın tayin olunduktan sonra katledilmesine sebep olan bir yere gitmeye rıza göstermedi. Sultan Süleyman'ın vezir Pertev Paşa aracılığıyla gönderdiği mektuplara da itibar etmediği gibi Pertev Paşa'ya ağır sözler söyledi¹⁰⁵. Şehzade Bayezid, bir süre sonra istemeyerek de olsa Amasya'ya gitti; ama oradan ağabeyi Selim'e meydan okuyucu mektuplar, küçük düşürücü şeyler(peçe, çarşaf gibi) gönderdi. Bayezid'in bu davranışları Kanuni'ye iletiliyor ve Bayezid'in Kanuni'nin nazarında itibarı azalıyordu¹⁰⁶.

Şehzade Bayezid ile Selim arasında zuhur eden husumetin yanı sıra sarayda iki şehzadenin yandaşları arasında devlete zarar verecek boyutta rekabet vardı. Şehzade Selim'in maiyetinde bulunan Lala Mustafa¹⁰⁷, Rüstem Paşa aleyhdarı olduğu için bu çekişmede yer almış ve Selim'in saltanatını temin etmek için Bayezid'e, onu, kışkırtan mektuplar yazmış ve Bayezid'in cevaben yazdığı mektupları Sultan Süleyman'a ileterek Bayezid'i âsi göstermeye çabalamıştır. İşte bu olaydan sonra şehzadelerin sancakları değiştirilmiş¹⁰⁸.

Lala Mustafa'nın faaliyetleri sonucu, Şehzade Bayezid, Sultan Süleyman'ın gözünde âsi durumuna düşmüştü. Sultan Süleyman, Bayezid üzerine sefere karar verdi. Şehzade Bayezid bu hareketlenmeyi haber alınca, etrafına Türkmenlerden asker toplayarak Konya üzerine yürüdü ve ağabeyi Selim ile muharebe etti; ancak muharebeyi kaybetti ve Amasya'ya kaçmak zorunda kaldı¹⁰⁹. Şehzade Bayezid, Selim ile mücadelesinde, Lala Mustafa'nın Selim'in yanında olduğunu, kendisini bu yola sevk ettiğini anlamıştı; ama çok geçti, artık âsi durumuna düşmüştü. Babasına, kendisinden af dilediğini belirten mektuplar yazdı¹¹⁰; ama mektupların çoğu Lala Mustafa

¹⁰³ Busbeq'e göre, 1554 Mayıs'ında İbrahim Paşa adında bir Hadımağası tarafından boğulan Mehmed'in boğulmasında Hürrem'in etkisi vardır. Bkz. Akman, a.g.e., s.96-97.

¹⁰⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.405.

¹⁰⁵ Solak-zâde, a.g.e., s.262. Münecimbâşı, a.g.e., s.580. Peçevî, a.g.e., s.206. Şehzade Bayezid'in bu davranışı üzerine Sultan Süleyman, eğer geçimsizlikte ısrar ederler ise saltanatı, kız kardeşinin oğlu olan Mora Sancakbeyi Osman-Şah Bey'e vereceğini söylemişti. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.406.

¹⁰⁶ Peçevî, a.g.e., s.206.

¹⁰⁷ Bir ara Bayezid'in hizmetinde de bulunmuş olan Lala Mustafa, Rüstem Paşa ikinci kez sadrazam olunca Safed Sancağı'na tayin edilmişti. Ancak bir süre sonra Selim'e lala olarak atandı. Bayezid ise onun Selim'e yardımcı olmaması için onu kendi yanına çağırıştı. Lala Mustafa ise Bayezid'e bağlılığını bildirmiş; ama padişahın emrine itaatten ayrılmayacağı için Selim'in yanına gideceğini bildirmişti. Ancak rakibi Rüstem Paşa'nın Bayezid'i desteklediğini bildiğinden Selim ile anlaşarak Bayezid'i âsi duruma düşürmeye çalıştı. Selim'den bunu sağladığı takdirde vezirlik sözü alan Lala Mustafa, hem Bayezid'i kışkırtarak onun yazdığı âsîlik içeren mektupları padişaha iletiyor hem de padişahın Bayezid'e gönderdiği mektupları ele geçirerek Bayezid'in mektubu getiren çavuşu öldürdüğü haberini saraya iletiyordu. Bkz. Turan, a.g.e., s.55. Solak-zâde, a.g.e., s.266-269.

¹⁰⁸ Turan, a.g.e., s.55. Uzunçarşılı, a.g.e., c.2, s.406.

¹⁰⁹ Solak-zâde, a.g.e., s.269-272. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.2, s.407. Peçevî, a.g.e., s.209-210.

¹¹⁰ Şehzade Bayezid, mektubunda babasına şöyle hitap etmişti;

*Tutalum iki elüm başdan başa kanda ola
Bu meseldür söylenür kim "Kul günâh itse n'ola"
Bâyezid'ün suçunu bağışla kıyma bu kula*

tarafından padişaha ulaşmadan engellendi. Padişaha ulaşan mektuplarda ise Sultan Süleyman af konusunda pek istekli davranmadı¹¹¹. Bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyen Bayezid yanına dört oğlunu almış, eşini ve bir çocuğunu da Amasya'da bırakarak Anadolu'nun doğusuna doğru hareket etti. Erzurum'da Ayas Paşa'nın yardımını alarak¹¹² İran topraklarına kadar ilerledi. İran topraklarına girdiğinde Şehzade'yi, Şah Tahmasb, Esterâbad taraflarında düşmanları ile mücadele içinde olduğu için karşılamamış, Şah Kulu Sultan karşılamıştı. Şah Kulu Sultan, Şehzade'yi büyük bir hürmetle ağırlamıştı. Şah Tahmasb, bir Osmanlı şehzadesinin kendisine sığındığı haberini duyunca, mücadelesini bırakarak Kazvin'e geldi. Şah Tahmasb, bu durumu bir fırsat¹¹³ olarak görmüş ve Kazvin'de Şehzade ile buluştuğunda, onunla kucaklaşarak, ona büyük bir hürmet göstermişti¹¹⁴. Şehzade ile konuşarak, şehzadenin askerlerini de çeşitli yerlere dağıtmış ve Osmanlı ile yapılacak pazarlıklar konusunda Şehzade'yi savunmasız bırakmıştı¹¹⁵. Şehzade'nin, Tahmasb'a sığındığını öğrenen Sultan Süleyman, Şehzade'nin teslimi konusunda, Tahmasb'a mektup gönderdi. Tahmasb ise Şehzade'nin affını isteyen bir mektup gönderdi. Ancak, Sultan Süleyman, Şah'ın isteklerini kat'i bir şekilde reddetti. Şah Tahmasb da Osmanlı ile aralarının bozulmasından ise çeşitli ödünler¹¹⁶ kazanarak Şehzade'yi teslim etmeyi kabul etti¹¹⁷. Şah'ın Şehzade'yi teslim etmeyi kabul etmesi üzerine padişah tarafından görevlendirilen Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa ve Kapıcıbaşı Sinan Ağa ile Şehzade Selim tarafından görevlendirilen Çavuşbaşı Ali Ağa İran'a giderek Şehzade Bayezid ve dört oğlunu teslim aldılar ve hepsini boğarak cesetlerini Sivas'a gönderdiler ve orada defnettiler¹¹⁸.

Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, görüldüğü üzere, şehzadelerin sancakbeyliği geleneği vahim neticeler doğurmuş, birçok defa nizâm-ı âlem bozulmuştu. Bu sebepten ötürü önce II. Selim sonra da III. Murad, Osmanlı padişahının merkezi ve mutlak otoritesi için bu geleneği değiştirmiş ve şehzadelerden yalnız büyük oğlu sancağa bey olarak göndermişlerdir. III. Mehmed ise bu geleneği tamamen ortadan kaldırmıştır¹¹⁹. Bu durum, Fatih'in Kanunnâmesi'nin uygulanması adına önemli bir adım teşkil etmiştir. Bu uygulamaların en dikkat çekenleri Sultan III. Murad ve III. Mehmed'in hükümdar olduktan sonra kardeşlerini boğdurtmaları hâdiseleridir.

Bî-günâhım Hak bilir devletlü sultânım baba

Bkz. Akman, a.g.e., Ek-VI

¹¹¹ Sultan Süleyman, mektubunda Şehzade Bayezid'e şöyle hitap etmişti;

Tutalum iki elün başdan başa kanda ola

Çünkü istiğfâr iderstün biz de afv itsek n'ola

Bâyezîdüm suçunu bağuşlarum gelsen yola

Bî-günâhım dime bâri tevbe kıl cânım oğul

Bkz. Akman, a.g.e., Ek-VI. Şehzade Bayezid, babasının kendisini affetmesi amacıyla, Rüstem Paşa ve kardeşi Mihrimah Sultan'ı aracı yapmışsa da bir netice elde edememişti. Bkz. Turan, a.g.e., s.111.

¹¹² Ayas Paşa, âsi olan şehzadeyi yakalamak yerine, ona; nal, mih gibi yardımlar etmenin yanı sıra çeşitli hediyeler de sunduğu için idam edilmiştir. Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.274.

¹¹³ Şah Tahmasb, Şehzade'nin kendilerine sığındığı haberini duyunca yanındakilere; “*Bu, bize büyük bir hediye*dir.” demişti. Bkz. Solak-zâde, a.g.e., s.276. Peçevî, a.g.e., s.212.

¹¹⁴ Şehzade, saraya girdiğinde, yoluna kıymetli ve resimli kumaşlar serdiler. Şehzadenin üstüne altın, gümüş, inci, firuze ve yakutlar saçtılar. Şehzadeye çok kıymetli hediyeler sundular. Bkz. Peçevî, a.g.e., s.212. Solak-zâde, a.g.e., s.277

¹¹⁵ Solak-zâde, a.g.e., s.278-279. Peçevî, a.g.e., s.213.

¹¹⁶ Sultan Süleyman, Şah'a Bayezid'i teslim ettiği için 300.000 bin altın, Şehzade Selim de 100.000 altın hediye etmişti. Peçevî, a.g.e., s.218.

¹¹⁷ Şah Tahmasb bir mektubunda diyordu ki; “Şehzade Bayezid bize sığındığında, biz ona kendisini Sultan'a teslim etmeyeceğimize dair yeminler ettik. Bunun için Şehzade'yi Sultan'a değil de Şehzade Selim'e teslim edelim.” Bkz. Peçevî, a.g.e., s.217. Şah, böylece müstakbel Osmanlı padişahı ile de şimdiden iyi ilişkiler temin etmiş oluyordu.

¹¹⁸ Şehzade Bayezid'in, Osmanlı elçileri tarafından tanınması için, saç ve sakalı tıraş ettirilmişti. Teslim sırasında Şehzade Bayezid'in üzerinde, kıymetsiz ve eskimiş kıyafetler vardı. Bkz. Peçevî, a.g.e., s.218.

¹¹⁹ İnalçık, Osmanlılarda Saltanat Verâseti..., a.g.m., s.91. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.46.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

II. Selim'in vefatından sonra tahta büyük oğlu Murad geçti ve Sultan III. Murad, beş kardeşini nizâm-ı âlem için boğdurttu¹²⁰. Sultan III. Murad'ın boğdurduğu kardeşleri; Mustafa, Osman, Süleyman, Selim ve Muhammed Ayasofya yanındaki türbeye defnolundular¹²¹. Benzer bir diğer hâdise de Sultan III. Mehmed'in hükümdar olduktan sonra 19 kardeşini boğdurması hâdisesidir¹²². Boğdurulan şehzadelerin isimleri şöyledir: Mustafa, Osman, Abdullah, Abdurrahman, Hasan, Ahmed, Yakub, Alemşah, Yusuf, Hüseyin, Korkud, Ali, İshak, Ömer, Alâeddin, Davûd, Cihangir, Selim, Bayezid¹²³. Bunlardan Mustafa, Osman, Bayezid ve Abdullah yetişkin olup diğer kardeşler çocuk yaştaydı¹²⁴. Bazı kaynaklarda Sultan III. Mehmed'in bu on dokuz kardeşinin dışında iki kardeşinden hamile olan yedi cariyeyi de denize atarak öldürttüğü¹²⁵, III. Murad'ın da benzer bir uygulama yaptığı yazılıysa da Osmanlı'nın yerli tarihçilerinin kaynaklarında bu iddiayı teyit edecek bilgi bulunmamaktadır¹²⁶.

Sultan III. Mehmed döneminde meydana gelen bir diğer hanedan içi katl hâdisesi de, Sultan'ın, oğlu Mahmud'u öldürmesi hâdisesidir. III. Mehmed'in oğullarından olan Mahmud, gayet azimli ve hareketli bir şehzadeydi. Babası Sultan Mehmed, Anadolu'nun doğusunda meydana gelen Kızılbaş ve celâlî ayaklanmalarına çok üzüldü ve yemekten içmekten kesilirdi. Şehzade Mahmud, babasını memnun etmek amacıyla, birçok defa babasına kendisini bu âsiler üzerine serdar eylemesini, bu sayede onların haklarından geleceğini söylemişti. Şehzade Mahmud, aynı zamanda şeyhlerden bazıları ile irtibata geçer, onlardan nusha, tılsım gibi şeyler edinirdi. Hatta bir keresinde şeyhin biri, Şehzade'ye yakında hükümdar olacağını bildirmişti¹²⁷. Kızlarağası da Şehzade'nin bu işlerini padişaha arz edince, padişah, Şehzade'nin daha önceki hal ve hareketlerinin üzerine bu faaliyetlerini de duyunca, önce onu hapse attırmış sonra da boğdurmuştur. Şehzade ile birlikte öldürülenler arasında Şehzade'nin validesi, şeyh ve bu işlere aracı olanlar da vardı¹²⁸.

¹²⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c.1, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.102. Peçevî, a.g.e., s.263. Uzunçarşılı, a.g.e., c.3, s.42. Akman, a.g.e., s.113. Hammer, III. Murad'ın kardeşlerini, saltanatına rakib olabilecekleri ihtimaline binaen öldürdüğünü yazar. Bkz. Hammer, a.g.e., c.4, s.60. Bir şiirde de bu olay şöyle anlatılmıştır:

*Bir kilime sığar hezâr gedâ
İki sultana teng olur dünyâ*

*Mihr ü meh iki hâkim olmağla
Oldular nüh-sipihre milk-ârâ*

*Taht-gâh anlara dü câ oldı
Birine rû-şenâ birine dücâ*

*Şeh-Selim'in makarrı zîr u zemîn
Hân Murad'ın makâmı fevk-ı 'ulâ*

Bkz. Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Dönemleri*, c.2, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri, 2000, s.226.

¹²¹ Faris Çerçi, a.g.e., c.2, s.227. Bazı kaynaklarda da Sultan III. Murad'ın boğdurduğu kardeşleri; Mustafa, Osman, Süleyman, Cihangir ve Abdullah olarak geçiyor. Bkz. Akman, a.g.e., s.113.

¹²² Selânikî, a.g.e., c.2, s.436.

¹²³ Solak-zâde, a.g.e., s.362. Faris Çerçi, a.g.e., c.2, s.228. Akman, a.g.e., s.115.

¹²⁴ Akman, a.g.e., s.116. Hammer, a.g.e., c.4, s.226.

¹²⁵ Hammer, a.g.e., c.4, s.227.

¹²⁶ Akman, a.g.e., s.117.

¹²⁷ Hammer, a.g.e., s.356

¹²⁸ Peçevî, a.g.e., s.418. Hammer, a.g.e., s.356. Şehzade'nin öldürülmesi hâdisesi o dönemde İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Henry Lello'nun raporunda şöyle belirtilmiştir: Şehzade Mahmud, babasının devlet işlerini yönetmekte yetersiz olduğunu, devletin tamamen büyük annesi valide sultan tarafından sevk ve idare edildiğini görmekte, bundan annesine dert yamaktaydı. Annesi, oğlunun ve Sultan'ın akıbetinin ne olacağını bir şeyhe sorma gereğini duydu. Gelen cevabî mektup, yanlışlıkla şehzadenin annesine değil de ihtiyar valide sultana verildi. Valide sultan da padişahı kızkırtarak bu işin üzerine eğilmesini temin etti. Padişah, Şehzade Mahmud'u çağırarak sorguya çekti, ancak Şehzade'nin olup

Osmanlı tarihinde en büyük hanedan içi katl hâdisesinin yaşandığı III. Mehmed dönemi aynı zamanda Osmanlı şehzadeleri açısından önemli bir değişikliğin de yaşandığı dönem olmuştur. Bu dönemden itibaren artık şehzadeler sancağa gönderilmemiş, sarayda kafes hayatı denilen bir hayat yaşamışlardır. Sultan Mehmed vefat ettiğinde sarayda iki oğlu vardı. Bunlardan biri Ahmed diğeri de Mustafa idi. Ahmed padişah olduğunda henüz evlenip çocuğu olmadığından kardeşi Mustafa'ya dokunmamıştı; ama çocukları olduktan sonra Mustafa'yı öldürtmek istemişse de, devlet erkânı, Mustafa'nın aklının zaten yetersiz olduğunu, padişaha zarar verebilecek bir konumda olmadığını söyleyerek O'nu ikna etmişlerdi. I. Ahmed vefat ettiğinde, saltanat için yetişkin evladı olmadığından, O'nun yerine kardeşi Mustafa hükümdar oldu¹²⁹. Sultan Mustafa hükümdar olduğunda herhangi bir hanedan içi katl hâdisesi yaşanmadı. Sultan Mustafa'nın kısa süren bu ilk hükümdarlığı sonrası II. Osman padişah oldu. Sultan II. Osman döneminde hanedan içi katlin bir örneği mevcuttur. Aslında II. Osman'ın altı kardeşi vardı¹³⁰ ve II. Osman bu kardeşlerinin hayatına dokunmamıştı. Ancak kendisi Hotin Seferi'ne çıkmadan önce fitne çıkma ihtimaline binaen, saltanatı ele geçirebilecek yaşta olan kardeşi Mehmed'i, Rumeli Kazaskeri Kemaleddin Efendi'den aldığı fetva ile katlettirmiştir¹³¹. Sultan Osman'ın, diğer kardeşlerine dokunmayarak yalnız saltanatı ele geçirme ihtimali olan kardeşini öldürmesi eski geleneğin ortadan kalkmaya başladığını gösteren önemli bir gelişme olmuştur.

Osmanlı'nın buhran döneminde, şedid yönetimi ile devlet otoritesini yeniden sağlayan Sultan IV. Murad döneminde de hanedan içi katlin örnekleri mevcuttur. Sultan Murad'ın hayatta Bayezid, Süleyman, Kasım ve İbrahim isimlerinde dört kardeşi vardı. Bunlardan Bayezid diğerlerinden büyüktü. Sultan Murad, hükümdar olduktan sonra kardeşlerinin hayatına dokunmamıştı; ama yeniçeriler çıkardıkları isyanlarda Sultan'a "*Şehzadeleri çıkar görelim.*" diyerek bir nevi ona gözdağı veriyorlardı¹³². Sultan Murad da, şehzadelerin kendisine karşı koz olarak kullanılmasını engellemek, belki de II. Osman'ın başına gelenlerin kendi başına gelmesinin de yolunu kapamak amacıyla kardeşlerini ortadan kaldırmak için uygun bir ortamın oluşmasını beklemekteydi. İşte bu fırsat Revan'ın fethi ile eline geçmişti. Revan'ın fethine dair haberler payitahta ulaştığında halk ve ekser kesim fetih şenlikleri ile meşgul olacaktı, dolayısıyla kardeşlerin öldürülmesi çok da büyük bir tepki ortaya çıkarmayacaktı. Fetihnâme-i Hümâyûn'u İstanbul'a getiren Kapıcılar Kethüdası Salih Ağa ve Müsahip Beşir Ağa, aynı zamanda şehzadeler Bayezid ve Süleyman'ın da katl fermanını Kaymakam Bayram Paşa ve Bostancıbaşı Duçe Mehmed Ağa'ya

bitenden haberi yoktu. Bunun üzerine annesi sorguya çekildi; oğlunun istikbalini öğrenmek üzere kendisinin şeyhe başvurduğunu, şehzadenin keyfiyetten haberi olmadığını söylediye de kimseyi ikna edemedi. O gece şehzadenin annesi ve bu işe dâhil olduğu sanılan 30 kişi çuvallara konularak denize atıldı. Bkz. Akman, a.g.e., s.121.

¹²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., c.3/1, s.127.

¹³⁰ II. Osman'ın kardeşleri; Mehmed, Murad, Bayezid, Süleyman, Kasım ve İbrahim'di. Bunlardan Murad ve İbrahim hükümdar olmuş diğerleri ise katledilmişlerdir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.3/1, s.127.

¹³¹ Selânikî , a.g.e., c.2, s.460. Solak-zâde, a.g.e., s.466. Bu katl hâdisesi için II. Osman, önce Şeyhülislam Esad Efendi'den fetva almak istemişse de Esad Efendi fetva vermemiştir. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., c.3/1, s.130. II. Osman'ın kardeşinin katli için fetva istemesi, hanedan içi katl hâdisesinin artık kabul edilmediği anlamına gelebilir. Esad Efendi'nin Sultan'ın fetva isteğini reddetmesi de bunun somut örneğidir. Ayrıca Sultan III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde kardeşlerin hepsi öldürülürken, bu olayda yalnız saltanata geçme ihtimali olan kardeş öldürülmüştür. Şehzade Mehmed'in öldürülmesine niyet edildiğinde II. Osman'a şöyle demişti: "*Osman, Allah'dan dilerim ki ömür ve devletin berbâd olub beni ömrümden nice mahrûm eyledin ise sen dahi behre-mend olmayasun.*" Bkz. Naîmâ, a.g.e., c.2, s.460. Gerçekten de Şehzade Mehmed'in bu bedduası tutmuş ve II. Osman kısa bir süre sonra acı bir şekilde can vermiştir.

¹³² Naîmâ, a.g.e., c.3, s.708. Yeniçerilerin bu istekleri karşısında, şehzadeler yeniçerilere; "*Bizden ne istersiniz, biz köşe-i hamûlde kendi hâlimize meşgul iken hâlimize komayıp nâmımızı anmak bizi lisâna getirmek niçindir, yoksa bizi müttehem edip sebeb-i izâ'at mi olmak istersiz. Allah'dan korkmayıp padişah hazretlerinden şerm ü hayâ etmeyip böyle tuğyan edersiz. Lillâhi te'âlâ bizi hâlimize kon ki bize sizin himâyet ve hirâsetiniz gerekmez.*" diye seslendiler. Bkz. Naîmâ, a.g.e., c.3, s.708-709. Şehzadelerin bu tavırları, kendilerinin bu tür işlere alet edilerek katledilmelerine gerekçe oluşmasını engellemek istemelerinden olsa gerektir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring2014

ilettiler. İşte bu emir ile iki şehzade katledildi¹³³. İki şehzadenin katlinden sonra Sultan'ın Kasım ve İbrahim olmak üzere iki kardeşi hayatta kalmıştı. Bunlardan Kasım da ağabeyleri ile aynı kaderi paylaştı. İki yıl sonra Bağdat üzerine düzenlenen sefer esnasında yine halkın fetih haberleri ile ilgilendiği bir zamanda Kasım boğdurularak katledilmiştir¹³⁴.

Sultan IV. Murad'ın kardeşlerini bu şeklide öldürmesinden sonra uzun bir süre hanedan içi katl hâdisesi zuhur etmedi, tâ ki III. Osman'ın saltanatına kadar. I. Mahmud'un vefatı üzerine hükümdar olan III. Osman, uzun süre yaşamış olduğu saray hayatından mütevellid asabî ve sosyal ilişkilerden uzak bir kişilikte yetişmişti. Sık sık yüksek devlet memurlarını değiştirmesi onun dikkat çeken özelliklerindendi. Padişahın bu kadar sık değişiklik yapmasının bir sebebi de III. Ahmed'in çocuklarını öldürmek için olduğu söylenmektedir¹³⁵. Sultan Osman, amcaoglu olan Mehmed'i Hekimoğlu Ali Paşa'ya öldürtmek istemişse de Hekimoğlu bu isteği kabul etmemiştir¹³⁶. Hekimoğlu'na isteğini yaptıramayan Sultan Osman onu görevden aldıktan sonra bu isteğini ikinci kez sadrazam yaptığı Bâhir Mustafa Paşa'ya yaptırmış ve Şehzade Mehmed boğularak katledilmiştir¹³⁷.

Katl hâdiselerinden biri de padişahlıktan hal' edilmiş Sultan III. Selim'in halefi IV. Mustafa'nın emriyle öldürüldüğü ile ilgili hâdisedir. III. Selim'in kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid ordusu, yeniçerilerin ve bazı devlet adamlarının hoşuna gitmemişti. Özellikle yeniçeriler fırsat buldukça Nizam-ı Cedid aleyhinde faaliyet göstermiş, şehzade Mustafa ve adamları da bu faaliyetlere desteğini esirgememişti¹³⁸. Sultan III. Selim, Nizam-ı Cedid'i kaldırdığını ilan etmiş olsa da, 1807 yılında küçük bir isyan hareketi olarak başlayan Kabakçı Mustafa İsyanı kısa sürede büyük bir isyana dönüşmüştü¹³⁹. Bu isyan sonucunda Sultan Selim tahttan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa getirilmişti. III. Selim'in hal' hâdisesini duyan ve Selim'e bağlılığı ile bilinen Alemdar Mustafa Paşa saraya gelerek Selim'i görmek istediğini bildirdi; ama onun asıl niyeti III. Selim'i ziyaret değil, onu tekrar padişah yapmaktı. Ancak IV. Mustafa ve yandaşları saltanatı III. Selim'e vermek niyetinde değillerdi¹⁴⁰. İşte bu durum sarayda büyük bir iç çekişmenin varlığını gösteriyordu. Alemdar'ın gelmesi ve niyetini belli etmesi gruplar arası çekişmeyi de açıkça ortaya koydu. IV. Mustafa ve yandaşları, Alemdar'ın niyetinin gerçekleşmemesinin bir tek yolunun olduğu, bu yolun da Sultan Selim'in öldürülmesi olduğuna karar vermişlerdi. Bu kararı tatbik etmek amacıyla Sultan Selim'in odasına girdiler ve Selim'i katlettiler¹⁴¹. IV. Mustafa'nın, Sultan

¹³³ Naîmâ, a.g.e., c.3, s.825.

¹³⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., c.3/1, s.199.

¹³⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.54. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.5, s.339.

¹³⁶ Hekimoğlu, padişahın bu teklifini reddedince padişah kendisine *hain* diye hitap etmişti. Hekimoğlu da padişaha; "*Hainliği katillğe yeğ tutarım.*" diye cevap vermişti. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.324.

¹³⁷ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.324. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., c.5, s.339-340.

¹³⁸ Selim, Mustafa'nın hükümdar olmak için çevirdiği entrikaları bildiği halde bilmezlikten gelerek göz yummuştu. Bunda kendisinin erkek evladının olmamasının da tesiri vardı. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.143.

¹³⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.214-221.

¹⁴⁰ Alemdar Mustafa Paşa tarafından IV. Mustafa'ya gönderilen Şeyhülislam Arif Efendi, Sultan III. Selim'in cülusunun istendiğini belirtir. Bunun üzerine sinirlenen Sultan, "*Sizler Sultan Selim'i istiyorsunuz pek güzel Sultan Selim'i veririm ancak telef ve helâk edüb cenazesini veririm.*" cevabını verir. Ayrıca cülus isteğini duyan IV. Mustafa'nın, "*Ben tahttan inmem. Sebebi nedir? Düşmana bir kale mi teslim ettim veya devlete bir zararım mı dokundu. Şunu bil ki ölsem de inmem, lazım geleni yapar ve kendimi rezil etmem.*" şeklinde cevap vermesi, Sultan Mustafa'nın taht uğruna Selim'i öldürme niyetini benimsediği anlaşılıyor. Bkz. Aysel Danacı-Yıldız, "III. Selim'in Katilleri", *Osmanlı Araştırmaları*-31, İstanbul, 2008, s.61-62.

(http://english.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli%C4%B1_sy31/2008_31_YILDIZA.pdf).

¹⁴¹ Aysel Danacı-Yıldız, a.g.e, s. 65-67. Hammer, a.g.e, c.9, s.183-184. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1, s.82-83.

Selim'in katlinde parmağı olduğu dönemin birçok kaynağında sabittir. Bu sebeple bu olay hanedan içi katl hâdiselerinden biri sayılabilir.

Sultan IV. Mustafa'nın ve yandaşlarının Sultan Selim'i katletmeleri, Sultan Mustafa'nın saltanatı kalmasını sağlamak için yeterli değildi. Çünkü bir de kardeşi Mahmud vardı. Sultan Mustafa'yı hükümdar olarak görmek istemeyenlerin onun hükümdarlığı için mücadele edecekleri açıktı. Bu sebeple Sultan Mustafa ve yandaşları, Sultan Selim'i öldürdükten sonra Mahmud'u da öldürmek istemişler; ama başaramamışlardı. Şehzade Mahmud'un lalası ve bazı hizmetkârları, onu müdafaa etmeyi başarmış ve Şehzade Mahmud'u saraydaki karışıklıktan yararlanarak hükümdar ilan etmişlerdi¹⁴².

Sultan II. Mahmud döneminde sadrazamlık görevini üstlenen Alemdar Mustafa Paşa, Sultan Selim'in katli olayında parmağı olan birçok kişiyi cezalandırdı ve otoritesini kurdu. Ancak onun, reform politikaları, özellikle askeri alandaki reformları yeniçerilerin tepkisini çekiyordu¹⁴³. Alemdar'ı ortadan kaldırmak için fırsat kollayan yeniçeriler Bab-ı Ali'ye saldırdılar ve Alemdar'ın bir cephanelikte ölmesine sebep oldular¹⁴⁴. Alemdar Mustafa Paşa gibi bir otoriteyi ortadan kaldıran yeniçeriler, birçok ileri gelen devlet adamlarının konaklarını yağmaladılar. Onların yeni amacı II. Mahmud'u tahttan indirerek tekrar IV. Mustafa'yı hükümdar ilan etmektir. Bu amaçlarını alenen dillendirmeye başlamaları sonrası II. Mahmud'un yanında yer alan devlet erkânı, yeniçerilerin amaçlarının boşa çıkarılması için Şeyhülislam Salihzâde Esad Efendi'den fetva aldılar ve II. Mahmud'un da onayını alarak IV. Mustafa'yı öldürdüler¹⁴⁵. II. Mahmud'un onayı alındığından dolayı IV. Mustafa'nın öldürülme hâdisesi de hanedan içi katle dâhil edilebilir.

3. Hanedan içi katl meselesinin sebepleri

Hanedan içi katl hâdiselerinin temel sebebi, Osmanlı'da saltanat veraset sisteminin belli bir kaideye bağlanmamış olmasıdır. İzahatı aşağıda yapılacak olan bu temel sebebin ortaya çıkardığı sorunlar iki önemli gerekçeyle çözümlenmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri; hükümdarların iktidarlarını muhafaza etmek istemeleridir. Bu isteklerine tehdit olabilecek unsurların, hanedan üyelerinin katledilmesi gerekse dahi, ivedilikle ortadan kaldırılması veya tehdit unsuru olmaktan çıkarılması gerekmektedir. İkincisi ise, hükümdarların halka karşı sorumluluklarının bir sonucu olarak nizam-ı âlem'i sağlama gerekliliğidir. Hükümdarlar hem iktidarlarını muhafaza etmek hem de nizam-ı âlem'i sağlamak için hanedan içi katl seçeneğini birçok defa kullanmışlardır.

Osmanlı hükümdarlarının iktidarlarını tehdit edebilecek, nizam-ı âlem'i bozabilecek unsurların ortaya çıkmasında iç ve dış mihrakların mühim bir etkisi görülmektedir.

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren sınır komşusu olan Bizans İmparatorluğu, Osmanlı karşısında aldığı yenilgilerden sonra varlığını idame ettirmek için Osmanlı şehzadelerini Osmanlı padişahlarına karşı bir koz olarak kullanmıştır. Bizans, bunu, ya şehzadeleri kışkırtarak ya da elinde rehin tutarak uygulamıştır. II. Murad dönemindeki Düzmece Mustafa Olayı, Şehzade Mustafa Olayı ve Şehzade Orhan Olayı Bizans'ın Osmanlı hanedan üyelerini Osmanlı'ya karşı bir koz olarak kullandığı olaylardan bazılarıdır. Bizans ile benzer bir politika benimseyen devletlere Memlûkler ve Safevîler de örnek gösterilebilir. II. Bayezid döneminde Cem Sultan'ın, Yavuz

¹⁴² Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.228. Şehzade Mahmud'un hükümdarlığını duyan IV. Mustafa, "Ben tahttan inmedim, Mahmud'u kim çıkarttı?" diye söylenmişti. Bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa IV", TDVİA, c.31, Ankara, 2006, s.284.

¹⁴³ Yeniçeriler, Alemdar Mustafa Paşa aleyhinde propagandalar yürüttükleri gibi, Bab-ı Ali duvarlarına, "Rumeli'den geldi bir çitak, bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak" benzeri afişler asarak Paşa'yı tehdit ediyorlardı. Bkz. Fatih Ünal, "Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüğünden 1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası", *SosyalAraştırmalar Dergisi*, c.1, Sayı:4, 2008, s.579.

¹⁴⁴ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c.3-4, s.230-231. Karal, a.g.e., c.1, s.95.

¹⁴⁵ Mumcu, a.g.e., s.179. Karal, a.g.e., s.96.

Sultan Selim döneminde kardeşi Ahmed'in oğullarının Memlûklere iltica etmeleri; Kanuni döneminde Şehzade Bayezid'in Şah Tahmasb'a iltica etmesi; Yıldırım Bayezid döneminde Şehzade Mustafa'nın Timur tarafından esir alınması gibi hâdiseler Osmanlı'ya rakip olan devletlerin benimsedikleri önemli dış politikalardan olmuştur.

Hanedan üyelerinin katledilmesindeki önemli sebeplerden birisi de bazı şehzadelerin saltanat veraset sisteminden kaynaklanan taht mücadelesi içerisine girmesidir. Osmanlı saltanat veraset usulünün belli bir kaideye bağlanmamış olması taht mücadelelerinin en önemli sebebidir. Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk ve İslam devletlerinden daha merkeziyetçi bir yapıda olmasına rağmen I. Ahmed dönemine kadar tahta kimin geçeceğini bir kaideye bağlamamıştı. I. Murad, hükümdarlık hakkının oğullarına ait olduğu kaidesini getirerek nispeten taht kavgasının daha geniş yelpazede cereyan etmesini engellemişti. Ama hükümdarın hangi oğlunun başa geçeceği belli bir kaideye bağlanmamıştı. Buna rağmen hükümdarlar bazı temayüller sergileyerek kimin hükümdar olacağını belirlemeye çalışmışlardı. Hükümdar olması istenen şehzadenin payitahta yakın bir sancağın yöneticisi yapılması bu temayüllerden biridir. Bir diğer temayül de yaşı büyük olan şehzadenin hükümdar olarak tercih edilmesidir. Bu temayülde doğrudan hükümdarın etkisi olduğu gibi farklı kesimlerin de etkisinin olduğu görülmüştür¹⁴⁶. Bu temayüllere rağmen Fatih'in kanunnâmesinde yer alan “*her kimesneye saltanat müyesser ola*” ifadesi kimin hükümdar olacağını belli bir kaideye bağlanmadığının en somut göstergesidir. Bu durum birçok kez taht mücadelesine sebep olmuş ve devlet parçalanmanın eşiğine dahi gelmiştir. Yapılan mücadeleler neticesinde hanedan içi katl hâdiseleri yaşanmıştır. Fetret devrinde yaşanan mücadeleler veraset sisteminden kaynaklanan hanedan içi katl'in önemli örneklerinden olduğu gibi Fatih'in kardeş katli yasasının önemli gerekçelerinden biri olduğu söylenebilir. Yine Sultan I. Selim'in kardeşleri Korkud ve Ahmed'i katletmesi daha babaları II. Bayezid döneminde aralarında taht mücadelesinin başlamasından kaynaklanmaktadır. II. Murad dönemindeki Düzmece Mustafa ve Şehzade Mustafa isyanları da saltanat veraset sisteminden kaynaklanan hanedan içi katl hâdiselerine örnek gösterilebilir. Hanedan içi katl hâdiselerinin temel gerekçesi olan saltanat veraset usulünün belli bir kaideye bağlanması I. Ahmed döneminde olmuştur. Onun döneminden itibaren hanedanın ekber evladının hükümdar olması temayül haline gelmiş ve kanunlaşmıştır. I. Ahmed vefat ettiğinde oğlu değil kardeşi Mustafa hükümdar olmuştur¹⁴⁷. I. Ahmed dönemindeki bu değişim, hanedan içi katlin seyrini değiştirmiş; ama sona ermesini sağlayamamıştır.

İktidarın ve devletin muhafazası yani *devlet-i ebed müddet* anlayışının tecellisi ve nizam-ı âlemin korunması fikirleri de hanedan içi katl hâdiselerinin mühim nedenleri arasında gösterilebilir. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde ¹⁴⁸ yer alan “*Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat*

¹⁴⁶ I. Murad, Kosova Savaşı'nda bir Sırp tarafından ağır yaralandığında iyileşemeyeceğini anlayınca, ümeraya kendi yerine büyük oğlu Bayezid'in geçmesini istemişti. Sultan Çelebi Mehmed de kendisine nüzül isabet ettiğinde iyileşemeyeceğini anlayınca ümeraya kendi yerine büyük oğlu Murad'ın geçmesini istemişti. Orhan Gazi vefat ettiğinde yerine büyük oğlu olan Murad'ın getirilmesinde Ahilerin etkisi olmuştu. Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, a.g.e., c.1, s.160-370. Ümeranın padişah seçiminde etkisi için bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, a.g.e., s.43-44.

¹⁴⁷ Ahmed Refik, a.g.m., s.946.

¹⁴⁸ Kanunnâme-i Âl-i Osman olarak bilinen bu kanunnâme, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren câri olup, o zamana kadar bir araya toplanmamış kanunların derlenmesiyle teşekkül etmiş ve küçük bazı teferruatlarla yüzyıllarca bu devletin teşkilât ve müesseselerinde yürürlükte kalmış bir eser olarak büyük önem taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi” *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı:33, Mart 1982. Fatih'in kanunnamesi ile ilgili Osmanlı'nın son zamanlarında, özellikle Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası'nda Ahmed Refik, Celal Nuri, Mehmed Ata ve Abdurrahman Şeref arasında tartışılmıştır. Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde Fatih kanunnâmesinin nüshası bulunarak Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından negredilmiştir. Bkz. Mehmed Ata, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, c.4, 1335/1918, numara 84, s.977-978. Ahmed Refik, a.g.m., s.944-947. Celal Nuri, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, c.4, 1336/1918, numara:81, s.925-927. Abdurrahman Şeref, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, c.4, 1335/1918, numara, 82, s.943-944.

müeyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münasibtir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişlerdir. Anınla âmil olalar." maddesi bu anlayışın en önemli göstergesidir. Mehmed Ata, Fatih'in kanunnamesindeki bu yasanın sebebini Fatih'in *cihângirlikten ziyade cihândârlık* emelinde olmasına bağlar. O'na göre; Fatih, "*İskenderler, Cengizler, Timurlar gibi birçok memleketleri istilâdan ziyade, feth ettiği mahallerde devlet-i müstakarra tesis etmek arzusunda idi.*" İskender'in, Cengiz'in, Timur'un devletleri onların vefatlarından sonra ahfadı arasında taksim edilmişti. Fatih, devletin kendinden önceki büyük padişahların devletleri gibi kısa sürede parçalanmasını istemiyordu. İşte bu sebeple böyle bir yasa çıkarmıştı¹⁴⁹. Ahmed Refik ise, Osmanlı sultanlarının nizam-ı âlem için yaptıkları katl hâdiselerine ulemanın cevaz vermesini saltanat ile hilafet algısının Osmanlılarda farklı olmasından kaynaklandığını belirtir. O'na göre; saltanat Osmanlıların mülkiyetidir ve oğullar ve kardeşler arasında paylaşılabilir; ama hilafet mülkiyet olmadığı için paylaşılamaz. Bu sebeple Osmanlılar; "*İslâmiyet'i kabul ettikleri zaman, İslâm hukukuna riayet etmeyi memleketlerinin muhafazası ve inkisama uğramaması nokta-i nazarından daha muvafık buldular. Memleketi evladları ve kardeşleri arasında taksim etmemeye karar verdiler.*" ve nizam-ı âlem ve saltanatlarının bekası için ailelerinden fedakârlık ettiler¹⁵⁰. Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakub'u, I. Murad'ın kardeşleri İbrahim ve Halil'i, Fatih'in kardeşi Ahmed'i, III. Murad ve III. Mehmed'in kardeşlerini katletmelerinin gerekçelerinden biri de *atam dedem kanunu* da denilen nizam-ı âlem olduğu söylenebilir.

Saray çevresinde meydana gelen entrikalar da bazı hanedan üyelerinin katledilmesinde önemli bir sebep olmuştur. Kendi mevkiini başa geçecek şehzadeye bağlayan bazı devlet adamları ve saray sakinleri bu kirli oyunların mimarları olmuşlardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid'in katledilmeleri hâdiseleri, sarayda yaşanan entrikaların önemli sonuçlarından olduğu söylenebilir. II. Osman'ın katledilmemesi halinde çıkarlarını gözeten valide sultan ve Kara Davut Paşa II. Osman'ı katlettirmişlerdi¹⁵¹. III. Selim'in ve IV. Mustafa'nın katledilmeleri de benzer sebeplere dayandırılabilir.

Hanedan içi katl hâdiselerinin önemli nedenlerinden birisi de kapıkulu askerlerinin şehzadeleri padişaha karşı koz olarak kullanmasıdır. II. Selim dönemine kadar şehzadeler sancaklara yönetici olarak gönderilirken II. Selim döneminde yeni bir usul ortaya çıktı; şehzadelerden yalnız yaşça büyük olanı sancağa gönderilecek diğerleri de sarayda tutulacaktı. Böylece şehzadeler arası taht mücadelesi önlenmiş olacaktı. Yani saltanat veraset usulü bir kaideye bağlanmış ve veliaht tayin edilmiş olunacaktı. Hükümdar öldüğünde sancakta bulunan şehzade hükümdar olacak ve kanun mucibince kardeşlerini katledecek ve iktidarı koruma altında olacaktı. Ancak bir süre sonra sancaklara şehzade gönderilmesi usulü tamamen kaldırılarak şehzadelerin hepsi sarayda tutuldu. Böylece hükümdar kendisine karşı çıkabilecek rakiplerini eli altında tutacaktı. Ama bu usul başka bir sorunu ortaya çıkarmıştı. Devlet merkezindeki kapıkulu askerleri herhangi bir sebeple ayaklanabilir ve saraydaki diğer bir şehzadeyi hükümdar yapmak isteyebilirlerdi¹⁵². Böyle bir durumun ortaya çıkmasını engellemek isteyen bazı Osmanlı padişahları sarayda bulunan kardeşlerini öldürme fırsatını aramışlar ve fırsat bulduklarında da katl hâdiseleri gerçekleşmiştir. Nitekim II. Osman'ın, askerlerin kendi yerine geçirebilecekleri endişesi ile kardeşi Mehmed'i katletmişti. Daha önemli bir örnek IV. Murad döneminde yaşanmıştır. Kapıkulu askerleri çıkarttıkları isyanlarda IV. Murad'a şehzadeleri görmek istediklerini söylemeleri, bazen bir şehzadenin ismini padişaha karşı bağırımları IV. Murad'ı kardeşlerini katletmeye sevk etmişti.

¹⁴⁹ Mehmed Ata, a.g..m., s.977-978

¹⁵⁰ Ahmed Refik, a.g.m., s.947.

¹⁵¹ Zinkeisen, a.g.e.,c.3, s.534.

¹⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.140-141.

Osmanlı padişahlarının kendilerinden önceki Türk devletlerindeki iktidar algısından farklı bir iktidar algısı benimsemelerinin de hanedan içi katl hâdiselerine dolaylı da olsa sebep olduğu söylenebilir. Osmanlı öncesi Türk devletleri ülüş sistemi gereği iktidarlarını başka bir hanedan üyesi ile paylaşabiliyorlardı. Bu durumun sonucu olarak da Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar gibi Türk devletlerinde bölünmeler yaşanmıştı. Osmanlı padişahları ise ülüş sistemi doğrultusunda ülkenin aralarında pay edilmesini talep eden kardeşlerinin isteklerini kesin bir dille reddetmişlerdir. Nitekim Çelebi Mehmed, ağabeyi İsa Çelebi'ye ülkenin aralarında paylaşılmasını teklif ettiğinde İsa Çelebi bu teklifi sert bir dille reddetmişti¹⁵³. Aynı şekilde Cem Sultan, II. Bayezid'e benzer bir teklifte bulunduğu II. Bayezid bu teklifi reddetmişti¹⁵⁴. Mehmed Çelebi'nin Musa Çelebi ile mücadelesinde Timur'un oğlu Şahruh, Mehmed Çelebi'ye bu kavgayı sona erdirmesini, ülüş geleneğine uymasını bildirmiştir. Mehmed Çelebi ise Şahruh'a cevaben; *"Söylediklerinize uymak isteriz amma, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri bu iş tecrübelerle töre olarak yerleşmiştir. Saltanat ortaklık kabul etmez. ...İki derviş bir kilime sığar, lakin iki padişah bir iklim sığmaz..."* ifadelerinin yer aldığı mektubu yazmıştır¹⁵⁵. Ülkenin bölünmezliği esasını benimseyen padişahlar sayesinde Osmanlı Devleti, kendinden önceki bazı Türk devletlerinin düştüğü duruma düşmemiştir. Aynı zamanda bu olaylar, devletin bütünlüğü uğruna kardeşlerin dahi feda edilebileceğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Tüm bu nedenler incelendiğinde, katl hâdiselerinin padişahların sadece iktidar hırsları sebebiyle gerçekleşmediği, birçok defa katl hâdiselerinin zorunluluk sebebiyle yaşandığı görülmektedir. Zaten Osmanlı padişahlarının katl tercihleri doğrudan ortaya çıkmış bir durum değildir. Şehzadelerin komşu devletlere rehin verilmesi, gözlerine mil çekilmesi, hatta onlarla sulh yoluna gidilmesi gibi çözüm yolları denemiştir¹⁵⁶. Ancak, nizam-ı âlem'i bozacak birçok iktidar mücadelesinin devleti düşürdüğü durum, padişahlar ve devlet yöneticileri nezdinde önemli bir tecrübe olmuş ve bu durum kardeş katlinin yasalaşması sürecini doğurmuştur.

4. Hanedan üyelerinin infazı ve cenazeleri

Osmanlı padişahları genellikle gerçekleştirmek istedikleri icraatlardan önce icraatın dine uygun olup olmadığı konusunda hukukçu âlimlere danışarak onlardan fetva alırlardı¹⁵⁷. Ulemadan fetva almak mecburi değil, istişarî olmakla birlikte padişahın icraatlarının meşruluğu açısından son derece önemli görülmüştür¹⁵⁸. Kardeşlerini katletmek isteyen bazı Osmanlı padişahları, bu icraatlarını meşrulaştırmak için ulemadan fetva alma yolunu tercih etmişlerdir. Fatih'in kanunnâmesinde geçen *"Ekser ulema dahi tecviz etmiştir."* şeklindeki ifade, padişahların katl konusunda meşru davrandıklarını göstermeyi amaçlamış olabileceklerini gösterir. Bu fetvaya rağmen Fatih'ten sonraki bazı padişahlar katl için fetva almayı gerek görmüşlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Şehzade Mustafa ve Bayezid için, III. Mehmed oğlu Mahmud için¹⁵⁹, II. Osman kardeşi

¹⁵³ Münecimbaş, a.g.e., c.1, s.153.

¹⁵⁴ Münecimbaş, a.g.e., c.2, s.373.

¹⁵⁵ Akman, a.g.e., s.141-142.

¹⁵⁶ Örneğin, Orhan Bey hükümdar olduğunda kardeşi Alaaddin'i öldürmek yerine taht iddiasında olmadığı için ona bir miktar iktâ vermiş ve onu hayatta tutmuştu. Bkz. Aşıkpaşazade, a.g.e., s.42-43.

¹⁵⁷ Örneğin, bir gün Kanunî Sultan Süleyman, sarayın bahçesinde nadide güllere ve armut ağacına musallat olan karnecaların telef edilmesi için Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'den (1490-1574) aşağıdaki beyitle fetva ister:

"Dırahta ger ziyân etse karınca / Ziyânı var mıdır anı kırıncı?"

Padişahın bu fetva talebi üzerine, Ebussuûd Efendi de şöyle bir beyitle cevap verir:

"Yarın Hakk'ın divânına varınca / Süleyman'dan hakkın alır karınca!" Bkz. Sabri Erturhan, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkıhî Hükümler", *Bilimname* XVII, 2009/2, s.116.

¹⁵⁸ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi", s.1114. (<http://afakkulubu.org/wp-content/uploads/2014/03/EB.Ekinci.2006-Osmanl%C4%B1-Hukukunda-Karde%C5%9F-Katli-Meselesi.pdf>)

¹⁵⁹ Mumcu, a.g.e., s.181.

Mehmed için¹⁶⁰, IV. Murad kardeşleri Bayezid ve Süleyman için¹⁶¹, II. Mahmud ve ümerası IV. Mustafa için¹⁶² dönemin âlimlerinden fetva istemişlerdir. Fetva isteğine olumsuz yanıt veren şeyhülislamlar da olmuştur. III. Murad ve II. Osman'ın kardeşlerinin katli için fetva istemişler; ama dönemin şeyhülislamları fetva vermemişlerdir¹⁶³. Onlar da fetvayı başka âlimlerden almışlardır.

Hanedan üyelerinin infazında ise eski Türk ve Moğol geleneğinin hâkim olduğu görülmektedir. Geçmişte birçok kavim veya kabilede iktidarda bulunan kişilerin kanının dökülmesinin yasak olduğu görülmektedir. Özellikle hükümdar ailesinden olan kişilerin katledilmeleri gerektiğinde, kanlarının kutsallığı sebebiyle, kan dökülmeden ekseriyetle boğularak katledildikleri görülmektedir. İslam öncesi Türk devletlerinde görülen bu usul İslamiyet'in Türkler tarafından benimsenmesinden sonra da devam etmiştir. Selçuklularda, Sultan Melikşah kendisine isyan eden amcasını bir rivayete göre kirış ile boğdurmuştu. Aynı şekilde Aplanslan'ın oğlu Tutuş Suriye Türkmenleri'nin başındaki Türkmen kabile reisini, Sultan Berkayaruk da amcası Töküş'ü isyan teşebbüsünden dolayı boğdurmak suretiyle katletmişti. Anadolu Selçuklularında Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. Keykubâd'ın zevcesini keman kirışıyle boğdurmuştu. Yine Anadolu Selçuklu ricalinden bazı kişiler Sultan Rükneddin'i benzer bir şekilde boğdurmuşlardı¹⁶⁴. Osmanlı padişahları da bahsedilen hâdiselerdeki uygulamalara benzer bir şekilde katletmek istedikleri hanedan üyesini boğdurarak katletmişlerdir. Osman Gazi'nin Dündar Bey'i okla öldürdüğü, II. Bayezid'in, oğlu Selim tarafından zehirletildiği gibi iddiaların yanı sıra III. Selim'in kan dökülerek öldürülmesi gibi hâdiselerin de bulunduğunu unutmamak gerekir. Henüz bebeklik dönemlerinde olan hanedan üyelerinin katledilmelerinde ise göbek bağlarının kesilmeleri suretiyle katledildikleri görülmüştür¹⁶⁵.

Hanedan üyelerinin katledildiği bazı olaylarda dilsizlerin tercih edildiği görülmüştür. Kanuni Sultan Süleyman, Şehzade Mustafa'yı katlettirirken yedi dilsizi görevlendirmişti¹⁶⁶. Yine Sultan III. Mehmed on dokuz kardeşini katlettirirken dilsizleri görevlendirmişti¹⁶⁷. Şehzadelerin katledilmesine memur edilen kişilere değerli hediyeler verilmesi de Kanuni'den önce var olan bir gelenek olup Şehzade Bayezid'in katlini gerçekleştiren memurlara değerli hediyeler verilmiştir¹⁶⁸. Bazen de katli gerçekleştiren görevli, Fatih Sultan Mehmed'in kardeşini öldürmesi için görevlendirdiği Evrenosoğlu Ali gibi, bunu canıyla ödemiştir.

Katledilen hanedan üyelerinin cenazelerine hürmet edilmiştir. Sultan I. Murad'ın kardeşi Mustafa isyan ettiği için boğdurulmuştu. Cenazesi, Bursa'ya babasının yanına defnedilmiş ve kabri başında dualar okunmuştur¹⁶⁹. Sultan III. Murad'ın kardeşleri boğdurulduktan sonra cenazelerinin başında sabaha kadar Kur'an-ı Kerim tilâvet olunmuştur. Hatta Sultan Murad, pazartesi ve perşembe günleri merhum şehzadelerin kabirlerini ziyarete gidip fukaraya ve ulemaya sadakalar vermiştir¹⁷⁰. Sultan III. Mehmed'in kardeşlerinin boğdurulmaları esnasında, seher vaktinde; erkân-ı devlet, vüzerâ-i izâm, ulemâ-i kirâm ve meşâhiy-i enâm birlikte hazır bulunarak, kavuksuz bir

¹⁶⁰ Bu katl hâdisesi için II. Osman, önce Şeyhülislam Esad Efendi'den fetva almak istemişse de Esad Efendi fetva vermemiştir. II. Osman da Taşköprülüzâde Kemaleddin Efendi'den fetva almıştır. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e, c.3/1, s.130. Peçevî, a.g.e., s.459.

¹⁶¹ Naimâ, a.g.e., c.3, s.825.

¹⁶² Mumcu, a.g.e., s.179.

¹⁶³ III. Murad'ın fetva isteği için bkz. Zinkeisen, a.g.e., c.3, s.276

¹⁶⁴ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s.73-77.

¹⁶⁵ Mumcu, a.g.e., s.182.

¹⁶⁶ Hammer, a.g.e., c.3, s.397.

¹⁶⁷ Selânikî, a.g.e., c.2, s.436.

¹⁶⁸ Peçevî, a.g.e., s.218.

¹⁶⁹ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.99.

¹⁷⁰ Selânikî, a.g.e., c.1, s.102.

şekilde beklemişlerdir. Şehzadeler için servi ağacından tabutlar yaptırılmıştı. Şehzadeler boğdurulduktan sonra sorguclar ve kavuklar ile müzeyyen tabutlar içinde Şeyhülislam Bostanzâde imamlığında cenaze namazları kılınmıştı¹⁷¹. Hanedan üyelerinin cenazeleri İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde padişah türbelerinin yanına defnolunmuşlardır. Şehzade mezarlarına da cenazelerinde gösterilen ihtimam gösterilmiştir. Defin yeri konusunda da bazı istisnalar mevcuttur. Örneğin Kanuni'nin oğlu Şehzade Bayezid katledildikten sonra Sivas'ta defnolunmuştur¹⁷².

5. Hanedan içi katl hâdiselerinin tesiri

Hanedan içi katl hâdiseleri, birçok kesim nezdinde dehşet verici olarak görülmüş ve tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle masum hanedan üyelerinin katledilmeleri halk nezdinde büyük üzüntülere sebep olmuştur. İnsanlar feryat ve figanlar ederek günlerce yas tutmuşlardır. Naima'nın ifadeleriyle; *"Bu âteş ile yanmadık ciğer kalmamış, dîdeler giryân ve diller büryân..."* olmuştur¹⁷³. Halk nezdinde olayların tesiri o kadar büyük olmuştur ki Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa katledildikten yaklaşık iki sene sonra Rumeli'de halk, *"Şehzade Mustafa'ya benziyorsun diyerek."* bir kişiyi kandırmış ve sahte Mustafa isyanı ismi verilen bir isyan çıkmıştı¹⁷⁴. Kanuni'nin diğer oğlu Şehzade Bayezid'in katledilmesine Kazvin halkının büyük tepki göstermesi de dikkate değer bir gelişme olmuştur¹⁷⁵. Bazen, gerçekleşen katl hâdiselerine dönemin şairlerinin de büyük tepkisi olmuştur. Örneğin Taşlıcalı Yahya'nın Şehzade Mustafa olayı sonrası yazmış olduğu mersiye oldukça önemlidir¹⁷⁶.

Katl hâdiselerinin yalnız halk nezdinde değil asker nezdinde de üzüntü veya tepki ile karşılandığı olmuştur. Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın katledilmesine çok üzüldükleri gibi büyük tepki de göstermişlerdi. Peçevi ve Solak-zâde, olay sonrası durumu şöyle izah etmişti; *"Bir saat önce olan izzet ve şefkat, bir anda ölüm, hüznün ve kederine tebdil edilmiş oldu. Yalnız kendi kullarının değil, bütün İslam askerlerinin başına kıyamet koptu"*¹⁷⁷. Hanedan üyelerinin aralarındaki olayların askerler üzerindeki tesiri yalnız katl sonrası değil saltanat mücadelesi esnasında da görülmüştür. Şehzade Bayezid ile yapılan mücadelede askerler her iki tarafın da İslam asker olması ve savaşılan kişinin bir şehzade olması sebebiyle isteksiz davranmışlardı¹⁷⁸. IV. Murad'ın Revan Seferi esnasında İstanbul'a gönderdiği fermanla kardeşlerinin katledilmelerini istemişti. Bu vazifeyle görevlendirilen Bayram Paşa ve Duçe Mehmed Ağa isteksiz olmalarına rağmen vazifeyi icra etmek zorunda kalmışlardı¹⁷⁹.

Şehzadelerin sancağa gönderilmeyerek sarayda tutulmaları sonrası, başa geçen şehzade kardeşlerini katletmekteydi. Özellikle III. Murad'ın beş kardeşini, III. Mehmed'in on dokuz kardeşini, II. Osman'ın bir kardeşini, IV. Murad'ın iki üç kardeşini sarayda kafes hayatı yaşarlarken, herhangi bir isyan hareketine yeltenmemişken katledilmeleri sonraki dönem kafes hayatı yaşayacak olan şehzadelerin psikolojik rahatsızlık içinde olmalarına neden olmuştu¹⁸⁰. IV. Murad'ın kardeşi Bayezid'in ecel korkusu ile rengi solmuştu. Sultan IV. Murad vefat ettiğinde sarayda tutulan kardeşi İbrahim'e hükümdarlığı tebliğ edildiğinde kardeşlerinin başına gelenin kendi başına da gelmesinden korkarak; *"Siz bana mekr ü âl edersiz, bana taht u saltanat gerekmez,*

¹⁷¹ Selânikî, a.g.e., c.2, s.436.

¹⁷² Peçevî, a.g.e., s.218

¹⁷³ Selânikî, a.g.e., c.1, s.102.

¹⁷⁴ Solak-zâde, a.g.e., s.244. Münecçimbaşı, a.g.e., s.570. Peçevî, a.g.e., s.182.

¹⁷⁵ Turan, a.g.e., s.135.

¹⁷⁶ Şentürk, a.g.e., s.105-163.

¹⁷⁷ Peçevî, a.g.e., s.162. Solak-zâde, a.g.e., s.234.

¹⁷⁸ Peçevî, a.g.e., s.211.

¹⁷⁹ Naimâ, a.g.e., c.3, s.825.

¹⁸⁰ Peçevî, a.g.e., s.446.

karındaşım sağ olsun benden ne istersiz.” diye haberi getirenlere itimat etmemişti¹⁸¹. Benzer bir durum IV. Mehmed’in hal’inden sonra yaşanmıştır. IV. Mehmed hal’ edildikten sonra sarayın şimşirlik denilen bölümünde tutulan Şehzade Süleyman’a Darüssaâde Ağası Ali Ağa, durumu anlatarak padişahlığını bildirdi. II. Süleyman ise öldürüleceği korkusuyla çıkmak istemedi. Ali Ağa’nın yeminler etmesi üzerine; “İzalemiz emrolundu ise söyle, iki rekât namaz kılalım, andan sonra emri yerine getir, çocukluğumdan beri kırk yıldır hapis çekerim, her gün ölmekten ise bir gün evvel ölmek yeğdir, bir can için ne bu çektiğimiz korku” diyerek söylenmişti¹⁸². II. Süleyman’ın bu sözleri şehzadelerin katl hâdiselerinde ne derece etkilendiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Katl hâdiselerinde başrol oynayan padişahların da bu olaylardan olumsuz etkilendiği görülmektedir. Kardeşi Musa Çelebi ile taht mücadelesi yapan Mehmed Çelebi, mücadeleyi kazandıktan sonra kardeşini boğdurmuştu; ama bu durum onu çok üzmüştü. Hatta kardeşinin ölümü sonrası gözyaşlarına hâkim olamamıştı¹⁸³. Kanuni Sultan Süleyman, oğlu Şehzade Bayezid’in âsi durumuna düşmesi üzerine; “Ben kıyar mıydım sana ey Bâyezid Hân’um oğul, bî günâhum dime bâri tevbe kıl cânım oğul” derken büyük ihtimal keder içindeydi. Sultan III. Murad, kardeşleri boğdurulduktan sonra cenazelerinin başında sabaha kadar Kur’an-ı Kerîm tilâvet ettirmişti. Hatta Sultan Murad, pazartesi ve perşembe günleri merhum şehzadelerin kabirlerini ziyarete gidip fukaraya ve ulemaya sadakalar vermişti. Yavuz devri tarihçilerinden Celâl-zâde Mustafa;

Cihâna virme gönül bî-vefâdır,

Mülûkün menzili taht-ı fenâdır.

Huzûr-ı saltanat bir bâde benzer

Karındaşı kişinin yada benzer.

Cihân için karındaşa kıyarlar,

Bıçak ile ciger cismin kıyarlar¹⁸⁴.

dizelerini yazarken padişahın ve halkın bu olaylar karşısında nasıl etkilenebildiğini belirtmiştir.

Dönemin kaynaklarında katledilen hanedan üyeleri için *şehit* ifadesinin kullanılması da dikkate değerdir. Taşlıcalı Yahya Şehzade Mustafa’nın katledilmesi üzerine yazdığı mersiyesinde Şehzade Mustafa’nın şehit edildiğini yazmıştı¹⁸⁵. II. Osman’ın kardeşi Mehmed’i boğdurması hâdisesini kaleme alan Mustafa Naima ise, Şehzade Mehmed’in şehid edildiğini yazmıştı¹⁸⁶.

¹⁸¹ Naîmâ, a.g.e., c.3, s.941. Sultan İbrahim, öldürüleceğinden o kadar korkmuştu ki IV. Murad’ın ölüm döşeginin yanına getirildiğinde hâlâ tir tir titiyordu. Taht odasında biatları kabul ederken de yarı baygın haldeydi. Bkz. Zinkeisen, a.g.e., c.4, s.369.

¹⁸² Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, a.g.e, c.3/1, s.495-496.

¹⁸³ Müneccimbaşı, a.g.e., c.1, s.170.

¹⁸⁴ Celâl-zâde Mustafa, a.g.e., s.178-179.

¹⁸⁵ Şentürk, a.g.e., s.158.

¹⁸⁶ Naîmâ, a.g.e., c.2, s.460.

6. Hanedan içi katl meselesinin hukukî temelleri

Hanedan içi katl hâdiselerine maruz kalan üç grup hanedan üyesi vardır. Bunlardan birincisi; devletin yöneticisine karşı isyan suçunu işleyenler, ikincisi; saî bi'l-fesâd yani isyana hazırlananlar, fesat çıkaranlar, üçüncüsü ise; masum olup, isyanla alakaları olmayanlardır. Bu üç grubun da ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bazı şehzadelerin devlete isyan suçunu işlemesi(bağy)¹⁸⁷siyaseten katl müessesesinin de temelini oluşturmaktadır. Bağy suçu bir veya birden çok kişinin devlete veya devletin yöneticisine karşı iktidarı ele geçirmek arzusunda olması ve açık bir isyan kasdı içinde olması şeklinde özetlenebilir. İsyân suçunun kısmen had¹⁸⁸ ve kısmen de ta'zir¹⁸⁹ olarak, suçun safhalarına göre, değişik cezaları vardır. İslam hukukuna göre farklı düşündüğü halde bir grup teşkil etmeyen ve bir yerde toplanarak baş kaldırmayanlara dokunulmaz. Propaganda yaparlarsa ikaz edilirler, ileri giderlerse ta'zir cezası ile cezalandırılırlar. Bir yerde toplanmalarına rağmen devlete itaâte devam ederlerse kendileriyle savaşılmaz. Ancak devlete isyan ettikleri an, savaşa yola getirilirler ve cezaları idamdır, yani *katl*'dir¹⁹⁰. Devlete isyan suçunu işleyen şehzadelerin katledilmelerinde, bu hükümlere göre, şer'an herhangi bir sakınca görülmemektedir. Şehzade Savcı'nın I. Murad'a, Düzmece Mustafa ve Şehzade Mustafa'nın II. Murad'a, Şehzade Bayezid'in Kanuni'ye isyanları bu kategoride değerlendirilebilir.

Saî bi'l-fesâd yani isyan hazırlığında, fesat çıkarma eğiliminde olan hanedan üyelerinin katledilmesi de İslam hukukunda ta'zir suçu kapsamında değerlendirilerek uygulanmıştır. Aslında isyan emareleri göstermelerine rağmen isyana bilfiil başlamamış yani mugâlebe etmemiş kişilerin katledilemeyeceği belirtilmişti. Ama bazı kesimlerin hükümdar üzerindeki etkilerinin de bir sonucu olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa gibi bazı hanedan üyeleri bu suç unsuruna istinaden katledilmişlerdir.

Asıl mesele ise devlete isyan suçu işlememiş olan masum şehzadelerin katledilmesidir. Kardeş katli olarak nitelendirilen bu kavramın doğuşu Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde yer alan *"Ve her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münasibtir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişlerdir. Anınla âmil olalar."* ifadesi ile olmuştur. Bu cümlede devletin başına geçecek olan hükümdara, kendisine isyan etsin etmesin kardeşlerini öldürme hakkı tanınmaktadır. *"Münasiptir"* ifadesi ise bu uygulamanın bir zorunluluk olmadığını göstermektedir.

İsyân(bağy) ve saî bi'l-fesâd suçları şer'i hukuka göre çözümlenirken bunların dışındaki hanedan üyesi katlleri ise örfî hukuka göre çözümlenmeye çalışılmıştır. Örfî hukuk; padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade eder. Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan hukuktur¹⁹¹. Şer'i hukukun doğrudan düzenlemediği alanlarda devlet başkanı tarafından ısdar ve ihdas edilen kaide ve

¹⁸⁷ Bağy suçunun beş unsuru vardır: Devlet başkanının meşru ve adil olması, isyancıların bu hareketlerini kendilerince haklı gösterecek bir te'vile sahip olmaları, isyancıların sayı ve güç bakımından ciddi bir tehlike teşkil etmeleri, başkaldırının kuvvet kullanma yoluyla fiilen başlaması ve isyan kasdı. Bkz. Akman, a.g.e., s.154.

¹⁸⁸ Had cezası; Kur'an ve sünnette belirlenmiş, kısas ve diyet dışındaki cezaî müeyyideleri ifade eden fıkıh terimidir. Kura'an-ı Kerim'de hudûd kelimesi on dört yerde geçer; bunların on üçünde Allah'a, birinde ise Allah'ın resulüne indirdiği vahye izafe edilir. Bu ayetlerde; "Allah'ın koyduğu hükümler, yasaklar, ölçüler, sınırlar belirtildiği gibi Allah'ın koyduğu hükümlerin yerine getirilmesi ve iyi muhafaza edilmesi, Allah'ın belirlediği ölçü ve sınırların çiğnenmemesi gerektiği" belirtilir. Ali Bardakoglu, "Had", TDVİA, c.14, Ankara, 1996, s.547.

¹⁸⁹ Ta'zir cezası; had ve kısas cezaları dışında yöneticinin veya hâkimin takdirine bırakılan cezadır. Bu cezanın sınırlarını ayetler ve hadisler belirlemektedir. Ta'zir cezaları, had ve cinayetlerde olduğu gibi emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker vazifesini yerine getirmenin önemli araçlarından olup din, akıl, can, ırz ve malın korunması şeklindeki beş temel amaca uygun biçimde şer'an mâsiyet olduğu bildirilmiş; ancak toplumların kendi şartlarına göre düzenlemek üzere cezaları tayin edilmemiş fiillere yöneliktir. Bkz. Tuncay Başoğlu, "Ta'zir", TDVİA, c.40, Ankara, 2011, s.198.

¹⁹⁰ Akgündüz, a.g.e., s.113.

¹⁹¹ Mehmet Akman, "Örf", TDVİA, c.34, Ankara, 2007, s.93.

müesseseler bütünüdür. Örfî hukuk denildiğinde örf ve âdet hukuku anlaşılmamalıdır. Osmanlı padişahları İslam hukukunun inceden inceye düzenlediği alanlarda kanun koymamaya diğer alanlarda da genel olarak şer'i hukuka ters düşmemeye gayret göstermişlerdir¹⁹². Osmanlı padişahları örfî hukuk üzere çeşitli konularda hukuksal tasarruflarda bulunmuşlardır. Kardeş katli meselesinin bir boyutu da bu doğrultuda değerlendirilebilir. Devlete isyan etmemiş olan masum şehzadelerin katledilmesinin dayanak noktası ne olacaktır sorusu padişahlar tarafından ulemaya yöneltilmiş, bazı ulema kesimi cevaz vermemiş, bazı ulema kesimi de çeşitli ilkeler öne sürerek cevaz vermişlerdir. Katle cevaz veren ulema; “fitnenin, adam öldürmekten daha kötü olması¹⁹³, özel zararın genel zarara tercih edilmesi(zarar-ı âmmî def için zarar-ı hâs'ın ihtiyar olunması), zaruret halinin kardeş katlini mübah kılması” gibi nizâm-ı âlem'i bozabilecek temel ilkeleri benimsemişlerdir¹⁹⁴. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de bu ilkeler şöyle belirlenmiştir:

Madde 26: Zarar-ı âmmî def için zarar-ı hâs ihtiyâr olunur.

Madde 27: Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izale olunur.

Madde 28: İki fesâd teâruz etdikte ehaffi irtikâb ile a'zâmının çaresine bakılır.

Madde 29: Ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur.

Madde 30: Def'i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır.

Madde 58: Raiyye, yani teb'a üzerine tasarruf maslahata menûttur¹⁹⁵.

Bu doğrultuda katledilen ilk hanedan üyesinin Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakub'un, herhangi bir isyan suçu veya emaresi olmamasına rağmen, öldürülmesi gösterilebilir. Fatih'in, III. Mehmed'in, III. Murad'ın, II. Osman'ın, IV. Murad'ın kardeşlerini katletmeleri bu kategoride değerlendirilebilir.

SONUÇ

Devletleri kurmak ne kadar zor ise onları ayakta tutmak da bir o kadar zor ve çetrefillidir. Aynı durum devletin başına geçen yönetici için de geçerlidir. Hükümdar olan kişinin bulunduğu mevki muhafaza etmesi birtakım tedbirleri gerektirecektir. Bu gaye hemen hemen her yolu mübah kılmaktadır. Tarihte birçok devlet idaresinde hükümdarların mevkilerini korumak için çeşitli tedbirler aldıkları görülmektedir. Bu tedbirlerden biri de mevkiini ele geçirmeye çalışan veya ele geçirme ihtimali bulunanların ortadan kaldırılmasıdır. Bu kişiler, herhangi bir zümrenin, sınıfın üyesi olabildiği gibi çoğunlukla kendi hükümdar ailesinden yani hanedandan da olabilirler. Hanedan içi katl hâdiselerinin meydana gelmesindeki temel sebeplerden biri mevkiin ele geçirilmesi etrafındadır. Çünkü mevkiin ele geçirilmesi çoğunlukla bir mücadeleyi gerektirir. Bu mücadelede de kan dökülmesi, toplumun düzeninin bozulması, devletin buhran yaşaması veya parçalanması sonuçlarını doğuracaktır. Bu sonuçların ortaya çıkmasının bir şekilde engellenmesi, hükümdarın toplumuna karşı temel görevlerinden olan nizam-ı âlem'i sağlamak içindir.

Hanedan içi katl hâdiseleri bu gerekçeler çerçevesinde gerçekleşmiş hâdiselerdir. İlk devletlerin ortaya çıkmasından beri var olan bu hâdiseler Çin, Rus, Bizans, Arap, Türk gibi köklü milletlerin kurmuş olduğu devletlerde birçok defa meydana gelmiştir.

¹⁹² Akman, a.g.e., ss.169-172.

¹⁹³ Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda iki ayet vardır. “ve'l-fitnetü eşeddü mine'l katl”(Bakara-191), “ve'l-fitnetü ekberu mine'l-katl”(Bakara-217) Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay., İstanbul, 2009, c.1, s.68-74.

¹⁹⁴ Akman, a.g.e., s.172.

¹⁹⁵ Ahmet Şimşirgil, Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yay., İstanbul, 2008, s.78-81. Ekrem Buğra Ekinci, a.g.m., s.1113.

Osmanlı Devleti'nde de hanedan içi katl başlığı altında değerlendirilebilecek birçok katl hâdisesi yaşanmıştır. Bu hâdiseler, ya bir isyan(bağy) suçu sonucu, ya bir isyana meyil sonucu ya da fitne çıkma ihtimaline binaen gerçekleşmiştir. Osmanlı padişahları devletin kuruluşundan itibaren hanedan üyelerinin katledilmesi taraftarı bir politika izlememişlerdir. Yönetimi ele geçirme çabası içerisine giren kişilerin caydırılması için çeşitli yollar denenmiştir. Hapsetme, göze mil çekme, rehin bırakma, anlaşma yoluna gitme gibi yollar denendikten sonra katl yönteminin yasa haline getirildiği görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilât Kanunnâmesi'nde bahsettiği, hükümdarların kardeşlerini nizam-ı âlem için öldürebileceği maddesi muhtemelen, Fatih'in kendisinden önceki sancılı süreçlerle ilgilidir. Çünkü Fetret Devri, Düzmece Mustafa, Şehzade Mustafa, Şehzade Orhan olayları Osmanlı Devleti'ni birçok defa buhrana uğratmıştı. Fatih Sultan Mehmed de bu durumun çözüm yolunu ulemadan aldığı fetva ile şehzadelerin katledilmesi şeklinde bulmuştur.

Katl hâdiselerinin öncesindeki süreç incelendiğinde hemen hemen her defasında nizam-ı âlem'i bozacak unsurların mevcudiyeti görülmektedir. İstanbul'un fethine kadar temel etkenin dış mihraklar olduğu görülmektedir. Dış mihraklardan da en etkili olanı varlığını Osmanlı'daki fitneye bağlayan Bizans olmuştur. Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda mağlup olduğu Timur'un politikası da yine fitnenin mevcut olduğu, bölünmüş bir Osmanlı arzusudur. İran ve Mısır'a sığınan hanedan üyelerinin de onlar tarafından Osmanlı'ya karşı kullanıldığı örneklerle sabittir. İstanbul'un fethinden sonraki süreçte de dış mihrakların etkisi olmakla birlikte temel etken sabit bir veraset sisteminin olmamasına ek olarak şehzadelerin sancağa gönderilmesi ile ilgili olarak hükümdarın ölümü halinde rekabete açık bir ortamın oluşmasıdır. Padişahlar kendilerinden sonra hükümdar olmasını istedikleri şehzadelerini payitahta yakın sancaklarda görevlendirdilerse de şehzadelerin bu konudaki hırsları veya sarayda bulunan mevkii peşindeki grupların şehzadelerden birini destekleyerek hükümdar yapma arzuları hem şehzadeler arası rekabete hem de saray içi rekabete sebep olmaktadır. Bu durum da bazen kardeşlerin birbirini katletmesine sebep olurken bazen de şehzadelerin babalarına rakip olmalarına sebep olmaktadır. Hanedan içi katlin iç etkenlerinden birisi de askeri zümrenin hükümdarı tehdit etmek için hanedanın diğer üyelerini kullanmalarıdır. Bazen askeri zümre ile hanedan üyeleri fiili olarak işbirliği yapıp hükümdarı indirmek istediği gibi bazen de hanedan üyelerinin istememelerine rağmen askeri zümrenin hükümdarı indirip başka bir hanedan üyesini başa geçirme çabası olmuştur. Bunun en güzel örneği IV. Murad döneminde yaşanan yeniçeri ayaklanmalarındaki yeniçerilerin hanedan üyeleri ilgili istekleri ve üyelerin onlara verdiği cevaptır.

Osmanlı Devleti, hanedan üyelerinin infazını gerçekleştirirken Türk-Moğol geleneğinin bir devamı olan kan dökmemeyi benimsemişlerdir. İnfaz edilmek istenen hanedan üyesi çoğunlukla bir yay kırıışıyla veya ipek bir organla boğulmak suretiyle katledilmişlerdir. Bunun dışında istisnai durumlar da yaşanmıştır.

Hanedan üyelerinin katledilmesi olayları toplum, asker ve yönetim nezdinde benimsenmiş olaylar değildir. Belirtilen kesimler nezdinde derin üzüntülere sebep olduğu gibi bazı katl hâdiseleri halk ve asker nezdinde büyük tepkiyle karşılanmıştır. Katl hâdisesinin karar merciinde bulunan padişahlar dahi birçok defa gerçekleşen hâdiseler sebebiyle derin üzüntüler yaşamıştır.

Gerçekleşen bu hâdiselerden iktidarı ele geçirmek amacıyla bir mücadele sonucunda olanlar çoğunlukla devletin başına güçlü kişilerin geçmesini sağladığını belirtmekte yarar vardır.

Sonuç olarak denebilir ki hanedan üyelerinin katli çoğu zaman hükümdarların veya hanedan üyelerinin hırslarından değil de bir zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nizam-ı âlem'in bozulmasının engellenmek istenmesi ve iktidarın muhafaza edilmek istenmesi bu zorunluluğun iki önemli gerekçesini oluşturmaktadır.

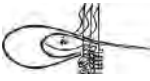
KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, c.4, 1335/1918, numara: 82
- AFYONCU, Erhan, *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2014
- Ahmed Refik, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmûası*, 1335/1918, numara:82
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi-1*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, FEY Vakfı Yay., İstanbul, 1990
- AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi*, Eren Yay., İstanbul, 1997
- ALMAS, Turgun, *Uygurlar*, Selenga Yay., İstanbul, 2013
- Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985
- BAL, Mehmet Suat, Türk Saltanat Veraseti Usûlü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde Uygulanışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:159, Aralık 2005
- BARDAKOĞLU, Ali, “Had”, TDVİA, c.14, Ankara, 1996
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Ta'zîr”, TDVİA, c.40, Ankara, 2011
- BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2007
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mustafa IV”, TDVİA, c.31, Ankara, 2006
- Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar), ME. Basımevi, İstanbul, 1997
- Celal Nuri, “Kanunnâme-i Mehmedî”, *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuası*, c.4, 1336/1918, numara:81, s.925-927.
- “Verâset-i Saltanat”, *Edebiyyat-ı Umûmiyye Mecmûası*, c.4, 1336/1918, numara:86
- ÇERÇİ, Faris, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühû'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Dönemleri*, c.2, Erciyes Ün. Yay., Kayseri, 2000
- DANACI-YILDIZ, Aysel, “III. Selim'in Katilleri”, *Osmanlı Araştırmaları-31*, İstanbul, 2008 (http://english.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanl%C4%B1_sy31/2008_31_YILDIZA.pdf).
- DOKUR, İbrahim Doğukan, “Çin'in Kalbinde İsyan: An Lu-Şan İsyanının Sebepleri”, Ege Ün. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (https://www.academia.edu/3710838/An-Lu_San_Isyanin_sebepleri)
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi”, (<http://afakkulubu.org/wp-content/uploads/2014/03/EB.Ekinci.2006-Osmanl%C4%B1-Hukukunda-Karde%C5%9F-Katli-Meselesi.pdf>)
- EROĞLU, Haldun, *Osmanlı'da Şehzadelik Kurumu*, Akçağ Yay., Ankara, 2004
- ERTURHAN, Sabri, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkî Hükümler”, *Bilimname XVII*, 2009/2
- FİRDEVSİ, *Şehname-I*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956

- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1-3, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1989
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.1-5, (Haz. İsmet Parmaksızoglu), Ankara, 1992
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, c.1, Yeni Şafak Yay., İstanbul, 2004
- İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, (çev. Murat Uraz), Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1968, c.1-2
- İNALCIK, Halil, "Mehmed II", TDVİA, c.28, Ankara, 2003
- "Osmanlı Padişahı", (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/380/4039.pdf>)
- "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.14, No:1, 1959
- İSLAMOĞLU, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay., İstanbul, 2009, c.1
- KAFALI, Mustafa, "Özbek Han", TDVİA, c.34, Ankara, 2007
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1983
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1998
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987
- Mehmed Ata, "Kanunnâme-i Mehmedî", *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, c.4, 1335/1918, numara: 84, s.977-978
- Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, c.1-2,, (Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen) TTK Basımevi, Ankara, 1987
- MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007
- Mustafa Naima Efendi, *Târih-i Na'imâ*, (Haz. Mehmet İpşirli), c.1-6, TTK Basımevi, Ankara, 2014
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, c.1-2, (sad. Neşet Çağatay), TTK Basımevi, Ankara, 1992
- *Netayic ül-Vukuat*, c.3-4, (sad. Neşet Çağatay), TTK Basımevi, Ankara, 1980
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, c.1-2,, (çev.İsmail Erünsal), Tercüman Gazetesi. Yay.,
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi" *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı:33, Mart 1982
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Ülüş", TDVİA, Ankara, 2012
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Maktûl Şehzâdeler*, Şems Matbaası, İstanbul, 1336
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c.1-2, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Basımevi, Ankara, 1999
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi*, c.2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989
- SÖYLEMEZ, Faruk, "Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2012/2, Sayı:34, Kayseri, 2012, s.63-86 (http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_33/4.pdf).

- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Şehzâde Mustafa Mersiyesi*, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014
- ŞİMŞİRLİĞİL, Ahmet, Ekrem Buğra EKİNCİ, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yay., İstanbul, 2008
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara, 1981
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türk Tarihinin Başlangıcı”, *Orta Asya Tarihi*, Ed. Ahmet Kalındere, AÜ. AÖF. Yayını no:1285, Eskişehir, 2013
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998
- TURAN, Şerafettin, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997
- ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *Tarih Dergisi*, c.7, Sayı: 10, Ankara, 1954
(<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iutarih/article/view/1023002133/1023001781>).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensub Şehzadeler”, *Belleten*, c.XVII, Sayı:68(Ekim 1953)’den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1953
- *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara, 1984
- *Osmanlı Tarihi*, c.1, TTK Basımevi, Ankara, 1998
- *Osmanlı Tarihi*, c.2, TTK Basımevi, Ankara, 1994
- *Osmanlı Tarihi*, c.3/1, TTK Basımevi, Ankara, 1995
- *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara, 1988
- ÜNAL, Fatih, “Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk’un Günlüğünden 1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.1, Sayı:4, 2008
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, AÜİF. Yayınları, Ankara, 1992
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., (Editör: Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011, c.1-4

15-16. YÜZYILLARDA TUNA HAVZASINDA TUZLALAR VE TUZ HUKUKU*

Filiz YILDIRIM**

ÖZET

Tuz madeni, elde edildiği bölge bakımından, devletler için son derece önemli stratejik doğal bir kaynaktır. Bu bakımdan zengin bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde, gerek Anadolu gerekse Rumeli taraflarında geniş tuzlalar bulunmaktadır.

Temel tüketim maddelerinden olan tuz, insan hayatında önemli bir yer işgal etmektedir. Geçmişten günümüze, gıda maddelerinin korunmasından tutun da sanayiye kadar hemen hemen birçok alanda istifade edilen bir emtia olmuştur.

Osmanlı Devleti, bu değerli madenin çıkarıldığı tuzlaları, diğer alanlarda olduğu gibi miri arazi statüsüne almıştır. Devletin tekelinde olan tuzlarda, üretimi korumaya yönelik tuz yasaknameleri düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti, koymuş olduğu kanunlarla gıda ve ticaret maddesi olan tuzun, hem taşınma hem de pazarlanma denetimini elinde tutmuştur. Tuz; Eflak, Erdel, Boğdan ve Macaristan topraklarından çıkarıldıktan sonra, Osmanlı'nın Tuna havzası ile birlikte İstanbul'a gönderilerek, reyanın ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Hatta İstanbul'da sarayda kullanılan tuz, Eflak topraklarından tedarik edilmiştir. Voyvodalıkların önde gelen gelir kaynakları arasında olan tuz, aynı zamanda Tuna iskelelerinin en önemli kazançları arasında yer almıştır.

Devlet, uygulamaya aldığı bazı vergilerle birlikte özellikle tuz ya da tuzla hukukuna dikkat etmiştir. Kayıt dışı kazanç elde etmek amacıyla kaçakçılık yapan tacirlerin bu faaliyetlerini önlemeye yönelik hukuki düzenlemeler caydırıcı olmuştur.

Osmanlı kanunnamelerini temel alarak yaptığımız bu çalışmamızda; 15-16. yüzyıllarda Tuna havzasındaki tuz üretimi, nakliyesi, ticareti, tuza yönelik vergiler, yasaknameler, tuzla hukuku, tuz alış-verişi ve kullanım alanı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tuna Nehri, Tuzla, Tuz, İskele, Vergi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: f_yildirim@windowslive.com

SALTS AND SALT LAW IN THE DANUBE BASIN WITH IN THE PERIOD OF 15-16TH CENTURIES

ABSTRACT

Salt mine is a natural strategic resource for the states in terms of the region on which they were obtained. In this regard, having a rich geography, the Ottoman State has had wide salts both in Anatolia and Rumelia.

Salt, one of the basic consumer goods, occupies a significant place in human life. From past to present, from the protection of food stuff to almost as many in the industry, the salt has been exploited in the area. It has been a commodity in lots of areas as such as the protection of food stuffs, industry from the past to the present.

The Ottoman State, kept under control by the laws of the salt the food and the commerce clause as well as the marketing and transportation. Salts after removal from Wallachia, Transylvania, Moldavia and Hungary was sent to İstanbul with the Danube basin and is tried to resolve the needs of the area. Even the salt used in the palace in İstanbul has been supplied from the territory of Wallachia. Voivodeship's one of the leading sources of income, the salt is also one of the most significant gains of Danube quay.

State put into practice some of the tax law with particular attention to salt or salts. In order to gain unregistered traffickers smuggling of legal regulations for the prevention of these activities have been a deterrent.

The Ottoman State has taken salt areas in which are removed the precious metal as well as in other areas on the status of demense. State monopoly in salt production which is regulated to protect the salt was forbidden. The law banning salt which is in the hand of state monopoly has been arranged in order to protect salt production.

The area which have been focused on comprising the production of salt in the Danube basin, its transportation, trade, taxes, its forbiddenness, salt law, the use of salt etc.

Key Words: Danube River, Salts, Salt, Pier, Tax.

Osmanlı Devleti'nde yeterli derecede gelir getirici olarak görülen tuzlarda elde edilen tuz; üretimi, ticareti ve kullanım alanı bakımından vazgeçilmez bir ihtiyaç malzemesidir. Doğrudan doğruya halkın tükettiği bir besin maddesi olmasının yanı sıra, hayvanların ihtiyaçlarını karşılamada, balıkçılık vs. gibi alanlarda besin maddelerini korumaya yönelik olarak da kullanılmaktaydı. Kullanım alanının çeşitliliği, tuza olan talebi doğal olarak arttırmaktadır.

Osmanlı'nın Tuna havzasında, tuz alanında çalışanlar genellikle gayr-ı Müslim reayydı. Devlet, tuz madenlerinde çalışanların devamlılığını sağlamak amacıyla onlara bir takım muafiyetler, kolaylıklar tanımıştır.

Tuna havzasının tuz ihtiyacının büyük bir kısmının giderildiği iki önemli bölge *Eflâk* ve *Erdel*'dir. Diğer bölgelerde denizlerden ve göllerden elde edilen tuzun aksine, buralarda mevcut tuz madenlerindeki kayalardan üretim gerçekleştirilirdi¹.

Tuzlalar

Tuna Nehri iskelelerine, nehrin öte tarafındaki *Erdel*, *Eflâk* ve *Boğdan*'dan ayrıca *Macaristan* taraflarından bol miktarda tuz gelmekteydi. Buralarda elde edilen tuzların ihracı, birçok bölgeye yapılmaktaydı.

Evliya Çelebi, özellikle *Erdel*'de mevcut Tuzda şehrinde yerin dibine kadar inmiş oldukça tehlikeli ve korkunç tuz mağaralarından bahsetmektedir. Yine *Erdel*'de olan *Küçük Tuzda* şehrinde de büyük bir tuz madeninin varlığını haber vermektedir². Bütün sınır boylarına Tuzda şehirlerinden tuz gitmektedir³. Büyük *Tise Nehri*'nin *Tuna*'ya karıştığı yerde bulunan *Titel Kalesi İskeleyi*'ne *Erdel*'den gemilerle gelen tuz, iskelede bulunan üç yüz adet tuz mahzeninde stoklanmakta ve *Tuna* yoluyla diğer iskelelere taşınmaktaydı⁴.

Eflâk tuzu, Osmanlı coğrafyasında üretilen tuzların en kalitelisidir⁵. *Eflâk*'ın başlıca ekonomi merkezi olan *Bükreş*'te Okna adındaki tuz madenleri vardı. Burada elde edilen tuz, Kanuni Sultan Süleyman kanunu üzere her yıl istenildiği ölçüde saray-ı amireye de gönderilirdi⁶. Daha önce de devam ettiği üzere *Eflâk*'taki tuz madenlerinden *Silistre*, *Niğbolu* ve *Ruşçuk* iskelelerine *miri için* yıllık yüz vukiyye⁷ tuz getirilirdi⁸.

Salomon Schweigger, *Budin*'e yaptığı yolculuk esnasında güzergâhlarında olan *Vişegrad*'da büyük tuz kayalarına rastladığını söylemektedir⁹. *Mohaç* yakınlarında olan *Salztein*'de kaya tuzları çıkarılmıştır¹⁰.

Tuz Ölçüleri ve Alınan Vergiler

Tuzlalar, Osmanlı maliyesine gelir getirici kaynaklardan biridir. Tuzun üretiminden satışına kadar kontrolünü sağlayan devlet, halktan talep ettiği çeşitli vergilerle hazinesine ekonomik bir girdi sağlamıştır. Osmanlı kanunnamelerinde tuz ile alakalı tespit edebildiğimiz vergiler şunlardır: Bac, makiriyye, gümrük, öşür, parça-i sefine, resm-i sefine, vüzâriye, nassâciye ve şümâriyye.

Bac: Osmanlı pazarlarında alınıp satılan mallardan *bac* vergisi tahsil edilirdi. Devlet, miri tuza öncelik verilmesi ve bu tuzun satışını kolaylaştırmak amacıyla, miri tuzu bactan muaf

¹Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 6, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8.

²Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 6, s. 8,10.

³Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 7, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 159.

⁴Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 7, s. 137.

⁵Arif Bilgin, "Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen), İkinci Baskı, İstanbul, 2012, s. 285.

⁶Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 7, s. 178.

⁷Okka, kıyye, vakıyye gibi adlarla da anılan bir ağırlık ölçüsüdür. Osmanlı okkası temelde 400 dirhemdir. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005, XI+187 Sayfa, s. 97.

⁸BA., *Mühimme Defteri* 83, hüküm 134, H. 13 Zi'l-hicce 1037, M. 14 Ağustos, 1628.

⁹Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Heidi Stein), (Çeviren: S. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 33.

¹⁰Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, c.1, (Çeviri: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 121.

tutmuştur. 1560 yılında *Segedin* sancakbeyi Derviş Bey'e; sancağında tuz bacının alınmaması ve tuzdan elde edilen gelirin havas-ı hümayuna kaydedilmesi şeklinde bir hüküm gönderilmiştir¹¹.

Diğer emtialarda olduğu gibi, pazarda satılan tuzun bacı araba¹², yük¹³, (at, semer yükü) vs. şeklindeki ölçünün ağırlığına ya da hacmine göre farklılık arz ediyordu. Mesela Yavuz Sultan Selim ve III. Murad dönemlerinde *Niğbolu Sancağı*'na gelen dört tekerlekli arabadan 4, iki tekerlekli arabadan 2 akçe miktarı bac alınırdı¹⁴. Aynı dönemlerde *Niğbolu*'nun kaza merkezi olan *Lofça*'da, şehre gelen tuz arabacıları 8 akçe bac öderlerdi¹⁵. Şehirden giden arabacılar da 4 akçe bac verirlerdi. Fakat taşradan şehre tuz arabası ile gelen ve hiç satış yapmayanlardan vergi alınmazdı¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıl boyunca *Tuna* sancaklarında ve sancaklara bağlı mahallerde, bac alımında büyük değişiklikler olmadığı görülmüştür. *Semendire*¹⁷, *Pojega*¹⁸, *Sirem*¹⁹ sancaklarında ve *Vidin*'e bağlı *Bane*'de²⁰ araba başına 8 akçe vergi verilmiştir. *Silistre* sınırlarında olan *Misuri*²¹ ile *Yanbolu*²² pazarlarında ve *Rusçuk İskelesi*'nden yüklenen tuz arabalarından araba başına 4 akçe alınmaktaydı²³. *Niğbolu* sınırlarındaki *Feth-i İslam*'a arabalarla gelen yüz parça tuzun bacı 5 akçeydi²⁴. *Niğbolu* ile *Niğbolu İskelesi*'ne bağlı *Somoyd Karyesi İskelesi*'nde ve *Rusçuk*'ta gemilere yüklenen tuz arabasından 4 akçe bac miri için alınırdı. Fakat bu tuz, eminler tarafından gönderilmişse bundan bac talep edilmezdi²⁵. *Rusçuk*'a bağlı *Tırnoy* ve *Şumnu* kasabalarının pazarlarındaki miri tuzun bacı alınmazdı²⁶.

Niğbolu Sancağı'nda at yükü 1, semer at yükü 2²⁷, *Bane*'de at yükü tuz 2²⁸, *Feth-i İslam*'da semer yükü tuz 2 akçe idi²⁹. I. Ahmed dönemi (1603-1617) Kanun-ı Osmânîsine göre; bir yük tuz 2 akçe baktı³⁰.

Tuna'nın her iki tarafında bulunan iskeleler arası gidiş-gelişler de vergiye tabiydi. Mesela *Feth-i İslam*'a gemi ile gelen yüz parça tuzun bacı 5 akçe miktarınca alınırdı³¹.

¹¹BA., *Mühimme Defteri* 3, hüküm 696, H. 16 Rebî'u'l-âhir 967, M. 15 Ocak 1560.

¹²Araba büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılıyordu. İki tekerlekli araba küçük, dört tekerlekli araba da büyük kabul edilirdi. Arabada malın cinsi ölçüyü tayin ederdi. Geniş bilgi için bkz. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s.12-3.

¹³Bir yük hayvanının (at, eşek, katır, deve) taşıdığı miktarı ifade ettiği gibi belli bir miktar parayı da karşılar. Para olarak 1 yük=100.000 akçedir. Hayvan ağırlığı olarak da değişik değerlere sahiptir. Her hayvanın taşıyacağı yük ve hatta hayvan üzerindeki çul dahi ayrı ayrı standartlara sahiptir. Geniş bilgi için bkz. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 120-124.

¹⁴Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, İstanbul, 1991, s. 420; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 8/I. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri 8/II III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, İstanbul, 1994, s. 487.

¹⁵Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 424; Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 503.

¹⁶Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 424.

¹⁷Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri I. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, İstanbul, 1992, s. 376; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri (I), İstanbul, 1992, s. 352.

¹⁸Akgündüz, *Kanunnâme* 5, s. 333.

¹⁹Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 7/I Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV) 7/II II. Selim Devri Kanunnâmeleri, İstanbul, 1994, s. 491.

²⁰Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 568.

²¹Akgündüz, *Kanunnâme* 7/II, s. 754.

²²Akgündüz, *Kanunnâme* 7/II, s. 760.

²³Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 497.

²⁴Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 566.

²⁵Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 489, 496.

²⁶Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 505, 506.

²⁷Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 420.

²⁸Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 568, 585.

²⁹Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 566.

³⁰Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 9/I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri 9/II II. Osman Devri Kanunnâmeleri, İstanbul, 1996, s. 521, 522.

³¹Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 566.

Tuz, Osmanlı Devleti'nde pare³² ya da kıt'a³³ denilen parçalar halinde satışa sunulurdu. Bunlar büyük ya da küçük olduklarından, biçilen fiyat da tuz parçalarının hacmine göre değişirdi. Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemlerinde *Mohaç*'ın önemli nahiyelerinden olan *Peçuy*'da pazara gelen parça tuzun % 2'si ve 1 akçesi bac miktarıydı³⁴.

Eflâk'taki tuzlardan Osmanlı'nın en değerli tuzu üretilirdi. Kalitesinden dolayı diğer yerlerde elde edilen tuzların yaklaşık iki katı fiyatla satılmaktaydı³⁵. *Eflâk*'tan *Vidin*'e yüz binlerce kaya tuzu gelmiş ve bunların bacı gümrükten tahsil edilmiştir³⁶. II. Selim zamanında *Silistre Sancağı*'na bağlı *Karin-âbâd*'a *Eflâk*'tan tuz gelince 8 akçe; *Ahyolu Kasabası*'ndan geldiği takdirde de 4 akçeydi³⁷. III. Murad döneminde *Hlonik (Niğbolu)* pazarına *Eflâk*'tan gelen tuzun arabasından 2 akçe değerinde 1 parça tuz alınır³⁸.

Makiriyye ve Gümrük: Osmanlı Devleti'nde sahillere götürülen tuz yüklü gemiler, iskele eminleri nezaretinde kontrol edilirdi. Tuzlardan gelen tuz yüklü gemilerin sayısı, yüklerinin miktarı, verilen tezkereler, tuzların boşaltılması işlemi büyük bir titizlikle yapılırdı. İskeleye yanaşan gemiler, sayıları ve taşıdıkları mal miktarı bakımından çeşitli vergilere tabi tutulmuşlardır. Bunlardan biri iskelelere gelip giden yük gemilerinden alınan *makiriyye vergisi*dir. Örneğin Yavuz Sultan Selim döneminde, *Niğbolu* sınırlarında bulunan *Azlaz İskeleyi*'ne gelen tuzdan, araba başına bir makiriyye alınır. *Azlaz İskeleyi*'nden kalkıp, *Niğbolu İskeleyi*'ne giden gemiden de 1 akçe değerinde küçük parça tuz tahsil edilirdi. Küçük parça tuzun bulunmaması durumunda, tuzu getiren kişiye 1 akçe verilir ve karşılığında 2 akçe değerinde büyük bir parça alınır. Vergilendirme, iskelelerden kalkan gemilere yüklenen araba miktarı göz önüne alınarak yapıldığına göre, bir geminin hacmi kaç araba tuz almaya müsaitse, bunun hesabı tutulur ve gemiden gemiye bir parça tuz alınır³⁹.

Hlonik ve *Azlaz*'da tuz yüklenip *Niğbolu*'ya gelen gemilerden bir çatal tuz⁴⁰, *Eflâk*'tan gelen arabalardan iki parça tuz⁴¹, *Vidin İskeleyi*'ne gelen tuzdan ise bir makiriyye vergi tahsil edilirdi⁴².

Fakat makiriyye bazı durumlarda alınmazdı. *Niğbolu*'nun karşı tarafında bulunan *Hlonik Kalesi* önünden *Tuna*'nın karşı yakasına tuz geçirmek isteyen kişinin yükü, beş arabanın altında ise makiriyye vergisi vermezdi. Fakat beş ya da beşin üstündeyse, bu vergiyi vermekle mükellefi⁴³.

Tuna Nehri üzerinde bulunan Osmanlı iskeleleri arasında yapılan ticaretten *iç gümrük vergisi* de alınır. Bu da diğer vergi türleri gibi, yere ve taşınan mala ve malın miktarına göre değişkenlik gösterirdi.

Tuna iskelelerine getirilen tuzun miktarına göre % 5, % 6, % 10 veya % 12'lik kısmı bedel ödenmeden alınır. Bu uygulamaya *müfte* denilirdi. Müftelik dilimler, hem görevlilerin ücretlerinin ödenmesinde hem de çeşitli vergilere karşılık talep edilirdi.

³² Parça, tane anlamında kullanılan bir ölçüdür. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 162.

³³ Parça anlamına gelen kıt'a, farklı alanlarda kullanılmış bir birim olmanın yanı sıra maden arazilerinin belirtilmesinde ve tuz ölçümünde de kullanılmıştır. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 159.

³⁴ Akgündüz, *Kanunnâme* 5, s. 321; Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 294.

³⁵ Bilgin, "Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, s. 285.

³⁶ Evliya Çelebi, *Şeyahatnâme*, c. 6, s. 96.

³⁷ Akgündüz, *Kanunnâme* 7/II, s. 762.

³⁸ Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 493.

³⁹ Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 422.

⁴⁰ Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 492.

⁴¹ Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 495.

⁴² Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 563.

⁴³ Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 422.

Niğbolu İskelesi gümrük kanununa göre; *Eflâk*'tan getirilen tuzun %10'u müfte idi. Bu yüzdelik dilim içerisindeki dört parça, gümrük vergisi olarak talep edilirdi⁴⁴.

Yavuz Sultan Selim zamanında hazırlanan *Hlonik İskelesi* gümrük kurallarına göre; *Eflâk*'tan *Hlonik*'e gelen tuzdan, araba başına bir parça tuz alınır ki bu da 2 akçe değerindedir⁴⁵. III. Murad'a gelince *Hlonik*'te tuzun % 10'unun, *Rahova*'da da %12'sinin müfte olarak ayrıldığını ve bunların içinden dört parçanın gümrük vergisi olduğunu görürüz⁴⁶. Aynı bölgeden *Ruşçuk*'a gelen yüz parça tuzdan beş parçası talep edilirdi⁴⁷. *Eflâk*'tan *Yergöğü İskelesi*'ne arabalarla taşınan tuz, iskele emini tarafından *Tuna*'nın karşı kıyısına (*Ruşçuk*) gemi ile gönderildiğinde, gemi başına iki parça tuz alınır⁴⁸. *Ruşçuk*'tan *Eflâk* tarafına giden tuz arabasından 8 akçe gümrük alınır⁴⁹.

Macaristan taraflarından *Semendire İskelesi*'ne gemi ile gelen tuzdan, sancakbeyi adına % 1 oranında gümrük vergisi alınır⁵⁰.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde *Budin*, *Novigrad*, *Seçan*, *Filek* ve *Hatvan* iskelelerine gelen tuzdan alınan gümrük vergisi, % 1 oranında parça tuz ve 12 akçe idi⁵¹. *Mohaç*'a bağlı *Filişmart İskelesi*'ne, *Erdel*'den gelen tuzdan % 1 parça tuz ve 10 akçe gümrük resmi alınır⁵².

II. Selim dönemi *Budin* Eyalet Kanunnameleri'nde, *Tolna* ve *Pakşa* iskelelerine *Erdel*'den araba ile gelen kaya tuzunun % 1'i ve 10 akçe iç gümrük vergisi alınır⁵³. *Budin* Eyaleti'ne tabi *Şarviz* ile *Aynovar* köprülerinden ve *Serdehel Karyesi*'nden geçen tuzculardan % 1 oranında kaya tuzu alınır⁵⁴.

Tuz ticaretinde önemli bir yere sahip olan *İstolni Belgrad*'da⁵⁵, III. Murad zamanında *Yegân Karyesi* köprüsünden geçen arabalardan, 1 akçe gümrük vergisi alınır. Tuzcular, elli parça tuzdan bir parça tuz öderler⁵⁶.

Temeşvar Eyaleti içerisinde, *Tuna*'nın sol sahil şeridinde bulunan *Vidin*, önemli bir iskele statüsündeydi. *Vidin*'deki miri ambardan tuz alıp gemiyle gidenlerden, girip çıktıkları hiçbir yerden gümrük alınmazdı⁵⁷. Devlet bu uygulama ile miri tuzun satılmasını kolaylaştırmıştır.

Tuna sahillerindeki sancaklarda parçalar halinde satılan tuzun haricinde, *Vulçitrın Sancağı*'na tekne ile gelen tuz, terazi ile tartılıp satışa sunulurdu. Tekne başına 2 akçe gümrük tahsil edilirdi⁵⁸.

Tuna iskeleleri arasında balık taşıyan gemiler de ticarete faaldi. Tuzlu balık nakliyatını gerçekleştiren gemilerden gümrük resmi talep edilirdi. Mesela II. Selim döneminde *Tolna* ve *Pakşa* iskelelerine tuzlu balığın geldiği ve bir fuçu tuzlanmış morina balığından 75 akçe gümrük resmi

⁴⁴Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 421.

⁴⁵Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 423.

⁴⁶Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 490, 495.

⁴⁷Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 498.

⁴⁸Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 499, 501.

⁴⁹Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 500.

⁵⁰Akgündüz, *Kanunnâme 4*, s. 375; Akgündüz, *Kanunnâme 5*, s. 351.

⁵¹Akgündüz, *Kanunnâme 5*, s. 282.

⁵²Akgündüz, *Kanunnâme 5*, s. 322.

⁵³Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 479.

⁵⁴Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 480.

⁵⁵Burcu Özgüven, *Osmanlı Macaristan'ında Kentler, Kaleler*, İstanbul, 2001, s. 41.

⁵⁶Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 285.

⁵⁷Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 563.

⁵⁸Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 586.

alındığı kanunnâmede belirtilmiştir⁵⁹. *Vidin İskeleyi* gümrük kanununa göre; *Tuna*'nın doğu tarafından iskeleye getirilip satılan tuzlu balıktan % 5 oranında akçe tahsil edilirdi⁶⁰.

Vidin İskeleyi'ne parçalar halinde gelen tuzun haricinde, arabalarla çuval ya da torba içinde hurda denilen kırıntı tuz da gelmiştir⁶¹.

Öşür: Kelime olarak 1/10 anlamına gelen *öşür*, Osmanlı'da miri arazi rejiminin uygulandığı yerlerde, ziraatla uğraşan kesimin hâsıl ettiği ürünün belirli bir kısmının devlet adına alınmasına denilmektedir. Öşür her ne kadar 1/10 manasına gelse de, ismine ters bir şekilde oranı 1/5, 1/8 hatta 1/2 dahi olabilirdi. Bu oranların farklı olmasının sebebi ziraatı yapılan emtiyanın çeşidi, azlığı, çokluğu ve mahalli örf ve âdetlerindendir⁶².

Kanunnâme hükümlerinde, devlet adına alınan öşür vergisine tuz konusunda sıkça rastlamamaktayız. Sultan III. Murad devrinde, *Eflâk*'tan *Yergöğü*'ne gelen yüz parça tuzun, on iki parçası öşür olarak alınır ve çeşitli giderler için taksim edilirdi⁶³. Tuz arabacılarının yemeklik için getirdikleri tuzun öşrü alınmazdı⁶⁴.

Güvercinlik Kalesi İskeleyi'ne gemi ile gelen tuzun öşrünü iskele emini alırdı⁶⁵.

Parça-i Sefine: Örfi vergiler gurubuna giren parça-i sefine, gemilerin taşıdıkları yükten alınan belli bir miktarı ifade etmek için kullanılırdı⁶⁶.

Çirmen Sancağı kanunnamesinde belirtilen *Tuna*'nın sağ sahilindeki *Rahova*'da, *Niğbolu* ve *Vidin* iskelelerinde, *Eflâk*'taki gayr-ı Müslimler tarafından getirilen bu emtiadan araba başına *parça-i sefine* adıyla birer *çatal* tuz alınır⁶⁷.

Resm-i Sefine: Hariçten gelen gemilerden alınan bir vergidir⁶⁸.

III. Murad dönemi *Hlonik* ve *Azlaz*'dan geçen tuz gemileri, her arabadan birer *çatal* vermek koşuluyla resm-i sefine öderlerdi⁶⁹. *Eflâk-Rahova* arası tuz taşıyan gemilerden taşıdıkları tuz arabaları miktarınca, iki parça resm-i sefine alınır⁷⁰. *Vidin İskeleyi Tuz Kanunnâmesi*'nde, iskelede ödenen 6 akçelik dilimden biri sefine vergisiydi⁷¹.

Vüzâriyye: *Tuna Nehri* üzerinde yük nakliyatı yapan gemicilere *vüzâr*, gemicilerin aldıkları nakil ücretine de *vüzâriyye* denilmektedir⁷². Bu vergi çeşidi iskeleden iskeleye küçük farklılıklar gösterirdi.

Yavuz Sultan Selim ve III. Murad dönemi kanunnamelerine göre; *Eflâk*'tan *Niğbolu*'ya ve *Hlonik Kalesi*'ne getirilen %10'luk müfte tuzun, dört parçası gümrük, üç parçası da vüzâriyyeye aitti⁷³. Yedi parçalık bu tuzun yarısı hassa-i hümayuna, diğer yarısı da vüzârlara bırakılırdı⁷⁴.

⁵⁹Akgündüz, *Kanunnâme* 7/II, s. 479.

⁶⁰Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 562.

⁶¹Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 563.

⁶²Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 208.

⁶³Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 498.

⁶⁴Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 498.

⁶⁵Akgündüz, *Kanunnâme* 5, s. 356.

⁶⁶Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 477, 2 numaralı dipnot.

⁶⁷Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 477.

⁶⁸Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 567.

⁶⁹Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 490.

⁷⁰Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 495.

⁷¹Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 563.

⁷²Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 421, 2 numaralı dipnot, s. 424.

⁷³Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 421; Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 490.

⁷⁴Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 421.

Rahova İskeleyi'ndeki %12'lik müfte, *Yergöğü*'ndeki %12 oranında öşür olarak ayrılmış tuzun üçer parçaları da vüzâriyye içindi. Vüzârlar için ayrılan payın yarısı kendilerine ücret olarak verilirken, diğer yarısı da miriye bırakılırdı⁷⁵.

Yavuz Sultan Selim zamanında *Eflâk*'tan *Niğbolu*'ya gelen tuzun %3'ü, iskele emini ve vüzârlar arasında bölüştürülmek üzere vüzâriyye adı altında tahsil edilirdi⁷⁶. Aynı dönemde *Hıram Kalesi*'nde gemiciler için 1 akçe temin edilirdi⁷⁷.

Vidin İskeleyi'nde bir araba tuzdan alınan 6 akçeden biri⁷⁸, *Silistre İskeleyi*'ne gelen tuz arabası başına alınan dört parça tuz vüzârların hakkı olarak ayrılırdı⁷⁹.

Nassâciye: *Rahova İskeleyi*'ndeki %12'lik müfte tuz içerisindeki 2 parça *nassâciye* için taksim edilmişti⁸⁰. *Eflâk*'tan *Yergöğü*'ne gelen ve öşür adı altında alınan % 12'lik tuzun⁸¹, ve yine *Silistre İskeleyi*'nde tuzun ikişer parçası⁸² *nassâciye* adıyla alınır.

Şümâriyye: *Eflâk*'tan *Rahova*'ya ve *Yergöğü*'ne gelen tuz arabalarından, iki parça *şümâriyye* alınır ve miriye ayrılırdı⁸³. III. Murad devri *Vidin İskeleyi Tuz Kanunnâmesi*'ne göre; bir araba tuzdan alınan 6 akçenin biri *şümâriyye*⁸⁴. *Eflâk*'tan *Yergöğü*'ne yemeklik tuz satmak amacıyla gelen arabacılar *şümâriyye* vergisi talep edilmezdi⁸⁵.

Osmanlı iskeleleri arasında ticaret yapan gemilerde ve iskelelerde çalışan vüzâr, *nassâc* ve *şümâr* gibi memurların haricinde sancakbeyi, azeb ağası, mirliva ve *Eflâk vâmecileri* de vardı. Tuz yüklü gemilerden, bu farklı görevlerdeki çalışanların hizmetlerine karşılık belli miktarlarda tuz ya da akçe alınır.

Örneğin, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde *Semendire İskeleyi*'ne gemi ile gelen tuzun %1'i⁸⁶, *Semendire* sınırlarında olan *Hıram Kalesi*'ne, *Tuna* yoluyla *Macaristan* taraflarından beygir ile gelen tuzun 3 akçesi⁸⁷ *sancakbeyi* için ayrılırdı. *Güvercinlik Kalesi İskeleyi*'nde her gemiden sancakbeyi ve *azeb ağası* arasında paylaştırılmak üzere bir parça tuz alınır⁸⁸.

II. Selim dönemi *Silistre İskeleyi Tuz Kanunnâmesi*'ne göre; *Eflâk*'tan alınan tuzun dört parçası *mirliva* adına talep edilirdi⁸⁹.

Osmanlı Devleti, iskelelerin bazılarında *Eflâk Voyvodalıği*'nin gümrük iskele memurları olan *vâmecilerin* haklarını da tahsil ediyor ve onlar adına tahsil edilen tuzu miriye bırakarak, bedellerini memurlara veriyordu. Nitekim *Niğbolu*'da ve *Rahova*'da taksimi yapılan müfte tuzun üç parçası *vâmeciler* için ayrılmıştı. Bunların her bir parçası 1 akçe hesaplanıp, bedelleri ödenmiştir⁹⁰.

⁷⁵Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 495.

⁷⁶Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 424.

⁷⁷Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 448.

⁷⁸Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 563.

⁷⁹Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 743.

⁸⁰Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 495.

⁸¹Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 498.

⁸²Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 743.

⁸³Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 495, 498.

⁸⁴Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 563.

⁸⁵Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 498.

⁸⁶Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 443; Akgündüz, *Kanunnâme 4*, s. 375.

⁸⁷Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 448.

⁸⁸Akgündüz, *Kanunnâme 5*, s. 356.

⁸⁹Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 743.

⁹⁰Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 421; Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 490, 495.

Devlet, tuzdan elde etmiş olduğu gelirin bir kısmını *miri* olarak alıp, direk hazineye aktarmıştır. Devlet, bazı tuzlaları miri arazi statüsüne koyarken, bazılarında da miri için vergiler alırdı. Tuz üretimi ya da ticareti yapılırken zamana, bölgeye ve hâsılatı bağli olarak miri için farklı oranlar belirlenmişti. Bu oranlar ele geçen hâsılatın 1-2 akçesi kadardı.

Semendire İskelesi'ne, *Macar* topraklarından gelen tuzun parçası için 1 akçe⁹¹, *Eflâk* taraflarından *Niğbolu*'ya getirilen tuzdan araba başına 2 akçe tahsil edilirdi⁹². Yine *Eflâk*'tan *Niğbolu* taraflarına tuz getirmek isteyen tüccar, vüzâriyye vergisini verdikten sonra kalan tuz miktarının yarısını miriye vermekle mükellefi⁹³.

Diğer *Tuna* iskelelerindeki parça hesabının aksine, *İbrail İskelesi*'nde tuzun alım ve satımı kile⁹⁴ ile yapıldı. *Eflâk*'tan *İbrail*'e getirilen miri tuzun kilesi 12 akçeye alınır ve iki katı olarak satışa sunulurdu⁹⁵. *Vidin İskelesi*'nde de bir araba tuzdan alınan 6 akçenin biri miriye ayrılırdı⁹⁶.

Niğbolu'da tuzun % 10'u müfte idi. Bu müfte tuzun 3,5 parçası hassa kayıtlıdır⁹⁷. *Rahova* ve *Yergöğü* iskelelerinde müfteye ayrılan % 12'lik pay içinde, vüzârlara tahsis edilen üç parça tuzun yarısı da miridir⁹⁸.

Tuzcuların Vergi Muafiyeti

Osmanlı idari ve mali mevzuatında, tuzlalarda deniz suyunu tuz üretim alanlarına salan kanallara bakan, buharlaşma havuzlarında tuz elde eden, bu tuzları ambarlara taşıyan, gerektiği zaman tuzlanın aslı ve talî tesisatını tamir eden kimselere *tuzcu* denilmekteydi⁹⁹.

Tuzlaların etrafında bulunan yerleşim alanlarında ikamet edenler, faal olarak *tuzcu*ydular. Tuzcuların vazifelerinde devamlılığı sürdürmek amacıyla, devlet tarafından bir takım kolaylıklar sunulmuştur.

Tuzcularla ilgili tutulan kayıtlar¹⁰⁰ tetkik edildikten sonra devlet tuzlalarında çalışanlar, ödemekle mükellef oldukları *avârız-ı divaniye*¹⁰¹ ve *tekâlif-i örfiyye*¹⁰² adındaki vergilerden muaf tutulmuşlardır¹⁰³. Savaş hizmeti, oğullarının yeniçeri ocağına alınması, haberci, kale ve köprü yapımı ya da tamiri, kürekçilik, sürgün, salgun vergisi¹⁰⁴ vs. gibi hizmetlerin dışında

⁹¹Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 443; Akgündüz, *Kanunnâme* 4, s. 375; Akgündüz, *Kanunnâme* 5, s. 351.

⁹²Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 494.

⁹³Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 490.

⁹⁴ Osmanlı Devleti'nde en yaygın kullanılan ölçü birimidir. Bölgelere hatta mahallelere göre farklı değerlere sahiptir. Geniş bilgi için bkz. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 64-76.

⁹⁵Akgündüz, *Kanunnâme* 7/II, s. 735.

⁹⁶Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 563.

⁹⁷Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 421.

⁹⁸Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 495, 498.

⁹⁹ Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1962, c. 23, S. 1-2, İstanbul, Şubat 1963, s. 101.

¹⁰⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 1. Parça Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 372.

¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nde olağanüstü zamanlarda alınan ve miktarı doğrudan divân-ı hümayun tarafından tespit edilen bir vergi türüdür. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar devam eden bu vergi, tahakkuk ve tarh usulleri bakımından diğer vergilerden farklılık gösterir. Halktan nakit olarak toplanabileceği gibi, aynî ve hizmet olarak da istenebilirdi. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 63.

¹⁰² Şeran alınması icap eden cizye, haraç ve öşürden başka, halktan örfen alınan vergidir. Başlıcaları şunlardır: Mücerred, raiyyet, bennak, bad-ı heva, arusiye, cürüm ve cinayet, ihtisap, çift bozan, bac-ı bazar vs. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 675.

¹⁰³Akgündüz, *Kanunnâme* 1, s. 528.

¹⁰⁴Tekâlif-i şakka denilen kanun dışı vergilerden biridir. Genellikle beylerbeyi ve sancak beyi gibi yüksek devlet adamlarının kapı halkını besleyebilmek için defterde ve kanunda yazılı olmayan vergilerin halktan alınmasına salgun salmak denilirdi. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 587.

birakılmışlardır¹⁰⁵. Bekâr erkeklere, dul kadınlara ve alım gücü zayıf reayaya tuz tarhi uygulanmamıştır¹⁰⁶.

Tuzculara, bazı vergilerde de indirim yapılmıştır. Mesela *Tuna* sahil şehirlerinden olan *Silistre* sancak kanununa göre; evli olan reayadan *resm-i çift* 9 akçe olarak tahsil edilmiştir¹⁰⁷. *Ahyolu Kasabası*'nda bulunan tuzcular, bağlarının mahsulü olan şıralardan *kaduz*¹⁰⁸ başına 15 akçe öderlerken; tuzcu olmayanlar ise 25 akçe ile yükümlüydüler¹⁰⁹.

Tuz Alış-Verişi

Tuz fiyatlarının belirlenmesi devletin ekonomik durumuna ve mevcut kanunlara göre yapılırdı. Fiyatlar bölgeden bölgeye de farklılık göstermekteydi. Belli ölçülerle gerçekleştirilen satışlar, hem tüccara hem de reayaya yapılırdı.

Devletin önemli tuz madeni yataklarından olan *Eflâk*'ta elde edilen tuz, devletin birçok şehrine gönderilmekteydi. Mesela II. Bayezid döneminde *Edirne*'ye parçalar halinde gelen tuz, mevsime göre farklı fiyatlarla satışa sunulmuştur. Tuzun yaz aylarında 400, kış aylarında ise 350 dirhemi¹¹⁰ 1 akçeye satılmıştır¹¹¹. İklim koşullarına bağlı olarak yapılan üretimde, yaz mevsimi önemli bir dönemdir. Zira ısının fazla oluşu üretimi olumlu yönde etkiler. Bu dönemde hatırı sayılır şekilde elde edilen tuz, iç piyasaya daha düşük bir fiyatla sürülürdü. Kış aylarında ise stoklanan ve piyasaya sürülen tuz, ulaşımın zor ve pahalı olmasının da etkisiyle yüksek bir fiyata alıcı bulmaktaydı.

Osmanlı'nın *Tuna* sancaklarına, *Eflâk* tarafından voyvoda uhdesinde ve şahıslar nezdinde tuz getirilirdi. Parçalar halindeki tuzları taşıyan gemiler, iskelelere yanaştıklarında bunlar ayrı ayrı hesaplanır ve ona göre satın alınırdı. İskelelerde tuzun yüzdelik müftesi ayrıldıktan sonra, stoklanan bu emtianın her yüz kıtasına, sancağına göre farklı bir fiyat verilmiştir. Alış fiyatı 25 ila 115 akçe arasında değişkenlik gösteren tuz, ciddi kârlarla satılmıştır.

Semendire kazalarından olan *Rudnik* ve *Çerniç*'te dört parça tuzun fiyatı 1 akçedir¹¹². *Rahova* ve *Niğbolu*'da 2 akçeye satılan tuz, eğer *Eflâk*'tan alınmışsa maliyetinin bir akçe fazlasına satılırdı¹¹³.

Niğbolu İskelesi'nde % 10'u müfte olan tuzun haricinde, stoklanan her yüz parçalık tuza 115 akçe değer biçilmiştir. Yani bir parça tuz 1,15 akçe karşılığında alınır ve iskele emini tarafından defterlere kaydı yapıldıktan sonra diğer şehirlere 2 akçeye satılırdı¹¹⁴. O halde yüz kıta tuzdan 85 akçe kâr elde edilmiştir.

Eflâk beyinin *Silistre*'ye göndermiş olduğu tuzun yüz parçasına 25 akçe ödenirdi. Yüz parça tuzun on iki parçası müfte olarak ayrılırdı. Ayrıca, Osmanlı iskelelerine uzak mesafede bulunan arabacılar, iskele eminleri tarafından taşıma ücreti de verilirdi ki bunun yüz parçası 16, beş yüz parçası ise 80 akçe idi. Geriye kalan seksen sekiz parça tuz üzerinden yapılan hesaplamaya

¹⁰⁵ Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 756.

¹⁰⁶ Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 240.

¹⁰⁷ Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 468; Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 717.

¹⁰⁸ *Ahyolu*'nda bağların sıra mahsulünün vergilendirilmesinde kullanılan bir hacim ölçüdür. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 365.

¹⁰⁹ Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 756.

¹¹⁰ Dirhem, bölge ve zamana göre değişkenlik gösteren bir ağırlık ölçüsüdür. Halil İnalcık'a göre bir dirhem, 3,2 gramdır. Geniş bilgi için bkz. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 28-31.

¹¹¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 393.

¹¹² Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 446.

¹¹³ Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 477.

¹¹⁴ Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 421.

göre; 41 akçelik bir ödeme yapılmaktaydı. Dolayısıyla yüz parça tuzun maliyeti de 47 akçe oluyordu. 47 akçe ödenerek alınan yüz parça tuz, 80 akçeye satılmaktaydı. Böylece *Eflâk* beyinden alınan tuzdan 33 akçe kâr elde edilirdi¹¹⁵.

Yavuz Sultan Selim zamanında *Vidin*'de bir parça tuz 2 akçe ve 2 pul iken¹¹⁶; III. Murad kanunnâmesinde, 1,5 akçeye alınan tuz, tüccara ve ihtiyaç sahiplerine 2,5 akçeye satılırdı¹¹⁷. *Tuna* iskelelerinde *nesi'e* denilen veresiye esasına dayalı alış-veriş sisteminde de fiyatlar aynıydı. Fakat veresiye usulünün kaldırılmasıyla bir parça tuz, 2 akçe 2 pula nakit satılmaya başlandı. Artık *Rahova* ve *Niğbolu*'daki gibi *Eflâk*'tan alınan tuz, alış fiyatının bir akçe fazlasına satılacaktı¹¹⁸.

III. Murad kanunnâmelerine bakıldığında, *Eflâk*'tan *Hlonik Kalesi*'ne (*Niğbolu*) gelen tuzun % 10'luk müftesi ayrıldıktan sonra kalan tuz; 115 akçeye alınır, 225 akçeye satılırdı¹¹⁹. *Rahova*'da % 12'si müfte olan tuzun yüz parçasının alış 120, satışı ise 225 akçeydi¹²⁰.

Eflâk'tan *Yergöğü*'ne gelen yüz parça tuz 46 akçeye alınır, daha önceki kanunlara biat edilerek yine 80 akçeye satılırdı. Tuz arabacıları yemeklik tuzun yüz parçasını iskeleden 40 akçeye alıp, 80 akçeye satarlardı¹²¹.

Silistre İskelesi'ne tüccarların araba ile getirdiği müteferrik denilen tuza müfte uygulanmazdı. Bu tuzun yüz parçası 40 akçeye alınır ve 40 akçe kâr edilerek satılırdı. Dolayısıyla satış fiyatı 80 akçe idi. *Eflâk* tarafından gelen ve *Tuna*'nın karşı kıyısına müteferrik tuz taşıyan gemilere, ulaşım bedeli verilmezdi¹²². *Niğbolu*'da üç araba tuzun maliyeti 6 akçe 6 pul; iki arabanın 4,5 akçeydi. Üç araba müteferrik tuz, 7; iki araba ise 5 akçeye satılırdı¹²³. Müteferrik tuzun daha yüksek fiyata satıldığı görülmektedir.

Tuz, mübadele aracı olarak da kullanılmıştır. 1568 yılında *Ruşçuk* kadısına gönderilen hükümde; *Ruşçuk*'un karşı tarafından alınacak çukaya karşılık tuz verilmesi ve bunun da deftere kaydedilmesi istenmiştir¹²⁴.

II. Selim dönemi genel kanunnamelerinde, Osmanlı Devleti'nin bazı sancaklarında tuz olduğunu ve bu tuzun sancak karyelerine tarh edildiği vaz edilmiştir. Bu kuralın bundan sonra da devam edeceği, şu ana kadar yapılan tarh miktarından fazlasının da kabul edilmeyeceği belirtilmiştir¹²⁵.

Tuzla Hukuku

Fatih Sultan Mehmed zamanında çıkarılan *Vilk-Eli Tuzla Yasaknâmesi*'nde, *Tuna* boyunca uzanan (*Tesanc*, *Yelec*, *Vilk*, *İzveçan*, *Prizren-eli*, *Altun-eli*, *Zagorye*, *Ara*, *Demürc*, *Bazarı*, *Kalkandelen*, *Kabarcık*, *Ohri*, *Grevena*, *Premedi*, *Kisteriye*, *Florina*, *Manastır*, *Pirlepe*, *Köprülü*) tuz yataklarıyla alakalı hukuki düzenlemeler yapılmıştır. *Rumeli*'ndeki tuzla yataklarının önemli bir kısmı *Vilk-Eli Sancağı* ve çevresinde bulunmaktadır¹²⁶. *Vilk-Eli Tuzla Yasaknâmesi*, II. Bâyezid

¹¹⁵Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 743.

¹¹⁶Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 477.

¹¹⁷Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 563.

¹¹⁸Akgündüz, *Kanunnâme 3*, s. 477.

¹¹⁹Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 490.

¹²⁰Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 495.

¹²¹Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 498.

¹²²Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 743.

¹²³Akgündüz, *Kanunnâme 8/I*, s. 490.

¹²⁴BA., *Mühimme Defteri 7*, hüküm 1503, H. 6 Zi'l-hicce 975, M. 2 Haziran 1568.

¹²⁵Akgündüz, *Kanunnâme 7/II*, s. 233, 301.

¹²⁶Akgündüz, *Kanunnâme 1*, s. 564.

döneminde *Tuna Tuzlası Yasaknâmesi* adıyla yenilendi¹²⁷. Yenilenen bu kanun hükümlerinde, emre itaatsizliğin büyük cezalarla neticeleneceği konusunda ciddi ikazlarda bulunulmuştur.

Aslında *Tuna Tuzlası Yasaknâmesi*'ni, sadece *Dobruca Gölü* ve çevresindeki tuzla için değil de Osmanlı Devleti sınırlarındaki tuzlalar için düşünmemiz mümkündür.

Tuna Tuzlası Yasaknâmesi'nin hükümleri aşağıdaki gibidir¹²⁸:

Miri statüde olan *Dobruca Gölü* ve çevresinde, hayvanları otlatmak ve sulamak yasaktır. Kanuna riayet etmeyip bu yasağı çiğneyenler, yapılan teftiş neticesinde, kadı meclisine getirilirlerdi. Kişinin ya da kişilerin suçu sabit ise, İslam hukukuna göre cezaları verildi. Nitekim *Eflâk Voyvodası Petre*'nin 22 Mayıs 1568 tarihinde göndermiş olduğu mektubunda; *Eflâk*'ın *Kaluc Kasabası*'nda, Mehmed adlı kişinin üç bin kile tuzu yağmaladığı şeklinde bir şikâyeti bildirmiştir. Mehmed'in hasımlarıyla bir araya getirilerek davasının görülmesi, iddialarının asılsız çıkması halinde davanın kapatılması ve eğer olayın üzerinden on beş yıl geçmiş ise emr-i şerifin beklenmesi yönünde *Çernova* kadısına hüküm gönderilmiştir¹²⁹.

Dobruca Gölü'nde çıkarılan acı tuz, ne bölge sakinlerine ne bölgede bulunan çobanlara ne de *Tuna* tuzlalarının bulunduğu yerlerdeki reaya verilecektir. Reaya, daha önce ihtiyaçlarını gidermiş oldukları tuzladan istifade edeceklerdi. Emre muhalif davrananlar, kadılar tarafından yargılanacaklardır. Kanunname geçerken *kimesne yasağım arasına girmeye* ifadesi ile bu hükümlerin tartışılmayacağı beyan edilmiştir.

Tuzlaların bulunduğu bölgelerdeki sancak beyleri, kadılar, subaşılar, il ve köy kethüdaları bu yasaknâme konusunda bölge halkını bilgilendirmelidirler. Bu görevliler, halka kolaylık gösterme konusunda ihmalde bulundukları takdirde, çeşitli eziyetlerle cezalandırılırlardı.

Kanunname vaz edilen hükümler, kadılarca aynen tatbik edilmeliydi. Vuku bulup kadı meclisine gelen dava ya da davalar, cereyan ettiği şekliyle merkeze bildirilmelidir. Kadıların bu konudaki ihmali, büyük cezalar almalarına sebep olmaktadır.

Tuna tuzlasına gönderilen işçiler, bir yıllık süre ile çalışmaktaydılar. Bir yıldan daha fazla çalışmaları yasak olan bu işçiler, günlük 10 akçeden hesaplanmak kaydıyla ulufe alırlardı.

Osmanlı Devleti, stokladığı tuzun ülke genelindeki satışını sıkı bir denetim altına almıştır. Tuzlarda üretilen tuzun, nerede satılacağını belirlemiştir. Örneğin *Niğbolu*'daki miri tuzların, tahsis edilen ambardan başka yerde toplanması ve satılması yasaklanmıştır¹³⁰. Öte yandan *Silistre* beyine gönderilen 13 Temmuz 1576 tarihli hükümde; *Boğdan*'da tuzla emini olan Yasib'in zimmetine miri akçe geçirip firar ettiği bildirilmiştir. Yasib'in yakalanıp, kadı meclisinde yargılanması ve zimmetine geçirmiş olduğu akçelerin tamamının geri alınması yönünde emir verilmiştir¹³¹. Devlet, bu uygulamalar ile tuz kaçakçılığının önüne geçmeye çalışmıştır. Kayıt dışı kazanç elde etme isteği ile kanuna aykırı hareket edenler, devlet görevlilerince uyarılmıştır. Böylece devleti zarara uğratan kaçakçılık, düzenli bir teftiş ve denetim usulü ile engellenmeye çalışılmıştır.

Ayrıca piyasada miri tuzun satışına öncelik verilmesi öngörülmüştür. *Silistre*, *Hırsova*, *Baba*, *Prevadi*, *Yenipazar*, *Şumnu*, *Eski Cuma* ve *Eski Kilise* kadılıklarında, miri ambar dışındaki yerlerde ve miri ambarda tuz mevcut iken başkalarına tuz sattırılması yasaklanmıştır. Bu yasağa

¹²⁷Akgündüz, *Kanunnâme* 2, s. 594.

¹²⁸Akgündüz, *Kanunnâme* 2, s. 594.

¹²⁹BA., *Mühimme Defteri* 7, hüküm 1445, H. 25 Zi'l-ka'de 975, M. 22 Mayıs 1568.

¹³⁰Akgündüz, *Kanunnâme* 8/I, s. 490.

¹³¹BA., *Mühimme Zeyli* 3, hüküm612, H. 16 Rebi'ü'l-ahir 984, M. 13 Temmuz 1576.

uymayanların tuzlarına da miri adına el konulması emredilmiştir¹³². *Eflâk*'taki madenlerden elde edilen tuz, önce miriye daha sonra tüccara ve başkalarına verilmiştir¹³³.

Tuzun Kullanım Alanları

Koruyucu ve tat verici özelliğinden dolayı kullanım alanı oldukça geniştir. Osmanlı Devleti'nde balıkçılık, zeytincilik, dericilik, bazı süt ürünleriyle sebze ve meyvelerin saklanması için kullanılan tuz, aslında insan ve diğer canlıların beslenmesinde faydalanan önemli bir tüketim maddesidir¹³⁴.

Tuna iskelelerinden olan *Çirmen*'de, koyunlar için ihtiyaç duyulan tuz, *Boğdan*'dan temin edilmiştir. Bunun haricinde ihtiyaç duyulan tuz *Çirmen İskeleyi*'nden alınır, başka yerden alınmasına müsaade edilmezdi¹³⁵. Evliya Çelebi, *Erdel*'e bağlı *Tuzda* (*Tuzla*) şehrinde at, katır, deve, sığır ve koyunların beslendikleri büyük tuz kayalarının olduğunu bildirmektedir¹³⁶.

Tuna'da devlet hazinesine gelir getiren *balıkçılık* sektöründe de tuzun faal olarak kullanıldığı görülmüştür. Balıkların tuzlanarak uzun süre bozulmadan dayanmaları sağlanmıştır. Devlet tuzlanmış balık için kanunname maddeleri vaz etmiştir. Yavuz Sultan Selim dönemi *Çirmen Sancağı* kanunnâmesinde, *Tuna*'da balık tuzlayanların, tuz ihtiyaçlarını denizden değil de iskelelerden temin etmeleri gerektiği vurgulanmıştır¹³⁷. Oldukça işlek ve büyük bir liman şehri olan *Vidin*'de *Tuna* kenarında kurulmuş altmış adet tuz ve elli adet balık mahzenleri bu işi destekler mahiyettedir¹³⁸.

Tuz, *sabun* yapımında kullanılan yardımcı maddeler arasındadır. Kilesinin 22 akçeye alındığı tuz; iç yağı, kül ve kireç ile karıştırılıp kaynatılarak sabun elde edilirdi¹³⁹.

Sonuç

Tuz, Osmanlı Devleti'nde üretiminden satışına kadar devletin tekelinde olan bir maldı. Tuzun elde edilmesi, işlenmesi, taşınması, vergilendirilmesi, satılması, tuzlaların korunması ve denetlenmesi, kaçakçılığı vs. şeklindeki düzenlemeler ticari, mali, sosyal, kültürel vs. birçok sonucu beraberinde getirmiştir.

Teknolojinin gelişmediği dönemlerde, diğer sektörlerde olduğu gibi tuz sektöründe de insan gücü önemlidir. Tuz üretiminin gerçekleştirildiği tuzlalarda, onlarca yüzlerce işçi çalışmakta, bu da yörede bulunan nüfusa istihdam alanı sağlamaktaydı.

Osmanlı Tunası'nda bulunan sancaklar ve çevresindeki yerlerin tuz ihtiyacı, genel olarak *Eflâk*'tan karşılanmaktaydı. *Eflâk* tuzu, *Tuna* iskelelerinin en önemli kazanç araçları arasındadır. Geniş tuzlalara sahip olan *Eflâk*'ta üretilen tuz, oldukça kaliteliydi. Bu kalitesine orantılı olarak fiyatı da yüksekti. Nitekim diğer bölgelerde üretilen tuzların iki katı fiyatla satılmaktaydı.

¹³²BA., *Mühimme Defteri* 83, hüküm 127, H. 13 Zi'l-hicce 1037, M. 14 Ağustos 1628.

¹³³BA., *Mühimme Defteri* 83, hüküm 134, H. 13 Zi'l-hicce 1037, M. 14 Ağustos 1628.

¹³⁴Bilgin, "Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, s. 287.

¹³⁵Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 476.

¹³⁶Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 6, s. 8.

¹³⁷Akgündüz, *Kanunnâme* 3, s. 476. Geniş bilgi için bkz. Filiz Yıldırım, "Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri'nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık", *Uluslararası Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu 2-3 Mayıs 2013*, Kayseri, Basılmamış Sempozyum Bildirisi.

¹³⁸Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 6, s. 97.

¹³⁹Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, (Hazırlayan: Sevim İlğürel), Ankara, 1998, s. 250, 251.

Eflâk'ın yanında *Erdel*, *Boğdan*, *Macaristan* topraklarında da tuzun üretimi yapılır ve ihtiyaç halinde başka bölgelere gönderilirdi. Tuzun büyük bir ticari potansiyele sahip olduğu aşikârdır.

Osmanlı Devleti, oturtmuş olduğu sistemle, tuz ile ilgili her aşamayı kayıt altına almıştır. Yürürlüğe koyduğu çeşitli vergilerden elde ettiği hâsılatla, hem bazı çalışanlarının ücretini karşılamış, hem de vergileri direk hazineye aktararak mali açıdan hazineye katkı sağlamayı amaçlamıştır. Öyle ki diğer maden işletmeleri gibi büyük ve verimli tuzlalar da, miri statüdedir.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1991.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri 1. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri (I)*, İstanbul, 1992.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 7/I Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV) 7/II II. Selim Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1994.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 8/I. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri 8/II III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1994.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri 9/I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri 9/II II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1996.
- BİLGİN, Arif; “Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal”, *Tuz Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen), İkinci Baskı, İstanbul, 2012, s. 281-296.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 6, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 7, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Hazırlayan: Sevim İlğürel), Ankara, 1998.
- GÜÇER, Lütfi; “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1962, c. 23, S. 1-2, İstanbul, Şubat 1963, s. 97- 144.
- KILIÇ, Orhan; *XVI. Yüzyılda Adilceva ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999.
- LUBENAU, Reinhold; *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, c.1, (Çeviri: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Mühimme Defteri, No: 3, 7, 83.

Mühimme Zeyli, No: 3.

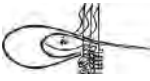
ÖZGÜVEN, Burcu; *Osmanlı Macaristanı'nda Kentler, Kaleler*, İstanbul, 2001.

SCHWEİGGER, Salomon; *Sultanlar Şehrine Yolculuk 1578-1581*, (Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Heidi Stein), (Çeviren: S. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

TAŞKIN, Ünal; *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005, XI+187 Sayfa.

ÜNAL, Mehmet Ali; *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

YILDIRIM, Filiz; "Osmanlı İdaresinde Tuna Nehri'nde Bir Ekonomik Unsur: Balıkçılık", *Uluslararası Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu 2-3 Mayıs 2013*, Kayseri, Basılmamış Sempozyum Bildirisi.

ERKEN ORTAÇAĞLARDA ÜBÜLLE LİMAN KENTİNİN İRAN KÖRFEZİ AÇISINDAN ÖNEMİ*

Taner YILDIRIM**

Ahmet ALTUNGÖK***

ÖZET

Übülle kentinin varlığı M.Ö IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. İskender istilası döneminde Yunanlıların büyük bir önem verdikleri bu liman kenti, Uzakdoğu ile Ön Asya'nın irtibatını sağlaması açısından taşıdığı önemi sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir. Partlar döneminde ticari ehemmiyeti gittikçe artan bu liman kenti en parlak dönemine Sâsânîler'in kuruluşundan sonra ulaşmıştır. İslam fetihleri sırasında da önemli bir yere sahip olan bu liman kenti, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra şehrin sahip olduğu zenginlik hayretle karşılanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) de bu şehre yönelik hadisleriyle Müslümanların dikkatini çekmiştir. Bundan dolayı Müslümanlar şehrin fethinden sonra, bu şehirdeki ticari faaliyetlerin yanında tarımsal faaliyetlerin gelişmesi için önemli çalışmalar yapmışlardır. İslam sonrası dönemde Basra şehrinin kurulması ile beraber ticari üstünlüğünü Basra'ya kaptıran Übülle kenti, ticari varlığını Abbasiler dönemine kadar korumuştur. Ancak, köşkleri, çarşıları, mescitleri, kervansarayları ile nehir kıyısında mamur bir yer olarak zikredilen ve güzelliğinden hayretle bahsedilen Übülle şehri, hicrî beşinci yani miladi on birinci asırdan sonra eski ticarî önemini kaybetti. Übülle'yi on dördüncü yüzyılda ziyaret eden İbni Batuta "Übülle şehri önceden Fars ve Hind tüccarlarının yöneldiği büyük bir ticaret şehri iken, şuanda harap olmuş saray ve benzeri yapıların delalet ettiği bir köy olmuştur" demektedir. Neticede Hind Okyanusu'ndan İran Körfezi'ne gelen ticaret gemilerinin, körfez üzerindeki en son durağı olan Übülle liman kenti, hicrî yedinci asırdan sonra tamamen terk edilmiş ve böylece tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Körfezi, Übülle, Sâsânî, İslam Fetihleri, Ticaret.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd.Doç. Dr. Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü, El-mek: caann2323@hotmail.com

*** Yrd. Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

THE IMPORTANCE OF UBULLA PORT CITY IN TERMS OF THE PERSIAN GULFIN EARLY MEDIEVAL AGES

ABSTRACT

The existence of the city of Ubulla goes back to the 4 th century BC. The city which Greeks gave a high importance during the invasion of Alexander the Great maintained this situation in the later periods in terms of providing the conduct between the far East and the Near East. This port city which had a growing commercial importance during the Parthians reached its brightest period after the foundation of the Sassanids. The city, which has also a big importance during the Islamic conquests, had astonishing wealth after the conquest of it by Muslims. Prophet Mohammed also drew the attention of Muslims to this city by his hadiths. There fore, Muslims did important works in order to improve a gri culture in the city in addition to the commercial activities. Ubulla port city which started to loose its importance against Basra city after the establishment of it maintain its commercial existence until the Abbasids period. However The City Ubulla, mentioned as built-up place by the river with its mansions, bazaars, mosques, caravanserais and spoken of its beauty astonishingly, lost its former commercial importance after the fifth Hijri century (i.e eleventh Gregorian). "While the Ubulla city used to be a huge commercial city in advance of the Persian and Indo traders, now It has been a Village in which ruined palace and a village-like structures can be seen." says Ibn Batuta who visited the Ubulla in the fourteenth century. At the industry, The Ubulla, The last stop of the merchant ships coming from Indian Ocean to Persian Gulf has been abandoned completely after the seventh Hijri century and so, It had to withdraw from the scene of history.

Key Words: Persian Gulf, Ubulla, Sassanid, Islamic Conquests, Trade.

Giriş

Yakût el-Hamevî'ye göre Übülle dünyanın en güzel yerlerinden bir tanesidir. el-Hamevî yine Esmâ'i'den naklen Übülle şehrini dünyanın en faziletli üç bölgesinden bir tanesi olarak tanımlamaktadır¹. İbnü'l-Fakih ise dünyanın en güzel üç yerinin Übülle, Siraf ve Umman olduğunu rivayet etmektedir². Übülle kenti Ön Asya ve Avrupa'yı, Hindistan, Çin, Malezya ve Endonezya gibi uzak doğu ülkelerine bağlayan önemli bir deniz koridoru olan İran Körfezinin³ en önemli ticaret limanlarından biridir. Günümüzde bile dünyanın en kilit bölgelerinden birisi olan İran

¹ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 2, (Yay. Sazman-ı Ferhengi ve Milli Kişver), (Trz), s. 392.

² İbnü'l-Fakih, *Muhtasarı'l-Buldân*, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1349, s. 17.

³ Bu körfez için kullanılan tanımlar günümüzde Araplar ve İranlılar arasında problemli bir konudur. İranlılar Körfez için *Fars Körfezi* tanımını kullanırken; Araplar da *Arap Körfezi* (Basra Körfezi) tanımını kullanmaktadır. Biz bu çalışmamızda Erken Ortaçağlarda kullanılmakta olan *Fars Körfezi* kavramından yola çıkarak daha genel bir ifade olan İran Körfezi tanımını uygun gördük. Bu körfez için ilk olarak Mezopotamya uygarlıkları, *Acı Deniz* ve *Aşağı Deniz* tabirlerini kullanmışlardır. Sonraki dönemlerde Yunan Kaynakları körfezin doğu kısmında yaşayan Perslerden dolayı körfeze *Pers Denizi* anlamına gelen *Parsa Daray* adını vermişlerdir. İlkçağ'ın sonları ile Erken Ortaçağlarda bu körfez için genel olarak *Fars Denizi* tabiri kullanılmaktaydı. İstahrî ve İbn Havkal da bu körfez için *Bahr-i Fars* tabirini kullanmışlardır. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 114.

Körfezi bu önemini erken ortaçağlarda da icra etmekteydi. İran Körfezinin ön asya için önemi, bu körfez üzerindeki limanların da önemini arttırmasına vesile olmuştur. Erken ortaçağlarda İran Körfezi üzerinde çok sayıda liman kenti bulunmaktaydı. Bu liman kentleri arasında en güzide olanlardan bir tanesi de Übülle limanıydı. Bu liman kenti aynı zamanda Müslümanların İran topraklarını fethettikleri dönemde, İslam fetihleri ile özdeşleşmiş önemli şehirlerden birisidir. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar bu liman kentini ekonomik zenginliğinden dolayı özellikle fethetme gayretine giriştiler. Bu liman şehrinin fethedilmesiyle birlikte, şehrin sahip olduğu zenginlikler, Müslüman fatihler ve seyyahlar tarafından abartılı bir şekilde ifade edilerek anlatılmıştır. Şüphesiz bu liman kenti Sâsânîler açısından da İran Körfezinin nadide bir incisidir. Sâsânîler açısından önemli bir zenginlik kaynağı olan bu liman kentinin önemi İslam sonrası dönemde de devam etti. Bu liman kenti, hem Sâsânîlerin hem de İslam fetihlerinden sonra Arapların, uzak doğu ile irtibatlarını sağlayan önemli birer merkez durumundaydı.

1. Übülle Liman Kenti Ve İran Körfezi Açısından Önemi

Basra'nın doğusunda Dicle deltasının kanal bölgesinde yer alan Übülle, Basra'dan sonra gelen en önemli şehirlerden biri idi. Burası, Basra'nın esas su yolu olup, Dicle kıyısının sağında ve Nehru'l-Übülle adı verilen büyük kanalın ise kuzey tarafında bulunmaktaydı⁴. Bu kanalın uzunluğu ise dört fersahtı⁵. İbnü'l-Fakih, Übülle Nehri'nin Belh Nehrinden sonra İslam coğrafyasındaki en verimli ve bereketli nehir olduğunu ifade etmektedir⁶. İbn Havkal ise özellikle Basra'daki su yolu taşımacılığında kullanılan yolların en meşhuru olan Übülle Nehri'nin, İran Körfezi coğrafyasında yer alan Bağdat'ı, Basra'nın ticâretiyle buluşturduğunu kaydetmektedir. Bu nehrin çevresi boyunca insanların refah seviyesi en üst düzeydeydi. İbn Havkal, bu nehrin iki tarafında birbirine bağlı saray ve bahçelerin, sanki bir ip üzerinde dizilmiş gibi görüldüğünü kaydetmektedir. Buradaki yapıların her biri diğerinden güzeldi. Özellikle muhteşem manzaralı saraylar, farklı şekillerde tanzim edilmiş çardaklar ve çok çeşitli meyve ağaçlarını barındıran bahçelerle doluydu. Basra'daki nehirler birçok kola ayrılmaktaydı. Basra'da, Übülle nehrinden daha büyük olan nehirler vardı ancak hiçbiri manzara ve güzellik bakımından bu nehre yetişemezdi⁷. Özellikle Übülle nehri üzerindeki nehir taşımacılığına büyük önem veren Abbasîler, bu nehir üzerinden İran Körfezi ile yapılan ticarî faaliyetler sayesinde, Basra şehrinin önemini arttırmak istiyorlardı. Übülle'deki ticarî faaliyetleri canlandırmak için çeşitli ıslahatlar yapan Abbasîlerin en önemli faaliyeti, Körfez bölgesinde akış mecrası düzensiz olan Übülle nehrinin akış mecrasını düzenlemek oldu⁸. Bu konu hakkında bilgi veren İbn Havkal; buradaki nehir taşımacılığının düzenleme işinin sadece devletle sınırlı kalmayıp, büyük servet sahipleri ve zengin kimseler başta olmak üzere toplumun her kademesinden insanların desteği ile gerçekleştiğini dile getirmektedir⁹. Bu durum ise İran Körfezi'ne giden ticarî nehir yoluna verilen öneme en güzel örnektir¹⁰. Yine İbn Havkal, Dicle ve Übülle arasında yer alan bir bölgede tehlikeli ve gemilerin geçemeyeceği kadar büyük bir anaför olduğunu belirtmektedir. Farklı yerlerden geçerek bu bölgeye gelen gemilerin, buradaki girdaptan dolayı, günlerce su üstünde döndükten sonra, dibe battığını ve girdabın Übülle adıyla bilindiğini ifade etmektedir. Çoğunluğunu saray ehlinin oluşturduğu zengin Abbasî kadınları, girdabın olduğu bu bölgeyi doldurabilmek amacıyla yaklaşık dört yüz kadar küçük gemi satın alıp bunları hurma

⁴ J. H. Kramers, "Ubullā", *İA*, c. XIV, Eskişehir, 1997, s. 5; Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 286.

⁵ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 514.

⁶ İbnü'l-Fakih, *a.g.e.*, s. 199.

⁷ Ebü'l-Kasım Muhammed b. Havkal (367/977), *Kitabu Süreti'l-Arz* (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938, s. 212; Süleymân İbrahîm Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fî Halicî'l-Arabî fî Asri'l Abbâsî*, Kuveyt, 1998, s. 102.

⁸ Askerî, *a.g.e.*, s. 102.

⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁰ Askerî, *a.g.e.*, s. 102.

çekirdekleriyle doldurduktan sonra büyük kayalar bağlayarak o bölgeye götürerek batırdılar ve böylece anafurun verdiği zararı ortadan kaldırdılar¹¹.

Übülle, Dicle Nehrinin İran Körfezine döküldüğü noktada bulunan ve Erken Ortaçağlarda Messene adı verilen, İslam fetihlerinden sonra ise Meysan şeklinde ifade edilen topraklarda kuruldu¹². Burası Sâsânîler döneminin önemli eyaletlerinden bir tanesiydi. Buraya vali olarak atanan hükümdar ailesi üyelerine ise Mişanşah unvanı verilirdi¹³. Meysan eyaletinin merkezi durumunda olan Behmen Erdeşir¹⁴ şehri Übülle'nin hemen karşısında yer almaktaydı. Behmen Erdeşir ile Übülle arasında ise sadece Dicle şat'ı yer almaktaydı. Irak'ın eski ticarî merkezlerinden olan Übülle, Basra'nın deniz ticaretindeki en önemli limanlarından biriydi. Bu şehrin orjinal şekli Nebati dillerinden Eski Farsça'ya geçmiş olan *Hubelet* sözcüğünden gelmektedir¹⁵. Hubelet sözcüğü Araplar tarafından *Ubullu* şeklinde telaffuz edilmiştir. İskender istilası sırasında; kendisi ile Mezopotamya'ya gelen Yunan coğrafyacı Neargus, seyahatnamesinde bu şehirden *Apologos* şeklinde bahsetmiştir¹⁶. Şattu'l-Arap deltasında bulunan bu limandan başlayan deniz yolu Çin'in önemli liman kenti olan ve deniz yolunun Çin'deki son durağı sayılan King-se'ye kadar uzanmaktaydı¹⁷. Arap İslam fetihleri esnasında Bahreyn, Umman, Çin ve Hind gemileri için oldukça önemli bir liman olan Übülle şehri¹⁸, İslam'dan önce *Furucu'l-Hind* yani Hind Kapısı olarak isimlendirilmekteydi¹⁹. Çünkü Hind Okyanusu'ndan İran Körfezi'ne gelen ticaret gemilerinin, bu körfez üzerindeki en son durağı Übülle liman kentiydi²⁰. Zira Uzakdoğu'dan gelip, Akdeniz limanlarına ulaştırılacak ürünleri taşıyan ticaret gemileri, Übülle'de demirliyorlardı. Übülle, Sâsânîler döneminde başkent Tisfun'un uzak doğuya açılan en önemli deniz kapısı olması açısından önemli bir yere sahipti²¹.

İran nüfusu ile Arap nüfusunun kesiştiği noktada bulunan Übülle, özellikle Sâsânîler döneminde çok sayıda Mecusî Arap'ı barındırıyordu²². Übülle'nin karşısında Behmen Erdeşir'de ise Nesturi mezhebine ait büyük bir kilise bulunmaktaydı ve önemli metropolitlerden bir tanesi bu kilisede kalıyordu²³. Übülle'de farklı gemilere yüklenen ticarî ürünler önce Sâsânî başkentine doğru yol alır, daha sonra burada indirilen mallar, kara yoluyla Akdeniz limanlarına gönderilirdi. Yine, Avrupa üzerinden İran Körfezine ve buradan uzak doğuya giden ticaret mallarının serüvenini

¹¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 213; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 139; Ayrıca bkz; J. H. Kramers, "Ubullu", *İA*, c. XIV, Eskişehir, 1997, s. 5.

¹² John Hansman, "The Land of Meshan", *Iran*, C. 22, London, 1984, s. 162.

¹³ Michael G. Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânîan and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, C. 20, London, 1982, s. 35.

¹⁴ İslam fetihlerinden sonra bu şehrin adı Furat Meysan şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Michael G. Morony, *a.g.m.*, C. 20, s. 35.

¹⁵ Muhammed Melâyerî, *Tarih Ferhengî İran der Devran-ı İntikal ez Asr-ı Sasani be Asr-ı İslamî*, C. 1, Tahran, 1372, s. 359.

¹⁶ Muhammed Melâyerî, *a.g.e.*, s. 360; Warwick Ball, "Some Ruck-Cut Monuments in Southern Iran", *Iran*, C. 24, London, 1986, s. 106.

¹⁷ Nebi Bozkurt, "İpekyolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 372.

¹⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 491.

¹⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Tercemesi*, c. III, İstanbul, 1983, s. 348; Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (trc. A. Ağırakça, A. Özyaydın), İstanbul, 1985, c. II, s. 354; Muhammed Dayfallah el-Batayîne, "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri" (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 318; Warwick Ball, *a.g.m.*, s. 106.

²⁰ Rıda Cevad el Hâşimî, "Basra Körfezinde Eski Ticarî Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri" (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 594.

²¹ Marilee Wood, *Glass Beads and Trade in Southern and Eastern Africa and the Indian Ocean - 7th to 16th Centuries AD*, Uppsala, Sweden, 2011, s. 27.

²² Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Neziha Tuncel), İstanbul, 1983, s. 103; George Fadlo Hourani, *Arap Halkları Tarihi* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul, 1991, s. 46.

²³ Michael G. Morony, *a.g.m.*, c. 20, s. 35.

anlatan İbn Hurdazbih; Avrupa üzerinden gelen ticaret mallarının²⁴ Antakya limanına indirildiğini, buradan kervanlarla Fırat Nehri'ne getirildiğini ve bu nehir üzerinden malların Bağdat'a taşındığını söylemektedir. Bağdat'tan ise Dicle nehri üzerindeki teknelere yüklenen ticaret mallarının Übülle'ye getirilerek, Çin, Hindistan, Seylan gibi uzak doğuya giden gemilere yüklendiğini anlatmaktadır²⁵. Dolayısıyla bu coğrafyacıya göre Avrupa'dan gelen ticaret mallarının Batı Asya'daki son durağı Übülle şehriydi. Übülle şehri sadece liman üzerindeki ticari faaliyetleri ile değil, verimli tarım arazileri ile de meşhur bir şehirdi. Sâsânîler döneminde bu şehre bağlı verimli topraklar üzerinde Sâsânî soylularına ait malikâneler ve çiftlikler bulunmaktaydı. Sâsânî devletin yıkılmasından önceki VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Übülle şehri etrafındaki verimli arazilerin birçoğu bataklık haline gelmişti²⁶. Bu bataklık alanlar İslam sonrası dönemde de bu şekilde kalmış, kısmen bataklıkları kurutmak için bazı faaliyetler olmuşsa da, asıl olarak Emeviler döneminde çoğu kurutularak bu bölgeler münbit araziler haline getirilmiştir²⁷.

Übülle limanı, Sâsânîler döneminde Hindistan ve Çin ticareti açısından stratejik öneme sahip önemli bir ticaret merkeziydi. Übülle kentinin Sâsânîler açısından önemi sadece ticari olmayıp aynı zamanda askeri ve kültürel açıdan da büyük bir kıymete sahipti²⁸. Hindistan ile önemli ticari ilişkilerin olduğu Sâsânîler döneminde, iki ülke arasında gidip gelen ticari gemilerin takip ettikleri rota üzerinde önemli limanlar bulunmaktaydı. Bu limanlar Barugaza, Limurike, Aden, Sokotra, Moskha ve Mekran limanlarıydı²⁹. Hindistan ve Çin'den gelen ticaret gemileri bu limanlara uğradıktan sonra vardıkları son durak yerleri Übülle limanıydı. Hindistan ile yapılan ticari münasebetler sonucu Übülle'ye gelen Budist tüccarlar, Übülle şehri ile Meysan topraklarında Budizm'in kısmen yayılmasını sağladılar³⁰. Sâsânîlerin son dönemlerine doğru Übülle şehri Sâsânîlerin müttefikleri olan Ben-i Lahmî³¹ Araplarına tevdi edildi. Ben-i Lahmî Araplarının hükümdarı olan Numan b. Münzir, Übülle şehrine vali olarak Sinan b. Malik'i atamıştı³². Bu vali aynı zamanda Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'in haraç amili olarak burada görev yapmaktaydı. Bu bölgeye yine sınırların güvenliğini sağlamak amacıyla Kays b. Mesûd koruma birliklerinin reisi olarak atanmış ve bu kişi sınır ihlalleri yapan Müslümanlara karşı emrindeki güçlerle beraber karşı

²⁴ Avrupa üzerinden gelen bu ticaret malları Razaniye Yahudileri veya bir diğer tabirle "Deniz tüccarları" tarafından taşınmaktaydı. Fransa'nın Provence bölgesinden denize açılan bu tüccarlar hadım, carie ve köleler yanında kunduz, sansar ve diğer kürk türleriyle beraber gemilere binerlerdi. Deve ile Suveyş berzahını geçtikten sonra tekrar gemiye binip Mekke ve Medine'yle irtibatlı limanlara uğrarlardı. Buradan da Basra Körfezi'ne, Hindistan ve Çin'e giderlerdi. Dönüşte Misk, sarıçabır, tarçın ve diğer Şark baharatlarını Akdeniz'e getirip kısmen İstanbul'daki Rumlar'a, kısmen de Frank kralının payitahtında satarlardı. Bazen ise deniz üzerinden Antakya'ya gelir, daha sonra taşıdıkları ticaret eşyalarını oradan kara yoluyla hayvanlar üzerinde Fırat'a, ardından da bu nehir ve kolları yoluyla Bağdat'a ulaştırırlardı. Oradan Dicle üzerinden Basra Körfezin'deki Übülle'ye, Übülle'den Umman, Hindistan ve Çin'e naklederlerdi. Hazar Denizi üzerinden uzanan Kuzey Rusya-Doğu yolu ise Kuzey Rusya'dan başlıyordu. Hazar Denizi aracılığıyla, Horasan'ın merkezi Merv, Belh, Maverâünnehir'deki Buhara ve Semerkant şehirlerine uğrayan bu yol daha sonra yine Çin'de son buluyordu. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 534; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 130; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticâret Tarihi* (çev. E. Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 136-137; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit) İstanbul, 1988, c. IV, s. 265, c. VI, s. 70-71.

²⁵ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 130.

²⁶ A. Rafi Hakikat, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362, s. 68; A. Hüseyin Zerrinkoob, *Tarih-i İran Ba'de'z İslam, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir*, Tahran, 1383, s. 161; Raymond Furon, *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s. 102.

²⁷ Mustafa Demirci, "Emeviler devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İstem*, S. 9, 2007, s. 72.

²⁸ Muhammed Melâyerî, *a.g.e.*, s. 353 vd.

²⁹ Warwick Ball, *a.g.m.*, s. 106.

³⁰ Warwick Ball, *a.g.m.*, s. 106-107.

³¹ Hirede oturan bu kabilenin Hristiyan olduğu rivayet edilmektedir. Bkz; İbn Hazm; *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab* (T. Abdusselam Harun), Daru'l Me'arif, Kahire, 1981, s. 481.

³² Michael G. Morony, *a.g.m.*, c. 20, s. 37.

koymaktaydı³³. Hz. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid komutasında Irak topraklarına yönelik ilk fetih hareketleri başladığı zaman Übülle şehri, Sâsânî komutanlarından Hürmüz tarafından savunulmaktaydı. Bunun yanında Übülle, Sâsânî hükümdarı Şireveyh'in kız kardeşi Tamahic tarafından idare edilmekteydi³⁴.

O dönemde bu liman kentinde sayılamayacak kadar çok gemi bulunduğu söylenmektedir³⁵. Bu limanda Çin'den ticaret amacıyla gelen çok sayıda Çin gemisi bulunuyordu ve bu gemilerin Übülle şehrine geliş gidişleri İslami dönemde de aynen devam etmiştir³⁶. Süleyman Sirafî, Übülle ve Siraf limanlarına gelen Çinli tüccarların *fülüis* adı verilen bakır paralar kullandıklarını ve yaklaşık olarak bin *fülüis* sikkenin bir *miskal* altına denk geldiğini rivayet etmektedir³⁷. İbn Hurdazbih ve Mervezi bu liman hakkında geniş malumatlar vermişlerdir. Mervezi'nin anlattıklarına göre bu limana gelen bütün gemiler, bu limandaki görevliler tarafından içindeki yolcular ve kölelere kadar kaydedilirdi. Gemi sahibi ile tüccarların bütün kimlik bilgileri kayıt altına alındıktan sonra; mallarını gemiden indirmelerine izin verilir, malları mühürlenir ve depolanırdı³⁸. Hz. Peygamber'den Übülle ile ilgili; bu şehrin ticari bakımdan değeri ve maişet açısından önemli bir geçim mahalli olduğu yönünde bir hadis rivayet edilir. Kendisinin “Dünya (maişet) üç bölgeden ibarettir, bunlar; Umman, Übülle ve Siraf'tır” dediği rivayet edilmiştir³⁹. Hz. Ebu Bekr, Ridde olayları esnasında, Halid b. Velid'e yazdığı mektupta, Irak'a girip, Übülle'den başlayarak, düşmana yardım eden ve onlarla birlikte olan bütün kavimlerle savaşıp onları itaat altına almasını emretmişti⁴⁰.

Ayrıca Übülle, Irak ve İran'ın güneybatısına veya Suriye ile Akdeniz sahillerine ulaşmak üzere, İran Körfezi yönünden gelen Hindistan ve Arap gemilerinin ve bu gemilerin taşımış oldukları ürünlerin toplanma merkezi konumundaydı⁴¹. Übülle, ipek yolunun da önemli deniz bağlantılarından bir tanesiydi. Çin, Hindistan ve Seylan'dan gelen ticaret gemilerinin Batı Asya'ya açılan en önemli kapılarından birincisi yine Übülle liman kentiydi. Burası körfezdeki en ilk antrepoydu⁴². Buradan kalkan gemiler Fırat ve Dicle nehirlerinin bir araya gelerek İran Körfezi'ne döküldüğü Şattu'l-Arap yoluyla Sâsânî başkenti Medain'de kurulmuş olan panayırlara mallarını indirirlerdi. Übülle kenti, Sâsânîler döneminde II. Hüsrev tarafından Ben-i Bekr kabilesinin önemli kollarından biri olan Ben-i Şeyban kabilesinin reisi Kays b. Mesud'a verilmişti⁴³. Übülle şehri, Sâsânîler ile Ben-i Şeybân kabilesi arasında yapılan savaşlara sahne olmuştur⁴⁴. Übülle şehrini kendi ellerinde bulunduran Ben-i Şeybânlılar, Numan b. Münzir'in Sâsânîler tarafından öldürülmesiyle beraber Hire Araplarına bağlı olarak Sâsânîlerle mücadele etmişler ve Übülle kentini ellerinde bulundurmuşlardır⁴⁵. Übülle kenti aynı zamanda gemi yapımında da önemli bir konuma sahipti. Burada Sirafî adıyla anılan ve Siraf limanında inşa edilen birçok geminin yanında

³³ Michael G. Morony, *a.g.m.*, c. 20, s. 37.

³⁴ Halife bin Hayyat, *Tarihu Halife bin Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001, s. 146, 157.

³⁵ İbnü'l-Belhî, “Farsname”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), Ankara, 2008, s. 150.

³⁶ Hourani, *a.g.e.*, s. 46.

³⁷ Süleyman Sirafî, *a.g.e.*, s. 97.

³⁸ Nebi Bozkurt, *a.g.m.*, C. 22, s. 372.

³⁹ Habîb el-Cünhânî, “İslam'ın İlk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Umman'ın Rolü”, ” *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 684.

⁴⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, C. II, s. 354; Muhammed Dayfallah el-Batayîne, “Arap Kökenli Hristiyanlar Ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri” (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 318.

⁴¹ Hâşimî, *a.g.m.*, s. 594; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticâret Tarihi* (Çev. E. Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 9.

⁴² Nebi Bozkurt, *a.g.m.*, C. 22, s. 371.

⁴³ C. E. Bosworth, “Iran and the Araps; Before Islam”, *The Cambridge History of Iran 3 (1)*, (Edt. Ehsan Yarshater), New York, 2006, s. 601.

⁴⁴ Adnan Demircan, “Şeyban (Ben-i Şeybân)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2011, s. 37.

⁴⁵ Adnan Demircan, *a.g.m.*, s. 37.

Übülle’de imal edilen çok sayıda gemi de demir atmaktaydı⁴⁶. Bu liman kentinde ticareti yapılan önemli kalemlerden bir tanesi de gemi satımıydı. Süleyman Sirafî, seyahatnamesinde Siraf ve Şam gemilerinin yapımları ile ilgili bilgi vererek bu gemilerin dayanıklılıklarıyla ilgili önemli detaylara değinmektedir⁴⁷.

Sâsânîler döneminde Übülle limanı ticari faaliyetlerinin yanında stratejik öneminden dolayı askeri üs olarak da kullanılmıştır. Bu liman kentinde aynı zamanda önemli bir Sâsânî donanması bulunmaktaydı. I. Hüsrev döneminde Yemen’in, Bizans’ın müttefiki olan Etiyopyalılardan geri alınması amacıyla yapılan savaş hazırlıkları Übülle’deki Sâsânî donanmasında gerçekleştirilmiştir⁴⁸. Sâsânîler döneminde bu şehrin limanının ticari öneminin yanında askeri önemi de büyüktü. Fakat İslam fetihlerinden sonra şehrin askeri vasfından ziyade mali yönü daha ön plana çıkmıştır. Bu şehirde İslam sonrası dönemde askeri bir donanmadan söz etmek mümkün değildir. Fakat daha çok uzak doğudan gelen ticaret gemilerinin haraçlarının toplanması noktasında daha çok çaba sarf edilmiştir⁴⁹. Ashabın büyüklerinden Salim b. Ubeyd aslen Übülle şehrindeydi⁵⁰. Kendisinin ataları daha önce Fars’ın İstahr kentinden gelerek bu şehre yerleşmiş ve ticaretle meşgul olmuşlardır. Bizans’ın müttefikleri Araplarla Übülle şehrini işgal etmelerinden sonra küçük yaşta olan Salim esir olarak alınmış önce Ben-i Kelb kabilesinden birisine satılmış; ondan sonra da Ben-i Kureyza’dan Sellam b. Cübeyr’e satılmış ve Medine’ye getirilmiştir⁵¹. Hz Peygamber’in Übülle şehrinin fethedilmesi için Müslümanları teşvik ettiği ve Übülle’yi fethetmek için savaşarak şehit olanları Bedir şehitleri ile denk tuttuğuna dair bir hadis de rivayet edilmiştir⁵². Tüccar Süleyman Sirafî, Müslüman Arapların Übülle ve Siraf ticareti sayesinde İranlılardan ticaret yapmayı öğrendiklerini ve bu konuda İranlıları geçtiklerini ifade etmektedir⁵³.

Hız. Ebu Bekir döneminde Müsenna b. Harise, Sâsânîlerin elinde bulunan Lahmi Araplarının yaşadığı bölgelere seferler düzenledi. Müsenna, bu bölgelerde düzenlemiş olduğu fetih hareketleri sırasında Übülle üzerine amcası oğlu Süveyd b. Kutbe ile Ma’kıl b. Mukarrin’i gönderdi⁵⁴. Süveyd, Übülle şehrini Sâsânîlerin elinden almak için canla başla çalışmış fakat zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine Halid b. Velid ile Müsenna b. Harise, Süveyd’e yardıma gelerek Übülle kentini ele geçirmişlerdir⁵⁵. Sâsânîlerin çözülmeye başlayarak bölgeyi terk etmeye başlamaları Übülle limanının ele geçirilmesinden sonra olmuştur. Hire ve Übülle arasındaki bölgenin Sâsânîlerden alınması bu devletin yıkılması yönünde atılan adımların ilkinin teşkil etmiştir. Halife Hz. Ebu Bekir, Halid b. Velid ve Müsenna komutasında göndermiş olduğu ordularına İran topraklarının fethine Übülle şehrinden başlamaları yönünde talimat vermiştir⁵⁶. Übülle’yi ele geçiren Halid, buranın bayan hükümdarı ile anlaşma yapmış ve on iki bin dirhem haraç vermeleri

⁴⁶ David Whitehouse, “Excavations at Siraf: First Interim Report”, *Iran*, c. 6, London, 1968, s. 2.

⁴⁷ Süleyman Sirafî, *a.g.e.*, s. 108.

⁴⁸ Muhammed Melâyerî, *a.g.e.*, s. 353-370; David Whitehouse-Andrew Williamson, “Sassanian Maritime Trade”, *Iran*, C. 11, London, 1973, s. 45.

⁴⁹ Michael G. Morony, *a.g.m.*, c. 20, s. 37.

⁵⁰ Mehmet Özşenel, “Salim Mevlâ Ebu Huzeyfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 49.

⁵¹ Mehmet Özşenel, *a.g.m.*, s. 49.

⁵² Halife b. Hayyat, *a.g.e.*, s. 160.

⁵³ Süleyman Sirafî, *Silsiletü’t-Tevarih ya Ahbar-u Sind ve Hind*, (Trc. Hasan Karaçanlı), (Yrz), (Trz), s. 29.

⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyasî Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, C. I, (Sad. M. Muhsin Bozkurt), İstanbul, (Trs), s. 257; İmâduddin Halil et-Tâlib, “Irak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s. 87; İsrâfil Balcı, “Müsenna bin Harise”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 89; Adnan Demircan, *a.g.m.*, s. 37.

⁵⁵ İsrâfil Balcı, *a.g.m.*, s. 89. Müsenna, Şeybani Araplarının reisi olarak Zükar savaşından sonra Übülle ve civarında Ben-i Bekir’in bazı kollarıyla beraber Sâsânîlere karşı küçük çaplı savaşlara girişmekteydi. Daha sonra Hz Ebu Bekir’in hilafeti döneminde gelerek bu bölgede Sâsânî kuvvetleri ile savaşmak için Hz Ebu Bekir’den yardım istedi ve aldığı yardımlarla Sâsânîlerin bu bölgelerdeki hâkimiyetine son vermek için uğraştı. Bkz. İmâduddin Halil et-Tâlib, *a.g.m.*, C. 19, s. 87.

⁵⁶ Muhammed Dayfallah, “Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri”, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008, s. 318.

karşılığında onları serbest bırakmıştır⁵⁷. Bu dönemde, Meysan toprakları üzerinde meydana gelen çoraklaşma ve bataklıkların artması bölgenin önemini azaltmış ve bölge nüfus olarak seyrekleşmiştir. Bölgenin nüfus bakımında fakirleşmeye başlaması Müslümanları İran topraklarını fethetmeye bu bölgeden başlamaya sevk etmiştir. Übülle şehrinin dışındaki tarım arazilerinin çoraklaşarak insanların yavaş yavaş bu bölgeleri terk etmeleri Übülle şehrini etkilememiştir. Bu şehir ticari faaliyetlerinden dolayı zenginliğini korumuş ve şehrin canlılığı devam etmiştir. Burayı fetheden Müslümanlar şehrin zenginliğini abartılı bir şekilde ifade etmişlerdir. Bazı rivayetlerde buranın halkının zenginlikten dolayı eşyalarını altından yaptıkları ve kedi, köpeklerine bile altın tabaklarda yemek yedirdikleri söylenilmektedir⁵⁸.

Hız. Ömer'in hilafeti döneminde Utbe b. Gazvan, 13/635 yılında Übülle şehrini kesin bir şekilde ele geçirerek buraya hâkimiyet kurmuştur. Hız. Ömer, Bahreyn valisi olan Ala el-Hadramî'ye, Utbe b. Gazvan'ın Übülle'yi ele geçirebilmesi için kendisine yardıma gitmesini istemiş fakat Ala el-Hadramî Utbe'ye kavuşmadan vefat etmiştir⁵⁹. Utbe, Übülle'yi ele geçirdikten sonra, halifeye yazdığı bir raporda; bu şehrin çok önemli bir liman kenti olduğunu ve bu şehre Hindistan, Çin, Bahreyn, Umman ve Fars'tan çok sayıda geminin geldiğini yazmıştır⁶⁰. Utbe b. Gazvan'ın burayı ele geçirmesinden sonra Irak toprakları üzerinde ele geçirilen ganimetler ve savaş esirleri Übülle'ye getirilmiştir. Getirilen bu esirler arasında çok sayıda dihan⁶¹ eşi ve mahiyetlerindeki yüzlerce kişiden bahsedilmektedir⁶². Meysan bölgesinin valisi Übülle'nin karşısında Furat Meysan'da ikamet etmekteydi ve Utbe b. Gazvan'a mukavemet ederek, bir başarı elde edemeyerek adamları ile beraber esir düşmüştür. Übülle kenti bir nevi bu dönemde Irak toprakları üzerinde yürütülen fetih hareketlerinde ganimetlerin ve esirlerin yığınak yeri olarak kullanılmıştır. Mesûdî, Belâzûrî ve Dineverî İslam fetihleri sırasında bu şehrin limanında çok sayıda Çinlilere ait ticaret gemilerinin olduğundan bahsetmektedirler⁶³. İslam fetihlerinin ardından İran ve Irak topraklarının Müslümanların eline geçmesi ile beraber Übülle'ye dört fersah mesafede Basra şehri inşa edilmiştir⁶⁴. Bu şehrin inşa edilmesi Übülle şehrinin Basra şehrinin gölgesinde kalmasına sebep olmuşsa da uzun bir dönem varlığını devam ettirmiştir. İbn Sa'd, Hız. Ömer'in kendi hilafeti döneminde Osman b. Ebi'l-As'a Übülle şehrinde büyük bir arazi verdiğini, Osman'ın da bu arazi üzerinde büyük bir kanal açtırarak geniş bir çiftlik kurduğunu ve çocuklarının kendisinden sonra varlık içerisinde yaşadıklarını anlatmaktadır⁶⁵. Yine Hız. Ömer, Übülle limanının gümrük vergilerini toplaması amacıyla bir görevli tayin ettiğini ve bu görevlinin ise Basra şehrinde ikamet ettiği rivayet edilmiştir⁶⁶. İslam sonrası dönemde Übülle, kılıç yapımında ünlenmiş önemli merkezlerden birisi haline gelmiştir⁶⁷. Bu şehirde bulunan özellikle Türk ve İranlı kılıç ustaları İslam dünyasında adından söz ettirecek kılıçlar imal etmişlerdir.

⁵⁷ Halife b. Hayyat, *a.g.e.*, s. 146.

⁵⁸ Halife b. Hayyat, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁹ Martin Hinds, "First Arab Conquests in Fars", *Iran*, s. 22, London, 1984, s. 40.

⁶⁰ Ahmed bin İshak Yakubi, *a.g.e.*, c. I, s. 216, c. II, 28; M Cerir et-Taberi, *a.g.e.*, c. III, s. 67; Cemil Hee, Soo Lee, "Çin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 323. Şehrin tam olarak Müsenna tarafından mı yoksa Utbe b. Gazvan tarafından mı fethedildiği kesinlik kazanmış bir konu değildir. Bu konu ile ilgili siyer tarihçileri arasında ihtilaf vardır. Fakat bu tartışmalardan bölgenin fethine Hız. Ebu Bekir döneminde başladığı ve Hız. Ömer döneminde fethin tamamlandığı kanısına varmış oluyoruz. Bkz. Muhammed Dayfallah, *a.g.m.*, s. 318.

⁶¹ Dihkan: Farsça köy anlamına gelen dihan sözcüğünden gelen bu kavram, Sasani döneminde köylü sınıfının temsilcisi olarak kullanılmıştır. Bkz. Artur Kristensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasemî), Tahran, 1368, s. 169.

⁶² Michael G. Morony, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran*, C. 14, London, 1976, s. 49.

⁶³ David Whitehouse, Andrew Williamson, *a.g.m.*, s. 45, 46.

⁶⁴ Nasır Hüsrev, *Sefernameyi-Nasır Hüsrev*, İntişarat-ı Zevâr, (Trz), s. 161; Abdulhalik Bakır, "Basra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 109.

⁶⁵ Mustafa Demirci, *a.g.m.*, s. 77; Martin Hinds, *a.g.m.*, s. 47.

⁶⁶ Michael G. Morony, *a.g.m.*, C. 20, s. 37.

⁶⁷ Nebi Bozkurt, "Kılıç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, 1992, s. 407.

İslam sonrası dönemde halkın sulama ihtiyacını karşılamak üzere Übülle de çok sayıda kanal inşasına başlandı. Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Amir bu şehirde büyük bir sulama kanalı yaptırmıştır⁶⁸. Hz. Osman döneminde Übülle ile Basra arasındaki verimli topraklar Kureyş ileri gelenlerine ikta olarak verilmiştir. Bu dönemde, Osman b. Ebi'l-As'a buradaki toprakların büyük bir bölümü ikta olarak verilmiştir⁶⁹. Bunun dışında yine Hz. Osman döneminde Basra valisi olan Abdullah b. Amir ile Abdullah b. Malik el-Leysi'ye, sekizbin cerib⁷⁰ büyüklüğünde bir toprak parçası ikta olarak verilmiştir⁷¹. Hz. Ali, döneminde Fars valisi Ziyad'ın sahabeden birisi olan ve kanal açma konusunda usta olan Ma'kıl b. Yesâr'a, Übülle şehrinde bir sulama kanalı yaptırdığı rivayet edilmektedir⁷². Başka bir rivayette ise Ziyad'ın Übülle kanalını kazdığını ve bu kanalı Cebel bölgesine kadar uzattığını bu işle Abdurrahman b. Ebi Bekre'yi görevlendirdiği rivayet edilmiştir⁷³. Sahabenin ileri gelenlerinden birçok kimsenin bu şehirde ekili arazileri bulunmaktaydı. Bu sahabelerden bir tanesi de Abdullah b. Abbas'dır. İbn-i Abbas'ın Übülle'deki arazileri, birisi tarafından kabâle⁷⁴ olarak alınmaya çalışılmış fakat İbn-i Abbas bunun riba benzeri bir işlem olduğu gerekçesiyle reddetmiştir⁷⁵. Übülle kanalı ve Ma'kıl kanalı, Basra şehrinin su ihtiyacını önemli bir şekilde karşılamaktaydı⁷⁶. Übülle kanalı şehrin alt mahallinden Şattü'l-Arap'tan kaynağını alarak buradan Basra'ya kadar temdid edilmiştir. Daha sonraları Basra'nın su ihtiyacı için Şattü'l-Arap üzerinden açılan Feyd kanalı ile Ma'kıl kanalı yeni bir kanal ile birleştirilerek adına Bilal kanalı denmiş ve Bilal kanalı daha da uzatılarak Übülle kanalıyla birleştirilmiştir.

Übülle ve hemen yakınında bulunan Basra şehri, ticari önemlerinden dolayı Yahudilerin de dikkatini çekiyordu. Emeviler döneminden itibaren bu liman kentlerine yerleşmeye başlayan Yahudiler, buradaki ticari faaliyetlerden mümkün olduğunca istifade etmek istemişlerdir⁷⁷. Yahudilerin sadece Übülle şehrine yerleşmelerine izin verilmiş ve Dicle nehri üzerindeki diğer şehirlerde oturmalarına engel olunmuştur. Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde Basra valisi Ziyad b. Ebih, bu şehirdeki Emevi taraftarlarına Basra ile Übülle arasındaki verimli arazilerden altmış bin cerib arazi dağıtarak bu bölgedeki tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi ve Iraklıların Emevi yönetimine bağlanmalarını amaçlamıştır⁷⁸. Yine Ziyad b. Ebih, Abdurrahman b. Ebu Bekir'in kölelerinden Mürre b. Osman'a, Übülle kanalı etrafındaki verimli arazilerden yüz bin ceribi ikta olarak vermiştir⁷⁹. Emeviler döneminde Abdullah b. Zübeyr'in isyanı sırasında Übülle şehri Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Musab b. Zübeyr'in eline geçmiştir. İbn-i Zübeyr'in, Basra valisi

⁶⁸ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Amir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1992, s. 84.

⁶⁹ Mustafa Demirci, *a.g.m*, s. 71.

⁷⁰ Cerib: Sasaniler döneminde ekilip biçilen araziler gerib adı verilen bir ölçü birimine göre vergiye tabi tutulmaktaydı. Bu ölç birimine göre her gerib 1366 metre kareye tekabül etmekteydi. İslam sonrası dönemde gerib Araplar tarafından cerib şeklinde tabir edilmiştir. Bkz. Ahmed bin İshak Yakubi, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382, C. I, s. 203; Said Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331, s. 29; İnayetullah Rıza, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsâniyan*, Tahran, 1376, s. 15.

⁷¹ Mustafa Demirci, *a.g.m*, s. 71.

⁷² Hamdi Döndüren, "Ma'kıl b. Yesâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 445. Kanal kazma konusunda yetenekli olan Ma'kıl Hz. Ömer döneminde Basra şehrinde kendi adıyla Nehr-i Ma'kıl adında bir kanal açtığı ve kendisine Basra şehrinde bir takım araziler ikta olarak verilmiş kendisi de ma'kıl adı verilen bir tür hurmayı bu şehirde ilk olarak yetiştirmiştir. Bkz. Aynı yer.

⁷³ Halife bin Hayyat, *a.g.e*, s. 206.

⁷⁴ Sözlükte anlamı kefil olmak, taahhüt etmek, anlamlarında mastar ve taahhütname anlamında isim olarak kullanılan ticari bir terimdir. Cengiz Kallek, "Kabâle", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 10.

⁷⁵ Cengiz Kallek, *a.g.m*, s. 10.

⁷⁶ A. C. Naci, Y. L. Ali, "Basra Çarşıları; Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticari Örgütlenme ve Faaliyetleri", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Aliye Aslan), Ankara 2008, s. 639.

⁷⁷ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 2005, s. 67.

⁷⁸ Mustafa Demirci, *a.g.m*, s. 73.

⁷⁹ Mustafa Demirci, *a.g.m*, s. 73.

olarak atamış olduğu Enes b. Şirin de, Enes b. Malik'i Übüle şehrinin haraç amili olarak atamıştır. Bu kişiden sonra ise yerine haraç amili olarak daha sonraları Ebu Malik el-Hazali tayin edilmiştir⁸⁰.

Abbāsiler döneminde Übüle limanı Fars Körfezinin en canlı ticaret merkezlerinden biriydi. Bu dönemde Hindistan, Seylan ve Çin'e giden ihraç malların önemli çıkış noktalarından bir tanesi Übüle limanıydı. Hindistan ve Sind⁸¹'den getirilen kâfur, öd ağacı, karanfil, pamuklu kumaşlar ile Serendib⁸²'den getirilen yakut ve elmas bu liman üzerinden civardaki ticari merkezlere ulaştırılmaktaydı⁸³. İslam sonrası dönemde Arap Müslümanların Übüle şehrinde Hindistan, Serendib ve Çin'e düzenledikleri ticari seferlerden sonra Hintliler, Arapların sahil kentlerinde ticari üsler kurmalarına izin vermişlerdir⁸⁴. Çünkü kendileri bu pazarlarda kıymetli ürünlerini Ön Asya ve batıya satıyorlar, karşılığında kendilerinde olmayan ürünleri satın alıyorlardı. Abbāsiler Döneminde Huzistan bölgesini elinde bulunduran Beridiler, Radi-Billah'ın üzerlerine gönderdiği orduya yenilince kaçarak Basra'ya geçmişler ve buradan da Übüle'ye sığınmışlardır⁸⁵. Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur; Übüle, Basra ve Bağdat gibi şehirlerin Dicle nehrinin kıyısında kurulmasının ticari bakımdan öneminin çok iyi farkındaydı. Mansur'un "*Bizimle Çin arasında hiçbir engel yoktur, Çin'den denize açılan bütün gemiler doğruca Bağdat'a gelirler*" sözü, Übüle, Basra ve Dicle nehrinin önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir⁸⁶. Fakat bu dönemde 264/878 yılında T'ang sülalesi⁸⁷ iktidarı sırasında Çin'de ekonomik sebeplerle meydana gelen Huang Ch'ao⁸⁸ isyanının etkisi kendisini Basra ve Übüle'de de göstermiştir. Bu isyanın bir yansıması olarak zenci köleler Übüle ile Basra limanlarını yakıp yıkmışlardır. Böylece Abbasi başkenti Bağdat'ın İran körfezi ile olan irtibatı kopmuştur⁸⁹. Çin'de T'ang hanedanına yönelik isyanlar, Sıraf'lı tüccarların da Çin ile olan irtibatlarını koparmalarına neden olmuştur⁹⁰.

Hicrî V./XI. asırda yaptığı ziyarette Übüle'nin çarşı ve saraylarının güzelliğinden hayretle bahseden Nâsir-ı Husrev ise burayı şöyle anlatmaktadır; Übüle şehri nehir kıyısında mamur bir şehirdir. Köşkleri, çarşıları, mescitleri, kervansarayları, oldukça güzel olup buranın güzelliklerini sınırlandırmak ve vasıflandırmak mümkün değildir. Übüle şehri, Übüle nehri üzerinde kurulu olup bu nehir irili ufaklı gemilerin hareketleriyle dolup taşmaktaydı⁹¹. Übüle halkı suyun yükselip

⁸⁰ Michael G. Morony, *a.g.m*, C. 20, s. 37.

⁸¹ Sind: Pakistan'ın güneydoğusunda İndus nehri civarına verilen isimdir. Ortaçağ Arap coğrafyacıları ise genel olarak Umman Denizi ile Keşmir Dağları arasında kalan bölgeye Sind adını vermişlerdir. Azmi Özcan, "Sind", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 242.

⁸² Serendib: Günümüzdeki Sri Lanka ülkesidir. İslam coğrafyacıları XIII. yüzyıla kadar bu ada için Serendib tabirini kullanmışlar ve bu yüzyıldan sonra ise burası için Seylan tabirini kullanmışlardır. Bkz. İsmail Hakkı Göksoy, "Sri Lanka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 425.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbāsiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1992, s. 48.

⁸⁴ Cengiz Kallek, "Ticaret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, s. 2012, s. 136.

⁸⁵ Abdülkerim Özyayın, "Beridiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 501.

⁸⁶ Habîb el-Cünhânî, *a.g.m*, s. 692.

⁸⁷ Milâdî 618-907 yıllarında ortaya çıkan T'ang ailesi, Çin imparatorluğunun topraklarını büyötmek için büyük çaba sarf etmiştir. Tibet ve Keşmir'e kadar uzanan bölgelerin kontrolü bu sülale döneminde sağlandığı gibi İmparatorluğa karşı en fazla başkaldırınlarda yine bu dönemde meydana gelmiştir. Özellikle Çin kültürüne sahip çıkmalarıyla bilinen T'ang ailesi, yabancılara karşı hoşgörölü muameleleri ve uzak memleketlerle kurmuş oldukları ticarî ilişkileri sayesinde Çin ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmışlardı. Karadan ve denizden kurmuş oldukları ticarî ilişkiler sayesinde İslam ülkelerinin en ücra köşelerine kadar Çin mallarını ihraç ediyorlardı. Abbāsiler ile aynı dönemde iktidara gelen T'ang hanedanı, uzun mesafe ticâret yapan tüccarların, Asya ve Kuzey Afrika üzerinden, Atlantik'e ve Pasifik'e kadar gerçekleştirdikleri seyahatlerinin tamamını oldukça kolaylaştırmışlardır. George Fadlo Hourani, *el-Arab ve'l Milâhe fi'l Muhitî'l Hind*, (trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958, s. 191; Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticâret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008, s. 130; Askerî, *a.g.e.s*, 139.

⁸⁸ İsyân ile ilgili geniş bilgi için bkz; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Altın Bozkırlar*, (Türkçe trc. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 46-48.

⁸⁹ Habîb el-Cünhânî, *a.g.m*, s. 692.

⁹⁰ Süleyman Siraffî, *a.g.e*, s. 91.

⁹¹ Nâsir-ı Husrev, *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 138.

alçalmalarını hesap ederek, gemilerin yanaşıp mallarını rahatlıkla yükleyip boşaltabilmeleri için nehrin kenarlarına taş basamaklar inşa etmişlerdi⁹². Ancak Übülle şehri, hicrî beşinci yani miladi on birinci asırdan sonra eski ticarî önemini kaybetti. Übülle'yi on dördüncü yüzyılda ziyaret eden İbni Batuta; "Übülle şehri önceden Fars ve Hind tüccarlarının yöneldiği büyük bir ticaret şehri iken, şuanda harap olmuş saray ve benzeri yapıların delalet ettiği bir köy olmuştur" demektedir⁹³. Nitekim Übülle kenti hicrî yedinci asırdan sonra tamamen terk edilerek tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır⁹⁴.

KAYNAKÇA

- ARSLANTAŞ, Nuh; *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- ASKERÎ, Süleymân İbrahîm; *et-Ticâre ve'l Milahe fî Halicî'l-Arabî fî Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.
- BAKIR, Abdulhalik; "Basra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 108-111.
- BALCI, İsmail, "Müsenna b. Harise", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 89-90.
- BALL, Warwick, "Some Ruck-Cut Monuments in Southern Iran", *Iran*, C. 24, London, 1986, s. 95-116.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya; *Fütûhu'l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BİLGE, Mustafa L; "Basra Körfezi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 114-117.
- BOZKURT, Nebi; "İpekyolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 369-373.
- BOZKURT, Nebi; "Kılıç", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, 1992, s. 405-408.
- CEVDET, Ahmet; *Kıyası Enbiyâ ve Tenvîr-i Hulefâ*, C. I-II, (Sad. M. Muhsin Bozkurt), İstanbul, (Trs).
- CURTIN, Philip D. ; *Kültürler Arası Ticâret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008.
- CÜNHÂNÎ, Habîb; "İslam'ın İlk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Umman'ın Rolü", "Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 683-704.
- DAYFALLAH, Muhammed; "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008, s. 271-242.
- DEMİRCAN, Adnan; "Şeyban (Ben-i Şeybân)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2011, s. 37-37.
- DEMİRCİ, Mustafa; "Emeviler devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İstem*, S. 9, 2007, s. 71.
- DÖNDÜREN, Hamdi; "Ma'kıl b. Yesâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 445-445.
- DURÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâkî'l-İktisâdî fî'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut, 1974.

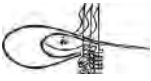
⁹² Abdulaziz ed-Dürî, *Târîhu'l-'Irâkî'l-İktisâdî fî'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut, 1974, s. 135.

⁹³ Muhammed b. Abdullah İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993, s. 130.

⁹⁴ Muhammed Melâyerî, *a.g.e*, s. 370-380.

- el-BATAYÎNE, Muhammed Dayfallah; "Arap Kökenli Hristiyanlar Ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri" (Çev.: Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 318
- FAKÎH, İbnü'l; *Muhtasaru'l-Buldan*, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1349.
- FAYDA, Mustafa; "Abdullah b. Amir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1992, s. 84-85.
- FURON, Raymond; *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943.
- GÖKSOY, İsmail Hakkı; "Sri Lanka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 425-428.
- HAKİKAT, Rafi; *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yakût; *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I-VI, Beyrut, 2008- (yay. Sazman-ı Ferhengi ve Milli Kişver), (Trz).
- HANSMAN, John; "The Land of Meshan", *Iran*, C. 22, London, 1984, s. 161-166.
- HASAN, Hasan İbrahim; *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), c. IV-VI. İstanbul, 1988.
- HAYYAT, Halife bin; *Tarihu Halife b. Hayyat* (Halife b. Hayyat Tarihi), Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001.
- HEE, Cemil; Soo Lee, "Çin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 323-329.
- HEYD, W. ; *Yakın Doğu Ticâret Tarihi* (Çev. E. Ziya Karal), Ankara, 2000.
- HİNDİS, Martin, "First Arab Conquests in Fars", *Iran*, s. 22, London, 1984, s. 39-54.
- HİTTİ, Philip K. ; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. I, s. 597.
- HOURANÎ, George Fadlo; *Arap Halkları Tarihi* (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul, 1991.
- HOURANÎ, George Fadlo; *el-Arab ve'l Milâhe fi'l Muhîti'l Hind*, (Trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958.
- HUSREV, NÂSİR-I; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- HUSREV, NÂSİR-I; *Sefernamey-i Nasır Hüsrev*, İntişarat-ı Zevâr, (Trz).
- İSTAHRÎ, İshâk İbrahîm b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (nşr. M. J. De Goeje), Kahire, 1961,
- İBN BATÛTA, Muhammed b. Abdullah; *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (Çev.: Mümin Çevik), İstanbul, 1993.
- İBN HAVKAL, Ebû'l-Kasım Muhammed b. (367/977); *Kitabu Sûreti'l-Arz* (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938.
- İBN HAZM; *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab* (T. Abdusselam Harun), Daru'l Me'arif, Kahire, 1981.
- İBN HURDAZBÎH; *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.
- İBNU'L BELHÎ; *Farsname*, (Çev. Cafer Şiar), Tahran, 1339.
- İBNÜ'L ESÎR, Ali b. Muhammed; *el-Kâmil fi't-Târih*, (trc. A. Ağırakça, A. Özaydın), İstanbul, 1985.
- İBNÜ'L-BELHÎ; "Farsnâme", (çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 117-118.
- KALLEK, Cengiz, "Ticaret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, s. 2012, s. 134-144.

- KALLEK, Cengiz; “Kabâle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 10-11.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyâ b. Muhammed; *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, 1969.
- KRİSTENSEN, Artur; *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc.: Raşid Yasemî), Tahran, 1368.
- LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (Trc.: Nezih Tuncel), İstanbul, 1983.
- MELÂYERÎ, Muhammed, *Tarih Ferhengi İran der Devran-ı İntikal ez Asr-ı Sâsânî be Asr-ı İslamî*, C. 1, Tahran, 1372.
- MES’ÛDÎ, Ali b. Hüseyin; *Altın Bozkırlar*, (Türkçe trc. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- MORONY, Michael G., “Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânîan and Early Islamic al-Iraq”, *Iran*, C. 20, London, 1982, s. 1-50.
- MORONY, Michael G., “The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq”, *Iran*, C. 14, London, 1976, s. 41-60.
- NACÎ, A. C, Y. L. Ali, “Basra Çarşıları; Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticari Örgütlenme ve Faaliyetleri”, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Aliye Aslan), Ankara 2008, s. 639-662.
- NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331.
- ÖZAYDIN, Abdulkirim; “Beridiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 501-502.
- ÖZCAN, Azmi; “Sind”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 242-244.
- ÖZŞENEL, Mehmet; “Salim Mevlâ Ebu Huzeyfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul, 2009, s. 49-50.
- RIZA, İnayetullah; *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran, 1376.
- SİRAFÎ, Süleyman; *Silsiletü’t-Tevarih ya Ahbar-u Sind ve Hind*, (Trc. Hasan Karaçanlı), (Yrz), (Trz).
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II-III, Can Kitabevi Yay. Konya, 1982-1983.
- TÂLİB, İmâduddin Halil; “Irak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s. 87-91.
- WHITEHOUSE, David; “Excavations at Siraf: First Interim Report”, *Iran*, C. 6, London, 1968, s. 2-22.
- WHITEHOUSE, David; Andrew Williamson, “Sassanian Maritime Trade”, *Iran*, C. 11, London, 1973, s. 25-51.
- WOOD, Marilee; *Glass Beads and Trade in Southern and Eastern Africa and the Indian Ocean - 7th to 16th Centuries AD*, Uppsala, Sweden, 2011.
- YAKUBÎ, Ahmed b. İshak; *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Abbasiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1992, s. 31-48.
- ZERRİNKOOB, A. Hüseyin; *Tarih-i İran Ba’d-e’z İslam*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1383.

İNÖNÜ DÖNEMİ'NİN “RESMİ OLMAYAN” TARİHİ MUHAFAZAKARLARIN DÜN ALGISI*

Eriñç Erdal YILDIRIM**

ÖZET

Atatürk'ün ölümünden sonra gelen yıllarda Türk düşünce hayatında görece bir hareketliliğin başladığını söylemek mümkündür. Özellikle 1945 sonrası dönem Cumhuriyet'in modernleşme anlayışına ve uygulamalarına ciddi tepkilerin yükseldiği yıllar olmuştur. Bu uygulamalara muhalif olan düşünür ve yazarlar, kendilerini farklı kanallar aracılığıyla, özellikle de dergilerde ifade etme olanağı bulmuşlardır. Bu çalışmada, Cumhuriyet'in muhafazakar aydınlarının tarihe ilişkin farklı yaklaşımları İnönü Dönemi'nin önde gelen dergileri olan Çığır, Hareket ve Büyük Doğu'da yer alan yazıları ışığında değerlendirilmiştir. Cumhuriyet'in muhafazakar aydınlarının ortaya koyduğu tarih anlayışının, 1980'lerin resmi ideolojisi olan Türk-İslam Sentezi'nin ve onun ürünü olan resmi tarihyazımının altyapısını oluşturduğu bu çalışmanın temel iddiaları arasında yer almaktadır.

Genel anlamıyla Cumhuriyetçi muhafazakarlar, yönetici kadronun Cumhuriyet'i yakın geçmişten kesin bir kopuş eksenli değerlendiren, köktenci ve yukarıdan aşağıya modernleşme yaklaşımına karşıydılar. Bu bakımdan muhafazakarlar, Türk milletinin bugüne kadar yok sayılan kendine özgü tarihsel ve kültürel değerlerini yeniden ortaya koymayı amaçlamışlardı. Tarih anlayışları büyük ölçüde modernleşme yaklaşımları doğrultusunda şekillenen muhafazakarlar temelde süreklilik içinde evrimi savunduklarından; referans alıp benimsedikleri geçmiş, Cumhuriyet'in görmezden geldiği Selçuklu ve Osmanlı tarihi oldu. Bu aydınlar, kültürel ve geleneksel değerlerle uyumlu, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel ve coğrafi bütünlüğünü sağlayan Anadolu'ya özel olarak odaklanan bir tarih anlayışının uyandırılması için çaba harcamışlardı. 1950 ve 1960'lar boyunca Türk sağını siyasal ve düşünsel anlamda besleyen temel kaynaklar ise; Yahya Kemal, Peyami Safa, Mehmet Akif, Necip Fazıl, Nurettin Topçu gibi dönemin önde gelen muhafazakarların eserleri olmuştur. 1980'den sonra resmîyet kazanacak olan Türk-İslam Sentezi'nin oluşumunda bu muhafazakar düşünürlerinin toplum tahayyüllerinin ve ileri sürdükleri tarih anlayışının büyük etkisi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakarlık, modernleşme, tarih anlayışı, Türk-İslam Sentezi

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: erincer@gmail.com

“NON OFFICIAL” HISTORY OF THE İNÖNÜ ERA INTELLECTUALS’ PERCEPTION OF THE PAST

ABSTRACT

During the years following the death of Atatürk, a relatively mobility has begun in Turkish intellectual life. Especially the post 1945 period was years which serious reactions towards Republican modernization understanding and its implications were increased. These opponent intellectuals expressed themselves through various channels, specifically the journals. In this study, different approaches of Republican conservative intellectuals towards history were analyzed in light of Çığır, Hareket and Büyük Doğu; prominent journals of the İnönü Era. One of the core claims of this study is that the historical understanding of conservative intellectuals constituted the basis for the Turkish-Islamic Synthesis which would be the official ideology and historiography of 1980s.

Generally speaking, Republican conservatives were against the “top-down” modernization perception of the ruling cadre which was based on a clear break from the recent past. In this sense, they aimed to reveal the genuine historical and cultural values of Turkish nation which was ignored by then. Historical understanding of the conservative intellectuals was largely shaped by their modernization approach. Since they defended evolution within continuity, the past they internalized was Seljuk and Ottoman history which Republic overlooked. The primary political and intellectual resources of the Turkish right through 1950s and 60s were the works of prominent conservatives of the period as Yahya Kemal, Peyami Safa, Mehmet Akif, Necip Fazıl, Nurettin Topçu. Sociological and historical perception of these conservative intellectuals would have a significant impact on the formation of Turkish Islamic Synthesis which would be officialized in 1980s.

Key Words: Conservatism, modernization, historical understanding, Turkish-Islamic Synthesis

Giriş

İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanlığını yaptığı dönemde Türk düşünce hayatında görece bir hareketliliğin başladığını söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle İnönü’lü yıllar, Cumhuriyet’in modernleşme anlayışına ve uygulamalarına ciddi tepkilerin yükseldiği bir dönem olmuştur. Bu uygulamalara muhalif olan düşünür ve yazarlar, kendilerini farklı kanallar aracılığıyla, özellikle de dergilerde ifade etmişlerdir.

Bu çalışmada, Cumhuriyet’in muhafazakar aydınlarının tarihe ilişkin farklı yaklaşımları İnönü Dönemi’nin önde gelen dergileri ışığında değerlendirilmiştir¹. Bu yazının temel argümanı, Cumhuriyet’in muhafazakar aydınlarının ortaya koyduğu tarih anlayışının, 1970’te kurulan Aydınlar Ocağı bünyesinde yer alan bir grup aydın ve akademisyenin formüle ettiği, 1980’lerde

¹ Bu çalışmanın temel iddiası, 2012 yılında tamamlamış olduğum doktora tezimde ortaya atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bak. Erinç Erdal, *History and Education in the İnönü Era: Changes and Continuities on Perceptions of History and its Reflections on Educational Practices*, Unpublished PhD Thesis, Ankara, METU, 2012.

resmi ideolojiye dönüşen Türk-İslam Sentezi'nin² ve onun ürünü olan resmi tarihyazımının altyapısını oluşturduğu yönündedir. 1940'larda İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi'nin DTCF gibi çeşitli kurumların tarih bölümlerinden mezun olanlar³ veya Türkiye Enstitüsü'nde akademisyen olanlar⁴, 1980'lerin resmi tarih anlayışı olan Türk-İslam Sentezi'nin önde gelen temsilcileri olmuşlardır. Söz konusu akademisyenlerin dergilere yazdıkları makalelerde ortaya koydukları tarih anlayışları, Türk-İslam Sentezi'nin düşünsel altyapısının bu dönemde atıldığına açık göstergesidir. Bu nedenle bu çalışma, daha sonraki yılların tarih anlayışının tarihsel ve düşünsel altyapısını ve hangi ideolojilerden nasıl beslendiğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Muhafazakar Türk aydınına genel bakış

İnönü Dönemi, Cumhuriyet'in modernleşme anlayışına ve uygulamalarına ciddi tepkilerin yükseldiği bir dönem olmuştur. Bu uygulamalara muhalif olan düşünür ve yazarlar, kendilerini farklı kanallar aracılığıyla, özellikle de dergilerde ifade etmişlerdir. Ancak bu düşüncelerin temellerini, Kemalizmin sistemleştirmeye girişildiği ve alternatif modernleşme anlayışlarının muhafazakar-geleneksel perspektiften geliştiği 1930'lara götürmek mümkündür⁵. Bu çerçevede ilk adım, 1932 yılında Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve İsmail Hüsrev Tokin tarafından *Kadro* dergisiyle atılmıştır⁶. Benzer bir girişim de Mustafa Şekip Tunç, Ahmet Ağaoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Peyami Safa, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından muhafazakar bir anlayışla gerçekleştirilmiştir. Yine de, Cumhuriyet'in temel değerlerine ve bu doğrultuda yapılan hamlelere doğrudan muhalefet mümkün olmamıştır. Dolayısıyla muhafazakar aydınlar devlet ve toplum hakkındaki görüşlerini Kemalizmin tanımladığı ve izin verdiği çerçevenin içinden ifade edebilmişlerdir. Bu koşullar altında hareketlerinin meşruiyeti ve sürekliliği, sadece kendi ideolojilerini Kemalizmin sınırları içinde konumlandırarak sağlanabilmiştir⁷. Nazım İrem; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılıktan ayrı bir ideoloji olarak yükselen ve Türk modernleşmesine yönelik ilk ciddi eleştiri olan bu anlayışı "Cumhuriyetçi muhafazakarlık" olarak tanımlamıştır⁸.

Genel anlamıyla Cumhuriyetçi muhafazakarlar, yönetici kadronun Cumhuriyet'i yakın geçmişten kesin bir kopuş eksenli değerlendiren, köktenci ve yukarıdan aşağıya modernleşme

² Türk-İslam Sentezi, amaç ve içeriği ilk kez 1973 yılında Aydınlar Ocağı tarafından ortaya atılan, 12 Eylül dönemiyle birlikte devlet katında kabul gören -1983'te DPT'ce önerilen *Milli Kültür Raporu*'nun 1986'da AKDITYK'ce kabul edilmesiyle- ideolojinin adıdır. Ayrıntılı bilgi için bak. Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994. Ancak bu çalışmanın amacı bu ideolojinin kapsam ve Türk siyasal-toplumsal hayatında etkilerini tartışmak olmadığından, sadece konumuzla ilgili olarak tarih görüşü ve resmi tarih anlayışının oluşturulmasındaki katkılarına değinilecektir.

³Bunlar arasında İbrahim Kafesoğlu, Muharrem Ergin, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Timurtaş yer almaktadır.

⁴Bunlara arasında Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mükrimin Halil Yinanç yer almaktadır.

⁵Türk muhafazakarlığıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak. Nazım İrem, "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakarlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, 74, 1997, s. 52-99

⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2003

⁷ Peyami Safa bu durumu, *Türk İnkılabına Bakışlar* adlı kitabının ikinci baskısının önsözünde şöyle açıklamıştır: "Bu kitap 1938'de yazıldı ve Cumhuriyet gazetesinde tefrika şeklinde yayınlandı. Atatürk'ün son günleriydi. O devre mahsus yazı disiplini, eserin Kemalizm'e, altı oka, tarih ve dil anlayışına ait son fasıllarında resmî teze uymak zoruyla muharirinin düşünce hürriyetinden bazı kısıntılara katlanmasını zaruri kılıyordu." Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: İnkılap, 1959

⁸ Nazım İrem, "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve Diğer Batı Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57 (2), 2002, s. 41-60

yaklaşımına karşıydılar⁹. Bu bakımdan muhafazakarlar, Türk milletinin bugüne kadar yok sayılan kendine özgü tarihsel ve kültürel değerlerini yeniden ortaya koymayı amaçlamışlardı. Spiritüalist, romantik ve Bergsoncu¹⁰ felsefi hareketlerden etkilenen bu aydınlar, evrimci bir toplumsal dönüşümü savundular. Dolayısıyla, değişim ve ilerlemeye karşı olmadıklarının altı çizilmelidir. Benimsedikleri, geleneğin göz ardı edilmediği, ya da geçmişten kopmadan geleceğe uzanan bir yaklaşımdı¹¹. Modernleşme anlayışları sürekliliğe ve kültürel değerlerin korunmasına dayanıyordu ve bu bağlamda *gelenek*, oldukça önemliydi. Bu kimseler, aynı zamanda Cumhuriyet'in, dinsel sembollerin reddedildiği laik anlayışa alternatif olarak, dinsel ve kültürel-geleneksel değerlerle yoğrulu yeni bir milli bir kimlik oluşturmayı amaçlamışlardır¹².

Bu noktada muhafazakarlıkla tutuculuğu/gericiliği ayırmak gerekir. Geleneğe dayalı olarak ilerleme anlayışından yola çıkan muhafazakarlar değişime toptan karşı olmamakla beraber, bunun her ülkenin kendi siyasal, tarihsel ve toplumsal bağlamı ile uyum içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktaydılar¹³. Bu bağlamda muhafazakar düşünürlerin önde gelen isimlerinden olan Peyami Safa kendini 'hem inkılapçı, hem muhafazakar' olarak tanımlarken, Baltacıoğlu, kendi görüşlerini dinci gericilikten ayırmak için *ananecilik* ifadesine vurgu yapmıştır. Bu çerçevede, Tanıl Bora'nın modernleşmeyi aşırılıklarından sadeleştirme ve onu gelenekle uzlaştırma girişimi olarak yaptığı muhafazakarlık tanımı, hareketin temel karakteristiğini ortaya koyar niteliktedir¹⁴.

Öte yandan, muhafazakarların tarih ve kültür algısının en önemli bileşeni İslami gelenek olduğundan dolayı görüşlerinde güçlü bir dinsel vurgu hakimdi. Bu sebeple muhafazakar düşüncenin temelinde milliyetçilikle dinin iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Tarihsel perspektiften bakıldığında, bu iki düşünce arasında ciddi çelişkilerin yer almadığı; aksine güçlü bağların olduğu görülür¹⁵. Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Ziya Gökalp vb. düşünürleri kapsayan Türk milliyetçiliği literatürü, din ile milliyetçilik arasındaki bağla ilgili bize oldukça zengin veriler sunmaktadır. Bilindiği gibi dönemin Türkçülerinin büyük çoğunluğu İslam'ı vazgeçilmez bir değer olarak görmekteydi. Ahmet Ağaoğlu "Tarihi beşeriyet, Türkleri en ziyade İslam olarak tanıyor. Biz kendimizde kendimizi başka surette tasavvur ve tahayyül edemiyoruz" derken, Yusuf Akçura İslamiyet'in Türk milliyetçiliğini kabul emekle kalmayıp onun hizmetine girmesi gerektiğini ileri sürüyordu¹⁶. Yine Ziya Gökalp dinin, Türk kültürünün ve milli kimliğin önemli bir bileşeni olduğunu ifade ediyordu. Milliyetçilik ile İslam birbirinin zıddı değil, tamamlayıcısı olarak görülmekteydi. Hatta bu açıdan Meşrutiyet dönemi İslamcılar ile Türkçüleri arasında temel farklılığın hangi kavrama öncelik tanınacağına dair olduğunu söylemek

⁹ Bilindiği gibi seküler temelde gerçekleştirilen Cumhuriyet modernleşmesi, dinin toplumsal yaşamdan bireysel alana çekilmesini öngördü. Bu bağlamda Kemalist milliyetçiliğe göre bir ulusu bir arada tutan ortak değerler içerisinden din çıkarılarak ortak tarih ve dil ön plana çıkarıldı.

¹⁰ Sezgicilik olarak da bilinen bu hareket, felsefi bilginin kaynağına akıldan ziyade sezgiyle ulaşılabileceğini savurur.

¹¹ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türke Doğru*, İstanbul: Yeni Adam Yayınları, 1943, s. 139

¹² Nuray Mert, "Muhafazakârlık ve Laiklik", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 314-345

¹³ Süleyman Seyfi Ögün, *Türk Politik Kültürü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004, s. 338

¹⁴ Tanıl Bora, "Muhafazakarlığın Değişimi ve Türk Muhafazakarlığında Bazı Yol İzleri", *Toplum ve Bilim*, 74, 1997, s. 20

¹⁵ Bilindiği gibi Osmanlı topraklarında milliyetçiliğin yükselişinden evvel bir Türk, öncelikle kendini Müslüman olarak görmekteydi. Bu anlamda kendini diğer topluluklardan ayıran temel faktör etnik değil, dinsel aidiyetiydi. Türk kimliği ise bunun üzerine inşa edilmişti. Kemalist milliyetçilik bu aidiyeti silerek yeni ve laik temelde bir Türk kimliği oluşturmaya çalışmıştır. Çetinsaya, bu açıdan Türk milliyetçiliğinin tarih ve geleneğine bakıldığında, Kemalist versiyonun bir istisna olduğunu ifade etmektedir. Gökhan Çetinsaya, "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on The Roots of "Turkish-Islamic Synthesis" in Modern Turkish Political Thought", *The Muslim World*, 89, (3-4), 1999, s. 362; Mustafa Gencer, "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri" *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/2, Spring 2008, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.302 s. 361

¹⁶ Süleyman Seyfi Ögün, age, s. 279-280

mümkündür. Türkçüler "Türklük" olgusuna öncelik verirken, İslamcılara göre "İslam" ilk sırada gelmekteydi¹⁷.

Türk milliyetçiliğinin İslam ile kurduğu bağ, Cumhuriyet döneminde de devam etti. Cumhuriyetin resmi ideolojisinin oluşturulmasında önemli katkıları olan Ziya Gökalp bu ilişkiyi 1923'te kaleme aldığı *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde ünlü "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" sözleriyle ifade etmiştir¹⁸. Cumhuriyet'in önde gelen İslamcı düşünürlerinden Necip Fazıl Kısakürek'in aşağıdaki ifadeleri, Türk İslam Sentezi'nin nüvesini oluşturan bu birleşmeyi oldukça net biçimde ortaya koymaktadır.

Halbuki biz, Türk'ü müslüman olduğu için sevecek ve müslümanlığı nispetinde değerlendirecek bir milliyetçilik anlayışı peşindeydik ve bu anlayışa 'Anadoluculuk' adını veriyorduk. Bir konferansımızda, 15 yıl sonra söyleyeceğimiz gibi, 'eğer gaye Türklükse mutlaka bilmek lazımdır ki, Türk müslüman olduktan sonra Türktür!' tezini güdüyorduk.¹⁹

Ancak Cumhuriyet muhafazakarlarının İslam algısıyla, Meşrutiyet dönemi İslamcılarının yaklaşımı arasında doğrudan bir ideolojik bağ kurmanın kimi sakıncaları da bulunmaktadır. Nitekim görüşlerini Cumhuriyet'in modernleşme algısı ve uygulamalarına tepki olarak oluşturan muhafazakarlar Osmanlı geçmişini siyasi olarak değil, sadece tarihsel ve kültürel bir perspektiften yola çıkarak benimsemekte; Sultanlık ve Halifeliği yeniden inşa etmek gibi bir amaç/eğilim taşımamaktadırlar. Başka bir deyişle muhafazakar düşünürlerin Cumhuriyet'in temel ilkeleri ile bir problemleri olmadığını ve referans noktası olarak bu ilkeleri benimsediklerini söylemek gerekir²⁰. Bu bağlamda Kısakürek İslami modernleşmeyi demokrasiye yakın, Saltanata uzak olmak olarak açıklamıştır²¹.

Bu dönemin muhafazakar düşünürleri, bugünün dünyasını ve milli değerleri anlamının "tarihsel ve toplumsal şuurdan"²² yattığını ileri sürüyorlardı. Bu nedenle, Türk milletinin ayırt edici kültürel öğelerini ve bu kültürel öğeleri doğuran tarihsel süreçleri ortaya koymak açısından tarihe özel bir önem verdiler. *Milleti*; dil, örf ve adetler, gelenek, kültür, hafıza gibi toplumsal kimliğin köklerini oluşturan ortak değerlere sahip ve toplumsal evrim sonucu oluşan bir yapı olarak gördüler. Bu bağlamda topluma, gelenek ve kültürle uyumlu bir tarih bilinci aşılama önem atfettiler. Bu bilinç, "bugünkü varlığımızın köklerini belirten ve içtimai şahsiyetimizin kadrolarını çizen bir şuur"²³ idi. Romantik yaklaşımlarının bir yansıması olarak muhafazakarlar, *özgücü* (partikülarist) tarih anlayışını benimsediler. Başka bir ifadeyle, insanların kendi özgün tarih ve kültürlerinin bir ürünü olduğunu, dolayısıyla Türk tarih ve kültürünün ayrıcalıklı konumu olduğunu savundular. Ancak bir kez daha belirtmek gerekir ki bu ekip, geçmişi olduğu gibi korumak yönünde bir toplumsal ve siyasal perspektife sahip değildi. Bu nedenle tarih anlayışları yeniden yarattıkları 'şanlı bir geçmiş'te yaşamak değil; fakat geleceğe tarihsel ve kültürel mirasın

¹⁷ Çetinsaya, *agm.*, s. 354

¹⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (ed.) Mehmet Kaplan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1976, s.63

¹⁹ Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbüâli*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1994, s. 393-394

²⁰ Öğün, *age.* s. 338

²¹ Necip Fazıl "İslam İnkılabı – Devlet", *Büyük Doğu*, Aralık 1949, 11, s.2.

²² Hilmi Ziya Ülken, "Tarih Şuuru ve Vatan", *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 197

²³ *age.*, s. 208

birikimleri üzerinden bakmak yönündeydi. Geçmişe hayranlıktan, eski modellerin kölesi olmaktan ve dini olan olmayan her türlü skolastisizmden kaçınmak da, onlar için oldukça önemliydi²⁴.

Muhafazakarların, modernleşme algılarına koşut olarak geliştirdikleri tarih anlayışlarını, geleneklerimize göre hangi geçmişin referans alınarak benimseneceği temel sorusu ekseninde şekillendirmişlerdi. Bu noktada, Cumhuriyetin resmi tarihyazımıyla muhafazakar geçmiş algısı farklılaşmaktaydı. Muhafazakarlar temelde süreklilik içinde evrim ve değişimi savunduklarından, Selçuklu ve Osmanlı mirasını benimseyerek yönetici kadronun atlamış olduğu bu dönemi Türk tarihinin başlangıcı için referans noktası aldılar. Milli kimliği aşlamak için ise, Türk tarihinin zirvesi olarak kabul ettikleri Osmanlı dönemine özel bir önem verdiler. Osmanlı mirasını sahiplenmenin ardında yatan ise, Batılı ülkeler karşısında alınan yenilgilerin yarattığı kompleks ve bunu gurur duyulan görkemli bir geçmişle telafi etme çabası idi. Diğer bir deyişle, siyasal ve kültürel alandan dışlanan muhafazakar düşüncenin temelinde, Cumhuriyet'in modernleşme ve buna bağlı gelişen geçmiş algısına karşı, Osmanlı mirasına sahip çıkılarak bir seçkinlik statüsü edinmek yatmaktaydı²⁵. Bu noktada önde gelen Anadoluculardan Remzi Oğuz Arık'ın²⁶ tarihle ilgili görüşleri, muhafazakarların milliyetçilik, modernleşme ve tarih algılarının tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Arık bu görüşlerinde, Türklerin tarih ve kültüründen dini ayıklayan resmi yaklaşımı sert biçimde eleştirir ve bu yok saymanın altında aşağılık kompleksinin yattığına işaret eder:

Hareketimizde; bir metot hakimdir. Bu metot, bugünkü düşkün halimizde, sürüklenmemiz çok mümkün olan kötümserliğin, bu kötümserliğin piçleri olan kendi aslını, kendi varlığını küçük ve aşağı görmenin önüne geçmek isteyen tarih görüşüdür.

Tarih görüşü; bizim gibi, insanlığa seyrek doğan milletlerin bütün yaptığını inkar etmeye izin vermeyen yoldur...

... Bundan başka; geçmişin üstüne bu eğiliş, çok az incelenmiş bir tarihin aydınlanması, pek horlanmış, yanlış anlaşılmış bir büyük milletin asıl varlığını göstermeyi sağlayacaktır. Bu eğiliş halkımızın, milletimizin geçmişte, yolunun ve toprağının üzerinde neler bulduğunu, bulduklarına karşı hangi tavrı takındığını, bu mirasa neler kattığını, neler terkibettiğini öğretecektir.

Bizim bu görüşümüz, bir mazi hayranlığı da değildir. Bilindiği üzere hayranlık, bütün tenkit imkanlarını kilitler. Biz geçmişimizi, tıpkı bugünümüz gibi, bir bütün biliyoruz. Bu bütünü, keyfi olarak parçalamak; onu inkar kadar bize ağır geliyor, işte o kadar!²⁷

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat ve Hümanizma", *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 42

²⁵ Nuray Mert, "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce cilt: 6 İslamcılık*, (ed.) Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 416

²⁶ Cumhuriyet'in ilk arkeologlarından olan Arık, Türk Tarih Kurumunun çatısı altında 1940'lara kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kazı çalışmaları yürütmüştür. Ancak bu tarihten sonra, dine sosyal işlevler yükleme ve milli kimliğin önemli bileşeni olarak görme gibi resmi görüşle uyuşmayan fikirlerinden dolayı DTCF Arkeoloji Bölümü'nden zorla emekli edilmiştir. Hayati Tüfekçioğlu, "Remzi Oğuz Arık", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, (ed.) Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 448-457

²⁷ Remzi Oğuz Arık, "Tarih Görüşü", *Çınaraltı*, Haziran 1948, 11, s. 4

Farklı ideolojik altyapıları olmakla birlikte, muhafazakar aydınların tarih anlayışında Yahya Kemal'in milleti coğrafya ve o coğrafyada meydana gelen tarih²⁸ üzerinden tanımlayan yaklaşımında birleştikleri görülür. Başka bir ifadeyle "Türk sağ Osmanlıcılığını Yahya Kemal çizgisinden almıştır"²⁹. Öyle ki, kendisinin "kökü mazide olan atiyim" ifadesi, milliyetçi-muhafazakarların ortak parolası olacaktır³⁰.

Son olarak, Cumhuriyetçi muhafazakarların Anadolu ve İslamcı düşünce biçiminin, ilerleyen yılların milliyetçi-muhafazakar düşüncesinin, tarihsel ve düşünsel altyapısını oluşturdukları söylenebilir. Bu ideolojinin temsilcileri ise, Türk sağının önde gelen isimleri arasında yer alacaktır. Başka bir ifadeyle, 1940'lar ve sonraki yılların muhafazakar düşünürleri, tarihsel ve toplumsal perspektiflerini, 1930'ların muhafazakarlarının düşünsel mirası üzerine inşa etmişlerdir. Bu durumda 1940'lar, muhalif düşünürlerin çeşitli dergiler aracılığıyla kendilerini ifade edebilme olanağını bulduğu yıllar; Atatürk döneminin bitişini ve yeni bir dönemin başlangıcını simgeleyen 1938 yılı da yeni cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başlattığı tedrici yumuşamanın ilk dönüm noktası olmuştur.

Savaş ortamının da etkisiyle, İnönü döneminin ilk yıllarında, özellikle 1945'e kadarki süreçte muhalifler görüşlerini oldukça sınırlı bir biçimde ifade edebiliyorlardı. Ancak, çok partili hayata geçişle birlikte, Cumhuriyet ideolojisini açıktan tartışma ve alternatif öneriler sunmak çok daha kolay hale geldi. Aşağıda, farklı ideolojik yaklaşıma sahip olan aydınların zihin dünyalarının ve bu doğrultuda şekillendirdikleri tarih anlayışlarının analizi yer almaktadır.

Anadoluculuk ve tarih anlayışı

Cumhuriyet'in milliyetçi-muhafazakar düşünce biçiminin ana fraksiyonlarından olan Anadoluculuk, Turan olarak adlandırılan hayali bir anavatan kurgulayan ve Anadolu'yu önemsizleştiren ırkçı-Turancuların milliyetçilik anlayışının karşısında yer almaktadır. Bu akımın ideolojik altyapısının, 1900'lerin başlarında oluştuğu söylenebilir; milliyetçilik anlayışı da, belirli bir coğrafya üzerinde yaşanan ortak geçmiş algısına dayanan kültürel birlik olarak tanımlanabilir³¹. Anadoluculuk temelde, anavatan olarak Anadolu'yu merkeze alır ve milleti, bu topraklarda yeşeren Türk ve İslami öğelerin oluşturduğu kültürel bir birlik olarak görür³². Yahya Kemal'in Anadolu tarih anlayışına göre Türklerin tarihi, Müslüman Türklerin anavatan olarak gördükleri Anadolu'ya yerleşme ve burada bir Türk ve Müslüman kültür çevresi kurma süreçlerinin önemli bir dönüm noktası olan ve yaklaşık bin yıllık bir süreci kapsayan 1071 Malazgirt Savaşı ile başlamaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, Anadolu'nun Selçuklularla başlayan ve Osmanlılarla devam eden Türk-İslam tarihine daha fazla tarihsel referans sunar. Anadolucuların tarih anlayışının bir diğer önemli karakteristiği, Tanzimat Dönemi ile başlayan Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin, 'kendi

²⁸Bu bağlamda Yahya Kemal'in "Artık benim için 1071'den evvelki devirlerimiz kablettarih, fakat 1071'den sonraki devirlerimiz tarihtirler." ifadesi, muhafazakarların tarih yaklaşımının temel yol göstericisi olmuştur. Nihat Sami Banarlı, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1994, s. 47

²⁹ Gökhan Çetinsaya, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Osmanlıcılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 361-380

³⁰Muhafazakarların ortak yönelimi, geçmişin bugüne bağlandığı kesintisiz bir zaman tasavvuruydu. Dönemin bir diğer önemli aydını Ahmet Hamdi Tanpınar, ünlü romanı *Huzur*'da, sağlıklı bir milli kimliğin sadece gelenekle, başka bir ifadeyle geçmişle barışarak oluşabileceğini ifade eder. Tıpkı Yahya Kemal gibi, kendisi de kültürel süreklilik içerisinde 'yeni'nin 'eski' üzerine inşa edilmesi taraftarıdır. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. Hatta Turancuların önce gelenlerinden Nihal Atsız da bir yazısının son kısmını bu cümleyle tamamlar. Nihal Atsız, "Osmanlı Padişahları", *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara: Afşın Yayınları, 1966, s. 45

³¹Azra Erhat, Cevat Şakir Kabaağaçlı ve Sabahattin Eyüboğlu'nun öncülüğünde ve *Mavi Anadolucular* olarak da bilinen, Antik Anadolu uygarlıklarının tarihsel ve kültürel mirasını benimseyen başka bir Anadolu grup daha vardır. Ancak tarih anlayışları resmi görüşün dışında değil, fakat tamamlayıcı olduğundan, burada ele alınmayacaktır.

³² Metin Çınar, *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadolucular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2007

kültürel ve ahlaki değerlerimizin çürümesi ve yok olmasıyla' sonuçlanan Batı taklitçiliğinden ibaret olmakla eleştirilmesidir.

Çığır

Hıfzı Oğuz Bekata tarafından çıkarılan *Çığır*, Anadolu'ya yaklaşımı benimseyen önde gelen dergiler arasında yer almaktaydı³³. Derginin ilk sayfasında başlığın hemen altında yer alan "milliyetçi dergi" ifadesi, derginin temsil ettiği temel değeri göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda derginin genel anlamıyla CHP çizgisinde, özellikle cumhuriyetçilik ve milliyetçiliği ön plana çıkaran bir yayın politikası vardı.

Çığır'ın önde gelen yazarları arasında Remzi Oğuz Arık, Samet Ağaoğlu, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mehmet Kaplan, Behçet Kemal Çağlar, Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Kutsi Tecer, Cahit Okurer, Mümtaz Turhan, Tezer Taşkıran, Mehmet Halit Bayrı, Nihat Erim ve Cemil Sena Ongun yer almaktaydılar. Şevket Raşit Hatipoğlu, Reşat Şemsettin Sirer ve Tahsin Banguoğlu tarafından yazılan makaleler de dergide sıklıkla yayınlanmaktaydı. Derginin analizi kapsamına alınan makaleler arasında, üç tanesi özellikle dikkat çekmektedir. Her biri milliyetçi ideolojiyle ilişkili olan ve satır aralarında derginin tarih yaklaşımının da görülebildiği bu makaleler, aşağıda ayrı ayrı ele alınacaktır.

İlk makale, Sadri Maksudi Arsal tarafından Türk Ocakları'nda sunulan, bir konferansın 1924'te *Türk Yurdu*'nda basılan metnidir³⁴. Remzi Oğuz Arık, metne yazdığı giriş yazısında Arsal'a, Türklerin şanlı tarihine verdiği önemden ve başarılı vurgularından dolayı şükranlarını iletmektedir. Arık ayrıca Arsal'ın "Türk ırkının iki bin senelik mücadelesinden sonra kazandığı netice; Küçük Asyadır"³⁵ ifadesinin, bu konferansın Türk milliyetçiliğinin tarihini anlatmak bakımından öneminin bir göstergesi olduğunu da dile getirmişti. Sadri Maksudi Arsal'ın bu vurgusu aynı zamanda Anadolu'cuların Türklerin anavatan olarak Anadolu'ya verdikleri önemi de gösteriyordu. Üstelik *Çığır*, Arsal'ın Türklerin tarihine ilişkin özcü önermelerinin altını çizerek tarihte özgücü yaklaşımı da sahiplenmekteydi. Nitekim, dikkati çeken "Türk ırkının kuvvetli hayatıyeti, dinçliği", "siyasi hayattaki ebediyeti", "Türk ırkının, rehber, reis, kahraman doğurmak kuvveti" gibi ifadelerle Türklere has olan tüm bu özelliklere başka hiçbir milletin sahip olmadığı iddia edilmekteydi.

İkinci makale, Halil Fikret Kanat'ın *Milliyet İdeali ve Topyekün Milli Terbiye* başlıklı kitabından bir bölümü içermektedir³⁶. Metinde, Türkler arasında milliyetçiliğin tarihi anlatılmakta ve Türklerin, tarihte güçlü milli duygular barındıran ve milli bilince erişmiş en eski millet olduğundan dolayı diğer milletlerden üstün olduğu vurgulanmaktaydı. Bu iddiasını *Orhun Yazıtları*'na dayandırarak kanıtlamaya çalışan Kanat Divan-ı Lügat-it Türk'ten örnekler de verdiği makalesinde, "Türklerin Tanrının en kıymetli ve öz evlatları olduğu kanaatini eskiden beri taşıdığını", "kendilerini haklı olarak diğer milletlerden bedence kuvvetli ve ruhça üstün telakki ettiklerini" ileri sürmekteydi³⁷.

Makalenin en önemli noktasını Kanat'ın İslam algısı ve bunun Türk tarihine etkisine ilişkin yorumu oluşturmaktaydı. Bu içerikte Kanat, Türklerin İslam dinini kabulüyle birlikte milli bilinçlerinde ve toplumsal yaşamlarında büyük bir değişim yaşandığını ileri sürmekte, Ancak

³³Derginin imtiyaz sahibi ve neşriyat müdürü Hıfzı Oğuz Bekata, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1935 yılında mezun olmuştur. Siyasete CHP kanadında atılmış ve 1943'ten 1960'a kadar milletvekili olarak görev yapmıştır. Ardından CHP hükümetleri döneminde çeşitli bakanlıklarda görev almıştır. Nuray Karaca, "Hıfzı Oğuz Bekata", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (ed.) Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 558-561

³⁴Sadri Maksudi Arsal, "Türk Tarihinin Telkinatı", *Çığır*, Ağustos 1940, 93, s. 40-50

³⁵age.,s.41

³⁶Halil Fikret Kanat "Türklerde Milliyetçilik", *Çığır*, Nisan 1943, 125, s. 104-113

³⁷age.,s.105

bunun Türklerin ahlaki değerlerinin ve milli bilinçlerinin ilerlemesine engel olmadığını, bilakis geleneklerinin İslami kurallarla bütünleşmesini sağladığını açıklamaktaydı. Sonuç olarak da Türkler İslam dininin genişlemesi görevini üstlendikleri ve Haçlı Seferleri sırasında görüldüğü gibi Hristiyanlık karşısında İslamın koruyucusu oldukları belirtilmişti. Aslında Kanat'ın bu bakış açısı, açıkça Anadolucuların İslam algısı ve İslami devirlerin Türklerin siyasi ve kültürel tarihinin ilerleme evresi olduğu yönündeki değerlendirmeleriyle büyük bir koşutluk göstermektedir.

Üçüncü makale ise okuyucuya Remzi Oğuz Arık'ın *İdeal ve İdeoloji* adlı kitabını tanıtmak üzere yazılmıştır³⁸. Değinilen Kitap, Anadolucuların Kemalist söylemden oldukça büyük farklılıklar gösteren modernleşme ve milliyetçilik anlayışlarını ve Türklerin tarihine yaklaşımını yansıtmaları bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Şöyle ki Arık, kitabında Türk dava adamının hangi ideolojiye sahip olması gerektiği sorusunu sormuş ve ardından, bağlanacağı yegane isabetli yolun milliyetçilik ideolojisi olduğu sonucuna varmıştır. Aşağıda yer alan ifadeler, Anadolucuların modernleşme yaklaşımlarını ve pozitivist düşünce ile koydukları mesafeyi net bir biçimde ortaya koymaktadır.

İlmin, millet hayatındaki büyük, doldurulmaz yerini en saygılı bir şuurla tekrar edelim. Teklerin şahsiyet, topluluğun millet oluşunda bilimin bugün eşsiz bir vazife gördüğünü hepimiz içimize kazalım. Fakat şu teşkilatlı, hedefleri belli dünya içinde bilimi, kütleleri birbirine bağlayan, kütleleri ayakta tutan, kütlelerin muvaffak olmasına yarayan disiplin gibi almaktan çekinelim. İlimden - kendi başına - cemiyetleri sürükliyen bir ideoloji olmasını islemek, ona bir din payesini vermek, yani ilimcilik yapmak, galiba bugün her zamandan çok bir gaflettir³⁹.

Kitabın "milliyetçiliğimiz" alt başlıklı ikinci bölümünde ise Türk milliyetçiliğinin temel karakteristiği, merkeze Anadolu koyularak açıklanmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılığı eleştirmiş ve bu ideolojilerin ağırlık merkezlerinin ana vatan dışında teşekkül ettiğini ifade edilmişti⁴⁰. Ardından bu ideolojileri savunmanın dikkatleri Anadolu'dan başka yerlere çektiğini belirtilerek anavatanın ve Türk çocuklarının başka ülkelere karşı korunması için çağrı yapılmıştı.

Tanıtım yazısının içeriğinden Anadolucuların milliyetçilik yaklaşımlarının, onların tarih anlayışlarını etkilediği de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yazıyı kaleme alan Hıfzı Oğuz Bekata, Anadolu'nun kaderini belirleyen dönüm noktası olarak 1071 Malazgirt Zaferi'nin önemine ve bölgeye yerleşen insanların İslam dinine mensubiyetlerine vurgu yaparken Osmanlı devletini dört yüz çadırdan ibaret bir halkın kurmadığını; Türkiye devletinin de on beş yılda kurulmadığını, yoktan var edilmediğini ileri sürmüştü⁴¹.

Hareket

Nurettin Topçu tarafından yayınlanan *Hareket*, güçlü İslami ve mistik bir çizgiye sahip olan bir diğer Anadoluçu dergidir. Şubat 1939'da ilk sayısı çıkan *Hareket*'in uzun bir yayın hayatı olmuş ve 1975'te Topçu'nun ölümüne kadar düzenli olarak yayınlanmıştır. *Hareket*'in Anadoluçu dergiler arasında ayırt edici özelliği ise, 1925'te kapatılan *Sebilürreşad* dışında, Anadoluçu-

³⁸ Hıfzı Oğuz Bekata, "İdeal-İdeoloji ve Milliyetçiliğimiz", *Çığır*, Temmuz 1947, 176, s. 105-108

³⁹age.,s.106

⁴⁰age.,s.106

⁴¹age.,s.108

milliyetçi görüşü İslami düşünceyle bütünleştiren ilk ve 1943'te *Büyük Doğu* yayınlanana kadar, tek muhalif dergi olmasıdır.

Hareket yazarlarının modernleşme anlayışı, coğrafi olarak Anadolu'ya odaklanan milliyetçiliğe dayanıyordu. Bu anlayışa göre “bu milletin halkını bu toprak yaratmıştır”⁴² ve millet gücünü; biri Anadolu'nun ilk halklarını ve onların ekonomik birikimlerini de kapsayan ‘maddi unsurlar’, diğeri ise Anadolu’dan gelen ve orada yaşayan halkın karakteriyle bütünleşen İslami ahlakı kapsayan ‘ruhi unsurlar’ olan iki ayrı unsurdan almıştır⁴³. Topçu makalesinde Anadolu köylüsünün atalarının çiftçilikle geçinen ve orada güçlü bir tarım ekonomisinin temellerini atan Hititler olduğunu belirtmişti. Bunun yanında bu topraklarda sonradan yaşayan insanların göçebe olmadıkları ve yerleşik bir kültürden geldikleri için, Araplar ve Orta Asya Türkmenlerine oranla daha yüksek ruhsal ve ahlaki değerlere sahip olduklarını ileri sürmüştü⁴⁴. Hatta Türklerin beş bin yıl önce Orta Asya’dan Yakın Doğu’ya gelip oradan Anadolu’ya bin yıl önce adım adım yerleştiklerini ve tam o zaman yayılan İslam dininin olgunlaşmasında, maddi unsurlarını kazanmasında da ilham verici olduklarını, dahası anavatan Anadolu’da, Türk ve İslam kültürünün kaynaşip yeni bir medeniyetin doğmasını sağladıklarını ifade etmişti. Bununla birlikte Fakat Anadolu’da yaşayan ve bir tarihi olan Müslüman Türkmenleri Türklerin ataları olarak saymanın daha doğru olduğunu düşünen *Hareket* çevresi, Türk milli tarihinin başlangıcı olarak Anadolu’yu Müslüman Türklerin yerleşimine açan 1071 Malazgirt Zaferi’ni işaret ediyorlardı⁴⁵. Bu bağlamda *Hareket* yazarlarının milliyetçilik ve tarih anlayışlarının düşünsel altyapısında, milleti belirli bir coğrafya ve o topraklarda gelişen tarihin ürünü olarak tanımlayan Yahya Kemal’in düşüncelerine rastlanıyordu. Daha önce de söz edildiği gibi Yahya Kemal, Türk tarihini 1071 ile başlatmış; dergi yazarlarının tanımlamasına benzer şekilde bu tarihten önceki devri *kavmi tarih*, sonraki devri ise *milli tarih*⁴⁶ olarak tanımlamıştı.

Derginin yazarları, teritoryal milliyetçilik anlayışlarının ifadesi olarak da, bu tarihten itibaren Oğuz Türklerinin Anadolu toprağıyla kaynaşması ile bu toprakların “yekpare bir vücut”⁴⁷ haline geldiğini savunuyorlardı. Bu anlayış doğrultusunda da Türk tarihinin sonraki aşamalarını Anadolu Selçukluları, Beylikler, Osmanlılar ve Cumhuriyet Devri şeklinde sınıflandırmaktaydılar. Örneğin Mehmet Kaplan, kendi tarih ve milliyetçilik anlayışlarını şu şekilde özetlemektedir: “Coğrafya, tarih. Bu coğrafya ve tarih içinde olgunlaşan soy birliği, bu soy tarafından vücuda getirilmiş olan maddi ve manevi kültür, işte yeni Türk milliyetçiliğinin esas temelleri!”⁴⁸. Buna bağlı olarak *Hareket* yazarları, yazılarında hep *ruhi* ve *maddi* özgürleşmenin ancak insanların ortak bir toprağa bağlı olarak gerçekleşebileceğini, dolayısıyla ‘gerçek’ Türk milliyetçiliğinin ve milli tarihimizin Türklerin anayurdu olan Anadolu’dan doğduğunu savunmuşlardır.

1071 tarihi Anadoluocular için, bu topraklarda yeni bir medeniyetin doğuşunu sağlayan Müslüman Türkmenler tarafından Anadolu’nun İslamlaştırılması açısından önemlidir. Topçu bu

⁴² Nurettin Topçu, “Bizde Milliyet Hareketleri”, *Hareket*, Nisan 1939, 3, s. 74

⁴³ age, s. 78. Topçu başka bir makalesinde milleti doğuran ruhun İslam dini ve dünyaya yayılma ideali olduğunu ifade eder. Sultanlarda bulunan ve onların Allah adıyla ve onun düzenini dünyaya yaymak amacıyla savaşmalarına yardım eden şey, *gaza* ruhudur. Nurettin Topçu, “Millet Ruhu ve Milli Mukaddesat”, *Hareket*, Haziran 1948, 16, s. 4.

⁴⁴ Nurettin Topçu burada, Anadolu’da yaşayan insanların ekonomik yaşam biçimleri ile kültürel yapıları arasında doğrudan bir bağ kurmakta; yerleşik hayatın ahlaki değerleri biçimlendirdiğini ileri sürmektedir. Marksist analizi çağrıştıran bu altyapı-üstyapı tahlilleri, Topçu’nun tarihsel ve toplumsal meselelerin açıklanmasında nedensellik bağına verdiği önemi göstermektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bak. Süleyman Seyfi Öğün, *Cemaatçı Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1992

⁴⁵ Nurettin Topçu, “Benliğimiz”, *Hareket*, Mayıs 1939, 4; Mehmed Kaplan, “Yeni Türk Milliyetçiliği”, *Hareket*, Ekim 1947, 8

⁴⁶ Mehmed Kaplan, “Yahya Kemal’de Tarih ve Coğrafya Fikri”, *Hareket*, Haziran 1948, 16, s.2

⁴⁷ Kaplan, “Yeni Türk Milliyetçiliği”, s. 1

⁴⁸ age, s. 3

aşamayı "İslamla yeniden doğan Anadolu köylüsü"⁴⁹ ifadesiyle tanımlamıştır. Bu bağlamda dil, edebiyat, sanat, mimari, müzik, gelenekler gibi tüm Türki kültürel öğeler, İslami daire içerisine alınmaktaysa da *Hareket* yazarlarının İslam algısı kesin, ortodoks bir sünni inanış değildir. Dinin daha ziyade coğrafi, tarihsel ve toplumsal koşullarla şekillendiği sufi ve mistik düşünüşe daha yakın duran bir anlayıştır. Bundan dolayı Anadolu İslamı, belirli bir coğrafyanın tarihsel ve kültürel öğelerinin ürünüdür ve Mevlana'nın ruhu, Yunus Emre, Eşrefoğlu ve Hacı Bayram Veli gibi Anadolu Türkmen mistiklerine atıf yapar⁵⁰.

Çığır yazarlarında görüldüğü gibi, *Hareket* yazarları da geç Osmanlı döneminde doğan, Anadolu'yu ve üzerinde yaşayan insanları yok sayan ideolojilere net bir karşı duruş sergilemişlerdir. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık zamanın gerçekçi olmayan ve yabancı düşünceleri olarak görmüşlerdir. Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi Osmanlı milliyetçilerinin görüşlerini ise "kökleri toprağımızda olmıyan, meyveleri toprağımızdan dışarıya sarkan bir ağacı yetiştirmeyi, büyütmeyi"⁵¹ diledikleri gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Bu ekip aynı zamanda ırkçı görüşler barındıran, bir 'yeni anavatan' hayal eden ve bütün Turani ırkları birleştirmek gibi emperyalist bir hedef güden Turancılık'a da karşı çıkmışlardır⁵².

Aslında *Hareket* yazarlarının tamamı, Osmanlı'nın son dönemindeki modernleşme hareketlerini eleştirmişlerdir. Dergi yazarlarının genel modernleşme algısı, Batının bilime ve bilimsel düşünüşe dayanan temel değerlerini benimseme ve buradan yola çıkarak, Topçu'nun ifadesiyle "Rönesans hareketleri"⁵³ aracılığıyla kendi benliğimizi ve değerlerimizi bulmak olarak özetlenebilir. Buradan hareketle, Türklerin o zamana kadar gerçekleştirdikleri tüm reform hareketleri, Batı medeniyetinin asıl değerleri algılanmadığından yapay, taklitçi ve şekilci olarak görülmektedir⁵⁴. Bu nedenle Türkler sadece yüzeyde görünen değerleri kopyalamakla yetinerek Avrupa zihniyetinin kökenlerine erişememiş, sonuçta kendine özgü bir medeniyet yaratamamışlardır.

Hareket yazarları arasında Cumhuriyet'in yönetici kadrosunun modernleşme yaklaşımının ardında yatan pozitivist düşünceye de açık bir muhalefet vardır. Özellikle sadece Osmanlı'nın çöküşü olarak tanımlanan dönemde geriye gidiş göstergelerini ele alarak tüm Osmanlı tarihini başarısızlık olarak görüp geçmişi kopuş eksenli değerlendirme ve ahlaki değerlerini yok sayma anlayışı, yazarların ciddi eleştirilerine maruz kalmıştır. Böylesi bir geçmiş algısı Cumhuriyet'in yönetici kadrosunun geçmişe dair ne varsa yok sayıp yerine, Türkiye ve Türk milleti bir "tablerase"⁵⁵ gibi algılayarak yepyeni bir yapı kurmalarına yol açmıştır. Bu yaklaşım 'Sümerler devrine ait çok eski bir mazi hayali yaratmak', 'dokuz asırlık Türk edebiyatını geçmişe ait değerleri barındırdığından, yeni bir dil yaratmak' gibi, bu dönemi Meşrutiyet Dönemi'nden de geride kılan bazı radikal uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu durum, aşağıda da görüldüğü gibi, Cumhuriyet yöneticilerine karşı ciddi tepkilere, hatta meydan okumaya yol açmıştır;

⁴⁹ Topçu, "Benliğimiz", s. 116

⁵⁰ Mehmed Kaplan, "Oğuzlar", *Hareket*, Şubat 1939, 1, s. 20; Kaplan, "Yeni Türk Milliyetçiliği", s. 3

⁵¹ Cahid Okurer, "İdeal ve İdeoloji", *Hareket*, Temmuz 1947, 5, s.11; Cahid Okurer, "Garplılaşma Hareketleri III", *Hareket*, Haziran 1949, 28, s. 4

⁵² Hilmi Ziya Ülken, "Türk Milletinin Teşekkülü", *Hareket*, Ağustos 1948, 18, s. 8-9

⁵³ Cahid Okurer, "Garplılaşma Hareketleri II", *Hareket*, Mayıs 1949, 27, s. 5-6; Nurettin Topçu, "Rönesans Hareketleri", *Hareket*, Şubat 1939, 1, s. 2

⁵⁴ Nurettin Topçu, "İki Mezar", *Hareket*, Kasım 1939, 7, s. 193-197

⁵⁵ Mehmed Kaplan, "Nesillerin Ruhı", *Hareket*, Ocak 1949, 23, s. 3-4. Kaplan'ın bu tespiti muhafazakarların tarih algısının ve Aydınlanmacı düşünüşe itiraz noktalarının oldukça somut bir ifadesidir. Nitekim burada tarihten kopuk ve soyut bir evrenselci anlayışa; tarihsel farklılıkların ve bağlamından soyutlanmış tek bir aklın potasında eritilmek istenmesine karşı çıkış söz konusudur. Ögün, *Türk Politik Kültürü*, s. 356

Milli hayatımız için çok mühim bir merhale olan son yirmi beş sene hakkında serbest surette düşünmenin zamanı gelmiştir. Birkaç yıldan beri, 1938 den önceki kıymet hükümlerinden yavaş yavaş ayrıldığımızı kimse inkar edemez. Eğer tuttuğumuz yeni istikamette esaslı adımlar atmak istiyorsak, şimdiye kadar yapılanları bitaraf ve dikkatli bir gözle tetkik etmemiz lazımdır. Nesiller arasında mevcut olduğunu söylediğimiz reaksiyon prensipi, zaruri olarak bizi gün geçtikçe önceki nesillere karşı bir tavır almağa zorlayacaktır. İtiraf edilsin, edilmesin bu hareket şimdiden başlamıştır.⁵⁶

İslamcı bir dergi: *Büyük Doğu*

1943 yılından 1978'e kadar çeşitli nedenlerle kesintili olarak yayınlanan *Büyük Doğu*, yoğun İslami ve milliyetçi tonlar içeren muhafazakar ve kimi noktalarda Cumhuriyet karşıtı bir dergi olarak tanımlanabilir. Derginin Necip Fazıl tarafından 'iptidai devre' olarak da tanımlanan ilk evresi 1943 Eylülünden 1944 Mayısına kadar sürmüş ve bu sürede 33 sayı yayınlanmıştır. Bu dönemde dergiye Peyami Safa, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Hüseyin Cahit Yalçın, Reşat Ekrem Koçu, Hilmi Ziya Ülken, Sait Faik Abasıyanık, Rasih Nuri İleri, Ahmet Adnan Saygun, M. Faruk Gürtunca, Cemal Reşit Rey, M. Sami Karayel, Eşref Edip, Kazım Nami Duru, Oktay Akbal ve Mustafa Şekip Tunç gibi hem sağ, hem sol görüşten pek çok yazar makaleleriyle katkıda bulunmuştur⁵⁷. Kısakürek'in 'asıl başlangıç devresi' olarak ifade ettiği ikinci dönem ise Kasım 1945'te başlamıştır. Bu dönemde dergide yayınlanan dinci makaleler giderek radikalleşmiş ve bu durum pek çok yazarını kaybetmesine yol açmıştır⁵⁸.

Büyük Doğu'nun ilk sayısının başyazısında, temel olarak anavatan olan Türkiye sınırları içerisinde yer alan Türk varlığı ve ruhunun arayışında bulunduğu altı çizilmiş ve Türk vatanının sınırları dışında herhangi bir coğrafyanın sahiplenilmediği vurgulanarak Turancılıkla araya net bir mesafe çekilmiştir. Dolayısıyla, dergide kastedilen "doğu", anavatan dışında herhangi bir bölgeyi işaret etmiyordu⁵⁹. Derginin adını aldığı Doğu'nun önemi, "herşey doğudan geldi, herşey, yani ruhumuz"⁶⁰ ifadesiyle vurgulanmış ve bu önemin sadece kendi Türk kültürünün değil, insanlık tarihinin de kaynağı olmasından kaynaklandığı ifade edilmişti. Bu çerçevede Batı da tersine, maddi bilgilerin ve sığ, yüzeysel zihin dünyasının kaynağı olarak betimlenmiştir⁶¹.

Dergide yer alan tarihle ilgili makaleler, daha ziyade Türk tarihinin çöküş dönemi üzerine yazılmışlardır. Necip Fazıl, kaleme aldığı başyazılar veya kendi adıyla yazdığı makalelerde sıklıkla "Türklerin buhranı ve çöküşü"nü ve bunun ardında yatan nedenleri ortaya koymaktaydı. Türk tarihinin evreleriyle ilgili olan tek makedeyse Anadolu anlayışın ışığında Türklerin tarihi,

⁵⁶ Kaplan, "Nesillerin Ruhu", s.5

⁵⁷ *Büyük Doğu* ile ilgili bir diğer ilgi çekici nokta ise, Sabahattin Ali ve Aziz Nesin gibi solcu düşünürler tarafından yayınlanan *Malum Paşa* ve *Marko Paşa* dergilerinin de bu derginin basımevinde basılmasıdır. Cemil Koçak, "Türk Milliyetçiliğinin İslam'la Buluşması *Büyük Doğu*", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 601-613

⁵⁸ Nazan Üstün, *Büyük Doğu Mecmuası'nın Siyasal Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011

⁵⁹ "Büyük Doğu", *Büyük Doğu*, Eylül 1943, 1, s. 1

⁶⁰ "Herşey Doğudan Geldi", *Büyük Doğu*, Eylül 1943, 2, s.1

⁶¹ "Batı Nedir?", *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 3, s.1

Necip Fazıl'ın dünyayı doğu-batı ikiliği üzerinden tanımlaması, tipik bir muhafazakar ikilemidir. Öğün'e göre bunun altında kültürü saflık olarak görme eğilimi yatmaktadır. Burada kültür doğu ile batı, İslam ile Hristiyan vb. ayrılarak birbirleriyle ilişkisiz, soyut ve mutlak gerçeklikler olarak algılanmakta; kültürün çeşitliliklerin ve etkileşimlerin ürünü olduğu gerçeği göz ardı edilmektedir. Kültürü böylesi bir ikilik üzerinden okumak aslında, özcü bir tarih anlayışının – tarihin ve kültürün belli bir özü olduğu, sorunların da bu özün ve saflığın bozulmasıyla ilişkilendirildiği- ürünüdür. Bunun doğal sonucu olarak da, kültürel yozlaşmanın temel sebebi yüzeysel ve taklitçi batılılaşma anlayışına bağlanmaktadır. Süleyman Seyfi Öğün, age, s. 405-406

Anadolu'ya gelip yerleştikleri 1071 Malazgirt Zaferi ile başlatılmıştı⁶². Aslında, Türklerin durumunun ele alındığı ve "Kendi Mizanımız" başlığıyla yayınlanan başyazılarda, Türklerin gerçek fikir ve ruh dünyasına girmesinin ve toplum, millet ve devlet olarak kurumsallaşmasının İslamiyet'in kabulünden sonra gerçekleştiği vurgulanmaktaydı⁶³. Ancak, yine de Türklerin tarihi, Türklerin siyasi varoluşunun en olgun dönemi olarak varsaydıkları Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla başlatılmıştı:

Tarihin masal devirlerine ait sırma saçlı hayallerin bön ve ham telkinlerine değer vermeksizin kaydedelim ki, biz, Osmanlı imparatorluğundan evvel, dünyanın yaradılışından evvelki feza gibi, belki başsız ve sonsuz, fakat kalıpsız ve ifadesiz, hususile henüz ruhunu kubbeleştirmemiş mücerret bir hareket kaynaşmasından, helezonvari bir akıştan başka bir şey değil; ve belli başlı bir mekana mihli olarak belli başlı zamanımızı, Osmanlı imparatorluğuyla beraber yaşamıya başlıyoruz.⁶⁴

Derginin temel meselesine dönecek olursak, öne çıkan konular arasında Türk tarihinin gerileme devri yer almaktadır. Bu konuda yazan kimseler genelde çöküşü Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ni takip eden yıllarda başlatıp, Tanzimat öncesi ve sonrası olarak iki ayrı evrede ele almaktadır⁶⁵. Buna göre ilk evre, Türklerin kendi ruhlarını ve ahlaki değerlerini kaybetmeye başladıkları dönemdir⁶⁶. İslam'ın fanatikler ve gericiler tarafından yanlış yorumlanması ve bunun gerçek İslami düşünceye verdiği zarar, bu dönemin asıl problemi olarak görülmektedir. Kısakürek bu durumu "vecd ve aşk zaafı", yani ahlakın - İslam ahlakı - saflığının bozulması, böylece meydanın ham ve kaba softalara açılması ile ifade etmiştir⁶⁷.

Kısakürek, ikinci devre olan Tanzimat Dönemi'nin temel özelliğinin ise "Batının, mahrem maktalarını göremeden ve oluş sırlarına eremeden, yine kabuğuna ve dış şekillerine esir olmak"⁶⁸ olduğunu belirtir. O dönemden itibaren Türkler, Batıya kör bir taklit ve hayranlıkla kendi ruhi köklerini kaybedip derin bir ahlaki ve zihinsel bunalıma düşmüş; bu durum ise yönetimde rüşvetçilik, soygunculuk, aldatmaca ve adam kayırma gibi zaaflara yol açmıştır.

Diğer yandan dergi yazarlarının modernleşme algısı, *Hareket* çevresine benzer şekilde, batıdan veya batılılaşma yoluyla değil, daha ziyade Türk kültüründen yola çıkarak kendine özgü bir kimlik arayışına odaklanmıştı. Bu nedenle yazarlar, Tanzimat'tan itibaren yapılan tüm modernleşme hareketlerine kategorik olarak karşı çıkmaktaydılar. Başka bir ifadeyle, 1839 yılı, Osmanlı-Türk toplumunun çöküşünün başlangıcını simgeliyordu. Tanzimat öncesi yetişen Türk sanatçı ve aydınları, "belli başlı bir görüş merkezi etrafında sebep, netice ve gayelerini çerçevelemiş; zamanı mazi, hal ve istikbal olarak üç ahengiyle temsil etmiş; kendi ömrü ve anlayışı içinde hadiselerle hakim olmuş, tezatsız bir cemiyetin halis yemişi" olarak değerlendiriliyordu⁶⁹.

⁶² Reşat Ekrem Koçu, "Tarihimiz Uçurumun Eşiğinde", *Büyük Doğu*, Aralık 1945, 7, s. 14

⁶³ "Kendi Mizanımız: 2", *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 8, s. 1

⁶⁴ "Kendi Mizanımız: 1", *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 7, s. 1

⁶⁵ "Bizim Buhranımız", *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 11, s. 1

⁶⁶ Dergiye göre din; hem Doğu, hem de Batı ahlakının temel kaynağı idi. Dolayısıyla ahlaki çöküntünün nedeni, saf İslam inancı ve sevgisinden uzaklaşılmasına bağlanmıştı. "Ahlakımız: 2", *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 14, s. 1

⁶⁷ Necip Fazıl Kısakürek, "Ve Tarihçe", *Büyük Doğu*, Mayıs 1946, 30, s. 11

⁶⁸ "Bizim Buhranımız", s. 1

⁶⁹ Necip Fazıl Kısakürek "Mektup" başlığı altında altı sayılık bir yazı dizisi yazmıştır. Bu yazılarda Türk sanat ve düşünce hayatının analizini yapmaya girişir. Tıpkı diğer yazılarındaki gibi, burada da saldırgan ifadelerle dolu kıskırtıcı bir dil kullanmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, "İkinci Mektup", *Büyük Doğu*, Haziran 1946, 35, s. 11

Aslında toplumsal, ekonomik ve siyasi alanda çöküşün asıl nedeni olarak Tanzimat Fermanı görülüyordu⁷⁰. Bu düşüncenin ekseninde dönemin modernleşme anlayışı, düşünce hayatında Avrupa taklidi, edebiyatta da çürümeye yol açmıştı. Kısakürek'in ifadesiyle Tanzimat düşünürlerinin, "psikolocyasına kayıtsız ve şartsız HAYRANLIK, şuuruna kayıtsız şartsız TAKLİT ve benliğine kayıtsız ve şartsız AŞAĞILIK ukdesi hakimdir"⁷¹. Hatta, Tanzimat'tan itibaren tek bir hakiki aydın yetişmemiştir ve var olanların hepsi dar kafalı ve algıdan yoksundurlar. Buna rağmen, her ne kadar milliyetçilik anlayışları uyuşmasa da, Kısakürek Ziya Gökalp'i, Batı ile temasları sonucunda bir düşünce sistemi inşa etmek ve bunu millet davası haline getirmek için mücadele ettiğinden dolayı, "ilk ve yegane Türk tefekkür adamı" sayar⁷².

Azınlıklara verilen haklar, derginin önem verdiği bir diğer konu olmuştur. Mesela söz konusu dönemde azınlıklara birtakım özgürlükler tanıyan ıslahat hareketleri, onların devlete özellikle üst düzey memurluklar aracılığıyla nüfuz etmelerini sağlamış, bu da devlet otoritesinin çözülmesine ve isyanlara yol açmıştır. Sonuçta Galata sarraflığı yoluyla devlet gelirlerini elinde tutan azınlık ve yabancılar devleti aşırı borca sokmuş, Duyun-u Umumiye aracılığıyla da devlet içinde devlet yaratmışlardır⁷³. Hürriyet adıyla yapılan bu değişiklikler, Türk milli ruhunu yok etmiştir⁷⁴.

Büyük Doğu'ya göre 1876 Anayasası, Tanzimat Fermanı'nın getirdiğinden daha kötü koşullara yol açmıştır. Bu sayede mecliste etnik çeşitlilik sağlanmış; aynı zamanda Müslüman olmayanlar da meclis bünyesinde ortak çıkarlara karşı ve kendi milletleri çıkarına çalışmıştır. Ancak II. Abdülhamit dönemi, istisna olarak görülmüştür. Sultan ise, İmparatorluğun çöküşünü engellemek için bir dizi önlemler almıştır. Öncelikle gayri-Müslimlerin çıkarlarına hizmet veren meclisi feshetmiştir. Ardından büyük miktarda Osmanlı borcu ödenmiş ve yeni borçlanmaya gidilmemiştir. Aynı zamanda, despotik yollarla da olsa, milliyetçi hareketleri bastırma yoluna gidilmiştir. En önemlisi de, bu 34 yıllık iktidarın tamamen savaşız geçmişi olmasıdır⁷⁵.

II. Meşrutiyet Dönemi, *Büyük Doğu* yazarlarının ele aldığı bir diğer konudur. Onlara göre bu dönem, ahlaki çöküntünün toplumun genelinde yükselişi ve yayılışına tanıklık eder. Sami Karayel, bu dönemde gayri-Müslimlerin milliyetçi hareketleriyle birlikte 'gayri Türk Müslümanlar davasının eklendiğini ifade eder ve bunu 'Tanzimat tuzağı' olarak tanımlar⁷⁶. Meşrutiyet de imparatorluğu kurtaramamış ve on yıl içinde devlet çökmüştür. Bu nedenle Jön Türkler, "muharebeler muharebelerle, dahili nizamsızlık ve iğtişâşlarla hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet nağmesile" imparatorluğu mezara gömmekle suçlanmışlardır⁷⁷.

Büyük Doğu, Cumhuriyet Dönemi'ni ahlaki bunalımın en son ve zirve aşaması olarak değerlendirir. İstiklal Savaşı, Kısakürek tarafından "milli şahlanma" olarak görülür ve milletin ruh ve bedenini kuşatan binlerce hastalığa rağmen hayatta kalma iradesi taşıdığı vurgulanır⁷⁸. Bu savaşta Türkler anavatanlarını tekrar kazanmış, fakat sığ Batı taklitçiliği alışkanlıklarından vazgeçemediklerinden, onu yeni bir ideoloji ve ahlakla besleyememişlerdir. Sonuçta Cumhuriyet

⁷⁰Sami Karayel, "İnkıraz Sebepleri", *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 8, s. 14

⁷¹Büyük harfler yazara aittir. Necip Fazıl Kısakürek, "Üçüncü Mektup", *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 36, s. 11

⁷²Necip Fazıl Kısakürek, "Beşinci Mektup", *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 38, s. 11

⁷³Sami Karayel, "Tanzimatın Hediyesi", *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 15, s. 14

⁷⁴Sami Karayel, "Tanzimatın İçyüzü", *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 7, s. 14

⁷⁵Sami Karayel, "Sultan Hamit Müstebit Midir?", *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 16, s. 14-15. Ardından Karayel, "Tarih ve Sultan Hamit" başlıklı dört sayıdan oluşan bir yazı dizisi yayınlamıştır. Bu makalelerde de önceki yazılarındaki temel iddialarını tekrarlamış ve Tanzimat Dönemi'yle başlayan ve toplumsal, siyasi ve ekonomik alanda yaşanan dönüşüm sürecine saldırmıştır. II. Abdülhamit'i ise bu süreci tersine çevirme girişimlerinden ötürü yüceltmıştır.

⁷⁶Sami Karayel, "Tanzimatın Hediyesi", s. 14

⁷⁷Sami Karayel, "Tanzimatın İçyüzü", s. 14

⁷⁸Necip Fazıl Kısakürek, "Ve Tarihçe", s.11

Dönemi, "bütün Türk fikir ve sanat hayatında, kargaşalıkların, aykırılıkların, ahenksizliklerin, nisbetsizliklerin, çözümlerinin, dağılıkların, sukutların, hiçbir zaman ve mekanda bu nisbette çöreklenmediği ve netice itibariyle bütün sanat ve fikir hayatının iflas buhranları geçirdiği bahtsız hengame"ye dönüşmüştür⁷⁹.

Sonuç yerine

"Milli Şef Dönemi" olarak da adlandırılan İsmet İnönü'lü yıllarda, temelde yönetici kadronun tepeden inme modernleşme anlayışına ve kopuş eksenli geçmiş algısına karşı bir muhafazakar tepki gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bu aydınların öncelikli hedefi, Türk milletini bugüne getiren ve Cumhuriyet kadrolarınca yok sayılan tarihsel ve kültürel değerlerin özgünlüğünü yeniden ön plana çıkartmaktı. Modernleşme anlayışları, "süreklilik" vurgusuna dayanıyordu. Dolayısıyla bu anlayış, içerisinde dinin de önemli bir faktör olarak yer aldığı kültürel/geleneksel değerlerin korunması üzerine kurulu idi. Bundan hareketle bu aydınlar, kültürel ve geleneksel değerlerle uyumlu, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel ve coğrafi bütünlüğünü sağlayan Anadolu'ya özel olarak odaklanan bir tarih anlayışının uyandırılması için çaba harcamışlardı.

Söz konusu muhafazakar düşünürlerinin tarihe bakış açıları, "biz bize benzeriz"le ifadesini bulan özgücü bir anlayışın ürünü olan Türk milletinin ve tarihte kurmuş olduğu devletlerin biricik olduğu iddiasını taşıdıkları görülmektedir. Temel olarak Yahya Kemal'in düşüncelerinden beslenen bu yaklaşım, doğal olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında yok sayılan yakın geçmişle yeniden bir bağ kurmayı ve Osmanlı ile daha önceki Türk-İslam devletlerinin tarihsel ve kültürel mirasını benimsemeyi sağlamıştı. Bu yüzden 1930'ların, Osmanlı geçmişinden kopuşla cisimleşen 'geleneksel' ile 'modern' arasına çizdiği kesin ayrım anlayışı 1940'larda yavaş yavaş silinmeye başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye yeni bir toplumsal ve siyasal atmosfer içine girer. Bu dönem aynı zamanda CHP içindeki muhafazakar kanadın güçlenmeye başladığı yıllardır. Bu çevrelerde İslam ile milliyetçilik arasında bir çelişkinin görülmediği yeni bir milliyetçi anlayışın geliştiği; bu doğrultuda bir milli kültürün ve kimliğin yaratılmaya girildiği görülür⁸⁰. Buna bağlı olarak da, Cumhuriyet'in resmi tezlerine karşı, yeni bir tarih anlatısı oluşturulmaya başlanır. Öğrencilere Türklerin kahramanlıklarla dolu şanlı tarihinin öğretilmesi gerektiği vurgusunun hakim olduğu bu yaklaşım ile, o zamana kadar unutturulmak istenen Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinin ayrıcalıklı yerlerinin yeniden tesis edilmesi ve "engin ve zengin olan milli tarihimizin devamlılığı şuurunu vermek" gerektiği vurgusu ağırlık kazanır⁸¹. 1950 ve 1960'lar boyunca Türk sağını siyasal ve düşünsel anlamda besleyen temel kaynaklar ise; Yahya Kemal, Peyami Safa, Mehmet Akif, Necip Fazıl, Nurettin Topçu, gibi önemli muhafazakar düşünürlerin eserleri olmuştur⁸².

İşte 1980'den sonra resmiyet kazanacak olan Türk-İslam Sentezi fikri böylesi bir atmosferde oluşacaktır. Sentez fikrinin gelişip güçlenmesinde 1961'de kurulan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve 1970'te İbrahim Kafesoğlu öncülüğünde oluşturulan Aydınlar Ocağı'nın önemli bir etkisi olmuştur⁸³. Bir boyutuyla hümanist⁸⁴ ve evrenselci tarih anlayışına tepki olarak

⁷⁹ Necip Fazıl Kısakürek, "Altıncı Mektup", *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 39, s. 11

⁸⁰ Bu kanadın önde gelen temsilcilerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1946 yılında mecliste kapıldığı bir konuşmada Türk gençlerine iki tür imanın verilebileceğini; bunların ilkinin Türklerin yeni inancı olan milliyet, diğerininse "Türk milletinin çocuklarına telkin edilmesinin ivedilikle vazifelerimiz arasına girmesi gereken" din olduğunu belirtir. Dönem 8 cilt 3 toplantı 1, 1946, Milli Eğitim Bakanlığı Bütçesi, s. 439

⁸¹ *Dördüncü Milli Eğitim Şurası 22-31 Ağustos 1949*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1949, s. 68

⁸² Çetinsaya, "Rethinking Nationalism and Islam...", s. 369-370

⁸³ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, (çev. A. Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 55-57

gelişen bu anlayış; kendine özgü, köklü ve zengin “milli kültürümüz”ün yeni kuşaklarca benimsenmesi ve korunup geliştirilmesine öncelik vermektedir. Derin tarihi kökleri olan Türklük ve İslamı milli kültürün vazgeçilmez öğeleri olarak gören söz konusu ideolojinin tarih alanındaki izdüşümünü, önde gelen temsilcilerinden İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan’ın çalışmalarında izlemek mümkündür. Bu çerçevede oluşturulan yeni tarih anlatısında, Türk kültürüne ait olduğu öne sürülen pek çok özcü önermeler yer alacaktır. Buna göre Türk kültürünün kimi unsurlarının zamansal ve mekânsal şartlara bağlı olarak değişebildiği, ancak “devlet kurma yeteneği” veya vatanperverlik, çalışkanlık, adil olma, dürüstlük gibi ana özelliklerini binyıllarca koruduğu iddia edilecektir⁸⁵. Öyle ki, “her milletin tarihinde zulümler, yabancı ırk ve din mensuplarına karşı yapılmış birçok vahşetler yerine Türk tarihi sadece adalet, şefkat, yabancı kavim ve dinlere hürriyet ve nihayet nizam şuuru örnekleri ile dolu” olduğu ileri sürülecektir⁸⁶. Bunun yanında İslam’ın milli kültürün en önemli özelliği olduğu sıklıkla vurgulanacaktır. Bu bağlamda Türkler, İslam öncesi dönemde de tek tanrılı -Gök Tanrı- inanca mensup olduklarından dolayı “mili karakter”lerine en uygun inanç olan İslam dininin Türkler arasında hızla yayılıp benimsendiğinin altı çizilecektir. Hatta Türklerin milli ve İslami esaslarının uyumlu birleşimi sayesinde dünya düzenini ve hakimiyetini sağlayabildikleri; hakim oldukları topraklarda adalet ve huzurun en yüksek derecede sağlanabilmesinin temelinde milli gelenek ile İslamın dini ve hukuki prensiplerine sıkı sıkıya bağlı kalmalarının yattığı belirtilecektir⁸⁷. Aynı dönemde resmi tarihyazımına dönüşecek olan bu anlayış; resmi ideolojinin en önemli aktarım araçlardan olan eğitim, özellikle tarih ders kitapları aracılığıyla yeni nesle benimsetilmeye çalışılacaktır.

KAYNAKÇA

“Ahlakımız: 2”, *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 14, s.1

“Batı Nedir?”, *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 3, s.1

“Bizim Buhranımız”, *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 11, s.1

“Büyük Doğu”, *Büyük Doğu*, Eylül 1943, 1, s. 1

“Herşey Doğudan Geldi”, *Büyük Doğu*, Eylül 1943, 2, s.1

“Kendi Mizanımız: 1”, *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 7, s.1

“Kendi Mizanımız: 2”, *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 8, s.1

ARIK, Remzi Oğuz “Tarih Görüşü”, *Çınaraltı*, Haziran 1948, 11, s.4

ARSAL, Sadri Maksudi “Türk Tarihinin Telkinatı”, *Çığır*, Ağustos 1940, 93, s. 40-50

ATSIZ, Nihal “Osmanlı Padişahları”, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara: Afşın Yayınları, 1966, s. 35-45

⁸⁴ Antik Yunan ve Latin uygarlıklarının edebi ve felsefi kaynaklar ışığında incelenmesiyle ortaya çıkan hümanist yaklaşım, 1940’ların eğitim ve kültür politikaları nedeniyle döneme damgasını vuran bir dünya görüşü olmuştur. Bir kısmı hem Talim ve Terbiye Dairesi üyesi, hem de tercüme faaliyetlerinin yürütücülerinden olan Sabahattin Eyuboğlu, Cevat Şakir Kabaağaçlı ve Azra Erhat gibi önde gelen Mavi Anadolucuların ortaya koyduğu eserler de dönemin hümanist tarih anlayışının yerleşmesinde oldukça etkili olmuştur. Bu bağlamda Türkler etnik bir unsur olarak değil; Anadolu uygarlıklarının bir parçası olarak ele alınmış ve bu toprakların tüm tarihsel ve kültürel mirasının benimsenmesi yoluna gidilmiştir.

⁸⁵ Kafesoğlu, Türk İslam Sentezi’nin temel argümanlarını bulabileceğimiz kitabı *Türk Milli Kültürü*’nün önsözünde, amacının “bütün yönleriyle Türk milletince ortaya konup geliştirilmiş kültürün çatısını kurmak ve onun yüzyıllarca karakterini muhafaza eden özelliklerini tespit etmek” olduğunu ifade eder. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, s. 9

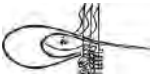
⁸⁶ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 11

⁸⁷ Turan, age. s. 9-11

- BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı *Türke Doğru*, İstanbul: Yeni Adam Yayınları, 1943
- BANARLI, Nihat Sami *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1994
- BEKATA, Hıfzı Oğuz "İdeal-İdeoloji ve Milliyetçiliğimiz", *Çığır*, Temmuz 1947, 176, s. 105-108
- BORA, Tanıl "Muhafazakarlığın Değişimi ve Türk Muhafazakarlığında Bazı Yol İzleri", *Toplum ve Bilim*, 74, 1997, s. 6-31
- COPEAUX, Etienne *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, (çev. A. Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998
- ÇETİNSAYA, Gökhan "Cumhuriyet Türkiye'sinde Osmanlıcılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 361-380
- ÇETİNSAYA, Gökhan "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on The Roots of "Turkish-Islamic Synthesis" in Modern Turkish Political Thought", *The Muslim World*, 89, (3-4), 1999, s. 350-376
- ÇINAR, Metin *Anadoluculuk Hareketinin Gelişimi ve Anadolucular ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasındaki İlişkiler (1943-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2007
- Dördüncü Milli Eğitim Şurası 22-31 Ağustos 1949*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1949
- GENCER, Mustafa "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri" *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, 3(2), 2008, s. 354-369
- GÖKALP, Ziya *Türkçülüğün Esasları*, (ed.) Mehmet Kaplan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1976
- GÜVENÇ, Bozkurt; Şaylan, Gencay *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994
- İREM, Nazım "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve Diğer Batı Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57 (2), 2002, s. 41-60
- İREM, Nazım "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakârlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, 74, 1997, s. 52-99
- KAFESOĞLU, İbrahim *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997
- KANAT, Halil Fikret "Türklerde Milliyetçilik", *Çığır*, Nisan 1943, 125, s. 104-113
- KAPLAN, Mehmed "Nesillerin Ruhu", *Hareket*, Ocak 1949, 23, s. 3-6
- KAPLAN, Mehmed "Oğuzlar", *Hareket*, Şubat 1939, 1, s. 19-21
- KAPLAN, Mehmed "Yahya Kemal'de Tarih ve Coğrafya Fikri", *Hareket*, Haziran 1948, 16, s. 2-4
- KAPLAN, Mehmed "Yeni Türk Milliyetçiliği", *Hareket*, Ekim 1947, 8, s. 1-3
- KARACA, Nuray "Hıfzı Oğuz Bekata", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm*, (ed.) Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 558-561
- KARAYEL, Sami "İnkıraz Sebepleri", *Büyük Doğu*, Kasım 1943, 8, s. 14
- KARAYEL, Sami "Sultan Hamit Müstebit Midir?", *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 16, s. 14-15
- KARAYEL, Sami "Tanzimatın Hediyesi", *Büyük Doğu*, Aralık 1943, 15, s. 14
- KARAYEL, Sami "Tanzimatın İçyüzü", *Büyük Doğu*, Ekim 1943, 7, s. 14
- KISAKÜREK, Necip Fazıl "İkinci Mektup", *Büyük Doğu*, Haziran 1946, 35, s. 11
- KISAKÜREK, Necip Fazıl "Üçüncü Mektup", *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 36, s. 11

- KISAKÜREK, Necip Fazıl “Beşinci Mektup”, *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 38, s. 11
- KISAKÜREK, Necip Fazıl “Altıncı Mektup”, *Büyük Doğu*, Temmuz 1946, 39, s. 11
- KISAKÜREK, Necip Fazıl “İslam İnkılabı – Devlet”, *Büyük Doğu*, Aralık 1949, 11
- KISAKÜREK, Necip Fazıl “Ve Tarihçe”, *Büyük Doğu*, Mayıs 1946, 30, s.11
- KISAKÜREK, Necip Fazıl *Bâbıâli*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1994
- KOÇAK, Cemil “Türk Milliyetçiliğinin İslam’la Buluşması *Büyük Doğu*”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (ed.) Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 601-613
- KOÇU, Reşat Ekrem “Tarihimiz Uçurumun Eşiğinde”, *Büyük Doğu*, Aralık 1945, 7, s. 14
- MERT, Nuray “Muhafazakârlık ve Laiklik”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, ed. Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 314-345
- MERT, Nuray “Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce cilt: 6 İslamcılık*, (ed.) Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 411-419
- Milli Eğitim Bakanlığı Bütçesi, Dönem 8 cilt 3 toplantı 1, 1946
- OKURER, Cahid “Garplılaşma Hareketleri II”, *Hareket*, Mayıs 1949, 27, s. 5-6
- OKURER, Cahid “Garplılaşma Hareketleri III”, *Hareket*, Haziran 1949, 28, s. 4-6
- OKURER, Cahid “İdeal ve İdeoloji”, *Hareket*, Temmuz 1947, 5, s. 10-11
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi *Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1992
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi *Türk Politik Kültürü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004
- SAFA, Peyami *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: İnkılap, 1959
- TANPINAR, Ahmet Hamdi *Huzur*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001
- TEKELİ, İlhan; İlkin, Selim *Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2003
- TOPÇU, Nureddin “Rönesans Hareketleri”, *Hareket*, Şubat 1939, 1, s. 1-6
- TOPÇU, Nurettin “Bizde Milliyet Hareketleri”, *Hareket*, Nisan 1939, 3, s. 74-79
- TOPÇU, Nurettin “Benliğimiz”, *Hareket*, Mayıs 1939, 4, s. 112-120
- TOPÇU, Nurettin “Millet Ruhu ve Milli Mukaddesat”, *Hareket*, Haziran 1948, 16, s. 4-6
- TOPÇU, Nurettin “İki Mezar”, *Hareket*, Kasım 1939, 7, s. 193-197
- TURAN, Osman *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003
- TÜFEKÇİOĞLU, Hayati “Remzi Oğuz Arık”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce cilt: 5 Muhafazakârlık*, (ed.) Ahmet Çiğdem, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 448-457
- ÜLKEN, Hilmi Ziya “Tanzimat ve Hümanizma”, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 41-46
- ÜLKEN, Hilmi Ziya “Tarih Şuuru ve Vatan”, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 197-211
- ÜLKEN, Hilmi Ziya “Türk Milletinin Teşekkülü”, *Hareket*, Ağustos 1948, 18, s. 8-9
- ÜSTÜN, Nazan *Büyük Doğu Mecmuası’nın Siyasal Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2011

98/3 NUMARALI ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE GAZİANTEP'İN SOSYAL, HUKUKÎ DURUMU VE BU DÖNEM GAZİANTEP'TEKİ YER ADLARI*

Zemzem YÜCETÜRK**

ÖZET

Selçuklularda, Memlûklerde ve özellikle Osmanlı Devleti'nde kadıların verdiği kararlar ve tuttuğu zabıtlar, tarih sırasına göre kadı sicili denen defterlere kaydedilmiştir. Bu defterlere şer'îye sicilleri, mahkeme defterleri, zabt-ı vakayî sicilleri veya sicillat defteri de denmektedir. Tarihi kaynaklarımızın en önemlilerinden birisi de şer'îye sicilleridir. Bu siciller, kadıların gittikçe genişleyen yetki ve hizmet alanlarına göre önem kazanmışlardır.

Şer'îye sicilleri Osmanlı Devleti'nin askeri, hukuki, iktisadî, dinî ve idarî müesseseleri gibi birçok alanı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Şer'îye sicilleri XV. asrın yarısından XX. asrın ilk çeyreğine kadarki Türk kültür ve tarihine ışık tutması açısından Osmanlı tarihinin en önemli kaynakları arasındadır. Bu siciller kadıların merkezle yaptığı resmî yazışmaları; ilgili olduğu yerin tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel, hukukî ve idarî gelişmelerini içermesi bakımından önemlidirler. Siciller, ait olduğu yerin eski yerleşim birimlerini, buradaki insanlara verilen lakapları, insanların birbiriyle olan ticarî münasebetlerini, sosyal yaşamlarını, ekonomik durumlarını, hukukî münasebetlerini içermektedir ve şer'î mahkemeler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Son zamanlarda ortaya çıkan şehir tarihleri ve yurdun çeşitli bölgelerindeki mahallî hayata ait ilmi araştırmaların birinci derecede kaynağı şer'îye sicilleridir. Sadece Türkiye sınırları içinde yer alan toprakların değil, Osmanlı Devleti'nden ayrılan toprakların da gerçek tarihi bu vesikalar incelendikten sonra yazılabilir. Bu nedenle Osmanlı tarihini açıklığa kavuşturmak için bu belgelerin günümüz Türkçesine çevrilmesi ve dikkatle incelenmesi gerekmektedir. 98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicili'nin mikrofilmleri Ankara'daki Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. İçinde 74 tane belge vardır. Biz bu çalışmada Gaziantep'in 1742-1743 yıllarındaki sosyal, hukukî durumunu ve bu dönemde adı geçen şehirdeki yer adlarını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Şer'îye Sicili, Osmanlı Devleti, Gaziantep.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Niğde Üniversitesi Doktora Öğrencisi, El-mek: zemzem_yuceturk@hotmail.com

ACCORDING TO 98/3 NUMBERED GAZİANTEP SER'İYE SICILI, GAZİANTEP'S SOCIAL AND LEGAL SITUATION AND THE PLACE NAMES IN GAZİANTEP AT THIS PERIOD

ABSTRACT

In the Seljuks, Mamluks and the Ottoman Empire, particularly the endowed decision and the kept minutes by kadis chronologically was recorded the book called kadi records. This books is called as the registers of şer'îye, the court books, the record of the event registers or record book. One of our most important historical sources are registers of şer'îye. This registers have gained importance, according to the ever-expanding authority and service areas of the kadıs.

The registers of şer'îye include important information about Ottoman Empire in lots of fields, such as military, legal, economical, religious and administrative. The registers of şer'îye are one of the most important resources of Ottoman Empire, in terms of determining Turkish culture and history from middle of 15th century to the first quarter of 20th century. These registers are important with regard to containing official writings between kadi and central management, besides historical, social, cultural, economical, religious, legal and administrative progresses of related places. The registers comprise old accommodation units; nicknames, which are given to that place's people; commercial relationships, social lives, economical conditions and legal relationships between people who live there. In addition, they include important information about sherry court. The registers of şer'îye is the primary source of history of cities resulting recently and science research belonging the local life in various regions of the country. Not only of the land located within the borders of Turkey, but also be able to writed real history of the land seperated from the territory of the Ottoman Empire. Therefore, in order to clarify Ottoman history, these documents need to been translated into Turkish and analyzed attentively. The microfilms of 98th/3 numbered Gaziantep Register of Şer'îye are in Milli Kütüphane in Ankara. In its have seventy-four documents. In this study, we examined Gaziantep's social and legal situation during the years 1742-1743 and the place names in the mantioned city at this period according to the 98/3 numbered Gaziantep Ser'îye Sicili.

Key Words: Şer'îye Sicili, Ottoman Empire, Şer'îye Registers

1. Giriş

Selçuklularda, Memlüklerde ve özellikle Osmanlı Devleti'nde kadıların verdiği kararlar ve tuttuğu zabıtlar, tarih sırasına göre kadı sicili denen defterlere kaydedilmiştir (Cin ve Akgündüz 1995: 108). Bu defterlere şer'îye sicilleri (sicillat-ı şer'îye), mahkeme defterleri, zabt-ı vakayı sicilleri veya sicillat defteri de denmektedir (Akgündüz 1998: 17). Osmanlı tarihinin kaynakları arasında şer'îye sicillerinin birinci derecede önemli kaynak olduğundan şüphe yoktur. Kadıların devlet merkeziyle yaptıkları resmî yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini, mahallî idarelere ait hukukî düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu mahallin sosyal ve iktisadî hayatını yansıtan bu siciller incelenmeden, Osmanlı Devleti'nin siyasî, idarî ve

sosyal tarihini hakkıyla ortaya koymak mümkün değildir (Aktan 1995: 176-177). Bu sicillerde, tıp tarihi ve deontolojisi ile tıbbi folklorumuzu ilgilendiren kayıtlar dahi yer almaktadır (Tok 2008: 788). Şer'îye sicilleri, mahkemede alınan kararların oluşturduğu her türlü resmi bilginin toplandığı defterlerdir (Şen ve Saltekin 2012: 2796). Kadı ilam ve hüccetlerin bir nüshasını hak sahiplerine vereceğinden hukukî bir gereklilik olarak evrak üzerinde sahtekârlık yapılmasını önlemek veya bu sahtekârlıkları tespit edebilmek için evrakların aslına uygun sicillerinin tutulması ve muhafazası çok önemlidir. Bu nedenle Osmanlılarda şer'î mahkemelerde yazılan tüm belgeler aslına uygun olarak sicil defterlerine kaydedilmiştir (Halaç 2012: 1980-1981). Şer'îye sicillerinde ferman ve emirler, hüccet, ilâm, berât, temessük, narh defteri, muhasebe defteri, tevzi defteri, buyuruldu, telhis, sukka, müzekkire, tereke, arzuhal vakfiye, ilmuhaber ve dua kayıtları bulunmaktadır (Çelik 2009, s. 552).

Gaziantep'in bilinen en eski adı "Dülük" olarak geçmekte olup, Antep adına ilk döneme ait belli başlı kaynaklarda rastlanmaktadır (Altınöz 1999: 95).

Gaziantep'i Yavuz Sultan Selim 1516'da Memlûklerden almıştır. Dolayısıyla bu tarihten sonra Gaziantep Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmiştir (Şıvgın 1997: 17). Antep Osmanlı idaresine girdiğinde bir sancak haline getirilip önce Arap vilâyeti adıyla oluşturulan beylerbeyliğine bağlanmıştır (Özdeğer 1996: 469). Daha sonra Mısır Seferi sonrası kurulan Zülkadriye Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir (Sak 2003: 8). Zülkadriye Eyaleti ise şu livalardan meydana geliyordu; Maraş Livası (Paşa Sancağı), Malatya (Has-ı Mirliya), Kars-ı Zülkadriye, Sümeysad (Özlu 1999: 8). Bu sancak hali 1818 yılına kadar devam etmiştir (Sak 2003: 8).

Sancağın XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait tahrirlerine göre Antep dört nahiye den meydana gelmektedir. Bunlar merkez nahiye dışında Telbâşir, Nehrülcevâz (Nehrülcevz) ve Derbsâk' (Gündüzlü) tır. XVI. yüzyılda merkez nahiyeye bağlı 219, Telbâşir'e bağlı 180 ve Nehrülcevâz'a bağlı 50 köy vardır. Sancak bu idarî durumunu XIX. yüzyıla kadar sürdürmüştür. (Özdeğer 1996: 469).

Osmanlı idarî teşkilâtında vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere ayrılmıştır. Vilâyetler beylerbeylerinin, sancaklar da sancakbeylerinin idaresindeydi. Bunlar hem idarî hem de askerî amirlerdir. Tanzimat'tan sonra yeni teşkilâtta idarî ve askerî sancakbeyliği birbirinden ayrılmış, sancakbeyliği kaldırılarak yerine mutasarrıf unvanlı memurlar tayin olunmuştur. XVIII. yüzyılda eyaletlerdeki beylerbeyleri için eskiden olduğu gibi vali tabiri kullanılmaktadır. Eğer beylerbeyleri sancaklarına gitmezlerse yerlerine bir mütesellim tayin ederlerdi. Genel olarak diğer sancaklarda olduğu gibi bu dönem Gaziantep de çoğu zaman naip marifetiyle idare olunmuştur (Özlu 1999: 18).

Antep 1818 yılında kaza haline getirilip Halep'e bağlanmış ve XIX. yüzyıl boyunca bir kaza olarak kalmıştır (Özdeğer 1996: 469). 1908 yılındaki düzenlemeler sırasında sancak olmuştur. 1916'da Halep vilâyetine bağlı Antep sancağı Rumkale, Menbiç ve Maarretünnu'man adlı kazalardan oluşmaktadır. Antep kazasında toplam dokuz nahiye ve 346 köy vardır (Özdeğer 1996: 469).

Şehir, 1839 Haziranında kısa bir süre için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir (Özdeğer 1996: 467-469). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler 17 Aralık 1918 tarihinde Antep'e girmiştir. 15 Ocak 1919 yılında da Antep İngilizler tarafından resmen işgal edilmiştir (Öztürk 1994: 26, 29). İngilizler yerli Ermenilerin tahrikleri ve teşvikleri ile Türk topluluğuna karşı düşmanca tavır sergilemeye başlamışlardır. Şehir ileri gelenlerini önce Halep'e oradan da Mısır'a sevk etmişler ve bu bölgeyi daha sonra Fransızlara terk etmişlerdir (Çay; Kalafat 1990: 65, 66).

Antep'in 26 Ekim 1919'da İngilizler tarafından boşaltılmasını müteakip 27 Ekim 1919'da Ermeni ve Fransızlardan oluşan birlik 29 Ekim 1919'da Antep'i işgal etmiştir (Yalçın, Turan, Ekincikli vd. 2003: 190). Gerek Fransızların gerekse onlarla birlikte hareket eden Ermeniler'in baskı ve zulümleri halkın direnişine yol açmıştır. Antep halkı 1 Nisan 1920'den 7 Şubat 1921'e kadar Fransız kuvvetlerine karşı büyük bir mücadele vermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, kendi gücüyle işgale on ay dayanan ve düşmana geçit vermeyen Antep'e 6 Şubat 1921'de gazilik unvanı vermiştir. Böylece şehir Gaziantep adıyla anılmaya başlanmıştır. Fransızlar Ankara Anlaşması'nın ardından 25 Aralık 1921'de şehri boşaltmışlar ve şehir iki yıl süren işgalden kurtulmuştur (Özdeğer 1996: 468). Gaziantep Türk Tarihinde ve Türkiye'de "gazi" unvanını alan ilk ve tek şehrimizdir. Millî Mücadele'de bütün dünyanın hayranlığını kazanmış şehrimiz 1921 Kanunu ile bu hakkı (unvan) almış, 1928'den bu yana da bu unvanla söylenen şehrimizdir (Altunel 2000: 337).

2. Sosyal yapı¹

2.1. Vakıflar

Vakıflar sadece Allah rızasını kazanmak için, zengin kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamıyla ihtiyaç içinde bulunanlara tahsis edilen müesseselerdir. Böyle bir müesseseyi kuran kimse, daha önce sahibi bulunduğu mülkü tamamıyla elden çıkarıyor, onu Allah'ın mülkü hâline getiriyor demektir. Aynı şekilde vakıflarda devamlı olma şartı da bulunmaktadır (Kazıcı 1985: 28).

Vakıf, gedik, narh ve benzeri sosyal ve iktisadî müesseselerin de aynı şekilde sicillerdeki kayıtlardan bütün ayrıntılarıyla öğrenilebileceğini ifade etmek gerekir (Akgündüz 1988: 16).

98/3 numaralı sicilde; Kayser mahallesinden Merkebcî Mescid-i Şerifi'nin imamı Hüseyin Efendi'nin vekili Molla Mehmed'in mecliste, Amu mahallesinde iken vefat eden es-Seyyid Mehmed'in terekeseine el koyan öz kardeşi es-Seyyid Osman huzurunda, es-Seyyid Mehmed'in ölmeden önce adı geçen mahallede bulunan malının icarını Merkebcî Mescidi'ne bıraktığını söylediğine dair konuyla ilgili belge bulunmaktadır (Yücetürk 2009: 223; 98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.179-BN:1).

Görüldüğü üzere belgeye göre es-Seyyid Mehmed adındaki kişi malını Merkebcî Mescidi'ne bırakmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki o dönem insanların malını vakfetme durumları olmuştur. Yine bununla ilgili bir tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.176-177-BN:1).

2.2. Kölelik

Kölelik kurumu, hemen hemen insanlığın tarihi kadar eski bir kurumdur. Eski Hind ve Çin hukukunda, Mısır, Mezopotamya, Yunan ve Roma Medeniyetlerinde görülen kölelik kurumu, İbranîlerde ve İslâm öncesi Arap dünyasında da vardır. Hristiyanlığın kölelik konusundaki görüşü pek net değildir. Çünkü elde mevcut olan İncillerde kölelik aleyhinde açık bir yasa mevcut değildir. İslâm dini, kendinden önceki bütün din ve medeniyetlerde görülen köleliğin kaldırılması konusunda emredici hükümler getirmemiştir. Buna karşılık bu kurumun ıslahı konusunda çeşitli tedbirler almaktan geri durmamıştır (Aktan 1997: 13). İslâm'a göre insanlar doğuştan hürdür. Aslolan hürriyettir, kölelik istisnaidir. Ayrıca kölelik İslâmın getirdiği ve düzenlediği bir müessese de değildir. İslâmiyet köleliği kaldırıcı ve insanların hürriyete kavuşmalarını sağlayıcı gayretleri teşvik etmiştir (Armağan 2001: 54). 98/3 numaralı sicilde kölelikle ilgili olarak; Şehreküstü

¹98 numaralı Gaziantep Şer'iye Sicili H.1155/M.1742-1743 yıllarını içermekte ve 230 sayfalık bir hacme sahip bulunmaktadır. Bu sicil üç yüksek lisans öğrencisi arasında paylaştırıldığı için transkripsiyonunu yaptığımız bu çalışmayı 98/3 şeklinde numaralandırmış bulunuyoruz.

mahallesinden Katırcı Mehmed Beşe adlı kişinin mecliste, aynı mahallede Şehla adlı kişi huzurunda, Şam-Şerif'e giderken kölesi Mehmed'e altınlarını bıraktığını ve bu altınları eşine vermesini istediğini söylemesinden Gaziantep'te bu dönemde köleliğin bulunduğunu anlamaktayız (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 187-188-BN:2). Yine bununla ilgili bir tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 219-220-BN:1).

2.3. Gayrimüslimler ile ilişkiler

İslâm kamu hukukunda vatandaşlık hak ve görevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve tabi oldukları hukuk kuralları açısından onlardan farklı olan zimmiler olmak üzere halk iki ana gruba ayrılmaktadır. (Aktan 2000: 7).

Zimmiler şahsi hak ve hürriyetlerden tıpkı Müslümanlar gibi yararlanmışlardır. Bunlar içinde bâzı cüz'î sınırlamalar dışında seyahat hürriyeti, şahsın dokunulmazlığı ve mesken hürriyeti gibi hak ve hürriyetler vardır (Akgündüz 1993: 42-43). Osmanlı Devleti'nde zimmilerin, özellikle eğitim, ibadet ve aile hukuku konularında özerk olmalarını sağlayan bâzı kanunî düzenlemeler yapılmıştır. Bu sayededir ki zimmiler kendi kimliklerini koruyabilmişler ve İstanbul'un fethinden yaklaşık 400 sene sonra bile eskisinden daha canlı bir şekilde kendilerine gelebilmişler ve bağımsızlık davasına kalkışabilmişlerdir. Osmanlılar fethettikleri yerlerde yaşayan gayrimüslimlere, eskiden bağlı bulundukları devlete nazaran daha ileri, birtakım dinî haklar verdikleri gibi, fazla bir görev de yüklememişlerdir (Aktan 2000: 7).

2.3.1. Askerî bilgiler:

Belli şartları taşıyan şahıslardan alınan cizye vergisi karşılığında zimmiler askerlikten muaftırlar. Eğer gönüllü olarak askerlik yapacak olurlarsa alınan cizye kendilerine iade edilir ve kendilerine hizmet karşılığı uygun bir ücret de verilebilir. Ancak ganimetten hisse verilmez (Armağan 2001: 50-52).

Cizye, askerlik çağına gelmiş zimmilerden alınan bir vergi olduğu için kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, köleler, hastalar ve din adamları bu vergiyi ödemekten muaf tutulmuşlardır. Zimmilerin askere alınmamaları, bir mahrumiyetten ziyade onlar için bir ayrıcalık gibidir. Zira Müslümanlar, yıllarca süren askerlik görevi yüzünden, sanat ve ticâretle uğraşamazken, zimmiler hem savaşlarda kırılmamışlar hem de zamanla ülkenin ticâretini ellerine geçirmişlerdir.

Cizyelerin toplanma şekli zamana göre değişiklik arz eder. Önceleri devlet memurları tarafından toplanırken, sonraları iltizama verilmiş ve başında kadı efendinin bulunduğu mahallî komisyonlar tarafından toplanmıştır.

Şer'îye sicilleri, harp tarihi ve askerî konularla ilgili olarak ayrıntılı kayıtlar içermektedir. 470 küsur yıllık harp tarihimizi, bütün ayrıntılarıyla şer'îye sicillerinin genellikle son kısımlarında yer alan ve kadırlara hitaben yazılan yazılı emirlerde bulmak mümkündür (Akgündüz 1988: 15-16).

98/3 numaralı sicilde gayrimüslimlerin cizye vergileri ile ilgili; 1156 (1743/1744) yılında Antep şehrinde, Müslüman olmayıp esnaflık yapan Ermeni ve Acem halkına, ödemekle yükümlü oldukları cizyelerinin senetlerinin Kasım adlı kişi tarafından gönderildiğine dair belgeden (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 230-BN:2.) bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde zimmilerin vergi ödediklerine dair bilgi ediniyoruz.

2.4. 98/3 Numaralı sicilde geçen unvan ve lakaplar

2.4.1. Kişi lakapları:

98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen kişi lakapları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. 98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen kişi lakapları

Abacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).	Akaroğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163).	Aklayaoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160, 162).
Arap (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 170-BN:1, 170-171-BN:2 vd.).	Arzılıoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Asuroğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).
Aşıkoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Ataoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Avcıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).
Azab (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163).	Baharoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186).	Bal (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163)
Barakoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).	Bayadoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 163).	Bayraktaroğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).
Bayramoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 176-177-BN:1).	Bostancıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161, 169-BN:2).	Boz (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157).
Boyacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163, 168 vd.).	Bostancızâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 224)	Boyrazoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).
Caymanoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).	Cin (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Çavuşoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).
Çerkeszâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 170).	Çapur (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191).	Çörekçioğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).
Dervişoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163).	Deveci (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:1 vd.).	Döleklizâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 179 vd.).
Dölek Babaoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186).	Eşkiöğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160).	Fatlacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157).
Feklekzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 179-BN:2 vd.).	Ferişoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Hafıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).
Halaç (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191 vd.).	Hamisoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 177).	Hancıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163).
Hazaf (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Hazıroğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Helvacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).
Mondicioğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186).	Horuzcu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 177).	Kabakulakoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160).
Kalenderoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).	Kamalakzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186-BN:1).	Kalyaoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).
Kamburoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186).	Kapumacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191).	Karpuzoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).
Kara (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158 vd.).	Karakaraoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Karagözoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).
Karzıllıganoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Kanalıcıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 197).	Kazıkoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191).
Kefir Bostanlıoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 201).	Keşişoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163).	Kethüdazâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 179-180-BN:1 vd.).
Kılıçoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 221-222-BN:1)	Kör (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).	Köse (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162 vd.).
Kunduz (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Kurtoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Küçük (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195).
Küllizâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 210).	Kürekçi (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).	Kürtüncüzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 172).
Kilimci (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186).	Manukoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 165).	Müezzinzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 177 vd.).

Turkish Studies

Muhanzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157).	Muhsinzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158).	Musulluzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).
Nakibzâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161 vd.).	Palazoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160).	Sağiroğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160 vd.).
Sakalsız (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159).	Sandızâde(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161).	Sarı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159 vd.).
Sarıbaşoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Sofuoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159 vd.).	Siyavişzâde (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 188).
Taşçı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 177).	Uncu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191 vd.).	Yanikoğlu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159 vd.).
Zolakoğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162).	Zeynelcioğlu(98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191 vd.).	

Kişi lakaplarına bakıldığında boz, kamburoğlu, kör, küçük, köse, kara, karagöz, sarı gibi lakaplar, kişilerin fizikî yapısı hakkında; boyacı, bostancızâde, hindici, kethüdazâde, kürtüncüzâde, kürekçi, horuzcu, kapumacı, kilimci, taşçı, uncu, avcıoğlu, çavuşoğlu, deveci gibi lakaplar ise kişilerin meslekleri ve genel itibarıyla da Gaziantep'teki meslekler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca sağır, kör, kambur gibi lakaplar kişilerin sağlık durumu; Arap, Çerkeszâde gibi lakaplar ise kişilerin etnik kökeni hakkında bilgi vermektedir.

2.4.2. Aile lakapları:

Kayuk oğulları (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160).

Yılancı oğulları (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195).

Görüldüğü gibi bu dönem kişilere olduğu gibi ailelere de Kayuk oğulları, Yılancı oğulları gibi lakaplar verilmiştir.

2.4.3. Unvanlar:

98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen unvanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. 98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen unvanlar

Unvan	Kişi Sayısı
Ağa	62
Beşe	33
Çavuş	7
Çelebi	32
Efendi	55
Hacı	59
Hatun	17
Hoca	1
Molla	103

Ağa, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 161, 168-BN:1 vd.) Osmanlı Devleti'nde ordu, saray memuru ve mensupları için kullanıldığı gibi, halkın ileri gelenlerine, esnaf kethuda ve yiğit başlarına, taşra a'yan ve eşrafına da denmekteydi. 98/3 numaralı sicilde 62 tane "Ağa" unvanına rastlanmıştır.

Beşe, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159, 161, 167-BN:2 vd.) paşa kelimesinin hafifletilmiş şekli olarak belirtilmektedir. 98 numaralı belgede 33 tane "Beşe" unvanına rastlanmıştır.

Çavuş, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 187-188-BN:2, 225-BN:1 vd.) Osmanlı Devleti'nde çeşitli hizmetlerde kullanılan bir cins memurdur. Tımarlı ve ulûfeli olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. 98/3 numaralı sicilde 7 tane "Çavuş" unvanına rastlanmıştır.

Çelebi, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157 BN:1, 158, 159) okuma bilen, okumuş, nazik, terbiyeli manalarına gelip, XVII. asra kadar hanedan mensuplarının, yüksek dinî erkanın (tarikât şeyhleri), meşhur müelliflerin vb. unvanı veya lakabı olarak kullanılmıştır. XVI. asır Avrupalı müelliflerin verdiği malumatlara göre bu dönemde "Bey" manasında kullanılmıştır. XVI. yüzyılda bir defterdar için, memur için, hatta bir tacir için "Çelebi" tabiri kullanılmıştır. Şair ve âlimlerin lakabı olarak kullanılan "Çelebi" kelimesi yerine 17. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde "Efendi" kelimesi kullanılmıştır. "Çelebi", ilk kullanıldığı manasından çok şey kaybederek, çeşitli şekillerde kullanıla gelmiştir. 98/3 numaralı sicilde 32 tane "Çelebi" tabirine rastlanılmıştır.

Efendi (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 160, 162 vd.) tabiri ilmiye mensupları için kullanılmaktadır. "Ağa", "Bey" unvanları gibi anonimdir. 98/3 numaralı sicilde 55 tane "Efendi" tabirine rastlanılmıştır.

Hacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 158, 159 vd.) veya "el-Hac" unvanları hac vazifesini ifa edenlere verilen bir sıfattır ve "Hacı" olarak anılır. 98/3 numaralı sicilde 59 tane "Hacı" tabirine rastlanılmıştır (Öztürk, 1995: 121-123).

Hatun, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163, 169-BN:1, 187-188-BN:2 vd.) kadın yerine kullanılır bir tabirdir (Devellioğlu, 2005: 343). 98/3 numaralı sicilde 17 adet "Hatun" tabirine rastlanılmıştır.

Hoca, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 205-BN:2.) "Hace" şeklinde de telaffuz edilir bir tabirdir ve ticâretle uğraşan tüccar manasında kullanılmıştır. 98/3 numaralı sicilde bir tane "Hoca" tabiri geçmektedir (Öztürk, 1995: 123).

Molla, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 158, 159 vd.) eskiden büyük kadı, büyük âlim anlamında, sonradan medrese talebesi anlamında kullanılmıştır. 98/3 numaralı sicilde 103 tane "Molla" tabirine rastlanılmıştır.

Bunlardan başka 98/3 numaralı sicilde "Debbağ" (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159.), "Derviş" (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163, 165, 186 vd.), "Şeyh" (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:2, 175-BN:1, 181 vd.) gibi tabirlere de rastlanmaktadır. "Debbağ" tabak, sepici, deri terbiye eden kimse; "Derviş" Allah için alçak gönüllülüğü ve fukaralığı kabul eden veya bir tarikata bağlı bulunan kimse, "Şeyh" ise yaşlı adam, ihtiyar, bir tekke veya zaviyede reislik eden ve müritleri bulunan kimse anlamında kullanılır bir tabirdir.

Belgelerden anlaşıldığına göre bu dönem Gaziantep'te Ağa, Beşe, Çavuş, Çelebi, Hacı, Hatun, Hoca ve Molla gibi unvanlar yaygın olarak kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi eskiden büyük kadı, büyük âlim anlamında, sonradan medrese talebesi anlamında kullanılan Molla unvanı sicilde en fazla geçen unvandır. Osmanlı Devleti'nde ordu, saray memuru ve mensupları için kullanılan Ağa unvanı ise bu dönem Gaziantep'te saray bulunmadığı için halkın ileri gelenlerine, esnaf kethuda ve yiğit başlarına, taşra a'yan ve eşrafına verilmiş bir unvan olmalıdır. Ağa unvanı Molla unvanından sonra sicilde karşılaşılan en fazla unvandır. Bu dönem Gaziantep'te hac vazifesini yerine getiren kişilere de Hacı unvanının kullanıldığı görülmektedir. Hacı, Ağa ve Molla unvanlarından sonra kullanılan en fazla unvandır ki sicilde 59 defa Hacı unvanına rastlanılmıştır. Yine yukarıda bahsedildiği gibi ilmiye mensupları için kullanılan Efendi tabirine sicilde 55 defa karşılaşılmıştır. Bu unvanın kullanılmasından o dönem Gaziantep'te ilmiye mensubu olan kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu dönem paşa kelimesinin hafifletilmiş şekli olarak kullanılan Beşe unvanına sicilde 33 yerde karşılaşılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere

okuma bilen, okumuş, nazik, terbiyeli manalarına gelip, bir dönem hanedan mensuplarının, yüksek dinî erkanın (tarikat şeyhleri), meşhur müelliflerin vb. unvanı veya lakabı olarak kullanılan, yine “Bey” manasında ve bir dönem de defterdar, memur, hatta bir tacir için ve şair ve âlimlerin lakabı olarak kullanılan, daha sonra yerini Efendi unvanına bırakan ve başka birçok şekilde kullanılan Çelebi unvanına sicilde 32 defa rastlanılmıştır. Kadın yerine kullanılan Hatun unvanı ise sicilde 17 yerde geçmektedir. Son olarak Osmanlı Devleti’nde çeşitli hizmetlerde kullanılan bir cins memura verilen bir unvan olan Çavuş unvanına sicilde 7 yerde ve Hâce şeklinde de telaffuz edilir bir tabir olan ve ticâretle uğraşan tüccar manasında kullanılan Hoca unvanına bir yerde karşılaşılmıştır. Görüldüğü gibi Çavuş ve Hoca unvanları sicilde en az karşılaşılan unvanlardır. Bu unvanların kullanılmasından da bu dönem Gaziantep’te memur ve tüccarların bulunduğu anlaşılmaktadır.

3. Hukukî durum

3.1. Aile hukuku

3.1.1. Boşanma:

3.1.1.1. Kocanın boşaması (Talak):

Talak; boşama ehliyetine haiz olan kocanın, tek taraflı iradesiyle eşini belli lafızlar kullanarak derhal veya gelecekte belirttiği bir zaman itibariyle boşamasıdır. İslâm hukukunda erkeğin hanımını boşama yetkisi kabul edilmiş olup, erkek bu yetkisini tek taraflı iradesi ile kullanabilmektedir (Dalgın 2001: 33-34). Sicilimizde, sadece bir sayfada kelime olarak geçmektedir (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 201). Bu belgeden o dönem insanların eşlerini bugün olduğu gibi boşama haklarının olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.1.2. Tefrik:

Kocada cinsî iktidarsızlık, akıl hastalığı veya bulaşıcı hastalıklar bulunması gibi evlilik hayatını çekilmez hale getiren sebeplerin varlığı halinde, kadın, evliliğin sona erdirilmesi için hakime başvurabilir. Hakim de karı kocayı ayırır. Buna tefrik adı verilir (Akgündüz 1993: 34). 98/3 numaralı Gaziantep Şer’îye Sicilinde kadının kocasını boşaması ile ilgili olarak; Şehreküstü mahallesinden Ahmet kızı Hatice’nin mecliste Mehmet oğlu Halil adlı kişi huzurunda, babalığı Mehmet’in kendini daha yetişkin değilken Halil adlı bu kişiyle evlendirdiğini ve nikahın bozulmasını istediğini söylemesine dair bir belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 213-BN:1). Belgeden anlaşılmaktadır ki o dönem kadınların eşlerini boşama hakları vardır.

3.1.1.3. Muhâlaa:

Karı-kocanın şiddetli geçimsizlik nedeniyle karşılıklı rıza ile ayrılmalarıdır (Akgündüz 1988: 26). 98/3 numaralı sicilde muhâlaa ile ilgili; İbrahim oğlu İbrahim adlı kişiyle Kozanlı Mahallesi’nden Molla Mehmed kızı Ayşe’nin boşandıklarına dair belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 217-BN:1). Yine bununla ilgili bir tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 223-BN:2). Görüldüğü gibi sicildeki bu belgeye göre 1742/1743 yıllarında kadın ve erkekler birlikte verdikleri karar ile boşanma haklarını kullanmışlardır.

3.1.1.4. Mehir:

İslâm Hukukunda koca, evlenmenin akdi anında veya devamı sırasında bazen de sona ermesi halinde eşine belirli bir mal veya para gibi ticârî değeri olan bir şey vermek zorundadır. Buna Arapça “mehir” ya da “sadak” adı verilir. Peygamber’in hadislerinde kadına mehir verilmesi gereğinden bahsedilmektedir (Cin 1988: 210-211). 98/3 numaralı sicilde mehir ile ilgili olarak; Gircikin köyünde vefat eden Aziz oğlu es-Seyyid Mehmed’in verasetinin, zevcesi el-Hac Kaya kızı Hatice ile öz kızları Fatıma, Elif ve öz kardeşi es-Seyyid Ahmed’in öz oğlu es-Seyyid Ali’ye ait olduğu kesinleştikten sonra mezbure Hatice’nin mecliste, es-Seyyid Ali, Fatma, Elif, es-Seyyid

Ali'nin ceddeleri olup, terekeye el koyan el-Hac Mustafa kızı Ayşe huzurunda, adı geçen es-Seyyid Mehmed'in zevcesi olduğunu ve üzerinde yetmiş kuruş mehiri olduğunu, bu mehiri es-Seyyid Mehmed'in terekesinden talep ettiğini söylediğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 190-BN:1). Yine 98/3 numaralı sicilde mehirin geçtiği iki belge daha bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 213-BN:1, 217-BN:1). Belgelerden anlaşılmaktadır ki bu dönem kadınların hakları gözetilmiş, evlenme akdi, devamı veya bazen de evliliğin sona ermesi durumunda erkekler eşlerine mehir vermekle zorunlu tutulmuşlardır. Yine bu dönem kadınların eşleri öldüğünde, eşlerinden alamadıkları mehirlerini mahkeme yoluyla alma durumlarının olduğu görülmektedir.

3.1.1.5. Nafaka:

Koca, eşinin ve eşinden doğan çocuklarının nafakasını temin etmekle mükelleftir. Yani kadın kocasından nafakasını talep edebilir. İslâm hukukunda koca, eşinin yiyecek, giyecek, mesken ve hizmetçi masraflarını temin etmek zorundadır (Akgündüz 1993: 28). Zevcenin gayrimüslim (ehl-i kitab) olması nafaka almasına mani değildir (Karaman, 1986: 346-347). Nafakanın ihtiva ettiği her şeyde olduğu gibi giyim eşyalarında da fantezi, lüks ve gösterişe kaçmamak, ihtiyacı orta seviyede ve normal giyim eşyalarıyla karşılamak, örfü uygunluk ve nihayet genel dinî prensiplerin dışına çıkmamak esastır. (Özcan 1996: 19). 98/3 numaralı sicilde nafaka ile ilgili olarak; Antep şehrinde Kozanlı Mahallesi sakinlerinden Molla Mehmed kızı Ayşe adlı hatunun vekili Molla Hasan'ın mecliste, Ayşe'nin boşandığı eski eşi İbrahim oğlu İbrahim Halil adlı kişi huzurunda, adı geçen İbrahim'in Ayşe'yi otuz kuruş nafaka ile boşadığını, kendinin de vekilliği nedeniyle bu boşanmayı kabul ettiğini bildirdiğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.217-BN:1). Yine bununla ilgili bir tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.223-BN:2). Bu belgelerde de görüldüğü üzere 1742/1743 yıllarında özelde Gaziantep'te, genelde de Osmanlı Devleti'nde erkekler eşlerini boşarken onlara nafaka vermişlerdir. Bu uygulamaya göre o dönem kadınların eşlerinden boşandıktan sonra maddî bakımdan zor durumda kalmalarının önüne geçilmek istenmiştir denilebilir.

3.1.1.6. İddet:

Eskiden kocasından ayrılan kadının, tekrar başkasıyla evlenebilmek için beklemek zorunda bulunduğu, yani üç defa hayız görüp temizleninceye kadar geçecek olan müddettir. Kocasından boşanırsa yüz gün, kocası ölürse yüz otuz gün beklenirdi (Devellioğlu 2005: 410). 98/3 numaralı sicilde iddetin geçtiği iki adet belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 217-BN:1, 223-BN:2).

3.2. Miras hukuku

Şer'îye sicilleri içinde tereke kayıtları önemli bir yer tutar. Tereke, vefat eden kimselerin geride bıraktıkları mal yerine kullanılan bir terimdir. Eğer varisler, terekenin kadılık makamı tarafından taksimini istemişse şer'î hüküm ve kurallara göre mirası paylaştırmak kadı'nın göreviydi. Kadılar ya bizzat ya da maiyetlerinde çalışan ve bu işin uzmanı olan kassamlar vasıtasıyla, terekeyi ayrıntılı olarak tespit ve taksim eder ve bunları sicillere kaydederlerdi.

Tereke kayıtlarının genel olarak dört kısımdan meydana geldiğini görüyoruz; birinci kısma öncelikle vefat eden kişinin ismi ve varsa unvanları, oturmakta olduğu köy ve mahallenin adı yazılır. Eğer müteveffanın ölümü başkasının elinden olmuşsa "maktûlen" kelimesi ile buna işaret edilir. Ölüye ait bu bilgilerden sonra kimler mirasçı ise hepsinin isimleri teker teker sıralanır. Bu mirasçıların ölüye yakınlık dereceleri mutlaka ifade edilir. Ölenin çocuklarının cinsiyetleri, yetişkin veya küçük oluşlarına göre "kebîr, kebîre" veya "sağîr, sağîre" kelimeleriyle birlikte isim isim zikredilir. Terekenin, sadece isimleri sayılan varislere ait olduğu vurgulandıktan sonra belgenin düzenlendiği tarih, yıl, ay ve gün kaydedilerek ikinci kısma geçilir. Eğer ölenin varisi yoksa, bu

açıkça belirtilir. Bu takdirde tereke hazineye gelir olmak üzere kadı tarafından Beytülmal eminine teslim edilir.

İkinci kısımda mirasa konu olan menkul veya gayr-i menkul ne kadar emtia varsa bunların bir listesi yapılır. Bu listede yer alan malların fiyatları altlarına kuruş ve para cinsinden yazılır. Listenin tanziminde kesin ve belli bir usul bulunmamakla beraber, eğer varsa Mushaf-ı Şerif en başa yazılır. Bundan sonra sırayla diğer kitaplar ve bağ, bahçe gibi taşınmaz mallar gelir. Daha sonra da duruma göre köleler, yük veya binek hayvanları, davar ve sığırlar, ticârî eşya, ev ve zinet eşyası, giyecekler, âlet-edevât, nakit, alacaklar, erzak ve diğer mallar listede yer alır.

Üçüncü kısım minhe'l-ihracat başlığı altında toplanır. Ölenin eğer varsa borçları, teker teker ve kime ne kadar borçlu olduğu belirtilir. Cenazenin defin masraflarını karşılayan çıkmamışsa teşhiz ve tekfin parası da buraya yazılır. Daha sonra terekenin taksim edilmesiyle ilgili olarak tahakkuk eden vergi ve masraflar kaydedilir. Yine bu kısımda vefat eden kişinin karısına ödenmemiş mehir borcu kalmışsa bunun miktarı ve tereke toplamının 1/3'ünü geçmeyen vasiyetleri, cihet ve tutarıyla birlikte yer alır. Gider kalemlerini oluşturan bu kısmın sonuna, terekeden düşürülmesi gereken miktar, sayı ve yazıyla yekûn olarak yazılır.

Dördüncü kısım, geri kalan nihai terekenin "sahhü'l-bâki" olarak rakam ve yazı ile kaydedildiği ve varisler arasında mirasın paylaştırıldığı kısımdır. Burada ana, baba ve çocukların hisseleri ayrı ayrı gösterilir (Aktan 1998: 47-48).

Sicilimizde mirasla ilgili olarak; Kayser mahallesinde Hacı Kasım oğlu Hacı İsmail'in mirasının zevcesi Ayşe ile oğlu Mehmed ve kızı Emine'ye ait olduğuna, Hacı İsmail'in öz kardeşi Hacı Kasım oğlu Hacı Abdullah'ın mirasının zevcesi Zemzem'e, Ayşe'ye, kızları Zeyneb'e, Zemzem'e ve kardeşi Ümmühani'ye ait olduğuna ve Hacı İsmail ve Hacı Abdullah'ın mallarının öz kardeşlerine ait olduğuna dair belge bulunmaktadır.

Aynı belgenin sonunda geçen "Mushaf-ı Şerif hediyesi kuruş 5, hâriciye ve dâhiliye menzil der mahalle-i mezbur kuruş 1000, Oruc Bey pazarında dükkânın yarım rub' hisse kuruş 40, kasab dükkânı kuruş 75, köşker dükkânı nısf hisse der mahall-i Pazar Köşker kuruş 40" gibi ifadeler bize ölen kişinin malı hakkında bilgi vermektedir. Mushaf-ı Şerif'in ise en başta yer aldığını görmekteyiz. Aynı belge;

"Cem'an Yekûn kuruş 23930

Minhe'l-ihracât

Resm-i kısmet adi kuruş 390

Seyid Mustafa'ya vasiyet kuruş 20

Kâtipler kuruş 15

Çukadara kuruş 15

Huddamiye kuruş 12

İki Muhzırbaşıya kuruş 11

Çukadar Ebubekir'e kuruş 11

Kethüdaya kuruş 15

Muhzıra kuruş 2

Vasi ve nafaka ve nezaret hüccedleri kalemiyesi kuruş 3

Tahrir günü taamiye kuruş 6

Turkish Studies

Cem'an Yekûn kuruş 500

Sahhü'l Bâkî

L'it-taksim beyne'l-müteveffeyn el mezkureteyn kuruş 24430

Hisse müteveffa-yı evvel el-Hac İsmavil verese-i atiyelerine taksim olunur kuruş 12215

Hisse-i zevce-i mezbure Ayşe binti Mehmed kuruş1527" şeklinde devam etmektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157-BN:1).

Konuyla ilgili başka bir belgeye bakacak olursak Kayser mahallesinde Merkepci Mescid-i Şerifi'nin imamı Hüseyin Efendi'nin vekili Molla Mehmed'in, es-Seyyid Osman huzurunda es-Seyyid Mehmed'in kendine ait arsasını Merkepci Mescidi'ne bıraktığını söylemesi bu kişinin miras bırakacağı kişi olmadığı için malını Merkepci Mescidi'ne bıraktığını göstermektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 215-BN:1). Ayrıca 98/3 numaralı sicilde varisi olmadığı için malı Beytülmal'a kalan kişi hakkında bir adet belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 176-177-BN:1). Yine miras ile ilgili birçok belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157-BN:1, 166-BN:1, 167-BN:2 vd.).

Şer'ie sicillerinde miras hukukuna ilişkin kayıtların çoğunluğunu miras sözleşmeleri, devletin mirasçılığı ve tereke taksimleri teşkil etmektedir. Bu konuda tamamen şer'î hükümlerin uygulandığını görüyoruz (Akgündüz 1988: 13-14).

Zimmiler, istedikleri takdirde terekelerini İslâm hukukuna göre taksim ettirebiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nde mülkiyet konusunda zimmiler arasında çıkan anlaşmazlıkların Müslümanlar arasında olduğu gibi mahkeme vasıtasıyla (ma'rifet-i şer') çözümlendiğini görüyoruz. Ölen zimmilerin varisleri küçük çocuklar ise bunlara hısımlarından uygun olan bir kişi mahkemece vasi tayin edilirdi. Yaşlılık, hastalık gibi sebeplerle kendi işlerini takip etmekte zorlanan kişiler de, isterlerse mahkeme vasıtasıyla kendilerine vekil tayin edebilirlerdi. 98/3 numaralı sicilde zimmilerin vasi tayini ile ilgili belge bulunmamaktadır. Ancak Müslümanlarla ilgili olarak; Yahni mahallesinden Abdullah kızı el-Hacce Rukiye'nin varisi olmadığı için verasetinin Beytülmal'a kaldığına ve Boyacı mahallesi sakinlerinden Molla Hasan oğlu es-Seyyid İmam Hüseyin adlı kişinin, el-Hacce Rukiye'nin ölmeden on beş gün önce malını 4/3'ünü fakir insanlara dağıtmak için, kendini vasi tayin ettiğini bildirdiğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.176-177-BN:1). Yine 98 numaralı sicilde Müslümanların vasi tayini ile ilgili iki tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195-BN:1, 206-BN:2).

Ancak 98/3 numaralı sicilde zimmilerle ilgili bir tane tereke belgesi bulunmaktadır. Bu belge; Kürkcüyan mahallesinden ölen Karagöz oğlu Karaoğlu Serkez'in verasetinin zevcesi Oranış kızı Ağya ile öz büyük oğulları Karagöz ve Yakub'a ve öz büyük kızı Altun'a ait olduğuna dairdir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 215-BN:1).

Konu ile ilgili belgelerden de anlaşılmaktadır ki o dönem Gaziantep'te hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler mallarını ölmeden önce eşlerine ve çocuklarına miras bırakmışlardır. Bâzıları ise mallarını varisleri olmadığı için vakfetmiş veya hayır yapılması için kişileri görevlendirmişlerdir.

3.3. Mâli hukuk

Her şer'ie sicili bulunduğu yerin iktisadî hayatına dair birinci elden orijinal tarih vesikalarıdır. XV. ila XX. asır aralarında Türk halkının ve özellikle de Anadolu halkının hayat ve geçim tarzı, memlekete dışarıdan giren ve yine memleketten dışarı çıkan yani ithalat ve ihracat konusu olan eşya, Anadolu halkının yetiştirdiği tarım ürünleri, imal ettiği sanayi mamulleri,

Anadolu'da mevcut olan sanat ve meslek çeşitleri, halktan toplanan vergiler, devletin memurlarına ödediği tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı ve cinsi, para arzı ve çeşitleri, para enflasyon ve devalüasyonunun gerçek manada tarihi seyri ve kısaca hem makro hem de mikro iktisada dair bütün konular, doğru olarak ve yerli yerinde ancak şer'îye sicillerindeki kaynaklardan öğrenilebilir (Akgündüz 1988: 15).

Bilindiği gibi devlet ve milletin korunması, varlığını devam ettirmesi ve ilerlemesinin sağlanması ve kısaca kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi için bir kısım masraflar yapmak gerekmektedir. Bunları karşılamak, Müslümanların dinî görevleri arasındadır. Bu görevi de vergi vererek yerine getirmektedirler. Bu vergiler ağnam, öşür, gümrük vergisi gibidir. Gayrimüslimler ise cizye ve haraç gibi vergiler ödemektedir (Cin ve Akgündüz 1995: 292-302).

98/3 numaralı sicilde gayrimüslimlerin vergileri ile ilgili olarak; 1156 (1743/1744) senesinde Antep şehrinde, Müslüman olmayıp esnafılık yapan Ermeni, Acem halkına, ödemekle yükümlü oldukları cizyelerinin senetlerinin Kasım adlı kişi tarafından gönderildiğine ve bu borcu ödemelerinin gerekli olduğunun bildirildiğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 230-BN:2).

Yine 98/3 numaralı sicilde Gaziantep'in ekonomisi hakkında bilgi edineceğimiz birçok belge bulunmaktadır. Kefercebel adlı köy ahalisinden Habib oğlu Mehmed adlı kişinin birkaç ortakla beraber mülkleri olan bağlarını ve zeytin ağaçlarını es-Seyyid Halil adlı kişiye sattıklarını söylemeleri ekonomik hayatta bağcılığın ve zeytin üretiminin etkili olduğunu göstermektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169 BN:2). Yine bağ satımlarıyla ilgili başka belgeler de bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 220-221-BN:1, 221-222-BN:1, 224-BN:1). Diğer bir belgede ise; Antep şehrinde Seng-i Tavil mahallesinde sakin Mehmed Ağa adlı kişinin bostanını es-Seyyid Mehmed Ağa'ya sattığını bildirmesi Antep yöresinde bostancılıkla uğraşıldığını, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.206-BN:1) Kastel mahallesinde sakin olan İmam Hüseyin oğlu Halil Beşe'nin kendine ait olan keçi derilerini, Kube mahallesinden Mustafa oğlu Hüseyin'in çaldığını söylemesi de, H.1155/M.1742/1743 yıllarında, Antep'te dericilikle uğraşıldığını göstermektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.212-BN:1). Yukarıda da örnek olarak verdiğimiz gibi; 1156 (1743/1744) senesinde Antep şehrinde, Müslüman olmayıp esnafılık yapan Ermeni, Acem halkına, ödemekle yükümlü oldukları cizyelerinin senetlerinin Kasım adlı kişi tarafından gönderildiğine dair belge, Antep şehrinde bu tarihte Ermeni ve Acem halkının esnaflıkla uğraştığını göstermektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.230-BN:2). Bunlardan başka 98/3 numaralı sicilde kasap dükkânı, tütüncü dükkânı, karye-i mezburde Höyük kurbünde armutluk, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157) Abraham Şeh'de incirlik, Nikaz'da narlık, Tefkin'de vaki değirmende bir günlük hisse, Saray Altı'nda değirmenden rub' hisse, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158) kuyumcu Ali, keçeci zimmi, deveci Hacı Kasım, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 161) bir katır, bir kısarak, yirmi beş arıkovanı, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 163) Maraş seyisi, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 164) berber dükkânı, silah dükkânı, karye-i Kızılhisar'da şeftalilik, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 173) bakkal es-Seyyid Mehmed, horuzcu es-Seyyid Ali, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 177) doru at, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 185) kilimci es-Seyyid, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186) iki keçi, iki çebiş, bir oğlak, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 189) boyacıoğlu, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191) beş öküz (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 221) gibi tereke kayıtlarına ait ifadeler, Antep'te o zaman ki hayvancılık ve mesleki durumlar hakkında bilgi vermektedir.

Yine sicilde kuruş, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 158, 159 vd.) akçe, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 166, 175, 176 vd.) sülüs, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 166, 169-BN:2, 174 vd.) sümün (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 162, 166, 185 vd.) gibi para birimleri, teğek, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:2, 205-BN:1, 205-BN:2 vd.) batman (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 174, 178-BN:1, 228-229-BN:1 vd.) gibi ölçü birimlerine rastlamaktayız.

Görüldüğü gibi o dönem Gaziantep'te bağcılık ve bostancılıkla uğraşılmıştır. Belgelerden anlaşılmaktadır ki o dönem Gaziantep'te zeytin, tütün, armut, incir, nar, şeftali gibi ürünler yetiştirilmiştir. Bu dönem insanların tarım dışında esnaflıkla ve ticâretle uğraştıkları da görülmektedir. İnsanlar açtıkları dükkânlarda berbercilik, kuyumculuk, kasapçılık, boyacılık bakkalcılık yapmışlar, silah, kilim, et, keçe satmışlardır. Ayrıca, Gaziantep'te değirmencilik ve arıcılıkla da meşgul olunmuştur. Bu dönem büyük ve küçükbaş hayvancılık da yapılmıştır. Deve, at, kısrak, keçi, çebiş, oğlak, öküz ve horuz beslenen hayvanlardandır. Yine sicilde rastlanan kuruş, akçe, sülüs, sümün gibi kelimeler o dönem Gaziantep'te kullanılan para birimlerini, teğek ve batman gibi kelimeler de ölçü birimlerini göstermektedir.

3.4. Adli hukuk

Şer'îye sicillerine adli hukuk içindeki bir konu olarak özel hukuk açısından bakıldığında, bu sillerde geçen şahsın hukuku ile ilgili kararlardan, Osmanlı hukukunda gerçek ve tüzel kişilerin (vakıflar) bilindiğini, ehliyet, gaiplik, şahsi haklar ve benzeri konulara dair şer'î hükümlerin aynen uygulandığını anlamaktayız (Akgündüz 1988: 13).

İktisadi gelişmeyi rayına oturtmak ve muhtemel tehlikeleri bertaraf etmek için İslâmiyet bütün şekilleriyle aldatmayı haram kılmıştır. Sonu belli olmayan ve aldanma ihtimali bulunan muameleler ile unsurlarından biri meçhul olan muameleleri, cehaleti ve ilerde çekişmelere ve anlaşmazlığa yol açacak her şeyi haram kılmıştır. Malın kıymetine denk bir bedel malike ödenmedikçe, helal kazanç neticesi, elde edilen mülkiyet hakkı kimsenin elinden alınamaz (Akgündüz 1993: 114-116).

98/3 numaralı sicilde bu durumla ilgili ve adli hukuk kurallarının uygulanmasını gerekli kılacak begelere bakacak olursak; Şehreküstü mahallesinden el-Hac Mehmed'in oğlu el-Hac Mehmed ve el-Hac Ahmed'in oğlu Hasan adlı kişilerin mecliste, es-Seyyid Şaban adlı kişinin huzurunda, kendilerine babalarından kalan mirasın bir miktarının, aynı mahallede bulunan el-Hacce Halime'nin zimmetinde kaldığını söylemelerine dair ve durumun mahkeme tarafından doğruluğu kesinleşince de, meclisin el-Hacce Halime'ye bu mirası ödemek için tenbihte bulunduğu belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.170-BN:1). Yine buna benzer birçok belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.170-171-BN:2, s.173-BN:1, s.177-BN:1 vd.).

Belgelerden anlaşılmaktadır ki bu dönem uygulanan kanunlar sayesinde insanlar haklarını arayabilmişler, başkaları tarafından gasp edilen mallarını mahkeme yoluyla almaya çalışmışlardır.

3.5. Borçlar hukuku

Şer'îye sicillerinde borçlar hukuku ile ilgili kararlar, 470 küsür yıllık tarihimizde akdin bütün çeşitlerinin bilindiğini, vakıf paralar dışında faiz muamelesine benzeyen muamelelerin bile kabul edilmediğini ve akidlerde karşılıklı rıza beyanının esas kabul edildiğini göstermektedir ve şer'î hükümler esas alınmaktadır (Akgündüz 1988: 14).

98/3 numaralı sicilde bu konuyla ilgili olarak, Trabzon'da misafir iken vefat eden Arab Hacı'nın oğlu el-Hac Mustafa Ağa'nın devlet hazinesine borcunun tespit edildiğine ve bu borcu da vereselerin ödediğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.172-BN:1). Yine borç ile ilgili başka belgeler de bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.178-179-BN:2, s.182-BN:1, s.200-BN:1 vd.).

Sicilde bulunan bu belgelere göre bu dönem insanlar borçlarının sorumluluğunda olmuşlar, kaybettikleri yakınlarının borçlarını da ödemişlerdir.

3.6. Eşya hukuku

Türk hukuk literatüründe “aynî haklar”, yahut bizim de tercih ettiğimiz “eşya hukuku” şeklinde ifade edilen hukuk dalı, şahısların eşya üzerinde doğrudan doğruya hâkimiyetlerinden doğan meseleleri düzenlemektedir ve kişiler bu mallarını istediği gibi tasarruf edebilirler (Karaman 1990: 237).

98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Siciline göre bu dönem insanlar mallarını diledikleri gibi tasarruf etmişler, öldükleri zaman yakınlarına miras olarak bırakmışlar, yakınları olmayanlar da vakfetmişler veya hayır olarak dağıtılmasını istemişlerdir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.157-BN:1, 98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.179-180-BN:1, 98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.176-177-BN:1 vd.).

3.6.1. Şirâ:

Satın alma, satın alınma anlamındadır (Devellioğlu 2005: 999). 98/3 numaralı sicilde bey' ve şirâ ile ilgili olarak belgelere bakıldığında; Amu mahallesinden Halil oğlu Osman adlı kişinin mecliste, malını aynı mahallede bulunan Şerife Halime'ye sattığını söylediğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:1). Bu konuyla ilgili 98 numaralı belgede daha bir çok belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:2, 176-177-BN:1, 178-BN:1 vd.).

Bu belgeler de göstermektedir ki Gaziantep'te bu dönem insanların arasında mal alım satımlarına dair ilişkiler yaşanmıştır. İnsanlar bu alım satım işlerinde mallarının bedellerini sattıkları kişilerden alamadıkları zaman bu haklarını mahkemede arayabilmişlerdir. O dönem mahkemeleri ise insanların bu sorunlarını halledecek hükümler vermişlerdir. Bu duruma sicildeki bir belgeden örnek verecek olursak;

Şehreküstü mahallesinden Mehmed kızı Fatıma mecliste zevci Mehmed oğlu Ali huzurunda, adı geçen mahallede bulunan eşi Ali'ye ait olan bir arazinin yarısını, bu belgenin yazılışından dört sene önce Ali'nin karısı iken, eşi Ali'nin kendine satmasına rağmen halâ vermediğini iddia etmiş. Ali'de bu arsayı sattığını reddedince Fatıma'dan meclis delil istemiş. Fatıma'nın meclise sunduğu şahitlerin huzurunda durum kesinleşince, meclis arsayı verme konusunda Ali'ye hüküm vermiştir. (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 193-BN:1).

3.6.2. İcab ve kabul (Akdin rükünleri):

Akid, iki şahsın bir husus üzerinde anlaşmalarından ibaret olunca, söz konusu iki şahıstan elbette birer söz beklenecektir ve akid de bu iki sözün irtibatından meydana gelecektir. Bu iki sözden birisi diğer tarafa akid teklifi, diğeri de bu teklifin kabulü olacaktır. İşte bu iki sözden birincisi icab, ikincisi kabuldür. Yani icab ve kabul, tarafların birbirine karşı rızalarını açıklamalarıdır. Teamül gereği olarak ilk söylenen söz icab, ikinci söylenen söz kabul olur. “Satın aldım” ve “sattım” gibi. İcabda bulunan tarafa “mûcib” denir. Kabulde bulunan tarafa ise “kâbil” denir (Çeker 2006: 49).

98/3 numaralı sicilde konuyla ilgili olarak, Amu mahallesinden Halil oğlu Osman'ın mecliste, kendine ait mülkünü, adı geçen mahallede bulunan Şerife Halime'ye sattığını bildirdiğine dair belgede akdin rükünleri olan icab ve kabul geçmektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:1). Yine, icab ve kabul'ün geçtiği başka belgeler de bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:2, 176-177-BN:1, 186-BN:1 vd.).

Sicilde geçen bu belgelere göre, insanlar alım satım işlerini bu sözlerle bir nevi kesinleştirmek istemişlerdir denilebilir.

3.6.3. Hibe akdi:

Karşılıksız vermek ve bağışlamak manalarına gelir. Istılahta ise kendisinden faydalanan bir şeyi başkasına vermektir. Bu konuyla ilgili olarak “vâhib” hibe eden, “mevhub” hibe edilen şey,

“mevhubun-leh” kendisine hibe edilen şahıs, “akdin mahallî” mevhub anlamındadır. Hibe dinimizde meşru kılınmış ve Müslümanların hediyeleşmeleri teşvik olunmuştur. Hibe tek taraflı olabileceği gibi çift taraflı da olabilir (Çeker 2006: 272). 98/3 numaralı sicilde hibe akdi ile ilgili olarak; Şehreküstü mahallesinden Arap el-Hac Ali’nin oğlu el-Hac Mustafa Ağa’nın verasetinin, zevcesi es-Seyyid Mehmed kızı Halime ile öz erkek kardeşleri el-Hac Ahmed, el-Hac Mehmed ve öz kız kardeşleri Emine ve Hüsna’ya ait olduğu ve adı geçen Hüsna ölüp verasetinin, oğulları es-Seyyid Mustafa, es-Seyyid Mehmed ve kızı Fatma’ya ait olduğu kesinleştikten sonra, el-Hace Halime’nin mahkemede, el-Hac Ahmed’in oğlu Hasan, el-Hac Mehmed’in oğlu el-Hac Mehmed, es-Seyyid Mustafa ve es-Seyyid Mehmed huzurunda, babası Mehmed Efendi öldükten sonra ondan kendine intikal eden mülkünü babalığı Şuayb’in, zevci Mustafa’ya verdiğini ve yine kendi öz babası es-Seyyid Mehmed Efendi’den kalan malı, eşi el-Hac Mustafa Ağa’nın aldığını ve el-Hac Mustafa Ağa’nın malını el-Hac Mustafa Ağa öldükten sonra, el-Hac Ahmed ve el-Hac Mehmed’in aralarında paylaştıklarını, kendine ait bu malları bu kişilerden talep ettiğini söylediğine, El-Hac Ahmed ve el-Hac Mehmed’in ise cevaplarında, el-Hace Emine’nin zevci hayattayken, babası es-Seyyid Efendi’den kalan malını eşine satıp bedelini tamamen aldığını, babası Şuayb’ten kalan malı ise eşi el-Hac Mustafa’ya hayatta iken bağışladığını (hibe ettiğini) ve el-Hac Mustafa’nın da ölümü üzerine bu malların terekesine geçtiğini ve aralarında paylaştıklarını söylemelerine ve el-Hacce Halime’nin de durumun böyle olduğunu itiraf ettiğine dair hibe ile ilgili sadece bir tane belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 170-171-BN:2).

Belgeden anlaşıldığına göre insanların bu dönem kendilerine ait malları bağışlama durumları olmuştur.

3.7. Ceza hukuku

Ceza gören suçlar ile bu cezaların miktarını açıklayan hukuktur. Yasaklanmış bulunan ve işleyeni cemiyetin karşısına çıkaran, cezaya müstahak kılan fiiller bakımından, kişi ile devletin karşılıklı münasebetini tanzim eder (Karaman 1986: 121). Ceza hukuku alanındaki kararlarda Osmanlı Devleti İslâm hukukunun hükümlerini uygulamıştır. Bilindiği gibi İslâm hukukunda suç ve cezalar üç ana gruba ayrılmaktadır. Birincisi Kur’an ve Hadis’te açık olarak miktarı ve vasıfları tayin edilen had cezalarıdır. Bunlar iffete iftira, hırsızlık, yol kesme, zina ve içki içme suç ve cezalarıdır.

98/3 numaralı sicilde hırsızlık ile ilgili ve bu nedenle de ceza hukukunun uygulanmasını gerekli kılacak belgelere bakacak olursak; Mağarabaşı mahallesinden Ali oğlu Hüseyin adlı kişinin mecliste, Kürkçüyan mahallesinden Abdullah oğlu Süleyman, Hasan oğlu Yusuf, Satılmış oğlu Mehmed, Ebubekir oğlu Şaban, Ahmed oğlu es-Seyyid Mustafa ve Ahmed oğlu es-Seyyid Ömer adlı kişilerin huzurunda, bu belgenin yazılışından üç gün önce adı geçen mahalledeki evinde bulunan mallarını bu kişilerin çaldıklarını söylediğine ve bu malların değerini talep ettiğine, adı geçen kişilerin de suçlarını kabul etmesi üzerine malların değeri olan parayı vermeleri için meclisin tenbihte bulunduğu dair belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 178-BN:1). Yine hırsızlıkla ilgili 98/3 numaralı sicilde iki tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic.: 195-BN:38, 212-BN:1).

İkincisi şahsa karşı işlenen cürümlerdir. 98/3 numaralı sicilde şahsa karşı işlenen suçlara ve ceza hukukunun kurallarını uygulamayı gerektirecek belgelere bakacak olursak; Şafidin adlı köy ahalisinden Kasım oğlu Mustafa’nın mecliste, aynı köyde bulunan Abdullah oğlu Ömer oğlu Ömer’in kendini tüfek ile yaraladığını söyleyip şikâyetini bildirdiğine dair belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic., s.168-BN:1). Yine bununla ilgili iki tane daha belge bulunmaktadır (98/3 No’lu Gaz. Şer. Sic., s.197-BN:1, s.222-BN:1).

Üçüncüsü ise zikredilenlerin dışında kalan suçlar ve bunların cezalarıdır. İslâm ve Osmanlı hukukunda bunlara tazir ve siyaset cezaları denmektedir ve tazir ile siyaset cezalarının takdiri hakime ve zamanın sınırlı yetkili yasama organı Ülûlemr'e terkedilmiştir. İçki içme ve iffete iftira cezası dışında zikredilen cezaların gayrimüslimler hakkında da aynen tatbik edildiğini mevcut şer'îye sicilleri ifade etmektedir (Akgündüz 1988: 14-15).

Belgeler de göstermektedir ki insanlar şimdi olduğu gibi o dönem de malları çalındığında veya inanlar tarafından darp edildiklerinde bu konudaki şikâyetlerini rahat bir şekilde mahkemelere gidip bildirmiş, mahkemeler de insanların bu konudaki sorunlarına gerekli çözümü bulmuştur.

3.8. Hukukî durumlar

3.8.1. Şühûd, udul ve şühûdü'l-hâl kavramları:

Şühûdü'l-Hâl kurumu tarihi seyir içerisinde bazen “şühûd”, bazen “udûl”, bazen “şühûd-ı kazâ” bazen de “şühûd-ı udûl” terimleriyle ifade edilmiştir. Şühûd, şahid kelimesinin çoğuludur. Şahid ise kesin haber ve bilgiyi nakleden kimsedir. Bu durumda “şühûdü'-hâl” durumun şahitleri anlamına gelir. Udûl kelimesi ise “’adl” mastar isminin çoğulu olup ortayol, doğruluk, hakkı gözetme, dürüstlük, adalet gibi anlamlara gelir. Sıfat olarak kullanıldığında “’âdil” kelimesi ile eş anlamlı olup adalet sahibi olanlar, haktan ayrılmayanlar ve şehadetlerine güvenilenler anlamına gelir. “Şühûd-ı ‘udûl” terkininde de sıfat olarak kullanılmış olup “’adil şahitler” anlamını içermektedir (Aslan 1999: 13).

Müşavirlik şühûdü'l- hâl'in en önemli görevlerinden biridir. Mahkemelerde hüküm verme yetkisine haiz olmamakla birlikte adaletli ve ehliyetli, ilmî liyakati olan kişilerin bulundurulması, yargıcın bunlarla danışmada bulunması, bu danışmalar sayesinde hükmünde isabeti sağlaması hem Kur'an ve Sünnet kaynaklarında, hem de ilk halife ve yargıçlardan itibaren birçok mahkemede uygulanmıştır (Koşum 2004: 70).

98/3 numaralı sicilde belgelerin şühûdü'l- hâl kısımlarına bakacak olursak; 168. sayfanın 1 nolu belgesinin şühûdü'l-hâl kısmında, Sarı Ali Tabi-i Dizdar Ağa, Abdusselam bin Mehmed Saraç, Cerrah Osman ibnû'l el-Hac Mustafa, İbrahim Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Yine sicilde şühûdü'l-hâl'in geçtiği birçok belge bulunmaktadır (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.169-BN:1, s.169-BN:2, s.170-BN:1 vd.).

Şer'îye sicillerinde gayrimüslimlerin “şühûdü'l-hal” (şahitler) arasında fazla yer almadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim 98/3 numaralı sicilde yer alan belgelerin şühûdü'l-hal kısımlarında gayrimüslimlerin isimleri geçmemektedir. Ancak sicillerde alış-veriş, vasiyet hüccetleri gibi belgelerin şühûdü'l-hâlî arasında gayrimüslim isimlerine de rastlıyoruz (Aktan 2000: 22).

Bu konudaki belgelerden yola çıkılacak olunursa, o dönemde insanlar mahkemelere bir durumu bildirirken veya bir şikâyetle bulunurken bugün de olduğu gibi güvendikleri insanları şahit olarak göstermişlerdir.

4. Yer adları

4.1. 98/3 Numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen köy ve mahalle adları

4.2.1. Mahalleler:

98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilinde geçen mahalle adları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5. 98/3 numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilinde geçen mahalle adları

Aliyün Neccar (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 174-BN1, 186-BN1, 205-BN:1). Akyol (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 224-BN:1). Amu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:1, 196-BN:39, 226-BN:1). Beg Bostancı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 167-BN:2). Boyacı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 206-BN:2, 218-BN:1). Çukur (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 166-BN:1, 167-BN:1). Ehlicefa (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 181-BN:1, 182-BN:1, 193-BN:2). Hayık Baba Hayık Müslüman Hızırçavuş (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 225-BN:1). İbn Kör (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 186-BN:1). Karasakal (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 213-BN:2). Kastel (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 212-BN:1). Kanalıcı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 215-BN:2). Kayser (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157-BN:1, 180-BN:1, 190-BN:2). Kızılca Mescid (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195-BN:2, 203-BN:1).	Kozanlı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 217-BN:1). Kürkçüyan (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 176-BN:2, 197-BN:1, 198-BN:1, 208-BN:1, 215-BN:1, 219-220-BN:1). Mağarabaşı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 178-BN:1). Seng-i Tavi (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 206-BN:1). Simavin (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 228-229-BN:1). Şarkıyan (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 184-BN: 1, 187-BN:1). Şehreküstü (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 170-BN:1, 170-171-BN:2, 172-BN:1, 173-BN:1, 178-179-BN:2, 187-188-BN:2, 191-BN:1, 193-BN:1, 200-BN:1, 202-BN:1, 213-BN:1, 220-221-BN:1, 223-BN:2, 225-226-BN:2). Tarla-i Cedid (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 228-229-BN:1). Tel Sevad (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195-BN:1, 207-BN:1). Tarla-i Atık (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 175-BN:1, 209-210-BN:1, 222-BN:1). Taşlaki (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 195-BN:1, 207-BN:1). Yahni (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 176-177-BN:1, 177-BN:1, 205-BN:2, 212-BN:2). Zincirli (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 217-BN:2).

Bu mahallelerden Akyol, Bey, Bostancı, Boyacı, Çukur, Kanalıcı, Kozanlı mahallelerinin isimleri bugün halen kullanılmaktadır (Gaziantep-Şahinbey Belediye Başkanlığı, Merkez İlçe ve Bağlı Köylerin Asgari m2 Birim Değer Cetveli 1994). Yine Ehlicefa Mahallesi de bugün Gaziantep'te bulunmaktadır. (Gaziantep İl Yıllığı 2002: 227)

4.2.2. Köyler:

98/3 numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilinde geçen köy adları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6. 98/3 numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilinde geçen köy adları

Ağcahöyük Alabaş (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160). Arkık (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159). Babilge (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 172, 200). Beylerbeyi (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 168). Çağırğan (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: s.200). Elbeyli (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic., s.159). Gerceğin (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 197-BN:2).	Kilis (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 165). Körkün (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 197-BN:2). Küllü (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 172, 177-BN:1, 178-179-BN:2, 183, 192, 200-BN:1, 205-BN:2, 207-BN:1, 225-BN:1). Nurvan a (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 172-BN:1, 178-179-BN:2, 186-BN:1, 200-BN:1). Orul (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 200-BN:1, 202). Öyük (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 209).

Görenez (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 209, 221-222:1). Hacer (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 159, 161, 172, 200, 214). Harar (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 162). Hıyam (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159). Humanez (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 200, 219). Kelpin (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 162). Kefercebhel (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 169-BN:2).	Beşdeli (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 191-BN:1). Sam (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158, 160, 162, 173, 200-BN:1, 207-BN:1, 220-221-BN:1). Seylan (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157, 158). Suboğazı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 209, 219). Şafidin (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 168-BN:1). Tahti (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 223-BN:1). Zerabnu (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 210-BN:1, 211-BN:1). Zevkir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 160, 161).

Yukarıda geçen Beşdeli köyü bugün Gaziantep'te Oğuzeli ilçesine bağlıdır. (Gaziantep İl Yıllığı 2002: 377) Beylerbeyi, Sam ve Suboğazı köyleri ise halen Gaziantep Şehitkamil Belediyesine bağlıdır. Yine Gerceğin ve Zevkir köyleri de Gaziantep'te bulunmaktadır (Özlu 1999: 16).

Gaziantep'teki köy isimlerinden Kilis 1913 yılında sancak durumunda olan Antep sancağına bağlanmıştır. 1995 yılında Oğuzeli ilçesine bağlı Elbeyli köyü Kilis iline bağlanmıştır. (Gaziantep İl Yıllığı 2002: 68)

98/3 numaralı sicilde Oruç Bey pazarı, (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 157). Köşker pazarı, Kendirci pazarı, Helvacı pazarı (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 158) gibi pazar isimleri de geçmektedir. Yine sicilde Turab ve Nizip kasabalarının isimleri geçmektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 172).

4.3. Antep kalesi

Orta Çağ şehirlerinin çekirdeğini kaleler oluşturmaktadır. Kaleler o zamanlar şehirlerin çevresini kuşatmakta idi. Antep şehrinde yerleşmenin kale ve çevresinde olduğu anlaşılmaktadır (Altınöz 1999: 138). Gaziantep kalesi, Alleben deresinin güney kenarında, yaklaşık 25-30m. yükseklikteki, kuzeyi ve kısmen kuzey-doğusu tabii kayalık olan bir tepeliğin üzerinde tıpkı bir omphalos, hamam tasının göbeği gibi, yüksekçe tepeliklerin çevrelediği, hafif eğimli bir düzlüğün ortasında yer almaktadır (Ergeç 2000: 269; Antep Kalesi hakkında geniş bilgi için bkz: Güzelhan 1959: 50-51). Tepelerle çevrili düz arazi üzerinde kurulu bulunan Antep şehrinin ilk çekirdeğini teşkil eden kale bugün Türktepe denilen yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Şehrin muhtemelen bu kale üzerinde gelişimini tamamladığı anlaşılmaktadır (Altınöz 1999: 139-140). 98/3 numaralı sicilde bir belgede Antep Kalesi (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 216-BN:1) ve yine Gaziantep'te bulunan Rum Kale isimleri (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 159) geçmektedir. Bugün Antep kalesi halen mevcuttur (http://tr.wikipedia.org/wiki/Gaziantep_Kalesi). Yine Rum Kale de bugün Gaziantep'te bulunmaktadır (Gaziantep İl Yıllığı 2002: 219).

4.4. Camiler

Özellikle Türk-İslâm şehircilik geleneğinin bir parçası olan mahallenin, bir mescid veya câmii etrafında şekillenmesi, şehrin kurulmasında ve gelişmesinde başlıca âmildir (Altınöz 2000: 317-319). 98/3 numaralı sicilde Gaziantep'teki camii isimleri olarak Kadı Kemaleddin ve Boyacı Camii'leri geçmektedir (98/3 No'lu Gaz. Şer. Sic.: 212-BN:1). Boyacı Camii bugün halen Gaziantep'te bulunmaktadır. (Gaziantep İl Yıllığı 2002: 221)

SONUÇ

98/3 numaralı Gaziantep Şer'îye Sicilindeki belgelerden Gaziantep'in sosyal durumu hakkında bilgi edinilmektedir. 1742-1743 yıllarında Gaziantep'te insanların mallarını vakfetmeleri

durumunun olduğunu görmekteyiz. Sicildeki bir belgeden Gaziantep'te bu dönemde köleliğin bulunduğu ve diğer bir belgeden ise bu dönemde zimmilerin Osmanlı Devleti'ne vergi ödedikleri anlaşılmaktadır.

Belgelere göre bu dönem birçok kişi ve aile lakapları, unvanlar kullanılmıştır. Sicilde geçen lakaplar kişilerin fizikî durumları, sağlık durumları ve meslekleri hakkında aydınlatıcı olmaktadır.

Ayrıca adı geçen sicilde 1742/1743 yıllarında Gaziantep'in hukukî durumu hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Belgelerden anlaşıldığına göre, o dönemin kanunlarına göre erkeğin, tek taraflı iradesiyle eşini belli lafızlar kullanarak derhal veya gelecekte belirttiği bir zaman itibarıyla boşama hakkı vardır. Bununla birlikte erkekte cinsî iktidarsızlık, akıl hastalığı veya bulaşıcı hastalıklar gibi evlilik hayatını çekilmez hale getiren sebeplerin varlığı halinde, kadının da o dönemde evliliğini sona erdirmesi için hâkime başvurma hakkı vardır. Ayrıca eşlerin şiddetli geçimsizlik nedeniyle karşılıklı rıza ile ayrılma hakları olduğu gibi o dönem erkekler İslâm Hukuku'na göre evlenmenin akdi anında veya devamı sırasında bazen de sona ermesi halinde eşlerine belirli bir mal veya para gibi ticârî değeri olan bir şey vermek zorunda tutulmuşlardır. Erkekler eşlerinin ve eşlerinden doğan çocuklarının nafakasını da temin etmekle mükelleflerdir. Döneme ait sicilden anlaşılmıştır ki erkekler o dönem eşlerinden ayrılırken onlara belirli bir miktar nafaka vererek ayrılmışlardır. Aile hukuku ile ilgili bütün bu uygulamaların günümüzde de uygulandığı görülmektedir.

Şer'îye sicilleri içinde tereke kayıtları önemli bir yer tutmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere tereke, vefat eden kimselerin geride bıraktıkları mallar anlamına gelmektedir. 98/3 numaralı sicilde de oldukça fazla tereke kaydına rastlanılmıştır. Sicildeki bu belgelerde kaydedildiğine göre ölen kişiler ölmeden önce eşlerine ve çocuklarına mallarını bırakmışlardır. Belgelerden anlaşılmaktadır ki yakınları olmayanlar da mallarını ya vakfetmişler, ya da hayır olarak dağıtılması için kişiler görevlendirmişlerdir. Bu belgelerden o dönem insanların ne sebeple öldükleri, bu kişilerin mal varlıkları hakkında bilgi edinilmiştir. 98/3 numaralı sicilde zimmilerle ilgili bir tane tereke belgesine rastlanılmıştır. Miras hukuku ile ilgili bu uygulamalar günümüzde de devam etmektedir.

Yine 98/3 numaralı sicilde Gaziantep'in ekonomisi hakkında bilgi edineceğimiz birçok belgeye rastlanılmıştır. Sicildeki belgelerden o dönem Gaziantep'teki tarım, ticâret ve hayvancılığa ait bilgi edinilmektedir. Bu belgeler o dönemin Mâlî hukuku açısından da aydınlatıcı olmaktadır.

Belgelere göre bu dönem insanlar mallarına zarar geldiğinde veya yaralandıklarında mahkemelere müracaat ederek haklarını arayabilmişlerdir.

Yine 98/3 numaralı sicildeki belgelerde geçen mahalle, köy ve cami isimleri de o döneme ait Gaziantep'teki yer adları hakkında aydınlatıcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet. (1993), *İslâm'da İnsan Hakları Beyannâmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- _____. (1988), *Şer'îye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C.I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Altunel, İbrahim. (2000), "Gaziantep ve Yöresi Halk Kültüründe Mahallî Fıkra Tipleri ve Bu Tiplere Bağlı Fıkra Örnekleri", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu* (22 Ekim 1999), Gaziantep, s. 337-340.
- AKTAN, Ali. (1998), "Kayseri Kadı Sicillerindeki Tereke Kayıtları Üzerinde Bâzı Değerlendirmeler (1738-1749)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17

- Nisan 1998), Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları no:3, Kayseri, s. 47-68.
- _____ (2000), “Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri’deki Gayrimüslim Tebaanın Durumu”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları no:4, Kayseri, s. 7-34.
- _____ (1995), *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmalar*, Osmanlılar İlim ve Arifan Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1997), “XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerinde Bulunan Köle ve Cariyelerle İlgili Bâzı Belgeler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları no:1, Kayseri, s. 13-21.
- ALTINÖZ, İsmail. (1999), “Dulkadir Eyaleti’nin Kuruluşunda Antep Şehri (XVI. Yüzyıl)”, *Cumhuriyet’in 75. Yılına Armağan Gaziantep*, Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, Gaziantep, s. 95-121.
- ARMAĞAN, Servet. (2001), *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, (4.baskı), Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ASLAN, Nasi. (1999), *İslâm Yargılama Hukukunda “Şühûdü’l-hâl” Jüri Osmanlı Devri Uygulaması*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- CİN, Halil; AKGÜNDÜZ, Ahmet. (1995), *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt 1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- CİN, Halil. (1988), *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, (2. Baskı), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- ÇAY, Abdülhaluk M.; KALAFAT, Yaşar. (1990), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuvay-ı Millîye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÇELİK, Kürşat. (2009), “565 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer’îye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi 1839-1840 (H. 1255-1256)”, *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı), Volume 4/3, Spring 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.694>, p. 550-582.
- ÇEKER, Orhan. (2006), *İslâm Hukukunda Akidler*, A.H.İ.Yayıncılık, İstanbul.
- DALGIN, Nihat. (2001), *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. (2005). *Osmanlıca Türkçe Lügat*, (22. Baskı), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ERGEÇ, Rifat. (2000), “Antep Kalesi ve Hamamı”, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, Gaziantep, s. 269-278.
- (2002), *Gaziantep İl Yıllığı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- GÜZELHAN, Mustafa. (1959), *Ayıntap Tarihinden Notlar*, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep.
- HALAÇ, Hicran Hanım. (2012), “1714-1715 Yılları Arasında Konya’daki Mahallelerin Konut Yayılımlarının 45 Numaralı Şerîye Sicil Defterindeki Menzil Satış Belgeleri Işığında

Çözümlemesi”, TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4-II, Aralık 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4191>, p. 1979-1991.

KARAMAN, Hayreddin. (1986), *Mukayeseli İslâm Hukuku I*, 1.Cilt, (3. Baskı), Nesil Yayınları, İstanbul.

_____ (1990), *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku 2 Hususi Hukuk*, (3. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul.

KOŞUM, Adnan. (2004), *İslâm Hukuk Doktrininde Yargı Hataları Önleyici Tedbirler ve Hatalardan Doğan Sorumluluk*, (1. Baskı), Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.

KAZICI, Ziya. (1985), *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

ÖZCAN, Ruhi. (1996), *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, Çağlayan Yayınları, İzmir.

ÖZDEĞER, Hüseyin. (1996), “Gaziantep”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII., Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, s. 466-475.

ÖZLÜ, Zeynel. (1999), *Gaziantep’in 120 No’lu Şer’iye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 1-464.

ÖZTÜRK, Ayhan. (1994), *Millî Mücadele’de Gaziantep*, Geçit Yayınları, Kayseri.

ÖZTÜRK, Said. (1995), *Askerî Kassama Ait On Yedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

SAK, İzzet. (2003), *19 Numaralı Gaziantep Şer’iye Sicili’ne Göre Mülk Satışları (1647-1648)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 1-245.

ŞEN, Mehmet Emin; SALTEKİN, Faruk. (2012), “Osmanlı Toplumunda Kadınların Mahkeme Önündeki Hukuk Mücadelesi: 235 No’lu Şeydişehir Şer’iye Sicil Defterine Göre”, TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3932>, p. 2793-2807.

ŞIVGIN, Hale. (1997), *19. Yüzyılda Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara.

TOK, Özen. (2008), “Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, (Fahrettin Kırzioğlu Armağanı), Volume 3/4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.391>, p. 788-805.

YALÇIN, Semih, TURAN, Mustafa, EKİNCİKLİ, Mustafa ve Diğerleri (2003), *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

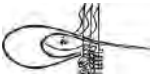
YÜCETÜRK, Zemzem. (2009), *98/3 Numaralı Gaziantep Şer’iye Sicili (H.1155/M.1742–1743) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, s. 1-251.

(1994), *Merkez İlçe ve Bağlı Köylerin Asgari m2 Birim Değer Cetveli*, Gaziantep-Şahinbey Belediye Başkanlığı.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Gaziantep_Kalesi

KIBRIS MESELESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ULUSLARARASI HALE GELME SEBEPLERİ*

Erdal AÇIKSES**

Ayhan CANKUT***

ÖZET

Kıbrıs meselesi kökeni, Kıbrıs'ı "Büyük Yunanistan'ın" sınırları içerisinde gösteren ilk "Megali İdea" haritasına dayanmaktadır.

Enosis, Rumlar tarafından Megali İdea hedefleri arasında olan Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması amaçlarını ifade etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Kıbrıs meselesi, Rum-Yunan ikilisinin izlediği Enosis politikası sonucu bu güne kadar süregelen ve giderek karmaşık bir hal almıştır.

Kıbrıs'ın 4 Haziran 1878 yılında geçici olarak İngilizlere devredilmesini emellerini gerçekleştirmek için fırsat olarak değerlendiren Kıbrıslı Rumlar, İngiliz yönetiminin hoşgörüsünden de yararlanarak Enosis faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.

Kıbrıs'ın düşman bir ülkenin elinde bulunması, ülkemizin bütün ikmal yollarının kapanması ve güvenliğinin tehlikeye girmesi demektir. Bu yüzden Türkiye Enosis tehlikesine karşı gerekli önlemleri almak zorundadır.

Kıbrıs meselesinin uluslararası hale gelmesinin başlıca sebebi, stratejik konumu nedeniyle, Akdeniz ticaretini elinde bulundurmayı ve Ortadoğu bölgesindeki zengin petrol kaynaklarını kontrol etmeyi amaçlayan büyük devletlerin ada üzerinde söz sahibi olma istekleridir.

Kıbrıs Rumları, 1 Ocak 1964'te 1960 Antlaşmalarını(Zürih ve Londra), tek yanlı olarak feshederek Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmışlardır. Barışı bozan ve cumhuriyeti yıkan Rumlardır. Böyle olmasına rağmen, bölgede emelleri olan büyük devletler Kıbrıs meselesinin çözümü yolunda Rum-Yunan ikilisinden yana tavır sergilemektedirler.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Megali İdea, Enosis, Akritas Planı, EOKA.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: eacikses@firat.edu.tr

*** Dr. El-mek: a.cankut@hotmail.com

HISTORICAL DEVELOPMENT OF CYPRUS PROBLEM ON BECOMING AN INTERNATIONAL ISSUE

ABSTRACT

The origin of the Cyprus problem is based on the first “Megali Idea” map, showing the Cyprus in “Great Greece” borders.

Enosis, by the Greek Cypriots, is used to refer the linkage of Cyprus to Greece as of the Megali Idea objectives. The Cyprus problem has reached today becoming increasingly complex as a result of Enosis policy followed by the Greek Cypriot-Greek coalition.

In June 4, 1878, Greek Cypriots accumulated Enosis. activities after the transfer of governance to the Great Britain while taking the advantage of the tolerance for Cypriots in the British government.

Cyprus, in the hands of an enemy country, puts at risk the security and closure of supply routes. Therefore Turkey has to take necessary precautions against the danger of Enosis.

The main reason for Cyprus problem, having an international aspect, is the desire of dominant countries to have a word on the island, for its strategic location to control rich oil resources in the Middle East and the trade lines in Mediterranean Sea.

Greek Cypriots dissolved 1960 Treaties (Zurich and London) and eliminated the Republic of Cyprus, unilaterally in January, 1st 1964. Greeks do disturbed the peace and the destroyed the republic. Despite that fact, the great powers having ambitions on the region put fort a Greek Cypriots-Greek coalition biased attitude in solving the Cyprus problem.

Key Words: Cyprus, Megali Idea, Enosis, Akritas Plan, EOKA.

Giriş

Kıbrıs meselesi çok uzun bir geçmişi olan, zor ve karmaşık bir sorundur. Bu yüzden 1950’li yıllardan itibaren Türkiye gündeminin başında yer alan bu mesele ne yazık ki hala çözülebilmüş değildir. Kıbrıs meselesi, Türk Yunan sorunlarının da başında yer almaktadır. Türkiye’de tüm kamu kurum ve kuruluşları ile fertlere kadar mal olan Kıbrıs, bu vasfıyla bütün Türk halkını ilgilendiren milli bir meseledir.

Rum-Yunan ikilisinin, “Enosis” emellerini halen sürdürüyor olmaları, Kıbrıs Türklerinin uluslar arası antlaşmalardan doğan haklarını tanımamaları, onlara uyguladığı ekonomik ambargo ve uluslar arası alanda uyguladığı yıkıcı propaganda ve meselenin çözümü hususunda sergilediği uzlaşmaz tutum, bu sorunun daha uzun süre devam edeceğini göstermektedir.

Yunanistan, Avrupalı büyük devletlerin ve ABD’nin desteğini alarak Kıbrıs’ı ilhak etmek istemektedir. Bu maksatla Avrupa Birliği (AB) üyeliğini baskı aracı olarak kullanmaktadır. Avrupalı devletler ise her zamanki taraflı tutumlarını bu konuda da değiştirmeyerek, Türkiye ile AB arasında sürdürülen üyelik müzakereleri kapsamında ön şart olarak ileri sürmektedir.

Kıbrıs, Doğu Akdeniz’i ve Ortadoğu’yu kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. Bu özelliği sebebiyle, Akdeniz ticaretini elinde bulundurmak ve Ortadoğu bölgesindeki zengin petrol

kaynaklarını kontrol etmek isteyen büyük devletler ada üzerinde söz sahibi olmayı amaçlamaktadırlar.¹ Bu durum da ada üzerinde güç mücadelesini beraberinde getirmektedir. Sorunun bunca zaman sürmesi ve halen çözüme kavuşturulamamış olması ve uluslar arası bir sorun haline gelmesinin başlıca sebebi bu mücadeledir.

Türkiye'nin ve Kıbrıs Türk halkının menfaatlerinin korunabilmesi ve meselenin hakkaniyetli bir çözüme kavuşturulması için Kıbrıs sorununun sebeplerinin doğru tahlil edilmesi gereklidir.

Kıbrıs meselesinin kökeni, Kıbrıs'ı “Büyük Yunanistan'ın” sınırları içerisinde gösteren ilk “Megali İdea” haritasına dayanmaktadır. Söz konusu harita 1791 yılında çizilmiş olup, 1796 yılında yayımlanmıştır. Megali İdea düşüncesi doğrultusunda gelişen Yunan milliyetçiliği Kıbrıslı Rumları da etkilemiştir. Bunun sonucunda, Mora isyanıyla eşzamanlı olarak Kıbrıslı Rumlar da 1821 yılında, Enosis maksatlı bir ayaklanma hazırlığına girişmişlerdir. Ancak bu girişimleri, dönemin Valisi Küçük Mehmet tarafından eyleme dönüşmeden tespit edilerek önlenmiştir.²

Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'da imzalanan anlaşma neticesinde adanın yönetimini geçici olarak İngiltere'ye devretmiştir.³ Bu durumu fırsat bilen Rumlar, bu tarihten itibaren faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. Giderek tırmanan Enosis hareketleri 1950'li yılların başında en üst seviyeye ulaşmıştır.

Kıbrıs meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için, kısaca Kıbrıs tarihinin incelenmesi, Megali İdea ile Enosis'in ne manaya geldiğinin iyi kavranması ve olayların bu çerçevede değerlendirilmesi uygun olacaktır. Ayrıca stratejik önemi nedeniyle bölgede emelleri olan dünyanın tüm büyük devletlerin de dikkatini çeken Kıbrıs'ın, Türkiye ve diğer devletler açısından neden önemli olduğunun ortaya konması da gereklidir.

1. Kısaca Kıbrıs Tarihi:

Kıbrıs, stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca sürekli el değiştirmiştir. Mısırlılar, Hititler, Akalar, Dorlar, Finikeliler, Asurlular, Persler, Romalılar, Araplar, Lüzinyanlar (Fransızlar), Cenevizliler, Venedikliler (İtalyanlar), Osmanlılar, İngilizler Kıbrıs'tan gelip geçmişlerdir.⁴ Bu tarihi süreç içerisinde başlıca 650-654 ve 685-689 tarihleri arasında Müslüman halifeler tarafından idare edilmiştir. Bu şekilde kısa fasılalarla idareler bazı kaynaklara göre 24 kez tekrarlanmıştır.⁵

Kıbrıs adasının Venedik korsanlarının denetiminde olması Akdeniz'de üstünlüğünü ortaya koymaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nu rahatsız etmiştir. Bu şartlar altında adanın fethinin zorunlu olduğuna inanan II. Sultan Selim'in fermanıyla 1 Temmuz 1570'de başlayan ilk çıkarma, 1 Ağustos 1571'de kesin sonucunu vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu 1571'de adayı aldığı zaman, Venedik yönetiminde olmasından dolayı Katolik dini egemendi. Ortodokslar büyük baskı altındaydılar. Bu nedenle Türklerin gelişi, en çok Ortodoksları sevindirmişti. Ayrıca Katolik ve Latin baskısından bunalmış olan diğer topluluklar da hoşnut olmuşlardır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan ada halkı da 16. yüzyıldaki yükselme döneminin olanaklarından ve Osmanlı sınırları içindeki düzenli yönetimden yararlanmışlardır.

¹ Levent Ayabakan, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Hayatı ve Kıbrıs Meselesi*, (Kafkas Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2007, s.1.

² Sabahattin İsmail, *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa, 2000, s.1-2.

³ Soyalp Tamçelik, *Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçiş (1878-1919)*, KKTC Cumhurbaşkanlığı Basımevi, Lefkoşa, 1997, s.17.

⁴ İsmail Bozkurt, “Kıbrıs'ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kısacasında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, Kısım 2, Ankara, 2001, s.9.

⁵ Erdal Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılaplarının Kıbrıs'ta Uygulanması*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.11.

Bir korsan adası olan Kıbrıs Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra hukuki, ekonomik ve kültürel olarak hem daha özgür, hem de daha düzenli bir yapıya kavuşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ünlü “vakıflar” yönetimi Kıbrıs'ta yerleştirilmiştir. Bu “Vakfiyeler”, arada bazı boşluklar olmasına karşın bugüne kadar süre gelmiştir. Adada Osmanlı İmparatorluğu döneminde, suyuolları, hanlar, köprüler, camiler, çeşmeler ve yeni yollar yapılmıştır. Bunların bir kısmı bugün de ayaktaadır. Osmanlı İmparatorluğu adanın refahına ve imarına katkıda bulunabilmek maksadıyla ilk aşamada birbirlerini tamamlayacak bir biçimde seçilen, demirciler, marangozlar, dericiler, terziler, kuyumcular, ayakkabıcılar, dokumacılar, hayvan, tahıl ve meyve yetiştiriciler, taş ustaları gibi değişik meslek guruplarına mensup 30.000 kişiyi Anadolu'dan göndererek düzenli bir biçimde adaya yerleştirmiştir.⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere ilk Kıbrıs Türkleri, Osmanlı İmparatorluğu tarafından adaya gönderilen çiftçiler ve zanaatkarlar olmuştur.⁷

Osmanlı idaresi altında Rumlar birçok haklara kavuştular. Ortodoks Kilisesi'nin, Latinlerin hâkimiyeti altındayken kaybettikleri yetkileri geri verilmiştir. Başpiskopos'a yerli halkın dini liderliği ve Rum halkının Etnark'ı, yani Osmanlı nezdinde siyasi temsilcisi olma hakkı tanınmıştır. Etnark, şikâyetlerini doğrudan Padişah'a yapabilmıştır. Bu durum Başpiskopos'u Osmanlı Valisi'nden sonra adanın ikinci politik ve nüfuzlu kişisi haline getirmiştir. Ayrıca Ortodoks Kilisesi'ne halktan vergi toplama hakkı verilmiştir. Bu hakkı kötüye kullanan Kilise fazla vergi toplayarak adanın en büyük toprak sahibi haline gelmiştir. Rumlar bir nevi özerklik olarak nitelendirilecek şekilde, kurallarını kendileri koyma, okullarını, kiliselerini, mezarlıklarını kendileri yönetme haklarına sahiptiler. Ayrıca evlenme boşanma gibi medeni kanun konularında da yetkili idiler. Divan'da Rumlara, Ermenilere, Maronitlere temsil hakkı tanındı. Verilen bu haklar neticesinde Rumlar adanın yönetiminde ilk kez söz sahibi olmuşlardır.⁸ Türk idaresi döneminde Ada Rumları kendilerine tanınan geniş haklar neticesinde mevcudiyetlerini korumanın yanında ekonomik, kültürel ve siyasi bakımdan da oldukça büyük gelişme kaydetmişlerdir.⁹

Kıbrıs'ta halkın barış içinde bir arada yaşadığı tek dönem Osmanlının adil yönetimi altında olduğu 307 yıllık süreçtir. Ancak bu huzur ve barışı ortamı ne yazık ki Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra uyguladığı yayılmacı ve hegemonyacı politika sonucu bozulmuştur. Mora isyanıyla eş zamanlı olarak kilisenin öncülüğünde Kıbrıs'ta da isyan hazırlığı başlamıştır.¹⁰

2. Yunan Yayılmacılığının Temeli Megali İdea

Megali İdea, Türkçe “Büyük Fikir” anlamına gelmektedir. Megali İdea, İstanbul başkent olmak üzere Girit, Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Ege Adaları, Batı Anadolu, Marmara ve çevresi, Kıbrıs, Trabzon ve civarına sahip, büyük bir Yunanistan'ı gerçekleştirme hayalidir. Bu hayale canla başla sarılan Yunanlılar, amaçları uğruna resmi ve gayri resmi birçok cemiyetler ve teşkilatlar kurmuşlardır. Bu cemiyet ve teşkilatların birçoğu, Megali İdea'nın kapsamına giren Türk topraklarının tamamına yayılarak sistemli bir mücadeleye başlamıştır.¹¹

Megali İdea, Andreas C. Michalopoulos tarafından şöyle tanımlanmıştır: “ *Gelecekte bir gün tüm Yunanlılar birleşecek ve büyük Yunanistan İmparatorluğu'nun İyonya'dan (Batı Anadolu) Trakya'yı, küçük Asya sahillerini ve İstanbul'u da içine almak üzere Karadeniz'e kadar uzayacağı*

⁶ Erol Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2000, s. 11–14.

⁷ Pierre Oberling, *Kıbrıs Faciası*, (Türkçeye Çeviren: Fahir Armaoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 3.

⁸ İ. Bozkurt, “Kıbrıs'ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kışkıncında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.9-10.

⁹ Güneş Şahin, *Tarih Çalışmalarına Kaynak Olarak Tercüman, Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet Gazetelerinde Kıbrıs Sorunu (1954-1974)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006, s. 4-5.

¹⁰ Sadi Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, Zembil Basım Yayın Limitet Şirketi, Ankara, 2003, s.25.

¹¹ S. Tamçelik, *Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçiş (1878-1919)*, s.67.

ümididir. Bu mağrur bir aydın fantezisi değil, bir vahşi ideal değil, bu yabancı bir ırkın hâkimiyetinden kurtularak hür olmak isteyen insanların sesidir.”¹²

Ortodoks kilisesine Osmanlı Devleti içinde çok geniş ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu sayede Megali İdea ülküsü, örgütlü bir şekilde yayılarak gelişebilmiştir. Kilise vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarılan Megali İdea ülküsü doğrultusunda yetişen Yunan aydınları, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak gayesini güden İngiltere, Rusya ve Fransa'nın destekleriyle faaliyetlerini etkili bir şekilde yürütme şansını bulmuşlardır.¹³

Megali İdea doğrultusunda en fazla çalışan ve 1791 yılında Bükreş'te bulunduğu sırada ilk Megali İdea haritasını çizerek yayınlayan Yunan tarihinin ünlü şairi ve ulusal kahramanı (1757-1798) Rigas Ferreros'dur. Müteakip dönemde 1796 yılında Viyana'da bastırılan harita Yunan yayımlarının temel belgesi haline gelmiştir.¹⁴ Bahse konu harita Yunanca konuşulan tüm topraklarda dağıtılmıştır. Bu haritada Balkanların büyük bölümü, Anadolu'nun yarısından fazlası, Ege adaları ile Girit, Rodos, Kıbrıs, Trakya ve İstanbul hep Yunan toprakları olarak gösterilmiştir. Rigas Ferreros, bu haritadaki hedeflere ulaşmak için bir ihtilal programı ve bir de anayasa hazırlamış ve bunları da 1797 yılında yayınlamıştır. Ona göre, Osmanlı topraklarını ve eskiden Yunanca konuşulan tüm yerleri kapsayacak olan bu devletin adı, “Helen Cumhuriyeti” ve resmi dili de Yunanca olarak belirlenmiştir.

Ancak şu var ki Helen Cumhuriyeti hayalleri kurulan 1798'lerde Yunanlı nüfusu ancak 150 bin kadardı. O dönemde sadece İstanbul'da yaşayan Türk nüfusu bu rakamın üzerindeydi. Hatta sadece Balkanlarda yaşayan Türk nüfusu 5 milyonun üzerinde idi.¹⁵ Ancak Hümanizm ve Rönesans hareketleriyle yaygınlaşan eski Yunanistan'ın Avrupa medeniyetlerine beşiklik ettiği görüşü sebebiyle Avrupa kamuoyu Yunan isyanının başarısını kendi idealleriyle özdeşleştirerek Antik Greklerin halefi varsaydıkları Rumları var güçleriyle desteklemekteydiler.¹⁶

Yunan isyanının desteklenmesinin diğer bir sebebi de İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirme gayesiydi. Böylelikle bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu yıpratılırken, diğer taraftan da kendi istekleri doğrultusunda Osmanlı üzerinde bir baskı oluşturarak sömürgeci emelleri doğrultusunda Yunanistan'ı bir araç olarak kullanıyorlardı.¹⁷ Bugün de hala Avrupalı devletler aynı tutumlarını AB'ye giriş sürecinde Kıbrıs meselesini baskı aracı olarak kullanmak suretiyle sürdürmektedirler.

3. Enosis ve Kıbrıs Meselesine Etkisi

Enosis, kelime anlamı olarak ilhak demektir. Rumlar tarafından Megali İdea hedefleri arasında olan Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması amaçlarını ifade etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Rumlar bu hayallerini bugün de hala sürdürmektedirler.¹⁸

Mora'da çıkan isyan Rumların Enosis ümitlerini filizlendirmiştir. Bu kapsamda Filiki Eterya'nın liderlerinden Konstantin Kanaris 19 Haziran 1821'de Kıbrıs'a gelmiş ve Kıbrıs Başpiskoposu Kiprianos liderliğinde ayaklanma hazırlığına girişilmiştir. Ayanni (Aydın) (Dağ Kazası) köyünden “Dimitri” adlı bir Rum tarafından bu hazırlığın valiye ihbarı neticesinde isyan

¹² Hasan Cicioğlu, “Türkiye ve KKTC'nin Coğrafi Bölge Üzerindeki Tarihi Önemi”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, Kısım 4, Ankara, 2001, s.28.

¹³ S. İsmail, *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, s.5.

¹⁴ F. Kürşat, M. Altan, S. Ege, *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, 1978, s.28-29

¹⁵ S. İsmail, *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, s. 6.

¹⁶ Zafer Çakmak, “Megali İdea'nın Ortaya Çıkışı ve Yunanistan'ın Genişleme Siyasetine Etkisi”, *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, (Elazığ, 16-17 Ekim 2003), Bildiriler, Elazığ, 2004, s.211.

¹⁷ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözümle mi?*, s.36.

¹⁸ Esat Fellahoğlu, *Baf'ta Direniş*, Dilhan Ofset., Lefkoşa, 1995, s.4.

başlamadan önlenmiştir.¹⁹ Asi Başpiskopos Kiprianos, Vali Küçük Mehmet Paşa tarafından yakalanmış ve idama mahkûm edilerek asılmıştır. Başlı örtülü büstü Lefkoşa’da Fenaromeni kilisesinde bulunmaktadır. Kıbrıs Yunanistan’a ilhak edilince Kiprianos’un heykeli dikilecektir.²⁰

Vali Küçük Mehmet Paşa tarafından ayaklanma girişiminde bulundukları gerekçesiyle sürgüne gönderilen bir kısım Papaz, 1821 sonlarında Roma’da toplanarak ilk “Enosis Bildirisi”ni yayımlamışlardır. Diğer taraftan Avrupalı devletlerin Krallarına çağrıda bulunarak, Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakı için yardım talebinde bulunmuşlardır.²¹ Yunanistan Enosis fikrini resmi olarak ilk kez 18 Ekim 1828 tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa’ya verdiği bir nota ile ortaya atmış ve Kıbrıs’ın ilhakını talep etmiştir.²²

Kıbrıs’ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngilizlere kiralanmasından sonra, Enosis faaliyetlerinin giderek yoğunlaştığı görülmektedir.

Kıbrıs Rumları Ada’nın İngiltere’nin eline geçmesini Enosis için bir aşama olarak değerlendirmiş, İngiliz yönetiminin hoşgörüsünden de yararlanarak Enosis faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Başpiskopos Sophoronios’un 22 Temmuz 1878’de, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley’e “*Yönetimin değişmesine sevindik, inanıyoruz ki Büyük Britanya Kıbrıs’ın anavatanı Yunanistan ile birleşmesine yardım edecektir.*”²³ şeklinde bir ifadede bulunması bu durumun bariz bir göstergesidir.

Bütün bu anlatılanlar ışığında diyebiliriz ki, Kıbrıs meselesi Rumların Enosis mücadelesi ile Türklerin Enosis’e karşı ölüm kalım mücadelesi şeklinde gelişmiştir ve meselenin başlangıcı da 1800’lü yıllara dayanmaktadır.

4. Giderek Artan Enosis Girişimleri ve Türklerin Tepkileri

Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde yenilgiye uğrayınca 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Anlaşması’nı imzalamak zorunda kalmış ve büyük toprak kayıplarına uğramıştır. Ayrıca bu anlaşma ile Rusya’nın, Bulgaristan’ı etki altına alarak tam bir Akdeniz devleti haline gelmesi İngiltere’yi korkutmuştur. Çünkü İngiltere’nin kontrolündeki Süveyş Kanalı’nın denetimini ve sömürgesi durumundaki Hindistan’a giden yolun kontrolünü güçleştiriyor ve Ortadoğu’daki emellerini tehdit ediyordu. İngiltere’nin bu anlaşmayı kabul etmesi beklenemezdi.²⁴

Osmanlı İmparatorluğunun ise Rus tehdidi karşısında İngiltere’nin desteğine ihtiyacı vardı. Bu şartlar altında 4 Haziran 1878 yılında İstanbul’da imzalanan “Kıbrıs Anlaşması” gereği adanın yönetimi yıllık “92 bin altın” tutarında kira karşılığı geçici olarak İngilizlere devredilmiştir.²⁵ Kıbrıs’ın öneminin farkında olan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit kendi el yazısıyla; “Hukuku şahaneme asla halel gelmemek şartı ile” kaydını yazarak antlaşmayı imzalamış, bununla da yetinmeyerek, İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Leyard’dan teminat mektubu almıştır.²⁶ Böylelikle ada üzerindeki Osmanlı mülkiyet hakkı sürmekle birlikte idare tamamıyla İngiltere’ye geçmiş ve maalesef 307 yıllık Osmanlı idaresi sona ermiştir.

¹⁹ İ. Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.10.

²⁰ H. Fikret Alasya, “Tarihi Perspektiften Kıbrıs Meselesi (Dün-Bugün-Yarın)”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara, 1990, s.231.

²¹ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.28.

²² Nazım Beratlı, *Kıbrıs’ta Ulusal Sorun*, Lefkoşa, 1991, s.45.

²³ S. İsmail, *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, s.23.

²⁴ S. Tamçelik, *Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Geçiş (1878-1919)*, s.6.

²⁵ İ. Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.11.

²⁶ H. F. Alasya, “Tarihi Perspektiften Kıbrıs Meselesi (Dün-Bugün-Yarın)”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, s.231. : Ergünöz Akçora, “Kıbrıs Türkünün Bağımsızlık Mücadelesi ve Rumların Türklerle Uyguladıkları Katliam”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, İstanbul, 2009, s.39. : Hürriyet Gazetesi, 29 Ağustos 1955.

Kıbrıs'ın yönetiminde meydana gelen bu değişiklik Enosis hedefleri doğrultusunda Rumlara zemin hazırlamış, Yunanistan'ın da yoğun tahrikleriyle ilhak faaliyetlerini hızlandırmaya başlayan Rumlar, Enosis taleplerini bıkmadan, usanmadan tekrarlayarak İngiliz yetkililer ve devlet adamlarını baskı altına almaya gayret etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer alması üzerine İngiltere, şartlı olarak girdiği adayı 5 Kasım 1914'de tek taraflı olarak ilhak etmiştir. İstiklal Harbi kazanıldıktan sonra imzalanan Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti, Kıbrıs'ın İngiliz mülkü olduğunu kabul etmiştir.²⁷

Ada'nın İngiliz Yönetimine girmesinin ardından 1878'den sonra, Rum ve İngiliz baskıları nedeniyle Kıbrıs'taki Türkler Anadolu'ya ve Londra başta olmak üzere diğer bölgelere göç etmişlerdir. İngilizlerin adaya gelmesinden üç yıl sonra 1881 yılında yapılan bir sayıma göre 45.458 Türk'e karşılık, 137.631 Rum bulunmaktaydı. Yani Türk nüfusu Rumların üçte birine düşmüştü. Diğer taraftan 1879 yılında hazırlanan bir rapora göre, adada bulunan 140 okuldan 76'sının Rum, 64'ünün de Türk olduğu belirlenmesine rağmen çok kısa bir süre sonra, 1881'de Rum okulları 94'e, 1901'de ise 238'e yükselmişti. Rum okullarındaki öğretmenler Yunanistan'dan gelmekte ve Enosis ile Megali-İdea fikri doğrultusunda eğitim vermekteydiler. Bunun yanında, Rum halkı içinde de Enosis maksatlı kışkırtmalar yapılmaktaydılar.²⁸

Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Harbi'nden çekildi. Rumlar, kesin çözüm maksadıyla düzenlenecek Paris Barış Konferansı'nı Enosis amaçları doğrultusunda bir fırsat olarak görüyorlardı. İngiltere'nin 1915'te Yunanistan'a verdiği söze dayanarak Kıbrıs Başpiskoposu Cyril-III başkanlığında bir heyet Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını talep etmek maksadıyla 5 Aralık 1918 tarihinde Londra ya hareket etti.²⁹ Ancak bu talepleri kabul edilmedi.

Kurtuluş Savaşı sonrasında 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nın 16, 20 ve 21. maddeleri gereği Kıbrıs İngiltere'ye resmen bırakılmıştır.³⁰ Lozan Antlaşması'nın 20. maddesine göre adadaki Türk halkının Türk veya İngiliz vatandaşlıklarından birini seçmesi gerekmektedir. Türk vatandaşlığını seçenler yıllarca Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu göçler sonucunda 2000 yılı verilerine göre Türkiye'de 235.000, İngiltere'de 120.000, Avustralya'da 40.000, Amerika ve Kanada'da 17.000 Kıbrıslı Türk bulunduğu görülmektedir.³¹

Bu esnada Rum Ortodoks Kilisesi'nin önderliğinde ve kışkırtmalarıyla Enosis çabalarını düzenli bir biçimde yürüten Rumlar ilk etapta adadaki İngiliz yönetimini hedef almışlar, Lozan Antlaşması'ndan sonra 1959'a kadar süren dönemde adanın statüsünü değiştirmek için girişimlerini sürdürmüştür. Zira o tarihlerde İngiltere sömürge yönetimini sürdürme eğilimde idi. Bu süreçte İngiliz yönetiminin 11 Ağustos 1931'de yürürlüğe koyduğu gümrük yasalarını bahane eden Rumlar, Papaz Nikodimos'un önderliğinde ve Yunan Konsolosu Kiru'nun tahrik ve teşvikleriyle 21 Ekim 1931 tarihinde Enosis için ayaklanmışlardır. Yunan bayrağı açan ve Yunan Marşı söyleyen beş bin kişilik bir isyancı grubu vali konağını ateşe vermiştir. Nikodimos Enosis'i ilan ederek adanın Yunanistan'a bağlandığını açıklamıştır. İsyan güçlkle bastırılabilmiştir.³²

²⁷ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.26-27.

²⁸ S. İsmail, *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, s.23-24.

²⁹ Ali Galip Alçıtepe, "Meclis-i Milli'nin Kıbrıs Türk Millî Mücadele Tarihi'ndeki Yeri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Manisa, 2003, s.3.

³⁰ Ulvi Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.25.

³¹ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s. 16.

³² Sabahattin İsmail, *Kıbrıs'ta Yunan Sorunu (1821-2000)*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa, s.44-45. : E. Akçora, "Kıbrıs Türkünün Bağımsızlık Mücadelesi ve Rumların Türklere Uyguladıkları Katliamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, s.41.

Yunan ve Rum ikilisinin 1931 yılından itibaren giderek artan Enosis faaliyetleri neticesinde İngiltere'nin Kıbrıs politikasında değişiklik meydana gelmiş ve ada yönetimine kimin hâkim olacağı tartışmaları başlamıştır. Bütün bu yaşananlara ve tartışmalara rağmen, 1950'li yıllara gelindiğinde Türkiye'de politik olarak İngiltere'nin Kıbrıs'ı terk etmeyeceği düşüncesi hâkim olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak kamuoyuna, “*Kıbrıs meselesi diye mesele yoktur.*” şeklinde demeç vermiştir. Aynı yıl yapılan seçimlerden sonra iktidarı devralan Demokrat Parti'nin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de, aynı tarzda Türkiye'nin bir Kıbrıs melesinin mevcut olmadığını ifade etmiştir.³³

İngiliz yönetimi döneminde Türkler ekonomik, siyasal ve kültürel olarak ezilen taraf olmuştur. Buna karşılık Rumlar ve Ortodoks kilisesi, İngiltere'nin hoşgörüsü ile sürekli gelişmiştir. 1878'den İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemde; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs Türklerine gereken desteği vermemesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bu dönemde yeterli etkin rolü oynayamaması, Kıbrıs Türklerinin, İngilizlerin, Rumların ve Ortodoks kilisesinin baskısı altında kalmalarına neden olmuştur. Türkler, bütün baskılara ve desteksiz kalmalarına rağmen haklarını ve varlıklarını koruma konusunda direnç göstermişlerdir. Hatta Türkiye Cumhuriyeti'nden kendilerine herhangi bir telkin yapılmamasına rağmen Atatürk devrimlerini Kıbrıs'a taşıyarak sahiplenmişlerdir.³⁴

Makarios ve Yunanistan, Enosis'i miting ve muhtıralarla gerçekleştiremeyeceklerini anlayınca, terör yolu ile hedeflerine ulaşmak amacıyla bir yeraltı örgütü kurmaya karar vermişlerdir.³⁵ Rumlar tarafından adayı Türklerden temizlemek ve Enosis'i gerçekleştirmek maksadıyla EOKA adında bir terör örgütü kurulmuştur. Bu eli kanlı örgüt 1 Nisan 1955 tarihinde resmen sahneye çıkarak bir asker olan Grivas'ın başkanlığında eylemlerine başlamıştır. Bu eylemlerde en önemli hedef ise Kıbrıs Türkleri idi. Rumların saldırıları Türklerin adadaki durumunu daha da zorlaştırmıştı. Rumların Enosis girişimleri karşısında Türkiye tepkisiz kalamazdı. Bu yüzden tepkisel olarak gençlik örgütleri başta olmak üzere kamuoyu Kıbrıs Türklerine destek vermeye başlamıştı.³⁶

EOKA 21 Haziran 1955'den itibaren Türklerle saldırılara başlamış, Türkler ise bu saldırılar karşısında ilk toplu tepkilerini 6-7 Haziran 1956 olayları ile göstermiş ve iki halk arasındaki gerginlik oldukça tırmanmıştı. Bu arada Türkiye'nin ilhaka kararlı karşı çıkışı neticesinde ABD ve Yunanistan başka seçenekler aramaya yönelmiş ve “Taksim” fikri, bu arayışların bir sonucu olarak telaffuz edilmeye başlanmıştı.³⁷

EOKA'nın eylemlere başlayarak Türkleri hedef alması üzerine Türkiye'nin Kıbrıs politikasında değişiklik olmuş, 23 Ağustos 1955'de İngiltere Büyükelçisine bir nota vererek, Türklerin can ve mal güvenliklerinin korunmasını istemiştir. Londra konferansları süreci bu notadan sonra başlamıştır. Dönemin Başbakanı Menderes'in, Londra'ya yola çıkmalarından önce beraberindeki heyete, “*Türkiye'nin Kıbrıs statükosunda (mevcut durum)bugün için ve hatta yarın için bu memleket aleyhine olabilecek bir değişikliğe katıyen tahammülü yoktur. Kıbrıs Anadolu'nun devamından ibarettir ve güvenliğinin esaslı noktalarından biridir. Kıbrıs'ın bugünkü durumunda bir değişiklik söz konusu olursa uygun bir çözüm bulunması gerekecektir. Bu da Kıbrıs'ın Türkiye'ye iadesinden başka bir şey değildir.*” talimatını vermesi Türkiye'nin o günlerdeki Kıbrıs'a bakış açısını yansıtmaktadır. Ayrıca, Londra Konferansı'nın toplandığı tarihte Kıbrıs topraklarının yüzde 60'ının Türklerle ait olduğunu belirtmekte de fayda vardır.³⁸

³³ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.27.

³⁴ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.16-17.

³⁵ S. İsmail, *Kıbrıs'ta Yunan Sorunu (1821-2000)*, s.69.

³⁶ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.25-26.

³⁷ Sabahattin İsmail, *İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavgaları*, Kıbrıs Türk Mücahitleri Derneği Yayınları, Lefkoşa, Eylül 1997, s.361.

³⁸ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.27-29.

Önceleri, “adayı eski sahibine teslimden” bahseden İngiltere ise, Kıbrıs’ın Türkiye ile Yunanistan arasında taksim edilmesi tezini savunmaya başlamıştır.³⁹ Londra Konferansı her üç devletin farklı görüşlere sahip olmaları nedeniyle uzlaştırmacı bir sonuca varamadan 7 Eylül 1955’de dağılmıştır. Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarının Kıbrıs’ta yapmış olduğu kışkırtmalar, Türklere yönelik tedhiş hareketleri, Yunan basının Türkiye’ye karşı devamlı aleyhtarlığı, Türk halkı üzerinde olumsuz etki yapmış, tansiyon oldukça yükselmiştir. Bu gergin ortamda 6 Eylül öğleden sonra, Atatürk’ün Selanik’te doğduğu eve ve Türk Konsolosluk binasına bomba atıldığı haberinin İstanbul’a ulaşması 6-7 Eylül olaylarının başlamasına neden olmuştur. Rumlar aleyhine yapılan gösteriler taşkınlığa dönüşmüş ve Rumlara ait işyerleri saldırılara uğramıştır. Aynı mahiyette olaylar İzmir’de de meydana gelmiştir.⁴⁰

Kıbrıs’ta Rumların korkutma ve yıldırma hareketleri 1956 yılının başından itibaren giderek şiddetini artırmıştır. Bu durum, İngiltere’nin adaya muhtariyet verilmesi fikrine yanaşmasına neden olmuştur. İngiltere, diğer taraftan adanın taksiminin de çözüm yolu olarak ele alınabileceğini dile getirmiş, bundan sonra Türk Hükümeti taksim tezini ısrarla savunmaya başlamıştır.⁴¹

29 Aralık 1956’da TBMM’de bir konuşma yapan Menderes özetle, “Mevcut koşullarda Türk halkı ile Türkiye’nin çıkarlarını koruyacak en iyi çözümün Taksim olduğunu, Kıbrıs’ın Türkiye için herhangi bir tehdit sahası olmaktan çıkacağını ” belirtmiştir.⁴²

Kıbrıs’ta EOKA Türklere karşı saldırılarını yoğunlaştırırken, Türk halkı kendi içindeki direnme hissini küçük bölgesel direnme örgütleri meydana getirerek dışa vurmuş, Volkan ve Kara Çete, 9 Eylül Cephesi gibi isimler vererek oluşturduğu bu yerel direniş örgütleri ile Rumların saldırılarına karşılık vermiştir.⁴³

Bu küçük direniş örgütlerinin, ada genelinde örgütlenen ve Yunanistan tarafından maddi ve manevi her türlü desteği gören EOKA’ya karşı Türk halkını gerektiği gibi koruyamayacağı aşıkardı. Daha geniş ve ada çapında örgütlenecek, bilimsel esaslara göre teşkilatlandırılacak yeni bir direniş örgütüne ihtiyaç vardı. EOKA terörüne aynı kararlılıkla cevap verecek Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) bu gereklilik sonucu kurulmuştur. Temelleri 27 Kasım 1957’de Rauf Denktaş, Burhan Nalbantoğlu ve Kemal Tanrısevdi tarafından atılan TMT Türkiye Cumhuriyeti’nin desteğiyle 1 Ağustos 1958 tarihinde resmen kurulmuştur.⁴⁴

TMT, Rumların EOKA vasıtasıyla gerçekleştirdiği silahlı saldırılarına karşı ada Türklerini korumak ve Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakını engellemek amacı ile tamamıyla savunma içgüdüleriyle kurulmuştur. TMT bu amaçla Türkiye’den silah getirerek gençleri eğitmiş ve tüm köylerde savunma gurupları oluşturmuştur.⁴⁵

Rumların “ENOSİS” tezlerine ve girişimlerine karşılık Kıbrıs Türkleri “taksim” tezini ortaya koymuşlardır. Adada artık, Rumların arkasındaki Yunanistan’a karşılık Kıbrıs Türk halkının arkasında Türkiye kendisini göstermeye başlamıştır.⁴⁶

Kıbrıs uyuşmazlığı 1957 yılında iki defa BM’de görüşülmüştür.⁴⁷ Bu tarihten itibaren Kıbrıs sorunu uluslar arası bir konu haline gelmiş ve BM’nin gündemine girmiştir.

³⁹ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.29.

⁴⁰ Fahir H. Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, Ankara, 1963, s.152-158.

⁴¹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987, s.532.

⁴² Halkın Sesi, 30 Aralık 1956. : E. Akçora, “Kıbrıs Türkünün Bağımsızlık Mücadelesi ve Rumların Türklere Uyguladıkları Katliam”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, s.44.

⁴³ E. Fellahoğlu, *Baf’ta Direniş*, s.8.

⁴⁴ E. Fellahoğlu, *Baf’ta Direniş*, s.9.

⁴⁵ S. İsmail, *İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavgaları*, s.364.

⁴⁶ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.26.

5. Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Yaşanan Gelişmeler

Kıbrıs’ta 1958 yazında Türk-Rum çatışmasının iyice alevlenmiş, bundan sonra yapılan girişimler neticesinde, Kıbrıs sorununa bir çözüm üretilmesi maksadıyla Yunanistan ve Türkiye Başbakanları 5-11 Şubat tarihleri arasında Zürih’de görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerde iki Başbakan Kıbrıs’ın milletlerarası statüsünün ve anayasasının dayanacağı prensipler üzerinde anlaşmaya varmışlardır.⁴⁸

Zürih’de iki devlet arasında varılan antlaşmalar, 19 Şubat 1959’da Londra’da Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ile Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarının temsilcileri tarafından imza edilmiştir.⁴⁹ Kıbrıs Türk ve Rum temsilcilerinin, eşit statüde “iki kurucu ortak” olarak antlaşmalara imza atmış olmaları önem arz etmektedir.

Zürih ve Londra antlaşmaları neticesinde, 16 Ağustos 1960’ta, iki halkın kurucu olarak egemenliğinde ve yönetiminde iki toplumlu konfederal nitelikleri de olan fonksiyonel federatif Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu. Kurulan Türk ve Rum ulusal yönelimleri (Anayasa’daki tabiriyle Cemaat Meclisleri), din, eğitim, kültür, sosyal hizmetler, kişi hukuku bakımından yetkili ve egemen sayılıyordu. Parlamento, hükümet, kamu yönetimi, polis ve jandarmanın yapılanmasında Rumlar %70 – Türkler %30, orduda ise Rumlar %60 - Türkler %40 oranlarında yer alıyordu.⁵⁰

Makarios ve Rumlar, Kıbrıs Cumhuriyeti’ni bizzat Makarios’un defalarca dile getirdiği gibi “Enosis için bir sıçrama tahtası” olarak gördüğünden Kıbrıs Cumhuriyeti ancak 3 yıl yaşayabilmiştir.⁵¹ 1963 Noel’inde Türkleri imha etmek ve Kıbrıs’tan kaçmaya zorlamak maksadıyla Rumlar Türklere ateşli silahlarla saldırıya başlamışlardır. Adanın değişik bölgelerinde saldırılar sürmüş, Türk milletvekilleri, kamu yöneticileri silâh zoru ile görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Radyo Rumlar tarafından işgal edilmiştir. Rumlar, Türklere karşı toplu ve düzenli bir biçimde saldırıya geçmişlerdir. Bu eylemler, önceden hazırlanmış olan bir plan içinde (Akritas Planı)⁵² yürütülmüştür.

Kıbrıs’taki bu gelişmeler üzerine Türkiye, 23 Aralık 1963’te İngiltere ve Yunanistan hükümetleri nezdinde saldırıların önlenmesi için harekete geçti ve bu girişim sonucu üç ülke ortak bir bildiri yayınladılar. Ancak bu çağrıya rağmen saldırılar durmadı. Kıbrıs Türklerini yok etmek amacıyla başlatılan bu olaylar tarihe “Kanlı Noel Olayları” olarak geçmiştir.⁵³

Lefkoşa’da Rumlar 24 Aralık 1963 gecesi Türklere saldırarak 24 Türk’ü şehit ettiler ve 40 Türk’ü de yaraladılar. Katliamı durdurmak amacıyla Türk jetleri 25 Aralık gecesi Lefkoşa üzerinde uçmaya başladı. Türk Alayı da karargâhından çıkarak Lefkoşa’nın Türk kesimini korumaya aldı. Türkiye garantör ülke olarak İngiltere ve Yunanistan’a çözüm için başvurdu. Üç devlet önce ortak bir kuvvetle Lefkoşa’daki çarpışmaları durdurmak maksadıyla iki taraf arsına girdi (Yeşil Hat). Ayrıca İngiltere’nin teklifi üzerine Türkiye, Yunanistan ile Türk ve Rum toplumlarının temsilcileriyle 15

⁴⁷ A. Suat Bilge, “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türkiye Sovyetler Birliği Münasebetleri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt 1, Ankara, 1987, s.353.

⁴⁸ A.S. Bilge, “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türkiye Sovyetler Birliği Münasebetleri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.366.

⁴⁹ F. Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, s.533.

⁵⁰ İ. Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.14.

⁵¹ İ. Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.15.

⁵² Akritas Planı; Cumhurbaşkanı Makarios’un direktifleri ile “AKRİTAS” kod adlı İç İşleri Bakanı Yorgacis tarafından uygulanan bu plan, EOKA tedhiş örgütü kullanılarak Türklerin topluca imha edilmesi amacıyla yapılan tedhiş planıdır. Bkz. KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi belgeleri, *Akritas Örgütü ve Planları* (Rumların Kıbrıs Türklerini Yok Etme Girişimlerinin Ana Belgesi), KKTC Enformasyon Dairesi Yayını, Referans No. 4179, Kutu No. 120.

⁵³ Rüstem Haliloğlu, *Atina İle Lefkoşe Arasındaki Savaşın İçyüzü (1960-1974)*, Ankara, 1990, s.9.

Ocak 1964'te Londra'da bir konferans toplandı. Düzenlenen konferans 21 Ocak 1964'de bir sonuç alınamadan dağıldı.⁵⁴

Cumhuriyeti oluşturan bütün yasal ve anayasal kurumlar ortadan kalkmış, Kıbrıs Cumhuriyeti fiilen son bulmuştu. Çünkü Rum yönetimi silâh zoru ile bu kurumları ya ortadan kaldırmış, ya da işlemez duruma sokmuştu. Makarios 1960 Antlaşmalarını, tek yanlı olarak feshettiğini açıkladı.⁵⁵

Zorlu bir süreçten sonra güçlkle kurulan cumhuriyet bizzat Rumlar tarafından yıkılmıştır. Bu önemle hatırlanması gereken bir husustur. Çünkü Rum tarafı bir taraftan uzlaşmaz tutumunu sürdürürken, sanki kurulan cumhuriyetin yıkılmasının sorumlusu kendisi değilmişçesine Türkleri anlamaya yanaşmayan tarafmış gibi göstermeye çalışmaktadır. Maalesef Rumların bu tutumu uluslararası kamuoyunda da destek bulmaktadır.

6. Kıbrıs'ın Stratejik Önemi

Kıbrıs'ın mesele olarak uluslararası hale gelmesi ve dünya kamuoyunu meşgul etmesinin sebeplerini anlayabilmek için stratejik öneminin ortaya konması gerekmektedir.

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'in en büyük, Sicilya ve Sardunya'dan sonra 3572 mil kare yüzölçümüyle Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır. Türkiye'ye 40 mil uzaklıktadır.⁵⁶ Ada çok eski ve çok zengin bir tarihe sahiptir. Adanın 3'üncü zamanda İskenderun bölgesinden ayrılarak zaman içerisinde şu anki konumuna yerleştiği değerlendirilmektedir. Adaya adını veren zengin bakır madeni yataklarından dolayı ekonomik, Suriye, Mısır ve Anadolu kıyıları arasındaki konumu itibariyle de coğrafi açıdan, daha ilk çağlardan itibaren büyük önem kazanmıştır. Jeopolitik durumundan dolayı Kıbrıs, tarih boyunca, Anadolu için önemli bir yer niteliğinde olmuş, Anadolu, Suriye ile Mısır arasında askeri ve ticari bir üs olarak kullanılmıştır.⁵⁷

Kıbrıs, Türkiye'den 70 km, Suriye'den 100 km, Lübnan'dan 200 km, İsrail'den 304 km, Mısır'dan 384 km ve en uzak komşusu olan Yunanistan'dan 800 km genişliğinde denizlerle ayrılmaktadır. Kıbrıs adasının 9251 km² olan yüzölçümünün günümüzdeki dağılımı şöyledir:

- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC): 3155 km² (ada yüz ölçümünün % 34'ü)
- Güney Kıbrıs Rum Bölgesi: 5568 km² (ada yüz ölçümünün % 60,1'i),
- İngiliz üsleri: 278 km² (ada yüz ölçümünün % 3'ü),
- Barış Gücü kontrolündeki ara bölge: 250 km²(ada yüz ölçümünün % 2,7'si).⁵⁸

Kıbrıs, bütün hâkimiyet teorileri içinde yer almaktadır. Stratejik hedeftir ve birçok stratejik hedefi kontrol etmektedir. Kıbrıs'ın genel olarak stratejik açıdan önemini şöyle ifade edebiliriz:

- Ortadoğu petrolünün ulaşım yollarına egemendir.
- Ortadoğu'dan Afrika'ya uzanan eksenini kontrol eder. Anadolu, Ortadoğu ve Süveyş Kanalı eksenini kontrol altında tutabilir.
- Süveyş Kanalı'nda Hint Pasifik Okyanusu'na uzanan deniz yollarını kontrol edebilecek noktadadır.

⁵⁴ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1980*, s.786.

⁵⁵ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.41.

⁵⁶ A.S. Bilge, “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türkiye Sovyetler Birliği Münasebetleri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.337.

⁵⁷ S. Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, s.25.

⁵⁸ E. Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılaplarının Kıbrıs'ta Uygulanması*, s.3-4.

ç. Hava hâkimiyeti teorisine göre, hava gücünün her istikamete yönlendirilmesinde önemli bir stratejik platformdur. Bu niteliği ile sabit uçak gemisi olarak da nitelendirilir.

d. Ortadoğu’da petrol nedeniyle çıkabilecek savaşta depo görevini üstlenecek bir konumdadır.

e. Adaya sahip olan, Ortadoğu devletleri üzerinde saygınlık sahibi olur.⁵⁹

6.1. Türkiye Açısından Stratejik Önemi

Doğu Akdeniz’de doğal bir “uçak gemisi”⁶⁰ olan Kıbrıs adasının özellikle Türkiye açısından stratejik önemi özetle şu şekildedir:

a. Güneyden Türkiye’nin coğrafi güvenliğini sağlar. Düşman eline geçerse Türkiye’nin güney kıyıları tehdit altına girer.

b. Türkiye’nin derinliklerine tesir edebilecek hava ve deniz üssü karakterindedir.

c. Türkiye’nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleriyle olan deniz ticaret yollarını kontrol altında bulundurur. Söz konusu deniz ticaretini kolaylaştırır veya güçleştirir.

ç. Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de etkinliğini korur.⁶¹

Belirtilen bu hususları iyi değerlendiren Yunanistan, Kıbrıs’ta ENOSİS emelini gerçekleştirerek Kıbrıs’ı ele geçirmeyi müteakip ülkemizi güneyden kuşatarak jeostratejik bir avantaj elde etmeye çalışmaktadır.⁶²

Kıbrıs Anadolu için atlama taşı ve güvenliği için çok önemlidir. Türkiye sahilleri Edremit körfezinden Kaş Burnu’na kadar Yunanistan’ın stratejik işgali altındadır. Ege Denizi’nde Yunanistan’a verilen adalarla kuşatılmış bulunan Türkiye’nin, açık olan sahil kapısı güneydedir. Bu sahillerin karşısında ise Kıbrıs bulunmaktadır. KKTC fiilen ve hukuken sona ererse Türkiye’nin açık denizlerle irtibatı kesilir ve kuşatma tamamlanmış olur.⁶³

Ulu önderimiz Mustafa Kemal Atatürk, güney sahillerinde bir tatbikatı izlemekte olduğu esnada konunun önemine dikkat çekmek maksadıyla, çevresinde topladığı kurmaylarına; *Türkiye’nin yeniden işgal edildiğini ve Türk Kuvvetlerinin sadece bu bölgede mukavemet ettiğini farz edelim. İkmal yollarımız ve imkânlarımız nelerdir?*” sorusunu sorar. Subayların ileri sürdüğü birçok görüş ve düşünceleri sabırla dinleyen Atatürk, elini haritaya uzatarak Kıbrıs’ı işaret eder ve *“Efendiler, Kıbrıs düşman elinde bulunduğu sürece, bu bölgenin ikmal yolları tıkanmıştır. Kıbrıs’a dikkat ediniz. Bu ada bizim için çok önemlidir”* şeklinde düşüncesini ifade eder.⁶⁴ Bu açıklamalar ışığında görülmektedir ki, eğer Kıbrıs düşman bir ülkenin elinde bulunacak olursa, ülkemizin bütün ikmal yolları kapanacak ve güvenliği tehlikeye girecektir. Bu durum asla kabul edilemez.

Kafkasya, Orta Asya ve Hazar bölgesinde üretilen petrol ile doğal gaz boru hatları vasıtasıyla İskenderun körfezine getirilerek buradan dünyaya pazarlanmaktadır. Aynı şekilde Irak petrolü de aynı noktadan dünyaya pazarlanmaktadır. Bu durum bölgeden yapılan enerji ticaretinin güvenliğinin sağlanması açısından adanın önemini göstermektedir.

⁵⁹ İ. Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, s.9.

⁶⁰ M. Necati Özfatı, “KKTC’de Bizans Oyunu”, *Yeni Kuvayı Milliye*, Nisan 2003, Sayı 7, s.22.

⁶¹ E. Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılâplarının Kıbrıs’ta Uygulanması*, s.6.

⁶² E. Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılâplarının Kıbrıs’ta Uygulanması*, s.5.

⁶³ M. N. Özfatı, “KKTC’de Bizans Oyunu”, *Yeni Kuvayı Milliye*, s.22.

⁶⁴ Yakan Cumalıoğlu, “Kıbrıs Türklerinin Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, Ankara, 2001, Kısım 3, s.20. : E. Akçora, “Kıbrıs Türkünün Bağımsızlık Mücadelesi ve Rumların Türklere Uyguladıkları Katliam”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, s.36.

Diğer taraftan küresel ısınma nedeniyle giderek daha önemli bir hal teşkil eden su kaynakları bakımından güney sahillerimizden denize dökülen sularımızın yükleme istasyonları aracılığıyla Orta Doğu ülkeleri ve Kıbrıs'a aktarılma projeleri bu bölgenin önemini arttırmaktadır. Ayrıca İskenderun ve Mersin limanları Türkiye'nin dış ticaretinde oldukça önemli bir konuma sahiptir.

Kıbrıs, Türkiye için tarihî yönden de çok önemlidir. Atalarımız Kıbrıs'ı, 1571 yılında 80.000 şehit pahasına almışlardır.

1878 tarihine kadar üç yüz yıldan çok Kıbrıs'ta egemen olan Türkler, yerli halka çok iyi davranmışlar, özgürlük ve adalet getirmişlerdir. Türkler Kıbrıs'ta bayındırlık işlerine de çok önem vermişler ve bu nedenle de pek çok eser yapmışlardır. O kadar ki, Kıbrıs bugün, çok sayıda Türk eseri ile "Türk karakterini" korumaktadır. Ayrıca Kıbrıs'ın, ekonomik yönden de Türkiye ile sıkı bir bağlantısı vardır. Kıbrıs, tarihî-coğrafi, stratejik ve ekonomik yönlerden Anadolu'ya bağlıdır ve bir bütün oluşturmaktadır.⁶⁵ Bütün bu anlatılanlar, kıyılarımızdan sadece 70 km. uzakta olan Kıbrıs'ın Türkiye için stratejik değerinin ne kadar büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeplerden dolayı Türkiye'nin Enosis tehlikesi karşısında sessiz kalamayacağı aşikârdır.

6.2. İngiltere Açısından Stratejik Önemi

İngiltere için Kıbrıs'ın önemi başka yöndedir. İngiltere, tarih boyunca deniz yolları üzerindeki jeostratejik önemi olan yerleri, elinde askerî üs olarak bulundurmak istemiştir. Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Süveyş, Aden, Bahreyn Adaları, Singapur ve Sund Boğazı, Macellan Boğazı karşısında Falkland Adaları vb. yerleri bu nedenle işgal etmiştir. İngiltere, Zürih ve Londra Antlaşmaları gereği adada 158,4 km²lik askerî üs (Dikelya ve Ağrotur Üsleri) bulundurmaktadır.

Geçmişte Kıbrıs'ın, İngiltere için ekonomik yönden de büyük önemi vardı. Çünkü İngiltere, Uzak Doğu ve Orta Doğu ticaretine buradan bağlantı kuruyordu. Fakat bugün artık Kıbrıs, İngiltere için büyük ölçüde askerî yönden önem taşımaktadır.⁶⁶

Kıbrıs'ın stratejik konumunun farkında olan İngiltere, tüm politikalarını bölgede stratejik üstünlük kurmak amacıyla yönelik olarak yürütmektedirler. İngiliz Amirali Lord John Hay'ın, Kıbrıs'ı, "*bir deniz üssü olarak elde edilebilecek en iyi yer*" olarak nitelendirmesi ve İngiliz devlet adamı Beaconsfield'in, Kraliçe Victoria'ya Kıbrıs'ın, "*Ön Asya'nın Anahtarı*" olduğunu ifade etmesi İngiltere'nin Kıbrıs'a bakış açısının çarpıcı göstergeleridir.⁶⁷

6.3. Yunanistan Açısından Stratejik Önemi

Kıbrıs'ın coğrafi konumu itibarıyla Yunanistan'ın kendi güvenliği açısından önemi vardır. Yunanistan'ın Kıbrıs'la ilgisi öncelikle "Megali İdea"nın gerçekleştirilmesi ve Kıbrıs Rumları ile ilgilidir. Ancak, Kıbrıs adası tarihin hiçbir döneminde Yunanlılara ait olmamıştır.

Bugün Kıbrıs'ta bulunan Rumlar, Yunanlı değildirler. Bunlar, pek çok yabancı tarihçinin ve de siyasetçinin de kabul ettikleri gibi, Kıbrıs'ı tarih boyunca işgal etmiş bulunan ulusların kalıntılarıdır. Bunlara, soyu soppu belli olmadığı için levanten de denilmektedir.

Kıbrıs, Yunanistan'a 800 km uzaklıkta bulunmaktadır. İngiliz devlet adamlarından Sör Winston Churchill, 1907 yılında verdiği demeçte, Kıbrıs Rumlarının Yunan olmadıklarını açıkça söylemiş ve "*Adanın Yunanistan'la tarihî ve coğrafi münasebetleri olduğu iddiası hayal mahsulüdür.*" demiştir.

⁶⁵ Vehbi Zeki Serter, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Ankara, 2008, s.5

⁶⁶ V. Z. Serter, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, s.5-6

⁶⁷ www.kibris.gen.tr., *Kıbrıs'ın Türkiye İçin Önemi Nedir?*, 17 Kasım 2004.

Kıbrıs'ın Yunanistan'ın eline geçmesi, yani Enosis'in gerçekleşmesi durumunda, Yunanistan'ın sağlayacağı yararlar şöylece özetlenebilir:

- a. Yunan Megali İdeası'nın gerçekleşmesi için önemli bir adım atılmış olur.
- b. Yunanistan bu suretle ebedi düşman olarak belirlediği Türkiye'yi tehdit altında bulundurur.
- c. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü ve kontrolünü ortadan kaldırır ve müttefik yardımlarını sekteye uğratır.
- ç. Yunanistan'ın Anadolu'nun güney sahillerine yöneltebileceği taarruzi harekât için yığınak bölgesi veya üs teşkil eder.
- d. Yunanistan, Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz'deki deniz ve hava yollarını kontrol altında bulundurmasından yararlanarak Doğu Akdeniz ve Orta Doğuda her bakımdan söz sahibi ülke haline gelir.
- e. Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı, gelecekte çıkması muhtemel bir Türk-Yunan harbinde Yunanistan'a çok büyük askerî ve ekonomik avantajlar sağlar.
- f. Ege adalarının Akdeniz'i ve Karadeniz'i birbirinden ayırmasıyla elde ettiği politik üstünlük, Kıbrıs elinde olduğu takdirde daha da artacaktır. Bu durum Yunanistan'ı Akdeniz, Orta Doğu ve Süveyş'i kontrol eden stratejik noktalarda söz sahibi bir ülke konumuna getirecektir.⁶⁸

6.4. Avrupa Birliği Açısından Stratejik Önemi

Akdeniz Avrupa, Asya ve Afrika Kıtalarını birleştiren konumuyla Avrupa için stratejik bir öneme sahiptir. Avrupa Kıtası'nın yumuşak karnının altında olup, Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya yönelecek olan muhtemel bir istila hareketinin ana mihverini üzerinde bulundurmaktadır. Bu nedenle Avrupa'nın güvenliği Akdeniz'den gelmesi muhtemel tecavüzlere karşı hassastır.

Dünya sahnesine büyük bir güç olarak çıkmış olan AB ülkeleri petrol ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Ortadoğu'daki petrol yataklarından karşılamaktadır. AB'nin giderek genişleyip büyümesi, petrole olan ihtiyacını her geçen gün, biraz daha artırmakta ve AB'ni Ortadoğu petrollerine biraz daha bağımlı kılmaktadır. Buna paralel olarak 21'inci Yüzyıl'da stratejik önemi daha da artacak olan petrolün, arz ve talebi arasındaki hassas denge daha nazik bir noktaya gelecektir. Bahse konu dengeye yapılacak küçük bir müdahale, petrolün pazarını alt üst edecektir. Böyle bir durum AB ve üye ülkelerini olumsuz etkileyecektir..

Yenidünya düzeni içerisinde bir büyük güç merkezi olarak yerini alan AB'nin, Akdeniz ve Ege Denizi'nde deniz hâkimiyet kurma amacına yönelik bir politika izlemesi, büyüme ve genişleme stratejisinin gereğidir. Bu hedefini gerçekleştirebilmesi; ancak anılan denizlerde çok önemli stratejik konumlarda bulunan Cebel-ü Tarık Boğazı, Malta, Girit ve Kıbrıs Adaları'nı nüfuz altına almakla mümkün olacaktır. AB'nin dünya genelinde küresel bir güç olarak rol oynayabilmesi Akdeniz'de kuracağı hâkimiyet ölçüsünde etkili ve kuvvetli olacaktır.⁶⁹

Kıbrıs'ın stratejik önemini bu şekilde açıkladıktan sonra, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Rumlar tarafından yıkılmasından sonra yaşanan gelişmeler daha sağlıklı olarak değerlendirilebilecektir. Böylelikle meselenin neden sadece Türkiye ile Yunanistan ve Kıbrıs'ta yaşayan halklar arasında çözüme ulaştırılmaya çalışılmayıp, uluslar arası bir kimliğe dönüştürüldüğü de anlaşılabilecektir.

⁶⁸ V. Z. Serter, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, s.6

⁶⁹ Ali Fikret Atun, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, Kıbrıs Türk mücahitleri Derneği Yayını, Lefkoşa, 2001, s.19-21.

Görüldüğü gibi Akdeniz ile Ortadoğu'nun, AB için taşıdığı stratejik ve jeopolitik önem göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür

7. Kıbrıs'ta 1963 Sonrası Yaşanan Gelişmeler ve Meselenin Uluslararası Hale Gelmesi

BM Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964'te aldığı bir kararla; Kıbrıs'ta barışın korunması amacıyla BM Barış Gücü kurulması ve bir arabulucu tayin edilmesi istenirken, Kıbrıs Hükümetinden de şiddet ve kan dökülmesini önleyici her türlü önlemi alması isteniyordu.⁷⁰ Ancak, Barış Gücü'nün adaya gelişi, eski yasal düzeyi sağlayamadı. Ada fiilen Rum yönetiminin işgali altındaydı. Atina'ya göre ise, Rumların Türklere saldırısı ve bütün cumhuriyet kurumlarını ortadan kaldırmaları, "bir iç mesele" idi ve dışarıdan müdahaleye gerek yoktu. Çünkü "Rumlar her şeye hâkimdiler."⁷¹

BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan bu karar, Türkleri zorla uzaklaştırarak Kıbrıs'ın yönetimini ele geçiren Rum Yönetiminin meşru Kıbrıs Hükümeti olarak tanınmasının ve Kıbrıs Türk toplumunun da asi bir topluluk olarak görülmesinin başlangıcı olmuştur.⁷²

Bu "karar" Kıbrıs'ta günümüze kadar sürecek olan yanlışlıkları ve uyumsuzlukları "başlatan" bir köşe taşı olacaktı. Oysa Rum tarafı, aynen Türk tarafı gibi, Cumhuriyet'in ortaklarından sadece bir tanesi idi. Cumhuriyeti oluşturan ortaklardan sadece birisi olan Rumlar, kâğıt üzerinde Cumhuriyetin meşru yönetimi olarak kabul edilmiş oluyordu.⁷³

Kıbrıs Türkleri 11 yıl boyunca şartları çok ağır bir ortamda yaşamaya çalıştı. Rum-Yunan askerî saldırıları, ekonomik ambargolar birbirini izledi. Ancak ana vatan Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında Rumlar başarılı olamadılar. Türk jetleri, 1964 yılı baharında, Erenköy savaşlarında Rumlara ağır darbeler indirdiler. 1967 Geçitkale-Boğaziçi Rum saldırıları, yine Türkiye'nin sert müdahalesi ile karşılaştı ve başarılı olamadı. Rumlar, bu kez de taktik değiştirerek görüşme masasına oturdular. Silah zoru ile elde edemediklerini, görüşmeler yoluyla, masada elde etmeye çalıştılar. Görüşmeler önce ikili (1968), sonra da beşli (1972) devam etti. Ancak Rumların Enosis üzerinde ısrar etmeleri yüzünden başarısızlığa uğradı.

Yunanistan'da yönetimi elinde bulunduran Cunta, bu kez de bir oldubitti yaratarak Enosisi gerçekleştirmek istedi. Bu amaçla da Grivas taraftarlarını da yanına alarak 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs Rum kemsinde askerî bir darbe düzenledi. Makarios, Enosisi, uzun vadede gerçekleştirmek istediğinden, darbe ile adadan kaçmaya mecbur edilmişti. Rum yönetiminin başına getirilen EOKA tedhişçisi Nikos Sampson, Enosisi ilan etmeyi düşündüğü bir sırada Türk müdahalesi ile karşılaştı.

Türk Silahlı Kuvvetleri, Garanti Antlaşması'na dayanarak 20 Temmuz Mutlu Barış Harekâtı'nı gerçekleştirdi. 14 Ağustos 1974'te başlayan İkinci Harekât ile de bugünkü sınırlarımız, Mehmetçiğin keskin süngüsü ile çizilmiş oldu.

Ancak Türk tarafının tüm olumlu ve barışçıl yaklaşımlarına karşı Rum-Yunan ikilisi, bildiği yoldan dönmedi. Megali İdea hülyası içinde yoluna devam etti. Kıbrıs Türkleri, buna önce Kıbrıs Federe Devleti (13 Şubat 1975)'ni, sonra da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (15 Kasım 1983)'ni ilan ederek cevap verdiler.

Rum-Yunan ikilisi, bu tarihten itibaren silahlanmayı hızlandırarak olumsuz tutumlarını sürdürdüler. Taraflar arasındaki görüşmeler içte ve dışta devam etti. Fakat sonuç yine aynı oldu. Rum-Yunan ikilisi, Enosis hedefinden vazgeçmediği için uzlaşma da sağlanamadı.

⁷⁰ Sebhattin İsmail, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve Unutulan Yıllar (1964-1974)*, Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1992, s.128.

⁷¹ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.41.

⁷² S. İsmail, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve Unutulan Yıllar (1964-1974)*, s.128.

⁷³ E. Manisalı, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, s.41.

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) bu arada AB'ye tam üyelik için tek taraflı olarak başvurdu (3 Temmuz 1990). Kıbrıs Türkleri bunu tanımayacaklarını ve de kabul etmeyeceklerini açıkladılar. Ancak, haçlı zihniyeti içinde hareket eden AB, Rum Yönetimi'ni destekleme kararı aldı.

Kıbrıs meselesinin halli için BM Genel Sekreteri Kofi Annan, taraflara kendi adıyla anılan planı sundu. (Annan Planı, Kasım 2002'nin sonları). Plan sunulduğu sıralarda Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş rahatsızlığı nedeniyle ABD'de bulunuyordu. Türkiye'de ise AKP Hükümeti yeni kurulmuştu. Plandan Rum-Yunan ikilisinin haberi olduğu sonradan ortaya çıktı. Türk tarafı, bu oldubitti karşısında çok büyük sıkıntı içine girdi.

Görüşmeler, BM gözetiminde bundan sonra da içte ve dışta olmak üzere devam etti. Sonuçta “Annan Planı”nın yapılan değişikliklerle 24 Nisan 2004 tarihinde halk oylaması (referandum)na sunulması kararlaştırıldı. 24 Nisan 2004'te yapılan halk oylamasında KKTC halkının %64,91'i “Evet”, %35,09'u “Hayır”, Rum halkının da %75,83'ü “Hayır”, %24,17'si de “Evet” oyu kullandı.

Kıbrıs Türk halkının referandumda büyük ölçüde olumlu oy kullanmasının nedenleri arasında Kıbrıs sorunundaki belirsizlik, işsizlik ve Türk gençlerinin adadan göçü gelmekteydi. Bunların yanında, planın kabul edilmesi durumunda çözümle birlikte AB'ye katılımın gerçekleşeceği, işsizliğin ortadan kalkacağı, ekonomik açıdan büyük refah getireceği hususlarında içte ve dışta yapılan yüksek ölçekli propagandanın büyük etkisi olmuştur.

Referandumun hemen akabinde, başta ABD ve AB yetkilileri iyi niyetini gösteren Türk tarafına her türlü yardımı yapacaklarını, bu arada Türk tarafına uygulanan ambargoların hafifletilmesi gerektiğini, izolasyonların da kaldırılması konusunda girişimlerde bulunacaklarını açıkladılar. Ancak ne AB ne de ABD, Kıbrıs Türklerine vermiş oldukları sözleri yerine getirmediler. Zaman içinde Annan Planı'nı reddeden Rumları destekler duruma girdiler.

Bu arada Rumlar, tek taraflı olarak, tüm Kıbrıs'ı da temsilen AB'ye katıldı. Bu durum Rumları daha da şımarttı ve de cesaretlendirdi. Ana vatan Türkiye'yi dahi AB konusunda “veto” edebileceklerini açıkladılar. Annan Planı'nı, 24 Nisan Referandumunda olduğu şekli ile kabul etmeyeceklerini, bu Planın değişmesi gerektiğini savundular. Annan Planı'nda değişiklik istedikleri hususlar arasında Türk askerinin tümünün adadan çıkarılması, Garanti ve İttifak Antlaşmaları'nın feshedilmesi, Türklere tanınan eşitlik haklarının kaldırılması, başka bir deyişle Kıbrıs Türklerinin azınlık bir toplum olarak gayrimeşru Rum yönetimine bağlanması vardı. Pek tabiidir ki, bu ve buna benzer isteklerin Türklere tarafından kabul edilmesi imkânsızdı.

Bundan sonra da Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak Rum-Yunan ikilisince sürdürülen olumsuz politikalara devam edildi. BM Genel Sekreterinin siyasi işlerden sorumlu yardımcısı İbrahim Gambari, Temmuz 2006 başlarında Kıbrıs'a geldi ve her iki tarafla da görüşmelerde bulundu. Bu görüşmelerin ardından KKTC Cumhurbaşkanı Mehmet Ali Talat ile Rum Yönetimi Başkanı Tassos Papadopoulos, 8 Temmuz 2006 tarihinde, BM Genel Sekreterinin Kıbrıs'taki Özel Temsilcisi ve BM Misyon Şefi Michael Moller'in ara bölgedeki ikametgâhında bir araya geldiler. İbrahim Gambari'nin de hazır bulunduğu görüşmeden sonra tarafların “Kıbrıs sorununun çözümüyle ilgili bazı önemli hususlarda” mutabakata vardıkları açıklandı.

İki lider toplantı sonunda, “Kıbrıs'ta iki toplumlu, iki bölgeyi bir federasyon ve siyasi eşitliğe dayalı bir çözüme bağlılık” yanında diğer bazı önemli konularda mutabakata vardıklarını açıkladılar. GKRY'nin bu toplantılarda sergilemiş olduğu tavır samimi değildir. Böyle bir

toplantıya katılmalarının nedeni, Annan Planı referandumunda “Hayır” demelerinin dünya kamuoyunda yaratmış olduğu olumsuz havayı yumuşatmaktır.⁷⁴

Sonuç

Kıbrıs meselesi, 1700’lü yılların sonlarında ortaya konan Yunan Megali İdeası’nın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Rum-Yunan ikilisinin izlediği Enosis politikası sonucu bu güne kadar süregelmiş ve giderek karmaşık bir hal almıştır.

Rumlar, 1878 yılında adanın yönetimini İngilizlerin devralmasından sonra, İngiliz yönetiminin hoş görüşü altında uyguladıkları politikalarla Kıbrıs Türklerini azınlık konumuna düşürmüş ve giderek yönetimde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Kıbrıs Türkleri için sorun bu dönemde başlamış, eşitlik, özgürlük ve gasp edilmek istenen haklarının korunması mücadelesine mecbur edilmişlerdir.

Rumların amacı ise tüm adaya hâkim olmak, Türkleri etkisiz bir azınlık haline getirmek ve adayı Yunanistan’a bağlamaktır. Bu amaçlarına ulaşmak için de Girit’i Yunanistan’a bağlarken başarıyla uyguladıkları oyunun aynısını Kıbrıs içinde sergilemeye başlamışlardır. Rumlar kendilerini dünya kamuoyunda haklı göstermek için yoğun propaganda faaliyetlerine girişirken, bir taraftan da Türklere yönelik olarak baskı, şiddet, yıldırma hareketleri sergilemişlerdir.

Kıbrıs Rumları, 1 Ocak 1964’te 1960 Antlaşmalarını, tek yanlı olarak feshederek Kıbrıs Cumhuriyeti’ni ortadan kaldırmışlardır. Kıbrıs adası fiili olarak Rumların hâkimiyetine girmiştir. Türkler ise küçük bölgelere sıkışıp kalmış, Türkiye ile irtibatları kesilmiş, Kıbrıs’ta kendi kendini yöneten, özgür, eşit ve egemen bir halk olarak yaşamak için ölüm kalım mücadelesine girişmek zorunda kalmışlardır. Uluslararası antlaşmalardan doğan haklarını kullanarak kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Görüldüğü gibi barışı bozan ve birlikte huzur içinde yaşamayı istemeyen Türkler değil Rumlardı. Türkler ise mağdur olan hakları ellerinden alınmak istenen hatta yok edilmek istenen taraftır.

Bugün Rum-Yunan ikilisi hala Enosis fikrini gerçekleştirmek için uluslar arası platformlarda mücadelesini sürdürmektedir. Bu bakımdan Kıbrıs’ın bir mesele haline gelmesinin ve bu meselenin günümüze kadar sürmesinin asıl sebebi Rumların Enosis girişimleri ve bu doğrultuda Kıbrıs’ı topraklarına katmak için Yunanistan’ın Rumlara verdiği maddi manevi destektir.⁷⁵

Kıbrıs meselesinin bugüne kadar sürmesinin diğer bir nedeni de, bölgede emelleri olan büyük devletlerin bir taraftan insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi değerleri savunurken, diğer taraftan söz konusu Kıbrıs olduğunda Rum-Yunan ikilisinden yana tavır sergilemeleridir.

Kıbrıs Türkleri, kalıcı ve adil bir çözüm sağlanabilmesi için, hukukun üstünlüğünü ön planda tutmakta, meselenin Londra ve Zürih Antlaşmaları doğrultusunda, BM tarafından çözülmesini istemektedirler. Tarih sahnesine ilk çıktığı günden beri Batılı büyük devletlerin hoşgörüsüne ve desteğine sahip olan Yunanistan, Kıbrıs meselesini AB’ye taşıyarak, büyük devletlerin desteğiyle Enosis’i gerçekleştireceğine inanmaktadır.⁷⁶

Tarihin tekrerrür etmemesi, yani Girit misali Kıbrıs’ın da Batılı büyük devletlerin desteğiyle ve masa başı oyunlarla Yunanistan’a ilhakının önlenmesi için tarihten gerçek manada ders çıkarılması gerekmektedir. Bunun için de Rum - Yunan ikilisinin Enosis amacına yönelik ortaya koydukları oyunların ve amaçlarına ulaşmak için giriştikleri katliamların tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde Kıbrıs’a ve Kıbrıs davasına sahip çıkılabilir.

⁷⁴ V. Z. Serter, *Kıbrıs’ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, s.9-12.

⁷⁵ A.F. Atun, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs’ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, s.110.

⁷⁶ A.F. Atun, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs’ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, s.112-113.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi Belgeleri.

II. SÜRELİ YAYINLAR

1. GAZETELER

Halkın Sesi,

Hürriyet Gazetesi.

III. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

1. KİTAPLAR

ARMAOĞLU, Fahir H., *Kıbrıs Meselesi 1954-1959*, Ankara, 1963.

..... 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara, 1987.

ATUN, Ali Fikret, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, Lefkoşa, 2001.

BERATLI, Nazım, *Kıbrıs'ta Ulusal Sorun*, Lefkoşa, 1991.

FELLAHOĞLU, Esat, *Baf'ta Direniş*, Lefkoşa, 1995.

HALİLOĞLU Rüstem, *Atina İle Lefkoşe Arasındaki Savaşın İçyüzü (1960-1974)*, Ankara, 1990.

İSMAİL, Sabahattin, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve Unutulan Yıllar (1964-1974)*, İstanbul, 1992.

....., *Kıbrıs Sorununun Kökleri*, Lefkoşa, Şubat 2000.

....., *İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavgaları*, Lefkoşa, Eylül 1997.

....., *Kıbrıs'ta Yunan Sorunu (1821-2000)*, Lefkoşa,

KESER, Ulvi, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı*, İstanbul, 2007.

KÜRŞAT, F., ALTAN, M., EGELİ, S., *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, 1978.

MANİSALI, Erol, *Dünden Bugüne Kıbrıs*, İstanbul, 2000.

OBERLİNG, Pierre, *Kıbrıs Faciası*, (Türkçeye Çeviren: Fahir Armaoğlu), Ankara, 1990.

SERTER, Vehbi Zeki, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Ankara, 2008.

SOMUNCUOĞLU, Sadi, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, Ankara, 2003.

TAMÇELİK, Soyalp, *Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçiş (1878-1919)*, Lefkoşa, 1997.

YURDAKUL, Erdal, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılaplarının Kıbrıs'ta Uygulanması*, Ankara, 2002.

2. MAKALELER

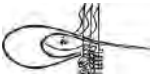
- AKÇORA, Ergünöz, “Kıbrıs Türkünün Bağımsızlık Mücadelesi ve Rumların Türklere Uyguladıkları Katliam”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, İstanbul, 2009.
- ALASYA, H. Fikret, “Tarihi Perspektiften Kıbrıs Meselesi (Dün-Bugün-Yarın)”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara, 1990.
- ALÇİTEPE, Ali Galip, “Meclis-i Millî’nin Kıbrıs Türk Millî Mücadele Tarihi’ndeki Yeri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler*, Cilt:1, Sayı:1, Manisa, 2003.
- BİLGE, A. Suat, “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türkiye Sovyetler Birliği Münasebetleri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Cilt:1, Ankara, 1987.
- BOZKURT, İsmail, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kısım 2, Ankara, 2001.
- CİCİOĞLU, Hasan, “Türkiye ve KKTC’nin Coğrafi Bölge Üzerindeki Tarihi Önemi”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kısım 4, Ankara, 2001.
- CUMALIOĞLU, Yakan, “Kıbrıs Türklerinin Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi*, Kısım 3, Ankara, 2001.
- ÇAKMAK, Zafer, “Megali İdea’nın Ortaya Çıkışı ve Yunanistan’ın Genişleme Siyasetine Etkisi”, *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (Trahten Günümüze Dış Tehditler)*, Elazığ, 2004.
- ÖZFATURA, M. Necati, “KKTC’de Bizans Oyunu”, *Yeni Kuvayı Milliye*, Sayı 7, Nisan 2003.

3. TEZLER

- ŞAHİN, Güneş, *Tarih Çalışmalarına Kaynak Olarak Tercüman, Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet Gazetelerinde Kıbrıs Sorunu (1954-1974)*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006.
- AYABAKAN, Levent, *Fatin Rüştü Zorlu’nun Hayatı ve Kıbrıs Meselesi*, (Kafkas Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2007,

IV. İNTERNET SİTELERİ

www.kibris.gen.tr., *Kıbrıs’ın Türkiye İçin Önemi Nedir?*, 17 Kasım 2004.

HAFIZ MUSTAFA PAŞA VAKFİYESİ*

Kürşat ÇELİK**

ÖZET

Türk-İslam medeniyetinde sosyal yardımlaşma kurumu olan vakıflar toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde dizayn edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde, vakıf sistemi ülkenin tamamında yaygın bir şekilde hizmet vermekteydi. Bu nedenle Osmanlı, vakıf sisteminden en iyi şekilde istifade eden bir devlet olmuştur. Devlet adamları konumlarına, rütbelerine ve görevde bulundukları yerlere göre çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Devlet adamlarının vakıf kurmaları toplumsal ihtiyacın yanı sıra Türk-İslam devletlerinde bir gelenek haline gelmiştir. Kurulan bu vakıflar çeşitli hizmetler vermelerinin yanı sıra diğer vakıflardan farklı olarak, devlet ve halk arasındaki ilişkinin kuvvetlenmesine de vesile olmaktadır. Bu sebeple devlet adamları tarafından kurulan vakıflar, diğer vakıflardan farklı bir ehemmiyete sahiptir.

Hafız Mustafa Paşa 1760-1778 tarihleri arasında Keban ve Ergani'de Ma'âden Eminliği, Erzurum, Şam, Konya, Diyarbakır ve Bağdat'ta vali olarak görev yapmış bir devlet adamıdır. İdareci olmanın yanı sıra, kendi ismiyle kurmuş olduğu vakıftan dolayı hayırsever kişiliği ile de tanınmıştır. Hafız Mustafa Paşa, Keban ve Ergani Ma'âden Eminliği görevinde iken, kurduğu vakıfla başta çalıştığı bölge olmak üzere İstanbul ve Şam'da çeşitli hizmetler verilmesini sağlamıştır. Hafız Mustafa Paşa vakfı, eğitim başta olmak üzere iktisadî ve sosyal olarak çeşitli hizmetlerde bulunmuştur.

Bu çalışmada Hafız Mustafa Paşa vakfiyesine göre, Hafız Mustafa Paşa vakfının vermiş olduğu hizmetler, sahip olduğu gelirleri, giderleri, görevli personeli ve vakfiyedeki özel şartları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hafız Mustafa Paşa, Vakıf, Harput, Vakfiye, Keban.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Fırat Üniversitesi, El-mek: kursat123@hotmail.com

WAQFIYA OF HAFİZ MUSTAFA PASHA

ABSTRACT

Waqfs, which are social service foundation in Turk-Islam civilization, are designed so as to responding society's needs. Waqf system provided service in a widespread manner in Ottoman Empire. Therefore, Ottoman was a state that got the most out of the waqf system. Statesmen, who were on various duties in Ottoman Empire, set up foundation in accordance with their position, rank and place where they conducted their duty. Besides responding society's needs, setting up foundation by statesmen became a tradition in Turk-Islam States. In addition serving in various ways like other waqfs, these waqfs were out of the ordinary in conducting to strength relationship between state and public. Hence, waqfs which found by statesmen had significant importance different from others.

Hafiz Mustafa Pasha was the governor of Erzurum, Şam, Konya, Diyarbakır and Bağdat also he was Keban and Ergani Ma'aden Certainty between 1760-1778. Besides, he was known for his charity because of the waqf, he founded with his own name. When Hafiz Mustafa Pasha was Keban and Ergani Ma'aden Certainty he provided different services to the places where he worked and also to Istanbul and Şam. Hafiz Mustafa Pasha Waqf had been in variety of services such as education, economy and social.

In this study, the services, the incomes and expenses, the staff, and also the special requirements of that waqf are examined.

Key Words: Hafiz Mustafa Paşa, Waqf, Waqfiya, Harput, Keban.

Giriş

Vakfedilen bir malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını, ne şekilde yönetileceğini gösteren senet anlamındaki vakfiyenin (vakıfnâme) İslâm medeniyeti tarihinde önemli bir yeri vardır. Vakfiyeler genellikle dua kısmı ile başlayıp, vakf olunan malların neler olduğu, bu malların nasıl idare edileceği, nerelere ne gibi harcamalar yapılacağı, kaç kişinin çalışacağı, bunlara ne kadar ücret ödeneceği, vakıftan kimlerin ne şekilde faydalanacağı, vakfın sıhhat ve lüzumuna dair vâkıf tarafından ayrıntılı biçimde belirlenen hükümler ile vakfiyenin sonunda tarihi ve şahitlerinden oluşan resmi bir belgedir¹. Vakfiyeler bir veya birden fazla kâdı veya evkâf-ı hümayun görevlisinin mührüyle mühürlenerek tescil işlemi tamamlanarak yürürlüğe girerlerdi².

Türk-İslam kültür sisteminde hayrat yapmak, insanlığa hizmet sunmakta yarışmak bir kıymet hükmü, bir kültürel değer olarak benimsenmiş ve insanımızın ortaklaşa kabul ettikleri ve uydukları bir davranış modeli haline gelmiştir³. Hafiz Mustafa Paşa'da bu gelenekten gelmiş bir

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA*, 42, Ankara, 2012, s.465-66; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açidan Vakıflar*, İstanbul, 1985.

² Mehmet Şeker, "Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, İzmir, 1993, s. 4.

³ Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, s. 405.

devlet adamıdır. Kurmuş olduğu vakfiyle kendisinden önceki devlet adamlarını örnek almış ve kendisinden sonraki devlet adamlarına da örnek olmuştur⁴.

1. Hafız Mustafa Paşa

Aslen Erzurumlu olan Hafız Mustafa Paşa, Ispanakçızade Hafız Mustafa Paşa olarak da bilinmektedir. İlk devlet görevi Kapucubaşılık olan Mustafa Paşa bu görevinden sonra Ergani ve Keban Ma'âden Emmini olarak atanmıştır⁵. Keban'a atanan Mustafa Paşa halk tarafından hemen kabul görmeyince Palu kazasına çekilmiş ve oradan da keleklerle nehir yoluyla Keban'a ulaşabilmiştir. Buradaki ilk işi kendisinden önce eşkıyalar tarafından tahrip edilen maden fırınlarını yeniden imar edilmesi olmuştur. Bölgede yapmış olduğu olumlu çalışmaları ve kurduğu vakfiyle halk tarafından sevilen ve saygı duyulan başarılı bir idareci olmuştur⁶. Bu görevinde iken mir-i miran unvanı verilen Mustafa Paşa, Kasım 1768'de vezirlik rütbesi de almıştır.

Hafız Mustafa Paşa Aralık 1769'da Erzurum valiliği ve Çıldır muhafızı olarak atanmıştır⁷. 1772-73'de Şam valisi olan Hafız Mustafa Paşa Ağustos-Eylül 1773'de Konya valiliği görevi tevcih buyurulmuştur⁸. Bu görevinde iken Ruslarla yapılan savaşa geç gelmesinden dolayı görevinden azl edilmiş ve kısa süre sonra 1773'te Diyarbakır valiliğine atanmıştır. Diyarbakır valisi olarak altı ay görev yapan⁹ Mustafa Paşa, 9 Kasım 1775'de Bağdat valisi olmuştur¹⁰. Osmanlı hükümetinin İran'a harp ilan etmesinin ardından Basra'nın yardımına koşmayarak Basra'nın düşmesine sebep olan ve devlet yönetiminde hata ve usulsüzlükleri görülen Hafız Mustafa Paşa, Bağdat valiliği görevinden senesi dolmadan azledilmiştir¹¹. Görevinden alınan Hafız Mustafa Paşa Diyarbakır'a sürgün edilmiş ve daha sonra da 1778'de asılarak idam edilmiştir¹². Mustafa Paşa'nın naaşı İstanbul Abacı Mescidine defnedilmiştir¹³.

⁴ Hafız Mustafa Paşa'nın görev yaptığı Keban ve Ergani Ma'âden Emaneti 1775 tarihinden sonra Ma'âden-i Hümayun Emaneti olarak yapılandırılmıştır. Hafız Mustafa Paşa'dan sonra Ma'âden-i Hümayun Emanetine emin olarak atanan Yusuf Ziya Paşa burada camii, medrese, kütüphane, çeşme ve şadırvandan oluşan bir külliye inşa ettirmiş ve bu külliyenin ihtiyaçları içinde kendi ismiyle bir vakıf kurmuştur. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla hayır işleri Türk-İslam devletlerinde kültürel bir gelenek olarak devam etmiştir.

⁵ Keban ve Ergani Ma'âden Emaneti 1775 tarihinden itibaren Ma'âden-i Hümayun Emaneti'ne dönüştürülmüştür. Ma'âden-i Hümayun Emanetine bağlı olan madenler Ergani, Keban, Uyum, Tevfik (Şiro, Gerger, Kâhta ve Burga) ve Elbistan madenleri idi. Ma'âden-i Hümayun Emanetine malî açıdan bağlı olan kazalar ise Keban, Kemah, Kuruçay, Gürcanis, Eğin, Erzincan, Malatya, Çarsancak, Arapgir, Ergani, Çüngüş, Çermik ve Eğil idi. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997, s.15-36; Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, Sivas, 1997, s.XI-XX.

⁶ Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz*, Ankara, 2009, s.71.

⁷ XVIII. Yüzyıldan itibaren ülke yönetimindeki vezir rütbesindeki paşaların çoğalması sonucu, bunların unvanlarına uygun görev bulma zorluğu ortaya çıkmış ve bazı sancaklar bu paşalara "*Arpalık*" olarak tevcih edilmiştir. Kendilerine "*Arpalık*" olarak sancak gelirleri verilen kimseler buraların idarelerini "*Mütesellimler*" vasıtasıyla yürütmeye başlamışlardır. Bu nedenle bazı paşalara birden fazla yerin görevi tevcih edilmiştir. Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu, *AÜDTCF Dergisi*, XXVIII-3/4, Ankara, 1970, s.287-288.

⁸ Hafız Mustafa Paşa Şam valiliği görevinde iken aynı zaman da Emirû'l-Haclık görevini de yürütmüştür. Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevarih, II-B*, (Yay. Hazırlayan; M. Münir Aktepe), İstanbul, 1980, s.102-103.

⁹ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, Elazığ, 2010, s.249;

¹⁰ Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevarih, III*, (Yay. Hazırlayan; M. Münir Aktepe), İstanbul, 1981, s.34.

¹¹ Hafız Mustafa Paşa Bağdat'a Kölemen Ocağı'nı kaldırması amacıyla gönderilmişse de bu görevinde de başarısız olmuştur. Abdurrahman Ateş, "XVIII. yy'ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, Afyon, 2008, s.74.

¹² Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, III*, (Sadeleştiren; Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s.171.

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani IV*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1996, s.1195-1196.

2. Vakfiyenin Özellikleri

Hafız Mustafa Paşa vakfiyesinin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde olmakla beraber Başbakanlık Osman Arşivi'nde, Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defterleri 6973 numarası ile de yer almaktadır¹⁴. Vakfiye 28 Mart 1768 (9 Zilkâde 1181 H.) tarihinde düzenlenmiştir. Vakfiye Mustafa Paşa'nın İstanbul'da misafir olduğu sırada Sultan Beyazid Han Camiisi yanında bulunan Hasan Paşa konağında hazırlanmıştır. Vakfiye el- Hac Muhammed Sadık Efendi ibn-i el-Hac Mahmud Efendi huzurunda düzenlenmiştir¹⁵.

Vakfiye toplam olarak sekiz varak ve on altı sayfadan oluşmakta olup, sonradan numaralandırılmıştır. Yapılan numaralandırmaya göre vakfiyenin ilk sayfası 13-B den başlamakta olup, son sayfası ise 21-A olarak numaralandırılmıştır. Vakfiyenin yazı stili *nesih* türündedir¹⁶. Çok sade ve anlaşılır bir yazı üslubu kullanılmıştır. Vakfiyenin kaydı evkaf memuru Ahmed bin Ali tarafından yapılmış olmakla birlikte, tüm varakların birleştiği yer olan ortasın da yine Ahmed bin Ali'nin mührüyle mühürlenmiştir¹⁷.

Vakfiyenin ilk sayfası ile şahitlerin yazıldığı son sayfa haricinde her bir sayfasında on üç satırdan oluşan bir metin bulunmaktadır. Vakfiye, şahitler kısmı hariç toplam 190 satırdan oluşmaktadır. İlk sayfa sekiz satır olup bunun ilk dört satırında ise “*Bismillahirrahmanirrahim Envâi' mehamid ve't-tahhiyât cenâb-ı perverde-gâr ve envâr-ı salavat ve's-selam hazret-i nebiyyi muhtar ve evrâd-ı ter-ziyâ el ve ashâb-ı ebrar ile sahn-ı gül-zâr kitab-ı hüccet-i şî'âr tezyin ve tevşih olunmağa bâdî oldur ki*” duası yer almaktadır¹⁸. Şahitlerin bulunduğu sayfa ise şahitlerin unvanlarına ve sıfatlarına bağlı olarak isimler uzayıp kısaldığından dolayı satırlarda standart bir sistem görülmemektedir.

Vakfiye hazırlanırken Hafız Mustafa Paşa, Keban ve Ergani Ma'âden Emmini görevinde olup vezir rütbesine sahipti. Bu nedenle vakfiyede yirmi yedi tane şahit bulunmaktadır. Şahitlerin yirmi üçü saray görevlisi veya üst düzey devlet memurlarından oluşmaktadır. Bunların görevleri ise şu şekilde idi, hazinedâr, silahdâr, haftani¹⁹, kethüda, selâm ağası, ser-bölük bevvâbı, sancaktar, bîrûn ağası, yemeklik ağası, zahireci, hatib, mutasarrıf, matrahçı başı, tüfekçibaşı, yorgancı, muhtarbaşı ve ibikci. Şahitlerden beş tanesinin unvanı bîrûn ağası iken, diğer unvanlara sahip şahitlerden birer kişi bulunmaktadır. Şahitlerden dört tanesinin ise herhangi resmi bir görev unvanı olmayıp bunların üçü ağa, biri de efendi unvanlıdır.

Tablo. I. Vakfiye'de Yer Alan Şahitler²⁰

Yahya Efendi Şeyh el-Hac Mustafa Efendi bin Ali	Hazinedâr el-Hac Ebubekir Ağa bin Ebubekir	Silahdâr Behram Ağa bin Abdullah
Mühürdar Mustafa Ağa bin el-Hac Abdullah	Haftani el-Hac Mehmed Ağa ibn-i Ömer	Kethüda Bevvabin Osman Ağa bin Abdullah
Ağa-i Selam Mehmed Ağa bin Yusuf	Ser-Bölük Bevvabin Osman Ağa bin Mustafa	Sancaktar es-Seyyid el-Hac Osman Ağa bin Hüseyin
Konakçı Ağayan-ı Bîrûn Mustafa bin Yusuf	Mazlum Mehmed Ağa-i Bîrûn bin Ahmed	Yemeklik Ağası Mustafa Ağa bin Süleyman
Zahireci Osman Ağa bin Ebubekir	Süleyman Ağa Bin Mehmed	Abdullah Ağa bin Ahmed

¹⁴ Çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki dijital nüshadan istifade ettik.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 14-A.

¹⁶ Nesih, kitap istinsahında kullanılan bir yazı olup, harekeli bir yazıdır. Noktasız harflerin ayırt edilmesini sağlamak için bu tür harflerin alt, üst veya ortalarında bazı işaretler de kullanılmıştır. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, 1998, s.56-57.

¹⁷ Bkz. Ek. I Hafız Mustafa Paşa Vakfiyesinin İlk Sayfası.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 13-B.

¹⁹ Kaftan görevlisi demektir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1998, s.311.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 21-A.

	Ağa-i Bîrûn	Emin Hatib
Hüseyin Ağa bin Ahmed Ağa-i Bîrûn	El-Mehmed Emin Ağa bin el-Hac İsmail	Ali Efendi bin Hüseyin Mutasarrıf
El-Hac Mustafa Ağa Abazade	İsmail Ağa bin Mehmed Ağa-i Bîrûn	Matrahcı Baş İsmail Ağa bin Hüseyin
Tüfekçibaşı Ahmed Ağa bin Hüseyin	Diğer Ahmed Ağa bin Hüseyin	Yorgancı el-Hac Ahmed bin Halil
Muhtarbaşı Osman Ağa bin Ebubekir	İbikçi İsmail Ağa bin Muhammed	İbrahim Ağa bin Ali

3. Vakfın Gelirleri

Keban ve Ergani Ma'âden Emîni olmasından dolayı yüksek bir gelire sahip olan Hafız Mustafa Paşa, kurmuş olduğu vakıf içinde çeşitli menkûl ve gayr-i menkûlleri vakfa akar olarak bırakmıştır. Vakfın gelirleri Hafız Mustafa Paşa'nın Harput'ta inşa ettirdiği dârü'l-kurrâ²¹ ile Keban'daki medresenin ihtiyaçlarının karşılanması ve görevli personelin ücretleri için kullanılmıştır.

Vakfiye'de Hafız Mustafa Paşa, Keban'daki medresenin ihtiyaçları için Keban'da Fırat nehri kenarında inşa ettirdiği Han-ı Ferih isimli hanın gelirlerini vakfetmiştir²².

Akyazı kazasına bağlı Hendek kasabasında Baş Pınar mahallesinde Mehmet Ağa, Şamcı Mehmet Ağa evleri ile Ahmed Ağa mülkü ve yol ile sınırlı bir hamamın geliri de vakfa bırakılmıştır. Vakfedilen hamam sekiz kurnalı olup içerisinde mutfak ve su ısıtmak için kullanılan hamam ocağı veya külhanı da yer almaktaydı. Yine hamamın yanında bulunan bir han ile bahçesi de vakfa akar olarak bırakılmıştır. Vakfiye'de hamam ve hanın geliri Harput'taki dârü'l-kurrâ'nın ihtiyaçları için harcanması şartı getirilmiştir²³.

İstanbul'da Kasab İlyas mahallesinde²⁴ bir tarafı Katib Mehmed Efendi mülkü, bir tarafında Halil Efendi, bir tarafında Ruznamçe Baş Halifesi Beyazidzâde Süleyman Efendi, Recebzâde Ahmed Efendi ve Mehmed Çavuş evleri ve yol ile sınırlı ev ile birlikte arsasını ve müstemilatının gelirleri de vakfa bağışlanmıştır. Aynı mahallede Süleyman Efendi mülkü ve yol ile çevrili toplam 60 zira²⁵ uzunluğundaki arsada vakf edilmiştir. Bu arsadan elde edilecek gelirle el-Hac Osman Camii şerifi âbkeşine yıllık yüz seksen akçe ücret verilmesi istenmiştir²⁶. Komşuların unvanlarından anlaşıldığı kadar Kasab İlyas Mahallesi devlet erkânının oturduğu muhtemelen seçkin bir mahalle olup, vakfa buradan yüksek miktarda kira geliri sağlanmaktaydı.

Hafız Mustafa Paşa vakfının ihtiyaçları ve personel ücretleri için akar olarak bıraktığı gayr-i menkûllerin yanı sıra on bin beş yüz (10.500) kuruş nakit parayı da vakfetmiştir²⁷. Bırakılan

²¹ “Yer, mekân, ev” gibi anlamlara gelen dâr ile “okuyan” anlamındaki kârî kelimesinin çoğulu olan kurrâ kelimelerinden meydana gelen dârü'l-kurrâ, Kur'an-ı Kerim'in öğretiliği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler için kullanılmıştır. Bu müesseselere dârül-kur'ân ve dârülhuffâz adı da verilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Dârülkurra”, *DİA*, 8, İstanbul, 1993, s.543-545.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 14-B.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 15-A.

²⁴ Kasap İlyas Mahallesi'nin adı, Fatih Sultan Mehmed'le birlikte fethe katıldığı için nimetü'l-ceyş'ten olan Kasap İlyas'ın orduya et sağlayan Fatih Sultan Mehmed'in kasap başıdan gelmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed, Kasap İlyas'a toprak vererek onurlandırmıştır. Kasap İlyas'a hediye edilen ve daha sonra buraya kendi ismi ile cami yaptıran Kasap İlyas Mahallesi günümüzde İstanbul'da Fatih ilçesi sınırları içerisinde. M. Ebru Zeren, Gözde Sazak, “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık” *Acta Turcica*, III-2, İstanbul, 2011, s.57.

²⁵ 1 Zira = 0.57417 m²

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 18-B.

²⁷ Nakit para vakıfları ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Demiryürek, “Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)” *Turkish Studies -International Periodical for the*

nakdin usulüne uygun şekilde değerlendirilerek vakfa sürekli bir gelir sağlanması vakfiyedeki şartlar arasındadır.

Hafız Mustafa Paşa, vakfına bağışladığı evin günlük iki akçe, bahçesinin de günlük bir akçe ile kiraya verilmesini de vakfiyede belirtmiştir. Kiraya verilen ev ve bahçenin icâre-i muaccele²⁸ ve icâre-i müeccelesinin²⁹ bu miktardan aşağıya olmaması gerektiğini de vakfiye de kayıt ettirmiştir³⁰.

Vakfiyede akarlarla ilgili belirtilen bir diğer husus vakfın sahihliği idi. Vakfiye’de “mütevelli-i mezbur dahi vakf-ı nûkûd İmâm-ı Züfer aleyh-i rahmet rütbetü’l-ekberden rivayet-i ensâri üzere sahih ve’l-yevmü’l-âmel dahi bu sibak üzere olup vâkf-ı akar İmâm Yusuf hazretlerinin dâî sedidlerine göre vakfın mücerred vakfet-i dâimesiyle vakf-ı sahih ve lazım olur deyu” şeklinde kayıt edilmiştir³¹. Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla vakfın nakdinin İmâm Züfer³² akâidine ve akarının ise İmâm Yusuf akâidine³³ göre sahih olarak değerlendirilmiştir.

Vakfiyede, vakfın gelirlerinin tadilat ve tamirat ile personel ücretleri için harcanması, bundan geriye kalan fazla gelirin mütevellinin emri doğrultusunda fukaralar ile vakıf personeline verilmesi de belirtilmiştir³⁴.

4. Vakfın Verdiği Hizmetler ile Görevlileri

Hafız Mustafa Paşa eğitime önem vermiş bunun için Harput kazasında Hoca mahallesinde Hoca Pınarı Çeşmesi bitişiğinde, doğusunda Sarraç el-Hac Mustafa mülkü, batısında Kahveci es-Seyyid Ahmed mülkü, kuzey ve güneyinde yol ile çevrili olan evi Dârü’l-kurrâ olması için vakf etmiştir. Dârü’l-kurrâ olmak üzere vakf edilen ev iki katlı olup içerisinde şeh-niş’in³⁵, mutfak, avlu ve odalardan oluşmaktaydı³⁶. Dârü’l-kurrâ’da şeyhu’l-kurrâ sıfatıyla bir idareci çalıştırılması ve şeyhu’l-kurrâ’nın kadirî tarikatına mensup olması gerektiği belirtilmiştir. Bu unvanla çalışacak kişinin Kurân-ı Kerimi iyi okuması ve öğretmesi de vurgulanmıştır. Bu vazife için günlük otuz altı akçe ücret ödenmesi öngörülmüştür. Şeyhu’l-kurrâ’nın hadis ilmine vakıf olması yanında, haftada iki gün Buhârî-i Şerif ve Kütüb-ı Sitte’den eğitim vermesi karşılığında günlük yirmi dört akçe ücret verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur. Bu görevlerine ek olarak şeyhu’l-kurrâ’nın öğrencilerle birlikte Hz. Muhammed (S.A.V) içinde Fatıha okuması görevleri arasında idi³⁷.

Hafız Mustafa Paşa, Keban’da kendisine ait bir mülkü mektep ve muallimhane olmak üzere vakfetmiştir. Mektepte sıbyan muallimi olarak efendi ve mütevazı bir görevlinin çalıştırılması ve günlük on altı akçe ücret verilmesi talep, edilmiştir³⁸.

Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8, Fall 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number : http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.987, p. 1015-1043.

²⁸ Peşin verilen kira demektir.

²⁹ Sonradan verilen kira demektir.

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 19-A.*

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 20-B.*

³² İmâm Züfer veya Züfer bin Hüzeyl, Ebû Hanife’nin öğrencilerinden ve Hanefî mezhebinin imamlarından biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mürteza Bedir, “Züfer bin Hüzeyl”, *DİA, 44, Ankara, 2013, s.527-530.*

³³ İmâm Ebu Yusuf’a göre ister vakıf kurulurken şart koşsun ister koymasın, tevliyet hakkı aslî olarak vâkıfın hakkıdır. Çünkü tevliyet hakkının kaynağı odur. Ayrıca vâkıf, vakfa en yakın şahıstır. İdaresini de en iyi o yapar. Tevliyeti kimseye şart koşulmayan vakıfların da mütevellisi vâkıftır. Bu görüş başta Osmanlı Devleti olmak üzere İslam âlemindeki pek çok devlet kabul etmiş ve uygulamıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla vâkıfın vakfettiği gayr-i menkûlleri mütevellî olarak idare etmesi caiz ve doğru olduğu Hafız Mustafa Paşa’da buna göre hareket edileceğini vakfiye de kayıt ettirmiştir. Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1996, s 302.

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 20-A.*

³⁵ Pencere çıkması, balkon demektir.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 14-B.*

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 15-A/B.*

³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri, No: 6973, s. 16-A.*

Vakfiyede çeşitli dini hizmetlerin görülmesi için değişik unvanlarda vazifelerlendirme yapılmıştır. Harput kazasında Ağa Camii imamı olan el-Hac Mehmed Emin Efendi Dârü'l-kurrâ da duâğu³⁹ olarak görevlendirilmişti. Duâğu olarak atanan el-Hac Mehmed Emin Efendi Hafız Mustafa Paşa'nın ecdadına ve ebediyete intikal edenler adına çeşitli ayet ve sureleri okuması istenirken görevine karşılıklıta günlük on altı akçe verilmesi vakfiyede kayıt edilmiştir⁴⁰.

Arapgir kasabasında bulunan Cafer Paşa Camii'sinde müftü olan Şeyh Mustafa Efendiye her ayın ikinci gününde vereceği vaaz için günlük on akçe verilmesi emredilmiştir. Yine Arapgir'de Şeyh Hasan Bey Camii⁴¹ vaizi Şeyh Muhammed Efendi de her ayın ikinci gününde vereceği vaaz için günlük on akçe verilmesi kayıt edilmiştir⁴². Arapgir'de ikamet eden Hatibzade Ahmed Efendi'de günlük on akçe ile duâğu olarak görevlendirilmiştir.

Çemişkezek'te es-Seyyid İsmail Efendi günlük on akçe ile Harput'ta mahkeme başkâtibi Mehmed Efendi günlük on iki akçe ve Keban'da es-Seyyid Ahmed Efendi günlük yedi akçe ile duâğu olarak görevlendirilmişlerdir⁴³. Yine Çemişkezek kasabasında günlük yirmi akçe ile bir duâğu görevlendirilmiş fakat bu kişinin kim olduğu vakfiyede belirtilmemiştir⁴⁴. Duâğu olarak görevlendirilen personele farklı ücretler ödenmiştir.

Keban'da Ma'âden Eminlerinin sarayı yanındaki Ağa Camii'nde imam olanlara günlük dört akçe verilmesi ile birlikte aynı cami de Ramazan ayında Tilavet-i Kurân vazifesi için es-Seyyid Muhammed bin Muhammed günlük altı akçe ile görevlendirilmiştir⁴⁵.

Hafız Mustafa Paşa, Keban kasabasının su ihtiyacını gidermek amacıyla su yolu da yaptırmıştır. İnşa edilen su yolunun uzun ömürlü olması için su yolunu muhafaza ve tamiriyle ilgilenecek rah-ı âb görevlisi vazifelerlendirmiştir. Bu görevi karşılığında rah-ı âba günlük dört akçe maaş bağlanmıştır. Ma'âden-i Hümayun Emmini'nin ikametgâhı olan Keban'daki saraya kış ayında su getirilmesinden sorumlu olacak görevliye de günlük beş akçe ücret verilmesi vakfiyede belirtilmiştir⁴⁶.

Hafız Mustafa Paşa, İstanbul Beşiktaş'da bulunan Şeyh Yahya Efendi Tekyesi⁴⁷ imamı el-Hac Mustafa Efendi ibn-i Ali Efendi'yi günlük on akçe ile duâğu olarak vazifelerlendirmiştir⁴⁸. Vakfiye'den anlaşıldığı kadarıyla Hafız Mustafa Paşa'nın sadece Ma'âden-i Hümayun Emanetinin idarî sınırları içerisinde vakıf hizmeti vermediği görülmüştür.

³⁹Nikâh gibi hususi, mevlit, hatim ve hafız cemiyetleri gibi umumi toplantılarda dua okuyana duâ-gû denirdi ki dua okuyan demektir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1993, s.479.

⁴⁰Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 16-A.

⁴¹İlhanlıların Anadolu valisi olan Celayir Şeyh Hasan tarafından 14. yüzyılda yaptırılmıştır.

⁴²Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 16-A.

⁴³Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 16-B.

⁴⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 16-B.

⁴⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 16-B.

⁴⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 17-A.

⁴⁷İstanbul-Beşiktaş Çırağan'da Yahya Efendi çıkmazında yer alan ve 1538'de kurulan Yahya Efendi Tekkesi, 16. yüzyılın ileri gelen mutasavvıflarından Şeyh Yahya Efendi adıyla anılır. Yahyâ Efendi ile Kanûnî Sultan Süleyman'ın sütkardeşi oldukları belirtilmektedir. Şeyh Yahyâ Efendi'nin kendi imkânları ile satın aldığı geniş arazi daha sonra Yıldız ve Çırağan saraylarının arazilerine katılan geniş bir parçayı, ayrıca Yüksek Denizcilik Okulu'nun arsasını da içine almakta, Yıldız tepesinden Boğaziçi kıyısına kadar kesintisiz uzanmaktaydı. Yahyâ Efendi burada mescit-tevhidhâne, medrese, hamam, çeşme ve evlerden oluşan bir külliye niteliğindeki ilk tekkeyi tesis etmiş, çevresini bağlar ve çiçek bahçeleriyle donatmıştır. Tekkenin belirli tarihlerde Kâdirî ve Nakşibendî tarikat üyelerine hizmet verdiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Yahya Efendi Külliyesi", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.246-249; Haşim Şahin "Yahya Efendi, Beşiktaşlı", *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.243-244.

⁴⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 17-A.

Hafız Mustafa Paşa, Şam'daki Emeviye Camii'nde bulunan Zeynelâbidin⁴⁹ makamı ile Şeyh Hasan el-Bağdadi ve Emeviye Camii'si için yıllık beş yüz kuruş yardım gönderilmesini vakıf mütevellisine emretmiştir. Şeyh Hasan el-Bağdadi için günlük kırk akçe ile bir duâğu vazifelendirilmiştir. Vakfiyeden ücret alanlar içerisinde en fazla ücreti kırk akçe ile Şam'daki Şeyh Hasan el-Bağdadi makamı için ödenmiştir. Buradaki görevlinin görevini ifa ettiği sürece bu görevinde kalması vefat eder ise erkek evlatlarından en büyüğünün bu göreve devam etmesi de vakfiyenin şartları arasındadır⁵⁰.

Vakfiye de vakıf gelirlerinin toplanması, Harput'taki Dârü'l-kurrâ ile Keban'daki mektebin ve diğer vakıf binalarının tamirat ve tadilatının yapılması, personel ücretlerinin ödenmesi, görevlilerin atanma, azl ve göreve devamlarının sağlanması gibi işleri nazırın yapması gerektiği belirtilmiştir. Bu görev için günlük on beş akçe ile el-Hac Osman Ağa vakıf nazırı olarak görevlendirilmiştir. Nazır görevini yürütenlerin vefat etmesi halinde bu göreve varsa nazırın çocuklarından en büyüğü, çocukları yoksa akrabalarından birinin atanması da talep edilmiştir⁵¹.

Hafız Mustafa Paşa vakfına müteveli olarak kendisini atamıştır. Müteveli ücreti olarak günlük kırk akçe belirlenmiştir. Vakfa müteveli olacakların kendi soyundan gelmesini vakfiyede belirten Hafız Mustafa Paşa kendi çocukları arasında ilk olarak erkek çocuklarından en büyük erkek çocuğun (ekber-i erşad) müteveli olmasını, erkek evladının soyu tükenmesi halinde kız çocuklarının soyundan gelenlerin yine ekber-i erşad usulüne göre müteveli olmaları ve bu görevi yürütmeleri belirtilmiştir⁵². İslam hukukçuları vâkıfın kurmuş olduğu vakfın idaresini yürütmek üzere mütevelliyi tayin etme yetkisinin bulunduğunu kabul etmişlerdir. Vâkıfın, tevliyet hakkını evlatlarından rüşd sıfatında en ileri olanına şart koşması (ekber-i erşad) halinde de vâkıfın erkek ve kız çocuklarından hangisi en ziyade reşit ise o müteveli olur. Ancak bu vasfın tespiti içinde mahkeme kararına ihtiyaç vardır⁵³. Bu bilgiler ışığında Hafız Mustafa Paşa'nın kendisini ve kendi soyundan gelenleri müteveli olarak atamasında herhangi bir sakınca yoktur.

Hafız Mustafa Paşa vakfiyede, vakıf denetiminde bulunacak müfettiş ve devlet görevlilerine de çeşitli öğütlerde bulunmuştur. Müfettişlere, vakfın muhasebesinin usulüne uygun şekilde denetlenmesi ve vakfın sıhhat-i devamı dikkate alınarak bu denetimin sağlanmasını istemiştir. Vakıflardan sorumlu olan devlet görevlilerinden vilayet erkânı ve kadılara, vakıfta görevlendirilecek personelin atanma, azl ve görevlerine devam etmelerine ilişkin müdahalede bulunmamaları, vakıfla ilgili işlerde duâvi, müteveli ve müfettişlerin görüşlerine başvurmaları istenmiştir⁵⁴. Hafız Mustafa Paşa bu isteği ile vakıf hakkında verilecek kararların istişare ile ele alınmasını böylelikle doğru bir karar alınacağını da ifade etmiştir.

5. Vakfiyenin Değerlendirmesi

Hafız Mustafa Paşa vakfiyesine göre vakıf Harput'ta hafız yetiştirirken, Keban'da eğitim hizmeti vermiş, Arapgir, Keban, Harput, Çemişkezek, İstanbul ve Şam'da duâğu ile Keban ve İstanbul'da abkeş görevlendirmiş, Şam Emeviye Camii'sine yıllık nakdi yardımda bulunmuştur. Bu yönleriyle Hafız Mustafa Paşa'nın kurmuş olduğu vakıf genel olarak hizmet vakfı statüsündedir. Ancak görevli personelin vefatı ile kendi çocuklarının bu vazifede çalışmaları şartının getirilmesi vakfın idarî yapısı bakımından ise evladiyet veya yarı aile vakfı olduğunu göstermektedir.

⁴⁹ İsnâaşeriyye'nin dördüncü ve İsmâiliyye'nin üçüncü imamıdır. Asıl ismi Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidin", *DİA*, 44, Ankara, 2013, s.365-366.

⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 17-B.

⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 18-A.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 19-B.

⁵³ Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1996, s.306, 308.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973, s. 18-B.

Vakfın gelirlerinin toplam olarak ne kadarlık bir meblağ olduğu bilinmemektedir. Ancak hizmet ve personel ücretleri için ne kadarlık bir harcama yapılacağı net bir şekilde vakfiyede belirtilmiştir. Vakfiyeden anlaşıldığı kadarıyla Hafız Mustafa Paşa vakfının gelirleri Keban, Sakarya, İstanbul'daki çeşitli gayr-i menkûller ile nakit olarak bırakılan on bin beş yüz kuruştan ibaretti. Vakfın gayr-i menkûllerinin vakıf banisinin sosyal statüsüne göre seçkin muhitlerde yer aldığı da tespit edilmiştir. Vakfiye İstanbul'da düzenlenmiş olmakla birlikte hizmet verilen yerler, Harput, Keban, Çemişkezek, Arapgir, İstanbul ve Şam'dır.

Vakıftaki her bir görevlinin yapacağı iş için vazifelendirme yapılmıştır. Vakfiyede görevli personelin tamamı sadece bir görevle vazifelendirilmiştir. Ancak Şeyhu'l-kurrâ olan kişi hem müderris hem de idareci olarak iki görevle vazifelendirilmiştir. Bu iki görevi için ayrı ayrı ücret ödenmiştir. Şeyhu'l-kurrâ vazifesi için günlük otuz altı akçe, müderrislik vazifesi için yirmi dört akçe olmak üzere toplamda altmış akçe ücret almıştır. Vakıfta sekiz duâgu, üç su görevlisi, iki müderris, iki vaiz, bir şeyhu'l-kurrâ, bir imâm, bir tilavet-i Kurân, bir nazır ve bir mütevellî olmak üzere toplam on dokuz vazifelendirme yapılmıştır. Aynı görevi yapan kişilere ödenen ücretler farklılık göstermiştir. Örneğin, Darü'l-kurrâ'daki müderris günlük yirmi dört akçe ücret ödenirken, Keban'daki müderris için günlük on altı akçe ücret ödenmiştir. Vakıf personeli içerisinde en fazla ücreti günlük kırk akçe ile mütevellî ve Şam'da Hasan el-Bağdadi'deki duâgu almıştır. En az ücret ise günlük dört akçe ile Keban'daki rah-ı âb ile yine Keban'da Ağa Camii imamına ödenmiştir. Görevli ücretleri genel olarak günlük hesaplanmış sadece el-Hac Osman Camii'si âbkeşinin ücreti yıllık olarak hesaplanmıştır. Vakıf nakdi olarak sadece Şam Emeviye Camii'sine yıllık olarak dört yüz kuruşluk bir yardım da yapılmıştır.

Vakfiyeden anlaşıldığı kadarıyla Hafız Mustafa Paşa'nın vakıfta verilen hizmetlerden en çok eğitime önem verdiği görülmektedir. Harput'ta Darü'l-kurrâ, Keban'da medrese inşa ettirmesi ve müderrislere verilen ücretin diğer personelden yüksek olması bunu doğrular niteliktedir. Hafız Mustafa Paşa'nın bu eğitim kurumları dışında Arapgir'de Ahmet Paşa Camii'si yanında geniş ve mükemmel bir medrese de inşa ettirmiştir. Bu medresede 200 ciltlik bir kütüphanede yaptırmıştır⁵⁵.

Vakfiye de çeşitli vazifelerde görevli personelin kimler olacağı ve ne kadar ücret alacakları bilgisinin yanı sıra bu görevlilerin vefatından sonra bu görevlere, kimlere öncelik verilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Görevlilerin vefatı halinde boş kalan görevlere eski görevlilerin evlatlarının öncelikli olarak tercih edilmeleri vakfiyede şart koşulmuştur. Vefat eden görevlinin evladı birden fazla ise en büyük ve ehliyetlisi tercih edilmiştir. Ehliyetli olanın tercihi içinde bir nevi yeterlilik imtihanı yapılmaktaydı⁵⁶. Vazifelere yapılan yeni görevlendirmeler hem vakfiyedeki şartlar hem de vakfın asli unsuru olan hizmetleri kapsayacak bir şekilde yerine getirilmiştir.

Sonuç;

Türk-İslam devletlerinde, devletin yönetiminin üst kademelerinde olan kişiler yapmış oldukları hayır işleri ile toplumun ihtiyaçlarını giderirken, aynı zamanda halkın devletle olan bağlarının gelişmesine veya aidiyetlik duygusunun kazanılmasına da vesile olmuşlardır. Türk-İslam devletlerindeki devlet adamlarının hayırsever kişiliği devletler değişse de geleneksel ve sistematik bir şekilde devam edegelmiştir. 18. yüzyılda bu anlayışa sahip devlet adamlarından bir tanesi de Hafız Mustafa Paşa'dır. Keban ve Ergani Ma'âden Eminliğine atandığı zaman bölgede yaşanan hadiselerden dolayı görev yerine normal şekilde ulaşamaz iken, kurmuş olduğu vakıfla bölge halkına çeşitli yardım ve hizmetler götürmüş, bu nedenle halkın sevgi ve saygısını

⁵⁵ Günümüzde bu medresenin yerinde Molla Eyüp Camii'si bulunmaktadır. Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz*, Ankara, 2009, s.73; Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/3, Lorient-France, 2013, s.1344.

⁵⁶ Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1996, s. 345.

kazanmıştır. Bu örnekte de görüleceği üzere vakıflar, devletin bekâsını sağlayan kurumlar olma özelliğine de sahiptirler.

Vakfiyesine göre Hafız Mustafa Paşa vakfı Harput, Keban, Çemişkezek, Arapgir, Şam ve İstanbul'da çeşitli hizmetler vermiştir. Verilen hizmetler Harput ve Keban'da eğitim, Arapgir, Çemişkezek, Keban, İstanbul ve Şam'da halkın dinî ihtiyaçlarının sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin sağlanması için görevli vazifelendirilmesi ile Keban ve İstanbul'da çeşitli yerlerin su ihtiyacının karşılanmasından ibaretti. Hafız Mustafa Paşa vakfının hizmetleri sosyal devlet anlayışı içerisinde halkın ihtiyaç duyduğu alanlardaki eksiklikleri ortadan kaldıracak şekilde dizayn edildiği de görülmüştür. Örneğin; Keban ve Harput'ta eğitim hizmetine ağırlık verilirken, Şam'da Zeynelâbidin makamının ihtiyaçları için nakdi yardım yapılması ile Keban halkının su ihtiyacının giderilmesi gibi.

Hafız Mustafa Paşa vakfı, hizmet verdiği yerlerin iktisadî yapısına da olumlu katkıda bulunmuştur. Vakfın gelirleri hem menkûl, hem de gayr-i menkûllere dayanması vakfın malî açıdan güçlü bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Vakıfta toplam olarak on dokuz personel istihdam edilmiştir. Hafız Mustafa Paşa vakfı hizmet olarak hayrî bir vakıf olmakla birlikte, personel görevlendirmesi açısından yarı ailevi bir vakıf konumundadır.

Yukarıda verilen bilgiler göz önüne alındığında Hafız Mustafa Paşa vakfiyesinin sadece vakıf eserleri ve bunların işleyişi hakkında bilgi vermekle kalmayıp bunların dışında sosyal ve iktisadî hayata ilişkin bilgiler veren önemli bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları ve Vakayinameler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri*, No: 6973.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, IV*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1996.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, III*, (Sadeleştiren; Neşet Çağatay), Ankara, 1992.

Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevarih, II-B*, (Yay. Hazırlayan; M. Münir Aktepe), İstanbul, 1980.

Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevarih, III*, (Yay. Hazırlayan; M. Münir Aktepe), İstanbul, 1981.

2. Tetkik Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, 1996.

ATEŞ, Abdurrahman, "XVIII. yy'ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergi*, 10, Afyon, 2008, s.65-83.

BEDİR, Mürteza, "Züfer bin Hüzeyl", *DİA*, 44, Ankara, 2013, s.527-530.

BOZKURT, Nebi, "Dârülkurra", *DİA*, 8, İstanbul, 1993, s.543-545.

ÇADIRCI, Musa, "II. Mahmud Döneminde Mütessellimlik Kurumu", *AÜDTCF Dergisi*, XXVIII-3/4, Ankara, 1970, s.287-288.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)" *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8, Fall 2009,

www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.987>, p. 1015-1043.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1998.

HAŞİM, Şahin, “Yahya Efendi, Beşiktaşlı”, *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.243-244.

KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul, 1985.

KILAVUZ, Ahmet Saim, “Zeynelâbidin”, *DİA*, 44, Ankara, 2013, s.365-366.

KÖÇER, Mehmet; Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz*, Ankara, 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, 1998.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Vakfiye”, *DİA*, 42, Ankara, 2012, s.465-467.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I*, İstanbul, 1993.

ŞEKER, Mehmet, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri” *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, İzmir, 1993, s.1-18.

TANMAN, M. Baha, “Yahya Efendi Külliyesi”, *DİA*, 43, Ankara, 2013, s.246-249.

TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/3, Lorient-France, 2013 s.1327-1353.

TIZLAK, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri” *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, s.403-408.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, Elazığ, 2010, s.233-287.

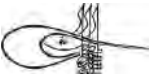
YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, Sivas, 1997.

ZEREN, M. Ebru; Sazak, Gözde, “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık” *Acta Turcica*, III-2, İstanbul, 2011, s.53-78.

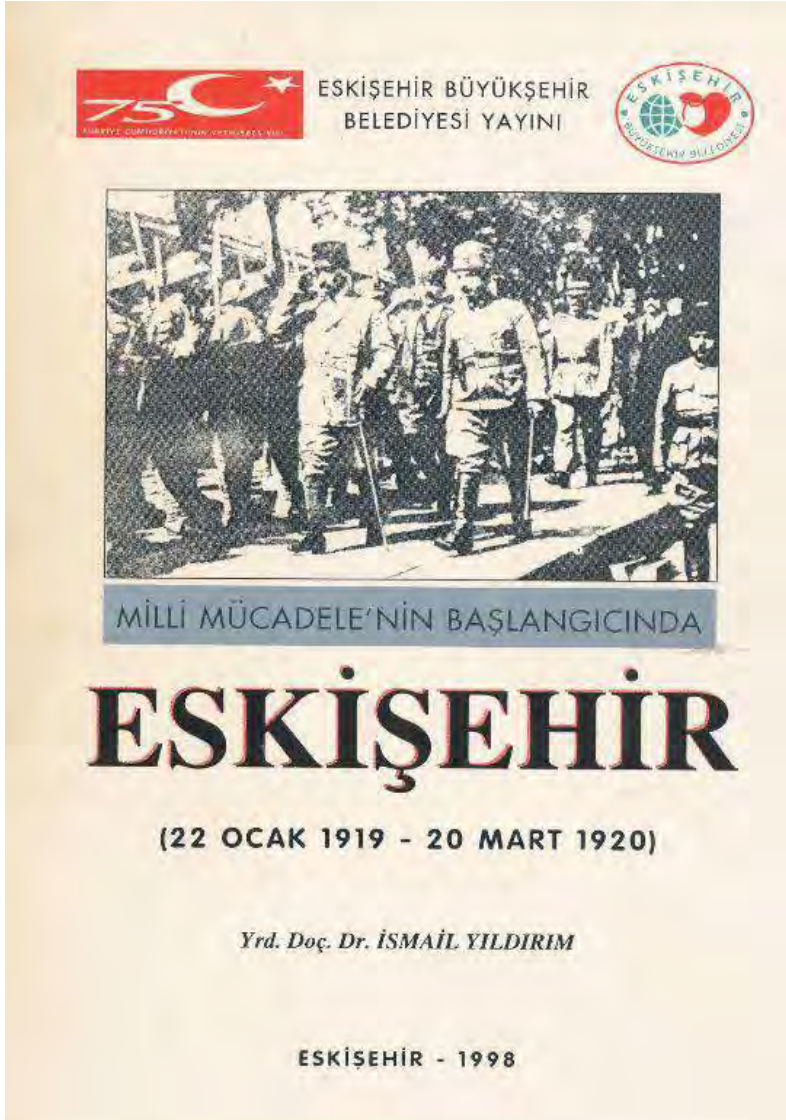
EK. I Hafız Mustafa Paşa Vakfiyesinin İlk Sayfası

**YILDIRIM, İsmail; *Milli Mücadele'nin Başlangıcında
Eskişehir (22 Ocak 1919-20 Mart 1920)*, Eskişehir
Büyükşehir Belediyesi Yayını, Uğur Ofset AŞ., Eskişehir,
1998, VIII+94 Sayfa, ISBN:975-94323-0-7***

Handan HAYKIR**

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek:
handanhaykir@hotmail.com

Milli Mücadele Tarihi'nde önemli bir yere sahip olan şehir ve kazaların o dönem içerisindeki durumunu araştırmak ve bu araştırmalarda elde edilen verilerin, hem o yörenin tarihine hem de bir bütün olarak Milli Mücadele Tarihi'ne katkıları yadsınamaz derecede büyük öneme sahiptir. Günümüzde bu anlamda birçok çalışmanın yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalardan biri de merhum hocamız Dr. İsmail Yıldırım'ın "*Milli Mücadele'nin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919 - 20 Mart 1920)*" isimli eseridir. Bu eser VIII+94 sayfadır.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi tarafından 1998 yılında yayımlanan eser; sunuş, önsöz, kısaltmalar, konu ve kaynaklar, giriş ile birlikte dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Yapılan bu çalışma ile kronolojik bir sıra izlenerek 22 Ocak 1919-20 Mart 1920 tarihleri arasında Mili Mücadele Dönemi Eskişehir tarihi incelenmiştir. Eser hazırlanırken Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi başta olmak üzere, incelenen dönem içerisinde ulusal yayın yapan *Takvim-i Vekayi* ve Eskişehir'de yayınlanan *Ahrar Gazetesi* gibi birinci elden kaynaklar kullanılmıştır. Bu kaynakların yanında döneme ait hatıratlar ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra işgallerin başlamasıyla, özellikle ulaşım konusunda önemli bir noktada bulunan Eskişehir 22 Ocak 1919 tarihinde 200 kişilik bir İngiliz Birliği tarafından işgal edilmiştir. İstanbul Hükümeti'nin atamış olduğu Eskişehir Mutasarrıfı'nın Kuva-yi Milliye kararlarına uymaması üzerine, Batı Anadolu Kuva-yi Milliye Komutanı Ali Fuat Paşa Eskişehir'i kuşatmıştır. Bundan cesaret ve güç alan şehir içindeki Kuva-yi Milliye taraftarları, mutasarrıf ile mücadeleye başlamıştır. Bu olaylar devam ederken İngilizler, şehirdeki Kuva-yi Milliye harekâtını bastırmak için halka eziyet etmişlerdir. İstanbul Hükümeti'nin atadığı Eskişehir Mutasarrıfı ve işgalci İngilizler'in bütün baskılarına rağmen Kuva-yi Milliye güçleri, 3 Ekim 1919 tarihinde şehre hâkim olmuşlardır. Nihayet 20. Kolordu'ya bağlı 143. Alayın şehri kuşatması ve halkın galeyana gelmesi sonucunda İngilizler, 20 Mart 1920 tarihinde Eskişehir'den çekilmişlerdir.

Yukarıda kısaca bahsetmiş olduğumuz bu olayları konu alan eserin girişinde, Mondros Mütarekesi günlerinde Eskişehir'in idari, sosyal ve ekonomik durumu hakkında genel bilgiler verilmiştir. "*İngiliz İşgaline Yol açan Siyasi Durum ve İngiliz İşgali*" başlıklı birinci bölümde Birinci Dünya Harbi sonrasındaki dünya ve Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu hakkında bilgiler verilmiş ve İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasetinden bahsedilmiştir. Yine bu bölümde Eskişehir'in işgal edilmesi konusu işlenmiştir.

"*Sivas Kongresi'nden Önce Eskişehir*" başlıklı ikinci bölümde İzmir'in işgali üzerine Eskişehir'de protesto mitinginin tertip edilmesi ve tertip edilen mitingde yapılan konuşmalara yer verilmiştir. Yine bu bölümde Ali Fuat Paşa'nın faaliyetleri incelenmiştir. "*Sivas Kongresi'nde Eskişehir Temsilcileri*" başlıklı üçüncü bölümde Sivas Kongresi'ne katılmak için seçilen delegeler ve bu delegelerin Sivas Kongresi'ndeki faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir.

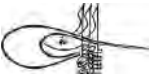
"*Sivas Kongresi'nden Sonra Eskişehir*" başlıklı dördüncü bölümde ise, Ali Fuat Paşa'nın Batı Anadolu Kuva-yi Milliye Komutanlığı'na tayin edilmesi, Ali Fuat Paşa'nın askeri ve siyasi çalışmaları hakkında geniş bir bilgi verilmiştir. Kuva-yi Milliye taraftarlarının Eskişehir'e hâkim olması ve sonrasındaki gelişmelerin sonucunda, 20 Mart 1920'de İngiliz askerlerinin Eskişehir'i boşaltmaları süreci incelenmiştir. Yine bu bölümde Son Osmanlı Meclisi'nde Eskişehir temsilcilerinin faaliyetleri ve işgal altında bulunan bölgelerde Türkler'e yapılan eziyetleri telin etmek için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Eskişehir Şubesi'nin protesto telgraflarına da yer verilmiştir.

Eserin sonuç kısmında kronolojik bir sıra izlenerek 22 Ocak 1919 – 20 Mart 1920 tarihleri arası Milli Mücadele dönemi Eskişehir tarihinin ortaya koyulduğunu belirten yazar, "*İngilizler İttihat ve Terakki'ye muhalif olanların yönetime hakim olmalarını fırsat bilerek, Kuva-yi Milliye'yi*

İttihatçı hatta Bolşevik bir hareket olarak gösterip milleti bölerek, Türk'ü Türk'le mücadeleye sevk etmek istemişlerdir. Bu faaliyetlerinde de bir dereceye kadar da başarılı olmuşlardır ki; Türk Milli birliğinin gerçekleşmesi zaman almıştır.

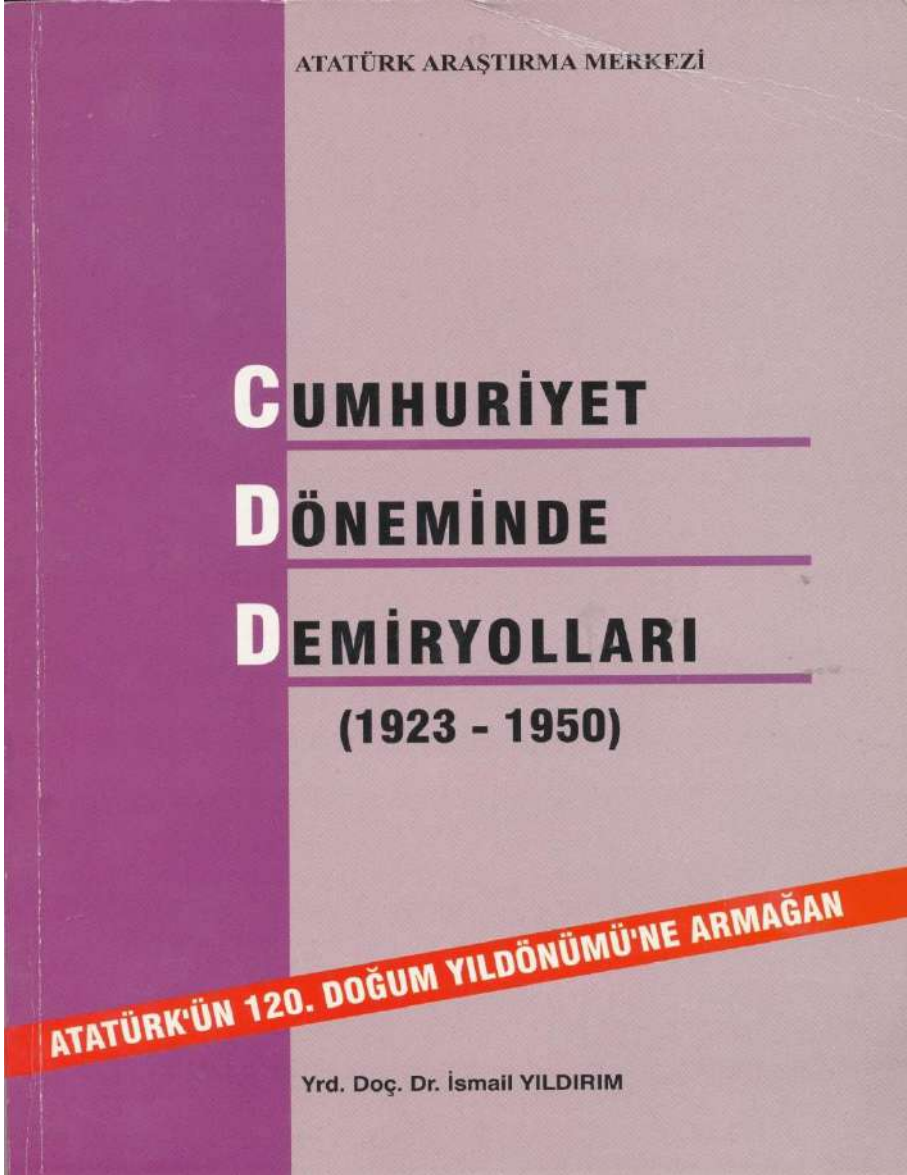
Türk Milleti'ne hayat hakkı tanımayan İngilizler, hiç ummadıkları bir anda yüce milletimizin hür yaşamak arzusundan doğan mücadele azmiyle karşılaşmışlardır. Kuva-yi Milliye'nin üstün gayretleri sonucunda İngilizler 20 Mart 1920'de Eskişehir'i boşaltmak zorunda kalmışlardır. Fakat mücadele daha sonra Yunanlılar ile devam etmiştir. Nihayetinde, kudretini Türk Milleti'nin imanından alan Kuva-yi Milliye ruhu, milletimizin tekrar istiklaline kavuşmasında ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda başlıca amil olmuştur.” diyerek Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasında etkin olan, halkın bağrından çıkan Kuva-yi Milliye ruhuna atıfta bulunmuştur.

YILDIRIM, İsmail; *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, XII+220 Sayfa, ISBN:975-16-1477-5*

Yavuz HAYKIR**

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani Ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: yavuzhaykir@hotmail.com

Değerli hocamız merhum İsmail Yıldırım'ın 1993 yılında tamamladığı "*Cumhuriyet Döneminde Demiryollarımızda Gelişmeler (1923 - 1950)*" konulu doktora tezi çalışması, "*Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*" başlığıyla Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları arasında 2001 yılında yayınlanmıştır. Önsöz, konu ve kaynaklar, giriş ile birlikte beş bölüm ve sonuçtan oluşan eser XII+220 sayfadır.

Eserin önsözünde, ulaşımın bir ülkenin sosyal, kültürel, siyasi ve özellikle iktisadi hayatı için ne kadar önemli olduğu, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ihmal edildiği ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulaşım sektörüne büyük önem verdiğini belirtmiştir. Bu önemli konuyla ilgili yeterli bir çalışmanın yapılmadığını belirten yazar, eserin bu amaç doğrultusunda hazırlandığını ifade etmektedir.

Giriş bölümünde, XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı dönemi ulaştırma politikaları hakkında genel bilgiler verilmiştir. Türkiye sınırları için kalan ve satın alınarak millileştirilen Osmanlı demiryolları ve demiryolu politikası hakkında geniş bir inceleme yapılarak, Osmanlı ile Cumhuriyet arasında bir geçiş dönemi olan Milli Mücadele'de demiryollarının durumu hakkında tespitlerde bulunulmuştur. Milli Mücadele sırasında demiryollarının durumu ve o dönemde gündeme gelen Chester Projesi de bu bölümde yer alan önemli konulardan bir diğeridir.

Birinci bölümde, Cumhuriyet Dönemi İktisat ve Ulaşım Politikalarına değinilerek, dönemin demiryolu politikası izah edilmiştir. Demiryolu politikasının hedefleri ve bu hedefler içerisinde inşa ve millileştirme çalışmalarına etraflıca değinilmiştir.

İkinci bölümde, Devlet Demir Yolları İdaresi'nin kurulması, gelişmesi ve 1950 yılına kadar idarenin yapısındaki değişiklikler, yıllara göre şemalar kullanılarak anlatılmıştır. Ayrıca bu bölümde devlet ve şirketler tarafından yapılan demiryolları için ayrı başlık altında incelenmiştir. Bu inşa edilen hatların gerekçeleri, maliyetleri, inşa süreleri tek tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde, millileştirme politikası ve bu politika sonucunda millileştirilen demiryolları hatları hakkında bilgiler verilmiştir. Millileştirilen demiryolu uzunluğu, yıllara göre grafiklerle gösterilmiştir. Bu millileştirme politikası uygulanırken, bu amaç doğrultusunda yapılan görüşmeler, satın alma bedelleri, ödeme şekilleri ve bu süreçte sırasında karşılaşılan sorunlar gibi birçok konu etraflıca incelenmiştir.

Dördüncü bölümde, demiryolu inşaatlarının mali kaynaklarına değinilmiştir. O dönem inşa edilen demiryollarının en önemli mali kaynağı devlet bütçesidir. Bunun yanında demiryolu inşası için ilk kez iç borçlanmaya gidildiğinden söz edilerek, bu iç borçlanmanın toplam bedelinin ne kadar olduğu tespit edilmiştir. Yine demiryolu yapımı için alınan dış krediler hakkında bilgi verilerek, bu borçların geri ödemeleri tablolar halinde gösterilmiştir.

Beşinci bölümde, demiryollarının işletme usulü tespit edilerek, devlet tarafından tek elden işletilmesi amacıyla Devlet Demiryolları ve Limanları Müdüriyeti Umumiyesi'ne bağlanması incelenmiştir. Demiryollarının işletme sonuçları tablolar halinde verilmiştir. Uygulanan tarifeler, işletme araçları, demiryolları personeli hakkında bilgi verilerek elde edilen bilgiler tablolarla gösterilmiştir.

Arşiv belgeleri, resmi kaynaklar, süreli yayınlar ve tetkik eserler kullanılarak hazırlanan bu çalışma, Cumhuriyet döneminde demiryolları politikaları ve demiryolu inşave satın alma faaliyetleri hakkında yapılan kapsamlı çalışmalardan biridir. O dönemin, en önemli politikalarından biri olan demiryolu yapımı faaliyetleri birçok yönüyle incelenmiştir. Eserde sayısal verilerden istifade edilmiş ve ülke lehine olan sonuçlar detaylı bir şekilde işlenmiştir. Bu eser, alanındaki büyük bir boşluğu doldurarak kendinden sonra bu alanda yapılmış birçok araştırmalara da önemli bir kaynak sağlamıştır.